R G B WH GR BL
Grey Scale #13
C M Y K
DANES-PICTA.COM
A 1 2 3 4 5 6 M 8 9 10 11 12 13 14 15 B 17 18 19
Colour Chart #13
Blue
Cyan
Green
Yellow
Red
Magenta
White
3/Color
Black
Inches
Centimetres

SŁOWNIK

GEOGRAFII POWSZECHNÉJ.

SŁOWNIK
GEOGRAFII POWSZECHNÉJ.

OPIS

GEOGRAFICZNO-STATYSTYCZNY

PAŃSTW, KRAJÓW, OKOLIC, MIAST, WYSP, MÓRZ, RZEK, JEZIOR.

UŁOŻONY WEDŁUG NAJLEPSZYCH DZIEŁ

NIEMIECKICH, ANGIELSKICH, FRANCUZKICH I POLSKICH,

PRZEZ

ROMANA LISICKIEGO

i

WOJCIECHA SZYMANOWSKIEGO.

TOM DRUGI.

WARSZAWA.

NAKŁADEM HENRYKA NATANSONA.

1854.

Wolno drukować, z warunkiem złożenia w Komitecie Cenzury, po wydrukowaniu, prawem przepisanéj liczby egzemplarzy.

Warszawa, dnia 22 Czerwca (4 Lipca) 1853. r.

Cenzor, *F. Sobieszczański.*

30306 | 2

W Drukarni J. Unger.

L.

LAA, M. w Austryi, w cyrk. Poniżéj Manhartsberg (Unter M.), o 41 w. ku płn. od Korneuburg, na jednéj z wysp rz. Thaya. Zamek; źródła mineralne; 1,400 m.

LAACHERSEE, jezioro w Prusach, w prowincyi Reńskiéj, o 22 w. ku zach.-płn. od Conblenz; na 222 metrów wzniesione nad poziom Renu.

LAAK, BISCHOFS-LAAK, po wendyjsku SHKAFIA-LOKA, M. w Austryi, w Illiryi, w gub. Laibach; 1,680 m. Fabryki nici, płótna i żelastwa.

LAALAND, LOLLAND, wyspa w Danii, na Kategacie, na płd. Zeelandyi, na wsch. Langeland, a na zach. Falster. Rozległa 21½ mil kw.; liczy 46,800 m. Grunt w ogóle płaski, skutkiem czego wybrzeża na częste zalewy narażone. Powietrze wilgotne, dla obcych niezdrowe, grunt przecież żyzny. Główne płody: zboże wszelkiego rodzaju, pszenica, chmiel, bydło, miód i wosk. Znaczny brak dobréj wody, która w niewielkiéj ilości i z dwóch tylko źródeł wypływa.

LAALAND, prowincya administracyjna Danii, w oddziale wysp; stolica Maribö. Rozległość 30,25 mil kw. niemiec. Ludność w 1840. r. 90,000 m. Obejmuje wyspy Laaland, Falster, Temöe, Fiöe i inne pomniejsze wyspy.

LAARAT, wyspa w archipelagu Sunda, pod 6° 59' płn. szerok., a 130° 20' wsch. długości.

LAAS, M. w Krainie, cyrk. Adelsberg; 527 m. W pobliżu groty skamieniałe, i jezioro obfitujące w ryby.

LAASPHE, M. w Prusach, w prow. Westfalskiéj, o 57 w. ku płd.-wsch. od Arnsbergu; 1,815 m. Fabryka sukna.

LABAJOS, Mm. w Hiszpanii, w Staréj Kastylii, o 45 w. ku płd.-zach. od Segowii; 900 m. Fabryki sit.

LABER, 1) Czarna Laber, pomniejsza rzeka w Bawaryi, wybiegająca w powiecie Pfaffenhofen, w Wyższym Palcu, uchodzi do Dunaju, pod Kinzig. 2) Wielka Laber, rz. tamże, uchodząca również do Dunaju pod Ober-Motzing. 3) Mała Laber, wybiegająca w témże państwie między Eck i Stollenried, uchodzi również do Dunaju pod L ansdorf

LABES, M. w Prusach, w Pomeranii, o 66 w. ku wsch.-płn. od Szczecina, przy spływie rz. Rega i Lesznicz; 2,626 m.

LABIAU, LABIAWA, M. w Prusach, w rej. Królewieckiéj, o 49 w. ku wsch.-płn. od Królewca, nad rz. Deine; 3,515 m. Garbarnie, garncarnie, browary i gorzelnie.

LABISZYN, M. w Prusach, w rej. Bydgoskiéj, o 18 w. ku płd.-zach. od Bydgoszczy, nad Notecią; 2,312 m.

LABRADOR, półwysep wielki Ameryki angielskiéj, w wielkorządztwie New-Foundland (Nowéj-Ziemi). Na północ graniczy z ciaśniną Hudsona i ciaśniną Dawis, które ją oddzielają od ziemi Baffin i od Grenlandyi, na zachód z zatoką Hudsońską, na wschód z ciaśniną Belle-Ille, oddzielającą ją od Terre-Neuve, a na południe z zatoką Ś. Wawrzeńca i z Niższą Kanadą. Ludność 4,000 m. eskimów. Część środkowa mało znana. Klimat bardzo zimny. Rybołowstwo jest głównem zatrudnieniem mieszkańców. Osady europejskie najznakomitsze na tych pobrzeżach są: Bradore-Bay, Anse de Blanc i Torteau-Bay. Odkryty przez Sebastyana Cabot w r. 1496.

LABRÈDE, W. we Francyi, w dep. Gironde, o 26 w. ku płd. od Bordeaux, nad ujściem Garonny; 1,328 m. Wyborne wina białe. Miejsce urodzenia Montesquiengo.

LABRUGERIERE, M. we Francyi, w dep. Tarn, o 9 w. na płn. od Castres; 3,735 m.

LABY, LABBE, M. w Senegambii, na płn.-zach. Timbo; 5,000 m.

LACAUNE, Mm. we Francyi, w dep. Tarn, o 40 w. ku płn.-wsch. od Castres, nad rz. Gyas; 3,965 m. Kościół konsystoryalny ewangelicki. Fabryki serów. Handel bydłem tuczoném i wełną pospolitą.

LACEDEMONA, prow. administr. Grecyi. Stolica Sparta. Ludność w 1839. r. 39,096 m.

LACEDOGNA, po łacinie AQUILONA, M. w król. Neapolitańskiém, w Principato Ulteriore, o 24 w. ku płn.-wsch. od St. Angelo de Lombard; 500 m. Stolica biskupa.

LACÉPEDE, gromada z 3 wysp na płn.-zach. wybrzeżu Nowéj Holandyi. Znaczny połów wielorybów i innych ryb przy pobrzeżach.

LACHEN, Mm. w Szwajcaryi, w kant. Schwyz, o 23 w. ku płn.-wsch. od Schwyz, nad jeziorem Zurich; 1,580 m.

LACHIARELLA, Mm. w Lombardyi, na płn. Pawii; 1,640 m.

LACHOWCE, M. w Ces. Rossyjskiém, w gub. Wołyńskiéj, pow. Krzemienieckim, nad Horyniem; 2,150 m.

LACHOWICE, M. w Ces. Rossyjskiém, w gub. Mińskiéj, na płd. Nieświeża, nad rz. Darew.

LACKAWANNOK, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Pensylwania, w hrb. Mercer; 2,130 m.

LACKO, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Sanockim, pół mili od Dobromila; posiada warzelnię soli.

LAKONIA, prow. administracyjna Grecyi, stolica Arcopolis; 35,148 m. w 1839. r.

LACOURT, W. we Francyi, w dep. Ariège, o 6 w. ku płd.-wsch. od St. Girons; 1,250 m. Kopalnie marmuru szarego i kwarcu.

LADAK, M. w Tybecie, w prow. Ngari, stolica państwa t. n., czyli małego Tybetu. Znakomite składy handlowe.

LADAWA, 1) mała rz. w Ces. Rossyjskiém, w gub. Podolskiéj, płynie z płd. ku płn. i niedaleko Jaroszowa uchodzi do Dniestru. 2) W. w Ces. Rossyjskiém, w gub. Podolskiéj, przy ujściu rz. t. n. do Dniestru. Przy wsi znajduje się skała, w któréj wykute są trzy cele dla Czerńców niegdyś przy cerkwi zamieszkałych, dziś tylko przez ciekawych odwiedzane.

LĄD lub LĘD, W. w król. Polskiém, w gubernii Warszawskiéj, pow. Konińskim. Słynne opactwo niegdyś Cystersów. Klasztor ich założył Mieczysław Stary ks. Wielkopolski r. 1145. Dziś odnowiony i oddany został OO. Kapucynom.

LĄDEK, M. w król. Polskiém, gub. Warszawskiéj, pow. Konińskim, okr. Pyzdrskim. Położone nad Wartą, 21 w. na zach. od Konina, posiada kościół parafialny, 77 dom. (49 ziemnych) z 683 m.

LADENBURG, M. (i amt) w księst. Badeńskiém, w cyrk. Niższego Renu, na pr. brz. Nekary, o 10 w. ku wsch. od Manheimu; 2,350 m. Uprawa tytuniu.

LADIKIEH, LATAKIEH, Mm. w Turcyi azyatyckiéj, w Syryi, w poliżu pobrzeża mr. Śródziemnego, o 130 w. ku płn. od Tripoli. Pobyt biskupa prawosławnego, oraz konsulów zagranicznych; port jednakowoż przystępny tylko dla statków o 100 beczkach ładunku, handel bardzo ożywiony; 7,000 m.

LADOGA, 1) jezioro w Ces. Rossyjskiém, a największe w Europie, zlewające się do odnogi Finandzkiéj przez rz. Newę. Leży między 59° 58' i 61° 46' szer. płn., a 27° 30' i 30° 35 dług. wsch;. pomiędzy guberniami St. Petersburgską na płd., Ołonezką na wsch. i Finlandzką na zach. Długość jego od płn. ku płd. 200 w., szerokość 132 w. Powierzchnia 16250 w. kw. Głębokość rozmaita. Wpada do niego rzek do 60, z których główniejsze są: Wołchow i Siasi od płd., Swir od wsch. Nad tém jeziorem leżą miasta Schlüsselburg, Serdebol, Nowaja-Ładoga i Kexholm. Burze panują gwałtowne i częste. Żegluga utrudniona z powodu skał i ławic. Kanał boczny przy pobrzeżu płd. łączy rz. Wołchow z Newą i zastępuje żeglugę po jeziorze. 2) Nowaja Ładoga, M. w Ces. Rossyj., stoł. pow. t. n., o 148 w. ku wsch. od Petersburga, na płd.-wsch. pobrzeżu jeziora Ladogi; 1,648 m.

LADRONY czyli MARYAŃSKIE WYSPY, 1) Archipelag Oceanii hiszpańskiéj, w Polinezyi, na płd. pobrzeżu Chin, przy wejściu do zatoki Kantonu, pod 13° i 21° szerok. płn., 142° i 144° dług. wsch. Rozległości mają 3135 w. kw. Ludność 10,000 m. Składa się z 20 wysp, z tych 5 tylko jest zamieszkanych. Grunt wulkaniczny i nierówny bardzo; urodzajny w nizinach i na płaszczyznach. Klimat umiarkowany. Zbiory bawełny, trzciny cukrowéj i maisu. Ladrony stanowią zarząd zależny od jenerał-kapitaneryi wysp Filipińskich. M. stoł. rządu jest San Ygnacia-de-Agana, na wyspie Guajan, najznaczniejszéj z téj gruppy. Ladrony były odkryte przez Magellana, który im nadał tę nazwę; późniéj gdy Marya-Anna Austryacka swoim kosztem wysłała wyprawę z missyonarzami, gruppa przybrała jéj nazwisko. W wieku XVII. miały te wyspy liczyć do 150000 krajowców, lecz ci wyginęli z powodu okrucieństwa Hiszpanów. 2) Los-Ladrones, gromada 3 wysp, na Wielkim oceanie, u wybrzeży Istmo.

LAFAYETTE, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-York, w hrb. Onondoga, o 222 w. od Albany; 2,600 m. w 1840. r.

LAFNITZ, rz. uchodząca do Raab. Płynie na granicy Styryi i Węgier, uchodzi pod St. Gotthard.

LAGA-ÄN, rz. w Szwecyi, wypływa w lanie Jönköping, i uchodzi do Kategatu.

LAGARTERA, Mm. w Hiszpanii, w Nowéj Kastylii, o 48 w. ku płd.-zach. od Avily; 1,450 m.

LAGE, 1) M. w ks. Meklemburgsko-Szweryńskiém, nad rz. Recknitz, o 16 w. ku płn.-wsch. od Güstrow; 1,531 m. 2) Mm. w ks. Lippe-Detmold, o 9 w. ku płn.-zach. od Detmold, nad Werrą; 890 m.

LAGENS, M. stoł. wyspy Azorskiéj, położone na pobrzeżu płd.; liczy 1,450 m.

LAGNIEU, M. we Francyi, w dep. Ain, o 31 w. ku płn. od Belley, na pr. prz. rz. Rodanu; 2,531 m. Zbiór wina czerwonego. Fabryki kapeluszy słomkowych. Garbarnie. Handel przędzą konopną.

LAGNY, M. we Francyi, w dep. Seine et Marne, o 16 w. ku płd.-zach. od Meaux, na l. brz. Marny; 2,212 m. Znaczna eksploatacya alabastru szarego i gipsu. Fabryka sera de Brie i kotlarnie. Ważny handel zbożem, drzewem, owocami i drobiem. Niegdyś miasto warowne, zdobyte przez Anglików w 1358. r., przez marszałka Lorges w 1544. r. w skutku buntu, i w 1590. r. przez księcia Parmy.

LAGO, 1) M. w król. Neapolitańskiém, w prow. Kalabryi Citeriore, o 23 w. ku płd.-wsch. od Paola; 2,800 m. 2) Lago Maggiore, wielkie i piękne jezioro na płd. spadku Alp; położone na wysokości 700 stóp, liczy 56 mil włoskich długości, a 4 do 5 szerokości. Rzeka Ticino przepływa takowe, oprócz rzek Sanbernardino, Tosa, Jona, Boesio, Tresa i kilka innych. Kanał Naviglio łączy je z Medyolanem, rz. Tresa z jezierem Lugano. Korytem rz. Ticino oddaje swe wody do rz. Po. 3) Lagonegro, Mm. w król. Neapolitańskiém, w prow. Basilicata, nad jeziorem t. n., o 17 w. ku płn.-wsch. od Policastro, u stóp Apeninów; 5,000 m. Fabryka płócien i kapeluszy.

LAGOS, 1) król., M. i rz. w Wyższéj Gwinei, na pobrzeżu Niewolniczém. Miasto liczy do 6,000 m. i położone jest przy ujściu rz. t. n., nad obszerną i głęboką zatoką. Często zwiedzane od Maurów i Portugalczyków, jako punkt handlowy. 2) Lagos, M. w Portugalii, stoł. prow. Algarwii, na wsch. przylądka Ś. Wincentego, o 167 w. ku płd. od Lizbony. Położone na pobrzeżu oceanu Atlantyckiego, nad zatoką t. n., zdobne jest pięknym wodociągiem. Winnice, lasy figowe, i znaczne rybołowstwo; 6,800 m. 3) Lagos, M. w Meksyku, w prow. Xalisco, o 155 w. ku płn.-wsch. od Guadalaxary; 2,000 m. Wolny jarmark.

LAGOSTA, AOSTA, LASTOWO, wyspa na mr. Adryatyckiém, przy pobrzeżach Dalmacyi, na płd. wyspy Kurzola; 1,000 m.

LAGOW, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, o 48 w. ku wsch. od Frankfurtu, na jeziorze przez które przepływa rz. Pleiske; 383 m. Starożytna komandorya zakonu Maltańskiego.

LAGUNA, 1) prow. na wyspie filipińskiéj Luçon. Grunt żyzny, dostatecznie nawodniony, wydaje w wielkiéj obfitości: ryż, indygo i kakao. Źródła mineralne, liczyła w r. 1825: 96,500 m. 2) La Laguna, M. na płn.-wsch. wyspy Teneryffy. Biskupstwo, kilka klasztorów, podziemne wodociągi 9,000 m.

LAGUNA, 1) M. w Nowéj Grenadzie, w depart. Maynas, o 176 w. ku wsch. od Jaen, nad Hualaga. Port handlowy. 2) M. w Brazylii, w prow. Santa Catharina, o 70 w. ku płd. od Nossa-Senhora-do-Desterro, nad językiem ziemi, pomiędzy oceanem Atlantyckim i jeziorem.

LAHADI, M. w Arabii, w Yemen, o 30 w. ku płn.-zach. od Aden.

LAHESTRE, W. w Belgii, w prow. Hainaut, o 16 w. ku zach. od Charleroi; 969 m. Znaczna eksploatacya węgla ziemnego.

LAHN, rz. w Wielkiém ks. Hesskiém, w prow. Wyższéj Hessyi. Wybiega w Prusach, w Westfalii, ze wzgórzy Rothlager; płynie początkowo ku wsch. częścią ks. Hesskiego w granice elektorstwa, zwraca się tamże ku płd. i uchodzi do Renu, pod Nieder Lahnstein, w W. ks. Nassauskiém. Długość biegu godzin 35, wysokość spadku 1580 stóp paryzkich. Zaczyna być spławną pod Weilburgiem. Uchodzą do niéj z pr. str. Fulda, Limde, Dill, Weil, Ems i Elb; z l. str. Ahrd, Solm i Dörsbach.

LAHN, M. w Prusach, w rej. Lignickiéj, o 37 w. ku płn.-zach. od Lignicy, nad rz. Bober; 910 m.

LAHNSTEIN, 1) Nieder L.-, Mm. w ks. Nassauskiém, w pobliżu ujścia rz. Lahn do Renu; 2,065 m. Czynna eksploatacya żelaza, oraz kuźnice. Żegluga ożywiona. 2) Ober L.-, M. tamże, o 4 w. ku płn. od Braubach, nad Renem; 1,764 m. Zwaliska dawnego warownego zamku. Źródła mineralne.

LAHOLM, M. w Szwecyi, o 22 w. ku płd.-wsch. od Helmstadt, nad rz. Laga; 930 m.

LAHORA, M. w Indostanie, stolica Pendżabu, o 368 w. ku płn.-wsch. od Delhi, nad rz. Ravy. Miasto warowne, jedno z najpiękniejszych i najludniejszych w Indostanie. Fabryki tkanin bawełnianych, flaneli i broni. Główniejsze budowle w Lahorze są: pałac Rundżet-singa, mauzoleum Jehangiry i ogrody Zalimaja. Miasto bardzo starożytne, zdobyte przez Babera 1520. r., przez czas niejaki było stolicą Mongołów w Indyach.

LAHOU, M. w Wyższéj Gwinei, na pobrzeżu Kości Słoniowéj, w pań. Ashanti, na pobrzeżu. Znakomity handel piaskiem złotodajnym.

LAHR, M. w księstwie Badeńskiém, w cyrkule Środkowego Renu, o 80 w. ku płd.-zach. od Karlsruhe, na pr. brz. rz. Schulter. Kilka fabryk, zakład naukowy i znaczny handel wyrobami lnianemi, bawełnianemi, jedwabnemi, oraz skórami; 6,013 mieszkańców.

LAIBACH, po francuzku LAYBACH, po włosku LABIANA, 1) M. w Austryi, stolica król. Illiryjskiego i Karnioli, o 126 w. ku płd.-zach. od Wiednia, nad rz. Laibach. Leży między 46° 1' 48" szerok. płn. i 12° 26' 28" dług. wsch. Wyniesione nad poziom morza 411 metr.,. średnia temperatura + 8°,47 R. Ludność w 1837. r. 14,855 m. Stolica biskupa sufragana Gorycyi. Dom karny prowincyonalny. Trybunał I. instancyi. Liceum z katedrami teologii, medycyny, nauk ścisłych i literatury. Gimnazyum. Seminaryum. Muzeum. Towarzystwo cesarskie rolnicze dla Karnioli. Biblioteka i ogród botaniczny. Rafinerye cukru. Fabryki fajansu, koronek zwyczajnych kapeluszy. Handel dość znaczny tranzytowy. Pomiędzy główniejszemi budowlami, katedra i ratusz godne są wzmianki. Tu się odbywał kongres wielkich mocarstw europejskich, w r. 1820. i 1821 2) Gubernia t. n. w Austryi, w Illiryi, stolica Laibach. Rozległość 370 mil kwadratowych niemieckich; 737,471 m. Dzieli się na 5 cyrkułów Laibach, Naustadt, Adelsberg, Klagenfurt i Willah. 3) Cyrkuł (Ober-Krain) Wyższéj Karnioli poddział administracyjny pań. Austryackiego w Illiryi, stolica Laybach. Rozległość 61,7 mil kwadr. niemiec. Ludność w 1837. r. 164,573 m. 3) Rzeka w Austryi, po sławiańsku Lublana, zlew z pr. strony do Sawy, za miastem Laibach. Zródło o 21 w. ku płd. od Adelsberga, nazywa się Poik, znika w grocie Adelsberga i wypływa pod nazwą Unz. Przechodzi Plassinea, znów się gubi i ukazuje pod nazwą Laibach, pod Ober-Laibach, gdzie jest spławną.

LAICHINGEN, Mm w księs. Wirtembergskiém, w cyrk. Dunaju, o 15 w. ku płn.-wsch. od Meinsingen; 2,014 m. ewangelików w 1840. r. Fabryki bardzo czynne i handel płótnem. Dawniéj było miastem znaczném.

LAIGLE, L'AIGLE, M. we Francyi, w dep. Orne, o 24 w. ku płn.-wsch. od Mortagne sur Huine, nad Rille. Wyniosłość nad poziom morza 209 metr. Ludność 5,505 m. Trybunał handlowy. Izba radna rękodzielników. Fabryki liczne i bardzo znakomite szpilek, igieł, haftek, obrączek do opon, drutu i wyrobów z cyny, elastycznych, sznurówek, wstążek nicianych, koronek, pończoch, oliwy i witryolu, przędzalnie kaszmirów w St. Sulpice nad Rillą. Papiernia, garbarnia, kotlarnie w Boisthorel, gisernie, cylindry, tartaki. Handel drzewem, zbożem, jabłecznikiem. L'Aigle było kilka razy oblegane, zdobyte na Anglikach przez Francuzów w r. 1118., zostało wzięte i zrabowane przez protestantów w czasie wojen w 1553. r.

LAIGNES, rz. we Francyi, wpada do l. brz. Sekwany, pod Polizy (w Aube). Bieg około 31 w. Spławna dla tratew od Molesme, na przestrzeni 20 w., z 5 przystaniami.

LAIGONAL, góra we Francyi, w pasmie Cewennów, w dep. Gard, na płn. od Vigan.

LAIGUELIA, Mm. w pań. Sardyńskiém, o 10 w. ku płd.-zach. od Albengen, nad mr. Śródziemném; 2,500 m. Fabryka oliwy.

LAINO, Mm. w król. Neapolitańskiém, w Środkowéj Kalabryi Citeriore, o 26 w. ku płn.-wsch. od Castrovillari, blisko źródła Lao; 2,300 m.

LAISZEW, M. w Ces. Rossyjskiém, w gub. Kazańskiéj, o 58 w. ku płd.-wsch. od Kazania, na pr. brz. rz. Kamy; 2,077 m.

LAI-TSCHEU, M. w Chinach, w prow. Schan-Tung, blisko odnogi Tschi-Li.

LAKEDYWY, archipelag na morzu Indyjskiém, na zach. wybrzeża Malabaru. W ogóle nader małe, otoczone rafami koralowemi, podzielone są na 15 gromad. Znaczniejsze z nich: Kalpeny, oraz Seuheli-Par, Lakoudy, Aquealo, na płd.; zaś Kiltam, Khiltak, Aukulta, Bingaro, Amany i Loreny w pośrodku. Lubo roślin pożywnych są pozbawione, obfitują jednak w drzewa morwowe, palmy, figi i betel. Nader wielka ilość drzew kokosowych dozwala wyrabiać z nich cukier, będący głównym artykułem handlu. W miejsce monety, używają małéj muszli, zwanéj Cauris. Mieszkańcy w liczbie 10,000, osiedli na 19 wyspach, używają narzecza malajskiego, są zaś potomkami Arabów, i znani ze zręczności i śmiałości w żegludze i rybołowstwie.

LAKNAU, po angielsku LUCKNOW, po indyjsku LAKJMANAVATE, M. w Indostanie, stolica państwa Aude, o 880 w. ku płn.-zach. od Kalkutty, nad Gumty; 200,000 m. Jest tu kilka budowli, a mianowicie meczetów i grobowców odznaczających się.

LALBENQUE, L'ALBENQUE, M. we Francyi, w depart. Lot, o 16 w. ku płd.-wsch. od Cahors; 4,960 m. Znaczna fabryka słomy do kapeluszy damskich. Fabryka świec.

LALITA-PATAN, M. w Indostanie, na płd. od Katmandou, na l. brz. Bogmotty; 21,000 m. Fabryki muszlinu i wyrobów z żelaza i miedzi.

LALSK, M. w Ces. Rossyjskiém, w gub. Wołogodzkiéj, nad rz. Łuza. Znaczny handel z Syberyą, Moskwą i Archangielem; 3,000 m.

LAMALMON, góra w Habeszu, na płn. Amhara

U szczytu téjże płaszczyzna, przez którą prowadzi droga karawan, dążących z Macena do Gondar.

LA-MAR, PUERTO-DE-LA-MAR, COBIJA, M. w Boliwii, w dep. Potosi, o 70 w. ku płd.-zach. od Atakama, przy krańcu północnym pustyni Atakama, nad oceanem Spokojnym, przy ujściu rzeki Salado. Port niezbyt bezpieczny, lecz jedyny.

LAMBACH, Mm. w Austryi, nad rz. Traun, w cyr. Hausruck, na płd.-zach. od Wels. Opactwo Benedyktynów, z liczną biblioteką, zbiór obrazów i sztychów, gabinet naturalny i obserwatoryum; 3,000 m.

LAMBALLE, M. we Francyi, w dep. Cotes-du-Nord. Sławne wyroby pargaminu; źródła mineralne; 4,300 m.

LAMBAY, wyspa na mr. Irlandzkiém, przy wsch. pobrzeżu Irlandyi, w prow. Leinster, na płn.-wsch. od Dublina. Znaczny połów ostryg, raków i t. p. u wybrzeży.

LAMBAYEQUE, M. w Peru, w dep. Livertad, o 53 w. ku płn. od Sana; 8,000 m. Miasto rękodzielnicze.

LAMBESC, M. w dep. francuzkim Ujść Rodanu, na płn.-zach. od Aix. Znaczna uprawa drzew oliwnych i główne składy oliwy pod nazwą Huile d'Aix; 4,000 m.

LAMBRECHT, Mm. w Styryi, na płd.-zach. Judenburga; 625 m.

LAMBRO, rzeka we Włoszech, zasilająca rz. Po z l. str. Wybiega z jeziora Como pod Magreglio, i uchodzi pod Corte San-Andrea.

LAMBSHEIM, Mm. w Bawaryi, w cyrkule Renu; 2,630 m.

LAMEGO, M. w Portugalii, w prow. Beira, o 122 w. ku płn.-wsch. od Koimbry, nad Balsamao. Biskupstwo, katedra; 9,000 m. Miejsce pierwszego zebrania Kortezów w 1144. r.

LAMENTIN, LE, L..., 1) Mm. na wyspie Martynice, o 4 w. ku płn.-wsch. od Fort-Royal; 8,300 m. 2) Mm. na płn.-wsch. wybrzeżu wyspy Gwadelupy, wśród małéj zatoki. Grunt żyzny, klimat szkodliwy; 3,800 m.

LAMIA, ISDIN, ZEITUN, Mm. w Grecyi, w dyecezyi Phtiotydy, o 140 w. ku płn.-zach. od Aten, blisko zatoki t. n. Stolica arcybiskupa. Trybunał I. instancyi. Komora. Drukarnia.

LAMMERMOOR, łańcuch gór w Szkocyi, na płn. hrb. Berwick, a w części płd. hrb. Haddington. Rozciąga się z zach. ku wsch., między rz. Forth i Tweed.

LAMONE, rzeka w Toskanii, i pań. Kościelném, z płd.-zach. ku płn.-wsch. przechodzi pod Faenza, zwraca się na wschód, ma zlew do mr. Adryatyckiego, pod Rawenną.

LAMONGANG, wulkan w stronie płn.-wsch. na wyspie Jawa.

LAMOWSKAJA, Mm. w Ces. Rossyjskiém, w gub. Tulskiéj, ku płd.-wsch. od Bogorodzicka.

LAMPEDUZA, wyspa należąca do król. Neapolitańskiego, na mr. Śródziemném, w str. płd.-zach. Malty, pomiędzy Maltą a pobrzeżem Tunis. Ma rozległości 8 mil francuzkich, zawiera w części płd. port obronny twierdzą i bateryami. Jest uważaną za należącą do Anglików, lecz król obojéj Sycylii zajął ją w posiadłość w 1813. r. dla urządzenia tam więzienia dla politycznych niewolników. Małe wysepki Lampione i Linosa do niéj należą.

LAMPANGUI, znaczna gromada gór, z pasma Andów w Chili, obfitujących w złoto, srebro, miedź, ołów, cynk i pokłady żelaza.

LAMPERSTLOCH, W. we Francyi, w dep. Niższego Renu, o 13 w. ku płd. od Weissenburga; 584 m. w r. 1841. Eksploatacya żelaza i asfaltu. Fabryka farby drukarskiéj, werniksów.

LAMPERTHEIM, Mm. w ks. Hessko-Darmsztadzkiém, w prow. Starkenburg, na pr. brz. Renu; 3,180 m.

LAMPETER, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Pensylwania, hrb. Lankaster, nad Conestoga; 3,270 m.

LAMSPINGE, Mm. w król. Hanowerskiém, w ks. Hildesheim, o 28 w. ku zach. od Goslar, nad Lammą; 1,181 m.

LANARK, LANARKSHIRE, prowincya administracyjna Szkocyi. Stolica Lanark. Powierzchnia 556800 akrów. Ludność w roku 1841: 427,113 m., w 1831. roku 316,819 m. Ziemia bardzo rozmaita i mniéj żyzna. Chów bydła i koni. Kopalnie ołowiu, żelaza i węgli. Przemysł kwitnący, fabryki bawełniane, muszlinów, garncarnie, huty szklanne i kryształów, siodlarskie, farbiarnie, drukarnie tkanin, browary i dystylarnie. Wysyła 1 deputowanego. Dzieli się na 3 wardy i 5 paraf. Obejmuje 3 miasteczka: Lanark, Glasgow i Rutherglen.

LANCASTER, LANKASTER, po łacinie LONGOVICUM, LANCASTRIA, 1) M. w Anglii, o 384 w. ku płn.-zach. od Londynu, nad rz. Lune albo Lon; 23,817 m. Stolica Duchy Court Lankaster, sądu przysięgłych i Quarter-Sessions hrabstwa. Więzienie hrabstwa. Piękny szpital obłąkanych. Gubernium wojenne. Komora. Słynne warsztaty stolarskie, płótna żaglowego, postronków, lin, świec; warsztaty okrętowe; przędzalnie i grępiarnie

jedwabiu i bawełny. Port handlowy, dawniéj bardzo znakomity przez handel z Ameryką, lecz obecnie podupadły z przyczyny wzrostu Liwerpolu. Dochód z komory w 1839. roku 1032425 franków. Mianuje 2 deputowanych. Piękny zamek warowny, wzniesiony przez Jana z Gandawy. Piękny wodociąg ponad Luną wiodący do kanału Lankastra, jedno z przepysznych dzieł tego rodzaju w Anglii. Miasto bardzo starożytne. 2) Hrabstwo Lancashire, prow. administracyjna Anglii, nad morzem Irlandzkiém, M. stoł. Lankaster. Rozległość 1117260 akrów; 1,666,064 m., z których 24,696 rodzin zajmuje się rolą, a 173,693 przemysłem. Grunt górzysty ku wsch., a płaski blisko pobrzeży. Przemysł rolniczy mało znaczny, zbiór owsa i chów bydła. Eksploatacya żelaza, miedzi, ołowiu i węgla. Główne miejsce przemysłu bawełnianego w Anglii, rozchodzi się bowiem $^4/_5$ wyrobu bawełny angielskiéj do miast Manszestru, Pristonu, Boltonu, Oldkamu, Blackburnu, Asthonu, Bury, Chorley i innych. Pierwsze warsztaty bawełniane założone zostały w Rishton 1778. roku. Ważne fabryki płócien, bawełny, jedwabiu, kapelusznicze, papiernie, huty szklanne, fajanse; drukarnie tkanin, farbiarnie i blicharnie. Handel znaczny z Liwerpolem. Wysyła 4ch deputowanych. Wyniesione do hrab. wojewódzkiego (County Palatinal) na cześć Jana z Gandawy księcia Lankaster. Od Henryka IV. tytuł księcia Lankastra przyjęli królowie Anglii, których dochody po większéj części pochodzą z dóbr do nich należących w tém hrabstwie. Głównym urzędnikiem jest Chancellor of the Duchy pierwszy Sędzia. Dzieli się na 7 hundreds, 4 boroughs i 70 parafij.

LANCASTER, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Ohio, w hrb. Fairfield, o 43 w. ku płd.-wsch. od Columbus; 3,272 m. w 1840. roku. Punkt przemysłowy i handlowy. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państwie Newhampshire, stoł. hrabstwa Coos, o 140 w. ku płn. od Concord; 1,316 m. w 1840. r. 3) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państwie Massachusetts, w hrb. Worcester, ku zach.-płn. od Bostonu; 2,019 m. 4) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państwie Pensylwania, stoł. hrabstwa Lancaster, o 105 w. ku zach. od Filadelfii; 8,417 m. Miasto rękodzielnicze. Ważne fabryki broni palnéj, wyroby siodlarskie, pończosznicze, igieł i szpilek. Handel bardzo ożywiony.

LANCEROTA, LANCEROTE, jedna z wysp Kanaryjskich, najwięcéj ku płn. położona, w stronie płn.-zach. przylądka Nun. Rozległa 14¾ mil kw.; liczy 10,000 m. Położenie niskie, bezwodne, tylko w październiku i listopadzie ożywiona deszczami, zwykła wydawać wielką obfitość zboża, wina i t. p.

LANCIANO, M. w król. Neapolitańskiém, w prowincyi Abruzzo citeriore, o 10 w. ku płd. od Ortona. Arcybiskupstwo, katedra, uprawa jedwabiu i wina; 13,000 m.

LANDAK, M. na wyspie Borneo, ku płn.-wsch. od Pontiana. Kopalnie dyamentów, złota i żelaza.

LANDAU, 1) M. w Bawaryi, w cyr. Pfalz, o 26 w. ku płn.-zach. od Spiry, nad Queich; 6,074 m. Miasto obwarowane przez Vaubana, odebrane Francuzom traktatem 1815. roku. 2) M. w Bawaryi, w cyr. Nieder-Bayern, nad Isar; 1,660 m.

LANDÉAN, W. we Francyi, w dep. Ille et Vilaine, o 8 w. ku płn.-wsch. od Fougères; 1,845 m. Farbiarnie, a mianowicie szkarłatu. W okolicach rozległe podziemia wykopane z rozkazu Raula Pana na Fougères, i znane pod nazwą pieczar Landean (Celliérs de Landean).

LANDECK, 1) M. w Prusach, w rej. Wrocławskiéj, okr. Habelschwerdt, o 105 w. ku płd. od Wrocławia, nad rz. Biele. Okolone wysokiemi górami, liczy 1,425 m. Sławne w pobliżu kąpiele ciepłe (+ 23° R.), trybunał, komora. 2) M. w Prusach, w rejen. Kwidzyńskiéj, o 126 w. ku zach.-płd. od Kwidzynia, nad Kudde; 690 m. Fabryki sukna.

LANDEN, M. w Belgii, w prow. Leodyum, o 31 w. na płn.-zach. od Huy; 840 m. Niegdyś warowne. Nadało swoją nazwę Pepinowi z Landen, który tu umarł w 640. r.

LANDERNEAU, ELORN, rz. we Francyi, w dep. Finisterre, wpada do zatoki Brestu. Źródło ma w górach Arrée. Bieg około 60 w.

LANDERNEAU, M. we Francyi, w dep. Finistère, o 21 w. ku płn.-wsch. od Brestu, nad rz. t. n. Znaczne wyroby lniane; 4,938 m.

LANDERON, M. w Szwajcaryi, w kantonie Neufszatelskim, wśród bagnistéj okolicy, przy ujściu rz. Thiele do jeziora Bienne; 1,819 m.

LANDRECY, LANDRECIES, obronne M. we Francyi w dep. Północnym, o 17 w. ku zach. od Avesnes, nad rz. Sambrą; 4,111 m. Blicharnie płótna, fabryka olejku goździkowego. Huty szklanne; handel bydłem, serami, masłem, chmielem, lnem ordynaryjnym i cienkim. Skład węgla z Charleroy i łupków z Fumay. Kilkakrotnie zdobywane i odbierane przez cesarskich i Francuzów, zostało nakoniec stanowczo odstąpione Francyi traktatem Pirenejskim w 1659. r.

LANDQUART, rz. w Szwajcaryi, spływająca do Renu, wybiega w kant. Gryzonów, pod Selwretta i uchodzi na płn.-zach. od Marschlins.

LANDSBERG, 1) L.- nad Wartą, M. w Prusach, w prowincyi Brandenburgskiéj, o 79 w. ku płn.-wsch. od Frankfurtu; 7,970 m. Trybunał I. instancyi (Land-und Stadt-Gericht). Dom kary i badań. Szpital obłąkanych. Znaczne zakłady drzew owocowych. Fabryki wełniane, papiernie, garbarnie. Handel znaczny, jarmarki na zboże i wełnę najznakomitsze w królestwie. 2) Alt L.-, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, w rej. Potsdamskiéj, o 21 w. ku płn.-wsch. od Berlina, nad rz. t. n.; 1,365 m. Szpital dla wdów po duchownych ewangelickich. Dom sierot. 3) M. w Prusach, w prowin. Szląskiéj, o 50 w. ku płn. wsch. od Opalo; 879 m. Komora. 4) M. w Prusach, w prowincyi Pruskiéj, o 42 w. ku płd. od Królewca, nad rzeką Stein; 1,725 m. 5) M. w Prusach, w prowincyi Saskiéj, o 22 w. ku płn.-wsch. od Merseburgą, nad rz. Landsberg; 951 m. 6) M. w Bawaryi, w okręgu Wyższéj Bawaryi, na pr. brz. rz. Lech, o 51 w. ku płd.-zach. od Munichu; 3,245 m. Szkoła łaciúska. Skład soli. Uprawa chmielu. Browary, dystylarnie, blicharnie wosku, gisernie dzwonów. Dawniéj dom centralny albo kolegium nowicyatu Jezuitów dla całych Niemiec.

LANDSEND, przylądek w Anglii, w płd.-zach. krańczynie Kornwalii.

LANDSHUT, 1) M. w Bawaryi, w cyr. Izary, nad rz. Izarą, o 61 w. ku płn.-wsch. od Munichu. Złożone z Starego i Nowego miasta, liczy 4 przedmieść. Władze miejscowe, sąd ziemski, liceum, gimnazyum, kilka kościołów, zamek królewski i kilka fabryk, a między innemi, i instrumentów technicznych. Liczy 10,224 m. 1840. r. 2) M. okręgowe w Prusach, w rej. Lignickiéj, o 45 w. ku płd. od Lignicy, nad rz. Bober, i przy ujściu do téjże pomniejszéj rz. Ziederbach; 3,678 m. Farbiarnie, drukarnie perkali, blicharnie. Handel płótnem. 3) Łancut, Mm. w Austryi, w Morawii, o 61 w. ku płd.-wsch. od Brünn; 1,937 m.

LANDSKRON, WAINSKGRAD, M. w Austryi, w Czechach, w cyr. Hrudimskim, nad rz. Sazawą; 5,000 m.

LANDSKRONA, M. w Austryi, w Galicyi, w obw. Wadowickim, o 2 mile od Wadowic. Miasto niegdyś od niemieckich wychodźców z Landskrony, w Bawaryi założone, już w XII. wieku było miejscem obronném. Na szczycie góry wznosił się zamek przez Kazimierza W. zbudowany; obecnie tylko zwaliska onego sterczą; pamiętnym jest w dziejach zdobyciem Szwedów w 1655. r., a zniszczeniem od partyzantów w 1768. r.

LANDSKRONA, M. w Szwecyi, w prow. Malmö, o 33 w. ku płn. od Malmö. Obronne, nad Sundem. Handel dość znaczny, fabryki i port; 4,000 m.

LANDSTRASSE, KOSTAJKOWICA, M. w Austryi, w Illiryi, w prow. Karnioli, o 70 w. ku wsch.-płd. od Neustadt, na wyspie Gurg; 350 m.

LANDSTUHL, M. w Bawaryi, w cyr. Pfalz, o 22 w. ku płn.-wsch. od Dwóch-Mostów; 1,952 m. w 1840. r.

LANDES, PAYS DES L..., po łacinie LANDAE, 1) okolica we Francyi, w dawnéj prow. Guyenne, stolica Dax; miasta Tartas i Albret. Rozległość 604492 hektarów, dziś składa część depart. Landes. 2) Departament, prow. administr. Francyi. Stolica Mont-de-Marsan. Rozciąga się nad oceanem Atlantyckim i odnogą Gaskońską, pomiędzy departamentami Gironde, Lot-et Garonne, Gers i Basses Pirenées, między 43° 28' i 44° 30" szer. płn. Rozległość 928769 hektarów. Ludność w 1841. roku 288,077 m. Ku płn. i wsch. powierzchnia ziemi równoważy się z korytem rz. Adour, któréj ujście odznacza granicę pomiędzy tym departamentem i departamentem Niższych Pyreneów, oraz przez rzeki do niéj wpadające: Midou, Douze, Midouze, Louts, Luy, Gave de Pau, Gave d'Oléron i Bidouze. Ku płn. i zach. równoważy się z korytem Leyry i kilku innych rzeczek pobrzeżnych tworzących u podnóży wyniosłości (d u n e s), laguny albo jeziora łączące się z oceanem. Pomiędzy temi jeziorami: Cazau, Biscarosse, Parentis i Mimizan leżą w téjże saméj kotlinie, jakoteż Leon, St. Julien, Soustons, Orx. Kraj w ogólności mało wyniosły; w stronie płd.-zach. przerznięty pagórkami, odrostkami wysuniętemi Pyreneów. Ku płn. i zach. rz. Adour kraj płaski i składający się po większéj części z obszarów piaszczystych, zwanych L a n d e s, które nadały nazwę departamentowi. Pobrzeża niskie i otoczone w całéj długości przez pasmo dunów czyli pagórków piaszczystych morskich, rozciągających się od ujścia rz. Girondy do rz. Adour. Grunt dość żyzny w dolinach kotliny Adour jedynie, gdzieindziéj pokryty jest po części lasami, albo krzakami i pastwiskami, po większéj części niepożytecznemi i ulegającemi zalewom. Piękne pastwiska na dunach. Podział naturalny: Landy albo pustowia 731142 hektarów; ziemi krediastéj albo wapiennéj 176891 hektarów, ziemi gliniastéj 38424 hektarów. Kraj w ogóle ubogi, którego rolnictwo i eksploatacya lasów stanowią główny przemysł. Uprawa ziemi na bardzo niskim

stopniu. Płody rolne główniejsze zboża a mianowicie mais, proso, wino, len i drzewo. Wina w ogóle są dobrego gatunku, najlepsze czerwone są z Messanges, z Cap-Breton, z Soustons i z Vieux-Boucaut, zbierane na dunach liczą się pomiędzy wyborowemi winami czerwonemi; białe najwięcéj cenione są z St. Loubonère, Castelnau i Urgons. Chów bydła stanowi główną zamożność mieszkańców Landes, konie są wysoko cenione, owce poprawne, wieprze cenione wysoko z przyczyny że z nich przyrządzają szynki Bajońskie; pszczoły w obfitości, hodownictwo jedwabników na niskim stopniu. W 1839. r. było 23935 koni, 3298 mułów, 1053 osłów, 68328 sztuk bydła rogatego, 463628 baranów, 51651 świń, 28656 kóz. Z pomiędzy przedmiotów eksploatowanych, żelazo zajmuje pierwsze miejsce, daléj ołów, kamienie młyńskie, glina garncarska, piękne kamienie ciosowe, gips i t. p. Liczne źródła mineralne, gorące i zimne; z pomiędzy pierwszych słyną Dax i Prébacq. Źródła siarczane gorące i bardzo obfite w Puillon, inne słone źródła w Gaujac i St. Laurent. Rybołowstwo na pobrzeżach, połów pijawek w okolicach Dax. Eksploatacya minerałów w 1839. r., z kopalni żelaza 127731 centnarów, wartości 204354 franków, 15 szyb eksploatowanych wydających 12459 centnarów sześcien., wartości 2229 franków, 2 kopalnie piasków mineralnych, wydających 12124 centnarów wartości 358502 franków. Eksploatacya lasów, palenie smoły, żywicy, wraz z żelazem stanowią głównie przemysł mieszkańców tego departamentu. Oprócz tego dystylarnie wódek w 1839. r. wydały 11100 hektarów bardzo cenionych i wyprowadzanych pod nazwą wódki Armagnac, fabryki płótna żaglowego i innych, oleju lnianego, fajansu, garnków i huty szklanne. Główne artykuły wychodowe: smoła, żywica, deski, wina, wódki i żelazo. Jarmarków jest 135 w 46 miasteczkach i trwających przez 142 dni. W 1842. r. było 6 niższych zakładów naukowych z 360 uczniami, z których 4 szkoły komunalne w St. Sever, Aire, Dax i Mont de Marsan, i 2 pensye z 21 uczniami. Wydatek na edukacyą 106325 frank. Zakładów naukowych początkowych w 1840. r. było: 1 szkoła normalna departamentowa w Dax, 384 szkół elementarnych z 336 nauczycielami i podnauczycielami (319 świeckich), 93 ochmistrzyń i podochmistrzyń (72 świeckich), 13507 uczni w zimie, z których 9598 chłopców i 3909 dziewcząt (a 10583 uczniów w lecie), w téj liczbie 302 szkół wzajemnego uczenia, z tych 105 dla chłopców, 185 dla obojéj płci i 12 żeńskich, w których było nauczycieli 300 i 11432 uczni w zimie, a z tych 8797 chłopców i 2634 dziewcząt; 2 klassy adultów w dwóch gminach z 54 uczniami, 18 sal ochron a w tych 327 dzieci.

LANGANÄES, przylądek na ostatecznym krańcu płn. Islandyi, pod 66° 35' płn. szerok., a 9° 57' zach. długości.

LANGEAC, M. we Francyi, w dep. Wyższéj Loary, na l. brz. Allier, o 23 w. ku płd.-wsch. od Brioude; 3,231 m.

LANGEAIS, M. we Francyi, w dep. Indre-Loire, o 25 w. ku płd.-zach. od Chinon, na pr. brz. Loary; 3,138 m.

LANGELAND, duńska wyspa, w okręgu Fyen, pomiędzy Laaland i Fionią. Rozległa 5 mil kw. duńskich, liczy 17,000 m. Klimat zdrowy, grunt żyzny; płody: zboże, dziczyzna, ryby i drzewo. Miasto główne Rudkjöbing.

LANGELSHEIM, Mm. w Brunświku, nad rz. Innerste; 1,819 m. W pobliżu znaczny zakład kopalni srebra, pod nazwą Zofii.

LANGEN, Mm. w ks. Hessen-Darmsztadzkiém, w prow. Starkenburg, o 13 w. ku płn.-wsch. od Darmstadt; 2,600 m.

LANGENARGEN, Mm. w król. Wirtembergskiém, w cyrk. Dunaju, o 7 w. ku płd. od Tettnang, nad jeziorem Konstancyeńskiém; 1,128 m. Port nad jeziorem. Handel bardzo czynny.

LANGENAU, Mm. w król. Wirtembergskiém, w cyr. Danaju, o 15 w. ku płn.-zach. od Ulmu; 3,557 m. Zbiór lnu. Liczne młyny.

LANGENBERG, M. w Prusach, w prowin. Nad-Reńskiéj, o 25 w. ku płn.-wsch. od Düsseldorfu; 2,255 m.

LANGENBRÜCKEN, Mm. w ks. Badeńskiém, w cyr. Środkowego Renu, o 8 w. ku płn. od Bruchsal; 1,234 m. Kąpiele siarczane bardzo uczęszczane.

LANGENBURG, M. w król. Wirtembergskiém, w cyr. Jaxty, nad rz. t. n., o 6 w. ku zach. od Gerabronn; 790 m.

LANGENFELD, LENGELFELD, Mm. w Austryi, w Niższéj Austryi, o 6 w. ku płn.-zach. od Krems; 1,355 m.

LANGENLOIS, Mm. w Austryi, w cyr. Powyżéj Manhartsberg, o 10 w. ku płn.-wsch. od Krems; 3,359 m.

LANGENMARCK, W. w Belgii, w Zachodniéj Flandryi, o 6 w. ku płn.-wsch. od Ypres; 5,796 m. Olejarnie, blicharnie płótna, fabryki rękawiczek i tytuniu, mydlarnie.

LANGENSALZE, M. w Prusach, w rej. Erfurt-

skiéj, nad rz. Salza, o 16 w. ku płn.-zach. od Erfurtu. Zamek, gimnazyum, kilka fabryk; 7,142 m. Kąpiele siarczane,

LANGENSCHWALBACH, M. w księs. Nassauskiém, ku płn.-wsch. od Wiesbaden. Przędzalnie lnu, wełny; hamernie żelaza; 14 źródeł mineralnych; 2,010 m.

LANGENSELBOLD, Mm. i amt t. n. w elektorstwie Hesskiém, w prow. i okr. Hanau; 2,549 m.

LANGENTHAL, Mm. w Szwajcaryi, w kantonie Bern; 3,130 m.

LANGER-OGE, LANGEROOGE, trzy wyspy Hanowerskie, na morzu Północném, wprost wybrzeży wschodniéj Fryzyi.

LANGESUND, Mm. w Norwegii, w amcie Bradsberg, o 19 w. ku płd.-zach. od Laurwig, nad odnogą t. n.

LANGEZWAAG, Mm. w Niderlandach, w prow. Friesland, o 19 w. ku płn.-wsch. od Heerenveen; 6,000 m.

LANGHEMARCK, Mm. w Belgii, w prow. zachodniéj Flandryi, ku płn.-zach. od Yppern; 5,800 mieszkańców.

LANGHOLM, Mm. w Szkocyi, o 40 w. ku wsch. od Dumfries, nad Esk; 2,676 m. Rękodzielnie bawełniane i czapek bawełnianych; najznakomitszy jarmark w Szkocyi na owce tu się zwykł odbywać.

LAGNAU, W. w Szwajcaryi, w kantonie Bern, o 4 w. ku płn.-wsch. od Signau; 5,081 m. Fabryki bawełniane.

LANGOGNE, M. we Francyi, w dep. Lozère, o 41 w. ku płn.-wsch. od Mende; 2,803 m. Kotlarnie. Rękodzielnie sukienne, przędzalnie wełny. Handel mułami i bydłem.

LANGOIRAN, W. we Francyi, w dep. Girondy, o 22 w. ku płd.-wsch. od Bordeaux, przy pr. brz. Garonny; 1,542 m. Wyborne wina białe. Kopalnie pięknego kamienia twardego. Nad tą wsią wznosi się na stromój górze zamek gotycki, W okolicach, piękne groty stalaktytowe.

LANGON, M. we Francyi, w dep. Girondy, na l. brz. Garonny. Port rzeczny, garbarnie, składy poszukiwanego wina i handel takowym; liczy 3,986 m. Punkt pośredni żeglugi parowéj, między Bordeaux i Agen.

LANGONNET, Mm. we Francyi, w dep. Morbihan, o 28 w. ku zach.-płn. od Pontivy; 5,715 m.

LANGPORT, W. w Anglii, w hrb. Somerset, o 9 w. ku płn.-zach. od Wells, nad Porret; 1,000 m. Handel drzewem, zbożem, węglami, żelazem i solą.

LANGRES, M. we Francyi, w depart. Wyższéj Marny, o 31 w. ku płd.-wsch. od Chaumont, zbudowane na wzgórzu, z którego rz. Marne, Moza, Amance i Vingeanne wybiegają. Powyższe miasto wraz z Briançon jest najwyżéj położone w całéj Francyi. Zawiera biskupstwo, wyższe władze sądowe, katedrę, kilka fabryk, oraz znaczny prowadzi handel płodami miejscowemi, i liczy 8,303 m.

LANGUIDIC, Mm. we Francyi, w dep. Morbihan; liczy 6,064 m.

LANGULA, M. w Prusach, w rejen. Erfurtskiéj, okr. Mühlhausen; 890 m.

LANGWEDOCYA, po łacinie LENGUEDOCIA, OCCITANIA, dawna prow. Francyi, stol. Tuluza. Miasta Verfeuil, Castel-Sarrasin, Montech, Albi, Gaillac, Rabastens, Réalmont, Castres, Graulhet, Lavour, Puylaurens, Revel, St. Papoul, Castelnaudari, Mirepoix, Chalabre, Rieux, Valentine, St. Beat, Aleth, Limoux, Quillan, St. Paul de Fenouillèdes, Carcassone, St. Pons, St. Chignan, Narbonne, Fleury, Beziers, Villeneuve, Agde, Cette, Pézénas, Montpellier, Lunel, Frontignan, Balaruc, Moquelone, Lodève, Clermont, Bedarieux, Nismes, Beaucaire, Aigues-Mortes, Sommières, Calvisson, Alais, Anduse, St. Hippolyte, Usez, Pont St. Esprit, Bagnols, Aramont, Mende, Florac, Langogne, Marvejols, Viviers, St. Andol, Joyeuse, Aubenas, Tournon, Annonay, Le Puy, Issigneaux i Le Monestier. Rozległość 4163574 hektarów. Ta prowincya dzieli się na wyższy Langwedok, dyecezye: Tuluzy, Montauban, Alby, Castres, Lavour, St. Papoul, Mirepoix, Rieux i Cominges; Niższy-Langwedok, dyecezye: Aleth, Carcassone, St. Pons, Narbonne, Beziers, Agde, Montpellier, Lodève, Nismes, Alais i Usez, oraz Cewenny (Gevaudon, Vivarais i Velay). Langwedok obecnie podzielony jest na następujące departamenta: Ardèche 548423 hektar., Wyższéj Loary 291688 hektar., Aude 631683 hektarów, Wyższéj Garonny 291332 hektarów, Gard 599725 hektarów, Hérault 623899 hektarów, Lozère 509478 hektarów, Tarn 573386 hektarów, i Tarn et Garonne 53718 hektarów.

LANJARON, Mm. w Hiszpanii, w Andaluzyi, o 35 w. ku płd.-wsch. od Grenady; 3,500 m. Stolica partido judiciale.

LANNILIS, Mm. we Francyi, w depar. Finistère, o 20 w. ku płn. od Brestu; 3,190 m.

LANNION, M. we Francyi, w depar. Północnego Wybrzeża, na pr. brz. rz. Guer, o 57 w. ku płn.-zach. od Brieuc. Port dostępny w pobliżu oceanu Atlantyckiego leżący. Wyższy trybunał, papiernie, handel znaczny, używający do swéj posługi 40 okrętów; 5,650 m.

LANNOY, Mm. we Francyi, w depar. Północnym, o 12 w. ku płn.-wsch. od Lille. Liczne zakłady przemysłowe; 1,481 m.

LANSING, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państwie New-York, w hrb. Tompkins; 3,672 m.

LANSINGBOURGH, Mm. w Stanach Zjednoczonych w państwie New-York, hrb. Reusselaer, o 13 w. ku płn.-wsch. od Albany, nad rz. Hudson; 3,300 m.

LANS-LE-BOURG, Mm. w król. Sardyńskiém, w Sabaudyi, na płn. Mont-Cenis. Otoczone górami, pozbawione jest słońca od listopada do czerwca, z powodu wysokich skał, ze wszech stron go okalających; 1,040 m.

LANTERNE, rz. we Francyi, spływająca do Saony z l. str., wybiega pod miasteczkiem francuskiém t. n., płynie ku zach. i uchodzi pod Conflandey.

LANTOSCA, Mm. w państwie Sardyńskiém, o 33 w. ku płn. od Nicei, na pr. brz. rz. Vesubia; 1,800 m.

LAN-TSCHEOU, M. w Chinach, stoł. prowincyi Han-Sou, na pr. brz. rz. Hoang.

LANUSCI, Mm. na wyspie Sardynii, stoł. prow. t. n., o 90 w. ku płn.-wsch. od Cagliari; 1,400 m.

LANZO, M. w król. Sardyńskiém, na płn.-zach. Turynu, na l. brz. rz. Stura; 6,400 m.

LAON, M. we Francyi, stoł. depar. Aisne, o 127 w. ku płn.-wsch. od Paryża, na odosobnionéj wyniosłości, pośród rozległéj i żyznéj równiny. Leży między 49° 33' 54" szer. płn. i 1° 17' 49" dług. wsch. Wyniesione nad poziom 156 metr.; 9,406 m. Szkoła wzajemnego uczenia, 98 uczniów w r. 1842. Szkoła normalna początkowa departamentowa, gabinet fizyczny. Seminaryum niższe, dom siostr miłosierdzia, szkoła rysunków, kursa geometryi i mechaniki zastosowanych do sztuk. Biblioteka publiczna (17,000 tomów), 3 drukarnie, 2 szpitale, z tych jeden podrzutków, dom dla żebraków. Dochód 112,860 franków. Fabryki gwoździ, sukien pospolitych, kołder i czapek wełnianych; na przedmieściach przy podstawie góry, garbarnie, garncarnie, zakłady powroźnicze. Handel zbożem, winami i wybornemi likworami, uprawa w okolicach zboża, wina i słynnych karczochów. Katedra z XII. wieku. Wieża Ludwika Zamorskiego (d'Outremer) wieża pochyła znacznego nachylenia. Piękne piwnice dwupiętrowe wykute w skale. Studnia artezyjska. To miasto wzniesione na miejscu Bibraxu, o którym wzmiankuje Cezar, było od XIII. wieku jedném z najznakomitszych miast Francyi właściwéj i stolicą królewską pod królami drugiéj rasy. Wydane Anglikom 1419. r. przez syna Jana-bez-Obawy; ci wygnani zostali przez mieszkańców, którzy się cieszyli pokojem aż do czasów Ligi. Po wielu bitwach staczanych pod jego murami, poddało się w 1594. r. Henrykowi IV., który kazał wystawić cytadelę, a z któréj pozostały tylko rozwaliny. W XVIII. wieku wycierpiało przez wojny religijne i Frondy. Napoleon 10. marca 1814. r. zwyciężył pod tém M. Prusaków. Miejsce urodzenia Karola księcia Lotaryngii i współzawodnika Hugona Capeta, i Marquetty, który odkrył Missisipi.

LAPONIA, po szwedzku LAPPLAN, LAPPMARK, po rossyjsku LAPLANDYA, po lapoń. SAMEANDA lub SOMELLANDA, okolica etnograficzna Europy, zawierająca część płn. Rossyi europejskiéj: guber. Ołonezką, część Finlandzkiéj, Szwecyi i Norwegii. Graniczy na płn. z oceanem Lodowatym płn., na zach. z mr. Niemieckiém, na wsch. z mr. Białém. Od strony lądu nie ma stałych granic. Ludność wynosi 50,000 m.

LAR, M. w Persyi, w Laristanie, przy spływie rzeki Khalatou, o 70 w. od odnogi Perskiéj; 12,000 m. Handel znaczny z Szyraz i Gomberun. Niegdyś główny punkt Władztwa Arabów.

LARA, Mm. w Hiszpanii, w Staréj Kastylii, o 26 w. ku płd.-wsch. od Burgos, nad Arlanza; 1,470 m.

LARACHE, po arab. EL A'RAYSCH (ogród), LIXA u starożytnych, M. w państwie Marokańskiém, o 130 w. ku płn.-zach. od Fezu, przy ujściu rz. Louccos do oceanu Atlantyckiego; 3,000 m. Miejsce warowne. Port do którego dostępować mogą statki o 100 beczkach jedynie.

LAREDO, M. portowe w Hiszpanii, w prow. Burgos, na pobrzeżu oceanu Atlantyckiego, przy ujściu rzeki Ason. Szkoła żeglarska, rybołowstwo; 3,200 m.

LARGENTIÈRE, M. we Francyi, w departamencie Ardèche, o 42 w. ku płd.-zach. od Privas, na l. brz. potoku de la Ligne i w malowniczéj dolinie; 3,088 m. w r. 1841. Winnice, drzewa oliwne, kasztany, orzechy, i inne owocowe. Piękne fabryki jedwabne. Handel jedwabiem surowym i wyrobionym; bydło rogate i owce. Piękna grota składająca się z kilkunastu sal; w jednéj jest jezioro. To miasto nazwane zostało od kopalni ołowiu srebrodajnego, które były eksploatowane w XII. wieku.

LARGS, Mm. w Szkocyi, hrb. Ayr, nad zatoką Clydy, na wsch. Kingarth. Kąpiele morskie, tkaniny lniane, rybołowstwo; 2,500 m.

LARINO, M. w król. Neapolitańskiém, w prow. Sannio, o 24 w. na płd.-zach. od Termoli; 4,000 m.

LARISSA, JENIDSZER, M. w Turcyi europejskiéj, w Liwadyi, sandżaku Trikkala, na pr. brz. rz. Salambria, o 24 w. ku płn.-zach. od Volo. Fabryka czerwonego safianu, tytuniu, wyrobów jedwabnych i bawełnianych, oraz znaczne farbiarnie czerwonéj przędzy; 20,000 m.

LARISTAN, okręg w prow. perskiéj Farsistan, w pobliżu brzegów odnogi Perskiéj, w części płd. graniczy z Kermanem. Grunt czczy, nieurodzajny, zawiera wiele salin stepowych, wyjąwszy dolinę Laristan, żyzną i dobrze uprawną. Płody: sól, jedwab, i znaczny chów wielbłądów. M. główne Lar.

LARNE, M. w Irlandyi, w hrb. Antrim, o 26 w. ku płn.-wsch. od Antrim; 2,615 m. Ważne saliny, eksploatacya kamienia wapiennego. Fabryki płótna żaglowego.

LARNICA, LARNAKA, LARNEKA, M. na płd.-wsch. wyspy tureckiéj Cypr, o 30 w. ku płd.-wsch. od Nikozyj. Pozbawione wody źródlanéj, otrzymuje takową wodociągiem. Klimat szkodliwy; handel zbożem, bawełną, winem, jedwabiem, korzeniami; 5,000 m.

LARRAGA, M. w Hiszpanii, w Nawarze, o 20 w. ku płd.-zach. od Pampeluny; 1,957 m.

LAROS, turecka twierdza nad mr. Czarném. Leży w Azyi Mniejszéj, na płd.-wsch. Gunich, między 41° 10' 30" płn. szer., a 38° 28' 30" wsch. długości.

LASOCIN, Mm. w król. Polskiém, gubernii Radomskiéj, powiecie i okręgu Sandomierskim. Kościół parafialny, 115 domów; 935 m. Odległe od M. powiatowego 28 w.

LASOCIN, huta żelazna prywatna w król. Polskiém, w gubernii Radomskiéj, powiecie Opoczyńskim. W r. 1833. założono kuźnicę.

LASOCINA, rz. mała w gubernii Radomskiéj, powiecie Opoczyńskim; wpływa w powiat Kielecki około wsi Korczyna, daléj płynie około Małogoszcza i pod Wymysłowem wpada do Nidy.

LASSACTSZI, M. w Bulgaryi, na pr. brz. Dunaju, na płn.-wsch. Hirsowy.

LASSA, H'LASSA, M. stoł. prow. Onei, albo Oui, w najżyzniejszéj części Tybetu, należącéj do Chin. Siedlisko namiestnika chińskiego, oraz wielkiego Dalai-Lama. Posiada 2 szkoły wyższe i drukarnie. Na pobliskiéj górze Botola wznosi się obszerny klasztor, w pośród czterech innych, będący letnią rezydencyą Dalai-Lama. Otoczony wieżami złoconemi, ma mnóstwo wspaniałych obelisków i 10,000 pokoi. Na godzinę drogi ku wsch., złotem i kamieniami drogiemi jaśniejąca świątynia H'lassei-Thio-Khang, w któréj więcéj jak 5,000 kapłanów posługę Lamy odbywa. Zimowa rezydencya Dalai-Lama, wznosi się wśród miasta, w pobliżu wspaniałego kościoła, otoczonego największym bazarem w całym Tybecie. Miasto, będąc przedmiotem pielgrzymek mieszkańców całéj Azyi, jest również najważniejszém miejscem handlowém w takowéj; liczy do 5,000 kupców Chińskich i Indyjskich.

LASSAN, M. w Prusach, w rejen. Stralsundskiéj, w okręgu Greifswald, nad jeziorem t. n., utworzoném rz. Peene; 1,536 m.

LASSEUBE, Mm. we Francyi, w depar. Niższych Pyrenców, o 14 w. ku płn.-wsch. od Oléron, na l. brz. rz. Baise; 3,040 m. w 1841. r. Składy drzewa masztowego sprowadzanego z gór okolicznych. Dobre wina czerwone pospolite.

LASSITI, Mm. na wsch. wyspy Kandyi, u stóp góry tegoż nazwania.

LÄSSÖE, duńska wyspa w Kategacie, na płd.-wsch. Säbye. Rozległa 2 mile kw.; liczy 21,000 m. Grunt płaski, bezdrzewny, niezbyt żyzny.

LASSOTA, góra w Austryi, w Galicyi, leżąca przy Mm. Podgórzu. Zawiera w sobie kamień wapienny.

LASSUR, M. w Indostanie angielskim, w prow. Aureng-Abad, prezyd. Bombay.

LASTA, górzysta prow. w Habeszu, graniczącą na płn. z Tygrem, na zach. z Samen, na płd. z Gedem. Tamże jezioro Achangy, na płd.-zach. źródło rz. Tacazza.

LASTRA-A-SIGNA, albo DI-GANGALANDI, W. w Toskanii, o 11 w. ku zach. od Florencyi, na l. brz. rz. Arno; 4,388 m. Stolica Comunety i Potestaryi. Liczne pałace letnie albo wille. Jedno z głównych miejsc, w których się znajdują fabryki kapeluszy słomkowych zwanych Florenckiemi.

LASZKI, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Lwowskim, z pięknym dworem i budynkami ekonomicznemi.

LASZKI GÓRNE, W. w Austryi, w obwodzie Brzezańskim, o 3 mile od Bóbrki. Pamiętne miejsce zadaną klęską Tatarom przez Mikołaja Kamienieckiego r. 1566.

LASZKI-KRÓLEWSKIE, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Złoczowskim, o 2 mile od Podhajczyc, z pięknym pałacem i ogrodem; posiada cukrownię i folusz sukna. W dawnych czasach znajdował się tu obronny zamek, Kisielow zwany, który w połowie XIV. wieku od Tatarów był zburzony. W późniejszych czasach Władysław Jagiełło rozdarował tę majętność pomiędzy kilku zasłużonych Polaków, zwykle od Rusinów zwa-

nych Lachami „Laszkami“; przezwisko to z ubiegiem lat pozostało przy włości, a z powodu częstego przebywania króla Jana III, pomnożone wyrazem „królewskie“ zostało. W r. 1622. włość ta była zupełnie od Tatarów spalona.

LATAKOU, LITAKOU, M. w Kafreryi, w kraju Bitzuanów, o 80 w. ku płn. od Griquastadt; 4,00 m.

LATERA, Mm. w państwie Kościelném, w legacyi Viterbo, o 16 w. ku płd. Aquapendente.

LATERZA, Mm. w król. Neapolitańskiém, w Terra d'Ottranto, o 40 w. ku płn.-zach. od Tarentu; 3,400 m.

LATISANA, M. w Lombardyi, o 39 w. ku płd.-zach. od Udine, na l. prz. Tagliamento; 4,000 m.

LATORCZA, rz. dopływowa rz. Bodrog w Węgrzech. Wybiega w Karpatach, na płn.-wsch. kom. Beregh; płynie ku płd.-zach. a następnie przez komit. Ungwarski i Zempliński.

LATOWICZ, M. w król. Polskiém, w gubernii Warszawskiéj, powiecie Stanisławowskim, okręgu Siennickim, nad rz. Świdrem. Kościół parafialny, 170 domów; 1,223 m. Odległe od M. pow. 17 i pół w. Targ tygodniowy, 6 jarmarków do roku.

LATRONICO, M. w król. Neapolitańskiém, prowincyi Basilicata, o 22 w. ku wsch. od Lagonegro; 3,200 m.

LATSZA, jezioro w Ces. Rossyjskiém, w gubernii Ołoneckiéj, spływa do mr. Białego.

LATYCZEW, M. pow. w gub. Podolskiéj, powiecie t. n., nad Bohem, na płn. Kamieńca. Klasztor i kościół XX. Dominikanów z cudownym obrazem Bogarodzicy. W okolicy znaczne i rybne stawy; 3,300 m.

LAUBACH, w księstwie Hessko-Darmsztadzkiém, w prow. Wyższéj Hessyi, na płn.-wsch. Giessen, przy źródłach Welter. Zamek, biblioteka znaczna; 2,030 m. W pobliżu zakład żelazny, zwany hutą Fryderyka.

LAUBAN, M. okreg. w Prusach, w rejencyi Lignickiéj, nad Queis, o 62 w. ku płd.-zach. od Lignicy. Gimnazyum, dom sierot, biblioteka miejska; kilka fabryk; 5,884 m.

LAUCH, rz. we Francyi, w dep. Wyższego Renu, ujście do l. brz. rz. Ill. Bieg 50 w. przez Guebwiller; spławna dla tratew na 16 w.

LAUCHA, M. w Prusach, w prow. Saskiéj, o 24 w. ku płd.-zach. Merseburga, w cyrkule Querfurt, nad Unstrut; 1,563 m.

LAUCHART, rz. uchodząca do Dunaju, w król. Wirtembergskiém. Wybiega dwoma źródłami, pod Efingen, i uchodzi pod Sigmaringendorf. Bieg jéj około 62 w.

LAUCHHEIM, M. w król. Wirtembergskiém, w cyrkule Jaxt, o 18 w. ku płd.-wsch. od Ellwangen, nad Jaxt; 1,161 m. w 1840. r.

LAUCHSTÄDT, M. w Prusach, w rejencyi Merseburgskiéj, o 9 w. na płd.-wsch. od Ellwangen; nad rz. Laucha; 1,445 m.

LAUDA, M. w ks. Badeńskiém, w cyrkule Niższego-Renu, o 7 w. ku płd. od Tauberbischofsheim, nad rz. Tauber; 1,077 m.

LAUDENBACH, Mm. w król. Wirtembergskiém, w cyrkule Jaxt, o 13 w. ku płd.-wsch. Mergentheim, nad rz. Vorbach; 5,062 m., z których 916 katolików, 146 żydów, w r. 1840. Kościół, do którego odbywają pielgrzymki.

LAUDER, Mm. królewskie w Szkocyi, w hrb. Berwick, o 31 w. ku płd.-wsch. od Edymburga, nad rz. Leader; 1,148 m. Stary zamek Kirlstane-Castle.

LAUENBURG, 1) księstwo w Danii, stolica Ratzeburg. Rozległe 22 mil kwadratowych albo 1048 wiorst kwadratowych. Ludność w roku 1840. roku 45,342 m., z których 38,730 rolników. Dzieli się na cztery amty: Ratzeburg, Lauenburg, Schwartzenberg, Steinhorst. Zawiera trzy miasta: Ratzeburg, Lauenburg i Mölln. 2) M. w Prusach, w prow. Pomeranii, stolica cyrkułu Lauenburg-Butow, o 119 w. ku płn.-wsch. od Köslina, na pr. brz. rz. Leba; 3,144 m. w r. 1837. r. Trybunał I. instancyi (Stadt und Landgericht). Fabryki sukienne, płócien, kapelusznicze, garbarnie. 3) M. w Danii, o 36 w. ku płd. od Ratzeburga, na pr. brz. Elby, przy jéj zlewie z Stecknitz; 3,400 m. Komora. Handel bardzo czynny przewozowy przez Elbę i Stecknitz. Rozwaliny zamku, niegdyś rezydencyi książąt Sasko-Lauenburgskich.

LAUENEN, rz. w Szwajcaryi, w kantonie Bern, wśród zachwycającéj doliny t. n., w płd.-zach. części kantonu, nad rz. Landwasser, wypływającą z jeziora Lauenon, a wpadającą do rzeki Sana; 710 m.

LAUENSTEIN, 1) Mm. w Hanowerskiém (w ks. Kalenberg), o 31 w. ku płd.-zach. od Hanoweru; 954 m. 2) Mm. w Bawaryi, w cyrkule Wyższéj Frankonii, o 73 w. ku płn.-wsch. od Bayreuth; 400 m. 3) M. w Saksonii, w cyrkule Drezdeńskim, o 21 w. ku płd.-zach. od Pirna, na l. brz. rz. Müglitz; 595 m. w r. 1834. Fabryki wyrobów słomianych. Piękny kościół z piękną kaplicą, w któréj są groby rodziny Bünau.

LAUER, rz. w Bawaryi, spływająca do Saali; wybiega z góry Hasberg, w cyrkule Hofheim, i uchodzi pod Nieder-Lauer.

LAUF, M. w Bawaryi, w cyrkule Rezat, nad rzeką Pegnitz, o 13 w. ku wsch.-płn. od Norymbergi. Kilka zakładów wyrobów stalowych i żelaznych; 2,308 m.

LAUFEN, M. w Bawaryi, o 103 w. ku wsch.-płd. od Munichu, na l. brz. Salzay; 1,800 m. Browary, garbarnie, fabryki sukna i płótna.

LAUFEN, 1) Mm. w Szwajcaryi, w kantonie Bern, o 13 w. ku płn.-wsch. od Delemont, nad rz. Birs, powyżéj jéj spływu z Lutzel; 1,697 m. 2) W. w Szwajcaryi, w kantonie Zurich, o 10 w. ku płn.-wsch. od Delemont, nad rz. Birs, powyżéj jéj spływu z Lutzel; 1,697 m. 3) W. w Szwajcaryi w kantonie Zurich, o 10 w. ku płn.-zach. od Andelfingen, na l. brz. Renu, który tu tworzy przepyszny wodospad, przy podnóżu wysokiéj skały, na któréj się wznosi zamek Laufen.

LAUFENBURG, 1) Klein L..., M. w Badeńskiém, w okr. Wyż. Renu, o 10 w. ku wsch. od Sackingen, na pr. brz. Renu, naprzeciw Laufenburga w Argowii; 649 m. Most o trzech arkadach nad łachą Renu, ścieśnioną pomiędzy dwoma skałami, gdzie statki holują linami. Rozwaliny starożytnego zamku Habsburg-Laufenburg.

LAUFFEN, M. w król. Wirtembergskiém, w cyrkule Nekary, o 14 w. ku płn. od Besigheim, o 35 w. od Stuttgartu, przerznięte Nekarą przy ujściu Zaber; 3,515 m. w 1840. roku. Kościół piękny, wzniesiony w roku 837. Miasto starożytne; w średnich wiekach było stolicą hrb. tegoż nazwiska.

LAUGHARNE, Mm. w Anglii, w hrb. i o 12 w. ku płd.-zach. od Carmarthen, nad Tawą; 1,391 m.

LAUINGEN, M. (i powiat) w Bawaryi, w okręgu Szwabii, o 37 w. ku płn.-zach. od Augsburga, nad Dunajem; 4,000 m. Handel solą i zbożem. Miejsce urodzenia Alberta Wielkiego biskupa Ratyzbony.

LAUJAR, Mm. w Hiszpanii, w Andaluzyi, o 26 w. ku płn.-zach. od Almeiry; 3,400 m.

LAUN, LUNO, M. w Czechach, w cyrk. Zatecz, o 17 w. ku wsch.-płn. od Zatecza, na pr. brz. rz. Ogry; 2,100 m. Posiada piękny most kamienny, wystawiony w r. 1815.

LAUNCESTON, 1) Mm. w Anglii, w hrb. Kornwalii, o 30 w. ku płn.-wsch. od Bodminu; 5,394 m. Przędzalnia wełny i rękodzielnie. Dawna warownia. Wysyła 1 deputowanego. 2) M. w kraju Van-Diemen, nad rz. Tamer; 5,000 m. Port, handel znaczny z Sydneyem i Hobart-Town.

LAUPEN, Mm. w Szwajcaryi, w kantonie Bern, o 17 w. ku zach.-płd. od Bern nad Sane, przy jéj spływie z Sense; 898 m. Wsławione zwycięztwem związkowych w r. 1339.

LAUPHEIM, Mm. w król. Wirtembergskiém, w cyrkule Dunaju, o 16 w. ku płd.-zach. od Wiblingen, nad Rottum; 3,259 m. Handel skórami surowemi i garbowanemi.

LAURENS, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-York, w hrb. Otsego; 2,173 m.

LAURENT, SAINT L..., *ob.* WAWRZEŃCA Ś. RZEKA.

LAURENT, 1) St. Laurent Blangy, W. we Francyi, w depar. Pas de Calais, o 4 w. od Arras; 1,088 m. Znakomite kuźnie. Fabryki cukru z buraków, czernidła z kości słoniowéj, dystylarnie jałowcu. 2) St. Laurent de Cerda, albo de Cerdans, Mm. we Francyi, w depar. Wschodnich Pyreneów, o 29 w. ku płd.-zach. od Céret, przy źródle Tech, o 3 w. od granicy hiszpańskiéj; 2,631 m. Pszczolnictwo; 4 kuźnie katalońskie; fabryki gwoździ, powroźnictwo, znakomite garbarnie skór kozich, fabryki broni, handel bydłem. 3) St. L.-de l'Ain, albo les Macon, W. we Francyi, w dep. Ain, o 33 w. ku płn.-zach. od Bourg en Brisse, na l. brz. rz. Saony, naprzeciw Macon, z którém jest połączone mostem kamiennym; 1,300 m. Gisérnie żelaza, konstrukcya machin parowych, młynów zbożowych, fabryka proszku zwierzęcego (engrais). Garbarnie, pracownie zegarmistrzowskie. Znakomity handel zbożem, konopiami, mąką, drzewem, deskami, końmi, bydłem. Walne jarmarki, najsłynniejsze w departamencie po jarmarkach w Bourg. 4) Saint L.-de-la-Salanque, Mm. we Francyi, w depar. Wschodnich Pyreneów, o 11 w. ku płn.-wsch. od Perpignan, na l. brz. Agly, pomiędzy tą rzeką i jeziorem Leucate i blisko jéj ujścia do morza; 3,613 m. w 1841. r. Handel winem, wódkami i zbożem. 5) Saint L. de Médoc, W. we Francyi, w depar. Gironde, o 18 w. ku płd.-wsch. od Lesparre; 2,692 m. w 1841. r. Winnice wyborne i słynne Comensae, Haut-Médoc. Żywice, smoły, mazie. 6) Saint L.-de Bains, W. we Francyi, w depart. Ardèche, o 32 w. ku płn.-zach. od Largentière; 1,036 m. w 1841. roku. Piękne źródło wód gorących, do którego uczęszcza 700 do 800 osób. Położone w wąskiéj dolinie, otoczonéj stromemi skałami. 7) Saint L.-du Pape, W. we Francyi, w dep. Ardèche, o 16 w. ku płn.-wsch. od Privas, na l. brz. Erieux, blisko jéj ujścia do Rodanu; 1,230 m. Znakomity handel bydłem, płótnem miejscowém i konopiami. 8) Saint L.-du Var, po łacinie Castrum-Sancti-Laurenti, W. we Francyi, w depart. Var, o 20 w. ku płn.-wsch. od Grasse, na pr. brz. rz. Var, przy jéj ujściu; 751 m. Komora.

Zbiór i handel dobrych win czerwonych i muszkatelu wybornego. Most drewniany 800 metrów długi na rz. Var. Ostatnia wioska Francyi na granicy włoskiéj.

LAURIA, M. w król. Neapolitań., w prow. Basilicata, o 10 w. ku płd.-wsch. Lagonegro; 7,750 m.

LAURINO, Mm. w król. Neapolitańskiém, o 13 w. ku płn.-wsch. od Jll-Vallo; 2,150 m.

LAURITO, M. w król. Neapolitańskiém, o 15 w. ku płn.-wsch. od Jll-Vallo; 1,770 m.

LAURO, Mm. w król. Neapolitańskiém, o 10 w. ku płd.-wsch. od Noli; 1,838 m.

LAUSIGK, M. w Saksonii, w cyrkule Lipskim, o 13 w. na płn.-zach. Kolditz. Źródła mineralne i kąpiele. Fabryki wełniane i bawełniane.

LAUSITZ, LUZACYA, znaczny obszar ziemi w król. Saskiém, między Czechami, Brandenburgią i Szląskiem. Rozległy mil kw. 197, dzieli się na Wyższą i Niższą; niegdyś oddzielne margrabstwo, obecnie pierwsza należy do Saksonii, druga do Prus, i obejmuje 46 mil kwadr. Część liczona do Saksonii leży między Czechami, Szląskiem i cyrkułem Miśniańskim, rozległa jest 38 mil kw.; 270,000 m. M. stoł. Bautzen (Budziszyn). Zawiera miast 13, wiosek 628. Główne rz. Czarna Elster, Sprea, Neissa. Przemysł miejscowy głównie zajęty wyrobami lnianemi.

LAUTENBURG, LIDZBARK, LUDBORZ, Miasto w Prusach, w rejen. Kwidzyńskiéj, o 76 w. ku płd.-wsch. od Kwidzynia, nad rz. Welle, liczy 1,680 m. Fabryki sukna i płótna.

LAUTENTHAL, M. w Hanowerze, o 10 w. ku płn.-zach. od Klausthal, nad rz. Innerste. Słynne kopalnie Kreutzberg, odkryte w 1727. r. Hamernie miedzi, fabryka prochu i saletry; 2,200 m.

LAUTER, 1) rz. spływająca do Renu, pod Neuburgiem, wybiega w Bawaryi, w pobliżu Dwóch Mostów. Bieg jéj 70 w. Tworzy w części biegu swojego granicę pomiędzy Francya, a Palatynatem Bawaryi. 2) Rz. dopływowa Dunaju, w król. Wirtembergskiém, wybiega w Offenhausen i uchodzi pod Neuburgiem.

LAURENZANA, M. w król. Neapolitańskiém, w prowincyi Basilicata, na płd.-wsch. Potenza; 7,200 m.

LAURON, port na pobrzeżach Francyi, w dep. Ujść Rodanu, na płd.-zach. Martigues.

LAURWIG, M. w Norwegii, o 100 w. ku płd.-zach. Chrystianii, nad małą zatoką Skager-Rack, przy ujściu rz. Laaven; 3,398 m. Szkoła łacińska. Komora. W okolicach eksploatacya żelaza i fryszerka żelaza Fritzoe, jedna z najznakomitszych w królestwie, wraz z działolejnią i gisernią kul działowych. Port handlowy.

LAURWIG, hrabstwo, na płd. pobrzeżu Norwegji, w okręgu Aggerhuus, z M. stoł. t. n., leżącém na pr.brz. ujścia rz. Laaven; 3,400 m.

LAUSCHE, jeden z najwyższych wierzchołków gór Luzackich, pod Żytawą (Zittau), w Saksonii, na granicy czeskiéj. Wyniosły 2469 stóp nad powierzchnią morza Północnego.

LAUTERBACH, 1) M. w Czechach, w cyr. Łokieckim (Ellenbogen), o 10 w. ku płd. od Łokiecia; 1,750 m. Fabryki wełniane. 2) M. w księstwie Hessen-Darmsztadt, w prow. Wyższéj Hessyi, o 64 w. od Giessen; 3,380 m. Zbudowane na górze Ptasiéj, nad rz. Schlitz. Przemysł nader czynny, znaczne fabryki płótna i cerat, skór i safianów, garncarstwo, nożownictwo, blicharnie, farbiarnie i drukarnie materyi; gorzelnie i browary, sporządzanie wędlin.

LAUTERBERG, Mm. w Hanowerze, w księstwie Grubenhagen, o 22 w. ku płd.-wsch. od Klausthal; 2,870 m. Eksploatacya żelaza. W pobliżu fryszerki żelaza Königshütte, urządzone w r. 1732., najważniejsze w królestwie.

LAUTERBOURG, M. we Francyi, w depar. Niższego Renu, na pr. brz. rz. Lauter, przy jéj zlewie do Renu; 2,459 m. w r. 1841. Miasto warowne 4. rzędu. Fabryki potażu, blicharnie płótna, gisernia, warsztaty powroźnicze, cegielnie. Zdobyte przez wojska cesarskie w r. 1744. a r. 1793 przez Prusaków, którym Francuzi odebrali go tegoż roku.

LAUTERBRUNNEN, W. w Szwajcaryi, w kantonie Bernskim, w dolinie któréj nadała swą nazwę a przez którą płynie rz. Weisse-Lütschine, sławna przez swoje piękności dzikie i malownicze, liczne potoki i wodospady, z których najsłynniejsze są: Schmadribach i Staubbach na rzece Weisse-Lütschine.

LAUTERECKEN, M. w Bawaryi, stoł. kantonu t. n., o 26 w. ku płn.-zach. od Kaiserslautern, przy ujściu rzeki Lauter do Glanu; 1,005 m. Kopalnie węgla ziemnego.

LAUTSCHITZ, po morawsku BLUCINA, Mm. w Austryi, w Morawii, o 15 w. ku płd. od Brünn; 1,037 m.

LAUWER-SEE, odnoga morska w Niderlandach, utworzona przez mr. Niemieckie, przy ujściu Hunsy, pomiędzy prowincyami Fryzyą i Groningą.

LAUZANNA, M. w Szwajcaryi, stolica kantonu Waadt, o 50 w. ku płn.-wsch. Genewy i o 1 w. od jeziora Genewskiego, na wyniosłości wysuniętéj

góry Jorat. Leży między 46° 31' 5" szer. płn. 4° 27' 7" dług. wsch. 15,007 m. Stolica administracyi kantonu. Akademia z uniwersytetem, założona, 1537. r. Szkoły normalne nauczycieli początkowych, biblioteka kantonalna, muzeum. Arsenał. Przemysł mało-znaczny: fabryki płócien, papiernie garbarnie. Port nad jeziorem Genewskiém, w wiosce Ouchy. Bardzo piękna katedra gotycka wzniesiona około 1000. r. z grobowcem papieża Feliksa V. i lady Stratford Canning wykonanym przez Kanowę Kościół Ś. Franciszka, wybudowany przez Feliksa V., w którym się odbywały ostatnie posiedzenia soboru Bazylejskiego. Nadaje nazwę biskupstwu Lauzany i Genewy, którego stolicą jest Fryburg, Zdobyte 1536. r. przez Berneńczyków którzy go przyłączyli do swego kantonu. W r. 1798. zostało stolicą kantonu Leman, który następnie nazwany został Waadt.

LAUZERTE, M. we Francyi, w depar. Tarn et Garonne, zbudowane na skale, o 26 w. ku płn. od Moissac; 3,685 m. Handel zbożem, winami, bydłem.

LAVAGNA, Mm. w król. Sardyńskiém, 1 w. ku płd.-wsch. od Chiavari; 2,000 m.

LAVAL, po łacinie VALLIS GUIDONIS, M. we Francyi, stoł. depart. Mayenne, o 246 w. ku płd.-zach. od Paryża, nad rz. Mayenne. Leży między 48° 4' 24" szer. płn. a 3° 7' 0" dług. zach. Ludność w roku 1841: 17,348 m. Dwa sądy pokoju. Trybunał i izba handlowa, szkoła królewska. Szkoła normalna departamentowa. Biblioteka publiczna 10,000 tomów, 3 drukarnie. Fabryki znakomite i słynne płócien wyrównywających holenderskim, stołowéj bielizny, różnych tkanin płóciennych, perkalików, kartonu i innych bawełnianych. Grępiarnia hydrauliczna bawełny, warsztaty nici i przędzy lnianéj; gisernie, papiernie, garncarnie. piece wapienne, kuźnie; eksploatacya wielkich blatów marmurowych; liczne blicharnie. Znakomity handel wyrobów fabrycznych, wywozowych po większéj części za granicę, a oprócz tego nasienia koniczyny, żelaza, wełny, drzewa okrętowego, bydła, zboża. Co sobota bywa jarmark, w czasie którego sprzedają płótna i nici za pół miliona przeszło franków. Dochód miejski 137,732 franków. To miasto, wybudowane, podług podania za panowania Karola Łysego dla powściągnięcia wycieczek Bretonów, stało się stolicą jednego z wielkich dzierżaw lennych Francyi, noszącéj przed rewolucyą 1789. r. tytuł hrabstwa, parostwa. Z pomiędzy głównych budynków tego miasta kościół Ś. Trójcy, Dominikanów, pałac sprawiedliwości, piękny i obszerny bazar płócienny. Nad brzegiem Mayenny wznosi się ogromny i starożytny zamek, uwieńczony wysoką i okrągłą wieżą która tworzyła tum (donjon); niegdyś miejsce pobytu książąt Lavalle i La Trémouille, obecnie służy na więzienie. Ojczyzna Ambrożego Paré, któremu miasto wystawiło pomnik w 1848. r., Wilhelma Bigot, Dawida Rivault, Daniela Rauvry, i Franciszka Picarda. Zdobyte w r. 1466. przez Anglików odzyskane zostało w następnym roku; wzięte też raz jeszcze w 1793. r. przez Wandejczyków. W okolicach tego miasta wzięła początek Szuanerya, od nazwiska 4 braci (Chuan), którzy byli pierwszymi przywódzcami powstania rojalistowskiego.

LAVANT, rz. w Austryi, w Styryi, zlew do l. brz. Drawy. Bieg 53 w. blisko.

LAVAMUNDE, LEVAMÜNDE, W. w Austryi, w Karyntyi, o 20 w. ku wsch. od Klagenfurtu, przy ujściu Lavantu.

LAVARDAC, M. we Francyi, w depar. Lot et Garonne, o 7 w. ku płn.-zach. Nérac, na pr. brz. Baisy; 1,442 m. Fabryki korków, kapeluszy i podeszew korkowych; gorzelnie i główny skład wódek amerykańskich. Handel mąką.

LAVAUR, M. we Francyi, w depar. Tarn, stolica okręgu swego nazwiska, o 36 w. ku płd.-zach. od M. Alby, na l. brz. rz. Agout; 7,014 m. Szkoła wzajemnego uczenia. Biblioteka publiczna z 3,500 tomów. Hodowanie jedwabników na wielką skalę. Składy jedwabiu z Wyższéj Langwedocyi, który tu przędą przed wysłaniem do Nimes i Lyonu. Fabryki tkanin jedwabnych na obicie mebli, pończoch jedwabnych. Grępiarnia bawełny. Farbiarnie, garbarnie. Eksploatacya węgla ziemnego. To miasto, jedno z najwarowniejszych miejsc stronnictwa Albigensów, zdobyte zostało 1211. r. przez Simona z Montfortu, który się w niém wielkich okrucieństw dopuścił.

LAVELINE, rz. we Francyi, w depar. Wogezów, zlew do l. brz. rz. Tavy. Bieg blisko 30 w. Spławna od Laveline. Transport roczny 65 do 70,000 desek do Paryża.

LAVELLO, M. w król. Neapolitańskiém, w prowincyi Basilicata, o 13 w. ku płn.-wsch. Melfi; 2,300 m. Stolica biskupa.

LAVENHAM, LANHAM, Mm. w Anglii, w hrb Suffolk, o 24 w. ku płn.-zach. od Ipswich, nad rz. Brit; 4,622 m. Fabryki nici. Piękny kościół z XV. wieku.

LAVENZA, Mm. w księstwie Massa-Carrara, przy

ujściu rz. t. n., do zatoki Genueńskiéj. Port, twierdza; 1,290 m.

LAVEZZI, mała skalista wysepka, przy ujściu rz. Boniffacio, na płd. krańcu Korsyki.

LAVIANO, Mm. w król. Neapolitańskiém, o 20 w. ku płn.-wsch. od Campagna, 1,650 m.

LAVINO, LABINIUS u Rzymian, rz. w państwie Papieskiém, zlew do Reno. Bieg blisko 45 w.

LAVIS, NEVIS, Mm. w Austryi, w Tyrolu, o 6 w. ku płn.-zach. od Tarentu, nad rz. Adygą, przy jéj zlewie z Avizio.

LAW, LAWE, rz. we Francyi, zlew do pr. brz rz. Lys za Gorgues, w dep. Północnym. Bieg blisko 45 w. przez Béthune. Spławna na przestrzeni 21,6 w.

LAXENBURG, Mm. w Austryi, o 15 w. ku płd.-wsch. od Wiednia. Pałac letni cesarski i park; 800 m. Tu został zawarty traktat pomiędzy Austryą i Hiszpanią w r. 1725.

LAY, rz. we Francyi, w dep. Wandejskim, pod St. Pierre. Płynie początkowo ku płn.-zach., następnie na płd.-zach. i uchodzi do oceanu Atlantyckiego, naprzeciw wyspy Ré Bieg jéj 105 w. Spławna od Beaulieu na 33 w., dla statków rzecznych od Moricq.

LAZISSE, W. w Lombardzko-Weneckiém, o 20 w. ku płn.-zach. od Werony, nad jeziorem Garda. Dawne warownie, port.

LAZZARO-DEGLI-ARMENI, SAN L., wyspa na lagunie Weneckiéj, blisko M. Wenecyi. Klasztor i sławne kolegium Armeńczyków (Ormian) Mechitarystów, wraz z drukarnią Ormiańską. Biblioteka 10,000 tomów i muzea. Opat jest arcybiskupem ormiańskim Wenecyi.

LEA, rz. w Anglii, zasilająca Tamizę. Wybiega w części płd. hrb. Bedford i uchodzi poniżéj Londynu. Bieg jéj 90 w. Spławna od Hertford.

LEADHILLS, W. w Szkocyi, w hrb. Lanark, o 57 w. ku płd.-wsch. od Glasgowa, na grzbiecie gór t. n.; miejsce ważne Szkocyi płd.; 1,188 m. Bogate kopalnie ołowiu srebrodajnego, które wydały w r. 1809: 1,417 ton metalu, wartości przeszło 45,000 funtów szterlingów.

LEAMINGTON-PRIORS, W. w Anglii, o 4 w. ku wsch. od Warwiku, nad rz. Leam; 14,000 m. w r. 1841. Źródła mineralne słone, siarczane, piękne zakłady kąpieli najwięcéj uczęszczanych w królestwie.

LEAT, wyspa w Malezyi Holenderskiéj, w prezydenturze Bangka.

LHEATHERHEAD, W. w Anglii, w hrb. Surrey, o 28 w. ku płd.-zach. od Londynu, nad rzeką Mole; 1,478 m.

LEBA, M. w Prusach, w Prow. Pomeranii, okr. Lauenburg-Butow, przy ujściu rz. t. n. do morza Północnego, o 101 w. ku płu-wsch. od Köslina; 822 m.

LEBA, rz. w Prusach, w okręgu Köslin, wpada do jeziora t. n., którego wody uchodzą do morza Północnego, małą ciaśniną. Jezioro to nadzwyczaj obfituje w różne gatunki ryb; oddzielone od M. na 200 sążni, szerokie na milę, a 2 mil długie.

LEBACH, M. w Prusach, w prowincyi Nadreńskiéj, nad Talbach; 700 m.

LEBĄDIA, LIVADIA, Λεβαδια, M. w Grecyi, o 78 w. ku płn.-wsch. od Aten, nad rz. t. n. Ludność 10,000. Handel znaczny płodami krajowemi. Godna widzenia jest otchłań Trofoniusza, sławna w starożytności.

LEBANON, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki płn., w państ. Connecticut, o 31 w. ku płn. od Nowego Londynu; 2,194 m. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państwie Maine, hrb. York, nad rz. Piscataqua, o 64 w. ku płd.-zach. od Portland; 2,273 m. 3) Mm. w Stanach-Zjednoczonych, w pań. New-Jersey, hrb. Hunterdon; 3,848 m. 4) Lebanon Nowy, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państ. New-York, w hrb. Columbia, o 39 w. ku płd.-wsch. od Albany; 2,536 m. Źródła mineralne.

LEBEDIAN, M. w Ces. Rossyjskiém, w gubernii Tambowskiéj, o 199 w. ku płn.-zach. od Tambowa, blisko rz. Donu; 3,000 m., 4 walne jarmarki do roku. W r. 1839. przywieziono na dwa pierwsze towarów wartości 4,478,371 rubli assyg.

LEBEDIN, M. w Ces. Rossyjskiém, w gubernii Charkowskiéj, o 153 w. ku płn.-zach. od Charkowa; 1,032 m.

LEBIDA, LEPTIS-MAGNA u Rzymian, Mm. w Trypolitańskiém, nad morzem Śródziemném. Rozwaliny Rzymian. Miejsce urodzenia Septyma Sewera.

LEBREKE, W. w Belgii, w wsch. Flandryi, o 4 w. ku płd.-wsch. od Termondy; 4,002 m, Browary, olejarnie.

LEBRIJA, Mm. w Hiszpanii, w Andaluzyi, o 40 w. ku płd.-zach. od Sewilli, na l. brz. Gwadalkwiwiru; 6,765 m. Fabryki oliwy.

LEBUS, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj o 9 w. ku płn. od Frankfurtu, nad rz. t. n.; 1,597 m.

LECCE, M. w król. Neapolitańskiém, w prow. Terra di Otranto, o 90 w. ku wsch.-płd. od Tarentu. Biskupstwo, katedra, znaczna ilość kościołów; tkaniny z jedwabiu i bawełny, oraz handel winem, oliwą i tytuniem; 30,000 m.

LECCO, Mm. w Lombardyi, nad jedną z odnóg

w płd. kończynie jeziora Como, przy ujściu rzeki Addy, o 24 w. ku wsch.-płn. od Como. Port, handel zbożem, żelazem, miedzią i jedwabiem; 3,500 m.

LECH, rz. uchodząca do Dunaju. Wypływa z jeziora na granicy Vorarlbergu i Tyrolu, przybiera płn. kierunek między Szwabią i Wyższą Bawaryą, a uchodzi pod Niederschönfeld. Z pr. str. uchodzi do niéj: Halblech i Illach; z lew. str. Vils i Wertach.

LECHENICH, Mm. w Prusach, w rejen. Kolońskiéj, o 19 w. ku płd.-zach. od Kolonii, nad rzeką Nassel; 1,500 m.

LECK, nazwa jednego z ramion ujścia Renu, które odłącza się od starego Renu pod Wyk-By-Duurstede, następnie płynie w kierunku płd.-zach. na granicy prow. Utrechtskiéj ku Gröningen i Hollandyi, gdzie ramie rz. Yssel powtórnie się oddziela, a następnie powyżéj Roterdamu z rz. Merwe, jedném z ramion Mozy łączy się, gdzie i rz. Lech, pod Krimpen, uchodzi.

LECTOURE, CIVITAS LACTORATIUM u Rzymian, M. we Francyi, w dep. Gers, o 35 w. ku płn. od Auch na górze blisko pr. brz. rz. Gers; 6,262 m. Szkoła wzajemnego uczenia. Towarzystwo rolnicze. Przemysł rolniczy. Przędzalnie wełny, fabr. cukru z buraków, garbarnie, fabr. sukna ordynaryjnego. Składy win okolicznych. Handel zbożem, winami, wódką, bydłem, a mianowicie owcami; słynne skóry. Miasto starożytne, z którego przedstawia się przepyszny widok rozciągający się na Pyreneje. W średnich wiekach otoczone było potrójnym murem i obronne przez zamek bardzo warowny. Było niegdyś udzielną własnością hrabiów Armagnac, z których jeden Jan V. był tu oblegany za Karola VII. i Ludwika XI. przez kardynała d'Arras arcybiskupa Albi, i zamordowany po zawarciu kapitulacyi. Arcybiskup wydał miasto na rabunek i mieszkańcy wymordowani zostali. Przez dwa miesiące miasto było pustoszone i oddane na pastwę wilkom i innym drapieżnym zwierzętom. Wkrótce potém zaludniło się i znowu było pustoszone w czasie wojen religijnych, kolejno zdobywane i odzyskiwane, rabowane i łupione przez strony wojujące. W zamku Lectoure osadzony został w 1632. r. książę Montmorency z rozkazu Richelieugo. Miejsce urodzenia marszałka Lennes księcia Montebello, którego pomnik zdobi jeden plac miasta.

LEDA, rzeka uchodząca z pr. brz. do Ems. Powstaje na granicy Hanoweru i Oldenburga, przez połączenie rz. Lohe i Markna; uchodzi pod Leerort.

LEDBURY, M. w Anglii, w hrb. Hereford, nad kanałem t. n., o 20 w. ku wsch. od Hereford; 3,900 m. Zbiór znaczny kartofli, gruszek i chmielu. Łomy marmuru i kamienia wapiennego.

LEDEGHEM, W. w Belgii, w zachodniéj Flandryi, o 5 w. ku zach. od Courtrai; 2,637 m. Fabryki słynnych płócien zwanych z Courtrai. Handel lnem i płótnem.

LEDEŃSK, W. w Ces. Rossyjskiém, w gubernii Wołogodzkiéj, na płn. od Totma, nad rz. Kokszengą. Saliny.

LEDESMA, M. w Hiszpanii, w prow. Leon, o 33 w. ku płn.-zach. od Salamanki; 2,000 m. Źródła mineralne.

LEDNICA, jezioro w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, pomiędzy Gnieznem i Pobiedziskami. Długie przeszło na dwie mile. Wśród niego znajduje się dość obszerna wyspa, na któréj katedra gnieźnieńska pierwiastkowo miała być założoną, a późniéj dopiero, z powodu trudnéj przeprawy, do Gniezna przeniesiona. Jednak ta wiadomość, jako na ustném podaniu oparta, nie wielkiéj jest wagi.

LEDYARD, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Nowego Yorku, w hrb. Cayuga; 2,143 m.

LEE, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Massachussets, w hrb. Berk; 2,650 m. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Nowego Yorku, hrb. Oncida; 3,450 m. 3) Rzeka w Irlandyi, w prow. Munster, w hrb. Cork. Powstaje z jeziora, między Bantry i Macromp, a uchodzi do oceanu Atlantyckiego w porcie Cork.

LEEDER, Mm. w Bawaryi, pod Buchloe, w pobliżu rz. Lech; 590 m.

LEEDS, M. w Anglii, w hrb. York. Zbudowane na wzgórzu nad pobrzeżem rz. Aire, uważaném być może za główne siedlisko fabryk sukiennych płn. Anglii. Zdobne kilkoma budowlami publicznemi, liczy kilka znacznych i rozmaitych fabryk. Połączone jest dwoma kolejami żelaznemi, z cześcią płn. i płd. królestwa. Mieszkańcy w liczbie 123,393 (licząc w to i obwód miejski), złożeni z najrozmaitszych sekt religijnych, nader rozległy handel prowadzą. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Maine, hrb. Kennebec; liczy 1,736 m. 3) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Wirginia, w hrb. Westmoreland, na l. brz. Rappahannoc. 4) Kanał Leeds-Liverpool, pod Liwerpolem, idzie w kierunku północnym, i tworzy wielki łuk, który zwrócony ku płd.-wsch., kończy się pod Leeds. Wysokość spadku kanału, liczącego 91 szluz, wynosi do 403 stóp.

LEEK, M. w Anglii, w hrb. Stafford, o 38 w. ku

płn.-wsch. od Stafford, wśród bagnistéj okolicy, nader ożywione i czynne fabryki fularów, wstążek i passamonictwa jedwabnego; 10,780 m.

LEER, M. portowe w Hanowerze, w prowincyi Wschodniéj Fryzyi, na pr. brz. Leda, o 10 w. powyżéj ujścia jéj do Ems. Znaczne fabryki, warsztaty statków wodnych; dystylarnie, handel bydłem, masłem, miodem, woskiem, płótnem i nićmi. Żegluga; 6,173 m.

LEERDAM, M. w Niderlandach, o 10 w. ku płn.-zach. od Gorkum, na pr. brz. rz. Linge; 2,000 m. W okolicach urodził się Jarsenius.

LEEUWARDEN, M. w Niderlandach, stoł. prow. Fryzyi, o 105 w. ku płn.-wsch. od Amsterdamu, położone nad Ee, jeziorem i wielkim kanałem, między Harlingen i Gröningen. Trybunał handlowy, bursa, wyroby płótna, papieru, garbarnie, browary i t. p.; 17,000 m.

LEGANES, Mm. w Hiszpanii, w Nowéj Kastylii, o 11 w. ku płd.-zach. od Madrytu; 1,969 m. Fabryki mydła i czekolady.

LEGAU, Mm. w Bawaryi, powiat Grenenbach; 647 m.

LEGAZPIA, Mm. w Hiszpanii, Guipuzcoa, o 40 w. ku płd.-zach. od St. Sebastian, na l. brz. rz. Urola; 1,200 m.

LEGE, M. we Francyi, w dep. Niższéj Loary, ku płd.-wsch. od Mahecoul; 3,401 m.

LEGNAIA, BORGO-DI-L...., Mm. w ks. Toskańskiém, o 4 w. ku zach. od Florencyi, blisko Arno; 2,104 m.

LEGNANGO, PORTO-LEGNANGO, Mm. w król. Lombardzko-Weneckiém, gub. Weneckiéj, o 33 w. ku płd.-wsch. od Werony, nad rz. Adyga; 5,700 m. Miejsce warowne. Gimnazyum królewskie. Garbarnie.

LEGNANO, Mm. w królest. Lombardzko-Weneckiém, o 24 w. ku płn.-zach. od Medyolanu, na pr. brz. rz. Olona, oddzielającéj to miasteczko od Legnarello. Przędzalnie bawełny, fabryki bawełniane i jedwabne. Pod tém miasteczkiem pokonany został Fryderyk Barbarossa przez Medyolańczyków.

LEGNONCINO czyli LEGNONE, dwie góry w Lombardyi, na wsch. jeziorą Como.

LEGRAD, Mm. w Węgrzech, w komit. Szaladskim, na pr. brz. Drawy, o 16 w. ku płn. od Kopreinitz; 2,338 m.

LEHESTEN, M. w ks. Saxe-Meiningen, o 10 w. ku płd.-wsch. od Gräfenthal. Znaczne łomy łupku; 980 m.

LEHNIN, Mm. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, o 22 w. ku zach.-płd. od Potsdamu; 1,000 m. Dawny klasztor z grobami panujących brandenburgskich.

LEHRBERG, LERCHENBERG, Mm. w Bawaryi, pod Ansbach, nad rz Rezat; 930 m.

LEIBITZ, LAJBICZ, LIPNICA, LUBICA, M. w Węgrzech, w komit. Zipskim, ku płd. Kösmark. Źródła siarczane, uprawa konopi, wyroby płótna i sukna; 2,300 m.

LEIBNITZ, Mm. w Austryi, w Styryi, o 83 w. ku płn.-zach. od Magdeburga, nad rz. Salen. Niegdyś miasto znaczne.

LEICESTER, 1) hrab. w Anglii, położone między hrabstwami Rutland, Lincoln, Nottingham, Derby, Warwick i Northampton, o 160 w. ku płn.-zach. od Londynu, nad Soar. Ma rozległości 36½ mil kw.; liczy 197,000 m. Grunt w ogóle górzysty, przedstawia mało równin, z tych najobszerniejszą przepływa rz. Soar, przyjmująca do siebie Wreak i inne pomniejsze. Główne płody miejscowe: żelazo, ołów i węgle. Chów bydła wsławiony, znaczniejszym jest od rolnictwa. Wyroby wełniane, sery i bydło na rzeź, są głównemi artykułami tutejszego handlu. 2) M. stoł. powyższego hrb. nad rz. Sur. Znaczne fabryki tkanin wełnianych, a szczególniéj pończoch, oraz wyroby z miedzi i żelaza, zajmują do 20,000 m., bądź z miasta, bądź z okolicy. Ogólna liczba 39,300 m. 3) Mm. w pań. Nowego Yorku, hrb. Livingston, na l. brz. jeziora Gene; 2,485 m.

LEIDZINGEN, Mm. w księst. Wirtembergskiém, w cyrk. Czarnegolasu; 1,074 m.

LEIGH, WEST L..., Mm. w Anglii, w hrb. Lankaster, o 19 w. ku zach. od Manchester; 5,945 m. Kopalnie kamienia wapiennego i węgli ziemnych. Fabryki muszlinu, batystu, kartonu, tkanin jedwabnych i bawełnianych.

LEIGHLIN, OLD L..., W. w Irlandyi, w hrb. i o 12 w. ku płd. od Karlow; 2,869 m. Stolica biskupstwa anglikańskiego Leighlin, Ferns i Ossory. Niegdyś miasto znakomite.

LEIGHTON-BUZZARD, M. w Anglii, w hrb. Bedford, o 25 w. ku płd.-zach. od Woburn, nad rz. Ouzel i Wielkim kanałem połączenia (Junction Canal). Znaczny handel bydłem, zbożem, pleciónkami słomianemi; 5,104 m.

LEIMBACH, Mm. w Prusach, w prow. Saskiéj, o 45 w. ku płn.-zach. od Merseburga; 900 m.

LEIMEN, Mm. w ks. Badeńskiém, o 7 w. ku płd. od Heidelberga; 1,498 m.

LEIN, LEINE, rzeka zasilająca rzekę Kocher, w Wirtembergu, uchodzi pod Abtsmünd.

LEINE, rzeka w Hanowerze, w prow. Kalenberg. Wybiega w Eichsfelde, w pobliżu źródeł Unstrut, zwraca się ku płn., przyjmuje między innemi Ruhme, Ilme, Innerste i Caspane. Zaczyna być spławną pod Hanowerem i uchodzi, na płd. Ahlden, do rz. Aller.

LEININGEN, księstwo w Niemczech, którego większa część do Bawaryi, mniejsza do ks. Badeńskiego należy. Rozległe 26 mil kw.; liczy 16 miast, 106 wsi, 55 wiosek, zamieszkanych od 89,100 m. Rezydencya księcia w miasteczku Ammorbach.

LEINSTER, jedna z 4ch prow. tworzących Irlandyą. Położona między mr. Irlandzkiém, a kanałem Ś. Grzegorza, oraz prow. Ulster, Connaught i Munster; rozległą jest 7472 mil kwadr. angielskich, z 1,909,713 m. Grunt w ogóle równy, skropiony rz. Boyne, Liffey, Clancy, Barrow i Nore; zawiera wiele bagien i lepiéj jest uprawnym od reszty prowincyj królestwa. Dzieli się na 12 hrabstw, z M. stoł. Dublin.

LEINSTETTEN, Mm. w księst. Wirtembergskiém, w cyrk. Czarnegolasu, o 10 w. ku płn.-zach. od Sulz; 471 m. Eksploatacya wybornych kamieni młyńskich.

LEIPHEIM, M. w Bawaryi, w prow. Günzburg, nad Dunajem; 1,361 m

LEIPNIK, po morawsku LIPNIK, M. w Austryi, w Morawii, o 5 w. ku zach. od Weisskirch; 5,262 m. Fabryki sukna. Zamek książąt Dietrichstein.

LEIRIX, M. w Portugalii, w prow. Estremadura, o 114 w. ku płn.-wsch. od Lizbony, blisko pr. brz. rz. Lez; 3,000 m. Stolica biskupa sufragana Lizbony. Rozwaliny zamku, dawniéj rezydencyi królewskiéj.

LEISSNIG, M. w Saksonii, o 44 w. ku płn.-wsch. od Lipska, na l. brz. Muldy; 4,795 m. Fabryki sukna i fajek glinianych.

LEITH, M. w Szkocyi, hrb. Edymburg, przy ujściu małéj rz. t. n. do zatoki Forth, na płn. Edymburga. Port starożytny, kościół gotycki, szpital marynarki, bursa, fabryki szkła, cukru, kryształów. Zakłady żelazne, składy marynarki i znaczny handel; 26,800 m.

LEITHA, rzeka w Austryi, uchodząca do pr. brz. Dunaju. Wypływa w cyrk. Unterwienerwald, z połączenia rz. Schwarzau i Pitten, na płd. Neustadt; płynie początkowo ku płn.-wsch., następnie ku płd. i uchodzi do Węgier.

LEITMERITZ, po czesku LITOMIERZYCE, 1) M. w Austryi, w Czechach, o 49 w. ku płn.-zach. od Pragi, na pr. brz. Elby. Wyniosłość nad poziom morza 109 metrów. Ludność 3,987 m. Stolica biskupstwa sufragana Pragi, założonego w r. 1655. którego dyecezya obejmuje cyrkuły Leitmeritz, Bunzlau i Saatz. Trybunał kryminalny cesarski, szkoła teologiczna i seminaryum dyecezyalne, gimnazyum cesarskie, założone w r. 1547. Komora. Zbiór dobrych win, owoców i zboża. Drukarnia, garbarnie, fabryki sukna, kapeluszy słomkowych i cykoryi. Ważny handel zbożem. 2) Cyrkuł, podział administracyjny Czech, stolica Litomierzyce. Rozległość 68,75 mil kw. niemieckich. Ludność 359,881 m. Zawiera 30 miast, z których 2 królewskie, 13 miasteczek, 936 wsi i 81 państw (Dominium).

LEITOMISCHL, LEUTOMISCHL, po czesku LITOMYŚL, M. w Austryi, w Czechach, o 61 w. ku płd.-wsch. od Chrudima, na l. brz. Laucny; 6,395 m. Szkoła wyższa nauk i literatury (Philosophische-Lehranstalt), gimnazyum Pijarów. Fabryki płócien i dystylarnie wódki, fabryki luster i kryształów słynnych. Zamek hrabiów Waldstein.

LEITRIM, hrabstwo w Irlandyi, prowin. Connaught, nad zatoką Donegal. Położone między hrb. Sligo, Rescommon, Longford, Cavan i Germanagh. Rozległe 24½ mil kwadr.; liczy 141,000 m. Część płn. górzysta, płd. żyzna równina. Tu wypływa rz. Shannon i przepływa jezioro Allen, największe w całém hrabstwie. Kopalnie rudy żelaznéj, węgli, uprawa zboża i konopi, jak również chów bydła, głównem są zajęciem mieszkańców.

LEITZKAU, KLOSTER-LIETZKE, M. w Prusach, w rejen. Magdeburgskiéj; 1,000 m.

LEIZA, M. w Hiszpanii, w Nawarze, o 29 w. ku płn.-zach. od Pampeluny; 1,900 m. Fabryki wyrobów galanteryjnych.

LEKÖE, wyspa na zachodniém wybrzeżu Norwegii.

LELÓW, M. w król. Polskiém, gub. Radomskiéj, pow. Olkuskim, okr. Lelowskim. Zbudowane nad rz. Białą, w żyznéj okolicy, posiada kościół parafialny; 105 dom. (19 mur.), 863 m. (485 żyd.). Odległe od M. pow. 49 w., 25 jarmarmarków do roku.

LEMBACH, W. we Francyi, w depart. Niższego Renu, o 10 w. ku płd.-zach. Wissembourga; 1,961 mieszkańców.

LEMBERG, Mm. we Francyi, w dep. Mozelli, o 22 w. ku płd.-wsch. od Sarreguemines; 2,599 m. Cegielnie, fabryki fajansu i gliny do fajek. Huty szklanne znakomite w Mutzhal-St. Louis.

LEMBERG, 1) góra w Bawaryi, okr. Obermoschel. Kopalnie żywego srebra i węgli kamiennych. 2) Mm. w dep. francuzkim Mozelli; 2,209 m,

LEMENE, rz. w król. Lombardzko-Weneckiém, wpadająca do morza Adryatyckiego, pod Boccadella-Volta. Bieg blisko 50 w. przez Traghettin i San Geatano. Spławna dla statków o 90 beczkach na 28 w.

LEMGO, M. w ks. Lippe-Detmold, nad rz. Bega. Zbudowane wśród żyznéj równiny, zdobne jest zamkiem Lippehof; gimnazyum, zakład wychowania panien, kilka fabryk; 3,800 m.

LEMMER, M. w Niderlandach, w prow. Fryzyi, o 20 w. ku płd. od Sneek, nad Zuider-See; 2,100 mieszkańców.

LEMNO, STALIMENE, 1) wyspa Turecka, na Archipelagu, ku płd.-zach. od Imbro. Rozległa 7½ mil kw., liczy 8,000 m. Grunt górzysty, pozbawiony lasów i wód bieżących, wydaje żyto, jęczmień, oliwę, wino, wiele owoców południa i jedwab. Mieszkańcy po większéj części Grecy, zatrudniają się rolnictwem, żeglugą i rybołowstwem. 2) M. główne na zachodniém wybrzeżu powyższéj wyspy. Siedlisko greckiego biskupa, twierdza na wyniosłéj skale, port mały; 2,000 m.

LENA, rzeka w Rossyi Azyatyckiéj, wpadająca do oceanu lodowatego północnego, przez 8 głównych ramion. Źródło w górach Bajkał, blisko Irkutska. Bieg przeszło 2700 w. przez Kiryńsk, Witimsk, Olskminsk, Jakutsk, Jigańsk i Buluk. Główne rzeki do niéj się zlewające z prawéj strony: Witym, Olekma, Talbaczyn i Aldan, z lewéj Kuta, Wiliui i Muna. Bieg powolny, zkąd jéj nazwa Lena (leniwa). Spławna na przestrzeni 2500 w. Stanowi część komunikacyi wodnéj pomiędzy St. Petersburgiem a oceanem Spokojnym.

LENSAL, w Ces. Rossyjskiém, w gub. Irlandzkiéj, o 111 w. ku płn.-wsch. od Rygi; 600 m.

LENDINARA, Mm. w Lombardyi, o 15 w. ku zach. od Rovigo, nad rz. Adigetto. Uprawa wina, zboża i konopi; 5,000 m.

LENGEFELD, M. w Saksonii, w cyr. gór Kruszcowych, ku płd.-wsch. od Schopau, na l. brz. Flöhe; 862 m.

LENGENFELD, M. w Saksonii, w cyr. Cwikawy, ku płd.-wsch. od Reichenbach. Kilka fabryk i przędzalni; 3,740 m.

LENGERICH, M. w Prusach, w prow. Westfalskiéj, okr. Teklenburg, o 27 w. ku płn.-wsch. od Münster; 1,500 m. Tu się odbywały konferencye poprzedzające traktat w Münster, r. 1648.

LENGFELD, Mm. w ks. Hessko-Darmsztadzkiém, prow. Starkenburg, o 8 w. ku płd.-wsch. od Dieburga; 830 m.

LENGFURT, Mm. w Bawaryi, pod Homburgiem, na pr. brz. Menu; 997 m. Przeprawa na drugą stronę rzeki i żegluga na téjże.

LENGSFELD, 1) M. w ks. Weimar-Eisenach, na pr. brz. rz. Felda; 2,239 m. 2) Schenk-L.-, Mm. w elektorstwie Heskiém, prow. Fulda; 1,341 m.

LENHAM, Mm. w Anglii, w hrb. Kent, o 13 w. ku płd.-wsch. od Maidstone; 2,197 m.

LENIWKA; Wisła niedaleko ujścia swojego dzieli się na trzy koryta, z tych dwa uchodzą do Frischaffu, trzecie zaś Leniwka, tak nazwane podobno iż tutaj ona najwolniéj płynie, ciągnie się pod Gdańsk i uchodzi do morza Baltyckiego pod Weichselmünde.

LENKERSHEIM, Mm. w Bawaryi, pod Windsheim; 580 m.

LENKORAN, M. w Rossyi Azyatyckiéj, w kraju Kaukazkim, w hanacie Talysz, blisko morza Kaspijskiego.

LENNEP, M. w Prusach, w prow. Reńskiéj, nad rz. t. n., w rej. Düsseldorfskiéj, o 34 w. ku zach. od Düsseldorf. Znaczne fabryki sukna i kaźmirku, handel winem; 6,025 m.

LENNICK, St. MARTIN, Mm. w Belgii, w płd. Brabancyi, o 14 w. ku płd.-zach. od Brukseli; 2,240 mieszkańców.

LENNINGEN, OBER L..., Mm. w ks. Wirtembergskiém, w cyrk. Dunaju; 930 m. Zbiór wiśni i innych owoców.

LENO, Mm. w król. Lombardzko-Weneckiém, gub. Medyolańskiéj, o 19 w. ku płd. od Brescia; 3,410 m. Zbiór lnu cenionego.

LENOX, 1) M. w Stanach Zjednoczonych, stoł. hrb. Berks, w pań. Massachussets. Kopalnia rudy żelaznéj, fabryki wełniane i żelazne; 1,313 m. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Nowy York, w hrb. Madison, położone nad Wielkim kanałem; liczyło w 1840. r. 5,140 m.

LENS, HELENAE-VICUS, 1) M. we Francyi, w dep. Pas-de Calais, o 20 w. ku płd.-wsch. od Béthune, nad rz. Souchez; 2,673 m. Kopalnie węgli i gliny. Browary. Blicharnie nici. Fabryki koronek, cukru z buraków, oliwiarnie, mydlarnie, dystylarnie wódek. Przędzalnie wełny. Garbarnie. Cegielnie i piece wapienne. Handel zbożem, lnem i konopiami. Dawniéj miejsce warowne, zdobywane i odzyskiwane kilka razy w czasie wojen z Flandryą. Marszałek Gassion zabity został pod murami tego miasta w 1647. r., następnego zaś Wielki Kondeusz odniósł znamienite zwycięztwo nad Hiszpanami. 2) Mm. w Belgii, o 13 w. ku płn. od Mons, nad jedném z ramion rz. Dendre; 1,800 m.

Eksploatacya wielka kamieni wapiennych i wapna lasowanego. Piękny zamek.

LENTI, Mm. w Węgrzech, w komit. Szaladskim, na pr. brz. rz. Kerka; 530 m.

LENTINI, LEONTINI, M. w Sycylii, prow. Catania, ku płn.-zach. od Acosta. Położone wśród żyznéj okolicy, prowadzi handel zbożem, oliwą i winem; 5,000 m.

LENZBURG, M. w Szwajcaryi, w kant. Argowii. Położone w nader żyznéj okolicy, skropionéj rz. Aar, na wysokości 1228 stóp nad powierzchnią morza; liczy 1,755 m.

LENZEN, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, rejen. Potsdamskiéj, o 161 w. od Berlina, na pr. brz. Löckenitz; 2,883 m. Trybunał I. instancyi. Przemysł rolniczy, chów bydła, browary i gorzelnie.

LENZKIRCH, Mm. w ks. Badeńskiém, nad Hasslach; 650 m.

LEO, SAN LEO, M. w pań. Kościelném, del. Urbino i Pezaro, o 10 w. ku płn.-zach. od St. Marin; 1,200 m. Stolica dyecezyi. Garnizon. Piękny dom karny.

LEOBEN, M. w pań. Austryackiém, w Styryi, o 12 w. ku płd.-zach. od Bruck, na pr. brz. rz. Mur. Wzniesione na 1658 stóp nad powierzchnią morza, posiada znaczne zakłady żelazne, urząd górniczy, magazyn solny, i znaczny prowadzi handel wyrobami żelaznemi; 2,500 m. Tu się znajduje pomnik wzniesiony na pamiątkę przedugodnych układów traktatu w Campo-Formio pomiędzy Francyą a Austryą, 12. sierpnia 1797. r.

LEOBERSDORF, LOIBERSDORF, Mm. w Austryi Niższéj, o 31 w. ku płd. od Wiednia; 1,270 m. Fabryki wyrobów jedwabnych, przędzalnie bawełny. Pamiętne porażką Turków 1529. r.

LEOBSCHÜTZ, GŁUPCZYCE, M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, o 48 w. ku płd. od Opola, nad Zinną; 5,640 m. Gimnazyum katolickie. Fabryki skór, wstążek, płócien, sukna. Handel znaczny lnem i niciami. Zamek księcia Lichtenstein.

LEOGANE, M. w Haiti, w dep. Zachodnim, o 26 w. ku płd. od Port-Republicain, nad małą zatoką odnogi Leogane.

LEOGANG, M. w Austryi, cyrk. Salzburgskim, ku płn. od Zell. Pokłady miedzi, ołowiu, antymonu, kobaltu i t. p.

LEOMINSTER, M. w Anglii, w hrb. Hereford. Zbudowane wśród pięknéj doliny, nad rz. Lugg; prowadzi znaczny handel zbożem i skórami; 5,239 mieszkańców.

LEON, 1) wyspa na oceanie Atlantyckim ku płd.-zach. wybrzeża Hiszpańskiego, w stronie płn. zatoki Kadykskiéj. Na téjże wznosi się miasto Kadyks zbudowane na wązkim cyplu w stronie płn.-zach. Obronna bateryami, twierdzą St. Petri i Trocadero. 2) Król. w Hiszpanii, pomiędzy Asturyą, Nową Kastylią, Estramadurą, Galicyą i Portugalią. Rozległe 940 mil kw., w położeniu górzystém, pasmami gór Kantabryjskich; skropione jest rz. Sil i Duero, do których kilka pomniejszych uchodzi. Klimat zdrowy, w zimowych miesiącach dość ostry, w letnich gorący. Płody: zboże, wszelkiego gatunku owoce, znaczny chów bydła i owiec; pokłady rudy żelaznéj, miedzianéj i kilka źródeł mineralnych. Dzieli się na prowincye Leon, Zamora, Toro, Valladolid, Palencia i Salamanka. 3) Prow. t. n. na płn. powyższego królestwa; podzielona pasmem gór Kantabryjskich na dwie części, między rz. Duero i Minho. 4) M. tamże, ku płn.-zach. od Valladolid, przy spływie rz. Torio i Bornesga. Biskupstwo, katedra z grobowcami królewskiemi, kilka fabryk; 8,500 m. 5) M. stoł. pań. Nicaragua, leżącego w Środkowéj Ameryce. Zbudowane nad jeziorem Leon albo Managua, w pobliżu wybrzeży Wielkiego oceanu, zdobne jest biskupstwem, katedrą, uniwersytetem; liczy 38,000 m. 6) Isla de Leon, M. w Hiszpanii, pod Kadyksem, na wyspie t. n. Połączone mostem z lądem stałym, posiada obserwatoryum, szkołę morską i kadetów, oraz kilka fabryk lnianych, bawełnianych i jedwabnych; 41,000 m. 7) Villa de Leon, piękne miasteczko w pań. związkowém meksykańskiém Guanajuato. 8) Nowy Leon, pań. związkowe Meksykańskie, zajęte w posiadanie Hiszpanii w końcu XVI. wieku, obecnie udzielne; leży między Tamaulipas, Cohahuila, Durango, Zacatecas, i San Louis-Potosi. Grunt w większéj części górzysty, posiada żyzne i rozległe równiny. Rzeki płynące ku wsch. uchodzą do zatoki, znaczniejsze z nich: Rio-Tigre, Rio-de-San-Juan, Rio-Blanco i Rio-Sabinas. W 1843. r. liczyło 129,000 m., po większéj części białych, z małym wyjątkiem Indyan; głównem zajęciem pierwszych jest chów bydła, koni, mułów i uprawa gruntu, wydającego kukurydzę, trzcinę cękrową i t. p. Góry zawierają pokłady złota, srebra, a szczególniéj ołowiu. Saliny, w pobliżu rz. Rio-Tigre. Podzielone na 5 partidos, z których każde na kilka okręgów. M. stoł. Monterey.

LEONARD, M. we Francyi, w depart. Haute-Vienne, o 22 w. ku wsch. od Limoges, na pr. brz. rz. Vienne. Przędzalnie wełniane, kilka fabryk,

handel winem. Piękny most na rz. Vienne; 5,680 m.

LEONBERG, dawniéj LÖWENBERG, 1) okręg w król. Wirtembergskiém, w cyr. Nekary. Rozległy 4 3/5 mil kw.; liczy 27,100 m., osiadłych w 3 miastach, 24 wsiach. Znaczny chów koni i bydła rogatego. 2) M. tamże, nad rz. Glems. Urząd leśny, władze, zamek starożytny; 2,112 m.

LEONHARD, St. L..., 1) M. w Illiryi, ku płn.-wsch. od Klagenfurtu, na l. brz. rz. Lavant. Kopalnia żelaza, kąpiele mineralne; 750 m. 2) Mm. w Styryi, ku wsch. od Marburga; 360 m.

LEONESSA, M. w król. Neapolitańskiém, o 19 w. ku płn. od Civita-Ducale, na l. brz. rz. Corno. Wyniosłość 980 metrów. Ludność 7,000 m. Stolica wikaryatu generalnego biskupstwa rzymskiego Spoletto.

LEONFELDEN, Mm. w Austryi Wyższéj, o 23 w. ku płn. od Linz.

LEONFORTE, M. na wyspie Sycylii, o 13 w. ku płd. od Nikozyi; 10,678 m. Handel znaczny zbożem, winem, jedwabiem. Kopalnie siarki, wydające około 980 hektolitrów siarki.

LEONI, Mm. w król. Neapolitańskiém, w prow. Principato Ulteriore, o 5 w. ku płd. od St. Angelo de Lombardi; 4,150 m.

LEONIDAS, kopalnia galmanu, w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Olkuskim, pod Sławkowem. Otworzoną została w 1822. r., w miejscu zwaném góra Jeraska, gdzie w dawnych czasach kopano ołów. Od czasu jéj otwarcia, wydobywano corocznie 3700 kibli galmanu, przyczém użytych było 30 ludzi, a gdy w 1829. r. zdołano zaledwie wydobyć 570 kibli i warstwa okazała się wyczerpaną, zaprzestano w niéj pracować. Kopalnia Leonidas wydała od 1822. do 1829. roku 30,000 kibli galmanu.

LEONTARION, M. w Grecyi, w Morei, stolica hypodyeceszyi Megalopolis, o 23 w. ku płd. od Caryteny.

LEOPOLDSBERG, góra w Austryi, w cyrk. Unterwienerwald, na pr. brz. Dunaju, ku płn. Wiednia.

LEOPOLDSTADT, LEOPOLDVARA, M. i twierdza w Węgrzech, komit. Nitra. Położone wśród bagnistéj okolicy, prowadzi handel zbożem, wełną i skórami; 1,680 m.

LEOWO, M. w Ces. Rossyjskiém, w obw. Bessarabskim, o 95 w. ku wsch. od Kiszeniewa, nad rz. Prut.

LEPANTE, LEPANTO, ODNOGA LEPAŃCKA, SINUS-CORINTHIACUS u Rzymian, odnoga morza Jońskiego, przy pobrzeżu zach. Grecyi, pomiędzy Liwadyą i Moreą. Łączy się z morzem ciaśniną na 1 w. szeroką, któréj wejście bronione jest przez dwie cytadele. Od wsch. zamknięta jest międzymorzem Korynckiém. Długość 125 w., największa szerokość 35 w. Głębokość przy wejściu 110 do 120 łokci. Sławne zwycięztwo morskie przez floty połączone Hiszpanów, Wenecyan i Rzymian pod dowództwem Don Juana Austryackiego odniesione w 1571. r. nad Turkami, najzupełniejsza i najokropniejsza bitwa morska tegoczesna i pierwszy cios zadany przez chrześciaństwo potędze Ottomańskiéj.

LEPE, Mm. w Hiszpanii, w Andaluzyi, o 105 w. ku płd.-zach. od Sewilli, blisko pobrzeża Atlantyku; 2,800 m. Mały port i rybołowstwo czynne.

LEPEL, 1) Nowoj Lepel, M. pow. w Ces. Rossyjskiém, w gub. Witebskiéj; 1,200 m. Pod 54° 53' 59" płn. szerok. 26° 21' 19" zach. długości. 2) Staroj Lepel, Mm. nieopodal poprzedniego.

LEQUEITIO, M. w Hiszpanii, w Biskai, w prow. i o 37 w. ku płn.-wsch. od Bilbao, nad odnogą Gaskońską; 1,900 m. Mały port.

LERAN, W. we Francyi, w dep. Ariège, o 26 w. ku płd.-wsch. od Pamiero, nad Lectoure; 1,113 m. Przędzalnia hydrauliczna wełny. Garbarnia.

LERAY, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Nowego Yorku, w hrb. Jefferson; 3,721 m.

LERICI, M. w król. Sardyńskiém, o 8 w. ku płn. wsch. od Spezia, nad pobrzeżem zach. odnogi Spezia; 2,810 m. Konsulat Brazylijski. Warsztaty okrętowe. Port handlowy.

LERIDA, 1) M. w Hiszpanii, w Katalonii, o 150 w. ku płn.-zach. od Barcelony, na l. brz. rz. Segry; 16,820 m. Garnizon. Stolica biskupa sufragana Tarragony. Przędzalnie jedwabiu i garbarnie. Dawna cytadela, bardzo warowna, dziś spustoszała. Sławna w starożytności ze zwycięstw Scypiona nad Kartagińczykami dowodzonymi przez Hanona i Cezara nad Afranjuszem i Petrejuszem. Sobór w 546. r. Wzięta szturmem 1707. r. przez ks. Orleanu, oraz w 1810. r. przez Francuzów. 2) Prowincya administracyjna w Hiszpanii, w Katalonii, stolica Lerida. Ludność 151,322 m. Dzieli się na 8 partidos-judiciales: Balaguer, Cervera, Lerida, Seo-de-Urgell, Solsona, Sort, Talarn, Viela-en-el-Valle de Aran. Zawiera 910 gmin albo pueblos.

LERIN, M. w Hiszpanii, w Nawarze, o 35 w. ku płd.-zach. od Pampeluny; 2,600 m.

LERINS, mały archipelag wysp we Francyi, na mr. Śródziemném, przy pobrzeżach dep. Var. Składa się on z wyspek ufortyfikowanych i otoczonych skałami, z pomiędzy tych znaczniejsze: Saint-Ho-

norat i Sainte-Marguerite, na której był więziony Człowiek z Żelazną Maską.

LERME, M. w Hiszpanii, w Starej Kastylii, o 38 w. ku płd. od Burgos, na drodze z Madrytu do Bajony; 1,363 m.

LERO, wyspa w Turcyi azyatyckiéj, na morzu Egejskiém, przy pobrzeżach Anatolii. Znaczne pszczolnictwo, drzewa oliwne, figi, wino, chów owiec; 2,000 m.

LERWICK, Mm. w Szkocyi, na wyspie Mailand, uważane za stolicę wysp Szkockich, nad wyborną zatoką, zasłonioną wysepką Bressai; 2,750 m. Rezydencya Wice-Scheryfa wysp Szkockich (Scheriff Depute) sądów. Więzienie hrabstwa. Fabryki plecionek słomianych i trykotów wełnianych. Miejsce spoczynku dla statków rybackich.

LESA, Mm. w król. Sardyńskiém, o 9 w. ku płd. od Pallanza, nad jeziorem Maggiore.

LESACA, Mm. w Hiszpanii, w Nawarze, o 42 w. ku płn.-zach. od Pampeluny, nad Bidassoa; 2,180 mieszkańców.

LESCHKIRCH, LÖSCHKIRCH, 1) jeden z najmniejszych komitatów Siedmiogrodzkich, w kraju Sasów. Obszerny 5 mil kw. austryackich; liczył w 1839. roku 17,200 m., zajmujących i miasto i 11 wiosek. Grunt górzysty, skropiony rz. Aluta. 2) M. stoł. powyższego komitatu, na pr. brz. Hartbach, ku płn.-wsch. od Hermansztadu.

LESCHNIZ, LEŚNICA, M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, o 32 w. ku płd.-wsch. od Opowa; 1,126 m. Fabryki płótna i tytuniu.

LESIENICE, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Lwowskim, z fabryką węgla zwierzęcego. W pobliskim lesie, na szczycie wzniosłéj góry, znajduje się tak nazwana skała diabelska, na któréj podług podania jakieś zamczysko istnieć miało.

LESKAU, LESKÓW, Mm. w Czechach, w cyrk. Pilzno, o 39 w. ku płn.-zach. od Pilzna; handel zbożem i drzewem; 907 m.

LESNEVEN, M. we Francyi, w dep. Finistere, o 24 w. ku płn.-wsch. od Brest; 3,832 m. W pobliżu piękny kościół gotycki Notre Dame de Falgout.

LESNIÓW, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obw. Złoczowskim, dwie i pół mili od Brodów; dawniéj bardzo handlowe ma klasztor XX. Bernardynów.

LESSE, rzeka w Belgii, spływa do pr. brz. Mozy, pod Anseremme, w Namur. Źródło pod Opont w Luksemburgu. Bieg 70 w. przez Ham, Eprave; ginie przez ¼ mili pomiędzy Ham i Belvaux; do niéj wpada z pr. str. rzeka Homme.

LESSEN, LASZYN, M. w Prusach, w prow. Pruskiéj, o 24 w. ku płd.-wsch. od Kwidzyna nad jeziorem Schloss; 1,436 m.

LESSINES, M. w Belgii, w prow. Hennegowii, na l. brz. rz. Dender, o 37 w. na płn.-zach. od Tournai. Kilka fabryk, handel drzewem i węglami; 4,560 m.

LESSOLO, Mm. w król. Sardyńskiém, o 4 w. ku płn.-zach. od Ivrea, przy pr. brz. rz. Dora Baltea.

LESTREM, M. we Francyi, w dep. Pas de Calais, obw. Bethune; 3,479 m.

LESZNO, LISSA, M. w Prusach, w rej. Poznańskiéj, pow. Wschowskim, przy gościńcu bitym Wrocławskim. Kościoły: katolicki jeden, ewangelickich dwa; synagoga. Zamek piękny, ratusz, gimnazyum, cztery szpitale, dom sierot, gisernia dzwonów i inne różne fabryki. Handel znaczny; 757 domów; 8,967 m. Odległość od Wschowy 2½, od Poznania 10¼ mili.

LETHRABORG, hrabstwo i zamek, na wyspie duńskiéj Zeeland.

LETNIOWCE, M. w Ces. Rossyjskiém, w gub. Podolskiéj, pow. Latyczowskim, na płn. od Kałuży.

LETTERE, M. w król. Neapolitańskiém, o 6 w. ku płn.-wsch. od Castel-a-Mare; 4,000 m. Stolica biskupa.

LETTERKENNY, W. w Irlandyi, w hrb. Donegal, o 27 w. ku płd.-zach. od Londonderry, nad Swilly; 2,160 m. Handel zbożem. Mały port dla statków o 150 beczkach.

LETTOWITZ, po morawsku LETOWICE, Mm. w Austryi, w Morawii, o 35 w. ku płn.-zach. od Brünn (Berno); 1,600 m.

LETUR, Mm. w Hiszpanii, w Murcyi, o 93 w. ku płn.-zach. od Murcyi; 2,000 m. Gorzelnie, fabryka wstążek, papiernie.

LEU-D'ESSERENT, St.-L..., Mm. we Francyi, w dep. Oise, o 12 w. ku płn.-zach. od Senlis, na pagórku będącym na pr. brz. rz. Oise; 1,192 m. Piękne kopalnie kamienia ciosowego, zwanego z St. Leu, którego eksploatacyą zajmuje się większa część ludności. Fabryki kleju.

LEUBUS, M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, o 41 w. ku płn.-zach. od Wrocławia, nad Odrą; 501 m. Dom prowincyonalny dla obłąkanych, i stado 100 ogierów w pięknych gmachach opactwa Cystersów, suprymowanego w 1810. r.

LEUCA, CAPO-DI-LEMA, LAPAGIA-AERA u starożytnych, przylądek w k Neapolitańskiém w prow. Terra di Ottanto, przy płd.-wsch. krańcu Włoch.

LEUCATE, W. we Francyi, w dep. Aude, o 38 w. ku płd. od Narbonny, na półwyspie pomiędzy laguną swego nazwiska i morzem Śródziemném; 1,104 m. Syndykat morski. Rada rybaków. Rybołowstwo sardynek. Zbiór wybornych win czerwonych. Gorzelnie. Handel sardynkami i winem Roussilon. Dawniéj miasto, wytrzymało oblężenie w 1637. r. przeciw Hiszpanom, którzy zostali pokonani; fortyfikacye zburzone w 1664. r.

LEUCHTENBERG, Mm. w Bawaryi, w okręgu Ober-Pfalz, o 35 w. ku płn.-zach. od Amberg, na l. brz. Luhe; 427 m. Niegdyś stoł. księstwa danego przez Napoleona ks. Eugeniuszowi de Beauharnais.

LEU, St. L..., M. (i okręg) na wyspie Burbon, na płd. St. Paul. Położone w żyznéj okolicy; obfituje w zbiory wybornéj kawy; 5,500 m.

LEUK, LOUECHE, Mm. w Szwajcaryi, w kant. Wallis, o 22 w. ku wsch.-płn. od Sion, nad Rodanem, przy spływie téj rzeki z Dula; 930 m.

LEUN, M. w Prusach, w rejen. Koblenckiéj, nad rz. Lahr; 834 m.

LEUTENBERG, M. w ks. Szwarzburg-Rudolstadt, nad rz. Sornitz. Okolone górami, fabryka potażu, saletry i papiernia; 1,034 m.

LEUTERSDORF, M. w Czechach, w cyrk. Litomierzyckim (Leitmeritz); 1,340 m.

LEUTERSHAUSEN, M. w Bawaryi, w cyrk. Rezat, nad Altmühl, pod Ansbach. Przędzalnie, wyroby bawełniane i półjedwabne; 1,273 m.

LEUTKIRCH, M. w król. Wirtembergskiém, w cyrk. Dunaju, o 70 w. ku płd. od Ulm, nad Esebach; 2,088 m. Fabryki płócien, bawełny i biżuteryi, garbarnie. Znaczny handel bydłem. Miasto wolne cesarskie do 1803. r., przyłączone do Wirtembergu od 1810. r. Na obszernéj równinie w okolicach przez kilkanaście wieków odbywały się posiedzenia jednego z Sądów cesarskich, który się nazywał Landgericht auf der Leutkircher Heide.

LEUTOMISCHEL, *ob.* LEITOMISCHL.

LEUTSCHAU, LEWOCZA, M. w Węgrzech, w komit. Spizkim, o 202 w. ku płn.-wsch. od Budy. Katedra, gimnazyum katolickie; 4,440 m.

LEUZE, M. w Belgii, w prow. Hainaut, o 16 w. ku wsch. od Tournai, na pr. brz. rz. Dender; 5,339 m. Przemysł bardzo czynny, fabryki pończoszniczе, wyrobów bawełnianych i wełnianych, warzelnie soli, garbarnie.

LEVANT, LEWANT, Genueńczykowie i Wenecyanie oznaczali pod tą nazwą całe pobrzeże morza Śródziemnego od wschodu przylądka Matapan i odnogi Sydry; lecz obecnie rozumie się pod Lewantem część Azyi mniejszéj.

LEVANTE, 1) prowincya administracyjna państwa Sardyńskiego, w księstwie Genui, stol. Spezia. Leży między 44° 2' i 40° 23° szerokości płn. Rozległość 194 mil kw. włoskich. Ludność 73,139 m. Płody rolnicze i bydło rogate. Połów ryb znaczny. Eksploatacya manganezu. Kopalnie kamieni i wapna, marmuru (portoro) i innych. 50 fryszerek żelazna. Ważne fabryki płótna, rzemieni, wosku, cynobru. Dzieli się na 6 mandamento i 29 gmin. 2) Mm. w pań. Sardyńskiém, w prow. t. n., o 20 w. ku płn.-zach. od Spezia, nad mr. Śródziemném; 800 m. Komora.

LEVANZO, jedna z wysp Egadyjskich, na zach. Sycylii, w pobliżu Trapani. Górzysta, jednak żyzna i obfituje w zboże, oliwę i owoce; 4,500 m.

LEVEN, LOCH, 1) jezioro w Szkocyi, w hrb. Kinross, przy zlewie Leuven do Forth. Na jednéj z jego wysp są zwaliska zamku, w którym była osadzona Marya Stuart. 2) Mm. w Szkocyi, w hrb. Fife, o 12 w. ku płd. od Cupar, nad Leuven, przy jéj ujściu. Port dla statków o 200 beczkach. Cegielnie i przędzalnie lau.

LEVENZO, M. w król. Sardyńskiém, o 17 w. ku płn. od Nicei, na l. brz. Vesubia; 1,200 m.

LEVERANO, Mm. w król. Neapolitańskiém, o 18 w. ku płd.-zach. od Lecce, nad odnogą Tarentu; 1,800 m. Mały port rybacki.

LEVI, przylądek w Niższéj Kanadzie, ku płd.-wsch. od Kwebeku. 2) Przylądek na północném wybrzeżu Francyi, w dep. Manche, ku płn.-wsch. od Cherbourga.

LEVICO, Mm. w Austryi, w Tyrolu, o 13 w. ku płd.-wsch. od Trente, nad jeziorem swego nazwiska.

LEVIE, Mm. we Francyi, na wyspie Korsyce; 1,416 m. Handel końmi i bydłem. Malowniczo wzniesione na sześciu wzgórkach.

LEVIZZANO, Mm. w ks. Modeńskiém, o 25 w. ku płd.-wsch. od Reggio, na lew. brz. Secchia; 2,200 m.

LEWASZEWA, Mm. w Ces. Rossyjskiém, w gub. Orenburgskiéj, nad rz. Biełaja.

LEWENZ, Mm. w Węgrzech, w komit. Barsz, o 23 w. ku płd. od Nowéj-Bani. Znaczne zbiory pszenicy, wina, tytuniu, chów bydła i owiec. Gimnazyum, źródła słone; 3,590 m.

LEWES, M. w Anglii, w hrb. Sussex, na l. brz. rz. Ouse, o 80 w. ku płd.-wsch. od Brighton, z którym połączone koleją żelazną. Papiernie, za-

kłady żelazne, działolejnia, handel zbożem i mąką; 8,592 m.

LEWIN, 1) Mm. w Austryi, w Czechach, o 10 w. ku płn.-wsch. od Litomierzyc; 559 m. 2) M. w Prusach, w Szląsku, o 92 w. ku płn.-zach. od Wrocławia; 1,254 m. Komora. Fabryka płótna i tkanin bawełnianych.

LEWIS, 1) wyspa najrozleglejsza z wysp Hebrydzkich, położona na oceanie Atlantyckim, na zach. Szkocyi. Część płn. zowie się Lewis, płd. półwyspem Harris, oddzielona ciaśniną Minch od Szkocyi, liczy mnóstwo zatok u wybrzeży. Klimat mglisty. Grunt wydaje przecież żyto, owies i kartofle; zwierzęta domowe, oraz połów śledzi zatrudnia większą część 14,000 m. 2) Trzy hrabstwa w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnéj.

LEWISBURG, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w Wirginii, o 92 w. ku zach. od Lexington.

LEWISHAM, W. w Anglii, w hrb. Kent, o 8 w. ku płd.-wsch. od Londynu; 9,659 m. Kopalnie marglu i kamieni wapiennych. Cegielnie i piece wapienne.

LEWISTON, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Delawara, w hrb. Sussex, o 22 w. ku płn.-wsch. od Georgetown, nad małym spływem do odnogi Delawary. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-York, hrb. Niagara, o 39 w. ku płn. od Buffalo, na pr. brz. Niagara; 2,533 m. 3) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Pensylwania, hrb. Mifflin, o 220 w. ku płn.-zach. od Filadelfii; 2,058 mieszkańców.

LEXINGTON, 1) M. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Kentucky, stoł. hrb. Fayette. Zbudowane wśród doliny, nad Town-Fork; liczy kilka zakładów naukowych, między temi uniwersytet, szkołę lekarską; 7,000 m. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-York, hrb. Greene, o 170 w. ku płn. od Nowego Yorku; 2,813 m. 3) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Wirginia, stoł. hrb. Rockbridge, o 154 w. ku płn.-zach. od Richmond, nad James-River.

LEYDEN, LEYDA, M. w Holandyi, w prowin. Zuid-Holand, o 39 w. ku płd.-zach. od Amsterdamu, nad starym Renem, o 8 w. od ujścia jego; 38,521 m. Uniwersytet założony w 1575. r. najsławniejszy w całych Niderlandach, który liczył między swemi profesorami Douzego, Scaligera, Heinsiusa, Arminiusza i t. d., a pomiędzy uczniami: Grotiusa, Descarta, Fieldinga, Goldsmitha i innych; z biblioteką zawierającą 60,000 tomów i 14,000 rękopisów, z których 2000 arabskich. Piękne muzeum historyi naturalnéj i starożytności. Obserwatoryum. Towarzystwa uczone i artystyczne. Szpital inwalidów. Arsenał. Komora. Izba handlowa. Przemysł podupadły. Słynne z handlu księgarskiego i z drukarni wsławionych przez Elzewirów w XVII. i na początku XVIII. wieku. Fabryki sukien niegdyś znakomite. Zburzone w roku 1574. przez oblężenie cztero-miesięczne Hiszpanów, przez zarazę w 1655. r. i wybuch prochu w 1807. r.

LEYRE, rzeka we Francyi, wpadająca do jeziora Arcachon, w depart. Gironde. Bierze początek z dwóch strumyków mających źródła w dep. Landes. Bieg blisko 66 w. Spławna od portu Beliat na 30 w.

LEYTE, jedna z wysp Filipińskich, między wyspami Luçon i Mindanao, w stronie płd.-zach. wyspy Samar. Wysokie wzgórza, przechodzą przez całą jéj długość. Klimat zdrowy, grunt żyzny, wydaje bawełnę, drzewo hebanowe; 40,000 m.

LEYTON, W. w Anglii, w hrb. Essex, o 10 w. ku płn.-wsch. od Londynu; 3,323 m. Liczne wille mieszkańców Londynu.

LEZ, 1) rzeka we Francyi, dopływowa rz. Rodanu z l. str., w dep. francuzkim Drome, uchodzi poniżéj Mont Dragon. 2) Rz. we Francyi, w dep. Herault, obw. Montpellier. Wybiega z pasma gór Ceweńskich, płynie ku płd., przepływa kanał Etang, i uchodzi do mr. Śródziemnego.

LEZE, rz. we Francyi, uchodząca do Garonny z pr. str. uchodzi w dep. Ariège.

LEZARA, rz. w Hiszpanii, wybiega na płn.-zach. Santiago. Płynie początkowo ku płn., następnie na zach. i uchodzi do oceanu Atlantyckiego w zatoce Corcoubion.

LEŻAJSK, M. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Tarnowskim, o 4 mile od Łancuta; 4,000 m. Magistrat i klasztor XX. Bernardynów; sławne odpusty, a organy tutejsze może największe w państwie Austryackiém. Przędzalnie i farbiarnie wełny; wyroby grubego sukna czyli bai; w r. 1834. z powodu przypadkowego pożaru wielkie szkody poniosło.

LEZUZA, Mm. w Hiszpanii, w Manszy, o 132 w. ku płn.-wsch. od Ciudad-Real; 2,390 m.

LGÓW, M. w Ces. Rossyjskiém, w gubernii Kurskiéj, nad rz. Seimą. Kościół, szkoła; 3,000 m.

LIAKURA, góra w Grecyi, w prow. Liwadyi, na płn.-zach. Aten, w str. płn.-wsch. Lepantu. W starożytności zwana Parnasem, jest najwyższą górą w Grecyi, wysoka na 1150 sążni.

LIAMONE, rz. we Francyi, na wyspie Korsyce, w obwodzie Ajaccio, wybiega pod górą Rotondo,

przybiera nazwę Grosso i uchodzi do mr. Śródziemnego, na płn. Ajaccio.

LIANCOURT SOUS CLERMONT, Mm. we Francyi, w dep. Oise, o 6 w. ku płd.-wsch. od Clermont, blisko la Brèche; 1,464 m. Przędzalnia hydrauliczna bawełny, grzeplarnia. Fabryki pił i rap, fajansu, pończoch i sabotów. Handel zbożem, jarzynami i owocami.

LIAO-HO, 1) rz. w Chinach, wybiega w Mongolii, płynie początkowo na wsch. pod nazwą Sharra-Mouren, następnie w części płd. prow. Hing-King zowie się Liao-Ho, i uchodzi po długim biegu do zatoki Liao-Toung. 2) Liao-Toung, zatoka na wybrzeżu Chin, nad mr. Żółtém.

LIAO-TSCHEU, M. w Chinach, w prow. Kuang-Toung, nad rz. Lian-Kiang, blisko jéj ujścia do odnogi Tonkińskiéj.

LIAO-TOUNG, po angiel. LEATONG, albo JANA POTOCKIEGO archipelag w Chinach, przy Mandżuryi, na mr. Żółtém.

LIAŻOMIŃSKOJ, wyspa w Ces. Rossyjskiém, w gubernii Archangielskiéj, na mr. Białém.

LIBAN, od wyrazu hebrajskiego LEBAN (biały), pasmo gór w Turcyi azyatyckiéj, w Syryi. Liban dotyka od płn. równiny Azyi Mniejszéj i przedłuża się ku płd.-zach. po dwóch liniach równoległych. Łańcuch najwięcéj zbliżony do pobrzeża morza Śródziemnego albo Liban właściwy (Dżebel-Liban u Arabów), przerznięty jest rzeką Oronte i kończy się przy pr. brz. Kasmii, ku płd. -wsch. rz. Sour; ku płd. téj rz. Liban się podnosi i dochodzi największéj wysok. 4090 metr. przy Dżebel-Mahmel. W tym łańcuchu leżą góry Karmel, Ebal i Gerizim, pomiędzy najwyższemi jego szczytami. Pasmo wsch. albo Anti-Liban (Dżebel es-Scheik u Arabów), oddziela kotlinę rz. Orontu od Eufratu; ciągnie się wzdłuż brz. Kasmii, aż do źródła Jordanu, gdzie się rozdziela l. na dwie gałęzie, ograniczając kotlinę morza Martwego. Z tych dwóch gałęzi, jedna ginie na wsch. w pustyni Arabii Skalistéj, druga dąży zniżając się do międzymorza Suez, pomiędzy Jordanem i mr Martwém, które oddziela od morza Śródziemnego Żelazo i węgiel są głównem bogactwem mineralném Libanu, lecz mało eksploatowane. Ziemia nie żyzna, na któréj rzadko widzieć się już dają cedry, które ją w starożytności ocieniały; uprawiają ją jednakże starannie Maronici, i zbierają zboże, tytuń dobry, bawełnę i wino. Na Libanie żyją dwa plemiona nieprzyjacielskie: Maronitów 30,000 m. i Druzów 6,000 m., które jednakże zamieszkują częstokroć w jednéj wiosce. Pierwsi mają być potomkami dawnych Syryjczyków, których zachowali język w swéj liturgii i są katolikami. Druzowie są mahometanie heretycy, sekty Brunillaru i pochodzą od Arabów. Te ludy lubo w częstéj wojnie pomiędzy sobą, zachowały jednakże niezawisłość; pod panowaniem ich ostatniego księcia Emira Beschira (chrześcianina), góra była podzieloną na obwody, z których każdy miał naczelnika podległego księciu, a którego stolicą było M. Deir-el-Kamar. Od czasu obalenia tego rządu, probowano różnych sposobów administrowania, już to przez bezpośredni wpływ władzy Tureckiéj, to znów przez ustanowienie dwóch Kaimakanów (Druzyjskiego i Maronickiego), których władza zastępowała władzę Emira, lecz te środki sprowadzały jedynie zaburzenia, których ludność chrześciańska była zawsze ofiarą.

LIBAU, LIBAWA, M. w Austryi, w Czechach, o 20 w. ku płn.-zach. od Nowy Bidżów, nad Bystrzycą; 1,264 m.

LIBAWA lub LIPAWA, po niem. LIPAU, po łotesku LEPEJA, M. portowe w Ces. Rossyjsk., w gub. Kurlandzkiéj, między mr. Baltyckiém a jeziorem Lipawskiém, drugie miasto w Kurlandyi; leży w powiecie Grobińskim, pod 56° 30' 47" płn.-szer., a 18° 40' 5" zach. dłg. Dobrze zbudowane, ma cztery kościoły, gimnazyum, szpital dla ubogich, dom pracy; 6,000 m. Port lipawski ma tę wielką dogodność, iż żegluga poczyna się w nim rychléj, a ustaje późniéj niż w innych portach baltyckich.

LIBERIA, CAP-MESURADO, rzeczpospolita Afryki zach. na pobrzeżu Gwinei, stol. Moravia. Leży między 4° i 7° szer. płn., a 11° 14' dług. zach. 6,300 m. w r. 1841., z których 5,900 czarnych, po większéj części murzynów oswobodzonych przez unię amerykańską, i 400 białych. Ludność w roku 1831. była 1,500 m. Przy pobrzeżu grunt niski, lecz podniesiony ku wnętrzu kraju; rzeki główniejsze: St.-John, St.-Paul i Mesurado. Klimat zdrowszy jak w innych stronach pobrzeża. Ziemia urodzajna; zbiór kawy, cukru i bawełny. Rząd składa się z dwóch izb, lecz rzeczywiście głową jego jest agent kompanii amerykańskiéj kolonizacyi, która założyła tę osadę w r. 1820.

LIBETHEN, LUBIETA, M. w Węgrzech, w żupaństwie Sohl, o 15 w. ku wsch. od Neu-Sohl; 1,560 m. Administracya górnicza. Kopalnie miedzi i żelaza. Handel przedmiotami z drzewa.

LIBOCHOWITZ, M. w Czechach, cyrkule Litomierzyckim, na l. brz. rz. Ogry. Źródła mineralne, uprawa szafranu; 1,100 m.

LIBOURNE, M. we Francyi, w dep. Girondy, o 27 w. ku płn.-wsch. od Bordeaux, przy spływie

rz. Isle i Dordogne. Kilka fabryk, warsztaty statków wodnych; 9,814 m.

LIBUSZA, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Jasielskim, o 5 mil od Jasła, z wielu warsztatami płótna.

LICH, M. w ks. Hessen-Darmstadzkiém, w prowincyi Wyższéj Hessyi, o 7 w. od Hungen, nad rz. Wetter; 2,143 m. Trybunał okręgowy. Gorzelnie. Piękny zamek książąt Solms-Lich.

LICHEN, M. w Prusach, w rejen. Potsdamskiéj, okręgu Templin; 1,300 m.

LICHFIELD, LITCHFIELD, M. (City) w Anglii, o 25 w. ku płd.-wsch. od Strafford, blisko Trenty; 6,508 m. Stolica biskupstwa Lichtfield i Coventry. Fabryka kobierców i wełny. Wysyła 2 deputowanych. Piękna katedra z VII. wieku, z grobowcem S. Chada. Miejsce urodzenia Samuela Johnsona.

LICHTENAU, 1) M. w Badeńskiém, cyrkule Środkowego Renu. Znaczny chów bydła; 1,250 m. 2) M. (i amt) w ks. Hessen-Kassel, w prow. Niższéj-Hessyi, okr. Wietzenhausen; 1,476 m. Fabryki i handel płótnem. 3) M. w Prusach, w rejen. Minden; 1,334 m.

LICHTENBERG, 1) M. w Bawaryi, pow. Naila, zbudowane na górze. Posiada znaczne zakłady i kopalnie rudy żelaznéj, wielkie piece, hamernie, łomy marmuru; zakłady miedzi, żelaza, witryolu; 900 m. 2) Księstwo w Niemczech, utworzone z części byłego elektorstwa Tryerskiego, księstwa Dwóch Mostów, hrb. Salm-Grumbach. Rozległe 10 mil kw., liczy 35,000 m.

LICHTENFELS, powiat i M. w Bawaryi, w cyrk. Wyższego Menu, nad rz. t. n. Władze miejscowe, ratusz, kilka fabryk, rybołowstwo i handel drzewem; 1,720 m.

LICHTENSTEIG, Mm. w Szwajcajcaryi, kantonie St. Gallen. Zbudowane na górze 1792 stóp wysokiéj, posiada starożytny kościół i liczy 744 m. W pobliżu gruzy niegdyś warownego miasta Neu-Toggenburg.

LICHTENSTEIN, M. (i amt) w Saksonii, na płd.-wsch. Glaucha; 3,140 m.

LICHTENVOORDE, M. w Niderlandach, w Geldryi, o 31 w. ku płd.-wsch. Zutphen; 3,000 m.

LICHTENWALD, M. w Styryi, na l. brz. Sawy; 600 m.

LICHTERVELDE, Mm. w Belgii, w Flandryi zachodniéj, o 15 w. ku płd. od Bruges; 5,660 m.

LICKING, pomniejsza rz. w Stanach Zjednoczonych, uchodząca z l. str. do Ohio pod M. New-Port, naprzeciw Cincinnati. Długość jéj biegu 260 w.

LICORDIA, Mm. w Sycylii, na płd.-zach. od Catania, nad Dirillo; 7,000 m.

LICZWARTA, mała rz. w król. Polskiém, początek bierze w Szląsku, niedaleko Parschwitz i miasta Lubliniec, od wsi Lęsnkak do Podłęża (w Wieluńskiém), stanowi granicę królestwa; powyżéj Wąsocza wpada do Warty. W królestwie płynie mil 8, nie jest i nie może być spławną, służy wszakże do użytku fabryk żelaznych. I tak znajdują się nad nią wielkie piece w Pankach i Staréj Kuźnicy, tudzież fryszerki w Pankach, Praszczyku, Cygance, Kostrzyniu, Dankowie i t. d.

LIDA, M. w Ces. Rossyjskiém, w gubernii Grodzieńskiéj, stoł. powiatu t. n., nad Lidzią, o 12 mil od Wilna. Cztery kościoły katolickie; 1,900 m.

LIDDAL, LIDDEL, pomniejsza rz. w Szkocyi, uchodząca do rz. Esk. Wybiega w hrb. szkockiém Norburg z góry Fanna, płynie ku płd.-zach. i uchodzi pod Laugholm.

LIDI, siedm wysp na mr. Adryatyckiém, w pobliżu Wenecyi; rozciągają się od ujścia rz. Brenty aż do uj. rz. Piawy. Zakreślają one linię krzywą przed lagunami Wenecyi.

LIDINGÖE, szwedzka wyspa, w pobliżu Sztokolmu.

LIDKOPING, LIDKÖPING, M. w Szwecyi o 48 w. ku płd.-zach. Mariestadt, nad jeziorem Werner; 1,896 m.

LIDYNIA, mała rz. w król. Polskiém, w gubernii Płockiéj, pow. Mławskim; ma dwa strumienie: jeden płynący z pod wsi Nowa Wieś, na zach. M. Mławy, drugi z pod wsi Zalesia; tworzą rzekę Lidynię, która następnie wchodzi w powiat Przasnyski, płynie pod M. Ciechanowem, za wsią Luboradz wchodzi w powiat Płocki, gdzie pod wsią Gutarzewem, powyżéj Sochocina, wpada do Wkry.

LIEBAU, 1) M. w Prusach, w rejencyi Legnickiéj, nad jedném ze źródeł rz. Bober, o 53 w. ku płd.-wsch. od Lignicy; 1,880 m. 2) M. w Morawii, w cyrkule Przerowskim, o 22 w. ku płn.-zach. od Hranic; 1,450 m.

LIEBEMÜHL, LIWNO, M. w Prusach, w rejen. Królewieckiéj, nad rz. Liebe, o 110 w. ku płd.-zach. od Królewca; 1,222 m. Przemysł rolniczy, fabryki sukna.

LIEBENAU, 1) Mm. w Prusach, w rejen. Frankfurtskiéj; 727 m. 2) M. w elektorstwie Hesskiém, w prow. Niższéj Hessyi, na jednéj z wysp rz. Diemel; 650 m. 3) Mm. (i amt) w Hanowerze, o 9 w. ku płd.-zach. od Nienburg, nad Aue, w pobliżu Wezery; 1,950 m.

LIEBENGRÜN, Mm. w Prusach, w rejencyi Erfurtskiéj; 500 m.

LIEBENTHAL, M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, o 46 w. ku płd.-zach. od Lignicy, nad Winter-Seifenfluss; 1,476 m.

LIEBENWALDE, M. w Prusach, rejen. Potsdamskiéj, nad Hawel, przy uj. kanału Finow, o 45 w. od Berlina; 2,295 m.

LIEBENWERDA, M. w Prusach, w rejen. Merseburgskiéj, nad Czarną Elster, o 91 w. ku wsch.-płn. od Merseburga; 1,720 m.

LIEBENZELL, M. w król. Wirtembergskiém, w cyrkule Czarnegolasu, o 15 w. ku płn.-wsch. od Neuenburga, nad Nagold; 1,029 m. Kuźnice miedzi, ważne targi na len,

LIEBEROSE, M. w Prusach, w rejen. Frankfurtskiéj, o 41 w. ku płd.-zach. od Frankfurtu, nad Odrą; 1.524 m.

LIEBERTWOLKWITZ, M. w Saksonii, o 7 w. ku płd.-wsch. od Lipska; 1,024 m.

LIEBLOS, W. w Hessen-Kasselskiém, w prow. Hanau; 952 m. Zgromadzenie 120 separatystów albo natchnionych. Fabryki znaczne czapek.

LIEBSTADT, 1) M. w Saksonii, w cyr. Miśniańskim, o 11 w. ku płd.-zach. od Pirna; 773 m. Handel drzewem i płóciennictwo. 2) M. w Prusach, w rejencyi Królewieckiéj, o 79 w. ku płd.-zach. od Królewca, nad Muhlen; 1,702 m. Fabryki sukna, płótna. Handel lnem.

LIEBSTADTL, M. w Austryi, w Czechach, w cyr. Biczowskim, o 33 w. ku płn. od Giczyna; 580 m.

LIEBWERDA, LIWERDE, W. w Austryi, w Czechach, o 55 w. ku płn.-wsch. od Jung-Bunzlau, nad rz. swego nazwiska; 704 m. Źródło żelazne, alkaliczne, gorące 11° R. i piękne łazienki. Piękny zamek hrabiów Clam-Gallas.

LIECHTENSTEIN księstwo, państwo należące do Związku Niemieckiego, stol. Vaduz. Rozległe 2,45 mil kw. niem., 6,351 m. katolików. Leży między 47° 5' i 47° i 18' szer. a płn., 7° 6' i 7° 18' dłg. wsch. Graniczy z Austryą, Vorarlbergiem na wsch., z kantonami Szwajcarskiemi albo Gryzonami na płd. i zach. Powierzchnia równoważy się z kotliną i dolinami Renu i rz. Ill, rozdzielonemi odnogą Alp, których szczyt wznosi się na 2500 metrów. Główne płody: bydło i zboże, len i owoce. Zawiera 2 miasteczka i 9 wsi. Rząd księstwa monarchiczno-konstytucyjny. Panujący ma tytuł księcia (Fürst) i rezyduje w Wiedniu. Reprezentacya narodowa składa się z jednéj izby deputowanych od stanu duchownego i kupieckiego. Najwyższy zarząd zostaje w ręku Landvoigta. Trybunały są: izba kanclerska (Hofkanzlei) przy księciu i trybunał wyższy w Vaduz, które są pod zwierzchnictwem sądu appelacyjnego Austryackiego w Inspruku. Dochody księstwa wynoszą około 20,000 zł. reń., lecz dochody osobiste księcia czynią 1,500,000 zł. reń. Książę Lichtenstein jest jednym z najbogatszych właścicieli ziemskich w Niemczech. Rozległość dóbr jego w księstwie jako też w Austryi i w Prusach wynosi 5720 mil kwadr., a we wszystkich jego dobrach jest 26 miast, 25 miasteczek, 756 wsi, 29 dominiów, 46 zamków, 11 klasztorów, 124 folwarków i 600,000 m. Jako państwo Związku Niemieckiego księstwo Lichtenstein zajmuje 16. miejsce w porządku kancelaryi związkowéj. Ma jeden głos w plenum; kontyngens jego związkowy wynosi 55 ludzi, który z kontyngensem Hohenzollerneńskim składa batalion dywizyi rezerwowéj.

LIÈGE, po hollen. LUIK, po niem. LÜTTICH, LEODIUM, M. w Belgii, stoł. prow. i okręgu t. n., o 84 w. ku płd.-wsch. od Brukselli, nad Mozelą przy spływie Ourty i Liège, małego strumyka, który nadał nazwę miastu; 70,937 m. w 1843. r.; w 1836. było 58,008. Jeden z trzech sądów appelacyjnych królestwa, dla prowincyi Liège, Limburga, Luxemburga i Namur. Trybunał handlowy. Główna kwatera 3. dywizyi wojskowéj. Stolica biskupstwa katolickiego sufragana z Malines, Liège i Limburga. Jeden z dwóch uniwersytetów w Belgii (założonych w r. 1816.) z fakultetami i 351 uczniami. Szkoła wyższa górnicza i szkoła specyalna sztuk i rzemiosł. Kolegium, seminaryum, szkoła normalna początkowa. Szkoła położnicza. Akademia królewska sztuk pięknych z 306 uczniami. Konserwatoryum królewskie muzyki. Jeden ze składów archiw narodowych. Muzeum i galerye obrazów miasta. Gabinet historyi naturalnéj i mineralogiczny. Biblioteka uniwersytecka 62,000 tomów, seminaryum (14,000 tomów). Bank założony w 1835. roku na at 40 z kapitałem 4 milionów. Lombard. Bursa. W r. 1838. weszło towarów za 897,297 franków, wyszło za 1,168,896 franków. Izba handlowa. Zakłady dobroczynne. Arsenał. Królewska działolejnia, należy do najpiękniejszych zakładów tego rodzaju. Przemysł bardzo kwitnący. Jest jednym z głównych punktów środkowych fabrykacyi broni palnéj w Europie, zajmujący przeszło 5,000 robotników w mieście i okolicach, a który dostarczył w r. 1837. za 7,000,000 frank. przeszło broni. Fabryki pił, piłek, ałunu, tytuniu, sukna, bawełny, wyrobów ślusarskich; farbiarnie, garbarnie, huty szklanne, papiernie, maszyny parowe, fryszerki żelaza i t. d. Komunikacya drogą żelazną z Louvain

i Bruksellą. Obronne przez mocną cytadelę, lecz nie obwarowaną. Liège ma mało budynków odznaczających. W VI. wieku było tylko wioską. Biskup Notger, który tam był biskupem od r. 971. do 1006. r., może być uważany za założyciela tego miasta przez rozszerzenie i obwarowanie jego. Zbuntowało się przeciw Karołowi Zuchwałemu, i zdobyte zostało przez niego w r. 1468., w skutku czego kazał wymordować i wytopić 40,000 m. Ludność tego miasta przed tą klęską wynosiła 120,000 m. Miejsce urodzenia Gretrego i Renkina, który wykonał maszynerye w Marly.

LIÈGE, LEODIUM, prowincya administracyjna Belgii, stolica Leodium. Rozległe 289,319 hektarów. Ludność 413,052 m. w 1843. r. Grunt górzysty, pokryty pięknemi lasami na płd., w innych stronach płaski i bardzo żyzny. Kraj rolniczy i rękodzielniczy. Główne płody: zboże, kartofle, konopie, owoce. Roczny średni wychów bydła: koni 23,618, rogacizny 83,576, baranów 115,149. Eksploatacya węgla, żelaza, cynku, miedzi, ołowiu, marmuru, kamieni. Źródła mineralne, z których słynne głównie w Spa. Fabryki sukna, płótna, kapeluszy słomkowych, żelaza, gwoździ, broni, huty, garbarnie. W r. 1840. było w ruchu w téj prowincyi 322 maszyn parowych. Dochód gruntowy wynosił 15,071,500 franków. W r. 1839. było 489 szkół z 39,776 uczniami, z których 382 szkół z 27,269 uczniami. Prowincya dzieliła się w roku 1838. na cztery okręgi: Leodium 186,614 m., Huy 72,083 m., Verviers 95,577 m., Waremme 46,507 m.; 3 okręgi sądowe: Leodium, Verviers, Huy. Zawierała 7 miast; 319 gmin wiejskich i 22 kantony.

LIEGNITZ, LIGNICA, 1) M. w Prusach, stolica okręgu t. n. w prowincyi Szląskiéj, o 61 w. ku zach. od Wrocławia, nad rz. Kazbach; 11,607 m. Trybunał (Stadt und Landgericht). Sąd kryminalny. Szkoła królewska szlachecka (Ritter-Akademie), założona 1708. r. i bogato uposażona. Gimnazyum ewangelickie. Instytut głuchoniemych. Fabryki sukna, tytuniu, płótna, czapek, browary, gorzelnie, 2 drukarnie. Targ na wełnę. Wielka uprawa jarzyn. Zwycięstwo Fryderyka II. nad Austryakami 15. sierpnia 1760. r. 2) (Regierungs Bezirk) okręg Lignicki, poddział administracyjny Prus, w prow. Szląskiéj, stolica Lignica. Rozległe 250,54 mil kw. Ludność w 1837. r. 836,318 m. Dzieli się na 19 cyrkułów: Grünberg 15,91 mil kw., 45,105 m. Freistadt 16,33 mil kw., 40,952 m. Sagan 20,17 mil kw., 44,345 m. Sprottau 13,39 mil kw., 28,943 m. Głogowa 17,24 mil kw., 63,250 m. Lüben 11,65 mil kw., 28,499 m. Bunzlau 19,23 mil kw., 51,251 m. Hainau-Goldberg 11,04 mil kw., 47,612 m. Lignica 11,54 mil kw., 52,719 m. Jawor 6,24 mil kw., 28,543 m. Schönau 6,56 mil kw., 26,616. Bolkenheim 6,14 mil kw., 32,192 m. Landshut 7,39 mil kw., 38,806 m. Hirschberg 10,9 mil kw., 53,529 m. Lowenberg 13,8 mil kw., 69,215 m. Lauban 9,43 mil kw., 61,971 m. Görlitz 16,11 mil kw., 51,907 m. Rothenburg 21,28 mil kw., 39,261 m. Hoyerswerda 16,19 mil kw., 25,602 m. Zawiera 48 miast z ludnością 153,349 m.

LIENZ, M. w Austryi, w Tyrolu, położone wśród głębokiéj doliny, o 58 w. ku płn.-wsch. od Bruneck, nad rz. Drawą. Szkoła, klasztor mniszek, kilka fabryk i fryszerki żelaza; 2,000 m.

LIEOU, 1) L.-Khieou, gromada wysp, należąca do Chin, położona na płn.-wsch. Formoza, a na płd.-zach. Kiu-Siu. Tworzy oddzielne niezależne królestwo. Tych wysp liczą 36, znaczniejsze z nich są: Wielka i Mała Lieou-Khieou, Komisang, Tunalchi, Karumah, Agenhou, Tusima i Lieou-Houan. Mieszkańcy zdają się być pochodzenia Japońskiego lub też Korejskiego, gdyż język ich nader zbliżony do Japońskiego. Grunt żyzny, płody nader rozmaite, jako to: ryż, pomarańcze, cytryny, jedwabniki, perły, korale i t. p. 2) L.-Tcheou, M. w Chinach, w prow. Kouang-Si, na l. brz. Loung-Kiang. 3) L.-Tcheou, M. w Korei, prow. Kiang-Ki, na płd.-wsch. Han-Yang.

LIEPVRE, LEVRAU, W. we Francyi, w depar. Wyższego Renu, o 22 w. ku płn.-zach. od Kolmaru, nad Leburą; 1,898 m. Fabryka płótna bawełnianego.

LIERGANES, Mm. w Hiszpanii, w Kastylii, o 16 w. ku płd. od Santander, na l. brz. rz. Miera; 1,218 m.

LIERNAIS, W. we Francyi, w dep. Cote-d'Or, o 60 w. ku płn.-zach. od Beaune; 1,184 m. Wyborne wina białe, z pagórków Charmes, Perrières, Genevrieres de la Goutte d'Or. Wino słynne z Sautenots.

LIERRE, LIER, M. w Belgii, w prow. Antwerpii, o 14 w. ku Malines, przy zlewie Wielkiéj Nethe do Małéj Nethe; 13,210. Przemysł czynny. Fabryki i drukarnie znakomite bawełny, wydające rocznie 25,000 kartonu; przędzalnie bawełny, wielka fabryka tkanin jedwabnych, w któréj pracowało 1,200 robotników w r. 1830. Szkoły przemysłowe dla fabryk i koronkowych warsztatów; 10 browarów piwa białego, 5 warzelni soli, 8 garbarni, 10 olejarni.

LIESTAL, LICHSTALL, M. w Szwajcaryi, w kan. Bazylejskim, o 14 w. ku płd.-wsch. od Bazylei

2,642 m. Fabryki rękawiczek. Zwaliska zamku Schauenburg.

LIETOR, Mm. w Hiszpanii, w Murcyi, o 96 w. ku płn.-zach. od Murcyi, na pr. brz. rz. Murido; 2,150 m.

LIEU, LE LIEU, W. w Szwajcaryi, o 28 w. ku płn.-zach. od Lauzanny, nad jeziorem Joux; 1,059 mieszkańców.

LIEUREY, Mm. we Francyi, w dep. Eure, o 13 w. ku płd. od Pont-Audemer; 2,682 m. Fabryki popręgów, wstążek nicianych, tkanin wełnianych i jedwabnych, warsztaty Jacquarda. Handel znaczny zbożem, lnem, jabłecznikiem.

LIFFEY-ANNA, rzeka w Irlandyi, zlew do zatoki Dublińskiéj. Źródło w hrb. Wiklow. Bieg około 125 w. Spławna na 5 w. przy przypływie morskim.

LIFFORT, CLONGLEIGH, W. w Irlandyi, o 94 w. ku płn.-wsch. od Dublina, nad rz. Foge; 5,206 m. Dawniéj stolica biskupstwa.

LIGIST, Mm. w Styryi, o 18 w. ku płd.-zach. od Gratz. Kuźnice żelaza, fabryki gwoździ.

LIGNE, W. w Belgii, w Hainaut, o 25 w. ku wsch. od Tournai, nad rz. Dendre; 900 m. Browar, gorzelnia i blicharnie płótna. Handel płótnem i lnem.

LIGNICA, *ob.* LIEGNITZ.

LIGNON, rzeka we Francyi, spływająca do Loary, w dep. t. n. Wypływa z pasma Cewennów, i uchodzi ku płn.-zach. od Feurs. Długość jéj biegu 10 mil francuzkich.

LIGNY, M. we Francyi, w dep. Meuse, o 15 w. ku płd.-wsch. od Bar-le-Duc, na l. brz. Ornain. Handel dość znaczny winem, żelazem, drzewem budowlaném i t. p. Fabryki hydrauliczne przędzy bawełnianéj, garbarnie. Konfitury z porzeczek. Słynne łomy pięknych kamieni w okolicach. Grób marszałka de Luxemburg.

LIGNY, W. w Belgii, w prow. Namur, o 20 w. ku płn.-zach. od Namur; 500 m. Ważna eksploatacya kamieni wapiennych i marmurów. Zwycięstwo Napoleona nad Blücherem w 1815. roku 16. czerwca.

LIGOR, M. w Azyi, stolica małego pań. Malajskiego, hołdowniczego Siamowi, nad odnogą Siamską; 5,000 m. Miasto warowne. Mały port. Handel cyną i bawełną z Chinami.

LIGUEUIL, W. we Francyi, w dep. Indre i Loire, o 15 w. ku płd.-zach. od Loches, na l. brz. rz. Evre; 1,767 mieszkańców. Suszarnie śliwek zwanych z Tours. Garbarnia. W okolicach pokłady muszli, zwane Falun de Touraine, używane na mierzwę.

LIM-FJORD, Laguna Danii w Jutlandyi, niegdyś była złączoną z Kategatem, jednym przesmykiem pod Hals, kanałem 2 wiorst szerokości, a od 1824. roku z morzem Niemieckiém, przez przerwę wąskiéj tamy piaszczystéj która ją oddzielała. Kształt jéj nieforemny i dzieli się na kilkanaście gałęzi. Obejmuje w sobie wyspę Mors i wiele innych. Największa głębokość od 64 do 72 łokci, lecz tylko w kilku miejscach, gdzieindziéj nie dochodzi 2ch łokci. Jest bardzo rybną. Obfity połów śledzi.

LIKAR, wschodnio-indyjska wyspa w Azyi, w Sumatrze, w półn. części téjże, ku płd.-wsch. od Mingan, nad rzeką Sinkel.

LIKARIS, jezioro w Grecyi, w Liwadyi, na wsch. jeziora Topolia, a na płn. Teb.

LIKKA REGIMENT, po niemiecku LIEKAUER REGIMENT, poddział administr. Węgier (pogranicze wojskowe Kroacyi Karlstadu), stol. Gospich. Rozległość 4,75 mil kw. Ludność 67,122 m.

LILIENTAL, W. w Hanowerze, o 7 w. ku płn.-wsch. od Bremy, nad rz. Wörpe; 500 m. Obserwatoryum Ober-Amtmana Schrötter.

LILLE, M. we Francyi, w dep. du Nord, o 206 w. ku płn.-wsch. od Paryża nad rzeką Deule, wpadającym do rz. Lys i nad kanałem Sensé zlewającym się do morza. Leży między 50° 38' 44" szerok. płn., a 0° 43' 38" dług. wsch. Ludność w 1841. r. 72,537 m. Jedno z najgłówniejszych miast Francyi, przez swoją rozległość, ludność, przemysł, i najwarowniejszych miejsc Europy. Kościół konsystoryalny ewangelicki, 5 sądów pokoju. Trybunał handlowy. Dyrekcye artyleryi, inżynieryi, intendentura. Mennica. Fabryka tytuniu. Warzelnie saletry. Komora. Szkoła wzajemnego uczenia. Szkoły początkowe. Kurs fizyki, chemii i geometryi zastosowane do sztuk, perspektywy linearnéj. Szkoła rysunku i plastyki, rysunku linearnego, budownictwa, akademia królewska muzyki (oddział konserwatoryum Paryzkiego). Biblioteka publiczna 21000 tomów. Muzeum malarstwa i historyi naturalnéj z ogrodem botanicznym. Towarzystwo ogrodnicze. Towarzystwo nauk, rolnicze i sztuk. Towarzystwo zabezpieczeń od gradobicia, ogniowe. Lombard. Dom sierot i podrzutków, i inne zakłady dobroczynne. Izba handlowa. Bursa handlowa. Bank, założony w 1836. r. z kapitałem 2 milionów. Główne fabryki nici bawełnianych i lnianych, liczne przędzalnie; fryszerki wodne i parowe. Fabryki koronek, gazów, tiulów, płócien rozmaitych, kartunów, płócienek, czapek

bluz, podwiązek, sznurowek. Blicharnie płótna i wosku. Garbarnie. Fabryki farb, cukru z buraków. Gorzelnie, olejarnie. Fabryki miodu, cykoryi, czekolady. Warzelnie soli, mydlarnie. Fabryki fajek i wyrobów garncarskich. Tartaki i fabryki beczek maszynowych. Drukarnie litograficzne. Handel znaczny bawełną, lnem surowym i czesanym, zbożem i mąką, winami, wódką, korzeniami i towarami kolonialnemi, ziarnami olejnemi, tytuniem. Liczne zakłady bankowe. Leży na rozległéj równinie, wśród żyznéj doliny. Obwód M. Lille wynosi prawie 66 w. Miasto jest pięknie zabudowane, przerznięte szerokiemi ulicami, ozdobione obszernemi placami albo rynkami i pięknemi budynkami, pomiędzy któremi godne uwagi są: ratusz, budowla VIII. wieku, odnowiony w części przez Karola V., który w nim mieszkał; kościoły: Ś. Andrzeja, Ś. Katarzyny, Ś. Szczepana, Ś. Magdaleny, Zbawiciela i Ś. Maurycego, najobszerniejszy i najstarożytniejszy ze wszystkich. Mennica. Szpital główny. Otoczone licznemi warowniami i obronne przez cytadelę, jedną z najpiękniejszych w Europie, która uchodzi za arcydzieło Vaubana. Miasto starożytne, którego założenie odnoszą do 640. r., należało kolejno do korony francuskiéj i hrabiów Flandryi, przeszło do domu Burgundzkiego przy końcu XIV. wieku, do Austryi zaś przy końcu XV. wieku, a w XVI. należało do Hiszpanii; przeszło pod panowanie Francyi od zdobycia go przez Ludwika XIV. w 1667. r. Wzięte w 1708. r. przez ks. Eugeniusza i Marlborougha pomimo pięknéj obrony Marszałka Bouflers, zwrócone zostało Francyi traktatem Utrechtskim. Wytrzymało jeszcze oblężenie w 1792. roku Austryaków. W skutku bombardowania zniszczono wiele budynków. Ojczyzna malarzy Monoyer i Van der-Neera.

LILLEBONNE, M. we Francyi, w depart. Niższéj Sekwany, o 30 w. ku wsch. od Havre, nad rzeką Bolbec. Ważne fabryki perkalików, hydrauliczne przędzalnie bawełny. Blicharnie płótna, garbarnie. Miasto starożytne, było stolicą Kaletów Celtyckich, i ową Juliobona u Rzymian. Liczne zwaliska, a pomiędzy innemi teatru zbudowanego przez Jul. Cezara. Szczęty zamku wzniesionego i zamieszkiwanego od Wilhelma zdobywcy. W okolicach, zamek d'Harcourt, jeden z najciekawszych pomników w Normandyi.

LILLEHAMMER, M. w Norwegii, o 126 w. ku płn. od Chrystianii; 300 m.

LILLERS, M. we Francyi, w dep. Pas de Calais, o 11 w. ku zach.-płn. od Béthune, nad rz. Nave; 4,879 m. Browary, garbarnie, cegielnie, garncarnie, piece do wypalania wapna, olejarnie. Fabryki cukru z buraków, blicharnie. Handel zbożem i lnem. Miasto niegdyś warowne, ustąpione Francyi traktatem Pyrenejskim.

LILLESAND, Mm. w Norwegii, o 36 w. ku płd.-wsch. od Arendal nad Skager-Rak; 289 m.

LILLO, 1) Mm. w Hiszpanii, w Nowéj Kastylii, o 52 w. ku płd.-wsch. od Toledo, nad Rianzares; 3,200 m. 2) Mm. w Belgii, w prow. Antwerpii, o 13 w. ku płn.-zach. od Antwerpii, nad rz. Skaldą; 1,082 m. Warownia na pr. brz. Skaldy, wzniesiona w 1584. r.

LIMA, rzeka na półwyspie Iberyjskim, zlew do oceanu Atlantyckiego pod Vianną (w Portugalii). Źródło z jeziora Bion (w Hiszpanii, w Galicyi). Bieg 125 w. Spławna dla małych statków od Ponte de Lima.

LIMA, M. w Ameryce południowéj, stolica Peru. Leży między 12° 2' 45" szerok., a 0° 79° 27' dług. zach. W pięknéj dolinie Rimac, o 9 w. od ujścia rz. t. n. do oceanu Spokojnego; 70,000 m. Miasto warowne. Stolica arcybiskupa katolickiego. Uniwersytet. Szkoły narodowe San-Carlos, la Livertad, San-Torribio, l'Independencia, San-Tome, 3 szkoły żeńskie. Biblioteki publiczne. Arsenał. Mennica w któréj w 1833. r. wybito 412 mark złota, a 339,430 mark srebra. Przemysł na wysokim stopniu, wyroby ze złota i srebra, fabryki mydła, prochu, tytuniu, płótna, sukna, garbarnie, drukarnie. Callao jest portem Limy, leżącym o 10 w. Niegdyś główny skład Ameryki południowéj na oceanie Spokojnym, znacznie podupadły w skutku rozwinięcia handlu w Valparaiso. Wywóz miedzi, cyny, sukna, skór, mydła, wełny wigoniowéj, chininy. Przywóz wełny, bawełny, jedwabiu, win, wódki, ryb solonych. Z pomiędzy głównych budynków pałac wice-króla, katedra, pałac arcybiskupa, przepyszny klasztor Poczęcia. Mennica, teatr, panteon, obszerny cmentarz za miastem. Założone przez Pizzara w 1535. r. San-Martin wszedł tam 12. lipca 1821. r. i ogłosił niezawisłość 28. t. m. Zniszczone przez trzęsienia ziemi w 1678., 1746., 1822. i 1828. r. Przeszło 1000 ludzi zginęło w czasie ostatniego trzęsienia.

LIMASOL, M. w Turcyi azyatyckiéj, na płd. pobrzeżu wyspy Cypr, o 70 w. ku płd.-zach. od Nikozyi. Mały port. Handel winem, które jest uważane za najlepsze na całéj wyspie.

LIMATOLA, Mm. w król. Neapolitańskiém, w Terra di Lavoro, o 8 w. ku płn. od Caserta, na l. brz. Volturno; 1,500 m.

LIMBACH, Mm. w Węgrzech, w komit. Żelazna

Stolica (Eisenburg), ku płn.-wsch. od Pettau; 520 mieszkańców.

LIMBOURG, LIMBURG, 1) M. w Belgii, w prow. Leodium, o 6 w. ku płn.-wsch. od Verriers, nad Vesdrą; 1,992 m. Składa się z miasta Limburg albo górnego miasta i wioski Dolhain albo niskiego miasta, znakomitszego od górnego. Kolegium albo pensyonat prowincyonalny. Fabryki cienkich sukien. Farbiarnie sukna, przędzalnie bawełny, papiernie. Limburg dawna stolica Limburgu-Austryackiego, było niegdyś miastem warownem. Książę d'Enghien zdobył go 1675. r. 2) Prowincya w Belgii, stolica Hasselt. Rozległość 240000 hektarów. Ludność 171,572 m. Leży między kotliną Moulli i Skaldy. Grunt w ogóle płaski i niski. Uprawa jęczmienia, owsa i chów rogacizny. Eksploatacya węgli, kamieni. Dystylarnie, papiernie, fabryki kapeluszy słomkowych, garbarnie. Dzieli się na 3 okręgi: Hasselt, Tongres i Mageyk. Zawiera 4 miasta i 194 gmin. Utworzona w 1839. r. z większéj części dawnéj prowincyi Limburga przyznanéj Belgii. 3) Księstwo, podział polityczny i admistracyjny Niderlandów; stolica Mastricht. Rozległość 460,577 hektarów. Ludność w 1843. r. 195,079 m. Zawiera 5 miast i 118 gmin. Utworzone w 1839. r. części dawnéj prow. Limburga, przyznanéj Niderlandom. Przyłączone z tytułem księstwa do Związku Niemieckiego, przez postanowienie sejmu, z d. 5. września 1839. r., w zamian za części ładnéj prowincyi Luksemburga, składającą część Luksemburga-Belgijskiego. 4) M. w ks. Nassauskiém, o 33 w. ku płn. od Wiesbaden, nad rz. Lahn; 3,050 m. Stolica biskupa sufragana z Fryburga. Seminaryum. Fabryka sukna. Handel i spław na rz. Lahn. 5) M. w Prusach, w prow. Westfalii, o 31 w. ku zach. od Arnsberga, nad rz. Leine; 1,951 m. Fabryki bawełniane i płócienne.

LIMEKILNS, W. w Szkocyi, w hrb. Fife, o 4 w. ku płd. od Dundalku, nad zatoką odnogi Forth. Port.

LIMERIK, M. w Irlandyi, stolica hrb. t. n., o 187 w. ku płd.-zach. od Dublina, na l. brz. Shanon, o 155 w. od jéj ujścia; 66,775 m. Stolica gubernatora wojennego, biskupstwa anglikańskiego Limeriku, Ardfertu i Aghadae. Stolica biskupstwa katolickiego. Dom obłąkanych. Biblioteka publiczna. Izba handlowa i towarzystwa zachęty do przemysłu i handlu. Przemysł bardzo czynny. Fabryki płócien i bawełny, papiernie, browary, gorzelnie, warzelnie soli. Wywóz zboża, płótna, nici, wartości 30,000,000 franków. Dobry port na rz. Shannon. Piękne budynki publiczne i prywatne. Most bardzo okazały (Wellesley-Bridge), o 5 arkadach na Shannon. Starożytna katedra z VII. wieku. Niegdyś warowne, oblegane przez Anglików, i oddane 3. października 1691. r. w skutku korzystnéj kapitulacyi znanéj pod nazwą traktatu Limeryckiego.

LIMINGTON, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Maine, hrb. York; 2,210 m.

LIMMAT, rzeka w Szwajcaryi, w kant. Zurich. Wybiega z jeziora Zurichskiego, i uchodzi pod Windisch, do rz. Aar. Uważaną jest za dalszy ciąg rz. Linth. Bieg jéj 26 w. Spławna, jednak bardzo trudna z powodu prądów i skał zalegających jéj łożysko.

LIMOGES, M. we Francyi, w dep. Haute-Vienne, o 334 w. ku płd.-wsch. od Paryża, na pr. brz. rz. Vienne. Pod szerok. płn. 45° 49' 52", a dług. zach. 1° 4' 48". Ludność 29,870 m. Stolica biskupa, do którego dyecezyi należą departamenta Creuse i Haute-Vienne. Sąd apelacyjny, dwa sądy pokoju. Akademia uniwersytecka, kolegium, szkoła normalna departamentowa, szkoła bezpłatna rysunków, również jak jeometryi i mechaniki. Biblioteka publiczna 12000 tomów. Towarzystwo rolnicze, sztuk i nauk.; 3 dzienniki wychodzą, 5 drukarń. Rękodzielnie porcelany, fabryki flaneli, kołder, pończoch, sukna, kaźmirków, waty. Kuźnie, walcownie i gisernie. Fabryki ram, wag i miar, pługów, czernidła wozowego, kleju stolarskiego, nożów, gwoździ, garncarnie, cegielnie, fabryki fajansu, świec woskowych, browary, gorzelnie, garbarnie, papiernie. Handel znaczny zbożem, kasztanami, winem, wódkami, żelazem, cyną, kaoliną, skórami, towarami kolonialnemi. Składy handlu z Tuluzy i z departamentów południowych. Miasto starożytne Lemorices Cezara, zbudowane w amfiteatr na pochyłości pagórka kąpiącego się w wodach Wienny. Jest godna uwagi fontanna Aiqulene, któréj dostarcza wody wodozbiór podziemny 4 w. długi, oraz pomnik Rzymian, fontanna Ś. Marcela, katedra, kościoły Ś. Michała i Ś. Piotra, biskupstwo, plac lipcowy, Orsay, pałac sądowy, koszary, Most nowy na Wiennie. Ojczyzna Honoryusza de St. Marie, d'Aguesseau, Dorata, Viergniauda, marszałka Jourdana, Dupuytrena.

LIMONE, 1) Mm. w król. Sardyńskiém, o 23 w. ku płd. od Coni, na pr. brz. Vermegnana; 3,000 m. 2) W. w król. Lombardzko-Weneckiém, w gub. Medyolańskiéj, o 53 w. ku płn.-wsch. od Brescia, nad jeziorem Garda.

LIMONIA, wyspa Turecka na archipelagu, na zach. wyspy Rodus.

LIMOSANI, Mm. w król. Neapolitańskiém, w prowincyi Sannio, o 11 w. ku płn.-zach. od Campobasso, na l. brz. Biferno; 2,600 m.

LIMOUX, M. we Francyi, w dep. Aude, stoł. obw. i kantonu, o 29 w. ku płd.-zach. od Carcassone, na l. brz. rz. Aude. Położone wśród żyznéj doliny. Siedlisko władz sądowych, administracyjnych; znaczne fabryki sukna; handel wełną, skórami i winem, nader poszukiwaném; 1,105 m.

LIMPIAS, Mm. w Hiszpanii, w Staréj Kastylii, o 24 w. ku płd.-wsch. od Santander, na pr. brz. rz. Ason i odnogą Gaskońską; 1,000 m. Eksploatacya antymonu. Port.

LINARES, 1) M. w Hiszpanii, w Andaluzyi, o 30 w. ku płn.-zach. od Jaen, pomiędzy rz. Guadalimar, Guadalen i Guadil. Kopalnie ołowiu, miedzi, antymonu; 7,200 m. 2) Mm. w Hiszpanii, w Aragonii, o 41 w. ku wsch. od Teruel; 1,100 m.

LINCE, Mm. w Ces. Rossyjskiém, w gubernii Kijowskiéj, ku płd.-zach. od Bracławia.

LINCKAEN, Mm. w Stanach-Zjednoczonych w pań. Nowy York, w hrb. Henango; 1,350 m.

LINCOLN, LINKOLN, 1) M. w Anglii, stoł. hrb t. n. i składające samo oddzielne hrb. (City), o 211 w ku płn. od Londynu, nad Witham; 11,483 m. Stolica biskupa, dom poprawczy, dom zarobkowy. Bogate zakłady dobroczynne. Garbarnie, fabryki tabaki piękne browary. Handel zbożem i lnem. Starożytności rzymskie. Katedra gotycka, jedna z najpiękniejszych i największych w królestwie. Zwycięstwo stanowcze Henryka III. nad Ludwikiem królowiczem Francyi, w roku 1216. 2) Lincolnshire, hrabstwo w Anglii, nad morzem Niemieckiém, stoł. Linkoln. Rozległe 1,663,850 akrów. Ludność 362,717 m. w r. 1841. (65,903 rodzin, z których 35,749 zajmujących się rolnictwem, a 17,284 rzemiosłami i przemysłem). Jedna z najżyzniejszych prowincyj Anglii. Uprawa płodów ziemnych. Chów koni i bydła cenionego, owce z wyborną wełną. Ryb mnóstwo. Dzieli się na trzy obwody zwane. parts, Hollanels, Kesteren i Lindsey, a te na 33 hundreds albo wapentakes i 630 parafij.

LINCOLNVILLE, Mm. w Stanach Zjednoczonych, o 26 w. od Kastine, przy ujściu rz. Penobscot; 2,048 m.

LINDACH, rz. pomniejsza w król. Wirtembergskiém, zasilająca Lauter; uchodzi poniżéj Kirchheimu.

LINDAU, 1) Mm. w Anhalt-Köthen, o 7 w. ku płn. od Zerbst, nad Nutą; 700 m. 2) Mm. w król. Hanowerskiém, o 11 w. od Gieboldhausen, nad Aleme; 1,420 m. Spichrz zbożowy publiczny. Fabryki płótna.

LINDAU, M. w Bawaryi, w cyr. Wyższego Dunaju, o 45 w. ku płd. od Ulmu, w zajmującém położeniu, i na jednéj z wysp jeziora Konstancyeńskiego. Połączone jest mostem, na 100 metr. długim, z lądem stałym; zawiera w sobie zamek, szkołę, władze powiatowe, bibliotekę; prowadzi handel zbożem i winem; żegluga bardzo ożywiona. Niegdyś miasto wolne cesarskie, nazywane Małą Wenecyą z powodu położenia swojego nad jeziorem Konstancyeńskiém.

LINDEN, GROSSEN L., M. w Hessen-Darmsztadzkiém, w prow. Wyższéj Hessyi, o 8 w. od Giessen, nad Kleebach; 900 m.

LINDENFELS, M. w księstwie Hessko-Darmsztadzkiém, w prow. Starkenburg, o 26 w. ku płd.-wsch. od Darmsztadt; 880 m.

LINDESNES, NAZE, przylądek w Norwegii, pod 57° 57' 45" szer. płn. Tworzy pobrzeże płn. wejścia zatoki do Skager Rak ze strony mr. Niemieckiego.

LINDFIELD, W. w Anglii, o 53 w. ku płd. od Londynu; 1,485 m.

LINDOW, M. w Prusach, w rejen. Brandenbursk., o 54 w. ku płn.-zach. od Berlina. Położone wśród trzech jezior; liczy 1,466 m. Kapituła ewangelicka dam szlachetnych. Fabryki płótna, sukna, tabaki.

LING, 1) Ling-Chan, M. w Chinach, w stronie zach. prow. Kouang-Toung; zbudowane u stóp wysokiéj góry. 2) L.-Choni, M. w stronie płd.-wsch. wyspy chińskiéj Hai-Nan. Położone nad rzeką; liczy do 50,000 m.

LINGE, rz. w Niderlandach, spływa do Mozy. Wybiega zaś w Gieldryi; bieży ku zach. a uchodzi tamże pod Gorkum.

LINGEN, 1) hrb. w król. Hanowerskiém. Graniczy z Westfalią, Bentheim, Meppen i Osnabrück. Rozległe mil kw. 9; liczy 29,500 m. Grunt zroszony rz. Ems, składa się z bagien i zarośli. Mieszkańcy po większéj części katolicy, zajęci uprawą konopi, płóciennictwem i t. p. 2) M. w Hanowerze, stoł. księstwa t. n., w pobliżu rz. Ems, o 59 w. ku płn.-zach. od Osnabrück. Posiada gimnazyum, kilka fabryk sukna, skór, płótna; 1,800 m. 3) Lingen lub Ligga, wyspa w Malezyi Niderlandzkiéj, w archipelagu Sunda, ku płn.-wsch. od Sumatry. Położone przy równiku pod 102° 20' wsch. dłg.; 80 w. długa, a szer. 50 w. Ludność 10,000 niepodległych Malajczyków wyznawców Islamizmu. Grunt górzysty i leśny, lubo nader urodzajny i w wielorakie obfitujący płody; ma pokłady ołowiu i cokolwiek złota.

LINGUAGLOSSA, Mm. w Sycylii, o 41 w. ku płn.-wsch. od Katanii, nad pochyłością płn.-wsch. Etny; 2,500 m.

LINHARES, M. w Portugalii, o 24 w. ku płn.-zach. od Guardy; 870 m.

LINKOPING, LINKÖPING, 1) M. w Szwecyi, o 215 w. od Sztokolmu, nad Stang-A, blisko Roxen; 4,000 m. Stolica biskupa, gimnazyum, zamek królewski. 2) Prow. (Lan Öster-Gothland) w Szwecyi, nad mr. Baltyckiém, stol. Linköping. Rozległe 96,7 mil kw. szwedz.; 191,600 m. Grunt żyzny, pokryty pięknemi lasami stanowiącemi główne bogactwo prowincyi. Podział ziemi: uprawnéj roli 5,69 mil kw., łąk i pastwisk 14,22 mil kw., wody 13,7 mil kw. Zbiór niedostateczny płodów ziemnych. Eksploatacya żelaza, miedzi i cyny. Dzieli się na 21 kardów. Zawiera 5 miast.

LINLITHGOW, LITHGOW, Mm. w Szkocyi, o 27 w. ku zach. od Edymburga, nad jeziorem t. n.; 3,872 m. Ważna fabrykacya skór, i wyrobów szewckich, browary, gorzelnie. Ruiny dawnego pałacu królów Szkocyi gdzie się rodziła Marya Stuart.

LINLITHGOW, WSCH.-LOTHIAN, hrabstwo w Szkocyi, nad rz. Forth, stol. Linlithgow. Rozległe 71,680 akrów, z których 3/4 sposobne do uprawy. Ludność 26,484 m.; 2,400 domów, 5,014 rodzin. Grunt w ogólności żyzny. Eksploatacya węgla i ołowiu srebrodajnego. Dzieli się na 14 parafij.

LINN, M. w Prusach, w prow. Reńskiéj, w okr. Düsseldorf, o 4 w. ku wsch. od Crefeld, a 2 w. od Renu; 1,000 m.

LIN-NGAN, M. w Chinach, o 150 w. od Yun-Nan.

LINNICH, M. w Prusach, w prow. Reńskiéj, o 29 w. ku płd.-zach. od Akwisgranu, nad rz. Roer; 3,000 m. Pamiętne założeniem orderu Ś. Huberta na pamiątkę zwycięstwa odniesionego na księciu Geldryi, przez Gerarda księcia Berg, w dniu Ś. Huberta, r. 1444.

LINOSA, AEQUSA, wyspa na morzu Śródziemném, między Maltą i Tunisem. Niezamieszkana. Anglicy i Sycylianie roszczą do niéj prawo.

LINTH, rz. w Szwajcaryi, spływ jeziora Zurich, przy Grynau. Ma początek z zlewu Limmerleach, Sandbach i Ober-Staffelbach. Bieg jéj około 52 w. Linth niegdyś wprost pędziła swe wody do jeziora Zurich, a przyjmowała w siebie wody jeziora Wallenstaedt. Za pomocą pięknych prac hydraulicznych, wykonanych od 1807. do 1811., ta rzeka teraz wpada do jeziora Wallenstaedt, z którego wypływa innym punktem, dążąc do jeziora Zurich. Jest ona ukanalizowaną w całéj części biegu swojego pomiędzy temi obu kanałami.

LINTHAL, W. w Szwajcaryi, o 15 w. ku płd. od Glaris; 1,617 m. Źródła siarczane.

LIN-THSING, M. w Chinach, w prow. Schan-Toung, nad kanałem Lu-Ho.

LINTON, Mm. w Anglii, o 16 w. ku płd.-wsch. od Cambridge; 1,678 m. Garbarnie. Owocowe drzewa.

LINZ, 1) M. w Austryi Wyższéj, o 154 w. ku zach. od Wiednia, na pr. brz. Dunaju; 23,378 m. Miasto warowne. Stolica biskupa sufragana Wiednia. Liceum akademickie, kursa teologii, nauk sztuk pięknych i chirurgii, biblioteka (25,000 t.). Gimnazyum, szkoła duchowna, szkoła politechniczna elementarna, szkoła wojskowa, instytut głuchoniemych, sztuk pięknych, kantor karmelitów z biblioteką 10,000 tomów. Przemysł i handel znaczny. Rękodzielnia cesarska dywanów, w któréj pracowało dawniéj do 23,000 robotników. Fabryki sukna, bawełnianych tkanin, garbarnie, żegluga dość czynna. Stacye kolei żelaznych Linzu, Budweis i Gmünden. Grobowiec Montecuculego w kościele Kapucynów. 2) M. w Prusach, w prow. Nadreńskiéj, o 31 w. ku płn.-zach. od Koblenc, nad Renem; 2:425 m. Fabryki witryolu i kwasu siarkowego. Handel winem, potażem, żelazem, miedzią.

LION, LEW, odnoga mr. Śródziemnego, na pobrzeżu Francyi, i części pobrzeża płn.-wsch. Hiszpanii. Przypisują niektórzy tę nazwę ciągłemu ruchowi jéj wód, który porównaną z gwałtownością lwa.

LIPA, 1) Lipa Rumianka, mała rzeczka w Austryi, w Galicyi, bierze swój początek na płd. od Dunajca, płynie koło Narajowa i pod Buszowcem uchodzi do Zgniłéj Lipy. 2) L. Zgniła, mała rz. w Austryi, w Galicyi. Źródło jéj pomiędzy Glinianami i Przemyślanami. Płynie pod Przemyślanami, Bohatynem, Bursztynem i Buszowcem; tam przyjmuję w siebie rz. Lipę Rumiankę, a uchodzi naprzeciw Jezupola do Dniestru. 3) L. Złota, mała rz. w Austryi, w Galicyi. Źródło jéj na płd. od Mm. Gołogur, płynie pod Brzeżanami; w okolicach ich tworzy wielkie jeziora daléj pod Zawałowem, i uchodzi do Dniestru naprzeciw wsi Nisznow, na płn. od Tłomacza.

LIPARI, 1) M. w Sycylii, na wsch. pobrzeżu wyspy t. n.; 12,5000 m. Twierdza. Stolica biskupa. Port handlowy dość ważny lecz niebezpieczny.

Zdobyte przez Barbarossę w r. 1544. 2) Archipelag Sycylijski na morzu Tyrryjskiém, o 45 w. od płn. pobrzeża Sycylii. Składa się z 7 głównych wysp: Lipari, Vulkano, Stromboli, Salini, Panaria, Felicudi, Alicudi i z mnóstwa wysepek i skał. Ludność 22,000. Ziemia wulkaniczna. Stromboli na wschodzie ma wulkan nie wygasły ciągle. Na Vulcano i Lipari są także wulkany. Ziemia urodzajna i uprawna. Uprawa oliwy, rodzynków, jedwabiu owoców. Eksploatacya soli, siarki, ałunu, kamieni probierczych, któremi zaopatrują całą Europę. Handel winem, oliwą, rybami, płodami wulkanicznemi. Archipelag składa komendę wojskową.

LIPECK, M. w Ces. Rossyjskiém, w guber. Tambowskiéj. Położone nad rz. Woroneż, o 143 w. ku zach. od Tambowa. Posiada 8 kościołów, 2 duchowne, oraz 2 świeckie szkoły; liczy 1,235 domów; 9,000 m. Źródła mineralne i kąpiele.

LIPERITZA, rz. w Serbii, do Dywowa rz. Teplitza.

LIPEZ, M. w Bolwii, o 242 w. ku płn.-zach. od Potosi, na l. brz. San-Juan. Niegdyś znakomite.

LIPINKI, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Jasielskim, o 2 mile od Jasła, z warsztatami płóciennicznemi.

LIPKANY, M. w Ces. Rossyjskiém, w Bessarabskim obwodzie, ku płd.-zach. od Chocima, na l. brz. Prutu.

LIPNICA, Mm. w Austryi, w obwodzie Bocheńskim, milę od Wisznica oddalone; miejsce urodzenia sławnego niegdyś filozofa i missyonarza do krajów wschodnich, błogosławionego Szymona, bernardyna, w Krakowie zmarłego r. 1482.

LIPNO, M. w król. Polskiém, w gub. Płockiéj, pow. i okr. Lipnowskim, nad Niemnem. Kościół parafialny, stacya pocztowa, sąd pokoju, fabryka cykoryi. Liczy 273 domów (43 mur.) z 3,710 m. Odległe od M. pow. 7 w., od Warszawy 166 w. Targ tygodniowy, 12 jarmarków do roku.

LIPNOWSKI POWIAT w król. Polskiém, w gubernii Płockiéj, ma rozległości 54,02 mil kwadr. Ludność 98,455 m., to jest 46,646 mż., 51,800 kobiet, czyli w miastach 13,045, po wsiach 85.440, w r. 1848.

LIPOLZ, Mm. w Morawii, cyr. Iławskim, pod Datschitz.

LIPOWIEC, M. w Ces. Rossyjskiém, w gubernii Kijowskiéj, o 191 w. ku płd.-zach. od Kijowa; 3,100 m.

LIPOWIEC, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Krakowskim, nad Wisłą, o 3 mile od Krakowa, z ruiną starożytnego zamku na stroméj górze, który w XVI. wieku na więzienie polityczne był przeznaczony.

LIPPA, M. w Węgrzech, kom. Temeskim, o 54 w. ku płn.-wsch. od Temeswaru, na l. brz. Marosz. Znaczne winnice, chów bydła, pszczolnictwo i uprawa kukurydzy; 6,937 m.

LIPPE, LIPPA, rz. w Niemczech, zlew do Renu pod Wesel. Bieg 166 w. przez Lippstadt, Ham, Lünen, Do rsten. Do niéj wpadają z pr. str. Gienne, i Steweer, z lewéj Ahse.

LIPPE, LIPPE-DETMOLD, księstwo Związku Niemieckiego, stol. Detmold. Leży między 51° 80'14" szer płn. i 6° 15' 7" dłg. wsch. Graniczy na płn.-wsch. z Hessen-Kassel, na zachód i płd. z Prusami, na wsch. z Waldeck i Hanowerem. Rozległości 1182 w. kw. Ludność 103,000 m. W kotlinie Renu i Wezery. Grunt górzysty mianowicie w południowéj stronie, gdzie przerzyna pasmo Teutoburgerwald. Rzeka Wesera płynie przy części granicy i Werra do niéj zlewająca się. Klimat zdrowy i łagodny, temperatura średnia + 9°,3 Reaum. Grunt żyzny i pokryty pięknemi lasami, obfitującemi głównie w dęby. Przemysł rolniczy, uprawa zboża, jarzyn suchych, lnu i konopi. Eksploatacya soli z źródeł słonych, marmuru, nieco gliny i żelaza. Fabryki płótna i nici lnianych, przeszło 2,000 warsztatów zajmujących, garbarnie, dystylarnie, papiernie. Rząd monarchiczno-konstytucyjny. Książę ma tytuł książę Lippe (Fürst zur Lippe). Sąd najwyższy (Ober-Apellations-Gericht), kryminalny leśny. Niższe sądy ziemskie w liczbie 13. Gimnazyum w Lemgo i szkoła normalna początkowa w Detmold. Jest 6 miast (Lippstadt w połowie należy do Prus), 5 miasteczek i 44 parafij. Dochody wynoszą 500,000 zł. niemieckich. Lippe należy do 16. rzędu w kancelaryi plenum, kontyngens wojskowy jest 691 ludzi, należących do dywizyi rezerwowéj.

LIPPEHNE, M. w Prusach, w rej. Brandenburgskiéj, o 70 w. ku płn.-wsch. od Frankfurtu, nad jeziorem Mandel; liczy 2,331 m. Fabryki sukna i garbarnie.

LIPPERODE, W. w Lippe-Detmold, o 39 w. ku płd.-zach. od Detmold, na pr. brz. Lippe. Zamek warowny, kolebka książąt Lippe.

LIPPOLDSBERG, Mm. w elektorstwie Hessko-Kasselskiém, w prow. Niższéj Hessyi, o 19 w. od Hofgeismar, na pr. brz. Wezery, przy ujściu Schnülme; 800 m. Kuźnice żelaza.

LIPPSPRINGE, M. w Prusach, w rejen. Minden, przy źródłach rz. Lippe; 1,400 m.

LIPPSTADT, M. w Prusach, w prow. Westfal-

skiéj, o 36 w. ku płn.-wsch. od Arensbergu, nad rz. Lippą; 3,637 m. Część miasta należy do księcia Lippe-Detmold; lecz mocą konwencyi r. 1819., król Pruski nad całym tym grodem władzę swą rozpościera. Trybunał wspólny dla poddanych obu państw. Kapituła dam szlachetnych. Skład soli; ważne dystylarnie, a nadewszystko sławna wy- i prawa skór.

LIPSK, LEIPZIG, M. w król. Saskiém, stoł. amtu i cyr. t. n., o 95 w. ku płn.-zach. od Drezna, nad rz. Pardą, Pleissą i ramieniem Elstery; 54,519 m. w r. 1843. Pierwsze miasto handlu wewnętrznego Niemieckiego. Główny pocztamt, dyrekcya lotery królestwa. Sąd apelacyjny cywilny i kryminalny Trybunał partykularny konsultacyjny. Trybunał cywilny i kryminalny mizjski (Kriminal-Amt). Konsystorz reformowany. Uniwersytet z 118 profesorami i 857 uczniami. Szkoła wyższa normalna. Seminaryum teologiczne (Homiletische-Seminar) 2 gimnazya (Thomas-Schule i Nikolas-Schule). Szkoła praktyczna położnicza. Instytut głucho-niemych. Akademia sztuk pięknych ze szkołą rysunków, malarstwa i budownictwa. Wyborna szkoła handlowa. Biblioteka miejska 36,000 tom. Biblioteka uniwersytecka 60,000 tomów i 2,000 rękopismów) rozmaite zbiory, obserwatoryum. Ogród botaniczny. Piękny dom karny. Skład kobaltu z kopalni; składy soli. Bursa księgarzy. Miejsce posiedzeń kompanii amerykańskiéj Elby. Konsulaty Anglii, Austryi, Bawaryi, Stanów Zjednoczonych, Francyi, Grecyi, Hanoweru, Prus, Rossyi, Szwajcaryi, Sasko-Wejmarski. Miasto rękodzielnicze, lubo ważniejsze pod względem handlowym. Fabryki tkanin i czapek jedwabnych, aksamitu, sukna, skór, obić papierowych, tabaki, świec woskowych, ceraty, kapeluszy, jubilerskie, mydlarnie, laku, 30 drukarni z 250 prasami, z których 7 parowych, 5 giserni liter drukarskich i 2 sterotypowych. W roku 1836. wydrukowano w Lipsku 40,000,000 arkuszy W Lipsku corocznie odbywają się 3 walne jarmarki na Nowy Rok, na Wielkanoc i na Ś. Michał. Te jarmarki najznakomitsze w Chrześciaństwie sprowadzają do 20,000 cudzoziemców z różnych stron Europy, Ameryki, a nawet Azyi. Obieg roczny interesów które się tam załatwiają, wynosi do 67,000,000 talarów. Handel książkami najważniejszy w Niemczech, a może i na całym świecie: 112 księgarni, oprócz składów które tam mają wszystkie księgarnie niemieckie i niektóre francuskie, angielskie, duńskie, szwedzkie i rossyjskie. Jarmark główny kięgarski, to jest na Wielkanoc, sprowadza wszystkich kięgarzy z Niemiec, którzy załatwiają wtedy interesa księgarskie wynoszące 4 do 5 milionów tal.; w r. 1836. na 3,941 dzieł wniesionych do katalogu jarmarcznego, 508 było wydanych w Lipsku. Miasto nie ma budynków odznaczających: główniejsze z nich są: uniwersytet, bursa księgarzy i poczta. Pod Lipskiem Szwedzi odnieśli zwycięstwo nad wojskami cesarskiemi w roku 1631. i 1642., w roku 1813. r. stoczoną była bitwa zwana Lipską albo narodów, w czasie której część wojsk cudzoziemskich składających armią francuską przeszła do wojsk armii sprzymierzonych.

LIPSK, M. w król. Polskiém, w gubernii i powiecie Augustowskim, okręgu Dąbrowskim, na l. brz. Biebrzy. Kościół parafialny, stacya pocztowa, 287 domów z 1,161 m. (894 żydów). Odległe od M. pow. 42, od Warszawy 273¼ w.; dwa jarmarki do roku.

LIPSKO, M. w król. Polskiém, gubernii Radomskiéj, powiecie Opatowskim, okręgu Soleckim. Kościół parafialny, 226 domów (26 mur), 1,695 m. (914 żydów). Odległe od M. pow. 49 w.; targ tygodniowy, 8 jarmarków do roku.

LIPSKO, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Żółkiewskim, mila od Bełza; pamiętne urodzeniem Stanisława Sarnickiego, znakomitego dziejopisa krajowego.

LIPTOWSKI komitat w Węgrzech, w pośród gór Tatrów, między Galicyą i komitatem Arwaskim, Turowskim, Gomorskim i Zypskim. Rozległy 42⁴⁄₁₀ mil kw.; liczy 94,800 m. Tworzy rozległą dolinę, skropioną rz. Waag; zamknięty jest na płn. i płd. górami; na granicy płn.-zach. wznosi się góra Rohats, do 6539 stóp wysoka; na granicy płn.-wsch. Kriwan do 7549 stóp wysoki, oprócz wielu innych wierzchołków i pasm gór pomniejszych. Ostry klimat tego komitatu niezbyt sprzyja uprawie gruntu, a nawet mimo pastwisk obfitych, znaczna różnica w bydle, stosunkowo do innych komitatów, spostrzegać się daje. Obszerne lasy obejmują wiele dziczyzny; między tą niedźwiedzie, wilki, jelenie, łosie i t. p. W górach znaczne kopalnie złota, srebra, miedzi, antymonu, siarki, ołowiu, żelaza i kobaltu. Liczą w komitacie 10 miasteczek i 132 wiosek.

LIPTSCHE, WINDISCH L.,, po węgier. ZOLEJO LIPCSE, Mm. w Węgrzech, o 9 w. ku płn.-wsch. od Neu-Sohl; 1,301 m. Szczątki zamku dawnéj rezydencyi królów.

LIPTSCHE, DEUTSCH LIPTSCHE, po węgiersku NEMET-LIPCSE, Mm. w Węgrzech, o 13 w. ku

płd. od Szent-Miklos; 3,216 m. Kopalnie żelaza i antymonu. W okolicy źródła słynne Szliacs.

LIRIA, M. w Hiszpanii, w Walencyi, o 31 w. ku płn.-zach. od Walencyi, w pobliżu rz. Rio-Turia. Kilka fabryk mydła, skór, olejarnie, garncarnie, łomy bardzo cenionego marmuru; 10,300 m.

LISBOA, LIZBONA, FELICITAS-JULIA u starożytnych, M. w Europie zach., stoł. królestwa Portugalii i prow. Estremadury, na pr. brz. Tagu, przy ujściu tegoż do oceanu Atlantyckiego. Leży pod 38° 42' 24" szer. płn. 11' 28' 45" dług. zach. Ludność 256,838 m. i 57,075 domów, z których 10,555 na przedmieściach (Termo). Rezydencya patryarchy. Port wojenny z arsenałem i warsztatami. Szkoła królewska budownictwa okrętowego. Szkoła szlachecka. Szkoła królewska arabska. Szkoła chirurgii. Szkoła rysunków i budownictwa cywilnego. Szkoła rzeźbiarska, żeglugi, handlu. Akademia królewska nauk z biblioteką 12,000 tomów i z drukarnią. Biblioteka narodowa 300,000 tomów, z bibliotek klasztorów suprymowanych w 1835. r. Gabinet historyi naturalnéj. Ogród botaniczny. Zbiór medali. Drukarnia królewska z gisernią liter. Fabryki broni, dział, prochu, jedwabiów, porcelany. Bank założony w 1822. r. z kapitałem 17,277,500 franków. Konsulaty: Angielski, Stanów Zjednoczonych, Hiszpanii, Danii, Neapolu, Rzymu, Sardynii, Saksonii, Szwecyi, Szwajcaryi, Toskanii. Miasto najprzemyślniejsze i najhandlowniejsze w królestwie. Fabryki biżuteryi, lin, kapeluszy, czekolady, gorzelnie i dystylarnie, fabryki fajansu, 11 drukarni. Port jeden z najpiękniejszych i najbezpieczniejszych w świecie. Handel niegdyś znakomity, lecz obecnie w ręku Anglików. Wywóz cytryn, pomarańcz, wina, oliwy, skór, czapek, octu, soli, korków. Miasto otwarte bronione od strony pobrzeża przez warownie S. Juliano, Torre de Belene i inne. W Lizbonie jest kilka budowli pomiędzy któremi odznaczają się: wodozbiór (Arcos dos Agoes liores) długi na 18793 metr., jedna z najpiękniejszych budowli europejskich, wzniesiony 1743. r. Zamki królewskie Bemposta i Necessidades, starożytna katedra (Basilica de S. Maria), dawna cytadela i więzienie Limoeiro, była rezydencya królewska, 5 teatrów, place pałacowy i Rocio; w okolicach pałac Ajuda, i przepyszny klasztor Belem, założony w miejscu zkąd odpłynął Vasco-de Gama. Źródła siarczane di Banhos Duque. Miasto starożytne, którego założenie przypisują Ulisesowi; zdobyte przez Maurów 716. r. i odzyskane przez Alfonsa I., który założył w niém stolicę. W r. 1775. trzęsienie ziemi zniszczyło większą część miasta i zginęło wtedy 15 do 20,000 m. Zdobyte przez Francuzów w 1807. r. opierało się w r. 1809. szturmowi Masseny.

LISBON, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państ. Nowy-York, hrb. St. Laurent; 3,508 m. 2) New Lisbon, M. w Stanach Zjednoczonych, w państ. Ohio, stoł. hrb. Columbia, o 194 w. ku płn.-wsch. od Columbus, na l. brz. Little-Beawer; 3,000 m. Przemysł kwitnący.

LISBURN, Mm. w Irlandyi, o 25 w. ku płn.-zach. od Karrickfergus, nad Sagan; 5,218 m. Stolica biskupa Down i Konnor. Fabryki i handel batystów.

LISIANKA, Mm. w Ces. Rossyjskiém, w gubernii Kijowskiéj, przy ujściu Lisianki do Tykicza, na płd. od Kijowa; 2,850 m.

LISIEUX, M. we Francyi, w dep. Calvados, o 42 w. ku wsch. od Kaen, na pr. brz. Touques, przy jéj ujściu do Orbec; 11,378 m. Trybunał handlowy. Szkoła wzajemnego uczenia. Kassa oszczędności, 2 drukarnie. Przędzalnie wełny i bawełny. Znakomite fabryki sukna, flaneli, płótna, kołder, sznurówek. Tartaki. Blicharnie płócien. Handel rogacizną, zbożem, owocami, jabłecznikiem, konopiami, lnem. Miasto dawne, niegdyś warowne, Civitas Lexoriorum u Rzymian, piękne i położone wśród roskosznéj doliny, godne uwagi budynki. Katedra z XII. wieku, pięknego stylu gotyckiego i jawny pałac kiskupi z pięknemi ogrodami. W okolicach kilka ruin rzymskich. To miasto zdobyte przez Normanów w 837. r., którzy go zrabowali, a w r. 1130. przez Bretonów, którzy go spalili w r. 1203. przez Filipa-Augusta, w r. 1415. przez Karola VII., a w r. 1589. przez Henryka IV. Henuier biskup M. Lisieux, ocalił protestantów swojéj dyecezyi od rzezi S. Bartłomieja.

LISKEARD, Mm. w Anglii, w hrb. Kornwall, o 17 w. ku wsch. od Bodnin; 4,050 m. W okolicach bogate kopalnie ołowiu, cyny i miedzi. Garbarnie, fabryki kołder.

LISKO, M. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Sanockim, na wzgórzu nad Sanem, niegdyś warowne miejsce, 2 mile od Sanoka; 2,200 m. Fabryki siarki, witryolu, i jarmarki na bydło. Przed wielu laty poniosło przez pożar wielkie szkody. W pobliżu skała, pod nazwaniem: Kamienia pod Liskiem, godną jest uwagi.

LISMORE, 1) wyspa w Hebrydach, w Szkocyi, w hrabstwie Argyll, w str. zach. przy wejściu do zatoki Linnhe; 1,700 m. 2) M. w Irlandyi, o 48 w. ku zach. od Waterford, nad Blackwater; 2,894 m. Stolica biskupstwa założonego w VII. wieku, a w r. 1363. przyłączonego do Waterfordzkiego.

Piękny zamek zbudowany przez króla Jana w r. 1195. należący do Devonshire.

LISSA, 1) M. w Czechach, w cyr. Bolesławskim, o 21 w. ku płd.-zach. od Jung-Bunzlau, a 1 w. od rz. Elby. 2) Wyspa w Austryi, na mr. Adryatyckiém przy pobrzeżach Dalmacyi. w okręgu Spalato. Płody miejscowe są: figi, oraz znaczny połów sardeli. Wyspa ma rozległości 1246 w. kw., a ludności 1,600 m. 3) Mm. w Austryi, w Dalmacyi, w okręgu Spalato, na wyspie t. n., nad zatoką tworzącą jeden z największych i najlepszych portów Adryatyku. Obronne wielu wałami. 4) L.-Polnisch, po polsku Leszno, w Prusach, o 61 w. ku płd.-zach. od Poznania; 8,667 m. Gimnazyum. Szkoła wyższa żydowska. Dawny zamek rodziny Leszczyńskich, dziś należący do książąt Sułkowskich.

LISSBERG, M. w księstwie Hessko-Darmsztadzkiém, w prow. Wyższéj Hessyi, na pr. brz. rz. Nidder; 524 m. Fabryka szpilek.

LISSEWEGHE, W. w Belgii, w Flandryi wsch., o 8 w. ku płn. Bruges, nad kanałem t. n.; 1,250 m.

LISSITZ, po moraw. LISYCE, w Morawii, w cyr. Beruńskim, o 26 w. ku zach.-płn. od Berna. Fabryka fajansu, ałunu i witryolu; 1,620 m.

LISTOWEL, W. w Irlandyi, w hrb. Kerry, o 24 w. ku płn.-wsch. od Tralee, nad Feale; 1,577 m.

LITCHFIELD, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Connecticut i hrb. t. n., o 53 w. ku płn.-zach. od New-Haven; 4,038 m. Znaczne kopalnie rudy żelaznéj i zakłady żelazne. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Maine, hrb. Kennebec. Garbarnie, fabryka wyrobów żelaznych; 2,293 m.

LITSCHAU, M. w Austryi Niższéj, o 68 w. ku płn.-zach. od Krems; 657 m.

LITTAU, po moraw. LITOWLE, M. w Austryi, w Morawii, o 16 w. od Ołomuńca, na wyspie rz. Morawy; 2,218 m. Fabryki wełniane, papiernie.

LITTERMORE, wyspa na płd. pobrzeżu Irlandyi, w prow. Connaught, w hrb. Galway.

LITTLE, 1) Little Fals, Mm. w Stanach Zjednoczonych w pań. New-York; 3,831 m. 2) L.-Rock, M. w Stanach Zjednoczonych, o 1720 w. ku płd.-zach. od Washingtonu, nad Arkansas. Trybunał handlowy.

LITTLE-ISLAND, wyspa w Irlandyi, przy ujściu rz. Lee, w prow. Munster, hrb. Cork.

LITWINOWO, Mm. w Ces. Rossyjskiém, w gubernii Woronezkiéj, pod Bielowodzkiem.

LITYN, M. w Ces. Rossyjskiém, w gubernii Podolskiéj, o 172 w. ku płn.-wsch. od Kamieńca; 3,500 m.

LITZERSDORF, LÖDÖS, Mm. w Węgrzech, w kom. Żelazna Stolica (Eisenburg) na płd.-zach. od Güns, 850 m.

LUBIN, M. w Ces. Rossyjskiém, w gubernii Jarosławskiéj, o 103 w. ku płn.-wsch. od Jarosławia, nad rz. Obnorą.

LJUSNA-ELF, rz. w Szwecyi, wybiega z trzech źródeł: Milä, Ljusne i Tanya, łączących się w jeziorze Lessen. Przepływa lan Gefleborg, gdzie utworzywszy kilka jezior, uchodzi w zatoce Botnickiéj, na płd. Söderkammen.

LJUSNE, rz. w Szwecyi, zlew do odnogi Botnickiéj, o 52 w. ku płn. od Gefle. Źródło w lanie Jämtlandyi. Bieg blisko 350 w.

LIVENZA, rz. spławna w Lombardyi, wybiega z płd. spadku góry Monte Cavallo, płynie ku płd.-wsch. i uchodzi do mr. Adryatyckiego pod Caorle. Przyjmuje między innemi rz. dopływowe: Brendella i Mesco. Jest połączona kanałami z lagunami Wenecyi. Bieg jéj obliczają na 60 mil włoskich.

LIVERMORE, M. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Maine, hrb. Oxford, nad Sagahok; 2,780 m.

LIVINGSTON, 1) hrb. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Kentucky, nad rz. Ohio; 9,025 m. M. stoł. Salem. 2) Hrb. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Nowego Yorku, liczyło w r. 1840: 35,140 m. M. stoł. Genesseo. 3) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państ. Nowego Yorku, w hrb. Columbia, na l. brz. Hudsonu; 2,200 m.

LIVO, LIVNO, M. w Bośnii, nad rz. Bystrzycą; 5,000 m.

LIVONIA, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pańs. New-York, o 350 w. ku płn.-zach. od New-Yorku; 2,719 m. w r. 1840.

LIVORNO, LIWORNO, 1) M. w Sardyńskiém, o 25 w. ku płd.-zach. od Verceil; 3,600 m. 2) M. w W. ks. Toskańskiém, o 20 w. ku płd.-wsch. od Pizy, a o 89 w. ku płd.-zach. od Florencyi, nad odnogą Genueńską i kanałem Liworneńskim do Pizy (Fosso di navicelli); 78,989 m. w 1839. r. Miasto warowne. Stolica biskupstwa ustanowionego w r. 1806. Główna kwatera gubernatora wojennego i cywilnego, który zarazem jest komendantem terrytoryum Toskańskiego i marynarki rządowéj. Port wojenny Toskanii. Trybunał I. instancyi i handlowy, sąd kryminalny, wojenny. Szkoła łacińska założona w 1633. r. z biblioteką 6,000 tomów. Szkoła kadetów artyleryi i marynarki. Szkoła budownicza. Arsenał. Warsztaty okrętowe. Lazaret. Galery, 30 synagog, rabin i szkoła żydowska, 2 lombardy. Kassy oszczędności. Bank założony w 1837. r. z kapitałem 2,000,000 frank Konsulaty: Grecyi, Anglii Francyi, Austryi, Ham-

burga, Prus, Sardynii, Rossyi, Neapolu, Szwecyi, Danii, Belgii, Hollandyi, Hanoweru, Bremy, Lubeki Portugalii, Hessen-Kassel, Lukki, Meklemburga, Parmy, Rzymu, Szwajcaryi, Stanów Zjednoczonych, Brazylii, Bawaryi. Przemysł czynny, garbarnie znakomite fabryki mydła, lin, wyrobów stolarskich, koralowych, alabastrowych, kapeluszy słomkowych, beretów, papieru, korków, świéc, kryształów, szkła, boraxu; gisernie mosiężne, bronzowe, drukarnie i gisernie liter. Warsztaty okrętowe. Wolny port. Stanowisko dla okrętów z Lewantu przybywających najgłówniejsze, a 5. morza Śródziemnego przez swoją ważność. Handel Liworna zostaje w ręku 293 domów handlowych 1. klassy, z których 100 żydowskich. Średnia wartość wprowadzonych towarów wynosi 95,750,000 franków. Dwa porty, to jest zewnętrzny i wewnętrzny z dobrą przystanią, bronioną od strony morza wałem 2 w. długim. Port wewnętrzny (Darsena dei navicelli) służy tylko dla małych statków i potrzebujących naprawy. Wyprawy na połów korali. Komunikacya regularna przez paropływy z Marsylią, Genuą, Civita-Vecchią, Neapolem i przez pakeboty pocztowe z resztą portów mr. Śródziemnego. Budynki publiczne i prywatne Liworna są w ogólności mniéj godne uwagi pod względem budowniczym zewnętrznym. Jednakże odznaczają się: pałac książęcy, arsenał, tam wystawiony podług rysunków Vasarego, synagoga, najpiękniejsza po Amsterdamskiéj, wodociąg Colognoli i jego wodozbiór. Kąpiele morskie bardzo uczęszczane. Liworno według wyrażenia Montesquiengo, arcydzieło Medyceuszów, winno swą pierwotną pomyślność Kosmie I., który ogłosił je miastem wolnoportowém i zachęcił cudzoziemców do osiedlania się w niém, zapewniając im swobody i wolność religijną. W Liwornie są kościoły albo kaplice: dla katolików, greko-unitów, milchitów, ormian, maronitów, greków prawosławnych, anglikanów, lutrów i kalwinów, synagogę i meczet. Ferdynand I. kazał wznieść nowe warownie, poprawił port, potwierdził i rozszerzył przywileje cudzoziemców, i Liworno w r. 1593. stało się schronieniem dla wychodźców włoskich, kupców marsylijskich, i prześladowanych Żydów. Nowy obręb miasta zaprowadzony został w latach 1835.— 8.

LIW, M. w król. Polskiém, w guber. Lubelskiéj powiecie Siedleckim, okręgu Węgrowskim, nad rzeką Liwcem. Kościół paralialny, 138 domów z 1,102 m. Odległe od M. pow. 28 w.; 4 jarmarki do roku.

LIWADYA, 1) M. w Grecyi, stoł. prow. Liwadya, w str. zach. jeziora Kopais. 2) Prowincya w Grecyi, w części płn. tegoż królestwa. Położona na lądzie stałym, który z półwyspem Morei, połączony jest wązkim przesmykiem Koryntu. Rozległa 300 mil kw.; liczy do 200,000 m.

LIWERPOL, 1) M. w Anglii, w hrb. Lankaster, o 51 w. ku zach. od Manszester i o 313 ku zach. od Londynu, nad rz. Mersey; 280,000 m. w r. 1841. Po Londynie najgłówniejsze składy handlu angielskiego. Sąd przysięgłych hrabstwa, bursa, bank pomocniczy banku angielskiego i liczne banki prowincyonalne. Liczne zakłady i towarzystwa uczonych, pomiędzy któremi liceum, Royal Institution, Mechanics Institut. Biblioteki publiczne dla robotników, biblioteka lekarska. Bogate zakłady dobroczynne. Szpitale. Kąpiele morskie. Domy więzienia. Konsulaty: Francyi, Danii, Stanów Zjednoczonych, Rossyi. Przemysł czynny. Wielkie rafinerye cukru. Fabryki garncarskie, farb, łańcuchów, kotwic, zegarmistrzowskie, browary, huty. Mydlarnie najznakomitsze w królestwie, w roku 1839. wydały 49,927,039 funtów mydła. Warsztaty okrętowe. Port Liwerpolski ma 22 doków. Wszystkie są zabespieczone od rzeki przez mocną tamę 4 w. długą. Ważność Liwerpolu odnosi się do niezbyt dawnéj epoki, gdyż w 1709. r. port jego mieścił tylko 84 statków o 5,789 beczkach. Przyczyna jego niezmiernego i szybkiego wzrostu daje się wytłomaczyć przez sąsiedztwo wielkich rękodzielni bawełnianych w Manszester, Oldham, Bory, Bolton, Ashton, które zaopatruje pierwotnemi płodami, i z których wyprowadza płody wyrobione. Wartość rocznego handlu dochodzi do miliarda franków; $^4/_5$ handlu Wielkiéj Brytanii ze Stanam Zjednoczonemi i większa część handlu z Ameryką południową i z Antyllami koncentrują się w Liwerpolu. Lecz stosunki tego portu z Indyami wsch. i z Chinami, lubo bardzo znakomite nie tak rozległe jak Londynu. Głównemi przedmiotami handlu wchodowego jest: bawełna surowa, 1,415,941 balli (na 1,599,500 ball wprowadzonych do całéj Anglii) w r. 1840. tytunie, popiół, siarka, cassia-lignea, kakao, drzewa farbierskie, guma arabska, skóry, indygo, laka, melissa, oliwa, pieprz, ryż, rum, saletra, cukier, sadło, terpentyna, drzewo, zboże. Komunikacye za pomocą statków parowych ze Stanami Zjednoczonemi i Indyami wsch., Rio-Janeiro, La Luayara, Buenos-Ayres, Limą z Lizboną, Oporto z Hawrem, z morzem Śródziemném, 24 statków parowych utrzymuje stosunek między Liwerpolem i Irlandyą. Liczne statki parowe krążą po rz. Mersey. Komunikacya za pomocą drogi żela-

znéj z Manszestrem i Birminghamem. Liwerpol ma kilka pięknych budynków prywatnych, tegoczesnych, pomiędzy któremi: ratusz, pałac sądowy, bursa, w któréj jest pomnik Nelsona, komora, lecz doki i magazyny są najgłówniejsze uwagi. Liwerpol mianuje 2 deputowanych. 2) M. w Ameryce angielskiéj, w Nowéj Szkocyi, na pr. brz. i przy uj. Liwerpool. Piękny port, który nie zamarza. Handel czynny.

LIWIEC, mała rz. w król. Polskiém, gubernii Lubelskiéj, powiecie Siedleckim. Wypływa z trzęsawisk Krzymowskich, poniżéj miasta Mordy; pod Kamieńczykiem, w powiecie Stanisławowskim, łączy się z Bugiem. Bieg wody ma dość bystry, głębokość do kilku łokci; koryto kręte i ciasne, przy ujściu do 7 sążni szerokie; dno miejscami piaszczyste, miejscami gliniaste. Rzeka ta na wiosnę i w czasie ciągłych deszczów znaczne zrządza szkody przez wylewy, którym z powodu niskich brzegów trudno zaradzić. Od Węgrowa mogłaby być spławną, lecz z powodu licznych zawałów tylko od wsi Rudy i Pogorzele, w powiecie Stanisławowskim, spławna dla pojedynczych sztuki drzewa. Przystań w Kamieńczyku.

LIWIMOWITZ, W. w Austryi, w Morawii. Blisko niéj pieczara Mazocha, jedna z najciekawszych osobliwości w Morawii.

LIWNY, M. w Ces. Rossyjskiém, w guberni, Orłowskiéj, o 118 w. ku płd.-wsch. od Orła, nad rz. Sosną, 700 domów; 6,837 m.

LIXURI, M. na wyspie jońskiéj Cefalonia, o 6 w. ku zach.-płn. od Argostoli, na pobrzeżu zach. zatoki t. n., o 4 w. od wejścia do niéj; 2,000 m. M. najznaczniejsze na wyspie. Stolica arcybiskupa katolickiego Cefalonii i Zante. Dobry port. Budowa statków. Główny skład handlu téj wyspy.

LIZARD-POINT, przylądek w Anglii, w hrb. Kornwalii, nad kanałem Manszy, najbardziéj ku południowy wysunięty. Pod szer. płn. 49o 57' 30" a 7o 31' 32" dług. zach.

LLAGOSTERA, Mm. w Hiszpanii (w Katalonii) o 19 w. ku płd.-wsch. Gironny; 1,995 m. Kopalnie miedzi.

LLAMPETER, PONT-STEFEN, Mm. w Anglii, w Wallii, o 35 w. ku wsch. od Cardigan, nad Teifi; 1,197 m. Kopalnie ołowiu srebrodajnego. Kolegium Ś. Dawida stanu duchownego.

LLANDAFF, W. w Anglii, w Wallii, o 3 w. ku płn.-zach. od Kardiff, nad rz. Taff; 1,138 m. Stolica biskupstwa z wieku V., piękna katedra z XII. wieku, prawie cała w ruinach.

LLANDEGAL, W. w Anglii, w Wallii, o 44 w. ku płn.-wsch. od Karnarwon, nad Ogwen; 2,341 m. Kopalnie gliny, w któréj prawie przeszło 1,500 robotników. Zamek tegoczesny zbudowany w stylu saksońskim, jeden z najpyszniejszych w królestwie.

LLANDELLO-WAWR, LLANDILO-VAWR, Mm. w Anglii, w Wallii, o 22 w. ku wsch. od Karmarthen, nad rz. Towy; 5,149 m. Zwycięstwo stanowcze Edwarda I. nad Llewellyn.

LLANDOWERY, LLAN-YM-DYVRY, Mm. w Anglii, w Wallii, o 46 w. ku płn.-wsch. od Karmarthen; 1,292 m. Szczątki starożytnego zamku.

LLANELY, Mm. w Anglii, w Wallii, o 24 w. ku płd.-wsch. od Caermarthen, nad Burry; 4,173 m. Bogate kopalnie węgla ziemnego i gliny. Gisernie miedzi, cyny. Port. Wywóz wyrobów metalowych. Dochód z komory 91,250 franków.

LLANERCH-Y-MEDD, Mm. w Anglii, w Wallii, na wyspie Anglesey, o 20 w. ku płn.-zach. od Beaumaris. Fabryka tytuniu.

LLANES, M. w Hiszpanii, w Asturyi, o 88 w. ku wsch. od Oviedo, nad odnogą Gaskońską; 6,466 m. Mały port rybacki.

LLANFYLLIN, Mm. w Anglii, w Walii, o 23 w. ku płn.-zach. od Montgomery; 1,706 m.

LLANGADOK-FAWR, Mm. w Anglii, w Wallii, o 29 w. ku płn.-wsch. od Kaermarthen, nad Teifi; 2,476 m. Fabryki bawełniane.

LLANGOLLEN, W. w Anglii, w Wallii, o 32 w. ku płd.-zach. od Chester, nad Dee; 4,498 m. Fabryki flanceli i bawełny. Piękny most z wodociągiem kanału Ellesmere, nad Dee.

LLANIDLOES, Mm. w Anglii, w Wallii, o 39 w. ku płd.-zach. od Montgomery, nad Serwen; 2,592 m. Kopalnie ołowiu. Przędzalnie bawełny i innych tkanin.

LLANO-GRANDE, M. w Nowéj Grenadzie, o 114 w. ku płn.-wsch. od Popayan, pośród rozległéj równiny, od któréj przybrało nazwę.

LLANOS, SAN-BARTOLOMEO-DE-LOS LLANOS, M. w państ. Meksykańskiém, stoł. partido (obwodu) t. n., nad rz. Tabasco; 7,000 m.

LLANRWST, Mm. w Anglii, w Wallii, o 26 w. ku zach. od Denbigh, nad Conway; 3,601 m. Handel zbożem.

LLANSA, Mm. w Hiszpanii, o 87 w. ku płn.-wsch. od Girony, o 2 w. od mr. Śródziemnego; 1,500 m. Kopalnie węgla.

LLANTRISSAINT, Mm. w Anglii, w Wallii, o 15 w. ku płn.-zach. od Kardiff; 2,789 m. Kopalnie ołowiu, żelaza, węgla.

LLAURICOCHA, M. w Peru, o 175 w. ku płn.-wsch. od Limy, blisko jeziora t. n.; 8,000 m. Kopalnie srebra najbogatsze w świecie, zwane Serro-de-Pasco.

LLERENA, M. w Hiszpanii, w Estremadurze, o 92 w. ku płd.-wsch. od Badajoz; 6,500 m. Handel wełną i merynosami.

LLERS, Mm. w Hiszpanii, w Katalonii, o 8 w. ku płn.-wsch. od Puycerda, blisko źródła Segry; 1,000 m. Fabryki pończoch bawełnianych i wełnianych.

LLIVIA, M. w Hiszpanii, w Katalonii, o 8 w. ku płn.-wsch. od Puycerda, blisko źródeł Segry; 1,000 m. Fabryki pończoch wełnianych i bawełnianych.

LLOBREGAT, rz. w Hiszpanii, wybiega z gór Pirenejskich, na płn. Pobla-de-Lillet, przepływa w części płd. prow. Lerida i Barcelońską, i uchodzi do mr. Śródziemnego. Bieg jéj 150 w. Spływają do niéj z pr. brz. Cardenet i Noya; z l. brz. Gavaressa i Golorda.

LLORET, Mm. w Hiszpanii, w Katalonii, o 42 w. ku płd. od Girony, nad morzem Śródziemném; 4,650 m.

LLUCHMAYOR, Mm. w Hiszpanii, na wyspie Majorce, o 27 w. ku płn.-wsch. od Palma. Położone wśród równiny rozciągającéj się ku morzu, posiada kilka fabryk płótna, skór, wyrobów wełnianych; liczy 9,000 m.

LO, SAINT LO, M. we Francyi, stoł. dep. la Manche, na pr. brz. rz. Vire, o 286 w. ku płd.-wsch. od Paryża; pod 49° 7' szer. płn.; a 16° 32' dłg. zach. Siedlisko władz departamentalnych, trybunały: cywilny i handlowy, liczne i rozmaite fabryki, a szczególniéj sukna. Kilka towarzystw uczonych; 8,961 m. Tutejsza dawna katedra słynie ze swoich pysznych dzwonnic, bogactwa i wykwintności architektury; kościół Ś. Krzyża, zbudowany w 805. r., jest pomnikiem najlepiéj dochowanym architektury Saksońskiéj.

LOANDA, wyspa na oceanie Atlantyckim, u wybrzeży Niższéj Gwinei. Na płd. krańcu wznosi się twierdza Ferdynanda. Oddzielona wązkim kanałem od lądu stałego; wprost niéj miasto St.-Paolo-de-Loando, stoł. posiadłości portugalskiéj na zach. wybrzeżu Afryki. Siedlisko biskupa i rządcy. Klimat gorący i nader szkodliwy; 8,000 m.

LOANDA, SAN-PAOLO L., M. w Afryce Portugalskiéj, stolica osad Portugalskich w płd. Gwinei, na pobrzeżu Angola, naprzeciw wyspy t. n.; 5,000 m. Twierdza. Stoł. gubernatora i biskupa. Handel znaczny z Brazylią. Miejsce dla wygnańców portugal.

LOANGO, 1) król. czyli państwo w Gwinei płd., nad oceanem Atlantyckim. Stolica Loango. Graniczy na płn. z Mayombo, na płd. z Kongo, od którego go oddziela rz. Zaira; 600,000 m. Ziemia urodzajna i zroszona. Klimat gorący. Uprawa wszelkiego zboża, mianowicie manioku, maisu i grochu zwanego msangen. Rozległe i piękne łąki. Świnia chińska jest jedyném zwierzęciem domowém. Główne punkta handlowe są: Loango, Kabenda, Mazumba, niegdyś targi niewolników. Dzieli się na państwa lenne, których naczelnicy uznają władzę króla Loango. Ten ostatni jest obieralny i rządzi z nieograniczoną władzą; lecz rządownictwo należy do zgromadzeń zwanych Cabals, składających się z mieszkańców wiejskich. 2) Loanga-Borai, M. w Gwinei płd., stoł. król. t. n., o 2 w. od oceanu Atlantyckiego; 15,000 m. Niegdyś ważny targ niewolników, dziś port handlowy.

LOANO, Mm. w król. Sardyńskiém, o 7 w. ku płn. Alsenga, nad odnogą Genueńską; 2,700 m. Komora.

LOBAU, wyspa na Dunaju, o 10 w. ku płd.-wsch. od Wiednia, w cyr. Poniżéj-Manhartsberg.

LÖBAU, LOBIE, 1) M. w Saksonii, nad Czarną Wodą, o 16 w. ku płd.-wsch. Budziszyna; 2,659 m. Piękny kwarc, zwany dyamentami Łobańskiemi. Fabryki płóciennicze. Handel zboża. 2) Lubawa, M. w Prusach, stoł. okręgu t. n., o 57 w. ku płd.-wsch. od Kwidzyna; 2,736 m. Browary, gorzelnie. Handel lnem i płótnem. Piękny zamek.

LOBBES, W. w Belgii, w prow. Hennegau, o 16 w. ku płd.-zach. od Charleroi, na l. brz. Sambry; 2,274 m. Gorzelnie, rafinerye cukru. Zwaliska starożytnego opactwa Lobbes.

LOBEDA, M. w ks. Sasko-Wejmarskiém, o 3 w. ku płd. od Jena, na pr. brz. Saali; 770 m. W bliskości gruzy Lobdaburg, oraz źródło Fürstenbrunn.

LÖBEJÜN, M. w Prusach, w prowin. Saskiéj, o 31 w. ku płn. od Merseburga. Eksploatacya ważna węgla kamiennego, siarki; 2,548 m.

LOBENSTEIN, M. w Związku Niemieckim, stoł. księstwa Reuss-Lobenstein, nad rz. Lemnitz; 3,000 m. Kilka fabryk; w pobliżu kuźnie i huty żelazne.

LOBON, Mm. w Hiszpanii, w Estremadurze, o 27 w. ku wsch. od Badajoz, na l. brz. Gwadyany; 1,150 m.

LOBOSITZ, LOWOSICE, M. w Austryi, w Czechach, o 4 w. ku płd. od Litomierzyc, na l. brz. Elby, blisko jéj spływu z Modelbach; 1,122 m. Uprawa drzew owocowych, zbiór win. Handel na Elbie. Pole pierwszéj bitwy wojny siedmioletniéj pomiędzy Prusami i Austryą 1. października 1756. r.

LOBSENS, ŁOBZENICA, M. w Prusach, w ks. Poznańskiém, o 45 w. ku zach.-płn. od Bydgoszczy, nad Lobżanką; 2,524 m. W pobliżu niegdyś opactwo Górka.

LOBURG, M. w Prusach, w prow. Saskiéj, okr. Magdeburgskim, nad Elbą; 1,862 m.

LOCANA, Mm. w Sardynii, w intendenturze Turyńskiéj, o 40 w. ku płd.-zach. od Ivrea, na l. brz. Orca; 5,000 m.

LOCARNO, Mm. w król. Sardyńskiém, o 4 w. ku płd. od Varallo, na pr. brz. Sesia; 1,600 m.

LOCARNO, M. w Szwajcaryi, o 15 w. ku płd.-zach. od Belinzo, nad jeziorem Lago-Maggiore, przy ujściu Maggia; 1,572 m. Obfite winnice i drzewa owocowe. Jarmarki na bydło. Port. Kościół, do którego odbywają pielgrzymki do N. Panny del Passo.

LOCCUM, W. w król. Hanowerskiém, w ks. Kalenberg, o 42 w. ku płn.-zach. od Hanoweru; 1,500 m. Opactwo ewangelickie z seminaryum kaznodziei, szkoła przygotowawcza i biblioteka (10,000 tomów). Piękny kościół z XIII. wieku.

LOCHABER, okolica w Szkocyi, w części płd.-zach. od Inverness. Grunt górzysty i nieurodzajny. Chów bydła.

LOCHEM, M. w Niderlandach, w prow. Geldryi, o 15 w. ku płd.-zach. od Zutphen, na l. brz. Borkel; 1,580 m.

LOCHES, M. we Francyi, w depar. Indre et Loire, o 36 w. ku płd.-wsch. od Tours, na l. brz. Indry; 4,509 m. Szkoła komunalna, 2 drukarnie. Fabryki płótna, sukna grubego, papiernie, garbarnie, przędzalnia hydrauliczna. Handel zbożem, rogacizną, wełną. Miasto starożytne, wybudowane w amfiteatr i uwieńczone rozwalinami starożytnego zamku, w którym przemieszkiwał Karol VII. i w wieży którego przechowane było serce Agnieszki Sorel. Zamieniony na więzienie stanu przez Ludwika XI.; ten zamek służy dotąd za więzienie.

LOCHGAU, LÖCHGAU, Mm. w król. Wirtembergskiém, w cyr. Nekary; 1,647 m. Bitwa Francuzów z Austryakami 3. października 1799. r.

LOCHMABEN, Mm. w Szkocyi, o 15 w. ku płn.-wsch. od Dumfries; 1,328 m. Fabryki płótna. Rozwaliny twierdzy wzniesionéj przez Roberta Bruce.

LOCHWINNOCH, W. w Szkocyi, o 11 w. ku płd.-zach. od Paisky, nad rz. Kalder: 2,645 m. Ważne przędzalnie bawełny.

LOCHY, LOCH, jezioro w Szkocyi, w hrb. Inverness.

LOCKERBY, Mm. w Szkocyi, w hrb. Dumfries, o 5 w. ku wsch. od Lochmaben, nad Annam; 1,414 m. Ważne jarmarki na bawełnę, wełnę i owce.

LOCKPORT, Mm. w Stanach Zjednoczonych. w państ. Nowy York, hrb. Niagara, o 31 w. ku płn.-wsch. od Buffalo, nad wielkim kanałem Hudson. Ludność 10,000 m. Przemysł i handel w nader kwitnącym stanie.

LOCKE, Mm. w Szwajcaryi, w kantonie Neſszatelskim, o 12 w. ku płn.-zach. od Valengin; położone w pobliżu granicy francuskiéj, wśród doliny na 2830 stóp nad poziom morza wzniesionéj; liczy do 6,810 m., zajętych zegarmistrzowstwem, oraz wyrobami z drzewa, żelaza i t. p.

LOCORODONTO, Mm. w król. Neapolitańskiém, o 58 w. ku płd.-wsch. od Bari; 4,270 m.

LOCRIDE, LOKRYDA, dyecezya czyli prowincya Grecyi, stol. Atalanti; 9,522 m.

LODÈVE, M. we Francyi, w dep. Herault, o 46 w. ku płn.-zach. od Montpellier, przy spływie rz. Solondre i Lergue, u stóp gór Ceweńskich. Kilka znacznych fabryk wyrobów wełnianych i bawełnianych, przędzalnie, fabr. machin przędzalnianych. Trybunały: cywilny i handlowy; 10,477 m. Miasto bardzo starożytne; miejsce urodzenia kardynała Fleury.

LODI, M. w król. Lombardzko-Weneckiém, o 31 w. ku płd.-wsch. od Medyolanu, na pr. brz. Addy; 15,962 m. Stolica biskupa sufragana Medyolanu. Trybunał I. instancyi. Gimnazyum królewskie i biskupie. Biblioteka publiczna. Instytut filozoficzny. Kassa oszczędności. Fabryki słynnych serów Parmezańskich i Stracchino, fabr. garncarskie i fajansu, Majolica; niegdyś najsłynniejsze po Faenckich. Piękna katedra i teatr. Założone w r. 1119. po spustoszeniu miasta rzymskiego Laus-Pompeia. Zwycięstwo Francuzów 10. maja 1796. r.

LODI-E-CREMA, delegacya, czyli podział admis. król. Lombardzko-Weneckiego, stol. Lodi. Rozległe 21,78 mil kw.; 205,329 m. Grunt nieco wzniesiony. Ziemia bardzo urodzajna w zboże, wino, len, owoce. Chów rogacizny. Fabryki słynnych serów. 1 liceum, 1 gimnazyum cesarskie, 1 komunalne, 1 biskupie, 4 szkoły wyższe męzkie, i 7 żeńskich, 130 szkół elementarnych dla chłopców, a 38 dla dziewcząt; 1 biblioteka publiczna. Dzieli się na 9 distretto i 197 gmin. Zawiera 2 miasta, Lodi i Crema, 6 miasteczek i 210 wsi i osad.

LODI-VECCHIO, W. w Lombardzko-Weneckiém, o 6 w. ku płd. od Lodi, na miejscu Laus-Pompeia.

LODOSA, M. w Hiszpanii, w Nawarze, o 45 w. ku płd.-zach. od Pampeluny, na l. brz. Ebru;

3,277 m. Gorzelnie. Starożytności rzymskie. Źródła gorące.

LOFFINGEN, LÖFFINGEN, M. w Badeńskiém o 11 w. ku płd.-wsch. od Neustadt; 1,187 m Fabryki muszlinu.

LOFO, mała wyspa w Ces. Rossyjskiém, na pobrzeżu Finnladyi, w gromadzie Aland, na płn.-zach. od Aland.

LOFODEN, archipelag Norwegski na oceanie Lodowatym płn. Leży między 68° i 69° szer. płn. o 55 w. od lądu stałego, od którego są oddzielone odnogą morską zwaną West-Fjord. Ludność 3 do 4,000 m. Główniejsze z tych wysp są: Andoen, Langoen, Hindoen, Ost-Waagen, West-Waagen Flagstadoe, Moskenaesoe, Vaeroe i Roest, które składają się z wysokich gór skalistych i małych wysepek. Częste burze. Pomiędzy wyspami Waeroe i Moskenaesoe jest prąd wirowy Malstrom. Góry nagie, małe doliny, w których rzadkie drzewa karłowate. Uprawa ziemi prawie żadna. Piękne pastwiska. Połów stokfiszów najobfitszy w Europie w miesiącach lutym i marcu, rybacy z Nordl np i Tinmark, od przylądka Północnego, zbiera ą się tysiącami na tych wyspach. W lipcu, gdy ryb, dążą do Bergen. wyspy są puste. W r. 1827. zebrało się na połów 3,040 statków z 16,224 rybakami, którzy ułowili 16,456,620 stokfiszów, 21,530 ton (albo 30,142 hektolitrów) tłuszczu. Śledzi prawie nie ma.

LÖFSTA, Mm. w Szwecyi, w lanie Upsala, nad rz. t. n. Najznaczniejsze zakłady żelazne w królestwie.

LOFTSZA, LOWACZ, M. w Turcyi europejskiéj, w Bulgaryi, o 61 w. ku płd. od Nikopolis, nad Osma; 3,000 m.

LOGGOUN, kraj Afryki środkowéj, na płd. jeziora Tschad. Słynny w Nigrycyi z wyrobów tkanin bawełnianych.

LOGHOR, LOGHUR, twierdza w Indostanie angielskim, w prezyd. Bombay, o 48 w. ku płn.-zach. od Punah, na szczycie skały pionowéj.

LOGRONO, 1) prow. w Hiszpanii, w Staréj Kastylii, między prow. Vittorią, Pampeluną, Soria, Saragossa i Burgos. Oddzielona rz. Ebro od Pampeluny, liczy do 200,000 m. Dzieli się na 9 partidos judiciales: Alfaro, Arnedo, Calaharra, Cervera-de-Rio-Alhama, Haro, Logrono, Nagera, Santo-Domingo-de-la-Calzada, Torrecilla-de-Cameros. 2) M. tamże, stoł. prowin. t. n., o 98 w. na płd. od Burgos, na l. brz. Ebro, na płaszczyznie. Kolegium. Dystylarnie wódek, mydlarnie, garbarnie; 8,210 m.

LOGROSAN, Mm. w Hiszpanii, w Estremadurze, o 118 w. ku wsch. od Badajoz. Eksploatacya srebra i ołowiu.

LOGSTOR, Mm. w Danii, o 40 w. ku płd.-zach od Aalborg, nad Lüm-Fjord; 400 m. Mały port rybacki. Kuźnia żelaza.

LOGUDORO, okolica w król. Sardyńskiém, i jedna z 4 dawnych prowincyj, których stolicą było Sasari.

LOHARRA, Mm. w Hiszpanii, w Arragonii, o 61 w. ku płn.-wsch. od Saragossy; 900 m.

LOHEJA, M. w Arabii, w Jemen, o 290 w. ku płn.-zach. od Mokki, nad odnogą Arabską. Port płytki. Główny skład kawy przy morzu Czerwoném, pierwszy po Mocce.

LOHNBERG, Mm. w Nassauskiém, o 2 w. ku płn.-zach. od Weilburga, nad rz. Lahn; 600 m.

LO-HOEI, wielkie M. na wschodniém wybrzeżu wyspy chińskiéj Hai-Nan, przy uj. rz. Ese-Ho.

LOHR, M. w Bawaryi, u stóp góry Spessart, w pow. t. n., w cyr. Niższego Menu, przy spływie strumieni Lohr i Rechten do Menu. Kilka fabryk, zakłady żelazne, wielkie składy zwierciadeł i tafli szklannych; 3,562 m.

LOJA, M. w Hiszpanii, w Granadzie, o 45 w. ku płn.-zach. od Granady; w pobliżu l. brz. Xenil. Kopalnie soli, odlewnie miedzi; 14,000 m.

LOIANO, Mm. w państwie Kościelném, o 24 w. ku płd. od Bolonii; 3,056 m.

LOIDORIKI, LIDORIKI, Mm. w Grecyi, stol. hyppodyecezyi Dorydy, na pr. brz. Mauro-Potamos.

LOING, LE L..., rz. we Francyi, w dep. Seine-Marne, źródło ma w St. Colombe-en-Puisaye, powyżéj Auxerre, a ubiegłszy mil fran. 30, uchodzi do Sekwany pod Moret.

LOIRE, LIGIERA, rz. we Francyi, spływa z l. str. do Sarthe, przy zlewie téj rz. z Mayenne, o 8 w. ku płn. od Angers. Źródło ma w stawie Cernay, w dep. Eure et Loir. Bieg jéj około 270 w. około Bonneval Châteaudun, Fréteval, Vendôme, Les Roches, Chateau-du-Loire, Le Lude, La Flèche i Durtal. Główniejsze spływy do niéj z pr. str. Ozane i Braye; z l. str. Conie, la Long i Meaulne. Spławna od Poncé, na przestrzeni 28 w., a żeglowna od Coëmont, na 113,8 w., za pomocą 39 szluz.

LOIR-ET-CHER, departament we Francyi, stol. Blois. Leży między depar. Eure-et-Loire, Sarthe, Indre-et-Loire, Indre, Cher, i Loiret, między 47° 10' i 46° 5' szer. płn. Rozległe 634497 hektarów. Ludność w 1841. r. 249,462 m. Położony w kotlinie Loary, którą go przerzyna, i zroszony wielu jéj zlewami, pomiędzy któremi rzeki: Loara, Bro-

ya, Cher, Sandre, Beuvron, Cosson, są główniejsze. Liczne jeziora pomiędzy dolinami Beuvron i Sandre. Kraj płaski poprzerzynany dolinami mało zagłębionemi, w ogólności żyzny, wyjąwszy ku płd. (w dawnéj Sologne), gdzie grunt kamienisty i rzadki spoczywający na pokładzie gliny, w lecie jest skalisty, w zimie bagnisty. Kraj w ogólności rolniczy. Rolnictwo postępowe; płody ziemi są: zboża, wina, konopie i owoce. Wina są w ogóle lepszych gatunków; jednakże wyborniejsze, to jest czerwone na pobrzeżach Grouets nad Loarą i blisko Blois liczą się do win pospolitych pierwszego rzędu. Z pobrzeży Cher zbierają dobre wino zwane Cher. Z niektórych winnic wytłaczają wina czarne, nie mające wartości jako wina stołowe, lecz poszukiwane do mieszanin. Chów bydła po większéj części poprawnéj rassy, pszczoły, drobiu w obfitości; jedwabników również podostatkiem. W 1839. r. było koni 29,411, mułów 1,891, osłów 8,888, rogacizny 84,078, baranów 499,786, wieprzy 23,594, kóz 7,858. Najważniejszą eksploatacyą jest krzemień do broni palnéj. Pomiędzy innemi płodami eksploatowanemi, nieco żelaza, kamieni ciosowych, wapiennych, margla, gliny garncarskiéj. Źródła mineralne uczęszczane w St. Denys i Vievy le Ragé. Ważne rybołowstwo jezior. W r. 1839. ogólny dochód z kopalni wynosił 324,680 franków. Z pomiędzy płodów wyrabianych, najważniejsze są skóry, szkło, sukna, czapki bawełniane i wełniane, kołdry wełniane i bawełniane. Cukier z buraków, papier, płótno konopne, rękawiczki. Z wina białego robią słynne octy i wyborne wódki. W 1839. r. była tylko jedna fryszerka żelaza z jednym piecem wysokim, który wydał 6000 centnarów wartości 180,925 franków. Główniejsze przedmioty wywozowe: zboże, wino, ocet, wełna, drzewo i czasem wódka. Jarmarków 167 w 50 miasteczkach, trwających przez dni 200. Ogólny rozwój komunikacyi w 1837. r. 7,583 w. z których 1 rzeka Loara 52 w., 1 kanał Berry 75 w., 6 dróg bitych 305 w., 14 dróg departamentowych 407 w., 2,274 dróg pobocznych 6,744 w. Dochód gruntowy 11,721,000 franków. W 1842. r. było zakładów naukowych 2. rzędu 7, 2 szkoły wzajemnego uczenia, 3 szkoły i 2 pensye (wydatek na szkoły 2. rzędu 364,178 franków), 1 szkoła normalna depart. w Blois, 3 wyższe szkoły 110 uczniów, 321 szkół elementarnych, w których 16,588 uczniów w zimie, 1 sala ochrony dla 200 dzieci. Wydatek na początkowe szkoły 102,668 franków, z których 13,730 franków wydatków nadzwyczajnych. Podział administracyjny i sądowy w r. 1841 na 3 okręgi: Blois, Rémorantin, Vondôme, 23 kantony (24 sądów pokoju), 296 gmin. Departament składa dyecezyę biskupstwa w Blois; należy do sądu i akademii uniwersyteckiéj w Orleanie. Składa się z dawnych prowincyj: Orléanais właściwéj, Blaisois, Dunois i Tourraine.

LOIRE, LIGIERA, rz. największa we Francyi; jéj spływ do odnogi Gaskońskiéj powyżéj St. Nazaire, w depar. Loire-Inférieure. Źródło w górze Gerbier-le-Joux, w dep. Ardèche. Bieg 1,126 w. Płynie przy Roanne, Névers, la Charité, Cosne, Gien, Orléans, Beaugency, Blois, Amboise, Tours, Saumur, Ancenis, Nantes i Paimboeuf. Do pr. brz. wpadają do niéj rzeki: Lignon, Semène, Furend, Coize, Rachins, Sornin, Réconce, Arroux, Aron, Nièvre, Cize, Authion, Maine i do niéj zlewające się Mayenne, Sarthe, i Loir, Edré, Brivé; do l. brz. Borne, Ance, Lignon, Aix, Bèbre, Acolin, Allier, Loiret, Cosson, Thouet, Lagon, Evre, Sévre-Nantaise, i Nachenau. Spławna od Retournac w dep. Wyższéj Loary na 51,5 w., spławna przy ujściu i w górę od Roanne na 740 w. Głębokość wody różna od 1,95 metr. do 2,9 metrów. Spadek koryta Ligiery: przy źródle wysokość nad poziom 1400 metrów, przy zlewie Borny 586 metrów, przy Peyredegre 549 metr., przy Chamilières 505 metr., przy Retournac 498 metr., przy ujściu Lignon 457 m., przy St. Rambert 383 m. przy Roanne 250 metr., przy Névers 169 metrów, przy Charité 162 metrów, przy Cosne 148 metrów, przy Briare 123 metrów, przy Orléanais 90 metrów, przy Blois 80 metrów, przy zlewie z Wienną 49 metrów, przy Saumur 40 metrów, przy ujściu Mayenne 36 metrów. Przypływ dochodzi do okolic Nantes. Rzeka w ogólności ma bieg wartki. Płytkość wody, lody i zaspy tamują żeglugę przez 4 do 5 miesięcy w roku, i w ogólności jest utrudnioną przez usuwanie się piasków. Wysypano tamy równoległe wzdłuż jéj koryta, dla ścieśnienia jego. Statki 300 beczkowe z trudnością dopływają do Nantes, z powodu zawad przy ujściu rzeki. Ładują i wyładowują w Paimboeuf za pomocą gabar (od 40 do 150 beczek. W dole rzeki transportują węgle ziemne (przeszło 2,500 statków) przy St. Rambert. Przy Roanne dokładają ładunku, a przy Briare podwajają go. Towary kolonialne stanowią główny ładunek w górę rzeki. Komunikacye regularne przez statki parowe z Moulins do Nantes przez rzeki Allier i Loarę.

LOIRE, LIGIERA, departament we Francyi, stol. Montbrison. Leży między departamentami: Rhône, Saone et Loire, Allier, Puy-de-Dôme, Haute-

Loire, Ardèche, i Isère, między 45° 20' i 0° 46', 20" szer. płn. Rozległość 476,483 hektarów. Ludność w 1841. r. 434,085 m. Leży prawie cały w kotlinie rz. Ligiery, po obu brz. téj rzeki i zroszony przez rzeczki do niéj wpadające: Ondene, Furens, Coise, Lignon i Sornin. Ku płd.-wsch. mała część leży w kotlinie Rodanu, zroszonéj tą rzeką, stanowiąca granicę depart. i przez rz. Ger do niego wpadającą. W okręgu Montbrison jest wiele jezior. Kraj wyniesiony i górzysty, przerznięty od płd.-wsch. przez pasmo Cevennes, lecz po większéj części ograniczony tém pasmem i łańcuchem gór Forche, oddzielających wyższe koryto Ligiery. Najwyższy punkt Pila, w łańcuchu Cewen 1364 metrów, najniższy przy ujściu kanału Girors, 169 metrów. Kraj rękodzielniczy i eksploatacyjny, bardziéj jak rolniczy. Zbiór zboża niewystarczający i zaledwie dostateczny wina, zbiór znaczny kartofli i konopi, kasztanów zwanych Lyońskiemi. Wina w ogóle dobrego gatunku, mianowicie z doliny Rodanu. Winnice Chateau Grillat, należą do najlepszych we Francyi. Najwyborniejsze wina czerwone z Luppé, Chugnes, i St. Michel-sous-Condricu. W r. 1839. było koni 9,301, mułów 1,032, osłów 2,903, rogacizny 107,241, baranów 186,337, wieprzy 42,367, kóz 23,448. Hodownictwo na wielką skalę jedwabników, mianowicie w okolicach Bourg-Argental, gdzie zbierają najsłynniejszy jedwab we Francyi do wyrabiania blondyn. W r. 1835. jedwabnice wydały kokonów 12,615, a te 1,178 kilogr. surowego jedwabiu. Pod względem nieprzebranéj obfitości kopalni węgla, departament ten jest najważniejszym punktem eksploatacyjnym we Francyi. Inne płody eksploatacyjne są: żelazo (w 1839. roku 24,186 centn. wartości 46,900 franków); marmury, granit i porfir, kamienie wapienne, osełki, krzemienie, glina garncarska. W 1839. r. z 45 kopalni węgla, w których pracowało 4,556 robotników, wydobyto 11,169,366 centnarów węgla, wartości 7,602,696 franków. Liczne źródła mineralne, z których najwięcéj uczęszczane: St. Alban, Suil-sous-Cauzan i St. Galmier. Przemysł rękodzielniczy najsłynniejszy i najbardziéj rozwinięty we Francyi, którego dwie główne gałęzie są: fabryki wstążek jedwabnych w St. Chamond i w St. Etienne, oraz wyrobów żelaznych i stalowych najsłynniejszych w St. Etienne. Wartość wstążek wynosi 40,000,000 franków, i zajmuje do 30,000 pracowników. W r. 1839. było 8 fryszek żelaza, 4 wielkie piece, 76 kuźni albo ognisk hutniczych i 12 stalowni, w których pracowało 781 robotników, wyrobiono w nich 254,880 centnarów kutego, a 330,634 żelaza lanego, 5,990 stali; wartości ogólnéj 519,650 franków. Oprócz tego przeszło 8,000 robotników, zajmuje się wyrobami z żelaza, z których najgłówniejsze są: broń palna, gwoździe, maszyny parowe i inne mechaniczne, nożownictwo, ślusarskie wyroby i inne. Trzecią główną gałęzią przemysłu, są huty szklanne. Daléj fabryki sznurówek, tkanin bawełnianych i muszlinu, płótna i stołowéj bielizny, sukien pospolitych, papieru i skór. Warsztaty statków do żeglugi na Ligierze. Eksploatacya lasów i preparacya terpentyny, żywicy i smoły; ważne przedmioty eksploatacyi są: węgiel, drzewo i płody rękodzielnicze. Jarmarków 302 w 83 miasteczkach trwających 317 dni. Rozwój komunikacyi w 1837. r. 86,367 w., z których 2 rzeki Ligiery na 133 w. i Rodan na 8 w.; 141,6 w. przypada na kanały (kan. Givors 71 w. kanał z Roannu do Digvin 18,9), 6 dróg głównych 309,7 w., 11 dróg depart. 371 w., 4,424 dróg wiejskich 7,787 w. W tym departamencie jest 3 drogi żelazne z St. Etienne do Andrezieux, z Andrezieux do Roanne, i z St. Etienne do Lyonu. Dochód z gruntów 14,368,000 franków. W 1842. r. było 6 zakładów naukowych 2. rzędu z których 1 kolegium w St. Etienne, 2 kolegia w Roanne i St. Chamond, i 3 pensye. Wydatek na te zakłady 178,286 franków. W r. 1840. była 1 szkoła normalna departamentowa w Montbrison, 5 wyższych szkół komunalnych z 39,409 uczniami w zimie, 1 klassa adultów, 6 sal ochron, w których 700 dzieci. Wydatek na te szkoły 151,403 fran. Podział administracyjny i sądowy w r. 1841: 3 okręgi, Montbrison, Roanne, St. Etienne, 27 kantonów (28 sądów pokoju), 315 gmin. Departament składa część dyecezyi arcybiskupstwa Lyońskiego; należy do izby Rzeczypospolitéj i akademii uniwersyteckiéj Lyońskiéj i do 7. dywizyi wojskowéj w Lyonie. Składa się z prowincyi Lyonais (Forche, Beaujolais), Lyonnais właściwéj. Przy nowym podziale królestwa składał część depart. Rodanu i Loary, rozdzielony w r. 1793. na departamenta Rodanu i Ligiery.

LOIRE, HAUTE LOIRE', departament Ligiery Wyższéj, we Francyi, z M. stoł. Le Puy. Leży między departamentami Ligiery, Puy-de-Dôme, Cantal, Lozère i Ardèche, między 44° 45' i 45° 25' szer. płn. Rozległe 498,560 hektarów. Ludność 298,137 m. w 1841. r. Położenie jego w kotlinie Ligiery, zroszony tą rzeką, oraz do niéj wpadającą Allier i wielu innemi, z których główniejsze Lignon i Borne, wpadające do Ligiery i Allagnon

wpadającą do Allier. Kraj bardzo wyniesiony i górzysty. Od wschodu opiera się o łańcuch Cewennów, od zachodu o Margeridy łączące Cewenny z górami Owernii; przerznięty od płd. ku płn. przez łańcuch gór Forche, które oddzielają dolinę Loary od doliny Allier. Najwyższym punktem jest góra Mezène w Cewennach 1774 metr. Klimat ostry w górach. Grunt prawie wszędzie nieżyzny na spadzistościach i wierzchołkach gór. Kraj ubogi i wyłącznie rolniczy. Rolnictwo na niskim stopniu; zbiór dostateczny zboża i kartofli, wina w niedostatecznéj ilości i pospolite. Bydła i pszczół w obfitości. W niektórych okolicach hodownictwo jedwabników na wielką skalę. W 1839. r. było koni 10,531, mułów 1,060, osłów 1147, rogacizny 110,761, baranów 328.270, świń 39,764, kóz 11,611. Eksploatacya minerałów małoznaczna: główna jest węgla, pomniejsze antymonu, gipsu, kamienia ciosowego, kamieni młyńskich, osełek i gliny garncarskiéj. W 1839. było 6 kopalni węgla, w których pracowało 609 robotników, a wydały 450,800 centn. metr., wartości 394,300 franków, 2 kopalnie antymonu zajmowały 39 robotników i wydały 320 centnarów metr. minerału, wartości 8,400 franków. Jedyne fabryki znakomitsze są: koronek i blondyn nicianych i jedwabnych, oraz wstążek. Inne płody fabryczne: jedwabie, papiery, skóry, puzdra, dachówki, cegła, wyroby garncarskie. Eksploatacya lasów, tartaki, warsztaty statków. Drzewo, węgiel, nieco zboża, bydło, stanowią wraz z koronkami główne artykuły handlu wywozowego. Z tego depart. dla braku zajęcia i sposobu utrzymania się, wychodzi rocznie około 3,000 ludzi za robotą. Jarmarków 294 w 54 miasteczkach, trwających 305 dni. Kommunikacye w 1837. r., 6,709 w., z których rzeka Allier 17 w., 6 dróg głównych 291 w., 12 dróg depart. 409 w., 3,806 dróg wiejskich 5,991 w. Dochód gruntowy 10,409,000 franków. W 1842. r. było 3 zakładów naukowych 2. rzędu, jeden w Puy, szkoła komunalna w Brionde, 1 szkoła normalna depart. w Puy, 828 szkół elementarnych, 11 klas adultów. Wydatek na początkowe wychowanie 67,359 franków. Podział administracyjny i sądowy w 1841. r. był na 3 okręgi: Brionde, Le Puy, Yssengeaux, 27 kantonów (28 sądów pokoju), 265 gmin. Depart. należy do dyecezyi biskupstwa Puy, zostaje pod sądem narodowym (Cour de la République) w Riom, zależy od akademii uniwersyteckiéj w Clermont. Złożony z prowincyi Languedoc (Velay, Vivarais, Gevaudan), Owernii (Księstwa Owernii) i Lyonnais Forez.

LOIRE-INFÉRIEURE, departament Niższéj Ligiery we Francyi, stolica Nantes. Leży nad oceanem Atlantyckim i odnogą Gaskońską, pomiędzy departamentami: Morbihan, Ille-et-Vilaine, Mayenne, Maine-et-Loire i Vendé, między 0° 46' 50" i 47° 50'szer.płn. Rozległy 653,728 hekt. Ludność w 1841. r. 486,806 m. Położony po większéj części w dolinie Loary i po obu brzegach téj rzeki. Zroszony licznemi rzekami, z których po Ligierze główniejsze są: Vilaine, i do niéj wpadające Chier, Don i Isac, Edre, Brivé, Sèvre-Nantaise, Moine, Maine, Achenau, Ognon, Boulogne, Tenu, Jujoro; Grand-Lieu w dolinie Achenau jest największa we Francyi. Oprócz tego liczne jeziora. Kraj niski i przerznięty małemi pagórkami. Grunt w ogóle dość żyzny i może być podzielony podług swéj natury: na ziemię górzystą 800 hekt., ziemię landów albo stepów 129,352 hekt., ziemię bogato płodną 1440 hekt., ziemię brodziastą albo wapienną 500 hekt., ziemię piaszczystą 3,880 hekt., bagna 9,600 hektarów. Rolnictwo na wysokim stopniu, którego głównemi płodami są zboże, wino i len. Zbiór owoców na jabłeczniki. Wina prawie wszystkie białe, w ogóle pospolite, najlepsze z Montrelais i z Varôes. Chów bydła znaczny a mianowicie rogacizny, konie wysoko cenione; piękne gatunki bydła i owiec, liczne pasieki. W 1839. r. było koni 39,443, 1187 mułów, 471 osłów, 241,120 bydła rogatego, 330,095 baranów, 59,954 świń, 4,163 kóz. Główne płody eksploatacyi mineralnéj są: sól morska, węgiel i żelazo. Z pomiędzy innych, granity, gliny, kamień wapienny, glina garncarska i kaolin. W 1839. r. eksploatowano z 9 jezior słonych 677,205 centn. metr. soli, wartości 807,036 franków, a z 3 kopalni węgla wydających 190,526 centnarów metr., 350,408 franków wartości. Połów bardzo znaczny na pobrzeżach, mianowicie sardynek. Miasto Nantes jest stolicą przemysłu rękodzielniczego, a w Indret są wielkie zakłady maszyn parowych do żeglugi. Z pomiędzy płodów wyrobionych: żelazo lane i kute, nici i tkaniny bawełniane, płótna, liny, skóry, papiery, szkło, porcelana, czernidło zwierzęce. W 1839. r. było 4 fryszerki żelaza, zawierające 3 wysokie piece i 23 kuźnie albo ogniska, w których wyrobiono 19,381 centnarów metrycznych żelaza lanego, wartości 271,324 franków, i 26,981 centnarów metrycznych żelaza kutego, wartości 1,399,650 franków. Wina i wódki, drzewo i ryby stanowią główne przedmioty handlu wywozowego. Miasto Nantes jedno z pięciu wielkich składów handlu zewnętrznego królestwa, jest ogniskiem całego

ruchu handlowego departamentu. Jarmarków 342 w 122 miasteczkach i trwających przez 371 dni. Głównych portów morskich jest 14: Mesquer, La Tourballe, Le Croisic, Le Poulingen, Port-Nichet, Basse-Indre, Chantenay, Nantes, Le Pellerin, St. Nazaire, Méans, Paimboeuf, Pornic i Bourgneuf. W 1841. r. wpłynęło do tych portów 864 statków, o 65,006 beczkach, ogólny zaś ruch 16,775 statków, o 157,156 beczkach ładunku dla handlu zagranicznego, a 15,911 statków o 364,086 beczkach do holowania. Ogólny rozwój kommunikacyi w 1837. r. 13,924 w., z których 9 rzek (Cher. 5 w., Don 9 w., Ligiera 109 w., Sèvre-Nantaise 16 w., Acheneau 19 w., Boulogne 8 w., Ognon 6 w., Tence 16 w., Brivé 25 w.) na 213 w., 1 kanał (kanał z Nantes do Brestu 97 w., 6 dróg głównych 480 w., 13 dróg depart. 335 w., 5,500 dróg wiejskich 12,800 w.) Wydatki depart. w 1832. r. 638,334 franków Dochody w 1840. r. 24,446,821 franków. W 1842. r. było 16 zakładów naukowych 2. rzędu, 1 szkoła królewska w Nantes, 2 szkoły w Paimboeuf i Ancenis; wydatek na te szkoły 290,564 franków. Szkoły początkowe: 1 Szkoła wyższa komunalna, 472 szkół elementarnych, 39 klass adultów w 36 gminach, 5 sal ochron w 2 gminach z 1,120 dziećmi, wydatek na początkowe wykształcenie 127,691 franków. Podział administracyjny i sądowy w 1841. r. na 5 okręgów: Ancenis, Chateaubriand, Nantes, Paimboeuf, Savenay, 40 kantonów (45 sądów pokoju), 206 gmin. Departament składa dyecezyę biskupstwa Nantes; zostaje pod zwierzchnictwem sądu głównego i akademii w Rennes, i do okręgu wojskowego 12 dywizyi w Nantes. Utworzony został z prowincyi Bretanii.

LOIRET, rz. we Francyi, wpada do lew. brz. Ligiery, blisko Orleanu. Źródło o 4 w. ku płd. wsch. od Orleanu. Bieg około 100 w. przez Olivet i St. Mesmin. Spławna na 37 w. nigdy nie zamarza i służy za przystań podczas zimy dla statków Orleańskich. Loiret ma dwa źródła zwane (l'Abime i Bouillon) dostarczające dostateczną ilość wody. Rzeka Huz wpada do niéj, lecz przez kilka miesięcy część wód rz. Loiret spływa do koryta Huy i gubi się w otchłani zwanéj Gesurey do któréj zlewa się także Huy w téjże epoce. Ta otchłań, która zdaje się mieć podziemną komunikacyę z Ligierą, dostarcza z kolei wód rz. Loiret i Huy, przez inne miesiące.

LOIRET, deparament we Francyi, stolica Orléans. Leży między departamentami: Seine et Oise, Eure et Loire, Loir et Cher, Cher, Nièvre, Yonne i Seine et Marne, między 47° 35' i 48° 20' szer. płn. Rozległości 675,391 hekt. Ludność 318,482 m. Połd. strona rozciąga się w dolinie Ligiery, przerznięta tąż rzeką w całéj swéj szerokości i zroszona przez wpadające do niéj rzeki: Loiret, Cosson, Beuvron i inne. Od płn. położony w dolinie Sekwany i zroszony przez dwie rzeki do niéj zlewające się Loing i Essone, i inne do nich wpadające. Liczne jeziora w dolinie Loing w okręgu Montargu. Kraj płaski, mało wzniesiony, przerznięty kilkoma łańcuchami pagórków, z których najznakomitszy jest otaczający dolinę Loary od płn.; należy do pasma oddzielającego kotlinę la Manche od kotliny oceanu i wody płn. i wsch. Francyi od wód płn. i zach. Ziemia urodzajna i żyzna w ogólności na płn. Ligiery; uboga ku płd. téj rzeki (część Sologne) Kraj rolniczy i rękodzielniczy. Gospodarstwo postępowe, któréj główne płody są: zboża, wino, szafran, konopie i drzewo. Zbiór znaczny owoców na jabłecznik i inne. Wina czerwone w ogóle w dobrych gatunkach, najlepsze z Guigues, S. Jean de Bray, S. Jean le Blanc, St. Denis en Vol, la Chapelle, Saint-Ay, Mum, Beaugency i Sandillon. Wina białe wydają wyborne octy zwane Orleańskiemi. Chów bydła znaczny a mianowicie baranów, z których wiele rasy poprawnéj; dobra rasa bydła, drobiu w obfitości, pasieki liczne, wydające miód wyborny. W 1839. r. było koni 29,138, 2,169 mułów, 5,732 osłów, 109,280 rogacizny, 518,510 baranów, 29,456 wieprzy, 2,300 kóz. Eksploatacya minerałów ogranicza się na kamieniach, które przyniosły 864,740 franków, dochodu w 1839. r., jakoto: z kamieni probierczych, wapiennych, margla, fajansowéj i garncarskiéj gliny. Zakład wód mineralnych jest w Segray, lecz i inne są uczęszczane, a mianowicie w Beaugency. Przemysł rękodzielniczy w kwitnącym stanie niegdyś w Orleanie, dziś podupadły. Główniejsze przedmioty fabryczne są: sukna, kołdry i czapki wełniane, fajans, garnki, nici i tkaniny bawełniane, skóry, cukier z buraków, cukier rafinowany, octy, papiery. W 1839. r. była tylko 1 fryszerka żelaza w depart., wydająca 560 centnarów metr. stali, wartości 56,000 franków. Piły, kosy, sierpy, śrót, są jedynemi płodami przemysłu metalurgicznego. Słynne są ciasta migdałowe i pasztety z skowronków z Pithivers. Głównym przedmiotem handlu wywozowego są wina, zboże i mąka, drzewo, wełna, miód, wosk, szafran. Rozwój kommunikacyi w 1837. r. 20,671 w., z których przypada na dwie rzeki (Ligiera 130 w., Loiret 3,7 w.) 133,7 w., 4 kanały (kanał Briare 55,3 w., kanał z Digoin do Briare 17,4 w., kanał du Loing

18,3 w., kanał Orleański 73,3 w. 164,3 w.)., 9 dróg królewskiemi zwanych 432 w., 410 w. dróg depart., 12,102 dróg wiejskich 19,530 w. Dochód z gruntów 17,516,000 franków. Dochody publiczne w 1840. r. 13,720,606 franków. Wydatki depart. w 1832 r. 599,417. W 1842. r. było 12 zakładów naukowych 2. rzędu, z których 1 kolegium królewskie w Orléans, i 1 kolegium komunalne w Montargis, 1 instytut i 9 pensyj. Wydatek na te szkoły 309,048 franków. Szkoły początkowe: 1 szkoła normalna depart. w Orleanie, 2 wyższe komunalne, 511 elementarnych z 27,092 uczniami, 188 klass w 189 gminach i 2,590 uczni. 67 sal ochrony z 1618 dziećmi. Wydatek na te szkoły 172,868 franków. Podział administracyjny i sądowy w 1841. r. był na 4 okręgi: Gien, Montargis, Orléans, Pithiviers, 27 kantonów (31 sądów pokoju), 348 gmin. Depart. składa dyecezyą biskupstwa Orleanu, zostaje pod zwierzchnictwem (Cour-Royale) sądu królewskiego i akademii uniwersyteckiéj Orleańskiéj i 1 dyecezyi w Paryżu.

LOISACH, znaczna rz. uchodząca do Izary. Wybiega w tak zwanym Czarny Lacke w Tyrolu, płynie z płd. na płn. i uchodzi w Bawaryi pod Wolfrathshausen.

LOIZ, M. w Prusach, w okręgu Stralsundzkim, o 35 w. ku płd. od Stralsundu, na lew. brz. Penne; 2,638 m.

LOKA, sławne źródła mineralne w Szwecyi, położone w lanie Oerebo.

LOKEREN, M. w Belgii, w Wschodniéj Flandryi o 10 w. ku płn.-zach. od Termonde, na pr. brz. rz. Drume, połączonéj kanałem ze Skaldą. Dom sierot; towarzystwa: muzykalne, literackie; zbiór obrazów, znaczny handel (samego płótna w r. 1839. sprzedano 5,002 sztuk); 16,300 m.

LOKHVITZA, LOKWICA, M. w Ces. Rossyjskiém, w guber. Połtawskiéj, o 196 w. ku płn.-zach. od Połtawy, nad rz. téjże nazwy.

LOKET, ELBOGEN, 1) M. w Austryi, w Czechach, stoł. okręgu t. n., o 110 w. ku zach. od Pragi, na lew. brz. Eger, na stromój skale. Fabryki porcelany, ałunu; 2,200 m. 2) Okręg t. n., graniczy z Czechami i Saksonią, liczy 250,000 m. zamieszkałéj na 56½ milach kw.

LOKIPOUR, po ang. LUCKIPOOR, M. w Indostanie angielskim, w prezydent. Bengalskiéj, o 92 w. ku płd.-wsch. od Dacca, przy lew. brz. Megny i jéj ujściu.

LOKKEN, MELDAL, W. w Norwegii, o 42 w. ku płd. od Trondhjem. Kopalnie miedzi, odkryte w 1652. r. i otworzone w 1657. r.; dawniéj obfitsze, w 1808. r. wydobyto 753 cent. metr. miedzi.

LOM, LOUN, M. w Turcyi europejskiéj, w Bulgaryi, o 32 w. ku płd.-wsch. od Widdynu, na pr. brz. Dunaju; 3000 m.

LOMBARDO-VENETO, KRÓLESTWO LOMBARDZKO-WENECKIE, podział polityczny i administracyjny cesarstwa Austryackiego we Włoszech; stolice Medyolan i Wenecya. Leży między 44° 47' 10" i 46° 40' 25 szer. płn., a 6° 12" 0"i 11° 21' 5" dług wsch. Graniczy na płn. ze Szwajcaryą, Tyrolem i Illiryą, na wsch. z morzem Adryatyckiém, na płd. z państwem Kościelném, Modeną, Parmą i Gwastallą, na zach. z państwem Sardyńskiém. Rozległość 838,99 m. kw. niem., z których 684,02 roli uprawnéj. Ludność w 1841. r. 4,600,914 m. Terrytoryum królestwa położone w kotlinie Adryatyku, składa się z rozległéj równiny pochylonéj ku płd.-zach., odgraniczonéj od płn. przez pasmo Alp, których kilka dolin ważnych należy do królestwa Lombardzko-Weneckiego. Kształt tego kraju ma postać pół księżyca, którego rogi ograniczone są kwadratami, wyniesiony przy brzegu wklęsłym, zniża się przy brzegu wypukłym. Granice jego wyznaczone są przez jezioro (Maggiore i Tessin od zach., a przez bieg rz. Po, od zlewu jéj z Tessiną aż do ujścia ramienia téj rzeki, zwanéj Po-di-Goro, od płd. wyjąwszy przy części granic od Gwastalle, Modeny, gdzie oba brzegi Po należą do królestwa Lombardzko-Weneckiego. Gałęzie Alp, rozciągające się w Lombardzko-Weneckiém, są Alpy Retyckie, Noryckie, i Cernickie. Punkta najwyższe tych gór są: góra Zebra na wsch. Bormio 2,041 sążni, della Disgrazia na zach. Chiesa 1,937 sążni, Pizzo-Scaleno 1755 sążni, w guber. Medyolańskiéj, i Palumbino 1367 sążni, w guber. Weneckiéj. Oprócz Alp, w guber. Weneckiéj są dwa pokłady górzyste niewielkiéj rozciągłości i prawie odosobnione na płaszczyznie. Góry Euganei i Berici. Z pomiędzy pięknych dolin utworzonych przez Alpy w Lombardzko-Weneckiém najgodniejsze uwagi są Waltelina i Val-Camonica. Inne są to równiny niskie, które stają się błotnistemi w pobliskości koryta Po, i kończą się lagunami ku Adryatykowi. Rzek jest do 29, z których główniejsze są: Po i do niéj wpadające Tessina, Adda, Oglio, Mincio, Sechia, Adyga, Bacchiglione, Brenta, Piave, Livenza, Tagliamento, wpadające do morza Adryatyckiego. Wszystkie piękne jeziora Włoch, jakoto: Garda, Maggiore, Como, Lecco, Lugano, Isco, leżą w całkowitości albo w części w królestwie Lombardzko-

Weneckiém. Ziemia prawie nadzwyczaj żyzna, składa się na płaszczyznach z pokładu ziemi tłustéj napływowéj i obfituje w pokłady morskie. Rzeka Po, któréj przybór wód bywa znaczny, unosi tę ziemię któréj pokłady wyniosły jéj koryto tak, że się równoważą z dachami Ferrary. Alpy składają się ze skał granitowych, pokrytych pokładami późniejszemi od téj formacyi; w sąsiedztwie Adryatyku przeważa pokład wapienny. Grupy Euganei i Berici, są w zupełności utworzone z szczątków wulkanicznych. Główne bogactwo mineralne królestwa stanowią: miedź, żelazo, arszenik, ołów, marmur, alabaster, glina, węgle i rozmaite drogie kamienie. Jest wiele źródeł mineralnych, pomiędzy któremi: Albano, Recoaro, Rovere, Piano (w gub. Weneckiéj), Massino, Bormio, Trescorio (w gub. Medyolańskiéj). Temperatura w ogóle łagodna, oprócz w stronach górzystych, gdzie jednakże nie masz śniegów wiecznych. Temperatura średnia w Medyolanie $+10^0,30$ R., a $+10^0,88$ w Wenecyi. Czasem termometr zniża się do -10^0, i laguny weneckie zamarzają. Deszcze częste i obfite w jesieni i w zimie. Klimat zdrowy, oprócz w pobliżu pól ryżowych, bagien i lagun: uprawa ziemi staranna, lecz z powodu żyzności nadzwyczajnéj, w niektórych miejscach zboża rosną dziko. Podział ziemi według płodów: uprawnéj ziemi 1,508,810 joch, winnic 1,766,280 joch, łąk i ogrodów 989,010 joch, ziemi nieuprawnéj 908,450 joch, lasów 1,138,410 joch. Spis głównych płodów roli z 1837. r.: pszenicy 5,497,800 metzen, żyta i maisu 9,965,000 metzen, jęczmienia 114,400 metzen, owsa 655,000 metzen, ryżu 700,000 metzen, lnu, tabaki, oliwy, morwów, kasztanów, wina 2,500,000 eimerów, pomarańcz, cytryn, migdałów obfitość. Lasy, których główne drzewa są: brzozy, modrzewy, wiązy, jodły, dęby, leżą w okolicach Alp. Chów bydła mało znaczny; w 1837. r. było 323,738 wołów, 453,949 krów, 115,110 koni, 583,998 baranów i 275,000 świń. Pszczół i jedwabników mnóstwo. Zbierają do 3,300,000 kilogr. jedwabiu rocznie. Rzeki i morze obfitują w ryby. Przemysł lubo rozwinięty, dalekim jest od tego stopnia rozwoju, na jakim był dawniéj. Główne płody mineralne są: miedź 3,434 centnarów, 14,447 centnarów żelaza, 361 ołowiu. Inne główne płody: jedwabie, sery, sukno, tkaniny wełniane, bawełniane, nici i płótna, papier, kapelusze, narzędzia żelazne i miedziane, garnki. Handel znaczny; wywozowe płody: zboża, ryż, mais, oliwa, sery, masło, miód, jedwab surowy, drzewo, marmur; przywozowe: bawełna, towary kolonialne, nożownicze, porcelana i t. d. Główne miejsca handlu: Wenecya, Medyolan, Brescia, Bergamo, Padwa i Werona. Liczne komunikacye ułatwiają wewnętrzny handel; w 1838. r. liczono 32,000 w. dróg, 29 rzek spławnych. Mieszkańcy są katolicy i należą do plemienia włoskiego. Niemców jest do 70,000 i 6,000 żydów. Jest 39 miast (città), 195 miasteczek i 5,799 wiosek i osad, z których 2 miasta po 100,000 przeszło ludności, Medyolan i Wenecya, 10 po 20.000, Werona, Padwa, Brescia, Bergamo, Wicenza, Mantua, Cremona, Pavia, Chioggia, Udine; 4 po 10,000, Trevizo, Como, Lodi, Bassano. Królestwo Lombardzko-Weneckie przyłączone do Austryi aktem kongresu Wiedeńskiego, uorganizowane zostało ustawą z 24. kwietnia 1815. r. Składa się z dwóch gubernij (Governo), a te dzielą się na 17 prowincyj (delegazione, czyli prowincye) z 220 obwodów (Distretto) i z 3,047 gmin (Comune). Korona jest dziedziczną dla obojga płci w domu Austryackim. Cesarz mianuje Namiestnika, który rezyduje w Medyolanie pod którym zostają dwaj gubernatorowie. W każdéj prowincyi jest komissarz albo delegat, w każdym obwodzie kanclerz taksy (Cancellieri del censo), a w każdéj gminie podesta i rada municypalna. Organizacya sądowa i kodeks, są te same co i w innych krajach, należących do państwa Austryackiego. Sąd najwyższy królestwa, jest senat w Weronie, pod którym zostają dwa sądy appelacyjne, w Medyolanie i w Wenecyi, a pod temi trybunały cywilne i kryminalne, w Medyolanie i Wenecyi, handlowe i morskie i 15 trybunałów prowincyonalnych pierwszéj instancyi; oprócz tych jest 145 sądów pokoju (Pretorio). Zakłady naukowe: uniwersytety w Pawii i w Padwie, 13 kollegiów (Liceo), 45 gimnazyów, 9 konwiktów, 130 szkół wyższych, 4,643 szkół początkowych, 150 domów naukowych. Pomiędzy zakładami naukowemi i artystycznemi licza 24 bibliotek publicznych. Instytut cesarsko-królewski medyolański, którego sekcye są w Wenecyi, Padwie i Weronie, jest głównym z licznych towarzystw uczonych. Królestwo dzieli się na dwa arcybiskupstwa, medyolańskie i weneckie, i 18 biskupstw. W 1837. r. było 4,014 parafij, klasztorów męzkich 37, zakonników 768 i 34 żeńskich, 1,106 zakonnic. Był także patryarcha Ormiański na wyspie San-Lazaro, pod Wenecyą. Zakłady dobroczynne: 111 szpitali cywilnych, 24 położniczych, 16 podrzutków, 26 obłąkanych, 52 ochron, 18 domów roboczych, 1,179 biur dobroczynności, 34 lombardów, 63 domów sierot. To królestwo utworzone zostało

z części królestwa włoskiego przez Napoleona ustanowionego, na kongresie wiedeńskim, który zarazem przyznał Austryi prawo utrzymywania załogi w miastach Ferrarze i Comachio. Delegacye albo prowincye w gubernii Medyolańskiéj są: Medyolańska, Pawii, Lodi i Crema, Cremona, Mantuy, Brescii, Bergamu, Sonrio, Como; w gubernii Weneckiéj: Wenecka, Rowigo, Padwy, Werony, Wicenzy, Trevizy, Belluno, Trivul albo Udine.

LOMBEZ, M. we Francyi, stoł. obwodu t. n., w depart. Gers. Położone na lew. brz. Save, o 33 w. ku płd. wsch. od Auch. Prowadzi handel zbożem, bydłem i wełną i liczy 1,674 m.

LOMBLEM, wyspa w Malezyi holenderskiéj, w gruppie wysp Sondy.

LOMBOK, wyspa w Malezyi, zaliczona do Archipelagu Sunda, pomiędzy wyspami Sumbawa i Bali, od któréj oddzieloną jest ciaśniną Lombok. Rozległa 6200 w. kw. Górzysta, w około skałami otoczona, w pośrodku których wznosi się wulkan na 2,700 metrów wysoki. Mieszkańcy oddani rolnictwu. Grunt urodzajny, w części okryty lasami. Ważna uprawa ryżu i innych pożywnych roślin. Główniejsze miasta Lombok i Mataran. Mieszkańcy wyznają mahometanizm, są rządzeni przez radżę, hołdującego Holandyi.

LOMELLINA, prowincya administracyjna w królestwie Sardyńskiém, stolica Mortara. Rozległa 383 mil kw. włoskich, z których 100,000 hektarów uprawnéj ziemi, 12,600 lasów, a 18,709 ziemi niesposobnéj do uprawy. Ludność 112,000 m. Grunt płaski i żyzny. Płody roli i chowu bydła przybliżone: zboża 500,000 hektol., jarzyn w obfitości, wina dostatecznie, kasztanów 62,900 hektol. Wołów 10,510, krów 13,200, koni 2,470, osłów 1,500, kóz 40, baranów 1,910, wieprzy 16,150 (w 1839. r.). Dzieli się na 14 mandamento, a w tych 70 comune.

LOMMATZSCH, M. w Saksonii, o 10 w. ku płn.-zach. od Meissen, nad rz. Jahna, w okolicy żyznéj; fabryki płótna, garncarnie i garbarnie; 2,675 m.

LOMMEL, M. w Belgii, w Limburgu, o 28 w. ku płn.-zach. od Hasselt; 2,600 m.

LOMNITZ, ŁOMNICE, Mm. w Austryi, w Czechach, o 11 w. ku płn. od Neu-Bidschow, nad Popełką; 2,494 m. Kościół do którego odbywają pielgrzymki.

LOMOND, LOCH-L..., 1) jezioro w zach. Szkocyi, na płn.-zach. ujściu rz. Klydy. Rozległości ma 11,250 hektarów; największéj głębokości 240 metrów. 2) Ben-L..., góra w Szkocyi, o 43 w. ku płn.-zach. od Glasgowa, pomiędzy jeziorami Lomond i Katrine. Wysoka na 1,065 metrów.

LONATO, M. w Lombardyi, o 20 w. ku płd.-wsch. od Brescia, w pobliżu jezioro Garda; 500 m. Warowne.

LONAUARA, M. w Indostanie, stol. państwa małego hołdującego Anglii w Gudżerata, o 101 w. ku płn.-wsch. od Ahmedabad.

LONDA, Mm. w Toskanii, o 14 w. ku płn.-wsch. od Florencyi; 385 m.

LONDE, LA-L..., W. we Francyi, w depar. Niższéj Sekwany, o 20 w. ku płd.-wsch. od Rouen; 1,663 m. Handel drzewem.

LONDERZEEL, Mm. w Belgii, prow. płd. Brabant, na płd.-zach. Brukselli; 4,280 m..

LONDON, LONDYN, 1) M. w Europie zach., stol. Wielkiéj Brytanii i Irlandyi i hrb. Midlessex, w hrb. Midlessex i Surrey, o 374 w. ku płn.-zach. od Paryża, nad rz. Tamizą, o 75 w. od jéj ujścia; pod szer. płn. (St. Paul) 51° 30' 48", dług. wsch. 2° 26' 33". Największe i najludniejsze miasto w Europie. Rozległość jego wynosi 10000 akrów. Od Blackwall do Chelsea, przechodząc miasto od zach. ku wsch., można przebyć pomiędzy dwoma rzędami domów przestrzeń 11 w., a od płd. ku płn. od Walworth do Holloway 7 w. Ludność przeszło 2,000,000. Rezydencya monarchy i posłów zagranicznych. Posiedzenia parlamentu i rządu. Stolica biskupstwa, pierwszego w królestwie po arcybiskupstwach, i którego dyecezya obejmuje hrb. Midlessex i wiele parafij w hrb. Surrey, Essex i Kent. Kościoły: 189 anglikańskich, 18 dyssydenckich, 14 katolickich, 9 prezbyteryańskich i 7 synagog. Sądy: kanclerski (Court of Chancery), ławy królewskiéj (Kings Bench C.), izby centralnéj kryminalnéj Londyńskiéj. Sądy bankrutów, dłużników niewypłacalnych, marszałków pałacowych, duchownych, admiralicyi. Trybunał cywilny (Lord-Mayors Court). Sądy pokoju (C. of Requets), 10 więzień. Newgate dla 1,000 więźni, naprzeciw którego odbywają się egzekucye; Bridwell, dom poprawy; Giltpart Street, dom poprawy hrb. Midlessex dla 1,200 więźni; Westminster-Bridwell dla 600 więźni. Penitentiary dla skazanych na karę śmierci i których ułaskawiono. Więzienie Surrey, Borough-Comptor i dom poprawy Brixton. Oprócz tych więzień jest więzienie stanu w wieży Londyńskiéj (Tower) i 4 więzienia za długi. Przed 1836. r. Londyn nie miał uniwersytetu, lecz odtąd ustanowiono radę specyalną niezależną od innych uniwersytetów dla ułatwienia wolności nauczania. Ta rada lubo nosi tytuł uniwersytetu, lubo się różni od podobnych zakładów, gdyż członkowie jéj nie wykładają kursów, składa się z 35

członków, z których 1 kanclerz i 1 wice-kanclerz. Egzaminatorowie, w liczbie 22, konferują stopnie fakultetów nauk, sztuk pięknych (arts), prawa, medycyny, kandydatom wszelkich wyznań, z jakichkolwiek szkół i t. d. Główne zakłady naukowe są: kolegium uniwersyteckie (University), kolegium królewskie (Kinngs College), w obudwóch wykładają nauki jak w uniwersytetach. Kolegia albo szkoły łacińskie Ś. Pawła, Christs-Hopital, Marchants-Taylor, Westminster, Charterhouse, City-of-London. W Londynie jest wiele zakładów naukowych założonych za pośrednictwem składek, z laboratoryami, muzeami i bibliotekami. Najgłówniejsze są: Royal-Institution, British Instit., London Instit., Russel Instit. Szkoły praktyczne prawa, zwana Inns of Court właściwie są tylko hotelami, w których zwyczaj obowiązuje uczniów ażeby mieszkali i jedli przez czas niejaki dopóki nie uzyskają stopnia prawniczego. Liczne są towarzystwa naukowe i literackie, pomiędzy któremi najsławniejsze: królewskie (Royal Society) dla nauk, Royal Academy dla malarstwa, College of Physyciens (akademia medyczna), College of Surgeons (Chirurgii), Royal-Asiatic Society, Royal-geografical Soc., Zoological Society, Linnean Society i t. d. Z tych 15 mają ustawy zatwierdzone przez rząd. Muzeum Brytańskie, jedyne bezpłatne obejmuje zarazem bibliotekę, muzeum malarskie, rzeźby, historyi naturalnéj. Zawiera blisko 300,000 tomów i 27,000 rękopismów. W Londynie jest 15 teatrów, z których główniejsze: opery włoskiéj, Drury-Lane i Covent-Garden. Z 70 zakładów dobroczynnych, liczą 27 szpitali właściwych, 25 domów przytułku, 9 szpitali specyalnych, 11 położniczych i 18 ochron. Bank angielski i 80 innych. Bursa (Royal-Exchange). Komora. Mennica. Konsulaty generalne: Danii, Hiszpanii, Stanów Zjednoczonych, Francyi, Frankfurtu, Grecyi, Neapolu, Rossyi, Sardynii, Saksonii, Szwecyi, Szwajcaryi. Londyn jest bardzo ważném miastem rękodzielniczém. Fabryki jedwabne zajmują 10,500 warsztatów. Ogromne browary, z których najznakomitszy wyrabia rocznie 260,000 beczek. Mydlarnie, które wyrobiły 38,886,088 funtów mydła. Znakomite warsztaty maszyn. Sławne fabryki noży, zegarów, i zegarków, jubilerskie, szkieł optycznych, fabryki pojazdów, fortepianów, narzędzi chirurgicznych, igieł, wędek, wyrobów chemicznych, rękawiczek, fajansu, wyrobów z kości słoniowéj, kobierców, gisernie, dystylarnie, rafinerye cukru, huty szklanne, tartaki, warsztaty okrętowe. W r. 1840. było 5,300 szynków, 3,240 krawców, 3,140 prawników, 2,500 piekarzy i handlarzy zboża, 2,950 szewców, 1,950 lekarzy i aptekarzy, 1,330 nauczycieli, 1,430 kupców, 1,560 cieśli, 1,100 tapicerów, 1,750 malarzy pokojowych, 1,220 sukienników i czapników, 1,350 kapeluszników, 1,050 kupców win hurtowych, 1,620 rzeźników, 1,520 kupców korzennych, 1050 sprzedających ser, 1,080 sprzedających tytuń, 670 papier, 760 księgarzy, 520 drukarni i giserni liter. Tegoż roku wychodziło pism peryodycznych 403, z których 13 codzienych o 8. godz. z rana i 5 w wieczór, 4 trzy razy na tydzień, 5 dwa razy na tydzień, 58 tygodniowo i 323 magazynów i przeglądów wychodzących w różnych epokach. Londyn jest pierwszém miejscem handlu świata i stolicą Kompanii Wschodnio-Indyjskiéj, Rufnau Company, l'Eastland Company, Levant Company, African Comp., Hudson bay Comp. Oceniają na 2 miliardy franków wartość towarów ładowanych i wyładowywanych w jego porcie. Port Londyński przystępny dla statków największego ładunku, utworzony jest przez Tamizę i rozciąga się o 11 w. po za mostem Londyńskim. Ponieważ ten port okazał się zbyt ciasnym dla mnóstwa okrętów tam zawijających, przeto wykopano wiele doków przy brzegach rzeki. Te doki są: Wschodnio-Indyjski, Londyński, Indyi Zachodnich, Ś. Katarzyny. W komorze Londyńskiéj pracuje 1,350 urzędników i oficyalistów. Dochód z cła 1840. r. wynosił 277,201,325. fr. Komunikacye bezpośrednio przez paropływy albo statki żaglowe z główniejszemi portami świata. Komunikacya z morzem Irlandzkiém przez kanał Regenta. W Londynie schodzi się 7 dróg żelaznych. Zwykle dzielą Londyn na trzy części: City, West-End i Borough; dwie pierwsze położone na l. brz. Tamizy i oddzielone bramą Temple-Bar tworzą dzielnice (City) Londynu i Westminsteru; trzecia zaś na pr. brz. téjże rz. tworzy miasteczko Southwark. Ten podział jest tylko nominalny, gdyż każda część służby administracyjnéj ma wyłączny podział. Pod względem politycznym miasto dzieliło się w 1840. r. na 7 miasteczek parlamentowych, z 83,062 wyborcami obierającemi 16 deputowanych, jako to: Finsburg 2 deputowanych, Lambeth 2 deputowanych, London 4 deputowanych, Mary-La-bone 2 deputowanych, Southwark 2 deputowanych, Westminster 2 deputowanych. City Londynu dzieli się na 26 wards albo cyrkuły, i jest administrowane przez Lorda-Mayora, 2 szeryfów, 28 aldermanów, 206 radców, 1 rekondera, 1 szambelana, 2 majstrów mostowych i innych urzędników

municypalnych. Lord-mayor bywa corocznie wybierany przez aldermanów 29. września, a 9. października w dniu zwanym Lord-mayor-day (dniu Lorda majora) udają się w uroczystym orszaku z Guildhal do izby (Echequer Cour), gdzie składa przysięgę. Zajmuje pierwsze miejsce w mieście po Monorne, i jeżeli ten umrze, zastępuje go w tajnéj radzie i podpisuje przed innemi. Atrybucye jego są zarazem też same, co lorda namiestnika hrabstwa; jest oprócz tego stróżem Tamizy między Staine i Gravesend. Aldermanowie i szambelan są dożywotnio obierani przez mieszczan (Livery); Reborder także dożywotnio wybierany przez lorda-mayora i aldermanów; szeryfowie i radcy, co rocznie przez mieszczan. Każdy alderman zawiadamia wardem, który go mianował. Mieszczanie należą do 81 cechów. Przyjęcie do cechu otrzymuje się w spadku przez terminowanie albo kupno; 12 głównych cechów (zwanych Great-company), pomiędzy któremi wybierają lorda-mayora, są kupcy galanteryjni, korzenni, sukiennicy, rybacy, jubilerzy, kuśnierze, krawcy, szklarze (Haberdaskers) i inni. Wszystkie te cechy mają swoje ustawy i sami się rządzą. Westminster nie zależy od administracyi municypalnéj Londynu. Głową jego jest High-Steward, zwykle szlachcic, mianowany dożywotnio przez dziekana opactwa, wraz z radą 16 obywateli, pełniących obowiązki aldermanów. Southwark należy tylko w części do administracyi lorda-mayora. W Londynie jest 50 targów, na które dostarczono w r. 1838.: 1,403,400 baranów, 83,362 wołów i 75 milionów jajek, sprowadzonych z Francyi. Miasto konsumuje pszenicy 1,200,000 kwarterów rocznie. Policya wyłącznie należy do władzy cywilnéj, i siła zbrojna wzywaną bywa tylko w koniecznéj potrzebie. Tworzy ona 7 kompanij pod nadintendentem City; ma oddzielny korpus policyjny z 500 ludzi złożony. Według raportów policyjnych było 17 do 18,000 ludzi szkodliwych, z których 6,371 nierządnic, 4,430 oszustów (Pick-Pockets) i 2,295 włóczęgów. Garnizon Londynu składa się z kilku pułków gwardyi królewskiéj, stojących w koszarach Wieży i w pobliskości pałacu monarchy, lecz nie pełni żadnéj służby w mieście. Londyn kilka razy był spustoszony od ognia, a mianowicie w 1666. r., który wybuchł w pobliskości miejsca, gdzie wzniesiony został pomnik przypominalny. Główne osobliwości Londynu są: katedra ś. Pawła, budowana od 1675. do 1710. r., kościół dawnego opactwa Westminsterskiego, niegdyś najbogatsze opactwo królestwa, z grobowcami królów i mężów sławnych, kościoły St. Bartholomew, the-Great-Temple, wzniesiony przez Templaryuszów, St. Saviours, St. Etienne de Walbrok, arcy dzieło ks. Wrena. Pałac wybudowany przez Henryka VIII. Whithehall, Buckingham albo nowy pałac królewski, Kensington, piękne pałace Northumberland-House, Bourlington-House, Somerset-House, Uxbridge-House, Cleveland-House, Devonshire-House, Guildhal (ratusz), nowa bursa (Royal-Exchange) i wieża londyńska, niegdyś cytadela; hotel kompanii indyjskiéj, bank, poczta. Londyn ma tylko kolumnę na pamiątkę pożaru, zwaną monumentem, i drugą wzniesioną na cześć księcia Yorku. Ale są w nim pożyteczne budowle, pomiędzy któremi 6 mostów na Tamizie, doki, magazyny, rynki, i kanały. Ulice wszystkie są oświetlone gazem, i mają szerokie chodniki wykładane flizami. Jednym z najdzielniejszych środków utrzymania zdrowia w mieście, jest obfitość wody, która jest sprowadzoną do domów przez podziemne rury. Przechadzki publiczne są wszystkie na zachód miasta, główniejsze: Hyde-Park, Green-Park, St. James-Park, Kensington, Garden i Regents. Londyn był już znakomitém miastem za czasów Nerona, i był zawsze stolicą Anglii. Zburzony przez Duńczyków, poddał się poźniéj Wilhelmowi Zdobywcy, który mu nadał ustawę. W ogóle mało ucierpiał przez wojny, lecz pożary i epidemie wydarzały się częściéj, jak w innych stolicach Europy, oprócz Konstantynopola.

LONDON, 1) M. w Ameryce angielskiéj, w Wyższéj Kanadzie, nad rz. Thames, pomiędzy jeziorami Erie, Ontario i Huron; 3,000 m. 2) New-London, M. w Stanach Zjednoczonych, w Conecticut, o 61 w. ku wsch. New-Haven, na pr. brz. i blisko ujścia rz. Thames; 5,519 m. Port i handel najznakomitszy w państwie. Wyprawy na połów wielorybów i stokfiszu.

LONDONDERY, M. w Irlandyi, stoł. hrab. t. n., w którém składa także hrabstwo niezawisłe (City), o 240 w. ku płn.-zach. od Dublina, nad Foyle, o 7 w. od jéj ujścia; 14,030 m. Niegdyś warowne i dotąd murem obwiedzione. Stolica gubernatora i biskupstwa ustanowionego 1158. r. Szpital obłąkanych. Szkoła klassyczna (Foyle-College). Biblioteka publiczna. Konsulat Stanów Zjednoczonych. Przemysł mało znaczny. Wywóz płodów rolniczych, płótna, nici, skór, masła. W 1840. r. ogólna wartość wywiezionych towarów oznaczoną została na 1,400,000 funtów szterlingów. Towary wprowadzane są: żelazo, herbata, cukier, drzewo, wino, węgle, szkło, wyroby garncarskie. London-

dery jest jednym z główniejszych portów, z którego odpływają okręty z wychodźcami do osad, oprócz tego jest przystępny dla wielkich statków. Londondery założone zostało przez M. Londyn, do którego należało, na gruncie skonfiskowanym hrabiom Tyrone za panowania Jakóba I. Wytrzymało oblężenie (1668-1689) przeciw Irlandczyków. Niegdyś główny punkt protestantów w Irlandyi.

LONDONDERY, hrabstwo w Irlandyi, nad oceanem Atlantyckim, stolica Londondery. Rozległość 518,270 akrów, z których 136,038 gór i bagnisk, a 9,565 wód. Ludność 222,012. Grunt górzysty, lecz zawierający wiele płaszczyzn żyznych. Rolnictwo postępowe; ważne fabryki płótna. Dzieli się na 6 baronij i 43 parafij; zawiera 10 miasteczek, wysyła 2 deputowanych.

LONGARES, Mm. w Hiszpanii (w Arragonii), o 33 w. ku płd.-zach. od Saragossy; 1,200 m.

LONGARONE, Mm. w Lombardzko-Weneckiém, o 16 w. ku płn.-wsch. od Belluno, nad rz. Piave.

LONGFORD, 1) hrabstwo w Irlandyi, prowincyi Leinster, nad rz. Shannon, między Westmeath, Cavan, Leitrim i Roscoman. Rozległe 263,645 akrów; liczy 112,558 m. Grunt w ogóle równy, od strony hrabstwa Leitrim, nieco górzysty, skropionym jest rz. Shannon przyjmującą do siebie pomniejsze: Inny, Camlin, oraz jeziora Gawnagh i Cranny. Rolnictwo jest głównem zajęciem mieszkańców. 2) M. stoł. powyższego hrb., nad rz. Camlin, o 48 w. ku zach. od Dublina; 4,175 m.

LONG-ISLAND, 1) oddzielna część Archipelagu Hebrydzkiego na zach. wybrzeżach Szkocyi; złożona ze znaczniejszych wysp: Lewis, North-Uist, Benbecula, South-Uist. 2) Wyspa w zatoce Fundy, na zach. wybrzeżu Nowéj Szkocyi. 3) Wielka wyspa w Stanach Zjednoczonych, w państwie Nowego Yorku, na oceanie Atlantyckim, oddzielona od stałego lądu ciaśniną t. n., zawiera hrb. King, Queen i Suffolk. Leży pod 41° 4' 30" płn. szer., a 74° 12' 5" wsch. dłg. Ma dłg. 200 w.; średniéj szerokości 25 w. Ludności 110,406 m. Grunt piaszczysty, lecz urodzajny i dobrze zlany wodami. Zbiór zboża, nadewszystko maisu.

LONGOBARDI, Mm. w Neapolitańskiém, w Kalabryi, o 17 w. ku płd. od Paola, nad morzem Śródziemném; 3000 m.

LONGOBUCO, Mm. w Neapolitańskiém, w środkowéj Kalabryi, o 17 w. ku płn. od Rossano, w dolinie; 5,000 m. Kopalnie ołowiu, chów koni.

LONG-POINT, półwysep w Wyższéj Kanadzie, na płn. jeziora Erie.

LONGO-SARDO, Mm. w Sardynii, o 70 w. ku płn.-wsch. od Sassari, przy zach. wejściu do odnogi Bonifacio. Mały port.

LONGTOWN, Mm. w Anglii, w hrb. Cumberland, o 11 w. ku płn. od Carlisle, nad Esk, przy jéj ujściu do Liddel; 1812 m. Ważne targi, na masło, słoninę i t. p.

LONGUE, M. we Francyi, w depar. Maine-et-Loire, o 19 w. ku płd. od Bauge, nad Latan i jéj spływem z Authion; 4,287 m. Miewa znaczne jarmarki na bydło; połów znakomity pijawek; fabryki płótna i sabotów. Olejarnie. Handel konopiami, owocami i zbożem.

LONGWILLY, W. w Belgii, prowincyi Luxemburg, o 32 w. ku płn.-wsch. od Neufchateau; 573 m.

LONGWOOD, równina w części wsch. wyspy Ś. Heleny. Tu miał Napoleon wystawiony na prędce pałacyk, w czasie swojéj niewoli, w którym umarł.

LONGWY, M. obronne we Francyi, w depar. Mozelli, na pr. brz. Chiers; 4,197 m. Komora celna, gisernie miedzi. Złotnictwo i jubilerstwo; przędzalnie i wyroby bawełniane, konopne i lniane; szmuklerstwo. Handel wsławioną słoniną, szynkami i kiełbasami. Podzielone na wyższe i niższe miasta. Ufortyfikowane przez Vaubana. Ustąpione Francyi w 1678. r. traktatem w Nimedze.

LONIGO, M. w królestwie Lombardzko-Weneckiém, o 20 w. ku płn.-zach. od Wicenzy; 6 810 m.

LONINGEN, LÖNINGEN, Mm. w Oldenburgskiém, o 22 w. ku płn.-zach. od Kloppenburga, nad Hazą; 1,257 m.

LONNERSTADT, Mm. w Bawaryi, pow. Höchstadt, nad Ebrach; 827 m.

LONS-LE-SAUNIER, M. we Francyi, stolica depar. Jura, o 361 w. ku płn.-wsch. od Paryża, przy źródle rz. Solvan. Leży pod 46° 40' 88" szer. płn., a 3° 13' 11" dłg. wsch.; 8,565 m. Trybunał handlowy. Główne 13. okręgu leśnego. Szkoła komunalna. Kursa fizyki i chemii, arytmetyki i geometryi, mechaniki, mineralogii i botaniki, rolnictwa, anatomii, rysunku, rzeźby i budownicta, prawa handlowego. Biblioteka publiczna. Muzeum departamentowe. Gabinet fizyczny. Towarzystwa rolnicze, naukowe, sztuk; 2 dzienniki i 2 drukarnie. Dochodów 71,782 fr. Wydatki 73,781, a dług 29000 fr. Fabryki pończoch i czapek. Garbarnie i farbiarnie. Na górze fabryki serów. Wielki handel zbożem, żelazem, blachą, gwoździmi, drutem, drze-

wem budulcowém. Miasto starożytne, dobrze zabudowane. Kościoły: Dominikanów i Ś. Dezyderego. Żupy solne, 20 metrów głębokie a 5 średnicy, zawsze pełne lubo bezprzestannie wybierane. Tym to żupom miasto jest winno swe założenie i nazwę w IV. wieku. Zdobyte w 1395. r. na Burgundczykach przez Francuzów, odzyskane przez Maxymiliana w 1550. r., nadaremnie oblegane w 1592., a nakoniec wzięte szturmem w 1637. r. przez wojska Francuzkie.

LOO, Mm. w Belgii w zach. Flandryi, o 9 w. ku płn.-wsch. od Furnes, nad kanałem t. n.; 1660 m. Garbarnie. Handel bydłem.

LOOCHRISTY, Mm. w Belgii, w wsch. Flandryi, o 10 w. ku wsch.-płn. od Gandawy; 3480 m. Handel bydłem; fabryki płótna.

LOOE, EAST ET WEST LOOE, 2 Mm. w Anglii, w hrb. Kornwall, o 19 w. ku płn.-wsch. od Bodmin, przy ujściu i po obu brzegach rz. Looe, na przeciw siebie połączone mostem; 1,458 m. Połów sardynek. Wywóz cyny.

LOON-OP-ZAND, Mm. w Niderlandach, w prowincyi Groningen, o 27 w. ku płd.-wsch. od Bois le Duc; 4,000 m.

LOOSDORF, Mm. w Austryi (Niższéj Austryi), o 17 w. ku płn.-zach. St. Pölten, przy Bielach; 772 m. Papiernia.

LOOZ, LOON, BORGLOON, BORCHLOEN, M. w Belgii, w prow. Limburg, o 12 w. ku płd. od Hasselt, nad Herk; 1,453 m.

LOPERA, Mm. w Hiszpanii (w Andaluzyi), w prow. i o 40 w. ku płn.-zach. od Jaen, blisko rz. Gwadalkwiwir; 2000 m.

LOPEZ, CABO LOPEZ GONSALVEZ, przylądek na granicy, między Wyższą a Niższą Gwineą, pod 0° 36' płd. szer., a 6° 14' 24" wsch. dług.

LORA-DEL-RIO, Mm. w Hiszpanii (w Andaluzyi), o 45 w. ku płn.-wsch. od Sewilli, na pr. brz. Gwadalkwiwir; 5,000 m. Zbiór jedwabiu.

LORCA, M. w Hiszpanii, w Murcyi, o 61 w. ku płd.-zach od Murcyi, na pr. brz. Sangonera, u podnóża góry Sierra del Cano. Zdobne wielu kościołami, posiada fabryki znaczne wyrobów wełnianych, saletry, mydła; 40366 m. 30. kwietnia 1862. r. zepsucie się rezerwoaru, służącego do irrygacyi gruntów, zniszczyło miasto i jego okolice, zburzyło 600 domów, 6,000 mieszkańców zginęło, i 24,000 sztuk bydła; wynikłą ztąd stratę ceniono na 25,000,000 fr.

LORCH, 1) M. w Nassauskiém, przy ujściu rz. Wisper do Renu, o 3 w. ku płn.-zach. od Rudesheim; 1850 m. 2) Mm. w Wirtembergskiém, w obwodzie Jaxt, nad Rems; 1.832 m. Dawne opactwo Benedyktynów, założone przez Hohenstaufów, w 1102. r., kościół tutejszy zawiera groby wielu członków téj sławnéj rodziny.

LORENZEN, St.-L..., 1) M. w Tyrolu, w cyr. Pusterthal; 2,700 m. 2) L.-in-der-Wüste, Mm. w pań. Austryackiém, w Styryi, o 24 w. ku zach. od Marburga, na pr. brz. Drawy.

LORENZO, SAN-L..., Mm. w pań. Kościelném, w delegacyi Urbino i Pesaro, o 33 w. ku płn.-wsch. od Urbino; 1,050 m. 2) Mm. w Hiszpanii, na wyspach Balearskich, o 52 w. ku wsch. od wyspy Palma, na wyspie Majorka; 1,600 m. 3) Przylądek na pobrzeżu Ecuador, na płn.-zach. przylądka Passago. 4) San-Lorenzo-Marquez, zakład kolonizacyi na pobrzeżu Mazambiku, w pobliżu zatoki Laxa. Wielokrotne usiłowania ukolonizowania tych miejsc, spełzły na niczém.

LOREO, Mm. w Lombardzko-Weneckiém, o 24 w. ku płn.-zach. od Wenecyi, nad kanałem łączących Adygę z Po-di-Levante; 2,500 m.

LORETTO, LORETO, M. w państwie Kościelném, o 20 w. ku płn.-wsch. od Macerata, a 2 w. od mr. Adryatyckiego; 1770 m.; otoczone rowami i murami. Siedlisko biskupa; zdobne jest pałacem, katedrą, któréj relikwie w Casa-Santa wielu pobożnych pielgrzymów sprowadzają. Głównem utrzymaniem i zajęciem mieszkańców jest sprzedaż poświęcanych różańców.

LORETO, Mm. w Neapolitańskiém, w Abrucach Niższych, o 7 w. ku płn.-wsch. od Civita-di-Penne; 4,000 m.

LORETO-CONCHO, zatoka na wybrzeżach Meksykańskich, dawnéj Kalifornii; w pobliżu twierdza i missya t. n., najdawniejsza osada hiszpańska w Kalifornii.

LORGUES, M. we Francyi, w depar. Var, na l. brz. Argens, o 10 w. ku płd.-zach. od Draguignan; 4,200 m. Bardzo czynne fabryki sukna i płótna konopnego; gorzelnie, olejarnie, garbarnie; fabryki fajansu; liczne warsztaty tokarskie. Zbiór dobrego wina czerwonego.

LORIENT, M. we Francyi, w depart. Morbihan, o 44 w. ku płn.-zach. od Vannes, przy zlewie Skorfu i Blavetu. Ludność w 1841. r. 22,051 m. Miasto warowne. Port wojenny. Miejsce główne 3. okręgu morskiego, szkoła aplikacyjna inżynieryi morskiéj, szkoła artyleryi i marynarki, szkoła królewska hydrografii. Komora trybunał i izba handlowa. Kolegium królewskie i specyalne dla marynarki i innych szkół wojskowych, przy którém jest kolegium komunalne. Szkoły początkowe

komunalne bezpłatne dla chłopców i dziewcząt, szkoła komunalna wyższa. Biblioteka publiczna. Obserwatoryum. Towarzystwo rolnicze okręgowe, komitet rolniczy, towarzystwo politechniczne (literatura, malarstwo, muzyka), 3 drukarnie. Konsulat Stanów Zjednoczonych. Warsztaty statków handlowych. Połów i przyprawa sardynków. Handel woskiem, masłem, wódką. Składy handlowe. Piękne miasto morskie, którego port obszerny, pewny, otoczony przepysznemi budowlami nad pięknemi przystaniami, gdzie największe statki mogą ładować, okazała zatoka. Najpierwszy port z warsztatami okrętowemi we Francyi. Park artylleryi, arsenał, zatoka do naprawy okrętów, piękne warsztaty budownicze, okazałe magazyny z granitu, wieża sygnałowa wykwintnie i śmiało wzniesiona. Cysterna zawierająca 6,000 hektolitrów wody. Polygon dla musztry artylleryi morskiéj, koszary wojskowe morskie. Lazaret jest na małéj wyspie Ś. Michała między Lorient i Port-Louis. Lorient zajęło miejsce w rzędzie miast na początku XVIII. wieku.

LORIOL, M. we Francyi, w depart. Drôme, na l. brz. rzeki Drôme, o 8 w. ku płd.-zach. od Valence. Przędzalnie jedwabiu i wyroby z takowego; 3,460 m.

LORMES, M. we Francyi, w depart. Nièvre, o 28 w. ku płd.-wsch. od Clamecy; 3,214 m. Fabryki i dystylarnie wódki. Cegielnie, piece do wypalania wapna. Bednarskie wyroby.

LOROUX-BOTTEREAU, LE-L..., Mm. we Francyi w departam. Loary, o 15 w. ku płn.-wsch. od Nantes; 4,950 m. Handel winem i bydłem.

LÖRRACH, M. (i okręg) w księstwie Badeńskiém, w cyr. Wyższego Renu, o 46 w. ku płd.-zach. od Fryburga, na l. br. Wiese; 2,350 m. Komora celna. Fabryki wyrobów bawełnianych, tabaki i jedwabiu.

LORSCH, Mm. w ks. Hessko-Darmsztadzkiém, w prow. Starkenburg, o 4 w. od Heppenheim; 2,531 m. Rezydencya trybunału okręgowego. Zwaliska sławnego opactwa Benedyktynów, założonego w 764. r. i poświęconego w obec Karola Wielkiego w 794. r. i bogato uposażonego od niego.

LÖSCH, po moraw. LISSEN, Mm. w państ. Austryackiém, w Morawii, o 4 w. ku wsch.-płn. od Berna; 2,321 m.

LOSCHITZ, po moraw. LOSSICE, Mm. w państ. Austryackiém, w Morawii, o 28 w. ku zach. od Ołomuńca; 2,321 m.

LOSLAU, WODZISŁAW, M. w Prusach, w Szląsku, o 79 wiorst ku płd.-zach. od Oppeln (Opola); 1,712 m. Fabryki płótna; tabaki.

LOSS, FOROTMAH-LOOS, wyspy w Afryce angielskiéj, na oceanie Atlantyckim, przy pobrzeżach Gwinei Wyższéj. Znaczniejsze z nich: Tamara, Factory, Matacong, i te tylko zamieszkane. Lesiste, dostatecznie nawodnione, w zdrowym klimacie; wydają ryż, pomarańcze, cytryny, bydło rogate, kozy i t. p.

LÖSSNITZ, w cyr. Gór Kruszcowych, w posiadłościach ks. Schönburg; 4,501 m.

LOSSOLO, Mm. w król. Sardyńskiém, w prow. Novara, na płn.-zach. Cattinara; 6,200 m.

LOSSONTZ, Mm. w Węgrzech, w komitacie Neogradzkim, nad rz. t. n., uchodzącą do Ipel; 2,800 m.

LOT, 1) rz. we Francyi, wpadająca do pr. brz. Garrony powyżéj Aiguillon. Źródło blisko Bleymard (w depar. Lozèry). Bieg około 450 w. przez Eintragues, Cahors, Villeneuve-d'Agen. Spławna od Eintragues na 306,4 w. Spławna dla tratew od St. Laurent-de-Rivedolte do St. Génies, na 13 w., za pośrednictwem 26 śluz. Do pr. brz. wpadają Coulagnes, Truyere, Selle, do l. Dourdon i la Diège. Transport konopi, zboża, wina, soli, węgli. 2) Departament (prow. administracyjna Francyi), stolica Cahors. Leży między depart. Corèze, Dordogne, Lot-et-Garonne, Aveyron, Cantal, pod 40° 15' i 45° 5' szer. płn. Rozległość 525,584 hekt. Ludność w 1841. r. 287,739 m. Położony w dolinie Garonny. Rzeki: Dordogne i do niéj wpadające la Cère i la Bare, Lot i do niéj wpadające la Celle. Oprócz tych jest mnóstwo strumyków i rzeczek gubiących się w ziemi. Kraj dość wyniesiony i górzysty od strony wsch., ograniczony ostatecznemi wyniosłościami gór Cantal; daléj ciągnie się płaszczyzna zajmująca środek kraju, oddzielająca dolinę Dordogne od doliny Lot. Najwyższy punkt: góra Bastide, wysoka blisko na 700 metr.; średnia wyniosłość równiny 450 metr. Grunt bardzo żyzny w dolinach Lot i Dordogne. Kraj prawie wyłącznie rolniczy. Rolnictwo na bardzo niskim stopniu, którego głównemi płodami są: zboża, mais i proso, wina, konopie, tytuń, kasztany i owoce. Departament dostarcza do handlu tylko wina czerwone stołowe i słynne wina czarne, zwane winami z Cahors, używane do mieszania jedynie. Wina są prawie wszystkie dobrych gatunków, jednakże najlepsze, jako to: Sawanny, Mel-la-Garde, St. Henri, Parnac, Luzech, Braissac, Prémiac, są tylko liczone pomiędzy najlepszemi winami pospolitemi francuzkiemi. Chów bydła mało znaczny, oprócz baranów i wieprzy mnóstwo drobiu, mianowicie indyków i gęsi; pszczół mało równie jak jedwabników. W r. 1839. było 6,921 koni, 5,803 mułów, 5,772 osłów, 60,963 bydła rogatego, 396,604 baranów, 49,929 świń.

7,728 kóz. Eksploatacya mineralna mało znaczna, któréj płodami są: żelazo, granit, piaskowiec, marmury, ciosowy kamień, młyński, kamienie litograficzne, glina garncarska. W 1839. r. kopalnie żelaza wydały 9,400 cent. metrycznych, wartości 11,280 fran.; ogólny dochód z kopalni kamieni wynosił 93,663 fr. Wiele jest źródeł mineralnych uczęszczanych, między innemi Gamrat, de la Garde, i des Mières. Trufle wyborne są w wielkiéj obfitości. Młyny stanowią najważniejszą gałęź przemysłową, po nich kuźnie żelaza, cegielnie, piece garncarskie, kilka fabryk i papiernie. Pomiędzy innemi płodami, płótno, karton, wyroby tokarskie z bukszpanu i pasztety z drobiu. W 1839. r. było fryszerek żelaznych 2, z jednym wysokim piecem, i 2 kuźnie katalońskie, w których pracowało robotników 27, wyrobiono zaś w nich 2,250 cent. metr., wartości 67,500 fr., i 800 cent. metr. żelastwa, wartości 30,400 fr. Wina wraz z bożem i mąką stanowią główne przedmioty handlu wychodowego, po nich konopie, płótna, wełna, wieprze tuczne, pasztety i trufle. Jest 675 jarmarków do roku w 144 miasteczkach i trwają przez 675 dni. Rozwój kommunikacyi w 1837. r. 23,047 w.; 2 rzeki (Lot 138 w., Dordogne 25,1 w.) na 163,1 w.; 4 trakty główne 273 w.; 19 dróg departamentowych 610,9 w.; 5,550 dróg pobocznych 22,884 w. Dochód gruntowy wynosi 9,500,000 franków. W roku 1842. było 12 zakładów naukowych drugiego rzędu, z 467 uczniami, z których 1 kolegium w Cahors, i 2 kolegia komunalne w Figeac i w Martel, razem 372 uczniów, i 9 pensyj z 102 uczniami. Wydatek na zakłady drugiego rzędu 162,918 fr. Nauki początkowe w roku 1840: 1 szkoła departamentowa w Cahors; 383 szkół początkowych z 290 nauczycielami i 14,916 uczniami, w téj liczbie 214 szkół komunalnych, z 9,046 uczniami w zimie; wydatek na wychowanie początkowe 87,614 fr. Podział administracyjny i sądowy w 1841. r. był na 3 okręgi: Cahors, Figeac, Gourdon, 27 kantonów (29 sądów pokoju), 307 gmin. Departament należy do dyecezyi biskupstwa Cahors; zostaje pod zwierzchnictwem trybunału w Agen i pod akademią uniwersytecką w Cahors, i należy do 10. dywizyi wojskowéj w Tuluzie. Utworzony z Quercy, części prowincyi Gujenny.

LOT-ET-GARONNE, departament we Francyi; stol. Agen. Leży między depart. Dordogne, Gironde, Landes, Gers, Tarn i Garonne, i Lot, pod 40° i 40° 45' szer. płn. Rozległość 535,374 hekt. Ludność w 1841. r. 347,073 m. Położony w dolinie Garonny i na obu pobrzeżach téj rzeki, oprócz tego zroszony rzeką Lot i do niéj wpadającemi: Allemance i la Lede, oraz Dropt, Gers i la Rayse, zlewającemi się do Garonny. Kraj płaszczyzn wyniosłych i przerzniętych pagórkami. Uprawa w ogólności na niskim stopniu, główne płody: zboża, mais i proso, wina, jarzyny, konopie wybornego gatunku, znaczny zbiór owoców, a nadewszystko śliwek gatunku zwanego daktylowemi z Agen; zbiór tytuniu i pastelków. Najlepsze wina są białe, zwane zgniłemi z Clairac, Buzet, Marmande i Somentezac, liczące się do najwyborniejszych francuskich; najlepsze wina czerwone, to jest z pod Thezac, Perecard i z Montflanguin, są tylko pospolitemi dobremi winami. Chów bydła znaczny równie jak wieprzy, drób liczny, mianowicie gęsi i indyki; pszczół mnóstwo. W roku 1839. było 13,787 koni, 2,612 mułów, 8,790 osłów, 116,122 bydła rogatego, 218,471 baranów, 69,706 wieprzy, 4,532 kóz. Głównym płodem eksploatacyi mineralnéj jest żelazo, oprócz tego piękny kamień ciosowy, gips i margiel. W roku 1839. kopalnie żelaza wydały 84,540 cent. metr., minerału wyrobionego wartości 100,090 fr., a z kopalni kamieni 392,933 fr. Przemysł fabryczny dość czynny. Z pomiędzy zakładów przemysłowych najliczniejszych i najważniejszych, są młyny i dystylarnie wódki. Inne ważne zakłady są: fryszerki żelaza, kotlarnie, fabryka królewskiego tytuniu w Tonneins, piękne rękodzielnie płótna żaglowego i lin, liczne fabryki korków i papiernie. W 1839. r. było fryszerek 7, z 7 wysokiemi piecami, 13 kuźniami katalońskiemi, w których pracowało 184 robotników, wyrobiono zaś w nich żelaza lanego za 681,100 fr., i 12,000 cent. metr. kutego, wartości 572,500 fr. Pomiędzy innemi wyrobami fabrycznemi, płótna. Fabryki korków dostarczają tego artykułu na całą Francyę. Inne wyroby fabryczne: płótna i popręgi, skóry, kołdry i tkaniny bawełniane, czapki, i inne wyroby kotlarskie, szpilki, szkło, fajans i garnki. Preparacya śliwek z Agen, suszonych owoców i pasztetów, żywicy, smoły, terpentyny, stanowią ważne gałęzie przemysłu. Głównemi artykułami handlu są wina i wódki, zboża, tytuń, korki, płótna, liny i suszone owoce. Jarmarków 674 w 122 wsiach i miastach, trwające 709 dni. Rozwój ogólny kommunikacyi w 1837. r. 1,315 w., z których na 5 rzek przypada 240 w. (Garonna 105 w., Gers 1, Raysa 24, Lot 81, Dropt 27), 6 traktów głównych 359 w., 16 dróg departamentowych 440,7 w., 9,129 dróg pobocznych 12,679 wiorst. Dochód z gruntów czynił 20,943,000 franków. Podatki i dochody z 1840. r. 8,832,016 fr. W r. 1842. było zakładów naukowych 2. rzędu 21, z 583 uczniami, z których 5 szkół

komunalnych w Agen, Aiguillon, Marmande, Mezin i Villeneuve d'Agen, z 321 uczniami. 2 Instytuty i 14 pensyj, w których było uczniów 262. Wydatek na zakłady naukowe 2. rzędu 211,928 franków. Zakłady początkowe w 1840. r.: 1 szkoła normalna departamentowa w Agen, z 36 uczniami, 7 szkół wyższych, 5 komunalnych 147 uczni, 480 szkół elementarnych z 365 nauczycielami i 18,545 uczniami, w téj zaś liczbie 249 szkół komunalnych, 22 klass w 22 gminach z 209 uczniami, 1 sala ochrony z 60 dziećmi. Wydatek na wychowanie początkowe 113,019 fr., z których 28,748 wydatków nadzwyczajnych. Podział administracyjny i sądowy w 1841. r. na 4 okręgi: Agen, Marmande, Nerac, Villeneuve, 34 kantony (37 sądów pokoju), 312 gmin. Departament składa dyecezyą biskupstwa Agen; zostaje pod zwierzchnictwem trybunału królewskiego w Agen, pod akademią uniwersytecką w Cahors, i należy do dywizyi wojskowéj (11. dywizyi) w Bordeaux.

LOTARYNGIA, niegdyś wielkie księstwo, będące pod opieką cesarzów niemieckich, przeszło w 1735. r. do Francyi, tworzy obecnie departamenty: Wogezy, Meurthe, Mozelli, Mezy i Dolnego Renu.

LOTHIAN, okolica Szkocyi, w któréj leżą hrb. Haddington, albo East-Lothian, Edinburgh albo Mid-Lothian i Linlithgow albo West-Lothian. Składa podział sądowy, którego stolicą jest Edymburg.

LO-TING, M. w Chinach, stolica okręgu t. n., o 200 w. ku zach. od Kantonu.

LÖTZEN lub LÖZEN, M. w Prusach, o 63 w. ku płd.-zach. od Gumbina, nad jeziorem Löwentin; 1,628 m. Fabryki wyrobów garncarskich i płócien pospolitych.

LOUCCOS, rz. w Marokańskiém, wpadająca do oceanu Atlantyckiego przy Larache. Źródło w Małym Atlasie. Bieg blisko 175 w. Spławna dla małych statków przy swém ujściu.

LOUDEAC, M. we Francyi, w depar. Cotes-du-Nord, o 37 w. ku płd. od Saint-Brieuc. Ludność 6,521 m. Trybunał cywilny, izba handlowa, izba doradcza rękodzielnictwa liczy do 4,000 fabrykantów pojedynczych płótna znanego pod nazwą Toile-de Bretagne. Ważny wywóz onego do Ameryki. Tygodniowe targi na bydło.

LOUDUN, M. we Francyi, w depart. Wienny, stoł. obwodu, o 50 w. ku płn.-zach. od Poitiers. Ludności 5,028 m. Zbiór dobrego białego wina; fabryki saletry; handel zbożem, pszenicą, wódką, woskiem, truflami i t. p., Słynne z odbytych synodów, przez protestantów w 1611. i 1612. r. i procesem wytoczonym o czarnoksięstwo z rozkazu Richelieu'go, proboszczowi Urbanowi Grandier.

LOUE, LOUVE, rz. we Francyi, zlew do l. brz. rz. Doubs, pod Parcey (dep. Jura). Bieg około 100 w. przez Villafans, Ornans, Quingey, Cramans i Chamblay. Spławna przy przyborze wody od Cramans na 9,6 w., w każdéj porze roku od Chamblay na 22 w. Roczny transport drzewa 12,000 sterów.

LOUGHBOROUGH, M. w Anglii, w hrb. Leicester, o 15 w. ku płn.-zach. od Leicester, nad Voar; 10,800 m. Biblioteka publiczna. Wielkie zakłady: tkanin bawełnianych, i lnianych, pończoch.

LOUGHREA, M. w Irlandyi, w prow. Connaught, o 33 w. ku wsch.-płd. od Galway, nad jeziorem t. n., spływającém do zatoki Galway; 4,000 m. Fabryki płótna. Wywóz znaczny owsa.

LOUGUEZ, osada Afryki Angielskiéj, na północnym krańcu Madagaskaru. Port dobry.

LOUHANS, M. we Francyi, w depar. Saône-et-Loire, o 46 w. ku płn.-wsch. od Mâcon, na l. brz. Seille. Ludności ma 3,686 m. Posiada trybunały: cywilny i handlowy, towarzystwo rolnicze, 1 drukarnią, wielką liczbę młynów. Skład towarów przechodzących z Lyonu do Szwajcaryi. Handel zbożem, końmi, bydłem, drobiem, kapłonami i pulardami. Położone w rozległéj i urodzajnéj dolinie; tworzy półwysep oblany trzema rzekami: Seille, Salle, Soulevent.

LOUIS, St.-LOUIS, 1) jezioro w Niższéj Kanadzie, na płd. Montreal, utworzone z rz. Ś. Wawrzeńca. 2) Zatoka w Stanach Zjednoczonych, na pobrzeżu Missisipi, w hrab. Hancook. 4) Wyspa w stronie płd.-zach. ciaśniny Magielańskiéj, przy wejściu do kanału Ś. Barbary. 6) St.-Louis-du-Gol, Mm. na wyspie Bourbon. Obfite zbiory zboża, trzciny cukrowéj; 6,100 m.

LOUIS, St.-LOUIS, 1) W. we Francyi, w depar. Wyższego Renu, o 2 w. od Altkirch; 1,263 m. Komora główna tranzytowa we Francyi. Fabryka lakierowanych kapeluszy. W czasie rewolucyi zwana Bourg-Libre. 2) M. w Stanach Zjednoczonych, stolica państwa Missuri i hrb. téjże nazwy, o 1,120 w. ku zach. od Washingtonu, nad rz. Missisipi, pomiędzy ujściem Missuri i Ohio do téjże rzeki. Ludność 5,852 m. Miasto na wysokiém stopniu postępu, zamieszkane głównie przez Francuzów. Trybunał okręgowy (Circuit Cour). Sąd najwyższy Stanów Zjednoczonych. Stolica biskupa katolickiego. Uniwersytet, w którym Jezuici kursa wykładają, założony w 1829. r., w którym było 264 uczniów w 1840. r. Szkoła medycyny, 200 uczniów.

Konsulat meksykański. Teatr. Biblioteka. Drukarnia. Liczne młyny. Handel znaczny na rzece. Wywóz węgla, żelaza, ołowiu, i marmuru, eksploatowanych w okolicach; bawełny, sukna, mułów. St. Louis zdaje się, że będzie kiedyś głównem miejscem składowém handlu wewnętrznego Ameryki północnéj. Jest środkowym punktem czynności handlowych, pomiędzy N.-Orleanem, Cincinnati i Pittsburgiem. Godnemi uwagi są: katedra i siedm sztucznych pagórków na północ miasta, wysypanych w nieznanéj epoce. 3) Rzeka w Stanach Zjednoczonych, zlewająca się z zachodniéj zatoki, do jeziora wyższego. Bieg blisko 220 w. Prawie wszędzie spławna. 4) M. w Haïti, o 22 w. ku płn.-wsch. od Cayes, nad małą zatoką. Port przystępny dla wojennych okrętów. 5) St.-Louis-Andar, M. w Afryce francuzkiéj, stolica posiadłości francuzkich w Senegambii, na wyspie utworzonéj przez rzekę Senegal, o 12 w. od oceanu Atlantyckiego. Leży pod 16° 2' szer. płn.; a 18° 53 dłg. zach. Ludność w 1841. r. 12,336 m., z których 177 europejczyków, 5,508 czarnych wolnych, 477 najemników i 6,174 niewolników. Bronione przez baterye. Rezydencya gubernatora i prefekta apostolskiego. Sąd apelacyjny kolonialny, trybunał I. instancyi, sąd przysięgłych, sąd policyi poprawczéj i policyi prostéj. 4 Szkoły początkowe. Cegielnie. Składy handlowe w Senegalu, mianowicie gumy. Wyborna przystań z obu stron wyspy; 54 statków portowych o 1440 beczkach, i 304 statków rzecznych o 3,932 beczkach.

LOUISBOURG, M. w Ameryce angielskiéj, w Nowéj Szkocyi na wyspie Cap-Breton i na pobrzeżu płd.-wsch. Miasto zupełnie podupadłe, zamieszkane jedynie przez rybaków. Niegdyś przepyszna twierdza, zbudowana przez Francuzów w 1720. r. i klucz ich posiadłości w Ameryce północnéj. Zdobyta przez Anglików, zburzona i następnie opuszczona. Port jeden z najpyszniejszych w świecie.

LOUZAA, M. w Portugalii, w prowincyi Beira, o 26 w. ku wsch.-płd. od Koimbry. U stóp góry t. n. z któréj zbierają śnieg i takowego w Lizbonie używają do przyrządzania chłodników; 3,400 m.

LOUISVILLE, M. (City) w Stanach Zjednoczonych, w Kentucky, stolica hrb. Jefferson, o 80 w. ku zach. od Frankfurtu, na l. brz. rz. Ohio; 21,210 m. Najznakomitsze i najhandlowniejsze z miast państwa. Przemysł czynny: rękodzielne nici i płócien bawełnianych, passamonicze, powroźnicze; gisernie, garbarnie, młyny. Zakłady maszyn parowych. W 1836. r. przypłynęło do Louisville 1,182 statków parowych; a w handlowym obrocie było 145,000,000 fr.

LOUI-TSCHEOU, M. w Chinach, w prowincyi Kouang-Toung, w części płd. półwyspu, przy uj. rz. t. n., spływ mającéj do mr. Chińskiego.

LOU-NGAN, 1) Lou-An, M. w Chinach, w prow. Ngun-Khing. 2) Lou-An, M. w Chinach, w prow. Schan-Si. 3) Loung-An, M. w Chinach, w prow. Szu-Tszuan. 4) M. w Chinach, w prow. Fou-Kian.

LOUP, St.-LOUP, M. we Francyi, w depar. Wyższéj Saony, o 30 w. ku płn.-zach. od Eure, na pr. brz. rz. Angronne; 2,563 m. Znaczna fabrykacya kapeluszy słomianych, i pończosznictwo. Przędzalnia hydrauliczna wełny. Kuźnice, garbarnie, farbiarnie, olejarnie, i dystylarnie kirschwasseru. Wielki handel i składy téj wódki. Ogromne zbiory osobliwych wiśni w okolicach.

LOUQSOR, LUXOR, W. w Egipcie (w wyższym), o 46 w. ku płn. od Esné, na pr. brz. Nilu. Ta wioska w raz z wioskami Karnak, Med-Amud, Medymet-Abu i Gurnai, zawalone są rozwalinami olbrzymiemi budynków zdobiących Teby, przed ich zburzeniem przez Kambyzesa i zupełném spustoszeniem przez Korneliusza-Gallusa na 28 lat przed J. Chr. Można jeszcze widzieć nekropol Teb i grobowce Faraonów wykute w skale. W tych wioskach żyje do 400 ludzi, którzy się trudnią handlem starożytności. Z Luxor sprowadzono obelisk zdobiący plac Zgody w Paryżu.

LOURDES, M. we Francyi, w depar. Wyższych Pyrenei, o 12 w. ku płn.-wsch. od Argeles, na pr. brz. Gave-de-Pau; 4,146 m. Trybunał 1 instancyi. Eksploatacya łupku, marmurów; 2 tartaki hydrauliczne. Fabryki płótna i chustek lnianych. Wielki handel krowami dojnemi. W okolicach jezioro Lourdes bardzo rybne, i piękna dolina Davantaignec.

LOURICAL, Mm. w Portugalii, w prow. Beira, o 35 w. ku płd.-zach. od Koimbry; 2,900 m.

LOURISTAN, okolica w Persyi, na płn. prowincyi Khuzistanu. Mieszkańcy są mahomatanie sekty Alego.

LOUTH, 1) M. w Anglii, w hrb. Lincoln, o 13 w. ku wsch.-płn. od Lincoln, nad Luda; 6,927 m. Fabryka dywanów i kołder wełnianych, mydła, nici, maszyn mechanicznych; odlewnie żelaza, papiernie, warsztaty budowy statków. 2) Hrb. w Irlandyi, w prow. Leinster. Graniczy na płn. z hrb. Armagh, oraz hrb. Monaghan, Ost-Meath i Cavan. Rozległe 206,261 akrów; 124,846 m. Skropione rz. Boyne, Dee, Klyda i Dunday. Rolnictwo,

chów bydła, wyroby wełniane, głównem zajęciem mieszkańców.

LOUVAIN, LOVANIUM, M. w Belgii, w prow. Brabancyi płd., o 24 w. ku płn.-wsch. od Brukseli, nad rz. Dyle; 24,911 m. w 1838. r. Trybunał handlowy. Kolegium królewskie. Niegdyś słynny uniwersytet, zniesiony w 1835 r. i zastąpiony przez uniwersytet katolicki wolnego wykładu, założony i utrzymywany przez duchowieństwo, z 489 uczniami (w 1840. r. fakultety: teologii 6 professorów, prawa 9 prof., medycyny 9 prof., filozofii i literatury 8 prof., nauk 6 prof.). Pod zwierzchnictwem tego uniwersytetu zostają: kollegium teologii albo Ś. Ducha, kollegium papieża Adryana VI., pedagogia filozofii i prawa, kollegium Maryi Teressy albo nauk i medycyny, Haute-Colline. Szkoła normalna początkowa. Akademia malarstwa 467 uczni w r. 1837. Szkoła muzyki. Biblioteki: uniwersytecka 100,000 tomów, jezuicka 22,000 tomów. Szpital bardzo piękny. Komora składowa. Lombard. Browar piwa białego zwanego Peerman. Fabryki wełniane, dystylarnie, farbiernie, garbarnie, olejarnie. Handel zbożem i chmielem. Louvain łączy się z morzem kanałem z Louvain do Skaldy, a z Mechlinem i Tirlemontem przez kolej żelazną. Piękny ratusz gotycki. Założenie Lovanium przypisują Cezarowi, było już znane w 885. r. Fortyfikacye jego zniesiono w 1804. r.

LOUVIERS, M. we Francyi, w depart. Eure, o 22 w. ku płn. od Evreux, nad Eure, rozdzielającą się na wiele ramion. Ludność 9,998 m. Gmach po dawnych Templaryuszach, piękne kościoły, fabryki cienkiego sukna, znaczne przędzalnie wełny; fabryki machin; 10,000 m.

LOWAT, rz. w Cesarstwie Rossyjskiém, wpada do jeziora Ilmen. Źródło ma na płn. od Rewelu (w gub. Pskowskiéj), płynie około 310 w. przez Wielkie Łuki i Chołm.

LOWELL, M. (City) w Stanach Zjednoczonych, w Massachussets, o 38 w. ku płn.-zach. od Bostonu, nad rz. Merimack, przy spływie z Concord. Ludność 20,796 w 1840. r., w 1830. r. 6,474 m. Wraz z Pittsburgiem główne miasto rękodzielnicze Stanów Zjednoczonych, w 1840. r. było 28 zakładów od 4—7 piąter, wyłącznie do przędzenia i czesania bawełny, oprócz budynków, w których były maszyny i prasy, należące do 10 kompanij z kapitałem 41,250,000 fr. W 1839. r. było warsztatów 4,861, dostarczających 51,140,000 metrów tkaniny, przy których pracowało 8,342 robotników, 6,295 kobiet, 2,047 mężczyzn. Młyny prochowe, huty szklanne, fabryki siodeł, narzędzi żelaznych, blicharnie. Wartość płodów rękodzielniczych oszacowaną była na 40,000,000 fr. Średnia płaca robotnicy wynosi 8 fr. 75 cent., a robotnika 24 fr. tygodniowo. Tę płacę po większéj części składają do kass oszczędności, i robotnicy tutejsi sprawują się przykładniéj jak w innych miastach rękodzielniczych. Lowell założone zostało w 1812. r., a od 1830. przemysł tego miasta nabył nadzwyczajnego rozwoju.

LOWEN, M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, o 55 w. ku płd.-wsch. od Wrocławia, na l. brz. Neissy; 1,400 m. Przemysł rolniczy. Browary.

LÖWENBERG, M. w Prusach, stoł. okręgu t. n., o 37 w. ku zach.-płd. od Lignicy, nad rz. Bober. Ludność 3,566. Trybunał. Fabryki sukna bardzo cenionego. Tokarnie, folusze, blicharnie wosku.

LOWENDEGEM, W. w Belgii, w Wschodniéj Flandryi, o 8 w. ku zach. od Gandawy; 4,701 m. Greplarnie lnu i konopi na 350 warsztatach, a bawełny na 650.

LÖWENSTEIN, M. w Wirtembergskiém, w cyr. Nekary, o 10 w. ku płd.-wsch. od Weinsberga; 1,862 m. w 1840. r. Źródła alkaliczne i kąpiele. Zamek książąt Löwenstein-Wertheim-Freudenberg. Rozwaliny zamku, kolebki dawnych hrabiów Löwenstein.

LÖWENSTEIN, jezioro w Prusach Wschodnich, w rejencyi Gumbińskiéj, w pobliżu Botzen. Połączone jest z jeziorem Kisaig i Dargeinen.

LOWERE, Mm. w król. Lombardzko-Weneckiém, w gub. Medyolańskiéj, o 35 w. ku płn.-wsch. od Bergamo, na krańcu płn. jeziora Iseo; 4,00 m. Gimnazyum komunalne. Fabryka kos.

LOWESTOFF, M. w Anglii, w hrab. Suffolk, o 16 w. ku płn.-wsch. od Ipswich, nad morzem Niemieckiém; 4,238 m. Obronne dwoma warownami. Posiada dwie latarnie morskie. Jest to port sztuczny, pierwszy w tym rodzaju wykonany (od 1827 do 1830.) w król. Wielkiéj Brytanii. Ważny połów śledzi oraz tuńczyków. Fabryki porcelany, lin i żagli. Krwawa tu zaszła bitwa pomiędzy Anglikami i Hollendrami, 3. czerwca 1665.

LOWLANDS, okolica Szkocyi, zawierająca kraj leżący między Grampians od płn., który go rozdziela od Szkotów i Lamermoor-hills od płd., i rozciągająca się od morza Niemieckiego do oceanu Atlantyckiego.

LOXA, M. w Rzplitéj Ecuador, o 128 w. ku płd. od Cuença w Andach, wysok. 2,116 metr. Ważny zbiór chininy, zbieranéj z drzewa zwanego Cascarillo de Loxa.

LOYNE, LUNE, rz. w Angi, wybiega na płd.-

zach. Ravenstone, w hrab. West-Moreland. Płynie z początku ku zach., następnie na płd. skrapia hrab. Lankaster i uchodzi pod M. t. n, do mr. Irlandzkiego.

LOYOLA, W. z klasztorem Jezuitów w Hiszpanii, w Guipuzcoa; o 2 w. ku płd.-zach. od Saint-Sebastien, na pr. brz. Urola. Ojczyzna ś. Ignacego z Loyoli. Pyszny klasztor, mający kształt orła z rozciągniętemi skrzydłami.

LOZÈRE, departament we Francyi, stol. Mende. Leży między depart. Cantal, Aveyron, Gard, Ardèche i Wyższéj Ligiery, między 44° 5' i 44° 57' szer. płn. Rozległość 524,806 hektarów. Ludność 140,788 m. w 1846. r. Położony w 3 kotlinach: Ligiery, Garonny i Rodanu. Rzeki: Allier, Lot, Tarn i Gard, które tu mają swe źródła, June, Chassèzac, wpadające de Ardèche, le Bès do Truyere, a Truyere do Lot. Kraj bardzo wyniosły, całkowicie górzysty, przerznięty od wschodu przez łańcuch Cewenn, a od wsch. i zach. przez dwie gałęzie tego łańcucha, to jest góry Margeridy i Lozery, i przez góry Aubrac, odnogi Margeridy. Wysokość płaszczyzn, na których spoczywają pasma od 750 do 1,000 metrów. Klimat bardzo ostry, zima surowa, oprócz na wschodniéj pochyłości Cewen. Piękne pastwiska. Ziemia bardzo uboga. Kraj rolniczy i bardzo ubogi. Zbiór kasztanów. Chów ważny baranów poprawnéj rasy i jedwabników. W 1835. r. wydały 41,050 kilogr. kokonów i 1,395 surowego jedwabiu. W 1839. roku było koni 7.009, mułów 2,102, osłów 572, bydła rogatego 37,646, baranów 377,509, wieprzy 14,149, kóz 5,507. Eksploatacya mineralna mało znaczna, płody są: srebro, ołów, antymon, marmury, granit, porfir, glina garncarska. W 1839. r. z jednego szybu srebrodajnego, przy którym pracowało 324 robotników, wydobyto 20,520 cent. metr. minerału, wartości 102,600 fr.; 3 kopalnie antymonu wydające 1,400 cent. metr. minerału, wartości 12,000 fr. Liczne źródła mineralne uczęszczane w Bagnols i w la Choldette. Przemysł rękodzielniczy prawie żaden. Jedwab, kasztany, drzewo i metale stanowią główne przedmioty handlu wychodowego. Mieszkańcy tego departamentu udają się na zarobek do departamentów południowych na żniwo. Jarmarków 200 w 40 miasteczkach, trwających 216 dni. Rozwój kommunikacyi w 1837. r. 4,676 w., z tych na trakty główne 384 w., na 21 dróg departamentowych 600, na 2,461 dróg pobocznych 3,691 w. Dochód gruntowy 5,512,539 fr. W 1842. r. było 5 zakładów naukowych 2-go rzędu, z 148 uczniami, z których 1 kolegium komunalne w Mende, z 59 uczniami. Wydatek na te zakłady 40,179 fr. Zakłady naukowe początkowe w 1840. r.: 1 szkoła normalna departamentowa w Mende z 30 uczniami; 1 szkoła wyższa komunalna, 591 szkół elementarnych, z 18,633 uczniami, z których 9,640 chłopców a 9,023 dziewcząt, w téj liczbie 216 szkół komunalnych; 1 sala ochrony dla 70 dzieci. Wydatek na te zakłady 64,188 fr., z których 4,745 na wydatki nadzwyczajne. Podział administracyjny i sądowy w 1841. r. na 3 okręgi: Florac, Marvejols, Mende, 24 kantony (24 sądów pokoju), 193 gmin. Departament składa dyecezyą biskupstwa Mende, zostaje pod Zwierzchnictwem trybunału i akademii uniwersyteckiéj w Nimes, i należy do 9. dywizyi wojskowéj w Montpellier.

LU, Mm. w król. Sardyńskiém, o 12 w. ku płn.-zach. od Aleksandryi, przy pr. brz. Grany; 2,800 m.

LUANCO, SANTA-MARIA-DE-LA POLA DE LUANCO, M. w Hiszpanii (w Asturyi), o 29 w. ku płn.-zach. od Oviedo, nad oceanem Atlantyckim; 1,900 m. Port.

LUARCA, M. w Hiszpanii, o 60 w. ku płn.-zach. od Oviedo, nad oceanem Atlantyckim; 2,300 m. Port dostępny dla okrętów wojennych.

LUBACZÓW, M. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Żołkiewskim, o 5 mil od Rawy; 3,000 m. Magistrat i piękny pałac, na tém miejscu zbudowany, gdzie niegdyś istniał warowny zamek. W XIII. wieku to miasto było głośne zawartym pokojem r 1213. pomiędzy Węgrami a Polską.

LUBACZÓWKA, Mm. w Ces. Rossyjskiém, w gub. Wołyńskiéj, na płd.-zach. od Włodzimierza.

LUBAR, Mm. w Ces. Rossyjskiém, w gub. Wołyńskiéj, ku płn.-zach. od Starego Konstantynowa, nad rz. Słuczą. Szkoły Bazylianów; 3,500 m.

LUBARTÓW, M. w król. Polskiém, gub. i pow. Lubelskim, okręgu Lubartowskim. Położone nad Wieprzem, mieści w sobie piękny kościół paraf., klasztor Kapucynów, pałac z pięknym ogrodem, stacyę pocztową, sąd pokoju. Liczy 165 domów (53 murowanych), z 3,496 m. (2,050 żydów). Odległość od M. pow. 21, od Warszawy 175½ w.; targ tygodniowy, 7 jarmarków do roku.

LUBASZEW, M. w Ces. Rossyjskiém, w gubernii Mińskiéj, ku płd.-wsch. od Pińska. Klasztor i szkoły.

LUBAWA, po niem. LÖBAU, M. w Prusach, w rejencyi Kwidzyńskiéj, nad Jasienką i Sauduną, na płn.-wsch. od Brodnicy. Dwa kościoły katolickie; 2,200 m.

LUBEKA, BUKOWIEC, LÜBECK, 1) M. Związku Niemieckiego, stol. Rzplitéj t. n., o 56 w. ku płn.-

wsch. od Hamburga, nad Trawą, przy jéj spływie z Wackenitz, o 12 w. od jéj ujścia do mr. Baltyckiego. Leży pod 53° 5' i 8° szer. płn. a 8° 20'48" dł. wsch. 26,000 m. w 1838. r. Siedlisko administracyi centralnéj Rzplitéj i sądu najwyższego 4 wolnych miast Związku Niemieckiego. Arsenał. Mennica. Szkoła normalna początkowa chirurgii, położnicza. żeglugi, rysunków. Biblioteka publiczna (35,000 tom.). Teatr opery. Dom karny i więzienie. Konsulaty: Szwecyi, Rossyi, Danii, Wirtembergu, Anglii. Browary, gorzelnie, kuźnie, przędzalnie lnu, fabryki kapeluszy, octu, tytuniu, wosku, papieru, instrumentów muzycznych, tkanin złotych i srebrnych, olejarnie, drukarnie. Handel dość ważny lubo znacznie podupadły, mianowicie z Danią, Rossyą, Szwecyą, Holandyą, Anglią z Prusami i z Hamburgiem. Ruch handlu morskiego Lubeki wchodowego wynosił 11,000,000 talarów, a wychodowego 4,000,000 talarów w 1840. r. Główne przedmioty wprowadzane są: wina i jedwabne tkaniny francuskie, bawełniane tkaniny, nożownictwo i inne przedmioty rękodzielni angielskich. Płody rolnicze stanowią główne przedmioty handlu wywozowego. Statki wyższego ładunku nie mogą dopływać do Lubeki i bywają ładowane w Trawemünde przy ujściu Trawy, w 1840. r. weszło do Lubeki i Trawemünde 1,600 statków, z ładunkiem 123,000 beczek. Kommunikacya regularna statkami parowemi z Rygą i St. Petersburgiem. Główne budynki Lubeki są: kościół Panny Maryi, odznaczający się wieżami i malowidłami al fresco, przedstawiającemi taniec umarłych; bursa i ratusz. Lubeka założoną została w XII. wieku. Ogłoszona wolném miastem przez cesarza Fryderyka II., była stolicą od 1260. do 1669. r. Hanzy i stacyą floty hanzeatyckiéj. Upadek miasta liczy się od daty rozwiązania hanzy. Przyłączona do Ces. Francuskiego w 1810. r. była stolicą depart. Ujścia-Elby. 2) Państwo Związku Niemieckiego (i jedno z 4 wolnych miast), nad Baltykiem. Stol. Lubeka. Terrytoryum jego składa się z okolic M. Lubeki, z różnych cząstek w Holsztynie, z kraju Vierlanden i z miasta Bergedorf. Rozległość 6,10 m. kw. niem., albo 335 w. kw. Ludność w 1838. r. 47,200 m. Ziemia żyzna obfitująca w wodę; rz. Trawa najgłówniejsza. Uprawa zboża i chów bydła. Przemysł i handel skoncentrowane w stolicy. Terrytoryum Lubeki zawiera 2 miasta i 68 wsi. Rząd republikański. Senat składa się z 4 burmistrzów, 2 syndyków i 16 radców. Mieszczanie dzielą się na 12 kolegiów albo cechów, których 7 członków z cechu ma prawo do głosowania. Siła zbrojna składa się z wojska liniowego i landweru. W 1838. roku dochody wynosiły 798,904 mark, albo 1,197,356 fr., a rozchód 700,889 mark. Dług w 1836. r. 5,000,000 mark. Jako państwo Związku ma 1 głos w plenum i wraz z innemi miastami wolnemi drugi. Kontyngens jego wynosi 407 żołnierzy.

LUBECK, księstwo w Oldenburgu, stol. Eutin. Rozległość 7,85 m. kw. niem. Ludność w 1841. r. 21,028 m. Leży w księstwie Holsztyńskiém. Dzieli się na 5 okręgów. Zawiera jedno miasto, 1 miasteczko i 82 wsi.

LÜBEC, M. w Stanach Zjednoczonych, w państwie Maine, hrb. Washington, o 272 w. ku płn.-wsch. od Portland, nad zatoką Passamaquoddy; 2,307 m. Port handlowy nader czynny.

LÜBBECKE, M. w Prusach, w prow. Westfalskiéj, o 19 w. ku zach. od Minden, nad Mühlenbach 2,600 m. Garbarnie, dystylarnie. Fabryki tabaki.

LÜBBEN, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, o 66 w. ku płd.-zach. od Frankfurtu, na jednéj z wysp Sprei; 4,100 m. Trybunał inkwizycyjno-kryminalny. Szkoły. Fabryki sukna, płócien, wódek. Ważne jarmarki.

LÜBBENAU, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, o 66 w. ku płd.-zach. od Frankfurtu, na l. brz. Sprei; 3,200 m. Przemysł rolniczy. Fabryki sukna i płótna, wódek. Ważne jarmarki.

LUBELSKA GUBERNIA w król. Polskiém, graniczy na płn. z gub. Płocką, od któréj oddzieloną jest rz. Bug; na wsch. z gub. Grodzieńską i Wołyńską, także mając za granicę też rzekę; na płd. i płd.-zach. z Galicyą; na wsch. i płn.-zach. z gub. Warszawską, od któréj po większéj części rz. Wisłą jest oddzielona. Rozległości ma 563¼ mil kw. W 1848. r. liczyła 1,002,436 m. (mężczyzn 492,018, kobiet 510,418; w téj nie chrześcian, głównie żydów, 125,461). Gub. Lubelska ma obszerne pastwiska i łąki, ztąd łatwość hodowania mnogiego inwentarza, co się przyczynia nadzwyczajnie do lepszego umierzwiania gruntów. Gatunek owiec w ogólności mierny, lecz znaczniejsi właściciele sprowadzaniem tryków hiszpańskich, ulepszają swoje trzody. Lasy dość piękne, dostarczają podostatkiem drzewa do budowl, na maszty i inne potrzeby. Najwięcéj tu sieją, prócz zbóż i roślin, w całém królestwie upowszechnionych, pszenicy; albowiem w niektórych okolicach łany pszenne przewyższają łany żytne, szczególniéj na folwarcznych dworskich gruntach. W powszechności zaprowadzone jest trzypolowe gospodarstwo, w niektórych tylko zamożniejszych włościach zaprowadzone jest przemienne. Główniejsze rzeki: Wisła, Bug, Wieprz, Tyśmienica, Struża, Huczwa i inne.

Jeziora ma także, z tych znaczniejsze: pod Rawą, Czemiernikami, Rozkopaczowem, Łęczną, Puhaczowem, Cycowem, Chutczą, w Krynicach i t. d. Stawów w téj gubernii znaczna bardzo liczba, bo każden prawie właściciel wioski ma staw, jeżeli nie dla ryb to dla młynów lub innego użytku. Błota nieużyteczne znajdują się w pow. Krasnostawskim przy wsiach: Brzezno, Serebrzyszcze, Pławanice, Kamień, Czerniejów i Ruda; w pow. Zamojskim, w leśnych okolicach Janowa, znajdują się także nieużyteczne bagna. Płody: ta gubernia nie posiada żadnych wyniosłych gór, jak tylko nadbrzeża nad Wisłą, w okolicach Kazimierza, jako też wzgórza pasmem idące od wsch. ku zach. w okolicach Szczebrzeszyna, Goraja i Frampola, w których kamień ciosowy w obfitości się znajduje. Z téj przyczyny nie ma żadnych ziemio-płodów kruszcowych prócz w małéj ilości rudy żelaznéj, a znacznéj kopalni kredy w okolicy Chełma. W okolicach Józefowa Ordynackiego i Chełma, jest kamień zdatny na kamienie młyńskie, których też mnóstwo tam wyrabiają. Wapień jest prawie powszechnym, ztąd wapniarnie po całéj gubernii są w znacznéj liczbie rozrzucone. Bogactwem największym téj gubernii, są zwykłe płody przez uprawę roli otrzymywane, zwłaszcza że powierzchnia w powszechności okryta jest ziemią urodzajną. Zboże więc wszelkiego rodzaju, mianowicie pszenica, żyto, len, konopie, rośliny pastewne i ogrodowizny, torf, i drzewo, stanowią roślinne bogactwo téj gubernii. Ze zwierząt sarny, jelenie, lisy, zające, wilki; z domowych: konie, rogacizna, owce, trzoda chlewna; z ptastwa: dzikie i zwykły drób folwarczny; z ryb: szczupaki, karpie, liny, okonie, leszcze i karasie. Wody mineralne znajdują się w téj gubernii: w Bronowicach, wiosce pod Lublinem leżącéj, są lekkie żelazne i mało używane; więcéj uczęszczane są we wsi Sławinek, także pod Lublinem i również żelazne; o 3 mile od Lublina w Nałęczowie, są wody skuteczne na reumatyzmy, a według zdania lekarzy użyteczniejsze od Bardyowskich. Przemysł fabryczny niebardzo posunięty, lubo ta gubernia mogłaby celować wyrobami lnianemi, na których dotąd krajowi naszemu zbywa. Cały pow. Hrubieszowski jest tego dowodem; mieszkańcy tamtejsi wiele sieją lnu i konopi, które się obficie obradzają; a po miastach, nawet po wsiach, liczne się znajdują warsztaty tkackie, na których rozmaite wyrabiają gatunki płótna do użytku domowego, w cenie od 3 do 20 kop. za łokieć. Są także gospodarcze warsztaty tkackie w Frampolu, Goraju, Tarnogrodzie; lecz nad wszystkie owe miejscowości, Hrubieszów odznacza się tkactwem, bo w niém przeszło 500 warsztatów posiada; każdy niemal gospodarz w domu swoim ma ich 2, 3 i więcéj, na których on sam, żona jego, dzieci, służące lub komornicy, z własnego domowego lnu i przędzy wyrabiają płótno. Uprawą ziemi pod len i konopie, zatrudnia się sam gospodarz z parobkiem, całe zaś oporządzenie tych płodów jest zatrudnieniem kobiet. Okoliczne wsie: Pobierczany, Czernięcin, Ślipcze, Metelin, Terebinice, Wolica, Podhorze, Bohorodica, wyrabiają rocznie do 300,000 łokci. Prócz tego fabrykacyą tą odznaczają się jeszcze M. Kryłów, Horodło, Grabowiec, Uchanie, Tyszowce. W ogólności policzywszy wyrób płótna w gub. Lubelskiéj, można śmiało twierdzić, iż do 2,000,000 łokci rocznie wyniesie. Największym przedmiotem handlu w powiecie Hrubieszowskim, jest handel lnu, konopi, przędzy i płócien, po targach i jarmarkach szczególniéj w grudniu i styczniu, w miastach: Kryłowie, Uchaniu, Horodle, w Hrubieszowie, zaś ciągle od ś. Marcina, najwięcéj lnu, przędzy i płótna się znajduje; gdyż czasem bywa do 2 i 3,000 sztuk płótna, sztuka od 50 do 70 łokci. W Biłgoraju w znacznéj liczbie mieszkańcy trudnią się tkaniem włosia na sita i wyrobem przetaków, i przedmiotami temi prowadzą handel po całéj Polsce, Ces. Rossyjskiém, Węgrzech, Multanach, Wołoszczyznie, a nawet w Niemczech. Zakładów fabrycznych większych i rękodzielni nie ma w téj gubernii, są miejscami pojedynczy sukiennicy: w Opolu, Hrubieszowie, Szczebrzeszynie, Modliborzycach, Goraju, Janowie. Fabryki szkła są pod Janowem: we wsi Parze pod Janowem, i we wsi Łączek w gminie Łączy i gm. Opole; w pierwszych dwóch wyrabiają szkło dość czyste, białe, i takowego dostarczają rocznie różnego gatunku około 30,500 kóp. Fabryki papieru są w Modliborzycach i w Hamerni. Wyrobów fajansu i porcellany są fabryki w Tomaszowie, która dostarcza naczyń fajansowych i porcelanowych dobrego białego gatunku, do 20,000 sztuk, a samych talerzy 5,000 tuzinów. W porównaniu mniéj znajduje się w téj gubernii browarów niż gorzelni. W Zwierzyńcu wsi Ordynacyi Zamojskich, znajduje się piękny browar murowany z statkami pysznemi, woda zaś potrzebna rurami mechanicznie sprowadzaną jest aż na sam wierzch gmachu, w którym wyrabiają porter i piwo angielskie, nie różniące się od prawdziwego. Gub. Lubelska dzieli się na 8 powiatów, to jest: Łukowski, Siedlecki, Bialski, Radzyński, Lubelski, Krasnostawski, Zamojski. Hrubieszowski. Pod

względem duchownym, właściwa gub. Lubelska po przyłączeniu do niéj gub. Podlaskiéj, ma dwie dyecezye wyznania rzymsko-katolickiego. Gub. Lubelska z 12 dekanatami, z 146 kościołami i Podlaska z 10 dekanatami, 117 kościołami; oraz dyecezyą Chełmską wyznania greko-unickiego z 21 dekanatami i 273 kościołami. W téj gubernii znajduje się 1 gimnazyum gubernialne w Lublinie, 4 szkoły powiatowe, w Siedlcach, Hrubieszewie, Biały, Łukowie; 2 szkoły realne, w Lublinie i Szczebrzeszynie. Pod względem sądowniczym posiada ona: 2 trybunały cywilne I. Instancyi, w Lublinie i Siedlcach, 1 trybunał kryminalny w Lublinie; 4 sądy policyi poprawczéj: w Lublinie, Janowie, Siedlcach, Biały; 19 sądów pokoju: w Lublinie, Lubartowie, Kazimierzu, Krasnymstawie, Chełmie, Hrubieszowie, Tomaszowie, Szczebrzeszynie, Biłgoraju, Kraśniku, Siedlcach, Sokołowie, Łukowie, Garwolinie, Żelechowie, Biały, Łosicach, Radzyniu, Włodawie.

LUBELSKI POWIAT, w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj, ma rozległości 86,52 mil kwadr. Ludności 177.403 m., tojest 86,788 mężczyzn, 90,615 kobiet, czyli w miastach 52,103, po wsiach 125,300, w 1848. r.

LUBEN, LÜBEN, M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, o 20 w. ku płn.-wsch. od Lignicy, nad Kalten-Bach; 3,202 m. w 1837. r. Trybunał. Fabryki sukna i słynnych biszkoptów.

LUBIEŃ, M. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, pow. Włocławskim, okr. Kowalskim; 59 dom. drew.; 718 m., 14 jarmarków do roku, 1 targ tygodniowy.

LUBIEŃ, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Żółkiewskim, o 4 mile od Lwowa z pięknym pałacem, zakładem ogrodniczym i źródłami siarczanych wód, które dla swoich uzdrawiających własności i bliskości Lwowa, bardzo są zwiedzane.

LUBIENIEC, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Stryjskim; 3 mile od Stryja, urząd pocztowy.

LUBLAU, LUBOWNIA, Mm. w Węgrzech, jedno z 16 uprzywilejowanych miast Spiżu, o 31 w. ku płn.-wsch. od Lewocza, nad rz. Poprad; 2100 m.

LUBLIN, M. w królestwie Polskiém, w gubernii Lubelskiéj, w powiecie t. n. Stoł. gubernii, nad rz. Bystrzycą, wśród najżyzniejszych i przyjemnych wzgórzy, położone. Z pomiędzy kościołów, których mieści 15, znaczniejsze są: starodawny parafialny Ś. Mikołaja w r. 986. od Mieczysława I. fundowany; kościół Ś. Michała, fundacyi Leszka Czarnego, w 1282. r., na pamiątkę pokonania Jadźwingów; Ś. Ducha z szpitalem, z ofiar w 1342. r. wzniesiony; ks. Dominikanów w 1342. r. wzniesiony przez Kazimierza W.; Ś. Trójcy od Władysława Jagiełły w 1395. r. budowany; PP. Brygitek, przez tegoż także postawiony na pamiątkę zwycięztwa nad Krzyżakami odniesionego; Bernardynów z ofiar, w 1489. r. wzniesiony; Bazylianów przez Zygmunta III. fundowany; PP. Bernardynek, przez cześnika Siennickiego wystawiony; Augustyanów w 1646. r., przez Sługockiego oficyała; Kapucynów fundacyi Sanguszków; Pojezuicki, za rządów wiekopomnéj pamięci cesarza i króla Aleksandra I. ozdobnie restaurowany i na katedrę zamieniony. Kościół katolicko-wschodni w 1638. r. zbudowany; ewangelicki w 1784. r. fundowany. Pomiędzy gmachami odznaczają się: ratusz kosztem Stanisława Augusta w najświeższym smaku wystawiony; pałac zwany Pijarski, w uroczém położeniu ku rzece Bystrzycy, z pawilonami i obszernym dziedzińcem; pałace: Szeptyckich, Ratyńskich, Miączyńskich, Potockich, a nad wszystkie gmach Rządu Gubernialnego, naprzeciw Kapucynów, gmach szkolny, należy także do bardzo ozdobnych. Na górze z najdawniejszego zamku królewskiego, uczyniono wielki gmach więzienny. Dwa szpitale. Sześć placów publicznych. Piękny most z kamienia ciosowego, gustowną żelazną balustradą ozdobiony. Niegdyś miasto bogate i handlowe, czego są dowodem zwaliska o 1/4 mili po za teraźniejszym jego obrębem, jeszcze istniejące. Tu uskutecznioną została w 1569. r. Unia narodu polskiego z litewskim. Znaczne fabryki machin rolniczych, aparatów gorzelanych, świec, mydła, wapna, cegielnie i browary. Trybunały: cywilny I. instancyi, kryminalny, sądy pokoju i policyi prostéj, władze gubernialne, powiatowe, urząd pocztowy i t. d; 15,500 m.

LUBLINITZ, LUBLINIEC, M. w Prusach, w prowin. Szląskiéj, o 53 w. ku wsch. od Opola, nad rz. Malc; 2,050 m.

LUBÓW, M. w król. Polskiém, w gub. Augustowskiéj, pow. i okr. Kalwaryjskim. Położone nad Szeszupą; mieści w sobie kościół parafialny, 96 dom. i 1,150 m. (780 żyd.). Odległe od M. pow. 14 w.; 2 jarmarki do roku.

LUBRANIEC, Mm. w królestwie Polskiém, w gub. Warszawskiéj, pow. Włocławskim, okr. Brzeskim. Kościół parafialny. Fabryka sukna i wyrobów bawełnianych; 142 dom. (20 mur.) i 1,649 m. (983 żyd.). Jarmarków 12 do roku.

LUBRIN, M. w Hiszpanii, w Granadzie, na płn.-wsch. od Almeria, położone wśród parowu. Ko-

palnie marmuru, kryształu górnego, żelaza, oraz handel winem, oliwą; 4,670 m.

LÜBTHEEN, Mm. w ks. Meklemburgsko-Szweryńskiém, w obw. Meklemburgskim; 1,735 m.

LUBYCZA-KNIAZIE, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Żółkiewskim, o milę od Bełzca, z osadą włościan, kniaziami nazwanych, którzy są potomkami niegdyś kolonizowanych tam Wołochów.

LUBYCZA, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Żółkiewskim, 2 mile od Rawy; w 1834. r. wiele od pożaru ucierpiało.

LUBZ, M. w księstwie Meklemburgsko-Szweryńskiém, nad rz. Elde, o 12 w. ku płn.-wsch. od Parchim; 1,780 m.

LUC, Mm. we Francyi, w depar. Var, o 20 w. ku płd.-zach. od Draguignan. Handel oliwą, winem. Zbiór wsławionych kasztanów zwanych Luc czyli Lyońskiemi, fabryki, dystylarnie, wódki; w okolicach huty szklanne, w których wyrabiają szkła białe, zwane czeskiemi i kryształy.

LUCAN, W. w Irlandyi, o 11 w. ku zach. od Dublina, nad Leffey; 1,162 m. Źródła siarczane bardzo uczęszczane.

LUCANAS, M. w Peru, o 200 w. ku płd. od Guamanga na l. brz. Marcamaqu. Eksploatacya srebra. Handel znaczny.

LUCAR-DE-BARRAMEDA, SAN-L..., M. w Hiszpanii, w Andaluzyi, o 70 w. ku płd.-zach. od Sewilli, na l. brz. Gwadalkwiwir, przy jéj ujściu; 16,775 m. Konsulaty: Brazylii, Danii, Anglii, Hollandyi, Szwecyi. Port bezpieczny, broniony przez dwai zamki warowne, obszerna przystań. Handel znaczny winem, wódką, solą, oliwą. Połów obfity.

LUCAR, SAN-LUCAR-LA-MAYOR, M. w Hiszpanii, w Andaluzyi, o 11 w. ku płn.-zach. od Sewilli, 4 w. od Guadamior; 1,980 m. Fabryki mydła.

LUCCA, księstwo we Włoszech, nad odnogą Genueńską. Stolica Lucca. Graniczy: z księstwem Modeny na płn., z Toskanią na płn.-wsch. i płd., a z morzem Śródziemném na zach. Leży między 43° 46' i 44° 14' szer. płn., a 7° 49' i 8° 22' dłg. wsch.; Ludność w 1839. r. 168,198 m. Pokryte w części płn.-zach. gałęzią Apenin. W innych stronach grunt równy a nawet bagnisty przy pobrzeżach. Ziemia żyzna zroszona rz. Serchion, nie spławną, lecz sposobną do nawodniania. Średnia temperatura roku + 11°, letnia + 26° R., mrozy rzadkie. Przemysł rolniczy. Zbiór wina, oliwy, lnu, konopi, ryżu. Chów bydła na pobrzeżach i hodownictwo jedwabników. Minerały mało eksploatowane, lubo jest dość miedzi, żelaza, ołowiu i piękne marmury. Fabryki kapeluszy słomkowych, pilśni, 5 fabryk jedwabiów (2,500 robot.), 1 fabryka sukna, 30 papierni, 8 kuźni żelaza, 8 fabryk sprzętów miedzianych; przędzalnie lnu i bawełny (1000 robot.), fabryki oliwy. Wartość średnia wywozowych towarów 4,000,000 fr., z których $^1/_4$ wypada na oliwę i jedwab wyprowadzane do Francyi, Anglii i Lewantu, reszta na zboża, wina, jarzyny, ryż. Wartość średnia wprowadzonych towarów 8,000,000 fr., t. j. zboża, ryżu, bawełny, towarów kolonialnych, żelaza surowego, salcesonów. Lucca ma mały port, Viareggio, ale handel głównie prowadzi przez Liworno. Rząd monarchiczny reprezentacyjny. Monarcha ma tytuł księcia Lukki (Duca di Lucca) i jest domniemanym następcą księstwa Parmy. Reprezentacya narodowa składa się z senatu, 35 członków wybranych zpomiędzy 4 klass kupców, rękodzielników, nauczycieli i właścicieli. Sejm trwa miesiąc, w ciągu którego senat zatwierdza budżet. Gabinet składa się z 2 ministerstw i 6 radców. Trybunały: najwyższy i apelacyjny. Sąd kryminalny i handlowy. Terytoryum dzieli się na 10 okręgów sądowych (Commissari giusticienti). Sąd pod względem administracyi podzielony na 12 comune, a te na 26 sezione; zawiera 2 miasta, Lukkę i Viareggio. Każda comuna jest pod zarządem gonfaloniera, a każda seziona przez prezydenta. Państwo składa dyecezyą arcybiskupią. Zakłady naukowe: szkoła wyższa akademicka albo liceum Lukajskie, 180 uczni, kolegium (60 uczni), 16 szkół łacińskich początkowych (427 uczni), 41 szkół początkowych obojga płci (3.915 uczni). Siła zbrojna składa się z wojska (750 ludzi) i milicyi (2.000). Dochody 1,783,000 fr. w 1838. r. Rozchód 1,871,600 liwrów lukajskich. Comune i ich ludność w 1839. r.: Lucca, 63,157 m. Viareggio, 12,176 m.; Capanori, 34.943 m.; Villa-Basilica, 7,735 m.; Montignoso, 1,641 m.; Comajore, 14,353 m.; Borgo, 8,594 m.; Coreglia, 4,488 m.; Bagno, 8,618 m.; Gallicano, 3,435 m.; Minuciano, 2,219 m.; Pescaglia, 6,813 m.

LUCCA, LUKKA, M. we Włoszech, stolica księstwa t. n., o 73 w. ku zach. od Florencyi, na lew. brz. Serchio. Leży pod 43° 51' szer. płn., a 8° 10' dłg. wsch. Ludność 24,092 m. w 1839. r. Miasto warowne. Rezydencya księcia, administracyi centralnéj, sądów głównych i wyższych szkół. Stolica arcybiskupa, 2 seminarya. Ogród botaniczny. Biblioteka wielkiego księcia (21,000 tom.), uniwersytetu (16,000 tom.). Kassa oszczędności. Lombard. Zakład dobroczynny. Przemysł bardzo

czynny, fabryki jedwabiów i bawełniane. Handel znaczny oliwą. Piękne kościoły i zamek książęcy. Szczątki mało znaczne budowli rzymskich. Miejsce zejścia Cezara, Pompejusza i Krezusa, w czasie którego ułożono 1 tryumwirat, na 56 lat przed Chrystusem. Oblegane przez Narsesa w 553.

LUCIA, ST.-LUCIA, ŁUCYA-ŚWIĘTA, wyspa Antyl angielskich, w grupie małych Antyl, stolica Castries. Leży między 13°50' szer. płn. i 63°25' dłg. zach., pomiędzy Martyniką na płn. i wyspą Ś. Wincentego na płd. Rozległa 150 w. kwadr.; ludność 16,017 m., z których 13,348 czarnych lub metysów. Składa się z dwóch części różniących się, tojest: wyniosionéj i tworzącéj płaszczyznę, drugiéj niskiéj i zwanéj Basse-Terre. Przerznięta od płd. ku płn. pasmem gór wulkanicznych. Na pobrzeżach jest kilka dobrych portów. Klimat bardzo niezdrowy. Śmiertelność między wojskiem jest na 100 żołnierzy białych: 12; na 100 zaś czarnych: 4 rocznie. Pokryta gęstemi lasami w Capisterre. W 1839. r. sprowadzono z téj wyspy do Anglii 22,596 cent. metr. cukru surowego, 14,051 galonów melissy, 84,000 funt. kawy. W 1836. r. wartość wywozu 60,040 fun. szterl.; a wprowadzonych towarów 60,344 fun. szterl. Ruch żeglugi: wpłynęło 371 statków o 13,044 beczkach, wypłynęło 379 statków o 13,166 beczkach. Wyspa zostaje pod zarządem gubernatora i rady kolonialnéj. Dzieli się na 9 parafij. Była 4 razy zdobywana przez Anglików, od 1779. do 1803. r., ostatecznie im przyznana przez traktat paryzki.

LUCE, SAINTE-LUCE, ŚWIĘTA ŁUCYA, 1) zatoka z portem, na płd.-wsch. wybrzeżu wyspy Madagaskar, w kraju Antabasów. Handel ryżem, tytuniem, pomarańczami, cytrynami, wołmi, owcami; w zamian broni palnéj, prochu, towarów szklannych i t. p. 2) Mm. w Martynice, o 13 w. ku zach.-płd. od Marin, na płd. pobrzeżu wyspy.

LUCENA, 1) M. w Hiszpanii (w Andaluzyi), o 55 w. ku płd.-wsch. od Kordowy. Znaczne fabryki sukna i płótna. W pobliżu kopalni soli Javales. Okolica słynie chowem koni; 20,000 m. 2) Mm. w Hiszpanii (w Walencyi), o 24 w. ku płn.-zach. od Castellon de la Plana; 2,828 m.

LUCERA, M. w król. Neapolitańskiém, w prow. Capitanata, o 17 w. ku płn.-zach. od Foggia. Biskupstwo; najwyższy trybunał kryminalny i cywilny. Handel oliwą, jedwabiem; 12,000 m.

LÜCHOW, Mm. w Hanowerze, w prow. Lüneburgskiéj, o 61 w. ku wsch.-płd. od Lüneburga, nad rz. Jeetze; 1,250 m.

LUCIĄŻ, mała rzeka w królestwie Polskiém, w gubernii Warszawskiéj, pow. Piotrkowskim, wypływa z błot Grocholickich, niedaleko miasta Rozprzy, w Piotrkowskiém. Zabrawszy potok idący od Piotrkowa, płynie w długości blisko mil 4, przepyszną doliną, aż pod Sulejów do Pilicy. Różnica wysokości jéj spadku od źródła aż do ujścia, niedochodzi stóp 30.

LUCIE, ST.-LUCIE, ŚWIĘTA-ŁUCYA, jedna z wysp przylądka Zielonego, ku płn.-zach. od Ś. Mikołaja i ku płd.-wsch. od Ś. Wincentego; niezamieszkana.

LUCIGNANO, M. w Toskanii, o 23 w. ku zach. od Kortony; 3,805 m. W pobliskości sławna kaplica Madonny della Querce.

LUCKA, M. w księs. Sasko-Altenburgskiém, o 14 w. ku płn.-zach. od Altenburga, nad rz. Schnauder; 1,250 m.

LUCKAU, ŁUKÓW, M. w Prusach, w prowin. Brandenburgskiéj, o 80 w. ku płn.-zach. od Frankfurtu, nad rz. Berste; 4,106 m. Gimnazyum, więzienie karne, dom obłąkanych i biednych, fabryka sukna.

LUCKENWALDE, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, o 42 w. ku płd. od Berling, nad rz. Nuthe; 5,703 m. Słynne fabryki cienkich sukien i innych wyrobów wełnianych i lnianych; browary i dystylarnie.

LUCKIPUR, 1) wyspa na jedném z ramion głównego ujścia Gangesu, do zatoki Bengalskiéj. 2) M. w Indostanie angielskim, w prezydenturze Bengalskiéj, na l. brz. Megna, na płd.-wsch. od Dakka.

LUÇON, *ob.* MANILLA.

LUÇON, M. we Francyi, w depar. Wandejskim, o 50 w. ku płd.-zach. od Fontenay le Comte; 4,244 m. w 1841. r. Szkoła komunalna (54 uczni). Stolica biskupa sufragana z Bordeaux. Fabryka porcelany. Leży nad bagnem i kanałem t. n., o 15 w. od zatoki Aiguillon; ten kanał, który tu unosi statki od 50 do 60 beczek, a od 150 do 200 beczek przy swém ujściu, ułatwia wywóz obfitych płodów okolicy. Piękna katedra gotycka, nad nią dzwonnica 60 metrów wysoka. Luçon zdobyte szturmem przez protestantów, którzy go zrabowali w 1586. roku.

LUCYN, M. w cesarstwie Rossyjskiém, w gub. Witebskiéj, na płn.-wsch. od Dynaburga. Położone nad dwoma jeziorami, posiada 6 kościołów; 452 m.

LUDAMAR, królestwo w Afryce, w Senegambii, na płn.-wsch. granicy Sahary. Zwiedzone przez

majora Houghton i Mungo-Parka. Pierwszy był zabity, a drugi przez niejaki czas w niewoli.

LÜDENSCHEID, M. w Prusach w Westfalii, o 35 w. ku płd.-zach. od Arensberg; 2,137 m. Przędzalnie bawełny, wyroby metalowe, kuźnice żelaza, prochownie.

LUDGERSHAL, LUGGERSHALL, Mm. w Anglii, w hrb. Wilts, o 13 w. ku płn.-wsch. od Amesburg; 477 m. Niegdyś miasto znakomite.

LÜDINGHAUSEN, M. w Prusach, w prow. Westfalskiéj, o 23 w. ku płd.-zach. od Münster, nad rz. Stever; 1,702 m. Fabryki płótna, sabotów; farbiarnie.

LUDLOW, M. w Anglii, o 39 w. ku płd. od Schrewsbury, na l. brz. Tame; 5,300 m. Fabryki rękawiczek, powroźniczych wyrobów, i stolarstwa. Piękne zwaliska warownego zamku, niegdyś rezydencyi lordów prezydentów księstwa Wallii; piękny kościół z XV. wieku.

LUDWIGSBURG, M. stoł. okr. w król. Wirtembergskiém, należącego do cyrk. Nekary. Położone na płn. Stutgardu; jest siedliskiem władz rządowych i główną fortecą królestwa. Zamek, kaplica z grobami książęcemi, katedra, arsenał, opera, liceum; szkoły: wojenna i realna; kilka fabryk, odlewnie dział i wyrobów żelaznych; 6,179 m. Miasto najregularniéj zabudowane w całém królestwie; główną jego budową jest zamek królewski, wzniesiony przez księcia Eberharda Ludwika, z pięknemi ogrodami i galeryą obrazów. W okolicy zamek królewski strzelecki Faworyta. Budowany z wielkim nakładem przez księcia Eberharda Ludwika, od r. 1704. do 1718., i od tegoż ogłoszony za drugą rezydencyę, a trzecią stolicę państwa.

LUDWIGSLUST, M. a niegdyś zwykła rezydencya w księs. Meklemburgsko-Szweryńskiém, połączającym Stör z Regnitz; 5,113 m. Szkoła nauczycieli wiejskich, piękny zamek książęcy z galeryą obrazów, kościół katolicki.

LUDWINÓW, M. w król. Polskiém, w gub. Augustowskiéj, pow. i okr. Kalwaryjskim, nad Szeszupą. Kościół parafialny; 127 dom. z 1,410 m. (960 żyd.). Odległe od miasta powiatowego 14 w.; 2 jarmarki do roku.

LUDZIMIERZ, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Sądeckim, pół mili od Nowego Targu; ma obraz wsławiony cudami, jeszcze w 1207. r. tam sprowadzony. Nazwisko téj włości pochodzi od okropnego wymordowania mieszkańców, przez Tatarów, tę okolicę w 1260. r. pustoszących, których głowy od tułowia odcięte, owa dzicz w niepohamowanéj swawoli, na miary mierzyła.

LUGANO, 1) M. w Szwajcaryi, w kantonie Tessin, o 18 w. ku płd.-wsch. od Locarno, a 22 w. ku płd. od Bellinzona, położone nad jeziorem t. n.; zdobne jest wielu kościołami; 3,827 m. Uprawa wina i drzew owocowych. Przędzalnie jedwabiu, farbiarnie, garbarnie, papiernie, kuźnice żelaza i miedzi. Handel i spław ożywione. Ważne jarmarki na bydło. 2) Jezioro należy w części do kantonu Tessin, w części do Lombardyi; spływ z l. str. z jeziora Lago Maggiore przez Tresa, poniżéj Luino z Como. Rozległości ma 4,845 hektarów. W największéj szerokości 2,6 w. Największa głębokość 170 metrów. Ma kształt nieforemny, wzniesione nad poziomem morza na 300 metrów. Żegluga po niém bardzo czynna.

LUGA, rz. w ces. Rossyjskiém, wpadająca do odnogi Finlandzkiéj, o 110 w. ku płd.-zach. od St. Petersburga. Źródło o 35 w. ku płn.-zach. od Nowgorodu. Bieg prawie 260 w. Transport drzewa przez Jamburg i Narwę.

LUGAŃSK, Mm. w ces. Rossyjskiém, w gub. Jekaterynosławskiéj, o 379 w. od M. Jekaterynosławia. Działolejnia i warsztaty morskie. Zakłady maszyn parowych i fabryka kos. Kopalnie węgli w okolicach. Folwark rządowy modelowy do uprawy roślin farbierskich i tytuniu amerykańskiego.

LÜGDE, LÜDE, M. w Prusach, w prow. Westfalskiéj, o 63 w. ku płn.-wsch. od Minden, nad Wielką Emmer; 2,043 m. Fabryki koronek.

LUGO, 1) M. w pań. Kościelném, o 49 w. ku płd.-wsch. od Ferrary, nad rz. Senio. Handel konopiami, lnem, ryżem i winem; 3,000 m. 2) Prow. w Hiszpanii, w Galicyi, graniczące z oceanem Atlantyckim na płn., z prow. Oviedo i Villafranca na wsch., Orense i Vigo na płd., Coruna na zach. W części płd. skropiona rz. Minho i Sil. Chów bydła, sery, szynki wyborne, oraz żyto, kukurydza, kasztany, płótno, są tu głównemi płodami i wyrobami kraju. M. stoł. Lugo. Ludność L357,272 m. Podzielona na 11 partidos judiciales: Fonsagrada, Lugo, Mondoncdo, Monforte, Nogales, Quiroga, Rivadeo, Sarria, Taboada, Villalba, Vivero. Ogółem zaś 1,258 gmin obejmuje. 3) M. główne powyższéj prow., o 425 w. ku płn.-zach. od Madrytu, na l. brz. Minho. Stolica biskupa sufragana Santiago. Miasto bardzo dawne, godne widzenia; katedra gotycka, ratusz piękny, kilka fabryk. W pobliżu sławne źródła; 6,000 m.

LUGÓS, Mm. w Węgrzech, w żupań. Krassowskiém, o 280 w. ku płd.-wsch. od Budy, nad Temes; 5,710 m. Zbiór dobrego wina. Chów jedwabników. Garbarnie.

LUIS-DE-LA-PONTA, SAN-L..., M. w la Plata, stoł. prow. t. n., o 700 w. od Buenos Ayres, 20,000 m.

LUISIANA, (państwo) Rzeczpospolita Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnéj, nad odnogą Meksykańską, stoli. Donaldsonville. Leży pod 20° i 33° 30' szer. płn., a 86° 40' i 96° 25' dług. zach. Na płn. graniczy z Arkansas, na wsch. z Mississipi za zach. z Texas, a na płd. z odnogą Meksykańską. Rozległość 115372 w. kwadr. Ludność 352,411 m, Powierzchnia płaska, pagórkowata tylko w stronie płn.-zach; w kotlinie odnogi Meksykańskié wyłącznie położona. Pobrzeża niskie, podlegające zalewom, wyżłobione przez zatoki, z których główniejsze: odnoga zwana Lac-Borgne, i przystanie Chandeleur i Barataria. Wszystkie te porty naturalne, wyjąwszy zatoki Chandeleur, gdzie flota angielska stała przez czas długi podczas wojny Luizianskiéj, są niebezpieczne z przyczyny ich płytkości. Wysepki liczne, pomiędzy któremi grupa Chandeleur jest najznakomitsza. Wiele jest rzek, pomiędzy któremi Mississipi, odgraniczająca w części Luizianę od wsch. i ma ujście w jéj terrytoryum. Inne rzeki są: Read-River, Washita, Teche, wpadające do Mississipi; Pearl, Atchafalaya, Sabina. Jeziora przy pobrzeżach zlewające się do morza, z których główniejsze są: Pontchartsin, Calcasu, Sabiny, Maurepas, Vermillon i Atchafalaya. Grunt napływowy ku płd.; bardzo żyzny w téj części i w sąsiedztwie rzek, lecz średniéj wartości ku zach., gdzie są rozległe łąki. Przepyszne lasy na wsch. i ku płn.-zach. Minerałów nie wiele, oprócz żelaza na zach. i węgla na płn. Barwa czerwonawa rzeki Read-River i innych strumyków wypływających od zachodu, pochodzi z niedokwasu żelaza, które wraz z sobą znajdują się w téj stronie. Klimat gorący, lecz miarkowany zwykle wiatrem morskim. Temperatura średnia w Nowym Orleanie +31° 1/2 R. Uragany i burze częste. Żółta febra jest panującą w Luizianie. Z pomiędzy roślin, saracinia, i rozmaite gatunki bluszczu (sensitiva). Z drzew: dąb biały, czerwony i żółty, orzech czarny, mangolia, wiąz, wiele drzew żywicznych. Ze zwierząt leśnych: bawoły, daniele, dzikie konie, niedźwiedzie, rodzaj lampartów; mnóstwo różnych ptaków zwrotnikowych. Ludność w 1840. r. 352,411 m., z których 158,457 białych (89,747 mężczyzn i 68,710 kobiet), 25,502 wolno kolorowych (11,526 mężczyzn i 13,976 kobiet), 168,452 niewolników (76,529 mężczyzn i 81,923 kobiet). Mieszkańcy północnych okolic i na pobrzeżach Mississipi, są potomkami Kanadyjczyków, którzy w tym kraju założyli osady. Mieszkańcy stron środkowych są plemienia niemieckiego, a na pobrzeżach Francuzi albo Hiszpanie. Religia większości jest katolicką. W 1840. r. było 79,289 trudniących się rolnictwem, handlem 8,549, rękodzielniami 7,565, żeglugą morską 1,322, rzeczną 662, rzemiosłami 1,018 i t. d. Przemysł główny rolniczy. Uprawa bawełny i cukru, poczém ryżu, maisu i tytuniu. Chów znaczny bydła. W 1840. r. było koni i mułów 99,888, rogacizny 381,248, baranów 98,072, wieprzy 323,230, wartość drobiu 283,559 dollarów. Przemysł małoznaczny. Handel bardzo czynny. Wywóz płodów rolniczych krajowych i z innych państw sąsiednich Mississipi. Luiziana jest jedném z państw Stanów Zjednoczonych, z któréj wywóz jest najznakomitszy. W 1841. r. ogólna wartość wywozowych towarów wynosiła 34,387,483 dollarów; wartość wprowadzonych towarów była 10,256,350 dollarów. Nowy-Orlean jest głównem miejscem handlowém. Kommunikacye wewnętrzne są liczne i łatwe; Mississipi i rzeki do niéj wpadające, są głównemi kommunikacyami transportowemi płodów krajowych. Szkół elementarnych utrzymywanych kosztem państwa było w 1840. r. 179 z 3,573 uczniami, szkół 2-go rzędu (Academy et Grammar School) 52 z 1,995 uczniami. W Luizianie było nad to 12 szkół wyższych (University et College) z 989 uczniami, 1 szkoła medycyny (Medical-College of Luisiana) w Nowym Orleanie. W 1840. r. dochody publiczne wynosiły 2,650,000 fr. (530,000 dollarów), a wydatki 688,981 dollarów. Dług państwa w 1840. r. 20,585,000 dollarów. Władza prawodawcza należy do parlamentu, albo zgromadzenia generalnego (General-Assembly), składającego się z senatu i izby deputowanych. Senatorów wybranych 1843. r. na 4 lata było 17, a deputowanych 50 na dwa lata. Senat odnawia się w połowie co dwa lata. Władza wykonawcza spoczywa w ręku wielkorządcy (Governor), obieranego na lat cztery. Lud wybiera senatorów i deputowanych, a nazajutrz zgromadzenie generalne, wybiera wielkorządcę z pomiędzy dwóch reprezentantów, którzy uzyskali największą liczbę głosów. Wielkorządca nie może być na nowo wybranym, bezpośrednio po złożeniu swego urzędu. Każdy obywatel ma prawo być wyborcą, doszedłszy lat 21, biały i wolny, zamieszkały

w obwodzie, w którym chce głosować przed poprzednim wyborem, i opłacający podatki od pół roku. Wybierany musi nadto być właścicielem ziemi wartującéj 2,500 fr. na deputowanego, a 5,000 fr. na senatora. Deputowani pobierają 30 fr. płacy dziennéj w czasie posiedzeń. Administracya sądowa Luiziana dzieli się na 9 obwodów. Trybunały krajowe są: sąd najwyższy (Supreme-Court), składający się z 5 sędziów, od tego zależą trybunały okręgowe. Oprócz tego w Nowym Orleanie jest trybunał handlowy i sąd kryminalny dla miasta. Wydatki na rozmaite wyznania, są ponoszone przez wyznawców. Luiziana składa dyecezyą biskupstwa Nowego Orleanu. Siła zbrojna albo milicya rzeczypospolitéj składa się z 14,808 ludzi. To państwo wysyła na kongres 2 senatorów i 3 członków do izby reprezentantów. Luisiana powstała z dawnéj posiadłości francuzkiéj téjże nazwy w 1812. r. Luisiana dzieli się na 2 obwody, wschodni i zachodni, a te na hrabstwa. Hrabstwa w obwodzie wschodnim w 1840. r.: Ascension, stol. Donaldsonville, 6,951 m.; Assumption, stol. Assumption, 7,141 m.; Baton-Rouge, stol. Baton-Rouge, 4,638 m.; Caroll, 4,237 m.; Concordia, 9,414 m.; Feliciana, stol. Jakson, 11,983 m.; Feliciana (zach.), stol. St. Francisville, 10,910 m.; Iberville, stol. Iberville, 8,495 m.; Jefferson, stol. Lafayette, 10,470 m.; Lafourche (Inter), stol. Thibeauchonville, 7,303 m.; Livingston, 2,315 m.; Madison, 5,142 m.; Orleans, stol. New-Orleans, 102,193 m.; Plaguemines, stol. Port-Jakson 5,060 m.; Pointe Coupe, 7,895 m.; Saint-Bernard, 3,237 m.; Saint Charles, 4,700 m.; St. Helena, 3,235 m.; St. James, stol. Bringers, 8,548 m.; St. John Baptist, stol. Bonnet Carre, 5,776 m.; St. Tamany, stol. Covington, 4,698 m.; Terre-Bonne-Williamsburg, 4,410 m.; Washington, stol. Franklinton, 2,649 m. W obwodzie zachodnim: Avoyeles, stol. Marksville, 6,616 m.; Caddo, 5,282 m.; Calcassieu, 5,282 m.; Caldville, 2,017 m.; Cathahula, stol. Harissonburg, 4,935 m.; Claiborne, stol. Rousselville, 6,185 m.; Lafayette, stol. Vermillionville, 7,841 m.; Nachtiockes, 14,305 m.; Ropides, stol. Alexandria, 14,132 m.; St. Landry, stol. Opelusas, 15,223 m.; St. Martins, stol. St. Martinsville, 8,674 m.; St. Marys, stol. Franklin, 8,950 m.; Union, 1,838 m.; Washita, stol. Murve, 4,640 m.

LUIZIANA, kraj rozległy w Ameryce Północnéj, zawierający całą część Stanów Zjednoczonych między górami Skalistemi i Meksykiem na wsch., dawne osady stałego lądu nad oceanem Atlantyckim i odnogą Meksykańską od płd. Po raz pierwszy zwiedzana przez De la Salla, gubernatora Kanady, który popłynął rzeką Mississipi do jéj ujścia, i nadał temu krajowi nazwisko Luiziany, na cześć Ludwika XIV. Kolonizowana przez Kanadyjczyków i Francuzów. Brzeg lewy Mississipi ustąpiony został Anglii w 1763. roku, oprócz Nowego Orleanu, który wraz z całym krajem oddany został Hiszpanii w 1764. r. Zwrócony Francyi traktatem w S. Ildefonso w 1800. r., ta ostatnia część oddana została Stanom Zjednoczonym w 1803. r. za 80,000,000 fr., z których 20,000,000 wliczono za przywłaszczenia nieprawne. Terytoryum tego kraju, rozdzielone jest obecnie pomiędzy państwa: Indiana, Kentucky, Tennessee, Mississipi, Missuri, Arkansas, Luizianę i kraje nie urządzone na wschodzie.

LUIZIADE, LUIZIADY wielka gromada wysp na płd.-wsch. Nowéj Gwinei, zamieszkana od dzikich, ludożerczych Papuasów.

LUKJANOW, M. w cessarstwie Rossyjskiém, w gub. Niżogrodzkiéj, o 173 w. ku płd. od Niższego Nowogrodu, nad Teszną; 1,000 m. Przemysł rolniczy.

LUKMANIER, góra w Szwajcaryi, w Alpach Leponckich, pomiędzy kantonem Gryzonów i Tessin. Wysokość 1010 metrów.

LULEÄ, 1) M. w Szwecyi, o 42 w. ku płn.-wsch. od Pitea, nad Lulea-Elf, przy ujściu téjże rz. do zatoki Botnickiéj. Port handlowy; 1,150 m. 2) Lulea-Elf, rz. w Szwecyi, spływ zatoki Botnickiéj, pod Luleä. Bieg jéj 350 w.

LULWORTH-EAST, W. w Anglii, w hrb. Dorset, o 22 w. ku płd.-wsch. od Dorchester; 352 m.; Starożytny zamek, rezydencya czasowa Ludwika XV. i Karola X. Rozwaliny bogatego opactwa Cystersów, założonego w 1172. r.

LUMBRES, Mm. w Hiszpanii (w Nawarze), o 27 w. ku płn.-wsch. od Pampeluny, na wyspie rzek Irati i Salazar; 2,196 m.

LUMELLO, Mm. w Sardyńskiém, w prow. Lomelina, o 5 w. ku płn.-wsch. od Mede, na pr. brz. rz. Agogna; 3,600 m.

LUMIARES, Mm. w Portugalii (Estramadura), o 4 w. ku płn. od Lizbony; 1,636 m.

LUMMEN, W. w Belgii, w prow. Limburg, o 13 w. ku płn.-zach. od Hasselt; 2,890 m.

LUND, M. w Szwecyi, w lanie Malmö, o 15 w. ku płn.-wsch. od Malmö; 4200 m. Dawna metropolia skandynawska. Biskupstwo, uniwersytet z 37 professorami, 400 uczniami, i biblioteka z 40,000 tomów i 1,000 rękopisów. Muzeum historyi naturalnéj, starożytności i medali. Obserwatoryum, laboratoryum chemiczne; ogród botaniczny. Fabryki

wyrobów wełnianych, tabaki, garbarnie; rafinerye cukru. Zaszła tu mordercza bitwa, pomiędzy Szwedami i Duńczykami w 1675. r.

LUNDEN, Mm. w Danii, w księs. Holsztyńskiém, o 60 w. ku płn.-zach. od Glückstadt, przy ujściu Eider; 2,000 m.

LUNDENBURG, BRZECSŁAW, Mm. w Austryi, w Morawii, o 42 w. ku wsch.-płd. od Berna, nad Taja; 2,156 m. Zamek książąt Lichtenstein.

LUNDY, wyspa angielska, w hrb. Devon, na kanale Bristolskim i w zatoce Bornstable. Mało zamieszkana.

LUNEBURG, LÜNEBURG, Mm. w król. Hanowerskiém (w księs. Lüneburg), o 105 w. ku płn.-wsch. od Hanoweru, nad Ilmenau albo Aue; 12,098 m. Szkoła szlachecka, wojskowa; garnizon. Gimnazyum (Johaneum) założone w 1383. r.. Szkoła szlachecka (Ritter Akademie) założona w 1656. r. z muzeum i biblioteką (15,000 tomów). Biblioteka miejska (12,000 tomów). Spichrz publiczny. Bursa. Warzelnie soli, główne bogactwa miasta w średnich wiekach, mogące dostarczyć soli całym Niemcom północnym. Bogate kopalnie gipsu i kamieni wapiennych. Browary niegdyś słynne. Fabryki wełniane, bawełniane, płócienne, tabaki. Papiernie, mydlarnie. Handel drzewem i płótnem. Handel tranzytowy. Starożytny zamek królewski Johaneum. Niegdyś miasto wolne hanzeatyckie i handlowe.

LUNEBURG, M. w Ameryce angielskiéj, w Nowéj Szkocyi, na pobrzeżu płd.-wsch. półwyspu, o 61 w. ku płd.-zach. od Halifax; 1,200 m. Port.

LUNEBURG, prow. administracyjna (Landrostei) król. Hanowerskiego, stol. Luneburg. Rozległość 11143 w. kwad. Ludność w 1842. r. 319,621 m. Zawiera 12 miast, 26 miasteczek, 1,685 wiosek i 40,660 domów.

LUNEL, 1) M. we Francyi, w depar. Herault, o 22 w. ku wsch.-płn. od Montpellier, na pr. brz. rz. Vidourle i kanałem t. n.; 6,385 m. Handel zbożem, winem muszkatołowém, rodzynkami, znacznie ułatwiany już to kanałem spławnym, już to drogą żelazną, wiodącą z Montpellier do Nimes; liczy 6,385 m. 2) Kanał tamże, połączony pod M. powyższém z kanałami: Weihor i Radelle; ów kanał ma długości 2338 metrów, i stanowi rozgałęzienie jezior, tworzy komunikacye, z Rodanem, mr. Śródziemném i kanałem Dwóch Mórz.

LÜNEN, M. w Prusach, w prow. Westfalskiéj, o 39 w. ku płn.-zach. od Arensberg, nad Lippe, przy jéj spływie z Sesike; 1990 m.

LUNEVILLE, M. we Francyi, w depar. Meurthe, o 25 w. ku płd.-wsch. od Nancy, na l. brz. Vezuzy i blisko jéj zlewu z Meurtą. Ludność w 1841. r. 16,418 m. Kolegium komunalne (218 uczni w 1842. r.). Drukarnia. Znaczne fabryki rękawiczek, haftów i czapek. Przędzalnie wełny, bawełny, fabryki płócienek; liczne fabryki fajansu, blicharnie płótna, farbiarnie, garbarnie, browary, olejarnie, fabryka cukru z buraków, piece wapienne. Handel znaczny zbożem i mąką, konopiami, lnem, drzewem; składy win i płócien krajowych. Miasto starożytne, dobrze zabudowane i otoczone pięknemi przechadzkami. Przepyszny zamek rezydencyi książąt Lotaryngii, wystawiony przez Leopolda, upiększony przez króla Stanisława Leszczyńskiego i gdzie się urodził Franciszek I. Kościół parafialny, piękny wodotrysk, obszerna ujeżdżalnia dla 200 koni. Sławne z traktatu pokoju 9. lutego 1801. r., pomiędzy cesarzem Niemieckim i Bonapartem zawartego. Ojczyzna Boufflersa, Monvela, Stanisława Girardin, Stoffleta, Dubois-Cranié.

LUNGA, 1) długa i wązka wyspa, na wybrzeżu Dalmacyi, na zach. Ugliano. 2) Jedna z wysp Hebrydzkich, w Szkocyi, na płn. Jura.

LUNGERN, W. w Szwajcayi, o 13 w. ku płd. od Sarnen, nad jeziorem t. n.; 1,400 m. Przedsięwzięto tu wielkie roboty od 1790. r., ukończono w 1836. r. w celu zniżenia poziomu wód jeziora, a tém samém możności uprawiania części ziemi którą pokrywało. Galerya podziemna 439 metrów długa, w skale.

LUNGIANA, kraj w Toskanii, między król. Sardyńskiém, Parmą, Modeną i Massa Carrarą; stolica Pontremoli. Rozległość 260 mil tosk., albo 884 w. kw. Ludność 40,145 m. Zawiera 11 comunita.

LUNGRO, Mm. w król. Neapolitańskiém, w Środkowéj Kalabryi, o 10 w. ku płd.-zach. od Castrovillari, blisko pr. brz. Tiro; 2,800 m. Eksploatacya soli.

LUNZENAU, M. w Saksonii, w okr. Lipskim, na l. brz. Muldy, ku płn.-wsch. od Penig; 2,105 m.

LUPO, SAN-L..., Mm. w król. Neapolitańskiém, o 35 w. ku płd. od Campo-Basso; 1,800 m.

LUPSA, Mm. w Austryi, w Siedmiogrodzkiém, w kraju Węgrów, w komit. Torda, ku płn.-zach. od Karłowca; 2,800 m.

LUQUE, Mm. w Hiszpanii (w Andaluzyi), o 48 w. ku płd.-wsch. od Korduby, blisko źródła Marbella; 4,377 m.

LURE, M. we Francyi, w dep. Wyższéj Saony, o 26 w. ku wsch.-płn. od Vesoul, na pr. brz. rz. Oignon; 3,058 m. Trybunał cywilny; skład soli; handel skórami, żelazem, zbożem, drzewem, sera-

mi, a głównie wsławioną wódką kirschwasser. W okolicach, liczne hamernie żelaza, stali, i huty szklanne. Miasto dawne i bardzo ważne. Niegdyś stolica opactwa zakonu Ś. Benedykta, założonego w VII. wieku, a którego opat nosił tytuł księcia cesarstwa.

LURGAN, M. w Irlandyi, w prow. Ulster, o 28 w. ku zach.-płd. od Armagh, w pobliżu Lough-Neagh; 2,730 m. Bardzo czynne fabryki płótna, batystów i t. d.

LUSERNA, Mm. w król. Sardyńskiém, o 13 w. ku płd.-zach. od Pigneroi, na pr. brz. rz. Felice; 1,200 m.

LUSIGNAN, M. we Francyi, w dep. Vienne, o 23 w. ku płd.-zach. od Poitiers, nad rz. Vonne; 2,348 m. Fabryki wełniane. Garbarnie, farbiarnie. Handel zbożem i lucerną. Niegdyś słynne przez zamek warowny, uważany za najpiękniejszą i najdawniejszą twierdzę Francyi, zdobyty i zburzony w 1574. r. przez księcia Montpensier po cztero-miesięcznem oblężeniu. Kolebka domu Lusignan, który panował w Cyprze i Jerozolimie.

LUSCHNITZ, rz. spływająca do Mołdawy, wybiega w Austryi powyżéj Manhartsberg, a uchodzi w Czechach pod Teyn.

LUSSIN-PICCOLO, Mm. w Austryi, w Illiryi, na pobrzeżu płd. wyspy Osero; 3,515 m. Port najobszerniejszy z wysp Quarnero.

LUSSENAU, MARKT L..., Mm. w król. Wirtembergskiém, w cyrk. Jaxt, o 13 w. ku wsch. od Krailsheim; 480 m.

LUSSURGIU, SAN L..., Mm. na wyspie Sardynii, o 14 w. ku płd.-zach. od Cagliari; 4,008 m. Szynki, kiełbasy i wszelkie wędliny wsławione. Dystylarnie wódki.

LUTGENBURG, M. w Danii, w księs. Holsztyńskiém, o 88 w. ku płn.-wsch. od Glückstadt, nad mr. Bałtyckiém; 1,800 m. Przemysł rolniczy. Dystylarnie. Mały port handlowy. Wywóz płodów rolnych i bydła.

LUTOMIERSK, M. w król. Polskiém, w guber. Warszawskiéj, pow. Sieradzkim, okr. Szadkowskim. Położone na l. brz. Neru; posiada kościół parafialny, klasztor Reformatów, stacyę pocztową; domów 241, z 2,378 m. (1,111 żyd.). Odległe od M. pow. 35 w., od Warszawy 147 w.

LUTON, Mm. w Anglii, o 31 w. ku płd. od Bedford; 5,693 m. Fabryki plecionek i kapeluszy słomkowych.

LUTOWISKO, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Sanockim, nad Sanem, o 3 mile od Ustrzyk, wśród wysokich Karpat. Sławne targi na woły.

LUTRY, M. w Szwajcaryi, w kant. Waadt, w okr. Vaux, o 5 w. ku płd.-wsch. od Lozanny, nad jeziorem Genewskiém; 1,783 m.

LUTSCHINE, LÜTSCHIN, rz. w Szwajcaryi, w kantonie Bern, zlew do jeziora Bregenz; źródło w Zweilütschinen, płynie około Lauterbrunnen, Schwarze Lütschine, przez Grindelwald. Mnóstwo potoków do niéj się zlewa wodospadami w ciasną dolinę rzeki, między innemi Staubbach i Schmadribach.

LUTTENBERG, po polsku LUTBERG, Mm. w Austryi, w Styryi, w cyr. Marburgskim, o 45 w. ku wsch. od Marburga, nad Stainzbach. Znane z dobroci swych win, uważanych za najlepsze w cesarstwie; 540 m.

LUTTER-AM-BARENBERGE, Mm. w ks. Brunświckiém, o 27 w. ku płd.-zach. od Wolfenbüttel, u stóp Barenbergu; 2,000 m. Handel czynny.

LUTTERWORTH, Mm. w Anglii, o 22 w. ku płd. od od Leicester, na pr. brz. rz. Swift; 2,262 m. Jarmarki znaczne na sery, bydło i konie. Tu był proboszczem sławny John Wycleffe, zmarł w 1384. r.

LUTTRINGHAUSEN, M. w Prusach, w prowin. Reńskiéj, o 27 w. ku płd.-wsch. od Düsseldorfu; 937 m. w 1837. r. Fabryki sukna, bawełny, wyrobów żelaznych.

LUTUTÓW, Mm. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, pow. i okr. Wieluńskim. Kościół parafialny, stacya pocztowa; 42 domów, z 414 m. Odległe od M. powiatowego 17 i pół wiorst.

LÜTZEN, M. w Prusach, w prow. Saskiéj, o 14 w. ku płd.-wsch. od Merseburga; 1,860 m. Widownia dwóch sławnych bitw stoczonych, jedna 6. listopada 1632. r., w któréj Gustaw Adolf zwyciężył Cesarskich, lecz stracił sam życie; druga 2. maja 1813. roku. Francuzi dowodzeni przez Napoleona pokonali nieprzyjaciół połączonych, i stracili 20000 w poległych.

LUXEMBURG, 1) prowincya Belgii. Stolica Arlon. Rozległość 440000 hektarów. Ludność 431,796 mieszkańców. Grunt wyniesiony na płaszczyznie Ardenne, pomiędzy kotliną Meuzy i Mozelli. Podział ziemi według jéj natury: ziemi uprawnéj 98000 hektarów, ogrodów i sadów 2000 hektarów, pastwisk 9050 hektarów, gruntów mieszanych 40000 hektarów, lasów 139100 hektarów, krzaków, jezior, stawów, 200 hektarów, bagien 900 hektarów, fortyfikacye, place musztry, cmentarze 33 hektarów; trakty, drogi, kanał 9487 hektarów, ulice, place publiczne 30 hektarów, rzeki i

jeziora 800 hektarów. Grunt kamienisty, nastrószony lekkim pokładem mierzwy, lecz dobrze uprawny. Przemysł głównie rolniczy, uprawa ziemiopłodów, kartofli, tytuniu, wina, owoców i t. d. Chów koni znaczny, bydła rogatego, owiec, wieprzy. Eksploatacya lasów na wielką skalę. Bogactwa mineralne eksploatowane: żelazo, ołów, marmur, glina, gips, margiel, kamień budulcowy. Fabryki garncarskich wyrobów, fajansu, sukna, gwoździ, potassu, skór. Dzieli się na 5 okręgów: Arlon, Marche, Bastogne, Neufchateau, Virton; 3 okręgi sądowe: Arlon, Neufchateau i Marche. Wybiera do zgromadzenia prawodawczego: 2 senatorów i 5 reprezentantów. Zawiera 11 miast i 181 gmin wiejskich. Utworzona w 1831. r. z części W. ks. Luxemburgskiego. 2) M. w Niderlandach, stolica W. ks. Luxemburgskiego, okręgu administracyi i sądowego t. n., na lew. brz. rz. Azette. Leży pod 49° 37' 38" szerok. płn. i 3° 49' 26" dług. wsch. Ludność 11,242 m. w 1830. r. Miasto obwarowane, jedno z najobronniejszych w Europie, położone na stromej skale. Jedna z twierdz Związku Niemieckiego z pruską załogą. Szkoła wyższa nauk i literatury, ateneum. Eksploatacya kamieni wapiennych i marmuru w okolicach. Garbarnie, papiernie, fabryki tytuniu, płótna, fajansu i porcelany, fajek. Drukarnie. Miasto starożytne, założone około 963. r. Oblegane i zajęte przez Francuzów od 1684. do 1697. r.; fortyfikacye jego były rozprzestrzenione lub poprawione przez Vaubana. Zdobyte przez Francuzów na nowo w r. 1795. pozostawało w ich ręku do 1814. roku. 3) Wielkie księstwo, państwo Związku Niemieckiego i podział polityczny i administracyjny Niderlandów. Stolica Luxemburg. Rozległość 690044 hektarów. Ludność 175,241 m. Terrytoryum wyniesione na płaszczyznie Ardenne i prawie całkowicie w kotlinie Mozelli, tworzącéj jéj wschodnią granicę. Uprawa konopi, roślin olejnych, kartofli, wina, nad brzegami Mozelli, rozległe lasy eksploatowane. Chów znaczny bydła rogatego, wieprze i owce pospolite. Eksploatacya żelaza, gipsu, gliny. Fabryki wyrob. żelaznych; płótna, skór, wełny, sukna. Handel mało znaczący. Zawiera 7 miast i 109 gmin wiejskich. Traktatem Londyńskim 15. listopada 1831. r. okręgi Marche, Neufchateau, Virton i większa część Bastogne i Arlon, odłączone zostały od tego księstwa i składają Luxemburg belgijski. Przez ten rozdział księstwa, król Holenderski, utraciwszy $^1/_3$ terrytoryum i przeszło 150,000 m., ofiarował Związkowi Niemieckiemu część Limburga, która mu przyznaną została traktatem Londyńskim, dla skompensowa części utraconych prowincyi. Ta ofiara przyjętą została i Limburg Holenderski z tytułem księstwa wcielony został do Związku Niemieckiego, jako część Luxemburga. Jako państwo Związku Niemieckiego, W. księs. Luxemburgskie zajmuje XI. stopień w porządku kancelaryi Związkowéj. Ma 3 głosy w plenum i głos całkowity w komitecie 17tu; kontyngens jego związkowy liczy 1,850 ludzi należących do 9. korpusu armii Niemieckiéj.

LUXENIL, M. we Francyi, w depart. Wyższéj Saony, o 16 w. ku płn.-zach. od Lure, u stóp Wogiezów, wśród żyznéj doliny, skropionéj bystremi rz. Lanterne i Breuchin; 4,006 m. Sławne mineralnemi kąpielami, posiada oprócz tego fabryki kirszwasseru, młyny, wyroby z blachy i żelaza polerowanego, kapeluszy słomkowych; farbiarnie, przędzalnie bawełny, garbarnie, papiernie. Handel zbożem, winem, bydłem, szynkami na sposób moguncki urządzonemi, skórami, drzewem.

LUYNES, M. we Francyi, o 9' w. ku zach. od Tours, na pr. brz. Ligiery; 2,003 mieszkańców w r. 1841. Zbiór dobrych winogron czerwonych. Fabryki pasamonicze, wstążek czarnych, aksamitu. Cegielnie. Handel woskiem. Leży przy skale wapiennéj, w któréj są wykute pomieszkania i który służy za podstawę starożytnego zamku górującego nad całą okolicą. Miasto bardzo dawne zwane pierwotnie: Mailié i Roche sur-Loire podczas rewolucyi. Ojczyzna P. L. Couriera, który tam został zamordowany w 1824. r.

LUZ, M. we Francyi, w dep. Wyższych Pyrenei, o 16 w. ku płd.-wsch. od Argeles, nad rz. Gave-de-Pau; 2;640 m. Źródła mineralne. Fabryka szalów. Tartaki desek. Handel bydłem. Kościół parafialny, zbudowany przez Templaryuszów.

LUZARCHES, M. we Francyi, w depart. Seine i Oise, o 24 w. ku płn.-wsch. od Pontoise; 1,432 m. Eksploatacye węgli. Fabryki blondyn, koronek, tiulów, włosiennic, guzików metalowych. Jezioro Commeilles.

LUZECH, M. we Francyi, w dep. Lot, o 16. w. ku zach.-płn. od Cahors, u stóp skalistéj góry, na l. brz. rz. Lot. Prowadzi znaczny handel winem znaném i cenioném pod nazwą z Cahors; 1,707 m.

LUZERN, LUCERNA, 1) M. w Szwajcaryi, stoł. kantonu t. n., o 64 w. ku płn.-zach. od Bern, o 37 w. ku płn.-wsch. od Zurich, nad rz. Reuss, przy jéj wypływie z jeziora Czterech Kantonów. Leży pod 47° 3' szer. płn., a 5° 58' 20" dług. wsch.; 8,339 m. Jedno z 3 miast dyrektoryalnych sejmu związkowego. Stolica rządu i administracyi. Ka-

pituła. Liceum akademii kantonu. Gimnazyum. Arsenał. Fabryki nici lnianych i konopnych, papiernie. Fabryki sukna, kapeluszy słomkowych. Kościół katedralny (Münster) założony 695. r. z pięknemi organami. Ratusz, dawny kościół Jezuitów. Mosty starożytne i kryte, z których Hofbrücke o 98 arkadach, rzucony równolegle od Reuss, nad zatoką, którą tworzy, i Mühlenbrücke, którego dach przyozdobiony wewnątrz starożytnemi malowidłami. Lucerna została ustąpioną Opatom Marbach przez Pepina w 768. r. i sprzedaną przez jednego z tychże domowi Habsburgskiemu w XIII. wieku. W 1332. r. mieszkańcy ogłosili niepodległość miasta i przyłączyli się do 3 pierwszych kantonów. Zdobyta przez Francuzów w 1798. r., przez 8 miesięcy była stolicą Szwajcaryi. 2) Kanton t. n. w Szwajcaryi, stol. Lucerna. Leży między 46° 47' i 47° 17' szer. płn., a 5° 30' i 6° 9' dług. wsch. Graniczy na płn. z kanton. Argowii, na zach. i płd. z kanton. Bern, na wsch. z kantonami: Zug, Schwyz, Unterwald. Rozległość 1540 w. kw. Ludność 124,521 m., 14856 domów. Prawie połowa terrytoryum tworzy dolinę Emme albo Entlebach w kotlinie Aar i Reuss. Powierzchnia pagórkowata wszędzie, lecz górzysta tylko w niektórych stronach. Główne góry: góra Pilate i łańcuch, który oddziela ten kanton od Argowii, w którym się znajduje Tomliskom (6570 stóp). Główniejsze rzeki: Reuss, Emme, Wigger, Sur i Aa-Baldegg. Jeziora: Czterech Kantonów, Sempach i Baldegg. Klimat umiarkowany. Ziemia dość żyzna. Zbiór zboża i ważny chów bydła. Fabrykacya jabłecznika, przędzalnie płótna. Według konstytucyi z 1831. r., zmodyfikowanéj w 1842. r. według arystokracyjnéj ustawy z 1814. r., władza najwyższa zostaje w ręku ludu reprezentowanego przez Zgromadzenie Narodowe, albo Wielką Radę (Grosse-Rath), składającą się z 100 deputowanych, które zbiera się trzy razy do roku, obiera prezesa i deputowanych kantonu na Sejm Związkowy. Religia państwa katolicka. Władzę wykonawczą obejmuje Mała Rada (Kleine-Rath), składająca się z 15 członków obieranych przez Wielką Radę na lat 3, któréj prezes ma tytuł sołtysa (Schultheiss). Pod tą radą zostają inne rady albo wydziały ministeryalne. Kanton podzielony jest na 5 amtów administracyjnych. Amty dzielą się na gminy (Gemeinde). W kantonie Lucerny jest miast 4, miasteczko 1 i 74 gmin. Pod względem sądowym, ten kanton dzieli się na 18 okręgów, ma jeden sąd apelacyjny, trybunał wojskowy, trybunał I. Instancyi, pod któremi zostają sądy pokoju. Główniejsze zakłady naukowe są: liceum i gimnazyum kantonu Lucerny. Kanton należy do dyecezyi biskupiéj Bazylei i ma 2 klasztory Franciszkanów, 2 Kapucynów, 3 Cystersów i 1 Urszulinek, w których razem jest 76 zakonników i 124 zakonnic. Siła zbrojna składa się z 3 kompanij artylleryi, z 1 komp. jazdy, z 3 komp. karabinierów i sześciu batalionów piechoty. Jako państwo Związku Szwajcarskiego, Lucerna jest jedynym z trzech kantonów przewodniczących (Vorort) i zajmuje trzecie miejsce w kancelaryi federalnéj. Kontyngens jego wynosi 3,717 ludzi i 37359 franków. Amty i ich ludność w 1837. r.: Lucerna 24,661 m. Entlebach 18.065 m. Willisan 32,892 m. Sur-See; 32,202 m. Hochdorf 16,401 m.

LUZERNE, hrb. w Stanach Zjednoczonych, w państwie Pensylwania, przerznięte wschodniém ramieniem rzeki Susquehannah. M. stoł. Wilkesbarre; liczy 44,086 m.

LUZMANNSTEIN, LUTZMANNSTEIN, Mm. w Bawaryi, pow. Parsberg, pod Dasswang; 207 m.

LUZZARA, Mm. w ks. Parma, na pr. brz. rz. Po, o 5 w. ku płn. od Gwastala; 1,520 m.

LWÓW, M. w Austryi, w Galicyi, w obw. t. n., stol. Galicyi, nad rz. Pełtew. Leży pod 49° 52' 42" szer. płd., a 21° 41' dług. wsch. Wyniesione na 822 stóp paryzkich nad powierzchnią morza; oddalone od Krakowa 45 mil, od Wiednia 106 mil, od Warszawy 50 mil; ma 66,900 m., zajmujących 3600 domów. Posiada uniwersytet, akademię, dwa gimnazya, szkoły: główną miejską, dla panien przy klasztorach, dwa seminarya, prywatnych konwiktów 3, instytut głuchoniemych, bibliotekę rządową przy uniwersytecie (48000 tomów, 500 rękopismów, 10700 numizmatów) i drugą Ossolińskich (55000 tomów, 340 rękopismów, 15000 monet). Pięć drukarni, gabinety: fizyczny, historyi naturalnéj, anatomiczny i wzorów gospodarczych. Teatra: polski i niemiecki, oraz towarzystwo muzyczne. Katolickich kościołów 17, klasztorów 7, kościół katedralny starożytnéj struktury, Ś. Jerzego uniacki, Dominikanów, ratusz i pałac biskupa Ormiańskiego, należą do najcelniejszych budowli. Kościołów wsch.-katolickich 7, i ewangelicki i synagoga. Ma 7 szpitali, dom podrzutków, domy przytułku i kilka innych zakładów dobroczynnych. Okolice Lwowa odznaczają się pięknością swego położenia. Tu Winniki wieś pięknie zbudowana, tu znów Pohulanka z swém romansowém położeniem, tu pojezuicki ogród z swojemi poważnemi cienistemi ulicami, i inne piękne wioseczki. Z fabryk znaczniejsze: koczów, instrumentów muzycznych, li-

kierów i inne. Lwów pod względem handlu, przez swoje stosunki z posiadłościami rossyjskiemi i tureckiemi, jest miejscem bardzo ważném, leży bowiem na głównym dolnym trakcie ze wsch. na zach. W czerwcu każdego roku odbywa się wielki zjazd obywateli krajowych i kupców zagranicznych na kontrakty, dla załatwiania głównych interesów.

LWOWEK, Mm. w Prusach, w rejen. Poznańskiéj, pow. Bukowskim, otoczone rowem. Zamek, kościół ewangelicki, katolicki, synagoga. Fabryka sukna, płótna i garbarnie, domów 226; ludności 2,449 m. Od Poznania $7^3/_4$ mil, od Buka mil 3 i pół.

LWOWSKI obwód w Austryi, w Galicyi; obejmuje 41 mil kw. rozległości, z ludnością 194,292 m. w 4 miastach, 2 miasteczkach i 173 wsiach zamieszkałych; graniczy on z obwodem Żołkiewskim na płn., z Złoczowskim i Brzezańskim na wsch., z Samborskim na płd., z Przemyskim na zach. Kraj lekko górzysty, dość urodzajny, mieszkańcy z powodu bliskości M. stołecznego znaczny handel prowadzą.

LYAKURA, góra w Grecyi, w prow. Liwadyi, znana w starożytności pod nazwą Parnasu.

LYARY, M. w Beludżystanie, w prow. Les, na pr. brz. Purally. Fabryka dywanów; handel; do 25,000 m.

LYCHEN, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, o 11 w. ku płn.-zach. od Templina; 1,714 m. w 1837. roku. Trybunał miejski. Fabryki sukna, wełny i płótna. Założone w 1248. roku.

LYCKSELE, M. w Szwecyi, w lanie Umëa, w Laponii, nad rz. Umëa. Szkoła normalna początkowa nauczycieli lapońskich założona w 1739. roku.

LYCOMING, hrb. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Pensylwania; liczy 25,680 m. M. stołeczne Williamsport.

LYDD, Mm. w Anglii, w hrb. Kent, o 15 w. ku płd.-wsch. od Maidstone. Położone nad kanałem, mały port. Komora; 1,469 m.

LYCK, EŁK, M. w Prusach, w okr. Gumbińskim, położone nad rz. Lyck (Ełk) czyli jeziorem Somnau. Gimnazyum, papiernie, fabryka sukna; 3,000 m.

LYMAN, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Maine, hrb. York; 1,680 m.

LYME, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Connecticut, w hrb. New-London, przy ujściu rz. Connecticut; 4,252 m. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Nowego Yorku, hrb. Jefferson; 5,702 m. 3) Lyme-Regis, M. w Anglii, w hrb. Dorset, o 39 w. ku zach. od Dorchester, przy ujściu Lyme. Godny uwagi port tutejszy, utworzony jest sztuczną groblą, 660 stóp długą a 12 szeroką. Kąpiele morskie, znaczne rybołowstwo i handel; 3,345 m.

LYMINGTON, M. w Anglii, w hrb. Southampton, o 39 w. ku płd.-zach. od Winchester, nad kanałem la Manche, naprzeciw wyspy Wight. Znaczne saliny, handel solą; nader zwiedzane kąpiele morskie; warsztaty okrętowe; 3,763 m.

LYNCHBURG, M. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Wirginia, stoł. hrb. Campbell, o 10 w. ku wsch.-płn. od New-London, na pr. brz. James River, poniżéj jéj wodospadów. Młyny zbożowe, uprawa bawełny i przędzalnie takowéj. Miejsce handlu tytuniem, zbożem, mąką, masłem, żelazem i ołowiem; 7,500 m.

LYNCHES-CREEK, rz. w Stanach Zjednoczonych, spływająca do Great-Peden. Wybiega w płn. Karolinie, w hrb. Anson, i uchodzi na zach. pod Conwayborough.

LYNDON, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Vermont, w hrb. Kaledonia; 2,300 m.

LYNGBYE, Mm. w Danii, na wyspie Zeelandyi, o 38 w. ku płn.-zach. od Kopenhagi, nad jeziorem Arre; 500 m. Zamki królewskie (Sorgen-Tric i Eremitagen) z parkami. Mydlarnia, drukarnia bawełnianych wyrobów, fabryki sukna.

LYNN, 1) M. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Massachussets, hrb. Essex, o 13 w. na płn.-wsch. od Bostonu, nad oceanem Atlantyckim; 9,369 m. Prowadzi znaczny handel kobiecém obuwiem, które jest rozwożone po całéj Ameryce; w roku 1831. wyrobiono w tém mieście 1,675,781 par trzewików, a w 1841. roku podwoiła się ta liczba. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Pensylwania, w hrb. Lehigh; 2,300 m. 3) Lynn-Regis, Kings-Lynn, M. w Anglii, w hrb. Norfolk, o 61 w. ku zach.-płn. od Norwich, na pr. brz. przy ujściu Great-Ouse do Wash; 13,370 m. Dwa kościoły, dom celny, magazyny królewskie, warsztaty budowy statków, odlewnie żelaza i miedzi. Port na 300 okrętów kupieckich, ale z trudnym przystępem. Znakomity handel. Wywóz płodów rolniczych, piasku na szkło i t. d.

LYON, M. we Francyi, stoł. departamentu Rodanu (Rhône), o 466 w. ku płd.-wsch. od Paryża, przy ujściu Saony do Rodanu. Leży pod 45° 45' 44" szer. płn. a 2° 29'10" dług. wsch. Wzniesienie Rodanu 162 metr. Ludność w 1841. roku 155,939 m. Najgłówniejsze miasto Francyi po Paryżu. Obronne przez linie fortyfikacyjne ku wsch., umocnione wieloma warowniami na l. brz. Rodanu i na pr. brz. Saony,

a nadto warowniami Montenay i Calvaire. Stolica arcybiskupa Lyonu i Vienne, metropolitalnego biskupa Autun, Langres, Dijon, St. Claude, Grenobli, do którego dyecezyi należą departamenta Rodanu i Ligiery; arcybiskup ma tytuł Prymasa Gallów. Kościół: konsystorski, kalwiński, i komissarza delegowanego wyznania izraelickiego. Trybunał Rzeczypospolitéj z 4 wydziałami, do którego należą departamenty Ain, Ligiery i Rodanu, 6 sądów pokoju. Trybunał handlowy. Główna kwatera 7. dywizyi wojskowéj (do któréj należą depar. Rodanu, Izery, Ligiery, Drome, Wyższych Alp, i Ain), 19. legii żandarmeryi i 15. dyrekcyi inżynieryi, 5. dywizyi dróg i mostów do któréj należą 7 departamentów (Allier, Saony i Ligiery Ain, Izery, Rodanu, Ligiery, Wyższéj Ligiery), intendentury wojskowéj, telegrafów, komory, magazynu solnego, fabryki rządowéj tytuniu. Mennica (cecha D). Akademia uniwersytecka do któréj należą departamenta: Ain, Ligiery, i Rodanu, składająca się z fakultetów, teologicznego, nauki, literatury, szkoła medycyny 2. rzędu, kursa prawa handlowego, szkoła rządowa weterynaryi, kolegium rządowe (661 uczni w 1842. r.). Instytut głuchoniemych, 3 instytuty i 7 pensyj męzkich, 4 pensyje żeńskie w 1841. roku. Szkoła rządowa sztuk pięknych, szkoła sztuk i rzemiosł zwana Lamartinière. Kursa geometryi, chemii zastosowanéj do farbiarstwa. Kassa oszczędności (w 1841. roku wydano książeczek 13,142, na 4,161,272 fr.). Biblioteka publiczna 106,000 tomów i 800 rękopismów. Muzeum malarstwa i starożytności. Gabinet historyi naturalnéj. Ogród botaniczny. Akademia nauk, sztuk pięknych i rękodzieł, towarzystwa literackie, lekarskie, rolnicze, nauk przyrodzonych i pożytecznych; 6 dzienników, 12 drukarni. Towarzystwo ubezpieczeń. Lombard. Szpitale cywilne i wojskowe. Liczne zakłady dobroczynne. Bursa handlowa. Izba handlowa. Bank założony w 1836. r. z kapitałem 2 milionów. Jedno z główniejszych miast rękodzielniczych i handlowych w Europie i całego świata. Najważniejszy punkt eksploatacyi rękodzielni jedwabnych, zaprowadzonych w Lyonie za Ludwika IX., a która za Ludwika XIV. i Kolberta nabrały wysokiego rozwoju i które dotąd codziennie się wznoszą, albowiem jest obecnie 26,000 warsztatów w ruchu i 40,000 robotników. Fabryki tkaniu jedwabnych niezrównanéj piękności, co do okazałości, a nadewszystko dobrego smaku; bogactwa rysunku i trwałości barwy, złotogłowiów, wstążek kaszmiru, tybetu; gazów i muślinów haftowanych, tiulów; passamoniczych wyrobów z drutu złotego, srebrnego, pluszu kapeluśniczego (wyprowadzanego do Niemiec), wyprawy futer i skór cenionych, browary i dystylarnie słynnych likierów, fabryki kwasów mineralnych. Księgarnie. Handel rozgałęziony jedwabiem, tkaninami jedwabnemi, kapeluszami słomkowemi, książkami, żelazem, zbożem, mąką i t. d. Lyon zbudowany głównie na półwyspie utworzonym przez Saonę i Rodan w części na pochyłości pagórka Fourvières, z prawéj strony téj ostatniéj rzeki. Składa się z miasta właściwego na półwyspie, i z rozległych przedmieść: la Croix-Rousse albo Nowego-Miasta, Vaise, Ś. Jerzego, Ś. Irenensza, Serin i Ś. Klary, które go otaczają w amfiteatr, i pomiędzy które można policzyć wioskę la Guillotière i dzielnicę Brotteaux do niéj należącą, położoną na lew. brz. Rodanu. Lyon ma 250 ulic; niektóre z nich bardzo długie, szerokie i regularne; 55 placów publicznych, pomiędzy temi Bellecour uchodzący za jeden z najpiękniejszych i najobszerniejszych w Europie, 13 mostów (3 na Rodanie, a 10 na Saonie), 28 przystani, przy których piękne spacery, i 18 portów. Główniejsze budynki są, ratusz jeden z najpiękniejszych w Europie, pałac Ś. Piotra albo sztuk, dawny klasztor Benedyktynów, gdzie obecnie są pomieszczone muzea. Izba handlowa, akademia, szkoły rysunku i historyi naturalnéj; mennica, pałac prefektury, biblioteka (Hôtel Dieu). Z kościołów: St. Nizier, Kartuzów, i kaplica N. Panny de Fourvières. Miasto starożytne. Założone na lat 43 przed erą chrześciańską przez konsula Luciusa Manatiusa Plankusa, od początku było metropolią całéj Galii Celtyckiéj i środkowym punktem handlu. Zabudowane najprzód na pochyłości pagórka Fourvières, gdzie jeszcze dają się widzieć rozwaliny budynków, i to położenie nadało mu nazwę Lugdunum, złożone z dwóch słów oznaczających Siedzibę Kruków (Butte aux corbeaux). Nazwisko Lyonu, które później otrzymało, pochodzi podług twierdzenia niektórych od Lwa, którego w swym herbie umieściło przez wdzięczność dla Marka-Antoniusza, dobroczyńcy miasta, którego lew był godłem. Po zniszczeniu przez pożar, Neron kazał go odbudować w miejscu, które zajmuje między dwoma rzekami. Zburzone przez Sewera w czasie współubiegania się jego o koronę z Albinem, następnie przez barbarzyńców po upadku państwa Rzymskiego, zaledwie się wznosić zaczęło, gdy w 583. roku zniszczone zostało przez powódź, a poprzednio wyludnione przez zarazę. Odzyskało po części pomyślność dopiero za Karola Wgo. Wielu bogatych kupców i fabry-

kantów uchodzących z Włoch przed wojną domową, osiadło w jego murach w XIV. i XV. wieku, i przyczyniło się znamienicie do popędu i rozwoju rękodzielnictwa i handlu, przy współdziałaniu królów Francyi. Lecz mianowicie za panowania Ludwika XIV. nabyło świetności w wysokim stopniu. W sto lat potém w 1793. r., za terroryzmu po pamiętném oblężeniu, popadło pod władzę wojska rewolucyjnego. Konwencya wydała postanowienie zburzyć je i zmieniła nazwisko jego na Comune-affranchie. Dzień 9. termidora położył koniec temu wandalizmowi, i z powróceniem porządku za konsulatu Lyon odzyskał dawną świetność swoją. W roku 1814. był zajęty przez wojska sprzymierzone, a w roku 1831. było widownią buntu robotników. To miasto przyłączone zostało do korony francuzkiéj w 1312. roku przez Filipa pięknego, któremu ustąpił arcybiskup Piotr z Sabaudyi praw swoich zwierzchnictwa. Lyon zachował do rewolucyi (1789. roku) przywileje dawniejsze. W Lyonie odbywały się dwa synody powszechne, w XIII. i XIV. wieku. W czasie pierwszego, w 1245. roku, Papież Innocenty IV. nadał purpurę kardynałom. Ze wszystkich miast Francyi po Paryżu, tutaj zawsze kwitnęły nauki, sztuki i rękodzieła. Starożytny uniwersytet Lyoński założony został na początku XIV. wieku. W tém mieście też najprzód rozkrzewiła się religia chrześciańska w Gallii, i od 177. r. zaczęła płynąć krew męczenników, pomiędzy któremi w 25 lat potém wliczono najsławniejszego z biskupów Lyońskich Ś. Ireneusza. Miejsce urodzenia Germanika i cesarzów: Aureliana, Karakalli i Klaudyusza; Sydoniusza, Apolinaryusza, Filiberta, Delorme, Coysevox, Ant. de Jussieu, Morelleta, Lingueta, Bergasa, opata Rozier, J. B. Saya, Sucheta ks. Albufery, De Geranda i t. d.

LYONS, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-York, stoł. hrb. Maine, o 530 w. ku płn.-zach. od Nowego-Yorku, nad Wielkim kanałem; 4,302 m.

LYUTA, rz. w Węgrzech, spływająca do Ungh, w komit. Unghwarskim. Wybiega pod górą Osztra, a uchodzi przy Dubrynicz.

LYS, po hol. LIJS, LISA, rz. w Europie, wpadająca do Skaldy pod Gandawą (w Belgii). Źródło w Lizburgu (we Francyi, w dep. Pas de Calais). Bieg 209 w., z którycL 119 w. we Francyi, przez Aire, Merville, Armantières, Commines, i 90 w Belgii, przez Werwick, Menin, Courtray, Deynze. Do niéj wpadają do pr. brz. Deule, i la Mendelle, do l. brz. Spławne od Aire na 65470 metrów, między Aire i Deule żegluga czynna: przewóz węgli, nawozów, kamieni, wapna, wina, oliwy. Odgranicza Belgię od Francyi, między Armentières i Werwick.

LYSANDER, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Nowego Yorku, w hrb. Onondaga, przy spływie Oswego do Peneca; 5,000 m.

Ł.

ŁABIAWA, M. w Prusach, w okręgu Królewieckim, blisko Kurskiéj zatoki, nad rz. Deiną, tam gdzie się ta rz. z kanałem Friedrichsgraben łączy. M. przemysłowe i handlowe; 3,515 m. Leży po 54° 51' 20" szer. płn., a 18° 46' 30" zach. dług.

ŁABIŃSK (UST), mała warownia w Cesarstwie Rossyjskiém, na Kaukazie, nad Kubanem; 310 m.

ŁABISZYN, M. w Prusach, rejen. Bydgoskiéj, pow. Szubińskim, nad rz. Notecią. Kościół parafialny, klasztor Reformatów, kościół ewangelicki i synagoga. Liczy 2,312 m. Pod 52° 27' 12" płn. szer., a 15° 35' 40" zach. dług. Od Szubina M. pow. odległe milę, od Poznania 15 mil.

ŁABUŃ, Mm. w Cesarstwie Rossyjskiém, w gub. Wołyńskiéj, pow. Krzemienieckim, przy ujściu Poganki do Chomara; 3,250 m.

ŁABUNKA, mała rz. w królestwie Polskiém, w gub. Lubelskiéj, okręgu Tomaszowskim. Początek swój bierze w błotach pod wsią Łabunkami; wpada do niéj, pod Zamościem, mały strumień; pod wsią Piaski ujście. Długość całkowita jéj biegu 3½ mili.

ŁĄCZNA, mała rz. w król. Polskiém, bierze początek we wsi Łączna, a pod Bzinem wpada do Kamiennéj; płynie z płd. ku płn. Nad rzeką sto wielki piec w Rejowie, wydający do 32,000 centnarów, i odlewnia. Koło wodne urządzone jest przy spadku wody stóp 20.

ŁACHTA, M. w Ces. Rossyjskiém, w gub. Petersburskiéj, nad Wielką Newą, ku płn.-wsch. od Petersburga.

ŁADA, mała rz. w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj. Źródło ma we wsi Łada, w okręgu Krasnickim, płynie koło Biłgoraja, gdzie wpada

w strumień od Soli idący. Ubiegłszy mil 5 wpada do Tanwi pod Babicami.

ŁADEJNOJE-POLE, M. obwodowe w Ces. Rossyjskiém, w gub. Ołoneckiéj, na l. brz. rz. Swir; 518 m.

ŁADYSZYN, M. w Ces. Rossyjskiém, w gub. Podolskiéj, przy ujściu Tulczynki do Bohu, 4 mile na płd.-wsch. od Bracławia.

ŁAGIEWNIKI, M. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, nie opodal od Zgierza i źródeł Bzury. Jest tu kościół i klasztor Franciszkanów, z obrazem Ś. Antoniego w wielkim ołtarzu, cudami słynącym.

ŁAGÓW, Mm. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, powiecie i okręgu Opatowskim, nad Łagówką, wzniesione 992 stóp nad poziomem Baltyku; 1,327 m.; 3 domy murowane, 201 drewnianych; 12 jarmarków do roku.

ŁAGÓWKA albo ŁAGOWICA, mała rz. w król. Polskiém. Początek ma w lasach łagowskich, pod Rakowem wpada do Czarnéj; długa mil 2.

ŁANCUT, M. w Austryi (w Galicyi), w obwodzie Rzeszowskim, o 2½ mili ku wsch. od Rzeszowa; 2,600 m. Znajduje się tu wspaniały zamek przez Stanisława Lubomirskiego, wojewodę krakowskiego, zbudowany, z kosztownym księgozbiorem i pięknym ogrodem; magistrat, i do rzadkiéj doskonałości doprowadzone fabryki cukru, sukna i skór, jakoteż wielkie blicharnie płótna. Słynie to miasto urodzeniem Jana Łancuta, znakomitego uczonego i professora akademii krakowskiéj w XVI. wieku.

ŁANCZYN, M. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Stanisławowskim, o 2 mile od Nadworny. Majętność rządowa w nader zajmującéj okolicy, z urzędem pocztowym i warzelnią soli.

ŁASIOCHA czyli ŁASICZKA, mała rzeczka w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, powiecie Łowickim; zaczyna się z błot w ekonomii rządowéj Kampinos; przerzyna tylko małą część powiatu Łowickiego, płynąc około Bud Myszorskich, folwarku Sienna, wsi Tułowice i Łasice, za którą blisko wsi Witkowic wpada do Bzury; kierunek od wsch. ku płn. Długość mil 2. Bieg wody dość bystry; dno błotniste. Szeroka na 4 stopy, głęboka od 10 do 12 stóp; najpłytsza przy ujściu. Woda często tak mała, że podczas suszy niekiedy wysycha.

ŁASK, M. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, pow. Sieradzkim, okr. Szadkowskim. Położone nad Grabowką, na trakcie Warszawsko-Kaliskim, zwanym fabryczny; posiada piękny kościół farny, w którym leży ciało Ś. Bogumiła. Stacya pocztowa; fabryka sukną grubego, wyrobów bawełnianych, krochmalu, oleju, cykoryi. Liczy 120 domów z 4,300 m. (2,621 żydów). Odległe od miasta pow. 28, od Warszawy 161½ w.

ŁASKARZEW, M. w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj, w pow. Łukowskim, okr. Garwolińskim. Kościół parafialny; domów 119, z 936 m., wyłącznie katolikami. Odległe od miasta pow. 56 w.; targ tygodniowy, 13 jarmarków do roku.

ŁASZCZÓW, M. w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj, pow. Hrubieszowskim, okr. Tomaszowskim. Kościół parafialny, 108 domów, z 1,170 m. (1041 żydów). Odległe od miasta pow. 21½ w.; targ 2 tygodniowy, 10 jarmarków.

ŁASZCZOWICE, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Tarnowskim, 5 mil od Tarnowa. W kościele parafialnym tutejszym, spoczywają zwłoki rodziny Tarłów, z których ostatni, został w pojedynku zabity; ciało jego nabalsamowane, dotąd dobrze się przechowuje.

ŁAWRÓW, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Samborskim, 1½ mili od Starego Miasta oddalona. Posiada klasztor XX. Bazylianów, zajmujących się nauką młodzieży.

ŁAZISKA, kopalnia rudy żelaznéj, w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, pow. Rawskim. Kopalnia ta rozciąga się od Tomaszowa do Łazisk, blisko na milę, dostarcza rudy ilastéj nieco fosforycznéj w wielkiéj obfitości. Odbudowana jest przez zgłębianie szybów u spodu chodnikami łączonych, i wycinanie filarów. Rocznie dostarcza 3 do 9,000 kibli rudy 20% do 25%, dla wielkiego pieca w Tomaszowie, i zatrudnia 1 sztygara i 20 górników.

ŁAZISKA, huta żelazna prywatna w król. Polskiém, gub. Radomskiéj, pomiędzy Szydłowcem, a Orońskiém; założona tu w 1825. r. drutarnia i fryzownia dostarcza corocznie 300 centnarów żelaza fryzowanego i tyleż centnarów drutu.

ŁEBIEDIN, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Charkowskiéj. Posiada 10 kościołów, szkołę świecką i liczy 2,184 domów (60 mur.); 12,000 m.

ŁĘCZNA, M. w król. Polskiém, w gub. i pow. Lubelskim, w okr. Lubartowskim, przy ujściu Jagielni do Wieprza. Kościół parafialny, 276 domów (88 mur.) z 2,840 m. (1,770 żydów). Odległe od M. pow. 35 w.; targ tygodniowy, 6 jarmarków do roku słynnych, szczególniéj na woły i konie.

ŁĘCZYCA, M. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, w pow. i okr. Łęczyckim. Położone nad Bzurą, w okolicy bagnistéj. Stacya pocztowa, sądy policyi poprawczéj i pokoju, więzienie, oraz szkoła powiatowa filologiczna. Fabryki sukna

grubego, świec stearynowych i woskowych, wyprawy skór; 226 domów (98 mur.), z 5,017 m. (2,637 żydów). Odległe od Warszawy 149¼ w.; targ dwu tygodniowy, 8 jarmarków do roku. Zamek tutejszy zbudowany przez Kazimierza Wgo, szczęty tylko pozostały z niego. Niegdyś całe miasto było murem obwiedzione i w stanie obronnym utrzymywane; dziś mury zwalone i nieprzebyte bagna przez wybicie kanałów osuszone. Kościół farny, XX. Dominikanów, Norbertanek, Bernardynów, oraz kościół z kolegium po jezuickiém zdobią to miasto. Nie opodal Łęczycy, bo o małe ⅓ mili leży Tum; tam jest kościół jeden z najdawniejszych w kraju, z kolegiatą najpierwszą po katedrach i z téj przyczyny ma tytuł archikolegiaty. Według napisu na tablicy marmurowéj wyrytego, założenie jéj we dwa lata po przyjęciu wiary Chrystusa, przez Mieczysława, tojest 967. r., a 1180. r. wzniesiony został kościół w kształcie, jaki po dziś dzień posiada. Gmach ten już to pod względem architektury, nie będącéj ani gotycką, ani włoską, jest rzadką osobliwością; kamienie narożnikowe tak są wykowane, iż nie potrzebowały być spajanemi, jak również grobowce kamienne, sięgające odległych czasów, a lubo zdające się mieć dochowane napisy, jednakowoż z powodu odmiennego pisania liter, w tajemnicy skrywające przed wędrowcem czyje zwłoki mieszczą w sobie: to wszystko powinno zwrócić uwagę badaczów starożytności; i kilka wyrazów umieszczonych nad drzwiami zakrystyi, podobnież są nie do przeczytania.

ŁĘCZYCKI POWIAT, w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, ma rozległości 39,57 mil kw. Ludności 143,425 m., tojest 69,753 mężczyzn, 73,572 kobiet; czyli 51,977 w miastach, 91,448 po wsiach, w 1848. r.

ŁEK, mała rz., początek ma w Prusach; wchodzi w granice królestwa około wsi Bogusze, przerzyna cały powiat Augustowski, w kierunku z płn. ku płd., i pod Goniądzem wpada do Biebrzy. Przyjmuje w siebie: pod Czyżewem rz. Jegrznią, która także wypływa z Prus, wchodzi w królestwo około wsi Kukowo i przechodzi jezioro Rajgrodzkie.

ŁEKNO, M. w Prusach, w rejencyi Bydgoskiéj, pow. Wągrowieckim. Położone nad jeziorem t. n., pod 52° 50' 45" płn. szer., a 19° 42' 59" zach. dłg. Posiada kościół katolicki i liczy 550 m.

ŁOBŻENICA, LOBSENS, M. w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, w rejencyi Bydgoskiéj, w pow. Wyrzyckim, nad rz. Łobzonką albo Kaszubką. Kościoły: katolicki i ewangelicki; 2,524 m. Odległe od miasta pow. Wyrzycka 1½ mili, od Bydgoszczy mil 7 i pół, od Poznania 13. Mieszkańcy zajmują się wyrobem sukna i koronek, garbarstwem, i prowadzą handel zbożem.

ŁOBZÓW, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Krakowskim, z ruinami pałacu królewskiego, niegdyś ulubionego siedliska Kazimierza W., z pięknym ogrodem i mogiłą Esterki. W 1787. r. czyniono w téj mogile poszukiwania, ale nadaremne.

ŁOCHWICA, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Połtawskiéj, nad rz. t. n. Sześć kościołów, dwie szkoły; 6,000 m.

ŁODŹ, M. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, pow. Łęczyckim, okr. Zgierskim; położone na trakcie z Warszawy do Kalisza wiodącym, zwanym fabrycznym. Dopiero od 1815. r. zaczęło wzrastać, od chwili jak pod zachętą i opieką troskliwą dobroczynnego Rządu, cudzoziemscy fabrykanci zaczęli tam osiadać, budować się i rękodzielnie swoje prowadzić. Miasto to posiada prawie jedną tylko ulicę, ale ta 8 wiorst długa; na niéj wznoszą się ozdobne budowle rękodzielnicze z machinami parowemi, schludne domki fabrykantów, kościoły: katolicki i ewangelicki, ratusz, i t. d. Przeszło 14,000 m., samych rękodzielników. Głównie tu się znajdują przędzalnie bawełny, warsztaty do wyrobu perkalików, drukarnie tychże, oraz farbiarnie.

ŁODZINA, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Sanockim, pół mili od Sanoka. Posiada hutę szklaną.

ŁOJOWA, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Stanisławowskim, koło Nadworny. Pamiętna bitwą z Bogdanem Chmielnickim, stoczoną 1624. r.

ŁOKACZE, Mm. w ces. Rossyjskiém, w gub. Wołyńskiéj, w pow. Włodzimierskim, nad Łuczą, o 3 mile ku płd.-wsch. od Włodzimierza.

ŁOMAZY, M. w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj, w pow. i okr. Bialskim. Kościół parafialny, stacya pocztowa, fabryka świec łojowych, garbarnia; 322 domów z 2,693 m. (1,183 żydów). Odległe od miasta pow. 17 i pół, od Warszawy 186¼ w.; targ 2 tygodniowy, 2 jarmarki do roku.

ŁOMNICKI WIERZCHOŁEK, KREMPAK, góra w Węgrzech, w pasmie Karpatów, w komitacie Spiskim, według wymiaru Staszyca na 1370 sążni nad poziom morza wzniesiona. Według podania gminu, tak Krępak jak i okoliczne góry, zamykają w wnętrznościach swoich nieocenione skarby. Zabobonni górale mniemają, że samo wywołanie niektórych duchów jest dostateczne, by

się skarby okazały. Przerzucają oni drukowane i pisane księgi w przekonaniu, że muszą wykryć tajemnicę talizmanu, mogącego dopomódz im, do wydostania bogactw. Lecz rzeczą godną zastanowienia jest, że pomiędzy duchami, jakowe przywołują, są nazwiska Amschaspands i Bachman, właściwe tylko religii perskiéj.

ŁOMOW, 1) Niżnyj-Łomow, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Penzeńskiéj, o 103 w. od Penzy; 6,965 m. Walny jarmark, w 1839. r. było tam towaru wartości 1,928,970 rub. asyg. 3) Werchnyj-Łomow, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Penzeńskiéj, o 114 w. od Penzy.

ŁOMŻA, M. w król. Polskiém, w gub. Augustowskiéj, w pow. i okr. Łomżyńskim. Rozciąga się na pięknych wzgórzach l. brz. Narwi; niegdyś znaczne i rozległe, czego są dowodem murowane fundamenta po polach znajdowane; posiada wiele domów murowanych, kilka kościołów, a między innemi starożytny kościół farny; piękne klasztory, Kapucynów i Benedyktynek, oraz kolegium po pijarskie. Z budowli teraz już wzniesionych odznaczają się: więzienie, gmach naczelnika powiatu, dom pocztowy, nadto wspaniała grobla przez pola do miasta Piątnicy wiodąca, przeszło na ¼ mili długa, zdobi to miasto. Tu jest siedlisko trybunału cywilnego, sądów policyi poprawczéj i pokoju, urzędu leśnego, stacya pocztowa, więzienie, gimnazyum gubernialne. Liczy 430 domów, między temi 134 mur.; 5,400 m. Odległe od Warszawy 142¼ w. Dwa targi w tygodniu, 8 jarmarków do roku. W okolicach kopalnie bursztynów.

ŁOMŻYŃSKI POWIAT w królestwie Polskiém, w gub. Augustowskiéj, ma rozległości 84,86 mil kw. Ludności 159,521 m., tojest 79,860 mężczyzn, 79,661 kobiet, czyli w miastach 28,348, po wsiach 131,173, w 1848. r.

ŁOPATYN, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Złoczowskim, 2 mile od Radziechowa, z wspaniałym pałacem i ogrodem. Ta piękna, a raczéj do miasteczka podobniejsza włość, istniała już w XII. wieku jako warowne miasto, wystawione z powodu częstych napadów Litwinów.

ŁOPIENNO, Mm. w Prusach, w rejencyi Bydgoskiéj, w pow. Wągrowieckim. Położone nad jeziorem t. n.; posiada kościół katolicki i liczy 560 m.

ŁOPUCHOWO, mała rz. w król. Polskiém, płynie od wsi kościelnéj Kuleszów, i rozgranicza okręgi Łomżyński i Tykociński; ujście ma pod wsią Nieciece. Długa mil 3.

ŁOSICE, M. w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj, pow. Bialskim, okr. Łosickim, nad Toczną, w okolicy urodzajnéj. Kościół parafialny, sąd pokoju, stacya pocztowa; garbarnia. Liczy 195 domów; z 1774 m. (869 żydów.). Odległe od miasta pow. 35, od Warszawy 112¼ w. Targ tygodniowy, 11 jarmarków do roku.

ŁOWICKI POWIAT, w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, ma rozległości 33,72 mil kw. Ludności 74,851 m., tojest 36,613 mężczyzn, 38,238 kobiet, czyli w miastach 11,167, po wsiach 63,684, w r. 1848.

ŁOWICZ, M. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, pow. t. n., stoł. powiatu; na pr. brz. Bzury, oblane wodami. Porządnie zabudowane, posiada: koszary dla jazdy, przerobione z klasztorów Dominikanów i Bernardynów; plac marsowy do obrotów wojskowych, piękny ogród z mnóstwem rzadkich drzew i roślin w guście angielskim. Kościoły: katedralny, fara, klasztór Bernadynek, pojezuicki, Pijarów, Ś. Ducha, S. Jana, wschodnio-katolicki i ewangelicki, zdobią to miasto. Jest tu dom dla wysłużonych księży pod opieką kapituły. Wspaniała kolegiata w 1100. roku fundowana z dwoma dość wysokiemi wieżami, wewnątrz mnóstwem marmurowych grobowców przyozdobiona, mieści w sobie zwłoki 10 prymasów. Mydlarnie, olejarnie, garbarnie, cegielnie i znaczny browar; 4,400 m.

ŁOŹDZIEJE, M. w król. Polskiém, gub. Augustowskiéj, w pow. i okr. Sejneńskim. Zbudowana na strumieniu w okolicy bagnistéj; posiada: kościół parafialny, stacyę pocztową, fabrykę oleju. Liczy 265 domów, z 2,857 m. (1718 żydów). Odległe od miasta pow. 21, od Warszawy 318. w. Targi 2 tygodniowe, 5 jarmarków do roku.

ŁUBNY, M. w Ces. Rossyjskiém, w gub. Połtawskiéj, o 139 w. ku płn.-zach. od Połtawy, nad Sulą. Ogród botaniczny; 2,900 m.

ŁUCK, M. w Ces. Rossyjskiém, w gub. Wołyńskiéj, w powiecie Łuckim, nad Styrem, na płn.-zach. Żytomierza. Rezydencya biskupa katolickiego, katedra katolicka, klasztory: Bernardynów, Dominikanów i Bonifratrów (każdy z klasztorów posiada liczny zbiór książek). Dwa kościoły wschodnio-katolickie; szkoła powiatowa; 7,421 m.

ŁUCZA, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Kołomejskim, nad Prutem, 2½ mili od Kołomei. Miejsce urodzenia hetmana Stanisława Jabłonowskiego, sławnego pogromcy Tatarów w XVII. w.

ŁUCZYCE, M. w Austryi, w Galicyi, w obw. Żółkiewskim, o 5 mil od Sokala, z obszernym

dworem pięknym ogrodem, i wybornemi wiatrakami.

ŁUCZYŃCE, Mm. w Ces. Rossyjskiém, w gub. Podolskiéj, ku płn. od Mohilewa.

ŁUK, M. w Ces. Rossyjskiém, w gub. Kostromskiéj, o 140 w. ku płd.-wsch. od Kostromy, nad rzeką t. n.

ŁUKAMIE, jezioro w Prusach, w rejencyi Kwidzyńskiéj, niedaleko Chojnic, na 5 mil długie.

ŁUKI WIELKIE, M. w Ces. Rossyjskiém, w gub. Pskowskiéj, nad rz. Lowat; 3,000 m.

ŁUKÓW, M. w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj, pow. i okr. Łukowskim. Zbudowane nad rz. Krzną, w okolicy bagnistéj. Posiada kościół parafialny, klasztor Pijarów i Bernardynów, sąd pokoju, urząd leśny, stacya pocztowa, szkoła powiatowa filologiczna. Liczy kilka fabryk, między innemi: oleju, mydła i świec, garbarnie; 325 domów (74 murowanych) i 3,416 m. (2,389 żydów). Odległe od M. Warszawy 110 w. Targów tygodniowych, 5 jarmarków do roku.

ŁUKOWSKI POWIAT, w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj, ma rozległości 64,15 mil kwadratowych. Ludności 104,496 m., tojest 51,686 mężczyzn, 52,810 kobiet, czyli 15,239 w miastach, 89,257 po wsiach, w r. 1848.

ŁUSŁAWICE, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Bocheńskim, o 2 mile od Wojnicza. Niegdyś siedziba licznéj gminy Aryanów, którzy założywszy drukarnię, tu pisma swoje wydawali. Założyciel téj sekty, Faustyn Socinus, r. 1579. z Włoch do Polski przybyły, umarł w Łusławicach r. 1604. Miejsce gdzie pochowany, jest w pośrodku wsi, drzewami obsadzone i wielkim kwadratowym kamieniem z napisem włoskim oznaczone.

ŁYK, po polsku EŁK, M. w Prusach, w prow. Pruskiéj, o 95 w. ku płd. od Gumbina, nad jeziorem Somnau, czyli Ełk; 3,140 m. Gimnazyum. Papiernie w okolicach. Handel. Starodawny zamek na jednéj z wysp jeziora.

ŁYSA-GÓRA, góra w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj. Rozległa na 2 mile ze wsch. ku zach., przy klasztorze Ś. Katarzyny. Wzniesiona na 1908 stóp nad powierzchnią mr. Baltyckiego, przy Ś. Krzyżu zaś tylko 1813.; leży pod 50° 53' 35" 28"' szer. geograf. Biorąc stosunek téj ostatniéj wysokości z niziną, po nad którą się wznosi, pokazuje się iż ta wysokość dochodzi 950 stóp paryzkich, albowiem M. Słupia u podnóża góry, wznosi się tylko 863 stóp nad powierzchnią Baltyku. Zimno na niéj ciągłe, a śniegi, deszcze i mgły bardzo częste. Posada jéj skalista, dół zaś otaczają obszerne lasy. Z wierzchołka widać Karpaty o 30 mil na płd. odległe i Kraków o 15 mil, mówią nawet że w dawniejszych czasach ta góra była daleko wyższą.

ŁYSICA, góra w król. Polskiém, gubernii Radomskiéj, pow. Opoczyńskim; według obserwacyi barometrycznych, wykonanych jednocześnie z astronomicznemi, wierzchołek swój wznosi na 1530,42 stóp paryzkich nad poziom sali Obserwatoryum Warszawskiego, a 1961,81 stóp paryzkich nad poziom mr. Baltyckiego. U podnóża jéj leży klasztor Ś. Katarzyny.

ŁYSOBYKI, M. w król. Polskiém, w gub. i pow. Lubelskim, na pr. brz. Wieprza. Kościół parafialny; 150 domów; 1,209 m. Odległe od M. powiatowego 28 w. Targ tygodniowy, 3 jarmarki do roku.

M.

MAABDEH, Mm. w Wyższym Egipcie, ku wsch. od Mafalut, na pr. brz. Nilu.

MAAD, Mm. w Węgrzech, w żupań. Zemplińskiém, o 10 w. ku płn.-zach. od Tokaju, wśród pasma pagórków Hegyallya; 5,664 m. Winnice najwyborniejszych gatunków Tokaju. Słynne uroczystości w czasie winozbioru. W pobliskości winnica królewska na małéj górze Theresienberg.

MAADEH-EL-NOLERA, M. w Nedszed, w Arabii, ku płn.-wsch. od Medyny.

MAAN, MAANAU, M. w Arabii, na granicy Turcyi azyatyckiéj, na płn.-wsch. morza Martwego i Jerozolimy, przy wielkim trakcie z Damaszku do Mekki.

MAANJERY, M. w Angielskim Indostanie, w prezyd. Madras, w prow. Malabar, ku zach.-płd. od Calicut.

MAANINGA, W. w ces. Rossyjskiém, w W. ks. Finlandzkiém, ku płn.-zach. od Kuopio, sławne targi.

MAARSEN, Mm. w Niderlandach, w prow. Ut-

recht, na płn.-zach. Utrechtu. Położone nad rz. Vecht; liczy 1,200 m.

MAASLANDSLUIS, MAASLUIS, M. w Niderlandach, w prow. Zuid-Holland. Położone nad ramieniem płn. rz. Mozy, o 15 w. ku zach. od Roterdamu; 4,880 m., zajętych wyrobem płótna żaglowego, budową okrętów i połowem śledzi.

MAASOE, W. na płn. Lodowatém morzu, ku płn. od Norwegii, w okręgu Finmarkt.

MAAT, M. w angielskim Indostanie, w prezyd. Bengalu, w prow. Agra, na l. brz. Dżemnach.

MABAH, M. w Nigrycyi, ku płn. nad jeziorem Tszad.

MABAKHESER-KOUL. jezioro w Chińskim Turkestanie.

MABIAN, Mm. w Yemen, w Arabii, na płn.-wsch. od Loheja.

MA-BOUNG, M. w Wyższéj Gwinei, na wybrzeżu Sierra Leone.

MABRUK, M. w części połud. Sahary, na płn.-wsch. od Tombuktu, na drodze wiodącéj z tego M. do Agably, od Tuarików zamieszkane.

MACACU, Mm. w Brazylii, w prow. Rio-de-Janeiro, na l. brz. rz. t. n., pod 22° 40' płd. szerok 40° 28' 30" zach. długości.

MACAIRE, St. M..., M. we Francyi, w dep. Gironde, o 16 w. ku zach. od La Réole, na pr. brz. rz. Garonny; 1,582 m. Znakomity handel winem czerwoném. Port ładunkowy win krajowych na Garonie, gdzie przypływ jest widocznym. Miasto starożytne. Piękny kościół gotycki. W okolicach winnice wydają 100000 hektolitrów wina czerwonego pospolitego, z którego najlepsze jest z Candrot.

MACAIRE, St. M..., W. we Francyi, w depart. Maine et Loire, o 13 w. ku płd.-zach. od Beaupreau; 1,551 m. Garbarnia.

MACANS, 1) Mm. w Portugalii, w Estremadurze, ku płn.-wsch. od Thomar: 260 m. 2) M...-de Dona Maria, Mm. tamże, na pr. brz. rz. Alja, na górze Ś. Heleny; 1,750 m.

MACAO, MAKAO, M. w Azyi Portugalskiéj, w Chinach, na półwyspie, w kącie płd.-zach. od wyspy Makao; leży nad zach. brzegiem ujścia Tygru albo rzeki Kantonu, o 128 w. ku płd.-zach. od Kantonu. Leży pod 22° 12' 45" szer. płn., a 111° 15' długości wsch. Ludność 20,000 m., z których 15,000 chińczyków a reszta portugalczyków albo niewolników Malajskich. Mały port i dobra przystań. Miasto warowne. Rezydencya gubernatora Portugalskiego i Mandaryna Chińskiego. Stolica biskupa. Kollegium Ś. Józefa. Nie masz tu żadnych rękodzielni. Niegdyś to miasto było ogniskiem ważnego handlu z Chinami, Japonią, Indyami i Malezyą. Stanowisko wszystkich statków przybywających z morza płynących do Kantonu i do Onampou. O ręty hiszpańskie i portugalskie mają wyłączne prawo prowadzenia handlu w Makao, lecz zagraniczne nie stosują się do tego zakazu. Wyspa Makao jest wyłącznie przez Chińczyków zamieszkaną. Półwysep zaś, przy końcu którego leży miasto, przegrodzony jest pośrodku murem którego nie wolno przekraczać Europejczykom bez pozwolenia Mandaryna, gubernatora miasta. Mało jest budynków odznaczających, lecz miasto pięknie się przedstawia od strony morza. Pokazują grotę, zwaną Casa, gdzie, jak mówią, Kamoens będąc sędzią w Makao pisał Luzyadę. Makao nadane zostało Portugalczykom przez Chińczyków w 1586. r., w nagrodę za pomoc w wyprawie przeciw rozbójnikom morskim udzieloną przez pierwszych. Miasto zostaje pod wspólnym zarządem Mandaryna Chińskiego i Gubernatora Portugalskiego, któremu jest dodana Rada, składająca się z biskupa, z prezesa trybunału i innych głównych urzędników Portugalskich, rzeczywiście zaś cała władza zostaje w ręku Mandaryna. Wszystkie kobiety znajdujące się na okrętach płynących do Chin, muszą wysiadać w Makao.

MACARIO, St. M..., wyspa na mr. Śródziemném, na płd. wybrzeżu Sardynii, w stronie płd.-zach. Cagliari.

MACARSKA, M. w Austryi, w Dalmacyi, o 50 w. ku płd.-wschodu od Spalato. Położone nad mr. Adryatyckiém, rezydencya arcybiskupa, uprawa drzew owocowych. Port mały; 1,725 m.

MACASSAR, MANGKASSAR, 1) król. w Indyach Wschodnich, w części płd.-zach. wyspy Celebes, która w wieku XVII. uważaną była za największą i najważniejszą w tych strefach. Niderlandczycy z znacznéj części téjże, utworzyli niegdyś gubernią Macassar, w któréj leżało M. t. n., obecnie na miejscu jego wznosi się twierdza Rotterdam, i M. Vlaardingen; liczące do 800 m. Cały okręg ma zawierać 15,000 m. Przystań Macassaru jest rozległą, bezpieczną i piękną. Ciaśnina Macassar, oddzielająca Celebes od Borneo, przybiera nazwę od powyższego kraju. 2) M. w Malezyi Holenderskiéj, stoł. gubernatorstwa t. n., obejmującego część Celebes uległą Holenderczykom, z wyjątkiem pobrzeża północnego, należącego do zarządu Moluk; 800 m. Rezydencya gubernatora Holenderskiego, trybunał I. instancyi. Rybołowstwo i handel bardzo ożywiony. Wywóz

koni, których gatunek najbardziéj ceniony znajduje się w tutejszych okolicach. Handel głównie odbywa się z Chinami. Przystań jedna z najlepszych w całych Indyach w czasie panującego mussonu płd.-wsch., mniéj zaś bezpieczna w porze mussonu płn.-zach. Obronne warownią zwaną Rotterdam.

MACAS, M. w Ameryce Południowéj, w Ecuador, w dep. Assuay, ku płn.-wsch. od Cuenza, nad rz. Morona.

MACAU, Mm. we Francyi, w dep. Gironde, o 21 w. ku płn. od Bordeaux, na l. brz. Garonny; 1,492 m. Winnice. Dobre wina czerwone Médoc.

MACAULEY, jedna z wysp Kermadek; pod 30° 17' 50" płd. szerok., a 179° 6' 50" dług. wsch.

MACAYO, M. w Brazylii, o 1650 w. ku płd.-wsch. od Rio-Janeiro, nad oceanem Atlantyckim; 5,000 m. Port, którym wyprawiają rocznie bawełny i cukru za 1,875,000 franków.

MACCAGNO-SUPERIORE, W. w król. Lombardzko-Weneckiém, ku płn.-zach. od Como, nad Lago-Maggiore. Warzelnie soli.

MACCALUBBA, góra w Sycylii, ku płn.-wsch. od Girgenti. Wulkan wyrzucający szlam.

MACCLESFIELD, Mm. w Anglii, o 53 w. ku płn.-wsch. od Chester, nad rz. Bollin; miało 4543 domów i 40,000 m. w r. 1841. Jedno z najgłówniejszych miast przemysłowych wyrobów jedwabnych, passamoniczych, guzików; fabryki wyrob. bawełnianych, lin, kapeluszy, gwoździ, gisernie żelaza i kotlarnie. W okolicach kopalnie węgli i gliny.

MAC-DOMOUGH, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Nowy-York, w hrb. Chenango; 2,300 mieszkańców.

MAC-DUFF, Mm. i port w Szkocyi, w hrb. Banff, o 2 w. ku wsch. od Banff, nad zatoką Murray, na wsch. ujścia rz. Doveran. Mały port; 3,500 m.

MACEDON, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Nowy York, w hrb. Wayne; 3,200 m.

MACERATA, 1) delegacya w pań. Kościelném, położona między deleg. Ankony na płn., Urbino, Pesaro i Perugio na zach., Camerino na płd.-zach., Fermo i morzem Adryatyckiém na wsch. Górzysta pasmem Apenin, aż ku wybrzeżu morskiemu, z których Monte Vicino jest najznaczniejszą; skropiona jest rz. Esina, Musone, Potenza i Chienti, uchodzącemi do mr. Adryatyckiego. Kraj żyzny w pastwiska, utrzymuje wiele bydła i owiec, a wydaje zboże, wino, oliwę, owoce płd., miód, wosk, i t. p. Rozległość 67 $^{1}/_{4}$ mil kw.; liczy 184,000 m. Dzieli się na 5 okręgów czyli distretto: Macerata, Recanati, Santa-Casa di Loreto, San Severino, Fabriano.

MACERATA, 1) M. w pań. Kościelném, o 176 w. ku płn.-wsch. od Rzymu; 6,657 m. Stolica biskupstwa zjednoczonego Macerata i Tolentina. Sąd apelacyjny, cywilny i kryminalny. Miasto garnizonowe. Uniwersytet założony w 1824. r. przez Leona XII. dla 200 uczni i z biblioteką 20000 tom. Przemysł i handel mało znaczny. Huty szklanne. Założone jak mówią na miejscu miasta Helvia-Ricina, które było zburzone przez Gotów.

MAC-GILLYCUDDY'S-REEKS, łańcuch gór w Irlandyi, w prow. Munster, w hrb. Cork. Poczyna się na zach. jeziora Killarney, i rozciąga aż do Carraght. Wysokość ich 3695 stóp wynosi.

MACHALADEZ, BAGALIADEZ, Mm. w Turcyi, w Albanii, ku płd.-wsch. od Delvino.

MACHARA-BIAYA, W. w. Hiszpanii, ku wsch. płn. od Malaga; 1,090 m.

MACHECOUL, M. we Francyi, w depart. Niższéj Ligiery, o 32 w. ku płd.-zach. od Nantes, nad rz. Falleron, i lewym brzegu Tenu; 3,745 m. Handel zbożem.

MACHELEN, 1) W. w Belgii, w Wschodniéj Flandryi, nie opodal Gandawy; 2,340 m. 2) M.-St. Gertruden, W. tamże, w południowéj Brabancyi, pod Brukselą; 690 m.

MACHIAN, jedna z wysp Moluckich, na wsch. Dżilolo; 7,000 m.

MACHIAS, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w Maine, o 246 w. ku płn.-wsch. od Portland, na lew. brz. rz. t. n., przy jéj ujściu do oceanu Atlantyckiego; 1,351 m.

MACHINE, LA M..., Mm. we Francyi, w dep. Nièvre. Położone w obw. Nevers, nad rz. Meule; posiada znaczne kopalnie węgla kamiennego, w których, oprócz pomocy ręcznéj, siedm machin parowych pracuje; 810 m.

MACHNÓWKA, M. w Ces. Rossyjskiém, w gub. Kijowskiéj, stoł. powiatu, nad Gniłopiatem. Położone na płd.-zach. Kijowa; posiada 5 kościołów, gimnazyum i liczy 4,000 m.

MACHYNLLAETH, Mm. w Anglii (w Walii), o 53 w. ku zach. od Montgomery, nad rz. Dyfi; 358 m. Kopalnie gliny i ołowiu. Fabryki tkanin wełnianych.

MACIEJOWICE, M. w król. Polskiém, gub. Lubelskiéj, pow. Łukowskim, okr. Żelechowskim. Położone nad Okrzycą, niedaleko prawego brz. Wisły, posiada kościół parafialny, szpital; 63 domów, 998 m. Odległe od M. pow. 63 w.; 12 jarmarków do roku.

MAC-JUTOSIH, hrb. w Stanach Zjednoczonych,

w pań. Georgia, nad oceanem Atlantyckim; 5,360 m. Miasto stoł. Darian.

MAC-KEAN, hrb. w Stanach Zjednoczonych, w państwie Pensylwania, w okr. Western; 2,975 m. M. stoł. Smethport.

MAC-LEOD, rybne jezioro w Nowéj Kaledonii, z którego bierze początek rz. Pokoju.

MACINAGGIO, Mm. we Francyi, na wyspie Korsyce, w okr. Bastia, na pobrzeżu wsch. wyspy Korsyki. Mały port handlowy, przystań.

MACKENSIE, rz. w Ameryce, wpadająca do morza (jak przypuszczają do oceanu Lodowatego Północnego). Bierze początek z zach. strony jeziora Niewolnika. Bieg blisko 1000 w. Mackensie pierwszy po niéj płynący w 1789. r., nadał jéj swoje nazwisko.

MACON, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w Georgii, o 50 w. ku płd.-zach. od Milledgeville, na pr. brz. Ockmulge; 3,927 m. Założone w 1823. r. 2) M. we Francyi, stol. depar. Saony i Ligiery, o 347 w. ku płd.-wsch. od Paryża, na pr. brz. Saony. Leży pod 46° 18' 24" szer. płn., a 2° 29' 53" dłg. wsch.; 12,820 m. w 1841. r. Trybunał handlowy. Kolegium królewskie (144 uczniów w r. 1842.). Szkoła normalna początkowa, szkoła rysunków, szkoła zegarmistrzowstwa. Biblioteka publiczna 7,000 tom. Towarzystwo rolnicze, nauk i sztuk pięknych; 1 dziennik, 2 drukarnie wielkie, gisernie mosiędzu. Fabryki wyrobów zegarmistrzowskich i galanteryjnych, fajansów, kołder wełnianych, płótna, aksamitu i pluszu, garbarnie. Przyprawa słynnych konfitur. Handel znaczny zbożem, winem, drzewem. Wina zbierane w okolicach tego miasta, które są znane pod nazwą Macon, są wyborne. Miasto bardzo starożytne, i źle zabudowane. Port nad Saoną, zkąd wyprawiają wina krajowe. Most o 12 łukach, którego założenie przypisują Cezarowi. Piękna przystań. Główniejsze budynki: ratusz, katedra, dawny pałac biskupi. Starożytności rzymskie. Za panowania Gontrana odbywały się tu dwa synody, w celu uregulowania święcenia niedzieli.

MACOT, Mm. w państwie Sardyńskiém, o 2 w. ku płd.-wsch. od Ainse; 1,000 m. Kopalnie ołowiu srebrodajnego.

MACOUBA, Mm. na wyspie Martynice, na płn. pobrzeżu téjże wyspy. Słynne wybornym tytuniem, który niegdyś wyłącznie tutaj uprawiano. Dziś ta uprawa jest podrzędną.

MACROMP, MAKROM, Mm. w Irlandyi, w hrb. Cork, o 31 w. ku zach. od M. Cork, nad Sullane; 2,058 m. Piękny kościół katolicki, i zamek, miejsce urodzenia admirała Williama Penn.

MACTA, EL MOUGDA, rz. w Algieryi, w prow. Oranu, w pada do m. Śródziemnego. Źródło z bagna utworzonego przez wody rzek: Sique, Abrach, i Hamman.

MACUGUAGA, W. w król. Sardyńskiém, w prow. Nowarra, ku płd.zach. od Domo-Ossola; górnictwo; 150 m.

MACULTEPEC, bazaltowa góra w Meksyku, w pań. Veracruz, w téjże saméj stronie ku płn. leży M. Sant-Jalapa, nad morzem; 788 m.

MACUMBE, kraj na wsch. wybrzeżu Afryki, w stronie płn. Sofala. Graniczy na zach. z krajem Manika.

MADAGASCAR, MADECASSE, wyspa na oceanie Indyjskim, oddzielona od pobrzeża płn.-wsch. Afryki kanałem Mozambickim. Leży między 12° 2' i 25° 45' szer. płn., a 41° 20' i 48° 50' dłg. wsch. Rozległość 609,400 w. kw. Ludność 4,700,600 m. Terytoryum w ogólności płaskie i niskie przy pobrzeżach; podniesione ku środkowi, i lubo nie jest przerznięte w kierunku swéj długości łańcuchem gór, jest wszakże górzyste w wielu okolicach, mianowicie ku wsch.-płn. i płd. Liczne rzeki, spływają się po większéj części ku zach. pobrzeżu, lecz żegluga na nich bardzo utrudniona. Ziemia żyzna, dobrze uprawiana w dolinach, gdzie indziéj obfituje w pastwiska i zarośnięta jest lasami. Rodzi się tutaj: ryż, kurkuma, pieprz i inne korzenie, tytuń, indygo, bawełna, longoza, ricinus (rącznik), mimosa (czułek), hibiscus (ślaz wysoki), zachan, banany, urania speciosa, trzcina cukrowa, kauczuk, bambus, betel, heban, i rozmaite drzewa. Z pomiędzy roślin zaprowadzonych przez Europejczyków, które się udają na téj wyspie: kokosy, yam, maniok, drzewa cytrynowe, pomarańczowe, brzoskwiniowe, morwowe, figowe, granatowe. Z leśnych zwierząt są tylko małpy, lisy, dziki i kozy dzikie; z pomiędzy drapieżnych najszkodliwsze: krokodyle, węże, jaszczurki, w rzekach i lasach. Mnóstwo jest ptaków rozmaitych gatunków; ryb w obfitości. Jedyne minerały znane w Madagaskarze są: żelazo, manganez, ołów i sól. Klimat bardzo rozmaity, gorący przy pobrzeżach a umiarkowany wewnątrz; prawie wszędzie szkodliwy dla Europejczyków. Głównym płodem ziemi jest ryż, i rośliny pożywne krajowe, gdyż wszelkie usiłowania aklimatyzowania zbóż europejskich, okazały się bezskutecznemi. Zbierają też nieco kawy, cukru, kartofli w obfitości, i w małéj ilości wina. Z me-

dali wydobywają tylko żelazo. Przemysł jest dość tznakomity, i płodami jego są: jedwabie, bawełny, płótna, broń, skóry, lecz wszystko to nie wielkiéj doskonałości. Główne przedmioty handlu wywozowego stanowią płody roli i bydło. Madekazowie albo Malgachowie, których liczą do 4,700,000 dzielą się na 4 wielkie pokolenia Ovasów zamieszkałych we środku, Sakalawów na zachodzie, Betsilisów na południu, Betanimanów i Betsiomassarków na wschodzie. Te pokolenia zdają się pochodzić z różnych plemion, mianowicie zaś Malgachowie pod względem fizycznym, są podobnemi do Papusów, Malajczyków, Arabów, i Kafrów. Usiłowania europejskich misyonarzy w celu zaprowadzenia religii chrześciańskiéj i oświaty, okazały się nadaremnemi. Religią panującą jest fetyszyzm, i wielożeństwo dozwolone. Handel niewolnikami chwilowo przerwany za panowania ostatniego króla Ovasów, rozwinął się, jak twierdzą na nowo. W 1835. r. zabroniono przechodzić na religią chrześciańską i na jéj wyznawców krajowców naznaczono karę niewolnictwa. W 1845. r. wydalono wszystkich Europejczyków, którzy się nie chcieli naturalizować Malgachami. Ta wyspa dzisiaj jest pogrążoną w głębokiém barbarzyństwie bardziéj, jak który z krajów środkowéj Afryki. Madagaskar dzieli się na 28 prowincyj, z których każda rządzona jest przez Naczelnika, a ci od lat kilku uznają zwierzchnictwo wodza Owasów, który przybrał tytuł króla Madagaskaru. Rząd jest samowładny. Pierwszy Marko-Polo nadmienił o Madagaskarze, lecz dopiero w 1506. roku. Portugalczykowie wylądowali na téj wyspie. W 1642. roku. Francuzi osiedli na niéj, i nadali jéj nazwę wyspy Delfina. Zakładali tam osady w latach 1665.,1768. i 1819. r., lecz się nieutrzymały.

MADAME, mała wyspa we Francyi, w dep. Niższéj Charente.

MADAPOLLAM, M. w Indostanie angielskim, blisko Madras, o 70 w. ku płd.-zach. od Radżamory, przy ujściu Godawery. Znaczna fabryka wyrobów bawełnianych.

MADDALENA, największa z wysp, należących do Sardynii, u wejścia do kanału Bonifacio, między Korsyką i Sardynią. Rozległości ma 54 w. kw. Ludności 1,758 m. Pobyt wójta królewskiego i komendanta wojennego. Garnizonowy punkt. Port obszerny i bezpieczny Calagaveta, port wojenny 3. klassy.

MADDALONI, M. w królestwie Neapolitańskiém, w prow. Terra di Lavoro. Położone o 5 w. ku płd.-wsch. od Caserta; liczy 11,000 m. Kolegium królewskie.

MADEIRA, wyspa w Afryce portugalskiéj, największa z gruppy t. n., na oceanie Atlantyckim, stol. Funchal. Leży między 35° 45' szer. płn., a 19° 20' dłg. zach.; o 900 w. ku płd. wsch. od Terceiry, o 450 w. ku płn. od Teneryffy i 700 w. ku zach. od pobrzeża Afryki. Rozległość 1000 w. kw., dłg. 57 w., szer. 22 w. Pobrzeża wyniosłe, przy których przystanie niebezpieczne. Od strony morza, wyspa wydaje się massą skał bazaltowych, przerznięta pięknemi równinami, uwieńczona słupami bazaltowemi. Wyspa jest górzystą wewnątrz, najwznioślejszy punkt jest Pico-Rivo (1817 metr.). Z téj góry wypływają trzy rzeki albo raczéj potoki, w różne strony wyspy. Klimat jednostajny i bardzo zdrowy, średnia temperatura + 18°,33 Reaum. Ziemia nadzwyczaj urodzajna, wszędzie gdzie skał nie ma wydaje wszystkie rośliny zwrotnikowe, gdzie jéj wyniosłość nie dochodzi 400 metrów nad poziom morza, jakoto drzewa daktylowe, palmowe, banany, kawowe, i t. d.; w innych zaś miejscach powyżéj 400 metrów, zboża i owoce europejskie. W tych wysokich okolicach znajdują się sławne winnice Mnóstwo jest wieprzy i kóz. Wielkie pasieki pszczół. Winnice stanowią najważniejszą gałęź uprawy; pomimo tego jednakże zasiewają zboża, a mianowicie mais, kawę, melony, hodu, drzewa owocowe, jakoto: cytrynowe, figowe, granatowe, banany, i t. d. Winogrona sprowadzone zostały z Grecyi w 1421. r. przez Portugalczyków. Okolice południowe wyspy okazały się najprzyjaźniejsze dla zakładania winnic; winogrona prawdziwéj malmazyi rosną pomiędzy skałami wulkanicznemi, wystawionemi na działanie słońca. Zbierają od 15 do 18,000 pip wina, lecz w téj liczbie mała jest ilość wina pierwszego gatunku. Lubo z natury mocne jest wino Madera, zaprawiają go jednak w Funchal spirytusem. Najwięcéj wyprawiają tego wina do Indyi i Chin, gdzie jest bardzo poszukiwane. W ciągu długich podróży w klimatach gorących, wino Madera nabywa doskonałości większéj od tegoż wina, które bywa bezpośrednio wprowadzane do Europy, dlatego też przewożą go z Indyi-Wschodnich do Europy. Główne przedmioty handlu wychodowego Madery są: wino, owoce świeże i suszone, miód, wosk, i zapasy do żeglugi. W prowadzają zaś wyroby rękodzielnicze, bydło, ryby solone (stokfisz i śledzie głównie), oliwę i zboża. W 1837. r. wprowadzono towarów za 3,981,600 fr., a wywieziono za 6,00500,

frank. Ruch żeglugi: wpłynęło do 306 okrętów, ładunku 50,271 beczek; wypłynęło 307 okrętów z 50,272 beczek ładunku. Madera zostaje pod zarządem gubernatora, mającego rozległą władzę. Sądy są pod zwierzchnictwem trybunału Lizbońskiego. Wyspa należy do dyecezyi biskupstwa Funchal. W klasztorach na wyspie zatrudniają się głównie robotą kwiatów sztucznych z wosku i z piór, bardzo poszukiwanych dla delikatności ich wyrobu. Madera wraz z wyspami Porto-Santo, Baxo, były podobno już znane Rzymianom pod nazwą Purpurariae Insulae. Don Joao, Gonzale Zarco, i Tristao Vaz odkryli je w 1420. r. i nadali głównéj wyspie nazwisko Madeiry, z przyczyny przepysznych lasów drzewa budulcowego (madeira), któremi podówczas była pokrytą. Zajęta czasowo przez Anglików w epoce wojen cesarstwa, powróconą została Portugalczykom w 1814. r. W 1834. r. poddała się Donnie Maryi.

MADELEY, MARKET-M..., M. w Anglii, w hrab. Shrewsbury, o 21 w. ku wsch. od Shrewsbury, w pobliżu rz. Severny, na któréj wzniesiony most żelazny, zbudowany w jednym łuku, mającym 100 stóp angiel. dług. przy czterdziestu szer., wykonany w 1780. r. w kuźnicach Colebrook. Znaczny handel żelazem; 5,500 m.

MADERANER, KERSTELEN-THAL, dolina w Szwajcaryi, w kantonie Uri, skropiona strumieniem Kerstelenbach. Przedstawia wspaniałe krajobrazy, ubrane w lodniska, szczyty Alp i inne widoki wspaniałéj przyrody.

MADERNO, Mm. w Lombardyi, ku wsch.-płn. od Brescia, na zach. nad jeziorem Garda; fryszerki, olejarnie, papiernie. Wywóz cytryn, oliwy, papieru, żelaza, drzewa farbierskiego, i t. d. Przywóz zboża; 1,200 m.

MADERNELO, Mm. w Hiszpanii, ku płn.-wsch. od Sepulveda; 420 m.

MADION, M. na wyspie Jawie, na płd. pobrzeżu téjże wyspy.

MADIRAN, M. we Francyi, w depar. Wyższych Pyreneów, o 44 w. ku płn. od Tarbes; 1289 m. Wyborne wina czerwone.

MADISON, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Indiana, nad rz. Ohio; 3,000 m.

MADJICOSIMA, gromada wysp w Azyi, liczona do archipelagu Lieu-Khieu, w stronie wsch. wyspy Formozy. Najznaczniejsza z nich: Typinsan, Patchusan i Rocha-O-ko-ko. Wydają herbatę, cukier, pieprz.

MADRAS, 1) M. w Indostanie angielskim, stol. prezydentostwa t. n. i dawnéj prowincyi Karnatik; na pobrzeżu Koromandelu i nad odnogą Bengalską, o 1,360 w. ku płd.-zach. od Kalkuty. Leży pod 13°4'8" szer. płn., a 77°56'15" dług. wsch.; 400,000 m. Stolica zarządu centralnego, i sądownictwa. Od strony morza przystęp bardzo trudny do Madras który nie ma portu, ale tylko przystań otwartą. Główne przedmioty handlu przywozowego są: ryż i inne artykuły żywności z Bengalu, tkaniny bawełniane, żelazo, miedź, jedwab surowy, betel, orzechy arekowe, piasek, złoty, cyna i pieprz malabarski. Wyprowadzają zaś tkaniny bawełniane farbowane, bawełnę surową, indygo, sól, perły, tytuń, mydło, i t. d. W 1839. r. wypłynęło 28 statków o 4,303 beczkach. Lubo Madras może się liczyć do rzędu pięknych miast, nie ma jednakże odznaczających budynków. Miasto bronione jest przez cytadelę Jerzego, jedną z najpotężniejszych warowni w Azyi. Madras jest najdawniejszą osadą Anglików w Indyach. Odstąpione przez Radżę Bijnagur w roku 1639., było oblężone w 1702. roku przez jednego z wodzów Aureng-Zeba, a w 1744. roku przez Labourdonaya, któremu się poddał po trzech-dniowém bombardowaniu. Powrócony przez traktat w Amiens, jeszcze raz był oblegany przez Francuzów, lecz bezskutecznie. 2) Prezydentura (Presidency). Podział administracyjny kompanii wsch. Indyjskiéj w Indostanie, stol. Madras. Leży między 8° i 20° szer. płn., a 72° i 83° dług. wsch. Zawiera całą część płd. półwyspu Indyjskiego, od płd. począwszy od linii przeciągniętéj pomiędzy Sadascharagor, na pobrzeżu Malabarskiém, i od Ganiam na pobrzeżu Koromandelu. Graniczy na płn. z krajem Goa, z prezydent. Bombaju i Bengalu, i z państwami Nizam i Berar. Rozległość wynosi 347232 w. kw., z których 41140 należy do państw hołdowniczych. Ludność w roku 1837: 18,314,605 m., z których 3,419,754 należy do krajów lennych. Terrytoryum wyniesione, odgraniczone od wsch. i zach. łańcuchem gór Ghattes, a kończące się przylądkiem Comorin od płd. Płody rolnicze sprowadzane są w małéj ilości z pobrzeża Koromandelu, stanowią zaś główne przedmioty handlu pobrzeża Malabarskiego. Główniejsze są: ryż, pieprz, arek, kakao, indygo, tytuń, bawełna. Przemysł rękodzielniczy znaczny; dostarcza tkaniny, a mianowicie perkal, muszlinów, kobierców z Ellora, jedwabiów z Gandja. Dochody prezydentostwa w 1838. roku 4,517,271 funt. szterl. brutto. Wydatki 3,523,040, a z tych 54,031 na spłacenie procentów od długu. Prezydentostwo dzieli się na 20 obwodów: Gandjam, Vizagapatam, Rajahmundry, Masulipatam, Goun-

tour, Nellore i Ongole, Arcot (płn. i płd.), Chingleput, Madras, Salem, Coimbatour, Tritschinopoly, Tanjore, Madour, Tinnevelly, Bellary, Conddapach, Malabar i Canara. Do niego należą kraje hołdownicze Mysore, Travancor, Cochin, Coorg.

MADRE, W. we Francyi, w dep. Mayenne, o 31 w. ku płn.-wsch. od Mayenne; 1,784 m.

MADRID, MADRYT, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w New-Yorku, o 400 w. ku płn.-zach. od Albany; 4,511 m. w 1840. roku. 2) New-Madrid, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w Missuri, o 240 w. ku płd. od St. Louis, nad rz. Mississipi. Handel znaczny. 3) M. w Europie płd. stol. król. Hiszpańskiego w Nowéj Kastylii, o 1056 w. ku płd.-zach. od Paryża, prawie we środku Hiszpanii, na kilku pagórkach, pośród nieurodzajnéj równiny, na lewym brz. rz. Manzanares. Leży pod 40° 24' 57" szer. płn., a 6° 2' 30" dług. wsch. Wysokość nad powierzchnią mr. 680 metrów. Obwód około 6,800 metrów. Średnia temperatura + 14°,35 Reaum., temperatury krańcowe + 40° i — 8°. Ludność w 1826. roku 181,400 m. Rezydencya królewska, zgromadzenia ustawodawczego, administracyi i posłów zagranicznych. Trybunał Najwyższy (Tribunal supreme de justicia), sąd królewski (Audiencia territoriale). Trybunał 1éj Instancyi. Handlowy. Uniwersytet (Universidad litteraria) podzielony na sekcye: teologii, prawa kanonicznego, cywilnego, filozofii, matematyki, ekonomii politycznéj, literatury i języków, z 35 professorami. Kolegium zwane Estudios de San Isidoro, z 14 professorami i z biblioteką 60,000 tomów. Kolegium albo szkoła lekarska i chirurgii San Carlos z 10 professorami. Szkoła weterynaryi z 9 professorami. Dom wychowania sierot (dziewcząt) po wojskowych, założony w 1835. roku. Szkoła inżynierów dróg i mostów. Szkoła narodowa głucho-niemych; szkoła normalna początkowa. Szkoła kadetów artylleryi. Szkoła przygotowawcza wojskowa inżynieryi. Szkoła ogólna wojskowa dla wszystkich broni. Konserwatoryum sztuk i rzemiosł (3 professorów), konserwatoryum muzyki i deklamacyi. Biblioteka narodowa (200,000 tomów i wiele rękopismów arabskich), muzeum wojskowe, muzeum narodowe sztuk pięknych, zawierające piękny zbiór obrazów mistrzów hiszpańskich i zagranicznych; muzeum narodowe nauk przyrodzonych, z gabinetami, z ogrodem botanicznym, biblioteką i z 6 professorami. Obserwatoryum astronomiczne. Główniejsze towarzystwa akademickie Madrytu są: akademia historyi (Academia de la Lengua), instytut filologiczny, akademie nauk, sztuk pięknych, lekarska, ekonomii rolniczéj, i t. d. W Madrycie są tylko dwa teatra: Teatro de la Cruz i Teatro del Principe; ale główną widownią jest amfiteatr walki byków przy bramie Alkala, w którym się może pomieścić do 17,000 widzów. Bursa. Drukarnia i archiwum królewskie. Liczne zakłady dobroczynne, pomiędzy któremi szpital królewski San Fernando, dom dla żebraków, szpital główny i t. d. Kassa oszczędności. Lombard dający na zastawy, lecz bez procentu. Przemysł mało znaczny. Rękodzielnie królewskie, porcelany i kobierców. Papiernie, fabryki płócien, tkanin jedwabnych, pracownie jubilerskie i t. d. Madryt jest otoczony murem, w którym jest bram 15; z tych główniejsze: Alkala, St. Vincente i Toledo. Miejsca spacerów (Prado): za bramą Alkala (Calle de Alcala), ulica wysadzana drzewami, która się ciągnie aż do środka miasta, i kończy przy placu zwanym Puerta del Sol, gdzie się zbiegają główniejsze ulice Madrytu. Plac zwany Plaza-Major, przy którym leży Panderia, dom królewski, gdzie monarchowie przybywają w czasie uroczystości, jakie mają miejsce na tym placu. Z gmachów publicznych: pałac królewski, który wraz z ogrodami zajmuje 360 ares na l. brz. Manzanares, a na przeciw prawego brzegu dom królewski (Casa real del Campo); inne są: Buen-Retiro, pałac królewski założony przez Filipa IV., muzuem, pałac księcia Alby, obserwatoryum, dom pocztowy, kasyno królowéj, szpital główny, i t. d. Madryt zbudowany na miejscu miasta Mantua Carpetanorum, zwanego Majoritum w średnich wiekach. Zdobyty przez Maurów w 1109. roku, którzy go spustoszyli, a następnie odbudowali, nabył świetności dopiero za panowania Filipa II., który w nim założył swoją stolicę. Zajmowany w 1808. i 1812. roku przez Francuzów i raz jeszcze w 1828. roku przez wojska dowodzone przez księcia d'Angoulême. 4) Prowincya administracyjna Hiszpanii, w Nowéj Kastylii, stol. Madryt. Ludność w 1834. roku 142,081 m. Dzieli się na 7 partidos judiciales: Alcala-de Henares, Chinchon, Colmenar-Viejo, Getafe, Navalcarnero, San-Martin-de Valdeiglesias, Torrelaguna. Zawiera 223 gmin (pueblos).

MADRIDEJOS, M. w Hiszpanii (w Nowéj Kastylii), o 59 w. ku płn.-zach. od Toledo, nad Amarguillo; 6.900 m. Uprawa szafranu, i handel wybornym serem.

MADURA, 1) M. w angielskim Indostanie,

w prezydenturze Madras, na pr. brz. rz. Wygaru, o 130 w. w stronie płd.-zach. od Madras, Tritszinopoły. Sławny kościół poświęcony bożkowi Wellajdach, i wiele innych znakomitych, budowli; znaczne fabryki tkanin bawełnianych; 20,000 m. 2) Jedna z wysp archipelagu Sunda, w stronie płn.-wsch. od Jawy, od której oddzielona jest kanałem t. n. Grunt żyzny, obfitujący w bawełnę i drogocenne drzewa; rozległa 63 mil kw., liczy 220,000 m., uznających zwierzchnictwo Holandyi, lubo rządzonych przez własnych książąt. Dzieli się na 3 księstwa: Bangkallan, Pama-Kassan i Sumenap. M. stoł. Bangkallan.

MAEL-CARHAIX, W. we Francyi, w dep. Côtes du Nord, o 46 w. ku płd.-zach. od Guingamp; 2,013 m.

MAESTRA, PUNTA-DELLA-M..., nazwa ujścia rz. Po-Grande, do mr. Adryatyckiego.

MAESEYCK, MAASEYCK, M. w Belgii, w prow. Limburg, o 26 w. ku płn.-wsch. od Mastrychtu, nad Mezą; 3,969 m. Miasto przemysłowe; papiernia, fabryki fajek, tytuniu, warzelnie soli, 2 drukarnie tkanin. Zburzone przez Francuzów w 1675. i 1803. r.

MAESTRICHT, MASTRYCHT, M. w Holandyi, stoł. księs. Limburgskiego, o 170 w. ku płd.-wsch. od Amsterdamu, na l. brz. Mezy i nad Geer; 23,000 m. Miasto warowne, Sąd przysięgłych, trybunał I. instancyi i handlowy. Ateneum. Biblioteka publiczna. Przędzalnie wełny i bawełny, fabryki sukna, flaneli, pończoch, broni palnéj, szpilek, 16 gorzelni, mydlarnie, warzelnie soli, papiernia. Port handlowy, walne jarmarki na bydło. Piękny ratusz. Zdobyte przez Ludwika XIV. w 1673. r., oraz w 1748. i 1794. r. przez Francuzów.

MAFRA, M. w Portugalii, prow. Estremadura, o 26 w. ku płn.-zach. od Lizbony. Piękny pałac królewski z wielkim klasztorem, kościołem i ogrodami; 3,000 m.

MAFRAG, rz. w Algierze, w prow. Konstantyna, wybiega na płd.-wsch. la Galle, przerzyna wzgórza pod Dżebel-Naora, i uchodzi do mr. Śródziemnego na wsch. Bona.

MAGDALA, M. w księs. Sasko-Wejmarskiém, o 9 w. ku płn.-wsch. od Blankenheim, nad rz. Magdel; 600 m.

MAGDALENY WYSPY, gruppy wysp w Ameryce Angielskiéj, w stronie zach. zatoki Ś. Wawrzeńca.

MAGDALENA, 1) rz. w Południowéj Ameryce, w prow. Nowa Granada. Spływ mr. Antylskiego, o 61 w. ku zach.-płd. od Santa-Marta. Płynie w kierunku z płd. ku płn., wybiegając z małego jeziora w Andach, przepływa depar. Cundinamarca i Magdaleny, i uchodzi na płn.-wsch. Kartageny do mr. Antylskiego. Bieg jéj 1320 w. Główniejsze do niéj spływy, z pr. strony Fusagusaga, Bogota, Sogomoso i Cesare; z l. strony Cauca. Żeglowna aż do Monpox. 2) Depar. tamże; graniczy na płn. z mr. Karaibskiém, na wsch. z Venezuela, na płd. z dep. Bojaca i Cundinamarca w Nowéj Granadzie, na zach. z depar. Cauca tamże położonym. Podzielony na 4 prow.; liczył w 1835. r. 240,000 m. Płody: złoto, srebro, miedź, ołów, kukurydza, ryż, kakao, trzcina cukrowa i wiele drzewa. 3) Zatoka na zach. wybrzeżu Staréj Kalifornii. 4) Jedna z wysp Marquezas, leżąca na Wielkim oceanie, w stronie płd. archipelagu. 5) Wielka pieczara w Illiryi, w gub. Lajbach, w cyr. Adelsberg.

MAGDEBURG, 1) M. w Prusach, w prowincyi Saskiéj, o 122 w. ku płd.-zach. od Berlina, na lewym brz. Elby; 42,558 m., oprócz garnizonu. Twierdza. Sąd apelacyjny, trybunał cywilny, kryminalny, nadintendent ewangelicki (biskup). Główna kwatera korpusu armii. Biblioteka; szkoła chirurgii, położnicza, handlowa sztuk i rzemiosł, budownictwa, szkoła normalna początkowa, 2 gimnazya ewangelickie. Kantor banku Berlińskiego. Przemysł bardzo czynny, rafineryc cukru, fabryki cukru z buraków, tytuniu, wyr. jedwabnych; garbarnie, gorzelnie. Handel znaczny i żegluga na Elbie. Główniejsze budynki: cytadela wzniesiona przy końcu XVII. wieku i nowe roboty warowne, które ją czynią jedną z najważniejszych twierdz w królestwie. Katedra zbudowana w XII. i XIII. wieku. Dawny zamek książęcy, kościół Ś. Jana z grobowcem Carnota. Miasto bardzo starożytne, znane za czasów Karola Wgo. Zdobyte szturmem i prawie zupełnie zniszczone przez wojska cesarskie w 1632. roku. Wzięte przez Francuzów w 1806. roku; był stolicą departamentu Elby. 2) Rejencya Magdeburgska; podział administracyjny Prus, w prowincyi Saskiéj. Stol. Magdeburg. Rozległość 210,13 mil kw. niemieckich. Ludność w roku 1837. oprócz wojska, 647,986 m., z których 57,874 ewangelików, 8,618 katolików, i 2,325 żydów. Dzieli się na 15 okręgów: Osterburg rozległości 19,93 mil kw., 43,408 m.; Salzwedel, rozległości 22,14 mil kw., 39,450 m.; Gardelegen, rozległości 24,26 mil kw., 39,119 m.; Stendal, rozległości 16,41 mil kw., 35,907 m.; Jerichow Ilgi, rozległości 25,16 mil kw., 41,734 m. Jerichow I, rozległości 26,06 mil kw., 51,185 m.

Kalbe, rozległości 10,06 mil kw., 46,483 m.; Wanzleben, rozległości 9,44 mil kw., 39,489 m.; Magdeburg i Völlmirstaedt, rozległości 12,68 mil. kw., 85,978 m.; Neu-Haldensleben, rozległości, 12,62 mil kw., 38,002 m.; Oschersleben, rozległości 9,99 mil kw., 31,374 m.; Aschersleben, rozległości 8,02 mil kw., 42,971 m.; Halberstadt, rozległości 8,45 mil kw., 46,595 m.; Wernigerode, rozległości 4,88 mil kw., 17,291 m.; zawiera 49 miast z ludnością 223,174 m.

MAGDESPRUNG, W. w Anhalt-Bernburg, blisko Harzgerode, nad rz. Selke. Eksplontacya srebra. Znakomite fryszerki i eksploatacya żelaza, gisernie, tokarnie.

MAGENTA, M. w Lombardyi, o 37 w. ku płn.-zach. od Pawii; 4,000 m.

MAGERÖE, wyspa w Norwegii, na mr. płn. Lodowatém, na ostatecznym krańcu wybrzeży płn. Norwegskich; zamieszkana od kilku Lapończyków; liczoną jest do amtu Finmarken. Tu jest również przylądek Północny (Nord-Cap).

MAGGIA, MAIN, rz. w Szwajcaryi, w kant. Tessin, zlew do Laggo-Maggiore pod Locarno.

MAGIELLAŃSKA CIAŚNINA, oddzielająca Ziemię Ognistą, od płd. wybrzeża Ameryki Południowéj. Wejście do niéj od oceanu Atlantyckiego, między przylądkami Virgenes i S. Ducha, a od strony zach., czyli Wielkiego oceanu, między przylądkiem Vittoria i Los Pilares. Kierunek ciaśniny z płd.-zach. ku płn. wsch.

MAGIERÓW, Mm. w Galicyi, w obw. Żółkiewskim, o 3 mile od Żółkwi. Pamiętne poniesioną klęską Rakoczego księcia Siedmiogrodzkiego, zadaną mu przez Stefana Czarnieckiego 1657. r.

MAGISTERE, LA-M..., Mm. we Francyi, w depar. Tarn i Garonny, o 25 w. ku płn.-zach. od Moissac, na pr. brz. Garonny; 1,848 m. w 1841. r. Zbiór wybornych owoców. Handel znaczny zbożem i śliwkami.

MAGLAND, Mm. w pań. Sardyńskiém, o 7 w. ku płd.-wsch. od Cluses, na pr. brz. Arwy; 1,750 m.

MAGLIANO, M. w pań. Kościelném, o 30 w. ku zach. od Rieti, na l. brz. Tybru; 1,230 m. Stolica biskupa.

MAGLIE, Mm. w Neapolitańskiém, o 30 w. ku płn.-wsch. od Gallipoli; 3,000 m.

MAGNAC, 1) Magnac-Bourg, Mm. we Francyi, w depar. Wyższéj Wienny. Fabryka porcelany; 1,200 m. 2) Magnac-Laval, M. we Francyi, w obw. Bellac; 3,860 m.

MAGNY-COURS, Mm. we Francyi, w depar. Nièvre, o 13 w. ku płd. od Nevers; 1,300 m.

MAGNY, MAGNY-EN-VEXIN, M. we Francyi, w depar. Seine et Oise, o 25 w. ku płn. od Mantes, nad Aubette; 1,434 m. Garbarnie. Fabryki wyrobów platerowanych. Przędzalnie. Papiernia w Pont-Emercourt.

MAGNUSZEW, Mm. w królestwie Polskiém, gub. i pow. Radomskim, okr. Kozienickim. Położone niedaleko l. brz. Wisły. Posiada kościół parafialny, niejakie wyroby sukna grubego; 87 domów z 1,036 m. Odległe od miasta pow. 42 w.; 8 jarmarków do roku.

MAGOLM, W. w cesarstwie Rossyjskiém, w gub. Estońskiéj, nad Finlandzką odnogą, na płn.-wsch. Wesenberga.

MAGRA, rz. we Włoszech, wybiega w obw. toskańskim Pontremoli, z pasma Apeninów, przepływa ksieś. Massa-Carrara, część południowéj Sardynii i uchodzi na płd.-zach. Genui, do zatoki t. n.

MAGRAN, wzgórza w północnéj Afryce, na wsch. Atlasu, na granicy Fez i Marokko.

MAGSTATT, Mm. w Wirtembergskiém, w cyr. Nekary, o 6 w. ku płn.-zach. od Böblingen; 2,007 m. w 1840. r. Miejsce urodzenia Keplera.

MAGUELONNE, jezioro (laguna) morza Śródziemnego, na pobrzeżu Francyi, w depar. Hérault. Przerznięte kanałem.

MAHABALIPOORAM, M. w angielskim Indostanie, w prezydenturze Madras, o 80 w. ku płn.-wsch. od Pondichery, nad zatoką Bengalską; zdobne wielu pagodami indyjskiemi. Niegdyś niewątpliwie stanowiło część wielkiego miasta, które zostało pochłonięte przez morze.

MAHADRAPATAM, M. w Indostanie angielskim, w prow. Karnatik, w prezydenturze Madras.

MAHAVELLE, rz. znaczna na wyspie Cejlon. Wybiega od strony wsch. góry Adama i uchodzi do zatoki Bengalskiéj.

MAHAYE, M. na płd.-zach. wyspy filipińskiéj Luçon; do 3,000 rodzin zamieszkuje.

MAHÉ, 1) M. w Indostanie francuzkim, na pobrzeżu Malabaru. Położone nad mr. Oman, w pobliżu ujścia spławnéj rzeki tworzącéj jego port, którym wyprowadza pieprz, cynamon, drzewo sandałowe i t. p.; 2,922 m. 2) Gromada wysp na mr. Indyjskiém, w posiadaniu Anglików, liczona do archipelagu Seychelles. Płody: bawełna, kawa, ryż, korzenie, trzcina cukrowa, i t. d. Zamieszkana od 5,850 m., po większéj części pochodzenia francuzkiego. Handel mało znaczny. Wywóz kakao, pieprzu, areku.

MAHLBERG, M. w Badeńskiém, w cyr. Wyższego Renu, o 4 w. ku płn. od Ettenheim; 1,124 m.

MAHMUD-ABAD, 1) M. w Indostanie angielskim, w prezydenturze Bombay, w stronie płd.-wsch. Ahmed-Abad. 2) M. tamże, w prezydenturze Bengalskiéj. Położone nad Gangesem, na płn.-wsch. od Benares.

MAHON, PORT-MAHON, M. w Hiszpanii, w prow. Balearskiéj, w pośród głębokiéj zatoki wyspy Minorki; 20,000 m. Twierdza i port wojenny. Stolica biskupstwa Minorki. Gubernator wojenny. Konsulaty: Anglii, Rossyi, i Stanów Zjednoczonych. Jeden z najpiękniejszych portów morza Śródziemnego. Założenie tego miasta przypisują Magonowi wodzowi Kartagińskiemu. Zdobyte przez Anglików w 1708. r. i przez Francuzów w 1758. r. Powrócone Anglikom w 1763. r. i znów im odjęte w 1782. r. przez połączone wojska francuzkie i hiszpańskie.

MAHONA, 1) M. w Indostanie, w prow. Agra, na l. brz. Perbutty. 2) Góra w Algierze, w prow. Konstantyna, na wsch. Konstantyny.

MAHONING, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Pensylwania, w hrb. Mercer; 4,200 m. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w hrb. Indiana; 3,200 m.

MAHORY, W. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, w pow. Opoczyńskim. Posiada wielki piec i kilka ognisk fryszerskich; nad rz. Czarną. Tu w 1833. r. założoną została pierwsza w kraju pudlingarnia, która próby pudlingowania na drzewie z pomyślnym skutkiem odbyła; zakład ten rocznie do 6,000 centnarów żelaza kutego wydaje.

MAHRADJEGONDGE, 1) M. w Indostanie angielskim, w prezydenturze Bengalskiéj, na płn.-zach. od Azymgur. 2) M. w Indostanie angielskim, w stronie płn.-wsch. Pornich, na l. brz. Mahanadda. Prowadzi znaczny handel indygo, cukrem, bawełną i zbożem.

MÄHRENBERG, Mm. w Austryi, w Styryi, w cyr. Marburgskim; 625 m.

MAHUL, M. w Indostanie angielskim, w prezyden. Bengalskiéj, na płn.-zach. od Azymgur.

MAJA, rz. w Rossyi azyatyckiéj, wpada do Aldanu, pod Ust-Maiskaja. Należy do wielkiéj drogi wodnéj, z Petersburga do Kamczatki.

MAJATSKA, Mm. w ces. Rossyjskiém, w gub. Połtawskiéj, na prawo od Uries.

MAIDA, Mm. w Neapolitańskiém, w Kalabryi Niższéj, o 10 w. ku płn. od Nicastro; 2,780 m.

MAJDAN, W. w Galicyi, w obw. Samborskim, o 6 mil od Drohobyczy. Huta żelazna.

MAJDAN, W. w Galicyi, w obw. Stanisławowskim, mila od Nadworny. Huta żelaza i szkła.

MAIDAN, Mm. w Serbii, w stronie płn.-zach. Kargujewacz.

MAIDENHEAD, Mm. w Anglii, w hrb. Berks, o 11 w. ku płn.-zach. od Windsor, nad rz. Tamizą; 2,400 m. Handel drzewem, mąką. Komunikacya z Londynem drogą żelazną Great-Western.

MAIDSTONE, M. w Anglii, w hrb. Kent, o 54 w. ku płn.-wsch. od Londynu, nad Medway. Posiada znaczne fabryki i wielkie targi chmielu, zboża, drzewa budulcowego; 15,500 m.

MAIGNELAY, Mm. we Francyi, w depar. Oise, o 22 w. ku płn.-wsch. od Clermont; 775 m. Fabryki. Garbarnie. Rozwaliny zamku warownego.

MAKKUM, Mm. w Niderlandach, w prow. Fryzyi, na płn.-zach. od Sneek, nad Zuyder-Zee; 2,000 m.

MAKLAR, Mm. w Węgrzech, w komitacie Heweskim, na płd.-wsch. Erlau, na pr. brz. Eger.

MAKO, M. w Węgrzech, w komitacie Tsanadskim, na płd. Szegedinu, nad rz. Marosz; 15,160 m.

MAILCOTTA, M. w Indostanie angielskim, położone w prow. Mysora, o 26 w. ku płn. od Seringapatam, zamieszkane w większéj części od Braminów, usługujących w sławnéj pagodzie bóstwa Wisznu. Ciekawe pomniki architektury Indyjskiéj. Pamiętne zwycięztwem odniesioném przez Mahratów nad Hyder-Alim w 1772. r.

MAILLANE, W. we Francyi, w depar. Ujść Rodanu, o 22 w. ku płn.-wsch. od Arles nad Rodanem, nad Lubą; 1,505 m. Zboże poszukiwane.

MAILLERONCOURT-CHARETTE, W. we Francyi, w depar. Haute-Sâone, o 18 w. ku płn.-zach. od Loure; 1,016 m. Fryszerka żelaza.

MAILLEZAIS, M. we Francyi, w depar. Vendée, o 13 w. ku płd.-wsch. od Fontenay le Comte, na wyspie rzeki Antise i Sèvre-Niortaise; 1,202 m. Fabryki płótna. Niegdyś opactwo Benedyktynów w 1317. r. zamienione na biskupstwo, którego stolicę przeniesiono do Roszelli w 1648. r.

MAINA, MINA, Mm. w Grecyi, w Morei, w dyecezyi Lakonii, o 66 w. ku płn. od Mistry, nad odnogą Koron. Od niego nazwa krainy zamieszkałéj przez Mainotów, potomków Eleuthero-Lakonów, którzy nigdy nie dali się ujarzmić Turkom.

MAINA, płd. część Morei, oddzielona górami t. n. od reszty półwyspu, zamieszkaną jest od Majnotów, sławnych z rozbojów morskich. Wybrzeża skaliste i niedostępne.

MAINBERNHEIM, M. w Bawaryi, pod Marktsteft; 1,717 m.

MAINBURG, Mm. w Bawaryi, w pow. Abensberg. Położone nad rz. Abens; liczy 910 m.

MAINE, 1) rz. we Francyi, w depar. Maine et Loire, wpada do Ligiery, między wioską Bouchemaine i la Pointe. Utworzona ze zlewu Mayenny i Sarty, o 3 w. ku płn. od Angers. Bieg 12 w. Cała spławna. 2) Rz. we Francyi, zlew do l. brz. rz. Sèvre-Nantaise, o 4 w. ku płn.-zach. od Monnières, w depar. Niższéj Ligiery. Źródło o 35 w. ku płn.-wsch. od Bourbon-Vendè. Bieg około 50 w. Spławna w części.

MAINE-ET-LOIRE, departament we Francyi. Stol. Angers. Leży między departamentami: Mayenne, Niższéj Ligiery, Vendé, Deux-Sèvres, Vienne, Indre-et-Loire, i Sarthe, pod 46° 59' i 47° 45' szer. płn. Rozległość 709349 hekt. Ludność w 1841. r. 488,472 m. Położony w kotlinie Ligiery i po obu brzegach téj rzeki, która go przerzyna od wsch. ku zach. Na płn. zroszony rz. Authion, Maine, i trzema odnogami téj rzeki, oraz Loarą, Sartą i Mayenną, przez Oudon, spływ do Mayenny, i przez Erdrą, na płd. rz. Thouet i do niéj wpadającemi Dive, Layone, Erwą, Sewrą Nanteńską i do niéj zlewającą się Moine. Kraj płaski, mało wzniesiony, przerznięty niskiemi dolinami. Grunt w ogólności bardzo żyzny, mianowicie w dolinach Loiry i Mayenny. Kraj rolniczy, rękodzielniczy i eksploatacyjny. Rolnictwo postępowe: Zbiór znaczny ziarna, kartofli, jarzyn, wina, konopi i lnu wysoce cenionego, owoce, a mianowicie do jabłeczniku. Wina prawie wszystkie białe, znane pod nazwą win z Anjou, w ogóle dobrych gatunków. Najlepsze z czerwonych jest Champigny. Pospolite wina używane na octy, znane pod nazwą octów z Saumur. Chów bydła znaczny. Dobre gatunki koni i rogacizny, owce rassy poprawnéj, pasiek mnóstwo. W 1839. r. było 41,147 koni, 2,344 mułów, 1,282 osłów, 207,966 rogacizny, 193,142 owiec, 86,045 wieprzy, 4,364 kóz. Eksploatacya minerałów znaczna, z których główniejsze płody: glina i węgiel; eksploatacya żelaza w małéj ilości, pięknych ciosowych kamieni, marmurów, granitu, piaskowca, kamieni wapiennych, i gliny garncarskiéj. Zpomiędzy źródeł mineralnych, źródło Martigné-Briant jest najwięcéj uczęszczane. Słynne kopalnie gliny pod Angers zajmują do 3,000 robotników. W 1839. r. ogólny dochód z kopalń wynosił 1,927,037 fr. Z główniejszych gałęzi przemysłu są płótna, tkaniny bawełniane, flanele, a mianowicie chustki. Zpomiędzy innych rodzajów przemysłu: przędzalnie wełny i bawełny, płótno żaglowe i świece jarzące, skóry, papiery, wyroby garncarskie, żelazne, gorzelnie, fabryki octu. W 1839. r. była tylko jedna fryszerka żelaza w departamencie, która wydała żelaza wartości 243,593 fr. Główne płody handlu wywozowego są: wina, octy, zboże, mąka, drzewo, koniczyna, konopie, len i bydło. Jarmarków 338 w 90 miasteczkach i trwających przez 376 dni. Rozwój komunikacyi w 1837. r.: 15152 w., z których na 9 rzek przypada 375 w. (na Ligierę 87 w., Thouet 17 w., Dive 15 w., Authion 42 w., Mayenne 48 w., Oudon 17 w., Sarthe 44 w., Leire 46 w., Layon 59 w.), na 9 traktów 396 w., 24 dróg departamentowych 568 w., 8252 dróg wiejskich 13,809 w. Dochód gruntowy 23,979,000 fr. W 1842. r. było 12 zakładów naukowych 2. rzędu z 734 uczniami, z których 1 szkoła w Angers, 5 szkół komunalnych: w Beauge, Beaufort, Chollet, Doué i Saumur, i 6 pensyi z 175 uczniami. Wydatek na zakłady 2. rzędu 272,169 fr. Zakłady początkowe w 1840. r.: 1 szkoła normalna depar. w Angers, 10 szkół wyższych, 9 komunalnych, 636 szkół początkowych z 30,495 uczniami w zimie, 183 klass we wsiach, 7 sal ochrony z 900 dziećmi. Wydatek na zakłady początkowe 163,211 fr. Podział administracyjny i sądowy w 1841. r. na 5 okręgów: Angers, Beauge, Beaupreau, Saumur, Segre; 31 kantonów (34 sądów pokoju, 376 gmin). Departament należy do dyecezyi biskupiéj Angers. Zostaje pod zwierzchnictwem trybunału i akademii uniwersyteckiéj w Angers, a pod względem wojskowym należy do 12. dywizyi wojskowéj w Nantes.

MAINE, rzeczpospolita Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnéj, nad oceanem Atlantyckim. Stolica Augusta. Leży między 43° 48' szer. płn., i 71° 10' dług. zach. Graniczy na płn. z Ameryką Angielską (Niższą Kanadą i Nowym Brunświkiem), na zach. z New-Hampshire, na płd. z oceanem Atlantyckim. Rozległość 84506 w. kw. Kraj w ogólności podniesiony, lecz średnio pagórkowaty. Ku płn.-zach. przerznięty górami Albany, odgraniczającemi zatokę S. Wawrzeńca od państwa Maine. Pobrzeża niskie, głęboko wklęsłe, przy których jest wiele wysp. Terytoryum obfituje w wodę, gdyż 1/6 jego powierzchni zalewaną bywa. Liczne jeziora na płn., z pomiędzy których: Moose-Head, Chesancook, Scoodie i Umbagog. Główniejsze rzeki: St. John, Penobscott, Annebeck, Androscoggin, St. Croix. Klimat zdrowy, zimny w środku i ku płn.; lód i śnieg pokrywa ziemię od listopada do kwietnia; lato trwa krótko. Ziemia piaszczysta i uboga na pobrzeżach, żyzniejsza wewnątrz, mia-

nowicie przy rzekach; dawniéj były tam lasy wielkie, dotąd nietykalne na płn. Z kruszców wydobywają żelazo i ołów. Ludność w 1840. r. 501,793 m., z których 500,438 białych (252,989 mężczyzn i 247,449 kobiet) i 1,135 kolorowych. Niewolnictwo jest zniesione. W 1840. r. miasto Portland miało przeszło 15,000 m., w 5 miastach było po 5,000 ludności. Zajmujących się rolnictwem było 101,630, handlem 21,879, w służbie okrętowéj 10,091, i t. d. Najliczniejsi są wyznawcy obrządku Baptystów, Kongregacyonalistów, Metodystów, Wolnych-Baptystów, Przyjaciół, Unitaryuszów, Ebiskopalnych, Chrześcian, Nowéj Jerozolimy i t. d. Chów bydła w 1840. roku: 59,208 koni, 327,255 rogacizny, 117,385 wieprzy. Z kruszców eksploatowanych w 1840. r.: żelazo, sól morska i kamienie. Przemysł dość czynny. Fabryki machin, galanteryj, tabaki, safianów, mydlarnie, cegielnie, 24 przędzalni wełny, 3 farbiarnie, 395 garbarni, 6 papierni, 34 drukarń, 1,979 młynów. Warsztaty okrętowe. Zarząd państwa ustanowiony w 1819. r., mocą którego władza wykonawcza powierzona jest gubernatorowi, wybieranemu corocznie przez lud, któremu jest dodana rada 7 członków. Zgromadzenie prawodawcze albo generalne (General-Assembly) składa się z 2 izb: z izby reprezentantów, 200 członków, i z senatu (31 senatorów). Deputowani i senatorowie wybierani bywają przez naród corocznie. Każdy obywatel mający 21 lat, zamieszkały w państwie od lat 3 i opłacający podatki, jest wyborcą i wybieralnym. Państwo jest podzielone na hrabstwa. Sąd najwyższéj instancyi (Supreme Court), oraz trybunały w Portland i Wiscasset, zależą od sądu najwyższego Stanów Zjednoczonych (Circuit Court). Sędziowie są przez gubernatora mianowani i odwołalni. Koszta obrzędów religijnych wszelkich wyznań są ponoszone przez wyznawców tychże religij. Państwo Maine zależy od biskupstwa katolickiego w Bostonie. W 1840. r. było szkół elementarnych 3,385 z 164,477 uczniami, szkół 2. rzędu (Academie et Grammar school) 86 z 8,477 uczniami. Tegoż roku było 4 szkół wyższych (University) z 266 uczniami, jedna szkoła lekarska w Brunświku z 60 uczniami, 2 szkoły teologii w Bangor i Thomaston. Siła zbrojna albo milicya składająca się w 1842. r. z 45,352 ludzi. W 1840. r. dochody publiczne wynosiły 268,890 fr., a wydatki 318,172 fr. Państwo Maine wysyła na kongres 2 senatorów i 8 członków izby deputowanych. Pierwiastkowe osady w Maine, założone były przez Francuzów. W 1652. r. ten kraj był przyłączony do Massachusets, a w 1819. r. dopiero ogłoszony państwem związkowém. Podział na hrabstwa i ich ludność w 1840. r.: York, stol. Alfred, 54,034 m. Cumberland, stol. Portland, 68,658 m. Lincoln, stol. Wiscasset, 63,517 m. Hancock, stol. Elsworth, 28,605 m. Washington, stol. Mahias, 28,327 m. Kennebeck, stol. Augusta, 55,823 m. Oxfort, stol. Paris, 38,399 m. Sommerset, stol. Norridgew'k, 33,919 m. Penobscot, stol. Bangor, 45,705 m. Waldo, stol. Belfast, 41,509 m. Piscataguis, stol. Dower, 13,138 m. Franclin, stol. Farmington, 20,801 m. Aroostoock, stol. Houlton, 9,413 m.

MAINLAND, najznaczniejsza wyspa należąca do Szkocyi, liczona do wysp Szotlandzkich. Grunt górzysty, wybrzeża powyrywane, posiada kilka zatok. Przerznięta łańcuchem gór z płn. na płd., żyzna, pełna zarośli, pastwisk i dolin. Liczne trzody bydła rogatego, świń, a nadewszystko małego wzrostu koni, zwanych Ponies. Znaczne rybołowstwo i handel bydłem.

MAINTENON, M. we Francyi, w depar. Eure et Loire, o 18 w. ku płn.-wsch. od Chartres, przy zlewie rz. Eure i Voize; 1,842 m. w 1844. r. Fabryki pończoch. Młyny. Stadniny. Miasto piękne z przepysznym Zamkiem. Rozwaliny olbrzymiego wodociągu, do którego oprócz robotników użyto 60,000 żołnierzy.

MAIRE, LA-M..., ciaśnina na oceanie Atlantyckim, oddzielająca Ziemię Ognistą od Ziemi Stanów. Odkryta przez Jakóba Le Maire, sternika holenderskiego w 1616. r.

MAIRE, wyspa we Francyi, w depar. Ujść Rodanu, wprost przylądka Croisette.

MAIRENA-DEL-ALCOR, Mm. w Hiszpanii, na wsch. Sewilli; 4,000 m.

MAISDON, W. we Francyi, w depar. Niższéj Ligiery, o 22 w. ku płn.-wsch od Nantes; 2,042 m. Zbiór wybornych win białych.

MAISON-BLANCHE, LA-M..., W. we Francyi, w depar. Sekwany; 580 m. Fabryka skór lakierowanych. Browar. Gorzelnia. Fabryka wyrobów chemicznych, rafinerya cukru, fabryka garncarska. Magazyny. Targ tygodniowy na krowy i wieprze, w pobliskości rogatek Paryża, przy trakcie z Fontainebleau.

MAISONS-ALFORT, W. we Francyi w depar. Sekwany o 11 w. ku płn.-wsch. od Sceaux; 1,260 m. Gorzelnia, fabryka cukru z buraków. Fabryka pluszu jedwabnego na kapelusze. Handel drzewem opałowém.

MAISONS-SUR-SEINE, MAISONS-LAFITTE, W.

we Francyi, w depar. Seine et Oise, o 20 w. od Paryża, na lew. brz. Sekwany; 1422 m.

MAITEA, jedna z wysp Towarzyskich, położona na wsch. Taiti. Znacznie zaludniona; grunt wyniosły, skalisty. Od strony wschodniéj, szeregiem skał podwodnych otoczona.

MAJTENY, Mm. w Austryi, w Węgrzech, w kom. Szatmarskim, nad rz. Kraszna, na wsch. Nagy-Karoly. Winnice; 3,258 m.

MAJXENT, St. M...., M. we Francyi, w depar. Deux-Sèvres, o 18 w. ku płn.-wsch. od Niort, nad rz. Sèvre-Niortaise; 4,320 m. w 1841. r. Kościół konsystorski ewangelicki. Stadnina rządowa ogierów, chów koni i mułów. Przędzalnie wełny, fabryki trykotów, kapeluszy. Papiernie wielkie, handel zbożem, musztardą, mułami, końmi. Miasto dawne zwane za czasów konwencyi Vauclerc sur Sèvre, zniszczone przez pożar w 1802. roku.

MAJORI, M. w księs. Neapolitańskiém, o 10 w. ku płd.-zach. od Salerno; 3,700 m.

MAKAREW, M. w Ces. Rossyjskiém, w gub. Niżgorodzkiéj, nad Wołgą; posiada 7 kościołów, szkołę i liczy 2,200 m.

MAKARIEW, M. w Ces. Rossyjskiém, w gub. Kostromskiéj. Położone nad rz. Unżą, o 185 w. ku wsch. od Kostromy; posiada 7 kościołów, 2 szkoły duchowne, 1 świecką i liczy 3,200 m.

MAKIAN, wyspa w Malezyi hollenderskiéj, w gruppie wysp Moluckich.

MĄKOBODY, M. w król. Polskiém, gub. Lubelskiéj, pow. i okr. Siedleckim. Położone blisko praw. brz. Liwca, posiada kościół parafialny; 124 domów, z 1029 m. Odległe od M. pow. 14 w.; jarmark 1 do roku.

MAKÓW, M. w król. Polskiém, w gub. Płockiéj, okr. Pułtuskim, nad Oszycą. Sławne miodami i wiśniakami. Kościół starożytny, obszerne lasy i łąki na około, użyczają miastu pięknych widoków. Góra Bazarna po lew. stronie rz., oraz lasek, służące za miejsce przechadzek.

MAKÓW, Mm. w Ces. Rossyjskiém, w gub. Podolskiéj, na płn. Kamieńca; 144 m.

MAKOWSKI, Mm. w Ces. Rossyjskiém, w gub. Jenissejskiéj, ku zach.-płd. od Jenissejska.

MAKRIMEREL, M. w Turcyi, w Rumelii, o 92 w. ku płn.-zach. od Gallipoli, nad Archipelagiem; 3,000 m. Rybołowstwo.

MAKRUSZYNA, Mm. w Ces. Rossyjskiém, w gub. Kurskiéj, ku płn.-zach. od Chotmijska.

MAKWARJA, MACQUARIE, 1) rz. w Australii czyli Nowéj Hollandyi, w prow. Nowéj płd. Wallii. Powstaje na równinie Bathurst, przez połączenie się rz. Fish i Campbell, płynie ku płn.-zach. i uchodzi do Sumpf, poniżéj góry Harris. 2) Gromada wysp na płd. Wielkiego oceanu, odkryta w roku 1711.; leży pod 54° 39' płd. szer., a 156° 20' 36" wsch. dług.

MALABAR, POBRZEŻE MALABARSKIE, po arabsku Bilad-el-Folfol, albo Kraj Pieprzu. Pod tą nazwą oznaczają zwykle całe pobrzeże Indostanu nad mr. Oman, od przylądka Komorin do Bombaju. Dzieli się także na pobrzeże Malabarskie właściwe, od przylądka Komorin do krańca Północnego dawnéj prow. Malabar, i pobrzeże Canara na płn. Malabaru, aż do Goa, i pobrzeże Concan na płn. Canara.

MALACCA, 1) półwysep Malajski, długi i wązki przesmyk ziemi w Indyach powyżéj Gangesu, tworzący część najbardziéj ku południowi wysuniętą Azyi. Leży między 1° i 10° szer. płn. Oblany od zachodu odnogą Bengalską i ciaśniną Malacca, od wsch. odnogą Siamską i mr. Chińskiém, od płd. ciaśniną Singapur. Złączony ze stałym lądem międzymorzem Kraw, piaszczystém, szerokiém na 100 w. pod 10°. Ludność 374,000 m. Przerznięty w swéj długości pasmem gór mało wyniesionych. Ziemia w ogólności żyzna, lecz po większéj części pokryta pierwotnemi lasami. Roślinność ta sama co i na wyspach Malajskich, zwierzęta leśne takież jak w Indyach. Krokodyle i węży mnóstwo. Główniejsze bogactwa mineralne półwyspu są: cyna, po niéj żelazo i złoto. Mieszkańcy w ogóle należą do rassy Malajskiéj. Wewnątrz kraju mieszkają murzyni albo papusowie, którzy zdają się być właściwemi krajowcami, gdyż malajczykowie są tylko zdobywcami zamieszkałemi na pobrzeżach. Religia panująca jest mahometańska. Kompania Wsch.-Indyjska ma dwie posiadłości na półwyspie Malajskim: Malakkę i Naning i prowincyę Wellesley. Kraje niezawisłe są: Quedachi-Ligor, Perak, Salangor i Calang, Dżohore, Pahang, Kemaman, Kalantan, Tringanu, i Patani, na pobrzeżach; Roumbowe, Soungie-Ojong, Dżohole, Dżompole, Dżelabu i Srimeat wewnątrz. 2) Ciaśnina Malajska, kanał oceanu Indyjskiego między wyspą Sumatrą i półwyspem Malakka. Dług. 8,300 w., szer. od 40 do 300 w. Najlepiéj i najwięcéj nawiedzany z przejść oceanu do mr. Chińskiego. 3) M. w Indyach angielskich, na pobrzeżu zach. półwyspu Malakki, o 160 w. ku płn.-zach. od Singapur; 12,120 m., z których 4,000 Chińczyków, 3,000 Malajczyków, 2,000 Chouliahów, i 2,000 Europejczyków (w 1832. roku). Stolica rządu, biskupstwa katolickiego. Kolegium Anglo-chińskie, z piękną

biblioteką dzieł w językach chińskim, malajskim, siamskim i innych, i z drukarnią zaopatrzoną w trzcionki różnych języków wschodnich. Niegdyś miejsce ważnego handlu. Wywóz złota, skór, drobiu, korzeni, kości słoniowéj, i wyrobów z takowéj cyny, płodów rękodzielniczych z półwyspu Malajskiego i z Chin. Przywóz ryżu, żelaza, opium, tkanin europejskich, papieru, likworów, soli, cukru, tytuniu, i t. d. W 1835. roku, wartość wprowadzonych towarów wynosiła do 2,337,000 frank., a wywiezionych do 1,200,000 frank. Port utworzony z ujścia rzeki. Z pomiędzy budynków: kościół N. Panny del Monte, założony przez Albukerka, oraz główna widownia cudów Ś. Franciszka Ksawerego. Malacca założoną została według podania przez Iskan-der-Szaha w roku 1252., dostała się Portugalczykom w 1511. roku. Zdobyta w 1641. roku przez Holendrów, zamienioną została w 1825. roku wraz z jéj terrytoryum za różne posiadłości na pobrzeżu Sumatry. 3) Malacca i Naning, wielkorządztwo Indyi angielskich, na pobrzeżu zach. półwyspu Malajskiego. Stol. Malacca. Leży między 2° i 3° szer. płn., a 100° i 101° dług. wsch. Graniczy z Sangalor na płn.-zach., z Rumbowe i Dżohole na płn.-wsch., z Dżohore na płd.-wsch., i z ciaśniną Malaką na płd.-zach. Ludność w 1836. r. 37,706 m., z których 21,000 Malajczyków, 4,000 Chińczyków i 2,400 Europejczyków. Grunt żyzny przy pobrzeżach. Bogate kopalnie cyny w Naning. Klimat bardzo zdrowy. Temperatura średnia + 25° R. Burze i trzęsienia ziemi bardzo gwałtowne, panują. Główne płody osady ryż, sago, różne korzenie, drzewo budulcowe, kakao, guma i lak, kość słoniowa, proszek złoty, cyna, drób, bydło. Zarząd zostaje pod prezydentostwem Bengalskiém. Gubernator (Rezydent) mieszka w Malace, nadintendent w Nanig. W 1837. i 38. roku dochody z gruntu przynosiły 133,850 fr.

MALACURE, MALACURY, M. w Wyższéj Gwinei, na l. brz. Maladge, na płn.-zach. Kambi.

MALACZKA, Mm. w Węgrzech, w komitacie Presburgskim, na płn. od Presburga. Licznie zwiedzane jarmarki; 3,500 m.

MALADETTA, najwyższa góra, w pasmie Pireneów, położona na granicy francuzkiéj, wznosi się na 1787 sążni nad powierzchnią morza.

MALAGA, MALACA, 1) M. w Hiszpanii (w Andaluzyi), o 322 w. ku płd-zach. od Madrytu, nad mr. Śródziemném. Ludności w 1840. roku 55,000 m., w 1834. roku w 9 gminach było 60,757 m. Stol. biskupa sufragana Sewilli. Miasta garnizonowe. Konsulaty: Anglii, Danii, Stanów Zjednoczonych, państwa Kościelnego, Danii, Rossyi, Francyi, Grecyi, Sardynii, Szkocyi. Uprawa winogron wysoko cenionych, migdałów, koszenilli i trzciny cukrowéj w okolicach. Winnice wydają 35,000 do 40,000 pip, z których 27,000 wysyłają do Stanów Zjednoczonych. Przemysł małoznaczny, fabryki kapeluszy, jedwabiów, białoskórnicze. Handel czynny. Trzeci lub czwarty port handlowy Hiszpanii ze względu obrotu targowego i gdzie najwięcéj dopuszczają się kontrabandy, z powodu sąsiedztwa z Gibraltarem. Główne płody wywozowe są: wina i owoce, daléj oliwa, wódka, mydła soda, ołów i t. d. Z wchodowych: ryby solone, żelazo, bawełna, wełna, płótna, masło, sery. Port bezpieczny, mogący pomieścić do 450 okrętów kupieckich. Ruch żeglugi z Francyą: w 1841. r. wpłynęło 50 okrętów o 4,635 beczkach, wypłynęło 34 okrętów, o 3,463 beczkach. Katedra jest najznakomitszą budowlą w mieście. Wejście do portu jest obwarowane. Miasto bardzo starożytne zabrane Maurom przez Ferdynanda Katolickiego w 1487. roku. Zdobyte przez Francuzów w 1810. Spustoszone przez żółtą febrę w latach 1803., 1804., 1813. i 1821. roku. 2) Malaga, prowincya administracyjna Hiszpanii, w Andaluzyi, stol. Malaga. Ludność w 1834. roku 338,442 m. Dzieli się na 13 partidos-judiciales: Alora, Antequera, Archidona, Campillos, Coin, Colmenar, Estepona, Gaucin, Malaga, Marbella, Ronda, Torrox, Velez-Malaga. Ma 113 gmin (pueblos).

MALAGON, M. w Hiszpanii (w Nowéj Kastylii), o 22 w. ku płn.-zach. od Ciudad-Real; 3,000 m.

MALAMOCCO, M. w król. Lombardzko-Weneckiém, w gub. Weneckiéj, o 6. w. ku płd. od Wenecyi, na wyspie pomiędzy lagunami i Adryatykiem. Kanał na płd. zwany Porto di Malamocco, jest głównem wejściem do laguny Weneckiéj od czasu zasypania Porto-Ledo w XV. wieku.

MALANGER-FIORDEN, zatoka morska, na płn.-zach. wybrzeżu Norwegii.

MALANS, Mm. w Szwajcaryi, w kantonie Gryzonów, o 6 w. ku płd.-zach. od Magenfeld, nad Lanquart, przy jéj ujściu do Renu; 1050 m.

MALASTOWKA, Mm. w Cesarstwie Rossyjskiém, w gub. Mohilewskiéj, na płd. od Czyrikowa.

MALATIA, M. w Turcyi azyatyckiéj, stoł. sandżaku t. n., o 175 w. ku płn.-wsch. od Siwas, w paszaliku Marasz, w pobliżu spływu rzek Karasu i Eufratu; 6,000 m.

MALAUCENE, M. we Francyi, w departamencie Vaucluse, o 30 w. ku wsch.-płn. od Orange, nad

rzeką Grauzel. Położone wśród pięknéj doliny; pszczolnictwo; ważne fabryki wyrobów wełnianych i jedwabnych, dachówek, cegieł, garncarstwa, odlewnie żelaza, przędzalnie bawełny, farbiarnie, papiernie. Handel zbożem i winem; 3,290 m.

MALAUNAY, ST-NICOLAS-DE-M..., W. we Francyi, w dep. Niższéj Sekwany, o 10 w. ku płn. od Rouen; 1529 m. Mnogie i ważne przędzalnie bawełny, gręplarnie mechaniczne. Papiernie. Ucierpiało w 1845. roku przez uragan czyli meteor, który spustoszył ze szczętem kilka fabryk.

MALBERG, MAILBERG, Mm. w Niższéj Austryi, o 37 w. ku płn. od Korneuburga; 1101 m. Wina dobre.

MALBORG, M. w Prusach, w rejencyi Gdańskiéj, na pr. brz. Nogatu, o 6 mil od Gdańska. Długi most na łyżwach ułatwia przeprawę rzeki; dwa kościoły katolickie, jeden ewangelicki; szkoły: normalna i dla dziewcząt, najciekawszym pomnikiem starożytnéj architektury w Malborgu, jest zamek, w którym niegdyś przemieszkiwali wielcy mistrzowie krzyżaccy. Handel znaczny drzewem; 5,000 m.

MALCHIN, M. w księstwie Meklemburgsko-Szweryńskiém, o 35 w. ku płd.-wsch. od Gustrowa, nad rz. Peene. Położone wśród dwóch jezior; liczy 3,850 m.

MALCHOW, M. w księstwie Meklemburgsko-Szweryńskiem, o 20 w. ku płd.-zach. od Waren, nad jeziorem t. n.; 2,700 m.

MALDA, Mm. w Indostanie angielskim, w prezydenturze Bengalskiéj, na 90 w. ku płd.-zach. od Dinadżepur, nad rz. Mahanonda; 18,000 m. Niegdyś miejsce bardzo handlowe.

MALDEGEM, W. w Belgii, w Wschodniéj Flandryi, o 22 w. ku płn.-zach. od Gandawy; 6,114 m. Handel drzewem i bydłem; garbarnie, drukarnie płócienek.

MALDEN, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Massachussets, hrb. Middlessex, na płn. Bostonu; 2,630 m. Fabryka igieł. 2) M. w Anglii, w hrb. Essex, na wsch. od Helmsford, na prawym brz. spływu rz. Blackwater i Helmer. Handlowe; liczy 4,500 m.

MALDIWY, MALDYWSKI ARCHIPELAG na oceanie Indyjskim, na płd. Lakedywów. Leży między 0° 20' szer. płd. i 8° 10' szer. płn., a 71° 30' dług. wsch. Składa się z 17 grupp wysp owalnych, z których wiele jest dość żyznych, reszta nieurodzajnych. Główną wyspą jest wyspa Male. Mało zwiedzane przez Europejczyków z przyczyny niebezpiecznéj żeglugi; prowadzą handel dość znaczny z Indyami. Archipelag jest zamieszkany przez Malajczyków mahometan, których monarcha tytułuje się sułtanem i uznaje zwierzchnictwo Anglii. Stolicą jego jest M. Male, na wyspie t. n.

MALDONADO, M. w Urugwaj, o 115 w. ku zach. od Montevideo, nad oceanem Atlantyckim. Port. Handel bydłem i skórami.

MALE, MAHE, główna w gromadzie wysp Maldywskich, nosząca tę nazwę, prowadzi handel z wyspą Cejlon, Malabarem, Kalkutą i Tszithagony; 2,000 m.

MALEBUM, obwód i Mm. w Indostanie, przy spływie rz. Gunduk i Mayandi-Kula. Prowadzi handel siarką, cynobrem, żelazem, miedzią, cynkiem; liczy 100,000 m.

MALEC, W. w Galicyi, w obw. Wadowickim, o milę od Kęt. Istniał tu w połowie XV. wieku gród obronny, siedlisko strasznéj bandy zbójców, zkąd w połączeniu z temi, w obwarowanych zamkach na Wołku i Bukowcu osiadli, okolice srodze pustoszyli, i te dopiero w 1452. r. przez wojska polskie zdobyte zostały.

MALEMBA, M. w Niższéj Gujanie, w król. Kakongo, nad oceanem Atlantyckim. Niegdyś znakomity handel niewolnikami.

MALEMORT, W. we Francyi, w depar. Vaucluse, o 10 w. ku płd.-wsch. od Carpentras; 1,559 m. Piece gipsowe. Cegielnie.

MALENIECKIE fryszerki i pudlingarnie w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Opoczyńskim, nad rz. Czarną. Otrzymały znakomite rozszerzenie swych działań w roku 1835. Dwa wielkie piece w Cieklińsku i Miedzierzy, zdolne są wydać rocznie do 30,000 centnarów surowizny, a w 1840. roku, nawet 40,000 takowéj wydały. Oprócz 4 ognisk fryszerskich w Maleńcu i jednego w Rudzie, do 6,000 centnarów kolb rocznie wyrabiających, oraz jednéj toporni, i jednéj fryzowni w Maleńcu, produkujących 1000 centnarów rocznie. Założoną została w roku 1835. w Cieklińsku pudlingarnia o 2 piecach, która od 10 do 12,000 kolb wydaje.

MALESHERBES, M. we Francyi, w depar. Loiret, o 18 w. ku płn.-wsch. od Pithiviers, nad Essone; 4,383 m. Pasieki. Fabryki czapek bawełnianych. Przędzalnie konopi. Garbarnie i białoskórnie. Piece gipsowe. Piękny zamek sławnego obrońcy Ludwika XVI.

MALLEVILLE, Mm. we Francyi, w depar. Aveyron. Położone nad rz. Alson; liczy 2,200 m.

MALEYA, M. w Malajce holenderskiéj, stol. król. Ternate, na pobrzeżu płd. Ternate. Port handlowy broniony cytadelą Oranii, wzniesioną pezez Holendrów w 1607. r. Przy téj pałac Sułtana Ternate.

MALEZYA, archipelag azyatycki (po angielsku Eastern Archipelago), jeden z trzech większych podziałów geograficznych Oceanii, na płn. Australii, na zach. Oceanii, a na płd.-wsch. Azyi. Kraina ta, która winna swą nazwę Malajczykom, którzy z zamieszkujących ją ludów, najlepiéj są znani Europejczykom. Obejmuje archipelagi: Filipiński, Molucki, Celebes, Borneo, i wyspy Sądzkie.

MALGRAT, Mm. w Hiszpanii (w Katalonii), o 44 w. ku płd. od Gironny, nad mr. Śródziemném; 2,280 m. Fabryki kotwic, gorzelnie.

MALICORNE, 1) Mm. we Francyi, w depar. Sarthe, o 13 w. ku płn. od la Flèche, na l. brz. Sarty; 1,004 m. Fabryki fajansu. 2) W. we Francyi, w depar. Yonne, o 36 w. ku płn.-zach. od Joigny; 460 m. Piękny zamek Hautefeuille, w XV. wieku założony. Rozwaliny zamku Duplesseys, obleganego i zburzonego przez Anglików w 1355. roku.

MALIGNY, W. we Francyi, w depar. Yonne, o 17 w. ku płn.-wsch. od Auxerre, nad Serain; 1,432 m. Uprawa morwów. Zbiór wybornego wina białego. Handel drzewem i winem.

MALINES, MECHLIN, M. w Belgii, stol. okr. t. n., w prow. Antwerpii, nad rz. Dyle, o 25 w. ku płd. od Antwerpii; 23,292 m. w 1838. r. Punkt centralny sieci dróg żelaznych królestwa. Stol. arcybiskupa metropolii, 5 biskupstw Belgii, do którego dyecezyi należy Antwerpia i Brabancya Południowa. Kolegium. Seminaryum wyższe i niższe. Szkoła normalna początkowa z 129 uczni. Akademia malarstwa i rysunku w 1771. r. założona. Biblioteka publiczna małego seminaryum (30,000 tom.). Lombard. Arsenał i działolejnia. Wielki szpital zwany Béguinage, dla 800 kobiet podeszłych. Domy wyrobne. Komora. Przemysł znakomity. Fabryki słynnych koronek, płótna, wyrobów wełnianych, nici, kapeluszy, szali, kołder, przędzalnie bawełny; 32 garbarnie, 30 browarów, 23 warsztatów stolarskich, 12 blicharni płótna, 12 fabryk gromnic, 12 giserni mosiędzu, 10 młynów cykoryi, 11 młynów tabak, 13 olejarni, 1 papiernia, Drukarnia. Handel bardzo znaczny zbożem, konopiami, lnem, i chmielem. Port nad kanałem Lowańskim na Skaldzie. W 1838. r. wprowadzono towarów oclonych na 13,390 fr., wyprowadzono za 6,771 fr. Warownie Mechlina rozrzucili Francuzi w 1804. r. Katedra jest najpiękniejszą budowlą miasta. Miasto starożytne burzone w kilku epokach. Ojczyzna Ernesta Mansfilda.

MALINÓWKA, Mm. w ces. Rossyjskiém, w gub. Charkowskiéj, ku wsch.-płd. od Charkowa, nad Dońcem.

MALLICOLA, wyspa na Wielkim oceanie, liczona do Nowych Hebryd, na płd.-wsch. w pobliżu wyspy Tierra-Austral-del-Spiritu-Santo, od któréj oddzieloną jest ciaśniną Bougainvilla. Rozległa mil kw. 28½, znacznie zaludniona, leśna, żyzna; mieszkańcy obyczajów dzikich.

MALLEN, Mm. w Hiszpanii, w Aragonii, o 57 w. ku płn.-zach. od Saragossy, na pr. brz. Ebro; 1,940 m.

MALLENOWITZ, MAŁENOWICE, Mm. w Austryi, w Morawii, o 17 w. ku płn. od Ungarisch Hradisch; 1,337 m.

MALLORCA, MAJORKA, wyspa hiszpańska, największa z Balearskich na mr. Śródziemném, 3480 w. kw. rozległości; 167,831 m. Terytoryum pagórkowate wewnątrz, ma trzy piękne zatoki, jakoto: Palmy na płd.-zach., Alcudia i Polenza na płn.-wsch. Klimat zdrowy i łagodny. Ziemia żyzna. Zbiór niedostateczny zboża, uprawa wina i oliwy. Przemysł prawie żaden. Handel wewnętrzny znakomity. Wywóz oliwy, wina i innych płodów. Majorka nadała nazwę kapitanostwu generalnemu wojskowemu, do którego należą wyspy Balearskie. Wyspa dzieli się na 3 partidos: Inca, Manancor, i Palma, a te na 78 pueblos albo gmin.

MALLOW, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. York, w hrb. Franklin, o 26 w. ku płn.-zach. od Cork, nad Blackwater; liczy 4,114 m. Źródło wód mineralnych ciepłych i kąpiele uczęszczane.

MALMEDY, M. w Prusach, w prow. Reńskiej, o 36 w. ku płd. od Akwisgranu, nad Warge; 4,212 m. w 1837. r. Komora. Główny punkt przemysłu garbarskiego, gdzie 50 warsztatów dostarcza rocznie 60,000 sztuk wyrobów. Przędzalnie bawełny, fabryki koronek, papieru, kartonu i kleju; handel winem, zbożem, potażem, węglem, żelazem.

MALMÖ, 1) prowincya (lan w Szwecyi), nad mr. Baltyckiém. Stol. Malmö. Położona pomiędzy Kategatem i lanem Christianstad, oraz morzem Baltyckiém i Zundem; ma rozległości 40 mil kw. szwedzkich; a 218,074 m. Grunt urodzajny wydaje zboże, konopie, jarzyny, chmiel, węgle kamienne, torf, oraz dostarcza paszy dla bydła rogatego, owiec, koni i innych. Tutaj leżą miasta Malmöe, Landskrona, Helsingfors, Lund, Ystad, Skanör i Falsterbo. 2) M.

tamże, stołeczne powyższego lanu. Położone nad Zundem, naprzeciw Kopenhagi, o 630 w. ku płd.-zach. od Sztokolmu. Miasto warowne, ma kantor eskontowy banku narodowego. Dom poprawczy, port, fabryki wyrobów wełnianych, skór, obić, kapeluszy, rękawiczek, mydeł. Mały port. W r. 1836. wartość przywozu 1,013,956 frank., wywozu 293,650 frank.; 8,769 m.

MALMSBURG, MALMESBURG, M. w Anglii, w hrb. Wilts, o 61 w. ku płn.-zach. od Salisbury, nad rz. Avoe; 6,185 m. Rozwaliny opactwa Benedyktynów, jednego z najdawniejszych i najbogatszych w Anglii. Miejsce urodzenia filozofa Hobbes.

MALO, M. w Lombardyi, na płn.-zach. od Wicenzy, na l. brz. Torlo. Prowadzi handel jedwabiem, winem i suknem; liczy 4,200 m.

MALO, SAINT M..., M. we Francyi, w dep. Ille-et-Villaine, o 70 w. ku płn.-zach. od Rennes, przy ujściu Rance, na małéj wyspie na brzegu (pod 48° 39' 3" szer. płn. i 4° 21' 26" dług. zach.), zwanéj Skałą Aarona; 10,053 m. Miasto warowne. Trybunał handlowy. Szkoła królewska hydrograficzna. Komora. Izba handlowa. Zakład kąpieli morskich. Biblioteka publiczna; 2 drukarnie. Warsztaty okrętowe. Fabryki płótna żaglowego, lin skór, wędek, cegielnie, fabr. oliwy. Gisernie żelaza. Ztąd wyprawiają się okręty do Indyj, na połów wielorybów, stokfiszu. Handel mniéj znaczny jak niegdy, lecz znakomity winem, wódką, smołą, masztami, płótnem. Łączy się ze stałym lądem wązką groblą 200 metr. długą, zwaną Sillon, która wraz z miastem tworzy port obszerny, dogodny i bezpieczny, lecz którego wejście jest ciasne i najeżone skałami. Okręty stoją na lądzie przy odpływie morza. Otoczone murami bastyonowemi i bronionemi od płn.-zach. przez zamek warowny. Zatoka na zach. miasta, w którą się zlewa Rance, jest broniona przez 5 warowni. Założone w VII. wieku, przez mieszkańców Aletha, dzisiejszego Saint Servan, którzy się schronili na wyspę Aarona przed rozbójnikami morskimi; bombardowane przez Anglików w 1693., 1695. i 1758. roku. Kolebka dawnéj Kompanii Indyjskiéj. W 1622. r. Maluanie uzbroili swoim kosztem 22 okręty i posłali na pomoc księciu Gwizyuszowi przeciw Roszelli i w r. 1711. ofiarowali 30 milionów Ludwikowi XIV. Ojczyzna: Dugnay-Trouin, Jakóba Cartier, który odkrył Kanadę, Maupertiusa, Labourdonaya, Lametherie, Brusego, Chateaubrianda, Lamenego.

MALÖRN, gromada wysp w Szwecyi, w części płn. zatoki Botnickiéj.

MALOYA, 1) góra w Szwajcaryi, wysoka 5810 stóp, na któréj stroma i przykra droga, prowadzi z Bergell do Wyższego Engadin. 2) Jezioro tamże, położone na 6580 stóp nad powierzchnią morza. Tu rzeka Inn początek swój bierze.

MALOUAH, MALWAH, okolica Indostanu, położona między 22° i 26° szerok. płn., a 72° 77' dług. wsch. Słynna z opium, tutaj zbieranego i wysoko cenionego przez Chińczyków. W 1839. r. wartość wyprowadzonego opium wynosiła 50,000,000 fr. Zamieszkana po większéj części przez Marattów, których znaczniejsi władzcy są radżowie Bhopaul, Kotahu, Scindyi, Holkaru.

MALPAS, M. w Anglii, o 22 w. ku płd.-wsch. od Chester, nad rz. Dee; 1,004 m.

MALS, Mm. w Tyrolu, w cyr. Wyższéj Inn, położone na płn. Glurns; na 3074 stóp nad powierzchnią morza wzniesione.

MALSCH, Mm. w Badeńskiém, w cyrk. Środkowego Renu, w amcie Etlingen; 2,580 m.

MALS-ELF, rz. w Norwegii, w amcie Finmark. Wybiega na granicy Szwecyi, w stronie płn. jeziora Torneo, płynie na płn.-zach., przyjmuje do siebie z pr. str. rz. Berdo i uchodzi do zatoki Malunger-Fiord, przystani na pobrzeżu mr. Północnego Lodowatego.

MALTA, wyspa i posiadłość Angielska, na mr. Śródziemném. Stolica la Valetta. Leży między 35° 54' 6" szer. płn. i 12° 10' 55" dług. wsch., między Sycylią na płn., Tunis na zach., a Tripoli na płd. Oddzielona od wyspy Gozzo kanałem na 6 w., w pośród którego leżą dwie wyspy Comino i Cominotto. Rozległość 98 mil kw. angielskich, albo 255 w. kw.; 103,000 m. w 1838. r., oprócz ludności wyspy Gozzo 16,534 m. Ziemia skalista, pokryta lekkim pokładem ziemi roślinnéj, sprowadzonéj znacznym kosztem z Sycylii. Liczne źródła lecz nie obfite. Klimat gorący, średnia temperatura +19°,44 Reaum. Rolnictwo postępowe. Główna uprawa bawełny, zbiór niedostateczny zboża, zbiór fig i pomarańcz. Główny przemysł wyspy stanowi eksploatacya marmurów. Handel tranzytowy bardzo czynny. Malta jest mniéj ważną pod względem handlowym jak raczéj jako port i stanowisko wojskowe w środku mr. Śródziemnego. Port w la Valetta. Maltańczykowie należą do pokolenia arabskiego i są wyznania rzymsko-katolic. Malta i należące do niéj wyspy, składają dyec. arcybiskupstwa rzymsko-katolic. Język Maltańczyków jest mieszaniną arabskiego i włoskiego. Zarząd Malty zostaje pod gubernatorem (Governor), zależącym bezpośrednio od ministra osad. Do rady gubernatorskiéj należą: arcybiskup katolicki, komendant

wojskowy, prezes trybunału, pierwszy sekretarz osady i 3 obywateli wyznaczonych przez gubernatora. Postanowienia téj rady mają moc prawa. W 1837. r. dochody osady wynosiły 2,500,000 fr. Siła zbrojna Malty składa się z 2000 wojska angielskiego i z 500 milicyi miejscowéj. Malta należała do Sycylii w 1525. r. gdy Karol V. odstąpił ją kawalerom Śgo Jana Jerozolimskiego wygnanym z wyspy Rodus. Nadaremnie oblegana przez Turków, z któréj kawalerowie robili wycieczki zagrażające potędze Muzułmanów. Zdobyta w 1798. r. przez Francuzów, którzy musieli z niéj odstąpić w 1800. roku. Odtąd wziętą została przez Anglików, którzy z niéj uczynili jedno z najsilniejszych stanowisk wojskowych.

MALTERDINGEN, Mm. w ks. Badeńskiém, o 6 w. ku płn.-zach. od Emmendingen; 1,406 m.

MALTON, NEW-M.., Mm. w Anglii, o 25 w. ku płn.-wsch. od York (North-Riding), nad rz. Derwent; 6,802 m. Fabryki płótna, kapeluszy, rękawiczek. Handel zbożem, masłem, szynkami.

MALWA, kraj w Azyi, w Indostanie, podzielony na kilka państw, będących pod opieką Anglii. Położony między Adżemir, Agra, Allah-Abad, Gundwana i Kandeszem. Skropiony rz. Tszembul, Sind, Betwa i Nerbudda. Płody: cukier, tytuń, liście bawełniane, indygo, opium i bydło. Rozległy około 5140 mil kw. francuzkich; liczy do 5,000,000 m. W części płd. wznoszą się góry Vindhya.

MALWAN, M. w angielskim Indostanie, w prezydenturze Bombay, prow. Beidżapur. Zbudowane na wybrzeżu Konkan, nad mr. Oman; prowadzi handel ryżem, cukrem i t. p.

MALWERN, GREAT-M..., Mm. w Anglii, o 11 w. ku płd.-zach. od Worcester; 2010 m. Źródła mineralne.

MAŁACHÓW, fryszerka w królestwie Polskiém, w gub. Radomskiéj, przy drodze z Kielc do Końskich, nad rz. Czarną. Ma 4 ogniska, z 4 młotami i miechami skrzynkowemi. Szluza w roku 1828. i 1829. zbudowana, odprowadza zbytnią wodę. Kuźnica ta może wydawać 6,000 centnarów kutego żelaza rocznie.

MAŁAGOSZCZ, M. w król. Polskiém, gub. Radomskiéj, pow. i okr. Kieleckim. Kościół parafialny, stacya pocztowa, urząd leśny, 190 domów; 1,226 m. wyłącznie katolików. Odległe od M. pow. 28, od Warszawy 202¼ w.; 12 jarmarków do roku.

MAŁMYSZ, M. w Ces. Rossyjskiém, w gub. Wiatskiéj; o 280 wiorst; 1936 m. ku wschodowi od Wiatki.

MAŁO-ARCHANGELSK, M. pow. w Ces. Rossyjskiém, w gub. Orłowskiéj; 1,500 m.

MAŁO-ATŁYNSKOJ, Mm. w Ces. Rossyjskiém, w gub. Tobolskiéj, ku płd. od Berezowa.

MAŁO-JAROSŁAWIEC, M. pow. w Ces. Rossyjskiém, w gub. Kaługskiéj, nad Ługą; 2,600 m.

MAMADYSZ, M. w Ces. Rossyjskiém, w gub. Kazańskiéj, stoł. pow.; położone nad rz. Wiatką, posiada kościół, szkołę i liczy 3,900. m.

MAMAKATING, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w Nowym Yorku; 3,418 m. w 1840. r.

MAMAY, Mm. w Ces. Rossyjskiém, nad mr. Czarném, ku płd.-wsch. od Subaszi; przystań, pod 43° 53' 25" płn. szer. 36° 58' 18" wsch. dług.

MAMERS, M. we Francyi, w depar. Sarthe, o 40 w. ku płn.-wsch. od La Mans, przy źródle Dives; 5,782 m. Trybunał handlowy. Szkoła komunalna. Biblioteka publiczna. Drukarnia. Fabryki płótna, kartunów. Garbarnie. Handel zbożem, winem, bydłem. Miasto starożytne.

MAMMOLA, Mm. w król. Neapolitańskiém, prow. Kalabria, nad Monte Aspro; 4,920 m.

MAN, wyspa W. Brytanii, nad mr. Irlandzkiém. Rozległości 280 mil angiel. kw., albo 1728 w. kw.; 47,985 m. w 1841. r. Terytoryum w górnych pobrzeżach wyniosłe. Rolnictwo ulepszone; płody: pszenica, jęczmień i kartofle w obfitości, lecz prawie zupełnie w ręku kobiet pozostawione. Chów owiec poprawnych. Połów śledzi niegdyś znakomity. Eksploatacya cynku, miedzi, ołowiu. Wywóz śledzi, płótna, papieru, miodu, soli, słoniny, masła, kamienia budulcowego. Ognisko kontrabandy; w 1836. roku było statków 242, o 7,229 beczkach. Wyspa Man była królestwem niezawisłém należącém do Stanleyów, a następnie przeszła do rodziny książąt Athol, w 1765. roku na żądanie parlamentu angielskiego w celu zniesienia kontrabandy uorganizowanéj na wyspie, książę Athol zrzekł się praw swoich politycznych i wojskowych, za wynagrodzeniem 1,750,000 frank., zachowując sobie pewne przywileje fiskalne i tytuł władcy. W skutku układu zawartego w 1826. r. wyspa Man wcielona została zupełnie do królestwa Anglii, lecz jéj ustawa została zachowaną. Obecnie jest pod zarządem wojennego gubernatora i zarazem najwyższego sędziego mianowanego przez monarchę. Władza wykonawcza należy do zgromadzenia 24. członków, wybieranych przez mieszczan i właścicieli nieruchomości. Po-

stanowienia téj rady podawane są potwierdzeniu króla. Jest dwóch sędziów zwanych Deemsters, do spraw cywilnych i kryminalnych, od wyroków przez nich wydawanych służy appelacya do gubernatora i monarchy. Man należy do dyecezyi anglikańskiéj Sodor i Man. Główne miasta wyspy są Castle-Town, Duglas, z portem handlowym, Peel i Ramsay.

MANA, osada francuzka nad rzeką t. n., w Gujanie. Z powodu niezdrowego klimatu Europejczycy zmuszeni byli opuścić tę osadę.

MANAAR, wyspa w posiadaniu Anglików, położona w zatoce, na płn.-zach. Ceylon. Na wybrzeżu południowém znajduje się twierdza i port mały.

MANACOR, Mm. w Hiszpanii (na wyspach Balearskich), na wyspie Majorce, o 28 w. ku płn.-wsch. od Palma; 8,900 m.

MANADO, M. w posiadaniu Holendrów, położone na płn. wybrzeżu półwyspu Celebes. Obronne twierdzą Amszterdam. Okoliczne wsie w liczbie 20, zaludnione od 70,000 m., należą również do posiadłości holenderskich.

MANAGUA, M. w Nicaragua, w Środkowéj Ameryce, nad jeziorem Leon; liczy do 10,000 m.

MANAGH, M. w angielskim Indostanie, w prezydencyi Bengalskiéj, na płn.-wsch. Serynagur. Prowadzi znaczny handel z Tybetem i liczy 2,500 mieszkańców.

MANAIA, wyspa na wielkim Oceanie płn., jedna z archipelagu Harwey.

MANAMA, M. na płn.-wsch. wybrzeżu wyspy Bahrein. Położone w zatoce Perskiéj; wygodny port, twierdza; połów pereł; 5,000 m.

MANAN, GRAND MANAN, wyspa na oceanie Atlantyckim, u wybrzeża Maine, w zatoce Fundy.

MANARGUDY, M. w angielskim Indostanie, prezydencyi Madras, nad jedném z ramion Cavery. Znaczny handel, magazyny, do 1,250 domów.

MANASTERZYSKA, Mm. w Galicyi, w obw. Stanisławowskim; 3 mile od Nizniowa, magazyn zapasów tytuniu, piękny pałac, dawniéj wałami otoczony, od Tatarów często napadany. W jednéj z takowych utarczek sławny Czarniecki hetman, został raniony.

MANCHA, LA M..., prow. hiszpań., w płd. Nowéj Kastylii, między Toledo, Cuença, Murcyą, Jaen, Kordową i Estremadurą. Rozległa 355 mil kw.; liczy 372,800 m., zajętych w większéj części chowem bydła, a szczególniéj mułów. Płody: zboże, wino, oliwa, konopie, len, szafran, jedwab i bogate kopalnie (najobfitsze w Europie) żywego srebra pod Almaden. Znaczniejsze rz. Gwadyana, Azuer, Tag, Mundo, Monte, Fresneras. Kraj w ogóle pusty, otwarty, po części bagnisty, prawie w całości okolony górami: Oca, Alcaraz i Morena; klimat nader gorący. 2) Mancha-Real, M. w Hiszpanii, na wsch. Jaen; 5,000 m.

MANCHE, BRITISH czyli ENGLISH-CANAL, ARMEL-SUND, DER KANAL, morze w Europie, pomiędzy Francyą i Anglią, w kotlinie oceanu Atlantyckiego. Granice jego stanowią: na zach. przylądek Landsend w Anglii i wyspa Ouessant we Francyi, od wsch. przylądek Dungeness i Gris-Nez; ku zach. miesza się z oceanem Atlantyckim, łączy się na wsch. z mr. Niemieckiém przez ciaśninę Kaletańską. Szerokość jego wynosząca 35 w. przy ciaśninie Kaletańskiéj, pomiędzy dwoma przylądkami stanowiącemi granicę od téj strony, rozszerza się od strony oceanu Atlantyckiego, i ma szerokości między Ouessant i przylądkiem Landsend 180 w. Oba pobrzeża tego morza są w ogólności wyniesione i otoczone urwiskami, lecz pobrzeże angielskie jest bardziéj jednostajne jak francuzkie, pagórkowate ku zach. przy ujściu Orny; skaliste jak w Calvados, albo piaszczyste, podobne do wybrzeży Mont-St. Michel. Główne wybrzeża są: przylądek Gris-Nez, Hève, Hague, Sillon, we Francyi; Dungeness, Beachy-Head, Dunose, St. Alban's Start, Head, Lizard i Landsend w Anglii; najznakomitsze wżłobienie jest wybrzeże Mont-St. Michel. Sekwana jest największą z rzek wpadających do tego kanału. Główniejsze wyspy na kanale La Manche, jest Wight i wyspy Anglo-Normandzkie. Wiatry zachodnie panują na tym kanale; wody są wzburzone i przypływ znaczny. Ryb jest mnóstwo w całym kanale, ale mianowicie od strony Anglii, gdy tymczasem na pobrzeżu Francyi w zatoce Mont-St. Michel, zalegają ławy ostryg.

MANCHE, depart. we Francyi, stol. St. Lo. Leży między depart. Calvados, Orne, Mayenne, i Ille-et-Villaine, nad mr. t. n. i nad zatoką Mont-St. Michel, gdzie jest kilka wysp albo grupp wysepek, z których najznakowitsze Chausey, St. Marcouf i Mont-St. Michel, pomiędzy 48° 35' i 49° 40' szerok. płn. Rozległość 589687 hektarów. Ludność w 1841. r. 596,354 m. Ten departament, którego część północna tworzy półwysep Cotentin, leży całkowicie w kotlinie Manszy i oblany mnóstwem rzeczek, z których główniejsze są: Couesnon, Selune, Sée, Sienne, Madelaine, Douve, oraz do nich wpadające Merderet, Sève, Taute, Terette i Vire. Kraj mało podniesiony i podzielony dwoma pochyłościami zakończonemi na płn. przylądkiem la Hogue. Pobrzeża w ogólności skaliste z zatokami, lecz nie

tworzące dobrego portu, wyjąwszy pod Cherburgiem. Grunt żyzny. Kraj rolniczy, eksploatacyjny i handlowy. Rolnictwo postępowe. Główne zbiory zboża, kartofli, owoców i lnu. Chów bydła znaczny stanowiący główne źródło zamożności departamentu; piękna rasa koni, rogatego bydła, drobiu i pasiek mnóstwo. W 1839. roku było koni 91811, mułów 1544, osłów 1676, bydła rogatego 212919, owiec 318522, wieprzy 8491, kóz 870. Rybołowstwo znakomite na pobrzeżach, eksploatacya minerałów znaczna, której główne płody są: marmury, węgiel, sól i żelazo. W 1839. r. ogólny dochód z kopalni marmurów, kamieni, gliny 626,085 frank., z fryszerek żelaza 18,260 fr.; 122 płóczek soli czyli wydających 14395 cent. metry., wartości 64,778 frank. Przemysł czynny i urozmaicony, główniejsze płody: sukna cienkie i pospolite, płótna, bawełniane i wełniane tkaniny, koronki, blondyny, skóry, pargaminy, papiery, włosienice, wyroby kotlarskie, szklanne, garncarskie, wódki, zboża. W 1839. r. była tylko jedna fryszerka żelaza w departamencie, wydająca 5600 centn. metr. żelaza lanego, wartości 144,400 fr., i kutego, wartości 15,600 frank. Wódki wyrobiono 1830 hektolitrów, a piwa 4176 hektolitrów. Główne przedmioty handlu wywozowego: tuczne bydło, konie, i muły, masło, ryby, zboże, jabłecznik, miód, wosk, drób i jajka, konie i wyroby kotlarskie. Jarmarków 385, w 94 gminach i trwających przez dni 417; 14 portów morskich: Courtils, Carentan, St. Vaas, Barfleur, Cherbourg, Omanville, Diélette, Carteret, Port-Bail, St. Germain sur Ay, Agon, Régneville, Granville. Cztery warzelnie soli, które dostarczyły w 1841. r. 31730 beczek ładunku 898 statkom. Rozwój komunikacyi 16,360 w., z których na 11 rzek przypada 119 w., na 8 traktów 365 w., na 23 dróg departamentowych 580 w., na 13829 dróg wiejskich 15296 w. Dochód gruntowy 31,813,000 frank. W 1842. r. było 12 zakładów naukowych podrzędnych z 992 uczniami, z których 7 szkół komunalnych w Avranches, Cherbourg, Coutances, Mortain, St. Lo, Valognes, St. Hilaire-du-Harcouet, i pięć pensyj. Wydatki na te zakłady naukowe 197,120 frank. Zakłady początkowe w 1840. r.: 1 szkoła normalna departamentowa w St. Lo, 5 szkół wyższych i 3 komunalne, 992 szkół komunalnych (56560 uczni w zimie), 2 klassy adultów, 3 sale ochrony z 335 dziećmi. Wydatek na te zakłady 200,373 frank. Podział administracyjny i sądowy w 1841. r. na 6 okręgów: Avranches, Cherbourg, Coutances, St. Lo, Mortain, Valognes, 48 kantonów (48 sądów pokoju), 640 gmin. Dep. należy do dyecezyi biskupiéj w Coutances. Zostaje pod trybunałem i akademią uniwersytecką w Caen i należy do 14. dywizyi wojskowéj w Rouen. Utworzony z prow. Normandyi (Cotentin, Avranches).

MANCHESTER, MANSZESTER, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych, New-Hampshire, o 22 w. ku płd. od Konkordyi, nad rz. Merimak; 3,235 m. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w Vermont, o 183 w. ku płd.-zach. od Montpellier; 1,594 m. 3) M. w Anglii, o 291 w. ku płn.-zach. od Londynu, nad Irwell. Miasto składające się z dwóch miasteczek Manchester i Salford; 293,283 m. w 1841. r., w r. 1801. miało 84,020 m. Szkoła łacińska (Gramar School) założona w 1513. r., 3 kolegia, liczne szkoły początkowe i niedzielne (w 1834. r. było 932 i w nich uczniów 56263). Towarzystwa uczone i literackie. Bank pomocniczy banku Angielskiego. Bogate zakłady dobroczynne, instytut głucho-niemych. Szpital dla obłąkanych. Dom roboczy, karny. Miasto wyłącznie rękodzielnicze. Ognisko główne wyrobów bawełnianych w Anglii i pierwsze w państwie pod względem przemysłowym, dostarczające $\frac{1}{5}$ bawełnianych wyrobów całego królestwa. W 1839. r. było rękodzielni bawełnianych 163, w których 204 maszyn, 6659 koni i 34030 robotników. Wyrobiono 2000000 centnar. metr. bawełny. Fabr. jedwabiów, w 19 rękodzielniach zajmujących 19 maszyn, 899 koni i 4152 robot. Fabr. maszyn, mechanicznych przedmiotów, na obszerną skalę. Fabr. wyrobów wełnianych, chemicznych, czapek, muślinu, krepy, stołowéj bielizny, kołder, kobierców, flaneli, wstążek, tkanin bawełnianych i jedwabnych, kapeluszy, szpilek; blicharnie, drukarnie, farbiernie, kuźnie, papiernie. Manszester jest połączony z Liwerpolem, który właściwie jest jego portem, za pośrednictwem kanału i drogi żelaznéj. Inne drogi żelazne i kanały ułatwiają komunikacyę z głównemi miastami królestwa. Piękne gmachy publiczne i prywatne, wszystkie nowożytnéj budowy. Manchester winien swoją świetność wydoskonaleniu zaprowadzonemu w fabrykach przez wynalazki Arkwrighta, Cromptona, Cartwrighta, Horroksa i innych, przy końcu XVIII. wieku.

MANCIET, Mm. we Francyi, w dep. Gers, o 35 w. ku płd.-zach. od Condom, nad Lucerną; 1,742 m. Zbiór win czerwonych. Wielki handel wieprzami tucznemi.

MANDAL, 1) mały lecz ludny okr. w Norwegii, na płd. wybrzeżu. Obejmuje 94 mil kw., licząc 587 m. na każdą z takowych mil. 2) M. główne

powyższego okręgu, przy ujściu rz. t.n. Port; połów łososi; 2,250 m.

MANDAVI, M. w Indyach angielskich, na pobrzeżu płn. odnogi Kotsch; 50,000 m. Port; handel z Arabią.

MANDÉ, St. M..., W. we Francyi, o 12 w. ku płn.-wsch. od Sceaux, o 6 w. ku płd.-wsch. od Paryża; 2,477 m. Uprawa jarzyn. Eksploatacya kamieni. Fabryki tektur, farb, werniksów, papierów kolorowych, emalii, flintglasu. Leży przy lasku Vincennes. Liczne wiejskie domy.

MANDERSCHEID, Mm. w Prusach, w prowin. Reńskiéj, o 34 w. ku płn.-wsch. od Trewiru, nad Liserą; 800 m. Zamek dawnych hrabiów.

MANDEURE, W. we Francyi, w dep. Doubs, o 11 w. ku płd.-wsch. od Montbeliard; 905 m. Fabryki perkalu. Zbudowane na miejscu Epamantodurum Civitas Rzymian, z którego powstała droga do Ile-sur-Doubs, i mnogie rozwaliny. Terrytoryum jego należało przed 1789. r. do arcybiskupa Besançon. Gdy ten prałat emigrował, gmina ogłosiła ją rzeczpospolitą, lecz dekret konwencyi wcielił ją do Francyi.

MANDINGA, zatoka na mr. Antylskiém, u wybrzeży państwa Środkowéj Ameryki Istmo, na wsch. przylądka St. Blas.

MANDURIA, M. w król. Neapolitańskiém, o 35 w. ku płd.-wsch. od Tarentu; 5,000 m.

MANDŻURIA, MANDSCHOURIE, okolica w Azyi, należąca do Chin, stolica Kiroinulo. Składa oddzielne wielkorządztwo dzielące się na 3 prowincye: Sching-King albo Mukden, Ghirin i Sakhalien-Oula. Do niéj należy część płn. wyspy Tarrakai i archipelag Liao-Tung czyli Potockiego.

MANERBIO, Mm. w Lombardyi, na płd.-zach. Brescia, na pr. brz. Mella; 3,300 m.

MANETIN, M. w Austryi, w Czechach, o 28 w. ku płn.-zach. od Pilzna, nad rz. t. n.; 1,212 m. Fabryki sukna.

MANFREDONIA, M. w król. Neapolitańskiém, prow. Kapitanata, na płn.-wsch. Foggia, pod Monte-Gargano i nad zatoką t. n. Obronne, siedlisko arcybiskupa, port wygodny i przystań na mr. Adryatyckiém; handel; 5,000 m.

MANFOUAH, El M..., M. w Arabii, na płd.-wsch. Derregeh. Osiadłe od 2,000 familij.

MANGALIA, M. w Bulgaryi, na płd.-wsch. Sylistryi, przy ujściu rz. t. n. do mr. Czarnego.

MANGALORE, MANDAGARA, M. w angielskim Indostanie, prezyd. Madras, stoł. prow. Kanara, przy ujściu spławnéj rz. do mr. Oman. Port, twierdza, liczne meczety i bazary, wywóz ryżu, pieprzu, drzewa sandałowego, szafranu i betelu; 40,000 mieszkańców.

MANGARATIBA, Mm. w Brazylii, prow. Rio de Janeiro. Położone nad zatoką Angra-dos-Reys. Znaczne plantacye kawy; 3,000 m.

MANGFALL, rz. uchodząca do Inn, w Bawaryi, wypływa pod Gmünd, z jeziora Tegern, uchodzi pod Rosenheim.

MANGISCHUK, port w Wolnéj Tartaryi, nad mr. Kaspijskiém. Nie ma stałych osad w téj okolicy, lecz tylko jest to miejsce składu i ładowania towarów na okręty.

MANGISCHLAK, łańcuch gór między mr. Kaspijskiém, a jeziorem Aralskiém, rozciągający się w Wolnéj Tartaryi.

MANGURU, znaczna rzeka w części wsch. Madagaskaru. Płynie ku płd.-wsch. aż do Madinie, następnie wraca się ku płn.-wsch. ku Ambudehar, a w końcu uchodzi do oceanu Indyjskiego.

MANGUT, M. w Chiwie, położone w str. płn.-zach.; liczy do 8,000 m.

MANHARTSBERG, 1) łańcuch gór w Austryi. Poczyna się na granicy Morawii, gdzie jedném ramieniem dotyka gór Morawsko-Czeskich, drugiém ciągnie się ku płd.-wsch., wzdłuż Gross-Kamp, aż do Dunaju. 2) Ober-M..., cyrk. austryacki, w części północnéj kraju, między Ens, Czechami, oraz cyrkułami: Mühlkreis, Ober-Wienerwald i Dunajem. Rozległy 88 mil kw. austryac., liczył w 1839. r. 236,557 mieszkańców, zajmujących 13 miast, 71 miasteczek i 1137 wiosek. 3) Unter-M..., cyrkuł tamże, na płn.-wsch. kraju Unter der Ens, między Morawią na płn. i wsch., cyrk. Unter i Ober Wienerwald na płd., od których oddziela go Dunaj, oraz cyrkół Ober-Manhartsberg na zachód. Rozległy 82 mil kwadratowych austryac., liczył w r. 1839: 284,894 m., zajmujących 9 miast, 63 miasteczek i 492 wsi.

MANIAWA, W. w Galicyi, w obw. Stanisławowskim, 4 mile od Nadworny, z pięknym wodospadem Maniawki, z 54 stóp wysokości. W pobliżu w lesie, znajdują się malownicze zwaliska klasztoru KK. Bazylianów „Skit“ zwanego, którego zbudowanie XII. wieku sięga.

MANICA, MAGNESIA AD SIPLUM, M. w Turcyi Azyatyckiéj, w Anatolii, o 35 w. ku płn.-wsch. od Smyrny, na l. brz. Sarabatu; 30,000 m. Fabryki bawełniane, jedwabne, szali kaszmirowych. Słynne w starożytności z kopalni magnesu, zwanego Magne, początkowo od tego miasta.

MANICA, państwo na wsch. wybrzeżach Afryki, na zach. Sofala. Położenie górzyste, klimat zimny,

wystawione na częste i gwałtowne burze. Płody: bydło, piasek złoty, pieprz i miedź.

MANILA, M. w Malezyi hiszpańskiéj, stol. generalnego kapitanostwa wysp Filipińskich, na wyspie Luçon, na płn. pobrzeżu zatoki t. n. i rz. Passig, która tworzy port Manili. Leży pod 14°36'8" szer. płn., a 118° 33' 15" dłg. wsch. Średnia temperatura + 25°,6 Reaum. Mieszkańców od 100,000 do 150,000, z których około 5,000 Europejczyków. Obwarowane cytadelą St. Jago. Stol. arcybiskupa katolickiego. Sąd apelacyjny wysp Filipińskich. Uniwersytet założony 1645. r. Szkoła missyonarzy. Szpitale i zakłady dobroczynne. Arsenał i działolejnia. Fabryka królewska cygar, w któréj pracuje 350 mężczyzn i 2,000 kobiet. Konsulaty: Francyi, Belgii i Stanów Zjednoczonych. Miasto bardzo handlowe; jedyny port otwarty dla handlu zagranicznego w Malezyi hiszpańskiéj. W 1838. r. wyprowadzono cukru za summę 4,000,000 fr., konopi za 252,734 piastrów, ryżu za 157,503 piastrów, indygo za 118,503 piastrów, cygar (4,598 pudełek) za 114,950 piastrów, kawy za 88,894, bawełny za 84,960 piastrów, szyldkretu za 34,600, kapeluszy za 34,350 piastrów, skór bawolich za 37,415 piastrów, drzewa sapan za 23,698 piastrów, drzewa budulcowego za 24,024 piastrów, hebanu za 12,253 piastrów; wartość ogólna wynosiła 2,012,638 piastrów, a towarów wprowadzonych 1,664,265 piastrów. Fort Manili jest przystępny dla statków o 600 beczkach, gdzie nie są ładowane. Z pomiędzy budynków katedra i pałac arcybiskupi, komora, pałac gubernatorski, oraz posąg Karola IV. na placu Mayor, ofiarowany przez Ferdynanda VII. w 1824. r. odznaczają się. Manila istniała przed przybyciem Hiszpanów, których została stolicą w 1571. r. Zdobyta w 1762. r. przez Anglików, odkupioną została za 25,000,000 fr. przez Hiszpanię.

MANIPA, wyspa w Malczyi holenderskiéj, w gub. Moluckiéj. Ludna i żyzna.

MANISES, Mm. w Hiszpanii (w Walencyi), o 7 w. ku płn.-zach. od Walencyi, nad Turią; 1,617 m. Fabryka fajansu.

MANLIUS, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w New-Yorku, o 300 w. ku płn.-zach. od New York; 5,509 mieszkańców

MANNA, 1) M. w Wyższéj Gwinei, na płd.-wsch. przylądka Mesurado, a na pr. brz. ujścia rz. Sestos. 2) M. na płd.-zach. wybrzeżu wyspy Sumatry, położone w kraju Manna Propne.

MANNERSDORF, Mm. w Austryi (w Niższéj Austryi), o 31 w. ku płd.-wsch. od Wiednia; 1,980 m. Źródło mineralne. Eksploatacya piaskowca. Zamek cesarski z piękną owczarnią merynosów.

MANNHEIM, M. w Badeńskiém, stol. cyr. Wyższego Renu, o 53 w. ku płn. od Karlsruhe, nad Renem, przy jego zlewie z Nekarą; 22,634 m. Miasto najludniejsze w księstwie, druga stolica i rezydencya W. księcia, dawniéj Palatynatu Reńskiego Sąd główny wielkiego księstwa i sąd apelacyjny, liceum. Szkoła malarska i rysunku. Biblioteki publiczne (70000 tomów). Zbiory przedmiotów sztuk i nauk w Zamku. Sławne obserwatoryum. Komora. Bursa. Dom karny (Zuchthaus) dla 130 więźni. Dom ochrony dla ubogich; 2 drukarnie. Fabryki luster, kryształów, tytuniu, likworów, anyżowych wódek. Handel kwitnący. Wolny port i skład ważny żeglugi na Renie i Nekarze. Jedno z najpiękniejszych miast niemieckich. Obszerny zamek książęcy, arsenał, kościół Pojezuicki, wiele pałaców, i most łyżwowy na Renie.

MANNHEIM, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Nowego Yorku, w hrb. Herquimer; 3,250 m. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Pensylwania, w hrb. Schuylkil; liczy 4,469 m.

MANNÖE, wyspa w Szwecyi, w zatoce Botnickiéj.

MANNSFELD, M. w Prusach, rejencya Merseburska, u stóp wyniosłéj skały, nad strumieniem Thalbach; 1,562 m.

MANÖE, wyspa duńska, na mr. Północném; położona u zach. wybrzeży Szlezwigu.

MANOR, Mm. w Pensylwanii, hrb. Lankaster; 4,700 m.

MANOSQUE, M. we Francyi, w depar. Niższych Alp, obw. Forcalquier. Znaczne zbiory oliwy, wina, migdałów, wełny, których uprawa wraz z kilku fabrykami, głównie zajmują mieszkańców. Trybunał handlowy; 5,820 m.

MANREZA, M. w Hiszpanii, na płn.-zach. od Barcelony, nad Llobregat. Liczy 12,000 m., zajmujących się uprawą jedwabiu i bawełny.

MANS, LE-M..., M. we Francyi, stol. depar. Sarthe, o 185 w. ku płd.-zach. od Paryża, nad rz. Sarthe. Leży pod 48° 0' 30" szer. płn., a 2° 8' 19" dłg. wsch.; 25,189 m. w 1841. r. Stolica biskupa, do którego dyecezyi należą departamenta Sarthe i Mayenne. Trybunał handlowy. Szkoła komunalna, szkoła normalna początkowa departamentowa i wyższa, szkoła rysunków. Biblioteka (46900 tomów i 500 rękopisów). Muzeum malarstwa, historyi naturalnéj, mineralogii. Towarzystwo królewskie rolnicze, nauk i sztuk. Towarzystwo lekarskie. Towarzystwo filharmonijne. Wychodzą 2 dzienniki

polityczne; 4 drukarnie. Ważne fabryki i blicharnie płócien. Fabryki kołder, czapek, kanwy, muślinu, koronek. Farbiernie, garbarnie. Gisernie. Tartaki mechaniczne. Handel znaczny płótnem, konopiami, bydłem, zwierzyną, drobiem, wódką, miodem. Ognisko handlu zbożem, koniczyną. Miasto starożytne, niegdyś daleko znakomitsze. Najgłówniejszym gmachem jest katedra, piękna budowla gotycka rozpoczęta w 1216., a ukończona w 1434. r.

MANSFIELD, 1) M. w Anglii, w hrb. Nothingham, na l. brz. Maun. Przędzalnie bawełny, jedwabiu, rękawiczek i pończoch bawełnianych, odlewnie żelaza; 8,150 m. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Connecticut, w hrb. Tolland; 3,200 m. 3) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New Jersey, hrb. Burlington; 2,520 m. 4) Wyspa przy wejściu do zatoki Hudsońskiéj.

MANSURAH, M. stoł. prow. t. n., w Niższym Egipcie, na płd.-zach. Damietty, na pr. brz. wsch. ramienia Nilu. Znaczny wywóz bawełny, ryżu i amoniaku.

MANTEL, Mm. w Bawaryi, położone nad Waldnab, przy Neustadt; 759 m.

MANTES, M. we Francyi, w depar. Seine et Oise, o 50 w. ku płn.-zach. od Wersalu, nad Sekwaną; 4,280 m. Biblioteka publiczna (4000 tom.); 2 drukarnie. Zbiór dobrych win w okolicach. Liczne młyny. Garbarnie. Fabryki lin. Handel winem, zbożem, owocami, drzewem, skórami. Miasto obronne starożytne, zaopatrzone wodą ze źródła w Limay. Główniejsze budynki: kościół N. Panny i wieża St. Maclou. Piękny port prowadzący na wyspę, będącą na Sekwanie, zkąd drugi most prowadzi do Limay.

MANTEQUEIRA, łańcuch gór w Brazylii, na płd. prow. Minas-Geraes.

MANTEYGAS, M. w Portugalii, w prow. Beira, o 29 w. ku płd. zach. od Garda; 2,000 m. Fabryki sukna.

MANTUA, 1) M. w Lombardzko-Weneckiém, o 132 w. ku płd.-wsch. od Medyolanu, pośród jeziora i bagien przez rzekę Mincio utworzonych; 27,082 m. Twierdza jedna z najpiękniejszych we Włoszech. Stolica biskupa sufragana Medyolanu. Synagoga. Trybunał I. instancyi. Liceum, niegdyś uniwersytet założony 1625. r., z biblioteką publiczną (80000 tomów i 1000 rękopisów), muzeum rzeźbiarstw i starożytności, najbogatsze we Włoszech po florenckiém, rzymskiém i neapolitańskiém. Gimnazyum królewskie. Akademia zwana Wirgiliusza. Kassa oszczędności. Lombard. Dom roboczy. Dom centralny karny. Fabryki skór, pargaminu, płótna, lin, jedwabiów, wstążek, mydła. Warownie Mantui rozciągają się na wyspie Ceresa lub Te. Miasto jest połączone za posrednictwem śluz albo mostów warownych z dwoma przedmieściami Borgo di Fortezza i Borgo di San Giorgio. Godnemi uwagi są: piękny plac Wirgiliusza, piękne kościoły i pałace, pomiędzy któremi pałac cesarski i królewski na wyspie Cerese, z ich zbiorami. Arsenał. Synagoga. Ujeżdżalnia; 4 teatra. Starożytne wieże della Gabia, dello Zuccaro i wiele budynków wzniesionych podług rysunków Juliusza Rzymianina. Kościoły odznaczające się pomnikami i budownictwem: katedra przez Juliusza Rzymianina, Ś. Maurycego, Ś. Barnaby, z grobowcem Juliusza Rzymianina, kościół Ś. Egidiusza z grobowcem T. Tassa, kościół Santa-Maria-delle-Grazzia, w którym jest wizerunek Matki Najświętszéj przypisywany Ś. Łukaszowi, gdzie 8 do 10,000 pielgrzymów przybywa w dniu Zwiastowania. Miasto bardzo starożytne, które, jak twierdzą, istniało na 430 lat przed założeniem Rzymu. Uważane za ojczyznę Wirgiliusza, który się urodził w Andes w pobliskiéj wiosce. Zdobyte przez Francuzów w 1797. i 1801. r. 2) Delegacya, prowincya administracyjna król. Lombardzko-Weneckiego. Stolica Mantua. Rozległość 42,82 mil kw.; 257,234 m. Zawiera 1 miasto, Mantuę, 269 wsi, 35345 domów mieszkalnych. Jedno liceum, 1 gimnazyum cesarskie, 1 komunalne, 4 szkoły początkowe wyższe dla chłopców, 1 takaż dla dziewcząt, 151 szkół początkowych dla chłopców i 79 dla dziewcząt.

MANYTSZ, rz. w Rossyi, uchodząca z lewéj strony do Donu. Bierze początek w stronie płd. gub. Astrachańskiéj, z jeziora słonego Khaki, przepływa jezioro Bolszoje i uchodzi poniżéj Czerkaska pod Manytszkaja.

MANZANARES, 1) M. w Hiszpanii, na wsch. Ciudad-Real. Uprawa wybornego wina i szafranu; 9,200 m. 2) Rz. w Hiszpanii (w Kastylii Nowéj), spływa do pr. brz. Henares. Źródła ma w Sierra Guadarrama. Bieg około 100 w.

MANZANILLO, Mm. na wyspie Kuba; 3,299 m.

MAON, wyspa w Austryi, przy wybrzeżach Dalmacyi. Położona na zach. wyspy Pago, obfituje w bogate pastwiska.

MAQINONGE, rz. w Niższéj Kanadzie, wybiega z jeziora t. n. i uchodzi do jeziora St. Pierre.

MARA, MONTE-M..., góra w jednéj z odnóg Alp Retyckich, położona w Lombardyi, na płn.-wsch. Sondrio; wznosi się na 1400 sążni nad powierzchnią morza.

MARABU, mała wyspa na mr. Śródziemném,

położona u wybrzeży Egiptu, na płd.-zach. Aleksandryi.

MARACA, wyspa na oceanie Atlantyckim, na gracicy prow. brazylijskiéj Para, w stronie płn.-zach. ujścia rz. Amazonek.

MARACAY, M. w Venezuela, w prow. Caracas. Stolica kantonu t. n., na wsch. Walencyi. Uprawa bawełny, indygo, kawy i zboża.

MARAGHA, M. w Persyi, prow. Adzerbeidżan. na płd. Tabris. Obronne; kilka pięknych bazarów; do 4,800 m.

MARAJO, JOANNES-M..., wyspa na oceanie Atlantyckim, u wybrzeży Brazylii, położona w prow. Para, między ujściem rz. Amazonek i Para. Grunt żyzny i dobrze uprawny; obszerna 70 godzin z płn.-wsch. ku płn.-zach., a 50 godzin drogi szeroka.

MARAKAH, M. w Nubii, na l. brz. Nilu, powyżéj rz. Argo, zamieszkane od 4,000 mameluków.

MARAKAIBO, 1) M. w Venezueli, nad brz. zach. ciaśniny, przez którą jezioro Maracaibo łączy się z morzem; 20,000 m. Kolegium. Szkoła sterników. Konsulaty angielski i Stanów Zjednoczonych. Warsztaty okrętowe. Port bezpieczny, lecz z trudnym przystępem z przyczyny piasków. Handel czynny. Obronne przez trzy warownie. 2) Jezioro, albo laguna Venezueli; obwód jego wynosi 400 w. Dość głębokie, że mogą po niém pływać okręty największego ładunku, gdyby nie ława przy wejściu, która wzbrania przystępu okrętom zanurzającym się przeszło 5 metr. w wodzie. Jego pobrzeża są tak niezdrowe, że Indyanie wolą przemieszkiwać na samém jeziorze, tojest stawiają domy na rusztowaniach. Z tego względu nadano temu krajowi nazwę Venezuela (Małéj Wenecyi). W stronie płn.-wsch. jest obfite źródło asfaltu.

MARAGOGIPE, M. w Brazylii, w prow. Bahia, o 45 w. ku płn.-zach. od San Salvador, nad rz. Guahy; 3,000 m. Miasto kwitnące. Szkoła łacińska założona w 1832. r. Handel mąką, maniokiem, cukrem, tabaką.

MARAME, rz. w Michiganie, uchodząca do jeziora Michigan.

MARANHAO, SAO-LUIZ-DO-M...,1) M. w Brazylii, w części zach. wyspy t. n., o 2,200 w. ku płn. od Rio-Janeiro; 30,000 m. Bronione przez warownie i cytadelę. Rezydencya gubernatora prowincyi Maranhao, Para, Piauhi, i Ceara, trybunał apelacyjny tychże prowincyj. Stolica arcybiskupa. Liceum prowincyonalne założone w 1838. r. Szkoła handlowa. Komora. Konsulaty angielski i Stanów Zjednoczonych. Drukarnia. Skład płodów z prowincyj Para, Piauhi, Ceara, Rio-Grande-do-Norte, i Goyaz. Wywóz znaczny bawełny, ryżu, skór, kauczuku, kakao. Przywożą tu niewolników do 3,000 rocznie. Port dostępny dla lekkich statków. Ruch handlowy w 1838. r.: wpłynęło 132 okręty z ładunkiem wartości 9,668,000 fr.; wypłynęło 108 okrętów z ładunkiem, wartości 7,588,000 fr. Główne budynki są: kościoły Jezuitów, katedra, pałac biskupa i gubernatora. Założone przez Francuzów w końcu XVI. wieku. 2) Prowincya w Brazylii, nad oceanem Atlantyckim. Stolica Sao-Luiz-do-Maranhao; 200,000 m. Grunt żyzny, Zbiór znaczny ryżu, manioku i cukru. Dzieli się na 9 comarca: Alcantara, Brejo, Caxias, Chapada, Guimares, Illa do Maranhao, Itapikuru, Pastos, Bons i Vianna. 3) Wyspa w téjże prowincyi, na oceanie Atlantyckim, naprzeciw ujścia Itapicuru i Meary; 40,000 mieszkańców.

MARANO, 1) M. w królestwie Neapolitańskiém, w prow. Kalabrya, na zach. Cosenza; 4,000 m. 2) M. tamże, w stronie płn.-zach. Neapolu; 7,500 mieszkańców.

MARANS, M. we Francyi, w depar. Niższéj Charente, o 20 w. ku płn.-wsch. od Roszelli, nad rz. Sèvre-Niortaise, blisko jéj zlewu z Vendée; 4,713 m. Komora. Syndykat morski. Ajenci konsularni Danii, Anglii, Hiszpanii, Holandyi, Portugalii. Eksploatacya jezior słonych w okolicach. Handel zbożem, jarzynami, koniczyna, konopiami, lnem, a mianowicie mąką. W 1841. r. wywieziono 172825 cent. metr. towarów, a wprowadzono 101,579 cent. metr. Miasto piękne, w miłém położeniu. Port nad Sewrą, przy przypływie mogą do niego wchodzić statki stu-beczkowe.

MARATEA, M. w Neapolitańskiém, o 13 w. ku płd. od Lagonegro, przy odnodze Policastro; 4,500 m. Komora.

MARATHON, W. w prow. greckiéj Liwadyi, w pobliżu ujścia małéj rzeki do kanału Negreponte, na płn.-wsch. Aten. W pobliżu przylądek t. n., pod 38° 7' 9" płn. szer., a 20° 43' 21" wsch. długości.

MARAZION, Mm. w Anglii, w hrb. Kornwalii, o 67 w. ku płd.-zach. od Bodmin; 1,393 m. Mały port.

MARBACH, 1) okręg w król. Wirtembergskiém, w cyr. Nekary. Rozległy mil kw. 3,7; liczy 29,750 m., zajmujących 3 miasta, 19 wiosek, 4 folwarki i 40 osad. 2) M. tamże. Siedlisko władz okręgu, zbudowane na wzgórzu, nad rz. Nekarą, w pobliżu ujścia do téjże rz. Murr; 2,340 m.

MARBELLA, M. w Hiszpanii (w Andaluzyi),

o 47 w. ku płd.-zach. od Malagi, nad mr. Śródziemném; 4,282 m. Dawniéj ważna eksploatacya minerałów. Rybołowstwo.

MARBLEHEAD, M. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Massachussets, w hrb. Essex. Położone nad zatoką, ma port wygodny i liczy 6,300 m.

MARBORE, TOURS DE-M..., dwie skały znacznéj wysokości, położone w depar. francuzkim Wyższych Pireneów, wznoszą się na 1710 sążni nad powierzchnią morza.

MARBURG, 1) M. w ksies. Hessen-Kasselskiém, o 86 w. od Kassel, na grzbiecie góry, przy ujściu rz. Lahn do Marbach; 7,939 m. Sąd apelacyjny. Uniwersytet założony w 1527. r. Gimnazyum, szkoła sztuk pięknych i rzemiosł. Szkoła położnicza, weterynaryi, kliniki, piękne zbiory, biblioteka 100,000 tomów, ogród botaniczny i obserwatoryum. Dom kary. Główną gałęzią przemysłu są: fabryki fajek i garnków zwanych Marburgskiemi, których wartość wynosi rocznie do 100,000 talarów. Garbarnie. Fabryki tytuniu, czapek, narzędzi chirurgicznych i fortepianów; 2 drukarnie. Z pomiędzy wielu starożytnych budynków: dawny zamek Landgrafów, rozpoczęty w XIII. wieku; kościół Ś. Elżbiety z XIII. wieku, w którym jest bogaty grób Ś. Elżbiety; kościół ewangelicki. Marburg założony w 1127. r. był stolicą Landgrafów. W XIII. wieku zaś stolicą zakonu Teutońskiego, a następnie do 1809. roku jedném z jego 12 wójtostw. 2) Cyrkuł w Hessen-Kassel; stol. Marburg. Rozległość 10 mil kw. niem.; 37,129 m. Terrytoryum po części górzyste, lecz bardzo żyzne w dolinach. Zbiór obfity zboża. Eksploatacya gliny garncarskiéj, kamieni młyńskich. Dzieli się na 1 Landgericht, i 3 Justitz-Amty, dwa miasta, 1 Mm., 195 wsi. 3) M. w Austryi (w Styryi), o 59 w. ku płd.-wsch. od Gratzu, nad Drawą; 4,500 m. Gimnazyum. Przemysł rolniczy, zbiór wina. Handel z Węgrami. 4) Cyrkuł w Styryi, stol. t. n. Rozległość 61 mil kw. niem.; 210,572 m.

MARCANA, wyspa austryacka na mr. Adryatyckiém, u wybrzeży Dalmacyi.

MARCELLIN, St.-M..., M. we Francyi, w dep. Izery. Stoł. obw. t. n., na prawym brz. Izery, liczy 3,116 m.

MARCELLO, SAN-M..., Mm. w Toskanii, o 48 w. ku płn.-zach. od Florencyi; 4,794 m.

MARCH, 1) M. w Anglii, w hrb. Cambridge, nad rz. Nen, na płn. M. Cambridge. Prowadzi handel, zbożem, węglami kamiennemi; 5,117 m.

MARCHE-EN-FAMENNE, M. w Belgii, w prow. Luxemburg, o 67 w. ku płn.-zach. od Arlon; 1846 m. Przemysł znaczny, kuźnie, garbarnie, fabryki koronek. Handel bydłem.

MARCHECK, M. w Austryi (w Niższéj Austryi), o 48 w. ku płd.-wsch. od Korneuburga; 993 m.

MARCHENA, M. w Hiszpanii, na płd.-wsch. Sewilli; 13,200 m.

MARCHIENNES, M. we Francyi, w depar. Północnym. Położone w bagnistéj okolicy, nad rz. Scarpe i kanałem Decours; liczy 2,950 m.

MARCIANA, Mm. w Toskanii, na wyspie Elbie, u stóp najwyższéj góry. O 12 w. ku wsch. od Porto-Ferrajo; 5,802 m. O 2 w. na pobrzeżu płn. wyspy znajduje się port Marina-di-Marciana, który pomimo złéj przystani, jest pierwszym portem handlowym wyspy. Wasztaty okrętowe.

MARCIANISI, M. w król. Neapolitańskiém, o 5 w. ku płd.-zach. od Caserte; 7,000 m.

MARCIANO, M. w Toskanii, o 6 w. ku płn.-wsch. od Lucignano; 1862 m.

MARCIGNY, M. we Francyi, w dep. Saône-Loire, nad rz. Loarą; 2,540 m.

MARCINKÓW, fryszerka w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj; posiada dwa ogniska, jeden miech z trzech skrzynek. Rocznie wykuwa 2,400 centnarów żelaza.

MARCO, SAN-M..., 1) M. w król. Neapolitańskiém, w Kalabryi, o 30 w. ku płn.-zach. od Cosenza; 1,200 m. Stol. biskupa. 2) M. w Sycylii, o 26 w. ku płd.-zach. od Patti, nad mr. Tyryjskiém; 3,000 m. 3) St.-Marco-in-Lamis, M. w król. Neapolitańskiém, w prow. Kapitanata, na płn.-wsch. San-Severo; 9,200 m. 4) Przylądek na zach. wybrzeżu wyspy Sardynii, u płn. wejścia do zatoki Oristano.

MARCOUF, St. M..., dwie małe wyspy, przy wybrzeżach francuskich, w depar. la Manche. Ważne dla żeglugi nadbrzeżnéj, między Hawrem i Cherburgiem.

MARCQ-EN-BAROUEL, Mm. we Francyi, w depar. Nord, o 5 w. ku płn. od Lille; 3,586 m. Przędzalnie bawełny, czesanéj wełny. Fabryki cukru z buraków, cerat. Dystylarnie. Browary.

MARDIN, M. w Turcyi azyatyckiéj, paszalik Bagdadzki, na płd.-wsch. Diarbekir; 28,000 m. Prowadzi znaczny handel bawełną, pistacyami, suknem, indygo, i wyrobami żelaznemi.

MARECHIA, rz. w pań. Kościelném, wybiegająca z wsch. spadku Środkowych Apenin, w delegacie Urbino i Pesaro; uchodzi do mr. Adryatyckiego.

MARENGO, W. w król. Sardyńskiém, na płd.-

wsch. Aleksandryi, na l. brz. rz. Fontanone, uchodzącéj tu do Tanaro.

MARENNES, M. we Francyi, w depar. Niższéj Charenty, stoł. obw. t. n. Położone w pobliżu oceanu Atlantyckiego; między przystanią Brouage i ujściem rz. Sendre; prowadzi znaczny handel wódką, winem czerwoném i białém, ostrygami i t. p.; 4,469 m.

MAREUIL, LE-PORT-M..., W. we Francyi, w depar. Marne, nad Marną; 966 m. Zbiór wybornego wina białego, zwanego tyzanną Szampańską. Port nad Marną.

MARGARITA, SANTA-M..., 1) wyspa na mr. Karaibskiém, u wybrzeży pań. Venezuela, między 10° 51' 30" aż do 11° 9' 45" płn.-szer., a 66° 15' 45" do 66° 45' zach. dług. Obszerna mil kw. 32; liczy 18,305 m., po większéj części rybaków i żeglarzy. Położenie jéj górzyste, również ważne pod względem handlowym, dla bliskości brzegów lądu stałego. Podzielona na 2 kantony, posiada 3 porty nadbrzeżne. 2) M. w Sycylii, na płn. zach. Girgenti; 7,000 m.

MARGATE, M. w Anglii, w hrb. Kent. Zbudowane na wyspie Thanet, przy ujściu Tamizy, posiada port obronny, kościół, szpital, zakłady dobroczynne, i nader zwiedzane kąpiele morskie. Statki parowe utrzymują je w stosunkach z Londynem i innemi miastami królestwa; liczy 10,500 mieszkańców.

MARGITTA, St.-M..., M. w Węgrzech, komitat Biharski, na wsch. Szekelhidu; 2,800 m.

MARGONIN, M. w Prusach, w księs. Poznańskiém, rejencyi Bydgoskiéj, pow. Chodzieskim. Kościoły: katolicki i ewangelicki, synagoga. Fabryka sukna, baj i skór; 1843 m.

MARGUERITE, 1) wyspa na archipelagu Mulgrawskim. 2) St.-M..., M. najznaczniejsze z wysp francuzkich na mr. Śródziemném, w depar. Var. Położone w pobliżu wybrzeży, posiada wygodną przystań, zamek obronny. 3) Wyspa podwiatrowa na mr. Antylskiém, *ob.* ST. MARGARITA.

MARI, MAREE, jezioro w Szkocyi, w części zach. hrb. Ross, liczy do 24 małych wysp, na powierzchni tegoż rozrzuconych.

MARIA, 1) przylądek na płn. wybrzeżu Nowéj Holandyi, w stronie zach. zatoki Carpentaria. 2) Rz. dopływowa Missuri, wybiega z gór Mounts-Rocky, a płynie ku płd.-wschodowi. 3) Wyspa na wielkim oceanie Południowym, w stronach wsch. wyspy Van-Diemen. 4) St.-Maria, jedna z wysp Azorskich, na pł. St. Miguel. Rozległa mil kw. 2; liczy 7 do 8,000 m., zajętych rolnictwem, chowem bydła, żeglugą i handlem, 5) M. na wyspie hiszpańskiéj Majorka, na płn.-wsch. Palma; 2,520 m. 6) Maria-del-Rio, M. stoł. partido t. n., w pań. meksykańskiém San Louis Potosi. 7) Maria-di-Capoa, M. w król. Neapolitańskiém, w prow. Terra di Lavoro, na płn.-zach. Caserta; 8,300 m. 8) Maria Maggiore, Mm. w król. Sardyńskiém, na płn.-zach. Nowary.

MARIAGER, M. w Jutlandyi, w amcie Randers, nad zatoką t. n. Port mały, lecz bezpieczny; żegluga; handel zbożem; 500. m.

MARIAMPOL, M. w Galicyi, w obw. Stanisławowskim, nad Dniestrem, w okolicy obfitującéj w krzemień, o 2 mile od Halicza; z 1,600 m. Klasztor Siostr Miłosierdzia, i zamek niegdyś warowny.

MARIANNA, M. w Brazylii, w prow. Minas-Geraes, o 10 w. ku wsch. od Villa-Rica; 5,200 m. Stol. biskupa. Szkoła łacińska. Eksploatacya minerałów.

MARIA-STEIN, W. w Szwajcaryi, w kantonie Solothurn, o 10 w. ku zach. od Dornach, przy granicy Francyi. Jest tu kościół, zwiedzany od pielgrzymów.

MARIAZELL, Mm. w Austryi (w Styryi), o 35 w. ku płn. od Bruck, nad Salzą; 775 m. Pielgrzymki pobożne.

MARIBÖE, M. w Danii, na wyspie Laaland, na jeziorze t. n., stoł. sztyftu i okręgu t. n.; 700 m. Dom więzienny, fabryki wyrobów wełnianych. Gorzelnie. Wywóz zboża i łoju.

MARIE, 1) przylądek na zach. wybrzeżu Afryki, położony w Niższéj Gwinei, na płd. zach. M. San-Felipe de Benguela. 2) M. we Francyi, w dep. Niższych Pireneów, prowadzące znaczny handel wełną z Hiszpanią; 3,720 m. 3) Wyspa na oceanie Indyjskim na wsch. Madagaskaru. Liczona do osad zależnych od wyspy Burbon; zaludnioną jest od 2,000 m. 4) Mm. na płn.-wsch. wybrzeżu wyspy Martyniki, na płn. Fort Royal; 2540 m.

MARIE-AUX-MINES, SAINTE-M..., M. we Francyi, w depar. Wyższego Renu, o 35 w. ku płn.-zach. od Kolmaru, nad rz. Liepvrette; 11,429 m. Kościół kalwiński. Izba handlowa. Przemysł czynny. Blicharnie płótna, fabryki sukien, płócienek, muślinów, czapek. Przędzalnie wełny, bawełny. Olejarnie. Papiernie. W pobliskich górach były kopalnie ołowiu srebrodajnego.

MARIEFRED, M. w Szwecyi, o 57 w. ku płn. od Nijköping, nad jeziorem Malar; 804 m.

MARIE-GALANTE, wyspa w Antyllach Francuzkich, o 22 w. ku płd. od Grande-Terre. Rozległości 15,344 hektarów; 13,889 m., z których 3,351 wol-

nych, a 10,538 niewolników. Brzegi skaliste, oprócz strony płd.-zach., gdzie jest Grand-Bogru, jedyna przystań wyspy. Ziemia żyzna. Uprawa trzciny cukrowéj. Handel główny z Gwadelupą.

MARIEL, Mm. na wyspie Kubie, o 55 w. ku zach. od Hawany; 1,318 m.

MARIENBAD, MARYAŃSKIE ŁAŹNIE, W. w Austryi (w Czechach), blisko Auschowitz; 334 m. Sławne źródła słone, piękne zakłady kąpieli, do których przybywa rocznie do 2,000 osób. Wywóz wód mineralnych.

MARIENBERG, M. w Saksonii, o 5 w. od Wolkenstein; 3,684 m. Komora. Kopalnie srebra i kobaltu. Fabryki czarnych koronek i płócien.

MARIENBORN, zakład wód mineralnych w Saksonii, w Wyższéj Luzacyi (Lausitz). Położony pod wsią Schmeckwitz, wpobliżu Kamenz (Kamieniec).

MARIENBOURG, 1) M. w Belgii, w prow. Namur, o 10 w. ku płd. od Filipeville; 600 m. Miasto nazwane od Maryi królowéj Węgierskiéj siostry Karóla V. 2) Marienburg, Malborg, M. w prow. Pruskiéj, o 53 w. od Gdańska, nad Nogatem; 5,708 m. Szkoła normalna początkowa. Instytut głuchoniemych. Fabryki wełnianych tkanin, garbarnie, browary, gorzelnie. Handel zbożem i drzewem. Sławny zamek, dawna rezydencya wielkich mistrzów zakonu Teutońskiego zbudowany od 1306. do 1309. r. z kościołem P. Maryi, w którym groby tychże mistrzów.

MARIENWERDER, *ob.* KWIDZYŃ.

MARIESTADT, NORRA - WESTERGÖTLAND, (Lan) prowincya Szwecyi, stol. t. n. Rozległość 75,43 mil kw. szwedzkich. Ludność 171,600 m. Zbiór niedostateczny zboża. Dzieli się na 15 höräd i 5 fögderis. Zawiera 261 parafij z tych sześć miejskich.

MARIESTADT, M. w Szwecyi, o 315 w. ku płd.-zach. od Sztokolmu, nad jeziorem Wener; 2,500 m.

MARIETTA, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w Ohio, o 140 w. ku płd.-wsch. od Kolumbus, przy zlewie Muskingum do Ohio; 1,500 m. Szkoła w 1832. r. założona.

MARIGLIANO, M. w król. Neapolitańskiém, w prow. Terra di Lavoro, na płn.-wsch. Neapolu; 6,300 m.

MARIGNANO, MELEGNANO, Mm. w Lombardyi, na płd.-wsch. Medyolanu, nad Lambro; 4,500 m.

MARIN, SANTA-MARIA-DE M..., Mm. w Hiszpanii, w Galicyi, o 15 w. ku płn. Vigo, nad oceanem Atlantyckim; 2,500 m. Połów sardynek.

MARIN, LE-M..., Mm. w Martynice, na pobrzeżu płd.-zach. wyspy Martyniki; 2,907 m. Dobry port.

MARINEO, M. w Sycylii, na płd. Palermo; 6,550 m.

MARINGUES, M. w depar. francuzkim Puy de Dôme, przy spływie rz. Morgue z Allier; 4,200 m.

MARINO, rzplta San Marino. Kraj we Włoszech, w obrębie państwa Kościelnego, między deleg. Forli i Urbino. M. stoł. San-Marino. Rozległości 18,07 mil kw. włoskich. Ludność 7,800 m. Terytoryum górzyste i nieżyzne, niedostateczne do wyżywienia mieszkańców. Rzeczpospolita zostaje pod opieką Papieża. Władza prawodawcza należy do Consiglio generale składające się dawniéj ze wszystkich głów rodzin, którzy od XIV. wieku powierzyli władzę 60 członkom, z których 20 szlachty, 20 mieszczan i 20 rolników, mianowanych dożywotnio przez też radę. Władza wykonawcza spoczywa w ręku 2 Capitani Regenti, z których jeden szlachcic; władza sądowa cywilna i kryminalna należy do tychże. Dochód państwa wynosi do 30,000 frank. z monopolu tytuniu, soli i prochu. San Marino nie ma długu. Zakłady naukowe: 1 kolegium z katedrą prawa, filozofii, matematyki, retoryki, i 2 szkoły męzkie. Rzeczpospolita jest podzieloną na 8 parafij zależących od dyecezyi Montefeltre i Rimini. Siła zbrojna składa się z 2 korpusów: gwardyi, z 31 ludzi wraz z oficerami, i z milicyi 800 do 900 ludzi. Rzeczpospolita ma 4 działa darowane jéj przez Bonapartego w 1797. r. Istnieje od VI. wieku. Pius VII. potwierdził jéj niezawisłość w 1817. r. 2) M. we Włoszech, stolica rzeczypospolitéj t. n., o 220 w. ku płn. od Rzymu, na skalistéj górze; 5,000 m. Obronne. Założone około 600. r. przy pustelni cenobity Dalmita.

MARIOUTH, jezioro w Niższym Egipcie, oddzielone od mr. Śródziemnego przesmykiem ziemi, od 1 do 2 w. szerok., na którém leży M. Aleksandrya.

MARIQUITA, 1) M. w Nowéj Grenadzie, o 105 w. ku płn.-zach. od Bogota. 2) Prow. w Nowéj-Grenadzie, M. stoł. t. n.; 79,721 m. w 1836. r.

MARITZA, HEBRUS, rz. w Turcyi europejskiéj, wpadająca do Archipelagu, o 8 w. ku płn.-zach. od Enos. Źródło ku płn.-wsch. od Despotodagh, o 26 w. ku zach. od Kostendże. Bieg około 390 w., przez Tatar-Bazardzik, Filippopoli, Andrinopole, Dżesr-Erkene, Dimotika i Ipsala. Spławna od Adryanopola w zimie i na wiosnę, w innych porach od Dimotyki.

MARIUPOL, M. w ces. Rossyjskiém, w gubernii Ekaterynosławskiéj. Położone nad mr. Azowskiém; posiada 4 kościoły; 2 duchowne, oraz 1 świecką szkołę; 657 domów murowanych z 4,200 m.

MARKBREIT, UNTERBREIT, M. w Bawaryi, pod Ochsenfurt, na l. brz. Menu; 2,000 m.

MARKDORF, M. w ks. Badeńskiém, o 10 w. ku płn.-wsch. od Merseburga; 1,733 m.

MARKELSHEIM, Mm. w królest. Wirtembergskiém, nad Tauber; 1,422 m. Wina najlepsze w królestwie.

MARKGRÖNINGEN, M. w królest. Wirtembergskiém, w cyrk. Nekary, na wsch. Ludwigsburga. Położone nad rz. Glems, posiada starożytny kościół, szpital bogaty; 2,730 m.

MARKLISSA, M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, o 61 w. ku płd.-zach. od Lignicy, nad Queis; 1,560 m. Fabryki płócien, garbarnie.

MARKOLDENDORF, Mm. w król. Hanowerskiém, nad rz. Ihne; 1,100 m.

MARKRANNSTADT, M. w Saksonii, o 10 w. ku płd.-zach. od Lipska; 952 m. Fabryki passamonicze.

MARKSUHL, Mm. w ks. Saxen-Weimar-Eisenach, nad Suhl; 1,080 m.

MARKTEL, MARKTL, M. w Bawaryi, pow. Altötting, nad rz. Inn; 450 m.

MARKTSTEFT, pow. i M. w Bawaryi, w cyrk. Niższego Menu, nad rz. t. n.; 1,340 m.

MARKTZEULN, ZEULN, M. w Bawaryi, w pow. Lichtenfels, pod Zeutlitz; 985 m.

MARKUSZEW, M. w król. Polskiém, w gub. i pow. Lubelskim, w okr. Lubartowskim. Położone na trakcie Warszawsko-Lwowskim, posiada piękny pałac z ogrodem, kościół parafialny, stacyę pocztową; 131 domów i 898 m. Odległe od M. pow. 4 w., od Warszawy 127¼ w.; 12 jarmarków do roku.

MARLBOROUGH, 1) M. w Anglii, w hrb. Wilts, na l. brz. Kennet; 3,520 m. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państwie Massachussets, w hrb. Middlessex; 2,102 m. 3) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Nowego-Yorku, w hrb. Ulster; 2,560 m. 4) Twierdza holenderska na wyspie Sumatra, pod St. Benkulen.

MARLE, M. we Francyi, w dep. Aisne, o 25 w. ku płn.-wsch. od Laon, nad Cerre; 1,843 m. Garbarnie, browary, fabryki płócien, konopi. Handel konopiami, lnem, drzewem, zbożem.

MARLENHEIM, W. we Francyi, w dep. Niższego Renu, o 19 w. ku płn.-zach. od Strasburga; 1,820 m. Komora. Handel drzewem. Młyny.

MARLOW, M. w ks. Meklemburgsko-Szweryńskiém, nad rz. Recknitz; 1,560 m.

MARLOW, GREAT M.., Mm. w Anglii, o 48 w. ku płd. od Buckingham, nad Tamizą; 6,157 m. Fabryki jedwabiów, papierów, tiulu.

MARLY LE ROI, W. we Francyi, w dep. Sekwany i Oazy, o 10 w. ku płn. od Wersalu, na l. brz. Sekwany; 1,167 m. Rafinerya cukru. Blicharnie parowe. Piece do wypalania gipsu. Słynne z rezydencyi Ludwika XIV. i przez maszyneryę do sprowadzania wód z Sekwany do Wersalu.

MARMANDE, M. we Francyi, w depart. Lot-Garonne, stoł. prow. t. n. Położone nad Garonną. Port wygodny; władze administracyjne i kilka fabryk. Handel zbożem, winem; 7,810 m.

MARMARA, MARMORA, PROPONTIS, morze, właściwie kotlina mr. Śródziemnego, między Turcyą europejską i azyatycką. Połączone z mr. Czarném ciaśniną Konstantynopolitańską, a z Archipelagiem ciaśniną Dardanelską. Prąd ciągły zlewa wody mr. Czarnego do mr. Marmora, a te do Archipelagu. To morze przybrało nazwę od głównéj swéj wyspy Marmora.

MARMAROSZ, komitat Węgierski, położony między Galicyą, Siedmiogrodem i komit. Szatmarskim, Ugotskim i Bereghskim. Grunt górzysty, skropiony rz. Cissą i Borsową, obejmuje 62 mil kw. austr., z ludnością 236,400 m., zajmujących 3 miasta, 12 miasteczek i 376 wsi. Znaczniejsze góry: Pietrosz między Czarną i Białą Cissą, wyniosła 6892 stóp, Trojaga 4632 stóp, oprócz wielu innych, z których kilka rzek, a mianowicie: Nagy-Ag, Talabor, Taracz i kilka innych wypływa.

MARMORA-CASTRO, M. i port w Turcyi azyatyckiéj, prow. Anatolii, na płn. wyspy Rodus.

MARMOUTIER, M. we Francyi, w dep. Niższego Renu, o 6 w. ku płd.-wsch. od Sawerny, nad Hasselbach; 2,735 m. Fabryki garncarskich wyrobów. Blicharnie płótna. Browary. Miasto otoczone murem i położone u podnóży gór Wogezów. Kościół gotycki z IX. wieku.

MARNE, rzeka uchodząca do Sekwany, z pr. str., wybiega ze wzgórza, pod Langres, w depart. Wyższéj-Marny, przepływa depart. Marne, Seine-Marne, Seine-Oise i Sekwany i uchodzi na płd.-wsch. Paryża, poniżéj Charenton-le-Pont. Spławna 69 mil francuzkich, począwszy od St. Dizier.

MARNE, departament we Francyi. Miasto stołeczne Chalons sur Marne. Leży między depart. Aisne, Seine et Marne, Aube, Haute-Marne, Meuse i Ardennes. Pod 48° 32' i 49° 26' szerokości płn. Rozległość 817716 hektarów. Ludność 356,632 m. Rozciąga się w kotlinie Sekwany i na pr. brz. téj rzeki. Rzeki główniejsze: Marna i do niéj wpadające Blaise i Ornain, wraz z Saulx i Chée, Aube, Grand-Morin i Petit-Morin. Powierz. płaska, ziemia bardzo

żyzna, kredziasta w ogólności na płn., gdzie sławne winnice stanowią wyłączne jego bogactwo. Kraj rolniczy i rękodzielniczy. Rolnictwo postępowe. Zbiór obfity ziarna i wina, z których sławne szampańskie, rosną na płn. spadzistości pasma pagórków rozciągających się od Châlons do Rheims. Wina z Verzy, Verzenay, Mailly, St. Basle, Bouzy i St. Thiery, należą do najlepszych francuzkich. Wszystkie wzgórza w gminach: Ludes, Mailly, Verzenay i Verzy, wydają sławne wina Sillery, po nich wina z Ay, zwane z rzeki Marny. Chów merynosów, drobiu i pasieki. W 1839. r. było koni 55567, mułów 1013, osłów 11270, rogacizny 125052, owiec 460900, wieprzy 70397. Eksploatacya mineralna: kamienie młyńskie, najlepsze we Francyi, kreda, piasek na lustra i kryształy. Żelazo, piękne marmury, popiół kopalny, glina. Sześć źródeł mineralnych. Dochód z eksploatacyi minerałów 309,470 fr. rocznie. Głównym przemysłem departamentu są fabr. wełniane, merynosów, szali, flanel, kołder, trykotów. Wódki, piwo, szkło, papiery, skóry. Z pomiędzy przedmiotów handlu wywozowego: wina, wódki, zboża, drzewa i tkaniny z Rheims. Jarmarków 161, w 57 gminach, trwających 244 dni. Rozwój komunikacyi w 1837. r. 14169 w., z których na 3 rzeki przypada 184 w., na 8 traktów głównych 585 w., na 15 dróg departamentowych 465 w., na 5175 dróg wiejskich 12935 w. Dochód gruntowy 16,290,000 frank. W 1842. roku było 19 zakładów naukowych drugiego rzędu, 1 kolegium w Rheims, cztery szkoły komunalne, w Chalons nad Marną, w Epernay, St. Mainehould i Vitry-le-Français. Wydatek na te zakłady 341,623 frank. Zakłady naukowe początkowe: 1 szkoła normalna departamentowa w Chalons, 19 szkół wyższych, 885 elementarnych, 36 sal ochrony w 22 gminach dla 1427 dzieci. Wydatek na te zakłady 261,847 frank. Podział administracyjny i sądowy, na 5 okręgów: Chalons nad Marną, Epernay, Rheims, St. Mainehould, Vitry-le Français, 30 kantonów, 32 sądów pokoju, 684 gmin. Depart. należy do dwóch dyecezyi: do biskupstwa w Chalons i do arcybiskupstwa w Rheims, należą do trybunału i akademii uniwersyteckiéj Paryzkiéj i do drugiéj dywizyi wojskowéj.

MARNE, HAUTE-M..., depart. Wyższéj Marny. Podział admin. Francyi. Stolica Chaumont. Leży między depart. Meuse, Marne, Aube, Côte-d'Or, Haute-Saône i Vosges, pod 47° 35' i 48° 40' szer. płn. Rozległość 634,000 hektar. Ludność 257,767 m. Położony w trzech kotlinach Sekwany, Meuzy i Rodanu. Oblany Marną i Aubą, które w nim biorą początek. Inne jeszcze rzeki Blaise, Ornain, Saulx, Voire, Aujon. Kraj górzysty albo raczéj wyniosłych płaszczyzn. Przerznięty pasmem gór małoznacznych, z których najwyższa Montaigu, ma zaledwie 500 metr. Ziemia dość żyzna, rozległe lasy, dobre pastwiska. Kraj rolniczy i rękodzielniczy. Zbiór obfity zboża, a mianowicie wina. Drzewa dostatecznie. Wina po większéj części pospolite. W 1839. r. było koni 48430, mułów 50, osłów 540, rogacizny 90356, owiec 238055, wieprzy 44135, kóz 4830, dobra rasa owiec, drobiu i pszczół mnóstwo. Co do eksploatacyi minerałów ten departament zajmuje pierwsze miejsce we Francyi. Żelazo jest głównym płodem téj eksploatacyi; w r. 1839. wydobyto 1474431 centn. metr., wartości 1,942,298 frank. Tegoż roku z innych kopalni dochód uczynił 216,086 frank., to jest z kamieni, ziemi, wapna, gipsu; 7 źródeł mineralnych, z których jedno gorące słone (+65° R.) w Bourbonne les Bains, z zakładami sławnemi kąpieli, do których uczęszcza przeszło 7,000 osób. Wyroby żelaza stanowią ważną gałęź przemysłu departamentu i jedną z najznakomitszych tego rodzaju w kraju. W 1839. roku było 86 fryszerek, które wyrobiły 318388 centnarów żelaza lanego surowego, wartości 8,686,000 frank., i 1212000 centn. metr. kutego żelaza, wartości 8,550,000 frank. Oprócz tego są walcownie blachy żelaznéj, warsztaty pił, pilników, noży. Z pomiędzy innych płodów: skóry, wódki, piwo, wyroby rękawicznicze, czapki. W r. 1839. przepędzono 11765 hektolitr. wódki. Eksploatacya lasów zajmuje wiele ludzi. Drzewo opałowe, budulcowe, wraz z żelazem, stanowią ważne przedmioty handlu wywozowego. Jarmarków 224, w 57 gminach i trwających przez 249 dni. Rozwój komunikacyi w 1837. r. 7236 w., z których na rzekę Marnę przypada 11 w., na 6 traktów 406 w., na 8 dróg departamentowych 219 w., na 3300 dróg wiejskich 6600 w. W 1842. r. było 10 zakładów naukowych 2go rzędu z 360 uczniów, z których 5 szkół komunalnych w Bourmont, Chaumont, Langres, St. Dizier i w Vassy, i 5 pensyi z 120 uczniami. Wydatek na te zakłady 96,907 frank. Szkoły początkowe: 1 szkoła normalna departamentowa w Chaumont, 9 szkół wyższych, 1 komunalna, 46499 uczniów obojéj płci w zimie w 729 szkołach elementarnych, 1 sala ochrony na 60 dzieci. Wydatek na te zakłady 195,656 fr. Podział administracyjny i sądowy w 1841. r., na 3 okręgi: Chaumont, Langres, Vassy, 28 kantonów (28 sądów pokoju), 550 gmin. Departament należy do dyecezyi biskupstwa Langres, zostaje pod za-

rządem trybunału i akademii uniwersyteckiéj w Dijon i do 8. dywizyi wojskowéj.

MAROC, MAROKO, pań. w Afryce zach. nad mr. Śródziemném, ciaśniną Gibraltarską i oceanem Atlantyckim; stol. Maroko. Leży między 28° i 36° szer. płn., a 40° i 25° dłg. zach. Graniczy na płn. z mr. Śródziemném i ciaśniną Gibraltaru oddzielającą je od Hiszpanii; na zach. z oceanem Atlantyckim; na wschód z Algieryą; na płd. z pustynią. Rozległości 753,000 wiorst kw. Ludność 8,500,000. Kraj górzysty, pokryty gałęziami Atlasu, lecz poprzerzynany pięknemi równinami i dolinami. Wielki Atlas albo Dyris-Dżebel, który przerzyna Maroko w całéj szer.; góra Miltsin uważaną była dotąd za punkt najwyższy (3465 metr.) Góra Hentet ku płn.-wsch. od Maroko ma mieć do 9,000 metr. wysokości, a zatém byłaby najwyniośleyszą w świecie. Łańcuch podrzędny najważniejszy jest mały Atlas, który się rozciąga równolegle do pobrzeża mr. Śródziemnego, od granicy Algierskiéj do przylądka Spartel. Pobrzeża piaszczyste i niskie w ogólności, lecz mianowicie do strony oceanu. Wiele rzek spływających do oceanu, pomiędzy niemi: Sebou, Morbedża, Tensift, i Sous. Ziemia, słynna w starożytności swoją żyznością, wydaje trzy razy do roku zboża. Z pomiędzy najurodzajniejszych dolin Maroko są: Schaonya, Temsena, Ducilla i Terrara. Bogactwa mineralne w obfitości, a mianowicie sól, srebro, żelazo i ołów. Roślinność i lasy podobnie jak w Algieryi. Na płn. i zach. klimat zdrowy, temperatura łagodna nieprzechodząca + 28° Reaum., jeżeli wiatry palące pustyni nie dają się uczuć. Na wyspie gorąca panują dokuczliwsze. Rolnictwo na bardzo niskim stopniu. Zbiór wybornéj pszenicy, jęczmienia, maisu, prosa, kartofli, cokolwiek owsa, palm, wina, cukru z trzciny, bawełny, tytuniu i wszystkich owoców europejskich płd. Chów bydła; osły i muły poszukiwane; owiec liczą do 40 milionów, a kóz do 12 milionów. Przemysł rękodzielniczy mało znaczny, oprócz wyrobów safianów. Fez słynie ze skór czerwonych, a Maroko i Tafilet z żółtych i zielonych. Handel Marokański odbywa się okrętami z Marsylią, Liworno, Kadyksem i Lizboną, z Lewantem przez Aleksandryą. W Tafilet zbierają się karawany. Handel europejski, stanowią: wełna, skóry, gumma, miedź, indygo, safian, miód, lukrecya, trzewiki, płaszcze, szale. Tanger, Tetuan, Larache, Mogador i Rabat są głównemi portami. Przed zdobyciem Algieru przez Francuzów, wartość wyprowadzonych towarów wynosiła rocznie do 5,000,000 frank. Plemiona zamieszkałe w Maroko są maurowie, arabowie, berberyjczykowie, schelokowie, żydzi i murzyni. Maurowie żyją w miastach i wsiach. Arabowie pod szałasami; berberyjczykowie, scheklokowie albo wolni, zamieszkują po obu pochyłościach Wielkiego Atlasu. Żydzi mieszkają w miastach. Rząd w Maroko jest samowładny, którego głową jest sułtan i ma tytuł Emira wiernych. Korona jest dziedziczną w linii męzkiéj, lecz nie z prawem pierworodztwa. Administracya samowolna. Sułtan nie ma ani ulemów, ani dywanu, ani ministrów, lecz rodzaj rady zwanéj M'dżillis, z pomiędzy jéj członków wybiera Wezyra. Sułtan udziela publiczne posłuchania 4 razy w tydzień. Koran i książka Melek-Ben-Anes, stanowią zasady prawodawstwa. Dwaj główni urzędnicy dworu jego są Moula-el-Tei (podczaszy herbaty) i Moula-el-Tesserad (wielki pieczętarz). Maroko dzieli się na 28 prowincyj. Gubernatorowie albo kaidowie są zarazem naczelnikami cywilnemi i wojennemi. Pokolenia mają Szeików. Jedyna szkoła w Fez może być uważaną za uniwersytet. W innych szkołach uczą czytać, pisać i wykładają Koran. Religia panująca mahometańska. Żydzi mają synagogi po miastach, a chrześcianie klasztór Franciszkanów w Tangerze. Dochody Maroko wynoszą 2,600,000 piastrów, a rozchód 990,000 piastrów. Przewyżkę dochodów do 5,000,000 piastrów składają do prywatnego skarbu sułtana. Siła zbrojna składa się z 16,000 wojska regularnego, i z 5,000 murzynów, gwardyi przybocznéj sułtana. W Maroko jest 25 miast warownych; marynarka prawie żadna. Od XI. wieku Maroko składa się z dwóch królestw Maroko i Fezu. Panująca dynastya od XI. wieku pochodzi od Mahometa.

MAROC, M. w Afryce, stol. Marokańskiego pań., o 168 w. ku wsch. od Mogador, w pobliżu Tensift. Pod 31° 37' 20" szer. płn., a 9° 56' zach. dług. Miasto otoczone murem, jedna z zwykłych rezydencyi władcy. Słynne fabryki safianów. Handel jedwabiami, szalami, chustkami, dywanami, płótnami, nożownictwem, towarami kolonialnemi, daktylami, garncarstwem, wyrobami jubilerskiemi i siodlarskiemi. Mnóstwo wielkich budowli, lecz większa ich liczba jeszcze w zwaliskach; z odznaczających są: pałac sułtański, przed jedną z bram jego znajduje się M'schouar czyli plac publiczny, na którym sułtan udziela posłuchania. Meczety: El-Kontabia, Beni-Jusef, El-Moazin, którego drzwi miały być przywiezione jak powiadają z Sewilli przez Mansoura, meczet Bel-Abbas, patrona Maroku, i kolegium-meczet (Medresse) El-Em-

schia. Marok był zbudowany w 1502. r. przez Abon-Tessina; pod panowaniem Ali Ben Jusef, doszedł najwyższego stopnia świetności, i jak powiadają, miał 1,000,000 m. Upadek téj stolicy należy przypisać złemu zarządowi.

MAROILLES, Mm. we Francyi, o 13 w. ku zach. od Avesnes, nad Petite-Helpe; 2,219 m. Uprawa i fabryki kawy i cykoryi. Sery zwane Maroilles albo Marolles.

MAROMME, W. we Francyi, w depar. Niższéj Sekwany, o 6 w. ku płn.-wsch. od Rouen; 3,031 m. Prochownia. Przemysł czynny. Młyny. Przędzalnie. Blicharnie płótna. Fabryki płócienek. Papiernie.

MAROS, 1) holenderska osada na wyspie Celebes, na płn.-wsch. Macassar. 2) Dopływowa rz. Cissy. Wybiega w Siedmiogrodzie, płynie ku płn.-zach., następnie na płd. i uchodzi w Węgrzech. 3) Komitat w Siedmiogrodzie, w kraju Szeklerów. Rozległy 25 mil kw. austryackich; liczył w 1839. r. 76,700 m., zajmujących 1 miasto, 1 miasteczko i 129 wsi. 4) Wielki Marosz, Mm. w komit. węgierskim Honth, na wsch. Granu, na pr. brz. Dunaju. 5) M.-Ujwar, W. w Siedmiogrodzie, w kraju węgierskim, na l. brz. Marosz, położona na płn.-zach. Karlsburga. Posiada wielkie saliny. 6) M.-Vasterhely, małe miasteczko tamże, w kraju Szeklerów, stol. kom. Maros. Zamek z biblioteką, gimnazyum; 7,000 m.

MAROSTICA, Mm. w król. Lombardzko-Weneckiém, o 23 w. ku płn.-wsch. od Wicenzy. Fabryka kapeluszy słomkowych.

MAROTH, MARANYOS, M. w Węgrzech, w komitacie Barskim, o 100 w. ku płn.-zach. od Budy, nad rz. Zsitwa, spływającéj do l. brz. Dunaju; 1,775 m. Fabryki sukna.

MARQUISE, Mm. we Francyi, w depar. Pas de Calais, o 13 w. ku płn.-wsch. od Boulogne sur Mer, nad rz. Slaak; 2,103 m. Eksploatacya kamieni i marmurów. Fabryki tiulów. Warzelnia soli. Garbarnie. Browary.

MARQUISES, MARKIZY, archipelag na Wielkim oceanie Północnym. Leży między 7° 30' i 10° 26' szer. płd. i 140° 143' dłg. zach. Składa się z gruppy Markizów właściwych, pomiędzy któremi leżą wyspy Fatouhiva, Tahouata, Hiva, Oa, i t. d. i z gruppy Washington, w któréj leżą wyspy Nukahiwa, Ouapon, Houa-Houna. Rozległość 1300 w. kw. Ludność 20,000 m. Grunt górzysty i skalisty, lecz żyzny w niektórych okolicach. Pobrzeża niedostępne z przyczyny skał, jednakże są przy nich porty, a mianowicie Ouaitahou, na wyspie Tahouata, i Tajo-Hae na wyspie Nukahiwa. Klimat zdrowy i łagodny. Główne płody roślinne: kokosy, palmy, i różne jarzyny. Wieprzy i drobiu podostatkiem. Dwie są osady francuzkie na tym archipelagu, jedna na wyspie Tahouata, a druga Nukahiata. Twierdza Collet, zbudowana na téj ostatniéj, jest głównem miastem archipelagu. Komendant zależy od Gubernatora osad francuzkich w Oceanii, który rezyduje w O-Taiti. Krajowcy zostają pod władzą wodzów, uznających zwierzchnictwo Francyi. Odkryte w 1595. r. przez Mandanę, który im nadał nazwę Marquesas de Mendoça, na cześć wice króla Peru t. n. Cook zwiedził je w 1774. r., a Ingraham odkrył gruppę Washingtona w 1791. r.

MARRADI, M. w Toskanii, o 40 w. ku płn.-wsch. od Florencyi; 6,482 m.

MARONI, rz. w francuzkiéj Guyanie, odgraniczająca ten kraj w większéj części swego biegu, od posiadłości holenderskich i uchodzi do oceanu Atlantyckiego.

MARSAC, Mm. w depar. francuzkim Puy-de-Dôme; 3,206 m.

MARSALA, M. portowe w Sycylii, na płd.-zach. Trapani. Znaczny handel zbożem, winem czerwoném, oliwą. Liczy 21,000 m.. Wody mineralne w okolicy.

MARSANNE, Mm. we Francyi, w depar. Drome, o 15 w. ku płn.-wsch. od Montelimart; 1,379 m. Wielka uprawa drzew morwowych. Eksploatacya kamieni ciosowych. Handel drzewem.

MARSBERG, M. w Prusach, w prow. Westfalii, o 52 w. ku wsch. od Arnsberg, nad rz. Diemel; 3,000 m. Dom obłąkanych. W okolicach kuźnie i fryszerki.

MARSEILLAN, Mm. we Francyi, w depar. Hérault, o 26 w. ku wsch. od Bézieres, nad jeziorem Thau; 3,504. Mały port mogący pomieścić 60 statków. Wyborne wina zwane Picardan. Liczne gorzelnie.

MARSEILLE, MARSYLIA, M. we Francyi, stol. depar. Ujść Rodanu, o 813 w. ku płd.-wsch. od Paryża, nad małą zatoką morza Śródziemnego, na pobrzeżu płn.-wsch. odnogi Lion, przy ujściu rz. Huveaune. Leży pod 43° 17' 52" szer. płn., a 3° 1' 48" dłg. wsch. Średnia temperatura +15°,60 R. Ludność 154,035 m. Najznakomitsze z miast nadmorskich Francyi i pierwszy port morza Śródziemnego, co do ważności i ruchu handlowego. Miasta garnizonowe, obronne cytadelą Ś. Mikołaja. Warzelnie saletry i składy prochu. Dyrekcya intendentury portów handlowych morza Śródziemnego, komor, telegrafów. Rękodzielnia królewska i skład tabaki. Mennica. Szkoła hydrografii 1. klassy. Ko-

ściół konsystoryalny ewangelicki. Synagoga. Kościół prawosławny. Szkoła wyższa komunalna. Szkoła podrzędna medycyny. Szkoła specyalna arabskiego języka. Szkoła bezpłatna muzyki. Obserwatoryum. Biblioteka (50000 tomów i 1200 rękopisów. Muzeum obrazów i starożytności. Ogród botaniczny. Akademia królewska nauk, sztuk pięknych, medycyny, rolnictwa, statystyki; 3 dzienniki polityczne; 13 drukarń; 2 teatra. Kassa oszczędności. Lombard. Szpital założony w 1118. roku na 600 łóżek. Szpital dla starców, sierot, podrzutków, i inne. Lazaret. Trybunał, bursa i izba handlowa. Konsulaty Austryi, Obojga Sycylii, Sardynii, Szwecyi i Norwegii, Toskanii, Bawaryi, Belgii, Rossyi. Bank założony w 1835. r. z kapitałem 4,000,000 fr. W 1841. r. było złożonych towarów wartości 177,892,572 fr. Zbiór win w okolicach. Fabryki pończoch i czapek, kołder, kapeluszy słomkowych, i skór lakierowanych, mydeł, kiełbas, oliwy, wódek, pasztetów i innych. Przędzalnie bawełny. Rafinerye cukru, siarki, liczne garbarnie, gisernie, fabryki fortepianów, lin, płótna żaglowego. Handel oliwą, mydłami, wódkami, zbożem, mąką, tytuniem, i korzeniami. Komunikacya bezpośrednia za pomocą statków parowych z Arles, Tarascon, Beaucaire, Avignon, Pont-St.-Esprit, Walencyą, Vienne, Cannes, Cette, Agde, Bastya, Ajaccio, Nizzą, Algierem, Oranem, Storą, Barceloną, Kadyksem, Roses, Tarragoną, Alicante, Kartageną, Almeryą, Malagą, Adrą, Gibraltarem, Konstantynopolem, Liworno, Civita-Vecchia, Maltą, Neapolem, Syra, Smyrną, Dardanelami, Atenami, Aleksandryą i Genuą. Leży nad zatoką w pół księżyc, która z brzegu morza, wznosi się stopniowo i rozciąga na 1000 metr. Z lewéj strony portu leży stare miasto, nowe z prawéj; ulice ma proste i piękne budynki. Wiele ulic jest wysadzanych drzewami, które służą za przechadzki. Wody brak w Marsylii i susza panuje w okolicach. Kopią teraz kanał od Durancy, który miał być wykończony w 1848. r. Port pierwszy kupiecki we Francyi, i jeden z najbezpieczniejszych w świecie, dla statków miernego ładunku; leży między dwoma warowniami (twierdzą ś. Mikołaja, z prawéj, a twierdzą Ś. Jana z lewéj). Zatoki jego wyłożone kamieniem, mogą pomieścić 900 okrętów. Przystań jest bronioną przez wyspy obwarowane zamkiem d'If, Pomegue i Ratonneau, które między sobą tworzą port kwarantanny, głęboki na 12 metrów. W okolicy twierdza Notre-Dame de la Garde, w której kaplica w wielkiéj czci u żeglarzy. Liczne domy wiejskie, zwane bastydy. Miasto starożytne, założone przez osadę Focyjczyków na 600 lat przez narodz. Chr., które w starożytności przez swój handel współzawodniczyło z Tyrem, Korytem i Kartaginą. Zniszczone przez barbarzyńców po upadku państwa Rzymskiego, zaczęło się wznosić za czasów krucyat. Zdobyte i zrabowane w 1423. r. przez Alfonsa Aragońskiego, w 1482. roku przyłączone wraz z Prowancyą do Francyi. Ludwik XIV. odebrał jéj przywileje, powstała i dopiero w 1660. roku po długim oporze uległa. Zaraza często ją pustoszyła, mianowicie w 1530. r., gdyż z 90,000 ludności wymarło 50,000. Od 1814. r. zaczęła się znów podnosić. Ojczyzna Petroniusza, Honorego Urfé, Pugeta, Barbaroux, Pastoreta, Gardanna, Lantiera.

MARSEILLAN, M. morskie we Francyi, w lagunach Thau. Port; gorzelnie; 3,504 m.

MARSHALL, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Michigan; 1,763 m. Kolegium z 62 uczniami.

MARSICO, M. w król. Neapolitańskiém, prow. Principato citeriore, na wsch. Nola. Zbudowane u stóp Apeninów; liczy do 6,000 m.

MARSICO-VECCHIO, Mm. w Neapolitańskiém, o 30 w. ku płd. od Potenza; 3,100 m.

MARSILLARGUES, M. we Francyi, w depar. Herault, nad rz. Vidourle; 3,640 m.

MARSTAL, Mm. portowe w Szlezwigu, na wsch. krańcu wyspy Arröe; 800 m.

MARSTRAND, M. w Szwecyi, o 45 w. ku płn.-zach. od Götborga, na wyspie Kategatu, 1173 m. Mały port.

MARTA, SANTA-M..., M. w Nowéj Grenadzie, o 176 w. ku płn.-wsch. od Kartageny, nad mr. Karaibskiém; 6,000 m. Stolica biskupstwa. Warownia. Konsulaty Anglii i Stanów Zjednoczonych. Jeden z najlepszych portów. Założone 1554. r. 2) Prowincya Nowéj Grenady, stolica t. n.; 46,857 m. Z tych 14,000 wolnych Indyan.

MARTA-DE-ORTIGUEYRA, SANTA-M..., M. w Hiszpanii, w Galicyi, o 50 w. ku płn.-wsch. od Corogne, w głębi zatoki Carino; 1,200 m. Port rybacki.

MARTABAN, 1) prowincya angielska, w Indyach Wschodnich. Graniczy na płn. z Birmanią, na wsch. z Siamem, na płd. z Ye, na zach. z zatoką t. n. Rozległa 570 mil kw.; liczy do 60,000 m. Grunt górzysty lecz żyzny; klimat zdrowy. Płody: bawełna, indygo, pieprz, nieco trzciny cukrowéj, tytuniu i t. p. 2) M. stoł. powyższéj prow. u stóp łańcucha wzgórzy i nad rz. Saluen, na płd.-wsch. Pegu, odległe na 10 godzin drogi od zatoki Martaban. Wielka pagoda, handel i żegluga; 6,000 m.

MARTANO, Mm. w Neapolitańskiém, o 19 w. ku płn.-wsch. od Lecce; 2,530 m.

MARTAPURA, M. na wyspie Borneo, na płn.-wsch. Bandermaissin.

MARTEL, M. we Francyi, w depar. Lot, w obw. Gouridon; 3,070 m.

MARTELANGE, W. w Belgii, w prow. Luxemburskiéj, o 26 w. ku wsch. od Neufchateau, nad rz. Sare; 1,061 m. Łomy łupku, wydające do 2,000,000 dachówek rocznie.

MARTENSDYKAM, M. w Holandyi, o 13 w. ku płn.-wsch. od Zierikzee na wyspie Tholen; 1,500 mieszkańców.

MARTESANA, kanał w Lombardyi, gub. Medyolańskiéj. Wyprowadzony z pr. brz. rz. Addy, połączonym jest pod Olona z kanałem Naviglio-Grande. Długi na 9 godzin drogi.

MARTHA-DE-PENA-GUAJO, M. w Portugalii, o 7 w. ku płd.-zach. od Villa-Real, nad Douro; 2,026 m.

MARTALEN, Mm. w Szwajcaryi, nad Renem; 1,286 m.

MARTHA'S-VINEHARD, wyspa na oceanie Atlantyckim, przy wybrzeżach Stanów Zjednoczonych, pań. Massachussets, hrb. Duce, z M. stoł. Engarton.

MARTICK, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Pensylwania, w hrb. Lankaster, na l. brz. Susquehannah; 2,453 m.

MARTIGNY-LA-VILLE, M. i Mm. w Szwajcaryi, w kantonie Wallis. Położone na l. brz. Rodanu; miasteczko kilka minut daléj, nad rz. Dramse, osłonięte lasem kasztanowym, od upadku lawin, posiada rzymski wodociąg; i liczy 2,453 m. Miasto zaś liczy ich tylko 903.

MARTIGUES, M. we Francyi, w depar. Ujść Rodanu, położone wśród lagun, otrzymało nazwę, „małéj Wenecyi prowanckiéj". Fabryka siarki, sody, oleju; warsztaty statków kupieckich; 7,780 mieszkańców.

MARTIN, ST.-M..., wyspa w Małych Antyllach, w dwóch trzecich do Francuzów, a w jednéj trzeciéj do Holendrów należąca. Grunt górzysty, zdrowy, wydaje trzcinę cukrową, tytuń, bawełnę, owce, bydło rogate; 6,600 m. M. główne le Marigo. 2) Wyspa na Wielkim oceanie Południowym, u zach. wybrzeży Patagonii, na płd. Madre-de-Dios. 3) Wyspa w zatoce Meksykańskiéj, u zach. wybrzeży Floridy, przy ujściu małéj rzeczki. 4) Mm. w Węgrzech, komit. Turowski, na pr. brz. rz. Turos, stoł. komitatu; 2,300 m.

MARTIN-LE-BEAU, SAINT-M..., W. we Francyi, w depar. Indre-Loire, o 30 w. ku płd.-wsch. od Tours; 1,406 m. Rękodzielnie stalowych wyrobów. Wina białe.

MARTIN DE BOSCHERVILLE, ST.-M..., W. we Francyi, w depar. Niższéj Sekwany, o 9 w. ku zach. od Rouen, nad Sekwaną; 1,011 m. W kościele parafialnym spoczywają zwłoki Wilhelma Zdobywcy.

MARTIN LA PLAINE, SAINT-M..., W. we Francyi, w depar. Ligiery, o 25 w. ku płn.-wsch. od St-Etienne; 1,974 m. Eksploatacya ołowiu.

MARTIN-DE-RÉ, SAINT-M..., M. we Francyi, w depar. Niższéj Charente, o 20 w. ku płn.-zach. od Roszelli, prawie w środku wyspy Ré, na oceanie Atlantyckim; 2,617 m. w 1841. r. Miasto morskie, warownia 3. rzędu. Trybunał handlowy. Konsulaty Hanoweru, Prus, Danii, Holandyi, Stanów Zjednoczonych. Warsztaty okrętowe. Handel znaczny winem, wódką, octem, solą, rybami, konopiami, drzewem, smołą. Dobrze zabudowane na pobrzeżu oceanu, gdzie port dogodny. Komunikacya ciągła z Roszellą statkami parowemi.

MARTIN-D'URIAGE, SAINT-M..., W. we Francyi, w depar. Izery, o 13 w. ku płd.-wsch. od Grenobli; 2,454 m. Gisernia. Zakłady wód mineralnych, do których 1,800 osób uczęszcza corocznie.

MARTIN-DE-VALDEIGLESIAS, Mm. w Hiszpanii, w Nowéj Kastylii, o 66 w. ku płn.-zach. od Toledo; 3,150 m.

MARTIN-VALMEROUX, SAINT-M..., W. we Francyi, w depar. Cantal, o 18 w. ku płd.-wsch. od Mauriac blisko Marony; 1,446 m. Zakłady wód mineralnych. Handel korzeniami, winem, serami.

MARTIN-LES-VIGNES, SAINT-M..., Mm. we Francyi, w dep. Aube, o 1 w. ku wsch. od Troyes, którego jest przedmieściem; 3,074 m. Małe seminaryum. Przędzalnie bawełny. Fabryki czapek.

MARTINA, M. w Neapolitańskiém, o 29 w. ku płn.-wsch. od Tarentu; 4,000 m. Chów jedwabników.

MARTINENGO, Mm. w Lombardyi, na płd.-wsch. Bergamo. Fabryka jedwabiu; 3,300 m.

MARTINHO, SAN-M..., Mm. w Portugalii, o 58 w. ku płn.-zach. od Santarem, nad oceanem Atlantyckim; 950 m. Mały port.

MARTINIQUE, MARTYNIKA, wyspa w Antyllach francuzkich, na oceanie Atlantyckim, o 53 w. ku płd.-wsch. od Dominik o 35 w. ku płn. od Ś. Łucyi, o 110 w. ku płd. od Gwadelupy, a około 7000 w. od Brestu. Leży między 14° 23' 43" i 14° 52' 74" szer. płn., a 63° 6'19" i 63° 31' 34" dłg.

zach. Rozległość 98,782 hektarów. Długość 70 w., szer. 31 w. Ludność 117,906, z których 42,681 wolnych, 32,319 wolnych kolorowych i 73,225 niewolników, nie licząc urzędników 382 i wojska 2,857 ludzi. Wyspa wulkaniczna przedstawia się jako dwa półwyspy złączone międzymorzem. Pobrzeża skaliste, a mianowicie od płn. i zach. przystęp trudny, z powodu raf piaszczystych. Główne przystanie Ś. Piotra, Fort-Royal, i Marin na zach.; Anglików na płd.; Trinité, Galion, Robert, Français, Vauclin od strony wsch. W górach Martyniki jest 6 wygasłych wulkanów. Góry znaczniejszye Pelée (1350 metr.), Vauclin, Soufrière. 75 rzek i mnóstwo strumieni; najdłuższy ich bieg jest 31 w.; 5 znich są spławne, la Pilote, Salée, Lamentin, Monsieur, Madame. Klimat gorący, temperatura średnia + 21°,79 Reaum, Wilgoć wielka. Dwie pory roku odznaczające: zimowa albo gorąca i deszczów, i umiarkowana przez resztę roku. Grunt nieurodzajny i kamienisty ku płn.-zach., silny i gliniasty ku płn.-wsch., gdzieindziéj złożony z szczątków wulkanicznych i dość żyzny. Góry uwieńczone przepysznemi lasami. Przemysł rolniczy postępowy, mianowicie co do uprawy trzciny cukrowéj. W 1841. r. było osad rolniczych 3,116. Po cukrze najważniejszą jest uprawa kawy. W 1789. r. było 1124 hektarów ziemi zasianéj kakao. Uprawa cynamonu, kassyi, indygo, tytuniu, dziś prawie zaniedbana. Z roślin do pożywienia maniok, banany, ignamy, kapusta karaibska, mais, zboża i ryż w niedostatecznéj ilości. Z owoców banany, ananasy, sapotilla, pomarańcze, i t. d. Eksploatacya drzewa kampeszowego. Handel zewnętrzny osady w 1841. r. wartość wywozowych płodów 19,525,652 fr.; wartość przywozowych 24,052,724 fr. Okręty krajowe i cudzoziemskie, mogą przywozić do Martyniki wszelkie płody zagraniczne, lecz tylko do portów Fort-Royal, Ś. Piotra, Ś. Trójcy i Marin. Monety Francyi, Portugalii, i Hiszpanii są w obiegu na wyspie. W 1806. r. było szkół 52 elementarnych, pensya żeńska; ogród botaniczny, i dwie drukarnie. Budżet osady na r. 1845: dochody 1,074,830 fr., rozchód 998,890 fr. Wyspa zostaje pod zarządem kolonialnym, którego stolicą jest Fort-Royal. Zgromadzenie prawodawcze składa się z 30 członków wybieralnych na lat 5. Główny zarząd zostaje w ręku gubernatora, pod którym jest komendant wojskowy i trzech naczelników administracyi, ordonator do finansów, dyrektor spraw wewnętrznych do administracyi, cywilny i prokurator generalny do administracyi sądowéj. Inspektor kolonialny czuwa nad regularnością służby administracyjnéj. Wyspa dzieli się na dwa okręgi administracyjne, a te na 26 gmin, pod zarządem merów i adjunktów municypalnych. Kolonia należy do trybunału królewskiego w Fort-Royal, dzieli się na dwa okręgi, trybunałów I. instancyi i sądów przysięgłych. Siła zbrojna składa się z wojska załogi, z korpusu żandarmeryi i z milicyi miejscowéj. W 1836. r. było 2,020 żołnierzy, milicyi 4,103. Odkryta w 1493. r. przez Hiszpanów, kolonizowana po raz pierwszy przez Francuzów w 1635. r. Przyłączona do korony w 1675. roku Zdobyta przez Anglików w 1794. r., powrócona przez nich w 1802. r. Okręgi i ich ludność w 1837. roku: Fort-Royal 48,574 m., St. Pierre 67,457 m.

MARTIN-MUNOZ, Mm. w Hiszpanii, w Staréj Kastylii, o 35 w. ku płd.-zach. od Segowii; 1000 mieszkańców.

MARTINO-DI-LANTORCA, SAN-M..., Mm. w pań. Sardyńskiém, o 44 w. ku płn. od Nizzy, nad Vesubią.

MARTINO-DE-SICCOMARIO, SAN-M..., Mm. w Sardyńskiém, w prow. Lomelina, o 2 w. ku płd. od Pawii, nad rz. Tessin.

MARTINSBERG, SZENT-MARTON, Mm. w Węgrzech, u podnóża góry t. n.; 1873 m. Dawny pałac królewski, sławne i bogate opactwo Benedyktynów Ś. Marcina, założone przez Ś. Stefana króla Węgierskiego. Bogate archiwum i biblioteka. Zbiór dobrych win.

MARTINSBURG, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w New-Yorku, o 350 w. ku płn.-zach. od New-Yorku; 2,272 m.

MARTINSVILLE, 1) M. w Stanach Zjednoczonych, stołeczne hrb. Morgan, w państwie Indyana. 2) W. w Stanach Zjednoczonych, stoł. hrb. Henri, w pań. Wirginia.

MARTORANO, M. w Neapolitańskiém, o 15 w. ku płn. zach. od Nikastro, stol. biskupa sufragana Cosenza.

MARTORELL, Mm. w Hiszpanii, w Katalonii, o 18 w. ku płn.-zach. od Barcelony; 1,689 m. Fabryki koronek i papiernie.

MARTORY, SAINT-M..., M. we Francyi, w depar. Wyższéj Garonny, o 20 w. ku płn.-wsch. od S. Gaudens, nad Garoną; 1,147 m. Fabryki i handel suknem. W okolicy kopalnie węgli i kamieni ciosowych.

MARTOS, M. w Hiszpani, w Andaluzyi, o 17 w. ku płn.-zach. od Jaen; 10,000 m. Zamek dawny zakonu Kalatrawy. Miasto starożytne.

MARTRES-DE-VEYRE, Mm. we Francyi, w dep. Puy de Dôme, o 14 w. ku płd.-wsch. od Cler-

mond Ferrand, nad rz. Veyre; 2,786 m. Wina czerwone, dobre. Przędzalnia kauczuku. Źródło mineralne.

MARTYNÓW, W. w Galicyi, w obw. Stryjskim, nad Dniestrem, mila od Wojniłowa. Pamiętne zadaną klęską uchodzącym z łupami Tatarom przez hetmana Koniecpolskiego, w 1624. r.

MARV, M. w Turkestanie, nad Mourghab, o 350 w. ku płd.-zach. od Bokhary; 3,000 m. Założone jak mówią przez Aleksandra. Niegdyś stolica Sułtanów Seldżuków.

MARVAO, M. w Portugalii, o 10 w. ku płn.-wsch. od Portalegre; 1,000 m.

MARVEJOLS, M. we Francyi, w depart. Lozery, stoł. obw. t. n., na pr. brz. rz. Cologne. Władze sądowe, administracyjne, fabryki; 4,450 m.

MAR-VIVADO, wyspa na oceanie Atlantyckim, u wybrzeży Brazylii, w prow. San-Paulo.

MARY, ST.-M..., rz. w Stanach Zjednoczonych, wybiega w Ohio, w hrb. Mercer, płynie ku płn.-zach., łączy się z St. Joseph, z czego powstaje rz. Miami. 2) Najznaczniejsza wyspa z archipelagu Sorlingów, położona na oceanie Atlantyckim, na płd.-zach. Anglii, w hrb. Cornwall. Port obronny; 1,450 m.

MARYAMPOL, M. w król. Polskiém, w gubernii Augustowskiéj, pow. i okr. Maryampolskim. Położone na trakcie Warszawsko-Kowieńskim, nad Szeszupą. Kościół parafialny, klasztor Maryanów; stacya pocztowa, sąd pokoju, urząd leśny, szkoła pow. filologiczna. Liczy 231 domów (43 mur.), z 2,896 m. (2,314 żyd.). Odległe od Warszawy 324¼ w.; dwa targi tygodniowe, 7 jarmarków do roku.

MARYAMPOLSKI POWIAT w król. Polskiém, w gub. Augustowskiéj, ma rozległości 71,69 mil kw. Ludności 143,732 m., tojest 70,622 mężczyzn, a 73,110 kobiet, czyli w miastach 19,068 m., po wsiach zaś 124,664 m.

MARYBOROUGH, Mm. w Irlandyi, o 81 w. ku płd.-zach. od Dublina, nad rz. Barrow; 3,220 m. Dom obłąkanych; w bliskości ruiny sławnéj twierdzy Dunamare, dawniéj rezydencyi królewskiéj, zburzonéj przez republikanów w 1650. r.

MARY-ISLAND, wyspa w Afryce angielskiéj, w Gambii, przy ujściu rz. Gambii; 2,740 m.

MARYLAND, państwo w Stanach Zjednoczonych, nad oceanem Atlantyckim i zatoką Chesapeake. Stolica Annapolis. Leży między 38° i 39° 40' szerok. płn., a 77° 20' i 81° 40' dług. zach. Graniczy na płn. z Pensylwanią, na zach. z Wirginią i obwodem związkowym Kolumbii, na płd. z Wirginią i zatoką Chesapeake, na wsch. z Delaware i z oceanem. Rozległość 13950 mil kwadratowych angielskich, z których ⅕ wód. Podzielone zatoką Chesapeake na dwie części zwane pobrzeżem wschodniém i pobrzeżem zachodniém, z którego pierwsze jest niskie i nieco wzgórzyste, gdy drugie, podobne pierwszemu przy brzegu, wznosi się stopniowo ku zach. do gór Alleghany i w najwyższym punkcie dochodzi do 1000 metr. wyniosłości. Główniejsze rzeki: Susquehannah, Potomac, oddzielający Maryland od Wirginii, i Patuxent. Klimat zdrowy i łagodny w okolicy górzystéj, lecz gorący i niezdrowy na płaszczyznach. Średnia temperatura w Bostonie +12° R. Ziemia bardzo żyzna w dolinach zach., gdzieindziéj bardzo urozmaicona, a nieurodzajna przy pobrzeżach. Bogate kopalnie, jako to: węgla, żelaza, siarkanu miedzi, chromu, ałunu, witryolu i pięknych marmurów. Według obliczenia w 1840. r. 496,232 m., z których 317,717 (158,636 męż. i 159,081 kob.), 62,020 wolnych kolorowych i 88,495 niewolników. Tegoż r. pań. miało 1 miasto z przeszło 100,000 m., Baltimore, i 2 po 5,000 m. Najliczniejsi wyznawcy są: katolicy, metodyści episkopalni, baptyści i ewangelicy. Zbiór obfity zboża i płodów rolniczych, tytuń bardzo dobry. W 1840. r. było koni i mułów 92220, bydła 225714, owiec 257992, wieprzy 416943. Rybołowstwem trudniło się 7,814 ludzi, którzy nałowili 71292 baryłek ryb. Przemysł mineralny w 1840. r.: 12 wysokich pieców i 17 kuźni. Przemysł rolniczy dość czynny. W 1840. r. było: przy fabrykach maszyn 723 robotników, 29 przędzalni lnu, 21 przędzalni bawełny, 161 garbarni, 5 młynów prochowych, 6 rafineryj cukru, 17 papierni, 48 drukarń, 1106 młynów, z których 189 mącznych, a 430 tartaków. Główniejsze przedmioty handlu wywozowego są: mąka, tabaka, drzewo, mais, mięso. W 1841. r., wprowadzono towarów za 6,100,313 dollarów. Rząd zaprowadzony został przez konstytucyą z 1776. r., modyfikowaną w różnych epokach. Władzę wykonawczą sprawuje gubernator wybierany na lat 3 przez lud, któremu jest przydana rada z 5 członków złożona. Ciało prawodawcze albo generalne, składa się z izby reprezentantów, z 79 deputowanych i z senatu (21 człon.). Deputowani są wybierani na rok, a senatorowie na lat 5. Każdy biały obywatel, opłacający podatki, zamieszkały od roku w państwie, a od 6 miesięcy w miejscu gdzie chce głosować, jest wyborcą. Państwo dzieli się na 20 hrabstw i 6 okręgów sądowych. Każdy okręg ma trybunał. Apelacye od tych try-

bunałów są zanoszone przed sąd najwyższy, składający się z sędziów 6 okręgów. Najwyższy sąd unii jest w Baltimore. Sędziowie są odwołalni i mianowani przez gubernatora. Wydatki na obrzędy religijne są ponoszone przez wyznawców. Pań. należy do biskupstwa anglikańskiego i składa dyecezyę katolickiego arcybiskupstwa w Baltimore. Szkół elementarnych, utrzymywanych kosztem rządu, było 567 z 16982 uczni. Szkół wyższych 127, w Maryland oprócz tego było 12 szkół wyższych, 2 szkoły lekarskie w Baltmiore. Siła zbrojna składała się w 1842. r. z 46,864 ludzi. W 1840. r. dochody publiczne wynosiły 255,678 dollarów, wydatki 259,458 dollarów. Dług państwa w 1840. r. 15,109,026 dollarów. Maryland wysyła na kongres 2 senatorów i 8 reprezentantów. Ukonstytuował się jako państwo w 1776. r. Hrabstwa i ich ludność w 1840. r.: pobrzeże zachodnie: Aleghany, stol. Cumberland, 15,690 m.; Arundel, stol. Annapolis, 29,532 m.; Baltimore, stol. Baltimore, 134,379 m.; Calvert, stol. Prince Frederick, 9,229 m.; Charles, stol. Port-Tobacco, 16,023 m.; Frederick, stol. Frederick, 36,405 m.; Harford, stol. Bel-Air, 17,120 m.; Montgomery, stol. Rokville, 14.600 m.; Prince-Geors, stol. Upper Marlboro, 19,540 m.; St. Marys, stol. Leonard Town, 13,224 m.; Washington, stol. Hagerstown, 28,850 m. Pobrzeże wschodnie: Karolina, stol. Danton, 7,806 m.; Cecil, stol. Elkton, 17,232 m.; Dorchester, stol. Cambridge, 18,843 m.; Kent, stol. Chelstertown, 10,842 m.; Queen Annes, stol. Centreville, 12,633 m.; Somerset, stol. Princes Anne, 19,508 m.; Talbot, stol. Easton, 12,090 m.; Worcester, stol. Snowhill, 18,377 m.

MARYNKOWCE, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Podolskiéj, pow. Uszyckim, nad rz. Uszycą, górami otoczone. Fabryki sukna, papieru, lakieru, pojazdów, saletry; chów jedwabników. Drukarnia.

MARYPORT, Mm. w Anglii, w hrb. Cumberland, o 40 w. ku płd.-zach. od Carlisle, nad mr. Irlandzkiém; 3,877 m. Przemysł znaczny, fabryki płótna bawełnianego, żaglowego, piękne warsztaty okrętowe. Port handlowy. Kąpiele morskie.

MARYSVILLE, 1) M. w Stanach Zjednoczonych, stoł. hrb. Union, w pań. Ohio. 2) M. w Stanach Zjednoczonych, stoł. hrb. Blount, w Tennessee. 3) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Wirginia, hrb. Charlotte.

MAS-D'AGENAIS, 1) M. we Francyi, w dep. Lot-Garonne, na l. brz. Garonny; 2,414 m. 2) Le Mas-d'Azil, Mm. tamże, depart. Ariège, na zach. Pamiers; 3,000 m.

MASBACH, Mm. w Bawaryi, o 11 w. ku płd.-wsch. od Münnerstadt; 1,300 m.

MASCAL, wyspa w zatoce Bengalskiéj, na płd.-wsch. ujścia Gangesu.

MASCALI, M. w Sycylii, o 30 w. ku płn.-wsch. od Catania, przy pobrzeżu; 3,100 m. Port handlowy w Giare. Wywóz win czerwonych.

MASCALUCIA, M. w Sycylii, o 6 w. ku płn. od Catania; 1,800 m.

MASCARA, M. w Algieryi, o 78 w. ku płd.-wsch. od Oranu, na pochyłości pierwszego łańcucha Atlasu; 6,000 m. Warownia. Godny widzenia pałac Bejów. Zdobyte po raz pierwszy przez Francuzów w 1835. r.

MASCAREIGNES, MASKAREŃSKIE WYSPY, archipelag na oceanie Indyjskim, składający się z 2 wysp: Maurycego i Bourbon. Ma nadaną swą nazwę od żeglarza portugalskiego, który odkrył Bourbon w r. 1545.

MASCATE, MASKAT, 1) M. w Arabii, stol. Imana Maskaty, nad mr. Oman. Leży pod 23° 38' szer. płn. i 56° 17' 15" dług. wsch.; 12,000 m. Miasto warowne, uważane za klucz do odnogi Perskiéj. Konsulaty: Stanów Zjednoczonych, Francyi i Anglii. Warsztaty okrętowe. Port handlowy znakomity, którego komunikacye rozciągają się na całe pobrzeże Wschodniéj Azyi. Główny skład handlu pereł. Handel ryżem, cukrem, kawą Mokka, bawełną surową i wyrobioną, i niewolnikami. W Maskacie nie ma budynków odznaczających się. W jego porcie może się pomieścić mała flota. 2) Państwo (księstwo) w Azyi, do którego należy całe pobrzeże wsch. Arabii, nad odnogą Perską, wyspy Keishma i Ormuz, część pobrzeży prowincyj perskich Farsistan i Kerman, oraz wiele wysp albo okolic morskich pobrzeża wsch. Afryki. Stolica Maskat. Rozległość 130000 wiorst kw. Ludność 1,600,000 m. Władzca tego państwa, założonego w 1730. r., tytułuje się Imanem Maskaty. Jest zarazem głową duchowną i świecką wyznawców Islamizmu, i pierwszym kupcem swego państwa. Flota jego składa się z 75 okrętów uzbrojonych 45 działami.

MASEYCK, MAZEIK, M. w ks. Limburgskiém, na płd.-zach. Ruremonde, na l. brz. Mozy. Fabryki koronek, garbarnie, rybołowstwo; 3,850 m.

MASHAM, Mm. w Anglii, o 48 w. ku płn.-zach. od Yorku, nad Urą; 2,767 m. Fabryki wyrobów wełnianych.

MASK-LOUGH, jezioro w Irlandyi, w hrb. Mayo i Galway. Rozległość 25600 akrów.

MASŁOŃSK, W. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Olkuskim; ma wielki piec, w 1836.

r. przebudowany, wydający rocznie 12000 centn. surowizny po większéj części na odlewy obracanéj, przyczém 180 giserów jest użytych.

MASNIERES, W. we Francyi, w dep. Nord, o 7 w. od Cambre; 1,603 m. Dwie huty szklanne. Fabryki cukru burakowego, tiulów.

MASQUINONGE, jezioro i rzeka z tegoż wypływająca, w Północnéj Ameryce, w Niższéj Kanadzie.

MASSA, Mm. w król. Lombardzko-Weneckiém, o 35 w. ku płd.-zach. od Rovigo, nad rz. Po; 2,800 mieszkańców.

MASSA-DUCALE, M. w księst. Modeny, o 92 w. ku płd.-zach. od Modeny, a o 5 w. od mr. Śródziemnego; 6,600 m. Warownia. Sąd apelacyjny, Stol. biskupstwa Mafea i Karrary. Kolegium barnabitów. Seminaryum. Eksploatacya marmurów zwanych Karrara. Niegdyś było stolicą księs. Massa połączonego z księs. Modeny, dziś należy do księs. Modeny.

MASSACHUSSETTS, pań. w Stanach Zjednoczonych, nad oceanem Atlantyckim. Stolica Boston. Leży między 41° 15' i 42° 52' szerok. płn., a 72° 10' i 75° 50' dług. zach. Graniczy na płn. z Vermont i New-Hampshire, na zach. z New-Yorkiem, na płd. z Connecticut i Rhode-Island, na wsch. z oceanem. Rozległość 7500 mil angielskich czyli 19200 w. kw. Powierzchnia płaska w okolicach morza, poprzerzynana we środku i górzysta ku zach. Kraj ograniczony na zach. przez góry Green-Mountains i wyniosłości oddzielające kotlinę Connecticut od oceanu. Mnóstwo wysp przy pobrzeżach, pomiędzy któremi Marthaest, Vineyard i Nantucket. Pobrzeża niskie, piasczyste i błotniste, inne zatoki przylądka Anne, Cod, Barnstable, Plymouth i Buzzards-Bay. Grunt miernie żyzny, lecz najlepiéj uprawny w Stanach. Główniejsze rzeki: Konnektikut, Merrimack, Concord, Nascua. Klimat naprzemian zimny i gorący, lecz zwykle suchy, piękny i zdrowy. Główne bogactwa mineralne: żelazo, ołów, okra. Ludność 737,699 m., z których 729,030 białych, 8,669 wolnych kolorowych. Niewolnictwo zniesione. W 1840. r. było jedno miasto Boston z 93,000 m., 3 po 10,000 m., 6 po 5,000 m. Wyznania najliczniejsze: kongregacyonistów, baptystów, metodystów, uniwersalistów episkopalnych, chrześcian Nowéj-Jerozolimy, prezbyteryanów, katolików, kwakrów i t. d. Chów bydła w 1840. roku: koni i mułów 61484, bydła rogatego 282574, owiec 378226, wieprzy 143221. Rybołowstwo stanowi jedną z najgłówniejszych gałęzi przemysłu krajowego. W 1840. r. było 16,000 ludzi trudniących się połowem, z kapitałem 65,248,712 frank. Żelazo, sól i kamienie stanowią główne płody eksploatacyi. W 1840. r. dochód eksploatacyi wynosił 790,855 dolarów. Przeszło 200 milionów frank jest w obrocie kapitału w przemysłowych przedsięwzięciach, którego ogniskami są: Pittsburg i Lowell. W Springfield jest fabryka broni. Stan przemysłu rękodzielniczego w 1840. r.: fabryki maszyn (913 robotników) wartości 926,175 dollarów, nożownictwo i wyroby galanteryjne (1109 robotników) wartości tychże 188,163 dollarów, 144 fabryk wełnianych (1076 robotn.) wartości 7,082,898 dollarów, 22 farbiarnie wyrabiające za 16,553,423 dóllarów, 355 garbarni (2467 robotników), 14 młynów prochowych, 4 huty szklanne, 82 papiernie (967 robotn.), 104 drukarnie. Fabr. instrumentów muzycznych, karet, mebli, 1949 młynów (12 macznych). Warsztaty okrętowe. W 1841. r. wprowadzono towarów za 20,318,001 dol. Wyprowadzono za 11,487,383 dol. Boston jest głównym portem. W 1840. r. komunikacye uskuteczniały się za pośrednictwem 12 dróg żelaznych na przestrzeni 540 w. i mnóstwa dróg, kanałów i rzek. Konstytucya państwa datuje od 1780. r., lecz była zmodyfikowaną w 1821. i 1840. r. Władza wykonawcza zostaje w ręku gubernatora (Governor), obieranego corocznie przez lud, przy pomocy namiestnika i rady złożonéj z 9 członków. Zgromadzenie prawodawcze albo generalne (General-Assembly) składa się z dwóch izb: z izby reprezentantów, składającéj się z 356 deputowanych, i z senatu z czterdziestu senatorów. Każdy obywatel, mający lat dwadzieścia jeden, mieszkający przez rok w państwie i od 6 miesięcy w gminie, ma prawo głosowania. Podział administracyjny państwa jest na hrabstwa. Massachussetts ma sąd najwyższy w Bostonie. W każdém hrabstwie jest trybunał. Koszta utrzymania duchowieństwa są ponoszone przez wyznawców religii do któréj należą. Massachussetts należy do biskupstwa katolickiego w Bostonie. Szkół elementarnych utrzymywanych przez państwo było w 1840. r. 3262, z 160275 uczniami. Szkół 2. rzędu 251, z 16746 uczni. Tegoż roku było w Massachussetts 4 szkoły wyższe (universyty albo kolegia), z 769 uczniami. Szkoła prawa (Harvard-University) w Kembrycz. Wszyscy obywatele od 18 do 45 lat należą do milicyi. W roku 1840. siła zbrojna albo milicya państwa wynosiła 87,215 ludzi. Dochody państwa 396,000 dollar., a wydatki 445,745 dollarów. Massachussetts wysyła na kongres unii 2ch senatorów i 12tu człon. izby deputowanych. Pierwsza osada założoną była przez Anglików w Plymouth w 1620. r. Bitwa

pod Lexington, w 1775. r., utrwaliła niezawisłość tegoż państwa. Hrabstwa: Suffolk, stol. Boston, 95,773 m.; Essex, stol. Salem, 94,987 m.; Middlessex, stol. Cambridge, 106,611 m.; Worcester, stol. Worcester, 95,313 m.; Hampshire, stol. Northampton, 30,897 m.; Hampden, stol. Springfield, 37,366 m.; Franklin, stol. Greenfield, 28,812 m.; Berkshire, stol. Lenox, 41,745 m.; Norfolk, stol. Dedham, 53,140 m.; Bristol, stol. New-Bedford, 60,164 m.; Plymouth, stol. Plymouth, 47,373 m.; Barnstable, stol. Barnstable, 32,548 m.; Dukes, stol. Edgartown, 3,958 m.; Nantucket, stol. Nantucket, 9,012 m.

MASSAFRA, M. w królestwie Neapolitańskiém, w prow. Terra di Otranto; 7,000 m.

MASSA-LOMBARDA, Mm. w pań. Kościelném, o 83 w. ku płd.-wsch. od Ferrary; 4,000 m.

MASSAFRAN, rz. w prow. Algierskiéj, powstająca ze spływu rz. Djer, Bu-Rumi i Szippa, Sidi-Chebir; uchodzi do mr. Śródziemnego, na płd.-zach. Sidi-Feruch.

MASSA-LUBRENSE, M. w król. Neapolitańskiém, o 15 w. ku płd.-zach. od Castel-a-Mare, nad odnogą Neapolitańską; 2,600 m.

MASSA-MARITIMA, M. w Toskanii, o 40 wiorst ku płd.-zach. od Sienny; 2,800 m. Stolica biskupstwa; dawniéj eksploatacya srebra w okolicach.

MASSAPA, osada portugalska w wschodniéj Afryce, na zach. Soffala, i pasma gór Lupata, położona nad rz. Mansora czyli Aranho.

MASSAT, Mm. we Francyi, w depar. Arriège, o 20 w. ku płd.-wsch. od St. Girons; 9000 m. Chów i handel bydła. Eksploatacye żelaza.

MASSENA, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w New-Yorku, nad rz. Ś. Wawrzeńca; 2,726 m.

MASSERANO, M. w pań. Sardyńskiém, o 31 w. ku płn.-zach. od Verceil; 3,600 m. Szkoła komunalna. Dawniéj stolica księstwa t. n.

MASSEUBE, M. we Francyi, w depar. Gers, o 18 w. ku płd.-wsch. od Mirandy, nad Gers; 1,640 m. Fabryki kołder i kap. Handel znaczny mułami z Hiszpanią.

MASSEVAUX, M. we Francyi, w depar. Wyższego Renu, nad rz. Doller. Przędzalnie bawełny; wielkie piece, gisernie żelaza; 3,244 m.

MASSICO, MONTE-M..., góra w król. Neapolitańskiém, prow. Terra di Lavoro, na płd.-zach. Carinola.

MASSINA, pań. na zach. Nigrycyi, czyli Sudanu, położone nad Dżolibą, przy zwrocie téjże rz. ze wsch. na płn. Zamieszkane od Fellahów, wyznawców Mahometa.

MÄSSING, Mm. w Bawaryi, nad Tallach. Położone w pobliżu Weissenburga; liczy 1,100 m.

MASSOW, M. w Prusach, w rejencyi Szczecińska, okr. Naugardzki; 2,300 m.

MASTRE, LA-M..., Mm. we Francyi, w depar. Ardèche, o 22 w. ku płd.-zach. od Tournon, nad rz. Doubs; 2,218 m. Kościół ewangelicki. Zbiór i handel kasztanami. Przędzalnie jedwabiu. Fabryki sukna, i płótna konopnego.

MASSUAH, M. w Abissynii, zbudowane na wyspie zatoki Massuah, u wybrzeża mr. Arabskiego. Port bezpieczny i wygodny; 2,350 m.

MASUCCIO, góra w Lombardyi, na płn.-wsch. Sondrio, wzniesiona na 1400 sążni nad powierzchnią morza.

MASULIPATAM, MUTSCHLIPATAM, M. w Indostanie angielskim, w prezydenturze Madras. Położone nad zatoką Bengalską; obronne jest twierdzą. Obejmuje w swym obrębie miasto Czarne czyli Pettah, gdzie wyrabiają wysoko cenione tkaniny bawełniane; indygo, rum i oliwa, znaczny handel zajmują. Port wygodny; 70,000 m.

MASZCZOW, MASCHAU, Mm. w górach czeskich, na płd.-zach. Saatz. Kopalnie azbestu; 850 mieszkańców.

MATA, Mm. w Hiszpanii, w Walencyi, o 51 w. ku wsch. od Murcyi, nad mr. Śródziemném; 650 m. Mały port.

MATACHEL, rz. uchodząca z lewéj strony do Gwadiany, w prow. hiszpańskiéj Estremadura, płynie ku płn. i uchodzi pod Molgado.

MATAGORDA, M. w Stanach Zjednoczonych, w Texas, w głębi zatoki t. n., o 64 w. ku płn.-zach. od Austin.

MATAMORAS, znaczny port i miasto w pań. meksykańskiém Tamaulipas, powyżéj ujścia rzeki Rio-del-Norte. Znaczny handel z państwami północnego Meksyku, które wprowadzają tu: cukier, mydło, skóry, oprócz wywozu zamorskiego, którego głównym przedmiotem: pieniądze w monecie brzęczącéj, miedź, wełna, skóra, rogi i t. p. Zamieszkane od płn. Amerykanów, Anglików, Niemców, Hiszpanów i Włochów; liczy do 10,000 m.

MATANZAS, M. na wyspie Kubie, o 75 w. ku wsch. od Hawanny, na pobrzeżu płn. i w części najżyzniejszéj wyspy, w głębi zatoki t. n. Ludność w 1841. r. 13,882 m. Miasto garnizonowe; 2 drukarnie. Przemysł rolniczy znaczny. Drugie miejsce handlowe po Hawannie. W 1827. r. wartość wpro-

wadzonych towarów wynosiła do 6,935,500 frank., a wyprowadzonych do 8,586,705 frank. Port dobry otwarty w 1793. r.

MATAPAN, TENARIUM PROMONTORIUM przylądek w Grecyi, na płd. krańcu Morei.

MATAPAS, Mm. w San Salvador, nad jeziorem Guija; prowadzi handel cukrem, indygo, mąką kukurydzową, i wyrobami żelaznemi; 4,000 m.

MATAQUITO, rz. w Chili, wybiega u stóp wulkanu Feteroa, płynie na zach., przyjmuje do siebie z pr. strony rz. Teno, i uchodzi na płd. Wielkiego oceanu.

MATARAM, prow. na wyspie Jawie. Grunt górzysty, wydający ryż, indygo, bawełnę, kawę i pieprz. Znaczniejsze miasta: Suracarta i Dżokżakarta (Djocjacarta).

MATARICH, W. w Niższym Egipcie o 10 w. ku płn.-wsch. od Kairu. W pobliskości są rozwaliny starożytnego On albo Hon, zwanego później przez Greków Heliopolis, od przepysznéj świątyni Słońca. Pamiętna wielka bitwa pod Heliopolis, w któréj Kleber pobił wojsko tureckie, w 1800. r.

MATARO, ILURO u starożytnych, M. w Hiszpanii, w Katalonii, o 27 w. ku płn.-wsch. od Barcelony, nad mr. Śródziemném; 12,949 m. Zbiór dobrych win, i gorzelnie. Fabryki płócien żaglowych, jedwabiów, bawełny, mydła. Port handlowy. Miasto starożytne. W 1823. r. bitwa między Francuzami i Hiszpanami.

MATELICO, M. w pań. Kościelném, w delegacie Macerata, na płn.-wsch. Camerino. Położenie u stóp Apeninów, na pr. brz. San-Angelo, liczy do 6,000 m.

MATELOS, gromada małych wysp, na zach. Archipelagu Karolinów.

MATERA, M. w król. Neapolitańskiém, prow. Basilicata, na płn.-zach. Tarentu. Arcybiskupstwo, katedra, szkoły: królewska, sztuk pięknych, prawa i lekarska; 12,000 m.

MATHEW, wyspa w archipelagu Mulgrawskim pod 2° 4' 30" płn. szer., a 170° 56' dłg. wsch.

MATHIAS, St.-M..., wielka i głęboka zatoka na płn.-wsch. wybrzeżu Patagonii. Utworzona przylądkiem Bermeja na płn. a półwyspem Ś. Józefa na płd. W głębi zatoki port Ś. Antoniego.

MATHIEU, St.-M..., 1) Mm. w Francyi, w departamencie Wyższéj Wienny; kopalnie rudy żelaznéj, hamernie; 2,520 m. 2) Przylądek tamże, w depar. Finsterre, obw. Brestu. Latarnia morska. 3) Mała wyspa, na oceanie Atlantyckim, u wybrzeży Wyższéj Gwinei. 4) Znaczna wyspa z portem, w zatoce Bengalskiéj, na płd. wyspy Mel.

MATHURA, MUTRA, M. w Indostanie angielskim, prezydenturze Bangalskiéj, na płn.-zach. Agrah, na prawym brzegu Dżemnach. Uważane od Indyan, jako miejsce rodzinne bóstwa Kriszna, złożone jest prawie z samych pagod i świątyń.

MATIFU, przylądek z twierdzą na brz. Algeryi, tworzący zatokę t. n. na płn.-wsch. Algieru.

MATINICUS, wyspa w Stanach Zjednoczonych, przy wybrzeżach pań. Maine, położona nad oceanem Atlantyckim.

MATO-GROSSO, 1) M. w Brazylii, w prow. Mato-Grosso, o 441 w. ku zach. od Cujaby, przy granicy Boliwii, na prawym brz. Guapore; 15,000 m. Do 1820. r. było stolicą prow. t. n. Przemysł rolniczy. 2) Prowincya w Brazylii, stol. Cujaba. Rozległości 1200000 w. kw. Ludność 40,000 m., z których połowa Indyan. Leży w kotlinie Amazonek i Parraguay. Mało znana; pokryta rozległemi lasami. Bogactwa mineralne: dyamenty i złoto w obfitości, lecz trudne do eksploatowania, żelazo wszędzie się prawie znajduje w obwodach górzystych. Dzieli się na 2 comarca: Mato-Grosso i Cujaba.

MATOCS, MATOTS, Mm. w Węgrzech, komitat Szatmarski, nad rz. Szamos, na płd. Meso-Kaszony.

MATOURA, Mm. na płd. wybrzeżu wyspy Cejlan, przy ujściu rz. Neelganga. Posiadłość angielska, z portem i twierdzą. Znaczne polowania na słonie, i kopalnie drogich kamieni.

MATRAJA, Mm. w księs. Lukka, na płn.-wsch. miasta t. n. Uprawa drzew oliwnych.

MATRAY, Mm. w Tyrolu, cyrk. Niższéj Inn, na płd. Inspruku.

MATSMAY, MATSUMAY, M. na płd.-zach. wyspy japońskiéj Jeso. Położone nad wielką zatoką ciaśniny Sangar, prowadzi znaczny handel, i liczy do 50,000 m.

MATSZIN, M. w Bulgaryi, w sandżaku Silistria, na płd.-zach. Jassaktszi, na pr. brz. Dunaju, wprost M. Brailowa.

MATTERSDORF, Mm. w węgierskim komitacie Oedenburgskim, na zach. M. t. n.; 4,220 m.

MATTHEUS, St.-M..., Mm. w Brazylii, w prow. Porto-Seguro. Położone nad rz. t. n., otoczone znacznemi plantacyami cukru, ryżu, manioku, kawy i bawełny.

MATTIGHOFEN, M. w Austryi, w cyrk. Inn, na płd.-wsch. Burghausen; 560 m.

MATTINO, ST.-MATTINO, Mm. w Illiryi, na płn.-zach. Tryestu; 1840 m.

MATTOCK, M. w Anglii, hrb. Sommerset, na płd.-zach. Ilchester; 3000 m.

MARTONYWASSAR, Mm. węgierskie, w komitacie Bielogradzkim (Stuhlweissenburg), na płd.-wsch. Vall; 3,250.

MATZDORF, Mm. w Węgrzech, o 21 w. ku płn.-zach. od Neudorf, nad rz. Konrad. Fabryki płótna; browary, gorzelnie. W okolicach źródła siarczane i żelazne, oraz kąpiele, zwane Karpatenbad albo Schmöcksbad.

MAUBEUGE, M. we Francyi, w depar. Nord, o 18 w. ku płn. od Avesnes, nad Sambrą. Miasto warowne. Twierdza 3. rzędu. Kolegium komunalne. Rękodzielnia królewska broni palnéj. Warzelnia saletry. Drukarnia. Fabryki gwoździ, blachy. Przędzalnie bawełny, blicharnie bawełny. Fabryki oleju, mydła, cukru z buraków. Handel czynny i rozległy węglami, gliną i marmurami.

MAUBOURGUET, M. we Francyi, w dep. Wyższych Pirenów. Położone nad rz. Adur, prowadz handel bydłem i liczy 2,287 m.

MAUCHLINE, Mm. w Szkocyi, o 15 w. ku płd.-wsch. od Ayr, nad rz. Ayr; 1,364 m. Eksploatacya węgla. Fabryki wełny i tabakierek.

MAUDE, rz. we Francyi, wpadająca do Vienne, pod Artige (w Wyższéj Vienne). Źródło pod Bourganeuf-Creuse. Bieg około 45 w. Spławna dla tratew na 39 w.

MAUGUIO, Mm. we Francyi, w depar. Hérault, o 12 w. ku wsch. od Montpellier; nad jeziorem t. n. 2,131 m.

MAULBRONN, W. w Wirtembergskiém, o 29 w. ku płn.-zach. od Ludwigsburga, o 35 w. od Stutgardu nad Salzą; 747 m. Seminaryum przygotowawcze dla duchowieństwa ewangelickiego. Piękny kościół i szczątki bogatego opactwa Cystersów, założonego około 1142. r.

MAULE-SUR-MANDRE, M. we Francyi, w depar. Seine-Oise, w obw. Wersalskim; 1,250 m.

MAULÉON, M. w depar. francuzkim Niższych Pireneów, na pr. brz. rz. Gave-de-Mauléon; 1,200 mieszkańców.

MAUNCH-CHUNK, M. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Pensylwania, w hrb. Northampton. Bogate kopalnie węgli kamiennych; 2,980 m.

MAUR-DES-FOSSES, SAINT-M..., W. we Francyi, w depar. Sekwany, o 17 w. ku płn.-wsch. od Sceaux, nad Marną, o 11 w. od Paryża; 832 m. Instytut rolniczy. Eksploatacya kamieni budulcowych. Chów merynosów. Uprawa na wielką skalę buraków i morw. Piękna papiernia. Gisernia żelaza. Tartak mechaniczny. Fryszerka hydrauliczna. Fabryka koronek. Kanał St. Maura po większéj części podziemny, długi na 1150 metrów. Dawny klasztor Benedyktynów.

MAURA, SANTA-M..., LEUCADIA, jedna z wysp jońskich na mr. Jońskiém, na płd. odnogi Arta. Rozległość 468 w. kw. Ludność 17,385 m. Grunt górzysty, skalisty. Klimat niezdrowy. Zbiór niedostateczny zboża, lecz nadmiar wina, oliwy, bawełny. Chów znaczny bydła. Żupy solne. Handel czynny. Amaxichi jest głównym portem wyspy.

MAURIAC, M. we Francyi, w depar. Cantal, stoł. obw. t. n., na płn.-zach. Aurillac. Siedlisko władz; znaczny handel bydłem, końmi i miodem; 3,450 m.

MAURICE, SAINT-M..., M. w Ameryce angielskiéj, w Niższéj Kanadzie, o 13 w. ku płn.-zach. od Trzech Rzek, nad rzeką t. n. Kuźnie żelaza.

MAURICE, STE.-M..., M. w Szwajcaryi, w kant. Wallis, położone nad Rodanem; liczy 1,195 m. Opactwo, ratusz; znaczny połów łososi.

MAURIENNE, prow. w królestwie Sardyńskiém, stol. St. Jean de Maurienne. Rozległość 2155 w. kwadr. Ludność 62,344 m. Kraj górzysty. Zawiera 69 gmin.

MAURITIUS, wyspa w Afryce angielskiéj, na oceanie Indyjskim, o 140 w. ku płn.-wsch. od Bourbon i o 800 w. ku wsch. od Madagaskaru. Leży między 19° 58' i 20° 32' szer. płd., a 57° 17' i 57° 46' dłg. wsch. Rozległość 200000 hektarów. Ludność 92,147 m. Wyspa górzysta. Pobrzeża skaliste, najeżone ławami koralowemi. Ziemia urodzajna. Klimat łagodny i podobny do panującego na wyspie Bourbon. Handel dość czynny. W 1841. r. główne towary ekspedyowane do Francyi z Maurycyi były: wina 69848 hektolitrów, wódki 3796 hektolitrów, bawełny wartości 259,933 fr. jedwabiu 306,320 fr., skór 206,000 fr. W 1837. r. wartość ogólna wprowadzonych towarów wynosiła 1,035,783 funtów szterlingów, a wywozowych 831,000 funtów szterlingów. Wina i ryż są wprowadzane do Maurycyi z Indyi, Chin i Madagaskaru. Zarząd kolonii składa się z gubernatora i z rady prawodawczéj. Pod bezpośrednią jego władzą zostaje komendant wojenny, sekretarz kolonii i adwokat generalny. Rada prawodawcza składa się z 15 członków. Dawny kodeks francuzki jest w wykonaniu dotąd w osadzie. Wyspa St. Maurice odkrytą została w 1505. r. przez Portugalczyków, i zajęta przez Helendrów, którzy jéj nadali tę nazwę na cześć księcia Nassau. Po opuszczeniu przez Holendrów, Francuzi opanowali ją w 1715. roku, i wtedy przybrała nazwisko Isle de France. W ciągu lat 11 pod zarządem pana De la Bourdonnaie,

w 1734. r. rozwijała się jéj zamożność i pomyślność. W ciągu pierwszych lat rewolucyi, Anglicy uznali ważność wojenną Isle-de France, któréj korsarze zabrali w ciągu lat 10 handlowi angielskiemu za 60,000,000 fr. towarów. W 1810. r. flota angielska opanowała wyspę, która im przyznaną została traktatami w 1814. i 1815. r.

MAUROMATI, Mm. w Grecyi, w dyecezyi Messenii, blisko ruin Messeny.

MAURON, M. we Francyi, w depar. Morbihan, obw. Plörmel, nad Due; 4,000 m.

MAURS, M. we Francyi, w depar. Cantal, obw. Aurillac. Znaczny handel wieprzowiną, winem, kasztanami, woskiem i płótnem; 3,892 m.

MAURYCY POD NIWKĄ, kopalnia węgla ziemnego w królestwie Polskiém, w gub. Radomskiéj. Wydała w 1840. r. 8450 korcy grubych, a 2500 drobnych węgli.

MAUT, HOHEN-M..., WYSOKIE-MEYTO, M. w Austryi (w Czechach), o 22 w. ku wsch. od Chrudima; 5,623 m.

MAUTERN, M. w Austryi, w cyr. Ober-Wienerwald, na płn. St. Pölten; 750 m.

MAUTERNDORF, Mm. w Austryi, cyr. Salzburski, na płd. Rastadt; 930 m.

MAUTH, MEYTO Mm. w Czechach, cyr. Beruński, na płn.-wsch. Pilzna; 1,250 m.

MAUTHAUSEN, MATHAUSEN, Mm. w Austryi, cyr. Mühl. Położone na płd.-wsch. Linz, nad Dunajem; liczy do 1,200 m.

MAUVEZIN, M. we Francyi, w depar. Gers, o 34 w. ku płd.-wsch. od Lectoure, nad rz. Arax; 2,689 m. Kościół kalwiński. Olejarnie. Handel zbożem, maisem i bydłem. Dawniéj warowne.

MAUZÉ, M. we Francyi, w depar. Deux-Sèvres, o 22 w. ku płn.-zach. od Niort, nad rz. Mignon. Olejarnie, wyrób wina. Składy wódek. Handel wełną, zbożem, winem i wódką. W okolicach kilka stadnin.

MAUZENS, W. we Francyi, w depar. Dordogne, o 8 w. od Sarlet; 1,157 m. Kuźnie żelaza, dostarczające żelaza do zbrojowni w Tulle.

MAVERA, przylądek na płn. wybrzeżu Afryki, w Tunis, pod 36° 50' 20" płn. szer., a 5° 28' 50" wsch. dłg.

MAWES, SAINT-M..., Mm. w Anglii, w hrab. Kornwallii, nad zatoką Falmuth, naprzeciw M. t. n. Port. Połów sardynek.

MAXATAWNY, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Pensylwania, w hrb. Berks; 2,350 m.

MAXAU, Mm. w Austryi, w Styryi, na płd. Marburga.

MAXICO, Mm. na wyspie Madera; 2,000 m.

MAXIME, SAINTE-M..., W. we Francyi, w depar. Var, o 40 w. od Draguignan, nad odnogą Grimaud, nad mr. Śródziemném, na przeciw St.-Tropez; 866 m. Handel trzciną i drzewem. Mały port.

MAXIMIN, SAINT-M..., M. we Francyi, w depar. Var, o 16 w. ku płn.-zach. od Brigueles, blisko źródła Argens; 3,685 m. Biblioteka publiczna z 3000 tomów złożona. Garbarnie. Przędzalnie bawełny. Dystylarnie wódek. Zbiór win. Piękny kościół.

MAXMO, wyspa należąca do ces. Rossyjskiego, w odnodze Botnickiéj, na zach. wybrzeżu Finlandyi.

MAY, wyspa na wsch. wybrzeżu Szkocyi, w hrb. Fife, u wejścia do zatoki Forth. Latarnia morska. Leży pod 56° 11' 22" płn. szer., a 4° 53' 46" zach. długości.

MAYBOLE, Mm. w Szkocyi, o 13 w. ku płd. od Ayr; 4,000 m.

MAYEN, M. okręgowe w Prusach, w rejencyi Koblenckiéj, nad rz. Nettą; 5,418 m.

MAYENFELD, M. w Szwajcaryi, w kantonie Gryzonów, położone nad Renem; liczy 1,248 m.

MAYENNE, 1) M. we Francyi, w depar. Mayenne, 28 w. ku płn.-wsch. od Laval, nad rz. Mayenne; 9,225 m. Trybunał handlowy. Kolegium komunalne; 1 drukarnia. Przędzalnie bawełny. Fabryki żaknotów. Liczne fabryki płótna. Garbarnie, farbiarnie. Handel znaczny żelazem, winem i wodką. Miasto starożytne, dawniéj warowne. Zdobyte przez Anglików w 1424. r. 2) Okręg t. n. Rozległość 211745 hektarów. Ludność w 1841. r. 161,786 m. Zawiera 11 kantonów, 12 sądów pokoju. 3) Rzeka we Francyi, blisko Angers. Źródło pod St.-Martin-des-Landes (dep. Orne). Bieg 176 w. przez Mayenne, Laval, Chateau, Gontier. Spławna od Laval na 94 w. za pomocą 37 śluz. Spławy win, wódek, octu, konopi, lnu, żywicy, garnków, i t. d. 3) Departament we Francyi, stol. Laval. Leży między departamentami Orne, Manche, Ille-et-Villaine, Loire-Niższéj, Maine et Loire, i Sarthe. Rozległość 514868 hektarów. Ludność w 1841. roku 361,392 m. Położony w kotlinie Loary. Rzeki: Mayenne, i do niéj wpadające Calmont, Sarthe. Kraj równy, mało wzniesiony, i przerznięty dolinami. Grunt żyzny w ogólności. Kraj rolniczy. Rolnictwo postępowe. Zbiór obfity zboża, owoców. Niektóre winnice dostarczają win pospolitych. W roku 1839. było 50888 koni, 441 mułów, 186 osłów, 181783 bydła rogatego, 48293 wieprzy, 4700 kóz. Główne płody eksploatacyi mineralnéj są: żelazo, węgle, marmury i kamienie wapienne. Liczne dy-

stylarnie wydały w 1839. r. 3000 hektolitrów wódki. Główne artykuły eksploatacyjne: zboża, bydło, drzewo, płótna. Jarmarków 214 w 47 gminach i trwających przez 216 dni. Rozwój komunikacyi w 1837. roku 4625 w., z których na rz. Mayenne przypada 47 w., 5 traktów 252 w., 11 dróg depar. 286 w., 1248 dróg wiejskich 4040 w. Dochód gruntowy 13,993,000 fr. W 1842. r. było zakładów naukowych 6 z 561 uczniami, z których jedno kolegium królewskie w Laval; 3 kolegia komunalne (w Chateau-Gontier, Ernée, Mayenne) z 523 uczniami, i 2 pensye. Wydatek na zakłady 2. rzędu 131,981 fr. Zakłady początkowe w 1840. r.: 1 szkoła normalna departamentowa w Laval, 3 szkoły wyższe komunalne, 427 szkół elementarnych z 24550 uczniami, 40 klass z 1206 uczniami, i 2 sal ochron dla 377 dzieci. Wydatek na szkoły początkowe 99,270 fr. Podział administracyjny i sądowy: 3 okręgi (Chateaubriand, Laval, Mayenne), 27 kantonów (28 sądów pokoju), 275 gmin. Departament składa wraz z depar. Sarthe, dyecezyę biskupstwa Mans; zależy od trybunału i akademii uniwersyteckiéj w Angers, i od dywizyi wojskowéj (4téj) w Tours.

MAY-EN-MULETIN, W. we Francyi, w depar. Seine et Marne, o 18 w. ku płn.-wsch. od Meaux; 904 m. Chów i handel bydła. Kościół z IX. wieku.

MAYET, Mm. w depar. francuzkim Sarthe, w obw. la Flèche; 3,800 m.

MAYFIELD, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w New-Yorku, o 180 w. ku zach. od Albany; 2,615 m.

MAY-KIANG, KAMBOGE, KIOU-LONG-KIANG, LAN-THSANG-KIANG, LA-TCHOU, rz. płynąca w części wsch. Tybetu, utworzona w rz. Tsa-Tchiou i Om-Tchou, przepływa zach. część prow. chińskiéj Yun-Nan, następnie państwo Oln-Nan i uchodzi wielu ramionami do morza Chińskiego.

MAYNOOTH, M. w Irlandyi, w hrb. Kildare, o 11 w. ku zach. od Dublina; 2,035 m. Kolegium królewskie Ś. Patrycyusza. Seminaryum założone w 1775. roku, wyniesione na uniwersytet w 1848. roku.

MAYO, 1) hrb. w Irlandyi, w prow. Connaught, położone na wybrzeżu oceanu Atlantyckiego, między hrb. Galway, Roscomon i Sligo. Rozległe 21,17 mil. kw. angielskich; liczy 266,328 m. Część płd.-wsch. żyzna i dobrze uprawna, reszta gruntu górzysta i płonna. Główne rz. Moy i Munree. Z jezior najznaczniejsze Lough-Conn. Płody: żelazo, ołów, owies i konopie, zwierzęta domowe, i t. p. 2) Rzeka graniczna w państwie meksykańskiém Sonora, oddzielająca je od prow. Cinaloa. Źródła jéj niepewne. 3) Wyspa Zielonego przylądku, na płn.-wsch. St.-Yago. Żupa solna.

MAYOMBA, kraj w Niższéj Gwinei, na zach. wybrzeżu Afryki, między Selte na płd. a Loango na płn., z miastem stoł. t. n., leżącém u zatoki Mayomba, przy ujściu rz. Combi czyli Bauna.

MAYOR, wielka wyspa na wybrzeżu Hiszpanii, w prowincyi Sewilli, utworzona ujściem Gwadalkwiwiru.

MAYORGA, Mm. w Hiszpanii, na płn.-zach. Walladolid, nad rz. Cea. Znaczny handel winem; 2,000 m.

MAYOTTE, wyspa w Afryce francuzkiéj, w gruppie wysp Komorskich, na kanale Mozambickim; pod 13° szer. płd., a 43° dłg. wsch.; 1,500 m. Mayotte, Nossi-Bé, Nossi-Cumba, Nossi-Mitsiou, Nossi-Falli, i różne wyspy Komorskie zajęte zostały przez Francyą w 1846. r.

MAYURVILLE, M. w Stanach Zjednoczonych, stoł. hrb. Mason, w pań. Kentucky, na l. brz. Ohio; 3,750 m.

MAY-ZAYN-KIANG, rz. w An-Nam, uchodząca z pr. strony do May-Kang.

MAZAFRAN, rz. w Algieryi, wpadająca do mr. Śródziemnego, o 6 w. od Coleah. Źródło przy zlewie Chiffa i Oued Jar, które biorą początek w Małym Atlasie. Bieg około 25 w.

MAZAGAN, M. w Marokko, o 220 w. ku płn.-zach. od Marokko, nad oceanem Atlantyckim. Mały port. Założone w 1500. r. przez Portugalczyków, którzy je posiadali aż do 1762. r.

MAZAGRAN, M. w Algieryi, w prow. Oran, o 7 w. ku zach. od Mostaganu, na wysokości, w pobliżu mr. Śródziemnego. Sławne oblężeniem, jakowe wytrzymali 120 Francuzów, od 2. do 6. lutego 1840. r., atakowanych przez 10,000 Arabów.

MAZAMET, M. we Francyi, o 18 w. ku płd.-wsch. od Castres, nad Arnette. Kościół kalwiński. Liczne i ważne przędzalnie wełny i fabryki wełny, sukna, flaneli, farbiarnie.

MAZAN, Mm. we Francyi, w depar. Vaucluse; 3,948 m.

MAZATLAN, M. w Meksyku, o 317 w. ku płd. od Cinaloa, przy ujściu rzeki t. n. do oceanu Wielkiego Spokojnego. Konsulaty Stanów Zjednoczonych. Port uczęszczany Meksyku nad Wielkim oceanem, lecz niebezpieczny w czasie pory słotnéj.

MAZE, Mm. we Francyi, w depar. Maine-Loire, obw. Baugé; 4,225 m.

MAZEIRA, wyspa arabska na mr. Oman, u płd. wybrzeża kraju t. n.

MAZENDERAN, prow. w Persyi, na pobrzeżu płd. morza Kaspijskiego. Rozległość 25000 w. kw.; 150,000 m., oprócz pokoleń koczujących. Ziemia górzysta i bagnista, żyzna w dolinach, gdzie ryż uprawiają. Mąkę i zboża sprowadzają z Rossyi. Fabryki jedwabiu są najgłówniejszemi płodami przemysłu, które wywożą do Rossyi, jakoteż ryż, bawełnę surową, a w zamian sprowadzają z tego kraju zboża, tkaniny, tytuń, nożownicze wyroby i t. d.

MAZÈRES, M. we Francyi, w depar. Arriège, obw. Pamiers; 3,260 m.

MAZZARA, M. obronnne w Sycylii, na płd. Trapani, przy ujściu rz. Salemi do mr. Śródziemnego. Biskupstwo, katedra; port wygodny; handel zbożem, winem i oliwą; 10,000 m.

MAZZARINO, M. w Sycylii, na płd.-wsch. Caltanisetta; 3,000 m.

MCENSK, M. w cesar. Rossyjskiém, w gub. Orłowskiéj, położone nad rz. Zuszą. Posiada 13 kościołów, 2 szkół świeckich; liczy 1024 domów (do 40 mur.) z 9,000 m.

MEADVILLE, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Pensylwanii, hrb. Crawford; 2,450 m.

MEAKO, M. najznaczniejsze na wyspie Nifon, uważane za pierwsze po Yedo. Rezydencya dairy czyli cesarza religijnego, gdy Yedo jest stolicą cesarza rządzącego. Odznacza się mnogością świątyń, pagod, pałacy i mostów; uważane przytém jako środkowy punkt oświaty całego państwa. Posiada liczne fabryki tkanin i wyrobów z porcelany. Ludność jego podają na 450,000 m.

MEATH, 1) East-Meath, hrb. w Irlandyi, prow. Leinster. Położone między hrb. Ulster, Louth, mr. Irlandzkiém, hrb. Dublinu, Kildare i West-Meath. Rozległe 38 mil kw., liczy 183,828 m. Grunt równy, żyzny, skropiony rz. Boyne i Blackwater. Płody: bydło rogate, konie, owce zboże i nieco miedzi. Kilka fabryk wyrobów wełnianych, oraz handel zbożem i drzewem, zajmują przemysł mieszkańców. 2) West-Meath, hrb. na zach. powyższego, między Kings-County, Roscomon, Longford, i Cavan. Rozległe 29¼ mil kwadr., liczy 204,000 m. Kraj górzysty, skropiony rz. Shannon na granicy zach., oraz Inny na płn. Znaczniejsze jeziora: Deweragh, Lene, Ivon, i inne. Rolnictwo, chów bydła, wyroby lnu i wełny, głównie zajmują mieszkańców.

MEAUX, M. we Francyi, w depar. Seine-Marne, stoł. obw. t. n. Zdobne katedrą, posiada przędzalnie bawełny, i prowadzi znaczny handel zbożem, mąką i wełną. Seminaryum duchowne, trybunały cywilny i handlowy; 9,000 m.

MEBARREZ, EL-M..., M. obronne w Arabii, na płd. Hedszer; 10,000 m.

MECHELEN, W. w Belgii, w Limburgskiém, o 7 w. ku płn.-zach. od Mastrichtu, nad Meuzą; 1,130 m.

MECHOACAN, państwo w Meksyku, nad Wielkim oceanem Spokojnym, stolica Valladolid. Rozległość 58411 w. kw. Ludność 460,000 m. Grunt górzysty, w ogólności żyzny. Uprawa zboża, bawełny, cukru, i t. d. Bogate minerały, z pomiędzy których eksploatują tylko srebro. Chów bydła i pszczół.

MECKENHEIM, M. w Prusach, w rejencyi Kolońska, nad rz. Schwist; 1,200 m.

MECZENSEIFF, FELSO-M..., Mm. w Węgrzech, o 26 w. ku zach. od Kaszyc; 1,938 m. Góra oddziela go od miasteczka Also-Meczenseiff; 3,421 m. Kopalnia żelaza.

MÉDE, Mm. w państwie Sardyńskiém, w prow. Lomelina, o 18 w. ku płd. od Mortara.

MÉDEAH, M. w Algieryi, o 63 w. ku płn.-zach. od Algieru; na równinie pierwszego łańcucha Atlasu; 600 m. Miasto warowne. Przemysł rolny. Grunt żyzny w okolicach. Dawna stolica paszaliku Titery. Zdobyta w 1830. r. przez Francuzów.

MEDEBACH, M. w Prusach, w rejencyi Arensberg, okr. Brilon, nad rz. Orke; 2,400 m.

MEDELLIN, 1) M. w Nowéj Grenadzie, o 53 w. ku płd. od Antioquia; 15,000 m. 2) M. w Hiszpanii (w Estramadurze), o 61 w. ku wsch. od Badajoz, nad Gwadyaną; 1,700 m. Handel wełną. Założone przez Quintusa Ceciliusa Metellusa. Ojczyzna Ferdynanda Korteza.

MEDELPAD, okolica w Szwecyi, dawniéj prowincya.

MEDEMBLIK, M. w król. Niderlandzkiém, prow. płn. Hollandyi, na płn.-wsch. Amsterdamu. Port; handel drzewem i serami; 2,450 m.

MEDFORD, M. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Massachussetts, hrb. Middlessex, przy ujściu Mystic, do zatoki Massachussetts; 2,750 m.

MEDIASCH, MEGYES, M. w Siedmiogrodzie, o 61 w. ku płn.-wsch. od Karlsburga, nad rzeką Gross-Kokel; 6,000 m. (Saksonów i Wołochów). Miasto warowne. Gimnazyum ewangelickie. Szkoła normalna, drukarnia. Zbiór dobrego wina.

MEDIASCH, STUHL-M..., komitat Siedmiogrodu; stolica t. n. Rozległość 12,1 mil kwadr. niemieckich. Ludność 41,269 m. Grunt bardzo żyzny. Obfite zbiory zboża i maisu. Zawiera 1 miasto, 4 miasteczka i 22 wioski.

MEDICINA, M. w pań. Kościelném, na wsch. Bolonii, położone nad kanałem t. n.; liczy 5,100 mieszkańców.

MEDINA, po arabsku MEDINET-EN-NEBI, M. w Arabii, w Hedżas, o 435 w. ku płn. od Mekki; 18,000 m. Jedno z miast świętych islamizmu, oznaczone przez Arabów pod stu nazwaniami rozmaitemi. Godny zastanowienia jest tu meczet, założony przez Mahometa, i mieszczący w sobie grobowce Mahometa, Abubekra i Omara. Świątynia ta niegdyś bogata bardzo, w części złupioną została przez Wehabitów. Mahomet do niéj się schronił po ucieczce z Mekki w r. 622. i umarł tu w r. 632. W 763. r. Abbassidowie przenieśli się ztąd do Bagdadu. Zdobyta w 1802. r. od Wehabitów, znów tym odebrana przez Ibrahima, syna Mehmet-Alego, zostaje dzisiaj pod protektoratem vice-króla Egiptu.

MEDINA, M. w Senegambii. Stolica król. Ulli, o 55 w. ku wsch. od Pisania, nad Gambią; 5,000 mieszkańców.

MEDINACELI, M. w Hiszpanii, w Staréj Kastylii, o 66 w. ku płd.-wsch. od Katalonii, na prawym brz. rz. Salon; 1,700 m.

MEDINA-DE-LAS-TORRES, 1) M. w Hiszpanii, w Estramadurze, o 68 w. ku płd.-wsch. od Badajoz; 3,600 m. 2) Medina del-Campo, M. w Hiszpanii, w Staréj Kastylii, o 44 w. ku płd.-zach. od Valladolid; 3,000 m. Przemysł rolniczy. 3) Medina del Pomar, Mm. w Hiszpanii, w Staréj Kastylii, o 61 w. ku płn.-wsch. od Burgos, między Trueba i Nela; 1,240 m. Garbarnie. 4) Medina de-Rio-Sego, M. w Hiszpanii, w Staréj Kastylii, o 30 w. ku płd.-zach. od Valladolid, nad rz. Sequillo; 4,700 m.

MEDINA, SIDONIA, M. w Hiszpanii, w Andaluzyi, o 31 w. ku płd.-wsch. od Kadyksu; 9,337 m.

MEDINET-EL-FAYOUM, M. w środkowym Egipcie, o 83 w. ku płd.-zach. od Kairu, nad kanałem Józefa; 5,600 m. Handel znaczny.

MEDJERDACH, MEDŻERDACH, rz. w Afryce; wpada do odnogi Tunetańskiéj, pod Port-Farine; źródło w Algieryi, o 45 w. ku wsch. od Tebessa. Bieg około 400 w.

MEDLING, Mm. w Austryi, w Niższéj Austryi, o 15 w. ku płd.-zach. od Wiednia; 2,710 m. Źródło mineralne i kąpiele. Uprawa winnic.

MEDOC, 1) niegdyś mała prow. we Francyi, w stronach zach. dawnéj Gujenny, obecnie w depar. Girondy. Grunt żyzny, obfituje w sławne wina. M. stoł. Lesparre. 2) Twierdza tamże, w depar. Girondy, obw. Bordeaux, na l. brz. Girondy.

MEDOLA, M. w Modeńskiém, na płd.-zach. od Modeny, nad rz. Dragone.

MEDRZECHÓW, W. w Galicyi, w obw. Tarnowskim, o 8 mil od Tarnowa, z pięknym dworem.

MEDWAY, 1) rz. w Anglii, uchodząca z prawéj strony do Tamizy. Wybiega na płn. hrb. Sussex; zaczyna być spławną pod Tunbridge i uchodzi przy Sheerness. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Massachussetts, w hrb. Norfolk, na l. brz. Charles-River. Znaczne fabryki wyrobów wełnianych, bawełnianych; 2,380 m.

MEDYKA, W. w Galicyi, w obw. Przemyskim, 2 mile od Przemyśla; posiada piękny pałac z kosztownemi zbiorami: książek, obrazów i medali; wspaniały ogród z obszernemi szklarniami, w których do 6,000 gatunków zagranicznych krzewów pielęgnują. Jest także wzorowa urządzona owczarnia; szkoła dla kształcenia ogrodników. Medyka, niegdyś starostwo i siedziba hetmanów polskich, posiadała wówczas warowny zamek, w którym, w roku 1433,, Władysław Jagiełło czas jakiś przebywał, z tego powodu jedna aleja starodawnych lip dotąd nazwisko tego króla dochowuje. W roku 1624. obozował w pobliżu téj włości Kantemir-Murza, wódz tatarów budziackich, roznosząc w okolicach wszędzie śmierć i pożogę.

MEDYOLAN, M. we Włoszech, stol. król. Lombardzko-Weneckiego, o 245 w. ku zach. od Wenecyi nad Oloną. Leży pod 45° 27' 38" szer. płn. 1, a 6° 51' 24" dłg. wsch. Ludność w 1837. r. 145,378 oprócz załogi. Jedna z rezydencyi wice-króla. Stol. arcybiskupa katolickiego metropolitalnego: Bergamu, Brescii, Como, Cremy, Kremony, Lodi, Mantui i Pawii. Sąd appelacyjny. Mennica. Bogate archiwa. Główniejsze zakłady naukowe we Włoszech: 2 szkoły wyższe (Licea) San-Alessandro i Puerta-Nueva, seminaryum, 3 gimnazya, 2 kolegia, kolegium królewskie panien (San-Felippo), i 2 inne szkoły żeńskie. Szkoła politechniczna, początkowa. Szkoła chemii. Korpus kadetów, wyższa szkoła wojskowa (z 150 uczniami), szkoła położnicza, weterynaryjna, instytut głucho-niemych, szkoła muzyki, szkoła sztuk pięknych (accademia delli belli Arti) z pięknym zbiorem obrazów mistrzów włoskich. Instytut królewski Lombardyi. Coroczne wystawy płodów sztuk pięknych, a dwuletnie płodów przemysłu. Biblioteka

publiczna Brera, najbogatsza we Włoszech (200,000 tomów), z gabinetem medali, i 3 inne biblioteki specyalne, to jest sztuk pięknych przy akademii t. n., archeologii i instytutu. Sławna biblioteka Ambrosiana z 100,000 tomów i 15,000 rękopisami, bogata galerya obrazów, rysunków i gabinet medali. Muzeum historyi naturalnéj, zwane Cristoforis, od nazwiska założyciela. Obserwatoryum. Kassa oszczędności. Lombard założony w 1496. r. Liczne zakłady dobroczynne, pomiędzy któremi: wielki szpital na 2,000 łóżek; szpital Trivulcia dla 500 starców; szpital położnic Ś. Katarzyny; dom obłąkanych; szpital sierot i 3 ochrony dla dzieci. Konsulaty: Angielski, Francuzki, państwa Kościelnego, Sardynii, Szwajcaryi. Przemysł czynny. Ważne fabryki i znaczny handel książkami i rycinami 34 drukarnie, 6 litografij, 40 księgarni. Fabryki wyrobów chemicznych, rękawiczników, jubilerskich, złotniczych. Fabryka bronzów, jedwabiu, perfum, pędzli, broni., Handel jedwabiem bardzo znaczny, ryżem i serem. Miasto Medyolan, pod względem handlowym jest bardzo ważném z przyczyny swego położenia. Jedno z najpiękniejszych miast włoskich; dawniéj warowne. Z pomiędzy gmachów znaczniejsze są: piękne bramy, np. Arco della pace; kościoły: katedra Ś. Karola (Il duomo) największy po kościele Ś. Piotra w Rzymie, rozpoczęty w 1386. r. w stylu mieszanym gotycko-greckim, ozdobiony przeszło 5,000 posągami, grobowiec Ś. Karola Boromeusza; inne są: Ś. Ambrożego, bardzo dawny, gdzie niegdyś była złożoną korona żelazna; Ś. Aleksandra, St. Nazaira, Ś. Sebastyana i t. d.; z pomiędzy pałacy: Villa albo Palazzo Real; komora; stajnie królewskie; pałac arcybiskupa; pałac contabilita, najpiękniejszy; oraz pałace Brera, Belgiojoso, Serbelloni, Cicogna i inne. Siedm teatrów, z których teatr Cesarski la Scala, najpiękniejszy w świecie po teatrze Ś. Karola w Neapolu i teatr Canobliana. Liczne i piękne wille w okolicach. Medyolan miał być założony w r. 590. przed Chrystusem. W 390. r. już słynął ze swych bogactw. Spustoszony przez Attillę w r. 402., zdobyty w 476. r. przez Odoakra, a w 493. r. przez Teodoryka. W r. 568. Lombardowie założyli w nim stolicę i zatrzymali go do 778. r., gdy Karol W. odebrał go Dezyderyuszowi; w 1162. roku wzięty przez Barbarossę, który go zupełnie spustoszył i wygnał mieszkańców. Wyniesiony na księstwo za Viscontich i Sforcjów, kilka razy dostawał się w ręce Francuzów, a w 1535. r. przeszedł do domu Hiszpańskiego, a następnie do Austryi. Zdobyty w 1796. r. przez Francuzów, był stolicą rzeczypospolitéj Cyzalpińskiéj, potém królestwa Włoskiego. Zwrócony Austryi w 1815. r.

MEDYOLAŃSKA GUBERNIA, stol. t. n. Rozległości 403 mil kw. Ludność 2,460,076. Dzieli się na 9 delegacyi: Medyolan, Brescia, Mantua, Cremona, Bergamo, Lodi-et-Crema, Como, Pavia, Sondrio. Zawiera 13 miast, 135 Mm. i 2,519 wsi.

MEDYOLAŃSKA DELEGACYA, w król. Lombardzko-Weneckiém. Stol. Medyolan. Rozległości 35,36 mil kw. niemieckich. Ludność 522,702 m. Grunt w ogólności jednostajny. Ziemia żyzna i dobrze uprawna. Chów znaczny bydła i handel czynny. Dzieli się na 16 dystryktów i 388 gmin. Ma dwa miasta, Medyolan i Monza, 13 Mm. i 375 wsi.

MEDYŃ, M. w ces. Rossyjskiém, o 57 w. ku płn.-zach. od Kaługi, nad Medynką.

MEERBEKE, W. w Belgii, w Wschodniéj Flandryi, o 34 w. od Audenarde; 2,345 m. Przędzalnie nici. Gorzelnie.

MEERENDRE, W. w Belgii, o 9 w. ku zach. od Gandawy, nad kanałem Bruges; 2,655 m.

MEERHOLZ, Mm. w elektorstwie Hesskiém, w amcie t. n., prow. Hanau; 950 m.

MEERHOUT, W. w Belgii, o 23 w. ku płd.-wsch. od Turnhout nad Wielką Nethą; 3250 m. Fabryki sukna, tytuniu; handel masłem.

MEERSBURG, M. w księs. Badeńskiém, o 8 w. ku płn.-zach. od Konstancyi, nad jeziorem Konstancyeńskiém; 1,346 m. Sąd appelacyjny. Prowadzi handel przez jezioro. Pałac biskupów.

MEERSSEN, W. w Belgii, o 5 w. ku wsch. od Mastrichtu; 1620 m. Browary i olejarnie.

MEFFERSDORF, W. w Prusach, (w Szląsku); 2800 m. Fabryka płótna, bawełnianych i wełnianych tkanin. Papiernia, blicharnie. Piękny zamek andgrafa Hessen-Rottenburg.

MEGANISI, jedna z wysp Jońskich, na wsch. Santa Maura.

MEGARA, M. w Grecyi, stoł. okr. w prow. Liwadyi, nad zatoką Egina; 1000 m.

MEGEVE, Mm. w księs. Sardyńskiém, o 10 w. ku płd. od Salanches; 2,800 m.

MEGNA, rz. w Indostanie angielskim, w prezydenturze Bengalskiéj, uchodzi do zatoki t. n.

MEGYASZO, Mm. w Węgrzech, w komit. Zemplińskim, na płn.-zach. od Szerents.

MEGYER, NAGY-M..., Mm. w Węgrzech, w komit. Komorskim, na płn.-zach. od Komorna.

MEHADIA, Mm. w Węgrzech (w pograniczu wojskowém), o 22 w. ku płn. od Staréj Orsowy, nad Belą; 1634 m. O milę od Cserny, są sławne źródła gorące (+ 48° R.), dawne kąpiele Herku-

lesa u Rzymian. Piękne łazienki. W wiosce Toplecz, nad rz. Gerns, szczątki wodociągu Rzymskiego.

MEHAIGNE, rz. w Belgii, uchodząca z l. strony do Mozy. Wybiega w Namur, uchodzi zaś pod Huy.

MEHALLET-EL-KEBIR, M. w Egipcie, stoł. prow. Garbieh, na płn. od Kairu. Fabryka amoniaku, przędzalnia, bawełna, i handel płótnem; 7,000 m.

MEHENEDDY, rz. w Indostanię angielskim, w prezydenturze Bengalskiéj. Wybiega z gór Bundelkend, płynie ku wsch. i uchodzi kilku ramionami do zatoki Bengalskiéj, poniżéj Cuttak.

MEHERRIN, rz. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Wirginii, płynie na płd.-wsch. i tworzy rz. Chowan, przez połączenie się z rz. Nottoway.

MEHRING, W. w Bawaryi; 1,166 m. Papiernia. Stacya kolei żelaznéj z Augsburga do Munichu.

MEHLSACK, M. w Prusach, w prow. Pruskiéj, o 59 w. ku płd.-zach. od Królewca, nad Walsoną; 2,687 m. Handel płótnem.

MEHUN-SUR-YEVRE, M. we Francyi, w depar. Cher, o 18 w. ku płn.-zach. od Bourges, nad rz. Yevre. Fabryki płótna pospolitego na wańtuchy. Handel wełną i konopiami. Rozwaliny zamku, w którym Karol VII. zamorzył się głodem.

MEJA-PONTE, Mm. w Brazylii, o 115 w. ku wsch. od Goyaz, nad Rio-des Almas; 8,000 m. Chów trzody chlewnéj. Gorzelnie i olejarnie.

MEJENBOURG, M. w Prusach, w prow. Brandenburg, o 105 w. od Berlina nad rz. Stepnitz; 1454 m. w 1837. r.

MEJLEN, W. w Szwajcaryi, w kantonie Zurich, o 13 w. ku płd.-wsch. od Zurich, nad jeziorem Zurich; 2,954 m. Czesalnie jedwabiu, garbarnie.

MEILLANT, Mm. we Francyi, w depar. Niższéj Ligiery, o 18 w. ku płd. od Chateaubriand; 1,449 m. Kuźnie. Dawny zakon Trapistów.

MEILLERIE, Mm. w król. Sardyńskiém, w Sabaudyi, o 10 w. ku wsch. od Evian, nad jeziorem Genewskiém. W pobliskości skały wsławione przez J. J. Rousseau, które w części rozsadzono.

MEILLONNAS, Mm. we Francyi, w depar. Ain, o 11 w. ku wsch. od Bourg-en-Bresse, przy źródle rz. Chevron; 1,249 m. Fabryki fajansu, wyrobów garncarskich z piaskowca. Eksploatacye węgla.

MEINAM, rz. w Azyi, wpada do odnogi Siam, pod Bankok. Źródło ku płd.-wsch., w prowin. You-Nan w Chinach. Bieg około 1300 w. Do pr. brz. zlewają się rz. Loa-tan-Kiang i Darait-Kiang, do l. brz. May-pyaynmyit, May-ouain i Tang-Duak. Spławna 600 w.

MEINDER, MEANDER, rz. w Anatolii, wpada do mr. Śródziemnego, ku płd. wyspy Samos. Bieg wężykowaty zkąd jéj nazwa.

MEINERZHAGEN, M. w Prusach, w rej. Arensberg, nad rz. Volme; 1,020 m.

MEININGEN, M. stoł. w księs. Sasko-Meiningen, o 97 w. ku płd.-wsch. od Frankfurtu nad Menem, między dwoma odnogami Werry; 5,500 m. Rezydencya księcia i władz rządowych. Gimnazyum (Bernhardinum). Fabryki wełniane, płótna, garbarnie, browary. Piękny pałac książęcy ze zbiorem malowideł, sztychów, osobliwości, oraz archiwami, biblioteką z 24000 tomów.

MEIRE, OWER M..., W. w Belgii, w Flandryi wsch., o 10 w. ku zach. od Termonde; 3,063 m. Dawny zamek warowny.

MEIS, 1) sandżak w Turcyi azyatyckiéj, w prow. Anatolii, położony nad morzem Śródziemném. 2) M. w Turcyi azyatyckiéj, w Anatolii, o 264 w. ku płd.-wsch. od Smyrny, nad odnogą Makri. Dobry port. Handel drzewem, smołą, bydłem i solą.

MEISSEN, M. w Saksonii, w okr. t. n., na l. brz. Elby, siedlisko władz głównych okręgu, katedra, kapituła, parę kościołów; zakłady naukowe, znaczna fabryka porcelany, cukrownie; w okolicy pobliskiéj zakłady żelazne, działolejnie, wielkie piece, fryszerka, oraz fabryka narzędzi chroniących od ognia, jedyna w całych Niemczech; 8,156 m.

MEISSNER, MEISNER, wyniosła góra w elekt. Heskiém, w prow. Niższéj Hessyi, na 2250 stóp wysoka.

MEISSENHEIM, 1) M. w Hessen-Homburg, o 83 w. ku płd.-zach. od Homburga, nad Glan; 2,300 m. Zamek Landgrafów; piękny kościół kalwiński i ratusz. 2) Państwo (Herrschaft), w Hessen Homburgu, stol. t. n. Rozległość 3,48 mil kwadr. niemieckich. Ludność w 1840. roku 14,285 m. Leży w kotlinie Glanu i Nahy, między prow. Pruską, Reńską, Bawaryą i księs. Oldenburg-Birkenfeld. Ziemia wydająca obficie zboża i wina. Liczne trzody. Eksploatacya węgla, wapna, piaskowca i kamieni młyńskich.

MEKKA, M. w Arabii, w Hedżas, o 96 w. ku zach. od Dżedda, który jest portem Mekki, nad odnogą Arabską, i o 432 w. ku płd. od Medyny. Leży pod 21° 29' 17" szer. płn. i pod 37° 54' 45" dłg. wsch.; 30,000 m. Jedno z dwóch miast świętych Islamizmu. Rezydencya Wielkiego Szeryfa. Jarmark najważniejszy na Wschodzie i trwający przez dni 12 w epoce wielkiéj pielgrzymki Muzułmanów.

Mekka jest miastem otwartém, lecz bronionem przez trzy zamki warowne. Główną budowlą jest Kaaba, sławny meczet, wzniesiony przez Abrahama i Izmaela przy pomocy Archanioła Gabryela, i w którym jest kamień czarny umieszczony przez samego Anioła. Godną widzenia jest fontanna, w której Agara czerpała wodę dla Izmaela. Wnijście do Mekki jest tylko dozwolone Muzułmanom, którzy muszą przynajmniéj raz do roku odbyć tę pielgrzymkę. M. zostaje pod zarządem potomka Proroka, który ma tytuł W. Szeryfa zależącego od sułtana. Wehabici, muzułmanie, heretycy, opanowali ją w 1802. r. Dziś zostaje pod zwierzchnictwem wicekróla Egiptu.

MEKLENBUBG-SCHWERIN, wielkie księstwo należące do Związku Niemieckiego, nad mr. Baltyckiém. Stolica Szweryn. Leży między 53° 7' i 54° 20' szer. płn., a 28° 7' i 30° 35' dług. wsch. Graniczy na płn. z mr. Baltyckiém, na wsch. z Prusami i z Meklenburg-Strelitz, na południe z Prusami, na zach. z Hanowerem, Danią i Meklenburg-Strelitz, i Lubeką. Rozległość 228 mil kw. niemiec. Ludność 504,156 m. Położone na wielkiéj równinie Północnych Niemiec i w kotlinie Baltyku, oraz mr. Niemieckiego. Terrytoryum pagórkowate do 80 metr. wysokości. Pobrzeże niskie, otoczone tamami piaszczystemi i wybrzeżami, z których główniejsze są: półwysep Fischland, odnoga Wismar z wyspą Poel, i laguną Riebnitz. Liczne rz., z pomiędzy których Elba i do niéj wpadające: Elde, Stör, Suda, Schale, Steknitz, w kotlinie mr. Niemieckiego; Stepenitz, Warnow, Reknitz, w kotlinie Baltyku; 320 jezior, z których Müritz, Schwerin i Plau. Grunt z natury bardzo rozmaity i średniéj żyzności, jest wiele piasków, dość piękne lasy. Klimat zdrowy lecz zimny i wilgotny. Średnia temperatura roczna +9°, zimowa —0°, letnia +17°,8. Ludność w 1843. 504,156 m., w tymże roku było miast 40, z których jedno Rostok 20,000 m., dwa po 10,000 m., Schwerin i Wismar, dwa po 5,000 m., Güstrow i Parchim. Religia ewangelicka jest panująca. Kraj rolniczy. Główne płody są: pszenica, jarzyny, kartofle, rzepa, cokolwiek konopi, lnu i tytuniu. Zbiór wina nie wielki i lichego gatunku. Chów bydła znakomity. Konie i woły wysoko cenione w całych Niemczech i do innych krajów ich wyprowadzają, owce poprawnéj rassy, których liczą do 1,300,000 sztuk, dostarczają wełny, którą wyprowadzają za granicę. Eksploatacya minerałów zaniedbana. Są jednakże węgle, żelazo, gips, wapno i t. d. Źródła mineralne w Parchim, Goldsberg, Doberan i Navenhagen. Przemysł rękodzielniczy mało znaczny. Fabr. płótna i wełniane. Gorzelnie, browary, garbarnie, huty szklanne. Handel czynny na Elbie i na mr. Baltyckiém. Szacunek towarów wyprowadzonych corocznie wynosi 12,000,000 fr. Główne porty: Rostock i Wismar. Pod względem administracyjnym i sądowym Meklenburg-Szweryn ma wiele ustaw wspólnych z Meklenburg-Strelitz, lecz administracyę ma sobie właściwą. Kraj jest podzielony na ziemie dominialne i ziemie prywatne. Ziemie dzielą się na amty. Trybunały zostające pod najwyższym sądem w Parchim, są: sąd kryminalny w Bützow, i sądy cywilne w Szwerynie, Güstrowie i w Rostoku. Niższe sądy ziemskie są w dominiach i włościach prywatnych. W. książę jest głową religii ewang. i nosi tytuł księcia biskupa Szwerynu. Reformowani mają kościół w Bützowie, katolicy mają ich 2, w Szwerynie i w Ludwigslust, zależące od biskupstwa w Hildesheim. Żydzi mają wielkiego Rabina w Szwerynie. Zakłady naukowe: uniwersytet narodowy w Rostock (109 uczni), 5 szkół i gimnazya klassyczne. W każdém mieście jest szkoła municypalna. Szkół jest 43. Każda wioska licząca dwadzieścia rodzin, powinna mieć szkołę. Szkół wiejskich zostających pod nadzorem pastorów jest 1048. Oprócz tych szkół są szkoły niedzielne i żydowskie. Seminaryum ewangelickie i szkoła normalna wyższa przy uniwersytecie w Rostoku, 1 szkoła normalna początkowa w Ludwigslust, 1 szkoła weterynaryi w Szwerynie, 1 szkoła handlowa w Rostoku. Główne zakłady naukowe w księstwie są: biblioteki uniwersytetu w Rostoku, wielko-książęca w Ludwigslust, rządowa w Szwerynie, Rostoku i t. d. Jest 8 drukarni i kilka litografij. Towarzystwo akademickie, historyi naturalnéj, historyi starożytności Meklenburgskich, towarzystwo patryotyczne dla zachęty rolnictwa. Zakłady pożyteczne publiczne. Towarzystwo zabezpieczeń od pożarów i gradów. Wiele towarzystw pożyczki, 3 lombardy: w Szwerynie, Rostoku i Güstrowie. Liczne zakłady dobroczynne i szpitale. Wszyscy poddani ulegają poborowi do wojska; służba 5 lat, z których 3 czynna, a 2 w rezerwie. Siła zbrojna składa się z 3,642 ludzi. Kontyngens związkowy wynosi 3,580 ludzi. W 1844. r. dochód i rozchód równoważył się na 3,161,751 talarów, dług 4,455,025 talarów.

MEKLENBURG-STRELITZ, pań. Związku Niemieckiego. Stol. Neu-Strelitz. Składa się z 2 głównych części rozdzielonych przez Meklenburg-Szweryn i z kilku części będących pomiędzy Danią i Meklenburg-Szwerynem. Część wsch. składająca właściwy Meklenburg-Strelitz graniczy na płn.-wsch.

i płd. z Prusami; a część zachodnia, składająca księstwo Ratzeburg, graniczy na płn.-zach. i płd. z terytoryum Lubeki i z Danią. Rozległość 52 mil kw. niemiec. Ludność w 1842. r. 95,530 m. Terrytoryum płaskie w części zachodniéj. Główniéjsze rzeki Hawel i Tollense; 132 jezior. Klimat i ziemia takież jak w Meklenburgu-Szweryńskim. Przemysł rolny kwitnący i znaczny chów bydła. Piękne lasy (do 550 w. kw.). Przemysł rękodzielniczy prawie żaden. Kilka garbarni, browarów, gorzelni i kotlarni. Handel znaczny końmi i wełną, masłem i drzewem. Rząd Meklenburg-Strelitz niezawisły od Meklenburg-Szwerynu, lecz podział administracyjny takiż jak w poprzednim. Ministeryum składa się z ministra i rady przybocznéj. Trybunał w Neu-Strelitz zostaje pod zarządem trybunału najwyższego w Rostoku. Religia ewangelicka panująca. Wychowanie publiczne zostaje pod zarządem konsystorza. Gimnazyum w Neu-Strelitz, 2 szkoły łacińskie, 1 politechniczna elementarna (Realna) i 221 początkowych, 4 drukarnie. Dochód i rozchód równoważący się pomiędzy 388,500 talarów. Dług 1,200,000 talarów. Wojsko liczy 718 ludzi, które należy do 10. korpusu wojska Związkowego.

MEKNASAH, M. w pań. Marokko, w stronie płd. zach. Fezu. Położone wśród żyznéj doliny, zdobne jest pałacem cesarskim i liczy do 50,000 m.

MEKRAN, prowincya w Beludżystanie, rozciągająca się wzdłuż wybrzeży oceanu Indyjskiego. Graniczy na wschód z prowincyą Dihalawan i Les, na płn. z właściwym Beludżystanem, na zach. ze wzgórzem Burkind czyli Buszkurd. Z drugiéj strony, kraj obejmuje tylko wielkie, piaszczyste pustynie, i nagie skaliste wzgórza, wśród których znaczna ilość pięknych i żyznych dolin. Główniejsze rz. Sudgi, Bunt, Siwru czyli Tang, Nubor i Suduk. Kraj podzielony na obwody. Grunt wydaje wiele zboża, ryżu i bawełny. Ludność nieliczna. M. stoł. Kedge.

MEKSYK, MEJICO, NOWA HISZPANIA niegdyś, pań. w Ameryce Północnéj, nad odnogą Meksykańską i Wielkim oceanem Spokojnym; stol. Meksyk. Leży między 15° 40' i 42° szer. płn., a 89° i 126° 30' dłg. zach. Graniczy na płn. ze Stanami Zjednoczonemi, na płd. z Gwatemalą, na wsch. ze Stanami Zjednoczonemi i odnogą Meksyku, a na zach. z Wielkim oceanem Spokojnym. Rozległości 3200000 w. kw., z których 779,680 należą dziś do Texas. Ludność w 1841. r. 7,044,140 m., z których 300,000 Texejczyków. Składa się z części międzymorza łączącego obie Ameryki, z obszernéj okolicy stałego lądu na płn., mało znanéj, i półwyspu Kalifornii. Rozległość pobrzeży wynosi 9200 w., z których 2100 w. w kotlinie Atlantyku, a reszta w kotlinie Wielkiego oceanu. Od ujścia Rio-Grande-del-Norte, tworzącéj granicę między Meksykiem i Texas, do krańca półwyspu Yucatan pobrzeże tworzy wielką wklęsłą linię, otwartą ku płn. wsch. Na pobrzeżu odnogi Meksykańskiéj nie masz żadnego portu naturalnego z ujścia rzek, wszędzie tam są niedostępne dla okrętów z przyczyny zasp. Główniejsze przylądki są: Puenta, Palma-Catoche w Yukatanie. Pobrzeże Wielkiego oceanu tworzy linię krzywą zlekka wklęsłą, od którego oddziela się pod 32° długi półwysep Kalifornii, i takowy się przedłuża do przylądka Ś. Łukasza, pod 23° równolegle od lądu, od którego jest oddzielone odnogą Kalifornijską albo morzem Vermeille. To pobrzeże, wynioślejsze jak odnogi Meksykańskiéj, ma kilka dobrych portów, z pomiędzy których Guayamas, San Francisco, San Blas i Acapulco. Kraj górzysty, i niskich równin; przerznięty w długości pasmem Kordyllerów. To pasmo, wchodzące do Meksyku przez granicę Gwatemali, dzieli się na dwie gałęzie prawie równoległe od obu pobrzeży. Cały środek zajmuje rozległa równina nachylona ku płn. i która, właściwie mówiąc, stanowi szczyt pasma gór, których obie gałęzie wymienione, są tylko pochyłościami. Na téj płaszczyznie zajmującéj $\frac{3}{5}$ całości kraju, i któréj wyniosłość jest wszędzie od 1700 do 2000 metrów, są rozsiane albo uszykowane wierzchołki w rzędzie na liniach nie mających żadnego związku z głównym łańcuchem; z tych znaczniejsze są: Popocatepetl (5405 m.), Zitlaltepetl (5295 metr.), Iztaccihuatl (4,785) m.), Nevado-de-Toluca (4,619 m.), Naukampatepetl (4071 m.) i t.d. Godną uwagi jest płaszczyzna Tenochtitlan albo Meksyku, któréj powierzchnia wynosząca 4900 w. kw. jest otoczona pasmem wysokich gór. Z pomiędzy licznych wulkanów, między 18° i 22° szer. płn., liczą 5: Zitlaltepetl, Popocatepetl, Tustla, Kolima, Jorullo; ostatni powstał w 1759. r. Konformacya geologiczna gór Meksykańskich różni się od Wielkich gór Europy i Azyi, z przyczyny, iż grunt jest rzadki i pokryty skałami wulkanicznemi. Cała równina Anahuak w okolicy wulkanicznéj, przedstawia massę porfiru z licznemi pokładami srebra i złota, które dotąd stanowią główne bogactwo kraju. Żelazo znajduje się obficie w Guadalaxari, Mechoacan, Zacatecas, miedź w Mechoacan i Guanaxuato, cyna, ołów, cynk, antymon, arszenik, merkuryusz w Queretaro. Biegi wód rzadkie i niedostateczne. Główniejsze rzeki Meksyku są:

Rio-Grande-del-Norte, Santander, i Tula, wpadające do odnogi Meksykańskiéj i Rio-Colorado, Yaqui, Santiago, Papagall wpadające do Wielkiego oceanu; reszta są potoki. Na równinie Meksyku jest kilka jezior, jako to: Tezcuco (182 w. kw.), Chalco (130 w. kw.), na równinie Tenochtitlan: Chiapala (3380 w. kw.). Klimat bardzo rozmaity, lecz nie tak dalece różniący się pod względem położenia geograficznego, jak pod względem wyniosłości miejsca. W całém Meksyku i aż pod strefą gorącą, są trzy rodzaje klimatu, to jest: ziem zimnych (tierras frias), panujący na wierzchołkach gór i na płaszczyznach na 2200 metrów wyniesionych (temp. średnia między +11° i + 13° Reum.); ziem umiarkowanych (tierras templadas), panujący na płaszczyznach, od 1200 do 1500 metrów wyniosłości (temperatura średnia między +18° i +20°), i ziem gorących (calientes) panujący na równinach pobrzeżnych, gdzie średnia temp. między + 25° i + 26°. Ogólnie Meksyk należy raczéj do strefy umiarkowanéj jak gorącéj, pomimo bliskości równika; co należy przypisać wiatrom zimnym wiejącym od ogromnych step Ameryki płn. Śnieg, który tu topnieje na 4,700 metr., pada niekiedy w okolicach umiarkowanych, Wilgoć panująca w stronach płaszczyzn, wznosi się w wyziewach w okolicach umiarkowanych które użyznia. Febra żółta (vomito prieto) i inne panujące często epidemie przy wybrzeżach Matlazahulat, przypisać należy mieszkańcom raczéj, jak klimatowi. Trzęsienia ziemi są dość częste, od strony odnogi Meksykańskiéj, lecz nigdy nie były przyczyną wielkich spustoszeń. Na tém pobrzeżu wiatry wschodnie są panujące od jesieni do końca zimy. Na wiosnę wiatr zwraca się od płn. ku płd.-zach., a w marcu zamienia się na uragany; miesiące lipiec i październik są najniebezpieczniejsze dla żeglugi na pobrzeżu Wielkiego oceanu. Ziemia wszędzie urodzajna, pokrywa się roślinnością gdzie jest zroszoną, i nie masz rośliny w świecie (według zdania Humboldta), która by się tam nie przyjęła. Ze zwierząt dzikich, różne gatunki bawołów, owiec, kóz i psów (których mięso gatunku Techichi, używają na pokarm. Zwierzęta domowe, sprowadzone przez Hiszpanów, rozmnożywszy się w nadzwyczajny sposób przeszły do stanu dzikości. Drobiu w obfitości, i indyki, które jak wiadomo sprowadzone ztąd zostały do Europy. W Meksyku hodują jedwabniki i gąsiennice wydające jedwab szorstki; oraz pszczoły, a nadewszystko koszenila. Perły poławiają na pobrzeżu Wielkiego oceanu. Ludność Meksyku składa się z 4 klass: Chapetonesów, albo Hiszpanów czystych (25,000) Kreolów, albo potomków Europejczyków składających najzamożniejszą klassę (1,300,000), Indyan (3,800,000) składających ludność wiejską, a nakoniec mieszańców zwanych Mestizos, Mulattos, Zambos, Quardroons ,i Quinternoo (1,900,000). Język hiszpański, jest krajowym, lecz Indyanie mają do 20 różnych narzeczy. Religia katolicka wyznawaną jest przez większość mieszkańców. Indyanie dzicy są bałwochwalcy. Niewolnictwo jest zniesione od zaprowadzenia niepodległości. Rolnictwo jest na bardzo niskim stopniu lecz urodzajność ziemi wynagradza sowicie, niedbałość uprawy. Z płodów: banany, kassawa, maniok i mais, wanilla, drzewa farbiarskie, sassaparilla, i różne zioła lekarskie, są jedynemi przedmiotami handlu wywozowego. Z owoców wszystkie Europejskie, a mianowicie wino i oliwa zaprowadzone w Meksyku od rewolucyi. Najobfitsze są ananasy, granaty, agawa. Zbiór cukru, kawy, tytuniu, jest niedostateczny na potrzeby konsumcyjne. Meksyk obfituje w kopalnie drogich metali, lecz zaburzenia i zły zarząd przeszkadzają rozwojowi któregoby nabrał przy innych okolicznościach. Wywóz złota i srebra w sztabach i proszku tych metali, jest wyraźnie wzbroniony. Obwody najbogatsze w kopalnie złota są: Guanaxuato, Sonora i Cinaloa; srebra jest najwięcéj w Zacatecas i Guanaxuato. Obwód górniczy St. Luis de Potosi tak bogaty na początku tego wieku, dziś nic nie przynosi dochodu. Wciągu lat 40: (1790. do 1830. r.): szacunek kopalni złota 3,495,450,800 franków oprócz defraudacyi, która wynosi obecnie $\frac{1}{15}$ ogólnéj wartości. Żelazo i miedź wydobywają dopiero od 1825. r. Przemysł Meksyku jest bardzo wsteczny. Główne płody jego są: cygara, szkło, wyroby garncarskie. Wszystkie porty Meksyku są otwarte, lecz ruch w nich mało znaczny. Anglia i Stany Zjednoczone i Francya prowadzą z Meksykiem najznakomitszy handel. Po upadku Iturbida Meksyk ogłosił się rzecząpospolitą związkową 4. października 1824. r. i nadał sobie ustawę podobną do ustawy Stanów Zjednoczonych. Według téj ustawy terytoryum zostało podzielone na 20 państw, 1 okręg i 3 terytorya, w których zaprowadzono zarządy oddzielne. W 1834. r. Rząd Związkowy zastąpiony został przez Rząd Centralny, i kraj podzielono na 24 departamenta (wraz z Texas). W 1843. i 1845. roku zaprowadzono nowe zmiany w konstytucyi. Władza wykonawcza spoczywa w ręku Najwyż-

szego Władcy (Xefe-Supremo) mianowanego na lat 8. Prawa nie są szanowane, a zarząd policyi prawie żaden. Liczba złoczyńców jest tak znaczna w wioskach i w miastach, że przesyłki pieniężne są często napastowane, lubo ich eskortują całe pułki wojska. W stolicy zdarza się do 900 takich wypadków rocznie. Wojsko składa się z 20,000 ludzi, do których należy policzyć 30,000 milicyi; podzielone na 12 pułków piechoty, 12 jazdy, 1 artyllcryi. Siła morska składa się z 12 małych okrętów gaxotów lub brygów. Religia katolicka jest religią państwa, inne są tolerowane. Duchowieństwo składa się z arcybiskupa w Meksyku i 9 biskupów sufraganów, z 3677 księży świeckich w 1190 parafiach, i ma 156 klasztorów Wychowanie publiczne powierzone jest duchowieństwu. Trzy są szkoły wyższe w Meksyku, Gaunaxuato i St. Luis de Potosi. Jedna szkoła specyalna, lubo bardzo podupadła, jest szkoła górnicza w Meksyku. W 1841. r. rozchód wynosił 109,133,905 fr., a dochody czyniły 12,874,100 piastrów; z których 4,800,000 na procenta od długu. Dług zagraniczny składa się z dwóch pożyczek angielskich, wynoszących razem 5,800,000 funtów szterlingów. W czasie zawojowania Meksyku przez Ferdynada Korteza, cała część południowa tego kraju była w posiadaniu ludu indyjskiego Azteków, którego ostatnim królem był Guatimozin. Odtąd Meksyk nazywał się Nową Hiszpanią, którą to nazwę zachował do epoki rozdziału z Hiszpanią. W celu wspierania handlu hiszpańskiego, zabroniono uprawiać wino, oliwne drzewa i morwy, handel zagraniczny zakazano. W czasie zajęcia Hiszpanii przez Francuzów wybuchły rozruchy w Meksyku, które trwały do 1818. r., lecz były zawsze uśmierzane przez rząd, który pozostał wiernym Hiszpanii. W 1820. r. nowe rozruchy podniecone zostały przez liberalistów Hiszpańskich. Wicekról powierzył generałowi Iturbide naczelne dowództwo wojska, w celu przytłumienia powstania. Iturbide ogłosił niepodległość Meksyku w Iguala 24. lutego 1821. r. przymusiwszy wice-króla do złożenia władzy. Państwo Meksyk ogłoszone zostało cesarstwem, a Iturbide cesarzem pierwszym i ostatnim. Zaledwie po koronacyi zmuszony był złożyć koronę i ogłoszono rzeczpospolitę w 1824. roku. Texas, obie Kalifornie, Yucatan, Tabasco, i Chiapa, odłączyły się od Meksyku; w 1845. r. Texas przystąpił do unii Ameryki Północnéj z całém terytoryum na wsch. od Rio-Grande-del-Norte. Departamenta z ich ludnością: Aquas-Calientes, 69663 m.; Nueva-Mexico, 57,026 m.; Texas (dziś pań. Stanów Zjednoczonych), 27,800 m.; Kalifornia (niezawisła), 33,439 m.; Sonora, 124,000 m.; Cinaloa, 147,000 m.; Chihuahua, 147,600 m.; Cohahuila, 75,340 m.; Tamaulipas, 100,168 m.; Durango, 162,168 m.; Nueva-Leon, 101,108 m.; Zacatecas, 273,375 m.; Jalisco, 676,111 m.; San-Luis, 321,840 m.; Guanajuto, 513,606 m.; Michoacan, 479,996 m.; Queretaro, 120,960 m.; Meksyk, 1,380,520 m.; Puebla, 661,902 m.; Vera-Cruz, 254,380 m.; Oaxaca, 600,280 m.; Tabasco (niezawisły), 63,580 m.; Chiapa (niezawisły), 141,206 m.; Yucatan (niezawisły), 580,948 m.

MEKSYKAŃSKA ODNOGA, zatoka oceanu Atlantyckiego na pobrzeżu wsch. Ameryki Środkowéj, łącząca się z oceanem, ciaśniną Floridy, i z morzem Honduras, przez kanał Yucatan. Graniczy na płn. i płn.-wsch. ze Stanami Zjednoczonemi (Texas, Luizianą, Mississipi, Alabama i Florida), na zach. i płd. z Meksykiem, na płd.-wsch. z wyspą Kuba. Powierzchnia 2000000 w. kw. Głębokość 200 metr. o 50 w. od brzegu (na całém pobrzeżu Meksyku); przy ujściu Mississipi piaski wywyższyły duo, na wsch. i ku płn. od Kuby są skały i przepaście. Przypływ małoznaczny. Kolor wody tego morza jest ciemno-niebieski, bardziéj jak oceanu. Zatoka ciągle jest pokryta morszczyzną (varech).

MEL, 1) wyspa na oceanie Atlantyckim, przy pobrzeżach Brazylii, u wejścia do zatoki Santo-Paulo, w prow. Paranagua. 2) Melo, Mm. w Lombardyi, na płd.-zach. Belluno, nad rz. Piave; 5,000 m.

MELADA, wyspa w Austryi, na mr. Adryatyckiém, przy pobrzeżach Dalmacyi, ku płn.-zach. od Zara; zamieszkana od rybaków.

MELAZZO, M. w Sycylii, o 35 w. ku zach. od Messyny, nad mr. Tyrryjskiém; 9,206 m. Miasto warowne. Port handlowy. Wywóz wina, oliwy, mydła, zboża, ziarna. Cytadela podobna do Gibraltaru. Zatoka, nad którą jest miasto, była widownią wielu bitw w starożytności i w średnich wiekach.

MELCHINGEN, Mm. w Hohenzollern-Hechingen, o 13 w. ku płn.-wsch. od Hechingen, nad Lauchort.

MELCHNAU, W. w Szwajcaryi, w kant. Bern; 3,399 w.

MELCOMBE-REGIS, Mm. i port w Anglii, w hrb. Dorset, przy ujściu rz. Wey do Tamizy; 5,260 m.

MELDAL, parafia w Norwegii, w okr. Drontheim, oraz znaczna kopalnia miedzi w okolicy.

MELDOLA, Mm. w pań. Kościelném, ku płd. od Forli, na l. brz. rz. Ronco; 4,528 m.

MELDORF, Mm. w Danii, w księs. Holsztyńskiém; 3,250 m.

MELEDA, wyspa w Austryi, przy pobrzeżach Dalmacyi, ku płn.-zach. od Raguzy; jedno z najlepszych miejsc do zarzucania kotwic. Położona na kanale t. n. Płody: oliwa, owoce, wino, drzewo, owce i znaczny połów korali; 900 m.

MELENKI, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Włodzimirskiéj, stoł. powiatu, położone nad Unżą. Posiada 2 kościoły, szkołę, 490 domów i 3,615 m.

MELER, wielkie jezioro w Szwecyi, w lanie Nyköping, położone między lanami Nyköping, Sztokolmskim Upsalskim i Westerås. Długie mil 12, szerokie 5 do 6. Liczy wiele wysp i zatok; na pierwszych wiele domów i pałaców letnich. Wody jego uchodzą do zatoki Botnickiéj, strumieniami Północnym i Południowym. Kanał zaś Strömholski łączy je z jeziorem Barken.

MELFI, M. w króles. Neapolitańskiém, w prow. Basilicata, ku płn.-zach. od Potenza. Biskupstwo, katedra; 8,000 m.

MELFORD, LONG-M..., Mm. w Anglii, w hrb. Suffolk, o 28 w. ku zach. od Ipswich; 2,514 m. Fabryki wyrobów wełnianych.

MELGACO, M. w Portugalii, o 30 w. ku płn.-wsch. od Valença, nad Minho; 831 m.

MELGAR DE FERNAMENTAL, Mm. w Hiszpanii (w Staréj Kastylii), o 44 w. ku zach. od Burgos, nad rz. Pisnerga; 2,700 m. Garbarnie.

MELICHIA, Mm. na pobrzeżu wyspy Korfu, ku płd.-wsch. od M. Korfu.

MELILLA, M. obronne w Marokko, w prow. Fez, ku płd.-wsch. od Ceuta. Posiadłość hiszpańska, niedostępna od strony lądu, obwarowana od morza; posiada mały port i liczy 2,200 m.

MELINDA, 1) mała wyspa na archipelagu Querimb, przy wsch. wybrzeżach Afryki. 2) Państwo na wsch. wybrzeżu Afryki, a na płd. wybrzeżu Ajan. 3) M. tamże, położone na pobrzeżu, w stronie płd. zatoki Formoza, i wzgórzy Gomany. Znaczny prowadzi handel.

MELISEY, W. we Francyi, w depar. Wyższéj Saony, o 11 w. ku płn.-wsch. od Lure, nad rz. Ognon; 2,208 m. Przędzalnie bawełny i fabryki płótna i muślinu. Farbiarnie, garbarnie, browary. Handel bydłem, żelazem. Fabryki serów zwanych Têtes de moine.

MELK, MOLK, Mm. w Austryi (w Niższéj Austryi), o 23 w. ku zach. od St.-Pölten, nad Dunajem; 1,182 m. Powyżéj miasta jest sławne opactwo Benedyktynów, założone w 984. r., i jedno z najpiękniejszych i najbogatszych w Europie, odznaczające się budowlami, a mianowicie kościołem, wzniesionym o 1719. do 1736. r., oraz zbiorami obrazów i przedmiotów historyi naturalnéj, i biblioteką z 20000 tomów. Przy niém jest szkoła teologii, pensya i gimnazyum.

MELKSHAM, M. w Anglii, w hrb. Wilts, ku płd. od Chippenham; 5,900 m.

MELLA, rz. w Lombardyi, uchodząca do lewéj strony rz. Oglio. Wybiega z płd. spadku góry Maniva, w stronie płn.-wsch. Bovegno i płynie w kierunku z płn. ku płd.

MELLE, M. w Hanowerze, w prow. Osnabrück, nad rz. Else; 1,078 m. 2) M. we Francyi, w depar. Deux-Sèvres, stoł. obw. t. n. Zbudowane jest na skalistém wzgórzu, nad rz. Beronne. Znaczny handel bydłem, mułami, zbożem; 2,850 m.

MELLINGEN, 1) M. w Szwajcaryi, w kantonie Argowii. Położone nad rz. Reuss; liczy 685 m. 2) Mm. w księs. Sasko-Wejmarskiém, nad rz. Ilm, na płd.-wsch. Wejmaru; 782 m.

MELLO, W. we Francyi, w depar. Oise, o 16 w. od Senlis; 492 m. Fabryki merynosów, kartonu. Przędzalnie.

MELLRICHSTADT, MELLERSTADT, M. w Bawaryi, w cyr. Niższego Menu, w pobliżu Neustadt, nad rz. Saalą; 1,650 m.

MELNIK, M. w Czechach, cyr. Bunzlau, nad rz. Elbą; 1,345 m.

MELÖE, wyspa przy płn.-zach. pobrzeżach Norwegii, zamieszkana od rybaków.

MELORIA, mała toskańska wyspa na mr. Śródziemném, na płd.-zach. Livorno.

MELROSE, W. w Szkocyi, w hrb. Roxburg, o 50 w. ku płd. od Edymburga, nad rz. Tweed; 700 m. Rozwaliny sławnego i pięknego opactwa t. n. Przy rozwalinach leży zamek Abbotsford, gdzie żył Walter-Scott.

MELS, Mm. w Szwajcaryi, w kantonie St.-Gallen, w obw. Sargans, na pr. brz. rz. Seez; 3,450 m.

MELSUNGEN, 1) M. w Hessen-Kassel, w prow. Niższéj Hessyi, o 22 w. ku płd. od Kassel, nad Fuldą; 4,103 m. Szkoła leśna (40 uczni). Fabryki ważne sukna i wyrobów wełnianych; fabryki maszyn, lin. Handel drzewem i bydłem. Żegluga. Dawny zamek Landgrafów, w 1550. r. wybudowany. 2) Cyrkuł t. n. w Hessyi; stolica t. n. Rozległość 7,25 mil kw. niemieckich. Ludność 30,570 m. Grunt górzysty. Zbiór lnu. W r. 1839. było koni 2630, 1735 wołów, 6327 krów, 30000 baranów, 6700 wieprzy i 2200 kóz. Eksploatacya gipsu i węgla. Fabryki płótna. Dzieli się na 3 okręgi, i zawiera 3 miasta i 63 wiosek.

MELSZTYN, W. w Galicyi, w obw. Bocheńskim, 3 mile od Wojnicza, z zwaliskami warownego niegdyś zamku, który w 1330. r. od jakiegoś niemieckiego rycerza Spicimira miał być zbudowany. Późniéj było gniazdo możnych rodzin polskich: Tarnowskich, Tarłów, Zaklików i Jordanów. Wieś ta popadła zniszczeniu w 1768. r., podczas wojny domowéj.

MELTON-MOWBRAY, M. w Anglii, w hrb. Leicester, na płd. od Leicester, nad rz. Eye; 3,050 m.

MELUN, M. we Francyi, w depart. Seine-Marne, położone nad Sekwaną, jest siedliskiem władz, trybunałów, liczy kilka fabryk. Połączone codzienną żeglugą parową z Paryżem; znaczny handel zbożem prowadzi; 9,200 m.

MELVILLE PÓŁWYSEP, okolica ziem podbiegunowych Ameryki Północnéj. Leży między kanałem Foxa, który ją oddziela od ziemi Baffin na wsch. ciaśniną Hecla, która ją odłącza od Kocburn i jak przypuszczają między odnogą mr. Lodowatego na zach.

MELVILLE, wyspa w Australii, przy brz. płn. Nowéj Holandyi, od któréj jest oddzieloną ciaśniną Klarency. Anglicy osiedli tutaj w 1814. r.

MEMBRILLA, M. w Hiszpanii, w Nowéj Kastylii, o 42 w. ku wsch. od Ciudad-Real, nad rz. Azuer. 8,000 m.

MEMEL, KŁAJPEDA, M. w Prusach, w prow. Pruskiéj, o 140 w. ku płn. od Królewca, nad Dangą, przy jéj ujściu do mr. Baltyckiego i nad Kurską zatoką; 9,034 m. Twierdza. Komora. Lombard. Więzienie w dawnéj cytadeli. Konsulaty: Rossyi, Anglii i Danii. Fabryki sukna, wyrobów z bursztynu, warsztaty statków. Port handlowy obszerny i bezpieczny. Założone przez Krzyżaków w 1252. r.

MEMMINGEN, M. w Bawaryi, w cyr. Wyższego Dunaju (w Szwabii). Położone w pobliżu rz. Iller i Aach; posiada kilka fabryk, prowadzi handel zbożem i chmielem, i liczy 7,200 m.

MEN, po francuzku MAIN, rzeka w Niemczech, w pobliskości ku wsch. od Moguncyi. Bierze początek w Bawaryi, przy zlewie Białego Menu płynącego z gór Jodłowych i Czerwonego Menu płynącego z Thüringer Wald pod Kreussen. Bieg około 350 w. przez Wirzburg, Aschaffenburg i Frankfurt. Do pr. brz. wpadają Rodach, Saala Frankońska, Kinzig Heska i Nidda; do l. brz. Regnitz, Tauber, Mümling i Gersprenz. Wysokość przy ujściu 72 metry. Spławna od zlewu z Regnicą na 300 w. Połączona z Dunajem kanałem Ludwika, w Bawaryi.

MENADO, M. w Malezyi Holenderskiéj, w gub. Moluk, na pobrzeżu płn.-wsch. wyspy Celebes. Miasto przemysłowe i handlowe. Wywóz ryżu i kawy. W okolicach wulkan, i kopalnie złota eksploatowane lecz mało wydają.

MENAGGIO, Mm. w król. Lombardzko-Weneckiém, o 25 w. ku płn.-wsch. od Como, za jeziorem Como, przy ujściu Senagry.

MENAI, ciaśnina oddzielająca wyspę Anglesey, od płn.-zach. pobrzeża płn. Wallii; długa 14 mil angielskich. Wielki most łańcuchowy, długi stóp angielskich 560, szeroki 30 stóp, a na 100 takichże stóp nad powierzchnią wody wzniesiony, łączy powyższą wyspę z lądem stałym.

MENANG-KABOU, państwo na wyspie Sumatra, położone pod linią południka, między rz. Palembang i Siak, oraz Mangruta, Indrapoura i Sinkel. Posiada wiele złota, znaczną ludność. Grunt dobrze uprawny; a rozległy handel zamorski ożywia przemysł pracowitych mieszkańców.

MENARS, W. we Francyi, w depart. Ligiery i Cher, o 18 w. ku płn.-wsch. od Blois; 449 m. Prytaneum, to jest instytut naukowy, założony przez księcia Chimay, z 16 profesorami i 121 uczni, w r. 1842. Szkoła rolnicza, oraz sztuk i rzemiosł. Fabryki narzędzi rolniczych. Piękny zamek.

MENAS-ALBAS, Mm. w Hiszpanii (w Nowéj Kastylii), o 37 w. ku płd.-zach. od Toledo; 3,500 m. Dostarcza węgli i drzewa do Toled i Madrytu.

MENDANA, archipelag wysp na wielkim oceanie, obejmujący dwie gromady wysp Markizów i Washingtona. Ludność podają na 50,000 m. Do pierwszych należą: Magdalena czyli Fatoniviva, San Pedro czyli Montana, Ohivaoa czyli Dominika i Fetougou; do drugich: Ouapoa, Ouahouga i Nukahiva.

MENDAVIA, Mm. w Hiszpanii, w Nawarze, o 44 w. ku płd.-zach. od Pampeluny, nad Ebro; 1,830 mieszkańców.

MENDE, M. we Francyi, stolica depart. Lozére, o 497 w. ku płd. od Paryża, nad rz. Lot. Leży pod 44° 30' 22" szer. płn., a 1° 9' 19" dług. wsch. Ludność 5,931 m. Stolica biskupa sufragana Albi. Izba handlowa. Kolegium komunalne. Szkoła normalna początkowa departamentowa. Biblioteka publiczna 7000 tomów. Towarzystwo rolnicze, naukowe, handlowe; 1 drukarnia. Przędzalnia wełny. Fabryki sukna, farbiarnie. Piękna papiernia. Katedra, któréj jedna dzwonnica jest arcydziełem budownictwa. Na pochyłości góry Mimat, jest pustelnia St. Privata, wykuta w skale.

MENDEN, M. w Prusach, w rejen. Arensberg, w cyrk. Iserlohn; 3,200 m.

MENDEREH-SU, rzeka w prow. Anatolii, Turcyi azyatyckiéj. Wybiega z zach. spadku góry Ida, i uchodzi kilku ramionami do mr. Egejskiego, przy wejściu na ciaśninę Dardanelską.

MENDIP-HILLS, góry w Anglii, w hrb. Somerset. Niewysokie i pokryte krzakami, zawierały wielkie pokłady węgla.

MENDOCINO, przylądek na pobrzeżu państwa meksykańskiego Nowa Kalifornia, położony w krańcu najwięcéj ku zach. posuniętym.

MENDON, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w New-Yorku, ku płn.-zach. od Canandaigua; 3,435 m. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Massachussetts, w hrb. Worcester; 3,000 m.

MENDOZA, M. w la Plata, stol. pań. t. n. w Andach, o 1230 w. ku zach. od Buenos Ayres; 8,000 m. Przemysł rolniczy i zbiór win dobrych. Drukarnia. Położone na drodze z Buenos Ayres do Valparaiso, przez Pampas i Andy.

MENDRISIO, MENDRIS, Mm. w Szwajcaryi, w kant. Tessin, na płd. jeziora Lugano; 1,750 m.

MENEHOULD, SAINT-M..., M. we Francyi, o 40 w. ku płn.-wsch. od Chalons nad Marną, nad rz. Aisne. Kolegium komunalne. Seminaryum. Fabryki barchanu, kółek do przędzenia i innych tokarskich wyrobów. Garbarnie. W okolicach huty szklanne i żelazne, fabryki fajansu. Handel znaczny drzewem i zbożem. Miasto starożytne, odbudowane w 1719. roku, w którym było zniszczone przez pożar. Niegdyś warowne.

MANGE, M. w Prusach, w rej. Arensberg, okr. Dortmund; 510 m.

MENGEDE, Mm. w Prusach, w prow. Westfalskiéj, o 51 w. ku płn.-zach. od Arnsbergu; 500 m.

MENGEN, M. w król. Wirtembergskiém, w cyr. Dunaju, między Ostrach i Ablach; 2,044 m.

MENGERINGHAUSEN, Mm. w księs. Waldeck, na płn. miasta t. n.; 1,700 m.

MENGERSKIRCHEN, Mm. w księs. Nassau, ku płn.-zach. od Weilburga; 950 m.

MENHARSDORF, MENYHARD, Mm. w Węgrzech, o 5 w. od Käsmark; 986 m. Fabryki płótna.

MENIDI, Mm. w Grecyi, ku płn. od Aten, na miejscu dawnego Acharnes.

MENJIBAR, Mm. w Hiszpanii, w Andaluzyi, o 18 w. ku płn.-wsch. od Jaen, nad Guadalquivir; 1,606 m.

MENIN, MEENEN, M. obronne w Belgii, w prowincyi Wschodniéj Flandryi, na l. brz. rz. Lys. Węgle kamienne, przędzalnie bawełny, liczne fabryki, browary, saliny i znaczny handel winem; 8,000 m.

MENOMONIE-RIVER, rzeka w Ameryce północnéj, uchodzi w str. płn.-zach. do jeziora Michigan. Tworzy granicę między pań. Michigan i Wisconsin.

MENOR, ISLA M..., wyspa w Hiszpanii, utworzona na rzece Gwadalkwiwir, w str. płd.-zach. wyspy Mayor.

MENORCA, MINORKA, wyspa Hiszpańska druga w archipelagu Balearów, co do wielkości; stolica Mahon. Rozległość 7540 w. kw. Ludność 42,144 m. Pobrzeża wyniosłe. Grunt pagórkowaty ku środkowi, gdzie się wznosi góra Toro (1500 metr.). Ziemia urodzajna, mianowicie na wyniosłościach. Klimat zdrowy. Zbiór obfity wina i kaparów. Drzewa i oliwki udają się miernie. Handel czynny z Hiszpanią, Algeryą, Francyą i Włochami. Eksploatacya win, wełny, serów, kaparów, miodu, wosku. Dzieli się na 2 partido (Mahon, 29,210 m. i Ciudadela, 13,195 m.). Zawiera 11 gmin (pueblos).

MENOUF, M. w Niższym Egipcie, ku płn.-zach. od Kairu; 4,000 m.

MENSINGEN, Mm. w księs. Badeńskiém, o 12 w. ku płn. od Bretten; 1,370 m.

MENTHON, W. w pań. Sardyńskiém, o 7 w. ku płd. od Annecy, nad jeziorem t. n.; 700 m. Źródła siarczane i kąpiele.

MENTONE, M. w Monaco, we Włoszech, o 9 w. ku płn.-wsch. od Monaco; 5,000 m. Mały port. Handel główny z Genuą i Cettą. Połów ryb.

MENTRIDA, Mm. w Hiszpanii (w Nowéj Kastylii), o 48 w. ku płn.-zach. od Toledo, nad Valcornejo; 2,733 m.

MENTZ, M. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Nowy-York, hrb. Cayuga; 5,400 m.

MENZALEH, jezioro w Niższym Egipcie. Łączy się z mr. Śródziemném przez trzy przejścia. Długość od płn.-zach. ku płd.-wsch. 72 w., szerokość od płn.-wsch. ku płd.-zach. 30 w. Mnóstwo jest wyspek na tém jeziorze, z których Tennis liczyła w IX. wieku 3,000 chrześcian i miało liczne rękodzielnie.

MENZALEH, M. w Niższym Egipcie, na płd. jeziora t. n., połączone z mr. Śródziemném; 2,000 mieszkańców.

MENZELINSK, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Orenburgskiéj, stoł. powiatu, o 236 w. ku wsch. od Ufy. Posiada dwa kościoły, szkołę świecką i liczy 5,950 m.

MENZEN, M. w ces. Rossyjskiém, w Inflantach, ku płd.-zach. od Wörro.

MENZINGEN, 1) W. w Badeńskiém, w cyrk. Środkowego Renu, na zach. od Eppingen; 1,280 m. 2) M. w Szwajcaryi, kanton Zug, ku płn.-wsch. od Zug; 2,245 m.

MEPPEL, M. w król. Niderlandzkiém, w prow. Drenthe, na pr. brz. rz. Havelter-Aa; 5,000 m.

MEPPEN, 1) okręg w król. Hanowerskiém, między Bentheim, król. Niderlandzkiém, Wschodnią Fryzyą, Oldenburgiem, Osnabrück i Lingen. Główne rz. Ems, Hase; grunt po większéj części pełen zarośli i bagnisk. 2) M. główne tamże, przy spływie rz. Hase i Ems; 2,173 m.

MEQUINENZA, M. w Hiszpanii, w Katalonii, o 22 w. ku płd.-zach. od Leridy, nad Ebro i Segre; 1,468 m. Warownia.

MEQUINEZ, M. w Marokko, w prow. Fez, ku płn.-wsch. od Marokko, położone wśród pięknéj doliny. Zdobne cesarskim pałacem, meczetami, bogatemi bazarami, liczy do 80,000 m.

MER, LA VILLE M..., M. we Francyi, w depart. Ligiery i Cher, o 18 w. od Blois, nad Fronne; 3,686 m. Kościół konsystorski ewangelicki. Dobre wina czerwone. Eksploatacya kamienia ciosowego. Liczne garbarnie i młyny. Gorzelnie, fabryki octu. Port. Ojczyzna Juriégo.

MERAN, M. w Tyrolu, przy spływie rz. Pfelderer i Etsch. Kopalnie żelaza; źródła mineralne; gimnazyum; 2,300 m.

MERANE, M. w Saksonii, o 5 w. ku płn.-zach. od Glauchau, nad Seiferitz; 4,172 m. Fabryki wełnianych wyrobów.

MERAOUY, W. w Nubii, o 100 w. ku płn.-wsch. od Starego Dongolah. Przepyszne rozwaliny, które mają być miastem Napata, zniszczoném przez Petroniusza.

MERBES, Mm. w Belgii, w prow. Hennegau, na l. brz. Sambry; 1,050 m.

MERCADAL, M. na jednéj z wysp balearskich Minorce, na płn.-zach. od Mahon; 4,000 mieszkańców.

MERECZ, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Wileńskiéj, pow. Trockim, przy ujściu rz. Mereczanki do Niemna, ku płd.-zach. od Trok. W bardzo miłém położeniu; ma kilka kościołów, klasztor Dominikanów; 2,000 m.

MERECZANKA, mała rz. w ces. Rossyjskiém, w gub. Wileńskiéj, wypływa z lasów wileńskich, bieży ku płd.-zach. i pod Mereczem, wpada do Niemna. Płynie przez przyjemne i piękne okolice. Łączy się z nią kilka drobniejszych, a mianowicie z pr. str. Oranka, z l. str. Upa i Wersak.

MERKCEM, W. w Belgii, w Zachodniéj Flandryi, o 13 w. ku płd.-wsch. od Furnes; 3,320 mieszkańców.

MEREDITH, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-Hampshire, w hrb. Belknap; 3,450 mieszkańców.

MERE, Mm. w Anglii, o 32 w. ku zach. od Salisbury; 2,708 m. Fabryka kołder. Przędzalnia jedwabiów.

MERE, LA MERE ET SES DEUX FILLES, trzy małe wyspy, na oceanie Atlantyckim, przy pobrzeżach Gujanny francuzkiéj, ku płd.-wsch. od Cayenne.

MEREDITH, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w New-Hampshire, o 45 w. ku płn. od Konkord; 3,351 m.

MEREND, M. w Persyi, w prow. Adzerbeidżan, ku płn.-zach. od Tabris. Uprawa koszenilli, opium w wybornym gatunku; 10,000 m.

MERERAU, W. w Austryi, w Voralbergu, nad jeziorem Konstancyeńskiém. Rozwaliny opactwa Benedyktynów.

MÉRÉVILLE, Mm. we Francyi, w dep. Sekwany i Oazy, o 20 w. ku płd. od Etampes, na rz. Juine; 1,704 m. Eksploatacya kamieni ciosowych. Chów merynosów. Pasieki. Liczne młyny. Cegielnie. Fabryki koronek. Handel bydłem i końmi. Zamek z przepysznym parkiem, w którym jest kolumna takiéj wysokości jak na placu Vendôme w Paryżu.

MERGENTHEIM, 1) okręg w król. Wirtembergskiém, w cyr. Jaxty, rozległy 8 i pół mil kw., liczy 27,895 m., zajmujących 3 miasta, 30 wsi kościelnych, 12 wiosek i 36 osad. 2) M. tamże, zdobne zamkiem starożytnym. Posiada wielki szpital, gimnazyum; 2,450 m.

MERGUI, 1) łańcuch wysp ku wschod. zatoki Bengalskiéj. Posiadłość angielska, rozciągająca się w kierunku z płn. ku płd., obejmuje znaczniejsze wyspy: Muskos, Tarai, Tenasserin, Suzanna, St. Matthew i Djunkseylon. 2) M. Mer-Brieck, na wyspie Tenasserin. Obfite zbiory: pieprzu, ryżu, pereł rzadkiéj piękności; 8,000 m.

MERIDA, 1) M. w Hiszpanii, na wsch. od Badajoz, na prawym brzegu Gwadyany. Zdobne wielu pomnikami starożytności rzymskich, liczy 4,800 m. 2) Prowincya, w Venezuela, w Ameryce płd. Rozległa mil kw. 907, liczy 62,116 m. Podzielona na 8 obwodów. Grunt wydaje w wielkiéj obfitości: kawę,

kakao, i trzcinę cukrową. 3) M. w Ameryce, w pobliżu rz. Rio-Hama. Wielkie plantacye kawy, trzciny cukrowéj, bananów; 6,000 m. 4) M.-de-Yucatan, M. stołeczne państwa związkowego meksykańskiego Yucatan. Siedlisko władz rządowych, biskupstwo, klasztory, kilka fabryk; 13,000 mieszkańców.

MERION, 1) Lewer-M..., Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Pensylwania, w hrb. Montgomery; 3,200 m. 2) Upper-M..., Mm. w Stanach Zjednoczonych; 3,600 m.

MERIONETH, hrabstwo w Anglii, położone nad mr. Irlandzkiém, w części płn. Wallii, między hrb. Cardigan, Montgomery, Denbigh i Caernarvoon. Liczy 39,609 m. Kraj w ogóle górzysty, zlany wielu pomniejszemi rzekami, oraz jeziorem Bala. Mała tylko liczba dolin i wybrzeży jest żyzną. Głównym przemysłem chów bydła, oraz kilka fabryk płótna, flaneli i t. p.

MERKENDORF, M. w Bawaryi, w pow. Heilsbronn, pod Ansbach; 850 m.

MERKLIN, Mm. w Austryi, w Czechach, w cyr. Klatowskim; 1,000 m.

MERKLINGEN, Mm. w Wirtembergskiém, nad Würm; 4,350 m.

MERKOPALY, Mm. w Austryi, w Kroacyi, w komitacie Agramskim, ku płd.-zach. od Rawnogóra, a na wsch. Buccary.

MERLER, przylądek na płd. pobrzeżu Illiryi, położony w gubernii Tryesteńskiéj, w cyr. Istryańskim.

MEROUT, M. w Indyach angielskich, w prezydenturze Bengalu, o 61 w. ku płd.-wsch. od Delhi. Handel znaczny.

MERRIMACK, 1) rz. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnéj, wybiega w New-Hampshire; płynie ku płd., następnie ku wsch. i uchodzi do oceanu Atlantyckiego, pod Newburyport. 2) Hrb. tamże, z miastem stoł. Concord; 4,897 m.

MERRITSCH, M. w Indostsnie angielskim, w prowincyi Beidżapur, na l. brz. Kriszny; 10,000 mieszkańców.

MERSEBURG, 1) M. w Prusach, stol. rejencyi t. n., w prow. Saskiéj, o 90 w. ku płd.-wsch. od Magdeburga, nad Saalą; 9,413 m. Gimnazyum ewangelickie. Fabryka papieru, tytuniu, octu, piwa. Piękna katedra. 2) Rejencya podział administracyjny król. Pruskiego, w prow. Saskiéj, stol. t. n. Rozległość 188,76 mil kw. niemieckich. Ludność 643,779 m. Dzieli się na 17 cyrkułów: Liebenwerda, rozległości 14,53 mil kw. niem., 31,735 m.; Torgau, rozległości 17,66 mil kw. niem., 45,950 m.; Schwenitz, rozległości 19,74 mil kw. niem., 32,570 m.; Wittenberg, rozległości 15,46 mil kw. niem., 39,001 m.; Bitterfeld, rozległości 13,09 mil kw. niem., 39,300 m.; Delitsch, rozległości 14,09 mil kw. niem., 45,508 m.; Halle, rozległości 9,80 mil kw. niem., 26,447 m.; Mansfeld, rozległości 10,84 mil kw. niem., 40,475 m.; Mansfeld (Gebirgs), rozległości 8,98 mil kw. niem., 33,700 m.; Sangerhausen, rozległości 14,02 mil kw. niem., 51,715 m.; Eckartsberga, rozległości 10,38 mil kw. niem., 35,059 m.; Querfurt, rozległości 12,61 mil kw. niem., 41,816 m.; Merseburg, rozległości 10,62 mil kw. niem., 47,832 m.; Weissenfels, rozległości 9,52 mil kw. niem., 41,628 m.; Naumburg, rozległości 2,9 mil kw. niem., 21,244 m.; Zeiz, rozległości 4,52 mil kw. niem., 30,897 m. Zawiera 64 miast, z ludnością 210,551 m.

MERS-EL-KEBIR, M. w Algieryi, o 5 w. ku płn.-wsch. od Oranu, nad mr. Śródziemném. Miasto warowne. Port głęboki i mogący przyjąć eskadrę największych okrętów; bardzo ważny jako stanowisko wojenne. Zdobyty przez Hiszpanów w 1505. r. i opuszczony przez nich w 1792. r.

MERSEY, 1) rz. w Anglii, wybiega na granicy hrabstw Chester i Derby, pod Chad-Kirk, ku wsch. od Stockport, przez połączenie się z rz. Etherow i Goyt; uchodzi w pobliżu Liwerpolu, do mr. Irlandzkiego. Znaczniejsze dopływowe do niéj są: z pr. strony Tame i Irwell, z l. strony Bollin i Weaver. 2) Mersey lub Mersea, wyspa w hrb. angielskiém Essex, między ujściem rz. Blackwater i Colne do mr. Północnego.

MERTHYR-TYDVIL, M. w Anglii, na płd. Wallii, w hrb. Glamorgan, na l. brz. Taff i kanału Cardiff. Znaczne kopalnie rudy żelaznéj i węgla kamiennego; 22,180 m.

MERTOLA, M. w Portugalii, w prowincyi Alemtejo, o 48 w. ku wsch. od Urique, nad rz. Guadiana; 4,792 m.

MERTON, W. w Anglii, w hrb. Surrey, o 11 w. ku płd.-zach. od Londynu, nad rz. Wandle; 1,500 m. Drukarnie bawełnianych wyrobów, założone w 1774. r. Fabryka tytuniu. Rozwaliny bogatego opactwa, założonego w 1115. r.

MÉRU, M. we Francyi, w depar. Oazy, o 22 w. ku płd. od Beauvais, nad rzeką t. n.; 2,727 m. Fabryki wyrobów galanteryjnych, stolarskich, bil i kijów bilardowych, koronek, blondyn, machin rolniczych. Garbarnie i białoskórnie.

MERVILLE, M. we Francyi, o 11 w. ku płd.-wsch. od Hazebruk, nad rz. Lys; 6,282 m. Maga-

zyny tytuniu. Ważne fabryki płótna, bielizny stołowéj, aksamitów. Blicharnia, warzelnie soli, cegielnie, liczne browary. Olejarnie. Fabryki błękitu pruskiego. Handel zbożem, bydłem, drzewem i węglami.

MERZIG, M. okręgowe w Prusach, w rejencyi Tryerskiéj, nad rz. Saar; 3,200 m.

MESAGNO, MESSAGNA, M. w król. Neapolitańskiém, w prowincyi Terra di Otranto; 5,000 m.

MESCHED, 1) M. stołeczne w Persyi, w prow. Korassan. Położone w korzystnym punkcie, między mr. Kaspijskiém, Heratem, Bokharą i Chiwą; liczy do 50,000 m., zajętych licznemi wyrobami z jedwabiu, bawełny, oraz wyprawą skór, i t. p. 2) Mesched-Ali, M. w Turcyi Azyatyckiéj, na płd. od Bagdadu, położone w okolicy czczéj i nieurodzajnéj. Posiada piękne meczety i liczy do 7,000 m. 3) Mesched-Hossein, Kerbela, M. tamże, ku płd.-zach. od Bagdadu; 8,000 m. Okolica obfitująca w daktyle. Piękny meczet, kilka pałaców i liczne bazary.

MESCHEDE, M. okręgowe w Prusach, w rejencyi Arensberg, nad rz. Ruhr; 1800 m.

MESERITZ, MEZYRZECZ, 1) M. wielkie w Austryi, w Morawii, w cyr. Hawskim; 3,850 m. 2) Wołoski-Mezyrzecz, M. tamże, w cyr. Przerowskim; 2,200 m.

MESORACA, M. w król. Neapolitańskiém, o 28 w. ku płn.-zach. od Kotrony; 2,074 m.

MESRATAH, M. w Trypolis, blisko mr. Śródziemnego i przylądka tegoż imienia. Miasto przemysłowe i handlowe.

MESSA, M. w Marokko, w prowincyi Suse; 10,000 m.

MESSINA, 1) M. w Sycylii, o 210 w. ku wsch. od Palermo, nad ciaśniną Messyńską; 83,772 mieszkańców. Warowne, obronne cytadelą i portem wojennym. Stolica arcybiskupa katolickiego i archimandryty. Kościół prawosławny. Sąd apelacyjny, trybunał cywilny i handlowy; szkoła wyższa klassyczna z fakultetami sztuk pięknych, nauk i filozofii, prawa, medycyny. Szkoła morska. Bank. Lombard. Konsulaty Anglii, Brazylii, Danii, Stanów Zjednoczonych, Grecyi, Holandyi, Prus, Rossyi, Sardynii, Szwecyi. Fabryki essencyi cytrynowéj i bergamotu, oraz wyrobów bawełnianych. Garbarnie. Wolny port, pierwszy handlowy w Sycylii. Handel czynny. W 1839. r. wprowadzono towarów za 6,712,000 fr. Miasto zbudowane w amfiteatr. Port utworzony przez przesmyk ziemi pół księżycowy, którego koniec zbliża się ku płn. na 700 metrów od pobrzeża. Ta przestrzeń obejmuje otwór kotliny, mającéj 6400 metrów powierzchni, i może pomieścić największe okręty. Budynki Messyny ucierpiały po większéj części od trzęsienia ziemi, które spustoszyło miasto w 1783. roku. Godnemi uwagi są: katedra gotycka, rozmaite place i zatoki. Oblegana nadaremnie przez Karola z Anjou i w 1675. r. przez Hiszpanów. 2) Prowincya Sycylii, nad morzem Tyryjskiém, Jońskiém i ciaśniną Messyńską. Stolica t. n. Rozległość 3822 w. kwadratowych. Ludność 338,382 m. Do niéj należy archipelag Lipari. Ziemia żyzna i dobrze uprawna w dolinach. Dzieli się na 4 distretto: Messina, Castroreale, Patti i Mistretta; 27 circondario i 94 gmin. 3) Faro di Messina, ciaśnina mr. Śródziemnego, między Sycylią i Włochami, łącząca mr. Tyryjskie z Jońskiém. Najmniejsza szerokość 3000 metr. Bardzo głęboka, 4 razy dniem prąd ją przebiega, od płd. ku płn. i od płn. ku płd., ten ostatni jest gwałtowniejszy. Na wsch. pobrzeżu leżą skały Scylla przy wejściu od płn., i wir pod Charybdą naprzeciw Messyny. Te słynne otchłanie w starożytności dziś przebywają bez niebezpieczeństwa.

MESSINES, MEESSEN, M. w Belgii, w Wschodniéj Flandryi, o 9 w. ku płd. od Ypres; 1,460 m. Dom królewski wychowania córek wojskowych, założony przez Maryą Teressę w 1766. r.

MESTRE, Mm. w Lombardyi, ku płn.-zach. od Wenecyi, położone nad Marsenego; liczy do 6,000 m.

MESZCZOWSK, M. w ces. Rossyjskiém. w gub. Kałużskiéj, stoł. powiatu, położone nad rz. Turią. Posiada 4 kościoły, szpital; i liczy 4,300 m.

MESZNA, mała rz. w król. Polskiém, w gubernii Warszawskiéj; wypływa z jeziora Powidzkiego pod wsią Mieczownicą, płynie przez miasto Słupcę, za którém wpada do Warty.

METAURO, rz. w państwie Kościelném, w delegacyi Urbino-Pesaro; uchodzi do mr. Adryatyckiego, na płd.-zach. Fano.

METELE, jeziora w królestwie Polskiém, w gub. Augustowskiéj, na płn. Serejów, mają milę kwadratową obszerności.

METELEN, M. w Prusach, w rejencyi Münster, nad rz. Vechta; 1,400 m.

METELIN, wyspa w Turcyi, na mr. Egejskiém, przy pobrzeżach Anatolii. Rozległa mil kw. 12½; liczy do 30,000 m. Kraj górzysty, posiada na płd. wybrzeżu porty: Lero i Calon; wydaje w obfitości figi, oliwę, wino, bawełnę, mastyks. M. stoł. Metelin, nad rz. Castro.

METHANA-DARA, Mm. w Grecyi, o 52 w. ku płd.-zach. od Aten, na półwyspie t. n. i nad odnogą Eginy. Połów sepii i gąbek.

METHONE, MODON-M.., M. w Grecyi, o 210 w. ku płd.-zach. od Aten, o 7 w. ku płn. od Nawarynu, nad mr. Śródziemném; 800 m. Miasto warowne. Stol. metropolity prawosławnego. Port. Wycierpiało wiele przez wojny.

METHUEN, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Massachussetts, hrb. Essex, na lewym brz. Merrimack; 2,560 m.

METHVEN, W. w Szkocyi, o 10 w. ku płn.-zach. od Perth; 2,904 m. Fabryki płótna, papiernie. Dawny zamek warowny.

METTERNICH, W. w Prusach, w prow. Reńskiéj. Kolebka rodziny książąt t. n.

METTMANN, M. w Prusach, w rejencyi Düsseldorfskiéj, okręgu Elberfeld, nad jednem z ramion rz. Düssel. Fabryki wyrobów i sukiennych, jedwabnych i bawełnianych; 2,400 m.

METTMENSTATTEN, Mm. w Szwajcaryi, w kantonie Zurich; 1,405 m.

METZ, M. we Francyi, stolica depar. Mozelli, o 308 w. ku płn.-wsch. od Paryża przy spływie Seille i Mozelli. Leży pod 49° 7' 14" szer. płn. i 3° 56' 23" dłg. wsch. Ludność 39,767 m. Miasto warowne cytadelą na lewym brz. Mozelli; stolica biskupa sufragana Besançon, seminaryum wyższe i niższe. Kościół konsystorski ewangelicki. Sąd appelacyjny, 3 sądy pokoju, trybunał handlowy, sztab główny 3. dywizyi wojskowéj (depar. Mozelli, Meurthe, Vosges), 23. legionu żandarmów, 11. okręgu leśnego. Twierdza 1. rzędu. Arsenały, prochownie, szpital wojskowy. Szkoła applikacyjna artyllervi i inżynierów, z biblioteką 10,000 tomów; gabinet historyi naturalnéj, modeli, mineralogii, fizyki i chemii. Gimnazyum wojskowe, akademia uniwersytecka, kolegium królewskie, szkoła normalna początkowa departamentowa. Szkoły bezpłatne rysunków, malarstwa i muzyki; szkoła położnicza praktyczna, szkoła jazdy, mechaniki, arytmetyki i rysunków początkowych, biblioteka publiczna z 30000 tomów i 800 rękopismów, ogród botaniczny, kassa oszczędności, lombard; towarzystwa nauk i sztuk, nauk lekarskich, historyi naturalnéj, przyjaciół sztuk, filharmonijne; 3 dzienniki, 5 drukarni, izba handlowa, przemysł czynny, fabryki sukien, flaneli, kołder, haftów na tiulu i muszlinie, fabryki płótna, pluszu, cerat, lasek, fajek, grzebieni; farbiarnie, garbarnie, przędzalnie bawełny, fabryki oliwy, kamieni sztucznych; gisernie, woskownie, browary, fabryki szpilek, gwoździ. Handel winem, wódką, dobrém piwem, skórami, żelastwem, meblami. Miasto obszerne, w ogólności dobrze zabudowane i ozdobne pięknemi budowlami, pomiędzy któremi katedra, bazylika gotycka z wieżą 345 stóp wysoką, szpital wojskowy, ratusz, pałac gubernatora, kościół Ś. Wincentego, koszary, teatr. Piękne rozwaliny starożytności rzymskich. Stolica Mediomatryków, pod królami Franków zostało stolicą królestwa Austrazyi. W XI. stuleciu było wolném miastem cesarskiém, aż do 1522. r. Tegoż roku Karól V. oblegał je nadaremnie w 100,000 wojsk. To miasto wraz z okręgiem przyłączone do Francyi w 1648. r., traktatem Minsterskim. Ojczyzna: Faberta, Custina, Barbé-Marbois, Lacretella starszego.

METZENSEIF, Mm. w Węgrzech, w komitacie Abaujwar; posiada zakłady wyrobów żelaznych; handel zbożem; 5,000 m.

METZINGEN, M. w król. Wirtembergskiém, w cyrk. Czarnegolasu; 4,332 m.

MEU, mała rz. we Francyi, uchodząca z prawéj strony do Vilaine. Wybiega z południowego spadku góry Menes, w depar. Cotes du Nord, a uchodzi powyżéj Pontreau.

MEDON, Mm. i zamek we Francyi, w dep. Seine-Oise, ku płn.-wsch. od Wersalu; 3,186 m.

MEULAN, M. we Francyi, w depar. Sekwany i Oazy, o 28 w. ku płn.-wsch. od Wersalu, na prawym brz. Sekwany; 1,901 m. Eksploatacya i piece gipsowe; fabryki wyrobów bawełnianych, garbarnie, młyny. Handel zbożem, wełną. Zbudowane w części na pagórku, w części na wyspie utworzonéj przez odnogę Sekwany. Niegdyś obronne.

MEULEBEKE, M. w Belgii, w prow. Zachodniéj Flandryi, na płn. od Courtrai. Wyroby bawełniane, koronki; 9,200 m.

MEUNG-SUR-LOIRE, M. we Francyi, w depar. Loiret, na lewym brz. Loary. Położone przy kolei żelaznéj; prowadzi znaczny handel mąką; liczy kilka znakomitych garbarni, fabryk sukiennych, kołder wełnianych; 4,515 m.

MEURS, MÖRS, Mm. w Prusach, w rejencyi Düsseldorfskiéj, nad rz. Kennelt; 2,482 m.

MEURSAULT, W. we Francyi, w dep. Cote d'Or, na płd.-zach. Beaune; 1,960 m. Uprawa wina.

MEURTHE, depar. w Francyi, stol. Nancy. Leży między dep. Mozelli, Mozy, Vosges i Niższego Renu, między 48° 20' i 49° 3' szer. płn. Rozległości 602,799 hektarów. Ludność 444,063 m. w 1841. r. Położony w kotlinie Renu. Zlewa go rz. Mozella i do niéj wpadające: Madon, Meurthe, Vezouze, Seille i Sarra, Nied,

w zach. stronie, a kilka małych spływów Meuse, na wsch. Zorn spływająca do Renu. Wiele jezior, z których znaczniejsze Lindre, Gondrexange, i Stock. Kraj górzysty, przerznięty na wschód łańcuchem gór Wogezskich, na zach. tymże. Ziemia w ogóle urodzajna. Kraj rolniczy, eksploatacyjny i rękodzielniczy. Zbiory obfite zboża i wina, kartofli, jarzyn, buraków, chmielu, konopi, owoców, a mianowicie śliwek. Wina w ogóle pospolite, najlepsze z Bruley i Salival. Sławny folwark wzorowy założony w 1822. r. przez Mateusza Dombasla. Chów koni i świń, piękne stada merynosów, drób; w 1839. r. było koni 72,055, mułów 19, osłów 437, a 91,500 bydła rogatego, 186,165 baranów, 108,962 świń, 11,835 kóz. Eksploatacya minerałów znakomita, a głównie soli. Co do obfitości szyb solnych, ten departament jest pierwszym we Francyi. W 1830. r. wydobyto soli 276,640 centnarów metr. wartości 2,353,997 franków. Zpomiędzy innych minerałów, żelazo, przepyszne kamienie ciosowe, kamień wapienny, marmury i alabaster, w 1839. r. wyroby w fryszerkach żelaza czyniły wartości 236,368 franków, przemysł i fabryki bardzo czynne. Z pomiędzy wielkich zakładów, sławna huta szklanna Baccarat, fabryka luster St. Quirin, fabryka wyrobów chemicznych, sławne warsztaty haftów na tiulu i batyście w Nancy: liczne fabryki porcelany, garncarskie, przędzalnie bawełny, fabryki sukna i cukru z buraków; papiernie, garbarnie, gorzelnie, browary, dystylarnie likierów lotaryńskich w Phalsbourg, płótna, przyprawa konfitur, pasztetów. Przemysł metalurgiczny małoznaczny, w 1839. r. wyroby z żelaza oszacowano na 154,388 franków. Główne przedmioty handlu wywozowego są: drzewo, sól, zboża, wino, wódki, salcesony. Jarmarków 93 w 34 gminach, trwających przez 136 dni. Rozwój kommunikacyi w 1837. r. oprócz kanału Dieze, 5746 w., z których na dwie rzeki Mozelę i Meurthę 46 w., 8 dróg bitych 419 w., 15 dróg departamentowych 375 w., 3,380 dróg wiejskich 4,905 w. Dochód gruntowy 22,400,180 franków. W 1842. r. było zakładów naukowych 2. rzędu 15 z 1,158 uczniami, z których jedno kolegium królewskie w Nancy, 6 kolegiów komunalnych (w Chateau-Salins, Dieze, Luneville, Phalsbourg, Toul, Pont-a-Mousson), 1 instytut i 8 pensyj. Wydatek na te zakłady 432,936 franków. Zakłady początkowe: szkoła normalna departamentowa w Nancy, 5 szkół wyższych komunalnych, 1106 elementarnych z 961 nauczycielami (70,492 uczni w zimie), w téj liczbie 997 szkół komunalnych, 288 męzkich, 430 mieszanych, 282 żeńskich, 188 klass d'adultes, 10 sal ochron dla 700 dzieci. Podział administracyjny i sądowy w 1841. r. na 5 okręgów: Chateau-Salins, Luneville, Sarreburg, Nancy, Toul, 25 kantonów, 29 sądów pokoju, 714 gmin. Departament należy do dyecezyi Nancy, zależy od trybunału i akademii uniwersyteckiéj w Nancy, i do 3 dywizyi w Metz.

MEURTRE, zatoka w Nowéj Zelandyi, na wielkiu oceanie Australskim. Pod szer. płd. 40° 30', dłg. wsch. 171° 40'.

MEUSE, departament we Francyi, stol. Bar-le-Duc. Leży przy granicy Belgijskiéj i między dep. Ardennes, Marny, wyższéj Marny, Vosges, Meurthe i Mozelli. Rozległości 620,555 hektarów. Ludność w 1841. r. 326,372 m. Część wschodnia i największa leży w kotlinie Renu, i przerznięta w całéj długości Mozą płynącą w ścieśnionéj dolinie; wpadają do niéj rzeczki Chiers, Orne, na wsch. doliny Mozy. W zach. str. téj doliny, kraj należy do kotliny Sekwany i jest skropiony rzekami: Marne na granicy, oraz wpadającą do niéj Ornain i Saulx, Chée, Aisne, powierz. pagórkowata, od płd. ku płn. przecięta dwiema gałęziami płaszczyzn, które się dzielą od płaszczyzny Langres, otaczającéj dolinę Mozy, i ciągną się wraz z płaszczyznami Ardennes i Luxemburgu. Najwyższy punkt 500 metr. Kraj rolniczy, eksploatacyjny i rękodzielniczy. Rolnictwo postępowe. Zbiór obfity wina zboża. Wina są w ogóle lepszych gatunków, mianowicie z doliny Ornain, a najlepsze czerwone z Bar, Bussy, la Côte a najlepsze białe z Creue. Chów znaczny koni, i wieprzy, mnóstwo pasiek. W 1839. r. było koni 63,432, mułów 348, osłów 491, bydła rogatego 96,196, baranów 213,547, świń 98,017, kóz 7,215. Żelazo jest najważniejszym z płodów eksploatacyi mineralnéj; z innych: kamienie ciosowe, wapienne, gips, margiel i glina garncarska. W 1839. r. wydobyto żelaza 417,717 centnarów metr., wartość zaś kamieni i marmurów wynosiła 150,000 franków. Wyroby żelazne stanowią główną gałęź przemysłu departamentowego; w 1839. r. było fryszerek żelaznych 40, które wyrobiły żelaza lanego 197,491 centnarów metr., wartości 3,601,000 franków i 88,554 centnarów metrów żelaza kutego wartości 3,250,032 franków. Inne rękodzielnie są: papiernie, huty szklanne, fabryki fajansu, cegielnie, przędzalnie bawełny, garbarnie. Eksploatacya lasów i wyroby z drzewa. Inne gałęzie przemysłu są: fabryki pończoch, koronek, przyrządzanie konfitur, cukierków i likworów Werduńskich, cukrownie wyroby salcesonów. Browary, gorzelnie.

Drzewo, żelastwo, tkaniny bawełniane, i salcesony stanowią główne przedmioty handlu wywozowego. Jarmarków 103 w 43 gminach i trwających przez dni 117. Rozwój kommunikacyi w 1837. r. 10,868 w., z których na jedną rzekę (Meuse) 84 w., 9 dróg bitych 509 w., 12 dróg depar. 274 w., 7,800 dróg wiejskich 10,000 w. Dochód gruntowy 14,281,000 fr. Zakłady naukowe w 1840. r.: 1 szkoła normalna departamentowa w Bar-le-Duc, 6 szkół wyższych komunalnych, 885 szkół elementarnych, 10 zakładów naukowych 2. rzędu z 485 uczniami, 5 szkół komunalnych w Bar-le-Duc, Commercy, Etain, St. Michel, Verdun, i 5 pensyj Podział administracyjny i sądowy w 1841. r. na 4 okręgi: Bar-le-Duc, Commercy, Montmady, Verdun, 28 kantonów (28 sądów pokoju), 558 gmin., Departament składa dyecezyą biskupstwa Verdun, zależy od trybunału i akademii w Nancy, i należy do 2. dywizyi w Chalons.

MEUSE, MOZA, rz. w Europie, wpadająca do morza Niemieckiego na granicy Belgii i Holandyi. Źródło przy wiosce Meuse, o 17 w. od Langres (w depar. francuskim wyższéj Marny). Bieg około 900 w. przez Neufchateau, Saint Mihiel, Verdun, Stenay, Sedan, Mézieres, Charleville, Givet, Dinan, Namur, Huy, Leodyum, Mastricht, Ruremonde, Vento, Grave, Gorcum, Dordrecht, Roterdam, Willemstadt, Helvoitsluis. Z prawéj strony wpadają Muzon, Vair, Chiers, Lemoy, Lesse, Ourthe, Roer, Niers, Linge, Whaal, Leeh, Yssel; z lewéj strony: Bar, Sambra, Mehaigne, Dommel i Merk. Moza znika między Baroilles i Noncourt we Francyi (w depar. Vosges) przez 6 w. Wpada do morza 6 odnogami: Kramer, Haringlut, Noorde-Maes, Oude Maes, i Maes właściwa. Moza jest spławną na 700 w., z których 209 w. we Francyi. Spławiają na niéj głównie: zboża, drzewo, węgiel, kamienie i wełnę.

MEUSELWITZ, Mm. w księs. Sasko-Altenburgskiém, nad Schnauder; 1,624 m.

MEYENFELD, Mm. w Szwajcaryi, o 20 w. od Coire, nad Renem; 1,221 m.

MEYRINGEN, W. w Szwajcaryi, w kantonie Bern, o 57 w. ku płd.-wsch. od Bern; 4,165 m.

MEYSANA, M. w Indostanie, w prow. Gudżerat, na płn.-zach. Ahmed-Abad.

MEZANA, M. we Francyi, na wyspie Korsyce, na płn.-wsch. Ajaccio; 1,750 m.

MÈZE, Mm. nadbrzeżne we Francyi, w depar. Herault, obw. Montpellier. Mały port; handel winem, wódkami; 4,500 m.

MEZEN, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Archangielskiéj, o 376 w. od Archangelu, nad rz. t. n., przy ujściu téjże do rz. Udan; 2,000 m. Port. Handel futrami, sadłem i rybami. 2) Rzeka w ces. Rossyjskiém, wpadająca do morza Baltyckiego, o 16 w. od Mezenu. Źródło o 40 w. ku płd.-zach. od Wielkiego Peczerska (w guber. Archangielskiéj). Bieg około 700 w.

MÉZIÈRES, 1) W. we Francyi, w dep. Ille et Vilaine, o 22 w. ku płd.-zach. od Fougères; 12,711 m. Kotlarnie, garbarnie. Fabryki żelaznych i innych wyrobów. Handel płótnem, kamienie wapienne. 2) Miasto we Francyi, w departamencie Ardennes, o 232 w. ku płn.-wsch. od Paryża. Ludność w 1841. r. 4,905 m. Miasto warowne z cytadelą, twierdza 4. rzędu. Towarzystwo rolnicze. Kassa departamentowa ubezpieczeń; 2 dzienniki, 2 drukarnie. Biblioteka publiczna, (4,000 tomów). Fabryki strzelb, koronek. Słynne garbarnie. Handel małoznaczny. Oddzielona Mozą od M. Charleroi, z którém się łączy mostem. Kościół z XV. wieku, odznaczający się wewnętrznemi sklepieniami. Bronione tylko przez załogę z 2,000 ludzi złożoną pod dowództwem Bagarda, wytrzymało w 1521. r. przez 6 tygodni oblężenie 40 tysięcy wojska Karóla V.; w 1815. r. oparło się także wojskom Angielskim i Pruskim, Ludwik XVIII. w nagrodę téj pięknéj obrony, ofiarował gwardyi narodowéj chorągiew Bagarda.

MEZLAK, mała rz. w król. Polskiém, wypływa z pod wsi Jurzec, poniżéj M. Stawisk; wpada do Narwi, pod Kossakami, ubiegłszy mil 3.

MEZÖ-BERENY, 1) W. w Węgrzech, o 11 w. ku płn.-zach. od Bekeszu; 9,611 m. Gimnazyum ewangelickie. Uprawa winnic, chów bydła. 2) Mezö-Hegyes, W. w Węgrzech, na płn.-zach. od Mako. Sławne stado ogierów, najznakomitsze w Europie, założone przez Józefa II. w 1785. r. Początkowo przeznaczone dla remonty wojska na 16,684 koni (ogierów 188, 4,000 klaczy, 12,000 zrzebiąt i 496 koni pociągowych), utrzymuje zwykle do 3,500 koni i 600 wołów do orania. Przeszło 500 oficerów i żołnierzy zostają przy tym zakładzie.

MEZOSEG, okolica w Siedmiogrodzie, między Thordą, Doboką i Kolos. Grunt żyzny.

MEZO-TUR, Mm. w Węgrzech, o 91 w. ku płd.-wsch. od Erlau, nad rz. Berettyo; 16,911 m. Wielka fabryka wyrobów garncarskich i fajansów. Znakomite jarmarki.

MEZZO, wyspa w Austryi, na mr. Adryatyckiém, przy pobrzeżach Dalmacyi; 420 m.

MEZZOJUSO, Mm. w Sycylii, o 31 w. ku płd. od Palermo; 4,623 m.

MEŻYRÓW, Mm. w cesar. Rossyjskiém, w gub.

Podolskiéj, w pow. Latyczowskim, nad rz. Rowem, ku płd.-wsch. od Baru. Kościół, pałac, ujeżdżalnia, są główną ozdobą miasta. Hamernia, papiernia.

MGLIN, M. w cesar. Rossyjskiém, w gub. Czernigowskiéj. Stołoczne powiatu. Ma 6 kościołów, szkołę świecką; 7,000 m.

MHYE, rz. w Indostanie, wybiega w kraju Malwa, przyjmuje do siebie z pr. strony Conduch, z l. strony Annas i Panon, a uchodzi w stronie płn.-wsch. do zatoki Cambay.

MIAMI, rz. w Stanach Zjednoczonych (w Ohio), wpada do pr. brz. rz. Ohio. Bieg około 160 w. Spławna 120 w.

MIAJADAS, Mm. w Hiszpanii, ku płn.-wsch. od Merida; 4,300 m.

MIÄLTON, wyspa należąca do Szwecyi, w zatoce Botnickiéj.

MIARIM, MEARY, rz. w Brazylii, w prow. Maranhao, wybiega z płn. spadku gór Serra-de-Itapicuru, a uchodzi do zatoki oceanu Atlantyckiego St. Marcos.

MIASTECZKO, Mm. w Prusach, w księs. Poznańskiém, w rejencyi Bydgoskiéj, w pow. Wyszyckim, położone niedaleko rz. Noteci. Posiada 2 kościoły, katolicki i ewangelicki; liczy 557 m. Od Poznania 11¼ mil odległe.

MIAVA, Mm. w Węgrzech, w komitacie Neutra, na płd. zach. O-Tura, nad rz. t. n., uchodzącą z l. strony do Morawy. Kilka fabryk, gorzelnie; 8,700 m.

MICHAEL, SAINT-M..., M. w Anglii, w Kornwalii, o 2 w. ku płd. od Marazion, na odosobnionéj skale, nad zatoką kanału Manchy. Piękne szczątki starożytnego przeorostwa Benedyktynów, założonego przez Edwarda Spowiednika.

MICHAŁÓW, W. w Prusach, w księs. Poznańskiém, w rejencyi Bydgoskiéj, nad Drwęcą. Dawna stolica ziemi Michałowskiéj, obecnie karczma i kilka budynków, stanowią niejako przedmieście Brodnicy.

MICHAŁÓW, kuźnica w królestwie Polskiém, w gub. Radomskiéj. Posiada dwa ogniska i dwa młoty z miechem skrzynkowym; wydawała od 2,800 do 3,000 centnarów żelaza rocznie, lecz ustała z powodu wzniesienia tamże pudlingarni, która ma 6 pieców pudlingowych z młotem wielkim, nożycami i dwiema parami walców kołbowych, poruszanemi kołem wodném o sile 36 koni, w oddzielnéj kołowni będącém. Zakład ten posiada kanał górny dolny i przewał ze śluzami, oraz pogrodki przed kołownią.

MICHAEL, SAINT-M..., 1) Mm. we Francyi, w depar. Aisne, o 20 w. ku Vervins, przy wejściu do lasu t. n.; 3,201 m. Chów pszczół. Trzody merynosów. Eksploatacya marmuru i kamieni ciosowych. Kuźnie. Przędzalnie bawełny. Fabryki szalów. Handel znaczny wełną, bydłem, zbożem. 2) Michel En l'Herm, M. w dep. Wandejskim, o 40 w. ku płd.-zach. od Fontenay le Comte, nad oceanem; 2,677 m. Handel zbożem i fasolą. Mały port nad kanałem Fentenelle, wpadającym do zatoki Aiguillon, do któréj mogą wpływać okręty 50—60 beczkowe. W roku 1841. ruch handlowy: wyprowadzono towarów do 10 portów oceanu 17990 centnarów metr. Wyszło do portu statków 83, wypłynęło 84.

MICHAELE, ST.-M..., Mm. w Tyrolu, w cyr. Tryerskim, nad rz. Etsch.

MICHAIŁOW, M. w cesar. Rossyjskiém, w gub. Riazańskiéj, położone nad rz. Proną. Posiada 7 kościołów, szkołę świecką, liczy 299 domów (27 mur.); 4,100 m.

MICHAŁPOL, Mm. w cesar. Rossyjskiém, w gub. Podolskiéj, w pow. Latyczowskim.

MICHELSBERG, 1) góra w Bawaryi, w Niższéj Frankonii, pow. Münnerstadt, pod Burghausen. 2) Góra w księstwie Sasko-Wejmarskiém, pod Butlar.

MICHELSTADT, M. w księstwie Hesko-Darmsztadzkiém, pow. Starkenburg, nad rz. Mümling; 2,850 m.

MICHIGAN, 1) jezioro, jedno z pięciu wielkich Ameryki Północnéj, w kotlinie Ś. Wawrzeńca, w Stanach Zjednoczonych. Powierzchnia 68000 w. kwadr. Największa głębokość 300 metr. Wyniosłość jego nad poziom morza 300 metr., a nad jezioro Huronskie 1,3 metr. Położone o 5 metr. niżéj jeziora Superior. Do tego jeziora nie wpada żadna wielka rzeka. Woda jego przezroczysta, zdrowa i obfitująca w ryby. 2) Państwo Stanów Zjednoczonych; stol. Détroit. Leży między 41° 30' i 47° 20' szer. płn., a 84° 45' i 92° 50' dłg. zach. Graniczy na płn. i na wsch. z Kanadą, na zach. z krajami nieurządzonemi Stanów Zjednoczonych, na płd. z państwami Indiana i Ohio. Rozległość 60000 mil kw. angielskich. Ludność 213,267 m. Terytoryum składa się z dwóch oddzielnych części, jednéj na zach. jeziora Michigan, która jest mało znaną, druga doskonale zwiedzona, tworzy półwysep łączący się od płd. z stałym lądem, i otoczona jest jeziorem Michigan, na zach. jeziorem Huronskiém, rz. Ś. Klary i jeziorem t. n., na płn. i wsch. jeziorem Eric. Środkowa część półwyspu składa się z rozległéj płaszczyzny, wyniosłéj

i nieco pagórkowatéj. Rzeki znaczniejsze Grand-River, St.-Josephs i Saginaw. Liczne małe jeziora i bagna. Ziemia w ogóle żyzna, po większéj części pokryta lasami rozległemi. Klimat łagodniejszy ku wsch. pod tąż samą szerokością, zimy długie i często ostre. Atmosfera wilgotna. Bogactwa mineralne stanowi miedź, ołów, żelazo, węgiel, gips, i t. d. Liczne źródła słone. Ludność w 1840. roku 212,267 m., z których 113,300 mężczyzn, 98,169 kobiet, 807 wolnych kolorowych; niewolnictwo zniesione. W 1840. r. państwo to miało miasto z 9,000 m., Détroit. Trudniących się uprawą roli było 56,221 m., handlem 728, rękodzielnictwem 6,890. Najliczniejsi wyznawcy byli Metodyści, po nich Prezbiteryanie episkopalni, Baptyści i katolicy. Uprawa wszelkich zbóż i płodów klimatów umiarkowanych, a nawet gorących. W 1840. r. było koni 30,144, bydła rogatego 188,140, baranów 99,168, wieprzy 295,890. Żelaza, najgłówniejszego z minerałów, wydobyto w tymże r. 5,409 centnarów metr. Przemysł mało znaczny. Handel płodami rolnictwa. Forma rządu zaprowadzona w 1826. r.: władza wykonawcza zostaje w ręku gubernatora i pod nim zostającego vice-gubernatora, wybranych przez lud na lat 2. Zgromadzenie prawodawcze (generalne) składa się z izby reprezentantów (53 członków wybieralnych na rok jeden) i z senatu (18 członków obieranych także na dwa lata). Każdy obywatel biały, zamieszkały od 6 miesięcy, jest wyborcą. Niewolnictwo zniesione ustawą. Jest jeden sąd najwyższy, izba kanclerska i 3 trybunały okręgowe. Kraj podzielony jest na hrabstwa. W r. 1840. było szkół początkowych utrzymywanych kosztem państwa 975 z 29701 uczniami. Szkół 2. rzędu (Akademie et Grammar School) 12 z 485 uczniami. Oprócz tego było 5 szkół wyższych, z których jedna narodowa (the university of Michigan) otwarta w 1843. r. Siła zbrojna albo milicya w 1842. r. składała się z 12,876 ludzi. W 1840. r. dochody wynosiły 14,000 dollarów, a wydatki 141,485 dollarów. Dług państwa 6,011,000 dollarów. Na kongres wysyła 2 senatorów i jednego deputowanego. Hrabstwa z ich miastami stołecznemi i ludnością w r. 1840. były: Allegan, stol. Allegan, 1,783 m.; Barry, stol. Hasting's, 1,078 m.; Berrien, stol. Saint-Joseph, 5,011 m.; Branch, stol. Branch, 5,715 m.; Calhoun, stol. Marshall, 10,599 m.; Cass, stol. Cassopolis, 5,710 m.; Chippwa, stol. Sault-Saint-Mary, 534 m.; Clinton, 1,614 m.; Eaton, stol. Bellevue, 2,379 m.; Genesee, stol. Flint, 4,268 m.; Hillsdale, stol. Jonesville, 7,240 m.; Ingham, 2,498 m.; Jonia, stol. Jonia, 1,923 m.; Jackson, stol. Jackson, 13,130 m.; Kalamazoo, stol. Kalamazoo, 7,380 m.; Kent, stol. Grand-Rapids, 2,587 m.; Lapeer, stol. Lapeer, 4,265 m.; Lenawee, stol. Adrian, 17,889 m.; Liwingston, stol. Howell, 7,430 m.; Macomb, stol. St.-Clemens, 923 m.; Michilimack'ac, stol. Mackinac, 9,716 m.; Monroe, stol. Monroe, 9,922 m.; Oakland, stol. Pontiac, 23,646 m.; Oceana, 208 m.; Ottawa, 496 m.; Saginaw, stol. Saginaw, 2,103 m.; Saint-Clair, stol. Palmer, 4,606 m.; Saint-Joseph, stol. Centr'ville, 7,068 m.; Chiawassee, stol. Corunna, 2,103 m.; Van Buren, 1,910 m.; Washtenaw, stol. Ann-Arbor, 23,571 m.; Wayne, stol. Détroit, 24,173 m.

MICHÓW, M. w król. Polskiém, w gub. i pow. Lubelskim, w okr. Lubartowskim. Kościół parafialny, 147 domów (18 mur.); 1,445 m. Odległe od miasta pow. 35 w. Jarmarków 12 do roku.

MICHOWITZ, Mm. w Czechach, w cyr. Kurzymskim; 480 m.

MICUIPAMPA, M. w Peru, w depar. Truxillo, w prowincyi Cajamarca, u stóp góry Gualgayoc. W pobliżu kopalnie srebra, znane pod nazwą Chota.

MIDAI, Mm. w Azyi, w państwie Birmańskiém, na płn. Ummerapur. Punkt handlowy między Birmanią a Chinami.

MIDDELBOROUGH, Mm. w Stanach Zjednoczonych (Massachussetts), o 53 w. ku płd. od Bostonu; 5,085 m.

MIDDELBURG, Mm. w Belgii, w Flandryi Wschodniéj, o 26 w. ku płn.-zach. od Gandawy; 1,751 m.

MIDDELBURG, M. w królestwie Niderlandzkiém, w prow. Zeelandyi, stoł. wyspy Walcheren. Warsztaty okrętowe, handel znaczny; bank i fabryki prochu armatniego; 16,000 m.

MIDDLEBURY, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w New-Yorku; 3,843 m.

MIDDLEBURY, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państwie Vermont, o 53 w. ku płd.-zach. od Montpellier, nad Otter-River; 3,162 m. Kolegium założone w 1800. r. Eksploatacya marmurów.

MIDDELFART, M. portowe w Danii, na zach. pobrzeżu wyspy Fionii, nad Małym Bełtem, na płn.-zach. Odensee; 1,260 m.

MIDDLEFIELD, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w New-Yorku, o 155 w. ku zach. od Bostonu; 3,319 m.

MIDDLEHAM, Mm. w Anglii, o 57 w. ku płn.-zach. od Yorku, nad rz. Ure; 880 m. Rozwaliny

starożytnego zamku warownego, rezydencyi ulubionéj Ryszarda III.

MIDDLESBOROUGH, W. w Anglii, w hrb. Yorku, o 25 w. ku płn.-wsch. od Darlington, nad rz. Taes, o 6 w. od jéj ujścia; 4,500 m. Winno swoją pomyślność drodze żelaznéj z Stokton do Darlington.

MIDDLESEX, 1) hrabstwo w Anglii, położone pomiędzy hrb. Herford, Essex, Surrey, i Buckingham. Rozległe 13 i pół mil kw.; liczyło w 1841. r. 1,576,616 m. Kraj w większéj części równy, tylko w części płn.-wsch. nieco wzniesiony. Płd. granica skropiona jest rz. Tamizą, do któréj uchodzą Lea, New-River, Brent i Coln. Grunt w ogóle dobrze uprawny, a szczególniéj ogrodnictwo, które roślinami swemi zaopatruje Londyn i jego okolice. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Vermont, w hrb. Washington; 1,560 m.

MIDDLETON, M. w Anglii, w hrb. Lankaster, ku płn.-wsch. od Manchester. Znaczna fabryka wyrobów bawełnianych; 7,000 m.

MIDDLETOWN, 1) M. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Connecticut, stoł. hrb. Middlesex. Położone na pr. brz. rzeki t. n., ku płn.-wsch. od New-Haven; liczy do 7,210 m. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-York, w hrb. Delaware; 3,000 m. 3) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państwie Pensylwania, w hrb. Bucks; 2,700 m. 4) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-Jersey, w hrb. Monmouth; 6,750 m.

MIDDLEWICH, Mm. w Anglii, o 28 w. ku wsch. od Chester, nad Daną; 4,785 m. W okolicy obfite źródła słone. Fabr. wyrobów bawełnianych i jedwabnych.

MIDHURST, Mm. w Anglii, w hrb. Sussex, o 17 w. ku płn. od Chichester, nad Arun; 5,627 m. Szczątki pięknego zamku Cowdry-house.

MIDIA, M. w Turcyi europejskiéj, o 54 w. ku płn.-zach. od Konstantynopola, nad mr. Czarném. Port mały, zasypany piaskiem.

MIDNAPORE, 1) M. w Indyach angielskich, o 114 w. ku płd.-zach. od Kalkuty. 2) Obwód w Indyach angielskich; stol. t. n. Rozległość 8260 mil kw. angielskich. Ludność w 1832. r. 1,914,000 m. Ziemia bardzo urodzajna. Przemysł rękodzielniczy, lecz podupadły.

MIDOU, rz. we Francyi, uchodząca z l. strony do rz. Douze. Wybiega w departamencie Gers, na zach. Bassoues, płynie ku zach., i uchodzi pod Mont de Marsan, gdzie powstaje rzeka Midouze, która wpada z pr. strony do Adour, poniżéj Tartas.

MIDOUZE, rz. we Francyi, wpada do Adour, o 6 w. od Tartas. Początek przy zlewie Douze z Midou. Bieg 43 w. przez Mont de Marsan i Tartas. Z pr. strony wpadają do niéj Lestrignon, Bes i Retjon. Spławna cała.

MIECHÓW, M. w królestwie Polskiém, w gub. Radomskiéj, w pow. i okr. Miechowskim, położone w górzystéj, lecz pięknéj okolicy. Posiada klasztor, którego dach cały miedzią pokryty; należy on do najwspanialszych tego rodzaju budowli w królestwie Polskiém.

MIECHOWSKI POWIAT, w królestwie Polskiém, w gubernii Radomskiéj. Ma rozległości 40,75 mil kwadr. Ludności 111,692, tojest: 53,790 mężczyzn, 57,902 kobiet, czyli w miastach 10,818, po wsiach zaś 100,874.

MIECZYSKO, M. w Prusach, w prowincyi Poznańskiéj, o 61 w. ku płd.-zach. od Bydgoszczy, nad Wełną; 595 m.

MIEDZIANA GÓRA, W. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Kieleckim, o 2 i pół mili ku płn. od Kielc. Tę nazwę pozyskała od rud miedzianych, które według podania Kromera, już za jego czasów w tych miejscach wykopywano. Dziś już nie tak są obfite te kopalnie.

MIEDZIEŻ, kopalnia prywatna rudy żelaznéj w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, w dobrach prywatnych Maleńieckich, wzorowo prowadzona. Z powodu przeszkody wód w wydobywaniu rudy, ustawiono w 1839. r. machinę parową o sile 16 koni. Zatrudnia ta kopalnia 150 górników.

MIEDZNA, M. w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj, pow. Siedleckim, okr. Węgrowskim. Kościół parafialny; 103 domy i 887 m. Odległe od M. pow. 28 w., 3 jarmarki do roku.

MIĘDZYBORZ, MEDZIBOR, M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, o 54 w. ku płn.-zach. od Wrocławia; 1,120 m. Fabryki płótna, sukna, wstążek, tabaki.

MIĘDZYBOŻ, M. w ces. Rossyjskiém, w guber. Podolskiéj, pow. Latyczowskim, ku płn.-zach. od Latyczowa, przy zbiegu rz. Bożka do Bohu. Z zamkiem ozdobionym w guście wschodnim przez baszów tureckich, w czasie ich panowania w tych stronach; w gmachu tym mieści się obecnie szkoła powiatowa. Ratusz i kościół zasługują na uwagę. Fabryka kapeluszy; 4,000 m.

MIĘDZYCHÓD, BIRNBAUM, M. w Prusach, w ksiąs Poznańskiém, w rejen. Poznańskiéj, pow. t. n., nad rz. Wartą; odległe od Poznania 11 mil. Kościoły: katolicki i ewangelicki; synagoga; dom sierot i szpital; 2,637 m.

MIĘDZYCHODZKI POWIAT, w Prusach, w ks. Poznańskiém, w rejen. Poznańskiéj, rozległy 25 i

pół mil kw.; 36,760 m., to jest w miastach 11,260, a po wsiach 25,500 m. Skropiony Wartą i Obrą, liczy kilka dość znacznych jezior. Głównem zatrudnieniem mieszkańców uprawa roli i chów bydła. Graniczy na płn. i zach. z rejen. Frankfurtską, na wsch. z pow. Czarnkowskim i Szamotulskim, na płd. z pow. Bukowskim i Międzyrzeckim. Kraj lekko górzysty, lasami okryty, obfitujący w łąki.

MIĘDZYHORCE, W. w Galicyi, w obw. Brzeżańskim, mila od Halicza. Zasługuje wieś ta na uwagę, albowiem w jednéj górze znajduje się obszerna jaskinia, która w czasie najazdów pogańskich służyła mieszkańcom okolicznym za miejsce schronienia. W warownym zamku rezydowali niegdyś biskupi haliccy.

MIĘDZYRZEC, M. w król. Polskiém, w gubernii Lubelskiéj, pow. i okr. Radzyńskim. Położone nad Krzną, na trakcie z Warszawy do Brześcia wiodącym; posiada kościół parafialny, stacyę pocztową, fabrykę wyrobów miedzianych i garbarnie. Liczy 457 dom. (138 mur.) i 6,184 m. (4,160 żyd.). Odległe od M. pow. 21 w., od Warszawy 121¾ w. Targi 2 tygodniowe, 4 jarmarki do roku.

MIĘDZYRZECZ OSTROGSKI, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Wołyńskiéj, pow. Owruckim, przy ujściu Zbytenki. Kilka kościołów i klasztor Franciszkanów; 4,340 m.

MIĘDZYRZECZ KORECKI, Mm. w ces. Rossyjskiém, w gub. Wołyńskiéj, pow. Rowieńskim.

MIĘDZYRZECZ, M. w Prusach, w księs. Poznańskiém, w rejen. Poznańskiéj, pow. t. n., przy spływie dwóch rz. Obry i Paklicy. Posiada dwa kościoły katolickie, jeden ewangelicki, kolegium Jezuitów, synagogę i szkołę realną. Fabryki sukna, garbarnie i białoskórnie; 4,598 m.

MIĘDZYRZECKI POWIAT, w Prusach, w księs. Poznańskiém, w rejen. Poznańskiéj; graniczy na płn. z pow. Międzychodzkim, na wsch. z pow. Bukowskim, na płd. z pow. Babimostskim, na zach. z rejen. Frankfurtską. Powierzchnia płaska, z małemi wzgórzami. Grunt średni, wielka liczba lasów. Głównem zatrudnieniem mieszkańców jest rolnictwo, rybołowstwo i chów bydła. Obszerny 22¼ mil kw.; 35,900 m., to jest w miastach 11,200 m., a po wsiach 24,700 m. Dzieli się na 5 okręgów. Skropiony rz. Obrą i mniejszemi Zgnią Obrą, Pieską, Paklicą i Owczarką, tudzież dość znaczną liczbą jezior.

MIEHLEN, Mm. w księs. Nassauskiém; 1,120 m.

MIEJSKA GÓRA, Mm. w Prusach, w księstwie i rejencyi Poznańskiéj, pow. Krobskim. Posiada dwa kościoły katolickie, jeden ewangelicki; liczy 1,581 m. Odległe od Poznania 14 mil.

MIELEC, Mm. w Galicyi, w obw. Tarnowskim, nad Wisłoką, o 4 mile od Dębicy, gniazdo zasłużonéj w dziejach krajowych rodziny Mieleckich.

MIELNICA, Mm. w Galicyi, w obw. Czortkowskim, nad Dniestrem, o 3 mile od Krzywca. Potażarnia.

MIELNIK, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Grodzieńskiéj, na pr. brz. Bugu, ku płn.-zach. od Brześcia Litewskiego. Dwa kościoły murowane, jeden drewniany; 650 m.

MIELŻYN, M. w Prusach, w księs. Poznańskiém, w rejen. Bydgoskiéj, pow. Gnieźnieńskim. Posiada kościół katolicki i liczy 431 m. Odległe od Poznania 6 mil.

MIEŃ, mała rz. w król. Polskiém, w gub. Płockiéj; wypływa z jeziora w dobrach Skempe, w pow. Lipnowskim, płynie koło miasta Lipna i pod wsią Mień, naprzeciw Nieszawy, wpada do Wisły. Na rzece téj znajduje się wiele tartaków i młynów.

MIERES, SAN JUAN-DE-M..., Mm. w Hiszpanii, w Asturyi, ku płd. od Oviedo, nad rz. Lena. Fabryka broni, warsztaty tkackie; 4,000 m.

MIERŻAWA, mała rz. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, bierze początek około wsi Potoka i Mierżawy, w okręgu Jędrzejowskim; jakkolwiek źródła jéj sięgają daléj, i jedno z nich pochodzi ze wsi Wierzbicy, na płn. miasta Żarnowca. Płynie około Przyłączka, Przyłąka, Konar, Niegosławic, Sędowic i pod Pawłowicami, w okolicach Pinczowa, wpada do Nidy.

MIES, SILBERSTADT, M. w Czechach, w cyrk. Pilzneńskim. Położone nad rz. t. n., posiada znaczne kopalnie ołowiu i liczy 4,600 m.

MIESBACH, Mm. w Bawaryi, w cyrk. Izary; ma kilka fabryk; 1,260 m.

MIEŚCISKO, M. w Prusach, w księs. Poznańskiém, w rejen. Bydgoskiéj, pow. Wągrowieckim. Położone nad l. brz. Wełny; posiada kościół parafialny i synagogę, oraz liczy 584 m. Odległe od Poznania 7 mil.

MIESZKÓW, M. w Prusach, w księs. Poznańskiém, w rejen. Poznańskiéj, pow. Pleszowskim, niedaleko rz. Lubieska. Ma kościół katolicki, i synagogę; 707 m. Wyrób sukna i skór. Odległe od Pleszowa 4 mile, od Poznania 9 i pół mil.

MIESZKOWICE, W. w Galicyi, w obw. Bocheńskim, mila od Bochni, w pobliżu w 1616. r. Czarniecki hetman odniósł nad Szwedami pamiętne zwycięztwo.

MIFFLIN, 1) hrb. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Pensylwania, z M. stoł. Lewiston, liczącém 3,500 m. 2) Mm. tamże, w hrb. Alleghany; 1,850 m. 3) Mm. tamże, w hrb. Cumberland; 2,500 m.

MIGALGARA, M. w Turcyi europejskiéj, o 53 w. ku płn.-wsch. od Gallipoli; 707 m.

MIGLIONICO, M. w król. Neapolitańskiém, o 13 w. ku płd.-zach. od Matery; 2,745 m.

MIGUEL, St.-M..., 1) największa z wysp Azorskich, na płd.-wsch. Terceiry. Grunt ma wulkaniczny, górzysty i płonny, lubo w dolinach urodzajny, wydaje szczególnéj dobroci pomarańcze. Główny punkt handlowy Ponta-Delgada; 80,000 m. 2) Rzeka w Ameryce południowéj, uchodząca z pr. str. do Putumajo, w pań. Ecuador. 3) M. w San Salvador, w Ameryce Środkowéj, ku płn.-wsch. od Cochagua; 6,000 m. 4) St. M.-Arcangel. Gromada wysp na archipelagu Niebezpiecznym, ku płd.-wsch. od San Paulo. 5) St. M.-de-Tucuman, M. w Rio-de-la-Plata, stoł. pań. Tucuman, przy spływie rz. Tucuman do Rio-Dulce; 15,600 mieszkańców.

MIGUEL, SAN-M..., M. w Gwatemali, o 110 w. ku płd.-wsch. od San-Salvador, nad odnogą Cochagua; 6,000 m.

MIGUEL, SAO-M..., M. w Brazylii, nad oceanem Atlantyckim, naprzeciw wyspy Ś. Katarzyny; 3,000 m. Port dobrze zabezpieczony, handel znaczny. Stanowisko okrętów wyprawiających się na połów wielorybów.

MIGUELTURRA, Mm. w Hiszpanii, w Nowéj Kastylii, o 5 w. ku płd.-wsch. od Ciudad Real; 7,500 m. Garbarnie i gorzelnie.

MIHALYI, Mm. w Węgrzech, w komit. Oedenburgskim, ku płn.-wsch. od Szemere. Położone nad małą Raab; liczy 1,350 m.

MIHIEL, SAINT-M..., M. we Francyi, o 16 w. ku płn.-zach. od Commercy, nad Meuse; 6,462 m. Trybunał I. instancyi, sąd przysięgłych. Archiwum hypoteczne. Szkoła komunalna. Biblioteka publiczna. Drukarnia. Dobre wina czerwone. Fabryki tkanin bawełnianych, koronek. Kuźnie, gisernie. Olejarnie, garbarnie, browary. Handel wełną, zbożem, oliwą, zwierzyną, bielizną stołową, koronkami. Z budowli odznaczają się: kościół Ś. Stefana, w którym rzeźba Ligiera Michier ucznia Michała Anioła. Miasto starożytne, niegdyś warowne, zdobyte przez Ludwika XIII. osobiście dowodzącego wojskiem.

MIJACZÓW, W. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Olkuskim; jest tu wielki piec, w r. 1837. wystawiony, a w następnym w ruch puszczony, z rud miejscowych do 12,000 cntn. surowizny produkuje.

MIJARES, rzeka w Hiszpanii, wybiega w Arragonii, pod Montea-Gudo, płynie ku płd.-wsch. i uchodzi do mr. Śródziemnego, pod Castellon de la Plana.

MIJAS, M. w Hiszpanii, ku płd.-zach. od Malagi. Położone nad mr. Śródziemném; liczy do 7,000 mieszkańców.

MIKATTA, M. na wyspie japońskiéj Nifon.

MIKLOS, SZENT-M..., Mm. w Węgrzech, o 162 w. ku płn. od Budy, nad rz. Waag; 4,160 m. Gorzelnie, browary, żegluga i handel.

MIKLOS, ST.-M..., 1) St. M.-Wielki, Mm. w Węgrzech, w komit. Torontalskim, ku płd.-wsch. od Tsanadu; 11,200 m. 2) St. M.-Török, M. tamże, w komit. Heweskim, ku wsch. od Szolnok; 8,500 m.

MIKOŁAJÓW, Mm. w ces. Rossyjskiém, w gub. Podolskiéj, w pow. Latyczowskim, nad Bożkiem i Maniłówką. Ładne i porządnie zabudowane Mm.

MIKOŁAJÓW, W. w Galicyi, w obwodzie Brzeżańskim, o 2 mile od Bóbrki, z mogiłą z czasów wojen Tatarskich.

MIKOŁAJÓW, M. w Galicyi, w obwodzie Stryjskim, o 4 mile od Stryja, z porządnemi oberżami i zakładami rzemieślniczemi. W okolicy są kamieniołomy.

MIKULIŃCE, Mm. w Galicyi, w obwodzie Tarnopolskim, nad Seretem, 1 i pół mili od Trembowli. Niegdyś ulubiony pobyt hetmana Koniecpolskiego; 1,500 m. Znaczny handel miodem i woskiem; piękny pałac, wielka owczarnia, i jedna z największych gorzelni w Galicyi. Mikulińce słyną oblężeniem pamiętném Turków w 1674. r., którzy załogę po 15 dniowéj dzielnéj obronie, wbrew umowie poddania się, w pień wycięli. W pobliskiéj osadzie Konopówce, znajduje się źródło siarczanéj wody, w 1647. r. odkryte, a dopiero w 1820. r. upowszechnione, z zakładem kąpieli, pięknym ogrodem.

MILAGRO, Mm. w Hiszpanii (w Nawarze), o 40 w. ku płd. od Pampeluny, nad rz. Aragon; 1785 mieszkańców.

MILAH, M. w Algieryi, w prow. Konstantyna; 2,000 m.

MILATYN STARY, W. w Galicyi, w obwodzie Złoczowskim, 1 i pół mili od Buska, z pięknym kościołem, miejsce wielkich odpustów.

MILAZZO, M. w intendenturze Messyńskiéj. Położone na wybrzeżu, na płd. przylądka Bianco, liczy do 8,000 m.

MILOURNE, PORT-M..., Mm. w Anglii, w hrb.

Somerset, o 45 w. ku wsch. od Taunton, nad Jvel; 2,072 m. Fabryki skór i rękawiczek.

MILDE, rz. w Prusach, w rejencyi Magdeburgskiéj. Wybiega pod Gardelegen, a połączywszy się z Binse, tworzy rz. Aland.

MILDENHALL, Mm. w Anglii, w hrb. Suffolk, o 35 w. ku płn.-wsch. od Ipswich, nad Larke; 3,267 mieszkańców.

MILETIN, M. w Austryi, w Czechach o 16 w. ku płd. od Gitschin, nad Bystrzycą; 1,370.

MILETO, M. w księs. Neapolitańskiém, o 6 w. ku płd.-zach. od Monteleone; 1,500 m. Stolica biskupstwa.

MILFORD, M. w Anglii (w Wallii), o 8 w. ku płd.-zach. od Haverfordwest, nad zatoką t. n., przy któréj jest najpiękniejszy i największy port w Anglii, w którym się mogą pomieścić wszystkie floty Europejskie. Komora celna, obserwatoryum, stacya okrętów parowych. Wywóz węgla i kamieni wapiennych.

MILFORD, Mm. w Stanach Zjednoczonych, o 44 w. ku płd.-zach. od Newhaven, nad ciaśniną Long-Island; 2,455 m. Port handlowy.

MILFORD, NEW-M..., Mm. w Stanach Zjednoczonych, w Conecticut, o 29 w. ku płd.-zach. od Lichtfield; 3,974 m.

MILHAU, M. we Francyi, w depar. Aveyron, poniżéj spływu rz. Tarn i Dourbie. Ma trybunały cywilny i handlowy; kilka fabryk, prowadzi znaczny handel wełną, skórami i drzewem budulcowém; 9,014 m.

MILIANAH, M. w Algieryi, w prow. Oran, położone, o 5 i pół mili na płd. od Szerszel, na płd. spadku pierwszego pasma gór Atlasu.

MILICZ, M. i okr. w Prusach, w rejencyi Wrocławskiéj. Położone nad rz. Bartsz; zdobne jest wspaniałym pałacem i zwierzyńcem; porządnie zabudowane, liczy do 3,000 m.

MILITELLO, M. w Sycylii, na płd.-zach. od Catana; 7,300 m.

MILL, 1) Mill-Creek, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Delaware, w hrb. New-Castle; 3000 m. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Ohio, hrb. Hamilton; 2,300 m.

MILLBURG, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w Massachussetts, o 10 w. ku płd. od Worcester; 2,171 m. Fabryka wyrobów wełnianych, żelaznych, igieł, działolejnia, garbarnie, papiernie, olejarnie.

MILLEDGEVILLE, M. w Stanach Zjednoczonych, stoł. pań. Georgii, hrb. Baldwin, na prawym brz. Oconne; 3,500 m.

MILLERSBURG, M. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Ohio, stoł. hrb. Holmes; 3,500 m.

MILLESIMO, Mm. w król. Sardyńskiém, na płd. wsch. od Mondovi, nad rz. Bormida; 2,300 m.

MILLSBOROUGH, M. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Delaware, hrb. Sussex. Znaczne kopalnie żelaza; 2,800 m.

MILNA, W. w Austryi, w Dalmacyi, o 19 w. ku płd. od Spalato, na pobrzeżu wyspy Brazza. Port i warsztaty okrętowe.

MILANTHORP, Mm. w Anglii, w hrb. Westmoreland, o 11 w. ku płd. od Kendal, nad Belo; 1,500 m. Przędzalnie lnu. Fabryki płótna, papiernie. Wielki dom roboczy dla ubogich.

MILO, wyspa w Grecyi, na mr. Egejskiém, należąca do archipelagu Cykladów. Rozległa mil kw. 3, liczy 1,500 m. Klimat szkodliwy; woda w ogóle siarczana; w pośrodku wznosi się wulkan Calamo, kłęby dymu siarczanego ciągle wyrzucający.

MIŁOSŁAW, Mm. w Prusach, w księs. Poznańskiém, w rejencyi Poznańskiéj, pow. Wrzesińskim, nad rz. Szywrą. Posiada kościół katolicki, ewangelicki, synagogę i piękny zamek. Fabryka sukna i garbarnie. Odległe od M. pow. Wrześni mil 2, od Poznania 8¼; liczy 1,535 m.

MILOWICE, kopalnia węgla ziemnego w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pół mili ku płd. od M. Czeladzi, przy saméj rz. Brynicy, stanowiącéj granicę od Szląska. Kopalnia ta w przeciągu lat ośmiu od 1822. do 1830. r. przeszło 800,000 korcy węgla wydała; późniéj podupadła. Dziś wydaje rocznie 20,000 korcy i zatrudnia 12 robotników.

MILTENBERG, M. w Bawaryi, cyrk. Niższego Menu (Niższa Frankonia). Położone na lewym brz. Menu; liczy 3,050 m.

MILTON, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w hrb. Saratoga; 3,680 m. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Vermont, hrb. Chittenden; 2,500 m. 3) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Pensylwania, hrb. Nortumberland, nad rz. Susquehannah; 2,300 m.

MILVERTON, Mm. w Anglii, w hrb. Sommerset, o 10 w. od Taunton; 2,233 m. Fabryki wełny, flaneli.

MILZ, mała rz., uchodząca do Saali. Wybiega w bawarskim pow. Königshofen, i uchodzi pod Waltershausen.

MINAS, 1) zatoka na płn.-zach. pobrzeżu Nowéj Szkocyi. 2) Minas Geraes, prowincya w Brazylii, położona między prow. Bahia, Fernambuco, Goyaz, San Paulo, Rio-Janeiro i S. Ducha (Espiritu Santo). Rozległa mil kw. 11,96, liczy 930,000

m. Kraj w ogóle górzysty, przecięty pasmami gór, wśród których wznoszą się kilka wierzchołków, z których najwyższy Itacolumi jest do 5700 stóp wysoki. Płody: złoto, ołów, miedź, platyna, żelazo, dyamenty i inne drogie kamienie. Z królestwa roślin, kukurydza, cukier, kawa, indygo, tytuń, bawełna, i t. p. Ludność złożona z pokolenia białych, indyan, mieszanych i negrów.

MINAS-NOVAS, M. w Brazylii, o 330 w. ku płn.-wsch. od Uro-Preto; 3,000 m. Przemysł rolniczy i eksploatacya dyamentów, Wzniesione do stopnia miasta w 1840. r.

MINAYA, Mm. w Hiszpanii (w Nowéj Kastylii), o 88 w. ku płd.-zach. od Cuença; 2,700 m.

MINCH, ciaśnina między zach. pobrzeżem Szkocyi, a wyspą hebrydzką Lewis.

MINCHINGHAMPTON, M. w Anglii, w hrb. Gloucester. Znaczne fabryki sukna; 25,800 m.

MINCIO, rz. w Lombardyi, uchodząca z lewéj strony do Po. Powstaje w płd.-wsch. krańcu jeziora Garda, płynie z początku ku płd., następnie zwraca się na wsch. i płd.-wsch.

MINCO, M. w Sycylii, na płd.-zach. od Catana; 8,000 m.

MINDANAÓ, wyspa w archipelagu Filipińskim, największa po Luçon. Rozległości 65000 w. kw. Ludność 1,000,000 m. malajczyków i papuasów. Terrytoryum małoznane wewnątrz i na pobrzeżu płd.-wsch. Wywóz anyżu, maisu, betelu, indygo, cukru i złota. Hiszpania ma trzy osady w Mindanao, Sumboagon na zach., Misamis na płn. i Carrago na wsch. Odkryta przez Magielana.

MINDEL, rz. w Bawaryi, uchodząca do Dunaju. Wybiega pod Reichholz, a uchodzi przy Gundremingen.

MINDELHEIM, M. w Bawaryi, nad rz. Mindel, kilka fabryk, źródła mineralne; 2,500 m.

MINDEN, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w New-Yorku, o 90 w. ku płn.-zach. od Albany; 3,507 m. 2) M. w Prusach, stol. rejencyi i cyrk. t. n. w prow. Westfalskiéj, o 90 w. ku płn.-wsch. od Münster, nad Wezerą, przy jéj zlewie z Bastan. Ludność w 1837. r. 7,966 m. Komora, kantor banku Berlińskiego, gimnazyum ewangelickie założone 1530. r.; szkoła położnicza, szkoła normalna początkowa, szkoła budownictwa i rzemiosł; towarzystwo historyi i starożytności. Fabryki skór, tytuniu i sukna, spław i handel zbożem, lnem wódką. Katedra dawnego biskupstwa t. n., założonego przez Karóla Wielkiego, w 780. r. 3) Rejencya w Prusach, w prow. Westfalskiéj. Stolica t. n. Rozległość 95,68 mil kw. niem. Ludność 512,587 m. Dzieli się na 10 cyrkułów: Minden, rozleg. 10,72 mil kw. niem., 53,100 m.; Lübbeke, rozleg. 10,26 mil kw. niem., 46,584 m.; Herford, rozleg. 8 mil kw. niem., 59,243 m.; Halle, rozleg. 5,53 mil kw. niem., 30,975 m.; Bielefeld, rozleg. 4,99 mil kw. niem., 43,117 m.; Wiedenbrück, rozleg. 8,98 mil kw. niem., 36,346 m.; Paderborn, rozleg. 11,07 mil kw. niem., 31,898 m.; Büren, rozleg. 13,74 mil kw. niem., 34,476 m.; Warburg, rozleg. 9,36 mil kw. niem., 30,551 m.; Höxter, rozleg. 13,03 mil kw. niem., 48,089 m. Zawiera 27 miast z ludnością 74,668 m.

MINDORO, jedna z wysp Filipińskich, zamieszkana, lubo mało znana. Posiadłość hiszpańska, leży na płd. wybrzeżu wyspy Luçon; wydaje w obfitości ryż, owoce, drzewa hebanowe, gummowe i perły.

MINE, 1) rz. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Illinois, uchodząca z prawéj strony do rz. t. n. 2) Rz. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Missuri, uchodzącéj do rz. Missuri.

MINEHEAD, Mm. w Anglii, w hrb. Sommerset, o 32 w. ku płn.-zach. od Taunton, nad kanałem Brystolskim; 1,481 m. Port wygodny i bezpieczny. Komora wywóz zboża i drzewa, kąpiele morskie bardzo uczęszczane.

MINEO, M. w Sycylii, o 44 w. ku płd.-zach. od Catana; 8,000.

MINERVINO, M. w król. Neapolitańskiém, w prow. Terra di Bari, na płd.-zach. od Barletta. Biskupstwo; 9,000 m.

MINGALAY, jedna z wysp Hebrydzkich, przy zach. pobrzeżu Szkocyi.

MINGAN, gromada małych wysp, na płd. pobrzeżu Labradoru.

MINGRELIA, prowincya w ces. Rossyjskiém, w Azyi, w kraju Zakaukazkim, w Imerecyi, nad mr. Czarném. Rozległości ma 8000 w. kw. Ludna 90,000 m. Grunt górzysty, pokryty pysznemi lasami olszyny, jesionów i lip. Ziemia dość urodzajna, uprawiają na niéj liść tytuniowy z Kuby, z powodzeniem. Obfity zbiór miodu. Mingrelia jest księstwem; naczelnik onego zowie się Dadian.

MINHO, 1) rz. w Hiszpanii, wybiegająca w prow. Galicyi, wypływa z góry Sierra-de-Mondonedo, tworzy granicę między Portugalią, przepływa toż królestwo, i uchodzi do oceanu Atlantyckiego, pod la Guardia. Znaczniejsze rzeki uchodzące do niéj są: Sil z l. strony, Via i Tea z prawéj. 2) Entre-Douro-Minho, prowincya portugalska, na płn. tegoż królestwa położona, graniczy z prow. hiszpańską

Galicyą, oceanem Atlantyckim, a prow. portugalską Beira i Tras-os-Montes. Grunt górzysty, lubo na pochyłościach gór i w dolinach nader żyzny. Rzeki: Minho, Douro, na granicy prow., oprócz Lima, Cavado, Are, uchodzących do oceanu Atlantyckiego, i Tamega, wpadającéj do Douro. Klimat przyjemny i zdrowy. Płody: zboże, kukurydza, oliwa, wino, len, konopie i t. p.; 1,123,492 mieszkańców.

MINIATO, SAN-M..., M. w Toskanii, o 29 w. ku płn.-zach. od Florencyi; 2,500 w 1840. r. Stolica biskupa. Trybunał I. instancyi. Liceum. Kassa oszczędności. Piękna katedra: Kolebka rodziny Bonapartych.

MINICH, M. w Egipcie środkowym, o 206 w. ku płd.-zach. od Kairu. Wielka przędzalnia bawełny. Fabrykacya bardaków (naczyń do odświeżania wody).

MINISINK, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Nowy-York, w hrb. Orange; 6,000 m.

MIN-KIANG, rz. w Chinach, w prowincyi Fu-Kian, wpada do ciaśniny Formozy, pod miastem Fu-Tscheu.

MINKOWCE, M. w cesar. Rossyjskiém, w gub. Podolskiéj, w pow. Uszyckim. Dobrze zabudowane, otoczone górami; posiada różne rękodzielnie: sukna, papieru, karet, saletry; chów jedwabników.

MINNFELD, MINFELD, M. w Bawaryi, pod Landau; 1,213 m.

MINO, 1) rz. na wyspie Jamaika, płynie ku płd., a uchodzi do mr. Antylskiego. 2) Jedna z wysp Filipińskich, na płn.-wsch. wyspy Bohol.

MINORI, M. w król. Neapolitańskiém, o 10 w. ku płd.-zach. od Salerno; 2,200 m. Stolica biskupa.

MINUCCIANO, Mm. w księs. Lukka, o 41 w. ku płn.-zach. od Lukki, leży między Modeną i krajem Toskańskim; 2,207 m.

MIŃSK, M. w cesar. Rossyjskiém, w gubernii t. n., stołeczne gubernii. Miejsce pobytu władz administracyjnych i sądowych. Dzieli się na dwie części, wyższą i i niższą. Ostatnia jest zbudowaną zupełnie z drzewa. Pierwsza w położeniu miłém, ma obszerny rynek, zabudowana ładnemi gmachami, z tych znaczniejsze są: dom gubernatora, gimnazyum, sala redutowa, ratusz, i sklepy różne. Kościołów katolickich 10, z których 6 z klasztorami męzkiemi, a 3 z żeńskiemi; 2 kościoły prawosławne i synagoga. Posiada także 2 duchownych i 8 świeckich szkół. Po nad brzegami rz. Swisłoczy, rozciąga się piękny ogród. Handel dość znaczny; 23,000 m., 1318 domów (320 mur.).

MIŃSKA GUBERNIA, w ces. Rossyjskiém, rozległa 78500 w. kw., z 1,046,400 m. Dzieli się na 10 powiatów. Kraj równy, lecz częściami piaszczysty, błotny i leśny, wielkiemi bagnami na płd. pokryty, lecz urodzajny; skropiony rz. Berezyną, Prypeciem, Dnieprem, Jasiołdą, oraz Niemnem, Wilią, Ułłą. Głównem zatrudnieniem mieszkańców rolnictwo i chów bydła. Płody: zboże, konopie, len, drzewo, bydło rogate, koniarącze, ryby, miód, i inne.

MIŃSK, M. w króles. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, w pow. Stanisławowskim, w okr. Siennickim, nad rz. Srebrną; położone na trakcie z Warszawy do Brześcia wiodącym. Posiada kościół parafialny, stacyę pocztową; 103 domów z 953 m. (446 żyd.). Odległe od Warszawy 36¼ w. Jarmarków 3 do roku.

MINSTER, M. na wyspie angielskiéj Sheppey, w hrb. Kent, na płn.-wsch. od Maidstone; 7,500 m.

MIODOBORSKIE GÓRY, a raczéj Miedzyborskie, w cesar. Rossyjskiém, w guber. Wołyńskiéj; wznoszą się od Wołynia, gdzie Boh i Bożek mają źródła, i schylają się na płd. ku Dniestrowi.

MIQUELON, wyspa w Ameryce francuzkiéj, przy pobrzeżu płd. Terre-Neuve; 545 m. Rybołowstwo.

MIR, M. w cesar. Rossyjskiém, w gub. Mińskiéj, w pow. Nowogrodzkim.

MIRA, W. w króles. Lombardzko-Weneckiém, o 15 w. ku zach. od Wenecyi, nad Brentą. Liczne i piękne wille.

MIRA, M. w Portugalii, w prow. Beira, ku płd. od Aveiro, na małéj wyspie oceanu Atlantyckiego; 6,200 m.

MIRZIER, Mm. w pań. Sardyńskiém, o 2 w. ku płn.-wsch. od St. Julien.

MIRABELLA, Mm. w król. Neapolitańskiém, o 14 w. ku płd.-zach. od Ariano.

MIRABELLO, W. w król. Lombardzko-Weneckiém, o 3 w. ku płn. od Pawii. Słynny klasztor Kartuzów suprymowany w 1782. r. Kościół założony od Galeasa Visconti, w którym ma grobowiec, jest uważany tak ze względu piękności architektury, jak z bogactw, ozdób i osobliwości, jako jeden z najciekawszych pomników włoskich; 5,000 fr. jest przeznaczonych na utrzymanie jego rocznie. Pamiętne bitwą zwaną pod Pawią, gdzie Franciszek I. dostał się do niewoli w. 1525 r.

MIRAFLORES, DE LA SIERRA-M..., Mm. w Hiszpanii (Nowéj Kastylii), o 44 w. ku płn. od Madrytu; 1,900 m.

MIRGOROD, M. w cesar. Rossyjskiém, w gub. Połtawskiéj, położone nad Chorołą. Posiada 4 kościoły, 2 szkoły; liczy do 1011 domów drewnianych z 8,500 m.

MIRANDA, 1) Miranda de Douro, M. w Portugalii, o 54 w. ku płd.-wsch. od Braganzy, nad rz. Douro; 484 m. Nadaje swoją nazwę biskupstwu Miranda i Braganza. Seminaryum. 2) Miranda de Ebro, M. w Hiszpanii (Staréj Kastylii), o 66 w. ku płn.-wsch. od Burgos, nad Ebro; 2,390 m. 3) Mirando del Castanar, Mm. w Hiszpanii, w prow. Leon, o 61 w. ku płd.-zach. od Salamanki; 1,760. m. 4) Miranda do Corvo, M. w Portugalii, w prow. Beira, o 19 w. ku płd.-wsch. od Koimbry, nad Duça; 3,881 m.

MIRANDE, M. we Francyi, w depar. Gers, stołeczne obwodu t. n., na l. brz. Baise. Handel zbożem, winem, wódką, wełną; 3,500 m.

MIRANDELLA, Mm. w Portugalii, o 50 w ku płn.-zach. od Torre de Moncorvo, nad Tua 1,280 m.

MIRANDOLA, M. w księs. Modeńskiém, ku płn.-wsch. od Modeny. Obfite zbiory jedwabiu, konopi, lnu, ryżu i wina; 6,000 m.

MIRANO, M. w Lombardyi, ku płn.-wsch. od Padwy, nad rz. Muson, i początkiem kanału Mirano; 8,000 m.

MIRAU, Mm. w Austryi, w Morawii, o 35 w. ku płn.-zach. od Ołomuńca, nad Mohenlicą. Dawny zamek warowny, obrócony na dom karny dla duchownych.

MIRECOURT, M. we Francyi, w depar. Vosges, o 28 w. ku płn.-zach. od Epinal, nad Madon. Ludności 5,577 m. Trybunał handlowy. Szkoła komunalna. Biblioteka publiczna (6000 tomów). Szkoła normalna początkowa; 2 drukarnie. Eksploatacya węgla w okolicach. Fabryki koronek, blondyn, tiulów, i instrumentów muzycznych, w których pracuje do 6,000 robotników, wyrabiających instrumentów rzniętych za 1,000,000 fr., 7 do 8000 sztuk smyczków, do 2000 gitar, skrzypców, wiolenczell, organów. Fabryki stal polerowanéj. Cegielnie. Garbarnie. Magazyn solny. Handel zbożem, winem, wódką, baranami; wyrobami żelaznemi. Dawniéj warowne.

MIREPOIX, M. we Francyi, w depar. Ariége, w obw. Pamiers, nad rz. Lers. Fabryka sukna, oraz machin do przędzenia wełny; 4,260 m.

MIRFIELD, M. w Anglii, w hrb. York, ku płd.-wsch. od Halifax; 6,000 m.

MIRIK, przylądek na zach. wybrzeżu Afryki, w pustyni Sahara, na płd. ujściu rz. St.-Jean. Położony pod 19° 22' 14" płn. szer., a 18° 51' 21" zach. dług.

MIROW, Mm. w księs. Meklenburgsko-Strelickiém, położone nad jeziorem; liczy 1,350 m.

MIROWICZ, M. w Austryi (w Czechach), o 22 w. ku płn.-zach. od Pisek, nad rz. Mirowicz; 997 m.

MIRZAPUR, M. w Indostanie angielskim, w prezydenturze Bengalskiéj, w prow. Allah-Abad, ku płd.-zach. od Benares, nad rz. Gangesem. Zdobne licznemi pagodami, bazarami; posiada wiele szpitalów, i znaczny handel prowadzi bawełną, jedwabiem, indygo i opium; 150,000 m

MISENO, przylądek w król. Neapolitańskiém, o 15 w. ku płd.-zach. od Neapolu.

MISISTRA, MISTRA, M. w Grecyi, w prow. Morea, w pobliżu gruzów starożytnéj Sparty. Arcybiskupstwo, uprawa jedwabiu; 18,000 m.

MISKE, M. w Węgrzech, w komitacie Żelazna stolica (Eisenburg), ku płd.-wsch. od Güns; 1,560 m.

MISKOLCZ, M. w Węgrzech, w komitacie Borsodskim, w pobliżu rz. Sajo. Władze rządowe, kościoły, gimnazyum; znaczne winnice; 27,800 mieszkańców.

MISLITZ, MIROSŁAW, M. w Austryi, w Morawii, w cyrk. Znaimskim; 1,260 m.

MIŚNIA, MEISSEN, M. w Saksonii, o 21 w. ku płn.-zach. od Drezna, na l. brz. Elby. Gimnazyum (Landes-Shule), zwane Afranum od starożytnego klasztoru Afra, z 16 professorami, z biblioteką, gabinetem medali, kart geograficznych, historyi naturalnéj. Szkoła politechniczna elementarna (Real-Schule). Kassa oszczędności. Magazyny soli i drzewa. Sławna fabryka królewska porcelany, najdawniejsza w Europie, założona w 1710. r., urządzona przez alchimistę Böttger, który wyrabiał pierwszą porcelanę europejską w Dreznie w 1704. r. W 1823. r. było w tym zakładzie 148 malarzy i przeszło 690 robotników, wraz ze szkołą rysunków dla 60 uczni. Fabryki sukna (dziś podupadłe), wyrobów garncarskich, fajansu, kart, i t. d. Handel ważny winem i zbożem. Żegluga czynna. Katedra jedna z najpiękniejszych w Niemczech (niegdyś stolica biskupia założona w 968. r.), budowana od końca XIII. do XV. wieku, z pięknemi szybami, grobowcami, obrazami, szczątkami dawnéj świetności. Piękny most. Miejsce urodzenia Schlegla i doktora Hahnemann, twórcy homeopatyi.

MISOCCO, W. w Szwajcaryi, w kantonie Gry-

zonów, w dolinie t. n., nad rz. Muesa; 1,252 m. Rozwaliny dawnego zamku hrabiów Misocco.

MISSISSIPI, 1) rzeka w Stanach Zjednoczonych, jedna z największych w świecie; wpada do odnogi Meksykańskiéj. Bierze początek w jeziorze Itaska, pod 46° 47" szerok. płn. Bieg 5120 w. Płynie około St. Louis, Natchez i Nowego Orleanu. Główniejsze rzeki do niéj się zlewające: z pr. strony Moines, Missuri, St. Francis, White, Arkansas i Red; z lewéj Wisconsin, Rock, Illinois, Kaskasakia, Ohio i Yazoo. Mississipi płynie około obwodów nieuorganizowanych Jowa i Wisconsin, Illinois, Missuri, Kentucky, Tenessee, Arkansas, Mississipi i Luisiany. Rozległość jéj kotliny naznaczają na 60000 mil kw. czyli na 1/7 Ameryki płn. W okolicach jezior, gdzie bierze początek, Mississipi szybko płynie, tworząc w tém miejscu kilka wodospadów, z których główniejsze Big-Talls i St. Anton Talls. Płynie jeszcze wartko aż do zlewu z rzeką Moines, w tém miejscu woda jéj jest przezroczą lecz nie głęboką i szybkość biegu jéj wynosi 3 wiorsty na godzinę. Przy zbiegu Mississipi z Missuri szerokość koryta jest 2400 metr. Od tego połączenia aż do morza rzeka zdaje się zmniejszać i jéj szerokość jest zmienną od 900 do 1500 metr. Mississipi wylewa peryodycznie, to jest na wiosnę, drugi raz w lecie. Koryto rzeki jest zawalone drzewami, które tworzą prawdziwe skały. Jednostajność biegu i jéj głębokości ułatwia żeglugę, która bez porównania jest znakomitszą na Mississipi jak na Gangesie, Dunaju, Elbie i każdéj innéj wielkiéj rzece w świecie. Kanał łączy ją z wielkiemi jeziorami północnemi i z rz. Śgo Wawrzeńca, przez rz. St. Croix i Brûlic, tak dalece że towary mogą być ekspedyowane pomiędzy Nowym Orleanem i Nowym-Yorkiem na przestrzeni 5000 w. W 1839. r. było statków parowych pływających po Mississipi 378 (300 beczk.). Szybkość biegu ich na godzinę wynosi 9 w. przeciw prądowi, a 19 w. z wodą. Główniejsze porty téj kotliny są: Pittsburg, Weeling, Cincinnati, Louisville, Miami, nad Ohio; Nashville nad Kumberland, Natchez i St. Louis nad Mississipi, a Jefferson nad Missuri. 2) Państwo Stanów Zjednoczonych, nad odnogą Meksykańską, stol. Jackson. Leży pod 30° i 35° szerok. płn., a 90° i 93° dług. zach. Graniczy na płn. z Tenessee, na zach. z Arkansas i Luizianą, na wsch. z Alabama, a na płd. z odnogą Meksykańską. Rozległość 45760 mil kw. Ludność 375,651 m. Na płn. od 31° szerok. i na całém lewém pobrzeżu Mississipi, grunt jest bagnisty, lecz w niektórych miejscach przedstawia płaszczyzny sposobne do uprawy. Poczém wznosi się stopniowo ku wsch., lecz nigdy nie dochodzi znacznéj wyniosłości. Główniejsze rz. oprócz Mississipi, która stanowi granicę na zach. są Yazoo, wpadająca do Mississipi, Pearl i Pascaguola, uchodzące do odnogi Meksykańskiéj, spławne w większéj części swego koryta. Pobrzeże jednostajne, przy którém port jedyny Pascagnola. Klimat gorący jak w Luizianie, lecz jest zdrowszy. Ziemia żyzna, pokryta lasami po większéj części. Ludność w 1800. r. 8,850 m., w 1810. r. 40,332 m., w 1820. r. 75,458 m., w 1830. r. 136,806 m., w 1840. r. 375,651 m., z których 179,074 białych (97,256 męż.), 1,336 wolnych kolorowych, 195,211 niewolników (98,003 mężczyzn i 97,208 kob.). Zajmujących się rolą było 139,724 osób, handlem 1,303 osób, rękodzielniami 4,151 osób. Co do wyznań najliczniejszymi są Metodyści, baptyści, presbyteryanie, episkopalni, katolicy i t. d. Trzcinę cukrową uprawiają na płd. Indygo i tytuń były przez długi czas głównemi płodami krajowemi, dzisiaj zaś bawełna. W r. 1840. było koni i mułów 109,227, bydła rogatego 628,197, owiec 128,367, wieprzy 1,001,209. Eksploatacya lasów zajmowała 123 robotników w 1840. r. i czyniła 192,794 dollarów. Przemysł małoznaczny: 53 przędzalni bawełny, 128 garbarni, 28 drukarni, 31 dzienników, 1,159 młynów, z których 16 mącznych, 28 olejowych, 309 tartaków. Handel płodami rolniczemi skoncentrowany w Natchez. Skład rządu uorganizowany ustawą z 1817. r. Władzę wykonawczą sprawuje gubernator obierany na lat dwa przez naród. Prawodawstwo albo zgromadzenie generalne składa się z izby deputowanych (91 członków) wybranych na lat 2 i z senatu (30) wybranych na lat 4. Każdy obywatel biały opłacający podatek, osiadły od roku w państwie, a od 6 miesięcy w miejscu gdzie chce głosować, jest wyborcą. Państwo dzieli się na hrabstwa, pod względem zaś sądowym na 11 obwodów. W każdym obwodzie jest trybunał I. instancyi. Wyższe sądy: sąd appelacyjny i izba kanclerska. Koszta wyznań religijnych ponoszą wyznawcy tychże. Mississipi należy do dyecezyi biskupstwa katolickiego w Natchez. Szkół początkowych utrzymywanych kosztem rządu było w 1840. r. 383, z 8,236 uczniami, szkół 2. rzędu 71, z 8,553 uczniami. Oprócz tego było szkół wyższych siedm. Siła zbrojna albo milicya w 1842. r. składała się z 35,084 wojska. W 1840. r. dochody wynosiły 161,101 dollarów, wydatki zaś 215,904 dollarów. Dług państwa 12,400,000 doll. Mississipi wysyła na kongres 2 senatorów i 2 reprezentantów. Kraj dzieli się na dystrykty płn. i płd., a te na hrabstwa. Hrabstwa

z ich M. stołecznemi i ludnością w r. 1840. były: w obwodzie Północnym: Atlala, stol. Kościuszko, 4,303 m.; Bolivar, stol. Bolivar, 1,356 m.; Caroll, stol. Carollton, 10,481 m.; Chickasaw, stol. Houston, 2,955 m.; Choctcaw, stol. Greensborough, 6,010 m.; Coahoma, 1,290 m.; De Soto, stol. Hernando, 7,072 m.; Itamwamba, stol. Fulton, 5,375 m.; Lafayette, stol. Oxford, 6,531 m.; Lowndes, stol. Columbus, 14,513 m.; Marshal, stol. Holly-Springs, 17,526 m.; Monroe, stol. Athens, 9,250 m.; Noxubee, stol. Macon, 9,078 m.; Octibleha, stol. Starkville, 4,176 m.; Ponola, stol. Ponola, 2,416 m.; Pontotoc, stol. Pontotoc, 4,491 m.; Tallachatchie, stol. Tilatoba, 2,955 m.; Tippach, stol. Ripley, 9,444 m.; Tishamingo, stol. Jacinta, 6,681 m.; Tunica, stol. Tunica, 821 m.; Winston, stol. Louisville, 4,650 m.; Yalabusha, stol. Coffeville, 12,248 m. W obwodzie południowym: Adams, stol. Natchez, 19,434 m.; Amite, stol. Liberty, 9,511 m.; Aaiborne, stol. Port-Gibson, 3,078 m.; Clarke, stol. Quittmann, 2,986 m.; Copiah, stol. Gallatin, 8,945 m.; Covington, stol. Williamsburg, 2,717 m.; Franklin, stol. Meadville, 4,775 m.; Greene, stol. Leekeville, 1,636 m.; Hancock, stol. Shieldsborough, 3,367 m.; Hinds, stol. Raymond, 19,098 m.; Holmes, stol. Lexington, 9,452 m.; Jackson, stol. Jackson, 1,965 m.; Jasper, stol. Paulding, 3,958 m.; Jefferson, stol. Fayette, 11,650 m.; Jones, stol. Ellisville, 1,258 m.; Kemper, stol. De Kalb, 7,663 m.; Lauderdale, stol. Marion, 5,358 m.; Lawrence, stol. Monticello, 5,920 m.; Leake, stol. Carthage, 2,160 m.; Madison, stol. Canton, 15,530 m.; Marion, stol. Columbia, 3,630 m.; Neshoba, stol. Philadelphia, 2,437 m.; Newton, stol. Decatur, 2,527 m.; Perry, stol. Augusta, 1,887 m.; Pike, stol. Holmesville, 6,151 m.; Rankin, stol. Brandon, 4,631 m.; Scott, stol. Hilsborough, 1653 m.; Simpron, stol. Westville, 3,380 m.; Smith, stol. Raleigh, 1,961 m.; Warren, stol. Vicksburg, 15,820 m.; Washington, stol. Princeton, 7,287 m.; Wayne, stol. Winchester, 2,120 m.; Wilkinson, stol. Woodville, 14,193 m.; Yazoo, stol. Benton, 10,480 mieszkańców.

MISSIVRI, M. w Turcyi europejskiéj, o 28 w. ku płn.-wsch. od Bourgos, nad mr. Czarném. Port rybacki, który niegdyś mógł pomieścić całą flotę bizantyńską.

MISSOLONGHI, M. w Grecyi, o 35 w. ku zach. od Lepantu, nad mr. Jońskiém. Trybunał I. instancyi. Stolica metropolity Akarnanii; gimnazyum, komora, konsulat angielski. Mały port rybacki. Oblężone i zdobyte w 1828. r. przez wojsko turecko-egipskie, które utraciło 13,000 ludzi pod jego murami.

MISSURI, państwo w Stanach Zjednoczonych stol. Jefferson. Leży między 36° 30' i 40° 30' szerokości płn., a 91° i 97° długości zach. Graniczy na płn. i zach. z terytoryum nieuorganizowaném zach.; na połud. z Arkansas, na wschód z Illinois, Kentucky i Tennessee. Rozległości 65000 mil kwadratowych angielskich. Kraj płaski, wyjąwszy w części płd.-zach., gdzie jest górzysty, a nie pagórkowaty. Bagnisty ku płd.-wsch.; reszta kraju składa się z obszernych pastwisk i lasów. Leży całkowicie w kotlinie Mississipi, która go odgranicza od wsch.; inne rzeki są: Missuri i do niéj wpadające Ossage i Grena. Ziemia bardzo żyzna przy pobrzeżach rzek, a mniéj żyzna na płn.-wsch., lecz tu bogatsza w minerały, z pomiędzy których żelazo i węgiel w wielkiéj obfitości, ołów, antymon, cynk, manganez, kobalt, arszenik, saletra, sól, jaspis, marmur. Natrafiają też na złoto, srebro, cynę, lecz w niedostatecznéj ilości do eksploatowania. Ludność w 1840. r. 387,702 m., z których 323,888 białych (173,470 mężczyzn, i 150,418 kob.), 1,674 wolnych kolorowych, i 58,240 niewolników. Zajmujących się rolnictwem było 92,408, handlem 2,522, rękodziełami 11,100, żeglugą wewnętrzną 1,885. Co do wyznań najwięcéj jest Baptystów, Metodystów, Prezbyteryanów, katolików i Episkopalnych. Przemysł rolniczy kwitnący; uprawa bawełny na płd. państ. Przepyszne łąki, na których bydło się pasie bez dozoru; w 1840. r. było 192,032 koni i mułów, 430,875 rogacizny, 348,018 owiec, 126,151 świń. Wartość futer i innych przedmiotów polowania wynosiła w 1840. r. 373,121 dollarów. Przemysł mineralny bardzo czynny, z którego głównemi płodami są węgle i ołów. Przemysł rękodzielniczy małoznaczący. W 1840. roku główna fabryka była tabaki, oprócz tego było 300 gorzelni, 40 drukarń, 1,202 młynów. Handel płodami rolnictwa i kopalń. Miasto St. Luis, jest ogniskiem handlu państwa. Forma rządu uorganizowaną została przez ustawę z 1820. r. Władzę wykonawczą sprawuje gubernator wybierany co lat 4 przez lud. Ciało prawodawcze albo zgromadzenie generalne, składa się z izby reprezentantów 49 deputowanych i z 18 senatorów. Każdy wolny obywatel biały, liczący lat 21 osiadły od roku w państwie a od 3 miesięcy tam gdzie chce głosować, może być wyborcą. Państwo dzieli się administracyjnie na hrabstwa, a sądownie na cztery okręgi, w których kolejno odbywają się posiedzenia Sądu Najwyższego dwa razy do roku; 11

trybunałów odsądza sprawy cywilne i kryminalne i dozoruje niższe sądy. W St. Luis jest oddział najwyższego Sądu Unii. Koszta obrzędów religijnych są ponoszone przez swych wyznawców. Missuri należy do biskupstwa katolickiego St. Louis. Szkół elementarnych utrzymywanych kosztem rządu było w 1840. r. 642, z 16,788 uczniami, szkół 2. rzędu 47, z 1,926 uczniami, oprócz tego 6 szkół wyższych (university) i dwie szkoły medyczne. Siła zbrojna w 1842. r. 59,689 milicyi. Od 1833. r. do 1841. r. nabyła ta rzeczpospolita 5,767,678 akrów ziemi za summę 7,240,761 dolarów. Dług w 1840. r. 2,929,557 dolarów. Missuri wysyła na kongres 2 senatorów i 2 reprezentantów. Ten kraj odstąpiony został przez Francyę Stanom Zjednoczonym w 1803. r., a zamieniony w państwo związkowe w 1821. r. Hrabstwa z ich M. stołecznemi i ludnością w r. 1840. były: Audrian, 1,949 m.; Barry, 4,795 m.; Benton, stol. Benton, 4,205 m.; Boone, stol. Columbia, 13,561 m.; Buchanan, 6,237 m.; Caldwel, 1,458 m.; Callaway, stol. Fulton, 11,765 m.; Girardeau, stol. Jackson, 9,359 m.; Caroll, stol. Carrollton, 2,422 m.; Charlton, stol. Keytesville, 4,746 m.; Clark, 2,846 m.; Clay, stol. Liberty, 8,282 m.; Clinton, stol. Plattsburg, 2,724 m.; Cole, stol. Jefferson-City, 9,286 m.; Cooper, stol. Booneville, 10,484 m.; Crawford, stol. Little-Piney, 3,561 m.; Daviess, 2,736 m.; Francklin, stol. Newport, 7,515 m.; Gasconade, stol. Mount-Sterling, 5,330 m.; Greene, stol. Springfeld, 5,372 m.; Howard, stol. Fayette, 13,108 m.; Jackson, stol. Independence. 7,612 m.; Jefferson, stol. Herculanum, 4,296 m.; Johnson, 4,471 m.; Lafayette, stol. Lexington, 6,815 m.; Levis, stol. Monticello, 6,040 m.; Lincoln, stol. Troy, 7,449 m.; Linn, 2,245 m.; Livingston, 4,325 m.; Macon, 6,034 m.; Madisson, stol. Fredericktown, 3,395 m.; Marion, stol. Palmyra, 9,623 m.; Miller, 2,282 m.; Monroe, stol. Monroe, 9,505 m.; Morgan, stol. Versailles, 4 407 m.; Montgomery, stol. Damville, 4,371 m.; New-Madrid, stol. New-Madrid, 4,554 m.; Newton, 3,790 m.; Perry, Perysville, 5,760 m.; Pettis, stol. Georgetown, 2,930 m.; Platte, 8,913 m.; Pike, stol. Bowling-Green, 10,646 m.; Polk, 8,449 m.; Puławski, stol. Wagnesville, 6,529 m.; Ralls, stol. New-London, 5,670 m.; Randolph, stol. Randolph, 7,198 m.; Ray, stol. Richmond, 6,553 m.; Ripley, stol. Van Buren, 2,856 m.; Rives, 4,726 m.; Saint-Charles, stol. Saint-Charles, 7,911 m.; Saint-François, Farmington, 3,211 m.; Sainte-Geneviève, stol. Sainte-Geneviève, 3,148 m.; Saint-Louis, stol. Saint-Louis, 35,979 m.; Saline Walnut, stol. Farm, 5,258 m.; Scott, stol. Benton, 5,974 m.; Schelby, 3,056 m.; Stoddart, 3,153 m.; Taney, 3,264 m.; Van-Buren, 4,693 m; Warren, 4,253 m.; Washington, stol. Potosi, 7,213 m.; Wayne, stol. Greenville, 3,403 mieszkańców.

MISSURI, rzeka w Stanach Zjednoczonych, spływ z pr. str. Mississipi, o 22 w. od Saint-Louis. Utworzona w górach skalistych z połączenia rzek Jefferson, Madison i Galatin. Bieży około 7,000 w. przez hrb. Franklin, Jefferson i Saint Charles. Główniejsze zlewy z prawéj strony: Jellowstone, Mała Missuri, Chayenne, White-River, Quicourt, Plate, Kaasas, i Osage; z lewéj strony Marya, Milk-River, White-Earth-River, James, Sioux, i Grena. Główny zlew Mississipi, odznacza się niespokojnością wód swoich i iłem, jakowym są przejęte, a ztąd pochodzi nazwa jaką ta rzeka nosi (rzeka błotnista). Przy spływie jéj z Yellowstone, Missuri jest już tak szeroka jak Tamiza w Londynie. Żeglowną jest na przestrzeni 4,120 w. Ma pełno zawad, raf piaszczystych i wirów. Szybkość jéj pędu jest od 8 do 13 w. na godzinę. Po wydostaniu się z pomiędzy skał, gdzie ma źródło, Missuri toczy swe wody ku płd.; zaparta pomiędzy 2 skałami, na 400 metrów wysokiemi, zwanemi Bramami Gór.

MISTEK, M. arcybiskupie w Austryi, w Morawii, w cyrk. Przerowskim; 2,500 m.

MISTELBACH, Mm. w Austryi, w cyrk. poniżéj Manhartsberg, nad rz. Taya, na płd.-wsch. od Korneuburg; 3,000 m.

MISTRA, Mm. w Grecyi (w Morei), w pobliskości rozwalin Sparty.

MISTRETTA, M. w Sycylii, ku płd.-wsch. od Cefalu; 8,000 m.

MITAWA, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Kurlandzkiéj, nad rz. Aa kurlandzką; stolica gub. Kurlandzkiéj. Miasto leży na płaszczyznie, często ulega zalewom, obszerne i pięknie zabudowane. Pałac, teatr, dom kasynowy, z salą pysznéj budowy, szpital, więzienie, dom dla obłąkanych, dwa kościoły ewangelickie, jeden grecki, katolicki jeden, synagoga. W jednym z gmachów mieści się gimnazyum z biblioteką (25,000 tomów) i obserwatoryum astronomiczne. Towarzystwa przyjaciół literatury i sztuk, muzeum i ateneum; 24,000 mieszkańców.

MITTELWALDE, M. w Prusach, w rejencyi Wrocławskiéj; 1,640 m.

MITTENWALD, M. w Bawaryi, w pow. Wer-

denfels, na lewym brz. Izary. Znaczna fabryka instrumentów muzycznych; 2,300 m.

MITTENWALDE, M. w Prusach, w rejencyi Potsdamskiéj, nad rz. Notte; 2,300 m.

MITTERSILL, Mm. w Austryi, na płd.-zach. od Salzburga. Źródła mineralne; 2,300 m.

MITTWEIDA, M. w Saksonii, w obw. Ćwikawskim, na płn. od Frankenberga; 6,540 m.

MITROWITZ, M. stoł. sztabu pułku Peterwaradyńskiego. Położone na pograniczu wojskowém Slawońskiém, na płd.-zach. od Peterwaradynu, liczy do 3,400 m.

MIXSTADT, KOTŁÓW, M. w Prusach, w księs. i rejencyi Poznańskiéj, w pow. Ostrzeszowskim, na trakcie z Kalisza do Wrocławia. Ma kościół katolicki. Odległe od M. pow. Ostrzeszowa mil 3, od Poznania 19¼; liczy 1,277 m.

MIYAVARA, trzy miasta Japońskie t. n., w stronie płd. wyspy Avasi, na wyspie Kiou-Siou, nad zatoką Sumbava i na wyspie Nifon.

MIZEN-HEAD, przylądek w Irlandyi, w prow. Munster, na płd.-zach. hrb. Cork.

MIZUŃ, W. w Galicyi, w obw. Stryjskim, mila od Doliny; majętność skarbowa z hutą żelazną, gisernią naczyń żelaznych i zakładem górniczym. W okolicy znajduje się bolus czyli ziemia farbiarska.

MŁAWA, rz. w Serbii, uchodząca z prawéj strony do Dunaju, na płn.-wsch. Semendryi.

MŁAWA, M. w król. Polskiém, w gub. Płockiéj, pow. i okr. Mławskim. Położone nad Mławką, posiada kościół parafialny, klasztor Missyonarzy, stacyę pocztową, sąd pokoju, szkołę powiatową, domów 207 (17 murowanych), 3,005 m. (1,575 żydów). Odległe od Warszawy 131 w. Targ tygodniowy, jarmarków 7 do roku.

MŁAWSKI POWIAT w król. Polskiém, w gub. Płockiéj, ma rozległości 53,42 mil kw. Ludności 83,119, tojest 40,456 mężczyzn, 42,663 kobiet, czyli w miastach 15,183, po wsiach zaś 67,936.

MLAZOWITZ, Mm. w Czechach, w cyrk. Biczowskim, na płd.-wsch. od Giczyna; 560 m.

MŁODZOWA, kopalnia rudy żelaznéj w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj; posiada kierunek warstw z wsch. ku zach. Ruda brunatno-ilasta twarda, nieco fosforyczna. Do r. 1822. dobywano. z niéj corocznie po 11,000 kibli. W r. 1839. i 1840. ukopano w kopalni téj blisko po 15,000 kibli rudy żelaznéj.

MŁYNÓW, W. w ces. Rossyjskiém, w gub. Wołyńskiéj, w pow. Łuckim, nad Ikwą i wielkim stawem. Dobra rodziny hrb. Chodkiewiczów. Znaczna i doborowa biblioteka.

MNICHÓW, wielk piec w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Opatowskim; założony został w 1826. r., oraz 2 fryszerki w 1825. r. wybudowano. Zakłady te rocznie 25,000 centnarów surowizny, a 5,000 żelaza kutego mogą dostarczyć. Jednak z powodu niedostatecznéj wody w suchszych latach są zagrażane ustaniem robot.

MNIKÓW, W. w Galicyi, w obw. Krakowskim, o 4 mile od Krakowa, nad Prądnikiem. Majętność XX. Kamedułów, z pięknym krajobrazem i ruinami zamku Ojcowa.

MNISZEW, W. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Radomskim, w okręgu Kozienickim. Magazyn solny.

MOBILE, M. w Stanach Zjednoczonych, stoł. hrb. Alabama, przy ujściu rz. t. n. do zatoki Mobile. Port; znaczny handel zbożem, bydłem; warsztaty okrętowe; 12,600 m.

MOCHACZ, M. w Węgrzech, o 97 w. ku zach. od Szegedynu, na prawym brz. prawego ramienia Dunaju; 8,316 m. Gimnazyum Franciszkanów. Pamiętne zwycięztwem odniesioném przez Turków w r. 1526. i porażką Turków w 1687. r.

MÖCKERN, M. w Prusach, w rejencyi Magdeburgskiéj, na lewym brz. Elby; 1,350 m.

MÖCKMÜHL, M. w król. Wirtembergskiém, w cyrk. Nekary. Starożytny zamek; 1,850 m.

MOCOMOCO, M. w Azyi, na płd.-zach. pobrzeżu. wyspy Sumatra. Położone nad zatoką, przy ujściu rz. Si-Louggan. Warownia.

MODANE, Mm. w pań. Sardyńskiém, w prow. Maurienne, o 24 w. od St. Jean de Maurienne, na l. brz. Arc; 1,140 m.

MODBURY, Mm. w Anglii, o 46 w. ku płd.-zach. od Exter; 2,216 m. Handel zbożem.

MODENA, 1) księstwo we Włoszech. Stolica Modena. Leży między 43° 56' 10" i 44° 57' 30" szer. płn., a 7° 20' i 9° 3' dłg. wsch. Na płn. graniczy z król. Lombardzko-Weneckiém i z Parmą (Goastallą), na wsch. z państwem Kościelném, na zach. z Parmą, z różnemi ziemiami należącemi do Toskanii, Sardynii, Lukki, i z odnogą Genueńską, na płd.; z Toskanią i Lukką i z innemi państwami niezawisłemi. Rozległości 98,71 mil kw. Ludność 510,100 m. Terytoryum górzyste na płd. gdzie jest przerznięte pasmem Apeninów (najwyższy szczyt Cimone); 2,332 metr. w ogóle należy do wielkiéj równiny rz. Po. Do téj rzeki, która na płn.-zach. stanowi granicę księstwa, wpadają główne rzeki: Secchia, Panaro i Crostolo. Grunt urodzajny. Klimat umiarkowany.

Zbiór niedostateczny zboża, obfity kasztanów, stanowiących główne pożywienie wieśniaków, oraz ryżu, pszenicy, maisu, wina, owoców, oliwy, konopi. Chów pszczół, drobiu, jedwabników, i wieprzy; bydła mało. Eksploatacya żelaza, oleju skalnego i przepysznych marmurów karraryjskich. Przemysł prawie żaden; papier, jedwabne tkaniny, płótna, skóry, są głównemi płodami. Wywóz zboża, wieprzowiny, jedwabiu, wina, wódki, octu. Mieszkańcy katolicy. Rząd monarchiczny nieograniczony; książę tytułuje się królewiczem Węgierskim i Czeskim, arcyksięciem Austryi, księciem Modeny, Reggio, Massa, Carrary, Correggio, Carpi, Margrabią Concordia, hrabią Habsburg i Rivolo. Książę ma przy sobie Radę stanu, i 4 ministrów: spraw zagranicznych, wewnętrznych, finansów, i policyi. Księstwo dzieli się na 6 prowincyj administracyjnych (Governo-Provinciale): Modena, Garfagnana, Reggio, Massa, Il Frignano, Lunigiana. Administrujący 4 pierwszemi, przybierają tytuł gubernatorów, a 2 ostatnich mają tytuł delegatów. Każda prowincya dzieli się na gminy, z których do 1. klassy należą liczące przeszło 7000, i te mają Podestę; do 2. klassy należące są pod zarządem Sindaco. Gmin jest 59, z pomiędzy tych 24 pierwszéj klassy. Każda gmina dzieli się na sekcye. Sądownictwo: sąd najwyższy Modeny, 3 sądy apelacyjne, w Modenie, Reggio i Massa, i 31 trybunałów I. instancyi. Miasta Modena i Reggio mają sądy pokoju. Zakłady naukowe w księstwie: fakultety prawa i medycyny w Modenie i w Reggio; 12 kolegiów, z których 2 Jezuitów w Modenie i w Reggio, jeden dla młodzi szlacheckiéj w Modenie. Szkoły specyalne są: wojskowa i inżynierów, 3 szkoły sztuk pięknych w Modenie, Reggio i Carrara, instytut głuchoniemych i szkoła weterynaryi. Modena składa dyecezyą 4 biskupstw: Modeny, Reggio, Carpi i Massa. Wojsko zaciąga się dobrowolnie; rodziny rekrutów są uwolnione od podatków. Siła zbrojna wynosi 1,800 ludzi i ma 6 dział. Oprócz tego jest milicya szlachecka i miejska. Dochody księstwa wynosiły 3,000,000 franków, z których 800,000 przypada na listę cywilną księcia. Terytoryum Modeny podniesiono do godności księstwa dla Borgii d'Este. Powrócone w 1811. r. panującéj rodzinie, powiększyło się w 1829. r. księstwem Massa przez śmierć Maryi-Beatrixy, ostatniéj księżnéj Massa-Carrara. 2) M. we Włoszech, stol. księstwa t. n., o 101 w. ku płn.-zach. od Florencyi, i o 158 w. ku płn.wsch. od Medyolanu, nad kanałem wpadającym do Panaro i zasilanym pod Modeną studniami artezyjskiemi. Leży pod 44° 38'35" szer. płn., a 8° 34' dług. wsch.; 27,000 m. Miasto warowne, z cytadelą, stolica księcia i władz rządowych. Stolica biskupa. Seminaryum. Synagoga. Sąd najwyższy, sąd apelacyjny, trybunał I. instancyi, sądy pokoju. Uniwersytet zniesiony w 1832. r.; zastąpiony jest przez szkołę prawa i medycyny. Kolegium Jezuitów, szlacheckie. Szkoła wojskowa, inżynierów, szkoła sztuk pięknych, weterynaryi, instytut głuchoniemych. Biblioteka (100000 tom. i 3000 rękopisów). Fabryki wyrobów jedwabnych, płótna, sukna, skór, kapeluszy i narzędzi optycznych. Piękny pałac książęcy. Katedra. Miasto stołeczne. Ojczyzna poety Tassoni i budowniczego Vignole.

MODER, rz. we Francyi, w deper. Niższego Renu; uchodzi do Renu, pod Seltz.

MODERN, MODOR, M. w Węgrzech, w komitacie Presburgskim, ku płn.-wsch. od Presburga; położone wśród winnic, u stóp gór Karpackich. Posiada gimnazyum, znaczne sukiennice, i t. p.; 5,300 m.

MODERÓWKA, W. w Galicyi, w obw. Jasielskim, o 3 mile od Jasła, ma nader gustowny zakład ogrodniczy, w którym osobliwie winograd pielęgnują.

MODICA, M. w Sycylii, ku płd.-zach. od Syrakuzy, na pr. brz. rz. Scicli. Owoce nie porównanéj dobroci; 18,000 m.

MODIGLIANA, M. w Toskanii, o 66 w. ku płn.-wsch. od Florencyi; 2,932 m. Szkoła łacińska. Kassa oszczędności. Lombard.

MODLIBORZYCE, M. w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj, w pow. Zamojskim, w okr. Kraśnickim. Kościół parafialny; papiernie; 106 domów; 1,085 m. (582 żyd.). Odległe od miasta pow. 7 w. Targ tygodniowy, 10 jarmarków do roku.

MODLIN, *ob.* NOWOGIEORGIEWSK.

MODON, M. portowe w Grecyi, w prow. Morea, ku płd.-zach. od Tripolizy; położone nad mr. Śródziemném, wprost wyspy Sapienza. Posiada biskupstwo i wygodną przystań, dla statków morskich; liczy do 4,500 m.

MODRITZ, MODRZYCE, Mm. w Austryi, w Morawii, o 6 w. ku płd. od Berna; 940 m.

MODRYCZ, W. w Galicyi, w obw. Samborskim, o 6 mil od Sambora, z źródłem solném.

MODRZEJÓW, M. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, w pow. i okr. Olkuskim; położone nad Przemszą, na saméj granicy Szląska, na przeciw Mysłowic. Posiada kościół parafialny; komorę celną 3. klassy, magazyn solny; 35 domów, z 366

m. (278 żyd.). Odległe od miasta pow. 28 w. Targ tygodniowy, 9 jarmarków do roku.

MODRZEWINA, kopalnia rudy żelaznéj w król. Polskiém, w gubernii Radomskiéj. Wydobywają z niéj sposobem nieregularnym rocznie odbudową duklową 4 do 4500 kibli rudy 31 procentowéj. Łatr 1 wydaje około 12 kibli.

MODUGNO, M. w król. Neapolitańskiém, o 10 w. ku płn.-zach. od Barri; 4,800 m.

MODUM, W. w Norwegii, o 20 w. od Drammen. W pobliskości wielka eksploatacya kobaltu i fabryka smalty zaprowadzona w Kuterud w 1774. r. Dziś jeszcze kwitnąca zajmuje 1,500 osób i wydaje rocznie 3000 centnarów smalty wysoko cenionéj.

MÖEN, wyspa w Danii, na mr. Baltyckiém, w sztyfcie Zelandzkim, ku płn.-wsch. od Falster. Bogata w zboże: obejmuje 4⅓ mil kw. z 8,000 mieszkańców. Miasto stoł. Stege.

MOERBEKE, W. w Belgii, w Flandryi wschodniéj, o 15 w. ku płn.-wsch. od Gandawy, nad kanałem Moervaret; 3,582 m. Blicharnie płótna. Handel zbożem, drzewem i sianem. Starożytny zamek biskupów Gandawy.

MOERZEKE, W. w Belgii, w Flandryi wschodniéj, o 4 w. ku płn.-wsch. od Termonde, nad Skaldą; 3,036 m. Uprawa lnu i konopi. Fabryki płótna, 3 fabryki tytuniu.

MOGADOR, M. w Maroko, o 168 w. ku zach. od Maroko, nad oceanem Atlantyckim. Ludność 10,000 m. Miasto warowne i główny skład handlu Marokańskiego z Europą. Wywóz migdałów, gumy, wosku, skór, kości słoniowéj, piór strusich, proszku złotego, oliwy, daktylów. Wprowadzają zaś wełnę, bawełnę, nożownictwo, płótna, cynę, miedź, zwierciadła, papier, i towary kolonialne. Port albo zatoka, zamknięta wyspami skalistemi. W 1841. r. ruch handlowy z Francyą: przybyło z Mogadoru do Francyi 18 statków z ładunkiem 1350 beczek, odpłynęło do Mogadoru 9 statków z 1398 beczek. Założone w 1760. r. przez Sidi Mohameda. Wycierpiało wiele od bombardowania przez Francuzów 15. sierpnia 1844. r., w czasie którego było zrabowane przez Arabów.

MOGEMUG, EGOI, LOUMOULOULOUTOU, gromada wysp na archipelagu Karolin, ku wsch. od wyspy Yap; pod 10° 6' 10" płn. szer., a 137° 26' 21" wsch. dłg.

MOGGIO, Mm. w królestwie Lombardzko-Weneckiém, o 33 w. ku płn. od Udine, nad rz. Tella.

MOGGLINGEN, Mm. w król. Wirtemborgskiém; 915 m. w 1840. r. Źródła mineralne i kąpiele w Christenhof.

MOGIELANKA, mała rz. w królestwie Polskiém, w gubernii Warszawskiéj. Początek ma pod wsią Wilkowem, w pow. Warszawskim; płynie krętém korytem przez Błędów, Mogielnicę, i przebiegłszy mil 4, wpada do Pilicy pod miastem Przebyszewem.

MOGIELNICA, Mm. w król. Polskiém, w gub. i pow. Warszawskim, w okr. Czerskim. Kościół parafialny, stacya pocztowa; 166 domów; 2,342 m. (1207 żyd.). Odległe od miasta pow. 63 w., od Warszawy 84 w. Targ tygodniowy, 12 jarmarków do roku.

MOGIELNICA, W. w Galicyi, w obw. Tarnopolskim, o 1½ mili od Trembowli, ma piękne stadniny koni i owiec; porządne budowle gospodarcze. Tu w latach 1595. i 1676. odbyły się w pobliżu bitwy pamiętne z Tatarami.

MOGILANY, W. w Galicyi, w obw. Wadowickim, 1 i pół mili od Podgórza, na wzniosłém wzgórzu, zkąd zachwycający widok na Kraków się roztacza. Posiada piękny dowóz i urząd pocztowy.

MOGILNICKI POWIAT w Prusach, w księstwie Poznańskiém, w rejencyi Bydgoskiéj. Graniczy na płn. z powiatem Szubińskim, na wsch. z pow. Inowrocławskim, na płd. z król. Polskiém, na zach. z pow. Gnieznieńskim i Wągrowieckim. Kraj płaski, z wyjątkiem niektórych małych wzgórzy. Rozległy 17¾ mil kw.; liczy 30,900 m., z tych w miastach 6,700, a po wsiach 24,200. Główne zajęcie mieszkańców rolnictwo, wyrabianie drzewa i chów bydła. Skropiony rz. Notecią, Wełną, Małą Notecią i Żabianką, liczy kilkadziesiąt jezior mniéj znacznych.

MOGILNO, Mm. w Prusach, w księs. Poznańskiém, w rejencyi Bydgoskiéj, powiecie t. n., stołeczne powiatu, nad jeziorem Mogiha, 4 i pół mil od Gniezna. Ma kościół katolicki parafialny, kaplicę Ś. Klemensa, i dawny klasztor XX. Benedyktynów, kościół ewangelicki; 1,363 m. Odległe od Bydgoszczy 8 i pół mili, od Poznania 11 mil.

MOGIŁA, W. w Galicyi, w obwodzie Krakowskim, o milę od Krakowa, z klasztorem Cystersów, na początku XIII. wieku fundowana z kopcem Wandy, córki mniemanego założyciela Krakowa księcia Krakusa, która podług podania, w Wiśle śmierć znaleść miała. Tu odbyła się także w 1586. r. pamiętna bitwa, w któréj arcyksiążę Maksymilian, przez część narodu królem polskim obrany, pokonany przez Jana Zamojskiego, ucho-

dząc, pod Byczyną, na Szląsku, został pojmany w niewolę.

MOGLA, M. w Turcyi azyatyckiéj, w Anatolii, o 70 w. ku płn.-wsch. od Rodu.

MOGRAT, kraj w Nubii, nad Nilem, ku płn. od Dar-Berber.

MOGUER, M. w Hiszpanii (w Andaluzyi), o 7 w. ku wsch. od Huelwy, nad oceanem Atlantyckim i rz. Tinto; 6,700 m.

MOGUNCYA, MAINZ, M. w księstwie Hessen-Darmstadt, o 29 w. ku płn.-zach. od Darmstadtu, na l. brz. Renu; 32,141 m. Twierdza związku niemieckiego, w któréj przebywa naprzemian załoga Austryacka, Pruska, i gubernatorowie tych państw co lat 5 zmieniani. Komissya centralna żeglugi na Renie. Biskupstwo niegdyś, dziś sufraganat Friburgski. Sąd apelacyjny. Trybunał I. instancyi i sąd przysięgłych. Trybunał handlowy; 2 sądy pokoju. Gimnazyum (16 prof.). Seminaryum. Szkoła położnicza. Biblioteka (100000 tom.) bogata w inkunabuły. Muzeum historyi naturalnéj, medali, starożytności, obrazów. Arsenał. Lombard. W okolicach winnice Kastrich, Hauptstein i t. d. Przemysł dość czynny. Fabryki tytuniu, pereł sztucznych i instrumentów muzycznych, bronzów; garbarnie, gisernie liter drukarskich, 2 litografie i 4 drukarnie. Handel czynny na Renie. Wolny port od 1809. r. Wywóz znaczny wina. Jarmarki i targi wolne. Warownie Moguncyi są uważane za najobronniejsze w Europie; główną jest cytadela. Z pomiędzy gmachów: zamek wielko-książęcy zbudowany w 1730. r., katedra wzniesiona w 1239. roku, kościół Ś. Ignacego z 1778. r, posąg Guttenberga. Moguncya założoną została według podania przez Drususa na lat 10 przed Jezusem Chrystusem. Spustoszona przez Allemanów, Hunnów i Wandalów, odbudowaną została przez Karola Wielkiego. W 1225. roku była głową miast związkowych Reńskich (Städte Bund.). Szwedzi opanowali ją w czasie wojny 30-letniéj. Od 1815. r. należy do Hessen-Darmstadt. Moguncya przypisuje sobie zaszczyt, że w jéj murach urodził się Jan Gensfleich de Sorgenloch zwany Guttenbergiem. Psałterz był tu drukowany w 1457. r. ruchomemi trzcionkami. Zachowują dotąd w Moguncyi niektóre deski z wypukłemi czcionkami Guttenberga.

MOHAMMED, przylądek na pobrzeżu Arabskiém, w kraju Hedżas.

MOHAWK, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w New-Yorkskiém, nad rzeką t. n.; 3,112 m. 2) Rzeka w Stanach Zjednoczonych, wpadająca do odnogi Hudsońskiéj przez trzy ramiona, między Waterford i Troy. Źródło o 8 w. ku zach. od Trenton. Bieg około 220 w. przez Utykę. Łączy się kanałem z jeziorami Oneida i Ontario.

MOHELNO, Mm. w Morawii, w cyr. Znaimskim, na l. brz. Iglawy; 850 m.

MOHRIN, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, o 96 w. ku płn.-zach. od Frankfurtu, nad Szlippą; 1,221 m.

MÖHRINGEN, M. w księstwie Badeńskiém. Położone nad rz. Dunajem; liczy do 1,250 m.

MOHRUNGEN, M. okręgowe w Prusach, w rejencyi Królewieckiéj. Położone między dwoma jeziorami Mohrung i Scherting. Prowadzi znaczny handel niémi; 2,800 m.

MOHYLEW BIAŁORUSKI, M. w cesar. Rossyjskiém, w gub. Mohylewskiéj, nad Dnieprem, na płd.-zach. Wilna; stołeczne gubernii t. n. Porządnie zabudowane, dzieli się na 4 części. Dawny zamek na górze położony, ma dwie części obwiedzione wałem i przedmieście. Główny plac otoczony pięknemi kamienicami; 27 kościołów, z których 5 katolickich, a reszta prawosławne; 4 klasztory, z których dwa rzymskokatolickie; kościół ewangelicki; 2 synagogi. Rezydencya arcybiskupa prawosławnego Mohylewskiego i Mścisławskiego, i arcybiskupa metropolity rzymsko-katolickiego kościoła w Rossyi. Ogrody owocowe otaczają miasto. Dwa seminarya, gimnazyum, szkoła, 7 szkół duchownych, oraz 7 świeckich; kilka zakładów dobroczynnych; 17,166 m. i 2,072 domów (100 mur.). Znaczny handel z Rygą, Królewcem, Gdańskiem i Odessą.

MOHYLEW, M. w cesar. Rossyjskiém, w gub. Podolskiéj, w pow. t. n.; stołeczne powiatu, nad Dniestrem; położone na płd.-wsch. od Kamieńca, osłonięte wysokiemi wzgórzami. Siedlisko biskupa ormiańskiego. Handel z Multanami znaczny. Owoce ogrodowe dobrze pielęgnowane i chów jedwabników; 9,500 m. Posiada 5 kościołów i liczy 1,124 domów (24 mur.).

MOHYLEWSKA GUBERNIA, w cesar. Rossyjskiém; graniczy na płn. z gub. Witebską, na wsch. z gub. Smoleńską i Czerniechowską, na płd. z Czerniechowską, na zach. z Mińską. Rozległa 42814 w. kw. z 931,300 m. Kraj równy, lasów dostatkiem, grunt piaszczysty, gdzie niegdzie bagnisty, lecz urodzajny. Główne zajęcie mieszkańców rolnictwo.

MOJACAR, M. w Hiszpanii (w Andaluzyi), o 80 w. ku płn.-wsch. od Grenady, nad mr. Śródziemném; 3,620 m.

MOINE, rz. we Francyi, w depar. Maine-Loire; uchodzi z pr. strony do rz. Sèvre-Nantaise.

MOINES, ILE-AUX-M..., W. we Francyi, w depar. Wybrzeża Północnego, w okr. Lannion; największa i sama tylko zamieszkana z siedmiu innych, położonych w kanale tegoż departamentu.

MOINGONA, MOINES-RIVER, rz. w Stanach Zjednoczonych; uchodzi z pr. strony do Mississipi, w państwie Missuri.

MOISSAC, M. we Francyi, w depar. Tarn-Garonne, stołeczne obwodu, nad rz. Tarn. Władze sądowe i administracyjne. Znaczny handel mąką, oraz oliwą, winem, wełną, wyprowadzanemi do osad zamorskich; 10,762 m.

MOKA, M. w Arabii, w prow. Yemen, nad mr. Czerwoném. Leży pod 15° 19' 30" szer. płn., a 41° 30" dłg. wsch.; 7,000 m. Warowne. Skład główny handlu kawą z Yemen, której rozchodzi się rocznie do 10,0000 centnarów. Z Moki większą część kawy przewożą do Dżiddy, Suez i Bombaju. Po kawie artykuły wywozowe są: daktyle, myrra, gumma, kadzidła, kusso, kość słoniowa, proszek złoty, aloes. Port dostępny dla lekkich statków, których ma zaledwie 250.

MOKATTAM, DJEBEL-M..., góra na granicy Środkowego i Niższego Egiptu, na pr. brz. Nilu, ku płd.-wsch. od Kairu.

MOKO, kraina w Afryce, w Wyższéj Gwinei, nad zatoką t. n.

MOKROTYN, W. w Galicyi, w obw. Żółkiewskim, o 2 mile od Żółkwi; z znacznemi zakładami ekonomicznemi i kolonią niemiecką.

MOKSZA, rz. w cesar. Rossyjskiém, wpadająca do Oki, pod Zambowem. Źródło pod Czembar. Bieg około 580 w. przez Mokszańsk, Norowczad i Tenikow.

MOKSZAŃSK, M. w cesar. Rossyjskiém, w gub. Ponzeńskiéj, o 40 w. ku płn.-zach. od Penzy, nad Mokszą.

MOLA-DI-BARI, M. w król. Neapolitańskiém, o 22 w. ku płn.-zach. od Bari, nad mr. Adryatyckiém; 6,000 m. Fabryki mydła, garbarnie. Wywóz oliwy i bawełny. Mały port.

MOLA-DI-GAETA, M. w król. Neapolitańskiém, o 6 w. ku płn. od Gaety, nad mr. Tyryjskiém; 1,800 m. Port mały.

MOLAR, EL-M..., Mm. w Hiszpanii (w Nowéj Kastylii, o 35 w. ku płn.-zach. od Alkala; 1,200 m. Źródła mineralne.

MOLD, MOULD, M. w Anglii, w hrb. Flint, ku płn. księstwa Wallii, nad rz. Altum. Znaczne fabryki wyrobów bawełnianych, oraz kopalnie ołowiu i węgla kamiennego; 9,425 m.

MOLDAUTEIN, Mm. w Austryi (w Czechach), o 29 w. ku płn. od Budziejowic, na pr. brz. Mołdawy; 2,859 m. Handel i żegluga. Pałac arcybiskupów Pragskich.

MOLDE, M. w Norwegii, o 211 w. ku płn.-zach. od Drontheim, nad mr. Niemieckiém; 820 m. Szkoła łacińska. Komora. Mały port handlowy i rybacki. W 1835. roku wywieziono raków morskich 75,773, śledzi 108 beczek, desek 122000 sztuk.

MOLDOWA, żyzna wyspa na Dunaju, na pograniczu wojskowém Banatu.

MOLE, rz. w Anglii, w hrabstwie Surrey, uchodzi z prawéj strony do Tamizy, pod East-Moulsey.

MOLE, LE-M..., M. na wyspie Haiti, położone w depar. Północnym, nad zatoką t. n. Posiada port obszerny i wygodny, którym wyprowadza kawę, bawełnę i indygo.

MOLESON, góra w Szwajcaryi, ku płd. od La Part Dieu. Wysoka 2003 metr. Sławna z piękności widoków, i zwana Rigi Szwajcaryi zachodniéj.

MOLFETTA, M. w królestwie Neapolitańskiém, w prow. Terra di Bari; położone nad mr. Adryatyckiém, ku płn.-zach. od Bari; liczy do 13,000 m. Biskupstwo, fabryki saletry. Handel migdałami i oliwą.

MOLINA, W. w król. Lombardzko-Weneckiém, blisko Bormio. Źródła gorące (+ 38° R.), kąpiele uczęszczane zwane Ś. Marcina albo Bormio.

MOLINA, 1) M. w Hiszpanii, na płn. Murcyi, nad rz. Segura. Saliny. Chów jedwabników; 3,600 m. 2) Molina-de-Aragon, M. tamże, ku płn.-wsch. ob Cuenza, nad Gallą; 4,600 m.

MOLISE, SANNIO-M..., prowincya Neapolitańska, stol. Campo Basso. Rozl. 1422 mil kw. neapol., albo 7110 w. kw. Ludność w 1844. r. 348,179 m. Grunt górzysty na płn. i zach., gdzieindziéj płaszczyzna wzniesiona i nachylona ku Adryatykowi. Góry bardzo wysokie, najwyższe z Apenin, często pokryte śniegiem; ich spadzistości zarosłe są lasami. Ziemia kamienista i gliniasta, lecz dość żyzna. Zbiór obfity pszenicy, jęczmienia, prosa, owsa, ryżu, kasztanów. Winnice źle uprawiane; zbiór znaczny winogron, owoców, oliwek. Chów bydła, mianowicie baranów z piękną wełną i wieprzy. Zbiór obfity miodu. Eksploatacya kamieni ciosowych, gipsu, marmuru, siarki. Przemysł na niskim stopniu. Papiernie i fabryki sukna. Wywóz zboża

i słoniny. Dzieli się na 3 dystrykty, Campo-Basso, Isernia i Larina, 33 circondario i 125 gmin.

MOLITERNO, M. w królestwie Neapolitańskiém, w prow. Basilicata, ku płn.-wsch. od Lago-Negro; 5,000 m.

MOLL, Mm. w Belgii, w prow. Antwerpii, o 23 w. ku płn.-wsch. od Turnhut, nad ujściem Wielkiéj Netty; 4,842 m. Fabryki sukna, 3 fabryki tytuniu. Handel cukrem i masłem.

MÖLL, rz. w Illiryi, utworzona z kilku strumieni, płynie z płn. ku płd.-wsch., i uchodzi z l. strony do Drawy.

MÖLLEN, M. w Danii, w Lauenburgu, nad Stecknitz, ku płd.-zach. od Ratzeburga; 1,600 m.

MOLLIS, Mm. w Szwajcaryi, o 5 w. ku płn. od Glarus, nad Linth; 2,064 m. Fabryki serów Schapsiger.

MOŁODECZNO, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Mińskiéj, na trakcie z Mińska do Wilna, nad Uszą, wpadającą do Wilii. Piękny pałac, kościół drewniany, i klasztor murowany Trynitarzy; kościół uniacki, szkoły powiatowe.

MOŁOGA, 1) M. w cesar. Rossyjskiém, w gub. Jarosławskiéj, o 115 w. ku płn.-zach. od Jarosławia, nad Wołgą, przy zlewie Mołogi; 2,000 m. 2) Rz. w cesar. Rossyjskiém, wpadająca do l. brz. Wołgi pod Mołogą. Źródło pod Bezetskiém (w gubernii Twerskiéj). Bieg 513 w., przez Ustżusznę, Wesiogońsk i Mołogę, do niéj wpadają Tszegoda i Sit. Spławna na 213 w.

MÖLSEN, HOHEN-M..., M. w Prusach, w rejencyi Merseburgskiéj, w okr. Weissenfels; 1,250 mieszkańców.

MOLSHEIM, M. we Francyi, w depar. Niższego Renu, w obw. Strasburgskim. Położone u stóp Wogiezów, na l. brz. rz. Bruche. Liczy kilka fabryk wyrobów metalowych; 3,333 m.

MOLTON, SOUTH-M..., M. w Anglii, w hrb. Devon, o 57 w. ku płn.-zach. od Exter, nad Mulą; 3,826 m. Fabryki wełnianych wyrobów.

MOLUCKIE WYSPY, archipelag Malezyi holenderskiéj, tworzący trzy główne gruppy, Amboina, Banda, Ternate; pomiędzy wyspami Filipińskiemi na płn., Celebes na zach., Nową Gwinecą na wsch., Australią na płd. Główne wyspy archipelagu są: Gilolo, Ceram, Bouron, Bathian, Oby, Mysol, Ternate, Tydor, Motir, Makian, Bakian, Morty, Amboina, Banda i Banka. Rozległość 11000 w. kw. Ludność 300,000 m., z których 1,100 europejczyków. Ziemia żyzna i dobrze uprawna. Zbiór korzeni, sago, tapioka. Te wyspy składają wielkorządztwo, którego stolicą jest Amboina. Do tego należą, lubo za obrębem archipelagu, Menado w Celebes, Papuazia albo Nowa Gwinea, archipelag księcia Oranii i inne wyspy.

MOŁDAWA, 1) rz. w Czechach, uchodzi z l. strony do Elby. Wybiega pod Schwarzberg, na płd. cyr. Prachimskiego, płynie ku płd.-wsch. aż do Rosenberga, zwraca się następnie ku płn., przepływa koło Krumłowa (Krumau), Budziejowic (Budweis), Sażawy, Pragi i uchodzi do Elby, wprost M. Melnika. Łożysko jéj szerokie, bieg bystry i szybki. Obfituje w ryby, i pod Hohenfurt zaczyna być spławną. 2) Rz. w Mołdawii, uchodzi z pr. str. do Seretu. Wybiega w Bukowinie, płynie ku płn.-zach. i uchodzi pod Romanem w stronie płd.-wschodniéj.

MOŁDAWA, UJ-M..., Mm. w Węgrzech, o 50 w. ku zach. od Staréj Orsowy. Sąd górniczy (Berggerichts-Substitution). Kopalnie miedzi i ołowiu srebrodajnego.

MOŁDAWIA, księstwo w Europie Południowéj, stolica Jassy. Leży pomiędzy 45° 24' i 48° 50' szer. płn., a 22° 40' i 26° dłg. wsch. Graniczy na płd. i wsch. z państwem Austryackiém (Galicyą i Siedmiogrodem), a na płd. z Wołoszczyzną i Turcyą europejską. Rozległość 803 mil kwadr. Ludność 1,419,108 m. Grunt górzysty na płn. i przy granicy Austryackiéj, płaski zaś w całéj rozległości. Rzeki: Dunaj, w którego kotlinie leży całe księstwo, oraz rzeki do niego wpadające: Prut, odgraniczający Mołdawią od cesar. Rossyjskiego; Seret, przerzynający kraj w całéj długości, i do którego w padają rz.: Berlat, Tatros, Mołdawa i Suczawa. Ziemia bardzo żyzna, lecz licho uprawna; zarosła lasami i pokryta łąkami. Temperatura ostra w zimie, w lecie zbyt gorąca. Częste burze i deszcze rzęsiste. Zbiór zbóż, lnu, konopi, tytuniu, śliwek, melonów, ogórków, jarzyn, które rosną samorodnie. Dość dobre wina. Chów bydła, stanowiące, główną zamożność kraju, mianowicie koni: bawołów baranów, świń i kóz. Eksploatacya leśna dostarczająca drzewa budulcowego na statki. Eksploatacya minerałów zaniedbana, pomimo że w górach znajduje się złoto, srebro, miedź i żelazo, lecz sól jedynie wydobywają. Fabryki wełnianych wyrobów, biżuteryi, siodlarskie, są głównemi gałęziami przemysłu. M. Galacz nad Dunajem jest pierwszém miastem handlowém w Mołdawii. Główne przedmioty wchodowego handlu są: kolonialne towary i wyroby rękodzielnicze, sprowadzane z cesar. Rossyjskiego i Austryackiego. Mołdawianie należą do tegoż plemienia co i Wołochy

i mają z niemi wspólne narzecze. Są także cyganie, uważani prawie za niewolników. Religia panująca wschodnio-katolicka. Mieszkańcy dzielą się na właścicieli szlachtę, czyli bojarów, i włościan. Organizacya polityczna księstwa ustanowioną została przez traktaty w r. 1826. i 1829., między cesar. Rossyjskiém i Turcyą zawarte. Książę rządzący nosi tytuł Hospodara, który wybierany bywa przez bojarów 1. klassy, deputowanych od szlachty, mieszczan i zgromadzeń uczonych; ten wybór ulega zatwierdzeniu przez cesar. Rossyjskie i Portę, która nadaje inwestyturę. Mołdawia dzieli się na 12 obwodów, 59 okręgów, i zawiera 31 miast 1802 wsi. Wychowanie publiczne na niskim stopniu. Dochody w 1839. r. wynosiły 10,469,209 piastrów. Mołdawia hołduje Porcie od XVI. wieku. Okręgi z ich miastami głównemi: Doroboi, M. głów. Michailestz; Botochani, M. gł. Botochani; Niamtrou, M. gł. Piatra; Romano, M. gł. Romano; Baku, M. gł. Baku; Putna, M. gł. Foxani; Tekutri, M. gł. Tekutri; Kowurloni, M. gł. Galacz; Tontorwa, M. gł. Berlad; Varloni, M. gł. Varloni; Faltri; M. gł. Husz; Jassy, M. gł. Jassy.

MOMBAZA, MOMBAÇA, wyspa w Afryce, na oceanie Indyjskim, przy pobrzeżu wsch. Zangwebaru; zamieszkana od pierwotnych pokoleń Arabskich; obfituje w lasy i wydaje w znacznéj ilości: ryż, kakao, trzcinę cukrową, miód, wosk, betel, gummę i t. p.

MOMBELLO, M. w pań. Sardyńskiém, o 17 w. ku zach. od Casale; 2,000 m.

MOMBELTRAU, Mm. w Hiszpanii (w Staréj Kastylii), o 61 w. ku płd.-zach. od Avila; 1,800 m.

MOMBERCELLI, Mm. w pań. Sardyńskiém, o 13 w. ku płd.-wsch. od Asti; 2,600 m.

MOMIGNIES, W. w Belgii, o 55 w. ku płd.-zach. od Charleroi; 2,200 m. Fabryki pończoch; prochownia.

MOMMO, Mm. w pań. Sardyńskiém, o 14 w. ku płn.-zach. od Nowary, nad Gogną.

MOMPON, M. w Nowéj Grenadzie, o 155 w. ku płd.-wsch. od Kartaginy, nad rz. Magdaleną; 8,000 m. Szkoła. Miasto handlowe.

MOMPOX, prow. Nowéj Grenady, z stolicą t. n.; 47,557 m. w 1838. r. Wysyła 1 senatora i 2 deputowanych na kongres.

MONA, mała wyspa w Antyllach, pomiędzy Haiti i Porto-Ricco.

MONACO, księstwo w północnych Włoszech, nad odnogą Genueńską. Stol. Monaco. Od strony lądu graniczy z pań. Sardyńskiém. Rozległe 30,3 w. kw. Ludność 6,800 m. Grunt górzysty, zroszony małemi rzeczkami, klimat tak łagodny jak w Nizie. Bogata roślinność, zbiór niedostateczny zboża, uprawa drzew oliwnych, winnic, kasztanów i innych drzew owocowych. Hodownictwo jedwabników i pszczół. Eksploatacya kamieni wapiennych. Przędzalnie płótna i bawełny. Wywóz oliwy, pomarańcz, cytryn. Z towarów wchodowych: zboże, wyroby rękodzielnicze i płody kolonialne. Żegluga dość czynna. Księstwo miało 53 okrętów w 1834. r. Niepodległość jego uznaną została traktatem Paryzkim z 1815. r. Książę jest samowładnym. Dochody wynoszą do 350,000 frank. 2) M. stoł. księs. t. n., nad odnogą Genueńską, o 14 w. ku płn.-wsch. od Nizzy; 1,200 m. Fabryki bawełnianych wyrobów. Port handlowy. Piękny pałac książęcy, niegdyś warowny.

MONAGHAN, 1) hrb. w Irlandyi, w prow. Ulster, między hrb. Louth, Armagh, Tyrone, Fermanagh, Cavan i Ost-Meath. Rozległe jest 25¼ mili kw. i liczy 200,000 m. Kraj w części górzysty, w części bagna i trzęsawiska. Pomniejsze rzeki liczne, żadna z nich przecież nie jest spławną. Główne płody: zboże, konopie, ryby, a szczególniéj węgorze. Przędzalnie lnu i wyroby z takowego są głównem zajęciem mieszkańców. 2) M. t. n., stoł. powyższego hrb., zabudowane nieregularnie; niegdyś było znaczniejsze jak obecnie; liczy 7,200 m. Handel płótnem.

MONASTEREVAN, Mm. w Irlandyi, o 57 w. ku płd.-zach. od Dublina, nad rz. Barrow; 2,916 m. W pobliskości piękny zamek Moore-Abbey, na miejscu bogatego opactwa Cystersów, założonego w VII. wieku.

MONASTERZYSKA, góra w ces. Rossyjskiém, w gub. Podolskiéj, przy Studziennicy, 2 mile na płd. Kamieńca. Na téj górze znajduje się źródło wody, która się nie ścina, nawet w największe mrozy.

MONASTIER, LE M..., M. we Francyi, w depart. Wyższéj Loary, okręgu Puy; 3,500 m.

MONASTIR, 1) M. portowe w Tunisie, położone na pobrzeżu ku wsch. od Suza, nad zatoką Hammammet. Posiada znaczne fabryki wyrobów wełnianych i handel takowemi prowadzi; 42,000 m. 2) M.-Bitolia, sandżak w Turcyi europejskiéj, na zach. Rumelii; M. stoł. t. n.; liczy do 15,000 m.

MONCADA, Mm. w Hiszpanii, w Walencyi, o 13 w. ku płn.-zach. od Walencyi; 2,500 m.

MONCALIERI, M. w król. Sardyńskiém, nad rz. Po, ku płd. od Turynu. Zamek królewski z ogrodami; 7,250 m.

MONCALVO, M. w król. Sardyńskiém, ku płn.-zach. od Alessandryi; 3,500 m.

MONCAO, M. w Portugalii, o 53 w. ku płn. od Braga, nad Minho; 1,040 m. Warowne. Źródła gorące i kąpiele.

MÖNCHBERG, M. w Bawaryi, nie opodal Klingenberg. Kościół celniejszy pobożnych pielgrzymek; 1,350 m.

MONCHIQUE, Mm. w Portugalii, o 24 w. ku płn. od Lagos; 2,876 m. Źródła siarczane i kąpiele.

MONCHIQUE, SERRA DE M.., łańcuch gór w Portugalii. Położony na granicy prow. Alemtejo i Algarwii, poczyna się u źródeł Sadao, biegnie w kierunku krańca płd.-zach. Europy, aż ku przylądkowi Ś. Wincentego.

MONCONTOUR, M. we Francyi, w depart. Północnego Wybrzeża, w obw. St. Briece. Kilka fabryk, izba handlowa; 1,670 m.

MONDAVII, Mm. w pań. kościelném; 1,935 m.

MONDEGO, 1) rz. w Portugalii, wybiega w części płd. góry Estrella, płynie z płn.-wsch. ku płd.-zach. i uchodzi do oceanu w porcie Buarcos, ku płd. przylądka Mondego. 2) Przylądek na zach. pobrzeżu Portugalii, w str. płn.-zach. ujścia rz. t. n.

MONDEJAR, Mm. w Hiszpanii (w Nowéj Kastylii), o 26 w. ku płd. od Guadalaxara; 2,700 m.

MONDOLFO, Mm. w pań. Kościelném; 3,370 m.

MONDONEDO, M. w Hiszpanii (w Galicyi), o 48 w. ku płn.-wsch. od Lugo, na pochyłości płn. Asturyi; 6,000 m. Stolica sufragana Santiago. Seminaryum. Kolegium. Fabryki płótna, garbarnie.

MONDOVI, 1) prow. pań. Sardyńskiego, w okr. Coni. Stol. t. n. Leży między 44° 2' i 44° 39' szer. płn. Rozległość 532 mil kw. włoskich. Ludność w 1839. r. 138,266 m. Grunt żyzny i dobrze uprawny. Płody: zboża do 161000 hektol., wina 123125 hektol., kasztanów 103000 hektol., jedwabiu 350000 kilom., wołów 10,000, krów 4,500, koni 900, osłów 1,600, mułów 950. Eksploatacya marmuru, kamieni wapiennych. Fabr. wyr. garncarskich, wełnianych, bawełnianych, kapeluszy, mebli; 7 hut żelaznych. Dzieli się na 18 mandamento i 71 gmin. 2) M. w pań. Sardyńskiém, o 57 w. ku płd.-wsch. od Turynu, nad Elero; 15,921 m. Arsenał. Stol. biskupa sufragana Turynu. Szkoła medycyny. Kolegium królewskie. Przędzalnie jedwabiu, fabryki wyrob. bawełnianych i wełnianych, garbarnie, fryszerki żelaza.

MONDRAGON, Mm. w Hiszpanii, w prow. Guipuzcoa, o 22 w. ku płn.-zach. od Placencyi, nad Rio-Deva; 2,500 m. Fabryka broni.

MONDRAGONE, Mm. w król. Neapolitańskiém, o 35 w. ku zach. od Kapui, nad mr. Śródziemném; 2,170 m. Komora.

MONDSEE, Mm. w Austryi, w Wyższéj Austryi, o 64 w. ku płd.-zach. od Wels, nad jeziorem t. n.

MONEIN, M. we Francyi, w depart. Niższych Pireneów, w obw. Oléron; 5,450 m.

MONEMBASIA, NAPOLI-DI-MALVASIA, M. w Grecyi, w prow. Morea, ku płd.-wsch. od Mistra. Zbudowane na małéj wyspie lądu stałego, połączone jest z tymże mostem; posiada port obronny cytadelą, biskupstwo i rozległe winnice; 6,000 m.

MONESEIGLIO, Mm. w pań. Sardyńskiém, o 31 w. ku płn.-wsch. od Mondovi, nad Bormidą.

MONESTIER, LE M.., Mm. we Francyi, w dep. Wyższych Alp, w obw. Briançon, nad Cuisanne. Nader zwiedzane gorące kąpiele; kopalnie miedzi, węgli kamiennych; 2,850 m.

MONFALCONE, M. w Austryi, w Illiryi, w gub. Tryestskiéj, w cyrk. Istryańskim. Położone nad zatoką Tryestu; posiada port, kąpiele morskie; 1,320 m.

MONFALOUT, M. w Wyższym Egipcie, o 26 w. ku płn.-zach. od Siout, na l. brz. Nilu. Handel drzewem i płótnem.

MONFIA, wyspa w Afryce, na oceanie Indyjskim, przy pobrzeżu Zanguebar. Grunt płaski i żyzny. Handel czynny. Zamieszkana przez mahometanów, uznających władzę Imana Maskatu.

MONFLANQUIN, M. we Francyi, w depart. Lot-Garonne, w obw. Villeneuve-sur-Lot, nad rz. Lede; 5,150 m.

MONFORTE, Mm. w pań. Sardyńskiém, o 14 w. ku płd.-zach. od Alby.

MONFORTE, 1) M. w Hiszpanii, ku zach. od Alicante; 3,500 m. 2) M.-de-Lemos, M. w Hiszpanii, w Galicyi, ku płn.-wsch. od Orense; 5,600 m.

MONFORTE DE RIO-LIVRE, 1) Mm. w Portugalii, o 12 w. ku wsch. od Chaves; 408 m. 2) Mm. w Portugalii, w prow. Alemtejo, o 26 w. ku płn. od Villaviciosa.

MONFRICI, Mm. w Sycylii, w prow. Girgenti, ku płn.-zach. od Sciacca; 6,000 m.

MONGELLA, mała wyspa w zatoce Perskiéj, przy pobrzeżach Farsistanu. Położona w pobliżu przylądku Kenu; służy za miejsce schronienia dla korsarzy morskich.

MONGES, LOS-M..., gromada wysp, na mr. Antylskiém, na płn. zatoki Maracaibo.

MONGOLIA, kraj wielki w Azyi Wschodniéj, przyłączony do cesarstwa Chińskiego. Dzieli się na kraj Mongołów, kraj Khalhasów, i Mongołów Khou-Khou-Noor.

MONGRANDE, Mm. w król. Sardyńskiém, na płn.-wsch. od Ivrea; 3,530 m.

MONHEIM, M. w Bawaryi, nieopodal Wemding; 1,450 m.

MONI, NOEL, wyspa na oceanie Indyjskim, na płd.-zach. od Jawy.

MONILLANI, W. w Turcyi, w Rumelii, w sandżaku Saloniki, na płn. zatoki Monte-Santo.

MONISTROL-SUR-LOIRE, M. we Francyi, w departamencie Wyższéj Loary, w obw. Yssingeaux. Zamek biskupi, kilka fabryk, instytut głuchoniemych; 4,200 m.

MONKSTOWN, M. w Irlandyi, o 26 w. ku płd. wsch. od Dublina, nad odnogą Dublińską; 3,303 m. Kąpiele morskie uczęszczane; liczne wille.

MONMOUTH, 1) Mm. w Anglii, o 210 w. ku płn.-zach. od Londynu, nad rz. Wye; 4,916 m. Dom karny hrabstwa. W okolicach papiernie, gisernie. Handel drzewem, chmielem i zbożem. 2) Hrabstwo w Anglii, stol. t. n. Rozległości 324,310 akrów. Ludność w 1841. r. 134,349 m. Grunt górzysty, wogóle żyzny. Chów bydła. Eksploatacya węgla i żelaza. Szacunek ogólny dochodów z własności ziemskich, 421,050 funtów szterlingów. Dzieli się na 6 hundreds i 127 parafij. Wybiera 2 deputowanych. 3) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państwie Maine, o 31 w. ku zach. od Augusty; 1882 m. w 1840. r.

MONNIKENDAM, M. w Niderlandach, w prow. Północna Holandya, na płd. od Horn, przy ujściu rz. Monnik do Zuider-zee. Tkactwo jedwabiu; 2,300 m.

MONOMOTAPA, okolica Afryki płd., na płaszczyznie gorującéj nad pobrzeżem Sofala. Grunt pagórkowaty i bardzo żyzny, lecz mało znany. Zamieszkana przez Negrów, którzy handlują z Portugalczykami na pobrzeżu Sofala i Zambeze granicy północnéj Monomotapy.

MONONGAHELA, rz. w Stanach Zjednoczonych, dopływowa Alleghany, tworząca w dalszym biegu rz. Ohio. Wybiega w pań. Wirginii, w hrb. Levis, z gór Alleghany, płynie ku płn. i uchodzi pod Pittsburgiem.

MONOPOLI, M. w król. Neapolitańskiém, w prow. Terra di Bari, na płd.-wsch. od Bari, nad mr. Adryatyckiém. Biskupstwo, winnice i drzewa oliwne; 22,300 m.

MONOVAR, M. w Hiszpanii, ku płn.-zach. od Alicante, nad Tarapa; 9,500 m.

MONREAL, Mm. w Prusach, w prow. Reńskiéj, nad Elzbach; 600 m.

MONREALE, M. w Sycylii, o 3 w. od Palermo, na górze Caputo; 12,903 m. Stol. arcybiskupa. Kolegium. Klasztor Benedyktynów z biblioteką i i pięknemi zbiorami.

MONROE, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w New-Yorkskiém, o 80 w. ku płn. od New-Yorku; 3,914 m. w 1840. r. Fryszerki żelaza. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Michigan, o 56 w. ku płn. od Detroit, nad rz. Raisin; 1,703 m.

MONROVIA, MORAVIA, M. w Afryce anglo-amerykańskiéj, stol. pań. Liberi, przy ujściu Mesurado. Pod 6° 16' szer. płn. i 12° 41' dłg. zach. Ludności 1,000 m. Miasto warowne. Szkoła publiczna. Biblioteka. Port handlowy.

MONS, BERGHEN, M. w Belgii, o 52 w. ku płd. od Brukselli, nad Trouille; 20,472 m. Miasto warowne. Trybunał 1. instancyi i sąd przysięgłych. Trybunał handlowy, 2 sądy pokoju. Arsenał. Kolegium, szkoła normalna początkowa, szkoła chirurgii, szkoła głuchoniemych, szkoła wyższa górnicza. Akademia rysunku. Biblioteka publiczna, 12,500 tomów. Archiwum królestwa. Lombard. Komora. Wprowadzono towarów za 431,033 fr., wyprowadzono za 435,591 (w r. 1839). Przemysł dostarcza różnych przedmiotów, lecz jedyne artykuły ważniejsze są mydła i sól. Fabryki koronek, rafinerye cukru sławione niegdyś, dziś podupadłe. Składy węgli, chmielu, lnu, konopi, zboża. Najważniejszém źródłem bogactwa miasta są obfite kopalnie węgli w okolicach. Pracujących przy tych kopalniach jest do 20,000 ludzi; w 1829. r. wydobyto 14000000 hektolitrów węgla. Najgłówniejsze budynki są: kościół St. Wandru z XV. wieku, i wieża sygnałowa w 1662. r. wzniesiona. Fortyfikacye zburzone zostały w 1748. r. na rozkaz Józefa II. Następnie w 1818. r. na nowo usypane, uczyniły Mons jedną z najmocniejszych twierdz Belgii.

MONS-A-CONDÉ, CANAL-DE M..., kanał w Belgii, poczynający się w prow. Hennegau, pod Mons. Wyprowadzony z rz. Trouille i Haine, idzie ku zach., a kończy się w depar. francuzkim Północnym w rz. Skaldzie. Rozległy mil francuzkich 6, zaopatrzony jest 7 szluzami.

MONSANTO, Mm. w Portugalii, o 50 w. ku płn.-wsch. od Castel-Bianco; 1,360 m. Warownia.

MONSARAS, Mm. w Portugalii, o 26 w. ku płd. od Villaviciosa, nad Guadianą; 1,395 m.

MONSELICE, M. w Lombardyi, na płd.-zach. od Padwy; 5,450 m.

MONSHEIM, Mm. w księs. Hesko-Darmsztadzkiém, w prow. Niższéj Hessyi, nad Pfrimmen; 890 mieszkańców.

MONSON, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Massachussetts, w hrb. Hampden; 2,350 m.

MONT-BLANC, najwyższa góra w Alpach, położona w król. Sardyńskiém, na granicy Sabaudyi i księs. Aosta, w stronie płd.-wsch. Genui. Pod 45° 50' 15" płn. szerokości, a 4° 32' 25" wsch. dłg. Powyższa góra w połączeniu z przylegającemi do niéj, tworzy na płn.-zach. dolinę Chamouny, na zach. zaś dolinę Monjoie, oraz w stronie płd.-wsch. doliny Allee-Blanche i Ferret, wzniesione na 1,920 sążni nad doliną Chamouny. Z tych skał olbrzymich wznosi się dopiero 18 lodnisk. Jedyném przejściem jest tu Col-du-Géant, między Piemontem i Sabaudyą.

MONT-DE-MARSAN, M. we Francyi, stol. dep. Landes, o 727 w. ku płd.-zach. od Paryża, przy ujściu Douzy do Midou, które tworzą Miduzę. Leży pod 43° 53' szer. płn. 2° 49' dłg.-zach. Ludność w 1841. r. 4,655 m. Szkoła komunalna. Biblioteka publiczna z 12,000 tomów. Towarzystwo rolnicze; 1 dziennik, 2 drukarnie. Dystylarnie; fabryka sukna i kołder wełnianych. Magazyny win i wódek. Handel winami, wełną, terpentyną. Zakłady wód mineralnych. Miasto porządnie zabudowane. Port dogodny i most piękny na Miduzie. Założone w 1140. r. przez Piotra Labaner, Wicehrabię Marsan, było oblężone, zdobyte i zburzone przez protestantów pod dowództwem Montgomerego.

MONT SAINT-MICHEL, M. we Francyi, w dep. Manche, o 18 w. ku płd.-zach. od Avranches, na odosobnionéj skale w głębi odnogi Cancale, o 4 w. od pobrzeża pośród rozległéj równiny przerzniętéj wodami Sée, Celuny i Cuesnon. Obwód skały 9,000 metr. Wysokość 45 metr. do podstawy budowli, a 126 metr. do wierzchołka. Dom karny. Połów łososi, i innych ryb. Zabudowane w amfiteatr na pochyłości skały i otoczone murem z bastyonami. Dawne opactwo Benedyktynów założone w 966. r.

MONTABAUR, M. w księs. Nassauskiém, nad rz. Westerwalde; 2,680 m. Źródła gorzkie; zamek; wyroby wełniane.

MONTAGANO, Mm. w król. Neapolitańskiém, o 12 w. ku płn.-zach. od Campo Basso; 2,850 m.

MONTAGNAC, M. we Francyi, w dep. Herault, o 30 w. ku płn.-wsch. od Beziers, nad Herault; 3,446 m. Kościół konsystorski, kalwiński. Uprawa wina sprowadzonego z Tokaju, i dystylarnie wódki, olejarnie.

MONTAGNE DE ST.-GEORGES, W. we Francyi, w depar. Girondy, o 11 w. ku wsch. od Liburny; 1,698 m. Wyborne wina czerwone.

MONTAGNANA, M. w Lombardyi, na płn.-zach. Rovigo. Znaczne przędzalnie jedwabiu i handel takowym; 8,250 m.

MONTAGNY, Mm. we Francyi, w dep. Ligiery, o 14 w. ku wsch. od Roanne; 1,724 m. Fabryki chustek, tkanin bawełnianych.

MONTAIGU, 1) M. w dep. francuskim Tarn-Garonne, nad rz. Senne; 4,095 m. 2) M. w Belgii, prow. płd. Brabantu; 2,540 m.

MONTAJONE, Mm. w Toskanii, o 38 w. ku płd.-zach. od Florencyi, nad Elsą; 1,244 m.

MONTALBAN, MONTALVAN, M. w Hiszpanii, na płn.-zach. Teruel. Łomy marmuru, kopalnie ałunu, źródła mineralne; 3,850 m.

MONTALBANO, Mm. w król. Neapolitańskiém, o 48 w. ku płd.-zach. od Matera; 2,600 m.

MONTALCINO, M. w Toskanii, na płd.-wsch. Sienna; 6,650 m.

MONTALTO, 1) M.-di Castro M. w pań. Kościelném, o 31 w. ku płn.-zach. od Civita Vecchia; 431 m. 2) M. w król. Neapolitańskiém, o 19 w. ku płn. zach. od Cosenza; 2,400 m.

MONTALVEN, Mm. w Hiszpanii, w Aragonii, o 50 w. ku płn. od Teruel, nad rz. Martin; 3,700 m. Eksploatacya węgla.

MONTANARO, M. w król. Sardyńskiém, na płn. wsch. Turynu; 3,600 m.

MONTANCHES, Mm. w Hiszpanii, na płn.-wsch. Merida; 5,000 m.

MONTANVERT, góra w Alpach, wznosi się w prow. Sardyńskiéj Sabaudyi, między doliną Chamouny i mr. Lodowém do wysokości 1,000 sążni.

MONTARGIS, M. w depar. francuskim Loiret, stoł. obw. t. n., przy połączeniu się kanałów: Orleańskiego, Briare i Loing. Siedlisko władz sądowych, administracyjnych; kilka towarzystw ubezpieczeń; handel winem, woskiem, sérami i szafranem. Godny tu widzenia kościół Ś. Magdaleny; 7250 m.

MONTATAIRE, W. we Francyi, w depar. Oise, o 12 w. od Senlis, nad Thérain; 1535 m. Ważne zakłady fabryk żelaznych. Papiernie, tartaki hydrauliczne. Fabryki guzików jedwabnych.

MONTAUBAN, M. we Francyi, stoł. dep. Tarn-Garonne, położone na wzgórzu, panującém nad rz. Tarn. Dobrze zabudowane, posiada biskupstwo, katedrę, seminarya, towaszystwo sztuk i umiejętności, zakłady naukowe, teologiczne, szkołę rysunków, bibliotekę publiczną, oraz kilka znacznych i rozmaitych fabryk. Liczy zaś 25,560 m.

MONTARD, M. w depar. francuskim Cote-d'Or, nad rz. Brenne ikanałem Burgońskim. Sta-

rożytny zamek, kilka fabryk; handel wełną i drzewem; 2,240 m.

MONTBAZON, M. we Francyi, w depar. Indre-Loire, o 14 w. ku płd. od Tours, na l. brz. Indry; 1,080 m. Zbiór zboża i wina. Garbarnie. Przędzalnie wełny w Bourroux. Prochownia w Ripault.

MONTBÉLIARD, M. we Francyi, w dep. Doubs, o 85 w. ku płn.-wsch. od Besançon, nad Halle, Luzine i nad kanałem Rodanu. Ludność w 1841. roku 4,948 m. Kościół konsystorski ewangelicki. Szkoła komunalna. Biblioteka publiczna (9000 tomów, 200 rękopisów); 4 drukarnie. Przędzalnie bawełny. Farbiarnie. Garbarnie. Fabryki ram, pilników, zegarmistrzowskie. Handel winem, octami, wódkami, zbożem i mąką, serami, skórami zwanemi z Montbéliard. Ratusz, kościół Ś. Marcina, którego sufit nie ma żadnéj podpory na długości 26 metrów i szerokości 16 metrów. Niegdyś otoczone warowniami, które Ludwik XIV. zburzyć kazał. Ojczyzna Jerzego i Frydryka Cuvier.

MONTBLANCH, M. w Hiszpanii, na płd.-wsch. Leridy, wśród doliny obfitującéj w wino i oliwę; 4,500 m.

MONTBRISON, M. we Francyi, stol. depar. Ligiery, o 479 w. ku płn.-wsch. od Paryża, nad Vizezy. Leży pod 45° 36' 22" szer. płn., a 1° 43' 45" dłg. wsch. Ludność 7,054 m. Szkoła normalna departamentowa. Biblioteka publiczna (1500 tomów). Towarzystwo rolnicze i handlu. Miasto mniéj znaczne, jak St. Etienne i Roanne. Przemysł i handel prawie żaden. Katedra rozpoczęta w 1295. r. i nie dokończona.

MONTBRON, M. w depar. francuzkim Charente, w obwodzie Angoulême, nad Tardouere; 3,250 m.

MONTCENIS, M. we Francyi, w depar. Saony i Ligiery, o 22 w. ku płd. od Autun; 1,508 m. Kassa oszczędności. Olejarnie, farbiarnie; kopalnie węgla i żelaza w okolicach.

MONTCORNET, Mm. we Francyi, w depar. Aisne, o 36 w. ku płn.-zach. od Laon, nad Serrą; 1,743 m. Przędzalnie wełny. Fabryka kołder wełnianych. Garbarnie, piece wapienne, browary, fabryka cukru z buraków. Handel płótnem, lnem, konopiami, bydłem.

MONTDIDIER, M. we Francyi, w depar. Somme, o 41 w. ku płd.-wsch. od Amiens, na pagórku przy pr. brz. Don. Ludność 3,868 m. w 1841. r. Szkoła utrzymywana przez Lazarystów. Towarzystwo rolnicze. Drukarnia. Wielkie fabryki pończoch, wyrobów wełnianych. Olejarnie, farbiarnie, garbarnie. Handel zbożem, bydłem. Ratusz z dzwonnicą. Posąg hrabi Montdidier w kościele Ś. Piotra. Miasto starożytne, dawniéj warowne, i rezydencya kilku królów. Ojczyzna Parmentiera.

MONTE, 1) M.-Carlo, Mm. w Toskanii, ku płd. wsch. od Pescia; 3,200 m. 2) M.-Carasso, Mm. w kantonie szwajcarskim Tessin, w obw. Belinzona; 720 m. 3) M.-Cassino, sławne i piękne opactwo Benedyktynów, z wspaniałym kościołem. Położone w król. Neapolitańskiém, w prow. Terra di Lavoro, ku płd.-wsch. od Sora; posiada bogatą bibliotekę i wspaniałą galeryę obrazów. 4) M.-Catini, Mm. w król. Toskańskiém, ku płn.-wsch. od Pescia. Znane źródła mineralne. 5) M.-Cristo, mała wyspa, na mr. Tyrryjskiém. Położona ku płd. od Elby, liczy się do posiadłości Toskańskich, zamieszkaną jest od samych rybaków. 6) M.-Cuccolo, Mm. w księs. Modeńskiém, ku płn.-zach. od Poretta; 3,500 m. 7) M.-del-Buchon, przylądek na zach. wybrzeża Mexyku, w Nowéj Kalifornii, pod 35° 18' płn. szer., a 122° 50' zach. dług. 8) M.-Fianscone, M. w pań. Kościelném, ku płd.-zach. od Viterbo, w pobliżu jeziora Bolsena. Biskupstwo, katedra; 5,800 m. 9) M.-Filippo, M. obronne w Toskanii, ku płn.-wsch. od Orbitello, nad małą zatoką mr. Tyryjskiego. 10) M.-Frio, M. w Hiszpanii, ku płn.-zach. od Granady; 8,000 m. 11) M.-Grotto, gorące źródła w Lombardyi, ku płd.-zach. od Padwy. 12) M.-Luppo, Mm. w Toskanii, ku płd.-zach. od Florencyi, nad rz. Arno; 2,300 m. 13) M.-San-Angelo, M. w król. Neapolitańskiém, w prow. Capitanata, ku płn.-wsch. od Manfredonii. Biskupstwo; 11,000 m. 14) M.-San-Giuliano, M. w Sycylii, ku płn.-wsch. od Trapani; 6,600 m. 15) Monte, przylądek u wybrzeża europejskiego Rumelii, w sandżaku Saloniki, w str. płd.-wsch. półwyspu, w pobliżu góry Athos.

MONTEALEGRE, M. w Hiszpanii (w Murcyi), o 65 w. ku płn.-wsch. od Albacate; 2,800 m. 2) Montealegro, Mm. w Sycylii, o 22 w. ku płd.-zach. od Girgenti; 1,000 mieszkańców.

MONTE-BAROCCIO, Mm. w pań. Kościelném, o 13 w. ku płd.-zach. od Pesaro; 1,952 m.

MONTEBELLO, Mm. w król. Lombardzko-Weneckiém, o 14 w. ku płd.-zach. od Wicenzy. Zwycięstwo marszałka Lannes nad Austryakami, 12. czerwca 1800. r.

MONTEBELLO, CASTAGGIO, W. w król. Sardyńskiém, w pobliżu Alessandryi, na płn.-wsch. Voghera, na prawym brz. rz. Coppo.

MONT-BELLUNA, Mm. w król. Lombardzko-Weneckiém, o 22 w. ku płn.-zach. od Treviso; 4,070 m.

MONTEBOURG, Mm. we Francyi, o 7 w. ku płd. od Valognes; 2,502 m. Chów owiec. Piękna stadnina. Fabryki koronek. Szczątki bogatego opactwa Benedyktynów.

MONTECALVO, M. w król. Neapolitańskiém, o 17 w. ku płn.-wsch. od Benewentu; 4,500 m.

MONTECARLO, Mm. w Toskanii, o 31 w. ku płn.-wsch. od Pizy; 2,296 m. Eksploatacya piasku do wyrabiania szkła.

MONTE-CAROTO, Mm. w pańs. Kościelném; 2,240 m.

MONTECHIARO, Mm. w Lombardyi, na płd.-wsch. Brescia; 6,700 m.

MONTECHIARULO, Mm. w księs. Parmy, o 15 w. ku płd.-zach. od Parmy, nad Lenzą. Prochownia.

MONTECORVINO, M. w król. Neapolitańskiém, w prow. Principato ulteriore, na płn.-wsch. Salerno; 4,320 m.

MONTE-FALCO, Mm. w pań. Kościelném, o 22 w. ku płn.-zach. od Spoletto; 3,398 m.

MONTE-FALCONE, 1) Mm. w król. Neapolitańskiém, o 26 w. ku płn.-zach. od Larino; 2,500 m. 2) M. w Austryi, o 17 w. ku płd.-zach. od Görz, nad morzem; 1,151 m. Port otwarty w 1825. roku i dość handlowy.

MONTE-FANO, Mm. w pań. Kościelném, o 12 w. ku płn. od Macerata; 3,370 m.

MONTE-FIORINO, Mm. w księs. Modeńskiém, o 39 w. ku płd.-zach. od Modeny.

MONTE-FORTE, Mm. w król. Neapolitańskiém, o 9 w. ku płd.-zach. od Avellino; 3,500 m.

MONTEFUSCO, M. w król. Neapolitańskiém, w prowincyi Principato Ulteriore, ku płn.-wsch. od Avellino; 8,000 m.

MONTE-GIORGIO, Mm. w pań. Kościelném, o 14 w. ku zach. od Fermo; 3,666 m.

MONTEGO-BAY, M. w Jamajce, na pobrzeżu płn. wyspy; 4,000 m.

MONTE-GROSSO, M. w król. Sardyńskiém, o 11 w. ku płd.-wsch. od Asti, nad Tion; 2,600 m.

MONTEJICAR, M. w Hiszpanii, w Andaluzyi, o 63 w. ku płn.-wsch. od Grenady; 2,400 m. Fabryki jedwabne.

MONTELEONE, M. w król. Neapolitańskiém, o 47 w. ku płd.-zach. od Catanzaro, nad odnogą Ś. Eufemii; 10,000 m. Trybunał handlowy. Szkoła królewska. Szpital wojskowy.

MONTELIMART, M. w dep. franc. Drome. Stoł. obw. t. n., położone wśród pięknéj okolicy, przy spływie rz. Roubion i Jabran; posiada kilka fabryk i prowadzi handel winem, jedwabiem, drzewem budulcowém; 8,300 m.

MONTELLA, Mm. w król. Neapolitańskiém, o 35 w. ku płn.-wsch. od Montefusco; 5,700 m.

MONTELOVEZ, M. w Meksyku, nad odnogą rz. Sabiny; 4,000 m.

MONTELUPO, Mm. w Toskanii, o 17 w. ku płd.-zach. od Florencyi, nad Arno; 1,370 m.

MONTE-MAGGIORE, M. w Sycylii, o 48 w. ku płd.-wsch. od Palermo; 4,000 m.

MONTE MAGNO, M. w Sycylii, o 22 w. ku płd. od Casale; 2,200 m.

MONTEMARANO, M. w Neapolitańskiém, o 37 w. ku płd.-wsch. od Benewentu; 1,800 m.

MONTEMARCIANO, Mm. w pań. Kościelném, o 13 w. ku płn.-zach. od Ankony; 3,730 m.

MONTE-MILETTO, Mm. w król. Neapolitańskiém, o 9 w. ku płd.-wsch. od Montefusco; 3,000 m.

MONTE-MILONE, Mm. w pań. Kościelném, o 9 w. ku płd.-zach. od Macerata; 4,684 m.

MONTEMOR-O-NOVO, Mm. w Portugalii, o 31 w. ku płn.-wsch. od Evora; 2,945 m.

MONTEMOR-O-VELHO, Mm. w Portugalii, o 33 w. ku płd.-zach. od Koimbry, nad Mondego; 2,525 m.

MONTEMURRO, M. w Neapolu, o 66 w. ku płd.-zach. od Matera, nad rz. Akri; 8,000 m.

MONTENEGRO, po sławiańsku CZERNA GORA, po turecku KARA TAG, obwód w górach między prowincyami Tureckiemi, Albanią, Bośnią i Dalmacyą. Rozległy 254 mil kwadr., liczy 48,000 m. Na granicy zach. wznosi się pasmo Montenegro czyli Czarna Góra, przerzynające kraj w rozmaitych kierunkach, także skropiony jest rzeką Moraka i Czernojewicz, uchodzącemi na granicy płd.-wsch. do jeziora Bogana. Klimat kraju również surowy i ostry, jak i mieszkańcy jego, którzy są zajęci wyłącznie chowem bydła. Od r. 1795. Montenegrini czyli Czarnogórcy, zdołali zupełnie wydalić z swojego terrytoryum Turków, lecz niezależności dotąd nie pozyskali. Rząd ich jest rodzajem rzeczypospolitéj teokratycznéj; naczelnikiem onego jest książę biskup (Swiaty-Władyka) i gubernator (Władyka). Kraj dzieli się na 5 obwodów: Katanska, Liepanska, Piewika, Kieka i Karnika, których gubernatorowie zowią się Cerdarsy. Władyka i Cerdarsowie, są wybierani przez naczelników wiosek (Kneziów).

MONTENOTTE, W. w król. Sardyńskiém, na zach. Genui, na płn. Savona; 350 m.

MONTE-NUOVO, Mm. w pań. Kościelném, o 36 w. ku zach. od Ankony; 2,749 m.

MONTE-PELOSO, M. w król. Neapolitańskiém, o 23 w. ku płn.-zach. od Matera; 4,000 m.

MONTEPULCIANO, M. w Toskanii, ku płd.-wsch. od Sienny. Biskupstwo; 2,000 m. Zbiory najlepszego wina w Toskanii.

MONTEREALE, M. w król. Neapolitańskiém, o 31 w. ku płn.-wsch. od Aquila; 3,150 m.

MONTEREAU, M. w dep. franc. Seine-Marne, przy spływie rz. Sekwany i Yonne. Trybunał handlowy, fabryka pończoch i porcelany; 4,560 mieszkańców.

MONTEREY, 1) M. w prow. hiszpańskiéj Galicyi, ku płd.-wsch. od Orense. Położone na granicy portugalskiéj; liczy 350 m. 2) M. w Meksyku, w prowin. Nowy-Leon, nad jedną z dopływowych rz. Rio-Tigre. Biskupstwo, katedra, kapituła, siedlisko władz; 13,000 m. 3) M.-San-Carlos, M. stoł. Nowéj czyli Wyższéj Kalifornii, położone nad zatoką rozległą, ku płn.-zach. otwartą. Składa się z kilku rzędów rozsypanych domów, zamieszkanych od 11,000 m., między któremi wielu kupców angielskich i amerykańskich.

MONTERONI, Mm. w król. Neapolitańskiém, o 10 w. ku płd.-wsch. od Lecce.

MONTEROSSO, M. w Sycylii, ku płn. Modica; 6,500 m.

MONTE-RUBBIANO, Mm. w pań. Kościelném, o 9 w. ku płd. od Fermo; 2,489 m.

MONTE-SAN-SAVINO, M. w Toskanii, o 20 w. ku płd.-zach. od Arezzo, nad Esa; 4,098 m. Znakomite jarmarki.

MONTESANO, Mm. w król. Neapolitańskiém, o 16 w. ku płd.-zach. od Sala; 4,600 m.

MONTESCAGLIOSA, M. w król. Neapolitańskiém, w prow. Basilicata, ku płd. od Matera; 6,000 mieszkańców.

MONTE-SANTO, Mm. w pań. Kościelném, o 13 w. ku płn.-wsch. od Macerata, nad mr. Adryatyckiém; 5,718 m.

MONTE-SARCHIO, Mm. w król. Neapolitańskiém; 7,300 m.

MONTESE, Mm. w księs. Modeny, o 39 w. ku płd. od Modeny.

MONTESPERTOLI, Mm. w Toskanii; 1,274 m.

MONTEUX, M. w dep. franc. Vaucluse, w obw. Carpentras; 5.200 m.

MONTEVARCHI, Mm. w Toskanii, o 24 w. ku zach. od Arezzo; 3,602 m.

MONTEVEGLIO, Mm. w pań. Kościelném, o 19 wiku. zach. od Bolonii; 2,090 m.

MONTEVERDE, M. w król. Neapolitańskiém, o 13 w. ku zach. od Malfi, nad Orfanto; 2,200 m. Stolica biskupa.

MONTEVIDEO, M. w Ameryce płd., stol. pań. Urugwaj, nad Rio-de-la-Plata, o 190 w. ku wsch. od Buenos-Ayres. Leży pod 34° 54' 11" szer. płd., a 58° 33' 33" dług. zach. M. warowne. Posiada port, jeden z najlepszych i najbardziéj uczęszczanych, wystawiony na wiatry płd.-zach., zwane Pamperos. Położone w kształcie amfiteatru na pobrzeżu; nie ma nic osobliwego oprócz kościoła. Założone przez jedną osadę z Buenos-Ayres; 15,000 m.

MONTFORT, 1) M.-le-Rotrou, M. w dep. franc. Sarthe, ku wsch. od Mans; 4,000 m. 2) M.-sur-Meu, M. tamże, dep. Ille-Vilaine, przy spływie rz. Meu i Chaillon; 1,680 m. 3) M. w Niderlandach, w prow. Utrechtskiéj, nad rz. Yssel; 1,950 m.

MONTGOMERY, hrb. w Anglii, położone na płn. kraju Wallii, między hrb. Shrop, Denbigh, Merioneth, Cardigan i Radnor. Rozległe 38¼ mil kw., liczy 69,485 m. Kraj w ogóle górzysty, a szczególniéj w stronie płn. i płn.-zach., gdzie wznosi się łańcuch gór Bergen; skropiony rz. Severną, która pod Plinlimmon wybiega i płynie z płd.-zach. na płn.-ws., przyjmując do siebie kilka pomniejszych, oraz Dyfi uchodzącą do mr. Irlandzkiego. Wydaje: zboże, drzewo, z król. zwierząt domowe, a szczególniéj owce, oraz małe konie dosyć cenione (Ponny's); z minerałów: ołów miedź i łupek; przemysł mieszkańców zajęty rolnictwem, chowem bydła i górnictwem, oprócz wielu fabryk, a szczególniéj flaneli, którą znaczny handel prowadzi. 2) M. stoł. powyższego hrabstwa, zbudowane na wzgórku, w pobliżu rz. Severny; liczy do 1,350 m. 3) Mm. w pań. Nowego-Yorku, hrb. Orange; 4,200 m. 4) Mm. w Pensylwanii, hrb. Franklin; 3,450 m. 5) Mm. w New-Jersey, hrb. Sommerset; 1,520 m.

MONTHEI, M. w kantonie szwajcarskim Wallis. Położone nad rz. Lie; liczy do 1,750 m.

MONTHERME, Mm. we Francyi, w dep. Ardennes, o 15 w. od Mezieres; 1,076 m. Eksploatacya glinianek. Fabryki luster. Kuźnie. Huty. Browary. Most 100 metrów długi na Mozie.

MONTHUREUX SUR SAONE, M. we Francyi, w dep. Vosges, o 40 w. ku płd.-zach. od Mirecourt, nad Sekwaną; 1,618 m. Blicharnia wosku. Przędzalnia bawełny, lnu. Fabryki pilników, gwoździ, młotów. Garbarnie.

MONTICELLO, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w New-Yorku, o 64 w. ku zach. od Newbourgh. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w Mississipi, o 144 w. ku wsch. od Natchez, nad Pearl. 3) Mm. w

Stanach Zjednoczonych, w Kentucky, o 160 w. ku płd. od Frankfortu.

MONTIERI, Mm. w Toskanii, o 31 w. ku płd.-zach. od Sienny; 1,047 m. Eksploatacya ołowiu srebrodajnego.

MONTIGLIO, Mm. w pań. Sardyńskiém, o 22 w. ku płd.-wsch. od Casale; 2,550 m.

MONTIGNAC, M. w dep. franc. Dordogne, nad rz. Vézère; 3,850 m.

MONTIGNÉ, W. we Francyi, w dep. Maine i Loire, o 12 w. ku płn.-zach. od Bauge; 1,600 m. Eksploatacya kamieni ciosowych. Fabryki i handel wapnem, cegłami, dachówką

MONTIGNY, LES-M..., W. we Francyi, w dep. Jura, o 18 w. ku płn.-wsch. od Poligny; 1,045 m. Wyborne wina czerwone.

MONTIGNY-LEUCOUP, W. we Francyi, w dep. Seine-Marne, o 23 w. ku płd.-zach. od Provins; 1,172 m. Liczne cegielnie.

MONTIGNY LE ROI, M. we Francyi, w depart. Wyższéj Marny, o 23 w. ku płn.-wsch. od Langres; 1,211 m. Niegdyś warownе. Fabryki wyrobów żelaznych i innych.

MONTIJO, M. w Hiszpanii, położone na wsch. Badajoz, nad rz. Gwadyaną; liczy 6,300 m.

MONTILLA, M. w Hiszpanii, w str. płn.-zach. Kordowy; 13,000 m.

MONTIVILLIERS, M. w dep. franc. Niższéj Sekwany, w obw. Havre. Zdobne kościołem gotyckim, posiada kilka fabryk i liczy 5,120 m.

MONTJOIE, M. w Prusach, rejencya Akwisgrańska, nad rz. Roer, w okolicy dzikiéj i skalistéj. Znaczne fabryki sukna, kazimirku, farbiarnie; 3,400 m.

MONTLHÉRY, M. w dep. franc. Seine-Oise, obw. Corbeil; 2,000 m.

MONTLUÇON, M. w depart. franc. Allier. Stoł. obwodu, wśród łąk i winnic, na pr. brz. rz. Cher. Siedlisko władz, posiada kilka fabryk; 5,800 m.

MONTLUEL, M. we Francyi, w dep. Ain, o 27 w. ku płd.-wsch. od Trevoux, nad rz. Seraine; 2,946 m. Fabryki sukna dla wojska, wyrobów wełnianych. Wielki handel zbożem i konopiami.

MONTMARTRE, M. w dep. franc. Sekwany, w obw. St. Denis, na wsch. Neuilly. Położone w pięknéj okolicy, przy rogatkach paryzkich, na górze panującéj nad rozległą stolicą Francyi; posiada wiele znacznych i rozmaitych fabryk, między temi fabryki przetworów chemicznych, laku, odlewnie brązów, trzymają pierwszeństwo; 8,500 m.

MONTMEDY, M. w dep. franc. Mozy, nad rzeką Chiers; 3,500 m.

MONTMERLE, Mm. we Francyi, w dep. Ain, o 20 w. ku płn. od Trévoux, nad Saoną; 1,801 m. Zbiór wina czerwonego i owoców. Fabryka wyrobów garncarskich. Handel owocami, końmi, bydłem. Jarmark trwający dwa tygodnie, we wrześniu.

MONTMIRAIL, M. we Francyi, w depar. Marne, o 33 w. ku płn.-zach. od Epernay, nad Małą-Morin; 2,545 m. Eksploatacya ważna wybornych kamieni młyńskich. Pracownie zegarmistrzowskie. Garbarnie. Handel bydłem, wełną, zbożem.

MONTMORENCY, ENGHIEN-M..., M. we Francyi, w depar. Sekwany i Oazy, o 20 w. ku płn.-wsch. od Pontoise, a o 14 w. ku płn. od Paryża; 1,950 m. Uprawa owoców i kwiatów. Zbiór kasztanów. Zakład wód mineralnych, 9 źródeł siarczanych. Wody w Enghien używane są dopiero od 1776. r., zakład zaś w 1820. r. założony. Pobyt J. J. Rousseau, który tu napisał Emila.

MONTMORILLON, M. stołeczne obwodu t. n., w depart. franc. Vienne, w malowniczém położeniu, nad rz. Gartempe. Oprócz kilku rozmaitych fabryk, zaleca się szczególniéj wyrobem makaronów i biszkoptów; 5,120 m.

MONTOIRE, M. w dep. franc. Loir-Cher, w obw. Vendome. Położone na pr. brz. Loary, liczy 3,520 mieszkańców.

MONTOLIEU, M. we Francyi, w depar. Aude, o 16 w. ku płn.-zach. od Carcassonne, przy ujściu Dury do Rugeanne; 1,727 m. Fabryki czapek wełnianych, sałianu, sukna. Przędzalnie wełny. Huty.

MONTONA, Mm. w Austryi, w cyr. Tryestu, o 16 w. ku płn.-zach. od Pisino, nad Quieto. Handel drzewem okrętowém.

MONTONE, rz. we Włoszech. Wybiega w Wielkiém księstwie Toskańskiém, na płd. St.-Benedetto-in-Alpe; płynie ku płn.-wsch. i uchodzi do mr. Adryatyckiego, w pobliżu Rawenny.

MONTOPOLI, Mm. w Toskanii, o 39 w. ku płn.-zach. od Florencyi; 3,020 m.

MONTORIO, Mm. w król. Neapolitańskiém, o 16 w. ku płn.-zach. od Teramo; 1,500 m.

MONTORO, Mm. w król. Neapolitańskiém, o 16 w. ku płn. od Salerno; 8,000 m.

MONTORO, M. w Hiszpanii, na płn.-wsch. Kordowy. Zbiór owoców, a mianowicie fig wybornych i oliwy; 12,710 m.

MONTPELLIER, M. we Francyi, stol. depar. Hérault, o 750 w. ku płn.-wsch. od Paryża, a o 8 w. ku płn.-wsch. od mr. Śródziemnego. Leży pod

44º 17" szer. płn., a 0º 72' 36" dłg. zach. Ludność w 1841. r. 40,746 m. Główna kwatera 9. dywizyi wojskowéj, dyrekcya artyleryi, garnizon jednego z trzech pułków inżynieryi. Stolica biskupa sufragana awiniońskiego. Kościół konsystorski ewangelicki. Akademia uniwersytecka (14 katedr 16 professorów), z biblioteką (30000 tomów), z gabinetem anatomicznym, najdawniejszym wraz ze szkołą salerneńską, z wyższych szkół medycyny w Europie. Fakultet nauk, literatury. Kolegium królewskie z bursami przygotowawczemi dla szkół specyalnych handlu i przemysłu, szkoła normalna departamentowa, szkoła malarstwa, szkoła farmaceutyczna; kursa geometryi i mechaniki. Szpitale i liczne zakłady dobroczynne. Dom centralny karny. Administracya kanału Beaucaire i żup solnych depar. Hérault. Fabryki kołder, dywanów, chustek, sukna, cerat, instrumentów chirurgicznych, wyrobów marmurowych i mazajki, wag i miar, wyrobów chemicznych, oliwy, likworów. Przędzalnie bawełny. Gisernie. Warzelnie saletry. Garbarnie. Farbiernie. Fabryki pończoch, czapek, trykotów. Handel znaczny winami, wódkami, przetworami chemicznemi. Miasto wielkie, dobrze zabudowane, lecz ulice ma kręte i wązkie. Pyszna przechodzka Peyrou. Założone około XIII. wieku, po zniszczeniu Magielony przez Karola Martela. Kalwiniści opanowali Montpellier za Henryka III. i ogłosili rzeczpospolitą, która trwała do 1622. r., w którym po długiém i krwawém oblężeniu, Ludwik XIII. zdobył miasto i wzniósł cytadelę dla trzymania go na wodzy. Ojczyzna Bartheza, Brussoneta, Rondeleta, Magnota, Cambona, Cambaceresa, Rouhera, Sebastyana Bourdona, Daru, Viena.

MONTPELLIER, M. w państwie Vermont, stoł. hrb. Washington, na pr. brz. Onion; 3,750 m.

MONTPREIS, Mm. w Austryi (w Styryi), nad Edelsbach. Eksploatacya ołowiu srebrodajnego.

MONTRADOK, M. chińskie, na pobrzeżu zach. Borneo, między Sambas i Pontiana. Eksploatacya złota, dostarczająca rocznie 88000 uncyj angielskich metalu w kawałkach lub piasku.

MONTREAL, 1) M. w Ameryce angielskiéj, w Niższéj Kanadzie, o 227 w. ku płn.-zach. od Quebeku, na płd. pobrzeżu wyspy t. n., nad rz. Ś. Wawrzeńca; 27,297 m. Miasto garnizonowe. Arsenał morski. Kolegium francuzkie, angielskie. Szkoła klassyczna podrzędna. Seminaryum katolickie Ś. Sulpicyusza. Towarzystwa uczone, jakoto: historyi naturalnéj, instytut mechaniki, i wiele innych. Piękne zakłady dobroczynne. Drukarnie. Gisernie. Gorzelnie, browary, fabryki mydła, świec, tytuniu. Warsztaty okrętowe. Port mały, lecz bezpieczny. Handel znaczny płodami rolniczemi. Główny targ na futra. Komunikacya statkami parowemi ze Stanami Zjednoczonemi. Dość piękne miasto, leży w pobliżu pagórka, od którego ma nazwę. Z pomiędzy budynków: katedra ukończona 1829. r., kościół Siostr Miłosierdzia, ratusz, nowe więzienie i pomnik Nelsona. Założone 1640. r. Zdobyte przez Anglików 1760. roku. 2) Wyspa w Ameryce, w Niższéj Kanadzie, na rz. Ś. Wawrzeńca. Płaska i kształtu trójkątnego; żyzna i dobrze uprawna.

MONTREAL, Mm. w depar. franc. Gers, w obw. Carcassonne; 3,500 m.

MONTREJEAU, M. w depar. francuzkim Wyższéj Garonny, przy spływie rz. Garonny i Neste. Kilka fabryk; 3,200 m.

MONTREUIL-SUR-MER, M. we Francyi, w depar. Pas de Calais, o 74 w. ku płn.-zach. od Avas, nad rz. Canche; 4,215 m. w 1841. r. Miasto warowne z cytadelą; twierdza 2. rzędu. Towarzystwa rolnicze; 1 drukarnia. Warzelnie soli. Garbarnie. Fabryka płótna, papiernie, młyny. Miasto to zabudowane z cegły. Z budowli znaczniejsze: kościół St. Saulva, cytadela.

MONTREUX, gmina w Szwajcaryi; 2,600 m. W roskosznem położeniu, nad jeziorem Genewskiém, zwane Niceą Szwajcarskąą. Ta nazwa służy dla dwóch wiosek Planches i Sales.

MONTROSE, Mm. w Szkocyi, o 35 w. ku płn.-wsch. od Forfar, na wybrzeżu, przy ujściu South-Esk do mr. Niemieckiego; 13,552 m. w 1841. r. Komora. Szkoły niegdyś słynne. Liczne zakłady dobroczynne. Wielkie fabryki płótna, w których pracuje do 3,500 robotników. Fabryki mydła, świec; browary, garbarnie. Port jeden z najlepszych w Szkocyi. Wyprawy na połów wielorybów. Port z którego wypłynął Pretendent w roku 1716. r.

MONTROUGE, W. w depar. francuzkim Sekwany, w obw. Sceaux. Instytut wychowania, szkoła handlowa; fabryki wyrobów chemicznych, likworów; 7,125 m. W pobliżu Petit Montrouge, posiadająca kilka rozmaitych fabryk. Położona w pobliżu wału otaczającego Paryż, w małéj odległości od rogatki d'Enfer.

MONTSERRAT, wyspa w posiadaniu Anglików, liczona do Mniejszych Antylów, w stronie płn.-zach. Gwadelupy. Grunt górzysty, wybrzeża wysokie, w większéj części nieurodzajne. Rozległa 2 mile kw.; liczy 7,600 m., zajętych uprawą kilku

plantacyj trzciny cukrowéj, bawełny, i t. p. M. stołeczne Plymouth.

MONTVILLE, 1) Mm. w państwie Connecticut, w hrb. New-London; 2,500 m. 2) Mm. w państwie Maine, w hrb. Waldo; 2,680 m.

MONTZEN, W. w Belgii, o 15 w. ku płn.-wsch. od Verviers; 1,070 m. Eksploatacya wapna i ołowiu. Przędzalnia wełny.

MONZA, M. w Lombardyi, na płn.-wsch. Medyolanu. Położone w żyznéj i zdrowéj równinie, nad rz. Lambro, zdobne jest katedrą gotycką. Posiada znaczne przędzalnie jedwabiu, kilka fabryk; 10,000 m.

MONZINGEN, M. w Prusach, w rejencyi Koblenckiéj; 1,200 m.

MONZON-Y-PAU, M. w Hiszpanii (w Aragonii), o 50 w. ku płn.-wsch. od Huesca, nad Cinca; 3,400 m.

MOOR, Mm. w Węgrzech, w komitacie Bielogradzkim (Stuhlweissenburg), położone na płn.-zach. Bielogradu. Posiada klasztor Kapucynów, koszary, znaczne winnice; liczy do 5,000 mieszkańców.

MOORFIELDS, M. w Stanach Zjednoczonych, w Wirginii, o 40 w. ku płd.-zach. od Romnej, nad rz. Potomak.

MOORZEELE, Mm. w Belgii, w wschodniéj Flandryi, o 5 w. ku zach. od Courtrai; 4,256 m. Przędzalnie płótna.

MOOSBACH, MOSBACH, Mm. w Bawaryi, w pow. Vohenstrauss, pod Eslarn; 600 m.

MOOSBURG, M. w Bawaryi, w cyr. Izary. Położone na pr. brz. Izary, na płd.-zach. M. Landshut; liczy 1,500 m.

MOOSE, rz. w Wyższéj Kanadzie, powstająca z jeziora Missinabe, płynie na płn.-wsch., łączy się z rz. Abitibbi, uchodzącą do zatoki James. 2) Moose-Head, wielkie jezioro w pań. Maine, w hrb. Sommerset. Tutaj rz. Kennebek początek swój bierze.

MOQUEGA, M. w Peru, o 154 w. ku płd.-wsch. od Arequipe, u podnóża Andów; 6,000 mieszkańców.

MORA, M. w Hiszpanii (w Aragonii), o 33 w. ku płn.-wsch. od Teruel; 5,100 m. Fabryki wełnianych wyrobów.

MORADABAD, M. w Indyach angielskich, o 168 w. ku płn.-wsch. od Delhi, nad Ramgunga.

MORA-DE-EBRO, M. w Hiszpanii, w Katalonii, o 37 w. ku płn. od Tortosa, nad Ebro; 3,500 m.

MORAŃCE, W. w Galicyi, w obw. Przemyskim, 3 mile od Jaworowa. Fabryka papieru.

MORANO, M. w król. Neapolitańskiém, w prow. Kalabrya citeriore, na płn. Castrovillari; 8,350 m.

MORANO, Mm. w państwie Sardyńskiém, o 9 w. ku płn.-zach. od Casale, na l. brz. rz. Po; 1,800 m.

MORAS, Mm. w dep. franc. Drome, obw. Valence; 1,350 m.

MORATELLA, M. w Hiszpanii, na płn.-zach. Murcyi. Położone nad rz. Segura; posiada kilka fabryk sukna i płótna, prowadzi handel oliwą i liczy do 7,000 m.

MORAVIA, Mm. w pań. Nowego-Yorku, w hrb. Cayuga; 2,500 m.

MORAWA, MARCH, 1) rzeka uchodząca z lew. str. do Dunaju, wybiega w Morawii, pod Altstadt, a uchodzi powyżéj Presburga. Kilka pomniejszych jakoto: Beczwa, Mława, Rudawa z lewéj, oraz Hanna, Taya, Waiden i Rust wpadają do niéj z pr. strony. 2) Rzeka w Turcyi europejskiéj, w Serwii, wpada do Dunaju powyżéj Semendryi. Bierze początek przy zbiegu dwóch rzek: Morawy wsch. i zach. Bieg około 300 w.

MORAWIA, dawny podział polit. i adm. Austryi, stol. Berno. Rozległość 403,2 mil kw. niem. Ludność 1,643,939 m., w 1837. r. Morawia równie jak Czechy leży w równinie albo w podniesionéj kotlinie, lecz pochylonéj ku płd. i otoczona prawie górami. Wyjąwszy ku płn., terytoryum jest równe lub z lekka górzyste. Pasma przerzynające Morawię są: Karpaty ku płd.-wsch.; góry Morawskie (Mährische Gebirge) ku płn.-zach., a Sudety ku płn.-wsch. Morawia należy do kotliny Dunaju, i massa wód téj rzeki zlewa się przez Marchę czyli Morawę. Jednakże Odra i niektóre z rzek do niéj wpadających, mają źródła na wsch. Klimat umiarkowany. Ziemia dość żyzna. Uprawa zboża, konopi, tytuniu. Zbiór wina w małéj ilości. Piękne pastwiska. Chów bydła, mianowicie koni i wieprzy. Eksploatacya żelaza, miedzi, ołowiu, węgla, ałunu, pięknego marmuru, a dawniéj złota i srebra. Przemysł kwitnący, znakomite fabryki wełnianych wyrobów, płótna, jedwabiów, garbarnie, papiernie, potażarnie, huty szklanne, fabryki cukru z buraków. Handel czynny. Wywóz wełny, oleju, konopi, bydła. Morawa jest jedyną rzeką spławną. Komunikacye przez drogi żelazne między Wiedniem i znakomitszemi miastami Morawii. Mieszkańcy należą do wielkiéj rodziny sławiańskiéj, niemców jest 450,000, a 30,000 żydów. Dziś należy do gubernii Bern (Landsgubernium Brünn).

MORBEGNO, MORBEN, Mm. w Lombardyi, na płd.-zach. Sondrio; 3,000 m.

MORBIHAN, depart. we Francyi, stol. Vannes. Leży nad oceanem Atlantyckim i odnogą Gaskońską, gdzie jest mnóstwo wysp, z których znaczniejsze: Belle-Ile, Groix, Houat, Hoedic. Leży między 47° 15' i 48° 10' szerok. płn., pomiędzy departamentami: Finisterre, Pobrzeży północy, Ille et Villaine, i Ligiery Niższéj. Rozległość 681,935 hekt.; 446,331 m. Położony całkowicie w kotlinie oceanu Atlantyckiego, należący od wsch. do kotliny Vilaine. Rzeki główniejsze: Vilaine, Blavet, Ille, Oust, Aff, Scorf. Kraj mało wzniesiony, przerznięty ku płn. wysokiemi pagórkami. Pobrzeża skaliste, przy których jest kilka portów. Odnoga albo laguna Morbihan, płytka, nadała swą nazwę depart.; zawarta jest pomiędzy półwyspem Rhuis i Crach. Półwysep Quibéron, łączy się międzymorzem ciasném z lądem. Ziemia w ogólności nie żyzna. Kraj roluniczy i eksploatacyjny. Zbiór dostateczny zboża, kartofli, konopi i owoców. Uprawa maisu i cybuł. Cokolwiek wina. Rybołowstwo znaczne. Przemysł rękodzielniczy mały. Fabryki płótna, sukna, warsztaty okrętowe w Lorient. Konie, bydło i masło są artykułami handlu wychodowego. W 1839. r. było: koni 43,399, mułów 51, osłów 115, bydła rogatego 294,600, owiec 254,908, wieprzy 49,490, kóz 10,500. Żelazo jest głównym płodem eksploatacyi; w 1839. r. wyrobiono 61887 centn. metr. żelaza wartości 76,249 frank. Jeziora słone wydają do 20,000 centnar. metr., wartości 14,216 frank. Jarmarków 606 w 120 gminach, trwających 634 dni. Wydatki na zakłady naukowe 221,245 fr. Zakłady naukowe w 1840. r.: 3 szkoły wyższe komunalne, 253 szkół początkowych z 14,000 uczni w zimie; 18 klass w 17 gminach, 4 sal ochrony dla 390 dzieci. Wydatki na zakłady początkowe 89,785 fr. Podział administracyjny i sądowy w 1841. r. na 4 okręgi: Lorient, Plöermel, Pontivy, Vannes, 35 kantonów (37 sądów pokoju), 232 gmin. Departament tworzy dyecezyę biskupstwa Vannes, należy do trybunału i akademii w Rennes; utworzony w 1790. r. z prowincyi Bretanii.

MORCONE, M. w król. Neapolitańskiém, prow. Sannio, na wsch. Piedimonte; 5,000 m.

MORDY, M. w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj, pow. i okr. Siedleckim. Kościół parafialny, 172 domów z 1,586 m. (856 żyd.). Odległe od miasta powiat. 14 w., 2 targi tygodniowe, jarmark doroczny.

MORELLA, M. w Hiszpanii, w prow. Walencyi, na płn.-zach. Peniscola. Położone na górze skalistéj, posiada fabrykę sukna, farbiernie; 5,800 mieszkańców.

MORENA, SIERRA M.., łańcuch gór na płd. Hiszpanii, rozciągający się od płn.-wsch. ku płd.-zach., czyli od źródeł rz. Guadarama, aż do ujścia Gwadyany, a tém samém w prow. Cuenza, Mancha, Jaen, Cordova, Sevilla i Estramadura. Długi na mil fran. 130, oddziela rz. Gwadyanę, Gwadalkwivir i ocean Atlantycki. Największa szerokość pasma mil fran. 38 wynosi, między Badajoz i Penaflor. Wierzchołkowe grzbiety dochodzą stóp 2800. Pasmo powyższe rozdzielone na 4 łańcuchy, zawiera wiele nader żyznych dolin, lubo reszta powierzchni, nieurodzajna, dziką i pusta, służy za schronienie rozbójnikom. Główne przejście w tychże, Despena-Perros, prowadzi z Madrytu do Andujar.

MORESNET, W. w Belgii, o 18 w. ku płn.-wsch. od Lüttich; 504 m. Eksploatacya cynku, dostarczające przeszło połowę cynku dla całéj Europy, a nadto cyny dla Belgii i płn. Francyi.

MORET, M. we Francyi, w dep. Sekwany i Marny, o 12 w. ku płd.-zach. od Fontainebleau, nad Loing, przy jéj zlewie z kanałem t. n.; 1,672 m. Wina dość dobre. Eksploatacya kamieni twardych. Młyny. Handel znaczny zbożem, kartoflami, winem, drzewem. Miasto stare, dawniéj warowne, z zamkiem obronnym. Piękny kościół z XV. wieku. Pamiętne soborem w 850. r.

MORETON-HAMPSTEAD, Mm. w Anglii, w hrb. Devon, o 23 w. ku płd.-zach. od Exeter; 1,952 mieszkańców.

MORETTA, Mm. w król. Sardyńskiém, w prow. Coni, na płn. Saluzzo; położone nad Po, liczy 5,340 m.

MORG-ABA, rz. w Azyi, gubiąca się w pustyni piaszczystéj, blisko Mauri-Meri, w kraju Turkomanów. Źródło w hanacie Balk, w Afganistanie. Bieg około 800 w. przez Merf, w Persyi.

MORGANFIELD, M. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Kentucky; 2,800 m.

MORGANTOWN, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w płn. Karolinie, o 352 w. ku zach. od Raleigh. Płuczkarnia złota.

MORGE, rz. uchodząca z lewéj strony do Allier, w depart. franc. Puy-de-Dôme. Wybiega pod Manzat i uchodzi przy Maringues.

MORGES, MORSEE, M. nad zatoką jeziora Genewskiego, w kant. szwajcarskim Waadt. Sztuczny port; 2,950 m.

MORGEX, Mm. w pań. Sardyńskiém, o 23 w. ku zach. od Aosty, nad rz. Dora-Baltea.

MORHINGEN, M. w księs. Badeńskiém, nad Dunajem; 1,136 m.

MORIN, GRAND M..., rz. we Francyi, wpada do Marny, pod Condé. Źródła przy Sezane, w dep. Marny. Bieg około 100 w. Spławne od Figeau na 14 w.

MORIN, PETIT M..., rz. we Francyi, wpada do Marny, przy Ferté sous Jouarre, w dep. Sekwany i Marny. Źródło pod Ecury, w dep. Marne. Bieg około 65 w.

MORINGEN, Mm. w Hanowerze, okr. Göttingen; 1690 m.

MORISTOWN, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w New-Yorku, o 3 w. od Brokville, nad rz. Ś. Wawrzeńca; 2,809 m. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych w pań. New-Jersey, o 30 w. ku płn.-zach. od Newark.

MORITZBERG, Mm. w król. Hanowerskiém, w prow. Hildesheim, okr. Marienburg; 850 m.

MORIZ, SANKT-M..., W. w Szwajcaryi, w kantonie Gryzonów, o 39 w. ku płd.-zach. od Coire. Słynne źródła mineralne.

MORIZBURG, W. w Saksonii, o 15 w. od Drezna; 164 m. Zamek królewski, z parkiem.

MORKO, wyspa szwedzka, na mr. Baltyckiém, w lanie Nyköping.

MORKOWITZ, Mm. w Morawii, cyrk. Chradiski; 1,160 m.

MORLAIX, M. nadmorskie, główne obw. t. n., w depar. fran. Finistère, przy spływie rz. Jarleaut Kenflert, tworzących port bezpieczny z wygodną przystanią. Siedlisko władz sądowych, administracyjnych; prowadzi znaczny handel masłem, miodem, woskiem, skórami i t. p. Połączone żeglugą parową z Hawrem; liczy 10,530 m.

MORLENBACH, Mm. w Hessen-Darmstadt, o 8 w. od ujścia rz. Mörlenbach, do Weschnitz; 683 mieszkańców.

MORMANNO, M. w król. Neapolitańskiém, w prow. Calabria citeriore, na płn.-wsch. Castrovillari; 5,600 m.

MORO, MONTEMORT, góra w Alpach Lepanckich, na granicy kant. szwajcarskiego Wallis i intendentury Sardyńskiéj Novary; w stronie płn. zach. Monterosa. Wznosi się na 1600 stóp.

MORON, M. w Hiszpanii, na płd.-wsch. Sewilli, znane niegdyś z kopalń drogich kruszców i kamieni; liczy obecnie 7,000 m.

MOROSAGLIA, Mm. we Francyi, na wyspie Korsyce; 890 m.

MOROTOI, jedna z wysp Sandwichskich, na płn.-zach. wyspy Maoui. Ludność jéj podają na 36,000 m.

MOROZZO, Mm. w pań. Sardyńskiém, o 10 w. ku płn.-zach. od Mondovi.

MORPETH, M. w Anglii, w hrb. Northumberland, na płn. Newcastel, nad rz. Wansbeck. Znaczne targi, ratusz, wyścigi konne, handel bydłem; 4,000 mieszkańców.

MORRA, Mm. w król. Sardyńskiém, prow. Coni, nad rz. Tanaro, na płd.-zach. Alba; 3,200 m.

MORS, MORSÖE, żyzna wyspa Duńska, w Jutlandyi, w zatoce Lüm-Fiord; 6,000 m., zajętych rolnictwem, chowem bydła i rybołowstwem.

MÖRSBURG, MEERSBURG, M. w Badeńskiém, nad jeziorem Boden. Port, szkoła łacińska, winnice; 1,560 m.

MORSKIE OKO, jezioro w Karpatach, o 5 dni drogi od Krakowa. Jezioro to zajmuje przestrzeń, na któréj obejście strawić trzeba dwie godzin czasu; wody jego przepływa się w godzinę, głębokość łożyska wymierzono na 35 sążni nad powierzchnią. Temperatura wody jest zawsze niżéj zera, lecz mróz jéj nigdy nie ścina. Wspaniały i malowniczy jest widok skał otaczających jezioro: wznoszą się one na kształt olbrzymów i czołami sięgają obłoków; z boków powyszarpywanych piorunami, wypadają liczne strumienie, uchodzące do jeziora. Położenie tego jeziora nad poziom Baltyku według Staszica 4560 stóp wynosi.

MORSLEDE, W. w Belgii, w Flandryi Wschodniéj, o 12 w. ku płn.-wsch. od Ypres; 6,400 m. Instytut głuchoniemych, założony w 1834. r. Fabryki płótna.

MORSZAŃSK, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Tambowskiéj, stoł. powiatu. Położone nad Cną; posiada 5 kościołów, 2 szkoły świeckie; liczy 793 domów (145 murowanych); 12,000 m.

MORTAGNE, 1) rz. uchodząca z lew. strony do Meurthe, w depar. franc. Wogiezów. Wybiega w Vammont, płynie na płn.-zach., a uchodzi pod Luneville. 2) M.-sur-Gironde, M. we Francyi, w dep. Niższéj Charente; 1,500 m. 3) M.-sur-Huisne, M. stoł. obw. t. n., w depar. franc. Orne, leży na wsch. Alençon. Posiada znaczne fabryki, i rozległy prowadzi handel konopiami, wyrobami bawełnianemi, lnianemi, i uważaném jest jako główny punkt handlu płóciennego z koloniami zamorskiemi; 5,690 m.

MORTARA, M. w król. Sardyńskiém, na prawym brz. rz. Arbogna, na płd.-wsch. Novara; 5,000 mieszkańców.

MORTARO, wyspa w pań. Austryackiém, przy pobrzeżach Dalmacyi, na Adryatyku, na płd.-wsch. wyspy Zara. Posiada Mm. Stretto połączone mostem z stałym lądem.

MORTES, RIO-DOS M..., 1) rz. w prow. Brazylii, w Matto-Grosso, uchodząca z lew. strony do Araguaia. 2) Rz. w Brazylii, uchodząca w prow. Minas Geraes do Rio-Grande.

MORTLOCK, mała gromada wysp na Wielkim oceanie, na płn. archipelagu Salomona.

MORTY, wyspa w Malezyi Holenderskiéj, w Molukach, w grupa Ternate.

MORUNGEN, M. w Prusach, w prow. Pruskiéj, o 109 w. ku płd.-zach. od Królewca; 2,593 m. Przemysł rolniczy. Handel winem.

MORZE BIAŁE, wielka odnoga oceanu Lodowatego płn., przy pobrzeżuch Rossyi. Leży między 63° 48' i 68° 50' szer. płn., a 29° 20' i 43° 15' dług. wsch. Pobrzeża wyniosłe na wsch., niskie i otoczone licznemi jeziorami na zach. Rzeki do niego wpadające: Mezen, Dźwina płn., Onega i Kiem. Zamarza od września do lipca.

MORZE ŻÓŁTE, HOANG, odnoga Wielkiego oceanu północnego, leżąca między Chinami na zach., Tartaryą na płn., a półwyspem Korea, na wsch. Łączy się na płd. z morzem wsch. To morze jest płytkie i otrzymało nazwę od szlamu żółtego zalegającego dno jego. Głębokość jego codziennie się zmniejsza z powodu napływu piasków z Hoang-Ho i Kiang.

MORZE MARTWE, JEZIORO ASFALTITI, jezioro w Turcyi azyatyckiéj, w Syryi. Otoczone górami skalistemi otwartemi na płn. na dolinę Jordanu, którą mu wód dostarcza, a na płd. na dolinę El-Ghor. Nie ma widocznego ujścia. Płytkie a nawet mogące być wbród przebyte o 12 w. ku płd. Na brzegach jego nic nie rośnie, i wody rzadko poruszane wiatrami. Woda jego jest bardzo gorzką i cuchnącą i ma własność skamieniania. Zbierają na tych wodach asfalt, a na pobrzeżach kamień smołowcowy i sól. Według biblii jezioro Asfaltiti zajmuje miejsce bogatéj doliny Siddim, zniesionéj wraz z miastami Sodomą, Gomorą, Adama, Seboyn i Segor.

MOS, M. portowe w Norwegii, położone w stronie wsch. zatoki Christianii, a na płd. miasta t. n. Prowadzi handel deskami, żelazem; liczy 3,250 mieszkańców.

MOSALOK, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Kałuzskiéj, stoł. pow. Posiada 4 kościoły, 2 szkoły miejskie; i liczy 3,100 m.

MOSBACH, 1) M. w Badeńskiém, w cyrk. Niższego Renu, nad rz. Elz. Szkoła łacińska, bóżnica; fabryka porcelany; 2,570 m. 2) Mm. w Nassauskiém; 2,000 m.

MOSCHEL, OBER M..., M. w Bawaryi, o 38 w. ku płn. od Kaiserslautern, 1,177 m. Eksploatacya żywego srebra i węgla.

MOSCHENIZZA, Mm. w Austryi, o 18 w ku wsch. od Pisino, nad odnogą Quarnero. Zbiór wina, oliwy i owoców.

MOŚCISKA, M. w Galicyi, w obw. Przemyskim; o 3 i pół mili od Przemyśla; 3,800 m. Magistrat, szkoła trywialna. Jarmarki na konie (24 czerwca, 10. sierpnia i 11. listopada), które tygodniem pierwéj znaczny handel na płótna i futra poprzedza. Mościska słyną bardzo iż były niegdyś siedzibą starostów polskich; tu się urodził wielki mówca dominikan Melchior z Mościsk, który będąc spowiednikiem dworu, podziękował za ofiarowane sobie arcybiskupstwo Lwowskie, oraz inne godności, i w skromności i ubówstwie, w 80. roku swego życia, umarł w Krakowie 1591. roku.

MOSINA, M. w Prusach, w rejen. Poznańskiéj, pow. Szremskim. Położone na trakcie z Poznania do Szląska, o ¼ mili od Warty; liczy 997 m., odległe od Poznania mil 2.

MOSKEN, wyspa w Norwegii, przy płn.-zach. krańcu grupy Lofoden, na mr. Niemieckiém, blisko wyspy Vaeroe. Pomiędzy tą wyspą i ostatnią, sławny prąd Moskenoes-Ströme, niekiedy zwany Mal-Ströme, uważany dawniéj za niepodobny do przebycia przez okręty.

MOSKIEWSKA GUBERNIA, w cesar. Rossyjskiém, M. stoł. Moskwa. Rozległość 2851 l w. kw. Ludn. w 1841. r. 1,374,700 m. Grunt gliniasty i ścisły. Rolnictwo w niektórych tylko okolicach. W r. 1839. było zajmujących się rolą 846,653 osób, wysiano 403670 czetwerti oziminy i 573820 czetwerti jarzyny. Rozległ. lasów koronnych 342650 dziesiatyn. Dzieli się na 13 powiatów: Moskiewski, Bogorodzki, Bronicki, Kołomny, Serpuchowski, Podolski, Zwenigorodzki, Wereia, Ruza, Mozajski, Wołoklamski, Klin i Dimitrowski.

MOSKWA, rzeka w ces. Rossyjskiém, wpada do Oki pod Kołomną. Źródło pod Czutsz (w guber. Smoleńskiéj). Bieg ma 425 w. przez Moskwę i Branią. Spławna na 160 w.

MOSKWA, pierwsza stolica rozległego państwa Rossyjskiego, M. stoł. gubernii t. n., o 678 w. ku płd.-wsch. od Petersburga, położona pod 55° 45' płn. szerok., 55° 14' wsch. dług., nad rz. Moskwą

i Nehlmą, wśród wesołéj i rozległéj równiny; w r. 1851. Moskwa liczyła 349,068 m. Po zgorzeniu w 1812. r. to miasto zostało na nowo daleko piękniéj odbudowane; składa się z czterech części: z Kremla, Kitajgrodu, Białohrodu i Ziemnego grodu, zwanego po rossyjsku Zemlanoj-gorod. Ma sześć mil obwodu, to jest dwie mile dług., a jednę milę szerok. Każda z wyż wymienionych części jest otoczona bulwarami. Moskwa ma 30 przedmieść, 106 mostów; 169 wielkich, a 608 mniejszych ulic, 25 placów targowych, 21 klasztorów, 6 kościołów katedralnych, a 263 parafialnych, mnóstwo mniejszych i większych bazarów, 8396 sklepów kupieckich, 56 szpitalów, 305 stawów i sadzawek, 1054 ogrodów fruktowych, 189 ogrodów warzywnych, 126 oranżeryj, 502 zajezdnych domów i 9358 domów. W porze zimowéj zjeżdżają do Moskwy najznakomitsze i najzamożniejsze rodziny rossyjskie, z których każda ma tu dla siebie własny pałac; wówczas gród ten co do ludności zwykle się zwiększa od 50 do 60,000 m. Warownia Kremlin, wzniesiona na wysokiém wzgórzu wśród miasta, jest do koła wysokiemi murami obwiedziona; w niéj nowy zamek, rezydencya Cesarza w czasie pobytu jego w Moskwie, dawny pałac Monarchów, kościół katedralny Uspienia Najświętszéj Maryi Panny, w którém odbywają się koronacye i namaszczanie Władców Rossyjskich; 30 innych kościołów, z których co piąty posiada wieże z wyzłacanemi kopułami; wielki skarbiec i zbrojownia, mieszczące w sobie mnóstwo rzadkich a godnych widzenia osobliwości. Na najwyższéj wieży zwanéj Iwan Wielki w Kremlinie był zawieszony dzwon 480,000 funtów ważący, który w śród pożaru w 1772. r. spadł, i dotąd wkopany w ziemię leży; drugi znów nowy, zawieszony w 1819. r., a 4,000 pudów mający wagi po dziś dzień jedną z wież Kremlina przytłacza. W drugiéj części miasta podobnież otoczonéj murami, zwanéj Kitajgrodem, a będącéj siedliskiem handlu odznaczają się: wielki kościół katedralny, mennica i t. d., naprzeciw zaś Kremlina na Czerwonym placu, wznosi się na podstawie granitowéj 7000 pudów ważącéj, odlany z miedzi pomnik, postawiony w r. 1817. ś. p. Mininowi i Poszarskiemu, którzy się w r. 1612. ocaleniem ojczyzny odznaczyli; zużyto na niego 1200 pudów miedzi. Jednym z największych gmachów w Moskwie, jest gmach nowy wystawiony dla odbywania ćwiczeń wojskowych, na 560 stóp długi, 180 stóp szeroki, a 43 stóp wysoki, w którym 2,000 piechoty i 1,000 jazdy obroty odbywać mogą. Godną jest także widzenia wielka budowla przeznaczona dla wychowania niemowląt, w téj do 5,000 dzieci utrzymywanych bywa; piękny gmach widowisk scenicznych; letni pałac cesarski z ogromnym angielskim parkiem na jednem z przedmieść; zajmujące ogrody zwane Alexandrowskie naprzeciw Kremlina położone, bardzo od mieszkańców tutejszych są uczęszczane. Moskwa jest stolicą rządu i władz rządowych, jako też wielu deputacyj państwa, kancelaryi synodalnéj, świętego rządzącego Synodu, departam. rządzącego senatu, sądu nadwornego, metropolity, generał gubernatora wojennego, gubernatora cywilnego i t. d. Jest tu uniwersytet, przy którym muzeum, oraz grecko-łacińska akademia w r. 1680. założona. Cesarskie towarzystwo dziejów i starożytności rossyjskich; towarzystwa medyczne, fizyczne, rolnictwa i kunsztów, księgozbiór akademicki, gabinet kunsztów, kancelarya ziemio-miernictwa, gimnazyum, szkoły kadetów, matematyczna, handlowa, chirurgiczna; ogród botaniczny; 23 szkół elementarnych, biblioteka i drukarnia synodalna, drukarnia uniwersytecka, 378 różnorodnych rękodzielni, z pomiędzy tych 37 wyprawy skór, 24 płótna i t. d. W okolicach znajdują się pałace: Izmaiłowski, Preobrażeński, Siemianowski i Siołó Choroszewa. Nieco daléj godne zwiedzenia Konzminki z zamkiem księcia Sergiusza Galicyna; Archangielsk z zamkiem księcia Jusupowa, z bogatą galeryą obrazów; Astankino, letni pałac hrabiego Szeremetiewa; Kuskowo z wspaniałym pałacem; Goremiki z letnim pałacem należącym niegdyś do hrabiego Razumowskiego, przy którym wielki park i ogród botaniczny, zamożny bardzo w rzadkie rośliny. Jeszcze daléj na trakcie ku Włodzimierzowi, znajduje się najzamożniejszy w całém ces. Rossyjskiém klasztor Ś. Trójcy, katedra Wniebowzięcia z najwyższą wieżą w ces. Rossyjskiém, pałac cesarski, pałac arcybikupa i ogromny gmach seminaryum, w którym 300 kleryków bywa utrzymywanych.

MOSSINGEN, Mm. w księs. Wirtembergskiém, w cyrk. Czarnegolasu, o 10 w. ku płd.-wsch. od Rossenburga; 3,803 m. Źródła mineralne i kąpiele Sebastiansweiler.

MÖSKIRCH, M. w księs. Badeńskiém, na płn.-wsch. Stockach; 1,250 m.

MOSSKIRCHEN, Mm. w Styryi, w cyrk. Gracu, nad rz. Kainach; 250 m.

MOSSKOLOWIC, M. w prow. Greckiéj, w Liwadyi, na płn.-wsch. Trikala.

MOSSO-SANTA-MARIA, Mm. w pań. Sardyńskiém, o 11 w. ku płn. od Biela; 2,147 m.

MOSSUL, 1) paszalik w Turcyi azyatyckiéj, na zach. Kurdistanu. Skropiony w str. płn. rz. Tigris, obejmuje 260 mil kw. geograf., po części górzysty i urodzajny. Zamieszkany jużto od Kurdów, jużto od Arabów. 2) M. stoł. tamże, na pr. brz. Tigris. Zbudowane na jednéj z wysp powyższéj rzeki; jest siedliskiem Baszy, posiada zamek obronny, 20 meczetów, kilka kościołów Nestoryańskich, Jakobitów, oraz wielką liczbę bazarów, kawiarni publicznych i t. p. Prowadzi znaczny handel; 60,000 m.

MOSTAGANEM, M. w Algieryi, w prow. Oranu, położone o 10 mil ku płn.-wsch. od zatoki Oranu. Znaczne targi na konie; ludność obecna zaledwie wynosi 5,000 m.

MOST, BRÜCK, M. okręgowe w Styryi, przy spływie rzek Mur i Würz. Zakład odlewów żelaznych; 1,500 m.

MOSTAR, M. w Bośnii, nad rz. Narenta. Znakomita fabryka broni, a mianowicie ostrzy domasceńskich, oraz handel bydłem, zbożem i winem; 8,000 mieszkańców.

MOSTAZA, M. w Marokko, nad mr. Śródziemném, ku płn. M. Fez.

MOSTERÖE, dwie wyspy na zach. wybrzeżu Norwegii.

MOSTKI, wielki piec, w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, opatrzony prócz koła wodnego, w machinę parową pomocniczą, o sile 10 koni, do miechów; leży on o ¼ mili od pieca Parszowskiego, nad strumieniem rz. Kaczka. Produkcya roczna surowizny na odlewy przeznaczonéj, dochodzić może od 15000 do 20000 centnarów. Wprost wielkiego pieca, są dwa piece kopulowe, które rocznie do 12000 centnarów mogą odlać. Zakład ten zajmuje się odlewaniem pocisków.

MOSTY WIELKIE, M. w Galicyi, w obw. Żółkiewskim, za dawnych czasów Augustów zwane, o 3 mile od Żółkwi; fabryka papieru i potażu.

MOSZCZANY, W. w Galicyi, w obw. Przemyskim, o 4 mile od Przemyśla, z klasztorem pp. Miłosierdzia, które szpital dla chorych i szkołę sierot płci żeńskiéj utrzymują.

MOSZCZENICA, także CESARSKA zwana, mała rz. w królest. Polskiém, w gubernii Warszawskiéj, bierze początek w pow. Rawskim, z czterech strumieni, wypływających z pod wsi: Imielnika, Klenk, Skoszewy i Sierzni. Przerzyna najprzód prywatne lasy, następnie płynie pod miasteczkiem Strykowem, zkąd daléj przechodząc przez wieś Swędów, wchodzi w powiat Łęczycki, niedaleko wsi Kemblina; w kierunku od płd. ku płn. dąży przez wsie Biesiekierzysk, Kołowice, Wypychów, miasto Piątek, i nakoniec w powiecie Rawskim za wsią Jankowem, łączy się z Bzurą, przepłynąwszy w ogóle 75 w. Od ujścia aż na 1000 sążni w górę długości, wykopano nowe koryto.

MOSZCZENICE, fryszerka w król. Polskiém, w gubernii Warszawskiéj, w pow. Piotrkowskim. Wykuwa ona do 800 centn. żelaza rocznie.

MOTA-DEL-MARQUES, Mm. w Hiszpanii (w Staréj Kastylii), o 50 w. ku płn.-zach. od Valladolid; 1,700 m.

MOTALA, rzeka w lanie Szwedzkim Lynköping, wybiegająca pod M. t. n., z jeziora Wetter, uchodzi do mr. Baltyckiego pod Norrköping.

MOTANE, St. PEDRO, mała wyspa w Australii, liczona do archipelagu Mendana, w str. płd.-zach. Nukahiwa.

MOTILLA-DEL-PALANCAR, Mm. w Hiszpanii (w Nowéj Kastylii), o 75 w. ku płn.-wsch. od Cuença; 2,700 m.

MOTIR, wyspa w Malezyi Niderlandzkiéj, w gubernatorstwie Molluk; rezydencya w Ternate, na płd. od Tidor. Mała lecz dobrze uprawna.

MOTŁAWA, rz. w Prusach, w rejen. Gdańskiéj; źródła ma około Tczewa, w pobliżu wsi Rukoczyn, płynie na płn., przebiega przez Gdańsk i pod murami tegoż miasta uchodzi do Wisły.

MOTRIL, M. w Hiszpanii, prowin. Granada, na płd. M. Granady. Położone nad brz. mr. Śródziemnego; posiada znaczne kopalnie ołowiu, soli, i źródła mineralne; 12,000 m.

MOTTA, Mm. w Lombardyi, nad rz. Livenza, na płn.-wsch. Treviso; 3,000 m.

MOTTLING, M. w Illiryi, w gub. Laibach, cyrk. Neustädtl.

MOTTOLA, MOTALA, M. w król. Neapolitańskiém, w prow. Terra di Otranto, na płn.-zach. od Tarentu. Stolica biskupa. Katedra, seminaryum; 4,000 m.

MOTTOS, M. na wyspie Japońskiéj Nifon, na zach. M. Yeddo.

MOUDANIA, M. w Anatolii, położone nad zatoką t. n., na płn.-zach. Brussy. Posiada mały port, ułatwiający handel z Konstantynopolem i Europą; liczy 20,000 m.

MOUDON, MILDEN, M. w kant. Szwajcarskim Waadt, na płn.-wsch. Lozanny; 2,450 m.

MOUI, wyspa na archipelagu Sandwich, największa z grupy Hawai. Stol. Raheina. Rozległość 2000 hekt. Ludność 80,000 m. Grunt górzysty, lecz żyzny. Dwa porty naturalne.

MOUKDEN, SCHING-YANG, M. w Chinach, w Mandżuryi, stol. prow. Sching-King.

MOULINS, LES M..., 1) Mm. w dep. fran. Północnym. Znaczne fabryki machin parowych, oraz wiele innych; handlowe, liczy 3,800 m. 2) Moulins-en-Gilbert, M. tamże, w depar. Nièvre; 2,900 m. 3) Moulins-sur-Allier, M. tamże, w depar. Allier i obw. t. n. Położone na pr. brz. rz. Allier, jest siedliskiem władz departamentalnych, trybunałów, biskupstwa. Posiada seminaryum; zakłady naukowe; znaczne fabryki noży, i prowadzi handel drzewem, węglami, żelazem i t. p. Ma kilka towarzystw uczonych, szkołę rysunków, oraz połączone jest żeglugą parową z Wyższą Loarą, a koleją żelazną z M. Orlean, co wielce wpływa na ciągłe rozwijanie się zamożności i handlu miasta, liczącego 15,370 m.

MOULTON, M. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Alabama, stoł. hrb. Lawrence.

MOULTONBOROUGH, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w New-Hampshire, na płn. hrb. Carroll; 1,960 m.

MOUNT, 1) M.-Desert, wyspa na oceanie Atlantyckim, położona u wybrzeży pań. Maine, w hrb. Hancock; 1,300 m. 2) Mount-Morris, M. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Nowego Yorku, w hrb. Livingston; 5,300 m. 3) Mount-Pleasant, M. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Nowego Yorku, w hrb. Westchester, nad zatoką Hudsońską; 7,650 m. 4) Mount-Vernon, M. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Ohio, stoł. hrb. Knox; 2,540 m.

MOUNT-CLEMENT, Mm. w Stanach Zjednoczonych (Michigan), o 40 w. ku płn. od Détroit, nad jeziorem Hurońskiém.

MOUNT-MELIK, Mm. w Irlandyi, w hrb. Queen's, o 11 w. ku płn. od Maryborough, nad Barrow; 2,388 m.

MOUNTRATH, Mm. w Irlandyi, w prow. Leinster; 2,750 m.

MOURAO, M. w Portugalii, w prow. Alemtejo, ku płd.-wsch. od Evora; 4,000 m. Warownia.

MOURCHIDABAD, M. w Indyach angielskich, w prow. Bengalu, o 180 w. ku płn. od Kalkuty, nad Baghirati; 165,000 m. Kolegium angielskie założone w 1826. r. Było stolicą posiadłości Bengalskich od 1704. do 1756.

MOUTIER - GRANDVAL, MÜNSTER, Mm. w Szwajcaryi, w kant. Bern, o 44 w. ku płn. od Berna; 1,298 m. reformowanych.

MOUTIERS-EN-TARENTAISE, M. w pań. Sardyńskiém, w gub. Sabaudyi, o 66 w. ku płd.-wsch. od Chamsery, nad Iberą; 1,900 m. Miasto garnizonowe. Kolegium królewskie. Szkoła teoretyczna i praktyczna górników. Źródła gorące (+ 37° R.) i kąpiele. Eksploatacya soli. Gisernia śrutu.

MOUZANGAYE, M. w Madagaskarze. Położone nad kanałem Mozambickim; posiada znaczną ilość meczetów, szkół i liczy 6,500 m.

MOY, rz. w prow. irlandzkiéj Connaught, płynie na płd.-zach., następnie ku płn., i uchodzi do zatoki Killala, na płd.-wsch. M. t. n.

MOYA, Mm. w Hiszpanii, w Nowéj Kastylii, w prow. Cuença, o 26 w. ku wsch. od Manressa; 2,600 m.

MOYOBAMBA, M. w Peru, o 420 w. ku płn.-wsch. od Truxillo, nad rz. t. n; 3,000 m. Fabryki wyrobów bawełnianych.

MOZA, *ob.* MEUSE.

MOZAJSK, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Moskiewskiéj, o 97 w. ku zach. od Moskwy. W pobliskości zaszła sławna bitwa w 1812. r.

MOZAMBIK, 1) kraj nadbrzeżny w Wschodniéj Afryce. Rozciąga się od przylądku Delgado na płn. aż do Zambes na płd., czyli między Zangwebar i Sofala. U wybrzeża kanału Mozambickiego, między lądem stałym, a wyspą Madagaskar, leżą gromady wysp Primera, Angoza, i Querimba. Kraj lubo w posiadaniu Portugalczyków, mających tu swe miasta: Mozambik, Quillimane, oraz twierdzę Tangelana, jest prawie nieznanym. Skropiony rz. Zambes oraz kilku pomniejszemi; posiada wiele zatok i wysp nadbrzeżnych. 2) M. główne, tamże, położone na wyspie t. n. Port rozległy i bezpieczny; siedlisko gubernatora portugalskiego i arcybiskupa; 4,500 m. 3) Kanał na oceanie Indyjskim, między wybrzeżami wsch. Afryki, a wyspą Madagaskar.

MOZELLA, rz. w Europie, wpadająca do Renu pod Koblenz (w Reńskiéj prow. Prus). Źródło pod rozwalinami zamku Moul, w kantonie Busang, we Francyi, w dep. Vosges. Bieg 520 w. przez Remiremont, Epinal, Toul, Pont à Mousson, Metz, Thionville, Sierk, we Francyi; Remick, Grevenmacher, Wasserbillig, w Belgii; Trewir, Traben, Fries, w Prusach. Główne zlewy z pr. strony, rzeki: Vologne, Meurthe, Selle, Saur; z lew. strony, rzeki: Madon, Ornes, Sures, Kill. Spadki Mozelli: przy źródle wysokości 725 metr., pod Remiremont 396, pod Epinal 317 m., pod Trevirem 124 m., pod Koblenz 45 metr. Spławna od Dommartin do Trouard na 119 w. Żeglowna od Trouard do ujścia na 357 w. Spław drzewa, wina, żelaza, węgli.

MOZELLI DEPARTAMENT, we Francyi, stol. Metz. Leży przy granicy Belgii (Luxemburga),

Holandyi, Prus, Bawaryi (Palatynat), i między depar. Meuse, Meurthe, i Niższego Renu. Pomiędzy 48° 55' i 49° 33" szer. płn. Rozległości 534,385 hekt. Ludność 421,248. Położony w kotlinie Renu. Rzeki: Mozella, i do niéj wpadające Ornes, Scille, Sarre, Nud, Bleis, Chiers. Kraj górzysty lubo mało wzniesiony po części przerznięty odnogami gór Wogezskich i Ardenn. Ziemia żyzna w dolinach. Kraj bogaty rolniczy, rękodzielniczy i eksploatacyjny. Rolnictwo postępowe. Zbiór obfity zboża i wina, kartofli, jarzyn, buraków, konopi, wina w ogóle dobrego gatunku. W 1839. r. było koni 63,740, mułów 48, osłów 463, bydła rogatego 109,201, baranów 183,314, wieprzy 108,839, kóz 9,400. Eksploatacya minerałów, mianowicie soli i żelaza. W 1839. r. wyrobiono żelaza 661,966 cent. metr. wartości 712,577 fr.; ze źródła słonego, wydobyto soli 20000 cent. metr. wartości 260,000 frank.; ałunu 879 cent. metr., 510 cent. metr. witryolu żelaznego wartości 6,120 frank. Dochód z kopalni kamieni 227,232 frank. Przemysł rękodzielniczy czynny. W 1839. r. było fryszerek żelaza 25, w których wykuto 694,524 surowizny i 189,994 żelaza lanego. Szacunek tych wyrobów 5,253,166 frank., oprócz stali wartości 214,834 fr. Z tych fabryk dostarczają żelaza do różnych zakładów. Fabryki fajansu, wyrobów garncarskich, szkła, kryształów. Mianowicie zaś fajans z Sereguemines jest wysoko ceniony. Fabryki płótna, sukna, papiernie, garbarnie, fabryki tabakierek cukru z buraków. Browary, gorzelnie, i urządzanie konfitur, owoców suszonych, salcesonów. Drzewo, sól, żelastwo, szkła i kryształy oraz sukno stanowią przedmioty handlu wywozowego. Jarmarków 88 w 41 gminach i trwających przez dni 188. Rozwój komunikacyi w 1837. r.: 6,140 w., z których na rzeki Mozellę 80 w. i Sarę 35 w., 12 dróg bitych 444 w., 12 dróg depar. 347 w., 4,202 dróg pobocznych 5,234 w. Dochód gruntowy 16,523,000 frank. W 1842. r. było zakładów naukowych 2. rzędu 16, z 1,052 uczniami, z których 1. kolegium w Metz, 2 komunalne w Sareguemines i Thionville; 1 instytut i 12 pensyi. Wydatek na te zakłady 294,660 frank. Zakłady początkowe: 1 szkoła normalna depar. w Metz, 2 szkół wyższych, 894 szkół elementarnych, w których 56,369 uczni w zimie, 2 klassy adultów w dwóch gminach, 8 sal ochron dla 1,100 dzieci. Wydatek na te zakłady 252,231 frank. Podział administracyjny i sądowy w 1841. r. na 4 okręgi: Briey, Metz, Sareguemines, Thionville, 25 kantony (27 sądów pokoju) i 612 gmin. Departament składa dyecezyą biskupią w Metz, należy do sądu królewskiego i akademii w Metz i do 3. dywizyi w Metz. Utworzony w 1799. r. z części prowincyi Lotaryngii, i 3 biskupstw.

MOZDOK, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Stawropolskiéj. Położone nad Terekiem, posiada 8 kościołów, 2 szkoły świeckie, 910 domów drewnianych; 6,000 m.

MOZYR, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Mińskiéj, nad Prypecią, na płd. Mińska. Posiada 7 kościołów, 2 szkoły świeckie i liczy 4,300 m.

MROCZA, M. w Prusach, w rejencyi Bydgoskiéj, pow. Wyrzyckim. Położone nad rz. Rokitką; posiada 2 kościoły: katolicki i ewangelicki, synagogę i liczy 1,064 m. Od Poznania odległe mil 14¾.

MROCZKÓW, W. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, nad kanałem Kamienny, posiada wielki piec, produkujący do 18,000 centnarów żelaza rocznie.

MROGA, mała rz. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj; poczyna się od wsi t. n., na płn. Brzezin, w pow. Rawskim, wpada do Bzury. Długa mil 7, szeroka od 10 do 30, a głęboka 2 do 4 łokci; dno ma więcéj piasczyste jak błotniste. Ma znaczną obfitość wody; wylewy jéj żadnych szkód nie czynią. Ryb wcale nie posiada.

MROŻYCA, mała rz. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, bierze początek za M. Brzeziny pod wsią Lipiny. Długa na mil 3; zwykle jest uważana za odnogę Mrogi.

MRZYGŁÓD, M. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, w pow. Olkuskim, w okr. Lelowskim, nad rz. Wartą. Kościół parafialny; garbarnia; 163 domów; 1,346 m. Odległe od miasta pow. 35 w.; 4 jarmarki do roku.

MRZYGŁÓD, Mm. w Galicyi, w obwodzie Sanockim, 1 i pół mili od Sanoka; majętność rządowa z ekonomią skarbową.

MSCHENO, MSZENO, M. w Austryi (w Czechach), o 19 w. ku zach. od Jung-Bunzlau; 1,814 mieszkańców. Źródła żelazne i kąpiele uczęszczane.

MŚCISŁAW, M. w cesar. Rossyjskiém, w gub. Mohilewskiéj, główne powiatu, nad Sożą. Sześć kościołów i 1 klasztor grecki, 1 uniacki, 2 klasztory katolickie, synagoga; 2 szkoły świeckie i 2 duchowne. Handel dość znaczny; 5,800 m.

MSTA, rz. w cesarstwie Rossyjskiém, wybiega w gub. Twerskiéj, z małego jeziora Mstino, płynie na płn. i uchodzi w stronie płn.-zach. do jeziora Ilmen.

MSTÓW, M. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, w pow. Wieluńskim, w okr. Częstochowskim, położone nad Wartą. Posiada piękny kościół parafialny, i klasztor wielki Kanoników regularnych; fabryka sukna grubego, oraz wyrobów bawełnianych; 163 domów (73 mur.) i 1,176 m. Odległe od miasta pow. 70 w., liczy 12 jarmarków do roku.

MSCZONÓW, M. w królestwie Polskiém, w gub. i powiecie Warszawskim. Położone na wzgórzu, zkąd wypływa mnóstwo drobnych strumieni na płn.-wsch. i na zach. Kilka pięknych murowanych domów.

MUCHAMIEL, M. w Hiszpanii, na płn.-wsch. Alicante. Położone wśród winnic, wydających wyborne wino; liczy do 4,000 m.

MUCHARZ, W. w Galicyi, w obw. Wadowickim, o 2 mile od Wadowic. Słynna starodawnym kościołem z VIII. wieku; kościół ten miał być założony przez Ś. Wojciecha, w czasie apostolskiéj jego wędrowki z Czech do Polski, w dowód czego jego ornat mszalny po dziś dzień jeszcze pokazują.

MUCHAWKA, mała rz. w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj; ma początek około wsi Pluty, w pow. Siedleckim, a płynąc około wsi Rudy, przyjmuje w siebie pod Mościbrodami, poniżéj Siedlec, strumień Żytnia, płynie daléj koło wsi Iganie, Żytnia i pod Jerzmanowem wpada do Liwca. Długa 3 mile, szeroka od 3 do 4 sążni.

MUCHELN, M. w Prusach, w prowincyi Saskiéj, w rejencyi Merseburskiéj, nad Geisselbach; 1,046 mieszkańców w 1837. roku. Warzelnia saletry. Prochownia.

MUCK, MONK, wyspa hebrydzka, na zach. wybrzeżu Szkocyi, w hrabstwie Argyle. Znaczny połów.

MUCKENBURG, Mm. w Prusach, w prow. Saskiéj, o 24 w. ku wsch. od Liebenwerda; 600 m. Fabryka sukna, fryszerki żelaza.

MUDAU, Mm. w księs. Badeńskiém, w cyr. Niższego Renu; 1,270 m.

MUDDY, 1) rz. w pań. Illinois, uchodząca z l. strony do Mississipi. 2) Jezioro w Północnéj Ameryce, położone między państwami związkowemi i Wyższą Kanadą; łączy się na *płd.*-wsch. z jeziorem Hurońskiém, a na płn.-zach. z jeziorem Grzegorza. 3) Jezioro w Missuri.

MÜGELN, M. w Saksonii, w cyr. Lipskim; 2,290 m.

MUGGIA, Mm. w Austryi (w Istryi), o 6 w. ku płd. od Tryestu, nad małą odnogą swego nazwiska. Jeziora słone. Wina dobre.

MÜGLITZ, M. w Morawii, w cyr. Ołomunieckim, nad rz. Morawą; 4,200 m.

MÜGLITZBACH, rz. w Saksonii, uchodząca z l. strony do Elby. Utworzona z kilku strumieni; wybiega na granicy czeskiéj, z płn. spadku gór Kruszcowych, przepływa M. Bärenstein, Glashütte i Dohna, i uchodzi pod Mügeln, poniżéj miasta Pirna. Wybrzeża rzeki dosyć głębokie, są nader romantyczne; nie zawiera w sobie żadnéj ryby, z powodu części kruszcowych i arszeniku, które przepływając pod Altenberg, zabiera z sobą.

MUCHAWIEC, mała rz. w cesar. Rossyjskiém, w gub. Grodzieńskiéj; bieży ze wsch. na zach. w pochyłości płd., wpada do Bugu pod Brześciem Litewskim. Za pomocą kanału, Muchawieckim zwanego, połączono tę rzekę z Piną, uchodzącą do Prypeci, przez co utworzono drogę spławną między mr. Czarném i Bałtyckiém.

MUHL, rz. uchodząca z l. strony do Dunaju, w cyr. austryackim Mühl, pod Neuhaus.

MULHACEN, MULAHACEN, najwyższy wierzchołek gór Sierra Nevada, na płd.-wsch. prow. hiszpańskiéj Granady. Wysoki 2127 sążni nad powierzchnią morza.

MÜHLBERG, M. w Prusach, w rejencyi Merseburgskiéj, na pr. brz. rz. Elby; 3,050 mieszkańców. Zamek.

MÜHLBURG, M. w księs. Badeńskiém, w cyr. Środkowego Renu; 1,200 m.

MÜHLDORF, M. w Bawaryi, w cyr. Izary; położone nad rz. Inn; 1,500 mieszkańców. Źródła mineralne, żegluga rzeczna, znaczny handel zbożem.

MUHLENBACH, STUHL-M..., SZASZ-SEBESSZEK, prow. księs. Siedmiogrodzkiego; stol. t. n. Rozległość 5,6 mil kw. niemieckich, albo 308 w. kw. Ludność 20,787 m. Obfituje w zboże, owoce i wina. Chów bydła. Eksploatacya lasów i płuczkarnia złota. Miasto 1 i wsi 10.

MÜHLHAUSEN, 1) M. okręgowe w Prusach, w rejencyi Erfurtskiéj, nad rz. Unstrut i Schwemmotte. Katedra, szpital, dom roboczy, fabryki sukna, przędzalnie bawełny. Znaczny handel; 13,500 m. 2) MÜHLHAUSEN, *obacz* MULHOUSE.

MÜHLHEIM, 1) Mm. w król. Wirtembergskiém, w cyr. Czarnegolasu, na wsch. Tutlingen; 900 m. 2) Mühlheim Nadreński, M. okręgowe w Prusach, w rejencyi Kolońskiéj, w pobliżu Kolonii. Kilka fabryk; 4,900 m. 3) Mühlheim an der Ruhr, M. w Prusach, w rejencyi Düsseldorfskiéj. Znaczne fabryki tkanin bawełnianych, skór, jedwabiu; za-

kłady maszyn parowych; kopalnie węgla kamiennego. Znaczny handel i żegluga; 8,200 m.

MÜHL-KREIS, okręg w Austryi, w cyr. Powyżéj Ens. Rozległy 55 mil kw. austryackich; liczył w r. 1839: 214,312 m., zamieszkujących 4 miasta, 15 miasteczek i 1057 wiosek.

MÜHLTRUFF, M. w Saksonii, w amcie Plauen i Pausa, ku płn.-zach. od Plauen; 1,700 m.

MUHRAU, M. w Styryi, w cyr. Judenburg; położone nad rz. Muhr. Posiada fabryki stali, saletry; 2,350 m.

MUIDEN, M. w Niderlandach, prow. Północnéj Holandyi, na płd.-wsch. Amsterdamu, przy uj. rz. Wecht do Zuidersee; 1,450 m.

MUJACAR, M. w Hiszpanii, w prow. Almeria, na wsch. pobrzeżu, z warownym zamkiem, i przystanią; 2,000 m. Fabryka sody; rybołowstwo.

MULA, M. w Hiszpanii, na wsch. Murcyi. Ciepłe kąpiele; 7,500 m.

MULDE, rz. w Niemczech, wpadająca z l. strony do Elby, pod Dessau. Początek przy zbiegu dwóch rzek Freiberger i Schneidberger-Mulde, mających źródła w górach kruszcowych. Bieg około 260 w. przez Grimma, Dübben i Dessau.

MULGRAWSKI, 1) archipelag, położony na Wielkim oceanie, policzony do wysp Karolińskich, obejmuje gromadę Radak i Marshall, pod 6° 7' płn. szer., a 169° 36' wsch. dłg. 2) Przylądek u wybrzeża mr. Lodowatego, w posiadłościach cesar. Rossyjskiego w Północnéj Ameryce, w stronie płn.-wsch. ciaśniny Beringa. 3) Port tamże, w saméjże ciaśninie Beringa, pod 59° 34' 17" płn. szer., a 142° 2' 21" zach. długości.

MULHAUSEN, W. w król. Wirtembergskiém, nad Nekarą; 819 m. w 1840. r. Zbiór win dobrych. Wzorowa winnica. Towarzystwo zachęty do rolnictwa.

MULHAUSEN, MÜHLHAUSEN, M. w Prusach, w prow. Pruskiéj, o 22 w. ku płn.-wsch. od Elbląga, nad rz. Donne; 1,443 mieszkańców. Fabryka wyrobów garncarskich.

MULHOUSE, MÜHLHAUSEN, M. w depar. francuzkim Wyższego Renu, na jednéj z wysp rzeki Ill, na płn.-wsch. Altkirch. Władze sądowe, administracyjne, trybunał, izba i główna rada handlowa; kilka towarzystw ubezpieczeń przędzalnie bawełny, fabryka sukna; odlewnie miedzi i części metalowych do machin, oraz wiele innych fabryk i zakładów przemysłowych, ożywiają rozległy handel tutejszy; 20,690 m.

MULL, niegdyś zwana DREOLIN, jedna z najobszerniejszych wysp Hebrydzkich. Długa 35 mil angielskich, szeroka takichże 12. Grunt górzysty skropiony kilku jeziorami, z których Loch-Erisa najznaczniejsze. Ludność, licząc w to kilka pomniejszych wyspek, dochodzi 10,850 m. Główny port Tobermory liczy wraz z przyległą osadą 8,820 m.

MÜLLHEIM, Mm. w księs. Badeńskiém, w cyr. Wyższego Renu; 2,380 m.

MULLINGAR, M. w Irlandyi, w prow. Leinster, stoł. hrb. Westmeath; 4,200 m.

MULLROSE, M. w Prusach, w rejencyi Frankfurtskiéj. Położone nad kanałem t. n., łączącym rz. Spreę z Odrą; liczy 3,580 m.

MULTANY, 1) wielkie miasto w prow. Indostańskiéj Pendżabie. Otoczone wysokiemi murami, obronne cytadelą, na wielkim trakcie indyjskim z Kabulu. 2) Prowincya tamże, któréj grunta żyzne wydają w obfitości ryż, daktyle, drzewa figowe, pomimo rozległych i nieurodzajnych pustyń, któremi jest przerzniętą.

MULTANY, *ob.* MOŁDAWIA.

MULUA, kraj z miastem stołecznem t. n., położony w płd.-wsch. Afryce, na płd.-wsch. Dembo.

MÜMLING, rz. w księs. Hesko-Darmsztadzkiém, uchodząca z l. strony do Menu, wybiega pod Odenwald.

MÜNCHBERG, M. w Bawaryi, w cyr. Wyższego Menu, nad rz. Pulsnitz; 2,230 m.

MUNCHEBERG, M. w. Prusach, w rejencyi Frankfurtskiéj, położone między jeziorami Faulen i Kirchensee; liczy 2,340 m.

MÜNCHEN, MNICHÓW, MUNICH, MONACHIUM, M. w Niemczech, stoł. Bawaryi, o 287 w. ku płn.-zach. od Frankfurtu nad Menem, a o 930 w. ku płn.-zach. od Paryża, na l. brz. rz. Izary. Leży pod 48° 8' 20" szer. płn., a 9° 14' 15" dłg. wsch. Ludność w r. 1840: 93,435 m. Rezydencya króla i posłów zagranicznych. Rada stanu, reprezentacya narodowa, biuro heraldyki i archiwum królestwa. Sąd najwyższy. Trybunał handlowy. Stolica arcybiskupa Munichu i Freising, metropolity Augsburga, Ratyzbony i Passau. Konsystorz wyższy ewangelicki. Synagoga. Uniwersytet przeniesiony z Landshutu w 1826. roku z biblioteką (160000 tomów). Wyższa szkoła techniczna, szkoła centralna, politechniczna, dwa gimnazya; szkoła paziów, instytut głuchoniemych i ślepych, szkoła przemysłowa i ekonomii wiejskiéj; szkoła niedzielna z 16 professorami. Zbiory naukowe i literackie, muzea sztuk, liczące się do najszacowniejszych. Biblioteka królewska najznakomitsza w Europie po Paryzkiéj, zawierająca 540000 tom., 13000 inkunabułów, 16000 rękopisów, 400000 bro-

szur. Muzeum królewskie obrazów (Pinakoteka i Glyptoteka). Akademie królewskie: nauk, sztuk pięknych. Towarzystwo królewskie zachęty sztuk i przemysłu. Główna kwatera wojskowa 1. dywizy. Kassa oszczędności. Lombard. Liczne zakłady dobroczynne, jakoto: szpital główny i wiele prywatnych, dom podrzutków, dom położniczy; 1 sala ubogich. Gisernie królewskie i działolejnia. Konsulaty Stanów Zjednoczonych, Grecyi, Hessen-Kassel. Zakłady przemysłowe mało znaczne, oprócz browarów, które zaledwie ustępują pierwszeństwa Londyńskim, i najsłynniejsze w Niemczech. Pracownie instrumentów mierniczych, optycznych, muzycznych. Fabryki sukna, cukru z buraków, jedwabnych wyrobów, i tabaczne. Handel kamieniami litograficznemi. Miasto leży wśród równiny żyznéj, otoczone 6 przedmieściami: Maksymiliana, Au, Ludwika, Izary, Santa Anna, i Schönfeld. Droga żelazna do Augsburga. Munich lubo nieregularnie zabudowany, zawiera wiele pięknych gmachów, z których główniesze są: kościół Panny Maryi z XV. wieku, kościół Teatynów, Ś. Michała z grobowcem Eugeniusza Beauharnais, pałac królewski, teatr, gliptoteka, pinakoteka, i t. d. Założony w 962. r. przez Henryka księcia Saksonów, na gruncie należącym do mnichów (München) z Schaffellar. Poddało się Gustawowi Adolfowi w 1632. r., w 1796. r. Moreau zmusił elektora Bawarskiego do kapitulowania.

MÜNCHENBERNSDORF, M. w księs. Sasko-Wejmarskiém, na płn.-zach. Weida; 1,450 m.

MUNCHENBUCHSEE, W. w Szwajcaryi, w kantonie Bern, o 8 w. ku płd.-zach. od Fraubrunnen; 2,216 m. Szkoła normalna kantonowa dla początkowych nauczycieli, przy niéj zakład pedagogiczny i rolniczy Hofweil.

MUNCHINGEN, Mm. w król. Wirtembergskiém, o 9 w. ku płn. wsch. od Leonberg; 1,482 mieszkańców.

MUNDACA, Mm. w Hiszpanii (w Biskai), o 32 w. ku płn.-wsch. od Bilbao, przy ujściu rzeki t. n. do odnogi Biskajskiéj; 1,900 m.

MÜNDE, DIE-WEICHSEL-MÜNDE, mała twierdza, broniąca portu Gdańskiego.

MUNDELSHEIM, Mm. w król. Wirtembergskiém, o 9 w. ku płn.-zach. od Marbach, nad Nekarą; 1,782 m. w 1842. r. Zbiór dobrych win.

MÜNDEN, M. w prow. hanowerskiéj Göttingen, położone w głębokiéj i romantycznéj dolinie, przy spływie rz. Fulda i Werra. Kilka fabryk, kopalnie węgli i ałunu; 5,420 m.

MÜNDER, M. w prow. hanowerskiéj Kalenberg, położone nad rz. Hamel; liczy do 2,000 m.

MUNDERKINGEN, M. w królestwie Wirtembergskiém, o 10 w. ku płn.-zach. od Ehingen, nad Dunajem; 1,914 mieszkańców. Fabryki haftu na muszlinie.

MUNGOLUARRA, M. obronne w Indostanie, na płn.-zach. miasta Beidżapur.

MUNKACZ, Mm. w Węgrzech, w komitacie Beregskim, nad rz. Latorczą; 5,100 m. Jego nazwę przybiera biskup uniacki, którego rezydencya w Unghvar. Skład soli. Fabryka pieców, sukna grubego i kuśnierstwo. W okolicach kopalnie żelaza i fryszerki; eksploatacya i rafinerya ałunu. O 2 w. leży starodawny zamek warowny Munkacz, dziś więzienie stanu.

MÜNNERSTADT, M. w Bawaryi, w cyr. Niższego Menu. Położone nad Lauer; liczy do 1,400 mieszkańców.

MÜNSINGEN, 1) amt w król. Wirtembergskiém, w cyrk. Dunaju. Rozległy 10 mil kw.; liczy 19,879 m., zajmujących dwa miasta, 29 wsi kościelnych i 16 wiosek. Zajmując okolice pasma Alp, zaledwie w $^2/_3$ ogólnéj rozległości posiada grunt uprawny, lecz w zamian napotykamy łomy marmuru i znaczny chów koni, dla których znajduje się tu wiele żyznych pastwisk. 2) M. tamże, u stóp góry Hunger; 1,620 m.

MÜNSTER, 1) rejencya w Prusach, położona w Westfalii, między Niderlandami, Hanowerem, a rejencyą Minden, Arensberg i Kleweberg. Rozległa 132 mil kwadr.; liczy 405,275 m., zajmujących 28 miast, 27 miasteczek, 171 wsi kościelnych i 683 osad włościańskich. Skropiona rz. Ems, Lippe, Aa, Angel, Steber, Starą Yssel i kilku innemi. 2) M. nad rz. Aa, stoł. powyższéj rejencyi. Zdobne kilku kościołami, katedrą, zamkiem, ratuszem, zawiera kapitułę, akademię, seminaryum, gimnazyum, bibliotekę; szkoły: hirurgiczną i weterynaryi, ogród botaniczny, instytut głuchoniemych, towarzystwa naukowe, oraz kilka znacznych fabryk; 20,000 m. 3) Mm. w Szwajcaryi, w kan. Lucerny, na płn.-wsch. Sursee; 1,100 m. 4) Mm. tamże, w kan. Gryzonów. Położone wśród doliny Münsterthal, posiada klasztor Benedyktynek; 513 m. 5) M.-Mourtier-Grandval, Mm. tamże, w kant. Bern; 1,300 m. 6) Prow. Irlandzka, obejmująca płd.-zach. część kraju. Otoczona z trzech stron morzem t. n., graniczy z hrb. Leinster i Connaught. Rozległa 389 mil kw.; liczy 1,935,650 m. Główne rz. Shannon, Blackwater, Lee, Bandon i Suire. Podzielona na 6 hrabstw:

Cork, Clare, Kerry, Limerick, Tipperary i Waterford. M. stoł. Cork.

MUNSTER, MÜNSTER, M. we Francyi, w dep. Wyższego Renu, o 20 w. ku zach. od Kolmar, pod górą Mönchsberg, nad rz. Vecht; 3,350 m. w 1841. r. Kościół ewangelicki. Piękna przędzalnia bawełny. Fabryki kartonu, wyrobów bawełnianych, perkalu, żaknotu, muszlinów, ceraty. Papiernie, farbiernie, browary. Handel kirszwasserem, serami, masłem, bydłem. Dawne miasto wolne cesarskie, ustąpione Francyi w 1648. r. przez traktat Westfalski.

MÜNSTERBERG, ZIEMBICA, M. okręgowe w rejen. Pruskiéj Wrocławskiéj. Położone nad rz. Olawą (Ohlau); liczy 3,800 m.

MÜNSTEREIFEL, M. w Prusach, nad rz. Erft, w rejen. Kolońskiéj. Gimnazyum, fabryka sukna; 1,850 m.

MÜNSTERHAUSEN, Mm. w Bawaryi, w cyrk. Wyższego Dunaju (w Szwabii). Położone w pobliżu Burgau, nad rz. Mindel; liczy 1,040 m.

MÜNSTEMAYFELD, Mm. w Prusach, rejencya Koblencka; 1,600 m.

MUNTOH, M. w Malezyi Niderlandzkiéj, nad ciaśniną Banka, naprzeciw ujścia Sunsang do Sumatry; 2,500 m. Miasto warowne. Dobra przystań. Wywóz cyny.

MUNZBACH, Mm. w Austryi, w Wyższéj Austryi, o 35 w. ku wsch. od Linz. Klasztor Dominikanów. Szpital dla 200 chorych.

MÜNZENBERG, M. w ks. Hessko-Darmsztadzkiém, w prowin. Wyższéj Hessyi, nad rz. Wetter; 850 m.

MUNZESHEIM, Mm. w księs. Badeńskiém, o 10 w. ku płn. od Bretten, nad Kraichbach; 1,145 m.

MUONIO, rzeka w Europie, wpadająca do Torneo. Wybiega z jeziora Kilpis. Bieg około 375 w. Stanowi granicę między ces. Rossyjskiém i Szwecyą.

MUOTA, MUOTTA, bystra rz. w kant. Szwajcarskim Schwytz, uchodząca do jeziora Vierwaldstätter.

MUR, rzeka w prow. austryackiéj Styryi. Wybiega w księs. Salcburgskiém, pod Schöderhorn i Schobereck, płynie z płn.-zach. ku płd.-wsch. i uchodzi do Drawy, przebywszy Styryę i komit. węgierski Szalad. Liczne pomniejsze rz. wpadają do niéj, a mianowicie w Styryi: Mürz z lewéj, Kainach i Sulm z pr. strony.

MURACHWA, Mm. w ces. Rossyjskiém, w gub. Podolskiéj, w pow. Winnickim, nad rz. t. n., ku płd.-zach. od Winnicy. Pałac i ogród piękny.

MURANO, M. w księs. Lombardzko-Weneckiém, w str. płn. Wenecyi. Zbudowane na trzech małych wyspach nadbrzeżnych. Posiada fabr. zwierciadeł i kryształów; liczy do 4,000 m.

MURAT, M. w dep. franc. Cantal. Położone u stóp góry Cantal, na l. brz. rz. Alagnon. Posiada fabrykę koronek, prowadzi handel zbożem, a mianowicie znanemi pod jego nazwą sérami; 2,700 m.

MURATO, Mm. na wyspie Korsyce, w okolicy leśnéj; 900 m.

MURAU, MURAWA, M. w Austryi, w Styryi, nad rz. Mur; 1,000 m. Wielkie kuźnie i fabryki stali, których wyroby liczą się do najlepszych w Europie, mianowicie stale zwane Paal. Piękny zamek Ober-Murau księcia Sschwarzenberga.

MURCYA, 1) prowin. Hiszpanii, w król. Murcyi. Stol. t. n. Ludność w 1834. r. 283,540 m. Dzieli się na 8 partidos: Caravaca, Cartagena, Cieza, Lorca, Mula, Murcia, Totuna, Yecla. Zawiera 76 gm in. 2) M. w Hiszpanii, stol. prow. t. n., o 450 w. ku płd.-wsch. od Madrytu, na l. brz. Segary. Ludność 36,000 m. Fabryki sukna, mydła, saletry, młyny, olejarnie. Prochownia. Piękna katedra z wysoką wieżą. Miasto starożytne, zdobyte przez Maurów w 713. r. i odzyskane w 1263. r. przez Alfonsa X. kastylskiego, który wypędził Maurów i zaludnił go Katalończykami, Aragończykami i wychodźcami Francuzkiemi.

MURAKÖZKA WYSPA, nader żyzna między rz. Mur i Drawą. Położona w komitacie węgierskim Szaladskim, obejmuje 16 mil kw. powierzchni z 103 osadami, w których liczą do 48,000 m. Znaczna uprawa tytuniu, kukurydzy, a nadewszystko wina, które dla swéj dobroci, nazwę tutejszą przybiera.

MURE, LA-M..., M. we Francyi w depar. Izery, obw. Grenoble. Kilka fabryk; 3,150 m.

MURET, M. w depar. franc. Wyższéj Garonny. Stoł. obw. t. n. położone w pięknéj dolinie, przy spływie rz. Louge i Garonny; 4,000 m.

MURG, 1) rzeka w król. Wirtembergskiém, w cyrk. Czarnego lasu. Wybiega z 3 źródeł, u stóp góry Kniebis, płynie ku płn.-zach. przerzyna księs. Badeńskie i pod Rastadt uchodzi do Renu. 2) Rz. w kantonie szwajcarskim Turgowii. Wybiega na granicy płd., płynie ku płn. i uchodzi do rzeki Thur.

MURFREESBOROUGH, M. w Stanach Zjednoczonych, w Tenessee, o 51 w. ku płd.-wsch. od Nashville; 1,500 m. dawniéj stol. państwa.

MURI, wielka wieś i zamek starożytny, w kant. szwajcarskim Bern; 1,220 m.

MURITZ, jezioro liczone do największych w płn. Niemczech. Położone w księs. Meklenburgskiém, rozległe jest $3\frac{3}{4}$ mil długości, a $1\frac{3}{4}$ szerokości.

MURNAU, Mm. w Bawaryi, o 17 w. ku płd. od Weilheim; 1,497 m. Eksploatacya węgli.

MURO, Mm. na wyspie Majorka. Łomy marmuru; 4,900 m. 2) M. w król. Neapolitańskiém, o 36 w. ku płd.-zach. od Melfi; 7,000 m. Stolica Biskupa.

MUROM, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Władymirskiéj; stoł. pow. Położone nad rz. Oką. Posiada 18 kościołów wschodnio-katolickich, 1,052 domów (75 mur.), szkołę duchowną i świecką; liczy 10,114 m.

MUROWANA GOSLINA, M. w Prusach, w rej. Poznańskiéj, w pow. Obornickim. Położone na wzgórzu, na trakcie z Poznania do Bydgoszczy. Posiada kościół katolicki, ewangelicki, synagogę; fabrykę sukna, płócien, garbarnie, znaczne gorzelnie; liczy do 1,677 m.

MURR, rzeka w król. Wirtembergskiém, wybiega w cyrk. Nekary, w okolicy Murrhard, płynie ze wsch. ku zach. i uchodzi do Nekary, poniżéj Marbach.

MURRAY, rzeka w Nowéj Holandyi, wybiega z zach. spadku Alp australskich, na płd. Morumbidgee, płynie ku płn.-zach., przyjmuje do siebie z pr. str. Morumbidgee i Darling, z lew. Lindesay; zwraca się ku płd. i uchodzi do jeziora Alexandrino.

MURRHARDT, M. w króles. Wirtembergskiém, nad rz. Murr; 2,400 m.

MURTEN, MORAT, M. w Szwajcaryi, w kant. Freiburgskim. Położone nad jeziorem t. n., posiada starożytny zamek; liczy 1,853 m.

MURTER, albo MURTNER-SEE, jezioro należące w części do kantonu szwajcarskiego Freiburg, a w mniejszéj połowie do kant. Waadt. Długie 2 godziny drogi, szerokie na $\frac{3}{4}$, głębokie 360 stóp.

MURVIEDRO, M. w Hiszpanii, na płn.-wsch. Walencyi. Położone nad rz. Palencia, w pobliżu ujścia jéj do mr. Śródziemnego. Posiada port obronny; liczy 6,606 m.

MURZOUK, M. w Afryce, stoł. Fezanu. Leży pod 25° 54' szerok. płn., a pod 13° 32' dłg. wsch. Ludność 2,500 m. Rezydencya sułtana hołdującego Trypolisowi. Handel ważny z środkową Afryką.

MURZSTEG, W. w Austryi, w Styryi, o 12 w. ku płn.-wsch. od Bruk, nad rz. Mürz. W okolicach bogate kopalnie żelaza Niederalpel, i fabryka cesarska broni palnéj.

MURZZUSCHLAG, Mm. w Styryi, nad rz. Mürz; 1,000 m.

MUSCHROEN, W. w Belgii, w Flandryi wsch., o 10 w. ku płd. od Coartrai; 5,536 m. Posiada 8 przędzalni bawełny, 23 fabryk wyr. wełnianych, bawełnianych i nici; 12 farbiarni, fabrykę tabaki, olejarnie. Handel z Francyą.

MUSKAU, MUZAKOW, M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, o 100 w. ku płd.-zach. od Lignicy, nad rz. Neisse. Ludność 1,859 m. w 1837. r. Stolica pań. Muskau. Towarzystwo hodowania pszczół w Wyższéj Luzacyi. Fabryki wyrobów garncarskich i browary piwa białego, sławnego. W okolicach warzelnie ałunu. Pod miastem piękny zamek księcia Pückler-Muskau, z galeryami obrazów i z teatrem. Zakłady kąpieli Hermannsbad.

MUSONE, 1) rzeka w Lombardyi, wybiega na płd. Asolo, płynie ku płd.-wsch. i dzieli się na dwa ramiona pod Mirano. Pierwsze z nich uchodzi do rz. Brenty, drugie do Lagun weneckich. 2) Musone czyli Moscione, rzeka w pań. Kościelném, wybiega w deleg. Macerata, i uchodzi do morza Adryatyckiego pod Loretto.

MUSSELBURGH, M. w Szkocyi, w hrb. Edinburgh. Położone przy uj. rz. Esk, do zatoki Forth; liczy do 6,000 m.

MUSSIDAN, M. we Francyi, w dep. Dordogne, o 28 w. ku płd. od Riberac, na lew. brz. rz. Isle; 1,744 m. Zdobyte w 1563. r. przez kalwinistów, odzyskane zostało przez katolików, którzy wbrew warunkom kapitulacyi wymordowali załogę protestancką.

MUSSOMELI, M. w Sycylii, na płn.-zach. Caltanisetta; 9,500 m.

MUSTAFA-PASCHA-KIOPI, M. w Turcyi europejskiéj, w Rumelii, o 32 w. ku płn.-wsch. od Adryanopolu, nad rz. Moritza.

MUSTAFA-PASCHA-PALANKA, M. w Turcyi europejskiéj, w Rumelii, o 96 w. ku płn.-zach. od Sofii, nad rz. Nissawą; 3,000 m. Miasto warowne.

MUSZA, rzeka w ces. Rossyjskiém, w gubernii Kurlandzkiéj, wypływa z gub. Wileńskiéj, łącząc się zaś z Niemnem pod miastem Nitawą tworzy rz. Aa.

MUSZKUTYŃCE, W. w cesar. Rossyjskiém, w gub. Podolskiéj, w pow. Uszyckim. Z okolicznéj góry wytryskują źródła i tworzą stawek, rozpływający się w kaskadzie. Naprzeciw téj wsi stoi wodotrysk, wyrzucający wodę wyżéj nad trzydzieści łokci.

MUSZYNA, M. w Galicyi, w obw. Sądeckim, 4 mile od Piwniczny; 2,000 m. Ekonomia skarbowa, komora celna, wałkownia i farbiarnia sukna; zwaliska zamku warownego od założyciela swego „Polach“zwanego. Zniszczenie takowego Węgrom w XV. wieku przypisują. Majętność ta należała niegdyś do biskupów krakowskich.

MUTTENZ, Mm. w Szwajcaryi, w kant. Bazylejskim, u stóp góry Wartemberg; 1,450 m.

MUTTERSDORF-MUTINA, Mm. w Austryi, w Czechach, o 45 w. ku płn.-zach. od Klattau, nad rz. Goldbach; 994 m.

MUTTERSTADT, Mm. w Bawaryi, w cyr. Pfalz, o 19 w. ku płn.-zach. od Spiry, nad rz. Flossgraben; 2,746 m. Uprawa tytuniu.

MUTTHORN, góra w kant. szwajcarskim Uri. Położona między dolinami Wallis i Urzer, w części płn. głównego łańcucha Alp; wznosi się na 11860 stop.

MUTZIG, M. we Francyi, w dep. Niższego Renu, o 22 w. ku płd.-zach. od Strasburga, nad rz. Bruche i kanałem t. n.; 3,424 m. w 1841. r. Wina białe dobre. Fabryka królewska broni palnéj. Papiernia.

MUTZSCHEN, M. w Saksonii, w cyrk. Lipskim, na płn.-wsch. Grimma; 1,650 m.

MUZO, W. w Nowéj Grenadzie, o 98 w. ku płn.-zach. od Bogoty. Bogate kopalnie szmaragdów znanych pod nazwą Peruwiańskich, zkąd pochodzą wszystkie znajdujące się w Europie, a nawet na Wschodzie.

MYA, wyspa w archipelagu Molluckim, na płn. Oby.

MYKONI, grecka wyspa na mr. Egejskiém, na płd.-wsch. Tine. Rozległa 2 1/10 mil kwadr.; liczy 6,000 m. Grunt wydaje wino. W stronie północnéj wznosi się góra St. Elis; a na płn. wybrzeżu port Panormo.

MYLAU, Mm. w Saksonii, w obwodzie Cwikawskim; 2,630 m.

MYRZA-SERAI, M. w angielskim Indostanie, prow. i prezyd. Bengalska, na płd-wsch Dakka.

MYŚLENICE, M. w Galicyi, w obw. Wadowickim, nad rz. Rabą, 4 mile od Wadowic, dawniéj miasto obwodowe; liczy 2,600 m. Ma szkołę trywialną i magistrat; pamiętne zjazdem Zygmunta cesarza Niemiec z Władysławem Jagiełło, w 1424. r.

MYSŁOWICE, M. w Prusach, w obw. Opolskim, nad rz. Przemszą; ma młyn, tartak, kościół piękny. Komora; 2,000 m.

MYSORA, MAISSOUR, państwo w Indostanie, w prezyd. Madras. Stol. Mysora. Rozległość 77,350 w. kw. Ludność 2,500,000 m. To państwo zostaje pod władzą monarchy uznającego zwierzchnictwo Anglii. 2) M. stoł. powyższego państwa, o 14 w. ku płd.-zach. od Seringapatnam. Obwarowane na sposób europejski, przez anglików.

MYSZYN, W. w Galicyi, w obw. Kołomejskim, o milę od Kołomei. Kopalnie węgli ziemnych.

MYSZYNIEC, M. w król. Polskiém, w gub. Płockiéj, pow. i okr. Ostrołęckim. Położone na pr. brz. Rossogi; posiada kościół parafialny, stacyę pocztową, 146 dom.; 1,686 m. (695 żyd.). Odległe od miasta pow. 35 w., od Warszawy 146 1/4 w., targ tygodniowy, 8 jarmarków do roku.

MŻEŃSK, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Orłowskiéj, ku płd.-wsch. od Orła, nad rz. Suszą, przy jéj spływie z Metseną; 5,000 m.

N.

NAAB, rzeka w Bawaryi, w prowin. Wyższy Pfalz, w cyr. Regen; powstaje z trzech ramion, to jest: Fichtel-Naab, wybiegającéj pod Ochsenkopf, Wald-Naab, z nad granicy Czeskiéj, i Heide-Naab, z nad granicy Wyższéj Frankonii. Sama rz. płynie w kierunku z płn. ku płd. i uchodzi do Dunaju pod Regensburgiem. Bieg jéj 170 w. Główniejsze zlewy: z pr. strony Wils, z lew. Szwarzbach.

NAAMAN, gromada wysp na morzu Arabskiém, przy pobrzeżu Hedżas.

NAARDEN, M. obronne w Niderlandach, w prow. Północnéj Holandyi, o 22 w. ku płd.-wsch. od Amsterdamu. Położone nad Zuidersee; posiada kilka fabryk; prowadzi handel wódką, miodem, woskiem; liczy 2,250 m.

NAAS, Mm. w Irlandyi, w prowin. Leinster, w hrb. Kildary, o 30 w. ku płd.-zach. od Dublina, nad rz. Liffey; 1,343 m.

NAASEE, rzeka w Belgii, w prow. południowéj Brabancyi, uchodzi z lew. str. do rz. Senne.

NAAST, W. w Belgii, w prow. Henegowii, o 17 w. ku płn.-wsch. od Mons, przy źródle Senne; 1,343 m. Dawny zamek pań. Otignies.

NABARI, M. w Japonii, na wyspie Nifon, ku płd. od Iga.

NABBURG, M. w Bawaryi, w prow. Wyższego

Pfalcu, na pr. brz. rz. Naab. Starożytny zamek; 1,660 m. Słynne browary.

NABLOUS, M. w Turcyi azyatyckiéj, w Styryi, o 45 w. ku płn. od Jerozolimy; 10,000 m. Źródła na miejscu dawnego Sichem.

NACA, M. w Japonii, na wsch. pobrzeżu wyspy Kiu-Siou.

NACABA, M. w Japonii, na wyspie Nifon, ku płd.-wsch. od Yedo.

NACHICZEWAN NAD DONEM, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Jekaterynosławskiéj. Położone nad rz. Donem. Posiada sześć kościołów, szkołę świecką; 10,821 m. (w 1841. r.), zajmujących 1,390 domów (423 mur.).

NACHICZEWAN, M. w Rossyi azyatyckiéj, w kraju Zakaukazkim, w gub. Erywańskiéj, w pobliżu rz. Arax; 1,983 m. Siedlisko biskupa katolickiego; szkoła ormiańska. W okolicach zbiór zbóż, ryżu, prosa, doskanałych owoców, bawełny, rodzynków, lnu, melonów, jedwabiu. Eksploatacya ałunu, witryolu, skałek, kamieni młyńskich. Jedno z najdawniejszych miast w świecie, a którego założenie przypisywane jest Noemu, po wyjściu jego z arki. Odległe od Petersburga 2954 w., a od Moskwy 2277 w.

NACHOD, M. w Czechach, w cyrk. Kralowy-Hradecz, o 3 w. ku płn.-wsch. od Kralowego-Hradecza, na pr. brz. Metugi; 2,186 m. Fabryki płótna. Starodawny zamek książąt de Sagan.

NADARZYN, M. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, w pow. Warszawskim. Kościół parafialny; 124 dom., 997 m. (561 żyd.). Odległe od M. pow. 21 w.; targ tygodniowy, 7 jarmarków do r.

NADENDAL, M. w Finlandyi, o 11 w. ku płn.-zach. od Abo, nad odnogą Botnicką; 700 m.

NADUDVAR, Mm. w Węgrzech, w komit. Szabolcskim, o 39 w. ku zach.-płn. od Debreczyna, wśród żyznéj okolicy; 6,000 m.

NADWORNA, Mm. w Galicyi, w obw. Stanisławowskim, o 2 i pół mili od Bohorodczan. Jest tu ekonomia skarbowa, oraz obszerny niegdyś warowny zamek na wzgórzu, który, lubo często napadany, nigdy jednak zdobyty nie był. W pobliżu znajdująca się wielka mogiła ma pokrywać zwłoki Tatarów. Nazwa Nadwornéj pochodzi od licznéj zgrai nadwornéj możnych Potockich, która nie znalazłszy miejsca do pomieszczenia się w zamku, około tegoż w wybudowanych domach osadzoną została, z których później miasteczko powstało.

NADZIEJA LUDWIKOWA, kopalnia węgla ziemnego w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, na gruntach wsi prywatnéj Sielce, na pół drogi od Bendzina do Modrzejowa, nad rz. Przemszą Czarną. W kopalni téj, z powodu bliskości rzeki, urządzono dwa wodociągi, mimo to jednak utrudnione i kosztowne jest wydobywanie węgli. Wydaje ona od 30 do 60,000 korcy węgla.

NÄFELS, Mm. w Szwajcaryi, w kant. Glarus, o 9 w. ku płn. od Glarus, na l. brz. rz. Linth; 1,860 m. Tu się odbywają corocznie uroczyste processye na pamiątkę odniesionego zwycięztwa przez Szwajcarów nad cesarskimi, 9. kwietnia 1388. r.

NAGA, M. w Japonii, na wyspie Kiu-Siou, ku płn. od Nagasaki.

NAGAJSK, lub NOGAJSK, M. w cesar. Rossyjskiém, w gub. Taurydzkiéj. Kościół; 961 m. w r. 1841. Odległe od Petersburga 1866 w., od Moskwy 1210 m.

NAGARA, przylądek w Turcyi europejskiéj, w Anatolii, położony w sandżaku Biga, nad ciaśniną Dardanelską; pod 41° 11' płn. szerok., a 24° 4' wsch. długości.

NAGERA, M. w Hiszpanii, w Staréj Kastylii, o 26 w. ku zach. od Logrono, nad Nagerilla; 3,550 mieszkańców.

NAGASAKI, M. portowe w Japonii, na półwyspie Kiu-Siou. Liczone jest do 5 miast cesarskich, należących do Koubo; zdobne jest kilkoma pięknemi pałacami, oraz posiada wiele świątyń, arsenałów morskich, magazyn prochowy i t. p.

NAGATO, prowin. w Japonii, na wyspie Nifon, położona wprost płd. pobrzeża wyspy Kiu-Siou.

NAGOCS, Mm. w Węgrzech, w komit. Simegskim, ku płn. od Igal.

NAGOLD, rz. w król. Wirtembergskiém, w ks. Badeńskiém, źródło ma w Czarnymlesie, w Urnagald; płynie początkowo ku wsch., następnie zwraca się na płn. Przyjmuje do siebie pomniejszą Würm i uchodzi do Enz, pod Pforzheimem. Bieg jéj 98 w.; spławna. 2) M. w król. Wirtembergskiém, w cyr. Czarnegolasu, o 40 w. ku zach. od Reutlingen, o 44 w. ku płd.-zach. od Stutgardu, nad rz. t. n. Fabryki bardzo czynne płótna i sukna, oraz garbarnie. Skład drzewa. Zwaliska dawnego zamku. Miasto bardzo starożytne.

NAGORE, 1) M. w Indostanie angielsk., w prez. Bengalskiéj, ku płd.-zach. od Murszed-Abad. 2) M. i port tamże, w prezyd. Madras, położone przy zatoce Bengalskiéj, ku płn. od Negapatam.

NAGPUR, 1) państ. Maratów, w Indostanie, pod opieką Anglików; położone pomiędzy prezydenturą Bengalską, Madraską i Dekanem. Rozległe 4500 mil kw.; liczy do 3,000,000 m. Kraj ten, zajmujący wyższe wzgórza Dekana, ma grunt górzy-

sty, z wielu nader żyznemi dolinami, pomimo rozległych i nieurodzajnych pustyń; skropiony jest rzeką Mahanuddy i kilkoma jéj dopływowemi, nadto w części zach. rz. Wyne-Gunga, z uchodzącą do niéj Khahan i Whurdah. Posiada wszystkie płody prow. Dekan. 2) M. stołeczne powyższego państwa, w zach. jego części, wśród żyznéj doliny. Obwiedzione jest murem i wieżami; posiada pałac Radży, i znaczną ilość świątyń. Fabryki wyrobów bawełnianych, żelaznych, oraz fabryka broni; do 115,000 m.

NAGY-AG, rz. w Węgrzech, w komitacie Marmaroszkim, uchodząca do Czarnéj Cissy, pod Huszt.

NAGYAG, W. w Siedmiogrodzie, w żupaństwie Hunyadskiém, o 50 w. ku zach. od Karlsburga. Kopalnie złota, srebra i tellurium najbogatsze w księstwie, są eksploatowane od 1747. r.

NAGY-BANYA, M. w Węgrzech, w komitacie Szatmarskim, w pobliżu granicy Siedmiogrodu. Gimnazyum katolickie, wyższy zarząd górniczy. Bogate kopalnie złota i srebra, wielkie piece kuźnicze, młyny prochowe; do 5,700 m.

NAHE, rz. w Niemczech, uchodzi z l. strony do Renu, pod Bingen. Źródło ma w pobliżu Tholey, w Prusach nad-Reńskich. Przyjmuje do siebie z pr. strony Glan i Lauter, z l. strony zaś Traun i Alsenz. Płynie ku płn.-wsch. Bieg jéj 100 w. przez Kreutznach. W części spławna.

NAHR-EL-KEBIR, rz. w Turcyi, w paszaliku Tripoli (w Syryi). Wybiega z gór Libanu, płynie początkowo ku płn., następnie ku zach. i uchodzi do mr. Śródziemnego na płd.-wsch. Tripoli.

NAHUJOWICE, W. w Galicyi, w obw. Samborskim, o 2 mile od Drohobyczy; posiada źródło oleju skalnego.

NAJDZISZÓW, kopalnia rządowa w królestwie Polskiém, w gub. Radomskiéj, w pow. Olkuskim. W 1839. roku wydała 23325 kibli rudy żelaznéj, a w 1840 r. tylko 500 kibli takiéjże rudy.

NAILA, Mm. w Bawaryi, w pow. Sitz, nad Selbitz, o 17 w. ku zach. od Hof; 1,610 m. Fabryki sukna i wyrobów bawełnianych.

NAILLOUX, W. we Francyi, w depar. Wyższéj Garonny, o 12 w. ku płn.-zach. od Villefranche de Lauraguais; 1,353 m.

NAIRN, 1) rz. w Szkocyi; wybiega w hrb. Inverness, płynie ku płn.-wsch., i uchodzi pod Nairn do zatoki Murray. 2) Hrabstwo tamże, położone między hrb. Inverness i Elgin, nad zatoką Murray. Rozległości ma 7 mil kw.; liczy do 7,000 m. Kraj w części płd. górzysty, w ogóle bagnisty, jedynie na pobrzeżach i w dolinie Nairn do uprawy zdatny. 3) M. stołeczne powyższego hrabstwa, przy ujściu rzeki t. n., do zatoki Murray, o 267 w. ku płn. od Edymburga. Port; połów śledzi; kąpiele morskie, więzienie hrabstwa; 3,300 m.

NAJAC, M. we Francyi, w depar. Aveyron, o 19 w. ku płn.-zach. od Villefranche-de-Rouergue, nad rz. Aveyron; 2,417 m. Fabryki drelichu, płótna pakowego i szarego. Handel słynnemi szynkami, słoniną i bydłem. Kopalnie miedzi.

NAKŁO, NACKEL, M. w Prusach, w Wielkiém księstwie Poznańskiém, w rejencyi Bydgoskiéj, w powiecie Wyrzyckim, na pr. brz. Noteci. Posiada kościół parafialny katolicki, ewangelicki, synagogę. Handel zbożem; fabryki kapeluszy; 2,320 m.

NAKSKÓW, M. w Danii, na zach. pobrzeżu wyspy Laaland, położone nad zatoką t. n. Posiada port; liczy do 2,000 m., zajętych żeglugą i handlem zboża.

NAKWASZA, W. w Galicyi, w obw. Złoczowskim, 1 i pół mili od Brodów. W pobliżu znajdują się trzy góry piramidalne Makutra zwane; na jednéj z nich obozował niegdyś han Tatarów, rozsyłając ztamtąd dzicz na rabunek.

NALCZYK, mała forteca, w cesar. Rossyjskiém, na Kaukazie, w gub. Stawropolskiéj. Leży pod 42° 56' płn. szer., a 45° 52' wsch. dłg. Odległa od Petersburga 2393 w., a od Moskwy 1716 w.

NALON, rz. w Hiszpanii. Wybiega w Asturyi, w stronie płd.-wsch. prow. Oviedo, płynie ku płn.-zach. i uchodzi do oceanu Atlantyckiego.

NAŁĘCZÓW, W. w królestwie Polskiém, w gub. i powiecie Lubelskim, o 3 mile ku zach. od Lublina. Ma źródła wody żelaznéj skuteczne; piękny pałac; 300 m.

NAMESZTO, Mm. w Węgrzech, w komitacie Arwa. Leży ku płn. od Briesen, nad Białą Arwą; liczy do 1.450 m.

NAMIESZT, 1) M. w Austryi, w Morawii, o 49 w. ku płn. od Znaima, na pr. brz. Oslawy; 1,846 m. w 1834. roku. Starodawny zamek hrabiów Haugwitz, mieszczący wielką fabrykę sukna i kaźmirków. 2) Mm. w Austryi, w Morawii, w obw. Bernskim, o 14 w. ku zach. od Ołomuńca; 737 mieszkańców.

NAMSEN-ELF, rz. w Norwegii, w części płn. sztyftu Drontheim. Wybiega pod Jadnenifield; płynie ku płn.-zach. i uchodzi do zatoki Namsen, pod wsią Skage.

NAMSLAU, NAMYSŁÓW, M. w Prusach, w Szląsku, o 53 w. ku płd.-wsch. od Wrocławia, nad Weida.

Trybunał. Fabryki płótna, sukna, tytuniu, fajek z drzewa. Targi na bydło najznaczniejsze w prowincyi; 3,700 m.

NAMUR, 1) M. w Belgii, stołeczne prowincyi t. n., o 68 w. ku płd.-wsch. od Mozy, przy jéj ujściu do Sambry; 23,495 m. w 1843. r. Warownc. Trybunał handlowy. Siedlisko biskupa sufragana z Malines, do którego należy Namur i Luksemburg. Kolegium Jezuickie Najświętszéj Panny Pokoju. Ateneum. Szkoła normalna początkowa. Instytut głuchoniemych. Akademia malarstwa, szkoła rysunku, szkoła muzyki. Biblioteka miejska (15000 tomów). Lombard. Dom poprawy dla kobiet skazanych do ciężkich robót i na kary poprawcze (434 więźni). Przemysł dość czynny. Główne miejsce wyrobów nożowniczych, oraz fabryki wyrobów żelaznych, miedzianych, cynowych. Wielkie huty szklanne, dawniejsze w Loucche. Z pomiędzy gmachów odznacza się katedra nowoczesnéj budowy, w któréj grobowiec Don Juana austryackiego, kościół St. Loupa i most na Mozie. Namur, równie jak i inne miasta Belgii, wiele ucierpiało w wojnach; w 1692. roku było zdobyte przez Ludwika XIV. Warownie jego zburzone przez Józefa II., na nowo wzniesione w 1817. roku. 2) Prowincya w Belgii; stolica Namur. Rozległa 366326 hektarów. Ludność w 1843. roku 251,326 mieszkańców, z których 39,701 w miastach. Grunt przerznięty zarosłemi pagórkami, należącemi do pasma Ardennów, oraz dolinami i płaszczyznami. Ziemia żyzna miejscami, gdzieindziéj kamienista albo pokryta krzakami. Kilka źródeł żelaznych. Kraj rolniczy, eksploatacya minerałów. Znaczne rękodzielnie i rozliczne zakłady przemysłowe. Główne płody: zboża, kartofle, jarzyny, konopie, len, chmiel, tytuń i nieco wina. Eksploatacya leśna. Chów bydła, a mianowicie wieprzów. Średnia liczba zwierząt domowych w ciągu 16 lat od 1815. do 1829. r.: koni 21,947, bydła rogatego 58,327, baranów 109,800. Eksploatacya żelaza, węgla, ołowiu, marmuru, wapna, gliny, 464 fryszerek wydających rocznie 302600 centnarów metr. lanego żelaza, 10 kuźni i 4 walcownie miedzi, jedyne w Belgii. Wyroby z żelaza lanego, kotlarskie, miedziane, nożownicze, garncarskie, fajansowe. Wysyła do izb 3 senatorów i 5 deputowanych. W 1838. r. prowincya dzieliła się na 2 okręgi sądowe, Namur i Dinant, 3 okręgi administracyjne, Namur 124,545 m., Dinant 62,030 m., Fillipville 40,250 m., 15 kantonów, 338 gmin wiejskich i 5 miast, Andennes, Fosses, Namur, Dinant i Fillipville.

NANAS, Mm. w komitacie Szabolcskim, w okr. Hajduków, o 45 w. ku płn.-zach. od Debreczyna; 7,694 m.

NANCY, M. we Francyi, stolica depar. Meurthe, o 344 w. ku wsch. od Paryża, na l. brz. rz. Meurthe. Leży pod 48° 41' i 31° szer. płn., a 3° i 51° dłg. wsch. Ludność w 1841. r. 40,582 m. Siedlisko biskupa sufragana z Besançon. Synagoga. Trybunał cywilny i handlowy. Biuro ubezpieczenia. Szkoła leśnicza. Akademia uniwersytecka, do któréj należą depar.: Meurthe, Meuse i Vosges. Szkoła początkowa lekarska. Kolegium narodowe i szkoła wyższa początkowa, szkoła normalna, początkowa departamentowa, instytut położniczy, oraz szkoła botaniki, rysunku i budownictwa, fizyki, chemii, geometryi i mechaniki. Biblioteka publiczna (20,000 tomów), muzeum obrazów, gabinet historyi naturalnéj, ogród botaniczny. Towarzystwo nauk, sztuk i literatury, oraz rolnicze. Wychodzą tu 3 dzienniki, posiada 7 drukarń; teatr. Dochód miejski 404,689 fr. Rozchód 453,039 fr., z którego na roboty publiczne 180,000 fr., na zapomogi 24,140 fr., na wychowanie publiczne 18,500 fr., na zakłady religijne 3,700 fr. Dług 187,500 franków. Ważne zakłady haftów różnego rodzaju. Przędzalnie i greplarnie bawełny, wełny. Fabryki czapek, muszlinów, waty bawełnianéj, sukna, tkanin wełnianych, instrumentów fizycznych, organów, fortepianów, gwoździ, śrutu, narzędzi rolniczych, sikawek, wyrobów stolarskich i bilardów; płótna z drutu, szczotek; przetworów chemicznych, farb, kleju, krochmalu, octu, likworów, oleju, i t. d. Drukarnie muszlinu, farbiarnie, garbarnie, blicharnie; gisernie, cegielnie. Warzelnie saletry. Magazyn solny. Miasto dzieli się na Stare nieregularnie zabudowane, w którém jednakże jest kilka pięknych gmachów; i na Nowe miasto, w którém ulice szerokie, proste, odznaczające się wytwornie stawianemi domami, wielkością i regularnością placów publicznych. Główniejsze budynki: katedra z grobami książąt Lotaryngii, kościół Bon-Sewurs z grobowcem króla Stanisława Leszczyńskiego, dawny pałac książęcy, brama królewska, ratusz, koszary, pałac sądowy i bursa. Założone zostało w XI. wieku. Stolica dawnego księstwa Lotaryngii. Zdobyte w 1475. roku przez Karola Zuchwałego, który je utracił w następnym roku; powtórnie oblegane przez tegoż, i gdy już było przywiedzione do ostateczności dnia 5. stycznia 1477. r., ten książę zabity został pod jego murami, przez księcia Lotaryngii. Nowe miasto, założone w 1603. r., oto-

czone było fortyfikacyami, które zostały zburzone za Ludwika XIII. i za Ludwika XIV., oprócz cytadeli, która dotąd istnieje. Przyłączone zostało do Francyi, wraz z księstwem Lotaryngii, traktatem Wiedeńskim w 1735. r., po śmierci Stanisława króla Polskiego ostatniego księcia. Miejsce urodzenia Callota, Palissota, St. Lamberta, Griffiny, Mollevau i generała Drouot.

NANDELSTADT, Mm. w Bawaryi, w cyr. Wyższéj Bawaryi, o 16 w. ku płn.-zach. od Moosburga; 500 m. Uprawa chmielu.

NANDRIN, W. w Belgii, w prow. Leodyum, o 15 w. ku wsch. od Huy; 770 m.

NANGASAKI, M. w Japonii, na pobrzeżu płd.-zach. wyspy Kiou-Siou. Leży pod 32° 43' 4" szer. płn., a 130° 11' 47" dłg. wsch.; 70,000 m. Jedyne miasto w Japonii, do którego dozwolony jest przystęp cudzoziemcom. Komisanci handlowi holenderscy są ściśle zamknięci na małéj wyspie Desima, długiéj 200 metr., a szer. 80 metr., łączącéj się z miastem mostem, strzeżonym przez Japończyków. Nie może ich być więcéj nad 11, dwa lub trzy razy do roku puszczają ich wewnątrz państwa pod eskortą; także 10 dżonek chińskich i 2 statki holenderskie wpuszczają co rocznie. Wywóz, miedzi, kamfory, pałaszy pereł, porcelany, wyrobów z laki. Wprowadzają cukier, skóry, jedwabie, cynk, cynę, ołów, herbatę i niektóre tkaniny europejskie.

NANGIS, M. we Francyi, w depar. Sekwany i Marny, o 23 w. ku zach. od Provins. Jarmarki co tydzień, najważniejsze w departamencie, mianowicie na bydło, zboże, sery, owoce, jarzyny, i inne potrzeby Paryża.

NAN-HIOUNG, M. w Chinach, w prow. Kuang-Tung.

NAN-KHANG, M. w Chinach, stołeczne depar. t. n., w prow. Kiang-Si.

NAN-KING, KIANG-NANKIN-NING, M. w Chinach, stoł. prow. Kiang-Su, na pr. brz. rz. Kiang; 800,000 m. Miasto warowne. Uważane jest za miasto uczone w państwie, z powodu licznych zakładów naukowych i księgozbiorów, oraz uczonych tam zamieszkałych. Siedlisko biskupa katolickiego. Jedno z głównych miejsc handlowych i przemysłowych pań. Chińskiego. Port dla wielkich okrętów. Utrzymują powszechnie że jest większe od Pekinu, lecz w większéj części spustoszone i opuszczone. Z pomiędzy budynków pozostałych, odznacza się świątynia Pao-Noen-Se, albo świątynia wdzięczności, jedna z największych i najpiękniejszych w pań., która założoną została przez cesarza Young-Lo w XIV. wieku, oraz sławną wieżą zwaną Porcelanową. Ta wieża ośmiokątna ma 9 piąter, wysoka jest na 60 metr., a szer. 14 metr. u podstawy; cała pokryta kaflami fajansowemi w rozmaitych kolorach. Niegdyś, jak jego nazwa wskazuje (stolica Południowa) był jedną z rezydencyi cesarskich; wzięty i po części spustoszony przez Mandżurów 1645. r.; zdobyty przez Anglików w 1842. r. 15. sierpnia. Zawarto traktat pomiędzy Anglią i Chinami 26. sierpnia 1842. r., w skutku którego Anglicy pozyskali wiecznemi czasy wyspę Hong-Kong, i mogą handlować w portach Kantonu, Emay, Ning-Fo, Fu-Tszeu i Tszing-Hai.

NAN-LOUNG, M. w Chinach, w prow. Houei-Tscheu.

NANNESTADT, Mm. w Norwegii, ku płn.-wsch. od Christianii; 3,000 m.

NAN-NGAN, M. w Chinach, w prow. Kiang-Si. Miasto wielce handlowe.

NAN-NING, M. w Chinach, w prow. Kuang-Si.

NANTERRE, Mm. we Francyi, w depar. Sekwany, o 12 w. ku płd. od St. Denis, a o 19 w. ku zach. od Paryża; 2,922 m. Eksploatacya kamieni ciosowych i gipsu. Fabryki kleju; olejarnie, fabryki cerat, oraz przetworów chemicznych. Piece wapienne. Handel wieprzowiną i wędlinami. Zdobyte i spalone przez Anglików w 1346. r. Ma być miejscem urodzenia Ś. Genowefy.

NANTES, M. we Francyi, stoł. dep. Niższéj Ligiery, leży o 389 w. ku płd.-zach. od Paryża, na pr. brz. Ligiery, przy spływie Edry i Sewry Nantejskiéj. Leży pod 47° 13' 18" szer. płn. a 3° 53' 18" dłg. zach.; 83,389 m. w 1841. r. Najważniejsze z miast handlowych morskich Francyi po Bordeaux. Siedlisko biskupa sufragana Tours, którego dyecezyą składa departament Niższéj Ligiery; komissyi nadzorczéj izraelickiéj, sztabu 12. dywizyi, 6. legii żandarmów; okręgu morskiego, do którego należą porty; Croisic, Paimboeuf i Nantes. Dyrekcya artylleryi. Intendentura wojskowa; komora celna. Posiada szkołę hydrograficzną 1. rzędu, trybunał handlowy, bursę i izbę handlową, szkołę pomocniczą lekarską, kolegium narodowe, szkołę bezpłatną rysunkową, szkołę botaniki, instytut głuchoniemych, bibliotekę publiczną 30,000 tomów, muzeum malarskie, historyi naturalnéj, przemysłowe morskie, handlowe. Ogród botaniczny. Towarzystwa: akademickie M. Nantes i departamentu, oraz sztuk pięknych, przemysłowe, ogrodnicze; dzienniki naukowe, i literackie; 5 drukarni. Bank, założony w 1818. r. z kapitałem

600,000 frank. Kassa oszczędności. Lombard. Szpital na (604 łóżek). Dom zdrowia (808 łóżek) dla kalek, starców, obłąkanych, sierot i nieuleczonych. W 1841. roku wprowadzono towarów za 17,147,002 frank. Konsulaty: Belgii, Brazylii, Danii, w Stanach Zjednoczonych Wielkiéj Brytanii, Hanoweru, Holandyi, Prus, Hamburga i Lubeki. Fabryki pończoch, płótna, bawełnianych i wełnianych wyrobów, sieci, fortepianów i innych przedmiotów, oraz instrumentów muzycznych, optycznych i matematycznych, lin, szczotek, gwoździ, wyrobów fajansowych, szrutu, wyrobów garncarskich, blejwasu, gipsu, przetworów chemicznych, octu. Rafinerye cukru, warzelnie soli, browary. Przędzalnie. Papiernie, garbarnie, blicharnie, gisernie, dziołolejnia, warsztaty okrętowe. Handel znaczny zbożem, mąką, sucharami, masłem, wełną, skórami, drzewem budulcowém, narzędziami rolniczemi, winami Hiszpańskiemi i Portugalskiemi i rybami. Składy win krajowych (w 1841. r. wynosiły wartości 4,559,809 frank.), i żywności dla marynarki, portów handlowych. Jeden z głównych Francyi. Nantes jest wielkie i piękne miasto, którego dwie najznakomitsze dzielnice zajmują dwie wyspy na Ligierze: Gloriette i Feydeau; liczy placów 34, około 400 ulic, 24 zatok i 22 mosty, posiada kilka spacerów. Główniejsze budynki: zamek, dawna rezydencya książąt Bretanii, w którym się rodziła księżna Anna w r. 1476., gdzie brała ślub z Ludwikiem VII., i gdzie podpisany został przez Henryka IV. edykt dla kalwinistów; zamek warowny Bufay wraz z wieżą, w któréj zamieszczony dzwon waży 8000 kilogr., katedra z przepysznemi grobowcami królowéj Anny, Franciszka II. i Małgorzaty de Joix, jego drugiéj żony; z pomiędzy tegoczesnych budynków: Ratusz, prefektura, bursa, mennica, bazary. Port w odnodze Ligiery ciągnie się około na 60 w. w morze, a długi na 1800 metr., i może pomieścić na 200 okrętów. Miasto starożytne zrabowane przez Hunnów w 843. r., oparło się Anglikom w 1343. r., oraz w 1793. r. wojsku Wandejskiemu. Miejsce urodzenia Cossarta marynarza; Bouquera, Maturyna, Veysoiere, Cacaulta, Fouchego.

NANTEUIL-LE-HOUDOUIN, Mm. we Francyi, w depar. Oazy, o 19 w. ku płd.-wsch. od Senlis, nad rz. Nonnette; 1,560 m. Młyny, fabryki wyrobów szmuklerskich i perukarskich. Cegielnie, browary. Handel zbożem, mąką i winem.

NAN-TSCHANG, M. w Chinach, stoł. prow. Kiang-Si i depar. t. n., nad Han-Kiang; 300,000 m. Punkt środkowy handlu porcelaną, wyrabianą w téj prowincyi.

NANTUA, M. we Francyi, w depar. Aine, o 45 w. ku wsch. od Bourg-en-Bresse. Położone między dwoma skałami, na wsch. jeziora, t. n. Łomy doskonałego kamienia litograficznego. Jest siedliskiem towarzystwa uczonego i kunsztów; fabryka wyrobów jedwabnych, bawełnianych, wełnianych, przędzalnie i t. p.; 3,800 m.

NANTUCKET, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Massachussetts, stoł. hrb. Nantucket, o 197 w. ku płd.-wsch. od Bostonu, na pobrzeżu płn. wyspy t. n.; 9,012 m. w 1840. r. Posiada jeden z najgłówniejszych portów rybackich w Stanach Zjednoczonych. 2) Wyspa w Stanach Zjednoczonych, w pań. Massachusetts, na oceanie Atlantyckim. Rozległość 29,280 akrów. Ludność 9,012 m. w r. 1840. Rolnictwo na małym stopniu, a rybołowstwo jest głównem zajęciem mieszkańców. W r. 1838. było statków powracających z połowu wielorybów 16, obładowanych 21,730 baryłkami spermacety i 6,200 baryłkami tłuszczu.

NANTWICH, NAMPTWICH, M. w Anglii, w hrb. Chester, o 28 w. ku płd.-zach. od Chester; nad Wearą. Źródła słone, jeszcze za czasów Rzymian użytkowane, posiada znaczne garbarnie; prowadzi handel sérami; liczy do 6,000 m.

NAN-YANG, M. w Chinach, w prow. Ho-Nan, o 308 w. ku płd.-zach. od Kui-Tong.

NAPAGEDLA, Mm. w Austryi, w Morawii, w cyrk. Hradiszskim, na l. brz. Morawy. Źródła mineralne; 2,400 m.

NAPF, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Nowego Yorku, w hrb. Ontario; 2,500 m.

NAPLUS, 1) sandżak w Turcyi Azyatyckiéj, w Syryi, na płd.-zach. paszaliku Damaszku. 2) M. główne tamże, położone na płn. Jerozolimy; na wsch. spadku góry Garazim, posiada obronny zamek, kilka bazarów, fabryki wyrobów z przędzy bawełnianéj i znaczny handel prowadzi z Damaszkiem, a przez morze Śródziemne i karawany z Egiptem. Zamieszkałe od 300 rodzin samarytańskich, w ogóle liczy do 40,000 m.

NAPOLI-DI-MONEMBASIA albo MALVASIA, M. w Grecyi, w dyecezyi Epidauros, o 90 w. ku płd. od Napoli-di-Romani, na małéj wyspie Minoa; 2,000 m. Zbiór win t. n. Obronne zamkieni warownym.

NARAJÓW, Mm. w Galicyi, w obw. Brzeżańskim, o 2 mile od Brzeżan, ma 2,200 m.

NARBERTH, Mm. w Anglii, w księs. Wallii, w hrb. Pembrocke, o 16 w. ku wsch. od Haverford-

West; 2,295 m. Kopalnie węgla, wyroby kapeluszn icze.

NARBONNA, M. we Francyi, w dep. Aude, o 60 w. ku wsch. od Carcassonne, nad kanałem Robine de Narbonne, poczynającym się od mr. Śródziemnego, między jeziorami Sijean i oceanem. Miasto warowne. Trybunał handlowy. Dyrekcya telegrafów. Szkoła hydrograficzna 4. klassy, seminaryum. Liczne fabryki grynszpanu; gorzelnie, garbarnie, cegielnie, browary. Handel winem, oliwą, spirytusami, woskiem, solą, saletrą, wybornym miodem narbońskim. Składy win i spirytusów. Zbiór wybornego wina czerwonego. Piękna katedra, dawny pałac arcybiskupów. Miasto starożytne, było niegdyś stolicą arcybiskupa, który był prezydentem Stanów Langwedocyi. Ojczyzna Varona, Marka Aureliusza i Montfaucona.

NARDO, M. w król. Neapolitańskiém, w prow. Otranto, o 16 w. ku płn.-wsch. od Gallipoli; 6,000 m. Stolica biskupa. Fabryki bawełnianych wyrobów.

NARENTA, NARONA, rz. w Bośnii, powstająca z kilku źródeł, w zach. spadku pasma Zamara; przepływa Dalmacyą i uchodzi kanałem Narenta do mr. Adryatyckiego.

NAREW, rz. w król. Polskiém, bierze początek w puszczy Białowieżkiéj, a pod Nowogeorgewską twierdzą wpada do Wisły, przepłynąwszy w ogóle w królestwie wiorst 285. Dno jéj szczerkowate, piasczyste, największa szerokość do 100 sążni dochodzi. Główniejsze jéj przystanie są: Tykocin, Łomża, Piątnica, Nowogród.

NAREW, Mm. w ces. Rossyjskiém, w gub. Kowieńskiéj, o 28 w. ku płn.-wsch. od Bielska, nad rz. Białą; 2,400 m.

NARNI, M. w pań. Kościelném, o 32 w. ku płd.-zach. od Spoletto, nad rz. Nera; 2,509 m. Stol. biskupa. Dom karny. Fabryki płótna. Piękna katedra i pyszne rozwaliny mostu Rzymskiego.

NARO, M. w Sycylii, o 21 w. ku wsch.-płd. od Girgenti. Położone nad rz. t. n., liczy 10,600 m. Kolegium. Dom ochrony. Handel oliwą, winem i siarką. Liczne starożytności.

NAROCZ, jezioro w ces. Rossyjskiém, zwane niekiedy Miadziolskie. Z niego wypływa rz. t. n., która zabrawszy rz. Usleję i Spiahlicę, i oblawszy M. Narocz (źle zabudowane, lecz mające porządne młyny i tartaki) wpada do Wilii, między Zaskiewiczami i Prudami, rozgraniczając gub. Wileńską i Mińską.

NARÖE, wyspa w Norwegii, na wsch. wysp Wigten; 2,000 m.

NAROL, Mm. w Galicyi, w obw. Żółkiewskim, mila od Bełzca, posiada piękny pałac. R. 1585. pod nazwą Florjanowa założone; wzniosło się prędko, ale już w 1648. r. przez Chmielnickiego siłą zajęte zostało, przyczém do 4,000 ludu chroniącego się zginęło. W pobliżu miasta przed trzydziestu kilku laty znaleziono mnóstwo kosztowności i monet, które z owéj smutnéj epoki pochodzić miały.

NAROWCZAT, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Penzeńskiéj, stoł. pow. Ma trzy kościoły, szkołę; 3,967 m. w 1841. r. Odległe od Petersburga 1515 w., od Moskwy 838 w.

NARRAINGUNGE, M. w Angielskim Indostanie, w prezydenturze i prow. Bengalskiéj, o 13 w. ku płd.-wsch. od Dakka-Dżelalpur, nad ramieniem Brahmaputra. Fabryka muszlinu, handel zbożem, tytuniem, solą; 15,000 m.

NARROWS, ciaśnina między dwoma wyspami małych Antyll: Ś. Krzysztofa i Nevis.

NARWA, M. i twierdza w ces. Rossyjskiém, w gub. Petersburgskiéj. Położona nad Narwą, pod 59° 23' płn. szer., a 45° 52' wsch. dłg. Liczy 5 kościołów, 8 szkół świeckich; 553 domów (150 murowanych) wraz z 4,589 m. w 1841. r. Odległe od Petersburga 142 w., od Moskwy 805 w.

NARWA, rz. w ces. Rossyjskiém, wypływająca z jeziora Pejpus, i uchodząca do Fińskiéj zatoki, w Inflantach.

NARYM, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Tomskiéj; 882 m. w 1841. r. Odległe 4,938 w. od Petersburga, a 4,260 w. od Moskwy.

NASBINALS, W. we Francyi, w dep. Lozère, o 28 w. ku płn.-zach. od Marvejols; 1,214 m. Fabryki sérów.

NASHUA, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-Hampshire, w hrb. Hillsborough, nad rz. t. n., przy ujściu téjże do Merrimack; 6,054 m. w 1840. roku.

NASHVILLE, M. w Stanach Zjednoczonych, stoł. pań. Tennessee, położone w hrb. Davidson, o 1,142 w. ku płd.-zach. od Washington, na l. brz. rz. Cumberland, pod 36° 9' 33" szer. płn., a 86° 49' 3" dłg. zach. Na skale 200 stóp wysokiéj, wśród żyznéj okolicy. Uniwersytet, fabryki wyrobów wełnianych i bawełnianych; lin okrętowych i t. p. Połączone żeglugą parową z Nowym Orleanem, liczyło do 6,900 m. w 1840. r.

NASIELSK, M. w król. Polskiém, w gub. Płockiéj, pow. Pułtuskiém; kościół parafialny stacya pocztowa; 214 domów, 3,340 m. (2,548 żydów)

Odległe od miasta powiatowego. 21 od Warszawy 50¼ w. Targów 2 tygodniowych 8 jarmarków do roku.

NASO, M. w Sycylii, o 18 w. ku zach. od Patti, nad rz. t. n.

NASSABERG, Mm. w Austryi, w Czechach, w cyrk. Hrudimskim, na pr. brz. rz. Chrudimki. Kilka fabryk bawełnianych; 561 m. Zamek książąt Auersberg.

NASSAU, 1) M. w Ameryce angielskiéj, stoł. kolonii Bahama, na pobrzeżu płn. wyspy New-Providence; 6,000 m. Port obronny, warownia. Konsulat Stanów Zjednoczonych. 2) Nassau, M. w Nassauskiém, o 37 w. ku płn.-wsch. od Wiesbaden, na pr. brz. rz. Lahn; 1,080 m. 3) Nassau-Berg, Mm. w Nassauskiém, nad rz. Lahn; 450 m. Zamek, kolebka domu Nassauskiego. 4) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-Yorkskiém, o 24 w. ku płd.-wsch. od Albany; 3,236 m.

NASSAUSKIE KSIĘSTWO należące do związku niemieckiego; stolica Wiesbaden. Leży między 49° 56' i 50° 48' szer. płn., a 5° 12' i 6° 25' dłg. wsch. Rozległości 454615 hektarów. Grunt pagórkowaty, położony całkowicie w kotlinie Renu, podzielony na dwie części rzeką Lahn; pokryty ku płn. pasmem gór Westerwald, a ku płd. Taunus. Wyniosłość najwyższa w pierwszém pasmie 900 metr., a w drugiém 895 metrów (Feldberg). Główne rzeki: Ren, którego prawie cały prawy brzeg należy do księstwa, od ujścia Menu do ujścia Lahn, oraz Men, Lahn i Sieg. Klimat zimny w górach, a mianowicie w Westerwald. Średnia temperatura + 10° R. Ziemia średnio, żyzna, urodzajniejsza na płd. jak ku płn., gdzie są jednakże piękne pastwiska. Przepyszne lasy wieńczą szczyty gór. Rolnictwo jest główną gałęzią przemysłu mieszkańców. Pszenica rodzi się w dolinach nadbrzeżnych rzek większych, jęczmień, owies, żyto na płaszczyznach. Najważniejsze winnice są w obw. Rheingau, równolegle do koryta Menu i Renu rozłożone, z których sławniejsze: Johannisberg, Hockheim, Steinberger i Rudesheim, na gruncie lekkim i piaszczystym. Chów bydła, rassy ulepszonéj. Eksploatacya leśna bardzo znakomita. Nassau obfituje w źródła mineralne. Znajduje się tu także żelazo, ołów, miedź i srebro; w Westerwald są kopalnie węgla, wapna, marmuru i gliny garncarskiéj. Eksploatacyą metalów zajmuje się 8,000 robotników. Z pomiędzy źródeł minerałnych najsłynniejsze są: Wiesbaden, Schwalbach, Schlangenbad, Ems, Selters, Fachingen, Geilnau i t. d. Przemysł rękodzielniczy mało-znaczny. Główne płody handlu wywozowego są: zboże, wino, metale, wyroby nożownicze i garncarskie, komunikacye przez Ren, Men i Lahn. Ludność Nassau wynosiła w 1844. r. 412,298 m., z tych 217,803 ewangelików, 187,661 katolików, 6,688 Izraelitów i Menonitów. Miast było 31, główniejsze: Wiesbaden z 13,000 m., Limburg i Biberich z ludnością po 8,000 m.; miasteczek 36, wiosek 819, liczących razem 63,306 mieszkańców. Korona dziedziczna w linii męzkiéj. Tytuł książęcy, książę Nassau, hrabia Palatyn Renu, hrabia Sayn, Königstein, Katzenelnbogen i Dietz, Burgraf Hammerstein i t. d. Rząd zostaje w ręku ministra stanu, wraz z radą stanu, z 8 członków złożoną. Sąd najwyższy i apelacyjny w Wiesbaden; trybunały I. instancyi są w każdym okręgu, sądy kryminalne w Wiesbaden i w Dillenburgu tylko. Księstwo dzieli się na 28 okręgów (amtów). Dyecezya biskupia katolicka w Limburgu, a ewangelicka w Wiesbaden. Pod względem naukowym posiada: szkołę normalną w Dillenburgu, 1 seminaryum ewangelickie w Herborn i 1 katolickie w Limburgu; 1 szkołę normalną początkową w Idstein, instytut głuchoniemych w Kambergu, szkołę rolniczą, wojskową, 5 szkół elementarnych politechnicznych (Real Schule), 28 szkół powiatowych (902 professorów) i 694 szkół elementarnych. W 1845. roku dochody wynosiły 4,996,140 fran., rozchód 398,503 talarów, długu 1,740,000 fran. Nassau jako państwo związkowe zajmuje 13. miejsce, ma głos wspólny z Brunświkiem w zgromadzeniu 17, a dwa głosy pojedyncze w plenum. Kontyngens związkowy liczy 4,036 ludzi, i należy do 9. korpusu armii. Okręgi (amty) w 1843. r. są: Braubach, rozległ. 47843 morgów, 11,596 m.; Dietz, rozleg. 70448 morg., 15,757 m.; Dillenburg, rozleg. 94235 morg., 16,916 m.; Eltville, rozleg. 41313 morg., 12,389 m.; Hachenburg, rozleg. 78881 morg., 11,841 m.; Hadamar, rozleg. 58578 morg., 18,504 m.; Herborn, rozleg. 98436 morg., 15,731 m.; Höhst, rozleg. 46038 morg., 17,276 m.; Idstein, rozleg. 92400 morg., 17,922 m.; Königstein, rozleg. 59748 morg., 16,202 m.; Langenschwalbach, rozleg. 69992 morg., 11,482 m.; Limburg, rozleg. 49400 morg., 15,546 m.; Marienberg, rozleg. 44125 morg., 9,176 m.; Montabaur, rozleg. 65627 morg., 17,819 m.; Nassau, rozleg. 66364 morg., 12,934 m. Nastätten, rozleg. 65719 morg., 12,139 m.; Reichelsheim, rozleg. 4841 morg., 1,485 m.; Rennezod, rozleg. 57638 morg., 14,587 m.; Rudesheim, rozleg. 57435 morg., 12,573 m.; Runkel, rozleg. 53017 morg., 13,828 m.; Sant-Goarshausen, roz-

leg. 54787 morg., 11,375 m.; Selters, rozleg. 73547 morg., 16,296 m.; Usingen, rozleg. 125515 morg., 21,499 m.; Walmerod, rozleg. 59527 morg., 14,620 m.; Wehen, rozleg. 83949 morg., 10,326 m.; Weilburg, rozleg. 94428 morg., 18,546 m.; Wiesbaden, rozleg. 55727 morg., 24,921 mieszkańców.

NASOGNE, M. w Belgii, w prow. Luxemburskiéj, o 8 w. ku płn. od St. Hubert; 955 m. Fabryki koronek.

NASTÄTTEN, M. w księstwie Nassauskiém, stołeczne okręgu, nad rz. Mühlbach, o 35 w. ku zach. od Wiesbaden; 1,720 m. Źródła kwaskowate a w okolicach liczne inne źródła mineralne.

NATA, M. w Nowéj Grenadzie, o 149 w. ku płd.-zach. od Panama, nad odnogą Parita, przy ujściu Salado.

NATAL, M. w Brazylii, stoł. prow. Rio-Grande, o 2500 w. ku płn.-wsch. od Rio-Janeiro, nad pr. brz. i ujściem Rio-Grande del Norte; 10,000 m. Port handlowy.

NATCHEZ, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państwie Mississipi, o 130 w. ku płn.-zach. od od Jackson, na l. brz. rz. Mississipi; 4,800 m. Tu odbywa się jeden z głównych targów na bawełnę. Założone zostało przez Francuzów w 1716. r. na terytoryum pokolenia, które w pień wycięło osadników.

NATCHITOCHES, M. w Stanach Zjednoczonych, w Luizianie, o 320 w. ku płn.-zach. od Nowego Orleanu, nad Red-River; 1,000 m. Miasto bardzo handlowe.

NATERS, Mm. w Szwajcaryi, w kantonie Wallis, na pr. brz. Rodanu, naprzeciw Brieg; 820 m. Źródła gorące.

NATIVIDADE, Mm. w Brazylii, w prow. Goyaz, o 66 w. ku płn. od Conceiçao. Ważne pod względem rolniczym jako i złotodajnym.

NATSCHERADEZ, M. w Austryi, w Czechach, w cyr. Kaurzimskim, o 60 w. ku płn.-wsch. od Pragi; 1,350 m.

NATUNAS, gromada wysp na mr. Chińskiém, ku płn.-zach. od Borneo.

NAUEN, 1) M. w Prusach, w Brandenburgii, stołeczne okręgu Ost-Havelland, w rejencyi Potsdamskiéj, o 38 w. ku płn.-zach. od Berlina; 3,800 m. Trybunał. 2) Nauen-Hohen, M. w Prusach, w Brandenburgii, stołeczne okręgu West-Havelland, w rejencyi Potsdamskiéj, o 52 w. ku zach. od Berlina, nad jeziorem tegoż nazwiska, spływającém do Hawel.

NAUGARD, M. w Prusach, stołeczne okręgu t. n., w rejencyi Szczecińskiéj, o 35 w. ku płn.-wsch. od Szczecina; położone pomiędzy dwoma jeziorami; liczy 2,600 m. Sądownictwo. Fabryki muszlinu, kapeluszy i pończoch.

NAUHEIM, Mm. w elektorstwie Hesko-Kasselskiém, w prowincyi i cyrkule Hanau, o 34 w. ku płn.-zach. od Hanau, nad Usą, u stóp Johannisbergu; 1,424 m. Źródła słone i saliny, wydające co rocznie do 17000 centnarów soli. Kąpiele słone. Pamiętne zwycięztwem Francuzów, odniesioném nad sprzymierzonymi 30. sierpnia 1762. r.

NAUMBURG, 1) M. w elektorstwie Hesko-Kasselskiém, w prow. Niższa Hessya, o 7 w. ku płd. od Wolfhagen, na pr. brz. rz. Elby; 1,800 m. 2) Naumburg nad rz. Bober, M. w Prusach, w rejencyi Lignickiéj, o 86 w. ku płn.-zach. od Lignicy. Ma słynne fabryki garncarstwa. Kąpiele, źródła siarczane; 800 m. 3) Naumburg nad rz. Queis, M. tamże, w okręgu Bolesławskim, o 52 w. od Lignicy; 1,750 m. 4) Naumburg nad rz. Saalą, M. tamże, w prowincyi Saskiéj, w rejencyi Merseburgskiéj, w pobliżu ujścia rz. Unstruth do Saali, o 31 w. ku płn.-zach. od Merseburga. Siedlisko wyższego sądu ziemskiego i kapituły, gimnazyum, kilka fabryk. Co rocznie ważne jarmarki, najpierwsze po Frankfurcie, mianowicie na wełnę. Starodawna katedra gotycka; 11,925 mieszkańców.

NAUNHOF, M. w Saksonii, w cyr. Lipskim, nad rz. Parde, o 10 w. od Grimma; 983 m.

NAUPAKTOS, LEPANTO-N..., M. w Grecyi, stolica dyecezyi Nauplii, nad odnogą Lepantu.

NAUPLION, NAUPLIA, M. w Grecyi, w Morei stolica dyecezyi Argolis, o 93 wiorst ku płn.-zach. od Aten, w głębi zatoki t. n.; 16,000 m. Miasto warowne. Siedlisko metropolity Argolidy. Sąd apelacyjny i kryminalny, trybunał. Gimnazyum. Szkoła żeglugi. Dom sierot. Komora celna. Drukarnia. Konsulaty Anglii, Rossyi, i państwa Kościelnego. Wywóz gąbki (wartości 280,000 franków), jedwabiu, kermesu, tytuniu, skór, serów, oliwy, wina, orzechów, wełny, bawełny. Wprowadzają zboże, drzewo, towary kolonialne i wyroby rękodzielnicze. W 1841. r. wartość wyprowadzonych towarów, wynosiła 561,514 drachm, a wprowadzonych 986,259 drachm. Wydobywanie gąbek. Port głęboki, broniony przez cytadelę Palamedi; magazyny jego są najrozleglejsze w Grecyi. Zamek, dawne mieszkanie hrabiego Capo d'Istria. Zdobyte przez Solimana w 1537. r., ale wkrótce odzyskane przez Wenecyan. Powróco-

ne traktatem Passarowickim w 1718. roku Turkom, którzy pozostali do wojny o niezawisłość. Od 1829. do 1834. roku Nauplia była stolicą rządu tymczasowego.

NAVA-DEL-REY, M. w Hiszpanii (w Staréj Kastylii), o 14 w. ku płn.-zach. od Medina-del-Campo; 3,800 m.

NAVA-HERMOSA, M. w Hiszpanii (w Nowéj Kastylii), o 59 w. ku płn.-zach. od Toledo.

NAVAL-CARNERO, M. w Hiszpanii (w Nowéj Kastylii), o 33 w. ku płn.-zach. od Madrytu; 3,300 mieszkańców.

NAVAL-MORAL-DE-LA-MATA, M. w Hiszpanii (w Estramadurze), o 94 w. ku płn.-wsch. od Caceres; 3,000 m.

NAVAN, M. w Irlandyi, w prow. Leinster, w hrb. Meath, o 12 w. ku płn.-wsch. od Trim, przy spływie rz. Boyne i Blackwater; 3,500 m. Handel znaczny zbożem i mąką.

NAVARRA, prowincya wojskowa w Hiszpanii. Stolica Pampeluna. Rozległa 205 legas kwadr., albo 6416 w. kw. Ludność 221,728 m. Kraj górzysty oparty od płn. na łańcuchu Pyreneów. Główne rzeki: Aragon, Zidacos i Arga. Klimat dość zimny w górach, lecz łagodny i zdrowy w dolinach. Piękne lasy. Zbiór pszenicy, maisu, jęczmienia, lnu, konopi, wina, oliwy. Chów bydła znaczny. Nawara składa prowincyę Pampeluny czyli Nawary. Ten kraj, który nosi nazwę królestwa, podniesiony został do tego tytułu w IX. stuleciu, przez Iniga hrabiego Bigorres, i pozostawał w ręku téj rodziny do 1590. r., do wstąpienia na tron Henryka IV., który go przyłączył do Francyi. Lecz od 1512. r. cała strona południowego spadku Pyreneów oddaną została Hiszpanii.

NAVAS, 1) port na płn. pobrzeżu wyspy Kuba, przy ujściu rz. t. n., pod 20° 29' 44'' płn. szer., a 76° 49' zach. długości. 2) Navas del Marques, M. w Hiszpanii, w Staréj Kastylii, o 53 w. ku wsch.-płd. od Avila; 3,100 m.

NAVIA, rz. w Hiszpanii, wybiega na płd.-wsch. Galicyi, płynie ku wsch. i uchodzi do oceanu Atlantyckiego pod Navia.

NAVER, jezioro w Szkocyi, w hrb. Sutherland, ku płn.-wsch. od Dornoch.

NAVIGLIO-GRANDE DI CASTELLETTO, znaczny kanał w Lombardyi, poprowadzony po l. brz. rz. Tessino, pod Tornavento i połączony z kanałem Bereguardo przy Castelletto.

NAWOJOWA, W. w Galicyi, w obw. Sądeckim, mila od Nowego Sącza, z pięknym pałacem i ogrodem na pochyłości wzgórka, gdzie niegdyś zamek obronny istniał. W kościele starodawnym znajduje się kość olbrzymia przedpotopowego zwierza, zawieszona; oraz godny widzenia nagrobek, przedstawiający uzbrojonego rycerza.

NAWSIE, W. w Galicyi, w obw. Jasielskim, 2 mile od Jasła, z zwaliskami skalistego zamku, z źródłem siarczanéj wody i pięknym pawilonem, Jeanettówką zwanym. Dawniéj była tam wielka fabryka wyrobów bławatnych, która jednak od niewielu lat dla szerzących się przeszkód, czynną być przestała.

NAXIA, 1) wyspa w Grecyi, na mr. Egejskiém, liczona do archipelagu Południowych Cyklad. Rozległa 5 1/10 mil kw.; liczy do 10,000 m. Grunt górzysty; najwyższy wierzchołek zwany jest górą Jowisza. Pokryta znacznemi lasami. Wydaje zboże, owoce, bawełnę, konopie i oliwę. 2) M. tamże. Port bezpieczny; stolica biskupów wschodnio-katolickiego i rzymsko-katolickiego kościoła; 4,000 m.

NAXOS, wyspa w Grecyi na archipelagu, jedna z Cyklad. Rozległości 275 w. kw. Ludność w r. 1839: 18,869 m. Grunt żyzny, lecz bardzo górzysty. Najwyższy punkt Zia albo Dia. Zbiór wina, zboża, miodu, bawełny. Eksploatacya serpentynu i szmerglu.

NAXOS, M. w Grecyi, w dyecezyi Naxos i Pyros, na pobrzeżu płn.-zach. Naxos; 4,000 m. Pobyt metropolity wschodnio-katolickiego. Komora celna. Mały port handlowy.

NAY, M. we Francyi, w depar. Niższych Pireneów, o 17 w. ku płn.-wsch. od Pau, na l. brz. Gave du Pau; 3,227 m. Eksploatacya marmurów, i kamieni ciosowych. Fabryki sukna, nici i płótna, kartunów, czapek, kołder, czernidła. Przędzalnie wełny, farbiarnie. Miejsce urodzenia Abbadiego.

NAZ-DESSOUS, Mm. we Francyi, w depar. Ain. Przepyszna trzoda owiec 2,200 sztuk, z których wełna cieńsza i mocniejsza jak Saska.

NAZAIRE, SAINT-N..., W. we Francyi, w depar. Aude, o 15 w. ku płn.-zach. od Narbonny, na lew. brz. Aude; 669 m. Wyborne wina czerwone. Dawniéj było miasteczkiem warownem.

NAZAIRE, SAINT-NAZAIRE, M. we Francyi, w depar. Niższéj Ligiery, o 21 w. ku płn.-zach. od Savenay, na pr. brz. Loary, o 8 w. od morza; 3,771 mieszkańców w 1841. r. Komora. Dostarcza sterników do żeglowania po Loarze. Port wyborny z dwoma przystaniami, zwanemi Wielką i

Małą, w których się może pomieścić do 120 okrętów zasłonionych murem 180 metr. długim.

NAZAIRE, SAINT-N..., albo SENARY-BEAUPORT, Mm. we Francyi, w depar. Var, o 15 w. ku zach. od Tulonu, nad zatoką Brusq, o 36 w. od ujścia Repe; 2,774 m. Port handlowy i rybacki, w głębi pięknéj i wielkiéj zatoki; okręty największe przystawać mogą.

NAZARETH, M. w Turcyi Azyatyckiéj, w Syryi, o 130 w. ku płn. od Jeruzalem, a ku wsch. od góry Tabor; 3,000 m. Wsławione przebywaniem Jezusa Chrystusa w jego młodości. Liczne klasztory i kościoły. W pobliżu dolina Esdralon, na któréj Francuzi ważne odnieśli zwycięztwo nad Turkami.

NEAGH, LOUGH-N..., największe jezioro w Irlandyi, połączone z oceanem Atlantyckim rzekami Bann i Blackwater. Długie na 20 w., szerokie 25 wiorst.

NEAPOL, NAPOLI, M. we Włoszech, stol. król. Obojga Sycylii, prow. i obw. t. n., nad mr. Tyryjskiém, w głębi przepysznéj zatoki téjże nazwy, o 175 w. ku płd.-wsch. od Rzymu, a o 1,500 w. ku płd.-wsch. od Paryża. Leży pod 42° 5' 47" szer. płn., a 12° 56' 5" dłg. wsch. Średnia temperatura + 18° R. Ludność w 1839. r. 336,537 m. Miasto otoczone jest murem i obronne warowniami. Rezydencya króla i posłów zagranicznych. Siedlisko arcybiskupa i głównych władz rządowych, oraz sądu najwyższego, appelacyjnego, kryminalnego, handlowego. Posiada arsenał, działolejnię, port wojenny, warsztaty okrętowe, szpital morski. Uniwersytet królewski założony w 1224. r. przez cesarza Fryderyka II. z fakultetami teologii, nauk fizycznych i matematycznych, prawa, filozofii i literatury, medycyny; w 1841. było 1,550 uczniów. Liceum królewskie, akademickie. Liceum arcybiskupie, szkoła medyko-chirurgiczna, szkoła dróg i mostów, weterynaryi, instytut głuchoniemych, szkoła wojskowa królewska dla 100 elewów oficerów artyleryi i inżynieryi, szkoła wojskowa podoficerów, szkoła rysunków, szkoła królewska muzyki. Dwie szkoły żeńskie szlacheckie, dla córek wojskowych i urzędników. Towarzystwa naukowe, z których celniejsze Societa reale Borbonica, składające się z akademii archeologii, sztuk pięknych, towarzystwa zachęty, i t. d. Wystawa co lat dwa sztuk pięknych i przemysłu; 5 bibliotek publicznych: biblioteka królewska z 300,000 tomów i 6,000 rękopismów, biblioteka Brancacciana założona w 1690. r. przez kardynała Brancaccio, 10,000 tomów; uniwersytecka 150,000 tomów; biblioteka klasztoru Ś. Jeremiasza 50,000 tomów. Muzeum sztuk i starożytności, z tych muzeum królewskie z 5 zbiorami, jako to: posągów i napisów, starożytności etruskich, egipskich i malowideł z Herkulanum, bronzów, medali, kosztowności i osobliwości z średnich wieków; biuro w którém zachowują rękopisma z Herkulanum. Bogate archiwa królewskie, przy których szkoła paleografii. Biuro topograficzne. Drukarnia królewska, obserwatoryum. Mennica. Fabryka królewska tytuniu. Bank depozytowy i pożyczkowy na fanty. Komora. Bursa. Teatra, z których Teatr San Carlo najpiękniejszy i największy we Włoszech. Liczne szpitale i zakłady dobroczynne, z których główniejsze: dom roboczy dla ubogich i szpital San Genaro, szpital della Annunziata dla podrzutków i inne zakłady. Przemysł dość ożywiony, lubo nie ma wielkich rękodzielni. Fabryki makaronów, i strun, tkanin złotych i jedwabnych, sukna i wełnianych wyrobów, flanelli, beretów, kobierców, kapeluszy ryżowych i pilśniowych, grzebieni, szpilek, wyrobów chemicznych, instrumentów muzycznych. Drukarnie, gisernie, huty w Pausilippe. Pierwszy port handlowy w królestwie, który ze środka miasta ciągnie się ku zatoce, lecz jest przystępny tylko dla okrętów pomiernego ładunku. Neapol wznosi się w amfiteatr w głębi rozległéj i malowniczéj zatoki: w najroskoszniejszém położeniu. Miasto obronne jest przez zamki: St. Elmo na płn.-zach., del Carmine, Castello-Nouovo łączący zamek królewski z mr.; Castello del Ovo na skale. Ulice są ciasne i źle brukowane, jedna tylko Strada di Toledo jest rzeczywiście okazałą. Najpiękniejsze przechadzki są Chiaja, rozciągające się od Castello del Ovo do grobowca Wirgiliusza na górze Pausilippe. Główniejsze pomniki stolicy są: katedra, budowla gotycka wzniesiona na 100 kolumnach granitowych, należących niegdyś do świątyni Apollina, i gdzie przechowują krew Ś. Januaryusza patrona Neapolu; kościół ŚŚ. Apostołów, wzniesiony na rozwalinach świątyni Merkurego; San-Paolo, Filipo-Neri, Spiritu-Santo, Santo-Martino najbogatszy; pałac królewski, rozległy budynek przepysznie przyozdobiony, Capo di-Monte, druga rezydencya króla za miastem; dawny pałac królów, w którym są sądy i archiwa; Pelazzo degli Studii publici, wybudowany przez Fontanę. Mało jest miast, około których natura nagromadziła tyle osobliwości jak pod Neapolem: Wezuwiusz, rozwaliny Herkulanum i Pompei i wyspa Kaprea, są najznakomitsze. Droga żelazna z Neapolu do Nocera, idąca między Wezuwiuszem i zatoką, otwartą zo-

stała w 1839. r. Neapol jest bardzo starożytnym i słynnym od wieków jako miasto roskoszne. Pomimo wielu klęsk, które doznał od upadku państwa Rzymskiego do dni naszych, jest jednakże najludniejszym ze wszystkich miast Włoskich. Neapol jest ojczyzną poetów: Stace, Sennazara, Marini, matematyka Borelli, malarza Salvatora Rozy, rzeźbiarza Bernini i kompozytora Pergoleza.

NEAPOLITAŃSKIE KRÓLESTWO, dawny podział królestwa Obojga Sycylii, zawierający cały ląd stały tego państwa. Stol. Neapol. Leży między 37° 50' i 42° 55' szer. płn., a 10° 30' i 36° 12' dłg. wsch. Graniczy na płn. z pań. Kościelném, na zach. z mr. Tyryjskiém i Farą Messyńską, na płd. z mr. Jońskiém, na wsch. z mr. Adryatyckiém. Rozległości 81482 w. kw. Ludność 6,309,894. w 1844. r. Położone w części płd. półwyspu włoskiego. Pobrzeża w ogólności wyniosłe i skaliste, lecz bardziéj ku zach. i płd.-zach., jak w innych stronach, tworzące mnóstwo występów i zagłębień, z których główniejsze są: przylądki Sorento, Gaeta, Baja i Vaticano, i odnogi Gaeta, Salerno, Policastro, Santa-Eufemia i odnoga Tarentu, którą otaczają półwyspy Otranto i Kalabryi. Grunt górzysty, który jednakże posiada równiny i doliny znacznéj rozległości, mianowicie zaś równiny Capitanata i Terra-di-Lavoro. Głównem pasmem gór są Apeniny, przerzynające ten kraj od jednego do drugiego końca. W Abruzzach gdzie dochodzą najwyższéj wyniosłości, Apeniny dzielą się na trzy rzędy, które się łączą pod Isernia; przy Monte Caruso dzielą się ostatecznie na dwie gałęzie, z których wyniośléjsza przerzyna Kalabryę w całéj dłg. Najwyższa góra jest Monte-Corno (2,902 metr.). Jest jeszcze kilka gór odosobnionych, z których główniejsze: Gargano w pobliżu Adryatyku i Wezuwiusz wulkan. Grunt w ogóle wulkaniczny, nadzwyczaj urodzajny. Rzek mnóstwo, lecz małoznacznych, z których znakomitsze: Garigliano i Volturno, wpadające do mr. Tyryjskiego; Pescara, Biferno, Candelaro, Cervaro, Olfanto, zlewające się do mr. Adryatyckiego; Bradano, Bassiento i Crati, do odnogi Tarentu. Jedyne wielkie jezioro Celano albo Lucino. Klimat dzieli się tu na trzy strefy, według wzniesienia gruntu: w niższéj strefie, temperatura jest tak łagodna że roślinność bez przerwy się odbywa; w średniéj śnieg czasem pada; w wyższéj w Abruzzach zimne często czuć się dają. Klimat w ogóle zdrowy, oprocz kilku bagnistych okolic na pobrzeżach. Flora krajowa taż sama co i w reszcie Włoch; oprócz tego znajduje się bawełna, trzcina cukrowa, daktyle i pistacye. Dziki i różna zwierzyna obficie się znajduje w lasach. Pobrzeża słynęły po wszystkie czasy z ryb wybornych. Rolnictwo, lubo na niskim stopniu, stanowi wszakże najgłówniejszą gałęź przemysłu krajowego. Płody znakomitsze są: zboża, mais, bawełna, melony, ryż, oliwa, wino, konopie, len, tytuń, szafran i owoce. Oliwne drzewa na wielką skalę hodują, mianowicie w prowincyach Otranto, Baja, i w Kalabryi; wywożą do 300,000 hektolitrów oliwy. Wina są tu najlepsze z Włoskich, lubo lichsze od Francuskich i Hiszpańskich, oprócz słynnego Lacryma Christi czerwonego, które się zbiera na pochyłościach Wezuwiuszu i które należy do korony. Pomarańcze i cytryny hodują w Capitanata, szafran w Basilicata, w Abruzzach i Niższéj Kalabryi, len i konopie wszędzie obficie. Manna w Kalabryi podlega monopolowi. Trzoda składa się głównie z baranów, kóz i wieprzy, rogacizny mało, bawoły błąkają się, woły różnéj rasy, konie małe lecz dziarskie. Jedwabnictwo dość rozgałęzione, wydaje 500,000 kilogr. rocznie. Rybołowstwem zajmują się mieszkańcy pobrzeży. Przemysł rękodzielniczy dotąd małoznaczny. Handel skoncentrowany w stolicy. Główniejsze artykuły handlu wywozowego są: oliwa, jedwab, len, konopie, makarony, korale i t. d. Wprowadzają zaś towary kolonialne, wyroby rękodzielnicze, ryby solone i wędzone, żelazo i nożownictwo. Królestwo Neapolitańskie dzieli się na 15 prowincyj, a te na 53 distretto, 533 circondario i 1,827 comune (gminy).

NEAPOLITAŃSKA PROWINCYA, w Terra di Lavoro, stol. Neapol. Rozległości 48,125 hektarów. Ludność 777,033 m. Dzieli się na 4 distretto: Neapol, Casoria, Castellamare, i Ponzolles, 40 circondario i 67 comune.

NEATH, 1) rz. w Anglii, wybiega w płd. części księstwa Wallii, w hrb. Brucknock, na płn. Ystradrelley, a uchodzi do kanału Bristolskiego, poniżéj M. t. n. 2) M. w Anglii, w hrb. Glamorgan, o 11 w. ku wsch.-płn. od Swansea. Port przy ujściu małéj rz. spływającéj do zatoki Swansea. Znaczny handel: węglami, żelazem, cynkiem i miedzią z okolicznych kopalni. Piękne zwaliska starodawnego opactwa t. n.

NEBEL, rz. w Meklenburg-Szwerynie, wpada do rz. Warnow pod Bützow. Początek w jeziorze Kramone. Płynie przez Güstrow, tworzy jezioro Krakow i inne pomniejsze. Spławna od Güstrowa.

NEBRA, M. w Prusach, w prow. Saskiéj, w okr. Merseburgskim, nad rz. Unstruth, o 10 w. ku płd. od Querfurt; 1,600 m.

NECHANITZ, Mm. w Austryi, w Czechach, w cyr. Biczowskim, ku płn.-zach. od Kralowego Hradecza; 1,120 m.

NECKARREMS, W. w król. Wirtembergskiém, w cyrk. Nekary, nad rz. Nekar, przy ujściu Rems; 844 m. Magazyny drzewa. Szczątki zamku Rems albo Remsek.

NECKARAU, W. w księs. Badeńskiém, w cyrk. Niższego Renu, przy spływie Renu z Nekarą; 1,459 mieszkańców.

NECKARELZ, Mm. w W. księs. Badeńskiém, o 4 w. ku płd.-zach. od Mosbach, przy spływie Elzy do Nekary; 905 m. Komora.

NECKARGEMÜND, M. w W. księs. Badeńskiém, w cyrk. Niższego Renu, stoł. okręgu t. n., o 9 w. ku płn.-wsch. od Heidelbergu, na l. brz. Nekary; 1,914 m. Komora celna. Budowa pomniejszych statków wodnych; garbarnie i słynne garncarnie.

NECKAR-STEINACH, M. w ks. Hessko-Darmsztadzkiém, w prowincyi Starkenburg, o 7 w. od Hirschhorn, nad rz. Nekarą; liczy 1,200 m.

NECKARSULM, 1) amt w król. Wirtembergskiém, położony w cyrk. Nekary, obejmuje 6⅖ mili kw.; a 28,129 m. Podzielony jest na 36 gmin, 5 miast, 24 wsi kościelnych, 7 wiosek i 10 osad. Posiada najlepsze saliny i kopalnie soli kamiennéj z całego królestwa. 2) M. tamże, stoł. amtu t. n., przy spływie rz. Sulm i Nekary, o 45 w. od Stuttgardu, a o 35 w. ku płn. od Ludwigsburga; 2,500 m. Fabryki tabaki, garbarnie, młyny do gipsu. Niegdyś komandorya zakonu Teutońskiego.

NECTAIRE, SAINT N..., Mm. we Francyi, w dep. Puy-de-Dôme, o 28 w. ku zach. od Issoire; 1,334 m. Słynne ze swych źródeł mineralnych. Fabryki serów.

NEDENAES, RAABYGDELAGET, okr. w Norwegii, w sztyfcie Christiansand. Rozległości ma 15146 w. kw., z tych 17305 hektarów ziem uprawnych. Ludność 45,842 m. w 1833. r. Dzieli się na 2 fogdery i mieści w sobie 2 miasta: Arendal i Österrüsöer.

NEDROMA, M. w Algieryi, w prow. Oran, o 57 w. ku płn.-wsch. od Tlemcen, nad morzem. Port. Piękne ruiny.

NEDWIEDITZ, M. w Austryi, w Morawii, w cyr. Beruńskim. Położone nad rz. Szwarzawa (Czernawka), posiada łomy marmuru; 690 m.

NEEDHAM-MARKET, 1) Mm. w Anglii, w hrb. Suffolk, o 11 w. ku płn.-zach. od Ipswich, nad rz. Orwell; 1,500 m. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pan. Massachussetts, nad rz. Karola (Charlesriver); 2,300 m.

NEEMBUCU, M. w Paraguay, o 206 w. ku płd. od Assumption, na l. brz. rz. Paraguay; 1,750 mieszkańców.

NEER, W. w Belgii, w prow. Limburg, o 6 w. ku płn. od Ruremonde, przy spływie Neery i Meuzy; 1,419 m. Fabryki wyrobów garncarskich, dystylarnie, cegielnie, tartaki.

NEERWINDEN, W. w Belgii, w prowin. Leodyum. Położona o 35 w. ku płn.-zach. od Huy; 500 m. Zwycięztwo marszałka Luxemburg w r. 1693., porażka Dumouriez w 1793 r.

NEFLENBACH, W. w Szwajcaryi, w kant. Zurich, na pr. brz. Töss, naprzeciw Pfungen; 1,267 m. Winnice. Farbiarnia najcelniejsza w Szwajcaryi.

NEGAPATAM, M. obronne w Indostanie angielskim, w prezyd. Madras, o 260 w. ku płd.-wsch. od Madras, nad zatoką Bengalską. Starodawna stolica posiadłości holenderskich w Indyach; zdobyta w 1781. r. przez Anglików.

NEGOMBO, M. na wyspie Ceylan, o 32 w. ku płn. od Colombo, na pobrzeżu płn. wyspy Ceylan.

NEGRAR, Mm. w Lombardyi, na płn. Werony; 3,600 m.

NEGREIRA, M. w Hiszpanii, w Galicyi, w prow. Corogne.

NEGREPELISSE, M. we Francyi, w dep. Tarnet-Garonne, na l. brz. Aveyron; 3,180 m. Fabr. wyrobów bawełnianych, garbarnie, handel zbożem; kościół konsystoryalny kalwiński. Niemal całkiem było spalone w czasie wojen religijnych, przez wojska Ludwika XIII., w 1622. r.

NEGREPONTE, EGRIBOS, EGRIPOS, 1) największa z wysp na mr. Egejskiém, zwane w starożytności Euboea. Położona w pobliżu wsch. wybrzeża Grecyi, rozległa 76 mil kwadr., i liczy do 60,000 m. Grunt górzysty i leśny, skropiony wielu strumieniami, wydaje zboże, wino, bawełnę i drzewo; z rzeczy kopalnych marmur. Zajęcie mieszkańców: rolnictwo i chów bydła, a według niektórych i rozboje morskie. 2) N.-Egribos, M. główne, położone na zach. wybrzeżu przy kanale t. n. Zamek obronny, cytadela, katedra grecka, siedlisko arcybiskupa, port; 16,000 m. Połączone mostem z lądem stałym.

NEGRO, 1) przylądek w Niższéj Gwinei, w prow. Benguela, na ostatecznym krańcu wybrzeża południowego, pod 16° 1' 0" płd. szer., a 9° 33' 45" wsch. długości. 2) Rzeka Rio-Negro, w Brazylii, jedna z głównych dopływowych rz. Mara-

non. Wybiega pod nazwą Caguan, z pasma Andów w Kolumbii, na płd. Bogota, a zwróciwszy bieg swój ku płd. przybiera nazwę Rio-Negro, skrapia prowincyę t. n., i uchodzi dwoma ramionami do Maranon. W małéj odległości przed wpłynięciem w granice Brazylii, połączoną jest z Orinoco, za pomocą kanału Caziquiare, a w dalszym zaś biegu przyjmuje do siebie wody jeziora Negro. W Kolumbii zasila ją z l. str. rz. Padderida; w Brazylii kilka pomniejszych, to jest: Canabury, Branco, Guapes, Maria i kilka innych. 3) Rz. tamże, uchodząca do Rio-Grande. 4) Rz. tamże pomniejsza zasilająca rz. Tapajos.

NEGROS, wyspa w Indyach wsch., liczona do archipelagu wysp Filipińskich, leży pomiędzy wyspami Panay i Zebu. Rozległa 178 mil kw., grunt jéj górzysty, dosyć uprawny; znacznie zaludniona. Obfite zbiory ryżu i kakao.

NEHEIM, M. w Prusach, w prow. Westfalskiéj, o 12 w. ku płn.-zach. od Arensberg, nad rz. Ruhr, przy jéj spływie z Mönne; 1,600 m. Fabryki wyrobów aksamitnych i wełnianych.

NEIDENBURG, M. w Prusach, w prowin. Pruskiéj, o 163 w. ku płd. od Królewca, nad rz. Neide; 2,700 m. Fabryki kapeluszy słomianych i wyrobów sukiennych, garbarnie.

NEIPPERG, W. w Wirtembergii, w cyr. Nekary, przy pobrzeżu Henchelberg; 552 m. Starożytny zamek, kolebka rodziny hrabiów Neipperg.

NEIRA, BANDA-NEIRA, 1) gromada wysp w archipelagu Moluckim. 2) M. w Malezyi holenderskiéj, w gubernatorstwie Moluk, stolica rezydencyi Banda; na płn. pobrzeżu małéj wyspy t. n.

NEIRIVUE, W. w Szwajcaryi, w kantonie Fryburg. Liczy około 250 m. i jest godną podziwienia z powodu swoich źródeł, zwanych Neirivue.

NEISSA, 1) rz. w Prusach, w Szląsku pruskim. Wybiega z rejen. Opolskiéj, u spodu góry śnieżnéj, płynie początkowo ku płn., zwraca się następnie ku wsch. i uchodzi do Odry pod M. Brieg. Spływają do niéj Biele i Steinisch z pr., oraz Steinau z l. str. Bieg jéj 250 w. 2) Lausitzer-Neissa, rz. w Prusach, w rejen. Frankfurtskiéj. Wybiega w Czechach, w cyr. Bolesławskim, płynie ku płn. równolegle z rz. Bober i uchodzi na zach. pod Krośnem.

NEISSE, NISSA, M. okręgowe i twierdza w Prusach, w rej. Opolskiéj, nad rz. t. n., przy ujściu do niéj rz. Biele. Dobrze zabudowane, nader obronne, liczy kilka kościołów katolickich i ewangelickich, trybunał cywilny i kryminalny, gimnazyum, 2 szkoły politechniczne, fabryka rządowa broni, 2 młyny prochowe, dwie drukarnie, dystylarnie; handel zbożem i nićmi; 10,787 m.

NEITRA, komitat w Węgrzech, położony pomiędzy komit. Komorno, Barsz, Turowskim, Trenczyńskim, Presburgskim i Morawią od strony płn. i zach. Rozległy 9 mil kw. niemiec. Ludności zaś 486,509 m. Część płd. równa, przeciwnie płn. nader górzysta. Główna rz. Waag, płynąca z płn. ku płd., oraz rz. Miava w str. zach., przyjmująca do siebie Morawę. Klimat zdrowy; płody: zboże, wino, konopie, len i tytuń. Zwyczajne domowe zwierzęta, a mianowicie: owce, ptastwo, ryby i t.p., z rzeczy kopalnych ołów, węgle kamienne, torf i wody mineralne, w Puschtin-Bagmocz. Mieszkańcy prócz rolnictwa i chowu bydła, zajmują się wyrobem sukna i garbarstwem. Komitat ten posiada jedną fortecę Leopolstadt, 1 miasto wolne królewskie, Skalitz, 38 miasteczek i 422 wsi. 2) M. stoł. komitatu t. n., o 110 w. ku płn.-zach. od Budy, nad rz. Neitra, stolica biskupa sufragana Granu, katedra, gimnazyum, seminaryum, kolegium Pijarów. Znaczny handel winem. Cytadela z obszernym zamkiem, jednym z najdawniejszych w królestwie; 4,800 m. 3) Rz. w Węgrzech, wybiega z góry Fatskow, na granicy komitatu Turowskiego. Przyjmuje do siebie kilka pomniejszych rz. i strumieni, przepływa część płd. komit. t. n., oraz część kom. Komorno i uchodzi z rz. Waag do Dunaju.

NEIVA, NEYVA, 1) M. w Ameryce południowéj, w Nowéj Grenadzie, w dep. Cundinamarca, ku płn.-wsch. od Popayan, przy ujściu rz. Neiva do rz. Magdaleny. Znaczne zbiory kakao; klimat nader gorący i niezdrowy. Chów bydła znaczny, rzeki obfitujące w piasek złoty. 2) Prowincya w Ameryce południowéj, w Nowéj Grenadzie. Ludność 77,452 m. i 6,000 indyan. Wysyła senatora i 3 deputowanych na kongres i 12 deputowanych prowincyonalnych.

NEKARA, 1) rz. w Niemczech, przepływająca król. Wirtembergskie i W. ks. Badeńskie. Wybiega na granicy Wirtembergu, u stóp góry Czarnegolasu, w tak zwanym Baar, pod wsią Schwenningen. Płynie początkowo ku płn.-wsch., zwraca się na płn.-wsch., przepływa Wirtembergię i Badeńskie, dochodzi granic W. ks. Hesskiego, zwraca się na zach. i uchodzi do Renu, w pobliżu Mannheim. Rzeki dopływowe w król. Wirtembergskiém: z pr. str. Prim, Eyach, Starzel, Eschaz, Erms, Fils, Rems, Murr, Sulm, Kocher i Jaxt, z lew. Eschach, Glat, Ammer, Kersch i kilka innych. W wielkiém ks. Badeńskiém, uchodzą do niéj z pr. str. Elsz i Itter, z l. Elsenz. Zaczyna być spławną od Cannstadt; długość biegu

46 mil niemieckich. 2) Cyrk. w król. Wirtembergskiém, między Wielkiém księs. Badeńskiém, a cyrk. Jaxty, Dunaju i Czarnegolasu. Rozległy 61⅘ mil kw. Ludności ma 452,393 m., zamieszkujących 37 miast, 277 wsi kościelnych, 81 wiosek, i 269 osad. Podzielony na 16 wyższych amtów.

NEKENMARKT, NYEK, Mm. w Węgrzech, o 18 w. ku płd.-zach. od Oedenburga. Fabryki sukna.

NEMOURS, M. we Francyi, w dep. Seine-et-Marne, o 17 w. ku płd. od Fontainebleau, otoczone rz. i kanałem Loing-Canal. Kolegium. Biblioteka publiczna (10,000 tomów). Eksploatacya kamienia zwanego Château-Landon. Mnóstwo młynów; ważne garbarnie. Fabryki kapeluszy, piece do wypalania gipsu, cegielnie. Handel winami, zbożem, sérami, i drzewem. Szczęty starożytnego pałacu, oskrzydlonego wieżycami. Piękny most na rz. Loing, wystawiony przez Perroneta; kościół parafialny, szpital; 4,160 m.

NEN, NENE, rz. w Anglii, wybiegająca z hrb. Northampton, pod Daventry, zaczyna być spławną od Northampton i uchodzi do zatoki Wash, na zach. ujścia rz. Ouse.

NENAGH, Mm. w Irlandyi, w hrb. Tipperary o 35 w. ku płn.-wsch. od Limerick, nad rz. t. n., spływającą od Shannon; 8,446 m. Starożytny zamek warowny.

NENDORF GROSS N..., W. w Hessen, Darmstadt, w prow. Niższéj Hessyi, o 25 w. od Rinteln, blisko Rodenberga; 667 m. Źródła siarczane i kąpiele. Zamek elektorów, i piękne zakłady kąpieli od 1787. r.

NEOGRAD, 1) Mm. w Węgrzech, w komitacie t. n., położone u spodu góry, wśród pięknéj doliny, o 26 w. ku płd. od Balassa-Gyarmath; 1,353 m. Piękne zwaliska warownego zamku. 2) Neogradzki komitat w Węgrzech; leży pomiędzy komit. Heweskim, Gömörskim, Sohlskim, Honthskim i Peszteńskim. Rozległy 4268 w. kw. Ludność 212,524 m. Grunt w ogóle górzysty, leśny, skropiony rz. Eipel, przepływającą komit. Honthski, po przyjęciu do siebie wielkiéj liczby rz. pomniejszych i strumieni. Klimat zdrowy; płody: zboże, pszenica, wino, owoce, drzewo i konopie. Z rzeczy kopalnych: glina, marmur i kamień opalowy. Rolnictwo, uprawa winnic i chów bydła, są głównem zajęciem mieszkańców. Obejmuje 11 miasteczek i 253 wiosek. M. stoł. Balassa-Gyarmath.

NEOKASTRON, NAWARIN, M. w Grecyi, w Morei, o 132 w. ku płd.-zach. od Tripolizy. Sławne zwycięztwo odniesione d. 20. października r. 1827. przez związkowe floty Francyi, Anglii i Rossyi nad flotą turecką.

NEOLS, SAINT, Mm. w Anglii, o 16 w. od Hutingdon, nad Ouse; 2,617. Piękny kościół gotycki z XVI. wieku.

NEPAUL, państwo w Indostanie, stol. Katmandu. Leży między 26° 30' i 30° 50' szer. płn., a 77° 30' i 86° dłg. wsch. Graniczy na płn. z Chinami (Tybetem), od którego go oddziela łańcuch gór Himalaja, na zach. i płd. z terytoryum Likkim. Rozległości 137,800 w. kw. Ludność 2,500,000 m. Leży na pochyłości płd. Himalaja. Terrytoryum dzieli się według swego wzniesienia na 4 strefy, to jest: z nizin albo taryani, położonych na wielkiéj równinie Bengalu, z drugiéj wynioślejszéj i więcéj pagórkowatéj, z trzeciéj górzystéj, któréj doliny są wzniesione od 1000 do 2000 metr. nad poziom oceanu, i nakoniec czwarta strefa pośród samych gór Himalaja, składająca się ze skał i przepaści ciągle otoczonych mgłą lub pokrytych wiecznemi śniegami. Pierwsza i poniekąd druga, są po większéj części pokryte rozległemi lasami i mało sposobne do uprawy; lecz trzecia uważana za bardzo żyzną, wydaje ryż w obfitości, rodzi się też również mais, bawełna, gorczyca, trzcina cukrowa, rozmaite jarzyny i owoce. Bawoły, kozy i barany hodują się w tym kraju. Góry obfitują w minerały, z których żelazo jest głównym płodem, wraz miedź, ołów, cynk. Eksploatacya minerałów stanowi główną zamożność kraju. Najznakomitszą gałęź przemysłu stanowią płótna bawełniane, i inne wyroby z metali, a mianowicie dzwony i papier z kory dość ceniony. Handel małoznaczący. Wyroby metalowe stanowią artykuły handlu wywozowego z towarów wprowadzanych: skóry, herbata i jedwabie chińskie, papiery, tkaniny wełniane, szale, konie, różne minerały, biżuterye i inne artykuły europejskie. Ludność należy do rassy Mongolskiéj i Indyjskiéj i dzieli się na pokolenia. Rząd samowładny zostaje w ręku pokolenia Gorghasów. Monarcha przybiera tytuł Radży i ma sobie dodaną radę z 12 członków. Księga Darmachastra stanowi podstawę prawodawstwa krajowego. Prowincye, których jest 9 zostają pod zarządem Soubahów.

NEPI, M. w pań. Kościelném, o 26 w. ku płd.-wsch. od Viterbo; 2,068 m. Stolica arcybiskupstwa Viterboi Sutri.

NEPOMUK, M. w Czechach, w cyrk. Klatowskim, o 28 w. ku wsch.-płn. od Klatowa, nad rz. Raków; 1,500 m. Miejsce urodzenia ś. Jana z Nepomuk.

NEPTUŃSKIE WYSPY, grupa wysp na płd. pobrzeżu Nowéj Holandyi, przy wejściu do zatoki Spencer.

NER, rz. w królestwie Polskiém, ma początek w lasach wsi Wiskitna, powyżéj miasta Rzgowa i Tuszyna, w okręgu Piotrkowskim; odgranicza powiat Łęczycki od Sieradzkiego i Kaliskiego w długości mil 15, i nareszcie pod wsią Majdany łączy się z Wartą. Koryto téj rzeki wązkie, brzegi po większéj części niskie.

NERA, rz. w państwie Kościelném, w delegacyi Spoletto, uchodzi z l. strony do Tybru.

NERAC, M. we Francyi, w depar. Lot-et-Garonne, stoł. obw. t. n., nad rz. Baise, o 30 w. ku zach.-płd. od Agen. Jest siedliskiem trybunałów cywilnego i handlowego; ma liczne fabryki, kościół konsystoryalny kalwiński, piekarnie sucharów dla marynarzy, przędzalnie wełny. Wielki handel płótnem, konopiami, lnem, zbożem; wsławione przysmaczki i pasztety w doniczkach. Szczęty starożytności rzymskich.

NERBOUDDACH, rz. w Indostanie, ma źródło w Adżmerghor (w Gandouanah), uchodzi do zatoki Cambaye i mr. Oman. Bieg jéj 1,400 w. Spławna na 160 w. od ujścia swojego.

NERCHAU, M. w Saksonii, w cyr. Lipskim, o 6 w. ku płn.-wsch od Grimma, nad rz. Muldą; 639 mieszkańców.

NERCZYŃSK, M. w ces. Rossyjskiém, w Syberyi, w gub. Irkutskiéj, o 1165 w. od Irkutska nad rz. Nerczą, przy granicy chińskiéj; pod 51° 56' szer. płn., a 134° 16' dłg. wsch. Odległe od Petersburga 7054 w., od Moskwy 6377 w.; 3535 m. w 1841. r. Obserwatoryum, szkoła przygotowawcza górnicza.

NERCZYŃSKI-ZAWÓD, kopalnia złota, srebra, ołowiu, merkuryuszu, w cesarstwie Rossyjskiém, w gub. Irkuckiéj; położona pod 51° 18' płn. szer., a 137° 16' wsch. dłg. Odległa 7341 w. od Petersburga, 6663 w. od Moskwy. Kopalnie te odkryte w 1691. r. W ciągu lat 16 od roku 1823. do 1838. wydały 9 pudów 29 funtów złota, i 3301 pudów 30 funtów srebra.

NERESHEIM, 1) Amt w król. Wirtembergskiém, należący do cyr. Jaxty. Rozległy $8^4/_5$ mil kw. Ludności ma 23893 m., zajmujących 2 miasta, 24 wsi kościelnych. Liczne kopalnie marmuru i kilka przędzalni bawełny, fabryki dywanów, garbarnie i t. p. 2) M. tamże, położone u stóp góry, o 28 w. ku płn.-wsch. od Ellwangen, nad rz. Egge; 1,100 m. W pobliżu miasta piękny zamek książąt Thurn i Taxis, niegdyś zamożne opactwo cesarskie Benedyktynów, założone w 1095. roku, zniesione w 1803. r.

NERETTO, M. w królestwie Neapolitańskiém (w Abruzzach), o 26 w. ku płn. od Terramo; 1,660 m.

NERIS, Mm. we Francyi, o 8 w. ku płd.-wsch. od Montluçon; 1,432 m. Eksploatacya węgla. Zakłady wód mineralnych zasilane źródłem słoném. Temperatura + 51° R.

NERJA, M. w Hiszpanii, w Granadzie, na wsch. od Malagi: 5,100 m.

NERVI, Mm. w król. Neapolitańskiém, o 9 w. ku zach. od Genui; 1,600 m.

NESIB, NEZIB, W. w Turcyi azyatyckiéj, w Syryi, blisko miasta Bir. Zwycięztwo Ibrahima Baszy nad Turkami 24. czerwca 1839. r.

NESLE, M. we Francyi, w depar. Somme, o 20 w. ku płd. od Peronny, nad Ingon; 1,755 m. Fabryki sławnéj musztardy, oliwy, cukru z buraków, garbarnie, białoskurnie, gipsownie. Stolica dawnego markizatu najdawniejszego we Francyi, do którego należało 80 lennictw.

NESS, jezioro w Szkocyi, w hrb. Inverness, połączone kanałem Kaledonia z zatoką Frith of Murray i jeziorem Loch-Oich.

NESSE, rz. w księs. Saksen-Gota. Wybiega na zach. Erfurtu, a uchodzi na płn.-zach. Eisenach, do rz. Werra.

NESSELWANG, Mm. w Bawaryi, w cyr. Szwabii, o 17 w. ku płd.-wsch. od Kempten, nad Wertach; 1,200 m.

NESTE, NESTES, rz. we Francyi, w depar. Wyższych Pyrenei, uchodzi z l. strony powyżéj Montrejean do Garonny. Utworzona z rz. Neste-d'Aure i Neste-de-Louro.

NESTON, GREAT-N..., W. w Anglii, w hrb. Chester, o 16 w. ku płn.-zach. od Chester, nad ujściem Dee; 3,216 m. Kąpiele morskie w Park-Gatte.

NESTVED, M. w Danii, na płd.-zach. wyspy Zeelandya. Port, handel zbożem; 1,950 mieszkańców.

NETHE, NEETHE, rz. w Belgii, spływa do Rüpel pod Rumpst. Powstaje z połączenia Wielkiéj i Małéj Nethe, pod Lier. Bieg jéj 15 w.; spławna. Wielka Nethe bierze początek pod Hechtel (w Limburgu). Bieg 70 w., przez Westerloo, gdzie staje się spławną. Mała Nethe ma źródło przy Postel. Bieg ma 50 w., przez Herenthals i Grobbendonk, gdzie zaczyna być spławną.

NETRA, W. w księstwie Hessen-Kasselskiém,

w prow. Niższéj Hessyi, o 13 w. od Eschwege, nad rz. t. n.; 800 m.

NETRAVULTY, rzeka w Indostanie angielskim, w prezydenturze Madras. Wybiega z zach. spadku gór West-Ghats, płynie na płd.-zach. i uchodzi do jeziora Mangalore.

NETSZETIN, Mm. w Czechach, o 31 w. ku płn.-zach. od Pilzna; 971 m.

NETTA, rz. pomniejsza w król. Polskiém, wypływa z jeziora Necko. Stanowi ona część kanału Augustowskiego, który idzie prawie w prostym kierunku; koryto zaś rzeki bieży obok niego w różnych zakrzywieniach.

NETTOLITZ, M. w Czechach, w cyr. Prachimskim, o 39 wiorst ku płd. od Pisek; 2,300 mieszkańców.

NETTUNO, Mm. w państwie Kościelném, portowe, o 51 w. ku płd.-wsch. od Rzymu, nad mr. Śródziemném; 1,000 m.

NETZSCHKAU, M. w Saksonii, w obw. Ćwikawskim, w amcie Plauen i Pausa, o 15 w. ku płn. od Plauen; 1,500 m.

NEUBEUERN, Mm. w Bawaryi, w pow. Rosenheim, nad rz. Inn; 4,001 m.

NEUBERG, W. w Austryi (w Styryi), o 33 w. ku płn.-wsch. od Bruck, nad Murz. Bogate kopalnie żelaza. Piękny kościół opactwa Cystersów, założony 1327., suprymowany 1786. r.

NEUBOURG, Mm. we Francyi, w depar. Eure, o 25 w. ku płd.-zach. od Louviers, w żyznéj równinie zwanéj Szampanią Neuburgską, między Rille i Sekwaną; 2,105 m. Uprawa jęczmienia. Chów bydła i koni. Przędzalnie bawełny. Fabryki tkanin jedwabnych i innych. Farbiernie. Handel zbożem i wełną. Jarmarki na bydło.

NEUBURG, 1) M. w Bawaryi, w obw. Szwabii, w cyr. Wyższego Dunaju, na Dunajem, o 47 w. ku płn.-wsch. od Augsburga. Niegdyś stolica księstwa Neuburg, obecnie siedlisko sądów: powiatowego, apelacyjnego; gimnazyum, szkoła łacińska; uprawa lnu; fabryka porcelany i kilka innych; 6,500 m. 2) Kloster-Neuburg, M. w Austryi, w cyr. Unter-Wienerwald, nad Dunajem, w prost Korneuburga. Posiada klasztor Augustyanów, bibliotekę, gabinet mineralny, zbiór malowideł; 3,300 m.

NEUBURG-VORM-WALDE, M. w Bawaryi, w cyrkule Wyższego Pfalzu, o 55 w. ku płn.-wsch. od Ratyzbony, blisko Schwarzach; 1,000 mieszkańców.

NEUBRUCK, NOWY-MOST, M. w Prusach, w prow. Poznańskiéj, o 53 w. ku płn.-zach. od Poznania, nad Wartą; 646 m.

NEUDAMM, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, o 77 w. ku płn. od Frankfurtu, nad rz. Mietzel. Posiada znaczne fabryki sukna, papiernie; liczy do 3,000 m.

NEUDECK, M. w Austryi, w Czechach, o 20 w. ku płn.-zach. od Elbogen; 1,964 m. W okolicach wielkie piece, kuźnie, walcownie; fabryki koronek i wstążek nicianych.

NEUDENAU, M. w Badeńskiém, stołeczne okręgu t. n., w cyr. Niższego Renu, o 12 w. ku płd.-wsch. od Mosbach, nad Jaxt. Hamernie; 1,200 mieszkańców.

NEUDOR-IGLÓ, Mm. w Węgrzech, o 185 w. ku płn.-wsch. od Leutschau; 5,871 m. Trybunał górniczy. Kopalnie miedzi i żelaza. Huty. Kopalnie marmuru. Źródła i kąpiele mineralne. Fabryki płócien. Magazyn solny.

NEUENBÜRG, 1) Amt w król. Wirtembergskiém, w cyr. Czarnegolasu. Rozległy 7⅘ mil kw.; liczy 24,827 m., rozdzielonych na 41 gmin i zajmujących 3 miasta, 10 wsi kościelnych, 28 wiosek i 17 osad. 2) M. tamże, stołeczne wyższego amtu t. n.; położone wśród wązkiéj doliny Czarnegolasu, nad rz. Enz, o 48 w. ku zach. od Stuttgardu. Urząd leśny, znaczna liczba tokarzy, białoskórników, kuźnice, ważne garbarnie, tartaki desek; fabryka kos. Spław drzewa budulcowego; 1,554 m. 3) M. w Badeńskiém, w cyr. Wyższego Renu, o 4 w. ku zach. od Müllheim, nad Renem; 1,100 mieszkańców.

NEUENBÜRG, po polsku NOWE, M. w Prusach, w prow. Pruskiéj, o 28 w. od Kwidzyna (Marienwerder), na l. brz. Wisły; 2,490 m. Fabryki płótna; garbarnie, browary i gorzelnie. Założone w 1187. r.

NEUENHAUS, M. w Hanowerze (w księstwie Bremy i Werden), o 56 w. ku płn.-zach. od Stade; nad rz. Dingel, uchodzącą do Vechty. Budowa pomniejszych statków; 1,500 m.

NEUENKIRCHEN, Mm. w Austryi (w Niższéj Austryi), o 53 w. ku płn.-zach. od Wiednia, nad Schwarzą; 2,162 m.

NEUENKIRCHEN, Mm. w Prusach, w prowincyi Westfalskiéj, o 33 w. ku płd.-zach. od Arnsberga; 1,277 m. Fabryki płótna. Kuźnie żelaza w okolicach.

NEUENSTADT, M. w królestwie Wirtembergskiém, w cyr. Nekary, o 9 w. ku płn.-wsch. od Neckarsulm, przy spływie rz. Kocher i Brettach; liczy 1,500 m. Zamek zbudowany przez księcia Krzysztofa.

NEUENSTEIN, M. w królestwie Wirtembergskiém, w cyr. Jaxty, o 7 w. ku płn. od Öhringen, nad Eppach; 1,500 m. Zamek książąt Hohenlohe-Öhringen, niegdyś rezydencya książąt Hohenlohe-Neuenstein.

NEUERBURG, M. w Prusach, w prow. Reńskiéj, o 41 w. ku płn.-zach. od Trewiru, nad rz. Dietzbach; 1,700 m. Garbarnie; fabryki sukna i płócien.

NEUERN, UNTER-N..., DOLNÍ NEGRSKO, Mm. w Austryi (w Czechach), o 19 w. ku płn.-zach. od Klatowy, nad Angel; 825 mieszkańców. Handel piérzami.

NEUFCHATEAU, 1) M. we Francyi, w depar. Wogiezów, stołeczne okręgu t. n., o 66 w. ku płn.-zach. od Epinal; położone w górach, przy spływie rz. Mouson z Mozą; 3,579 m. Kolegium. Szkoła wzajemnego uczenia. Biblioteka publiczna (8,000 tomów). Teatr; 3 drukarnie. Skład żelaza z całych Wogiezów. Kuźnice; fabryki noży, gwoździ, łańcuchów, sikawek do gaszenia ognia; przędzalnia wełny. Fabryki płócien pospolitych i waty. Farbiernie. garbarnie, browary, gorzelnie, dystylarnie. Zbiór w okręgu dobrych win czerwonych. Wielki i piękny zamek, w którym Krystyna Duńska, księżna owdowiała Lotaryńska, zwołała stany téj prowincyi w 1545. roku. 2) M. w Belgii, stołeczne okręgu t. n. i sądownictwa, w prowincyi Luxemburgskiéj, o 39 w. ku płn.-zach. od Arlon; 1,560 m. Eksploatacya łupku. Ważne targi na bydło,

NEUFCHATEL-EN-BRAY, M. we Francyi, w depar. Niższéj Sekwany, stołeczne obwodu t. n., o 48 w. ku płd.-wsch. od Rouen, na pr. brz. rz. Bethune; 3,600 m. Kilka fabryk. W powiecie wyrabiają wsławione sery. Eksploatacya ziemi garncarskiéj i fajansowéj, łomy gipsu, kopalnie żelaza. Huty szklanne. Przędzalnie bawełny w Neuville-Ferrières. Znaczny handel masłem i serem.

NEUFCHATEL, 1) kanton (księstwo Nefszatel i hrabstwo Valengin), czyli państwo związku szwajcarskiego; stolica Neufchatel. Leży między 46° 47' i 47° szer. płn., a 4° 7' 30" i 4° 49' dłg. wsch. Graniczy na płn. z kantonem Bern, na wsch. i płd. z Friburgiem i Waadt, na zach. z Turcyą. Rozległość 13,96 mil kw. niem. Ludność w 1844. roku 66,289 m. Położony po większéj części w kotlinie Renu, a z resztą w kotlinie Rodanu. W zupełności mieści się w strefie gór Jura, których pasma tworzą kilkanaście dolin równoległych. Najwyższy punkt Creux du Vent 1503 metr. Jezioro Neufchatelskie, które wraz z rz. Thiele stanowi granicę wsch., drugie w części tu leżące jezioro Bienne; rz. Reuse i Seyon, spływające do jeziora Neufchatelskiego. Rz. Thiele wypływająca z jeziora Nefszatelskiego i wpadająca do jeziora Bienne, jest jedyną spławną w tym kantonie, oraz Doubs na części granicy francuzkiéj. Grunt wapienny, urodzajny, szczególniéj w nizinach. Klimat rozmaity, według wyniosłości kraju. Temperatura pod szer. 47° przy brzegu jeziora jest +8° R. Wino, chmiel i jarzyny uprawiają aż do 200 metr. nad jeziorem, a zboża do 400 metrów. Rolnictwo poprawne; zbiór niedostateczny zboża, nadmiar win białych. Pastwiska i łąki. Lasy sosnowe, jodłowe, dębowe. Podział gruntów. Winnice zajmują 4591 morgów, łąki 57390 morgów, pastwiska 60000 morgów, lasy 44133 morgów. Piękne trzody, w 1831. r. było koni 2,533, baranów 7,600, wieprzy 3,729, bydła rogatego 18,242. Przemysł rękodzielniczy bardzo czynny. Pracownie zegarmistrzowskie, w 1844. r. zajmujące 8,092 ludzi, głównie w okolicach Locle i Chaux de Fond, które dostarczyły 105493 zegarków. Fabryki tkanin bawełnianych, drukowanych, czapek wyrobów nożowniczych, narzędzi matematycznych i t. p. Język krajowy francuzki; religia większości kalwińska. W 1844. r. było miast 3, miasteczek 3 i 112 wsi. Terytoryum Neufchatelu i Valengin należało do domu Orleans-Longueville, który wygasł w 1707. r. Z pomiędzy licznych pretendentów do tego księstwa, stany wybrały Fryderyka I. króla Pruskiego, który po kądzieli pochodził od dawnych władzców tego kraju. Dekretem z 1805. r., Napoleon nadał księstwo Neufchatelu marszałkowi Berthier, ale traktat paryzki powrócił go królowi Pruskiemu, zaliczywszy go wszakże do kantonów Szwajcarskich. Jako państwo związku szwajcarskiego zajmuje 21. miejsce. Co do zależności od króla Pruskiego, kanton ten jest państwem monarchiczno-konstytucyjném i nosi tytuł księstwa. Według ustawy z 1814. r. i deklaracyi królewskiéj z 1831. r. Księstwo należy bezpośrednio do króla, ma być niepodzielne i nie naruszone. Wolność wyznań zapewniona. Obrządek kalwiński zostaje pod zwierzchnictwem synodu Neufchatelskiego, a katolicki podlega zwierzchnictwu biskupa Lozanny. Wszystkie urzęda, oprócz wielkorządcy, zależą od wyboru obywateli kantonu. Wszyscy obowiązani są do służby wojskowéj od 18. do 50. roku życia, lecz wojsko może być tylko użyte dla utrzymania porządku w kantonie i do służby związkowéj. Książę reguluje służbę wojskową stosownie do konstytucyi

związkowéj. Może mieć w swéj gwardyi batalion Neufchatelczyków, każdy obywatel zresztą może wejść w służbę zagraniczną, wyjąwszy przeciw królowi Pruskiemu. Książę ma prawo reprezentować się we wszystkich korporacyach. Handel jest wolnym i ograniczonym jedynie przez prawa związkowe. Żaden nowy podatek nie może być ustanowiony tylko drogą prawa. Władza prawodawcza i atrybucye właściwe wielkim radom innych kantonów należą do ciała prawodawczego, składającego się z 10 deputowanych, nominowanych przez króla i innych wybranych przez lud na lat 6, po jednym deputowanym z 500 obywateli. Każdy ukończywszy lat 22, jest wyborcą, w 25 jest obieralnym, jeżeli posiada nieruchomość wartującą 1,000 franków. Ciało prawodawcze układa prawa, lecz takowe winny być potwierdzone przez króla. Mianuje deputowanych na sejm i udziela instrukcyę. Władza wykonawcza jest w ręku wielko-rządcy albo namiestnika mianowanego. Dodaną mu jest rada stanu, która składa wydziały ministeryów. Gubernator zwołuje ciała prawodawcze raz wrok przynajmniéj, otwiera i zamyka posiedzenia. Prezydent ciała prawodawczego jest wybierany przez radę stanu z pomiędzy 3 przedstawionych kandydatów; wszyscy urzędnicy są mianowani przez księcia. Jest sąd najwyższy odbywający posiedzenia w Nefszatelu i w Walengin. W niższych trybunałach przewodniczą zwykle burmistrze lub kasztelani. W 1835. r. były następujące zakłady naukowe: 1 szkoła wyższa klasyczna i 1 gimnazyum w Nefszatelu, 5 szkół podrzędnych i 80 początkowych. W 1835. r. dochody państwa wynosiły 325,236 fr., a wydatki 360,727 fr. Dług 252,608 fr. Księstwo dzieli się na 21 kasztelanij, i na gminy. 2) M. w Szwajcaryi, stoł. kantonu t. n., o 10Q w. ku zach. od Lucerny, a o 122 w. ku płn.-zach. od Zurychu i o 38 w. ku zach. od Berna, w położeniu podobném od Neapolu, nad rz. Sayon przy jéj ujściu do jeziora Nefszatelskiego. Leży pod 46° 59' szerok. płn., a 4° 35' dług. wsch. Ludność 5,500 m. Stolica władz rządowych. Szkoła wyższa klasyczna, gimnazyum, 2 biblioteki publiczne. Gabinet historyi naturalnéj. Dystylarnie i papiernie, w okolicach kościół gotycki z XII. wieku. Dawny zamek książęcy. 3) Jezioro w Szwajcaryi, na granicach kantonów: Bernu, Waadt, Friburga i Nefszatelu, spływa do Aar przez Thiele i jezioro Bienne. Wyniosłość 432 metr. Rozległość 242 w. kw., długość 27 w., szerokość 6 w., największa głębokość 150 metrów. Oblewa miasta Nefszatel, Granson, Yverdun, Estawayer i Condrefin. Bardzo rybne, komunikacye za pomocą statków parowych między Nefszatelem i Yverdun. Częste burze.

NEUFFEN, M. w król. Wirtembergskiém, w cyr. Czarnegolasu, o 10 w. ku płd. od Nurtingen, nad rz. Steinach; 2,000 m. Handel wiśniami, kirszwasserem i miodem.

NEUFRA, W. w król. Wirtembergskiém, w cyr. Dunaju, o 4 w. ku płd. od Riedlingen; 701 m. Piękny zamek książąt Fürstenbergów.

NEUGEISSING, M. w Saksonii, w cyrk. Drezdeńskim, o 13 w. ku płn.-zach. od Pirna, na pr. brz. rz. Rothes-Wasser; 665 m.

NEUHAMBERG, M. w ks. Hessen-Darmsztadzkiém, w prow. Rhein-Hessen, o 4 w. od Wöllstein, nad Appellbach; 553 m.

NEUHAUS, 1) Mm. w Austryi, w Styryi, w cyr. Cyleja. Ciepłe kąpiele, niekiedy Töplitzkiemi zwane. 2) M. w Czechach, w cyr. Chomowskim, o 41 w. ku płd.-wsch. od Chomowa (Tabor), nad rz. Nezarka. Komora celna, zamek hrabiego Czernin. Kościół jeden z najpiękniejszych w całych Czechach. Fabryki sukna, płócien; 6,000 m. 3) N.-an der-Oste, Mm. w Hanowerskiém, stoł. amtu t. n., nad rz. Oste, o 38 w. ku płn.-zach. od Stade (w księs. Bremy i Werden); 1,200 m. 4) Mm. w Prusach, w prow. Westfalskiéj, w rejen. Minden, o 4 w. ku zach.-płn. od Paderborn, przy spływie rz. Pader i Almy, do Lippy; 1,500 m.

NEUHAUSEN, Mm. w księs. Wirtembergskiém, w cyr. Nekary; 2,376 m. Chów i handel indykami.

NEUHOF, 1) W. w ks. Hessen-Kasselskiém, o 13 w. ku płd. od Fuldy; 471 m. Dawny zamek warowny. 2) Mm. w Austryi, w Czechach, o 9 w. ku płn.-zach. od Czasławy, nad Huttenberg. Zamek hrabiów Czotek.

NEUILLY-SUR-SEINE, piękna wieś we Francyi, w depart. Sekwany, obw. St. Denis, o 8 w. ku zach. od Paryża, na pr. brz. Sekwany, na któréj bardzo piękny most przeprowadzony przez Perroneta, arcydzieło elegancyi, śmiałości i trwałości. Pyszny pałac i zwierzyniec z wodociągiem. Posiada również zakład wychowania chłopców i dziewcząt. Fabryka stali damasceńskiéj, kapeluszy słomianych, fabr. wyr. chemicznych, appretury i drukarnie materyi; fabryki tkanin kauczukowych, wyrobów bednarskich, olejarnie, blicharnie. Ludność 9,493 m.

NEUKIRCH, DEUTSCH N..., Mm. w Prusach, w Szląsku, o 15 w. ku płd.-wsch. od Leobschütz (Głupczyc); 900 m. Kopalnie gipsu.

NEUKIRCHEN, 1) M. w Saksonii, w cyr. Ćwikawskim, o 16 w. od Oelsnitz; 2,330 m. Znako-

mita fabryka instrumentów muzycznych drewnianych. 2) Mm. w Bawaryi, w cyr. Niższéj Bawaryi, o 13 w. ku płn.-wsch. od Kötzing, nad Cham; 1609 m. 3) M. w Hessen-Kasselskiém, w prow. Wyższéj Hessyi, o 6 w. od Ziegenhain, nad rz. Grenf; 2,057 m. Fabryki koronek.

NEUMARK, NOWE MIASTO, 1) M. w Prusach, w rejen. Kwidzyńskiéj, nad rz. Drwencą, o 55 w. ku płd.-zach. od Kwidzyna; 1,400 m. Fabryki sukna, garbarnie. 2) M. w Prusach, w prow. Pomeranii, o 20 w. ku płn.-wsch. od Szczecina, na pr. brz. Madüsee; 600 m. 3) M. w księs. Hesko-Wejmarskiém, o 12 w. ku płn.-zach. od Wejmaru, nad rz. Wippach; 530 m. 4) N.-Vor-dem-Walde, Mm. w Czechach, w cyr. Klatowskim, o 53 w. ku płn.-zach. od Klatowy; 1,134 m.

NEUMARKT, 1) M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, stoł. obw. t. n., o 33 w. ku zach. od Wrocławia; 3,724 m. Trybunał miejski i wiejski. Arsenał landweru. Uprawa i fabrykacya tytuniu, papiernie. 2) M. w Austryi, w Czechach, o 35 w. ku płn. od Pilzna, nad Kapel; 834 m. 3) Mm. w Austryi, w Tyrolu, w okr. Inspruck, o 24 w. ku płn. od Bolzano, na l. brz. Adygi. 4) N.-An-der-Rott, Mm. w Bawaryi, w cyr. Wyższéj Bawaryi, o 17 w. ku płn. od Mühldorf, na pr. brz. rz. Rott; 910 m. Ważny handel lnem i wieprzami. 5) N.-An-der-Sulz, M. w Bawaryi, w okr. Wyższego-Pfalzu, o 59 w. od Ratyzbony, nad Sulz i kanałem Dunaju do Menu; 3,085 m. Sąd okręgowy. Szkoła łacińska. Fabryka tabaki, zbiór chmielu i jedwabiu.

NEUMARKTL, Mm. w Austryi, w cyr. Laybach, w Karnioli, o 53 w. ku płn.-zach. od Laybach. Punkt główny fabrykacyi skór i trykotów wełnianych. Zakłady wyrobów żelaznych, kos, pilek i t. p.

NEUMÜNSTER, Mm. i amt w Danii, w księs. Holsztyńskiém, o 46 w. ku płn.-wsch. od Glückstadt, nad Schwalau, przy drodze do Hamburga. Wielkie więzienie, przemysł czynny; fabryki sukna, płótna i guzików metalowych. Handel zbożem i mięsem przez rz. Schwalau, która jest spławną; 3,000 m.

NEUNKIRCH, NÜKILCH, Mm. w Szwajcaryi, w kantonie Szafuzy, o 9 w. ku zach. od Szafuzy; 650 mieszkańców.

NEUNKIRCHEN, 1) Mm. w Prusach, w rejencyi Trewirskiéj, w okr. Otteweiler, o 52 w. ku płd.-wsch. od Trewiru, nad rz. Blies. Zakłady wyrobów żelaznych, fabryki takichże naczyń; 1,900 m. 2) Mm. w Austryi, w cyr. Unter-Wienerwald, o 45 w. ku płd.-wsch. od Wiednia, nad rz. Schwarza. Przędzalnie wełny i wielka fabryka perkalików, fabryki wyrobów stalowych, igieł, szrub, cylindrów. Składy drzewa opałowego; 2,160 m.

NEURODE, M. w Prusach, w rejen. Wrocławskiéj, o 67 w. ku płd.-zach. od Wrocławia, nad rz. Walditz; 4,560 m. Fabryki sukna, lubo podupadłe jednak jeszcze znaczne. W pobliżu kaplica Ś. Anny, na Annobergu.

NEUSALZ, M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, w rejen. Lignickiéj, o 70 w. ku płn.-wsch. od Lignicy, nad rz. Odrą. Skład soli. Nader czynna żegluga i budowa pomniejszych statków wodnych. Kolonia Braci Morawczyków, którzy wyrabiają wstążki, lniane i bawełniane przedmioty, płótna i nici; 2,900 m.

NEUSALZA, M. w Saksonii, nad rz. Spreą, w pobliżu granicy Czeskiéj; 1,030 m.

NEUSATZ, NOWY SAD, M. w Węgrzech, w komitacie Bacs-Bodrogh, o 69 w. ku płd.-wsch. od Zombor, na l. brz. Dunaju, wprost Peterwaradynu, z którym jest połączone mostem na łyżwach. Siedlisko biskupa prawosławnego; dwa gimnazya: rzymsko-katolickie i wschodnio-katolickie. To miasto założone w 1738. r., winno wzrost swój szybki korzystnemu położeniu, jako skład handlowy, jeden z najważniejszych Turcyi zresztą Europy; 17,400 m.

NEUSIEDEL, NISZIDER, Mm. w Węgrzech, w komitacie Moszońskim, położone nad jeziorem, któremu nadaje swoją nazwę; 1,800 m. Uprawa wina i słynne szparagi. Znakomite targi na zboże.

NEUSS, NUYS, M. w Prusach, w prowin. Reńskiéj, o 6 w. ku zach.-płd. od Düsseldorf, nad rz. Erft, przy jéj spływie z Kruhr, na miejscu dawnego koryta Renu, który jeszcze w XIII. wieku oblewał jego mury. Wyższe gimnazyum, zakład dla obłąkanych. Kassa oszczędności. Fabryki sukna, kazimirków; przędzalnie bawełny, farbiarnie na czerwony adryanopolski kolor; piękny gotycki kościół. Znaczny handel zbożem, drzewem, kamieniami młyńskiemi; 9,000 m.

NEUSTADT, 1) M. w Danii, w księs. Holsztyńskiém, o 91 w. ku wsch.-płn. od Glückstadt, nad odnogą Lubeki; 1,700 m. Warsztaty budowy okrętów. Port handlowy nader ożywiony, lecz dla okrętów większych trudny przystęp mający. 2) M. w Saksonii, w okr. Drezdeńskim, o 9 w. ku płn.-wsch. od Hohenstein, nad rz. Polenz. Fabryka płócien i pończoch; 2,000 m. 3) M. w księstwie Meklenburgsko-Szweryńskiém, w okr. Meklenburg, o 16 w. ku zach.-płd. od Parchim, nad rz. Elde; 1,700 m. Dystylarnie i fabryki tabaki. 4) M.

w elekt. Hessko-Kasselskiém, w prow. Wyższéj Hessyi, o 13 w. od Kirchheim; 1,700 m. 5) Neustadtl, Prudnik, M. okręg. w Prusach, w rej. Opolskiéj, o 60 w. ku płd.-zach. od Opola, nad rz. Braune. Dom karny dla duchownych, klasztor i szpital braci miłosierdzia. Trybunał miejski i wiejski. Komora celna. Fabryki nader czynne płótna; dystylarnie, browary, papiernie; 5,225 m. 6) M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, w rej. Potsdamskiéj, o 72 w. ku płn.-zach. od Berlina, na l. brz. rz. Dosse; 910 m. W pobliżu miasta piękna rękodzielnia luster w 1695. r. założona; stadnina prowincyonalna Lindenau i piękna stadnina królewska Fryderyka Wilhelma, urządzona w 1787. r. 7) N.-an-der-Aisch, M. w Bawaryi, w cyr. Środkowéj Frankonii, o 45 w. ku płn.-zach. od Norymbergi, w pobliżu Aisch; 2,000 m. Fabryka wyrobów lnianych i skór. 8) N.-an-der-Haardt, M. tamże, w prow. Falcu, o 26 w. ku zach.-płn. od Spiry, nad rz. Rehbach, u spodu Haardt. Szkoła łacińska. Fabryki sukna, wyrobów chemicznych; fryszerka żelaza. Papiernie, młyny prochowe, olejarnie. Uprawa wina, chów koni, handel drzewem i winem; 6,100 m. 9) N.-an-der-Orla, M. okręgowe, w księs. Sasko-Weimar-Eisenach, o 38 w. ku płdwsch. od Weimaru, na l. brz. rz. Orla; 4,000 m. Fabryki sukna, płótna, skór. 10) N.-nad-Saalą, M. w Bawaryi, w prow. Niższa Frankonia, o 70 w. ku płn. od Würzburga, nad Saalą. Szkoła łacińska, wielka fabryka wyrobów bawełnianych, oraz kilka browarów; 1,500 m. 11) N.-Eberswalde, M. w Prusach, w prowincyi Brandenburgskiéj, w rejencyi Potsdamskiéj, o 53 w. ku płd.-wsch. od Berlina, nad rzeką Schwarze. Kąpiele i źródła mineralne. Fabryki wyrobów mosiężnych, stalowych i żelaznych; fabryka płótna i papieru. Wyższa szkoła leśnictwa przeniesiona z Berlina w r. 1830.; 5,000 m. 12) N.-Pirmont, położone w księstwie t. n., nad rz. Emmer, posiada sławne źródła żelazne i kąpiele; 1,100 m. 13) N.-Wiener, M. w Austryi, w Dolnéj Austryi, w cyr. Unter-Wienerwald, o 53 w. ku płd. od Wiednia, nad rz. Klein Fisch, przy jéj spływie z Kerbach. Szkoła cesarska kadetów, na 400 uczni, założona przez Maryę Teressę; kolegium założone w 1666. r. Posiada dawny zamek cesarski zbudowany w 1186. r. zajęty przez akademią wojskową, a mieszczący w sobie grobowiec Maksymiliana I. Szkoła dla synów po wojskowych z biblioteką (8,000 tom.). Opactwo Cystersów z Neuklos, z biblioteką (20000 tom.). Rafinerye cukru. Fabryki jedwabiów i aksamitu; przędzalnie bawełny. Handel i składy wina, drzewa, bawełny, skór. Założone w 1192.—1194. r. Dawna rezydencya cesarzy; 10,300 m. 14) M. w księs. Hesko-Darmstadskiém, w prow. Starkenburg, o 1 w. od Breuberg, nad Mimling; 892m. 15) N.-Mährisch, M. królewskie w Austryi, w Morawii, o 21 w. ku płn.-zach. od Ołomuńca, nad Oskawą; 3,787 m. Dom wychowania dzieci wojskowych. Fabr. wyr. lnianych. 16) Neustadtl, Nowe Miasto, M. w Prusach, w prowin. Poznańskiéj, o 47 w. ku płd.-wsch. od Poznania, nad rz. Wartą, w pow. Pleszowskim; 1,143 m. 17) M. w Prusach, w prowincyi Saskiéj, w okr. Magdeburgskim, za przedmieście Magdeburga uważane; 6,799 mieszkańców. Liczne fabryki cykoryi. 18) Neustadtl, Wejcherowo, M. w Prusach, w prow. Pruskiéj, o 44 w. ku płn.-zach. od Gdańska, nad rz. Białą; 2,043 m. Wyroby powroźnicze i garncarskie. Handel drzewem i zbożem. Założone w 1643. r. 19) Mm. w Prusach, w prow. Reńskiéj, o 46 w. ku wsch.-płn. od Kolonii, nad rz. Agger; 1,100 m. 20) M. w księs. Badeńskiém, o 71 w. ku zach.-płn. od Konstancyi, nad rzeką Geetach; 1,700 m. Stołeczne okręgu. Jeden z najgłówniejszych punktów fabrykacyi zegarów Szwarzwaldskich z drzewa; oraz kapeluszy. 21) M. w księstwie Saxe-Koburg-Gotha, stoł. amtu t. n., o 14 w. ku płn.-wsch. od Koburga; 1,600 m. 22) M. w Bawaryi, w okręgu Niższéj-Bawaryi, o 40 w. ku płn.-zach. od Landshutt, nad Dunajem; 1,077 m. Garbarnie, 6 browarów. Handel drzewem, chmielem, potażem. 23) N.-am-Rüberge, M. w Hanowerskiém, o 24 w. ku zach.-płn. od Hanoweru, nad Leine; 1,466 m. Stołeczne amtu. Fabryki i handel płótna; browary. 24) N.-bei Pinne, Lwówek, M. w Prusach, w rejen. Poznańskiéj, o 50 w. ku zach. od Poznania, w pow. Bukowskim; 2,344 m. 25) N.-an-der-Mettau, Nowe Miasto, M. w Czechach, o 24 w. ku płn.-wsch. od Kralowego Hradecza, nad rzeką Metugą; 4,162 m. 26) N.-unter-dem-Höhnstein, Mm. w Hanowerskiém, stoł. hrb. Höhnstein, o 41 w. ku płd.-wsch. od Klaustal; 685 m. Stołeczne amtu. Sąd apelacyjny hrabstwa. Zamek hrabiów Stolberg-Stolberg, z zwaliskami zamku Höhnstein. 27) N.-an-der-Waldnab, M. w Bawaryi, w okręgu Wyższego Pfalzu, o 53 w. ku płd.-wsch. od Bayreuth, nad rz. Waldnab; 1,560 m.

NEUSTADTL, 1) M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, w rejen. Lignickiéj, o 86 w. ku płn.-zach. od Lignicy; 1,300 m. Handel bydłem, lnem i konopiami. 2) M. w Saksonii, w okr. Cwikawskim, połączone z miastem Schneeberg i wsią Mühlberg; 2,950 m. 3) Neustadtl, Nowe Mesto po morawsku,

M. municypalne w Austryi, w Morawii, w obw. Berneńskim, o 35 w. ku wsch.-płn. od Iławy; 1,786 w. Kopalnie i hamernie żelaza. 4) Boemisch-N..., M. w Austryi, w cyrk. Bolesławskim, o 94 w. ku płn. od Młodego Bolesławca; 2,430 m. 5) Mm. w Austryi, w Czechach, w cyrk. i o 28 w. ku płn.-wsch. od Litomierzyc, na l. brz. rz. Pulsnitz; 725 m. 6) N.-Neustadt, Nowa mesto po wendyjsku, M. w Austryi, w Karnioli, w okr. Lubiany, o 53 w. ku wsch.-płd. od Lubiany, nad rz. Gurk; 1,251 m. Gimnazyum. W pobliżu słynne gorące źródła mineralne Töplitz, zwane aż do r. 1783. Rudolphswerth. 7) Neustadt unter Krain czyli okręg Niższéj Krainy, podział administracyjny, w pań. Austryackiém, w Illiryi, w obw. Lubiana, M. stoł. Neustadtl. Rozległości ma 75 $^{3}/_{100}$ mil niemieckich kw. Ludność 200,000 m.; przebywających w 7 miastach, 6 miasteczkach, 1,840 wsiach. 8) N.-an-der-Waag, po węgiersku Vagh-Ujhely, Mm. w Węgrzech, o 50 w. ku płn.-zach. od Neitra, 5,278 m. z tych 2,286 żydów. Komora celna; skład soli. Zbiór dobrych win czerwonych. Ważna fabrykacya sukna pospolitego i świec wsławionych. Handel zbożem, woskiem, i skórami baraniemi.

NEUTEICH, M. w Prusach, w prow. Pruskiéj, o 13 w. ku płn. od Malborga, nad rz. Schwente; 1,500 m.

NEUVE-ENGLISE, NIEUWKERKE, W. w Belgii, w Wschodniéj Flandryi, o 13 w. ku płd. od Ypres; 2,669 m. Ważne fabryki płótna i bielizny stołowéj.

NEUVEVILLE, NEUENSTADT, M. w Szwajcaryi, w kant. Berneńskim, o 3 w. ku płn. od Cerlier, nad jeziorem Bienne, u spodu Chasseral; 1,400 m. Trybunał 1. instancyi. Zwaliska zamku Schlossberg.

NEUVILLE, 1) Mm. we Francyi, w depar. Vienne, o 14 w. ku płn.-zach. od Poitiers; 2,800 m. 2) N.-aux Bois, Mm. tamże, w depar. Loiret, o 24 w. ku płn.-wsch. od Orleans; 2,500 m. Odznaczające się stadą merynosów. Handel szafranem, bydłem, konopiami i wyrobami powroźniczemi.

NEUWERK, wyspa pod Hamburgiem, przed ujściem rz. Elby.

NEUWIED, M. w Prusach, w prow. Nadreńskiéj, w rejencyi Koblenckiéj, stoł. okręgu t. n. i hrb. Wied, o 26 w. ku płn.-zach. od Coblenz, nad Renem, przy ujściu rz. Wied. Zdobne pięknym zamkiem książąt Neuwied, z zbiorami starożytności i historyi naturalnéj. Trybunał górniczy, seminaryum nauczycieli, wyższe gimnazyum, dom wychowania braci morawczyków, szkoła rzemieślnicza, i towarzystwo biblijne; 5,708 m., po większéj części menonitów, braci morawczyków i żydów. Kilka znacznych fabryk wyrobów jedwabnych, wełnianych, bawełnianych, obić, zegarków, koronek, potażu, mydła. Handel winem.

NEUWARP, M. w Prusach, w prow. Pomeranii, o 39 w. ku płn.-zach. Szczecina, nad laguną t. n.; 1,742 m. Sąd miejski. Handel żegluga.

NEUWEDEL, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, o 33 w. ku wsch. od Arnswalde, nad półwyspem jeziora Wedel albo Drage; 1,830 m.

NEVADA, SIERRA N..., 1) łańcuch gór w Hiszpanii, w Granadzie; w części najdaléj ku płd., uważanéj za najbardziéj wzniesioną; rozciąga się z płn.-wsch. ku płd.-zach. i sięga Gibraltaru. Najwyższy punkt Cerro, Mulhacen czyli Muleyhacem, dosięga 10939 stóp. 2) Odnoga Andów Kolumbijskich, w Ameryce płd.; rozciągająca się w Nowéj Granadzie, w depar. Magdaleny, w prow. Santa Marta i Rio Hacha; wzniesiona na 16419 stóp nad powierzchnią morza.

NEVADO-DE-TOLUCA, znaczna góra w Meksyku, niegdyś wulkan; położona pod 19° 11' 38" płn. szer., a 101° 45' 38" zach. dłg. Najwyższy jéj wierzchołek, znany pod nazwą Pico-del-Frayle, ma według obliczeń Humboldta, 15155 stóp, a według Burkata 15,259 stóp wysokości nad powierzchnią morza.

NEVELE, M. w Belgii, w prow. Wschodniéj Flandryi, o 12 w. ku zach. od Gandawy; 3,700 m. Stołeczne kantonu. Rolnictwo i wyroby płócienne.

NEVERS, M. we Francyi, stoł. dep. Nièvre, o 236 w. ku płd.-wsch. od Paryża, na pr. brz. Loary przy spływie jéj z Nièvre. Siedlisko władz departamentowych, biskupa sufragana w Sens. Odlewnia dział dla marynarki; trybunał handlowy, i izba doradcza, rękodzielnicza; posiada kilka zakładów naukowych, kolegium, szkołę rysunków linearnych geometrycznych, i mechanicznych; bibliotekę publiczną z 8,500 tomów, gabinet medali i mineralogiczny. Towarzystwo centralne rolnicze, sztuk i rękodzieł, towarzystwo ubezpieczeń, a oprócz wielu znacznych i rozmaitych fabryk sukna, wyrobów chemicznych, kotwic, lin, są rękodzielnie porcelany, płótna, blicharnie, browary, garbarnie, i t. d. Miasto starodawne lubo w przyjemném położeniu, jednak źle zabudowane, ma ulice strome, wązkie i kręte. Posiada piękne przechadzki. Piękny most na Loarze; katedra tutejsza piękna budowla gotycka przyozdobiona rzeźbami. Nevers jest połączony z Orleans i Moulins żeglugą parową; prowadzi handel własnemi wyrobami i drzewem budulcowém; 14,000 m.

NEVESIGNE, Mm. w Turcyi europejskiéj, w Bośnii, w prow. Bukowina, na wsch. od Mostar; 6,200 m.

NEVIS, NIEVES, mała wysepka w Antyllach Angielskich, w gruppie wysp pod Wiatrem, w pobliżu i ku płd. od Saint-Christopher, od któréj jest oddzieloną kanałem na 3 w. szerokim. Leży pod 17° 14' szer. płn., a 65° 22' dłg. zach. Miasto stoł. Charlestown. Stanowi ona górę okrągłą przy podstawie, a któréj najwyższy punkt jest wzniesiony na 835 metr. Ma rozległości 62 w. kw. Ludność 11,500 m., z tych 700 białych. Ma grunt żyzny, dostatecznie nawodniony. Główne jéj bogactwo stanowi trzcina cukrowa i kawa. Dzieli się na 5 parafij. Jest rządzoną przez gubernatora z dodaną radą administracyjną i zgromadzeniem kolonialném. Zajętą została przez Anglików w 1648. r.

NEWA, rz. w ces. Rossyjskiém, wpadająca do odnogi Finlandzkiéj pod St. Petersburgiem. Bierze początek w jeziorze Ladoga, którego jest kanałem. Bieg około 75 w. Cała spławna, łączy się z Wołgą 3 kanałami.

NEWA, mała rz. w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj, przerzynająca teraźniejszy powiat Białostocki, w gub. Grodzieńskiéj; uchodzi do Narwi.

NEW-ALBANY, M. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Indiana, stoł. hrb. Floyd, nad rz. Ohio. Młyny wodne, warsztaty okrętów i statków parowych; 4,500 m.

NEWARK, 1) M. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New Jersey, stoł. hrb. Essex, o 14 w. ku zach. od New-Yorku, nad rz. Pasaik; 11,000 m. Ważne garbarnie i fabryki wyrobów ze skóry. 2) M. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Ohio, stoł. hrb. Licking, o 35 w. ku wsch.-płn. od Columbus, w pobliżu rz. Licking; 2,800 m. 3) Newark-Upon-Trent, M. w Anglii, w hrb. Nottingham, o 24 w. ku płn.-wsch. od Nottingham, nad rz. Trent; 9,000 m. Posiada fabryki płótna, tiulów, wyrobów powroźniczych; ma hamernię żelaza i miedzi; łomy wapienia i gipsu. Zwaliska starożytnego warownego zamku. Zdobne pięknemi kościołami. Prowadzi znaczny handel zbożem i mąką.

NEW BEDFORD, M. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Massachussetts, stoł. hrb. Bristol, położone nad oceanem Atlantyckim; 15,000 m.

NEWBERN, M. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Wirginia, stoł. hrb. Graven, o 53 w. ku płd. od Washingtonu, nad rz. Neuse, przy jéj spływie z Trent; 3,700 m. Niegdyś stolica rządu, za panowania angielskiego.

NEW-BOSTON, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-Hampshire, hrb. Hillsborough; 1,700 m.

NEW-BRIDGEWATER, M. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Massachussetts, hrb. Plimouth; 3,000 m.

NEWBURG, M. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Nowy-York, stoł. hrb. Orange, o 152 w. ku płd. od Albany, nad zatoką Hudsońską. Miasto bardzo kwitnące. Odlewnia armat. Fabryki papieru. Zakłady naukowe, znaczny handel; 8,900 m.

NEWBURGH, M. portowe w Szkocyi, w hrb. Fife, o 14 w. ku płd.-wsch. od Porth, nad rz. Tay; 2,500 m. Ważne fabryki płótna. Dobry port dla statków o 500 beczkach ładunku. Wywóz zboża. Zwaliska opactwa Lindores założonego w XII. wieku.

NEWBURY, M. w Anglii, w hrb. Berks, o 25 w. ku zach.-płd. od Reading, nad rz. Kennet, wśród żyznéj okolicy. Prowadzi handel zbożem, węglami; 8,500 m. Bitwa stoczona rojalistów z parlamentarnymi w 1643. i 1644. r. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Vermont, hrb. Orange, o 54 w. ku wsch.-płd. od Montpellier, nad rz. Connecticut; 2,600 m. 3) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Massachussetts, hrb. Essex, o 51 w. ku płd.-wsch. od Bostonu, nad rz. Merrimack; 3,700 m. 4) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Pensylwania, hrb. York; 2,300 m.

NEWBURY PORT, M. portowe w Stanach Zjednoczonych, w pań. Massachussetts, stoł. hrb. Essex, ku płn.-wsch. od Bostonu, nad rz. Merimack, o 5 w. powyżéj jéj ujścia. Prowadzi znaczny handel; 7,500 m.

NEWCASTLE, 1) okręg w Ameryce płn., w Wyższéj Kanadzie, w stronie płd. jeziora Ontario. Skropiony rz. Trent; ma 12,000 m. 2) Hrb. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Delawara; ma 33,120 m. 3) M. znaczne w Stanach Zjednoczonych, w pań. Delawara, ku płd.-zach. od Filadelfii, nad rz. Delawarą; 3,500 m. 4) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Nowy-York, hrb. West-Chester; 5,000 m. 5) M. w Irlandyi, w prow. Munster, w hrb. Limerick, na płn.-zach. od Charlesville; 2,400 m. 6) N.-in Emlyn, Mm. w Anglii, w księs. Walii, hrb. Carmarthen, o 53 w. ku płn.-zach. od Carmarthen, nad rz. Teifi. Dawny warowny zamek.

NEWCASTLE, 1) N.-under-Lyne, Mm. w Anglii, o 24 w. ku płn.-zach. od Strafford, nad rz. Trent; 8,192 m. Fabryki sukna, wełniane, i kapeluszy; w okolicach kopalnie węgla i zakład wyro-

bów garncarskich z piaskowca (stone wares) najznakomitsze w królestwie. 2) N.-Upon-Tyne, M. w Anglii, stol. hrb. Northumberland i tworzące hrb. oddzielne, o 390 w. ku płn.-zach. od Londynu, a na lewym brz. rz. Tyne, o 13 w. od jéj ujścia do mr. Niemieckiego; 53,613 m. w 1831. r., a w 1841. r. 65,000 m. Miasto bardzo starożytne; przy krańcu wschodnim muru Adryana; dawniéj warowne i pozostała jeszcze cytadela normandzka. Miasto garnizonowe. Sąd przysięgłych i Quarter-Sessions hrabstwa. Bank pomocniczy banku angielskiego. Sławna szkoła łacińska założona 1526. r. Wiele towarzystw uczonych, pomiędzy którymi literary and philosophical Institution, założone w 1793. r.; 6 księgozbiorów publicznych. Bogate zakłady dobroczynne. Szpital główny (800 łóżek). Przemysł rękodzielniczy bardzo ożywiony, znakomite huty szklanne, fabryki fajansu, mydła, lin, płótna żaglowego, blejwasu, szrótu, wyrobów chemicznych, warzelni saletry, gisernie, warsztaty okrętowe. Newcastle winno swoje znaczenie położeniu swego portu, leżącego w środku jednéj z najbogatszych okolic pokładów węgla ziemnego, którego eksploatacya sięgająca czasów Henryka III. w 1239. r. dotąd ciągle zostowała na stopie rozwoju. W Newcastle jest wiele pięknych budynków i kilka szczątków pobytu Rzymian w tych stronach. Przed zawojowaniem Normanów nazywało się Monkchester, poczém zamieniono tę nazwę na New-Castle w skutku wzniesienia zamku warownego.

NEWEKLAU, Mm. w Czechach, w cyrk. Beruń, na płd. od Pragi; 2,500 m.

NEWEL, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Witebskiéj, na płn. Witebska, nad Emienką; pod 51° 1' płn. szer., a 17° 35' wsch. dłg. Kościołów murowanych 4, drewnianych 4, szkoła powiatowa przez duchowieństwo utrzymywana i 2 szkoły świeckie, kilka rękodzielni; 5,634 m. Oddalone od Petersburga 721 w., od Moskwy 675 w.

NEWENT, Mm. w Anglii, w hrb. Gloucester, o 14 w. ku płn.-zach. od Gloucester; 2,600 m. Kopalnie węgla ziemnego.

NEW FANE, M. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Nowego-Yorku, hrb. Niagara; 2,800 m.

NEW-ENGLAND, NOWA ANGLIA. Pod tém nazwaniém oznaczano niegdyś część Stanów Zjednoczonych Ameryki, które dziś tworzą państwa New-Hampshire, Massachussetts, Rhode-Island, Connecticut, Vermont i Maine.

NEWFIELD, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w New-Yorkskiém, o 336 w. od Albany; 3,567 m.

NEWFOUND, jezioro w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-Hampshire, w hrb. Grafton, uchodzi do Merimack rzeką t. n.

NEW-FOUNDLAND, wyspa w Ameryce angielskiéj, na oceanie Atlantyckiém, przy ujściu rz. Ś. Wawrzeńca, na wsch. od pobrzeża Labrador, od którego jest oddzielona ciaśniną Belle-Isle; stol. Saint-John. Leży między 46° 30' i 51° 40' szer. płn., a 54° 35' i 61° 30' dłg. zach. Rozległości 148,200 w. kw. Ludność stała 70,957 m. Kształt ma prawie trójkątny, lecz wyżłobiony mnóstwem zatok, lagun i przylądków. Terrytoryum płaskie albo wyniesione na wsch., pagórkowate ku zach., górzyste przy pobrzeżu zach., niskie i bagniste we środku. Jedyną spławną rzeką jest Humber albo Rivière des Exploits. Grunt granitowy u podstawy, w pokładach wyższych zawierający węgiel i żelazo. Miernie żyzny i nieco urodzajny, jedynie nad brzegami rzek i zatok, wyspa byłaby stosowniejszą na łąki, jak do innéj uprawy, albowiem i mało na niéj lasów. Liczne stada renów, bobry są rzadsze jak przedtém, lecz lisy w wielkiéj liczbie; oprócz tego są wilki i niedźwiedzie. Psy sławne, których teraz mało czystéj rasy. Klimat bardzo wilgotny, zimny; w ogólności niezdrowy; zimy ostre, w czasie których zamarzają zatoki, lecz nie tak długo jak wody stałego lądu. Rolnictwo bardzo zaniedbane. Rybołowstwo bardzo czynne, zajmujące prawie całą ludność. Wielka ława Nowéj Ziemi, na wsch. téj wyspy, długą jest na 1,000 w., a szeroką 320 w.; głębokość wody rozmaita w tém miejscu między 25 i 95 sążni. Mgła ciągle panuje w tych okolicach. Połów na stokfiszo najobfitszy między 42° i 46°. W 1839. r. było statków rybackich 6,159. Połów na ławie zaniedbany został prawie przez Anglików, od lat kilku, teraz głównie eksploatowany jest przez Francuzów i Amerykanów. Handel Nowéj Ziemi zasadza się na wywozie z złowionych ryb, które zamieniają na towary europejskie. W 1839. r. weszło do portów 861 statków o 91,061 beczkach, odpłynęło zaś 854, z ładunkiem 90,295 beczek. Osada zostaje pod zarządem gubernatora wybranego przez mieszkańców, któremu jest dodana rada z 15 członków. Sprawiedliwość wymierzają trybunały okręgowe. Mieszkańcy po większéj części katolicy; wyspa tworzy dyecezyą biskupa, który rezyduje w St. John. Wojsko albo milicya krajowa składa się z 6,420 ludzi w 1838. r. Nowa Ziemia znaną była podobno Norwegczykom od XI.

wieku. Jan Cabot zwiedził ją pierwszy w 1497. r. i nadał jéj dzisiejszą nazwę. Kolonizowana przez Francuzów i Anglików, była przez długi czas przedmiotem sporów obu tych narodów, w końcu traktatem Utrechtskim przyznaną została Anglikom.

NEW-HAMPSHIRE, *ob.* HAMPSHIRE.

NEW-HAMPTON, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-Hampshire, w hrb. Belknap; 2,000 m.

NEW-HAVEN, M. w Stanach Zjednoczonych, jedna ze stolic pań. Connektikut, nad zatoką odnogi Long-Island, o 120 w. ku płn.-zach. od New-Yorku. Leży pod 41° 18" szer. płn., a 75° 17' dłg. zach.; 12,960 m. w 1840. r. Trybunał okręgowy sądu Najwyższego Stanów Zjednoczonych (Circuit Court); uniwersytet (Yale College) założony w 1700. r. z biblioteką 32,000 tomów. Szkoła medycyny założona w 1810. r.; szkoła teologii, szkoła prawa. Bogaty gabinet mineralogiczny. Eksploatacya marmuru wyprowadzanego w wielkiéj ilości. Drukarnia. Miasto handlowe i główny port Konektikut.

NEW-HAWEN, W. w Anglii, w hrb. Sussex, o 10 w. ku płd. od Lewes, przy ujściu Ouse; 927. m. Port z warsztatami okrętowemi.

NEW-JERSEY, *ob.* JERSEY.

NEWMARKET, 1) Mm. w Anglii, o 21 w. ku płn.-wsch. od Kembrycz; 2,848 m. Słynne z wyścigów konnych, pod opieką korony, przywróconych przez Karola II. i odbywających się 7 razy do roku. Chów koni wyścigowych. Pole wyścigowe na zach. miasta uważane jest za najpiękniejsze w Anglii. Odległości mety są proporcyonalne do wieku i siły przypuszczalnéj koni, najodleglejsza 6728 metr., najbliższa 447. Pole trenowania (Training-Ground) spadziste na płd. od miasteczka, uważają za właściwsze jako wyścigowe do ocenienia siły, szybkości i wytrwałości. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w New-Hampshire, o 17 w. ku zach. od Portsmuth, nad ramieniem Piscataqua; 2,703 m.

NEWNHAM, Mm. w Anglii, o 17 w. ku płd.-zach. od Gloucester, nad Sewerną; 1,012 m. Mały port.

NEW-PALTZ, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w New-Yorkskiém, o 24 w. od Kingston; 5,408 m. w 1840. r.

NEWPORT, 1) M. w Anglii, w hrb. Monmouth, o 32 w. na płd.-zach. od Monmouth, nad rz. Usk, o 6 w. od jéj ujścia. Kopalnie węgla ziemnego, kuźnia, fryszerki, gwoździarnie, browary. Budowa statków wodnych. Port czynny. Znaczny i coraz wzrastający wywóz żelaza i węgla; w 1839. r. wyprowadzono 483,855 beczek węgli; 7,100 m. 2) M. w Anglii, w hrb. Hants, położone w środku wyspy Wight, za stolicę której jest uważane; nad rz. Medina. Dom poprawczy hrabstwa. Obszerne koszary Parkhurst. W okolicach zwaliska zamku Carisbrock; 6,700 m. 3) Mm. w Anglii, w hrb. Salop, o 26 w. ku zach.-płn. od Shrewsbury; 2,750 m. Szkoła łacińska założona w 1565. r. 4) W. w Anglii, w księs. Walii, w hrb. Pembrocke, o 23 w. ku płn. od Haverfordwest; 1,600 m. Mały port nad rz. Nefern, przy jéj ujściu. Wywóz zboża, masła, i łupków. 5) New-port-Pagnell, M. w Anglii, w hrb. Buckingham, o 21 w. ku płn.-wsch. od Buckingham, nad rz. Ouse; 3,500 m. Punkt środkowy głównych fabryk koronek. 6) New-port Pratt, Mm. w Irlandyi, w hrb. Mayo, o 14 w. ku zach. od Castlebar, nad odnogą Clew; 1,200 m. Dobry port dla statków o 306 beczkach. 7) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-Hampshire, w hrb. Sullivan, o 67 w. ku płn.-zach. od Concord; 2,300 m. Fabryki wyrobów bawełnianych. 8) M. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Rhode-Island, w hrb. t. n., o 41 w. ku płd.-wsch. od Providence, na pobrzeżu płd. wyspy Rhode-Island; 10,000 m. Siedlisko rządu; fabryki; handel znaczny; port nader czynny, piękny i rozległy, uważany za najlepszy w świecie. 9) M. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Kentucky, stoł. hrb. Campbell, nad rz. Ohio i Licking, naprzeciw Cicinnati. Arsenał związkowy.

NEWRY, M. portowe, w Irlandyi, w prow. Ulster, w hr. Down, o 30 w. ku płd.-zach. od Downpatrick, nad rz. Newry, przy jéj spływie do zatoki Carlingford; 13,369 m. Czynne fabryki płótna, i wyrobów bawełnianych; browary, gorzelnie i dystylarnie. Ważny handel zbożem, lnem, konopiami, bawełną, bydłem i masłem. W 1830. r. przychód komory wynosił 1,191,700 franków. Port dla pomniejszych statków. Nader piękny kościół katolicki. Niegdyś było opactwo Cystersów, fundowane w XII. w.

NEWSTEAD, W. 1) w Anglii, w hrb. Nottingham; 174 m. Szczęty opactwa założonego w XII. wieku. Pobyt lorda Byrona, który tu w pobliżu pogrzebiony. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państwie Nowy-York, w hrb. Erie; 2,653 mieszkańców.

NEWTON, 1) M. w Anglii, w hrb. Hants, na płn.-zach. pobrzeżu wyspy Wight; 68 m. 2) N.-Steward czyli Douglas, Mm. w Szkocyi, w hrb. Wighton, o 19 w. ku płn. od Wighton, nad rz. Cree; 2,241 m. Fabryki wyrobów bawełnianych

dywanów i skór. 3) Newton-Stewart, M. w Irlandyi, w hrb. Tyrone, o 13 w. ku płn. od Osnagh, nad rz. Moyle; 1,650 m. Piękny zamek margrabiów Abercorn. 4) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Massachussets, w hrb. Middlesex, o 14 w. ku zach. od Bostonu, nad Charles-River. Posiada kilka papierni, hamerni żelaznych; 3,800 m.

NEWTOWN, 1) Newtown-Tre-Newydd, M. w Anglii w księstwie Walii, w hrb. Montgomery, o 12 w. ku płd.-zach. od Montgomery, nad rz. Severn; 6,000 m. Przemysł kwitnący; punkt centralny znacznych wyrobów wełnianych, a nadewszystko flaneli; wielkie fabryki garncarstwa pospolitego. 2) Newtown-Ardes, Mm. w Irlandyi, w prow. Ulster, w hrb. Down, o 29 w. ku płn. od Downpatrick, nad rz. Lough-Strangford; 4,442 m. Port. Fabryki płótna. 3) Newtown-Limavady, wieś w Irlandyi, w hrabstwie Londonderry, o 24 wiorst ku płn.-wsch. od Londonderry, nad rzeką Roë; 2,428 m. Handel znaczny płótnem. 4) Newtown-Upon-Ayr, Mm. w Szkocyi, w hrb. i pobliżu Ayr, od którego to miasto jest oddzielone rzeką t. n.; 4,027 m. 5) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Nowy-York, w hrb. Queens, o 11 w. ku wsch. od Nowego-Yorku; 5,450 m. Zbiór wsławionych kartofli. 6) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Connecticut, w hrb. Fairfield, o 40 w. ku zach.-płn. od New-Haven; 3,189. m. 7) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państwie Pensylwania, w hrb. Bucks, o 35 w. ku płn.-wsch. od Filadelfii, nad jedną z gałęzi rz. Nashiminy.

NEW-YORK, państwo Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnéj, nad oceanem Atlantyckim. Stolica Albany, metropolia New-York. Leży między 40° 45' i 45° szerokości płn., a 74° i 82° 10' długości zach. Graniczy z Ameryką angielską na płn. i zach., z państwami Connecticut, Massahussetts i Vermont na wsch. z New-Jersej i Pensylwanią na płd. Rozległość 119,721 w. kw. Ludność 2,488,921 m. Najważniejsze państwo pod każdym względem ze wszystkich Stanów Zjednoczonych. Terrytoryum bardzo rozmaite na wsch., którego część zupełnie płaska, lecz w ogólności pagórkowate a nawet górzyste. Grupa Catskil, któréj najwyższy punkt wznosi się na 1270 metr., jest głównym łańcuchem. Terrytoryum leży w kotlinach rzek Ś. Wawrzeńca, Hudsona, Delawary, Susquehannah. Inne główne rzeki są: Mohawk, Oswego, Niagara, Tonnewanta, Black, Oswegatchie, Canandaigua, Chatauque i t. d. Znaczniejsze wyspy do tego państwa należące są: wielka wyspa Long-Island i wyspa Blok na wsch. od pierwszéj leżąca. Ziemia w ogóle żyzna i zdolna do uprawy zbóż, zawiera żelazo w wielkiéj ilości, ołów, glinę, marmur, gips, źródła słone, z których wydobywają do 500,000 hektolitrów soli i mnóstwo źródeł mineralnych siarczanych i żelaznych. Klimat zdrowy, lecz bardzo zmienny. Temperatura średnia w Albany (44° 39' szer. płn.) + 9,°75, krańcowa temperatura —1°,19 i +20°,26. Atmosfera dość czysta; częste burze w lecie. Ludność w 1840. roku 2,428,921 m., z których 2,378,890 białych, 50,027 wolnych kolorowych (23,809 mężczyzn i 26,218 kobiet) i 4 niewolników. W tém państwie jest miast 9, z których jedno New-York ma przeszło 300,000 m., 3 po 20,000 m., Brooklyn, Albany, Rochester, 4 po 5,000 przeszło, Troy, Bufalo, Utica, Schenektady i Hudson. Tegoż roku było zajmujących się rolnictwem 455,954, handlem 28,468, rękodzielnictwem 173,193, żeglugą morską 5,521, żeglugą wewnętrzną 10,167. Najwięcéj jest prezbyteryanów, po nich reformowanych, metodystów, baptystów, episkopalnych, ewangielistów, katolików, i t.d. Przemysł rolniczy udoskonalony. Główniejsze płody w roku 1840: pszenicy 4423110 hektolitrów, jęczmienia 2520000 buszli, owsa 20675847 buszli, żyta 2970000 buszli, maisu 10972285 buszli, chmielu 447250 funtów, kartofli 30123614 buszli, siana 3,127047 ton, lnu i konopi 1130 ton, cukru 10049109 funtów, kokonów 1735 funtów, wina 6,799 galonów, masła i serów wartości 52,480,105 fr. Piękne trzody w 1840. roku było koni i mułów 474,543, bydła rogatego 1,911,242 sztuk, baranów 5,118,777, wieprzy 1,900,605. Płn. i płd.-zach. pokryte są rozległemi lasami. W 1840. r. zajmowało się eksploatacyą lasów 4,464 ludzi. Główniejsze metale eksploatowane są: żelazo, ołów i sól. W 1840. r. było wielkich pieców 186 i 120 fryszerek, z których wyszło 261792 cent. metr., żelaza lanego stanowiącego kapitału 2103418 dolarów. Kopalnie ołowiu dostarczyły 67000 funt., soli 2867881 buszli. Kopalnie kamieni przyniosły dochodu 1541481 dolarów. Rękodzielnie są bardzo liczne i rozmaite. Fabryki maszyn (3631 robotników), wartość tychże 14,477,585 fr., wyrobów z żelaza (992 robotników), broni (203 robotników); strycharzy 3,160. Fabryki tkanin wełnianych jest 1213 (4,636 robotników), wartość wyrobów 3,537,337 dolarów; 117 fabryk wyrobów bawełnianych, wyrobów kapeluszniczych (3,880 robotników), wartość wyrobów 2,914.217 dolarów; 1216 garbarni (5,880 robotników), 212 gorzelni, 83 browarów, 13 hut szklannych, 47 garncarni,

77 papierni, 321 drukarni (3,231 pracujących) drukujących dzienników i 267 pism peryodycznych; 8597 młynów (10,807 pracujących), z których 338 mącznych, 1750 mielących, 6356 tartaków i sześćdziesiąt trzy olejarni. Handel New-Yorku jest bardzo znakomity tak zewnętrzny jak wewnętrzny. Przedmioty handlu wywozowego składają się z płodów krajowych i z części północnéj Pensylwanii, Ohio, Michigan i innych państw zachodnich, które zaopatruje swemi towarami. Prawie cały handel morski jest skoncentrowany w New-Yorku. W 1840. r. wartość towarów wprowadzonych wynosiła 60,440,715 dolarów, z których za 52,501,265 dolarów wprowadzonych statkami amerykańskiemi. Wartość wywiezionych towarów wynosiła do 34,364,080 dolarów, z krórych przypada 22,676 609 dolar. na płody amerykańskie. Ruch żeglugi w 1839. roku: wpłynęło 5811 statków o 1019175 beczkach, wyszło 5322 o 900405 beczkach. Wybudowano w portach państwa w ciągu roku 106 statków, 17951 beczek ładunku dźwigających, z których 17 statków parowych. Państwo New-York odznacza się przez liczbę i rozległość dróg i komunikacyi. Główną zaś jest wielki kanał Erie długi na 482 w., przez który komunikacya z Nowego Yorku do znaczniejszych jezior. Inne większe kanały łączą kanał Erie z Oswego, jezioro Ontario z Susquehannah, Hudson z jeziorem Champlain i z Delawarą. Długość tych kanałów wynosi 1047 w., a dróg żelaznych 1100 w. Co do dróg zwyczajnych, te uważane są za złe. W 1840. r. było szkół początkowych utrzymywanych kosztem państwa 10593 z 502366 uczniami, szkół wyższych (Akademii et Grammar School) 505 i 34715 uczniów. Oprócz tego w tymże roku było w New-Yorku 22 szkół wyższych (University), 2 w Sekenektady, Klintonie, Hamiltonie i Genewie, w tych 1285 uczniów, 3 szkoły medycyny w New-Yorku, 2 w Genewie, a w tych 504 uczniów, 6 szkół teologicznych reformowanych z 301 uczniami, 1 szkoła prawa. W 1840. r. dochody publiczne wynosiły 451,700 dolarów, albo 1,258,950 franków, a wydatki 918,275 dolarów. Dług publiczny w téjże epoce 20,135,234 dolarów. W 1841. roku wartość gruntowych posiadłości oszacowaną była na 531,987,887 fran. Władza wykonawcza powierzoną jest gubernatorowi (Gevernor) wybranemu na lat 2 przez lud, i na ten przeciąg czasu dodają mu vice-gubernatora. Wielcy urzędnicy państwa są: kontroler generalny, sekretarz stanu, nadintendent szkół, skarbnik, prokurator generalny, miernicy generalni. Zgromadzenie prawodawcze (albo generalne) składa się z senatu i izby reprezentantów, zbierających się co rocznie w Albany. Senatorowie i reprezentanci są płatni podczas obradowania. Senatorowie wybierani na lat 4, jest ich 33, reprezentantów zaś 128. Każdy obywatel wolny (oprócz kolorowych) mający lat 21 przeszło, zamieszkały od roku w państwie a od 6 miesięcy w hrabstwie, w którém chce głosować, i każdy kolorowy posiadacz mający dochodu czystego 1,250 fr., są wyborcami i wybieralnymi. Państwo dzieli się na 58 hrabstw. Sądy, izba kanclerska (Court of Chancery), izba vice-kanclerska (Vice-Chancellors Court) składająca się z wielkiego sędziego, z 2 sędziów i sprawozdawcy i 8 sądów apelacyjnych albo okręgowych. Miasto New-York ma oddzielny sąd apelacyjny. W każdém hrabstwie jest trybunał I. instancyi, New-York zależy od trybunału okręgowego (Circuit-Court), sądu najwyższego Stanów Zjednoczonych, który kolejno odbywa posiedzenia w New-Yorku, w Albany i Canandaigua. Sędziowie są mianowani przez gubernatora i senat i są odwołalni. Prawo angielskie jest zasadniczém do kodeksu państwa. Koszta utrzymania duchowieństwa ponoszą wyznawcy właściwych religij. Państwo należy do dyecezyi biskupstwa anglikańskiego New-Yorku i dyecezyi katolickiéj w témże mieście. Siła zbrojna albo milicya w 1842. r. liczyła 173,599 ludzi. Państwo wysyła na kongres 2 senatorów i 40 członków izby deputowanych. Ten kraj zwiedzony najprzód przez żeglarza Hudson w 1669. r. Kolonizowany przez Holendrów pod nazwą New-Nederland, przeszedł w 1664. r. pod Władzę Anglików. Niezawisłość jego liczy się od 20. kwietnia 1777 r. Hrabstwa, ich stolice i ludność: Albany, stol. Albany, 68,593 m.; Alleghany, stol. Angelica, 40,957 m.; Broome, stol. Binghampton, 22,338 m.; Cattaraugus, stol. Ellicotsville, 28,872 m.; Cayuga, stol. Auburn, 50,388 m. m.; Chatauque, stol. Mayville, 47,975 m.; Ghemung, stol. Elmira, 20,793 m.; Chenango, stol. Norwich, 40,785 m.; Clinton, stol. Plattsburg, 28,157 m.; Cortland, stol. Cortlandville, 24,607 m.; Dellaware, stol. Delhi, 35,396 m.; Erie, stol. Buffalo, 62,465 m.; Essex, stol. Elizabetstown, 23,634 m.; Franklin, stol. Mattone, 16,518 m.; Fulton, stol. Johnstown, 18,049 m.; Genesee, stol. Batavia, 59,587 m.; Hamilton, stol. O, 1,907 m.; Herkimer, stol. Herkimer, 37,477 m.; Jefferson, stol. Watertown, 60,984 m.; Lewis, stol. Martinsburg, 17,830 m.; Liwingston, stol. Geneseo, 35,140 m.; Madisson, stol. Cazenovia, 40,008 m.; Moroe,

stol. Rochester, 64,902 m.; Montgomery, stol. Canajoharie, 35,818 m.; Niagara, stol. Lochport, 31,132 m.; Oneida, stol. Utica i Rome, 85,310 m.; Onondaga, stol. Syrakuza, 67.911 m.; Ontario, stol. Canandaigua, 43,001 m.; Orleans, stol. Albion, 25,127 m.; Oswego, stol. Oswego. 43,619 m.; Otsego, stol. Cooperstown, 49,628 m.; Renslear, stol. Troy, 60,295 m.; Saratoga, stol. Balston, 40,553 m.; Schenektady, stol. Schenektady, 17,387 m.; Schoharie, stol. Schoharie, 32,358 m.; Seneca, Ovid i Waterloo, 24,874 m.; St. Lawrence, stol. Potsdam, 56,706 m; Steuben, stol. Bath, 46,138 m.; Fioga, stol. Owego; Tompkins, stol. Jthaca, 37,918 m.; Warren, stol. Caldwell, 13,422 m.; Washington, stol. Salem, 41,080 m.; Wayne, stol. Lyons, 45.027 m.; Yates, stol. Penn-Yan, 20,444 m.; Colombie, stol. Hudson, 43,252 m.; Dutches, stol. Poughkeepsie, 52,398 m.; Greene, stol. Catskill, 30,446 m.; Kings, stol. Flatbush, 47,913 m.; New-York, stol. New-York, 312,710 m.; Orange, stol. Goshen, 50,739 m.; Putnam, stol. Carmel, 12,825 m.; Queens, stol. New Hempstead, 30,324 m.; Richmond, stol. Richmond, 10,665 m.; Rockland, stol. Charkstown, 11,975 m.; Suffolk, stol. Suffolk, 32,469 m.; Sullivan, stol. Monticello, 15,629 m.; Ulster, stol. Kingston, 45,822 m.; Westchester, stol. Bedford, 48,686 m.

NEW-YORK, dawniéj NIEUWE-AMSTERDAM, M. w Stanach Zjednoczonych, metropolia państwa New-Yorku, stolica hrabstwa t. n., o 210 w. ku płd. od Albany, przy końcu płd. wyspy Manhattan, nad oceanem Atlantyckim i blisko ujścia Hudsonu. Leży pod 40° 42' szer. płn., a 76° 18' dłg. zach. Ludność w 1840. r. 312,710 m., w 1800. r. 60,489 m., w 1669. r. 6,000 m. Miasto najhandlowniejsze i najludniejsze Nowego świata; bronione warowniami. Jedno z stolic okręgowych państwa. Sąd apelacyjny miasta. Stolica biskupa katolickiego do którego dyecezyi należy państwo New-Yorku i część New-Jersey, oraz biskupa anglikańskiego. Port wojenny z warsztatami okrętowemi i arsenałem morskim Unii. W 1840. r. było 2 szkoły wyższe: Columbia College założone w 1754. roku, uniwersytet w 1831. r. założony, szkoła medycyny, 2 szkoły teologii ewangelickiéj. Liczne towarzystwa uczone i inne. Piękne zakłady dobroczynne, z których główniejsze: szpital New-Yorkski, i szpital Belevue, szpital dla ślepych, głuchoniemych. Izba handlowa. Bursa. Kompania amerykańska handlująca futrami. Konsulaty generalne Francyi, Austryi, Saksonii, Szwecyi, Rossyi; konsulaty Badenu, Bawaryi, Belgii, Bremy, Frankfurtu, Anglii, Grecyi, Hanoweru, Hessen-Kassel, Hessen-Darmstadt, Meksyku, Oldenburga, Sardynii, Obojga Sycylii, Venezueli. Przemysł czynny; rafinerye cukru, browary, gorzelnie, garbarnie, fabryki kobierców, pojazdów, koronek, wyrobów zegarmistrzowskich, złotniczych, papiernie, obicia. Drukarnie. Warsztaty okrętowe słynne z dobrych statków i z których spuszczony został pierwszy statek parowy; był on o sile 18 koni i wypłynął 1. października 1807. r. z New-Yorku do Albany w górę rzeki Hudson. Handel znaczny mianowicie wchodowy. Miasto New-York w wybornem położeniu dla magazynów, ma drugi port handlowy w świecie. Stosunki jego z wnętrzem ułatwione przez kanał Erie i z jego odnogami, ze wszystkiemi miastami zachodniemi Unii, które zaopatruje towarami zagranicznemi, gdy tymczasem płody tychże państw przewożone są do Nowego Orleanu. W 1839. r. wartość towarów wprowadzonych do portu wynosiła 499,412,190 fr., a wywiezionych 33,268,099 dolarów. Główniejsze artykuły wprowadzane są: tkaniny bawełniane, wełniane, płótna, nożownicze, galanteryjne i miedziane wyroby, jedwabne tkaniny; wina i wódki z Francyi i z Hiszpanii, cukier i kawa z Hawany; herbata, korzenie, indygo, koszenilla, drzewa farbierskie. Wywożą zaś pszenicę, mąkę, ryż, bawełnę, wędliny, masło, ryby wędzone. Komunikacya bezpośrednia za pomocą statków parowych ze wszystkiemi głównemi portami świata. Główny port, w którym wysiadają wychodźcy do Stanów Zjednoczonych. W ciągu lat 11 od 1829. do 1839. r. z saméj Anglii wyemigrowało 273,723 osób. W New-Yorku jest wiele banków, które są uważane za najpewniejsze Stanów Zjednoczonych. To miasto leży na końcu wyspy Manhattan, w położeniu poniekąd podobném do Konstantynopola. Widok jego jest świetniejszy i okazalszy jak innych miast Stanów Zjednoczonych. Port obszerny, bezpieczny i nigdy nie zamarza. Znaczniejsze budowle w New-Yorku są: ratusz, bursa, uniwersytet, lecz żaden nie odznacza się osobliwością architektury. Miasto ma mera (mayor) wybieranego przez elektorów. Dzieli się na 16 wards (cyrkułów), które wybierają aldermana i jego zastępcę. Aldermanowie i ich adjunkci składają dwie rady municypalne, które mają zarząd nad miastem. W 1838. r. wartość nieruchomości miejskich oszacowaną była na 194,543,359 dolarów. New-York założony przez Holendrów, pod nazwą Nieuwe-Amsterdam w 1621. r.; przeszedł pod panowanie Anglików wraz z osadą w 1664. r.

Odzyskany znów przez Holendrów w 1673. roku, wpadł w roku następnym w ręce Anglików. W New-Yorku po raz pierwszy zebrał się kongres amerykański w 1789. r.

NEXOE, M. w Danii, na płd.-wsch. pobrzeżu wyspy Bornholm; 1,280 m. Port, przystań, piękne łomy piaskowca.

NGAN-HOEI, jedna z środkowych prowincyj chińskich, stol. An-Khing albo Ngan-King; 241697 w. kw. Ludność w 1813. r. 72,011,560 m. Jedna z najbogatszych i najżyzniejszych prowincyj Chin. Zbiór zboża, ryżu, zielonéj herbaty, bawełny. Dzieli się na 8 departamentów: Fou, An-Khing, Ouei-Tscheu, Ning-Koue, Tschi-Tscheu, Thai-Phing, Lin-Tszeu, Toung-Yang i Ying-Tscheu, oprócz tego należą 5 kantonów bezpośrednich: Tschy-Li-Tschu, Ho, Kouang-Te, Long-Ngen i Sze.

NGAN-KHING, M. w Chinach, w prow. Ngan-Hoei, na lew. brz. Yang-tse-Kiang.

NGAN-LOU, M. w Chinach, w prow. Hou-Pé, na l. brz. Han-Kiang.

NGAN-SCHUN, M. w Chinach, w prow. Koei i Tszeu.

NGAN-SI, M. w Chinach, w prow. Kan-Ton, blisko Boulonghir.

NGO-YU-KIAN, rz. w Chinach, mająca zlew z pr. strony do Ta-Kiang, w prow Kouang-Si.

NHANDUI-GUAÇU, rz. w Ameryce Południowéj, w Brazylii, uchodząca do Rio-Pardo, w prowincyi Matto-Grosso. Wybiega w Serra-do-Galhano, i płynie ku płd.-wsch.

NHA-NU, prowincya w pań. An-Nam, w Azyi, na płd. Kochinchiny, oblana od wsch. mr. Chińskiém.

NHING, 1) Nhing-Hai, M. w Chinach, w prow. Sche-Kiang, na płd.-wsch. od Hang-Tcheou. 2) Nhing-Hoa, M. w Chinach, w prow. Fou-Kiang, na zach. Fou-Tcheou.

NIAGARA, 1) M. w Ameryce angielskiéj, w Wyższéj Kanadzie, w pobliskości spadku Niagary. 2) Rz. w Ameryce Północnéj, wpadająca do jeziora Ontario i wypływająca z jeziora Erie. Bieg około 61 w. Tworzy około środka jego słynny wodospad. W tém miejscu Niagara dzieli się na dwa ramiona przez małą wyspę Kóz, przy końcu któréj znajduje się wodospad. Lewe ramie szerokie 600 metr., spada pionowo z wysokości 53 metrów, i tworzy spadek zwany Podkową Końską, drugie ramie tworzy spadek amerykański szeroki 200 metrów, a wysoki 54 metr. Zauważano, że wody unosząc bezprzestannie w swym spadku skały z głębi koryta rzeki, podwyższyły kataraktę o 50 metrów w miejscu, gdzie spadała przed 50 laty.

NIAGRYN, W. w Galicyi, w obw. Stryjskim, o 1 i pół mili od Doliny, z kolonią osadników czeskich, dla podniesienia górnictwa sprowadzonych.

NIAO-SOUNG-KHY, TA-MOU-KHY, rz. na wyspie chińskiéj Formoza, płynie ku zach. i uchodzi do zatoki Thaiwan.

NIAS, PUOLO-N..., wyspa na oceanie Indyjskim, na zach. Sumatry. Płody jéj są: ryż, ptastwo, jarzyny; 200,000 m.

NIBBIANO, Mm. w Parmeńskiém, o 31 w. ku płd.-zach. od Placencyi, na l. brz. Tiddone; 2,000 mieszkańców.

NIBE, M. w Danii, w prow. Jutlandyi, w sztyfcie Aalborg, o 17 w. ku płd.-zach. od Alborga, nad Lumfiord; 1,100 mieszkańców. Połów węgorzy i śledzi.

NICANDRO, Mm. w król. Neapolitańskiém, w prow. Terra di Bari, o 22 w. na płd.-zach. od Bari; 2,000 m.

NICARIA, IKARIA, wyspa w Turcyi, na mr. Egejskiém, na płd.-zach. od wyspy Samos. Rozległa 2 i pół mili kw.; około 1,000 m., wszyscy pochodzenia greckiego.

NICASTRO, M. w król. Neapolitańskiém, w prowincyi Kalabrya Ulteriore II, o 26 w. ku płn.-zach. od Catanzaro; 5,000 mieszkańców. *Stolica* biskupa, źródła ciepłe i kąpiele; handel oliwą.

NICKELSBERG, Mm. w Czechach, w cyr. Litomierzyckim, ku płn.-zach. od Töplitz. Kopalnie cynku i srebra.

NICOLAS, ST.-N..., 1) wyspa w Afryce portugalskiéj, jedna z najgłówniejszych archipelagu Zielonego przylądka, M. stołeczne Sao-Nicolao, ku płn.-zach. od Sant-Jago. Długości ma 66 w., szerokości 24 w., a ludności 6,000 m. 2) Wyspa na płn. Wielkiego oceanu, przy pobrzeżach Nowéj Kalifornii. 3) M. w Belgii, w prow. wschodniéj Flandryi, o 14 w. ku płn.-wsch. od Termonde; 20,471 m. Stołeczne kantonu. Trybunał handlowy, izba handlowa. Przemysł kwitnący, liczne fabryki wyrobów stalowych, bawełnianych i wełnianych, kapeluszy, pończoch. Handel zbożem, konopiami, przędzą, bydłem i kośćmi. 4) St.-Nicolas-du-Port, M. we Francyi, w depar. Meurthe, o 13 w. ku płd.-wsch. od Nancy, na l. brz. rz. Meurthe. Piękny kościół gotycki, szpital dla obłąkanych; fabryki noży, zegarków; garbarnie, przę-

dzalnie wełniane, i bawełniane, gorzelnie; 3,400 mieszkańców.

NICOLO, 1) wyspa na mr. Adryatyckiém, przy pobrzeżach Dalmacyi, w okr. Cattaro. 2) M. stołeczne wyspy Tine, należącéj do archipelagu Greckiego; 4,000 m.

NICOLOSI, M. w Sycylii, o 14 w. ku płn.-zach. od Katany, u stóp Etny. Fabryki jedwabiów. Prawie zupełnie spustoszone lawą w 1578. r.

NICOLSBURG, M. w Austryi, w Morawii, w cyr. Berneńskim, na płd. od Berna. Gimnazyum, kolegium Pijarów, muzeum fizyczne, zamek z biblioteką. Handel winem, korzeniami; 8,000 mieszkańców.

NICOPOLI, M. w Turcyi europejskiéj, w Bulgaryi, o 160 w. ku płd.-wsch. od Widdynu, nad Dunajem; 10,000 m. Miasto warowne. Stolica arcybiskupa greckiego i biskupa katolickiego. Handel czynny na Dunaju. Zbudowane na miejscu Nikopolis założonego przez Trajana. Wielkie zwycięztwo Turków nad Węgrami 28. września 1396. r.

NICOSIA, 1) M. w Sycylii, w okręgu t. n., o 66 w. ku zach. od Catana. Biskupstwo, kolegium i saliny, kilka źródeł siarczanych. Prowadzi handel zbożem, winem, oliwą i bydłem; 13,000 mieszkańców. 2) Nicosia, miasto stołeczne w Turcyi, na wyspie Cypr. Położone na płn. jéj pobrzeżu; jest siedliskiem rządzcy arcybiskupa wschodnio-katolickiego. Prowadzi handel winem, bawełną, dywanami, safianem; 17,000 m.

NICOTERA, M. w król. Neapolitańskiém, o 66 w. ku płn.-zach. od Katany; 13,151 m. Stolica biskupa. Kolegium.

NICOYA, M. w Gwatemali, w pań. Costa-Rica, o 155 w. ku zach. od Kartageny, nad odnogą t. n., nad Wielkim oceanem. Port. Warsztaty okrętowe.

NIDA, rz. w król. Polskiém, w gubernii Radomskiéj; bierze początek w okręgu Jędrzejowskim z różnych źródeł, które się około wsi Moskorzewa razem zlewają, pod Nowém Miastem, Korzynem wpada do Wisły. Od wsi Borki, a raczéj fryszerki tego nazwania, w odległości $2^1/_4$ mili od miasta Łagowa, do użytku fabryk żelaznych, a od wsi Morawicy, można ją uważać za sposobną do spławu. Od wsi Morawicy do Brzegów, w długości $1^1/_2$ mili, czasami służy do spławu browarki i pomniejszego budulcu, lecz tylko w czasie wysokich wód, Brzegi jéj niskie, przy małych nawet powodziach bywają zatapiane. Od wsi Brzegów, Nida idzie krętém i płytkiém korytem, najczęściéj pomiędzy piaskami i nigdzie nie ma odpowiedniéj szerokości, a w ogóle mało wody. Wieś Brzegi można uważać za początek jéj spławności, dotąd bowiem czasami i berlinki nawet dochodzą. Dolina Nidy należy do najwięcéj zachwycających okolic kraju; wszędzie dotykają się tu urocze widoki, a prócz tego w okolicach tych spoczywają bogactwa rozmaitego rodzaju. Nida zawsze liczoną była do rzek spławnych, po Wiśle, Bugu, Warcie, i t. d. Obecnie, przystanie na Nidzie są: Wiślica, Nowe Miasto, Korczyn.

NIDAU, M. w Szwajcaryi, w kantonie Bern, o 26 w. ku płn.-zach. od Bern, nad jeziorem Bienne; 1,228 m. Blicharnie. Magazyny soli. Starożytny zamek hrabiów Nidau.

NIDDA, 1) rz. w Niemczech, w księstwie Hesko Darmsztadzkiém, spływa do Menu z pr. strony pod Höchst (w Nassau). Źródło ma ku płn.-wsch. od Schotten (w Hessen-Darmstadt, w Wyższéj Hessyi), pod Vogelsberge. Bieg jéj 100 w. ku zach. przez Schotten, Nidda, Vilbel, Bonames. Zlew jéj znaczny jest Wette. Wysokości mu przy źródle 731 metrów, pod Nidda 93 metr., a pod Bonames 122 metr. 2) M. w księstwie Hesko-Darmsztadzkiém, w prowincyi Wyższa Hessya, nad Nidda, na płd.-wsch. od Giessen; 1,700 m. Zakłady pończoszniczе i płóciennicze; garbarnie. W okolicy źródło mineralne i zakład kąpieli w Salzhausen.

NID-ELV, rz. w Norwegii, w części południowéj. Wybiega z jeziora Nisserwad, w amcie Bradsberg, płynie ku płd.-wsch. i uchodzi do Skager-Rak na płd.-zach. Arendal.

NIDINGEN, mała wyspa na zach. pobrzeżach Szwecyi, położona w Kategacie.

NIDZICA, rz. w król. Polskiém, wypływa z lasu Giebałtowskiego pod Książem Wielkim, w pow. Miechowskim, a pod wsią Przemyłków, po niżéj Koszyc wpada do Wisły. Całkowita jéj długość około 9 mil wynosi. Nie może być spławną. W dawniejszym podziale kraju oddzielała ona Krakowskie województwo od Sandomierskiego.

NIEBIESKA RZEKA, 1) początek rz. Nilu na wsch. Bahr-el-Azrek. 2) Największa rzeka w Chinach, przy ujściu Yang-Tsekiang zwana.

NIEBORÓW, W. w królestwie Polskiém, w gubernii Warszawskiéj. Posiada bibliotekę (20,000 tomów), zbiór obrazów, oranżeryę największą w Polsce, ogród w guście włoskim, oraz ogród w przyległéj wsi, nad Skierniewką zwa-

nym Arkadyą. Ogród ten na wzór angielskich urządzony, należy do najcelniejszych tego rodzaju ustroni w Polsce, oprócz piękności naturalnych, posiada kilka budynków w guście starożytnym, gdzie przepych ze smakiem ubiegają się o pierwszeństwo. Wchodzi się do Arkadyi, przez domek kształtu mleczarni holenderskiéj, a za przestąpieniem progu, napotyka się na wspaniały budynek kryształowy, gdzie porfir, bronz, lustra, kryształy i marmur, w pięknéj ukazują się postacyi. Z tego przechodzi się do gotyckiego domku, ubranego w rycerskie znamiona. Daléj napotyka się arkada prowadząca do świątyni, w któréj widzimy rzadki zbiór rozmaitych starożytności, waz, lamp, płaskorzeźb, trójnogów, i t. p. Świątynia przedstawia uroczysty i okazały widok; westalki pilnują ognia świętego, który goreje na ołtarzu; ściany z białego marmuru, przybrane są w kolumny, porządku koryntskiego, a głos organów pomnaża urok, jaki widok tego cichego miejsca wznieca. Z świątyni wychodzi się na łąkę, gdzie stoi jezioro, przerznięte bieżącą rzeką, z ruin wodociągu, służącego za most; pyszny jest widok na zewnętrzną postawę świątyni. Na wyspie rzeki znajduje się pomnik z marmuru czarnego, na którym spoczywa figura z marmuru białego i nosi napis: „Et in Arcadiaego, a późniéj: J'ai fait l'Arcadie et j'y repose". Jest to pomnik założycielki tego miejsca księżnéj Heleny z Przezdzieckich Radziwiłłowéj. Daléj widzimy rozwaliny mieszkania wielkiego kapłana, bożka lasów, Pana, ofiarę Eskulapowi, wyspę ofiar, do któréj się dopływa na moście latającym. Cyrk posiada wiele pomników marmurowych i granitowych z starożytnych czasów. Wśród ukwieconéj łąki, wznosi się kaplica w kształcie starożytnego sarkofagu, o czterech sklepieniach.

NIECKO, albo NICKO, góra nad rz. Wkrą, w król. Polskiém, w gub. Płockiéj. Długosz mówi o niéj, że niegdyś przez Krzyżaków umocniona, przez Mazurów zdobytą była.

NIED, rz. we Francyi, w depar. Mozelli, spływa z l. strony do rz. Sarre. Powstaje z dwóch rzek pomniejszych Nied francuzkiéj i niemieckiéj; płynie ku płn.-wsch.

NIEDENSTEIN, M. w księstwie Hessen-Kasselskiém, w prow. Niższéj Hessyi, o 11 w. od Frizlar; 689 m.

NIEDERBRONN, Mm. we Francyi, w depar. Niższego Renu, o 15 w. ku płd.-wsch. od Wissemburga; 2,922 m. Papiernie. Garbarnie. Fryszerki żelaza i papiernie w Rauszenwasser i Wasenberg.

Piękny zakład wód mineralnych (temperatura wód + 17° R.), które dostarczają 221 litrów na minutę.

NIEDERLAUTERBACH, W. we Francyi, w depar. Niższego Renu, o 14 w. ku płd.-wsch. od Wissemburga; 1,701 m.

NIEDERMERSCHWILLER, W. we Francyi, w dep. Wyższego Renu, o 13 w. ku płn. od Altkirchen; 1,334 m.

NIEDERNHALL, M. w król. Wirtembergskiém, w cyr. Jaxty, o 6 w. ku zach. od Künzeslau, nad Kosterą; 1,487 m. Źródła słone dawniéj eksploatowane.

NIEHEIM, M. w Prusach, w prowincyi Westfalskiéj, o 60 w. ku płd.-wsch. od Minden; 1,251 m.

NIEDRYGAJŁÓW, M. w cesar. Rossyjskiém, w gub. Charkowskiéj; miało 3,976 mieszkańców w r. 1841.

NIEDŹWIEDZICA, rz. pomniejsza w król. Polskiém; bierze początek z błotnistych łąk, ku wsi Hołynce, w pow. Augustowskim, obok wsi Kopczany ciągnących się; wpada do Biebrzy pomiędzy, Rohożynem i Panarlicą.

NIEGŁOWICE, W. w Galicyi, w obw. Jasielskim, o ¾ mili od Jasła; zwaliska starożytnego zamku.

NIEGOSZOWICE, W. w Galicyi, w obwodzie Krakowskim; posiada piękny pałac z ogrodem.

NIEKŁAŃ, fabryki żelazne w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, w pow. Opoczyńskim, własnością prywatną, hrabiny Małachowskiéj będące; mają one następujące zakłady: w Borkowickich dobrach wielki piec w Kuźnicy, a fryszerki w Kuźnicy, w Ruskim Brodzie i Januchcie; w Niekłańskich zaś wielki piec w Furmanowie, i kuźnice tamże, oraz w wielkim i małym Nakłaniu, Zdunowie i Węgłowie. Te wszystkie fabryki, które mają rudy i lasu podostatkiem i rozszerzonemi być mogą, wydają rocznie przeszło 16000 centnarów surowizny, a w kuźnicach do 6000 centnarów żelaza wykuwają.

NIEL, W. Belgii, w prow. Antwerpskiéj, o 15 w. ku płd. od Antwerpii, nad rz. Rüpel; 2,300 mieszkańców. Cegielnie. Port i warsztaty okrętowe.

NIEMCY, państwo Środkowéj Europy, zawierające kraje należące do Związku Niemieckiego. Graniczy na płn. z mr. Niemieckiém, Danią i mr. Baltyckiém, na wsch. z prowincyami Pruskiemi, i księstwem Poznańskiém, z król. Polskiém, z Galicyą i król. Węgierskiém, na płd. z Dalmacyą, mr.

Adryatyckiém, z król. Lombardzko-Weneckiém i Szwajcaryą, na zach. z Francyą, Belgią i Holandyą. Rozległości 11456 mil kw. niem., albo 630080 wiorst kw. Rozwinięcie nadbrzeży wynosi 140 mil albo 980 w., z których 129 mil ku płn. przy mr. Baltyckiém i Niemieckiém i 11 przy Adryatyckiém. Niemcy dzielą się naturalnie na trzy strefy: strefę wyższą albo południową, średnią albo płaszczyzn, i niską albo płn. Łańcuch Alp, który pokrywa całą część płd., zawiera pięć głównych grup, jako to: 1) Alpy retyckie z których główna gałęź ciągnie się wzdłuż koryta Inn ku płn. i tworzy rozszerzając się Alpy bawarskie i góry Voralbergu, z których jedna odnoga ciągnąca się ku zach. i ku płn. jeziora Konstancyeńskiego łączy się z górami Czarnegolasu blisko źródła Dunaju. Punkta najwyższe: Orteler 3917 metr., Dodi 3571 metr. 2) Alpy Noryckie ciągnące się na 210 w., dające początek odnogom najrozleglejszym systemu alpejskiego, tworzą Alpy styryjskie i Austryackie i przedłużają się aż do Dunaju, który je rozdziela od mass położonych na lewym brzegu téj rzeki. Najwyższy punkt: Gross-Glocken 3894 metrów. 3) Alpy karnickie rozciągające się na 140 w. pomiędzy źródłami Drawy i wąwozem Saisnitz; punkt najwyższy Marmolata 3508 m. 4) Alpy juliańskie, od wąwozu Saisnitz, do góry Kleck w Karniolii ciągnące się na 230 w.; najwyższy punkt Terglu, 3,400 m. 5) Alpy dynaryckie przedłużające się w Kroacyi, Dalmacyi i Hercogowinie. Oddzielone od ostatnich gałęzi Alp przez Dunaj; pasmo Karpatów rozpoczyna się przy spływie Morawy do téj rzeki, pod nazwą małych Karpatów i tworzy przedłużając się do źródła Wisły, granice płd.-wsch. Niemiec; punkt najwyższy Babia Góra 1760 metr. Na zach. Niemiec i z końca odnogi alpejskiéj idącego między Dunajem i jeziorem Konstancyeńskiém, rozciąga się w kierunku płn. aż do równin Westfalii, gdzie się gubi, pasmo gór wyniosłości, które rozdzielając kotlinę Renu od innych spływów do mr. Niemieckiego, skupiają się na płn. z systemem górzystym Gallo-Francuzkim i Germańskim. Główniejsze ich massy są: Schwarzwald (Czarny las), otaczający dolinę Renu aż do Nekary, punkt najwyższy Feldberg 1,403 m. Odenwald, pomiędzy Nekarą i Menem dąży w tymże samym kierunku co i Szwarzwald, i odrzuca ku płd.-wsch. gałęź rozciągającą się aż do Tauber, punkt najwyższy Katzenbüttel 602 metr. Massa Spessart rozdzielona Menem od Odenwaldu, którego stanowi przedłużenie; punkt najwyższy Geyersberg 544 m. Rhöngebirge, które tworzą ku płn.-wsch. przedłużenie Spessartów i wyrzuca ku płd.-wsch. gałęź łączącą Turyngski las, oddzieliwszy kotlinę Renu od kotliny Wezery; punkt najwyższy Heiligenkreuzberg 907 m. Vogelsgebirge, gałęź płn.-zach. Rhöngebirge, które rozdzielając ogólnie kotliny Renu i Wezery, skupiają się ku płd.-zach. przez odnogę grupy Taunus, przedłużenie zareńskie Hohewaldu między kotlinami Lahny i Menu, a na płn. z Westerwald pasmem małéj wyniosłości, które bierze początek naprzeciw ujścia Mozelli do Renu i gubi się na płn.-wsch., mieszając się z ostatniemi odnogami Harzu. Góry na l. brz. Renu należą do systemu Gallo-Francuzkiego; główniejsze ich grupy są: Hardt przedłużenie pasma Wogezów między Renem i Sarrą; punkt najwyższy Donnersberg 700 metr. Hohewald, który się oddziela od płd.-wsch. od Hardt, zwraca się ku płn.-wsch. i daléj ciągnie aż do Renu między Nahe i Mozellą; punkt najwyższy Königsstuhl 664 metr.; płaskowzgórza Eifel i Hohe Wehen, ostateczne wyniosłości Ardennów. Fichtelgebirge, massy gór na płn. Bawaryi, punkt najwyższy Schneeberg 1040 metr. Mogą być uważane jako rozdzielające kotliny zlewów mórz Północnych i morza Czarnego, i węzłem czterech wielkich łańcuchów, które przerzynając ukośnie Niemcy tworzą przez swoje połączenie z temi, które ich otaczają na zach.-płd. i płd.-wsch. przeciwwały płaskowzgórzy środkowych. Te cztery pasma są: a) Erzgebirge rozciągające się od płn.-wsch. do Elby; punkt najwyższy Auersberg, 1276 metr., z drugiéj strony Elby pasmo Sudetów, biegnące ku płd.-wsch. dla złączenia się z Karpatami, przy źródle Odry i Wisły; punkta najwyższe Riesen albo Schneekoppe 1618 m. Najwyższa góra strefy średniéj: Grosse-Rad, 1506 metr. b) Idące w kierunku płd.-wsch. Böhmerwald, oddzielające kotlinę Mołdawy od kotliny Dunaju, odgraniczone na płd. tą rzeką, płynącą pomiędzy nim i Alpami Salzburgskiemi. Punkta najwyższe Harber, 1440 m. i Heidelberg 1345 metr. Z krańca tego pasma rozciągają się w kierunku na płn. Mährischegebirge, góry małéj wyniosłości, które wiążąc się z Sudetami rozdzielają płaszczyznę Morawii od Czech. c) W kierunku płd.-zach. góry Jura niemieckie; punkt najwyższy Hohenberg 1011 metr., składające się z Frankengebirge. odnogi Fichtelgebirge, między kotlinami Menu i Dunaju i szwabskiemi Alpami, które oddzielając kotlinę Dunaju od kotliny Nekary, od Jaxt i Kochery, oraz innych zlewów Renu, łączy się z Czarnymlasem. d) W kierunku płn.-zach. Türingerwald; punkt najwyższy Beerberg, 992 m., za-

mykają od płn. wielką płaszczyznę Niemiec. Na płn. Türingerwald, od których oddzielony jest równiną pagórkowatą, Harz, najwyższe pasmo téj strefy Niemiec bieży od płd.-wsch. ku płn.-zach. na 100 wiorstach przestrzeni. Cała strona zawarta pomiędzy temi górami od płd., a mr. Bałtyckiém i Niemieckiém, tworzy rozległą równinę zlaną wielkiemi rzekami, rozciągającą się na zach. ku Holandyi a na wsch. aż do Rossyi i król. Polskiego. Pobrzeża płn. Niemiec są niskie. Część płn.-zach. pomiędzy zlewami Ems i Eidery zalaną jest mr. Niemieckiém na przestrzeni 238 w. Przypływ ten jest znaczny Główniejsze zatoki są: Jahde i Dollart. Część płn.-wsch. pomiędzy kanałem Eidery i ujściem jeziora Czarnowic, oblana jest mr. Bałtyckiém na przestrzeni 665 w. Główną zatoką jest Haf-der-Oder, utworzoną przez ujście Odry. Przed tém to pobrzeżem leżą trzy wielkie niemieckie wyspy Rugia, Usedom i Wollin. Pobrzeża płd. oblane Adryatykiem są płaskie na zach., wyniosłe i skaliste na wsch. Burze tu panują częste i niebezpieczne. Spływ wód w Niemczech odbywa się w trzech różnych kierunkach, na płn. do mr. Niemieckiego i Bałtyckiego, na wsch. do mr. Czarnego, a na płd. do Adryatyckiego. Główniejsze rzeki są: a) wpadające do mr. Niemieckiego, Ren, którego prawy brzeg należy do Niemiec, od kantonu Gryzonów do kąta płn.-wsch. Francyi, i oba brzegi w całkowitości od tego miejsca aż do wejścia jego do Holandyi, wraz z głównemi spływami jego w Niemczech, Nekarą, Menem, Lahną, Sieg, Wupper, Ruhr, Lippe z praw., a Mozellą z lew., Ems ze zlewem Hazy. Wezera utworzona ze zlewu dwóch rzek spławnych Werry i Fuldy. Elba biorąca początek w Sudetach do któréj spływają wszystkie wody płaszczyzny Czeskiéj; główne spływy: Hawel z pr. str., Mołdawa, Eger i Mulda z lew.; spływ do mr. Bałtyckiego: Odra mająca źródło wsch. pochyłości Sudetów, w pobliżu źródeł Wisły; przyjmuje do siebie z lew. Bober i Neissę, a z prawéj Wartę. Wpadające do mr. Czarnego: Dunaj, który ma źródło w Czarnymlesie, płynie przez całą wyższą płaszczyznę Niemiec i uchodzi przez Węgry. Główne zlewy z prawéj strony: Iller, Lech, Izara, Inn, podzlewy Salza, Ens, Drawa, Mur i Sawa; wpadające do mr. Adryatyckiego: Adyga biorąca początek na granicy Szwajcarskiéj wypływa z Niemiec przez król. Lombardzko-Weneckie. Jeziora Niemieckie należą do strefy Alp w kotlinach Renu i Dunaju, i do płaszczyzny okrążającéj mr. Bałtyckie. Główniejsze z nich są: w strefie Alp: jezioro Konstancyeńskie albo Bodensee, którego pobrzeże płd. należy do Szwajcaryi; w Alpach bawarskich; Chiem-See, Warm-See, Ammer-See; w Alpach austryackich: Gründelhallstädter-See, Gmünder-See, Atter-See; na płaszczyznie płn.-wsch. i na lewéj stronie Odry: Uker-See, Karnitz-See, Tollenser-See, Müritz-See, Malchinsche-See, Kummerower-See, Planer-See, Schweriner-See, Ratzeburger-See, Plöner-See, Selent-See, z prawéj strony téjże rzeki: Plönn-See, Mäddin-See, Enzig-See, Lübbe-See, Danziger-See, Vilm-See, Zieter-See, Radauer-See. Rzeki Hawel i Sprea tworzą w swym biegu kilka jezior, z których główniejsze Rappiner-See. Klimat Niemiec nie jest tak rozmaitym jakby wnosić należało z różności położenia geograficznego. Średnia temperatura jest + 9° R. a krańcowe 0 i + 18° w całych Niemczech. Temperatura średnia niektórych miejsc pod jednym południkiem pod rozmaitemi szer.: Stralsund pod 54° 19' temp. + 8°, 2, R.; Berlin pod 52° 30' + 8°,9; Gotha pod 50° 57' temp. + 7°, 9', Bayreuth pod 49° 57' temp. + 7°, 8. W atry panujące płd.-zach. wyjąwszy w Niższéj Austryi, gdzie płn.-zach. najczęściéj wieje. Śniegi wieczyste leżą tylko na Alpach w wysokości 2670 metr. w Tyrolu, i na 2591 metr. w Styryi. Roślinność w Niemczech z przyczyny jednostajności temperatury jest wszędzie jednaka. Zboża zarówno się udają na równinach jak i na wyniosłościach, jednakże strona wschodnia uważana jest za żyzniejszą. Pszenicę, jęczmień, owies, żyto, głównie sieją; kartofle w ogóle udają się, grochy, fasole, wyka, i inne jarzyny obficie, jako też chmiel, a na południu szafran, anyż, lukrecya, gorczyca. Tytuń dobrego gatunku, len, konopie, nasiona oleiste. Winnice uprawiają pod 51°, a mianowicie w dolinach Renu, Menu, Nekary, Mozelli, Elby pod Messen; w Austryi i w Czechach wytłaczają wina do 7280000 hektolitrów rocznie. Z pomiędzy drzew owocowych: jabłoń, gruszka, śliwka, na płn.; brzoskwinie, morele, migdały i figi napotykają się na płd. i w dolinach Renu i Dunaju, drzewa zaś oliwne jedynie udają się na granicy Włoch. Góry w Niemczech po większéj części są zarosłe lasami, i dla tego wyraz Wald zarówno oznacza las jak i góry, nadewszystko na płn.-zach., jak np. Schwarzwald (Czarny las). Na pobrzeżach Bałtyku najliczniejsze drzewa są: dęby, brzozy, i jesiony, na równinach, sosny, modrzewy, jodły, cisy, kasztany w niektórych dolinach. Niemcy obfitują w bogactwa mineralne; ważniejsze pokłady złota napotykają się w Austryi i Badenie, srebra w Hanowerze i Saksonii, miedzi w Prusach i w Austryi, cyny w Prusach, żelaza w Austryi i w Prusach, ołó-

wiu w Austryi, manganezu w Saksonii i Austryi, żywego srebra w Austryi i Bawaryi, ałunu w Prusach i w Austryi, siarki w Saksonii i Austryi, węgla w Prusach i Hessyi. Inne minerały są: marmur, alabaster, kaolin, kalamin, kamienie młyńskie, glina, wapno, azbest, chalcedon, bazalt, agat, kryształ, ametyst, porfir, drogie kamienie, asfalt. W Niemczech najwięcéj znajduje się źródeł mineralnych, słonych, siarczanych, alkalicznych i gorących. W Niemczech wszelkie gatunki zwierząt domowych hodują się przewybornie. Najlepsze konie znajdują się w strefach niskich oprócz w Pomeranii; w Saksonii, Szląsku, w Czechach i Morawii znajdują się poprawne owce, Westfalia słynie z trzody chlewnéj. Osłów używają, głównie w pasmie płaskowzgórzy, a mułów na Alpach. Z pomiędzy dzikich zwierząt: niedźwiedź dzika koza, są tylko w Alpach, wilki podobnież w Alpach i w dolinie Renu, żbiki, lisy, kuny, wydry w całych Niemczech. Orły i sępy wędrują po nad Alpami, dropie, dzikie gęsi i kaczki zwiedzają doliny wilgotne. Rzeki są w ogólności zarybione rozmaitemi gatunkami. Mieszkańcy Niemiec należą głównie do dwóch wielkich rodzin: Niemców i Słowian. Na ogólną ludność wynoszącą 35,819,500 m. w 1833. r. liczono 29,400,000 Niemców zamieszkujących strony płn., środek zach. i płd. Sławianie do 5,586,000 na wsch.; ta rodzina składa się z Wendów i Serbów osiadłych w Szląsku, Pomeranii, Brandenburgii, Styryi, Illiryi i Saksonii. Inne plemiona nieliczne. Żydów jest 318,000. Francuzów i Wallonów około 300,000. Włochów 21,000, w Tyrolu, Friulu i Istryi. Greków i Ormianów około 5,000, na pobrzeżach Adryatyku i w Austryi, cyganów 500 koczujących.

NIEMECK, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, w rejen. Potsdamskiéj, o 65 w. ku płd.-zach. od Berlina, nad rz. Addabach; 2,200 m.

NIEMEN, rz. biorąca początek w ces. Rossyjskiém, w gub. Mińskiéj, niedaleko miasteczka Piaseczna. Niemen właściwie ginie w łożach Łoszy i Uszy, upłynąwszy małą milę. W dawnych czasach mieszkańcy Piaseczna, dla własnéj wygody zrobili przekop, który wody Uszy pod tém miastem naprowadził do Niemna. Do Piaseczny Niemen, ma nazwisko Kopanicy, od tego punktu przybiera właściwe nazwisko, i zabiera z sobą wody Tyryi, rz. głębokiéj ale wąskiéj. Daléj przyjmuje do swego łona rzeczki: od północy: Udziankę, Berezynę zachodnią, Kotrę, Mereczankę, Wilię, Niewiażę, Dubissę, Jurę, od płd.-wsch. i zach. Siewierz, Szczarę, Zelwę, Rosię, Swisłocz, Hańczę białą i czarną, Pierszajkę, Szeszupę. O dwie mile na zach. Tylży, Niemen dzieli się na dwa ramiona: płn. ma nazwisko Rossy lub Russy, płd. Gilgi; obadwa wpadają do zatoki Kurskiéj kilku strumieniami. Bieg Niemna z początku jest ze wsch. na zach., od Grodna skręca się na płn. a od Kowna znowu dąży ze wsch. na zach. Źródło téj rzeki, od ujścia jéj do mr. Baltyckiego, nie leży daléj nad mil 60, lecz kręte łoże powiększa drogę do 116 mil. Średnia szerokość rz. 125 sążni, obszar zajmuje 2323 mil kw. Koryto Niemna jest płytkie i piaszczyste u źródła; pod Swierzniem, między Delatoczami a Mikołajewem, są łękkie błota, niedaleko Grodna poczyna się grunt twardy, kredowy, przy Rumszyszkach sterczą skały. Na wiosnę i na Ś. Jan, wody wylewają tak szeroko, że ustaje kommunikacya pomiędzy wioskami o milę odległemi; trzeba jeździć na promach. Spław dla drzewa poczyna się od samego źródła; w Szwierzbniu i Stołpach ładują zboże i inne produkta na wyprawę do morza. Podług raportu ministra spraw wewnętrznych Niemen ma biegu 830 w. (123 mil); spławny jest wiorst 750 (107 mil), że przyjmuje 4 spławne rzeki i posiada 29 portów. Przeszło 940 łodzi a 21,050 tratew, przebywa co rok te wody, ludzi użytych do żeglugi 95,000, a wartość spławionych towarów 6,750,000 zł. Za pomocą kanału Augustowskiego, Niemen łączy się z Narwią, Bugiem i Wisłą, otwiera drogę od Krakowa do Kłajpedy, zaś przez kanał Windawski wolna jest kommunikacya przez Kowno, Poniewieżą na Bausk do Mitawy i Rygi.

NIEMES, M. w Austryi, w Czechach, w cyrk. Bolesławskim, o 28 w. ku płn.-zach. od Młodego Bolesławca, nad Jeschkenbach, przy jéj spływie z Jungferbach; 3,300 m.

NIEMIECKI ZWIĄZEK. Związek krajów Niemieckich utworzony dla zapewnienia niezawisłości i samoistności praw i granic wzajemnych, równie jak dla zachowania w całych Niemczech pokoju i porządku. Państw związkowych jest 38, które obejmują przestrzeń 11456 mil kw. niemieckich czyli 630,080 w. kw., z ludnością w 1838. r. 38,715,600 m. Główne zasady związku: wszystkie kraje są równe w obliczu prawa i niezawisłe jedne od drugich. Winny są sobie wzajemną pomoc i opiekę, przeciw nieprzyjaciołom wewnętrznym i zewnętrznym. W przypadku wojny żadne państwo nie powinno mieć stosunków z nieprzyjacielem, ani pozostawać neutralném, ani też traktować oddzielnie o pokój. Jeżeli jedno z nich wmiesza się do wojny obcych mocarstw, Związek nie jest do niéj zobowiązany. Każdy kraj Związkowy wyrzeka

się wojować przeciw drugiemu do tegoż związku należącemu; każde nieporozumienie winno być podane roztrząśnieniu komissyi. Jeżeli ta komissya nie jest w możności pogodzenia stron powaśnionych, sprawa wytacza się przed sąd najwyższy jednego z państw związkowych, wyrokującego bez odwołania. Wyroki wydają się „w Imieniu i z upoważnienia Najjaśniejszego Związku Niemieckiego," których wykonanie w razie potrzeby poparte być winno przez siłę zbrojną związkową. Każde z państw związkowych rządzi się podług praw właściwych; powinno mieć ustawę i zgromadzenie ustawodawcze i czuwać nad zachowaniem zaprowadzonego porządku. Jeżeliby bunt poddanych nie mógł być poskromiony środkami prawnemi i narażałby spokojność związku, to tenże jest obowiązany interweniować dla przywrócenia porządku. W czasie interwencyi rząd krajowy jest w zawieszeniu. Ludność związku Niemieckiego dzieli się na trzy klassy: na szlachtę, mieszczan i wieśniaków. Pomiędzy pierwszemi mieszczą się, szlachta wyższa składająca się z dawnych udzielnych panów. Głowy tych rodzin zajmują pierwsze miejsce pomiędzy szlachtą państwa do którego należą; przywileje, których używali za cesarstwa, są zachowane, o ile nie sprzeciwiają się prawom krajowym; wolni są od zaciągu wojskowego, i wykonywają w swych posiadłościach cywilną i kryminalną sprawiedliwość, władzę policyjną, i mają nadzór nad duchowieństwem i wychowaniem publiczném. Prawa innéj szlachty równie jak mieszczan i chłopów nie są ogólnie wyłuszczone i ulegają prawom i zwyczajom obowiązującym w kraju w którym są zamieszkali. Praw politycznych i obywatelskich używają bezwyjątkowo wszystkie wyznania chrześciańskie. Izraelici we wszystkich krajach związku mają zapewnioną wolność wyznania i przypuszczeni są do praw obywatelskich pod warunkiem dopełniania obowiązków do nich przywiązanych. Każdy obywatel państw związkowych może się przesiedlić z jednego do drugiego, naturalizować się i być przyjętym do służby wojskowéj lub cywilnéj. Każde państwo ma swoje właściwe sądownictwo; księstwa, których ludność nie przenosi 300,000 m. i wolne miasta połączone, mają sądy appelacyjne. Te sądy zasiadają: w Jenie (dla księstw Saskich i Reuss), w Wolfenbütel (dla Brunświku, Lippe i Waldeck), w Parchim (dla obu księstw Meklenburgskich), w Zerbst (dla księstw Anhalt i Szwarzburg), w Lubece (dla wolnych miast). Hessen-Homburg podaje appelacye do trybunału Darmstadskiego, Lichtenstein do trybunału austryackiego w Inspruku. Państwa związkowe dostarczają siły zbrojnéj stosunkowo do swéj ludności. Kontyngens jest ustanowiony ze 100 mieszkańców jeden, do służby czynnéj, a 1 na 300 do rezerwy. W potrzebie może użyć milicyi państw (Landweru). Wojsko składające sie z 303,484 ludzi dzieli się na 10 korpusów, a nad to ma 1 dywizyę rezerwową piechoty; 1., 2. i 3. korpus (94,822 ludzi) dostarcza Austrya, 4., 5. i 6. (79,234) Prusy, 7. (35,600) Bawarya, 8. (30,150) królestwo Wirtembergskie, Wielkie księstwa Badeńskie i Hessen Darmsztadzkie, 9. (24,274) królestwo Saskie, wielkie księstwo Hessen Kassel, Luxemburg i księstwo Nassauskie, 10. (28,038) królestwo Hannowerskie wraz z Holsztynem i Brunświkiem, obojgiem księstw Meklenburgskich, z księstwem Oldenburgskiém i trzema miastami wolnemi Lubeką, Bremą i Hamburgiem; dywizyę rezerwową piechoty (11,366 ludzi) księstwa Saskie, Anhalt i Schwarzburg, księstwa Hohenzollern, Lichtenstein, Waldeck, Reuss, Lippe, Hessen-Homburg i wolne miasto Frankfurt. W tych 10 korpusach jest piechoty lekkiéj strzelców 11,275 ludzi, piechoty liniowéj 228,765, jazdy 40,338, 21,585 artyleryi i pociągu, 576 dział i 2,894 pionierów. Tych ostatnich i lekką piechotę dostarcza Austrya, Prusy i Bawarya. Związek Niemiecki ma trzy twierdze: Landau z garnizonem bawarskim, Luksemburg z załogą Pruską i Moguncyą z załogą Austryacko-Pruską. Armia związkowa zostaje pod dowództwem generała główno-dowodzącego (Oberfeldherr) wraz z komissyą składającą się z 6 członków. Główno-dowodzący składa przysięgę związkowi i zostaje jedynie pod jego rozkazami. Związek Niemiecki jest reprezentowany przez sejm (Bundes-Versamlung), składający się z deputowanych różnych państw związkowych i ten odbywa posiedzenia w Frankfurcie nad Menem. Sejm odbywa ciągłe posiedzenia, może się jednakże odroczyć lecz nie na dłużéj jak na 4 miesiące. Według ważności spraw zgromadza się jako komitet lub zgromadzenie ogólne czyli plenum. W komitecie liczba głosów jest 17 i różne państwa związkowe w równym stopniu mieszczące się w sejmie mają tylko po jednym głosie. W zgromadzeniu generalném jest 69 głosów, każde z państw należących do 1., 2., 3., 4., 5., 6. rzędu mają po 4 głosy, po 3 głosy należące do 7. i 8. rzędu, 3 Hessen Darmstadt i 1 Hessen-Homburg, razem zamieszczone w 9. rzędzie; po trzy dla każdego państwa zaliczonego w 10. i 11. rzędzie; po 1 dla każdego z księstw Saskich umieszczonych razem w 12. rzędzie; 2 dla Brunświku i obu księstw Nassauskich, za-

mieszczonych razem w 13. rzędzie; 2 dla Meklenburg-Szwerynu, i 1 dla Meklenburg-Strelicu, zamieszczonych wspólnie w 14. rzędzie, a nakoniec po jednym dla każdego z pozostałych 18 państw, liczących się do 15., 16. i 17. rzędu. Austrya prezyduje w obu zgromadzeniach i w razie podziału jéj głos jest stanowczym. Każdy członek może podać propozycye i prezydent winien je przedstawić sejmowi. Decyzye stają się obowiązującemi po uzyskaniu $^2/_3$ głosów w zgromadzeniu generalném; w komitecie większość jest dostateczną, wyjąwszy gdy rzecz idzie o ważne sprawy, wtedy są wymagalne $^2/_3$ głosów. Zgromadzenie generalne nie zajmuje się rozprawami, ogranicza się tylko na przyjęciu lub odrzuceniu wniosku. Komitet roztrząsa wszelkie przełożenia przesyłane sejmowi, i według ich ważności ostatecznie redaguje i przedstawia decyzyi plenum. Sejm mianuje członków komissyi upoważnionych do załatwiania sporów, wynikłych pomiędzy państwami związku, jak równie reguluje wszelkie stosunki z władzami i z naczelnym wodzem armii związkowéj. Może przyjmować posłów zagranicznych i akredytować w niektórych przypadkach agentów dyplomatycznych przy sejmie związkowym. Mocarstwa, które miały w 1842. r. agentów dyplomatycznych przy sejmie: Rossya, Anglia, Francya, Belgia i Sardynia. Rozległość i ludność państw składających Związek Niemiecki w 1838. roku, z wskazaniem miejsca jakowe zajmują w sejmie: państwo Igo rzędu, 1. cesarstwo Austryackie, rozległości 3577 mil kw. niem. albo 196755 w. kw., 11,713,950 m.; IIgo rzędu, 2. Prusy, rozległ. 3363 mil kw. niem., 10,908,010 m.; IIIgo rzędu, 3. królestwo Bawarskie, rozległ. 1398 mil kw. niem., 4,338,370 m.; IVgo rzędu, 4. król. Saskie, rozległ. 272 mil kw. niem., 1,665,590 m.; Vgo rzędu, 5. król. Hanowerskie. rozległ. 697 mil kw. niem., 1,737,500. m.; VIgo rzędu, 6. król. Wirtembergskie, rozległ. 362 mil kw. niem., 1,646,780 m.; VIIgo rzędu, 7. Wielkie księs. Badeńskie, rozległ. 276 mil. kw. niem., 1,227,260 m.; VIIIgo rzędu, 8. Wielkie księs. Hessen-Kasselskie, rozległ. 182 mil kw. niem., 721,550 m.; IXgo rzędu, 9. Wielkie księs. Hessen-Darmstadt, rozległ. 153 mil kw. niem., 793,130 m.; i 10. landgrafstwo Hessen-Homburg, rozległości 5 mil kw. niem., 23,400 m.; Xgo rzędu, 11. Holsztyn (księstwa: Holsztyńskie i Lauenburgskie), rozległ. 175 mil kw. niem., 479,950 m.; XIgo rzędu, 12. Wielkie księs. Luxemburgskie (z Limburgiem), rozległ. 89 mil. kw. niem., 332,290 m.; XIIgo rzędu, 13. Wielkie księs. Sasko-Wejmarskie, rozległ. 67 mil kwadr. niemieckich, 245,820 m.; 14. księstwo Sasko-Koburgskie-Gotha, rozległości 38 mil kw. niemieckich, 140,050 m.; 15. księstwo Sasko-Meiningskie i Hildburghausen, rozległ. 44 mil kwadr. niemieckich, 148,590 m.; 16 księstwo Sasko-Altenburgskie, rozległ. 24 mil kw. niem., 121,590 m.; XIIIgo rzędu, 17. księs. Brunświckie, rozległ. 72 mil kw. niem., 296,000 mieszkańców; 18. księstwo Nassauskie, rozległ. 85 mil kwadr. niem., 387,570 m.; XIVgo rzędu, 19. Wielkie księs. Meklenburgsko-Szweryńskie, rozległ. 228 mil kwadr. niemieckich, 478,800 m.; i 20. Wielkie księstwo Meklenburg-Strelitz, rozległ. 47 mil kw. niem., 87,820 m.; XVgo rzędu, 21. Wielkie księs. Oldenburgskie (i państwo Kniphausen), rozległ. 114 mil kw. niem., 267,600 m.; 22. księs. Anhalt-Dessau, rozległ. 15 mil kw. niem., 61,480 m.; 23. księs. Anhalt-Bernburg, rozległ. 14 mil kw. niem., 46,920 m.; 24. księs. Anhalt-Köthen, rozległ. 12 mil kw. niem., 40,200 m.; 25. księs. Schwarzburg-Sondershausen, rozleg. 15 mil kw. niem., 55,810 m.; i 26. księstwo Schwarzburg-Rudolstadt, rozległ. 16 mil kw., 66,130 m.; XVIgo rzędu, 27. księs. Hohenzollern-Hechingen, rozległ. 6 mil. kw. niem., 20,200 mieszkańców; 28. księstwo Hohen-Sigmaringen, 13 mil kw. niemieckich, 42,990 mieszkańcow 29. księs. Lichtenstein, rozległ. 3 mil kw. niem., 6,520 m.; 30. księstwo Waldeck, rozległ. 22 mil kwadr. niem., 56,480 mieszkańców; 31. Reuss starszéj linii czyli Reuss-Greitz, rozległ. 7 mil kwadr. niem., 31,500 mieszkańców; 32. księstwo Reuss młodszéj linii (księstwa Reiss-Schleitz i Reuss-Lobenstein-Ebersdorf), rozległ. 14 mil kw. niem., 72,050 mieszkańców; 33. Schaumburg-Lippe, rozległ. 10 mil kwadr. niemieckich, 27,600 mieszkańców; 34. Lippe albo Lippe-Detmold, rozległ. 21 mil kwadr. niem., 82,970 m.; XVIIgo rzędu, 35. miasto wolne Lubeka, rozległ. 6 mil kwadr. niem., 47,200 mieszkańców; 36. miasto Frankfurt nad Menem, rozległ. 2 mil kwadr. niem., 64,570 mieszkańców; 37. Brema, rozległości 5 mil kwadr. niemieckich, 57,800 m.; 38. Hamburg, rozległ. 7 mil kwadr. niem., 153,500 m. Księstwo Sasko-Gota wchodzące wskład 38 państw związkowych przez zgon ostatniego księcia zmarłego bezpotomnie w 1825. r., przestało istnieć i rozdzielone zostało w 1826. r. pomiędzy księstwa: Sasko-Koburgskie, Sasko-Meiningen i Sasko-Hildburghausen, lecz liczba państw pozostała taż sama, przez przyjęcie do związku landgrafstwa Hessen-Homburg. Część księstwa Luxemburgskiego przyznaną została Belgii traktatem londyńskim z 19. kwietnia 1839. roku, a część

Limburga przyłączona do Wielkiego księstwa Luxemburgskiego, jako wynagrodzenie.

NIEMIRÓW, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Podolskiéj, w pow. Winnickim, na wzgórzu, w pięknéj okolicy, na płn. od Bracławia. Ma kilka fabryk sukna i szkołę powiatową. Odległe od Petersburga 1438 w., od Moskwy 1141 w. Tu się odbył w 1737. r. zjazd czyli kongres wysłanników tureckich, rossyjskich i austryackich, dla traktowania o pokój, pomiędzy dwoma dworami cesarskiemi i Turcyą.

NIEMIRÓW, Mm. w Galicyi, w obw. Żółkiewskim, 5 mil od Żółkwi, z źródłem wody siarczanéj, przy którém kąpiele dobrze są urządzone. Znajduje się także tutaj papiernia i ogród spacerowy.

NIEMODLIN, FALKENBERG, M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, stołeczne okręgu t. n., o 22 w. ku zach. od Opawy, nad rz. Scinawą (Steinau); 1,457 m.

NIEMONIN, M. w Prusach Zachodnich, nad Kurską zatoką, przy ujściu rz. t. n. Rzeka ta jest odnogą Niemna, i przyjmuje do siebie kilka strumieni z płd. i wsch. W płn. stronie mały kanał Fryderyka łączy ją z Gilgą, w płd. wielki kanał Fryderyka stawia tę rzekę w komunikacyi z Deiną pod Labiawą.

NIENBURG, Mm. w Prusach, w prowincyi Westfalskiéj, o 38 w. ku płn.-zach. od Müner, nad rz. Dinkel; 1,000 mieszkańców. Dawny zamek warowny.

NIENBURG, 1) M. w Hanowerskiém (w księs. Hoya i Diepholz), o 44 w. ku płn.-zach. od Hanoweru, wśród równiny nad rz. Wezerą; 4,300 m. Stołeczne amtu i księs. Hoya. Posiada wyższe gimnazyum, 27 fabryk cykoryi. Handel drzewem, niegdyś miasto obronne, ale wały jego zostały zwalone przez Francuzów w 1807. r. 2) Kloster-Nienburg, M. w księstwie Anhalt-Köthen, stoł. amtu t. n., przy ujściu rz. Bode do Saali; 1,900 m. Eksploatacya węgla ziemnego.

NIENOKOCKI POSAD, osada w cesar. Rossyjskiém, w gub. Archangielskiéj, pod 64° 33' szer. płn., a 56° 52' wsch. dłg. Miała 1,022 m. w roku 1841. Odległa o 1176 w. od Petersburga, a o 1295 w. od Moskwy.

NIEPOŁOMICE, Mm. w Galicyi, w obw. Bocheńskim, nad Wisłą, 2 mile od Bochni. Ekonomia rządowa z obszernemi składami soli i starożytnym zamkiem królewskim, w którym teraz biuro ekonomii pomieszczono. W lasach niepołomskich dawni królowie polscy często zwykli byli polować. Tu Kazimierz Wielki kościół i zamek wystawił, z którego według świadectwa Łubińskiego, Władysław Jagiełło pieszo szedł do grobu S. Stanisława, dla złożenia tam chorągwi zabranéj pokonanym Krzyżakom. Ten król przewodniczył także tutaj na zjazdach przedniejszych panów, zebranych dla narad w latach 1409., 1421., 1431. i 1433.

NIEPORĘT, W. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, o 3 mile ku płn. od Warszawy. Był tu dawniéj zamek królewski, w którym dawniejsi władcy przemieszkiwali niekiedy. Tutaj też Ludwika z Gonzagów przybywająca z Francyi do swojego męża Władysława IV., kilkodniowego odpoczynku używała.

NIERADA, kopalnia rządowa w krol. Polskiém, w gubernii Warszawskiéj, w powiecie Wieluńskim, wydała w 1840. r. rudy żelaznéj 400 kibli.

NIERECHTA, M. w cesar. Rossyjskiém, w gub. Kostromskiéj. Położone nad rz. t. n. Posiada 70 kościołów, 2 szkoły i liczyło 2,020 m. w 1841. r. Odległe od Petersburga 874 w., od Moskwy 380 w.

NIERS, NEERS, rz. w Prusach, mająca zlew z pr. strony do Mozy. Wybiega w prow. Niższego Renu, w rejencyi Akwisgrańskiéj, a uchodzi w Belgii, na płn.-zach. od Genmep.

NIERSTEIN, W. w Hessen-Darmstadt, w prow. Reńskiéj, o 2 w. od Oppenheim, nad Renem; 2,201 m. W pobliskości źródło siarczane. Zakłady kąpieli zwane „Sirona Bad", w miejscu dawniejszych kąpieli rzymskich Sirona.

NIESTE, W. w księs. Hessen-Kasselskiém, w prow. Niższéj Hessyi, nad Niestą; 571 m. Komora. Przed 1831. r. należała wspólnie do Hessyi i Hanoweru.

NIEŚWIEŻ, M. w cesar. Rossyjskiém, w gub. Mińskiéj, ku płd.-zach. od Mińska. Założone od Radziwiłła zwanego Sierotką, po powrocie jego z Jerozolimy. Posiada kościół farny z grobami Radziwiłłów, kościół i klasztor Dominikanów, kościół z klasztorem Benedyktynów, kościół katolicko-wschodniego wyznania, dwie bóżnice Oblane z jednéj strony stawami łączy się z zamkiem otoczonym kanałem za pomocą grobli. Po za stawem znajduje się prochownia, na ustroniu zaś spotykamy klasztor Benedyktynów, miejsce prawdziwie utworzone dla rozmyślań religijnych. Piękny ogród z pałacem. Miało 4,230 m. w 1841. r. Oddalone od Petersburga 988 w., od Moskwy 861 w.

NIEŚWIŃSKIE, włości w król. Polskiém, w gubernii Radomskiéj, w powiecie Opoczyńskim; w nich znajdują się kuźnice: w Staréj Kuźni, Chełbie, Czystéj, Młynku, Nieświńskim i Drutarni, rocznie produkujące około 15000 centnarów żelaza

i 500 centnarów drutu, nadto druciarnia w Baczynie wydać może rocznie przeszło 400 centnarów gwoździ.

NIESZAWA, M. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, w pow. Włocławskim. Ma kościół parafialny, klasztor Franciszkanów, stacyę pocztową, komorę celną 1. klassy od Prus; 147 domów (26 mur.); 1,906 m. Odległe od Warszawy 201½ w. Targ tygodniowy, 13 jarmarków do roku.

NIETULISKO, pudlingarnia w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, w powiecie Opatowskim, przy połączeniu wód rzeki Swiśliny i Kamienny, jest także tutaj i walcownia sztabowa do przerabiania na żelazo sztabowe kolb upudlingowanych w zakładach Brockim i Michałowie.

NIETULISZKI, rezerwoar w król. Polskiém, w gubernii Radomskiéj, dla połączenia kanału Rudzkiego z Kanawskiemi, oraz z Swiślińskim wykopany został; może on zarazem służyć do umieszczenia zakładów fabrycznych przy połączeniu zwyż rzeczonych kanałów. Ma długości 150 sążni i tyleż szerokości, głębokości 6¾ stóp. Na środku znajduje się wyspa eliptyczna dla oszczędności w kopaniu pozostawiona i z wykopanéj w rezerwoarze ziemi usypana. Burty tego rezerwoaru jako też i wyspy, wyłożone są darniną.

NIEUWPORT, 1) M. obronne w Belgii, w prowincyi Zachodnia Flandrya, o 10 w. ku płn.-zach. od Furnes, nad rz. Yzer, o 2 w. od mr. Niemieckiego; 3,000 m. Stoł. okręgu. Arsenał. Komora składowa (w 1838. roku weszło towarów za 3,162,816 fr., wyszło za 3,179,848 fr.). Warsztaty powroźnicze, żagli, i prochownie. Mały port rybacki i handlowy, głębokość w nim wody na 5 metrów, lecz przystęp utrudniony z powodu zawał piaskowych. Wyprawy statków na połów śledzi. 2) Twierdza w prow. Niderlandzkiéj, płd. Holandya, na płn.-zach. Gorkum, na l. brz. rz. Leck; 520 m.

NIEUWERKERKEN, W. w Belgii, prow. wschodniéj Flandryi, o 11 w. ku płn.-zach. od Termonde; 2,200 mieszkańców. Rolnictwo i przędzalnie wełny.

NIEWIAŻA, mała rzeka niegdyś oddzielająca Żmudź od Litwy, płynie od Poniewieża w kierunku płd., a poniżéj Kejdan za Łatunowem, przyjąwszy wody Szuszwy, dąży do Niemna i pod Czerwonym Dworem uchodzi.

NIEWOLNICZA RZEKA, SLAVE-RIVER, w Ameryce Północnéj angielskiéj; spływa z l. strony do jeziora t. n.

NIEWOLNICZE JEZIORO, SLAVE-LAKE, wielkie jezioro w Ameryce Północnéj angielskiéj, pomiędzy 61° a 62° szer. płn.

NIÈVRE, departam. we Francyi, stolica Nevers. Leży między departamentami: Loiret, Cher, Allier, Saony i Ligiery, Cote-d'Or i Yonne. Między 46° 40' i 47° 35' szer. płn. Rozległy 681093 hektarów. Ludność w 1841. roku 305,356, z których 56,390 m. w 10 gminach liczących po 3,000 dusz, w Arleuf, la Charité, Clamecy, Cosne, Decize, Douze, Lormes, Nevers, Pouilly, Varzy, 1 gmina Nevers 13,000 m. i 2 po 5,000 do 7,000 m. Zawarty między dwoma kotlinami Sekwany i Ligiery, lecz po większéj części w téj ostatniéj. Od północy płynie rz. Yonne i do niéj wpadające Beuvron i la Cure; od płd. Ligiera, Allier, Nohain, Nièvre i Aron wpadające do Ligiery. Kraj dość wyniesiony, górzysty na zach. i przerznięty pasmem Morvan, przeciwwałem łańcucha gór Cote-d'Or. Najwyższa góra Prenay w Morvan 888 metr. Kraj rolniczy, rękodzielniczy, a mianowicie eksploatacyjny. Rolnictwo poprawne. Zbiór niedostateczny zbóż, wina zaś obfity, a znaczny konopi i owoców. Drzewa dosyć w lasach. Wyjąwszy win z Pouilly i z okolic, w ogólności są miernych gatunków. Wina białe z Pouilly liczą się do wyborowych, równie jak i czerwone. Chów bydła dość znaczny, piękna rasa bydła rogatego Morwańskiego, konie wysoko cenione, liczne pasieki. W 1839. r. było koni 16,356, mułów 1,481, osłów 2,448, rogacizny 126,355, baranów 285,762, wieprzy 48,547, kóz 3,973. Eksploatacya minerałów bardzo ważna, a mianowicie żelaza wybornego gatunku i węgla; eksploatacya osełek, kamieni młyńskich i pięknych kamieni ciosowych, marmurów, okry, kaolinu i gliny garncarskiéj. Źródła mineralne bardzo uczęszczane w Pouges i w St. Honoré. W 1839. r. wydobyto 268,537 centnarów metr. żelaza, wartości 308,818 fr. Walcownie blachy, fabryki pilników, rap, resorów, kotwic, łańcuchów i rozmaitych innych wyrobów. Z pomiędzy zakładów metalurgicznych najważniejsze są kuźnie i giserie marynarki królewskiéj w la Chaussade. Inne wyroby: złota, wyroby garncarskie, fajans Neverski, porcelana i emalie, huty szklanne. Głównemi artykułami wywozu są żelazo i drzewo dostarczane do Paryża. Jarmarków 371 w 84 gminach trwających dni 400. Rozwój dróg i kommunikacyi w 1837. r. 5096 w., z których na 2 rzeki, Ligierę 136 w., Allier 20 w., na 2 kanały: boczny do Ligiery z Dijon do Briare 58 w., kanał Niwerneński 123 w., 8 dróg bitych 414 w., 13 dróg departamentowych 491

w., 1926 dróg wiejskich 3852 w. W 1842. r. było 11 zakładów naukowych 2. rzędu, z których 4 szkoły komunalne, w Nevers, Cosnes, Clamecy i Varzy, i 7 pensyi. Wydatek na te zakłady 148,265 franków. Zakłady naukowe początkowe w 1840. r.: 2 szkoły wyższe komunalne, 330 szkół elementarnych, 13,751 uczni w zimie, w téj liczbie 217 szkół komunalnych. Wydatek na te zakłady 89,936 fran. Podział administracyjny i sądowy na 4 okręgi: Chateau-Chinon, Cosnes, Clamecy, Nevers; 25 kantonów (25 sądów pokoju), 316 gmin. Departament należy do Trybunału i Akademii w Bourges, i do 15. dywizyi w Bourges.

NIEVRE, rz. we Francyi, wpada do pr. brz. Ligiery pod Nevers. Początek przy zbiegu dwóch strumyków pod Guerigny. Bieg około 45 w.

NIEZAMYŚL, jezioro i wieś w Prusach, w Wielkiém księstwie Poznańskiém pod M. Zaniemyślem, ku wsch.-płd. od Poznania. Miejsce to jest pamiętne, że w r. 1331. gdy Krzyżacy podsunęli się ku niemu, mieszkańcy usypali wał na 7 mil długi, od wsi Kępy nad Wartą, aż do Głuszyny, a rowy napuściwszy wodą z okolicznych jezior, za nie się schronili. Wtedy krzyżacy pod wsią Polwicą z klęską odparci zostali. Długosz nadmienia iż za jego czasów znajdowano na tém miejscu liczne kości, a nawet za dni naszych wykopują ludzkie szkielety, ostrogi i pałasze.

NIEŻANKOWICE, Mm. w Galicyi, w obwodzie Przemyskim, o 2 mile od Przemyśla.

NIEŻYN, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Czernichowskiéj, o 73 w. ku płd.-wsch. od Czernichowa, na lew. brz. Ostery; 16,819 m. w 1841. r. Leży pod 61° 3' szer. płn., a 49° 35' dłg. wsch. Liceum Bezborodka. Zbiór cenionego tytuniu. Odległe od Petersburga 1155 w., od Moskwy 729 wiorst.

NIGDEH, NIDECH, 1) sandżak w Turcyi azyatyckiéj, w prow. Karamanii, w Mniejszéj Azyi. Leży on pomiędzy sandżakami Kirszeher na płn., Kaizarieh na wsch., Konieh na płd. i Akserai na zach. Grunt górzysty, szczególniéj ku płd., gdzie wznosi się góra Eutch-Kapoulou. Zlany dwoma rzekami tworzącemi rz. Kisil-Ermak. Obfite zbiory bawełny, ziemia żyzna, obszerne pastwiska. 2) M. tamże, stoł. Sandżaku t. n., na płd. zach. Kaisarieh; 5,000 m.

NIGER, DŻOLIBA, QUORRA, rz. w Afryce Zachodniéj, wpadająca do odnogi oceanu Atlantyckiego Benin. Źródło w kraju Mandingos, blisko pobrzeża zach. stałego lądu. Bieg około 3700 w. Niger dotąd niedostatecznie poznany, według opisów podróżnych, w okolicach przez które płynie zajmuje środek rozległéj kotliny położonéj w części Zachodniéj Afryki, i spływającéj do odnogi Gwinejskiéj. Ze wzmianki Herodota, na zasadzie świadectwa Greków z Cyreny, o wielkiéj rzece płynącéj z zach. na wsch., przez długi czas mniemano, że Niger, który blisko swych źródeł był odkryty, był ową wielką rzeką wpadającą do Nilu, albo raczéj częścią jego wyższą. Poszukiwania Mungo-Parka w części wyższéj téj rzeki aż do Bussa, oraz Landera, który się dostał do Yauri powyżéj Bussa, gdzie zginął Mungo-Park, niedozwalają utrzymywać tego przypuszczenia. Wszelkie usiłowania dostania się w górę téj rzeki spełzły dotąd bezskutecznie, mianowicie z przyczyny szkodliwego wpływu klimatu na Europejczyków. Ostatnia wyprawa na Niger, składała się z trzech parostatków angielskich wyprawionych w maju 1841. r., lecz które odwołano w czerwcu 1842. r. Ta flotylla bowiem zaledwie wpłynęła na tę rzekę, gdy osadę dziesiątkowały choroby, które zmusiły do powrotu.

NIGRYCYA albo SUDAN, rozległa okolica etnograficzna Afryki środkowéj. Leży między 6° i 23° szer. płn., 7° dłg. zach., a 31° dłg. wsch. Według opisów podróżnych, powierzchnia w ogólności jest płaską, wyjąwszy na płd. gdzie jest otoczona pasmem gór tworzących od téj strony wyniosłość płaskowzgórza południowéj Afryki. Większą część téj krainy zajmuje Sahara, ogromna płaszczyzna jednostajnie niska, nasiana oazami tworzącemi wyspy wśród piasków ruchomych. Pomiędzy Saharą i górami płd. rozciąga się na wsch. i zach. część terytoryum, które wydaje się więcéj zaludnioném i uposażoném od przyrody jak reszta; w niéj bowiem są rzeki z których Niger najlepiéj znany, oraz jeziora jak Tszad i Fittri, o których nam zbywa wiadomości. Klimat nadzwyczaj gorący i szkodliwy, nawet dla krajowców w niższych okolicach; podróżni wszakże doznali zimna dokuczliwego w niektórych stronach wyniosłych Burnu. Ziemia uważaną jest za żyzną wszędzie gdzie jest woda. Flora i fauna są też same co w reszcie Afryki. Bogactwa mineralne Nigrycyi są nieznane, lecz wnosić należy z ilości piasku złotego, który ztamtąd wywożą, że ten metal znajduje się w obfitości. Negrowie i Maurowie zamieszkują te strony. Język arabski i religia mahometańska są tam panujące. Inni powiększéj części dzicy i barbarzyńcy, mówią różnemi narzeczami i są wyznawcami fetyszyzmu.

KARAGUA, 1) M. w Gwatemali, w państwie Nikaragua, o 220 w. ku płd.-wsch. od Leonu, na

płd. brz. jeziora t. n. Najważniejsze miasto w państwie po stolicy. Rezydencya biskupa katolickiego. 2) Jedno z państw związku Gwatemali, stol. Leon. Rozległości 102140 w. kw. Ludność 350,000 m. Dzieli się na 5 partidos.

NIKARAGUA, jezioro w Gwatemali (w Nikaragui), w kotlinie Atlantyku. Największe jezioro Ameryki środkowéj, tworzące owal długości 210 w., szerokości 64 w. Przyjmuje wody jeziora Tipitapa i wiele innych rzek, i spływa przez San-Juan, która w czasie wielkiéj wody jest spławną w całym swym biegu. To jezioro odległe o 24 w. od Wielkiego oceanu, jest jedynym punktem przez który projektowano przerznąć międzymorze Panama.

NIKLAS, Mm. w Węgrzech, w komitacie Szoprońskim, na wsch. Zinkendorf; 2,500 m.

NIKLOWITZ, po morawsku MIKULOWICE, Mm. w Austryi, w Morawii, w cyr. Znaimskim, o 10 w. ku płn. od Znaima; 750 m.

NIKOBARSKIE WYSPY, 1) archipelag Indyjsko-Duński, w zatoce Bengalskiéj, położony pomiędzy 3° a 10° szer. płn. Znaczniejsze z wysp są: Kamorta, Sambelong, i Kar Nikobar, a w ogóle obejmuje 7 większych, a 12 mniejszych. Wszystkie są górzyste i pokryte pięknemi lasami kokosowemi. Klimat nader niezdrowy dla Europejczyków. Mieszkańcy należą do plemienia Indo-Chińskiego, oddają się rybołowstwu, cokolwiek rolnictwu, hodowli wieprzów; prowadzą także dość czynny handel. Wyspy obfitują w płody wszelkiego gatunku, jakoto: trzcinę cukrową, kokosy, drób, trzodę chlewną, bursztyn, szyldkret, ananasy, drzewo szafranowe, i t. p. Kierunek rządu posiada mała liczba krajowych naczelników uznających zwierzchność Danii; 10,000 mieszkańców. 2) Wielka i mała Nikobar, najznaczniejsze wyspy z powyższego archipelagu, leżą pod 6° 45' 38" płn. szer., a 91° 31' 2" wsch. długości.

NIKOLAI, MIKULÓW, M. w Prusach, w Szląsku, o 83 w. ku płn.-wsch. od Opola; 2,800 mieszkańców.

NIKOŁAJEW, M. w cesar. Rossyjskiém, w gub. Chersońskiéj, przy zlaniu się wód Bohu z Ingułem, gdzie tworzą Liman Bohowy; pod 46° 58' płn. szer., a 49° 38' wsch. dłg. Ludności 28,664 m. w 1841. r. Odległe 1710 w. od Petersburga, 1240 w. od Moskwy. Port wojenny, stacya floty Czarnomorskiéj, warsztaty okrętowe. Admiralicya, depo hydrograficzne, drukarnia, obserwatoryum admiralicyi. Szkoła miczmanów, szkoła podoficerów, artyleryi morskiéj, szkoła sterników floty Czarnomorskiéj. Port handlowy. Miasto posiada piękne zabudowania; założone zostało w 1791. r. W 1834. r. wpłynęło tu 170 statków z ładunkiem wartości 757,400 rubli assygnacyjnych. Zbywa mu na dobréj wodzie i drzewie.

NIKOŁAJEWSK, M. w ces. Rossyjskiém, w gubernii Saratowskiéj; miało 2,902 m. w 1841. roku. Odległe od Petersburga 1823 w., od Moskwy 1145 w.

NIKOŁAJEWSKA, forteczka w cesar. Rossyjskiém, w gub. Tobolskiéj. Odległa od Petersburga 3300 w., od Moskwy 2626 w.

NIKOLAIKEN, M. w Prusach, w prow. Pruskiéj, w rejencyi Gumbińskiéj, o 110 w. ku płn.-zach. od Gumbina, przy spływie jezior Spirding i Rhein; 2,200 m.

NIKOLO, ST.-N..., M. w Grecyi, stołeczne wyspy Tine. Leży na płd.-zach. pobrzeżu; jest miejscem pobytu biskupów grecko-katolickiego i rzymsko-katolickiego. Posiada port, przędzalnie jedwabiu; 4,000 m.

NIKOLSBURG, MIKUŁÓW, M. w Austryi, w Morawii, w cyr. Berno, o 45 w. ku płd.-zach. od Berna. Wspaniały zamek książąt Dietrichstein z biblioteką (20000 tomów). Kolegium Pijarów z seminaryum teologicznem dla członków tego zakonu. Siedziba nadrabina Morawii. Liceum, gimnazyum. W piwnicach zamku znajduje się owa słynna fasa, mieszcząca w sobie 112,336 litrów. Tu został zawarty pokój z Bethlen-Gaborem, 31. września 1621. r.

NIKOLSK, M. w cesar. Rossyjskiém, w gubernii Wołogodzkiéj; 1192 m. w 1841. r. Odległe od Petersburga 1344 w., od Moskwy 1067 w.

NIKOPOL, Mm. w cesar. Rossyjskiém, w gub. Jekaterynosławskiéj, nad Dnieprem. Kościół, szkoła; 5,500 m. w 1841. r. Odległe od Petersburga 1682 w., od Moskwy 1026 w.

NIKOPOL, lub TSZINGANI-KALE, M. w Turcyi europejskiéj, w Bulgaryi, o 100 w. ku zach. od Ruszczuku, na pr. brz. Dunaju, przy spływie jego z Osmą. Stołeczne sandżaku t. n., oraz arcybiskupów katolicko-wschodniego i katolicko-rzymskiego; liczy przeszło 10,000 m. Sławne zwycięztwem Bajazeta nad Zygmuntem królem Węgierskim, w roku 1386.

NIKSAR, M. w Turcyi azyatyckiéj, w paszaliku Siwas, na płn.-wsch. od Tokat. Handel zbożem, jedwabiem, owocami; 1,350 m.

NIL, rz. w Afryce wpadająca do mr. Śródziemnego odnogami tworzącemi Deltę w Egipcie. Bie-

rze początek przy spływie rzek: Bahr-el-Abiad (Nil biały) i Bahr-el-Azrek (Nil niebieski). Bieg około 2,500 w. przez Nubią i Egipt. Jedna tylko rzeka Atbara wpada do l. brz. Największa szerokość jego 630 metr., a bieg średni 5 w. na godzinę. Woda jego uważana za najlepszą; jest mniéj więcéj napełniona szlamem, a w czasie wylewu nabiera barwy czerwonéj. Ta rzeka obfituje w różne gatunki ryb, z których oprócz węgorzy, nie ma im podobnych w rzekach europejskich. Dwa gatunki ziemnowodnych płazów, krokodyle i hypopotamy żyją w tych wodach; pierwsze nie są tak liczne w Egipcie jak dawniéj, a drugie znajdują się tylko w Nubii. Nil płynie od płd. ku płn., pod 19° szer. 31° dłg. wsch., poczém zwraca się nagle ku płn.-zach., lecz opasawszy prawie ćwierć okręgu średnicy 300 w., płynie znów ku płn. prawie aż do ujścia swego. Od źródła aż do Niższego Egiptu koryto jego jest zamknięte pomiędzy dwoma pasmami gór rozległych, które raz się oddalają i pozostawiają piękne równiny pomiędzy sobą i rzeką, już to się zbliżają tak dalece że ją zwężają a przez to tworzą się wodospady. Brzegi téj rzeki w ogólności wyniosłe w Nubii i w Wyższym Egipcie niższe są w Średnim Egipcie, a przy Delcie równają się z poziomem. Delta, któréj szerokość największa wynosi 136 w., a długość 150 w., utworzona jest przez rozdział dwóch ramion skierowanych ku płd. jednego ku płd.-wsch., a drugiego ku płn.-zach. aż do morza. Wody Nilu spływają głównie do mr. Śródziemnego przez te ramiona, z których pierwsze zwane odnogą Damiety, ma szerokości 200 metr., a głębokość 3 metry; drugie, odnoga Rezetty, szeroką jest na 600 metr. i głęboką na 3 metr. Te odnogi spływają przez cztery inne pomniejsze zwane odnogami. Burlos, Dybeh, Om-Tareg, Tineh, pośród lagun gdzie nikną. Wylewy roczne Nilu były prostemi przypuszczeniami u starożytnych, którzy nie zauważali nic podobnego. Dzisiaj jest pewném, że przyczyną tych wylewów są deszcze, które padają od czerwca do września pod zwrotnikami. Przybyt rzeki rozpoczyna się w połowie czerwca i trwa do września. Wody przez czas niejaki są stojące, poczém spływają i w końcu października rzeka wraca do koryta. W czasie największéj wysokości tych wód, zalaną jest część wązkiéj doliny tworzącéj kotlinę rzeki. W latach obfitości wody powinny się wznosić do wysokości 7 metr., lecz nie przenosić 18 łokci. Szlam pozostawiony przez rzekę, tworzący ziemię jedynie sposobną do uprawy, składa się z pół glinki, ½ węglanu wapna, a reszta przypada na wodę, węgiel, niedokwas żelaza i węglan magnezyi. Nil jest jedyną drogą komunikacyi handlowéj między Egiptem i Nubią i z wnętrzem Afryki. Kanał spławny łączy tę rzekę z Aleksandryą.

NILES, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państwie Nowego-Yorku, w hrabstwie Cayuga; 2,300 mieszkańców.

NIMBURG, WICZEMIŁÓW, M. w Czechach, w cyr. Bolesławskim, o 23 w. ku płn.-wsch. od Młodego Bolesława, nad Elbą; 2,750 m. Wielka stadnina.

NIMES, M. we Francyi; stolica depar. Gard, o 703 w. ku płn.-wsch. od Paryża. Leży pod 43° 60' szer. płn., a 2° 0' 46" dłg. wsch.; 44,657 m. w roku 1841. Stolica biskupa sufragana Avignonu, kościół konsystoryalny ewangelicki. Trybunał. Sztab 15. legii żandarmów i 29. okręgu leśnego. Akademia uniwersytecka. Kolegium królewskie z kursami przygotowawczemi. Kursa specyalne dla rękodzielników. Szkoła normalna początkowa. Akademia bezpłatna rysunków. Szkoła budownictwa, chemii i fizyki, geometryi, mechaniki zastosowanéj do sztuk; szkoła położnicza. Biblioteka publiczna (38000 tomów). Muzeum. Gabinet historyi naturalnéj. Teatr. Akademia, towarzystwo lekarskie, rolnicze; 5 drukarni. Dom karny. Lombard. Kassa oszczędności. Dom dla obłąkanych. Dom sierot wyznania ewangelickiego. Instytut głuchoniemych. Trybunał handlowy. Bursa i izba handlowa. Magazyny surowych jedwabiów i wyrobów z tychże. Fabryki wyrobów jedwabnych mieszanych z bawełną, szalów kaszmirowych, barèżów, merynosów, kitajki, gazy, tiulu, blondyn; farbiernie i drukarnie. Rękodzielnia fajansów. Fabryki narzędzi rolniczych. Olejarnie. Handel winem, wódką, octem, zbożem, i t. d. Wywóz znaczny mianowicie na płn. Europy, ziarn oleistych, roślin lekarskich i farbierskich. Składy wódek i wina. Miasto właściwe jest małe, brudne, źle zabudowane; trzy jego przedmieścia, a szczególniéj Cours-Neuf, odznaczają się w ogóle ulicami szerokiemi i prostemi. Żadne miasto Francyi nie posiada tak pięknych szczątków starożytnych rzymskich. Starożytna świątynia zwana Domem kwadratowym arcy-dzieło budownictwa, pięknie odnowiony w którym się mieści muzeum, przepyszny amfiteatr zwany Areną. Wieża Magne jest jedną z wież wieńczących mur obwodowy, którego dwie bramy dotąd stoją, jedna zwana Bramą Augusta, a druga Bramą Francyi. Szczątki budynku zwanego Świątynią Dyany. Katedra jest jedynym przybytkiem, w stylu gotyckim. Tegoczesne budynki są: pałac sądowy, teatr, szpital

główny, dawna cytadela wzniesiona przez Vaubana. Piękny spacer publiczny zwany ogrodem La Fontaina. W okolicach szczątki wodozbioru zwanego Pont-du-Gard. Miasto bardzo starożytne, zdobyte przez Rzymian na 120 lat przed Chrystusem. Pustoszone przez Wissygotów, Saracenów, Normanów, w XIV. wieku przedstawiało stosy gruzów. Franciszek I., który go zwiedził, przyczynił się do jego podniesienia. Ojczyzna cesarza Antonina, Jana Nicot, Villarsa, Rabaud, St.-Etienne.

NIMPTSCH, M. w Prusach, w Szląsku, w rejencyi Wrocławskiéj, o 44 w. ku płn.-zach. od Wrocławia, nad rz. Lohe; 1,700 m. Trybunał miejski i wiejski.

NIMWEGE, NIMEGUE, NIMEGA, M. warowne w Niderlandach, w prowincyi Geldryi, o 15 w. ku płd. od Arnheim, na l. brz. rz. Wall; 15,000 m. Trybunał I. instancyi, oraz handlowy. Szkoła łacińska. Piękny ratusz, gabinet starożytności, starodawny zamek Valkenof, odnoszący swój początek do Karola Wielkiego; arsenał. Znaczny handel zbożem i winem; słynne browary piwa białego; fabryki wyrobów bawełnianych, farby niebieskiéj; garbarnie. Tu zawarty został sławny traktat w 1678. r., i tu Francuzi odnieśli zwycięztwo nad wojskami koalicyi 8. września 1794. r.

NINE-ISLANDS, gromada małych wysp na oceanie Wielkim, położonana płn. archipelagu Salomona, pod 4° 36' 0" szer. płn., a 152° 38' 30" dłg. wschodniéj.

NING-HIA, M. w Chinach, w prow. Kan-Sou, na granicy Mongolii.

NING-KUE, M. w Chinach, w prowincyi Ngan-Khing.

NING-OU, M. w Chinach, w prowincyi Szan-Si.

NINGOUTA, M. w Chinach, w Mandżuryi, na l. brz. M. Urka.

NING-PO, M. w Chinach, w prow. Tsche-Kiang, przy zlewie rzek Kian i Yaou; 200,000 do 400,000 mieszkańców. Jedno z miast najprzemyślniejszych z portem najhandlowniejszym w państwie, należącym do portów otwartych dla handlu zagranicznego mocą traktatu 1843. r.

NIŃG-YOUAN, M. w Chinach, w prow. Szu-Tszuan.

NINIANS, ST.-N.., Mm. w Szkocyi, w hrb. Stirling, o 3 w. ku płd. od Stirling; 8,274 m. Ważne fabryki igieł, gwoździ, skór, oraz wyrobów bawełnianych. Przy wiosce Bannockburn, Robert Bruce odniósł zwycięztwo nad Edwardem II. dnia 24. czerwca 1314. r.

NINOVE, M. w Belgii, w Wschodniéj Flandryi, o 33 w. ku wsch. od Audernade, na l. brz. rz. Dender. Stołeczne kantonu. Przemysł bardzo ożywiony, 76 fabryk nici, 6 farbierni, 4 warzelnie soli. Handel zbożem, lnem, płótnem i olejem; 4,500 m.

NIO, 1) wyspa w Grecyi, na archipelagu ku płd.-wsch. od Naxos. Wydaje w obfitości: oliwę, bawełnę, wino, miód, wosk; ma rozległości 1 milę kw., a 3,700 m. 2) Mm. portowe, stołeczne powyższéj wyspy, na zach. pobrzeżu onéj.

NIORT, mała wyspa z gromady Hebrydów, na zach. wybrzeżu Szkocyi, w hrb. Argyle.

NIORT, M. we Francyi, stol. depar. Deux Sèvres, o 411 w. ku płn.-zach. od Paryża, nad rz. Sèvre-Nantaise. Leży pod 46° 19' 24" szer. płn., a 2° 48' 13 dłg. zach.; 18,739 m. w 1841. r. Sztab żandarmeryi i 26. okręgu leśnego. Trybunał handlowy. Kościół konsystoryalny ewangelicki. Szkoła komunalna, szkoła normalna początkowa, szkoła prawa, szkoła rysunków, ogrodnictwa z ogrodem botanicznym. Biblioteka publiczna (20000 tomów). Towarzystwa rolnicze, statystyczne, filharmonijne, 3 drukarnie. Garbarnie. Fabryki obuwia, rękawiczek. Olejarnie. Blicharnie. Farbiernie skór. Handel wełną, zbożem, skórami, i t. d. Główne składy wódek i wina. Położone na pochyłości dwóch pagórków, dobrze zabudowane; posiada dawny zamek, dziś obrócony na więzienie, składa się z dwóch wież, w jednéj z nich urodziła się pani Maintenon. Kościół w stylu gotyckim. Piękne koszary. Wodotrysk du Vivier. Ojczyzna Beausorba, Fontanesa.

NISARI, wyspa w Turcyi, na archipelagu przy pobrzeżach Anatolii, pomiędzy wyspami Stanchio i Piscopi.

NISCHAPOUR, NISZAPUR, M. w Persyi, w prowincyi Khorasan, o 73 w. ku płn.-zach. od Mesched; 8,000 m. Sławne kopalnie turkusów najbogatsze w świecie. Niszapur miało być zbudowane przez Aleksandra Wielkiego, a odbudowano przez Schapoura.

NISIB, NESIB, M. w Turcyi azyatyckiéj, w Syryi, na zach. Eufratu.

NISIBIN, M. w Turcyi azyatyckiéj, w Mezopotamii, nad rz. Sinżar. Ma być miejscem urodzenia S. Jakóba. Liczne i piękne ruiny.

NISITA, mała wyspa w zatoce Neapolitańskiéj, na płd.-wsch. od Puzzuoli; 1,700 m. Port i laza-

ret dla okrętów odbywających kwarantannę w Neapolu.

NISKO, Mm. w Galicyi, w obw. Rzeszowskim, nad Sanem, o 5 mil od Leżajska.

NISSA, NISCH, M. w Serbii, o 185 w. ku płd.-wsch. od Semendryi, nad rz. Nissawą. Biskupstwo wschodnio-katolickie. Źródła gorące i kąpiele; 4,000 m.

NISSAN, rz. w Szwecyi; przepływa lan Jönköping i uchodzi pod miastem Halmstadt do Kategatu.

NISSAWA, rz. w Turcyi, spływająca z pr. strony do Morawy. Wybiega w Bulgaryi, płynie z płd.-zach. ku płn.-zach. i uchodzi w Serbii na wsch. Nissa.

NITH, rz. w Szkocyi, wybiega na płd.-wsch. hrb. Ayr, a uchodzi do zatoki Solway. Bieg jéj 100 w.

NITRA, *ob.* NEUTRA.

NITTENAU, Mm. w Bawaryi, w Wyższym Pfalcu, nad rz. Regen; 1,020 m.

NIUBCZASKOJ, kopalnia żelaza w cesar. Rossyjskiém, w gubernii Wołogodzkiéj; 341 m. w r. 1841. Odległa od Petersburga 1588 w., od Moskwy 1136 w.

NIUWCZYMSKI, kopalnia żelaza w cesar. Rossyjskiém, w gub. Wołogodzkiéj; 379 m. w 1841. r. Odległa od Petersburga 1403 w., od Moskwy 1136 w.

NIVE, rz. we Francyi, w depar. Niższych Pyrenei, uchodząca z l. strony do Adur. Źródła ma w górach Pirenejskich, w Behobii. Bieg jéj 65 w. Spławna od Saint-Jean-Pied-de-Port na 34 w.; żeglowna od Cambo na 19 w. Spławiają na niéj wino, oliwę i wełnę hiszpańską.

NIVELLE, rz. w Hiszpanii, wpada do odnogi Gaskońskiéj, do zatoki Jean-de-Suz (we Francyi). Źródło w górze Urdasz w Hiszpanii. Bieg około 45 w. Spławna przy przyborze wód do Askain na 10 w.

NIVELLES, NYVEL, M. w Belgii, w południowéj Brabancyi, o 34 w. ku płd. od Bruxelli, nad Thienne; 7,850 m. Ateneum. Kolegium Ś. Barbary. Akademia malarstwa. Lombard. Piękny kościół z kolosalną statuą Ś. Jana z Nivelles; znaczne fabryki. Początek swój winno to miasto klasztorowi Benedyktynów, założonemu w 645. r. przez Ś. Gertrudę.

NIWNITZ, Mm. w Morawii, w cyr. Hradyszskim; 1,500 m.

NIXDORF, W. w Austryi (w Czechach), o 34 w. ku płn.-wsch. od Litomierzyc, nad rzeką t. n.; 3,816 mieszkańców. Przemysł znaczny. Fabryki wyrobów żelaznych i stalowych, narzędzi chirurgicznych i bronzów.

NIZAM, M. w Indostanie, w prowincyi Hyder-Abad.

NIZAMPATAM, M. w Indostanie angielskim, w prezydenturze Madras; położone nad zatoką Bengalską, na płd.-zach. Mazulipatam.

NIŻNE CZERSKAJA STANNICA w ces. Rossyjskiém, w ziemi Kozaków Dońskich; odległa od Petersburga 1803 w., od Moskwy 1126 w.

NIŻNEDIEWICK, M. w cesar. Rossyjskiém, w gubernii Woroneżskiéj. Leży pod 51° 53' szer. płn., a 56° 4' dłg. wsch. Miało 1,447 m. w 1841. r. Odległe od Petersburga 1236 w., od Moskwy 558 w.

NIŻNE-KAMCZACK, osada w ces. Rossyjskiém, w Kamczackim obwodzie. Odległa od Petersburga 13066 w., od Moskwy 12388 w.

NIŻNE KOŁYMSKI OSTROG, mała warownia w cesar. Rossyjskiém, w gubernii Jakuckiéj. Położona pod 68° 32' szer. płn., a 178° 36' dłg. wschodniéj.

NIŻNETAGRLSKI ZAWOD, kopalnia w cesar. stwie Rossyjskiém, w gubernii Permskiéj. Odległa od Petersburga 2533 w., od Moskwy 1855 wiorst.

NIŻNEUDIŃSK, M. w cesar. Rossyjskiém, w gubernii Irkuckiéj; pod 54° 55' szer. płn., a 116° 42' dłg. wsch. Miało 707 mieszkańców w 1841. r. Odległe od Petersburga 5527 w., od Moskwy 4849 w.

NIŻNIÓW nad Dniestrem, Mm. w Galicyi, w obwodzie Stanisławowskim, o 3 mile od Tyśmienicy; ma fabrykę cukru z buraków, oraz fabrykę skałek.

NIŻNY-ŁOMOW, M. w cesar. Rossyjskiém, w gubernii Penzeńskiéj. Położone nad rz. Łomową. Posiada 11 kościołów; 2 duchowne, oraz 2 świeckie szkoły. Liczyło 6,441 m. w 1841. roku. Odległe od Petersburga 1478 w., od Moskwy 801 w.

NIŻNYJ-NOWGOROD, NIŻEGROD, 1) M. w ces. Rossyjskiém, stołeczne gubernii i powiatu t. n., o 1139 w. ku płd.-wsch. od Petersburga, nad Wołgą, przy ujściu Oki do téjże rzeki; 21,687 m. Sąd kryminalny i apelacyjny. Eparchia prawosławna Niżnego-Nowogrodu i Arszamaska. Gimnazyum. Szkoła dla synów urzędników cywilnych. Magazyn soli. Garbarnie i fabryki safianu, lin, płótna żaglowego. Handel bardzo ożywiony, najgłówniejszy punkt składowy handlu wewnętrznego cesar. Rossyjskiego. Sławny jarmark w lipcu

i sierpniu, bardzo kwitnący w ostatnich latach i uważany za najważniejszy w świecie. Na ten jarmark zjeżdża się do 600,000 osób, tak kupców, jakoteż żeglarzy, robotników i t. d. Zabudowania jarmarczne, które dawniéj były w Makarjewie, po zgorzeniu w 1816. r., wzniesione zostały na l. brz. Oki, naprzeciw Niżnego-Nowgorodu, z którym są połączone mostem łyżwowym. Te budynki przedzielone są ulicami równoległemi, wzniesione z kamienia i żelaza, kanały bezpośrednio dozwalają statkom przystępu do jego bazarów; na tém przedmieściu jest kościół pod wezwaniem Ś. Makarja patrona jarmarku. Ten kościół miał kosztować 11 milionów rub. assyg. Główne płody jakie sprowadzają na ten jarmark są: zboża, sól permska, złoto, srebro, skóry i inne bogactwa mineralne Uralu, futra sybirskie, szale azyatyckie, ryby, kawior z Rossyi południowéj, nakoniec towary europejskie, wina francuzkie, bawełna amerykańska, cukier brazylijski ekspedyowany przez Petersburg i Archangielsk. W 1839. roku wartość towarów przywiezionych na jarmark wynosiła 105,000,000 rubli assygnacyjnych, w 1839. r. podwyższyło się do 160,597,000 rubli assyg., z których przypadło na towary rossyjskie 122,155,000 rubli assyg., na płody Europy 15,035,000 rubli assyg., a 23,005,000 rubli assyg. na azyatyckie. Miasto leży na półwyspie utworzonym przy spływie Oki do Wołgi; zbudowane w amfiteatr na pochyłości góry, na szczycie któréj jest cytadela. Założone w XIII. wieku; było kilka razy rabowane przez Tatarów mianowicie w latach 1317. i 1378. r. Piotr Wielki miał zamiar przenieść tu stolicę państwa, z powodu żyzności okolic i szczęśliwego położenia dla handlu.

NIŻNO-NOWOGRODZKA GUBERNIA, w cesar. Rossyjskiém, stol. Niżnyj-Nowgorod. Rozległości 48,290 w. kw. Ludność w 1841. r. 1,103,200 m. Grunt płaski lub nieco pagórkowaty, piaszczysty lecz żyzny. Jedna z gubernij najurodzajniejszych. Piękne lasy, z których 1,063,915 dziesiatyn należy do korony. Zbiór więcéj jak obfity zboża, lnu, konopi. W 1830. r. 951,519 ludzi zajmowało się rolą; wysiano 671940 czetwerti oziminy, przynoszących 2⅔ procentu, a 791730 jarzyn. Przemysł czynny. Handel znakomity. W 1835. r. było 21 szkół publicznych, a w nich 4,485 uczniów. Dzieli się na 11 powiatów, jakoto: Niżny-Nowgorodzki, Bałakny, Semenowski, Makariewski, Gorbatowski, Kneginiński, Wasiłowski, Ardatowski, Arszamaski, Łukjanowski, Sergatski. W 1833. roku było miast 15 z ludnością 54,798 m.

NIZZA, 1) M. w król. Sardyńskiém, stol. prow. t. n., o 94 w. ku płn.-zach. od Turynu, nad mr. Śródziemném; 33,811 m. w 1838. r. Twierdza. Port wojenny. Stolica biskupa sufragana Genui. Trybunał apelacyjny, handlowy. Kolegium królewskie Jezuitów. Seminaryum. Szkoły prawa i medycyny. Izba handlowa i rolnicza. Komora. Fabryka tytuniu, fabryki wyrobów jedwabnych, mydeł, perfum, papierów, konfitur. Port handlowy wolny. Wywóz wina, oliwy, pomarańcz, i t. d. W 1839. r. wartość wprowadzonych towarów wynosiła 12,843,450 fr. Połów ryb. Leży w roskosznem położeniu, otoczone murem bastyonowanym, uwieńczone ku wsch. starą warownią. Główniejsze budynki: pałac gubernatora, i piękny łuk tryumfalny na cześć Wiktora Amedusza III. wzniesiony. Zjeżdżają się tutaj cierpiący słabości piersiowe dla łagodności klimatu w miesiącach zimowych. Nizza miała być założoną przez Marsylijczyków. Miejsce urodzenia Vahlov, Cassiniego i Masseny. 2) Prowincya król. Sardyńskiego. Leży między 43° 37' i 44° 19' szer. płn. Rozległość 874 mil kw. włoskich. Ludność 112,428 m. Grunt górzysty. Ziemiopłody w przybliżeniu: zboża 72000 hektolitrów, jarzyn 3000 hektolitrów, wina 40000 hektolitrów, oliwy 4500000 hektolitrów. Wołów 5,000, krów 7,500, koni 340, osłów 260, mułów 4,500, kóz 20,000, owiec 140,000, wieprzy 3,700. Piece wapienne i gipsowe, 148 kuźni, 20 giserni, 4 drukarnie. Dzieli się na 15 mandamento zawierających 87 gmin. 3) Gubernia państwa Sardyńskiego w Piemoncie, stol. Nizza. Rozległość 4202 w. kwadr. Ludność 230,718 m.

NIZZA-MONFERRATO, M. w król. Sardyńskiém, w prow. Turyn, nad rz. Belbo, przy jéj spływie z Nizza, o 17 w. ku płn. od Acqui. Przędzalnie jedwabiu; 5,400 m.

NOALE, Mm. w król. Lombardzko-Weneckiém, w gubernii Weneckiéj, o 24 w. ku płn.-wsch. od Padwy, nad rz. Marcenego.

NOBLEBOROUGH, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państwie Maine, w hrb. Lincoln, nad rz. Kennebeck; 1,210 m.

NOBLESVILLE, M. w Stanach Zjednoczonych, w państwie Indiana, stołeczne hrabstwa Hamilton.

NOCARIO, Mm. we Francyi, na wyspie Korsyce, w obw. Corté; 890 m.

NOCERA, 1) M. w państwie Kościelném, w delegacyi Perugia, o 35 w. ku wsch. od Perugia. Biskupstwo, źródła i kąpiele mineralne; 891 m.

2) Mm. w król. Neapolitańskiém, w prow. Calabria-Ulteriore, ku płn.-zach. od Nicastro; 3,000 m. 3) Nocera-de-Pagani, Mm. w król. Neapolitańskiém, w prowincyi Principato-Citeriore, o 13 w. ku płn.-wsch. od Salerno, nad rz. Sarno; 7,000 m. Rezydencya biskupa.

NOCHIZTLAN, M. w Meksyku, w Kordylierach; 14 do 15,000 mieszkańców. W pobliżu bogate kopalnie srebra.

NOEL, gromada małych wysp w zatoce Bengalskiéj, ku płd.-zach. wyspy Mel.

NOGAJSK, M. w ces. Rossyjskiém, w gubernii Taurydzkiéj; 961 mieszkańców w 1841. roku. Oddalone od Petersburga 1866 w., od Moskwy 1,210 w.

NOGALES, Mm. w Hiszpanii (w Galicyi), w prowincyi Lago.

NOGAT, ramie Wisły płynące w płn.-wsch. kierunku od Sztumu, aż do Fryskiéj zatoki, gdzie wpada mnóstwem drobnych strumieni.

NOGENT, 1) N.-le-Rotrou, M. we Francyi, w depar. Eure et Loire, o 67 w. ku zach.-płd. od Charles. Położone wśród pięknéj doliny, nad rz. Huisne. Kolegium, biblioteka publiczna (6,000 tomów), fabryki wyrobów wełnianych; mechaniczne, przędzalnie wełny, garbarnie, młyny. Handel konopiami; 7,000 m. Miasto szczególnego kształtu, w pośrodku ma łąkę i tylko 4 ulice, z tych główna 2 w. długa. Na wierzchołku wzgórza górującego, ogromne szczęty warownego zamku. Było zdobyte przez Anglików w 1428. r. Zamek i włości Nogent były podarowane Sullemu, który tu czas jakiś zamieszkiwał i założył szpital; w kościele tutejszym wznosi się jego grobowiec. 2) N.-sur-Seine, M. tamże, w depar. Aube, stoł. obw. t. n., o 65 w. ku zach.-płn. od Troues, na l. brz. Sekwany. Młyny; fabryki pończosznicze, główny spław drzewa do Paryża; handel zbożem, mąką, winem, octem, drzewem i węglami, solą, konopiami. Miasto bardzo dawne, dobrze zbudowane i czyste; w cudném położeniu, otoczone zajmującemi przechadzkami. O 8 w. ku wsch.-płd., nad rz. Ardusson w gminie Quincey, zwaliska opactwa Paraclet; założonego w XII. w. przez Abeilarda. Zdobyte i zniszczone przez Austryaków w 1814. r. po bohaterskiéj obronie. 3) N.-sur Marne, Mm. we Francyi, w depar. Sekwany, o 11 w. ku płd.-wsch. od Sceaux, a 8 w. ku wsch. od Paryża, na prawym brz. rz. Marny. Machina parowa dostarczająca wodę z Marny gminom okolicznym. Fabryki przetworów chemicznych, a mianowicie sulfatu, chiny, przerabiają ¼ części jéj ogólnéj ilości wprowadzonéj do Francyi. Fabryka tiulów. Drukarnia materyi.

NOGUERA-PALLARESA, rz. w Hiszpanii, wpada do Segry, o 4 w. ku płd.-zach. od Alos. Bieg około 170 w.

NOGUERA-RIBARGOZANA, rz. w Hiszpanii, wpada do Segry, o 13 w. ku płn.-zach. od Lerydy. Bieg około 130 w.

NOJA, Mm. w król. Neapolitańskiém, w prow. Basilicata, o 45 w. ku wsch. od Lagonegro, nad mr. Jońskiém; 1,500 m.

NOIR, MONT, NOIR, najwyższa góra w pasmie gór szwajcarskich Jura, w kant. Waadt, na granicy dep. francuzkiego. Jura. Wysoka na 5000 stóp.

NOIRMOUTIER, wyspa u wybrzeży depar. francuzkiego Vandée, w stronie płd.-zach. zatoki Bourgneuf. Wąskiém ramieniem mr. od lądu stałego oddzielona. Znaczny wywóz soli morskiéj, do Francyi, Anglii, Holandyi i Prus. Rozległa 44 w. kw. Grunt niski. Wyspa ta tworzy kanton t. n.

NOIRMOUTIERS, Mm. w Francyi, w dep. Wandejskim, o 66 w. ku płn.-zach. od les Sables, nad zatoką Bourgneuf; 7,665 m. w 1841. r. Syndykat morski. Wicekonsulat Pruski. Zbiór wybornéj pszenicy, grochu, gorczycy. Dobre pastwiska. Fabryka sody, warek. Połów ostryg. Miasto Noirmoutiers z zamkiem warownym jest twierdzą 3. rzędu, ma port dostępny.

NOLA, M. w król. Neapolitańskiém, w prow. Terra di Lavoro, o 37 w. ku płd.-zach. od Kapui. Biskupstwo, seminaryum, kilka kościołów; szpital wojskowy. Miasto bardzo dawne, niegdyś jedno z najważniejszych w Wielkiéj Grecyi. Ojczyzna Giordano Bruno, spalonego w Rzymie jako heretyka, w 1600. r.

NOLI, M. w król. Sardyńskiém, w prow. i o 13 w. ku płd.-zach. od Savony, na pobrzeżu zach. odnogi Genueńskiéj.

NOLIŃSK, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Wiatskiéj; 2,239 m. w 1841. r. Odległe 1,610 w. od Petersburga, 1,636 w. od Moskwy.

NOMAN'S-LAND, wyspa na oceanie Atlantyckim, przy pobrzeżach pań. Massachussetts, w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnéj, w hrb. Duke.

NOMBRE-DE-DIOS, M. w Meksyku, o 38 w. ku płd.-wsch. od Durango; 7,000 m. Bogate kopalnie miedzi srebrodajnéj.

NONA, M. w Austryi, w Dalmacyi, o 15 w. ku płn.-zach. od Zary, nad Adryatykiem; 6,000 m. Mały port.

NONANCOURT, M. we Francyi, w depar. Eure, o 35 w. ku płd. od Evreux, nad Avre; 1,345 m. Przędzalnie wełny, bawełny. Młyny i garbarnie, Handel skórami i papierem.

NONANGOR, M. w Indostanie, w pań. Guikovar, nad rz. Nagni, przy jéj ujściu do odnogi Kutsz. Fabryki płótna i słynne farbiarnie.

NONATOLA, M. w księs. Modeńskiém, w gub. i o 13 w. ku płd.-wsch. od Modeny, na prawym brz. Panaro. Opactwo biskupie.

NONCOVERY, wyspa należąca do archipelagu Nikobarskiego. Położona w zatoce Bengalskiéj, na płd. od Camorta, obfituje w drzewo orzechowe, ptastwo, i t. p. Leży pod 7° 57' płn. szer., a 91° 23' wsch. dłg.

NONE, M. w król. Sardyńskiém, o 13 w. ku wsch. od Pignerol; 2,000 m.

NONTRON, M. we Francyi, w dep. Dordogne, o 40 w. ku płn. od Perigueux; stoł. obwodu t. n. nad rz. Bandiat; 3,700 m. Zbudowane na skalistym wzgórku. Trybunał cywilny, fabryki noży, i farbiernie. Liczne i ważne garbarnie; handel żelazem, skórami, wełną i bydłem.

NONZA, Mm. we Francyi, na wyspie Korsyce, o 12 w. ku płn.-wsch. od Bastyi, na pobrzeżu wsch. odnogi Ś. Florentyna; 325 m. Na stromój skale wzniesione.

NOR, NOOR, rz. w Szwecyi, w lanie Karlstad, płynie z płn. ku płd. i uchodzi do jeziora Wener, na zach. zatoki Klara.

NORA, M. i zakład górniczy w Szwecyi, o 10 w. ku płn.-zach. od Orebro, nad jeziorem t. n. Sąd górniczy. Kuźnie i fryszerki rządowe żelaza; 700 mieszkańców.

NORBERG, M. w Szwecyi, o 66 w. ku płn. od Westerås. Trybunał górniczy.

NORDBORG, NORBURG, M. w Danii, w księs. Szlezwig, na płn.-zach. pobrzeżu wyspy Alsen; 900 m. Mały port.

NORCIA, M. w pań. Papieskiém, stoł. dystryktu t. n., w delegacyi Spoletto, o 31 w. ku płn.-wsch. od Spoletto, na prawym brz. rz. Nera; 3,138 m. Stol. biskupa. Fabryki wyrobów bawełnianych i sukien pospolitych, garbarnie. Ojczyzna Sertoryusza.

NORD, DEPARTAMENT PÓŁNOCNY, we Francyi, stol. Lille. Leży nad granicą Belgijską, Flandryą Wschodnią i Hainaut, i pomiędzy depar. Pas-de-Calais, Some i Aisne, nad mr. Niemieckiém. Między 49° 57' i 51° 5" szer. płn. Rozległości 569901 hektolitrów. Ludności w 1841. r. 1085,298 m., z których 406,900 w 54 gminach mających po 8,000 dusz (St. Amand, Annaullin, Anzin, Armentieres, Bailleul, Bergues, Cambrai, Cassel, Cateau, Caudry, Comines, Condé, Denain, Douai, Dunkerque, Estaires, Flines-les-Raches, Fresnes, Gravelines, Halluin, Hamon, Hazebrouck, Hondschoote, Iwuy, Largogne, Landrecies, Lille, Lincelles, Marc-en-Barault, Maubeuge, Merville, Morbecque, Moulins, Nieppes, Onnaing, Orchies, Racime, Ronq, Roubaix, Seclin, Solesmes, Stenwerk, Steenwoorde, Templeuve, Turcoing, Valenciennes, Vieux-Berquin, Vieux-Condé, Wambrechies, Wattrelos, Wazemmes, i Wormhoudt), 1 M. Lille przeszło 63,000, 7 Miast od 17 do 25,000, i 14 do 5do 10,000. Położony w większéj części wkotlinie Skaldy na wsch. w kotlinie Meuzy, na zach. w kotlinach Aa i Yzery. Rzeki: Skalda i do niéj wpadające Haine, Skarpe, Sensé, Lys, Law, Deule, Sambra, Aa, Colme, Yzer, przerznięte licznemi kanałami komunikacyjnemi i osuszającemi. Kraj płaszczyzn niskich, najeżony pagórkami, z których najwyższe nie dochodzą 200 metr. Górzysty lubo nie wyniosły w stronie płd.-wsch. Pobrzeża niskie. Ziemia w ogóle żyzna. Departament rolniczy, rękodzielniczy i eksploatacyjny. Rolnictwo w wysokim stopniu. Zbiór znaczny zboża lubo ledwie wystarczający na potrzeby, kartofli, buraków cukrowych, chmielu, tytuniu. Len zwany fin jest uważany za niezrównany do fabryki batystu. Piwo wyborne. Chów bydła znakomity, konie i rogacizna dobréj rasy. W 1839. r. było koni 79,177, mułów 1,283, osłów 5,489, rogacizny 226,338, baranów 210,834, wieprzy 73,810, kóz 6,638. Najznakomitsza eksploatacya mineralna w całéj Francyi, głównie zaś węgli, żelaza, marmurów, kamieni ciosowych, margla, i gliny garncarskiéj. Zakłady wód mineralnych w St. Amand. Rybołowstwo czynne na pobrzeżach. W 1839. r. było eksploatowanych 9 kopalni węgla, w których pracujących było 8,164 i wydały 7,497,085 cent. metr., wartości 10,061,000 franków, z kopalni żelaza 103,382 cent. wartości 152,571 fr., torfu 144,000 cent. metr. wartości 94,500, z kopalni marmuru zysk 860,000 fr. Przemysł rękodzielniczy znakomity i różny: najprzód idą batysty, płótna zwane toaletowe i bielizna stołowa, wyroby bawełniane, lniane, tiule i koronki Walencyeńskie, i Lillskie; fabryki cukru z buraków, porcelany, szkła, fajansów. Zakłady żelazne w Avesnes. Zakłady machin, gisernia arsenału w Douai i pracownia królewska broni. Inne płody, piwo, olej, mydła, cykorya i bleywas. Węgle i tytuń i płody rękodzielnicze stanowią stanowią artykuły handlu wywozowego. Porty, a mianowicie Dun-

kierki przyczyniają się do rozwoju handlowego. W 1841. r. weszło do portów Dunkierki i Gravelines 298 statków o 19,131 beczkach, a ruch 3,153 statków o 231,644 beczkach. Jarmarków 376 w 47 gminach i trwających dni 567. Rozwój komunikacyi w 1837. r. 11,556 w., z których na 6 rzek (Sambrę 56 w., Skaldę 61 w., Skarpę 53 w., Lys 55 w., Law 2 w., Aa, 31 w.), 258 w.; na 16 kanałów, jakoto: kanał z Aire do Bassée 2 w., z Bergues do Furnes 13 w., kanał Bourbourg 21 w., kanał de la Bourre 7,7 w., kanał de la Colme 24 w., Condé 6,4 w., Deule 47,6 w., z Dunkierki do Furnes 14 w., kanał Hazebrouck 5 w., Nieppe 9 w., Prevean 1,9 w., Roubaix 23 w., St. Quentin 25,9 w., od Sambry do Oazy 12 w., kanał de la Sensée 26 w.) na 251 w., 15 dróg bitych 583 w., 13 departamentowych 285 w., 7,356 ubocznych 10,176 w. Droga żelazna z Paryża do Belgii z odnogą na Lille. Dochód gruntowy 44,206,000 franków w 1843. r. było 43 zakładów wyższych naukowych i 1,913 uczni, z których 1 kolegium narodowe w Douai, i 17 kolegiów komunalnych, w Armentiers, Avesnes, Bailleul, Bergues, Cambrai, Cassel, Cateau, Condé, Dunkierce. Estaires, Hazebrouck, Lille, Maubeuge, Le Quesnoy, St. Amand, Turcoing, Valenciennes, razem 1,493 uczni, 2 instytuty i 23 pensyonatów. Wydatek na te zakłady 768,813 fr. Zakłady początkowe w r. 1840: szkoła normalna departamentowa w Douai, 71 szkół wyższych (15 komunalnych) 2,317 uczni, 1450 szkół elementarnych, 993 nauczycieli i 99,286 uczniów w zimie, w téj liczbie 723 szkół komunalnych, 27 szkół rzemieślniczych (2,256 uczni), 21 sal ochron w 13 gminach (2,457 dzieci). Wydatek na te zakłady 391,898 fr. Podział administracyjny i sądowy w 1841. r. na 7 okręgów: Avesnes, Cambrai, Douai, Dunkerque, Hazebrouck, Lille, Valenciennes; 44 powiaty (60 sądów pokoju), 661 gmin. Departament składa dyecezyą arcybiskupa Cambrai, należy do trybunału królewskiego i akademii uniwersyteckiéj w Douai, i do 16. dywizyi w Lille. Utworzony w 1790. r. z dawnéj prowincyi Flandryi, Hainaut i Cambresis.

NORD-CAP, 1) przylądek w Ameryce Północnéj, na wyspie Cap-Breton, pod 47° 2' 13" płn. szer., a 60° 22" 53" zach. dłg. 2) Przylądek na płn.-wsch. pobrzeżu Nowéj Georgii. Położony nad oceanem Południowym, pod 54° 4' 45" płd. szer., a 40° 35' 15" zach. dłg. 3) Przylądek skalisty na wyspie Magerőe (w Norwegii); położony pod 71° 10' płn. szer., a 23° 40' 30" wsch. dłg. Wzniesiony nad poziom morza na 1440 stóp.

NORDEN, M. w Hanowerskiém, w prowincyi Wschodniéj Fryzyi, o 15 w. ku płn.-zach. od Aurich, a o 2 w. od małéj zatoki Leysand, z którą jest połączone kanałem. Wyższe gimnazyum. Sławne browary i gorzelnie, warsztaty okrętowe; fabryki tkanin lnianych i bawełnianych, oraz tabaki i cykoryi. Skład soli z Luneburga; 5,600.

NORDENBURG, M. w Prusach, w rejencyi Królewieckiéj, o 75 w. ku wsch.-płd. od Królewca, w pobliżu jeziora i rzeki Aschwön; 2,000 m. Założone w 1405. r.

NORDERNEY, wyspa na morzu Niemieckiém (w Hanowerskiém), blisko i ku płn. od Norden, oddzielona od brzegów ławą naga. Rozległości 3 w. kw.; 619 m. Kąpiele morskie od 1799. r.

NORDHALBEN, M. w Bawaryi, w Wyższéj Frankonii; 1,500 m.

NORDHAUSEN, M. w Prusach, w prow. Saskiéj, w rejencyi Erfurtskiéj; stołeczne obwodu t. n., o 66 w. ku płn. od Erfurtu, nad rz. Hartz; 12,000 m. Siedlisko władz okręgowych. Komora celna, gimnazyum, wyższa szkoła żeńska. Przemysł nader czynny; kilka fabryk sukna i wyrobów bawełnianych, płodów chemicznych; ważne gorzelnie, dystylarnie i olejarnie. Znaczny handel wódką, olejem, zbożem, i t. p. Miejsce urodzenia filozofa Wolfa.

NORDHEIM, 1) M. w Hanowerskiém, w księs. Götingen, o 9 w. ku płn.-wsch. od Götingi, nad rz. Ruhme. Wyższe gimnazyum. Uprawa tytuniu, znaczne garbarnie; fabryki płócien, ważne browary. Skład królewski żelaza. Handel drzewem; w pobliżu źródła siarczane i kąpiele. Dawne opactwo Benedyktynów Ś. Błażeja, założone w 1051. r.; 4,100 m. 2) Kalten-Nordheim, M. w księs. Sasko-Wejmarskiém, nad rz. Fulda. Kilka fabryk; 1,650 m.

NORDHORN, M. w Hanowerskiém, w prow. Osnabrück, o 10 w. ku płn.-wsch. od Neuenhaus, na l. brz. Wechty; 1,200 m. Synod reformowany. Magazyny kamieni, soli, zkąd ich wywożą do Holandyi.

NORDLAND, prowincya w Norwegii, nad mr. Niemieckiém, stol. Bodöe. Rozległości 74382 w. kw. Ludność w 1845. r. 65,990 m. Podług podziału geograficznego liczą do tego amtu dwie fögderi Senjen i Tramsöe, z temi rozległość ziemi uprawnéj 69985 hektarów. Grunt górzysty. Wiele wysp, z których główniejsze są archipelag Lofoden. Zbiór nieco jęczmienia, owsa i kartofli na płd., gdzie także są lasy. Mało bydła, po największéj części renów. Na płn. rybołowstwo czynne, stanowiące sposób do życia mieszkańców.

Dzieli się na 3 voigtei: Helgeland, Salten i Lofoden.

NORDLINGEN, M. w Bawaryi, w Szwabii, nad rz. Eger. Dom sierot, szkoła łacińska, towarzystwo rolnicze, szkoła przemysłowa; fabryki dywanów, wyrobów wełnianych; 6,500 m.

NORD-SEE, MORZE NIEMIECKIE, MER DU NORD OU D'ALLEMAGNE, część oceanu Atlantyckiego. Położone pomiędzy Norwegią a Danią na wsch.; Hanowerem, Oldenburgiem, Niderlandami, Belgią i Francyą na płd.; Wielką Brytanią, wyspami Orkney i Szetland na zach. Łączy się ono z oceanem na płn. szerokim kanałem oddzielającym Szetlandzkie wyspy od Norwegii, a na wsch. kanałami oddzielającemi Szetlandzkie i Orknejskie wyspy od Wielkiéj Brytanii; na zach. z Baltykiem Skager-Rak; na płd. z La-Manche przez Pas-de-Calais.

NORDSTRAND, wyspa w Danii, w księs. Szlezwig, na mr. Niemieckiém. Rozległości ma 75 mil niem. kw. Ludność 3,000 m. Położona w bliskości pobrzeży, wprost wyspy Husum; 3,000 m. W r. 1634. nadzwyczajny wylew pochłonął znaczną część jéj gruntów i przeszło 6,000 m.

NÖRENBERG, M. w Prusach, w Pomeranii, w rejencyi Szczecińskiéj, o 96 w. ku wsch. od Szczecina, nad jeziorem Enzig; 1,600 m.

NORFOLK, 1) hrb. w Anglii, nad mr. Niemieckiém; M. stoł. Norwich. Leży pomiędzy hrb. Suffolk i Cambridge. Obszerne 97 mil kw. Ludność 412,621 m., z tych 37,610 rodzin zajmuje się rolnictwem, a 28,871 rzemiosłami i przemysłem. Grunt w ogólności równy; skropiony rz. Ouse z dopływową. Little-Ouse, Yare, z uchodzącą do niéj Waweney, oraz rz. Thyrk z dopływową Wensum. Klimat zimny, mglisty, niezdrowy w okolicach bagnistych. Płody: drzewo, zboże, pszenica, len, konopie, rośliny korzenne, zwyczajne domowe zwierzęta, dziczyzna i ryby. Rolnictwo, chów bydła, wyroby wełniane i jedwabne i rybołowstwo, zajmują mieszkańców. Dzieli się na 33 hundreds i 713 parafij. 2) M. w Wyższéj Kanadzie w pobliżu ujścia rz. Elżbiety. Port obronny, wielki szpital morski, bank; handel rozległy; 13,520 m. Liczne fabryki, akademia i teatr. 3) Nowy-N., Rossyjska osada w stronie płn.-zach. Ameryki północnéj, na Wielkim oceanie, wprost wyspy Admiralskiéj i archipelagu króla Grzegorza. Między 57° i 61° płn. szer., a 134° i 141° zach. dłg. Ważna pod względem handlu futrami. 4) M. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Wirginia, stoł. hrb. Norfolk, o 144 w. ku płn.-wsch. od Richemond, nad Elisabeth River; 10,900 m. Port wojenny, arsenał i warsztaty budowy okrętów w Stanach Zjednoczonych. Port dobry, głęboki i pewny. Handel nader ożywiony.

NORFOLK, wysepka w Australii angielskiéj, na Wielkim oceanie Spokojnym. Leży między 29° 1' szer. płd. i 165° 50' dłg. wsch. Odkryta przez Cooka 1774. r. Ze względu swéj żyzności rząd założył tam osadę deportowanych.

NORMA, Mm. w pań. Papieskiém, w delegacie Frosinone, o 10 w. ku płn.-zach. od Sezze; 1,000 m. Rozwaliny Norby Rzymian.

NORMANDSKIE WYSPY, posiadłość angielska, zaliczona do hrb. Southampton, położona w stronie zach. kanału La-Manche, przy pobrzeżach Normandyi, w pobliżu półwyspu Cotentin. Ma rozległości 256 akrów; ludności 76,094 mieszkańców zamieszkałych w 11,185 domach. Znaczniejsze z tych wysp są: Jersey, Guernsey, Alderney, Herm, Serk i Jethou. Wyspy Normandzkie są jedyną częścią księstwa Normandyi, jakową korona angielska zachowała. Wszystkie usiłowania Francuzów do ich opanowania spełzły na niczém. Ludność tych wysp mówi narzeczem francuzkiém, lub francuzkiém z angielskiém pomieszaném. Wyspy Normandskie lubo stanowią nierozdzielną część Wielkiéj Brytanii, jednak podlegają prawu jakowe sobie sami nadali tak dalece, że to jest raczéj protektorat niż władztwo wykonywane przez Anglią nad temi wyspami.

NORPUR, M. w Indostanie, w państwie Sików; 12,000 m.

NORRIDGEWORK, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Maine, hrb. Sommerset. Stoł. hrb., o 388 w. ku płn.-wsch. od Bostonu, na pr. brz. rz. Kennebeck; 1,800 m.

NORRIS-TOWN, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w Pensylwanii, stol. hrb. Montgomery, o 31 w. ku płn.-zach. od Filadelfii, na l. brz. Szylkill; 2,937 m.

NORRKÖPING, M. w Szwecyi, w lanie Linköping, o 642 w. ku płn.-wsch. od M. t. n., przy ujściu rz. Motala do jednéj z zatok mr. Baltyckiego; 14,000 m. Dom poprawczy dla niewiast. Główne siedlisko przemysłu, wyrobów sukiennych w królestwie. Kuźnie i fryszerki żelaza rządowe, z warsztatami do budowy machin. Źródła mineralne bardzo uczęszczane. Port handlowy. W r. 1836. wartość dowiezionych towarów była 1,398,925 franków, wywiezionych zaś 487,975 fr. W 1839. r.

wpłynęło do portu 43 okrętów z 3,164 beczkami, wypłynęło zaś 35 statków, z 3,118 beczkami.

NORRLAND, okolica najdaléj ku północy posunięta trzech stref Szwecyi. Leży między 61° 35° szer. płn. a 12° i 21° dłg. wsch. Tu strefa zawiera 7 okolic geograficznych, Medelpad, Angermanland, Jämtland, Harjedälen, Wästerboten, Nord-Boten i Laponię.

NORT, M. we Francyi, w depar. Niższéj Loary, o 24 w. ku płd. pod Chateaubriand, na pr. brz. rz. Edre. Kopalnie węgla ziemnego; handel tym artykułem, oraz drzewem i żelazem; 5,500 m.

NORTE, 1) przylądek w Ameryce południowéj, na pobrzeżu Brazylii, w prow. Para, ku płn. ujścia rzeka Amazonek. 2) Rio-del-Norte. Rzeka spławna w Ameryce Północnéj. Wybiega na płn.-wsch. Nowego Meksyku, w punkcie przecięcia się gór Sierra-de-las-Grullas, zwraca się następnie ku płd.-wsch. i uchodzi kilku ramionami do zatoki Meksykańskiéj. Oprócz wielu rzek pomniejszych spływających do niéj, wpadają jeszcze: z lewéj strony Puerco; z prawéj Conchos, Sabina i Juan. Bieg jéj wynosi 500 mil francuzkich.

NORRTELIE, M. portowe w Szwecyi. Położone nad zatoką mr. Baltyckiego, posiada fabryki sukna, i broni; 1,200 m.

NORSKAJA SŁOBODA, w ces. Rossyjskiém, w gub. Jarosławskiéj. Odległa 2,310 w. od Petersburga, a 1,636 w. od Moskwy.

NORTEN, Mm. w król. Hanowerskiém, w księs. Götynga, o 10 w. ku płn. od Göttingen; 972 mieszkańców.

NORTHALLERTON, Mm. w Anglii, o 50 w. ku płn.-zach. od Yorku (North-Riding), nad rz. Wiske, spływającą z lew. str. do Swale; 4,839 m. Stol. North-Riding i sądu kryminalnego. Garbarnie i fabryki płótna. Zwycięztwo Anglików nad Szkotami pod Etendard w 1138. r.

NORTHAMPTON, 1) hrabstwo w Anglii, M. stoł. Northampton; leży pomiędzy hrb. Buckingham, Bedford, Huntingdon, Cambridge, Lincoln, Rutland, Leicester, Warwick i Oxford. Rozległości ma 646,810 akrów, z tych około 580,000 uprawnych. Ludności 199,061 m.; 36,322 domostw zamieszkanych; 39,163 rodzin, z tych 18,334 głównie zajmujących się rolnictwem, a 12,895 rękodzielnictwem i przemysłem. Grunt zlekka wzdęty, ma dość piękne lasy i wyborne pastwiska. Główniejsze płody rolnicze są: pszenica, drzewo, wełna, sery. Chów koni pociągowych i bydła rogatego; wypas bydła. Przemysł rękodzielniczy nie bardzo znaczny. Fabryki pończoch jedwabnych, tiulu, przędzalnie bawełny. Dzieli się na 20 hundreds i 306 parafij. Znaczniejsze miasta są: Northampton, Peterborough, i Wellingborough. 2) M. stoł. hrb. t. n., o 105 w. ku płn.-zach. od Londynu, nad rz. Nen. Zbudowane na wzgórzu. Dom poprawczy hrb. Ratusz, teatr, kilka kościołów, zakłady naukowe, garbarnie, wsławione wyroby trzewików i butów, koronek, towarów miedzianych i żelaznych; wielkie jarmarki na płody rolnicze. Szczęty starożytnego zamku niegdyś rezydencyi królewskiéj; 15,800 m. 3) M. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Massachussetts, stoł. Hampshire, o 145 w. ku zach. od Bostonu, na pr. brz. rz. Connecticut. Fabryki wełniane, papiernie, garbarnie; handel znaczny; 3,700 m. 4) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Nowy-York, w hrb. Fulton; 2,300 m. 5) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-Jersey, w hrb. Burlington; 2,200 m.

NORTHBOROUGH, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Massachussetts, hrb. Worcester, ku płn.-wsch. od M. t. n.; 2,358 m.

NORTHFIELD, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-York, w hrb. Richmond, o 8 w. ku zach. od Southfield; 2,745 m. w 1840. r. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Vermont, o 14 w. ku płd.-zach. od Montpellier; 2,013 m. w 1840. r.

NORTH-FLEET, W. w Anglii, w hrb. Kent, o 2 w. ku zach. od Gravesend, na pr. brz. Tamizy; 1,964 m. Warsztaty okrętowe.

NORTH-HEMSTEAD, M. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Nowy-York, w hrb. Queen's-County; 4,200 m.

NORTHOP, W. w Anglii, w Galii, w hrb. Flint, o 6 w. ku płd. od Mold; 2,894 m. Miny ołowiu eksploatowane jak twierdzą jeszcze za Rzymian.

NORTHUMBERLAND, 1) hrb. w Anglii, nad mr. Niemieckiém; M. stoł. Newcastle-Upon-Tyne, graniczy z Szkocyą, i hrb. Durham, i Cumberland. Ma rozległości 1165430 akrów, z tych uprawnych 800,000. Ludność zaś 250,268 m., 35,726 domostw zamieszkanych, prócz 48,364 rodzin, z tych 10,427 głównie zajętych rolnictwem, a 14,246 przemysłem i rzemiosłem. Grunt z lekka wzdęty ku zach. górzysty, z dość rozległemi płaszczyznami na pobrzeżu morskiém. Niebardzo urodzaj-

ny, a jednak najlepiéj uprawny z całego królestwa; skropiony rz. Tyne, Blyth, Wenbeck, Coquet, Aln i Till. Klimat zmienny. Chów bydła rogatego i owiec. Rybołowstwo. Ogromne bogactwa kopalniane, mianowicie w węglu ziemnym; sam port Newcastle ładuje trzy części węgli wyprawianych po całém królestwie. Inne minerały eksploatowane są: ołów srebrodajny, żelazo i cenione nader kamienie młyńskie. Przemysł bardzo czynny; huty żelazne i szklanne, wyroby garncarskie i fajansowe. Hrabstwo dzieli się na 6 wardów i 88 parafij. Godnym tu jest uwagi mur Piktów, rodzaj wału kamiennego; na 9 stóp szeroki, a 15 wysoki i 80 mil angielskich długi; rozciąga się on od rz. Tyne ku zatoce Solway. Obronny jest 18 wojskowemi stacyami i 83 basztami, miał być zbudowany za cesarza Adryana. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państwie Pensylwania, stołeczne hrb. t. n., o 200 w. ku płn.-zach. od Filadelfii, nad rz. Susquehannah.

NORTHWICH, M. w Anglii, w hrb. Chester, o 27 w. ku płn.-wsch. od Chester, nad rz. Weawes; 1,481 m. Nader obfite saliny i źródła słone. Te ostatnie dzisiaj są najwydatniejszemi. Soli wywarzonéj w mieście i jego okolicach, oceniają na ogromną ilość 2070000 centnarów na rok. Fabryki wyrobów bawełnianych.

NORTON, CHIPPING, Mm. w Anglii, w hrb. Oxford i o 29 w. ku płn.-zach. od Oxfordu. Fabryki tkanin wełnianych. Jarmarki na zboże i sery.

NORWALK, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państwie Connektikut, o 50 w. ku płn.-zach. od New-Haven; 3,863 m. w 1840. r. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państwie Maine, w hrb. Huron, o 160 w. ku płn.-wschodowi od Kolumbus; 2,613 m.

NORWAY, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Maine, w hrb. Oxford, o 8 w. ku płn.-zach. od Paryża; 1,750 m. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Nowy-York, w hrb. Herkimer; 2,500 m.

NORWEGIA, państwo w północnéj Europie, jedno z dwóch królestw Skandynawii, zawierające część zach. i płn. Skandynawii, i liczne wyspy; stolica Chrystyania. Leży pomiędzy 57° 57' 45" i 71° 11' 40" szer. płn., a 2° i 29° dłg. wsch. Graniczy ze Szwecyą i z ces. Rossyjskiém na wsch., z resztą otoczone morzem; z oceanem Lodowatym na płn., morzem Niemieckiém na zach., a Skager-Rack na płd. Rozległość 306405 w. kw., największa długość od płn.-zach. ku płn.-wsch., od przylądka Lindesnaes do Północnego 1540 wiorst, szerokości 41,3 mil szweckich, najmniejsza szerokość na wysokości Salten Fiord 4,4 mil szweckich; rozwój pobrzeżów oprócz zatomów i wysp 2000 mil szweckich. Ludność w 1845. r. 1,243,700 m. Prawie połowa Norwegii pokryta ogromnemi górami, zwanemi Alpami Skandynawskiemi albo Dofrinami, rozciągającemi się od przylądka Lindesnaes do przylądka płn. Kyn. To pasmo odgranicza Szwecyę od Norwegii i ku płn. od cesar. Rossyjskiego. Łańcuch północny zowie się Kiölen, środkowy Dovre-Field albo Dofrin-Field, oznacza grupy gór. Góry Dovre-Field w kierunku swoim od wsch. do zach., dzielą Norwegię na dwie okolice geograficzne, oznaczone zwykle Norden-Field i Sörden-Field. Najwyższa wyniosłość płaszczyzn i grup na niéj będących, jest na wysokości Dovre-Field i na płd. tych gór; zniża się stopniowo ku płn., a gwałtowniéj ku płd. Massa gór Skandynawskich zniża się ku Baltykowi stopniowanemi równinami. Połowa terytoryum Norwegii wznosi się nad 650 metr. nad poziomem morza. Z pomiędzy najwyższych punktów: Skagestöllind, w Sogne-Field 2552 m.; Shaehaetten 2389 m., Lodals-Kaaban 2080 m., Hausta-Field 1950 m., Sulitelma w Laponii 1850 m.. Folge-Fond, lodowata 1725 m. Jedne płaszczyzny w Norwegii są te, które tworzą równiny wyniesione na 1100 do 1140 metr. pomiędzy prowincyami Aggerhuus i Bergen, przedstawiające powierzchnie równe od 80 do 130 metr. szerokości, nad któremi się wznoszą góry w odosobnionych grupach. Długie doliny są tylko na pochyłościach wschodnich Alp Skandynawskich. Dolina Osterdal 420 w. długa, jest największą, po niéj Guldbrandsdal, Valdersdal i Hallingdal w kotlinie Drammen, Numnedal i Saeterdal. Odnogi (Fiord) w wielkiéj liczbie, zachodząca głęboko w półwysep, który je otacza pomiędzy ścianami stromemi, zastępują przy pobrzeżach oceanu, doliny zniżające się ku Baltykowi. Główniejsze odnogi są od płd. ku płn.: Bukke-Fiord, Hardanger-Fiord, Trondhiem-Fiord, albo Drontheimska, Satlen, l'Ofoden, Porsanger, Varanger, najznakomitsza zaś jest odnoga Christianii. Liczne półwyspy rozdzielają te odnogi, i niektóre z nich nad oceanem północnym są bardzo rozległe. Z tych znaczniejsze przylądka Północnego: Kyn na pobrzeżu płn., i Kapetatt na pobrzeżu płd. Kilka odnóg tworzy doskonałe porty, lecz przystęp do nich bardzo trudny, z przyczyny mnóstwa wysepek i skał. Największe z tych wysp są Lofody, oddzielone od lądu odnogą West-Fiord i leżące na płn. Mageröe, Soröe, Ringvalsöe, Hava-

löe, Senžen. Hettzen przy wejściu do odnogi Drontheim jest największą z Lofodów. W Norwegii jest wiele rzek, z tych główniejsze: Glommen (550 w.) do której wpadają Vormen albo Langen; Faemund, część wyższa Klara-Elf wpada do Wenern; Reina albo Drammen, Laaven, Nid, Torris. Z pomiędzy wpadających do oceanu: Tana odgraniczająca Norwegię od cesar. Rossyjskiego, Namsen i Romsdal. Wszystkie te rzeki niesposobne do żeglugi z przyczyny wartkości biegu i licznych wodospadów (Fos), z których najsłynniejsze Sarpen-Fos, w rzece Glommen, o 15 w. od jéj ujścia, i Vörings-Fos w Hardanger-Field, spadające pionowo z wysokości 280 metr. Jeziora (Söe Vand) są bardzo liczne na całéj pochyłości wsch. gór Skandynawskich, lecz najznakomitsze należą do Szwecyi. Jeziora Mjosen w łożysku Vormen, jest największe w Norwegii, po nićm Faemund przy początku rzeki t. n., Oresund przy początku rz. Glomen, i Tyri-Fiord w łożysku rz. Drammen. Klimat zdrowy lubo zimny. Temperatura średnia roczna na brzegach morza: w Chrystyanii + 5° R., w Ullenswang + 5,8 R., w Drontheim + 3°,4 R., na Salten Fiord + 1° R., przy przylądku płn. + 0°,1 R. Granica śniegów wieczystych rozpoczyna się w Norwegii pod 67° w wysokości 1170 metr., pod 71° leżąca w wysokości 715 metr. Morze nigdy nie zamarza, nawet przy przylądku płn. i bardzo rzadko w głębokich odnogach pobrzeży oceanu. Wody płytkie Skager-Rack jedynie marzną. Prawie $^1/_{38}$ terytoryum Norwegii należy do strefy śniegów wieczystych i zawiera rozległe lodniska (Broe). Najrozleglejsze pokrywają punkta najwyższe gór części południowéj płaszczyzny Skandynawskiéj, gdzie się znajdują dwie sławne Folge-Fond, na płd. Hardanger-Fiord i Justedalsbraeen albo Snee-Bren, na płn. Sogne-Fiord. Zima i lato są jedynemi długiemi porami roku. Jesień dość ostra, dochodzi tylko do października. Mrozy rozpoczynają się w listopadzie, śnieg pokrywa ziemię od końca t. m. do marca. Styczeń i luty są najzimniejsze i temperatura zniża się wtedy do — 8° często do — 20° i — 28°. Lato zaczyna się w maju i trwa do końca września. Przy mocnych gorących i długich dniach dość jest 8 do 12 tygodni do obsiania, dojrzenia i zebrania z pola wewnątrz kraju, gdzie temperatura dochodzi często do + 34° R., nawet na wyniosłych dolinach. Noce od połowy sierpnia zwane są żelaznemi z przyczyny przymrozków, które stają się zgubnemi dla żniw. W ogólności klimat pobrzeża zachodniego różni się bardzo od klimatu pobrzeża wschodniego i wnętrza. Powszechne mniemanie jakoby pobrzeża Norwegii podnosiły się stopniowo jak w Szwecyi, zostało odrzuconém, gdyż ten fenomen zdaje się tylko prawdopodobnym co do pobrzeży nad-Baltyckich. W skutku rozmaitości klimatu, roślinność w Norwegii jest bardzo niejednolitą. Z drzew wielkich brzoza i osiczyna są najpospolitszemi, pierwsza która rośnie nawet na 1240 metr. pod 60° 20' szer., a nawet na 270 metr. pod Hamerfest pod 70° 2', i sosna (pinus sylvestris) stanowią bogactwo rozległych lasów terytoryum w sztyftach Aggerhuus, Christiansand i Drontheim. Lasy jodłowe rozciągają się ku płn. do koła podbiegunowego, sosnowe zaś jeszcze daléj. Sosna rośnie pojedynczo nawet w Portanger-Fiord pod 59° 52' szer. Jodły rosną na wysokości 930 metr. pod 64° 20', na 542 metr. pod 60° 7' szer. Sosna znajduje się na wyniosłości 1055 metr., a pod 70° na 235 metr. Lasy dębowe są w amtach Jarlsberg i Laurvig, a mianowicie w sztyfcie Chistiansand, na płd. rosną na wysokości 265 metr. nad poziomem morza. Wiąz lubo nie jest pospolitym, rośnie prawie wszędzie na płd. granicy Nordlandu, aż do wysokości 350 metr. Topol widzieć się daje tylko w okolicach najdaléj ku płd. Z pomiędzy małéj liczby drzew owocowych, leszczyna i krzewy porzyczkowe można uważać za krajowe. Ze zboża, jęczmień najobfitszy plon wydaje; inne zaś udają się jedynie w miejscach korzystnie położonych w stronach południowych. Pod 59° 25' szer., jęczmień rośnie na wyniosłości 921 metr. i jeszcze na 245 metr. pod 64° 16' szer. Daléj ku płn. i aż do 70°, który stanowi granicę jego uprawy, dojrzewa tylko na wysokościach od 20 do 30 metr. Według obliczenia w 1835. r. było ludności 1,195,847 (585,983 mężczyzn i 609,445 kobiet), z których 129,022 w miastach; w 1769. r. było 723,141 m. Miast jest tylko 44. Dwa miasta mają tylko po 20,000 przeszło, Christyania i Bergen; Drontheim 12,000, 7 innych od 3 do 8 tysięcy, Christiansand, Drammen, Frederikshal, Stawanger, Kongsberg, Moss, Laurwig, a 21 liczą od 100 do 1,000 m. W kilku prowincyach jest tylko po jedném mieście, a w trzech nie ma żadnego. Prawie cała ludność składa się z Norwegczyków czyli Normanów, Lapończyków (zwanych pospolicie Finami przez Norwegczyków), których jest do 13,000 i Fińczyków (zwanych Qvoen); Lapończycy dzielą się według miejsc gdzie żyją, na górali (Field-Lap, Field-Fin), na nadbrzeżnych (Soë-Lap), i rolników (Boë-Lap); najliczniejsi są górale. Wszyscy mieszkańcy Norwegii są dzisiaj chrze-

ścianami. Nawracanie Lapończyków rozpoczęło się w XVII. wieku, za Fryderyka III. Język Norwegski jest jednym z trzech narzeczy Skandynawskich pochodzących od teutońskiego i jest podobnym do szwedzkiego i duńskiego. Lapończycy i Finowie zachowali właściwy język. Rolnictwo i rybołowstwo, eksploatacya minerałów i lasów stanowią źródła bogactw Norwegii. Pomimo uprawy ziemi, jéj płody są nie wystarczające. Ziemi uprawnéj jest zaledwie 640000 hektarów. Osady rolnicze założono w końcu zeszłego stulecia w Bardodal i w Molsiev w Nordlandyi dzisiaj kwitnące dowodnie przekonywają, że okolice północne Norwegii mogą być sposobne do uprawy. Kartofle od kilku lat rozmnożyły się znacznie. Jedynemi owocami są wiśnie gruszki i jabłka. Chów bydła jest na wyższym stopniu, jak uprawa ziemi i dostateczny na potrzeby. Konie małéj rasy, lecz silne, wyprowadzają do Szwecyi. Owce dostarczają grubéj wełny. Na północy ren jest jedyném bogactwem Lapończyków. W 1835. r. było koni 111,840, rogacizny 856,380, baranów 1,389,000, kóz 185,000, wieprzy hodują na potrzeby konsumcyi. Płody eksploatacyi są: srebro, miedź, żelazo, kobalt, chrom, marmur, kamienie. Najgłówniejszém jest żelazo, które wydobywają jedynie w okolicach odnogi Chrystyan ii i Drontheim. W r. 1833: 17 kopalni dostarczyły 55829 kilogramów surowcu, 8548 skippundów lanego i 11830 kutego żelaza. Kopalnia srebra w Kongsberg, dziś jedna z najbogatszych w Europie, wydała w 1840. r. 7602 kilogr. srebra. Z czterech kopalni miedzi, wydobywają około 3000 skippundów metalu. Kopalnia miedzi Roraas jest najważniejszą po Kongsbergskiéj. Eksploatacya lasów i rybołowstwa zasila handel Norwegii. Rybołowstwem trudnią się mieszkańcy Finmarken i Nordlandu i całych pobrzeży. Zbierają także różne gatunki mchu w lasach, które nie podlegają żadnéj kontroli rządowéj. Najwięcéj poławiają śledzi i sztokfiszu, ten ostatni łowią w lutym i w marcu. Dochód z tego połowu wynosi do 7,000,000 franków. Śledzie łowią do 6,000,000 baryłek. Połów odbywa się w zimie w styczniu i w lecie. Ubijają też wielorybów na pobrzeżach. Na całém pobrzeżu znajdują się ławy ostryg i znajdują się także muszle perłowe. Futra z wilków, niedźwiedzi, lisów, wyder, wywożą na handel, lecz najważniejszym jest puch z ptaków wodnych wędrownych zbierany. Przemysł rękodzielniczy zaledwie istnieje w Norwegii. Gorzelnie i tartaki, są jedynemi zakładami przemysłowemi. Po nich następują kuźnie i gisernie, fabryka broni w Kongsbergu, drutu, gwoździ. Oprócz pospolitych tkanin wełnianych wyrabianych w więzieniach na potrzeby wojska po większéj części, płótna i inne tkaniny robią kobiety, lecz te są nie wystarczające. Wieśniacy uprawiają skóry, nawet na potrzeby miast i sami sobie robią różne sprzęty. Dystylacya gorzałki wolna jest od podatku. Mało jest browarów i to tylko w miastach znaczniejsze. Warsztaty okrętowe są w dobrym stanie. W średnich wiekach Norwegianie trudnili się wyłącznie handlem ryb. Ten handel będący podówczas w ręku miast Hanzeatyckich, główne miał składy w Bergen i Drontheim, jedyne to były porty królestwa w téj epoce. Wywóz drzewa rozpoczął się przez Holendrów w XVI. wieku, w którym miasto płd. pobrzeża winno swój początek, dziś jest najznakomitszym po rybołowstwie. Kopalnie dostarczają trzeciego artykułu handlowi wychodowemu. Dwa fogderi Ost-Finmarken i West-Finmarken prowadzą wolny handel z portami rossyjskiemi na morzu Białém. W r. 1838. przybyło z cesar. Rossyjskiego do portów Hammerfest, Tromsoë i Vadsoë 351 okrętów. Inne kraje handlujące z Norwegią są: Holandya, Dania, Francya, Anglia i Hiszpania. Altona i Hamburg dostarczają Norwegii płodów kolonialnych i rękodzielniczych francuzkich i angielskich. Porty z których wywożą płody, połowa są na zach. od przylądka Lidesnaes, z portów zaś południowych wyprowadzają drzewo. Porty Drontheim, Bergen, Drammen i Chrystyanii, są cztery najważniejsze stanowiska handlu. Z portu Bergen wyprowadzono od 1835. do 1838. r. płodów wartości 7,150,000 fr., wyrównywającéj wartości wywozu z trzech innych portów. Handel zewnętrzny zostaje w ręku negocyantów uprzywilejowanych. Trudności przewozu, stanowią przeszkody rozwojowi wewnętrznego handlu, i dostarczania płodów z odległych okolic od pobrzeży. Kilka jest tylko rzek spławnych o 10 do 20 w. od ich ujścia, i tylko letnią porą są pożyteczne. Kilka jest tylko dróg bitych, niektóre z nich przeprowadzone na wyniosłościach, jak z Chrystyanii do Bergen wyprowadzona na wysokości 1365 metr., i z Chrystyanii do Drontheim o 1300 m. Od 1827. r. zaprowadzono związek regularny pomiędzy główniejszemi miastami stałego lądu od Chrystyannii aż do Hamerfest. Kilkanaście statków parowych krąży pomiędzy miastami przy odnodze Chrystyanii położonemi, i podobneż parostatki zaprowadzone zostały na jeziorach Moösen i Tyrifiord. Z Kopenhagi i Guttenberg jedynie mają komunikacyę parową ze

Szwecyą (z Friedericksvaern). Norwegia ma bank pożyczkowy i depozytowy założony w 1817. r. z kapitałem 12,500,000 franków. Bilety tego banku są przyjmowane w kassach rządowych. Bank ten jest w Drontheim i ma swoje kantory w Chrystyanii, Bergen, Christiansand, Drammen i Skeen. Pomimo trudności a często i niepodobieństwa zakładania szkół w wioskach, gdzie mieszkańcy żyją rozproszeni i w wielkich rozległościach, mało jest krajów w Europie w których wychowanie początkowe jest bardziéj rozgałęzione jak w Norwegii. Mało jest wieśniaków, którzyby czytać nie umieli, a wielu z nich czytają i piszą. Prawo nakazuje że nikt się żenić nie może, kto nie złoży świadectwa z odbytéj konfirmacyi (przyjęcia komunii), a do téj przystąpić nie można nie będąc przysposobionym przez pasterza, ten zaś nie może nikomu udzielać nauki religii kto czytać nie umie. Każdy mający lat 20, który nie przystąpił do komunii nie posiadając dostatecznego usposobienia do jéj przyjęcia, może być zamknięty w domu poprawczym gdzie go uczą i konfirmują. We wszystkich miastach są szkoły początkowe komunalne, a przy szkołach niedzielnych sale ochrony i oddzielne dla dziewcząt. Od czasu odłączenia Norwegii od Danii, były tylko 4 szkoły klassyczne wyższe katedralne, w Chrystyanii, Drontheim, Bergen i Christianstad. Później założono 9 innych, z których 4 łacińskie w Drammen, Skeen, Frederikshal i Stavanger i 5 szkół przygotowawczych łacińskich w Kongsberg, Laurvig, Arendal, Mold i Tromsoe. Liczba uczniów jest ograniczona w 8 szkołach wyższych, to jest 516. W wielu miastach są szkoły elementarne wyższe, najznakomitszą z nich jest w Chrystyanii. Szkoła wyższa klassyczna królestwa także w Chrystyanii składa się z czterech fakultetów (teologii, prawa, medycyny i filozofii), albo nauk i sztuk; w 1840. r. było 20 professorów i 7 lektorów i około 750 uczni. Mało jest szkół specyalnych i rzemieślniczych. Seminaryum jest przy uniwersytecie równie jak szkoła weterynaryi. Inne szkoły, wojskowa w Chrystyanii i marynarki, w Frederikshavn. Sześć szkół normalnych początkowych są utrzymywane kosztem rządu w różnych stronach, jako to w Asher, Hvidesöe, Kleböe, Storöen, Holt i Trodenaes. Ta ostatnia w Finmarken, w niéj zaś kształcą się na nauczyciele do szkół w Laponii. W Chrystyanii jest szkoła sztuk pięknych. Zbiory przedmiotów nauk i sztuk liczne. Z pomiędzy tych. Księgozbiór, gabinety, ogród botaniczny i obserwatoryum uniwersytetu, księgozbiór szkoły klassycznéj w Chrystyanii, towarzystwo nauk w Drontheim i muzeum historyi naturalnéj. We wszystkich bibliotekach było do 160,000 tomów. Z towarzystw uczonych: towarzystwo krajowe nauk w Drontheim i towarzystwo dobra Norwegii. Dzienników codziennych wychodziło 23, w 1840. r., a pism naukowych peryodycznych 13. Drukarni 37, z których 15 w Chrystyanii. Dochód z cła jest bardzo znaczny, podatki od dystylarni, tartaków, stempla, poczt, od kapitałów są innemi źródłami dochodów narodowych. Od 1836. r. wszelki podatek bezpośredni jest zniesiony. Według budżetu uchwalonego na peryod 1839. i 1841. r. dochody publiczne wynosiły 19,328,100 frank., z których z ceł 2,000,000 speciestalarów, rozchód czynił 2,463,533 speciestalarów. Dług narodowy 15,502,344 franków. Lubo połączona ze Szwecyą, Norwegia przecież jest królestwem zupełnie niezawisłém; pod wspólném tylko berłem pozostaje i wspólnym jest kierunek polityki. Norwegia według ustawy konstytucyjnéj, tworzy państwo niepodległe, niepodzielne, i złączone ze Szwecyą pod jednym królem. Religia ewangelicka jest panującą, inne są tolerowane, żydzi nie są cierpiani równie jak wszelkie zakony. Rząd monarchiczny i reprezentacyjny i dziedziczny. Władza wykonawcza należy do króla, prawodawcza do narodu czyli do reprezentacyi narodowéj. Tron dziedziczny w linii męzkiéj. Król dochodzi pełnoletności w 21. roku życia, osoba jego nietykalna, ale ministrowie odpowiedzialni. Winien być religii ewangelickiéj i jest głową kościoła. Administruje dobrami i dochodami państwa według przepisów wydanych przez storthing. W czasie pokoju flota Norwegska stoi w portach Norwegii. Król wypowiada wojnę, zawiera traktaty pokoju i mianuje posłów. Wybiera członków Rady Stanu norwegczyków mających lat 30, którzy nie należą do storthingu. Ta rada albo ministeryum składa się z jednego ministra Stanu i 7 Radców Stanu. W 18. r. Następca Tronu ma wstęp do Rady Stanu lecz bez głosu deliberującego i bez odpowiedzialności. Król mianuje wice-króla albo namiestnika, który może być tylko najstarszym jego synem albo następcą tronu, wice-król może być Norwegczykiem lub Szwedem. W niebytności króla rząd zostaje w ręku namiestnika i 5 członków rady stanu, którzy uchwalają postanowienia większością głosów, prezydujący ma dwa głosy wrazie podzielenia zdań. Listę cywilną i uposażenie familii królewskiéj ustanawia storthing. Reprezentacya narodo-

wa albo storthing (sejm), czyli wielka rada: członkowie jego poddani są podwójnemu wyborowi bez specyalnego zwoływania w lat trzy w oznaczonéj epoce; warunki wyborcy są: Ażeby być norwegczykiem, mieć lat 25, i zamieszkiwać przez lat 5 w kraju. Są wybieralnymi: urzędnicy albo byli urzędnicy, ci którzy posiadają albo dzierżawią folwark od lat 5 i opłacają podatek od posiadłości rolnéj, mieszczanie posiadający nieruchomość wartości 165 frank. W miastach wybierają z 50 jednego wyborcę; dwóch jeżeli się składa z 100 wybieralnych. W gminach zaś ze 100 najmniéj jednego. Ci wyborcy wybierają dopiero deputowanych na storthdag, liczba ich wynosi od 75 do 100 najwięcéj; deputowani obierani są na lat trzy. Deputowany musi mieć lat 30 skończonych, nie może należyć do rady stanu ani być urzędnikiem téjże, lub dworskim. Deputowani pobierają wynagrodzenie za koszt podróży i za przedstawienie się. Storthingi zwyczajne zbierają się co trzy lata bez zwoływania; w czasach oznaczonych, w stolicy królestwa. Posiedzenia prawne odbywają się przez trzy miesiące. Oprócz zwyczajnych storthingów król może zwoływać nadzwyczajne, które może przedłużać dowolnie. Czwartą część storthingu składa Lagthing, 1szą Izbę; reszta składa Odelsthing albo drugą izbę. Każda z nich wybiera prezydenta i deliberuje oddzielnie; musi być $^2/_3$ członków dla otwarcia posiedzeń. Storthing ustanawia i odwołuje podatki na lat 3, zawiera pożyczki, mianuje dyrektorów i administratorów banku narodowego. Ma nadzór nad finansami i mianuje 5 inspektorów (rewizor) dla sprawdzenia i zdawania rachunków: ustanawia wydatki, listę cywilną i pensye. Storthing ma tylko prawo naturalizować cudzoziemców. Odelsthing oddaje pod sąd członków rady stanu sądu głównego i członków storthingu. Trybunał sądzący te sprawy jest sądem Najwyższym, składa się z członków Lagthingu i sądu głównego i jest prezydowanym przez prezesa Lagthingu. Wszystkie projekta do praw czy to przez ministra lub członka storthingu wnoszone, najprzód są przedstawione odelsthingowi i po przyjęciu go przez tę izbę podają do lagthingu. Jeżeli projekt jest odrzucony lub zmodyfikowany, wtedy wnoszą go przed storthing albo połączone izby, i przyjęty jest gdy uzyska $^2/_3$ głosów. Propozycya przyjęta i przygłosowana podaną jest do zatwierdzenia króla, poczém staje się prawomocną. Każdy obywatel winien jest służyć w wojsku. Nikt nie może być uwięzionym i karanym jak tylko sądownie. Statki kupieckie norwegskie wywieszają flagę narodową Norwegii, okręta wojenne zaś banderę obu królestw połączoną. Rada najwyższa administracyjna jest rada stanu, któréj postanowienia są przedstawiane do decyzyi królewskiéj gdy rezyduje w Szwecyi. Ministerya: wyznań religijnych, wychowania, sprawiedliwości i policyi, finansów i handlu, wojny, marynarki, departament rewizyi rachunków. Terrytoryum dzieli się na 17 Amtów, 45 fogderi i 66 sorenskriveri, i na miasta albo gminy czyli parafie. Pierwszym urzędnikiem jest Amtmand, Stift-Amtmand, jest ich 4 w dawnych dyecezyach czyli Stiftach ci składają z biskupem radę zwaną Stift-Direktion, roztrząsająca sprawy duchowne. W czterech wielkich miastach Christianii, Bergen, Drontheim i Christiansand są burmistrze. W gminach czyli parafiach wybierają radę z 3 do 9 członków, ułatwiającą interesa miejscowe. Te rady zbierają się corocznie z Amtmandami i Fogderami. Jest jeden ztąd najwyższy na całe królestwo w Chrystyanii, który rozsądza sprawy w ostatniéj instancyi, sądy appelacyjne są w czterech wyż wspomnionych miastach. Rozsądzają one sprawy cywilne, mniéj ważne w ostatniéj instancyi. Thingi są sądy niższe. Duchowieństwo ma oddzielne sądownictwo, w ostatniéj zaś instancyi sprawy kościelne rozsądzają się w sądzie najwyższym. Kary kryminalne są: kara śmierci rzadko wymierzana, ciężkich robót w fortecach i poprawcze. W 1837. r. było 1,509 więźni, z których 973 w twierdzach. Królestwo dzieli się na 5 biskupstw ewangelickich, jako to: Chrystyanii, Christiansand, Bergen, Drontheim, Finmarken i Nordland. Biskupstwa dzielą się na dekanaty albo przeorstwa, a te na parafie. Siła zbrojna składa się z wojska lądowego i z floty. Wojsko lądowe liczy 20,968 ludzi, dzieli się na ruchome czyli czynne i na landwer. Wojska regularnego jest przeto 12,000. Dzieli się na 7 brygad, 1 brygady artylleryi, z 5 batalionów złożona, 11. bateryi, 2 brygady jazdy, 5 brygad piechoty, 9,642 ludzi. Służba wojskowa wynosi lat 7 w jaździe, a pięć w piechocie. Landwer może tylko być użyty na obronę wewnętrzną kraju. Oprócz tego miasta mają gwardyę obywatelską, pod naczelnictwem Amtmanda zostającą. Jest korpus kadetów albo szkoła wojskowa w Chrystyanii założona 1750. r. zkąd wychodzą na oficerów, oprócz tego szkoły artylleryi i inżynieryi. Mało jest warowni w Norwegii, jako to Frederik-

sten, blisko Fredrikshal, Frederikshaldt, przy Horten i Frederiksvaern, najważniejsze zaś są Kongsvinger na granicy Szwedzkiéj i Aggerhuus blisko Chrystyanii. Flota składała się w 1825. r. z 1 fregaty o 36 działach, 1 korwety o 25 działach, 2 brygów o 18 działach, 8 szonerów o 2 działach, 39 statków kanonierskich i 2 galioty. Stosownie do prawa z 1836. r. i w części już wprowadzonego w wykonanie flota ma się składać z 208 okrętów i statków, z tych 3 fregaty o 48 działach, 1 o 36, 2 korwety o 24 i 2 o 20, 2 brygi, 8 parostatków, 20 szonerów, 120 szalup kanonierskich, i 50 yolów. Główny port wojenny i wielki arsenał warsztatów okrętowych jest w Horten, Frederiksvaern jest drugim. Christiansand, Bergen i Drontheim są także portami wojennemi. Oficerowie marynarki wychodzą ze szkoły marynarki w Frederiksvaern, założonéj w 1816. roku. Wielkie zakłady dla użytku publicznego służące i dobroczynne są nieliczne. Pomiędzy pierwszemi należy pomieścić magazyny zapasowe, z których dają zapomogę wieśniakom i którą w naturze zwrócić winni. W 1835. r. było tych magazynów 228 i mieściły w sobie 181649 hekt. zboża. Istnieje w Norwegii towarzystwo zabezpieczenia od pożarów. Kassa oszczędności dla wdów po urzędnikach, do któréj wnoszą żonaci urzędnicy, roczne składki stosunkowo do pobieranéj płacy. Szpitale są zaprowadzone w wielkich miastach i w każdym Amcie. Każda gmina winna utrzymywać swych ubogich, i żebractwo jest karane. Norwegia jest reprezentowaną przy dworach cudzoziemskich przez agentów dyplomatycznych i konsularnych Szwecyi. Norwegia pogrążona jeszcze w X. wieku w barbarzyństwie nawróconą była na wiarę chrześciańską przez Olawa I., a mianowicie przez następcę jego Olawa II. albo Ś. Olaw V., obrany królem Duńskim i następca tronu Norwegskiego połączył obie korony i ta unia trwała aż do 1814. r. Nadana przez mocarstwa sprzymierzone Szwecyi, odstąpioną została przez króla Duńskiego traktatem w Kiel w dniu 14. stycznia 1814. r. zawartym. To ustąpienie odrzucone najprzód przez Norwegczyków, których deputowani zebrani w Ridswold ogłosili niezawisłość królestwa i wybrali króla, uznaném zostało przez storthing nadzwyczajny, zebrany w Chrystyanii 20. października 1814. r. i połączenie Szwecyi i Norwegii w d. 4. listopada 1814. Konstytucya stosowna nadaną i ogłoszoną została. Amty albo prowincye i ich rozległość: Smaalehnen, 76,5 mil kw. niem., Aggerhuus, 92,4 mil kw., Hedemarken, 472 mil kw., Christian, 445,5 mil kw., Budskerud, 218 mil kw., Jarlsberg i Laurvig, 40,5 mil kw., Bradsberg, 247,5 mil kw., Nedenaes, 198 mil kw., Lister i Mandal, 94 mil kw., Stavanger, 164,25 mil kw., Söndre-Bergenhuus, 353,25 mil kw., Romsdal, 279 mil kw., Söndre Drontheim, 326 mil kw., Nordre-Drontheim 393,73 mil kw., Nordland, 652,5 mil kw., Finmarken, wraz z fogderyami, Senien i Tromsöe należący do amtu Nordland, 1197 mil.

NORWEGIAN, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państwie Pensylwania, w hrb. Schuykil; 4,200 mieszkańców.

NORWICH, 1) M. w Anglii, jedno z główniejszych hrb. Norfolk, i tworzące samo w sobie oddzielne hrb. City-County, o 173 w. od Londynu, nad spławną rz. Wensum; 72,000 m. Biskupstwo, katedra, bardzo piękny pomnik budownictwa, z dzwonnicą, na 105 metrów wysoką. Kościół katolicki; bank pomocniczy banku angielskiego. Dom poprawczy hrabstwa. Szkoła klassyczna, założona w 1318. r.; liczne zakłady dobroczynności; towarzystwa umiejętności, missyi, muzeum, ratusz, teatr, magazyn zboża. Miasto rękodzielnicze, w którém przemysł wyrobów wprowadzony został przez Flamandczyków, za panowania Henryka I, a wydoskonalony przez innych Flamandczyków wychodźców w XVI. wieku. Inne wyroby są: jedwabne, płótna żaglowego, koronek, tiulu, naczyń żelaznych, miedzianych. Norwich posiada także odlewnię żelaza i miedzi; fabryki tabaki, octu, musztardy; browary, gorzelnie, olejarnie i młyny. Miasto starodawne, niegdyś stolica Est-Anglii i katedra biskupstwa przeniesionego do Thetford w 1094. r. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Vermont, hrab. Windsor, nad rz. Connecticut, naprzeciw Hanoweru; 2,250 m. Uniwersytet założony w 1834. roku. 3) Mm. główne w Stanach Zjednoczonych, w państ. Nowy-York, w hrab. Chenango, o 160 w. ku zach. od Albany, nad rz. Chenango; 4,160 m. 4) M. w Stanach Zjednoczonych, w państ. Connecticut, w hrab. New-London, o 61 w. ku płd.-wsch. od Hertford, nad rz. Tamizą; 2,400 m. Miasto przemysłowe i handlowe.

NOS, rz. w Tyrolu, uchodząca z l. strony do Adygi. Wybiega na granicy Szwajcaryi, przepływa dolinę Sulzbach, i uchodzi pod Michelę.

NOSBEH, wyspa w kanale Mozambickim, ku płn.-zach. od Madagaskaru.

NOSOWKA, M. w ces. Rossyjskiém, w gub.

Czernichowskiéj; 5,500 m. w 1841. r. Odległe od Petersburga 1183 w., od Moskwy 754 w.

NOSSEN, M. w Saksonii, stołeczne okręgu t. n., w cyr. Lipskim, o 77 w. ku płd.-wsch. od Lipska, na lewym brzegu rz. Muldy; 1,778 m. Fabryki skór i sukna.

NOTARESKO, Mm. w króles. Neapolitańskiém, (w Niższéj Abruzyi), o 19 w. ku płn.-wsch. od Teramo; 1,360 m.

NOTEĆ, rz. w Prusach, w Wielkiém ks. Poznańskiém, ma początek z półn. jeziora Gopła, płynie początkowo ku płn., następnie na zach. i wpada do Warty pod Zantokiem. Ważną jest dla spławu z powodu Bydgoskiego kanału, który za pośrednictwem Brdy z Wisłą ją łączy.

NOTRE-DAME-DE-LIESSE, LIESSE SANS MARCHAIS, Mm. we Francyi, w depar. Aisne, w okręgu i o 15 w. ku płn.-wsch. od Laon, na lew. brz. rz. Souche; 1,242 mieszkańców. Fabryki wyrobów złotniczych i jubilerskich religijnych, jako to: krucyfiksów, krzyżyków i t. p., oraz fabryki płótna lnianego, cukru z buraków, olejarnie. Kościół z XII. w., mieszczący obraz Panny Maryi, będący celem licznych pielgrzymek pobożnych.

NOTO, M. w Sycylii, stołeczne okręgu t. n., o 26 w. ku płd.-zach. od Syrakuzy; 11,156 m. O 6 w. znajdują się zwaliska starodawne Noto-Vecchio, zniszczonego trzęsieniem ziemi w r. 1693.; pozostali mieszkańcy byli założycielami teraźniejszego Noto.

NOTTEROE, wyspa na płn.-wsch. pobrzeżu Norwegii, w prow. Jarlsberg, ku płd. od Kongsberg; 3,500 m.

NOTTINGHAM, 1) hrb. w Anglii; M. stołeczne Nottingham; położone między hrab. Leicester, Lincoln, Westriding i Derby. Rozległe 525800 akrów, z tych 470000 uprawnych. Ludność 249,773, domów zamieszkanych 44,939; rodzin 47117, z tych 13,351 zajętych wyłącznie rolnictwem, a 25,578 rzemiosłami i przemysłem. Kraj zamknięty górami od wsch. i zach., nieco wzdęty, lecz nie głęboko. Urodzajny w dolinie, niegdyś w części osłonionéj lasem Sherwood, dziś zniszczonym, słynącym w kraju jako widownia czynów Robin-Hooda (Freyschütza). Rolnictwo wydoskonalone, zbiór zboża; piękne łąki. Wychów nadewszystko rogacizny. Płastwa dzikiego i ryb obfitość. Główna rz. Trent, z spływającą do niéj Idle. Eksploatacya węgla kamiennego i ołowiu. Fabryki pończoch, huty szklanne, wyroby tiulu, wsławione browary. Handel wełną. Dzieli się to hrabstwo na 6 wardów, i 285 parafij. Znaczniejsze miasta są: Nottingham, Neuwark, East-Betford. 2) M. w Anglii, stołeczne, hrab. powyższego, samo z siebie tworzące hrabstwo oddzielne, o 200 w. ku płn.-zach. od Londynu, nad rz. Trent; 60,000 m. Przemysł bardzo kwitnący; główny punkt fabrykacyi nader ważnéj tiulów, pończosznictwa, wyrobów bawełnianych i jedwabnych, żelaznych, igieł, szpilek, kapeluszy, powroźnictwa, garbarstwa, farbiarstwa; znaczne browary i handel rozległy. Pierwszy warsztat tiulowy był tu urządzony w roku 1768.; lecz dopiero około 1807. roku przemysł ten nadzwyczajnie się rozwinął. W r. 1841. było już 1,600 warsztatów do wyrabiania tiulu w mieście i w okolicach jego. Miasto bardzo dawne, założenie jego przypisują Alfredowi. W r. 1811. i 1831., było widownią ważnych niespokojności.

NOTTOWAY, jedna z trzech rzek wypływających ze źródła Chowan, w Ameryce Północnéj; w Stanach Zjednoczonych, pań. Wirginia. Bieg z płn.-zach. ku płd.-wsch.

NOTTULN, W. w Prusach, w prowincyi Westfalskiéj, w okręgu Münster, na zach. od M. t. n., 1,040 m.

NOUAIN, rz. we Francyi, w departam. Nièvre, spływ z Ligierą pod Cône. Początek w jeziorach Entrains. Bieg około 45 w.

NOUSCHAGAK, osada kompanii rossyjsko-amerykańskiéj, w Ameryce Rossyjskiéj, nad odnogą Brystolską.

NOUSE, rzeka w Ameryce Północnéj, w Stanach Zjednoczonych, w okręgu Sioux; wpada połączywszy się z Sourie do rz. Red. Kierunek biegu z płd.-zach. ku płn.-wsch.

NOUVION, M. we Francyi, w departam. Aisne, o 30 w. ku płn.-zach. od Vervins, nad rz. Noirieu. Położone w nader żyznéj okolicy; posiada piękne pastwiska. Znaczny wyrób sérów zwanych Marvilles. Przędzalnie wełny; wielka fabrykacya wyrobów zwanych Reimskiemi. Wyroby z drzewa i drzewo. Tu znajduje się las t. n., z którego drzewo przydatne na ciosiołkę, do budowy statków i na meble.

NOVA, Mm. w Węgrzech, w komitacie Szaladskim, ku płd.-zach. od Egerszek; 620 m.

NOWA ALEXANDRYA, Mm. w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj, pow. Lubelskim; położone na

pr. brz. Wisły, w okolicy głośnéj z piękności położenia. Słynne nadewszystko z istniejącego tam Instytutu Wychowania Panien.

NOWAJA ŁADOGA, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Petersburgskiéj; położone pod 60° 7' szer. płn., 49° 59' dług. wsch., nad rz. Wołchow; 3,337 m. w 1841. r. Odległe od Petersburga 149 w., od Moskwy 786 w.

NOWAJA PRAGA, Wojenne Posielenie w ces. Rossyjskiém, w gub. Chersońskiéj; odległe od Petersburga 1497 w., od Moskwy 1028 w.

NOWAJA USZYCA lub USZYCA, M. w ces. Rossyjskiém, gub. Podolskiéj; 2,540 m. w 1841. r., odległe od Petersburga 1575 wiorst, od Moskwy 1295 w.

NOWAJA ZEMLA, wielka wyspa w ces. Rossyjskiém, w gub. Archangelskiéj, na oceanie Lodowatym biegunowym, oddzielona od stałego lądu ciaśniną Waigacz. Rozległości ma 215500 w. kw. Jest przerznięta pasmem gór w całéj swojéj długości, i przecięta odnogą morza, zwaną ciaśniną Małotszekina, która w istocie tworzy dwie wyspy. Klimat bardzo zimny, lecz nie tyle jakby znów z położenia wnosić można. Grunt ogołocony z wszelkiéj roślinności, prócz mchów i małych karłowatych brzóz w częściach najcieplejszych. Niezamieszkana, tylko zwiedzana przez rossyjskich rybaków. Zemla była odkrytą w 1553. r. przez Anglików.

NOWARA, 1) prow. w król. Sardyńskiém, M. stoł. Novara, oddzielona rz. Ticino od Lombardyi, Sesią od Piemontu, pasmem Alp od Szwajcaryi. Ma rozległości 394 mil włoskich kw. Ludność zaś 186,159 m. Grunt w ogóle płaski, lekko wzdęty, część tylko płn. kraju górzysta, przerznięta pasmem Alp, i skropiona oprócz już wyżéj wspomnionych rz. granicznych, jeszcze rz. Tosa, Agogna i Di-Ora. Klimat zdrowy, wyjąwszy okolicę, gdzie uprawa ryżu przemaga. Płody: zboże, ryż, wino, konopie, len, żelazo, miedź, i nieco srebra. Chów bydła następujący: wołów pociągowych 17,030, krów 17,300; koni 2,530; osłów 1,900; mułów 800; owiec 6,057; kóz 760; wieprzy 9,055. Eksploatacya kamienia budowlanego, granitu, marmuru, wapienia i torfu. Przemysł dość czynny: 10 wielkich pieców. Dzieli się na 16 mandamento, mających 143 gmin. 2) M. w król. Sardyńskiém stoł., powyższéj prowincyi. Pobyt władz, leży pomiędzy Mora i Gogna, o 83 w. ku płn.-wsch. od Turynu. Ludność 18,524 m. Warownia, z magazynem zapasów wojennych. Rezydencya biskupa sufragana z Verceil. Seminaryum biskupie. Kolegium królewskie Jezuitów. Szkoła niższa prawa Biblioteka publiczna (10,000 t.). Dyrekcya komór celnych. Fabryki wyrobów jedwabnych i płótna; garbarnie. 3) Gubernia, w króles. Sardyńskiém; M. stołeczne Novara. Rozległości ma 6986 wiorst kwadr. Ludności ma 542,728 m. Tworzy dywizyą wojskową t. n., i obejmuje 6 prowincyj: Novara, Lomellina, Ossola, Pallanza, Valsesia i Vercelli

NOWA SZKOCYA, kolonia angielska w Ameryce północnéj na oceanie Atlantyckim, stol. Halifax. Leży między 43° i 46° szer. płn., a 63° 10' i 68° 30' dług. zach. Rozległ. 15620 mil kw. angl. albo 30612 w. kw., z których ⅛ wodą zalewana. Ludność w 1838. r. 155,000 m. Terrytoryum składa się z długiego półwyspu, złączonego z N.-Brunświkiem, międzymorzem piasczystém 30 w. szerokiém. Oblana od płn. odnogą Śgo Wawrzeńca, ciaśninami Nortumberland i Kanskaw, które ją oddzielają od wysp ks. Edwarda i przylądka Bertrandi i pobrzeża oceanu. Pobrzeża urwiste, niebezpieczne dla przystępu ku płn.-wsch., zakończone od téj strony przylądkiem Kanskaw, a na płd.-zach. przylądkiem Sable. Morze głębokie, którego przypływ znaczny dochodzi od 8—23 metr. Grunt w ogólności płaski i w wody obfitujący, lecz mało urodzajny, wyjąwszy w stronie wsch. Klimat podobny do klimatu Niższéj Kanady. Temperatury krańcowe + 35° i —12° R. Śniegi spadają obficie. Uprawa ziemi mierna. Zbiór pszenicy, jęczmienia, owsa, jarzyn, a mianowicie kartofli. Piękne lasy. Eksploatacya węgli, żelaza, są także kopalnie miedzi i ołowiu lecz nie obfite, i źródła słone. Przemysł mało znaczący, ograniczający się na młynach i tartakach, jest kilka browarów i garbarni. Handel głównie z Stanami Zjednoczonemi i z Anglią; wartość wyprowadzonych towarów wynosiła 478,461 funt. szterl., a wprowadzonych 790,765. Główne artykuły handlu wywozowego są: ryby, klej rybi, drzewo, węgle, mąki i płody kolonii. Ruch żeglugi: wpłynęło 4,000 statków, z ładunkiem 332,136 beczek; odpłynęło 4,232. Halifax jest najznakomitszym portem kolonii. Nowa Szkocya zostaje pod zarządem wice-gubernatora, zależnego od gubernatora generalnego posiadłości angielskich w Ameryce płd. Władza prawodawcza zależy od zgromadzenia obieralnego z 41 członków, mianowanych na lat 7. Terrytoryum dzieli się na 10 hrabstw, z których każde obiera po 2 deputowanych. Jest jeden sąd, królowéj (Queens-Banch) w Halifax, i sądy okręgowe w hrabstwach. Prawo angielskie jest tutaj rozwiązującém. Kraj tworzy dyecezyą biskupią anglikańską w Halifax. Główniejsze szkoły są:

kolegium Windsorskie, akademie w Pikton i w Hoxton, oprócz tych jest do 700 szkół. Siła zbrojna składa się z 3 pułków liniowych. Nowa Szkocya odkrytą została przez Jana Cabot w roku 1497. i kolonizowaną przez Francuzów pod nazwą Arkadyi. Zdobywana kilkakrotnie kolejno przez Francuzów i Anglików, przyznaną została ostatnim traktatem w 1758. r.

NOVEGRADI, Mm. w Austryi, w cyrkule Dalmacyi, o 27 wiorst ku wschodowi od Zary, nad odnogą t. n.

NOVELDA, M. w Hiszpanii, w Walencyi, o 26 w. ku zach. od Alicante, w pobliżu l. brz. rz. Elda; 7,500 m. Słynne dystylarnie wódki.

NOVELLARA, M. w Modeńskiém, o 45 w. ku płn.-zach. od Modeny. Przędzalnie jedwabiu, garbarnie; 4,900 m. Niegdyś stolica księstwa t. n.

NOWEMIASTO, M. w cesarstwie Rossyjskiém, w gubernii Czernichowskiéj; 1,464 mieszkańców w 1841. r. Oddalone od Petersburga 1108 wiorst, od Moskwy 758 w.

NOWE MIASTO, 1) M. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, pow. Rawskim. Położone na l. brz. Pilicy, posiada kościół parafialny, klasztor Kapucynów, zamek z ogrodem, stacyę pocztową, fabrykę sukna. Liczy 165 domów z 2,292 m. (1,361 żydów). Odległe od M. pow. 26 wiorst, targ tygodniowy, 8 jarmarków do roku. 2) M. w król. Polskiém, w gub. Płockiéj, pow. Pułtuskim. Położone nad rz. Soszą. Posiada kościół parafialny, 99 domów z 1289 m. (821 żydów). Odległe od M. pow. 18 w., targ tygodniowy, 10 jarmarków do roku. Był tu niegdyś zamek książąt Mazowieckich. 3) N. miasto Korczyn, w król. Polskiém, gub. Radomskiéj, pow. Stopnickim. Położone przy ujściu Nidy do Wisły, posiada kościół parafialny, klasztor Franciszkanów, stacyę pocztową; kilka warsztatów wyrobów bawełnianych i półbawełnianych. Liczy 234 domów (59 murowanych), z 3,203 m. (2,208 żydów). Odległe od M. pow. 14, a od Warszawy 99 wiorst. Targ tygodniowy; 8 jarmarków do roku. Pamiętne pierwszym zjazdem posłów ze wszystkich województw za Władysława Jagiełły, celem uchwalenia nowego podatku nazywanego Łanowe, a to dla wykupienia od Krzyżaków ziemi Dobrzyńskiéj, w r. 1404. tu odprawionym.

NOWE MIASTO, M. w Galicyi, w obwodzie Sanockim, mila od Dobromila; 800 m.

NOWE MIASTO, Mm. w Prusach, w rejencyi Kwidzyńskiéj, nad rz. Drwęcą, na płn.-wsch. od Brodnicy.

NOWE MIASTO, M. w Prusach, w Wielkiém ks. Poznańskiém, w powiecie Pleszewskim, nad Wartą; 1,100 m. Odległe od Pleszewa mil 5, od Poznania 8 mil.

NOVENTA, Mm. w Lombardyi, na płd.-zach. od Vicenza; 4,000 m.

NOWE ZAKATAŁY, forteczka w ces. Rossyjskiém, w gub. Tyfliskiéj; odległa od Petersburga 2767 w., od Moskwy 2,089 w.

NOWGOROD, WIELKI NOWGOROD, M. w ces. Rossyjskiém, stołeczne gub. i pow. t. n., o 182 w. kn płd.-wsch. od St. Petersburga, nad rz. Wołchow, przy jéj wypływie z jeziora Ilmen; 8,634 m. w 1833. r. Sąd kryminalny i appelacyjny. Stolica Eparchii Prawosławnéj, metropolity Nowgorodzkiego, Petersburgskiego Estonii i Finlandyi. Gimnazyum. Korpus kadetów, 3 szkoły publiczne. Magazyny wojskowe żywności. Fabryki płótna, skór, octu. Handel zbożem. Miasto niegdyś rozległe. Z pomiędzy budynków Kremlin albo cytadela, katedra Ś. Zofii w XI. wieku, wzniesiona na wzór konstantynopolitańskiéj i odnowiona w 1832. r., starożytny pałac Carow i most na Wołchowie. Miasto bardzo starożytne, w XII., XIII i XIV. wieku było niezawisłém i było głównym punktem handlu z miastami hanzeatyckiemi. Zawojowane przez Joanna IIIgo w 1447. r., zaczynało się podnosić gdy generał szwedzki la Gardie zdobył go w roku 1611. i zupełnie spustoszył. 2) Gubernia Nowgorodzka, stol. Nowogród. Rozległ. 125510 w. kw. Grunt płaski, podnoszący się stopniowo ku płd.-zach.; płaszczyzna Wałdajska dochodzi do 300 metr. Ziemia miernéj żyzności. Zbiór konopi i lnu, jęczmienia, owsa i żyta. W r. 1830. zajmowało się rolnictwem 576,000 ludzi, wysiano 323,650 czetwerti oziminy, i 651,080 czet. jarzyn. Eksploatacya pięknych lasów, z których 1655,638 diesiatyn należy do korony. Chów bydła mało-znaczny, Połów obfity w jeziorach i w rzekach. Eksploatacya soli ze źródeł słonych. Fabryki skór, sukna, płótna, wyrobów kotlarskich. Handel dość czynny. W 1833. r. było 44 szkół i 2,145 uczni. Zawiera 11 miast. Dzieli się na 10 powiatów: Nowogrodzki, Kresztugski, Wałdajski, Demiański, Borowiczy, Uskuznyjski, Czerepowecki, Kiryłowski, Biełozerski, Tychwiński. 3) Wołyński N., M. w gub. Wołyńskiéj, o 83 w. ku zach. od Żytomierza, na l. brz. rz. Słuczy.

NOWGOROD SIEWIERSKI, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Czernichowskiéj. Położone nad rz. Desną, pod 50° 1' szer. płn., a 50° 56' dłg. wsch.,

posiada 9 kościołów; szkoły: duchowną i 2 świeckie; 5,599 m. w 1841. r. Odległe od Petersburga 1057 w., od Moskwy 632 w.

NOVI, 1) prowincya w król. Sardyńskiém; M. stoł. Novi. Pomiędzy 44° 31' a 44° 39' szer. płn. Leży pomiędzy prow. Alessandria, Bobio i Genueńską. Rozległość jéj 221 mil kwad. włoskich. Ludność 61,847 m. Płody rolnictwa i chów bydła jest następujący, rogacizny sztuk 3,000; koni, mułów i osłów 400; kóz 3,000; owiec 4,500; wieprzy 700; zbiór jedwabiu 72,000 libras. Eksploatacya żelaza, gipsu i piasku; fabryki płótna, mebli i wyroby bawełniane. Dzieli się na 6 mandamento; mających 36 gmin. 2) M. w król. Sardyńskiém, stoł. prowincyi t. n., o 35 w. ku płn. od Genui; na płaszczyznie Marengo; 10,278 m. Trybunał handlowy. Garnizon. Fabryka bardzo cenionych wyrobów jedwabnych i perkalików. Letni pobyt mnóstwa Genueńczyków. 3) Mm. w Austryi, w Węgrzech (w Kroacyi), Pogranicze-Węgierskie, o 30 w. ku płd.-wsch. od Fiume, nad mr. Adryatyckiém. 4) M. w Turcyi europejskiéj, w Bośnii, ku płn.-zach. od Bagna-Luka, przy spływie Sanna i Unna, na granicy Austryackiéj; 2,100 m. 5) N.-Bazar, M. tamże, obronne twierdzą, posiada ciepłe kąpiele i liczy do 15,000 m. 6) Novi, Mm. w Modenie, o 27 w. ku płn. od Modeny.

NOWOALEXANDROWSK, Mm. w ces. Rossyjskiém, w gub. Kowieńskiéj; 817 m. w 1841. r. Odległe od Petersburga 537 w., od Moskwy 880 w.

NOWOCHOPERSK, M. w cesarst. Rossyjskiém, w gub. Woroneżskiéj. Położone nad rz. Choper; posiada 2 kościoły i szkoły: duchowną i świeckie; miało 3,124 m. w 1841. r. Odległe od Petersburga 1319 w., od Moskwy 642 w.

NOWOCZERKASK, M. w cesar. Rossyjskiém, w ziemi Dońskich Kozaków. Położone nad Aksają; pod 47° 25' szer. płn., a 57° 46' dłg. wsch.; posiada 8 kościołów; 2 duchowne oraz 2 świeckie szkoły; 17,623 m. w 1841. r.; domów murowanych 430. Odległe od Petersburga 1709 w., od Moskwy 1032 w.

NOWODWIŃSK, forteczka w ces. Rossyjskiém, w gub. Archangielskiéj; leży pod 64° 42' szer. płn., a 58° 8' dłg. wsch.; 260 m. w 1841. r. Odległa od Petersburga 1122 w., od Moskwy 1241 w.

NOWODWÓR, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Grodzieńskiéj, na płd. od Wołkowysk. Ztąd biorą początek rz. Jasiołka płynąca na płd., Rossa dążąca na płn. i Narew bieżąca na zachód; 862 m. w r. 1841.

NOWODWÓR, M. w król. Polskiém, w guberni Warszawskiéj, w pow. Warszawskim, o 31 w. ku płn.-zach. od Warszawy, nad rz. Wisłą przy spływie Narwi.

NOWOGIEORGIEWSK, MODLIN, twierdza w królestwie Polskiém, w gubernii Warszawskiéj, powiecie Warszawskim. Została ona założoną w roku 1810.; lecz dopiéro za panowania teraźniejszego Monarchy Mikołaja Igo, do takiego stanu jest doprowadzoną, że może być liczoną do pierwszego rzędu.

NOWOGIEORGIEWSK, wojenne posielenie w cesarstwie Rossyjskiém, w gubernii Chersońskiéj; odległe od Petersburga 1449 wiorst, od Moskwy 979 wiorst.

NOWOGRÓD WOŁYŃSKI, dawniéj ZWIAHEL, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Wołyńskiéj, nad rz. Słuczem, na płn. od Żytomierza; pod 50° 3' szer. płn. a 45° 18' dłg. wsch. Trzy kościoły murowane, 2 drewniane; 2 szkoły; 6,299 m. w 1841. r. Odległe od Petersburga 1318 w., od Moskwy 1103 w.

NOWOGRÓD, M. w król. Polskiém, w gub. Augustowskiéj, pow. Łomżyńskim, przy ujściu Pissy do Narwi, położone o 80 stóp po nad brzegiem rz. Most długi na 323 stóp na rz. Narwi. Sławne są okoliczne Skwańskie lasy.

NOWOGRÓDEK LITEWSKI, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Mińskiéj, liche i błotniste. Ma kościół farny, cerkiew, kilka kościołów i meczet tatarski. Szkoły: powiatową i szlachecką, oraz parafialną. Małoznaczny handel; 3,673 m. w 1841. r. Odległe od Petersburga 848 w., od Moskwy 842 w.

NOVOLI, Mm. w król. Neapolitańskiém, w Terra di Otranto, o 15 w. ku płn.-zach. od Lecce.

NOWO MIRGOROD, wojenne posielenie w ces. Rossyjskiém, w gub. Chersońskiéj. Odległe od Petersburga 1486 w., od Moskwy 1124 w.

NOWOMOSKOWSK, M. w cesar. Rossyjskiém, w gub. Ekaterynosławskiéj. Położone nad rzeką Samarą, pod 48° 30' szer. płn., a 53° 0' dłg. wsch. Posiada szkołę, 3 kościoły i liczy 10,069 m. Odległe od Petersburga 1579 w., od Moskwy 884 w.

NOWORJEW, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Pskowskiéj, o 129 w. ku płd.-wsch. od Pskowa, nad jeziorem Podso.

NOWORZEW, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Pskowskiéj; położone pod 57° 2' szer. płn., a 40° 0' dłg. wsch.; 1414 m. 1841. r. Odległe od Petersburga 386 w., od Moskwy 752 w.

NOWOROSSYJSK, M. w ces. Rossyjskiém, portowe, na brz. mr. Czarnego, w Czarnomorskiéj

brzegowéj linii. Odległe od Petersburga 2,179 w., od Moskwy 1523 w.

NOWOSIELCE, W. w Galicyi, w obwodzie Brzeżańskim, 2 mile od Rohatyna; są tu źródła siarczane.

NOWOSIELICA, Mm. w ces. Rossyjskiém, w obw. Bessarabskim; 924 m. w r. 1841. r. Odległe od Petersburga 1583 w., od Moskwy 1363 w.

NOWOSIELICE, W. w Galicyi, w obw. Stryjskim, o milę od Doliny, jest tu fryszerka żelaza. Na stroméj górze u brzegu szumiącéj Mizunki, miał podług podania ludu niegdyś zamek obronny istnieć; podanie to znajdujące się tam wały stwierdzają.

NOWOSIL, M. w ces. Rossyjskiém, w gubernii Tulskiéj. Położone nad Zuszą; pod 52° szerok. płn., a 54° 44' dłg. wsch.; posiada 3 kościoły, szkołę świecką; miało 2,268 m. w r. 1841. Odległe od Petersburga 991 w., od Moskwy 314 w.

NOWOSIOŁKI, W. w Galicyi, w obwodzie Złoczowskim, 1 i pół mili od Złoczowa, z klasztorem PP. Miłosierdzia, r. 1811. ś. p. Strzembosza funduszem 4,250 dukatów uposażony. W pobliżu znajduje się góra Winohrad zwana, na któréj niegdyś krzew winny pielęgnowano. Bywają także na niéj znajdowane często gliniane popielnice z węglami i szczętami kości ludzkich.

NOWOZYBKÓW, M. w ces. Rossyjskiém, w gubernii Czernichowskiéj; posiada 3 kościoły, 2 szkoły świeckie; liczy 970 domów drewnianych; a 5,688 m. w r. 1841. Odległe od Petersburga 1097 w., od Moskwy 748 w.

NOWYDWÓR, Mm. w król. Polskiém, w gubernii Warszawskiéj, powiecie Warszawskim, na l. brz. Narwi, naprzeciw twierdzy Nowogieorgiewskiéj. Ma kościół parafialny, stacyę pocztową, 210 domów (42 mur.); 2,234 m. (1,100 żydów). Odległe od Warszawy 30 i pół w. Targ tygodniowy, 6 jarmarków do roku.

NOWY JEKATERYNOSŁAW, wojenne posielenie w ces. Rossyjskiém, w gub. Charkowskiéj. Oddalone od Petersburga 1561 w., od Moskwy 917 w.

NOWY MOST, M. w Prusach, w rejencyi Poznańskiéj, pow. Szamotulskim. Położone nad Wartą, posiada kościół katolicki i ewangelicki i synagogę, oraz liczy 672 m. Odległe od Poznania 8¼ mil.

NOWY OSKOŁ, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Kurskiéj; 1,507 m. w r. 1841. Odległe od Petersburga 1379 w., od Moskwy 702 w.

NOWY SĄCZ, M. obwodowe w Galicyi, stoł. obwodu Sądeckiego, o 17 i pół stacyi pocztowych od Lwowa. Tu się znajduje urząd obwodowy, magistrat, administracya dochodów tabacznych, ekonomia skarbowa, gimnazyum i szkoły normalne. Zamek obronny z zwaliskami baszt i okopów, kościół farny z ogromnym dzwonem (r. 1450. fundowanym) i zbór katolicki, niegdyś kościołek S. Wacława króla czeskiego (r. 1297. założony), są odznaczającemi się budowlami, tego dawniéj handlem i przemysłem tak kwitnącego miasta. R. 1411. były one od Scibora wojewody Siedmiogrodzkiego, w służbie węgierskiéj zostającego złupione, którego do rozpaczy przywiedzeni mieszkańcy aż za Karpaty wypłoszyli, zadawszy pod Bardżowem znaczną klęskę; poczém od Szwedów znów było zajęte, i tych mieszkańcy połączeni z włościanami z przyległéj wsi Nawojowy w utarczce ulicznéj do ustąpienia z miasta zmusili. Tu się urodził Jerzy, bernardyn, mąż wielkich nauk, r. 1490. w klasztorze w Przeworku zmarły, a po zgonie do rzędu błogosławionych zaliczony.

NOWYSŁAWENOSIERPSK, M. w ces. Rossyjskiém, w gubernii Jekaterynosławskiéj, położone pod 48° 36' szer. płn., a 57° 1' dłg. wsch. Miało 2,122 m. w 1841. r. Odległe od Petersburga 1748 w., od Moskwy 1071 w.

NOWYTARG, NEUMARKT, M. w Galicyi, w obw. Sądeckim, o 13 mil od Nowego-Sącza, ma 3,000 m. Magistrat, szkoła normalna i znakomity handel płótnem i winem prowadzi. Na wzgórzu ku płn. znajduje się kościołek z modrzewia, według napisu 1219. r. wystawiony i dobrze zachowany, a zatém może najdawniejszy w Galicyi. Podczas nawały tatarskiéj r. 1260. mieszkańcy tutejsi byli w pień wycięci.

NOWYTOMYŚL lub LUTOMYŚL, M. w Prusach, w rejen. Poznańskiéj, powiecie Bukowskim. Otoczone dokoła lasami, liczy kilka fabryk sukna i garbarni; oraz 832 m. Odległe od Poznania mil 8¼.

NOWY UZEN, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Saratowskiéj; 4,719 m. w 1841. r. Odległe od Petersburga 1755 w., od Moskwy 1078 w.

NOYA, M. w Hiszpanii (w Galicyi) w prow. i o 70 w. ku płd.-zach. od la Corogne; 1,600 m. Mały port rybacki.

NOYAL, (1) Noyal-Pontivy, Mm. we Francyi, w departamencie Morbihan, o 5 w. ku wsch. od Pontivy; 3,300 m. 2) N.-sur-Vilaine, Mm. we Francyi, w departamencie Ille et Vilaine, o 12 w. ku wsch. od Rennes, na l. brz. rz. Vilaine. Fabryka płótna żaglowego; 3,307 m.

NOYON, M. we Francyi, w depart. Oise, o 24 w. ku płn.-wsch. od Compiègne, nad rz. Vorse,

w pobliżu pr. brz. rz. Oise, połączone rzekami Oise, Sekwaną i kanałem St. Quentin z dep. Północnym, kanałem Kaletańskim. Miasto starodawne, dobrze zabudowane, przyozdobione wodotryskami. Starożytna katedra zbudowana przez Pepina krótkiego i Karola wielkiego. Warownia znaczna za Rzymian. Zostało stolicą biskupstwa w r. 511. Chilperyk II. tu był pochowany w r. 721. Czas jakiś było stolicą cesarstwa, i tu Karol wielki kazał się koronować w r. 768., a Hugo-Capet tu obrany był królem Francyi w r. 987. Złupione od Normandów w XI. wieku, po sześć razy gorzało od XI. do XV. wieku. W czasach ligi kilkakrotnie zdobywane i odbierane, poddało się w r. 1594. Henrykowi IV. Ojczyzna Kalwina i Jakóba Sarrazin, snycerza. Fabryki płótna konopnego, kartonu, tiulu, i muszlinów. Fabryki oleju i octu. Znaczne garbarnie. Fabryki cukru burakowego w Etay. Handel zbożem, skórami, popiołem.

NOZAY, M. we Francyi, w dep. Niższéj Loary; o 28 w. ku płd.-zach. od Chateaubriant. Stołecz. kantonu. Wzorowy folwark w Grand-Jean, fabryki narzędzi rolniczych, przędzalnie bawełny. Handel zbożem, wełną i masłem i bydłem; 3,000 m,

NUBIA, okolica wsch. Afryki nad odnogą Arabską. Leży między 13° i 24° szer. płn., a 24° i 36° dług. wsch. Pomiędzy Egiptem na płn., odnogą Arabską na zach., wielką pustynią i Darfurem na wsch., Abissynią i krajem Gallasów na płd. Rozległość 800000 w. kwadr. Ludność 400,000 m. Pod względem geograficznym dzieli się na Nubię niższą, od granic Egiptu do kraju Dongola, i na wyższą Nubię, od tego ostatniego do granicy płd. Nubii. Prawie całkowicie położona w dolinie Nilu. Ta dolina jest bardzo wązką w Niższéj Nubii i mało jest w niéj ziemi sposobnéj do uprawy, pomiędzy górami i rzeką; ziemia urodzajna znajduje się na równinach i w wąwozach i na kilku wyspach. Pomiędzy niższą Nubią i morzem Czerwoném, rozciąga się pustynia piaszczysta i skalista w któréj są małe oazy. W wyższéj Nubii okolice są bardziéj urozmaicone. Tutaj spływa do Nilu rz. Takaze albo Atbar i powyżéj rozdziela się na Nil Niebieski (Bahr-el Azrek) i Nil biały (Bahr-el Abiad). Pomiędzy temi rzekami rozciąga się kraj Szendy, Halfai i Sennaar, w których są rozległe niwy urodzajne. Przy wypływie z Nubii, Nil wzniesiony jest na 1300 metr. i ku granicy płd. podniesienie jego jeszcze jest znaczniejsze. Ścieśnienie doliny, w któréj płynie, przyspiesza jego bieg i tworzy wodospady. Klimat bardzo gorący, lecz zdrowy; zaraza nigdy nie dosięgła do 2 katarakty Nilu. Flora i fauna też same co i Egiptu, oprócz kilku zwierząt jak żyrafa, różne gatunki antylop i ptaków. Rolnictwo stanowi główne zajęcie mieszkańców pobrzeży Nilu. Durra, jęczmień i tytuń są głównemi płodami Nubii. Chowem bydła trudnią się pokolenia arabskie w pustyniach. Co do przemysłu ten się ogranicza na najpospolitszych wyrobach do życia domowego potrzebnych. Nubia prowadzi znaczny handel przewozowy z wnętrzem Afryki i z Egiptem. 5,000 niewolników wyprowadzają do Egiptu i na wschód wraz z piaskiem złotym, senesem, piórami strusiemi i węglem drzewnym. Jedyny port jest Suakim nad odnogą Arabską. Przewożą towary przez pustynię karawaną i statkami na Nilu gdzie jest spławnym. Nubianie albo Nubarowie należą do różnych plemion rassy Etyopskiéj. Przed zawojowaniem Nubii przez Ibrahima Baszę w r. 1821., ten kraj był rządzony przez wielu naczelników albo meloków niezawisłych; odtąd zostaje pod zarządem wice królów Egiptu.

NUECES, wielka rz. w Ameryce płn. Wybiega w pań. mexykańskiém Cahahuila. a spływa do lagun zatoki Meksykańskiéj.

NUEVITAS, SAN-FERNANDO-DE N..., Mm. na wyspie Kubie w depar. del Centro., o 65 w. ku wsch. od Puerto-Principe, na pobrzeżu płn. wyspy; 916 m. w r. 1841. r. Port.

NUGEENA, M. w Indostanie angielskim, w prezydenturze Bengalskiéj, ku płn.-zach. od Murad-Abad; 1,800 m.

NUHA, M. w ces. Rossyjskiém, w Azyi, w gubernii Szemahińskiéj; 13,566 m. w r. 1841. Odległe od Petersburga 2775 w., od Moskwy 2098 w.

NUITS, Mm. we Francyi, w departamencie Côte-d'Or, o 15 w. ku płn.-wsch. od Beaune, nad rz. Meuzin; położone w okolicy obfitującéj w wyborne wino, posiada trybunał handlowy. Wyrób wina mussującego burgundzkiego, octu, kirszwasseru, wódek. Fabryki sukna, garbarnie; papiernia w la Serrée; znakomity handel winem krajowém, owocami, jarzynami i kamieniem ciosowym. Miasto starodawne niegdyś warowne. Zdobyte i złupione w r. 1576. przez Niemców powołanych do Francyi przez księcia Kondeusza na pomoc protestantom. Côte de Nuits na przestrzeni 25 w., wydaje najlepsze wina w całéj Burgundyi, już w to zaliczając i słynne winnice Clos-Vougeot i t. d.; 3,100 m.

NUKAHIVA, najznaczniejsza z wysp Washingtona w archipelagu Mendany, pod 8° 57' 0" płd. szer., a 141° 52' 45" zach. dłg. Rozległa 15 mil kwadr.

otoczona skałami, posiada dosyć wysokie góry i żyzne doliny, zamieszkałe od 18,000 m., należących do pokolenia dzikiego i ludożorczego.

NULES, M. w Hiszpanii, w Walencyi, w prow. i o 10 w. ku płd. od Castelon de la Plana, blisko pobrzeża morza Śródziemnego; 4,000 m.

NUN, 1) przylądek w Maroko, w prow. Suze, Położony wśród oceanu Atlantyckiego na zach., pobrzeżu, pod 28° 39' 0" płn. szer., a 13° 35' 15' zach. dłg. 2) Nun Akassa, rz. tamże, wybiegająca w Atlasie, a spływająca do oceanu Atlantyckiego, na płd.-zach. przylądka t. n.

NUNDA, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Nowy York, w hrb. Alleghany, o 22 w. ku płn. od Angelica, nad rz. Genesel; 2,700 m.

NUNEATON, Mm. w Anglii, w hrb. Warwick, o 14 w. ku płn.-wsch. od Coventry, nad rz. Anker; 6,606 m. Niegdyś nader ważna fabrykacya tasiemek.

NUORO, Mm. w Sardynii, stołecz. intendentury t. n., o 118 w. ku płn. od Cagliari; 3,500 m. Stolica biskupa.

NUR, M. w król. Polskiém, w gubernii Płockiéj, powiecie Ostrołęckim, na pr. brz. Bugu, poniżéj ujściu Nurzyka. Niegdyś miało zamek na górze. Teraz posiada kościół parafialny, stacyą pocztową; 69 domów; 863 m. Odległe od M. pow. 63, od Warszawy 130 w. Targ tygodniowy, 3 jarmarki do roku.

NURA, rz. w księst. Parma. Wybiega w Apeninach, pod Rompegio, a uchodzi na płd.-zach. od Kremony do Po z pr. strony.

NÜRNBERG, NORYMBERGA, M. w Bawaryi, w środk. Frankonii, o 37 w. ku płn.-wsch. od Anspach, nad rz. Pegnitz. Największe miasto w Bawaryi i najludniejsza po Munichu, stoł. okręgu t. n.; 47,000 m. Trybunał miejski i okręgowy, trybunał apelacyjny handlowy, i trybunał handlowy. Gimnazyum założone przez reformatora Melanchtona. Szkoła sztuk pięknych. Szkoła politechniczna i handlowa. Mnóstwo bibliotek, z tych miejska (80,000 t.); zbiory monet, przedmiotów sztuki, historyi naturalnéj i t. d. Liczne stowarzyszenie filantropijne, religijne i artystyczne, a pomiędzy temi ostatniemi mianowicie Alberta Durrer. Niegdyś głośne miasto z swojego przemysłu, i jeszcze pod tym względem pierwsze w Bawaryi. Nürnberg odznacza się odkryciami swoich przemysłowców i pośpiechem, z którém cudzoziemskie sobie przyswajali. Pierwsza papiernia w Niemczech tu była fundowana w r. 1390.; tu również wyrabiano pierwsze muszkiety z kółkami, a nakoniec w 1835. r. pierwsza kolej na stałym lądzie, pomiędzy Nürnbergiem a Furth otwartą została. Punkt środkowy wyrobu zegarów z drzewa i cacek. Główniejsze wyroby tutejszych fabryk są następujące: jubilerszczyzna, teleskopy, lustra, narzędzia matematyczne i muzyczne iustrumenta, lak, wyroby z laku, ołówki, wyroby z alabastru, rogu, kości słoniowéj, szczotkarstwo; fabryki batystu, pargaminu, cykoryi, papieru, likworów, wódek, 7 drukarni. Handel lubo znaczny, podupadł jednak bardzo. Położenie Nürnbergu nad kanałem Ludwika, pomiędzy Dunajem i Renem, przywróci wielką część dawnéj jego ważności handlowéj. Nürnberg jest otoczony fortyfikacyami odnoszącemi się do wieków średnich, mur jego jest oskrzydlony 365 wieżami. Z główniejszych budowli, godne wspomnienia: stary zamek cesarski często zajmowany przez cesarzy w bitwach średnich; w części zamieszkiwany od króla, gdy ten przybywa do miasta. Kościoły: Ś. Teshalda, przepyszna budowla gotycka, z malaturami i rzeźbami drogocennemi; Ś. Wawrzyńca i Ś. Idziego; ratusz miejski ozdobiony przez Alberta Durrera; piękny wodotrysk publiczny i inne lekksze budowle. W murach Nürnbergu urodziło się wiele sławnych osób, z pomiędzy innych sławny malarz Albert Durrer. Założone w 915, w 938. r. był siedzibą pierwszego sejmu niemieckiego. Wyniesione do godności wolnego miasta cesarskiego, miało za naczelnika Burggrafa mianowanego przez cesarza; następnie na wzór Wenecyi był rządzony przez arystokracyę kupiecką. Nürnberg z pośpiechem przyjął doktryny reformy i był miejscem zgromadzenia, które w roku 1532. podpisało traktat tolerancyi owych nowości. Napoleon odebrał Nürnbergowi jego przywileje i przyłączył go do Bawaryi.

NURTINGEN, 1) okręg w król. Wirtembergskiém, w cyr. Czarnego-lasu. Rozległości ma 4 mile kw. i 28,000 m., osiadłych w 3 miastach, 18 wsiach kościelnych i 9 wioskach. 2) M. tamże, w oberamcie t. n., o 15 w. ku płn.-wsch. od Reutlingen, nad Nekarą; 3,850 m. Fabryki sukna, wyroby bawełniane i skóry. Niegdyś rezydencya księżn i hrabin owdowiałych Wirtembergskich.

NURZEC, rzeczka jedna z pomniejszych w król. Polskiém, wypływa z pod Brańska w gubernii Grodzieńskiéj; płynie granicą od wsi Wyszonki około M. Ciechanowca do wsi Młynarze, w długości mil 3, a pod tą ostatnią wpada do Bugu.

NURZYK, rz. w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj, wypływa z okolicy zach. puszczy Białowieskiéj, od M. Mielżyce płynie w płn.-zach. kie-

runku, poniżéj Boćkow, przyjmuje wody Nurczyka, który od Kleszczel dąży; daleko oblewa Brańsk, i zabrawszy wody strumienia płynącego od Surazu, zwraca się na płd., a obiegłszy Ciechanowiec, pod Ślepowronami wbiega do Bugu.

NUSCO, M. w król. Neapolitańskiém, w Principato Ulteriore, o 35 w. ku płd.-wsch. od Montefusco; 3,600 m. Stolica biskupa.

NUSSDORF, W. w Austryi, w Niższéj Austryi, ku płn. od Wiednia, nad Dunajem, przy początku ramienia, które przez Wiedeń przepływa; 1,500 mieszkańców. Zbiór win wybornych. Fabryka cesarska wyrobów chemicznych. Port; stanowisko statków płynących do Wiednia.

NUSSLAU, NOSYSŁAW, Mm. w Austryi, w Morawii, o 26 w. ku płd. od Brünn, na l. brz. rzeki Szwarcawy; 1,097 m.

NUSLOCH, Mm. w ks. Badeńskiém, w cyrkule Niższego Renu, o 10 w. ku płd. od Heidelbergu; 2,084 m.

NUTHE, rz. w Prusach, spływająca z pr. str. do rz. Hawel, wprost Potsdamu. Wybiega zaś pod Jütterbock.

NYBORG, NYEBORG, M. obronne i portowe w Danii, na wsch. pobrzeżu wyspy Fionii, o 31 w. ku płd.-wsch. od Odendy, nad Wielkim Bełtem; 3,000 m. Posiada szkołę klassyczną; komorę celną; warsztaty budowy okrętów; port handlowy; cytadellę na małym półwyspie, zakończonym przylądkiem Knud's-Hoved. Zwycięztwo morskie Duńczyków w r. 1659.

NYDAU, Mm. w Szwajcaryi, w kantonie Berneńskim, przy wypływie rzeki Zihl z jeziora Bieler; 1,250 m.

NYEKJOBING, 1) M. w Danii, w prow. Zelandyi, o 58 w. ku płn.-zach. od Kopenhagi, nad rz. Isefiord; 620 m. Mały port. W r. 1839. wywieziono ztąd za granicę 8,277 hektolitrów zboża, 3,263 beczek kartofli i t. d. 2) M. w Danii, w prowincyi Laaland, przy pobrzeżu zach. wyspy Falster i Guldborg Sundu, który oddziela tę wyspę od Laalandy; 1,080 m. Szkoła klassyczna (kathedral skole). Komora. Warsztaty okrętowe. Dystylarnie. Port handlowy. W roku 1829. wywieziono za granicę 23,390 hektolitrów zboża.

NYESTED, M. w Danii, na pobrzeżu płd. wyspy Laaland, o 11 w. ku płd.-wsch. od Maryboe; 690 m. Dobry port. W roku 1835. wywieziono za granicę zboża 14,769 hektol., skór surowych 20,778 kilogr., wełny 2,340 funtów i t. d. Starożytny zamek Christiansholm.

NYIR-EGYHAZA, Mm. w Węgrzech, w komitacie Szabolcskim, o 9 w. ku zach.-płn. od Nagy-Katto; 15,600 m. Rafinerye saletry, zbiór i rafinerya sody naturalnéj. Zakład kąpieli solanych.

NYKERK, czyli NIEUWKERK, M. w Niderlandach prow. Galdrya, o 39 w. ku płn.-zach. od Arneheim; w pobliżu Zuyderzee, nad którém ma mały port; 5,900 m. Ważna uprawa tytuniu.

NYKÖPING, 1) prowincya czyli Lan w Szwecyi, nad mr. Baltyckiém; pomiędzy lanami: Stokolmskim, Upsalskim, Westeraes, Cerebro i Linköping. Rozległości ma 57 mil kwadrat., a ludności 114,000 m. Grunt płaski z lekka wzdęty, głęboko powyrywany na pobrzeżach; zlany jeziorami Mälar i Hielmar, oraz mr. Baltyckiém. Zbiory zboża niedostateczne. Piękne łąki i ważna hodowla bydła. Piękne lasy. Eksploatacya żelaza, miedzi i kobaltu. Liczne tartaki desek. Handel dość ożywiony. Dzieli się na 10 harad i 5 fogderi; obejmujących 99 parafij i 6 miast. 2) M. w Szwecyi, stołeczne powyższego lanu, nad mr. Baltyckiém, o 90 w. ku płd.-zach. od Sztokolmu, nad By-Fiörd; 2,912 m. Posiada kilka fabryk, port, szpital; wywóz desek, miedzi, żelaza; 3,200 m.

NYLGUR, M. w Indostanie angielskim, w prezydenturze Bengalskiéj, ku płd.-zach. od Belasore.

NYON, NEUSS, M. w Szwajcaryi, w kantonie Waadt, o 31 w. ku płd.-zach. od Lozanny, nad jeziorem Genewskiém, w jego płn.-zach. stronie; 2,464 m. Portowe, ozdobne zamkiem, na wyniosłéj skale wzniesionym; posiada fabryki fajansu, skór. Handel znaczny i uprawa wina.

NYONS, M. we Francyi, w departam. Drôme, o 90 w. ku płd.-wsch. od Valence, na pr. brz. Eygues; 3,200 m. Zbiór trufli. Chów jedwabników. Przędzalnie jedwabiu. Fabryki wyrobów wełnianych, mydła i garncarstwa. Garbarnie. Miasto bardzo starodawne leży na wierzchołku pysznéj doliny, u spodu wąwozu Devez; zbudowane w części na równinie, w kształcie amfiteatru, a w całym ogóle przedstawia kształt młota. Most kamienny zbudowany przez Rzymian na jednéj arkadzie na 40 metrów długiéj, a 20 wysokiéj. Piękna i bogata dolina Nyons, około 2 w. szeroka, rozciąga się na 25 w. od wąwozu Devez aż do równin Rodanu.

NYSLOTT, M. w ces. Rossyjskiém, w Finlandyi, o 141 w. ku płn. od Wiborga, nad jeziorem Harpavesi; 505 m.

NYSTADT, M. w ces. Rossyjskiém, w Finlandyi, o 60 w. ku płn.-zach. od Abo, nad zatoką Botnicką; 2,000 m. Port. Wywóz wyrobów z drzewa, płótna i zboża. Traktat tu zawarty w 1721. r. pomiędzy Rossyą i Szwecyą.

NYTCHONPUR, M. w Indostanie Angielskim, w prezydenturze Bengalskiéj, nad zatoką t. n., ku płn.-wsch. od Ketek.

NYTHANA, M. w Indostanie angielskim, prezydenturze Bengalskiéj, ku płd.-zach. od Serinagor.

NYTWANSK, Mm. w ces. Rossyjskiém, w gub. Permskiéj. Położone nad rz. Nytra i ku płn.-zach. od Ochańska; posiada wielkie piece do topienia żelaza.

O.

OAKAM, OKEHAM, Mm. w Anglii, stoł. hrb. Rutland, o 152 w. ku płn.-zach. od Londynu; 3,000 m. Fabryki jedwabiu.

OAKAMPTON, M. w Anglii, w hrb. Devon, o 45 w. ku zach. od Exeter; 2,055 m. Fabryki lekkich materyj wełnianych.

OAMI, M. na wyspie japońskiéj Nifon, na zach. Monko.

OAXACA, M. w Meksyku, stoł. depart. t. n., o 330 wiorst ku płd.-wsch. od Meksyku, nad Rio-Verde; 40,000 m. Stol. biskupa. Ważny zbiór koszenilli. Bogate kopalnie złota i srebra w okolicach. Założone przez Nuno-del Mercado, jednego z towarzyszy Fernanda Korteza.

OAZA, 1) Wielka Oaza, El-Ouah, el Khargeh. Najznaczniejsza i najwięcéj ku płd. posunięta Oaza w zach. Egipcie. Zamieszkana od 4,000 Arabów. Posiada znaczne plantacye ryżu, drzew palmowych, cytrynowych, oraz kopalnie ałunu i źródła ciepłe. 2) Mała Oaza, El-Ouah, el-Bahryeh tamże, położona na 70 godzin drogi na płd.-zach. Kairu, zamieszkana od 2,400 Arabów; posiada rozległe plantacye ryżu, daktyli, granatów, cytryn, pomarańcz, bananów, moreli, nieco pszenicy i jęczmienia, oraz konie, wielbłądy i owce.

OBAN, Mm. w Szkocyi, w hrb. Argyle, o 98 w. kw. ku płn.-zach. od Glasgowa, nad zatoką t. n.; 1,400 m. Wyborny port rybacki. W pobliskości rozwaliny dawnego zamku Dunstafnage.

OBBROWAZZO, Mm. w Austryi, w Dalmacyi, w okręgu Zara (Zadar), nad rz. Zermagna. Mały port handlowy.

OBEDACH lub OBDACH, Mm. w Austryi, w Styryi, w cyr. Gradeckim, o 17 w. ku płd.-wsch. od Judenburga; 750 m. Kuźnice i wyrób stali.

OBERBETSCHDORF, W. we Francyi, w depar. Niższego Renu, o 17 w. ku płd. od Wissemburga; 1,238 m. Fabryki wyrobów garncarskich i innych glinianych.

OBERBRONN, W. we Francyi, w depart. Niższego Renu, o 17 w. ku płd.-zach. od Wissemburga; 1,664 m. Konsystorz ewangelicki.

OBERDORF, Mm. w królest. Wirtembergskiém, w cyr. Jaxt, w okr. Neresheim; 1,324 m.

OBERHAUSBERGEN, W. we Francyi, w depar. Niższego Renu, o 8 w. ku płn.-zach. od Strasburga; 414 m.

OBERINNTHAL, cyrkuł, w pań. Austryackiém, w Tyrolu, z M. stoł. Imst. Rozległ. 105,6 m. kw.; 92,938 m. w r. 1837.

OBERKIRCH, M. w ks. Badeńskiém, w cyrkule Środkowego Renu, u stóp góry Kniebis, o 62 w. ku płd.-zach. od Karlsruhe; 1,570 m.

OBERLAND, kraj wyższy, okolica Szwajcaryi, w kantonie Bern, zawiera doliny, które rozdzielają wielkie ściany Alp Berneńskich. W znaczeniu ściślejszém oznacza tylko doliny: Hasli, Grindelwald i Lauterbrunnen.

OBERMOSCHEL, Mm. w prow. bawarskiéj Pfalz. Magazyn soli, kopalnie merkuryuszu i węgli kamiennych; 1,230 m.

OBERNAI, OBERHEIN, OBERHEINHEIM, M. we Francyi, w departamencie Niższego Renu, o 20 w. ku płn. od Schelestadt, nad rz. Erger i u podnóża Hohenberg; 4,898 m. w roku 1841. Kolegium komunalne. Fabryki tkanin, szali, kobierców, wyrobów garncarskich, świec, kapeluszy, cegieł, dachówek, mydła. Tokarnie, garbarnie. Handel czapkami i kapeluszami. W okolicach błonie zwane Mur albo Obóz Pogański, a na wierzchołku góry rozwaliny klasztoru Śéj Odylii albo Adeli, która się tu urodziła.

OBERNBERG, Mm. w Austryi, w cyrkule Inn, na płn.-zach. Ried; 1,750 m.

OBERNBURG, M. pow. w Bawaryi. Położone przy spływie rz. Mömling do Menu; 1,780 m.

OBERNDORF, 1) okręg w królest. Wirtembergskiém, w cyr. Czarnegolasu. Rozległy mil kw. 5; liczy 24,060 m., zajmujących jedno miasto, 18 wsi kościelnych, 6 wiosek i 71 osad. Kąpiele mineralne, kopalnie miedzi i żelaza, fabryki broni, naczyń kamiennych, garbarnie i t. d. 2) M. stoł. tamże, nad rz. Nekarą, o 70 w. ku płd.-zach. od Stuttgardu; fabryka królewska broni siecznéj wraz z wiel-

kim zakładem wszelkich wyrobów żelaznych; znaczne jarmarki na bydło; 1,880 m.

OBERNKIRCHEN, M. okręg. w elektor. Hessko-Kasselskiém, w prowincyi Niższéj Hessyi, w okręgu Schaumburg, o 9 w. od Rinteln, u stóp góry Bückeberg; 1,787 m. Instytut ewangelicki dam rodu szlacheckiego, założony w 1566. r. w miejscu dawnego opactwa katolickiego fundowanego w IX. wieku. Dyrekcya kopalń. W okolicach eksploatacya piaskowcu do budowy; łomy te są najsłynniejsze w płn. Niemczech i od 400 już lat dostarczają materyału do najcelniejszych budowli w Niderlandach; na terrytoryum Hesskiém i Lippe Schaumburg eksploatacya węgla doskonałego, którego corocznie do 2,270,000 stóp kubicz. wydostają.

OBERNZELL, HAFNERZELL, M. w Bawaryi, pow. Wegscheid; 1,300 m.

OBERNZENN, Mm. w Bawaryi, pow. Lautershausen; 1,200 m.

OBERSITZKO, OBRZYCKO, M. w Prusach, w prow. Poznańskiéj, o 10 w. ku płn.-zach. od Poznania, nad rz. Wartą; 1,700 m.

OBERSTDORF, Mm. w Bawaryi, w cyrk. Sonthofen; 1,900 m.

OBERSTEIN, Mm. w ks. Oldenburgskiém, o 10 w. ku płn.-wsch. od Birkenfeld, nad rz. Nahe. Szlifiernie drogich kamieni, znaczny handel wyrobami jubilerskiemi; 2,000 m.

OBERSTENFELD, Mm. w król. Wirtembergskiém, w cyr. Nekary, o 9 w. ku płn.-wsch. od Marbach, nad rz. Bottwar; 1,457 m. w 1840. roku. Instytut wychowania panien szlachetnego rodu w dawnym klasztorze założonym w XI. wieku.

OBERTYN, Mm. w Galicyi, w obwodzie Kołomejskim, o 3 w. od Kołomei; 4,500 m. Słynne jarmarki na woły. Tu w r. 1529. i 1532. Turcy i Mołdawianie ponieśli pamiętne klęski, osobliwie ci ostatni, których Jan Tarnowski, hetman, 22. sierpnia w 5,000 jazdy zniósł zupełnie i obóz ich mocno obwarowany z 50 działami zabrał. Do zwycięztwa tego przyczynili się i mieszkańcy naówczas murem i zamkiem opatrzonego Obertyna, za co im aż po dziś dzień istniejące przywileje nadane zostały. Pomiędzy Obertynem, Kamionką i wsią Żukowem, znajduje się mnóstwo mogił usypanych na pamiątkę tam pobitych nieprzyjaciół.

OBERWALD, płaszczyzna w ks. Hessen-Darmsztadzkiém, należąca do łańcucha Vogelsbergu, nad którą góruje i których wyniosłości na niéj się mieszczą. Wysokość nad poziomem morza 796 metrów.

OBI lub OB, rz. w ces. Rossyjskiém, w Azyi, zlewa się do oceanu Lodowatego przez odnogę t. n. Źródła na pochyłości płn.-zach. Ałtaju, przy granicy Chińskiéj. Bieg około 1340 w. Główniejsze zlewy: Irtysz, najważniejsza rzeka przez długość swego biegu z l. str.; Tom, Czulima, Keta z prawéj. Połów obfity ryb w Obi i Irtyszu. Rozległ. kotliny rz. 3528000 w. kw. Ob jest najznakomitszą rz. w Syberyi z przyczyny żeglugi, i stanowi wielką drogę z Rossyi europejskiéj do Chin, z Makowa do Kety i Atszyńska do Czulima, głównych miejsc składu wywozowych płodów z Chin i z Wschodniéj Syberyi, aż do Tinmene i Tros nad Turą, miejsca zwykłego wyładowania towarów. Ta rzeka przedstawia tak na swoich wodach, jakoteż na wodach rzek do niéj spływających żeglugę nieprzerwaną 3150 w., która ma miejsce zwykle przez dwa miesiące, od 1. maja do końca czerwca. Odległość téj drogi wynosi 1,750 w.

OBIDOS, M. w Portugalii, w prow. Estremadura, o 31 w. ku płn.-zach. od Alemquer, na l. brz. rz. Arnoga, w pobliżu Oceanu. Rzymskie wodociągi; 2,770 m.

OBIDOS niegdyś PAUXIS, Mm. w Brazylii, w prow. Para, o 96 w. ku wsch. od Alemquer, na l. brz. rzeki Amazonek, przy jéj zlewie z Oriximiną. Handel kakao.

OBION, rz. w Ameryce Płn., w Stanach Zjednoczonych, uchodząca z l. str. do Mississipi, w pań. Tennessee.

OBISFELDE, M. w Prussach, w prow. Saskiéj, 52 w. ku płn.-zach. od Magdeburga, nad rz. Aller; 1,651 m. w r. 1837. Komora.

OBOJAN, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Kurskiéj, pod 51° 13' płn. szer., 53° 58' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 1236 w., od Moskwy 559, a 59 w. ku płd. od Kurska, nad rz. Psol, przy jéj zlewie z Obojanką; 4,986 m. Handel bydłem, woskiem, szczeciną.

OBOL, rz. spławna w ces. Rossyjskiém, w gub. Witebskiéj, wpada powyżéj Połocka do Dźwiny.

OBOLSÖEN, wyspa w odnodze Botnickiéj, na wsch. wybrzeżu Szwecyi.

OBORNICKI POWIAT w Prusach, w Wielkiém ks. Poznańskiém, w rejencyi Poznańskiéj. Graniczy na płn. z pow. Czarnkowskim i Chodzieskim; na wsch. z pow. Chodzieskim, Wągrowieckim, Gnieźnieńskim; na płd. z Poznańskim; na zachód z Szamotulskim. Kraj równy. Rozległy na 20 1/2 mil kw., liczy 38,200 m., to jest po miastach 8,200, po wsiach 30,000. Skrapiają go rzeki Wełna i War-

ta, oraz kilka jezior. Głównem zajęciem mieszkańców rolnictwo i chów bydła.

OBORNIKI, M. w Prusach, w Wielkiém ks. Poznańskiém, w rejencyi Poznańskiéj, przy ujściu rz. Wełny do Warty, o 3½ mili od Poznania. Posiada kościoły katolicki i ewangelicki, oraz synagogę; 1,530 m. W okolicach znajdują się źródła słone.

OBRA, rz. w Prusach, w Wielkiém ks. Poznańskiém, zlew do Warty pod Szwerynem. Źródło ma pod M. t. n., o 45 w. ku wsch.-płn. od Krobi. Bieg jéj około 240 w. przez Kościan i Międzyrzecz.

OBROSZYN, W. w Galicyi, w obwodzie Lwowskim, własność kapituły lwowskiéj obrządku łacińskiego. Ma szkołę trywialną i wspaniały pałac, w którym się portrety niemal wszystkich biskupów lwowskich znajdują.

OBRZYCKO, *obacz* OBERSITZKO.

OBWALDEN, *obacz* UNTER-WALDEN.

OBWIŃSK, M. w ces. Rossyjskiém, w gubernii Permskiéj; 330 m.

OBY, wyspa w Malezyi niderlandzkiéj, w gubernatorstwie Moluk, M. stoł. Ternat, ku płd. od Gilolo. Połów pereł na pobrzeżach.

OCANA, M. w Hiszpanii, o 50 w. ku płn.-wsch. od Toledo. Garnizonowa szkoła. Fabryki mydła, wyrobów ordynarniejszych wełnianych, garbarnie. Piękny wodociąg zwany Fuenta Vieja, dostarczający całemu miastu wody. Zwycięztwo Francuzów nad Hiszpanami 19. listopada 1809. r.

OCANA, M. w Ameryce Płd., w Nowéj Grenadzie, w dep. Magdalena, w pobliżu pr. brz. rz. Rio de Oro.

OCATAHULA, jezioro w Ameryce Płn., w Stanach Zjednoczonych, w pań. Luiziana. Długie mil 4, szerokie milę jednę.

OCCIMIANO, Mm. w król. Sardyńskiém, o 9 w. ku płd.-wsch. od Casale, nad rz. Po; 1,700 m.

OCEAN, 1) ocean Wielki czyli Spokojny, mr. Południowe. Najrozleglejszy z pięciu wielkich podziałów hydrograficznych świata. Leży między Ameryką na wsch., Azyą i Australią na zach. Nie ma stałych granic od płd., gdzie się łączy z oceanem Lodowatym południowym. Na północ jednoczy się z oceanem Lodowatym północnym przez ciaśninę Behringa, na zach. z oceanem Indyjskim przez liczne ciaśniny, które tworzą między sobą wyspy Malajskie, i z których znaczniejsze są: Malaka pomiędzy stałym lądem Azyi i wyspą Sumatra; Sonda pomiędzy Sumatrą i Jawą; de Torres między Nową Gwineą i stałym lądem Australii i ciaśniną Buss, pomiędzy tymże stałym lądem i ziemią Van-Diemen. Łączy się z oceanem Atlantyckim przez ciaśninę Magielańską pomiędzy stałym lądem Ameryki i Ziemią Ognistą, oraz z morzem przy przylądku Horn. Główniejsze poddziały Wielkiego oceanu są: na północ morze Behringskie albo Kamczatskie, między Azyą i Ameryką; na zachód morze Ochotskie, Japońskie, Toung-Hai, Houang-Hai, Chińskie, Jawajskie, Celebes, Soulou albo Filipińskie, Moluckie i Koralowe; na wschód morze Kooka, odnoga Kalifornijska albo morze Szkarłatne, morze Panama i odnoga Chonos. Ta niezmierna przestrzeń wód odznacza się mnóstwem wysp, które są na niéj rozsiane składając podział oekumenijski zwany Oceanią. Prąd powszechny unosi od pobrzeży Ameryki do pobrzeży Azyi wody Wielkiego oceanu. W Polinezyi obiera rozmaite kierunki pomiędzy wyspami i mieliznami które napotyka i tworzy niebezpieczny przystęp do pobrzeża wsch. Nowéj Holandyi; bardzo wartki pomiędzy zwrotnikami i w stronach gdzie morze jest głębokie i ogołocone z wysp, jest mniéj silnym w pobliskości pobrzeża Azyi i w Polinezyi; szybkość jego średnia wynosi 45 wiorst dziennie. W skutku tego prądu, okręty udające się z Meksyku do wysp Filipińskich, przebywają tę przestrzeń z nadzwyczajną szybkością, lecz z powrotem muszą się zwracać ku płn. aż po za zwrotnik Koziorożca, już to dla korzystania z wiatrów zmiennych téj strefy, równie jak z przeciwprądu, który się zwraca ku wsch. pod 10° szer. płn. Pomiędzy wyspami Japońskiemi jest prąd dążący ku wsch. na 100 w., daléj zaś zwraca się ku płn., zdaje się łączyć z drugim prądem, który unosi wody Wielkiego oceanu do oceanu Lodowatego arktycznego ku płn.-wsch. przez ciaśninę Behringa. Przy pobrzeżu wsch. Nowéj Holandyi jest prąd oddzielny, który przez połowę roku spływa od płn. ku płd., a w drugiéj połowie od płd. ku płn. Z obu stron równika dwa wiatry zwane alize wieją ciągle od wsch. na zach., pomiędzy okolicami, gdzie te wiatry są panującemi, rozciąga się pod 5° szerokości morze, na którém rzadko i nieregularnie wiatry wieją, lecz pomimo tego panują na niém burze; wiatr alize płn. wieje prawie ciągle pomiędzy 5° i 23° szer. płn. Wiatr alize południowy jest zmienny według pór roku, lecz zwykle go się napotyka pomiędzy równikiem i 26° szer. płd., wyjąwszy przy Ameryce, gdzie się nigdy czuć nie daje. Na morzach archipelagów Azyi i na pobrzeżu płn. Australii wiatry są tak gwałtowne, że często spro-

wadzają niebezpieczne burze. Za 40° szer. na płn. i płd. wiatry są zmienne i częste burze, jednakże na płn. panującemi są płn. i płn.-zach., a na płd. płd. i płd.-zach. Wielki ocean obfituje w ryby i od kilkunastu lat zwiedzany bywa przez statki wielorybie europejskie. Wielki ocean nieznany był starożytnym, i nie przypuszczali nawet jego istnieniu. Vasco de Balbao spostrzegł go roku 1513. ze szczytu jednéj z gór międzymorza Panama, a Magielan, który go pierwszy przebył w r. 1520., nadał mu nazwę oceanu Spokojnego z przyczyny łatwości żeglugi, którą odbył z Ameryki do wysp Malajskich. W ciągu XVIII. wieku zwiedzali ocean Spokojny: Behring, Anson, Byron, Bougainville, Vancouver i la Peyrouse.

OCEAN LODOWATY Arktyczny, morze Lodowate. Jeden z wielkich podziałów hydrograficznych świata, zawierający całą przestrzeń morza leżącego, na północ koła biegunowego arktycznego. Główne jego poddziały są: morze Białe, ciaśnina Behringa, przez którą łączy się z Wielkim oceanem, odnogi Kotzebuego, Makenziego, koronacyi Jerzego IV. i morze Baffińskie. To morze znaném jest tylko pomiędzy brzegami Norwegii i Grenlandyi do Spitzbergu. W téj stronie zwiedzane bywa przez rybaków łowiących stokfisz i wieloryby. Żegluga na nim jest niebezpieczną z przyczyny pływających lodów w kształcie wysp i rozległych płaszczyzn, których granic dostrzedz nie można z najwyższego masztu. Nie wiadomo dotąd czy jest przejście od oceanu Antlantyckiego do oceanu wielkiego od Płn. Ameryki; lecz to jest pewném, że gdyby to przejście istniało, byłoby tak niedostępne, że odkrycie jego nie mogłoby się stać użyteczném dla żeglugi.

OCEAN LODOWATY Aantarktyczny, jeden z 5 wielkich podziałów hydrograficznych świata na płd. koła biegunowego antarktycznego. To morze, które od niewielu lat dopiero jest zwiedzane, zdaje się zawierać jeżeli nie ląd stały, to przynajmniéj wiele wysp niezamieszkanych. Lody i mgły utrudniają żeglugę.

OCEANIA, jeden z pięciu wielkich podziałów naturalnych i geograficznych globu (Oekumenu). Leży całkowicie na Wielkim oceanie, pomiędzy Azyą ku płn.-zach., Ameryką na płn. i zachód, a oceanem Indyjskim na zach. i oceanem Antarktycznym na płd. Rozległ. 10631000 w. kw. Ludność 20,300,000 m. Składa się ze stałego lądu, t. j. Australii czyli Nowéj Holandyi i z mnóstwa wysp. Oceania dzieli się na trzy części: 1) Australię, do któréj należy oprócz stałego lądu Australii, ziemia Van-Diemen czyli gruppy Diemenu, Papuazyi, Nowéj Kaledonii, Norfolku, Tsamanii czyli Nowéj Zelandyi. 2) Malezyą, zawierająca gruppy: Sumatry, Jawy, Sumbawy, Timoru, Moluckie, Celebes, Borneo i Filipiny. 3) Polinezyą, do któréj należą archipelagi Munin, wulkaniczny albo Magielana, wyspy Maryańskie albo Rozbójnicze, Palaos, Karolińskie, Mulgrawy, Marchala albo Gilberta, Viti, Tonga, Hamoa, Bougainvilla albo Żeglarskie, Cooka, Tahiti, Pomotou, Mendana albo Markizów, Hawajskie i t. d.

OCHANDIANO, Mm. w Hiszpani, w Biskai, o 9 w. ku płd.-zach. od Bilbao, nad rz. Urgujola; 1,170 m. Fryszerki żelaza.

OCHNIA, mała rz. w król. Polskiém, powstaje z błot na gruntach wsi Kobylałąka, w pow. Włocławskim, cokolwiek poniżéj M. Lubieńca; płynie na Kutno, a pod wsią Orłowem wpada do Bzury. Ma dłg. mil 6, bieg wolny, dno błotniste, wśród lata mało w niéj wody, po roztopach i na jesieni przybiera i zalewa przyległe łąki, nie zrządzając jednak szkód znacznych. Ryb w niéj mało.

OCHOTNICA, W. w Galicyi, w obwodzie Sądeckim, o 1½ mili od Nowego Targu; jedna z najdłuższych włości w Galicyi, do 18000 kroków mająca.

OCHOTSK, M. w ces. Rossyjskiém, w Azyi, w gub. Irkutskiéj, stoł. pow. t. n., o 9,753 w. od St. Petersburga letnią drogą, a 9601 w. zimową, na l. brz. rz. Kuktui; 3,000 m. Port wojenny nad mr. t. n. Szkoła żeglarska. Port kommunikujący z Ameryką Rossyjską.

OCHOTSKIE Morze, odnoga Wielkiego oceanu, leżąca pomiędzy pobrzeżami Kamczatki, Syberyi, Chin, Japonii i wyspami Kurylskiemi.

OCHRIDA, M. w Turcyi europejskiéj, w Albanii, o 176 w. ku płn. od Janiny, nad jeziorem swego imienia; 2,500 m. Warownia. Stol. biskupa katolicko-wschodniego. Eksploatacya miedzi i siarki. Ma być miejscem urodzenia Justyna I. i Justyniana.

OCHSENBERG, W. w król. Wirtembergskiém, w cyr. Nekary, o 13 w. ku zach. od Brackenheim, na granicy ks. Badeńskiego; 939 m. Starożytny zamek Ochsenburg. Niegdyś miasto.

OCHSENFURT, M. w Bawaryi. Położone nad Menem, w prow. Niższéj Frankonii; posiada szkołę rysunków, fabrykę sukna; 2,300 m.

OCHSENHAUSEN, Mm. w król. Wirtembergskiém, w cyrk. Dunaju, o 12 w. ku płd.-wsch. od Biberach; 1,340 m. w 1840. r. Fabryki haftowanych muszlinów. Niegdyś bogate opactwo cesarskie Benedyktynów, założone 1099. roku, suprymowane w 1803. r.

OCHTA, Mm. w ces. Rossyjskiém, w okr. Sankt-Petersburgskim, naprzeciw St. Petersburga, nad rz. Ochtą. Prochownia.

OCHTE, rz. w król. Hanowerskiém, uchodząca z l. str. do Wezery, o 11 w. powyżéj Bremy. Źródło ma w pobliżu Neu-Bruchhausen, w Hannowerze. Bieg jéj około 66 w. Spływy znaczniejsze do niéj z l. str. Stuber i Delma.

OCHTRUP, M. w Prusach, w prowincyi Westfalskiéj, o 38 w. ku płn.-zach. od Münster; 1,100 m.

OCKER, rz. w Niemczech, zlewa się do Alten, poniżéj Meinersen (w Hanowerskiém). Źródło ma w Harcu na wsch. od Klausthal. Bieg około 123 w. przez Wolfenbüttel i Brunświk.

OCKER, Mm. w Brunświku, w okręgu Wolfenbüttel, o 6 w. ku płd.-zach. od Goslar, nad rz. Ocker. Znaczne huty i zakłady żelazne i miedziane.

OCLASYR, M. w Indostanie angielskim, w prez. Bombay, nad rz. Cuvery; 9,000 m.

OCOPA, M. w Peru, w dep. i o 70 w. ku płn. od Guancavelica, nad rz. Jauża; 15,000 m. Stadnina znaczna.

OCOSINGO, M. w Meksyku, w depart. i o 148 w. ku wsch. od Chiapa, na pr. brz. San Pedro; 5,000 m. Szczątki starożytnego miasta Tulha.

OCZAKÓW, M. w ces. Rossyjskiém, o 114 w. ku zach. od Chersonu, nad zlewem rz. Donu; 2,500 m. Niegdyś warownia turecka.

ODELSK, M. w ces. Rossyjskiém, w gubernii Grodzieńskiéj; 1,139 m.

ODEMIRA, Mm. w Portugalii, w prowincyi Alem-Tejo, o 88 w. ku płd.-zach. od Evora, nad małą rz. t. n.; 2,322 m.

ODENBURG, SZOPRON, M. w Węgrzech, stoł. żupaństwa t. n., o 228 w. ku płd.-zach. od Budy, a o 3 w. ku zach. od jeziora Neusiedeln. Ludność w r. 1837: 11,069 m. Liceum ewangelickie, gimnazyum katolickie. Przemysł bardzo czynny, zbiór win i owoców cenionych. Rafinerye cukru, długi czas jedynych w całych Węgrzech. Fabryki sukna, potażu, saletry. Znaczny handel mąką, winem, owocami, miodem, potażem, tytuniem, wełną, wódką, bydłem. Targowisko najznaczniejsze w królestwie na bydło, gdyż się corocznie sprzedaje przeszło 40,000 sztuk rogacizny, a 150,000 wieprzów. W okolicach kopalnie węgla ziemnego w Braunberg, wydające przez rok do 90,000 centnarów węgla; źródła siarczane i piękny zakład kąpieli w Wolfs. Mnogie starożytności rzymskie. Tu jest wieża uważana za najwyższą w Węgrzech.

ODENBURGSKIE czyli SZOPROŃSKIE ŻUPAŃSTWO, prowincya administracyjna w Austryi, w Węgrzech. Rozległości ma 57,6 mil niemieckich kwad., czyli 3106 w. kwadr. Ludność w 1837. r. 22,196 m. Grunt nader urodzajny. Zbiór wszelkiego zboża, win, owoców i tytuniu bardzo cenionego. Na 476420 joch ziemi urodzajnéj, było 25086 joch użytych pod uprawę zboża, 44110 na winnice, 2431 na łąki i pastwiska. Eksploatacya węgla i wapienia; piękne łomy piaskowcu do budowy. Handel zbożem i winami. To żupaństwo mieści w sobie 3 miasta królewskie: Szopron, Rust i Żelazno (Eisenstadt), 41 miasteczek, i 191 wsi.

ODENDORF, Mm. w król. Wirtembergskiém, w cyrkule Jaxty, o 4 w. ku płn. Gaildorfa, nad rz. Kocher; 315 m. w r. 1840. Fabryka przetworów chemicznych, ałunu, chloranu, wapna i t. p.

ODENHEIM, Mm. w księstwie Badeńskiém, w cyrkule Środkowego Renu, o 16 w. ku płn.-wsch. od Bruchsal; 1,800 m. Sławne opactwo Benedyktynów.

ODENKIRCHEN, M. w Prusach, w prowincyi Reńskiéj, o 28 w. ku płd.-zach. od Düsseldorfu, nad rz. Niers, w okr. Gladbach. Fabryki płótna, wyrobów bawełnianych, garbarnie, papiernie; 1,145 m.

ODENSA, M. główne stiftu t. n., na wyspie Fionii w Danii, o 186 w. ku zach.-płn. od Kopenhagi. Siedlisko gubernatora, biskupa; katedra piękna z XI. wieku, z nader zajmującemi starożytnemi pomnikami, zamek królewski, ratusz, szkoły: ekonomiczna, literacka; towarzystwo biblijne. Fabryki sukna wyrobów bawełnianych, mydła, rękawiczek. Dom poprawczy. Port bardzo handlowy; 9,000 m. Miasto bardzo starożytne, zwane niegdyś Othins-Ei (Oho Odina), i poczytywane za miejsce pobytu tegoż Odina jeszcze przed narodzeniem Jezusa Chrystusa.

ODENSE, stift w Danii, w części płn.-zach. wyspy Fionii, otoczony dwoma Beltami; ma rozległości 32,4 mil kw. Grunt żyzny, wydaje zboże, chmiel, owoce i drzewo.

ODENWALD, pasmo gór w Hessen-Darmsztadzkiém, rozciągające się od płn. ku płd., w długości, pomiędzy Nekarą która je oddziela od Czarnegolasu i Menem oddzielającym od Spenhardtu. Na szczycie tworzy wązką płaszczyznę, któréj najwyższym punktem jest Katzenbucke, wysoki na 727 metrów. Roślinność udaje się na najwyższych miejscach. To pasmo nadaje nazwę okolicy którą zajmuje, i odznacza się szczątkami licznych warowni rzymskich.

ODERAN, M. w Saksonii, w okręgu Ćwikawskim, o 7 w. ku płn.-wsch. od Augustusburga; 4,155 m. Fabryki czynne wyrobów bawełnianych i wełnianych. Handel wełną.

ODERAU, M. w Austryi, w Szląsku, w okręgu Berno, o 29 w. ku płd. od Opawy, nad Odrą; 2,870 m. Komora.

ODERBERG, M. w Austryi (w Szląsku), o 26 w. ku płn.-zach. od Cieszyna, na pr. brz. Odry; 1,000 m. Komora.

ODERBERG, M. w Prusach, w prowincyi Brandenburgskiéj, rejencyi Potsdamskiéj, okręgu Argemünde, o 55 w. ku płn.-wsch. od Berlina, nad Odrą; 2,280 m. Trybunał miejski. Zburzone było przez Szwedów w 1637. r.

ODEREN, W. we Francyi, w dep. Wyższego Renu, o 40 w. ku płn. od Belfort; 1,685 m. Przędzalnie bawełny.

ODERNHEIM, M. w Hessen-Darmsztadzkiém, w prow. Renu, o 6 w. od Alzei; 1514 m.

ODERZO, M. w król. Lombardzko-Weneckiém, w gubernii Weneckiéj, o 26 w. ku płn.-wsch. od Treviso, nad Monticano; 5,235 m.

ODESSA, M. w ces. Rossyjskiém, w gubernii Chersońskiéj, w powiecie Tiraspolskim, nad mr. Czarném, pomiędzy ujściem Dniestru i Bugu, pośród małego stepu. Leży pod 46° 29' szer. płn., a 48° 24' dłg. wsch. Ludność w 1841. r. 60,055 m. Odległa od Petersburga 1726 w., od Moskwy 1358 w. Jedno z najważniejszych miast cesarstwa. Komitet administracyjny cudzoziemskich osad w Rossyi płd. (282 osad i 136,747 osadników), w gubernii Chersońskiéj, Ekaterynosławskiéj, Tauryckiéj, Czernichowskiéj i Bessarabskiéj. Port wojenny. Siedlisko generał-gubernatora Nowéj Rossyi i Bessarabii. Trybunał handlowy, zarząd okręgu naukowego gubernii Ekaterynosławskiéj, Chersońskiéj, Tauryckiéj i Bessarabskiéj. Liceum Rychelieugo i gimnazyum, przy którém szkoła normalna początkowa; pierwsze założone w 1817. r. przez księcia Richelieu, a druga w 1836. r., 1838. r. miała professorów i nauczycieli 40, 286 uczni (biblioteka 6.950 t.) gabinety, laboratorye chemiczne i fizyczne, zbiory modeli, monet (1274 sztuk), 3 zakłady naukowe żeńskie (monastery) zostające pod zawiadostwem zakładów cesarzowéj Maryi, z których jeden dla szlachcianek i kupców znakomitszych Odessy, 1 dla szlachcianek Nowéj Rossyi i 1 dla mieszczanek. Szkoła języków wschodnich (tureckiego, arabskiego i perskiego) założona w r. 1828. Szkoła grecka, 236 uczni. Szkoła żydowska, 400 uczni w r. 1825. Szkoła handlowa, 2 towarzystwa uczone, towarzystwo ekonomii wiejskiéj Nowéj-Rossyi, posiadające bibliotekę i wydające dziennik. Biblioteka publiczna (100,000 tomów). Muzeum starożytności, drukarnie, 8 dzienników peryodycznych, 2 w języku francuskim. Ogród botaniczny, szpital miejski (600 łóżek). Szpital podrzutków i sierot. Dom dla żebraków. Kantor banku cesar. handlowego Petersburgskiego, lazaret. Konsulaty generalne Grecyi, obojga Sycylii, Sardynii, konsulaty Danii, Hiszpanii, Stanów Zjednoczonych, Francyi, Szwecyi, Szwajcaryi. Fabryki makaronów, wyrobów płóciennych, gisernie żelaza, fabryki mydeł, powrozów, lin. Handel bardzo znakomity. Z mocy ukazu udzielonego w 1817. r. Odessa została wolnym portem. Główny skład zboża wywożowego, zwanego „Morza Czarnego“ i innych płodów płd. prowincyi cesarstwa. W r. 1838. ogólna wartość wywozu wynosiła: 38,379,946 rubli assygnacyjnych, z tych: pszenicy 991,061 czertwerti, za 18,897,687 rubli assyg.; żyta 44,341 czertwerti, za 1,301,549 rubli assyg.; łoju 271,937 pudów, za 3,438,325 rubli assyg.; świec za 37,610 rubli assyg.; wełny 107,589 pudów, za 6,598,841 rubli assyg.; lnu za 124,609 rubli assyg.; konopi za 24,387 rubli assyg.; lin i powrozów za 426,143 rubli assyg.; wosku za 221,360 rubli assyg.; żelaza za 172,406 rubli assyg.; miedzi za 306,130 rubli assyg.; złota za 203,900 rubli assyg.; bursztynu za 40,000 rubli assyg.; drzewa za 148,146 rubli assyg.; kawioru za 42,643 rubli assyg.; płótna żaglowego i innych płócien za 483,242 rubli assyg. Wartość ogólna przywozu 21,308,893 rubli assyg., z tych: wina za 1,918,938 rubli assyg.; rumu za 29,900 rubli assyg.; cukru surowego 1,917 pudów, za 40,240 rubli assyg.; cukru rafinatu 75,278 pudów, za 1,848,197 rubli assyg.; kawy 5189 pudów, za 188,237 rubli assyg.; herbaty 64772 pud., za 389,891 rubli assyg.; owoców świeżych za 604,623 rubli assygnacyjnych; w konfiturach 1,136,544 rub. assyg.; oliwek za 126,967 rubli assyg.; korzeni za 100,565 rub. assyg.; tytuniu za 174,885 rubli asssyg.; ziół lekarskich za 336,599 rubli assyg.: bawełny surowéj za 59,313 rubli assyg., przędzonéj za 1,360,329 rubli assyg.; tkanin bawełnianych za 1,244,977 rubli assyg.; wełnianych towarów za 801,604 rubii assyg.; jedwabiu surowego za 1,402,203 rubli assyg.; jedwabnych wyrobów za 561,928 rubli assyg.; materyi farbowanych za 737,760 rubli assyg.; oliwy za 955,297 rubli assyg.; ołowiu za 236,010 rubli assyg.; monety złotéj i srebrnéj za 3,825,258 rubli assyg.; jubilerszczyzny i zegarków za 164,174 rubli assyg.

korali za 166,675 rubli assyg.; towarów tureckich za 312,042 rubli assyg.; perfum za 206,967 rubli assyg. i t. d. Kommunikacya bezpośrednia statkami parowemi z Konstantynopolem i Dunajem. Odessa leży pośród równin piaszczystych, jest pięknie zabudowaną. Główniejsze gmachy: pałac gubernatora, bursa, pomnik ks. Richelieu. Zakłady kąpieli morskich i źródła mineralne w okolicy. Z powodu wielu niedogodności jakie mieścił w sobie port Chersoński, Cesarzowa Katarzyna II. rozkazała wyszukać miejsce stosowne, mogące służyć za stanowisko środkowego handlu prowincyi południowych cesarstwa. Wybrano wioskę nadmorską tatarską Hadżi-Bey, którą nazwano Odessą, domniemano się bowiem, że wspomniona wioska leży w miejscu starożytnego Odessas.

ODET, rz. we Francyi, w depart. Finistérre, wybiega z płd. spadku gór Czarnych, na płn.-wsch. Lonhan, płynie ku płd.-zach. i uchodzi do zatoki Gaskońskiéj. Bieg jéj około 60 w. przez Quimper.

ODEYPOUR, 1) M. w Indyach, stol. państwa t. n. w Radżaputana, o 216 w. ku płd.-zach. od Adżemere, nad brzegiem jeziora otoczonego górami. Pracownie wyrobów marmurowyah i kryształowych. 2) Państwo w Indostanie, w Radżaputana, stoł. t. n. Rozległ. 30638 w. kw.; 300,000 m. Grunt górzysty obfitujący w wody, wydaje cukier, indygo, tytuń, ryż, pszenicę, jęczmień. Eksploatacya węgla, żelaza, miedzi, ołowiu, siarki. Rana albo Radża tego państwa jest uważany za pochodzącego z najstarożytniejszéj rodziny indyjskiéj, i za potomka dawnych królów perskich. Jest lennikiem Anglii, opłacającym $^3/_8$ dochodów publicznych.

ODHEIM, Mm. w król. Wirtembergskiém, w cyr. Nekary, nad rz. Kocher; 1,574 m. w r. 1840.

ODIHAM, Mm. w Anglii, w hr. Hants, o 33 w. ku płn.-zach. od Winchester; 2,647 m. Rozwaliny starożytnego zamku, w którym był więziony Dawid I., król Szkocyi. Fabryki wyrobów jedwabnych.

ODOJEW, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Tulskiéj, powiatowe, o 927 w. od Petersburga, 249 w. od Moskwy, a 80 w. ku zach. od Tuły, nad rz. Upą; 2,922 m.

ODOLANÓW, M. w Prusach, w Wielkiém ks. Poznańskiém, w rejencyi Poznańskiéj, nad rz. Baryczą i stawem Zborowice. Dwa kościoły katolickie, 1 ewangelicki i synagoga; 1,724 m. Odległe od Poznania 16½ mili.

ODOLANOWSKI POWIAT w Prusach, w Wielkiém ks. Poznańskiém. Graniczy na płn. z pow. Krotoszyńskim, Pleszowskim, na wsch. z król. Polskiém, na płd. z pow. Ostrzeszowskim i rejencyą Wrocławską, na zachód z rejencyą Wrocławską i pow. Krotoszyńskim. Kraj równy; grunt żyzny; głównem zajęciem mieszkańców jest uprawa roli i chów bydła. Rozległy 16¾ mil kw., 46,500 m., to jest po miastach 10,000, po wsiach 36,500. Skrapiają go rzeki: Barycza, Prosna, Bystrzyca, Niedźwiada, Polska albo Czarna woda, Ołobok i Barycza Strzyżewska. Jezior ma 30, z tych znaczniejsze: Trzcieliny, Dembnica, Radziwiłł, Kociemba.

ODSYN, DULCIGNO, OLGUN, M. w pań. Tureckiém, prow. Albanii, sandżaku Skutari, na wybrzeżach mr. Adryatyckiego. Portowe, obronne cytadelą, jest siedliskiem biskupa katolickiego, i liczy do 6,000 m., uchodzących za niebezpiecznych rozbójników morskich.

ODOWARA, M. na wyspie japońskiéj Nifon, na płd.-zach. od Yedo. Wyroby sławnéj porcelany; około 6,000 m.

ODPORYNÓW, W. w Galicyi, w obwodzie Tarnowskim, o 3 mile od Tarnowa; posiada tę nazwę z powodu odparcia Szwedów w r. 1655.

ODRA, rz. w Niemczech, zlewa się do Baltyckiego mr. przez wielki i mały Haff naprzeciw wysp Wollin i Usedom. Źródło w Morawii (w Austryi, w guber. Berno, cyrkule Przerowskim), pod 49° 35' szer. płn. a 15° 15' dłg. wsch., na 570 metr. wyniosłości nad poziomem. Bieg około 945 w. przez Raciborz, Opole, Brzeg, Wrocław, Leubus, Głogowę, Krosno, Frankfurt, Kistrzyn, Szczecin (Szczytno). Wysokość przy źródle 321 metr. przy spływie Oppy 213 metrów, pod Oderbergiem 181 metr., pod Raciborzem 480 metr., pod Opolem 156 metr., pod Wrocławiem 119 metr. pod Krosnem 51 metr., pod Frankfurtem 17 metr. Rozległość kotliny rzeki 165,000 w. Rzeki spływające z pr. str. Olsa, Kłodnica, Malapana, Stober, Weida, Bartsz, oraz Orla i Warta, i do tych zlewające się Obra i Netze, Mizel, Płona i Itsna. Z lewéj strony: Oppa, Zinna, Hotzenplotze, Neissa, Ohlau, Lohe, Weistriz, Katzbach, Bober i do niéj Neissa. Spławna na 122 mil niem. od Raciborza dla lekkich statków, od Opola dla większych, od Wrocławia dla statków 500 cent. ładunku. Łączy się z rz. Havel, kanałem Finow, oraz ze Spreą 8 w. za Frankfurtem kanałem Fryderyka Wilhelma albo Mülreze. Port Szczeciński jest w Swinemünde na wyspie Usedom, gdzie wyładowują statki 100 beczkowe, które nie mogą dostąpić do Szczecina. Przez Odrę spławiają zboże, chmiel, płótna, drzewo budulcowe i opałowe.

ODRZYKOŃ, W. w Galicyi, w obwodzie Jasielskim, o milę od Krosna, z źródłami wody siarcza-

néj, warsztatami płótna i godnemi widzenia zwaliskami starodawnego zamczyska na szczycie góry skalistéj. Zbudowanie jego w połowie XII. wieku przypada; w miejscu, gdzie niegdyś świątynia pogańska istnieć miała. W r. 1525. pretendent węgierski Jan Zapolia, znalazł tu schronienie; w roku 1657. został ten zamek szturmem wzięty przez Rakoczego.

ODRZYWÓŁ, M. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, powiecie Opoczyńskim. Położone nad Drzewicą, posiada kościół parafialny; 75 domów i 540 m. Odległe od M. pow. 42 w.; 10 jarmarków do roku.

OEBISFELDE, M. w Prusach, w rejencyi Magdeburgskiéj, w pobliżu rz. Drömling; 1,850 m.

OEHRINGEN, 1) okręg w król. Wirtembergskiém, w cyr. Jaxty. Rozległy $7^4/_5$ mil kw.; liczy 29,150 m., zajmujących 5 miast, 14 wsi kościelnych i 104 osad. Znaczny chów bydła, rolnictwo, uprawa wina i zakłady żelazne, zajmują mieszkańców. 2) M. tamże, nad rz. Ohrn. Zdobne liceum, fabryki sukna, garbarnie, wyroby galanteryjne, zamek książęcy z pięknym ogrodem, szkoła z biblioteką publiczną i kościołem; 3,450 m.

OEIRAS, M. w Brazylii, stołeczne prow. Pianki, o 1600 w. ku płn. od Rio-Janeiro; 5,000 m. 2) Mm. w Portugalii, w Estremadurze, o 13 w. ku zach. od Lizbony, nad oceanem Atlantyckim; 3,356 m. Rybołowstwo.

OELAND, wyspa należąca do Szwecyi, nad mr. Baltyckiém. Położona przy wsch. pobrzeżach tego królestwa, w lanie Kalmar, obejmuje 28 mil kw. kraju zamieszkanego od 30,000 m. Obfituje w drzewo, wyborne pastwiska dla bydła, owiec, koni i t. d.

OELDE, M. w Prusach, w rejencyi Münster, cyr. Beckum; 1,800 m.

OELSNITZ, M. w Saksonii, okr. Ćwikawskim, ku płd.-zach. od Ćwikawy. Tkaniny bawełniane; 4,200 m.

OEREBRO, 1) lan w Szwecyi, położony między lanami: Kopparberg, Westeräs, Lynköping, Skaraborg, i Karlstad. Obszerny mil kw. 72; liczy 119,000 m. Grunt równy, zaledwie kilku wzgórkami nastrzępiony, oblany kilkoma pomniejszemi rzekami; klimat ostry. Płody: jęczmień, owies, żyto, bydło, żelazo, miedź i srebro. 2) M. stoł. lanu powyższego, położone przy spływie rz. Swart do jeziora Hilmar, na zachód M. Stokolmu. Starożytny zamek, fabryki wełnianych wyrobów, pończoch, port morski; 4,560 mieszkańców.

OEREGRUND, M. portowe w Szwecyi, w lanie Sztokolmskim, na płn. od tego miasta; 900 m.

OERZE, rz. w Hanowerze, uchodząca z pr. str. do rz. Aller, powyżéj Winsen.

OESEL, KURE-SAAR, SAARMA, wyspa w ces. Rossyjskiém, na mr. Baltyckiém, przy wejściu do zatoki Rygskiéj, liczona do gubernii Inflantskiéj. Grunt niski, bagnisty, pokryty lasami, liczy wiele jezior. Rozległa mil kwad. 54, zaludniona jest od 4,000 m., oddanych rolnictwu, chowowi bydła, rybołowstwu, i t. p. Tamże M. Arensburg z portem i dwoma latarniami morskiemi.

OESTERSUND, lan w Szwecyi, z M. t. n., nad jeziorem Storsjöe; M. ma 560 m.

OESTHAMMER, M. portowe w Szwecyi, w lanie Sztokolmskim, nad zatoką Gall; 750 m.

OESTRICH, M. w ks. Nassauskiém, położone nad Renem; liczy 2,300 m.

OETTING, 1) Alt-Oetting, pow. i M. w Wyższéj Bawaryi, nad rz. Inn. Sławna kaplica, licznie od pobożnych zwiedzana, kąpiele mineralne; 1,500 m. 2) Neu-Oetting, M. tamże; 1,700 m.

OETTINGEN, M. i pow. w Bawaryi. Miasto leży nad rz. Wernitz, w prowincyi Szwabskiéj, zdobne dwoma pałacami, posiada szkołę łacińską, fabryki wyrobów lnianych, jedwabnych i bawełnianych, oraz liczne targi na bydło; 3,300 m.

OETZ, rz. w Tyrolu, uchodząca z pr. str. do rz. Inn.

OFANTO, rz. w król. Neapolitańskiém, wybiega w prow. Principato Ulteriore, na wsch. Monte-Morano, o 11 w. ku zach. od Tonza; uchodzi do mr. Adryatyckiego, o 6 w. ku płn.-zach. od Barletta, przyjąwszy do siebie z pr. strony Olivento i Loccone. Bieg jéj około 150 w.

OFFENBACH, M. w ks. Hessko-Darmsztadzkiém, w prow. Starkenburg, o 22 w. ku płn.-zach. od Darmstadtu, na l. brz. Menu. Gimnazyum w pobliżu Frankfurtu. Komora. Izba handlowa, dom pożyczkowy. Główne siedlisko przemysłowo-rolnicze Wielkiego Księstwa. Fabryki tkanin bawełnianych, ponczoszniczych, safianów, kapeluszy, jubilerstwa, passamoniczych, pojazdów, przedmiotów blaszanych i spiżowych, szpilek; blicharnie, farbiarnie, gisernie liter, 4 drukarnie, 3 litografie. Handel czynny winem i płodami rękodzielniczemi. Ładne miasto. Godne tu są widzenia most wzniesiony na Menie i dawny zamek książąt Isenburg-Bududgen, zbudowany w r. 1556.

OFFENBANYA, W. w Siedmiogrodzie, w żupaństwie Unter-Alba, nad rz. Aranyos. Kopalnie ołowiu, niegdyś bardzo bogate; eksploatacya złota, srebra, antymonu.

OFFENBURG, M. w ks. Badeńskiém, w cyrkule

Środkowego Renu, o 83 w. ku płd. od Karlsruhe, na pr. brz. Kinzing. Kilka pięknych kościołów, gimnazyum, instytut panien; handel ożywiony; fabryka tytuniu; 4,010 m.

OFFIDA, M. w pań. Kościelném, o 15 w. ku płn.-wsch. od Ascoli; 3,601 m. Fabryki słynnych koronek (Merletto).

OGDENSBURG, M. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Nowego Yorku, w hrb. St. Lawrence, o 85 w. ku płn. od Utika, przy spływie Oswegatchie i rz. Św. Wawrzeńca; liczy 2,550 m. Miasto przemysłowe i handlowe, posiada dobry port.

OGGERSHEIM, M. w Bawaryi, w cyrk. Pfalzu, o 19 w. ku płn. od Spiry; 1,645 m.

OGGIONO, Mm. w ks. Lombardzko-Weneckiém, w gub. Medyolańskiéj, o 24 w. ku wsch. od Komo, nad jeziorem Annane.

OGIŃSKI KANAŁ, należący do związku Bałtyku z mr. Czarném, w ces. Rossyjskiém, w gub. Grodzieńskiéj, łączący Szczarę spływającą do Niemna z Jasiołdą wpadającą do Prypeci. Ma 10 szluz, na 9 mil długi. Koszta budowy wynoszą 12,000,000 złp. Dopiero od początku tego stulecia zaczęto odbywać regularną żeglugę na tym kanale, która jednakże nie jest wielką, albowiem napływający piasek zamyka drogę w wielu miejscach, kanał ten dla wpływu do niego wód okolicznych jest nadzwyczajnie pożyteczny, albowiem przyjmując te wody do siebie, przyczynia się do zmniejszenia bagnisk napełniających kraj cały.

OGLIASTRA, kraina w państstwie Sardyńskiém, na wsch. pobrzeżu Sardynii. Obfituje w drzewa oliwne. We Włoszech w ogólności oznaczają tą nazwą okolice bogate w oliwne drzewa.

OGLIO, rz. we Włoszech, w król. Lombardzko-Weneckiém, w prow. Bergamo. Wybiega na granicy Tyrolu, płynie ku płd.-zach., zwraca się na płd.-wsch. i uchodzi do rz. Po na zach. Borgoforte. Zasilają ją z l. str. wiele rz. pomniejszych, między temi Mella i Chiessa. Bieg jéj 265 w. przez jezioro Iseo. Żeglowna na 72 w. od Pontevico.

OGNISTY KRAJ, po hiszpańsku TIERRA-DEL FUEGO, po niemiecku FEUERLAND, po francuzku TERRE DE FEU, archipelag w Ameryce Płd., na płd. Patagonii, od któréj jest oddzielony ciaśniną Magellana. Leży pomiędzy 52° 41' i 55° 11' szer. płd., a 67° 14' i 77° 10' dłg.-zach. Ten archipelag składa się z 11 wysp głównych, i wielkiéj liczby pomniejszych wyspek. Z powodu mnóstwa wulkanów buchających, nadano téj okolicy nazwę Ognistego kraju. Grunt w ogólności jest płonny, poprzerzynany pasmami gór, które, lubo nie wysokie, jednak są pokryte odwiecznemi śniegami. Na jednéj z wysp najbardziéj ku płd. wysuniętych, znajduje się przylądek Horn, punkt najdaléj ku płd. biegunowi posunięty w Nowym Świecie. Klimat bardzo rozmaity, stosownie do kierunku wiatrów, lecz w ogólności zimny. Wyspy te są zamieszkane przez dzikich Indyan, żyjących z rybołowstwa. Odkryte zostały przez Magellana. Anglicy ustanowili tu punkt wypoczynku dla swoich okrętów udających się na połów wielorybów, w płd.-wsch. kończynie największéj z tych wysp.

OGNON, rz. we Francyi, zlew do jeziora Grand-Lieu (w dep. Niższéj Ligiery). Źródło ma w dep. Wandejskim. Bieg około 45 w.; spławna 6 w.

OGONÓW, fryszerka w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, powiecie Kieleckim, poniżéj fryszerki Ostojów położona, nad rz. Łączną; posiada jedno ognisko z 1 miechem, i 2 miechami trójkątnemi. Wydaje rocznie 1600 cetnarów żelaza.

OGRODZIENIEC, M. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Olkuskim, o 19 w. ku płn. od Olkusza, w okolicy górzystéj, zkąd na wsch. wybiega Pilica, na płn. Warta, na zachód Przemsza Czarna, na płd. dopływowa Przemszy Białéj. Szczyt tutejszy góry wznosi się na 1477 stóp nad powrz. Bałtyku. To miasto ma 700 m., domów 104, 13 mur. 19 drew., 12 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy.

OGULIN, 1) podział administracyjny pogranicza wojskowego Węgierskiego Karlstadtu, stol. Ogulin. Rozległ. 46 mil kwad. niemieckich, albo 2775 w. kw. Ludność 63,397 m. 2) Mm. w Węgrzech, w pograniczu wojskowém, o 120 w. ku płd.-zach. od Agram, nad rz. Dobrą; 2,308 m.

OHIO, pań. Stanów Zjednoczonych Ameryki Płn., stol. Kolumbus. Leży między 38° 30' i 41° 19' szer.-płn., a 83° i 87° dłg.-zach. Graniczy z Ameryką angielską, jeziorem Erie i z państwem Michigan na płn., z pań. Indiana na zach., z Kentucky na płd., i z Pensylwanią i Wirginią na wsch. Rozległ. 101,723 wiorst kw. Położone w kotlinie Św. Wincentego i Mississipi. Grunt pagórkowaty na wsch., w trzeciéj części jego rozległości gdzieindziéj płaski i w niektórych miejscach bagnisty, tworzy płaszczyzny od 200 do 300 metr. wysokości. Ziemia o $^9/_{10}$ sposobna do uprawy, i z których $^3/_4$ mogą być uważane za bardzo żyzne, części najpłodniejsze należą do kotliny Ohio. Na $^2/_3$ dłg. jéj granic płn., to państwo jest oblane jeziorem Erie. Główniejsze rzeki są: Ohio, oddzielająca Wirginię od Kentucky, Beawer, Muskingum, Hockhoking, Scioto, wielka i mała Miami, zlewy do Ohio,

Maumee, Sanduski, Huron, Vermilion, Black, Cuyakgoa, Gruda i Ashtabula, wpadające do jeziora Erie. Obfite bogactwa mineralne, mianowicie węgiel, żelazo i sól. Klimat umiarkowany i zdrowy, oprócz okolic bagnistych. Ludność w roku 1840. 1,519,467 m., z których 1,502,122 białych (773,360 mąż., 726,762 kobiet), 17,342 wolno-kolorowych (8,740 mąż. 8,602 kobiét), i 3 niewolników. W r. 1840. było jedno miasto z 46,000 miesz., Cincinnati, 4 po 5,000 m. przeszło, 4 po 3,000 m., 8 po 2,000. Tegoż roku zajmowało się rolnictwem 272,579 ludzi, 9,201 handlem, 212 żeglugą morską, 3,323 żeglugą rzeczną i 5,663 rzemiosłami wyzwolonemi. Wyznania najcelniejsze: Prezbyterian, Metodystów, Ewangelików i Katolików. Przemysł rolniczy w kwitnącym stanie. Pszenica jest głównym płodem ziemi; konopie również są uprawiane na pewnéj przestrzeni, tytuń pierwszego gatunku zbierają na wsch. Muskinquem, winograd, morwy zaprowadzone dopiero od lat niewielu. Na płn. i płd. są lasy rozległe. Od 1840. r. było koni i mułów 430,527, rogacizny 1,217,874, baranów 2,028,401, wieprzy 2,099,746. Mięso wieprzowe stanowi ważny artykuł handlu wywozowego. W r. 1840. kopalnie węgli wydały 316,206 hektolitrów węgla, 72 wysokich pieców i 19 kuźni wydały 317,124 cent. metr. Ohio jest pierwszém z państw pod względem przemysłu; miasta Cincinnatti, Tenesville, Steubenville, Chillichote, są głównemi miastami rękodzielniczemi. W 1840. r. było 130 przędzalni wełny (935 robotników), wartość wyrobów 685,757 dollarów, 8 przędzalni bawełny (13,754) i 264 robotników, wartości 395,667 dollarów, 1,160 fabryk wyrobów ze skóry wartości 1,986,1666 dollarów, 449 gorzelni, wydających 6,329,467 gallonów trunku i 1,442,000 gallonów piwa, 14 papierni, 150 drukarni i 41 warsztatów introligatorskich, 107 dzienników codziennych i 27 peryodycznych, 4,856 młynów z których 536 mącznych i 2,883 tartaków. Warsztaty okrętów parowych i statków, wciągu roku 1838—9 wystawiono statków 44, z których 42 parowych. Handel bardzo czynny, wywóz drzewa, mąki, zboża, konopi, lnu, bydła, mięsa wołowego i wieprzowego, tytuniu, wędzonéj zwierzyny, powiększéj części do Nowego-Orleanu i Montrealu, New-Yorku i Filadelfii. W 1840. r. kapitał obrotowy handlu wynosił 32,201,263 franków. Statków parowych było 79 o 15,296 beczkach. Liczne komunikacye a mianowicie za pośrednictwem kanałów, z których główniejsze: kanał Ohio 491 w. długi pomiędzy jeziorem Ohio i Erie z odnogami na Kolumbus, Lankaster, Zasville. Kanał Miami długi na mil 65 z Cincinnati do Dayton i t. d. Kilka dróg żelaznych, z których najgłówniejsza z Dayton do Sanduski 242 w. długości. W r. 1840. r. było 5,186 szkół elementarnych utrzymywanych kosztem rządu było 5186 i w nich 218,609 uczni. Szkół wyższych (Akademy i Grammar-School) 73 i 4,310 uczniów. Oprócz tych było 18 szkół albo kollegiów. Uniwersytety: 1,717 uczni, szkoła medycyny, w Cincinnati 130 uczni, 6 szkół kolegialnych i szkoła prawa w Cincinnati. W r. 1840. wartość nieruchomości opodatkowanych wynosiła 100,851,837 dollarów, z których 80,796,323 na posiadłości ziemskie, a reszta na domy miejskie. W 1840. r. państwo Ohio wynosiło 231,415 dollarów, a wydatki 222,707 dollarów. Dług 14,809,476 dollarów. Władza wykonawcza Rzplitéj zostaje w ręku gubernatora wybieranego co 2 lata przez naród. Znakomitsi urzędnicy państwa. Sekretarz stanu, audytor państwa i skarbnik. Zgromadzenie generalne albo prawodawcze składa się z senatu i z izby reprezentantów, zbiera się corocznie w M. Kolumbus. Senatorowie i reprezentanci się płatni w czasie posiedzeń. Senatorowie obierani na lat 2, Reprezentanci zaś na rok jeden. Pierwszych jest 36, drugich 128. Każdy jest wyborcą i wybieralnym kto ma lat 21, zamieszkuje rok w państwie, a od 6 miesięcy w hrabstwie w którém głosuje, i opłaca podatki. Podział administracyjny na hrabstwa, których jest 79. Sąd najwyższy, 15 trybunałów I. instancyi i trybunał specyalny (Superior-Court w Cincinnati. Koszta utrzymania duchowieństwa ponoszą wyznawcy właściwi. Państwo składa dyecezyę katolicką i anglikańską w Cincinnati. Siła zbrojna albo milicya Rzeczypospolitéj w roku 1842. liczyła 180,250 ludzi. Państwo wysyła na kongres 2 senatorów i 19 reprezentantów. Pierwsze osady w Ohio zaprowadzone dopiero od roku 1788. Ogłoszone państwem oddzielném w roku 1802. Tak szybki wzrost winno żyzności gruntu, który codziennie sprowadza mnóstwo wychodźców Europejskich a nawet rolników z innych Stanów Zjednoczonych. Hrabstwa z ich ludnością i stolicami: Adams stolica West-Union; 13,138 m. Allen stol. Lima; 9,079 m. Astkubula stol. Jefferson; 23,724 m. Athens stol. Athens; 19,109 m. Belmont stol. St. Clairsville; 30,901 m. Brown stol. Giorgetown; 22,715 m. Butler stol. Hamilton; 28,178 m. Caroll stol. Corollltown; 22,715. Champaigne stol. Urbana; 16,721. Clark stol. Springfield; 16,882. Clermont stol. Batawia; 23,106 m. Cintoni stol. Wilmington; 15,719 m. Columbiana

stol. New-Lisbon; 40,378 m. Corhoton stol. Corhoton; 21,590 m. Crawford, stol. Bucqrus; 13,152 m. Cuyaghoa, stol. Cleveland; 26,506 m. Darke stol. Grenville; 13,283. Delaware stol. Delaware, 22,060 m. Erie, stol. Huron; 12,690 m. Fairfield, stol. Lancastre; 31,924 m. Fayette, stol. Washington; 10,984. Franklin, stol. Columbus; 25,984 m. Gallia, stol. Gallipolis; 13,444 m. Geangu, stol. Chordon; 16,297 m. Grene, stol. Xenia; 17,528 m. Guernsey stol. Cambridge; 27,748. Hamilton, stol. Cincinnati; 80,145 m. Hanok, stol. Findlay; 9,986 m. Herdin, stol. Kenton; 4,598 m. Harrisson, stol. Cadir; 20,999 m. Henry, stol. Damascus; 2,503 m. Highland, stol. Hilsborough; 22,269 m. Hocking, stol. Logan; 9,741 m. Holmes, stol. Millersbury; 18,088 m. Huron, stol. Norwalk; 23,933 m. Jakson, stol. Jakson; 9,744 m. Jefferson, stol. Steubensville; 25,030. Knox, stol. Mont-Vernon; 25,972 m. Lake, stol. Painesville; 9,738 m. Lawrence, stol. Burlington; 13,719. Liking, stol. Newark; 35,096 m. Logan, stol. Belle-Fontaine; 14,015. Lorain, stol. Elyria; 18,476 m. Lucas, stol. Toledo; 9,382 m. Madison, stol. London; 9,025 m. Marion, stol. Marion; 14,765 m. Medina, stol. Medina; 18,362 m. Meigs, stol. Chuter; 11,452. Merur, stol. Morgs; 8,272 m. Monrok, stol. Woodsfield; 18,521 m. Montgomery, stol. Dayton; 31,938 m. Morgan, stol. Mac-Conelville; 20,852 m. Mushingum, stol. Zanesville; 38,749 m. Ottawa, stol. O; 1,034 m. Paulding, stol. O-2,248 m. Somerset, stolica O; 19,344 m. Pikay stol. Cicleville; 19,725 m. Pike, stol. Piketon; 7,625 m. Preble, stol. Caton; 19,482 m. Portage, stol. Ravenna; 22,965 m. Putnam, stol. Suyar-Grove; 5,189 m. Richland, stol. Manstich; 44,532 m. Ross stol. Chillicote; 26,460 m. Sandusky, stol. Lover Sandusky; 10,182 m. Scioto, stol. Portsmouth; 11,192 Seneca, stol. Tifir; 18,128 m. Schelby, stol. Hardin, 12,154 m. Stark, stol. Canton; 34,603 m. Summit, stol. O; 22,560 m. Trumbull, stol. Waaren; 38,107 m. Tuscarawus, stol. New-Filadelfia; 25,631 m. Union, stol. Marysville; 8,422 m. Van-Wert, stol. Wilshire; 1,577 m. Warren, stol. Libanon; 23,141 m. Washington, stolica Marieta; 20,832 m. Wayne, stol. Wooster; 35,808 m. Williams, stol. Defiance; 4,465 m. Wood, stol. Perysburg; 5,357 m.

OHIO, rz. w Stanach Zjednoczonych, spływa z lewéj str. do Mississipi pod Fort-Jefferson. Tworzy się pod Pittsburgiem z połączenia rz. Alleghany i Monongahela. Bieg 1518 w. przez Pittsburg, Weiling, Gallipolos, Cincinnati, Louisville i Jefferson. Główniejsze zlewy rzeki są Big, Beaser, Mushinqum, Scioto, Wabsk; z pr. Kenkawa, Sandy; Green i Kumberland, Tennesee z lew. Spławna na całém korycie. Przestrzeń spławu wszystkich wód kotliny wraz z Ohio wynosi 8000 w., którą w różnych kierunkach przebiegają statki parowe. Ohio zamarza corocznie w wyższéj swéj części. Chyżość wody Ohio wynosi 9 w. na godzinę na płytkiéj wodzie, a 5 w. na głębinie. Szerokość między 400 i 1400 w. Ohio łączy się kanałem Scioto i Cuyahogą z jeziorem Erie.

OHLAU lub OLAWA, 1) rz. w Prusach, uchodząca z l. str. do Odry. Wybiega w Szląsku, w rejencyi Wrocławskiéj, płynie początkowo ku płn., następnie na płn.-wsch. i uchodzi pod Wrocławiem do Odry. 2) M. w Prusach, w rejencyi Wrocławskiéj, o 23 w. ku płn.-wsch. od Wrocławia na l. brz. Odry i na pr. brz. Olawy; 4,273 m. Zdobne zamkiem królewskim, w którym się znajduje galerya obrazów; są tu przędzalnie bawełny oraz fabryki sukna, nadto znaczny zbiór tytuniu.

OHM, rz. w Niemczech, uchodząca z l. str. do rz. Lahn, powyżéj Marburga, w Hessen-Kassel. Źródło ma w Oberohmen, w prow. Wyższéj Hessyi. Bieg jéj 50 w. przez Homberg.

OHRDRUFF, M. w księstwie Saxe-Koburg-Gotha, o 10 w. ku płd. od Gotha, nad rz. Ohr; 4,000 m. Położone wśród pięknéj okolicy, zdobne jest kilku znacznemi budowlami; posiada kilka fabryk.

OHRE, rz. uchodząca z l. str. do Elby. Wybiega w Hanowerskiém, na granicy ks. Luneburg; płynie początkowo na płd.-wsch. i uchodzi pod Rogäz na płn. Magdeburga.

OHRN, OHRA, rz. w Wirtembergskiém, uchodząca do rz. Kocher. Płynie z płd.-wsch. na płn.-zach., przepływa Oehringen, i uchodzi pod Ohrnberg.

OHRINGEN, M. w król. Wirtembergskiém, stol. oberamtu t. n., w cyrkule Jaxty, o 50 w. ku płn. od Ellwangen, nad rz. Ohrn; 3,293 m. Liceum, Fabryki sukna, biżuteryi i skór. Zamek książąt Hohenloe-Ohringen, piękny kościół założony r. 1037., suprymowany w czasie reformacyi. Miasto starożytne podobno rzymskie.

OICH, LOCH, jezioro w Anglii, w Szkocyi, w hrb. Inverness.

OJCÓW, W. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, malowna okolica, zwaliska niegdyś warownego zamku, przez Kazimierza W. w okolicy olbrzymich skał na jednéj trudno dostępnéj opoce zbudowanego. W pobliżu tegoż znajdują się ogromne pieczary, w których dawni mieszkańcy przed najazdami nieprzyjacielskiemi schronienia szukali.

OIGNIE, W. w Belgii, w prow. Namur, o 2 w. ku płd.-wsch. od Philippeville; 925 m. Eksploatacya łupku bardzo cenionego. Fabryka luster.

OIGNON, OGNON, rz. we Francyi, uchodząca z l. str. powyżéj Pontarlier. Wypływa w depart. Wyższéj Saony, w pobliżu Château-Lambert. Bieg jéj 155 w. przez Lure. Tworzy ona w części granicę pomiędzy departamentami Wyższéj Saony, Doubs i Jura.

OINOUSA, wyspa w Grecyi, na mr. Śródziemném, w dyecezyi. Pylia, na płd. od Modonu.

OIRO-BRANCO, SERRA-DO...., łańcuch gór w Ameryce płd., w Brazylii, w prowincyi Minas-Geraes. Bogaty w kruszce i drogie kamienie, a szczególniéj topazy, uważanym jest za odnogę gór Serra-de-Montequeira.

OIRSBECK, Mm. w Belgii, w prow. Limburgskiéj, o 15 w. ku płn.-wsch. od Mastrichtu; 1,039 m.

OIRSCHOT, OORSCHOT, Mm. w Niderlandach, w płn. Brabancyi, o 11 w. ku płn.-zach. od Eindhowen, nad rz. Beerse; 5,500 m.

OISE, rz. we Francyi; spływa z pr. str. do Sekwany pod Conflens (Seine-et-Oise). Początek przy zbiegu dwóch strumyków, z których jeden ma źródło w Belgii pod Chimay (Hainaut), a drugi we Francyi pod Rocroy (Ardennes). Bieg około 245 w. przez Hirson, Guise, La Fère, Compiègne, Verberie, Greil, Pontoise. Główniejszy spływ z pr. str. Therain, Troena, zlew Jon, Serre, Lette i Aisne. Żeglowna od Butor na 14 w. Spławna od Chauny na 125,5 w. Żegluga ważna, stanowi komunikacyę między Sekwaną i kanałem St. Quentin. 2) Oise, departam. we Francyi, stol. Beauvrais. Leży między depart. Somme, Niższéj Sekwany, Eure, Sekwany i Oazy, Sekwany i Marny i Aisne. Pomiędzy 49° 3' i 49° 45" szer. płn. Rozległość 385650 hekt. Ludność w 1841. r. 398,868 m, z których 31,000 w 4 gminach po 3,000 dusz przeszło Beauvais, Compiègne, Noyon i Senlis, 1 gmina 12,000, Beauvrais, inne od 5 do 8,000 m. Leży prawie całkowicie w kotlinie Sekwany, a mała część na płn. w kotlinie Some. Rzeki główne Oaza, Aisne, Epte, Therain i Oure. Kraj płaski, przerznięty głębokiemi dolinami. Najwyższe wzgórza nie dochodzą 200. Ziemia żyzna, kraj rolniczy i rękodzielniczy. Rolnictwo postępowe. Zbiór zboża obfity, zbiór buraków, konopi, siana, jarzyn, owoców, winogradu, drzewa. Chów bydła, a mianowicie poprawnych owiec. W 1839. r. było 52,868 koni, 2,456 mułów, 8,128 osłów, 102,165 rogacizny, 599,061 baranów, 51,416 wieprzy, 1,467 kóz. Eksploatacya minerałów znaczna, jako to: ziem pirytowych, piaskowca, kamieni ciosowych zwanych St. Luc, kamieni wapiennych, gipsu, kamieni młyńskich, gliny. W r. 1839. było 177 kopalni torfu, wydających 111 cent. metrycznych torfu, wartości 298,185 fran., 4 miny ałunu wydające 1,350 cent. metr. wartości 12,823 fran. i 9.845 cent. metr. siarkanu żelaza wartości 112,345 fr., dochód z kopalni marmurów 589,850 fr. Przemysł rękodzielniczy znaczny i różnorodny. Fabryki sukna, kołder, szali, merynosów, dywanów na sposób Gobelinów, i innych tkanin wełnianych, wyroby passamonicze, płótna zwane pół-holenderskie, blondynek i koronki, fabryka porcelany, wyroby garncarskie, szkła i t. d. W tym departamencie jest najwięcéj cukrowni z buraków. W r. 1839. była tylko jedna fryszerka żelaza składająca się z 6 kuźni, które wyrobiły 33,000 cent. metr., żelastwa wartości 1,155,000 frank. Browary wyrobiły 13,480 hektolitrów piwa. Zboże, drzewo i płody rękodzielnicze stanowią główne przedmioty handlu wywozowego, 206 jarmarków w 57 gminach trwające 232 dni. Rozwój komunikacyi w r. 1837: 6216,9 w., z których na 3 rzeki (Ourq 10 w. Oaza 105,2 w. Aisne 21,2) 136 w.; 2 kanały (kanał boczny Oazy 28 w., kanał Ourq 7,7 w.) 35 w. 12 traktów na 587,8 w., 18 dróg departamentowych na 500 w., 4,166 dróg wiejskich 4,956 w. W 1842. r. 14 wyższych zakładów naukowych i 570 uczni, z których 3 kolegia komunalne w Beauvais, Clermont i Compiègne, 1 instytut i 10 pensyj z 355 uczni. Wydatek na te zakłady 239,249 fran. Szkoły niższe: 841 szkół elementarnych, w których 50,076 uczni w zimie, w téj liczbie 749 szkół komunalnych, 1 klassa rzemieślnicza dla 40 uczni, 6 sal ochron w 5 gminach dla 415 dzieci. Wydatek na zakłady początkowe 277,289 frank. Podział administracyjny i sądowy w 1841. r. 4 okręgi, Beauvais, Clermont, Compiègne, Senlis, 34 kantony (35 sądów pokoju) 698 gmin. Departament należy do dyecezyi biskupiéj Beauvais, należy do sądu narodowego i akademii uniwersyteckiéj w Amiens, i do 1. dywizyi wojskowéj. Utworzony w roku 1790. z prowincyi: Ile de France, Valois, Noyonais, Soissonais, Pikardyi, Amienois.

OISNITZ, po polsku SOBOTA, Mm. w Węgrzech, w żupań. Żelazno, o 60 w. ku płd.-zach. od Stein-am Anger. Słynna śliwowica.

OJIJARES, Mm. w Hiszpanii (w Andaluzyi), o 6 wiorst ku płd. od Grenady, nad rzeką Genil; 5,500 m.

OKA, rz. spławna w ces. Rossyjskiém, spływa z pr. strony do Wołgi pod Niższym Nowgorodem. Źródło ma w gubernii Orłowskiéj; bieg jéj około 1400 wiorst przez Oreł, Kaługę, Kołomnę i Riazań. Znaczniejsze rzeki dopływowe są: z lewéj strony Ugra, Nara, Moskwa, Pra; z pr. str. Moskwa i Kliazma, oraz Pronia, Para, Moksza i Tiosza. Spławna na przestrzeni 1320 w.

OKASASI, M. w Japonii, na wyspie Nifon, na płd.-wsch. Nagoya. Położone u wsch. wybrzeża zatoki, obronne cytadelą, liczy wiele okazałych gmachów, a między temi pałac książęcy. Znaczne wyroby porcelany, około 2,300 domów.

OKEF, EL-GEYF, Mm. w Nubii, w zatoce Arabskiéj; około 6,000 m.

OKHAŃSK, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Permskiéj, o 67 w. ku płd.-zach. od Permu, na pr. brz. Kamy; 700 m.

OKHRIDA, OKHRI, M. w Turcyi, w Albanii, stoł. sandżaku t. n. Stolica biskupa greckiego; znaczne kopalnie srebra i siarki; 6,000 m.

OKIBEN, KING'S-ISLAND, wyspa w ciaśninie Behringa, przy pobrzeżach posiadłości Rossyjskich w Ameryce Płn.

OKŁADNIKOWO, jezioro w ces. Rossyjskiém, w gub. Archangelskiéj, na wsch. Mezen.

OKNA, 1) Mm. w Mołdawii, ku płd.-zach. od Jass, nad rz. Tatros. 2) Okna-Mare, Mm. na Wołoszczyznie, ku płd.-zach. od Rimnik. Wielkie saliny; 2,000 m.

OKOPY ŚW. TRÓJCY, w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Czortkowskim, w ciasnym cyplu, utworzonym z spływu rzek Zbrucz i Dniestru, w pobliżu M. Chocima. Wystawione przez króla Jana Sobieskiego, który nie mogąc odzyskać Kamieńca od Turków, usypał one w pobliskiéj okolicy, bo tylko o 2 mile od niego, dla trzymania na wodzy załogi tureckiéj i utrudnienia dostarczania dowozów i posiłków téjże przez nieprzyjaciela. Król Stanisław August zaraz po swojém wstąpieniu na tron, kazał one wyporządzić.

OKRADZIONÓW, fryszerka prywatna, w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Olkuskim, nad Białą Przemszą, o ½ mili od Sławkowa. W r. 1836. właściciel wystawił tu wielki piec, rocznie od 12 do 15000 cetnarów przetapiający.

OKRZEJKA, mała rz. w król. Polskiém; ma początek przy wsi Okrzei, w pow. Łukowskim, pod wsią Przewóz wpada do Wisły, ubiegłszy mil 8. Niezdatna do spławu.

OKUNIEW, M. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, pow. Stanisławowskim. Położone nad rz. Długą, posiada kościół parafialny, 57 domów z 556 m. Odległe od M. pow. 21 w.; 2 jarmarki do roku.

OLAH-PIAN, W. w Węgrzech, w Siedmiogrodzie, o 36 w. ku płd.-wsch. od Mullenbach. Płuczkarnia złota.

OLALLA, SANTA O...., Mm. w Hiszpanii, w Andaluzyi, w prow. Sewili, o 33 w. ku płn.-zach. od Konstantyny; 1,600 m.

OLAN, góra we Francyi, na granicy dep. Wyższych Alp i Izery, na płn.-wsch. od Gap. Wzniesiona 2052 stóp nad powierzchnią morza.

OLAND, wyspa Szwedzka na mr. Bałtyckiém, oddzielona od Szwecyi kanałem Kalmarskim. Długości ma 100 w., w największéj zaś szerokości 10 w. Powierzchnia jéj wzgórkowata, lecz największy jéj punkt nie ma więcéj nad 46 metr. wysokości. Eksploatacya pięknego piaskowca do budowli zdatnego. Przemysł wyłącznie rolniczy. Chów bydła. Rybołowstwo. Borgholm jest M. stołecznem.

OLASZI, Mm. w Węgrzech, w kom. Biharskim, należy do M. Wielki-Waradyn.

OLBEJA, M. w Hiszpanii, w Andaluzyi, o 77 w. ku płd.-wsch. od Sewilli; 6,000 m. Olejarnie. Chów wieprzy.

OLBERNHAU, Mm. w Saksonii, w cyrk. Ćwikawskim, o 9 w. ku płd.-zach. od Selda; 2,318 m. Kuźnie żelaza, miejsce główne fabrykacyi wyrobów z drzewa. W pobliskości odlewnie miedzi, w Grünthal.

OLBERSDORF, M. w Austryi, w Szląsku, w cyr. Opawskim, o 13 w. ku płn.-zach. od Opawy, nad rz. Oppą; liczy około 1,700 m.

OLCHOWCE, W. w Galicyi, w obwodzie Sanockim, pod Sanokiem; jest tu stadnina skarbowa i stajnie na 170 koni.

OLCHÓWKA, W. w Galicyi, w obwodzie Stryjskim, o 3 mile od Kałusza; posiada hutę żelazną.

OLDA, M. w Prusach, w prow. Westfalskiéj, o 36 w. ku płd.wsch. od Münster; 1,673 m. Dystylarnie. Handel nićmi.

OLDENBURG, 1) M. w Danii, w ks. Holsztyńskiém, o 83 w. ku płn.-wsch. od Glückstadt, nad Binnen-See; 1,800 mieszkańców. Dystylarnie. Rolnictwo. 2) Wielkie ks. Oldenburgskie. Państwo związku niemieckiego, rozciągające się nad morzem Niemieckiém, stolica Oldenburg. Składa się: 1° z głównéj części ks. Oldenburgskiego, z państwem Kniphausen, graniczących na płn. z mr. Niemieckiém, na zach.-płd. i wsch. z Hanowerem, i w małéj części na wsch. z wolném miastem Bre-

mą; 2e z księstwa Lubeki albo Eutin, utworzonego z kilku cząstek w ks. Holsztyńskiém; 3e z ks. Birkenfeld między Prusami, prow. Reńską i Hessen Homburg. Leży między (ks. Oldenburgskie) 52° 30' i 53° 40' szer. płn., a 50° 15' i 60° 30' dłg. wsch. Rozległ. 626725 hekt. Ludność w 1843. r. 276,291 m. Księstwo Oldenburgskie leży całkowicie w kotlinie morza Niemieckiego. Grunt niski i równy, najwyższe punkta nie dochodzą 100 metrów; oblane jest mr. Niemieckiém i odnogą Jahde. Główniejsze rzeki: Wezera, któréj brzeg lewy należy do ks. od morza aż do Bremy, i do niéj wpadające Hunte, Lethe i Ochte, Hase, Leda, Soest spływające do Ems, i Jahda wpadająca do odnogi t. n. Terrytoryum ks. Lubeki jest płaskie. Terrytoryum Birkenfeldu przeciwnie, jest podniesione i tworzy płaszczyznę pochyloną pomiędzy pasmem Idarwald i biegiem rz. Nahe, oblewającéj całą granicę płd. Najwyższy punkt 700 metr. Grunt dość żyzny w księstwie, lecz bagnisty albo piaszczysty w wielu miejscach. Klimat podobny jak w Hollandyi, średnia temperat. +6°,5. Mieszkańcy cyrkułów Vechta i Klopenburg w księstwie Oldenburgskiém, są prawie wszyscy katolicy, religia protestancka jest panującą w innych częściach księstwa. Zawiera 9 miast, z których jedno Oldenburg ma 8,000 m., 4 po 2,000 m. przeszło, 10 miasteczek i 818 wiosek. Przemysł wyłącznie rolniczy. Zbiór niedostateczny zboża, lecz obfity kartofli i jarzyn, daléj lnu, konopi, chmielu. Piękne pastwiska. Wielkie lasy drzewa budulcowego, rozległości do 450 w. Chów znaczny bydła, konie i bydło rogate bardzo cenione, owce liczne średniéj rasy, mnóstwo wieprzy. Rybołowstwo czynne i obfite. Eksploatacya minerałów mało-znacząca, któréj jedynym płodem jest żelazo. Przemysł rękodzielniczy ogranicza się na wyrobach płóciennych, wełnianych. Handel tylko przewozowy z Danią, Hanowerem, Holandyą, Lubeką. Zakłady naukowe: 4 gimnazya, w Oldenburgu, Vechcie, Lubece i Birkenfeldzie; 3 wyższe szkoły miejskie (Bürgerschule), 2 szkoły normalne początkowe w Oldenburgu i w Vechcie, 1 instytut głuchoniemych, 1 szkoła wojskowa w Oldenburgu. Rząd W. księstwa nieograniczony. Panujący ma tytuł: W. Książę Oldenburgski, Następca Norwegii, książę Szlezwigski, Holsztyński, Stormański, Ditmarski, książę Lubeki i Birkenfeldu, Pan Jeveru i Kniphausen. Korona jest dziedziczną w pierworodnéj linii męzkiéj. Rząd składa się z ministeryum stanu i rady gabinetowéj z 4 członków. Pod względem politycznym i administracyjnym W. księstwo dzieli się na 3 części, z których każda zostaje pod zarządem Regenta (Regierung), to jest ks. Oldenburgskie z pań. Jever, ks. Lubeki i ks. Birkenfeld. Ks. Oldenburgskie dzieli się na 7 cyrkułów, a te na 28 amtów i 108 parafij. Ks. Lubeki na 5 amtów, a ks. Birkenfeld na 3 amty. Jest jeden sąd najwyższy, a pod nim 3 appelacyjne i kryminalne, trybunał I-éj instancyi, są w amtach. Oprócz tych są dla miast Oldenburga, Delmenhorstu i Jeveru sądy patrymonialne, których sędziowie są obierani przez dawne rodziny panujące tych okolic. Księstwo należy do dyecezyi katolickiéj Münsteru, wyznanie zaś ewangelickie pod konsystorzem w Oldenburgu. Dochód wynosi 2,500,000 frank., tyleż i rozchód. Siła zbrojna wynosi 5,037 ludzi w kadrach, z których 1,387 w służbie czynnéj. Służba wojskowa lat 6. Jako pań. Związku Niemieckiego W. księstwo zajmuje 15. rząd w kancelaryi związkowéj. Na sejmie ma 1 głos w plenum i głos wspólny w komitecie 17 wraz z trzema księstwami Anhalt i dwoma księstwami Szwarzburg. Oldenburg reprezentowany jest przez ministrów, rezydentów albo konsulów w Rossyi, we Francyi, Anglii, Austryi i Prusach, w 4 miastach wolnych, w Belgii, Hollandyi, Danii, Portugalii, Sardynii, Szwecyi, w królestwie Obojga Sycylii, w Hiszpanii, w Stanach Zjednoczonych i w Brazylii. Podział W. księstwa w 1843. r. był: *a)* Ks. Oldenburgskie rozległ. 98,25 mil kw. albo 540,375 hekt., ludność 222,956 m., z których cyrkuł Oldenburgski zawiera 14,37 mil kw., 36,158 m.; cyrkuł Neuenberg 14,07 mil kw., 32,639 m.; cyr. Orelgönne 8,64 mil kw., 28,611 m.; cyrkuł Delmenhorst 14,36 mil kw., 33,753 m.; cyr. Vechte 14,21 mil kw., 36,753 m.; cyr. Kloppenburg 26 mil kw., 33,010 m.; cyr. Jever 6,47 mil kw., 20,283 m. *b)* Ks. Lubeki rozległ. 8 mil kw., ludność 20,749 m. *c)* Ks. Birkenfeld 6,75 mil kw., 29,480 m. *d)* Pań. Kniphausen 0,82 mil kw., 3,106 m. 3) Miasto w powyższém księstwie, stol. Wielkiego księstwa i cyr. Oldenburgskiego, o 330 w. ku płn. od Frankfurtu nad Menem, nad rz. Hunte. Leży pod 53° 8' 24" szer. płn., a 5° 52' 45" dłg. wsch.; ludność w 1844. r. 8,701 m. Rezydencya W. księcia i władz rządowych, sądu najwyższego patrymonialnego. Gimnazyum. Szkoła wojskowa. Szkoła normalna ewangelicka. Archiwa państwa. Biblioteka publiczna. Rafinerye cukru, mydlarnie, fabryki fortepianów. Handel wełną, płótnem, drzewem. Główniejsze budynki: zamek książęcy, pałac książąt i kościół Św. Lamberta.

OLDENDORF, HESSISCH-OLDENDORF, M. w elektorstwie Hessen-Kassel, w prowincyi Niższéj Hessyi, w hrb. i okręgu Schaumburg, o 11 w. od

Rinteln, nad rz. Wezerą; 1,400 m. Fabryki wyrobów bawełnianych i tytuniu. Handel płótnem.

OLDENDORF, M. w Brunświku, o 90 wiorst ku płd.-zach. od Wolfenbüttel; 1,800 m. Ruiny warownego zamku Homburg.

OLDENSWORTH, M. w Danii, w ks. Szleswigskiém, o 39 w. ku płd.-zach. od Szleswigu, w pobliżu rz. Eider; 600 m.

OLDENZAAL, M. w Niderlandach, w prowincyi Wyższéj Yssel, o 9 wiorst ku płn. od Enschede; 2,500 m.

OLDERSUM, Mm. w Hanowerze, w prowincyi wsch. Fryzyi, o 11 w. ku płd. od Aurich, nad rz. Ems; 900 m. Mały port.

OLDESLOH, OLDESLOE, M. w Danii, w księstwie Holsztyńskiém, o 14 w. ku płd.-wsch. od Segebergu, nad rz. Trave; 1,900 m Źródła siarczane i słone. Eksploatacya soli, wydająca rocznie 20,000 cent. metr. Garbarnie, dystylarnie, fabryki tabaki. Handel czynny przez Trawę; wywóz soli, drzewa, wódek, ziarna, mięsa. Handel tranzytowy z Hamburgiem i Lubeką.

OLDHAM, M. w Anglii, w hrb. Lankaster, o 10 w. ku płn.-wsch. od Manszester. Wielkie kopalnie węgla ziemnego, przy których pracuje 1,800 robotników; 200 przędzalni bawełny, używających machin parowych o sile 2,942 koni i 15,291 robotników; tkactwo wyrobów jedwabnych na 200 warsztatach; fabrykacya kapeluszy zajmująca 2,800 pracujących. W r. 1760. to M. miało tylko 60 domów, dziś ma 48,500 m.

OLEGGIO, OLEZZO, M. w król. Sardyńskiém, w prowincyi o 17 w. ku płn. od Nowary, między rz. Tessina i Terdoppio.

OLEIRA, M. w Hiszpanii, w Walencyi, o 19 w. ku płd. od San Felipe; 3,700 m. Fabryki płótna, dystylarnie.

OLEKMA, znaczna rz. w ces. Rossyjskiém, w Syberyi, w gub. Irkuckiéj, uchodząca z pr. str. do Leny.

OLEKMINSK, M. w ces. Rossyjskiém, w Syberyi, w gub. i obw. Jakuckim, 8132 w. od Petersburga, 7,454 w. od Moskwy, 20000 w. ku płn.-wsch. od Irkucka, na l. brz. rz. Leny. Handel futrami; 209 m.

OLERON, 1) wyspa francuzka na oceanie Atlantyckim, w zatoce Gaskońskiéj, liczona do départ. Niższéj Charente, oddzielona od lądu stałego wązkim kanałem. Rozległości ma 260 w. kw., to jest dłg. 26 w., szer. 10 w. Ludność 16,908 w 1841. r. Grunt dość urodzajny. Zbiór wszelkiego zboża, jarzyn, wina czerwonego zwyczajnego i win białych lepszych w wielkiéj ilości. Ważna eksploatacya z bagnisk słonych pięknéj białéj soli, poszukiwanéj dla swojéj lekkości. Dystylarnie wódki, budowa statków. Handel solą, winem i wódką. Obwarowana. 2) Chateau-Oléron, obronne miasto tamże, położone na płd. pobrzeżu wyspy. Port; handel winem, wódką, solą; 3,135 m.

OLESA, M. w Hiszpanii, w Katalonii, o 30 w. ku płn.-zach. od Barcelony, nad rzeką Llobregat; 2,500 m. Źródła mineralne.

OLESIÓWKA, kopalnia rudy żelaznéj w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, za Krajnem pod Łysicą. Rozpoczęto tu roboty poszukiwalne w 1835. roku. Rozciągłość téj kopalni nie jest ściśle znana, ustały też około niéj prace, z powodu iż zaniechano projektu założenia wielkich pieców w téj okolicy.

OLESKO, Mm. w Galicyi, w obwodzie Złoczowskim, o 3 mile od Złoczowa; 3,000 m. Znajduje się tu klasztor OO. Kapucynów, i na wysokiéj górze starożytny zamek w r. 1181. od Piotra Oleskiego zbudowany, w którym się Jan Sobieski urodził w r. 1629. W kościele struktury gotyckiéj, przed wchodem którego znajdują się zawieszone na łańcuchach kości jakiegoś przedpotopowego zwierza, są wspaniałe nagrobki familii Koniecpolskich. Olesko niegdyś murami i wałami obwiedzione, było w XV. wieku od Litwinów, a w XVI. od Tatarów zdobyte i złupione, przez co handel jego mr. Czarnego sięgający, zupełnie podupadł. W pobliżu miasta znajduje się romantyczna włość Sewerynka.

OLEŚNICA, M. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Stopnickim, o 11 w. ku płn.-wsch. od Stobnicy. Kościół parafialny; 145 domów z 950 m. Odległe od M. powiat. 7 w.; 12 jarmarków do roku.

OLEŚNICA, mała rz. w król. Polskiém, ma początek pod wsią Zdziarami, płynie około wsi Dąbrowy na zach. Wielunia, i przebiegłszy 6½ mil poniżéj Rychłowic wpada do Warty.

OLEŚNICA, OELS, M. w Prusach, w rejencyi Wrocławskiéj, nad rz. Oleśnicą, wpadającą do Odry, poniżéj Wrocławia. M. leży ku wsch. od Wrocławia. Otoczone murem, posiada 5 kościołów luterskich, 1 katolicki; szpital; fabryki sukna, płótna; 6,000 m. Miasto to należy do panującego domu Ks. Brunświckich, którzy księstwo to po Piastach odziedziczyli.—Oleśnickie księstwo w Prusach, w rejencyi Wrocławskiéj, ma rozległości 37,88 mil kw.; 90,000 m., zajmujących 8 miast i miasteczek, oraz 337 wiosek.

OLESZNO, huta prywatna w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, powiecie Kieleckim, o 1½ mili za

Krasocinem. Był tu wielki piec, ale od r. 1839. nieczynny; jest tu Kuźnica o 2 ogniskach dobrze urządzona, obecnie przeszło 3000 cetnarów rocznie wykuwająca.

OLESZYCE, Mm. w Galicyi, w obwodzie Żółkiewskim, o 6 mil od Rawy; posiada starożytny zamek, niegdyś przez jeńców tureckich wzniesiony, w którym sławny hetman Adam Sieniawski umarł.

OLETTA, M. we Francyi, na wyspie Korsyce, w obwodzie Bastia, o 10 w. ku płd.-zach. od Bastia; 1,100 m.

OLEZKO, OLĘCKO lub MARGRABOWO, M. w Prusach, w prowincyi Pruskiéj, rejencyi Gumbińskiéj, o 66 w. ku płd.-wsch. od Gumbina, nad jeziorem Wielkie Olezko; 2,800 m. Założone w roku 1560. przez margrabiego Albrechta.

OLFEN, M. w Prusach, w prow. Westfalskiéj, o 35 w. ku płd.-zach. od Munster, w pobliżu rz. Lippe; 1,200 m. Fabryki płócien, sabotów; garbarnie.

OLGOPOL, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Podolskiéj, o 1512 w. od Petersburga, 1215 w. od Moskwy, a o 326 w. ku płd.-wsch. od Kamieńca Podolskiego, nad odnogą Bugu; stoł. powiatu t. n.; 2,478 m.

OLIAROS, ANTIPAROS, wyspa w Grecyi, na Archipelagu, na zach. od Paros. Ludność 300 m. Zbiór bawełny. Słynna grota składająca się z kilku sal, uchodząca za jedną z najpiękniejszych w świecie.

OLINDA, M. w Brazylii, w prow. Pernambuco, położone nad oceanem Atlantyckim, w pobliżu ku płn. od Recife; 8,000 m. Stolica biskupa. Szkoła klassyczna. Biblioteka publiczna. Dystylarnie. Zbiór i handel bawełną i cukrem.

OLITA, M. w król. Polskiém, w gub. Augustowskiéj, w pow. Kalwaryjskim, o 66 w. ku zach. od Kalwaryi, na pr. brz. Niemna, posiada kościół parafialny, magazyn solny; 77 domów z 620 m. Odległe od M. pow. 63 w.; jarmark doroczny.

OLITE, M. w Hiszpanii, w Nawarze, o 31 w. ku płd. od Pampeluny, nad rz. Cidaco; 3,000 m. Miasto bardzo starożytne, było przez czas niejaki stolicą królów Nawary.

OLIWA, Mm. w Prusach, w rejencyi Gdańskiéj, o 1½ mili na płn.-zach. od Gdańska, a ¼ mili od mr. Baltyckiego. Położone w przyjemnéj okolicy, nad jeziorem. Jest tu piękny i obszerny ogród wiodący do góry zwanéj Karlsberg, z któréj zachwycający widok na wszystkie okolice; wspaniały klasztor Cystersów, fundowany w roku 1178. przez Sobiesława I. ks. Pomorskiego. Tu w 1454. r. w początkach wojny z Krzyżakami, widział się Kazimierz Jagiellończyk z Kanutem król. Szwedzkim. Tu przypłynął w r. 1587. ze Szwecyi nowo obrany król Zygmunt Waza. W r. 1660. podpisany został dnia 3. maja ów sławny traktat Oliwskim zwany, pomiędzy Szwecyą i Polską z jednéj, a cesarzem niemieckim i elektorem brandenburgskim z drugiéj strony.

OLIVA, 1) M. w Hiszpanii, w prow. Estremadura, na płd. od Badajoz; 5,000 m. 2) M. tamże, w prow. Valencia, o 62 w. ku płd.-wsch. od Walencyi, a 2 w. od mr. Środziemnego. Fabryki płótna. W pobliżu słynne rybołowstwo; w małéj rz. Molihet, węgorzy i pijawek wywożonych do Francyi; 6,200 m. 3) Mm. w str. płn. wyspy kanaryjskiéj Fortaventura.

OLIVADI, Mm. w król. Neapolitańskiém, w Niższéj Kalabryi, o 41 w. ku płd. od Catanzaro; 1,200 m. Eksploatacya grafitu.

OLSZANY, albo HOLSZANY, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Wileńskiéj, w pow. Oszmiańskim, o 28 w. ku płd. od Oszmian. Gniazdo domu książąt Holszańskich. Zamek wzniesiony z grubych murów, dotąd pozostaje i jest mieszkalny. Miasteczko to jest ozdobione wielkim klasztorem i kościołem Franciszkanów, założonym podobno jeszcze od Witowda.

OLIVARES, Mm. w Hiszpanii, w Andaluzyi, o 15 w. ku płn.-zach. od Sewilli; 2,100 m.

OLIVEIRA, 1) O.-de Aremes, w Portugalii, w prow. Beira, o 17 w. od Teira; 1,896 m. 2) O.-do Baiwo, Mm. w Portugalii, w prow. Beira, o 16 w. ku płd.-wsch. od Aveiro; 1,909 m. 3) O.-do Londe, Mm. w Portugalii, w prow. Beira, o 26 wiorst ku płd.-zach. od Viseu; 2,460 m.

OLIVENZA, M. obronne w Hiszpanii, w Estremadurze, o 22 w. ku płd.-zach. od Badajoz, nad rzeką Gwadyaną, na granicy portugalskiéj; 10,447 m. Ustąpione przez Portugalią Hiszpanii i zatrzymane przez tęż pomimo postanowienia kongresu Wiedeńskiego w 1815. r.

OLIVET, Mm. we Francyi, w dep. Loiret, nad rz. t. n., o 5 w. ku płd. od Orléans. Fabryki wyrobów bawełnianych. Handel winem. Tutaj to Franciszek ks. de Guise został zamordowanym przez Potrotta; 3,500 m.

OLIVETO, Mm. w król. Neapolitańskiém, o 51 w. ku wsch. od Salerno; 3,500 m.

OLKUSKI POWIAT, w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj; ma rozległości 60,99 mil kw. Ludności 159,184, to jest: 78,507 mężczyzn, 80,677 kobiét, czyli w miastach 34,362, po wsiach zaś 124,822.

OLKUSZ, M. w król. Polskiém, w gub. Radom-

skiéj, pow. Olkuskim, nad rz. Babą; leży pod 50° 17' płn. szer., a 37° 12' wsch. dłg. Od Warszawy odległy 298 w., wśród jałowych piasków. Sławny niegdyś kopalniami srebra, cyny i ołowiu, które miał odkryć Augustyanin Grzegorz za panowania Kazimierza Wgo. Teraz dobywany jest tylko galman. Góry od Krakowa tu dochodzące, których wysokość dochodzi 1200—1400 stóp nad powierzchnią Bałtyku, składają się z jaru wapienia dolomitowego. Białość skał tego utworu, w dziwacznych kształtach słupów i murów naśladujących zwaliska, tworzą gruppy nadające malowniczą piękność okolicom. Miasto to ma do 1,486 m. Tu się urodził słynny z nauk Marcin z Olkusza zwany. Domów 158 (mur. 76, drew. 82). Jarmarków 10 do roku i 1 targ tygodniowy.

OLLERTON, Mm. w Anglii, o 31 wiorst ku płn.-wsch. od Northampton; 576 m.

OLLIGNIES, W. w Belgii, w prow. Hainaut, o 38 w. ku płn.-wsch. od Tournai, nad rz. Dendre; 1,127 m. Dawny zamek.

OLLIOULES, M. we Francyi, w dep. Var, o 8 w. ku płn.-zach. od Tulonu; 3,012 m. w 1841. r. Wyborne wina białe. Fabryki kleju. Handel oliwą, winogradem, figami i innemi owocami. W otwartéj okolicy pokrytéj drzewami oliwnemi i pomarańczowemi, które rosną przy wyjściu z Vaux d'Ollioules, okropnego wąwozu utworzonego pomiędzy skałami śpiczastemi.

OLLON, W. w Szwajcaryi, w kantonie Waadt, o 2 w. ku płd.-wsch. od Aigle; 2,692 m.

OLM, NIEDEROLM, W. w ks. Hessen-Darmsztadzkiém, w prow. Reńskiéj, o 10 w. ku płd. od Moguncyi, nad Sezą; 1,142 m.

OLMEDO, M. w Hiszpanii, w prow. Leon, o 40 w. ku płd. od Walladolid, nad Adajo; 2,200 m. Dystylarnie. Handel drzewem. Dawniéj warownia.

OLMETO, Mm. we Francyi, na wyspie Korsyce, o 22 w. ku płd.-zach. od Sarteny; 2,000 m. W pobliżu ciepłe źródła siarczane, w Boraci.

OLNE, W. w Belgii, w prow. Leodyum, o 10 w. ku zach. od Verviers, nad rzeką Vesdra; 2,874 m. Fabryka dział; przędzalnia wełny, fabryki sukna, gwoździ.

OLNEY, Mm. w Anglii, w hrb. Buckingham, nad rz. Ouse; 2,344 m. Fabryki koronek, dziś podupadłe; fabryki wyrobów jedwabnych.

OLONA, rz. we Włoszech, w Lombardyi, dopływowa Lambro. Wybiega w prow. Como, na płn. Varese, przepływa prow. Medyolańską pod M. t. n., następnie dzieli się na dwa ramiona, z których zachodnie uchodzi do Lambro, pod St. Angelo, drugie zaś do rz. Po, pod St. Zenone, na płd.-wsch. Pawii.

OŁONEŻ, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Ołoneskiéj, stoł. pow. t. n., leży pod 60° 59' płn. szer., a 50° 39' wsch. dłg.; odległe o 300 w. od Petersburga, 925 w. od Moskwy, a 145 w. od Petrozawodzka, przy zlewie Wegryi do Ołonki; 1,061 m.

OŁONESKA GUBERNIA, w ces. Rossyjskiém, stoł. Petrozawodzk. Rozległ. 142285 w. kw. Ludność w 1841. roku 247,000 m. Terrytoryum w ogólności płaskie, na którém wiele jezior; z tych znaczniejsze Ładoga i Onega; górzyste w sąsiedztwie Finlandyi. Grunt lekki i nieżyzny. Temperatura zimna. Rolnictwo na niskim stopniu. Zbiór rzepaku, lnu i konopi, które są wywożone. W 1830. r. zajmowało się rolnictwem 186,744 m.; wysiano 40600 czetwerti oziminy i 72,760 jarzyny. Bydła mało. Eksploatacya przepysznych lasów, z których 9,035,462 diesiatyn należy do korony. Eksploatacya żelaza i miedzi. Handel płodami rolniczemi i eksploatacyjnemi. Gubernia dzieli się na 7 powiatów: Petrozawodski, Ołoneski, Łodyanopolski, Witegrski, Kargopolski, Pudoski i Powenezki; zawiera 7 miast i 4631 wiosek.

OLORON, M. we Francyi, w dep. Niższych Pyreneów, o 32 w. ku płd.-zach. od Pau, przy spływie Aspy i Ossau, które złączone tworzą Oloron. Ludność 6,804 m. w 1841. r. Trybunał handlowy. Fabryki czapek, merynosów, pończoch, sukna, trykotów. Farbiernie, garbarnie, papiernie. Wielki handel wełną, skórami baraniemi, bydłem i końmi. Magazyny drzewa budowlanego. Miasto starożytne zburzone przez Saracenów w 732. r., a następnie przez Normanów, odbudowane przez Centula IV. wicehrabiego Bearn.

OLOT, M. w Hiszpanii, w Katalonii, o 66 w. ku płd. od Gerony, nad rz. Fluvia; 15,000 m. Przemysł czynny. Fabryki jedwabne, płóciennicze, bawełniane, garbarnie, papiernie. W okolicach wygasłe wulkany. Zniszczone zupełnie przez trzęsienie ziemi w 1421. r.

OLSA, OLEŚNICA, 1) ks. w Szląsku Pruskim, w rejencyi Wrocławskiéj, rozlegle mil kw. 38, liczy 92,000 m. 2) M. stoł. powyższego księstwa, nad rz. Olsą (Oleśnicą), o 26 w. ku wsch.-płd. od Wrocławia. Gimnazyum książęce, bogato uposażone. Fabryki płótna, sukna; pończosznictwo, garbarnie, piwowarnie. Piękny i wielki zamek z biblioteką i muzeum; 6,200 m.

OLS, 1) Mm. w Austryi, w Morawii, o 45 w. ku

płn.-zach. od Berna. 2) M. w Saksonii, w okręgu Voigtsberg, o 40 w. ku płd.-zach. od Ćwikawy, nad rz. Elster; 3,814 m. Połów muszli perłowych w Elstrze. Fabryki sukna i garbarnie. W pobliskości zamek starożytny Voigtsberg.

OLSA, rz. w Austryi, uchodząca z pr. strony do Odry, w Szląsku austryackim, w cyr. Cieszyńskim. Wybiega na granicy Galicyi, na płd. Bieliska i uchodzi na płn.-wsch. Oderberga (Bogumina).

OLSZANICA, W. w Galicyi, w obwodzie Złoczowskim, o 2 mile od Złoczowa, jest tu urząd pocztowy i fabryka cukru burakowego.

OLSZTYN, Mm. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Olkuskim, o 11 w. ku płn. od Olkusza; 1,638 m., 100 domów drew. Jest tu zamek na górze skalistéj, lasami porosłéj. Wysokość gór tutejszych wynosi 1200 stóp nad poziomem Baltyku. W bliskości zamku, wśród lasu, znajdują się obszerne jaskinie, do których wchodzić trzeba pełzając. Wnętrza ich są godne widzenia; cała powierzchnia ich ścian składa się z soplów bazaltu, które przy blasku kagańców, bez których obejść się nie można, szczególnie piękny sprawiają widok. Zamek ten słynie z bohaterskiego poświęcenia się w roku 1587. Karlińskiego, w sprawie Zygmunta Wazy, przeciw Maksymilianowi arcy-księciu austryackiemu.

OLTEN, M. w Szwajcaryi, w kantonie Solothurn, stoł. okręgu t. n., o 35 w. ku płn.-wsch. od M. Solothurn, nad rz. Aar; 1,466 m. Kassa oszczędności. Czynny przemysł, wyroby pończosznicze wełniane, zajmujące 1,000 osób; kilka fabryk wyrobów wełnianych. Handel tranzytowy bardzo znaczny. Piękny port nad rz. Aar; 1,500 m. Klasztor Kapucynów; szczęty zwalisk rzymskich.

OLVA, Mm. w Hiszpanii, w Arragonii, o 84 w. ku płn.-wsch. od Kadyksu; 6,000 m. Kopalnie węgli.

OLVERA, M. w Hiszpanii, w Andaluzyi, o 84 w. ku wsch.-płn. od Kadyksu; 6,000 m. Olejarnie.

OLWIOPOL, wojskowe posiclenie w ces. Rossyjskiém, w gub. Chersońskiéj; leży pod 48° 3' płn.-szer., a 48° 31' wsch.-dłg. Odległe 1592 w. od Petersburga, o 1200 w. od Moskwy, a o 350 w. ku płd.-zach. od Chersonu, na l. brz. Bugu, przy ujściu Siniuchy.

OLYMBOS, wierzchołek pasma gór Voluza, w Turcyi europejskiéj, w Tessalii, w pobliżu zatoki Saloniki; pod 40° 4' 32" płn. szer., a 20° 1' 38" wsch.-dłg., na granicy Toli-Monaster. Wysoki 7150 stóp.

OŁOMUNIEC, M. w Austryi, w Morawii, stoł. cyrk. t. n., w gub. Berno, nad rz. Morawą; 14,019 mieszk. w 1837. r. Stolica arcybiskupa metrop. Berna i Wrocławia. Miasto, warowne. Arsenał. Uniwersytet założony w 1527. roku, przeniesiony do Berna w 1778. roku, i znów przywrócony do Ołomuńca w 1827. roku, z 876 uczniami; w 1839. r. biblioteka jego zawierała 80000 tomów. Seminaryum. Gimnazyum cesarskie. Akademia z wydziałami prawa, nauk, literatury słowiańskiéj, francuskiéj i włoskiéj. Korpus kadetów (157). Fabryki wyrobów wełnianych i płóciennych. Miasto pięknie zabudowane, katedra gotycka założona przez Wacława III., który w niéj został pochowany; pałac arcybiskupi, ratusz, arsenał, wielki szpital i różne kościoły. Miasto starożytne, dawniéj stolica Morawii. Nadaremnie oblegane przez Mongołów 1231. r. zostało zdobyte w czasie wojny 30-letniéj przez Szwedów, którzy zrabowali bibliotekę. Fryderyk Wielki nie mógł go zdobyć w 1758. r.

OŁOMUNIECKI CYRKUŁ, podział admin. Austryi, w Morawii, w gub. Berno, stolica Ołomuniec. Rozległy 888 mil kw. niem. Ludność 430,739 m. Grunt płaski na płd., lecz górzysty ku płn. Uprawa zboża, lnu, konopi, jarzyn. Zbiór wina. Chów bydła w górzystych okolicach. Fabryki sukna, wełnianych wyrobów, papiernie. Zawiera 27 miast, 793 wsi.

OŁYKA, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Wołyńskiéj, w pow. Dubieńskim, o 60 w. ku zach. od Dubna; 3,600 m.

OM, rz. w ces. Rossyjskiém, uchodząca z pr. str. do Irtyszu. Wybiega na płn. gub. Tomskiéj i uchodzi pod M. Omsk, przyjąwszy do siebie kilka pomniejszych.

OMAGH, Mm. w Irlandyi, w hrb. Tyrone, nad rz. Cameron, o 186 wiorst ku płn.-zach. od Dublina; 2,095 m. Handel płótnem.

OMAN, prowincya w Arabii, na płd.-wsch. Arabii, między oceanem Indyjskim i zatoką Perską, nad mr. t. n. Kraj górzysty, mało nawodniony, płonny i piaszczysty. Płody: nieco pszenicy, jęczmienia, daktyle, wielbłądy, owce, kozy, bydło, ryby, miedź i ołów. Zamieszkana od Arabów oddanych po większéj części rolnictwu; rządzona jest przez Szeików, których większa część Imanowi z Maskaty jest uległą.

OMAN, morze, podział oceanu Indyjskiego, pomiędzy Indostanem na wschód, Beludżystanem na płn. i Arabią na zachód. Komunikuje z odnogą Perską, przez ciaśninę Bab-el-Mandeb.

OMASUGOS, prowincya w Ameryce płd., w Boliwii, w depart. La-Paz; 48,000 m. Bogata w pastwiska i złoto.

OMBAY, MALLUA, wyspa w archipelagu Sunda, zamieszkana od dzikich i ludożerczych Malajczyków, na płn. Timor, od której oddzielona jest kanałem Timor, na 26 w. szerokim. Rozległości ma 242 mil kw. francuskich.

OMBLA, zatoka w Dalmacyi, na płn. Raguzy, utworzona kanałem Calamata.

OMBRONE, rz. we Włoszech, w Wielkiém ks. Toskańskiém, w prow. Sienna. Spływa do morza Śródziemnego, o 6 w. ku płd.-wsch. od Grosseto, Wybiega z pasma Apenin pod klasztorem t. n., na wsch. Sienny; płynie ku płd. przyjąwszy kilka pomniejszych.

OMBRONE-PUTOSE, rzeka w Toskanii, spływ z pr. str. do Arno, o 4 w. ku zach. od Signia. Bieg około 53 w. Przepływa przez Pistoia.

OMEGNA, Mm. w król. Sardyńskiém, w prow. i o 55 wiorst ku płn. od Nowary, nad rz. Strogna, przy jéj spływie do jeziora Orta; 1,500 m.

OMER, St. O..., M. warowne we Francyi, w dep. Pas-de-Calais, położone nad rz. Aa, i ujściem kanału la Nouvelle-Fossée, o 68 w. ku płn.-zach. od Arras. Stoł. obwodu t. n., oraz władz sądowych i administracyjnych, otoczone fortyfikacyami w dobrym stanie będącemi. Kollegium. Biblioteka publiczna z 20,000 tomów. Fabryki sukna i wszelkich wyrobów wełnianych, haftów, kołder flanelowych; tasiemek, perkalów i innych wyrobów bawełnianych, przędzy bawełnianéj i wełnianéj. Odlewnie miedzi, pras do cukru burakowego; wyrobów garncarskich i form do cukru. Papiernie. Olejarnie; znakomite fabryki fajek, zwanych belgijskiemi. Liczne browary, garbarnie i cukrownie. Miasto dobrze zabudowane, lecz położone jest w okolicy bagnistéj. Dawna katedra, budowla z XIV. wieku, z grobowcem Św. Audemara czyli Św. Omera. Zwaliska opactwa i klasztoru Św. Bertina, któremu przypisują założenie tego miasta w 626. r. Zdobyte w 1677. r. przez Francuzów, zostało od téj epoki przyłączone do Francyi. Miejsce urodzenia opata Sugér.

OMMEN, M. w Niderlandach, w prow. Over-Yssel, o 7 wiorst ku płn.-wsch. od Deumter, nad Vechte; 800 m.

OMOA, M. w Ameryce środkowéj, w Gwatemali, o 134 w. ku płn. od Cumayagua, nad odnogą Honduras. Port handlowy.

OMÖE, Duńska wyspa na płd.-wsch. Wielkiego Bełtu, ku płd. od Agersöe.

OMOLOI, rzeka w ces. Rossyjskiém, w Syberyi, spływa do odnogi Czukuskaja. Bieg jéj około 600 wiorst.

OMOLON, rz. w ces. Rossyjskiém, w Syberyi, wpada z pr. str. do Kolimy. Źródło w górach Stanowoj. Bieg około 900 w.

OMRALTI, M. w Indostanie, w pań. Berar, o 160 w. ku zach.-płd. od Nagpur. Miasto bardzo ludne. Handel znamienity bawełną.

OMSK, 1) M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Tobolskiéj, w Syberyi, stoł. obwodu Omskiego, leży pod 54° 59' płn. szer., a 91° 5' wsch. dłg. Odległe 3500 w. od Petersburga, a 2873 od Moskwy, na prawym brz. rz. Irtysz, przy jéj zlewie do Omska; 11,705 m. w 1833. r. Warowne. Ląd wyższy. Magazyny wojskowe żywności. Folwark modelowy i szkoła rolnicza Towarzystwa Cesarskiego rolniczego Moskiewskiego. Wyniesione do rzędu miast w r. 1782.; ludność jego w tymże roku była 800 m. 2) Obwód, podział administracyjny w cesar. Rossyjskiém, w gub. Tobolskiéj, w Wschodniéj Syberyi; M. stoł. Omsk. Rozległość 949,314 w. kw. Grunt płaski, wyjąwszy na płd. i zach., prawie cały zajęty stepem Iszymskim. W r. 1830. było zajętych uprawą roli 56,589 m. Wysiano 5880 czetw. ozimíny, i 27670 czetw. jarzyny. Eksploatacya miedzi i ołowiu. W r. 1833. zawierał 4 miasta z ludnością 20,578 m. i 4 szkoły publiczne z 2,461 uczniami.

OMULEN, rzeka w król. Polskiém, ma źródło w Prusach, o pół mili od granicy, w lasach, w okolicach Szczytna. Od wejścia w królestwo aż do wsi Przystań, płynie niemal wprost z płn. ku płd., nieco pochylając się ku wsch. i stanowi granicę powiatów Ostrołęckiego i Przasznyskiego. Od téj wsi będąc spławną dla pojedynczych sztuk drzewa, biegnie całkiem w kierunku wschodnim i pomiędzy wsią Olszówka i miastem Ostrołęką spływa do Narwi.

ONA, Mm. w Hiszpanii, w Staréj Kastylii, prow. Burgos, o 11 w. ku płd.-zach. od Frias; 800 m.

ONATE, M. w Hiszpanii, w Biskai, o 45 w. ku płd.-wsch. od Bilbao; 12,000 m. Ważne fryszerki żelaza. Niegdyś był tu uniwersytet, przeniesiony w 1842. r. do Valladolid.

ONDA, M. w Hiszpanii, w Walencyi, o 12 w. ku zach. od Castellon de la Plana, nad rzeką Mijares; 5,200 m.

ONDARROA, M. w Hiszpanii, w Biskai, o 57 w. ku płn. wsch. od Bilbao, nad odnogą Biskajską; 1,500 m. Mały port rybacki i warsztaty statków.

ONEGA, 1) jezioro w ces. Rossyjskiém, w gub. Ołonezkiéj, przelewające swe wody do Ladogi przez rz. Swir. Rozległość od 11000 do 12000 w. kw., długość 200 w., szer. od 60 do 80 w. Jedno z największych jezior w Europie, kształtu nieforemnego; dla uniknienia na niém żeglugi z powodu niebezpieczeństwa przekopany został kanał boczny od brzegu płd. Swiru do Witegry, przez co ustanowioną została żegluga pomiędzy mr. Baltyckiém a Wołgą. 2) Rzeka w cessarstwie Rossyjskiém, zlewa się do morza Białego. Bierze początek z jeziora Onegi pod Kargopolem. Bieg około 500 w. Spławna całkowicie. 3) M. w ces. Rossyjskiém, w gubernii Archangielskiéj, pod 63° 54' szer. płn., 55° 49' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 335 w., od Moskwy 1,454 w. a 238 w., ku płd.-zach. od Archangielu, nad rz. Onega, cokolwiek poniżéj jéj ujścia; 1,456 m. Magazyn soli. Port handlowy.

ONEGLIA, 1) przylądek na pobrzeżach król. Sardyńskiego, w intendenturze Nicei, na wsch. miasta t. n., pod 43° 56' płn. szer., a 5° 42' wsch. długości. 2) Prowincya tamże, w intendenturze Nicei, nad odnogą Genueńską; M. stoł. Oneglia. Rozległość jéj 148 mil niemieckich kw. Ludność 57,435 m. Grunt górzysty pasmem Apenin w str. płn., skropiony rz. Arosea i Impero. Zbiór zboża i jarzyn zaledwie wystarczający na 2 miesiące w roku. Oliwy obfitość. Chów bydła następujący: wołów do pociągu 2,000, krów 10,600, koni i osłów 3,200, kóz 4,270, owiec 21,000, trzody chlewnéj 1,300; jedwabiu 2,000 cetnarów. Eksploatacya marmurów, wapienia. Fabryki płótna, mydeł, skór. Posiada 1 port handlowy: Oneille. Dzieli się na 6 mandamento, obejmujących 69 gmin. 3) M. stoł. powyższéj prowincyi, o 63 w. od Nicei nad zatoką Genueńską, przy ujściu rzeki Impero; 5,600 m. Port handlowy bardzo czynny. Warownia. Kolegium Pijarów. Znaczny wywóz oliwy, wina i owoców.

ONIHOU, jedna z wysp Sandwich, na płd.-zach. od Atouai; 10,000 m.

ONIS, ONZA, wyspa hiszpańska na oceanie Atlantyckim, przy pobrzeżach Galicyi, na płn.-zach. ujścia rzeki Rio-de-Pontevedra.

ONOD, Mm. w Węgrzech, w komitacie Borszodskim, na płd.-wsch. od Miskolcza; 2,700 m.

ONONDAGA, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-York, o 80 w. ku płd. od Utyka; 5,685 m.

ONSLOW, M. w Ameryce angielskiéj, w Nowéj Szkocyi, o 92 w. ku płn. od Halifax, nad rzeczką t. n., zlewającą się do zatoki Catequid.

ONSTMETTINGEN, Mm. w król. Wirtembergskiém, w cyrkule Czarnegolasu, przy źródle Schmicha; 1,888 m. Eksploatacya torfu. Grota: Linkenboldslöchlein.

ONTARIO, jezioro w Ameryce płn., w pań. Nowego Yorku, w płycie rz. Ś. Wawrzeńca, pomiędzy Kanadą i pań. Nowy York. Rozległe na 14000 w. kw.; długie na 275 w.; w największéj szerokości ma 100 w. Najmniejsze i najwięcéj ku wsch. wysunięte z 5 wielkich jezior w płycie Ś. Wawrzeńca. Poziom wód jego o 110 metrów jest niższy od poziomu jeziora Erie, a o 77 w. wyższy nad wody rz. Ś. Wawrzeńca, w miejscu gdzie przypływ przestaje się dawać uczuwać w téj rzece. Głębokość jego średnia ma 160 metrów; lecz w niektórych miejscach przechodzi 200 metrów. Pobrzeża nie bardzo wyniosłe, obejmują mnóstwo dobrych portów. Zlewy do niego główniejsze są: Niagara na zach., Trent na płn., Genesse, Oswego i Black na płd. Żeglowne na całéj swojéj przestrzeni dla największych statków. Spław na niém bardzo czynny, jednakowoż bywa niekiedy niebezpieczny z powodu gwałtownych burzy i wielkich fali, lecz nigdy nie bywa przerwany lodami. Komunikuje przez kanał Oswego z Hudsonem i jeziorem Erie przez Niagarę; przez kanał Welland z jeziorem Erie a przez kanał Rideau z rz. Ś. Wawrzeńca, poniżéj Montreal.

ONTENIENTE, M. w Hiszpanii, w Walencyi, o 75 w. ku płd.-zach. od Walencyi, nad Clariano; 12,000 m. Przemysł czynny. Fabryki płótna. Młyny, papiernie. Wielki jarmark w listopadzie. Pałac książąt Almadowar.

ONTEUCENTE, M. w Hiszpanii, na płd.-zach. od San Felipe, nad rz. Clariano; fabryka sukna, płótna, papieru, gorzelnie, olejarnie; 11,0046 m.

OORDEGEN, W. w Belgii, w wsch. Flandryi, o 15 w. ku płd.-zach. od Termonde; 2,056 m. Przędzalnie płótna.

OOSTAKER, M. w Belgii, w wsch. Flandryi, o 1 w. ku płn. od Gandawy; 4,952 m. Dystylarnie, browary, fabryka czekolady; jarmark na konie.

OOSTBURG, Mm. w Holandyi, w prow. Zelandyi, o 20 w. ku płn.-zach. od Ecclo, na wyspie Radsant; 1,000 m.

OOSTERHOLT, M. w Niderlandach, w płn. Brabancyi, o 10 w. ku zach. od Bredy; 6,500 m. Fabryki wyrobów garncarskich. Wielkie jarmarki na wełnę, płótna, obuwie i t. d.

OOSTERWYCK, Mm. w Holandyi, w płn. Brabancyi, o 13 w. ku płd.-zach. od Bois le Duc, przy

spływie Ley z wielką Aa; 1,700 m. Fabryka sukna i wyrobów bawełnianych.

OOSTERZELEE, Mm. w Belgii, w wsch. Flandryi, o 14 w. ku płd.-wsch. od Gandawy; 2,866 m. Chów bydła. Fabryka płótna.

OOSTHAM, W. w Belgii, w prow. Limburg, o 18 w. ku płn. od Hasselt; 1,108 m.

OOSTNIEUWKERKE, Mm. w Belgii, w Flandryi zach., o 15 w. ku płn.-wsch. od Ypres; 2,384 m.

OOSTROOSBECKE, Mm. w Niderlandach, w zach. Flandryi, o 15 w. ku płn.-wsch. od Courtrai; 4,608 m.

OOSTVLETEREN, W. w Belgii, w zach. Flandryi, o 14 w. ku płn.-zach. od Ypres; 1,541 m.

OOTEGHEM, W. w Belgii, w Flandryi, zach. o 9 w. ku wsch. od Courtrai; 2,308 m. Fabryka płótna.

OOTMARSUM, M. w Niderlandach, w prow. Over Yssel, o 65 w. ku wsch. od Zwolle; 1,220 m.

OPALENICA, Mm. w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, w prow. Poznańskiéj, o 5 mil ku płd.-zach. od Poznania, od Buku 1 $^1/_4$ mili; 1,246 m.

OPARO, wyspa na wielkim oceanie Południowym, w str. płd. archipelagu Niebezpiecznego. Górzysta, liczy około 1,500 m.

OPATÓW, M. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, powiecie Opatowskim, stoł. powiatu; leży pod 50° 48' płn. szer., a 39° 4' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 1,252 w., od Moskwy 1,417 w., od Warszawy 168 w.; nad rzeką Opatówką, w okolicy bardzo żyznéj; 3,416 m. Odwieczna kollegiata, z ciosowego kamienia w kształcie krzyża wymurowana, wewnątrz całkiem przyozdobiona freskami, przedstawiającemi dzieje z pisma ś., przedmioty historyczne, różne bitwy, zwycięstwa; na tarczach są wyobrażone herby państwa, Stanisława Augusta i posiadaczy Opatowskich. Najcelniejszą ozdobą téj świątyni są grobowce rodziny Szydłowieckich; jeden z nich z bronzu wielkiego rozmiaru, jest arcydziełem sztuki rzeźbiarskiéj. Kościół XX. Bernardynów, oraz kościół katolicko-wschodni. Rynek tutejszego miasta wznosi się o 615 stóp nad poziomem Baltyku. Tu odbywa się 12 jarmarków rocznie i 2 targi tygodniowo.

OPATÓWEK, Mm. w król. Polskiém, w gubernii Warszawskiéj, powiecie Kaliskim, o 9 w. ku wsch. od Kalisza, nad rz. Stawką, na trakcie fabrycznym z Warki do Kalisza. Posiada kościół parafialny, piękny pałac z ogrodem; jest tu słynna fabryka Fiedlera sukna wyborowego. Ma 1,290 m., 72 domów (7 murowanych, a 65 drewnianych); 3 jarmarki do roku i 1 targ tygodniowy.

OPATOWIEC, M. w król. Polskiém, w gubernii Radomskiéj, powiecie Miechowskim. Położone na l. brz. Wisły, posiada kościół parafialny, liczy 90 domów z 590 m. Odległe od M. pow. 49, od Warszawy 227 w.; 3 jarmarki do roku i 1 targ tygodniowy.

OPATÓWKA albo ŁUKAWA, rz. w król. Polskiém; bierze początek powyżéj M. Opatowa, koło którego następnie płynie. Wpada do Wisły pod wsią Słupcza, w powiecie Sandomierskim. Dla zbyt małéj wody nie może być spławną; przy roztopach bardzo znacznie wzbiera. Długa mil 6, w całéj niemal długości ściśnięta jest górami.

OPATOWSKI POWIAT, w król. Polskiém, gub. Radomskiéj. Rozległości 56,42 mil kw. Ludności 96,125 m., to jest 46,474 mężczyzn, 49,651 kobiet, czyli w miastach 23,989, po wsiach zaś 72,136.

OPAWA, TROPPAU, M. obwodowe w Austryi, stołeczne Szląska austryackiego, nad Opą, na płn.-zach. Ołomuńca, na granicy Szląska pruskiego. Obwarowane i dobrze zbudowane, ma zamek książęcy, trzy kościoły katolickie, gimnazyum, bursa, ratusz, koszary, teatr. Trybunał I. instancyi, sądy: kryminalny i handlowy, i władze obwodowe. Fabryka płótna, skór, likworów, broni, papieru są głównemi przedmiotami przemysłu. Handel wyrobami wełnianemi; 12,500 m.

OPAWSKI OBWÓD, w Austryi, w Szląsku austryackim; ma rozległości 48,26 mil kw., liczy 230,000 m. Główne rz. Odra, Opa i Mora. Grunt niezdatny do uprawy, wydaje zaledwie owies i kartofle; chów koni i owiec głównie zajmuje mieszkańców. Kraj obfituje w żelazo, kamień łupkowy, marmur, torf, i wody mineralne; lasów podostatkiem.

OPELUSAS, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w Luizianie o 343 w. ku płn.-zach. od Nowego Orleanu. Szkoła klassyczna, założona w r. 1839.

OPLADEN, NEUKIRCHEN, M. w Prusach, w prow. Reńskiéj, stoł. cyrkułu o 22 w. ku płd.-wsch. od Düsseldorfu; 2,800 m. Przędzalnie wełny. Fabryki wyrobów żelaznych.

OPOCZKA, M. w ces. Rossyjskiém, w gubernii Pskowskiéj, leży pod 56° 43' płn. szer., a 46° 19' dłg. wsch. Odległe od Petersburga 394 w., od Moskwy 838, od Pskowa 121. Ludność 2,099 m.

OPOCZNA lub OPOCZNO, M. w Austryi, w Czechach, w cyr. Kralowy Hradecz, o 15 w. ku wsch.

płn. od Kralowego Hradecza, na pr. brz. rz. Goldbach; 1,436 m. Piękna stadnina i zwierzyniec książąt Colloredo-Mannsfeld.

OPOCZNO, M. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, stoł. pow., leży po 51° 23' płn.-szer., a 37° 57' wsch. dłg. Odległe od Warszawy 156 wiorst. Położone przy zejściu się Drzewicy z Węglanką. Posiada kościół parafialny, stacyę pocztową, sąd pokoju; garbarnię, 239 domów (15 murowanych); 2,787 m. (1,771 żydów). Targ tygodniowy, 10 jarmarków do roku.

OPOCZYŃSKI POWIAT, w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, ma rozległości 84,10 mil kwad. Ludności 161,071, to jest 79,817 mężczyzn, 81,254 kobiet; czyli w miastach 26,753, po wsiach zaś 134,318.

OPOLE, M. w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj, pow. Lubelskim. Położone o 10 w. od pr. brz. Wisły, przy zejściu się dwóch strumieni. Leży w okolicy obfitéj w lasy, posiada kościół parafialny, klasztor Pijarów; fabryki sukna; 216 domów (20 mur.); 2,976 m. (1,917 żydów). Odległe od M. pow. 42 w. Targ tygodniowy, 13 jarmarków do roku.

OPOLE, OPPELN, M. w Prusach, stoł. obwodu, w rejencyi t. n., o 50 w. ku płd. od Wrocławia, nad rz. Odrą. Trybunał miejski i wiejski. Szkoła łacińska. Gimnazyum katolickie. Szkoła akuszerek i skład soli. Kościół w 995. r. założony; zamek na wyspie; fabryki tasiemek, płótna, skór; garncarstwo, cegielnie; piece do wypalania wapna. Handel winem i płodami kopalnianemi; spław.

OPOLSKA rejencya, podział administracyjny kraju w Szląsku, w Prusach, między Szląskiem Austryackim, Galicyą Polską i rejencyą Wrocławską. Rozległa 243 mil kw. Skropiona rz. Odrą, Opą, Zinną, Neissą, oraz Wisłą, na granicy płd.-wsch.; wydaje w obfitości żelazo, ołów, srebro, cynk, węgle kamienne, zboże, drzewo i t. p. Mieszkańcy oddani głównie górnictwu, utrzymują znaczne piece hutnicze, fryszerki, których wyrobami zyskowny handel prowadzą. Dzieli się na 16 okręgów: Kreuzburg, rozległości 10,56 mil kwad., 31,563 m.; Rosenberg, rozległ. 16,32 mil kwad., 37,074 m.; Opolski, rozległ. 25,93 m. kw., 68,899 m.; Gross-Strelitz, 16,52 mil kw., 37,611 m.; Lubliniec, 18,25 mil kw., 34,000 m.; Lost, 16,59 mil kw., 53,106 m.; Beuthen, 14,15, mil kw., 53,721 m.; Pless, 19,52 mil kw., 53,776 m.; Rybnik, 15,73 mil kwad., 46,320 m.; Racibórz, 15,73 mil kwad., 74,377 m.; Kozielsk, 12,43 mil kwad., 45,077 m.; Głupczyce (Leobschütz), 12,91 mil kw., 63,598 m.; Neustadt (Prudnik), 14,56 mil kwad., 61,945 m.; Falkenburg (Niemodlin), 11,13 mil kw., 31,201 m. Nissa, 13,29 mil kwad., 71,747 m.; Grodków, 9,52 mil kw., 34,194 m. Obejmuje 38 miast, z ludnością różnorodną 114,054 m.

OPORTO, M. w Portugalii, stoł. prow. Douro, i okręgu t. n., na pr. brz. rz. Douro, o 2 w. od jéj ujścia do oceanu Atlantyckiego; pod 41° 10' 30" szer. płn., a 10° 57' 33" dłg.-wsch. Lud. 80,000 m. Miasto warowne, stolica biskupstwa; akademia marynarki i handlu; szkoła chirurgiczna i anatomiczna; szkoła wymowy z 4 kolegiami; szkoła filozofii; seminaryum biskupie; szpital królewski Misericordia, lombard (Casapia); 11 placów publicznych; 20 wodotrysków; 9 kościołów parafialnych, oprócz 10 innych pomniejszych klasztorów; dom podrzutków, sierot; pałac sądowy. Główny punkt przemysłu i handlu po Lizbonie. Liczne fabryki wyrobów sukiennych, tabaki, płótna, galonów, fajansu, jedwabnych, srebrnych, złotych, kapeluszy, skór, wstążek; wyrobów żelaznych, miedzianych i kilka cukrowni. Port bardzo ruchliwy; składy ogromne zapasów wina Wyższéj Douro, zwanych Porto; wywóz win, oliwy, dachówek, cukru rafinatu, jedwabiu i płodów przemysłu angielskiego. Średnia wartość przywozów wynosi 30,000,000 frank. Położone w kształcie amfiteatru na wierzchołku pochyłości dwóch wzgórzy, połączone jest z przedmieściami: Villanova i Goya, położonemi na l. brz. rz. Douro, za pomocą mostu na łyżwach. Przystęp do portu trudny. Stolica portugalii do r. 1171. Zdobyte przez Francuzów w r. 1895. i zajmowane od nich aż do r. 1809. W roku 1831.—32. ujęło się za stroną don Miguela, i niemal roczne oblężenie wytrzymało przeciw wojskom Don Pedra. W r. 1847. połączyło się z powstaniem przeciw donnie Maryi.

OPPA, rz. w Szląsku austryackim, uchodząca z l. str. do Odry. Wybiega w cyr. Opawskim, pod Hirschbergiem, płynie na płd.-wsch. i uchodzi na zach. Morawskiego Ostrowu.

OPPATOWITZ, po morawsku OPATOWICE, M. w Morawii, w cyr. Iławskim (Iglau), nad rz. Brytniczką, o 35 wiorst ku zach. od Ołomuńca; około 1,141 m.

OPPENAU, M. w ks. Badeńskiém, w cyr. Środkowego Renu, o 8 w. ku płd.-wsch. od Oberkirch, na pr. brz. rzeki Lierbach, u stóp Kniebis, wśród wązkiéj i dzikiéj doliny; 2,050 m. Komora celna. Źródła mineralne w Nordwasser. Ważne targi.

OPPENHEIM, M. w ks. Hessko-Darmstadzkiém, stoł. kantonu t. n., w prow. Hessyi Nadreńskiéj, o 17 w. ku płd. od Moguncyi; 2,600 m. Zbiór win

cenionych. Wyroby garncarskie i dachówek. Most żywowy na Renie. Piękny kościół gotycki Ś. Katarzyny, stawiany od 1262. do r. 1818.; kościół Ś. Sebastyana, zbudowany w r. 865. Zwaliska dawnego zamku cesarskiego Landskron, zbudowanego przez cesarza Lotaryusza II., a zburzonego od Francuzów w r. 1689. Miasto nader dawne, powstało z warowni wzniesionéj przez Druzusa.

OPPIDO, 1) M. w król. Neapolitańskiém, w Kalabryi, o 44 w. od Reggio; 8,000 m. Stolica biskupa. Miasto nowe, stare zaś było zniszczone trzęsieniem ziemi w r. 1783. 2) Mm. w król. Neapolitańskiém w Bailicata, o 22 w. ku płn.-wsch. od Potenza; 6,000 m.

OPSLOE, Mm. w Norwegii, stanowiące niejako przedmieście Christianii. Po unii Kalmarskiéj, było rezydencyą królów. Zbudowane w r. 1056. przez króla Norwegii Haralda Hardiada, zniszczone pożarem w r. 1624.; dopiero w miejscu tém teraźniejsza Chrystiania wzniesioną została. Sobor odbywał się tu w r. 1306., i sejm w r. 1548.

ORAISON, Mm. we Francyi, w depart. Niższych Alp, o 44 w. od Digne, na l. brz. Durancy; 1,900 m. Olejarnie.

ORAN, M. w Algieryi, stoł. prow. t. n., o 365 w. ku płd.-zach. od Algieru, nad morzem Śródziemném, w głębi zatoki swojéj nazwy. Leży pod 33° 44' 20" szer. płn. a 3° 2' 28" dłg. zach. Ludność w r. 1841: 10,801 m., 5,301 Europejczyków (1,000 Muzułmanów i 4,500 Żydów). Miasto warowne, sztab dywizyi, trybunał I. istancyi, sąd kryminalny, sąd pokoju. Trybunał Kadego (dla Muzułmanów). Komora. Szkoły francuskie początkowe, 319 uczni; szkoły krajowe, 357 uczni. Konsulat sardyński i wice-konsulat angielski. W r. 1841. wprowadzono towarów wartości 14,300,135 franków. Port handlowy. Ruch portowy Oranu i Mers-el-Kebir: wpłynęło 1223 okrętów z 82400 beczkami ładunku. Miasto zbudowane przy podnóżu Sainte-Croix albo Mergiago, przy ujściu rzeczki Qued-el-Rohhi, w klimacie gorącym lecz zdrowym. Oran ma złą przystań, lecz port Mers-el-Kebir oddalony na 5 w., jest najlepszy w Algieryi i dostępny dla okrętów nawet w zimie. Oprócz fortyfikacyi i cytadeli zwanéj Chateau-Neu, żadne budynki nie ocalały od trzęsienia ziemi w r. 1790. Zdobyty przez Hiszpanów w r. 1509., którzy zatrzymali go aż do 1708. r., nakoniec opuścili stanowczo w r. 1792. Francuzi opanowali go w 1831. r.

ORANGE, M. we Francyi, w depar. Vaucluse, stoł. obw. t. n., nader starożytne; wśród pięknéj równiny skropionéj rz. Aigues i kilkoma innemi. Siedlisko władz, trybunału cywilnego, nadzoru handlowego i rady rzemieślniczéj, posiada kilka fabryk; prowadzi handel winem, szafranem, wódką, miodem i truflami; 8,700 m.

ORANGE-NASSAU, archipelag w Malajce Niderlandzkiéj, blisko Papuazyi. Należy do gubernatorstwa Moluk.

ORANGEBURG, Mm. w Stanach Zjednoczonych, o 64 w. ku płd.-zach. od Kolumbii, nad rz. Edisto.

ORANGETOWN, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państwie Nowego Yorku, o 45 w. ku płn. od Nowego Yorku, nad rz. Hudson; 2,771 m,

ORANI, W. w Sardynii, o 13 w. ku płn.-zach. od Nouro; 1,752 m.

ORANIENBAUM, 1) M. w ks. Anhalt-Dessau, na płd.-wsch. od Dessau. Zamek z pięknemi ogrodami, oranżerya; 2,200 m. 2) M. w ces. Rossyjskiém, w gubernii Petersburgskiéj, nad zatoką Fińską, wprost Kronsztadu, o 39 w. ku płd.-zach. od Petersburga, od Moskwy 701; leży pod 59° 55' płn.-szer. a 47° 25' dłg. Piękny pałac cesarski. Szpital morski, szkoła kadetów; 2,048 m.

ORANGEVILLE, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Nowego Yorku, w hrb. Genesee; 2,500 m.

ORANIENBURG, M. w Prusach, w rejencyi Potsdamskiéj, o 28 w. ku płn.-zach. od Berlina, nad rz. Hawel; 3,000 m. Trybunał miejski i wiejski. Dom sierot, zamek królewski, w którym znajduje się fabryka przetworów chemicznych.

ORANMORE, W. w Irlandyi, w hrab. Galway, nad zatoką Galway; 4,688 m. Kopalnie marmuru. Starożytny zamek, bardzo dobrze zachowany.

ORAVA, M. w Turcyi europej., w Bulgaryi, o 70 w. ku zach. od Nikopolis, nad rz. Dunajem; 2,000 m.

ORAWICZA, NEMETH O..., ORAHOWICA, Mm. w Węgrzech, w żupaństwie Krassowy, o 64 w. od Lugos; 3,693 m. Dyrekcya min Banatu. Sąd górniczy. Kopalnie złota, srebra, miedzi, żelaza, gisernie. Garbarnie.

ORB, rz. we Francyi, w depar. Hérault; zlewa się do morza Śródziemnego pod Port-Vendres. Źródło pod Caylar. Bieg 110 w. przez Bezieres. Spławna dla tratew od Bédarrieux na 80 w. Żeglowna na 5 w. Przerznięta kanałem południowym powyżéj Bezieres.

ORB, M. w Bawaryi, w prowincyi Niższéj Frankonii. Znaczne saliny, główny nadzór nad niemi, źródła mineralne; 4,500 m.

ORBA, rz. w król. Sardyńskiém, uchodząca z pr. str. do rz. Bormida. Wybiega w górach Apenińskich pod Monte Fajale, na płn. Sasello, a uchodzi na płd. Alessandryi.

ORBASSANO, Mm. w pańs. Sardyńskiém, o 14 w. ku płd.-zach. od Turynu; 1,800 m.

ORBE, URBA, rzeka w Europie, zlewa się do jeziora Nefszatelskiego w Szwajcaryi, w kantonie Waadt. Początek bierze w Rousses, we Francyi, w Jura. Bieg jéj 60 w. przez Orb i Yverdon. Przerzyna jezioro Joux, znika po wyjściu z tego jeziora i znów się pojawia o 5 w. niżéj, w Vallorbe.

ORBE, M. w Szwajcaryi, w kantonie Waadt, o 26 w. ku płn.-zach. od Lauzanny, nad rz. Orbe; 1872 m. Miasto starożytne Urba Rzymian. Rozwaliny zamku królów Frankońskich 1. i 2. rasy, a późniéj stolica Burgundyi. Most bardzo starożytny, w VII. wieku zbudowany, piękny most tegoczesny długi 100 metrów, wyniesiony na 30 metrów nad Orbą, o jednéj arkadzie.

ORBEC, M. we Francyi, w dep. Calvados, o 21 w ku płd.-wsch. od Lisieux, nad rz. t. n.; 3,357 m. Przemysł czynny. Fabryki tkanin wełnianych lekkich, wstążek. Przędzalnie bawełny, blicharnie wełny, garbarnie, farbiernie.

ORBETELLO, ORBITELLO, M. w Toskanii, zbudowane na wzgórku, w kończynie półwyspu, nad jeziorem czyli laguną t. n.; 3,000 m. Stołeczne wikaryatu. Port.

ORCE, M. w Hiszpanii, w Andaluzyi, o 96 w. ku płn. od Almeira; 2,500 m.

ORCHIES, M. we Francyi, w dep. Północnym, o 18 w. ku płn.-wsch. od Douai. Fabryki wyrobów lnianych, mydeł, garncarstwa, dachówek, gwoździ; browary, gorzelnie i dystylarnie jałowcówki. Handel zbożem, rzepakiem i bydłem; 3,600 m

ORCHIMONT, W. w Belgii, w prow. Namur, o 45 w. ku płd. od Dinant. Dawniéj była otoczona murem. Rozwaliny zamku.

ORCIANO, Mm. w pańs. Kościelném, o 15 w. ku płd. od Pesaro; 1,589 m.

ORCO lub ORCA, rz. w król. Sardyńskiém, uchodząca z l. str. do Po. Wybiega ze wsch. spadku góry Iserano, płynie na płd.-wsch. i uchodzi powyżéj Chiwas. Bieg jéj 80 w.

ORDENNES, M. w Hiszpanii, w Galicyi, w prow. Coruna.

ORDUBAD, M. w ces. Rossyjskiém, w gubernii Erywańskiéj. Odległe od Peterburga 3,022 w., od Moskwy 2,345 w. Ludności ma 3,232 m.

OBDUNA, M. w Hiszpanii, w Biskai, o 39 w. ku płd.-zach. od Bilbao; 3,500 m. Powstało na miejscu Uxama Barca u Rzymian.

OREBRO, 1) M. w Szwecyi, o 66 w. ku zach. od Sztokolmu, nad jeziorem Hijelmar, przy ujściu Svart-Elf; 4,317 m. Fabryki wyrobów wełnianych, kuźnie i gisernie żelaza, składy żelaza, źródło mineralne Adolfsberg. Zamek królewski 2) Lan (prowincya) w Szwecyi, stol. Orebro. Rozległość 7422 mil kw. szwedzkich, albo 859900 hektarów. Ludność w r. 1840: 125,061 m. Grunt płaski we środku, górzysty na płn. i płd. Główniejsze wody, których jest obfitość, są jeziora Hijelmar i Weter. Ziemia kamienista lecz urodzajna. Zbiór zboża dostateczny na potrzeby. Chów bydła. Eksploatacya żelaza, miedzi, kobaltu, ałunu, siarki, witryolu. Handel drzewem. Dzieli się na 4 fogderi. Zawiera 4 miasta.

OREGON, terrytoryum Stanów Zjednoczonych nad oceanem Spokojnym. Stolice: Fort-Georges i Astoria. Leży między Wielkim oceanem na płd., górami skalistemi na wsch., Ameryką angielską na płn.. Kalifornią na płd. Kraj ten rozległy, oblany jest rz. Kolumbią czyli Oregonem i zlewami rzek Lewis, Clark, Muttnomath. Grunt żyzny w okolicach Oregonu, pokryty po większéj części obszernemi lasami żywicznemi; górzysty i nieurodzajny na wsch., gdzie się znajdują wielkie pastwiska. Klimat zimny. Wskutku traktatu z r. 1846. pomiędzy Anglią i Stanami Zjednoczonemi zawartego, granice tego kraju oznaczone zostały linią wychodzącą z wierzchołka gór Skalistych od 49° równoległą aż do ciaśniny Fuca, odgraniczającéj wyspę Vancouver od stałego lądu, ztamtąd zwraca się na płd. idąc pośrodku téj ciaśniny aż do oceanu Spokojnego. Całe terrytoryum na płd. téj linii należy do Stanów Zjednoczonych, a całe na płn. wraz z wyspą Vancouver należy do Anglii. Żegluga na Oregonie pozostaje wolną dla kompanii do czasu ekspiracyi jéj ustawy.

OREHOW, M. w ces. Rossyjskiém, w gubernii Tauryckiéj, o 429 w. ku płn.-wsch. od Symferopola, nad rz. Konskaja. Odległe od Petersburga 1,700 w., od Moskwy 1084 w. Ludność 5,557 m.

OREŁ, M. w ces. Rossyjskiém, stoł. gubernii Orłowskiéj, leży pod 52° 58' szer. płn., a 53° 46' dłg. wsch. Odległe 1027 w. ku płn.-wsch. od Petersburga, 350 w. ku płd. od Moskwy, nad rzeką Oka. Ludności 32,600 m. Sąd kryminalny i cywilny apelacyjny. Stolica eparchii kościoła wschodnio-katolickiego. Gimnazyum, szkoła dla dzieci urzędników. Stolica biskupstw Orłowskiego i Siewskiego. Szkoła kadetów. Seminaryum duchowne. Fabryki wyrobów bawełnianych, płótna; garbarnie, gorzelnie, topielnie łoju. Znaczny handel zbożem, konopiami i płodami rolniczemi południowych prowincyj, wywożonemi do Moskwy i Petersburga.

ORENBURG, 1) M. warowne w ces. Rossyjskiém, stoł. pow. t. n., w gubernii Orenburgskiéj, leży pod 51° 46' płn. szer., a 72° 46' wsch. dłg. Oddalone od Petersburga 2061 w., od Moskwy 138 w., a o 345 w. ku płd. od Ufy, na pr. brz. Uralu, przy spływie Sakmary; 14,646 m. z osadą wojskową. Siedlisko eparchii greckiéj Muftego muzułmańskiego. Szkoła wojskowa. Komora. Garbarnie, mydlarnie. Środek handlu z Bucharyą, Chiwą i Afganistanem. W r. 1833. przybyło do Orenburga 14 karawan z 2,547 wielbłądami i 27 końmi, z ładunkiem kamieni i metali drogich z Indyi, z jedwabiami, szalami, fularami i t. d. wartości 3,531,191 rubli ass. Wyszło 13 karawan z 4,769 wielbłądami i 264 kibitkami z towarami wartości 3,577,921 rubli ass. Założony 1742. r. Do tego miasta należy wieś Seitowa o 18 w. nad rz. Sakmarą, mająca 2,000 m. 2) Orenburgska gubernia, w ces. Rossyjskiém, M. stoł. Ufa. Rozległość 36003485 diesiatyn, z których 75513 ziemi uprawnéj, 19555360 stepu, 10770972 lasów, 1410669 jezior słonych, 5216253 kanałów, bagnisk, dróg i t. d. Ludność w r. 1840: 1,893,500 m. Dzieli się na dwie części pasmem gór Uralskich i leży w kotlinie morza Kaspijskiego i oceanu Lodowatego. Rzeki Ural i Tobol na granicy wsch., Kama, Biełaja, Alfa i inne wpadające do Wołgi. Grunt górzysty tylko w strefie Uralskiéj, gdzieindziéj płaski i w ogóle urodzajny. Klimat dość gorący albo bardzo zimny, według pór roku mianowicie na wsch. Uralu. W r. 1830. zajętych było rolą 735,000 m. Wysiano 506700 czetwerti oziminy, 1863720 czetwerti jarzyny. Chów bydła stanowi główną zamożność mieszkańców, a mianowicie koni, baranów, wielbłądów i wieprzy. Bogata eksploatacya żelaza, miedzi, złota i platyny. Soli 50000 pudów otrzymują rocznie z jezior. Handel płodami krajowemi i ważny handel tranzytowy karawaną z Bucharyą, Chiwą, przez terrytoryum Kirgizów. W r. 1833. było szkół publicznych 15 i 2,419 uczniów. Miast 4, z ludnością 43,713, i 4 miasteczka z 9,302 m.

ORENOKO, rz. w Ameryce płd., spływ do oceanu Atlantyckiego. Wypływa z jeziora Ipawa, pod 3° 30' szer. płn. i 66° dług. zach. Bieg około 2200 w. w pań. Venezuela i na granicy tego państwa z Nową Grenadą. Główniejsze rzeki do niéj wpadające: do pr. brz. Maquiri, Padano, Ventuari i Karoni; do l. brz. Guaviare, Meta, Apure. Orenoko płynie wężykowato, okrążając góry, w środku których ma źródło. Na 200 w. od morza, rzeka ta dzieli się na dwie odnogi, z których główniejsza Bocca de Novios, płynie w kierunku wsch. gdy druga dąży ku płn. od Bocca de Novios, i rozdziela się ku płn. na kilka odnóg, a nakoniec dzieli się na dwa kanały przez wyspę Imataca albo Kongresową. Odnoga północna Bocca-Chica, dzieli się na mnóstwo gałęzi, z których dwa Mananos i Sedernales wpadają do odnogi Paria. Wielki spływ i większa część odnóg są spławnemi. Przypływ daje się uczuć aż w Angostura, o 450 w. powyżéj Pointe de Barima. Przybór Orenoko zaczyna się w kwietniu, w wrześniu opada, a w lutym jest najpłytsza. W Orenoko jest mnóstwo ryb i zwierząt ziemno-wodnych. Żegluga jest na niéj mało znaczącą.

ORENSE, 1) obwód administracyjny w Hiszpanii, w prow. Galicyi, między prow. Lugo, Villafranca, Zamora, Vigo i król. Portugalskiém. Kraj górzysty pasmem gór Kantabryjskich, skropiony rz. Minho, Lima, Tamega; wydaje w obfitości: wino, kukurydzę, oliwę, migdały, kasztany i t. p.; 319,038 m. Dzieli się na 11 partidos-judiciales i obejmuje 858 pueblos czyli gmin. 2) M. tamże, stoł. powyższego obwodu, położone nad Minho, o 242 w. ku płn.-zach. od Madrytu. Biskupstwo, katedra, sławne kąpiele ciepłe, znane jeszcze w starożytności; wino, czekolada, szynki, garbarnie; 4,500 m.

ORFA, EDESSA, JUSTIANOPOLIS starożytne, M. w Turcyi azyatyckiéj (w Mezopotamii), o 200 w. ku płd.-zach. od Diarbekir; 35 do 40,000 m. Stolica biskupa Ormiańskiego.

ORFORD, M. w Anglii, w hrab. Suffolk, o 33 w. ku wsch. od Ipswich, nad rz. Alde; 1,200 m. Pałów ostryg. Szczęty dawnéj warowni.

ORGAZ, M. w Hiszpanii, w Nowéj Kastylii, o 26 w. ku płd.-wsch. od Toledo; 2,5000 m. Fabryki saletry, grubych sukien, wełnianych wyrobów; dystylarnie, garbarnie.

ORGE, rz. we Francyi, w depar. Seine-et-Oise, uchodząca z l. str. do Sekwany przy Athis-Mons. Bieg jéj ma 53 w.

ORGEJEW, M. w ces. Rossyjskiém, w obwodzie Bessarabskim. Odległe od Petersburga 1714 w., od Moskwy 1417 w. Ludności ma 4,679 m.

ORGIANO, Mm. w król. Lombardzko-Weneckiém, w gubernii Weneckiéj, o 22 w. ku płd.-zach. od Wicenzy; 2,300 m.

ORIA, URA u starożytnych, M. w król. Neapolitańskiém, w Terra di Otranto; 5,000 m. Stolica biskupa. Garbarnie. Handel zbożem. Założone według Strabona przez kolonię Kreteńczyków przed oblężeniem Troi.

ORIA, rz. w Hiszpanii, w prow. Guipuzcoa. Wybiega pod górą Horadada, płynie ku płn. obok Villafranca i Tolosa, zaczyna być spławną przy Belmonte i uchodzi do zatoki Biskajskiéj poniżéj Orio. 2) Mm. tamże, ku płn. od Almeria. Kopalnia srebra; 6,300 m.

ORIECHÓW, w. ces. Rossyjskiém, w gub. Taurydzkiéj, stoł powiatu. Posiada dwa kościoły, szkołę; liczy 6,200 m.

ORIHUELA, M. w Hiszpanii, w prow. Walencya, o 53 w. ku płn.-zach. od Alicante. Położone na l. brz. rz. Segura, wśród pięknéj i żyznéj doliny, zwanéj ogrodem Hiszpanii. Miejsce pobytu biskupa sufragana Walencyi. Punkt garnizonowy. Szkoła łacińska, niegdyś uniwersytet. Fabryki płótna, mydła, krochmalu; liczne olejarnie. Założone być miało przez Kartagińczyków.

ORIOLO, M. w król. Neapolitańskiém, w środkowéj Kalabryi, o 41 w. ku płn.-wsch. od Castrovillari; 3,000 m.

ORISTANO, ORISTAGUI, M. w król. Sardyńskiém, w prow. Cagliari, w pobliżu pr. pobrzeża téj wyspy. Stolica arcybiskupstwa. Komora celna, port wojenny rozległy i bezpieczny, w głębi dobréj przystani, lecz w niezdrowém miejscu i oddalony o 2 w. od miasta. Handel niebardzo znaczny; wyborne wino w okolicy i kopalnie żywego srebra. Piękna katedra z sławną dzwonnicą; 4,906 m.

ORIZABA, M. w Meksyku, o 130 w. ku płd.-zach. od Vera-Cruz przy wulkanie; 8,000 m. Niegdyś znakomita uprawa tytuniu.

ORKNEYS, ORKADY, 1) prow. admin. Szkocyi złożona, z wysp Orkadzkich i Szetlandzkich, stol. Kirkwall. Rozległość 848,000 akrów. Ludność w r. 1841: 60,007 m. Dzieli się na 40 parafij. Wysyła 1 deputowanego. 2) Orknejski archipelag w Szkocyi, na oceanie Atlantyckim, oddzielony od pobrzeża płn. ciaśniną Pentlard. Rozległość 294000 akrów. Ludność w 1841. r. 28,847 m. Składa się z 30 przeszło wysp, z których znaczniejsze Mailand albo Pomona, Hoy, North et South Ronalsday, Sanda, Stransay, Westray, Eday, Ronsay, Englisay, Walls. Grunt nieżyzny, górzysty albo piaszczysty; nie ma tu drzew, zaledwie krzaki. Zbiór owsa. Połów raków morskich, stokfiszu, foków i wyder. Fabryki sody, wareku i kapeluszy słomkowych. W r. 1836. w portach Orkadzkich było krajowych statków 77 o 4,218 beczkach i 323 marynarzy.

ORLA, rz. w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, wypływa z okolic Krotoszyna i wpada do Baryczy w Szląsku pod Herustadtem.

ORLAMÜNDA, M. w księstwie Sasko Altenburgskiém, o 5 w. od Kokla, na l. brz. Saali, naprzeciw ujścia rz. Orla do Saali; 1,200 m.

ORLANKA, rz. w ces. Rossyjskiém, w gub. Kowieńskiéj, ma źródła na zach. str. Białowieskiéj puszczy, i tocząc swe wody na płn. uchodzi do Narwi.

ORLATH, W. w Austryi, w Siedmiogrodzie. Główny punkt pułku wołoskiego i pogranicznego, o 15 w. ku płd.-zach. od Hermansztadtu.

ORLEAN, M. we Francyi, stoł. dep. Loiret, o 115 w. ku płd. od Paryża, na pr. brz. Ligiery. Leży pod 47° 54' 9" szer. płn. a 0°25' 35" dłg. zach.; 42,584 m. w r. 1841. Stolica biskupa sufragana paryzkiego. Kościół konsystorski ewangelicki. Sąd appelacyjny. Trybunał handlowy. Bursa i izba handlowa. Bank. Komora. Dyrekcya wód i lasów. Magazyn soli. Składy towarów w r. 1841: 774254 kilogramów wartości 520640 frank. Szkoła królewska, szkoła medycyny, położnicza, szkoła wyższa początkowa, szkoła praktyczna rysunkowa. Biblioteka publiczna 27000 tomów. Teatr; 8 drukarni. Fabryki wyrobów wełnianych, sukna, bawełnianych. Przędzalnie. Rafinerye cukru, warzelnie saletry; browary, gisernie. Handel znakomity winem, korzeniami, wełną, skórami, drzewem opałowém, węglami. Dochód miejski 627,335 franków w r. 1830. Rozchód 627221 franków. Miasto starożytne przyozdobione pięknemi placami i spacerami, lecz w ogóle źle zabudowane. Główniejsze gmachy: katedra czyli Ś. Krzyża, dawny ratusz z XV. wieku, most na Ligierze 324 metr. długi o 9 arkadach. Wybudowane na ruinach Genabum otrzymało nazwę Aurelianum na cześć cesarza Aureliana, który je rozszerzył i upiększył. Childerik przyłączył je do królestwa Franków, i stało się stolicą królestwa Burgonii. Odbyło się w nim 15 synodów, a ostatni w 1587. r.

ORLEAN NOWY, M. w Stanach Zjednoczonych, stolica państwa Luiziany, o 2000 w. ku płd.-zach. od Washingtonu, na l. brz. rz. Mississipi, o 170 w. od jéj ujścia. Leży pod 29° 87' 45" szer. płn., a 92° 26' 54 dłg. zach. Ludność w r. 1840: 102,191 m. W r. 1830. było 50,103 m. Jedno z najważniejszych miast Stanów Zjednoczonych pod względem ludności i metropolii handlu Stanów Zjednoczonych na zach. i płd. Stolica biskupa katolickiego. Trybunał okręgowy sądu najwyższego Stanów Zjednoczonych. Sąd najwyższy państwa. Trybunał I. instancyi. Sąd kryminalny. Szkoła medycyny. Mennica, komora, bursa, szpitale, teatra, konsulaty zagraniczne, drugi port po New-Yorku, a pierwszy wychodowy. W 1839. r. wartość wpro-

wadzonych towarów wynosiła 12,864,942, dollar., a wyprowadzonych 30,990,938 dollar. Główniejsze płody handlu wywozowego są: bawełna, tytuń, kawa, cukier, skóry i t. d. Missisipi jest spławną dla największych okrętów aż do środka miasta. Nowy Orlean leży na mieliznie wilgotnéj. Miasto podzielone jest na 6 dzielnic, których ulice są pod kątem prostym. Jedyną budowlą znakomitszą jest katedra katolicka. Nowy Orlean łączy się z jeziorem Pontchatrin, kanałemi przez trzy koleje żelazne z okolicznemi miejscami. Miasto założone w 1717. r. Zdobyte przez Hiszpanów 1769. roku, przeszło pod panowanie Francyi, która wraz z Luizianą ustąpiła go Anglikom w 1803. roku, którzy chcieli go odzyskać w 1814. roku, lecz odpędzeni przez generała Jackson. Miasto miało długu w r. 1840. 1,758,160 dollarów.

ORLEAN, wyspa w Niższéj Kanadzie, poniżéj Quebeku. Grunt ma bardzo urodzajny, lecz wewnątrz zbywa jéj na wodzie. Głównem miejscem jest W. t. n.

ORŁOW, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Wiatskiéj, odległe od Petersburga 1423 w., od Moskwy 907 w., od Wiatki ku zach. o 51 w., na l. brz. rz. Wiatki; 3,038 m.

ORŁOW, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Woronezkiéj, oddalone od Petersburga 1,207 wiorst, od Moskwy 533 w., a od Woroneża ku wsch. 32 w.

ORŁOWSKA GUBERNIA, w ces. Rossyjskiém, z M. stoł. Oreł. Rozległość 41,562 w. kw.; 1,502,900 m. Grunt płaski. Jedna z najżyzniejszych w Cesarstwie. Zbiór ważny zboża, konopi, lnu, tytuniu i chmielu. W r. 1830. zajętych rolą 1,012,272 m., wysiano 787000 czetwerti oziminy i 951,960 czet. jarzyny. Piękne lasy, z których 416,379 diesiatyn należy do korony. Eksploatacya pirytów i kamieni budowlanych i saletry. Wielkie garbarnie; fabryki płótna i lin. Wywóz zboża, lnu, konopi, skór, lin. W 1833. r. było szkół publicznych 24 i 4,290 uczniów. Miast 24 z 97,254 m. Dzieli się na 12 powiatów.

ORMEA, M. w król. Sardyńskiém, o 28 w. ku płd. od Mondovi, w pobliżu pr. brzegu rz. Tanaro; 5,600 m. Warownia. Fabryki płótna i sukna.

ORMSKIRK, Mm. w Anglii, w hrb. Lankaster, o 45 w. ku płd. od Lankaster; 4,500 m. Piękny kościół gotycki, przędzalnie nici na płótna żaglowe, oraz przędzalnie bawełny. Wyroby sławnych ciast, pierników i konfitur. W okolicy bogate kopalnie węgla ziemnego. Ważne jarmarki na bydło.

ORMUS, wyspa w zatoce Perskiéj, pomiędzy wyspą Keischma i pobrzeżem Moghestan, w pobliżu ciaśniny t. n., położona przy ujściu zatoki. Obwód jéj 19 w. Ludność 500 m. Dobry port naturalny. Zdobytą była przez Albukerka w r. 1515. i stała się wkrótce składem handlu Portugalskiego z zatoką Perską, Arabią i Indyą. Persowie z Anglikami połączeni, wypędzili Portugalczyków i zabrali łupy wartujące przeszło 50,000,000 fr. Miasto Ormus zostało zburzone i odtąd już się nie wzniosło.

ORNAIN, rz. we Francyi, uchodząca z pr. str. do Marny. Wybiega w depart. Wyższéj Marny, pod Germizey, przyjmuje z l. strony Saulx i uchodzi na płn. Vitry-le-Français. Bieg jéj 100 w.

ORNANS, M. we Francyi, w dep. Doubs, wśród pięknéj doliny Loiret, o 22 w. ku płd.-wsch. od Besançon, nad la Loue; 3,040 m. Zbiór wisien, wyroby bardzo smacznych serów. Młyny do mielenia mąki połączone razem z młocarniami i tartakami. Papiernie. Znakomite garbarnie. W okolicach wodospad Syratu, przeszło na 50 metr. wysoki.

ORNE, 1) rz. we Francyi, wybiega pod Aunon w pobliżu, lecz płynie z płd.-wsch. na płn.-zach., przez dep. t. n. i część płn. dep. Calvados, a uchodzi do kanału na płn. Caen. Długość biegu mil francuzkich 30. 2) Druga rzeczka téjże nazwy, ma źródło w Mortagne, w dep. Orne, przebiega dep. Sarthe, gdzie zlewa się do Montbizot.

ORNE, depart. we Francyi, stol. Alençon. Leży między dep. Manche, Mayenne, Sarthe, Eure et Loire, i Eure. Pomiędzy 48° 12' i 48° 57' szer. płn. Rozległ. 608,606 hekt. Ludność w 1841. r. 442,072, z których 77,372, w 16 miastach po 3,000 miesz. Alençon, Argentac, Ahhis, Bellence, Beaccé, Ceton, Champsecret, la Ferté, Maic, Flers, Laigle, Locelay, Hlebaye, St. Martin; jedno Mm. przeszło 13,000 ludności Alençon i cztery od 5—7,000 m. Leży powiększéj części w kotlinie Manche (kotliny Orne, Dives, Touques i Sekwany), na płd. w kotlinie Ligiery. Główniejsze rzeki: Orne, Dives, Touques, Rille, Iton, Aure, Mayenne, Sarthe, Hisine. Kraj pełen płaszczyzn wyniosłych od wsch. ku zach., przerznięty pasmem pagórków oddzielających kotlinę Manszy od oceanu Atlantyckiego. Kraj rolniczy i rękodzielniczy. Rolnictwo nie wiele dotąd postąpiło. Zbiór zaledwie dostateczny zboża, zbiór obfity jabłek i gruszek, wiele konopi, piękne łąki. Konie są tu najpiękniejsze z rasy normandzkiéj. W r. 1839. było: 34,425 koni, 930 mułów, 1,911 osłów, 133,318 rogacizny, 213,658 baranów, 32,904 wieprzy, 1,532 kóz. Eksploatacya minerałów znaczna, mianowicie żelaza, pięknych kamieni ciosowych, granitu, kaolinu. Źródła gorące i kąpiele. W r. 1839. wydobyto i wyrobiono 105362 centn.

metr. żelaza, wartości 129,595 fr.; kopalnie marmurów wydały za 376,082 fr. Przemysł rękodzielniczy bardzo czynny, a mianowicie wyrobów płóciennych, metalowych. W r. 1839. było 13 fryszerek żelaza, które wydały 37,068 cent. metr. surowca, a z tego wyrobku 37068 cent., wartości 712,094 fr. i 17792 cent. żelaza kutego, wartości 841,326 fr. Inne zakłady metalurgiczne są: walcownie żelaza, miedzi, cyny; fabryki szpilek i gwoździ. Fabryki muślinów, kartonu, koronek (points d'Alençon). Garbarnie, papiernie, huty szklanne. Gorzelnie wydały w 1839. r. 17,578 hektol., a browary 5,129 hektol. Konie i bydło, jabłecznik, drzewo budulcowe i inne, stanowią główne płody handlu wychodowego. Jarmarków 208 w 46 gminach i trwających 361 dni. Rozwój ogólny dróg i komunikacyi: 8 dróg bitych 327,9 w., 14 dróg depart. 472,7 w., 12000 dróg wiejskich 7310 w. W roku 1842. było zakładów wyższych naukowych 11 z 179 uczniami, z których 4 szkoły komunalne w Alençon, Argenton, Domfront, Seez; 1 instytut i 6 pensyonatów; wydatek na te zakłady 173,409 fr. Szkoły początkowe, 1 szkoła normalna dep. w Alençon. 3 szkoły wyższe komunalne 161 uczni, 623 szkół elementarnych 32,260 uczni w zimie, w téj liczbie 414 szkół komunalnych; 219 klas rzemieślniczych w 210 gminach i 2,593 uczni; 2 sale ochrony w 2 gminach dla 305 dzieci; wydatek na te zakłady 165,302 fr. Podział administracyjny i sądowy w r. 1841., na 4 okręgi: Alençon, Argenton, Domfront, Mortagne; 35 kantonów (36 sądów pokoju), 513 gmin. Departament składa dyecezyą biskupstwa Seez, należy do sądu król. i do akademii w Caën i do 14. dywizyi wojskowéj w Rouen. Sformowany w 1790. r. z Normandyi i Perche.

ORNETA, WORMIT, M. w Prusach, w rejencyi Królewieckiéj, nad rz. Passargą. Lasy okoliczne noszą nazwisko Orneckiéj puszczy.

ORO, MONTE-ORO, góra na wyspie Korsyce, na płn.-wsch. Ajaccio, wyniosła 2652 metrów.

ORONO, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Maine, o 69 w. ku płn. od Castine, nad rz. Penobscot; 1,520 m. w r. 1840.

ORON-LA-VILLE, W. w Szwajcaryi, w kantonie Waadt, o 16 w. ku płn.-wsch. od Lauzanny, nad rz. Broye; 245 m.

ORONSAY, wyspa w Szkocyi, jedna z małych Hebryd, na płd. Collonny. Piękne rozwaliny dawnego przeorostwa.

ORONTE, EL-AASI, rzeka w Syryi, spływa do mr. Środziemnego pod Soveidą. Źródła pod wioską El-Ras, o 80 wiorst ku płn. od Damaszku. Bieg około 400 w. przez Hammah, Famieh i Anatakia. Połów węgorzy słynnych na Wschodzie.

OROPESA, M. w Boliwii, o 30 w. ku płn. od Cochabamba w Andach. Ludność 17,000 m.

OROSEI, Mm. w Sardynii, o 31 w. ku płn.-wsch. od Nouro, nad rz. t. n.; 1,509 m. Komora.

OROSHAZA, W. w Węgrzech, w żup. i o 53 w. ku płd.-wsch. od Bekesz; 9,581 m. Winnice.

OROSI, wulkan w Gwatemala, na płd.-wsch. Nicaragua, w pobliżu jeziora t. n.

OROSZI, NAGY O..., Mm. w komitacie węgierskim Neogradzkim; 2,300 m.

OROTAVA, M. w Hiszpanii, na płn. pobrzeżu wyspy kanaryjskiéj Teneryffy, o 15 w. ku płn.-zach. od Santa-Cruz; 7,000 m. Pobyt gubernatora; znaczny handel, a szczególniéj winem.

ORÓW, W. w Galicyi, w obwodzie Samborskim, o 3 mile od Drohobyczy; posiada hutę żelazną.

ORPHANO, M. w Turcyi, na wybrzeżu Rumelii, w sandżaku Saloniki. Położone nad zatoką t. n., liczy do 7,000 m.

ORRINGTON, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pańs. Maine, hrb. Penobscot, o 9 w. ku płd. od od Bangor, nad rz. Penobscot; 2,300 m.

ORSARA, Mm. w król. Neapolitańskiém, w prow. Kapitanata, o 9 w. ku płn.-zach. od Booino; 3,500 m.

ORSERA, M. w Austryi, w Illiryi, o 28 w. ku zach. od Pisino, przy ujściu rz. Lemo. Dobry port. Eksploatacya kamieni.

ORSIERES, W. w Szwajcaryi, w kant. Valais, o 5 w. ku płd. od St. Branchier, na drodze do wsi Św. Bernarda; 2,140 m.

ORSINOVI, Mm. w Lombardzko-Weneckiém, w gub. Medyolańskiéj, o 28 w. ku płd.-zach. od Brescia. Uprawa lnu.

ORSK, warownia w ces. Rossyjskiém, w gub. Orenburgskiéj; leży pod 51° 12' płn. szer., a 76° 12 wsch. dłg. Odległa od Petersburga 2,322 w., od Moskwy 1,644 w., od Orenburga 606 w.

ORSOGNA, Mm. w Neapolitańskiém, w Abruzach., pod Lenciano; 4,200 m.

ORSOWA, NOWA O..., 1) M. obronne w Turcyi, w Serbii, na jednéj z wysp Dunaju, naprzeciw Staréj Orsowy; 3,000 m. 2) Orsowa Stara, Mm. w Austryi, w pograniczu wojskowém. Położone na płd.-wsch. od Temeswaru, na pr. brz. rz. Dunaju, naprzeciw Nowéj Orsowy. W tém miejscu Dunaj pędzi z szybkością pomiędzy dwoma górami, wąwozem, zwanym Żelazna Brama. Kwarantanna; 3,200 m.

ORSOY, M. w Prusach, w prow. Nadreńskiéj, w rejencyi Düsseldorfskiéj, o 32 w. ku płd.-zach. od

Düsseldorfu, przy ujściu rz. Elpe i Moucres do Renu. Fabryki płótna; 1,500 m.

ORSZA, M. powiatowe w ces. Rossyjskiém, w gub. Mohilewskiéj, leży pod 54° 30' płn. szer., a 48° 51' wschod. dłg. Odległe od Petersburga 692 w., od Moskwy 490 w., a 71 ku płn. od Mohilewa, na l. brz. Dniepru, przy ujściu rz. Orszyny, na trakcie z Mińska do Smoleńska. Dobrze zbudowane, ma 4 kościoły katolickie z klasztorami, 3 kościoły wschodnio-katolickie, 1 klasztor panieński; szkoły: duchowną i 2 świeckie; liczy 3,400 m.

ORTA, 1) Mm. w król. Neapolitańskiém, w Kapitanata, o 45 wiorst ku płd.-zach. od Manfredonii; 1,500 m. 2) Mm. w król. Sardyńskiém, w prow. Nowary, o 53 w. ku płn.-zach. od Nowary, nad jeziorem swéj nazwy.

ORTE, M. w pań. Kościelném, o 26 w. ku płn.-wsch. od Viterbo, nad rz. Tybrem; 1,829 m.

ORTEGAL, CAP d'ESPAGNE, przylądek, najdalszy punkt płn. półwyspu Pyrenejskiego.

ORTELSBURG, SZCZYTNO, M. w Prusach, w rejencyi Królewieckiéj, o 145 w. ku płd.-wsch. od Królewca, nad jeziorem; 1,402 m. Przemysł rolniczy. Starożytny zamek zakonu Teutońskiego.

ORT, Mm. w Austryi, w Niższéj Austryi, o 83 w. ku płd.-wsch. od Korneuburga, nad odnogą Dunaju; 1,095 m.

ORTENBERG, M. w ks. Hessko-Darmsztadzkiém, w prow. Niższéj Hessyi, nad rz. Nidder; 1,100 m.

ORTENBURG, Mm. w Bawaryi, w okręgu Vilshofen; 1,000 m.

ORTHEZ, M. we Francyi, w dep. Niższych Pyreneów, o 40 w. ku płn.-zach. od Pau, na wzgórzu, nad rz. Gave-de-Pau; 7,200 m. Trybunał cywilny, towarzystwo ubezpieczeń, kościół konsystoryalny ewangelicki. Kolegium. Znaczne fabryki sukna, materyi wełnianych, flaneli, płócien i drutu. Przyrządzanie piór gęsich; wyśmienite szynki zwane Bajońskiemi. Liczne garbarnie i farbiarnie. Handel największy szynkami, wełną, marmurami, płótnami i bielizną stołową. Studnia wody słonéj, dostarczająca soli nadzwyczajnéj białości, któréj przypisują powód doskonałości przyprawy szynek. Miasto bardzo podupadło, w skutku odwołania edyktu Nantejskiego.

ORTLER, ORTELSPITZE, najwyższa góra w pań. Austryackiém, w alpach Retyjskich, na granicy Tyrolu i Lombardyi, na płn.-wsch. od Bormio. Wysoka 3829 metr. francuz.

ORTON, Mm. w Anglii, w hrb. Westmoreland, o 12 w. ku płd. od Appleby, nad rz. Lune; 1,525 m. Kopalnie miedzi.

ORTONA, M. w król. Neapolitańskiém, w prow. Abruzzo Citeriore, o 10 w. ku płn. od Lanciano, nad mr. Adryatyckiém; 6,000 m. Biskupstwo, katedra.

ORTRAND, M. w Prusach, w rejencyi Merseburgskiéj, o 24 w. ku płd.-wsch. od Liebenwerda, nad rz. Pulsnitz; 1,300 m.

ORURO, SAN-FELIPO d'ORURO, M. w Boliwii, w dep. t. n., o 265 wiorst ku płn.-zach. od Potosi; 4,000 m. Leży na wysokości 3792 metr. nad powierzchnią morza. Okręg górniczy nadzwyczajnie bogaty.

ORUST, wyspa szwedzka w Kategacie, liczona do lanu Göteborg.

ORVAL, W. w Belgii, w prow. Luksemburgskiéj, o 19 w. ku płd. od Neuchateau. Rozwaliny bogatego i sławnego opactwa Cystersów, założonego w roku 1070. i spustoszonego przez Francuzów w r. 1793.

ORWELL, rz. w Anglii, w hrb. Suffolk, wybiega pod Felsham i uchodzi do morza Północnego poniżéj Ipswich.

ORVIETTO, M. w pań. Kościelném, w delegacyi i okręgu t. n., o 95 wiorst ku płn.-zach. od Rzymu, przy spływie rz. Paglia i Chiane, o 8 w. od ich ujścia do Tybru. Biskupstwo, piękna katedra gotycka, pałac biskupi; handel zbożem, jedwabiem, winem i bydłem; 5,500 m.

ORVIETTO, delegacya w państ. Kościelném, M. stoł. Orvietto. Rozległość 167750 hektar. Ludność 26,141 m. Zawiera 6 miast, 7 miasteczek i 124 wiosek.

ORVIGO, ORBIGO, rz. w Hiszpanii, uchodząca z pr. str. do Esla. Wybiega na płn. prow. Leon, w górach Kantabryjskich, płynie ku płd. i uchodzi pod Benavento.

ORWIGSBURG, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państwie Pensylwanii, o 41 w. ku płn.-zach. od Reading.

ORYZAH, ORISSA, prowincya w Indostanie, w prezydenturze Bengalskiéj, oblana na wsch. wodami zatoki Bengalskiéj i skropiona rz. Mahanuddy, Braminy, Byturny i Salundy; liczy 1,300,000 m.

ORZ, mała rz. w król. Polskiém, wpada do Narwi pod wsią Zboneczen, w pow. Ostrołęckim. Długości ma niemal mil 4, nie jest i nie może być spławną.

ORZI, NOVI ORZI, Mm. w Lombardyi, ku płd.-zach. od Brescia; 4,500 m.

ORZYCZ, rz. w król. Polskiém, początek swój ma w Prusach, około M. Chorzelle, w pow. Przasznyskim wpływa do Królestwa. Od wsi Długokąty znaczną przestrzeń przepływa pod ziemią, i aż po za Grzebskiem na powierzchni się ukazuje;

płynie następnie około miast: Krasnosielca, Makowa i pod Przeradowem wpada do Narwi. Z powodu rozległych błot przez jakowe przepływa, spławną być nie może.

OSA, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Permskiéj, o 27 w. od Petersburga, stoł. pow. t. n., o 27 w. od Petersburga, 1350 w. od Moskwy, a 139 w. ku płd.-zach. od Permu, nad rz. Kamą, przy spływie Ossanki; 1,556 m.

OSAGE, rz. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Płn., uchodzi z pr. strony do Missuri, płynie na płn.-wsch. i uchodzi poniżéj Jefferson.

OSAKA, M. w Japonii, na płd.-zachód pobrzeżu wyspy Nifon, o 45 wiorst ku płd.-zach. od Meako, przy ujściu rz. Yedogava, do zatoki Osaka. Jedno z pięciu wielkich miast cesarskich, warowne wielką cytadelą; prowadzi rozległy handel; 200,000 m.

OSBORNE, gromada wysp na płn.-zach. wybrzeżu Nowéj Holandyi, w zatoce Admiralskiéj.

OSCAR, BROWN, największa z wysp gromady Ellice, w archipelagu Mulgrawskim.

OSCH, M. w Niderlandach, w Brabancyi Płn., o 22 w. ku płn.-wsch. od Bois-le-Duc; 3,500 m.

OSCHATZ, M. w Saksonii, w cyr. Miśniańskim, o 91 w. ku wsch. od Lipska, nad Döllnitz. Znaczne fabryki sukna, płócien, tasiemek i skór; 5,600 m.

OSCHERSLEBEN, M. w Prusach, w prow. Saskiéj, w rejencyi Magdeburgskiéj, nad Bode, o 35 w. ku zach.-płd. od Magdeburga; 3,500 m. Trybunał miejski i wiejski.

OSCHITZ, OSIECZNO, M. w Austryi, w Czechach, o 12 w. ku płn.-zach. od Reichenberga; 950 m.

OSIECZNO, STORCHNEST, M. w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, w rejencyi Poznańskiéj, w powiecie Wschowskim, nad strumieniem, między dwoma jeziorami Osieczna i Swierczyna. Kościół katolicki, klasztor XX. Reformatów, kościół ewangelicki, synagoga. Fabryki tkanin bawełnianych; 1,248 m. Odległe od Wschowy mil 4, od Poznania 9 mil, a 3 od Kościan.

OSEL, ÖSEL, wyspa w ces. Rossyjskiém, na mr. Baltyckiém, na płd. Dago i przy wejściu do odnogi Rygskiéj. Rozległość 9050 w. kw. Lud. 40,000 m. Grunt w ogóle płaski i gdzieniegdzie bagnisty. Klimat łagodniejszy jak na stałym lądzie. Zbiór jęczmienia, pszenicy. Handel temiż płodami.

OSERO, 1) wyspa w Illiryi, należąca do Austryi, długość jéj 40 w., największa szer. 5 w. Ludność 4,000 m. Grunt górzysty. Zbiór zboża, jarzyn, owoców. Chów bydła. Połów sardynek. 2) M. tamże, na pobrzeżu płn.-wsch. téj wyspy i nad kanałem, który ją oddziela od Cherso; 400 m. Mały port.

OSETNICA, inaczéj SKRWA, mała rzeka w król. Polskiém; ma początek w kilku miejscach, w pow. Gostyńskim, które to odnogi połączywszy się, tworzą rzekę Osetnicę, która już jedném korytem płynąc przez wsie Lucień, Ruda, pod nazwą Skrwy, nie daleko wsi Brwilno wpada do Wisły. Bieży z zach.-płd. ku wschodowi. Bieg mil 5 lasami. Lubo płytka w ogólności, czasem jednak jéj głębokość do 8 stóp dochodzi; ponieważ jéj koryto idzie powiększéj części pomiędzy wzgórzystemi brzegami, przeto żadnych szkód przez wylewy nie zrządza. Dno ma piaszczyste, wody obfitość; można ją do większych rzek policzyć.

OSETR, rz. w ces. Rossyjskiém, w gub. Tulskiéj, spływa z pr. str. do Oki.

OSICOWA GÓRA, prywatna kopalnia rudy żelaznéj, w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, w pow. Opoczyńskim, pod Stąporkowem, należąca do Końskich. Są tu dawne zroby. W głębokości sążni 9 jest ruda ilasta $^{35}/_{000}$.

OSIECK, Mm. w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj, w pow. Łukowskim; 1,050 m.; 159 domów (143 drewnianych); 12 jarmarków do roku.

OSIEK, M. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, w pow. Sandomierskim, o 32 w. ku płd.-zach. od Sandomierza; 874 m.; 143 domów drew., 12 jarmarków do roku.

OSIEK, ESZEK, ESSECK, M. obronne w Austryi, w Slawonii, w kom. Werowickim, na pr. brz. Drawy, w bagnistéj i niezdrowéj okolicy. Gimnazyum, główna szkoła; handel zbożem i t. p.; 11,000 m.

OSIEK, W. w Galicyi, w obwodzie Wadowickim, 1¼ mili od Kęt; ma piękny dwór i plantacyę drzew morwowych.

OSIEK, Mm. w Galicyi, w obwodzie Jasielskim, o 2 mile od Jasła, pamiętne niegdyś częstym pobytem monarchów polskich.

OSILO, M. w państwie Sardyńskiém, o 11 w. ku wsch. od Sassari; 4,888 m. Handel płodami rolniczemi.

OSIMA, 1) wyspa w Japonii, w pobliżu płd. pobrzeża wyspy Nifon. 2) Wyspa tamże, na morzu t. n., ku płd.-zach. od wyspy Yezo, pod 41° 31' 30" płn. szer., a 136° 59' 0" wsch. dłg.

OSIMO, M. w pań. Kościelném, o 16 w. ku płd. od Ankony, nad mr. Adryatyckiém i l. brz. Musony; 5,082 m. Stolica biskupa Osimo i Cingoli. Fabryki wyrobów wełnianych.

OSMOLIN, M. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, pow. Gostyńskim; 351 m. 68 domostw (1 mur., 67 drew.); 5 jarmarków do roku.

OSIĘCINY, M. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, pow. Włocławskim. Kościół parafialny, stacya pocztowa; 42 domy (23 mur.); 636 m. (267 żydów). Odległe od Warszawy 203½ w.

OSINY, fryszerka prywatna w król. Polskiém, w pow. Rawskim, nad rzeką Mrogą, wydaje 1200 centnarów żelaza, ma" ona oprócz tego hamernię miedzianą oraz walcownią, w któréj z kolb z Rzucowa sprowadzonych wyrabiają żelaza różnych wymiarów, do 15,000 cent. rocznie.

OSKOL, rz. w ces. Rossyjskiém, spławna i rybna, uchodzi z l. str. do Dońca. Wybiega w gub. Kurskiéj i uchodzi na płd.-wsch. Izum.

OSKOL, 1) Nowoi Oskol, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Kurskiéj, stoł. pow. t. n., o 202 w. ku płd.-wsch. od Kurska, na l. brz. rz. Oskoli. 2) Staroi Oskol, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Kurskiéj, stoł. powiatu t. n., o 131 w. ku płd.-wsch. od Kurska, nad Oskolą, przy jéj zlewie z Oskołką.

OŚLA, mała rzeka w król. Polskiém, wychodzi z błot około wsi Ustronia, w pow. Włocławskim; z jednéj strony płynie rowem na 5 łokci szerokim, przez bór wsi Brzezie z płn. ku wsch. i wpada w nizinie do Wisły niedaleko młyna wsi Ośla zwanego; z drugiéj zaś, przez 2 mil blisko płynąc samemi borami z płn. ku płd., łączy się z małą rz. Zgłowiączką pod wsią Łysek albo Lisek zwaną. Bieg ma wolny, głębokość łokcia nie dochodzi. Woda mała, koryto piaszczyste, ryb żadnych.

OSLAWAN, po morawsku OSLAWANY, M. w Austryi, w Morawii, w cyr. Berno, o 28 w. ku płd.-zach. od Berna; 2,500 m. Kopalnie węgla ziemnego, corocznie wydające około 40,000 cent.

OSMA, 1) rz. w Bulgaryi, uchodząca z pr. str. do Dunaju. Wybiega z płn. spadku gór Bałkańskich, płynie ku płn. i uchodzi powyżéj Nikopola. 2) M. w Hiszpanii, w Staréj Kastylii, o 53 w. na płd.-zach. od Soria, na pr. brz. Ucero. Biskupstwo sufragana Toledo, przebywa on w Burgo de Osma. Kolegium, niegdyś uniwersytet założony w 1778. roku; 4,000 m.

OSMAN, BAZAR, Mm. w Turcyi, w Bulgaryi, ku płd.-wsch. od Ruszczuku; 1,850 m.

OSMANDŻIK, M. w Turcyi azyatyckiéj, w paszaliku Siwas, ku płn. od Tchurum, nad Kizil-Ermak; około 5,000 m.

OSNABRÜCK, 1) powiat w król. Hanowerskiém, między Prusami, Oldenburgiem, Diepholz, Lingen, i Aremberg-Meppen. Rozległy 109,97 mil kwad. niem. Ludność 269,747 m. Składa się z księstwa Osnabrück, hrb. Lingen, ks. Aremberg-Meppen i hrb. Bentheim. Zawiera w sobie 11 miast, 10 miasteczek, 352 wsi, i 41,145 domów. 2) Księstwo, poddział administracyjny i polityczny w Hanowerze, utworzone z biskupstwa t. n. Grunt nieco górzysty, obejmuje 42,58 mil kw., rozległ., z 158,000 m. Skropiony rz. Huse, ma także źródła rz. Hunte. Płody zaś jego są: sól, węgle ziemne, oraz len; co do przemysłu, to tkactwem głównie zajmują się mieszkańcy. 3) M. w Hanowerze, stoł. okręgu t. n. (w księstwie Osnabrück), o 132 wiorst ku zach. od Hanoweru, nad rz. Hase; 10,950 m. Siedlisko sądu apellacyjnego (Justiz-Kanzlei) dla Osnabrücku, Lingen, Meppen i Bentheim. Stolica biskupstwa katolickiego, dla okręgu na zach. Wezery, administrowanego przez biskupa z Hildesheim, erygowane zaś od Karola Wgo. Konsystorz katolicki i konsystorz ewangelicki dla Osnabrücku, Lingen i Meppen. Miejsce zgromadzenia stanów prowincyonalnych (Landschaft); dom karny dla 110 więźniów. Punkt garnizonu. Niegdyś uniwersytet założony w 1632. r., zniesiony zaś w następnym zaraz roku. Gimnazyum ewangelickie municypalne (Rathsgimnasium), biblioteka z 700 tom.; gimnazyum katolickie (Carolinum), także z biblioteką. Szkoła prowincyonalna babienia. Szkoła normalna ewangelicka nauczycieli wiejskich. Biblioteka miejska. Fabryki i handel płótnem; targ na płótna najważniejszy w królestwie. Tkactwo ordynarnego sukna, i najznakomitsza fabryka sukna najcieńszego. Przędzalnie wełny, garbarnie, mydlarnie, papiernie, blichownie wosku, gorzelnie. Handel bydłem i peklowaną wieprzowiną. Eksploatacya węgla i kamienia w okolicach. Miasto otoczone murami, z pomiędzy budowli godne uwagi: zamek królewski, katolicka, pomnik z XVIII. wieku, i ratusz miejski, w którym podpisano w 1648. roku traktat Westfalski.

OSS, OSCH, Mm. w Niderlandach, w prow. Płn. Brabancyi, ku płn.-wsch. od Herzogenbusch; 3,300 mieszkańców.

OSSA, rz. w Prusach, w rejencyi Kwidzyńskiéj, wypływa z jezior około Biskupic, płynie z płn. na zach., a po niedługim czasie wpada do Wisły o milę poniżéj M. Grudziąż. Mała odnoga téj rzeki Trynka, oddziela się od Ossy pod Klothen, i uchodzi do Wisły w samém Grudziążu.

OSSABAW, wyspa na oceanie Atlantyckim, w Stanach Zjednoczonych, przy ujściu rz. Savannah, w pań. Georgia.

OSSEGG, OSEK, M. w Austryi, w Czechach, o 31 w. od Litomierzyc, nad Riesenbach; 800 m. Opactwo Cystersów.

OSSIPEE, Mm. w Stanach Zjednoczonych,

w New-Hampshire, o 88 w. ku płn.-zach. od Portsmuth; 2,190 m. w r. 1840.

OSPEREN, W. w Niderlandach, w prow. Luksemburgskiéj, o 25 w. ku płd.-zach. od Diekirch, nad rz. Atter. Kościół z XI. wieku.

OSSUN, Mm. we Francyi, w dep. Wyższych Pireneów, o 10 w. ku płd.-zach. od Tarbe. Znaczny handel szynkami; 3,016 m.

OSSUNA, M. w Hiszpanii, w prow. Andaluzya, o 67 w. ku wsch. od Sewilli. Położone u wejścia do żyznéj doliny, posiada kilka fabryk, i liczy około 15,000 m. Niegdyś tu był uniwersytet założony 1548. r., zniesiony w r. 1824.

OSTAŁOWICE, W. w Galicyi, w obw. Brzeżańskim, o 1 i pół mili od Przemyślan, z pięknym dworem i ogrodem.

OST-CAP, przylądek w ces. Rossyjskiém, w Azyi, uważany za ostateczny kraniec wschod. pobrzeża; leży w kraju Czukczów, nad ciaśniną Berynga. Pod 66° 3' 10'' płn. szer., a 172° 4' 14'' zach. dłg.; lub też 60° 6' 0' płn. szer., a 171° 46' 30'' zach. długości.

OSTE, rzeka w Hanowerze, wybiega na wsch. granicy tego królestwa. Źródło ma w prowin. Luneburg; płynie z płd.-wsch. na płn.-zach., zwraca się następnie na płn. i uchodzi pod Neuhaus do Elby. Bieg jéj 70 w.

OSTASZKÓW, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Twerskiéj, stoł. pow. t. n. leży pod 57° 10' płn. szer., a 50° 52' wsch. dłg. Od Petersburga 523 w. od Moskwy 406 w., a od Tweru 250 w., na półwyspie jeziora Selig; 8,254 m. Mydlarnie, garbarnie.

OSTENDA, M. w Belgii, w zach. Flandryi, stoł. okręgu t. n., o 22 w. ku zach. od Bruges, nad mr. Niemieckiém; 12,915 m. w r. 1838. Miasto warowne. Trybunał handlowy, stanowisko części flotylli belgijskiéj. Szkoła żeglugi. Akademia malarska. Arsenał. Izba handlowa. Składy soli. W r. 1838. wyprowadzono towarów wartości 5550475 franków, wprowadzono za 5499355 franków. Konsulaty Anglii, Danii i Francyi. Kąpiele morskie bardzo uczęszczane. Warsztaty okrętowe. Warzelnie soli. Fabryki lin, płótna żaglowego, koronek, mydła, tytuniu. Wywóz lnu (1186758 kilogramów, w r. 1837.) zboża, bydła i innych. Port obszerny i dogodny w głębi zatoki 100 do 150 metr. szeroki, lecz zamknięty przy wyjściu mielizną pokrytą 3 metr. wody, spławny dla największych statków, nawet dla fregat. Ruch portowy: 25 statków, 2822 beczkach, i paręset statków rybackich o 50 do 60 beczek, wyprawianych na połów śledzi i sztokfiszu na morzu płn. Europy. Komunikacya regularna przez statki parowe z Londynem i Douvrem, a drogą żelazną z Bruges. Ostenda wytrzymała przeciw Hiszpanom pamiętne oblężenie od 1601. do 1604. r. i poddała się dopiero gdy uzyskała zaszczytną kapitulacyę.

OSTELIC, Mm. w Stanach Zjednoczonych, pań. Nowy-York, w hrb. Henango; 3,200 m.

OSTER, M. w ces. Rossyjskiém, w gubernii Czernihowskiéj, nad rz. Dema, przy jéj spływie z Oster; 3,298 m. Odległe od Petersburga 1178 w., od Moskwy 811 w., od Czernihowa 93 w. Prowadzi znaczny handel drzewem.

OSTERACH, OSTRACH, rzeka uchodząca z l. str. do Dunaju. Wybiega w Wirtembergu, w cyr. Dunaju, odgranicza w długości 1 i pół mili król. Wirtembergskie od ks. Badeńskiego, i płynie już to w Wirtembergu, już to w księstwie Hohenzollern-Sigmaringen, i uchodzi do Dunaju, na zach. Herbertingen.

OSTERBUCHEN, M. w ks. Badeńskiém, w obwodzie Unterheim, w amcie i o 13 w. ku płd.-wsch. od Buchen, nad Kirnaubach; 1,106 m.

OSTERBURG, M. Prusach, w rejencyi Magdeburgskiéj, o 83 w. ku płn. od Magdeburga. Położone nad rz. Biese, liczy do 2,200 m.

OSTERDINGEN, Mm. w król. Wirtembergskiém, w obwodzie Szwarzwald; 1,693 m. w r. 1840.

OSTERFELD, w Prusach, w rejencyi Merseburgskiéj, o 20 w. ku płd. od Merseburga; 1,200 m.

OSTERHOFEN, M. w Bawaryi, w okr. Szwabskim, o 15 w. ku płn.-zach. Wilshafen, nad Dunajem; 1,100 m.

OSTERODE, 1) M. w Hanowerze, u stóp gór Harcu, nad rz. Lose. Szkoła, znaczna fabryka sukna; wyrobów wełnianych, bawełnianych, i wielkie magazyny zboża. W pobliżu miasta, znaczna hamernia miedzi i zakład wyrobów chemicznych; 6,000 m. 2) Osterode, Ostrorod, M. w Prusach, w rejen. Królewieckiéj. Położone nad jeziorem i rz. Drwencą; liczy 2,400 m.

OSTERRIISOER, M. w Norwegii, w okręgu Nedenaes, o 55 w. ku płn.-wsch. od Arendal, nad zatokami Sandnaes i Sondelev; 1,794 m. Port handlowy. Wywóz drzewa, żelaza, ryb.

OSTERSUND, ÖSTERSEE, M. w Szwecyi, stoł. lanu Jämtland, o 476 w. ku płn.-zach. od Sztokolmu, nad jeziorem Stor, naprzeciw jeziora Frösön; 418 m.

OSTERWICK, M. w Prusach, w prowincyi Sa-

skiéj, o 79 w. ku zach.-płd. od Magdeburga, nad rz. Ilse; 3,200 m.

OSTHEIM, 1) Mm. w Bawaryi, w okręgu Obernburg; 2,700 m. 2) O.-von-der-Rhön, Mm. w księstwie Saxen-Weimar-Eisenach; stoł. amtu t. n., o 66 w. od Eisenach; 2,500 m.

OSTHOFEN, Mm. w księstwie Hessko-Darmsztadzkiém, stoł. okręgu t. n., nad Seebach, o 2 w. od Renu, a o 30 w. ku płd. od Moguncyi; 1,942 m. Zbiór cenionego wina. Źródła siarczane w okolicach.

OSTIA, Mm. w państwie Kościelném, o 16 w. ku zach. od Rzymu, na l. brz. Tybru; 200 m. Bagna słone. Mały port. W pobliskości rozwaliny starożytnéj Ostyi. Dawniéj stolica biskupstwa połączonego z Veletri.

OSTIANO, Mm. w Lombardyi, na płn.-zach. od Mantui, nad rz. Oglio; 3,600 m.

OSTIGLIA, M. w Lombardyi, ku płd.-wsch. od Mantui, nad rz. Po; 3,500 m.

OSTOJÓW, fryszerka w król. Polskiém, w gubernii Radomskiéj, powiecie Kieleckim, położona w dolinie małéj rz. Łącznéj; posiada 1 ognisko o 1 młocie z 3 miechami trójkątnemi; produkuje rocznie 1300 centnarów żelaza.

OSTRA, M. w Austryi, w Morawii, o 10 wiorst ku płd.-zach. od węgierskiego Hradyszcza, na wyspie rzeki Morawy; 1,139 m. Zamek księcia Lichtenstein.

OSTRAU, MÄHRISCH-O...., po morawsku OSTRÓW, M. w Austryi, w Morawii, o 51 w. ku płn. od Hranic, nad rz. Ostrawicą; 1,712 m.

OSTRAWICA, rzeka w Morawii, uchodząca z pł. strony do Odry. Wybiega w okręgu Przerowskim (Prerau), na granicy Węgier i uchodzi na płn. Morawskiego Ostrowa.

OSTRICA, W. w Galicyi, w obw. Czernowieckim (Bukowina); w roku 1787. w czasie wojn z Turkami od wojsk austryackich szańcami opatrzoną została.

OSTRICH, Mm. w Nassauskiém, w okręgu Elltville, nad Renem; 2,100 m. Zamek Reichartshausen należący do hrabiów Schönborn.

OSTRITZ, M. w Saksonii, stoł. okręgu Kloster Marienthal, o 37 w. ku płd.-wsch. od Budziszyna; 1,478 m. Fabryki sukna i płótna. W pobliskości opactwo Marienthal.

OSTRO, przylądek przy pobrzeżu Dalmacyi, w okręgu Cattaro, w str. zach. zatoki t. n. Pod 42° 23' 33" płn. szer., a 16° 11' 50" wsch. długości.

OSTROG, M. w ces. Rossyjskiém, w gubernii Wołyńskiéj, stoł. pow. t. n., nad rzeką Horyniem, przy jeziorze, ku zach. od Żytomierza, dzieli się na nowe i stare miasto; ma kościół murowany i 4 drewniane; 2 szkoły; 9,690 m.

OSTROGOST, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Woronezkiéj, pod 50° 41' płn. szer., a 56° 47' wsch. dłg. Od Petersburga oddalone 1,265 w., od Moskwy 589 w., a 94 w. ku płd. od Woroneża, nad rz. Sosną; 6,232 m. Handel bydłem.

OSTROŁĘCKI POWIAT, w królestwie Polskiém, w gubernii Płockiéj, ma rozległości 52,58 mil kw. Ludności 86,777, to jest 43,155 mężczyzn, 43,622 kobiet; czyli w miastach 15,200, po wsiach zaś 71,577 m.

OSTROŁĘKA, M. główne powiatu t. n., w król. Polskiém, w gubernii Płockiéj, nad rzeką Narwią; pod 53° 5' płn. szer., a 39° 19' wsch. dłg. Od Warszawy odległe 109 w., a 200 w. ku płn.-wsch. od Płocka. Liczy 11,927 m., pomiędzy któremi część żydów, trudniących się wyrabianiem rozmaitych przedmiotów z bursztynu; dość porządnie zabudowane. Kościół parafialny, kościół z klasztorem XX. Dominikanów i nowy dom rządowy, są ozdobą miasta; 176 domostw (156 murow., 14 drewnianych); 8 jarmarków do roku, 1 targ tygodniowy.

OSTRORÓG, SCHARFENORT, Mm. w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, w Poznańskiéj rejencyi, pow. Szamotulskim, nad jeziorem Wielkie zwaném. Kościół katolicki; 634 m. Odległe od Szamotuł 1¼ mili, od Poznania 6 mil.

OSTRÓW, M. powiatowe, w ces. Rossyjskiém, w gub. Pskowskiéj. Położone na wyspie rz. Wielka. Odległe o 51 w. ku wsch. od Pskowa; posiada 4 kościoły, 3 szkoły świeckie i liczy 3,200 m.

OSTRÓW, Mm. w król. Polskiém, w gub. Płockiéj, pow. Ostrołęckim, o 45 w. ku płn. od Ostrołęki; 2,061 m., 183 domów (170 murowanych, a 12 drewnianych); 6 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy.

OSTRÓW, M. w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj, pow. Radzyńskim, o 35 w. ku płd.-wsch. od Radzynia, nad rz. Tyśmienicą; 1,884 m., 314 domostw (3 murow., 311 drew.); 3 jarmarki do roku, 1 targ tygodniowy.

OSTRÓW, 1) W. w Galicyi, w obwodzie Złoczowskim, o pół mili od M. Złoczowa, z kształtnym na wzór holenderski urządzonym folwarkiem i pięknemi alejami drzew. 2) W. w Galicyi, w obwodzie Tarnopolskim, o 1½ mili od Tarnopola, z zwaliskami starożytnego zamczyska.

OSTROWIEC, M. w król. Polskiém, w gubernii Radomskiéj, w pow. Opatowskim, o 14 w. ku płn.

od Opatowa, nad rz. Kamienną. Jest tu piękny starożytny kościół i przeszło 3,700 m., 248 domostw, z tych 100 murowanych, a 148 drewnianych; 12 jarmarków do roku i 2 targi tygodniowe.

OSTROWNO, M. w ces. Rossyjskiém, w gubernii Witebskiéj, na l. brz. rz. Dźwiny, o 11 w. ku zach. od Witebska.

OSTROWO, M. w Prusach, w księstwie Poznańskiém, w rejencyi Poznańskiéj, pow. Odolanowskim. Położone na trakcie z Kalisza do Wrocławia; kościół katolicki, ewangelicki i synagoga. Wyrób sukna; 5,000 m. Odległe od Poznania 17¾ mil.

OSTRZESZÓW, SCHILDBERG, M. w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, w rejencyi Poznańskiéj, stoł. powiatu t. n. Położone w okolicy leśnéj i górzystéj, przy źródłach kilku pomniejszych rzek. Posiada kościół katolicki, klasztor Bernardynów i kościół ewangelicki. Garbarnie; 2,091 m. Odległe od Poznania 21 mil.

OSTRZESZOWSKI POWIAT, w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, w rejencyi Poznańskiéj. Graniczy na płn. z powiatem Odolanowskim, na wsch. z król. Polskiém, na płd. i zach. z Szląskiem, a mianowicie rejencyą Wrocławską. Kraj równy z wyjątkiem małych wzgórzy. Głównem zajęciem mieszkańców chów bydła i uprawa roli. Rozległości ma 17 mil kwad., liczy 51,700 m., to jest po miastach 12,300, po wsiach 39,400. Główna rzeka Rośna, pomniejsze: Pomianka, Janica i Płatwa. Liczy 5 miast, wsi 124, wiosek i osad 230.

OSTUNI, M. w król. Neapolitańskiém, w Terra di Otranto, o 33 w. ku płn.-zach. od Brindisi; 6,000 m. Stolica biskupstwa dziś złączonego z arcybiskupstwem Brindisi.

OSWEGATCHIE, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-York, o 185 w. ku płn. od Utyka, nad rz. Ś. Wawrzeńca; 3,193 m.

OSWEGO, M. w Stanach Zjednoczonych Ameryki płn., przy ujściu rz. Oswego do jeziora Ontario; 5,200 m.

OSWESTRY, M. w Anglii, w hrb. Salop, o 25 w. ku płn.-zach. od Shrewsbury. Fabryka wyrobów bawełnianych, płótna grubego, oraz materyj wełnianych; handel znaczny; 4,500 m.

OŚWIECIM, M. w Galicyi, w obw. Wadowickim, nad rz. Sołą, o 5 i pół mil od Wadowic, niegdyś stolica udzielnego księstwa z 2,500 m. Magistrat i szkoła trywialna. Miasto w r. 1000. założone, przeszło w r. 1179. darowizną Kazimierza I. na książęta szląskie, pod panowaniem których r. 1240. od Tatarów z Krakowa ku Węgrom ciągnących, okropne poniosło spustoszenie. R. 1291. do rzędu miast handlowych podniesione zostało; w r. 1452. od Polaków zdobyte, a późniéj w r. 1457. przez kupno z Polską napowrót połączone. Tylko jedna pozostała baszta na wysokim brzegu Soły; znamionuje ona ślady niegdyś istniejącego tam obronnego zamku, gdzie w połowie XV. wieku groźne bandy rabusiów przesiadywały. Oświecim jest rodzinném miejscem Pawła Palczewskiego, słynnego uczonego i podróżnika w XVI. w.

OSZALY, Mm. w Węgrzech, w kom. Warażdyńskim, ku płd. od Szambor; 2,300 m.

OSZMIANY, M. w ces. Rossyjskiém, w gubernii Wileńskiéj, stoł. pow. t. n., o 50 w. od Wilna, nad rz. t. n.; 1,000 m.

OSZOJ, góra w Węgrzech, na granicy komitatu Biharskiego.

OSZTRA, kilka gór t. n. w Węgrzech, w komitacie Turowskim, Borsodzkim, Gömörskim i Zemplińskim.

OTAVALO, OTABALO, M. w Ameryce płd., w państwie Ecuador, o 4 w. ku płn.-wsch. od Quito; 5,000 m.

OTLEY, Mm. w Anglii, w hrb. West-Riding, o 16 w. ku płn.-zach. od Lees, nad rz. Wharfe; 3,161 m. Fabryki wyrobów wełnianych. Garbarnie.

OTRANTO, 1) M. w król. Neapolitańskiém, w Terra di Otranto, o 38 w. ku płd.-wsch. od Lecce, nad ciaśniną téj nazwy, którą mr. Adryatyckie łączy się z Jońskiém; 1,600 m. Sztab wojskowy, stolica arcybiskupa. Mały port, handel oliwą. Obronne cytadelą. 2) Terra di Otranto, prowincya Neapolitańska, nad morzem Adryatyckiém, ciaśniną Otranto, mr. Jońskiém i odnogą Tarentu; stol. Lecce. Rozległość 12520 w. kw. Ludność w r. 1844: 396,869 m., z których około 50,000 Greków i Arnautów. Zajmuje cały półwysep, który tworzy część płd.-wsch. Włoch. Terrytoryum w ogólności górzyste, przerznięte gałęzią Apenin. Grunt bardzo żyzny, lecz ubogi w lasy. Zbiór nader obfity pszenicy, jęczmienia, owsa jarego, a mianowicie fasoli, oliwy (która się udoskonala przez starość), bawełny, wybornego tytuniu, win, owoców południowych. Chów pięknego bydła, koni, a szczególniéj osłów i mułów, które wyprowadzają za granicę. Wiele pasiek, mało jedwabników. Fabryki serów owczych. Rybołowstwo najznakomitsze w całém królestwie. Ostrygi Tarentyjskie są słynne. Mieszkańcy wyprawiają statki na połów sardynek i korali aż do brzegów Afryki. Eksploa-

tacya wapna i kamieni ciosowych. Fabryki wyrobów bawełnianych i wełnianych. Handel dość czynny, mianowicie w Tarencie, Gallipoli, Otranto, Brindisi i Foggia. Dzieli się na 4 distretto: Lecce, Taranto, Brindisi i Gallipoli; 44 circondario i 122 gmin.

OTSEGO, M. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Nowy York, hrabstwo Otsego, o 106 w. ku zach. od Albany, nad jeziorem t. n.; 4,120 m.

OTTAJANO, Mm. w król. Neapolitańskiém, o 13 w. ku płn. od Castellamare, u stóp Wezuwiusza; 1,500 m.

OTTAWA, rzeka w Ameryce angielskiéj, w Wyższéj Kanadzie, zlew do rz. Ś. Wawrzeńca, o 40 w. od Montreal. Źródło w jeziorze Tommiscannig. Bieg 900 w. Żeglowna, jakkolwiek bardzo pędząca; stanowi jedną z głównych komunikacyj Montrealu z płn.-zach. stroną.

OTTENSHEIM, Mm. w Austryi, w Wyższéj Austryi, o 12 w. ku płd.-wsch. od Linzu, nad Dunajem, przy ujściu Małéj Röthel. Fabryki płótna. Żegluga.

OTTENSCHLAG, Mm. w Austryi, w Niższéj Austryi, w gubernii Wiedeńskiéj, o 33 w. ku zach. od Krems; 612 m.

OTTENSTEIN, Mm. w księstwie Brunświckiém, o 16 w. ku płn. od Holzminden, na l. brz. Wezery; 1,300 m.

OTTERBERG, M. w Bawaryi, stoł. pow. t. n., w cyrkule Pfalcu, o 9 w. ku płn. od Kaiserslautern; 2,800 m. Fabryki płótna i garbarnie.

OTTERNDORF, M. w Hanowerze, w okręgu t. n., o 45 w. ku płn.-zach. od Stade, nad rz. spławną Medem. Trybunał, sąd apelacyjny. Konsystorz ewangelicki, gimnazyum. Mały port nad rz. Medem; 2,580 m.

OTTERSBERG, Mm. w Hanowerze, w okręgu t. n., w księstwie Bremen i Verden, o 59 w. ku płd.-zach. od Stade, nad rz. Wumme; 1,200 m. Uprawa tytuniu. Fabryki płótna.

OTTERY, ST. MARY, M. w Anglii, w hrb. Devon, o 19 w. ku płn.-zach. od Xeter, nad rz. Oller; liczy do 4,000 m. Czynna fabrykacya wyrobów jedwabnych, nadewszystko wstążek i chustek; prócz tego garbarnie i warsztaty powroźnicze.

OTTING, 1) Neu Otting, Mm. w król. Bawarskiém w cyrkule Wyższéj Bawaryi, o 2 w. ku płn.-wsch. od Alt-Otting, nad rz. Inn; 1,681 m. w r. 1838. Spalone w r. 1797. i odbudowane na sposób włoski. 2) Alt Otting, Mm. w Bawaryi w niższéj Bawaryi, o 85 w. ku płd.-zach. od Nassau; 1,466 m. Seminaryum, kolegium. Źródło mineralne i kąpiele Georgenbrunnen. Dawne opactwo, w którém zachowują serca Monarchów; pomnik generała Tilly Kościół z cudownym obrazem N. Panny, do którego odbywają pielgrzymki.

OTTMACHAU, ODMUCHÓW, M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, okr. Opolskim, nad rz. Nissą; 2,609 m. w r. 1837. Trybunał grodzki i ziemski. Fabryki płótna i tytuniu.

OTTO, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Nowy York, hrb. Cattaraugus; 3,000 m.

OTTOBEUREN, M. w Bawaryi, w okr. Szwabskim, o 13 w. ku wsch.-płd. od Memmingen, nad rz. Günz; 2,500 m. Niegdyś opactwo Benedyktynów.

OTTOCHACZ, 1) prowincya admin. węgierska w Pograniczu wojskowém Karlowec, stoł. Ottochacz. Rozległość 2783 w. kw. Ludność 62,348 m. 2) Mm. w Węgrzech, w pogr. wojskowém, stoł. prow. t. n. o 123 w. ku płd. zach. od Zagrebia; 492 m.

OTTUMBA, M. w Meksyku, o 90 w. ku płn.-wsch. od Meksyku. Pyszny wodozbiór i inne budynki, które wzniesione zostały w VIII. i IX. wieku.

OTTWEILER, M. w prow. Reńskiéj, stoł. okr. t. n., o 66 w. ku płd.-wsch. od Trewiru, nad rz. Blies; 3,200 m.

OTWINÓW, W. w Galicyi, w obw. Tarnowskim, o 3 mile od Żabnego; z śpichlerzami zboża, na spław do Gdańska Wisłą przeznaczonego.

OTYNIA, Mm. w Galicyi, w obw. Stanisławowskim, 3 mile od Tyśmienicy; zamieszkałe przez garncarzy.

OTZBERG, warowny zamek w księstwie Hesko-Darmsztadzkiém, prow. Starkenburg. Położony pod Hering, na górze 1226 stóp wysokiéj.

OUAHOU, WOAHOU, jedna z wysp Sandwichskich, między wyspami Atni i Mauvi, stolica Honoruru, jest 4. zgrupy co do rozległości, lecz pierwszą co do ważności politycznéj.

OUALAN, STRONG, gruppa wysp w Oceanii, w wsch. części archipelagu Karolińskiego, otoczona skałami koralowemi, liczy około 2.000 m.

OUALO, król. w Senegambii, na l. brz. i przy ujściu Senegalu. Ludność 40,000 m. Grunt pagórkowaty, żyzny. Monarcha ma tytuł Brak.

OUALYDIACH, M. w Maroko, na pobrzeżu oceanu Atlantyckiego, o 150 w. ku płn.-wsch. od Mógador.

OUANNE, rzeka we Francyi, uchodząca z pr. str. do Loing. Wybiega w dep. Yonne, pod Uanne, płynie ku płn.-zach., następnie zwraca się ku

zach. i aż do ujścia swego pozostaje w tym kierunku.

OUAOUA, M. w Gwinei płn., w król. Borgu, blisko Kouarg; 20,000 m.

OUAPOU, wyspa w oceanii francuskiéj w Polynezyi, w archipelagu Mendana, i w grupie Washingtona. Ziemia bardzo żyzna i zawierająca ciekawe skały bazaltowe.

OUARA, WARA, M. w Nigrycyi, stol. król. Morba, na płn.-wsch. od Kuka.

OUARY, 1) król. w Wyższéj Gwinei, na płd.-wsch. król. Benin. Przylega str. płd. i płd.-zach. do zatoki Gwinejskiéj. 2) M. główne powyższego król., na skale, nad rz. t. n., w pobliżu zatoki Gwinejskiéj. 3) Ouary, albo Rio-dos-Forcados, rz. w król. t. n., uchodząca do zatoki Gwinejskiéj, na płd.-wsch. przylądka Formosa.

OUASSOULO, kraj na płd. Senegambii. Grunt górzysty, skropiony małemi rzeczkami, wydaje w obfitości ryż, kukurydzę, pistacyę, bawełnę i tytuń.

OUCHE, rz. we Francyi, w dep. Pobrzeża Złotego, zlew do pr. brz. Saony, w pobliżu Saint Jean de Losne. Źródło w stawie Lusigny. Bieg 88 w. Całkiem spławna dla tratew.

OUCHEDA, M. w Marokko, w Fezie, nad rz. t. n., spływającą do Marchenoir; 1,000 m. Miasto najbliższe Algieryi.

OUDE, 1) państwo w Indostanie, pod protektoratem Anglii. Między prezyd. Bengalską, Allah-Abad i Nepalem. Rozległe 25300 mil kwadr. angiel., ma liczyć do 500,000 m. Kraj w stronie płn. górzysty i leśny, na granicy płd. skropiony Gangesem, do którego kilka rz. pomniejszych wpadają. 2) M. stoł. tamże, znacznie zaludnione, nad rz. Gogra, o 120 w. ku wsch. od Luknau. Zdobne wielu świątyniami, uważane jest od Indusów za miejsce święte.

OUDENAARDEN, ANDENAARDEN, M. w Belgii, w prow. Wsch. Flandryi, nad rz. Skaldą. Ratusz, kolegium; kilka fabryk. Handel zbożem, suknem i płótnem; około 6,000 m.

OUDEN-BOSCH, Mm. w Niderlandach, w prow. Północna Brabancya, o 22 w. ku zach. od Breda, nad rz. Mesk; 1,800 m.

OUDENBURG, W. w Belgii, w wsch. Flandryi, o 13 w. ku płd.-zach. od Bruges, nad kanałem Nieuport do Ostendy; 1,800m. Ta wioska była kwitnącém miastem. S. Araul biskup Soissons założył tam opactwo Benedyktynów w 1084. r.

OUDEWATER, M. w Niderlandach, w prowincyi Zuid-Holland, o 9 w. ku wsch. od Gouda, nad rz. Yssel. Posiada wielkie fabryki lin okrętowych piękny ratusz; 2,000 m.

OUDJEIN, OZENE, M. w Indostanie, w dawnéj prowincyi Maluah, stoł. państwa Scindia, nad rz. Siprach, o 55 w. ku płn.-zach. od Indore. Handel dość znakomity. Wprowadzają sukna cienkie, turbany, płótna i wyroby europejskie i chińskie przez Surata. Wywóz zaś zawiera bawełny, opium i korzenie lekarskie. Posiada kilka pięknych budowli. W okolicach szczątki starożytnych gmachów.

OUDON, rzeka we Francyi, w depar. Maine et Loire. Źródło ma pod La Gravelle, płynie ku płd. i uchodzi powyżéj Lion d'Argers. Długość jéj biegu 66 w. Żeglowna od Segré, ma 18 w. Zwykle przez nią odbywa się spław drzewa budulcowego, zboża, wina i łupków.

OUEI, 1) podział polityczno-administracyjny Tybetu; M. stoł. Hlassa. Grunt bardzo górzysty. Wiele ma wód i jezior znacznych w części płn. 2) Ouei-Hoei, M. w Chinach, stoł. prow. Je-Nan. 3) Ouei-Tscheu, M. w Chinach, stoł. depart. t. n., w prow. Nean-Khing.

OUENO, ST. O...., W. we Francyi, w depar., Sekwany, o 8 w. ku płd.-zach. od St. Denis, i o 8 w. od Paryża, na pr. brz. Sekwany; 1,190 m. Mały port na Sekwanie. Fabryki luster, wyrobów garncarskich, mydlarnie. Maszyna parowa do sprowadzania wody do Montmatre.

OUESSANT, wyspa francuzka na oceanie Atlantyckim, przy pobrzeżach dep. Finistere, o 17 w. morzem ku płn.-zach. od Brestu. Oddalona od wybrzeży 5 mil francuz. Rozległa 18 w. kw. Jest stolicą kantonu, tylko tę jednę wyspę obejmującego. Ma 2,500 m., po większéj części sterników i rybaków. Połów i handel sardynkami. Chów bydła i koni. Przystęp trudny z powodu skał któremi jest okrążoną. Na około jest mnóstwo wyspek małych oznaczonych nazwą Ouessant. Grunt ich urodzajny, i piękne pastwiska. Wiele wiosek, z tych najważniejsza zowie się Saint-Michel. Jest to mały port rybacki. Zamek. W r. 1778. dnia 27. lipca odnieśli tu zwycięztwo na morzu Francuzi nad Anglikami.

OUHAMPOA, WHAMPOA, M. w Chinach, w prow. Kouang-Tong, na wyspie leżącéj na rzece Kanton, o 3 w. poniżéj Kantonu. Port, zwykły wypoczynek statków udających się do M. Kantonu.

OULEAI, GALAY, ULEA, gruppa wysp w Oceanii, w Polynezyi na archipelagu Karolińskim.

OULIA-SUTOAI, M. w Chinach, w Mongolii i krainie Khalkhasa, na pr. brz. rz. Jenissei; 8,000 m. Handel czynny z Rossyą.

OULLI, królestwo w Senegambii, na płd. od Futa Toro, M. stoł. Medina. Zamieszkane przez Negrów, z których większa część wyznaje fetyszyzm a reszta Islamizm.

OULX, M. w król. Sardyńskiém, o 145 wiorst ku płd.-zach. od Susc, nad rz. Doire, przy jéj spływie z Bordonecchia; 1,200 m Kolegium komunalne.

OUMI, prowincya w Japonii, na wyspie Nifon. Wydaje w obfitości ryż, żyto, jarzyny, herbatę i wyborny tytuń. M. stoł. Meaco.

OUMMERAPUR, AMARAPURA, M. w Azyi, w pań. Birmanów, na l. brz. rz. Irawaddy. Położone nad pięknem jeziorem, obronne; 90,000 m.

OUMNAK, wyspa w Ameryce Rossyjskiéj, na archipelagu Atlantyckim, największa z téj gruppy. Posiada załogę wojskową i warsztaty okrętowe.

OUNALASKA, UNALASKA, wyspa w Ameryce Rossyjskiéj, na archipelagu Atlantyckim, najludniejsza i największa po Oumnaku. Faktorya kompanii Rossyjsko-Amerykańskiéj.

OUNDLE, Mm. w Anglii, o 40 w. ku płn.-wsch. od Northampton, nad rz. New; 2,308 m.

OUOU-TSCHANG, WOU-TSCHANG, M. w Chinach, stoł. prow. Hou-Pe i dep. t. n., nad rz. Kiang; 400,000 m. Jedno z największych miast tego państwa. Port. Wielkie składy znakomite handlu.

OUOU-TSCHIN, M. w Chinach, w prow. Kiang-Si. Bardzo ludne. Składy wielkie i punkt handlowy pomiędzy płn. i płd. Chinami.

OUR, rz. w Prusach, uchodzi z l. str. do Saary, poniżéj Vianden w Belgii (Luxemburg). Źródło ma w Prusach, w Ardennach, w prow. Reńskiéj. Bieg jéj około 90 w.

OURCE, rz. uchodząca z pr. str. do Sekwany, przy Bar-sur-Seine Wybiega w Poinsenot, w depart. Wyższéj Marny, płynie ku płn.-zach. Bieg jéj 85 w. Spławna całkiem dla tratew.

OURCQ, rz. we Francyi, zlew z pr. str. do Marny, pod Mary (dep. Sekwany i Marny). Ma źródło o 11 w. ku płd.-wsch. od Fère en-Tardenois (Aisne). Bieg jéj 53 w. Spławna od Ferté-Milon, na 30 w., za pomocą 10 śluz. Spławiają nią zboża, drzewa, węgiel i bruk. Podsyca kanał Ourcq, przez który kommunikuje z Sekwaną i Paryżem.

OURDABAD, M. w Armenii, nad rzeką Aras, na płd.-wsch. Nachiczewanu; 6,000 m.

OUREM, M. w Portugalii, w Estremadurze, ku płd. od Koimbry; 4,000 m.

OURGA-KOUREN, M. w Mongolii, stoł. krainy Khalka, na pr. brz. Toula, na płd.-wsch. od Kiachty; liczy około 7,000 m.

OURGANTSCH, M. w Turkestanie, w hanacie Chiwa, o 66 w. ku płn.-zach. od Chiwy, nad rzeką Dżihun; 5,000 m.

OURIQUE, Mm. w Portugalii, w prow. Alemtejo, o 176 w. ku płd.-zach. od Elvas; 2,378 m. Zwycięztwo Alfonsa I-go nad Maurami, w 1139. r. odniesione.

OURMIAH, KOJOU, jezioro w Persyi, w prow. Azerbeidżan, między 37° 8' i 38° 8' szer. płn. Długości ma 110 w., szer. 60 w., głębokość średnia 4 metry, największa 8 metr. Woda bardzo słona i ciężka, w któréj nie żyją żadne ryby, lecz liczne zwierzokrzewy.

OURO-PRETO, dawniéj VILLA-RICA, M. w Brazylii, stol. prow. Minas-Geraes, o 310 w. ku płn.-zach. od Rio-Janeiro; 8,000 m. Rezydencya władz rządowych. Szkoła łacińska wraz z wydziałami farmacyi i anatomii. Szkoła normalna rolnicza, założona w 1840. r. Biblioteka publiczna. Ogród botaniczny. Szpital cywilny i wojskowy. Eksploatacya złota dziś prawie żadna. Przemysł rolniczy kwitnący. Z pomiędzy budynków odznaczają się: kilka kościołów, pałac rządowy gubernatora, ratusz, mennica i teatr najdawniejszy w Brazylii. Założone w 1690. r. i wyniesione do rzędu miast w 1822. r.

OURT, OURTHE, rz. w Belgii, zlew z pr. strony do Mozy, naprzeciw Leodyum. Źródło ma poniżéj La Roche, przez połączenie Niższéj Ourthe przepływając przez Remagne i Wyższéj Ourthe nadpływającéj od wioski Ourthe i biegnącéj przez Houffalize. Bieg jéj 135 w. Spławna na 102 w. od La Roche.

OUSCHI, M. w Chinach, w Małéj Bucharyi, stoł. księstwa t. n., o 330 w. ku płd.-wsch. od Kasgar.

OUSE, 1) rz. w Anglii, zlew główny do Humber. Początek ma z połączenia Swale i Ure. Bieg jéj 83 w. przez York, Selby, Goole. Przyjmuje w swym biegu kilka pomniejszych rzek z pr. i l. strony, łączy się z rz. Trent i tworzy rz. Humber. W większéj części spławna, przez kanały kommunikuje się z Liwerpolem i Londynem. 2) Rz. w Ameryce angielskiéj, w Wyższéj Kanadzie. Płynie z płn.-zach. ku płd.-wsch. i uchodzi do jeziora Erie.

OUSKOUP, M. w Turcyi europejskiéj, w Macedonii, o 180 w. ku płn.-zach. od Saloniki, nad rz. t. n., zlewającą się do Vardatu; 10,000 m. Stolica arcybiskupa katolickiego. Garbarnie.

OUSKOUBI, M. w Turcyi azyatyckiéj, w Anatolii, o 8 w. ku płn.-zach. od Boli, nad mr. Czarném. Mały port.

OUSOURI, rz. w stronie płd.-wsch. Mandżuryi, wybiega z płn.-zach. spadku pasma gór nad mia-

stem Japońskiém, płynie ku płn., i uchodzi dwoma ramionami do rz. Amur.

OUST, rz. we Francyi, uchodząca z pr. str. do Vilaine, poniżéj Redon. Źródło ma w lesie de Lorge, u podnóża góry Feubusquet, w dep. Wybrzeża Północnego. Bieg 155 wiorst. Spływy główniejsze do niéj: Claye, z l. str.; Lie, Duc i Aff, z pr. strony. Żeglowna na 60 w. od St. Caradec; spławna na 37 w. od Maletroit. Uspławniona kanałem z Nantes do Brest, dla przewozu zboża, cukru, miodu, wosku, konopi, lnu, płócien, nici, drzewa.

OU-TING, M. w Chinach, stoł. depart. t. n., w prow. Schan-Toung, na pobrzeżu płn.-zach. wyspy Lieu-Kieu.

OU-TSCHANG, M. w Chinach, stoł. prow. Houe-Pe, i dep. t. n., o 450 w. ku płd.-zach. od Nankinu, na pr. brzegu Jan-Tse-Kiang. Ludność 650,000 m. Zbiór najbardziéj cenionéj herbaty w Chinach. Fabryka papieru z bambusu.

OUTSCHE, M. w Indostanie, w Multanie, nad rz. Setledże albo Ghara, przy jéj spływie z Ischenab. Jest uważane za Oydraques, znane z wyprawy Aleksandra Wielkiego.

OU-TSCHEU, 1) M. w Chinach, stoł. dep. t. n., w prow. Tsche-Kiang, o 225 w. ku płd. od Nankinu. 2) M. w Chinach, stoł. depart. t. n., w prow. Kouang-Si, o 220 w. ku płd. od Kouei-Ling.

OUYA, COMTÉ, rz. w francuzkiéj Gujannie, oddziela wyspę Cayenne od lądu stałego i uchodzi na płn.-wsch. do oceanu Atlantyckiego.

OVADA, Mm. w król. Sardyńskiém, o 13 w. ku płd.-wsch. od Acqui, nad rz. Orbą. Kolegium komunalne.

OVAR, M. w Portugalii, w prow. Beira, o 90 w. ku płn.-zach. od Viseu, nad rz. t. n., w pobliżu pobrzeży oceanu Atlantyckiego; liczy do 8,000 m.

OVELGONNE, W. w ks. Oldenburgskiém, stoł. okręgu t. n., o 31 w. ku płn.-wsch. od Oldenburga, nad spływem Wezery; 948 m.

OVER, Mm. w Anglii, w hrb. Chester, nad rzeką Weaver; 2,514 m. Eksploatacya obfitych źródeł słonych.

OVERTON, Mm. w Anglii, w hrb. Flint, o 22 w. ku płd. od Chester, nad rz. Dee; 1,746 m.

OVID, M. w Stanach Zjednoczonych, stoł. hrb. Seneka, w pań. Nowy York, o 328 w. ku zach. od Albany, pomiędzy jeziorami Seneka i Cayuga; 3,000 m.

OVIEDO, 1) prowincya hiszpańska w Aragonii, między zatoką Biskajską, prow. Santander na wsch., Leon i Villafranca na płd., oraz Lugo na zachód. Rozległa 173½ mil kw.; liczy do 440,000 m. 2) M. tamże, stoł. prow., leży u stóp góry Naranco, o 460 w. ku płn.-zach. od Madrytu, przy spływie rz. Ovia i Nara; 10,500 m. Siedlisko biskupa. Sąd apellacyjny (Audiencia Territoriale). Uniwersytet założony w r. 1580. Rękodzielnia królewska broni. Źródła mineralne. Fabryki skór, kapeluszy, guzików metalowych. Piękna katedra, zaczęta w VIII. wieku z niedokończoną wieżą, obejmująca groby 14 królów i królowych Asturyi. Piękna budowla uniwersytetu. Wodociągi. Miasto bardzo starożytne, było głównem schronieniem duchowieństwa chrześciańskiego w czasach prześladowań wykonywanych przez Maurów.

OVIGLIO, Mm. w król. Sardyńskiém, o 11 w. ku płd.-wsch. od Aleksandryi, nad rz. Balbo; 2,200 m.

OVOCA, rz. w Irlandyi, spływa do mr. Irlandzkiego pod Arklow. Zlewa ona dolinę nader malowniczą.

OWAHU, jedna z wysp Sandwichskich, na płd.-wsch. Atoway. Rozległa 24 mil kw., posiada grunt górzysty i kilka wulkanów. Skropiona kilkoma rzekami; wydaje w obfitości: drzewo chlebowe, pizang, trzcinę cukrową; trzodę chlewną, psy i t. p.

OWAIHI, najobszerniejsza i najwięcéj ku wsch. posunięta wyspa archipelagu Sandwichskiego. Grunt nader górzysty, liczy kilka wulkanów, z tych niektóre na 14900 stóp wysokie. Rozległa 216 mil kw., znacznie zaludniona; wydaje w obfitości: kokos, drzewo chlebowe, bawełnę, trzcinę cukrową; trzodę chlewną, bydło i t. p.

OWEGO, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Nowy-York, w hrb. Tioga, o 176 w. ku płd.-zach. od Albany, nad rz. Susquehannah; 5,340 m.

OWEN, M. w król. Wirtembergskiém, w cyrkule Dunaju, o 8 w. ku płd. od Kirchheim, u stóp góry Teck; 1,690 m. Eksploatacya marmurów w górze Teck.

OWIDIOPOL, ADISCHER, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Chersońskiéj, o 225 wiorst ku płd.-zach. od Chersonu, przy ujściu Dniestru; 1,000 m. Mały port.

OWIŃSK, LOWIŃSK, Mm. w Prusach, w rejencyi Poznańskiéj, nad rz. Wartą. Starożytne opactwo Cystersów. Eksploatacya bardzo znaczna torfu.

OWRUCZ, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Wołyńskiéj, stoł. powiatu t. n., leży pod 51° 19' szer. płn., a 46° 28' dłg. wsch. Odległe 1104 w. od Petersburga, 908 w. od Moskwy, a 122 w. ku płn. od Żytomierza, nad rz. Marinną; 3,394 m.

OXFORT, 1) M. w Anglii, stolica hrb. t. n., o 86 wiorst ku płn.-zach. od Londynu, nad rz. Tamizą, przy jéj spływie z Cherwell. Ludność w 1831. r.

20,649 m. Sąd przysięgłych i Quarters-Saisons. Dom karny hrabstwa. Siedlisko biskupa. Sławny uniwersytet, którego założenie przypisują Alfredowi W. Organizacya jego jest podobną jak w Uniwersytecie Kembrycz (patrz Kembrycz). Uniwersytet Oxfordzki zawiera 24 kolegiów: University College, założone 1249. roku; Balliol College 1268. r.; Merton College 1264. r.; St. Edmund's-Hall 1269. i 1559. r.; Exeter, zwane w początkach Stapledon, 1314. r.; Oriel College 1326. r.; Saint-Mary Hall 1333. r.; Queen's College 1340. roku; Souls College 1437. r.; Magdalan College 1456. r.; Magdalan Hall 1487. r.; Braun Nore (Kings Hall) 1509. r.; Corpus Christi C. 1516. r.; Christ Church 1525. i 1532. r.; St. Alban Hall 1547. r.; Trinity C, 1554. r.; Saint Johns C. 1555. r.; Jesus C. 1571. r.; Wadham C. 1613. r.; Pembroke C. 1624. r.; Worcester C. 1714. r. Każde kolegium rządzi się ustawami nadanemi przy założeniu jego, a główne Head, jest duchowne. Administracya należy do seniority, składającego się z pryncypała i seniorów-tellów. Ale Tellowie nie bywają wszędzie wybieralnymi przez konkurs, i w niektórych kolegiach powinni być urodzeni w pewnych miejscach albo wychowańcami pewnych szkół. W wielu kolegiach są wychowańcy (Exhibitioners), a w Christ-Church Servitors odpowiadają Sizarsom w Kembrycz. Uniwersytet jest korporacyą rządzącą się prawami oddzielnemi i używają przywilejów wysyłania 2 deputowanych do parlamentu. Zarząd zostaje w ręku Corpus-Statutorum arcybiskupa Land. Składa się z dwóch oddzielnych zgromadzeń: Kongregacyi i Konwokacyi. W pierwszéj zasiadają doktorowie rezydujący w uniwersytecie, headsowie kolegiów i hallów, professorowie i opiekunowie (Tutors) kolegiów. Rozdaje stopnie uniwersyteckie i udziela dyspensy.—Konwokacya, jest to zgromadzenie prawodawcze uniwersytetu, składa się z doktorów i magistrów, rezydujących lub nie, którzy są zaliczeni w poczet członków uniwersytetu. Attrybucye tego zgromadzenia dotyczą interesów ogólnych uniwersytetu. W r. 1841. było członków uniwersytetu 2799. Główniejsi urzędnicy są: kanclerz, piastujący władzę wykonawczą, i w części prawodawczą; wielki intendent (Highe-Stewart) i wice-kanclerz, obierani na lat 4, z pomiędzy szefów kolegiów; kanclerz wybierany poprzednio na lat 3, od 1434. r. jest dożywotnim; ten dygnitarz zwykle zajmujący znakomitą godność w państwie, zastąpiony bywa przez wice-kanclerza; professorów publicznych jest 28. Liczba uczniów wpisanych w regestrze była w 1841. r.: 5,515. Przy tym uniwersytecie są: biblioteka Bodleya 300,000 tom.; biblioteka Radclifa, lekarskich dzieł. Obserwatoryum, muzeum historyi naturalnéj i sztuk pięknych, ogród botaniczny, drukarnia i t. d. Przemysł prawie żaden. Handel dawniéj dość znaczny zbożem i węglami, upadły od czasu zaprowadzenia dróg żelaznych, z których żadna w skutku opozycyi uniwersytetu nie przechodzi przez miasto. Z pomiędzy budynków piękna katedra uniwersytetu. Wysyła dwóch deputowanych. Oxford, zwany w początkach Oxnaford, zdobyty został szturmem przez Wilhelma Zdobywcę w roku 1067: Oxford utrzymywał stronę Karola I. 2) Oxfordshire, hrb. w Anglii, rozległość 467380 akrów, z których 400,000 uprawnéj ziemi. Ludność w r. 1841. 152,156 m., 29,334 domów, 31,770 rodzin; z których 15,304 zajętych rolą i 9,454 rzemiosłami i przemysłem. Ziemia bardzo urodzajna. Zbiór pszenicy, jęczmienia i owsa. Chów owiec i wieprzy. Eksploatacya kamieni wapiennych, kamieni budulcowych, gliny, okry. Przemysł i handel mało znaczący. Wartość ogólna nieruchomości w 1841. r. 695,752 funt. szterl., z których 528,242 funt. szt. na posiadłości ziemskie, a 149,658 funt. szter. na domy przypada. Podatek na ubogich wynosi 88,268 funt. szter. Wysyła 3 deputowanych. Dzieli się na 14 hundreds i 217 parafij. 3) M. w Stanach Zjednoczonych, w pańs. New-York, w hrb. Chenango, o 13 w. ku płd. od Norwich; 3,179 m. 4) M. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Maryland, o 76 w. ku płd.-wsch. od Baltimore, nad Treadhaven. 5) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pańs. Ohio, o 56 w. ku płn.-zach. od Cincinnati; 3,000 m. Uniwersytet (Myamy-Universitet). Terrytoryum miasta należy do Uniwersytetu.

OXIA, wyspa na mr. Jońskiém, przy pobrzeżach Liwadyi, ku zach. od Missolongi.

OXKANGAR, wyspa w ces. Rossyjskiém, w zatoce Botnickiéj, przy pobrzeżach Finlandyi.

OYAPOK, rz. w Ameryce Płd., zlew do oceanu Atlantyckiego. Bieg jéj około 280 w., tworzy granicę pomiędzy Gujanną francuzką a Brazylią.

OYARZUN, M. w Hiszpanii, w prow. Guipuzcoa, o 13 w. od St. Sebastien, przy ujściu rzeczki t. n. do portu Passage; 3,400 m.

OYONNAX, Mm. we Francyi, w depar. Ain, o 20 w. ku płn. od Nantua; 2,583 m. w 1841. r. Liczne fabryki grzebieni i tabakierek rogowych i bawolich, wyrobów z drzewa, rogu, kości, słoniowéj kości, szyldkretu. Tartaki. Wielki handel drzewem budulcowém i okrętowém.

OYSKAVELEN, góra w Norwegii, w okręgu Drontheimskim, na 4400 stóp wzniosła.

OYSTER, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Nowy-York, hrb. Queens, o 9 wiorst ku płn.-zach. od Barnstable; 6,000 m. 2) O.-Harbur, port na płd. pobrzeżu Nowéj Holandyi, w kraju Nuyts. 3) Port na płd. pobrzeżu Irlandyi, w prow. Münster, hrab. Cork. 4) O.-Island, wyspa w zatoce Bengalskiéj, przy pobrzeżach Arakan.

OYSTERMOUTH, Mm. w Anglii, w płd. Wallii, w hrb. Glamorgan, ku płd.-zach. od Swansea. Połów ostryg, ryb; około 2,000 m.

OZALI, Mm. w Węgrzech, w komitacie Zagrabskim; 2,250 m.

OZABAT, M. w Japonii, na wyspie Nifon.

OŻARÓW, Mm. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Sandomierskim, o 26 w. ku płn. od Sandomierza; 967 m., 156 domostw, z tych 16 murow., 140 drew.; 12 jarmarków do roku, 1 targ tygodniowy.

OZIERI, M. w Sardynii, stoł. intendentury t. n., o 176 w. ku płn. od Cagliari. Katedra; 8,000 m.

OZINO, M. w Japonii, na wyspie Nifon.

OZORA, Mm. w Węgrzech, w komit. Tolnaskim, nad rz. Sio, na płd. Stolnego Bielehradu (Stuhlweissenburg).

OZORKÓW, M. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, pow. Łęczyckim, o 10 w. od Łęczycy, na l. brz. rz. Bzury; 5,000 m., 406 domostw, z tych 16 murow., 390 drew.; 6 jarmarków dorocznie, 1 targ tygodniowy.

P.

PABIANICE, M. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, w pow. Sieradzkim, nad rz. Dobrynką, wpadającą do Neru; liczy przeszło 3,800 m. Kościół tutejszy fundowany był w roku 1595.; dwa wielkie obrazy przedstawiające męczeństwo Św. Wojciecha i Św. Stanisława, są jeszcze z r. 1637. Zamek dotąd trwający jest pięknym pomnikiem, budowy gotyckiéj w kraju naszym. Przędzalnie, drukarnie perkalików, blicharnie. Jarmarków 7 w roku.

PACANÓW, Mm. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, w pow. Stopnickim, o 9 wiorst ku płd.-wsch. od Stopnicy; 1,663 m. (750 chrześcian, 913 żydów); 12 jarmarków do roku i 1 targ.

PACAUDIÈRE, Mm. we Francyi, w departamencie Ligiery, o 24 wiorst ku płn.-zach. od Roannes; 1,956 m. Fabryki płótna. Farbiernie, garbarnie. Handel winem i zbożem.

PACECO, Mm. w Sycylii, w okręgu Trapani, o 6 w. ku płd.-wsch. od Trapani.

PACHINO, M. w Sycylii, w okręgu Notto, o 22 wiorst ku płd. od Notto, nad przylądkiem Passaro; 1,200 m. Mały port.

PACHUCA, M. w Meksyku, w dep. t. n., o 80 w. ku płn.-wsch. od Meksyku

PACŁAW, W. w Galicyi, w obwodzie Sanockim, mila 1 od Dobromila, klasztor XX. Franciszkanów na tak zwanéj górze Kalwaryi Pacławskiéj; miejsce nabożnych pielgrzymek.

PACY-SUR-EURE, PASSY, M. we Francyi, w dep. Eure, o 23 w. ku wsch. od Evreux, na l. brz. Eure; 1,387 m. Handel zbożem, żelazem, płótnem, końmi, bydłem. Miasto starożytne, niegdyś warowne i daleko znakomitsze.

PACYKÓW, W. w Galicyi, w obwodzie Stanisławowskim, o milę od Stanisławowa, piękny pałac, hamernia miedzi i fabryka papieru.

PADANG, M. w Malezyi Niderlandzkiéj, stoł. wielkorządztwa pobrzeża zach. Sumatry, na pobrzeżu płd.-zach. Sumatry. Jedna z głównych osad holenderskich wyspy. Fabryki biżuteryi filigranowéj. Handel kawą, kamforą, benzoesem i drogiemi kruszcami. Port.

PADERBORN, M. w Prusach, w prow. Westfalskiéj, stoł. okręgu t. n., o 80 w. ku płd. od Minden, nad rz. Pader, zlewającéj się do Lippe; 7,895 m. Sąd apelacyjny. Stol. biskupa katolickiego. Sąd kryminalny. Seminaryum dyecezyalne katolickie. Szkoła położnicza, gimnazyum katolickie, niegdyś uniwersytet, założony w 1592. r., a suprymowany w 1819. r. Towarzystwo historyi i starożytności Westfalskich. Komora. Szpital prowincyonalny. Browary i gorzelnie. Fabryki tytuniu, krochmalu. Główniejsze budynki: katedra i kościół po-Jezuicki.

PADJITAN, M. w Malezyi Niderlandzkiéj, na wyspie Jawa.

PADIHAM, Mm. w Anglii, w hrb. Lankaster, o 25

w. ku wsch. od Preston, nad rz. Calder; 3,529 m. Ważna fabrykacya wyrobów wełnianych.

PADRON, M. w Hiszpanii, w Galicyi, w prow. Corogne, o 26 w. ku płd.-zach. od Santiago, na pr. brz. rz. Sar; 3850 m.

PADSTOW, W. w Anglii, w hrb. Cornwall, o 22 w. ku płn.-zach. od Boodmin, nad ujściem rz. Cancell; 199 m. Port.

PADULA, Mm. w król. Neapolitańskiém, w średniéj Kalabryi, o 101 w. ku płd.-wsch. od Salerno; 6,000 m.

PADULI, Mm. w król. Neapolitańskiém (Principato-Ulteriore), o 8 w. ku płn.-wsch. od Benewentu; 2,700 m.

PADWA, PATAVIUM, M. w król. Lombardzko-Weneckiém, stoł. deleg. t. n., w gub. Weneckiéj, o 35 w. ku zach. od Wenecyi, nad rz. Bacchiglione. Ludność 49,849 m. Stol. biskupa katolickiego sufragana Wenecyi z biblioteką kapituły. Trybunał I. instancyi. Sławny uniwersytet założony w 1228. r. (1,500 uczni), z bogatemi kollekcyami, z biblioteką (70000 tom.). Ogród botaniczny i obserwatoryum. W tutejszym uniwersytecie byli professorami: Dante, Petrarka, Tasso, Galileusz, Gugielmini, Fallopius i t. d. Gimnazya. Seminaryum biskupie z biblioteką (55000 tom.). Wyższa szkoła rabinów. Akademia nauk i sztuk (Academia dei science, littere e arti). Ochrona sierot i podrzutków. Lombard. Fabryki wyrobów jedwabnych i wstążek, strun, sukna, niegdyś bardzo ważna. Handel winem, oliwą, bydłem, zbożem, suknem, wstążkami. Miasto otoczone murami i rowem, trójkątnego kształtu, źle zabudowane. Godny widzenia plac Św. Antoniego (Piazza del Santo), a nadewszystko obszerny i zajmujący plac zwany (Prato-della-Valle), gdzie się jarmarki odbywają, obejmujący wyspę na kanale, którego całe nadbrzeże przyozdobione jest statkami; katedra z pomnikiem Petrarki, tytularnego kanonika tego kościoła, kościół Św. Antoniego Padewskiego, z grobowcem tego świętego, patrona miasta, bogatemi i kosztownemi ozdobami; kościół Św. Justyna; ratusz (Palazzo-della-Reggione); pałac del Bo, albo uniwersytet; mnóstwo prywatnych pałacy. Miasto bardzo starożytne, założenie jego przypisują Antenorowi. Zdobywane i niszczone przez Alaryka, Attylę i Lombardów, przebudowane było przez Karola Wielkiego. Od r. 1405. przyłączone do terrytoryum Weneckiego. Za cesarstwa francuskiego była Padwa stol. depart. Brenty. Miejsce urodzenia Tytusa Liwiusza.

PADWAŃSKA DELEGACYA, w królestwie Lombardzko-Weneckiém, w gub. Wenecyi, stol. Padwa. Rozległ. 2123 w. kw., z których 34¼ mil niem. urodzajnéj ziemi. Grunt płaski, wyjąwszy na zach., gdzie się znajdują góry Euganei, żyzny i obfitujący w wodę. Zbiór zboża, maisu, ryżu, wina, oliwy, konopi, szafranu, owoców i t. p. Fabryki wełnianych wyrobów. Dzieli się na 12 distretto i 103 gminy. Zawiera trzy miasta Padwę, Montagnana i Este; 3 miasteczek i 738 wsi, 1 uniwersytet, 2 gimnazya, 2 szkoły wyższe męzkie i jedna żeńska i 230 szkół początkowych.

PAESANA, M. w pań. Sardyńskiém, w prow. i o 17 wiorst ku zach. od Saluces, na pr. brz. rz. Po; 4,000 m.

PAGANICA, Mm. w królestwie Neapolitańskiém, w Abruzzach środkowych, o 7 w. ku płn.-wsch. od Aquilla; 2,000 m.

PAGLIETA, Mm. w królestwie Neapolitańskiém, w Abruzzach Niższych, o 11 w. ku płd.-wsch. od Lanciano; 2,500 m.

PAGO, 1) M. w król. Dalmacyi, w cyr. Zara, na wyspie t. n., na mr. Adryatyckiém; 2,210 m. Port. 2) Wyspa w Austryi, w król. Dalmacyi, cyr. Zara. Ludność 4,500 m. Eksploatacya jezior słonych. Uprawa winogradu i chów bydła.

PAHANG, M. na półwyspie Malakka, stol. królestwa t. n., nad mr. Chińskiém. Port dawniéj handlowy dziś podupadły.

PAJĘCZNO, M. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, w pow. Sieradzkim, dawniéj należało do dóbr XX. Paulinów w Częstochowie. Starożytny kościół założony przez Piotra Dunina, w którym spoczywały zwłoki dwóch sławnych dziejopisarzów polskich, Marcina Bielskiego, zmarłego 18. grudnia 1586. roku, i syna jego Joachima. Jednak z powodu zupełnego pożaru tego kościoła w przeszłym wieku, wśród którego i akta kościelne zaginęły, i powtórnie cząstkowego w teraźniejszym, nie można wykryć tych grobowców; 1,252 m. (1,079 chrześcian, 173 żydów); 12 jarmarków do do roku.

PAIMBOEUF, M. we Francyi, stoł. okręgu t. n., w dep. Niższéj Ligiery, o 44 w. ku zach. od Nantes, na l. brzegu rz. Ligiery, i o 20 w. od morza. Ludność w 1841. r. 3,960 m. Szkoła komunalna. Szkoła hydrograficzna rządowa 4. klasy. Towarzystwo rolnicze. Syndykat morski. Handel znaczny zbożem, mąką drzewem, masłem, zwierzyną, wieprzami. Wielkie warsztaty okrętowe, statków parowych. Magazyny win. Stanowiska wielkich statków płynących do Nantes i ztamtąd wracających; komunikacya z Nantes statkami parowemi. Port z dwoma przystaniami większą i mniejszą,

pierwsza 80 metr., druga 6 metr. długości, ostatnia zwana Nową Szosą, opatrzona schodami do ładowania towarów, zawiera 350 metr. murowanego bulwarku, przedzielonego na dwie części oddzielone groblą 120 metr. długości. Ten port zagraża zasypaniem się przez ławę piaszczystą, posuwającą się od wschodu ku zach. Przypływ trwa 5 godzin 30 minut. To miasto w początkach XVIII. wieku było tylko wioską zamieszkaną przez kilku rybaków i głównie winno swoją pomyślność stosunkom z miastem Nantes.

PAIMPOL, M. portowe we Francyi, w dep. Cotes-du-Nord, o 40 wiorst ku płn.-zach. od St. Brieu, w głębi zatoki, i o 46 w. od wyspy Bréhat; 2,043 m. w 1841. r. Trybunał handlowy. Szkoła rządowa hydrografii 4-éj klassy. Kursa matematyki zastosowanéj. Zakłady wód mineralnych. Fabryki wyrobów powroźniczych. Warzelnie soli. Olejarnie. Handel zbożem, konopiami, lnem, nićmi, miodem, masłem. Wyprawy na połów stokfiszy. Dość piękne miasto, na spadzistości pagórka skalistego wyniesionego na 60 metrów nad najwyższy stan wody przypływu, oblanego morzem z trzech stron od płn.-wsch. i płd.

PAINESVILLE, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Ohio, stoł. hrb. Lake, o 48 w. ku wsch. od Cleveland, nad rz. Grand-River; 2,580 m.

PAINSWICK, Mm. w Anglii, w hrb. Głoucester i o 9 w. ku płd. od miasta t. n.; 4,099 m. Fabryki wyrobów wełnianych.

PAISLEY, Mm. w Anglii, w hrb. Renfrew, o 12 w. ku płd.-zach. od Glasgowa, nad odnogą Clyde; 48,827 m. Szkoła klassyczna (Grammar-School). Dwa seminarya teologiczne. Więzienie hrabstwa. Przemysł bardzo kwitnący; fabryki gazy jedwabnéj, muszlinów, szali, płótna, wyrobów bawełnianych, zajmujących około 6,000 warsztatów; 4 fryszerki żelaza; 3 hamernie miedzi; wielkie garbarnie i mydlarnie; 3 browary i 2 gorzelnie. Kilka pięknych budowli, między innemi ratusz, kościół zwany High-Church.

PAITA, M. w Peru, w prow. Truxillo, o 48 w. ku płn.-zach. od Piury, nad Wielkim oceanem; 7,000 m. Konsulat Stanów Zjednoczonych. Port handlowy. Spalone przez Ansona w 1741. roku, i przez Cohrana w 1810. r.

PAKA, NEU PAKA, M. w Austryi, w Czechach, w cyr. Biczowskim, o 30 w. ku płn. od Nowego Biczowa, nad Moleszką; 2,482 m.

PAKOŚĆ, M. w Prusach, w Wielkiém księstwie Poznańskiém, w rejencyi Bydgoskiéj, pow. Mogilnickim, na l. brz. Noteci. Kościół piękny i dawny klasztor reformatów; 792 m. Odległe od Mogilna $2^1/_2$, od Poznania $14^3/_4$, od Bydgoszczy 7 mil.

PAKRACZ, M. w Węgrzech, w Slawonii, w zupaństwie i o 47 w. ku płn.-zach. od Posegi, nad rz. Pakra; 948 m. Stolica biskupa kościoła wschodnio-katolickiego. W okolicach źródła siarczane i kąpiele.

PAKS, Mm. w Węgrzech, w zupań. Tolnaskiém, o 25 w. ku płn. od miasta t. n., na pr. brz. rz. Dunaju; 7,293 m. Zbiór wina.

PAKUŁOWY SMUG czyli HERKULES, kopalnia rudy żelaznéj w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Opatowskim, $^1/_4$ mili od Starachowic, na l. brz. Kamienny. Po kilkoletniém opuszczeniu, znów ją otworzono w roku 1836. Wydaje do 8,000 kibli rudy rocznie.

PALAFURGEL, M. w Hiszpanii, w Katalonii, w prow. Girony, o 45 w ku płn.-wsch. od M. t. n., nad mr. Śródziemném; 2,750 m.

PALAIOUPOLIS, Mm. w Grecyi, w dyec. Elidy, na wsch. od Gastouni, nad rz. Péné. U starożytnych Elis.

PALAIS, Le P..., Mm. we Francyi, w dep. Morbihan, o 56 wiorst ku płd. od Lorient, stol. wyspy i okręgu Belle-Isle-en-Mer; 4,544 m. w r. 1841. Szkoła rządowa hydrografii. Port położony w środku wyspy, naprzeciw stałego lądu, składający się z czterech części, przedłużających się jedna za drugą ku dolinie; przedport składający się z dwóch przystani i przejścia 23 metrów szerokości. Port właściwy zawiera 430 metrów powierzchni; port tylny, którego zatoki mają 320 metrów długości; i salina mająca powierzchni 65 hektarów, otoczona drogą transportową, po któréj holują ładunki; przed tym portem przeznaczonym dla statków zanurzających się na 5 metr., rozciąga się zatoka, w któréj okręty wygodnie przystawać mogą, i bronioną jest przy wejściu cytadelą. O 2 w. wodozbiór wody słodkiéj, zbudowany przez Vaubana dla zaopatrywania okrętów.

PALAMOS, PALEOPOLIS, M. w Hiszpanii, w Catalonii, w prow. Girony, o 58 w. ku płd.-wsch. od t. M., nad mr. Śródziemném; 1,850 m. Mały port.

PALANKA, UJ P..., W. w Węgrzech, w pograniczu wojskowém, regiment Wołosko-Illiryjski, o 91 w. ku płd.-zach. od Harnase-Ves. Mała twierdza nad Dunajem przy ujściu Nery.

PALAOUAN, PALAWAN, wyspa w Malezyi, pomiędzy Borneo i wyspami Filipińskiemi, między morzami Chińskiém i Soulou. Kraj górzysty wewnątrz, mało znany Europejczykom, zamieszkany przez krajowców, którzy rzadko kiedy pokazują się na brzegach.

PALATA, Mm. w król. Neapolitańskiém, w Molise, w okręgu Larmo, o 45 w. ku płn.-wsch. od Campo-Basso; 2,000 m.

PALATINE, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w New-Yorku, w hrb. Montgomery, o 81 w. ku płn.-zach. od Albany; 2,823 m.

PALATSCHA, W. w Turcyi azyatyckiéj, w Anatolii, o 105 w. ku płd. od Smyrny, przy ujściu Meandru. Ruiny: Miletu, Miletos starożytnych. Miejsce, które ta wieś zajmuje, otrzymało nazwę Palatia, albo Palatscha, z przyczyny przepysznych szczątków budynków, któremi było pokryte. Dziś port jest piaskiem zasypany.

PALAZZO, Mm. w królestwie Neapolitańskiém, w prow. Basilicata, w okręgu Melfi, o 45 wiorst ku płn.-wsch. od Potenza; 3,800 m.

PALAZZOLO, M. w Sycylii, o 35 w. ku zach. od Syrakuzy, w okręgu Noto; 8,000 m.

PALAZZUOLO, Mm. w Toskanii, w okręgu Florenckim, o 10 w. ku wsch. od Firenzuola; 941 m.

PALEMBANG, M. w Malezyi Niderlandzkiéj, stoł. rezydencyi téjże nazwy, nad rz. Moussie, o 100 w. od jéj ujścia; 25,000 m. Niegdyś stol. królestwa t. n. Port handlowy dość czynny. Godny uwagi pałac Sousouhounan, władcy Palembangu.

PALENA, Mm. w królestwie Neapolitańskiém, w Abruzzach środkowych, w okręgu Lanciano, nad rz. Rasino; 2,000 m. Na miejscu starożytnego Corioli, podług podania.

PALENCIA, 1) M. w Hiszpanii, w prow. Leon, stoł. prow. t. n., o 190 w. ku płn.-zach. od Madrytu, nad rz. Carrion; 11,000 m. Stol. biskupa sufragana Burgos. Fabryki wyrobów wełnianych, kołder, drylichu, wyrobów garncarskich, garbarnie. Piękna i wielka katedra gotycka. 2) Prowincya Hiszpanii, w Staréj-Kastyllii, stolica Palencya. Ludność w 1834. r. 118,491 m. Dzieli się na 7 partido judiciale: Astudillo, Baltanas, Carrion, Cervera de Rio Pisuerga, Frechilla, Palencia, Saldana. Zawiera 456 gmin albo pueblos.

PALERMO, 1) M. stoł. wyspy Sycylii i stoł. okręgu tegoż nazwiska, o 300 w. ku płd.-zach. od Neapolu, w głębi zatoki téj nazwy. Leży pod 38° 8' 15" szer. płn., a 15° 42' 11" dłg. wsch. Ludność w 1837. r. 102,106 m. Miasto warowne mogące być uważane jako drugie w król. Obojga Sycylii. Stolica władz administrowanych i namiestnika Sycylii. Sąd najwyższy (Corte suprema di Giustizia); trybunału sądzącego zbrodnie stanu (Commessione suprema pe' reati di stato), sądu apellacyjnego (Gran Corte civile di appello), dla prowincyj Palermo, Girgenti, Trapani, Syrakuzy i Caltanisetta, sądu kryminalnego, trybunału I-éj instancyi i handlowego. Stolica arcybiskupa. Kapituła królewska przy gronie Św. Rozalii (Comunia fondata nella venerabile Grotta di S. Rosalia in M. Pellegrino). Rezydencya komendanta generalnego wojskowego wyspy. Arsenał. Depo wojenne z biblioteką wojskową, drukarnią i kalkografią. Port wojenny i warsztaty okrętowe. Drukarnia królewska. Mennica. Bank. Uniwersytet (Regia universita) założony 1394. roku z fakultetem teologii (4 katedry), filozofii i nauk (11 katedr), prawa (3 katedr), medycyny (8 katedr). Szkoła albo akademia sztuk pięknych. Biblioteka (40,000 tomów). Ogród botaniczny. Szkoła weterynaryi. Żeglugi. Muzyki. Wielki instytut dla panien (Educandato Carolino). Biblioteka publiczna komunalna. Biblioteka publiczna Jezuitów. Obserwatoryum astronomiczne. Towarzystwa uczone, przemysłowe i artystyczne, z których towarzystwo królewskie sztuk i nauk (Academia di scienze litterature et belli-arti). Towarzystwo królewskie zachęty (Real instituto d'incorraggiamento). Wystawy przemysłu co lat 2. Główniejsze zakłady dobroczynne: szpital królewski (Real casa de' Matti); szpital podrzutków (Conservatorio di Spirito-Santo), szpital dla ubogich (Real albergo de' Poveri). Przemysł dość czynny, fabryki wyrobów bawełnianych, kapeluszy słomkowych, wyrobów jedwabnych, rękawiczek, mydeł, kwasu cytrynowego, essencyi, konfitur. Papiernie, drukarnie, 2 gisernie liter drukarskich. Drugi port handlowy w królestwie. Miasto od strony lądu przytyka do płaszczyzny otoczonéj górami piętrzącemi się, która z powodu swego bogactwa nazwaną została Conca d'Oro (Muszlą złotą). Palermo jest dość dobrze zabudowane w amfiteatr nad morzem. Obwarowanie miasta składa się ze starego muru dość słabego i z nieregularnych warowni od strony morza, pomiędzy któremi ważna twierdza Castellamare. Z pomiędzy znakomitszych budynków odznaczają się: katedra z XII. wieku z kopułą tegoczesną, kościół Św. Józefa, pałac królewski w stylu normandskim i saraceńskim, z obserwatoryum i z kościołem Św. Piotra, przepyszny budynek saraceński i t. d. Port zamknięty groblą 400 metr. długą, zakończony latarnią morską i bateryą. Jest jeszcze drugi port wewnętrzny dla marynarki wojennéj i mała zatoka zwana Cala-Felice od przodu miasta. Mało jest zabytków starożytności w Palermo, ale w mieście i w okolicach pozostały szczątki architektury saraceńskiéj. Palermo założone w odległéj staroży-

tności, ulegało losom wyspy, gdy przechodziło pod panowanie Kartagińczyków, Rzymian, Saracenów i Włochów, i od najdawniejszych czasów było zawsze uważane za stolicę wyspy Sycylii. 2) Prowincya w Sycylii, stolica Palermo. Rozległość 4472 w. kw. Ludność w 1844. r. 483,535 m. Dzieli się na 4 distretto: Palermo, Corlione, Termini i Cefalu, 33 circondario i 73 gmin.

PALESTRINA, 1) W. w król. Lombardzko-Weneckiém, w gub. Weneckiéj, o 13 w. ku płd. od Wenecyi, na lagunach; 6,000 m. 2) Palestrina, Proeneste u Rzymian, M. w pań. Kościelném, w prow. Comarca, o 14 w. ku płd.-wsch. od Frascati; 4,316 m. Stolica biskupa.

PALHANPOUR, M. w Indostanie, stol. państwa t. n., w prow. Gudżerata, o 140 w. ku płn.-zach. od Ahmedabad; 30,000 m. Warowne.

PALIACATE, PALICATE, M. w Indostanie angielskim, w prezydenturze i w okręgu Madras, o 35 w. ku płn. od M. t. n., nad jeziorem t. n.

PALINURO, Mm. w król. Neapolitańskiém, o 26 wiorst ku zach. od Policastro, nad mr. Tyrryjskiém. Komora. Mały port.

PALISSE, LA P..., albo PALISE, M. we Francyi, stol. okręgu t. n., w dep. Allier, o 50 w. ku płd.-wsch. od Moulins, nad rz. Bebre; 2,401 m. Trybunał I-éj instancyi okręgu. Fabryki obuwia. Młyn hydrauliczny mączny. Handel zbożem, konopiami, bydłem i płótnem. Nad tém miastem góruje zamek warowny, dawna siedziba sławnego marszałka Chabannes de la Palisse.

PALLANZA, 1) M. w król. Sardyńskiém, stoł. okręgu t. n., o 70 wiorst ku płn. od Nowarry, nad Lago-Maggiore; 1,300 m. Miejsce garnizonu. Kolegium królewskie. Mały port. 2) Okręg w państwie Sardyńskiém, w dywizyonie Nowarry, stolica Pallanza. Leży między 45° 7' i 46° 30' szerokości płn. Rozległość 302 mil kwadrat. włoskich, albo 103586 hekt., z których 30882 hekt. ziemi uprawnéj, 37738 hekt. lasów, 16,693 hekt. nieuprawnéj. Ludność w 1839. r. 95,598 m. Płody ziemi i bydło, w przybliżeniu zboża 175200 hektol., wina 53484 hektol., kasztanów 40250 hektol., orzechów 32200 hektol. Wołów roboczych 500, krów dojnych 9,000, koni 100, osłów 75, mułów 225, kóz 10,000, baranów 20,000, wieprzy 500, jedwabiu 10,000 libbra albo 3,600 kilogr. Ważne rybołowstwo w Lago-Maggiore. Dzieli się na 10 mandamento, zawiera 145 gmin.

PALMA, 1) M. w Hiszpanii, stol. prow. t. n. albo wysp Balearskich. Leży na pobrzeżu płd. wyspy Majorki; 36,000 m. Warowne. Posiada sąd apelacyjny i biskupstwo Majorki. Konsulaty: Rossyi, Francyi, Grecyi. Fabryki wyrobów jedwabnych i wełnianych. Port handlowy dość czynny. Z pomiędzy główniejszych budynków są: katedra, arcydzieło gotyckiego porządku, pałac rządowy i ratusz. W okolicach wielki pałac dawniéj inkwizycyjny. 2) M. w Hiszpanii, w Andaluzyi, w prow. Huelva, o 46 w. ku płn.-wsch. od M. t. n., nad rz. Tinto; 3,200 m. 3) M. w Sycylii, o 26 w. ku płd.-wsch. od Girgenti, na pobrzeżu płd.-wsch. wyspy; 800 m. Obfite kopalnie siarki. 4) Wyspa w Afryce hiszpańskiéj, w prow. Kanaryjskiéj, na oceanie Atlantyckim, na płn. wyspy żelaznéj, stol. Santa-Cruz de la Palma. Ludność 27,500 m. Grunt wulkaniczny i górzysty, żyzny na pobrzeżach. Połów znakomity. Dzieli się na 11 pueblos. 5) Palma del Rio, M. w Hiszpanii, w Andaluzyi, w prow. Kordubie, o 57 w. ku płd.-zach. od Korduby, nad rz. Gwadalkwiwir, przy jéj zlewie z Xenil; 6,900 m. Eksploatacya miedzi. 6) P.-Nuova, Mm. w król. Lombardzko-Weneckiém, w gub. Weneckiéj, o 22 w. ku płd.-wsch. od Udine, nad rz. Roja; 2,350 m. Warownia. Przędzalnia jedwabiu.

PALMARIA, wysepka w król. Sardyńskiém, w prow. Spezia, na mr. Śródziemném, blisko przylądka Porto-Venere. Słynna ze swego marmuru czarnego z żyłkami złotemi, zwanym marmurem Portoro, który się także wydobywa w sąsiedniéj wyspie zwanéj Tisso.

PALMAROLA, wyspa w król. Neapolitańskiém, na mr. Tyrryjskiém, na zach. od Ponza. Mały port na pobrzeżu zach. wyspy.

PALMAS, LAS P..., 1) M. w Afryce Hiszpańskiéj, w prow. Kanaryjskiéj, na pobrzeżu wsch. Wielkiéj Kanaryi; 9,000 m. Sąd apelacyjny. Stol. biskupstwa. Port zwany la Luz. 2) Przylądek w Gwinei Płn., na krańcu płd. pobrzeża Malaguetty. Pod 4° 22' szer. płn., a 10° 5' dłg. zach. Najlepsza przystań w Gujanie.

PALME, PALMI, M. w król. Neapolitańskiém, stoł. obwodu t. n., w Niższéj Kalabryi, o 34 w. ku płn.-wsch. od Reggio, nad odnogą Gioja; 7,000 m. Komora. Fabryki wyrobów wełnianych i jedwabnych. Jarmarki znakomite.

PALMELLA, Mm. w Portugalii, w prow. Estramadura, o 9 w. ku płn.-wsch. od Setubal; 2,750 m. Klasztor, rezydencya wielkiego przeora zakonu San Jago.

PALMER, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państwie Massachussetts, w hrb. Hampden, o 113 w. ku płd.-zach. od Bostonu; 2,139 m. w. r. 1840.

PALMERSTON-ISLAND, wyspa w Polineziy, na płn.-zach. od archipelagu Harveya. Składa się

z małych wyspek połączonych skałami koralowemi.

PALMYRA, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New York, w hrb. Wayne, o 19 w. ku płn. od Kanandaigua, nad kanałem Erie; 3,549 m. w r. 1840.

PALO, Mm. w Neapolitańskiém, w Terra di Bari, o 17 w. ku płd.-zach. od Bari; 4,800 m.

PALOMBARA, M. w pańs. Papiezkiém, w delegacie Spoletto i Chietti, o 12 w. ku płn.-zach. od Tivoli, nad rz. Teverone; 2,263 m.

PALOS, 1) M. w Azyi, w Indyach wsch. w gub. Moluk, na wsch. Celebes, nad zatoką wybrzeża zach., główne kraju Uncuila. Znaczny handel. 2) M. w Hiszpanii, w Andaluzyi, w prow. i o 9 w. ku płd.-wsch. od Huelva, nad rzeką Tinto. Port, z którego Krzysztof Kolumb odpłynął w 1492. r. w pierwszą podróż.

PALOTA, Mm. w Węgrzech, w komitacie Weszprymskim, o 25 w. ku płn.-wsch. od M. t. n., u podnóża Bakonyer-Wald; 3,994 m. Dóm sierot ewangelików. Piękny zamek hrabiów Zichy. Dawniéj rezydencya królewska.

PALOU, M. w Turcyi azyatyckiéj, w Armenii, o 125 w. ku płn.-zach. od Diarbekiru, na l. brz. Eufratu; 8,000 m. Ma leżyć na miejscu starożytnego Balisbiga.

PALUDEN, Mm. i mały port we Francyi, w dep. Finisterre, nad rz. Labervrach, o 6 w. od jéj ujścia. Miejsce przejścia z Senlis do Plouguerneau, gdzie największe statki mogą w górę holować.

PAMIERS, M. we Francyi, w dep. Ariège, okręgowe, o 22 w. ku płn. od Foix, na pr. brz. rz. Ariège; 6,889 m. w 1841. r. Stol. biskupa sufragana Tuluzy, którego departament Ariège składa dyecezyę. Szkoła komunalna (364 uczni w r. 1843.), 2 drukarnie. Fabryki drylichów, kołder wełnianych. Przędzalnie bawełny i wełny, kuźnie katalońskie, stalownie, dostarczające rocznie 300000 kilogramów stali, fabryki kos, pił, młotów, kowadeł. Papiernie, garbarnie. Miasto niegdyś znakomite, spustoszało w ciągu wojen religijnych.

PAMPARATO, M. w król. Sardyńskiém, w prowincyi Mondovi, o 17 w. ku płd. od Mondovi, nad rz. Casollo; 1,700 m.

PAMPATAR, M. w Ameryce płd., w Venezueli, na pobrzeżu wyspy Margarity, o 9 w. ku wsch. od Assomption. Port wolny dość czynny.

PAMPELONNE, M. we Francyi, w dep. Tarn, o 33 w. ku płn.-wsch. od Albi, nad rz. Viaur; 1992 m.

PAMPELUNA, PAMPLONA, 1) M. w Hiszpanii, stol. prowincyi Nawarry, o 360 w. ku płn.-wsch. od Madrytu, nad rz. Argą, wpadającą do Aragonu; 15,000 m. Twierdza. Sztab wojskowy. Sąd appelacyjny. Siedlisko biskupa sufragana Burgos. Przemysł mało znaczący. Założona przez Pompejusza po porażce Sertoryusza. Zdobyta przez Francuzów w r. 1808. i 1823 r.

PANAMA, 1) Międzymorze Darien, przesmyk ziemi łączący obie Ameryki Północną i Południową, oddzielający ocean Spokojny od odnogi Meksykańskiéj. W najwęższém miejscu ma 40 w. szerokości. 2) M. w Nowéj Granadzie, stol. prowincyi tego nazwania, o 900 w. ku płn.-zach. od Bogoty, nad zatoką téjże nazwy, na oceanie Spokojnym. Leży pod 8° 57' szer. płn., a 81° 47' dług. zach.; 11,000 m. Warownc, stol. biskupa, kolegium. Konsulaty Anglii i Stanów Zjednoczonych. Środek handlu z portami oceanu Spokojnego, lecz znacznie podupadłego od połowy XVIII. wieku. Nie ma portu, ani przystani, lecz tylko małą zatokę niedogodną, zasłonioną od wiatrów płn. małemi wysepkami jedynie. Stanowisko parostatków odpływających co miesiąc do głównych portów oceanu Spokojnego. Chagres i Porto-Bello, porty na Atlantyku, są oddalone od Panamy na 70 w. Od czasu zaprowadzenia żeglugi parowéj na oceanie Spokojnym, przez te trzy porty najwięcéj okrętów przechodzi ku pobrzeżom zach. Ameryki. Panama leży nieco na wsch. od starożytnego miasta téjże nazwy, założonego w r. 1518. r. i zburzonego przez korsarza Morgana w r. 1670. 3) Prowin. w Nowéj Granadzie, M. stoł. t. n. Ludn. w r. 1836. r. 72,665 m.

PANARO, rz. we Włoszech; zlewa się z pr. str. rzeki Po-di-Volcano pod Bondeno, w państwie Kościelném. Źródło z góry Cimone. Bieg około 140 w. Spławna na 60 w. od Buon. Port gdzie się łączy z kanałem Modeny.

PANAZOL, W. we Francyi, w dep. Haute-Vienne, o 6 w. od Limoges, na l. brz. rz. Vienne; 1,029 m. Fabryki flaneli. Przędzalnia hydrauliczna wełny.

PANCALIERI, Mm. w królestwie Sardyńskiém, w prow. Turyńskiéj, o 9 w. ku płd. od Carmagnole, nad rz. Po; 2,500 m.

PANCSOWA, PANCZOWA, M. w Węgrzech, w pograniczu Wojskowém, stoł. regimentu niemieckiego Banatu, o 100 w. ku płd.-zach. od Temeswaru, nad rz. Temes, przy jéj ujściu; 10,300 m.

PANGOSANI, wyspa w Malajce, między Bouton na wsch. i Celebes na zach.

PANIANI, M. w Indostanie angielskim, w prezyden. Madras, w dawnéj prowincyi Malabar, o 61

w. ku płd. od Kalkuty, nad rz. tego nazwania, zlewającą się do morza Indyjskiego. Port handlowy bardzo czynny, lecz dostępny tylko dla małych statków.

PANICOCOLO, Mm. w król. Neapolitańskiém, w prow. i okręgu Neapolu, o 9 w. ku płn.-zach. od t. miasta; 2,300 m.

PANIOWCE, M. w ces. Rossyjskiém, w gubernii Podolskiéj, nad rz. Smotryczą, ku płd.-zach. od Kamieńca Podolskiego. Wystawione w r. 1590. przez Jana Potockiego wojewodę Bracławskiego. W r. 1621. zamek tutejszy w czasie wyprawy Chocimskiéj był przez Turków oblegany, ale nie zdobyty. W r. 1651. Tatarzy i Kozacy podejściem go opanowali i domy miasta splądrowali.

PANIPOT, M. w Indostanie angielskim, w prezydenturze Bengalskiéj, o 90 w. ku płn.-zach. od Dehli. Sławne z walk staczanych pod jego murami w r. 1525. i 1761. r. Z których pierwsza zdecydowała panowanie Afganów, a druga Mahometanów w Indyi.

PANKI, huta i fryszerka żelaza, w król. Polskiém, w gubernii Warszawskiéj, pow. Wieluńskim. Znajduje się tu wielki piec, który w r. 1840. wydał 34000 cent. surowizny; fryszerka zaś tutejsza o jedném ognisku i o 1 młocie, wydaje rocznie do 2000 centnarów żelaza kutego i 500 fryzowanego.

PANTELLERIA, PANTELLARIA, wyspa król. Obojga Sycylii, w okręgu Girgenti, o 98 w. od pobrzeża Sycylii i 60 w. od pobrzeża Afryki na mr. Śródziemném. Średnia długość 61 w. Ludność 5,000 m. Terytoryum wulkaniczne i górzyste, bardzo żyzne w dolinach. Wyspa tworzy okrąg wojskowy. Mm. Oppidolo jest uważane za stolicę Pantellarii.

PANTIN, Mm. w Francyi, w dep. Sekwany, o 7 w. ku płd.-wsch. od St. Denis i o 7 w. ku płn.-wsch. od Paryża; 1,323 m. w r. 1841. r. Eksploatacya gipsu. Fabryka wapna hydraulicznego, wyrobów chemicznych, kolder, cukru z buraków. Przędzalnie wełniane i bawełniane.

PAO, 1) Pao-Khing, M. w Chinach, w prow. Hou-Nan, nad rz. Lo-Kiang. 2) Pao-Ning, M. w Chinach, w prow. Szu-Tszuan, o 230 w. ku płn.-wsch. od Tching-Tou. 3) Pao-Te, M. w Chinach, w prow. Pe-Tschy-Li, o 145 w. ku płd.-zach. od Pekinu. Rezydencya gubernatora prowincyi.

PAOLA, M. w król. Neapolitańskiém, stoł. obwodu téj nazwy, w środkowéj Kalabryi, o 31 w. ku płn.-zach. od Cosenza, nad mr. Tyrryjskiém; 5,000 m. Miejsce urodzenia Ś. Franciszka a Paulo.

PAPA, Mm. w Węgrzech, w żupaństwie Weszprim; 13,540 m. Gimnazyum Benedyktynów, kolegium reformowane. Piękny zamek hrabiów Esterhazy; kościół w r. 1778. zbudowany. W okolicy źródła żelazne Ugod i zakłady kąpieli.

PAPANODIZIA, PRINKIPOS, wyspa na mr. Marmara, o 16 w. ku płd.-wsch. od Konstantynopola. Rozległa 165 w. kw. Ludność 5,000 m. Bardzo żyzna i temperatury łagodnéj. Odwiedzana przez mieszkańców Konstantynopola.

PAPEITI, port Oceanii, na pobrzeżu Taiti. Stolica posiadłości francuzkich w Oceanii.

PAPENBURG, Mm. w król. Hanowerskiém, w wschodniéj Fryzyi, o 37 w. ku płd. od Embden, nad kanałem spływającym do Ems; 3,630 m. Eksploatacya torfu. Kuźnie kotwiczne; fabryki płótna żaglowego i powrozów. Warsztaty okrętowe. Port handlowy, żegluga. Ogłoszone M. wolném w czasie wojny amerykańskiéj i blokady kontynentalnéj, bandera Papenburga przyczyniła się w tych dwóch epokach do rozwoju handlowego tego miasta.

PAPOCZE, Mm. w Węgrzech, w żupaństwie Eisenburg, o 27 w. ku płn.-wsch. od Sarvar, nad rz. Raab. Zbiór tytuniu wysoko cenionego. Handel zwierzyną.

PAPOUA, NOWA GWINEA, PAPUAZYA, wyspa w Australii i jedna z największych w świecie, leży pomiędzy równikiem i 9° szer. płd., a 130° i 150° dłg. wsch. Oblana oceanem Spokojnym od płn.-wsch. i ciaśniną Torres, oddzielającą ją od stałego lądu Australii na płd. Terrytoryum zupełnie nieznane wewnątrz i niedostatecznie na pobrzeżach. Grunt górzysty, lecz nie zdaje się zawierać zbyt wysokich gór; zarosły drzewami i dosyć żyzny. Kokosy, drzewo chlebowe, ananasy rosną w obfitości, lecz korzenie są tu nieznane. Z zwierząt leśnych największe są dziki, potém psy i koty. Papuanie, czyli krajowcy wyspy i innych do niéj należących, składają dwa różne plemiona na wsch. i zach., zbliżają się bardziéj jak inne ludy azyatyckie do rodu etyopskiego pod względem fizycznym równie jak moralnym i będący na najniższym stopniu oświaty. Holendrzy zaliczają do wielkorządztwa Moluckiego zachodnią Papuazyę i wyspy sąsiednie.

PAPPENHEIM, M. w Bawaryi, w cyr. Środkowéj Frankonii, o 83 w. ku płd. od Norymbergi, nad Altmühl; 2,100 m.

PARA de BELEM, SANTA MARIA de BELEM, M. w płd. Ameryce, w Brazylii, stoł. prow. Para, o 2500 w. ku płn.-zach. od Rio-Janeiro, nad zatoką Tokantinu; 10,000 m. Stolica biskupa katolickiego,

Trybunał. Szkoła literacka naukowa ze szkołą normalną. Arsenał. Drukarnia. Konsulaty Anglii i Stanów Zjednoczonych. Port dobry, do którego zawijać mogą okręty liniowe. Ważny wywóz ryżu, bawełny, kakao, sasaparylli, kawy, tapioki, kauczuku, kasztanów zwanych Maranham. Miasto wielkie i dość dobrze zabudowane, w którém główniejsze gmachy są: pałac gubernatora i kościoły Św. Anny, i Św. Jana Chrzciciela.

PARA, prowincya w Brazylii, stol. Para de Belem. Rozległość 1650000 w. kw. Ludność 290,000 m. w 1840. r., z których 100,000 Indyan. Terytoryum w ogólności płaskie, górzyste na płd., oblane rzeką Amazonek i jéj zlewami: Tokantynem, Xingu, Tapajos i Madeirą; pokryte w największéj części lasami dziewiczemi. Ziemia sposobna do wszelkiéj uprawy. Zbiór anyżu, sasaparylli, jalapy, ipekakuany, muszkatu, kawy, cukru, ryżu, prosa i t. d. Z pomiędzy zwierząt użytecznych téj prowincyi, pszczoły zajmują pierwsze miejsce. Wywóz znaczny ryżu, rozmaitych drzew budulcowych i farbierskich, kakao, sasaparylli, korzeni, roślin lekarskich, kauczuku, kopaiwy i t. d. W roku 1839. wartość ogólna wprowadzonych towarów wynosiła 1,559,338,000 reisów, a wyprowadzonych 1,236,857,000 reisów. Zgromadzenie prowincyonalne składa się z 28 członków, wysyła 1 senatora i 3 deputowanych na kongres brazylijski.

PARACATU, M. w Brazylii, w prow. Minas-Geraes, o 600 w. ku płn.-zach. od Ouro-Preto, nad rz. t. n., wpadającą do San-Francisco. Eksploatacya złota i dyamentów.

PARACELS, archipelag morza Chińskiego, na płd.-wsch. od Hainan. Składa się z 12 wysp zwiedzanych głównie przez Kochinchińczyków.

PARACLET, LE P..., Mm. we Francyi, w depar. Aube, o 4 w. ku płd.-wsch. od Nogent-sur-Seine, nad rz. Ardusson. Fabryki wyrobów żelaznych. Rozwaliny starożytnego klasztoru, założonego w roku 1130. przez Abeillarda, którego ksienią była Heloiza przez lat 32.

PARADYŻ, opactwo XX. Cystersów w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, o 1 milę od Międzyrzecza, przy granicy Szląskiéj. Seminaryum.

PARAGUAY, 1) rzeka w Ameryce Płd., zlew do Rio de la Plata, którą tworzy wraz z rz. Uruguay. Źródło w Brazylii, pod 12° 40' szer. płd. Bieg około 3,300 w. Główne zlewy Cuyaba albo St. Lourenco, Tacoary i Parana z lewéj; Pileo-Mayo, Rio-Grande albo Vermego i Salado z pr. str. 2) Rzplita Ameryki Płd., stol. Assomption. Leży między 21° i 27° szer. płd., a 56° i 61° dłg. zach. Graniczy na płn. i wsch. z Brazylią, na płd. i zach. z Rzplitą La Plata, a z Boliwią na płn.-zach. Rozległość 192400 w. kw. Ludność 300,000 m. Terytoryum zewsząd oblane oprócz na płn. przez rz. Parana i Paraguay, przerznięte od płn. ku płd. w długości przez łańcuch gór. Ziemia obfitująca w wodę, bagnista w kilku okolicach, lecz w ogólności żyzna i lesista. Klimat umiarkowany, ale wilgotny. Uprawa zboża i różnych jarzyn, bawełny, trzciny cukrowéj, cynamonu, rabarbarum, wanilli, tytuniu i t. d. Chów znaczny bydła. Przemysł na niskim stopniu. Handel wolny od 1842. roku, lecz od téj epoki nie doszedł wysokiego rozwoju. Ludność Paraguay składa się z białych, Hiszpanów z pochodzenia $^7/_{10}$, Indyan $^1/_{10}$, a Metysów i czarnych reszta. Religia katolicka, panująca. Po śmierci Dra Francia, ten kraj ogłoszony został Rzplitą, któréj głową jest prezydent obierany na lat 10. Władza prawodawcza należy do kongresu zgromadzającego się w Assomption. Kraj jest podzielony na 8 departamentów administracyjnych. Siła zbrojna składa się z 3,000 wojska, mianowicie z jazdy, oraz z milicyi, do któréj należą wszyscy obywatele od 17 lat skończonych. Siła zbrojna morska liczy kilka szalup kanonierskich będących na rzekach, stanowiących granice Rzplitéj. Zbywa na wiadomościach dokładnych o dochodach Paraguayu, to jest wszakże pewném, że nie ma długu. Paraguay odkryty został przez Sebastyana Cabot w 1528. r., a zawojowany wkrótce potém przez Alwaresa Nanez. Około 1556. r. Jezuici rozpoczęli w tym kraju swoje sławne missye, przyjąwszy za zasadę kojarzyć Indyan z Europejczykami, i cywilizując pierwszych rozmaitemi sposobami, a mianowicie odosobniając ich. Następnie Jezuici zostali wydaleni, i Paraguay ogłosiwszy niezawisłość swoją, probował rozmaitych kształtów rządu, z których ostatni był dyktaturą Dra Francia, który rozwinął system odosobnienia Jezuitów. Po śmierci tego dyktatora ustanowiono rząd republikański, i taki dotąd się utrzymuje.

PARAHIBA, 1) M. w Brazylii, stoł. t. n., o 2359 w. ku płn.-wsch. od Rio-Janeiro, na pr. brz. rz. Rio-Parahiba, o 16 wiorst od jéj ujścia do oceanu Atlantyckiego; 15,000 m. Port handlowy. Wywóz z niego roczny płodów miejscowych, jako to: bawełny, cukru, drzew farbierskich, gummy i balsamów, wynosi wartości 3,750,000 fr. 2) Prowincya w Brazylii, nad oceanem Atlantyckim, stolica Parahiba. Rozległości 144000 w. kw. Ludność 55,124 m. Ziemia żyzna i klimat zdrowy. Skropiona rzeką t. n., wpadającą do oceanu Atlantyckiego.

PARAMARIBO, M. w Ameryce Niderlandzkiéj, stoł. gubernii Gujany, nad zatoką Surinam. Leży pod 3°35' szer. płn., a 57° 44' dłg. zach.; 20,000 m. Jedno z największych miast Ameryki Płd., obronne warownią Zelandya. Siedlisko władz administracyjnych kolonii. Konsulat Stanów Zjednoczonych. Handel płodami miejscowemi. Wprowadzają ryby i mięsiwa wędzone, oraz wyroby rękodzielnicze europejskie. Obszerna przystań bardzo handlowa. Spustoszone przez pożar w 1820. r., w czasie którego spłonęło 400 domów.

PARAMATA, M. w Nowo-płd. Walii, w hrabstwie Kumberland, o 31 wiorst ku płn.-zach. od Sidney, przy wejściu do Port-Jackson; 2,637 m. Miasto garnizonowe. Port handlowy, jeden z znaczniejszych w Australii.

PARAMYTHIA, M. w Turcyi europejskiéj, w Albanii, o 61 w. ku płd.-zach. od Janiny; 3,500 m. Miasto i okręg jego liczące razem do 13,000 ludności, tworzą Rzplitą uznającą zwierzchnictwo Porty Ottomańskiéj.

PARANA, rzeka w Ameryce Płd., zlew do l. brz. rz. Paraguay, pod Corientes. Źródło pod Sao-Joao-del-Rei, w Brazylii. Bieg około 1,600 wiorst; główniejsze zlewy: Iguassu, Parannapanema, Tieta, Mogy i Verte z l. brz.; Yricima, Purdo i Parnahyba z pr. brzegu.

PARANAGUA, M. w Brazylii, w prow. i o 343 w. ku płd.-zach. od San-Paulo, nad zatoką t. n.; 9,000 m. Port handlowy bardzo czynny. W 1841. r. wywóz portowy wynosił 114,296 frank., mianowicie z drzewa, ryżu, mąki i kawy.

PARATI, M. w Brazylii, w prow. i o 90 w. ku zach. od Rio-Janeiro, przy ujściu rzeczki t. n. do zatoki Angra-dos-Reys; 10,000 m. Przemysł i handel znaczny. Dystylarnie.

PARCÉ, Mm. we Francyi, w dep. Sarthe, o 22 w. ku płn.-zach. od Hêche, na l. brz. rz. Sarthe; 2,226 m. Fabryka i farbiarnia tkanin wełnianych.

PARCHIM, PARCHEN, M. w ks. Meklemburg-Szweryńskiém, o 45 w. ku płd.-wsch. od Szwerynu, na pr. brzegu Elde; 6,489 m. w 1845. r. Sąd apelacyjny. Fabryki sukna i flanel.

PARCHWITZ, M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, w okręgu Lignickim, o 17 w. ku płn.-wsch. od Lignicy, nad rz. Hatzbach; 1,188 m. w 1837. r.

PARCZÓW, M. w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj, nad rz. Piwonią, o 3 mile ku płd.-wsch. od Radzynia. Pamiętne najpierwszemi zjazdami Litwy i Korony za czasów Jagiellońskich, jeszcze na zjeździe w Horodle 1413. r. ustanowione, za wspólne miejsce zjazdów obu narodów Lublin lub Parczów; 3,000 m. (1,843 chrześcian, 1,157 żydów); 4 jarmarki do roku i 1 targ tygodniowy.

PARDUBIC, po czesku PARDUBICE, M. w Austryi, w Czechach, o 12 w. ku płn. od Hrudimu, na l. brz. Elby; 3,546 m. Stadnina cesarska. Starożytny zamek warowny, obrócony na dom pomocniczy oficerów inwalidów pragskich.

PAREDES DE NAVA, M. w Hiszpanii, w prow. Leonu, o 28 w. ku płn.-zach. od Palencia; 5,500 m.

PARENZO, M. w Austryi, w Istryi, o 29 w. ku zach. od Pisino, nad mr. Adryatyckiém; 2,100 m. Stolica biskupstwa Parenzo i Pola, sufragana Gorycyi. Mały port z warsztatami budowy statków. Katedra obejmująca ciekawe pomniki z X. wieku.

PARGA, M. w Turcyi europejskiéj. w Albanii, o 77 w. ku płd.-zach. od Janiny, nad mr. Jońskiém, przy ujściu rz. Fanar; 4,000 m. Miasto warowne. Port handlowy. Wywóz oliwy, tytuniu, owoców i dość dobrych win. Bezskutecznie oblegane przez Alego Baszę w 1814. r., poddało się samo późniéj.

PARKANY, Mm. w Węgrzech, w żupaństwie i naprzeciw Granu, przy ujściu rz. Gran do Dunaju; 1,119 m. Zwycięztwo nad Turkami w 1683. r.

PARKOSZEWICE pod Włodowicami, kopalnia rudy żelaznéj prywatna, w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Olkuskim. Dostarcza rudy ilasto-węglikowéj dla wielkich pieców Mrzygłodzkich.

PARMA, księstwo w Północnych Włoszech, stolica Parma. Składa się z głównych części księstw Parmy i Placencyi, leżących pod 44° 19' 40" i 45° 7' 45" szer. płn., a 6° 58' 50" i 8° 38" 50" dług. wsch. Graniczy na płn. z król. Lombardzko-Weneckiém, na zach. z król. Sardyńskiém, na płd. z prowincyami Toskanii i Modeny, na wschód z Modeną i z małém księstwem Guastalla, położone na wsch. w głównéj części i ograniczone pomiędzy król. Lombardzko-Weneckiém i Modeną. Rozległość 1712 mil kw. włoskich albo 5870 w. kwadr. Ludność 485,826 m. Leży całkiem w części płd. kotliny Po. Terrytoryum tworzy płaszczyznę spadzistą, ograniczoną pomiędzy Apeninami na płd.-zach. i rzeką Po na płn.-zach., z których ⅔ leży w kraju górzystym. Punkta najwynioślejsze Apenin na granicy księstwa: Góra Alpe-di-Succisio, 2130 metr., góra Orsaro 190 metr., Penna 1834 metr. Rzeki Po i do niéj zlewające się: Bardinezza, Tidone, Trebbia, Nura, Chiavenna, Lardi, Taro i do niéj spływające Zeno i Stirone, Parma i do niéj spływająca Baganza i Enza. Grunt żyzny i obfitujący w wodę na równinach, kamienisty i nieurodzajny w obwodach górzystych. Klimat umiarkowany jak i w całéj Lombardyi. Bo-

gactwo mineralne: sól, żelazo, witryol, olej skalny i t. d. Przemysł głównie rolniczy, uprawa maisu, pszenicy, jarzyn, tytuniu, lnu, konopi, kasztanów, ryżu na 384 hektarów przestrzeni, zbiór oliwy i wina. Hodowanie trzody, a mianowicie wieprzy, których corocznie wyprowadzają do 27,000 sztuk. Jedwabnictwo dostarczające 60000 kilogr. jedwabiu rocznie. Wyroby serów słynnych (Parmigrani). Eksploatacya soli ze źródła słonego Salzo-Maggiore (dostarczające rocznie 6150 cent. metr.), żelaza (12500 cent. metr.), miedzi (250 cent. metr.), siarki, kamieni litograficznych, marmuru i alabastru. Przemysł rękodzielniczy małoznaczący: papiernie, drukarni 13, jedna prochownia, 1 fabryka sukna, 1 fabryka wyrobów jedwabnych, fajansowych, 2 huty szklanne i t. d. Handel mierny: wprowadzają płody kolonialne i rękodzielnicze, wywóz płodów rolniczych i trzody, a mianowicie wieprzy, żelaza, miedzi, marmuru, drzewa, soli, zapałek. Corocznie 21,000 mieszkańców wydala się dla zarobku albo dla wyżywienia trzody w porze zimowéj. Komunikacye wodne bardzo małe, albowiem jest tylko jedna rzeka spławna Po. Ludność w r. 1842: 485,826 m. W tymże roku było miast 5, z których 2 liczące przeszło 25,000 m., Parma i Placencya; 32 miasteczek i 815 wiosek i osad. Mieszkańcy w ogóle katolicy, oprócz 630 żydów. Rząd monarchiczny samowładny. Panujący tytułuje się księciem Parmy, Placencyi i Gwastalli; korona jest dziedziczną w linii męzkiéj. Wyjątkowo jednakże ten kraj oddany został dożywotnio byłéj cesarzowéj Francuzów Maryi-Ludwice, pod warunkiem że to księstwo powrócone zostanie książętom Lukki po śmierci téj księżnéj. Wrazie zaś wygaśnięcia linii Lukeskiéj, Parma i Guastalla przechodzą pod panowanie Austryi, a Placencya ma należyć do królestwa Sardyńskiego. Zarząd administracyjny składa się z 4 ministeryum, jako to: finansów, wojny, spraw wewnętrznych, sprawiedliwości i spraw zagranicznych. Panujący ma przy sobie radę przyboczną (Consiglio intimo), w któréj zasiadają ministrowie, oraz radę stanu, podzieloną na sekcye przydzielone do właściwych ministeryów. Księstwo dzieli się pod względem administracyjnym na 5 distretto czyli obwodów, a te na 105 comune czyli gmin. Zarządzający obwodami Parmy i Placencyi mają tytuły Governatore, a trzech innych obwodów Comissario. Zarządzający gminą zowie się Podestą, a ten ma przydaną radę składającą się z jednego lub kilku syndyków, oraz radę municypalną (Consiglio d'Anziani albo Comunale). Władze sądowe składają się z najwyższego sądu (Tribunale supremo di revisione) w Parmie, z sądu apelacyjnego w Placencyi, z 38 trybunałów niższych (Pretura). Kodeks zwany Napoleona stanowi od 1820. r. główne zasadnicze prawodawstwo. Religia katolicka jest panującą, inne są tylko tolerowane. Księstwo dzieli się na 4 dyecezye biskupie: Parmy, Placencyi, Borgo, San-Domino i Guastalli; zawierają 763 parafij, z których 13 zależy od biskupstw zagranicznych. Duchowieństwo świeckie składało się z 2,473 członków, a z 656 zakonników w 21 klasztorach. Przy każdém biskupstwie jest seminaryum, seminarystów było w ogóle 128. Wyższe wykształcenie jest bezpłatne i udzielane w dwóch szkołach specyalnych (dawniejszych uniwersytetach, zniesionych w r. 1832) jednéj w Parmie z katedramii teologii, medycyny i filozofii, a drugiéj w Placencyi katedra prawa. Inne szkoły zostają pod zwierzchnictwem dwóch inspektorów (Magistrati degli studii) w Parmie i Placencyi. Szkół łacińskich albo kolegiów było 8 w r. 1833. Oprócz tych zajmowały się wychowaniem klasztory Barnabitów, Benedyktynów, Missyonarzy i Jezuitów. Ze szkół specyalnych: 1 wojskowa, 1 akademia sztuk pięknych, 1 szkoła śpiewu, instytut głuchoniemych w Parmie i szkoła malarstwa i rzeźbiarstwa w Placencyi. W ogóle było szkół początkowych publicznych obojga płci 373, z 9,706 uczniami w r. 1833. Siła zbrojna księstwa składa się z 900 żołnierzy, z których 60 należy do gwardyi pałacowéj (alabardieri); 2 bataliony piechoty liniowéj, 500 ludzi, 3 szwądrony żandarmów (Dragoni ducali) 270 ludzi. Oprócz tego kompania inwalidów i pluton artyleryi. W r. 1834. dochody księstwa wynosiły 6,895,840 franków, a rozchód 6,060,000 franków. W r. 1840. dług zmniejszony do połowy od 15 lat dochodził do 7,600,000 fran. Reprezentanci przy dworach Turyńskim lub Florenckim są zarazem przez dwór Parmoński uznani lecz tam nie rezydują. Księstwo jest reprezentowane przy dworach zagranicznych przez dyplomatów austryackich. To księstwo utworzone zostało w r. 1814. przez połączenie księstw Parmy, Placencyi i Guastalli. Obwód z ich ludnością w r. 1842: Parma 150,443 m., Piacenza 137,256 m., Borgo-San-Domino 127,943 m., Borgotaro 47,826 m., Guastalla 22,358 m.

PARMA, M. we Włoszech, stol. księstwa t. n., o 123 w. ku płd.-wsch. od Medyolanu, nad rzeką Parmą, przy jéj zlewie z rz. Baganza. Leży pod 44° 48 szer. płn., a 8° 6' dłg. wsch.; 36,000 m. Rezydencya księcia panującego i władz rządowych. Sąd najwyższy i trybunał cywilny i krymi-

nalny, i dwa niższe sądy. Siedlisko biskupstwa katolickiego i seminaryum. Szkoła wyższa (dawniejszy uniwersytet zniesiony w r. 1832.) z fakultetami teologii, medycyny i chirurgii, filozofii, nauk i literatury. Szkoła wojskowa (58 uczniów), kolegium świeckie, albo szkoła łacińska, kolegia duchowne i klasztory Maryi Ludwiki i Benedyktynów zajmujące się wychowaniem. Szkoła sztuk pięknych, śpiewu i t. d. Instytut głuchoniemych założony w r. 1832. Biblioteka książęca 110,000 tomów z rozmaitemi zbiorami. Fabryki sukna, wyrobów jedwabnych, huty szklanne, i 9 drukarni, z których jedna sławna założona przez Bodiniego w r. 1765. Miasto otoczone murem i bronione przez cytadelę, zawiera kilkanaście pięknych budowli publicznych i prywatnych, pomiędzy któremi okazały pałac Farnèse, katedra z XI. wieku, Pallazzo Giardino i t. d. Miasto bardzo starożytne; było osadą Rzymską pod nazwą Juliae Augustae Colonia.

PARNAHIBA, 1) rz. w Brazylii, uchodzi do oceanu Atlantyckiego, pod M. Parnahiba. Źródło w spadzistości płn. gór Serra-da-Tabatinga. Bieg około 1700 w. pomiędzy prowincyami Maranhao i Piauhi. Główny zlew z l. str. Balsas, z pr. str. Uruçuhi, Piauhi. Spławna 600 w. 2) Mm. w Brazylii, w prow. Piauhi, o 480 w. ku płn.-zach. od Oeiras, nad oceanem Atlantyckim i ujściem rz. t. n.; 10,000 m. Główny port prowincyi.

PARNAWA, M. w ces. Rossyjskiém, w gubernii Inflantskiéj, stoł. powiatu t. n., o 237 w. ku płn. od Rygi, przy ujściu rz. téj nazwy do mr. Baltyckiego; 9,500 m. Fabryki wyrobów żelaznych i ślusarskich. Port handlowy dość czynny. Wywóz zboża, lnu, konopi.

PAROS, wyspa w Grecyi, w dyecezyi i na zach. od Naxos; 8,000 m. Kształtu owalnego, długości około 19 w., a szerokości 13 w. Grunt górzysty lecz żyzny. Zbiór bawełny, zboża, wina, oliwy i t. d. Chów wieprzy i gołębi. Słynna w starożytności z pięknych marmurów na posągi, które używano do znakomitszych arcydzieł rzeźbiarstwa starożytnego. Na takichże marmurach wyryto kronikę wyspy Paros, i których szczątki przechowują w uniwersytecie Oxfordzkim.

PARRA, LA P...., M. w Hiszpanii, w Estramadurze, w prow. i o 53 w. ku płd.-wsch. od Badajoz; 1,900 m. Miasto starożytne. Dawniéj kolonia Rzymska.

PARRALE, M. w Meksyku, w dep. Chihuahua, o 32 w. ku płn.-wsch. od San Bartonico; 5,000 m.

PARRAS, M. w Meksyku, w dep. i o 220 w. ku płd.-zach. od Cohahuila; 7,000 m. Bogate kopalnie srebra, i winnice w okolicach.

PARRET, rz. w Anglii, zlewa się do kanału Bristolskiego pod Huntspil. Bieg około 70 w. Spławna dla statków 100 beczkowych aż do Bridgewater, a dla innych statków do Taunton i Langport.

PARSZÓW huta i odlewnia żelaza w król. Polskiém, w gubernii Radomskiéj, powiecie Opoczyńskim, nad rz. Kaczka; wybudowany wielki piec w r. 1829. przy pomocy machiny parowéj o sile 12 koni do poruszenia miechów cylindrowych, ciągle będącéj w biegu, od 25 do 30,000 centnarów surowizny wydać mogący, użyty głównie jest do odlewania. Sam ten piec w r. 1840. wydał surowizny 32,000 cetnarów w gęsiach i laniach. Prócz tego w hucie wielkopiecowéj, w oddzielnym budynku, z oddzielnemi miechami, machiną parową siły 6 koni poruszanemi, stoją 2 piece kopulowe, oraz 3 inne w r. 1838. postawione i piec płomienny. Odlewać tam można większe sztuki do machin lub budowli, lecz huta głównie jest zajęta odlewaniem pocisków, których do 10,000 centnarów rocznie dostarczyć jest w stanie. Przy odlewni są warsztaty ręczne i tokarnie dla miejscowego użytku zakładu i wykończenia odlewów uskutecznionych.

PARTENKIRCHEN, Mm. w król. Bawarskiém, w cyrkule wyższéj Bawaryi, o 2 w. od Garmisch; 1,055 m. w r. 1838. Szkoła łacińska. Kopalnie gipsu. Źródło mineralne. Eksploatacya ołowiu.

PARTHENAY, M. we Francyi, w depart. Deux-Sèvres, stoł. okręgu tego nazwiska, o 44 w. ku płn.-wsch. od Niort, na pr. brz. Thoué; 4,921 m. w r. 1846. Szkoła normalna początkowa departamentowa. Liczne fabryki sukna, materyi grubéj wełnianéj (pinchinu), drylichów; garbarnie i białoskórnie. Handel drzewem i bydłem. Miasto starożytne, niegdyś stolica małego kraju Gastines. Ucierpiało wiele w wojnach Wandejskich.

PARYSÓW, M. w król. Polskiém, w gubernii Lubelskiéj, w pow. Łukowskim, niedaleko Garwolina. Zygmunt I. wynagradzając zasługi Floryana Parysza, kasztelana Zakroczymskiego, starosty Czerskiego, wieś jego dziedziczną Sieczczę w r. 1538. przywilejem do rzędu miast wyniósł i od nazwiska jéj właściciela Paryszewem (Parysowem) nazwał; 1,365 m., 90 domów drew., 1 mur., 6 jarmarków do rokn, 1 targ tygodniowy.

PARYŻ, po włosku PARIGI, po holendersku PARIIS; PARISIIS, LUTETIA i CIVITAS PARISIORUM u Rzymian. M. stoł. Francyi, i depar. Se-

kwany, położone na 2 wyspach i na pobrzeżach Sekwany, poniżéj jéj zlewu z Marną i nad małą rzeczką Bièvre albo Gobelinów, wpadającą do Sekwany z l. str. Leży pod 78° 50' 49'' szerok. płn. (obserwatoryum), a pod 0° dług. Wyniosłość nad poziomem morza (Sekwana punkt 0 przy moście Tournelle) 24,50 metr., punkt najwyższy obserwatoryum (próg drzwi) 66 metrów. Rozległość (obwód murów celnych) 3439,68 hektar., z których przypada na rzeki 134,96 hekt., na kanał Św. Marcina i sadzawkę 11,03 hektarów. Południk przechodzący od płn. ku płd. przez obserwatoryum 5,5 w.; prostopadła przeciągnięta od wsch. ku zach. (od rogatek Charonne do Passy) 7,8 w.; średnica (murów obwodowych) 22 w. Od r. 1827. do 1835. średnia temperatura wynosiła +10°,80 R.; największe gorąco +35°, największe zimno 17°,25; najwyższe wzniesienie barometru 0,77740 milimetrów, najniższe 0,72898 milimetr. Ludność w roku 1847: 1,053,897 m. Siedlisko władz najwyższych rządowych. Uniwersytet. Instytut Francyi. Wielkie kanclerstwo legii honorowéj. Główna kwatera sztabu generalnego armii. Komitet artyleryi. Muzeum artyleryi, zawierający archiwa, bibliotekę (7,000 tomów), i zbiór planów i rysunków. Dyrekcya fabryk prochowych i saletry. Komitet fortyfikacyjny i sztab główny inżynieryi. Rada lekarska wojskowa, ze szpitalem modelowym wojskowym. Szpital inwalidów (3,000 inwalidów), z biblioteką (26,000 tom.). Trofea chorągwi zdobytych na nieprzyjaciołach i plany (en relief) wszystkich twierdz Francyi. Sztab główny morski. Rada admiralicyi. Inspektorat generalny inżynieryi prac morskich, materyału artyleryi i służby zdrowia marynarki. Rada generalna dyrekcyi dróg i mostów. Rada generalna górnictwa. Rady generalne rolnictwa, rękodzielnictwa i handlu. Komisye monet i medali. Rada wyższa zdrowia. Szkoły wyższe i zakłady naukowe, jako to: kolegium Francyi (26 katedr i tyleż profesorów); szkoła politechniczna (11 kat. 13 prof.), z biblioteką (26,000 tomów); szkoła dyrekcyi dróg i mostów, z biblioteką (6,000 tomów); szkoła górnicza (6 katedr, 7 prof.), z gabinetem mineralogicznym, laboratoryum i biblioteką (5,000 tom.); szkoła wojskowa aplikacyjna sztabu generalnego; szkoła berejterów; szkoła przy fabryce tabacznéj; szkoła farmaceutyczna; szkoła języków wschodnich przy kolegium Ludwika Wgo; szkoła języków żyjących; szkoła zwana (des Chartes) dla archiwistów, zostająca pod zawiadowstwem 8 członków instytutu; szkoła sztuk pięknych, dzieląca się na 2 sekcye: malarstwa, snycerstwa (14 prof.) i budownictwa, z muzeum przedmiotów sztuki (rzeźbiarstwa i budownictwa). Kursa publiczne archeologii, w bibliotece publicznéj; astronomii, w obserwatoryum; rozmaitych gałęzi historyi naturalnéj (15 prof.), w amfiteatrze i galeryach muzeum, w ogrodzie botanicznym i w lasach okolic Paryża. Kursa rysunków i malarstwa, zastosowane do historyi naturalnéj; chemii, geometryi i mechaniki, zastosowane do sztuk; ekonomii przemysłowéj, fizyki i budowli maszyn, uprawy ziemi, mechaniki, konstrukcyi i chemii rolniczéj, geometryi wykreślnéj i rysunków maszyn i figur, przy konserwatoryum sztuk i rzemiosł, chemii przemysłowéj, przy rękodzielni rolniczéj Gobelinów; konserwatoryum muzyki i deklamacyi, z biblioteką (6,000 tomów). Gimnazyum normalne ortosomatyczne, wojskowe i cywilne. Gimnazyum muzyczne i wojskowe. Szkoła liryczna. Biblioteka narodowa z pięciu oddziałami, to jest: *a)* książek duchownych, 500,000 tomów, i takaż liczba broszur i pism ulotnych, powiększana corocznie egzemplarzem każdego dzieła wydanego w Francyi w ciągu roku, z 6,000 tomów albo broszur wydania krajowego, a z 3,000 tomów dzieł wydanych za granicą; *b)* rękopisów (85,000 sztuk); *c)* medali starożytności (100,000 sztuk monet i medali), 7,000 kamieni sztychowanych, oprócz tego 3,000 starożytnych; *d)* rycin (1,200,000), po większéj części pięknych pierwotworów, rzadkich lub starożytnych, pomnażanych corocznie jak i książki drukowane; *e)* kart geograficznych 50,000, która to liczba pomnaża się corocznie egzemplarzem atlasów lub kart wydawanych w Francyi i nabywanych za granicą. Biblioteka zwana arsenału (190,000 tomów i 6,500 rękopisów). Biblioteka Św. Genowefy (250,000 tom. i 3,000 tom.), jedyny zakład tego rodzaju, oświetlany i otwarty dla publiczności wieczorem. Biblioteka Mazaryniego (160,000 tomów i 5,000 rękopismów), z zbiorami modeli (en relief), pomników starożytnych Włoch i Grecyi. Biblioteki prywatne: królewska (35,000 tomów); izby parów (30,000 tomów); izby deputowanych (60,000 tomów); rady stanu (6,000 tomów); sądu kassacyjnego (40,000 tomów); instytutu (90,000 tomów); Luwru (90,000 tomów); wojennego depo (20,000 tomów); depo marynarki (25,000 tomów); ministeryum spraw zagranicznych (20,000 tomów); sprawiedliwości (15,000 tom.); spraw wewnętrznych (16,000 tom.). Muzeum Luwru, zawierające: *a)* galerye obrazów mistrzów szkoły francuskiéj, niemieckiéj, flamandzkiéj, włoskiéj, hiszpańskiéj i t. d.; *b)* galerye sta-

rożytności greckich, rzymskich, egipskich, i t. d. posągi, popiersia, płaskorzeźby, wazony i t. d.; *c)* liczne zbiory wazonów włosko-greckich, posągów bronzowych, wazonów emaliowanych: *d)* gabinet rysunków mistrzów wszystkich szkół starodawnych; *e)* galerye gipsowych odcisków, arcydzieł starożytności; *f)* kalkografia rycin sztychowanych według starożytnych mistrzów; *g)* galerya modeli okrętów Francyi z rozmaitych epok, i przedmiotów osobliwości, odnoszących się do historyi marynarki francuzkiéj. Muzeum pałacu Cluny założone przez Dusomerarda i nabyte przez rząd, zawierające kolekcyą przedmiotów sztuki i osobliwości średniowiecznych i odrodzenia, zbroi i sprzętów, wazonów, szczątków rzeźby, kobierców i t. p. Muzeum menniczne, w pałacu mennicy, zbiór stempli i odcisków medali wybitych od Karola VIII. Obserwatoryum królewskie z kosztownym zbiorem narzędzi astronomicznych i matematycznych. Muzeum historyi naturalnéj, obszerny ogród botaniczny z cieplarniami, galeryami zawierającemi zbiory trzech królestw przyrody, galeryę anatomiczną, menażeryę żywych zwierząt, bibliotekę z 15,000 tomów złożoną, i liczny zbiór rysunków historyi naturalnéj, oraz amfiteatr i laboratoryum dla kursów i doświadczeń. Konserwatoryum sztuk i rzemiosł, przy którém się znajdują modele, opisy, rysunki, narzędzia, aparaty maszyn rolniczych i mechanicznych. Rękodzielnia rządowa kobierców (dawniejsza rękodzielnia Gobelinów i mydlarnia, połączone). Drukarnia rządowa. Biuro stempla. Biuro geograficzne przy obserwatoryum. Akademia medycyny. Towarzystwa uczone, jako to: rolnicze, z biblioteką (4,500 tomów, towarzystwo zachęty do przemysłu narodowego, antykwaryuszów Francyi, geograficzne, filomatyczne, przyjaciół sztuk, ogrodnicze, francuzkie powszechnéj statystyki; azyatyckie, postępu rolniczego. Akademia przemysłowa. Towarzystwo geologiczne francuzkie. Towarzystwo literackie, historyi Francyi, języków, gramatyki, szkoły zwanéj (Chartes), wschodnie; orfeonu, w celu pomnożenia i wydoskonalenia śpiewów ludowych we Francyi; zachęty do sztuk. Kolegium heraldyczne i archeologiczne Francyi, z biblioteką (4,000 tom.). Towarzystwo medycyny praktycznéj; medyko-filantropijne, medyko-paryskie, farmaceutyczne, emulacyi nauk farmaceutycznych, medyczno-emulacyjne, medyko-praktyczne, frenologiczne, magnetyczne. Towarzystwa dobroczynne i filantropijne, jako to: instytut głuchoniemych, ochrona dla ubogich głuchoniemych, instytut dla ociemniałych (młodzieży). Towarzystwo opiekuńcze dla niewidomych, z warsztatami dla rzemieślników tychże niewidomych. Dyrekcya towarzystw macierzyńskich. Towarzystwo narodowe szczepienia ospy. Towarzystwo dobroczynności i wsparcia wszystkich narodów. Towarzystwo wsparcia nauczycieli. Towarzystwo artystów muzycznych. Towarzystwo malarzy, rzeźbiarzy, sztycharzy, budowniczych i rysowników, centralne budowniczych, wynalazców i opiekunów przemysłu, morskie. Biblioteka ewangelicka. Towarzystwo umieszczające młode sieroty, moralności chrześciańskiéj, wychowania i sposobu wykładania naukowego, dobrych książek i rycin nabożnych, przedmiotów religijnych, edukacyi postępowéj panien.—Arcybiskupstwo metropolitalne dyecezyi Chartres, Meaux, Orleans, Blois, Versailles, z wielkiém seminaryum zwaném St. Sulpice, wraz z biblioteką (25,000 tomów) i szkołą pomocniczą duchowną. Kościół konsystoryalny wyznania augsburgskiego. Szkoła konsystoryalna ewangelicko-reformowana. Konsystorz centralny izraelitów i synagoga konsystoryalna. Trybunał z pięcioma oddziałami: 3 cywilne, 1 badań, 1 apelacyjny, policyi poprawczéj, do których należą departamenta Aube, Eure, Loire, Marne, Sekwany, Sekwany i Marny, Sekwany i Oazy i Yonny. Trybunał léj instancyi z 8 oddziałami (z tych 3 policyi poprawczéj), do którego należy cały departament Sekwany. Trybunał handlowy; 12 sądów pokoju. Trybunał policyi municypalnéj, pod przewodnictwem jednego z 12-stu sędziów pokoju. Konsulaty generalne: Rossyi, Austryi, Brazylii, Danii, Grecyi, Niderlandów, Portugalii, Saksonii, Szwecyi i Norwegii, Turcyi, Rzplitéj Urugway. Konsulaty: Hiszpanii, Stanów Zjednoczonych, Ecuadoru, Wielkiéj Brytanii, Hessyi Elektoralnéj, Nowéj Grenady, Venezueli. Główna kwatera 1. dywizyi wojskowéj, 1. legii żandarmeryi, 1. okręgu leśnego. Prefektura policyi. Komora celna. Składy win, wódek i oliwy. Składy towarów zagranicznych, zwane des Marais (w 1841. r. wartości 30,189,654 fr.). Magazyny solne. Fabryką tabaczna. Mennica (lit. A). Akademia uniwersytecka (któréj rektor jest wielkim mistrzem uniwersytetu i zarazem ministrem oświecenia narodowego) z biblioteką składającą się z 50,000 tomów w Sorbonnie, z fakultetami: teologii, prawa, medycyny (15 katedr), kliniki wewnętrznéj, zewnętrznéj i położniczéj, z biblioteką składającą się z 40,000 tomów. Ogród botaniczny. Amfiteatr. Sala sekcyj anatomicznych. Muzeum anatomiczne zwane Dupuytrena. Fakultet naukowy. Fakultet literatury; 5 kolegiów rządowych: Lu-

dwika W-go, Henryka IV-go., Burbonów, Karola Wgo. Kolegium komunalne zwane Rollin. Szkoła normalna początkowa akademii paryzkiéj w Wersalu. 23 instytutów naukowych, w których się kształci 2,139 uczni i 73 pensyonatów z 2,529 uczniami. Szkoła wyższa początkowa, 44 instytutów i pensyonatów żeńskich. Kursa normalne początkowe (1 dla nauczycieli, a 1 dla nauczycielek). Kursa specyalne wzajemnego uczenia. Trzy kolegia angielskie. Instytut braci szkół chrześciańskich, 25 szkół wzajemnego uczenia dla chłopców, 28 podobnych szkół dla dziewcząt. Szkoły rzemieślnicze. Seminaryum Św. Ducha. Seminaryum missyj zagranicznych. Seminaryum Irlandzkie. Szkoła municypalna Franciszka I., przygotowawcza dla młodzieży sposobiącéj się do profesyj przemysłowych. Szkoła bezpłatna matematyki, rysunku i rzeźby, założona w 1766. r. dla sposobiącéj się młodzieży do profesyj mechanicznych. Szkoła rysunków bezpłatna; 7 szkół bezpłatnych, utrzymywanych kosztem miasta, dla kształcących się w rysunku i rzeźbiarstwie. Instytuty prywatne, dla sposobiących się do handlu i przemysłu, a mianowicie: szkoła handlowa, założona w r. 1820., szkoła centralna sztuk i rękodzieł, szkoła praktyczna nauk i sztuk, szkoła handlu i sztuk przemysłowych, szkoła sztuk pięknych, i t. d. Zakłady i instytucye dobroczynne. Lombard z dwoma biurami pomocniczemi, utrzymujący 23 komisantów przyjmujących zastawy (w 1845. r. zastawiono 1,104,897 przedmiotów, za 17,150,028 frank.). Kassą oszczędności i ubezpieczeń z 10 pomocniczemi w Paryżu i okolicach, jako to: w St. Denis, Neuilly, Choisy-le-Roi, Belleville, La Villette i Batignolles.

Szpitale i domy zdrowia w Paryżu: Hôtel-Dieu (810 łóżek), szpital la Pitié (620 łóżek), szpital la Charité (492 łóżek), szpital St. Antoine (320 łóżek), szpital Cochin (130 łóżek), szpital Necker (327 łóżek), szpital Beaujon (419 łóżek), szpital dla chorych dzieci (600 łóżek), szpital Św. Ludwika dla chorób chronicznych i skórnych (800 łóżek), 2 szpitale dla chorób wenerycznych, szpital zwany du Midi (łóżek 300 dla mężczyzn) i szpital de Lourcine (300 łóżek dla kobiet), dom zdrowia dla wieśniaków (175 łóżek), dom dla położnic (514 łóżek) z pensyonatem i szkołą położniczą dla akuszerek, szpital kliniczny (120 łóżek) ze służbą specyalną dla położnic, szpital podrzutków i sierot (700 łóżek), 2 szpitale dla starców i obłąkanych, 1 dla kobiet w Salpetrière, w Paryżu (5,100 łóżek) i 1 dla mężczyzn w Bicêtre (3,200 łóżek), 2 szpitale dla niewyleczonych, 1 dla mężczyzn (484 łóżek, z których 70 dla dzieci) i 1 dla kobiet (525 łóżek, z których 50 dla dzieci), szpital dla starców: 60-letnich kobiet, a 70-letnich mężczyzn, oraz wdów i wdowców (670 łóżek). Infirmerya Maryi Teressy. Instytut Saint Perine. Szpital la Rochefoucault (210 łóżek) dla starców obojga płci, opłacających albo składających kapitał stosowny do swego wieku; 12 biur dobroczynności, udzielających wsparcie po domach. Dom zwany przytułku (des Hospitalières). Zakłady przędzalni dla biednych, które zatrudniają po domach 4,000 kobiét i 160 tkaczy; 20 sal ochron, do których 4—5,000 dzieci obojga płci codziennie uczęszcza od 2—7 lat. Kongregacya misyonarzy (lazaristes). Kongregacya adoracyi N. Sakramentu. Instytut Św. Mikołaja. Towarzystwo miłosierdzia. Bracia Św. Jana Bożego; 43 bractw religijnych, których członkowie poświęcają się pielęgnowaniu chorych w szpitalach lub mieście, albo zajmują się wychowaniem dziewcząt, i domy przytułku lub ochrony dla chorych i ubogich. Dom roboczy dla rekonwalescentek bez miejsc i sposobu do życia po odbytym połogu, lub po wyjściu ze szpitala Lourcine. Liczne zakłady dobroczynne składkowe, z których 30 otrzymały wsparcie 70,000 franków w 1845. roku od miasta, tytułem zachęty i wsparcia. Towarzystwo filantropijne miłosierdzia macierzyńskiego. Towarzystwo opiekujące się młodemi więźniami i uwolnionemi z więzienia. Instytut młodzieży opuszczonéj. Towarzystwo opiekuńcze nad warsztatami i osadami rolniczemi, zaprowadzonemi dla ubogich chłopców. Towarzystwo opatrzności. Towarzystwo przyjaciół dzieci. Towarzystwo Św. Franciszka (Régis), kojarzące związki małżeńskie między ubogiemi żyjącemi w nieprawych związkach. Towarzystwo młodzieży światowéj albo szkolne, zwane Św. Wincentego à Paulo, wspierające nieszczęśliwych. Towarzystwo Św. Anny i młodych gospodyń (Economes), zajmujących się wychowaniem dziewcząt i t. d. Izba handlowa wraz z biblioteką. Bursa (60 agentów wekslowych i 60 handlowych). Bank Francyi. Towarzystwa główne finansów, przemysłowe i handlowe. Kompanie, dyrekcye albo administracye kanałów, dróg żelaznych, statków parowych, poczty. Kasa generalna handlowa i przemysłowa. Kantor generalny handlowy. Kasa związku handlowego. Kasa hypoteczna. Kasa generalna rolnictwa. Kompanie asekuracyjne (przeciw pożarom 24, z których 16 z premiami a 8 wspólnych; morskie i rzeczne 22; na życie ludzkie 9; przeciw śmiertelności zwierząt

2; przeciw gradobiciu 5 i t. d.). Rozmaite przedsiębierstwa rolnicze lub inne, irrygacyjne, osuszania, karczowania, plantacyi, nawozu, oświetlania gazem. Przedsiębierstwo municypalne grzebania ciał i służby pogrzebowéj; utrzymywania i czyszczenia kanałów, 13 zakładów omnibusów (343 pojazdów), 69 zakładów wynajmujących powozy, dorożki, remizy, kabryolety, w liczbie 1883. stawających na 85 placach (podatek od stacyi dorożek wynosił 442,748 frank. w 1845. r.); 128 łazienek, z których 4 na Sekwanie. Szkoły pływania, z tych 3 dla dam; 5 teatrów utrzymywanych przez rząd, jako to: Akademia muzyki albo teatr Opery, teatr Francuzki, Opery komicznéj, Odeon i teatr Włoski; 14 innych teatrów, jako to: teatr Historyczny, Rozmaitości, Gimnazyum dramatyczne, Wodewillów, Palais Royal, Bramy Św. Marcina, Gaité, Ambigu-Comique, cyrk Olimpijski, teatr zwany Folies dramatiques, teatr Beaumarchais, teatr Luxemburgski, teatr dla młodych uczni i t. d. Panorama. Diorama. Georama. Hippodrom. Siedm zgromadzeń albo zebrań zwanych: towarzystwo przemysłu i handlu paryzkiego, handlu, handlu i przemysłu, francuzkie, unii, sztuk, rolnicze; klubu żokejów, paryzkie, szachowe, ateneum sztuk, dzieci Apollona, muzyczne. Targi: na bydło rogate i barany w Poissy, pod Maison Blanche; pod kaplicą Nanterre na płótno i inne przedmioty domowych potrzeb; 5 szlachtuzów. Studnia artezyjska Grenelle przy szlachtuzie.

W 1846. roku wychodziło w Paryżu 24 dzienników codziennych, z tych 22 politycznéj treści, dwa prawnicze: le Droit i Gazette des Tribunaux; 11 dzienników obwieszczeń i doniesień; afisze bezpłatne; kursa bursy; Merkury Paryzki; 262 pism peryodycznych, jako to: dzienników, przeglądów, biuletynów, pism zbiorowych, roczników i t. d., politycznych, literackich, naukowych, artystycznych i t. d. Mnóstwo pisarzy i znakomitych autorów we wszystkich gałęziach piśmiennictwa sztuk i nauk, i tak w roku 1846: 1,218 malarzy, 218 rzeźbiarzy, 534 rytowników, 217 sztycharzy rycin, 30 rytowników medali, 104 inżynierów cywilnych, 1,272 lekarzy i chirurgów, 20 okulistów, 390 aptekarzy, 100 akuszerek, 43 weterynarzy, 1,052 adwokatów, 114 notaryuszów, 80 komorników, 113 profesorów języków, z których 31 przysięgłych tłómaczy, 24 profesorów matematyki, 32 nauczycieli kaligrafii, 219 nauczycieli muzyki i śpiewu, 22 tańca, 11 konnéj jazdy utrzymujących ujeżdżalnie, 9 nauczycieli fechtowania utrzymujących sale. Słynne fabryki wszelkich przedmiotów smaku, wykwintności, mody, odnoszących się do sztuk, nauk i przepychu. Introligatornie. Fabryki odlewów spiżowych, biżuteryi. Pracownie jubilerskie, złotnicze, zegarmistrzowskie, narzędzi optycznych, matematycznych. Magazyny mód i nowości, księgarnie, litografie, składy nót, rycin i t. p. Podług urzędowego spisu z r. 1846. było w Paryżu 54 fabrykantów stali polerowanéj, 6 fabrykantów probierzy metali, 19 fabrykantów haftek, 21 handlarzy igieł, 72 fabrykantów broni, 68 fabrykantów miar i wag, 94 bankierów, 742 fabrykantów i kupców biżuteryi, 127 handlarzy drzewa opałowego, 125 handlarzy drzewa budulcowego, 888 szewców majstrów obuwia, 125 fabrykantów guzików, 220 fabrykantów odlewów brązowych, 84 szczotkarzy, 57 fabrykantów lasek, 17 fabrykantów kart, 82 fabrykantów czekolady, 500 fryzerów i perukarzy, 840 komisantów, 101 cukierników, 222 rymarzy, 210 fabrykantów gorsetów, 276 fabrykantów farb, 75 nożowników, 40 fabrykantów ołówków, 206 fabrykantów tiulu, koronek, blondyn, 143 rysowników haftów, szali, mebli, obić i t. d., wydawców rycin, 21 fabrykantów wachlarzy, 6 fabrykantów fajansu, 400 blacharzy, 24 kuśnierzy i 54 handlującemi futrami, 217 fabrykantów i handlujących zwierciadłami, 202 handlarzy zboża, 238 sztycharzy metali i biżuteryi, 600 zegarmistrzów, 80 drukarzy, 162 litografów, 122 drukarzy sztychów (en taille douce), 38 fabrykantów narzędzi chirurgicznych, 30 fabrykantów instrumentów muzycznych dętych i rzniętych, 121 fabrykantów fortepianów, 22 fabrykantów instrumentów dętych z drzewa, 25 fabrykantów instrumentów dętych z metali, 31 orgarmistrzów, 30 fabrykantów stron, 164 jubilerów, 80 kamieniarzy, 540 księgarzy i wydawców patentowanych, 650 utrzymujących magazyny bielizny, 460 mechaników, 750 stolarzy, 104 fabrykantów i kupców hurtowych tkanin, merynosów, kaźmirów Szkockich, flaneli i t. p., 358 magazynów mód, 608 negocyantów, 182 magazynów nowości, 92 fabrykantów narzędzi matematycznych, fizycznych, astronomicznych i t. d, 112 optyków, 60 fabrykantów okularów, 10 fabrykantów szkła do okularów, 160 złotników, 29 fabrykantów imitacyi złota i srebra, 125 fabrykantów i 57 kupców papierów i obić, 180 fabrykantów parasoli, 180 fabrykant. perfum, 340 szmuklerzy, 75 grzebieniarzy, 327 fabrykantów piór i kwiatów, 37 fabryk porcelany, 58 fabrykantów pugilaresów, 438 handlarzy żelaza, 207 introligatorów, 11 fabrykantów różu, 96 kupców wstążek, 24 fabrykantów mydła,

228 kupców hurtowych wyrobów jedwabnych, 1,270 krawców, 45 garbarzy, 200 tokarzy, 550 majstrów mularskich, 260 zdunów, 260 piekarzy (liczba ograniczona) i 1 piekarnia mechaniczna mająca w zapasie 121188 cent. mąki, 505 rzeźników (liczba ograniczona), 350 handlarzy wędlin, 1,665 kupców korzennych, 1,000 handlarzy win, 220 pasztetników, 73 handlarzy masła, jaj i serów, 300 restauratorów i traktierników, 750 kawiarni, 57 domów zdrowia i zajazdów obywatelskich, 5,700 hotelów, z których 700 domów zajezdnych z nazwami, w których przebywa do 80,000 ludzi. Według deklaracyi złożonych na komorze celnéj Paryzkiéj, wartość ogólna towarów wywiezionych za granicę, wynosiła w 1846. r. 165,188,430 frank.; w 1845. r. 162,244,900 frank. Spis przedmiotów w tymże roku wywiezionych: książek, rycin litografii 782,472 kilogramów; towarów galanteryjnych 1316132 kilogr.; porcelany 811816 kilogr.; skór lakierowanych i safianów 162728 kilogr.; rękawiczek skórzanych 104944 kilogr.; tkanin jedwabnych 208496 kilogramów; szkła i kryształów 1074999 kilogr.; perfum 524500 kilogr.; instrumentów muzycznych 464,500 kilogr.; koronek bawełnianych, wartości 104,163 franków; koronek nicianych za 103,768 fr., jedwabnych za 186,761 fr.; maszyn za 798,043 fr.; zegarków za 1,534,500 fr.; pojazdów za 218,000 fr.; instrumentów muzycznych za 480,000 fr.; chemicznych, fizycznych i t. d. za 112,000 fr.; narzędzi optycznych za 312,000 fr.; mebli za 1,431,000 fr.; parasoli za 839,000 fr.; kwiatów sztucznych za 571,000 fr.; mód za 2,589,000 fran., artykułów paryzkich za 5,183,100 frank.

Paryż pod względem politycznym i administracyjnym jest miastem odrębném w Francyi, i organizacya jego municypalna jest jemu właściwą. Będąc bowiem stolicą departamentu nie jest rzeczywiście stolicą obwodu i gmin, gdyż gminy otaczające go i których posiadłości rozciągają się do murów miasta, należą do okręgów Sceaux i St. Denis. Pod względem administracyjnym miasto Paryż zostaje pod zarządem prefekta i rady municypalnéj, składającéj się z członków rady generalnéj departamentu obieranych przez wyborców paryzkich; prefektura centralne merostwo urzędujące w ratuszu, tworzą pod wielu względami jeden zarząd.

Paryż dzieli się na 12 dzielnic czyli okręgów, a z tych każda na 4 cyrkuły. Dzielnice oznaczone są liczbami porządkowemi 1, 2, 3, i t. d. każdy zaś cyrkuł przybiera nazwę od pomnika lub budowli albo od głównéj ulicy będącéj w jego obrębie. W każdym okręgu jest mer (maire), sąd pokoju, biuro dobroczynności, a w każdym cyrkule kommissarz policyi. Merowie okręgów i ich adjunkci pełnią obowiązki urzędników stanu cywilnego. Wszystko cokolwiek odnosi się do porządku i bezpieczeństwa osób powierzone jest pieczy komissarzy policyi, będących pod zwierzchnictwem prefekta policyi, który zawiaduje policyą miasta podobnie jak prefekt departamentu zarządza administracyą jego i zależy bezpośrednio od ministrów. Pod zwierzchnictwem prefekta policyi zostają: *a)* Komisarze cyrkułowi, którym do pomocy jest dodany sekretarz, inspektor i dzwonnik, obowiązany przebiegać ulice w godzinach oznaczonych, w których właściciele domów winni kazać zamiatać lub polewać ulice, oprócz cyrkułowych komissarzy, jest jeszcze 1 komissarz dodany do pomocy komisarzowi cyrkułu Pól-Elizejskich, 2 przy prefekturze policyi i 1 przy trybunale. *b)* Policya municypalna, zostająca pod zwierzchnictwem komissarza, szefa służby (z płacą 10,000 fran.), 1 podszefa, 10 pisarzy, 1 komissarza policyi, 25 oficerów służbowych w mundurach i przy znakach, 5 głównych inspektorów, 35 brygadyerów, 290 dozorców, 179 inspektorów i agentów pomocniczych których liczba jest nieograniczoną. *c)* Służba specyalna jako to: policya bursy, dozór nad targami, szlachtuzami, piekarniami, dozór nad żeglugą i portami, wagami i miarami, dorożkami, miejscami podejrzanemi. *d)* Wydawanie paszportów, kart zarobkowych, dla służących, wyrobników. *e)* Administracya i policya więzień. Przy prefekcie policyi jest rada zdrowia, składająca się z 12 członków tytularnych, 6 członków adjunktów i 14 honorowych; służbę zaś pełni 11 lekarzy. Pod bezpośrednią jego władzą zostaje gwardya municypalna paryzka licząca 3,244 ludzi wraz z oficerami, i 692 koni, oraz korpus saperów-pompierów (straż ogniowa) z 829 ludzi składająca się. Co do wyznania katolickiego, Paryż dzieli się na 12 parafij, to jest każda dzielnica uważa się za parafię, w niektórych zaś są sukursalne kościoły.

Według rachunków złożonych przez komorę celną od przedmiotów ulegających opłacie i dostarczanych na konsumcye w roku 1845. Skonsumowano w Paryżu wina 1048851 hektolitrów, alkoholu i likworów 5366243 hekt., jabłecznika i innych owocowych napojów 17581 hek. piwa, wołów sztuk 77567, krów 20902, cieląt 83,327, baranów 459,598, wieprzy 96,087; mięsa szlachtowanego weszło 3,668,062 kilogr., mięsa wędzonego 1,337,994 kilogr., soli 5,262,439 kilogr.,

łoju i świec 1,771,101 centn. Sprzedarz hurtowa niektórych przedmiotów: ryb suszonych za 710,368 fran., ostryg za 1,859,868 fr., sztokfiszu za 6,620,242 fran., drobiu i zwierzyny za 9,417,771 fran., masła za 12825020 fran., jaj za 6332891 fran. Dochody miasta wynosiły w 1845. r. 61933070 franków według rachunków zdanych przez prefekta. Wydatki 47,292,775 franków. Dług miasta wynosił 34,333,560 franków.

Paryż był stolicą Galii zamieszkanéj przez Parisianów, gdy Cezar ją zawojował. Nazywał się on podówczas Luthtouezy, z któréj to nazwy autorowie łacińscy przerobili Lutetia albo Lutecia i dopiero od roku 380. przybrał nazwisko od ludu w nim mieszkającego pierwotnie. Zbudowany na wyspie 15,20 hektarów rozległéj, któréj kształt podobny do konchy okrętowéj, i z tego powodu przybrał w herbie okręt, przez długi przeciąg wieków pozostał w obrębie téj wyspy. Za panowania cesarza Juliana obwód miasta (w r. 388.) zawierał część obu pobrzeży rz. Sekwany. Rozległość całkowita terytoryum Paryża w téj epoce wynosiła 38,89 hektarów. Obwód ten zwiększał się stopniowo, a mianowicie za Filipa Augusta dochodził do 252,87 hektarów, za Karola VI. 483 hekt., za Ludwika XIII. 1103 hekt., za Ludwika XVI. 3370 hekt. Przewyżka 69,32 hekt. nad tą ostatnią podana na wstępie tego artykułu pochodzi nie z rozszerzenia się rzeczywistéj rozciągłości, lecz z powodu uprostowania murów obwodowych czyli celnych. Paryż rzeczywiście rozprzestrzeniał się bardziéj na lewym brzegu Sekwany jak na prawym i w kierunku ku płn. Ludwik XIV. nadaremnie pragnął nadać miastu foremną postać, rozkazawszy ażeby oba brzegi rzeki zarówno się zabudowywały. Pomimo tego Paryż rozprzestrzeniał się i ludne i rozległe przedmieścia powstawały po za obrębem jego. W skutku posunięcia muru obwodowego do przedmieść i lubo terytoryum przybyło na lewéj stronie, to wszakże na prawéj pomimo zaokrąglenia nie zyskało na rozległości a tém samém i na zaludnieniu, albowiem ostatnia część miasta na 1288,19 hektarów liczy 273,300 m., gdy pierwsza zawiera 2151,49 hektarów z ludnością 780,697 m. Historya najdowodniéj tłumaczy te różnice. Pałac zwany Thermes, którego szczątki dotąd pozostały i rozległe grunta do niego należące, zajmowały za czasów Juliusza znaczną część lewego pobrzeża Sekwany, i przez tę tak znaczną rozległość stanowił zawadę pomnażania ludności i zabudowaniu się téj strony. Gdy miasto było zbyt zaciśnione na wyspie rozszerzało się naturalnie na prawym brzegu. W XV. wieku nazywano Miastem tę część, która się tak rozszerzała; uniwersytetem albo krajem łacińskim, nazywano część leżącą na lewym brz.; Cité zaś tę część która leżała na wyspie, i ta ostatnia dotąd zatrzymała tę nazwę; lecz ognisko postępu, czynności i interesów, pozostało na prawym brzegu, w rozległéj przestrzeni któréj bursa jest środkiem. Przepych pomników i budowli które ją zdobią, okazałość i rozległość spacerów, nadają prawo téj części zwać się miastem. Z téj to strony Sekwany znajdują się na linii bulwarów, które ją otaczają: Ratusz, pyszny gmach w kilku latach wzniesiony stanowi jeden z najświetniejszych pałaców. Laur wraz z wielką galeryą, która go łączy z Tuilerami, mieszczącą w sobie bogate zbiory muzeum narodowego i którego pyszna fasada zwana kolumnadą stanowi arcy-dzieło tegoczesnego budownictwa, będąca utworem przemysłu Klaudyusza Perraulta, naprzeciw niego piękny kościół gotycki St. Germain (l'Auxerrois) obecnie odnowiony i malowidłami przyozdobiony. Tuilerie, rezydencya monarchów, pałac składający się z 5 pawilonów i 4 głównych gmachów na jednéj linii prostopadłéj do Sekwany ustawionych, tworzących dwie fasady na 300 metrów długości: jednéj wychodzącéj na obszerny dziedziniec, oddzielonéj od placu karuzelu okazałemi sztachetami, których środkowa brama wzniesiona jest w kształcie łuku tryumfalnego przez Napoleona; druga zaś wychodzi na piękny ogród rozciągający się między brzegami rzeki a jedną z najpyszniejszych ulic Paryża, to jest ulicą Rivoli, aż do placu obszernego Zgody, przyozdobionego kandelabrami złoconemi, posągami, kolumnami, a w środku tegoż wznosi się obelisk Luxorski pomiędzy dwoma pięknemi i obfitemi wodotryskami, i od którego wiedzie pyszna droga zwana Avenue de Neuilly, idąca przez pola Elizejskie ku zach. krańcowi miasta, gdzie najwyższy punkt uwieńczony jest olbrzymią bramą tryumfalną zwaną Gwiazdy, na krańcu zach. bulwarów, oddzielających dawniejsze miasto od przedmieść i tworzących długi ciąg spacerów. Kościół Ś. Magdaleny, którego fasada obrócona jest ku płn. do placu Zgody, na krańcu wsch. kolumna Lipcowa na miejscu Bastylii wzniesiona. Brama Ś. Dyonizyusza, piękny łuk tryumfalny, na którym Napoleon kazał napisać: Ludovico Magno. Brama Ś. Marcina drugi pomnik wielkiego monarchy; zamek zwany d'Eau; fasady teatrów rozmaitości, bramy Ś. Marcina, Ambigu-Comique, Gaité, cyrku, teatru historycznego, w stylu nowym

wzniesione i przyozdobione pysznemi malowidłami a wewnątrz zaś obwodu eliptycznego utworzonego przez linie bulwarków przedłużające się do Sekwany. Palais-Royal, i teatr francuzki, przed którym wzniesiony został monumentalny wodotrysk na cześć Moliera, i ogród z trzech stron zamknięty budynkami, którego fasada przedstawia 180 portyków, pod któremi ciągną się galerye mieszczące w sobie okazałe sklepy. Pałac bursy i trybunał handlowy, bank francuzki wychodzący na plac Zwycięztwa przyozdobiony konnym posągiem Ludwika XIV. Biblioteka narodowa, dawny pałac kardynała Mazaryniego, naprzeciw którego był teatr opery, a dziś w tém miejscu plac, zasadzony drzewami i wodotrysk jeden z najświetniejszych tego rodzaju. Teatr opery-komicznéj, niegdyś włoski, kolumna tryumfalna ze spiżu, wzniesiona, na cześć wojska francuzkiego przez Napoleona zwana od placu na którym stoi kolumna Vendôme. Bazar zwany Halle-aux-blés, rozległa rotunda z 25 arkadami od 3 do 4 metrów otworu, któréj kopuła uważana za arcy-dzieło, zgorzała w r. 1802 W środku targu tegoż nazwiska, wodotrysk zwany Niewiniątek, pomnik 14 metr. wysoki, z którego woda wytryska z obszernego wodozbioru i zlewa się wodospadem; wzniesiony jest w r. 1551. podług rysunków Piotra Lescot, i ozdobiony płaskorzeźbami i figurami, wyrzynanemi przez Jana Goujon, w dzielnicy zwanéj Marais przy krańcu wsch. linii bulwarów, dzielnicy niegdyś zamieszkałéj przez panów dworu, gdzie teraz po większéj części żyją rodziny żydowskie; plac zwany królewski, wysadzany drzewami otoczonéj czterema fasadami budowli murowanych z cegieł, pod któremi ciągną się galerye z 4 wodotryskami i z posągiem konnym Ludwika XIII. z marmuru; w różnych zaś dzielnicach są kościoły, Ś. Eustachego, Ś. Rocha, parafialny dzielnicy Tuilerie, Ś. Pawła z kolegium Karola W., Ś. Gerwazego, parafia ratusza, St. Merry, Ś. Mikołaja na polach, kościoły Oratoryum i ulicy Billettes, dla wyznania ewangelickiego. Za bulwarami albo w dawniejszych przedmieściach, pałac Elysée-Bourbon, konserwatoryum muzyczne, kolegium Burbonów, szkoła municypalna Franciszka I, kościół Ś. Filipa z Roule, N. P. Maryi Loretańskiéj, Ś. Wincentego à Paulo, Ś. Wawrzeńca, szpitale Beaujon i S. Ludwika, i przy szpitalu Hôtel-Dieu, szpital zwany Quinze-Vingts, więzienie la Roquette i młodych przestępców; szlachtuzy w Roule, Montmartre, Ménilmontant. Część Paryża położona na lewym brzegu Sekwany mieści w sobie bulwary z podwójnemi alejami. W długiéj przestrzeni od wsch. ku zach. znajdują się: Ogród botaniczny, w którym się mieszczą wszystkie rośliny całego globu ziemskiego, w cieplarniach lub pod gołém niebem hodowana, a oprócz tego rozległe parki w których utrzymują dzikie zwierzęta; przy tymże ogrodzie są rozmaite muzea trzech królestw. Daléj komora, targ na drób, umieszczony na rozwalinach kościoła Augustyanów. Mennica; pałac instytutu, w którym się mieści biblioteka Mazaryniego; pałac Orsay, pałac legii honorowéj, dom Inwalidów, wewnątrz którego kościół z grobowcami Napoleona, Tureniusza i Vaubana, oraz kilku innych marszałków Francyi; w pobliskości szkoła wojskowa, z placem przeznaczonym pierwiastkowo na mustrę i zwanym z tego powodu Polem Marsowém, długi na 900 metrów, a 420 metrów, szeroki. Inne budynki i zakłady z téj strony Sekwany są: pałac Luxemburgski zbudowany przez Maryę Medycejską, zawierający muzeum obrazów i rzeźb żyjących artystów, z przepysznym ogrodem zakończonym długą i szeroką aleją, z jednéj strony przytykającym do ogrodu botanicznego szkoły lekarskiéj; przy końcu téj alei i placu który ją ogranicza jest obserwatoryum, budynek w kształcie równoległościanu postawiony, do którego wzniesienia nie użyto żelaza ani drzewa, i którego piwnice są tak głębokie jak gmach wysoki; północna fasada wychodzi na Luxemburg od strony ogrodu i tworzy Val de-Grâce, kościół z kopułą, wzniesiony przez Annę Austryacką na podziękowanie Bogu za narodzenie się Ludwika XV., dziś obrócony na szpital wojskowy. Panteon, kościół w kształcie krzyża greckiego pod wezwaniem Ś. Genowefy, według rysunków Soufflota, przemieniony przez zgromadzenie konstytuanty na przechowywanie zwłok wielkich ludzi. Sorbonna z grobem kardynała Richeuliego, arcydzieło akademii paryskiéj, mająca w sąsiedztwie kolegium francuskie, i kolegia Ludwika Ś., Ludwika W., Henryka IV., a niedaleko ztąd także szkoły politechniczną, normalną, szkołę lekarską, naprzeciw któréj szpital kliniczny i szkoła prawa; instytuty: głuchoniemych i młodych niewidomych; pałac sztuk pięknych; Odeon, wodotrysk zwany Grenelle, najpiękniejszy po wodotrysku Niewiniątek; wodotrysk wzniesiony na cześć Cuviera; Salpetrière, ogromny szpital, w którym się mieści do 6,000 ludzi. St. Etienne du Mont, dotykający prawie do Panteonu; St. Séverin i St. Germain des Prés, kościoły gotyckie, Ś. Sulpicyusza, piękny kościół tegoczesny, którego postać uważa-

ny jest za arcydzieło sztuki budowniczéj i naprzeciw którego wznosi się monumentalny wodotrysk, rękodzielnia Gobelinów, rozwaliny pałacu zwanego Thermes, i hotel muzeum Cluny, szpitala la Charité, de la Pitié, du Sad, Lourcine, dzieci, większa część klasztorów i szpitali, szlachtuzy Grenelle i Villejuif, i studnie artezyjskie. Paryż z téj strony Sekwany zbudowany jest po większéj części na dawniéj eksploatowanych kopalniach; w części pieczar podziemnych urządzono katakomby gdzie złożono kości z dawnych smętarzy zniesionych; ta kośnica zajmuje galerye 2 metry wysokości mające, a szerokości 2,30 metra, obejmuje zaś przestrzeni 655 metrów.

Z dwóch wysp, wyspa Cité obejmuje znakomite budynki, jako to kościół Panny Maryi, zbudowany w kształcie krzyża łacińskiego, w stylu gotyckim, z przepyszną fasadą i z dwoma ogromnemi kwadratowemi wieżami 90 metrów wysokiemi, Hôtel-Dieu, najdawniejszy szpital w Europie, pałac Sprawiedliwości, rozległy budynek wzniesiony w początkach imienia monarchii i którego gmachy ciągną się aż na plac zwany Delfina, w środku zaś głównego dziedzińca jest wodotrysk monumentalny na cześć generała Dissaix wzniesiony; Ste Chapelle, piękny kościół zbudowany za Ludwika Śgo, i dawny pałac Izby Obrachunkowéj, obecnie pałac prefekta policyi.

W r. 1846. liczono w Paryżu około 42000 domów, z których większa część z kamienia ciosowego; 1245 ulic zajmujących powierzchni 420 w., z których 250 w., szosy, 17 uliczek, 37 kanałów, 20 bulwarów, 37 ulic i zaułków, 133 placy, 224 przejść, galeryi, perystylów i t. d., 105 dziedzińców klasztornych, 132 przejść, 57 rogatek, 46 dróg celnych, 20 przystani, 37 mostów; z tych 13 kamiennych, najdłuższy Pont-Neuf, zakończone kwadratowym placem, na którym posąg konny Henryka IV., najpiękniejszy zaś pod względem sztuki jest most Zgody i most Jena idący w przedłużeniu placu Marsowego, 3 mosty z żelaza, jakoto: most Austerlicki, naprzeciw ogrodu botanicznego; most sztuk między Luwrem i pałacem Instytutu, i most Karuzelu, jeden z najpiękniejszych mostów Paryskich, ozdobiony z każdego końca dwoma posągami; 5 wiszących, z których najdłuższy Ludwika Filipa przytyka do wyspy Ś. Ludwika, jak Pont-Neuf do Cité, 181,5 w. rozwinięcia w długości i 530 w. powierzchni trotoarów; 212,70 w. kw. kanałów; 1800 wodotrysków krytych 15 wodotrysków dla sprzedających wodę; 4228 domów zaopatrywanych w wodę; 3360 w. kw. bruku; 5792 latarń olejem opalanych, 8665 gazowych, i aparat dla oświetlenia placu Karuzelu; 64 dla zakładów publicznych. Koszta oświetlenia miasta w ogólności wynosiły 1742954 franków. Wszystkie warownie Paryża są zewnętrzne. Składają się zaś z muru bastyonowanego otaczającego miasto i z oddzielnych warowni broniących okolice i połączonych między sobą drogami strategicznemi. Mur bastyonowy zwany obwodem ciągłym, obejmuje w całkowitości albo w większéj części na pr. brz. od wsch. ku zach. gminy Bercy, Charonne, Belleville, La Villette, La Chapelle, Montmartre, Batignolles, Passy i Auteuil; na lewym brzegu od zach. ku wsch. Grenelle, Vaugirard. Ogólny rozwój fortyfikacyjny wynosi 38,66 w. (z których na pr. brz. przypada 27,90 w., a na l. brz. 10,76 w.), powierzchnia zaś gruntu zajmuje w ogóle 373,15 hekt. Twierdze odosobnione wraz z należącemi do nich działami są, na wsch. między Sekwaną i Marną. Warownia Charenton, na gruncie posiadłości domu Alfort (33,50 hektar.); na pr. brz. Marny i Sekwany od wsch. ku zach. warownia Nogent, na gruncie Nogent-sur-Marne i Fontenay-sous-Bois (19,06 hekt.) Warownia Rosny na gruncie Montreuil i Rosny 20,24 hekt. Warownia Noisy 25,18 hekt. Warownia Romainville, Aubervilliers. Warownia wsch. i t. d. Ogólne rozwinięcie skarp tych warowni 22,65 w. na pr. brz. 12,86 w., na l. brz. 9,79 w. Ze 140 milionów uchwalonych na wzniesienie tych warowni w r. 1841. r. pozostały fundusz do rozporządzenia, przeznaczony został na wystawienie dzieła przy przesmyku S. Maur, zapewniającego przejście z Marny do Joinville le Pont, i dla zakrycia Vincennes, Nogent i Charentonne. Paryż jest stolicą Francyi od pierwotnych czasów istnienia monarchii i wypadki które się w nim wydarzyły należą do historyi Francyi. Paryż jest ojczyzną wielu mężów, którzy Francyę wsławili, jako to: Moliera, Boileau, Voltaira, Regnarda, Beaumarchego, J. B. Rousseau, Crebillona, Marivaux, Picarda, Quinaulta, Daciera, St. Simona, Anquetila, Alemberta, Condorceta, Rollina, Sylwestra de Sacy, Lavoisiera, Dawida, Lebruna, Grosa, Guerina, Verneta, Jana Goujon, Coustou, Peraulta, Richeuliego, Malesherba, Condé, Catinata, Augerau, Bougainvilla, Lekaina, Molego, Previlla, Talmy. Pań: de Sevigné, Deshoulières, Riccobini, Rolland, de Staël. Panien: Ninon de Lenclos, Contat, Mars, i t. d.

PARYŻ, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państ. Maine, stoł. hrb. Oxford, o 77 w. ku

płn.-zach. od Portland; 2,454 m. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań New-York, hrb. Oneida, o 161 w. ku płn.-zach. od Albany; 2,844 m. w r. 1840. 3) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Kentucky, stoł. hrb. Bourbon, o 128 w. ku płd. od Cincinnatti pod Hoston, przy zlewie z Stoner-Kreek; 1,220 m. Fabryki wyrobów bawełnianych i wełnianych.

PARZĘCZEW, M. w król. Polskiém, w gubernii Warszawskiéj, pow. Łęczyckim, o 1 i pół mili ku płd. od Łęczycy, nad rz. Gnidą; 1,074 m. (675 chrześc., 399 żydów); 104 domów drew.; 12 jarmarków do roku, 1 targ tygodniowy.

PARZNIEWICE, fryszerka zwana Julienpol prywatna w król. Polskiém, w gubernii Warszawskiéj, pow. Piotrkowskim; wydaje corocznie 1500 centnarów żelaza kutego.

PAS-DE-CALAIS, departament Francyi, stol. Arras. Leży nad kanałem Pas-de-Calais i la Manche, między depart. du Nord i Somme. Między 50° 1' i 51° 2' szer. płn. Rozległość 663518 hektarów. Ludność w 1846. r. 695,756 m., z których 146,347 m. w gminach, liczących po 3,000 dusz przeszło jako to: w Aire, Arras, Bapaume, Béthune, Boulogne, Calais, Carvin, Fleurbaix, Trevent, Guines, Hesdin, Laventie, Lestrem, Lillers, Montreuil, St. Omer, Outreau, St. Pierre i St. Pol, 1 miasto mające przeszło 27,000 m., Boulogne, jedno 20,000 m., Arras, jedno 18,000 m., St. Omer, i 5 od 5 do 12,000 m. Położony w kotlinach morza Niemieckiego (w kotlinach rzek Skaldy i Aa) i Manszy (w kotlinach Authie, Liane, Canche). Główniejsze rzeki: Lys, Law, Scarpe, Deule, Sensée zlewające się do Skaldy, Authie z Ternoise, Liane, Canche i Aa. Kraj w ogóle płaski, przerznięty od płd.-wsch. do płn.-zach. przez grzbiet rozdzielający kotlinę Manszy od kotliny morza Niemieckiego; punkta górujące wznoszą się do 200 metrów. Pobrzeża niskie w niektórych okolicach, gdzieniegdzie otoczone opokami, z których najznakomitszy przylądek Gris-Nez odznaczający na wsch. kraniec południowy wązkiego kanału, oddzielającego wielką Brytanię od stałego lądu, który nadał nazwę departamentowi. Ziemia w ogólności bardzo żyzna. Kraj bogaty, rolniczy, rękodzielniczy i handlowy. Rolnictwo postępowe. Zbiór w nadmiarze zboża i kartofli, lnu, jarzyn, buraków cukrowych, chmielu, ziarn oleistych i siana. Chów bydła znaczny, konie pociągowe wysoko cenione, owce prawie wszędzie poprawnéj rassy przez połączenie z merynosami i baranami angielskiemi z długą wełną; wieprze w wielkiéj ilości. W r. 1839. było koni 80,273, mułów 1,476, osłów 5,702, rogacizny 174,944, baranów 365,845, wieprzy 120,293, kóz 5,818. Rybołowstwo bardzo czynne na pobrzeżach. Eksploatacya minerałów znaczna, głównie zaś torfu, żelaza, węgla; kopalnie kamieni najważniejsze w Francyi, jako to: marmurów, piaskowca brukowego, skałek, pięknych kamieni wapiennych, gliny garncarskiéj i do fajek. Przemysł fabryczny ożywiony, którego głównemi płodami są: cukier z buraków, oleje i mydła. Płótna, nici, tkaniny bawełniane, tiule, koronki, tkaniny wełniane, sukna pospolite, papier, fajki, wyroby garncarskie, fajansowe, wódki, piwo, wyroby żelazne i skóry. W 1839. r. było 2 fryszerki, żelazne które wydały 1274 centn. metr. surowcu, wartości 26,750 fran., i 6010 cent. metr. kutego żelaza wartości 298,002 fran. Piwa wyrobiono w browarach w 1839. r. 552344 hektolitrów. Zboże, mąka, drzewo, marmury, oraz cukier i inne płody fabryczne stanowią przedmioty handlu wywozowego. Departament za pośrednictwem swych portów czynny ma udział w handlu zewnętrznym, a mianowicie z Anglią. Jarmarków do roku 171 w 52 gminach, trwających przez dni 324. Porty głównie morskie w Calais, Boulogne i Etaples. W r. 1841. obrot statków w portach tu był następujący: 365 okrętów z ładunkiem 7630 beczek. Ogólna liczba ruchu żeglugi wynosiła 4767 okrętów z 339886 beczek ładunku, z których dla handlu zagranicznego 4391 z 320072 beczkami, a dla przewozu 376 statków z 19814 beczkami. W r. 1842. było zakładów naukowych wyższych 25 z 1,334 uczniami. Z tych 5 szkół komunalnych w Aire, Arras, Béthune, Boulogne, St. Omer; 1 instytut i 19 pensyonów. Wydatek na te zakłady 485,187 franków. Szkoły początkowe w r. 1840. były: 1 szkoła normalna departamentowa, 8 wyższych (komunalnych), 68 klas rzemieślniczych, 19 sal ochrony w 14 gminach. Podział administracyjny i sądowy w r. 1841. był na 6 okręgów: Arras, Bethune, Boulogne, St. Pol, Montreuil, St. Omer; 41 kantonów (43 sądów pokoju), 903 gmin. Departament składa dyecezyą biskupstwa w Arras, należy do trybunału Rzeczypospolitéj i akademii w Douai i do 16. dywizyi wojskowéj w Lille.

PAS-DE-CALAIS, po ang. STRAITS-OF-DOVER, CIAŚNINA KALETAŃSKA, odnoga morska oddzielająca Francyę od Anglii, łącząca kanał La Manche z mr. Niemieckiém. Najwęższa między Calais i Dover, 42632 metr. Żeglowna dla największych okrętów.

PASAGES, SANTA ISABEL-DE-LOS PASAGES, M. w Hiszpanii, w Guipuzcoa, w prow. i o 10 9 w. ku płn.-wsch. od St. Sebastian, nad odnogą Gaskońską; 1,500 m. Twierdza. Port wojenny i warsztaty okrętowe, oraz port handlowy.

PASCAGUOLA, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Mississipi, o 330 w. ku płd.-wsch. od Natchez, nad odnogą Meksykańską, przy ujściu rzeki tegoż nazwiska.

PASCO, M. w Peru, w prow. i o 96 wiorst ku płd. od Huanuco, nad jeziorem, z którego wypływa rzeka Hualaga. Leży 4000 metrów nad poziomem morza. Ludność zmienna, stosownie do pór roku, od 4—12,000 m. Kopalnie srebra eksploatowane od lat 200 i najbogatsze w Peru. W ciągu 35 lat, od 1786.—1820. roku, kopalnie wydały 8,052,039 mark srebra deklarowanego, do których przydać należy ⅛ przemyconego. W r. 1833. wydobyto 244,071 mark. Od kilku lat eksploatacya nabrała większego rozwoju.

PASCUARO, M. w Meksyku, w depar. i o 53 w. ku płd.-zach. od Mechoacan, nad jeziorem t. n.; 6,000 m.

PASEWALK, PODIZWOLK, M. w Prusach, w prow. Pomeranii, w rejencyi i o 38 w. ku płn.-zach. od Szczecina, nad rz. Ucker; 5,502 m. w 1837. r. Przemysł rolniczy. Browary, gorzelnie.

PASIECZNA, W. w Galicyi, w obwodzie Stanisławowskim, 2 mile od Nadworny; huta żelazna i piękny wodospad rz. Bystrzycy.

PESKAU, PASKÓW, Mm. w Austryi, w Morawii, w gub. Berno, cyr. Przerowski, o 49 w. ku płn.-wsch. od Weisskirch, na pr. brzegu rzeki Oleszny; 625 m. w 1834. r.

PASMAN, wyspa w pań. Austryackiém, w Dalmacyi, w cyr. Zara, na mr. Adryatyckiém. Długość 16 w., szerokość 2 w. Dość żyzna, zbiór jedwabiu. Ma kilka wiosek i port.

PASSAGE, WEST P..., W. w Irlandyi, w hrb. Cork, o 11 w. ku zach. od Cork, na pobrzeżu zach. zatoki t. n; 1,689 m. Port.

PASSAMAQUODDY, zatoka oceanu Atlantyckiego, w Ameryce Płn., stanowiąca granicę pomiędzy Stanami Zjednoczonemi (Maine), i Ameryką angielską (Nowym-Brunświkiem).

PASSARGE, PASŁĘKA, rz. w Prusach, w prow. Pruskiéj, w rejencyi Królewieckiéj, zlewająca się do Frische-Haff, pod wioską t. n., o 6 w. powyżéj Braunsburga. Źródło o 4 w. ku zach. od Plauziga. Bieg około 184 w.

PASSARO, CAP PASSARO, przylądek w Sycylii, w kącie płd. wyspy.

PASSAROUANG, PASSAROEWANG, M. na wyspie Jawie, stoł. rezydencyi t. n., na pobrzeżu płn. wyspy, o 1000 w. ku wsch. od Batawii. Port na rzece t. n.

PASSAROWITZ, PAŻAREWEC, M. w Turcyi europejskiéj, w Serbii, o 28 w. ku wsch. od Semendryi, nad rz. Morawą. Traktat między Turcyą i Austryą w 1718. r.

PASSAU, po czesku PASOWO, M. w Bawaryi, stoł. cyrkułu Niższéj Bawaryi, o 255 w. ku płn.-wsch. od Munichu, przy zlewie Dunaju z Inn i Ilz; 282 metr. nad poziomem morza; 9,000 m. Twierdza. Sąd grodzki i ziemski. Stolica biskupa katolickiego sufragana Munichu. Liceum. Browary, garbarnie, fabryki tabaki i porcelany. Żegluga czynna. Leży w malowniczéj dolinie i przerznięte trzema rzekami; obronne 2 twierdzami i 8 warowniami. Z gmachów celniejsze są: katedra, kościół Św. Pawła i starożytne opactwo Św. Mikołaja. Do 1805. r. Passau było stolicą udzielnego biskupa. Traktat wolności religijnéj w Niemczech podpisany tu został w 1552. r.

PASSCHENDAELE, W. w Belgii, w zach. Flandryi, o 16 w. ku płn.-wsch. od Ypres; 2,956 m.

PASSENHEIM, PASYŃ, M. w Prusach, w prow. Pruskiéj, w rejencyi i o 114 w. ku płd. od Królewca; 1,143 m. Przemysł rolniczy. Założone w 1336. r.

PASSIR, M. na wyspie Borneo, stol. królestwa i przy ujściu rz. t. n., nad odnogą Makassar. Port, w którym się odbywa handel z Chinami.

PASSY-LES-PARIS, Mm. we Francyi, w depar. Sekwany, o 13 w. ku płd.-zach. od St. Denis, na pr. brz. Sekwany, przy rogatkach Paryża na zach. i mieszczące się w obrębie warowni tegoż miasta; 8,657 m. Eksploatacya kamieni budowlanych, wód mineralnych, naturalnych i sztucznych; 5 źródeł żelaznych (temperatura średnia + 4° R.), z których wysyłają rocznie 9,000 litrów. Drukarnie, farbiernie tkanin. Fabryka fortepianów. Rafinerya cukru. Fabryka przetworów chemicznych i essencyi, czernidła zwierzęcego. Zakład ortopedyczny w Muette.

PASTENA, Mm. w królestwie Neapolitańskiém, w Terra di Lavoro, o 35 wiorst ku płn. od Gaety; 1,700 m. Komora celna.

PASTO, 1) San Juan del Pasto, M. w Nowéj Granadzie, stol. prow. t. n. i o 730 w. ku płd.-zach. od Bogoty, nad rz. t. n., w Andach. Wysokość nad poziomem morza 2860 metrów; 7,000 m. Otoczone wulkanami i siarkarniami. 2) Pasto, prow. Nowéj

Grenady w Andach, stoł. Pasto. Ludność 58,589 m. cywilizowanych i 71,000 Indyan niepodległych.

PASTRANA, M. w Hiszpanii, w Nowéj Kastylii, w prow. i o 37 w. ku płd.-wsch. od Guadalavara, nad Tagiem; 3,100 m.

PASZKOWICE, M. w Galicyi, w obwodzie Przemyskim, o 4 mile od Przemyśla; posiada gustowny pałac na jeziorze zbudowany.

PASZTO, Mm. w Węgrzech, w żupań. Heves, o 53 w. ku zach. od Erlau, nad rz. Zagywa. Opactwo Cystersów.

PATAGONIA, kraj rozległy w Ameryce Płd., zawierający prawie całą część stałego lądu na płd., od 38° szer. płd. Graniczy na płn. z Araukanią, Chili i la Plata, na płd. z ciaśniną Magielańską oddzielającą go od Ziemi-Ognistéj, na zach. z oceanem Atlantyckim. Mało znany wewnątrz, przerznięty w całéj długości pasmem Andów ciągnących się równolegle od pobrzeża zach. Wysokość średnia tych gór w Patagonii dochodzi 1000 metr., dochodzą jednakże do 2000 metrów pod szerokością równą z wyspą Chiloë. Pobrzeże zachodnie w ogólności jest skaliste, ku płd. wyżłobione mnóstwem zatok i odnóg morskich, i otoczone wyspami. Pobrzeże wsch. jest niskie, po większéj części i terytoryum zdaje się podnosić stopniowo pagórkami do łańcucha Andów. Grunt w ogólności nieurodzajny i ogołocony z drzew. Flora i fauna ubogie. Zamieszkany jedynie przez Indyan Patagonów, plemie liczące się do najwyższych z rass ludzkich. Odkryta w r. 1519. przez Magielana. Patagonia nie była nigdy widzianą przez Europejczyków, tak z powodu nieżyzności ziemi, jakoteż z przyczyny lichych portów. Poławiacze wielorybów jednakże zwjedzają jéj pobrzeża od lat kilku.

PATAK, SAROS, Mm. w Węgrzech, w żupań. Zemplin, o 16 w. ku płd.-wsch. od Ujhely, nad rz. Bodrog; 5,088 m. Kolegium kalwińskie, z biblioteką 20,000 tomów. Ruiny dawnego zamku warownego.

PATANI, M. na półwyspie Malakka, stol. małego królestwa t. n., nad odnogą Syamską. Port handlowy czynny.

PATAY, Mm. we Francyi, w dep. Loiret, o 22 w. ku płn.-zach. od Orleans, na l. brz. rz. Ligiery; 1,215 m. Stoł. kantonu. Ważne fabryki kołder wełnianych. Porażka Anglików i pojmanie Talbota ich wodza, przez Dunois i Joannę z Ark w 1429. r.

PATELEY-BRIDGE, Mm. w Anglii, w hrb. York, o 44 w. ku płn.-zach. od York (West-Riding), nad rz. Nidd. Bogate kopalnie ołowiu.

PATERNE, SAINT P..., Mm. we Francyi w dep. Indre et Loire, o 29 w. ku płn. od Tours, przy zlewie Ligiery (Loire); 2,056 m. w r. 1846. Znaczna eksploatacya kamieni ciosowych. Ważne fabryki płótna konopnego, wyrobów bawełnianych, fajansu; olejarnie. Cegielnie.

PATERNO, M. w Sycylii, o 17 w. ku płn.-zach. od Catania, u stóp Etny; 10,000 m.

PATHMOS, PATINO, PALMOSA, wyspa w Turcyi azyatyckiéj, na Archipelagu, o 48 w. od pobrzeża Anatolii, ku płd. od Samos. Ma dłg. 16 w., szer. 8 w. Ludność 4,000 m. Sławna pobytem Św. Jana, który wówczas napisał Apocalypsis.

PATNA, M. w Indostanie angielskim, w prezydenturze Bengalu. Było niegdyś stol. pańs. Bahar, o 480 wiorst ku płn.-zach. od Kalkuty, na pr. brz. Gangezu. Ludność 300,000 m. Miasto warowne. Siedlisko jednego z sześciu trybunałów okręgowych prezydentury Bengalu i nader czynny handel opium z Baharem i saletrą, płodami, których wielka ilość w okolicach się znajduje, następnie ryżem bardzo cenionym w Europie, cukrem, indygo i t. d.

PATRAS, M. w Grecyi, w Morei, stoł. dyecezyi Achai, o 163 w. ku zach. od Alen, nad zatoką t. n. Miasto warowne. Trybunał I. instancyi, trybunał handlowy. Komora. Handel bardzo rozległy. Wywóz rodzynek Korynckich (około 50,000 cetnar. rocznie), następnie oliwy, wina, jedwabiu, bawełny, wełny, wosku, skór; dowóz towarów kolonialnych i płodów rękodzielni europejskich. Żegluga bardzo czynna. Komunikacya regularna z Tryestem i Korfu statkami parowemi. Miasto jeszcze wspominane przez Herodota, jako jedno z pomiędzy 12 miast Achai, bardzo kwitnące za czasów Strabona. Zamienione w księstwo za cesarzów greckich; było kupione przez Wenecyan w 1408. r., a zdobyte przez Turków w 1446. r.

PATRINGTON, Mm. w Anglii, o 76 w. ku płd.-wsch. od York (East Riding), nad przystanią Humber; 1,244 m. Mały port.

PATSCHKAU, M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, o 54 wiorst ku płd.-zach. od Opola, nad rz. Neissą; 3,296 m.

PATTAN, M. w Indostanie, w Nepalu, o 2 w. ku płd. od Katmand, od którego oddziela go Baghmotti; 24,000 m. Punkt warowny, ważny pod względem handlu.

PATTENSEN, M. w Hanowerze, w ks. Kalenberg, o 10 w. ku płd. od Hanoweru, na l. brz. rz. Leine; 1,528 m.

PATTERSON, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pańs. New-Jersey, stoł. hrb. Passaic, o 26 w. ku

płn. od Newark, nad rz. Passaic i tworzącą piękny wodospad; 7,596 m. w 1840. r. Ważne rękodzielnie bawełnianych wyrobów.

PATTI, M. w Sycylii, stoł. obwodu t. n., o 75 w. ku wsch. od Messiny, w pobliżu płn. pobrzeża Sycylii; 5,00 m. Stolica biskupstwa.

PATURAGES, Mm. w Belgii, w Hainaut, o 9 w. ku zach.-płd. od Mons; 6,108. Stoł. kantonu. Eksploatacya węgli.

PATZAU, Mm. w Austryi, w Czechach, o 25 w. ku wsch.-płn. od Tabor (Chomowa); 2,564 m. Fabryki sukna.

PATZIZIA, M. w Guatemali, w państwie t. n.; 6,260 m.

PATZUA, M. w Guatemali, w pańs. t. n.; 7,900 m.

PAU, M. we Francyi, w dep. Niższych Pyrenei, o 781 w. ku płd.-zach. od Paryża, w pobliżu pr. brz. Gave-de-Pau, nad dwoma strumieniami Hedas i Ousse. Pod 43° 17' 44" szer. płn., a 2° 42' 48" zach. dłg. Ludność 16,170 m. w 1846. r. Główne 24. okręgu leśnego, obejmującego departamenty Gers, Niższych Pyrenei i Wyższych Pyrenei. Trybunał handlowy. Stadnina rządowa. Biuro ubezpieczeń materyałów złotych i srebrnych. Stolica akademii uniwersyteckiéj, obejmującéj depart. Niższych i Wyższych Pyrenei i Landes. Kolegium (271 uczniów, z tych 165 uczęszczało w roku 1842.). Szkoła początkowa normalna. Szkoła handlu. Biblioteka publiczna (15,000 tomów). Towarzystwo rolnicze. Trzy drukarnie. Fabryki i handel bardzo znaczny płótna, zwany Bearneńskiemi, oraz bielizny stołowéj. Tkactwo mechaniczne kartonu. Blicharnie parowe. Fabryki dywanów, nożownictwa. Garbarnie, tokarnie, farbiernie. Wielki handel winami Jurançon, wędlinami, szynkami zwanemi bajońskiemi, półgęskami, wyśmienitemi kasztanami, marmurami, kamieniem wapiennym. Skład drzewa budulcowego, bawełny i papierów Pirenejskiego wyrobu, soli i materyałów żywicznych. Ważne jarmarki na muły i zamianę monet hiszpańskich. Zamek. Most o 7 arkadach na Gave-de-Pau, słynny z swojéj wysokości. Stolica dawnéj prow. Bearn. Miejsce urodzenia Gastona de Foix księcia Nemours, Henryka IV., wice-hrabiego Orthez, Pierra-Marca, Bernadottego.

PAUILLAC, M. we Francyi, w dep. Gironde, o 17 w. ku płd.-wsch. od Lesparre, nad rz. Girondą; 3,752 m. Port handlowy i stanowisko sterników. Port główny dla statków wywożących wino Medok. W okolicy eksploatacya kamieni zwanych Roque i Bourg. Winnice wyższego Medoku wydające gatunki Branne, Chateau-Lafitte, Chateau Latour i t. p.

PAUL, St.-P..., Św. Pawła wyspa w Ameryce angielskiéj, w Niższéj Szkocyi, pomiędzy wyspą Cap-Breton i Nową Ziemią, przy wejściu do odnogi Św. Wawrzeńca. Skały niebezpieczne i znane z licznych rozbić okrętów. Latarnia tu założoną została od lat kilku.

PAUL, ST.-PAUL, M. w Afryce francuzkiéj, na pobrzeżu zach. wyspy Burbon, o 22 w. ku płd.-zach. od St. Denis; 2,000 m. Sąd przysięgłych. Pensyonat męzki. Drukarnia. Przystań jarmarczna. niebezpieczna w porze zimowiska; morze spokojne w lecie. W 1841. r. przybyło do Francyi z St. Paul 5 okrętów o 1,347 beczkach.

PAUL, 1) St.-Paul-en-Jarret, Mm. we Francyi, w departamencie Ligiery, o 15 w. ku płn.-wsch. od St. Etienne, na l. brz. rz. Couzon; 4,328 m. Gisernia i fabryka gwoździ. Handel jedwabiem, zbożem i winami. 2) St.-Paul-trois-Chateaux, M. we Fracyi, w depar. Drôme, o 24 wiorst ku płd. od Montelimart; 2,085 m. Fabryki tkanin wełnianych. Handel winem, oliwą. Miasto dawne. 3) Wyspa na morzu Indyjskiém, na płn. od wyspy Amsterdam, leży pod 38° 50' szer. płd i 75° 28' dłg.-wsch. Niezamieszkana i zwiedzana tylko przez rybaków. 4) St.-Paul, Mm. w Austryi, w gub. Laibach, w Karyntyi, o 47 w. ku wsch. od Klagenfurtu, nad rz. Lavant. Sławne opactwo Benedyktynów ze szkołą filozofii i teologii. Gimnazyum. W kościele opactwa groby rodziny Habsburgskiéj przeniesione w r. 1807. z opactwa St. Blasien, w ks. Badeńskiém.

PAULO, SAO P..., 1) M. w Brazylii, stoł. pow. t. n., o 350 w. ku zach. od Río-Janeiro, na l. brzegu rz. Tiete, zlew do Parana; 40,000 m. Stolica biskupa. Szkoła klasyczna. Biblioteka publiczna. Przemysł rolniczy. Drukarnia. Huta złotnicza. Kilka pięknych budowli. Założone przez kolonistów indyjskich pod kierunkiem Jezuitów w 1552. r., wyniesione na miasto od 1711. r. 2) Prowincya tamże, nad oceanem Atlantyckim. Rozległość 456,000 w. kw. Ludność 360,000 m. Grunt górzysty na wsch., na zach. zaś rozległe płaszczyzny, w ogóle obfitujący w wodę, żyzny i pokryty pysznemi lasami. Uprawa trzciny cukrowéj, kawy, ryżu, prosa i t. d. Chów koni, bydła. Handel znaczny ryżem, kawą, cukrem, słoniną, skórami. Wysyła 9 deputowanych na sejm.

PAUSA, M. w Saksonii, w cyrkule Ćwikawskim, o 14 w. ku płn.-zach. od Plauen, przy źródłe Weida; 219 m. Fabryki żagli.

PAVIA, M. w królest. Lombardzko-Weneckiém, stoł. deleg. t. n., w gub. Medyolańskiéj, nad rz. Tessin. Ludność 23,680 m. Stolica biskupa kato-

lickiego sufragana Medyolanu. Sławny uniwersytet założony przez Karola W., wznowiony przez Galéasa Visconti i przez Maryę Teressę, z fakultetami prawa, filozofii i medycyny, biblioteka (50000 tomów), piękny ogród botaniczny i różne zbiory, 3 kolegia: Caccia, Boromeusza i Ghislieri. Gimnazyum królewskie. Liczne zakłady dobroczynne, lombard, kassa oszczędności. Izba handlowa. Przemysł małoznaczący, fabryki wyrobów jedwabnych. Miasto otoczone murem, położone przy zlewie Pavii z Tessiną, połączone z przeciwnym brzegiem ostatniéj pięknym mostem. Zawiera wiele budynków publicznych, z których celniejsze są: zamek spustoszony królów Lombardzkich, katedra w któréj zachowują grobowce Ś. Augustyna, Boecyusza i włócznię Rollanda. Teatr i uniwersytet. W pobliskości Pavii na płn. sławny zakon Kartuzów suprymowany przez Józefa II., którego kościół celujący architekturą i mauzoleum G. Visconti jego założyciela. Miasto starożytne, w pobliżu którego Franciszek I. w 1525. r. przegrał walną bitwę i dostał się do niewoli. 2) Delegacya w król. Lombardzko-Weneckiém, w gub. Medyolańskiéj, stol. Pavia. Rozległość 24,4 mil kw. niem. Ludność 163,677 m. Grunt płaski i obfitujący w wodę. Zbiór zboża, ryżu, jedwabiu, maisu, win, owoców. Drzewa skąpo. Chów bydła. Przemysł i handel małoznaczący. Dzieli się na 8 distretto i 193 gmin. Zawiera 1 miasto, 8 miasteczek i 185 wsi.

PAVIN, jezioro we Francyi, w depar. Puy-de-Dôme, o 4 w. ku płd.-zach. od Besse. Krater wulkaniczny w Mont-Dore to jezioro tworzy rzeczkę Couse. Obwód jego wynosi 2 wiorsty.

PAWEŁ, kopalnia rudy żelaznéj w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Kieleckim, za kolonią Piaski, pod Parszowem, w trzech warstwach za sobą idących. Od r. 1816. do 1833. wydobyto do 60000 kibli. Zaprowadzono w niéj regularniejszą odbudowę w r. 1835. W r. 1840. ukopano tylko 7,700 kibli.

PAWŁOGRÓD, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Jekaterynosławskiéj, pod 48° 32' płn. szer., a 53° 34' wsch. dług. Odległe od Petersburga 1629 w., 931 w. od Moskwy, 79 w. ku wsch. od Jekaterynosława, nad rz. Bolszaja. Stołeczne powiatu t. n.; 5,634 m.

PAWŁÓW, M. w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj, w pow. Krasnostawskim, o pół mili od Krasnegostawu; 555 m.; 95 dom. drew., 6 jarmarków w roku, 1 targ tygodniowy.

PAWŁÓW, dawniéj MERECZ, W. w ces. Rossyjskiém, w gub. Wileńskiéj, nad rz. Mereczanką, od Petersburga odległa 793 w., od Moskwy 968, a od Wilna ku płn. 83 w. Miejsce to nazywało się dawniéj Mereczem, lecz właściciel przezwał go od swego imienia, gospodarstwo wzorowo urządził i zaprowadził szkoły. Ludność 2,161 m.

PAWŁOWO, Mm. w ces. Rossyjskiém, w gub. Nowgorodzkiéj, o 17 w. ku płd. od Gorbatowa, nad rz. Oką; 8,000 m.

PAWŁOWSK, 1) M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Woroneżskiéj, pod 50° 28' szerok. płn., 57° 48' wsch. dług. Od Petersburga odległe 1323 w., od Moskwy 642 w., a 146 w. od Woroneża; stołeczne powiatu t. n., nad Donem, przy ujściu Userdy do téjże rzeki; 3,411 m. 2) Mm. w ces. Rossyjskiém, w gub. Petersburgskiéj, pod 59° 41' płn. szerok., 48° 7' wsch. dług., o 30 w. ku płd.-wsch. od Petersburga, 665 w. od Moskwy, przy źródle Sławienki; 3,219 m. Zamek Cesarski. Fabryka sukna dla wojska. Dom dla inwalidów i ogród naturalizacyjny.

PAWOŁOCZ, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Kijowskiéj, nad Rasławicą, ku zach. od Białéj Cerkwi, niegdyś obronne. Sławne targi na woły, konie, oraz na tureckie i różne inne towary.

PAWTUCKET, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Massachussetts, w hrb. Bristol, o 6 w. ku płn.-wsch. od Providence, nad rz. Pawtucket, wpadającą do zatoki Narragansett; 2,184 m. Przemysł kwitnący. Część miasteczka należy do Rhode-Island.

PAXO, PAXOS, najmniejsza z 7 wysp archipelagu wysp Jońskich, na mr. Jońskiém, ku płd.-wsch. od Korfu. Rozległość 67 w. kw. Ludność 5,287 m. Kształtu owalnego i górzysta. Grunt kamienisty, brak wody. Z płodów: drzewa oliwne, figowe, migdałowe i winograd. Chów mułów i kóz. Miasto główne Port-Gai pomiędzy którym i wyspą Anti-Paxo dobra przystań.

PAYERNE, M. w Szwajcaryi, w kant. Waadt, stoł. okręgu t. n., o 38 w. ku płn.-wsch. od Lozanny, nad rz. Broge; 2,723 m. Miasto starożytne, rezydencya królów Burgundyi. Rozwaliny opactw, Benedyktynów, założonego przez królowę Bertę w 961. r. i suprymowanego za reformacyi.

PAYRAC, W. we Francyi, w dep. Lot, o 16 w. ku płn.-wsch. od Gourdon; 1,809 m. Eksploatacya kamieni wapiennych, hydraulicznych i kamienia serpentynu. Fabryki płócien konopnych, korków, oliwy.

PAYTA, M. w Peru, w dep. Livertad, o 380 w. ku płn.-zach. od Truxillo, nad zatoką oceanu Spokojnego. Port, żegluga dość czynna z portami Peruańskiemi, Guayaquil i Panama.

PAZ, LA P..., M. w Boliwii, stoł. depar. t. n., o 312 w. ku płn.-zach. od Chuquisaca, na wschodniéj spadzistości Andów. Wzniosłość nad poziomem morza 4050 metr. Ludność 40,000 m. Siedlisko biskupa. Dawniéj było głównem obwodu górniczego, którego eksploatacya została opuszczoną w r. 1811. Handel znaczny herbatą z Paraguayem. Założone w 1548. r., otrzymało nazwę na pamiątkę pokoju w skutku porażki Gonzalo Pizarra.

PAZANNO, Mm. w król. Neapolitańskiém, w Niższéj Kalabryi, o 35 w. ku płn.-wsch. od Gerace; 1,500 m. Kopalnie żelaza i fryszerki.

PĄTNÓW POD MIERZYCAMI, kopalnia rudy żelaznéj, w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, w pow. Wieluńskim.

PÉ, SAINT P..., M. we Francyi, w dep. Wyższych Pyrenców, o 22 w. ku płn.-zach. od Argeles, nad rz. Gave-de Pau; 2,981 m. Fabryki płótna, narzędzi rolniczych, gwoździ, grzebieni. Fabryki chustek. Handel drzewem.

PEARL-RIVER, rzeka w Stanach Zjednoczonych, zlew do Rigolets; łączy jeziora Pontchartrain z Borgne. Źródło w pań. Missuri. Bieg około 500 w., po części na granicy państw Mississipi i Luiziany.

PECCAIS, Mm. we Francyi, w dep. Gard, o 44 w. ku płd. od Nimes, nad kanałem Silvéréal. Warownia. Rozległe jeziora słone na gruncie suchym, piaszczystym, otoczone z jednéj strony groblą, a z drugiéj tamami piaszczystemi.

PECK, W. w Belgii, w Hainaut, o 12 w. płn. od Tournai. Nad Skaldą; 2,204 m. Fabryka oleju.

PECSVARAD, Mm. w Węgrzech, w żupaństwie Baranya, o 11 w. ku płn.-wsch. od Fünfkirchen; 2,694 m. Zbiór wina i owoców. Kopalnie marmuru i węgli.

PECZENIŻYN, Mm. w Galicyi, w obw. Czortkowskim, o $1^1/_2$ mili od Kołomei; ekonomia skarbowa. W pobliżu źródło oleju skalnego.

PECZKA, Mm. w Węgrzech, w żupań. Arad, o 23 w. ku zach. od Alt-Arad, nad rz. Maros; 13,441 m. Zbiór dobrego wina.

PECZORA, rzeka w ces. Rossyjskiém, wpadająca do oceanu Lodowatego Północnego pod Pustoserskiem (w gub. Archangelskiéj). Źródło ma w gub. Permskiéj. Bieg około 1250 w. Spławna prawie w całym biegu.

PECZORY, Mm. w ces. Rossyjskiém, w guber. Pskowskiéj, pod 57° 45' płn. szerok., a 45° 20' płn. dług. Odległe 327 w. od Petersburga, 772 w. od Moskwy, a 57 w. ku płn.-zach. od Pskowa; nad rz. Pingą; 1,299 m. w 1849. r.

PEDEC, rzeka w ces. Rossyjskiém, w gub. Inflantskiéj, bierze początek z jeziora Pedoi, niedaleko Nyhausen, w Inflantach, uchodzi do Dźwiny pod Eveshof, cokolwiek powyżéj Zelburga. Do Pedecy wpływa Laba.

PEDEE, GREAT P..., rzeka w Stanach Zjednoczonych, wpadająca do oceanu Atlantyckiego przez zatokę Winiaw. Źródło w państwie Karoliny Północnéj, pod nazwą Yadkin. Bieg około 900 w., spławna na 300 w. dla statków od 60 do 70 beczek.

PEDERNEC, wioska we Francyi, w dep. Côtes du-Nord, o 11 w. ku zach. od Guingamp; 3,142 mieszkańców.

PEDERNEIRA, Mm. w Portugalii, w prowincyi Estramadurze, o 90 w. ku płn. od Lizbony nad oceanem Atlantyckim; 1,901 m. W pobliskości kościół Nossa Senhora de Nazareth, dokąd odbywają pielgrzymki.

PEDIR, M. w Sumatrze, stoł. małego kraju t. n., nad odnogą Bengalską, przy wejściu do ciaśniny Mergui. Port handlowy.

PEDOR, SAN P..., Mm. w Hiszpanii, w Katalonii, o 56 w. ku płn.-zach. od Barcelony; 2,600 mieszkańców.

PEDRAZA-DELLA-SIERRA, M. w Hiszpanii, w Staréj Kastylii, o 37 w. ku płn.-wsch. od Segowii; 1,000 m. Zamek warowny gdzie byli osadzeni jako zakładnicy synowie Franciszka I.

PEDRO-BERNARDO, M. w Hiszpanii, w Staréj Kastylii, w prow. Avila, o 35 w. ku płn. od Talavera; 2,500 m.

PEDRO-DO-RIO-GRANDE, SAO P..., prowincya w Brazylii, nad oceanem Atlantyckim, stolica Porto-Alegre. Rozległość 8230 legoas quadradas, albo 312740 w. kw. Ludność 160,000 m. Terytoryum górzyste wyjąwszy ku płd. i w środku. Grunt bardzo żyzny i jeden z najpłodniejszych w państwie, lecz pozbawiony lasów w niektórych okolicach. Przemysł rolniczy, zbiór zboża, ryżu, jęczmienia, prosa, wina, owoców i t. d. Chów ważny bydła. Eksploatacya złota, srebra, siarki, węgla. Handel bardzo czynny. Porto-Alegre, Rio-Grande i Sao-Jose, są główniejsze porty.

PEDROCHES, M. w Hiszpanii, w Andaluzyi, o 48 w. ku płn. od Korduby; 1,860 m. Miasto bardzo starożytne.

PEDROGAO-GRANDE, Mm. w Portugali, w prow. Estramadurze, o 161 w. ku płn.-wsch. od Lizbony, blisko Zerere; 2,200 m.

PEDRONERAS, M. w Hiszpanii, w Nowéj Kastylii, w prow. i o 70 w. ku płd.-zach. od Cuenca; 3,260 m.

PEEBLES, 1) Mm. w Szkocyi, stoł. hrb. t. n., o 32 w. ku płd. od Edymburga, nad rz. Tweed; 1,908 m. Fabryki czapek i sukien; browary słynnego piwa. Rozwaliny starożytnéj twierdzy Nipath. 2) Peebles, Tweddale, hrb. w Szkocyi, stoł. Peebles. Rozległość 230100 akrów, z których bardzo mała część uprawna. Ludność 10,520 m. Grunt górzysty, prawie całkowicie z pastwisk składający się. Uprawa zboża. Chów znakomity owiec wyborowéj wełny. Eksploatacya ołowiu, żelaza, wapna, ziemi. Dzieli się na 16 parafij; wybiera 1 deputowanego.

PEEL, M. w Anglii, na wyspie Man, na pobrzeżu zach. wyspy, o 22 w. ku zach. od Duglas; 1,200 m. Port handlowy.

PEENE, rzeka w Niemczech, wpadająca do mr. Baltyckiego, pod wioską Peenemünde (w Prusach, w Pomeranii). Źródło na płn. od Malchinu, w ks. Meklemburgsko-Szwerynskiém, przy zlewie dwóch strumyków noszących nazwy Peene i z których jeden wypływa od Grubenhagen i tworzy jezioro Malchin, a drugi ma źródła w wioskach Schönau, Deven i Briggow. Bieg około 100 w. Płynie w Prusach przez Demmin, Loitz, Jarmen, Anklam i Wolgast. Główne zlewy, rzeki: Tollensee z prawéj, a Trebel z lewéj. Tworzy jezioro Kummerow i i lagunę wyspy Usedom. Spławna od Malchinu, a dla większych statków od Demmina.

PEER, Mm. w Belgii, w prow. Limburgskiéj, o 20 w. ku płn. od Hasselt; 1,424 m.

PEGAU, M. w Saksonii, stoł. amtu t. n., o 21 w. ku płd. od Lipska, na l. brz. rz. Elster; 3,360 m. Miasto garnizonowe. Fabryki płótna.

PEGNITZ, 1) M. w Bawaryi, w cyrk. Wyższéj Frankonii, o 26 w. ku płd. od Baireuth, przy źródle Pegnicy; 1,300 m. 2) Rzeka w Bawaryi, zlewająca się do Pegnicy pod Furth. Źródło pod Pegnitz. Bieg około 110 wiorst.

PEGO, M. w Hiszpanii, w Walencyi, w prow. i o 50 w. ku płn. od Alicante. Bieg około 110 w.

PEGU, BAGU, M. w państ. Birmanów, niegdyś stol. starożytnego królestwa t. n., nad rz. Pegu wpadającą do Irawaddy. Leży pod 17° 40' szerok. płn., a 96° 12' dług. wsch. Zdobyte w 1757. r. przez cesarza Alompra, który go spustoszył ze szczętem, oprócz świątyń, i ludność tameczną wynoszącą 150,000 m. zmienił na niewolników. Usiłowania następców jego dla podniesienia tego miasta okazały się bezskuteczne.

PEINE, M. w król. Hanowerskiém, w księs. Hildesheim, o 31 w. ku płn.-wsch. od Hildesheim, nad rz. Fuse; 2,714 m. Fabryki i handel nićmi, płótnem i tytuniem. Skład żelaza.

PEISKRETSCHAM, PYSKOWICE, M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, o 52 w. ku płd.-wsch. od Opola, nad rz. Dramą; 3,248 m. Fabryki płótna, tabaki, sukna, fabr. wyrobów garncarskich, fajansu i rafinerya cukru.

PEIZ, M. w Prusach, w prowin. Brandenburgskiéj, o 51 w. ku płd. od Frankfurtu, w cyrkule Kottbus; 2,436 m. Kuźnie i fryszerka. Fabryki sukna i płótna.

PEKALONGANG, M. w Malezyi Niderlandzkiéj, stol. rezydencyi t. n., o 350 w. ku wsch. od Batawii, na pobrzeżu płn. wyspy Jawy. Port handlowy.

PE-KIANG, TSCHING-KIANG, rzeka w Chinach, zlew z lew. strony do Si-Kiang, powyżéj Kantonu. Bieg około 450 w. przez Nan-Yung-Fou, o 26 w. od którego bierze początek Schao-Tscheu-Fou. Spławna od pierwszego z tych miast na 150 w. tylko.

PEKIN, PEKING, STOLICA PÓŁNOCNA, SCHOUN-TIAN, M. w Azyi, stolica państwa Chińskiego i prowin. Tschy-Li i departam. t. n., wśród rozległéj piaszczystéj równiny, pomiędzy Péiho, zlewem do odnogi Pe-tschy-li i Hoen-Ho, głównym zlewem do Peiho, z którą się łączy kanałem. Średnica 31 w. (oprócz przedmieść). Leży pod 39° 54'13" szer. płn., a 114° 7' 30" dług. wsch. (obserwatoryum). Temperatura średnia roczna +12°,7 R. Ludność od 1,500,000 do 2,000,000. Rezydencya cesarza i administracyi centralnéj cesarstwa. Stolica biskupstwa katolickiego. Główne ognisko literatury, nauk i sztuk w Chinach. Obserwatoryum cesarskie. Drukarnia cesarska wydająca dziennik, który sprzedaje się w handlu. Biblioteka i zbiory cesarskie historyczne, które uchodzą za najbogatsze w Azyi. Liczne szkoły różnego rodzaju. Rozległe zakłady dobroczynne. Przemysł ogranicza się na wyrabianiu przedmiotów i sprzętów dla potrzeb licznych mieszkańców, handel również jedynie się odnosi do płodów potrzebnych na konsumcyę. Pekin ważnym jest z powodu rezydencyi monarchy i władz rządowych, do których składu i służby należy większa część mieszkańców. Pekin składa się z dwóch miast oddzielnych i z miasta cesarskiego (King-Tsching), albo z miasta tatarskiego, i ze starego

miasta albo południowego, zamieszkanego przez chińczyków. Te dwa miasta są otoczone wysokiemi murami, wieńczonemi wieżami i z bramami warownemi. Liczą 12 przedmieść w około miasta. Miasto cesarskie dzieli się na 3 dzielnice otoczone murami i zawarte jedne w drugich. W środkowéj, któréj obwód wynosi około 4 wiorst, znajduje się pałac cesarski i domy rodziny cesarskiéj, obszerne budowle dziwacznych kształtów, i uchodzące za mniéj świetne pod względem wewnętrznego przepychu; druga dzielnica mająca 10 w. obwodu, obejmuje kilkanaście świątyń, szkołę wojskową, arsenały i obszerne magazyny, w trzeciéj zaś są najwyższe trybunały albo ministerya cesarskie, rozległy kościół pokoju wiecznego z seminaryum lamajskiém dla Tybetu; kolegium narodowe, rodzaj uniwersytetu politycznego i pedagogicznego, gdzie wykładają języki Mandżurski, Chiński i Rossyjski; meczet, kaplicę katolicką, klasztor i kościół grecki. W téj dzielnicy znajduje się osada rossyjska składająca się ze 100 rodzin. Ta mała kolonia powstała z potomków kozaków, zamieszkałych w twierdzy Albazin, zabranych do niewoli przez Mandżurów w 1698. r. wraz z żonami i księżmi, których męztwo wynagrodzili Chińczycy dozwalając im osiąść w swéj stolicy z pewnemi przywilejami. Dzieci tych kolonistów wychowują w religii prawosławnéj, uczą sztuk i rzemiosł Europejskich missyonarze rossyjscy, którzy się w lat 10 zmieniają kosztem rządu Cesarsko-Rossyjskiego. Taki jest początek missyi, która co lat 10 udaje się w wielkiéj karawanie z Petersburga do Pekinu. Stare miasto jest miastem handlowém, o 16 w. od Pekinu, jest posiadłość cesarza obwiedziona murem, 31 w. kwadr. powierzchni, gdzie się znajdują wszystkie osobliwości natury zjednoczone, z przyrody albo sztuką, z mnóstwem pałacy. Marko-Polo był pierwszym z Europejczyków, który zwiedził tę stolicę.

PELEGRINO, SAN P..., W. w król. Lombardzko-Weneckiém, w gub. Medyolańskiéj, nad Zogno. Źródła gorące (+23° R.) i kąpiele bardzo uczęszczane.

PELEW, PALAOS, PELI, PANNONG, archipelag w Polinezyi, na płn. Nowéj Gwinei. Składa się z 26 wysp długich, wązkich, górzystych, lecz zarosłych i żyznych. Główniejsze z nich są: Babelthouap, Corror, Eriklithou, Sanserol, Anna, Marieres i t. d.

PÉLISSANE, Mm. we Francyi, w depar. Ujść Rodanu, o 24 w. ku płn.-zach. od Aix, na pr. brz. rz. Tutubry; 2,112 m. Chów jedwabników i zbiór pięknego jedwabiu. Uprawa marzanny. Eksploatacya kamieni ciosowych. Przędzalnie bawełny. Kopalnie węgli. Handel oliwą zwaną dziewicą z Aix. Ojczyzna Esmenarda.

PELLWORM, wyspa Duńska w Szlezwigu, na mr. Niemieckiém ku zach. od Nordstrand. Rozległa 0,75 mil kw. niem., albo 41,25 w. kw. Ludność 4,000 m.

PELUSSIN, W. we Francyi, w dep. Ligiery, o 25 w. ku wsch. od St. Etienne, nad strumykiem wpadającym do Rodanu; 3,651 m. Fabryki jedwabiów i przetworów chemicznych.

PEŁTEW, rz. wypływająca z gór otaczających Lwów, a zwiększona w tém mieście licznemi strugami, płynie na płn.; pod Buskiem wpada do Bugu.

PEMBA, wyspa w Afryce wsch., należąca do kraju Maskatu, na mr. Indyjskiém, ku płn. od Zanzibar. Długość 45 w., szer. 16 w. Grunt niski, żyzny, lesisty. Dość zaludniona przez Arabów.

PEMBROKE, 1) Mm. w Anglii, w Walii, w hrb. t. n., o 12 w. ku płd. od Haverfordwest, nad zatoką Milford; 6,511 m. Port dla statków 200 beczkowych. W pobliskości wielkie warsztaty marynarki królewskiéj. Handel czynny. Piękny zamek warowny, w którym się urodził Henryk III. 3) Hrabstwo w Anglii, w Walii, nad mr. Irlandzkiém, stol. Haverfordwest. Rozległość 390400 akrów. Pobrzeża niekształtnie i głęboko wyżłobione. Grunt pagórkowaty, kamienisty i miernie żyzny. Zbiór jęczmienia, owsa, żyta. Wyroby serów i masła. Zresztą przemysł prawie żaden. Rybołowstwo znakomite. Dzieli się na 7 hundreds i 145 parafij. Obiera 1 deputowanego.

PENAFIEL, 1) M. w Hiszpanii, w król. Leonu, w prow. i o 53 w. ku płd.-wsch. od Valladolid, przy zlewie rz. Douro i Duranton; 3.300 m. Garbarnie. 2) P.- de Sousa, albo Arrifona, M. w Portugalii, w prow. Minho, o 35 w. ku płd. od Braga; 2,289 m.

PENANG, PINANG, POULO-PINANG, WYSPA KSIĘCIA WALII, wyspa w Indyach angielskich, przy wejściu płn. ciaśniny Malaki, o 3 w. od pobrzeża zach. półwyspu Malaki, stolica Georgetown. Leży pomiędzy 5° 15' szerok. płn. i 98° 5' dług. wsch. Rozległość 160 mil kwadr. angiel. albo 416 w. kw. Długość od płn. do płd. 25 w., szerokość 12 do 20 wiorst. Ludność w 1836. roku 28,450 m., z których 800 Europejczyków, reszta Malajczyków, Chińczyków i Huliachów. Grunt górzysty na płn., gdzieindziéj pagórkowaty i pokryty przepysznemi lasami. Klimat zdrowy.

Przemysł rolniczy dość czynny, głównie zaś odnoszący się do uprawy tak zwanych korzeni. Płody znakomitsze: muszkatowe gałki, imbier, pieprz. Uprawiają także na téj wyspie kawę, trzcinę cukrową, betel, ryż, bawełnę, kakao, indygo, arek i nieco tabaki. Eksploatacya cyny. Handel przewozowy z Anglią i z Indyami angielskiemi z jednéj, a półwyspem Malajskim, Tenasserim, Siamem, Borneo, Jawą, Sumatrą i Chinami z drugiéj strony. Zarząd kolonii zostaje pod zwierzchnictwem kompanii Wschodnio-Indyjskiéj, i rozciąga się oprócz wyspy Penang, nad prowincyą Wellesley, położoną na stałym lądzie naprzeciw wyspy. Głową jego jest gubernator (Rewident) i pod nim podgubernator, w 1836. r. dochody kolonii wynosiły 177,930 rupij, a wydatki 253,328 rupij. Penang należy do kompanii od r. 1786. r.

PENARANDA, 1) P.- de Bracamonte, M. w Hiszpanii, w król. Leonu, w prow. i o 47 w. ku wsch. od Salamanki; 4,000 m. Fabryki wstążek, safianu i wyrobów bawełnianych. 2) P.- de Duero, M. w Hiszpani, w Staréj Kastylii, w prow. Burgos, o 22 w. ku płn.-wsch. od Aranda; 1,200 m. Zamek hrabiów Miranda.

PENAS-DE-SAN-PEDRO, M. w Hiszpanii, w Nowéj Kastylii, w prow. i o 147 w. ku wsch. od Ciudad-Real; 1,000 m.

PENDŻAB, PENJAB, LAHORA, cesarstwo a dawniéj Związek Szeików w Indyach Wschodnich, stol. Lahora. Leży między 29° i 34° szer. płn., a 68° i 75° dług. wsch. Składa się z kilku terytoryów na pr. brz. rz. Sindu, Pendżabu, właściwego Kaszmiru i części Tybetu. Graniczy na płn. z łańcuchem gór Himalaya, oddzielających Kaszmir i Ladakh, z małym Tybetem, na zach. z Afganistanem, na wsch. z Indostanem angielskim, na płd. z Sindiah. Rozległość 156000 w. kw. Ludność 4,740,000 m. Terytoryum nadzwyczaj górzyste w stronie płn., którą pokrywają góry Himalaya, lecz zresztą wszędzie płaskie. Oblany rz. Sindem i 4ma do niéj wpadającemi rzekami: Dżylum, Tszenab, Ravi i Sutledże, zkąd ten kraj otrzymał nazwę Pendżab (5 rzek). Ziemia w ogólności żyzna, lecz pomimo tego znajdują się niektóre pustynie pomiędzy Sindem i Dżylum. Z czterech podziałów hydrograficznych kraju, dwa najbardziéj ku zach. posunięte obfitują w pastwiska, a część najdalsza ku wsch. dobrze jest uprawna. Główniejsze płody są: pszenica, jęczmień, ryż w znacznéj obfitości, cukier wyborowy, indygo, sezam i wiele jarzyn. Chów bydła bardzo znakomity, mianowicie koni i kóz kaszmirskich. Bogactwa mineralne bardzo mało znane; soli jest w obfitości w rozmaitych miejscach, lecz inne metale po większéj części sprowadzają. Przemysł czynny; ważne fabryki szalów, kaszmirów najsłynniejszych na wsch, pięknych i wyborowych tkanin bawełnianych, lecz mało jedwabnych, lubo ten artykuł stanowi jeden z głównych płodów okolic sąsiednich. Handel czynny z Indostanem, Afganistanem i Tybetem. Wprowadzanie płodów rękodzielniczych Europy, a mianowicie żelastwa i tkanin wełnianych; wywóz płodów rolniczych, bydła i wyrobów przemysłowych. Na 4,740,000 m., jest 550,000 Afganów, 3,950,000 Indyan, Szeików, Indostanów, Kaszmirów i Radżeputanów, albo Arabów i 240,000 Mongołów. Religie większości mieszkańców, są: mahometańska, bramańska i lamajska. Rząd państwa jest monarchiczno-samowładny. Siła zbrojna w 1832. r. wynosiła 82,000 ludzi, z któréj 14,940 piechoty regularnéj, 12,810 jazdy regularnéj, 26,950 nie regularnéj i 27,300 kontyngensu lenników. W téjże epoce dochody publiczne wynosiły 64,250,000 franków, z których 31,000,000 franków, z podatków bezpośrednich i z haraczu, 27,240,000 z dochodów posiadłości ziemskich; 4,750,000 franków z cła i t. d. Szeikowie składający massę, należą do sekty albo kasty religijnéj która wzięła początek w XV. wieku i zachowała swoją niezawisłość pod rozmaitemi naczelnikami pokoleń. Na początku tego wieku Rundżit-Sing jeden z tych naczelników pobiwszy innych, zaprowadził rząd samowładny w całéj monarchii. Późniéj przy pomocy oficerów francuzkich pp. Allard i Ventura i neapolitańczyka Aritabile, utworzył wojsko regularne które nie tylko że go zabezpieczało od pokuszeń Anglików przeciw niepodległości państwa przedsiębranych, ale nadto rozszerzyć posiadłości po za Sind, w Afganistanie, i na zach. a nawet aż do Małego Tybetu na płn. Od czasu śmierci tego księcia (w 1839. r.) ciągłe rozruchy spokojność kraju mieszały, a w r. 1846. wojsko Szeików pobite zostało przez Anglików na brzegach Sutledżu, lecz pomimo zajęcia stolicy, utrzymali jednakże swego władzcę.

PENEDO, M. w Brazylii, w prow. Alagoas, o 316 w. ku płd.-zach. od Pernambuko, na l. brz. rzeki Św. Franciszka, o 30 w. powyżéj jéj ujścia; 14,000 m. Szkoła łacińska. Przemysł rolniczy.

PENELLA, Mm. w Portugalii, w prowincyi Beira, o 45 w. ku płn.-wsch. od Koimbry, nad jednym ze zlewów Mondego; 3,437 m.

PENFIELD, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pańs. New-York, w hrb. Monroe, o 9 wiorst ku wsch. od Rechester, nad Irondequot-Bay; 2,842 m.

PENICHE, Mm. w Portugalii, w prow. Estramadurze, o 83 wiorst ku płn.-wsch. od Lizbony, nad oceanem Atlantyckim; 2,518 m. Miasto warowne. Mały port.

PENIG, M. w Saksonii, stoł. państwa t. n., w cyrkule i o 21 w. ku płd.-wsch. od Lipska, na pr. brz. rz. Muldy; 3,627 m. Kuźnie żelaza. Zamek hrabiów Schönburg.

PENISCOLA, M. w Hiszpanii, w Walencyi, w prow. i o 132 w. ku płn.-wsch. od Walencyi, na skale 80 metrów wysokiéj, oblanéj zewsząd morzem, wyjąwszy z jednéj strony, z któréj łączy ją piasczyste międzymorze ze stałym lądem; 2,200 m. Miasto warowne. Rezydencya papieża Benedykta XIII., który tu umarł w 1423. r. Zdobyte w 1811. r. przez Francuzów.

PENKRIDGE, parafia i Mm. w Anglii, w hrb. Stafford, nad rz. Penk; 2,351 m. Kuźnice i huty żelazne. Jarmark na konie, jeden z najważniejszych w Anglii.

PENKUN, M. w Prusach, w prow. Pomeranii, o 27 w. ku płd.-zach. od Szczecina, w cyr. Randow; 1,454 m. Sąd ziemski. Przemysł rolniczy. Fabryki kapeluszy słomkowych.

PENNE, CIVITA-DI-PENNE, M. w król. Neapolitańskiém, w Abruzzo Środkowém, o 14 w. ku płd.-zach. od San-Angelo; 8,860 m. Stolica biskupa Penne i Altri. Garbarnie. Fabryki kapeluszy słomkowych.

PENSYLWANIA, państwo w Stanach Zjednoczonych, stolica Harrisburg, metropolia Filadelfia. Leży między 39° 42' i 47° 17' szer. płn., a 77° i 83° dłg. zach. Graniczy na płn. z Nowym Yorkiem i Ameryką angielską, od któréj jest odłączoną przez jezioro Erie, na wsch. z New-Yorkiem i New-Yersey, na zach. z Ohio i Wirginią, Maryland i Delaware. Rozległość 1344000 w. kw. Jedno z najrozleglejszych i najważniejszych państw unii. Terytoryum górzyste we środku i pokryte w téj części przez góry Alleghany, i ich gałęzie zajmujące połowę powierzchni państwa; spagórkowacone na wsch. i zach., lecz bardziéj płaskie w téj ostatniéj stronie. Tworzy trzy podziały hydrograficzne, z których pierwszy obejmuje $^2/_3$ terytoryum rz. Delaware i do niéj wpadających Lehigh i Szuylkill, Susquehanny i do niéj wpadających West-Susquehanna i la Juanita; drugi należący do kotliny odnogi Meksykańskiéj, oblany rz. Ohio i do niéj spływającemi Beaver, Alleghany, oraz do nich wpadającemi rzeki French, Charion i Kiskiminitą, Mononguhela i do niéj spływającą Youhiogeny. Ziemia prawie wszędzie urodzajna, a nawet bardzo płodna na równinach i dolinach wewnętrznych, uprawiana aż do szczytów najwyższych gór i uważana jako najżyzniejsza w Stanach Zjednoczonych. Płody jéj są też same, jakie są w Państwach północnych i średnich Stanów Zjednoczonych, a uprawa winnic i morw zdaje się właściwszą ziemi, jak w innych państwach Związkowych. Bogactwa mineralne są znakomite, a mianowicie: żelaza, węgla i soli. Utrzymują że jest 252720 hekt. powierzchni kotlin antracytu na wsch. Węgiel kamienny pomieszany z żelazem, znajduje się w obfitości na zach. Klimat jeden z najłagodniejszych i najumiarkowańszych ze Stanów Zjednoczonych. Ludność według obliczenia w 1840. r. 1,724,033 m., z których 1,676,115 białych (884,770 mężczyzn i 831,345 kobiet), 47,854 wolnych kolorowych (22,732 mężcz. i 25,102 kobiet) i 64 niewolników. Co do wyznań religijnych najliczniejsi są prezbyteryanie, metodyści, Niemcy reformowani, episkopalni, i inne sekty reformowane, oprócz tego jest dość katolików, niewielu żydów. Przemysł rolniczy postępowy. Główniejsze płody: pszenica, jęczmień, owies, żyto, maïs, kartofle, chmiel, tytuń, cukier, siano, len i konopie, wartość 15,936,460 franków w 1840. roku. Chów pięknego bydła, a mianowicie koni poszukiwanych. W 1840. roku było: koni i mułów 365,129, bydła rogatego 1,172,655, baranów 1,767,620, świń 1,503,964 sztuk. Eksploatacya leśna niegdyś bardzo znakomita, zajmowała jeszcze w 1840. roku 1,988 robotników i wartość samego drzewa wynosiła 1,150,220 dolarów. Kopalnie najobfitsze z Unii, w 1840. roku było 213 wysokich pieców i 169 fryszerek, w których pracowało 11,522 robotników (w kopalniach i fryszerkach). Eksploatacya antracytu zajmowała 2,977 robotników i wydawała 11620654 buszli węgla, przy czém pracowało 255 robotników; soli zaś wykopano 549478 buszli. Przemysł rękodzielniczy bardzo czynny, którego środkowym punktem jest Pittsburg. Handel bardzo czynny, którego ogniskiem jest Filadelfia. W 1840. r. wartość sprowadzonych towarów wynosiła 8,464,882 dolarów, z których 7,835,007 przez statki amerykańskie, a wyprowadzonych 6,820,145 dolarów, z tych przypada na płody krajowe 5,736,456 dolarów. Liczne są komunikacye, z których główniejsze: Wielki kanał pomiędzy Filadelfią i Pittsburgiem, łączący Delaware z Ohio, długi na mil 395, licząc

w to różne gałęzie 590 mil; Szuylkill, kanał z Filadelfii do portu Carbon, 108 mil; Lakawken, kanał, 25 mil; droga żelazna z Filadelfii do Kolumbii, 82 mil; droga do Alleghany 36 mil, i inne drogi żelazne (razem 100 mil blisko), kanały i rzeki spławne. Szkół elementarnych (Common-Schools) utrzymywanych kosztem państwa, według obliczenia z 1840. r. było 4,968 z 179,988 uczniami; szkół wyższych (Academie et Grammar-School) 290 z 15,970 uczniami. Tegoż roku było w państwie 20 uniwersytetów (University albo College), 3 szkoły medycyny w Filadelfii z 632 uczniami; 2 szkoły teologiczne w Gettysburgu i w Yorku; 1 szkoła prawa w Carlisle z 19 uczniami. W 1841. r. dochody publiczne Pensylwanii wynosiły 6,006,038 dolarów, a wydatki 4,896,106 dolarów. Władza wykonawcza Rzplitéj powierzoną jest gubernatorowi (Governor), wybieranemu na lat 3 przez naród. Wielcy urzędnicy państwa są: sekretarz stanu (Secretary of State), adjunkt (Deputy Secretary), skarbnik państwa (State Treasurer), audytor generalny (Auditor general), ciało prawodawcze albo zgromadzenie generalne (general Assembly) składa się z senatu (Senate) i izby reprezentantów (House of Representatives); te izby zbierają się corocznie w Harrisbourg; senatorowie i reprezentanci pobierają pensye w czasie posiedzeń; senatorowie są obierani na lat 3; senat odnawia się corocznie w trzeciéj części; reprezentanci wybierani są na rok jeden; senatorów jest 33, a reprezentantów 100; każdy obywatel jest wyborcą i wybieralnym (oprócz kolorowych) mający lat 21 i zamieszkały od roku w państwie a od 10 dni w hrabstwie, w którém chce głosować, oraz opłacający podatek. Państwo dzieli się administracyjnie na hrabstwa (County), których było 54 w 1841. roku. Pod względem zaś sądowym państwo dzieli się na 4 okręgi apelacyjne, 20 trybunałów; oprócz tego jest sąd najwyższy (Supreme-Court). Pensylwania należy do sądu najwyższego Stanów Zjednoczonych, który rezyduje naprzemian w Filadelfii i Pittsburgu. Koszta utrzymania duchowieństwa ponoszone są przez wyznawców właściwych. Państwo tworzy dyecezyą biskupstwa anglikańskiego i należy do dyecezyi katolickiéj w Filadelfii. Siła zbrojna albo milicya składała się w 1842. roku z 236,171 ludzi. Filadelfia wysyła na kongres 2 senatorów i 28 członków izby reprezentantów. Pierwsi z europejczyków, którzy osiedli w tym kraju, byli Holendrzy i Szwedzi. Anglicy zdobywszy go w 1664. r. ustąpili go Williamowi Penn w 1680. r. Pensylwania przyjęła czynny udział w wojnie oswobodzenia, i niepodległość stanów ogłoszoną została w Filadelfii. Hrabstwa z ich stolicami i z ludnością w 1840. roku: Adams, stol. Gettysburg; 23,044 m. Berks, stol. Reading; 64,569 m. Bucks, stol. Doylestown i Bristol; 48,107 m. Chester, stol. West-Chester; 57,516 m. Cumberland, stolica Carlisle; 30,953 m. Dauphin, stol. Harrisburg; 5,980 m. Delaware, stol. Chester; 19,791 m. Franklin, stolica Chambersburg; 37,783 m. Lancaster, stol. Lancaster; 84,203 m. Lebanon, stol. Lebanon; 21,872 m. Lehigh, stol. Allentown; 25,875 m. Monroe, stol. Stroudsburg; 9,879 m. Montgomery, stol. Norristown; 47,241 m. Northampton, stolica Easton; 40,996 m. Perry, stol. Bloomfield; 17,096 m. Filadelfia, stol. Filadelfia; 258,037 m. Pike, stol. Milford; 3,832 m. Schuylkill, stol. Orwigsburg; 29,055 m. Wayne, stol. Bethany; 11,848 m. York, stol. York; 47,010 m. Alleghany, stol. Pittsburg; 81,255 m. Arinstiong, stol. Kittaning; 28,365 m. Beaver, stolica Beaver; 29,368 m. Bedford, stolica Bedford; 29,335 m. Butler, stolica Butler; 22,378 m. Cambria, stol. Ebensburg; 11,256 m. Centre, stol. Bellefonte; 20,492 m. Clearfield, stolica Clearfield; 7,834 m. Cliton, 8,323 m. Columbia, stol. Danville; 24,267 m. Crafword, stolica Meadville; 31,724 m. Erie, stolica Erie; 31,344 m. Fayette, stol. Union; 33,574 m. Greene, stolica Waynesburg; 19,147 m. Huntingdon, stolica Huntigdon; 34,484 m. Indiana, stol. Indiana; 20,782 m. Jefferson, stol. Brookville; 7,263 m. Juniata, stol. Mifflintown; 11,080 m. Luzerne, stol. Wilkesbarre; 44,006 m. Lycoming, stol. Williamsport; 2,975 m. Mercer, stolica Mercer; 32,873 m. Milflin, stol. Lewistown; 13,092 m. Northumberland, stol. Sunbury; 10,027 m. Potter, stol. Cowdensport; 3,371 m. Somerset, stol. Somerset; 19,650 m. Sousquehanna, stol. Monrose; 21,195 m. Tioga, stol. Wellsborough; 15,498 m. Union, stol. New-Berlin; 22,787 m. Venango, stolica Franklin; 17,900 m. Warren, stolica Warren; 9,278 m. Washington, stol. Washington; 41,279 m. Westmoreland, stol. Greensburg; 42,699 m.

PENOBSCOT, rzeka w Stanach Zjednoczonych, w pańs. Maine, zlewająca się do oceanu Atlantyckiego przez odnogę t. n. Bierze początek z 2-ch małych jezior przy granicy Kanady. Bieg około 450 wiorst przez Bangor i Prospekt. Rzeka do niéj wpadająca z prawéj strony Piscatacqua.

PENON-DE-VELEZ, M. w Afryce Hiszpańskiéj, w państwie Marokańskiém, o 130 w. ku zach. od Mellili, nad mr. Śródziemném; 800 m. Miasto warowne. Jedno z presidos albo miejsc wygnania. Mały port, założone w 1508. r.

PENRITH, NEW-PENRITH, Mm. w Anglii, w hrb. Kumberland, o 27 w. ku płd.-wsch. od Carlisle; 6,059 m. Fabryki bawełniane.

PENRYN, Mm. w Anglii, w hrb. Kornwalii, o 2 w. ku płn.-zach. od Falmouth, nad zatoką Falmouth; 3,942 m. Komora. Fabryki wyrobów wełnianych, arszeniku, prochu; browary. Port. Połów sardynek i wyprawy na połów stokfiszów.

PENSACOLA, M. w Stanach Zjednoczonych, w hrb. Escambia, o 80 w. ku płn.-wsch. od Mobile, nad zatoką t. n. odnogi Meksykańskiéj; 2,000 m. Piękna warownia z arsenałem morskim (Naval-Yord) Unii. Handel dość znaczny.

PENTLAND-FIRTH, kanał oceanu Atlantyckiego, pomiędzy Wielką Brytanią i wyspami Orkeys w Szkocyi. Szerokość 19 w., długość 38 w. Żegluga zawsze niebezpieczna z powodu gwałtowności przypływu morskiego i prądów.

PENZA, M. w ces. Rossyjskiém, stoł. gubernii i pow. t. n., leży pod 53° 11' płn. szer., a 62° 42' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 1375 w., od Moskwy 698 w., nad Sarą, przy jéj zlewie z Penzą. Ludność 19,479 m. Sądy kryminalny i cywilny, apelacyjny. Główne eparchii greckiéj i katedra biskupa prawosławnego Penzeńskiego i Sarańskiego. Sześć szkół publicznych z 1,298 uczniami. Garbarnie, mydlarnie. Handel bardzo czynny. Jarmark ważny bardzo, na który w 1839. r. dowieziono za 2,000,000 rubli assyg. towarów. Piękna katedra.

PENZEŃSKA gubernia w cesarstwie Rossyjskiém; stolica Penza. Rozległość 33394¼ w. kw. Ludność w 1841. r. 1,087,200 m. Terytoryum już płaskie, już spagórkowacone. Ziemia bardzo żyzna i obfitująca w wodę. Przemysł rolniczy. W r. 1830. zajmowało się rolnictwem 842,563 dusz; wysiano 1049550 czetwerti zboża ozimego, 1260630 czetw. zboża jarego. Chów znakomity bydła. Eksploatacya rozległych lasów, z których 699114 diesiatyn należy do korony. Eksploatacya żelaza i kamieni młyńskich. Fabryki płótna, wyrobów wełnianych, sukna; garbarnie, mydlarnie, gisernie żelaza, cukrownie burakowe. Handel czynny; wywóz zboża. W 1833. r. było w gubernii 13 miast z ludnością 69,296 m.; 17 szkół publicznych, w których było uczniów 2,175.

PENZANCE, Mm. w Anglii, w hrb. Kornwalii, o 70 w. ku płn.-zach. od Bodmin, o 16 wiorst ku wsch. od przylądka Land's-End, nad zatoką Mounts-Bay; 6,563 m. Bogate kopalnie cyny. Wyroby pospolitych tkanin wełnianych. Port handlowy. Stanowisko parochodów z wyspy Scilly płynących. Wywóz cyny, miedzi, gliny, kaolinu i sardynków. Miejsce urodzenia Sir Humfrego Davy.

PENZING, W. w Austryi, w Niższéj Austryi, w gub. i pod Wiedniem, na l. brz. rz. Wiedeńki; 3,135 m. Liczne domki letnie mieszkańców Wiednia.

PEPLA, albo FERSA, rzeka w Pomorskiém, wypływa od Kościerza i bieży na płd, zwraca się na wsch., pod Skrzewem przechyla się na płd. i dążąc w tym kierunku wpada z l. str. do Wisły pod Gniewem. Przyjmuje do siebie rz. Fica i Wangermuza.

PEQ, LE-P.., W. we Francyi, w dep. Sekwany i Oazy, o 12 w. ku płn.-wsch. od Wersalu, na l. brz. rz. Sekwany; 1,052 m. Fabryka blejwasu, wydająca 350,000 kilogr. rocznie; skór węgierskich i czarnych, trykotów, czapek. Gisernia liter drukarskich. Garbarnia. Stacya kolei żelaznéj z Paryża do St. Germain. Port na Sekwanie. Stacya statków parowych odpływających codziennie do Rouen. Zbudowane na spadzistości pagórka, na którym się wznosi St. Germain en Laye.

PERALEDA, Mm. w Hiszpanii, w Nowéj Kastylii, w prow. i o 40 w. ku zach. od Toledo; 2,600 m.

PERALTA, Mm. w Hiszpanii, w Nawarze, w prow. i o 45 wiorst ku płd. od Pampeluny, na pr. brz. Arga; 4,000 m.

PERASTO, PERAST, Mm. w Austryi, w gub. Dalmacyi, o 17 w. ku płn. od Cattaro, nad odnogą Cattaro; 2,500 m. Port handlowy i rybacki.

PARAY, St.-P..., Mm. we Francyi, w dep. Ardèche, o 14 wiorst ku płd. od Tournon, nad jedną z rzek zlewających się do l. brz. Rodanu. Ludność 2,720 m. Zbiór w okolicach wybornych win białych musujących, a mianowicie z pagórka Węgierskiego i wąwozu Gaillard, i win czerwonych Cornas. Eksploatacya pięknych kamieni wapiennych Crussol i kamieni litograficznych.

PEREZAJKA, mała rz. w król. Polskiém, wypływa z jeziora Obelskiego, w pow. Sejneńskim, na płn. M. Sereje. Od wsi Koleśniki do M. Balwierzyszek, stanowi granicę pomiędzy pow. Kalwaryjskim i Maryampolskim. Pod Balwierzyszkami wpada do Niemna. Nie może być spławną.

PEREHIŃSKO, W. w Galicyi, w obwodzie Stryjskim, o 4 mile od Kałusza, majętność metropolii lwowskiéj obrządku ruskiego, włość największa w tym obwodzie; posiada 1,700 m.

PEREJASŁAW, M. w ces. Rossyjskiém, stoł. pow. t. n., w gub. Połtawskiéj, pod 50° 4' płn.

szer., a 49° 9' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 1279 w., od Moskwy 918 w., a 264 w. ku płn.-zach. od Połtawy, nad rz. Trubeż; 7,907 m. w 1849. r.

PEREKOP, ORKOPI, M. w cesarstwie Rossyjskiém, stoł. powiatu t. n., w gub. Tauryckiéj, pod 46° 9' płn. szer., a 51° 22' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 1912 w., od Moskwy 1227 w., a 134 w. ku płn. od Symferopola, w głębi zatoki i nad międzymorzem t. n., łączącém Krym z Rossyą; 1,045 m. Eksploatacya i wielki handel solą. Obronne cytadelą.

PEREMYŚL, M. powiatowe w ces. Rossyjskiém, w gub. Kaługskiéj; odległe od Petersburga 882 w., od Moskwy 205 w., o 28 w. ku płd. od Kaługi, nad rz. Oką; 2,703 m.

PEREJASŁAWL-ZALESKI, M. powiatowe w cesarstwie Rossyjskiém, w gub. Włodzimierskiéj, pod 56° 44' płn. szer., a 48° 24' płn. dłg. Odległe od Petersburga 509 w., od Moskwy 131 w., nad rz. Trubeżą, wpadającą do jeziora Pleszczejewo w okolicach; 2,335 m. w 1849. r. Miasto dość przemysłowe i handlowe.

PEREWOZ, Mm. w ces. Rossyjskiém, w gub. i o 118 w. ku płd.-wsch. od Niższego-Nowgorodu, nad rz. Pianą.

PERGAMO, wioska w Turcyi azyatyckiéj, w Anatolii, o 70 w. ku płn. od Smyrny. Szczątki dawnego Pergamu.

PERGINE, PERGEN, Mm. w Austryi, w Tyrolu, w gub. Insbruck, o 22 w. ku wsch. od Tarentu; 1,700 m. Winozbiór. Przędzalnie jedwabiu.

PERGOLA, M. w państwie Kościelném, w deleg. Urbino i Pesaro, o 24 w. od Urbino; 2,409 m. Niegdyś biskupstwo połączone z Cagli. Fabryki wyrobów wełnianych i sukien pospolitych.

PERIGUEUX, PETROCARAS, VESUNNA, M. we Francyi, stol. dapar. Dordogne i okręgu t. n., o 472 w. ku płd.-zach. od Paryża, na pr. brz. rz. Isle, przy jéj zlewie z Vezere. Leży pod 45° 11' 8" szer. płn., a 1° 36' 4" dłg. zach. Ludność w 1846. roku 12,760 m. Siedlisko biskupa sufragana Bordeaux. Dyrekcya intendentury wojskowéj. Biuro ubezpieczeń. Trybunał handlowy. Kolegium, szkoła normalna początkowa, szkoła rysunków. Biblioteka publiczna (16,000 tomów), muzeum starożytności; zbiór mineralogiczny. Towarzystwa rolnicze, sztuk i nauk. Towarzystwo filharmonijne; 3 drukarnie. Eksploatacya przepysznych kamieni do budowli, litograficznych, osełek. Piłowanie i polerowanie marmurów Pyrenejskich. Fabryki wyrobów żelaznych, gwoździ. Przędzalnie wełny. Blicharnie wosku, olejarnie, farbiernie, garbarnie. Dystylarnie. Handel wielki na drzewo, żelazo, papiery, korzenie, likwory. Targi na świnie. Miasto starożytne dzielące się na dwie części, to jest na Stare i na Puy-Saint-Tront, które do r. 1240. składały dwa miasta. Główniejsze pomniki są: katedra z IV. wieku, kościół St. Tront. Pałac prefektury teraźniejszéj budowy i przepyszny most na rzece Isle. Starożytności rzymskie, pomiędzy któremi rozwaliny wieży Vesonne. Kilkakrotnie zdobywane i odzyskiwane przez Anglików i Francuzów w XII., XIII. i XIV. stuleciu. W 1575. roku zdobyli go Kalwiniści, które zatrzymali do 1581. r.

PERIM, MHRUN, INSULA DIODORI u starożytnych, wyspa w Arabii, w ciaśninie Bab-el-Mandeb, o 9 w. od pobrzeża Arabii. Mały port dla kilkunastu statków.

PERINALDO, Mm. w król. Sardyńskiém, w prow. Nicei, o 6 w. ku płn.-zach. od San-Remo. Miejsce urodzenia Cassiniego.

PERLENBERG, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, stoł. cyrk. wsch. Priegnitz, w rejencyi Potsdamskiéj, nad rz. Stepnitz; 5,158 m. Trybunał grodzki. Browary. Jarmarki na len bardzo uczęszczane.

PERM, M. w ces. Rossyjskiém, stoł. gubernii t. n.; pod 58° 1' płn. szer., a 74° 6' wsch. dłg., ku wsch. od St. Petersburga o 2022 w., od Moskwy 1344 w., przy zlewie do niéj rz. Jaguszynki i Kamy; 18,972 m. Sąd kryminalny i apelacyjny. Eparchia prawosławna Permska i Ekaterynenburgska. Gimnazyum. Szkoła dla dzieci urzędników cywilnych. Odlewnia i warsztaty przedmiotów żelaznych. Magazyny płodów chińskich i sybirskich, przybywających przez Tiumen do Niższego Nowgorodu.

PERMSKA GUBERNIA w cesar. Rossyjskiém; stoł. Perm. Rozległa 293851 w. kwad. Ludność w 1840. roku 1,637,700 m., Rossyan, Permiaków, Wotiaków, Tatarów, Baszkirów i t. d., z których 529,858 dusz opłacających podatki. Dzieli się na dwie części przez pasmo gór Uralskich, z których część zach. bardziéj górzysta i mniéj żyzna jak część wsch. Zbiór zboża niedostateczny na konsumcyę. Rozległość gruntów urodzajnych wynosiła w 1832. roku 1500000 diesiatyn, wydających 3263273 czetwerti zboża i ziarna; 535842 diesiatyn łąk i przeszło 1500000 diesiatyn lasów (z których 8,000,000 rządowych) modrzewowych i cedrowych, stanowiących główne bogactwo prowincyi, drzewa zaś budulcowego jest 500000 die-

siatyn. Chów znakomity bydła, około 638,892 rogacizny, 572,291 koni wybornéj rasy, 671,561 baranów, 387,650 wieprzy, i 8,700 kóz. Pasieki pielęgnują Baszkiery i Czeremissowie (około 14680 ulów). Bogactwo mineralne bardzo obfite, którego eksploatacya stanowi główny przemysł. Eksploatacya piasku złotodajnego z rzek Taghilu, Piszmy, Szuranu i Neiwy, platyny, srebra, miedzi, malachitu, żelaza, soli i drogich kamieni. Kopalnie dostarczyły w r. 1831: 104 pudów platyny, 270 pudów złota, 2 do 3 milionów pudów żelaza kutego, 4 do 5 milionów lanego, 131000 pudów miedzi, i 7000 soli. Przemysł rękodzielniczy małoznaczący z których główniejsze zakłady są: tartaki, 125 garbarni, 16 mydlarni, 2 huty szklanne i t. d. Handel czynny tranzytowy z Rossyą europejską, Syberyą i Chinami. W Irbicie odbywają się walne jarmarki. W r. 1833. było miast 13 z 59,943 mieszkańcami; 19 szkół publicznych, pomiędzy temi 1 gimnazyum, i 3,145 uczni. Dzieli się na 12 powiatów.

PERNAMBUCO, FERNAMBUK, pod tą nazwą oznaczają pospolicie dwa miasta połączone Recif i Olindę, i miasteczka Cabo-de-Santo Agostino i Boa-Vista.

PERNAMBUCO, prowincya w Brazylii, nad oceanem Atlantyckim, M. stoł. Olinda. Rozległość jéj 273980 w. kw. Ludność 320,000 m. Grunt górzysty; uprawa trzciny cukrowéj, bawełny, tytuniu, cytryn, bananów, ananasów, drzewa brazylijskiego, roślin lekarskich. Zbiór drzewa farbierskiego któremu nadaje swą nazwę, albowiem jestto prowincya w któréj najwięcéj go ścinają. Dzieli się na 10 comarcas.

PERNES, M. we Francyi, w dep. Vaucluse, o 6 w. ku płd. od Carpentras, na lew. brz. rz. Nesque; 5,199 m. w 1846. r. Wina cenione, migdały. Przędzalnia wełny. Młyny. Dystylarnie wódki. Fabryki wag. Ojczyzna Flechiera.

PERNÓW, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Inflantskiéj, leży pod 58° 20' szerok. płn., a 42° 15' dług. wsch. Odległe od Petersburga 596 w., od Moskwy 1078 w. Ludność 5,740 m. w 1849. r.

PERONNE, M. we Francyi, stoł. okręgu t. n., w depar. Somme, o 51 w. ku płn.-wsch. od Amiens, na pr. brz. rz. Somme. Ludność w 1845. r.; 4,294 m. Miasto warowne, twierdza 3. rzędu. Kolegium komunalne. Fabryki kowadeł. Fabryki cukru burakowego, olejarnie, dystylarnie. Rafinerya cukru. Młyny. Garbarnie. Handel zbożem i winem. Dawna stolica prow. Santerre, położone jest w okolicy bagnistéj i z tego powodu trudny przystęp. Główniejsze budowle są: ratusz, starodawny zamek i kościół parafialny, starożytna budowla gotycka. W zamku warownym Perońskim był osadzony hrabia Vermandois, gdzie i umarł po długiéj niewoli. Ludwik XI. siedział tu także w więzieniu, i wypuszczony z niego został dopiero, gdy podpisał traktat zwany Perońskim. Oblegane kilkakrotnie, a mianowicie przez miesiąc w 1536. r. przez Henryka Nassauskiego księcia Oranii, i nigdy nie zdobyte, zwane zostało z tego powodu Dziewicą. Sławny akt połączenia Ligi, pomiędzy Henrykiem III. i księciem de Guise, podpisany tu został. Miejsce urodzenia Langlesa.

PEROSA, Mm. w pań. Sardyńskiém, w prow. i o 15 w. ku płn.-wsch. od Pignerol, na l. brz. rz. Clusone; 2,400 m.

PEROTE, M. w Meksyku, w dep. Vera-Cruz, o 45 w. ku zach. od Jalapy; 10,000 m. Miasto warowne. Szkoła wojskowa.

PEROUSE, LA PEROUSE, odnoga morska wielkiego oceanu Spokojnego, pomiędzy wyspą Jeso i Seghalien.

PERPIGNAN, M. we Francyi, stol. departamentu Wschodnich Pyreneów i okr. t. n., o 888 w. ku płd. od Paryża, na pr. brz. rz. Tét, o 8 w. od jéj ujścia do mr. Śródziemnego i przy jéj zlewie z rz. Baise. Leży pod 42° 42' 3" szerok. płn., a pod 0° 33' 55" dług. wsch. Ludność w 1846: 22,706 m. Miasto warowne, twierdza 1. rzędu z cytadelą. Sztab główny 21. dywizyi wojskowéj do któréj należą departamenta: Aude, Ariege i Wschodnich Pyreneów. Dyrekcya artylleryi i inżyneryi. Dyrekcya i biuro komory. Biuro ubespieczeń. Trybunał i bursa handlowa. Stolica biskupa sufragana Alby. Szkoła komunalna. Szkoła normalna początkowa. Szkoła rysunku i budownictwa. Kursa fizyki, chemii, mechaniki, botaniki, kliniki położniczéj. Towarzystwa nakuowe, literackie, sztuk, przemysłowe i rolnicze. Towarzystwo liryczne, dające koncerty dla ubogich. Dwie drukarnie. Ogród botaniczny. Stadnina ogierów. Owce merynosy, oraz kozy Tybetańskie, w Mas-Coll. Kassa oszczędności. Zakłady dobroczynne szpitale i dom dla obłąkanych. Studnie artezyjskie. Źródła mineralne. W okolicy zbiór dobrych winogradów czerwonych. Szkółki i rozległe plantacye morw. Chów jedwabników. Fabryki sukna i innych wyrobów wełnianych, korków, kart, kapeluszy, biczy, narzędzi rolniczych, grzebieni, trykotów. Przędzalnie bawełny i wełny, giserne i ludwisarnie, garbarnie, dystylarnie; fabryki oliwy i mydlarnie. Handel win krajowych Rivesaltes, Torremila i innych z Roussilonu, wódką, o-

liwą, wełną, jedwabiem, żelazem, korkami. Położone na pochyłości i u podnóża pagórka panującego nad przepyszną równiną, ograniczoną na zach. górą Canigou, na płn. górami Corbieres, na wsch. morzem pokrytém pagórkami, a na południe drogą Katolońską, przy któréj zasadzono drzewa pomarańczowe, i wijącą się wśród lasków oliwnych. Z budynków znaczniejsze są: Katedra i Castillet, więzienie wojskowe, budowle gotyckie. Przyłączone do Francyi traktatem Pyrenejskim; było stolicą dawnéj prowincyi Roussillon. Przed rewolucyą rada miejska miała przywilej udzielania corocznie nobilitacyi dwóm obywatelom. Ojczyzna Carrèra lekarza, i malarza Rigaud.

PERRINGTON, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w New-Yorku, w hrb. Monroe, o 16 w. ku płd.-wsch. od Rochester, nad kanałem Erie; 2,513 m.

PERROS-GUIREC, W. we Francyi, w depar. Côte-du-Nord, o 10 w. ku płn. od Lannion; 2,555 m. Komora. Port albo raczéj przystań dogodna i bezpieczna.

PERSANTA, rzeka w Pomeranii, wypływa z jeziora niedaleko Nowego Szczecina, od Białogrodu jest spławna, a pod Kołobrzegiem wpada do Baltyku i służy za wygodny port.

PERSYA, IRAN po persku, ELAM w Genesis, kraj w Azyi zach.; stolica Teheran. Leży między 25° i 40° szer. płn., a 72° i 60° dług. wsch. Na płn. graniczy z Rossyą, morzem Kaspijskiém i pustyniami Turkomanii, na zach. z cesarstwem Tureckiém na wsch., z Afganistanem i Beludżystanem, na płd. z odnogą Perską, któréj pobrzeża od str. Persyi należą do Imana Maskaty. Rozległość 1100000 w. kw. Ludność 1,100,000 m. Terrytoryum składa się z rozległéj płaszczyzny, otoczonéj okolicami górzystemi, tworzącemi pasma na płn., płd. i zach., i które się ciągną ku wsch. przez Afganistan i Beludżystan. Płaszczyzna Persyi przerznięta jest łańcuchami i pagórkami albo górami skalistemi oraz rozległemi równinami albo pustyniami piaszczystemi zwanemi Kuwir lub Sahra. Wyniosłość punktów zmienna między 850 i 1200 metrów. Góry pokrywające ją przedstawiają w ogólności nie tak łańcuchy gór jak raczéj bałwanowania górzyste, otaczając różnéj rozległości doliny, już to długie i otwarte z dwóch końców, to znów podobne do kotlin, zamknięte zewsząd. Największa pustynia Persyi Deria-Kuwir albo morze Słone, rozciąga się od płn.-zach. ku płd.-wsch. między 29° i 36° szer., a 49° i 58° dłg. wsch. i tworzy wraz z swém przedłużeniem w Afganistanie część najniższą płaszczyzny. Przy granicy płd. ta wielka pustynia, w któréj bardzo mało jest oaz, łączy się z pustyniami piaszczystemi Kermanu, Sedżestanu i innemi, aż do Kandahar, pod 63° dług. wsch. Góry na płaszczyznie Persyi rozsiane należą z jednéj strony do łańcucha Kaukazu, a z drugiéj do Himalaya. Składają się raczéj z rzędu mass górzystych jak z linii lub systematów wyniosłości według danego kierunku. W łańcuchu północnym leżą góry Elborus, otaczające pobrzeże płd. morza Kaspijskiego, a w zach. grupy górzyste rozmaitych nazwisk otaczają jezioro Urmiah i stanowią granicę wsch. kotliny Tygru. W Persyi mało jest rzek. W kotlinie odnogi Perskiéj Schott-el-Arab, albo Tygrys. W kotlinie morza Kaspijskiego Arax, Kyzil-Ozan, albo Sefid-Kud, i Atrek; na płaszczyznie spływają potoki po większéj części z deszczów powstające i gubiące się w piaskach. Jezior także mało i wszystkie słone. Najznakomitsze są oprócz morza Kaspijskiego, którego pobrzeże płd. należy do Persyi, jezioro Urmiah, małe morze nie mające odpływu mające około 500 w. obwodu, oraz inne jeziora Bachtegan, Deriar-Nemet i Tamur, w górach płd. Lubo grunt Persyi po większéj części pozbawiony roślinności, jedwabie znajdują się w niektórych dolinach, okolice bardzo żyzne. Cała spadzistość płn. góry Elborus aż do morza Kaspijskiego pokryta jest przepysznemi lasami i drzewami owocowemi; pobrzeża jezior i bagien na zach. wydają drzewa budulcowe rozmiarów niewidzialnych w Europie: część perska kotliny Tygru obejmuje wiele okolic urodzajnych, na wsch. panuje najzupełniejsza nieżyzność. Flora perska jest bardzo rozmaitą względnie do położenia geograficznego kraju, jednakże prawie wszędzie natrafia się obok płodów europejskich płody zwrotnikowe. Na równinach w ogólności rosną niskie i kolczyste zioła, jako to: lukrecya i dzika ruta, oraz rośliny aromatyczne. Bawełna, tytuń, mak, opium, drzewo figowe, winograd, morwa, udają się obficie na wszystkich ziemiach urodzajnych. Łodygi wydające gumę ammoniakalną i asafetydę, liczą się do rzadkich płodów natrafianych w pustyniach środkowych; tamarynda i palma Chrystusowa, znajdują się w najgorętszych okolicach. Dąb, wiąz, grabina, topola włoska, wierzba, jarzębina, cyprys, są głównemi drzewami lasów. Ze zwierząt dzikich, oprócz europejskich, znajdują się lwy, tygrysy w małéj liczbie, rozmaite gatunki lampartów, kotów tygrysowych, ostrowidzów, hyen, i dzikich owiec. Ptaków mnóstwo, a owady, i gady są prawdziwą plagą z powodu ich liczby. Bogactwo mi-

neralne Persyi mało są znane, wiadomo jednakże, iż żelazo, miedź i ołów znajdują się w obfitości w górach, ołów jedynie wyprowadzają za granicę. Złoto, srebro i antymon mało eksploatowane, soli jest wszędzie podostatkiem; podobno że są też pokłady węgli na płn., olej skalny natrafia się w wielu miejscach, lecz głównym płodem mineralnym są turkusy obficie wydobywane z kopalni Niszapur i które uchodzą za najpiękniejsze w świecie. Temperatura Persyi w lecie jest bardzo gorącą ale zima na płn. jest równie ostrą jak w Rossyi. Upały nad odnogą Perską bywają nieznośne, i w téj okolicy panują epidemie na jesieni. Nie mamy urzędowych wiadomości o ludności Persyi. Wojny, które prowadziła od początku tego stulecia z Afganami, Beludżynami, Turcyą i Rossyą, a przytém cholera i wychodztwo znacznie zmniejszyły ludność. Mieszkańcy dzielą się na 4 oddzielne klassy: do 1. należą urzędnicy cywilni wojskowi; do 2. obywatele miejscy, do których się liczy duchowieństwo i nauczyciele; do 3éj chłopi; do 4éj nomadowie czyli pasterze. Klassa 1sza obejmuje szlachtę krajową; w 2iéj mieszczą się Persowie, Turcy, Tatarzy, Arabowie, Ormianie i Georgianie; 3cia i 4ta składa się z Persów, lecz te dwie ostatnie, pomnażane przez plemiona koczujące, stanowią główną siłę zbrojną krajową i rzeczywistą dziedziczną arystokracyę. Starożytna religia Zoroastra, jak twierdzą utrzymuje się dotąd pomiędzy małą liczbą Persów, pomimo prześladowania jakiéj doznawała. Religią panującą jest mahometańska sekty Schiitów, którzy uważają Alego za prawego następcę proroka. Od niejakiego czasu, jednakże sekta reformatorów powstała w prowincyi Kerman, sekta Sofistów zagraża rozszerzeniem się w państwie pomimo zabiegów prawowiernych muzułmanów. Sofiści są deistami, uznającymi Koran jako księgę moralną, i odrzucają wszelką wiarę w dogmaty. Główne płody ziemi są: pszenica, jęczmień, mais, ryż, ten ostatni mianowicie rośnie nad morzem Kaspijskiém, daléj melony, ogórki i jarzyny. Ziemię uprawiają dwojakim sposobem, przez irrygacyę i na sucho. Pierwszy sposób zależy na tém, że ziemię lekko orzą, poczém obsiewają, a następnie nawodniają. Z zwierząt domowych: konie wysoko cenione, lubo pośledniejsze od Arabskich od których pochodzą, muły i osły, owce i kozy których wełnę wyprowadzają, bydła rogatego mało i nie wiele się o niego starają. Przemysł rękodzielniczy, niegdyś kwitnący, obecnie ogranicza się do artykułów konsumcyjnych pierwszych potrzeb. Jednakże cenione są dotąd wyroby bawełniane, jedwabne z Każanu, Yezydu, Meszedu, Asterabadu i Ispahanu, szale Kermańskie, kobierce z Iraku, broń i nożownicze wyroby z Schiraz, Meszedu i Ispahanu, skóry i siodła z Hamadan. Handel odbywa się za pośrednictwem karawan, pomimo tego Persya posiada kilka portów, z których główniejsze Buszir, Bender-Abbas, Gombrun i Congun nad odnogą Perską; Enzelli Balfrusz, Asterabad nad morzem Kaspijskiém. Handel zagraniczny prowadzi Persya głównie z Indyami, Rossyą, Turanem i Afganistanem. Do Persyi wprowadzają: indygo, perkaliki, muszliny, złoto, srebro, drogie kamienie, porcelanę, cukier, kaszmiry, żelazo, ołów i miedź z Indyi, towary europejskie przez Turcyą, herbatę, miedź w blasze, papier i wyroby rękodzielnicze; przez Rossyę skóry, owoce, kamienie i płody Rossyjskie, Chińskie i Indyjskie przez Bokharę, kawę, perły i konie przez Arabię. Wywożą zaś z Persyi: płody rękodzielnicze, jedwab surowy, bawełnę, ryż, zboże, drzewo, tytuń, skóry, gałki galasowe, turkusy, szale. Persowie mało mają okrętów. Handlowe statki są Rossyjskie powiększéj części na morzu Czarném, a arabskie na odnodze Perskiéj. Rząd Perski jest monarchiczno-samowładny; monarcha tytułuje się Szachem i uważany jest przez swych poddanych za następcę proroka. Ministrów albo wezyrów jest dwóch, to jest: Wezyr-Azim, albo wielki wezyr i Amin-el-Doulach albo wielki skarbnik. Pierwszy jest zarazem ministrem spraw zagranicznych i w nieobecności monarchy wodzem wojska; drugi podwładny pierwszego jest ministrem skarbu i spraw wewnętrznych. Królestwo dzieli się na 11 prowincyj, a te na obwody. Każdą prowincyą albo obwodem znaczniejszym zarządza gubernator (Beglerbeg), zwykle książę albo wielki dygnitarz, który mianuje podwładnych w okręgach swéj prowincyi. Każda wioska wybiera naczelnika zwanego Ketkhoda. Prawodawstwo krajowe opiera się na Koranie; nazywają go Scherrah albo prawem pisaném, i zastosowane bywa w trybunałach gdzie duchowieństwo ma swój głos także. Lecz oprócz tego obowiązującém jest Ouef albo prawo, które zastosowują urzędnicy cywilni uznający w prawodawstwie jedynie wolą monarchy, który rzadko kiedy upoważnia do wymierzenia kary śmierci. Jedyną kontrolą na urzędników administracyjnych jest zdawanie przez nich rachunków w pewnych epokach, i odpowiadanie na zarzuty im czynione. Szkoły w Persyi niegdyś były słynne. Składają się ze szkół początkowych i kole-

giów albo medressów, w których księża muzułmańscy wykładają teologię i początki nauk i literatury. Siła zbrojna, którą Persya wystawić może, dochodzi od 100,000 do 150,000 ludzi. Jednakże gdy Persya w 1837. r. usiłowała zjednoczyć całą potęgę dla podbicia Heratu, wojsko jéj składało się z 35,000 żołnierzy jedynie. Wojska regularnego jest do 10,000, pomiędzy któremi liczy się gwardya królewska (Gholaums) urządzona na sposób mameluków egipskich. Dochody Persyi naznaczają na 30,000,000 fran. W Teheranie przebywają posłowie Rossyi, Wielkiéj Brytanii i Francyi.

PERTESTIE, W. w Galicyi, w obwodzie Czernowieckim, o 5 mil od Suczawy. Kopalnia soli kamiennéj.

PERTH, Mm. w Szkocyi, stoł. hrb. t. n., o 65 w. ku płn. od Edymburga, na pr. brz. rz. Tay; 12,610 m. W XIII. wieku uważane było za stolicę Szkocyi i rezydencyę królów do czasu wstąpienia na tron Stuartów. Sąd wyższy (High-Court of justice). Więzienie hrabstwa. Szkoła klassyczna, 6 bibliotek publicznych. Przemysł znakomity, fabryki wyrobów bawełnianych, płótna, rękawiczek, skór i wyrobów szewckich. Ważne drukarnie. Handel znakomity. Port dla statków 120 beczkowych. Wywóz płodów rękodzielniczych, ziarn, a mianowicie kartofli i łososi. Miasto bardzo starożytne.

PERTH, hrabstwo w Szkocyi. Rozległości ma 1656320 akrów. Ludność w r. 1841: 138,151 m. Dzieli się na Dolne Ziemie (Lowlands) na płd., i na Górne Ziemie (Highlands), na płn.; ta ostatnia część zawiera w sobie niektóre najwyższe punkta gór szkockich: Ben Lawers, wysoki na 1315 metrów, Ben Mare, wysoki na 1314 metrów i t. d. Grunt rozmaity, dość żyzny lecz urodzajniejszy w nizinach niż w górach. Zbiór zboża, grochu, jęczmienia, owsa, kartofli i rzepy. Ważna uprawa drzew owocowych i eksploatacya drzewa. Chów bydła. Wywóz węgla, wapienia, łupku, gliny garncarskiéj i granitu. Dzieli się na 83 parafij.

PERTUIS, M. we Francyi, w dep. Vaucluse, o 30 w. ku płd.-wsch. od d'Apt, nad rz. Leze, nie opodal pr. brz. Durance; 4,487 m. w r. 1846. Główne kantonu. Trybunał handlowy. Kolegium. Dystylarnie wódki. Farbiernie. Fabryki dachówek i cegły. Handel winem, wódkami, zbożem, oliwą, marzanną.

PERTUIS, 1) P.-Breton, ciaśnina oceanu Atlantyckiego, między Francyą i wyspą Ré. 2) P.-d'Antioche, ciaśnina oceanu Atlantyckiego, między wyspą Ré i Oléron.

PERU, rzeczpospolita Ameryki płd. nad oceanem Spokojnym, stol. Lima. Leży między 20° 40' i 3° 20' szer. płd. a 67° i 83° dłg.-zach. Graniczy na płn. z rzeczpospolitą Ecuador, na wsch. z Brazylią, na płd. z Boliwią albo Wyższém Peru, na zach. z Wielkim Oceanem. Rozległość 2,500,000 w. kw. Ludność 1,700,000 m. Ludność w r. 1795: 1,326,000 m. Kraj górzysty na zach., przerznięty łańcuchem Andów (Cordillera de los Andes) które wraz ze swemi odnogami pokrywają $^2/_3$ terrytoryum: podzielony naturalnie na trzy strefy: pobrzeże (los Vales), górę (Sierra albo Serrania) i na strefę wsch. (Pampas), należącą do kotliny Amazonek. Na całéj przestrzeni (około 2500 w.) pobrzeże jest wysokie i zaledwie w nim jest 12 portów. Głębokość jednostajna wody nie dozwala okrętom zatrzymywać się daléj jak na 500 metr. od brzegów gdzie potężny prąd Wielkiego oceanu, tworzy wir niebespieczny. Na płn. pobrzeżu jest wiele pustyń (stepów), i w ogóle grunt piaszczysty téj strefy jest nieurodzajny. Andy tworzą dwa główne pasma, połączone w kilku miejscach przez podrzędne łańcuchy, ograniczające wyniosłe i obszerne doliny. W części płd. znajdują się najwyższe punkta. Pichu-Pichu (5670 metr.), na płn. Arequipa, i Guyana-Plitina, albo wulkan Arequipa na płd. przez który przechodzi droga z Arequipa do Puno, wyniesionego na 4137 metrów. Pomiędzy temi górami znajdują się massy łańcuchów podrzędnych, jak np. Cuzco, który zajmuje przestrzeń trzy razy większą jak Szwajcarya, i na którego południowéj spadzistości znajduje się dolina zamknięta jeziorem Titicaca; Cerro de Pasco, otaczające płaszczyznę Bombon i z którego wybiegają 3 boczne łańcuchy odgraniczające kotliny Maranionu, Hualga i Oucayle. Strefa płaszczyzn albo dolin którą otaczają Kordyllery jest w ogólności żyzna. Strefa wsch. mało jest znana i pokryta ogromnemi lasami; kilku missyonarzy i Indyan od niewielu lat tu osiadłych składają jedynie ludność téj okolicy. W Peru są wielkie rzeki, wszystkie zaś na wsch. i należą do kotliny Maranionu albo rzeki Amazonek, stanowiące po większéj części granicę płn. Peru. Inne główniejsze są: Hualga i Ucayale albo Apo-Paro z wpadającą do niéj Apurimako le Beni. Zlewy do Wielkiego Oceanu są tylko wielkiemi potokami. Jeziora wszystkie są położone w strefie gór. Największe z nich Titicaca, należy w większéj części do Peru, a zresztą do Boliwii. Z pomiędzy innych, daleko mniejszych od pierwszego. Llauricocha uchodzi za początek rz. Maranion. Rok zwykły, równie jak w innych

strefach równikowych, dzieli się na porę suszy i porę deszczów; z różnicą, że pora deszczów rozpoczyna się w górach gdy się kończy na pobrzeżach, i odwrotnie. Temperatura nie jest tak gorącą, nawet na pobrzeżu jakby wnosić należało z położenia geograficznego; tę okoliczność przypisać zapewne należy wiatrom płd. wiejącym ciągle w téj strefie. Temperatura średnia w Lima + jest 21°, 11 Doliny Kordyllerów, które podobnie jak doliny Cuzco wyniesione są na 3000 metr. nad poziomem, korzystają z klimatu stref najumiarkowańszych. Wszystkie rośliny tam się udają i kartofle rosną na wysokościach 4000 metr. Strefa wiecznych śniegów rozpoczyna się na 4300 metr. Część południowa pobrzeży pokryta bywa mgłą co noc od czerwca do października, ale ku płn. ta wilgotność staje się rzadszą, i w niektórych okolicach deszcz prawie jest nieznany. Trzęsienia ziemi zdarzają się często w Peru. Najsławniejsze były w r. 1687. i 1746. (które zniszczyły M. Callao i część Limy), w r. 1806. i 1828. Flora Peruańska jest bardzo urozmaiconą; oprócz roślin Europejskich udających się w strefie gór, rodzą się tutaj wszystkie gatunki roślin podrównikowych. Z pomiędzy zwierząt leśnych lub dzikich puma albo lew amerykański, onu albo unturuka, akumari albo czarny niedźwiedź, anas albo skunk, mnóstwo jeleni, dzików i innéj zwierzyny, lama, wigoń, używane przez Indyan do pociągu, alapaka, guanako i inne 4 rodzaje kondorów, aligatory, mniéj gadów i płazów jak w Guayaquil. W Peru są najbogatsze kopalnie drogich kruszców wydobywają również żelazo, miedź, cynę, węgiel i saletrę. Ludność Peru, o któréj nie mamy żadnych urzędowych wiadomości, składa się z miejscowych Indyan, Hiszpanów, cudzoziemców różnych narodów, z metysów i kreolów. Religia katolicka jest panującą. Rolnictwo nigdy nie było w kwitnącym stanie w Peru. Główniejsze płody ziemi są: cukier, bawełna, mais, oliwki, banan, goax, ryż, tytuń, cytryny i owoce zwrotnikowe; winograd, pszenica, chinina, i kartofle w strefach zimnych. Winogrona są smaczne, lecz wydają mierne wina, bawełna wszędzie udaje się i uważana jest za najlepszą w świecie; jarzyny pielęgnują na wyniosłych miejscach. W lasach rodzi się chinina i różne zioła lekarskie; z pomiędzy drzew budulcowych i stolarskich, cedr, heban, mahoń, orzech i t. d. Bydła jest w obfitości i wyrównywa średnice gatunkowe Europejskim. Koni i mułów dosyć i dobrych owiec mnóstwo, mianowicie w górach, w okolicach Lampa, Puna, Pasco i Leina; wełna z owiec i z wigoni bardzo jest używaną w kraju. Kozy z Piara są wysoko cenione. Wieprzy wszędzie podostatkiem. Bogactwa kopalni Peruwiańskich były zapewnie przesadnie podawane i weszły w przysłowie, jednakże nie masz wątpliwości, że przez długi czas dostarczały i zaopatrywały złotem i srebrem Europę. Główne kopalnie eksploatowane dzisiaj są Cerro de Pasco, Lima, Truxillo, Huamanga, Arequipa, Tachu i Puno. W Peru i w Meksyku eksploatacya minerałów zmniejszyła się w ciągu wojen o niezawisłość staczanych i nie wiele się odtąd podniosła z przyczyny ciągłych zamieszek wewnętrznych. Obecnie kopalnie wydają rocznie 800 mark albo 3480 kilgr. złota i 616000 mark srebra. Na początku tego stulecia dostarczyły 3400 mark złota, i 611090 mark srebra, oprócz $^1/_5$ każdego z tych kruszców wyprowadzanych sposobem kontrabandy przez rzekę Amazonek do Brazylii. Kopalnie srebra wydały od r. 1820. do 1834: 3296578 mark. W r. 1834. w giserniach Limy, Truxillo, Junin (Pasco), Ayacucho, Puno i Arequipa, przetopiono 341804 mark srebra, wartości 14,526,700 fran. Tegoż roku mennice w Lima i Cuzco wybiły monety 110000 dollarów złota i 3150000 dollarów srebra. Przez długi czas także Peru dostarczało najpiękniejszych szmaragdów. Saletra po złocie i srebrze najwięcéj jest eksploatowaną obecnie. Oprócz tych minerałów, wywożą miedź i cynę, inne metale służą tylko do użytku krajowego. Przemysł rękodzielniczy żaden, lubo krajowcy są zręczni i przemyślni. Ponchos z Tarmy, czyli dziże dla ochłodzenia wody, niektóre tkaniny z sierści krowiéj i wełniane, i wyroby z srebra filigranowego, są jedynemi płodami przemysłu krajowego. Porty Peruańskie otwarte dla handlu zagranicznego i prawie jedyne w kraju są: Arica, Callao, Yslay, Payta, Ica, Pisco, Casma, Nepina, Iquique, Cerro, Azal i Samanco. W roku 1838. wartość ogólna wywozu z Peru i Boliwii z tych portów do Europy i do Stanów Zjednoczonych wynosiła tylko 8,061,593 piastrów, z których 164 370 piastrów za Kochinchinę, 6,542,062 za monetę i drogie kruszce, 108,657 piastrów za minerał miedzi, 360,213 piastrów za bawełnę, 18,213 piastrów za skóry wołowe, 259,220 piastrów za saletrę, 52,150 piastrów za cukier, 48,312 za cynę, 467,427 piastrów za wełnę i t. p. Wartość wprowadzonych towarów tegoż roku wynosiła około 37,500,000 fran., z których $^2/_3$ do Peru, a reszta do Boliwii. Główniejsze artykuły wchodowe są: wyroby baweł-

niane i wełniane z Anglii i Stanów Zjednoczonych, płótna z Francyi i z Indyi, szkło, wyroby garncarskie, nożownicze i t. p. Rząd republikański, władza najwyższa należy do dwóch izb, senatu i izby deputowanych, władza wykonawcza spoczywa w ręku prezydenta, który przybiera do pomocy wice-prezydenta. Członkowie senatu i izby deputowanych są wybierani przez kolegia wyborcze prowincyonalne w stosunku z 20,000 m. jeden deputowany, i 2 senatorów z każdéj prowincyi; kolegia wyborcze prowincyonalne składają się z deputowanych parafij, wybieranych przez takowe w stosunku 200 m. Lecz ustawa istnieje tylko w zasadzie raczéj jak w wykonaniu, i po dziś dzień rząd nie jest ustalony. W r 1845. prezydent tytułował się dyktatorem i wykonywał jego władzę. Kraj dzieli się na departamenta, a te na prowincye, okręgi i parafie. W każdym departamencie jest prefekt, w prowincyi pod-prefekt, a w okręgu gubernator. W każdéj wsi lub mieście jest alkad, w każdéj parafii liczącéj przeszło 100 m. jest junta czyli rada municypalna. W każdym departamencie jest trybunał wyższy. W niektórych częściach prowincyi obowiązki sędziego wykonywa podprefekt, a sędziego pokoju alkad. Kraj ma dwa biskupstwa, których katedry są w Lima i Arequipa. Zakłady wychowania obejmują 2 uniwersytety w Lima i Cuzco, lecz pomiędzy krajowcami. Siła zbrojna składa się z około 10,000 ludzi; marynarka wojenna posiada 1 fregatę, 2 korwety i 2 gelety. W r. 1840. dochody rzeczypospolitéj wynosiły 2,830,344 dolarów, a dług około 20,000,000 piastrów. Peru znajdowało się w stanie cywilizacyi dość posuniętéj pod rządem Inkassów, gdy Pizzarro i Almagro w r. 1532. odkryli go go i z łatwością podbili. Pozostawał w ręku Hiszpanów do r. 1821.; wówczas Saint-Martin, na czele wojska Chilijskiego, opanował Lima, i ogłosił niepodległość. Od téj opoki, Peru było łupem ciągłych zamieszek. Departamenta z ich ludnością w r. 1795: Lima, 149,112 m.; Livertad, 23,0967 m.; Junin, 201,259 m.; Pampas, 250,000 Aroquipa, 136,075 m.; Ayacucho, 111,559 m.; Cuzco, 216,332 m.; Puno, 30,917 m.

PERU, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-York, w hrb. Clinton, o 224 w. ku płn. od Albany, nad jeziorem Champlain; 3,134 m.

PERUGIA, PERUWIA, M. w pań. Kościelném, stoł. delegacyi i dystryktu t. n., o 136 w. ku płn. od Rzymu; 14,885 m. Miasto warowne. Stol. biskupstwa. Uniwersytet założony w 1307. r.; zreorganizowany w r. 1834., z biblioteką 30000 tomów. Fabryki sukna, kobierców, kapeluszy, pilśni, mydlarnie, blicharnie wosku. Handel winem, oliwą i innemi płodami rolniczemi. Leży na szczycie pagórka w środku półwyspu i ufortyfikowane jest przez Pawła III. w r. 1543. r. Z pomiędzy głównych budowli godnemi są uwagi: katedra gotycka, zawierająca znakomite malowidła Rafaela, Perugina, Guida i Baroccego; piękny kościół S. Franciszka. Pałac publiczny (Palazzo publico), piękne wodotryski i niektóre szczątki starożytności. Miasto bardzo starożytne. Miejsce urodzenia malarza Vanucci, zwanego Perugino. 2) Delegacya w państwie Kościelném, stol. t. n. Rozległ. 397337 hekt. Ludność 210,316 m. Terrytoryum górzyste. Płody ziemi, zboże, owoce, jarzyny, wino, oliwa, jedwab, wełna. Chów bydła, wieprzy i pszczół. Dzieli się na 4 distretto: Perugia, Citta-di-Castello, Foligno i Todi. Zawiera 7 miast, 19 miasteczek i 316 wsi. 3) Jezioro tamże, w delegacyi Perugii. Rozległość 193 w. kw. Wyniesione nad poziom 558 metr.

PERUWELZ, M. w Belgii, w prow. Hainaut, o 20 w. ku płd. od Tournai; 7,144 m. Stoł. kantonu. Przemysł bardzo czynny. Eksploatacya kamieni wapiennych i 6 pieców wapiennych. Ważne fabryki czapek trykotowych, tkanin bawełnianych i szmuklerszczyzny; garbarnie, farbiernie. Handel czapkami, tkaninami wełnianemi, skórami tytuniem, warzelnie soli, 2 fabryki tabaki.

PERWEZ, Mm. w Belgii, w prow. Brabancyi, o 35 w. ku wsch. od Nivelles, nad rz. Geete; 2,430 m. Browary, gorzelnie; fabryki nożownicze.

PESARO, M. w pań. Kościelném, stol. dystryktu t. n., w del. Urbino i Pesaro, o 32 w. ku płn.-wsch. od Urbino, nad rz. Toglia, w pobliskości jéj ujścia do Adryatyku; 14,028 m. Miasto warowne. Siedlisko biskupa. Kolegium. Konsulat duński. Fabryki fajansu, wyrobów garncarskich, szkła i kryształów. W okolicach przędzalnie jedwabiu, fabryki wstążek, garbarnie, blicharnie. Handel dość czynny, jarmark walny od 1. do 24. września trwający. Mały port przy ujściu Toglia. Wywóz płodów rolniczych. Miejsce urodzenia Rossiniego.

PESCADORES, PHENG-HOU, gruppa wysepek w Chinach, w prow. Fou-Kian, na ciaśninie Formozy. Warownia z załogą chińską.

PESCARA, M. w król. Neapolitańskiém, w średniéj Abruzyi, w okręgu i o 14 w. ku płn.-wsch. od Chieti, nad rzeką Aterno; 3,000 m. Warowne. Komora celna. Mały port.

PESCHAOUER, PEICHOUR, PESHAWER, M. w Afganistanie, stol. księstwa t. n., podległego Kabulowi, o 224 w. ku płd.-wsch. od Kabulu, nad rz. Kabul. Ludność 1,000,000 m. Miasto starodawne i handlowe.

PESCHICI, Mm. w król. Neapolitańskiém, w prowincyi Capitanata, o 16 w. ku płn.-zach. od Viesti, nad mr. Adryatyckiém; 1,500 m. Komora.

PESCIA, M. w W. księstwie Toskańskiém, o 35 w. ku płn.-wsch. od Florencyi, nad rzeką Pescia; 6,321 m. w 1841. r. Siedlisko biskupa. Seminaryum. Przemysł bardzo ożywiony; huty szklanne wyrabiające 80,000 butelek rocznie na wody Monte-Catini; przędzalnie jedwabiu, w których pracuje do 3,000 robotników; huty żelazne, papiernie, garbarnie, fabryki kapeluszy.

PESCINA, M. w król. Neapolitańskiém, w Abruzyi środkowéj, w obwodzie Avezzanno, o 48 w. ku płd.-zach. od Aquila; 3,000 m. Miejsce urodzenia kardynała Mazaryniego.

PESCO-COSTANZO, Mm. w król. Neapolitańskiém, w Abruzyi niższéj, w obwodzie i o 22 w. ku płd.-wsch. od Solmona; 2,300 m.

PESCOLA-MAZZA, Mm. w król. Neapolitańskiém, w Principato ult., w okręgu i o 26 w. ku płn.-zach. od Ariano; 1,700 m.

PESCOPAGANO, Mm. w król. Neapolitańskiém, w prow. Basilicata, w obwodzie Melfi, o 6 w. ku płd. od Conza; 4,000 m.

PESZT, M. w Węgrzech, stol. żupań. t. n., na l. brz. Dunaju, naprzeciw Budy, z którym się łączy mostem łyżwowym. Wysokość nad poziomem morza (Dunaj) 70 metrów. Ludność 60,657 m. w r. 1837. Sąd najwyższy (Septemviral Tafel) i wyższy sąd królewski (Königliche Tafel). Uniwersytet założony w Tyrnawie w 1635. r., przeniesiony do Budy w 1777. r., a do Pesztu w 1784. r. Szkoła praktyczna weterynaryi. Biblioteka (60,000 tom.), piękne zbiory. Ogród botaniczny i obserwatoryum (w Budzie). Gimnazyum Pijarów. Gimnazyum lekarskie. Szkoła ślepych. Akademia nauk. Główny punkt handlu Węgier. Fabryki wyrobów jedwabnych, sukna, skór, płótna, kapeluszy słomkowych, oliwy, tytuniu, rękawiczek, fajek z morskiéj piany, i przedmiotów zbytkowych i modnych; farbiernie; 3 drukarnie. Miasto najhandlowniejsze w Węgrzech, ognisko handlu zagranicznego; 4 jarmarki w roku, na które przybywa od 18 do 20 tysięcy cudzoziemców i sprowadzają za 10 do 12 milionów rubli sr. towaru; targi znakomite. Miasto dość dobrze zabudowane, w którém godne uwagi budynki są: koszary, uniwersytet, bursa. W pobliskości miasta leży pole zwane Rakos, gdzie dziś odbywają się wyścigi konne. Peszt zajmuje według domniemania miejsce twierdzy rzymskiéj Transinciacum. Zostało miastem w 1751. r., ucierpiało wiele w 1838. r. z powodu wylewu Dunaju, który zniszczył 1,200 domów.

PESZTEŃSKIE ŻUPAŃSTWO, czyli prowincya w Węgrzech, stol. Peszt. Rozległość 191,4 mil kw. niemieckich, albo 10,527 wiorst kwadr. Ludność 553,481 m., po większéj części Węgrów, Słowaków i Niemców. Złożona z trzech żupaństw: Pesztu, Pilis i Solth. Grunt płaski, często piaszczysty; obszerne bagna wzdłuż Dunaju. Zbiór w nadmiarze zboża, maisu, prosa, winogradu, melonów; drzewa skąpo. Na 1504700 joch urodzajnéj ziemi przypada: 799440 uprawnéj, 53580 na winnice, 414440 na lasy, 19000 na ogrody, 208211 na łąki i pastwiska. Chów znakomity bydła, koni i baranów. Zawiera 2 miasta Ofen i Peszt, 25 miasteczek i 156 wsi.

PETEGEM, 1) Mm. w Belgii, w wschodniéj Flandryi, o 4 w. ku zach. od Audenarde; 2,302 m. Niegdyś pałac hrabiów Flandryi. 2) Petegem les-Deynze, W. w Belgii, w wschodniéj Flandryi, o 15 w. ku płd.-zach. od Gandawy, nad rzeką Deynze; 1,350 m. Przędzalnie wełny (90 warsztatów). Handel płótnem, lnem, zbożem i sianem.

PETERBOROUGH, 1) M. w Anglii, tworzące oddzielne hrabstwo (City), w hrb. Northampton, o 59 w. ku płn.-wsch. od Northampton, nad rz. Nen; 6,511 m. Stolica biskupstwa. Piękna katedra z XII. stulecia, starożytny kościół bogatego opactwa Św. Piotra, założonego w XVIII. stuleciu. Obiera dwóch deputowanych. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w New-Hampshire, o 61 w. ku płd.-zach. od Konkordyi, nad rzeką Contoocook; 2,163 m. w 1840. r. Przemysł czynny. Fabryki oleju, papieru, wyrobów bawełnianych i wełnianych.

PETERHEAD, Mm. w Szkocyi, w hrb. Aberdeen, o 43 w. ku płn.-wsch. od Aberdeen, nad poziomem mr. Niemieckiego 5112 metrów. Źródło żelazne i kąpiele uczęszczane. Bogate kopalnie granitu. Kąpiele morskie. Fabryki nici bawełnianych. Port; handel znaczny; wyprawy na wieloryby; w 1837. roku było w porcie 82 statków z 11022 beczek.

PETERHOF, Mm. w ces. Rossyjskiém, w gub. St. Petersburgskiéj, pod 59° 53' płn. szer., a 47° 33' wsch. dłg., o 28 w. ku płd.-zach. od Petersburga, 8 wiorst od Oranienbaum, 691 wiorst od Moskwy,

nad odnogą Kronsztadzką. Ludność 2,209 m. Zamek cesarski z ogrodami i wodotryskami. Fabryka cesarska papieru i warsztaty do szlifowania drogich kamieni.

PETERSBURG, SANKT P..., stolica ces. Rossyjskiego, gubernii i powiatu t. n., o 600 w. ku płn.-zach. od Moskwy, a o 3050 w. ku płn.-wsch. od Paryża, nad rz. Newą, przy jéj ujściu do odnogi Kronsztadzkiéj. Leży pod 69° 56' 31" serok. płn., a 27° 59' 33" dług. wsch. Rozległość 20185147 sażeni kwadr. rozdzielonych na dwie prawie równe części przez rz. Newę (44897 sażeni więcéj na lew. brzegu, jak na prawym), z których $^1/_5$ sażeni zajmują place publiczne, $^1/_{28}$ sażeni woda, a $^1/_{20}$ sażeni domy murowane. Długość od zach. na wsch. 12 w., szerokość 11 w. Temperatura średnia roczna + 3°, 35 R., temperatury krańcowe +22°, 77 i — 19°, 7; pierwsze mrozy poczynają się między 9. września i 10. października, ostatnie między 23. marca i 7. maja. Od 1718. do 1837. Newa ciągle zamarzała i po puszczeniu lodów powtórnie zamarzała tylko dwa razy (w roku 1733. i 1737.), w ciągu tych 118 lat najwcześniéj chwyciły lody 16. października (w 1805. r.), a najpóźniéj 14. grudnia (w 1826. r.), puściły zaś najwcześniéj 6. marca (w 1822. r.), a najpóźniéj 30. kwietnia (w 1810. r.). Średnia żegluga na rzece trwa dni 219 rocznie. Wysokość średnia roczna barometru 76 centimetr. Lato trwa krótko, upały przez 6 tygodni, jesień długa i nieprzyjemna; dni pogodne w kwietniu, maju i czerwcu. W ciągu roku ukazują się dwa razy zorze północne. Ludność w 1842. r. 445,225 m., w 1838. r. 469,721 (330,630 mężczyzn i 136,052 kobiet zamieszkałych stale), z których 1,867 duchowieństwa, 40,558 szlachty (22,602 mężczyzn, 17,956 kobiet), oficerów i urzędników; 9,955 kupców (z tych 617 pierwszéj gildyi, 945 2éj, a 8,393 3éj gildyi), 61,676 mieszczan, 11,053 cudzoziemców; 75,146 wojskowych (48,400 żołnierzy w czynnéj służbie), 67,011 poddanych (52,337 mężczyzn, 14,674 kobiet); 136,313 chłopów (103,237 mężczyzn, 23,076 kobiet) 10,571 uczniów (8,262 chłopców) 8761 budynków (5,418 drewnianych, a 3243 murowanych), z których 63 kościołów (46 prawosławnych) i 10 pałaców Cesarskich. Ludność w 1833. r., 442,890 m., w 1828. r., 322,166 m.; w 1814. r., 335,713 m.; w 1805. r., 271,137 m.; w 1789. r., 217,948 m.; w 1780. r., 174,778 m.; w 1770. r., 158,782 m.; w 1750. r., 138,000 m.; w 1725. r., 75,000 m. Rezydencya Cesarza i posłów zagranicznych. Ministerya, administracye i zakłady centralne Cesarstwa. Sądy wyższe kryminalne i cywilne gubernialne. Trybunał handlowy. Siedlisko Metropolity prawosławnego Nowogrodzkiego, Petersburgskiego, Estońskiego i Finlandzkiego. Arcybiskupa katolickiego. Konsystorz ewangielicki. Port wojenny. Arsenał i cytadela (Twierdza ŚŚ. Piotra i Pawła). Uniwersytet założony w 1819. r. z fakultetami filozofii, prawa, fizyki, matematyki, historyi, filologii, z biblioteką 27975 tomów, 77 instytutów i pensyonatów prywatnych, 27 pensyj żeńskich i 44 szkół obojga płci, 6 gimnazyów. Instytut wychowania panien zwany Smolnyj Monastyr (34 profesorów) i instytut Ś. Katarzyny 45 profesorów, 144 uczennic i z biblioteką 5128 tom. Szkoła niemiecka przy kościele ewangelickim Ś. Piotra. Szkoła wyższa normalna albo Instytut pedagogiczny założony w 1828. r. Szkoła medycyny i chirurgii przy Cesarskiéj Akademii Medycyny z 14 profesorami. Szkoła farmaceutyczna, szkoła chirurgiczna przy szpitalu Obuchowskim. Szkoła akuszerek. Szkoła rolnicza teoretyczna i praktyczna założona w 1833. r. Instytut głucho-niemych i ociemniałych. Szkoła prawa publicznego, a zarazem wyższa szkoła nauk i literatury przy Ministeryum Sprawiedliwości założona w 1835. roku dla urzędników cywilnych Szkoła audytoryatu, założona w 1832. r. dla 100 elewów, kształcących się na audytorów wojska lądowego i morskiego. Szkoła inżynierów dróg i mostów. Szkoła górnicza. Szkoła wyższa leśna z 15 profesorami, 100 uczniów, biblioteka muzeum. Instytut technologiczny. Akademia wojskowa. Pułk szlachecki. Wyższa szkoła kadetów (15 profesorów 936 uczniów). Korpus paziów (27 profesorów i 163 uczniów), 4 korpusy kadetów (147 profesorów 2,335 uczniów). Szkoła Inżynierów wojskowych (35 profesorów 166 uczniów). Szkoła artyleryi (34 profesorów 174 uczniów). Szkoła podchorążych gwardyi (18 profesorów 100 uczniów). Korpus kadetów morskich (529 uczniów) ekwipaż szkoły marynarki, ekwipaż szkoły rzemieślników marynarki. Batalion instrukcyjny osad wojskowych, topografów, konduktorów inżynieryi, artyleryi i muzykantów wojska. Szkoła topografii przy depo wojskowém topograficznem. Szkoła teatralna. Szkoła sztuk pięknych przy akademii Cesarskiéj. Akademia Cesarska nauk i literatury. Akademia Cesarska Rossyjska. Akademia Cesarska medycyny i chirurgii z sekcyą w Moskwie. Akademia sztuk pięknych. Towarzystwo Cesarskie wolno-ekonomiczno-rolnicze. Towarzystwo Cesarskie mineralogiczne. Wystawa peryodyczna płodów i przemysłu. Biblioteki publi-

czne w 1834. r. były: a) Biblioteka Cesarska (412130 tomów i 16941 rękopismów), b) Biblioteka Akademii nauk (89704 tomów), c) Biblioteka Akademii Rossyjskiéj (4195 tomów), d) Biblioteka Muzeum Rumiańcowa (32200 tomów), e) Biblioteka Uniwersytecka (21751 tomów). Wielkie obserwatoryum przebudowane w 1835. r.; obserwatoryum magnetyczne. Laboratoryum chemiczne. Gabinety: fizyczny, mineralogiczny, botaniczny, anatomiczny, zoologiczne, monet, muzeum azyatyckie i egipskie. Muzeum. Cesarski ogród botaniczny, najbogatszy w państwie. Szpitale: w 1835. r. było 59 szpitali, domów zdrowia i infirmeryi z 8134 łóżkami, udzielającym pomoc 500,000 chorym rocznie; 8 szpitali wojskowych (5020 łóżek). Szpitale cywilne: Kalinkina, Obuchowski, Maryański, Maryi Magdaleny; dom dla obłąkanych i t. d. Zakład dla podrzutków i sierot; 18 zakładów dla żebraków. Dom poprawy i roboczy. Dom kary. Mennica od roku 1823. do 1838. roku wybiła monety za 136,704,971 rubli sr., z których 85,482,139 rubli sr. ze złota, 48,764,823 rubli ze srebra, a 2,458,009 z platyny. Banki Cesarskie papierów bankowych i depozytowych. Bank handlowy. Bursa. Fabryki Cesarskie: narzędzi chemicznych dla armii, kobierców i porcelany, piękna przędzalnia bawełny. Fabryka szkła, działolejnia, 46 drukarni i litografij, z których 21 rządowych. Wychodzi 41 dzienników (6 politycznych), z których 26 rządowych. Konsulaty: Anglii, Danii, Stanów Zjednoczonych, Neapolu, Sardynii, Szwecyi i Szwajcaryi. Fabryki wyrobów bawełnianych, jedwabnych, płótna żaglowego, skór, wyrobów wełnianych, papieru, tytuniu, mydła, biżuteryi, zegarów i t. d. W r. 1838. było w téj stolicy 269 fabryki rękodzielni, z których 8 rządowych; 13 targów z 2057 sklepów, 182 piekarni, 313 szynków, 43 restauracyj, 64 garkuchni, 43 cukierni, 119 magazynów mód, nowości i t. d., 36 kawiarni, 55 domów zajezdnych, 36 hoteli, 33 łaźni i 66 aptek (23 rządowych). St. Petersburg jest głównym portem mr. Baltyckiego i składem połowy handlu zagranicznego. W ciąga lat trzech, od 1837. do 1840. r., wartość średnia roczna handlu portowego wynosiła 202,542,758 rubli assyg. wprowadzonych towarów, a 134,396,901 rubli assyg. towarów wyprowadzonych. W r. 1839. wprowadzono 8652 pudów sera, 3503 pudów kakao, 3503 pudów oliwy, 81634 pudów kawy, 288111 pudów bawełny surowéj, 505636 pudów bawełny przędzonéj, 36083 pudów batystu, 74140 sztuk kołder bawełnianych, rękawiczek bawełnianych 17296 tuzinów, pończoch bawełnianych 15714 tuzinów, tiulu 28964 sztuk, ałunu 40919 pudów, antymonu 2101 pudów, arszeniku 2054 pudów, koszenilli 3684 pudów, gummy arabskiéj 17088 pudów, różnych gum 88179 pudów, indygo 33757 pudów, manganezu 26834 pudów, okry 27564 pudów, skórek pomarańczowych 53138 pudów, sasaparylli 3725 pudów, szafranu 5620 pudów, wód mineralnych 158117 flaszek, drzewa farbierskiego 499572 pudów, kości słoniowéj 202 pudów, owoców 90220 pudów, pomarańcz 31459 skrzyń, cytryn 20849 skrzyń, rękawiczek skórzanych 9209 tuzinów, śledzi 37985 beczułek, ołowiu 310835 pud., merkuryuszu 2340 pud., cyny 37385 pud., cynku 25472 pud., oliwy 170174 pud., ołówków 22906 tuzinów, soli 99474 pud., tkanin jedwabnych 26936 sztuk, wstążek jedwabnych 213338 sztuk, rękawiczek jedwabnych 4427 tuzin., skór niedźwiedzich 1039, innych skór amerykańskich 90889 sztuk, cukru 1279212 pudów, pieprzu 8904 pudów, tytuniu 45312 pudów, cygar 2689 pudełek (po 1000 sztuk); wina francuskiego w beczkach 28632 hektol., wina hiszpańskiego 22931 hektol. w butelkach, wina szampańskiego 754700 butelek, innych win 84837 butelek, mahoniu 77075 pudów i t. d. Główne przedmioty handlu wywozowego i wywóz tychże średni roczny w powyższych latach: miedzi 89845 pud., lin 191151 pud., owsa 32703 czetwerti, żyta 32521 czetw., pszenicy 103901 czetw., konopi 2212394 pudów, skór wielkich 108562 pudów, kopyt końskich 13239 pudów, włosów końskich 7407 pudów, żelaza 824389 pudów, nasienia konopi 318749 pudów, potażu 448808 pudów, siemienia lnianego 225564 czetwerti, skór gronostajowych 56680 sztuk, zajęczych 91819 sztuk, wiewiórczych 1959766 sztuk, łoju 3709600 pudów, świec 7814 pudów, wełny 92778 pudów, płótna 57789 sztuk, rewantuchu 75206 sztuk, żaglowego 50665 sztuk, różnych płócien 4999425 arszynów, skór za 2,005,279 rubli assygnacyjnych, juchtu za 1,243,191 rubli assyg. Port St. Petersburgski jest tylko dostępny dla okrętów potrzebujących 6 łokci głębi wody, większe zatrzymują się w Kronsztadzie. W 1836. r. wpłynęło do obu portów z zagranicy okrętów 1105, z 217227 beczek ładunku. W 1839. r. wpłynęło z Rossyi 22042 statków i 784 tratew z balastem wartości 196,974,904 rubli assyg. Miasto ma kształt prawie okrągły i składa się z dwóch części oddzielnych, jednéj na stałym lądzie i na lewym brz. rz. Newy, drugiéj zaś na wyspach będących przy ujściu rzeki. Pierwsza zwana dzielnicą Ingermanlandzką, przerznięta jest kanałami prowa-

dzącemi z Newy do morza i dzieli się na 9 cyrkułów; druga zwana Karelijską, dzieli się na 3 cyrkuły. Pod względem długości, regularności i szerokości ulic, Petersburg jest jedném z najpiękniejszych miast w świecie. W 1838. roku było 858777 sażeni kwad. bruku kamiennego, 14316 sażeni kw. bruku z drzewa, 30553 sażeni kwad. drogi bitéj (szosy) i 142451 sażeni kwad. chodników; 1300 wodotrysków zaopatruje wodą wszystkie dzielnice miasta, a kanał upustowy, otaczający część jego południową, zabezpiecza od wylewów Newy. Cytadela wzniesiona przez Piotra Wgo, zajmuje małą wyspę w środku miasta na wielkiém ramieniu Newy, i ma kształt sześciokąta foremnego. Z pomiędzy główniejszych budowli, znakomitsze są: pałac zimowy, marmurowy, taurycki, eremitaż, pałac akademii nauk i sztuk pięknych, pałac ś. p. W. Ks. Michała, pałac senacki; gmachy korpusu paziów, uniwersytetu, sztabu generalnego, Najświętszego Synodu, ministeryum domu Cesarskiego, spraw wewnętrznych, instytutu technologicznego, leśnictwa, katedry Św. Piotra i Pawła, N. Panny Maryi Kazańskiéj, Św. Trójcy, Św. Izaaka, klasztor Św. Aleksandra Newskiego. Szpital podrzutków; bank pożyczkowy, depozytowy; bursa, wielki teatr, komora i t. d. Piękny pomnik Piotra Wgo, dzieło Falconeta, kolumna Aleksandryjska, uważana za największy monolit monumentalny; mały domek drewniany, w którym mieszkał Piotr Wielki w czasie budowania stolicy. Petersburg założony został w 1703. r., i początkowo zabudowany drewnianemi domami. Po dwóch pożarach, które go zniszczyły, przedsięwzięto prace około wyrównania ulic (dzielnic) pozostałych. Katarzynie II. i jéj następcom, a mianowicie dziś Panującemu Najjaśniejszemu Mikołajowi I., Petersburg winien jest pomyślność i przepych, jakim się odznacza.

PETERSBURGSKA GUBERNIA, w ces. Rossyjskiém, stoł. t. n. Rozległa 39050 w. kw. Ludność w 1841. r. 602800 m. Terrytoryum płaskie, spagórkowacone jedynie ku płn. i płd.-wsch. Grunt piasczysty i lekki, bagnisty w wielu miejscach. Zbiór zboża, lnu, konopi, jarzyn na potrzeby stolicy. Przepyszne lasy stanowią główną zamożność gubernii. Dzieli się na 9 powiatów.

PETERSBURG, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w Wirginii, o 33 w. ku płd.-wsch. od Richmond, nad rz. Appotmax; 11,136 m. w 1840. roku. Miasto przemysłowe i handlowe; przędzalnie bawełny, młyny, gisernie, garbarnie. Spalone było w 1815. r., lecz niezwłocznie odbudowane zostało.

PETERSFIELD, Mm. w Anglii, w hrb. Hants, o 24 w. ku płn.-wsch. od Southampton; 1,495 m. Wybiera 1 deputowanego.

PETERSHAGEN, M. w Prusach, w prowincyi Westfalskiéj, w rejencyi i o 15 w. ku płn. od Minden, nad rzeką Wezerą; 1,918 m. Fabryki płótna i tytuniu, garbarnie. Zamek, dawna siedziba biskupów Mindeńskich.

PETERS-PORT, St. PETERS-PORT, M. w Anglii, stoł. wyspy Guernsey, na płd.-wsch. pobrzeżu téj wyspy; 11,000 m. Dom zarobkowy. Mały port.

PETERSTHAL, W. w ks. Badeńskiém, w cyrkule Środkowego Renu, o 18 w. ku płd.-wsch. od Oberkirch, nad rz. Rench. Wzniesienie nad poziomem morza 432 metr. Ludność 1,504 m. Źródła mineralne i kąpiele.

PETERSWALD, W. w Austryi, w Czechach, w cyrk. i o 28 w. ku płn. od Litomierzyc; 2,242 m. Fabryki wyrobów żelaznych i cynowych, pierścionków, guzików i t. d.

PETERSWALDAU, W. w Prusach, w prowincyi Szląskiéj, rejencyi Wrocławskiéj, o 7 w. ku płd.-zach. od Reichenbach; 4,200 m. Fabryki płótna i wyrobów bawełnianych; 22 młynów, młyny foluszowe, tartaki hydrauliczne. Zamek hrabiów Stolberg.

PETERWARDEIN, PETERWARADXN, 1) W. w Austryi, w Węgrzech, w pograniczu wojskowém Słowacyi, w regimencie t. n., o 238 w. ku płd.-wsch. od Budy i o 30 w. ku płn.-wsch. od Mitrowicz, nad rz. Dunajem, naprzeciw Neu-Satz, z którym jest połączony mostem łyżwowym; 3,033 m., oprócz załogi 3,000, która może być powiększoną do 10,000 ludzi. Stanowisko wojskowe; jedna z najważniejszych twierdz Austryi. Arsenał. Główna kwatera generała dowodzącego Słowacyą i pograniczem wojskowém Słowackiém. Trybunał apelacyjny. Zbiory obfite wina i handel témże. Zwycięztwo odniesione przez księcia Eugeniusza nad Turkami w 1716. r. 2) Peterwardein-Regiment, prowincya Węgier, w pograniczu wojskowém Słowackiém, stol. Mitrowicz. Rozległa 56,6 mil kw. niem. Ludność 97,616 m.

PETHERTON, NORTH P..., 1) Mm. w Anglii, w hrb. Somerset, o 45 w. ku zach. od Wells; 3,566 m. 2) South P..., Mm. w hrb. Somerset, o 35 w. ku płd.-wsch. od Wells, nad rz. Parret; 2,000 m. Fabryk grubego płótna, zwanego dowals.

PETITE-PIERRE, LA P..., M. we Francyi, w depar. Niższego Renu, o 16 w. ku płn. od Saverne; 1,249 m. Kościół konsystoryalny ewangelicki. Inspektoryat leśniczy. Fabryka mydła. Browary

Handel wieprzami. U stóp góry Altenburg, na któréj szczycie wznosi się starodawny zamek warowny, mogący pomieścić małą załogę.

PETIT-QUEVILLY, LE P..., W. we Francyi, w dep. Niższéj Sekwany, o 4 w. ku płd.-wsch. od Rouen, na pr. brz. Sekwany; 2,707 m. Przędzalnie i grępłarnie mechaniczne bawełny. Powroźnictwo. Blicharnie. Fabryki przetworów chemicznych. Farbiarnie. Blicharnie wosku.

PĘTKOWICE, dobra prywatne, w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Opatowskim. Znajdują się dwie kuźnice, których produkcyę liczyć można na 1500 centnarów żelaza kutego rocznie. Dobra te leżą o 2 mile ku płn.-wsch. od Ostrowa.

PETRINIA, M. w Austryi, w Węgrzech, w pograniczu wojskowém Banatu, stoł. 2. regimentu Bana, o 66 w. ku płd.-wsch. od Agram, nad rzeką Kulpa; 4,364 m. Założone w 1592. r. przez Assam Paszę.

PETROPAWŁOWSK, M. w cesarst. Rossyjskiém, w gub. Tobolskiéj, pod 54° 53' płn. szer., a 86° 37' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 3056 w., od Moskwy 2378 w., od Tobolska 564 w. Położone nad rz. Iszim; posiada fortecę, kościół, do 1,000 domów drew. i liczy 4,000 m.

PETROPAWŁOWSKI PORT, albo AWACZA, M. w ces. Rossyjskiém, w obwodzie Kamczatskim, okręgu Niższéj Kamczatki, pod 53° 1' płn. szer., a 176° 20' wsch. dłg., o 13593 w. ku wsch. od St. Petersburga, 12915 w. od Moskwy, 4855 w. od Irkucka, nad zatoką Awaczyńską; 641 m. Port wojenny najpiękniejszy w tych okolicach, przy ujściu Awaczy. Kantor Kamczatki. Szkoła budownictwa okrętowego. Kilka budynków najokazalszych w tych okolicach; w pobliskości wulkan Awaczyński, wyrzucający ogień.

PETROWSK, 1) M. w ces. Rossyjskiém, stoł. powiatu, w gubernii Saratowskiéj, pod 52° 19' płn szer., a 63° 4' wsch. dłg.; o 1477 w. od Petersburga, 799 w. od Moskwy, a o 97 w. ku płn.-wsch. od Saratowa, nad rz. Medwedicą; 6,544 m. 2) M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Jarosławskiéj; 1,502 m.

PETROWSKAJA, żelazna kopalnia w ces. Rossyjskiém, w gub. Irkuckiéj, odległa od Petersburga 6,512 w., od Moskwy 5,835 w., od Irkucka 496 w.

PETROZAWODZK, M. w ces. Rossyjskiém, stoł. gub. Ołonezkiéj i powiatu t. n., pod 61° 47' płn. szer., a 57° 4' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 447 w., od Moskwy 1072 w., nad rz. Łososinką; 7567 m. Sąd kryminalny i wyższy cywilny. Gimnazyum. Działolejnia. 5 fabryk i rękodzielni, w których pracuje 1,134 robotników.

PETTAU, PTUJ, M. w Austryi, w Styryi, w gub. Grätz, w cyrkule i o 35 w. ku płd.-wsch. od Marburga, na l. brz. rz. Drawy; 1,700 m. Dom inwalidów. Dawny zamek Ober-Pettau.

PETTINENGO, Mm. w królestwie Sardyńskiém, w prow. i o 9 w. ku płn.-wsch. od Biella, nad rz. Strona; 2,300 m.

PETWORTH, Mm. w Anglii, w hrb. Sussex, o 67 w. ku płd.-zach. od Londynu, nad małą rzeczką, wpadającą do Arcen; 3,114 m. Dom karny hrabstwa. Piękny zamek Petworth-House.

PEVENSEY, Mm. w Anglii, w hrb. Sussex, o 25 wiorst ku płd.-zach. od Hastings; 292 m. Niegdyś port morski w kwitnącym stanie. Szczątki dawnego zamku warownego. Miejsce wylądowania wojska Wilhelma Zdobywcy w 1066. r.

PEYREHORADE, M. we Francyi, w dep. Landes, o 16 w. ku płd. od Dax, na pr. brz. rz. Gave de Pau, powyżéj jéj zlewu z Gave d'Oleron; 2,742 m. w 1841. r. Eksploatacya kamieni ciosowych. Port embarkacyjny win Jurançon. Dawny zamek, obwarowany dwoma grubemi wieżami.

PEYRINS, W. we Francyi, w dep. Drôme, o 20 w. ku płn.-wsch. od Valence; 3,214 m. Uprawa morwowych drzew. Fabryki sukna, fajansu. Handel mąką i zbożem.

PEYRUSSE, M. we Francyi, w depar. Aveyron, o 22 w. ku płn.-wsch. od Villefranche de Rouergue; 1,007 m. Handel winami, bydłem i truflami. Miasto starożytne.

PEZÉNAS, M. we Francyi, w dep. Hérault, o 24 w. ku płn.-wsch. od Beziers, nad rz. Peine i l. brz. rz. Hérault; 7,713 m. w 1846. r. Trybunał handlowy. Kolegium komunalne. Kassa oszczędności. Dobre wina czerwone. Liczne gorzelnie; garbarnie. Fabryki płótna, wyrobów garncarskich, świec woskowych, wyrobów chemicznych. Handel znakomity winem, wódką, zbożem, oliwą, drzewem, suknem i płótnem. Jarmark co sobota na wina, spirytusy i wódki, których cena ustanawia się tam dla handlu zagranicznego.

PEZZO-DA-REGOA, M. w Portugalii, w prow. Tras-os-Montes, o 16 w. ku płd.-zach. od Villa-Real, na pr. brz. rz. Douro; 1,622 m. Słynny jarmark na wina, najznakomitszy w kraju.

PFAFFENHAUSEN, Mm. w Bawaryi, w cyrkule Szwabskim, o 9 w. ku płn. od Mindelheim, nad rz. Mindel; 3,000 m.

PFAFFENHEIM, W. we Francyi, w dep. Wyższego Renu, o 14 w. ku płd. od Colmar; 1,790 m. Wyborne wina białe.

PFAFFENHOFFEN, 1) M. w Bawaryi, w cyrk. Wyższéj Bawaryi, o 63 w. ku płn.-zach. od Munichu, nad rz. Ilm; 1,219 m. Browar, fabryki wyrobów wełnianych, garbarnie. 2) W. we Francyi, w dep. Niższego Renu, o 76 w. ku wsch. od Saverne; 1,484 m. Browar, garbarnia, farbiernia, fabryki wyrobów garncarskich, suszarnie marzanny.

PFALZ, PALATYNAT, BAWARYA NADREŃSKA, cyrkuł albo prowincya Bawaryi, graniczące z Francyą na płd., Prusami nadreńskiemi i Hessen-Homburgiem na zach., z Hessen-Darmstadtem na płn., z W. księstwem Badeńskiém na wsch. Stolica Spira. Rozległa 105,64 mil kwad. niem. Ludność w 1843. r. 595,193 m. Terytoryum górzyste, którego najwyższe punkta są Calmet i Donnersberg. Grunt żyzny, mianowicie w dolinie Renu; w części zarosły jest pięknemi lasami. Główne płody rolnicze: zboża (1,315,635 szefli), kartofle (2,735,237 szefli), wina i owoce w mniejszéj ilości, konopie, len, chmiel. W 1837. r. było koni 32,087, bydła rogatego 204,556, baranów 70,669, wieprzy 132,032, kóz 13,186. Z kruszców i minerałów: merkuryusz, węgiel, żelazo, ołów, kobalt, sól, gips, glina porcelanowa, fajansowa, torf, marmur i kamienie młyńskie. Cyrkuł dzieli się pod względem sądowym na 4 okręgi (Bezirk-Gericht), w których są trybunały I. instancyi; a pod względem administracyjnym na 12 okręgów (Landkommissariat), a te na 31 kantonów albo sądów pokoju. Zawiera 12 miast, 16 miasteczek i 665 wsi.

PFALZ, OBER P..., WYŻSZY PALATYNAT, prowincya Bawaryi, stolica Ratyzbona. Rozległość 204 mil kw. niem. Ludność w 1843. r. 463,187 m. Ta prowincya odpowiada cyrkułowi Regen (Regen-Kreis) podług dawnego podziału królestwa, oprócz landgubernij Ingolstadt, Abensberg, Kelheim, Pfaffenberg, Beilngries, Eichstädt i Kipfenberg, a natomiast zwiększona landguberniami czyli obwodami: Cham, Hilpoltstein, Kemnath, Neustadt-an-der-Waldnaab, Tirschenreut i Waldnaab. Grunt górzysty na wschód, gdzie się rozciąga pasmo gór Czeskilas, na płn. zaś góry Jodłowe, na zachód wyniosłości Jura Frankonii. Główne płody rolnicze: zboża (1,101,039 szefli), kartofle (1,231,958 szefli). Koni było w r. 1838: 28,323, rogacizny 253,717, owiec 163,924, wieprzy 125,045, kóz 9,822. Bogactwa mineralne małoznaczące, wydobywają głównie żelazo, ołów, miedź, siarkę, wapno, glinę. Przemysł rękodzielniczy na niskim stopniu. Cyrkuł dzieli się na 25 landgericht (sądów ziemskich). Zawiera miast 30, z których w Ambergu i Ratyzbonie są sądy grodzkie (Stadt-Gericht); 60 miasteczek i 3,160 wsi.

PFALZEL, Mm. w Prusach, w prow. Reńskiéj, o 4 w. ku płn. od Trewiru, na l. brz. rz. Mozelli; 1,300 m. Uprawa winogradu.

PFARRKIRCHEN, Mm. w Bawaryi, w cyr. Niższego Renu, o 35 w. ku wsch. od Landshut; 1,572 m. Fabryki sukna, płótna.

PFEDDERSHEIM, M. w W. księstwie Hessen-Darmstadzkiém, w prow. Reńskiéj, o 44 w. ku płd. od Moguncyi, nad rz. Pfrimm; 1,910 m.

PFEDELBACH, Mm. w król. Wirtembergskiém, w cyr. Jaxt, o 2 w. ku płd. od Öhringen; 1,178 m. Piękny zamek książąt Hohenlohe Bartenstein.

PFEFFERS, W. w Szwajcaryi, w kantonie St. Gallen, o 10 w. ku płd.-wsch. od Sargans; 1,252 m. katolików. Sławne opactwo, założone w 720. r. przez Karola Martela, zniesione w 1838. r. Opat tegoż klasztoru tytułował się książęciem cesarstwa Rzymsko-Niemieckiego. W pobliskości w głębokim wąwozie, nad rz. Tamin, znajdują się słynne źródła gorące (+ 30° R.) i najsławniejsze zakłady kąpieli w Szwajcaryi. Słońce świeci tylko przez 4 godziny w miesiącach lipcu i sierpniu w tym wąwozie.

PFEFFIKON, W. w Szwajcaryi, w kant. Zürich, o 22 w. ku płn.-wsch. od Schwyz, nad jeziorem Zurychskiém, naprzeciw wyspy Ufnau; 1,329 m.

PFORTEN, BRODE, M. w Prusach, w prowincyi Brandenburgskiéj, o 60 w. ku płd. od Frankfurtu, nad rz. Wedern; 1,218 m. w 1837. roku. Szczątki zamku hrabiów Brühl, zniesionego przez Fryderyka II. w 1758. r. Piękny park.

PFORZHEIM, M. w ks. Badeńskiém, stoł. wyższego okręgu t. n., w cyr. Środkowego Renu, o 31 w. ku płd.-wsch. od Karlsruhe, na l. brz. rz. Enz, przy jéj zlewie z rzeką Nagold; 8,334 m. w 1843. r. Kapituła albo zgromadzenie dam szlachetnego rodu. Dom dla żebraków i zarobkowy (Allgemeines Arbeitshaus). Szkoła narodowa głucho-niemych. Dom dla obłąkanych. Komora. Fabryki biżuteryi (1,200 robotników), sukna cienkiego, skór i safianów, żelastwa; olejarnie. Handel drzewem.

PFREIMT, M. w Bawaryi, w cyrkule Wyższego Pfalzu, o 6 w. ku płn. od Nahburg, nad rzeką t. n. spływającą do Naby; 1,592 m. Szkoła łacińska.

PFULLENDORF, M. w W. księstwie Badeńskiém, w cyr. Jezior (Seekreis), o 29 w. ku płn. od Konstancyi; 1,683 m.

PFULLINGEN, M. w królest. Wirtembergskiém, w cyrk. Czarnegolasu, o 3 w. ku płd. od Reutlingen, nad rz. Echatz; 3,668 m. w 1840. r. Papier-

nie. Fabryki wyrobów bawełnianych, pasamoniczych. Handel owocami.

PFUNGSTADT, Mm. w W. księstwie Hessen-Darmstadzkiém, w prow.-Starkenburg, o 13 w. od Bensheim, nad rz. Modaubach; 2,799 m. Wywóz torfu.

PFYN, W. w Szwajcaryi, w kantonie Turgowii, o 7 w. ku płd. od Steckborn, nad rz. Thur; 1,005 m. Szczątki ad Fines Rzymian.

PHALSBURG, M. we Francyi, w dep. Meurthe, o 19 w. ku płn.-wsch. od Sarrebourg; 4,889 m. w r. 1846. r. Miasto warowne; twierdza 3. rzędu. Podinspektoryat leśny. Kolegium komunalne. Fabryki likworów i kirszwaseru. Browary, cegielnie. Handel drzewem, zbożem i winem. Na wyniosłości przy wejściu do gór Wogeskich. Ustąpione Francyi w 1661. r. traktatem Winceńskim i obwarowane przez Vaubana.

PHANARI, TANARI, Mm. w Grecyi, w dyecezyi Argolidy, na wsch. od Nauplii.

PHILADELPHIA, *ob.* FILADELFIA.

PHILÉ, DŻEZIRET-EL-HEIF, wyspa na Nilu, w wyższym Egipcie. Liczne szczątki starożytności.

PHILIPPEVILLE, 1) M. w Algieryi, w prow. i o 65 w. ku płn.-wsch. od Konstantyny, nad morzem Śródziemném; 4,210 m. w 1842. r. Trybunał handlowy. Sąd pokoju. Komora. Główny port Algieryi, mający bezpieczną i obszerną przystań Stora. Założone w r. 1838. na miejscu dawnego Rusicada. Philippeville jest dzisiaj portem Konstantyny. Nie masz nic godnego uwagi w tém miejscu oprócz dzieł fortyfikacyjnych, cytadeli, twierdzy Francyi, i pięknéj cysterny rzymskiéj.

PHILIPPOPOLI, FILIBEH, M. w Turcyi europejskiéj, w Rumelii, o 132 w. ku płn.-zach. od Adryanopolu, nad rz. Maritza. Prawie całkowicie zniszczone przez trzęsienie ziemi w r. 1818.

PHILIPPSBURG, M. w księs. Badeńskiém, w cyrkule Niższego Renu, o 26 w. ku płd.-zach. od Heidelberga, nad Renem; 1,747 m. Komora. Dawna twierdza cesarstwa, pod któréj murami zginął marszałek Berwick w r. 1734.

PHILIPSTADT, PHILIPPEVILLE, M. w Belgii, w prow. i o 41 w. ku płd.-zach. od Namur; 1,150 w r. 1838. r. Stolica okręgu administracyjnego i kantonu. Piękne koszary. Eksploatacya marmurów, fabryki wyrobów garncarskich. Zamek Corbigny ufortyfikowany i przezwany został przez Karola V. Philippeville; które ustąpione Francyi, traktatem Pyrenejskim, należało do niéj do r. 1815.

PHILIPSTADT, M. w Szwecyi, w lanie i o 66 w. ku płn. od Karlstadt, nad rzeczką wpadającą do jeziora Doglösen; 871 m. Źródła mineralne, kuźnie i huty żelazne, należące do rządu.

PHILIPSTOWN, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pańs. New-York, na wsch. pobrzeżu Hudsonu, naprzeciw West-Point; 3,184 m. w roku 1840.

PHING-LIANG, M. w Chinach, w prow. Kan-Sou, o 270 w. ku płd.-wsch. od Kan-Tscheu, na pr. brz. Kin-Ho.

PHING-LO, M. w Chinach, w prow. Kouang-Si, o 110 w. ku płd. od Koei-Lin.

PHING-TING, M. w Chinach, w prow. Schan-Si, o 110 w. ku wsch. od Thai-Youen.

PHING-YANG, M. w Chinach, w prow. Schan-Si, o 225 w. ku płd.-zach. od Thai-Youen.

PHING-YOUEI, M. w Chinach, w prow. Koueï-Tscheu, o 79 w. ku płn.-wsch. od Kuei-Yang.

PHOKIA-NOVA, M. w Turcyi azyatyckiéj, w Anatolii, o 48 w. ku płn.-zach. od Smyrny, nad odnogą Smyrneńską. Mały port.

PHOKIS, prowincya administr. Grecyi, stol. Amphissa; 30,177 m. w r. 1839.

PHOU-TSCHEOU, M. w Chinach, w prowincyi Schan-Si, o 450 w. ku płd.-zach. od Thai.

PHTIOTIS, prowincya administr. w Grecyi, stol. Lamia; 22,566 m. w 1839. r. Do niéj należy hypodyecezya Lokrydy, stol. Atalante.

PIACENZA, M. w ks. Parmy, stoł. dystryktu téjże nazwy, o 101 w. ku płn.-zach. od Parmy, nad rz. Po, i przy ujściu do niéj rz. Trebbii; 29,000 m. Miasto warowne, z załogą Austryacką. Sąd appelacyjny. Trybunał cywilny i kryminalny. Siedlisko biskupa. Seminaryum. Uniwersytet z fakultetami prawa i medycyny (200 uczniów). Kolegium (Collegio Alberoni), szkoła wyższa, szkoła publiczna języka francuzkiego. Szkoła malarstwa i snycerstwa. Biblioteka publiczna, 2 drukarnie. Fabryki wyrobów wełnianych, jedwabnych i blejwasu. Kilkanaście pięknych budynków, z pomiędzy których ratusz i więzienie, dawne budowle gotyckie; pałac gubernatora restaurowany podczas zajęcia przez Francuzów; pałac Farnese de Vignole nieukończony; katedra z XII. wieku; i wiele innych kościołów i klasztorów. Miasto bardzo starożytne, niegdyś było stolicą księstwa téjże nazwy, przyłączonego do Parmy.

PIANA, wysepka w Sardynii, przy pobrzeżu płd.-zach. wyspy. Nie zamieszkana. Najobfitsze rybołowstwo w królestwie, gdyż za jednym połowem dostają często do 30,000 beczek ryb.

PIANA DI GRECI, M. w Sycylii, o 33 w. ku płd.-zach. od Palermo; 6,000 m.

PIANELLA, M. w królestwie Neapolitańskiém, w Abruzyi niższéj, o 48 w. ku płd.-wsch. od Teramo; 3,500 m.

PIANEZZA, M. w król. Sardyńskiém, w prow. Turynu, o 6 w. ku płn.-wsch. od Rivoli, nad rz. Doire; 2,000 m.

PIANOSA, wyspa w Toskanii, na mr. Śródziemném, o 24 w. ku płd. od wyspy Elby. Rozległa 4 mile kw. Bardzo żyzna; zamieszkaną nie była przed 1835. rokiem, i dopiero od téj epoki w części uprawianą jest przez mieszkańców Elby.

PIASECZNO, M. w król. Polskiém, w gubernii Warszawskiéj, o 15 w. od Warszawy, nad rz. Jezioną; 1,174 m. (924 chrześcian, 250 żydów), 96 domów (9 murowanych, 87 drewnianych); 12 jarmarków, 1 targ tygodniowy. Jan Starszy książę Mazowiecki r. 1429. wyniósł wieś Piasecznę do rzędu miast. Anna zaś księżna Mazowiecka w r. 1513. ustanowiła targi i jarmarki. W r. 1572. w czasie morowéj zarazy Anna Jagiellonka siostra Zygmunta Augusta tu przemieszkiwała. Władysław IV. w r. 1644. uwolnił mieszczan od dostarczania podwód dla dworzan i sług swoich. August III. w r. 1740. potwierdził Piasecznu przywileje nadane przez swoich poprzedników, chcąc to miasto dźwignąć z upadku zabronił nawet żydom tu przemieszkiwać. Stanisław August w r. 1769. siedm jarmarków ustanowił.

PIASKI LUTERSKIE, M. w królestwie Polskiém, w gubernii Lubelskiéj, powiecie Lubelskim, nad rz. Radomierzą, liczy do 1,600 m. Ma kościół parafialny rzymsko-katolicki, kościół ewangelicki i dawny aryański dziś spustoszały.

PIASKI, SANDBERG, M. w Prusach, w Wielkiém Księstwie Poznańskiém, w powiecie Krobskim. Kościół katolicki, ewangelicki, synagoga; 528 m. Odległe od miasta powiatowego Rawicza 4 i pół, a od Poznania 8 mil.

PIASKI WIELKIE, W. w Galicyi, w obwodzie Bocheńskim, o milę od Podgórza. Mieszkańcy tutejsi zwani Kijacy, trudnią się wyłącznie rzeźnictwem.

PIĄTEK, M. w król. Polskiém, w gubernii Warszawskiéj, pow. Łęczyckim, 3 mile ku wsch. od Łęczycy, pomiędzy błotami rz. Mosienicy; 1,516 m. (818 chrz., 698 żydów), 174 domów (3 mur., 171 drew.); 7 jarmarków, 1 targ tygodniowy. Stefan Czarniecki w r. 1655. napadł pod Piątkiem na Szwedów i zmusił ich do odwrotu.

PIATIGORSK, M. w ces. Rossyjskiém, w gubernii Stawropolskiéj; leży pod 44° 3' płn. szerok., a 60° 45' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 2248 w.; od Moskwy 1571 w.; nad rz. Podkumką. Posiada kościół i liczy 2,911 m.

PIATRA, M. w Mołdawii, stoł. obw. Niamtrowskiego, o 110 w. ku płd.-zach. od Jass, nad Bystrzycą.

PIAUHY, prowincya w Brazylii, nad oceanem Atlantyckim, stol. Oeiras. Rozległość 288900 w. kw. Ludność 60,000 m. Terrytoryum górzyste na wsch. i na płd., ograniczone na zach. i płn. przez rz. Parnahyba. Rozległe równiny po większéj części nieuprawne, lecz bardzo urodzajne i nie lesiste.

PIAVE, rzeka w król. Lombardzko-Weneckiém, wpadająca do morza Adryatyckiego pod Cortelazzo. Źródło w Alpach Juliańskich, na płn.-wsch. od Cadore. Bieg około 265 w. Spławna na 39 w. od Zenson dla statków 500000 kilgr. ładunku.

PIAZZA, M. w Sycylii, stoł. dystryktu t. n., o 31 w. ku płd. wsch. od Caltanisetta, na l. brz. Terra-Nova; 11,904 m. Siedlisko biskupa. Kolegium. Przemysł rolniczy.

PIĄTKOWA, W. w Galicyi, w obw. Sanockim, o 2 i pół mili od Dubiecka.

PICKERING, Mm. w Anglii, w hrb. i o 37 w. ku płn.-zach. od Yorku (North-Riding); 2,535 m. Szczątki dawnéj twierdzy.

PICQUIGNY, M. we Francyi, w dep. Somme; 1,519 m. w r. 1841. Przędzalnia wełny. Fabryki płótna surowego, eksploatacya torfu. Tu był zamordowany Wilhelm zwany Longue Epée książę Normandyi w 942. r. Tutaj widzieli się 29. sierpnia 1475. r. Ludwik XI. i Edward król angielski, którzy niedowierzając sobie wzajemnie rozmawiali przez kratę drewnianą.

PICTOU, M. w Ameryce angielskiéj, w Nowéj Szkocyi, o 176 w. ku płn.-wsch. od Halifax, nad rzeką West-River, przy jéj ujściu; 1,800 m. Mały uniwersytet (Pictou College) z laboratoryum, gabinetem fizycznym i muzeum historyi naturalnéj. Dobra szkoła łacińska (Grammar-School). Mały port pewny i handlowy. Wywóz drzewa.

PICUNDA, forteczka w ces. Rossyjskiém, w Czarnomorskiéj nadbrzeżnéj linii; leży pod 43° 9' płn. szerok., 57° 36' wsch. dłg. Odległa od Petersburga drogą morską przez Bosfor 2478 w., od Moskwy 1822 w.

PIDŻAN, M. w Chinach, w Małéj Bucharyi, stoł. księstwa t. n., o 200 w. ku płd.-zach. od Usza.

PIEDIGROTTA, W. w król. Neapolitańskiém,

w prow. i okręgu Neapolitańskim. Szpital centralny marynarki królewskiéj.

PIEDIMONTE-DI-ALIFE, M. w król. Neapolitańskiém, w Terra di Lavoro, o 35 w. ku płn. od Caserte; 6,000 m. Przemysł dość czynny; główne ognisko handlu bawełną w królestwie.

PIEDRA, 1) P.-Buena, M. w Hiszpanii (w Manszy), w prow. i o 39 w. ku zach. od Ciudad-Real. 2) P.-Hitta, M. w Hiszpanii (w Staréj Kastylii), o 51 w. ku zach. od Avilli.

PIEKARY, W. w Galicyi, w obwodzie Krakowskim, o 1 i pół mili od Krakowa, ma piękne zabudowania gospodarcze, browar i piwnice w skale wykute. R. 1697. w téj włości był witany nowo obrany królem polskim August II. przed swoim wjazdem do Krakowa, i tu pacta conventa zaprzysiągł.

PIEMONT, kraj Włoch Północnych w król. Sardyńskiém, stolica Turyn. Zawiera 6 prowincyi: Torino, Biella, Ivrea, Pinerolo, Susa i Aosta. Ten kraj odpowiada części zach. Galii Cispadeńskiéj i części płn. Liguryi starożytnych.

PIENIAKI, W. w Galicyi, w obw. Złoczowskim, o 2 i pół mili od Brodów; wspaniały pałac z godną widzenia galeryą obrazów.

PIERIZA, M. w Toskańskiém, w prow. Sienna; 1,109 m. w r. 1840. Siedlisko biskupa. Piękna katedra.

PIERRE, SAINT P...., 1) W. w Belgii, w prow. Limburgskiéj, w okręgu Tongres, o 1 w. ku płd. od Mastrichtu, nad rz. Mezą. Warownia mieszcząca się w rzędzie dzieł obronnych Mastrichtu. Eksploatacya ważna piasków wapiennych na nawóz i kamieni budulcowych ze sławnych kopalni St. Pierre albo Petersburga. Labirynt utworzony przez niezliczone galerye tych kopalni, które są eksploatowane od 2,000 lat, rozciąga się na przestrzeni 6 w. długości, a 2 szerokości. 2) Wyspa w Ameryce francuzkiéj, w gubernii St. Pierre et Miquelon, na oceanie Atlantyckim, przy ujściu rzeki Ś. Wawrzeńca. Ludność w r. 1842: 1,303 m. z których 855 stałych mieszkańców.

PIERRE-ET-MIQUELON, SAINT P...., gubernia kolonialna Ameryki francuzkiéj, stol. St. Pierre. Rozległ. 272 w. kw. Ludność w r. 1842: 1,848 m. Do niéj należą wyspy St. Pierre i Miquelon położone pod 46° 66' szer. płn. i 58° 30' dłg. zach., na oceanie Atlantyckim i na płd. od Nowéj Ziemi. Terrytoryum płaskie i mało zarosłe. Pobrzeża niskie. Rybołowstwo jest głównym przemysłem mieszkańców. Gubernią zarządza oficer marynarki, wraz z radą składającą się z kommissarza marynarki, z lekarza i dowódzcy portu. Sąd wyższy zostaje pod przewodnictwem gubernatora i w którym zasiada dwóch urzędników, zamienia się zaś na kryminalny przybierając 4 członków z obywateli. Oprócz tego jest trybunał I. instancyi i 2 sądy pokoju.

PIERRE, SAINT P..., 1) Mm. w Ameryce francuskiéj, stoł. gubernii St. Pierre et Miquelon na wyspie t. n. Port wyborny. 2) M. w Martynice, stol. okręgu swéj nazwy, o 31 w. ku płn.-zach. od Fort-Royal, na pobrzeżu zach. wyspy. Ludność 24,000 m. Trybunał I. instancyi i sąd pokoju. Kolegium zwane Ojców Białych. Ogród botaniczny. Konsulat Stanów Zjednoczonych. Najważniejsze miejsce handlu w Antylach Francuzkich. Przystań jarmarczna bardzo uczęszczana.

PIERRE D'OLERON, SAINT P..., M. we Francyi, w dep. Niższéj Charente, o 22 w. ku płd.-zach. od Marennes, w środku wyspy Oleron; 4,892 m. w 1846. r. Trybunał handlowy. Komora. Fabryka octu, cegielnie, warsztaty powroźnicze. Handel wódką, winem, octem, solą. Port.

PIERRE-EGLISE, SAINT P..., Mm. we Francyi, w dep. Manche, o 16 w. ku zach. od Cherburga, o 4 od morza; 2,349 m. w 1846. r. Fabryki i znakomity handel płótnem. Garbarnie. Handel woskiem, nićmi, żelastwem.

PIERRE-FONTAINE-LES-VARANS, W. we Francyi, w dep. Doubs, o 31 w. ku płd.-wsch. od Baume-les-Dames, nad strumykiem Riverottes; 1,111 m. Wodospad Riweroty, za którym jest malownicza grota. Lodnisko naturalne.

PIERRE LE MOUTIERE, St. P..., M. we Francyi, w dep. Nièvre, o 30 w. ku płn. od Nevers; 2,483 m. w r. 1846. r. Eksploatacya piasku na fajans. Cegielnie nad wielkiém jeziorem.

PIERRE-LES-CALAIS, St. P...., Mm. we Francyi, w dep. Pas de Calais, o 32 w. ku płn.-wsch. od Boulogne sur Mer, o 2 w. ku płd. od Calais; 11,106 m. w r. 1840. Liczne i znamienite fabryki tiulu, piłek, warsztatów tiulowych, kapeluszy z pilśni werniksowanéj, wyrobów garncarskich. Tartak mechaniczny. Warzelnia soli, dystylarnie wódek jałowcowych, browary, garbarnie. Fabryki cukru z buraków. Handel węglem i drzewem.

PIERRE-SUR-DIVERS, SAINT-P...., Mm. we Francyi, w dep. Calvados, o 22 w. ku płn.-wsch. od Lisieux; 1,728 m. w 1841. r. Biblioteka publiczna. Chów pszczół. Fabryki koronek, płótna, czapek, garbarnie, warsztaty powroźnicze, tokar-

nie metalów. Handel zbożem, bydłem, wełną, jarmarki uczęszczane.

PIERZCHOWIEC, W. w Galicyi, w obwodzie Bocheńskim, o milę od Gdowa, miejsce urodzenia generała Dąbrowskiego.

PIERZCHNICA, Mm. w król. Polskiém, w gubernii Radomskiéj, ku płd. od Kielc; 789 m. (745 chrześcian, 44 żydów), 115 domów (3 murowane, 112 drewnianych), 1 targ tygodniowy.

PIESKOWA SKAŁA, zamek w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, w okolicy nazywanéj Szwajcaryą Polską, nad rz. Prądnikiem, nieopodal Mm. Skały. Długosz pisze że ten zamek dawniéj, własność królów, Ludwik w r. 1377. Piotrowi Szafrańcowi nadał. Budowa obecna zamku jest dziełem Stanisława Szafrańca, wojewody Sandomierskiego, za czasów Stefana Batorego, a odnowiona przez Michała Zebrzydowskiego, wojewody Krakowskiego zmarłego tamże r. 1667. Zamek ten najtroskliwiéj do dni naszych dochowany, jest pomnikiem ubiegłych wieków; malowania, obicia, domowe sprzęty, sięgają kilkowiekowéj starożytności. W kształcie trójkąta dzieli się na stary i nowy zamek, tak przynajmniéj jego części nazywają. Pierwsza część zawiera 100 pokoi, obszerne krużganki i lochy podziemne. W części nowéj jest 60 pokoi mieszkalnych, okazała kaplica Św. Michała z wysoką wieżą i kopułą. Ku zach. druga wieża zegarowa daleko wyższa od pierwszéj, a na zachód kaplicy baszta okrągła z mieszkaniami. Zamek ten musiał być niegdyś mocną warownią; mieści bowiem młyn, kuźnię, ogromne składy, i studnię w dziedzińcu w skale wykutą, przeszło na 100 sążni głęboką; woda w niéj wyborna i zawsze obfita. Zamek ma tylko wjazd od wsch., od płn. zaś ścieżka przykra i spadzista wiedzie do niego. Przy wieży zegarowéj jest otwór ciemny zwany Dorotką, tu według powieści dawni panowie zamku wtrącali swoje ofiary i głodem morzyli. O 300 kroków poniżéj zamku stoi odłączona od innych skała Pałka Herkulesa zwana. Jest ona prawdziwym cudem przyrody, u spodu bowiem może ma na cztery łokcie obwodu, następnie coraz większe przyjmując rozmiary, u wierzchołka do 30 łokci dochodzi, i tak znacznie pochyloną jest ku wsch., że zdaje się iż za najmniejszym powiewem wiatru obalić się musi. Dnia 16. lipca 1850. r., gwałtowny pożar zupełnie zniszczył zamek ten, i w nim wszelkie pamiątki.

PIETOLA, W. w król. Lombardzko-Weneckiém, w gub. Medyolańskiéj, o 3 w. ku płd.-wsch. od Mantui, nad rz. Mincio. Uważane za Cendes u Rzymian, miejsce urodzenia Wirgiliusza. Dawny pałac (dziś opuszczony) książąt Mantuańskich, zwany Virgiliana.

PIETRA, 1) La Pietra, Mm. w król. Sardyńskiém, w prow. Albenga, o 3 w. ku płn.-wsch. od Loano, nad odnogą Genueńską; 700 m. 2) Pietra de Fusi, Mm. w król. Neapolitańskiém, w Principato-Ulteriore, o 4 w. ku płn.-wsch. od Monte-Fusco; 5,000 m. 3) Pietra Mala, W. w Toskanii, w okręgu Florencyi, o 6 w. ku płn.-zach. od Firenzuola, w Apeninach. Wysokość nad poziomem morza 888 metrów. Ogniotrysk czyli studnia ognista (Fuochi) Acqua-Buja i wydobywanie się gazu wodorodnego. 4) Santa Pietra, M. w Toskanii, w okręgu i o 53 w. ku płn.-zach. od Pizy; 2,841 m. w r. 1840. Wikaryat. Szkoła wyższa łacińska. Kasa oszczędności. Dawne kopalnie ołowiu srebrodajnego (Argentiera), dziś znowu eksploatowane. Piękny kościół zwany Duomo.

PIETRO, SAN P..., wyspa w państwie Sardyńskiém, blisko pobrzeża płd.-zach. Sardynii, na mr. Śródziemném, stol. Carlo-Forte. Rozległa 30 mil kw. włoskich, albo 42 w. kw.; 3,000 m. Połów znaczny korali i sardynek. Kolonizowana w r. 1743. przez osadę genueńską, zamieszkałą w Tabarca na pobrzeżu Tunetańskiém.

PIEVE, 1) Mm. w król. Lombardzko-Weneckiém, o 15 w. ku płd. od Medyolanu, w delegacie Brescia, nad rz. Mella; 1,300 m. 2) Pieve-del-Cairo, Mm. w król. Sardyńskiém, w prow. Lomelina, o 3 w. ku płn.-wsch. od Cambio; 1,500 m. 3) Pieve a Pelago, Mm. w ks. Modeńskiém, w deleg. Frignano, o 53 wiorst ku płd.-zach. od Modeny. 4) Pieve San-Stefano, Mm. w ks. Toskańskiém, w okręgu Arezzo, o 61 w. ku wsch. od Florencyi, nad rzeką Tybrem, przy zlewie jego z Anscione; 1,597 m. w 1840. roku. Wikaryat. 5) Pieve di Sacco, Mm. w król. Lombardzko-Weneckiém, w deleg. i o 17 w. ku płd.-wsch. od Padwy, nad kanałem Fiumicelli. Fabryki wyrobów jedwabnych i sukna.

PIKÓW, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Podolskiéj, w pow. Winnickim. Kościół piękny na wzgórzu. Miasto prowadzi znaczny handel końmi.

PILATE, MONT P..., góra w Szwajcaryi, w kantonach Unterwalden i Lucerny. Wierzchołki jéj najwyższe Tomlishorn 2505 metr., Esel 2176 metr., Winderfeld 2110 m. Według tradycyi Piłat wygnany do Gallii, chciał tu być pochowanym.

PILAU, PIŁAWA, M. w Prusach, w prow. Pruskiéj, w rejencyi Królewieckiéj, o 45 w. ku płd.-zach. od Królewca, leży na języku ziemi oddzielającym odnogę Frische-Haff od mr. Baltyckiego, na-

przeciw Nehrungspitz; 3,548 m. w 1837. r. Twierdza. Wice-konsulat angielski. Komora główna. Połów i przyprawa kawioru. Warsztaty okrętowe. Handel morski. Port dla statków niemogących płynąć w górę do Królewca i Elbląga, których to miast Piława uważaną jest za port przedwstępny.

PILGRAM, PIELGRZYMÓW, M. w Austryi, w Czechach, w cyr. Tabor i o 43 wiorst ku wsch. od Tabor; 9,195 m. Przędzalnie wełny i fabryki sukna.

PILICA, rzeka w król. Polskiém, ma początek o 200 sążni wyżéj od M. Pilicy, w pow. Olkuskim, płynąc koło Koniecpola, Przedborza, Sulejowa, Inowłodza, Nowego Miasta, stanowi granicę pomiędzy gub. Radomską i Warszawską, i pod Mniszewem uchodzi do Wisły. Spadek jéj począwszy od źródeł aż do Sulejowa w biegu 16 mil, tak mało się zmniejsza, że wody jéj w sekundzie do 3 stóp ubiegają. Szerokość jéj koryta jest nierówna, pod Łęgonicami wynosi do kilkuset łokci, gdzieindziéj znów zaledwie 30 dochodzi. Rzeka ta przepływając okolice obfitujące w płody rolnicze, górnicze, lasy, wapno, marmur i kamień ciosowy, z powodu swéj dogodności była oddawna używaną do spławu.

PILICA, M. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Olkuskim, o 3 mile ku płn. od Olkusza, leży przy bagnach, z których rzeka Pilica początek swój bierze. Miasto wzniesione na 940 stóp nad poziomem mr. Baltyckiego, leży pod 50° 28' płn. szer., a 37° 19' wsch. dłg. Odległe od Warszawy 298 w.; 3,609 m.; 24 jarmarki, 1 targ tygodniowy. Miasto to do starożytnych policzyć można, jak się zdaje, leżało ,pierwiastkowo o 500 łokci od dzisiejszego, t. j. w tém miejscu, gdzie dziś kościół Św. Piotra wzniesiony, na obszernéj górze panującéj nad górą zamkową i całą okolicą. Kiedy i przez kogo założony ten kościół niewiadomo, jest on pierwszym Pilickim kościołem parafialnym. Liczne gruzy dziś już rozrzucone w uprawnych polach, naprowadzają na domysł, że było do koła otoczone murami, i dopiero późniejsi mieszkańcy na dolinę się przenieśli. W aktach także dawnych często się napotyka wyrażenie: Nova et antiqua Pilica. Zamek na przeciwległéj górze kościoła Św. Piotra od dawna istniał. Około r. 1612. Stanisław Padniewski wybudował nowy obszerny zamek. Kiedy takowy przeszedł w posiadanie słynnéj w dziejach rodziny Zbarazkich niema pewności; tak, że przechodząc w ręce rozmaite, całkiem zaniedbany został. Był do koła obwarowany murem, miał most zwodzony i głębokie fossy, których ślady po dziś dzień istnieją. Podanie niesie, że ten zamek łączył się z zamkami w Smoleniu i Ogrodzienieckim, lecz dzisiaj śladu tego znaleźć nie można. Mówią także że cynowemi rurami woda z Podzamcza do zamku Pilickiego spływała, co jest bardzo podobném do prawdy, gdyż przed niedawnym czasem znaleziono tu rurę cynową znacznéj długości, która do podobnego użytku tylko służyć mogła. Tutejsza kolegiata i klasztor XX. Reformatów założony w 1746. r. przez Maryę Józefę Sobieską, żadnych nie ma historycznych pamiątek.

PILIS, PILISCH, Mm. w Węgrzech, w żupań. Peszteńskiém i o 45 w. ku płd.-wsch. od Pesztu; 1,715 m.

PILLKALLEN, PIŁKALNIA, M. w Prusach, w prow. Pruskiéj, w rejencyi Gumbińskiéj, o 28 w. ku płn.-wsch. od Gumbina; 1,673 m. w 1837. r. Fabryki czapek wełnianych (szlafmyc). Browary.

PILLNITZ, W. w Saksonii, w cyrk. Drezdeńskim, na pr. brz. rz. Elby. Ludność 414 m. Zamek królewski odbudowany w 1819. r., rezydencya letnia króla, z pięknemi ogrodami, a mianowicie mieści się w nich ogród botaniczny, menażerya. Piękne zakłady eksploatacyi rolniczéj, owczarnia wzorowa. Bogate winnice. Związek przeciw Francyi zwany konwencyą Pilnicką 25. sierpnia 1794. r. tu został zawarty.

PILSEN, PILZNO, M. w Austryi, w Czechach, stoł. cyrkułu t. n., o 116 w. ku płd.-zach. od Pragi, na pr. brz. rz. Mies i l. brz. Radbuzy; 8,629 m. Sąd kryminalny. Szkoła wyższa nauk i literatury (Philosophische Lehranstalt). Dom wychowania dla dzieci wojskowych. Główna komora. Fabryki sukien cienkich i pospolitych. Fryszerki i gisernie żelaza. Jarmarki walne i handel ekspedycyjny wełną, płótnem, skórami, żelazem, bydłem, potażem, piórami, suknem. Piękny kościół gotycki.

PILTYN, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Kurlandzkiéj. Oddalone od Petersburga 771 w., od Moskwy 1271 w., a ku płd. o 167 w. od Windawy, nad rz. Windawą. Posiada kościół i liczy 1,075 m.

PILWA, mała rz. w król. Polskiém, ma początek pod wsią Ponejnapie, w stronach M. Kowna, biegnąc w kierunku zach.-płd., pod M. Pilwiszki wpada do Szeszupy. Długości ma mil 3. Spławna dla pojedynczych sztuk drzewa.

PILWISZKI, Mm. w król. Polskiém, w gub. Augustowskiéj, w pow. Maryampolskim, o 4 mile ku płn. od Maryampola; 1,100 m.; 94 domów drewnianych; 2 jarmarki do roku i 1 targ tygodniowy.

PILZNEŃSKI cyrkuł, prowincya administracyjna Austryi, w Czechach, stol. Pilzno. Rozległa 3740

w. kw. Ludność w 1843. r. 222,196 m. Zawiera miast 15 i 66 posiadłości dominialnych.

PILZNO, M. w Galicyi, w obwodzie Tarnowskim, nad Wisłoką, o 3 mile od Tarnowa; 1,300 m. Magistrat. Klasztor Karmelitów (1403. r. fundowany). To miastó było w r. 1354. przez osadników czeskich z Pilzna założone, dawniéj znajdował się tutaj warowny zamek, a miasto było zamożne, lecz w 1414. r. Węgrzy, a w 1655. r. Szwedzi, wielkie poczynili szkody. Pamiętne jest urodzeniem uczonych mężów: Szymona Gorzyckiego, znakomitego poety w XVI. wieku, Szymona Maryckiego, zwykle Pilzneńczykiem zwanego, profesora akademii krakowskiéj, i Sebastyana Petrycego poety i lekarza sławnego owego wieku.

PIŁA, czyli PYLA, SCHNEIDEMÜHLE, M. w Prusach, w Wielkiém XX. Poznańskiém, w rejencyi Bydgoskiéj, pow. Chodzieskim, przy ujściu rz. Libionki do rz. Gdy. Dwa kościoły katolicki i ewangielicki, synagoga. Fabryki sukna, skór, koronek; handel niewielki za pośrednictwem rzeki Gdy; 3,825 m. Odległe od M. powiatowego Chodzieży mil 4, od Bydgoszczy 12¼, od Poznania 12¾.

PIŁAWA, W. w Prusach, w rejencyi Gdańskiéj, przy wejściu do Fryskiéj zatoki, na zach. Królewca. Port, latarnia morska, warsztaty statków morskich. Fabryka kawioru. Na brzegu stoi twierdza; liczy 4,000 ludności, zajętéj połowem ryb. Miejsce to jest także znaném z tego, że tu zwykle przybywające ciężkie okręty wykładają towary na lekkie statki dla dowozu do Królewca.

PIN-AU-HARAS, LE P..., W. we Francyi, w depart. Orne, o 12 w. ku wsch. od Argentan; 440 m. w 1841. roku. Dyrekcya stadniny, rządowa budowla, założona przez Ludwika XIV., wykończona za Ludwika XV.; dyrekcya zniesiona w 1790. r., przywrócona w 1801. r. Utrzymują tutaj 100 ogierów i piękne stado krów Durhamskich. Główny punkt 2. okręgu wyścigów konnych dla 10 departamentów: Calvados, Eure, Eure et Loire, Manche, Północnego, Orne, Pas de Calais, Sarthe, Niższéj Sekwany, i Somme.

PINA, rzeka w ces. Rossyjskiém, w gub. Mińskiéj, mała .lecz spławna; źródła ma na wsch. M. Mochra o mil 4, płynie na wsch. przez 9 mil kraju korytem bagnistém, a pod Pińskiem wpada do Prypeci.

PINA, Mm. w Hiszpanii, w Arragonii, w prow. i o 45 w. ku płd.-wsch. od Saragossy, na l. brz. rz. Ebro; 2,500 m.

PINAR DEL-RIO, Mm. na wyspie Kubie, w dep. Zachodnim, sądowe, o 110 w. ku płd.-zach. od Hawany. Ludność w 1841. r. 785 m.

PINCZÓW, M. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, na pr. brz. rz. Nidy; 4,238 m. (1,315 chrześcian, 2,923 żydów); 13 jarmarków do roku, 1 targ tygodniowy. Zbigniew Oleśnicki kardynał, biskup Krakowski, zmarły w 1455. r., wyniósł je do rzędu miast, sprowadził tu XX. Paulinów i klasztor im wystawił a sobie zamek, dziś spustoszony. Mikołaj Oleśnicki żarliwy reformator, za radą Franciszka Stankara, ów klasztor i kościół złupił, obrazy i ołtarze wyrzucił, a obrządki aryańskie czyli socyniańskie wprowadził. Zygmunt August na skargę wniesioną do swego sądu, przez Przerębskiego biskupa Krakowskiego, nakazał przez Tarnowskiego, aby Oleśnicki Stankara oddalił od siebie. Dopełnił on rozkazu króla, ale sobie sprowadził Marcina Kognowieckiego, wiernego ucznia i naśladowcę poprzedzającego. Tak Pinczów nie przestał być siedliskiem różnowierców; liczna szlachta zjeżdżała się tu na zbory (1556. i 1558. r.); szkoły tutejsze tak wzrosły, że je Atenami nazywano, a w drukarni różne dzieła wytłaczano. Po wygaśnięciu Oleśnickich, Pinczów przeszedł w ręce Piotra Myszkowskiego, biskupa Krakowskiego († 1591 r.), Socynianie żywo się wynieśli do nowo założonego Rakowa. Następcy biskupa, Piotr wojewoda Krakowski i Zygmunt kasztelan Wojnicki, ustanowili w 1601. roku ordynacyę Pinczowską, i w Rzymie u Klemensa VIII. i Pawła V., wyrobili sobie tytuł margrabiów na zamku Mierzwie, który nieopodal Pinczowa był wzniesiony. Władysław ostatni margrabia Myszkowski, w 1700. r. założył kolonię akademii Krakowskiéj; w tym celu wybudował obszerny gmach i fundusz na 3 nauczycieli obmyślił. Niedługo jednak szkoła ta istniała. Po Myszkowskich ordynacya Pinczowska dostała się Wielopolskim.

PIŃCZYCE, kopalnia prywatna rudy żelaznéj w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Olkuskim, która dostarcza téjże rudy do wielkiego pieca w Mijaczowie.

PINEGA, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Archangelskiéj, leży pod 64° 42' płn. szer., a 61° 6' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 1164 w., od Moskwy 1283 w. Ludność 537 m.

PINEROLO, 1) M. w król. Sardyńskiém, stoł. prow. t. n., w obwodzie Piemonckim, o 57 w. ku płd.-zach. od Turynu, nad rz. Clusone; 13,501 m. w 1838. r. Twierdza. Siedlisko biskupa sufragana Turynu. Seminaryum. Fabryki wyrobów wełnia-

nych, jedwabnych. Garbarnie, papiernie. Handel zbożem, winem, wódką, drzewem opałowém. 2) Prowincya w król. Sardyńskiém, w obwodzie Piemontskim, stol. Pinerolo. Rozciąga się pod 44° 40' i 45° 4' szer. płn. Rozległa 435 mil kw. włoskich. Płody roli i chów bydła: zboża niedostateczna ilość, jarzyn obficie, wino, oliwa z orzechów, kasztany, wołów 6,550, krów 19,500, koni 340, osłów 690, mułów 300, owiec 28,000, kóz 7,950, wieprzy 5,200, jedwabiu 20120 kilogr. Eksploatacya granitu i marmuru. Fabryki płótna. Dzieli się na 15 mandamento, zawierających 69 gmin.

PINEY, M. we Francyi, w dep. Aube, o 25 w. ku płn.-wsch. od Troyes; 1,564 m. Warsztaty powroźnicze. Farbiernie; cegielnie.

PINGUENTE, RASPO P..., Mm. w Austryi, w gubernii Tryestskiéj, o 20 wiorst ku płn. od Pisino. Handel winem i owocami. Eksploatacya kamieni młyńskich.

PINHEL, M. w Portugalii, w prow. Beira, o 143 w. ku wsch. od Koimbry, nad rzeką t. n.; 1,671 m. Siedlisko biskupa sufragana Bragi. Fabryki trykotów i wyrobów wełnianych.

PINKAFELD, Mm. w Węgrzech, w żupań. Eisenburg, o 50 w. ku płn.-zach. od Stein-am-Anger, nad rz. Pinką wpadającą do Raaby; 2,534 m. Źródła żelazne. Piękny zamek hrabiów Bathyany.

PINNEBERG, Mm. w Danii, w ks. Holsztyńskiém, o 35 w. ku płd.-wsch. od Glückstadt, nad rz. Pinnau albo Pinne-Aa, spławną i wpadającą do Elby; 300 m.

PIŃSK, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Mińskiéj, pod 52° 7' płn. szer., a 43° 46' wsch. dłg. Odległe 118 w. od Petersburga, 951 w. od Moskwy, a 259 w. ku płd.-zach. od Mińska, nad rz. Piną, wśród rozległych bagnisk Pińskich albo Prypeci; 6,806 m. Siedlisko biskupa prawosławnego. Garbarnie.

PINTAQUI, Mm. w Brazylii, w prow. Minas-Geraes, o 90 w. ku płn.-zach. od Ouro-Preto. Fabryki słynnego rumu.

PIOBESI-DI-TORINO, M. w pańs. Sardyńskiém, w prow. Turyńskiéj, o 7 w. ku płn.-zach. od Carignan; 2,000 m.

PIOLENC, W. we Francyi, w dep. Vaucluse, o 8 w. ku płn.-zach. od Orange; 2,033 m. Przędzalnie jedwabiu. Handel winem, zbożem, owocami.

PIOMBINO, 1) M. w W. księstwie Toskańskiém, o 50 w. ku płn.-zach. od Grosseto, nad ciaśniną t. n.; 1,667 m. w 1840. roku. Twierdza. Wikaryat. Arsenał i szpital wojskowy. Konsulat Neapolitański, wice-konsulaty Anglii, Francyi, Austryi i Sardynii. Port. Pałac arcy-książęcy. 2) Kanał, ciaśnina mr. Śródziemnego, oddzielająca wyspę Elbę od półwyspu, na końcu którego leży M. Piombino.

PIOTRKÓW I PIOTROWINA, dwie kopalnie rudy żelaznéj w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, po ustałych w r. 1809. poszukiwaniach rządu Austryackiego, rząd teraźniejszy zaprowadził takowe powtórnie w r. 1835.; wskazały one znajdowanie się tamże rudy brunatnéj ilastéj, któréj w tymże roku 1000 kibli wydobyto, lecz gdy projekt założenia wielkich pieców w tych okolicach ustał, zaniechano téż obszerniejszych prac, i chociaż wydobywanie poprzednio oznaczone zaprowadzone nie zostało, kopią jednak około 1000 kibli rudy rocznie.

PIOTR POD BZINEM, W SIADKU I OLEJÓWCE, kopalnia rudy żelaznéj w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, w pow. Opoczyńskim. Niebyła czynną od r. 1832. do 1836. W r. 1840. wydała przeszło 13000 kibli rudy.

PIOTR W ŚWINIÉJ-GÓRZE I DALEJOWIE, kopalnia rudy żelaznéj w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Opoczyńskim, 1½ mili od Samsonowa, 1 mila od Mroczkowa. Są podania iż kopalnia ta była otworzoną w czasie wystawienia wielkich pieców w Samsonowie i Szałasie (1774 r.). Czynną będąc od r. 1816. do 1833., dostarczyła 80000 kibli rudy, ustała w 1834. r., a w 1836. r. kopano nieco w Dalejowie, która to kopalnia w r. 1839. wydała około 6,400 kibli rudy żelaznéj.

PIOTRKÓW, M. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, stoł. powiatu t. n., pod 51° 19' płn. szer., a 37° 23' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 1220 w., od Moskwy 1479 w., a od Warszawy 137 w. Ludność 7422 m. W okolicy bagnistéj nad strumieniem Strawa. Miasto starodawne, data jego założenia niewiadoma; Kazimierz Wielki opasał je murem i zamek odnowił. Władysław Jagiełło po zgorzeniu w r. 1404. przywrócił mu przywileje. Najwięcéj jednak Piotrków słynął naprzód jako punkt środkowy zjazdów Wielko i Mało-Polskiéj szlachty, i z tego względu królowie często tam przemieszkiwali. Pierwszy taki zjazd odbył się w r. 1438., a w 1540. r. Zygmunt I. wydał ustawę, że sejmy tylko w Piotrkowie odbywać się będą, nie trwało to długo, gdyż w r. 1567. ostatni odbyto, a obrady przeniesiono na zawsze do Warszawy. Stefan Batory postanowieniem swojém w r. 1578. naznaczył Piotrków jako miejsce trybunału głównego koronnego, co powróciło na nowo pomyślność temu miastu. Tu także odbywały się synody duchowieństwa; pierwszy z nich w 1456. r.

za Jana Odrowąża arcybiskupa Gnieźnieńskiego; tu na synodzie w r. 1577. ogłoszono statuta soboru trydenckiego. Piotrków gorzał także kilkakrotnie mianowicie: w r. 1640. według Cellariusza, całkiem niemal spłonął. Za Jana Kazimierza Szwedzi osadzili go i dopiero Jan Koniecpolski wojewoda Sieradzki, po dwóchmiesiącach oblężenia zmusił Jana Peróka wodza ich, do zawarcia kapitulacyi i złożenia broni 1. lipca 1656. r. Ale w następnym roku w kwietniu, sam król szwedzki zajął znów Piotrków i szczupłą polską załogę zabrał w niewolę. W drugiéj wojnie Szwedzkiéj Stanisław Rzewuski krajczy koronny w r. 1702. w wrześniu, napadł na kilkuset Szwedów kontrybucyę wybierających i pod młynem Bugaj zniósł zupełnie i sześć wozów naładowanych łupami odebrał. W Piotrkowie August II. ratyfikował 20. października 1706. roku traktat altrantstädzki. W 1731. i 1786. r. okropne pożary znów zniszczyły miasto, zamek na przedmieściu przez Kazimierza W. wzniesiony, Zygmunt I. w r. 1512. odnowić kazał; w tym budynku na wieży odsądzano sprawy grodzkie i ziemskie. Akta tutejsze zawierały wiele ważnych historycznych dokumentów, lecz później znaczną ich ilość do metryki koronnéj przewieziono. Słynął tu wspaniałością pałac Piotra Tomickiego kanclerza koronnego. Prócz publicznych gmachów zasługują jeszcze na wspomnienie kościoły i klasztory. Fara gotyckiéj struktury, przy niéj kaplica Ś. Krzyża. Do fary należy kościół Panny Maryi fundacyi królowéj Jadwigi, z obowiązkiem dla proboszcza i innych księży odprawiania corocznie za duszę Kazimierza W. i poprzedników jego mszy świętéj. Klasztor XX. Dominikanów według Nowowiejskiego założony w r. 1340. przez Kazimierza W., a przez Bonę odnawiany. Prócz tego są tu Franciszkanie i Bernardyni. Jezuici mieli tu piękne i wielkie kolegium, fundacyi r. 1677. Jerzego Denhoffa kustosza Poznańskiego, proboszcza Piotrkowskiego, a później biskupa Krakowskiego. Po kassacyi Jezuitów. Pijarzy w r. 1673. powstali w Piotrkowie, objęli ich klasztor i kościół, a po tych ewangelicy. Opodal od miasta widać ślady dawnego pałacu Bugaj, w którym królowie Polscy w czasie polowań i zjazdów odbywanych, przemieszkiwali.

PIOTRKOWO, M. w król. Polskiém, w gubernii Warszawskiéj, powiecie Włocławskim, o 38 w. ku wsch. od Włocławka; 585 m.; 12 jarmarków do roku.

PIOTRKOWSKI POWIAT, w król. Polskiém, w gubernii Warszawskiéj. Rozległość 84,29 mil kw. Ludności 172,507 m., to jest: 84,732 mężczyzn, 87,775 kobiet, czyli w miastach 29,692, po wsiach zaś 142,815 m.

PIPERNO, M. w pań. Kościelném, w delegacyi i o 24 w. ku płd.-zach. od Frosinone; 3,926 m. W pobliskości Piperno-Vecchio, dawne Privernium, stolica Wolsków.

PIRANO, M. w Austryi, w gub. Tryestu, o 45 w. ku płn.-zach. od Pisino; 6,200 m. Piękny port przy wejściu do odnogi Tryestu. Uprawa winnic i drzew oliwnych; żupy solne najważniejsze w Istryi w okolicach.

PIREUM, Mm. w Grecyi, w dyecezyi Attyki, o 4 w. ku płd.-zach. od Aten, nad rz. Kephisos, Celizą starożytnych, przy jéj ujściu do odnogi Eginy; 2,000 m. Szkoła wojskowa. Konsulat angielski. Stacya parostatków parowych francuzkich na mr. Śródziemném. Port wygodny, przez długi czas najważniejszy w Grecyi, zaniedbany i znów wyrestaurowany od czasu przeniesienia rządu do Aten, około którego wzniosło się miasteczko handlowne.

PIRITU, M. w Venezzueli, w depart. Maturin, o 21 w. ku płd.-zach. od Barcelony, nad morzem Antylskiém.

PIRKFELD, Mm. w Austryi (w Styryi), w gubernii i o 31 w. ku płn.-wsch. od Gratzu, nad rz. Feistritz.

PIRMASENS, M. w Bawaryi, w cyrkule Pfalz, o 57 w. ku płd.-zach. od Spiry; 5,596 m. w roku 1840. Szkoła łacińska. Synagoga. Fabryki instrumentów muzycznych, tytuniu, huta szklanna.

PIRNA, M. w król. Saskiém, w cyrk. Drezdeńskim, o 16 w. ku płd.-wsch. od Drezna, na l. brz. rz. Elby; 2,732 m. w 1837. r. Komora, i pobór mostowego na Elbie. Miasto garnizonowe. Dom sierot. Dawna cytadela albo zamek Sonnenstein, w którym są osadzeni obłąkani, jeden z najpiękniejszych zakładów tego rodzaju w Europie. Fabryki wyrobów wełnianych, wyborowych wyrobów garncarskich, fajansu i pół-porcelany, wyrobów bawełnianych, rafinerye cukru, garbarnie, warsztaty statków rzecznych. Handel znakomity, wywóz marmurów, kamieni wapiennych, piaskowca, drzewa, dachówek. W okolicach uprawiają len, chmiel, owoce, eksploatacya piaskowca, marmurów, kamieni wapiennych, cokolwiek srebra i cyny. Piękny kościół ukończony w 1546. r.

PIRNITZ, BRTNICA, Mm. w Austryi, w Morawii, w gubernii Berno, o 12 w. ku płd.-wsch. od Iglau (Hawy), nad rz. Brtnicą; 3,457 m.

PIROU, W. we Francyi, w dep. Manche, o 20 w. ku płn.-zach. od Coutances; 1,738 m. Fabryki

terpentyny. Huty żelazne, gisernie. Od niego nazwano skałę na pobrzeżu oceanu i staw który ją oddziela.

PIRYCZ, PYRITZ, M. w Prusach, w Pomeranii, na płd.-zach. od Starogrodu. Fabryka sukna, płótna, skór; znaczny handel zbożem; 3,400 m.

PISA, PIZA, M. w Toskanii, stołeczne prowincyi t. n., o 69 w. ku zach. od Florencyi, nad rz. Arno; 21,670 m. w 1840. r. Siedlisko arcybiskupa prymasa W. księstwa, nadintendentury komunalnéj. Główna kwatera wojskowego gubernatora. Sąd appelacyjny. Trybunały cywilny i kryminalny. Konsystorz izraelicki i synagoga. Sławny uniwersytet najdawniejszy w księstwie, biblioteka (55,000), ogród botaniczny i różne kolekcye, szkoły łacińskie. Ferdinando, Puteano i Ricci. Seminaryum, szkoła teologiczna hebrajska, z biblioteką. Akademia sztuk pięknych, instytut głuchoniemych. Arsenał, kassa oszczędności. Zakłady dobroczynne. Fabryki wyrobów stolarskich, kapeluszy słomkowych, mydeł, wyrobów bawełnianych, sukna, wyrobów koralowych. Jedno z najpiękniejszych miast włoskich pod względem przepychu i ilości budynków, z których znakomitsze są: Dom (Duomo), Battistero, sławna wieża pochyła, katedra, pałac W. księcia i Campo-Santo-Pisano, albo Panteon Pizański, smętarz dla sławnych mężów, który przez swą rozległość, piękność pomników, rzeźb i malowideł, które w sobie zawiera, jest uważany za najokazalsze miejsce ostatniego spoczynku świata Chrześciańskiego. Pod miastem są łazienki (Bagni di Pisa), dziś jeszcze uczęszczane, wzmiankowane przez Pliniusza i Strabona. W mieście znajdują się szczątki starożytności. Miasto bardzo dawne, założone współcześnie z Troją albo przynajmniéj w epoce jéj zdobycia. Zamienione na osadę Rzymską, było ważném stanowiskiem morskiém, do czasu zniszczenia przez Genueńczyków w 1224. r. Była kolejno rzecząpospolitą, lub zostawała pod rządem różnowładzców, a nakoniec przyłączyła się w 1406. do rzeczypospolitéj Florentyńskiéj.

PISA, prowincya w W. księstwie Toskańskiém, nad morzem Śródziemném, stolica Piza. Rozległość 3547 w. kwadr. Ludność w roku 1840: 238,412 m. Dzieli się na 15 cancelleria i 53 comunita. Zawiera miast 4 (Citta): Pizę, Liworno, Pontremoli i Porto-Ferrajo.

PISANIA, M. w Afryce angielskiéj, w Senegambii, w król. Oulli, na pr. brz. Gambii, o 80 w. ku płd.-zach. od Mediny.

PISARY, W. w Galicyi, w obwodzie Krakowskim; posiada fabrykę naczyń fajansowych.

PISATELLO, RUBICON u Rzymian, rz. w pań. Kościelném, zlewająca się do Fiamiciny pod Cesenatico. Bieg około 22 w.

PISCIOTTA, Mm. w król. Neapolitańskiém, w Principato-Ulteriore, w okręgu i o 15 w. ku płn. od Vallos, nad morzem Tyrryjskiém; 3,000 m.

PISEK, PJESK, M. w Austryi, w Czechach, stoł. cyrk. Prachimskiego, o 97 w. ku płd.-zach. od Pragi, na pr. brz. rz. Wolawy; 5,032 m. Sąd kryminalny (Kriminal-Gericht). Gimnazyum, dom dla nauki dzieci wojskowych. Fabryki sukna. Dawne mury i warownie, piękny most starodawnéj budowy.

PISIA, mała rz. w król. Polskiém, ma początek około wsi Czarna Wola, na wsch. M. Szadku, pod Zagorczycami, wpada do Neru. Długości ma 3 i pół mili.

PISINO, PASEN, MITTERBURG, M. w Austryi, cyrkułowe w gubernii Tryestskiéj, nad rz. Tulwą, która za tém miastem ginie w ziemi; 1,615 m.

PISNA, rz. w król. Polskiém, pod wsią Wincentą, wpływa z Prus do królestwa, wpada do Narwi pod Nowogrodem. Spławna na wiosnę dla pomniejszych statków i drzewa.

PISSA, rz. w Prusach, wybiega z jeziora Wysztyńce, położonego na granicy Augustowskiéj, pod M. t. n. Płynie naprzód na zach., lecz wkrótce zwraca się na płn. daléj przechyla się na zach. oblewa Gumbin, gdzie od płd. zabiera z sobą Romintę, a na milę przed Insterbergiem łączy się z Angerapą, i uchodzi do Pregli.

PISTIAN, PISZCZANY, Mm. w Węgrzech, w żupaństwie i o 27 w. ku płn. zach. od Nitry, nad rz. Waag; 3,012 m. W pobliskości źródła gorące (+ 6 R.), alkaliczne, i kąpiele bardzo uczęszczane. Ekspedycya wód mineralnych.

PISTOJA, M. w Toskanii, stoł. okręgu t. n., o 33 w. ku płn.-zach. od Florencyi, nad rz. Bronia. Ludność 11,983 m. w 1840. r. Siedlisko biskupa Pistoja i Prato. Trybunał kryminalny i I. istancyi. Seminaryum biskupie. Kolegium zwane Forteguerri. Szkoła chirurgii. Kassa oszczędności. M. bardzo przemysłowe i główne miejsce wyrobów z żelaza, dostarczanego z kuźnic w Maremme; fabryki blachy żelaznéj, drutu, gwoździ, słynne wyroby broni i nożownictwo; wyroby instrumentów muzycznych i katarynek, jedwabnych przedmiotów, garncarstwa i szklarstwa. W okolicach eksploatacya pięknych marmurów. Piękne kościoły.

PISTYN, Mm. w Galicyi, w obwodzie Czortkow-

skim, o 3 mile od Kołomei. Ma należycie urządzony zakład kuracyi zimną wodą.

PISUERGA, rz. w Hiszpanii, spływająca do Duero pod Valladolid. Źródło w Sierra Sejos. Bieg 260 w.

PISZCZAC, Mm. w król. Polskiém, w gubernii Lubelskiéj, powiecie Bialskim, o 3 mile ku wsch. od Biały; 1,203 m. (872 chrześcian, 329 żydów), 191 domów drewnianych; 4 jarmarki do roku, 1 targ tygodniowy.

PITCAIRN, wyspa w Polinezyi, leży pod 25° 2' szer. płd., a 135° 41' dłg. zach. Osiedlona przez zbuntowanych marynarzy angielskich, którzy na nią wylądowali.

PITEA, M. w Szwecyi, stoł. lanu t. n., o 900 w. ku płn. od Sztokolmu, na wyspie Pitea-Elo, przy ujściu téj rz. do odnogi Botnickiéj; 1,200 m. Mały port.

PITEA, LAN P...., NORR-BOTTN, prow. administracyjna w Szwecyi, M. stoł. Pitea. Rozległość jéj ma 85801 w. kw. Ludność 46,767 m. w r. 1860. Uprawa łąk i pastwisk. Eksploatacya żelaza. Dzieli się na 4 harad i 4 fodgeri. Obejmuje 2 miasta: Pitea i Umea.

PITEA, rz. w Szwecyi, zlew do odnogi Botnickiéj przy M. t. n. Źródło ma w górach Köthen. Bieg około 350 w.

PITESTI, M. na Wołoszczyznie, stoł. okręgu Argech, na pr. brz. rz. Argech. Trybunał i szkoła wyższa okręgowa.

PITGAM, Mm. we Francyi, w dep. Północnym, o 12 w. ku płd.-zach. od Dunkierki; 1,716 m.

PITHIUZYJSKIE WYSPY, archipelag w Hiszpanii, na mr. Śródziemném, ku płd.-zach. od wysp Balearskich. Obejmuje 2 tylko wyspy: Iwisę i Formenterę.

PITHIVIERS, M. we Francyi, w dep. Loiret, o 42 w. ku płn.-wsch. nad Orleanem, nad potokiem Oeuf. Ludność 3,955 m. w r. 1846. Wina zwyczajne, zwane Gatinais, dobre. Eksploatacya kamienia ciosowego. Chów pszczół. Wyroby płótna konopnego, bednarszczyzny, narzędzi rolniczych, powroźnictwo. Garbarnie. Piece do wypalania gipsu. Handel winem i szafranem z Gatinais, uważanym za najlepszy w Europie. Miasto starodawne, niegdyś obwarowane. Posiada mnóstwo pomników gotyckich, a pomiędzy innemi opactwo z wielką kwadratową wieżą. Dzwonnica tutejszego kościoła parafialnego słynie z ostro wybiegłéj swéj strzały. Zdobyte przez Anglików w r. 1426; przez księcia Kondeusza w r. 1562. i 1567., a w r. 1589. od Henryka IV., który fortyfikacye kazał zburzyć. W okolicach zwaliska zamku Yevre, wodotrysk mineralnéj wody w Segray, i grota Ś. Grzegorza.

PITIC, M. w Meksyku, w dep. Sonora i Cinaloa, o 200 w. ku płd.-zach. od Arispé; 5,000 m. Handel czynny z Guyamas.

PITIGLIANO, Mm. w Toskanii; 2,420 m. Warownia. Stolica wikaryatu i synagoga.

PITTEN, Mm. w Austryi, w Niższéj Austryi, o 60 w. ku płd. od Wiednia, na pr. brz. Pittenbach; 550 m. Piękna mechaniczna papiernia. Eksploatacya węgla i żelaza w okolicach.

PITTENWEEM, Mm. w Szkocyi, w hrb. Fife, o 61 w. ku płd.-zach. od Cupar, przy ujściu do Forth; 1,309 m. w 1841. Niegdyś bardzo czynny handel.

PITTSBURG, M. w Stanach Zjednoczonych, w Pensylwanii, w hrb. Alleghany, o 422 w. ku zach. od Filadelfii, przy początku Ohio, utworzonéj z Alleghany i Monongahela. Ludność 50,000 m. w r. 1840. Trybunał okręgowy, arsenał. Jedno z najprzemysłowszych miast w Stanach Zjednoczonych; główny punkt hutnictwa szklannego i wyrobów metalowych. Posiada ogromne warsztaty budowy machin, odlewnie miedzi, fabrykę wyrobów bawełnianych, papiernie, tartaki i t. d. Warsztaty bardzo czynne dla budowy statków na Ohio i Mississipi. Handel nader ożywiony pomimo znacznego oddalenia morza; wywóz wyrobów rękodzielniczych tutejszych, a mianowicie machin parowych do Nowego Orleanu. W początkach tego wieku Pittsburg był jeszcze tylko posterunkiem wojskowym.

PITTSFIELD, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Massachussetts, w hrb. Berkshire, o 9 w. ku płn. od Lenox, nad Hausatonnic; 3,747 m. w roku 1840. Przemysł bardzo czynny, fabryki wyrobów wełnianych.

PITTSTON, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Maine, hrb. Kennebec, o 11 w. ku płd. od Augusta, nad Kennebec; 2,460 m. w r. 1840.

PITTSTOWN, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Nowy York, hrb. Rensselaer, ku płn.-wsch. od Lansingburg; 3,784 m. w r. 1840.

PIURA, M. w Peru, w dep. Livertad, o 470 w. ku płn.-zach. od Truxillo; 10,000 m. Jedno z najdawniejszych miast Peru.

PIURO, Mm. w król. Lombardzko-Weneckiém, w gub. Medyolanu; 2,430 m.

PIWNICZNA, M. w Galicyi, w obwodzie Sądeckim, nad rz. Popradem, o 4 mile od Nowego Sącza; 2,300 m. Jest tu magistrat i fabryki sukna.

PIWONIA, mała rz. w król. Polskiém, prawie cała błotnista, wydobywa się z błot wsi Hołowna;

płynie koło M. Parczewa, uchodzi poniżéj stawu Siemieńskiego. Długa mil 2.

PIZZIGHETTONE, Mm. w król. Lombardzko-Weneckiém, o 24 w. ku zach. północy, o 14 w. ku zach. od Kremony, nad rz. Adda; 3,820 m.

PIZZO, M. w król. Neapolitańskiém, w Kalabryi Ulteriore II., o 9 w. ku płn.-wsch. od Monte-Leone, nad odnogą Ś. Eufemii; 4,600 m. Tu b. król Neapolitański Murat rozstrzelany został w 1815. r.

PIZZOLI, Mm. w Neapolitańskiém, w Abruzzo Ulteriore II., o 14 w. ku płn.-zach. od Aquila; 3,200 m.

PLAGNE, mały port we Francyi, w dep. Gironde, na pr. brz. rz. Dordogne, pomiędzy Bourg i Cubzac. Port handlowy. Rybołowstwo rzeczne.

PLAINE, LA P...., W. we Francyi, w dep. Loire Inferieure, o 22 w. ku płd.-zach. od Paimboeuf; 1,400 m.

PLAINE, W. we Francyi, w depart. Maine et Loire, 53 w. ku płd.-zach. od Saumur; 975 m.

PLAINE, W. we Francyi, w dep. Wogezów, o 21 w. ku płn.-wsch. od Saint-Dié, na l. brz. Bruche; 1,805 m.

PLAINE, rz. we Francyi, w dep. Wogezów, zlewa się do pr. str. Meurthe, pod Raon l'Etape. Bieg jéj 30 w., cała spławna dla tratew. Corocznie unosi do 8000 metrów sześciennych drzewa opałowego i do 300000 desek dla Paryża.

PLAINEHAUTE, W. we Francyi, w dep. Cotes-du-Nord, o 11 w. ku płd.-zach. od Saint-Brieuc; 2,032 m. w r. 1846.

PLAINFAING, W. we Francyi, w dep. Wogezów, o 18 w. ku płd.-zach. od Saint-Dié; 3,851 m. w r. 1846. Przędzalnie i tkaniny bawełny mechaniczne. Papiernia z 2 maszynami.

PLAINTEL, W. we Francyi, w dep. Cotes du Nord, o 11 w. ku płd. od Saint-Brieuc; 3,335 m. w 1846. r.

PLAN, M. w Austryi, w Czechach, o 49 w. ku zach.-płn. od Pilzna; 2,939 m. Eksploatacya małych rubinów. Źródło mineralne. Wyrób witryolu.

PLANCHER-BAS, W. we Francyi, w depart. Wyższéj Saony, o 18 w. ku wsch.-płn. od Lure, nad Bohain; 2,114 m. Kopalnia węgli i papiernia.

PLANCHER-LES-MINES, lub PLANT, W. we Francyi, w dep. Wyższéj Saony, o 23 w. ku płn.-wsch. od Lure, nad Bohain; 1,204 m. Przędzalnie i tkaniny bawełny. Fabryka szkieł do zegarków, wyroby ślusarskie, z żelaza i mosiędzu, tabakierek rogowych. Papiernia, handel drzewem budowlaném, deskami podłogowemi.

PLANCOET, Mm. we Francyi, w dep. Cotes-du-Nord, o 20 w. ku płn.-zach. od Dinan, a 10 w. od morza, nad Arguenon; 785 m. Port handlowy. Fabryki ordynaryjnych wyrobów z nici i wełny.

PLANCY, Mm. we Francyi, w dep. Aube, o 15 w. ku zach. od Arcis-sur-Aube, na pr. brz. Aube; 1,164 m. Liczne fabryki pończosznicze, przędzalnie bawełny. Garbarnie.

PLANINA, Mm. w Austryi, w Karniolii, o 7 w. ku płn. od Postojku (Adelsberga), nad rz. Lubiana, tu zwaną Unz; 1,074 m. Wielka fabryka krochmalu. W okolicach warowny zamek Haasberg i zwaliska innego zwanego Kleinhäusel, z piękną grotą Unz.

PLANITZ, M. w Austryi, w Czechach, o 12 w. ku wsch. od Klatowy, nad Hradschową; 1,424 m.

PLASENCYA, M. w Hiszpanii, w Estremadurze, o 82 w. ku płn. od Caceres, na półwyspie utworzonym przez rz. Jertes, spływającą do Tagu; 7,000 m. M. warowne. Siedlisko biskupa sufragana Santiago. Fabryki broni, jubilernie. Szczęty starożytności. Stolica księstwa niepodległego, przyłączonego dopiero w r. 1448. do korony Kastylskiéj.

PLASSEY, M. w Indostanie angielskim, w prezydenturze Bengalu, o 48 w. ku płd. od Murszedabad, nad Hougly. Słynne zwycięztwo odniesione przez lorda Clive nad Indusami w roku 1757., które zdecydowało los Bengalu.

PLATA, RIO DE LA PLATA, rz. w Ameryce płd.; zlew do oceanu Atlantyckiego, pomiędzy 34° 55' a 36° 21' szerok. płd. Początek ma przy spływie Parana i Uruguay, Rio la Plata tak powiedziawszy, właściwie jest tylko zlewem obu tych rzek. Bieg ma około 300 w. Szerokość naprzeciw Buenos-Ayres 46 w., przy swém ujściu, pomiędzy Punta Negra i Cape San Antonio, 210 w. Pobrzeża wzniesione, skaliste ku płn.; niskie i piaszczyste na płd. Prąd bardzo zmienne i utrudniające nader żeglugę. Buenos-Ayres i Monte-Video są główniejszemi portami na téj rzece.

PLATA, PROVINCIAS-UNIDAS-DEL-RIO-DE-LA-PLATA, Rzplita Argentyńska, Stany Zjednoczone Rio-de-la-Plata. Rzplita federacyjna w Ameryce Płd., nad oceanem Atlantyckim. M. stołeczne Buenos Ayres. Położona pomiędzy 21° i 41° szer. płd., a 56° i 74° dłg. zach. Graniczy na płn. z Boliwią; na wsch. z Paraguay, Brazylią, Urugnay i oceanem Atlantyckim; na zachód z Chili; a na płd. z pustyniami Patagonii. Rozległość 1887600 w. kw. Ludność 2,025,000 m., z tych 1,200,000 Kreolów Hiszpanów czyli Metysów, 800,000 Indyan podległych i 25,000 murzynów. Terytoryum w ogóle prawie płaskie, z wyjątkiem w strefie And,

stanowiącéj granicę zachodnią Rzplitéj ku płn.-zach., i w kilku częściach kraju natrafiają się odosobnione pasma nie bardzo ważne, reszta zaś jest rozległemi płaszczyznami, z pomiędzy których wydatniejsze są: płaszczyzna Gran-Chaco na płn., pustynia Salinas, pomiędzy Paraguay, Vermego, Salado, i Pampasami na płd. Liczne biegi wód, z pomiędzy tych: La Plata, Uruguay, Paraguay i spływy jego Salado, Vermego i Pileo-Mayo. Liczne jeziora i rozległe bagniska, nadewszystko w Pampasach płd. Grunt po większéj części bezpłodny, wydający ku płn. wszystkie rośliny klimatów umiarkowanych; użyzniony na rozległéj przestrzeni wylewami peryodycznemi Paraguaju. Bogactwa kopalniane mało znane, lecz zdające się być obfitemi, mianowicie co do soli, która pokrywa ogromne piasczyste płaszczyzny Pampasu. Rolnictwo mało posunięte, ale nader produkcyjne. Uprawa korzeni kolonialnych aż do 30° szer. płd.; ku płd. bardziéj zbiór zbóż, które lubo od kilku lat dopiero uprawiane, już wystarczają na znaczny wywóz. Bydła mnóstwo nieprzebrane, tworzy ono głównie bogactwo kraju. Bydło żyje w stanie dzikości w Pampasach, i składa się z wołów i koni wprowadzonych przez Europejczyków, które się tu rozmożyły z nadzwyczajną płodnością. Przez czas długi zwierzęta należały do tego, który one złapał i jednakowo były bite dla otrzymania skóry. Odkąd część Pampasów została podzieloną na estancias, odstępowane prywatnym każde zwierzę jest znaczone rozpalonem żelazem dla wiadomości do kogo należy, i właściciel może się o nie dopominać w każdém miejscu. Przed emancypacyą liczono w prow. Entre-Rios na przestrzeni 54 w. kw. 8,000 sztuk rogacizny i 15,000 koni. Jedna prowincya Buenos-Ayres, liczy dziś od 3 do 4 milionów sztuk bydła. Można jeszcze powziąść wyobrażenie o obfitości bydła, zważywszy iż w skutku wylewu, wśród jakowego wypadło w 1831. i 1832. r. około 2 milionów sztuk bydła w prow. Buenos-Ayres, handel prawie wcale nie poczuł téj straty. Muły były niegdyś przedmiotem handlu ważnego z Boliwią i Chili, lecz hodowla ich obecnie podupadła. Owce ulepszonéj rasy zdają się szybko rozmnażać, gdyż wywóz wełny krajowéj wynoszący w 1830. roku tylko na 8500 centnarów, w 1837. roku wzrósł do 995,000 cent.; kozy i wieprze nieliczne. Z pomiędzy kruszców, złoto i srebro są jedynie eksploatowane w Andach, od 1790.—1830. r. wartość tych kruszców wynosiła: 100,622,375 franków złoto, a 679,566,825 frank. srebro. Żelazo, jak powiadają, znajduje się w pasmach znacznych w Gran-Chaco; miedź i ołów nigdzie nie są eksploatowane. Przemysł rękodzielniczy prawie żaden; naczynia do wody, siodła na konie i pokrycia, wyrabiane przez Indyan, są jedynemi płodami rękodzielnictwa krajowego. Cały handel koncentruje się w Buenos-Ayres. Rząd w La Plata jest Rzecząpospolitą federacyjno-ustawową, na wzór Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnéj utworzoną. Każde państwo w La Plata, wewnątrz siebie, rządzi się swoją oddzielną ustawą. Kierunek wszystkiego należy do Prezydenta, którego atrybucye nader są rozległe według ustawy federacyjnéj, zamienione zostały w dyktaturę w 1835. r. na korzyść generała Rosas. Reprezentacya składa się z junty czyli izby deputowanych z 44 członków złożonéj, odnawianéj co 6 miesięcy, i z senatu o 26 członkach. Każdy zarząd prowincyonalny składa się z gubernatora i junty wybranéj przez lud. Siła zbrojna krajowa wynosi 10,000 wojska, oprócz licznéj milicyi. Wszystkie urzędy w tém państwie są płatne jedynie przez Buenos-Ayres. W r. 1837. przychody były niedostateczne do pokrycia wydatków, obrachowane one na 60,000,000 franków; w tymże roku dług publiczny wynosił 179,585,836 franków. Kraj ten został odkryty w r. 1517. i ukolonizowany przez Hiszpanów. Czas długi zależał od Peru i tworzył wice-królestwo w 1778. r. W roku 1810. mieszkańcy Buenos-Ayres powstali i rozpoczęli walkę, która w 1816. roku zakończyła się wypędzeniem Hiszpanów. W 1828. r. prowincya Uruguay ogłosiła się niezależną. Od téj epoki Rzplita La Plata miała częste nieporozumienia z Boliwią, Francyą, Brazylią i Uruguay, wielce szkodzące pomyślnemu rozwojowi jéj handlu.

PLATE, M. w Prusach, w Pomeranii, o 54 w. ku płn.-wsch. od Szczecina, na l. brz. rz. Regi; 1,771 m. w 1843. r. Sąd miejski. Fabryki sukna.

PLATTEN, M. w Austryi, w Czechach, o 20 w. ku płn. od Elbogen, nad rz. Plattenberg; 1,689 m. Niegdyś eksploatacya srebra i ołowiu, dziś mało-znacząca kobaltu i manganezu. Fabryki koronek i narzędzi żelaznych.

PLATTEN-SEE, *obacz* BALATON.

PLATTLING, Mm. w Bawaryi, w okręgu Niższéj Bawaryi, o 56 w. ku płn.-wsch. od Landschufu, nad rz. Isar; 1,219 m.

PLATTSBURG, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Nowego-Yorku, stoł. hrb. Clinton, o 256 w. ku płn. od Albany; 6,416 m. Szkoła klassyczna. Handel bardzo czynny. Tu 2,500 Amerykanów oparło się 14,000 Anglikom, dnia 11. września

1814. r. zwycięztwo morskie Amerykanów nad Anglikami.

PLAU, po niemiecku PLAUERSEE, jezioro, w ks. Meklenburg-Schwerin. Rozległość jego 37 w. kw., długość 2 mil niem. Oblewa M. t. n.

PLAU, M. w ks. Meklenburg-Schwerin, o 35 w. ku płd. od Güstrowa, nad jeziorem t. n.; 2,589 m. Dystylarnie; fabryki sukna i wyrobów wełnianych.

PLAUEN, PŁAWNO, M. w Saksonii, stoł. amtu Pławno i Pausa, o 35 w. ku płd.-zach. od Ćwikawy, na l. brz. rz. Ulster; 10,628 m. w 1843. r. Gimnazyum. Szkoła normalna początkowa. Przemysł bardzo czynny; fabryki wyrobów bawełnianych i muślinów. Blicharnie. Skład soli. W okolicach liczne i obfite eksploatacye węgla z płytu zwanego Plauen-Grund, wydające corocznie węgla 1100000 szeffi.

PLĄSKOWICE, M. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Opoczyńskim; wielki piec i fryszerka żelaza znajdują się.

PLEAUX, M. we Francyi, w dep. Cantal, o 14 w. ku płd.-zach. od Sarlat; 1,621 m. Huty żelaza.

PLECHATEL, W. we Francyi, w depar. Ille et Vilaine, o 36 w. ku płn.-wsch. od Redon, na l. brz. rz. Vilaine; 2,430 w. Wysokie piece i fryszerki. Piękny krzyż z granitu przyozdobiony rzeźbami gotyckiemi.

PLEIDELSHEIM, Mm. w król. Wirtembergskiém, w cyr. Nekary, o 4 w. ku zach.-płn. od Marbach, nad rz. Nekarą; 1,516 m.

PLEISSE, rzeka w Saksonii, zlewa się do pr. brz. rz. Elster, o 4 wiorsty powyżéj Lipska. Źródło ma w górach kruszcowych (Erzgebirge). Bieg około 100 wiorst.

PLELAN, PLÉLAN LE-GRAND, Mm. we Francyi, w dep. Ille-et-Vilaine, o 26 w. ku płd.-zach. od Montfort-sur-Meu; 3,413 m. w 1846. r. Stołeczne kantonu. Wielki wyrób nici.

PLELAUFF, W. we Francyi, w dep. Cotes-du-Nord, o 32 w. ku zach. od Loudeac, na l. brz. rz. Dore i płd. brz. kanału Brest; 1,362 m.

PLELO, W. we Francyi, w dep. Cotes-du-Nord, o 32 wiorst ku zach.-płn. od St. Brieuc; 4,200 m. w 1840. r.

PLEMET, W. we Francyi, w dep. Cotes-du-Nord, o 13 w. ku wsch. od Loudeac; 3,030 m. w 1846. r. Fryszerki; wysokie piece o 2 ogniskach; młoty.

PLEMY, W. we Francyi, w dep. Cotes-du-Nord, o 22 w. ku płn. od Loudeac; 3,096 m. w 1846. r.

PLENCIA, M. w Hiszpanii, w Biskai, o 28 w. ku płn. od Bilbao; przy pr. brz. małego spływu do zatoki Biskajskiéj; 1,200 m. Port i warsztaty budowy statków.

PLEUNEUF, Mm. we Francyi, w dep. Cotes-du-Nord, o 22 w. ku płn.-wsch. od St. Brieuc, przy pobrzeżu; 1,759 m. Handel zbożem. Mały port w Dalrouet.

PLESS, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Kostromskiéj, o 955 w. od Petersburga, 461 w. od Moskwy, a 125 w. od Kostromy, nad rz. Wołgą; 2,100 m.

PLESS, PSZCZYNA, M. w Prusach, w Szląsku, o 123 w. ku płd.-wsch. od Opola; 2,827 m. w r. 1843. Ważna fabrykacya sukna; garbarnie. Piękny zamek książąt Anhalt-Köthen-Pless. Na płn. miasta rozciągają się lasy Pszczyńskie.

PLESSIS, LE P..., W. we Francyi, w dep. Manche, o 25 w. ku płn. od Coutance; 726 m. Eksploatacya węgla. W r. 1839. znajdowała się tu jedna kopalnia mająca rozległości 4761 hektarów, a wydająca 68328 ceto. węgla, wartość 109,324 frank.

PLESZEW, M. w Prusach, w rejencyi Poznańskiéj, stoł. powiatu Pleszewskiego, nad rzeczką Struga wschodnia, niedaleko granicy król. Polskiego. Dwa kościoły katolickie, synagoga. Fabryki sukna, płótna, skór, czapek; 4,392 m. Odległe od Poznania 13½ mil.

PLESZEWSKI powiat, w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, w rejencyi Poznańskiéj, graniczy na płn. z pow. Szrodzkim i Wrzesieńskim, na wsch. z król. Polskiém, na płd. z pow. Odolanowskim i częścią Krotoszyńskiego, na zach. z powiatem Krotoszyńskim i Szremskim. Kraj równy, gdzie niegdzie tylko wzgórkami przerznięty. Głównem zajęciem mieszkańców jest uprawa roli i chów bydła. Rozległości ma 18¼ mil kw., a ludności 50,400 m. Skropiony rzekami: Wartą, Obrą, Prosną, Lutynią, Lubianką i Bobrem. Zawiera w sobie 4 miasta, majętności 80, wsi i osad wiejskich 280.

PLETTENBERG, M. w Prusach, w Westfalii, o 24 w. ku płd. od Arensberga, nad rz. Else; 1,669 m. w 1843. r. Wyroby sukna, skór. W okolicach kuźnice w Osmund. Fabryki kos.

PLIENINGEN, Mm. w król. Wirtembergskiém, w okręgu Nekary, o 7 w. ku płd.-wsch. od Stuttgartu, nad rz. Kersch; 2,241 m. w 1840. r. Eksploatacya torfu. Czynna fabrykacya wyrobów bawełnianych i płóciennych. W okolicach instytut gospodarczo-rolniczy w Hohenheim.

PLOEMEUR, W. we Francyi, w dep. Morbihan, o 7 w. ku zach.-płd. od Lorient; 7,850 m. w 1846 r. Połów sardynek, oraz konserwowanie tychże w oliwie. Szklanne hutnictwo w Kernevel.

PLOEN, M. w Danii, w ks. Holsztyńskiém, o 72

w, ku płn.-wsch. od Glückstadt, nad jeziorem t. n.; 2,500 m. Stoł. amtu. Szkoła klasyczna, zwana Breitenanische-Stift. Zamek królewski z szkółką młodocianych drzew owocowych.

PLOERMEL, M. we Francyi, stoł. okręgu t. n., w dep. Morbihan, o 42 w. ku płn.-wsch. od Vannes, nad rz. Hirel; 5,110 m. w 1846. r. Kolegium komunalne. Komitet rolniczy. Handel bydłem, wełną, lnem, konopiami, miodem, płótnami, materyami wełnianemi i nićmi konopnemi. Niegdyś miasto dość znaczne i obwarowane. Kościół parafialny z XII. wieku, z ozdobnemi szybami w oknach, wieża jego wsparta na 4 grubych pilastrach, służyła Cassiniemu do tryangulacyi. O 1 w. jest sadzawka, około 12 w. obwodu mająca, której wody czyste i szybkie podsycane rz. Duc przerzynającą one, tworzą przedzierając się wśród skał, wodospad przeszło na 7 metrów.

PLOEUC, Mm. we Francyi, w depar. Cotes-du-Nord, o 24 w. ku płd. od St. Brieuc; 5,396 m. w r. 1846. Stoł. kantonu. Fabryki grępli, gwoździ. Handel zbożem, masłem, konopiami, nićmi i bydłem.

PLOIESTI, M. na Wołoszczyznie, w okręgu Prahowa, o 61 wiorst ku płn.-wsch. od Bukarestu. Trybunał I. instancyi. Szkoła wyższa okręgowa.

PLOMBIERES, M. we Francyi, w dep. Wogezów, o 6 w. ku płd.-zach. od Remiremont, nad rz. Angronne; 1,379 m. w 1841, r. Stoł. kantonu. Znamienite fabryki wyrobów z żelaza polerowanego, nożownictwo, narzędzia, gwoździarnie. Wody mineralne wsławione rządowe, do kąpieli i picia; 15 źródeł alkaliczno-żelaznych (temperatury +70° do +35° R.), dostarczające do 200 litrów wody na minutę, corocznie uczęszczane przez 1,200 osób. Wody w Plombieres były już używane przez mieszkańców Celtyckich w Galii. Juliusz Cezar odsyłał tam chorych i ranionych swoich żołnierzy. Miasto w ogólności dobrze zabudowane, w malowniczém położeniu, pomiędzy dwoma stromemi górami. Zwraca uwagę piękny kościół i szpital założony przez Stanisława Leszczyńskiego, króla Polskiego.

PLOMION, W. we Francyi, w dep. Aisne, o 10 w. ku wsch. od Quimper; 1,494 m. Fabrykacya płótna gospodarczego i bednarstwo.

PLONEOUR-MENE, W. we Francyi, o 15 w. ku płd.-zach. od Morlaix; 3,975 m. w 1846. r. Fabrykacya zwyczajnego płótna.

PLOUGAT, Mm. we Francyi, w dep. Cotes-du-Nord, o 10 w. ku wsch. od Guingamp; 2,282 m. w 1846. r. Stołeczne kantonu.

PLOUDIRY, Mm. we Francyi, w dep. Finistere, o 30 w. ku płn.-wsch. od Brest; 1,497 m. Stoł. kantonu. Ważne jarmarki na konie. Fabryki płótna.

PLOUEUR, Mm. we Francyi, w dep. Cotes-du-Nord, o 10 w. ku płn.-wsch. od Dinan, na l. brz. rz. Rance; 3,875 m. w 1846. r. Mały port w St. Hubert.

PLOUESCAT, Mm. we Francyi, w dep. Finistere, o 28 w. ku płn.-zach. od Morlaix; 3,467 m. w r. 1846. Mały port. Handel nadbrzeżny.

PLOUGASTEL-DAOULAS, Mm. we Francyi, w dep. Finistere, o 25 w. ku wsch. od Brest; 5,999 m. w 1846. r. Mały port handlowy. Fabryki płótna.

PLOUGONVEN, W. we Francyi, w dep. Finistere, o 20 w. ku płd.-wsch. od Morlaix; 4,558 m. w 1846. r. Pszczolnictwo. Powroźnictwo. Gwoździarnie.

PLOUGONVER, Mm. we Francyi, w dep. Cotes-du-Nord, 22 w. ku zach.-płd. od Guingamp; 4,008 m. w 1846. r.

PLOUNEVEZ-MOEDEC, W. we Francyi w dep. Cotes-du-Nord, o 20 w. ku płd.-od Lannion; 3,513 m. w 1846. r. Papiernia.

PLOUVIEN, W. we Francyi, w depar. Finistere; 3,105 m. w 1846. r. Cegielnie i garncarnie.

PLOUVORN, W. we Francyi, w dep. Finistere, o 18 w. ku zach. od Morlaix; 3,572 m. w 1846. r. Handel końmi.

PLUDERHAUSEN, Mm. w król. Wirtembergskiém, w cyrk. Jaxt; 1,542 m.

PLUVIERS, Mm. we Francyi, w dep. Dordogne, o 12 wiorst ku płn.-wsch. od Nontron; 1,037 m. Znaczne targi w wiosce Piegut na bydło i wieprze.

PLUVIGNER, Mm. we Francyi, w dep. Morbihan, o 32 w. ku płn.-zach. od Lorient; 14,756 m. w 1846. r. Stoł. kantonu. Kuźnice, wysokie piece, odlewnie w Benalec-Lanvaux. Huty szklanne butelek i kubków w Lanvaux.

PLYMOUTH, M. w Anglii, w hrb. Devon, o 57 w. ku płd.-zach. od Exeter, a 346 ku zach.-płd. od Londynu, przy ujściu małéj rz. Plym, w przystani Plymouth; 36,527 m. Jedno z główniejszych miast morskich królestwa, oddzielone od Devonport tylko zlewem Tamar i Plym. Cytadela zbudowana przez Karola II. Port wojenny, którego warsztaty okrętowe są w Devonport. Arsenał i magazyny żywności marynarki królewskiéj. Szpital morski i wojskowy. Więzienie zwane Mill-Bay na 3,000 jeńców wojennych. Bank pomocniczy banku angielskiego. Komora. Wielkie zakłady kąpieli morskich. Dom pracy dla krajowców. Eksploatacya manganezu, łupków i granitu w okoli-

cach. Rafinerye cukru. Huty szkła. Ważna fabrykacya płótna żaglowego. Handel czynny. Znaczna dostawa drzewa z Ameryki Płn. i morza Bałtyckiego. Handel nadbrzeżny. Połów sardynek. Ruch portowy w 1839. r. był: wpłynęło 464 okrętów z ciężarem 45903 beczek z zagranicy. Przychód komory 2,946,700 franków. Przystań Plymouthu zawiera wiele obszernych portów bardzo bezpiecznych, jak Sound, Hamoaze, Catwater, Stonehouse-Pool, osłonionych ogromnemi głazami granitowemi, dłg. na 1760 yardów czyli 1457 metr., szerok. na 120 yardów przy podstawie. O 24 w. ku płd.-zach. na skałach, które przystęp do portu niebezpiecznym czyniły, wzniesiono piękną latarnię Eddystone. Z pomiędzy pięknych budowli publicznych znajdujących się w mieście, zwracają uwagę pyszny magazyn żywności, koszary i szpitale. Plymouth zwany w początkach Tameorwerth, późniéj Sutton, teraźniejszą swą nazwę otrzymał za panowania Henryka VI. Elżbieta znacznie go rozprzestrzeniła i uczyniła stacyę floty działającéj przeciw Armadzie hiszpańskiéj.

PLYMOUTH-DOCK, czyli DEVON-PORT, Mm. w Anglii, w hrb. Devon, o 72 w. ku płd.-zach. od Exeter, a o 3 w. ku zach.-płd. od Plymouth, nad zlewem rz. Tamar; 33,578 m. Warownia. Warsztaty budowy okrętów marynarki królewskiéj, urządzone przez Wilhelma III. Magazyny ubiorów i zapasów żywności. Fabryki żagli, lin; mydlarnie.

PLYMOUTH, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Massachusetts, stoł. hrb. Plymouth, o 56 w. ku płd.-wsch. od Bostonu, nad oceanem Atlantyckim; 5,281 m. w 1840. r. Wyroby bawełniane, wełniane, powrożnicze i z żelaza. Port handlowy dość czynny. Jest to miasto najdawniejsze z zakładów angielskich w Stanach Zjednoczonych, bo założone w 1620. r.

PLYMPTON, EARLS-PLYMPTON, M. w Anglii, w hrb. Devon, na wsch. od Plymouth, położone w pięknéj dolinie, nad rz. Plym; 810 m. Handel zbożem. Miejsce urodzenia słynnego malarza Sir Joshua Reinolds (urodzonego 1723. r.).

PŁAWNO, M. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, pow. Piotrkowskim, o 45 w. ku płd.-zach. od Piotrkowa, nad rz. Wartą; 727 m. (454 chrześcian, 273 żydów), 77 domów (25 murow., 52 drew.); 13 jarmarków do roku.

PŁOCK, M. w król. Polskiém, stoł. gub. i pow. t. n., na prawym, około 122 stóp wzniesionym brzegu Wisły; pod 52° 33' płn. szer., a 37° 27' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 1028 w., od Moskwy 1289 w., a od Warszawy 112 wiorst. Ludności ma 12,000 m. Należy do miast bardzo starodawnych. Gwagnin założenie jego do pogańskich czasów odnosi. Oto są niektóre z zdarzeń historycznych dotyczące tego miasta: za Kazimierza I., w 1047. r., niedaleko Płocka stoczył bitwę Masław wiarołomny, rządzca téj prowincyi, który usiłował sobie ją przywłaszczyć z pomagającymi mu Prusakami, lecz został pokonany (Naruszewicz T. 2, stronnica 223—224). Mazowsze odtąd do korony na zawsze przyłączone. Władysław Herman tu przemieszkiwać lubił, bronił go też przeciw synom własnym, Zbigniewowi nieprawemu, i Bolesławowi z Judyty spłodzonemu; ten ostatni pokonawszy Pomorzan, przywiódł licznych jeńców do téj ówczesnéj stolicy i przez ojca na rycerstwo uroczyście był pasowany r. 1100. Po zgonie tegoż monarchy, Płock był widownią gorszących sporów pomiędzy Zbigniewem a Bolesławem Krzywoustym, o podział państwa i skarbów, a zwłoki ojca († 5. czerwca 1102. r.) tymczasem niepogrzebione leżały. Za wdaniem się arcybiskupa Gnieźnieńskiego, to miasto i całe Mazowsze oddano Zbigniewowi, ale je utracił gdy ciągłe wzniecał zamieszki. Tu chętniéj niż w innych grodach przemieszkiwał Bolesław III., tu obok ojca zwłoki jego († 25. października 1139. r.) złożone. Pierwsze umowy Konrada z Krzyżakami sprowadzonymi na obronę przeciw Prusakom, w r. 1225. zawarte w Płocku zostały. Opanował to miasto Łokietek r. 1286., Wacław król Czeski i Polski r. 1300., i znów Łokietek 1325. r., Wacław czyli Wańko syn Bolesława Mazowieckiego, pierwszy zaczął się pisać księciem Mazowieckim na Płocku czyli księciem Płockim. Ziemowit i Kazimierz, synowie Trojdena, mocą umowy zawartéj w r. 1351., Kazimierza Wgo zwierzchnikiem swoim i księstwa Mazowieckiego uznali. Po zejściu bezpotomném Jana czyli Janusza księcia Płockiego, syna Bolesława III. księcia Mazowieckiego, w roku 1495. za Albrechta, księstwo Płockie jako lennicze do korony przyłączono. Odtąd z stolicy książąt Płock stał się miastem wojewódzkiém. Za Jana Kazimierza Szwedzi kontrybucyami gród ten zubożyli. Czarniecki nadciągnąwszy od Gdańska w 2ch dniach i jednéj nocy, założył nieopodal obóz i nazajutrz wpław przebył Wisłę. Za Augusta w r. 1704. na 1705. Szwedzi znów Płock spustoszyli. W roku 1793. Płock do Prus płd. był przyłączony, w roku 1797. został M. departamentowém, w r. 1816. wojewódzkiém, a następnie gubernialném. Płock był spalony w zatargach z Prusami 1243. i 1325. r. w wojnie z Krzyżakami; przez napady Litwinów 1260. i 1286. r.

Pożary gwałtowne były w latach 1511., 1541., 1616., 1628.; powietrze morowe srożyło się i wyniszczyło to miasto od 1709. do 1711. r. tak, że akta na czas jakiś do Bielska musiały być przeniesione. Błogosławionéj pamięci Cesarz i Król nasz Aleksander I., w roku 1813. przez dni 6 w Płocku bawił. Katedra tutejsza w r. 965. z drzewa wystawiona zgorzała, i w r. 1136. za staraniem Aleksandra herbu Dołęga, biskupa Płockiego, z kamienia powstała. Następca jego Werner wyprawiony w poselstwie do Akwizgranu, uzyskał od Fryderyka I. Cesarza, głowę Św. Zygmunta króla Burgundyi, i dla tego ów święty téj świątyni jest patronem. Gdy znów zgorzała, Andrzéj Noskowski w r. 1560. podźwignął ją, a Jan Gębicki w r. 1655. pokrył miedzią. Jest w niéj kaplic 4, ołtarzy 13, z nich najokazalszy ołtarz wielki i dwa boczne z marmuru. Obraz Matki Boskiéj w głównym ołtarzu, i Św. Piotra ubolewającego że się zaparł Chrystusa, w kaplicy umieszczony, są doskonałego pędzla. Tu spoczywają zwłoki: Leszka, syna Bolesława Kędzierzawego, † w r. 1185.; Krystyna Gozdawy, zwanego Wielkim Wojownikiem, przez podszepty zawistnych, od Konrada I. księcia Mazowieckiego, oczu, wolności, a nakoniec i życia pozbawiony w 1217. r.; tegoż samego Konrada I., † 1247. r.; Zofii księżnéj Mazowieckiéj, † 1283. r., jéj męża Bolesława, † 1313. r.; Polko czyli Bolesława, syna Trojdena, † 1341. r.; Kazimierza brata jego, † 1354. r.; Ziemowita księcia Mazowieckiego, z Trojdena także zrodzonego, a † 1384. r.; Wład. księcia Płockiego, † 1455. r.; Andr. Sierpskiego, wojewody Rawskiego, który Bonie w powrocie towarzyszył; żony jego; Stan. Krasińskiego, wojewody Płockiego, † 1617. r., oraz biskupi tutejsi: Stanisław Łubieński, Piotr Dunin, Wolski i Hieronim Cielecki. Lecz największą pamiątką są popioły królów Władysława Hermana i syna jego Bolesława Krzywoustego, które były złożone w dawniejszym kościele, a przeniósł one biskup Noskowski († 1567. r.), do nowéj świątyni; ostatecznie zaś po wynalezieniu, z uroczystym obrzędem w godniejszym grobowcu umieścił 12. września 1825. r. biskup Adam Prażmowski. Pomnik ten według rysunku Vogla, z marmuru krajowego przez Mentzla zrobiony, złoconemi brązowemi ozdobami roboty Norblina, stoi wśród kaplicy, pod którą w trumnie szczęty ich spoczywają. Jest to czworogran podłużny na podstawie, na niéj tablica z napisami, wsparta na 4 orłach z cynku; od wejścia orzeł z alabastru na podstawie. Prócz tego są tu jeszcze kościoły XX. Missyonarzy i Reformatów. Z innych budowli odznaczają się: Szpital Siostr Miłosierdzia; teatr w r. 1811. z kościoła Św. Trójcy przerobiony; gimnazyum. Ulica Warszawska celuje pięknością domów; na rynku wysadzanym topolami, stoi pałac rządu gubernialnego; park założony na górze po nad Wisłą, służy na przechadzki mieszkańcom i należy do najpiękniejszych miejsc tego rodzaju; ztąd na Wisłę i okolice na drugim brzegu leżące, zachwycający przedstawia się obraz. Jest tu siedlisko rządu gubernialnego, sądu kryminalnego, trybunału cywilnego, sądu policyi poprawczéj, sądu pokoju. Biuro komisarza powiatu. Magistrat i t. d.

PŁOCKA gubernia, w król. Polskiém, graniczy na płn. z Prusami, na wsch. z gub. Augustowską, w małéj części do ces. Rossyjskiego przytyka; na płd. z gub. Lubelską i Warszawską, na zach. z Prusami. Leży między 36° i 41° dłg., a 52° i 54° szer. geograficznéj. Ma rozległości 303,45 mil kwadr. i w r. 1848. liczyła 545,434 m. (mężczyzn 266,676, kobiet 278,758), z tych w miastach 97,729, po wsiach 447,705; chrześcian 480,955, żydów 64,479, innych wyznań 28. Gruntu ornego jest 40434 włók, łąk 5323 włók, lasów 33098$^5/_{10}$ włók, ogrodów 2583 włók, miejsc na zabudowania i drogi 4111 włók, pastwisk, błot i wody 17599 włók. Jakby sieć jaka, liczne strumienie i rzeczki pokrywają tę gubernię, a przerzynając ją swemi nurtami, ożywiają i wzbogacają jéj ziemię; przedstawimy tu w ogólnym zarysie strumienie łączące się z rzeczkami, rzeczki mniejsze wpadające do większych, nakoniec te niosące hołd swój rzek naszych królowéj. Należy ile możności dać poznać te żyły, ten łańcuch wód różno-krętny i jego liczne ogniwa, i tak: w Owrucz wpada Węgierka, w Działdówkę strumień Lutocin, ta znowu jak i Przylepnica do Mławki; z Skrwą jednoczy wody Sierpienica; z Bugiem graniczy Nurzec, Brok i Tucholka; do Wkry zbiegają strumień Płonna, struga Sonna, Lidynia i Mławka; Narwę, którą śmiele Płocką rzeką nazwać można, albowiem w całym swym biegu przerzyna tę gubernią, zasilają swemi odmęty: Szkwa, Rożoga, Susa, Stary i Nowy Ruż, Omulew pod Ostrołęką, Radzice, Orz, Orzycz pod Strochocinem o $1^1/_2$ mili od Pułtuska, Pełta i Bug pod Serockiem. Nakoniec w okazałéj Wiśle zgon znajdują i tracą swą nazwę: Narew pomiędzy Nowym-Dworem i Nowogieorgiewskiem (Modlinem), i pomniejsze, jako to: Mułtawa, Potok, Mień spławiający drzewo, Skrwa pod Biskupicami o milę od Płocka wbiegająca, i Drwęca, która płynąc przy Lubiczu granice Polskie opuszcza. Następujące gatunki ryb w tych wodach, niedozbytku wszakże,

znajdują się: szczupaki, liny, okónie, jazie, miętusy, rzadko gdzie leszcze i karpie; w zarybionych stawach większa ich bywa obfitość; węgorze poławiają się w Omulewie, a w Wiśle jesiotry, łososie, minogi; sandacze w Narwi, czasem i wydry; najrybniejsze z rzek są: Orzycz, Wkra, Omulew. W Lipnowskim powiecie 52 jezior liczą. Bagna pod tém nazwiskiem: Pulwy 4 mile dłg., 3 szerok. mające, w Pułtuskiém; trzęsawiny, przez które strumień Ruż się sączy, Karaska i Rusałba, Ciszkowskie i Kraszewskie, pomiędzy Jednorożcem i Drążdżewem; tudzież błota Niemieci, koło Orzycza i Turzy Wielkiéj. Gór nie ma znaczniejszych, tylko Nicko nad Wkrą, i w okolicach Mławy pod wsią Sławogórą, Umieszkami, Lewiczynem, Sarnowem; wyższa jednak od Warszawskiéj, Płockiéj gubernii zdaje się być posada. Klima suche, zimnéj strefy od wschodu, liczyć można $154^{8}/_{10}$ m., umiarkowanéj $146^{9}/_{10}$ m.; północne i wschodnie wiatry zwykły panować; zmienna temperatura, zima trwa dłużéj niżby w miarę położenia być powinno. Chmury od Baltyckiego morza przez góry w Prusach wstrzymane, pominąwszy one, już niczém niepowściągnione idą coraz daléj; kraj płaski, ziemia gładka, piasczysta, jednak urodzajna. Gruntów liczyć można pszennych $^{1}/_{10}$, żytnich szczerkowatych $^{6}/_{10}$, piasczystych i sapowych $^{3}/_{10}$. Oto jest wysiew: pszenicy 25116 korcy, żyta 150258, jęczmienia 43262, owsa 113787, grochu 14317, tatarki 13087, prosa 1209, rzepaku 1403, lnu 5022, konopi 1686, kartofli 150357; zbiór pszenicy korcy 85975, żyta korcy 362362, jęczmienia 90115, owsa 191013, grochu 32533, tatarki 22669, prosa 5942, rzepaku 4341, lnu 12907, konopi 3516, kartofli 270058 korcy, siana wozów parokonnych 122687. Zbiór pospolity z gruntów pierwszéj klasy ziarn 6, z drugiéj 4 do 5, z trzeciéj 3. Zboża ozime udają się dobrze, jarzyny często zwykły chybiać, z powodu przymrozków na wiosnę; len, konopie, tytuń, cykorya, rzepak i chmiel, przy dobrém gospodarstwie zbierane są pomyślnie. Znajdowało się w téj gubernii: ogierów 1,100, wałachów 25,712, klaczy 22,107, źrebiąt 7,140, buhajów 3,488, wołów 53,439, krów 77,282, cieląt 32,272, kóz 4,236, świń 107,518, do prac rolniczych koni 40,900, wołów 44,742, baranów merynosów 1,393, owiec 14,806, skopów 1,994, poprawnych baranów czyli metysów 2,680, owiec 60,333, skopów 20,637, pospolitych baranów 7,528, owiec 178,525, skopów 53,950, pszczół ulów 12,971. Osły gdzie niegdzie tylko dla osobliwości są trzymane. Pszczelnie czyli pasieki udają się w wielkich borach, puszczy Ostrołęckiéj, Rożańskiéj, Zielonéj, między Przasnyszem i Chorzelami. Gatunek bydła się nie polepsza, wyjąwszy niektóre pojedyncze dwory. Ogiery u osób prywatnych poprawiają rodzaj koni; a czystéj polskiéj rasy są piękne, rączе i silne. Owce hiszpańskie i poprawne zagęszczają się, mianowicie pod tym względem celują dobra Zbójno. Dotąd hiszpańskie są w stosunku jak 1 do 3. Świnie z węgierskich pochodzą; drobiu jest prawie zanadto. Lasów rządowych było 552512 morgów magdeb.; lasów duchownych i prywatnych 1722567 morg. Proporcya lasów do gruntu ornego jak 1 do 2, obfitsze lasy znajdują się w Ostrołęckim i Pułtuskim powiecie. Gubernia Płocka ma leśnictwa: Brok, Ostrołęka, Przasnysz, Udrzyn, Wyszków, Zakroczym. Drzewo na handel zagraniczny znajduje się w téj gubernii. Włościanie w puszczach, zwani Kurpiami od obuwia, są zręcznymi strzelcami, oni to wygubili zwierzynę i ptastwo, i teraz są tylko zające; z drapieżnych znajdują się: wilki, lisy, tchórze, jastrzębie, kanie, rzadko się widzieć dają orły; pospolitsze z ptastwa: są kuropatwy, jarząbki, cietrzewie, kwiczoły, kaczki, siwki i słomki, lubo i tych nie nader obficie. Ruda żelazna jest w wielu miejscach, w lasach dobywa się bursztyn około Myszyńca, wsi Czarnia i Brzozowego Kątu. W téj gubernii znajduje się glinka do naczyń kamiennych Steingut zwana. W górach nadbrzeżnych Wisły, jest gips z rodzaju Frauenglas albo Marienglas, koło Dobrzynia nad Wisłą kamień węglowy brunatny, pod Ostrołęką i Pułtuskiem okazuje się również, byle go odsiarczyć, to można mieć z niego węgiel palny, w Anglii Coaks zwany. Rękodzielnie sukna są prawie po wszystkich miasteczkach, najlepsze atoli w Chorzelach, Krasnosielcu, Wyszogrodzie, Płońsku, Sochocinie, Zieluniu, Biezuniu, Sierpcu, Szreńsku, Nasielsku, Nowém-Mieście, Czyżewie, i wsi Kucharach. Garbarnie w Mławie, Raciążu, Makowie, Nasielsku, Myszyńcu. Kuźnice żelaza w Drążdżewie i Przystaniu. Fabryka szkła w dobrach Skąpskich; terpentyny w Kozikach, leśnictwie Brańszczykowskiém; popielarnie tamże i w Pułtuskiém leśnictwie; potażarnia w leśnictwie Ostrołęckiém. Farbiernie w Mławie, Biezuniu i Płocku. Pod względem wymiaru sprawiedliwości, gub. Płocka ma: trybunał kryminalny dla gub. Płockiéj i Augustowskiéj (w Płocku), 2 sądy policyi poprawczéj (w Płocku i Pułtusku), trybunał cywilny I. instancyi (w Płocku), 7 sądów pokoju (w Płocku, Zakroczymiu, Pułtusku, Lipnie, Mławie, Przasnyszu, Ostrołęce). Pod względem wychowania pu-

blicznego; gubernia ta posiada: gimnazyum gubernialne w Płocku, 2 szkoły powiatowe (w Pułtusku i Mławie), i 1 szkołę realną w Płocku. Dyecezya Płocka rozciąga się na całą gubernię, styka się z dyecezyami: Kujawsko-Kaliską, Warszawską, Podlaską i Augustowską. Prócz katedry ma 1 kolegiatę, dwa seminarya, dom dla wysłużonych księży; kościołów parafialnych 237, na 17 dekanatów podzielonych; klasztorów męzkich 18, żeńskich 5.

PŁOCKI powiat, w król. Polskiém, w gub. Płockiéj, ma rozległości 46,83 mil kwadrat.; ludności 99,653 m., to jest 49,024 mężczyzn, 50,629 kobiet, czyli w miastach 22,818, po wsiach 76,835 m.

PŁONNA, mała rz. w król. Polskiém; poczyna się pod wsią t. n., w pow. Płockim; biegnie około Płońska, pod Kołożębiem zlewa się do Wkry, upłynąwszy około 5 mil.

PŁOŃSK, Mm. w król. Polskiém, w gub. i pow. Płockim, o 48 w. ku wsch. od Płocka, nad rz. Płonną; 4,000 m. Ma 243 domów (22 murow., 221 drewnianych); 5 jarmarków do roku i 2 targi w tygodniu. Jest tu klasztor Karmelitów trzewiczkowych.

PŁOTYCZA, W. w Galicyi, w obwodzie Tarnopolskim, o milę od Tarnopola. Piękny tu pałac.

PNIEWY, PINNE, M. w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, w rejencyi Poznańskiéj, pow. Szamotulskim, nad jeziorem t. n. Kościoły katolicki, ewangelicki; synagoga; 1,859 m. Odległe od Szamotuł $1^1/_2$, od Poznania $6^1/_2$ mil.

PNIKUT, W. w Galicyi, w obwodzie Przemyskim, nieopodal Przemyśla, tu w pobliżu niegdyś Tatarzy ponieśli wielką klęskę, zadaną im przez pospólstwo Przemyskie pod wodzą gwardyana Reformatów wiedzione.

PNIÓW, W. w Galicyi, w obwodzie Rzeszowskim, przy ujściu Sanu do Wisły, 4 mile od Niska; znaleziono tu przed kilkunastu laty starożytne grobowce zdobne dochowanemi popielnicami, co potwierdza wniosek, że dawne narody pogańskie, zmarłych swoich, nad ujściem rzek zwykle paliły.

PNIÓW, W. w Galicyi, w obwodzie Stanisławowskim, o milę od Nadworny. Jest tu starożytny krzyż na jednym z wzgórków, jako pomnik niegdyś zamordowanego tam przez Tatarów młodzieńca znakomitego rodu.

PO, rzeka we Włoszech, zlew do Adryatyku. Źródło ma w górze Viso, na granicy Francyi i Piemontu, na 2000 metr. wysokości. Bieg jéj 600 w. przez Carignan, Turin, Casale, Placencyą, Kremonę i Guastalę. Dzieli się przy ujściu na dwie główne gałęzie: Po-della-Maestra i Po-di-Goro, i 7 innych pomniejszych jakiemi są: Po-di-Levante, Po-del-Pila, Po-del-Canarino, Po-delle-Tolle, Po-del-Gnocca, Po-di-Volano, i Po-di-Primaro. Spływy główniejsze: z pr. strony Tanaro i jego podspływy Stura, Scrivia, Trebbia, Taro, Lenza, Crostolo, Secchia, Panaro, Reno; z lewéj str. Dora-Ripaira. Stura, Orco, Dora-Baltea, Sesia, Tessin, Adda, Oglio i Mesicio. Płynie jakąś część biegu swojego powstrzymana tamami przy ujściu rozlewa się w bagniska, zkąd powstaje część kanałów, przez jakowe zlewa się do Adryatyku. Żegluga trudna z powodu skał zawalających bieg jéj. Spławna na 468 wiorst, z tych 90 wiorst w krajach państwa Sardyńskiego aż do ujścia Tessin dla ciężarów, a od tego miejsca na 378 wiorst. Gałęzie spławne od ujścia są: Po-della-Maestra (45 w.), Po-di-Goro (45 w.), Po-del-Gnocca lub Della Dozella (16 w.), Po-delle-Tolle (16 w.), Po-di-Levante (22 w.), Po-di-Volano i Po-di-Primaro.

POBIEDZISKA, PUDWITZ, M. w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, w pow. Szrodzkim, na trakcie z Poznania do Torunia położone; ma kościoły: katolicki, ewangelicki, i synagogę. Odległe od Szrody mil 4, od Poznania $3^1/_2$; 1,517 m.

POCKLINGTON, Mm. w Anglii, w hrb. York, o 25 w. ku płd.-wsch. od York (East-Riding), nad spływem rz. Derwent; 2,048.

POCZAJÓW, M. w ces. Rossyjskiém, w gubernii Wołyńskiéj, powiecie Krzemienieckim, nad Ikwą, na płd.-zach. Krzemieńca. Sławna Ławra z cudownym obrazem Bogarodzicy, do którego lud gromadnie na odpust uczęszcza. U stóp obrazu jest źródło czystéj wody, która leczy rozmaite choroby. Klasztor stoi na wysokiéj górze; kościół dzieli się na 3 piętra, ciągłe nabożeństwa; znaczna biblioteka przy klasztorze.

POCZEP, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Czernichowskiéj. Odległe od Petersburga 962 w., od Moskwy 526 w. Ludność 1,997 m.

POCZYNKI, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Niżegorodzkiéj. Odległe od Petersburga 1196 w., od Moskwy 519 w. Ludność 6,727 m.

PODDĘBICE, M. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, w powiecie Łęczyckim, nad rz. Nerem; 1,477 m. (1,210 chrześcian, 267 żydów); 57 domów drewnianych; 8 jarmarków do roku i 2 targi tygodniowe.

PODEBRAD, PODJEBRAD, M. w Austryi, w Czechach, w cyrk. Biczowskim, o 23 w. na płd.-wsch. od Nowego Biczowa; 2,834 m. Piękny zamek przeznaczony na mieszkanie oficerów inwalidów. Wielka szkoła drzew owocowych.

PODENSAC, Mm. we Francyi, w depar. Gironde, o 32 w. ku płd.-wsch. od Bordeaux; stoł. kantonu. Bardzo dobre wina białe. Mały port nad Garonną, bardzo uczęszczany.

PODGÓRZE, M. w Galicyi, w obw. Bocheńskim, od Krakowa tylko Wisłą oddzielone, ma 2,000 m., oraz szkołę normalną, magistrat, fabrykę skór, i wielkie składy soli. Tu ku wsch. ciągnie się wzgórze Krzemionki dawniéj Lasotnica nazywane, na ich szczycie nie opodal miasta, znajduje się mogiła, owego mniemanego założyciela Krakowa, Krakusa. To pasmowzgórze jest sławne jeszcze z podań ludu, że tu miał często przebywać ów sławny fizyk wieku swojego Twardowski, uważany przez pospólstwo zabobonne i ciemne za czarnoksiężnika. Tu się urodził także Grzegorz Koszucki, zacięty nieprzyjaciel Jezuitów, wiodący z nimi zaciętą uczoną walkę w XVI. wieku.

PODGURSCHE, PODGÓRCZE, Mm. w Prusach, w prow. Pruskiéj, o 84 w. ku płd. od Kwidzyna, w okr. Toruńskim, na l. brz. Wisły; 600 m.

PODHAJCE, Mm. w Galicyi, w obw. Brzeżańskim, o 3 mile od Brzeżan; 3,500 m. Niegdyś murem i wałem opasane; bywało od Tatarów często napadane, mianowicie w latach 1674., 1676., 1697. Jan Sobieski w 1667. zadał im wspólnie z Kozakami, Ruś pustoszącym, pamiętną klęskę, w któréj hetman Dorożeńko, wrócił do posłuszeństwa.

PODHAJCZYKI, W. w Galicyi, w obw. Tarnopolskim; posiada piękną stadninę koni. Tu w roku 1508. zabrani z Trembowli jeńcy wojenni, przez Wołochów ścięci zostali; o mnogości ich usypana mogiła dotąd świadczy.

PODHORCE, W. w Galicyi, w obwodzie Złoczowskim, o 2 i pół mili od Brodów, na wybiegłéj skale pałac, niegdyś warowny; w nim się znajduje galerya obrazów, piękny księgozbiór i arsenał starożytnych rynsztunków; pomiędzy innemi osobliwościami, marmurowy stół, na którym się chrzest Jana Sobieskiego odprawił. Mały kościołek zbudowany na wzór Ś. Piotra w Rzymie mogący każdego miasta być ozdobą. Z kopuły jego i z balkonu pałacowego ku płn. przedstawia się najpyszniejszy krajobraz. W pobliskim lesie na trakcie do Złoczowa, znajduje się klasztor XX. Bazylianów na górze, od Heleny księżnéj Kijowskiéj, matki Leszka Białego, w r. 1180. założony. Jako obwarowany był od niéj saméj dzielnie broniony; Tatarzy zmuszeni do odwrotu, przez pomstę, pobliskie miasteczko Pleśnisko, z którego tylko ślady potrójnych wałów i przekopów lasem zarosłych pozostały, zupełnie zniszczyli, a mieszkańców w pień wycieli.

PODHORODCE, W. w Galicyi, w obw. Stryjskim, o 4 mile od Lubieńca odległa. Piękny pałac i wielki zwierzyniec krajowych zwierząt.

PODKAMIEŃ, M. w Galicyi, w obwodzie Brzeżańskim, o 1 i pół mili od Rohatyna odległe; piękny pałac z ogrodem; 1,130 m.

PODKAMIEŃ, Mm. w Galicyi, w obwodzie Złoczowskim, o 2 mile od Brodów; jest tu piękny pałac z ogrodem, wspaniały klasztor XX. Dominikanów w początkach XIII. wieku założony, na skalistéj górze, w miejscu, gdzie niegdyś bożyszcze pogańskich Połowców stać musiało. Ten klasztor w początkach drewniany, w r. 1240., 1319., 1617. od Tatarów niszczony, dopiero 1640. przez rodzinę Cetnerów z kamienia zbudowany i trwałemi murami obwarowany; kilkakrotnie nieprzyjaciele byli od niego odpierani, lecz zawsze zamek i miasteczko w perzynę obróconemi zostały. Piękny i bogaty kościół zdobi obraz N. Maryi, do którego pobożni odbywają pielgrzymki. Widok z galeryi zachwycający, sięga bowiem aż do Poczajowa i Kamieńca Podolskiego w ces. Rossyjskiém, do Lwowa zaś w Galicyi. Tuż przy klasztorze daje się widzieć bryła kamienia, z skalistego gruntu sterczaca wysoko, i ta miasteczku w dole położonemu Podkamienia nazwę nadała.

PODOLSK, M. w ces. Rossyjskiém, stoł. pow. t. n., w gubernii Moskiewskiéj, o 713 w. od Petersburga, o 30 w. ku płd.-zach. od Moskwy oddalone, nad rz. Pachra; 1,849 m.

PODOLSKA gubernia, w ces. Rossyjskiém, M. stoł. Kamieniec Podolski. Rozległości ma 37842 w. kw. Ludność 1,703,000 m. Grunt płaski, z wyjątkiem w stronie wsch., przerzniętéj gałęzią Karpat, oraz należy do najurodzajniejszych w cesarstwie. Zbiór zboża, trzy razy większy nad potrzebę, wina, lnu, konopi, tytuniu, chmielu, jarzyn i owoców wszelkiego rodzaju. W r. 1830: 940,417 osób zajmowało się rolnictwem; zasiano 430020 czetwerti. Ozimina wydała 4 za 1 ziarno, zboże jare też samo przyniosło 4 za 1. Znakomity chów bydła, które aż do Niemiec bywa wyprowadzane. Rozległość lasów wynosi 991442 dziesiatyn. Eksploatacya saletry, gliny i alabastru. Gorzelnie, fabryki płótna i wywóz potażu. Wielki handel płodami rolniczemi. Dzieli się na 12 powiatów: Kamieniecki, Uszycki, Mohylewski, Jampolski, Olhopolski, Bałtski, Hajsyński, Bracławski, Winnicki, Lityński, Latyczewski, Płoskirowski.

PODWOŁOCZYSKA, W. w Galicyi, w obwo-

dzie Tarnopolskim, o 6 mil od Zbaraża. Komora celna.

POET LAVAL, W. we Francyi, w dep. Drome, o 24 w. ku zach. od Montelimart; 1,102 m. Mnóstwo warsztatów garncarskich.

POGAR, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Czernichowskiéj, odległe od Petersburga 1,014 w., od Moskwy 665 w. Ludności 5,812 m.

POGGIARDO, Mm. w Neapolitańskiém, w Terra di Otranto, w okręgu Gallipoli, o 14 w. ku płd.-zach. od Otranto.

POGGIBONSI, Mm. w Toskanii, o 21 w. ku płn.-zach. od Sienny; 2,681 m. w r. 1840.

POGGIO-MIRTETO, Mm. w pań. Kościelném, stoł. okręgu t. n., o 22 w. ku płd.-zach. od Rietti; 1,843 m. Piękne huty szkła.

POGGY, dwie wyspy w Malezyi, przy płd.-zach. pobrzeżu Sumatry, na oceanie Indyjskim.

POGORSCHELL, M. w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, o 65 w. ku płd.-wsch. od Poznania, w powiecie Krotoszyńskim; 1,216 m. w r. 1837.

POHONIA, W. w Galicyi, w obwodzie Stanisławowskim, o 1 i pół mili od Buczacza odległa, nazwę swoją wywodzi od pogoni Tatarów aż w te okolice pogony swoje zapuszczających niegdyś, i tamże ich pokonanie.

POHORYLEC, W. w Galicyi, w obwodzie Złoczowskim, pół mili od M. Podhajczyk, godne uwagi z powodu znajdującéj się tam wielkiéj rozpadliny ziemi, w któréj załomach konchy morskie się natrafiają.

POHRLITZ, POGORZELICE, Mm. w Austryi, w Morawii, o 22 w. ku płd.-zach. od Berna, na pr. brz. Iławy; 1,701 m.

POINTE-A-PITRE, M. w Gwadelupie, przy ujściu rz. Salc. Dobry port, w którym się skupia prawie cały handel wyspy. Zupełnie zburzone zostało to miasto trzęsieniem ziemi 8. lutego 1843. r. i pożarem, który w skutku trzęsienia nastąpił. Liczyło 18,000 m. w owéj epoce. Teraz zaczyna z gruzów powstawać.

POINT-PLEASANT, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Wirginia, w hrb. Mason, o 8 w. ku płn.-wsch. od Gallipolis, przy spływie Ohio i Kenhawa.

POIRÉ-SOUS-BOURBON-VENDÉE, LE P..., Mm. we Francyi, w dep. Vandée, o 12 w. ku płn.-zach. od Bourbon-Vendée; 4,022 m. w r. 1846. Stołeczne kantonu. Handel zbożem i bydłem.

POIRINO, Mm. w król. Sardyńskiém, w prow. Turynu, o 9 w. ku płd.-wsch. od Chieri, nad Bonna. Stołeczne mandamentu.

POISSONS, Mm. we Francyi, w dep. Wyższéj Marny, o 24 w. ku wsch.-płd. od Vassy; 1,584 m. w r. 1841. Stołeczne kantonu. Kuźnice, wysokie piece, odlewnie.

POISSY, M. we Francyi, w depart. Seine et Oise, o 15 w. ku płd.-zach. od Wersalu, na l. brz. Sekwany; 4,261 m. w r. 1846. Stołeczne kantonu. Kassa oszczędności. Więzienie dla mężczyzn (657 w r. 1835.). Eksploatacya wapienia. Gorzelnie, fabryki płócien, cerat, nożownictwo. Handel zbożem. Targ tygodniowy na bydło, dla zaopatrzenia potrzeb Paryża, najznaczniejszy targ tego rodzaju we Francyi (prawo sprzedaży przynosi miastu dochodu rocznie do 1,500,000 fr.). Ślusarnie, jubilernie fałszywych brylantów, meblarstwo, kapelusznictwo, powroźnictwo, szewctwo, rymarstwo krawiectwo, pończosznictwo, nożownictwo. Piękny kościół zbudowany przez Filipa Śmiałego na miejscu zamku królewskiego, w którym się zrodził Ludwik Ś. Most na Sekwanie znamienity długością swoją. Dom poprawczy znajduje się w dawnym klasztorze Urszulinek. Dnia 4. września 1661. odbyło się tu sławne zgromadzenie prałatów katolickich i duchownych kalwińskich, w obec Karola IX., zwane Colloque de Poissy.

POITIERS, M. we Francyi, stoł. depar. Vienne, o 350 w. ku płd.-zach. od Paryża, przy spływie Boivre i Clain. Leży pod 46° 35' 0" szerok. płn., a 1° 59' 32" dłg. zach. Ludność 26,764 m. w roku 1846. Siedlisko biskupa sufragana Bordeaux, którego dyecezya składa się z dep. Deux-Sèvres i Vienne; akademia uniwersytecka, obejmująca depar. Charente-Inferieure, Deux-Sèvres, Vandée i Vienne. Wydział prawa; szkoła 2go rzędu lekarska. Kolegium. Szkoła normalna początkowa departamentowa. Szkoła początkowa wyższa. Szkoła bezpłatna rysunku i budownictwa. Biblioteka publiczna z 15000 tomów; gabinet medali i starożytności. Gabinet historyi naturalnéj. Ogród botaniczny przy szkole lekarskiéj. Towarzystwa: rolnicze, nauk pięknych, sztuk i umiejętności. Towarzystwo starożytności zachodu; 2 drukarnie. Trybunał i giełda. Izba doradcza handlowa sztuk rękodzieł. Komitet centralny rolniczy. Towarzystwo ubezpieczeń przeciw pożarom. Kassa oszczędności. Szlachtuz. Szkółka drzew departamentowa. Fabryki sukna, kołder wełnianych, ordynaryjnego sukna, krochmalu, octu, wódek i likierów, farb; wyroby z porcelany, fajansu, garncarskie, piór gęsich do pisania; koszyków i innych wyrobów z pręcików; huty szkła szybowego. Przędzalnie wełny, bawełny, jedwabiu. Młyny folu-

szowe. Browary, garbarnie; rymarstwo, kuśnierstwo, białoskórnictwo. Farbiarnie. Ważny handel koniczyną, lucerną i sparcetą, wełną, winami, zbożem, konopiami, lnem, woskiem, miodem, skórami wszelkiemi pióra gęsie znanéj doskonałości. Składy win i wódek krajowych. Miasto bardzo starodawne, niegdyś stolica prow. Poitou. Źle zbudowane i poprzerzynane uliczkami wązkiemi, stromemi i krętemi; lecz w całym ogóle swoim dość składne z powodu swojego położenia w półkole, na wzgórzu, całkiem jest otoczone dwoma rzekami, sprawiającemi widok malowniczy. Mury starodawne z basztami, wieżycami po rogach otaczają go, wjazd do niego przez sześć bram, z tych cztery mają most na rz. Clain. Z licznych pomników religijnych przed rewolucyą, cztery tylko uniknęły zniszczenia: katedra, jedna z najpiękniejszych budowli gotyckich we Francyi; kościół Ś. Radegondy, założony przez nią samą, tu ona była pochowana; Najświętszéj Maryi Panny, przepyszny wzór architektury romańskiéj; założenie onego przypisują Konstantynowi cesarzowi; kościół Ś. Jana, również pomnik odległéj starożytności. Zwaliska jeszcze sterczące kościoła Ś. Hilarego dowodzą jego starodawnego przepychu. Grobowiec Klaudya Vavenilla, kilka śladów pałacu Galiena, szczęty wodociągu i amfiteatru, są jedynemi pozostałościami z czasów władztwa rzymskiego, pod którém Poitiers było już znacznym grodem. Pamiętne zwycięztwo Karola Martela nad Saracenami w r. 732. Bitwa w r. 1356., w któréj król francuski Jan, pojmany został w niewolę przez Anglików.

POKRÓW, M. w ces. Rossyjskiém, w gubernii Władymirskiéj; leży pod 55° 55' płn. szerok., 56° 52' wsch. dług. Odległe od Petersburga 771 w., od Moskwy 94 w. Ludność 1,694 m.

POKROWSKA forteczka, w ces. Rossyjskiém, w gubernii Tobolskiéj, odległa od Petersburga 3,336 w., od Moskwy 2,662 w.

POL-DE-LEON, SAINT P...., M. we Francyi, w dep. Finistere, o 20 w. ku płn.-zach. od Morlaix, nad Manche; 6,836 m. w r. 1846. Stołeczne kantonu. Kolegium komunalne. Mały port w Roscoff nad oceanem, dość uczęszczany. Fabryki płótna. Handel konopiami, nićmi, lnem, płótnami, woskiem, miodem, łojem, końmi i bydłem. Położone w okolicy, w któréj obradzają się piękne lny; obfituje w wyśmienite pastwiska.

POLA, M. w Austryi, w Istryi, o 38 w. ku płd. od Pisino, nad Adryatykiem; 900 m. Siedlisko biskupa Pola i Parenzo. Port jeden z najpiękniejszych w Europie, lecz w okolicy niezdrowéj i nie handlowéj. Połów tuńczyków. Piękne i liczne zwaliska kwitnącego Pola Rzymian, amfiteatr, łuk tryumfalny, świątynie. Bitwa morska Genueńczyków z Wenecyanami w r. 1379.

POLA DE LENA, M. w Hiszpanii, w Asturyi, o 26 w. ku płd.-wsch. od Oviedo.

POLAND, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Ohio, hrb. Trumbull, o 100 w. ku płn.-zach. od Pittsburga, nad rz. Mahoning. Ważne huty żelazne.

POLANICA, W. w Galicyi, w obwodzie Stryjskim, milę od Bolechowa oddalona; jest tu w pobliskości labirynt w skałach Boldy zwanych; niegdyś one służyły mieszkańcom tych okolic za schronienie przed najazdami nieprzyjaciół, i podanie ludu niesie, że takowe w czasach pogańskich służyły za świątynie ówczesnym krajowcom.

POLANY, W. w Galicyi, w obwodzie Jasielskim, o 2 mile od Dukli, jest huta szkła.

POLCH, Mm. w Prusach, w prow. Reńskiéj, o 18 w. ku płd.-zach. od Coblenz; 1,200 m. Eksploatacya łupku.

POLCZYN, POLZIN, M. w Prusach, w Pomeranii, ku płn.-zach. od Bärwaldu, w przyjemnéj okolicy otoczonéj wzgórzami i lasami; 2,000 m. W okolicy wody mineralne.

POLICASTRO, M. w Neapolitańskiém, w Kalabryi Ulteriore II., o 49 w. ku płd.-wsch. od Cotrone, nad odnogą t. n.; 400 m. Siedlisko biskupa. Mały port. Miasto bardzo starożytne, dawne Buxefum u Rzymian, którego już tylko ślady niektóre pozostały. Dość było ważne w wiekach średnich, lecz zniszczone przez ogień, jakowy podłożyli Turcy w r. 1542.

POLICZKA, M. w Austryi, w Czechach, o 38 w. ku płd.-wsch. od Hrudimu; 3,590 m. Fabryka płótna, handel témże i nićmi.

POLIGNAC, Mm. we Francyi, w dep. Haute-Loire, o 4 w. ku płn.-zach. od Le Puy; 2,094 m. w r. 1846. W okolicach znajduje się płaskowzgórze bazaltowe, na wierzchołku którego widzieć się dają zwaliska warownego zamku, słynnego w dziejach Velay.

POLIGNY, M. we Francyi, stoł. okręgu t. n., w dep. Jura, o 28 w. ku płn.-wsch. od Lons-le-Saulnier, u stóp góry Jura, przy źródle Glantine. Trybunał I. instancyi. Kolegium komunalne. Inspektorstwo leśnicze. Wina zwyczajne cenione. Rękodzielnie: fajansu, olejarnie, gwoździarnie, wyroby żelazne, tokarnie wyrobów z drzewa i metali; młyny foluszowe, garbarnie, farbiernie. Eksploatacya w okolicach gipsu, marmuru i alabastru.

Handel winami miejscowemi, zbożem, mąką. Miasto bardzo starożytne, niegdyś ważne, było niszczone kilkakrotnie wielu pożarami, a mianowicie w r. 1673. po którym pozostało tylko 4 ulice równoległe. Ojczyzna Jakóba Cartier, lekarza Ludwika XI., i Mikołaja Rollina.

POLISTENA, M. w królestwie Neapolitańskiém, w Kalabryi Ulteriore I., o 26 w. ku wsch.-płn. od Palmi; 3,800 m.

POLITIKA, W. w Grecyi, na wyspie Negropont, na brzegu kanału Talanti.

PÖLITZ, M. w Prusach, w prow. Pomeranii, o 13 w. ku płn. Szczecina, nad rz. Larp, małém ramieniem Odry; 2,085 m. Sąd miejski, przemysł rolniczy. Rybołowstwo korzystne.

PÖLITZ, POLICE, M. w Austryi, w Czechach, o 41 w. ku płn.-wsch. od Kralowego Hradecza; 1,399 m. Fabryki płótna i bawełnianych wyrobów.

POLIZZI, M. w Sycylii, o 79 w. ku płd.-wsch. od Palermo.

POLKWITZ, M. Prusach, w prow. Szląskiéj, o 22 w. ku płn. od Lignicy; 1,636 m. w r. 1837.

POLLA, Mm. w król. Neapolitańskiém, w Terra di Lavore, o 17 w. ku płn.-zach. od Sala, nad rz. Tanaro.

POLLE, Mm. w Hanowerze, stoł. amtu t. n., w księstwie Kalenberg, nad rz. Wezerą; 1,085 m.

POLLENZA, M. w Hiszpanii, w prow. wysp Balearskich, w stronie płn.-wsch. wyspy Majorki. Warownia.

POLLESCHOWITZ, Mm. w Austryi, w Morawii, o 90 w. ku płd.-zach. od Hradyszcza. Zbiór win cenionych. Uważane za stolicę pierwszego biskupstwa erygowanego w Morawit przez Ś. Cyrylla

POLLUTRO, Mm. w Neapolitańskiém, w prow. Abruzzo citeriore; główne kantonu; posiada zamek; 3,000 m.

POLNA, M. w Austryi, w Czechach, o 45 w. ku płd.-wsch. od Czasława (Czaslau); 4,225 m. Fabryki i handel sukna ordynaryjnego.

POLNÓW, M. w Prusach, w prow. Pomeranii, o 40 w. ku wsch. od Köslina; 1,218 m.

POLSKIE KRÓLESTWO, kraina stanowiąca część nieodłączną cesarstwa Rossyjskiego; M. stołeczne Warszawa. Położone pomiędzy 50° 2' i 55° 6' szerok. płn., a 15° 10' i 21° 48' dłg. wsch. Graniczy na płn. z Prusami i gubernią Kowieńską, na płd. z Austryą, na wsch. z guberniami: Wileńską, Grodzieńską i Wołyńską. Rozległość 2320,21 w. kw. *) Ludność w r. 1847: 4,857,157 m. W téj liczbie było mężczyzn 2,382,543, kobiet 2,475,157; chrześcian 4,296,929, niechrześcian 560,771. W liczbie ostatnich było: żydów mężczyzn 282,796, kobiet 277,567; mahometan 280. W ciągu roku urodziło się dzieci męzkiéj 94,519, płci żeńskiéj 92,209, Umarło mężczyzn 96,487, kobiet 91,533. W roku 1850. ludność wynosiła głów 4,810,735. W téj liczbie mężczyzn 2,343,110, kobiet 2,467,625; chrześcian 4,255,241, żydów 554,984, mahometan 274, cyganów 236.

Położenie topograficzne **). Od najniższych brzegów Baltyckiego morza, a zatém od płn. granicy kraju, aż po ujście do Wisły rzek Pilicy i Wieprza, rozciąga się rozległa równina. Tu jest wszędzie samym tylko napływem różnego zwiru, glin, skorup, kamieni, kości, piasku, iłu, marglu, które pędem wód zkądinąd brane, zkądinąd przenoszone, tu składane były. Tu jest pełno ostatków, ułomów różnego rodzaju i gatunku, z różnych krajów, różnych stref morskich i ziemskich roślin i zwierząt; są ostatki takich nawet zwierząt, których ani gatunku, ani rodzaju już nie ma nigdzie na teraźniejszym wierzchu ziemi. Tu po zsepowych równinach leży niezmierne mnóstwo granitów, porfirów, gneisów, wielkie składy bursztynów i drzew, których wierzchowiska pospolicie na płn.-zach. są zwrócone; a w różnéj głębi leżą także różnego rodzaju i gatunku dziarstwiny, płazy morskie, małże, których rodzaju, ani gatunku nie ma już w żadném morzu, i takie których gatunki mnożą się dziś tylko w morzach stref gorących. Więc cała ta zsepna płaszczyzna, zwracając uwagę na upłynione wieki, jest dawnych światów, poprzednich nas jestestw, rodzajów i gatunków pomieszaną zwaliną, smutném grobowiskiem. Przeszedłszy Pilicę, zmienia się cały ten poziom, zaczynają się ukazywać coraz inne ziemie, wcale insze świata wierzchy. Zdaje się jakby jedna ciągła, niezmierna góra szła coraz wyżéj stopniami, jedne po drugich sadziła grzbiety. Tak gdy 0 wodoskazu warszawskiego wzniesione jest na 237, to jest grunt kościoła ewangelickiego w Warszawie na 338,2 stóp paryz. nad poziomem mr. Baltyckiego; M. Kielce wzniesione jest na 830, M. Pilica na 940, M. Olkusz na 1200, Sławków na 1220

*) Wszelkie oznaczenia cyframi, są według obrazu działań Rządu Królestwa Polskiego w r. 1847 złożonego Najjaśniejszemu Panu przez Namiestnika Królestwa, zamieszczonego w Gazecie Rządowéj Królestwa Polskiego w Nr. 78, 79, 82, 83, 84, z roku 1851; oraz z takiegoż obrazu z r. 1850, zamieszczonego w tejże gazecie z r. 1853 w Nr. 31, 32, 34, 35, 36, 37 i 38.

**) Cały ten ustęp o położeniu topograficznem kraju, jest wyjęty z Biblioteki Warszawskiéj za miesiąc Maj z r. 1849, napisanem przez Ludwika Wolskiego.

stóp paryz. W przestrzeni zawartéj górami Tarnowskiemi, w Szląsku, rzeką Pilicą i Wisłą, wznoszą się albo oddzielne grzbiety gór, jak pomiędzy Przedborzem, Małogoszczem, Chęcinami, Kielcami, Daleszycami, Łagowem, Opatowem, Bodzentynem, Małaskowem, Niekłowem; lub gruppy gór, stanowiące najwięcéj wzniosłe położenie, przecięte mnóstwem przepaści, rzek i strumyków. Linia idąca od M. Przedborza na Radoszyce, Końskie, Skarzysko Kościelne do Ostrowca, i po rzece Kamiennéj aż do ujścia jéj do Wisły, dzieli tę krainę na dwie części: północną, po większéj części równą, gdzie tylko same mniéj znaczne wyniosłości spostrzegać się dają na płaszczyznach; i południową, pokrytą znacznemi górami, przechodzącemi po wznoszącéj się miejscowości oddzielnemi łańcuchami albo gruppami gór, które łącząc się z sobą, nadają jéj charakter górzystych okolic. Pierwszą przerzynają rzeki: Czarna, z wpadającemi do niéj strumieniami; Drzewiczka, przyjmująca Węglankę, Brzuszną; Radomka, Kamienna. Nie przedstawia ona ani znacznych wzniosłości, ani głębokich przepaści. W drugiéj części, to jest południowéj, liczne rodzą się rzeki; koryta ich po większéj części wązkie, brzegi wyniosłe i kręte, bieg czasem bardzo bystry, rwący. Tutaj to znajdują się najwyższe, strome szczyty gór: Łysicy, u podnóża któréj klasztor Ś. Katarzyny, i Łyséj albo Św. Krzyzkiéj. Łysica, położona na północ kraina, w powiecie Opoczyńskim, według obserwacyi barometrycznych, wykonanych jednocześnie z astronomicznemi, wierzchołek swój wznosi na 1530,423 stóp paryz. nad poziomem sali Obserwatoryum Warszawskiego, a 1961 stóp paryz. nad poziomem morza Baltyckiego. Łysa pod Słupią Nową w Opatowskiém, na 1813 stóp paryz. nad poziomem mr. wzniesiona, leży pod 50° 53' 35"28"' szer. geograficznéj. Łańcuch gór zaczyna się w płd. części powiatu Opoczyńskiego, dwiema nie znacznéj wysokości gałęziami; jedna idzie od Miedzierza przez Pempicę, Bobrzę do Zagdańska; druga mniéj wysoka lecz szersza, składająca się z osobnych wyniosłości, zaczynających się pomiędzy Małachowem i Wąsoszem, idzie na płd. przez Kamienną Wolę, Rasiejówkę ku Zagdańskowi, gdzie łączy się z pierwszą. Obie gałęzie odtąd stanowią jeden łańcuch, ciągnący się na wschód na Krajno, Nową Słupię do Opatowa, niedochodząc którego znacznie się zniża i ginie we wzniosłéj miejscowości. Od tego łańcucha gór obok Kajetanowa, od góry Wiszniówki, oddziela się dosyć wysoka i kręta gałęź, idąca półkolem ku Bodzentynowi, gdzie znowu z nim połączywszy się tworzy przeciętą kotlinę, całą prawie pokrytą lasem. Na płn. pomiędzy wsiami: Skarzysko Książęce, Błoto, Łęczna, leży gruppa znacznych wyniosłości, których część na płd. wsi Mostki, tworzy w środku błotnistą kotlinę, zawierającą kopalnię żelaza. Ciągnąc się na wsch. i na płn., wzniosłość ta zniża się, a połączywszy z gałęzią idącą od Małachowa do Zagdańska, ciągnie się do Końskich, Gielniowa, Szydłowca, gdzie już przedstawia tylko nieznaczne pagórki, zajmujące przestrzeń między Końskiemi i Radoszycami. Drugi łańcuch połączywszy się od Przedborza, nieznacznemi wzniosłościami ciągnie na Małogoszcz, Kielce, Daleszyce, Bogoryą; ma kierunek pierwszego, od którego oddalony na 2—3 mil, tworzy wzniosłą równinę, przerzniętą rz. Czarną. Od Chęcin, góry te, przerznięte doliną rz. Bobrzy i wpadającemi w nią strumieniami, w większéj części swéj rozległości pokryte są zasianemi polami; następnie między małemi strumykami leży gruppa skał pokrytych lasami, idąca od Daleszyc; za nią zjawiają się znaczne wzniosłości także pokryte lasem aż do rz. Czarnéj, odkąd zniżywszy się, pokryte uprawną ziemią i łąkami, idą około Iwanisk, Bogoryi i giną w wyniosłéj płaskości. Oba te łańcuchy gór zbliżając się do Wisły i rozszerzając w stronie płd.-wsch. dają początek licznym rzekom wpadającym do Wisły, i tworzą nadzwyczaj przeciętą miejscowość, znaną pod nazwiskiem gór Sandomierskich. W pierwszym łańcuchu, najwyższy punkt gór przy Występie Zagdańskim leży na 1279 stóp nad poziomem mr.; najwyższa góra pomiędzy Zagdańskiem a Kielcami 1215; Miedziana góra 984; szczyt Kamiennéj góry około Miedzianéj 1225; wieś Zagdańsko 1025; Krajno 923; M. Bodzentyn 893; M. Nowa Słupia 862; Łagów 922; wieś Miłków pod Ostrowcem 756; M. Opatów 615; wysoka, spadzista płaszczyzna przy wsi Włostów około Opatowa 813; M. Klimontów 612; koryto rzeki Wisły pod Sandomierzem około 400 stóp paryz. Łańcuch drugi mniéj jest wyniosły od pierwszego; największa jego wysokość na Zamkowéj górze pod Chęcinami sięga 1135 stóp paryz. nad poziom morza; najwyższy punkt na zamku Chęcińskim 883; M. Chęciny, leżące w kotlinie gór, wzniesione jest na 861; M. Kielce 830 stóp. paryz. Idąc wierzchołkami samych litych głazów gór Ś. Krzyzkiéj i Ś. Katarzyny aż do Kielc, nagle w okolicach tego M. przy Chęcinach, Bolechowicach, Miedziankach, Miedzianéj górze, spotyka się krésa, na któréj kończą się skały głazów, a poczynają opoki wapienne; od niéj na

płd. poczynają się nasze kopalnie miedzi, cynku, ołowiu i srebra. Żaden z tych kruszców krésy téj nie przekracza na płn., gdy przeciwnie ruda żelazna jeszcze i za nią ku płd. się przeciąga. Zapuściwszy się z Łysój góry na płd. ku Rakowu, widać w okolicach Łagowa gęsty szlak kamiennych zlewów z drobnego głazu, jaspisu, kwarcu; spotykać się daje także mnóstwo krzemieni. Wnet znachodzi się krésa, co skały głazów od opoki wapiennéj przedziela; zaczyna się z głębi ziemi wydobywać wapno warstowe, czarny i szary margiel, a o pół mili daléj, pod Rębowem, wszczyna się pas wielkiéj płaszczyzny piasków. Pas ten szeroki na 7 mil, zachodzi aż po ujście Nidy; minąwszy Staszów, przechodzi Wisłę i ciągnąc się potém między Zaklikowem, Sieniawą, Tomaszowem i Rawą, w okolicach Mostów przeprawia się przez Bug i chowa się w Wołyńskiém Polesiu. Ten wielki pas piaszczystego zamiecia, zdaje się być odnogą stepu tych niezmiernych piaszczysk, co od Olkusza nieprzerwanie ciągną podgórzem Szląska, a usypawszy Brandenburgią i Pomeranią, giną w morzu. Od Nidy na zach. spotykamy drugą gruppę gór, którą właściwie nazwać należy płaską wzniosłością. Ta na wsch. zamknięta jest rz. Nidą, Mierzawą i źródłami Pilicy, na zach. Czarną Przemszą i Wartą; płd. jéj część przecinają parowy i rzeki, płynące po głębokich, krętych dolinach. Zniżając się stopniowo ku płn., wzniosłość ta ginie nareszcie z biegiem rzeki Warty. Szczególniéj wyniosły tu jest grzbiet idący do Krakowa na skałę, Pilicę do Częstochowy; a przecięty licznemi parowami, przedstawia mnóstwo oddzielnych skał, znacznie wzniesionych nad poziom morza. Około Ogrodzieńca, gdzie dochodzi najwyższéj swéj wzniosłości, góra Podzamcze leży na 1473 stóp po nad poziomem morza; M. Pilica 940 stóp; M. Żarnowiec 801 stóp; M. Olkusz 1200 stóp; szczyt góry przy wsi Krzykowa na płn.-Sławkowa 1220 stóp; wieś Niemce pomiędzy Sławkowem i Modrzejowem 957 stóp; koryto rz. Przemszy w zlewie Czarnéj Przemszy z Białą 722 stóp; koryto Białéj Przemszy w Sławkowie 850 stóp; wieś Gołonóg na płn. Będzina 982 stóp; szczyt góry Dorota przy wsi Grojec 1230 stóp; wieś Targomin przy Siewierzu 1294 stóp paryz. nad poziomem morza. Otóż położenie ziemi zawartéj rzekami Przemszą, Pilicą i Wisłą. Jest to kraniec ziemi najciekawszy u nas, tak ze względu położenia swego, jako i zabytków starożytności i hojnie uposażony przez naturę. Zwierzchu obsypany jest w znacznéj rozległości gliną marglową rodzącą pszenicę; wewnątrz obficie złożone tu: żelazo, cynk, miedź, ołów, węgle. Wspomnieliśmy już że i po prawéj stronie Wisły kraj cały aż do rz. Wieprza jest równiną; od téj dopiero rz. idąc na płd., spotykamy małą wzniosłość, będącą krańcem pasma gór, które idąc od Wołoch ku zach., przechodzą około Zawałowa, Lwowa, Krynicy, Krasnegostawu, Goraja i Kraśnika, a między Zawichostem i Rachowem połączonemi wodami Wisły i Sanu przerwane, ciągną daléj na Sandomierz, Iwaniska i łączą się z górami Śto Krzyzkiemi. Pasmo to, kilkadziesiąt mil długie, wszędzie jest wapienne, okryte gliną zmieszaną z ziemią roślinną albo wapném, rodzi pszenicę. Tu miasto Lublin wzniesione jest nad miasto Warszawę o 204,06 stóp paryz., a że Warszawa leży 351 stóp paryz. nad poziom morza, więc Lublin wzniesiony jest nad poziom morza 555,06 stóp paryzkich.

Królestwo Polskie posiada liczne rzeki, pod rozmaitemi względami wielkie niosące przysługi. Trzy z nich: Wisła, Niemen, Warta, zabrawszy w różnych kierunkach, z różnych stron zlewające się do nich wody, oddzielnemi korytami wpadają do morza. a) Do Wisły wpadają następne rzeki: Czarna Przemsza, Prądnik, Dłubnia, Szreniawa, Nidzica, Nida, Czarna pod Połańcem, Koprzywianka, San, Opatówka, Sanna, Stroża, Kamienna, Iłżanka, Chodel, Bystra, Kurówka, Wieprz, Okrzejka, Radomka, Pilica, Wilga, Czarna pod Górą, Świder, Jeziorna, Narew z Biebrzą i Bugiem, Bzura, Motława, Osetnica, Skrwa, Zgłowiączka, Mień, Tążrzyna, Drwęca. Z nich Nida, San, Wieprz, Pilica, Narew, Biebrza i Bug są spławnemi. b) Do Niemna w królestwie wpadają: Łososna, Czarna i Biała Hańcza, Perczajka i Szeszupa, wszystkie z lewego brzegu, prawy do nas nie należy. c) Do Warty wpadają rz. Liczwarta, Olesznica, Widawka z Grabówką, Teleszyna, Ner, Kompiel, Meszna, Prosna. Prócz tych rzek mnóstwo jest pomniejszych jeszcze do nich spływających; są liczne jeziora, mianowicie w guberniach Płockiéj i Augustowskiéj, w płn. kończynie kraju, przytém bagniska, z tych ostatnich Pulwy błoto, Netta i Łyk błoto.

Klimat zdrowy, lecz zimniejszy niż w Niemczech pod tąż samą szerokością. Temperatura średnia + 7° R.; najniższa zwyczajna — 14°, najwyższa + 28°.

Płody. Rolnictwo jest głównem bogactwem królestwa; nadzieje jednak obfitszych plonów w r. 1847. niezupełnie ziszczone zostały. Urodzaje zboża jarego i ozimego wypadły wprawdzie dość korzystnie, gdyż pomimo zmniejszonych zasiewów

zebrano przeszło 17,000,000 korcy, to jest więcéj o 4,000,000 niż w r. 1846. Zbiór kartofli był mniejszy o 3 i pół miliona korcy jak w r. 1846., a nadto prawie wszystkie dotknięte były zarazą. W roku 1850. zbiory okazały się dostatecznemi do wyżywienia mieszkańców. Zboża ozimego i jarego zebrano czetwerti 10,968,678 (mniéj jak w r. 1849. o czetwerti 362,958), a kartofli czetwerti 10,142,733 (więcéj o 2,551,297). Tytuń, urzet i chmiel są następnie głównemi płodami rolnictwa. Lasy pokrywają większą część gruntu królestwa, nadewszystko w guberniach Warszawskiéj, Augustowskiéj, Lubelskiéj i Płockiéj. Celniejsze gatunki drzew są: dąb, sosna, olsza, lipa, brzoza, buk, jodła, jesion, wiąz i t. d. Chów bydła lubo stanowi drugą gałęź przemysłu krajowego, nie jest tak kwitnącym jakby mógł być przy zasobach, jakowe przedstawiają pastwiska; wielką przyczyną tego opóźnienia jest zaraza księgosusz zwana, niemal corocznie grasująca pomiędzy bydłem; w r. 1847. z panującéj téj zarazy, mianowicie w guberniach Warszawskiéj i Radomskiéj, z 5,000 sztuk bydła uległego onéj, zaledwie połowa uratowaną być mogła. W r. 1850. około 13,633 sztuk bydła uległo téjże chorobie; z tych padło 8,875 sztuk. Pszczoły dostarczają w obfitości miodu na potrzebę wewnętrzną i do wywozu. Stan chowu był w r. 1847: koni 415,307, rogacizny 955,781, trzody chlewnéj 824,579, owiec merynosów 262,249, owiec poprawnych 1,065,450, owiec zwyczajnych 1,150,008, kóz 8,368. Dziczyzna obficie znajduje się w lasach, mianowicie wilki. Rzeki i jeziora są bardzo zarybione. Z królestwa kopalnianego eksploatowane są: miedź, żelazo, cynk, sól wywarzana, saletra, węgiel, marmur, wapno, cios, siarka, glina na cegłę i na fajans.

Przemysł. Główniejszemi artykułami przemysłu są: wyroby wełniane i sukna, odrabiane w fabrykach po wsiach, skóry, wyroby lniane i bawełniane, papier, wosk, przetwory chemiczne, wyroby szklanne, jubilerszczyzna. W r. 1847. w fabrykach wyrobów wełnianych było warsztatów tkackich 2,215, a ludności pracującéj 7,910; zakładów znaczniejszych 16, fabryk pomniejszych sukienników 1286, przędzalni 86, foluszów 67. Wartość wyrobionego w tychże fabrykach sukna różnego gatunku i innych tkanin wełnianych, wynosiła 2,281,800 rubli sr., więcéj jak w r. 1846. o 232,282 rubli sr. Rozmaitych tkanin bawełnianych w 8,619 warsztatach 19,039 ludzi wyrobiło w wartości 2,524,385 rub. sr. więcéj jak w roku 1846. o 276,100 rubli sr. Na 8,896 warsztatach lnianych i konopnych wyrobów w większych zakładach, oraz pomniejszych i pojedynczych tkaczy, wyrobiono: płótna webowego łokci 14,500, kopowego 1,126,233, a grubego 2,229,793, innych tkanin 1,107,490, bielizny stołowéj 38,754, drelichu 79734 łokci. Prócz tego włościan trudniących się po wsiach wyrobem płócien było 14,400, którzy wyrobili płótna na własną potrzebę łokci 9,944,042, a na sprzedaż 2,048,897. W zakładach górniczych prywatnych wyrobiono żelaza w wartości 1,031,580 rub. sr., cynku w wartości 100,547 r. sr.; ołowiu w wartości 9,910 r. sr.; miedzi w wartości 248,454 r. sr. Inne fabryki i zakłady przysposobiły: wyrobów jedwabnych za 12,049 r. sr.; cukru za 629,129 r. sr., więcéj jak w r. 1846. o 279,000 r. sr., porteru i piwa za 103,621 r. sr., oleju za 122,575 r. sr., octu za 53,407 r. sr., cykoryi za 48,590 r. sr., powozów za 139,155 r. sr., fortepianów za 47,145 r. sr., papieru za 313,992 r. sr., przetworów chemicznych za 71,860 r. sr., skór za 682,015 r. sr., świec woskowych i stearynowych za 164,629 r. sr., maszyn za 332,819 r. sr., wyrobów szklannych za 206,835 r. sr., fajansowych i glinianych za 37,092 r. sr., brązowych i blaszanych za 53,200 r. sr., drucianych za 19,740 r. sr., platerowanych za 119,225 r. sr. Wartość wszystkich wyrobów fabrycznych wynosiła 10,165,246 r. sr., więcéj jak w r. 1846. o 538,727 r. sr. Wszystkich w ogóle rzemieślników było 79,165, więcéj jak w roku 1846. o 3,273 Zakupili oni materyałów surowych za 3,693,655 r. sr., a zysk z wyrobu i sprzedaży wynosił 4,924,257 r. sr. W roku 1847. dostawiono na targi i jarmarki w królestwie odbyte, płodów surowych, towarów, narzędzi gospodarskich i rolniczych, bydła, koni i innych artykułów do pierwszych potrzeb życia należących, mniéj więcéj za 9,789,868 r. sr., więcéj jak w r. 1846. o 490,685 r. sr. Na jarmarkach wełny w Warszawie i Kaliszu w r. 1747. sprzedano wełny 11,934 centnarów wełny, więcéj jak w roku 1846. o 2447 centnarów, a ceny były wyższe blisko o 6 talarów na cetnarze. W r. 1850. pracowało nad wyrobami wełnianemi warsztatów 2,505, a robotników 9,606. Było czynnych znaczniejszych zakładów 19, pomniejszych rękodzielni i pojedynczych sukienników 1,298, przędzalń 84, machin w tychże 1531, farbiarni 110, foluszów 68. Użyto wełny pudów 106162, wyrobiono sukna rozmaitego gatunku i innych tkanin, arszynów 2531872, więcéj jak w r. 1849. o arszynów 227,440. Wartość wszystkich wyrobów wynosiła r. sr. 2,564,803 więcéj jak w r. 1849. o r. sr., 765,664. W 9754

59 zakładach znaczniejszych i 2,525 pomniejszych, oraz na 5 przędzalniach, wyrobiono rozmaitych tkanin arszynów 16,336,000, za 2,673,633 rubli sr., więcéj jak w r. 1849. o r. sr. 25,407. Pracujących około wyrobów lnianych i konopnych w 4,296 warsztatach było 7,465; wyrobiono przędzy pudów 18,964, płótna webowego arszynów 25,549, kopowego 998,658, grubego 1,089,603; oprócz tego włościanie po wsiach wyrobili u siebie płótna arszynów 9,512,507. W 101 warsztatach wyrobów jedwabnych, wyrobiło 123 pracowników różnych tkanin arszynów 52,326, burtów, frendzli i t. p. arszynów 21,708; w ogóle za 88,960 rub. sr. W 33 cukrowniach pracowało 2,625 osób, a z 3,089,520 pudów buraków, otrzymano mączki do rafineryi zdatnéj 127,443 pudów, z 115,638 pudów takowéj mączki, otrzymano czystego cukru pudów 90,498; w r. 1850. zaprowadzoną została opłata od wyrobu cukru z buraków, która przyniosła 16,486 r. sr. Prywatnych kopalń rudy żelaznéj było 64, wydobyto z nich rudy kibli 246,288; wielkich pieców było 30, wydały one surowcu pudów 666,725; wykuto żelaza w fryszerkach pud. 65,800, wartość całéj produkcyi wynosiła 346,573 r. sr. Zakłady cynkowe wydały cynku za r. sr. 75,900. Inne zakłady i fabryki przysposobiły: porteru i piwa za 138,265 rubli sr., araku i wódek za 265,485 r. sr., oleju za 193,040 r. sr., octu za 50,585 r. sr., cykoryi za 60,671 r. sr., powozów za 171,682 r. sr., fortepianów za 50,420 r. sr., papieru za 302,786 r. sr., obić papierowych za 100,520 r. sr., przetworów chemicznych za 80,500 r. sr., skór za 608,708 r. sr., świec woskowych i stearynowych za 102,864 r. sr., wyrobów szklannych za 174,205 r. sr., fajansu i naczyń kamiennych za 83,700 r. sr., wyrobów blaszanych i brązowych za 100,834 rubli sr. Ludność rzemieślnicza wynosiła głów 78,875, mniéj jak w r. 1849. o 240. Po potrąceniu kosztów za kupno materyałów, zarobek pomiędzy ogólną liczbę rzemieślników rozdzielony, wynosi na osobę r. sr. 61 kop. 84, więcéj jak w r. 1849. o r. sr. 14 kop. 53. Właścicielom fabryk i zakładów udzielone pożyczki zostały, wynoszące 106,500 r. sr.; udzielono 7 listów przyznania wynalazków. W r. 1850. przywieziono na jarmarki i na targi odbyte w królestwie artykułów, przedmiotem handlu wewnętrznego będących, płodów rolniczych, bydła, koni i narzędzi gospodarczych, o ile było można skontrolować, za 6,602,681 r. sr., mniéj jak w r. 1849. o r. sr. 260,196. Targi na wełnę odbyły się w Warszawie i Kaliszu, sprzedano jéj pud. 283,44, mniéj jak w r. 1849. o 2,383 pudów. Poszukiwanie wełny było wielkie i dla tego została sprzedaną po cenach wyrównywających tym, jakie płacono w Prusach. W roku 1840. w królestwie było 453 miast, z tych 214 należących do korony, reszta zaś prywatną własnością z 2,114,484 m.; domów 80238, z tych z drzewa 71,859; wiosek 22,365, z tych 5,373 należących do korony, reszta zaś do prywatnych z 3,675,571 m.

Rząd spoczywa w ręku Namiestnika Królewskiego z przydaną Radą Administracyjną. Trzech dyrektorów głównych prezyduje w 3 komissyach rządowych: sprawiedliwości, spraw wewnętrznych i duchownych, i skarbu, prócz tego są jeszcze oddzielne władze, jako to: Warszawskie IX. i X. departamenta senatu, najwyższa izba obrachunkowa, okręg naukowy Warszawski, zarząd XIII. okręgu pocztowego, zarząd XIII. okręgu komunikacyi. Te władze przejdziem po szczególe. Pod zawiadowstwem komissyi sprawiedliwości zostaje 1 sąd apelacyjny (w Warszawie), 4 trybunały kryminalne (w Warszawie, Kielcach, Lublinie i Płocku), 17 sądów policyi poprawczéj (2 w Warszawie, Łęczycy, Brześciu-Kujawskim, Kaliszu, Piotrkowie, Chęcinach, Radomiu, Sandomierzu, Lublinie, Janowie, Siedlcach, Biały, Płocku, Pułtusku, Łomży, Kalwaryi), 9 trybunałów cywilnych (w Warszawie, Kaliszu, Radomiu, Kielcach, Lublinie, Siedlcach, Płocku, Łomży, Suwałkach), 1 trybunał handlowy (w Warszawie), 80 sądów pokoju (4 w Warszawie, Błoniu, Grójcu, Radzyminie, Siennicy, Rawie, Strykowie, Łęczycy, Zgierzu, Łowiczu, Gąbinie, Kutnie, Brześciu-Kujawskim, Kowalu, Radziejowie, Kaliszu, Warce, Koninie, Pyzdrach, Sieradzu, Szadku, Wieluniu, Częstochowie, Piotrkowie, Radomsku, Radomiu, Sandomierzu, Staszowie, Opatowie, Solcu, Kozienicach, Końskich, Opocznie, Szydłowcu, Kielcach, Jędrzejowie, Miechowie, Szkalbmierzu, Proszowicach, Olkuszu, Pilicy, Żarkach, Chmielniku, Stopnicy, Lublinie, Lubartowie, Kazimierzu, Krasnymstawie, Chełmie, Hrubieszowie, Tomaszowie, Szczebrzeszynie, Biłgoraju, Kraśniku, Siedlcach, Sokołowie, Łukowie, Garwolinie, Żelechowie, Biały, Łosicach, Radzyniu, Włodawie, Płocku, Zakroczymiu, Pułtusku, Lipnie, Mławie, Przasnyszu, Ostrołęce, Łomży, Tykocinie, Szczuczynie, Suwałkach, Sejnach, Kalwaryi, Maryampolu); prokuratorya (w Warszawie). W r. 1847. sądy pokoju w wydziale pojednawczym ugodziły spraw 406, odesłały do trybunałów 2,643, odbyły rad familijnych 1,647; w wydziale spornym zawyrokowały spraw 22,598, ugodziły 545, załatwiły czynności hypotecznych

2,800; w ogóle załatwiły wszystkich czynności 96,000; w roku zaś 1850. w wydziałach pojednawczych załagodziły spraw 250, odesłały gdzie należy z powodu niestawiennictwa lub niepojednania 2,108, miały spraw w których powód odstąpił od skargi po wprowadzeniu sprawy na audyencyą sądową 126, odbyły rad familijnych 1,664; w wydziałach spornych załagodziły spraw 401, osądziły 20,103; w obu wydziałach załatwiły: czynności hypotecznych 2,300, czynności ekonomicznych 47,853; w ogóle sądy pokoju ułatwiły czynności 74,805. Trybunały cywilne w 1847. r. zawyrokowały spraw 18,074, czynności hypotecznych 14,992, czynności ekonomicznych 45,636; w r. 1850. załatwiły spraw 15,212, czynności hypotecznych 15,042, czynności ekonomicznych 42,170. Trybunał handlowy w 1847. roku osądził spraw 4,106, ukończył mass upadłości 9, załatwił czynności ekonomicznych 1,231; w r. 1850. odsądził spraw 2,487, załatwił mass upadłości 9, czynności ekonomicznych 1,063. Sąd apelacyjny w 1847. r. odsądził spraw cywilnych 2,687, czynności ekonomicznych 3,078; w r. 1850. odsądził spraw cywilnych 2,462, załatwił czynności ekonomicznych 2,937. IX. departament rządzącego senatu w 1847. r. odsądził w głównym przedmiocie spraw 415, załatwił podań incydentalnych 113, przedmiotów ogólnych 64; w r. 1850. załatwił spraw 319, podań incydentalnych 92, przedmiotów ogólnych 28. W sądach karnych królestwa w roku 1847. było spraw: o zbrodnie 3,827, o występki 29,334, o przewinienia policyjne 17,884; razem 51,045. Liczba ogólna spraw zatrudniających wszystkie sądy karne w królestwie w 1847. r., rachując każdą sprawę tyle razy ile instancyi przechodziła, wynosiła 114,619; czynności ekonomicznych 694,444. Z powyższéj liczby załatwiono w sądach policyi prostéj: spraw 50,913, czynności ekonomicznych 252,545; w sądach policyi poprawczéj: spraw 36,125, czynności ekonomicznych 323,933; w sądach kryminalnych: spraw 11,895, czynności ekonomicznych 104,749; w sądzie apelacyjnym: spraw 2,889, czynności ekonomicznych 5,659; w X. departamencie rządzącego senatu: spraw 264, czynności ekonomicznych 2,056. Ze spraw w r. 1847. przybyłych było: o zbrodnie 3,329, o występki 23,860, o przewinienia policyjne 17,212. Osób z więzienia odpowiadających było 17,230, więcéj jak w r. 1846. o 1,986; z tych osądzono: w sądach policyi prostéj 4,069, w sądach policyi poprawczéj 8,048, w sądach kryminalnych 3,169. Osób z aresztu odpowiadających we wszystkich sądach, licząc każdą osobę tyle razy ile sprawa instancyj przechodziła, było do osądzenia 31,885; z liczby téj osądzono 29,932; osób z wolności odpowiadających było 183,543. W roku zaś 1850. odsądzono w sądach karnych spraw, licząc każdą raz jeden bez względu na instancye sądowe, jakie przechodziła, i łącznie z pozostałemi z 1849. r. 9,930 sprawami, w ogóle 56,863; w porównaniu z r. 1849., liczba nowo-rozpoczętych zwiększyła się o 1,930. W liczbie nowo-rozpoczętych dochodzono przestępstw 58,032, więcéj jak w roku 1849. o 3,411. Z powyższych 56,863 spraw, rachując każdą tyle razy przez ile instancyi przechodziła, było do załatwienia w sądach policyi prostéj 48,346, policyi poprawczéj 45,068, kryminalnych 11,482, w sądzie apelacyjnym 5,143, w X. departamencie rządzącego senatu 317, razem 110,356 spraw. Wszystkie rzeczone instancye miały do załatwienia czynności ekonomicznych 580,660; z tych załatwiono 575,686, pozostało 4,974. Z 46,933 spraw w r. 1850. nowo-rozpoczętych, dochodzono i wykroczeń jak wyżéj nadmieniono 58,032, w szczególności zaś: 1) przeciw religii i naruszeniu ochraniających ją przepisów 273, między temi krzywo-przysięstw 181. 2) Przeciw porządkowi administracyjnemu kraju 2,418, między temi: *a)* nieuległości rozporządzeniom rządu 1,311, *b)* znieważania władz i obrazy urzędników w czasie urzędowania 700, *c)* wyłamania z więzienia i ucieczki z pod straży lub dozoru 256. 3) Przeciw służbie rządowéj i publicznéj 702, w téj liczbie: *a)* przestąpienia władzy i przeciwnego prawu zaniedbania jéj użycia 103, *b)* fałszu w urzędowaniu 13, *c)* przedajności 34, *d)* przestępstw i wykroczeń urzędników policyjnych 464. 4) Przeciw przepisom dotyczącym obowiązku służby wojskowéj 254. 5) Przeciw własności i dochodom skarbowym 111. 6) Przeciw publicznemu porządkowi i urządzeniom policyjnym 2,811, między temi: *a)* potwarczego oskarżenia i fałszywego świadectwa 150, *b)* włóczęgostwa 654, *c)* gorszącego i rozwiozłego prowadzenia się 164, *d)* naruszenia przepisów ostrożności od ognia 149. 7) Przeciw ustawom dotyczącym praw stanu osób 41. 8) Przeciw życiu, zdrowiu, wolności i honorowi osób prywatnych 30,604; w téj liczbie: *a)* zabójstw umyślnych 230 i nieumyślnych 156, oraz zabójstwa dzieci z nieprawego łoża 88, *b)* samobójstw 237, *c)* zrządzenia kalectwa, ran lub innych uszkodzeń na zdrowiu 1,168, *d)* przeciw czci i wstydowi niewieściemu 299, *e)* rozmaitych osobistych obelg 22,894. 9) Przeciw prawom familijnym 235. 10) Przeciw własności osób prywatnych 20,576, z tych:

a) gwałtownego owładnięcia cudzego majątku, nieprawnego ciągnięcia dochodów i t. p. 2,800, *b)* podpalenia umyślnego 287 i nieumyślnego 171, *c)* rozboju 139, rabunku 179, kradzieży z obciążającemi okolicznościami 6,509, *d)* kradzieży bez obciążających okoliczności 7,068 i oszustwa 1,034. Do 56,863 spraw r. 1850. dochodzonych, wpływało: *a)* osób obwinionych 81,121, to jest mężczyzn 65,330, kobiet 15,791; *b)* odpowiadających z aresztu 7,821, reszta zaś czyli osób 73,300 odpowiadało z wolności, *c)* poprzednio niekaranych 78,383, oraz poprzednio karanych 1,907, więcéj jak raz karanych 831. Między przestępcami było: *a)* ze względu na religię: chrześcian 67,252, żydów 13,809, innych wyznań 60; *b)* ze względu na wiek: nie mających lat 21, 3,351, od 21 do 50 lat mających 72,663, więcéj jak lat 50 mających 4,907; *c)* ze względu na stan: szlachty 1,923, mieszczan 18,624, włościan 60,574; *d)* ze względu na oświatę: mających wyższą oświatę 1,964, umiejących czytać i pisać 13,510, niemających żadnéj oświaty 65,647. Wszystkich osób odpowiadających z więzienia w r. 1850., łącznie z pozostałemi z r. 1849., było 9,142, w porównaniu z r. 1849. mniéj o 107.

Prokuratorya królestwa w roku 1847. miała do załatwienia spraw 6,420, z tych uzyskała wyroki w sprawach 905, ukończyła spraw 777, a w szczególności odstąpieniem od procesu spraw 142, o summy wynoszące 180,141 rubli sr.; odesłaniem do drogi administracyjnéj spraw 22, o summy wynoszące 3,056 r. sr.; przez zgodę spraw 324, o summy wynoszące 495,971 r. sr.; na drodze sądowéj przez procesa spraw 289, z liczby na ostatku wyrażonéj wygrano spraw o summy wynoszące 158,964 r. sr., przegrano zaś o summy 15,000 r. sr. W r. 1850. prokuratorya królestwa zajmując się obroną spraw skarbu, gmin i instytutów, miała spraw 6,142, z tych załatwiła: *a)* przed odstąpienie od procesu 194; *b)* przez odesłanie do drogi administracyjnéj 19; *c)* przez ugodę lub opinię 323; *d)* na drodze sądowéj przez procesa 264; razem 800, pozostało w obiegu spraw 5,342.

Heroldya miała w roku 1847. do załatwienia przedmiotów 5,568, z tych załatwiła 5,240. W liczbie załatwionych zaopiniowała: o zatwierdzenie tytułów honorowych podań 3, o przyznanie szlachectwa dziedzicznego przed ogłoszeniem prawa nabytego 588, o przyznanie szlachectwa dziedzicznego po ogłoszeniu prawa nabytego 45, przyznała szlachectwo osobiste 1, prawo ochotników do służby wojskowéj osobom 26, wydała świadectwa dzieciom szlachty wylegitymowanéj 81, odmówiła przyznania szlachectwa osobom 1,332, załatwiła rozmaitych korespondencyj 3,142.

Ogólne zebranie Warszawskich departamentów rządzącego senatu w roku 1847. rozstrzygnęło ostatecznie z przedmiotów wypracowanych przez komissyę przygotowawczą: spór jurysdykcyjny 1, sporów administracyjnych 8, sporów allewiacyjnych 18; z przedmiotów zaś przygotowanych przez heroldyę rozpoznało: prawa do tytułów honorowych dla osób 11, prawa do szlachectwa dziedzicznego dla osób 271, i unieważniło decyzyą utwierdzającą prawo do szlachectwa dla osoby 1, a to z powodu popełnionego przestępstwa. Załatwiło przez korespondencyę przedmiotów 868. W roku 1850. ogólne zebranie Warszawskich departamentów rządzącego senatu i heroldya, załatwiły czynności: *a)* rozstrzygnęło ostatecznie z przedmiotów przez komissyę przygotowawczą wypracowanych, sporów administracyjnych 2, spraw allewiacyjnych 12; z przedmiotów przygotowanych przez heroldyę: rozpoznało prawa do tytułów honorowych 8, prawa do szlachectwa dziedzicznego osób 407. W kancelaryi ogólnego zebrania senatu, załatwiono przez korrespondencyę różnych interesów 3,937.

Komissya spraw wewnętrznych i duchownych. W r. 1847. dzieci ospą naturalną dotkniętych było 2,122, z téj liczby umarło 267; zaszczepiono ospę ochronną dzieciom 126,879, więcéj jak w r. 1846: 46,820 dzieciom. Badań sądowo-lekarskich na ciałach osób zmarłych wypadkowo i nagle odbyto 3,585. W r. 1847. powołano w królestwie do służby wojskowéj z ludności chrześciańskiéj 7,304, a z żydowskiéj 928 rekrutów; na umundurowanie, żywność i transport rekrutów wydano 243,000. Kantonistów wzięto 309, na ich utrzymanie wydano 11,000 r. sr. W r. 1850. powołano do służby wojskowéj po 2 osób z tysiąca, w skutku czego należało pobrać 4,980 rekrutów, po potrąceniu wszakże wziętych na rachunek poboru włóczęgów i defraudantów 489, wzięto rzeczywiście 4,491, a mianowicie: chrześcian i mahometan 3,947, żydów 544; zwolniono od służby wojskowéj żydów trudniących się gospodarstwem rolném 514. W ciągu 1847. r. wykryto: zabójstw 89, dzieciobójstw 48, samobójstw 184, podpaleń 230, fałszerstw monet 41, kradzieży 8,030. W areszcie policyjnym znajdowało się osób 53,623; z téj liczby uwolniono: z rozkazu wyższéj władzy 449, w skutek wyroków sądowych 7,954, z rozporządzenia władzy policyjnéj 11,967, wysłano do cesarstwa 123, do państw obcych 742,

do gubernij królestwa na stały pobyt 4,014, oddano władzom wojskowym 1,230, do twierdz, więzień, domów zarobkowych i szpitali 10,069. Pod dozorem policyjnym było osób 3,344; uwolniono z pod takowego 1,447, pozostało 1,897 osób. Liczba więźni w domach badań, łącznie z pozostałymi z r. 1846., wynosiła 13,239; z téj liczby przeznaczono do więzień karnych 5,283, uwolniono 4,613, zmarło 998, zbiegło 7, pozostało 2,338. Polepszanie się bytu klasy rolniczéj, w skutku Ukazu Najwyższego z dnia 26. maja (7. czerwca) 1846. r., i obfity urodzaj zboża, wywarły w r. 1850. pomyślny wpływ na stan moralności ogólnéj i dla tego liczba przestępstw znacznie się zmniejszyła. W r. 1850. było więźniów: w więzieniach badań 5,813, mniéj jak w r. 1849. o 1,751; w więzieniach karnych 3,431, mniéj o 782. Liczba więźniów pod badaniem będących, łącznie z pozostałymi w r. 1849. wynosiła 7,192 głów, z téj liczby przeniesiono do więzień karnych z mocy wyroków 2,304, uwolniono 3,273, zmarło 82, pozostało 1,533. W więzieniach karnych łącznie z pozostałymi z r. 1849., było w 1850. r. głów 6,831, z tego ubyło: przez wytrzymanie kary 2,357, przez ułaskawienie 558, przez odesłanie na Syberyę 21, przez oddanie do wojska 88, przez śmierć 437, przez ucieczkę 13; pozostało zatém na rok 1851: 3,357, mniéj jak w r. 1849. o 43. Pomiędzy oskarżonymi było skazanych: *a)* podług dawnego prawa: na więzienie warowne 236, ciężkie 249, poprawcze 80, na areszt publiczny 118; *b)* podług nowego kodeksu: na zesłanie do ciężkich robót w kopalniach 27, w twierdzach 29, do zakładów fabrycznych 65, na osiedlenie w Syberyi 56, do Syberyi z czasowém zamknięciem 5, na mieszkanie do Syberyi bez zamknięcia 8, na roboty w aresztanckich rotach 1,393, na zesłanie na zamieszkanie do oddalonych gubernij z zamknięciem 2, bez zamknięcia 12, na zamknięcie w domu roboczym 917 w domu poprawy 27, w twierdzy 3, na osadzenie w wieży 32, na areszt na czas krótki 37, na oddanie do wojska 61; razem 3,357. Ogólna liczba więźniów na r. 1851. w domach badań i więzieniach pozostałych, wynosiła 4,890; w téj liczbie było: *a)* mężczyzn 4,622, kobiet 268; *b)* pod względem religii: katolików 3,651, prawosławnych 36, greko-unitów 202, ewangelików i reformowanych 207, starowierców 18, żydów 762, cyganów 13; *c)* pod względem pochodzenia: szlachty 89, mieszczan 1,378, wieśniaków 3,423; *d)* pod względem zatrudnienia: urzędników 13, posługaczy rządowych 19, rzemieślników, handlarzy i wyrobników 2,050, służących prywatnych 989, rolników 1,111, przy familii zostających 520, włóczęgów 188; *e)* pod względem ukształcenia umysłowego: posiadających wyższe ukształcenie 35, umiejących tylko czytać i pisać 549, całkiem nieoświeconych 4,306; *f)* pod względem majątkowym: zamożniejszych 273, biednych 4,617. W r. 1850. przeznaczono na utrzymanie więźniów rubli sr. 242,664, na budowy r. sr. 15,000, razem r. sr. 257,664; z tego wydano r. sr. 238,827, a fundusz oszczędzony obrócono na umorzenie uczynionego w roku 1839. na budowę trzech nowych więzień awansu. W kompaniach poprawczych, w twierdzach: Nowogieorgiewsku, Zamościu i Iwangorodzie było osób 1,121; z tych ubyło 414, pozostało 467. Na utrzymanie wszystkich więźniów wydano r. sr. 238,827, oszczędzono przeszło 18,836 r. sr. Wyroby przygotowane przez więźniów, zostały dla nich użyte na odzież, w wydatkach zaś osiągnięto oszczędności r. sr. 4,795. W więzieniach karnych i twierdzach, z pozostałymi z roku 1846., było w 1847. r. 11,577; z téj liczby uwolniono po wycierpieniu kary 5,767, ułaskawiono 635, odesłano na Syberyę 84, zmarło 1,387, uciekło 4; razem ubyło 7,876; pozostało na r. 1848: w więzieniach karnych 3,701, a w domach badań 2,338; w ogóle 6,039. Pomiędzy więźniami kryminalnemi było: osądzonych na śmierć 14, na więzienie warowne 419, ciężkie 2,220, poprawcze 801, na areszt publiczny 267. W liczbie więźni pozostałych na rok 1848. było: *a)* mężczyzn 5,397, kobiet 642, niemających 20 lat 978, od 20 do 40 lat 2,849, starszych od 40 lat 2,211; *b)* pod względem pochodzenia: szlachty 97, mieszczan 2,004, włościan 3,938; *c)* pod względem ukształcenia: posiadających wyższe ukształcenie 39, umiejących czytać i pisać 736, nieumiejących ani czytać ani pisać 5,264. W rotach aresztanckich w Nowogieorgiewsku i Zamościu było osób 1,033; z téj liczby uwolniono po wycierpieniu kary 170, ułaskawiono 39, przeniesiono do innych więzień 92, zmarło 97, zbiegło 3; pozostało na r. 1849: 496. Na utrzymanie więźni w domach badań i w więzieniach karnych, oraz w rotach aresztanckich, wydano w r. 1847. r. sr. 303,428. Podobnie jak w latach poprzednich więźnie zatrudniani byli różnemi robotami ręcznemi; wyroby przez nich przygotowane, użyte zostały dla nich na odzież, w skutku tego osiągnięto w wydatkach oszczędności 15,721 r. sr. Więzienia w król. Polskiém znajdują się: *a)* w gub. Warszawskiéj: główne karne, dom główny badań w Warszawie, domy badań: w Brześciu, Kaliszu,

Łęczycy, Piotrkowie, więzienie karne w Sieradzu; *b)* w gub. Radomskiéj: w Radomiu, Kielcach, Sandomierzu, Chęcinach; *c)* w gub. Lubelskiéj: w Lublinie kryminalne, w Janowie poprawcze, w Sielcach dom badań, w Biały dom badań; *d)* w gub. Płockiéj: domy badań w Płocku i Pułtusku, w gub. Augustowskiéj: w Łomży, Kalwaryi.

Stan miast. Dochody kas miejskich, nieliczące Warszawskiéj, czyniły w roku 1846: 541,340 rubli sr., więcéj jak w r. 1846. o 4,324 r. sr.; dochody te obrócone były na utrzymanie władz miejskich i melioracyę miast. Fundusze remanentowe miejskie w banku będące, oraz rozdane na pożyczki kasom miejskim i nowobudującym się, wynosiły w końcu roku 832,717 rubli sr. W ciągu roku wypożyczono: nowobudującym się i na melioracye miast kasom miejskim 109,484 r. sr. Wystawiono nowych domów murowanych 102 i budowli drewnianych 540. W r. zaś 1850. dochody kas miejskich, nie licząc miasta Warszawy, wynosiły r. sr. 523,007, to jest tyle prawie jak w roku 1849., i zostały zużyte na utrzymanie służby po miastach, oraz na inne wydatki etatowe i nadetatowe. Funduszów miejskich tak złożonych w banku na procent, jakoteż rozpożyczonych kasom miejskim i budującym domy, było z końcem 1850. r. 969,773 r. sr. Kosztem prywatnym wystawiono nowych domów murowanych 150, a zabudowań drewnianych 358.

Dyrekcya ubezpieczeń. Nieruchomości ubezpieczonych było w miastach na 45,201,896 r. sr., a we wsiach na 68,670,208 r. sr., razem na 113,872,105 r. sr., więcéj jak w r. 1846. o r. sr. 4,564,107. Pogorzeli wydarzyło się: w miastach 186, a we wsiach 1,544; przyznano wynagrodzeń: za straty poniesione w latach poprzednich w roku 1846. r. sr. 559,110. Ruchomości było ubezpieczonych na 28,551,953 r. sr., więcéj jak w r. 1846. o r. sr. 742,717. Osób przystępujących do ubezpieczenia na życie było 62, a wysokość sum przez nie ubezpieczonych wynosiła 181,257 r. sr.; wpływ z tego źródła wynosił 12,306 rubli sr. W kasach oszczędności w r. 1847., było uczestników w Warszawie 7,585, a w Płocku 491; wnioski ich wynosiły 267,580 r. sr.; w ciągu roku ubyło w Warszawie 2,350, a w Płocku 65 uczestników, którym wypłacono 86,550 r. sr.; z końcem więc roku pozostało 5,661 uczestników, posiadających 181,000 r. sr. W roku 1850. wysokość ubezpieczeń nieruchomości, wynosiła w miastach 52,442,090 r. sr., a we wsiach 94,470,920 r. sr., razem 146,913,010 r. sr., więcéj jak w r. 1849. o r. sr. 4,031,032. Pogorzeli wydarzyło się w miastach 216, a we wsiach 1,825, razem 2,041, więcéj jak w r. 1849. o 245; przyznano wynagrodzeń za szkody z pożarów roku 1850. lub dawniejsze: 569,718 r. sr.; po zaspokojeniu tego wydatku jako też kosztów administracyi i komendy pożarnéj, pozostał fundusz 145,388 r. sr. Przychód z ubezpieczenia ruchomości wynosił r. sr. 443,860, z tego wydano r. sr. 170,266, zatém pozostało r. sr. 273,594. Towarów i płodów lądem i wodą prowadzonych ubezpieczono na 3,887,868 r. sr.; wydatki na tę część ubezpieczeń czyniły 39,326 r. sr., a przewyższały dochód o 3,491 r. sr. Osób przystępujących do ubezpieczenia na życie było 118, wysokość zaś sum ubezpieczonych wynosiła 331,754 r. sr., więcéj jak w r. 1849. o r. sr. 80,823; przychód po potrąceniu wydatków wynosił 38,106 r. sr. Uczestników w kasach oszczędności było w roku 1850. w Warszawie 5,859, więcéj jak w r. 1849. o 1,158, i wnieśli oni 217,846 rubli sr.; w Płocku liczyła uczestników 313, z kapitałem 6,322 r. sr.

Zakłady dobroczynne pod nadzorem rady głównéj opiekuńczéj. W ciągu roku 1847., w 38 szpitalach prowincyonalnych było chorych 18,337. W instytutach przytułkowych po parafiach było 2,450 osób; z tych odesłano do innych zakładów 275, wyszło na własne żądanie 855, zmarło 239, pozostało na r. 1848: 1,081. Zakładów wychowania sierot było 13; znajdowało się w nich chłopców 357, dziewcząt 491, razem 848; z tych zostało oddanych do familii, przeniesionych do innych zakładów i zmarło 202, pozostało 646. Koszta pomocy i utrzymanie osób w szpitalach i innych zakładach dobroczynnych znajdujących się, wynosiły 332,434 r. sr. W ciągu r. 1850. było chorych w szpitalach Warszawskich 20,281, w szpitalach prowincyonalnych 18,796, razem 39,077; z téj liczby wyzdrowiało 30,669, umarło 3,593, wyszło przed ukończeniem kuracyi 1,567, pozostało z końcem roku w kuracyi 3,248. Oprócz kuracyi szpitalnéj udzieloną była bezpłatnie pomoc lekarska 25,000 osobom. W domach przytułku było dziennie w przecięciu po 988 ubogich i kalek, a w alumnacie w Tykocinie utrzymywano w roku 1850. inwalidów wojskowych 15. W zakładach wychowania ubogich dzieci ludność wynosiła dziennie głów 430. Dom podrzutków urządzony przy szpitalu Dzieciątka Jezus, utrzymywał w zakładzie niemowląt 1,329, dzieci starszych 134, u mamek wiejskich 2,377, łącznie 3,840. W ciągu r. 1850. podrzucono dzieci 1,204, więcéj jak w roku 1849. o 61. Na utrzymanie i wsparcie

ludności w szpitalach i innych zakładach dobroczynnych wydano r. sr. 424,160. Kapitały, własność zakładów dobroczynnych stanowiące, z końcem r. 1850. wynosiły r. sr. 828,970, więcéj jak w r. 1849. o r. sr. 28,259.

Komissya rządowa przychodów i skarbu. Handel: I. Wchodowy, w r. 1847. wprowadzono do królestwa towarów: z Rossyi za 2,569,017 r. sr., z Prus za 4,574,909 r. sr., z Austryi za 1,249,415 r. sr., razem za 8,393,341 r. sr., więcéj jak w r. 1846. o 905,283 r. sr.; ważniejszemi artykułami handlu wchodowego były: bawełna surowa, bawełna przędzona i wyroby bawełniane za 882,836 r. sr.; bydło i konie za 942,278 r. sr.; farby za 200,157 r. sr.; futra za 120,220 r. sr.; galanterye za 40,850 r. sr.; jedwab i wyroby jedwabne za 654,420 r. sr.; herbata za 221,100 r. sr.; korzenne towary za 302,162 rubli sr.; cukier za 525,420 r. sr.; kawa za 135,633 r. sr.; lniane i konopne wyroby za 318,224 r. sr.; metale, machiny i inne wyroby za 421,908 r. sr.; mięsiwo, łój, sadło i słonina za 221,712 r. sr.; olej i oliwa za 71,356 r. sr.; owoce za 235,323 r. sr.; ryby za 253,335 r. sr.; skóry niewyprawne i wyprawne za 104,856 r. sr.; sól za 392,285 r. sr.; trunki za 656,721 r. sr.; tytuń za 180,895 r. sr.; wełna surowa, przędzona i wełniane wyroby za 386,307 r. sr.; zboże za 375,294 r. sr. W r. 1850. wprowadzono do królestwa towarów i produktów: z Rossyi za 2,773,590 rubli sr., z Prus za 5,937,502 r. sr., z Austryi za 1,450,899 r. sr., razem za 10,161,991 r. sr., więcéj jak w r. 1849. o r. sr. 1,858,425; ważniejsze artykuły handlu wchodowego były: bawełna surowa za 391,121 r. sr., bawełna przędzona za 267,932 r. sr., bawełniane wyroby za 119,184 r. sr., bydło i inne zwierzęta (prócz koni) za 165,163 r. sr., galanterye za 85,645 r. sr., jedwab i wyroby jedwabne za 798,538 r. sr., korzenne towary za 389,547 r. sr., cukier za 245,453 r. sr.; herbata za 517,282 r. sr.; machiny, modele i t. p. za 214,984 r. sr.; metale niewyrobione za 359,968 r. sr.; metalowe wyroby za 318,686 r. sr.; mięsiwo, łój i słonina za 423,131 r. sr.; owoce za 294,755 r. sr.; ryby za 408,413 r. sr.; skóry za 257,024 r. sr.; szkło i wyroby szklanne za 60,545 r. sr.; trunki za 1,103,004 r. sr.; tytuń i tabaka za 271,904 r. sr.; wełna surowa za 70,294 r. sr.; wełna przędzona za 96,127 r. sr.; wełniane wyroby za 335,173 r. sr.; zboża w ziarnie za 176,202 r. sr.; zbożowe wyroby za 51,240 r. sr.; zegary i zegarki za 45,797 rubli sr.; drzewo w wyrobach za 43,413 r. sr. II. Wychodowy, w r. 1747. wyprowadzono z królestwa rozmaitych artykułów: do Rossyi za 1,202,506 r.sr., do Prus za 7,762,534 r. sr., do Austryi za 937,855 r. sr., razem za 9,902,895 r. sr., więcéj jak w r. 1846. o 3,934,706 r. sr.; artykuły wywozu za granicę stanowiły: bydło, skóry, wełna surowa i wyroby wełniane za 1,776,000 r. s.; zboże, len, konopie, nasiona olejne za 5,444,000 r. sr.; drzewa za 1,524,000 rubli sr.; galanterye i metale za 645,525 r. sr.; papier za 44,262 r. sr. W r. 1850. wyprowadzono z królestwa rozmaitych artykułów: do Rossyi za 960,620 r. sr., do Prus za 3,858,182 r. sr., do Austryi za 431,001 r. sr., razem za 5,249,804 r. sr., mniéj jak w r. 1849. o 2,434,412 r. sr., szczególnie zmniejszył się wywóz do Prus bo o 2,350,000 r. sr.; artykuły wywozu za granicę stanowiły: bydło i trzoda chlewna za 149,271 r. sr.; drzewo niewyrobione i wyrobione za 545,635 r. sr.; galanterye za 68,444 r. sr.; len i konopie za 35,322 r. sr.; metale niewyrobione (oprócz cynku) za 105,342 r. sr.; metalowe wyroby za 384,596 r. sr.; nasiona olejne za 118,574 r. sr.; wełna surowa za 633,875 r. sr.; wełniane wyroby za 175,041 r. sr.; zboże za 2,589,266 r. sr. Urzędy skarbowe są: *a)* w gub. Warszawskiéj: w Kaliszu, Częstochowie, Nowogieorgiewsku, Łodzi, Łęczycy, Piotrkowie, Łowiczu, Zgierzu, Włocławku; *b)* w gub. Radomskiéj: w Kielcach, Radomiu; *c)* w gub. Lubelskiéj: w Lublinie, Siedlcach, Miedzyrzeczu, Zamościu; *d)* w gub. Płockiéj: w Płocku, Przasznyszu, Pułtusku; *e)* w gub. Augustowskiéj: w Suwałkach, Łomży. Magazyny solne są: *a)* w gub. Warszawskiéj: w Warszawie, Nowém Mieście, Włocławku, Częstochowie, Piotrkowie; *b)* w gub. Radomskiéj: w Kielcach, Brzesku, Modrzejowie, Mniszewie, Tursku, Zawichoście; *c)* w gub. Lubelskiéj: w Nowéj Aleksandryi, Kamieniu, Skrychiczynie, Dołhobyczowie, Krynicach, Krzeszowie, Przewozie Nurskim, Sekule, Skurczy, Włodawie, Lublinie; *d)* w gub. Płockiéj: w Bobrownikach, Ostrołęce, Płocku, Pułtusku, Szreńsku, Wyszkowie; *e)* w gub. Augustowskiéj: w Alexocie, Augustowie, Kidułach, Olicie, Piątnicy, Tykocinie, Wysztyńcu. Urzędy leśne są: *a)* w gub. Warszawskiéj: w Warszawie, Brwilnie, Kampinosie, Lubochni, Łaznowie, Włocławku, Gidlach, Kole, Krzepicach, Pabianicach, Pajęcznie, Piotrkowie, Wieluniu; *b)* w gub. Radomskiéj: w Bodzentynie, Chlewiskach, Iłży, Kielcach, Kozienicach, Miechowie, Małogoszczu, Łagowie, Olkuszu, Olsztynie, Przedborzu, Radzicach, Samsonowie, Szydłowie, Szydłowcu, Zwoleniu; *c)* w gub. Lubelskiéj: w Lublinie, Chełmie, Nowéj Aleksandryi, Janowie, Łukowie, Parczowie; *d)* w gub. Płockiéj: w Broku, Ostrołęce, Przasznyszu, Odrzynie,

Wyszkowie, Zakroczymiu, Ciechocinie, Sierpcu, Płocku; *e*) w gub. Augustowskiéj: w Augustowie, Balince, Gryszkabudzie, Hańczy, Zambrowie, Maryampolu, Nowogrodzie, Pilwiszkach, Pomorzu, Puńsku, Rajgrodzie, Serejach, Suwałkach, Szlamowie, Buchcie, Kidulach. Służba celna w królestwie dzieli się na trzy okręgi: Wierzbołowski, Kaliski, Zawichostski. Jedna jest komora składowa w Warszawie. I. Okręg Wierzbołowski ma 2 komory 1. klasy: w Wierzbołowie i Pepłówku; 3 komory 2. klasy: w Wicencie, Zieluniu, Lubiczu; 2 komory 3. klasy: w Filipowie, Dobrzyniu; 7 przykomórków: w Władysławowie, Raczkach, Boguszach, Dąbrowie, Chorzellach, Mławie, Osieku. II. Okręg Kaliski ma 4 komory 1. klasy: w Nieszawie, Pyzdrach, Szczypiornie, Praszce; 3 komory 2. klasy: w Słupcy, Wieruszowie, Herbach; 7 komór 3. klasy: w Służewie, Wilczynie, Czołnochowie, Grodziszczku, Podgrabowie, Bolesławcu, Niezdarze; 5 przykomórków: w Radziejowie, Piotrkowie, Skulsku, Podłężu, Modrzejowie. III. Okręg Zawichostski ma 4 komory 1. klasy: w Granicy, Michałowicach, Zawichoście, Tomaszowie; 2 komory 2. klasy: w Igołomii, Krzeszowie; 2 komory 3. klasy: w Baranie, Dołhobyczowie; 6 przykomórków: w Niesułowicach, Szycach, Sierosławicach, Opatowcu, Sandomierzu i Łązku Zaklikowskim. Oczynszowanie włościan. W roku 1847. oczynszowano 156 wsi rządowych, obejmujących osad 3,624, i w dobrach darowanych wsi 86, obejmujących osad 3,624. W r. 1850. urządzono dóbr rządowych 41, w których wydzielono 30 folwarków i założono 101 wsi, a osad kolonialnych 1,494. W dobrach prywatnych oczynszowano wsi 33. Wypadków nieposłuszeństwa włościan było 9. Liczba włościan przenoszących się z miejsca na miejsce, znacznie zmniejszyła się, a sporów z właścicielami dóbr o przeciążanie w powinnościach i uszczuplenie uposażeń włościańskich było w porównaniu z r. 1849. r. o połowę mniéj. Pomiar dóbr. Dla rozgraniczenia dóbr darowanych od rządowych, pomierzono gruntów folwarcznych i włościańskich przeszło 69,000 diesiatyn; tryangulacyę dopełniono na przestrzeni 141,000 diesiatyn. Dla osuszenia błot w gub. Augustowskiéj, ukończono kanał Rudzki i wybito drugi kanał, skutkiem czego osuszony został grunt 22,000 diesiatyn obejmujący, mogący przynieść dochodu około 6,000 rubli sr. rocznie. Stowarzyszenie emerytalne. W r. 1847. należało do tego stowarzyszenia osób 16,320, więcéj jak w r. 1846. o 305 osób; z tych 6,828 osób pobierało pensyi 1,379,034 r. sr. Summa ta składała się z funduszów ze skarbu assygnowanych na pensye cywilne w kwocie 276,377 r. sr., na pensye do szczególnych nagród w kwocie 117,357 r. sr., na pensye wojskowe w kwocie 339,317 r. sr., oraz z funduszów stowarzyszenia emerytalnego dopłaconych w kwocie 345,982 rubli sr. Z końcem roku kapitał towarzystwa wynosił 1,920,735 rubli sr., więcéj jak w roku 1845. o 3,904 rubli sr. W roku 1850. osób składkę na fundusz emerytalny opłacających było 16,288, mniéj jak w r. 1849. o 21. Z końcem r. 1850. kapitał stowarzyszenia wynosił 1,641,157 r. sr. Wypłacono pensye byłym urzędnikom, pozostałym po nich wdowom i dzieciom, w ogóle 7,648 osobom, z funduszów skarbu r. sr. 785,454, z funduszów stowarzyszenia emerytalnego r. sr. 543,454, łącznie przeszło 1,329,000 r. sr. Prócz tego płacono z funduszu na inwalidów cesarstwa 824 żołnierzom, rodem z królestwa będącym ze służby uwolnionym wsparcia 10-kopiejkowe (dziennie), co uczyniło 30,159 r. sr. Poczta. Dochody pocztowe w r. 1847. wynosiły 460,545 r. sr., a wydatki 307,690 r. sr., została zatém przewyżka 152,855 r. sr. Dochody z poczty osiągnięte w 1850. r. wynosiły 521,433 r. sr., więcéj jak w r. 1849. o 37,036 r. sr., wydano zaś 311,132 r. sr., a przewyżki pozostało dla skarbu 166,393 r. sr., na fundusz dróg i spławów 43,907 r. sr., razem 210,300 r. sr.

Zarząd XIII. okręgu Pocztowego, w król. Polskiém ma: Pocztamt Warszawski, należne do niego 18 stacyj pocztowych, znajdują się: w Górze, Błoniu, Sękocinie, Piasecznie, Tarczynie, Grójcu, Jabłonnie, Mszczonowie, Mińsku, Mniszewie, Garwolinie, Gończycach, Moszczance, Nowym Dworze, Staréj wsi, Serokach, Iwangrodzie, Radzyminie; 4 urzędy pocztowe gubernialne: *a*) w Lublinie, z 17 stacyami: w Markuszewie, Nowéj Aleksandryi, Krasnymstawie, Chełmie, Piaskach, Lubartowie, Niedrzwicy, Urzędowie, Rachowie, Kazimierzu, Dubience, Kraśniku, Stepankowicach, Dryszczowie, Hrubieszowie, Opolu, Kaliszanach. *b*) w Radomiu, z 16 stacyami: w Jedlińsku, w Białobrzegach, Nowém Mieście, Mogielnicy, Orońsku, Suchedniowie, Szydłowcu, Przysusze, Opocznie, Końskich, Solcu, Zwoleniu, Kozienicach, Granicy, Ryczywole, Iłży. *c*) w Płocku, z 11 stacyami: w Bodzanowie, Wyszogrodzie, Płońsku, Zakroczymiu, Gąbinie, Gostyninie, Lelicach, Sierpcu, Biezuniu, Raciążu, Dobrzyniu nad Wisłą. *d*) w Suwałkach, z 8 stacyami: w Augustowie, Rajgrodzie, Sejnach, Lipsku, Szyplyszkach, Łoz-

dziejach, Serejach, Filipowie. 10 urzędów pocztowych pogranicznych: *a*) w Częstochowie, z 19 stacyami: w Kłobucku, Krzepicach, Działoszynie, Wiewcu, Radomsku, Przyrowie, Koniecpolu, Żarkach, Pradłach, Szczekocinach, Pilicy, Olkuszu, Sławkowie, Strzemieszycach, Granicy, Dąbrowie, Zawierciu, Myszkowie, Kłomnicach. *b*) W Kaliszu z 2 stacyami, w Cekowie, Błaszkach. *c*) W Lipnie, z 5 stacyami: w Dobrzyniu nad Drwęcą, Rypinie, Lubiczu, Zbójnie, Wielgiem. *d*) W Łomży, z 8 stacyami: w Stawiskach, Tykocinie, Szczuczynie, Grajewie, Zambrowie, Kolnie, Czyżewie, Wysokiém Mazowieckiém. *e*) W Maryampolu, z 5 stacyami: w Kalwaryi, Władysławowie, Wiłkowyszkach, Wierzbołowie, Szakach. *f*) W Michałowicach, z 3 stacyami: w Proszowicach, Brzysku, Koszycach. *g*) W Mławie, z 5 stacyami: w Przasnyszu, Ciechanowie, Makowie, Szreńsku, Chorzellach. *h*) W Słupcy, z 3 stacyami, w Koninie, Pyzdrach, Kleczewie. *i*) W Służewie, z 8 stacyami: w Nieszawie, Włocławku, Kowalu, Brześciu, Izbicy, Radziejowie, Osięcinach, Ciechocinku. *k*) W Zamościu, z 9 stacyami: w Krynicach, Tomaszowie, Zwierzyńcu, Biłgoraju, Janowie, Tarnogrodzie, Dołhobyczowie, Chomęciskach, Szczebrzeszynie. 11 urzędów pocztowych pośrednich: *a*) w Biały, z 4 stacyami: w Zalesiu, Janowie, Kodniu, Włodawie. *b*) W Kielcach, z 17 stacyami: w Chęcinach, Jędrzejowie, Wodzisławiu, Miechowie, Włoszczowie, Małogoszczu, Szkalbmierzu, Żarnowie, Jaronowicach, Chmielniku, Busku, Pińczowie, Stopnicy, Daleszycach, Szydłowie, Korczynie, Wolbromie. *c*) W Krośniewicach, z 5 stacyami: w Kutnie, Łęczycy, Ozorkowie, Lubieniu, Baidrzychowie. *d*) W Kole, z 6 stacyami, w Turku, Kłodowie, Kłodawie, Sompolnie, Uniejowie, Dąbin, Przedeżu. *e*) W Łowiczu, z 8 stacyami w Sochaczewie, Zgierzu, Osinach, Pleckiéj Dąbrowie, Skierniewicach, Bielawach, Strykowie, Sanikach. *f*) W Opatowie, z 7 stacyami, w Sandomierzu, Zawichoście, Ożarowie, Ostrowcu, Łagowie, Iwaniskach, Staszowie. *g*) W Piotrkowie, z 12 stacyami: w Wolborzu, Tomaszowie, Rawie, Tuszynie, Łodzi, Bełchatowie, Kamieńsku, Przedborzu, Radoszycach, Rokicinach, Rogowie, Babach. *h*) W Pułtusku, z 7 stacyami: w Serocku, Wyszkowie, Ostrowiu, Myszyńcu, Nasielsku, Sieluniu, Ostrołęce. *i*) W Siedlcach, z 13 stacyami, w Kałuszynie, Międzyrzecu, Radzyniu, Kocku, Żelechowie, Łukowie, Węgrowie, Nurze, Ciechanowcu, Sokołowie, Łosicach, Sterdyni, Parczewie. *k*) W Sieradzu, z 14 stacyami w Wieluniu, Wieruszowie, Łasku, Warcie, Zduńskiéj woli, Szadku, Pabianicach, Złoczewie, Widawie, Uniejowie, Lutomiersku, Praszce, Naramnicach, Dobry. *l*) W Wejwerach.

Zarząd komunikacyi; bruki i drogi bite. Długość traktów bitych kosztem skarbu utrzymywanych wynosiła w r. 1847. wiorst 2,149. Średni koszt utrzymania dróg wynosił na wiorstę 229 r. sr., a reperacya w porównaniu z r. 1846. kosztowała mniéj 67,865 r. sr. Postawiono na traktach bitych w miejsce drewnianych, słupów wiorstowych żelaznych 1,339. Z dróg zwyczajnych, których 1380 wiorst na drogi bite drugiego rzędu ma być wyrobionych, wyrobiono już wiorst 203. W r. 1850. długość traktów bitych funduszem skarbowym utrzymywanych, wynosiła wiorst 2,159. Koszta konserwacyi tych traktów wynosiły r. sr. 598,645, średnio na wiorstę r. sr. 2,159. Ukończono odbudowanie mostów na trakcie Kowieńskim, jednego na rzece Narwi pod Zegrzem, mającego długości sażeni 194, kosztem summy r. sr. 38,535, drugiego na téjże rzece pod Ostrołęką, mającego długości sażeni 119, kosztem r. sr. 17,760. Na trakcie Brzeskim pogrubiono pokład kamienny na 54 wiorstach, co kosztowało r. sr. 30,782. Z dróg drugiego rzędu, których zamierzono wyrobić na bite wiorst 1413, wyrobiono wiorst 411. Komunikacye wodne. Ogólna długość komunikacyi wodnych wynosi wiorst 2667. Na roboty wykonane w celu zabezpieczenia brzegów i uregulowania koryta rzek wydano 27,943 r. sr., a czyszczenie rzek, kosztowało 35,690 r. sr. Wały zabezpieczające od wylewów Wisły, wzniesione są na długości wiorst 182, wydatek na te roboty wynosił w r. 1847: 48,410 r. sr. Roboty wykonane około utrzymania i poprawy kanału Augustowskiego kosztowały 6,130 r. sr. W r. 1850. rozciągłość komunikacyi wodnych na rzekach spławnych, obejmowała wiorst 2667. Na ubezpieczenie brzegów, uregulowanie koryta i polepszenie spławności, użyto funduszu r. sr. 29,159 i szarwarku dni 45,823. Długość wałów nad Wisłą zabezpieczających od wylewów, obejmowała wiorst 193. Na utrzymanie i naprawę kanału Augustowskiego wydano r. sr. 10,815. Droga żelazna. W r. 1847. ukończono w zupełności budowę drogi Wiedeńsko-Warszawskiéj, od Częstochowy do Granicy na przestrzeni 72 wiorst, otworzono do jazdy drogę od Częstochowy do Ząbkowic na przestrzeni 58 wiorst; w ogóle z końcem r. 1847. było otwartéj drogi żelaznéj do jazdy 294 wiorst. Z przeznaczonéj w r. 1847. na drogę żelazną summy 1,107,136 r. rs. wydano 828,604

r. rs., pozostało więc na r. 1848: 278,532 rubli srebrem. W roku 1850. przewieziono drogą żelazną Warszawsko-Wiedeńską w kierunku do Warszawy osób 185,068, z Warszawy 198,467, razem 383,535, więcéj jak w roku 1849. o 10,164. Towarów i różnych ciężarów przewieziono w kierunku ku Warszawie pudów 2,613,000, a z Warszawy pudów 605,000. Dochód z drogi żelaznéj przewyższał wydatki rubli srebrem 116,424.

Okręg naukowy Warszawski, ma pod swojém zawiadowstwem: Radę wychowania, Warszawski komitet cenzury, komitet egzaminacyjny, bibliotekę główną, obserwatoryum astronomiczne, gabinety: fizyczny, naturalny, modeli gipsowych, mineralogiczny, ogród botaniczny, instytut szlachecki w Warszawie. Instytut gospodarstwa wiejskiego i leśnictwa. Gimnazyum realne w Warszawie, szkołę sztuk pięknych w Warszawie, i instytut nauczycieli elementarnych w Radzyminie. Szkołę Rabinów w Warszawie, oraz nadzór szkół elementarnych wyznania Mojżeszowego w Warszawie. *a)* W gubernii Warszawskiéj jest 2 gimnazya: w Warszawie i Piotrkowie, 1 szkoła wyższa realna w Kaliszu, 6 szkół powiatowych 1. 2. 3. w Warszawie, Łęczycy i Rawie; 6 szkół powiatowych realnych: 3 w Warszawie, w Włocławku, w Sieradzu, w Wieluniu, i 1 szkołę powiatową niemiecko-ruską w Łodzi. *b)* W gubernii Radomskiéj, jest 1 gimnazyum gubernialne, w Radomiu; 1 szkoła realna, tamże, wyższa szkoła realna w Kielcach, 2 szkoły powiatowe, w Sandomierzu i Końskich. *c)* W gubernii Lubelskiéj, jest 1 gimnazyum gubernialne w Lublinie, 2 szkoły realne, w Lublinie i Szczebrzeszynie, 4 szkoły powiatowe, w Siedlcach, Hrubieszowie, Biały i Łukowie. *d)* W gubernii Płockiéj, jest 1 gimnazyum gubernialne w Płocku, 1 szkoła realna tamże, 2 szkoły powiatowe, w Mławie i Pułtusku. *e)* W gubernii Augustowskiéj, jest gimnazyum gubernialne w Suwałkach, 2 szkoły powiatowe, w Łomży i Maryampolu. Oprócz powyższych zakładów naukowych, jest jeszcze Aleksandryjski instytut wychowania panien. Instytut tnn liczył w r. 1847. uczenic 212. Z liczby téj było: na koszcie Jego Cesarskiéj Mości i Familii Cesarskiéj 16, na koszcie księcia Namiestnika Królestwa 3, księstwa Łowickiego 1, miasta Warszawy 8, na koszcie skarbowym 100, na własnym koszcie 78, eksternek 6, prócz tego było pepinierek 8. Pomiędzy uczennicami było: wyznania rzymsko-katolickiego 160, prawosławnego 40, ewangelickiego 12. Koszta utrzymania instytutu wynosiły 81,009 r. sr.

Bank Polski. Działania Banku zawierają się głównie w zaspokojeniu długu krajowego i rozszerzeniu kredytu. Kapitał uposażenia Banku stanowiący łącznie z 2,000,000 r. sr., na pożyczki dla dóbr prywatnych, wynosił 10,000,000 r. sr. W r. 1847. Bank wykupił rozmaitych papierów skarbowych, zwanych obligacyami, wystawionych dla umorzenia długu, za 2,900,247 r. sr. Oprócz tego było jeszcze w Banku do wypłaty dla osób, które się po odbiór należytości za obligacye wylosowane nie zgłosiły, 378,328 r. sr. W ciągu roku miał Bank: depozytów opieczętowanych na summę 68,438,745 r. sr., z tego wydano 25,700,695 r. sr., pozostało na r. 1848. 42,238,050 r. sr.; innych depozytów było na 7,028,954 r. sr., z tych zwrócono 1,522,007 r. sr., pozostało 5,506,947; kapitałów instytutowych 5,287,723 r. sr., z tego zwrócono 1,299,348 r. sr., pozostało 3,988,374 r. sr.; kapitałów prywatnych 4,572,465 r. sr., z tego zwrócono 1,096,732 r. sr., pozostało 3,475,732 r. sr. Sum przekazowych było 12,778,756 r. sr., zwrócono 8,076,471 r. sr., pozostało 4,702,285 r. sr. Weksli i papierów publicznych zakupiono za 4,581,664 r. rs., zwroty wynosiły 2,247,023 r. sr., pozostało 48,548 r. sr. Kapitał przeznaczony na nabywanie i zbywanie papierów publicznych wynosił 9,240,323 r. sr., z tego ubyło 1,969,771 r. sr., pozostało na r. 1848: 7,270,551 r. sr. Obok powyższych operacyi Bank dawał pożyczki: na zakłady przemysłowe 1,202,165 r. sr.; zwroty wynosiły 107,185 r. sr., pozostało do odebrania na r. 1848: 1,094,980 r. sr. Na zastawy na papiery publiczne, kosztowności i towar 1,735,676, zwrócono 1,062,711 r. sr., pozostało do odebrania 672,965 r. sr. Pożyczki na dobra ziemskie wynosiły 1,949,910 r. sr., zwrócono 107,573 r. sr., pozostało 1,842,337 r. sr. Na innych zaliczeniach miał Bank z końcem roku 1847: 14,899,727 r. sr. W r. 1850. Bank Polski miał depozytów opieczętowanych na r. sr. 52,531,516, z tego w ciągu roku zwrócono r. sr. 22,656,675, pozostało na r. 1851. r. sr. 29,874,840. Depozyta nieopieczętowane wynosiły r. sr. 7,693,789, z tego zwrócono 1,755,138, pozostało r. sr. 5,938,651. Kapitałów lokowanych na procent było: instytutowych r. sr. 5,817,119, prywatnych r. sr. 3,633,439, zwrócił Bank z pierwszych r. sr. 1,268,300, z drugich r. sr. 526,419, pozostało: kapitałów instytutowych r. sr. 4,548,819, prywatnych r. sr. 3,107,028. Przekazów było na summę r. sr. 6,281,888, z tych wy-

płacono r. sr. 3,179,850, pozostało na r. 1851. r. sr. 3,102,037. Bank skupił wekslów krajowych i wylosowanych papierów publicznych za r. sr. 3,439,515, z tego zrealizował za r. sr. 2,745,174, pozostało z końcem roku 1850., za rubli srebrem 694,340. Na skupienie wekslów zagranicznych, potrzebnych do uskutecznienia wypłat zagranicznym posiadaczom papierów publicznych krajowych wydał Bank r. sr. 560,191, z tego zrealizował r. sr. 513,528. Papierów publicznych, miał Bank za r. sr. 7,436,594, z tego zrealizował r. sr. 482,955, pozostało r. sr. 6,993,639. Pożyczki przez Bank na zakłady przemysłowe udzielone, łącznie z dawniejszemi, wynosiły r. sr. 1,551,489, z tego zwrócono r. sr. 187,201, pozostało r. sr. 1,364,288. Pożyczki udzielone na zwykłe zastawy wynosiły r. sr. 1,097,848. Bank odebrał r. sr. 586,618, pozostało r. sr. 511,229. Pożyczki udzielone na dobra ziemskie, z funduszu na ten cel przeznaczonego, wynosiły z procentami r. sr. 2,011,994 na to wpłynęło 131,563, pozostało r. sr. 1,880,430.

Towarzystwo Kredytowe Ziemskie. Działając w duchu ustawy swojéj, Towarzystwo pobrało od stowarzyszonych 3,199,889 r. sr. Na przypadające do zapłaty listy zastawne i kupony w summie 3,983,957 r. sr., zapłaciło 3,418,031 r. sr., pozostało do zapłaty dla niezgłaszających się 565,926 r. sr. Skutkiem losowań i wystąpienia niektórych osób z Towarzystwa, dług tegoż w listach zastawnych zmniejszył się o summę 1,442,000 r. sr. Własność towarzystwa, pochodząca z kar egzekutnego, z oszczędności na administracyi i innych nadzwyczajnych wpływów, wynosiła 1,483,331 r. sr. W końcu r. 1850. wierzytelność Towarzystwa na dobrach ziemskich zahypotekowana, bez względu na postęp amortyzacyi, wynosiła r. sr. 50,934,225 z których summa r. sr. 40,959,630, na 5,591 dobrach prywatnych. Należność poborowa od stowarzyszonych przypadająca, łącznie z pozostałością z r. 1849. wynosiła r. sr. 4,002,163, za nią wpłynęło r. sr. 3,106,662, pozostało do pobrania r. sr. 895,500. Wypłata na listy zastawne wylosowane i kupony ubiegłe odbywała się z należytym pośpiechem. Za papiery te przypadała do wypłaty summa r. sr. 4,114,578, z tego wypłacono zgłaszającym się r. sr. 2,922,402, zostało dla tych, którzy się nie zgłosili r. sr. 1,192,175. Fundusz zapasowy Towarzystwa wynosił r. sr. 2,535,409.

Najwyższa izba obrachunkowa. W r. 1847. Najwyższa izba obrachunkowa miała rachunków z funduszu będących pod dyspozycyą skarbu i innych władz oraz osób do rewizyi 6,442, do zdecydowania 7,666. Z tych zrewidowano 5,265, zadecydowano 5,977; pozostało na rok 1848. do rewizyi 1,227, do zadecydowania 1,989. W r. 1850. Najwyższa izba obrachunkowa łącznie z pozostałością, z lat poprzedzających, miała rachunków: do rewizyi 4,794, do zadecydowania 5,230, z tych zrewidowano 3,308, zadecydowano 3,278, pozostało: do rewizyi 1,386, do zadecydowania 1,952.

Pod względem administracyjno-religijnym w król. Polskiém, wyznanie prawosławne posiadało arcybiskupstwo z 7 parafiami (w Opatowie, Kaliszu, Piotrkowie, Lublinie, Warszawie, Jabłonnie, Drohiczynie). Wyznanie rzymsko-katolickie: *a*) Archidecezyą Warszawską, podzieloną na 21 dekanatów: 1. Warszawski w Warszawie, ma 5 parafij: 2. Warszawski nad kościołami po za Warszawą, w Zerznie, 12 kościołów parafialnych; 3. Bialski w Biały, 12 k. p.; 4. Błoński w Rokitnie, 18 k. p.; 5. Brzeziński w Tomaszowie, 11 k. p.; 6. Gąbiński w Sannikach, 16 k. p.; 7. Gostyński w Rudaftowie, 13 k. p.; 8. Grojecki w Grójcu, 17 k. p.; 9. Kłodawski w Kłodawie, 13 k. p.; 10. Kutnowski w Głogowcu, 18 k. p.; 11. Łęczycki w Strzegocinie, 11 k. p.; 12. Łowicki w Domaniewicach, 10 k. p.; 13. Piasecki w Pęcinach, 14 k. p.; 14. Rawski w Krzemienicy, 10 k. p.; 15. Siennicki w Kuflewie, ma 17 k. p.; 16. Skierniewicki w Żelazny, 13 k. p.; 17. Sochaczewski w Sochaczewie, 15 k. p.; 18) Stanisławski w Cykowie, 17 k. p.; 19. Strykowski w Bratoszewicach, 12 k. p.; 20. Wartski w Chynowie, 12 k. p.; 21. Zgierski w Mileszkach, 16 k. p. *b*) Dyecezya Kielecko-Krakowska, podzielona na 18 dekanatów: 1. Kielecki w Złotnikach, z 16 k. p.; 2. Jędrzejewski w Krzęcięciach, 12 k. p.; 3. Dzierzgowski w Przyłęku, 11 k. p.; 4. Kurzelowski w Kurzelowie, 11 k. p.; 5. Olkuski w Olkuszu, 11 k. p.; 6. Lelowski w Włodowicach, 13 k. p.; Pilicki w Kromołowie, 12 k. p.; 8. Skalski w Szreniawie, 14 k. p.; 9. Siewierski w Siewierzu, 17 k. p.; 10. Miechowski w Prandocinie, 11 k. p.; 11. Opatowski w Bejscach, 13 k. p.; 12. Proszowiecki w Proszowicach, 12 k. p.; 13. Skalbmirski w Kazimierzu, 12 k. p.; 14. Wawrzeńczycki w Hebdowie, 12 k. p.; 15. Księzki w Mstyczowie, 11 k. p.; 16. Stopnicki w Kurozwękach, 12 k. p.; 17. Szydłowiecki w Chmielniku, 16 k. p.; 18. Wiślicki w Wiślicy, 14 k. p. *c*) Dyecezya Kujawsko-Kaliska, ma 24 dekanatów: 1. Brzeski w Lubrańcu, 16 k. p.; 2. Kowalski w Białotarsku, 10 k. p.; 3. Izbicki w Błennie, 11 k. p.; 4. Nieszawski w Będkowie, 16 k. p.; 5. Radziejowski w Bytomiu, 10 k. p.

6. Kaliski w Opatówku, 14 k. p.; 7. Kolski w Białkowie, 13 k. p.; 8. Koniecki w Koninie 17 k. p.; 9. Lutomirski w Małyniu, 14 k. p.; 10. Sampolski w Wilczynie, 15 k. p.; 11. Sieradzki w Sieradzu, 15 k. p.; 12. Słupecki w Ciążoniu, 14 k. p.; 13. Stawski w Goszczanowie, 18 k. p.; 14. Stawiszyński w Pamięcinie, 13 k. p.; 15. Szadkowski w Widawie, 20 k. p.; 16. Uniejowski w Warcie, 19 k. p.; 17. Wieruszowski w Wojcinie, 14 k. p.; 18. Brzeznicki w Wiewcu, 16 k. p.; 19. Częstochowski w Kłomnicach, 16 k. p.; 20. Krzepicki w Działoszynie, 13 k. p.; 21. Piotrkowski w Milejowie, 13 k. p.; 22. Radomski w Chełmie, 17 k. p.; 23. Tuszyński w Dłutowie, 15 k. p.; 24. Wieluński w Czarnożyłach, 19 k. p. *d*) Dyecezya Płocka z 17 dekanatami: 1. Andrzejewski w Ostrowie, 11 k. p.; 2. Biezuński w Kuczborku, 14 k. p.; 3. Ciechanowski w Czernicach, 17 k. p.; 4. Dobrzyński w Gojsku, 15 k. p.; 5. Lipnowski w Czernikowie, 15 k. p.; 6. Makowski w Makowie, 11 k. p.; 7. Mławski w Kublinie, 15 k. p.; 8. Ostrołęcki w Gaworowie, 11 k. p.; 9. Kocki w Trzepowie, 16 k. p.; 10. Płoński w Sarbowie, 15 k. p.; 11. Przasnyski w Prasznyszu, 16 k. p.; 12. Pułtuski w Przebodowie, 14 k. p.; 13. Raciążki w Goleszynie, 15 k. p.; 14. Rypiński w Osieku, 16 k. p.; 15. Wyszkowski w Pniewie, 10 k. p.; 16. Wyszogrodzki w Wyszogrodzie, 12 k. p. 17. Zakroczymski w Grodzicach, 14 k. p. *e*) Dyecezya Lubelska z 12 dekanatami: 1. Kaźmierski w Kurowie, 15 k. p.; 2. Chodelski w Niedrzwicy, 12 k. p.; 3. Krasnostawski w Fajsławicach, 14 k. p.; 4. Chełmski w Kumowie, 14 k. p.; 5. Hrubieszowski w Kryłowie, 10 k. p.; 6. Lubartowski w Ciemiernikach, 14 k. p.; 7. Lubelski w Zemborzycach, 12 k. p.; 8. Tarnogrodzki w Potoku, 10 k. p.; 9. Tyszowiecki w Nabroży, 10 k. p.; 10. Urzędowski w Dzierzkowicach, 13 k. p.; 11. Zaklikowski w Modliborzycach, 11 k. p.; 12. Zamojski w Sitańcu, 11 k. p. *f*) Dyecezya Sandomierska z 17 dekanatami: 1. Sandomierski w Bidzinach, 13 k. p.; 2. Koprzywnicki w Łonowie, 12 k. p.; 3. Zawichostski w Przybysławicach, 12 k. p.; 4. Staszowski w Połańcu, 12 k. p.; 5. Opatowski w Ptkanowie 12 k. p.; 6. Kunowski w Chmielowie, 12 k. p.; 7. Solecki w Bałtowie, 9 k. p.; 8. Iłżycki w Siennie, 8 k. p.; 9. Radomski w Radomiu, 16 k. p.; 10. Jedliński w Jasionny, 12 k. p.; 11. Kozieniecki w Jedlni, 10 k. p.; 12. Zwoliński w Odechowie, 11 k. p.; 13. Opoczyński w Drzewicy, 14 k. p.; 14. Bodzentyński w Piekoszowie, 10 k. p.; 15. Koniecki w Fałkowie, 14 k. p.; 16. Szydłowiecki w Odrowążu, 16 k. p.; 17. Skrzynecki w Przysusze, 11 k. p. *g*) Dyecezya Augustowska, z 12 dekanatami: 1. Augustowski w Suwałkach, 15 k. p.; 2. Kalwaryjski w Ludwinowie, 11 k. p.; 3. Łomżyński w Kolnie, 7 k. p.; 5. Maryampolski, 8 k. p.; 6. Olwicki w Pojewoniu, 12 k. p.; 7. Sapieżyński w Sapieżyskach, 14 k. p.; 8. Sejneński w Jeleniewie, 8 k. p.; 9. Tykociński w Poświątném, 8 k. p.; 10. Wąsowski w Wąsoszu, 7 k. p.; 11. Wizneński w Wiznie, 8 k. p.; 12. Wysocki w Wyszonkach, 10 k. p. *h*) Dyecezya Podlaska z 10 dekanatami: 1. Bialski w Pratulinie, 13 k. p.; 2. Garwoliński w Ostrówku, 9 k. p.; 3. Janowski w Przesmykach, 14 k. p.; 4. Łaskarzewski w Górznie, 10 k. p.; 5. Łukowski w Łukowie, 10 k. p.; 6. Międzyrzecki w Ostrówkach, 9 k. p.; 7. Parczewski w Parczewie, 10 k. p.; 8. Siedlecki w Pruszynie, 16 k. p.; 9. Stężycki w Zabience, 10 k. p.; *i*) Dyecezya Chełmska, wyznania Greko-Unickiego z 21 dekanatami: 1. Bialski w Dołhy, 15 k. p.; 2. Chełmski w Chełmie, 15 k. p.; 3. Dubieński w Dubience, 13 k. p.; 4. Grabowiecki w Grabowcu, 10 k. p.; 5. Horodelski w Kopyłowie, 9 k. p.; 6. Hrubieszowski w Podhorcach, 18 k. p.; 7. Kodeński w Dobratyczach, 16 k. p.; 8. Krasnystawski w Łopiennniku, 11 k. p.; 9. Lubelski w Siedlinczu, 17 k. p.; 10. Łosiecki w Kornicy, 11 k. p.; 11. Międzyrzycki w Międzyrzycu, 15 k. p.; 12. Parczewski w Sokołowie, 13 k. p.; 14. Szczebrzeszyński w Szczebrzeszynie, 15 k. p.; 15. Tarnogrodzki w Krzeszowie, 11 k. p.; 16. Tomaszewski w Gradosławicach, 7 k. p.; 17. Tykociński w Hotyszce, 10 k. p.; 18. Tyszowiecki w Telatynie, 18 k. p.; 19. Wisznicki w Rudnie, 12 k. p.; 20. Włodawski w Holi, 22 k. p.; 21. Zamojski w Sitnie, 10 k. p., czyli w ogóle wyznanie Rzymsko-katolickie posiada 1 archidecezyą, 8 dyecezyi, z 140 dekanatami i 1,779 kościołami parafialnemi Wyznania ewangelicko-augsburskie i ewangelicko-reformowane, posiadają swoje konsystorze w Warszawie i także są rozdzielone na parafie.

Gubernie z ich rozległością, ludnością i miastami stołecznemi w r. 1848. wymieniamy: Gubernia Augustowska, rozległa 341,91 mil kwad., ludności w r. 1848: 617,393, w r. 1850: 622,195 m. M. stołeczne Suwałki. Gubernia Płocka rozległa 303,45 mil kw. ludności w r. 1848: 545,434 a w r. 1850. 547,455, M. stoł. Płock. Gubernia Warszawska rozległa 672,48 mil kw. ludności w r. 1848: 1,694,491 m., w r. 1850. 1,531,485, M. stołeczne Warszawa. Gubernia Radomska rozległa 438,87 mil kwad., ludności w r. 1848: 930,307 m.,

M. stoł. Radom. Gubernia Lubelska, rozległa 565,50 mil kwad., ludności w r. 1848: 1,002,436 m., w r. 1850: 1,018,701 m. M. stołeczne Lublin.

PÖLTEN, M. w Austryi (w Dolnéj Austryi), w okręgu Ober-Wiener-Wald, nad rzeką Trasen. Ludność 4,300 m. Stolica biskupa, sufragana Wiedeńskiego, którego dyecezya obejmuje okręgi Saint-Pölten i Krems. Seminaryum biskupie. Przędzalnie bawełny, piękne papiernie, fabryka zapałek chemicznych; fabr. fajansów, browary, kuźnice, drukarnie.

POLYNEZYA, jeden z trzech wielkich podziałów geograficznych Oceanii, na Wielkim oceanie Spokojnym. Leży pomiędzy 56° szerok. płd. i 35° szerok. płn., a 125° dłg. wsch. i 105° dłg. zach. Polinezya składa się z mnóstwa archipelagów czyli grup wysp. Wyspy liczniejsze w tym podziale niż w dwóch drugich częściach Oceanii, są wszystkie małéj rozległości, a największa ze znanych, jest Sandwich czyli Hawai, mająca 11804 w. kw. powierzchni. Są one w ogóle rozproszone w grupach czyli pasmach rozmaitéj rozciągłości. Najważniejsze i szczególniéj wzniesione, w liczbie których mieszczą się Sandwich, Tahiti, Markizy, złożone są z bazaltu i innych formacyj wulkanicznych. Większa część małych wyspek czyli grupp na podstawie koralowéj, ma kształt okrągły, z laguną rozmaitéj głębokości, w pośrodku z komunikacyą lub bez niéj z morzem. Mała rozległość wysp jest przyczyną, że one są pozbawione wszelkiéj formacyi rzek jakichkolwiek. Pobliskość morza i wpływ wiatrów przemiennych rannych i wieczornych, sprawia temperaturę na tych lądach przyjemną, nawet dla Europejczyków. Uragany i trzęsienia ziemi rzadko się zdarzają. Flora nadzwyczajnie jest urozmaiconą w tych strefach i obficie wystarcza w samych gatunkach miejscowych i prawie bez żadnéj uprawy, na potrzeby krajowców. Główniejszemi płodami gruntowemi są: drzewo chlebowe, którego owoc jest najulubieńszém pożywieniem wyspiarzy; kokos, yam, arum esculentum, banan, trzcina cukrowa, właściwa wielu wyspom, lepiéj się tu udaje niż w innych krajach świata, rata, gatunek kasztanu, ahia, gatunek owocu wielkości jabłka mającego, fi-root, z którego wyciągają awa, napój odurzający. Wszystkie płody zwrotnikowe Ameryki i większa część krzewów europejskich wprowadzonych na te wyspy zostało przez missyonarzy i podróżników, i najlepiéj się przyjęło. Zboża nie tak się udały, lecz jarzyny obradzają się w niektórych miejscach prawie bez uprawy. Fauna Polinezyi mało jest urozmaicona; jedynemi czworonożnemi zwierzętami dostrzeżonemi za przybyciem Europejczyków, są świnie i wieprze miejscowe, dziś już prawie całkiem znikłe, psy, szczury, jaszczurki. Teraz znajdują się na wyspach najwięcéj uczęszczanych zwierzęta domowe Europejskie. Większa część mieszkańców Polinezyi pozostaje w stanie dzikości. Główniejsze z nich są na wpół ucywilizowane, część z pomiędzy nich jest nawróconą do Chrystyanizmu, lecz daleko większa liczba pozostaje jeszcze w barwochwalstwie, i zupełném barbarzyństwie. Na niektórych grupach wysp, mianowicie na archipelagu Markiz, wyspiarze są ludożercami. Mieszkańcy tych wysp należą do dwóch plemion głównie, to jest do plemienia malajskiego. Język ich podobny od jednego do drugiego krańca Polinezyi, zdaje się mieć łączność z dyalektem malajskim. Przemysł w téj części świata prawie żaden. Materye na odzienia są wyrabiane z kory drzew, missyonarze nadaremnie usiłowali obznajmić ich z tkactwem. Handel ich zasadza się głównie na zamianie towarów drobniejszych, przywozowych przez statki, udające się na połów wielorybów za otrzymane od nich zapasy żywności. Rząd tych wysp jest rozmaity, od monarchiczno samowładnego, aż do republikańskiego; lecz wszędzie przekonano się o istnieniu arystokracyi rodu używającéj szczególnych przywilei. Missyonarze wprowadzili na niektóre wyspy rząd reprezentacyjny. Przeciwnie u większéj części ludów dzikich, niewiasty Polinezkie posiadają właściwe prerogatywy, u wielu narodów wykonywają one najwyższą władzę. Według najogólniéj przyjętych podziałów, Polynezya dzieli się na 17 grup wysp: archipelag Mounin, wulkaniczny Magellana; archipelag Maryański czyli Złodziejski; archipelag Palaos czyli Pelew, Peli, Panlog, Pannon, archipelag Karoliński czyli Nowe Filipiny; archipelag Środkowy czyli Mulgrawski, Marshall Gilbert, archipelag Viti czyli księcia Wilhelma i Fidżi, archipelag Tonga czyli wyspy Przyjacielskie, archipelag Ooua-Horn (złożony z wysp Ooua, Ononafou, Fandounatou i Wallis); archipelag Hamoa czyli Bougainvilla, Żeglarzy, archipelag Kernadec, archipelag Cooka, archipelag Toubouai (złożonego z grup Toubouai, Rouroutou czyli Ohitorea i Rimatara); archipelag Taiti (wyspy Towarzyskie i Jerzego); archipelag Pomotou czyli archipelag Niebezpieczny, Złotego-Morza, archipelag Mendana (Markizy i Washington); archipelag Hawai czyli Sandwich. Znajdują się tu jeszcze małe grupy wysp oddzielnych, z których główniejsze są: Saint-Barthołomeo i Noël na płd. równika,

San-Bernard, Penrhin, Paques, Gambier, Pitcairn, Bass, Savage na płd. Z mocarstw europejskich posiadają zakłady w Polinezyi: Hiszpanie na wyspach Maryańskich osiedli; Francuzi w Taiti i na Markizach; Anglicy właściwie powiedziawszy nie mają kolonii na tych wyspach, lecz na wszystkie wywierają przeważny wpływ przez swoich ajentów i missyonarzy.

POLZIN, M. w Prusach, w Pomeranii, o 46 w. ku płd. od Köslina, nad rz. Waggerbach; 2,665 m. Sąd miejski. Fabryki sukna; farbiernie. W pobliżu miasta źródła mineralne żelazne i kąpiele dość uczęszczane.

POŁANIEC, M. w król. Polskiém, w gubernii Radomskiéj, pow. Sandomierskim, nad rz. Skodnią, pomiędzy górami niedaleko od Staszowa, 5 mil od Sandomierza, o ćwierć mili od l. brz. Wisły, a milę od spływu Wisłoki do Wisły; 1,744 m. (142 chrześcian, 602 żydów); 6 domów murow., 215 drew.; 12 jarmarków do roku, 1 targ tygodniowy.

POŁĄGA, Mm. w ces Rossyjskiém, w gub. Kurlandzkiéj, pow. Hasenpoth, położone pod 55° 55' szer. płn., a 38° 44' dłg. wsch. Oddalone 863 w. od Petersburga, 1362 w. od Moskwy, 258 w. od Mitawy, w pobliżu granicy Pruskiéj.

POŁOCK, M. w ces. Rossyjskiém, stoł. pow. t. n., w gub. Witebskiéj, położone pod 55° 29' szerok. płn., a 46° 25' dłg. wsch. Oddalone o 604 w. od Petersburga, 680 w. od Moskwy, a 110 w. ku płn.-zach. od Witebska, nad Dźwiną, przy zlewie jéj z Połotą; 10,685 m. Stolica eparchii katolicko-wschodniego kościoła. Stolica biskupstw Połockiego i Wileńskiego. Korpus kadetów; otoczone murem, z dwoma zamkami; kościoły XX. Dominikanów i Pijarów.

POŁONNE, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Wołyńskiéj. Odległe od Petersburga 1374 w., od Moskwy 1159 w., a od Żytomierza 141 w.

POŁTAWA, M. w ces. Rossyjskiém, stoł. gubernii t. n. Leży pod 49° 36' płn. szerok., a 52° 16' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 1422 w., od Moskwy 840 w., nad rz. Połtawką; 20,061 m. w r. 1849. Trybunał kryminalny i cywilny apelacyjny. Stolica eparchii katolicko-wschodniéj. Stolica biskupstw Połtawskiego i Perejasławskiego. Klasztor wychowania panien szlachetnego rodu, 6 szkół publicznych z 733 uczniami w 1833. r. Ogród botaniczny; 11 fabryk z 250 robotnikami w 1833. r. Ważne jarmarki na wełnę. Słynne zwycięztwo cesarza Piotra Wielkiego nad Karolem XII. w 1709. r.

POŁTAWSKA gubernia w ces. Rossyjskiém, M. stoł. Połtawa. Rozległości ma 43,385 w. kw. Ludności 1,783,800 m. Grunt płaski, nader urodzajny, lecz nielesisty; jedna z prowincyi najwyżéj stojących w rolnictwie w państwie, wydaje wszelkiego rodzaju zboża w wielkiéj obfitości. W 1830. r. zajmowało się rolnictwem 1,313,706 osób, zasiano 54,700 czetwerti zboża ozimego, przynoszącego ziarn 2 za 1; a 809,970 czetw. jarego, przynoszącego ziarn 2⅓ za 1. Prześliczne pastwiska i znaczny chów bydła. Ulów w 1833. roku było 360,069. Fabryki płótna; topielnie łoju; gorzelnie. Handel zbożem, bydłem i pozostałościami zwierzęcemi, jako to: rogami, kośćmi, skórami.

POŁUDENNA, forteczka w ces. Rossyjskiém, w gub. Tobolskiéj; odległa od Petersburga 3186 w., od Moskwy 2512 w.

POMARANCE, Mm. w Toskanii, o 59 w. ku płd.-wsch. od Pizy; 2,066 m. w 1840. r.

POMAREZ, Mm. we Francyi, w dep. Landes, o 25 w. ku płd.-zach. od St.-Sever; 2,091 m. w 1846. r.

POMAYROLS, W. we Francyi, w depar. Aveyron, o 100 w. ku płd.-wsch. od Espalion, na pr. prz. rz. Lot; 3,586 m.

POMBAL, Mm. w Portugalii, w Estremadurze, o 100 w. ku płn.-wsch. od Lizbony; 4,846 m. Piękny zamek margrabiów Pombal.

POMEROLS, W. we Francyi, w dep. Herault, o 27 w. ku wsch. od Beziers; 1,577 m. w 1841. r. Bardzo dobre spirytusowe wina zwane Picardan non mousqués. Dystylarnie wódek.

POMMARD, W. we Francyi, w dep. Côte-d'Or, o 5 w. ku płd.-zach. od Beaune; 1,227 m. w 1841. r. Wyborne wina czerwone.

POMERANIA albo POMORZE, prowincya w Prusach, nad mr. Baltyckiém, M. stołeczne Stettin (Szczecin). Leży pomiędzy 52° 57' a 54° 59' szer. płn., znajduje się pomiędzy mr. Baltyckiém, prowincyą Pruską, W. księstwem Poznańskiém, Brandenburgią i Meklenburgiem. Rozległość 574,33 mil niem. kw. Ludność 1,106,350 m. w 1843. roku. Składa się z części lądu stałego i wysp Rügen, Usedom, Wollin i innych pomniejszych, wszystkich tuż przy pobrzeżach leżących. Nadbrzeża są piaszczyste, okolone wydmami; grunt płaski, z lekka wzdęty i to w kilku tylko miejscach, zlany Odrą, która tu ma swoje ujście i swój zlew z Ichna, Peene, Rega, Persanta, Stolpe i t. d. Grunt obrachowany jest na 12300000 morgów: z tych 620000 mor. wód, 2500000 mor. lasów, pod rolę 4600000 mor., ogrody 60000 mor., łąki 1800000 mor., pastwiska 2220000 mor., bez użytku 500000 morgów. Uprawa głównie zbóż, nadewszystko żyta, jęczmienia i owsa, tatarki, roślin olejnych, kartofli, lnu i tytu-

niu. Staranny bardzo chów bydła, stan chowu w 1843. r. był: koni 179,022, rogacizny 431,165, owiec 2,407,287, kóz 14,393, trzody chlewnéj 159,800. Główniejsze płody kopalniane są: bursztyn zbierany na pobrzeżach, sól, ałun, żelazo, cynk, glina, wapień, torf, marmur, granit i t. d. W r. 1843. było kopalni 20 z 320 robotnikami, dochód z nich wynosił 291,978 talarów z żelaza, 46,998 tal. z soli, i t. d. W 1843. r. przemysł zajmował 45 machin parowych razem o sile 964 koni, z tych 15 machin o sile 614 koni do żeglugi. Główniejszych zakładów przemysłowych było: 8 hut żelaza i 4 miedzi, 5 hut szkła z 64 robotnikami; 1,754 młynów do mąki (743 wodnych, 917 wiatraków, 91 manežowych, 3 parowych), 281 olejarni, 45 foluszów, 220 tartaków, 24 papiernie (1 mechaniczna), 355 przędzalni wełny, 39 warsztatów wyrobów bawełnianych, 2,110 warsztatów wyrobów wełnianych (686 rzemieślników), 41,860 warsztatów płóciennych (2,230 professyonistów), 22 drukarnie z 35 prasami, 386 browarów, 352 dystylarni. Ludność przemysłowa w tymże roku wynosiła 170,036 indywiduów, z tych 125,050 rzemieślników, 6,716 przy fabrykacyi napojów, 15,492 przy przędzalniach i wyrobach tkanin, i t. d. Czynny handel, którego główniejszemi punktami są: Stralsund, Stettin (Szczecin) i Kolberg. Zakładów naukowych publicznych w 1843. r. było: 2,465 szkół elementarnych z 2,765 nauczycielami i podnauczycielami i 153,103 uczniami (78,748 chłopców, 74,355 dziewcząt), 59 szkół drugiego rzędu dla chłopców z 177 nauczycielami i 7,883 uczniami, 57 szkół drugiego rzędu dla dziewcząt z 162 nauczycielami i nauczycielkami i 7,595 uczennicami, 5 szkół miejskich z 34 nauczycielami i 764 uczniami, progimnazya z 8 nauczycielami i 145 uczniami, 7 gimnazyów z 90 nauczycielami i 1,469 uczniami, 5 szkół normalnych początkowych z 174 uczniami, 1 uniwersytet w Greifswaldzie. Prowincya dzieli się na 3 Regierungsbezirk: Stettin (Szczecin), Stralsund i Köslin; zawiera 72 miast z różnorodną ludnością 311,441 m.

POMORSKA ZATOKA, przy ujściu Odry do mr. Baltyckiego, oddzielona od niego wyspami Usedom i Wollin. Szeroka na mil 5, długa na 5,000 sążni. Dzieli się na wielką i małą zatokę.

POMORZANY, Mm. w Galicyi, w obwodzie Złoczowskim, o 3 mile od Złoczowa, z starodawnym niegdyś obronnym zamkiem, teraz zaś mieszkalnym. W 1476. r. zamknięta tu garstka obrońców pod wodzą Świnki, wytrzymała pamiętne oblężenie Tatarów; w roku 1695. dostało się zamczysko w moc nieprzyjaciela i wielce uszkodzone zostało.

POMOTOU, archipelag czyli gruppa wysp w Polynezyi, na wschód Taiti, na płd. Markizów. Wyspy niskie i małe, przedstawiające raczéj grupy to jest pasma wysp niż wyspy właściwe. Mało zaludnione.

POMPEI, M. w król. Neapolitańskiém, o 24 w. ku płd.-wsch. od Neapolu u spodu Wezuwiuszu. Kilka śladów tego miasta zagrzebanego pod popiołami w pamiętnym wybuchu tego wulkanu w r. 79., opisaném przez Pliniusza Młodszego, zostało wynalezionych r. 1592. Drugie odkrycie uczynione w 1748. r. zwróciło uwagę publiczną, i w 1755. r. rozpoczęto poszukiwania, które dotąd jeszcze są czynione. Czwarta część miasta jest teraz oczyszczoną.

POMPEJ, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Nowy York, w hrb. Onondaga, o 235 w. ku zach. od Albany; 4,371 m. w 1840. r.

PONARY, pasmo wzgórzy dość wysokich, otaczających miasto Wilno od strony zach. i płd. Grunt ich gliniasto-piaszczysty, po większéj części są zarosłe drzewem liściowém i iglastém.

PONCE, M. w Antyllach Hiszpańskich, na wyspie Porto-Rico, w pobliżu morza. Piękne plantacye.

PONCE, St.-PONCE, W. we Francyi, w depar. Ardennes, o 3 w. ku płd. od Mézièrs. Prochownia rządowa.

PONCE, M. we Francyi, w dep. Sarthe, o 22 w. ku płd.-zach. od Nantua; 2,042 m. w 1846. r. Stoł. kantonu. Fabrykacya wyrobów materyalnych fantazyjnych.

PONDISZERY, M. w Indostanie francuzkim, stołeczne zakładów francuzkich, w Indyach i terytoryum t. n., na pobrzeżu Koromandelu, w dawnéj prow. Carnate; położone pod 11° 55' 41" szerok. płn., a 77° 31' 30" dłg. wsch. Ludność do 55,000 m. Rezydencya gubernatora i władz centralnych zakładów francuzkich w Indyach, przełożonego cudzoziemskich missyi Francyi w Indyach, który przybiera tytuł biskupa Drousipare; trybunału rządowego; trybunału I. instancyi terytoryalnego; sądu pokoju. Znajduje się tu kolegium z katedrą języków: angielskiego i wschodnich. Biblioteka publiczna. Drukarnia. Przędzalnia wzorowa jedwabiu i bawełny, rządowa. Ważne i czynne wyroby perkalu niebieskiego, nazywanego gwineje, najbardziéj cenione w Indyach, i nader poszukiwane w Senegalu od Negrów prowadzących handel gomman. Liczne i wyborne farbiernie Indygo. Czynny handel z posiadłościami francuzkiemi i an-

gielskiemi, lecz nie tak ważny z metropolią, punkt środkowy całego handlu Indyj francuzkich. Pondiszery składa się z dwóch części rozdzielonych kanałem: M. Białego zaledwie liczącego 700 m., i M. Czarnego. Pomiędzy celniejszemi budowlami, godne widzenia są: pałac rządowy, kościół missyjny, dwie pagody, bazary zbudowane w 1827. r. i latarnia morska w 1836. r. Miasto nie ma wcale portu, tylko przystań otwartą, w której morze roztrąca się bezustannie, tworzy zaporę czyniącą wyładowaniem trudném w zwyczajnéj porze, a niebezpieczném w chwili trwania mussonu czyli peryodycznego wiatru płn.-wsch. Terytoryum Pondiszery, którego rozległość jest 27953 hektarów, liczyło w 1839. r. 79,743 m. Dzieli się na 3 okręgi: Pondiszery, obejmujący miasto i 11 aldes czyli wiosek Indyjskich; Villenour, 45 aldes; Bahour, 36 aldes.

PONFERRADA, M. w Hiszpanii, o 68 wiorst ku zach. od Leonu, nad Sil, przy jéj zlewie z Boeza.

PONIEC, PONIECZ, PONIE, po niemiecku PUNITZ, M. w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, w rejencyi Poznańskiéj, w pow. Krobskim, nad Kopanicą. Kościół katolicki; 1,680 m. Mieszkańcy trudnią się chowem bydła, warzeniem piwa, wódki, tkaniem płótna i t. p. Odległe od Poznania mil 10.

PONIEWIEŻ, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Kowieńskiéj, stoł. pow. t. n. Odległe od Petersburga 700 w., od Moskwy 1023 w., a od Kowna 139 w., nad Niewiażą; 6,375 m. Jest tu klasztor XX. Pijarów i kościół parafialny.

PONIKWA WIELKA, W. w Galicyi, w obwodzie Złoczowskim, o milę od Brodów. Wielki i wspaniały pałac z pięknym ogrodem; łomy kamienia.

PONS, M. we Francyi, w depar. Charente Inferieure, o 22 w. ku płd. od Saintes, na l. brz. Seugne; 4,661 m. w 1846. r. Stoł. kantonu. Kolonia rolnicza Saint-Antoine, dla podrzutków i sierot. Fabryki wyrobów wełnianych. Garbarnie, farbiernie, kuśnierstwo. Niegdyś zamek dziś więzienie. Obwarowane przez Hugonotów; Ludwik XIII. rozkazał rozwalić wały w r. 1621.

PONS DE TOMMIÈRES, St. P..., M. we Francyi, w depar. Herault, o 126 w. ku zach.-płn. od Montpellier, na pr. brz. Jaur. Ludność 7,281 m. w r. 1846. Seminaryum. Towarzystwo rolnicze. Kasa oszczędności. Fabryki lżejszego sukna w świetnych kolorach i po nader niskich cenach dla Lewantu i innych krain. Fabryki kołder wełnianych. Przędzalnie mechaniczne wełny, farbiernie, garbarnie, rymarstwo, tokarnie wyrobów z drzewa i metali, nożownictwo. Handel marmurami i suknem. W okolicach eksploatacya łomów marmuru i kopalnie rudy żelaznéj. Niegdyś siedlisko biskupa suffragana Narbonny. Starodawna katedra, domy powiększéj części wystawione z marmuru. Ciekawe źródło tryskające w mieście u spodu skały.

PONT-A-MARCQ, albo MARCQ-EN-PEWELE, Mm. we Francyi, w dep. Nord, o 14 w. ku płd. od Lille; 700 m. Stoł. kantonu. Komora celna. Fabryka cukru burakowego.

PONT-A-MOUSSON, M. we Francyi, w depar. Meurthe, o 30 w. ku zach. od Nancy, nad Mozellą; 8,025 m. Stołeczne kantonu. Kolegium komunalne. Kasa oszczędności. Biblioteka publiczna (600 tomów). Zbiór wina. Wyroby haftu poszukiwane. Wyroby garncarskie, fajek i fałszywych kamieni, luster, cukru burakowego, oleju. Białoskórnictwo, garbarstwo, farbiarstwo, gorzelnictwo. Znaczny handel drzewem budowlaném i browarką, oraz tarcicami sosnowemi, węglem, żelazem, zbożem, winami i wódką. Źródła żelazne. Miasto to założone w XIII. wieku, posiada kościół gotycki z téjże epoki, plac otoczony arkadami. Jest miejscem urodzenia Duroca.

PONT-AUDEMAR, M. we Francyi, w dep. Eure, stoł. okręgu t. n., o 70 w. ku płn.-zach. od Evreux, na l. brz. rz. Rille. Ludność 6,733 w 1846. r. Trybunał handlowy. Komora celna. Biblioteka publiczna. Gabinet historyi naturalnéj i archeologiczny. Kassa oszczędności. Nagrody coroczne za chów koni. Teatr. Garbarnie, rymarstwo i kuśnierstwo słynne. Fabryki skór lakierowanych, artykułów siodlarskich, przedmiotów zdobnych do powozów. Wyroby ponczosznicze, kotlarskie. Fabryki kleju, lin. Przędzalnie bawełny; blicharnie. Rafinerye soli. Handel zbożem, lnem i bydłem. Miasto otoczone staremi murami i głębokim rowem, z portem nad rz. Rille, wykopanym z rozkazu Ludwika XIV. i zaopatrzonym robotami mularskiemi. Kilkakrotnie zajmowane przez Anglików, których nakoniec Karol VII. stanowczo wypędził w r. 1449.

PONT-CROIX, Mm. we Francyi, w dep. Finistère, o 30 w. ku zach. od Quimper, nad rz. Goyen, o 3 w. od jéj ujścia do zatoki Audierne; 2,287 m. w 1846. r. Stoł. kantonu. Małe seminaryum. Port handlowy. Dowóz win i soli, wywóz zaś zboża, tłuszczów, mąki, kartofli, wosku, miodu. Port z przystanią na 70 metrów długi. Łacha wiodąca do niéj bywa nie jednostajną i to spowodowywa częste wypadki.

PONT-DE-BEAUVOISIN, LE P..., M. we Francyi, w dep. Isere, o 20 w. ku wsch. od la Tour-du-

Pin, na l. brz. rz. Guier i granicy; 2,214 m. w 1846. r. Stoł. kantonu. Warownia drugiego rzędu. Komora celna. Kolegium komunalne. Most o jednéj arkadzie przez rz. Guier, śmiała budowla, w połowie stanowiąca granicę pomiędzy Francyą a państwem Sardyńskiém (Sabaudyą). Handel żelazem.

PONT-DE-BEAUVOISIN, Mm. w pań. Sardyńskiém, w Sabaudyi, o 17 w. ku zach. od Chambery, na pr. brz. rz. Guier, naprzeciw mostu w Pont-de-Beauvoisin (we Francyi, w dep. Isere). Stołeczne swego mandamento. Warownia. Kolegium królewskie. Komora celna.

PONT DE BORDES, W. we Francyi, w dep. Lot et Garonne, o 22 w. ku płn.-zach. od Nerac. Ważne dystylarnie wódki i spirytusów. Główny skład na tranzyto wódek z Armagnac. Handel drzewem korkowém.

PONT-DE-BUIS, W. we Francyi, w dep. Finistere, o 8 w. ku płn. od Chateaulin, nad zlewem rz. Buis z pr. str. do Chateaulin; 1,904 m. Prochownia rządowa. Składa się z dwóch części, połączonych mostem przez Buis, a należących z pr. strony rz. do gminy Quimerch, w kantonie Le Faou, a z l. do gminy St. Segal, w kant. Chateaulin.

PONT DE L'ARCHE, M. we Francyi, w dep. Eure, o 12 w. ku płn. od Louviers, na l. brz. Sekwany, poniżéj spływu Eure; 1,483 m. Stołeczne kantonu. Most na 22 arkadach na Sekwanie, wzniesiony w 854. r. przez Karola Łysego. Z zamkiem, w którym odbyły się dwa koncylia w 862. i 889., i znów w innych okolicznościach dwa wielkie zgromadzenia królestwa.

PONT-DE-VAUX, M. we Francyi, w dep. Ain, o 43 w. ku płn.-zach. od Bourg-en-Bresse, na l. brz. Reyssoue, w pobliżu l. brz. Saony; 3,109 m. Stołeczne kantonu. Kraina okoliczna urodzajna w zboże i pastwiska, znaczny handel końmi, mułami, bydłem, zbożem, konopiami, maisem, tatarką, winem, mąką. Garbarnie, kuśniernie, garncarnie. Ratusz, szpital, bazar na zboże, pomnik wzniesiony pamiątce generała Joubert, urodzonego w tém mieście. Biblioteka publiczna z 2,000 tomów. Kanał na 400 metrów długi, komunikujący z Saoną.

PONT-DU-CHATEAU, M. we Francyi, w dep. Puy de Dome, o 15 w. ku wsch. od Clermont-Ferrand, na l. brz. Allier; 3,654 m. w r. 1846. Stołeczne kantonu. Wina czerwone, nadewszystko dobre do przymieszania. Handel czynny i ważny winami, konopiami, węglem, kamieniem z Volvii, jabłkami, drzewem, drzewem orzechowém na meble, kamieniami młyńskiemi. Port wyładowania win krajowych i wszystkich płodów departamentu, z którego corocznie wypływa przeszło 300 statków naładowanych do Paryża i na Ligierę. Piękny most na rz. Allier. Niegdyś miasto warowne.

PONT-EN-ROYANS, Le P..., Mm. we Francyi w dep. Isere, o 14 w. ku płd. od Saint-Marcellin, na pr. brz. Bourne; 1,235 m. Stołeczne kantonu. Zbiór znaczny orzechów. Fabryki sukna grubego dla wojska. Dobre wina czerwone.

PONT-GIBAUD, M. we Francyi, w dep. Puy-de-Dome, o 25 w. ku płd.-zach. od Riom, nad rz. Sioulle; 937 m. w r. 1841. Stołeczne kantonu. Ważna eksploatacya kopalni srebra i ołowiu srebrodajnego. Tartak hydrauliczny. Pyszny młyn do mielenia mąki na Sioulle. Źródła wód mineralnych kwaskowato-zimnych. Studnie artezyjskie.

PONT-L'ABBÉ, M. we Francyi, w dep. Finistere, o 18 w. ku płd.-zach. od Quimper, nad rz. t. n. i o 7 w. od jéj ujścia w łęk rz. Benodet; 3,626 m. w r. 1846. Stołeczne kantonu. Port handlowy. Komora celna. Komitet rolniczy. Chów pszczół. Fabryki płótna konopnego, powroźnictwo, fabr. krochmalu. Handel przybrzeżny.

PONT-L'EVEQUE, M. we Francyi, w dep. Calvados, o 44 w. ku wsch.-płn. od Caen, nad Toucques i Colonne, przy ich zlewie. Ludność 2,193 m. Fabryki koronek, płócien, octu. Handel bydłem, drzewem, woskiem, jabłecznikiem, serem i masłem. Położone w obszernéj i zieleniejącéj dolinie, obfitującéj w wyborne pastwiska, na których wypasają mnóstwo bydła. Miasto niegdyś ważniejsze; w niém Wilhelm zdobywca zgromadził stany, które postanowiły jego wyprawę do Anglii. Miejsce urodzenia Thoureta.

PONT-SCORF, Mm. we Francyi, w dep. Morbihan, o 12 w. ku płd. od Lorient, na l. brz. Scorf; 1,668 m. Stołeczne kantonu. Komitet rolniczy. Garbarnie.

PONT-SUR-YONNE, M. we Francyi, w dep. Yonne, o 12 w. ku płn.-zach. od Sens, nad Yonne; 2,000 m. w r. 1846. Stołeczne kantonu. Wyrób dachówek zwanych Burgońskiemi, rozmaitych narzędzi żelaznych; garbarstwo. Żegluga i rybołowstwo. Handel winami.

PONT-SAINT-ESPRIT, M. we Francyi, w dep. Gard, o 33 w. ku płd.-wsch. od Uzes, na pr. brz. Rodanu; 5,375 m. Stołeczne kantonu. Handel winami, olejami i jedwabiem. Znaczne targi 2 razy na tydzień. Port nad Rodanem, i most na 800 metrów dłg., złożony z 26 arkad, rozpoczęty w roku 1265. za Ś. Ludwika, a ukończony za Filipa pięknego w r. 1309.

PONT SAINTE MAXENCE, M. we Francyi,

w dep. Oise, o 12 w. ku płd. od Senlis, na l. brz. Oise; 2,450 m. Stołeczne kantonu. Eksploatacya kamienia ciosowego, wapniarnie, wyroby rozmaite z żelaza, garbarnie, kuśniernie. Wielki handel zbożem dla Paryża, winami, wełną, skórami i bydłem. Bardzo piękny most na Oise, jedno z arcydzieł sławnego architekta inżyniera Perronet, na trzech arkadach lekkiego i śmiałego zagięcia, które utrzymują dwie grupy po cztery kolumny. Tu szczęty dawnego mostu, według mniemania jeszcze rzymskiéj budowy.

PONT-SAINT-VINCENT, Mm. we Francyi, w depar. Meurthe, o 11 w. ku płd.-zach. od Nancy, na l. brz. Mozelli; 932 m. Wyrób i handel chlebem żytnim wyśmienitym i bardzo poszukiwanym. Bardzo piękny most na 9 łukach.

PONTACQ, PONTAC, M. we Francyi, w dep. Dolnych Pirenei, o 28 w. ku płd.-wsch. od Pau; 3,296 m. Stołeczne kantonu. Pszczolnictwo, trzody merynosów. Fabryki kołder i kap, oraz octu. Garbarnie. Handel skórami, wełną i wędlinami.

PONTA-DEL-GADA, M. na wyspach Azorskich, na pobrzeżu płd.-zach. od San-Miguel. Obronne cytadelą, port handlowy. Wywóz pomarańczy.

PONTARLIER, M. we Francyi, stołeczne okręgu t. n., w dep. Doubs, o 55 w. ku płd.-wsch. od Besançon, nad rz. Doubs, w górach Jura. Ludność 5,136 m. w 1846. r. Inspektorstwo leśne, komora. Kolegium kommunalne. Kassa oszczędności. Komitet rolniczy. Fabryki kos, gwoździ, narzędzi rozmaitych, stali. Odlewnie metali, fryszerki, tartaki hydrauliczne. Fabryki cukru burakowego. Dystylarnie wódek, kirszwasseru znanego de la Vallée, wyciągu piołunowego do 180,000 litrów rocznie, i uprawa piołunu potrzebnego do téj fabrykacyi. Garbarnie. Znaczny handel zbożem, kirszwaserem, wyciągiem piołunu, serami na sposób grujerskich i śmietanowych wyrabianemi; końmi pociągowemi i bydłem, drzewem sosnowém w kłodach i tarcicach, skórami, zegarami. Handel bardzo znaczny z Szwajcaryą. Miasto bardzo dawne i jedno z najznaczniejszych w dawnéj prow. Franche-Comté. Położone w przejściu z Francyi do Szwajcaryi, najwygodniejszém i bardzo uczęszczaném. Przejście i miasto są bronione warownią Joux, zbudowaną na niedostępnéj skale. Miejsce urodzenia generała Moreau.

PONTEBA, PONTAFEL, Mm. w król. Lombardzko-Weneckiém, w gubernii Wenecyi, o 53 w. ku płn. od Udine, nad Tella i naprzeciw wsi t. n. Handel tranzytowy bardzo czynny.

PONTECORVO, M. w pańs. Kościelném, stołeczne okręgu t. n., o 30 w. ku płd.-wsch. od Frosinone, na małém terrytoryum zachodzącém w król. Neapolitańskiém; 6,506 m. Stolica połączonego biskupstwa Pontecorvo, Aquino, Soro. Liczne ślady pobytu Rzymian. Wyniesione do godności księstwa przez Napoleona, na rzecz Bernadottego, późniejszego b. króla Szwedzkiego.

PONTE DE LIMA, Mm. w Portugalii, w prow. Minho, o 80 w. ku płn. od Oporto, nad Lima; 1,678 m. Piękny most gotycki.

PONTEDERA, M. w księs. Toskańskiém, o 17 w. ku wsch. od Pizy, nad rz. Arno, przy jéj zlewie z Era; 5,447 m. Stolica wikaryatu. Wielka fabryka płótna.

PONTEFRACT. POMFRET, Mm. w Anglii, w hr. York (West-Riding), o 33 w. ku płd.-zach. od York; 9,875 m. Ruiny warownego zamku, w którym był osadzony i najpewniéj zamordowany Ryszard II.

PONTELANDOLFO, Mm. w król. Neapolitańskiém, w okręgu Campo-Basso, o 37 w. ku płd. od Campo-Basso; 3,000 m.

PONTESTURA, Mm. w król. Sardyńskiém, o 10 w. ku zach.-płn. od Casale, na l. brz. Po; 1,400 m.

PONTEUX, Mm. we Francyi, w dep. Landes, o 78 w. ku zach.-płn. od Mont-Marsan; 1,406 m. Kuźnice i wielkie piece. Fabrykacya terpentyny.

PONTEVEDRA, M. w Hiszpanii, w Galicyi, stołeczne prowincyi t. n., o 354 w. ku płn.-zach. od Madrytu, nad rz. Lerez, przy jéj ujściu do oceanu Atlantyckiego; 5,000 m. Mały port handlowy. Połów sardynek.

PONTEVEDRA, prowincya w Hiszpanii, w Galicyi, M. stołeczne Pontevedra. Ludność 360,002 m. Dzieli się na 11 partidos-judiciales: Caldas-de-Reis, Cambados, Caniza, Lalin, Lama, Ponte-Vedra, Puenteareas, Redondela, Tabeiros, Tuy, Vigo. Zawiera 658 gmin czyli pueblos.

PONT-GOUIN, PONT GOUING, Mm. we Francyi, w dep. Eure-et-Loire, o 25 w. ku zach. od Chartres, na l. brz. Eure; 1,337 m. Źródło mineralne Bonnefontaine-la-Rivière.

PONTIANAK, M. w Malezyi Niderlandzkiéj, stołeczne terrytoryum pobrzeża zach. w Borneo, czyli prezydentury t. n., nad rzeką znaczną, nieopodal od morza; 3,000 m. Stolica królestwa t. n. i pobyt rezydenta holenderskiego. Dobra cytadela. Port wolny, z trudnym przystępem dla wielkich statków. Handel bardzo czynny, nadewszystko z Chinami. Wywóz złota, dyamentów, żelaza, cyny, pereł, antymonu, kamfory, wosku, hebanu,

pieprzu. Holendrzy tu założyli w r. 1643. kantor, lecz zupełne osiedlenie i zakład datować należy dopiero od r. 1823.

PONTIAC, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Michigan, stołeczne hrab. Oakland, nad rz. Huron; 1.904 m.

PONTINI, PALUDII, BAGNA PONTYŃSKIE, dolina błotna w państwie Kościelném, w delegacyi Frosinone, nad brz. mr. Tyrysjkiego. Rozległość jéj 18846 hektarów. Owe bagniska wywierają najzgubniejszy wpływ na zdrowie ludzi, z powodu szkodliwych wyziewów, lecz zwierzętom zdają się nie szkodzić. Osuszenie ich przedsiębrali Leon X. i Sixtus V., a późniéj Pius VI., który wydał 9,000,000 franków, bez osiągnienia pożądanego skutku. Przechodzi przez nie pyszna droga szosowa zwana drogą Piusa (Via Pia), wiodąca z Rzymu do Neapolu.

PONTIVY, M. we Francyi, w depar. Morbihan, stołeczne okręgu t. n., o 46 w. ku płn.-zach. od Vannes, na l. brz. Lavet. Ludność 2,929 w r. 1846. Kolegium. Komitet rolniczy. Kassa oszczędności. Źródła mineralne, żelazne, zimne. Fabryki płócien zwanych bretańskiemi, garbarnie, dostarczające skór trwałych, bardzo cenionych. Handel zbożem, niémi, końmi, bydłem, masłem. Niegdyś otoczone murami, których szczęty podziś dzień widzieć się dają, było stolicą ks. Rohan. Za cesarstwa zwane Napoleonville. Godny widzenia stary zamek książąt Rohan, i koszary jazdy, jedne z najpiękniejszych we Francyi. Kanał Blavet ułatwia komunikacyę tego miasta z Lorient.

PONTOISE, M. we Francyi, w dep. Seine-et-Oise, stołeczne okręgu t. n., o 25 w. ku płn. od Wersalu, przy zlewie Viosne i Oise. Ludność 5,488 m. Kolegium komunalne. Biblioteka publiczna (3,500 tomów). Fabryki pończosznicze, płodów chemicznych, garbarnie, bednarszczyzna, piece do wypalania gipsu, fabryki octu. Liczne młyny. Handel bydłem, zbożem, mąką i wsławioną cielęciną. Miasto dobrze zbudowane, lecz ma ulice wązkie i strome, z powodu swojego położenia w amfiteatr na pochyłości wzgórza. Godny widzenia most na rz. Oise, kościół St. Maclou, i piękny szpital świeżo wystawiony. Niegdyś było murem otoczone. Zdobywane w r. 1419. i 1437. przez Anglików, od których uwolnił je Karol VII. w r. 1441. Stany generalne były tu zgromadzone w r. 1561., a parlament Paryzki przenoszony w r. 1652. 1720. i 1753. Miejsce urodzenia Filipa Śmiałego, Tronçona Ducoudray i generała Leclerc.

PONTORSON, M. we Francyi, w dep. Manche, o 21 w. ku płd.-zach. od Avranches, na pr. brz. Couesnon, i przy ujściu téjże w łęk najodleglejszy zatoki Cancale; 1,661 m. Stołeczne kantonu. Mały port handlowy. Komora celna. Fabryka blondyn i haftów, ślusarstwo mechaniczne. Dowóz tafli łupkowych, wywóz mebli. Handel konopném płótnem. Niegdyś było miastem warownem.

PONTREMOLI, M. w Toskanii, o 83 w. ku płn.-zach. od Pizy, nad Magra, przy jéj zlewie z Verde, w łęku t. n.; 4,038 m. w r. 1840. Miasto obwarowane, siedlisko biskupa i seminaryum biskupie. Trybunały cywilny i wojskowy. Piękna katedra. Fabryki płótna.

PONTRIEUX, M. we Francyi, w dep. Côtes du Nord, o 16 w. ku płn. od Guingamp, nad rz. Trieux, o 15 w. od morza; 1,750 m. Stołeczne kantonu. Port handlowy. Komora, komitet rolniczy. Piece do wypalania wapna. Dowóz drzewa z płn., wywóz ogromnéj ilości zboża. Handel winami, solą, smołą i żelazem.

PONTS-DE-CÉ, LES P..., M. we Francyi, w dep. Maine-et-Loire, o 6 w. ku płd. od Angers, nad rz. Ligierą; 3,924 m. w r. 1846. Stołeczne kantonu. Miasto to składa się z 2 parafij, i wznosi na wyspach połączonych z sobą mostami i szosami, na 3 w. dłg., ułatwiającemi komunikacyę jednego brzegu Ligiery z drugim. Na zach. przy zlewie Ligiery i Mayenny, znajdują się szczęty obozowiska Cezara. Porażka wojsk Maryi de Medicis przez marszałka Crequi, w r. 1620., i mordercza bitwa republikanów z Wandejczykami w r. 1793.

PONTUVAL, W. we Francyi, w dep. Finistere, o 32 w. ku płn.-wsch. od Brestu. Port handlowy, punkt wypoczynku. Komora. Handel nadbrzeżny.

PONT-Y-POOL, Mm. w Anglii, w hrb. Monmouth, o 24 w. ku płd.-zach. od Monmouth. Kopalnie węgla, huty i fryszerki żelaza, fabrykacya wyrobów żelaznych bardzo sławna i ważna przedmiotów fantazyjnych z laki.

PONZA, grupa wysp w król. Neapolitańskiém, w Terra di Lavoro, w okręgu Gaeta, na morzu Śródziemném. Ponza, Ventotien i Palmarola są z nich główniejsze, ogółem jest ich 6, wymienione wyżéj są tylko zamieszkałe. Grunt wulkaniczny i pokryty po większéj części lasami. Zbiór win i fig. Miejsce wygnania za Rzymian.

PONZONE, Mm. w pań. Sardyńskiém, o 17 w. ku płd. od Acqui. Stołeczne mandamento.

POOL, WELSH-POOL, TRALLWNG, Mm. w Anglii, w ks. Wallii, o 13 w. ku płn. od Montgomery, nad rz. Severn; 3,535 m. Ważne targi na zboże, a nadewszystko flanele. Piękny zamek Castel-

Coch, dawny pałac książąt Powis. Porażka Caractamsa przez Rzymian w r. 50.

POOLE, M. w Anglii, w hrb. Dorset, tworzy oddzielne hrb., o 32 w. ku wsch. od Dorchester, a 165 w. ku płd.-zach. od Londynu, nad przystanią t. n.; 795 m. Port uważany za najbezpieczniejszy i najlepszy nad kanałem Manche. Ztąd wypływa 230 statków z 1,5000 majtków na połów dorszy. Handel zbożem. Dom przytułku i pracy dla miejscowych.

POPAYAN, M. w Nowéj Grenadzie, stołeczne prowincyi t. n., o 368 w. ku płd.-zach. od Bogota, nad Cauca, u stóp wielkich wulkanów Puraca i Sotara, na płaskowzgórzu 2000 metrów wzniesionym. Ludność do 25,000 m. Siedlisko biskupa. Mennica dziś nieczynna. Uniwersytet i kolegium. Niegdyś skład handlu pomiędzy Quito i Bogota. Założone przez Benalcazara w 1537. r.

POPERINGHE, POPERINGEN, M. w Belgii, w Flandryi zach., o 10 wiorst ku zach. od Ypres; 10,381 m. Stołeczne kantonu. Kolegium. Przemysł czynny: fabryki wyrobów wełnianych i bawełnianych, piękne farbiernie, blicharnie, garbarnie, 8 fabryk tabaki. Handel ważny chmielem, drzewem, zbożem, tytuniem.

POPIEL, W. w Galicyi, w obwodzie Samborskim, o milę od Drohobyczy; posiada źródło oleju skalnego.

POPIELAŃSKA GÓRA, w ces. Rossyjskiém, w gub. Wileńskiéj, pow. Szawelskim; sławna z bardzo rzadkich i pięknych skamieniałości, roślin i muszli.

POPŁAWNIKI, W. w Galicyi, w obwodzie Brzeżańskim, 2 mile od Halicza. Pamiętna odniesioném zwycięztwem przez hetmana Koniecpolskiego nad Tatarami w 1624. r.

POPO, GRAND-P..., M. w Gwinei płn., stolica małego państwa hołdowniczego Dahomeh. Port. W pobliżu i ku zach. leży inne Mm. zwane Małe Popo.

POPOLI, M. w król. Neapolitańskiém, w prow. Abruzzo-Ulteriore II., o 13 w. ku płn.-zach. od Salmona.

POPPI, M. w Toskanii, o 29 w. ku płn. od Arezzo, nad rz. Arno; 1,797 m.

POPRAD, rz. wypływająca z najwyższych Tatrów, gdzie również wytryskują Waga i Cisa; wpada do Dunajca pod Sączem.

POPRAD, DEUTSCHENDORF, M. w Węgrzech, w komitacie Spiskim, na l. brz. rz. t. n.; 1,200 m.

PORHÓW, M. w ces. Rossyjskiém, w gubernii Pskowskiéj, w pow. t. n., nad Szełoną. Leży pod 57° 46' płn. szer., a 47° 13' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 271 w., od Moskwy 658 w., od Pskowa ku płd.-wsch. o 100 wiorst. Ludność 3,964 m. w 1849. r.

PORCO, M. w Boliwii, w dep. Potosi, o 57 w. ku płd.-zach. od Potosi. Niegdyś bardzo ważne z powodu kopalni srebra.

PORDENONE, PORTENAU, Mm. w król. Lombardzko-Weneckiém, w gub. Weneckiéj, o 53 w. ku zach.-płd. od Udine, nad Moncello; 4,000 m. Wielka papiernia.

PORENTRUY, PRUNTRUT, M. w Szwajcaryi, w kantonie Bern, stoł. amtu t. n., o 91 w. ku płn.-zach. od Bern; 2,522 m. Zwykła rezydencya biskupa Bazylei. Dom więzienny i poprawczy. Kolegium i szkoła normalna katolickich nauczycieli elementarnych. Skład soli. Fabryki zegarków i biżuteryi.

PORĘBA WIELKA, W. w Galicyi, w obwodzie Sądeckim, o 1½ mili od Mszany; posiada szkołę trywialną i hutę szklanną.

PORĘBA, kopalnia rudy żelaznéj prywatna, w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Olkuskim, która tylko do lania zdatna, mniéj jest dobrą na żelazo kute.

PORĘBA MRZYGŁODZKA, huta żelazna prywatna, w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Olkuskim. Rocznie produkuje 15,000 centnarów surowizny i 1,300 centnar. żelaza kutego. W tym wielkim piecu znaczna liczba odlewów się robi.

PORITSCH BRENTES, po czesku SPOLENE-PORIC, M. w Austryi, w Czechach, o 17 wiorst ku płd.-wsch. od Pilzna; 1,329 m.

PORLEZZA, Mm. w król. Lombardzko-Weneckiém, w gub. Medyolańskiéj, o 26 w. ku płn. od Como, w kończynie płn. jeziora Lugano.

PORLOCK, Mm. w Anglii, w hrb. Sommerset, o 64 w. ku zach. od Wells, nad kanałem Brystolskim; 769 m. Niegdyś pobyt królów Saksońskich.

PORNIC, Mm. we Francyi, w dep. Loire-Inferieure, o 21 w. ku płd.-zach. od Paimboeuf, nad oceanem, przy wejściu do odnogi Bourgneuf; 1,106 m. Stolica kantonu. Port handlowy i rybacki. Komora. Wywóz zboża w krainy Retz bardzo cenionego, i codziennа zamiana z wyspą Noirmoutiers, drzewa za zboże. Źródła wody żelaznéj. Zakład kąpieli morskich i piaskowych bardzo uczęszczanych. Port z przystanią, do któréj zawijają statki od 5 do 6 metrów biorących wody. Nadbrzeża bardzo nieregularne; może tu stanąć od 150 do 200 statków, biorących po 150 beczek ładunku.

PORONIN, W. w Galicyi, w obwodzie Sądec-

kim, o 3 mile od Nowego Targu. Posiada hutę i hamernię żelaza.

POROS, wyspa w Grecyi, w dyecezyi Hydra, na Archipelagu. Grunt górzysty, po większéj części zarosły drzewami pomarańczowemi.

POROS, M. w Grecyi, na wyspie t. n. Port wojenny królestwa. Miejsce pobytu admiralicyi. Trybunał admiralicyi. Arsenał, magazyny, warsztaty budowy okrętów.

PORQUEROLLES, wyspa we Francyi, w depar. Var, o 28 wiorst ku płd.-wsch. od Tulonu, nad morzem, w okręgu wysp Hyerskich, na zachód gruppy wysp t. n., na mr. Śródziemném; 280 m. Punkt wojenny 4. stopnia, obronny przez warownię Porquerolles w środku, i Grand-Langoustier w kończynie zach. wyspy. Port wypoczynkowy. Komora. Ta wyspa największa z gruppy, jest także i najlesistszą.

PORT-AU-PRINCE, PORT REPUBLICAIN, M. w Ameryce, stoł. rzplitéj Haiti i dep. Zachodniego, na zach. pobrzeżu wyspy, w głębi zatoki Gonaives. Pod 18° 33' 42" szer. płn., a 74° 47' 26" zach. dłg. Ludność 20,000 m. Pobyt rządu i administracyi centralnych téj Rzplitéj. Arsenał. Mennica. Kolegium. Szkoła lekarska. Dwie drukarnie. Garbarnie. Główny port handlowy téj wyspy a jeden z najbardziéj kwitnących w Ameryce, za władztwa Francuzów, dziś znacznie podupadł. Wywóz kawy, cukru, bawełny, kakao, drzewa mahoniowego, tytuniu, drzewa farbierskiego, skór, szyldkretu, wosku, imbieru, rogów. Leży w niskiéj okolicy i bagnistéj, z powodu nadzwyczajnych upałów bardzo niezdrowéj. Ufortyfikowane, posiada port bezpieczny i wygodny z nader piękną przystanią. Założone w 1749. r.

PORT-BAIL, Mm. we Francyi, w dep. Manche, o 31 w. ku płd.-zach. od Valognes, przy ujściu Grise; 2,056 m. w 1846. r. Port handlowy. Komora. Dowóz drzewa sosnowego z Nord, łupków, łoju, skór baranich; wywóz bydła, zboża i kartofli. Prosta przystań niczém nieochroniona, z przystępem bardzo łatwym, lecz odpływem trudnym, z powodu wiatru w stronę zachodnią.

PORT-CROS lub CROZ, wyspa, we Francyi, w dep. Var, o 40 wiorst ku wsch.-płd. od Tulonu, ku wsch. od wysp Hyerskich, na mr. Śródziemném, o 9 w. ku płd. od Cap-du-Bonnet; 80 m. Port wypoczynkowy. Komora. Handel przybrzeżny. Przystań naturalna na zachodniém pobrzeżu wyspy z embarkaderą murowaną, otoczona skałami i zachroniona częścią wyspy Bagaud, przedstawia okrętom dobry punkt wylądowania, lecz tylko bio-rące wody na 1 metr do 1,20, mogą zawijać. Ta wyspa najbardziéj wyniesiona i najurodzajniejsza z całéj grupy, pokryta jest lawendą i poziomkami, a broniona warownią zajmowaną przez garnizon.

PORT-DE-BOUC, BOUC, W. we Francyi, w departamencie Bouches-du-Rhône, o 40 w. ku zach.-płd. od Aix, a 5 w. od Martigues, przy spływie kanału Arles do jeziora Caronte; 1,320 m. Port handlowy i rybacki. Komora. Handel bardzo czynny i rybołowstwo. Port zajmuje powierzchni 47 hektarów, może w nim stawać 150 okrętów.

PORT-EN-BESSIN, W. we Francyi, w depar. Calvados, o 10 w. ku płn.-zach. od Bayeux, przy ujściu Droue; 630 m. Port handlowy i rybacki. Komora. Połów ryb wszelkiego gatunku. Wywóz oleju, win, wódek i drzewa.

PORT-ELISABETH, ALGOA-BAI, M. na przylądku Dobréj Nadziei, o 6 w. ku płd. od Uitenhagen, nad zatoką Algoa. Najważniejszy port w kolonii po Cape-Town, i jeden z najbezpieczniejszych. Handel bardzo kwitnący. Ogłoszony portem wolnym w 1828. r.; w 1836. r. wartość dowozu wzrosła aż do 2,181,150 franków, wywozu zaś 47,307 funtów szterlingów.

PORT-GIBSON, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Mississipi, stoł. hrb. Claiborn, o 72 w. ku płn.-wsch. od Natchez, nad Bayon-Pierre. Punkt handlowy.

PORT-GLASGOW, NEW-PORT-GLASGOW, Mm. w Szkocyi, w hrb. Renfrew, o 30 w. ku zach. od Glasgowa, którego to miasta jest jednym z portów nad spływem Clydy; 6,018 m. Komora. Warsztaty dla budowy okrętów; rozległe powrozarnie; rękodzielnie mocnych płócien; rafinerye cukru. Wielki handel drzewem z Ameryką Płn. Piękny i wyborny port. Zwaliska zamku Newark.

PORT-HALIGUEN, W. we Francyi, w dep. Morbihan, o 36 w. ku zach.-płd. od Vannes, na wsch. pobrzeżu półwyspu t. n. Komora celna. Port do wypoczynku statków nadbrzeżnych żeglarzy. Handel przybrzeżny.

PORT-LAUNAY, W. we Francyi, w dep. Finistere, o 17 w. ku płn. od Chateaulin, na pr. brz. rz. Aulne czyli Chateaulin, o 35 wiorst od jéj ujścia w przystań Brestu; 300 m. Port handlowy. Składowa komora celna.

PORT-LOUIS, dawniéj BLAVET, M. we Francyi, w dep. Morbihan, o 5 wiorst ku płd. od Lorient, na l. brz. Blavet; 2,922 m. w 1846. roku. Warownia 3 klasy z cytadelą, portem handlowym i wypoczynkowym. Inspekcya i komora celna. Szpital marynarki. Połów sardynek i handel temiż. Dowóz win,

wódek i innych towarów, wywóz oprócz sardynek, i innych ryb. Port zbudowany przez Ludwika XIV. w r. 1616. na miejscu wioski Locperan; z szczętów Mm. Blavet położonego cokolwiek powyżéj, ufortyfikowane przez Ludwika XIV. Port Louis dopiero zajął miejsce pomiędzy miastami królestwa w 1663. r. Blavet oddał Hiszpanom książę Mercoeur w 1590. r. w czasie wojny Ligi; ufortyfikowali go oni i zwrócili Henrykowi IV. w r. 1598., w skutku traktatu w Vervins. Miejsce urodzenia admirała Lallemand.

PORT-LOUIS, M. w Afryce angielskiéj, stoł. na wyspie Maurycego, na pobrzeżu płn.-zach. wyspy. W głębi zatoki trójkątnéj, do jakowéj nie bardzo wygodny jest przystęp. Leży pod 20° 9' 6" szer. płn., a 55° 8' 26" wsch. dłg. Ludność 2,800 m. Miasto dobrze ufortyfikowane. Stolica zarządu kolonii. Port wypoczynkowy i do naprawy okrętów, lecz nie bardzo bezpieczny. Warsztaty budowli okrętów.

PORT-LOUIS, Mm. w Gwadelupie, o 22 w. ku płn.-wsch. od Pointe-à-Pitre, nad le Grand-Culde-Sac. Mały port ufortyfikowany.

PORT-MARY, W. w Szkocyi, w hrb. Kerkcudbright, nad zatoką Solway. Mały port, w którym wsiadła na okręt Marya Stuart, uchodząc do Anglii.

PORT-MIEUX, W. we Francyi, w dep. Côtes-du-Nord, o 26 wiorst ku płn.-zach. od Dinan, nad Fremur. Port handlowy nie bardzo ważny, z którego wywozi się tylko zboże.

PORT-NATAL, osada Anglii na wschodniém pobrzeżu Afryki, nad mr. Indyjskiém. M. stoł. Port-Natal. Leży pod 30° szerok. płd., a 49° dłg. wsch. Długości ma 300 w., a 160 szerokości. Grunt urodzajny, klimat zdrowy i umiarkowany. Kolonia ta założona na terytoryum Zulasów w 1824. r. przez Boerów holenderskich wyszłych z Cap w liczbie 5 do 6,000. Rząd angielski zajął ją wojskowo w roku 1842. r.

PORT-NATAL, M. w Afryce angielskiéj, stolica kolonii t. n., na pobrzeżach oceanu Indyjskiego. Bardzo piękny port, lecz zawalony i z trudnym przystępem.

PORT-NAVALE, W. we Francyi, w dep. Morbihan, o 18 w. ku płd.-zach. od Vannes, przy wejściu do płd. pobrzeża Morbihan. Port handlowy.

PORT-NICHET, W. we Francyi, w dep. Loire-Inferieure, o 32 wiorst ku zach.-płd. od Savenay. Port. Komora celna. Wywóz soli jedynie i to w małéj ilości.

PORT-PATRICK, W. w Szkocyi, w hrb. Wigton, o 175 w. ku płd.-zach. od Edymburga, nad mr. Irlandzkiém, przy najbliższym punkcie brzegów Irlandyi; 1,010 m. Kąpiele morskie bardzo uczęszczane. Stacya pakebotów do Donaghadee płynących. Czynny handel z Irlandyą. Starożytny zamek Dunskey. Sławna równie jak Gretna-Green nie według formy i prawa odbytemi małżeństwami aż do r. 1826.

PORT-PLATE, M. w Haiti, w depar. płn.-wsch., nad brzegiem morza. Port. Wywóz mahoniu.

PORT-ROYAL, M. w Jamajce, o 8 w. ku płd.-zach. od Kingston; w krańcu wązkiego języka ziemi, zamykającego zatokę Kingston na płd. i wsch. Warownia. Arsenał i szpital marynarki. Port wojenny. Aż do 1602. r. było stolicą kolonii; przeniesiona zaś została do Kingston z powodu klęsk zrządzanych przez trzęsienie ziemi, uragany, które zniszczyły to miasto.

PORT lub PONT-SUR-SAONE, Mm. we Francyi, w dep. Wyższéj Saony, o 13 w. ku płn.-zach. od Vesoul, na l. brz. Saony; 2,067 m. w 1846. r. Stoł. kantonu. Fabryka grępli, garncarstwo, farbiernie. Młyny do mąki o 14 parach kamieni. Fryszerka. Budowa statków do przewozu drzewa dla marynarki w portach mr. Śródziemnego. Wielki handel bydłem. Piękny most na Saonie.

PORT-TABACCO, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Maryland, stoł. hrb. t. n., o 27 w. ku płd.-zach. od Annapolis, na l. brz. Potomak.

PORT-WILLIAM, W. w Szkocyi, w hrb. Wigton, o 15 w. ku płd.-zach. od Wigton, nad zatoką Luce. Mały port bezpieczny i wygodny dla statków o 200 beczkach.

PORTACOMARO, Mm. w król. Sardyńskiém, o 6 w. ku płn.-wsch. od Asti; 1,000 m.

PORTADOWN, Mm. w Irandyi, o 13 w. ku płn.-wsch. od Armagh, nad Bann, przy ujściu kanału Newry; 231 m. Czynny handel płótnami i zbożem.

PORTAFERRY, Mm. w Irlandyi, o 13 wiorst ku wsch.-płn. od Downpatrick; 1512 m. Port przy ujściu i nad płn. brzegiem Lough de Strangford.

PORTAGE, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Nowy York, w hrb. Alleghany; 4,721 m.

PORTALADUC, PORT-A-LA-DUC, LE P..., W. we Francyi, w dep. Cotes-du-Nord, o 28 w. ku płn.-zach. od Dinan, nad Fremur. Port handlowy. Komora celna. Dowóz soli, węgla, smoły, żelaza, mydła, drzewa, łupków i tarcic. Wywóz kartofli, jabłeczniku, a nadewszystko zboża.

PORTALEGRE, M. w Portugalii, w prow. Alem-Tejo, o 97 w. ku płn.-wsch. od Evora; 6,138 m. Warownia. Stolica arcybiskupa sufragana Lizbony. Fabryki sukna. Handel kasztanami.

PORTARLINGTON, Mm. w Irlandyi, o 64 w. ku płd.-zach. od Dublina, nad Barrow, dzielącą go na 2 części; 3,000 m.

PORTCHESTER, czyli PORCHESTER, parostwo w Anglii, w hrb. Hants, o 30 w. ku płd.-wsch. od Winchester, nad przystanią Portsmouth; 757 m. Obszerny i dawny zamek warowny feodalny, który służył w czasie wojen za cesarstwa za więzienie dla 5,000 jeńców. Port bardzo kwitnący przed rozwinięciem się Portsmouth.

PORTEL, Mm. w Portugalii, w prow. Alem-Tejo, o 75 w. ku płd. od Evora; 1,758 m. Pałac, dawna rezydencya książąt Bragança.

PORTENDIC, dawna kolonia francuzka, na pobrzeżu Afryki, w Senegalu, o 257 w. ku płn. od St.-Louis. Zamieszkiwane tylko w czasie pory targowéj na gummę.

PORTER, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w prow. New-York, w hrb. Niagara, nad jeziorem Ontario; 2,177 m.

PORTES, LES P..., W. we Francyi, w dep. Charente-Inferieure, o 28 w. ku zach.-płn. od Roszelli; 1,106 m. Mały port służy do wyładowywania soli; dla zabrania jakowéj corocznie przybywa około 40 statków od 35 do 60 beczek ładunku.

PORTETS, Mm. we Francyi, w dep. Gironde, o 22 w. ku płd.-wsch. od Bordeaux, nad Garonną; 1,830 m.

PORTICI, Mm. w król. Neapolitańskiém, o 6 w. ku płd.-wsch. od Neapolu, nad zatoką Neapolitańską u stóp Wezuwiusza. Zamek królewski wzniesiony powyżéj starożytnego M. Herkulanum, pochłoniętego i zatopionego pod popiołami Wezuwiuszu.

PORTIEUX, PORCIEUX, W. we Francyi, w dep. Wogezów, o 20 w. ku zach. od Mirecourt, na pr. brz. Mozelli; 1,132 m. Huty szkła.

PORTLAND-ISLE, parafia w Anglii, w hrb. Dorset, o 16 w. ku płd. od Dorchester, na półwyspie połączonym z lądem przez Chevil-Bank, ławicą piaskową i zwirową, długą na 27 wiorst; 2,274 m. Rozległe łomy kamienia ciosowego wyśmienitego. Zamek warowny, zbudowany przez Henryka VIII.

PORTLAND, M. (City), w Stanach Zjednoczonych, stoł. hrb. Cumberland, o 87 wiorst ku płn.-wsch. od Portsmouth, na półwyspie zatoki Casco; 15,218 m. Port handlowy bardzo czynny i jeden z najlepszych w Ameryce.

PORTO, Mm. w pań. Kościelném, w delegacyi Viterbo i Civita-Vecchia, o 4 w. ku płn.-zach. od Ostia, nad Tybrem, a 2 w. od jego ujścia. Niegdyś stolica biskupstwa przyłączonego teraz do Civita-Vecchia.

PORTO-ALEGRE, M. w Brazylii, stoł. prowincyi Sao-Pedro-de-Rio-Grande, o 1000 wiorst ku płd.-zach. od Rio-Janeiro, na l. brz. Jacuhi; 12,000 m. Szkoła łacińska otworzona w 1832. r. Port handlowy czynny.

PORTO-BELLO, Mm. w Szkocyi, w hrb. Mid-Lothian, o 3 w. ku wsch. od Edymburga, na płd. pobrzeżu Frith-of-Forth; 2,781 m. Fabryki płótna; cegielnie, garncarstwo. Huty szkła. Kąpiele morskie, bardzo uczęszczane.

PORTO-CONSTANZA, M. na wyspie Cypr, o 9 w. ku płn. od Famagosta, na płd.-wsch. pobrzeżu wyspy przy zlewie Pedio.

PORTO-CONTE, W. w król. Sardyńskiém, w prow. Alghero, w pobliżu i na zach. Alghero, którego jest portem wojskowym. Położona nad małą zatoką, tworzy port obszerny i bezpieczny, mogący pomieścić najogromniejsze okręty.

PORTO-D'ASCOLI, W. w pań. Kościelném, o 26 wiorst ku zach. od Ascoli, na l. brz. Tronto. Port obronny 2 twierdzami, bardzo uczęszczany przez rybaków.

PORTO-ERCOLE, W. w Toskanii, w kantonie Orbetello, nad mr. Tyryjskiém. Port wprawdzie mały, lecz nader czynny. Wywóz wsławionych win.

PORTO-DI-LAGO-SCURO, Mm. w pań. Kościelném, o 4 w. ku płn. od Ferrara, na pr. brz. rz. Po; 6,583 m. Ogłoszone wolnym portem w 1817. r.

PORTO-FARINA, M. w Tunis, o 35 w. ku płn. od Tunis, na l. brz. zlewu Medżerdach, w zachodnim kącie zatoki Tunis. W pobliżu zwaliska Utyki Rzymian.

PORTO-FERRAJO, M. w Toskanii, o 100 w. ku płd. od Pizy, stołeczne wyspy Elby, na płn. pobrzeżu któréj jest położone; 4,235 m. w 1840. r. Miasto warowne, z garnizonem 600 ludzi. Siedlisko wikaryatu; gubernatora cywilnego i wojennego. Port wojenny. Galery. Saliny. Wywóz soli, żelaza, marmurów, ryb. Ufortyfikowane przez Kosmusa I., który to miasto nabył od panów Piombina w roku 1537. i nadał mu nazwę Cosmopolis. Port tutejszy jest głęboki, bezpieczny i rozległy, jeden z najpiękniejszych na morzu Śródziemném. Warownie: Falconne i Stella. Pałac gubernatorów, powiększony od Napoleona w czasie jego tu pobytu w 1814. r.

PORTO-FINO, M. w pań. Sardyńskiém, o 26 w.

ku płd.-wsch. od Genui, nad zatoką Rapallo; 1,100 m. Port wojenny.

PORTO-GRUARO, M. w król. Lombardzko-Weneckiém, w gub. Weneckiéj, o 45 w. ku płd.-zach. od Udine, nad Lemene; 6,012 m. Stolica biskupstwa Concordia. Gimnazyum biskupie. Seminaryum teologiczne.

PORTO-LONGONE, M. w Toskanii, o 15 w. ku płd.-wsch. od Porto-Ferrajo, na płd. pobrzeżu wyspy Elby; 1,662 m. w r. 1840. Niegdyś bardzo warowne; wały tego miasta zburzone zostały w r. 1815., albowiem już się same waliły. Port bardzo piękny.

PORTO-MAGGIORE, Mm. w pań. Kościelném, o 26 w. ku zach. od Commarchio.

PORTO-MAURIZIO, Mm. w pań. Sardyńskiém, o 2 w. ku płd.-zach. od Oneille, nad zatoką Genueńską; 6,000 m. Stoł. mandamento. Kolegium komunalne. Wyrób makaronu włoskiego. Handel oliwą. Port.

PORTO-RE, Mm. w Węgrzech, w gub. Pogranicza, o 11 w. ku płd.-wsch. od Fiume, nad zatoką Buccaricza; 861 m. Lazaret. Mały port rybacki dość znaczny.

PORTO-SAN-STEFANO, M. w Toskanii, o 22 w. ku zach. od Urbitello, nad mr. Tyryjskiém; 2,578 m. Mały port.

PORTO-SANTO, wyspa w Afryce Portugalskiéj, na archipelagu Madery, ku płn.-wsch. od tego miasta. Ludność 1,500 m. Miasto utworzone na jednéj tylko górze, mającéj 22 mil obwodu przy samym spodzie.

PORTO-SEGURO, M. w Brazylii, w prow. Bahia, o 375 w. od Bahia, przy ujściu Buranhen. Pedro-Alvarez-Cabral zajął je w imieniu i na rzecz Portugalii w 1501. r.

PORTO-DE-TORRE, W. w pań. Sardyńskiém, o 17 w. ku płn.-zach. od Sassari, jest uważaną za port. Punkt garnizonowy. Port wojskowy. Niegdyś miasto biskupie.

PORTO-VECCHIO, W. we Francyi, w Korsyce o 24 w. ku wsch. od Sarteny; 2,071 m. Stoł. kantonu. Port handlowy, rybacki i wypoczynkowy. Komora celna. Wywóz soli, drzewa i desek. Zbiór dobrych win. Rybołowstwo i połów perłowéj macicy w porcie, w któréj się znajdują perły szarawe i różowe. W okolicach łomy granitu i znaczne saliny, jedyne jakowe istnieją w Korsyce. Miasto okolone dość silnemi murami, lecz wzniesionemi na bagnistym gruncie, i z tego powodu czynią pobyt nader niezdrowym, przeto mieszkańcy po większéj części kilka miesięcy corocznie gdzieindziéj spędzają.

PORTO-VENERE, M. w król. Sardyńskiém, o 77 w. ku płd.-wsch. od Genui, nad odnogą Genueńską; 1,000 m. Warownia. Mały port.

PORTREE, PORTROI, KINGS-HARBOURG, W. w Szkocyi, w hrb. Inverness, na zach. pobrzeżu wyspy Skye; 3,174 m. Port bezpieczny i rozległy.

PORTRIEUX, W. we Francyi, w dep. Cotes du-Nord, o 18 w. ku płn.-zach. od St.-Brieuc. Port rybacki. Komora celna.

PORTSMOUTH, M. w Anglii, w hrb. Hants, o 115 w. ku płd.-zach. od Londynu, na małéj wyspie Portsea, nad przystanią Portsmouth, do którego wejście oddziela Portsmouth od Gosport. Pod 50° 48' 3" szer. płn, a 8° 35' 14" dłg. zach. Ludność w 1841. r. 9,354 m. w Portsmouth, a 13,653 m. w Portsea. Miasto warowne, posiadające jeden z najgłówniejszych arsenałów morskich w królestwie. Port wojenny z warsztatami budowy okrętów dla marynarki królewskiéj, magazyny zapasów żywności i uzbrojenia, oprócz tego ogromny arsenał broni i amunicyi wszelkiego rodzaju. Pyszne basseny dla naprawy okrętów, warsztaty, kuźnie kotwic, odlewnie, powrozarnie. Szkoła marynarki z szkołą budownictwa morskiego połączona. Obserwatoryum. Piękny szpital marynarki. Komora. Bank pomocniczy banku angielskiego. Pontony. Towarzystwa literackie. Stacya pakebotów płynących do Hawru. Ważny handel drzewem przez mr. Baltyckie i jajami z Francyą. Miasto składa się z dwóch Mm. Portsmouth i Portsea, z tych pierwsze, nie tak rozległe i nie tak ludne jak drugie; jest jednym z najgłówniejszych punktów warownych w królestwie. Port położony w głębi przystani Spithead, należy do najlepszych i najpiękniejszych w świecie, może pomieścić siły morskie całéj Wielkiéj Brytanii. Z pomiędzy główniejszych budowli odznaczają się: pałac gubernatora wojennego, admirała portu, zakłady marynarki. Założenie tego portu odnosi się do czasów Henryka VIII.

PORTSMOUTH, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-Hampshire, w hrb. Rockingham, o 64 w. ku płn.-wsch. od Concord, na półwyspie Piscataqua; 7,887 m. Port wojenny, jeden z najlepszych w Stanach Zjednoczonych, z arsenałem i warsztatami budowy okrętów. Port handlowy bardzo czynny.

PORTSMOUTH, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Ohio, stoł. hrb. Scioto, o 72 w. ku płd. od Chillicothe, nad Scioto. Handel znaczny prowadzi,

PORTSMOUTH, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państwie Wirginii, w hrab. Norfolk, o 176 w. ku wsch.-płd. od Petersburga, nad Elizabeth-River.

PORTSOY, Mm. w Szkocyi, o 9 w. ku zach. od Banff, nad zatoką Moray. Fabrykacya płócien cienkich i nici. Rybołowstwo bardzo czynne. Port bezpieczny dla wszelkich statków. Piękne łomy serpentynu zwanego marmurem Portsoy, i granitu różowego pięknego.

PORTUGALSKIE KRÓLESTWO, pańs. w Europie, najbardziéj ku zach. posunięte z stałego lądu Europy, nad oceanem Atlantyckim. Stolica Lizbona. Położone w zach. części półwyspu Iberyjskiego, pomiędzy 36° 56' a 42° 7' szerok. płn., i 11° 50' a 9° 54' dłg. zach. Graniczy na zach. i na płd. z oceanem Atlantyckim, na płn.-wsch. z Hiszpanią. Rozległości ma 91285 w. kw. Ludność w r. 1841: 3,412,500 m. Powierzchnia prawie całkiem pokryta górami lub płaskowzgórzami; nie ma innych płaszczyzn czyli dolin prócz Tagu i przy ujściu Vouga. Nadbrzeża nie są chropowate, z pomiędzy tych najwięcéj wystające punkta są przylądki: Cambocyra, de la Roca, Espichel, Sao-Vicente i Santa Maria, a najgłówniejsze wklęśnięcia zlew Tagu i zatoka Setuval; po większéj części bardziéj niskie niż strome; wynoszą około 750 w rozciągłości. Główniejsze pasma gór: Serra d'Estrella, krawędź płytu Mondego i Tagu, rozciągające się z płn.-wsch. ku płd.-zach. Sierra de Gata (w Hiszpanii), które się przedłuża aż do przylądka Roca, i Sierra Monchique, biegnące z wsch. na zach., a kończące się u przylądka Sao-Vicente. Wzniesienie tych gór w ogólności jest mało znaczne, najwyższemi punktami w królestwie są piki najwybieglejsze: Serra Estrella (na 3000 metrów). Po tych następują piki Serra de Geres, tworzące krawędzie płd. Minho. Najwyższym punktem kulminacyjnym Serra Monchique jest Foya (1200 metr. wysoki). Wszystkie te góry są poprzerzynane pięknemi i zamożnemi dolinami, pochylonemi ku płd. lub płd.-zach. Znaczniejsze rzeki są: Tag, Guadiana, Douro, które, jako też ich spływy, mają swe źródło w Hiszpanii; następnie Mondego, Saado, Vouga, Lima, należące w całości do Portugalii, i wiele rzek pobrzeżnych wylewających w zimie, a w lecie z skwaru słońca wysychających. Kraj ten nie ma żadnego jeziora ani bagniska ważniejszego. Grunt w ogólności niesłychanie urodzajny, bogaty w minerały i źródła mineralne. Flora krain gorących posiada prócz innych gatunków: pomarańcze, cytryny, oliwki, a w częściach terrytoryum najurodzajniejszych: daktyle i aloes czyli agawę amerykańską. Lasy dość rozległe, w tych główniejsze gatunki drzew: dąb i kasztan ku płn., w wyższych miejscowościach czerwiec, jodła morska, cytryna i drzewa owocowe gorących krain Europy. Klimat skwarny wzdłuż pobrzeży, roskoszny na wyżynach części płd., nieulegający wcale ostrościom zimy; zimny w wysokich dolinach Serra d'Estrella, a nadewszystko w dolinach bardzo wyniosłych, w których powstają zlewy z pr. strony do Minho. W téj części góra Gaviarra rok cały jest pokryta śniegiem. Zimy są krótkie i suche w strefach gorących, trwają od końca listopada do lutego; skwary najsilniejsze w sierpniu i przy końcu lipca tylko; śniegi nader rzadkie na płd., burze i grady również; deszcze dość obfite. Temperatura średnia w Lizbonie (pod 38° 43' szerok. płn.; 18 metr. wysokości) + 16°, 34 R.; nadzwyczajna zwykle + 11°, 41 i + 21° 65. Powietrze nader zdrowe. Kraj narażony na trzęsienia ziemi, z tych najokropniejsze zburzyło większą część Lizbony w 1755. r. Mieszkańcy należą po większéj części do rodziny Portugalskiéj; ich język jest tylko dyalektem hiszpańskiego; resztę ludności tworzą Gallegos (Galicyanie), żydzi, dziś już nie liczni, którzy niegdyś tworzyli silne ciało i posiadali przywileje; kreole i murzyni, których jest 40,000. Religię katolickę wyznaje większa część narodu. Liczą w kraju trzy klassy mieszkańców: szlachtę tytułową (titulados), szlachtę wiejską (fidalgos), i mieszczan, zajmujących toż samo położenie socyalne w miastach co fidalgos; do gminu zaliczają się rzemieślnicy, włościanie, marynarze i t. d. Rolnictwo w ogóle bardzo opóźnione, mniéj jednak w prow. Minho, Beira i Trasos-Montes. Głównie uprawiają: zboża dostatecznie na potrzeby własne, a mianowicie mais, żyto i pszenicę; wino jest najgłówniejszym przedmiotem uprawy, słynie ono z gron swoich, wydających najlepsze wina, znane pod nazwą Setuval i Porto; pomarańcze, cytryny, granaty, oliwki, figi, migdały, jabłka, gruszki, kasztany, są wyśmienite i obficie się obradzają; len i konopie niedostatecznie. Wyśmienite pastwiska w górach. Mało znaczny chów koni i rogacizny; więcéj pięknych mułów, owiec z wełną równie cenioną jak hiszpańskich; trzoda chlewna, pszczoły i jedwabniki. Rybołowstwo bardzo czynne, nadewszystko sardynek, następnie witlinek, tuńczyków i korali, zajmuje ono 20,000 osób. Eksploatacya kopalniana niegdyś tak kwitnąca, dziś znacznie podupadła. Z kopalni krajowych złota i srebra, tak kwitnących jeszcze w XIII. wieku, po-

została tylko eksploatacya piasków złotodajnych w Adissa. Miedź, ołów, cyna, żelazo, antymonium, węgiel, w wielkiéj ilości znajdują się w Portugalii; lecz owe metale są mało lub wcale nieeksploatowane w Portugalii. Wydobywają łomy pięknych marmurów, gipsu, wapienia i ciosowego kamienia, wyborne młyńskie płyty, łupki i krzemienie na krzesiwa, oraz ziemię garncarską i fajansową. Lecz najważniejszą jest eksploatacya soli, mianowicie w Setuval, któréj wielką ilość wyprowadzają. Przemysł rękodzielniczy bardzo opóźniony, główniejszem onego płodami są: sukna zwyczajne, wyroby wełniane i jedwabne, tkaniny bawełniane, nici, czekolada i konfitury bardzo cenione, jubilerszczyzna, koronki, kwiaty sztuczne, i t. d. Handel morski bardzo czynny, lecz po większéj części w ręku Anglików. Handel wewnętrzny zaś prawie żaden, z powodu braku komunikacyi. Główniejsze porty w królestwie są: Lizbona, Porto, Setubal, Faro, Villa Nova, Portimao, Aveiro, Villa-do-Londe, Vianna i t. d., a celniejsze punkta handlu wewnętrznego: Braga, Guimaraes, Coimbra, Abrantes, Leiria, Bragança, Beja, Covilhao, Elvas i t. d. Główniejsze artykuły przywozu są: pszenica, żyto, jęczmień, mais, dorsze, wędliny, masło, ser, jajka, konie, muły, korzenie lekarskie, drzewo, żelazo i stal, cyna, ołów, miedź, węgle, smoła, len, konopie, tkaniny, liny, świece, zegary, instrumenta, kryształy, fajans i t. d. Główniejsze zaś wywozowe są: wina, cytryny, pomarańcze, figi, migdały i suche owoce, sól, oliwa, sumak, wełna, drzewo korkowe. Portugalia całkiem jest pozbawioną dobrych dróg, nie posiada także żadnéj kolei żelaznéj, lub kanału nawigacyjnego. Spławne jéj rzeki są: Minho, Douro, Mondego, Tag i Gwadyana. Transporta nie mogące być uskutecznione wodą, zwykle są przewożone na mułach. Od rozłączenia się Brazylii z Portugalią, w r. 1820. dokonanego to ostatnie państwo ulegało częstym przemianom w swéj organizacyi administracyjnéj i politycznéj Wprowadzono rząd konstytucyjny w r. 1820.; nadanie ustawy z 23. września 1822.; ścieśnienie téjże 5. czerwca 1823.; wprowadzenie dekretu organicznego (w Loango) 4. czerwca 1824.; pierwsza ustawa Don Pedra (carta de lei) 19. kwietnia 1826.; restauracya samowładnego rządu przez don Miguela, w r. 1828.; przywrócenie ustawy z 1822. przez don Pedra, w r. 1836. r.; zastąpienie jéj przerobieniem dwóch ustaw z 1822. i 1826.; nakoniec w r. 1842. powrót do carta de lei. Według ustawy, rząd jest monarchiczno reprezentacyjny. Władza wykonawcza należy do króla, który ją zlewa na ministrów odpowiedzialnych; prawodawcza zaś jest w kortezach. Tytuł monarchy Portugalskiego jest: „Król (lub Królowa) Portugalii i Algarwiów z téj i tamtéj strony mórz, pan Gwinei w Afryce, podbojów, żeglugi i handlu w Arabii, Etyopii, Persyi i Indyach.“ Monarcha Portugalski przybiera tytuł Najwierniejszego (Rei fidelissimo), i jest tytułowany senhor. Najstarszy syn króla nosi tytuł księcia królewicza (Principe real) lub Beira, inni zaś książęta krwi Infantów. Korona jest dziedziczna, z prawem pierworodztwa pomiędzy synami króla, w braku tych pomiędzy jego córkami. Kortezy składają się z dwóch izb, to jest: parów i deputowanych, zbierają się corocznie. Izba parów obejmuje nieograniczoną liczbę parów dziedzicznych lub dożywotnich, mianowanych przez króla; w roku 1837. liczba ich była 410. Ilość deputowanych jest oznaczoną w stosunku 1 na 25,000 mieszkańców; są oni wybierani na lat cztery przez delegatów w zgromadzeniach parafialnych. Głównym warunkiem zostania wybranym jest posiadanie przychodu 400,000 reis czyli 2,400 franków. Deputowani otrzymują wynagrodzenia przez ciąg trwania posiedzeń. Kolonie są przedstawione przez 16 deputowanych. Ministeryum składa się z 7 departamentów: spraw wewnętrznych, finansów, spraw zagranicznych, marynarki, osad, sprawiedliwości i wyznań i wojny, ma ono nadaną radę stanu. Królestwo pod względem administracyjnym dzieli się na 8 prowincyj, 17 obwodów (district o lub comarca), 386 gmin (concelhos), i 736 parafij (freguezias lub parochio). Stolice biskupstw mają tytuł miast (cidade); inne miasteczek czyli miejscowości z dzwonnicami (villas), a miejscowości bez dzwonnic, według ich ważności, aldea (wiosek), i lugar (osad) i t. d. Prowincya jest administrowaną przez junta administrativa provinciale, któréj prezesa król mianuje, a członków wyborcy obierają; obwód ma namiestnika czyli administratora obwodu mianowanego przez króla i juntę obwodową; każda concelho ma swą junta communale, prezydowaną przez komisarza (commissario de parochio). Cidade i villas są administrowane przez municypalności (camaras), złożone z mera (procurador) i radców municypalnych (vereadores), zależących jedynie od junta administrativa. Dyrekcya oświecenia publicznego należy do Directoria geral dos estudos, do nauk klasycznych; specyalne nauczanie jest wolne lub też zostaje pod kierunkiem rozmaitych departamentów jakowe szkoły obejmują. Portugalia w r. 1822. posiadała 1 uniwersytet w Koimbrze, z 1,300

uczniami, od niego zależała szkoła przygotowawcza do jego kursów; 27 szkół filozofii (escolas de filosofia racional e moral), dla nauki filozofii, logiki, metafizyki i sztuk, 8 szkół języka greckiego, 24 szkół retoryki, 266 szkół łacińskich, a tylko 373 szkół początkowych (escolas menores lub preimeiras letras). Ogólna liczba uczniów w tych szkołach 31288. Prócz tych inne szkoły były jeszcze: Seminaryum patryarchatu w Santarem i seminarya teologiczne, pod zawiadostwem biskupów. Kolegium królewske szlacheckie, kolegium Ś. Wincentego w Fora, szkoła łacińska krasomówcza, szkoła królewska języka arabskiego w Lizbonie, szkoła królewska inżynierstwa morskiego, kolegium wojskowe w Luz, szkoła artyleryi i inżynieryi w Lizbonie, szkoła marynarki kupieckiéj i handlowéj w Porto, szkoła handlowa w Lizbonie, szkoła marynarki wojennéj, szkoła królewska chirurgii, szkoła królewska rysunku i architektury cywilnéj, szkoła królewska rzeźby i seminaryum muzykalne w Lizbonie. Celniejsze uczone towarzystwa są: Akademia królewska umiejętności z drukarnią, i towarzystwo zachęcenia. Znajduje się w królestwie kilka pięknych bibliotek, z pomiędzy tych biblioteka narodowa i wielka centralna biblioteka w Lizbonie, w któréj zgromadzono i połączono w jedną całość po większéj części liczne i bogate biblioteki po klasztorach; biblioteka akademii, i uniwersytetu w Koimbrze i t. d. Z pomiędzy zakładów naukowych, odznaczają się obserwatorya w Lizbonie i Koimbrze, zbiory historyi naturalnéj, gabinety fizyczne i ogrody botaniczne w Koimbrze i Ajuda. Liczba drukarni dochodzi 20 w całém królestwie, z tych jedna królewska. Dla całego królestwa jest najwyższy trybunał sprawiedliwości w Lizbonie, jeden sąd apelacyjny dla każdéj prowincyi w jéj mieście stołecznem. W każdym obwodzie trybunał I. instancyi. Sprawy apelujące od tego trybunału są osądzane przez przysięgłych, obieranych na lat dwa przez wyborców. Izba parów może być zamienioną w najwyższy trybunał kryminalny. Wszystkie wyznania mają wolność odprawiania swoich obrządków, lecz religia rzymsko-katolicka jest pod opieką rządu. Naczelnik kościoła w Portugalii jest patryarchą w Lizbonie, Kardynałem z prawa, z dodaną liczną i świetną kapitułą. Arcybiskupów jest 3ch (licząc w to i patryarchę), biskupów 14. Prócz owych prałatów, są jeszcze dygnitarze zwani Izento, niezależni wcale od dyecezyi. Arcybiskupstwa i biskupi i ich sufragani są: patryarchat Lizbony; biskupstwa Lamego, Guarda, Leira, Portalegre, Castello-Branco, arcybiskupstwo Braga (będący arcybiskupem przybiera tytuł prymasa); biskupstwa Porto, Koimbra, Viseu, Aveiro, Pinhel, Miranda i Bragança (w Bragança); arcybiskupstwo Evora, biskupstwa Algarwii (w Faro), Elvas, Beja. W r. 1822. liczono w królestwie, prócz duchowieństwa sekularyzowanego, 360 klasztorów, z 5,760 mnichami, i 126 klasztorów żeńskich z 2,725 zakonnicami, lecz wielka ich liczba suprymowaną została w r. 1835. Siła wojenna składa się z 25,970 ludzi, z tych 18,000 tylko w czynnéj służbie. Ta armia jest rozdzieloną: 1 pułk grenadyerów gwardyi, 16 pułków piechoty, 8 batalionów strzelców, 1 batalion piechoty marynarki, 8 pułków jazdy, 4 pułki specyalnych broni. Prócz tego znaczniejsze miasta miały gwardye narodowe. Portugalia posiada wielką liczbę starodawnych warowni, z tych jedna tylko istotnie jest ważną, Elvas. Z pomiędzy innych są: San Juliao, Cascaes, Peniche, Almeida, Valença, Juramenha, Campo-Mayor, Marvao, Monsanto i t. d. W Lizbonie, Porto i Elvas znajdują się arsenały królestwa. Flota wojenna składa się z 40 statków z 940 działami, z tych 2 okręty liniowe po 80 armat, 6 fregat, 8 korwet, 11 brygów, 7 geolet, 4 wielkich statków przewozowych, 1 kutter, 1 statek parowy. Lizbona jest portem wojennym królestwa. Według budżetu na r. 1852. dochody wynosiły 10,793,406,876 reisów czyli 2,400,000 funt. szterl. Wydatki zaś 13,507,484,253 reisów czyli 3,015,000 funtów szter. 10,797. Dług publiczny w r. 1845. w przybliżeniu obrachowywano na 84,430 contos, z tych ukonsoldowanych 31,366 contos długu krajowego, a 42,591 contos długu zagranicznego, nieukonsolidowanych zaś 10,175 contos. Posiadłości i kolonie portugalskie są dwojakie: Wyspy Portugalskie na oceanie Atlantyckim podzielone na 5 okręgów i uważane za części nieodłączne królestwa, składają się one z wysp Azorskich (3 okręgi), Madery (1 okręg), i Przylądka-Zielonego (1 okręg). W okręgu wysp Przylądka-Zielonego są objęte posiadłości w Senegambii, miasto Cachao, wyspa Bissao, zakłady w Farim, Zeguichor i Geba. Inne posiadłości, czyli kolonie właściwiéj mówiąc, tworzą 10 gubernatorstw. Składają się one w Afryce, z osad w Gwinei, Angola, Benguela, Mozambiku, wysp Sao-Thome, Principe i t. d.; w Azyi, z terytoryów Goa, Salceto, Bardez, Damao, Diu, Makao; w Oceanii, wyspy Timor, Sabrao i Solor. Rozległość tych posiadłości 3159200 w. kwadr., z tych 3850 w. kwadr. i 330500 m. na wyspach oceanu Atlantyckiego; 1520750 w. kw. i 786600 m. na stałym lądzie Afrykańskim; 7260

w. kw. i 381,720 m. w Indyach, i 1627340 w. kw. w Oceanii i Chinach z 223,310 m. Prowincye z ich ludnością składające Portugalię w r. 1841. były następujące: Minho, 466,720 m.; Douro, 839,908 m.; Tras-os-Montes, 300,840 m.; Beira-Alta, 289,038 m.; Beira-Baixa, 326,200 m.; Estremadura, 782,875 m.; Alem-Tejo, 276 590 m.; Algarwia, 130,329.

PORT-VENDRES, M. we Francyi, w dep. Pyrenei-Wschodnich, o 11 w. ku wsch. od Ceret, nad zatoką Lyońską, na mr. Śródziemném; 1,305 m. wr. 1841. Miasto warowne, punkt wojenny 4. klassy i port handlowy. Wina czerwone bardzo dobre i bardzo cenione, zwane: vins rancio. Składy zboża. Wywóz win, żelaza i oliwy krajowéj, dowóz zboża, wełny i owoców. Komunikacya z Marsylią i Barceloną statkami parowemi, wypływającemi regularnie z tych dwóch miejsc i zawijającemi do Port-Vendres. Port ten, z powodu długiego zaniedbania nieprzystępny dla wielkich statków, został uporządkowany w r. 1788. staraniem marszałka Mailly, gubernatora prowincyi i z rozkazu Ludwika XVII., któremu w zawdzięczeniu za to dobrodziejstwo, miasto wystawiło obelisk na 33 metry wysoki.

PORYCK, M. w ces. Rossyjskiém, w gubernii Wołyńskiéj, ku płd.-wsch. od Włodzimierza. Biblioteka dość znaczna.

POSADAS, M. w Hiszpanii, w Andaluzyi, o 35 w. ku zach. od Korduby, w pobliżu Gwadalkwiwiru.

POSCHIAVO, Mm. w Szwajcyi, w kantonie Gryzonów, w dolinie t. n., nad Poschiavino; 3,226 m.

POSCHORITTA, W. w Galicyi, w obwodzie Czerniowieckim, mila od Dołhopola; urząd pocztowy, wielka kopalnia miedzi.

POSEGA, albo po niemiecku POSZEG, M. w Węgrzech, w Słowacyi, stołeczne żupaństwa t. n., o 245 w. ku płd.-zach. od Budy, nad Orlyava; 4,839 m. Gimnazyum katolickie. Zbiór obfity wina, owoców i tytuniu. Chów jedwabników. Zwaliska dawnego warownego zamku t. n.

POSEGA żupaństwo, po słowacku POSESZKA-VARMEGYA, w Węgrzech. Rozległości ma 2,486 w. kw. Ludności w r. 1837: 90,251 m. Grunt górzysty, lecz urodzajny. Na 133814 joch gruntu produkcyjnego, jest 133814 joch w uprawie, 39700 joch w łąkach, 24888 joch w winnicach, 9411 joch w ogrodach i sadach, 159738 joch lasów. Zbiór zboża w wielkiéj obfitości, maisu, prosa, tytuniu, owoców wszelkiego gatunku. Hodowla trzody chlewnéj. Zawiera 1 miasto i 6 miasteczek.

POSILIPO, Mm. w król. Neapolitańskiém, ku płd.-zach. od Neapolu, nad zatoką Neapolitańską. Warsztaty amunicyi. Fabryki luster i kryształów

POSING, PEŻYNEK, M. w Węgrzech, w żupaństwie Brzecisławskiém (Presburskiém), o 20 w. ku płn.-wsch. od Brzecisławia (Presburga); 4,530 m. Zbiór dobrych win. Eksploatacya antymonu, źródła siarczane i kąpiele. Handel drzewem.

POSITANO, M. w król. Neapolitańskiém, w prowincyi Principato-Citeriore, w okręgu Salerno, o 2. w. ku płd.-zach. od Amalfi, nad mr. Tyryjskiém. Miejsce urodzenia Flavia Gioja, wynalazcy igły magnesowéj czyli bussoli.

POSSAGNO, Mm. w król. Lombardzko-Weneckiém, w gubernii Weneckiéj, o 45 w. ku płn.-zach. od Treviso. Piękny kościół budowy Canowy. Miejsce urodzenia tego artysty.

POSSNECK, POSSENECK, M. w księs. Saxe-Meiningen, o 16 w. ku wsch.-płn. od Saalfeld; 3,600 m.

POSZECHON, M. w ces. Rossyjskiém, stoł. pow. t. n., w gubernii Jarosławskiéj, o 785 w. od Petersburga, 363 od Moskwy, a 111 w. od Jarosławia odległe, nad Sogoja; 4,551 m.

POTENZA, M. w król. Neapolitańskiém, stołeczne prow. Basilicata i okręgu t. n., o 143 w. ku wsch. od Neapolu; 10,000 m. Katedra biskupa połączonych dyecezyi Marsico i Potenza. Trybunał kryminalny prowincyi i trybunał cywilny.

POTI, forteczka w ces. Rossyjskiém, w Mingrelii, leży pod 42° 8' płn. szer., 58° 18' wsch. dłg., odległa od Petersburga 2,902 w., od Moskwy; 2,225 w.

POTI lub PUTI, Mm. w Brazylii, w prow. Piauhy, o 120 w. ku płn. od Oeiras, nad rz. Parnahiba, przy jéj zlewie z Poti. Handel dość ważny.

POTOCKIEGO archipelag w Chinach, na morzu Żółtém, od str. płd. prow. Schin-King. Obejmuje do 20 wyspek.

POTOK, Mm. w Galicyi, w obwodzie Stanisławowskim, 3 mile od Niźniowa, jest tu klasztor XX. Dominikanów i starożytny zamek, niegdyś gniazdo rodziny Potockich.

POTOK ZŁOTY, fryszerka żelaza, w król. Polskiém, w gubernii Radomskiéj, powiecie Olkuskim, wydaje do 1,200 cetnarów żelaza kutego.

POTOMAK, rz. w Stanach Zjednoczonych, zlewa się do odnogi Chesapeake, pomiędzy Point-Lookout i Smith's-Point. Początek przy spływie obu tych rzek mających źródło w górach Alleghany. Bieg około 590 w. przez Washington. Żeglowna na 250 w. dla statków wszelkiego ładunku.

POTOSI, SAN-LUIS-DE-POTOSI, M. w Meksyku, stołeczne dep. czyli państwa t. n., o 300 w. ku płn.-zach. od Meksyku, przy źródłach Tampico. Ludność 60,000 m. z tych $^3/_4$ na przedmieściach (Barioros). Kolegium czyli mały uniwersytet. Siodlarskie wyroby, rozmaite tkaniny, powroźnictwo. Handel bardzo czynny z Stanami Zjednoczonemi i Tampico.

POTOSI, M. w Boliwii, stołeczne departamentu t. n., o 100 w. ku płn.-zach. od Chuquisaca, na płn. pochyłości Cerro di Potosi. Ludność 9,000 m., w XVII. zaś wieku była 150,000 m. Słynna eksploatacya srebra, najzamożniejsza w świecie, w Cerro di Potosi, wysokiéj górze (na 5,344 metrów). Przypuszczają, że środek góry musi tworzyć zbitą massę srebra; 5000 otworów jest wykonanych dla eksploatacyi, z tych tylko 4 kopalnie: Descubridra, del Estano, Rita i Mendienta, były czynnie eksploatowane. Od r. 1585. do 1595. produkcya tych kopalni była ocenioną na rok 1,497,380 mark kastylskich czyli 347397 kilogramów srebra, od r. 1624. do 1634. wydawały 615580 mark na rok, a od 1779. do 1789: 432510 mark, nie licząc w to $^1/_6$ w przypuszczeniu na kradzież. W czasie wojen eksploatacya ta była zupełnie zaniechaną. Rozpoczęta po zawarciu pokoju, dostarczyła w 1826. roku w trzech kopalniach Potosi, Portugaletta i Challanta, 177127 mark srebra, nie rachując w to $^1/_4$ skradzioną tajemnie.

POTROW, M. w ces. Rossyjskiém, w gubernii Władymirskiéj, stoł. powiatu t. n., o 78 w. od Władymira.

POTSCHAPPEL, Mm. w Saksonii, o 5 w. ku płd.-zach. od Drezna, nad Weisseritz; 672 m. Ważna bardzo eksploatacya węgla, piękne fryszerki żelaza.

POTSDAM, M. w Prusach, stoł. prowincyi Brandenburskiéj i rejencyi t. n., o 28 w. ku płd.-zach. od Berlina, na pr. brz. Havel; pod 52° 24' 43" płn. szerok., a 10° 44' 45" wsch. dłg. Ludność 37,549 m. Druga rezydencya króla. Siedlisko najwyższéj izby obrachunkowéj królestwa (Oberrechnungs-Kammer), nadintendenta generalnego ewangelickiego mającego tytuł biskupa Potsdamskiego; trybunał miejski 1. klasy; komendantura wojskowa, liczny garnizon pułków gwardyi. Gimnazyum ewangelickie i szkoła realna. Szkoła kadetów, szkoła podoficerów. Dom wychowania sierot po wojskowych (Militair-Waisenhaus); szkoła sztuk i rzemiosł (Kunst-Bau-und Gewerbeschule). Seminaryum dla nauczycieli (75 uczni). Szkoła ogrodnicza. Mnóstwo towarzystw akademickich i innych: towarzystwo ekonomiczne Marchii, towarzystwo sztuk i pokoju (Friedens-Gesellschaft). Królewska fabryka broni. Ważne rafinerye cukru i fabryki czekolady, fabryki sukna, płótna, materyi i wstążek jedwabnych, tabaki i t. d. Miasto otoczone murem mającym 3054 metrów rozciągłości. Z pomiędzy budowli, znaczniejsze są: zamek królewski, ratusz, szkoła kadetów, dom sierot po wojskowych, kościół garnizonowy, z grobowcami Fryderyka Wilhelma i Wielkiego Fryderyka; teatr, most na rz. Havel, koszary. W okolicach miasta, mnóstwo pałacy czyli domów królewskich: nowy pałac, pałac Sans-Souci, pałac marmurowy, zamki Etoile, Parentz, wyspa Pawia, Charlottenhof, Klein-Glienicke i t. d. Potsdam jest miejscem urodzenia Aleksandra Humboldta.

POTSDAMSKA rejencya, w Prusach, w prowincyi Brandenburskiéj, M. stoł. Potsdam. Rozległości ma 382,51 mil niem. kwadr. Ludności 1,135,335 m. Dzieli się na 15 powiatów: Berliński, rozległości 1,27 mil kw.; 265,394 m. Prenzlow 20,76 mil kw. 44,943 m. Tremplin, 26,57 mil kw.; 36,370 m. Angermünde, 23,49 mil kw.; 47,597 m. Ober Barnim, 23,04 mil kw.; 49,878 m. Nieder-Barnim, 32,30 mil kw.; 55,031 m. Teltow 30,78 mil kw.; 52,828 m. Jüterbock-Luckenwalde, 24,32 mil kw.; 41,904 m. Zauch-Belzig, 35,56 mil kw.; 53,680 m. Potsdam i Ost Havelland, 22,92 mil kw.; 43,446 m. West-Havelland, 24,42 mil kw.; 46,408 m. Ruppin 32,11 mil kw.; 61,205 m. Ost-Priegnitz 35,35 mil kw.; 56,357 m. Zawiera 27 miast, z ludnością różną 496,281 m.

POTSDAM, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Nowy-York, stoł. hrb. Saint-Lawrence, o 240 w. ku płn.-zach. od Albany; 4,473 m. w r. 1840.

POTSZYNKI, M. w ces. Rsosyjskiém, w gubernii Niżegorodzkiéj, w powiecie Lukjanowskim, o 220 w. od Niżnego Nowgorodu, nad Rudnią.

POTTENDORF, Mm. w Austryi (w Niższéj Austryi), o 35 w. ku płd. od Wiednia, nad jedną z gałęzi Gross-Fischa komunikującéj z Leitha; 2,840 m. Przędzalnia bawełny założona w r. 1802., zajmująca 1,800 robotników z 200 machinami przędzenia, wydająca corocznie od 7 do 8000 kamieni przędzy; wielka fabryka kartonu. Zamek książąt Esterhazych.

POTTENSTEIN, BODENSTEIN, Mm. w Austryi (w Niższéj Austryi), o 28 w. ku płd.-zach. od Wiednia, na l. brz. Triesting; 850 m. Wielka huta mie-

dzi w budynkach dawnéj rękodzielni cesarskiéj broni siecznéj; tartaki; smolarnie.

POTTENSTEIN, M. w Bawaryi, w okręgu Wyższéj Frankonii, o 22 w. ku płd.-zach. od Baireuth; 900 m.

POTTMES, Mm. w Bawaryi, w okręgu Wyższéj Bawaryi, o 16 w. ku wsch. od Königgrätz, na pr. brz. rz. Adler. Czynne fabryki płótna.

POTYLICZ, Mm. w Galicyi, w obwodzie Żółkiewskim, mila od Rawy; posiada fabrykę fajansu.

POUANCÉ, niegdyś SAINT-AUBIN-DE-POUANCÉ, M. we Francyi, w dep. Maine-et-Loire, o 25 w. ku zach. od Segré; 2,758 m. w r. 1846. Stołeczne kantonu. Wysokie piece, wielkie kuźnice, fryszerki sztab żelaza na gwoździe.

POUCQUES, W. w Belgii, w Flandryi wschodniéj, o 20 w. ku zach. od Gandawy; 1,335 m. Tkactwo lniane na 110 warsztatach, bawełniane na 20.

POUGHKEEPSIE, Mm. w Stanach-Zjednoczonych, w pań. New-York, stołeczne hrb. Dutchess, o 112 w. ku płn. od Nowego Yorku, nad rz. Hudson; 10,000 m. w r. 1840. Ważny punkt handlowy. Wyprawy na połów wielorybów.

POUILLON, Mm. we Francyi, w dep. Landes, o 13 w. ku płd.-wsch. od Dax; 3,360 m. w roku 1846. Stołeczne kantonu. Obfitość gipsu białego i szarego, gliny białéj nader czystéj, piasku białego. Chów pszczół.

POUILLY-EN-MONTAGNE lub EN AUXOIS, Mm. we Francyi, w dep. Cote-d'Or, o 40 w. ku płn.-zach. od Beaune, nad Ouche i kanałem Burgundzkim; 1,162 m. Fabryki wapna wodotrwałego i cymentu rzymskiego.

POUILLY-SUR-LOIRE, M. we Francyi, w dep. Nièvre, o 19 w. ku płd. od Cosne, na pr. brz. Ligiery; 3,251 m. w r. 1846. Stołeczne kantonu. Dobre wina białe i czerwone, i znaczny wywóz takowych do Paryża.

POULIGUEN, LE P...., W. we Francyi, w dep. Loire-Inférieure, o 40 w. ku zach. od Savenay, w głębi łęku okalającego łachę płn. Ligiery. Mały port handlowy. Komora. Połów śledzi i sardynek. Warzelnia soli. Handel przybrzeżny.

POULI-SUR-SAONE, W. we Francyi, w dep. Côte-d'Or, o 23 w. od Beaune; 649 m. Fabryka przetworów chemicznych, oraz cukru z kartofli.

POULLAOUEN, W. we Francyi, w depart. Finistere, o 36 w. ku płn.-wsch. od Châteaulin, przy lewym brzegu rz. Aulne; 3,733 m. w roku 1846. Eksploatacya rudy ołowianéj srebrodajnéj. W r. 1839. zajmowała 323 robotników, i wydobyto 180,000 centnarów rudy ołowianéj srebrodajnéj, a 32,000 centnarów kwarcu srebrodajnego wartości 180,900 franków, oraz 1121 kilogramów srebra, wartości 245,375 franków. Jest to kopalnia najznaczniejsza z kopalń metalów w Europie. Kanały sprowadzające wody z rzeki Aulne i dwóch stawów przyległych, zasilają wielkie i piękne płuczki, a topielnia jest urządzoną w obszernych i godnych widzenia budowlach.

POULO-SEYLAN, wyspa w Malezyi, w ciaśninie Sądzkiéj, w pobliżu Jawy, M. stoł. Samadang. Urodzajna i lesista.

POUNAH, M. w Indostanie angielskim, stołeczne okręgu t. n., w prezydenturze Bombay, o 147 w. ku wsch.-płd. od Bombay, nad Moulla. Ludność 110,000 m. Kolegium indyjskie założone w roku 1821.

POUNAMALI, M. w Indostanie angielskim, w prezydenturze Madras, o 16 w. ku płd.-zach. od Madras. Garnizon wojskowy.

POURÇAIN, SAINT P..., M. we Francyi, w dep. Allier, o 32 w. ku płn. od Gannat, nad Sioule i przy jéj spływie z Bouble i Limon; 4,961 m. Stołeczne kantonu. Wina białe lekkie i przyjemne. Fabryka pończosznicza. Olejarnie, garbarnie; wapno bardzo cenione. Piękne młyny dostarczają mąki Paryżowi i Lyonowi. Miasto niegdyś ufortyfikowane, posiadające warowny zamek. Kościół gotycki należący do starożytnego opactwa, gdzie się znajduje godna widzenia rzeźba Ecce Homo, uważana za arcydzieło; wykonana przed XV. wiekiem.

POURRAIN, Mm. we Francyi, w dep. Yonne, o 15 w. ku zach.-płd. od Auxerre; 1,504 m. Eksploatacya i przyrządzenie okry. Źródło wody żelaznéj.

POURRIÈRES, Mm. we Francyi, w dep. Var, o 30 w. ku płn.-zach. od Brignoles; 1,766 m. w r. 1841. W okolicach zwaliska pomnika wystawionego przez Maryusza, po porażce Teutonów i Cymbronów, na płaszczyznach Pourrières i Trets.

POURVAKARTA, M. na wyspie Jawa, stołeczne prezydentury Kravang, na płn. pobrzeżu wyspy Jawa.

POUTROYE, LA P...., lub SCHNIERLACH, Mm. we Francyi, w dep. Wyższego Renu, o 22 w. ku płn.-zach. od Kolmar; 2,618 m. w 1846. r. Stołeczne kantonu. Fabryka perkalików, chustek, przędzalnia bawełny. Farbiarnie na kolor czerwony Adryanopolski.

POUZAUGES, W. we Francyi, w dep. Vandée,

o 36 w. ku płn. od Fontenay-le-Comte; 2,440 m. w r. 1846. Stołeczne kantonu. Kościół konsystoryalny kalwiński. Farbiarnie, garbarnie.

POUZIN, LE P..., W. we Francyi, w dep. Ardèche, o 15 w. ku wsch. od Privas, na pr. brz. Rodanu, przy spływie Ouveze; 1,627 m. Skład towarów z Drome i Rodanu.

POUZY, W. we Francyi, w dep. Allier, o 30 w. ku płn.-zach. od Moulins-sur-Allier, nad Bioudre; m. 1,063. Rękodzielnia porcelany w Champroux.

POWENEC, M. w ces. Rossyjskiém, w gubernii Ołoneczkiéj, stołeczne powiatu t. n., odległe od Petersburga 633 w., od Moskwy 1258 w., a 186 w. od Petrozawodzka, nad jeziorem Onega; 780 m.

POWIDZ, M. w Prusach, w Wielkiém księstwie Poznańskiém, w rejencyi Bydgoskiéj, w powiecie Gnieznieńskim, nad jeziorem t. n. Odległe od Gniezna mil 3, od Bydgoszczy mil 13 i pół, od Poznania mil 10. Kościół; 1,061 m.

POZA, M. w Hiszpanii, w Staréj Kastylii, o 35 w. ku płn. od Burgos; 2,509 m. Nader obfitująca w sól.

POZNAŃ, M. w Prusach, w Wielkiém księstwie Poznańskiém, stołeczne księstwa, rejencyi i powiatu t. n., pod 52° 19' 24" płn. szerok., a 15° 12' 0" wsch. dłg.; o 238 w. ku zach. od Berlina, 291 i pół w. ku wsch. od Warszawy, nad rz. Wartą, przy jéj spływie z Główną. Ludność 45,000 m. Stolica kapituły arcybiskupstwa Poznańsko-Gnieznieńskiego, sąd apelacyjny, trybunał miejski i wiejski, trybunał kryminalny. Główna kwatera 5. korpusu armii pruskiéj. Seminaryum katolickie dyecezyalne, szkoła normalna początkowa katolicka, szkoła położnicza. Gimnazyum katolickie (12 profesorów i 362 uczni w r. 1836.), gimnazyum ewangelickie, 13 professorów, 218 uczniów, w r. 1836. Z pomiędzy budowli odznacza się kościół katedralny pod nazwą Ś. Stanisława, budowa pysznéj włoskiéj architektury z wspaniałą kopułą, w nim w urządzonéj na ten cel kaplicy znajduje się sarkofag obejmujący kości Mieczysława I. i Bolesława Chrobrego królów Polskich, a naprzeciw posągi ich ze spiżu, dzieła Raucha. Ciekawy jest widok arcydawnego bo w r. 1440. za Władysława Jagiellończyka wystawionego kościoła Śtéj Maryi, naprzeciw katedry, dziś opuszczonego, lecz wyraźne ślady ówczesnéj architektury noszącego. Jeszcze dawniejszym jest kościół ex-Karmelitów czyli Bożego Ciała, bo sięga r. 1400., to jest panowania pierwszego Jagiełły; Kościół b. Bernardynów. Ciekawym niemniéj i charakterystycznym jest pyszny gotycki ratusz, z wieżą najwyższą w mieście, dawniejsze kolegium jezuickie, a teraz dom rządowy, bardzo wspaniała budowla. Pałac Raczyńskich z biblioteką (20000 tomów), bazar, pałac arcybiskupi. Most na Warcie, łączący przedmieście Chwaliszewo z miastem. Dość znaczny handel, osobliwie zbożem, suknem, płótnem, skórami i tytuniem. Znaczny zjazd na kontrakty Śto Jańskie, targ na wełnę i wyścigi konne. Teatr na placu Wilhelmowskim. W r. 1001. w Poznaniu nastąpiło spotkanie się cesarza Ottona III. z Bolesławem Chrobrym, tu w ówczesnéj katedrze dotąd wielokrotnie przebudowanéj spoczywają zwłoki czterech pierwszych monarchów Polskich aż do Kazimierza Mnicha. Poznań był też stolicą królestwa aż do r. 1130., gdy umierający w Płocku Bolesław Krzywousty, podzielił Polskę na cztery księstwa; odtąd Poznań był tylko stolicą książąt Wielkopolskich. Przemysław ostatni z nich był prawdziwym ustanowicielem dzisiejszego Poznania, on bowiem przeniósł miasto na lewy brzeg Warty, gdzie dziś stoi, i zamek przy nim wystawił; działo się to przy schyłku XIII. wieku. Od r. 1330., to jest od koronacyi Władysława Łokietka w Krakowie, wrócił Poznań pod władzę królów w Krakowie przebywających; w tymże czasie wprowadzone tu zostało prawo magdeburskie w języku niemieckim; i było wykonywane przez ławników Niemców. Tu w roku 1574. przyjmowali Konarski i Górka generał Wielkopolski, przybywającego z Francyi, nowo obranego króla, Henryka Walezyusza. W r. 1655. za Jana Kazimierza Szwedzi zajęli to miasto, a w następnym roku oddali go sprzymierzeńcowi swojemu Fryderykowi Brandenburskiemu po nastąpionéj dopiero zgodzie elektora z królem Kazimierzem, Poznań wrócony został rządowi Polskiemu. W pierwszych latach XVIII. wieku, znów osadzony od Szwedów Poznań; bezskutecznie był oblegany w r. 1704. od Sasów pod wodzą Patkula. W r. 1770. ucierpiał także wiele od ówczasowych Konfederatów. Z pomiędzy uczonych zrodzonych w Poznaniu, wspomnieć należy Walentego Wróbla, pierwszego tłómacza psalmów Dawida, kaznodzieję; Tomasza Tretera (ur. 1550. † 1610. r.), autora historyi biskupów Warmińskich, i uczonego lekarza Józefa Strusia (uro. 1510. † 1568. r.)

POZNAŃSKA rejencya w Prusach, w Wielkiém księstwie Poznańskiém. M. stołeczne Poznań. Jest to południowa część Wielkiego księstwa Poznańskiego, położona pomiędzy rz. Prosną a granicą Szląską. Rozległość 326 mil kw. Ludność 567100 Dzieli się na 17 powiatów, których rozległość

i ludność jest następująca: pow. Poznański rozległy 19⅞ mil kwad., 77,500 m.; pow. Obornicki 20½ mil kw., 38,200 m.; pow. Szamotulski 20 1/10 mil kw., 37,900 m.; pow. Bukowski 17½ mil kw., 42,600 m.; pow. Kościański 22½ mil kw., 45,500 m.; pow. Szremski 19⅛ mil kwad., 47,000 m.; pow. Szrodzki 19¼ mil kw., 4,090 m.; pow. Wrzesieński 10 1/10 mil kw., 31,600 m.; pow. Babimostski 19 mil kw., 42,900 m.; pow. Międzyrzecki 22¼ mil kw., 35,900 m.; pow. Międzychodzki 25½ mil kw., 36,700 m.; pow. Pleszowski 18¼ mil kw., 50,400 m.; pow. Krotoszyński 18½ mil kwad., 53,000 m.; pow. Krobski 18 9/10 mil kwad., 60,600 m.; pow. Wschowski 18 mil kwad., 52,000 m.; pow. Odolanowski 16¾ mil kw., 46,500 m.; pow. Ostrzeszowski 17⅔ mil kwad., 51,700 m. Zawiera 91 miast, 2,410 wsi.

POZNAŃSKI powiat, w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, w rejencyi Poznańskiéj. Graniczy na płn. z pow. Obornickim, na wsch. z powiatem Szrodzkim, na płd. i zach. z pow. Szremskim i Kościańskim, na zach. z pow. Bukowskim i Szamotulskim. Rozległości ma 19⅞ mil kw. Ludność 77,500 m. Grunt równy. Głównem zajęciem mieszkańców rolnictwo i chów bydła.

POZNAŃSKIE WIELKIE KSIĘSTWO, prowincya Prus, M. stołeczne Poznań. Leży pomiędzy 51° 10' a 53° 27' szer. płn., w kształcie podłużnego nieregularnego trójkątu, pomiędzy król. Polskiém, prowincyą Pruską Brandenburgią i Szląskiem. Księstwo ma rozległości 531⅙ mil kwad., a ludności 1,161,200, a zatém na milę kwadratową 2,180 m. Kraj zupełnie płaski, zaledwie cokolwiek wzniesiony nad poziomem mr. Baltyckiego. Rzeki znaczniejsze: Warta, Noteć i Odra, środkiem kraju płynące; Wisła tylko w krótkiéj przestrzeni granicy dotyka, Prosna zaś odgranicza księstwo na przestrzeni 20 mil od królestwa Polskiego. Dodać tu jeszcze należy krótki bieg Brdy od Bydgoszczy do Warty, i kanał Bydgoski łączący Brdę z Notecią. Urodzajność gruntu wyższa nad pomierną, a w okolicach Warty i Noteci nawet bardzo znaczna. Grunt ten jest rozdzielony: wody zajmują 100000 morg, lasy 2400000 m., pola 4700000 m., ogrody 50000 m., łąki 1650000 m., pastwiska 2350000 m., bezużytki 450000 morg. Lasy składają się po większéj części z sosen, brzóz i olszy. Łąki po większéj części są mokréj natury. Główne płody są: zboże, nadewszystko pszenica, żyto, jęczmień, owies, tatarka, len, konopie, rzepak, tytuń, chmiel. Chów bydła w 1843. r. był następujący: koni 158,570, rogacizny 502,990 sztuk, owiec 2,543,181, kóz 6,523, trzody chlewnéj 223,239. Głównym płodem mineralnym żelazo. W r. 1843 było 16 kopalni rudy żelaznéj z 149 robotnikami, dochód z nich wynosił 107,249 talarów. W r. 1843 przemysłowość rękodzielnicza zajmowała 3 machiny parowe, razem o sile 40 koni. Znaczniejsze zakłady przemysłowe: 11 hut żelaznych, 5 miedzianych, 12 fabryk wyrobów chemicznych, 5 cukrowni z buraków, 10 hut szklannych z 374 robotnikami, 3,212 młynów do mąki (560 wodnych a 2,549 wiatraków, 103 manežowych), 137 olejarni, 47 foluszów, 62 garbarni, 85 tartaków, 24 papiernie, 771 przędzalni wełny, 221 warsztatów bawełnianych wyrobów, 847 wełnianych z 779 robotnikami, 19 drukarni z 39 prasami, 426 browarów, 256 dystylarni. W tymże roku ludność przemysłowa była 180,988 m., z tych 130,885 przy rzemiosłach, 6,206 przy fabrykacyi napojów, 16,739 przy przędzalniach i tkactwie, i t. d. Zakładów naukowych w 1843: 1,806 szkół elementarnych z 2,672 nauczycielami i nauczycielkami, i 171,823 uczniów (87,859 chłopców, 83,964 dziewcząt); 15 szkół drugiego rzędu dla chłopców z 21 nauczycielami i 418 uczniami; 17 szkół drugiego rzędu dla dziewcząt, z 52 nauczycielami i nauczycielkami, i 1,044 uczennic; 6 szkół miejskich, z 28 nauczycielami, 840 uczniami; 4 szkoły normalne początkowe z 223 uczniami. Wielkie księstwo dzieli się na dwie rejencye czyli departamenta: Poznańską i Bydgoską, zawiera w sobie w ogóle 145 miast, 3,060 wsi. Jak we wszystkich innych częściach monarchii Pruskiéj, administracya jest wykonywaną po powiatach przez radcę ziemiańskiego (Landratha), w rejencyach czyli departamentach, przez rejencyę, a w całém Wielkiém księstwie przez naczelnego prezesa (Ober-Präsident). Sądy I. instancyi po powiatach, najwyższy prowincyonalny (Ober-Landgericht) w Poznaniu. Duchowieństwo katolickie podlega arcybiskupowi Gnieznieńsko-poznańskiemu; ewangelickie właściwemu biskupowi. Zaciąg wojskowy dotyka wszystkich klas ludności; każdy młodzieniec 20-letni zdolny do wojskowości, obowiązany jest służyć w wojsku liniowém lat 3, po upływie których, wchodzi do landweru czyli milicyi, dwa razy do roku odbywającéj przegląd i w téj do 40. roku życia zostaje. Stany prowincyonalne są przedstawiane przez 48 deputowanych, obranych między właścicielami; z tych 24 jest z stanu szlacheckiego, 16 z miejskiego, a 8 z włościańskiego; bywają oni w porach dowolnych powoływani od Monarchy, i radzą o ustanowieniach, o których rząd zdania ich zasięga, albo o petycyach do tronu,

jednak wszelka decyzya od króla zawisła. Prawem krajowém jest ogólne prawo w Monarchii Pruskiéj (Preussisches-Landrecht), z dołączoną procedurą. Po zniesieniu klasztorów, dla pozostałych zakonników i zakonniczek, naznaczone są dożywotnie schronienia.

POZO-BLANCO, M. w Hiszpanii, w Staréj Kastylii, o 68 w. ku płn. od Korduby.

PRABUTA, RIESENBURG, M. w Prusach, w prow. pruskiéj Kwidzyń, ku wsch. od M. t. n., na wzgórzu, położone między dwoma jeziorami. Handel zbożem, końmi, bydłem; 2,300 m.

PRACHATITZ, PRACHACICE, M. w Austryi, w Czechach, w okręgu Prachińskim, o 28 w. ku płd.-zach. od Pisek; 1,591 m. Znakomity chów bydła. Gorzelnie.

PRACHIŃSKI cyrkuł w Austryi, w Czechach, M. stoł. Pisek. Rozległości ma 4999 w. kw. Ludności 273,514 m. Grunt górzysty lecz urodzajny, najlesistszy w całych okolicach. Gruntu urodzajnego 392599 hektarów. Przemysł czynny: fabrykacya płócien, sukna, wyrobów bawełnianych, szkła, papieru, potażu. Zawiera 15 miast i 106 włości (Dominium). Nazwę swę przybiera od zamku leżącego na małéj górze t. n. przy Horazdiowiz.

PRADES, M. we Francyi, w dep. Pyrenei wschodnich, o 45 w. ku zach.-płd. od Perpignan, na pr. brz. Tet. Ludności 3,222 m. w r. 1846. Zbiór wyśmienitych owoców. Fabryki sukna, pończoch, czapek wełnianych dla Lewantu; fabryki szarego papieru. Garbarnie. Handel konopiami, żelazem, jarzynami; wielki handel cząstkowy winem przez mulników z Cerdagne prowadzony.

PRADŁA, mała rz. w król. Polskiém, początek ma pod Samoszycami, ujście pod Szczekocinami, długa około 2 mil.

PRADŁA, huta żelazna w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Olkuskim, nad rz. Pradła czyli Korytnicą. Jest tu wielki piec, który corocznie do 15000 cent. surowizny wydaje; w r. 1840. wydał tylko 11000 centnarów.

PRAESTOE, M. w Danii, w okręgu Sjelland, o 67 w. ku płd.-zach. od Kopenhagi, nad przystanią t. n.; 480 m. Port bezpieczny i głęboki.

PRAGA, M. w Austryi, w Czechach, między powiatami Kaurzimskim i Berunskim, a tworzące samo z siebie okręg (Bezirk) oddzielny w powiat. Rakonickim i Kaurzimskim, o 373 w. ku płn.-zach. od Wiednia, na obu brzegach Mołdawy. Leży pod 50° 5' 19" szer. płn., a 12° 5' 4" dłg. wsch. Wzniesienie Mołdawy na 160 metrów. Temperatura średnia +9° 62 R.; 2 mile obwodu. Ludność 120,000 m. w 1846. roku. Miasto obwarowane, trzecie w Niemczech przez swoją rozległość i wspaniałość. Siedlisko rządu i rezydencya wielkiego burgrabiego Czech (Oberste-Burggraf), administracyi prowincyi (Kreisamt) pow. Berunskiego i Kaurzimskiego. Siedlisko arcybiskupa prymasa królestwa i metropolity biskupstw Budziejowic, Kralowego Hradecza i Litomierzyc, erygowanych w 1344. r. w miejsce biskupstwa fundowanego w 973. roku. Pobyt wielkiego przeora zakonu Maltańskiego w cesarstwie, z klasztorem tegoż zakonu (33 zakonników); wielkiego mistrza i generała orderu Austryackiego (Kreuz-Herren mit dem rothen Sterne), z klasztorem (89 zakonników). Opactwo Premonstrantów, zwane kapitułą kolegiaty w Wissehrad (81 zakonników); opactwo Benedyktynów, zwane Brewniowskiém (25 zakonników). Dziekan i nadintendent reformowanych; nadintendent ewangelicki. Wielki rabin całego królestwa. Sąd apelacyjny całego królestwa, sąd apelacyjny wojskowy, trybunał kryminalny, trybunał I. instancyi, trybunał handlowy. Uniwersytet cesarski z 4 wydziałami (42 profesorów): teologicznym, prawnym, lekarskim i filozoficznym. Instytut politechniczny rządowy, z kursami rysunku, geometryi, mechaniki, budownictwa, ekonomii rolniczéj. Kolegium Jezuitów, z fakultetami teologii i filozofii; 3 gimnazya, 2 szkoły politechniczne elementarne, szkoła normalna początkowa, wyższa szkoła żydowska, wyższa szkoła muzyki (konserwatoryum), szkoła ociemniałych i głuchoniemych. Dom wojskowy wychowania. Biblioteka królewskiego uniwersytetu (120,000 tomów), z licznemi rękopismami sławiańskiemi; biblioteka kolegium Klementyńskiego z 100,000 tomów. Obserwatoryum królewskie. Gabinet historyi naturalnéj. Ogród botaniczny. Muzeum czeskie narodowe. Galerya obrazów. Towarzystwa uczone, pomiędzy któremi: towarzystwo królewskie nauk i umiejętności, towarzystwo muzeum narodowego, towarzystwo filharmonijne, towarzystwo patryotyczne gospodarstwa wiejskiego i towarzystwo pomologiczne, posiadające piękne szkoły drzew w okolicach miasta. Wystawa peryodyczna płodów przemysłu. Zakłady dobroczynności; dom położniczy; szpital obłąkanych, szpital podrzutków. Dom karny, dom pracy dla ubogich, dom poprawczy. Mennica. Główny arsenał królestwa. Pałac inwalidów. Dyrekcya komor celnych. Główny skład handlu Czech. Fabryki kapeluszy słomkowych, instrumentów muzycznych, pojazdów, jubilerszczyzny, pięknych koronek, wyrobów bawełnianych drukowanych,

wyrobów jedwabnych, rękawiczek; doskonałe garbarnie, rafinerye cukru. Wielkie jarmarki na wełnę. Położona w okolicy urodzajnéj i malowniczéj. Praga dzieli się na 4 cyrkuły: Altstadt (stare miasto) i Judenstadt (żydowskie miasto), Neustadt (nowe miasto), na pr. brz. Mołdawy i Schlossberg, Hradszyn (Kleinseite), czyli małe pobrzeże najpiękniejszy cyrkuł z całego miasta, na pr. brz. rzeki, połączony pięknym mostem na 16 łukach, przyozdobionym posągami kolosalnemi z wieżami w krańcach. Praga posiada 48 kościołów i 9 synagog. Celniejsze jéj budowle są: zamek królewski, piękny pomnik dawny i obszerny, z pięknemi ogrodami, bogatą kaplicą, odznaczającą się grobami królów i cesarzy, a nadewszystko Św. Jana Nepomucena, którego trumna i ozdoby są masyf ze srebra; w zamku zachowane są insygnia królestwa; tamże bardzo starodawny kościół Narodzenia Najświętszéj Panny (Thein Kirche), z grobowcem Tycho-Brahe; kościoły Św. Ignacego, Św. Mikołaja, Wniebowzięcia N. M. P. z grobowcem Św. Norberta; Św. Jerzego; Najświętszéj Panny Loretańskiéj; stara synagoga zwana Altschule; ratusz; uniwersytet; teatr narodowy; szpital wojskowy; pałac hrabiów Czernin, najpiękniejszy z pomiędzy wszystkich prywatnych pałacy; pałace książąt: Szwarzenberg, Colloredo-Mannsfeld; hrabiów Waldstein i t. d. Miasto bardzo starożytne; słynne zawarciem pokoju Saskiego, 20. maja 1635. roku; obroną Francuzów zamkniętych w jego murach i ich odwrotem w 1742. r.

PRAGA, przedmieście Warszawy, *obacz* WARSZAWA.

PRAIRIE-DU-CHIEN, LA-P..., Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Mississipi, stoł. hrb. Crawford, na l. brz. rz. Mississipi, w pobliżu i powyżéj spływu jéj z Wisconsin.

PRALBOINO, Mm. w król. Lombardzko-Weneckiém, w gubernatorstwie Medyolanu, o 25 w. ku płd. od Brescia, w pobliżu rz. Mella.

PRANGINS, W. w Szwajcaryi, w kantonie Waadt, o 1 w. ku płn.-wsch. od Nyon, nad jeziorem Genewskiém. Piękny zamek, niegdyś rezydencya b. króla hiszpańskiego Józefa Bonaparte.

PRANLES, W. we Francyi, w dep. Ardeche, o 6 w. ku płn.-zach. od Privas; 1,500 m. Źródła mineralne żelazne. Przędzalnie jedwabiu.

PRASZCZYKI, kuźnica w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, pow. Wieluńskim. Produkuje rocznie do 2,000 centnarów żelaza kutego, a 500 cent. fryzowanego.

PRASZKA, M. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, pow. Wieluńskim, nad rz. Prosną, o 25 w. ku płd.-zach. od Wielunia; 2,000 m. Komora I. klasy; 30 domów murow., 162 domów drew.; 12 jarmarków do roku, 1 targ tygodniowy. Jest tu kościół farny. W okolicy znajduje się obfitość rudy żelaznéj i piaskowiec, pierwszéj wiele wywożą do Szląska.

PRZASNYSKI powiat, w król. Polskiém, w gub. Płockiéj; ma rozległości 46,65 mil kwad. Ludność 82,570 m., to jest 40,669 mężczyzn, 41,901 kobiét, czyli w miastach 12,009, po wsiach zaś 70,651 m.

PRZASNYSZ, M. w król. Polskiém, w gub. Płockiéj, stoł. pow. t. n., o 94 w. od Warszawy, nad rz. Węgierką, 3,876 m., 48 domów murow., 288 drew.; 9 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy. To miasto leży wśród lasów, w urodzajnéj okolicy; posiada klasztor i kościół wspaniały XX. Bernardynów, wzniesiony w stylu gotyckim w 1585. r. przez Pawła Kostkę, chorążego Ciechanowskiego, i kościół Bernardynek w 1615. r., wraz z klasztorem przez Elżbietę Mostowską wybudowanym.

PRATO, M. w Toskanii, o 17 w. ku płn.-zach. od Florencyi, na pr. brz. Bizenzio; 11,325 m. Siedlisko biskupa. Punkt garnizonowy. Stołeczne wikaryatu. Kolegium; seminaryum biskupie. Kassa oszczędności. Biblioteka publiczna. Przemysł czynny: główny punkt wyrobów ze skóry; fabryki pięknego sukna, czapek i t. d., zajmujące przeszło 2,000 robotników; znaczne fabryki kapeluszy słomianych, zwanych Florenckiemi (600 robotników); tkactwo płóciennicze i jedwabiu; farbiernie; papiernie bardzo cenione. Eksploatacya zielonych marmurów w okolicach. Ważne jarmarki. Miasto otoczone murami. Piękna katedra.

PRATOLA, Mm. w królestwie Neapolitańskiém, w prow. Abruzzo-Ulteriore II., o 9 wiorst ku płn.-zach. od Solmona.

PRATO-VECCHIO, Mm. w Toskanii, o 19 w. ku zach. Pontasieve, na l. brz. Arno; 767 m. Wyroby z drzewa.

PRATS-DE-MOLLO lub MOULIOU, M. we Francyi, w dep. Pyrenei wschodnich, o 38 w. ku płd.-zach. od Ceret, na l. brz. Tech. Ludność 3,730 m. w 1846. r. Stoł. kantonu. Miasto ufortyfikowane, stanowiące z warownią Lagarde, punkt wojenny 4. klasy. Komora. Fabryki sukna pospolitego, czapek wełnianych. Składy oliwy.

PRAUSNITZ, PRUSZNICE, M. w Prusach, w Szląsku, o 35 w. ku płn. od Wrocławia; 2,500 m. Fabryki sukna, płótna i olejarnie.

PRAVIA, M. w Hiszpanii, w Asturyach, o 26 w. ku płn.-zach. od Oviedo, na l. brz. Nalon. Stołeczne partido judiciale.

PRAYSSAC, M. we Francyi, w dep. Lot, o 28 w. ku płn.-zach. od Cahors, na l. brz. Lot; 1,987 m. Wina czarne zwane Cahors, bardzo cenione. Miejsce urodzenia marszałka Bessières.

PRĄDNIK, W. w Galicyi, w obwodzie Krakowskim. Jest tu piękny pałac. Mieszkańcy Prądnika są zawołanymi piekarzami, którzy miasto Kraków najsmaczniejszym chlebem w Europie zaopatrują. Tu zmarł Zygmunt August w r. 1574.

PRĄDNIK, PRĄTNIK, BIAŁUCHA, BIAŁKA, WÓDKI, SUŁOSZÓWKA, mała rzeka w król. Polskiém, zaczyna się o milę od Pieskowéj Skały, pod kościołem Sułoszowskim; płynie opodal zamku Pieskowéj Skały przez Grodzisk, gdzie po obu jéj brzegach sterczą skały: szereg ich rozpoczyna pustelnia Grodzisko, z kaplicą i mieszkaniem Św. Salomei. Stroma ta skała spada ku zach. i płd. w dość obszerną dolinę, a od płn. przechodzi w las. Rozległy widok na wsch. i zach., daje temu miejscu raczéj cechę roskoszy niż pustyń. Pod Ojcowem płd. pasmo okrywa las iglasty, z którego wyskakująca ku płn. opoka, dźwiga resztę zamku Ojcowa. W całym przebiegu strumień skrapia łąki. Dobiegłszy do granic 6. okręgu Krakowa, Prądnik wpada w Wisłę. Prądnik ma koryto płytkie i dno kamieniste, wzbiera na wiosnę po deszczach. Lubo jest małą rzeczką, jednak w swym gwałtownym pędzie porusza wiele tartaków, młynów, papierni, a przytém żywi mnóstwo żarłocznych pstrągów (salmo fario), i małych brzydkich rybek z dużemi głowami, zwanych głowaczami albo pałoszami.

PRÉ-SAINT-GERVAIS, LE-P..., W. we Francyi, w dep. Sekwany, o 6 w. ku płd.-wsch. od Saint-Denis; 1,643 m. Piece do wypalania gipsu. Fabryki mydła, fortepianów. Rezerwoary bardzo starodawne, zasilające wodą część płn.-wsch. Paryża.

PRECY-SOUS-THIL, W. we Francyi, w depar. Cote d'Or, o 14 w. ku płd. od Semur, na pr. brz. Serein; 566 m. Stoł. kantonu. Stada merynosów. Fryszerki. Fabryki narzędzi rolniczych. Farbiarnie, garbarnie.

PREETZ, Mm. w Danii, w Holsztynie, o 70 w. ku płn.-wsch. od Glückstadt, nad Schwentine; 4,500 m. Gmina szlacheckiego roku. Fabryka pilników.

PREGLA, rzeka w Prusach wsch., utworzona ze spływu rz. Pissy, Angerapy i Insteru, schodzących się w okolicach Insterburga; płynie na zach. zabierając z sobą Allę, wpadającą z płd. pod Welawą; pod Tapiawą przez Deinę styka się z zatoką Kurską, o 4 mile na płn. odległą, a w dalszym biegu zabrawszy kilka drobnych rzeczek, przerzyna Królewiec i o milę na zach. wpada do Fryskiéj zatoki. Spławna i ważna pod względem handlowym dla Prus wsch. Bieg jéj wynosi 12 mil.

PREIGNAC, W. we Francyi, w depar. Gironde, o 44 w. ku płd.-wsch. od Bordeaux, na l. brz. Garonny; 2,563 m. Wyborne wina białe delikatne, nadewszystko z winnic Suduirault i Pugnau. Jedna z 4 głównych winnic win białych we Francyi.

PRELA, W. w król. Sardyńskiém, o 9 wiorst ku płn.-zach. od Oneglia. Stołeczne mandamentu.

PRELAUTSCH, po czesku PRELAUCY, M. w Austryi, w Czechach, o 18 w. ku płn.-zach. od Chrudimu, na l. brz. Laby (Elby); 1,590 m.

PREMERY, M. we Francyi, w dep. Nièvre, o 52 w. ku płd.-wsch. od Cosne, nad Nièvre; 2,244 m. w 1846. r. Stoł. kantonu. Kuźnice, wielkie piece, wielkie i małe fryszerki; gwoździe, blachy, żelazo w sztabach kute. Fabryka cegieł, dachówek, wapniarnie. Handel drzewem i skórami.

PREMONTRE, W. we Francyi, w dep. Aisne, o 17 w. ku zach. od Laon; 431 m. w 1846. Wielka i piękna huta szkła, wyrób szyb do okien czystych, kolorowych i w rysunkach, luster, cylindrów, flintglasów. Dawne opactwo słynne i zamożne, założone w 1119. r. przez Św. Norberta, w lesie Voy, na terytoryum Coucy.

PRENY, M. w król. Polskiém, w gub. Augustowskiéj, w pow. Maryampolskim, o 38 w. ku wsch.-płn. od Maryampola, na l. brz. rz. Niemnu; 2,500 m., 7 domów murow., 180 drew.; 6 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy. Ztąd do Kowna ciągną się lipy z pasiekami, dostarczającemi sławny lipiec, znany pod imieniem Kowieńskiego miodu. Jan Kazimierz darował to miasto Gotardowi Butlerowi, mężowi bardzo zasłużonemu.

PRZEMYŚL, M. obwodowe w Galicyi, w obwodzie t. n., pomiędzy Sanem i Wiarem, o 13 mil od Lwowa, jedno z najdawniejszych miast zachodniéj Galicyi (ma ono być założone od Przemysława księcia Polskiego w połowie VII. wieku); niegdyś stołeczne udzielnego księstwa, a późniéj ziemi Przemyskiéj, w województwie Ruskiém, liczy 760 domostw, a 8,600 m. Znajduje się tu urząd cyrkułowy, magistrat i administracya dochodów tabacznych. Rezydencya biskupa greko-katolickiego (r. 1218. erygowana), i rzymsko-katolickiego (r. 1375. erygowana). Szkoły: filozoficzna,

gimnazyum i normalna. Drukarnia biskupia. Są tu klasztory: XX. Franciszkanów, Reformatów, i Benedyktynek, które pensyon panien utrzymują. Miasto nieregularnie zabudowane, ozdobione pięknemi kamienicami i kilku wspaniałemi kościołami. Szczególniéj zasługują na uwagę: katedra obrządku łacińskiego z pięknemi obrazami i 2 chorągwiami z XV. wieku, pod któremi Rusini w tych stronach walki staczali. W pobliżu na tak zwanéj Capiéj górze, są zwaliska starożytnego zamku z podziemnemi lochami, które aż do Sanu mają się ciągnąć. Przemyśl w r. 981. od Włodzimierza W. księcia Kijowskiego zajęty, był już warownem i okazałém miastem, pozostał od tego czasu w posiadaniu książąt Ruskich. W 1018. r. Bolesław Chrobry na krótki czas go odzyskał, albowiem już 1026. r. Jarosław książę Halicki odebrał Przemyśl i w nim swoją stolicę założył. Bolesław Śmiały (r. 1070.), Kazimierz II. (r. 1170.), i Leszek Czarny (r. 1280.) zdobywali go; odbyło to miasto także kilka pamiętnych oblężeń, mianowicie w r. 1098. od Węgrów, w r. 1648. od Tatarów i Kozaków; ale Węgrów Rusini z sprzymierzonymi Kumanami, a Tatarów i Kozaków, Koniakt, dziedzic pobliskiéj wioski Żurawice, znieśli; od téj epoki bierze swój początek okazały kopiec, wznoszący się opodal na wzgórzu. Po powtórném zdobyciu 1340. r. przez Kazimierza W., i w 1390. r. przez Jadwigę i przyłączeniu Przemyśla do Polski, było to miasto jako twierdza często napastowana od Tatarów i Wołochów (1498., 1502., 1524., 1575. i 1624. r.), w r. 1656. od Szwedów, a w r. 1657. od Rakoczego bezskutecznie przez 5 tygodni oblegany. Herb miasta jest orzeł dwugłówny pod jedną koroną w błękitném polu. Przemyśl jest miejscem urodzenia kilku uczonych mężów: błogosławionego Stanisława, Franciszkanina, który opowiadając św. ewangelią, w r. 1240. poniósł zgon męczeński od Tatarów; Andrzeja Wargockiego, słynnego kaznodziei, filozofa i kilku dzieł autora; Stanisława Dybowskiego, biegłego fizyka i lekarza; Marcina Krowickiego, plebana w Sądowéj-Wiszni, późniéj zaś duchownego Aryańskiego; oraz Jędrzeja Ulanickiego, znakomitego pisarza w XVII. wieku.

PRENZLOW, M. w Prusach, w prow. Brandenburskiéj, rejencyi Potsdamskiéj, o 107 w. ku płn. od Berlina, nad rz. Ucker; 1,258 m. Trybunał I. instancyi. Gimnazyum ewangelickie. Fabryka tabaki. Handel zbożem i bydłem. Założone w r. 1138. przez króla Wendów Przemysława.

PRERAU, po polsku PRZERÓW, M. w Austryi, w Morawii, o 28 w. ku płd.-zach. od Białéj-Cerkwi (Weisskirchen), na l. brz. Betszwy; 4,405 m. Bardzo starożytny zamek.

PRERAU, po polsku PRZEROWSKI okręg, w Austryi, w Morawii, M. stołeczne Biała-Cerkwa (Weisskirchen). Ma rozległości 56,4 mil niem. kw. Ludności 272,585 m.

PRESCOT, Mm. w Anglii, w hrb. i o 61 w. ku płd. od Lancaster; 5,055 m. Bogate kopalnie węgla zaopatrujące Liwerpool, przy których pracuje 2,000 ludzi. Fabryka słynnych zegarów i narzędzi zegarmistrzowskich; garncarnie zwyczajne.

PRESEAU, W. we Francyi, w dep. Nord, o 6 w. ku płd.-wsch. od Valenciennes; 1577 m. w r. 1841. Fabryki cukru z buraków i cykoryi. Browary.

PRESICCE, Mm. w król. Neapolitańskiém, w Terra-Otranto, o 12 w. ku płd.-wsch. od Ugento; 2,000 m.

PRESIDI, STATI DEI-P..., terytoryum w Toskanii, w gminie Orbetello. Część gruntu Toskańskiego jaki sobie zachował król Hiszpański, oddając Kosmusowi I. terytoryum Sienny.

PRESIDIOS, terytoryum w Afryce hiszpańskiéj, na pobrzeżu Maroko i mr. Śródziemnego. Rozległość 8250 hektarów. Ludność 11,481 m. Presidia należą do prow. Granady i składają się z miast Ceuta, Penon-de-Velez, Alhucemasi Melilla, jako też z małych terytoryów w około tych miast.

PRESSBURG, po polsku BRZECISŁAW, M. w Austryi, w Węgrzech, stoł. župaństwa t. n., o 220 w. ku płn.-zach. od Budy, a 75 w. ku wsch. od Wiednia, na l. brz. Dunaju. Ludności 40,000 m. Rezydencya arcybiskupa i kapituły Strygońskiéj (Gran). Arcygimnazyum przez Benedyktynów utrzymywane. Liceum ewangelickie z biblioteką. Seminaryum arcybiskupie. Biblioteka publiczna hrabiów Appony. Królewski skład soli i dyrekcya komor. Akademia królewska katolicka z biblioteką 12,000 tomów. Królewska fabryka tabaki. Fabryki luster, sukna, wyrobów jedwabnych, likierów; złotnictwo, garbarnie i kuśnierstwo. Handel bardzo czynny, nadewszystko zbożem i winem. Źródła żelazne i siarczane w Eisenbrunnen z kąpielami. Kilka pięknych budowli, pomiędzy któremi zamek królewski, spalony w r. 1811., i kościół Franciszkański Św. Marcina, gdzie się odbywają koronacye; pałac prymasa. Most na łyżwach na Dunaju. Traktat pokoju Austryi z Francyą w 1805. r. tutaj zawarto.

PRESSBURSKIE, albo po polsku BRZECISŁAWSKIE župaństwo, w Austryi, w Węgrzech, z M. stoł. Pressburg (Brzecisław). Rozległości 82,7 mil kwad. niem. Ludność 319,565 m. Grunt płaski,

z wyjątkiem w środku, przez który przechodzi gałęź Karpat. Rozległość gruntu: urodzajnego 646000 joch, z tych uprawnego 348786 joch, a w lasach 80,074 joch. Eksploatacya marmuru i złota. Zbiór zboża, wybornych win Saint-Georgen, Ratzersdorf i t. d. Owoce, konopie. Chów bydła, nadewszystko koni i owiec. Dzieli się na 7 cyrkułów, zawiera 5 miast, 32 miasteczek i 281 wsi.

PRESSIGNY-LE-GRAND, M. we Francyi, w dep. Indre-et-Loire, o 25 w. ku płd. zach. od Loches, nad Claise, przy jéj spływie z Egronne; 1,768 m. Stołeczne kantonu. Wyroby garncarskie. Garbarnie. Handel bydłem.

PRESSNITZ, M. w Austryi, w Czechach, o 45 w. ku płn.-zach. od Satz (Zatecza), na granicy Saksonii; 2,683 m. W okolicach huty żelaza. Fabryki koronek.

PRESTE, LA-P..., W. we Francyi, w dep. Pyrenei wsch., o 28 wiorst ku płd.-zach. od Ceret, w pobliżu pr. brz. Tech; 325 m. Wody siarczano-mineralne gorące. Eksploatacya pięknych marmurów i bagien słonych. Groty wapienia, godne uwagi.

PRESTEIGN, Mm. w Anglii, w księstwie Walii, stoł. hrb. Radnor, nad Lug, o 258 w. ku zach.-płn. od Londynu; 2,282 m. Przemysł dość czynny.

PRESTITZ, PRZESTYCE, M. w Austryi, w Czechach, o 20 w. ku płn. od Klatowy, na l. brz. Angel; 1,820 m.

PRESTON, Mm. w Anglii, w hrab. i o 30 w. ku płd. od Lancaster, nad Ribble. Ludność 50,073 m. Rezydencya sądu przysięgłych. Dom poprawczy. Towarzystwa naukowe i literackie. Fabrykacya wielce ważna wyrobów bawełnianych; w r. 1838. zajmowała 700 robotników w 35 fabrykach. Wyroby płócienne zajmujące 1,000 robotników w 6 fabrykach. Piękne garbarnie. Port dla mniejszych statków.

PRESTON-PANS, Mm. w Szkocyi, w hrb. Haddington, o 12 w. ku wsch. od Edymburga, przy zlewie Forth; 2,955 m. Fabryka płodów chemicznych. Garncarnie; wyrób cegły i dachówek. Port nad zlewem Forth. Kąpiele morskie. Połów ostryg bardzo cenionych. Liczne bagna sól wydające. Zwycięztwo pretendenta Karola II., 22. września 1745. r.

PRESZÓW, EPERIES, PRESSOVA, M. w Węgrzech, w komitacie Saroskim, na l. brz. rz. Tartza, wśród pięknéj okolicy. Zakłady naukowe. Fabryki. Handel bydłem, płótnem i winem. Źródła słone; 7,500 m.

PRETSCH, M. w Prusach, w prowincyi Saskiéj, okręgu Merseburgskim, o 24 w. ku płd.-wsch. od Wittenberga, nad Labą (Elbą); 1,674 m. Szkoła sierot po wojskowych.

PRETTIN, M. w Prusach, w prow. Saskiéj, o 67 w. ku płn.-wsch. od Merseburga, w pobliżu Laby (Elby); 1,550 m.

PREVESA, M. w Turcyi europejskiéj, w Albanii, o 57 w. ku płd.-zach. od Arta, przy wejściu do zatoki Arta; 4,000 m. Warownia była brońioną przez generała Salicetti i 600 Francuzów przeciw Ali-Baszy w 1798. r. Założone przez Augusta pod nazwą Nikopolis, na pamiątkę bitwy pod Actium niedaleko ztąd stoczonéj.

PRIMAN, M. w Malezyi Niderlandzkiéj, na pobrzeżu płd.-zach. od Sumatry, a 53 w. ku płn. od Pavang.

PRIEGO, M. w Hiszpanii, w Andaluzyi, o 75 w. ku płd.-wsch. od Korduby; 16,000 m. Stołeczne partido judiciale. Fabryki jedwabnych wyrobów, tiulu; olejarnia.

PRINCETON, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w prow. New-Jersey, w hrb. Midlesex i Somerset, o 16 w. ku płn.-wsch. od Trenton. Słynna szkoła wyższa założona w r. 1746., miała w r. 1840. uczniów 207.

PRINCIPATO-CITERIORE, prowincya w królestwie Neapolitańskiém, nad mr. Tyryjskiém. M, stołeczne Salerno. Rozległość 8233 w. kw. Ludność 532,192 m. Terrytoryum górzyste, zajścia jego w morze tworzą przylądki: Campanella, Licosa, Palinuro i t. d., nie ma żadnéj płaszczyzny, prócz okolającéj głąb zatoki Salerno. Grunt urodzajny w dolinach i pokryty bujną wegetacyą, tłusty i w części bagnisty na równinie. Uprawa roli zaniedbana, zbiór zboża, cokolwiek ryżu przy Salerno; wina bardzo dobre, nadewszystko Vernaccia z terrytoryum Cilento; figi i kasztany bardzo cenione. Piękne lasy drzewa budowlanego. Lichy chów rogacizny i owiec, lecz bardzo liczny trzody chlewnéj. Eksploatacya marmurów i gipsu. Wyroby wełniane, fabryki papieru i płócien po wsiach, 2 wielkie piece hutnicze i 3 huty miedzi. Handel mało znaczący. Ta prowincya dzieli się na distretto: Salerno, Sala, Campagna i Vallo, 45 circondario i 164 gmin.

PRINCIPATO-ULTERIORE, prowincya w królestwie Neapolitańskiém, M. stoł. Avelino. Rozległość 5144 w. kw. Ludność 373,686 m. w 1844. r. Grunt górzysty, którego chropowatości poprzedzielane są głębokiemi dolinami bardzo urodzajnemi. Jest prowincya najlepiéj uprawiana po Terra di Lavoro. Znakomitsze jej płody są: zboża a nadewszystko mais, oliwki i dobre wina, a z tych są

najlepsze Tufo u S. Angelo. Przemysł prawie żaden; wyrób grubego sukna, płótna, papieru i t. d. Wywóz zbywających płodów rolnictwa. Prowincya ta dzieli się na 3 distretto: Avellino, Ariano i San Angelo-de-Lombardi.

PRISRENDI, M. w Turcyi europejskiéj, w Albanii, o 79 w. ku wsch. od Skutari, nad spływem Dryny Białéj.

PRISTRINA, M. w Turcyi europejskiéj, w Serbii, o 124 w. ku płd.-zach. od Nissy, nad zlewem Ibar; 12,000 m.

PRITZERBE, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, o 61 w. ku zach. od Berlina, na pr. brz. Havel; 1,200 m. w r. 1843.

PRITZWALK, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, o 63 w. ku płn.-zach. od Berlina; 1,200 m. w roku 1843. Trybunał miejski. Fabryki sukna, płótna i tabaki.

PRIVAS, M. we Francyi, w dep. Ardeche, o 612 w. ku płd.-wsch. od Paryża, nad rz. Ouvez, pod 40° 44' 0" szer. płn., a 2° 16' 0" dłg. wsch. Ludność 5,223 m. Kościół konsystoryalny kalwiński. Szkoła początkowa normalna departamentowa. Biblioteka (2000 tomów). Kassa oszczędności. Towarzystwo rolnicze. Dom obłąkanych. Szlachtuz. Zbiór wina, uprawa morwowych drzew, zbiór i liczne przędzalnie jedwabiu. Garbarnie. Handel jedwabiem i skórami wyprawionemi, kołdrami; masłem, zwierzyną, serami kasztanami i truflami. Miasto starodawne, niegdyś ufortyfikowane. Ludwik XIII. oblegał je osobiście i odebrał Kalwinom w roku 1629., poczém wały kazał zburzyć.

PROBEN, Deutsch P..., po węg. NEMETH PRONA, Mm. w Węgrzech, w żupaństwie Nitra, blisko źródła Nitry. Fabryki sukna i nożownictwo; garbarnie.

PROBEN, WINDISCH PROBEN, po węg. TOTH-PRONA, Mm. w Węgrzech, w żupań. Thurócz, o 20 w. ku płd.-zach. od Szent-Martony. Handel słynnemi serami.

PROBOLINGO, M. na wyspie Jawa, o 25 w. ku płd.-wsch. od Passaraouang. Główne ognisko buddyzmu. Liczne rozwaliny w okolicach.

PROCIDA, 1) Procida, Prochyta u Rzymian, wyspa w król. Neapolitańskiém, w prow. Neapolu, w okręgu Puzzola, na morzu Tyrryjskiém, między Ischią a stałym lądem. Średnia dług. 12 w.; 8,000 m. Grunt bardzo żyzny i klimat zdrowy. 2) M. w król. Neapolitańskiém, w prow. Neapolu, w okr. Puzzola na pobrzeżu płd.-wsch. wyspy t. n. Szkoła żeglowna dla marynarki kupieckiéj. Mały port.

PROME, PRIN, PRI, PRE, M. w pań. Birmanów, w Awie, na l. brz. rz. Irauaddy. Miasto dawniéj warowne i znakomite, spalone kilka razy przez Anglików w r. 1825.

PROMONTORIO, W. w Austryi, w cyrkule Tryestu (w Istryi), o 67 w. ku płd. od Pisino, przy krańcu płd. półwyspu i blisko przylądka Promontorium.

PROŃSK, M. w ces. Rsssyjskiém, w gubernii Riazańskiéj. Odległe od Petersburga 933 w., od Moskwy 225 w. Ludność 1,665 m.

PROPOJSK, M. w ces. Rossyjskiém, w gubernii Mohilewskiéj, odległe od Petersburga 830 w., od Moskwy 634 w., od Mohilewa 88 w. ku wsch.-płd., nad rz. Sożem. W tych okolicach w r. 1708. pod wsią Leszną, cesarz Piotr Wielki pobił na głowę Szwedów.

PROPRIANO, W. we Francyi na wyspie Korsyce, o 5 w. ku płn.-zach. od Sarteny, nad odnogą Valinco; ¼180 m. Mały port handlowy i rybacki z przystanią przy Scoglio-Lungo i debarkaderem 20 metrów długości. Komora.

PROSETSCH, PROSEK, Mm. w Austryi, w Czechach, o 30 w. ku płd.-wsch. od Chrudima, nad rz. Wolschinka; 1,029 m.

PROSKURÓW, M. w ces. Rossyjskiém, w gubernii Podolskiéj, odległe od Petersburga 1422 w., od Moskwy 1207 w. Ludności 5763 m.

PROSNA, mała rz. w król. Polskiém, wypływa z bagien przy M. Byczyna w Szląsku. Odgranicza Wielkie księstwo Poznańskie od król. Polskiego w długości mil 20, i niedaleko Pyzdr wpada do Warty.

PROSPECT, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państwie Maine, w hrb. Waldo, o 14 w. ku płn. od Castine, przy ujściu rz. Penobscott; 3,492 m. Port.

PROSSNITZ, PROSTEGOW, M. w Austryi, w Morawii, w gubernii Berno, w cyrkule i o 14 w. ku płd.-zach. od Ołomuńca; 10,759 m. Przemysł czynny, fabryki sukna, kaźmirków i płótna, liczne gorzelnie.

PROSZOWICE, Mm. w król. Polskiém, w gubernii Radomskiéj, powiecie Miechowskim, na pr. brz. Szreniawy, w żyznéj okolicy, o 26 w. ku płd.-wsch. od Miechowa; 1,200 m., samych prawie chrześcian; 154 domów drewnianych; 9 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy. Istniało już w początkach XV. wieku. Zygmunt I. dozwolił mieszczanom w r. 1582. wodę z rzeki Szreniawy do rezerwoaru wśród rynku sprowadzić, a ztamtąd rurami po domach rozpuszczać. Po wyjeździe

Zygmunta Augusta w 1560. r. do Litwy i trzech latach jego tam pobytu, szlachta złożyła sejmik tutaj i wyprawiła do niego posłów z przedstawieniem, aby sejm zwołał, mieszkał w Polsce, bo inaczéj sami radzić będą o sobie. W 1567. r. urodził się tutaj Abraham Bzowski, dominikan, autor dziejów kościoła i innych pism († 1637. r. w Rzymie). W r. 1606. sejm Proszowicki był początkiem rokoszu Mikołaja Zebrzydowskiego, wojewody krakowskiego. Za Jana Kazimierza w czasie wojny Szwedzkiéj podupadło to miasto.

PROVIDENCE, M. w Stanach Zjednoczonych, jedno ze stołecznych państwa Rhode-Island, o 48 w. ku płn.-zach. od Newport, nad rz. swéj nazwy, nad odnogą Narraganset. Leży pod 41° 49' 32 szer. płn. Ludność w r. 1840: 23,171 m. Szkoła wyższa (Brown-University) założona w 1764. r. Bank. Fabryki wyrobów bawełnianych, żelastwa, papiernie. Dobry port bardzo czynny. Założone w r. 1636.

PROVINCETOWN, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pańs. Massachusetts, o 70 w. ku płn.-wsch. od Barnstable, nad przylądkiem Code; 2,122 m. w r. 1840. Dobry port.

PROVINS, M. we Francyi, stoł. okręgu t. n., w depart. Sekwany i Marny, o 48 w. ku wsch. od Melun, w dolinie oblanéj rzekami Durtein i la Vousie; 7,229 m. w 1846. r. Trybunał handlowy. Szkoła komunalna. Biblioteka publiczna. Towarzystwo rolnicze, naukowe i sztuk. Drukarnia. Źródła wód żelaznych zimnych. Liczne młyny mączne i tartaki. Garbarnie. Piece wapienne. Uprawa róż zwanych z Provins, używanych w medycynie. Wielki handel skórami i wełną. Handel zbożem. Miasto bardzo starożytne otoczone staremi murami. Stolice dawnéj prowincyi Brie.

PRUM, M. w Prusach, w prowincyi Reńskiéj, stol. okręgu t. n., w rejencyi i o 43 w. ku płn.-zach. od Trewiru, nad rz. téjże nazwy, wpadającą do Sury; 2,322 m. Magazyn soli. Ważne garbarnie. Niegdyś opactwo cesarskie Benedyktynów, gdzie cesarz Lotaryusz I. umarł po złożeniu korony.

PRUSKA prowincya, w Prusach, nad mr. Bałtyckiém, M. stołeczne Królewiec. Położona pod 52° 51' a 55° 52' szerok. płn.; pomiędzy prowincyami: Pomeranią, Poznańską i ces. Rossyjskiém. Rozległość 1178,03 mil kwadr. niem. Ludność 2,406,380 m.; z tych 1,731,227 ewangelików, 633,103 katolików, 1,618 prawosławnych, 12,858 menonitów, 27,574 izraelitów. Grunt płaski, zlany Niemnem (Memel), Szeszupą i Jurą; Preglą i jéj spływami: Alle, Inster, Angerap; Passargą, i pokryty jest mnóstwem jezior. Grunt ten rozdziela się: wody zajmują 1700000 morgów, lasy 570000 morgów, role 9200000, ogrody 160000 morgów, łąki 3600000 morgów, pastwiska 4470000 morgów, bezużytki 670 morgów. Główniejsze płody: zboża obfitość, mianowicie pszenicy i żyta, następnie jęczmień, owies, tatarka, len, konopie, chmiel, marzanna, urzet, rzepak, tytuń i t. d. Brzoza i drzewa smolne są główną podstawą lasów. Ważna hodowla bydła, nadewszystko koni, bydła rogatego i trzody chlewnéj; stan chowu w r. 1843. był następujący: koni 473,671; rogacizny 970,532; owiec 2,687,837; kóz 10,789, trzody chlewnéj 625,650. Główniejszym produktem przemysłu kopalnianego jest żelazo. W r. 1843. było kopalni 62 z 506 robotnikami; dochód z nich przyniósł 557,694 talarów, za samo żelazo 459,018. Przemysł mniejszy niż w innych prowincyach. W r. 1843. było: 42 machin parowych o sile 697 koni, z tych 15 machin o sile 433 koni do żeglugi; główniejsze zakłady przemysłowe: 69 kopalni rudy żelaznéj, 6 rudy miedzianéj, 6 rafineryj cukru z 379 robotnikami, 5 fabr. cukru z buraków, 28 fabr. potażu, 11 hut szklannych z 212 robotnikami; młynów do mielenia mąki 2730 (1048 wodnych, 1151 wiatraków, 525 maneżowych, 6 parowych), 377 olejarni, 83 foluszów, 338 tartaków, 48 papierni (1 mechaniczna), 175 przędzalni wełny, 146 warsztatów wyrobów bawełnianych, 3,373 warsztatów płócienych 43 drukarnie z 105 prasami, 936 browarów, 969 dystylarni. Ludność przemysłowa w tymże roku wynosiła 281,600 m., z tych 218,301 przy rzemiosłach, 17,335 przy fabrykacyi napojów, 1,748 w przemyśle kopalniczym, 8,680 przy przędzalniach tkanin i t. d. Handel ożywiony nadewszystko zbożem, główniejsze punkta sprzedaży onego są: Gdańsk, Królewiec i Memel (Kłajpeda). Zakładów wychowania publicznego w r. 1843. było: 4,285 szkół elementarnych z 322,287 uczniami (165,795 chłopców, 157,490 dziewcząt), 42 szkół wyższych dla chłopców z 104 nauczycielami i 3,413 uczniami; 37 szkół wyższych żeńskich z 85 nauczycielami i nauczycielkami i 3,253 uczennicami; 16 szkół miejskich z 127 nauczycielami i 2,998 uczniami; 5 progimnazyów z 36 nauczycielami i 476 uczniami; 14 gimnazyów z 169 nauczycielami i 3,262 uczniami; 7 szkół normalnych początkowych z 408 uczniami, 1 uniwersytet w Królewcu. Prowincya ta dzieli się na 4 rejencye: Królewiecką, Gumbińską, Gdańską i Kwidzyńską; zawiera 121 miast z różnorodną ludnością 501662 m.

PRUSKIE KRÓLESTWO, państwo w Środkowéj Europie, należące w części swojego terytoryum do Związku Niemieckiego, miasto stołeczne Berlin. Leży pomiędzy 49° 8' i 54° 52' 40" szer. płn., a 3° 35' i 20° 31' dłg. wsch. Obejmuje w swoich granicach wchodzące części państw obcych i składa się z wielu części odosobnionych, z tych dwie są główniejsze: pierwsza na wsch., tworząca przeszło $^5/_6$ królestwa zawierająca stolicę; druga na zach., nad Renem, i dla téj przyczyny zwana Prusami Reńskiemi; reszta wszystkie są małéj rozciągłości, z wyjątkiem Wetzlar i Suhla. Granicami swojemi, mającemi rozciągłości 1073,17 mil geogr. niem., to państwo dotyka mr. Baltyckiego na płn., na przestrzeni 104 mil; jest w zetknięciu z Austryą na płd., na przestrzeni 87 mil; z ces. Rossyjskiém na 179 mil na wsch.; a z Francyą na 14 mil, z Belgią i Niderlandami na 80 mil, na zach.; nakoniec we wszystkich kierunkach z 26 państwami Związku Niemieckiego: królestwami Saskiém i Bawarskiém, na płd.; Hanowerem, na płn.; Hessyą Elektoralną i Hessen-Darmstadt, Saxe-Weimar, Saxe-Koburg-Gotha, Saxe-Meiningen, Saxe-Altenburg, Hessen-Homburg, Reuss-Greitz, Reuss-Schleitz i Reuss-Ebersdorf, Oldenburg, Nassau, Waldeck, na płd.; Brunświkiem, Meklemburg-Schwerin, Meklemburg-Strelitz, Lippe-Detmold i Lippe-Schaumburg, na płn.; Anhalt-Dessau, Anhalt-Bernburg i Anhalt-Köthen całkiem w jego granicach zapartemi, a Szwarzburg-Sondershausen i Szwarzburg-Rudolstadt w części tylko. Rozległości ma 5,080 mil niem. kwad., z tych 3365,94 mil należą do Związku Niemieckiego (2510,84 mil Wielkich Prus, i 855,10 mil Prus-Reńskich), a 1714,54 mil w Prusach Wschodnich nie należą do niego. Prusy są prawie całkiem państwem stałego lądu, nie mają wysp prócz gruppy Rügen i małego archipelagu Usedom i Wollin, przy ujściu Odry. Całe królestwo jest objęte w dwóch kotlinach mr. Baltyckiego i Niemieckiego, które oddziela mało znacząca wyniosłość, przerznięta kanałami połączającemi Odrę z Labą (Elbą). Rozległość gruntu górzystego Prus wynosi 550 mil kwad. niem., z tych 91 mil w prowincyi Szląskiéj, 28 mil w Saksonii, a reszta w Prusach Reńskich. Terytoryum położone w kotlinie Baltyku jest rozległą płaszczyzną, opierającą się na płd. na pasmie Sudetów i gór olbrzymich, i nie przedstawia w całéj swojéj rozciągłości, prócz okolicy tegoż pasma, jak tylko kilka wzgórzy czyli płaskowzgórzy nieco wywyższonych; kotlina mr. Niemieckiego przeciwnie, przedstawia wielką liczbę gór, mass i płaskowzgórzy. Główniejsze systemata téj części są: Harz, kilka przeciwścian Turyngskiego lasu, Wesergebirge, Westerwald i Siebengebirge, po prawéj stronie kotliny; Hundsruck i płaskowzgórza Arden, Eifel i Hohe Veen, po lewéj stronie. Najwybieglejsze punkta tych chropowatości płd. kotliny baltyckiéj są: w górach olbrzymich, Schneekoppe (wysoka na 1592 metr.); w Sudetach, Kammkopell (wysoka 1300 metrów). Najwyższe punkta są: w Harcu, Brocken (wysoka 1250 metrów); w Thüringerwald, Finsterberg (wysoka 990 metrów); w Wesergebirge wzniesienie na 650 metrów; w Westerwald, Winterberg (wysoka 880 metrów); w Hundsruck, Erbsenkopf (wysoka 845 metrów); w Eifel, Ernstberg (wysoka 700 metrów); w Hohe-Veen, Golsberg (wysoko 640 metrów). Prusy nie mają terytoryum morskiego jak tylko nad Baltykiem; rozciągłość nadbrzeży jest 104 mil. Od jednego do drugiego krańca tego nadbrzeża, obszar ten jest całkiem płaski, piaszczysty, bez wżłobień i wydatności, prócz tylko w skutku ogólnych zboczeń tego pobrzeża nastąpionych; okolony jest wydmami i zlane słoną wodą komunikującą z morzem, od którego są oddzielone tylko wązkiemi lagunami piasków. Powierzchnia terytoryum pokrytego tą massą wody wynosi 60,50 mil kw. Najznamienitsze są: Kurische Haff (Kurska zatoka), Frische Haff (Fryzka zatoka), Haff, Binnen-Gewässer i t. d. Morze przyległe temu pobrzeżu, w ogólności mało jest głębokie. Prusy obficie są skropione we wszystkich częściach swojego terytoryum. Główniejsze w nich biegi wód są, w kotlinie mr. Niemieckiego: Roer i Niers, które spływają do Mozy w Niderlandach; Ren i jego zlewy: Erft, Mozella z Sarą, Nahe, Lippe, Ruhr, Sieg i Lahn; Ems, Wezera, Elba, i jéj spływy: Saala z Elsterą i Unstrut, Mulda, Havel z Spreeą, Czarna Elster; w kotlinie Baltyku: Recknitz, Peene, Ucker, Odra i jéj zlewy: Bobra, obie Neissy, Warta z Notecią i Prosną; Bartsch, Rega, Persanta, Wipper, Stolpa, Wisła i jéj spływy: Braha, Drwenca i Narew; Pregla i jéj spływy: Alle, Angerapp i Inster; Memel (Niemen) i jego spływy: Szeszupa, Minga i Junga. Prusy zawierają wielką liczbę jezior, z wyjątkiem jednego maleńkiego, położonego przy Andernach, i należą do wschodniéj części królestwa. Rozległość wszystkich jezior w Prusach, nie licząc w to lagun podbrzeżnych i stawów mniejszéj rozległości nad 300 morgów powierzchni, ma 36 mil kwad. niem. Laba i inne spływy Baltyku tworzą w swoich przebiegach znaczną liczbę jezior, nadewszystko w Prusach i Brandenburgii. Z tych najrozleglejsze

są: Spirding-See w kotlinie Narwi, i Mauer-See w kotlinie Angerapy. W części wschodniéj także najwięcéj bagnisk się znajduje. Grunt w ogólności urodzajny, szczególniéj w dolinach wielkich rzek, płonny i bezowocny na bagniskach Prus Wschodnich, w stepach piaszczystych Brandenburgii, i płaskowzgórzu bagnistém i torfowém Eifel. Prowincya: Saska, Szląska, Reńska i równiny Magdeburgskie, uważane są za okolice najurodzajniejsze w monarchii. Fauna i flora pruska w niczém się nie różnią od reszty Niemiec. Wino jest uprawiane w Brandenburgii, lecz wydaje płód szacowniejszy tylko w Prusach Nadreńskich. Bogactwa kopalnicze są liczne i rozmaite; z pomiędzy metalów znajdują się: srebro i miedź w Saksonii, Westfalii i Szląsku; ołów w Szląsku, w prowincyi Reńskiéj, Westfalii i Saksonii; żelazo wszędzie, a nadewszystko w Szląsku i Prusach Nadreńskich; kobalt w Westfalii i Saksonii; arszenik w Szląsku; kalamin i cynk w Szląsku i Prusach Nadreńskich; z pomiędzy skamieniałości żywicznych, palnych i t. d.: siarka w Szląsku; bursztyn na pobrzeżach; węgiel ziemny w Szląsku, Prusach Nadreńskich, Saksonii; torf wszędzie, a nadewszystko w Brandenburgii; z pomiędzy kamieni: chryzopas, ametyst, agat i t. d. w Szląsku; marmur, wapień, gips, kamień młyński w Prusach Nadreńskich, Szląsku i Saksonii; torf nad Renem; wężowiec (serpentine) w Szląsku; kamień ciosowy w Westfalii, Szląsku, Saksonii; łupek w Prusach Nadreńskich; z pomiędzy ziemi, piasków i t. d.: kaolin w Saksonii; glinka na fajki i foluszowa w Szląsku; piasek na szkło i glina na cegłę, oraz margiel wszędzie; z pomiędzy materyałów solnych: sól pospolita w Prusach Nadreńskich, Saksonii i Pomeranii; ałun w tychże samych prowincyach i w Brandenburgii; saletra w małéj ilości. W Prusach liczą 108 źródeł mineralnych; z tych 33 w Szląsku, 31 w prow. Nadreńskiéj, 16 w Saksonii, 14 w Westfalii i t. d. Klimat jest zimny i chmurny wzdłuż pobrzeży mr. Baltyckiego; łagodny nadewszystko w dolinach Renu i Mozelli. Upały niekiedy bardzo silne w całéj Brandenburgii. W ogólności w całém królestwie nadzwykłe upały są: $+24^0$ do $+28^0$ R., a zimna nadzwyczajne od -21^0 do -26^0. Temperatura średnia Berlina jest od $+6^0,31$ R., w Gdańsku od $+5^0,34$, w Trewirze od $+7^0,84$. Wysokość wód z deszczów spadłych jest 0,54 metr. na płaszczyznach wschodnich, 0,40 m. w Szląsku i Prusach Nadreńskich. Ludność w r. 1843: 15,471,765. Niemcy (Deutschen) tworzą massę ludności Prus 12,700,000; reszta składa się z Słowian, Żydów i Francuzów. Słowianie dzielą się: *a)* na Polaków, liczba ich 2,000,000, w prowincyi Poznańskiéj i na terytoryum dawnych Prus Polskich; *b)* Wendów około 95,000, szczęty dawnych mieszkańców Pomeranii i Brandenburgii, znajdujących się po dziś dzień jeszcze w tych prowincyach i w niektórych stronach Saksonii i Szląska, w Pomeranii zowią się oni Kaszubami; *c)* Lettów czyli Litwinów około 157,000 w prow. Pruskiéj, któréj byli pierwotnymi mieszkańcami; *d)* Czechów około 23,000 w Szląsku; Francuzów czyli Wallonów 10,000, niemal w połowie potomków osadników wychodźców, po odwołaniu edyktu nantejskiego; Izraelitów 206,529, są oni rozproszeni po wszystkich prowincyach, lecz nadewszystko w prow. Poznańskiéj. W roku 1843. ludność pod względem wyznań dzieliła się: 9,428,911 ewangelików, 5,820,123 katolików, 1,879 prawosławnych, 14,313 menonitów, 206,529 żydów (127,893 używających praw mieszczańskich), i 10 mahometan. Pod ogólną nazwą ewangelików obejmujem wyznania augsburgskie i reformowane, których pastorowie przyjęli od ostatniego króla nadaną wspólnę liturgię, oraz herrnhutów, hussytów odrodzonych i kilku hussytów Czeskich. Obrządki wszystkich wyznań są wolne, ich członkowie używają jednakowych praw cywilnych i politycznych, żydzi jednak tylko pod szczególnemi warunkami. Odznaczenia społeczne są osobiste i dziedziczne: są osobiste dla urzędników duchownych, cywilnych i wojskowych, a dziedziczne dla szlachty gruntowéj. W 1843. r. szlachty z urodzenia było 125,400 osób, z tych 54 rodzin magnackich; mieszczan czyli mieszkańców miast wszelkich kondycyj wolnych, było 4,151,000; włościan 10,055,000; służących 1,240,194, z tych mężczyzn 565,287 (533,803 na wsiach), a 674,907 kobiet (556,644 na wsiach). W 1843. r. liczba budowli była 4,072,273, z tych 60,133 budowli publicznych, mianowicie: 16,668 do użytku religijnego, 22,577 do wychowania publicznego, 4,982 do zakładów dobroczynnych, 2,764 dla zgromadzeń administracyjnych i sądowych, 26,763 dla rozmaitych użytków administracyjnych, 2,379 dla użytku służby wojskowéj, a 4,012,740 domów mieszkalnych, z tych 1,874,472 domów mieszkalnych, 110,161 fabryk, hut i młynów, 2,028,107 obór, stodół i szop. Grunt produkcyjny Prus był w 1836. r. oszacowany na 71851414 morg (nie licząc w to łąk i pastwisk), z tych 46762690 morg pod uprawę, 935840 morg w ogrodach i sadach, 63,671 morg w winnicach, 39204 morg pod tytuń, 24050000 w lasach. Główną gałęzią uprawy jest zboże, najważniejsza zaś

w Prusach, Saksonii i W. księstwie Poznańskiém, z których to prowincyj wywożą corocznie 2000000 szefli żyta i pszenicy; kartofle z Szląska, Brandenburgii, Saksonii; winnice mianowicie w Nadreńskiéj prowincyi dają średnio od 400000 do 500000 eimerów win, oszacowanych na 8,000,000 talarów; uprawa lnu wybornego gatunku w Szląsku, Prusach, Westfalii, lecz w niedostatecznéj ilości nawet na wewnętrzną komsumcyą przemysłu krajowego; tytuniu obradza się corocznie około 200,000 centnarów, z tych połowę dostarczają Brandenburgia i Pomerania; siano a nadewszystko koniczyna; rośliny olejne; drzewo lasowe będące także jednym z głównych artykułów wywozu, nadewszystko dla prowincyi Pruskiéj, Brandenburgskiéj i Szląskiéj; prócz tego drzewa jeszcze owocowe, mianowicie: jabłka, gruszki, wiśnie i t. d. Do przedmiotów mniejszéj wagi czyli miejscowych zaliczają: konopie, cykoryę, buraki cukrowe, chmiel, marzannę, krokosz, anyż, kmin, koper i t. d. Stan chowu był w r. 1843: koni 1,564,554, mułów 353, osłów 6,924, rogacizny 5,042,010, z tych: 70,645 buhajów, 736,157 wołów, 2,874,486 krów, 1,360,722 cieląt, 16,235,880 owiec, 394,459 kóz, 2,115,212 sztuk trzody chlewnéj. Chów rogacizny w ogólności niedostateczny na potrzeby konsumcyi. Chów koni znaczny w Prusach i wszędzie popierany wielkiemi zakładami stadnin prowincyonalnych, które w 1834. r. z stadninami królewskiemi w Trakehnen, Graditz, Neustadt-an-der-Dosse i Wessra, liczyły 844 drygantów do odstanawiania. Chów owiec najcelniejszy pod względem gatunku wełny dostarczanéj jest w Szląsku, Saksonii i Brandenburgii, na ogół owiec rachowano 4,202,024 rasowych, 7,794,421 w połowie czystéj krwi, 4,239,435 pospolitych. Trzoda chlewna licznie jest hodowaną w Westfalii, Pomeranii i Prusach; prowincye te dostarczają wywozowi wyśmienitych wędlin i szynek. Chowem pszczół zajmują się tylko w prowincyach Pruskiéj i Szląsku i w niektórych miejscowościach nad Renem; chów jedwabników wprowadzony przez Fryderyka Wielkiego, pomimo zachęty, jeszcze nie bardzo rozwinięty.

W r. 1843 liczono kopalń i hut w Prusach 5,768, zajmujących 80,192 robotników, a z rodzinami swojemi stanowiących ludność 262,443 osób; ogólna wartość przemysłu kopalniczego wynosiła 32,839,703 talarów. Z pomiędzy źródeł mineralnych, najwięcéj uczęszczane są w Akwizgranie, w Burtscheid w prow. Reńskiéj; Warmbrunn, Salzbrunn i Reinerz w Szląsku.

Przemysł bardzo jest czynny w Prusach, wprowadzony przez Hugonotów francuzkich, wychodźców przy schyłku XVII. wieku, nadewszystko się wzniósł i rozprzestrzenił od czasu zniesienia cechów rzemieślniczych w r. 1810. Ludność przemysłowa wynosiła według spisów w r. 1843: 3,614,370 osób, z tych 2,040,566 osób pracujących w sztukach mechanicznych i rzemiosłach, 178,443 przy gorzelniach i browarach, 262,443 przy górnictwie, 237,177 przy młynarstwie, 58,356 w przędzalniach, 505,161 przy tkactwie materyi, 331,224 w innych gałęziach przemysłu rękodzielniczego. Przemysłowość w tymże roku zajmowała 1091 machin parowych, ogólnéj siły 27,242 koni. Liczono: 5,306 lekarzy, 1,403 farmaceutów, 11,260 akuszerek, 749 weterynarzy; majstrów, czeladników i uczniów razem, 36,642 piekarzy, 1,957 pasztetników, 26,752 rzeźników, 1,633 mydlarzy, 15,113 garbarzy, 126,581 szewców, 2,618 rękawiczników, 6,110 kuśnierzy, 13,483 białoskórników, 6,302 powroźników, 402,357 krawców, 1,173 pasamoników, 3,608 fryzyerów, 2,561 kapeluszników, 43,628 cieśli, 65,378 stolarzy, 23,140 siodlarzy, kołodziejów i t. d., 20,559 bednarzy, 6,636 tokarzy, 1,087 grzebieniarzy, 755 szczotkarzy, 4,166 koszykarzy, 53,140 mularzy, 2,419 dekarzy, 3,917 kamieniarzy, 10,563 garncarzy, 5,263 szklarzy; 3,966 malarzy pokojowych, lakierników i t. d.; 755 malarzy papieru, 5,353 introligatorów. Najważniejszą gałęzią przemysłu jest fabrykacya tkanin. Fabrykacya wełnianych tkanin liczyła w r. 1843: 3,949 przędzalni, 6,169 robotników, 23,823 warsztatów; celniejsze fabryki sukna cienkiego są w prow. Reńskiéj, Saskiéj i Brandenburgskiéj; materyi cienkich i szali w Saksonii; pończoch, szlafmyc, kołder i wyrobów szmuklerskich, w prow. Reńskiéj. Przemysł wyrobów lnianych w 1843. r. liczył: 7 przędzalni, 1,730 robotników, 310,522 warsztatów; najcelniejsze płótna w Prusach, i najliczniejsze ich fabryki są w Szląsku, Westfalii, w prow. Nadreńskiéj, Pomeranii i Prusach; tasiemek, w prow. Nadreńskiéj. Fabrykacya wyrobów bawełnianych liczyła 136 przędzalni, 6,169 robotników, 47,747 warsztatów; nadewszystko w prowincyach Nadreńskiéj, Westfalskiéj, Saskiéj, Brandenburgskiéj i Szląskiéj. Przemysł wyrobów jedwabnych prawie wyłącznie jest praktykowany w prow. Reńskiéj, Westfalskiéj i Brandenburgskiéj, liczył 16,911 warsztatów. Przemysł górniczy zaraz następuje po tkaninach, i zajmuje najważniejsze miejsce, liczono 1,178 hut do topienia rudy żelaznéj, 73 do topienia miedzi, a 641 do innych metali; zajmował on 55,919 robotników narzędzi,

kowali, puszkarzy; 40,557 ślusarzy, fabrykantów narzędzi pociskowych i t. d.; 3,000 robotników narzędzi mosiężnych, polerowników i t. d.; 3,091 kotlarzy, 925 konwisarzy, 5,092 mechaników, 3,636 zegarmistrzów, 3,316 złotników i jubilerów, 170 giserów liter drukarskich. Głównem siedliskiem przemysłu kopalniczego są: Szląsk i Prusy Nadreńskie; ich płody obejmują wszelkie przedmioty żelazne, stalowe, mosiężne, miedziane, brązowe i z drogich metali; lecz największemi płodami są: żelazo, stal i mosiądz. Po tych wyrobach następuje ważna fabrykacya przetworów chemicznych wszelkiego rodzaju (229 fabryk z 1,702 robotnikami), w Berlinie, Szląsku, prow. Nadreńskiéj; białoskórnictwa w Prusach, Saksonii i Brandenburgii; safianów w Berlinie i Królewcu; tytuniu i tabaki we wszystkich miastach; cukru rafinowanego (60 rafineryj z 2,406 robotnikami); olejów i mydła (4,618 olejarni); papieru (1,072 papierni, 43 mechanicznych do wyrobu ciągłego papieru); szkła i luster (114 hut szkła, z 2,874 robotnikami); fajansu, półporcelany i porcelany (68 fabryk, z 3,027 robotnikami); prochu bardzo cenionego, w licznych prochowniach; kleju (243 fabryk); potażu (573 fabryk), i t. d. Browarów 9,588, z 55,528 robotnikami, rozrzuconych po całém królestwie, najznaczniejsze znajdują się w wielkich miastach i portach morskich; gorzelni i dystylarni wódki z zboża, wina i t. d., było 10,131, z 60,786 robotnikami; 514 drukarni z 1,202 prasami, z tych 60 sztycharni, 377 litografij; 105 fabryk papieru malowanego, z 757 robotnikami; wypalanie wapna zajmowało 2,197 pieców; wyrób cegły i dachówek 5,165 pieców; smolarni 723; do wyrobu mąki było 26,887 młynów, z tych 14,220 wodnych (24,250 kół), 11,446 wiatraków, 1,152 manežów, 69 młynów parowych, 900 foluszów, 2,527 tartaków, 1,153 młynów garbarskich. Budownictwo marynarki mało znaczące; celniejsze warsztaty pomniejszych statków w Ruhrort, dla żeglugi po Renie.

Handel wewnętrzny Prus bardzo czynny; sprzyjają ku temu liczne i dobrze utrzymywane drogi komunikacyjne. W roku 1843. liczono w Prusach 424 bankierów; 4,183 kupców en-gros i komisantów, z pomiędzy kupców cząstkowych patentowanych: 13,035 kupców korzennych, 7,308 kupców materyi łokciowych, 1,514 kupców wyrobów metalowych, 1,184 kupców wina, 5,199 kupców zboża, 5,276 kupców drzewa, 432 wekslarzy i kurtierów, 93 kupców osobliwości, 631 księgarzy i kupców muzykalij, 643 czytelni, 5,721 kupców rozmaitych patentowanych, 28,437 kupców drobnych artykułów nie patentowanych, 58,551 kramarzy i kupców żywności, 18,146 koperterów, 25,018 hotelów i oberży, 2,182 traktyerników, 53,706 kawiarni i szynków. Do r. 1845. w skutku konwencyi, zwanéj zjednoczeniem komor pruskich (Preussische-Zollverein), płody każdego państwa należącego do téj unii handlowéj, są przepuszczane w wolny obieg we wszystkich innych ją składających. W r. 1841. wartość wywozu unii komór, wzrosła do 105,000,000 talarów, a wartość przywozu 81,055,000 talarów. Główniejsze artykuły przywozowe są: towary kolonialne, surowa bawełna i przędza, wina, tytuń, jedwab, drzewo farbierskie, chmiel, saletra, bydło, ryby solone, skóry surowe i futra; główniejsze zaś artykuły wywozu stanowią: wełna i tkaniny wełniane, zboża, len i płótna, tkaniny bawełniane, drzewo, węgiel, cynk, wyroby żelazne, stal i mosiądz, skóry wyprawne i bursztyn. Handel głównie Prusy prowadzą z Rossyą, Austryą, Francyą, Niderlandami i Anglią; po większéj części handel odbywa się lądem. Prusy wyprawiają tranzytem wielką ilość płodów z Czech a nadewszystko z Polski, zboża, wełny, sukna i płócien. Celniejsze punkta handlowe w królestwie są: Kłajpeda (Memel), Gdańsk, Królewiec, Piława, Elbląg, Braunsberg (Braniewo), Słupsko (Stolpe), Rügenwalde, Kolberg, Stettin (Szczecin), Swinemünde, Wolgast, Greifswald, Stralsund i Barth. W r. 1843. wpłynęło i wypłynęło z portów Pruskich 14,000 statków, z ciężarem 1,071,670 łasztów.

Prusy liczą około 2000 mil dróg (szose), w ogólności bardzo dobrze utrzymywanych; lecz po większéj części transporta odbywają się rzekami spławnemi, kanałami i kolejami żelaznemi. Wielkie rzeki spławne w królestwie są: Ren i jego zlewy, Mozella, Saar, Lahn, Lippa, Ruhr, Wezer, Elba i jéj spływy, Saala, Havel, Sprea, Odra i jéj spływy, Bartsch, Warta, Noteć, Wisła i jéj spływy, Drwenca, Brahe, Motława, Pregla i jéj spływy, Deina, Niemen (Memel), Peene i jéj spływy, Rega, Persanta; i jeziora także bardzo ułatwiają przewozy. Kanały i inne spławy tworzą dłg. mil 746, z tych 529½ mil po rzekach, a 46½ mil po kanałach; główniejsze kanały są: Bydgoski 4 mile, Finow 5¼ mil, Friedrichs-Graben 4 mile, Friedrich-Wilhelms czyli Mülhrosen 3 mil, Haupt-Graben 3¼ mil, Johannisburger 1½ mili, Klodnitz 7 mil, Plauer 4 mil, Templiner 4½ i t. d. W 1843. roku było statków transportowych 12,186, unoszących ciężaru 313743 łasztów, przy nich marynarzy i wy-

ładowujących 7,497 osób i 18,163 koni. W tymże roku Prusy posiadały 77,6 mil kolei żelaznych, dziś ich mają przeszło 300 mil.

Rząd Pruski jest samowładno-monarchiczny z reprezentacyą narodową. Monarcha ma tytuł: króla Pruskiego, margrabi Brandenburgskiego, księcia panującego Szląskiego, hrabi Glatz, W. księcia Niższego Renu i Poznańskiego, księcia Saskiego, Enger i Westfalii, Gueldryi, Magdeburga, Kliwii i Juliaku (Juilliers), Bergu, Szczytna (Stettin), Pomeranii, Kaszubów i Wendów, Meklemburga i Krosna; burgraffa Norymbergskiego, landgrafa Turyngii, margrabiego Wyższéj i Niższéj Luzacyi; księcia Newszatelu i Valengin, Rügen, Paderborn, Halberstadt, Münster, Minden, Kamin, Wenden, Schwerin, Ratzbourg, Mörs, Eichsfeld i Erfurt; hrabiego Hohenzollern, Henneberg, Ruppin, Marchii, Ravensberg, Hohenstein, Tecklenburg, Schwerin i Lingen; pana Rostoku, Starogrodu (Stargard), Lauenburga i Bülow. Syn starszy króla ma tytuł: księcia Następcy Tronu (Kronprinz), statudera (Statthalter) Pomeranii. Korona jest dziedziczną w linii męzkiéj i żeńskiéj prawem pierworodztwa, lecz kobiety dopiero są powołane na tron w braku płci męzkiéj. Reprezentacya narodowa składa się z sejmów prowincyonalnych i sejmów ogólnych; sejmy prowincyonalne składają się z książąt, hrabiów i panów, tworzących pierwszy z czterech stanów na jakowe jest podzieloną ludność państwa, i z deputowanych, powołanych przez elekcyą, z każdego z trzech innych stanów, mianowicie z rycerskiego czyli szlachty, mieszczańskiego z miast, włościańskiego z gmin wiejskich. Skład sejmów prowincyonalnych jest urządzony, nie liczbą członków lecz wotów, a to jak następuje: prow. Pruska ma 100 wotów (5 magnatów, 45 szlachty, 28 deputowanych z miasta, 22 deputowanych z gmin); prow. Brandenburgska ma 77 wotów (11 magnatów, 31 szlachty, 23 deputowanych z miast, 12 deputowanych z gmin); Pomerania 49 wotów (1 magnat, 24 szlachty, 16 deputowanych z miast, 8 deputowanych z gmin); prow. Szląska 105 wotów (25 magnatów, 35 szlachty, 30 deputowanych z miast, 15 deputowanych z gmin), prow. Poznańska 50 wotów (4 magnatów, 22 szlachty, 16 deputowanych z miast, 8 deputowanych z gmin); Saksonia 73 wotów (7 magnatów, 29 szlachty, 24 deputowanych z miast, 13 deputowanych z gmin); prow. Westfalska 72 wotów (12 magnatów, 29 szlachty, 20 deputowanych z miast, 20 deputowanych z gmin); prow. Nadreńska 80 wotów (5 magnatów, 25 szlachty, 25 deputowanych z gmin). Sejmy prowincyonalne posiadają prawo zastanawiania się nad projektami prawa, szczegółowo dotyczącemi prowincyj jakowe przedstawiają, i nad projektami praw ogólnych dotyczących zmiany prawa osobistego, własności lub podatków, o tyle, o ile te zmiany ściągają się do ich prowincyj; mają one tylko władzę doradczą, udzielają zdania swoje gdy te są od nich wymagane, i przedstawiają koronie w formie petycyi użalenia i życzenia swoich prowincyj; w przerwach swoich peryodycznych posiedzeń, są one zastępywane przez komiteta (Ständische Ausschüsse), do jakowych członków mianują. Sejm ogólny tworzy się z połączenia wszystkich sejmów prowincyonalnych, zwołanych w epokach, miejscach i na czas przez króla oznaczonych. Żaden podatek nie może być postanowiony, żadna pożyczka zaciągniętą bez przyzwolenia sejmu, wyjąwszy wypadek nagłości, i to, co zostanie dokonaném w takowym przypadku, późniéj powinno być przedstawioném do ratyfikacyi tegoż sejmu ogólnego. Sejm może w formie petycyi interweniować w interesach wewnętrznych kraju, użalać się na nadużycia, domagać się reform, zmian i wszelkich ulepszeń; lecz monarchia nikomu nie daje rachunku z powodów niedozwalających mu zadość uczynić tym życzeniom. Tak samo jak stany prowincyonalne są zebrane w sejm ogólny, komitety nieustające sejmów prowincyonalnych są zebrane w jedno zgromadzenie, mające tytuł komitetów połączonych (Ausschüsseverein); zgromadzenie to tworzy się, gdy król uzna za potrzebne współdziałanie onego, lecz powinno być zbierane przynajmniéj raz w lat cztery następujących po sejmie ogólnym. Atrybucye onego są też same co sejmu ogólnego, nie może ono przyjmować żadnego mandatu od sejmów prowincyonalnych. Sejm ogólny dzieli się na dwie izby czyli kurye: izbę magnatów, rodzaj izby wyższéj dziedzicznéj, i izbę innych stanów; izby obradują już to razem, już oddzielnie, stanami lub prowincyami. Komitet połączony tworzy tylko jedną izbę. Wszelkie kwestye są rozwiązywane większością głosów. Dług publiczny zostaje pod kontrolą deputacyi sejmu ogólnego, złożonéj z 8 członków (po 1 z każdéj prowincyi), których władza się kończy po upływie lat 6; w razie gdy sejm ogólny nie jest zebrany, gdy nadszedł czas odnowienia téj deputacyi, stany prowincyonalne to dopełniają.

Ordery królewsko-Pruskie są: Orła czarnego, Orła czerwonego, order Zasługi wojskowéj, Krzyż żelazny, order Ludwiki (dla dam), order Św. Jana Pruskiego. Rozmaite medale złote i srebrne by-

wają udzielane w nagrodę usług lub czynów, za jakowe nie jest daną wyższa ozdoba.

Urzędnicy dworu są: dwa wielkie urzędy, wielkiego szambelana i wielkiego marszałka; 9 niższych: wielkiego łowczego, generalnego intendenta muzyki dworskiéj, wielkiego podczaszego, generalnego kapitana rezydencyi królewskich, wielkiego mistrza obrzędów, marszałka pałacu, wielkiego koniuszego, wice-wielkiego mistrza obrzędów i wice-wielkiego łowczego; 7 urzędów zwyczajnych i wielka ilość posad adjutanckich, sekretarskich i t. d., przywiązanych do domu królewskiego i książąt.

Król rządzi z współudziałem rady stanu, ministerstwa stanu i ministeryów. Gabinet jego (Geheim-Cabinet) dzieli się na 2 departamenta, interesów cywilnych i interesów wojennych. Rada stanu, najwyższa rada prawodawcza i administracyjna, jest złożoną z książąt rodziny królewskiéj, ministrów, generałów dowodzących, prezesów generalnych prowincyi i około 60 urzędników powołanych przez rząd do zasiadania w niéj z głosem doradczym; kancelarya téj rady ma tytuł sekretaryatu stanu. Ministeryum stanu, jest to kolegium czyli rada ministrów, w łonie któréj są rozważane i decydowane sprawy rządu i administracyi ogólnéj; składa się ono z księcia Następcy Tronu i ministrów stanu, mających portfel lub też nie; prezes rady stanu zasiada także w jego zebraniach. Od ministerstwa stanu zależą bezpośrednio archiwa, zostające pod zarządem specyalnym ministrów domu królewskiego i spraw zagranicznych, i komitetu komisarzy egzaminatorów czyli inspektorów generalnych, pod kierunkiem specyalnym ministrów spraw wewnętrznych i finansów. Ministeryów jest 9: 1. ministerstwo domu królewskiego i dóbr, dzieli się na 2 departamenta, z tych jeden ma w zarządzie dom królewski i dwór lenności korony, drugi dobra państwa, lasy i łowiectwo; 2. ministeryum wojny podzielone na 2 dyrekcye, jedną spraw wojennych, drugą administracyi wojennéj; 3. ministeryum wyznań, oświecenia publicznego i spraw lekarskich, podzielone na 4 departamenta: wyznania ewangelickiego, wyznania katolickiego, oświecenia publicznego i spraw lekarskich; 4. ministerstwo skarbu i mennic, mające pod swoją władzą mennice Berlińską, Wrocławską i Düsseldorfską; 5. ministeryum przejrzenia praw, obejmujące komissyą prawodawczą do redakcyi praw; 6. ministeryum spraw zagranicznych, zajmujące się stosunkami z krajami obcemi i związkiem niemieckim, i wszystkiém co ma związek z księstwem Neufchatelu; 7. ministeryum spraw wewnętrznych, do którego należy prócz administracyi wewnętrznéj i policyi, stanowiących dwa oddziały wybitne, jeszcze zaciąg wojskowy; 8. ministery sprawiedliwości i generalny trybunał cenzury; 9. ministeryum finansów, zajmujące się administracyą handlu, rękodzielni i robót publicznych, od niego zależnym jest komitet doradczy sztuk i rękodzielni, rada robót publicznych, dyrekcya kopalń, fryszerek, salin, dyrekcya kass, dyrekcya generalna podatków, w zarządzie któréj zostaje dyrekcya loteryi i kierunek administracyi komór niemieckich razem zebranych pod nazwą (Zollverein), z których dochody wpływają do kassy centralnéj a następnie rozdzielane pomiędzy państwa należące do unii celnéj, z wyjątkiem Frankfurtu, a to w stosunku do ich ludności. Wyższe władze zależne od ministeryów są: 1. Izba obrachunkowa, dzierżąca kontrolę kass cywilnych i wojskowych, oraz operacyi banku i instytucyi handlu morskiego; rezyduje ono w Potsdamie. 2. Departament poczt, posiadający przywilej przewozu korespondencyi i dzienników. 3. Administracya długu publicznego. 4. Biuro handlu. 5. Komora generalna orderów królestwa.

Dwie instytucye użyteczności publicznéj mają zdaną władzę od rządu wszelkich operacyj finansowych i handlowych: bank i instytucya handlu morskiego. Bank przyjmuje depozyta, eskontuje i daje zaliczenia; ma on pomocnicze banki w Wrocławiu, Poznaniu, Gdańsku, Kolonii, Królewcu, Magdeburgu, Münster i Szczecinie (Stettin), a spółki w Memel i Elblągu, kapitał jego jest 16,000,000 talarów. Do instytucyi handlu morskiego należy kierunek operacyj finansowych rządu z zagranicą, kupno soli i wszelkich płodów obcych na rachunek państwa.

Siła zbrojna składa się z wojska stałego, milicyi narodowéj (Ladnwehr), oraz pospolitego ruszenia (Landsturm). Każdy poddany pruski, z wyjątkiem rodzin książęcych i duchownych, obowiązany jest służyć od 20. roku życia. Czas służby trwa lat 5 w wojsku, to jest dwa lata pod sztandarami w piechocie, a 3 lata w innych broniach; resztę zaś w rezerwie. Dla ochotników od 17 do 20 lat mających, czas służby jest tylko lat 3, a dla zaciągających się pod warunkami przepisanemi, jeśli są na swojém ubraniu i utrzymaniu, to tylko rok jeden. Landwer dzieli się na dwa oddziały (Aufgebots), obejmuje wszystkie indywidua od 21 do 39 lat należące do wojska stałego. 1. Oddział czyli ban (od 21 do 32 lat) obowiązany jest w razie potrze-

by, do spełniania służby w polu tak wewnątrz kraju, jak i po za granicami; 2gi ban przeznaczony jest do służby garnizonowéj. Landwer uporządkowany jest na pułki, sztab tylko jego i kadry są stałe; służba wojsk zasadza się tylko na musztrach regularnych, podczas trwania jakowych każdy żołd pobiera. Do Landsturmu należą wszystkie indywidua więcéj nad 51 lat mające, a zdolne do noszenia broni i nienależące do Landweru. W r. 1845. Landwer miał 143,656 ludzi, z tych 81,048 do 1. banu, mianowicie: 4 pułki gwardyi (po 2,010 ludzi), 32 pułki prowincyonalne (po 1,806 ludzi) 57,792 ludzi, 8 batalionów (po 602 l.) 10,400 l.; a 62,608 l. 2go banu, w 32 pułkach i 8 batalionach. Wojsko stałe na stopie pokoju jest silne na 145,905 ludzi. Składało się zaś: z piechoty: 1 gwardyi, 11,201 grenadyerów, 4 pułki (po 2,152) 8,608 ludzi; rezerwy 1 pułk 1,145 l.; rezerwa zbiorowa, 1 batalion 601 l.; strzelcy, 1 batalion 424 l.; celni strzelcy, 1 batalion 424 ludzi. 2ga linia, 63,384 ludzi: zwyczajna piechota: 32 pułki (po 1,646 l.) 52,672 l.; rezerwa, 8 pułków (po 1,101), 8,808 l., strzelcy, 4 bataliony (po 476 l.), 1,904 l.— Jazda. 1. gwardya: 3,764 l. gwardya przyboczna, 1 pułk z 639 l., kirassyery, 1 pułk z 625 l., dragonów 1 pułk z 625 l.; huzarów, 1 pułk z 625 l.; ułanów landweru, 2 pułki (po 625 l.) 1,250 2. liniowéj jazdy: 19,360 l. ki rasyerów 8 pułków (po 605). 4,840 l.; dragonów 4 pułki (po 605 l.) 7,260 l.; ułanów 8 pułków (po 605 l.) 4,840 l.; Artylerya 15,651 ludzi: 1 brygada gwardyi, 1,739 l. i 8 brygad liniowych (po 1,739 l.) 13,912 l. Inżynierstwo, 2,544 l., 3 inspekcye inżynierne, 813 oficerów, 1 dywizya inżynierów gwardyi, 213 l. i 8 dywizyj liniowych (po 259 l.) 2,072 l. Pod względem dowództwa i administracyi, wojsko jest rozdzielone na 8 korpusów i 1 korpus gwardyi; kwatery główne (General Komando) tychże są: w Berlinie dla gwardyi, w Królewcu 1. korpus, w Szczecinie 2. korpus, w Frankfurcie nad Odrą 3. korpus, w Magdeburgu 4 korpus. w Poznaniu 5. korpus, w Wrocławiu 6. korpus, w Münster 7. korpus, w Koblenc 8. korpus; gwardya stanowi oddzielny korpus. Każdy korpus składa się z 2 dywizyi o 3 brygadach po dwa pułki (piechoty, jazdy i landweru), 1 pułk piechoty rezerwy, 1 brygady artyleryi, oddziałów pionierów, oddziału strzelców, 6 kompanij garnizonowych i 2 kompanij inwalidów. Prusy posiadają 9 warowni 1. rzędu: Koblenc z Ehrenbreitenstein, Kolonia, Gdańsk, Erfurt, Głogowa, Magdeburg, Nissa, Szczecin i Torgau; prócz tych są jeszcze: Spandau, Kustrin (Kostrzyń), Weichselmünde, Stralsund, Grudziądz, Toruń, Poznań, Kozielsk, Glatz (Kłodzko), Silberberg, Schweidnitz, Wittemberg, Minden, Juliers, Saarlouis i Wesel. Zakłady przemysłowe dla wojska są: działolejnie w Berlinie i Wrocławiu, armat żelaznych w Gliwicach, Malapane i Sayn; fabryki broni w Potsdamie, Nissie, Saarn, Suhl i Gdańsku. Prusy nie posiadają marynarki wojskowéj; ich mała flotylla ma swoje stanowisko w porcie Stralsund.

Każda prowincya pod względem religijnym tworzy gałęź konsystorza ewangelickiego, którego prezesem jest naczelnik administracyi cywilnéj w prowincyi, prócz tego w wielu znajdują się nadintendenci generalni: Królewiecki nosi tytuł arcybiskupa, Potsdamski zaś, Berliński i Magdeburski, tytuły biskupów. Prowincye są podzielone na dyecezye, a te znów na parafie. Wojsko tworzy jednę dyecezyę, któréj naczelnik ma tytuł jałmużnika generalnego (Feldsprobst). W r. 1843. wyznanie ewangelickie liczyło 8115 parafij (5,147 plebanów i 2,968 pomocników), a 861 kaplic i kościołów nie parafialnych, z 5,839 ministrami i 120 seminarystami. Wyznanie rzymsko-katolickie tworzy dwa arcybiskupstwa, to jest: Kolońskie i Gnieznieńsko-Poznańskie; 1 biskupstwo bezpośrednie, Wrocławskie, i pięć biskupstw: Chełmskie Warmińskie, sufragani Gnieznieńsko-Poznańscy, Trewiru, Paderborn i Münster, sufragani Kolońscy. Dyecezye tych 8 katedr obejmują całe królestwo, z wyjątkiem części Szląska, rozdzielonego pomiędzy dyecezye Ołomuniecką i Pragską. Dyecezye dzielą się na dekanaty, a te znów na parafie. W r. 1843. wyznanie katolickie miało 5182 parafij (9,899 plebanów i 1,283 pomocników) i 1965 kaplic i kościołów nie parafialnych, z 3,559 plebanów i 2,018 kapelanów i wikarych. Wyznanie menonitów tegoż roku liczyło 3 kościoły, a wyznanie mojżeszowe 863 synagog.

Prusy zajmują pierwsze miejsce pomiędzy państwami europejskiemi pod względem wychowania publicznego; szkoły wszelkiego rodzaju słyną tam równie z wybornéj organizacyi jak i swéj mnogości. Trzy stopnie jest wychowania: elementarne, drugiego stopnia i wyższe, prócz tego jeszcze wychowanie zawodowe czyli specyalne. Uczęszczanie do szkół elementarnych jest obowiązkowe dla wszystkich dzieci od lat 7 wieku. Nauka w tych szkołach obejmuje czytanie, pisanie, rachunki i religię. W r. 1846. było szkół elementarnych 23646 z 25,150 nauczycielami, 2,680 podnauczycielami, i 1,801 nauczycielkami, i 2,328,146 ucznia-

mi (1,184,864 chłopców i 1,143,282 dziewcząt). W szkołach początkowych wyższych czyli szkołach średnich, prócz wychowania elementarnego, wykładają w klassach, grammatykę, historyę i geografię, zasady początkowe umiejętności i języki obce. Takich szkół w r. 1846. było 336 dla chłopców z 809 nauczycielami, 231 podnauczycielami i 38,191 uczniami; a 325 szkół dla dziewcząt z 526 nauczycielami, 371 nauczycielkami, 428 podnauczycielami, 228 podnauczycielkami i 40,910 uczennicami. Wychowanie wyższe dzieli się na dwa rodzaje szkół: szkoły wyższe miejskie czyli szkoły realne, szkoły elementarne politechniczne, i szkoły uczone, oznaczone nazwami gimnazyów i progimnazyów, i szkoły łacińskie. W r. 1843. liczba wyższych szkół miejskich była 100, z 485 nauczycielami, 184 podnauczycielami i 14,795 uczniami, progimnazyów było 32 z 121 nauczycielami, 51 podnauczycielami i 1,979 uczniami; gimnazyów zaś 117 z 1,060 nauczycielami, 386 podnauczycielami i 24,664 uczniami. Wychowanie w wyższych szkołach miejskich obejmuje wiadomości pozytywne umiejętności i sztuk z zastosowaniem do handlu i przemysłu, języki nowożytne, nauki fizyczne i matematyczne, a w niektórych początki łaciny. Progimnazya są szkołami łacińskiemi, w których wykład jest posunięty aż do klass humanitarnych. Gimnazya są szkołami uczonemi wprost wiodącemi do wychowania wyższego; odpowiadają one na równi kolegiom we Francyi. Uniwersytetów czyli szkół wyższych, jest 6: w Berlinie, Bonn, Wrocławiu, Greifswald, Halli i Królewcu. Każdy z nich ma 4 wydziały czyli fakultety (teologiczny katolicki i ewangelicki), prawny, lekarski i filozoficzny (nauk i umiejętności). Prócz tego jest jeszcze w Münster akademia katolicka w stopniu uniwersytetu uważana, ale mająca tylko wydziały teologiczny i filozoficzny. W półroczu zimowém z roku 1843. na 1844. liczba uczniów uniwersyteckich wynosiła 4,437 osób (885 cudzoziemców), z tych 1,016 uczęszczało na teologię ewangelicką, 485 na teologię katolicką, 883 na prawo, 800 na medycynę, a 1,053 na filozofię. Wychowanie zawodowe w części jest niezależne od ministeryum wychowania publicznego; z najważniejszych jego zakładów są: 1. Seminarya teologiczne, przy uniwersytetach, seminaryum ewangelickie w Wittenbergu, seminarya katolickie w Poznaniu, Braunsbergu (Braniewie) i Gnieznie; seminaryum Herrnhuttów w Gnadenfeldzie. 2. Szkoły normalne (Philologische und Pädagogische-Seminärs), dla professorów przy uniwersytetach w Stettinie (Szczecinie), i szkoły dla nauczycieli, których w r. 1843. było 41, z 2,546 uczniami. 3. Wyższa szkoła wojskowa i szkoła artyleryi i inżynieryi wojskowéj w Berlinie i dwie szkoły przygotowawcze kadetów w Potsdamie i Chełmnie (Kulm), i szkoły wojenne dywizyjne i brygadne artyleryi; wyższa szkoła czyli akademia medyczna wojenna i szkoła chirurgów wojennych w Berlinie. 4. Szkoły żeglugi w Gdańsku, Greifswaldzie, Pillau (Piławie) i Stettin (Szczecinie). 5. Szkoła górnicza w Berlinie; szkoła czyli akademia leśnictwa w Neustadt-Eberswalde; instytuty rolnicze w Mögelin, Eldena i Bonn; szkoły ogrodownictwa w Neu-Schöneberg pod Berlinem i w Potsdamie. 6. Szkoły chirurgiczne w Wrocławiu, Magdeburgu, Münster, farmacyi w Halli, sztuki położniczéj w Berlinie, Frankfurcie, Lübben, Stettin (Szczecinie), Głogowie, Opolu, Poznaniu, Magdeburgu, Erfurcie, Wittenbergu, Düsseldorfie, Koblenz, Kolonii, Trewirze, Gombinie i Gdańsku. 7. Szkoły weterynaryi w Berlinie, Potsdamie i Münster. 8. Szkoły inżynierów cywilnych w Berlinie, szkoła akademicka sztuk pięknych w Berlinie, i zależne od niéj w Wrocławiu, Gdańsku i Erfurcie; akademia sztuk pięknych w Düsseldorfie i akademia śpiewu w Berlinie. 9. Szkoły handlu, sztuk i rzemiosł w Berlinie, Potsdamie, Frankfurcie, Magdeburgu i t. d. Wychowanie specyalne obejmuje jeszcze szkoły głuchoniemych, z tych celniejsze są w Berlinie, Wrocławiu, Królewcu, Kolonii, Münster, Elberfeld, Schadeleben, Halberstadt, Hirschenberg, i szkoły niewidomych z tych główniejsze w Berlinie, Wrocławiu, Kwidzyniu, Erfurcie, Koblenz i t. d. Zbiory naukowe są liczne, najzamożniejsze królewskie i wielkich szkół. Kolekcye uniwersyteckie zawierają biblioteki, muzea historyi naturalnéj i przedmiotów sztuki, przyrządy, modele i narzędzia, ogrody botaniczne i obserwatorya astronomiczne. Najzamożniejsze miasta pod tym względem są po uniwersyteckich: Królewiec, Lignica, Szczecin, Gdańsk, Erfurt, Düsseldorf, Kolonia, Nissa, Görlitz, Zeist, Trewir, Halberstadt i t. d. Istnieją towarzystwa akademiczne w wielkiéj liczbie miast w Prusach, lecz najsławniejsze są: Akademia królewska sztuk pięknych, i akademia królewska nauk i umiejętności w Berlinie.

Królestwo Pruskie pod względem administracyjnym, dzieli się na 8 prowincyj: Pruską, Poznańską, Pomorską (Pomerania), Brandenburgską, Szląską, Saską, Westfalską i Nadreńską. Te prowincye dzielą się znów na 25 rejencyj, a te na 338 obwodów (Kreis lub Landrathkreis); obwody znów mają gminy miejskie i gminy wiejskie. Zarządca pro-

wincyi ma nazwę prezesa generalnego (Ober-Präsident); on przewodniczy stanom prowincyonalnym. Rejencya składa się z prezesa i radców rejencyjnych. W obwodzie pierwszym urzędnikiem jest radca obwodowy (Landrath); stanami obwodowemi, rada złożona jak stany prowincyonalne, z posiadaczy dóbr szlachty, i deputowanych miast i wsi. Administracya miast jest rozdzieloną pomiędzy municypalnością (Stadt-Verordnete), i radą deputowanych miejskich (Magistrat). Magistrat wybrany przez deputowanych miejskich, składa się z rurmistrza i radców miejskich. Naczelnikiem administracyjnym w gminach wiejskich jest wójt (Schulze), z dodanymi dwoma adjunktami (Schöppe).

Prusy rządzą się trzema kodeksami: prawo pruskie ma moc obowięzującą w większéj części terytoryum; dawném prawem niemieckiém rządzą się w dawniejszéj Pomeranii szwedzkiéj i w małéj części prowincyi Nadreńskiéj; prawo francuzkie obowięzuje większą część prowincyi Nadreńskiéj. Według tego podziału, są trzy sądy najwyższe sprawiedliwości: Trybunał najwyższy w Berlinie, dla krajów prawa pruskiego; sąd Reński przejrzenia i kassacyjny w Berlinie, dla całéj prowincyi Nadreńskiéj, odsądzając w drodze kassacyjnéj wszelkie sprawy téj krainy według prawa francuzkiego, i w ostatniéj instancyi dla części kraju tego rządzącéj się prawem niemieckiém; oraz sąd najwyższy apelacyjny, dla dawnéj Pomeranii Szwedzkiéj. Do trybunału najwyższego Berlińskiego, w sprawach cywilnych i kryminalnych, należą wyższe sądy prowincyonalne: w Królewcu, Insterburgu, Kwidzyniu, Szczecinie, Koźlinie, Wrocławiu, Głogowie, Raciborzu, Poznaniu, Bydgoszczy, Frankfurcie nad Odrą, Halberstadt, Naumburgu, Münster, Paderborn, Hamm i Arensburgu. Izba sprawiedliwości (Gericht Kammer) w Berlinie, wyższy trybunał w Królewcu, i wyższy sąd apelacyjny w Poznaniu. Przy wielu z tych sądów istnieją sądy szczegółowe instrukcyjne kryminalne. Niższemi trybunałami są sądy królewskie miejskie, sądy obwodowe, sądy wójtowskie. Pod zawiadowstwem trybunału kassacyjnego Nadreńskiego zostają trybunały apelacyjne: Senat sprawiedliwości w Koblenz, dla krain rządzonych prawem niemieckiém w prowincyi Nadreńskiéj, i sąd apelacyjny w Kolonii. Od tego ostatniego zależą trybunały kryminalne czyli sądy przysięgłych; trybunały I. instancyi czyli obwodowe, w Akwisgranie, Cleves, Koblenz, Kolonii, Düsseldorfie, Elberfeldzie, Saarbrück i Trewirze, i trybunały niższe czyli sądy pokoju. Do najwyższego trybunału w Greifswaldzie należą: trybunał apelacyjny i trybunał sprawiedliwości w Greifswaldzie; niższe trybunały obwodowe i sądy miejskie municypalne. Trybunały specyalne są: izba sprawiedliwości w Berlinie, jedyny sąd dla całego królestwa i Związku Niemieckiego za przestępstwa polityczne; wysoki sąd wojenny czyli audytoryat w Berlinie, sądy uniwersyteckie, sądy wojenne, sądy duchowne, i trybunały górnicze, handlu i marynarki.

Źródła dochodów publicznych wypływają: 1. z dóbr i lasów państwa; 2. z prawa eksploatacyi wszystkich kruszców, soli, siarki, węgla, (w niektórych prowincyach prawo to jest tak ogólne), w Szląsku mianowicie eksploatacya żelaza jest wolna; z opłat na drogach i rzekach od polowania i rybołowstwa; z kar, z prawa założenia poczty i bicia monety; 3. z podatków stałych: od gruntu, osobistego, patentowego czyli podatku od rzemiosł. 4. Z podatków niestałych: z cła, konsumcyjnego od mięsa, wódki, wina, piwa, tabaki. 5. Z monopolu soli, kart do gry. 6. Z dochodów banku i instytucyi zwanéj handlu morskiego. 7. Z przychodów loteryi. Dochody spływają jeszcze z innych władz rządowych, niezależnych od administracyi prowincyonalnych i rejencyjnych, takiemi mianowicie są dyrekcye generalne kopalń i hut w Berlinie, Brieg, Halli, Dortmund, Bonn; Dyrekcye mennic, dyrekcye podatków stałych w każdéj prowincyi, od tych zależą dyrekcye komór, opłat i podatków. Budżet królestwa Pruskiego na rok 1851. wynosił. Dochody: 1. Ministerstwo finansów 72,349,675 talarów (z dóbr i lasów 11,842,194 talarów) z podatków stałych 20,361,750 talarów, z niestałych 30,066,300 t., z soli i loteryi 9,357,987 t., z innych rozmaitych wpływów 427,403 tal.) 2. Ministeryum handlu, przemysłu i robót publicznych 13,321,081 talarów (z poczt i telegrafów 6,772,727 tal., z kopalń, hut i salin 6,120,951 tal., z innych przychodów 427,403 t.). 3. Ministeryum sprawiedliwości 5,496,662 t. 4. Ministeryum spraw wewnętrznych 601,573 t. 5. Ministeryum rolnictwa 1,217,522 t. 6. Ministeryum wyznań, wychowania publicznego i spraw lekarskich 77,403 t. 7. Ministeryum wojny 224,435 t. 8. Ministeryum spraw zagranicznych 6,610 t. W ogóle dochód 93,294,957 talarów. Wydatki: wydatki stałe. *a)* Koszta administracyi, eksploatacyi i wydatki gałęzi oddzielnych administracyi. 1. Ministeryum finansów 11,734,819 talarów (dobra i lasy 3,593,862 t., podatki proste 893,410 t., podatki uboczne 3,976,300 t., loterya i sól 3,189,087 t., rozmaite wydatki 131,660 t.).

2. Ministerstwo handlu, przemysłu i robót publicznych 11,489,401 tal. (poczty i telegrafy 6,330,444 t., fabryka porcelany w Berlinie 99,687 t., kopalnie, fryszerki i saliny 5,020,751 t., dziennik i zbiór praw 38,319 talarów). *b)* Dotacye 12,357,906 t. (fideikommissa korony 2,573,099 t., dług publiczny 9,560,900 t., izby 223,907 t.). *c)* Administracya państwa: 1. Ministeryum stanu 205,660 t. 2. Ministeryum spraw zagranicznych 929,245 t. 3. Ministeryum finansów 6,905,367 t. 4. Ministeryum handlu, przemysłu i robót publicznych 6,685,889 t. 5. Ministeryum sprawiedliwości 9,021,196 t. 7. Ministeryum rolnictwa 1,798,639 t. 8. Ministeryum wychowania publicznego, wyznań i spraw lekarskich 3,387,294 talarów; wyznanie ewangelickie 333,812 t., wyznanie katolickie 724,605 t., wychowanie, sztuki i umiejętności 1,397,188 t., wydatki na gminy i sprawy lekarskie 799,282 t. 9. Ministeryum wojny 25,411,725 talarów (wojsko 21,411,725 t., marynarka 334,034 t., inwalidzi i pensye 3,506,534 t.). W ogóle wydatki stałe 93,040,939 talarów. Wydatki nadzwyczajne: 1. Ministeryum finansów 83,269 t. 2. Ministerstwo handlu i robót publicznych 1,000,000 t. 3. Ministeryum sprawiedliwości 407,443 t. 4. Ministeryum spraw wewnętrznych 198,770 t. 5. Ministeryum rolnictwa 180,200 t. 6. Ministeryum wyznań, wychowania publicznego i spraw lekarskich 386,300 t. 7. Ministeryum wojny 1,070,611 talar. Ogół wydatków nadzwyczajnych 3,326,593 t., czyli w ogóle wydatki 96,367,532 t., a przychód 93,294,959 t. Więc deficyt 3,072,573 talarów. Dług państwa w r. 1851. w ogóle 161,776,532 talarów wynosiła.

Instytuta przezorności i zapomogi są liczne i w ogólności dobrze uorganizowane. Mianowicie towarzystwo ziemskie kredytowe (Landschaftliche und Ritterschaftliche Kreditverein) w prowincyach: Szląskiéj, Brandenburskiéj, Pomeranii, Pruskiéj i Poznańskiéj. Towarzystwo ubezpieczeń przeciw pożarom i zabezpieczeń morskich; kassy wdowie dla zapewnienia pensyi wdowom i sierotom; domy wychowania sierot po wojskowych, w Potsdamie; domy wychowania dzieci wojskowych w Annaburgu i Stralsundzie; domy inwalidów w Berlinie, Potsdamie, Werder, Stolpe i Rybniku; liczne domy sierot; szpitale prowincyonalne obłąkanych; zakłady przytułku prowincyonalne, domy pracy dla ubogich, instytuta wychowania młodocianych więźniów.

Prusy mają zagranicą 16 ministrów pełnomocnych (w Kassel, Kopenhadze, Konstantynopolu, Dreznie, Hadze, Hanowerze, Londynie, Munichu, Neapolu, Paryżu, Petersburgu, Rzymie, Sztokolmie, Turynie, Wiedniu i przy sejmie Związku Niemieckiego w Frankfurcie); 1 ministra rezydującego w Atenach, 7 sprawujących interesa (w Brukselli, Darmstadt, Florencyi, Meksyku, Washingtonie, Stutgardzie, ajenta czasowego w Madrycie; 8 konsulów generalnych (w Alicante, Hamburgu, Elseneur, Lipsku, Londynie, Rydze, Rzymie i Warszawie); 83 konsulów, z tych 65 w Europie, 5 w Azyi, 3 w Afryce, a 10 w Ameryce; i 94 wice konsulów lub ajentów konsularnych. Ajenci dyplomatyczni przy gabinecie Berlińskim są: 17 pełnomocników: Bawarski, Duński, Francuzki, Angielski, Hanowerski, Hessen-Darmstadzki, Hessko-Elektorski, Meklemburgsko-Szweryński, Niderlandzki, Austryacki, Rossyjski, Saski, Sardyński, Szwedzki, Obojéj Sycylii i Wirtembergski; ministrowie rezydenci małych państw Niemieckich i pełniący interesa Badenu, Belgii i Brunświku.

Prusy należą do Związku Niemieckiego z prowincyami Brandeburgską, Pomeranią, Saską, Szląską, Westfalską, Reńską. Zajmuje drugie miejsce w porządku kancelaryi związkowéj, i posiada całkowity głos w komitecie, a 4 głosy w plenum. Kontyngens Prus składa się z 79,484 ludzi, tworzy 4, 5 i 6 korpus wojsk związkowych, a garnizony pruskie zajmują związkowe warownie Moguncyę i Luksemburg. Izba sprawiedliwości w Berlinie wie o wszystkich występkach politycznych popełnionych w państwach związkowych.

Prowincye Prus z ich miastami stołecznemi, ich rozległością i ludnością są: Pruska, M. stoł. Królewiec, rozl. 1178,78 mil niem. kw.; ludn. 2,406,380 m. Poznańska, M. stoł. Poznań, roz. 536,51 mil kw. niem. ludn. 1,290,187 m.; Brandenburgska, M. stoł. Berlin, rozl. 734,14 mil kw. niem.; ludn. 1,935,107 m. Pomerania, M. stoł. Szczecin, rozl. 574,33 mil kw. niem.; lud. 1,106,350 m. Szląska, M. stoł. Wrocław, rozl. 541,74 mil kw. niem; ludn. 2,948,884 m. Saska, M. stoł. Magdeburg, rozl. 460,63 mil kw. niem.; lud. 1,683,906 m. Westfalska, M. stoł. Munster, roz. 367,96 mil kw. niem.; lud. 1,421,443 m. Reńska, M. stoł. Koblenz, rozl. 487,14 mil kw. niem.; lud. 2,679,508 m.

PRUT, HIERASUS u starożytnych, rz. wpadająca do Dunaju pod Galaczem. Źródło w Węgrzech w górach Karpackich. Bieg około 820 w. Stanowi granicę między Rossyą i Mołdawią.

PRUŻANY, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Grodzieńskiéj, nad rz. Muchawcem, pod 52° 33' płn. szerok. 42° 7' wsch. dłg. Odległe od Petersburga

989 w., od Moskwy 991 w., a 181 w. ku płd.-wsch. od Grodna. Trzy kościoły, szkoła powiatowa, szkoła parafialna wzajemnego uczenia; handel mały; 1,418 m.

PRYBYŁOWSKOJ OSTROW, PRZYBYŁOWSKIE WYSPY, archipelag w ces. Rossyjskiém, w Azyi, na mr. Behringa. Składa się z 2 wysp głównych: Ś. Pawła i Ś. Jerzego, tworzących oddział kompanii Rossyjsko-Amerykańskiéj.

PRYŁUKI, M. w ces. Rossyjskiém, stoł. powiatu t. n., w gubernii Połtawskiéj, o 1218 w. od Petersburga, 793 w. od Moskwy, a 818 w. ku płn.-zach. od Połtawy oddalone; 8,771 m.

PRYPEC, rzeka w cesar. Rossyjskiém któréj źródła znajdują się o 3 mile od prawego brzegu Bugu, na Wołyniu; płynie w wsch. kierunku od Mozora, przechyla się na płd. i bieży do Dniepru, z którym się łączy za Czarnobylem. Rzeka ta, któréj łożysko nie jest wyżéj nad 200 stóp nad poziomem mr. Czarnego, przebiega według Malte Bruna 57 mil kraju. Wody jéj łączą się po bagnach pińskich, do których zażywiania rozlewami swemi znacznie się przykłada. Przyjmuje dążące do niéj z płd.-zach. Stochod, Styr, Horyń ze Słuczem, Ubork, Słoweczna, Zerew z Uzem, z płn. zaś Pina, Jasiołda, Cna, Lan, Marocz ze Słuckiem i Ptycz. Cała przestrzeń skąd te wody nadbiegają z płn. na płd. zajmuje 60 mil pols., takąż przestrzeń zalega Prypeć z zach. na wsch. Spławna, bardzo jest ważną w żegludze krajowéj. Dwa kanały Muchawiecki i Ogiński dopomagają jéj do połączenia Baltyku z mr. Czarném.

PRZASNYSZ, *ob.* wyżéj str. 381.

PRZEDBORZ, M. w król. Polskiém, w gubernii Radomskiéj, powiecie Opoczyńskim, na pr. brz. Pilicy, o 45 w. ku płd.-zach. od Końskich; 2,987 m. Ma 58 dom. mur., 143 drew., 12 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy. Leży w żyznéj okolicy wśród borów. Kazimierz W. bywał tu na łowach i wybudował zamek, do którego był przyniesiony roku 1370., gdy w lesie skaleczył sobie nogę. W r. 1400. Władysław Jagiełło za bytności swojéj w Przedborzu rozprzestrzenił to miasto i w podźwignięciu prawem niemieckiém udarował. Zygmunt August przez wzgląd na biedny stan miasta, r. 1550. uwolnił je od dostawiania wozu wojennego, z warunkiem dawania 20 grzywien na wyprawę wojenną. W r. 1587. Erazm Lichtenstein, dowódca jazdy arcyksięcia Maksymiliana z pułkami Zborowskich wpadł do Przedborza i znajdujący się tam hufiec Polaków częścią wyciął, a częścią zabrał w niewolę. R. 1595. Zygmunt III. by zapobiedz mnożeniu się domów żydowskich, zakazał sprzedawania domu chrześciańskiego żydowi, pod karą nietylko zabrania domu, ale i pieniędzy na takowy otrzymanych, przywrócenia onych na budowę ratusza, potrzeby miasta i szpitala. Władysław IV. w r. 1638. pozwolił Żydom pogorzałym odbudować domy swoje, handlować wszelkiemi rzeczami, bić na rzeź bydło, palić gorzałkę, szynkować. Za Jana Kazimierza, miasto to przez Szwedów było spalone i zamek zniszczony. W rynku stoi starożytny murowany budynek mający sklepy, oraz kościół farny murowany z czasów Kazimierza W.

PRZEDECZ, M. w król. Polskiém, w gubernii Warszawskiéj, nad jeziorem; 2,000 m.; 28 domów mur., 111 domów drew.; 12 jarmarków i 1 targ tygodniowy. Pierwotnie było własnością kapituły Gnieznieńskiéj; w r. 1360. za Jarosława Skotnickiego arcybiskupa Gnieznieńskiego, ustąpione Kazimierzowi W. w zamian innych wsi. R. 1548. Zygmunt I. zasłonił mieszczan od nadużyć starostw. Wojciech Kryciński starosta Przedecki, rozebrawszy dawny zamek, na okopie nad jeziorem nowy wystawił. W roku 1774. starosta Jakób Kretkowski wykończył pałac nad jeziorem wzniesiony z dwoma facyatami. W nadpsutym zamku z wysoką wieżą, odbywały się sądy ziemskie.

PRZEDPOLNA, zwana także DIABEŁEK, mała rz. w król. Polskiém, wypływa z jeziora Lubieńskiego, płynie w kierunku z płd. ku płn. około Łagiewnik wpada do błot Rakutowskich, zkąd biegnąc samemi borami łączy się z Zgłowiączką niedaleko wsi Przygrudnia. Długość jéj biegu przeszło mil 5, bieg wody wolny, głębokość średnia; przy wsi Kępie Szlacheckiéj dochodzi 5 sążni. W tém miejscu jest najszersza, zalewa całkiem łąki nadbrzeżne. Dno ma gliniaste i mułowate.

PRZEMĘT, PRIEMENTSDORF, W. w Prusach, w Wielkiém księstwie Poznańskiém, w powiecie Kościańskim, nad rz. Obra i jeziorem Błotnik. W r. 1242. kasztelan Wojciech, zwolennik Władysława Łysego księcia Szląskiego, nie chciał tutejszego zamku oddać synom Władysława Odonicza, Bolesławowi i Przemysławowi. Na początku XV. wieku Przemęt należał do XX. Cystersów, w pobliskiéj wsi Wieluniu osiadłych wówczas; przenieśli się oni do Przemętu w r. 1418. i tameczny zamek na klasztor zajęli. W XVIII. wieku był opatem Józef Andrzej Załuski, założyciel biblioteki imienia Załuskich. W Przemęcie była kasztelania mniejsza. Oprócz kościoła przy klasztorze, był także tam i kościół farny.

PRZEMSZA BIAŁA, rz. w król. Polskiém. Za-

czyna się ona 2 strumieniami około Wolbroma, płn. płynie z pod Łobzowa, płd. z pod Poręby Górnéj. Płynąc ku zach. zabiera z prawéj str. pod Cieślinem strumień od Strzegowa, następnie z pod Rodaków, daléj od Niegowic i Tucznéj-Baby. Pod Łazami zabiera Białą, biegnącą z pod Kluczów, Hutek i kopalni Olkuskich. Na wsch. Mączek ukazuje się po raz pierwszy na granicy Galicyi, i odtąd aż do ujścia do Czarnéj Przemszy rozgranicza królestwo Polskie od Galicyi. Koryto ma dość piasczyste. W biegu ku Niwce, rozdziela się pod Piwowarem, obok jazu na 2 koryta, płd. z nich dzieli się jeszcze na robocze i dzikie, oba zaś tworzą trzy wyspy. Koryto płn. obiega poprzedzające kolisko, i zabrawszy strumień z pod wzgórzy Łosienia i Gołonóg, skręca ku płd. i wraz z poprzedzającém wpada pod Niwką do Przemszy Czarnéj. Rzeka ta wzbiera w czasie ciepłéj wiosny, a po śnieżnéj zimie wylewy jéj wielce szkodzą łąkom.

PRZEMSZA CZARNA, rzeka w król. Polskiém, źródło jéj w pokładach węgla kopalnego pomiędzy Bzowem a Ogrodzieńcem, płynie do M. Siewierza ku zach., odtąd zgina się ku płd., zabiera z l. str. strumień od Milcegi, a z pr. str. od Dąbia, Psar, daléj z l. str. od wsi Tuczna-Baba i Piekło. Pod Modrzejowem zabiera strumień biegnący od płn., od Dziewek ma 15 drobnych odnóg, i wzmacnia się stokami od Huty Królewskiéj, odtąd spadając wprost ku płd., zabiera pod Niwką Białę Przemszę. Na zachód Niwki pięknego zakładu Henryka, wychodzi z kraju do okręgu M. Krakowa, otoczona z pr. str. wzgórzami Szląska Pruskiego. Już po wyjściu z kraju przyjmuje pod wysokim brzegiem wodę żelazną; tu jéj brzegi się wznoszą do 18', koryto zaś się wije. O kilkaset kroków poniżéj wpadają do niéj Niestała Struga z lasu, a pod Baranem Wąwolnica, daléj Ponikwicz i Śmierdzionka. Okrążywszy wieś Chełmek, blisko ujścia do Wisły leżącą, zagina się mocno ku wsch., opływa obszerne równiny zapełnione torfem, zalane poniekąd stojącą wodą. Zapach jéj tu nie miły, smak zgniły, czasem mętna, zawiera pierwiastki wyciągowe roślin. Nakoniec zwolna zaginając się dopływa do wsi Gorzów, która wśród równin zasłonięta od wsch. lekkiém wzgórzem, zajmuje ostatni załam Przemszy Czarnéj; bo ta wpada tu do Wisły. Cokolwiek powyżéj Niwki aż do samego ujścia, służy do spławu węgla kamiennego, oraz i drzewa. Wzbiera na wiosnę i po długich deszczach. Prócz wielu ryb wspólnych z Wisłą, zawiera szczególnie białoryb, płotki, owiesek, olszanki, karpie, a nadewszystko ślizie, miętusy, węgorze, piskorze, dosyć minogów, a nadto mnóstwo raków.

PRZEMYSKI obwód, w Austryi, w Galicyi, obejmuje 18 mil kw. rozległości, i zawiera 5 miast, 12 miasteczek i 372 wsi, z ogólną ludnością 272,793 m. Graniczy on na płn. z obwodem Żołkiewskim i król. Polskiém, na wsch. z obw. Lwowskim, na płd. z obw. Samborskim i Sanockim, na zach. z obw. Rzeszowskim. Kraj od płn. równy, od płd. niezmiernie górzysty, ma grunta urodzajne, bujne lasy i piękne ogrody owocowe. San przez środek obwodu płynący i od Radymina już spławny, wielce się przyczynia do prowadzenia handlu z zagranicą. Uprawa lnu i wyrabianie płótna są najcelniejszém zatrudnieniem mieszkańców, którzy głównie rolnictwem się zajmują.

PRZEMYŚL, obacz wyżéj str. 382.

PRZEMYŚLANY, Mm. w Galicyi, w obwodzie Brzeżanskim, 4 mile od Narajowa; 2,200 m. Znaczną posiada garbarnię.

PRZEROŚL, M. w król. Polskiém, w gub. Augustowskiéj, o 25 w. ku płn.-zach. od Suwałk, nad rz. Ruminta; 1,940 m. (1,287 chrześcian, 653 żydów); 52 domów murow., 210 drew.; 5 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy.

PRZESTYCZ, M. w Austryi, w Czechach, w cyrkule i o 20 w. ku płn.-wsch. od Klatowa; 1,625 m. Handel szczeciną.

PRZEWORSK, M. w Galicyi, w obw. Rzeszowskim, o 2 i pół mili od Łancuta; 3,500 m. Magistrat, 3 klasztory: Bernardynów, Stróżów grobu świętego, i PP. Miłosiernych, które szpital i szkołę dla sierot płci żeńskiéj utrzymują. Jest tu kościół parafialny z r. 1394. z starożytnym obrazem P. Maryi. Schludne to miasto posiada piękny pałac z kosztownym księgozbiorem, ogród angielski z plantacyą drzew morwowych dla hodowania niedawno wprowadzonych jedwabników. Niegdyś opasane murem z trzema bramami. Miasto wytrzymało kilka przykrych oblężeń. Z tych najpamiętniejsze w r. 1498. i 1672. przez Tatarów i Wołochów, wśród których po zdobyciu w perzynę obrócone zostało.

PRZYBRAM, M. w Austryi, w Czechach, w cyrkule Beruńskim, o 50 w. ku płd.-zach. od Pragi, nad rz. Littawką; 3,908 m. Dyrekcya i trybunał górniczy. Bogate kopalnie ołowiu srebrodajnego, huty i gisernie srebra wydające do 5,000 cent. metrycznych ołowiu i 7,000 mark srebra. W pobliskości kościół, do którego uczęszczają pielgrzymi.

PRZYBYSZEW, M. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, o 79 w. ku płd.-zach. od Warsza-

wy, nad rzeką Pilicą; 915 m. (847 chrześcian, 68 żydów.

PRZYLĄDEK DOBRÉJ NADZIEI, po francuzku CAP DE BONNE ESPÉRANCE, po portugalsku CABO BOA ESPERANÇA, po holendersku KAAP DE GOEDE HOOP, po angielsku CAPE OF GOOD HOPE, po włosku CAPE DI BUONA SPERANZA, po niemiecku VORGEBIRGE DER GUTEN HOFFNUNG, przylądek w Afryce Pld., w kończynie płd. lądu stałego, i w kończynie półwyspu (Góra Stołu), o 50 w. ku płd. od Kap czyli Przylądowego Miasta, w kolonii angielskiéj, któréj nadaje swoją nazwę, nad oceanem Atlantyckim i False-Bay. Leży pod 34° 23' 40" szerok. płd., a 16° 12' 10" wsch. dłg. Tworzy urywkowy przylądek zwany Pikiem Kapu, wzniesiony na 304 metrów; ów przylądek, słynny w historyi żeglarstwa, odkryty został w r. 1486. przez Portugalczyka Bartłomieja Diaz, który nie mogąc go opłynąć, nadał mu z powodu burz, jakowych doznał w tych stronach, nazwę Cabo dos Tormentos, czyli Przylądek Burz. Jan II. król Portugalski, uważając go za kres żeglugi w około Afryki, co od tak dawna usiłowali osiągnąć Portugalczykowie, nadał mu nazwę jaką dzisiaj posiada. W 1497. r. 20. listopada, Vasco de Gama, na czele eskadry portugalskiéj, opłynął ten przylądek i pierwszy z Europejczyków wpłynął tą drogą na ocean Indyjski.

PRZYLĄDOWE MIASTO albo CAP, po francusku LE CAP, po angielsku CAPE TOWN, po niemiecku KAPSTADT, M. w Afryce Płd., stoł. kolonii angielskiéj Przylądka Dobréj Nadziei, i okręgu t. n., nad oceanem Atlantyckim, nad zatoką Stołu i u stóp góry Stołu, o 50 wiorst ku płn. od przylądka Dobréj Nadziei. Leży pod 33° 55' 58" szerok. płd., a 16° 1' wsch. dłg. Ludność okręgu zawierającego w sobie tylko miasto i okolice, w r. 1838. była: 19,743 m., z tych 14,041 białych, a 5,702 murzynów. Warownia z dobrą cytadelą i groźnemi fortyfikacyami. Stolica rządu i rezydencya gubernatora. Port wojenny z arsenałem i składem, warsztaty budowy okrętów. Sąd najwyższy kolonii. Wyższa szkoła (South African College), założona w 1820. roku; druga szkoła (South African Literary et Scientific Institution), z muzeum historyi naturalnéj. Piękna biblioteka publiczna; obserwatoryum królewskie; ogród botaniczny. Bank rządowy (Lombard Discount-Bank). W mieście i jego okolicach, zakłady przemysłowe bardzo liczne, młyny, garbarnie, mydlarnie i fabryki świec, fabryka kapeluszy; browary, gorzelnie i dystylarnie, tartaki, fryszerki żelaza. Skład główny handlu kolonialnego; wywóz win, zboża, skór, koni i bydła, mięsa solonego i wędzonego, masła, tranu, rogów, kości słoniowéj, aloesu i t. d. Port wypoczynkowy najważniejszy dla okrętów żeglujących pomiędzy oceanami Indyjskim i Atlantyckim. Port bezpieczny przez większą część roku (od września do maja), lecz narażony na wiatry zach. dące nadewszystko w czerwcu, lipcu i sierpniu, w czasie których okręty zawijają do zatoki Simon, w False-Bay. Obszerna i dobra przystań dla flot najliczniejszych. Miasto dobrze zabudowane, w położeniu bardzo przyjemném i zdrowém. Temperatura średnia w roku +19°, 63 R.; najgorąciejsze miesiące są grudzień, styczeń i luty +27°, w trzech miesiącach najzimniejszych +14°. Założone przez Holendrów w 1652. r.; tu się najwięcéj schroniło Francuzów po odwołaniu edyktu Nantejskiego; zdobywane przez Anglików w 1793. i 1800. r., i od téj epoki w ich posiadaniu zostaje.

PRZYLĄDOWY KRAJ, *ob.* KAPLAND.

PRZYLEPNICA, mała rzeka w król. Polskiém, ma początek pod wsią Sarnowo, w pow. Mławskim, w bliskości granicy pruskiéj, pod miastem Kuczborsk, tworzy obszerny staw, i ubiegłszy 2½ mili zlewa się do Mławki powyżéj Szreńska.

PRZYRÓW, M. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, w pow. Wieluńskim; 1,798 m. (1,246 chrześcian, 552 żydów); 4 domy mur., 218 drew.; 12 jarmarków do roku. Jest tu klasztor XX. Bernardynów.

PRZYSOWA, mała rzeka w król. Polskiém, ma początek w błotach dóbr Trębskich, w pow. Gostyńskim. Płynie z płn. ku płd., pod wsią Klewkowo, na granicy pow. Gostyńskiego i Łęczyckiego, wpada do Bzury. Długości ma 7 mil; dno błotniste.

PRZYSUCHA, M. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, o 21 w. od Opoczna, na l. brz. rz. Radomki; 3,000 m., 30 domów murow., 159 drew.; 8 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy. Posiada wspaniały kościół parafialny.

PRZYSUCHA, dobra prywatne, w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Opoczyńskim; posiadają prócz wielkiego pieca do 12,000 centnarów surowizny żelaza wydającego, wystawioną w 1835. r. w Młynach pudlingarnię i walcownię blachy, 3,000 centnar. blachy walcowanéj dostarczające, oraz 4 fryszerki w Drutarni, Gwarku, Toporni i Młynach, wydające rocznie 3,600 do 4,000 centnarów kutego żelaza.

PRZYTYK, Mm. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, nad rz. Radomką; 1,230 m., 22 domów

murow., 72 drew.; 13 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy.

PSARI, PSARA, wyspa w Turcyi azyatyckiéj, na płn.-zach. od Chio. Zdobyta i spustoszona przez Turków w 1824. r.

PSARY, W. w Galicyi, w obwodzie Brzeżańskim, o 1½ mili od Rohatyna; piękny tu pałac i ogrody.

PSIA GROTA, skała, w król. Neapolitańskiém, pod Puzzuoli, w pobliżu jeziora Agnano, 10 stóp długa, około 9 wysoka.

PSKÓW, M. w ces. Rossyjskiém, stoł. gubernii Pskowskiéj, leży pod 57° 49' płn. szer., a 45° 59" wsch. dłg. Oddalone od Petersburga 240 w., a od Moskwy 740 w., nad rz. Wielką. Ma 60 kościołów prawosławnych i 1 ewangelicki. Rezydencya biskupa; seminaryum na 100 uczni. Liczy 1,048 domów (148 murow.), oraz 10,843 m. w r. 1849. Prowadzi wielki handel płótnem, woskiem, skórami juchtowemi. Wspaniały gmach gubernatora, szczególniéj zdobi to miasto.

PSKOWSKA gubernia w ces. Rossyjskiém, stol. Psków. Rozległość 39160 wiorst kwad. Ludność 775,800 m. Grunt płaski i obfitujący w wodę, miernie żyzny, lecz wydający zboża w nadmiarze; mianowicie żyta, owsa i jęczmienia; daléj lnu i konopi. Rozległe lasy. Główną gałęzią przemysłu jest wyprawa skór. Dzieli się na 8 powiatów i zawiera 9 miast.

PSTRĄŻNICA, kuźnia sprzętowa, w król. Polskiém, w gubernii Radomskiéj, pow. Kieleckim, o 2 ogniskach, w r. 1839. na nowo urządzona.

PSZCZEW, BETSCHE, M. w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, w rejencyi Poznańskiéj, pow. Międzyrzeckim, między dwoma jeziorami. Kościół katolicki; fabryka sukna i browary; 1,174 m. Odległe od Międzyrzecza 2 mile od Poznania 10½ mil.

PTICZ, rzeka w ces. Rossyjskiém, poczyna się w gub. Mińskiéj w okolicy Kojdanowa, bieży na płd. od Prypeci, zabierając z sobą kilka drobnych strumieni.

PUCHACZÓW, Mm. w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj, własność niegdyś opactwa Benedyktynów Sieciechowskich, w r. 1527. za dozwoleniem Zygmunta I. założone przez opata Macieja we wsi dziedzicznéj Mniska Łęcza; 601 m., 98 domów drewnianych; 3 jarmarki do roku i 1 targ tygodniowy.

PUCKA, 1) puszcza rozciąga się z płn. na płd. na 5 mil; na wsch. mr. Baltyckiego, od którego oddzielają ją wzgórza i bagna; przepływa ją kilka rzeczek, a między innemi Reda z zach. do Baltyku płynąca. 2) Zatoka w płn. stronie Gdańska, na wodach Baltyku, oddzielona od niego wązką kępą, w kończynie któréj jest wysepka Hela. Na 5 mil długa a na 2 szeroka, służy za wygodną uchronę tak dla statków kupieckich jak wojennych.

PUCKO, M. w Prusach, w prow. Pruskiéj, rejencyi Gdańskiéj, nad zatoką mr. Baltyckiego, ku płn.-zach. od Gdańska; przemysłowe i handlowe; kuźnice; 1,500 m.

PUCZCZ, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Kostromskiéj, w pow. Juriewiec-Pobolski. Oddalone od Petersburga 1199 w., od Moskwy 640 w., a od Kostromy 189 w., nad rz. Wołgą; 1,070 m.

PUDLEIN, PODOLINIEC, Mm. w Węgrzech, w hrb. Spiskiém, nad rz. Poprad; 2,148 m. Kolegium i gimnazyum Pijarów. Uprawa lnu i konopi.

PUDOŻ, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Ołoneckiéj. Odległe od Petersburga 540 w., od Moskwy 1165 w.; położone nad rz. Wodłą. Posiada 2 kościoły, szkołę świecką i liczy 986 m.

PUEBLA, 1) La Puebla de los Angelos, M. w Meksyku, stol. prowincyi albo państwa t. n., o 122 w. ku płd.-wsch. od Meksyku. Leży pod 19° 0' 15" szer. płn., a 100° 22' 45" dłg. zach.; 50,000 m. Siedlisko biskupa. Niegdyś bardzo ważne przez swój przemysł, lecz dziś istnieje tam zaledwie kilka hut szklannych i fabryk mydła. Przepyszna katedra, jedna z najbogatszych w świecie, z powodu dzieł złotych i srebrnych które w sobie zawiera. 2) Puebla de Alcecer, M. w Hiszpanii, w Estremadurze, w prow. i o 130 w. ku zach. od Badajoz; 3,000 m. 2) Puebla de don Fabrique, M. w Hiszpanii, w Andaluzyi, w prow. Grenady, o 17 w. ku płn.-wsch. od Huescar. 4) Puebla de Mont-alban, M. w Hiszpanii, w Nowéj Kastylii, o 33 w. ku zach. od Toledo, nad Tagiem. 5) Puebla de Tribes, M. w Hiszpanii, w Galicyi, w prow. i o 66 w. ku płn.-wsch. od Orense. 6) Puebla de Sanabria, Mm. w Hiszpanii, w prow. Leon, o 82 w. ku płn.-zach. od Zamora, nad rz. Tera.

PUENTEAREAS, M. w Hiszpanii, w Galicyi, w prow. i o 31 w. ku płd.-wsch. od Pontevedra, nad rz. Frio.

PUENTEDEUME, M. w Hiszpanii, w Galicyi, o 13 w. ku płn.-wsch. od Corogne, nad ujściem Ume. Mały port.

PUENTE-DEL-ARZOBISPO, Mm. w Hiszpanii, w Nowéj Kastylii, w prow. i o 80 w. ku zach. od Toledo, na pr. brz. Tagu.

PUERS, Mm. w Belgii, w prow. Antwerpii, o 12 w. ku zach. od Malines; 1,477 m. Przędzalnie ba-

wełny, fabryki sukna, 80 warsztatów płóciennicżych, 11 browarów.

PUERTO, 1) Bello-Puerto, M. w Nowéj Grenadzie, w dep. Międzymorza, o 72 w. ku płn.-zach. od Panamy, nad mr. Karaibskiém; 1,500. Port leżący naprzeciw Panamy od strony oceanu Atlantyckiego, i przez długi czas jeden z najgłówniejszych miejsc składowych handlu Nowego Świata, w przepysznem położeniu, pod względem bezpieczeństwa i dogodności dla żeglugi; lecz klimat niezdrowy, zkąd nazwane Sepultura de los Europeanos. Dziś nie jest tak niebezpieczne, z powodu iż gubernator kazał pościnać lasy, które dochodziły do murów miasta. 2) Puerto Cabello, M. w Venezuelli, w depar. t. n., o 110 w. ku zach. od Caracas, nad odnogą Triste; 4,000 m. Konsulaty angielski i Stanów Zjednoczonych. Port jeden z najpiękniejszych w świecie, lecz z powodu niezdrowego klimatu pozbawiony jest handlu. 3) Puerto de Santa Maria, M. w Hiszpanii, w Andaluzyi, w prow. i o 25 w. ku płn.-wsch. od Kadyksu, w głębi zatoki Kadyksu; 1,800 m. Komora. Garbarnie, fabryki sukna, gorzelnie, żupy solne. Port handlowy bardzo czynny. 4) Puerto Llano, M. w Hiszpanii, o 35 w. ku płd. od Ciudad-Real. Źródła mineralne i kąpiele. 5) Santa Maria del Puerto-Principe, M. na wyspie Kubie, stołeczne departamentu del Centro, o 600 w. ku płd.-zach. od Hawany. Ludność w 1841. r. 24,034 m., z których 13,817 białych, 5,784 wolno kolorowych, i 4,433 niewolników. Sąd apelacyjny. Do juryzdykcyi jego należało 1 ciudad, 2 pueblos i 16 aldeas, w 1841. r., liczących 31,086 m., z których 23,148 m. w osadach oddzielnych wiejskich, oraz w 91 cukrowniach i 1 plantacyą kawy, zajętych było razem 4,007 m. 6) Puerto-Rico, Portas-Dives, wyspa w Antyllach Hiszpańskich, leżąca najdaléj ku wsch. z Wielkich Antyll, stol. San Juan de Porto-Rico. Leży między 17° 35' i 18° 30' szerok. płn., a 68° i 69° 40' dłg. zach. Oblana na płn. przez ocean Atlantycki, na zach. ciaśniną morza, która ją oddziela na wsch. od Haiti, na wsch. przez przesmyk Virgen-Passage, oddzielający ją od Archipelagu Dziewic (Vierges), na płd. zaś mr. Karaibskiém. Rozległ. 10000 w. kw. Ludność 357,086 m., z których 188,869 białych, 101,275 wolnych mulatów, 26,124 wolnych murzynów i 41,818 niewolników. Terytoryum przerznięte od wsch. na zach. przez pasmo gór, z których najwyższe punkta przy granicy płn.-wsch. dochodzą do 1000 metrów. Kraj obfituje w wodę, rzeki ma małe, lecz spławne. Pobrzeża rozmaitego kształtu, mające jednak dobre porty. Ziemia w ogóle żyzna. Klimat zdrowszy jak na innych Antyllach; gwałtowne uragany. Uprawa ziemi i chów bydła, stanowią wyłączny przemysł; nie masz tu bowiem ani kopalni, ani rękodzielni. Z pomiędzy płodów najważniejsze są: cukier, kawa i tytuń. Na płn. i wsch. wyspy, znajdują się najlepsze pastwiska, i z Porto-Rico wyprowadzają bydło i trzodę do innych Antyll. Porto-Rico równie jak Kuba rozszerzyły znacznie zakres swego handlu od wprowadzenia wolności handlowéj. W r. 1839. wartość wprowadzonych towarów wynosiła 5,462,206 dolarów. Porto-Rico składa generalne kapitanostwo, do którego należą małe wyspy sąsiednie. Zarząd zostaje w ręku kapitana generalnego gubernatora cywilnego i wojskowego, który ma sobie przydaną radę (Juntę), składającą się z główniejszych urzędników wyspy. Najwyższy sąd zowie się Audiencia reale, pod prezydencyą generał-kapitana i 28 członków składającą się. Wyspa dzieli się na 7 departamentów. W Porto-Rico jest biskup podwładny arcy-biskupowi Kuby. Siła zbrojna składa się z 10,000 wojska liniowego i 46,000 milicyi. Siła morska liczy 1 okręt liniowy, 1 bryg i ze 12 szalup kanonierskich. W r. 1832. dochody kolonii wynosiły 798,400 dolarów. Wyspa Porto-Rico odkrytą została przez Krysztofa Kolumba w r. 1493. i wówczas miała do 600,000 m., których w kilka lat wytępili Hiszpanie. Anglicy zdobyli ją w XVII. wieku, lecz zwrócili Hiszpanom, którzy ją dotąd posiadają. 7) Puerto Reale, M. w Hiszpanii, w Andaluzyi, o 9 w. ku płn.-wsch. od Kadyksu, przy ujściu Guadelety do odnogi Kadyksu; 5000 m. Port. Handel solą.

PUGANZ, M. w Węgrzech, w żupań. Honth, o 17 w. ku płd.-zach. od Chemnitz; 2,512 m. Administracya górnicza. Kopalnie złota i srebra mało znaczne.

PUGLIA, APULIA, dawna prowincya Neapolitańska, dzisiaj zawarta w prow. Kapitanaty, Terra di Bari i Terra di Otranto. W téj prowincyi leży la Tavoliere di Pugliere, jest to rozległa płaszczyzna zawierająca 365 w. kw., położona pomiędzy Apeninami i morzem, po większéj części z pastwisk się składająca. Należy do rządu, który ją wydzierżawia pasterzom. Trzody napędzają tu w jesieni i ściągają w maju w góry.

PUIGEORDA, M. w Hiszpanii, w Katalonii, w prow. i o 112 w. ku płn. od Barcelony, w górach Pyrenejskich, na granicy Francyi. Twierdza. Źródła mineralne.

PUISEAUX, M. we Francyi, w dep. Loiret, o 17 wiorst ku płn.-wsch. od Pitiviers; 1,876 m. Chów

pszczół. Zbiór szafranu. Fabryki czapek, octu. Handel zbożem i winami.

PULIGNY, W. we Francyi, w depar. Cote d'Or, o 13 w. ku płd.-zach. od Beaune; 1,122 m. Wyborne wina białe i czerwone z Blogny.

PULKAU, BULKAU, Mm. w Austryi, w Niższéj Austryi, w gub. Wiedeńskiéj, nad rz. Pulkaubach; 1,856 m. Uprawa winogradu.

PULLNA, W. w Austryi, w Czechach, w cyrk. Saaz, blisko Brüx. Słynne źródła mineralne alkaliczne, z których wydobywają sole czyszczące, i wody wyprowadzają za granicę.

PULKÓW, główne obserwatoryum astronomiczne w ces. Rossyjskiém, w gub. Petersburgskiéj, leży pod 59° 48' płn. szerok., a 47° 58' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 18 w., od Moskwy 667 w.

PULLSNITZ, M. w Saksonii, w cyr. i o 28 w. ku zach. od Budziszyna, nad rzeką Pullsnitz; 1,373 m. Fabryki płótna.

PULWY, bagna w król. Polskiém, w gub. Płockiéj, na l. brz. Narwi, na wsch. Pułtuska; na 4 mile długie, a na 3 szerokie.

PUŁAWY, *ob.* ALEKSANDRYA NOWA.

PUŁTUSK, M. w król. Polskiém, w gub. Płockiéj, stoł. pow. t. n. Leży pod 52° 42' płn. szer., a 38° 53' wsch. dłg. Oddalone od Petersburga 1,028 w., od Moskwy 1,289 w., od Warszawy 55 w., a od Płocka ku płn.-wsch. o 84 w.; pomiędzy trzema ramionami Narwi, jak na wyspie. Z przedmieść do miasta wjeżdża się po moście. W czasie wezbrania, rynek bywa zalany, do domów czółnami dopływać trzeba. Do znaczniejszych gmachów należą: pałac biskupi; kościoły: XX. Benedyktynów, Reformatów, klasztor Siostr Miłosierdzia, seminaryum. Prawy brzeg Narwi sławnym jest z urodzajnych niw. Znaczny handel zbożem, które spławiają rz. Narwią. Ludność 4,222 m. Pamiętne bitwami w r. 1703. Karola VII., i w 1806. r. Napoleona.

PUŁTUSKI powiat, w król. Polskiém, w gub. Płockiéj; ma rozległości 49,95 mil kw. Ludności 94,860 m., to jest 46,716 mężczyzn, 48,144 kobiet, czyli w miastach 19,474, a po wsiach 75,386 m.

PUNO, M. w Peru, stoł. dep. t. n., nad jeziorem Chucuyto; 18,000 m. Bogate kopalnie srebra, które w roku 1833. wydały srebra w sztabach wartości 125,000 franków.

PUŃSK, M. w król. Polskiém, w gub. Augustowskiéj, o 22 w. ku płn.-zach. od Sejn; 864 m. (366 chrześcian, 498 żydów); 100 domów drew.; 7 jarmarków do roku.

PURBECK, półwysep w Anglii, w hrb. Dorset, na płd. zatoki Poole. Słynne kopalnie marmuru, kamieni ciosowych i wapienia.

PURCHENA, M. w Hiszpanii, w Andaluzyi, w prow. i o 48 w. ku płn. od Almeryi.

PURGATORO, wyspa należąca do król. Neapolitańskiego; 14,000 m. Mała, lecz żyzna i dobrze uprawna. Kwarantanna.

PURMEREND, M. w Niderlandach, w prow. Płn. Holandyi, o 16 w. ku płd.-zach. od Horn; 2,650 m. Handel masłem i serem.

PUSCHLAF, POSCHIANO, Mm. w Szwajcaryi, w kantonie Gryzonów, o 45 w. ku płn.-zach. od Zernetz; 3,226 m.

PUSTERTHAL, cyrkuł w Austryi, w Tyrolu, w gubernii Inspruckiéj, stoł. Brüneck. Rozległość 103,5 mil kw. niem. Ludność 100,540 m.

PUTEAUX, W. we Francyi, w dep. Sekwany, o 12 w. ku płd.-zach. od St. Denis, na l. brz. Sekwany, o 10 w. ku zach. od Paryża; 3,959 m. Drukarnie tkanin; farbiarnie; przędzalnie wełny; piece do wypalania. Port na Sekwanie.

PUTIGNANO, Mm. w król. Neapolitańskiém, w Terra di Bari, o 31 w. ku płd.-wsch. od Bari.

PUTLITZ, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, w rejencyi Potsdamskiéj, o 116 w. ku płn.-zach. od Berlina, na rz. Stepenitz; 1,403 m.

PUTNA, W. w Galicyi, w obwodzie Czerniowieckim, 5 mil od Radauca. Huta szkła. Starożytny klasztor XX. Bazylianów obrządku wschodniego, należycie obwarowany. W kościele klasztornym spoczywają zwłoki wielu książąt Mołdawskich z rodziny Dragoszów, panujących w XV. wieku. W pobliżu znajduje się pieczara w wielkiéj skale wykuta, dawniéj słynna pustelnia.

PUTTE, W. w Belgii, w prow. Antwerpii, o 11 w. ku płn.-wsch. od Malines; 1,358 m. Przędzalnie płótna; 5 cegielni.

PUTTELANGE, W. we Francyi, w dep. Mozelli, o 11 w. ku płd.-zach. od Sarreguemines; 2,527 m. Fabryki sukna pospolitego, aksamitu i pluszu jedwabnego. Piece do wypalania wapna.

PUTYWL, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Kurskiéj, stołeczne pow. t. n. Odległe od Petersburga 1199 w., od Moskwy 640 w., a od Kurska 189 w., nad Sem; 4,310 m.

PUY, LE-P..., M. we Francyi, stoł. dep. Wyższéj Ligiery, o 492 w. ku płd.-wsch. od Paryża, nad rz Borne i Dolaison, blisko l. brz. Ligiery. Leży pod 45° 2' 24" szer. płn., a 1° 33' 0" dłg. wsch.; 14,995 m. Biskupstwo sufragana Bourges. Seminaryum. Trybunał handlowy. Kolegium; szkoła normalna

początkowa; kursa geometryi i mechaniki; 2 pensyonaty męzkie i 3 żeńskie. Instytut głuchoniemych. Biblioteka publiczna (8,000 tomów). Muzeum obrazów, posągów i starożytności, gabinet historyi naturalnéj. Towarzystwa rolnicze, nauk i sztuk. Kassa oszczędności. Szpital dla obłąkanych. Zakłady dobroczynne. Szpitale. Liczne fabryki blondyn i koronek, wyrobów jedwabnych, z złota i srebra. Fabryki sukna i kołder przy szpitalu głównym; browary, blicharnie wosku, fabryki wyrobów garncarskich. Białoskórnictwo. Młyny. Eksploatacya asfaltu. Miasto warowne, starożytne, położone na płd. pochyłości góry Anis, przy granicy trzech pięknych dolin oblanych Ligierą, Bornąą i Dolaisonem; zbudowane w amfiteatr, na spadzistości cypla ostrokrężnego, nad którym się wznosi skała bazaltowa dziwnego kształtu, zwana skałą Kornella, zkąd widzieć się dają szczątki warowni gotyckiéj. Przy téj skale wznosi się katedra, któréj fasada rozwija się nad wielkim portykiem, do którego się wstępuje po 120 stopniach. W niższém mieście jest kościół Św. Wawrzeńca, gdzie spoczywają zwłoki Duguesclina. Na pobrzeżu rzeki Borne, druga skała bazaltowa w kształcie głowy cukru 90 metrów wysokości, i któréj podstawa ma 57 metrów średnicy; na téj wznosi się kościół z wysmukłą dzwonnicą. Wchodzi się do tego kościoła po 260 schodach. wężykowato wykutych na ostrokrężnéj skale. Miejsce urodzenia kardynała Polignac.

PUY-DE-DOME, departament we Francyi, stolica Clermont-Ferrand. Leży między departamentami: Allier, Creuse, Corrèze, Cantal, Wyższéj Ligiery i Ligiery. Pomiędzy 45° 20' i 46° 15' szerok. płn. Rozległość 795,836 hekt. Ludność 601,594 m. w 25 gminach, liczących przeszło 3,000 dusz: w Ambert, St. Anthême, Arlanc, Aubière, Bertignat, Billom, Bromont, Celles, la Chapelle Agnon, Clermont, Courpierre, Cunlhat, Issoire, Job, Lezoux, Marat, Maringues, Marsat, Pont du Chateau, St. Remi, Riom, Thiers, Vic le Comte, Vollore-Vile i Volvic. Położony w większéj części w kotlinie Ligiery, część płd.-zach. w kotlinie Garony. Przerznięty od płd. ku płn. rz. Allier i oblany rzekami do niéj wpadającemi. Kraj górzysty przerznięty od płd. ku płn. i zach. łańcuchem Monts Dore, jednym z najgłówniejszych gałęzi gór Owerniackich, a na wsch. przez pasmo gór Forez. Punkta najwyższe Puy de Sancy 1897 metr., Puy de Dôme 1476 metr. Ziemia w ogóle żyzna w dolinach, piękne pastwiska w górach. Kraj rolniczy i eksploatacyjny, a w części i rękodzielniczy. Uprawa ziemi na niskim stopniu; zbiory obfite zboża i wina, najlepsze gatunki z pod Clermont. Ziemi urodzajnéj 768789 hekt., z tych pod pszenicę 35701 hekt., żyto 109675 hekt., jęczmień 20510 hekt., jarkę 39722 hekt., mais i proso 224 hekt., kartofle 25805 hekt., na winnice przypada 27530 hekt., łąki sztuczne 12686 hekt., krzaki i pustkowia 202958 hekt., lasy 74628 hektarów. Płody: pszenicy 548934 hektol., żyta 1199503 hekt., jęczmienia 388074 hekt., owsa 636960 hekt., maisu i prosa 4480 hekt., kartofli 2275663 hekt., wina 536979 hektolitrów, buraków 286927 hekt., siana 2088161 cent. metr., drzewa 152834 sterów. Chów ważny bydła rogatego wyborowego i małych koni, trzody owiec liczne poprawnéj rasy; chów jedwabników, pszczół. W r. 1839. było: koni 12,067, mułów 1,254, osłów 2,995, bydła rogatego 198,543, baranów 528,551 wieprzy 68,315, kóz 21,204. Eksploatacya mineralna znaczna, a mianowicie kamieni i marmurów, żelaza, ołowiu srebrodajnego, arszeniku, antymonu, granitu, lawy Volvic, bazaltu, kamieni wapiennych. Liczne źródła mineralne, z tych najbardziéj uczęszczane w Mont-Dore. Przemysł i fabryki bardzo ożywione lecz nie wszędzie. Główniejsze wyroby: noże, papiery, płótna konopne, perkaliki, wstążki, blondyny i koronki, cukier z buraków, skóry. Wina, bydło, wełna, jedwab, konopie i drzewo, stanowią wraz z wyrobami rękodzielniczemi główne przedmioty handlu wywozowego. Jarmarków 465 w 93 gminach, trwających dni 497. Rozwój ogólny dróg i komunikacyj 13063 wiorst, z których: jedna rz. Allier, 94 wiorst; 7 dróg bitych, 447 w.; 9 dróg departamentowych, 358 w.; 7,266 dróg wiejskich, 12163 w. Wyższych zakładów naukowych 15; 1 kolegium w Clermont i 5 kolegiów komunalnych w Ambert, Billom, Issoire, Riom i Thiers, oraz 9 pensyonatów. Zakłady początkowe w 1840. r.: 1 szkoła normalna departamentowa w Clermont; 504 szkół elementarnych z 351 nauczycielami, 238 nauczycielkami i 24,973 uczniami w zimie a 16,612 w lecie. Podział administracyjny i sądowy na 5 okręgów: Ambert, Clermont, Issoire, Riom, Thiers; 46 kantonów (50 sądów pokoju); 443 gmin. Departament składa dyecezyę biskupstwa w Clermont, należy do trybunału w Riom, do akademii uniwersyteckiéj w Clermont, i do 19. dywizyi wojskowéj w Clermont.

PUY-GUILLAUME, W. we Francyi, w dep. Puy de Dome, o 13 w. ku płn. od Thiers, nad rz. Dore; 1,673 m. Eksploatacya i handel drzewem jodłowém. Tartaki hydrauliczne. Port wywozowy dla win krajowych.

PUYLLHELI, Mm. w Anglii, w Walii, w hrab. i o 49 w. ku płd. od Carnarvoon, nad mr. Irlandzkiém; 2,000 m. Mały port. Handel znaczny.

PUZNIKI, W. w Galicyi, w obwodzie Stanisławowskim, 2 mile od Buczacza. Fabryka cukru burakowego.

PUZZUOLI, M. w król. Neapolitańskiém, stoł. pow. t. n., o 11 w. ku zach. od Neapolu, nad zatoką Baja, przy wejściu płn. do odnogi Neapolu; 9,000 m. Stolica biskupa sufragana Neapolu. Znaczny handel ziemią wulkaniczną, nazywano z tego powodu Puzzolane. Liczne ślady starożytności.

PYLOS, STARY NAWARYN, Mm. w Grecyi, w Morei, w dyecezyi Pylia, na płn.-wsch. od Nawaryna, w głębi zatoki Nawaryńskiéj. Komora. Mały port.

PYRENEJE, łańcuch gór w Europie zachodniéj, na granicy Francyi i Hiszpanii, ciągnące się od przylądka Cervère nad morzem Śródziemném, do Pointe du Figuier, na płn. ujścia Bidassoa, i które się przedłużają w Hiszpanii wzdłuż pobrzeża odnogi Biskajskiéj do przylądka Finistere. Ten łańcuch, który przedziela w najwęższéj części kotliny Atlantyku i mr. Śródziemnego na płn. w ciaśninie Gibraltarskiéj, oraz systemy gór półwyspu Iberyjskiego do Alp, przez przedłużenia przez Francyę. Główny kierunek ich jest z wsch. na zach. Mnóstwo ciasnych dolin i wąwozów, i prostopadle do tego pasma znajduje się na pochyłości znaczniejszych na płd. jak na płn. Rzeki Garonna, Adour i Aude, biorą początek z pochyłości płn.; z pochyłości płd. wypływa Ebro i do niéj wpadające Duero i Minho. Geografowie dzielą Pyreneje na 4 sekcye: 1) Pyreneje Galiberyckie albo właściwe Pyreneje, od przylądka Cervère do Pointe du Figuier. Ta sekcya obejmuje powierzchni 10500 wiorst kw., nie rozciąga się jednakże w linii prostéj, lecz składa się z dwóch linij, tworzących przez swoje przedłużenie się dwie paralelle, oddalone na 35 wiorst od siebie. Z dwóch kotlin, Oceanu i Śródziemnego morza, do których góry podrzędne płn. pasma Galliberyjskiego zlewają wody, pierwsza jest sześć razy mocniejsza od drugiéj. Na pochyłości płd., przeciwnie wszystkie rzeki oprócz Bidossoa należą do kotliny morza Śródziemnego. Z każdéj strony gałęzie mało mają nazw odznaczających się; z tych główniejszych wszakże jest po 15 na płn. i płd. Z pomiędzy dolin najznakomitsze są pomiędzy płn. gałęziami Pyreneów: Spir, Erce, Vic Dessos, Rabat, Aure, Baréges, Cauterets, Azun, Asson, Lordios, Baretous i Bastan; a pomiędzy płd.: Carol, Andorre, Sort, Gerri, Isavana, Gistain, Puertolas, Vio, Solanas, Canfranc Echo, Anso, Roncal, Salazar, Ahescoa, Roncevaux, Erro i Lanz. Najwyższy punkt téj sekcyi i najwyższy z całego systemu, leży w Hiszpanii, jest to szczyt Maladetty albo Pic de Nethou (3,482 metr.); inne wierzchołki są: Vignemale (3353 metr.), Pic zwany de la Cascade (3275 metr.), Montcal (3250 metr.), Pic Cambielle (3224 metr.); na pochyłości płd.: Pic de Nethou, Pic Posets (3437 metr.), Cylindre de Marboré (3368 metr.) i t. d. 2) Pyreneje Kantabryjskie łączące się z poprzedzającemi przez Sierra d'Aralar, i które się przedłużają pod nazwiskami: Sierra de Salinas, Sierra de San Salvador i Sierra Angana, od wsch. ku zach., na przestrzeni około 200 wiorst, aż do źródeł Ebru. To pasmo chociaż mniéj zwiedzane jak poprzedzające nie zdaje się być niższém. 3) Pyreneje Asturyjskie, rozciągające się pod nazwiskami: Sierra de Sejos, Sierra de Covadonga, Sierra das Asturias, i Sierra de Penamarella, na przestrzeni około 350 wiorst, ich punkt najwyższy wymierzony jest: Pena de Penaranda 3,362 metrów. 4) Pyreneje Kallaiskie kończące łańcuch. Te ostatnie góry najprzód dążą w kierunku zach. pod nazwą Monte-Orbie, późniéj ku płd.-zach. Monte-del-Courel, i nakoniec tworzą obwód trzy ćwierci obwodu około kotliny Wyższego Minho, pod nazwą Monte-Troncedo i M. de Quadramon. Trzy główne gałęzie występują z tego pasma: jedno ku płn., a dwa drugie ku płd. Granit mało się daje widzieć na szczytach Pyreneów, i częściéj się natrafia na pochyłości płn. Szyst gliniasty i wapienny kamień, składają główną posadę gruntu napływowego; kamień wapienny alpejski, skała najpospolitsza téj formacyi, ukazuje się w dwóch łańcuchach równoległych. Na jednym punkcie w Katalonii natrafia się na ślady wulkanów. Stratyfikacya skał jest wszędzie równoległą do kierunku łańcucha. Nachylenie stratów zwykle jest pod 45°. Przejścia naturalne są bardzo liczne; w paśmie Galliberyjskiém liczą ich do 25 główniejszych, które na wsch. zowią się Col, a ku środkowi Port. Śniegi wieczyste leżą równie jak i lody na pochyłościach płn. gór, i dopiero się natrafiają powyżéj 2800 metr. Pyreneje są bogate w minerały, znajduje się w nich bowiem: żelazo, miedź, ołów, cynk, manganez, antymon i kobalt; w rzece Arriège i w wielu innych, znajdują się blaszki złote, oraz srebro połączone z ołowiem i miedzią w górach. Metale natrafiają się w ziemi napływowéj, również piękne marmury. Źródła mineralne stanowią główne bogactwo Pyreneów, najsłynniejsze są w paśmie

należącém do Francyi, jako to: wody gorące St. Christana, wody zwane Bonnes, Barèges, Saint-Sauveur i Cauterets; Bagnères de Bigorre, sławne jeszcze za czasów Rzymian; Malitg, Vernet, z kąpielami rzymskiemi; Thuès, których temperatura wynosi 76°, Escaldas, Amelie, do których uczęszcza do 11,000 osób; Salces, i t. d. Rośliny alpejskie znajdują się na Pyreneach, na najwyższych wierzchołkach aż do strefy śniegów, a rodendrony aż do 1600 metr. wysokości, wiąz i sosna (cembro) dochodzą najwyższych wyniosłości, jodły zaś poniżéj rosną.

PYRENEJE NIŻSZE, departament Francyi, stolica Pau. Leży na granicy Hiszpanii (Aragonii, Nawary i Guipuzkoa). Między departamentami Landes, Gers i Wyższych Pyrenei, w głębi zatoki Gaskońskiéj. Pomiędzy 42° 45' i 43° 35' szer. płn. Rozległość 755934 hekt. Ludność 457,832 m. Położony w większéj części w kotlinie rz. Adour, na zach. w kotlinach rzeczek pomniejszych Nivelles i Bidassoa. Oblany tą ostatnią, która odgranicza Francyę od Hiszpanii, i licznemi rzekami zlewającemi się z Pyreneów, t. j. Nive, Bidouze, Gave de Pau, Gave d'Oloron i Puy. Kraj całkowicie prawie górzysty i wszędzie prawie wyniosły. Punkta najwyższe: góra Hauossa 1300 metr.; Port d'Etchalar 1072 metrów. Ziemia żyzna w nizinach dolin, piękne pastwiska, rozległe i bogate lasy. Kraj rolniczy, pasterski i handlowy. Rolnictwo na bardzo niskim stopniu, zbiór niedostateczny zboża, lecz obfity maisu i wina, lnu bardzo cenionego. Wina w ogólności dobrych gatunków; najlepsze czerwone Jurançon. Chów mułów, bydła rogatego, wieprzy, koni Nawaryńskich małych, lecz dobrych gatunków; barany prawie wszędzie pospolite, drobiu mnóstwo, a mianowicie gęsi. W r. 1839. było koni 25,304, mułów 4,647, osłów 7,378; 140,597 sztuk bydła rogatego, 431,211 baranów, 75,697 wieprzy i 13,846 kóz. Eksploatacya mineralna dość znaczna, jako to żelaza, soli, pięknych marmurów, kamieni wapiennych, i gliny garncarskiéj. Liczne źródła jako to wód zwanych Bonnes i Ciepłych, i źródła siarczane i żelazne Cambo. Wyroby rękodzielnicze płótna Bearneńskie, tkaniny wełniane, czapki Tunetańskie, kobierce, chustki z Pau, skóry, fajans i wyroby garncarskie, likwory i czekolada Bajońska. Przyprawiają tu różne wędliny, jako to: półgęski, a mianowicie sławne szynki Bajońskie. Wódki z Andaye, muły, trzoda, wina, drzewo masztowe, wędliny; stanowią przedmioty handlu wywozowego a mianowicie do Hiszpanii. Jarmarków 32 w 19 gminach trwających dni 66, 2 główne porty morskie w Bajonie i w St. Jean de Luz. Rozwój dróg i komunikacyi w r. 1837: 11,276 w., z których na 7 rzek jako to: Adour 24 w., Laran 14 w., Ardanabia 10 w., Nive 19 w., Nivella 9 w., Bidassoa 6 w.; 5 dróg bitych 420,7 w.; 20 dróg depart. 670,8 w., 9105 dróg wiejskich 10081 w. W r. 1842. było 20 zakładów wyższych naukowych, z których 1 kolegium komunalne w Pau i 1 w Orthez z 290 uczniami; 2 instytuty i 16 pensyonatów. Zakładów początkowych było w r. 1840: 1 szkoła normalna depart., 6 szkół wyższych komunalnych, 914 szkół elementarnych z 738 profesorami i 280 nauczycielkami, 41,477 uczni w zimie, a 31,630 w lecie. Podział administracyjny i sądowy w roku 1846. na 5 okręgów: Bayonny, Mauleon, Oloron, Orthez Pau, 38 kantonów (40 sądów pokoju), 551 gmin. Departament składa dyecezyę biskupstwa Bajony; należy do trybunału i akademii uniwersyteckiéj w Pau i do dywizyi wojskowéj w Bajonnie.

PYRENEJE WYŻSZE departament we Francyi, stolica Tarbes. Leży na granicy Hiszpańskiéj (Aragonii) i pomiędzy departamentami Niższych Pyreneów, Gers i Wyższéj Garonny. Pomiędzy 42° 42' i 43° 38' szer. płn. Rozległość 450,346 hektar. Ludność 241,285 m. Położony w kotlinie rzek Adour i Garonny. Oblany mnóstwem strumieni potokowych, z których główniejsze są: Adour i do niéj wpadające Gave de Pau i Arros, Baissa, Gers, Nesta wpadająca do Garonny. Kraj górzysty, płaszczyzny znajdują się tylko na płn. i wszędzie są doliny malownicze, podzielone odnogami Pyreneów. Punkt najwyższy la Vignemale (3,358 metrów). Grunt żyzny na nizinach, piękne pastwiska, rozległe lasy. Kraj ubogi, rolniczy, pasterski i eksploatacyjny. Rolnictwo na miernym stopniu, zbiór niedostateczny i zboża, obfitość wina, zbiór ważny kasztanów i lnu, oraz drzewa. Wina w ogólności pospolitych gatunków. Chów bydła znakomity, konie cenione, zwane Nawaryńskie, piękny gatunek owiec, mułów, osłów, wieprzy, drób liczny, pasiek mnóstwo. W r. 1839. było 14,377 koni, 3,120 mułów, 8,668 osłów, 87,318 bydła rogatego, 277,256 baranów, 57,450 wieprzy, 7,561 kóz. Eksploatacya mineralna mało znaczna, ogranicza się bowiem na wydobywaniu marmurów gliny, kamieni wapiennych. Ale wody mineralne znajdujące się w departamencie w większéj obfitości jak w innym departamencie Francyi, stanowią główne źródło bogactwa. Kąpiele sławne w Barèges sur Adour, są najwięcéj uczęszczane we Francyi. Płody przemysłu: tkaniny lekkie wełniane, krepy i zasłony, zwane

bareże, salcesony, sery i wódka. Drzewo okrętowe, budulcowe, wina, muły, wieprze, marmury, są głównemi przedmiotami wywozu. Departament prowadzi znaczny handel z Hiszpanią, a mianowicie przemytniczy. Jarmarków 77 w 24 gminach, i trwających dni 110. Rozwój komunikacyi 5134 w., z których na drogi bite przypada 287 w., na 8 dróg departamentowych 190 w., 2198 dróg wiejskich 4656 w. W 1842. r. było 14 zakładów wyższych naukowych z 662 uczniami, z których 4 kolegia komunalne w Argèles, Bagnères, Tarbes i Vic de Bigorre, 2 instytuty i 8 pensyonatów, 4 szkoły wyższe (3 komunalne), 578 szkółek początkowych z 430 nauczycielami i 128 nauczycielkami, 24,084 uczni uczęszcza w zimie, a 18,463 w lecie, 2 sale ochrony dla 150 dzieci. Podział administracyjny i sądowy na 3 okręgi: Argèles, Bagnères, Tarbes, 25 kantonów, 26 sądów pokoju, 488 gmin. Departament ten tworzy dyecezyą biskupstwa Tarbes, należy do trybunału i akademii uniwersyteckiéj w Pau.

PYRENEJE WSCHODNIE, departament we Francyi, stolica Perpignan. Leży nad mr. Śródziemném, na granicy Hiszpanii (Katalonii) pomiędzy departamentami Aude i Arriège, nad morzem Śródziemném i odnogą Lyońską. Między 40° 20' i 42° 57' szer. płn. Rozległość 413588 hektarów. Ludność 180,794 m. Składa się w większéj części z kotlin trzech małych rzek potokowych, Tech, Tet i Gly, które go przerzynają od zach. ku wsch.; na zach. za pasmem Pyreneów, z kotliny, Aude, któréj obejmuje źródła, i po za Pyreneami w kotlinie rz. Ebro, któréj także zawiera źródła. Kraj górzysty wszędzie, oprócz rozległéj płaszczyzny Perpignanu, która tworzy ląd stały. Opiera się na płd. o krawędzie Pyrenei, i zajęty we środku Pyreneów, czyli górą Canigou, 2785 metr. wysoką. Grunt nie bardzo urodzajny, wyjąwszy w nizinach wystawionych na powodzie. Kraj rolniczy i pasterski. Zbiór niedostateczny zboża obfity wina, zbiory owoców południowych pomarańcz, cytryn, granatów i t. p. uprawa morwy, korkowego drzewa i aloesu. Wina departamentu zwane winami Russilionu, zbliżają się w gatunkach do Hiszpańskich, i są wysoko cenione. Najlepsze wina muszkatelowe białe z Rivesaltes, zajmują pierwsze miejsce pomiędzy likworowemi Francyi i Europy; wina Grenache, Cosperon, Collioure są również wybornemi winami likworowemi. Chów ważny mułów, bydła rogatego i baranów, dobra rasa koni Cerdańskich; barany z cienką wełną, po większéj części poprawnéj rasy przez pomieszanie z merynosami, chów mało znaczny jedwabników, które wydały 6100 kilogramów kokonów i 390 kilogr. jedwabiu surowego w 1835. r. Chów wielki pszczół. W 1839. r. było koni 8,479, mułów 5,267, osłów 6,854, 21,233 rogacizny, 379,492 baranów, 28,283 wieprzy i 21,235 kóz. Główne płody eksploatacyi stanowi żelazo i wody mineralne. Z pomiędzy ostatnich najbardziéj uczęszczane są kąpiele gorące w Arles. Rzeki Preste, Vernet, las Escaldas, Nossa i Molitg. Eksploatacya marmuru, alabastru, granitu. W r. 1839. kopalnie żelaza dostarczyły 64,237 cent. metr. minerału wyrobionego, wartości 261,236 fr., dochód z kopalni marmuru 76,056 fr. Na pobrzeżach połów znamienity sardynek, tuńczyków i sardeli. Przemysł rękodzielniczy mało znaczący, a którego główną gałęzią są wyroby z żelaza. Fryszerek i hut żelaznych w r. 1839. było: 23 huty zwane Katalańskie w których pracowało 166 ludzi, ci zaś wyrobili 16200 cent. metr., wartości 670,760 franków. Z pomiędzy innych płodów przemysłu: wódki (12,000 hektol. w 1839. r.), oliwa, skóry, sukna pospolite, czapki i papier. Wina, wódki, muły, wełna i żestwo stanowią główne przedmioty wywozu. Przez porty i granicę Hiszpanii, departament przyjmuje czynny udział w handlu zewnętrznym Francyi. Jarmarków 30 w 19 gminach i trwających dni 38; 4 główne porty morskie w Banuyls sur Mer, Port-Vendre, Collioure, Barcarédes, St. Laurent; do tych portów weszło 2,116 statków z ładunkiem 25,632 beczek, z których dla handlu zagranicznego 479, do przewozu 1,637. Rozwój ogólny kommunikacyi w 1837. r.: 3,507 w., z których na 7 dróg bitych 325 w., 7 dróg departamentowych 130 w., 1092 dróg wiejskich na 3052 w. W 1842. r. było 7 zakładów wyższych naukowych z 456 uczniami, z których 1 kolegium komunalne w Perpignan, 1 instytut i 4 pensyonaty. Zakłady początkowe: 1 szkoła departamentowa normalna w Perpignan z 17 uczniami, 1 szkoła wyższa komunalna 22 uczni, 313 szkół początkowych z 222 nauczycielami duchownemi i 125 nauczycielkami, 8,625 uczni w zimie, z tych 6,670 chłopców i 1,955 dziewcząt, a 6,834 uczni w lecie. Wydatek na te zakłady 69,600 franków. Podział administracyjny i sądowy na 3 okręgi: Ceret, Perpignan, Prades, 16 kantonów (17 sądów pokoju), 227 gmin. Departament składa dyecezyą biskupstwa Perpignan, należy do trybunału i akademii uniwersyteckiéj w Montpellier, i do 21 dywizyi wojskowéj w Perpignan.

PYRGOS, 1) Mm. w Grecyi (w Morei), dyecezyi Epidauros, o 26 w. kupłd.-wsch. od Kalamata, nad

odnogą Koron. 2) Mm. w Grecyi (w Morei), stoł. dyecezyi Elidy, nad zatoką Arkadyi, na płn. ujścia Rufii.

PYRITZ, M. w Prusach, w prow. Pomeranii, o 42 w. ku płd.-wsch. od Szczecina; 5,392 m. Sąd miejski i ziemski. Przemysł rolniczy, walne jarmarki na zboże i wełnę. Miasto bardzo starożytne, Periscum albo Pommern u Wendów.

PYRMONT, NEUSTADT P...., M. w ks. Waldeck, stolica hrb. t. n., o 100 w. ku płn. od Waldeck, nad rz. Emmer; 6,570 m. Słynne źródła mineralne (12 źródeł) słone, żelazne i kwaśne. Kąpiele wielce uczęszczane. Zamek książęcy otoczony murami i rowami.

PYRIATIN, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Połtawskiéj, pod 50° 15' płn. szerok., a 50° 13' wsch. dłg. Odległe od Połtawy 177 w., nad rz. Udają; posiada 3 kościoły, 2 szkoły i liczy 3,543 m.

PYRMONCKIE hrab., prow. państwa Waldeck, stol. Pyrmont. Rozległe 1,5 mil kw. niem. 6,752 m.

PYSZ, rz. spławna w Prusach wsch.; wypływa, z jeziora pod Johannisburgiem, płynie na płd. wchodzi do król. Polskiego około wioski Wincenty, o milę na płn.-zach. Kolna, i wpada do Narwi naprzeciw Nowogrodu.

PYZDRY, M. w król. Polskiém, w gubernii Warszawskiéj, powiecie Konińskim, pod 52° 10' płn. szer., 35° 16' wsch. dłg. Odległe od Warszawy 237 w., a 35 w. ku zach. od Konina, nad rz. Wartą; 3,315 m. Posiadają farę i kościół XX. Franciszkanów. 12 jarmarków do roku; 2 targi tygodniowe. Znaczniejsze wypadki historyczne Pyzdr są: w r. 1233. Henryk Brodaty, książę Wrocławski zamek tutejszy na górze stojący opanował; w r. 1331. Krzyżacy spalili Pyzdry, a mieszkańców wycięli; w r. 1333. Kazimierz W. zamek odbudował i mocniéj obwarował. W r. 1704. Karol XII. pod Pyzdrami spadłszy z konia do Warty, ledwie że nie utonął; w 1768. Pyzdry się spaliły.

Q.

QUADRA-ET-VANCOUVER, wyspa na Wielkim oceanie, na płn. pobrzeżu płn.-zach. Ameryki, oddzielona od stałego lądu przez ciaśniny Johnston i Juan de Fuca.

QUAKENBRUCK, M. w Hanowerze, w cyrkule i o 45 w. ku płn. od Osnabrück, nad rz. Hase; 2,200 m. Fabryki płótna i czapek wełnianych; handel bydłem, nićmi, płótnem. Magazyny solne.

QUAREGNON, W. w Belgii, w Hainaut, o 6 w. ku zach. od Mons, nad rz. Haine; 3,174 m. Eksploatacya ważna węgla ziemnego, fryszerki, 2 piece wapienne. Fabryki fajek.

QUAROUBLE, M. we Francyi, w depar. Północnym, o 7 w. ku płn.-wsch. od Valenciennes; 2,246 m. w r. 1846. Liczne fabryki cykoryi. Fabryki cukru z buraków i czernidła zwierzęcego. Browary.

QUARTO, Mm. w król. Sardyńskiém, w prowincyi, i o 13 w. od Cagliari; 5,320 m. Wyborne wina i rodzenki. Saliny.

QUEBEC, KWEBEK, M. w Ameryce angiel., stol. Kanady i posiadłości angielskich Ameryki płn., na l. brz. rzeki Ś. Wawrzeńca, przy jéj zlewie z rzeką Ś. Karola, i o 545 w. od jéj ujścia. Leży pod 46° 48' 49" szer. płn., a pod 71° 11' dłg. zach. Ludność w r. 1831: 27,562 m. Miasto warowne. Rezydencya generalnego gubernatora posiadłości angielskich prawodawstwa Kanady. Stolica biskupstwa katolickiego i anglikańskiego. Kolegium francuzkie (na wzór uniwersytetu). Szkoła klasyczna angielska. Towarzystwo zachęty nauk i literatury. Biblioteka publiczna miejska i biblioteka garnizonowa. Liczne zakłady dobroczynne. Arsenał. Przemysł mało znaczący, browary, dystylarnie, fabryka tytuniu, mydła, świec. Handel bardzo znaczny, port wstępny dla statków największego ładunku. Głównym przedmiotem wywozu jest drzewo, główne artykuły przywozowe zboża, bawełna, wełna, jedwab, szkło, spirytusy, żelazo, nożownictwo, cukier, herbata i t. d. Położony na krańcu wyniosłego międzymorza zwanego przylądkiem Dyamentowym. Quebec dzieli się na miasto wyższe i niższe. Fortyfikacye jego bardzo rozległe, są ważnemi pod względem obronnym. Założony przez Francuzów w 1608. i zdobyty przez Anglików w 1629. r. po bitwie, w któréj zginęli jenerał Wolf i margrabia Montcalm.

QUEDLINBURG, M. w Prusach, w prow. Saskiéj, stol. cyrkułu Aschersleben, w rejencyi, i o 93 w. ku płd.-zach. od Magdeburga, nad rz. Bode;

13,672 m. w r. 1843. r. Sąd grodzki i ziemski. Gimnazyum ewangelickie. Szkoła głuchoniemych. Fabryki wełnianych wyrobów. Dystylarnie. Fabryki cukru z buraków. 2 drukarnie. Główniejsze budowle, kościół dawnego opactwa z grobowcem Henryka Ptasznika, zamek ksieni i ratusz. Miejsce urodzenia Klopstoka i Karola Rittera.

QUEENBOROUGH, Mm. w Anglii, w hrb. Kent, na płd. od Sherness, na wyspie Scheppey, przy ujściu Swale; 786 m. Połów ostryg i raków morskich.

QUEENSBURG, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w New Yorku, w hrb. Warren, o 90 w. ku płn. od Albany; 3,789 m.

QUEEN'S-COUNTY, hr. w Irlandyi, stol. Maryborough. Rozległość 396,810 akrów, z których 60,972 nieuprawnéj ziemi i bagnisk. Ludność 153,330 m. Grunt płaski, obfity i żyzny. Główne płody: jęczmień, owies, żyto, pszenica. Chów bydła. Obfite torfiarnie. Eksploatacya antracytu i marmuru. Handel serem, masłem i słoniną. Dzieli się na 9 baronij i 55 parafij.

QUEENS-FERRY, Mm. w Szkocyi, w hrb. Linlithgow, o 6 w. ku zach. od Edymburga, nad ujściem rz. Forth; 721 m. Mydlarnie.

QUEIGE, Mm. w król. Sardyńskiém, w prow. Sabaudyi, o 7 w. ku płn.-wsch. od Conflans, na pr. brz. rz. Doron.

QUEIS, KWISA, rz. w Prusach, w prow. Szląskiéj, zlew z l. str. Bobry, o 10 w. powyżéj M. Sagan. Źródło w Górach Olbrzymich. Bieg około 124 w.

QUENTIN, SAINT Q...., M. we Francyi, w departamencie Aisne, o 30 w. ku płn.-zach. od Laon, na pr. brz. rz. Somme i przy początku kanału St. Quentin. Ludność 23,852 m. w 1846. r. Trybunał handlowy. Izba doradcza sztuk i rękodzieł. Kościół konsystorski kalwiński. Kolegium komunalne. Szkoła wyższa, kursa chemii, geometryi, matematyki zastosowane do sztuk. Szkoła rysunków bezpłatna, szkoła handlowa. Towarzystwo nauk, sztuk i rzemiosł; towarzystwo przemysłowe i handlowe. Biblioteka publiczna (14000 tomów). Ogród botaniczny. Kantor eskonty banku Francuskiego. Kassa handlowa miejska. Towarzystwo akcyonaryuszów z kapitałem 2 milionowym. Towarzystwo ubezpieczeń, lombard, towarzystwo oszczędności; 6 studni artezyjskich. Przemysł czynny, a mianowicie fabryki cenionych tkanin bawełnianych, wełnianych i jedwabnych, batystów, żaknotów, perkalików, pik, szali, chustek; bielizny stołowéj, płótna, 16 przędzalń bawełny, drukarnie tkanin, farbiarnie. Gisernie żelaza i mosiędzu. Fabryki machin i warsztatów, grzebieni, szczotek, organów, kleju. Rafinerye cukru. Browary. Handel przedmiotami zwanemi Articles de St. Quentin, zbożem, jabłecznikiem, owocami, lnem, bawełną. Celniejsze budowle są: ratusz wystawiony w r. 1509., kościół St. Quentin, budynek gotycki, śmiałéj konstrukcyi, z przepysznemi organami. Zdobyte i spustoszone przez Hiszpanów w 1557.

QUERETARO, M. w Meksyku, stol. departamentu albo stanu t. n., o 165 w. ku płn.-wsch. od M. Meksyku. Ludność do 40,000 m. Fabrykacya artykułów z włókna aloesowego, nici, lin. Handel wełną. Miasto dość dobrze zabudowane z pięknemi kościołami i wodotryskami.

QUERFURT, M. w Prusach, w prow. Saskiéj, okręgowe, w rejencyi Merseburgskiéj, o 28 w. ku zach. od Merseburga, nad rzeką Quernabach; 3,637 m.

QUERQUEVILLE, W. we Francyi, w depar. Manszy, o 6 w. ku płn.-zach. od Cherburga, nad zatoką Cherburgską; 924 m. Port i warownia, twierdza 4go rzędu, jedna z najważniejszych broniących wejścia do portu Cherburga.

QUESNOY, LE Q...., W. we Francyi, w dep. Nord, o 34 w. ku płn.-zach. od Avesnes; 3,551 m. w 1846. r. M. warowne, twierdza 3. rzędu. Komora. Kolegium komunalne. Fabryki mydła, oliwy, cukru z buraków. Saliny. Browary. Handel bydłem. Zbudowane na wyniosłości panującéj nad rozległą i żyzną równiną, ograniczoną lasem Mormal. Piękny ratusz. To miasto założone w XI. stuleciu ustąpione zostało Francyi traktatem Pyrenejskim. Otoczone murem w 1150. r. zdobyte przez Ludwika XI. w r. 1447., przez Fryderyka III. w r. 1477., przezHenryka II. w r. 1552., przez Hiszpanów w r. 1664. przez księcia Eugeniusza i we dwa miesiące potém przez marszałka Villars w 1712. r., a nakoniec przez Austryaków w r. 1793.

QUESNOY-SUR-DEULE, M. we Francyi, w depart. du Nord, o 11 w. ku płn. od Lille, nad kanałem Niższéj Deule; 4,186 m. w 1846. r. Składy węgla. Fabryki oleju, cukru burakowego, łańcuchów, młotów, gwoździ. Browary, dystylarnie, garbarnie. Młyny. Handel lnem.

QUETTREVILLE, W. we Francyi, w dep. Manszy, o 13 w. ku płd.-zach. od Coutances; 1846. m. Uprawa jarzyn, melonów.

QUEVAUCAMPS, Mm. w Belgii, w prow. Hainaut, o 26 w. ku płd. w. od Tournai; 1,707 m. Eksploatacya wapienia niebieskiego, szarych marmu-

rów, i pieców wapiennych, fabryki wyrobów wełnianych i trykotów w 7 fabrykach.

QUÉVAUVILLIERS, W. we Francyi, w depar. Somme, o 20 w. ku płd.-zach. od Amiens; 1,238 m. Fabryki wyrobów passamoniczych.

QUIBERON, Mm. we Francyi, w dep. Morbihan, o 44 w. ku płd.-wsch. od Lorient, przy końcu półwyspu t. n.; 3,298 m. Mały port i komora w Port-Haliguen. Połów sardynek. Półwysep Quiberon ma rozległości około 12 w. długości, a 2 szerokości, i tworzy z Rhuis przepyszną zatokę uważaną słusznie za jedną z najbezpieczniejszych w Europie. Zawiera 27 wsi i osad. Na przylądku mającym 60 metrów szerokości, wznosi się warownia Penthièvre, która wraz z miasteczkiem Quiberon tworzy twierdzę 4. rzędu i służy do obrony pobrzeży i wejścia do Morbihanu. Anglicy wylądowali tutaj w r. 1746., lecz byli ztąd odpędzeni. 5 Termidora roku III. emigranci pobici tu zostali przez generała Hoche.

QUIÉVRAIN, Mm. w Belgii, w prow. Hainaut, o 20 w. ku zach. od Mons; 2,000 m. Fabryki tabaki, warzelnie soli. Handel przemytniczy z Francyą.

QUILIMANE, M. w Afryce portugalskiéj, w Mozambiku, na l. brz. rz. Zambeze, powyżéj jéj ujścia.

QUILLAN, M. we Francyi, w depar. Aude; 2,152 m. Inspektoryat leśny. Fabryki sukna. Piękne kuźnie, składy drzewa budulcowego. Położone w środku rozległych lasów.

QUILLEBEUF, M. we Francyi, w dep. Eure, o 17 w. ku płn. od Pont-Audemer, na l. brz. rz. Sekwany, i o 25 w. od jéj ujścia; 1,447 m. Port handlowy. Komora. Fabryki koronek, wyrobów bawełnianych, cegielnie, kuźnie, fabryki skór i gwoździ.

QUILLOTA, M. w Chili, w prow. Aconcagua, o 75 w. ku płn.-zach. od Santiago, na pr. brz. rz. Aconcagua. Bogate kopalnie miedzi.

QUILOA, M. w Afryce wsch., na pobrzeżu Zanguebar; 3,000 m. Port handlowy dawniéj ważny, lecz dziś zupełnie spustoszały.

QUIMPER, M. we Francyi, stoł. departamentu Finistere, o 568 w. ku zach. od Paryża, nad rzeką Odet, gdzie do téj rzeki wpada Steyr, i o 17 w. od morza. Leży pod 47° 59' 50" szer. płn. a 6° 26' 41" dłg. zach. Ludność w 1846. r. 10,943 m. Port handlowy. Biskupstwo sufragana Tours. Trybunał handlowy. Komora. Szkoła hydrografii. Biblioteka publiczna (7000 tomów). Archiwa departamentu. Ogród botaniczny. Towarzystwo emulacyjne, i drukarnia; 5 ochron. Kassa oszczędności. Szpital dla obłąkanych. Fabryki fajansu, wyrobów garncarskich. Warsztaty okrętów kupieckich. Składy soli, zboża, wosku, miodu, płótna, masła, łoju, sardynek, suszonych ryb. W okolicach eksploatacya węgla. Piękna katedra. Port. Miasto starożytne, niegdyś warowne. Zdobyte przez Karola de Blois w r. 1345. Zwane w czasie rewolucyi Montagne sur Odet. Ojczyzna OO. Bougeant i Hardouin jezuitów, i Frerona.

QUIMPERLÉ, M. we Francyi, w dep. Finistere, o 44 w. ku płd.-wsch. od Quimper, nad rz. Laita, albo Quimperlé, utworzonéj z dwóch rzek Issole i Ellé, o 13 w. od morza. Ludność w 1846. r. 5,791 m. Kolegium komunalne. Komora. Towarzystwo rolnicze, kassa oszczędności. Papiernie. Garbarnie. Gisernie, kotlarnie. Wywóz win, desek, soli, drzewa, jabłeczniku, masła i ziarn. Port Palduc przy ujściu Laita, tworzy przedport dla Quimperlé.

QUINCANGROGNE, Mm. we Francyi, w depar. Aisne, o 12 w. ku płn.-wsch. od Vervins, 80 m. Huty szklanne założone w XIV. wieku, gdzie wyrabiają rocznie do 2,000,000 butelek, przeznaczonych do wina mussującego.

QUINCY, Mm. w Stanach Zjednoczonych, pań. Massachussets, w hrb. Norfolk, o 14 w. ku płd.-wsch. od Bostonu; 3,486 m. w r. 1840.

QUINCY-SEGY, W. we Francyi, w depar. Sekwany i Marny, o 6 w. ku płd. od Meaux, okręgowe; 2,092 m. Zbiór obfity owoców, które corocznie wywożą do Paryża za 3 do 4,000,000 fr. Fabryki wyrobów gipsowych, piece wapienne.

QUINHON, M. w Kochinchinie, w państ. Anam, nad odnogą morza Chińskiego; 8,000 m. Wywóz jedwabiu i ryżu.

QUINSAC, W. we Francyi, w dep. Girondy, o 14 w. ku płd.-wsch. od Bordeaux; 1,002 m. Dobre wina czerwone z winnic zwanych Palus i z pobrzeży.

QUINTIN, M. we Francyi, w dep. Pobrzeża płn., o 20 w. ku płd.-zach. od St. Brieuc, nad rz. Gouet; 4,021 m. Trybunał handlowy. Izba doradcza handlowa. Fabryki wybornego płótna zwanego z Quintin, kuźnie i piece pudlingowe. Handel płótnem, niemi surowemi, skórami, papierem, miodem, bydłem. Położone w przyjemnej dolinie, blisko pięknego lasu Sorges.

QUIRIN, SAINT Q...., W. we Francyi, w depar. Meurthe, o 17 w. ku płd. od Sarreburga; 1,977 m. Słynna i przepyszna fabryka zwierciadeł, szkła i kryształów, w któréj pracuje 1,200 robotników; 4 tartaki w lasach rządowych.

QUITO, M. w Ameryce płd., stolica rzplitéj Ekwator, na płaszczyznie téjże nazwy, na wsch. od wulkanu Pichincha. Leży pod 0° 13′ 27″ szer. płd., a 80° 30′ 30″ dług. zach. Wyniesione na 3200 metrów. Ludność 70,000 m. Stolica rządu i biskupa katolickiego. Uniwersytet. Kolegium. Obrabianie drogich metali, fabryki mydła, prochu, tytuniu, płótna, sukna, koronek, wstążek, garbarnie, drukarnie. Handel czynny. Matematycy francuzcy i hiszpańscy wysłani do Peru w 1736. i 1742. r. wymierzyli stopień południka na płaszczyznie gdzie leży Quito.

QUITTA, M. w Gujanie płd., na pobrzeżu Niewolniczém, na płd. przylądka Ś. Pawła; 5,000 m. Kantor Duński.

QVARKEN, ciaśnina w odnodze Botnickiéj, utworzona pomiędzy pobrzeżami Szwecyi i W. księstwa Finlandyi, miedzy miastami Umeä i Waza.

R.

RAAB, 1) rz. w Węgrzech, wpadająca z prawéj str. do Dunaju, pod M. Raab. Źródło w Styryi pod Passail. Bieg około 250 w. przez Kormond i Raab. Główne rzeki wpadające Feistritz, Pinka, Repcze z lewéj, Marczal z prawéj. 2) Raab, po węgiersku Györ, po polsku Tur, M. w Węgrzech, stoł. komitatu t. n., o 133 w. ku płn.-zach. od Budy, przy zlewie Rabnicy i Raaby do jednéj z odnóg Dunaju. Ludność 16,000 m., w mieście i w przedmieściach. Siedlisko biskupa sufragana Gran. Akademia królewska, szkoły prawa, nauk i literatury. archigimnazyum Benedyktynów. Gimnazyum ewangelickie. Liceum teologiczne i seminaryum. Arsenał. Wielkie fabryki octu. Handel i żegluga na Dunaju. Celniejsze budynki, katedra i pałac biskupi. Miasto bardzo starożytne, stanowisko wojskowe Rzymian. 3) Komitat węgierski, stol. Raab. Rozległość 28,7 mil kw. niem. Ludność 118,838 m. Grunt żyzny. Przemysł rolniczy, zbiór zboża rozmaitego, owoców, win cenionych, tytuniu. Chów znakomity owiec i gęsi. Zawiera 1 miasto, 6 miasteczek i 81 wsi. 4) Mm. w Austryi, w Wyższéj Austryi, w gubernii Linz, o 40 w. ku płn.-wsch. od Braunau. Wielkie browary.

RAAZAI, wyspa w Szkocyi, na archipelagu Hebryd, na wsch. od Skye. Rozległość 16,000 akrów. Grunt górzysty. Chów bydła.

RABA, rz. w Austryi, w Galicyi, obw. Wadowickim, wypływa z Karpat, na granicy obwodu Sandeckiego, w którym drugi strumień téj rzeki bierze początek, i gdzie oba strumienie łączą się w jednę bystrą rzekę, co płynie na płn. około Myślenic, Dobczyc, Gdowa i uchodzi do Wisły za Ujściem-Solném.

RABAGH, M. w Arabii, w Hedżas, nad małą zatoką odnogi Arabskiéj.

RABASTENS, M. we Francyi, w depart. Tarn, o 10 w. ku płd.-zach. od Gaillac, na pr. brz. rz. Tarn; 5,426 m. 1846. r. Dobre wina czerwone. Fabryki płótna konopnego, wyrobów garncarskich, cegielnie. Farbiarnie, garbarnie. Handel zbożem i winem. Za Karola IX. wszyscy mieszkańcy zostali wymordowani po bitwie pod Montcontour.

RABAT, NOUVEAU-SALE, M. w Maroko (Fez), nad oceanem Atlantyckim, przy ujściu i na l. brz. rzeki Buregreb, oddzielającéj je od Salé; 40,000 m. Miasto warowne. Fabryki bawełny. Mały port z warsztatami okrętów. Godnym uwagi jest meczet Almanzora.

RABE, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Sanockim; 2 mile od Ustrzyk, posiada hutę żelazną.

RABODEAU, rz. we Francyi, w dep. Vosges, zlew do pr. brz. Meurthe, pod Blaise. Bieg około 30 w., z których 15 spławna. Rocznie 80000 desek i 8000 sztuk drzewa spławiają.

RABOLDSHAUSEN, Mm. w Hessen-Kasselskiém, w prow. Niższéj-Hessyi, nad rz. Geizą; 828 m. Fabryki płótna.

RABSZTYN, rozwaliny zamku w król. Polskiém, w gubernii Radomskiéj, w pobliskości Olkusza, na skalistéj lasem okrytéj górze sterczące. Pierwotnie Rabsztyn był własnością Mielsztyńskich, ale gdy Spytek z Mielsztyna, przeszedłszy na wyznanie husyckie, w r. 1439. najechał zebrane stany w Korczynie, przeciw heretykom obradujące, został za to stracony, a zamek zamieniony w starostwo przeszedł na własność korony. W r. 1587. Hołubek wypadłszy z zamku z górnikami Olkuskiemi, na 2,000 Szlązaków idących na pomoc arcyksięciu Austryackiemu Maksymilianowi, rozproszył ich. Zamek ten przebudował i upiększył Mikołaj Wolski, marszałek W. koronny, otrzymawszy to starostwo od Zygmunta III. Za Jana Kazimierza niezmiernie go uszkodzili wojujący Szwedzi, a gdy

następni posiadaczo niedbali o ulepszenie walących się murów, zamek też wkrótce legł w gruzach.

RABY, Mm. w Austryi, w Czechach, w cyrkule Prachin, o 37 w. ku zach. od Pisek, na l. brz. Watawy; 554 m. Dawny zamek warowny.

RACCA, M. w Turcyi azyatyckiéj, o 200 w. ku płd.-zach. od Diarbekiru, przy zlewie Dżulabu do Eufratu. Założone podług podania na miejscu starożytnego Niceforyum i rezydencya ulubiona Haruna-al-Raszyda.

RACCONIGI, M. w król. Sardyńskiém, w prow. i o 24 w. ku płn.-wsch. od Saluces, blisko Meiry; 10,102 m. Kolegium wojskowe. Szkoła komunalna. Przędzalnie jedwabiu. Piękny zamek królewski z galeryą obrazów, park i ogrody.

RACCUJA, M. w Sycylii, w prow. Messiny, o 13 w. ku płd.-zach. od Patti.

RACIĄŻ, M. w król. Polskiém, w gubernii Płockiéj, powiecie Mławskim, nad rz. Raciążką, o 10 w. od Mławy, wśród błot położone. Ludność 1,900 m.; 9 jarmarków do roku, i 1 targ tygodniowy. Do końca XVIII. wieku sami Chrześcianie to miasto zamieszkiwali.

RACIĄŻEK, Mm. w król. Polskiém, w gubernii Warszawskiéj, powiecie Włocławskim, blisko l. brz. Wisły. Ludność 800 m., 69 domów drewnianych, 7 jarmarków do roku. Już w XIII. wieku było własnością biskupów Kujawskich. W r. 1256. Przemysław książę Wielkopolski miasto wraz z ziemią okoliczną opanował. R. 1330. Krzyżacy po długiém oblężeniu zdobywszy zamek, załogę onego co do nogi prawie wycięli. Maciéj Golanczewski, biskup, pomimo gróźb Krzyżackich z gruzów zamek podźwignął. W r. 1375. Władysław Biały, z Ulrychem z Ostyna, hrabią Drezdeńskim, szturmowali do zamku lecz zostali odparci. Tu na sejmie w 1404. r. odprawionym, stanęła ugoda pomiędzy Władysławem Jagiełło i Witoldem a Konradem Junguigen, przyznająca królowi ziemię Dobrzyńskę i Złotoryę za summę 40,000 złp. Krzyżakom zapłaconą. W r. 1810. dnia 8. grudnia zjechał się tu z W. M. Krzyżackim Henrykiem Plauen, lecz rozjechali się zawarłszy tylko na miesiąc zawieszenie broni. Raciążek jako jedno z najznaczniejszych miast w Kujawach, w r. 1459. na wojnę z Krzyżakami sześciu pieszych uzbrojonych stawił. Żydom w nim mieszkać nie było wolno.

RACIĄŻNICA, mała rz. w król. Polskiém, wypływa z błot pod Raciążem, wpada do Wkry pod Sochocinem, ubiegłszy mil 4.

RACIBORZ, RATIBOR, M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, w cyrkule t. n., o 79 w. ku płd.-zach. od Opola, nad rz. Odrą; 7,710 m. w 1843. r. Sąd apelacyjny, gimnazyum ewangelickie. Szkoła głucho-niemych. Składy soli i żelaza. Fabryk wyrobów wełnianych, skór, sukna, tytuniu, drukarnia. Zamek książąt Hohenlohe-Schillingsfürst. Dawniéj było stolicą udzielnych książąt Piastów których zamek tu widać. Po r. 1163. zamek z miastem dostał się książętom Cieszyńskim 1241. Tatarzy oblegali to miasto. R. 1252. Innocenty IV. potwierdził donacyę zamku Raciborza zakonowi krzyżackiemu uczynioną przez Mieczysława księcia Opolskiego. R. 1253. Bruno, biskup Ołomuniecki, zburzył to miasto zdobywszy, mszcząc się że Władysław książę Raciborski wpadł do księstwa Opawskiego. R. 1274. książę Bolesław V. dobywał nadaremnie to miasto. R. 1283. książęta Mieczysław i Przemysław ustanowili najwyższy sąd dla wszystkich miast używających prawa Flamandzkiego, w obrębie swojego księstwa. W r. 1285. książę Wrocławski Henryk IV. oblegał to miasto, gdyż się ukrywał w niém Tomasz, biskup Wrocławski, wygnany przez niego, lecz ten przebłagał księcia i wrócił do swego biskupstwa. W roku 1339. dostał się książętom Opawskim, po wygaśnieniu téj linii w 1521. r. należał do królów Czeskich. W r. 1546. Hussyci spustoszyli Raciborz; w czasie trzydziestoletniéj wojny Szwedzi go zdobyli. W r. 1745. Prusacy miasto zajęli. Tutejszy kościół farny sięga r. 1205; prócz tego jest kościół z klasztorem Dominikanów.

RACZKEWI, Mm. w Węgrzech, w komitacie, i o 39 w. ku płd. od Pesztu, na wyspie Csepel, na odnodze Dunaju; 3,792 m. Piękny zamek cesarski założony przez księcia Eugeniusza Sabaudzkiego.

RACZKI, Mm. w król. Polskiém, w gub. Augustowskiéj. Ludności 1,400 m. Ma 5 domów murow., 179 drew.; 6 jarmarków do roku i 1 targ tygod.

RADA, mała rz. w Austryi, w Galicyi, w obw. Przemyskim, utworzona z kilku strumieni, łączących się w Podmościach, a przepłynąwszy głębokiém korytem pod Radymnem, spływają do Sanu.

RADAUC, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Czerniowieckim, 2 mile od Seretu; 4,500 m. Ekonomja skarbowa pod zarządem dyrekcyi wojskowéj, i stadnina koni rasy poprawnéj. W kościele dawnéj katedry biskupiéj (r. 1786. do Czerniowiec przeniesionéj), znajduje się sześć grobowców historycznych rodziny książąt Mołdawskich.

RADEBERG, M. w Saksonii, stoł. okręgu t. n., w cyrkule i o 12 w. od Drezna, na pr. brz. rzeki Röder; 2,311 m. Fabryki wstążek, pasamoniczych i innych wyrobów jedwabnych i wełnianych.

W pobliskości źródła mineralne i kąpiele Augustusbad, najwięcéj uczęszczane w królestwie.

RADEBURG, M. w Saksonii, w cyrkule i o 17 w. ku płn. od Drezna, nad rz. Röder; 2,071 m. w r. 1813. Handel zbożem i bydłem.

RADICOFANI, Mm. w W. księstwie Toskańskiém, o 66 w. ku płd.-wsch. od Sienna; 2,209 m. Stolica wikaryatu. Walne jarmarki.

RADJAHMOUNDRY, M. w Indyach angielskich, w prezydenturze Madras, o 105 wiorst ku płn.-zach. od Mazulipatnam, nad rz. Godawery.

RADJEMAHAL, M. w Indyach angiel., w prezyd. Bengalu, o 106 w., ku płn.-zach. od Murszedabad, nad rz. Gangesem; 30,000 m. Handel dość czynny.

RADJEPUTANA, okolica płn.-zach. Indostanu i największa z dawnych prowincyi. Składa się z wielu księstw uznających władzę angielską, z których główniejsze są: Dżodpour, Dżeselmere, Dżeypour, Odeypour, i Bikanere.

RADKERSBURG, RADGONA, M. w Austryi, w Styryi, w gubernii i o 71 w. ku płd.-wsch. od Gradecza, na wyspie rz. Mur, naprzeciw ujścia rz. Stanzbach; 2,430 m. Handel zbożem, winem, żelazem.

RADNICE, M. w Austryi, w Czechach, o 21 w. ku płn.-wsch. od Pilzna, nad rz. t. n.; 2,218. m. Obfite kopalnie węgla, kuźnie i gisernie żelaza.

RADNOR, hrb. w Anglii, stolica Presteign. Rozległość 272640 akrów. Ludność w 1841. roku 25,186 m.; 4137 domów zamieszkanych, 4,879 rodzin, z których 3,135 zajmuje się rolnictwem, a 1,028 rzemiosłem i przemysłem. Grunt górzysty i po części nieżyzny. Chów poprawnych owiec. Handel wełna.

RADNOR-NEW, MAES-YFELD, Mm. w Anglii, w Walii, w hr. Radnor, o 11 w. ku zach. od Presteign; 426 m.

RADOLIN, M. w Prusach, w prow. Poznańskiéj, w rejencyi Bydgoskiéj, powiecie Czarnkowskim, nad rz. Trzcianką. Kościół ewangelicki, wyrób sukna; 627 m. Odległe od Bydgoszczy 13 i pół, od Poznania 9 i pół mili.

RADOLPHZELL, M. w księstwie Badeńskiém, w okręgu t. n., w cyrkule Jezior (Seekreis), o 20 w. ku płn.-zach. od Konstancyi, przy ujściu płn.-zach. Unter-See. Komora. Handel zbożem.

RADOM, M. w król. Polskiém, stołeczne gubernii i powiatu t. n., leży pod 51° 24' płn. szerokości 38° 19' wsch. długości, odległe od Moskwy 1414 wiorst, a o 97 wiorst ku płd. od Warszawy, nad rz. Mleczną; 5,700 m. Znakomitsze gmachy zdobiące to miasto są: pałac rządu gubernialnego, kolegium ks. Pijarów, kilkanaście domów prywatnych. Kościół starodawnéj budowy XX. Bernardynów i parafialny. Piękny, nowszéj struktury kościół po PP. Benedyktynkach. Ogród spacerowy i rynek okazały. Są tu znaczne garbarnie, białoskórnie i cegielnie. Z wspomnień historycznych Radomia są znaczniejsze: Założycielem miasta był Kazimierz W., który polując w przyległych lasach przemieszkiwał w zamku tutejszym. W 1340. wójtowstwo Radomskie ze 300 grzywien szerokich groszy pragskich sprzedawszy Konradowi z Warszawy, w r. 1360. to wójtostwo z Starego Radomia do nowego miasta przeniósł i w r. 1364. nadał miastu murem opasanemu, prawo magdeburgskie. Kazimierz Jagiellończyk miastu wiele przywilei udzielił. W r. 1469. przybyli do Radomia posłowie Czescy z ofiarą korony jego synowi Władysławowi, osieroconéj po zejściu Jerzego Podjebrada. W r. 1205. na sejmie tu odbytym stany przyjęły i drukiem ogłosić kazały, zbiór praw od Kazimierza W. aż dotąd w Polsce nadanych, a ułożonych przez Jana Łaskiego kanclerza W. koronnego. Na tymże sejmie miał posłuchanie poseł Achmeta, hana Tatarów zawołdżańskich. W zamku tutejszym obie żony Zygmunta, Barbara Radziwiłłówna w r. 1560. czas niejaki, a Katarzyna Austryacka trzy lata, zamieszkiwały. W r. 1629. miasto spustoszone przez powietrze i wojska, tylko 84 domów posiadało. W r. 1656. generał Szwedzki Aschenberg, zwyciężył tu Polaków i miasto zniszczył. W dniu 23. czerwca 1767. r. zawiązała się tu konfederacyą pod łaską Karola Radziwiłła, z Drezna na marszałka wezwanego, przez Stanisława Brzostowskiego.

RADOMKA, dawniéj zwana RADOMIERZĄ, mała rz. w król. Polskiém, ma początek poniżéj Skrzynny, pod wsią Ruskibród; płynie na Przytyk, Jedlińsk i ubiegłszy mil 9, pod Ryczywołem wpada do Wisły.

RADOMSKA gubernia w król. Polskiém, M. stoł. Radom. Gubernia ta graniczy: na płn.-zach. i zach. z gubernią Warszawską, na płn.-wsch. i wsch. z Lubelską, na zach. i płd. z Galicyą. Rozległość jéj 438,87 mil kw. W roku 1848. liczyła 930,307 m. (452,598 mężczyzn, 477,709 kobiet, z tych niechrześcian, głównie żydów 87,939). Grunt téj gubernii żyzny, w łonie swojém ukrywa drogie skarby; jedne już dobywają, inne zdają się oczekiwać tylko ludzkiéj dłoni, ażeby ją wzbogacić. Znaną jest wszystkim, piękna pszenica zwana Sandomierką. Co do gatunku ziemi bywa rozmaita, torfowa,

piasczysta, gliniasta, czerwona, sapy z kamieniami, glinka z czarnoziemią pomieszana, czyli glinki proszowskie. Siana mało, przysparzają go łąkami sztucznemi. Bydła ilość dostateczna, owiec rasy polepszone. Co do lasów, obfitują one w zwyczajne drzewo; w okolicach Kieleckich i Lelowskich są buki i modrzewy. Góry, a mianowicie w powiecie Miechowskim pomiędzy Wisłą i pr. brz. Nidy, są gliniaste, podstawą ich kamień opoczysty; w Olkuskiém zwykle pięknym lasem jodłowym pokryte, o wnętrze ich skały. Na lewym brzegu Nidy zasadą gór kamień wapienny, czyli alabaster do rzeźbiarstwa używany i gips pokładowy; w Kieleckim są góry kruszcowe, które miedź mają i różnobarwiste marmury, góra Michałowska ma 202 stóp wysokości, Wielkoksiążska 131, Mianowska 258, Wiłczkowska 147 stóp. Prócz tych są jeszcze w powiecie Miechowskim: Kacicka, Witowska, Wrocimowska; w Olkuskiém: Smoleń, Rodabi, Pieskowa Skała. W Kieleckiém: Jerzmowice. Karczówka, Stróżna, Miedziana, Szewska, Jaźwica, Rzepka, Zelcowa, Kadzielnia i Grabki. W Stobnickiém: Magierów, Kików. W Sandomierskiém ciągnie się pasmo Łysogór od zachodu na wschód. Rzeki znaczniejsze: Pilica, Warta, Wisła, Brynica, Czarna Nida, Srzeniawa, Mierzawa, Czarna i Biała Przemsza, Morawka, Pierzchnianka i wiele innych. Jezioro Żydowiec nie ma widocznéj kommunikacyi z Nidą, lecz podziemne otwory łączą go zapewne z tą rzeką; spód ma torfowy nasiękły siarką i dla tego ryb w niém nie widać, w innych zaś jeziorach znajdują się gatunki rzeczne. Gubernia ta odznacza się szczególniéj górnictwem, jest tu: węgiel kamienny w Olkuszu, Dąbrowie, Niemcach, Strzyżowicach, Czechowie, Miłowicach, Zagórzu, Będzinie, Sławkowie; glinka ogniotrwała koło Radlina, Miedzianéjgóry w Dąbrowie; kreda niegdyś według Pilczyńskiego, dobywaną była pomiędzy Szańcem i Skórzewem; gips jest dobry w Zagościu, Siennicy, Siedlcu, Wiślicy, Gorysławicach, Lelowicach, Górach, Posądzy, Korniesży, Wrocimowicach; kamień wapienny zdatny do rzeźbiarstwa, w górach Pinczowskich, Sułkowickich, Kikowskich, w pow. Stopnickim; marmury są w rozmaitych kolorach, w okolicach Kielc i Chęcin, pod Kostomłotami zielony, czerwono-plamisty, przy Kieleckim zamku ciemny, na Karczowie i w górze Kadzielnia popielaty, koło Chęcin w górze Jerzmieniec czerwono-cętkowany, w górze Zelcowéj w plamy żółte z czerwonemi żyłkami, ciągnie się aż do Miedzianki; w górze Zamkowéj i Okrąglicy jest brązowo-czerwony, w Szewskiéj popielaty, pod Jednicą żółty, na gruncie miejskim Chęcińskim biały, z osadem w pewnéj części miedzi, w Słupcu brązowy, w Tarnoskale brudnobiały, w Olkuskiém w Szklarach czarny. Przejęte solą wody znajdują się pomiędzy Buskiem, Wiślicą, Nowém-Miastem. Dawniéj w Solcu niegdyś przez Zborowskich, a późniéj przez Tarnowskich posiadanym, przywileje dawnych Monarchów dozwalały warzyć pewną liczbę beczek soli. Wody słonawéj używa lud prosty, w Sulisławicach i Owczarach, do gotowania potraw i za napój dla owiec. Siarka jest w Czarkówce, wody siarczane wytryskują w Chwalibogowicach, Piestrzeńcu, Gorczkowie, Busku i Dobrowodzie. Ruda żelazna dostaje się w Miedzianéj górze i Dąbrowie w Kieleckiém, koło Będzina, w Siemoni, Dobieszowie i Porębie. Galman jest w Olkuszu, Starczynowie, Bukownie, Strzemieszycach, Zychcicach, Lgocie, Rogoźniku, Bolesławie, Niesułowicach. Ołów około Czarnowa, Dobrowy, Karczowki, Szczukowic, Wyrobisk, koło Sławkowa, Olkusza. Również znajduje się i ruda miedziana w okolicach Kielc i Chęcin, gatunki jéj czarno-miedź, miedź siarkowana w połączeniu zwykle z srebrem, ilasta. Gubernia ta jest podzieloną na 8 powiatów: Olkuski, Miechowski, Kielecki, Stopnicki, Sandomierski, Opatowski, Opoczyński, Radomski; pod względem duchownym, właściwa gubernia Radomska, po złączeniu jéj z dawną Krakowską, na dwie dyecezye dzieli się wyznania rzymsko-katolickiego, to jest Sandomierską z 17 dekanatami, 198 kościołami parafialnemi, oraz Kielecko-Krakowską z 18 dekanatami, i 230 kościołami parafialnemi. W téj gubernii znajduje się 1 gimnazyum gubernialne w Radomiu, 1 szkoła realna tamże, wyższa szkoła realna w Kielcach, 2 szkoły powiatowe: w Sandomierzu i Końskich. Pod względem sądowniczym posiada ona: 2 trybunały cywilne I. instancyi, w Radomiu i Kielcach, 1 trybunał kryminalny w Kielcach; 4 sądy policyi poprawczéj w Radomiu, Kielcach, Chęcinach, Sandomierzu; 19 sądów pokoju: w Radomiu, Sandomierzu, Staszowie, Opatowie, Solcu, Kozienicach, Końskich, Opocznie, Szydłowcu, Kielcach, Jędrzejowie, Miechowie, Szkalbmierzu, Proszowicach, Olkuszu, Pilicy, Żarkach, Chmielniku, Stopnicy.

RADOMSKI POWIAT, w król. Polskiém, w gubernii Radomskiéj, ma rozległości 72,74 mil kwad. Ludność 126,759 m., to jest mężczyzn 62,446, kobiet 64,313, czyli w miastach 28,904, po wsiach 97,855.

RADOMSK, M. w król. Polskiém, w gub. War-

szawskiéj, pow. Warszawskim. Leży pod 51° 4' płn. szer., a 37° wsch. dłg. Odległe od Warszawy 178 w., a 45 w. ku płd.-zach. od Piotrkowa, na l. brz. Wisły; 2,727 m.; 10 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy. Miasto dosyć porządnie zabudowane, kilka kościołów i piękny ratusz są onego ozdobą. Tutaj to wyrabiają sławną kaszę. Przemieszkuje tu wielu tkaczy płótna. W r. 1382. dnia 25. listopada urzędnicy koronni i szlachta wielkopolska z Sieradzanami i Łęczyczanami zawiązali tu konfederacyą przeciw Zygmuntowi margrabiemu Brandenburgskiemu, ubiegającemu się o koronę Polską, przysiągłszy zachować wierność Maryi i Jadwidze, córkom króla Ludwika, byle jedna z nich otrzymawszy koronę wraz z mężem ukoronowanym w Polsce zamieszkała; w marcu 1384. r., znów zebrana szlachta Wielkopolska wysłała z oświadczeniem do królowéj Elżbiety, że jeżeli Jadwiga prędko nie przybędzie, to szlachta innego króla sobie obierze. Za Jagiellonów Radomsko było dość ludném i zamożném miastem. Tutejszy kościół XX. Franciszkanów wraz z klasztorem, był fundowany w r. 1328. od Władysława Jagiełły.

RADOMYŚL, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Kijowskiéj, stoł. pow. t. n. Leży pod 50° 30' płn. szer., a 46° 55' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 1285 w., od Moskwy 967 w., od Kijowa 96 w. Ludność 4,005 w 1851. r.

RADOMYŚL, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obw. Rzeszowskim, nad Sanem, o 2 mile od Niska.

RADOMYŚL, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obw. Tarnowskim, 2½ mili od Dębicy.

RADOSTÓW, kuźnica prywatna w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Sandomierskim, nad rzeką Łagowicą, o 1 milę ku płd. od Łagowa. W r. 1836. dziedzic założył tu fryszerkę do przekuwania obcéj surowizny; lasy są znaczne, lecz woda niekiedy niedostateczna; produkcya roczna wynosi 1,500 centnarów żelaza kutego.

RADOSZKOWICE, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Wileńskiéj. Odległe od Petersburga 849 w., od Moskwy 733 w., a od Wilna 172 w. Ludności ma 1,580 m.

RADOSZYCE, Mm. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Opoczyńskim, o 28 w. ku płd.-zach. od Końskich, nad rz. Czarną; 1,800 m.; 1 dom murow., 251 drew.; 8 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy.

RADSTADT, M. w Austryi, w Salzburgu, w gub. Linz, o 57 w. ku płd.-wsch. od Salzburga, na l. brz. rz. Ens; 906 m. Chów bydła. Handel drzewem.

RADUNIA, RADAUNE, rz. w Prusach, w rejencyi Gdańskiéj, źródła ma w jeziorze t. n., płynie ku płn.-wsch. i pod Gdańskiem wpada do Motławy.

RADWANY, Mm. w Węgrzech, w komitacie Sohl, o 2 w. ku płd.-zach. od Neu-Sohl; 1,470 m. Przemysł bardzo czynny; fabryki cenionego sukna, kapeluszy, nożownictwo, fabryki grzebieni, saletry, prochownie. Walne jarmarki.

RADYMNO, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Przemyskim, nad Sanem, 1½ mili od Jarosławia. Mieszkańcy prawie wyłącznie trudnią się powroźnictwem. W r. 1498. i 1672. od Tatarów, Turków, Wołochów i Multanów złupione, okropne poniosło spustoszenie to miasteczko.

RADZANÓW, M. w król. Polskiém, w gubernii Płockiéj, pow. Mławskim, o 28 w. ku płd.-zach. od Mławy, nad rzeką Wkrą; 1,000 m.; 83 domów drew.; 10 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy.

RADZIECHÓW, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Złoczowskim, o 5 mil od Brodów; piękny pałac z wielkim ogrodem.

RADZIEJÓW, M. w król. Polskiém, w gubernii Warszawskiéj, pow. Kujawskim, o 31 w. ku zach. od Brześcia Kujawskiego; 1,245 m.; 13 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy. Była to wieś najpierwéj należąca do kapituły Płockiéj, w r. 1252. za przywilejem Kazimierza księcia Kujawskiego i Łęczyckiego zamieniona na miasto, a które w r. 1298. od Władysława Łokietka prawem niemieckiém obdarzone. Krzyżacy wielokrotnie je łupili; później zostało własnością korony i starostwem. W r. 1422. Władysław Jagiełło tu poślubił córkę swoją Jadwigę, ośmioletniemu synowi margrabi brandeburgskiego, Fryderyka, oddawszy go pod opiekę Heliasza dziekana Sandomierskiego i Piotra Chełmskiego; ugodzono się że jeżeli Władysław Jagiełło syna nie zostawi, to on wstąpi na tron i monarchię do Polski przyłączy. W roku 1546. Zygmunt I. na prośbę magistratu wzbronił żydom osiadać w mieście, domy nabywać, ktoby zaś takowy im sprzedał, utraci pieniądze które wraz z domem na rzecz miasta zabrane zostaną. W drugiéj połowie XVI. wieku, za Starosty Rafała Leszczyńskiego, powstał tu zbór Kalwiński, a pierwszym onego kaznodzieją był Andrzej Prażmowski; założono tu seminaryum i szkoły kalwińskie; 26. marca 1615. roku z rozkazu Pawła Wołuckiego biskupa Kujawskiego, z poduszczenia Wojciecha Słupskiego, archidyakona Włocławskiego, pogniewanego z Danielem Mikołajewskim, duchownym zboru Radziejowskiego, tenże zbór został zburzony. W r. 1657. w czerwcu, Szwedzi zrabowali i spalili to miasto. Klasztor Franciszkanów z kościoła Św. Krzyża za-

łożył Władysław Łokietek w r. 1331. po bitwie pod Płowcami, przez wdzięczność sprowadziwszy do niego zakonników z Krakowa, za ułatwioną sobie przez nich ucieczkę w r. 1298. Klasztor ten kilkakrotnie niszczony, przez Szwedów w 1657. r. w czerwcu spalony, już nieodbudowany, znów od nich w 1704. r. spustoszony, odtąd w złym znajdował się stanie. Kolegium Pijarów założył tu Krzysztof Szembek biskup Kujawski, otworzyli oni tu szkoły w r. 1729., a w roku 1730. Szembek uposażył ich probostwem.

RADZIEJÓWKA, albo GAGOLINA, mała rzeka w król. Polskiém, bierze początek pod wsią Gnojno, płynie przez M. Wiskitki, w powiecie Warszawskim, w rozległości 1 mili, a w Łowickiém 4½. Pod wsią Boryszewek wpada do Bzury. Rzeczka ta ma bieg wody zupełnie wolny, miejscami nawet gdzie jest błotem zamulona, bieg ten prawie dostrzedz się nie daje. W ogólności jest płytka, wyjąwszy pod wsiami Bielice, Duranow, Rokotów, gdzie ma głębokości od 1—4 stóp. Dno jéj w ogólności błotniste; koryto bardzo wązkie.

RADZIŁÓW, M. w król. Polskiém, w gub. i pow. Augustowskim, nad rz. Kubrzanką, na zachodnich krańcach bagien biebrzańskich; 897 m., 99 domów drewnianych.

RADZISZÓW, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Wadowickim, 1 mila od Mogilan. Piękny pałac i wzorowe budynki gospodarcze. W r. 1826. spustoszył tę włość wielki pożar.

RADZIWIŁÓW, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Wołyńskiéj, w pow. Kamienieckim, o 1386 w. od Petersburga, 1302 w. od Moskwy, a 283 od Żytomierza ku płn.-zach. nad granicą Galicyjską. Komora. Handel wełną.

RADZYMIN, Mm. w król. Polskiém, w gubernii Warszawskiéj, pow. Stanisławowskim, o 22 w. ku płn.-wsch. od Warszawy; 1,376 m. Szkoła nauczycieli wiejskich. Kościół tutejszy wystawiła Eleonora Czartoryska, kanclerzyna wielka Litewska, a poświęcił takowy Michał Poniatowski, biskup Płocki, 10. czerwca 1781. r.; 11 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy.

RADZYŃ, M. w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj, o 62 w. ku płd.-wsch. od Siedlec; 1,997 m.; 252 domów, 18 murowanych; 5 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy. W 1468. r. Kazimierz IV. przywilejem nadał temu miastu prawo niemieckie, i na 20 lat od wszelkich podatków jego mieszkańców uwolnił. W roku 1522. Zygmunt I. pozwolił mieszkańcom handel prowadzić, pola karczować a uprawiać one i płody zbierać. W miejscu rozebranego drewnianego kościoła farnego, Mniszchowie jako dziedzice, murowany wznieśli. Są w nim dwa grobowce, z tych jeden wyobraża niewiastę w zakonném ubraniu leżącą, z głową wspartą na poduszce, z książką w jednéj, a z różańcem w drugiéj ręce i łańcuchem na piersiach. Na drugim, wyżéj wmurowanym grobowcu, spoczywa rycerz w zbroi, mający głowę opartą na jednéj ręce, a drugą to jest lewą dotyka budowy, u nóg stoi pancerz. Eustachy Potocki, dziedzic Radzynia, około r. 1760. wzniósł tu okazały pałac z pięknemi ogrodami.

RADZYŃSKI powiat, w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj, ma rozległości 79,69 mil kw. Ludność 121,247 m., to jest 60,254 mężczyzn, 60,993 kobiet, czyli w miastach 32,401, po wsiach 88,846.

RAFFADOLI, Mm. w Sycylii, w okręgu i o 13 w. ku płn.-zach. od Girgenti.

RAGATZ, Mm. w Szwajcaryi, w kantonie St.-Galles, o 6 w. ku płd.-wsch. od Sargans, nad rz. Taminą; 1,251 m.

RAGNICA, RAGNITZ, M. w Prusach, w prow. Pruskiéj, rejencyi Gumbińskiéj, o 71 w. ku płn. od Gombina, nad rz. Niemen; 2,791 m. Dom karny. Handel zbożem i płótnem.

RAGUHN, Mm. w ks. Anhalt-Bernburg, o 15 w. ku płd.-wsch. od Dessau, na pr. brz. Muldy; 1,650 m. Fabryki płótna i sukna.

RAGUZA, 1) Dubrownik, Paprownik, M. w Austryi, w gubernii Dalmackiéj, o 335 w. ku płd.-wsch. od Zary, nad mr. Adryatyckiém; 6,994 m. Siedlisko arcybiskupa. Kolegium Pijarów. Gimnazyum. Szkoła normalna początkowa. Konsulaty: Anglii, państwa Kościelnego i Toskanii. Fabryki wyrobów jedwabnych; garbarnie, dystylarnie. Warsztaty okrętowe. Port w Santa-Croce albo Gravosa. Otoczona staremi murami, i obronna warowniami. Zajęta przez Francuzów w 1086. roku. 2) M. w Sycylii, o 48 w. ku płd.-zach. od Syrakuzy, nad rz. t. n.; 21,466 m. Fabryki wyrobów jedwabnych. Handel zbożem, oliwą, winem, serem. 3) Alt-Raguza, po sławiańsku Zaplat, Mm. w Austryi, w gub. Dalmacyi, o 25 w. ku płd.-wsch. od Raguzy. Na miejscu dawnego Epidaurus zburzonego w VII. stuleciu przez Sławian. 4) Cyrkuł, w Austryi, w Dalmacyi, stolica Raguza. Rozległość 26,4 mil kw. niem. Ludność 49,458 m.

RAHDEN, Mm. w Prusach, w prow. Westfalskiéj, w rejencyi Minden, w cyrkule i o 12 w. ku płn. od Lubbeke; 2,000 m.

RAHMANIEH, M. w Niższym Egipcie, o 19 w. ku płn.-wsch. od Damanhour.

RAJANO, Mm. w król. Neapolitańskiém, w Abruzzach Niższych, w okręgu i o 50 w. ku płd.-wsch. od Aquila; 1,575 m.

RAIATEA, ULIETEA, wyspa w Polynezyi, na Archipelagu i ku płn.-zach. od Taiti. Jedna z główniejszych wysp; zawiera kilka portów, z których znaczniejszy Humaneo.

RAJECZ, Mm. w Węgrzech, w komitacie i o 75 w. ku płn.-wsch. od Trenczyna; 3,450 m. Uprawa lnu i konopi. Fabryki korduanu i safianu. W pobliskości źródła gorące alkaliczne, i kąpiele.

RAIN, M. w Bawaryi, w landgubernii t. n., w cyrk. Wyższéj Bawaryi, o 74 w. ku płn.-zach. od Munichu, nad rz. Aach; 1,060 m.

RAINY-LAKE, jezioro w Ameryce angielskiéj, w Niższéj Kanadzie, nad granicą Stanów Zjednoczonych. Długie 100 w., szerokie 16 w.

RAISMES, W. we Francyi, w dep. Nord, o 5 w. ku płn.-zach. od Valenciennes, nad rzeką Skarpą; 3,618 m. Kopalnie węgla. Fabryki gwoździ, łańcuchów; kuźnie, gisernia, fabryka octu. Handel drzewem.

RAJGRÓD, M. w król. Polskiém, w gub. i pow. Augustowskim, nad jeziorem Łyckiém. Ludności 2,000 m. Wzniesione w r. 1282. wraz z zamkiem, przez Trojdena, księcia Litewskiego. Było własnością Glińskich, lecz w r. 1503. po odstępstwie Michała Glińskiego, przez Zygmunta I. darowane zostało Mikołajowi Radziwiłłowi, wojewodzie Wileńskiemu, późniéj zamienione w królewszczyznę. Anna z Radziwiłłów Kiszczyna, nadała temu miastu prawo Magdeburgskie. W r. 1790. to miasto poddało się pod opiekę króla, przeciw uciemiężeniom Starosty, Wojciecha Rydzewskiego.

RAKONIEWICE, RAKOWIEC, RAKWITZ, M. w Prusach, w prow. i rejencyi Poznańskiéj, o 45 w. ku płd.-zach. od Poznania; 1,716 m.

RAKONITZ, M. w Austryi, w Czechach, w cyrkule t. n., o 26 w. ku płd.-zach. od Schlan; 2,388 m. Sąd kryminalny. Wyroby garncarskie. Eksploatacya węgla. Wielkie fryszerki żelaza i huty szkła w okolicach.

RAKONICKI cyrkuł, podział administracyjny Austryi, w Czechach, stolica Schlan. Rozległość 40,7 mil kw. niem. Ludność w 1843. r. 180,656 m. oprócz załogi. Zawiera 11 miast i 71 dominiów.

RAKÓW, M. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Sandomierskim, przy ujściu rz. Łagowicy do Czarny, o 42 w. od Sandomierza; 1,520m.; 12 jarmarków do roku, 1 targ tygodniowy. Piękny kościół parafialny. To miasto założył w 1569. r. Jan Sieniński, kasztelan Żarnowski, kalwin, i od herbu żony swojéj, żarliwéj aryanki, Jadwigi z Gnojeńskich, Rakowa mu nazwę nadał. Tu socynianie mieli główne ognisko wyznania swojego, odbywali liczne synody, wydawali książki drukowane przez Aleksego Rodeckiego, Sebastyana i Pawła Sternackich, w tłoczni w roku 1575. tu założonéj. W r. 1578. Maksymilian arcyksiążę Rakuski z stronnikami swoimi zająwszy Raków, rozpisał ztąd listy do stanów zebranych w Krakowie, z domaganiem się o koronę, lecz odebrawszy przeciwną odpowiedź, ruszył pod Kraków, i tam został pobity. Jakób Sieniński gorliwy wyznawca nauki Socyna, założył tu sławną szkołę w r. 1602., była ona nazywaną Atenami Sarmackiemi. Za rokoszu Zebrzydowskiego, do którego i Sieniński należał, wiele ucierpiało, a plądrowany od żołnierstwa, od mieszkańców opuszczony na czas niejaki został. W roku 1638. Falibowski i Babinecki, uczniowie szkoły rakowskiéj, potłukli kamieniami krzyż drewniany wzniesiony po za miastem, i na zaskarżenie Zadzika, biskupa Krakowskiego, pomimo złożonéj przysięgi przez Jakóba Sienińskiego, wówczas posła i starca 70-letniego; senat 1. maja 1638. r. wydał wyrok zniesienia kościoła, szkoły i tłoczni tamecznéj, pod karą 10,000 złp. Biskup Zadzik wystawił kościół katolicki. W kościele stojącym nad stawem, są obrazy olejne biskupów Krakowskich: Lipskiego, Jana Albrechta, syna Zygmunta III., Zadzika i Gębickiego.

RAKOWA, mała rzeka w król. Polskiém, ma źródło we wsi Kosudza, w okręgu Tarnogrodzkim, uchodzi do rzeki Bukowny pod wsią Uście; długość biegu $1^1/_2$ mili.

RAKOWIEC, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Kołomejskim, nad Dniestrem, 3 mile od Horodenki, są tu zwaliska zamku obronnego w roku 1660. zbudowanego, w dziejach kraju oblężeniem Tatarów i klęską ich pamiętny. Zburzenie tego zamku nastąpiło późniéj w 100 lat przez wojska skonfederowane.

RALEIGH, M. w Stanach Zjednoczonych, stolica państwa Karoliny Płn., o 43 w. ku płn.-zach. od Smithfield; 2,244 m. w 1840. r. Piękny pałac rządowy z posągiem Washingtona przez Kanowę.

RAMALES, Mm. w Hiszpanii, w Staréj Kastylii, w prow. Santander.

RAMAPO, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Nowym-Yorku; 3,222 m. w 1840. r. Wielkie fryszerki żelazne.

RAMBANG, M. w Malezyi-Niderlandzkiéj, na wyspie Jawie, o 75 w. ku płn.-wsch. od Samarang, nad zatoką pobrzeża wsch. Jawy. Port.

RAMBERT, M. we Francyi, w dep. Ain, o 32 w. ku płn.-zach. od Belley, na pr. brz. rz. Albariny; 2,567 m. w 1846. r. Wina czerwone. Fabryki płótna, stołowéj bielizny. Przędzalnie wełny, jedwabiu, kaźmiru. Fabryki kos i wyrobów stalowych.

RAMBERVILLES, M. we Francyi, w dep. Wogezskim, o 28 w. ku płn.-wsch. od Epinal, nad rz. Mortagne; 4,900 m. w 1846. r. Kolegium komunalne. Biblioteka publiczna (10,000 tomów). Uprawa chmielu. Fabryki fajansu i innych wyrobów glinianych. Fabryki płótna. Cegielnie. Garbarnie. Papiernie. Fryszerki żelaza w okolicach. Handel zbożem, owsem, chmielem, winem, skórami.

RAMBLA, LA-R..., Mm. w Hiszpanii, w Andaluzyi, w prow. i o 31 w. ku płd.-wsch. od Korduby; 7,888 m. Fabryki wyrobów wełnianych.

RAMBOUILLET, M. we Francyi, w departamencie Sekwany i Oazy, o 32 wiorst ku płd.-zach. od Wersalu; 4,089 m. Owczarnia królewska merynosów. Kassa oszczędności. Towarzystwo archeologiczne. Drukarnia. Handel drzewem i wapnem. Jarmark na wełnę i sprzedaż coroczna tryków z owczarni rządowéj. Zamek królewski wybudowany w podkowę, z wieżami; w jednéj z nich umarł Franciszek I. w 1547. r., z rozległemi parkami i ogrodami. Ztąd odjechał na wygnanie Karol X.

RAMETTA, M. w Sycylii, o 90 w. ku zach. od Messyny; 2,000 m.

RAMGHAUT, M. w Indostanie angielskim, w prezydentostwie Bengalu, o 146 w. ku płd.-wsch. od Delhi, nad Gangesem.

RAMGHERRY, M. w Indostanie, w państwie Missuri, na płn.-zach. od Seringapatom, na l. brz. Arkowutty.

RAMGOR, M. w Indostanie angielskim, w prezydent. Bengalskiéj, na l. brz. Dammoudy.

RAMILLIES, W. w Niderlandach, w prow. Brabancyi Płn., o 22 w. ku płn. od Namur. Zwycięztwo Marlborougha nad Villeroy w 1706. r.

RAMMISSERAM, wyspa w Indostanie angielskim, w ciaśninie Palk i na odnodze Manaar; stolica Panban.

RAMLEH, RAMLA, RAMA, M. w Syryi, o 45 w. ku płn.-zach. od Jerozolimy; 2,000 m. Handel jedwabiem i bawełną.

RAMNAB, M. w Indostanie angielskim, w prezydenturze Madras, w dawnéj prowincyi Karnatik, o 142 w. ku płd.-wsch. od Madury, na pr. brz. rz. Vaygarou.

RAMNAGOR, M. w Indostanie angielskim, w prow. Bengalu, na l. brz. Gangesu, na przeciw Bonares. Jedno z najpiękniejszych miast Indyi.

RAMONCHAMP, M. we Francyi, w dep. Vosges, o 22 w. ku płd.-wsch. od Remiremont, nad rz. Mozellą; 3,124 m. w 1846. r. Fabryki kartonu. Młyny, tartaki. Garbarnie.

RAMOU, M. w Indostanie angielskim, w prezyd. Bengalu, na płd. od Islamabad.

RAMPOUR, M. w Indostanie angielskim, w prezydenturze Bengalu, o 180 w. ku płn.-wsch. od Delhi, nad rz. Cosilla.

RAMPOUR, M. w Indostanie angielskim, o 190 w. ku płn.-zach. od Serinagor, nad rz. Sutledże. Magazyny handlu bardzo ożywionego.

RAMRI, M. w Indostanie angielskim, stolica prow. Arakanu, na wyspie t. n.; 8,000 m. Port dość handlowy.

RAMSAY, 1) Mm. w Anglii, o 16 w. ku płn.-wsch. od Huntingdon; 3,006 m. 2) Mm. w Anglii, na wyspie Man, o 28 w. ku płn. od Duglas, na płn.-wsch. pobrzeżu téj wyspy. Port dla małych statków.

RAMSGATE, Mm. w Anglii, w hrb. Kent, o 104 w. ku płd.-wsch. od Londynu, na pobrzeżu wielkiéj wyspy Thanet; 10,909 m. w 1841. r. Port uboczny, jeden z najpiękniejszych w królestwie. Handel ożywiony z Francyą. Połów znakomity. Piękne zakłady kąpieli, uczęszczane przez mieszkańców Londynu.

RANN, BRZESZCZE, M. w Austryi, w Styryi, w gub. Grätz, o 42 w. ku płd.-wsch. od Cilly, na l. brz. Sawy. Handel zbożem i winami.

RANCE, rzeka we Francyi, wpadająca do portu St. Malo, w dep. Ille et Vilaine. Źródło pod Colinée. Bieg około 79 w. Spławna przy przypływie od Dinan na 20 w. Łączy się kanałem Ille et Rance z Vilaine.

RANÇON, Mm. we Francyi, w dep. Haute-Vienne, o 12 w. ku wsch. od Bellac, nad rzeką Gartempe; 2,157 m. Zbiór i handel winem. Papiernia.

RANDAN, M. we Francyi, w dep. Puy de Dôme, o 25 w. ku płn.-wsch. od Riom; 2,050 m. w 1846. r. Garbarnia. Tartaki mechaniczne w Mons. Fryszerki w Montpensier. Zamki rozległe, dominia Adelajdy, siostry Ludwika Filipa.

RANDAZZO, M. w Sycylii, w okręgu Katania, nad rz. Alkantara, u podnóża Etny; 4,500 m.

RANDERS, M. w Danii, o 33 w. ku płn.-zach. od Aarhuus i w téjże prowincyi, nad rz. Guden-Aa, przy jéj ujściu do Randers-Fjord; 6,850 m. Arsenał Jutlandyi. Szkoła klasyczna. Dom poprawy. Dystylarnie, garbarnie, drukarnie wyrobów bawełnianych, fabryki rękawiczek, sukna. Warszta-

ty statków. Port. Handel czynny, wywóz zboża, wełny, skóry, wódek, łoju.

RANDOLPH, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Massachussets, w hrb. Norfolk, o 24 w. ku płd. od Bostonu; 3,213 m. w 1840. r. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Vermont, w hrb. Orange, o 45 w. ku płd. od Montpellier; 2,678 m. w 1840. r. Fryszerki żelaza.

RANENBURG, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Riazańskiéj. Odległe od Petersburga 1,035 w., od Moskwy 357 w., od Riazania zaś 159 w. Ludność 3,982 m. w 1849. r.

RANES, W. we Francyi, w dep. Orne, o 23 w. ku płd.-zach. od Argentan; 2,553 m. w 1846. r. Wody mineralne. Kuźnie i wysokie piece.

RANGOUN, M. w pań. Birmanów, w prow. i o 80 w. ku płd.-zach. od Pegu, na l. brz. głównéj odnogi rzeki Irawaddy; 15,000 m. Miasto warowne. Port, główny skład handlu państwa i wywóz drzewa teak, kateszu, laki, wosku, kości słoniowéj, bawełny, kamieni i drogich kruszców; wprowadzają zaś bawełnę z Anglii i z Indyj, wełniane tkaniny, żelazo, stal, merkuryusz, miedź, siarkę, saletrę, broń, porcelanę, szkło, opium, tytuń, wódkę i t. d.

RANGPOUR, M. w Indostanie angielskim, w prezydenturze Bengalu, o 475 w. ku płn.-wsch. od Kalkutty. Handel ryżem, jedwabiem, indygo, tytuniem.

RANIS, M. w Prusach, w prow. Saskiéj, w rejencyi Erfurtskiéj, w cyrk. i o 11 w. ku płn.-zach. od Ziegrück, nad rz. Saale; 1,186 m. w 1843 r.

RANSART, W. w Belgii, w prow. Hainaut, o 7 w. ku płn. od Charleroi; 2,043 m. Fabryki gwoździ.

RAON, 1) Raon-Aux-Bois, W. we Francyi, w dep. Vosges, o 7 w. ku płn.-zach. od Remiremont; 2,014 m. w 1846. roku. Fabryki kartonu. 2) Raon l'Etape, M. we Francyi, w dep. Vosges i o 16 w. ku płn.-zach. od Saint-Dié, na pr. brz. rz. Meurthe, do któréj wpada rzeka Plaine; 3,578 m. w 1846. r. Fabryki kartonu, kołowrótków, potasu, ałunu. Garbarnie. Farbiarnie. Drukarnia. Ważny handel zbożem, drzewem budulcowém i deskami jodłowemi. Port na rz. Meurthe. Polerują tu kryształy zwane Baccarat.

RAPALLO, M. w pań. Sardyńskiém, w prow. Chiavani, o 28 w. ku płd.-wsch. od Genui, w głębi małéj zatoki t. n.; 2,520 m. Mały port.

RAPÉE, PORT DE LA-R..., Mm. we Francyi, w dep. Sekwany, w kantonie Charenton-le-Pont; 1,200 m. Liczne składy prywatne win dla zaopatrywania Paryża.

RAPHOE, Mm. w Irlandyi, w hrb. i o 30 w. ku płn.-wsch. od Donegal; 8,338 m. Siedlisko biskupa katolickiego. Biblioteka publiczna. Katedra i piękny pałac biskupi.

RAPIDE, rzeka w Stanach Zjednoczonych, wpadająca do rz. Missuri. Bieg około 730 w.

RAPOLANO, Mm. w Toskanii, w prow. Sienny, nad Asciano; 1,242 m. w 1840. r.

RAPOLLA, M. w król. Neapolitańskiém, w prow. Basilicata, o 6 w. ku płd.-zach. od Melfi; 3,100 m. Siedlisko biskupie.

RAPPENAU, W. w ks. Badeńskiém, w cyr. Nekary; 1,055 m. Saliny wydające rocznie 70,000 centn. sześciennych soli.

RAPPERSWEIL, M. w Szwajcaryi, w kantonie St. Gallen, o 12 w. ku zach. od Uznacht, na l. brz. jeziora Zürich; 1,668 m. Przędzalnie bawełny. Most drewniany przechodzący przez rzekę, długi 1,600 metrów, podparty 180 potrójnemi filarami z drzewa, szeroki 4 metry, bez baryer. Zbudowany między 1818—1820. r. Założone przez Rudolfa IV. de Rappersweil w 1091. r. Rozwaliny starożytnego zamku.

RARATONGA, wyspa w Polinezyi, na archipelagu Harwey. Ludność 7,000 m.

RAREU, góra w Austryi, na Bukowinie, wysoka na 5400 stóp.

RASCHGOUN, wyspa w Algieryi, na odnodze swéj nazwy, przy ujściu rz. Tafna, o 2 w. od pobrzeża. Długość 800 metr., szer. 200 metr. Eksploatacya puzolany (rodzaj ziemi wulkanicznéj). Mały port handlowy. Komora.

RASOCHI, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Samborskim, mila od Starosoli; ma starożytną cerkiew, obwarowaną w czasie napadów tatarskich; przy oblężeniu też onéj, razu jednego dowódzca najezdników został zabity.

RASTADT, M. w ks. Badeńskiém, stoł. cyrkułu Środkowego Renu i okręgu t. n., o 25 w. ku płd.-zach. od Karlsruhe, nad rz. Murg; 8,733 m. w roku 1843. Sąd apelacyjny. Liceum katolickie. Szkoła normalna nauczycieli elementarnych. Przemysł bardzo czynny, fabryki tabakierek papierowych. Zamek W. księcia, dawna rezydencya margrabiów Baden-Baden.

RASTENBERG, M. w ks. Sasko-Wejmarskiém-Eisenach, w ks. Wejmarskiém, o 5 w. ku płn. od Buttstedt; 1,025 m. Fabryki płótna.

RASTENBURG, M. w Prusach, w prow. Pruskiéj, w rejencyi i o 95 w. ku płd.-wsch. od Królewca, nad rzeką Guber; 4,525 m. w 1843. r. Gimnazyum ewangelickie. Ważne garbarnie. Handel płótnami.

RASZKÓW, M. w Prusach, w prow. Poznańskiéj, o 85 w. ku płd.-wsch. od Poznania, nad rz. Ołobok; 1,571 w r. 1843.

RATHENOW, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, w cyr. West-Havelland, o 67 w. ku płn.-zach. od Berlina, nad rz. Havel; 5,701 m. w 1843. r.

RATHKEALE, Mm. w Irlandyi, w hrb. i o 27 w. ku płd.-zach. od Limerick, nad rz. Deel; 4,972 m.

RATINGEN, M. w Prusach, w prow. Pruskiéj, o 13 w. ku płn.-wsch. od Düsseldorf; 4,086 m. w 1843. r. Przędzalnie bawełny i fabryki kapeluszy. Słynne niegdyś z swych fabryk broni i wyrobów garncarskich.

RATNO, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Wołyńskiéj. Odległe od Petersburga 1159 w., od Moskwy 1161 w., a ku płn.-zach. od Żytomierza 410 w. Ludność 4,800 m.

RATZBURG, M. w Danii, stoł. księstwa Lauenburg, o 233 wiorst ku płd.-zach. od Kopenhagi, na wyspie jeziora t. n., odpływającego do Trawy; 2,150 m. Stolica gubernatora księstwa, trybunał i nadintendentura ewangelicka. Katedra i niektóre posiadłości leżą na terytoryum ks. Meklemburg-Szweryńskiego.

RATZEBUR, RACIBORZ, M. w Prusach, w prowincyi Pomeranii, o 80 w. ku płd.-wsch. od Koźlina, nad rz. Zarne albo Zarnebach; 1,579 w roku 1843. Fabryki sukna.

RAUCOURT, W. we Francyi, w dep. Ardennes, o 15 wiorst ku płd. od Sedan; 1,455 m. Ważne fabryki żelastwa, ostróg, naparstków, munsztuków i t. d.; 3 kuźnie. Browar.

RAUDNITZ, RUDNICE, M. w Austryi, w Czechach, o 23 w. ku płn.-wsch. od Schlau, na l. brz. Elby; 3,193 m. Zamek książąt Lobkowitz, z piękną biblioteką i zbiorem broni. Klasztor Kapucynów.

RAUDTEN, M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, w rejencyi Wrocławskiéj, o 65 w. ku płn.-zach od Wrocławia; 1,213 m. w 1843. r.

RAUMO, M. w ces. Rossyjskiém, w W. księstwie Finlandzkiém. Położone pod 61° 8' płn. szer., a 39° 7' wsch. dłg. Odległe o 715 w. od Petersburga, 329 w. od Helsingfors, a 80 w. ku płn.-zach. od Abo, nad odnogą Botnicką; 1,771 m. Port. Handel drzewem.

RAUSCHENBERG, M. w ks. Hessen-Kasselskiém, w prow. Wyższéj Hessyi, o 16 w. ku płn.-zach. od Kirchhain; 1,461 m. Dystylarnie. Rozwaliny starożytnego zamku, zniszczonego w wojnie trzydziesto-letniéj.

RAUSCHNITZ, NEU-R..., RAUSINÓW NOWY, Mm. w Austryi, w Morawii, w gub. Brünn i o 10 w. ku płn.-wsch. od M. Brünn; 2,070 m.

RAVENSBURG, M. w król. Wirtembergskiém, stoł. ober-amtu t. n., o 70 w. ku płd.-zach. od Ulmu, w cyr. Dunaju, nad rzeką Schussen; 4,664 m. w 1840. r. Liceum. Szkoła politechniczna elementarna. Przemysł czynny, fabryki bawełny, sukna, kart, śrutu. Przędzalnie jedwabiu i wełny; 5 papierni. Targi na zboże; walne jarmarki na bydło. Na górze Veitsberg albo Schlossberg, ślady dawnéj twierdzy, rezydencyi potężnych książąt Gwelfów albo Welf, współzawodników Hohenstaufów albo Gibelinów, wzniesionéj w VI. stuleciu; zburzonéj przez austryaków w 1646. r. Dawniéj wolne miasto cesarskie.

RAVENSTEIN, M. w Belgii, w prow. Brabancyi płn., o 13 w. ku płn.-zach. od Grave, na l. brz. Meuse; 1,200 m.

RAWA RUSKA, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Żółkiewskim, 5 mil od Żółkwi, z pięknym pałacem i klasztorem XX. Reformatów. Był tu niegdyś warowny zamek w r. 1509. od Multanów zburzony został; niedawnemi czasy drukarnię żydowską ztąd do Żółkwi przeniesiono. Pamiętny tu jest wjazd 22. czerwca 1698. r. Augusta II. króla Polskiego, z Piotrem W. cesarzem Rossyjskim odbyty, oraz konfederacya między wojskiem Polskiém i Saskiém 1716. r.

RAWA, M. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, stoł. pow. t. n., nad rz. Rawką, liczy przeszło 4,200 m. Starożytny klasztor farny, kościół i klasztor XX. Augustyanów, w r. 1353. fundowany przez Ziemowita ks. Rawskiego, kolegium pojezuickie, dom rządowy i kilkanaście domów prywatnych są ozdobą tego miasta. Widać dotąd zwaliska starożytnego obronnego zamku, w którym osadzeni przebywali znakomici mężowie stanu, pojmani w niewolę: Krzysztof, książę Meklemburgski, koadjutor biskupstwa Rygskiego, przeszło lat 6 (do r. 1569.); Karol Gildenhilm, syn poboczny Karola IX. króla Szwedzkiego, pojmany w Inflantach przez Jana Zamojskiego w 1607. r.; Bandis, wódz Szwedzki Gustawa Adolfa; Streff i Teuffel, i inni generałowie Brandenburgscy, wzięci za Jana Kazimierza.

RAWENNA, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Ohio, o 231 w. ku płn.-wsch. od Kolumbus, nad rz. Cayoga; 800 m. Szkoła wyższa założona w 1826. r. Fabryki tkanin wełnianych. 2) M. w pańs. Kościelném, stoł. delegacyi i okręgu t. n., o 346 w. ku płn. od Rzymu, nad rzeką Mentone; 18,119 m. w 1829. r. Siedlisko arcybiskupa. Bi-

blioteka publiczna (40,000 tomów). Muzeum starożytności. Kassa oszczędności. Trybunał handlowy. Fabryka wyrobów jedwabnych. Walny jarmark. Miasto otoczone staremi szańcami, odznaczające się pomnikami i szczątkami starożytności, a mianowicie grobowcem Danta. Założone jak utrzymują przez osadę Tessalończyków i główne stanowisko floty Adryatyku pod pierwszemi cesarzami. 3) Delegacya państwa kościelnego, stolica Rawenna. Rozległość 175190 hektarów. Ludność 168,413 m. w 1843. r. Zawiera 8 miasteczek i 138 wsi.

RAWICZ, M. w Prusach, w prow. Poznańskiéj, stol. okręgu Krobskiego, w rejencyi Poznańskiéj i o 102 w. ku płd. od Poznania; 9,999 m. w 1843. r. Trybunał grodzki i ziemski. Dom karny. Fabryki sukna, płótna, garbarnie.

RAWKA, mała rz. w król. Polskiém, wypływa z lasów wsi Rawiec-Królewski, w pow. Rawskim, a pod wsią Potoki wpada do Bzury, przebiegłszy w Rawskiém 8, w Łowickiém 2 mile. Bieg wody dość bystry, szeroka od 2 do 4 sążni, a pod miastem Rawą szeroka do 10 sążni. Dno z początku błotniste, od terytoryum M. Rawy aż do Dalecka piaszczyste. Głębokość wynosi do 1 sążnia, miejscami znajdują się doły do 2 sążni głębokie, kąpiącym się często niebezpieczne. Pod Kęszycami w pow. Łowickim jest najpłytszą. Ma znaczną obfitość wody.

RAWSKI powiat, w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, ma rozległości 60,46 mil kw. Ludność 131,872 m., to jest 64,887 mężczyzn, 66,985 kobiet, czyli w miastach 28,455, po wsiach 103,417.

RAZ-EL-ABIAD, PRZYLĄDEK BIAŁY, przylądek w Algieryi, blisko Bone.

RÉ, wyspa we Francyi, na oceanie Atlantyckim, między Pertuis-Breton i Pertius-d'Antioche, o 4 w. od lądu, należy do depar. Niższéj-Charente, o 20 w. ku zach. od Roszelli. Rozległość 17,000 hektarów, największa długość od płd.-wsch. do płn.-zach. 22 w., największa szerokość 6,6 w.; ma około 66 w. obwodu. Ludność w 1846. r. 17,359 m. Klimat łagodny i umiarkowany. Otoczona skałami na płn. i zach. Terytoryum mało żyzne, nie wydaje ani zboża, ani drzewa, lecz obfituje w wina pospolite, z którego wyrabiają wódkę i ocet. Bagna słone dostarczają soli wyborowego gatunku. Eksploatacya tych jezior i połów ryb zajmuje mieszkańców. Ta wyspa składa się z dwóch sekcyj i dzieli się na 8 gmin, oraz zawiera 1 miasto St. Martin, 2 miasteczka Ars i La Flotte, wiele wsi i 16 portów, z których główne Św. Marcina, la Flotte, la Prée, Rive-Doux. Latarnia morska zwana wieżą Wielorybią, na płn.-zach. wyspy Ré zwana była za konwencyi wyspą Rzeczypospolitéj.

READFIELD, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Maine, w hrb. Kennebek, o 19 w. ku zach. od Augusty; 2,037 w 1840. r. Fabryki obuwia.

READING, 1) Mm. w Anglii, w hrb. Berks, o 61 w. ku zach. od Londynu, nad rz. Kennet, przy jéj zlewie do Tamizy. Ludność w 1841. r. 19,512 m. Dom karny. Fabryki jedwabiu i wstążek jedwabnych, wyrobów wełnianych, dawniéj znakomitych. Handel znaczny. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w Pensylwanii, o 96 w. ku płn.-zach. od Filadelfii, nad rz. Schuykill; 8,410 m. w 1840. r. 3) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Massachussets, o 17 wiorst ku płn. od Bostonu; 2,192 m. w 1840. r.

REALEJO, M. w Guatemali, w depar. Nikaragua, o 17 w. ku płn.-zach. od Leonu, nad Wielkim oceanem. Port i warsztaty okrętowe.

RÉALMONT, M. we Francyi, w dep. Tarn, o 20 w. ku płd. od Albi, nad rzeką Adon; 2,697 m. w r. 1846. Fabryki trykotów, kołder, drylichów. Piękne miasto z równemi ulicami.

RÉALVILLE, M. we Francyi, w dep. Tarn i Garonne, o 16 w. ku płn.-wsch. od Montauban, na pr. brz. rz. Aveyron; 3,076 m. w 1846. r. Fabryki.

REBAIS, M. we Francyi, w dep. Sekwany i Marny, o 12 w. ku wsch. od Coulommiers; 1,102 m. Fabryka musztardy, biżuteryi.

RECANATI, M. w pań. Kościelném, w delegacyi i o 14 w. ku płn.-wsch. od Macerata, nad rz. Musone i Adryatykiem; 7,368 m. Siedlisko biskupstwa Recanati i Loreto. Port przy ujściu rz. Potenza.

RECCO, Mm. w król. Sardyńskiém, o 16 w. ku płd.-wsch. od Genui, nad odnogą Genueńską; 2,000 m. Handel oliwą i owocami.

RECHNITZ, ROHONZ, Mm. w Węgrzech, w komit. Eisenburg, o 12 w. ku płd.-zach. od Güns; 3,830 m. Fabryki tabakierek. Piękny zamek hrabiów Bathyany.

RECIFE, M. w Brazylii, w prow. Pernambuk, o 5 wiorst ku płd. od Olindy, z którą razem składa M. Pernambuk, nad oceanem Atlantyckim; 18,000 m. w 1840. r. Miasto warowne. Szkoły klassyczne. Konsulaty: Anglii, Stanów Zjednoczonych i Francyi. Jeden z główniejszych portów Ameryki płd., z którego najwięcéj wywożą drzewa zwanego pernambuk. Dobry port, zabezpieczony przeciw bałwanom przez opokę, która temu miastu nadała swą nazwę (Récif). Dzieli się na dwie części: Poco, do którego mają przystęp największe okręty;

Mosquieras, lepiéj zabezpieczony jak Poco, lecz dostępny tylko dla statków zanurzających się na 2 metry.

RECKEM, Mm. w Belgii, w wsch. Flandryi, o 35 w. ku płd.-zach. od Courtrai; 2,130 m. Komora w wioskach Risquelout i Bronkaert. Fabryki tytuniu, wyrobów wełnianych. Handel przemytniczy z Francyą, na cukier, kawę i tytuń.

RECKHEIM, Mm. w Belgii, w prow. Limburg, o 6 w. ku płn. od Mastrychtu; 980 m. Dom dla żebraków (250); przędzalnie wełny i nici, fabryki flanel i czapek.

RECKLINGHHUSEN, M. w Prusach, w prow. Westfalskiéj, okręgowe, w rejencyi Münster; 3,051 m. Browary, dystylarnie, fabryki płótna. Zamek książąt Arensberg.

RECKNITZ, rzeka w Niemczech, wpadająca do mr. Baltyckiego do laguny Ribnitz. Źródło pod Recknitz, w ks. Meklemburg-Szweryńskiém. Bieg około 150 w., w części na granicy Prus i ks. Meklemburg-Szwerynu.

RECZYCA, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Mińskiéj, stoł. pow. t. n., nad Dnieprem. Odległe od Petersburga 977 w., od Moskwy 781 w., od Mińska 320 w. Ludność 3,312 m. Prowadzi znaczny handel; zdobne 4 kościołami, posiada szkołę świecką.

REDEN, kopalnia węgla ziemnego w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Olkuskim, o 1½ mili od M. Będzina, w roku 1785. odkrytą została warstwa węgla. W r. 1836. przez zapadnienie stropu, trzej górnicy: (dwaj Boreccy rodzeni bracia i Prochacki), znani z zręczności i odwagi, postradali w niéj życie. Z kopalni téj od r. 1816. do 1832., wydobyto węgla kamiennego razem korcy 3,456,000. W r. 1836. wydała ona węgla grubego 180,000 korcy, drobnego 82,000 czyli razem 262,000 korcy. W r. 1840. wydobyto 97,600 korcy grubego węgla, 31,400 drobnego, razem 129,000 korcy. W 1836. r. pracowało w kopalni Reden: 2 sztygarów, 1 mierca węgli, 1 dozorca machiny parowéj, 1 sularz, 60 górników, 60 wozaków, 8 pomocników, 32 grabarzy, razem ludzi 165.

REDON, ROTO, M. we Francyi, w dep. Ille-et-Vilaine, o 65 w. ku płd.-zach. od Rennes, na pr. brz. Vilaine; 5,303 m. w 1846. r. Port handlowy. Skład soli. Skład win Bordeaux i towarów. Warsztaty statków. Garbarnie. Eksploatacya gliny. Jedyne miejsce departamentu w którém zbierają wina białe pospolite. Handel miodem, kasztanami, woskiem, drzewem okrętowém, żelazem Szwedzkiém, zbożem i t. p. Piękne miasto, zbudowane u stóp góry. Port na Vilaine o 50 w. od ujścia téj rzeki; podzielony na jest przedni i tylny port przez most stały Ś. Mikołaja, łączący M. Redon z departamentem Niższéj Ligiery. Port ten może tylko 30 statków pomieścić.

REDONDELA, NUEVA R...., Mm. w Hiszpanii, w Galicyi, w prow. Pontevedra, o 30 w. ku płn. od Tay, nad zatoką Vigo; 1,794 m. Mały port. Handel ostrygami i winem.

RED-RIVER, RZEKA CZERWONA, rz. w Stanach Zjednoczonych, wpadająca do Mississipi, powyżéj Natchez. Źródła w Sierra de Sacramento. Bieg około 3,600 w.

REDRUTH, Mm. w Anglii, w hrb. Cornwall, o 16 w. ku zach.-płd. od Truro; 8,191 m. Bogate kopalnie miedzi i cyny w okolicach, zajmujące około 4,000 robotników i 25 machin parowych.

REDUT-KALE, Mm. i forteczka, w ces. Rossyjskiém, w kraju Kaukazkim, w prowincyi Mingrelii, nad mr. Czarném. Leży pod 42° 16' płn. szerok., a 59° 16' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 2056 w., od Moskwy 1400 w. Ludność 165 m. Miasto warowne. Handel znaczny zbożem.

REES, M. w Prusach, w prow. Reńskiéj, okręgowe, w rejencyi i o 62 w. ku płn.-zach. od Düsseldorfu, na pr. brz. Renu; 3,342 m. w 1843. r. Przędzalnie bawełny, dawniéj warowne.

REETZ, M. w Prusach, w prow. Brandeburgskiéj, rejencyi Frankfurtskiéj, o 11 w. ku płn.-wsch. od Arnswalde, na l. brz. Ilny; 2,390 m. w r. 1843. r. Trybunał miejski. Fabryka sukna.

REGEN, 1) rz. w Bawaryi, wpadająca do Dunaju pod Hof. Bieg około 170 w. 2) Mm. w Bawaryi, w cyrkule Niższéj Bawaryi, o 59 w. ku płn.-zach. od Passau, nad rz. Regen; 1.220 m. Browary. Eksploatacya cyny, rubinów, serpentynu.

REGENSBURG, RATYZBONA, M. w Bawaryi, stołeczne Wyższego Palatynatu i cyrkułu swéj nazwy, o 103 w. ku płn.-wsch. od Munichu, nad rz. Dunajem; 21,904 m. w 1840. r. Siedlisko biskupa sufragana Munichu. Synagoga. Trybunał grodzki i ziemski. Liceum, gimnazyum, seminaryum, 2 szkoły łacińskie, szkoła rolnicza, oraz sztuki rzemiosł. Biblioteka publiczna. Muzeum, malowidła i starożytności. Ogród botaniczny. Szkoła ślepych i zakłady dobroczynne. Młyny, tartaki, papiernie, folusze. Fryszerki żelazne i hamernie miedziane. Fabryki broni, porcelany, tytuniu. Wywóz soli, drzewa, zboża. Towarzystwo Bawarsko-Wirtembergskie żeglugi parowéj na Dunaju. Piękna katedra gotycka. Dawny ratusz, gdzie się odbywały sejmy rzeszy niemieckiéj, od 1663. r. do 1806. r

Most na Dunaju. W okolicach wznosi się Walhalla, panteon niemiecki, rozpoczęty w r. 1830. i ukończony w 1841. r. Miasto bardzo starożytne. Zwycięztwo Napoleona nad Austryakami w 1809. r.

REGENWALDE, M. w Prusach, w prow. Pomeranii, w rejencyi i o 58 w. ku płn.-wsch. od Szczecina, na pr. brz. Regi; 2,402 m. w r. 1843. Młyny foluszowe, garbarnie, olejarnie.

REGGIO, M. w król. Neapolitańskiém, stolica prow. Kalabryi wyższéj i okręgu swéj nazwy, o 590 w. ku płd.-wsch. od Neapolu, nad wsch. pobrzeżem Faro-di-Messina, o 35 w. ku płd.-wsch. od Messiny; 8,000 m. Miasto murem obwiedzione; sztab główny wojskowy. Sąd kryminalny i cywilny. Stolica arcybiskupa. Szpital. Przytułek dla podrzutków. Fabryki czapek. Handel owocami i oliwą. Port. Miasto nowoczesne, zbudowane na miejscu starożytnego Reggio, zniszczonego w roku 1783. trzęsieniem ziemi, jednego z najsławniejszych miast Wielkiéj Grecyi. Trzęsienie ziemi w r 1841. spustoszyło również nowe miasto. 2) M. w księs. Modeńskiém, o 25 w. ku płn.-zach. od Modeny, między Tessone i Crostolo; 18,000 m. Miasto warowne. Sąd apelacyjny. Trybunał I. instancyi. Sąd pokoju. Stolica biskupstwa. Fakulte prawa, kolegium Jezuitów, szkoła sztuk pięknych, seminaryum. Biblioteka publiczna (30000 tomów). Piękna katedra. Dawna osada Rzymian, zniszczon przez Gotów i wzniesiona przez Karola W. Ojczyzna Ariosta.

RÉGNEVILLE, Mm. we Francyi, w dep. Manche o 10 w. ku płd.-zach. od Coutances, na pr. brz. rz Sienne; 1,825 m. Komora. Składy soli. Hande odbywa się na węgle, sól, łój, drzewo północne cegłę, bydło, jarzyny, zboże i jaja.

REGNY, Mm. we Francyi, w dep. Ligiery, o 13 w. ku płd.-wsch. od Roanne; 1,485 m. Przędzalnie bawełniane, farbiarnie, blicharnie płótna. Hande płótnem i bawełną z Beaujolais.

REGUISHEIM, REXEN, W. we Francyi w dep. Wyższego Renu, o 22 w. ku płd. od Kolmar, 2,209 m. w 1846. r. Młyny.

REHAU, Mm. w Bawaryi, w cyrkule Wyższéj Frankonii, o 50 w. ku płn.-wsch. od Baireuthu. nad rz. Grüna; 1,600 m. Połów pereł w rz. Grüna.

REHBURG, M. w Hanowerze (w ks. Kalenberg) o 38 w. ku płn.-zach. od Hanoweru, nad rz. Moorbach; 1,380 m. Źródła siarczane i kąpiele.

REICHELSHEIM, 1) Mm. w ks. Hessen-Darmstadt, w prow. Starkenburg, o 13 w. od Erbach 1,240 m. 2) Mm. w ks. Nassau, stoł. okręgu mieszczącego się między Hessyą elektoralną i Hessen-Darmstadtem; 780 m.

REICHENAU, 1) wyspa w księs. Badeńskiém, w cyr. Jezior (Seekreis), na jeziorze Konstancyeńskiém i ramieniu jeziora zwanego Zeller-See. Długa 4 w., szer. 2 w. Ludność 1,510 m. Bardzo żyzna, a mianowicie dla winogradu. Zawiera grobowiec Karola Otyłego. 2) Reichenau, Rychnów, M. w Austryi, w Czechach, o 29 w. ku wsch. od Königgrätz, nad rz. Kniczną; 2,693 m. Gimnazyum Pijarów. Fabryki sukna i płótna. Eksploatacya kamienia łupkowego w okolicach. Zamek hrabiów Kołowrat-Liebsteinsky, jeden z najpiękniejszych budynków w Czechach. 3) W. w Austryi, w Niższéj Austryi, w gubernii Wiedeńskiéj, u stóp Schneeberg, nad rz. Skwarcą; 545 m. Sąd górniczy. Kopalnie żelaza, wysokie piece i huty, gisernia srebra. 4) W. w Szwajcaryi, w kantonie Gryzonów, o 6 w. ku płd.-zach. od Coire, pod Lamirs, nad Renem, przy spływie dwóch jego ramion zwanych Renem tylnym i przednim. Stary zamek, gdzie założono sławny pensyonat w którym był nauczycielem Zschokke, a w roku 1793. przez 8 miesięcy książę Chartres, b. król Francuzów Ludwik-Filip.

REICHENBACH, 1) M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, o 91 w. ku zach. od Lignicy w cyrkule Görlitz; 1,133 m. w roku 1843. Komora. Fabryka wstążek i nankinów. 2) M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, o 71 w. ku płd.-zach. od Wrocławia, nad rz. Peilau; 5,270 m. w 1843. Sąd grodzki i ziemski. Fabryki bawełniane. 3) M. w król. Saskiém, w cyrkule Zwickau, o 21 w. ku płn.-wsch. od Plauen; 6,699 m. w r. 1843. r. Fabryki sukna, kazimirków, merynosów, płótna, blicharnie.

REICHENBERG, LIBERK, M. w Austryi, w Czechach, w cyrkule Bunzlau, o 53 w. ku płn.-wsch. od Jung-Bunzlau, nad rz. Neisse; 12,357 m. w r. 1840. r. Komora. Ognisko przemysłu królestwa; fabryki sukna, farbiarnie, folusze, przędzalnie bawełny i wełny, fabryki płótna i wyrobów wełnianych (3000 warsztatów). Fabryki maszyn. Handel suknem, bawełną i płótnem.

REICHENHALL, M. w Bawaryi, stoł. okręgu t. n., w cyrkule Wyższéj-Bawaryi, o 124 w. ku płd.-wsch. od Munichu. Ludność 2,660 m. w roku 1838. Żupy solne dostarczające rocznie 310,000 cent. soli.

REICHENSTEIN, 1) M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, o 73 w. ku płd. od Wrocławia; 1,972 w. w r. 1843. Sąd grodzki i ziemski. Komissya górnicza. Eksploatacya minerału, arszeniku złotodajnego i srebrodajnego. W XVI. wieku z tych ko-

palni mennica wybijała od 20 do 25,000 dukatów złota. Fabryki tytuniu, porcelany. Papiernia. Handel nićmi, winem i zbożem. 2) Ober albo Berg R...., M. w Austryi, w Czechach, o 81 w. ku płd.-zach. od Pisek; 1,681 m. Huty szklanne. Dawniéj kopalnie złota. 3) Unter R...., M. w Austryi, w Czechach, w cyrkule Prachin, o 86 w. ku płd.-zach. od Pisek; 496 m. Blisko Ober-Reichenstein.

REICHSHOFFEN, W. we Francyi, w dep. Niższego Renu, o 15 w. ku płd.-zach. od Wissemburga; 2,828 m. Eksploatacya gipsu. Uprawa marzanny. Młyny gipsowe do nawozu. Gisernie, warsztaty, tartaki hydrauliczne, fabryka maszyn parowych, przędzalnie, kuźnie, huty szklanne, cukrownie.

REICHSTADT, ZAKOPY, Mm. w Austryi, w Czechach, w cyrkule Bunzlau, o 52 w. ku płn.-zach. od Jung-Bunzlau, nad rz. Zwittebach; 1,898 m. Stolica księstwa nadanego przez Franciszka I. synowi Napoleona.

REICHTHAL, M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, w rejencyi Wrocławskiéj, o 15 w. ku płn.-wsch. od Namslau (Namysłowa); 1,341 m. w r. 1843. Gorzelnie. Fabryki płótna.

REIFNITZ, RYBNICA, Mm. w Austryi, w Karnioli, o 15 w. ku płn.-zach. od Gottsche. Fabryki wyrobów z drzewa.

REIGATE, Mm. w Anglii, w hrb. Surrey, o 34 w. ku płd. od Londynu; 3,397 m.

REIKEWIG, REJKIAWIK, M. Duńskie, na wyspie Islandyi, na pobrzeżu wyspy i Faxe-Fjord, leży pod 64° 8' 26" szer. płn. a 44° 15' 40" dłg. zach. Ludność 800 m. Rezydencya gubernatora wyspy. Stolica biskupa. Sąd apelacyjny, trybunał I. instancyi, liceum. Biblioteka publiczna. Obserwatoryum. Towarzystwo naukowe. Port rybacki i handlowy.

REIMS, RHEIMS, M. we Francyi, depar. Marny. okręgowe, o 43 w. ku płn.-zach. od Paryża, na pr. brz. rz. Wesle. Ludność w 1846. r. 43,905 m. M. bogate i bardzo kwitnące. Stolica arcybiskupa metropolitalnego biskupstwa Soissons, Chalons-sur-Marne, Beauvais i Amiens. Trybunał handlowy, Bursa. Izba handlowa i doradcza. Kolegium, szkoła medycyny, rysunków, handlu. Kursa chemii. Biblioteka publiczna (30000 tomów i 1500 rękopisów). Muzeum obrazów. Ogród botaniczny. Akademia nauk, sztuk i literatury. Ognisko handlu. Kassa oszczędności. Lombard. Towarzystwo miłosierdzia macierzyńskiego. Jedno z miejsc, w którém są największe składy wina szampańskiego, i głównych przedmiotów wyrobów wełnianych i bawełnianych, sukna, flaneli, kazimirków, szali, merynosów. Fabryki gazy. Miasto wielkie i bardzo starożytne, otoczone szańcami z bulwarami wysadzanemi drzewami. Katedra, jedna z najpiękniejszych budowli gotyckich z XII. wieku. Kościół Ś. Remigiusza z mauzoleum tego świętego. Ratusz. Starożytności rzymskie, z których pozostał łuk tryumfalny, grobowiec konsula Javinusa i t. d. Stolica Galii zamieszkałéj przez Remów, zwała się wówczas Durocorturum. Klowis i panowie dworu jego byli tu ochrzczeni przez Ś. Remigiusza po bitwie pod Tolbiac 496. r. W tém miejscu odbywał się obrzęd koronacyi królów Francyi, i od Filipa Augusta, który się tu koronował w r. 1179. z następców jego jeden tylko Henryk IV. koronował się w Chartres. Miejsce urodzenia Colberta, Plucta, Linqueta, Tronçona du Coudray.

REINERZ, DUSSNICK, M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, o 159 w. ku płd.-zach. od Wrocławia, nad rz. Weistritz; 2,346 m. w r. 1843. Fabryki sukna, płótna, papieru. Handel lnem, nićmi i płótnem. Źródła mineralne i zakłady kąpieli. W okolicach kopalnie żelaza, fryszerki i piece pudlingowe.

REINHEIM, M. w księs. Hessen-Darmstadzkiém, w prow. Starkenburg, nad rz. Wembach; 1,196 m.

REINIER, Mm. w król. Sardyńskiém, w prow. Carouges, o 15 w. ku płn.-zach. od Bonneville, nad rz. Arve; 1,260 m.

REINOSA, Mm. w Hiszpanii, w Staréj Kastylii, w prow. Santander, nad rz. Ebro; 1,500 m.

REJÓW, W. w król. Polskiém, w gubernii Radomskiéj, powiecie Opoczyńskim, pomiędzy Suchedniowem i Bzinem, nad strumieniem rz. Łącznéj. Wielki piec do przetapiania rudy żelaznéj, w r. 1840. wydał 32000 cent., przy tym piecu jest odlewnia do wielkich odlewów pocisków.

REJOWIEC, M. w król. Polskiém, w gubernii Lubelskiéj, ludności 720 m., ma 3 jarmarki do roku i 1 targ tygodniowy. Było założone przez sławnego Reja z Nagłowic.

REMAGEN, M. w Prusach, w rejen. Koblenz 1,786 m. w r. 1843.

REMALARD, REGMALARD, W. we Francyi, w depar. Orne, o 25 w. ku płd.-wsch. od Mortagne sur-Hume; 1,830 m. Fabryki nici konopnych.

REMDA, M. w W. księs. Sasko-Wejmarsko-Eisenach, w księs. Weimarskiém, cyrkule Weimar Jena, o 28 w. ku płd. od Wejmaru, nad rz. Rinne; 950 m. Fabryki wyrobów bawełnianych. Browary.

REMEDIOS, SAN-JUAN-DE-LOS R...., Mm. na wyspie Kuba, w depar. del-Centro, o 230 w. ku płn.-

zach. od Puerto-Principe, nad kanałem Bahama. Ludność w r. 1841.; i 4,313 m., z których 2,473 białych, 1,281 wolno-kolorowych i 559 niewolników. Port handlowy. Do téj juryzdykcyi należy 1 willa i 2 aldeas i caserios, razem liczące 15,073 m.

REMERSCHEN, W. w Niderlandach, w prow. Luksemburgskiéj, o 15 w. ku płd.-wsch. od Luksemburga nad Mozellą; 1,421 m. Uprawa wina, liczne gorzelnie.

REMI-SUR-AVRE, SAINT R...., W. we Francyi, w depar. Eure-et-Loir, o 10 w. ku płn.-zach. od Dreux; 1,044 m. Przędzalnie bawełny.

REMICH, M. w Niderlandach, w prow. Luksemburgskiéj, o 13 w. ku płd.-wsch. od Luksemburga, na l. brz. Mozelli; 2,200 m. Zbiór winogradu i owoców doskonałych, eksploatacya kamieni budulcowych. Dawny zamek.

REMIGNY, W. we Francyi, w dep. Aisne, o 16 w. ku płd. od St. Quentin; 1,294 m. Fabryka ałunu i witryolu.

REMILLY, W. we Francyi, w depar. Ardennes, o 8 w. ku płd.-wsch. od Sedan, nad rz. Demane; 1,228 m. Przędzalnie wełny.

REMIREMONT, M. we Francyi, okręgowe w dep. Vosges, o 24 w. ku płd.-wsch. od Epinal, u podnóża gór Wogezskich, na l. brz. Mozelli; 5,430 m. w 1846. Kolegium komunalne. Biblioteka publiczna, 5000 tomów. Kassa oszczędności. Przędzalnie bawełny. Fabryki kwitnące, muślinów, nożowniczych wyrobów. Kuźnie. Młyny mechaniczne. Papiernia. Tartaki, garbarnie. Browary. Fabryka siarczanu magnezyi. Wielki handel serami, bydłem, płótnem, drzewem jodłowém. W okolicach piękne wodospady Bouchot i de la Cave.

REMMLINGEN, Mm. w Bawaryi, w cyrkule Niższéj Frankonii, o 17 w. ku płd.-zach. od Würzburga; 1,100 m.

REMO, SAN, M. w pań. Sardyńskiém, stoł. prowincyi t. n., o 137 w. ku płd. od Turynu, na mr. Śródziemném; 7,450 m. Miasto warowne i port wojskowy. Trybunał handlowy. Kolegium. Port handlowy dość w czynnych stosunkach z Francyą.

REMO, SAN R...., prowincya król. Sardyńskiego w okręgu Nicei, stol. San-Remo. Leży między 43° 44' i 44° 4' szer. płn. Rozległość 74,431 hektarów, z których 17,254 hekt. uprawnéj ziemi. Ludność w 1839. r. 60,855 m. Płody, zboża 3,500 hektolitrów, jarzyn 590, wina 45325 hekt., oliwy 1710 hekt., wołów sztuk 100, krów 1,000, koni 70, osłów 2,000, mułów 1,830, kóz 17,000, wieprzy 500. Eksploatacya kamieni wapiennych. Dzieli się na 8 mandamento, a te na 28 gmin.

REMOULINS, Mm. we Francyi, w dep. Gard, o 20 w. ku płd.-wsch. od Uzès, na pr. brz. rz. Gard; 1,219 m. Handel bydłem. Pomnik rzymski znany pod nazwą Pont-du-Gard, mający 269 metrów długości, 48,77 metr. wysokości i 6,56 metrów grubości, przepyszny wodociąg, który składał część kanału 41 w. długości, za pomocą którego sprowadzano do Nimes wody ze źródeł Aure, i Airan do doliny Uzès.

REMS, rz. w króles. Wirtembergskiém, wpadająca do Nekary, pod Nekarrems, w cyrkule Nekary; źródła w Alpach, o 16 w. od Gmünd, Lorch, Schorndorf i Waiblingen. Wyniosłość przy źródle 539 metr.; pod Gmünd 310 m.; pod Waiblingen 214 m.; przy ujściu 199 metr.

REMSCHEID, M. w Prusach, w prowincyi Reńskiéj, w rejencyi i o 30 w. ku wsch. od Düsseldorfu; 11,902 m. w 1843. r. Fabryki wyrobów stalowych, jako to: pił, kos i t. p.

REMY, SAINT R...., M. we Francyi, w depar. Ujść Rodanu, o 15 w. ku płn.-wsch. od Arles-sur-Rode, nad kanałem Réal; 6,077 m. w 1846. r. Dom zdrowia dla obłąkanych. Przędzalnie jedwabiu, fabryki oliwy. Handel oliwą, jedwabiem, zbożem, jarzynami. Piękne starożytności, łuk tryumfalny rzymski, wodociągi. Ojczyzna Nostradamusa.

REN, RHEIN, rzeka w Europie wpadająca do morza Niemieckiego (w Niderlandach Holenderskich). Źródło główne na pochyłości wsch. Ś. Gotharda z jeziora Toma (w Szwajcaryi, w Gryzonach), na 2352 metrów wysokości, zkąd wypływa Ren-den Toma, który aż do ujścia Renu-Domlesz, pod Reichenau, nazywany bywa Ren-Chiamut, Ren-Tavetsch i Ren-Surselwa, oznaczony na mapach Ren poniższy (Vorder-Rhein). Bieg około 1500 w., przez Chiamut (1742 metrów wyniosłości nad poziom), Sedrun, Dissentis (1153 metr.), Ilans (717 metr.), Reichenau (594 metr.), Vaduz, Rheineck, Konstancyę, Stein (393 metr, szerokość 81 metrów), Szafuzę (384 metr., szerokość 110 metr.), Brisach (202 metrów wyniosłości), Kehl (wyniosłości 138 metr.), Spirę, Manheim (wyniosłości 92 metr. szer. 353 metr.), Worms, Moguncyę (wyniosłości 784 metr., szerok. 812 metr.), Bingen (wyniosłości 72 metr., szer. 650 metr.), Koblenc (wyniosłości 58 metr. szer. 435 metr.), Kolonię (wynios. 33 metr., szer. 410 metr.), Düsseldorf (wynios. 28 metr., szer. 410 metr.), Wesel (wynios. 16 metr., szer. 516 metr.), Emmerich (wynio. 12 metr., szer. 700 metr.), Arnheim (wynios. 9 metr.) Wyk, Utrecht i Leydę. Kotlina Renu wynosi 251890 w. kwadr., z których 31000 w.

w Szwajcaryi, 37500 we Francyi, 2150 w. w Austryi i w Lichtenstein, 11610 w. w Baden, 25000 w. w Bawaryi, 13300 w. w Würtembergu, 77880 w Prusach, 22650 w innych małych państwach niemieckich, 10250 wiorst, w Belgii, 16550 w Hollandyi. Główne rzeki zlewające się do Renu z prawéj strony: Hinter-Rhein, Ill, Ach, Schlussen, Wiesen, Elz, Kinzig, Murg, Kraich, Nekar i do niéj wpadające: Jaxt, Kocher, Ens, Rems, Vils, Men wraz ze swemi spływami: Niddą Kinzig, Tauber, Sinn, Saalą, Regnicą, Lahn, Sieg, Ruhr, Lippe; z lewéj strony: Thur, Pöss, Glatt, Aar i do niéj wpadające Limmat, Reuss, Emmen, Thiele, Ill, Moder, Lauter, Queich, Nahe, Mozella i do nich wpadające, Sure, Saar, Seille, Meurthe, Erft. Wszystkie jeziora spadku płn. Alp w Szwajcaryi, oprócz Genewskiego należą do kotliny Renu. Główne przerwy albo rozlewy Renu są: jezioro Konstancyi i Radolfzell, wodospad Laufen (20 metrów), spadki Laufenburg i Rheinfelden, utwory licznych wysp, mianowicie powyżéj Huningue i Brisach, ścieśnienie koryta rzeki pomiędzy górami tworzącemi pobrzeża od Bingen do Koblenc. i zmniejszanie stopniowe objętości rzeki przez jéj rozdział na kilkanaście ramion poniżéj jéj ujścia, wykopanych w 1807. r., w stawach Katwiku, gdzie poprzednio się gubił. Te stawy powstały w 860. r. w skutku przypływu morza, który zniszczył ujścia Renu. Ramiona, na które się Ren rozdziela, są: Waal, łączący swe wody z Mozą; Lech, uznany w 1826. r. za przedłużenie polityczne Renu, w trakcie wolnéj żeglugi po téj rzece; Ren właściwy, od którego się odłączają Yssel i Vecht, wpływające do Zujderzee. Żegluga na Renie uważaną była zawsze jako wielce znaczącą. Poniżéj jeziora Konstancyeńskiego rzeka tajest tylko spławną dla małych statków. Przerwana w wielu miejscach przez wodospady i spadki, między jéj wypływem z tego jeziora a Bazyleą, dopiero od tego miasta właściwie rozpoczyna się żegluga na Renie na wyższą skalę. Z Bazylei do Strasburga, średnia głębokość jest 4 metry, a w czasie wielkich wód, które przybierają w lipcu, jest podwójną, w maju i w październiku jest najniższy stan wody. Statki od 1000 do 1250 centnarów ładunku żeglować mogą między Strasburgiem i Moguncyą; 2090 cent. ładunku między Moguncyą i Kolonią, a więcéj nad 4500 cent. powyżéj Kolonii. Szybkość biegu Renu różni sie względnie do spadku i ścieśnienia jego brzegów, średnio wynosi 5 w. na godzinę, jednakże powyżéj Kolonii bieg wody staje się znacznie powolniejszym. Głównym artykułem transportu z wodą jest drzewo z lasów pobrzeżnych. Powyżéj Andernach pod wsią Nomdy, małe tratwy przybyłe z góry rzeki i z innych, łączą w ogromne tratwy (niekiedy do 300 metr. długości, a 25 szerokości trzymające), na których wznosi się od 12 do 15 chałup, z ludnością, towarami i zapasami, któremi kieruje 700 do 800 ludzi. Ta żegluga, trudna z wielu względów była przez długi czas tajemnicą i przywilejem żeglarzy Rüdesheimskich. Wiele kanałów bocznych skracają wężykowatość koryta Renu, inne zaś łączą go z głównemi rzekami sąsiedniemi; lecz najważniejszy kanał pod względem rozciągłości, którą przedstawia żegludze, jest kanał Ludwika łączący Ren z Dunajem przez Bawaryę.

RENAC, W. we Francyi, w dep. Ille-et-Vilaine, o 9 w. ku płn.-wsch. od Redon; 1,363 m. Wyborne sery.

RENAGE, W. we Francyi, w dep. Isere, o 28 w. ku płn.-wsch. od St. Marcellin; 1,204 m. Fabryki tkanin jedwabnych. Kuźnice żelazne i stalownie.

RENAISON, W. we Francyi, w dep. Ligiery, o 11 w. ku zach. od Roanne, nad rz. Renaison; 1,974 m. Zbiór dobrych win czerwonych i wielki handel win.

RENAIX, M. w Belgii, w wsch. Flandryi, o 12 w. ku płd. od Audenarde; 12,489 m. w r. 1838. Przemysł czynny, fabryki wyrobów bawełnianych, flanel, płótna, fajansu, browary piwa zwanego Vytzet, blicharnie płótna, garbarnie. Wielki handel płótnem. Targi tygodniowe na płótno, w r. 1839. sprzedano 18,253 sztuk płótna.

RENCHEN, Mm. w księs. Badeńskiém, w cyr. Środkowego Renu, o 9 w. ku płn.-zach. od Oberkirch, nad rz. Rench; 2,900 m. Uprawa konopi.

RENDE, Mm. w król. Neapolitańskiém, w Środkowéj Kalabryi, o 7 w. ku płn.-zach. od Cosenza; 4,150 m.

RENDSBURG, M. w Danii, w księs. Holsztyńskiém, o 71 w. ku płn.-wsch. od Glückstadt, nad rzeką Eider; 11,500 m. Miasto warowne z cytadelą. Wielki arsenał broni i budowniczy. Szkoła łacińska. Dom karny. Konsulaty Meklemburg-Szwerynu, Niderlandzki, Pruski i Szwedzki. Odlewnia dzwonów, fabryki tabaki, oleju, fajansów. Fryszerka żelaza. Port. Handel tranzytowy.

RENFREW, 1) Mm. w Szkocyi, stol. hrb. t. n., nad rz. Klydą, o 79 w. ku zach. od Edymburga; 2,027 m. w r. 1841. Fabryki nici, muślinów, mydeł, dystylarnie. 2) Hrabstwo w Szkocyi, stol. t. n. Rozległość 154240 akrów, z których połowa spo

sobna do uprawy. Ludność w r. 1841.; 154,755 m. Grunt gliniasty i piasczysty, dość żyzny, łąki dobre. Eksploatacya węgla, żelaza, ołowiu, kamieni wapiennych. Przemysł bardzo czynny, fabryki bawełniane i płócienne. Dzieli się na 16 parafij. Ta prowincya jako dawniéj należąca do Stuartów nadaje tytuł barona Renfrew następcy tronu.

RENINGHE, Mm. w Belgii, w wsch. Flandryi, o 12 w. ku płn.-zach. od Ypres; 1,993 m. Handel bydłem, drzewem i zbożem.

RENNEROD, W. w Nassauskiém, o 26 w. ku płn.-zach. od Weilburg, nad rz. Westerwald; 1,180 m.

RENNES, M. we Francyi, stolica dep. Ille-et-Vilaine, o 346 w. ku płd.-zach. od Paryża, nad rz. Vilaine, przy jéj spływie z Ille. Leży pod 48° 6' 50" szer. płn., a 4° 1' 2" dłg. zach. Ludność w r. 1846: 39,218 m. Trybunał cywilny i handlowy. Sztab 13. dywizyi wojskowéj, 5. legii żandarmeryi, 25. okręgu leśnego. Dyrekcya zapasów wojskowych. Inspektoryat marynarki. Dyrekcya telegrafów. Arsenał budowniczy. Składy prochu i tytuniu. Szkoła artyleryi. Dom centralny poprawczy dla obojga płci. Siedlisko biskupa sufragana Tours. Akademia uniwersytecka, fakultet prawa, szkoła normalna departamentowa, szkoła przygotowawcza medycyny i farmacyi, szkoła malarska, rzeźby i rysunku, budownictwa praktycznego, mineralogii, pyrotechniki, normalna dla 5 departamentów Bretanii, kursa publiczne rysunków geometryi i mechaniki zastosowanych do sztuk i rzemiosł. Biblioteka (30000 tomów). Muzeum obrazów. Gabinet historyi naturalnéj. Ogród botaniczny. Towarzystwa rolnicze i przemysłowe, nauk i sztuk. Kassa oszczędności. Szpital dla obłąkanych. Fabryki płótna żaglowego, sieci, trykotów, koronek, fajansu, wyrobów chemicznych, kleju i t. d. Przędzalnie wełny. Garbarnie. Farbiarnie. Handel płótnem, niciami, lnem, skórami, kasztanami, krochmalem, miodem, drobiem, woskiem sposobnym do blichowania. Zbudowane na spadzistości pagórka; to miasto dzieli się na Wyższe i Niższe. Pierwsze piękniejsze i rozleglejsze zniszczone przez pożar w r. 1720., odbudowane zostało podług regularnego planu; ulice są obszerne, czyste, dobrze brukowane. Drugie na l. brz. rzeki Vilaine wystawione jest często na jéj wylewy. Z budynków godne uwagi są: katedra tegoczesnéj budowy, ratusz, pałac sądowy i dawne opactwo Ś. Grzegorza, dziś służące za koszary. Piękny spacer Thabor. Stolica Bretanii i dawniéj twierdza, wytrzymała kilka oblężeń w 843., 874., 1155. i 1336. latach. Ojczyzna de la Blesteru, Tournemine, Caradeuc, Sainte-Foix, Lanjuinais, Amaury, Alexandra Duval i Elleviou.

RENSKA prowincya, w Prusach, stolica Kolonia. Leży między 49° 7', i 51° 55' szer. płn. pomiędzy Francyą, Niderlandami, Belgią, Hessen-Darmstadtem, Nassau, Hessen-Homburgiem, Oldenburgiem, Bawaryą i prowincyą Westfalską. Rozległość 487,14 mil kw. niem.; 2,679,508 m. w r. 1843., z których 5,015,535 katolików, 634,966 ewangelików, 3 greków, 1,310 menonitów, 27,694 żydów (z tych 25,884 używających praw obywatelskich). Grunt górzysty na płd. gdzie są góry Hohe-Veen, Eifel, Hoch-Wald, Idar-Wald i Hundsruck; oblana Renem, Mozellą, i innemi rzekami spływającemi do Mozy. Podział gruntu. Ogólna rozległość 10500000 morgów. Z tych na wody 90000 morgów, lasy 3210000 morgów, pola 4200000 morgów, ogrody 250000 morgów, łąki 960000 morgów, pastwiska 1500000 morgów, winnice 40000 morgów, ziemi nieurodzajnéj 260000 morgów. Zbiór ziemiopłodów, kartofli, lnu, konopi, ziarn oleistych, win i owoców. Chów znakomity bydła, mianowicie rogatego i wieprzy. W r. 1843. było koni 122,318, wołów 776,453, baranów 575,193, kóz 99,660, wieprzy 277,087. Przemysł mineralny na znakomitszym stopniu jak w innych częściach królestwa. Eksploatacya żelaza, miedzi, ołowiu, węgla, cynku, gipsu, gliny, marmuru, alabastru, porfiru, agatu i t. d. W r. 1843. było 1697 kopalni, w których pracowało 26,930 robotników, wydały zaś minerału wartości 10,493,482 talarów. Przemysł bardzo czynny, w r. 1843. było 396 maszyn parowych o sile 12,392 koni, główniejsze zakłady przemysłowe: 253 hut żelaznych, 23 hamernii miedzi, 97 fabryk wyrobów chemicznych, 23 rafineryj cukru, 6 cukrowni burakowych, 349 fabryk potażu, 24 fabryk fajansu i porcelany, 3789 młynów, 1245 olejnych, 180 foluszów, 261 garbarni, 159 tartaków, 101 papierni, 36 przędzalni bawełny, 190 przędzalni wełny, 14274 warsztatów jedwabnych, 10975 warsztatów bawełnianych, 5442 wełnianych, 1092 pończoszniczych, 2145 szmuklerskich; 131 drukarń, 2522 browarów, 3786 dystylarni. Ludność zajmująca się przemysłem tegoż roku dochodziła do 960,880 osób. Handel znaczny płodami ziemi i przemysłu. Zakłady naukowe w r. 1843: 20468 szkół początkowych (422831 uczniów) 21 szkół wyższych, 37 szkół miejskich, 10 progimnazyów, 19 gimnazyów, 4 szkoły normalne początkowe, 1 uniwersytet w Bonn. Prowincya

dzieli się na 5 cyrkułów: Kolonii, Düsseldorf, Akwizgranu, Koblenz i Trewiru, zawiera 122 miast z ludnością 738,730 m.

RENSSELAERVILLE, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pańs. New-York, w hrb. Albany, o 22 w. ku wsch. od Albany; 3,705 m.

RENTERSHAUSEN, W. w księc. Hessen-Kasselskiém, w prow. Niższéj Hessyi, o 15 w. od Rottenburga; 1,087 m.

RENU NIŻSZEGO departament we Francyi, stolica Strasburg. Leży na granicy W. księstwa Badeńskiego i Bawaryą (Palatynatem) i między departamentami Mozelli, Meurthe, Vosges i Wyższego Renu. Między 48° 4' i 49° 1' szer. płn. Rozległość 451,587 hektarów; 580,373 m. w r. 1846., z których 138,835 w 18 gminach liczących przeszło 3,000 dusz w Bar, Bischwiller, Bouxwiller, Bramath Châtenois, Dambach, Erstein, Haguenau, Molsheim, Mutzig, Obernai, Rosheim, Saar-Union, Saverne, Schelestadt, Strasburg, Waselone i Wissemburg w Strasburgu przeszło 61,000 m. Położony w kotlinie Renu, na l. brz. téj rzeki i oblany licznemi rzekami do niego wpadającemi, z których główniejsze są: Lauter, Moder wraz z Zorn, Ill z Brussą i Andlau, na płn. oblany Saarą wpadającą do Mozelli. Kraj płaski w całéj stronie wsch., na zach. opiera się o pasmo gór Wogezskich. Punkta najwyższe: Honfeld 1350 metrów, Schneeberg 900 metr., Odilienberg oddzielna góra 822 metr. Grunt w ogólności bardzo obfity i żyzny. Kraj bogaty rolniczy i rękodzielniczy. Rolnictwo postępowe. Uprawa ziemiopłodów różnorodna. Zbiory dostateczne w ogólności, owsa skąpo, wina w obfitości. Zbiór obfity kartofli, jarzyn, konopi, tytuniu chmielu, nasion olejnych, buraków cukrowych drzewa. Wina departamentu jakoteż i z Wyższego Renu, należą do win zwanych Reńskiemi, lecz w ogólności są lichszego gatunku jak z departamentu Wyższego Renu. Niektóre winnice wydają winogrona muszkatelowe i wina likworowe poszukiwane. Płody i uprawa w r. 1839. ziemi urodzajnéj było 436903 hektarów, pod pszenicę 50470 hekt., żyto 5349 hekt., jęczmień 10429 hekt., owies 6682 hekt., mais i proso 1670 hekt., jarkę 74 hekt., kartofle 3377 hekt., jarzyny 1466, fasole 6736, winnice 17858 hekt., ogrody 4675 hekt., buraki 1492 hekt., tytuń 1882 hekt., konopie 5160 hekt., len 204 hekt., łąki sztuczne 13885 hekt., pastwiska 12654 hekt., odłogi 16468 hekt., lasy 148187 hekt. Płody metalu wraz z nasieniem pszenicy 897807 hektolitrów, 90125 żyta hektolitrów, 172443 hektol. jęczmienia, 530279 hektol. owsa 192045 hektol. kartofli, 7250646 hektol., wina 539294 hekto., 860814 hekto. buraków, tytuniu w liściach 31369 hektol., włókna konopnego 3762294 hekto., siemienia lnianego 1832 hekto., lnu czesanego 30900 kilgr., siana 1570439 cent. Chów ważny bydła, mianowicie rogacizny. W r. 1839. r. było koni 47701, osłów 97, bydła rogatego 140,715, owiec 75,469, świń 89,309, kóz 5.046. Eksploatacya mineralna dość znakomita, główne jéj płody: żelazo, torf, węgiel, ałun, witryol, marmury, gliny, okra, kamienie ciosowe, gips, wapno, margiel. Kilka źródeł mineralnych, z których najwięcéj uczęszczane w Niederbronn. W 1839. r. kopalnie dostarczyły 199416 centnarów żelaza wartości 322,812 fran., 77006 cent. torfu, wartości 215,008 fran., lignitu 123130 cent., wartości 215,008 fran., dochody z kopalni kamienia i minerałów czyniły 336,169 franków. Zbiór obfity trufli i rodzenków. Przemysł rękodzielniczy czynny, którego główne gałęzie są wyroby metalowe, fabryki nici i tkanin bawełnianych, sukien cienkich i pospolitych, płótna, skór, safianów i futer. W r. 1839. r. było 6 fryszerek żelaznych i 3 stalownie, w których pracowało 274 robotników, którzy wyrobili 14950 cent. metr. żelaza lanego wartości 1,099,291 franków, 9427 cent. kutego wartości 93,330 fran. Fabryki broni palnéj w Mutzig i broni siecznéj w Klingenthal, działolejnia w Strasburgu, fabryki pił, kos, tarek, nożownictwa, biżuteryi ze stali i różnych żelastw. Z pomiędzy innych płodów: piwo 183803 hektol. w r. 1839., wódki ze śliwek 6136 hektol., olej, mydła czarne, tytuń, pasztety Strasburgskie. Z lasów oprócz drzewa wydobywają smołę i terpentynę. Większa część handlu Francyi z Niemcami odbywa się w tym depart. Jarmarków bywa 116 trwających dni 236. Rozwój ogólny komunikacyi w r. 1837: 8743,9 w. z których na trzy rzeki: 230 w. (Ren 145 w., Ill 82,5, Moder 3 w.), 2 kanały, kanał de Brusche 21,1 w., z Rodanu do Renu 52,1. na drogi bite 331 w., 32 dróg depart. 627,9 w., 9088 dróg wiejskich 7481 w. Obecnie przechodzi przez departament kolej żelazna z Strasburga do Bazylei. Dochód gruntowy wynosił 24,692,000 franków. Podział gruntu według dochodów (564751 hekt. rozgl.), z których 398948 przypada na opodatkowane to jest na wody 46 hekt., powierzchnią zabudowań 3890 hekt. (87841 własności prywatnych, z tych 86597 domów mieszkalnych, 526 młynów, 27 kuźnic i 691 fabryk) nieopodatkowane zaś wynoszą 65834 hekt., na drog 20689 hekt., wody 2791 hekt., lasy 41893 hekt

budynki publiczne 460 hekt. W 1842. r. było 13 wyższych zakładów naukowych, z których 1 kolegium w Strasburgu, 6 kolegiów komunalnych, w Buxviller, Haguenau, Obernai, Saverne, Schelestadt, Wissemburg, 6 pensyonatów. Zakładów początkowych: 1 szkoła normalna depart. w Strasburgu, 9 szkół wyższych, 6 komunalnych, 1005 elementarnych z 88317 uczniami w zimie, 4 klassy rzemieślnicze w 4 gminach, 18 sal ochrony w 5 gminach dla 2,040 dzieci. Podział administracyjny i sądowy na 4 okręgi: Saverne, Schelestadt, Strasburg, Wissemburg, 30 kantonów w 1846. r. 33 sądów pokoju, 542 gmin. Departament należy do dyecezyi biskupstwa Strasburgskiego, należy do trybunału w Kolmar i akademii uniwersyteckiéj w Strasburgu, oraz do 5 dywizyi wojskowéj w Strasburgu.

RENU WYŻSZEGO departament we Francyi, stolica Kolmar. Położony na granicy W. księstwa Badeńskiego, Szwajcaryi (kantonów Bazylei, Solothurn i Bern), i między depart. Niższego Renu, Vosges, Wyższéj Saony i Doubs. Leży między 47° 25' i 48° 18' szer. płn. Rozległość 396116 hekt. Ludność w 1846 r. 487,208 m.; w 19 gminach liczących po 3,000 przeszło: w Altkirch, Bergheim, Belfort, Cernay, Colmar, St. Croix, Guebwiller, Kaysersberg, St. Marie, Massevaux, Mülhausen, Münster, Orbey, Ribeauvillé, Rixheim, Rouffach, Soultz, Thann i Witzenheim; 2 gminy od 12 do 21000 m. Mülhausen, Colmar, i4 po 5,000 przeszło. Położony między dwoma kotlinami Renu i Rodanu, lecz więcéj w kotlinie Renu. Po Renie największą rzeką jest Ill, wpadająca do pierwszéj, i do któréj spływają główniejsze rzeki. Savoureuse zlewająca się do Doubs, oblewa część jego południową. Kraj płaski wzdłuż Renu, dość wyniosły ku płd. oparty na zach. o krawędzie gór Wogezskich i pokryty ich gałęziami, przerznięty w części południowéj przez ścianę oddzielającą kotlinę Renu od kotliny Rodanu i łączącéj pasmo Jura z górami Wogezskiemi. Punkta najwyższe Bärenkopf albo Ballon Alzacyi 1250 metr., Ballon Guebwiller 1429 m. i Ballon Thann 1,300 m. Grunt żyzny w dolinach. Podzielony według swéj przyrody, na kraj górzysty 134529 hekt., na nieużytki lub stepy 4219 hekt., na ziemię urodzajną 42351 hekt., ziemię kredziastą lub wapienną 9454 hekt., ziemię kamienistą 16774 hekt., piaski 27549 hekt., bagna 13630 hektarów. Kraj bogaty, rolniczy a mianowicie rękodzielniczy. Rolnictwo postępowe; zbiór zwykle dostateczny zboża i kartofli; wina w obfitości, uprawa na wielką skalę drzew i krzewów. Wina najlepsze zwane Reńskiemi, zbierane we Francyi. Najcenniejsze są białe z okręgu Kolmar, a szczególniéj Kitterle z Guebwiller, Brond z Turckheim, i wina zwane gentils z Riquewihr i Ribeauvillé, są liczone do najwyborniejszych win królestwa. Wina z winnic Colmar, Olwiller, Kientzheim, Kaisersberg i Ammerschwihr, są równie cenione jak najlepsze wina likworowe Francuzkie. Wina czerwonego skąpo. Rozległość i płody uprawy w roku 1839: Ziemi urodzajnéj 391349 hektarów, z których pod pszenicę 31334 hekt., żyto 16212 hekt., jęczmień 22739 hekt., owies 9043 hekt., kartofle 17744 hekt., winnice 10742 hekt., ogrody 1600 hekt., łąki sztuczne 12360 hekt., odłogi i ugory 21081 hekt., lasy 143323 hekt. Płody wraz z nasieniem pszenicy 494785 hektolitrów, żyta 357538 hekto., jęczmienia 207745 hekto., owsa 155368 hekto., kartofli 2439115 hekto., wina 374784 hekto., buraków 602434 hekto., siana 1489707 cent. sześ., drzewa 672129 oterów. Chów bydła znaczny. W 1839. r. było koni 25,599; 15 mułów, 1,158 osłów, 99,788 bydła rogatego, 61,451 wieprzy, 11,704 kóz. Eksploatacya mineralna małoznacząca, eksploatacya żelaza, węgla, torfu, pięknych kamieni ciosowych, marmuru, gipsu, marglu. Liczne źródła mineralne. W 1839. kopalnie żelaza wydały 20497 cent. minerału wartości 49.316 frank., węgla 5,355 centnarów wartości 22,294 frank., kamieni wartości 302,271 fran. Przemysł rękodzielniczy na wysokim stopniu i najznaczniejszy w królestwie. Ogniskiem przemysłu jest miasto Mülhausen, główne gałęzie są: przędzalnie bawełny, wyroby tkanin bawełnianych, fabryki obić papierowych, i wyroby metalowe. W 1839. r. było w departamencie 13 fryszerek żelaznych, 11 kuźnic i 10 stalowni, które wyrobiły 15777 cent. żelaza lanego wartości 398,451 franków i 7658 cent. żelaza kutego, wartości 420,053 fr. Z pomiędzy innych ważnych przedmiotów, są skóry, szkła, fajans, wyroby garncarskie, piwo, wódki. Płody rękodzielni, wina i drzewo stanowią przedmioty handlu wywozowego. Departament ma czynny udział w handlu z Szwajcaryą i z Niemcami. Jarmarków 155 w 32 gminach trwających 158 dni. Rozwój ogólny komunikacyi w 1837. r. 3121 w., z których dwie rzeki Ren 74,8 w., Ill 16,5 w.; 1 kanał łączący Ren z Rodanem 117 w., 7 traktów bitych 346 w., 17 dróg depart. 375 w., 1115 dróg wiejskich 2188 w. Przez departament przechodzi droga żelazna z Bazylei do Strasburga. Podział gruntu według jego dochodów w 1834. r. 406,0322 hekt. rozległ., z tych

372002 opodatkowanych, jako to 1770 hekt. wód; powierzchnia budowli zajmuje 1975 hekt. 67,586 posiadłości, z tych 66132 domów, 493 młynów, 30 kuźnic i 931 innych fabryk; 34040 hekt. nieopodatkowanych, jako to: drogi 7089 hekt., wody 3574 hekt., lasy 23092 hekt., budynki publiczne 254 hekt. W r. 1842. było zakładów naukowych wyższych, z których 6 kolegiów komunalnych: w Altkirch, Belfort, Colmar, Mülhausen, Rouffach, Thann, i 6 pensyonatów. Zakładów początkowych: 1 szkoła normalna depart. w Kolmar, 14 szkół wyższych, 736 szkół początkowych, w których było 67,808 uczni w zimie; 8 sal ochron dla 1,000 dzieci. Podział administracyjny i sądowy w 1841. r. na 3 okręgi: Altkirch, Belfort, Colmar, 29 kantonów (29 sądów pokoju), 490 gmin. Departament ten wraz z depar. Niższego Renu, składa dyecezyą biskupstwa Strasburgskiego, i należą do 3. dywizyi w Strasburgu. Trybunał w Kolmar zależy od akademii uniwersyteckiéj w Strasburgu.

RENWEZ, Mm. we Francyi, w dep. Ardennes, o 12 w. ku płn.-zach. od Mézières; 1,532 m. Fabryki czapek wełnianych, szczotek. Przędzalnia wełny. Browar.

RENY, M. w ces. Rossyjskiém, w Bessarabii. Leży pod 45° 27' płn. szer., a 45° 55' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 1893 w., od Moskwy 1596 w., ku wsch. od Kiszyniewa, przy ujściu Prutu do Dunaju. Port handlowy. Wywóz zboża na morze Czarne; 7,314 m. w 1849.

RÉOLE, LA-R..., M. we Francyi, w dep. Girondy, o 67 w. ku płd.-wsch. od Bordeaux, na prawym brzegu Garonny; 4,080 m. w 1846. r. Kolegium komunalne. Towarzystwo lineuszowe. Fabryki płótna konopnego, grzebieni, octu. Garbarnie, farbiernie. Handel winem, wódką, zbożem, bydłem.

REPLONGES, W. we Francyi, w dep. Ain, o 25 w. ku zach. od Bourg-en-Bresse; 1,794 m.

REPPEN, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, o 18 w. ku wsch. od Frankfurtu, nad rz. Eilang, wpadającą do Odry; 3,152 w 1843. roku. Sąd grodzki. Fabryki sukna, płótna, kapeluszy.

REPS, 1) Mm. w Austryi, w ziemi Siedmiogrodzkiéj, w kraju Saksonów, stol. prowincyi t. n., o 140 w. ku płd.-wsch. od Klausenburga; 2,200 m. Źródła siarczane i słone. Dawny zamek warowny, położony na skale w środku miasteczka. 2) Stuhl-Reps, prowincya Siedmiogrodu w kraju Saksonów, stol. t. n. Rozległość 10,7 mil kw. niem.; 19,671 m. w 1837. r. Grunt górzysty obfituje w ziemiopłody. Eksploatacya leśna. Zawiera 1 miasteczko i 17 wsi.

REPTON, Mm. w Anglii, w hrb. Derby, o 9 w. ku płd.-zach. od Derby, nad rzeczką spływającą do Trentu; 2,083 m.

REQUENA, M. w Hiszpanii, w Nowéj Kastylii, o 115 w. ku płd.-wsch. od Cuença, nad Olianą; 10,893 m. Fabryki dość czynne wyrobów jedwabnych i wstążek. Uprawa morw i szafranu w okolicach.

RESCHT, M. w Persyi, w prow. Ghilan, o 230 w. od Teheranu, nad odnogą mr. Kaspijskiego; 80,000 m. Jedno z główniejszych miast handlowych nad mr. Kaspijskiém.

RESICZA, DEUTSCH-R..., Mm. w Węgrzech, w komitacie Krassowy, o 16 w. ku płd.-wsch. od Bocsana, nad rz. Berzawą. Sąd górniczy. Kopalnie żelaza i kuźnice.

RESINA, W. w król. Neapolitańskiém, o 7 w. ku płd.-wsch. od Neapolu, w pobliżu Portici i nad zatoką Neapolitańską. Po większéj części położona na miejscu dawnego Herkulanum.

RESZETYŁÓWKA, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Połtawskiéj. Odległe od Petersburga 1457 w., od Moskwy 878 w., od Połtawy 35 w.

RETFORD, Mm. w Anglii, w hrb. Nottingham, o 42 w. ku płn.-wsch. od Nottingham, nad rz. Idle; 2,491 m. Dom roboczy dla ubogich. Fabryki kapeluszy, trzewików, tiulu, płótna żaglowego i lin. Papiernie.

RÉTHEL, M. we Francyi, w depar. Ardennes, o 50 w. ku płd.-zach. od Mézières, na pr. brz. rz. Aisne; 7,828 m. w 1846. r. Izba handlowa. Kolegium komunalne. Kassa oszczędności. Dom poprawczy. Liczne fabryki przędzy wełnianéj, flaneli, muślinu wełnianego, merynosów, sukna; przędzalnie wełny czesanéj i gręplowanéj. Konstrukcya machin i warsztatów do przemysłu wyrobów wełnianych służących. Garbarnie. Fabryki mydła i oleju. Kuźnice żelaza i hamernie miedzi. Miasto bardzo starożytne, źle zabudowane i błotniste, nie zawiera żadnego pomnika. Zdobyte przez Hiszpanów w r. 1650. i w r. 1653. odzyskane w tychże latach przez Du Plessis Praslina i Tureniusza.

RETHEM, M. w ks. Hannowerskiém, o 21 w. od Werden, nad rz. Iller; 1,135 m.

RETIERS, RETHIERS, W. we Francyi, w dep. Ille-et-Vilaine, o 31 w. ku płd.-zach. od Vitré; 3,150 m. w 1846. r. Wysokie piece i gisernia.

RETIMO, M. w Turcyi, na pobrzeżu płn. wyspy Kandyi; 8,000 m. Miasto warowne. Mały port. Handel oliwą.

RETOURNAC, Mm. we Francyi, w dep. Wyższéj Ligiery, o 10 w. ku płn.-zach. od Yssingenaux, na l. brz. rzeki Ligiery; 3,620 m. w 1846. r. Warsztaty statków.

RETY, M. we Francyi, w dep. Pas-de-Calais, o 14 wiorst ku płn.-wsch. od Boulogne-sur-Mer; 1,286 m. Eksploatacya węgla. Tartak hydrauliczny. Huty pięknego szkła.

RETZ, RÖTZ, M. w Austryi, w Niższéj Austryi, w gub. Wiedeńskiéj, o 50 wiorst ku płn.-zach. od Korneuburg; 2,777 m. Zbiór win cenionych.

RETZ, mała okolica we Francyi, w dawnéj prowincyi Poitou, stol. Mahecoul. Dziś składa część departamentu Niższéj Ligiery.

REUILLY, M. we Francyi, w depar. Indre, o 14 w. ku płn. od Issondun, na l. brz. rz. Arnon; 2,418 m. Dobre wina białe. Fabryka cukru krajowego. Papiernia w Ferté-Gilbert.

REUS, M. w Hiszpanii, w Katalonii, w prowincyi i o 14 w. ku zach. od Tarragony, nad mr. Śródziemném; 24,600 m. Przemysł bardzo czynny, fabryki wyrobów jedwabnych, bawełnianych, kapeluszy, mydeł; farbiarnie, blicharnie, dystylarnie, huty szkła.

REUSS, rzeka w Szwajcaryi, wpadająca do Aar powyżéj Bruk, w Argowii. Źródło główne w jeziorze Lucendro, w Uri. Bieg 133 w. przez Hospenthal, Andermats, Amsteg, Seedorf, Lucernę i Mellingen. Tworzy jezioro Czterech Kantonów. Rzeki do niéj wpadające z pr. str. Muotta i Lorzen, z l. str. Aa d'Endelberg, Aa de Sarnen, i Emmen. Spławna od jeziora 4 kantonów.

REUSCH, NEU-R..., RISSE-NOWA, Mm. w Austryi, w Morawii, w gub. Brün, o 28 w. ku płd.-wsch. od Iglau; 1,030 m.

REUSS, 1) Reuss-Lobenstein-und-Ebersdorf, ks. w Niemczech, stol. Lobenstein. Rozległość 7,75 mil kw. niem. Ludność 22,549 m. w 1843. r. Dochody wynoszą 140,000 talarów. Zawiera 2 miasta, 2 miasteczka i 37 wsi. 2) Reuss-Plauen, dawne księstwo ces. Niemieckiego, składające się z dwóch oddzielnych części i zawartych między Bawaryą, Prusami i księstwami Saskiemi. Położone między 50° 20' i 51° szer. płn., a 10° 46° i 9° 10' dłg. wsch. Rozległość 27,9 mil kwad. niem.; 108,686 m. Kraj w ogóle górzysty, oblany rzeką Esterą i Salą, żyzniejszy w okolicach Gery. Lasy rozległe. Rolnictwo mniéj ważne jak chów bydła. Eksploatacya nieco żelaza. Fabryki wyrobów bawełnianych, wełnianych, płóciennych. Terytoryum Reuss-Plauen, podzielone między gałęzie rodziny dawnych Władców tego kraju, tworzy związek polityczny (Gesammlung), składający się z 2 księstw: Reuss starszéj linii (Reuss älterer Linie), i Reuss młodszéj linii (Reuss jüngerer Linie). Każda linia tworzy państwo oddzielne, lecz których władzcy następują po sobie. Rząd czystomonarchiczny, ograniczony we względzie opodatkowania przez stany składające się z deputowanych. Wszyscy książęta krwi panującéj noszą imiona Henryk, i odznaczają się liczbami wskazującemi stopień ich powinowactwa. W starszéj linii gdy liczba dochodzi do 100, wtedy rozpoczyna się nowa serya; w młodszéj linii każdy wiek tworzy nową seryę. Najstarszy książę panujący obu linii przybiera tytuł Pana rodziny (des ganzen Stammes Aeltester), a najstarszy drugiéj gałęzi tytuł (Adjunct). Seniorat nadaje prawo przewodniczenia w radzie rodziny i w dyrekcyi archiw. 2) Reuss-Plauen-älterer-Linie, ks. Reuss-Plauen starszéj linii, pań. Związku Niemieckiego, stol. Greiz. Graniczy na płn. z ks. Sasko-Wejmarskiém, na płd. z Saksonią, na zach. z ks. Sasko-Wejmarskiém i Saksonią. Rozległość 6,8 mil kw. niem.; 33,803 m. w 1843. r. Administracya składa się: *a)* z rady regencyjnéj i sprawiedliwości, tworzącéj trybunę, zależące od sądu apelacyjnego w Jena; *b)* z departamentu spraw wewnętrznych, finansów, rolnictwa i leśnego. Stany państwa składają się z 8 członków, z których 3 szlachty i 4 deputowanych od miast wraz z syndykiem. Dochody 10,000 talarów. Dzieli się na dwa państwa (Herrschaft) Greiz i Burg. Zawiera 2 miasta i 2 miasteczka i 44 wsi. Jako pań. Związku Niemieckiego, ma głos w plenum w zgromadzeniu 17stu i liczy się w 16. rzędzie w porządku kancelaryi związkowéj. Kontyngens wojskowy wynosi 223 ludzi. 4) Reuss młodszéj linii, księstwo, należące do Związku Niemieckiego, stolica Gera. Składa się z dwóch państw udzielnych Reuss-Schleitz i Reuss-Lobenstein-Ebersdorf, i z krajów niewcielonych Reuss-Plauen młodszéj linii, które należą wspólnie do dwóch książąt Reuss w młodszéj linii. Rozległość 21,1 mil kw. niem.; 74,883 m. w 1843. r. Pod względem stosunków z Związkiem Niemieckim, ks. Reuss-Plauen młodszéj linii uważane jest za jedno państwo. Ma głos w Zgromadzeniu 17stu i liczy się w 16. rzędzie w porządku kancelaryi Związkowéj. We wszystkiém co dotycze całości posiadłości linii młodszéj Reuss, odnosi się do rządu połączonego (Gesamtregierung) rezydującego w Gera. Każdy oddział zresztą ma rząd udzielny. 5) Reuss-Plauen jüngerer Linie, Gesamtbesitzungen, państwo udzielne zawarte w posiadłościach młodszéj linii Reuss-

Plauen, stolica Gera. Rozległość 7,25 mil kwad.; 32,253 m. Składa się z pań. Gera i obwodu Saalburg. Stany jego składają się z 6 deputowanych ze szlachty i 2 z miasta Gera. Zawiera 1 miasto, 1 miasteczko i 91 wsi. 6) Reuss-Schleitz, państwo udzielne zawarte w posiadłościach linii młodszéj Reuss-Plauen, stol. Schleitz. Rozległość 6,10 mil kw. niem.; 21,081 m. Stany jego składają się z 3 deputowanych szlachty i z 3 miast. Dochód wynosi 133,400 talarów. Zawiera 2 miasta i 27 wsi.

REUSSMARKT, 1) Reussmarkt, Surdehaly, W. w Siedmiogrodzie, stolica żupań. t. n., o 29 w. ku płn.-zach. od Hermanstadtu. 2) Stuhl-Reussmarkt, prowincya Siedmiogrodu, stol. Reussmarkt. Rozległość 3,8 mil kw. niem.; 15,818 m. Grunt górzysty, obfitujący w zboże i w wino. Zawiera 1 miasto i 10 wsi.

REUTLINGEN, M. w król. Wirtembergskiém, w cyr. Czarnego-lasu, o 40 w. ku płd. od Stutgardu, nad rzeką Echatz, u stóp Achalm; 11,712 m. w 1840. r. Nadintendentura generalna ewangelicka. Szkoła politechniczna wyższa. Źródła siarczane i kąpiele. Przemysł bardzo czynny, fabryki sukna, koronek, różnych tkanin, wyrobów szmuklerskich, haftów. Niezbyt dawno jeszcze główne ognisko przedruków książek zagranicznych. Handel znaczny owocami. Kościół P. Maryi sławiany od r. 1273—1343. Na wyniosłym szczycie Achalm, rozwaliny dawnéj twierdzy cesarskiéj t. n., a w pobliżu dominium królewskie Achalm, słynne ze swych stad baranów rasy kaszemirskiéj i angora. Dawniéj warowne. W średnich wiekach wolne miasto Cesarskie.

REVEL, 1) W. we Francyi, w dep. Izery, o 13 w. ku wsch. od Grenobli; 1,076 m. Fabryki narzędzi rolniczych. 2) M. we Francyi, w dep. Wyższéj Garony, o 30 w. ku wsch. od Villefranche-de-Lauragais; 6,044 m. w 1846. r. Fabryki wyrobów wełnianych, pończoch, czapek, kołder. Huty szkła. Handel zbożem.

REVELLO, M. w król. Sardyńskiém, o 30 w. ku płn.-zach. od Coni, nad rz. Po; 5,000 m.

REVERE, Mm. w król. Lombardzko-Weneckiém, w gub. Medyolańskiéj, o 26 wiorst ku płd.-wsch. od Mantui, na pr. brz. rzeki Po, naprzeciw Ostiglia. Fabryki lin.

RÉVIGNY-aux-DAMES, Mm. we Francyi, w depar. Meuse, o 17 w. ku płn.-zach. od Bar-le-Duc, nad rz. Ornain; 1,598 m.

RÉVIN, M. we Francyi, w dep. Ardennes, o 10 wiorst ku wsch. od Rocroi, na pr. brz. rz. Meuse; 2,765 m. w 1846. r. Wysokie piece hutnicze, działolejnie, gisernie.

REWEL, KOŁYWAN, TALLINE, M. w ces. Rossyjskiém, stoł. gub. Estlandzkiéj. Leży pod 59° 27' płn. szer., i 46° 55' wsch. dłg. Odległe 360 w. ku zach. od Petersburga, 1022 w. od Moskwy, nad zatoką odnogi Finlandzkiéj; 24,041 m. Twierdza. Port wojenny. Sąd apelacyjny i kryminalny. Konsystorz ewangelicki. Gimnazyum; 2 publiczne biblioteki. Konsulat Szwedzki. Port handlowy bardzo czynny. Wywóz zboża, wódek, lnu, konopi, drzewa i innych płodów; z wprowadzanych towarów: ryby solone, sery, wina, tytuń, owoce, wyroby, tkaniny i t. p. Kąpiele morskie bardzo uczęszczane. W pobliżu zamek Katarinenthal, założony przez Piotra Wgo.

REXPOEDE, W. we Francyi, w dep. du Nord, o 14 w. ku płd.-wsch. od Dunkierki; 1,958 m.

REYSSOUSE, rzeka we Francyi, w depar. Ain, wpadająca do Saony, pod Pont-de-Vaux. Źródło u podnóża Révéremont; bieg około 55 w., spławna na 5 wiorst.

REZ-BANYA, Mm. w Węgrzech, w komitacie Bihar, nad rz. Schnelle-Körös. Sąd górniczy. Kopalnie żelaza, miedzi, ołowiu srebrodajnego i pięknych marmurów posągowych.

RÉZÉ, Mm. we Francyi, w dep. Niższéj Ligiery, o 5 w. ku płd. od Nantes, na l. brz. Ligiery; 6,203 m. w 1846. r.

REŻYCA, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Witebskiéj, w pow. t. n. Leży pod 56° 30' płn. szer., a 45° 0' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 419 w., od Moskwy 865 w., od Witebska zaś 295 w., nad rz. Reżycą; 1,091 m.

RHAYDAR, Mm. w Anglii, w Walii, w hrb. i ku płn.-zach. od Radnor, nad rz. Wye; 735 m. Fabryki flaneli.

RHEDA, M. w Prusach, w prow. Westfalskiéj, w rejencyi Minden, nad rz. Ems; 1,744 m. Fabryki nici i płótna.

RHEDEN, M. w Prusach, w prowincyi Pruskiéj, w rejencyi Kwidzyńskiéj, w cyrkule Grudziążskim, nad małém jeziorem; 1,242 m.

RHEENEN, M. w Niderlandach, w prowincyi Utrechtskiéj, o 33 w. ku płd.-wsch. od Amersfort, nad Renem; 2,500 m.

RHEID, M. w prow. Reńskiéj, w rejencyi i na zach. od Düsseldorfu, nad rz. Niers; 3,576 m. w r. 1843. Przemysł bardzo czynny, fabryki słynnych płócien, sukna, wyrobów bawełnianych i jedwabnych, aksamitów, wstążek i koronek. Olejarnie i mydlarnie.

RHEIN, M. w Prusach, w prow. Pruskiéj, w rejencyi Gumbińskiéj, o 98 w. od Gumbina, nad jeziorem t. n.

RHEINAU, Mm. w Szwajcaryi, w kant. Zurich, o 9 w. ku płn.-zach. od Andelfingen, nad Renem; 604 m. katolików. Słynne opactwo Benedyktynów na wyspie leżącéj na Renie.

RHEINBACH, Mm. w Prusach, w prow. Reńskiéj, w rejencyi Kolońskiéj, o 32 w. ku płd. od Kolonii; 1,595 m.

RHEINBERG, M. w Prusach, w prow. Reńskiéj, o 72 w. ku płn. od Düsseldorfu, nad starym Renem i Labą: 2.375 m. w 1843. r. Niegdyś ważna twierdza.

RHEIN-HESSEN, HESSYA NADREŃSKA, prowincya, w ks. Hessen-Darmstadzkiém, stol. Moguncya. Rozległość 24 mil kw. niem.; 213,681 m. Dzieli się na 11 kantonów: Alzei, Bingen, Moguncyę, Niederolm, Oberingelheim, Oppenheim, Osthofen, Pfeddersheu, Wöllstein, Wörstadt, Worms. Zawiera 10 miast, 12 miasteczek i 168 wsi.

RHEIN-KREIS, 1) Ober-R..., cyrkuł wyższego Renu, prow. Badeńska, stol. Friburg; Rozległość 78 mil kw. niem.; 351,200 m. w 1843. r. Dzieli się na 18 amtów i 448 gmin. Zawiera 29 miast, 7 miasteczek i 550 wsi. 2) Kreis-Unter-Rhein, cyrkuł niższego Renu, prow. Badeńska, stolica Manheim, Rozległość 3410 w. kw. Ludność w 1843 r. 342,900 m., z których 147,991 ewangelików, 171,370 katolików, 10,396 żydów. Dzieli się na 22 amty i 3852 gmin, zawiera 28 miast, 10 miasteczek i 345 wsi.

RHEIN-KREIS, MITTEL-R..., cyrkuł Środkowego Renu, prow. admin. Badeńskiéj, stol. Karlsruhe. Rozległość 77 mil kw. niem. Ludność 449,200 m., z których 151,708 ewangelików, 269,334 katolików i 6,011 żydów. Dzieli się na 21 amtów i 389 gmin. Zawiera 29 miast, 17 miasteczek i 395 wsi.

RHEINECK, M. w Szwajcaryi, w kantonie St. Gallen, o 17 w. płn.-wsch. od St. Gallen, nad Renem; 1,211 m.

RHEINFELDEN, M. w Szwajcaryi, w kantonie Argowii, o 26 wiorst ku płn.-zach. od Aarau, na l. brz. Renu; 1,321 m. Most na Renie. Fortyfikacye niegdyś ważne, zniesione przez Francuzów w r. 1744.

RHEINHEIM, M. w ks. Hessen-Darmstadzkiém, o 12 w. ku płd.-wsch. od Darmstadtu; 1,196 m. Eksploatacya bazaltu w okolicach.

RHEINSBERG, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, o 84 w. ku płn.-zach. od Berlina, nad Renem, 2,168 m. w 1843. r. Fabryki wyrobów fajansowych i garncarskich, huty pięknego szkła w okolicach. Pyszny zamek i grobowiec księcia Henryka Pruskiego.

RHODE-ISLAND, państwo Stanów Zjednoczonych, nad oceanem Atlantyckim, stolica Newport i Providence. Leży między 41° 22' szerok. płn., a 73° 48' i 74° 32' dłg. zach. Graniczy na płn. i wsch. z Massachussetts, na płn. z Oceanem, na zach. z Conecticut. Rozległość 3484 w. kw.; 108,830 m. w 1840. r. Najmniejsze z państw Zjednoczonych. Terytoryum płaskie, wyjąwszy ku płn.-zach., gdzie jest górzyste. Ziemia miernie żyzna. Główniejsze rzeki Pawtucket i Pawtuxet, wpadające do pięknéj zatoki Narraganset. Ziemiopłody w 1840. r. pszenicy 3098 buszli, jęczmienia 66490 buszli, owsa 171517 buszli, jarki 2979 buszli, maisu 450498 buszli, kartofli 911973 buszli, siana 63499 buszli, wełny 183830 funtów. Stan trzody: koni i mułów 8,024 sztuk, bydła rogatego 36,891, baranów 90,146, wieprzy 30,659 sztuk. Stan przemysłu kopalniczego w r. 1843: 5 pieców i kuźnie, 1 kopalnia antracytu. Przemysł rękodzielniczy w r. 1843: 41 przędzalni wełny, 209 przędzalni bawełny, 27 garbarni. Handel dość czynny, którego głównem ogniskiem jest miasto Providence, w roku 1841. wprowadzono towarów za 339,592 dolarów, wyprowadzono za 278,465 dolarów. Według obliczenia z 1841. r. było 108,830 m., z których 105,587 białych (51,362 mężczyzn i 54,225 kobiet), 3,238 kolorowych (1,413 mężczyzn), w państwie nie ma niewolników; w téj liczbie było trudniących się rolnictwem 16,617, 1,348 handlem, 21,271 przemysłem, 1,945 żeglugą. To państwo zachowało prawie tenże sam kształt rządu jaką mu nadał Karol II. w 1663. r. Władza wykonawcza należy do gubernatora obieranego corocznie. Zgromadzenie prawodawcze składa się z senatu, z 10 senatorów wybieranych corocznie, i z izby reprezentantów, 72 deputowanych obieranych na pół roku. Jest sąd najwyższy w państwie. Trybunał I. instancyi w każdém hrabstwie. Sędziowie są mianowani na rok jeden przez zgromadzenie prawodawcze. Podział administracyjny na hrabstwa. Szkół elementarnych utrzymywanych kosztem państwa było 434 z 17,355 uczniami, szkół wyższych (Academie et Grammar School) 52 z 3,664 uczniami; oprócz tego w tymże roku były 2 szkoły wyższe (Universyty albo College) z 324 uczniami. Siła zbrojna albo milicya Rzplitéj, wynosiła w 1841. r. 1,009 ludzi. Dochody publiczne w r. 1840: 69,207 dolarów, a wydatki 11,800 dolarów. Państwo wysyła na kongres 2 senatorów i 2 deputowanych do izby reprezentantów.

RIAILLE, W. we Francyi, w depar. Niższéj Ligiery, o 25 w. ku płn. od Ancenis, na pr. brz. rz. Erdre; 1,980 m.; 5 kuźnic żelaznych.

RIANO, M. w Hiszpanii, w prow. Leon, nad rz. Elsa; 700 m.

RIAZA, Mm. w Hiszpanii, w Staréj Kastylii, o 43 w. ku płn.-wsch. od Segowii, nad rz. t. n., wpadającą do Duero; 4,500 m.

RIAZAŃ, M. w ces. Rossyjskiém, stołeczne gub. i pow. t. n. Leży pod 54° 38' szer. płn., a 57° 24 wsch. dłg. Odległe 876 w. od Petersburga, 198 w. od Moskwy, nad rzeką Trubeżą, odnogą Oki; 18,711 m. w 1849. r. Sąd kryminalny i apelacyjny. Stolica eparchii prawosławnéj. Gimnazyum. Fabryki płótna.

RIAZAŃSKA gubernia w ces. Rossyjskiém, stol. Riazań. Rozległość 39765 w. kw.; 1,279,000 m. w 1841. roku. Grunt płaski i bagnisty lecz żyzny. W r. 1830. było 983,629 ludzi zajmujących się rolnictwem, wysiano 629,820 czetwerti oziminy i 910,560 czetwerti jarzyn. Piękne lasy, z których 417379 diesiatyn należy do korony. Fabryki płótna, lin, huty szkła, farbiarnie, garbarnie. W r. 1833. było 12 miast z ludnością 56,713 m. Dzieli się na 12 powiatów.

RIAZSK, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Riazańskiéj. Odległe 979 w. od Petersburga, 301 w. od Moskwy, a 103 w. ku płd.-wsch. od Riazania, nad rz. Riazą; 2,251 m. w 1849.

RIBADAVIA, M. w Hiszpanii, w Galicyi, o 20 w. ku płd.-zach. od Orense, nad rz. Minho; 2,200 m. śpioch

RIBE, 1) M. w Danii, stoł. sztyftu t. n., o 231 w. ku zach. od Kopenhagi, nad rz. Nibs-Aa, o 7 w. od jéj ujścia; 2,150 m. Siedlisko biskupa ewangelickiego. Szkoła klasyczna. Dom poprawczy. Fabryki płótna. Katedra z XIII. stulecia. 2) Stift-Ribe, prow. w Danii, w Jutlandyi, stol. Ribe. Rozległość 169½ mil kw. niem. Ludność 158,928 m. Dzieli się na trzy amty: Rinkjöbing, Veile i Ribe. Do niéj należą kilka okolic w ks. Szlezwickiém, wyspy Fanöe i Amrom, i część wysp Romöe, Sylt i Föhr.

RIBEAUVILLÉ, M. we Francyi, w dep. Wyższego Renu, o 16 w. ku płn.-zach. od Colmar, na l. brz. rzeki Lieprevette; 7,558 m. w 1846. r. Inspektoryat leśny. Dobre wina czerwone i wyborne białe, najlepsze Trottacker i Zahnacker. Fabryki wyrobów bawełnianych, chustek, madrasu, nowości. Przędzalnie bawełny, farbiarnie, garbarnie; młyny, tokarnie, fabryki wyrobów garncarskich, cegielnie, browary. Miasto starożytne, zbudowane przy wejściu do malowniczéj doliny, otoczonéj pięknemi winnicami, u podnóża góry, na szczycie któréj wznoszą się rozwaliny trzech zamków, tworzących miasteczko z tytułem baronii, zwanéj Ribeaupierre.

RIBEIRA-GRANDE, M. na wyspach Azorskich, stol. wyspy San-Miguel, w płn. jéj części leżące; 1,200 m. Źródła gorące.

RIBEMONT, M. we Francyi, w dep. Aisne, o 15 w. ku płd.-wsch. od St.-Quentin, na l. brz. Oise; 3,098 m. w 1846. r. Fabryki merynosów, przędzalnie wełny, fabryki kartonu, ceraty, garbarnie, cegielnie. Na wysokości, pod którą płynie rz. Oaza.

RIBERAC, M. we Francyi, w depar. Dordogne, o 30 w. ku płn.-zach. od Périgueux, na l. brz. rz. Drome; 4,140 m. w 1846. r. Wina lichego gatunku, z których wyrabiają wódkę. Fabryki drylichu; przędzalnie lnu i konopi; fabryki wódek, garbarnie, papiernie, kuźnie. Handel płótnem i zbożem.

RIBEROU, Mm. we Francyi, w dep. Niższéj Charente, o 21 w. ku płd.-zach. od Saintes, na pr. brz. rzeki Seudre; 80 m. Port handlowy. Komora. Składy handlowe miasta Saujon.

RIBIERS, Mm. we Francyi, w depar. Wyższych Alp, o 50 w. ku płd.-zach. od Gap, nad rz. Bach; 1,415 m. Fabryki kadysu, przędzalnie jedwabiu. Handel wełną.

RIBNITZ, M. w ks. Meklemburg-Szweryńskiém, o 22 w. ku płn.-wsch. od Rostocku, nad rz. Reckenitz i przy jéj ujściu do mr. Baltyckiego; 2,800 m. Browary, gorzelnie. Handel rybami.

RICCIA, M. w król. Neapolitańskiém, o 18 w. ku płd.-wsch. od Campo-Basso; 4,500 m. Komora.

RICEYS, LES-R..., Mm. we Francyi, składające się z trzech wiosek Ricey-Haut, Ricey-Haute-Rive, i Ricey-Bas, w dep. Aube, o 14 w. ku płd. od Bar-sur-Seine, nad rz. Laigne; 3,519 m. w 1846. roku. Wyborne wina czerwone, 3. klassy, i wina białe cenione. Garbarnie, fabryki wódek, farbiarnie. Składy win. Handel baranami.

RICHARDAIS, LA-R..., Mm. we Francyi, w dep. Ille-et-Vilaine, na l. brz. Rance; 400 m. Mały port.

RICHE, LA-R..., W. we Francyi, w depar. Indre-et-Loire; 1,234 m. Szczątki zamku dawnego Plessis-les-Tours, słynnego z dawnego pobytu Ludwika XI., który tu umarł w 1483. r.

RICHBOROUGH, Mm. w Anglii, w hrb. Kent, o 3 w. ku płn.-zach. od Sandwich. Rozwaliny słynnego Rutupium Rzymian.

RICHELIEU, M. we Francyi, w dep. Indre-et-Loire, o 18 w. ku płd.-wsch. od Chinon, nad rzeką Mable; 2,660 m. w 1843. r. Fabryki cukru z buraków, wódek i octu. Handel znakomity zbożem,

oliwą, owocami, winami białemi i wódką. Miasto regularnie zabudowane; założone w 1657. r. równie jak przepyszny zamek z ogromnym parkiem przez kardynała Richelieu, na miejscu skromnéj wioski t. n., któréj zamek, gdzie się urodził ten wielki człowiek, należał do rodziny Du Plessis.

RICHELSDORF, W. w ks. Hessen-Kasselskiém, w cyrkule Niższéj Hessyi, nad rz. Weiher; 890 m. Dyrekcya górnicza. Eksploatacya miedzi, kobaltu i niklu; hamernie miedzi, w których pracuje 400 robotników, wyrabiających 1300 centnarów miedzi i 700 cetn. kobaltu.

RICHLAND, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pańs. New-York, o 89 w. ku płn.-zach. od Utica, na końcu wsch. jeziora Ontario; 4,050 m.

RICHMOND, 1) W. w Anglii, w hrb. Surrey, o 14 w. ku płd.-zach. od Londynu, w roskoszném położeniu, na pr. brz. Tamizy; 7,243 m. Piękny park królewski i ogrody, niegdyś zamek i rezydencya ulubiona kilku królów, od Edwarda I. do Karola I., który mu nadał tę nazwę. Obserwatoryum w 1769. r. zbudowane. Dom roboczy dla ubogich. Piękny most na Tamizie. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w Wirginii, o 187 w. ku płd.-zach. od Washingtonu, nad James-River; 20,188 m. w 1840. r. Biblioteka publiczna. Konsulat Francuzki. Młyny. Fabryki papieru, wyrobów bawełnianych, tabaki. Działolejnie. Port handlowy bardzo czynny. Wywóz zboża, mąki i konopi.

RICHTENBERG, M. w Prusach, w prow. Pomeranii, o 16 w. ku płd.-zach. od Stralsundu; 1,684 m. w 1843. r.

RICHTERSWYL, Mm. w Szwajcaryi, w kant. Zurich, o 4 w. ku płd.-wsch. od Wadenschweil, nad pobrzeżem płd. jeziora Zurich; 2,942 m.

RICKMANSWORTH, Mm. w Anglii, o 28 w. ku płn.-zach. od Hertford i w hrb. t. n., nad rz. Kolne; 4,574 m. Fabryki wyrobów jedwabnych i bawełnianych, papiernie.

RICQUIER, St.-R..., M. we Francyi, w depar. Somme, o 10 w. ku płn.-wsch. od Abbeville, nad rzeczką Scardon; 1,569 m. w 1841. r. Seminaryum. Browary. Garbarnie. Piece do wypalania.

RIDEAU, rzeka w Niższéj Kanadzie, wpadająca do Ottawy. Bierze początek z jeziora t. n.; bieg około 160 w.

RIDGEFIELD, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w Connecticut, o 57 w. ku płn. od Norwalk; 2,474 m. w 1840. r.

RIEC, W. we Francyi, w dep. Finistere, o 13 w. ku zach. od Quimperlé; 3,110 m. w 1846. r. Handel zbożem.

RIED, Mm. w Austryi, w Wyższéj Austryi, w gub. Linz, o 30 w. ku zach. od Braunau; 2,400 m. Fabryki płótna i sukna.

RIEDENBURG, Mm. w Bawaryi, w cyrk. Wyższego Pfalcu, o 26 w. ku płd.-zach. od Ratyzbony, nad Altmühl; 963 m. Browar. Fryszerka żelaza.

RIEDLINGEN, M. w król. Wirtembergskiém, w cyrk. Dunaju, o 50 w. ku płd.-zach. od Ulmu, nad Dunajem; 1,784 m. Fabryki sukna. Handel zbożem i nićmi.

RIENECK, M. w Bawaryi, w cyr. Niższéj Frankonii, o 71 w. ku płn.-zach. od Würzburga, nad rz. Sien; 1,400 m.

RIESA, M. w król. Saskiém, w cyrk. Drezdeńskim, o 17 w. ku płn.-zach. od Meissen, nad Elbą, przy jéj zlewie z Jahna; 2,267 m. w 1843. r. Fabryki wyrobów chemicznych i cukru. Spław.

RIESENBURG, PRABUTHA, M. w Prusach, w prowincyi Pruskiéj, w rejencyi Kwidzyń; 3,492 m. w 1843. r. Zamek zbudowany przez Krzyżaków w 1276. roku, i dawna rezydencya biskupów Pomeranii.

RIESI, M. w Sycylii, o 26 w. ku płd. od Caltanisetta, w okręgu Terrano. Kopalnia siarki wydająca rocznie 41000 centnarów siarki.

RIETI, M. w państwie Kościelném, stołeczne delegacyi i distretto t. n., o 53 w. ku płn.-wsch. od Rzymu, nad Velino; 8,913 m. Stolica biskupstwa. Kolegium. Garbarnie. Fabryki wyrobów jedwabnych i sukna.

RIEUPEYROUX, Mm. we Francyi, w dep. Aveyron, o 23 w. ku wsch.-płd. od Villefranche-de-Rouergue; 2,880 m. w 1846. r. Stoł. kantonu.

RIEUX, 1) M. we Francyi, w dep. Wyższéj Garonny, o 28 w. ku płd. od Muret, na l. brz. rz. Arize; 2,195 m. w 1846. r. Dawniéj stolica biskupa sufragana Tuluzy. Dawna katedra gotycka, któréj dzwonnica odznacza się wysokością i budową lekką i śmiałą. 2) Mm. we Francyi, w dep. Morbihan, o 57 w. ku wsch. od Vannes, na pr. brz. rz. Vilaine; 2,948 m. w 1846. r.

RIEZ, M. we Francyi, w depar. Niższych Alp, o 48 w. ku płd.-zach. od Digne, nad rz. Auvestre; 2,838 m. w 1846 r. Wyborne owoce, wina cenione, wielki zbiór migdałów, czarnych trufli. Fabryki lin i innych wyrobów konopnych. Fabryki kołder wełnianych, oliwy, makaronu, wyrobów garncarskich. Garbarnie, farbiarnie. Handel wełną. Rozwaliny rzymskie. Sobór w 439. r., pierwszy w Galii.

RIEXINGEN, UNTER-R..., Mm. w ks. Wirtem-

bergskiém, w cyrkule Nekary, o 4 w. ku wsch. od Vaihingen, nad rz. Enz; 1,046 m. w 1840. r.

RIGI, góra w Szwajcaryi, w kantonie Szwyc, pomiędzy jeziorami Zug, Czterech Kantonów i Goldau. Góra odosobniona w kształcie piramidy 1850 metrów wysoka, zwiedzana corocznie przez 10,000 prawie podróżnych, słynna z rozległości widoków na jeziora Zurych, Pfeffikon, Sempach, Egeri, Lowerz i Czterech Kantonów.

RIGNAC, Mm. we Francyi, w depar. Aveyron, o 34 w. ku płn.-zach. od Rodez, nad rz. Aveyron; 2,054 m. w 1846. r. Fabryki tkanin i czapek wełnianych.

RIGNY-LE-FERRON, W. we Francyi, w depar. Aube, o 40 w. ku płd.-zach. od Troyes; 1,226 m. Wina białe. Fabryki sukna, oliwy, cukru z buraków. Wyroby garncarskie, cegielnie.

RIHAH, Mm. w Syryi, o 230 w. ku płd.-zach. od Damaszku, nad Jordanem. Na miejscu dawnego Jericho, w biblii.

RILLE, rz. we Francyi, wpadająca z l. str. do Sekwany pod la Bocque, w depar. Eure. Źródło pod St. Vaudrille (Orne), bieg około 133 w., spławna na 28 w. Transporta skór, wina, materyału budulcowego i towarów kolonialnych.

RIMINI, M. w pań. Kościelném, stoł. dystryktu t. n., w delegacyi Forli, o 45 w. ku płd.-wsch. od Forli, nad rz. Marecchia i cokolwiek powyżéj jéj ujścia do Adryatyku; 17,000 m. Siedlisko biskupa. Trybunał handlowy. Biblioteka zwana Malatestiana (20,000 tomów). Fabryki grynszpanu, kwasu siarkowego i saletrowego; huty szkła, rafinerye cukru i warzelnie saletry. Bogata eksploatacya siarki w okolicach.

RIMNIK, M. w ks. Wołoskiém, powiatowe, o 125 w. ku płn.-wsch. od Bukarestu, nad rz. t. n. Siedlisko biskupa. Trybunał I. instancyi. Seminaryum. Zwycięztwo Rossyan i Austryaków nad Turkami w 1789. r.

RIMOGNE, W. we Francyi, w dep. Ardennes, o 12 w. ku płd. od Rocroi; 1,705 m. w 1841. roku. Eksploatacya glinki. Browary.

RIMONT, M. we Francyi, w dep. Ariège, o 13 w. ku wsch. od St. Girons; 2,316 m. w 1846. r.

RINGKJÖBING, M. w Danii, w prow. Jutlandyi, o 87 w. ku płn. od Ribe, nad laguną t. n.; 1,080 m. Dom karny. Fabryki tabaki, wyrobów wełnianych, mydła. Mały port. Wywóz płodów rolniczych i bydła.

RINGSEND, Mm. w Irlandyi, w hrb. Dublińskiém, o 3 w. od Dublina, nad rz. Dodder. Obszerne warsztaty okrętowe i piękne doki, w których się może pomieścić 400 statków.

RINGSTER, M. w Danii, na wyspie Sjelland, o 53 w. ku płd.-zach. od Kopenhagi, nad rzeką Storaa; 910 m. Kościół z XI. wieku, w którym są groby kilku królów i wielu sławnych ludzi.

RINGWOOD, Mm. w Anglii, w hrb. Hants, o 53 w. ku płd.-zach. od Winchester, nad rzeką Avon; 4,050 m. Fabryki tkanin i pończoch wełnianych; browary. Regnum u Rzymian.

RINTELN, M. w ks. Hessen-Kasselskiém, w prowincyi Niższéj Hessyi, o 105 w. od Kassel, na l. brz. rz. Wezery, przy ujściu Exter; 3,070 m. w r. 1840. Sąd apelacyjny. Gimnazyum; 2 drukarnie. Handel płótnem i zbożem. Żegluga. Piękny kościół Św. Mikołaja z XIII. stulecia. Most żywowy na rz. Wezer. Założone w XIII. stuleciu, dawniéj miało uniwersytet założony w 1619. r. i zniesiony w 1810. r. Forteca, zburzona w 1807. r.

RIO, M. w ks. Toskańskiém, w prow. Pisa, o 10 w. ku wsch. od Porto-Ferajo, na pobrzeżu wsch. wyspy Elby; 3,802 m. w 1840. r. Źródła żelazne i bogate kopalnie żelaza rządowe. Port we wsi Marina de Rio.

RIOBAMBA, M. w Rzplitéj Ekwator, o 190 w. ku płd. od Quito. Na wysokości 3157 metrów; 20,000 m.

RIO-DE-JANEIRO, M. w Ameryce płd., stolica cesarstwa Brazylijskiego i prow. t. n., nad zatoką Rio-Janeiro. Leży pod 22° 54' szer. płd., a 45° 36' dłg. zach.; 170,000 m., z których 60,000 Brazylijczyków, 25,000 cudzoziemców i 85,000 niewolników. Rezydencya cesarza, władz rządowych i stanów państwa. Siedlisko biskupa katolickiego; 6 paralij, 2 kolegia (Don Pedra i Sao-Jose). Fakultety medycyny i chirurgii. Akademia wojskowa i marynarki. Biblioteka narodowa (80,000 tomów). Port wojenny. Arsenały lądowy i morski. Piękny szpital Miłosierdzia. Magazyn żywności marynarki angielskiéj. Przemysł rolniczy na wysokim stopniu; w okolicach plantacye herbaty, trzciny cukrowéj, muszkatelu, lauru, kamfory, mnóstwa drzew i roślin zwrotnikowych, które się tutaj aklimatyzowały. Przemysł rękodzielniczy małoznaczący, pracownie drogich kruszców i dyamentów; fabryki tytuniu, płótna, mydła, prochu, huty szkła, garbarnie, drukarnie. Handel bardzo czynny i postępowy. W r. 1843. było w mieście domów handlowych 4,734, z których 328 Francuzkich, 95 Angielskich, 7 Belgijskich, reszta Brazylijskich i Portugalskich. Wartość wprowadzonych towarów wynosiła w 1841. r. 31,130,000 talarów, a wypro-

wadzonych 26,242,398 reisów. Rio-Janeiro zbudowane zostało na miejscu Guenabara, dawnego miasta Tupinambów. Ma kształt czworokątu i dzieli się na dwa miasta, przedzielone placem zwanym Campo-da-Honra. Zatoka Rio-Janeiro, tworzy jeden z najpiękniejszych portów świata, jéj głębokość i rozległość dozwoliłaby pomieścić wszystkie floty globu. Wejście do téj zatoki bronione jest twierdzą Santa-Cruz. Z pomiędzy głównych budynków stolicy, godną uwagi jest katedra (Nossa-Senhora-da-Gloria); przepyszny wodociąg zaopatrujący miasto w wodę, i pałac cesarski, nieodznaczające się jednakże architekturą. 2) Prowincya Brazylii, stolica t. n. Rozległość 225600 w. kw.; 600,000 m. Grunt górzysty lecz żyzny i najlepiéj uprawiany z całego państwa. Wybiera 5 senatorów i 10 deputowanych do Stanów. Zgromadzenie prowincyi składa się z 36 członków.

RIO-DE-LA-PLATA, *ob.* PLATA.

RIO-GRANDE, rz. w Brazylii, wpadająca do Parana, którą tworzy przez zlew z rzeką Parnahyba. Źródło w Serra de Montequeira. Bieg około 1240 w.

RIO-GRANDE, KABON, COMBA, rzeka w Senegambii, wpadająca do oceanu Atlantyckiego, naprzeciw wysp Bissagos. Źródło pod Fouta Diallon; bieg około 690 w.

RIO-GRANDE-DO-SUL, M. w Brazylii, stol. prow. Sao-Pedro-do-Rio-Grande, o 1400 w. ku płd.-zach. od Rio-Janeiro, nad kanałem, który łączy jezioro Los-Palos z oceanem, zwany Rio-Grande-do-Sao-Pedro; 12,000 m. w 1840. r. Port handlowy. Wywóz skór, łoju, rogów, kości i t. d., za 2,500,000 franków.

RIO-GRANDE-DO-NORTE, prow. w Brazylii, stol. Natal. Rozległość 76,000 w. kw.; 100,000 m. w 1840. r. Grunt dość żyzny, lecz po większéj części nieuprawny. Zgromadzenie prowincyi składa się z 20 członków.

RIO-GRANDE albo RIO-BRAVO-DEL-NORTE, rzeka w Ameryce, wpadająca do odnogi Meksykańskiéj, na granicy Meksyku i Stanów Zjednoczonych (Texas). Źródło w górach skalistych, pod 41° szerok. płn., bieg około 2,200 w. Rzeki do niéj wpadające z l. str. Puereo, a z pr. str. Conchos, Sabina i Juan.

RIO-NEGRO, 1) M. w Nowéj Grenadzie, o 80 w. ku płd.-wsch. od Antioquia, nad rzeką Rio-Negro wpadającą do Magdaleny; 12,000 m. 2) Rzeka, *ob.* NEGRO.

RIOLS, Mm. we Francyi, w dep. Hérault, o 5 w. ku płn.-wsch. od St.-Pons, nad rz. Jaur; 2,473 m. w 1846. r. Fabryki sukna, mydła. Przędzalnie wełny.

RIOM, M. we Francyi, w depar. Puy-de-Dôme o 15 w. ku płn. od Clermont-Ferrand, na l. brz. rz. Ambène; 12,845 m. w 1846. r. Trybunał handlowy. Kolegium komunalne. Dom centralny karny i poprawczy dla mężczyzn. Kassa oszczędności. Fabryki pluszu, oliwy, wódek, makaronów; nożownictwo. Przędzalnie mechaniczne konopi. Liczne garbarnie. Tartaki. Handel zbożem i mąką, winem, oliwą, woskiem, konopiami, płótnem, skórami, żelazem. Piękne miasto zbudowane z lawy, na pagórku, u podnóża którego płynie rz. Ambène; ulice ma piękne, proste i ozdobione wodotryskami, pomiędzy któremi godny uwagi zwany Mozac. Ojczyzna Grzegorza z Tours, Dancheta, Sirmonda. Dawniéj stolica księstwa Owernii.

RION, rzeka w ces. Rossyjskiém, wpadająca do mr. Czarnego, pod Poty. Źródło w górach Kaukazkich, bieg około 260 w.

RIONS, M. we Francyi, w dep. Gironde, o 26 w. ku płd.-wsch. od Bordeaux, na pr. brz. Garonny; 1,316 m. Winnice Bonnes-côtes, z których zbierają wyborne wino białe i pospolite czerwone.

RIOUV, RHIO, RIO, M. w Malezyi Niderlandzkiéj, w rezydencyi t. n., na pobrzeżu zach. Bintang i nad ciaśniną t. n. Warowne. Siedlisko rezydenta. Port wolny założony w 1828. r. dla współubiegania się z Singapore. Piękna i obszerna zatoka. Rezydencya Riouv, któréj stolica Tajong-Pinang, zawiera wyspy Bintang, Battam, Galang, Karimon, Lictoemme, Lingga, Panoeboe, Sinkep i Shar.

RIOZ, W. we Francyi, w dep. Wyższéj Saony, o 27 w. ku płd. od Vesul; 1,023 m. Fabryka wyrobów fajansowych.

RIPA-TRANSONE, M. w pań. Kościelném, w delegacyi Fermo, o 22 w. ku płn.-wsch. od Ascolli; 1,919 m. Siedlisko biskupa.

RIPAULT, LE-R..., Mm. we Francyi, w dep. Indre-et-Loire, o 14 wiorst ku płd.-zach. od Tours. Prochownia i saletralnia. Wyrabiają tutaj corocznie około 250,000 kilogr. prochu i możnaby dwa razy tyle dostarczyć. Ten zakład ustanowiony w 1789. r., łączy najkorzystniejsze warunki, albowiem znajduje się w okolicy drzewo najsposobniejsze do wypalania węgla, i kopalnie minerału (tuf), który się z łatwością przerabia na saletrę. W r. 1825. o mało co nie został zniszczony przez wybuchły pożar.

RIPON, M. w Anglii, w hrb. York, o 35 w. ku płn.-zach. od Yorku (West-Riding), nad rz. Ure. Siedlisko biskupa sufragana Yorku. Fabryki płótna i wyroby z drzewa pod siodła. Handel wełną.

RIQUEWIHR, Mm. we Francyi, w depar. Wyższego Renu, o 15 w. ku płn.-zach. od Colmar; 1,836 m. w r. 1841. Konsystorz ewangelicki. Wyborne wino białe, z których najlepsze zwane Schönemberg, i dobre wina czerwone pospolite.

RIS, 1) M. we Francyi, w dep. Puy-de-Dôme, o 18 w. ku płn. od Thiers, nad Allier; 1,534 m. Wina czerwone, delikatne, bardzo spirytusowe i przyjemne. Port. 2) Ris Orangis, W. we Francyi, w depart. Sekwany i Oazy, o 10 w. ku płn.-zach. od Corbiel, na l. brz. Sekwany; 758 m. Ogród botaniczny. Instytut ogrodniczy założony w 1829. r., najdawniejszy i najważniejszy we Francyi.

RISANO, Mm. w Austryi, w Dalmacyi, o 22 w. ku płn.-zach. od Cattaro, nad mr. Adryatyckiém. Mały port.

RISBOROUGH, PRINCE'S-R..., Mm. w Anglii, o 32 w. ku płd.-wsch. od Buckingham; 2,000 m.

RISCLE, M. we Francyi, w dep. Gers, o 46 w. ku płn.-zach. od Mirande, na l. brzegu rzeki Adour; 1,734 m.

RITTERSHOFFEN, W. we Francyi, w depar. Niższego Renu, o 15 w. od Wissemburga; 1,260 m. Uprawa rzepaku.

RITTZEBÜTTEL, Mm. należące do Hamburga pod Kuxhafen, przy ujściu Elby; 1,850 m. Warsztaty okrętowe.

RIVA, 1) Riva, Reif, M. w Austryi, w Tyrolu, w cyrkule Insbruku, o 13 w. ku płd.-zach. od Roveredo, przy krańcu płn. jeziora Garda; 1,966 m. Zbiór owoców, oliwy, jedwabiu. Składy handlu między Tyrolem i Włochami. 2) Riva, W. w król. Lombardzko-Weneckiém, w gub. Medyolańskiéj, o 28 w. ku płn.-zach. od Sondrio, na płn. pobrzeżu jeziora Chiavenna, zlewającém się do jeziora Como. Kopalnie pięknego granitu. Składy towarów przybywających z Włoch do Szwajcaryi przez jezioro Komo. 3) Riva Di Chieri, Mm. w król. Sardyńskiém, w prow. i o 16 w. ku płd.-wsch. od Turynu.

RIVADEO, M. w Hiszpanii, w Galicyi, o 68 w. ku płn.-wsch. od Lugo, nad Eo, przy jéj ujściu do odnogi Biskajskiéj. Mały port.

RIVARA, Mm. w król. Sardyńskiém, w prow. i o 20 w. ku płd.-zach. od Turynu; 1,300 m.

RIVAROLO, 1) Mm. w królestwie Sardyńskiém, w prow. i o 20 w. od Turynu, na pr. brzegu rzeki Orca; 5,280 m. Kolegium komunalne. 2) M. w królestwie Sardyńskiém, w prow. Genui, nad rzeką Polievera; 2,200 m.

RIVAS, Mm. w Hiszpanii, w Katalonii, w prowincyi i o 60 w. ku płn.-zach. od Gerona.

RIVE-DE-GIER, M. we Francyi, w depar. Ligiery, o 29 w. ku płn.-wsch. od Saint-Etienne, nad rz. Giers, kanałem Givors i przy drodze żelaznéj z St. Etienne do Lyonu; 11,911 m. w r. 1849. Izba radna rękodzielników, fabrykantów, artystów. Dyrekcya górnicza. Kassa oszczędności. Stacya drogi żelaznéj. Eksploatacya ważna węgla. Huty szklanne, i fabryka zwierciadeł. Kuźnice, huty żelazne; walcownie blachy. Fabryki stali, machin parowych; przędzalnie wełny grępłowanéj, tybetów, merynosów. Młyny parowe i wietrzne. Giserne żelaza i mosiędzu. Przędzalnie jedwabiu. Fabryki wosku. Handel solą. Składy towarów.

RIVES, Mm. we Francyi, w dep. Isère, o 30 w. ku płn.-wsch. od St. Marcellin, na pr. brz. Fure, do któréj wpada Réaumont; 2,413 m. w r. 1846. Fabryki płótna zwane de Voiron (10000 warsztatów). Przędzalnie jedwabiu (200 warsztatów). Liczne kuźnie stali naturalnéj, z któréj wyrabiają pospolite noże. Fabryki ressorów pojazdowych. Fabryka hydrauliczna krep i fularów. Papiernie mechaniczne. Fabryki tkanin jedwabnych. Zamek Allivet.

RIVESALTES, Mm. we Francyi, w depart. wsch. Pyreneów, o 10 w. ku płn. od Perpignan, na pr. brz. rz. Agly; 3,737 m. w r. 1846. Wyborne wina muszkatel, najlepsze we Francyi, jedne z pierwszych w świecie. Doskonałe wina czerwone. Dystylarnie wódki. Młyn do wyciskania oliwy. Wielki handel winami.

RIVOLI, 1) W. w król. Lombardzko-Weneckiém, w gubernii Weneckiéj, o 22 w. ku płn.-zach. od Werony, na pr. brz. Adygi. Zwycięstwo Francuzów dowodzonych przez Bonapartego nad Austryakami 14. stycznia 1797. r. 2) M. w król. Sardyńskiém, w prow. i o 12 w. ku płd.-zach. od Turynu, na pr. brz. rz. Dora-Ripaira; 5,150 m. Fabryki sukna. Zamek królewski.

RIVOLTA, RIPALTA, Mm. w król. Lombardzko-Weneckiém, gubernii Medyolańskiéj, o 20 w. ku wsch. od Lodi, nad rz. Addą.

RIXHEIM, REXEN, Mm. we Francyi, w depar. Wyższego Renu, o 23 w. ku płn.-wsch. od Altkirch; 2,985 m. w 1846. r. Dobre wina białe. Ważna eksploatacya gipsu. Piece gipsowe. Piękny zakład papierów kolorowanych. Papiernie mechaniczne w Roppentzwiller i w Ile-Napoleon.

RO, RHO, Mm. w król. Lombardzko-Weneckiém, w delegacyi i o 15 w. ku płn.-zach. od Medyolanu, nad rz. Olona.

ROA, Mm. w Hiszpanii, w Staréj Kastylii, w

prow. i o 70 w. ku płd. od Burgos, na pr. brz. rz. Duero; 2,300 m.

ROANNE, M. we Francyi, okręgowe, w depart. Ligiery, o 92 w. ku płn. od Montbrison, na l. brz. Ligiery; 12,959 m. Trybunał handlowy. Kolegium komunalne. Szkoła bezpłatna rysunków. Biblioteka publiczna (10000 tomów). Towarzystwo rolnicze i handlowe. Dzienniki, 2 drukarnie. Ważne fabryki wyrobów bawełnianych, płócienek, kartonów, muślinów, przędzalnie bawełny. Farbiernie. Olejarnie. Garbarnie. Młyny. Papiernia w Villeret nad Ligierą. Eksploatacya smoły ziemnéj w Fontval. Handel znakomity wyrobami bawełnianemi, płócienkami, muszlinami, przędzą bawełnianą, węglem ziemnym, lnem, konopiami i t. p. Browary, gorzelnie. Gisernie miedzi i kotlarnie. Młyny. Eksploatacya minerałów i gliny. Składy na towary Lyońskie. Kanał z Roanne do Digoin. Droga żelazna z St. Etienne do Roanne. Miasto to znajduje się w korzystném położeniu, dobrze zbudowane, czyste i z prostemi ulicami. Szczątki pomników starożytnych i łaźni Rzymskich.

ROBBEN, wyspa w Afryce angielskiéj, przy wejściu do Table-Bay. Eksploatacya kamieni ciosowych. Zbiór dobrych win. Miejsce wygnania dla skazanych z osad Angielskich.

ROBIAC, W. we Francyi, w dep. Gard, o 20 w. ku płn. od Alais; 1,209 m. Piece pudlingowe, kuźnice, kopalnie węgli w Lalle. Gisernie cynku z kopalni Clairac.

ROCAMADOUR, M. we Francyi, w depar. Lot, o 22 w. ku płn.-wsch. od Gourdon, na pr. brz. rzeki Alzon; 1,182 m. w 1842. r. Eksploatacya kamieni młyńskich.

ROCCA, 1) Cabo da Rocca, przylądek w Portugalii, położony w stronie najdaléj ku zach. Europy. 2) Rocca d'Arazzo, Mm. w król. Sardyńskiém, ku wsch. od Asti, nad rz. Tanaro; 2,000 m. 3) Rocca Guglielma, Mm. w król. Neapolitańskiém, w prow. Terra di Lavoro, o 11 w. ku płd. od Ponte-Corvo; 1,600 m. 4) Rocca San-Casciano, Mm. w W. ks. Toskańskiém, o 79 w. ku płd.-wsch. od Francyi, nad rzeką Montone; 1,626 m. w 1840. r. Wikaryat. Trybunał I. instancyi. 5) Rocca Imperiale, Mm. w król. Neapolitańskiém, w prow. Basilicata, o 24 w. ku płd. od Tursi, nad odnogą Tarentu; 2,000 m. Komora. 6) Rocca Secca, Mm. w król. Neapolitańskiém, w prow. Terra-di-Lavoro, o 11 w. ku płn.-zach. od Aquino. Rezydencya biskupa. Miejsce urodzenia Ś. Tomasza z Aquino (Akwinu).

ROCCASTRADA, Mm. w W. ks. Toskańskiém, o 31 w. ku płn. od Grossetto; 1,686 m. w 1840. r.

ROCHDALE, Mm. w Anglii, w hrb. Lancaster, o 17 w. ku płn.-wsch. od Manszestru, nad rzeką Roch, zlewa się do Irwell; 74,427 m. Dom roboczy dla ubogich. Kopalnie gliny, węglarnie. Fabryki sukna, flaneli i wyrobów wełnianych. W r. 1839. rękodzielnie w liczbie 151, zawierały maszyn parowych o sile 2,969 koni, i zatrudniały 9,145 robotników. Jarmarki na zboże i wełnę.

ROCHE, LA R...., 1) M. w Belgii, w prow. Luksemburgskiéj, o 14 w. ku płd.-wsch. od Marche, na pr. brz. Ourthe; 1,150 m. Szczątki cytadeli zbudowanéj przez Ludwika XIV. 2) M. w król. Sardyńskiém, w prow. Faucigny, o 4 w. ku płd.-zach. od Bonneville; 2,600 m.

ROCHE-BERNARD, LA R...., M. we Francyi, w dep. Morbihan, o 40 w. ku płd.-wsch. od Vannes, na l. brz. rzeki Vilaine, o 12 w. od morza; 1,245 m. Komora. Piec pudlingowy w Rodoir. Port handlowy.

ROCHE-CHALAIS, LA R...., W. we Francyi, w depr. Dordogne, o 36 w. ku płd.-zach. od Ribérac, na l. brz. rzeki Dronne; 2,333 m. Garbarnie. Blicharnie wosku.

ROCHE-GUYON, M. we Francyi, w dep. Sekwany i Oazy, o 13 w. ku płn.-zach. od Mantes, na pr. brz. Oazy; 963 m. Fabryki czapek. Saletralnie naturalne. Zbudowane w malowniczém położeniu, u podnóża stromej skały, na któréj wznosi się starożytny zamek, uwieńczony wysoką wieżą. Dawne księstwo.

ROCHE-L'ABEILLE, W. we Francyi, w depar. Haute-Vienne, o 11 w. ku płn. od St. Yrieix; 1,458 m. Eksploatacya terpentyny i fabryki puzder zegarowych; 2 walcownie żelaza w Beiges.

ROCHE-POSAY, LA R...., Mm. we Francyi, w depar. Vienne, o 20 w. ku płd.-wsch. od Châtellerault, na l. brz. rz. Gartempe, przy jéj zlewie z Creuse; 1,354 m. Źródła mineralne siarczane zimne. Szpital.

ROCHECHOUART, M. we Francyi, w depar. Haute-Vienne, o 42 w. ku zach. od Limoges; na pr. brz. rz. Grenne, zlew do Vienne; 4,415 m. w r. 1846. Towarzystwo rolnicze. Fabryki porcelany. Huty szklanne. Cegielnie. Olejarnie. Fabryka octu. Drukarnia. Zbudowane na pochyłości skały oblanéj rzeką Grenne.

ROCHEFORT, 1) M. w Belgii, w prow. Namur, o 26 w. ku płd.-wsch. od Dinant, nad rz. Homme, zlewającą się do Lesse; 1,228 m. Kopalnie dziś zaniedbane pięknego marmuru, przy dawném opactwie St. Remy. Rozwaliny starożytnego zamku warownego. 2) R.-en Terre, M. we Francyi,

w dep. Morbihan, o 32 w. ku wsch. od Wannes na pr. brz. rz. Artz; 695 m. Wody mineralne żelazne.

ROCHEFORT SUR MER, M. we Francyi, w dep. Niższéj-Charente, o 32 w. ku płd.-wsch. od la Rochelle, na pr. brz. rz. Charente, i o 8 w. od jéj ujścia; 21,738 m. w r. 1846. Miasto warowne, port wojenny i handlowy. Twierdza 1go rzędu. Sztab 4go okręgu morskiego. Audytoryat i arsenał morski. Działolejnia. Rada morska zdrowia. Trybunał. Bursa i izba handlowa. Konsulaty: Hanowerski, Pruski, Niderlandzki, Szwedzki. Kolegium komunalne. Szkoła hydrograficzna 2éj klassy, szkoła medycyny, chirurgii, matematyki, rysunku i budownictwa. Szkoła położnicza. Towarzystwo rolnicze, nauk i literatury. Biblioteka publiczna (14000 tomów), morska (5000 tomów), szkoły lekarskiéj morskiéj (10000 tomów). Muzeum marynarki, gabinet fizyczny, anatomiczny. Gabinet historyi naturalnéj i ogród botaniczny. Gisernia i warsztaty maszyn parowych. Wodozbiór; szpital morski. Galery na 2,200 skazanych. Fabryki wyrobów zegarmistrzowskich, garbarnie, warsztaty powroźnicze, gisernie żelaza, mosiędzu. Handel masłem, serem, zbożem, mąką, wódką Cognac, rybami wędzonemi. Wielki handel węglami ziemnemi dla marynarki i fryszerek w Angoulême. Magazyn solny. Uzbrojenie wypraw do Terre-Neuve. Wielkie i piękne M., którego ulice są proste, szer. i długie, przerzynające się; dobrze zabudowane pod kątem prostym, i domy regularnie stawiane. Oprócz placu broni, będącego w środku miasta, ozdobionego wodotryskiem, godnemi uwagi są: zbrojownia, szpital cywilny i wojskowy, wodociągi, więzienie, warsztaty okrętowe i port. Wzniesione wskutku rozkazu króla Ludwika XIV. w r. 1664. na miejscu starożytnego zamku i małéj mieściny pośród bagnisk. Powietrze jest tu niezdrowe szczególniéj w miesiącach letnich, pomimo wielkich prac mających na celu oczyszczenie powietrza. Fortyfikacye miasta założone przez Vaubana składają się z bastyonów i oddzielnych warowni broniących ujścia Charenty. Port wojenny, w korycie saméj rzeki Charenty, pod murami miasta, ma 2200 metrów długości; okręty większego pokładu mają dostateczną wodę pomimo niskiego stanu morza. Dwa są porty handlowe, jeden zwany portem Rochefort, mały port położony w środku portu wojennego, otoczony tamą pochyłą 160 metrów długą; drugi zwany Cabanne-Carrée, wielki port położony w korycie rzeki, na prawym brzegu. Odpływają ztąd codziennie statki parowe do Saintes Bo rdeaux przez Royan i Mortagne.

ROCHEFOUCAULD, LA R..., M. we Francyi, w dep. Charente, o 24 w. ku płn.-wsch. od Angoulême, nad rz. Tardoire; 2,965 m. w r. 1846. Garbarnie. Fabryki. Handel na bydło i przędzę. Most starożytny. Piękny dawny zamek. Dawne księstwo, parostwo, należące do rodziny téj nazwy i miejsce urodzenia autora dzieła pod tytułem Maxymy.

ROCHELLE, ROSZELA, M. we Francyi, stoł. departamentu Niższéj Charente, o 484 w. ku płd.-zach. od Paryża, nad oceanem, w głębi kotliny zakrytéj wyspami Ré i Oléron. Leży pod 46° 9' 24" szer. płn., a 3° 29' 40" dłg. zach.; 17,358 m. w r. 1846. Miasto warowne i port handlowy. Twierdza 2go rzędu. Dyrekcya artyleryi i inżynieryi. Komisoryat morski. Komora. Siedlisko biskupa sufragana Bordeaux. Konsystorz ewangelicki. Szkoła komunalna. Szkoła hydrograficzna 4éj klassy. rysunkowa, śpiewu i muzyki. Instytut położniczy. Akademia sztuk pięknych, nauk i sztuk, towarzystwo sztuk przyrodzonych, medycznne, matek rodzin. Biblioteka publiczna (20000 tomów). Ogród botaniczny. Gabinet historyi naturalnéj, 4 drukarnie. Sąd przysięgłych. Zbiór winogron czerwonych w okolicy, oraz białych, z których pędzą wódki. Rękodzielnie płótna żaglowego, przędzalnie konopi i lnu. Rafinerya cukru, dystylarnie rumu, i fabrykacya czernidła zwierzęcego. Warsztaty okrętowe. Handel wódkami, solą, towarami kolonialnemi, serami, masłem, zbożem, nasionami oleistemi, olejem, drzewem. Magazyn solny. Magazyny wódek. Uzbrojenia wypraw do Nowéj-Ziemi. M. dobrze zabudowane, pięknie się przedstawiające, ufortyfikowane przez Vaubana. Ratusz, bursa, arsenał, pole marsowe, wodozbiory portu. Roszella założona w X. stuleciu zajętą została przez Anglików w 1368. r.; w 12 lat późniéj Karol V. ją opanował. W r. 1557. wpadła w ręce kalwinistów, i była przedmurzem reformatorów do 1628. r. i dopiero w tym roku Ludwik VIII. opanował ją w skutku głodu. Richelieu wzniósł tamę wśród morza dla przerwania związków z Anglikami, którzy dopomagali zbuntowanemu miastu. Miejsce urodzenia Réaumura, Duperrego, Dupatego.

ROCHEMAURE, Mm. we Francyi, w depart. Ardéche, o 22 w. ku płd.-wsch. od Privas, na pr. brz. Rodanu; 1,473 m. w r. 1841. r. Handel jedwabiem i winami. Ruiny starożytnego zamku warownego na szczycie skały bazaltowéj, na 100 metr. wyniesionéj.

ROCHESTER, 1) M. w Anglii, w hrb. Kent, o 45 w. ku płd.-wsch. od Londynu, nad ujściem

Midway, naprzeciw Chatam; 12,058 m. Miasto warowne. Siedlisko biskupa sufragana Cantorbery. Szpital wojskowy. Przemysł małoznaczący. Połów ostryg. Port. Piękna katedra normandzka z XI. stulecia. Most okazały na rzece Midway o 11 arkadach. Piękne szczątki dawnego zamku warownego z XI. stulecia.

ROCHETTE, LA R...., 1) M. w Niderlandach, w prow. Luksemburgskiéj, o 15 w. ku płn. od Luksemburga; 1,225 m. Fabryki sukna, garbarnie, folusze. Ruiny dawnego zamku warownego. 2) Mm. w król. Sardyńskiém, prow. Sabaudyi, o 22 w. ku płd.-wsch. od Chambery, przy zlewie Joudron z Jellon.

ROCHFORD, Mm. w Anglii, w hrb. Essex, o 28 w. ku płd.-wsch. od Chelmsford; 1,489 m. Miejsce urodzenia Anny Boleyn.

ROCHITSCH, ROHATECZ, Mm. w Austryi, w Styryi, w gubernii Grätz, o 35 w. ku płn.-wsch. od Cilly. Źródła mineralne żelazne i kąpiele bardzo uczęszczane, zkąd wywożą rocznie przeszło 400000 butelek wody, zwanéj we Włoszech, wodą z Cillei (aqua di Celeja). Huty szklanne.

ROCHLITZ, M. w król. Saskiém, w cyrkule Lipskim, o 42 w. ku płn.-wsch. od Lipska, na l. brz. Muldy; 4,104 m. w r. 1843. Przemysł ożywiony, fabryki wyrobów bawełnianych, wełnianych; farbiernie.

ROCKY-MOUNTAINS, CHIPPEWAN, wielki łańcuch gór Ameryki płn., odgraniczające kotlinę oceanu Atlantyckiego od kotliny oceanu Spokojnego

ROCQUECOURBE, M. we Francyi, w depart Tarn, o 9 w. ku płn.-wsch. od Castres, nad rz Agout; 1,717 m. Fabryki czapek, wyrobów wełnianych. Przędzalnie wełny.

ROCROI, M. we Francyi, okręgowe, w depart. Ardennes, o 30 w. ku płn.-zach. od Mizieres. 3,590 m. w 1846. r. Miasto warowne 4go rzędu; Inspektoryat leśniczy. Komora. Fryszerka żelaza. Browary. Drukarnia. Sławne zwycięztwem odniesionemi pod jego murami przez W. Kondeusza nad Hiszpanami.

ROCZYNY, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Wadowickim, o 1 milę od Żywca, mieszkańcy trudnią się drelichostwem.

RODA, 1) M. w Hiszpanii, w Murcyi, o 30 w. ku płn.-zach. od Albacete, nad rz. Xucar. 2) M. w ks. Sasko-Altenburgskiém, w cyrkule i o 14 w. ku płd.-zach. od Eisenberga, nad rz. Roda; 2,740 m.

RODACH, M. w księs. Sasko-Koburg-Gotha, o 15 w. ku płn.-zach. od Koburga, nad rz. t. n.; 1,620 m.

RODAN, RHONE, rz. w Europie, wpadająca do morza Śródziemnego odnogą zwaną Lyońską. Źródło w lodowinie góry Saas (wysokość 1734 metrów), na zach. od góry S. Gotharda, między Farca, Gallenstock i Grimsel. Bieg około 950 w. przez Brig (wyso. 656 metr.), Louêche (wyso. 528 metr.), Siders (257 metr.), Sion (509 metr.), Martigny (458 metr.), St. Maurice (416 metr.), jezioro Genewskie (371 metr. przy wpływie, a 368 przy wypływie) w Szwajcaryi, przez Lyon (157 metr.), St. Vallier, Tournon, Valence (98 metr.), Pont St. Esprit, Avignon (19 metr.), Beaucaire, Tarascon (19 metr.) i Arles (12 metr.) we Francyi. Rzeki główniejsze do niéj wpadające z str. prawéj: Lötsch, Aigle i la Veyron w Szwajcaryi; Ain, Saona, Gier, Cance, Doux, Eyreux, Ardêche, Cèze i Gard we Francyi; z l. str. Visp, Borgne, Bagne, w Szwajcaryi; Usses, w Sabaudyi; Guiers na granicy Francyi i Sabaudyi; Bourbre, Isère, Drôme, Aigues i Durance. Godne uwagi osobliwości na téj rzece są: jéj bieg bystry w długiéj i wązkiéj dolinie, po średnim spadku od 1 metra na 100 metrów między jéj źródłem a Martigny; jéj przepływ przez jezioro Genewskie, który łożysko zbytecznie podnosi, w str. wyższéj, przez naniesiony muł; bieg jéj pośród dolin skalistych rozdzielających góry Jura od Alp Sabaudzkich, i gdzie znikała niegdyś pod skałą zniesioną w r. 1828. przez rząd Sardyński dla wykopania kanału spławnego; jéj spadek na 1 metr pod St. Sorlin; jéj ujście do morza Śródziemnego przez dwie odnogi zwane wielkim i małym Rodanem, które otaczają wyspę bagnistę Camargue. Przestrzeń żeglowna kotliny Rodanu we Francyi wynosi 1086 w., z których 500 w., na saméj rzece, a reszta przypada na Saonę, Furens, Ain, Isere i Ardeche. Przez długi czas wartkość téj rzeki stanowiła zawadę w żegludze, lecz zastosowanie pary do statków, zupełnie rozwiązało kwestyę żeglugi na Rodanie; dzisiaj statki parowe przebiegają Rodan i Saonę od Chalons aż do morza. Rodan łączy się kanałami spławnemi z Renem, z Loarą i Garonną.

RODANU DEPARTAMENT, we Francyi, stolica Lyon. Leży między depart. Saony, Ligiery, Izery i Ain. Między 45° 35' i 46° 20' szer. płn. Rozległość 279035 hekt.; 590,831 m. w r. 1841., z których 240,493 w 14 gminach liczących przeszło po 3,000 dusz, jako to: w Amplepuis, Beaujeu, Culure i Cuire, Condrieu, Cours, la Croix-Rousse, Cublize, Givors, Guiliotière, Lyon, Oullins, Tarare, Vaise, Villefranche, 1 gmina licząca przeszło 177,000 m. (Lyon) 2 od 18,000, do 23,000 i 4 od 5 do 9,000

m. Położony w większéj części w kotlinie Rodanu i na pr. brz. téj rzeki; na zach. w kotlinie Ligiery. Oblany na wsch. Rodanem, Saoną, i wielu zlewami albo podzlewami Rodanu, pomiędzy któremi Azerque, Brevanne, Ardiere i Gier są główniejszemi; na zach. przez małe zlewy Ligiery. Kraj prawie cały górzysty, przerznięty w całéj dług. na wsch. przez pasmo gór Ceweńskich, których odnogi rozciągają się do Rodanu i Saony. Ziemia mało sposobna do uprawy ziemiopłodów, urodzajna jednakże w głębi niektórych dolin. Dzieli się według swéj przyrody na kraj górzysty 68775 hekt., ziemię krzaków albo stepy 12240 hekt., ziemię urodzajną 43400 hekt., ziemię kredziastą albo wapienną 27 hekt., grubo piaszczystą 40000 hekt., kamienistą 47 hekt., piaski 20 hekt. Kraj rolniczy a szczególniéj rękodzielniczy. Uprawa główna winogradu i morw. Zbiór ziemiopłodów niedostateczny, niewystarczający na połowę roku. Zbiór znaczny kartofli, kasztanów słynnych zwanych Lyońskiemi, owoców w obfitości. Wina w ogóle są wybornych gatunków, z płn. stron depart. albo z dawnego Beaujolais, należą do najlepszych win Burgundzkich. Rozległość i płody ziemi w 1839. r. Ziemi urodzajnéj 264329 hektarów, z których pod pszenicę 26041 hekta., żyto 33832 hekta., jęczmień 1436 hekta., owies 32832 hekta., jarkę 1719 hekta., konopie 1185 hekt., morwy 1295 hekt., łąki naturalne 35304 hekt., sztuczne 5999 hekt., pastwiska 12765 hekt., nieużytki 39167 hekt., lasy 38710 hekt Płody wraz z nasionami: pszenicy 346839 hektol., żyta 359951 hektol., jęczmienia 24048 hektol., owsa 170095 hektol., maisu 785 hektol., kartofli 1192675 hektol., jarzyn 12283 hektol., wina 740299 hektol., konopi 23700 hektol. nasienia i 578659 kilogr. włókna, siana 910089 centnarów, drzewa 59751 sterów. Hodowanie jedwabników jest najznakomitsze; kozy stanowią zamożność mieszkańców Mont d'Or. W 1839. r. było koni 9,565, mułów 1,421, osłów 2,869, bydła rogatego 71,098 baranów 15,585, wieprzy 66,278, kóz 18,000. Eksploatacya mineralna znaczna, któréj głównem płodami są: miedź (kopalnie w Chassy i San Bel są najbogatsze we Francyi) i węgiel. Eksploatacya ołowiu srebrodajnego, pięknych marmurów i kamieni ciosowych, marglu, piaskowca i gliny garncarskiéj. W r. 1839: 2 kopalnie miedzi wydały 61400 centnarów minerału wartości 35,600 franków, i dostarczyły do 2 hamernij, które wyrobiły czystego metalu wartości 212,675 fr., i pirytowego wartości 3,300 fr. Z dwóch kopalni węgla wpłynęło 146,309 franków; z dwóch kopalni ołowiu srebrodajnego wydobyto 18 centnarów minerału wartości 45 franków. Dochód z kopalni marmurów wynosił 484,940 frank. Przez ważność swego przemysłu rękodzielniczego, departament liczy się w pierwszym rzędzie we Francyi, a miasto Lyon w szczególności jest głównem ogniskiem przemysłu najznakomitszego i najsłynniejszego we Francyi, to jest wyrobów jedwabnych wszelkiego rodzaju. Drugą galeryą przemysłu tego departamentu są muśliny haftowane i inne, których środkowym punktem fabrykacyjnym jest miasto Tarare. Przędzeniem i grępłowaniem bawełny w ogólności zajmuje się większa część robotników. Z pomiędzy innych płodów ważnych albo słynnych, są skóry, piwo, szkła, wyroby garncarskie, sery z Mont, tytuń. Zakłady metallurgiczne są w ogóle małoznaczące. W r. 1839. była tylko jedna fryszerka żelaza, w któréj wyrobiono 500 centnarów surowcu. Inne zakłady są fabryki maszyn i mechaniki do warsztatów Lyońskich potrzebne. Wina, jedwabie i muśliny stanowią ważne artykuły handlu wywozowego. Jarmarków 444 w 102 gminach i trwających 508 dni. Rozwój ogólny komunikacyi w 1837. r. 3291,5 w., z których 2 rzeki: Rodan 52,4 w. Saona 60,6 w., i kanał (Givors) 9 w., 6 traktów bitych 226,6 w., 9 dróg departamentowych 272,6 w., 1118 dróg wiejskich 2671 w. Oprócz tego jest kolej żelazna z Lyonu do St. Etienne. W 1842. r. było 34 zakładów wyższych naukowych z 1,221 uczniami, z których 1 kolegium w Lyonie, 1 kolegium komunalne w Villefranche; 8 intytutów i 24 pensyonatów. Zakłady początkowe: 1 szkoła normalna departamentowa w Vilefranche, 10 szkół wyższych (6 komunalnych), 663 szkół początkowych, z 40,207 uczniami w zimie, w téj liczbie 430 szkół komunalnych, 52 klass szkół rzemieślniczych w 45 gminach z 2,010 uczni, 9 sal ochrony w 4 gminach dla 800 dzieci. Zakłady dobroczynne w r. 1841: 10 szpitali i przytułków, wydatek 2,985,406 frank.; 57 biur dobroczynności, wydatek 238,004 fran. Podział administracyjny i sądowy w 1846. r. był na 12 okręgi: Lyon i Villefranche, 21 kantonów, 26 sądów pokoju, 257 gmin. Departament składa dyecezyę arcybiskupstwa Lyońskiego, należy do trybunału i akademii uniwersyteckiéj Lyońskiéj, i do 7éj dywizyi wojskowéj w Lyonie.

RODBYE, M. w Danii, na pobrzeżu płd. wyspy Laaland, o 11 w. ku płd.-zach. od Mariboe, nad odnogą swéj nazwy; 910 m.

RODE, 1) Osterode, M. w król. Hanowerskiém, w księstwie Grubenhagen, o 11 w. ku płd.-zach.

od Klausthal, nad rz. Söse i na pochyłości płd.-zach. Harcu; 5,000 m. Magazyny królewskie żelaza. Gimnazyum. Szpichlerz publiczny dla Harcu. Miasto przemysłowe i jedyne prawie rękodzielnicze w królestwie. Fabryki tkanin wełnianych, płótna (na 1,000,000 franków rocznie), tytuniu, skór, gisernia ołowiu, fabryka blejwasu, gisernia mosiędzu, browary, gorzelnie, fabryki octu. Handel znaczny zbożem, drzewem i wełną. 2) Osterode, Ostroród, M. w Prusach, w prow. Pruskiéj, w rejencyi Królewieckiéj, o 133 w. ku płd.-zach. od Królewca, nad rz. i jeziorem Drwencą; 2,383 m. w r. 1837. Fabryki sukna, browary, gorzelnie. Handel drzewem. Założone w r. 1302.

RODELHEIM, Mm. w księs. Hessen-Darmstadskiém, w prow. Wyższéj Hessyi, o 10 w. od Viebel, nad rz. Niddą; 2,158 m.

RODENBERG, M. w księs. Hessen-Kasselskiém, w prow. Niższéj Hessyi, o 24 w. od Rinteln, nad rz. Kaspaue; 1,987 m. w 1840. Fabryki tytuniu, garbarnie. Dawny zamek warowny z XI. wieku. W pobliskości źródła mineralne i kąpiele wód słonych i słynne źródła siarczane Neuendorf.

RODEZ, M. we Francyi, stoł. depart. Aveyron, o 672 w. ku płd. od Paryża, na pr. brz. rzeki Aveyron. Leży pod 44° 21' 51" szer. płn., a 0° 14' 15" dłg. wsch.; 10,936 m. w r. 1846. Biskupstwo sufragana Alby. Bursa i trybunał handlowy. Inspektorat leśny. Kolegium. Szkoła normalna początkowa. Instytut położniczy. Towarzystwa: literackie, nauk, sztuk i rolnictwa. Biblioteka publiczna (16000 tomów). Gabinet starożytności, historyi naturalnéj i fizyki. Instytut głuchoniemych. Szpital obłąkanych. Stadnina rządowa. Szkółka morwowa, przędzalnia jedwabiu. Liczne fabryki drylichu, trykotów, sukna, kołder wełnianych. Fabryki świec woskowych. Gisernie, garbarnie, farbiarnie. Handel płodami miejscowemi, serami, wódkami i t. d. Miasto w ogóle źle zabudowane, ulice są ciasne, posępne i brudne. Piękna katedra z XVI. wieku z dzwonnicą na 80 metrów wyniosłą. Miasto bardzo starożytne; przyłączone do Francyi przez Henryka IV. Kotlina węgla ziemnego pod Rodez zawierała w 1839. roku 9 kopalni, rozległych 3630 hektarów, które wydały 47745 centnarów węgla, wartości 29,296 franków.

RODHEIM, Mm. w Hessen-Darmstadskiém, w prow. Wyższéj Hessyi, o 8 w. od Bilbel; 1,560 m. Fabryki wyrobów wełnianych.

RODONDELA, Mm. w Hiszpanii, w Galicyi, o 19 w. ku płd. od Pontevedra, nad zlewem zatoki Vigo. Mała warownia.

RODOSTO, TEKIR-DAGH, M. w Turcyi europejskiéj, w Rumelii, o 100 w. ku płn.-wsch. od Gallipoli, nad mr. Marmara; 40,000 m. Stolica arcybiskupa Greckiego. Port.

RODRIGUEZ, wyspa w Afryce angielskiéj, w grupie Maskarinów, na wsch. od wyspy Ś. Maurycego, do któréj należy; 200 m. Grunt górzysty, lecz bardzo żyzny.

RODUS, 1) wyspa w Turcyi azyatyckiéj, na mr. Śródziemném, blisko pobrzeża płd.-zach. Azyi mniejszéj, stolica Rhodes. Długość 72 w. największa szerokość 29 w.; 28,000 m. w r. 1840. Grunt górzysty i bardzo żyzny w dolinach. Zbiór wszystkich owoców południowéj Europy. Połów korali i gąbek. 2) M. w Turcyi azyatyckiéj, stolica wyspy t. n., na krańcu płd. téjże wyspy, nad morzem Śródziemném. Miasto mocno obwarowane. Słynne w starożytności przez swoją szkołę i przez posąg kolosalny Appollona, wysoki na 34 metrów, a w średnich wiekach przez pobyt kawalerów Ś. Jana. Turcy i trzęsienia ziemi zniszczyli powoli wszystko co pozostało ze starożytności, lecz warownie i część pałacy kawalerów, którzy się tak mężnie bronili, dotąd stoją.

ROELBEL, M. w Meklemburg-Szweryńskiém, w cyrkule Wendyjskim, o 17 w. ku płd.-wsch. od Waren, nad jeziorem Muritz; 2,807 m.

ROER, rzeka w Europie, wpadająca do Meuzy pod Rureremonde (Luksemburg Belgijski), źródło w Prusach, o 10 w. ku płn.-wsch. od Malmedy (w prowincyi Reńskiéj), bieg 130 w. w Prusach przez Montjoie, Düren, Juliers; w Belgii przez Vlodorp.

ROESKILDE, M. w Danii, na wyspie Zeelandyi, o 30 w. ku zach. od Kopenhagi, nad odnogą Ile-Fiord, któréj nadaje nazwę; 2,000 m. Miejsce posiedzeń stanów prowincyonalnych wysp Danii. Szkoła klasyczna (Cathedral Skole). Dom obłąkanych. Pałac królewski i słynna katedra, zbudowana przez Ś. Knuda, miejsce gdzie chowają zwłoki królów.

ROESCHWOOG, W. we Francyi, w depart. Niższego Renu, o 38 w. ku płn.-wsch. od Strasburga, na l. brz. rz. Moder; 1,400 m.

ROEULX, LE R...., Mm. w Belgii, w prow. Hainaut, o 13 w. ku płn.-wsch. od Mons; 2,668 m. Przemysł wyłącznie rolniczy. Zamek księcia Croi-Solre, jeden z najpiękniejszych w Belgii.

ROGACZÓW, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gubernii Mohilewskiéj, leży pod 53° 4' płn. szerok., a 47° 43' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 861 w., od Moskwy 666 w., a od Mohi-

lewa 99 w., nad Dnieprem, przy spływie rzeki Druczy; 2,249 m.

ROGLIANO, W. we Francyi, w dep. Korsyki, o 30 w. ku płn. od Bastia, blisko przylądka Korsykańskiego; 1,397 m.

ROGOWO, M. w Prusach, w prow. Poznańskiéj, o 45 w. ku płd.-zach. od Bydgoszczy, w powiecie Mogilnickim; 471 m. w r. 1843.

ROGOŹNO, ROGASEN, M. w Prusach, w prowincyi i rejencyi Poznańskiéj, nad jeziorem Wełną; 4,755 w. w r. 1843. Sąd grodzki i ziemski.

ROHACZ, góra w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Sądeckim; wysokość na 5400 stóp.

ROHATYN, M. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Brzeżańskim, o 3 mile od Brzeżan; 3,500 m. Miało dawniéj obronny zamek, w czasie jednego z napadów tureckich w XVI. wieku. Afanazya córka tamtejszego plebana ruskiego Lisowskiego pojmana w niewolę, dostała się do seraju sułtana Solimana W., który ujęty wdziękami, zaślubił ją; znaną jest ona w historyi pod imieniem Roxolany. Za jéj to wpływem żył on odtąd z Polską w przyjaźni.

ROHRHEIM, GROSS R..., Mm. w księs. Hessen-Darmstadskiém, prow. Starkenburg, o 15 w. od Heppenheim; 1,384 m. Walne jarmarki na bydło.

ROIGHEIM, Mm. w król. Wirtembergskiém, w cyrkule Nekary, o 17 w. ku płn.-zach. od Neckarsulm, nad rz. Seebach; 864 m. w r. 1840. Źródła siarczane i kąpiele niegdyś bardzo uczęszczane.

ROISEL, Mm. we Francyi, w depar. Somme, o 12 w. ku wsch. od Peronne; 1,591 m. w r. 1841. Liczne i ważne fabryki wyrobów bawełnianych i wełnianych zwanych Jacquart.

ROISSY, W. we Francyi, w depart. Sekwany i Oazy, o 42 w. ku wsch. od Portoise; 1,030 m. Fabryki narzędzi rolniczych.

ROKETNITZ, ROKETNICE, Mm. w Austryi, w Czechach, o 42 w. ku wsch. od Königgrätz; 866 m.

ROKITNICA, mała rz. w król. Polskiém, bierze początek pod wsią Radonią; płynie w kierunku z płd. ku płn. przez wieś Jordanowice, Chrzanów, Żuków, Rokitno i w bliskości Kopytowa wpada do Rzezwy. Długa mil dwie.

ROKITNO, W. parafialna w król. Polskiém, w gubernii Warszawskiéj, nieopodal drogi żelaznéj, w bliskości Błonia. Kościół z cudownym obrazem Bogarodzicy, do którego dnia 8. września lud pobożny licznie przybywa na odpust.

ROKITNO, kopalnia węgla ziemnego, w król. Polskiém, w gubernii Radomskiéj, powiecie Olkuskim, posiada warstwę na ćwierć mili ciągnącą się; w r. 1829. wydobyto z niéj do 600 korcy węgla.

ROKITZAN, ROKICZANY, M. w Austryi, w Czechach, nad rz. Szwarzbach, przy zlewie Klabawy; 2,854 m. Fryszerki żelaza.

ROLLE, Mm. w Szwajcaryi, w kantonie Waadt, o 20 w. ku płd.-zach. od Lauzanny; 1,304 m. Źródła i kąpiele mineralne.

ROLLOT, W. we Francyi, w depar. Somme, o 10 w. ku płd.-wsch. od Montdidier; 1,140 m. Wyrób serów słynnych.

ROM, W. we Francyi, w depar. Deux-Sevres, o 22 w. ku wsch. od Melle; 1,655 m. Stadnina.

ROMAGNA, dawna prowincya państwa Kościelnego, którego stolicą była Rawenna, dzisiaj liczy się do delegacyi Ravenna i Forli.

ROMAGNANO, Mm. w królestwie Sardyńskiém, w prow. Nowary, o 35 w. ku wsch. od Verceil, nad rz. Sesia.

ROMAGNAT, W. we Francyi, w depart. Puy-de-Dôme, o 6 w. ku płd. od Clermont-Ferrand; 2,129 m.

ROMAGNÉ, W. we Francyi, w dep. Ille et-Vilaine, o 6 w. ku zach. od Fougères; 1,830 m.

ROMAGNIEU, W. we Francyi, w depart. Isère, o 22 w. ku wsch. od la Tour-du-Pin; 1,990 m.

ROMAINMOTIER, Mm. w Szwajcaryi, w kant. Waadt, o 9 w. ku płd.-zach. od Orby, nad Neron; 307 m.

ROMAINVILLE, W. we Francyi, w depart. Sekwany, o 8 w. ku płn.-zach. od Paryża; 5,046 m. w 1841. r. Eksploatacya gipsu.

ROMANECHE, Mm. we Francyi, w depart. Saony i Ligiery, o 17 w. ku płd. od Maçon; 2,483 m. w 1846. r. Wyborne wina czerwone. Eksploatacya manganezu. Fryszerki do proszkowania manganezu. Fabryki płótna. Handel winem.

ROMANO, 1) Mm. w Lombardzko-Weneckiém, w gubernii Medyolanu, o 22 w. ku płd.-wsch. od Bergamo, nad Oglio. Przędzalnie jedwabiu. 2) M. w Mołdawii powiatowe, o 56 w. ku płd.-zach. od Jass, nad rz. Sereth, przy jéj zlewie z Mołdawą. Siedlisko biskupa greckiego.

ROMANS, M. we Francyi, w depart. Drome, o 18 w. ku płn.-wsch. od Valence, na pr. brz. rz. Izery; 9,958 m. Trybunał handlowy. Kolegium komunalne. Seminaryum. Drukarnia. Teatr. Uprawa na wielką skalę drzew morwowych. Liczne przędzalnie jedwabiu. Fabryki tkanin jedwabnych, atłasów, kitajek, oleju orzechowego, likworów i konfitur. Garbarnie, białoskórnie, fabryki kapeluszy. Handel znakomity jedwabiem, konopiami,

skórami, kapeluszami. M. dość dobrze zabudowane z pięknym portem na rz. Isère. Kościół gotycki Ś. Antoniego. Piękny spacer na polu Marsowém.

ROMANÓW, zakład prywatny górniczy, w królestwie Polskiém, w gubernii Radomskiéj, powiecie Opoczyńskim, ma 1 kuźnicę, rocznie 1.500 centnarów żelaza wykuwającą.

ROMANOW-BORISSOGLEBSK, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gubernii Jarosławskiéj, Odległe 710 w. od Petersburga, 288 w. od Moskwy, o 36 w. ku płn. od Jarosławia, nad rzeką Wołgą; 4,805 m.

ROMBAS, W. we Francyi, w depart. Mozelli, o 15 w. ku płd. od Briey, na l. brz. rzeki Ornes; 1,136 m. Fabryki oliwy. Cegielnie.

ROMENAY, Mm. we Francyi, w depart. Saony i Ligiery, o 32 w. ku płn.-wsch. od Maçon; 3,390 m. w r. 1846.

RÖMERSTADT, RZYMARZÓW, M. w Austryi, w Morawii, o 37 w. ku płn. od Ołomuńca, nad rz. Podelskibach: 1,887 m. Uprawa lnu.

ROMFORD, Mm. w Anglii, w hrb. Essex, o 25 w. ku płd.-zach. od Chelmsford; 4,294 m.

ROMHILD, M. w księs. Sasko-Meiningen, o 21 w. ku płd.-wsch. od Meiningen, nad rz. Spring; 1,800 m. Garbarnie.

ROMILLÉ, W. we Francyi, w depart. Ille i Vilaine, o 10 w. ku płn.-wsch. od Montfort, nad Meu; 2,216 m. w 1846. r.

ROMILLY, 1) R.-sur Andelle, W. we Francyi, w depart. Eure, o 18 w. ku płn.-zach. od Les Andelys; 1,118 m. w 1841. r. Ważne zakłady walcownicy cynku, wyrabiające do 2 milionów kilogramów tego metalu. Fabryki witryolu niebieskiego. 2) R.-nad Sekwaną, M. we Francyi, w depart. Aube, o 20 w. ku płn.-wsch. od Nogent sur Seine, na l. brz. Sekwany; 3,831 m. w r. 1846. Trzody merynosów, fabryki czapek bawełnianych, fabryki czernidła zwierzęcego, octu. Farbiernie. Wywóz siana do Paryża. To miasteczko ma rozległości do 4 wiorst. Ma piękny zamek ze zwierzyńcem. W pobliskości było niegdyś opactwo Seillière, w którego kościele Voltaire był pochowany w r. 1778.

ROMINTA, rzeka w Prusach wsch.; wypływa z gubernii Augustowskiéj, pod M. Przeróśl. płynie w płn.-zach. kierunku i pod Gumbinem wpada do Pissy.

ROMNEY, NEW-R.., Mm. w Anglii, w hrb. Kent, jeden z Pięciu Portów, o 30 w. ku płn.-zach. od Duwru; 983 m. Dawniéj port kwitnący, dziś zasypany.

ROMNY, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gubernii Połtawskiéj; leży pod 50º 44' płn. szerok., 51º 11' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 1255 w., 742 od Moskwy, 167 w. ku płn.-zach. od Połtawy, nad rz. Sułą; 6,000 m. w r. 1849. Dwa walne jarmarki corocznie. W r. 1849. przywieziono na nie towarów za 7,657,544 rub. sr., sprzedano zaś za 2,579,681 rub. sr.

ROMÖE, wyspa w Danii, w księs. Szleswigskiém, na morzu Niemieckiém. Rozległość 85 hektarów; 1,500 m.

ROMONT, M. w Szwajcaryi, w kantonie Fryburg, o 19 w. ku płd.-wsch. od Fryburga, nad rz. Glane; 1,256 m. Walne jarmarki na bydło, a mianowicie na konie.

ROMORANTIN, M. we Francyi, w depart. Ligiery i Cher, okręgowe, o 40 w. ku płd. wsch. od Blois, na pr. brz. Saudre; 7,400 m. w 1846. r. Trybunał handlowy. Izba doradcza. Teatr. Ważne fabryki sukna, ram; olejarnie. W tém mieście kanclerz Lhospital wydał edykt nieuznający inkwizycyi we Francyi, pod nazwą edyktu Romorantin. Miejsce urodzenia królowéj Klaudyi, małżonki Franciszka I.

ROMROD, M. w księs. Hessen-Darmstadzkiém, w Wyższéj Hessyi, o 4 w. od Alsfeld, nad rz. Andreft; 1,089 m.

ROMSDAL, prowincya Norwegii, w sztyfcie Bergen i Trodnhjem, stolica Christiansund. Rozległość 279 mil niem., albo 15343 w. kw. Ludność 77542 w. dzieli się na 5 fogderi. Zawiera 3 miasta.

ROMSEY, Mm. w Anglii, w hrb. Hants, o 9 w. ku płn. od Southampton, nad rz. Test; 5,432 m. Garbarnie, papiernie, rękodzielnie płótna. Piękny kościół dawnego opactwa Benedyktynów założonego w X. stuleciu.

RONALDSHAY, 1) North-R., wyspa Szkocyi, w grupie Orknejów, o 4 w. ku płn. od Sanday; 450 m. 2) South-R..., wyspa w Szkocyi, w grupie Orknejów, o 13 w. ku płn. od przylądka Duncansby; 1,950 m. Połów raków morskich.

RONCEVALLES, Mm. w Hiszpanii, w Nawarze, o 40 w. ku płn.-wsch. od Pampeluny, w dolinie gdzie zginął Roland w 778. r. w potyczce, w któréj Gaskończycy pobili tylną straż Karola W.

RONCHAMP, W. we Francyi, w depart. Wyższéj Saony, o 13 w. ku wsch. od Laury; 2,187 m. w r. 1846. Gręplarnie bawełny, fabryki tkanin wełnianych, kartonów. Kopalnie węgli wydały w r. 1839: 98790 centn. metrycznych węgla, wartości 170,690 franków.

RONCHIN, W. we Francyi, w depart. Nord,

o 6 w. ku płd.-wsch. od Lille; 1326 m. Olejarnia.

RONCIGLIONE, M. w państwie Kościelném, o 15 w. ku płd.-wsch. od Viterbo, nad Ricano, przy jéj wypływie z jeziora Vico; 4,008 m.

RONCO, BIDENTE, rzeka we Włoszech, wpadająca do Adryatyku pod Rawenną. Źródło w górze Falterona. Bieg około 90 w. przez Galeata.

RONCQ, W. we Francyi, w depar. du Nord, o 15 w. ku płn.-wsch. od Lille; 2,378 m. w r. 1846. Olejarnie. Handel lnem.

RONDA, ACINIPO u Rzymian, M. w Hiszpanii, w Andaluzyi, w prow. i o 64 w. ku płn.-zach. od Malagi, nad rz. Guadiaro; 18.678 m. Przemysł rolniczy. Fabryki wyrobów wełnianych i kapeluszy, garbarnie, młyny wodne. Handel dość czynny i ognisko kontrabandy z Gibraltarem. Podzielone na dwie części przez rz. Guadiaro, z których jedna maurytańska a druga regularna. Część maurytańska leży na skale do któréj prowadzi 400 schodów, łączy się z tegoczesném miastem dwoma mostami o jednym łuku, bardzo wysokiemi. Obwarowane przez Abu-Melika, w 1380. r. Zdobyte przez Ferdynanda Katolickiego w 1485. r. Miejsce urodzenia malarza Alonza Vasquez.

RONNE, M. w Danii, na wyspie Bornholm, na pobrzeżu zach. wyspy; 3,108 m. Szkoła klasyczna, Fabryki wyrobów zegarmistrzowskich i garncarskich. Handel zbożem. Rybołowstwo.

RONNEBURG, M. w księs. Sasko-Altenburgskiém, o 17 w. ku płd.-zach. od Altenburga; 5,000 m. Fabryka wyrobów wełnianych, porcelany. Handel zbożem i wełną.

RONNO, W. we Francyi, w depart. Rodanu, o 28 w. ku płd.-wsch. od Villefranche-sur-Seine; 1,822 m. Fabryki muślinu.

RONQUIERES, W. w Belgii, w prow. Hainaut o 29 w. ku płn.-wsch. od Mons; 1,209 m.

RONSDORF, M. w Prusach, w prow. Reńskiéj o 30 w. ku wsch. od Düsseldorfu, nad rz. Morsbach; 6,759 m. w 1843. r. Fabryki płótna, tkanin jedwabnych, bawełnianych, żelastwa.

RONSENAC, W. we Francyi, w depart. Charente, o 22 w. ku płd.-wsch. od Angoulême; 1,156 m.

RONSOY, W. we Francyi, w depart. Somme, o 20 w. ku płn.-wsch. od Peronne; 1,298 m. Fabryki tkanin wełnianych zwanych Jacquart. Cukrownie. Młyn parowy.

RONSPERG, POBIECHOWICE, M. w Austryi, w Czechach, o 33 w. ku płn.-zach. od Klatowy, nad rz. Piwonką; 1,928 m.

ROOSBEKE, OOST R..., W. w Belgii, w zach. Flandryi, o 12 w. ku płn.-wsch. od Courtrai; 4,555 m. 378 warsztatów płócienniczych, handel zbożem i płótnem.

ROOZENDALE, Mm. w Niderlandach, w prow. płd. Holandyi, o 28 w. ku płd.-zach. od Breda; 4,620 m. Handel zbożem.

ROPA, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Jasielskim, pół mili od Gorlic; z pięknym dworem i wielkiemi blicharniami.

ROPA, rz. w Austryi, w Galicyi, uchodząca do Dembówki naprzeciw Jasła; źródła ma w Karpatach, przy saméj granicy Węgierskiéj, przy wiosce Polechnarka; płynie na płn., od Biecza zaś zwraca się ku wsch. Bieg jéj jest kręty i bystry, wynosi mil 7.

ROPCZYCE, M. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Tarnowskim, 2 mile od Dębicy; 1,300 m. Magistrat.

ROPIENKA, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Sanockim, o 3 mile od Sanoka. Źródło wody siarczanéj.

ROQUE, SAN-R..., Mm. w Hiszpanii, w Andaluzyi, w prow. i o 85 w. ku płd.-wsch. od Kadyksu, na granicy terytoryum neutralnego oddzielającego Gibraltar od Hiszpanii. W pobliskości był obóz Hiszpanów i Francuzów, którzy nadaremnie oblegali Gibraltar w 1779. r.

ROQUE, 1) Larroque d'Olmes, W. we Francyi, w depart. Ariége, o 37 w. ku płd.-wsch. od Pamiers; 801 m. Przędzalnia hydrauliczna wełny. 2) La Roque-d'Antheron, W. we Francyi w depar. Ujścia Rodanu, o 20 w. ku płn.-zach. od Aix; 1,506 m. Fabryka cukru.

ROQUEBROU, LA R..., Mm. we Francyi, w depart. Cantal, o 22 w. ku zach. od Aurillac, nad rz. Cere; 4,361 m. Fabryki wyrobów garncarskich. Garbarnie.

ROQUEBRUN, W. we Francyi, w depart. Herault, o 27 w. ku wsch. od Pons, na pr. brz. rzeki Orb; 1,455 m.

ROQUEBRUNE, M. we Francyi, w depart. Var, o 18 w. ku płd.-zach. od Draguignan; 2,919 m.

ROQUECOR, W. we Francyi, w dep. Tarn i Garonne, o 31 w. ku płn.-zach. od Moissac, nad rz. Seune; 1,372 m.

ROQUEFORT, 1) W. we Francyi, w depart. Aveyron, o 10 w. ku płn.-wsch. od St. Affrique; 1,315 m. Fabryki serów zwanych Roquefort. 2) M. we Francyi, w depart. Landes, o 21 w. ku płn.-wsch. od Mont de Marsan, nad rz. Douze, przy

zlewie z Estampon; 1,601 m. Fabryki wyrobów garncarskich.

ROQUEMAURE, M. we Francyi, w depar. Gard, o 29 w. ku płn.-wsch. od Uzès, na pr. brz. Rodanu; 4,507 m. w 1846. roku. Wyborne wina czerwone. Szkółka morwowych drzew. Fabryki oliwy i wódek. Przędzalnie jedwabiu. Magazyny win krajowych Côte-du-Rhône.

ROQUEVAIRE, M. we Francyi, w depar. Ujść Rodanu, o 23 w. ku płn.-wsch. od Marsylii, nad rz. Huveaune; 3,130 m. w 1846. r. Zbiór rodzenków przewyższających w smaku Kalabryjskie, i pięknego jedwabiu. Papiernia. Przędzalnia bawełny. Młyn garbarski i mączny. Eksploatacya węgla, gipsu. Wielki handel suszonemi owocami, oliwą, jedwabiem, wełną, bawełną, zbożem, winem.

RORAAS, M. w Norwegii, w okręgu Södre-Trondhjems, o 165 w. ku płd.-zach. od Drontheimu, nad Hitter-Elv. Kopalnie miedzi najważniejsze w królestwie po Kongsbergskich, z hamernią, w któréj pracuje do 300 robotników.

RORBACH, W. we Francyi, w depar. Mozelli, o 20 w. ku płd.-wsch. od Sarreguemines; 1,170 m.

RORSCHACH, Mm. w Szwajcaryi, w kantonie St. Gallen, o 4 w. od St. Gallen, nad jeziorem Konstancyeńskiém; 1,527 m. Dobry port na jeziorze.

ROSA, MONT-ROSE, góra Róży, jedna z najwyższych gór w Szwajcaryi, na granicy płd. Valais, wysoka na 4621 metrów.

ROSA, SANTA-R..., M. w Nowéj Grenadzie, w depar. Cundinamarca, o 71 w. ku wsch. od Antioquia; 3,140 m. Bogate płuczki złota. Niegdyś posiadało świątynię Słońca, do któréj Indyanie bardzo licznie uczęszczali.

ROSA, SANTA-R..., M. w Meksyku, w depar. Chihuahua, u spodu góry Sierra de los Metates; 10,700 m. Bogate płuczki srebra.

ROSA, SANTA-R..., M. w Chili, w prow. Santiago, nad Aconcagua. Port dość czynny.

ROSARIO, EL-R..., M. w Meksyku, w dep. Sonora i Cinaloa, nad rzeką t. n., zlewem do oceanu Wielkiego; 5,600 m. Kopalnie złota i srebra dziś opuszczone.

ROSARIO-DE-CUCUTA, M. w Nowéj Grenadzie, w depar. Boyaca, o 53 w. ku płn.-wsch. od Pamplona, nad Rio-del-Oro. Posiedzenia kongresu, który w 1821. r. nadał pierwszą ustawę dla Kolombii.

ROSARIO, SANTA-MARIA-DEL-ROSARIO, M. na wyspie Kuba, stoł. okręgu t. n., w depar. Zachodnim. Ludność 587 m. w 1841. r.

ROSARNO, M. w król. Neapolitańskiém, w prowincyi Kalabria Ulteriore I., o 10 w. ku płd.-wsch. od Nicotera; 1,800 m.

ROSAS, M. w Hiszpanii, w Katalonii, o 70 w. ku płn.-wsch. od Girone, u stóp Pyrenei, w głębi zatoki mr. Śródziemnego. Warownia. Mały port.

ROSCH, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Czerniowieckim, 1½ mili od Czerniowiec, osada Wołochów i Niemców, z szkołą trywialną i pięknemi ogrodami warzywnemi.

ROSCOFF, Mm. we Francyi, w dep. Finistere, o 24 w. ku płn.-zach. od Morlaix, w kantonie St.-Pol-de-Leon; 3,690 m. w 1846. r. Port wypoczynkowy. Główny skład jałowcówki, rumu i herbaty, wędlin i drzewa z płn. Handel bardzo czynny z Anglią, wódką, tytuniem i zbożem.

ROSCOMMON, Mm. w Irlandyi, stoł. hrab. t. n., o 152 w. ku płn.-zach. od Dublina; 3,306 m.

ROSCOMMON-COUNTY, hrabstwo w Irlandyi, miasto stołeczne Roscommon. Rozległość 556847 akrów. Ludność w 1831. r. 249,613 m., 41,369 domostw mieszkalnych, 44,252 rodzin, z tych 34,083 głównie zajętych rolnictwem, a 4,438 rzemiosłami i przemysłem. Grunt płaski, w ogólności urodzajny bardzo, uprawa pszenicy, jęczmienia, owsa i żyta. Wyborne pastwiska. Hodowla dobrych koni. Eksploatacya węgla i kamienia wapiennego. Fabrykacya ordynaryjnych wyrobów wełnianych. Wywóz płodów rolniczych. Dzieli się na 6 baronij i 58 parafij, zawiera 5 miasteczek.

ROSCREA, Mm. w Irlandyi, w hrb. Typperary, o 71 w. ku płn. od Clonmel; 5,512 m. Stanowisko wojska. Słynne dystylarnie. Starodawny zamek warowny. Niegdyś katedra biskupstwa, założonego w VI. wieku, a w XIII. przyłączonego do biskupstwa Killalve.

ROSENAU, po węgiersku ROSNYÖ-BANYA, po polsku ROŹNÓW, M. w Węgrzech, w żupań. Gömörskim, o 35 w. ku płn.-wsch. od Gömör, nad Sajo; 6,008 m. Stolica biskupa sufragana Erlau. Trybunał górniczy. Gimnazyum Premonstrantów; gimnazyum ewangelickie, seminaryum biskupie. Źródła mineralne; witryol; kąpiele. Przemysł czynny bardzo, kopalnie miedzi, antymonu, merkuryuszu i manganezu, liczne garbarnie, fabryki sukna pospolitego, wyrobów fajansowych, kleju, najsłynniejsze w całym kraju blicharnie płótna i wosku. Ogromny handel woskiem i miodem.

ROSENAU, M. w Siedmiogrodzie, w okręgu Kronsztadzkim (Braszowskim); 4,000 m. Dawny zamek warowny z studnią wykutą w skale na 152 metrów głębokości.

ROSENBARK, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Jasielskim, o 3 mile od Jasła; mieszkańcy są potomkami Niemców z Rosenberg, za czasów Kazimierza Wgo tu osiadłych, którzy się wyłącznie tkactwem zajmują.

ROSENBERG, ROŻEN, Mm. w Węgrzech, w żupaństwie Liptauskiém, o 26 w. ku zach. od Szent-Miklos, nad rz. Wag; 2,532 m. Kolegium i gimnazyum Pijarów. Skład soli. Źródła kwaskowate. Piękne łomy marmuru czarnego. W pobliżu zwaliska dawnéj warowni Likawa.

ROSENBERG, OLESZNO, M. w Prusach, w prowincyi Szląskiéj, stoł. okręgu t. n., o 53 wiorst ku płn.-wsch. od Opola, nad rzeką Stober; 2,690 m. w 1843. r. Trybunał miejski. Fabryki wyrobów płócienniczych i powroźniczych. Znaczny handel bydłem.

ROSENBERG, SUSZA, M. w Prusach, w prow. Pruskiéj, stoł. okręgu t. n., o 35 w. ku wsch. od Kwidzynia; 2,389 m. w 1843. r. Dystylarnie.

ROSENBERG, M. w Austryi, w Czechach, o 45 w. ku płd. od Budziejowic, nad Mołdawą; 1,143 m.

ROSENFELD, M. w król. Wirtembergskiém, w okręgu Czarnegolasu, o 13 w. ku płd.-wsch. od Sulz; 1,204 m. ewangelików w 1840. r.

ROSENHEIM, M. w Bawaryi, stoł. okręgu t. n., w cyrk. Wyższéj Bawaryi, o 66 w. ku płd.-wsch. od Munichu (Mnichowa), nad Inn; 2,240 m. Kopalnie soli i miedzi. Źródła mineralne i kąpiele. Niegdyś płuczkarnie złota. Fabryki rozmaitych wyrobów z drzewa. Handel solą, winami i zbożem.

ROSETTE, M. w dolnym Egipcie, stoł. dep. t. n., o 50 w. ku płn.-wsch. od Aleksandryi, na l. brz. głównéj gałęzi Nilu, o 16 w. od jéj ujścia; 13,500 m. Fabryki wyrobów bawełnianych, wełnianych, jedwabnych i safianów. Handel tranzytowy z Kairem i Aleksandryą. W 1799. r. znaleziono tu pomnik zwany Kamień Rosetty, mający napisy pismem hieroglificznem, demotycznem i greckiém.

ROSENTHAL, M. w Hessen-Kassel, w prow. Wyższéj Hessyi, o 8 wiorst od Frankenberga, nad Bentreff; 1,540 m. w 1840. Stołeczne amtu.

ROSENTHAL, W. w Hessen-Kassel, w prow. Niższéj Hessyi, okręgu Schaumburg. Zwaliska zamku Schaumburg, który był kolebką i rezydencyą rodziny dawnych hrabiów t. n.

ROSHEIM, M. we Francyi, w depar. Dolnego Renu, o 24 w. ku płn.-zach. od Schelestat, nad Mogel; 3,832 m. w 1846. r. Stoł. kantonu. Wody mineralne zimne słone. Tkaniny bawełniane. Jedno z dziesięciu dawnych miast wolnych i cesarskich w Alzacyi.

ROSIENIE, po rossyjsku ROSSYENY, M. w ces. Rossyjskiém, stoł. pow. t. n., w gub. Kowieńskiéj. Leży pod 55° 23' płn. szer., a 40° 45' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 763 w., od Moskwy 1149 w., a od Kowna 128 w. Ludność 1,420 m. Katedra eparchii rzymsko-katolickiéj Żmudzkiéj.

ROSIERES, Mm. we Francyi, w dep. Wyższéj Ligiery (Loary), o 14 w. ku płn.-wsch. od Puy; 2,837 m. w 1846. r.

ROSIERES-AUX-SALINES, M. we Francyi, w depar. Meurthe, o 18 w. ku płd.-wsch. od Nancy, na l. brz. Meurthe; 2,277 m. w 1846. r. Stadnina jedna z najznaczniejszych we Francyi. Eksploatacya gipsu. Zbiór wina. Fabryki pończoch, przędzalnie bawełny, fabryki sukna i przędzalnie bawełny; tokarnie. Źródła słone, które spowodowały założenie warzelni, lecz już opuszczonéj i zniszczonéj od dawna.

ROSIERES, ROSIERES-EN-SANTERRE, W. we Francyi, w dep. Somme, o 24 w. ku płn.-wsch. od Mondidier; 2,496 m. w 1846. r. Stoł. kantonu. Kassa oszczędności. Fabryki trykotów wełnianych, warsztatowych i przędzalnie wełny. Handel surową wełną.

ROSLAU, M. w Anhalt-Köthen, stoł. amtu t. n., o 4 w. ku płn.-wsch. od Dessau, na pr. brz. Laby (Elby); 1,450 m. Zamek i stadnina książęca. Budowa statków.

ROSŁAWL, M. w ces. Rossyjskiém, w prow. t. n., w gubernii Smoleńskiéj. Odległe od Petersburga 1747 w., od Moskwy 1070 w., od Smoleńska ku płd. 117 w., nad brzegami rz. Stambowska i Głazomojka; 5,598 m.

ROSLIN lub ROSSLYN, W. w Szkocyi, o 12 w. ku płn.-zach. od Edymburga, nad North-Esk. Zamek i piękny kościół z XV. wieku. Niegdyś bardzo ważném była miejscem.

ROSNY, W. we Francyi, w dep. Seine-et-Oise, o 9 w. ku zach. od Mantes, na l. brz. Sekwany; 710 m. Piękny, obszerny i starodawny zamek, w którym się urodził Sully, i tegoż będący własnością, a później należący do księżnéj Berry, która tu fundowała szpital i kaplicę.

ROSOSZ, M. w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj, przy źródłach rz. Zielawy; 1,200 m., ma 176 domów drewnianych. Lisowczyki spalili je.

ROSS, Mm. w Anglii, w hrb. Hereford, nad Wye; 3,078 m. Fabryka gwoździ. Handel wiśniakiem i wełną.

ROSS, NEW-ROSS, Mm. w Irlandyi, w hrabstwie Wexford, o 31 w. ku zach. od Wexford, nad Bar-

rów; 4,475 m. Handel bardzo czynny wełną, masłem, słoniną, zbożem i t. d. Port.

ROSS, ROSS-CARBERY, W. w Irlandyi, w hrb. Cork, o 45 w. ku płd.-zach. od Cork, nad odnogą t. n.; 1,557 m. Katedra biskupstwa założonego w VI. wieku, a przyłączonego w 1586. r. do biskupstwa Cork. Kolegium (Hoi College) najsławniejsze i najbardziéj uczęszczane w królestwie.

ROSS-AND-CROMARTY, hrabstwo w Szkocyi, miasto stołeczne Tain. Rozległość 1904000 akrów, z tych przypada 1532800 akrów na ląd stały, a 375200 akrów na wyspy. Ludność w 1841. r. 78,058 m. w 15,039 domach, 16,187 rodzin, z tych 8,489 zajmujących się rolnictwem, 2,611 rzemiosłami i przemysłem. Grunt górzysty. Eksploatacya lasów. Hodowla bydła, kóz i owiec.

ROSSANO, M. w król. Neapolitańskiém, stolica okręgu t. n., w Kalabryi Citeriore, o 85 w. ku płn.-wsch. od Cosenza, w pobliżu morza; 8,000 m.

ROSSBACH, OBER-R.., M. w Hessen-Darmstadt, w prow. Wyższéj Hessyi, o 5 w. od Frieberga, nad rz. Rossbach; 1,076 m. ewangelików.

ROSSBACH, M. w Prusach, w prow. Saskiéj, rejencyi Merseburgskiéj, pow. Querfurt. Zwycięztwo Prusaków odniesione nad Francuzami 5. listopada 1757. r.

RÖSSEL, M. w Prusach, stoł. pow. t. n., w rejencyi Królewieckiéj, o 97 w. ku płd.-wsch. od Królewca, nad rz. Zain; 2,860 m. w 1843. r. Szkoła łacińska (6 profesorów i 113 uczni w 1836. roku). Fabryki sukna i płótna. Założone w 1337. r.

ROSSITZ, po morawsku ROSYCE, Mm. w Austryi, w Morawii, o 16 w. ku płd. zach. od Berna; 863 m. Kopalnie węgla.

ROSSWEIN, M. w Saksonii, w pow. Lipskim, o 13 w. ku zach. od Nossen, nad rz. Mulde; 4,200 m. Fabryki nader czynne wyrobów wełnianych, sukna; farbiernie.

ROSSWEIN, M. w Saksonii, w pow. Lipskim, w okręgu Nossen, o 9 w. ku zach. na pr. brz. Muldy; 4,202 m.

ROSSYA, CESARSTWO ROSSYJSKIE, państwo rozciągające się w Europie, Azyi i Ameryce Płn.; miasto stoł. St. Petersburg. Leży pomiędzy 38° do 78° szerok. płn., a 35½° do 246½° dłg. wsch. Graniczy na płn. z oceanem Lodowatym Biegunowym; na wsch. z Ameryką angielską i oceanem Spokojnym; na zach. z Norwegią, Szwecyą, Baltykiem, Prusami, Austryą i Turcyą; na płd. z mr. Czarném, Turcyą azyatycką, Persyą, Tartaryą niepodległą, Chinami, Japonią i Ameryką angielską. Rozległości ma przeszło 400000 mil kw. Ludność przeszło 65,000,000 m. Składa się z właściwéj Rossyi, podzielonéj geograficznie na Rossyą europejską (prowincye nadbałtyckie, Wielko-Rossya, Mało-Rossya, Rossya Płd. i Rossya Zach., król. Polskie i W. księstwo Finlandzkie); Rossyą azyatycką (Syberya, Stepy Kirgizów, prowincye Kaukazkie, wyspy na Wielkim oceanie Spokojnym), i Rossyą amerykańską. Jest najrozleglejszém państwem na świecie, zajmujące przeszło 1/6 część lądu stałego, mającém jeszcze słońce po nad widnokręgiem na zachodnich granicach, gdy tymczasem ta gwiazda weszła już na wschodnich jego krańcach. Wyłącznie położone jest w strefach umiarkowanéj i lodowatéj półkola płn. Cesarstwo Rossyjskie należy do trzech pięciu wielkich kotlin hydrograficznych świata, to jest do oceanu Lodowatego Biegunowego w większéj części, do oceanu Atlantyckiego, i do oceanu Spokojnego. Znaczniejsze wyspy należące do niego są: Aland, Dagö i Ösel na Bałtyku; Kałgujew, Waigacz, Nowaja Zemla, Niedźwiedzia i archipelag Nowéj-Syberyi na oceanie Biegunowym; Św. Wawrzeńca, Św. Mateusza, Beringa, Miednoj czyli Miedziana i część archipelagu Kurylskiego na oceanie Spokojnym.

Góry, płaskowzgórza, równiny i stepy. Powierzchnia Rossyi europejskiéj przedstawia w ogóle wyniosłość płaską, z jéj spadkami, mało podniesioną nad powierzchnią oceanu. Najwyższe miejsce téj wyniosłości są góry Waldajskie, zajmujące gubernie Nowgorodzką, Twerską, Smoleńską, Witebską i Pskowską, wysokość ich największa między jeziorami Selinger i Welie nie przechodzi 160 sażeni. Od Waldajskich gór ciągnie się pasmo ku płd.-wsch., które wybiega między Wyższym-Wołockiem a Ostaszkowem, i kończy się między Penzą i Symbirskiém. Pasmo to oddziela źródła Wołgi i Oki od źródeł Zachodniéj Dźwiny, Dniepra i Donu. Wszystkie spadki płaskowzgórzy bardzo pochyłe, szczególniéj obrócone są ku mr. Czarnemu i Kaspijskiemu, bezwątpienia łączą się też z obszernemi równinami, trawnikami, piaskami, błotniskami, które rozciągają się na płd. ku mr. Czarnemu, Azowskiemu i Kaspijskiemu, aż do podnóży gór Krymskich i Kaukazkich, zajmując płd. część Bessarabii, gubernii Chersońskiéj, znaczną część gubernii Tauryckiéj, Ekaterynosławskiéj, ziemi wojska Dońskiego, prowincyi Kaukazkiéj, prawie całą gub. Astrachańską i część Orenburgskiéj. W zach. części płd. spadku, mianowicie w gub. Wołyńskiéj, Podolskiéj, Kijowskiéj i Ekaterynosławskiéj, oraz w prowincyi Bessarabskiéj, dają się widzieć wzgórza, stanowiące

gałęź Karpat. Wschodni spadek przedłuża się do Wołgi i Kamy, płn. dochodzi bagnisk gub. Archangielskiéj; potém w płn.-wsch. kierunku ciągnie się łańcuch wzgórzy, łączących się z niskiemi górami gub. Ołoneckiéj i Archangielskiéj, nazywanych niekiedy górami północnemi. Doliny gór Ołoneckich, pokryte są mnóstwem jezior zawsze podłużnych i często wzniesionych jedno nad drugiém, często oddalonych tylko od siebie na kilkanaście kroków. Na zachodnim spadku znajdują się także niewielkie wyniosłości, łączące się z odnogami Karpat; od Apszerońskiego półwyspu wchodzącego w mr. Kaspijskie, do krańców Anapy leżącéj nad mr. Czarném, ciągnie się w płn.-zach. kierunku główny łańcuch gór Kaukazkich, z którego to wybiega takie mnóstwo gałęzi, że pod stopami ich bardzo mało zostaje równin znaczniejszéj wielkości. Z tych równych przestrzeni najobszerniejszą jest równina nad brzegami rz. Kur, dolina Araksu i stepy pow. Erywańskiego. Zbyteczna górzystość Kaukazu nadzwyczajnie utrudnia stosunki jego mieszkańców. Rossyjskie terytoryum na téj stronie Kaukazu, łączy się z terytoryum po tę stronę tylko dwoma wązkiemi dróżynami, i z tych pierwsza jest przybrzeże mr. Kaspijskiego, druga droga Wojenno-Gruzińska; ostatnia przerzyna główny łańcuch Kaukazu prawie w pośrodku. Od Ekaterynogradu idzie przez Małą-Kabardę i Tagaurską jaskinię, a w wielu miejscach po wyniosłych spadzistościach; i to jest głównem miejscem lądowém połączenia Gruzyi z Rossyą. Tagaurska albo Terekska szczelina (u Greków i Rzymian zwana: Kaukazkie albo Kaspijskie Wrota), skręca się ku szumiącemu i mętnemu Terekowi; widok zaś téj groty przeraża swoim ogromem i dzikością, która im daléj w góry na płd., tém węższą staje się. Ze szczytu Kazbeka co rok obrywają się massy śniegu i zasypują drogę; co sześć lub siedm lat staczają się nadzwyczaj ogromne bryły lodu, zasypujące grotę na wiorstę drogi, i nawet bieg Tereku na kilka godzin wstrzymują; natenczas komunikacya odbywa się przez okopy. Wychodząc z onéj szczeliny, przedstawia się oku (z góry Hut) dolina Kajszaurska, z jéj zamieszkanemi skałami, pięknemi sadami i jasną wodą Arachwy, a to wszystko w zmniejszeniu na dnie prawie trzech-wiorstowéj przepaści, nad którą prowadzi droga bezpieczna, i tu zaczyna się Gruzya. Doliny, zroszone wodą Arachwy, łagodzą mroczną grotę i bieg groźnego Tereku. Chociaż podnóża gór Kaukazkich nie pławią się w wodach jezior, które zawsze podwyższają piękność górzystych miejscowości, to jednak Kaukaz z swojemi niezliczonemi śnieżnemi szczytami okazują przyrodę w najprzyjemniejszym obrazie, przytém téż kraina ta w ogóle nie jest wód pozbawioną; w górach Leczhumskich, w Mingrelii, znajdują się wodospady, które mogą być porównane z Szwajcarskiemi. Najwyższy szczyt Kaukazu jest góra Elbrus (2550 sażeni), inne godne uwagi są: Passemta, Kazbek albo Ukinwary i Czerwona Góra. Dwie ostatnie noszą ślady zagasłych wulkanów; w okolicy Kazbeka, około wsi t. n., leżą wielkie massy ostygłéj lawy, i na brzegach Tereku tworzą rodzaj okapów. Godném jest uwagi, że na obudwóch krańcach gór Kaukazkich znajduje się niezliczona liczba straszliwych wulkanów i źródeł nafty. Na płd.-wsch. krańcu zajmują one całe przedłużenie morskiego pobrzeża od Baku do Saliana i wyspy w pobliżu brzegów, jak podobnież Kerczenski półwysep i wyspę Taman w płn.-zach. kończynie. W pobliżu Baku częstokroć wulkany zionią płomieniem wyrzucając ziemię, po ustaniu czego spływa lawa. Bogactwo mineralne Kaukazu jest znaczne, lecz eksploatacya tych płodów jeszcze mała. Część Zakaukazkich ziemi przerznięta jest kilkoma pasmami gór, które idą w kierunku od zachodu, czyli Armeńsko-Perskich płasko-wzgórzy; tu podobnie jak i Kaukazkich gór szczyty są pokryte wiecznemi śniegami. Najwyższy szczyt tych gór jest Wielki Ararat (2445 sażeni). Na całym południowym krańcu Krymu, od Teodozyi na zach., ciągną się góry będące przedłużeniem Kaukazkich. Południowy stok gór Tauryckich jest stromy i urwisty, a płn. spadzisty. Jaiła, najwyższy grzbiet tych gór, leży prawie równolegle z pobrzeżem morskiém, w odległości na wiorstę lub dwie; Czatyrdag, wierzchołek Jaiły, na 720 sażeni wznosi się. Krymskie góry obfitują w porfir i dobry marmur, na ich płn. i płd. stokach widzieć się dają zwaliska dawnych warowni, po większéj części Greckich. Góry te z ich niedostępnemi szczytami, wodospadami, dolinami i ogrodami, przedstawiają mnóstwo uroczych widoków. Od Karskiego morza niemal do płn. pobrzeży Aralskiego, po większéj części na krawędzi granicy pomiędzy Rossyą europejską a Syberyą, rozciągają się bez przerwy Uralskie wzgórza, rozległe lecz nie wysokie. Najwyższe punkta tego pasma rzadko przenoszą 400 sażeni; w innych miejscach np. na wielkiéj drodze z Permu do Ekaterynenburga, tak małą jest ta wyniosłość, że podróżny wcale nie postrzega onéj, lubo ciągle przejeżdża wysokości Uralu. Te nic nieznaczące podwyższenia gór

nie przeszkadza wcale handlowi Rossyi europejskiéj z azyatycką. Najwyższe punkta Uralu znane pod nazwą skał: Magdalińskiéj, Konczakowskiéj (1140 sażeni), Koswińskiéj i Denežkina, a znajdujące się w północnéj części pasma, w okręgu Bogosławskich zakładów, wszystkie mają kształt odosobnionych soplów czyli ostrokręgów stożkowych. W płd. części Uralu a jego zach. pochyłości, oddziela się główny szczyt płasko-wzgórza okrytego grzbietami; sama zaś oddalona część pasma ciągnie się równolegle z biegiem Wołgi do Carycyna, gdzie to pasmo niknie w wielkich pagórkach. Od wsch. strony Uralskiego nachylenia w pobliżu źródeł Uralu, rozchodzi się drugie płaskowzgórze, nader długie, nastrószone małemi wzgórzami. To pasmo w różnych miejscach ma rozmaite nazwiska, nie dochodząc Ałtaju ginie w Kirgizkich stepach. Między rzekami Uralem i Sakmarą ciągną się na płd. góry Guberlińskie, nader wysokie. Widok Uralu z jego dolinami jest dość przyjemny pomimo swéj jednostajności. Nie ma tu ani wybiegłych szczytów, ani zachwycających równin, ani zagłębionych dolin, ani wodospadów. Złotoustowski okręg obfituje w malownicze krajobrazy i stanowi wyjątkową miejscowość. Dwie trzecie Uralu poczynając od płn., pokryte są gęstym lasem i mnóstwem bagien. Ku płd. od 53° nikną lasy, a daléj na suchych stepowych miejscach i same góry. Ogołocony z powierzchownéj piękności, szczodrze za to obdarzony jest skarbami kruszców i drogich kamieni, jakowe w łonie swém zawiera. Obfituje on w złoto, platynę, żelazo, miedź, marmury, granit czerwony i oddzielny gatunek kwarcu, ametysty, niezwykłéj wielkości szmaragdy i olbrzymie malachity. Południowa część Uralu, a w szczególności w pobliżu Orskiéj warowni, zawiera prześliczny jaspis; zachodnia zaś pochyłość jego, zwłaszcza w pobliskości rzek Kamy i Czusowoj, obfituje w solne szyby. Złotodajne i platynowe pokłady, niewyczerpane rudy żelaza i znaczne miedziane, znajdują się w wsch. jego pochyłości. Chociaż w zach. stronie tego grzbietu są liczne fryszerki miedzi, jednak te nie biorą rudy téjże z zach. pochyłości Uralu, ale z wsch. podnóża onego. W wsch. stoku, żelazne rudy natrafiają się po większéj części w postaci magnetycznego żelaza, którego pokłady zasługują na uwagę; znajduje się ono bowiem w wielkich massach tworzących całe góry i ciągnących się równolegle bez przerwy najmniejszéj do grzbietu. Z tych wszystkich gór, a zaczynające się od płn., znaczniejsze są: Kaczkanar, Błagodat, w pobliskości Kuszfińskiego zakładu, i Magnitnaja Niżnetagilskaja. Powierzchnia Syberyi przedstawia rozległą równinę, pochyloną ku mr. Lodowatemu, które otacza tak niskiemi brzegami, że w wielu miejscach mało są wyższe od poziomu wód jego. Równina ta przerznięta kilku rozgałęzieniami gór, a najwięcéj w wschodniéj swéj części (to jest na wsch. od Jenisei) jest okrążona na płd. górami, z pomiędzy których: Mały Ałtaj, góry Sajańskie i Daurskie, oraz Jabłonnoj hrebiet, ciągną się po większéj części na granicach Syberyi, od Chin, a pasmo Stanowoj w saméj Syberyi około brzegów Ochotskiego morza. Góry wznoszące się na półwyspie Kamczatka, nazywają się Kamczackiemi górami. Mały albo Ruski Ałtaj z Wielkim albo Chińskim Ałtajem, stanowi jedną całość, i oddzielony jest od ostatniego nie wielką doliną Buchtarmy. Mieści się on pomiędzy południkiem Teleckiego jeziora i znacznym rudnikiem Zmiejnogorskim. W miarę posuwania się swojego ku całemu pasmu, wznosi się także góra Biełucha, najwyższy cypel Ałtaju, znajdująca się na krańcu Katuny, na 1570 sażeni wysoki. Ałtaj zupełnie się różni od Uralu, tak większą szerokością jak i wysokością, jak również bogactwem, pięknością i rozmaitością widoków, jakowe mu nadają zachwycające doliny, wodospady, jeziora i śnieżne wierzchołki. Ałtaj obfituje w złoto, srebro, ołów, beryle, malachit, porfir i jaspis prześliczny. Złotodajne kopalnie od niedawna w eksploatacyi będące, wydające ten drogi kruszec w zadziwiającéj i coraz wzrastającéj obfitości, są tu, podobnie jak w Uralu, na wsch. pochyłości grzbietu w kierunku południka. Grzbiet ten tworzący płn.-wsch. gałęź Ałtaju, rozciąga się ku płn. pomiędzy Tomą i Czulimą, około Tomska niknie on, jest zwany Ałatał i grzbietami Ałabańskim i Kuzneckim. Złotodajne srebro wydobywają w znacznéj obfitości, bo do 1000 pudów w Koływanowoskresieńskich górach, tworzących drugą znaczną pochyłość Ałtaju. Między Uralem od strony płn.-zach. i Ałtajem w płd.-wsch. od mr. Kaspijskiego i Aralskiego, rozciąga się w płn.-wsch. kierunku rozległa niska płaszczyzna; w wielu miejscach jest ona niższą od poziomu oceanu, a z powodu swéj powierzchowności, mnóstwa polnych jezior, przypomina morskie dno. Ałtaj w wschodnich swoich częściach łączy się z Sajanem; najwyższym jego szczytem jest Munku-Horediak pokryty odwiecznemi śniegami, położony jest on pomiędzy Irkutem i jeziorem Kosogołom, i wybiega nad poziom Irkutu na 630 sażeni. W Sajańskim-Hrebtie i jego okolicach, znaj-

dują się marmury, w szczególności prześliczny czarny, oraz porfir zielony będący podstawą Sabińskiego Hrebtu, odnogi Sajańskiego Hrebtu, pomiędzy Abakanem i innemi zlewami Jenisei. Część Sajańskich gór około jeziora Bajkał, nazywa się Bajkalskiemi górami, a część Daurskich około Nerczyńska, Nerczyńskiemi, z pomiędzy tych wydobywają ołów, srebro i drogie kamienie. W Kamczatskich górach znajduje się wiele wulkanów, pospolicie zwanych tam Sopkami. Liczba tych Sopków przechodzi 10, jedne z nich tylko dymią, drugie buchają płomieniami wyrzucając lawę, wodę i kamienie. Wszystkie odznaczają się swoją wysokością, najwyższy z nich Kluczewski Sopka na 2350 sażeni wybiega. Z stepowych przestrzeni najobszerniejszą ze wszystkich jest step Kirgizki i Baraba; pierwszy rozciąga się od Uralu ku wsch. do Barnaulskiego południka, i od granic Turkestanu na płn. do Omska. Baraba albo Barabiński step zawarty jest pomiędzy rzekami Irtyszem i Obą. W rossyjskiéj Ameryce góry zajmują znaczną przestrzeń i mają czasami wysokości prawie do 2000 sażeni. Tam na stałym lądzie równie jak na wyspach znajduje się mało wulkanów.

Wody. Cesarstwo Rossyjskie obfituje w rzeki, lecz w Rossyi europejskiéj wiele jest rzek, a w téj liczbie i Wołga, które opadają nie tylko czasowo w letniéj porze, lecz z każdym rokiem bardziéj się zamulają, a nadto wszystkie prawie są płytkie przy ujściach, z tych przeto przyczyn żegluga na nich jest utrudnioną. W Syberyi wiele jest rzek znacznych i głębokich.

Rzeki morza Baltyckiego: Newa, Zachodnia Dźwina, Narowa, Windawa i Nieman. Newa wypływa z jeziora Ladogi; Dźwina Zachodnia z Ostaszkowskiego powiatu, w gub. Twerskiéj, z małego jeziora Dźwińca, do niéj zlewają się z l. str. Meża, Kasplia i Ułła, do Meży wpada Obsza; Narowa ma kilka wodospadów; Nieman bierze początek w gub. Mińskiéj, w pow. Ihumeńskim, do niéj wpadają z pr. str. Wilia i Dubissa, z l. str. Szczara. Do oceanu Północnego wpadają: Kem, Onega, Dźwina Północna, Peczora, Ob, Jenissej, Lena, Jana, Indygirka i Kołyma; rz. Kem odznacza się przepysznym wodospadem blisko wioski Podużymy; początek Dźwiny płn. zwykle naznaczają spływowi Juga z Suchoną; Dźwina przyjmuje z pr. str. rzeki Wyczegdę i Pinegę, a z l. str. Wagę; do Juga wpada Łuza. Onega, Jug, Łuza i Waga, spławne tylko na wiosnę, z tém wszystkiém Jug i Łuza ważne są w żegludze. Ob bierze początek przy zlewie Bii Katuny, poniżéj Berezowa; Ob ma szerokości 30 wiorst, do niéj zlewają się z pr. strony Tom i Ke, a z l. str. Irtysz, który przyjmuje z l. str. rzeki Iszym i Tobol, do ostatniéj wpadają Iset z Miasomą i Tura z Tagilią; początek Jenissei jest przy połączeniu rzek Uług-Kema i Bej-Kema, do Jenissei wpadają z pr. str. trzy rz. Tunguzki: Wyższa czyli Angara, wypływająca z Bajkału, Średnia czyli Podkamienna, i Niższa; na Angarze jest wiele prądów, z tych główne niebezpieczne są dla statków trzy prądy niedaleko Paduańskiego-Sielenia; Niższa Tunguzka w całém korycie ma prądy i wodospady. Lena jest największą rzeką w Rossyi, wypływa ona z odnóg Bajkalskich gór, bieży blisko przez 4000 w. i przyjmuje z pr. str. Aldan, a z l. str. Wiliuj; szerokość Leny pod Jakutskiem wynosi do 10 w. Ob, Jenissej i Lena należą do największych rzek w świecie. Do Wielkiego oceanu wpadają: Anadyr i Kamczatka. Do mr. Kaspijskiego: Ural, Wołga, Kuma, Terek i Kur. Ural ważny dla rybołowstwa, pomimo swéj długości ta rzeka w gorące lata bywa tak płytką, że pod Orenburgiem przebywają ją w bród, do niéj wpadają z pr. str. rzeka Sakmara, z l. str. Ilek. Wołga, w starożytności Ra, a następnie zwana Atel, tak pod względem żeglugi jako też i z innych okoliczności, jest najważniejszą ze wszystkich rzek w Rossyi, bieg jéj rozciąga się na 3000 przeszło wiorst, niezmierna jéj kotlina należy do urodzajnych przestrzeni Rossyi, jéj brzegi pokryte są zamożnemi włościami, wody zaś obfitują w smaczne ryby; ta rzeka ma źródła w bagnach Ostaszkowskiego powiatu, w gub. Twerskiéj, przybiera zaś powierzchowność rzeki wypływając z jeziora Peno. Żegluga na niéj rozpoczyna się nieco poniżéj, a mianowicie od ujścia Seliżarowki, z pr. brz. Wołgi, już nad samém korytem lub też w pewnéj odległości, ciągną się wyniosłości, które w różnych miejscach rozmaite mają nazwiska; lewy brz. po większéj części niski i nagi; szerokość Wołgi pod Jarosławiem rozciąga się do 300 sażeni. Doścignąwszy Saratowskiéj gubernii, Wołga rozszerza się od $1\frac{1}{2}$ do 3 wiorst nie rozdzielając się na odnogi, na wiosnę wylewa na 30 wiorst i jéj wody podnoszą się niekiedy do 6 sażeni, zatapiając lasy prawie do wierzchołków drzew, żegluga po Wołdze pod wodę aż do Niższego-Nowgorodu nie napotyka żadnych zawad, daléj do Rybińska natrafiają się na niéj mielizny, a od Rybińska do Tweru w czasie suszy żegluga bywa prawie przerwaną. Wołga zlewa 8 gubernij, do niéj zlewają się z prawéj strony Wazuza, Dubna z Sestrą, Oka, Sura, Cywil i Swiiaga, z l. str. Twerca, Mołoga, Szeksna, Kostroma, Unża, Wetługa,

Kama, Samara i Irgiz, z tych wszystkich najważniejsze są Oka i Kama, do których wpada wiele spławnych rzek: Wazuza, Sura, Swiiaga, Kostroma i Wetługa, spławna tylko na wiosnę z przyborem wody. Oka bierze początek z trzęsawisk pod wioską Oczką w Orłowskiéj gubernii, w pow. Kromskim, spławna od Orła na 1300 wiorst; zlewy jéj, z pr. str.: Zusza i Moksza, do ostatniéj wpada Cna; Moksza i Cna spławne tylko na wiosnę. Zlewy Oki z l. str.: Ugra, Moskwa i Kliazma z Tezą. Moskwa bierze początek w gub. Smoleńskiéj, w pow. Gżatskim, z bagna zwanego Moskworeckoj-Łuży; Szeksna wypływa z Biełeozera; Kama z bagien Wiatskiéj gubernii, w pow. Głazowskim, jest ona spławną w całym przebiegu oprócz 40 w. od jéj źródeł; przyjmuje w siebie z pr. str. Wiatkę, z l. str. Czusowę i Białą, te trzy główne zlewy Kamy przyjmują w siebie wiele spławnych rzek. Czusowa bardzo płytka, mieści w swojém dnie wiele kamieni występujących nad wodę, lecz pomimo tego żegluga na niéj dość ważna; brzegi Białéj są bardzo malownicze. Terek wypływa z wysokiego podnóża Kazbeka; nadzwyczajnie bystry bieg jego nie dozwala po nim żeglugi. Kur bierze początek w grzbiecie Saganłu, przyjmuje w siebie z pr. str. Araks, który w większéj części stanowi granicę między Rossyą i Persyą. Do mr. Azowskiego: Don i Kuban; ostatnia prawém ujściem zlewa się do mr. Azowskiego, a lewém do mr. Czarnego, tworząc tym sposobem wyspę Taman. Don, w starożytności Tanais, wypływa z gub. Tulskiéj, pow. Epifańskiego, z małego Iwanowskiego jeziora, do niego zlewają się z pr. str. Doniec, z l. str. Woroneż, Choper, Medwiedica, Howlia i Manycz. Do morza Czarnego: Rion (w starożytności Fazis), Dniepr, Bug, Dniestr i Dunaj. Dniepr (w starożytności Borysten), bierze początek z bagien w gubernii Smoleńskiéj, pow. Bielskim, jest to jedna z najważniejszych rzek w Rossyi, tak pod względem swéj wielkości, jak równie z tego, że jéj kotlina jest nadzwyczajnie żyzną, żegluga na Dnieprze jest wielce utrudnioną z przyczyny ław piasczystych i prądów (porogów), pierwsze znajdują się pomiędzy Kijowem i Kremenczukiem, a porogi zaczynają się nieco poniżéj ujścia Samary, zajmując wzdłuż rzeki 70 wiorst, z pomiędzy nich Nienasytiński-Poroh jest największy; do Dniepru zlewają się z pr. str. Berezyna i Prypeć, z l. str. Soża, Desna i Psioła, odznaczające się pięknością swych brzegów. Desna bierze początek w gub. Smoleńskiéj, przyjmuje w siebie z l. str. Sejm, spławny od Kurska. Dniestr wypływa z Galicyi, i na nim natrafiają się porogi; Dunaj (w starożytności Istr), przyjmuje w siebie Prut, i wpada trzema ujściami: Kilijskiém, Sulińskiém i Georgewskim Dunajem. Prut, Dunaj i Georgiewski Dunaj, stanowią granicę między Rossyą i Turcyą.

Jeziora. Strona północno-zachodnia Rossyi europejskiéj obfituje w liczne jeziora, z pomiędzy których mieszczą się w rzędzie największych w Europie, a mianowicie: Ładoga, Onega, Biełoozero, Ilmen, Czudskie albo Pejpus, wszystkie zaś należą do kotliny mr. Baltyckiego. Jezioro Imandra jest największe z pomiędzy mnogich jezior należących do kotliny mr. Białego, a w téj liczbie znajduje się Kubeńskie-Jezioro. Wszystkie te jeziora prawie są burzliwe i niebezpieczne dla żeglugi. Ładoga (dawniejsze Newo), największe w Europie, ma 175 wiorst długości a 105 szerokości, do niego wpadają rz. Swir, Sias i Wołchow, a wypływa z niego Newa. Do jeziora Onegi spływają Witegra i Sura, a wypływa Swir. Ilmen przyjmuje w siebie Mstę, Łowat i Szelon, a wychodzi z niego Wołchow; Msta wypływa z jeziora Mstino pod miastem Woroneżem; na niéj znajdują się znaczne porogi utrudniające żeglugę. W małe jezioro Mstino zlewa się Cna. Do Czudskiego jeziora wpada Embach. To ostatnie jezioro łączy się z małém jeziorem Pskowskiém, do którego spływa rzeka Welikaja. Do Białoozera wpada Kowża, a wypływa z niego Szeksna. Z Kubeńskiego wychodzi Suchona. W stepach Saratowskiéj gubernii znajduje się słone jezioro Elton, dłg. 17 wiorst, a szer. 13. W gub. Ołoneckiéj oprócz rozległego jeziora Onegi, odznaczają się dwa pomniejsze, jezioro Szim i jezioro Uudr; w niektórych latach woda w tych jeziorach prawie znika zupełnie przez podziemne ujścia, a w innych znów przez takowe napływa. W kraju Zakaukazkim leży jezioro Gokczi, zasługujące na uwagę z przyczyny swego wysokiego położenia (do 670 saženi); długość jego wynosi około 60 wiorst, a szerok. 15 w. Cała północna Syberya mieści w sobie mnóstwo jezior, największe zaś Czany, Ałtajskie albo Teleckie i Bajkał, leżą na płd. Teleckie odznaczające się swoją zimną wodą, daje początek Bii; temperatura wody Teleckiego jeziora nawet w czasie największych upałów nie przenosi +3°,5. Bajkał albo Morze Święte, jest największe jezioro w Syberyi, długość jego wynosi 600 w., największa szerokość 95 w., głębokość wszędzie znaczna, a w niektórych miejscach bezdenna; woda jego nadzwyczajnie przezroczysta i zupełnie słodka, pomimo tego rosną pośród niéj płody właściwe

tylko morzu, jak gąbka i korale. Do Bajkału wpadają: Wyższa Angara, Selenga i Barguzin, a z niego wypływa tylko jedna Angara.

Kanały i ich systemy. Kanały w Rossyi nie są liczne i nieodznaczają się wielkością oprócz Ladogskiego, którego długość wynosi 104 wiorst, gdy wszystkich innych dochodzi 350 wiorst. Lecz te kanały są bardzo ważne dla wewnętrznego handlu, z przyczyny, iż łącząc rzeki mórz odległych, oblewających Rossyą europejską na płn., zach. i płd., przyczyniają się do jednoczenia tak tych mórz jako i okolic, nadzwyczajnie różnorodnych, pod względem płodów i przemysłu. Takim sposobem za pośrednictwem kanałów, niezmierna ilość płodów dostaje się do morskich portów do handlu zagranicznego, jak również cudzoziemskie towary przywożone do portów dogodnie rozsyłają się wewnątrz Rossyi. Zgromadzenie kanałów i plany wszystkich obecnie istniejących wodnych komunikacyi, zawdzięczyć należy Piotrowi W. Ze wszystkich wodnych komunikacyi, najważniejszą jest łącząca morze Baltyckie z Kaspijskiém z przyczyny, iż prowadzi do Petersburga, najważniejszego ze wszystkich punktów, przez które wprowadzają do Rossyi zagraniczne towary, a powtóre, że ta droga i jéj odnogi przechodzą w większéj części przez najludniejsze i najprzemyślniejsze gubernie. Większą część téj drogi z jednego końca stanowi Newa i kanał Ladogski, wykopany wzdłuż płd. brzegu jeziora Ladogskiego od Wołchowa do Newy, a z drugiego końca Wołga od, ujścia Szeksny. Pomiędzy ujściem Szeksny a początkiem kanału Ladogskiego pod Nową Ładogą znajdują się trzy drogi wodne, trzy systemy komunikacyjne, to jest: Wyszniewołocki, Tychwiński i Maryiński. W skład systemu Wyszniewołockiego wchodzą: Twerca; Wyszniewołockie kanały: Cna jezioro Mstino, Msta; Wiszerski kanał, Wiszera, Wołchow i kanał Ladogski. W skład systemu Tychwińskiego wchodzą: Mologa, Czagoda, Gorjun, Wożenskoe-Jezioro, rz. Somina; kanał Tychwiński, Tychwinka, Sias i kanał Siaski przekopany od Siasy do Wołchowa. W skład systemu Maryińskiego wchodzą: Szeksna, Biełoozero, Kowża, kanał Maryiński, Witegra, kanał Oneżski, jezioro Oneżskie, Swir i kanał Swirski łączący Swir z Siasą. Wszystkie statki żeglujące po Wołdze zatrzymują się pod Rybińskiem, gdzie przekładają swój ładunek na pomniejsze łodzie, które odbywają żeglugę na trzech wymienionych systemach komunikacyjnych, wiodących do St. Petersburga. Każdy z tych systemów mieści w sobie ważne niedogodności; i tak np. droga czyli system Maryiński, wiedzie w burzliwe jezioro Oneżskie, przez długi przeciąg czasu pokryte lodem, i na którém jest wiele śluz, a na rzece Swirze znajdują się dwa niebezpieczne prądy. Pomimo tego żegluga po Maryińskim systemie corocznie się powiększa i prawdopodobnie podniesie się do wyższego stopnia po przekopaniu Biełoozerskiego i ukończeniu Oneżskiego kanału, gdy statki nie będą wchodzić w Biełoozero i w Oneżskie jezioro. Do dogodności Maryińskiego systemu przydać należy powrotną po nim żeglugę od Newy do Wołgi. Tychwiński, najkrótszy ze wszystkich lecz tylko sprzyjający przy niskiéj wodzie, nie przedstawia korzyści dla handlu, jednakże tą drogą przewożą drogie towary. Żegluga po Wyszniewołockim systemie nadzwyczajnie niepewna, często się wydarza brak wody w porze suszy, i potrzeba czekać deszczów, od których następnie brzegi stają się błotnistemi, i wtedy statki ledwo 20 wiorst na dobę płyną holowanej końmi. W niektórych latach do 1000 statków zatrzymuje się w drodze z przyczyny płytkości wód. Dodać należy że statki na Borownickich kataraktach często się rozbijają. Pomimo tych niedogodności, Wyszewołocki system jest głównym i ważniejszym od dwóch pierwszych, i tą drogą przewożą daleko więcéj towarów jak po obu poprzedzających razem. Pierwszeństwo Wołockiego systemu mieści się w tém, że ta droga przechodzi przez zaludnione i żyzne okolice, i że właściciele statków pokładają zaufanie w sternikach przeprowadzających je przez porogi. Droga wodna wiodąca od mr. Białego do Baltyckiego i Kaspijskiego, jest następująca: Dźwina płn., Suchona, Jezioro-Kubeńskie, Porozowica, kanał księcia Aleksandra Wirtembergskiego i Szeksna, od któréj na prawo droga prowadzi do mr. Baltyckiego, a na lewo do mr. Kaspijskiego. Morze Białe przed niedawnym czasem łączyło się z Kaspijskiém inną wodną linią mniéj ważną jak opisana, a tę linię stanowiły: Dźwina płn., Wiczegda, płn. Keltma, płn. Ekateryński kanał, płd. Keltma, Kama i Wołga. Od 1836. r. kanał płn. Ekateryński zamknięty został z przyczyny jego nieużyteczności. Morze Czarne połączone jest z Baltyckiém za pośrednictwem systemu Berezyńskiego, po wykończeniu zaś kanałów będą się łączyć dwoma innemi systemami: kanałem Ogińskiego i Królewskim, wszystkie te trzy drogi kończą się na płd. w Dnieprze. System Berezyński stanowią: Dźwina, Ułła, rzeka Bereszga, jezioro Bereszga, Kanał-Berezyński, Berezyna, Dniepr, system Ogiński,

Windawa, Windawski kanał, Dubissa, Nieman, Szczara, kanał Ogińskiego, Jaszczołda, Prypeć i Dniepr. System kanału Królewskiego: Nieman, Czarna Hańcza, kanał Augustowski, Netta, Bobr, Narew, Bug zachodni, Muchawiec, kanał Królewski, Pina, Prypeć i Dniepr. Dla ułatwienia komunikacyi pomiędzy St. Petersburgiem i Moskwą poprowadzony jest kanał pomiędzy rzekami Bolszoju, Istroju i Sestroju. Istra wpada do Moskwy, Sestra w Dubną, zlew Wołgi. W Syberyi nie masz kanałów spławnych dla żeglugi, lecz pomimo tego długa wodna droga od Ochotskiego morza przez całą Syberyę do gór Uralskich przerwaną jest tylko w trzech miejscach nieznacznéj długości. Z Irkutska statki odpływają Angarą, daléj płyną Jenissejem, poczém holują 90 w. do Sieła Makowskiego, następnie przez Ketję, Obę, Irtysz, Tobol, Turę, Tagilią, albo też z Tiumeni, nie wchodząc na Tagil, lądem do Permu. Ładunek wyprawiany do miast nadbrzeżnych Wielkiego oceanu, przewozi się lądem z Bajkału do Kaczugi nad Leną, potém spławia się Leną, Aldaną, Mają do Notary, ztąd towary wyprawiają na jucznych koniach do wszystkich nadmorskich przystani.

Wyspy. Na morzu Baltyckiém: Öscl, Dago i kilka pomniejszych. Na morzu Białém: Sołowieckie. Na oceanie Północnym: Archipelag Szpicbergen, grupa Nowaja-Zemla, wyspy Kałgujew, Wajgacz, Archipelagi Łenski, Nowaja-Sibir i Niedźwiedzi. Na Wielkim oceanie: Część płn. Kurylskiego archipelagu ku płd. do Urupa włącznie, Wyspy Komandorskie, Archipelag Aleutycki, składający się z wysp Bliższych, Krysych, Andrianowskich i Lisich. Wyspy Kadjak, Sitka i Prybyłowa. Wszystkie wyspy Północnego oceanu mają klimat zimny, są niezaludnione, grunt nieżyzny. Szpicberg liczący się do Rossyi ze względu położenia geograficznego przedstawia ze wszystkich stron ostrokrężne góry z obnażonemi skałami pokrytemi miejscami śniegiem. Doliny Szpicbergu są bagniste ziemie pozbawione roślinności, mieszkańcami jego są lisy, reny i białe niedźwiedzie przypływające tutaj na lodach zimą; a z ptaków: rybołów, sęp i mała liczba innych. Tutaj przybywają przemysłowcy Rossyjscy, Duńscy i Norwegscy w zamiarze rybołowstwa i łowów i często giną z chorób i niedostatku. Dawniéj gdy w tych stronach było więcéj wielorybów, przybywali też przemysłowcy w znaczniejszéj liczbie. Nowaja-Zemla składa się z dwóch wązkich wysp, rozdzielonych ciaśniną zwaną Matoczkinym-Szarom. Te wyspy najeżone są stromemi skałami przedstawiającemi przepyszny widok z przyczyny nadzwyczajnéj białości śniegów je pokrywających. Najwyższa z tych skał znajdująca się przy wschodnim krańcu Matoczkina-Szara, ma 570 sażeni. Na Nowéj-Zemli objawia się jeszcze mniéj życia jak w Szpicbergu, tutaj wszędzie głęboka cisza, gdzie niegdzie zaszeleści jakie zwierzę lub podleci ptaszek zawsze milczący, nie słychać wiatru w roślinach zatopionych w ziemi. I tutaj przybywają przemysłowscy w celu łowów zwierząt jakie się znajdują w Szpicbergu. Powierzchowność grupy wysp Nowéj-Zemli jéj podobieństwo pod względem geognostycznym (pokładów górnych) z Uralskiemi górami, położenie wyspy Wajgacz i rozliczne skały, pomiędzy nią i Nową-Zemlią, utwierdzają w tém przekonaniu, że wszystkie te wyspy stanowią przedłużenie Uralu. Do tego wniosku i to jeszcze przywodzi, że lody płynące z morza Karskiego ku zachodowi mocno się zwalają w ciaśninie między Nową-Zemlą i Wajgaczem, bezwątpienia z téj przyczyny że na dnie morza wzdłuż szerokiéj ciaśniny ciągnie się górzysta odnoga wyspy morza Lodowatego. Składają się po większéj części z massy piasku, lodów i kości słoni, nosorożców, wielorybów i ogromnych przedpotopowych ptaków. Wyspy Kurylskie i Aleutyckie mieszczą w sobie do 34 wulkanów czynnych lub wygasłych.

Klimat. Cesarstwo Rossyjskie zajmuje nadzwyczajny ogrom przestrzeni ziemi i z téj przyczyny panuje w nim różnorodny klimat. Sąsiedztwo europejskiéj Rossyi z Syberyą, odkryta, niezabezpieczona od północnych wiatrów, rozległość gór Kaukazkich na południe wewnątrz cesarstwa. i Karpackich zewnątrz, blisko jego granicy, stepy północnéj strony Archangielskiéj gubernii, bagna, jeziora i rozległe lasy na północy, jeziora słone na płd.-wsch., a nakoniec ziemie odłogiem leżące i niezaludnione, te wszystkie powody przyczyniają się do tego, że klimat europejskiéj Rossyi jest zimniejszy od klimatu zach. Europy. To obniżenie temperatury daje się czuć bardziéj w stronie wsch. Rossyi, z przyczyny, iż Sybirski klimat bardziéj działa na takową jak na zach., a powtóre dla tego, że część wsch. położona poniżéj średniego i wyższego Uralu mieści w sobie wysokie płaskowzgórza i jest bardziéj lesistą i mniéj uprawianą oraz zaludnioną jak zach. Rossya, któréj temperatura w stronie płn.-zach. łagodzi się działaniem morskiego powietrza. W Nowéj-Zemli śnieg leży, przez cały rok nietylko na górach lecz i wszędzie oprócz na spadkach obróconych ku południowi, lecz i w tych miejscach topnieje tylko w miesiącu

lipcu. Morze Białe oczyszcza się z lodów dopiero w czerwcu, na brzegach jego śnieg zalega często przez całe lato, od połowy sierpnia następują zimna. W okolicach St. Petersburga pola pokryte są śniegiem prawie corocznie do kwietnia, a na pobrzeżach Dniepru w pobliżu Kijowa w środku kwietnia rozpoczyna się wiosna, w téj porze wyrastają kwiaty i drzewa puszczają liście; pod Odessą w początkach kwietnia a czasem i w marcu, woniejące akacye napełniają powietrze swoim aromatem, w Bessarabii kwiaty zjawiają się w marcu, na południowém pobrzeżu Krymu w Styczniu.

Lubo mały ma wpływ na klimat południe geograficzne, to jest większa lub mniejsza odległość od równika, to wszakże inne przyczyny z nim połączone, mocno działają na temperaturę; i tak np.: w Tambowskiéj gubernii w okolicach należących do kotliny Donu, wiosna rozpoczyna się na kilka tygodni wcześniéj jak w stronach położonych w kotlinie Cny, lubo te kotliny są w kierunku równoległym i pomimo, że wyższa część kotliny Cny rozciąga się na południe daléj od wielu miejsc kotliny Duńskiéj. To ztąd pochodzi, że kotlina Cny ma nachylenie ku płn., a kotlina Donu ku płd. W Wołogodzkiéj gubernii klimat jest ostrzejszy jak w Ołonezkiéj i Finlandyi, pomimo że pierwsza położona jest w ogólności daléj ku południowi. Wołogodzka gubernia mająca nachylenie ku płn. niezasłoniona od téj strony żadną wyniosłością, a ztąd wystawiona na wiatry północnego biegunu bardziéj jak wymienione prowincye. Jakkolwiek niska wyniosłość rozciągająca się wewnątrz Wołogodzkiéj gubernii blisko jéj granicy płd. i stanowiąca południową granicę północno-dźwińskiéj kotliny, jednakże i ta wywiera wpływ na miejscowy klimat. Na południe téj wyniosłości w północnéj stronie Jarosławskiéj gubernii dojrzewają jabłka i rodzą się ogórki; ku płn. zaś téj wyniosłości w Wołogdzie w żaden sposób nie udały się te dwa płody, a przecież odległość tych dwóch miejscowość wynosi tylko 70 w. Dawniéj klimat Moskiewski był tenże sam co w Niżegorodzkiéj gubernii, gdy obecnie stał się łagodniejszym, z przyczyny że miejscowość gubernii Moskiewskiéj jest więcéj uprawną. Przez wykarczowanie lasów pomiędzy Kurskiem i Połtawą klimat w Charkowskiéj gubernii pozbawiony zabezpieczenia od wiatrów północnych, stał się ostrzejszym jak poprzednio.

Wpływ klimatu na stan zdrowia mieszkańców w ogólności jest bardzo sprzyjający, mało jest miejscowości w nizinach Wołgi, Kamy, Kubanu i Donu, w których wyziewy są szkodliwe w skutku parowania wód powstałych z przyborów wiosennych. Kraj Zakaukazki położony jest pod tąż samą szerokością jak Włochy, a dla tego w pierwszym zima bywa ostrzejszą jak w ostatnich. W Tyflisie mrozy niekiedy dochodzą do 0° a w Erywanie często do 20°. Przyczyny ostréj zimy pochodzą w ogólności z nader wysokiego położenia krajów Zakaukazkich, z bliskości wysokich gór pokrytych śniegami, z większéj rozciągłości wszerz Kaukazkiego pasa w porównaniu z półwyspem włoskim i z rozgraniczenia miejscowości od okolic cieplejszych przez płaskowzgórza, oraz góry Iranu i Turcyi azyatyckiéj. W ogólności w Zakaukazie klimat jest bardzo różny, głównie pochodzi z miejscowego rozpołożenia i od rodzaju terytoryum. Na wyniosłościach panuje chłodne powietrze, i tak np. w płn. stronie Szemahińskiego powiatu śnieg zalega na ziemi przez dziewięć miesięcy, gdy tymczasem na wielu nizinach jak np. w stepie Karoi między Kurem i Irą śnieg rzadko kiedy leży przez dni trzy. W ogólności w nizinach latem panują nieznośne upały i wtedy powietrze staje się bardzo szkodliwe dla zdrowia. W Tyflisie w kwietniu gorąco w cieniu dochodzi do 30°. Najniezdrowszy klimat w Zakaukazkim kraju panuje w Mingrelii, Guryi i Imeretyi, gdzie jest wiele bagnisk i lasów. Część wsch. kraju Zakauzkiego ma klimat dość sprzyjający, a mianowicie w dolinie niższéj Kury wraz z przyległym jéj Lenkorańskim powiatem, gdzie rzadko śnieg spada i niedługo leży, które to okolice są odznaczające w Zakaukazkim nietylko z przyczyny klimatu kraju lecz i z żyzności ziemi. Ze względu klimatu europejskiéj Rossyi i kraju Zakaukazkiego na roślinność, gospodarstwo wiejskie i przemysł mieszkańców téj części Rossyi, można rozdzielić na cztery strefy: strefę płn., która zawiera w sobie trzy gubernie, gdzie mieszkańcy zajmują się rybołowstwem, łowami, a w południowéj stronie chowem bydła i uprawą owsa. Początek drugiéj obszerniejszéj strefy stanowi płd. część Wołogodzkiéj gubernii, a kończy się około Kijowa, w téj strefie rodzą się obficie zboża, len i konopie. Trzecia strefa rozciągająca się od okolic Kijowa do gór Krymskich i Kaukazkich sposobną jest do uprawy pszenicy i chowu owiec. Południowa strefa, a mianowicie: południowe pobrzeże Krymu i kraj Zakaukazki jest strefą winogradu i drzew oliwnych oraz jedwabnictwa. Syberya jest najzimniejszą stroną świata, a osobliwie jéj wschodnie okolice. Zimno w niéj panujące głównie pochodzi

od nachylenia jéj powierzchni ku płn., a powtóre ztąd, że rozległe jéj płaskowzgórza rozciągające się do środkowéj Azyi prawie zupełnie tamują wszelki wpływ atmosfery płd. Azyi na płn. atmosferę. Inne przyczyny ostrości klimatu Syberyi są rozległe stepy, bagna i jeziora na północy, daléj zaś ku płd. dziewicze lasy i w ogólności niezaludnione i nieuprawne okolice, i brak gór któreby zasłaniały od polarnych wiatrów. Zimno w północnéj Syberyi jest tak wielkie, że ogromne skały od nich pękają. W Tobolsku i w innych daléj ku płd. leżących miastach, np. w Krasnojarsku, często marznie merkuryusz w termometrze, pomimo że Tobolsk leży daléj ku płd. jak Petersburg, gdzie mrozy rzadko dochodzą do 25°. Część południowa Syberyi ma klimat ciepły w wielu okolicach; w Irkutsku śnieg topnieje w marcu, zieloność okazuje się w kwietniu, lecz ranne przymrozki i chłodne noce trwają przez cały maj, dlatego też w tém mieście nie dały się zaprowadzić drzewa owocowe. Angara i Bajkał pokrywają się lodem późniéj jak inne miejscowe rzeki, a mianowicie w grudniu. Powietrze w Syberyi w ogólności zdrowe, oprócz na pobrzeżach morza Lodowatego i Ochotskiego, gdzie atmosfera na wiosnę nasycona jest szkodliwemi wyziewami, i w okolicy bagien Barabińskich. Step, gdzie panuje Sybirska zaraza (jazwa). Ta choroba w niektórych miejscowościach napotyka ludzi i zwierzęta, i sprawia śmiertelność mianowicie pomiędzy ostatniemi. Klimat Kamczatki jest bez porównania surowszy od Sybirskiego, zima tam panuje przez 9 miesięcy, wiosna bardzo krótka, lato chłodne i suche, jest to okolica deszczów, śniegów i zamieci. W porze zwanéj purgi (zamieci i wichrów), śniegi tak dalece zawalają ulice Petro-Pawłowskiéj przystani, że nie można chodzić inaczéj po nich jak na łyżwach. Klimat południowéj części Kamczatki zdaje się nieznośniejszym od klimatu strony północnéj, pierwsza jest bowiem wystawiona na wiatry dwóch mórz, i z tego względu panują tutaj ustawiczne zmiany pogody i nadzwyczajnie silne wichry. W Jawinie, w wiosce najdaléj ku południowi Kamczatki leżącéj, jeżdżą sankami do połowy maja. W Rossyjskiéj Ameryce zawierającéj bagna i lasy, panują podobne burze i posuchy co i w Kamczatce, bywają lata w których dni pogodnych liczą zaledwie dni trzydzieści lecz tam klimat nie jest tak surowy i pory roku nie przedstawiają zmian tak uderzających, wszystkie bowiem że tak rzec można stanowią ciąg nieprzerwany jesieni. Godnem jest uwagi wszakże, że w styczniu ciepło dochodzi do 10° i pogoda wówczas panująca przypomina wiosnę. W środku zimy mrozy rzadko dochodzą 7°, ciepło wiosenne rozpoczyna się dość wcześnie, tak, że w maju dojrzewają jagody. Na wyspie Sitce w lecie nie wydarzają się burze, lecz natomiast w listopadzie i w grudniu bardzo gwałtowne.

Płody. Cesarstwo Rossyjskie jest objęte około 80000 mil kwad. w strefie lodowatéj, a 320000 mil kwad. w strefie umiarkowanéj; lecz temperatura środkowéj Syberyi bez porównania jest zimniejszą niż innych miejsc położonych pod tą samą szerokością w Europie, i na brzegach oceanu Spokojnego. Brzegi mr. Czarnego i doliny Zakaukazyi, są częściami terytoryalnemi najkorzystniéj uposażonemi pod względem temperatury. Upał dość silny daje się czuć w czasie pory letniéj w części Rossyi Europejskiéj, lecz w ogólności wpływ zimna przeważa ciepło. Grunt także nadzwyczajnie jest rozmaitéj natury, w tak rozległym obszarze terytoryum, mało jest on znany zewnątrz Europy. Całe prowincye państwa składają się z ziem zlodowaciałych, bagnisk i płaszczyn bezpłodnych piasków, znane są one pod nazwą Stepów piaszczystych, lecz można uważać za najurodzajniejszą ze wszystkich części Rossyi europejskiéj, część znajdującą się pomiędzy granicą zach., Wołgą na płn. i wsch., a mr. Czarném na płd. W Syberyi, znajdują się role uprawne aż do 60° szer., lecz już za nim ku płn. natrafiamy tylko na pastwiska i sady, przed okolicami zlodowaciałemi. Wegetacya cesarstwa obejmuje wszystko, bo od mchów stref lodowatych, aż do płodów zwrotnikowych, jakiemi są: trzcina cukrowa i indygo, lecz rośliny stref zimnych i umiarkowanych są liczniejsze ze względu wielkiéj rozległości terytoryum, położonego w tych okolicach. Rossya europejska odpowiednio do swoich płodów naturalnych, dzieli się na 8 pasów: 1. pas lodów, 2. pas mchów, 3. pas pastwisk i lasów, 4. pas uprawy i jęczmienia aż do 63° szer., 6. pas pszenicy i drzew owocowych aż do 48°, 7. pas maisu; 8. pas drzew oliwnych, jedwabiu i trzciny cukrowéj, kończący się na okolicach położonych na płd. pochyłości Kaukazu. Fauna Rossyjska składa się z wielkiéj rozmaitości zwierząt wszystkich rodzajów, lecz głównie z gatunków należących do krain płn. Niedźwiedź biały, którego natrafiamy w stronach najpółnocniejszych, jest najniebezpieczniejszym ze wszystkich zwierząt; niedźwiedź brunatny, wilk i lis w wielkiéj liczbie znajdują się w strefach mniéj zimnych. Jeziora i rzeki są nadzwyczajnie rybne. Wyłącznem pożywieniem mieszkańców Syberyi są ryby, jako też i najulu-

bieńszą potrawą w całém państwie, z wyjątkiem mieszkańców step. Cesarstwo posiada wszystkie rodzaje minerałów, a mianowicie: złoto, znajdujące się w Uralu, w górach Sajańskich i Nerczyńskich, oraz w Ałtaju. Początek wydobywania tego drogocennego kruszcu w Rossyi odnosi się do r. 1774., później zaś w r. 1819. dopiero eksploatacya w ogóle, a od r. 1824. w Syberyi wsch., z każdym rokiem się zwiększać poczęła. Stosunek produkcyi roczny jest następujący: w płuczkarniach Uralskich wydobyto złota (z nieco srebra)

w roku	pudów	funtów	w roku	pudów	funt.
1823.	89	17	1832.	351	23
1824.	165	5	1833.	327	8
1825.	232	34	1834.	301	22
1826.	235	24	1835.	278	28
1827.	260	35	1836.	270	34
1828.	274	38	1837.	283	37
1829.	309	29	1838.	299	39
1830.	332	38	1839.	313	8
1831.	368	13.			

Z tych tu podanych liczb okazuje się, iż produkcya złota w téj okolicy zacząwszy z r. 1823. ciągle, a nawet raptownie zwiększała się, tak, iż w ciągu lat ośmiu przeszło się czterokrotnie pomnożyła. Od roku zaś 1832., przez następne pięć lat zmniejszała się o 26 na 100, lecz powróciła znów do zwiększającego się postępu i trzy ostatnie lata okazują w stosunku do poprzednich trzech lat zwiększenie produkcyi o 46 pudów rocznie, to jest 5 na 100. Ilość zaś wydobywanego złota we wszystkich kopalniach cesarstwa tak koronnych jak i prywatnych była: w 1840. roku 554 pudów, 1841. r. 655 pud., 1842. r. 908 pud., 1843. r. 1295 pud., 1844. r. 1342 pud., 1845. r. 1372 pud., 1846. r. 1657 pud., 1847. r. 1826 pud., 1848. r. 1731 pud. Ilość otrzymanego złota w całém cesarstwie od r. 1819. do końca 1848. r., wynosi 17912 pudów, a licząc za pud 12,500 rubli sr., czynić będzie 223,900,000 rubli sr. wartości. Stanowi to $^3/_5$ produkcyi złota Europy i Ameryki (nie licząc Kalifornii). Kopalnie koronne w Ałtajskim okręgu i płuczkarnie prywatne w wsch. i zach. Syberyi i Kirgizkich okręgach, wydały w ciągu r. 1852: 937 pudów 35 funtów 30 zołotników; Nerczyńskie okręgi 72 pud. 19 funt. 44 zoł.; co z wydatkiem innych kopalni podnosi ogół wydobytego w r. 1852. złota do 1367 pudów 30 funt. 58 zoł., nie licząc złota pochodzącego z kopalni srebra w Ałtaju i Nerczyńsku 41 pud. 36 funt. 28 zoł.; ogólny zatém wydatek 1409 pud. 26 funt. 86 zoł.; czyli w porównaniu z r. 1851. mniéj o 137 pudów, 12 funt. 47 zoł., co okazuje że w r. 1851. było: 1656 pudów 39 funtów 37 zoł. Platyna znajduje się w górach Uralskich, któréj roczna produkcya wynosi przeszło 100 pudów. Srebro nadewszystko w kopalniach Koliwanu, Ałtaju, Nerczyńsku i cokolwiek w Uralu; miedź w Ałtaju, Uralu, w Finlandyi i Gruzyi; żelazo jest najobfitszém z metali w cesarstwie, jest ono we wszystkich górach, a nadewszystko w jeziorach i bagniskach Finlandyi; merkuryusz w kopalniach Nerczyńska; siarka i nafta w okolicach Baku; torf w obfitości w wielu miejscach; węgiel ziemny w prowincyach płd.; sól lodowata w Orenburgu, Astrachanie, Irkucku i w Armenii; sól źródlana w licznych słonych jeziorach, jako to: w Elton, Krymskich, Bessarabskich, w Stepach pomiędzy Donem i Embą, w Gruzyi, w Tobolsku i Jenissejsku; dyamenty znachodzą się w Uralu, lecz zdaje się, iż odkrycie ich niespowadowało specyalnéj eksploatacyi.

Ludność. Co do ludności państwa Rossyjskiego, posiadamy tylko wiadomości przybliżone. Środki poznania onéj stanowią spisy urzędowe stanu cywilnego i spisy dokonywane dla poboru pogłównego i zaciągu wojskowego. Owe spisy w początkach wykazywały tylko liczbę płci męzkiéj, od r. 1782. dopiero rozciągają się do płci żeńskiéj. Wziąwszy za podstawę wskazania dostarczone w 1838. r. przez akademię cesarską umiejętności w St.-Petersburgu, i rachując na wzrost po $1^1/_2$ na % corocznie, ludność całego państwa wynosi do 65,000,000 m., z tych 54,000,000 m. w Rossyi europejskiéj, 2,830,400 m. w prowincyach Sybirskich, 2,000,000 m. w prowincyach Zakaukazkich, 6,100 m. w Ameryce rossyjskiéj, 4,769,800 m. w król. Polskiém, a 1,393,700 w W. księstwie Finlandzkiém. Liczba miast w cesarstwie wynosi 1,186, z tych 622 w Rossyi europejskiéj, 453 w król. Polskiém, a 82 w Finlandyi; miasteczek jest około 1,700, a wiosek 227,000, nie licząc w to osad w których nie ma władzy administracyjnéj. Według urzędowego dokumentu z r. 1839. ludność miejska w Rossyi tworzyła $^1/_{11}$ część całkowitéj ludności; Rossya europejska liczyła 599 miast i większych miasteczek z 4,725,457 m.: miast jest 8, mających przeszło po 50,000 m.; St. Petersburg 480,000 m., Moskwa 375,000 m., Warszawa 140,471 m., Ryga 71,200 m., Odessa 73,000 m., Wilno 53,590 m., Kronsztadt 53,200 m., Tuła 52,200 m.; miast 7 mających od 40,000 do 50,000 m.: Astrachan, Kazań, Kijów, Woroneż, Saratów, Kiszeniew, Sewastopol; 2 miasta (Charków i Berdyczów) od 30—40,000 m., 4 miast od

25—30,000 m., 8 miast od 20—25,000 m., 19 miast od 15—20,000 m., 47 miast od 10—15,000 m., 68 od 7—10,000 m., i t. d. Rossya posiada około 100 ludów rozmaitych obyczai i języków, mogą one być zgruppowane w 10 szczepów czyli plemion następujących: 1. Szczep Słowiański, od najdawniejszych czasów znany w Rossyi, należący do niego są uważani za potomków starożytnych Sarmatów, i zajmuje on całą przestrzeń terytoryum pomiędzy Karpatami a Uralem, i stanowi sam z siebie $^4/_5$ całkowitéj ludności państwa, składają to plemie Wielko-Rossyanie, najliczniejsi, mianowicie na terytoryum pomiędzy Kijowem i Woroneżem na płd., Penzą na wsch., Nowgorodem na zach., Wołogdą i Wiatką na płn., rozpierzchli oraz po wszyskich częściach cesarstwa; Mało-Rossyanie czyli Ruśniaki na płd. Wielko-Rossyan, do tych należą Kozacy, dzieleni według miejscowości jako posiadają, na kozaków Dońskich, Czarnomorskich, Orenburgskich, Astrachańskich i Sybirskich; Polacy w Polsce i w dawnych prowincyach, gdzie się pomieszali z Litwinami; Serby osiadli od 1754. r. nad brz. Dniepru; Bulgarowie i Wołochy, mieszanina ludów Tatarskich z Słowiańskiemi w gub. Ekaterynosławskiéj. 2. Szczep Litewski albo Łatyński, który dochował się bez żadnego pomieszania tylko na brzegu mr. Baltyckiego, i składa się z Litwinów, Łatyszów w Inflantach, Kurów w Kurlandyi. 3. Szczep Fiński, plemie najliczniejsze na północ Europy i Azyi, obejmujące Lapończyków na zachód morza Białego i w Finlandyi; Finnowie, w Finlandyi i w gub. St. Petersburgskiéj; Estonie i Liwowie w Estonii i Inflantach; Permianie i Zyrjanie w okolicach Permu; Woguły w stanie koczowniczym w Uralu; Wotiaki czyli Woty nad brzegami Wiatki; Czeremisy nad brzegami Wołgi; Czuwasze, rolnicy i chrześcianie tylko z tytułu, nad brzegami Wołgi i w Syberyi; Mordwiny, rolnicy nad brz. Wołgi i Oki; Ostiaki z Obi, pokolenie Permskie nad brz. Obi i Jenissei; Teptiery w Uralu. 4. Szczep Niemiecki, osiadły od XV. wieku w prowincyach nad-Baltyckich, gdzie tworzy nie massę, ale najważniejszą część ludności, ustaloną niegdyś pod władzą zakonu Teutońskiego i kawalerów Mieczowych przy protektoracie cesarzy, składa się on z Niemców w prow. nad Baltyckich i w osadach Rossyi płd.; Szwedów i Duńczyków w prow. nad-Baltyckich. 5. Szczep Tatarski pochodzący z Azyi środkowéj, rozpierzchły, od wędrówek wieków średnich, od Dniestru do mr. Kaspijskiego, nad brz. mr. Czarnego i mr. Azowskiego, żyjący koczowniczo, pełniący służbę jako wojsko nieregularne, a składający się z Tatarów Krymskich, Tatarów Kazańskich na pr. brz. Wołgi, Tatarów Nogajskich, najliczniejszych ze wszystkich, nad brzegami mr. Czarnego i Azowskiego, Kubanu i Donu; Baszkirów w Permie i Orenburgu; Kumyków w przed-Kaukazyi; Kirgizi w 3 hordach, na wsch. Uralu i mr. Kaspijskiego, i pomiędzy Uralem i Wołgą; Jakuci nad brz. Leny; Bucharcy, ludy handlujące w Tomsku i Tobolsku; Teleuci czyli Kałmucy biali w Tomsku; Truchmeńcy pomiędzy mr. Kaspijskiém i Aralem; Tatarzy z Obi; Tszutym nad rz. t. n., i t. d. 6. Szczep Kaukazki, dostarcza Rossyi wybornych żołnierzy i biegłych handlarzy, zwiększona została ostatniemi podbojami w Persyi i Turcyi, i obejmuje: Ormian rozsianych po całym kraju Kaukazkim, lecz w większéj części w Armenii, Georgianie czyli Gruzini, dzielą się na Gruzinów, Mingrelianów i Lasów; Czerkiessy stanowią massę ludności terytoryum, od którego przybierają nazwę swoją; Abchazy uważani za szczątki słynnego narodu Alanów; Lezgińcy, Ossetyńcy i t. d., utrzymujący się z rozbojów. 7. Szczep Żydowski bardzo liczny zwłaszcza w Polsce i w prow. zach., wskazanych mu za miejsce pobytu Ukazem z r. 1801. 8. Szczep Mongolski, nie bardzo ważny, składający się z wędrownych pokoleń lub rozpierzchłych, i jeszcze barbarzyńskich Mongołów, Torgotów i t. d., osadzonych w 1770. roku na zach. Wołgi, z których większa część przeszła do Chin tegoż samego roku z 70,000 namiotów. 9. Szczep Mandszu, nieliczny, a rozpostarty na obszarze bardzo rozległego terytoryum. 10. Szczep Samojedzki zbliżający się do szczepu Fińskiego, zajmuje ogromną przestrzeń terytoryum pomiędzy mr. Białém i Leną, 60° i 70° szer. płn., znaczniejsze jego ludy są: Ostiaki, Ostiaki Jenissejscy, żyjący w pośród Samojedów różniących się od nich pod wielu względami; Azani, Kotowzy i t. d. Prócz tych wielkich rodzin są jeszcze w kończynach płn.-wsch. Azyi Jukagircy, nad oceanem Biegunowym; Kamczadale czyli Itiulmy na półwyspie Kamczatka; Koriacy bardzo podobni z wielu względów do Amerykanów, pod tąż samą szerokością; Czukcy całkiem w kończynie płn.-wsch. stałego lądu; Kuryle i Aleuci na wyspach t. n.; nakoniec w Ameryce Eskimosy i Indyanie dzicy. Do tych rozmaitych narodów i ludów zamieszkujących w państ. Rossyjskiém, dodać jeszcze należy Greków w Rossyi Płd.; Cyganów koczowniczych i Indusów w Astrachanie i Kizlarze; osadników Persów czyli Tadzików w tychże samych okolicach; Arabów, Turków, Francuzów, Wło-

chów, Anglików i Szwajcarów we wszystkich miastach handlowych.

Religia. W cesarstwie Rossyjskiém, większa część mieszkańców jest chrześcianinami. Wszystkie wyznania są tolerowane i protegowane; żydzi tylko stanowią wyjątek, mogą oni albowiem osiedlać się w niektórych tylko okolicach, i wzbroniono im trzymać służących chrześcian. Nikomu nie wolno odstępować religii panującéj, a bałwochwalcy tylko na takową mogą nawracać się. Z pomiędzy chrześciańskich wyznań, są: rzymscy-katolicy, protestanci, kalwini, ormianie, nieunici, Menonici; prócz tego, żydzi, muzułmanie, lamici czyli buddyści, a na saméj północy szamaici (poganie). *a)* Kościół prawosławny zostaje pod zawiadowstwem Najświętszego Synodu, składającego się z osób duchownych i cywilnych; od niego zależą wszystkie dyecezye czyli eparchye, których jest 51, mających każda swój szczególny konsystorz pod naczelnictwem Archyereja, którym jest już to metropolita, już arcybiskup, lub biskup. W r. 1842. niższe duchowieństwo składało się z różnych stopni, włącznie do dyakonatu z 117,445 członków, liczyło 34,415 cerkwi i 9,059 kaplic. Męzkich i żeńskich klasztorów było 576, z 15,480 mnichów, wyższe duchowieństwo liczyło 73 osób, między któremi 7 metropolitów, 28 arcybiskupów, 38 biskupów; oddzielną w prawosławnym kościele sektę składają Starowiercy czyli Roskolnicy, którzy znowu między sobą rozdzielają się na 30 szczególnych sekt; rezydencya ich archimandryty jest w Nikołajewie. *b)* Kościół rzymsko-katolicki, tudzież ormiański, zostaje pod zarządem rzymsko-katolickiego duchownego kolegium, w którém arcybiskup Mohilewski, jako metropolita rzymsko-katolickiego kościoła prezyduje. W r. 1844. było prócz polaków 2,722,669 rzymskich katolików, 139 klasztorów i 1,900 mnichów i mniszek. Kościół ormiański składa się z 34 parafij i 20,230 wyznawców. *c)* Kościół ewangelicki, szczególniéj w guberniach nad-Baltyckich i niektórych innych (prócz Finlandyi, gdzie prawie wszyscy mieszkańcy są ewangelicy), liczył w 1844. r. 1,669,500 wyznawców, zostających od r. 1834. pod konsystorzami: Inflantskim, St. Petersburgskim i Moskiewskim, gdyż konsystorze w Narwie i Saratowie zostały zniesione. *d)* Kościół ewangelicko-reformowany, nieliczny; w r. 1844. bez Finlandyi, obejmował 40,536 głów. Ormianie chrześcianie, od czasu zdobycia perskich prowincyj, znacznie pomnożeni, R. 1844. liczyli 338,668 dusz, 311 mnichów i mniszek w 30 klasztorach. Menonici, szczególniéj nad morzem Azowskiém, w obwodzie Oczakowskim, liczą 41 kolonij. Żydzi po całém państwie, a szczególniéj w zachodnich prowincyach 1844. roku liczyli 1,151,600 głów. Muzułmanie, szczególniéj w prowincyach azyatyckich, w r. 1844. wraz z prowincyami Kakazkiemi, 2,324,850 głów. Lamaici, między Kałmukami w kraju Dońskich kozaków i w Syberyi, w 1844. r. 229,796 dusz. Szamanie i Fetysze w 1844. roku 175,624 głów; część Samojedów i Buratów i niektóre ludy wsch. Syberyi do nich należą.

Stany. a) Szlachta w Rossyi rozróżnia się na szlachtę z rodu i z wysługi; w pierwszéj potomkowie starożytnych rodzin, stan swój przekazują w dziedzictwie następcom swoim; druga nabywa przywileje przez służbę rządową. Wszyscy oficerowie i urzędnicy tak wojskowi jak cywilni dzielą się na czternaście klass, każdy dosługujący się najniższéj klassy nabywa zaraz prawa szlachectwa z tą różnicą, że takowe prawo w ośmiu niższych klassach, jest osobiste, w sześciu zaś wyższych dziedzicznem. Tytuły są: książąt, hrabiów i baronów. Szlachta po większéj części zamożna, jest wolną od służby wojskowéj i opłaty podatków. b) Mieszczanie dzielą się na 6 klass, z tych kupcy pierwszéj gildy mogą się uwolnić od służby wojskowéj, a to składając oznaczoną kwotę pieniężną, lub daniem zastępcy. Od r. 1832. ustanowiono klassę mieszczan poczesnych, zaliczono do niéj szlachtę przemieszkującą w miastach, a niemogącą się wylegitymować. c) Chłopi dzielą się na wolnych, koronnych i poddanych. Do pierwszych należą: wyzwoleni przez swoich panów, gdy własność gruntową na rzecz swoją nabędą; cudzoziemcy osadnicy; i czynszowni tatarscy wieśniacy. Chłopi koronni zamieszkują w włościach do korony należących, lub w koronnych zakładach, i są pod osobnym zarządem. Do tych zaliczają się także jednodworcy, to jest szlachta w własnych zagrodach po wsiach żyjąca. Jest to oddział bardzo liczny i z chłopami w żadne stosunki nie wchodzi. Do niego należą bowiem jeszcze osadnicy wojskowi i ich potomstwo, chłopi koronni posiadający grunta prawem dziedzictwa, takowych wszakże sprzedawać nie mogą, chłopi zakładów fabrycznych i wygnańcy Sybiryjscy. Największa jednak jest liczba chłopów poddanych, należących do gruntu, którzy panom swoim winni najzupełniejszą uległość. W r. 1836. liczono w Rossyi szlachty dziedzicznéj 538,160; szlachty z wysługi 153,195; mieszczan wszelkiéj klassy 4,175,969 (kupców

251,961, rękodzielników 2,773,460); mieszkańców wsi 44,826,588 (między którymi 21,463,993 koronnych i apanażowych chłopów, zaś 23,362,295 poddanych szlacheckich).

Przemysł. Rząd udzielaniem opieki wszelkim rodzajom fabrycznych zakładów, dzielnie i skutecznie się przyczynia do rozprzestrzenienia takowych i dla tego też doskonalą się one w zadziwiający sposób. Publiczne wystawy płodów i przemysłu w Petersburgu i Moskwie urządzone, wysokie cło ustanowione na obce wyroby, wolność zakładania wszelkich fabryk, nawet niższym klasom mieszkańców, współzawodnictwo nieścieśnione żadnemi monopoliami (z wyjątkiem pędzenia wódki) są to najsilniejsze i najpewniejsze dźwignie, na rozwój przemysłu wpływające. W r. 1822. liczono w całéj Rossyi rękodzielni i zakładów fabrycznych 3,724, w r. 1835. już było ich 6,045, z nadmienieniem że w téj liczbie nie zamieszczają się gorzelnie, prochownie, żelazne huty i hamernie. W tymże roku robotników było 279,673. Do tego już stopnia rozwój przemysłu rękodzielniczego doszedł, że kraj $^5/_6$ produkuje swoich wewnętrznych potrzeb i tylko $^1/_6$ sprowadza z zagranicy. W r. 1843. wartość wyrobów fabrycznych (nie mieszcząc w tém domowych wyrobów) wynosiła 102,570,000 rub. sr. W r. 1839. liczono 6,855 fabryk, a w nich 412,921 pracujących. W Rossyi nie miasta ale i wsie są siedliskiem fabryk, gdyż w zwyż wymienionéj liczbie, takowych jest tylko 1500 w miastach, a reszta po wsiach. W gub. Moskiewskiéj, najbardziéj przemysłowéj, z 500,000 osób zajętych rękodzielnictwem, 60,000 jedynie przebywa w Moskwie. W r. 1842. w téjże guber. było 1174 fabryk, a w nich 96,152 stale pracujących, 46502 warsztatów zwyczajnych tkackich, a 5894 Żakarda (Jacquard). Po téj gubernii co do rękodzielnictwa pierwsze zajmują miejsce, gub. Włodzimirska, Jarosławska, Niżegorodzka i Kałuska, ona wraz z pierwszą stanowią ognisko rossyjskiéj przemysłowości; głównemi przedmiotami takowéj są: wyroby bawełniane, wełniane, jedwabne, skórzane, konopne, lniane, metalowe, mydło, świece i t. p. Wyroby żelazne i stalowe pochodzą z Tuły; wielka fabryka cesarska tamtejsza, zajmuje 8,000 pracujących i corocznie wydaje 70000 sztuk broni, po niéj w Sestrabek i odlewnia żelaza w Aleksandrowsku, prócz wielu fabryk prywatnych, mianowicie hrabiego Szeremetiewa we wsi Pawłowie, słynna na całe państwo. Największa i najsłynniejsza fabryka noży we wsi Warma, w gub. Niżegorodzkiéj. Zaś kosy, siekiery i nożyce do strzyży owiec w mieście Ostaszkowie, w gubernii Twerskiéj. W r. 1844. rękodzielnie żelaza, stalowe, miedziane, brązowe, uskuteczniły wyrobów za 21 do 23,000,000 rub. ass. Działolejnie są w St. Petersburgu, Briańsku, Petrozawodzku, Moskwie i od niedawna w Odessie. Wyrobami brązowemi, złotemi i srebrnemi odznaczają się Petersburg Moskwa. W r. 1830. w Rossyi było 1619 garbarni, które w 1831. r. dostarczyły 2945000 pudów skór wyprawnych. Przyrząd safianów i juchtów od niepamiętnych czasów jest właściwym produktem przemysłu rossyjskiego, w jakowym w ostatnich czasach jeszcze niesłychanie się wzniósł. W roku 1843. produkta garbarskie ceniono na 20 do 25,000,000 rubli ass. Niżegorodzka gubernia, a szczególniéj miasta Arsamas celuje w tym przemyśle. Fabryk płótna w r. 1830. liczono 190, w nich warsztatów 17300 z 26,000 tkaczy; następnie znacznie się pomnożyły; wyrób stołowéj bielizny najbardziéj one zajmował; zwłaszcza w Aleksandrowsku, Jarosławiu, Moskwie, Tambowie, Włodzimierzu, Kostromie i Kałudze. Znamienite są także fabryki płótna żaglowego i lin. W r. 1844. wszelkie wyroby lniane i konopne ceniono na 22 do 26,000,000 rub. ass. Zwłaszcza konopnych. Rękodzielni sukiennych i chustek wełnianych w 1835. r. liczono 417, zwłaszcza w gub. Moskiewskiéj, Petersburgskiéj, Grodzieńskiéj, Kurskiéj, Kaługskiéj, Riazańskiéj, ich wyrób w r. 1844. ceniono na 40 do 450,000,000 rub. ass., a przerobiono w nich 800000 pudów wełny; sama gub. Moskiewska wydała w 1842. r. wyrobów za 10,000,000 r. sr., to wszystko jednak nie wystarcza na potrzebę krajową. Nad wszystko jednak posunięto w Rossyi fabrykacyę wyrobów bawełnianych; w r. 1830. było 538 fabryk wyrobów bawełnianych, w nich 50071 warsztatów i 76,228 pracujących, którzy wyrobili 84000000 arszynów tkanin; obecnie zaś w całém cesarstwie jest przeszło 60000 warsztatów. W r. 1844. oceniono wyroby bawełniane na 140,000,000 do 150,000,000 r. ass.; a wyrobiono 916,000 (w tém 350,000 krajowéj) pudów bawełny, w przędzalniach liczono 700000 wrzecion. Głównym punktem tego rodzaju fabrykacyi są gubernie Moskiewska, Włodzimirska i miasto Szuja (w gubernii Wołogodzkiéj) z swoim okręgiem, zwłaszcza z osadami Jurjew i Iwanow, jest to rzeczywiście Manszester Rossyjski. W jednéj tylko rękodzielni w Szui 2720 warsztatów zajmuje się robieniem kartonu. Iwanowskie rękodzielnie wydają rocznie za 8,000,000 rub. sr. wyrobów bawełnianych. Rękodzielnia w Aleksandrowsku pod

Petersburgiem zajmuje 3,000 osób. Fabryki jedwabnych wyrobów od r. 1815. olbrzymi postęp uczyniły; w r. 1830. było takowych 213, a w nich 13432 warsztatów, w saméj Moskwie owém głównem ognisku téj fabrykacyi, w r. 1833. było 59 fabryk, które w 1842. r. wyrobiły jedwabnych i półjedwabnych towarów za 4,319,588 r. sr. W r. 1844. wyrobiono 24000 pudów surowego jedwabiu, w tém znajduje się 20000 pudów krajowego, a wartość wyrobów oceniono na 24 do 28,000,000 r. ass. Szkło wyrabiano r. 1830. w 172 fabrykach mających 6,616 robotników. Najcelniejszy jest zakład cesarski w Ozerkach pod Petersburgiem, gdzie wyrabiają zwierciadła 158 do 168 cali wysokości, a 87 do 89 cali szerokości, oraz kryształy czeskim nieustępujące. Wyroby z łoju i wosku, świece i mydło zaliczone są do głównych przedmiotów handlu wywozowego Rossyjskiego; fabryk tych przedmiotów w r. 1830. było 505, szmelcarni łoju 211, mydlarni 254, fabryk świec łojowych 49, woskowych najwięcéj w guberniach południowych i azyatyckich. W roku 1837. wywieziono 4225933 pudów łoju, wartości 50142938 rubli. Najcelniejsze szmelcarnie łoju w Rossyi europejskiéj, są w guberniach Tambowskiéj, Kurskiéj, Orłowskiéj i Woroneżskiéj, a największe fabryki świec, naprzód w Petersburgu, potém w gubernii Jarosławskiéj. Fabryk papieru w 1830. r. było 104, z tych jedna księcia Gagaryna wyrabiała rocznie przeszło za 100,000 r. sr. papieru do pisania. Fabryk cukru było 57, do nich przybyło do r. 1841. fabryk cukru burakowego 174, octu 22, farb 30, saletry 98, mosiężnych wyrobów 113, porcelany i fajansu 40; między temi najsłynniejsze cesarskie pod Petersburgiem, w Aleksandrowsku i Gatczynie, tudzież pod Moskwą; 61 fabryk tabaki, w których przyrządzają wielkie zapasy tytuniu i sygar; ogromne fabryki płodów chemicznych (zwłaszcza w gub. Moskiewskiéj), 105 fabryk potażu, jakowego w r. 1831. wywieziono za 3,715,000 r. sr. Wyrobami z drzewa zajmują się szczególnie włościanie i wielką zręczność okazują w tym rodzaju roboty, ogromna też jest konsumcya owych wyrobów. Najbardziéj się niemi zajmują pomiędzy rz. Wiatką, Wołgą i Kamą, gdzie przeszło do pół miliona rąk pracuje. Wyrób mat lipowych przynosi rocznie do 2,000,000 r. sr. Najwięcéj ich dostarcza gubernia Wiatska do 6,000,000 sztuk rocznie. Prócz fabryk lud miejski i wiejski zajmuje szczegółowemi rzemiosłami, jak: wyrobem grubego sukna, chustek, płótna, der, kocy i t. d. np. wieś Choły, w gubernii Włodzimirskiéj obejmuje samych malarzy (900 osób), którzy dostarczają rocznie około pół miliona obrazów świętych do chat i wiejskich cerkwi. Ważną także gałęź produkcyi stanowią browary piwne, w saméj gubernii Moskiewskiéj jest ich 120; gorzelnie wypalają rocznie do 400,000,000, kwart wódki, któréj sprzedarz jest wydzierżawianą monopolem rządowym.

Handel. a) Zewnętrzny, znaczny, z każdym rokiem zwiększa się dochód celny, który w r. 1824. wynosił tylko 14,000,000 r. sr., w r. 1834. wzrósł do 23,000,000, a w 1844. r. doszedł już do 31,875,429 r. sr. Wywóz wynosił wartość 82,565,600 r. sr. (w tém za 1,980,000 r. sr. do Polski), a przywóz 75,028,399 r. sr. (za 1,162,000 z Polski), dochód celny był 29,678,609 r. sr. Głównemi przedmiotami wywozu w r. 1842. były: konopie (2412463 pudów), len (3039555 pudów), łój (3384943 pudów), a w r. 1843. wywieziono go za 11,871,843 r. sr.; wełna (1843. r. 532686 pudów za 4,379,129 r. sr.); zboże (za 12,191,527 r. sr.); żelazo (823,260 pudów); miedź (111000 pudów), płótna mianowicie żaglowego 160492 sztuk; skór juchtowych za 997,087 r. sr., skór surowych za 1,650,596 r. sr.; szczeciny (63222 pudów w 1843. r. za 1,492,583 r. sr.); drzewo budulcowe (za 2,608,589 r. sr.), nasienia lniane, konopne, olej, miód, wosk, bydło. Zamienny handel w Kiachcie za towary z Chin wzięte, wynosił 8,855,955 r. sr.; czarnéj i zielonéj herbaty wprowadzono 175254 pudów czyli 7,010,160 funtów; prócz tego Rossya wywozi jeszcze: futra, potaż, mydło, świece, liny, maty, kawior, wyzinę i różne wyroby. Sprowadziła zaś w r. 1844: cukru faryny 1922960 pudów, kawy 177010 pudów, bawełny 513254 pudów, przędzy bawełnianéj 604455 pud., jedwabiu 15725 pudów, oliwy 499824 pudów, materyałów farbierskich za 5,614,839 r. sr., win i mocnych trunków za 5,846,015 r. sr., wyrobów jedwabnych za 4,011,092 r. sr., różnych tkanin wełnianych, bawełnianych, jedwabnych w ogóle za 10,650,000 rubli srebrem. Wprowadzają również herbatę, południowe owoce, cienkie płótno, galanterye, cacka, biżuterye, porcelanę i t. d. Z wyprowadzonych płodów $^1/_8$ wychodzi lądem, a $^7/_8$ morzem. W r. 1837. zawinęło do wszystkich portów rossyjskich, 5260 okrętów z ładunkiem 939558 beczek, a wypłynęło 5275 z ładunkiem 937326 beczek. W tymże roku wypłynęło 1045 okrętów z ładunkiem 173512 beczek; statków pobrzeżnych liczono w tymże roku na morzu Baltyckiém 1256, a na Czarném 5073. Ważny jest także handel z Turcyą azyatycką, krajami środkowéj Azyi i z Persyą; w r. 1841. wypro-

wadzono tam za 12,652,955 rub. ass. towarów, a sprowadzono za 24,125,335 rub. ass. Z Chin sprowadzają tylko herbatę, rocznie do 230000 pudów. b) Handel wewnętrzny, również jest znakomity i ciągle wzrasta. W r. 1837. wartość płodów przeprowadzonych kanałami i rzekami wynosiła 1,109,496,246 rubli sr., to jest wypłynęło z portów na różnych rzekach płodów za 618,990,306, a wpłynęło ich za 490,505,940 r. ass. c) Środki handel ułatwiające. Wolne od ceł, kommunikacya pomiędzy prowincyami państwa; wiele traktów bitych i coraz więcéj w obiegu dyliżansów, koleje żelazne ukończono pomiędzy Petersburgiem a Moskwą, i Petersburgiem a Carskiem Siołem i Pawłoskiem, rozpoczęta robota kolei pomiędzy Petersburgiem a Warszawą, najdłuższa z kolei europejskich; rozległa kommunikacya kanałami spławnemi, i we wszystkich kierunkach przerzynającemi państwo spławnemi rzekami, po zamarznieniu ich wyśmienita sanna przez znaczną część roku; położenie kraju pomiędzy pięciu otwartemi morzami i szóstém wewnętrznem (Kaspijskiém), mnóstwo wybornych portów, jako to: 1) na morzu Lodowatém: Archangel (do którego r. 1837. za 723,000 rub. ass. dowieziono towarów, a za 7,500,000 rub. ass., wyprowadzono); również Kola, Onega, Mezeń. 2) Na morzu Baltyckiém: Petersburg czyli właściwie Kronsztad, gdzie w r. 1844. za 58,346,313 r. ass. wprowadzono towarów, a za 34,036,271 r. ass. wyprowadzono; Ryga, z któréj w 1843. r. za 16,178,633 wyprowadzono towarów; Narwa, Rewel, Parnawa, Libawa, Wiborg, Helsingfors i Abo. 3) Na morzu Czarném: Odessa, do któréj w r. 1844. za 5,870,986 rub. sr. wprowadzono, a za 18,209,699 r. sr. towarów wyprowadzono, mianowicie: zboża za 9, wełny za 5 i pół, lnianego siemienia za $1\frac{1}{3}$, łoju, za $1\frac{1}{3}$ milionów r. sr.; również Cherson, Kercz, Kaffa, Kozłów, Taganrog, Rzow i t. d. Głównemi punktami handlu zewnętrznego lądem a razem urzędami celnemi na granicach są: od Prus: Połonga dla towarów wprowadzanych, a Jurborg dla wyprowadzanych; od Austryi: Radziwiłłów w gubernii Wołyńskiéj. Szczególniéj ważném jest w téjże gubernii miasto Berdyczew, jako głównie środkowy punkt handlu płd. Rossyi z Niemcami przez Brody. Główniejsze w Rossyi dla wewnętrznego handlu są następujące miasta: Moskwa, Orzeł, Kaługa, Rybińsk i Niżnyjgorod, dokąd sławny jarmark z Makarjewa przeniesiony został. Irbit w gubernii Permskiéj; dokąd w r. 1841. przywieziono za 13,000,000 r. sr. towarów na jarmark; Królewiec w gubernii Czerniechowskiéj; Romny w gubernii Połtawskiéj, gdzie w r. 1844. było towarów za 19,000,000 r. sr.; Koronaju w gubernii Kurskiéj, w któréj znajdowało się dostawionych towarów za 18,000,000 r. ass.; Charków, gdzie rocznie bywa za 30 do 35,000,000 r. ass. towarów do sprzedania. Banki: w Petersburgu z funduszem 30,000,000 r. sr., w Moskwie, Odessie, Rydze. Konsulaty, traktaty handlowe z wielu państwami. Towarzystwa handlowe (w Kercz, dla połowu śledzi, a jeszcze ważniejsze rossyjsko-amerykańskie; mnóstwo jarmarków, wielkie domy handlowe: w Petersburgu, Moskwie, Odessie; akademia handlu w Moskwie, gimnazyum handlu w Taganrogu, szkoła szyprów w Kronsztadzie, szkoła budownictwa morskiego w Nikołajewie i Odessie, szkoła żeglugi w Rydze, Odessie i Archangielu; towarzystwa żeglugi parowéj wzrastającéj olbrzymio z każdym rokiem, tak na morzach jak i rzekach; w 1844. r. na morzach Baltyckiém i Czarném, liczono 62 statków parowych; nakoniec banki kredytowe w każdéj gubernii.

Pieniądze. Zasadą rachuby jest rubel, moneta srebrna, 100 kopiejek zawierający. W złocie są imperyały (10 rubli srebrem) i pół imperyały (5 rubli sr.). Są także pieniądze papierowe (assygnaty) najmniejsze na 5 rubli, a największe 100 rubli, których dawniéj zmienna wartość, najwyższym ukazem z dnia 15. lipca 1839. r. stale oznaczoną została na 350 kopiejek papierowych za 100 kopiejek srebrnych. Atoli w r. 1843. na miejsce bankowych assygnat, które z obiegu zostały wycofane, puszczono w obieg, wyrównywającą ich ogólnéj summie, t. j. 170,221,800 r. sr. wynoszącą biletów kredytowych skarbowych w sztukach po 50, 25, 10, 5, 3, 1 rublowych, tych wartość jest zawsze stała srebru zupełnie wyrównywająca, i żeby ich wymiana na srebro, na każde żądanie uskuteczniona być mogła, w r. 1845. w tym celu utworzono fundusz skarbowy, który w 1846. roku już wynosił w sztabach i monecie 100,582,290 rub. sr.

Nauki i sztuki. Od początku ostatniego stulecia olbrzymim krokiem postępuje Rossya w oświeceniu, czego dowodem jest, że w r. 1563. wprowadzona pierwsza drukarnia w Moskwie została, a w r. 1682. pierwsza akademia duchowna, w témże mieście ustanowiona, a już w r. 1787. liczono 4000 dzieł rossyjskich, w r. 1823. było wszystkich dzieł w sławiańskim i rossyjskim językach wydanych 13249. W r. 1841. wyszło w całéj Rossyi (prócz Polski i Finlandyi) 771

dzieł, między temi 717 oryginalnych. W r. 1815. było 32 księgarń, najwięcéj w Petersburgu i w Moskwie, teraz w saméj Moskwie liczą ich 30. W r. 1841. wychodziło w Rossyi 45 pism peryodycznych, obecnie ich liczba 100 przechodzi.

Zakłady naukowe. Od ogłoszenia pierwszéj ustawy akademii nauk w Petersburgu, w r. 1724. rozwijały się zakłady naukowe wszelkiego rodzaju w nadzwyczajnym sposobie. Przy końcu panowania Katarzyny II. liczono w całém państwie 250 zakładów naukowych z 500 nauczycielami; w r. 1843. liczba pierwszych wzrosła do 2,151, drugich do 6,085. W tych wszystkich, pod zawiadostwem ministerstwa oświecenia zostających szkołach, do których zaliczyć jeszcze należy 562 pensyj i szkół prywatnych, było 105,368 uczących się. Tu przydać należy jeszcze Finlandyą, mającą w Helsingfors własny uniwersytet, do którego w roku 1841. uczęszczało 440 uczni. Uniwersytety z ich uczniami są:

W r.	1845.	1846.	1847.	1848.
St. Petersburgski	657	700	733	731
Charkowski	454	486	523	525
Moskiewski	981	1099	1198	1165
Kazański	406	418	368	325
Kijowski	443	549	574	656
Dorpacki	575	574	608	601
Instytut Pedagogiczny w Petersburgu	179	164	113	71
Liceum Ryszeliego w Odessie	179	192	228	231
— Demidowskie w Jarosławiu	34	72	83	72
— Besborodzkie w Odessie	81	86	84	87
Ogółem	3989	4340	4512	4464

W r. 1843. było w Rossyi 76 gimnazyj, a przy wielu z nich szkoły szlacheckie. Szkół powiatowych liczono 445, prywatnych pensyj i szkół 562, szkółek parafialnych 1059. W Finlandyi są 3 gimnazya, po większéj części w miastach szkoły niższe lub pensye, a prawie w każdéj parafii szkółka początkowa. W r. 1842. były 4 duchowne akademie, 45 seminaryów, 173 szkół powiatowych, 190 parafialnych, razem 412 szkół duchownych, 60,368 uczących się. Zakłady naukowe szczegółowe są: centralny pedagogiczny w Petersburgu, seminaryum nauczycieli wiejskich, medyczno-chirurgiczne akademie, w Petersburgu i Moskwie, szkoła weterynaryi w Petersburgu, Moskwie i Łubnach praktyczno-technologiczna w Petersburgu, szkoły leśne w Petersburgu i Kałudze, szkoła inżynierów górniczych i górniczo-techniczna w Petersburgu, takież szkoły w Barnalu, Jekaterynburgu i Nerczyńsku, instytut wschodni w Petersburgu, instytut wschodnich języków Łazarewski w Moskwie; szkoły wiejskiego gospodarstwa w Petersburgu, Moskwie, Kałudze, Gorygorcisku; szkoła prawa w Petersburgu; szkoła farmacyi, architektury w Moskwie; instytut ślepych w Gatczynie, głuchoniemych w Petersburgu i Romanowie różne szkoły wojskowe (kadetów i panien); szkoły teologiczne dla duchownych, mianowicie 4 akademie: w Kijowie, Moskwie, Petersburgu i Kazaniu; 45 seminaryów dyecezyalnych; dla duchownych katolickich akademia w Wilnie i 12 seminaryów. Ogółem w Rossyi na 110 ludzi przypada 1 uczący się, policzywszy zaś razem Finlandyą i Polskę, tudzież młodzież szkół niemieckich, żydowskich i w domach rodzicielskich pobierającą nauki, liczba uczących się wyniesie blisko 1,000,000. Do wzrostu oświaty przyczyniają się uczone, hojnie przez rząd wspierane towarzystwa: cesarska akademia nauk w Petersburgu, cesarska akademia sztuk pięknych w Petersburgu, museum Alexandrinum czyli towarzystwo rossyjskiéj literatury i języka, ustanowione w 1811. r. w Petersburgu, wolne rossyjskie towarzystwo w Moskwie rossyjskiéj historyi i starożytności, medyczno-fizyczne towarzystwo tamże, towarzystwo wiejskiego gospodarstwa i sztuk mechanicznych tamże, towarzystwo badaczów natury tamże, wolne ekonomiczne towarzystwo w Petersburgu, towarzystwo przyjaciół nauk, literatury i pięknych sztuk tamże, cesarskie towarzystwo ogólnéj mineralogii w Petersburgu, rossyjsko-geograficzne towarzystwo w Petersburgu założone w 1845. roku, towarzystwo historyi i starożytności w Odessie, krajowéj literatury w Kazaniu; wiele innych w Rydze, Żytomierzu, Abo, Dorpacie, Mitawie. Biblioteka i zbiory sztuk wielce się pomnożyły. Najważniejszą i największą jest biblioteka cesarska w Petersburgu, która w 1841. r. liczyła 434,567 tomów, 17,272 rękopismów; biblioteka Rumiancowskiego muzeum w Petersburgu, cesarska biblioteka w Ermitażu, biblioteka akademii nauk (w 1842. r. 100,475 tomów, a między temi 300 chińskich), biblioteki uniwersyteckie w Moskwie (w 1842. r. 69,420 tomów); w Dorpacie, Kijowie; biblioteki w miastach gubernialnych i powiatowych (w 1842. r. było ich 41, największa w Tambowie 12,503 tomów); gimnazyalne biblioteki w r. 1842. miały razem 247,601 ksiąg. Co do

naukowych zbiorów: w Petersburgu jeden azyatycki, egipski, etnograficzny, 1 numizmatyczny, 1 zoologiczny, 1 gabinet mineralogiczny, 1 fizyczny i 1 przedmiotów sztuk; godne są uwagi: wspaniały gabinet zakładu górniczych inżynierów, także muzeum Rumiancowa, gabinet starożytności w pałacu tauryckim; jedyny w Europie; cesarska galerya obrazów w Petersburgu, zawierająca 3,000 obrazów, 30,000 sztychów, 15,000 klejnotów. Rossya posiada obserwatorya bogato uposażone, najdaléj ku płn. w Europie leżące, mianowicie w Abo, od r. 1819. w Nikołajewie nad rz. Czarném. Wystawione niedawno z rozkazu Najjaśniejszego panującego Cesarza w Pułkowie pod Petersburgiem, wielkością i wytwornością wszystkie europejskie przewyższa.

ROSTARZOWO, ROTTENBURG, M. w Prusach, w prow. i rejencyi Poznańskiéj. Posiada kościół protestancki, szkółkę i ratusz; 691 m. Odległe od Poznania 9¼ mil.

ROSTOCK, M. w ks. Meklemburgsko-Szweryńskiém, o 66 w. ku płn.-wsch. od Szwerynu, nad Warnow, o 14 w. powyżéj jéj ujścia do rz. Bałtyckiego; 20,266 m. w 1845. r. Uniwersytet założony w 1419. r., biblioteka (45,000 tomów), amfiteatr anatomiczny, ogród botaniczny, zbiory naukowe, a tylko 120 uczniów w 1844. Gimnazyum. Szkoła handlowa. Szkoła kaznodziejska. Katedra nadintendenta ewangelickiego. Sąd wyższy cywilny. Dom pożyczkowy. Szpital obłąkanych. Towarzystwo uczone. Przemysł kwitnący: liczne rękodzielnie wyrobów wełnianych, browary, dystylarnie, fabryki octu, cukru i t. d. Wywóz zboża, wełny, oleju, makuchów, kości, lnu, konopi, koni, bydła, zapasów żywności i t. d. Ogólna wartość wywozu wynosi około 7,000,0000 franków. Port przystępny tylko dla małych statków, większe wyładowywane bywają w Warnemünde przy ujściu Warnow. Miasto obwiedzione murami i podzielone na Stare, Średnie i Nowe. Godne widzenia: pałac książęcy, kościół Panny Maryi z grobem Grotiusa, i pomnik na cześć Blüchera wzniesiony, który się urodził w tém mieście.

ROSTOW, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Jarosławskiéj, pow. t. n. Odległe od Petersburga 800 w., od Moskwy 197 w., a ku płd.-zach. o 66 w. od Jarosławia, nad jeziorem Nero; 7,858 m. Fabryki płótna, świec; garbarnie; topielnie łoju. Jarmark jeden z najdawniejszych w państwie, na który w r. 1848. dowieziono za 3,608,500 rubli sr. towarów, w 1849. r. za 3,608,500 r. sr.; sprzedano zaś w r. 1848. za 3,312,942 r. sr., w 1849. za 2,964,600 r. sr.

ROSTOW, (twierdza św. Dymitra), w ces. Rossyjskiém, w gub. Jekaterynosławskiéj. Odległa od Petersburga 1747 w., od Moskwy 1070 w., nad Donem. Ludność 9,050 m. Komora. Port handlowy bardzo czynny; rybołowstwo korzystne.

ROSTRENEM, Mm. we Francyi, w dep. Cotes-du-Nord, o 40 w. ku płd. od Guingamp; 1,141 m. Stołeczne kantonu. Handel miodem.

ROSULNA, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Stanisławowskim, o 2 mile od Bohorodczan. Żupa solna.

ROSULT, W. we Francyi, w dep. Nord, o 18 w. od Valenciennes; 1,443 m. Fabryki krochmalu. Piece do wypalania wapna. Przędzalnie lnu.

ROTENBURG, 1) M. w ks. Hessen-Kassel, w prow. Niższéj Hessyi, stoł. okręgu i amtu t. n., o 50 w. od Kassel, nad Fuldą; 3,645 m. w 1840. r. Zbiór wina. Fabryki cukru z buraków; garbarnie. Dawny zamek, niegdyś rezydencya landgrafów Hessen-Rotenburg. 2) Rotenburg lub Rothenburg, Mm. w Hanowerze, o 56 wiorst ku płd. od Stade (w księstwie Bremy i Verden); 1,480 m.

ROTH, M. w Bawaryi, w okręgu Mittel-Franken, o 35 w. ku wsch.-płd. od Anspach, nad rz. Rednitz; 2,400 m. Fabryki żelaza i drutu stalowego, galonów złotych i srebrnych luster.

ROTHA, M. w Saksonii, w okręgu Lipskim, o 14 w. ku płd. od Lipska, na pr. brz. Pleiss; 1,065 m.

ROTHBURY, Mm. w Anglii, w hrb. Northumberland, o 43 w. ku płn.-zach. od Newcastle, nad Coquet; 2,609 m.

ROTHENBERG, W. w król. Wirtembergskiém, w okręgu Neckary, o 9 w. ku płn.-wsch. od Lauf, na górze t. n. Ludność 585 m. w 1840. r. Na górze w pobliżu wioski leżał zamek Würtemberg.

ROTHENBUCH, M. w Bawaryi, w cyrkule Niższéj Frankonii, o 57 w. ku płn.-zach. od Würzburga; 800 m.

ROTHENBURG, 1) M. w Prusach, w prowincyi Szląskiéj, w rejencyi i o 90 w. ku płn.-zach. od Lignicy, nad rzeką Neisse; 1,068 m. w 1843. roku. 2) Mm. w Szwajcaryi, w kantonie i o 6 w. ku płn.-zach. od Lucerny; 1,234 m. 3) Rothenburg-Am-Oder, M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, o 100 w. ku płn.-zach. od Lignicy; 864 m. w 1843. roku. 4) Rothenberg-An-der-Tauber, M. w Bawaryi, w cyrk. średniéj Frankonii, o 28 w. ku płn.-zach. od Anspach, nad rz. Tauber; 5,594 m. Fabryki sukna, flaneli; farbiarnie. Handel zbożem i winami.

ROTHENFELS, M. w Bawaryi, w cyrk. Niższéj Frankonii, o 35 w. ku płn.-zach. od Würzburga, nad Menem; 1,325 m. Handel drzewem i winem.

ROTHENMANN, M. w Austryi, w Styryi, w gub. Grätz, nad rzeką Pölten; 750 m. Fryszerki żelaza i stali; wielkie fabryki narzędzi.

ROTHERHAM, Mm. w Anglii, w hrb. Yorku (West-Riding), o 9 w. ku płn.-wsch. od Sheffield, nad rzeką Don, przy jéj zlewie z Rother; 4,083 m. Kopalnie żelaza i węgla. Fryszerki żelaza. Fabryki słynne wyrobów żelaznych, lin; olejarnie, browary.

ROTHSAY, Mm. w Szkocyi, na pobrzeżu wsch. wyspy Bute; 5,789 m. w 1841. r. Dobry port. Połów ryb i fabryki wyrobów bawełnianych. Rozwaliny zamku rezydencyi królewskiéj.

ROTTENBURG, M. w król. Wirtembergskiém, w cyrk. Czarnegolasu, o 18 w. ku zach. od Reutlingen, o 47 w. ku płd.-zach. od Stuttgartu, nad rz. Nekarą; 5,881 m. w 1840. r. Siedlisko biskupa katolickiego i seminaryum. Z pomiędzy budynków celniejsze: dawne kolegium Jezuitów, dziś pałac biskupi, zbudowane w 1623. r.; i dawny zamek hrabiów Hohenberg z XIII. wieku. Miasto bardzo starożytne, wzniesione na miejscu rzymskiego, dawniéj stol. hrabstwa Hohenberg, przyłączonego do Wirtembergu traktatem Presburgskim w 1805. r.

ROTTERDAM, M. w Holandyi, w prow. płd. Holandyi, o 56 w. ku płd.-zach. od Amsterdamu, nad Mozą, przy jéj zlewie z Rotte; 78,098 m. w 1840. r. Administracya żeglugi na Mozie. Sąd prowincyonalny i trybunał handlowy. Szkoła łacińska. Sztab dywizyi wojskowéj. Więzienie centralne dla młodych przestępców. Lombard i zakłady dobroczynne. Konsulaty Anglii, Danii, Stanów Zjednoczonych, Francyi i Sardynii. Przemysł czynny, fabryki tytuniu, igieł, szpilek, huty szkła, fabryki wyrobów chemicznych, wódek, rafinerye cukru. Wielkie targi na len, konopie i zboże. Najważniejszy punkt handlowy Holandyi po Amsterdamie, i w korzystniejszém położeniu jak ta stolica. Składy płodów przewożonych Renem. Komunikacya regularna statkami parowemi z Hawrem, Londynem, Hamburgiem, i portami mr. Baltyckiego. Z pomiędzy budynków godnemi uwagi są: bursa, komora, pałac Schiellard, kościół Św. Wawrzeńca z grobowcami Wita, Kortnera i Bruknela. Posąg bronzowy Erazma. Miejsce urodzenia Erazma i malarza Vanderwerf.

RÖTTINGEN, M. w Bawaryi, w cyrkule Niższéj Frankonii, o 31 w. ku płd. od Würzburga, nad rz. Tauber; 1,200 m.

ROTTWEIL, M. w król. Wirtembergskim, w cyr. Czarnegolasu, o 75 w. ku płd.-zach. od Stuttgartu, nad Nekarą; 5,400 m. w 1840. r. Gimnazyum i szkoła przygotowawcza dla duchowieństwa katolickiego, szkoła elementarna politechniczna. Fabryki wyrobów jedwabnych, bawełnianych, cykoryi. Prochownia, cegielnie. Jarmarki na bydło. Handel siemieniem lnianém. Miasto starożytne na miejscu osady Rzymskiéj, niegdyś wolne cesarskie, ważne w średnich wiekach. Od r. 1519. aż do wojny 30-letniéj sprzymierzone z Związkiem Szwajcarskim. Przyłączone do Würtembergu w r. 1802.

ROUAIROUX, W. we Francyi, w depar. Tarn, o 40 w. ku płd.-wsch. od Castres; 1,275 m.

ROUEN, M. we Francyi, stol. dep. Niższéj Sekwany, o 136 w. ku płn.-zach. od Paryża, na pr. brz. Sekwany, przerznięte trzema rzeczkami: Rotec, Aubette i Renelle. Leży pod 49° 26' 29" szer. płn., a 1° 14' 32" dłg. zach. Wysokość nad poziomem morza (brzeg Sekwany) 8 metrów. Średnia temperatura +14°,04 Reaum.; 99,295 m. w r. 1846. Najznakomitsze miasto Francyi po Paryżu, Lyonie, Marsylii i Bordeaux, mieszczące się w rzędzie miast morskich jako portowe, przy przypływie bowiem dostępować mogą okręty kupieckie. Siedlisko arcybiskupa metropolitalnego, biskupstw Bayeux, Evreux, Secz, i Coutances. Kościół konsystorski ewangelicki. Sąd apelacyjny. Trybunał handlowy. Sztab dywizyi wojskowéj. Inspektoryat leśny II. okręgu. Podkomisoryat marynarki. Dyrekcya wojskowa. Komora. Składy towarów. Bank z kapitałem 3,000,000 franków. Akademia uniwersytecka. Fakultet teologii, fakultet medycyny i farmacyi. Kolegium i kursa specyalne dla sposobiących się do handlu i przemysłu. Szkoła normalna początkowa; szkoła modelowa początkowa; szkoła hydrografii 3. klasy; szkoła sztuk, malarstwa i rysunków, śpiewu, zastosowane do sztuk; kursa chemii, fizyki, botaniki, historyi naturalnéj, rolnictwa i ekonomii wiejskiéj, ogrodnictwa, mechaniki, matematyki i geometryi wykreślnéj, rachunkowości kupieckiéj, prawa handlowego, buchhalteryi. Akademia nauk literatury i sztuk. Towarzystwa: rolnicze, centralne, departamentowe i rada rolnicza wolnego współubiegania, medycyny, farmacyi, dla postępu w handlu i przemyśle, przyjaciół sztuk, ogrodnictwa. Komissya starożytności, archiwów. Biblioteka (45,000 tomów i 1,300 rękopismów). Muzeum malarstwa. Muzeum departamentowe starożytności. Galerya historyi naturalnéj. Ogród botaniczny. Wystawa co lat dwa malarstwa i płodów przemysłu departamentu. Wyścigi konne corocznie. Kassa oszczędności. Lombard. Dom przytułku dla duchownych w wieku

i chorych. Towarzystwo matek rodzin. Towarzystwo dam protestanckich. Hôtel-Dieu (611 łóżek). Przytułek dla ubogich i podrzutków. Przytułek dla obłąkanych. Szkoła bezpłatna dla głuchoniemych. Dom poprawy, zwany Bicêtre. Towarzystwo opiekujące się młodemi uwolnionemi więźniami; 2 teatra, 1 cyrk, 3 koszary, szlachtuzy, 2 zakłady gazowe, 10 drukarni, 15 towarzystw ubezpieczeń. Wody mineralne żelazne zimne. Główne ognisko przemysłu wyrobów bawełnianych we Francyi, i po Paryżu miasta, w którém panuje największa czynność handlowa. W 1846. r. liczono 141 fabrykantów i 130 komissantów i negocyantów rękodzielni wyłącznych Ruanu, jako to: chustek, szali, płótna, kartonów, płócienek, nowości. Handel wywozowy i wchodowy z Algeryą i pobrzeżem zach. Afryki, Ameryki, z Lewantem i z Włochami, z Hiszpanią, Portugalią i z płn. Europą. Wielki handel hurtowy i przewozowy; wywóz płodów krajowych, jako to: tkanin bawełnianych i wełnianych, kamieni wapiennych, gliny, kwasu siarkowego, okry żółtéj; z wprowadzonych zaś przedmiotów: cynk, miedź, ołów, cyna, antymon, żelazo, cukier, kawa, bawełna, drzewo z północy, konopie, drzewa farbierskie, indygo, drzewo z wysp, siarczany glinki i potassu, oliwa, olej, mydła, węgle, alabaster, gumma, siarka, marmury, granity, wełna, sery, wina. Komunikacya statkami parowemi z Paryżem, Elboeuf, Hawrem i la Bouille, a drogą żelazną z Paryżem i Hawrem. Położone w głębi doliny półkulistéj oblanéj trzema rzeczkami, otoczonéj górami przerzniętemi dolinami Darnetal i Bapaume; z łąkami rozległemi i cienistemi gaikami, ograniczonéj w całéj długości szeroką rzeką, którą prują liczne statki parowe i żaglowe, z mnóstwem domów nagromadzonych w obwodzie 8 do 10 wiorst, z pomiędzy których wznoszą się dzwonnice, obeliski albo kolumny służące za kominy zakładom fabrycznym i maszynom parowym, nad któremi górują wysokie wieże katedry i kościoła St. Ouen. Miasto Rouen i jego okolice przedstawiają przepyszny widok, wyjąwszy przystań przedstawiających długą linię budowli wykwintnych i kilku nowych dzielnic, miasto jest źle zabudowane, domy po większéj części są drewniane, ulice ciasne i kręte, i z wielkich miast to jedno zachowało fizyonomię średnich wieków, i to jedno też zachowało najwięcéj pomników z téj epoki. Najgodniejsze uwagi są: katedra, arcybiskupstwo przyległe téjże, kościół St. Maclou, piękny pomnik budownictwa kwitnącego z XV. stulecia, kościół dawnego opactwa St. Ouen, jeden z najpiękniejszych budynków gotyckich świata, przy którym wieża wysoka na 95,77 metrów, uwieńczona koroną w lilie; pałac sądowy jedyny przybytek w swym rodzaju; pałac Bourgtheroulde, i wiele wodotrysków, z których główniejsze: Croix-de-Pierre, de la Crosse i Lisieux. Z pomiędzy tegoczesnych budynków odznaczają się: ratusz, zawierający bibliotekę publiczną i muzeum malarstwa, dom górniczy, bursa, komora, teatr, most kamienny i pyszny most wiszący, pośrodku którego jest otwór dla przejścia statków, łączący miasto z przedmieściem St. Sever. Port w korycie Sekwany, naprzeciw miasta, o 122 w. od morza, jest dostępny dla statków unoszących niżéj 30 beczek ładunku. Prywatne warsztaty statków, obciążone służebnością dla rządu, są założone wzdłuż rzeki, na przodzie portu, pod Mont-Riboudet. Miasto starożytne, już znakomite i stolica Welokassów, przed zawojowaniem Galii przez Rzymian, zostało pod ich panowaniem metropolią drugiéj Lyonezyi, następnie stolicą księstwa Normandyi. Zdobyte, zrabowane i zamienione było w gruzy w 859. r. przez ludy przybyłe z płn., powtórnie zniszczone zupełnie przez pożar w 1126. r. Filip August zdobył je po długiém oblężeniu w 1204. r. Wpadło pod władzę Anglików w 1419. r., których wypędził Karol VII. w 1440. roku. Kalwiniści pod księciem Kondeuszem zdobyli go i spustoszyli w 1562. r., odzyskane szturmem tegoż roku i zrabowane przez wojsko Karola IX. Znów było oblegane w 1591. r. przez Henryka IV., lecz tą razą kosztowało tylko pieniądze króla, któremu gubernator sprzedał miasto wraz z innemi w Normandyi. W 1621. r. miasto doznało klęski przez zarazę, na którą $^3/_4$ mieszkańców wymarło. Wilhelm Zdobywca, śmiertelnie ranny pod Mantes, kazał tu się przenieść i umarł dnia 9. września 1087. r. w klasztorze Św. Gerwazego, którego krypta albo kościół podziemny uchodzi za jedną z najdawniejszych świątyń chrześciańskich we Francyi. W témże mieście podówczas będącém pod władzą Anglików, bohaterska i nieszczęśliwa Joanna d'Arc była skazaną i spaloną żywcem w 1431. r. Ojczyzna Piotra i Tomasza Kornellów, Fontenella, Jakóba i Henryka Basnye, ojca Sanadon, Boyeldiego, Jouveneta, Gericaulta, Samuela Bocher, Lemorga, wędrowca Cavalier de la Salle, założyciela Luiziany i wielu innych.

ROUFFACH, M. we Francyi, w dep. Wyższego Renu, o 15 w. ku płd. od Kolmaru, nad rz. Lauch; 3,879 m. w 1846. r. Kolegium komunalne. Wyborne wina białe. Fabryki czapek, Przędzalnie i gre-

plarnie bawełny. Fabryki pluszu. Garbarnie, farbiernie.

ROUGÉ, Mm. we Francyi, w dep. Niższéj Ligiery, o 11 w. ku płn.-zach. od Chateubriant; 2,603 m. w 1846. r.

ROUGEMONT, M. we Francyi, w depar. Doubs, o 15 w. ku płn. od Beaume-les-Dames; 1,453 m.

ROUILLAC, Mm. we Francyi, w dep. Charente, o 22 w. ku płn.-zach. od Angoulême, blisko źródła Nouery; 1,470 m. Wyborne wódki. Fabryka wyrobów metalowych. Handel zbożem, winem, wódkami. Składy wina i wódek krajowych.

ROUILLÉ, W. we Francyi, w dep. Vienne, o 31 w. ku płd.-wsch. od Poitiers; 2,608 m. w 1846. r. Kościół konsystoryalny ewangelicki.

ROUJAN, Mm. we Francyi, w dep. Hérault, o 16 w. ku płn.-wsch. od Beziers; 1,420 m. Wody mineralne. Fabryka wódek. Zbiór migdałów. Kopalnia węgli kopalnych Roujan, liczyła 3 kopalnie w 1839. roku, mające rozległości 7007 hektarów, i wydające rocznie 11701 cetn. metr. węgla, wartości 14,554 franków.

ROULERS, M. w Belgii, w Flandryi Zachodniéj, o 30 w. ku płd.-zach. od Bruges, nad rz. Mandelbeke, zlewającą się z l. str. do Lys; 10,168 m. w r. 1838. Seminaryum, szkoła normalna początkowa. Przemysł bardzo ważny. Fabryki płótna zwane z Courtrai, płócien lekkich zwanych Rolletes; browary dostarczające piwa brunatnego bardzo poszukiwanego; dystylarnie, piękne farbiarnie, mydlarnie, olejarnie. Handel płótnem i niémi.

ROUSSES, LES-R..., W. we Francyi, w depar. Jura, o 24 w. ku płn.-wsch. od St. Claude; 2,254 m. w 1846. r. Komora. Fabryki zegarów. Na granicy Szwajcarskiéj i blisko jeziora t. n.

ROUSSILLON, 1) W. we Francyi, w dep. Isere, o 18 w. ku płd. od Vienne; 1,337 m. 2) W. we Francyi, w dep. Saony i Ligiery, o 18 w. ku płn.-zach od Autun; 1,528 m. 3) W. we Francyi, w depar. Vaucluse, o 15 w. ku płn.-zach. od Apt; 1,451 m. Okra żółta i czerwona zwana Apt.

ROUTOT, Mm. we Francyi, w dep. Eure, o 20 w. ku wsch. od Pont-Audemer; 1,199 m. Targi znaczne na bydło.

ROUVRAY, W. we Francyi, w dep. Cote-d'Or, o 22 w. ku płd.-zach. od Semur; 1,086 m.

ROUY, W. we Francyi, w dep. Nièvre, o 31 w. ku wsch. od Nevers; 1,497 m.

ROVEREDO, 1) M. w Austryi, w Tyrolu, w gubernii Insbruku, o 145 w. ku płd. od Insbruku, nad rz. Leno; 7,625 m. Trybunał I. instancyi. Gimnazyum. Ważne przędzalnie jedwabiu, farbiernie. Handel czynny owocami i wyrobami jedwabnem 2) Cyrkuł t. n., w Austryi, w Tyrolu. Rozległość 33,4 mil kw. niem.; 109,540 m.

ROVIGNO, TREWINY, M. w Austryi, w Tyrolu, w Istryi, o 62 w. ku płd.-zach. od Tryestu, nad mr. Adryatyckiém; 9,750. Trybunał I. instancyi, morski. Port obszerny i wygodny, dostępny dla największych statków. Warsztaty okrętowe, połów tuńczyków i sardeli; wywóz ryb wędzonych, win, muszkatelu i oliwy.

ROVIGO, 1) M. w król. Lombardzko-Weneckiém, stoł. deleg. t. n., o 90 w. ku płd.-zach. od Wenecyi, nad rz. Adigetto; 8,391 m. Siedlisko biskupa Adryi. Trybunał I. instancyi. Gimnazyum. Seminaryum. Biblioteka publiczna (36,000 tom.). Wielki handel zbożem. Utworzone księstwem przez Napoleona dla generała Sawarego. 2) Rovigo, delegacya w księstwie Lombardzko-Weneckiém, stolica t. n. Rozległość 979 w. kwad.; 145,691 m.

ROVILLE-SUR-MOSELLE, W. we Francyi, w dep. Meurthe, o 24 w. od Nancy; 284 m. Instytut rolniczy, założony przez Mateusza Dombasle, folwark wzorowy i trzoda merynosów, gorzelnia, fabryki narzędzi rolniczych. Biblioteka publiczna (26,000 tomów). Zbiór dobrych win czerwonych.

ROW, rzeka w ces. Rossyjskiém, w gub. Podolskiéj, uchodzi do Bohu, poniżéj Winnicy.

ROWEŃSKO, M. w Austryi, w Czechach, w cyr. Bunzlau, o 26 w. ku płn.-wsch. od Jung-Bunzlau, nad rz. Weselką; 1,564 m.

ROWNO, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe w gub. Wołyńskiéj. Odległe od Petersburga 1373 w., od Moskwy 1186 w., a od Żytomierza, 5,581 w.

ROWSIA, mała rzeka w król. Polskiém; początek jéj przy wsi Wronaliszkach, na zach. miasta Maryampola; płynie prawie prosto z płd. ku płn. i pod wsią Piluny, powyżéj Pilwiszek, wpada do Szeszupy.

ROXBURGH, 1) W. w Szkocyi, w hrb. t. n., o 5 w. ku płd.-zach. od Kelso, nad rz. Teviot; 936 m. O 3 w. ku wsch. leżało dawne miasto Roxburg, zniesione w skutku traktatu między Anglią i Szkocyą zawartego. 2) Roxburgh, hrb. w Szkocyi, miasto stoł. Jedburgh. Rozległość 472320 akrów; 46,062 m. Chów baranów poprawnych. Fabryka sukna. Zawiera 31 parafii.

ROXBURY, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Massachusetts, o 3 w. ku płd.-zach. od Bostonu; 9,089 m. w 1840. r.

ROYALTON, Mm. w Stanach Zjednocznych, w

Nowym-Yorku, o 53 w. ku płd. od Montpellier; 3,549 m. w 1840. r.

ROYAN, NOVIO-REGUM, M. we Francyi, w depar. Niższéj Charente, o 24 w. ku płd. od Marennes, na pr. brzegu i przy ujściu Girondy; 3,110 m. Port handlowy. Komora. Podkomissoryat marynarki. Warsztaty okrętowe. Wywóz win, wódek i t. d. Port, z którego odpływają statki z ostrygami. Stacya sterników. Kąpiele morskie. Komunikacya z Bordeaux statkami parowemi.

ROYAT, W. we Francyi, w dep. Puy-de-Dôme, o 4 w. ku płd.-zach. od Clermont-Ferrand; 1,005 m. Wody mineralne. Słynna grota, z któréj wypływa woda zasilająca Clermont.

ROYAUMONT, Mm. we Francyi, w depar. Sekwany i Oazy, o 28 w. ku płn.-wsch. od Pontoise; 200 m. Wielkie przędzalnie bawełny i blichy w dawném i sławném opactwie założoném przez Ludwika Św.

ROYBON, Mm. we Francyi, w dep. Isere, o 16 w. ku płn.-zach. od St. Marcelin; 2,637 m. Fabryki.

ROYE, M. we Francyi, w dep. Somme, o 20 w. ku płn.-wsch. od Montdidier, nad rz. Avre; 3,944 m. w 1846. r. Wody mineralne. Fabryki flaneli, tiulu, trykotów, pończoch. Przędzalnie wełny, farbiarnie. Fabryki cukru burakowego, osi mechanicznych. Handel zbożem.

ROYÈRE, Mm. we Francyi, w dep. Creuse, o 22 wiorst ku płd.-wsch. od Bourganeuf; 2,480 m. w 1846. r.

ROYSTON, Mm. w Anglii, w hrb. Herstford, o 39 w. ku płd.-wsch. od Hutingdon; 1,471 m. Handel zbożem.

ROŻAN, M. w król. Polskiém, w gub. Płockiéj; 1,200 m., nad rz. Narwią; 6 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy. Było od Jana księcia Mazowieckiego prawem niemieckiém obdarzone. Bona królowa przemieszkiwała w zamku tutejszym na górze wzniesionym, którego obecnie i śladu nie ma. To miasto zamożne w XVII. wieku, w skutku wojny Szwedzkiéj za Augusta II. i morowego powietrza podupadło.

ROZ-SUR-COUESNON, W. we Francyi, w dep. Ille-et-Vilaine, o 35 w. ku płd.-wsch. od St.-Malo; 1,354 m.

ROZDOŁ, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Stryjskim, nad Dniestrem, mila od Mikołajewa, z pięknym pałacem, klasztorami XX. Karmelitów i PP. Miłosiernych, i źródłem wody siarczanéj.

ROZDZIAŁOWICZ, M. w ces. Austryackiém, w Czechach, o 21 wiorst ku płd.-wsch. od Młodego Bolesławca (Jung-Bunzlau), na pr. brz. Tarnawy; 1,177 m.

ROZMITAL, Mm. w ces. Austryackiém, w Czechach, o 38 w. ku płn.-zach. od Pisek; 1,706 m.

ROZNAU, ROŻNÓW, Mm. w Austryi, w Morawii, w gub. Brünn, o 27 wiorst ku płd.-wsch. od Weisskirch, na l. brz. Betszwy; 2,944 m.

ROŻNIATOW, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Stryjskim, 7 mil od Doliny, z pięknym pałacem; w r. 1848. przez pożar zniszczone.

ROŻNIÓW, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Sądeckim nad Dunajem, 3 mile od Nowego Sącza, z ruinami starożytnego zamku na skale, który w XVII. wieku w posiadaniu Aryanów zostawał. W pobliżu znajdujące się kopce mają być grobowcami tych sektarzy.

ROZOGA, mała rzeka wypływa z Prus do król. Polskiego, płynie około miasta Myszeńca, pod wsią Łęgi, powyżéj miasta Ostrołęki, ubiegłszy w pow. Ostrołęckim 8 mil, wpada do Narwi. Cała prawie błotnista, i dla tego nie może być spławną.

ROZOY-EN-BRIE, M. we Francyi, w dep. Sekwany i Marny, o 20 w. ku płd.-zach. od Coulommiers; 1,388 m. Biblioteka publiczna z 1,500 tom. Towarzystwo rolnicze, naukowe i sztuk. Olejarnia, garbarnia. Handel wełną i zbożem. Piękny kościół gotycki.

ROZOY-SUR-SERRE, W. we Francyi, w dep. Aisne, o 45 w. ku płn.-wsch. od Laon, na l. brz. Serre; 1,633 m.

ROZPRZA, M. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, w równéj ale błotnistéj okolicy, nad małą rzeką Luciążą; 650 m.; 8 jarmarków do roku. W r. 1065., Bolesław Śmiały, ufundowanym przez siebie Benedyktynom w Mogilnie, przeznaczył 7 grzywien rocznego dochodu z Rozprzy. Był tu zamek i kasztelania mniejsza.

ROZTOKI, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Kołomejskim, w głębi gór Karpackich, mila od Kutów. W pobliżu znajduje się góra, zwana w narzeczu ruskiém Owydowa-hora; na niéj sławny poeta rzymski Owidyusz, w r. 770. po założeniu Rzymu będąc na wygnaniu, miał przemieszkiwać.

ROZWADÓW, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Rzeszowskim, o milę od Niska; posiada klasztor XX. Kapucynów.

RUAUX, W. we Francyi, w dep. Vosges, o 21 w. ku płd.-zach. od Remiremont; 1,146 m. Kuźnie.

RUBIERA, Mm. w ks. Modeńskiém, w prowincyi i o 11 w. ku zach. od Modeny, nad rzeką Secchia; 2,000 m.

RUDA-GUZOWSKA, stacya kolei żelaznéj w

król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, w pobliskości znajduje się nowa osada Żyrardów, z samych prawie osiadłych tkaczów złożona, gdzie mieści się znakomita fabryka Banku król. Polskiego płótna i bielizny stołowéj.

RUDA OPOCZYŃSKA, zakład górniczy prywatny, w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Opoczyńskim; ma 1 kuźnicę nad rz. Czarną, 1,500 centnarów żelaza wykuwająca rocznie.

RUDA ROŻANIECKA, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Żołkiewskim, o 3½ mil od Bełzca; z schludnym dworem i z fabryką wyrobów miedzianych i gwoździ.

RUDAWA, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Krakowskim; posiada kopalnie marmuru.

RUDAWA, rzeka w Austryi, w Krakowskiém, poczyna się pod wsią Młoszowa, w okolicy Nowéj góry, płynie na wsch., a pod Krakowem wpada do Wisły.

RUDELSTADT, Mm. w Prusach, w prow. Szląskiéj, o 36 w. ku płd. od Lignicy, nad rz. Bober; Eksploatacya siarkanu arszeniku i piec do sublimowania.

RUDEN, wyspa w Prusach, na 1250 sążni długa, przy ujściu Odry, otoczona skałami i mieliznami.

RUDERSBERG, Mm. w król. Wirtembergskiém, w cyrkule Jaxt, o 9 w. ku zach. od Welzheim; 1,317 m.

RUDESHEIM, M. w ks. Nassauskiém, nad Renem, w pobliskości gdzie rzeka przechodzi przez wąwóz skalisty; 2,380 m. Zbiór win słynnych. Port na Renie. Zamek hrabiów Bassenheim i rozwaliny zamku.

RUDGELEY, Mm. w Anglii, w hrb. i o 13 w. ku płd.-wsch. od Stafford, nad Trent; 3,165 m. Bogate kopalnie węgli w okolicach. Fabryki kapeluszy i pilśni; kuźnie, fabryki farb. Piękny most, wodociąg, kanał Grand-Trunk.

RUDKA, zakład górniczy prywatny, w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Opoczyńskim; posiada kuźnicę, rocznie 800 cetn. wykuwającą.

RUDKIOBING, M. w Danii, w sztyfcie i na pobrzeżu zach. od Langeland; 1,150.

RUDNIK, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Rzeszowskim, nad Sanem, o 3 mile od Leżajska; pamiętne zwycięztwem hetmana Czarnieckiego nad Szwedami pod Karolem-Gustawem r. 1656.

RUDNIKI, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Przemyskim, o ¼ mili od Mościsk; jest tu wspaniały pałac z pięknym ogrodem.

RUDOLSTADT, M. Związku Niemieckiego, stol. księstwa Szwarzburg-Rudolstadt, na l. brz. Saali 5,000 m. Fabryka porcelany.

RUDZKI kanał, w król. Polskiém, przedsięwzięty dla uspławnienia rz. Kamiennéj od wsi Rudy do Nietuliska, w długości 1 mili; służyć on miał zarazem za kanał odpływowy od grobli projektowanego stawu rudzkiego i fabryk przy téjże wystawić się mających. Składa się z 2 części: kanału właściwie Rudzkiego i kanału Rudzko-Podgórnego. Pierwsza część, to jest kanał Rudzki ma dłg. 3203 sążni, głębok. 7—13 stóp, bryłowatość jego sążni kubicz. 46249. Druga część, to jest kanał Rudzko-Podgórny, ma dłg. 1250 sążni, głęboki od 10—50 stóp, bryłowatość jego sążni sześcien. 54578. Z powodu lekkiego gruntu, po obu stronach jest on wydarniowany; wodościeki wyłożone są kamieniami na mchu.

RUE, W. we Francyi, w dep. Somme, o 25 w. ku płn.-zach. od Abeville, nad rz. Maye; 1,770 m.

RUEIL, Mm. we Francyi, w depar. Sekwany i Oazy, o 10 w. ku płn. od Wersalu; 5,042 m. Winnice. Pralnie bielizny paryzkiéj. Fabryki czapek i inne. Drukarnia. Koszary. Posągi cesarzowéj Józefiny i królowéj Hortensyi.

RUELLE, W. we Francyi, w dep. Charente, o 7 w. ku płn.-wsch. od Angoulême, nad rz. Touvre, zlewającą się do l. brz. Charente; 1,508 m. w roku 1841. Kuźnie artyleryi morskiéj. Działolejnia. Młyn parowy.

RUFFANO, Mm. w Neapolu, w Terra di Otranto, w okręgu Gallipoli, o 14 wiorst ku płn.-wsch. od Ugento.

RUFFEC, M. we Francyi, w dep. Charente, o 48 w. ku płn. od Angoulême, nad strumieniem Lieu blisko pr. brz. Charente; 3,074 m. w 1846. r. Handel zbożem, bydłem, kasztanami, serami, truflami, pasztetami. Miasto dobrze zabudowane, w pięknéj i żyznéj okolicy. W okolicach zamek Broglie, budowla z średnich wieków.

RUFFEY, OISENANS, W. we Francyi, w dep. Jura, o 10 w. ku płn.-zach. od Lons-le-Saulnier, na pr. brz. Seille; 1,535 m. Ważne zakłady.

RUFFIAC, W. we Francyi, w depar. Morbihan, o 13 w. ku płd. od Ploermel; 1,694 m.

RUFFIEUX, Mm. w król. Sardyńskiém, w prowincyi Sabaudzkiéj, o 15 w. ku zach. od Rumilly, na l. brz. Rodanu; 1,100 m.

RUGBY, Mm. w Anglii, w hrb. Warwik, o 45 w ku płd.-wsch. od Birmingham, nad rzeką Avon; 2,501 m. Słynna szkoła klassyczna.

RÜGEN, RUGIA, wyspa w Prusach, w prow. Pomeranii, na mr. Baltyckiém, przy l. ujściu Odry,

oddzielona ciaśniną od 2—3 wiorst szeroką. Rozległość 935 w. kw.; 36,000 m. Wyspa ta składa się z półwyspu Jasmund z przedgórzem Stubbenkamer, Wittow z przedgórzem Arkona, Mönng-Kut i małego Zudati. Przedgórza powyższe są to skały kredziaste do 409 stóp wysokie (jak Königsstuhl), część zachodnia jest płaska, gdzie niegdzie znajdują się lasy bukowe i dębowe. Ziemia jest urodzajna, skropiona kilkoma rzeczkami i jeziorami, najważniejsze jest Wittow. Uprawiane jest zboże, len. Rybołowstwo i chów bydła. Mieszkańcy oprócz tego zajmują się płóciennictwem. Starożytności. Wyspa ta tworzy okręg zwany Bergen, z miastem głównem t. n.

RUGENWALDE, M. w Prusach, w prow. Pomeranii, o 31 w. ku płn.-wsch. od Koźlina, na pr. brz. rz. Wipper, o 4 w. od morza; 4,885 m. w r. 1843. Sąd grodzki i ziemski. Komora. Kąpiele morskie. Fabryki płótna żaglowego, garbarnie. Rybołowstwo i żegluga. Port handlowy. Wywóz drzewa, płótna; wprowadzają zaś wino, towary kolonialne, ryby.

RUGLES, Mm. we Francyi, w dep. Eure i Loire, o 50 w. ku płd.-zach. od Evreux, nad rz. Rille; 2,036 m. Fabryki szpilek, igieł, obrączek, haftek, żelaztwa. Kuźnie, walcownie, gisernia mosiędzu.

RUHLA, Mm. w ks. Sasko-Wejmarskiém, o 9 w. ku płd.-wsch. od Eisenach; 3,400 m.

RUHLAND, M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, o 152 w. ku zach. od Lignicy, nad rzeką Elster; 1,328 m. w 1843. r.

RUHRORT, M. w Prusach, w prow. Reńskiéj, o 25 w. ku płn. od Düsseldorfu, nad Renem, przy zlewie rz. Ruhr; 3,225 m. w 1843. r. Kopalnie węgla. Żegluga.

RUMBEKE, W. w Belgii, w zach. Flandryi, o 13 w. ku płn.-zach. od Courtrai; 6,800 m. Fabryki tytuniu i cykoryi, olejarnie. Handel płótnem.

RUMBURG, RONNEBURG, M. w Austryi, w Czechach, o 56 w. ku płn.-wsch. od Litomierzyc, nad rz. Mandau; 3,405 m. Komora. Fabryki płótna, tkanin bawełnianych, płócienek, wyrobów tokarskich.

RUMEGIES, W. we Francyi, w dep. Północnym, o 20 w. ku płn.-zach. od Valenciennes; 1,619 m. Fabryka łopat, kos, grabi i t. d.

RUMIGNY, W. we Francyi, w dep. Ardennes, o 25 w. ku płd.-zach. od Rocroi; 783 m. Ojczyzna astronoma La Caille.

RUMILLY, W. we Francyi, w dep. Północnym, o 6 w. ku płd. od Cambrai; 1,818 m.

RUMILLY, M. w król. Sardyńskiém, w prowincyi Sabaudyi, o 16 w. ku płd.-zach. od Annecy, przy zlewie rz. Cheran z Nefą; 3,180 m. Kolegium komunalne. Garbarnie. Handel zbożem.

RUMMEL, rzeka w Algieryi, w prow. Konstantynie między Dzidżelli i przylądkiem Bażarone. Źródła w Wielkim Atlasie, o 5 drogi od Konstantyny, przepływa przez Konstantynę i Milak. W niższéj części nazywa się Oued-el-Kebir.

RUMMELSBURG, M. w Prusach, w prow. Pomeranii, o 53 w. od Koźlina, nad Stednitz; 3,209 m. w 1843. r. Sąd grodzki. Fabryki sukna i tkanin wełnianych.

RUMPST, W. w Belgii, w prow. Antwerpii, o 18 w. ku płd. od Antwerpii, przy zlewie Dyle i Nethe; 2,170 m. Warsztaty okrętowe, cegielnie.

RUPELMONDE, M. w Belgii, w wsch. Flandryi, o 14 w. ku płn.-wsch. od Termonde, nad Skaldą, naprzeciw ujścia rzeki Rupel; 2,800 m. Cegielnie. Rybołowstwo i żegluga. Ruiny dawnego zamku warownego; więzienie stanu i archiwa władców Flandryi.

RUPPIN, 1) Alt-Ruppin, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, o 81 w. ku płn.-zach. od Berlina, na pobrzeżu płn. jeziora t. n.; 1,753 m. 2) Neu-Ruppin, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, stol. okręgu Ruppin, o 79 w. ku płn.-zach. od Berlina, na pobrzeżu zach. jeziora t. n., albo tak zwanego zakrętu (sinus) Renu; 9,941 m. Sąd grodzki. Gimnazyum ewangelickie. Dom dla obłąkanych. Fabryki sukna, wyrobów wełnianych, tytuniu, cykoryi, garbarnie, browary. Założone w 1194. r.

RUPRECHTSAU, Mm. we Francyi, w dep. Niższego Renu; 3,150 m. Liczy na wyspie utworzonéj przez Ill i Ren, pokryty domkami wiejskiemi i kuźniami. Obeliski Klebera i Desaixa.

RUPT, Mm. we Francyi, w dep. Vosges, o 14 w. ku płd.-wsch. od Remiremont, na pr. brz. Mozelli; 4,390 m. w 1846. r. Przędzalnie bawełny i fabryki kartonu. Tartak.

RUREMONDE, M. w Niderlandach, o 45 w. ku płn.-wsch. od Mastrichtu, przy zlewie rzek Roer z Mezą; 8,846 m. Miasto warowne. Trybunał I. instancyi i izba handlowa. Kolegium. Przędzalnie wełny, fabryki i drukarnie płótna i bawełnianych wyrobów, sukna, fajek, blicharnie płótna. Papiernie.

RUSINÓW, zakład prywatny górniczy, w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Opoczyńskim; posiada kuźnicę, do 800 cetnarów żelaza rocznie wykuwającą.

RUSKI BRÓD, zakład prywatny górniczy, w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Opoczyńskim, posiada kuźnicę, do 700 cetnarów rocznie wykuwającą żelaza.

RUSSWYL, W. w Szwajcaryi, w kant. Lucerny, o 9 w. ku płd. od Sursee; 4,156 m.

RUST, RUSZTH, M. w Węgrzech, w komitacie i o 15 w. ku płn.-wsch. od Oedenburga, nad zach. pobrzeżem jeziora Neusiedlen; 1,190 m. Zbiór win słynnych.

RUSZCZUK, M. w Turcyi europejskiéj, o 100 w. ku płn.-zach. od Szumli, nad rz. Dunajem; 30,000 m. Twierdza. Fabryki wyrobów wełnianych, jedwabnych, bawełnianych. Handel dość czynny.

RUTE, M. w Hiszpanii, w Andaluzyi, o 30 w. ku płd. od Korduby, nad zlewem rz. Xenil; 8,100 m.

RUTEN, RUTHEN, M. w Prusach, w prow. Westfalskiéj i o 25 w. ku płn.-wsch. od Arensburga, nad rz. Mönne; 2,040 m. w 1843. r. Eksploatacya kamieni budulcowych.

RUTHERGLEN, Mm. w Szkocyi, w hrb. Lanark, o 4 w. ku płd.-wsch. od Glasgowa; 5,622 m. w r. 1841. Kopalnie żelaza i węgli. Walne jarmarki na konie.

RUTHYN, M. w Anglii, w Galii, stoł. hrb. Denbigh, nad rz. Clwyd; 3,375 m. Dom karny hrabstwa.

RUTLAND, 1) hrabstwo w Anglii, stoł. Oakham. Rozległość 95,360 akrów. Ludność w 1841. roku 21,340 m. Najmniejsze z hrabstw Anglii, prawie wyłącznie rolnicze, dzieli się na 5 hundreds i 25 parafij. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Vermont, o 110 w. ku płd.-zach. od Montpellier; 2,708 m. w 1840. r. Jedno z miejsc posiedzeń (Circuit-Court) państwa.

RUVO, M. w król. Neapolitańskiém, w Terra di Bari, o 29 w. ku płd.-wsch. od Barletta; 6,418 m. Siedlisko biskupa.

RUY, W. we Francyi, w dep. Isere, o 11 w. ku zach. od La-Tour-du-Pin; 1,275 m. Wyborne wina czerwone. Cegielnie.

RUYSSELEDE, Mm. w Belgii, w wsch. Flandryi, o 15 w. ku płd.-wsch. od Bruges, okręgowe; 6,545 m. Fabryki płótna lnianego (480 warsztatów). Handel lnem, nićmi i płótnem.

RUZ, mała rzeka w król. Polskiém, ma początek poniżéj M. Śniadowa, w okręgu Łomżyńskim, i tam pod wsią Rybaki wpada do Narwi, długa mil 4.

RUZA, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Moskiewskiéj. Odległe od Petersburga 773 w., od Moskwy 95 w. Ludność 2,345 m.

RYBNIK, M. w Prusach, w prowincyi Szląskiéj, w rejencyi Opolskiéj, o 97 w. ku płd.-wsch. od Opola; 2,644 m. w 1843. r. Sąd grodzki. Jest tu kościół Norbertański z r. 1211. Dom inwalidów. Fabryki skór, płótna, tytuniu, wyrobów garncarskich, papiernie. W pobliskości huty rządowe żelaza i cynku, i derekcya królewska górnicza w Paruszowicach. W r. 1433. książę Opawski Mikołaj, pobił tu Bolesława księcia Opolskiego.

RYBOTYCZE, M. w Austryi, w Galicyi, w obw. Sanockim, 2 mile od Dobromila, ma 1,400 m. i piękny zakład ogrodniczy.

RYCHWALD, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Jasielskim, nieopodal Górki przez osadników niemieckich z Reichwald założona.

RYCHWAŁ, Mm. w król. Polskiém, w gubernii Warszawskiéj, powiecie Konińskim, o 17 w. ku płd.-zach. od Konina; 700 m.; 7 jarmarków do roku, 1 targ tygodniowy.

RYCZYWÓŁ, M. w król. Polskiém, w gubernii Radomskiéj; 1,200 m. Leży przy ujściu Radomki do Wisły, 120 domów drewn., 2 jarmarki do roku.

RYCZYWÓŁ, M. w Prusach, w prowincyi i rejencyi Poznańskiéj, pow. Obornickim. Położone na płn.-zach. Rogoźna; liczy 897 m. zajętych tkactwem i garbarstwem. Odległe od Poznania 6¼ mil

RYDZYNA, REISEN, M. w Prusach, w prow. Poznańskiéj, o 68 w. ku płd.-zach. od Poznania, nad rz. Landgrabenfliess; 1,377 m. w r. 1840. Wrbnowie około r. 1400. przeniosłszy się z Czech do Wielkopolski, założyli to miasto i ztąd zwali się Rydzyńskiemi. Wybudowali zamek i kościół Ś. Stanisława, w którym leżą pochowani. Stefan Batory nadał temu miastu prawo Magdeburskie. Leszczyńscy nabywszy miasto, wybudowali zamek w kształcie litery L., który w r. 1707. był spalony. Tu August II. w przejeździe do Saksonii lubił przemieszkiwać, a w r. 1714. na odprawionéj radzie Senatu odprawił posła tatarskiego hana. W r. 1736. Leszczyński Stanisław opuszczając Polskę, Rydzynę sprzedał Al. Józ. Sułkowskiemu. Syn jego ks. August w r. 1774. kościół i kolegium Pijarów z konwiktem dla ubogiéj szlachty założył. W r. 1776. bracia Sułkowscy dobra Rydzyńskie zamienili w ordynacyą. W rynku stoi pomnik z piaskowca.

RYE, Mm. w Anglii, jedno z Pięciu Portów, w hrb. Sussex, o 61 w. ku wsch.-płn. od Brighton, nad Manszą; 7,700 m. Port przy ujściu Rother. Rybołowstwo. Handel zbożem, chmielem, drzewem i wełną.

RYBIŃSK, M. w ces. Rossyjskiém, w gubernii Jarosławskiéj. Odległe od Petersburga 664 w., od Moskwy 333 w., a 82 w. od Jarosławia. Ludność 5,745 m. przy ujściu rz. Szeksny i Czeremhi do Wołgi.

RYGA, M. w ces. Rossyjskiém, stoł. gubernii Inflantskiéj, leży pod 56° 57' płn. szer., a 41° 40' wsch. dłg. Odległe o 557 w. ku zach. od St. Peters-

burga, 1,066 w. od Moskwy. Leży na pr. brz. Dźwiny zach. i o 15 w. poniżéj jéj ujścia; 57,906 m. w r. 1841. oprócz załogi 10,000 wojska. Twierdza Miejsce pobytu gubernatora wojennego gubernii Inflantskiéj, Estońskiéj i Kurlandzkiéj. Sąd appelacyjny i kryminalny. Gimnazyum, 79 szkół publicznych, z 3,750 uczniami w r. 1833. Konsystorz ewangelicki. Towarzystwo historyi i starożytności prowincyi nadbałtyckich. Biblioteka publiczna (25000 tomów). Kantor banku cesarskiego handlowego St. Petersburgskiego. Drugi port handlowy cesarstwa na Bałtyku; w r. 1841. wartość wprowadzonych towarów wynosiła 15,875,000 rub. ass., a wyprowadzonych towarów 49,074,627 rub. ass. Główne płody wywozowe: zboża, a mianowicie żyto, konopie, len, siemie lniane, drzewo budulcowe, maszty, łój, skóry, żelazo i t. d., a główne przedmioty wprowadzane: sól, sukno, wyroby bawełniane, jedwabne, wino, towary kolonialne, indygo, drzewo farbierskie, śledzie i t. d. Z pomiędzy budynków znakomitsze są: katedra, kościół S. Piotra, ratusz, pałac cesarski, arsenał, komora i t. d. Założona w początku XIII. stulecia Ryga przyłączoną została do Rossyi przez Piotra W. w r. 1710.

RYLSK, M. w ces. Rossyjskiém, w gubernii, Kurskiéj, stoł. powiatu t. n., nad rz. Sem. Odległe od Petersburga 1,179 w., od Moskwy 619, od Kurska zaś ku zach. 119 w.

RYLSK, mała rz. w król. Polskiém, bierze początek pod wsią Rylsk Wielki, w powiecie Rawskim, płynie korytem dość krętém w dłg. 20 w., między polami wzgórzystemi, przez wsie: Rylsk Mały, Mceńgłowy, Gołki, Osowicę, Bogusławek Stary, Głuchowek, aż do ujścia. Szerokość jéj wynosi od 2 do 8 sążni. Głębokość od 4 do 6 stóp Dno po większéj części błotniste. Nie wylewa ona, w czasie posuchy więcéj za strumień, jak za rzekę uważaną być może.

RYMANÓW, M. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Sanockim, 3 i pół mili od Sanoka; 1,800 m. Obszerny dwór, piękny ogród, znaczne jarmarki na bydło. Starożytny kościół mający piękny grobowiec Jana Siemińskiego, kasztelana Halickiego, z drugiéj połowy XVI. wieku.

RYNARZEWO, ROHRBUCH, M. w Prusach, w prow. Poznańskiéj, w powiecie Szulińskim, nad rz. Notecią; 903 m. w r. 1843.

RYPIN, M. w król. Polskiém, w gubernii Płockiéj, powiecie Lipnowskim, nad rz. Rypienicą o 31 w. ku płn.-wsch. od Lipna; 2,080 m. 12 jarmarków do roku i 1 targ. Bolesław II. fundowanym przez siebie Benedyktynom w Mogilnie roku 965. wyznaczył dochody z Rypina. W r. 1345. Władysław książę Opolski nadał temu miastu prawo Chełmińskie i na 10 lat od podatków uwolnił. To miasto wraz z ziemią Dobrzyńską, przechodząc różne koleje, w r. 1408. do Polski zwrócone zostało. W r. 1409. Krzyżacy zniszczyli Rypin.

RYTRO, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Sądeckim, o 2 mile od Nowego Sącza, z zwaliskami starożytnego grodu na skalistym brzegu Popradu, w zwaliskach tutejszych wedle podania ludu wielkie skarby zagrzebane być mają.

RYTWIANY, W. w król. Polskiém, w gubernii Radomskiéj, na l. brz. rz. Czarnéj, na płn. Połańca. Starożytny zamek, w okolicy zaś klasztor Kamedułów. W kościele włoskiéj architektury z cegły i ciosu wystawionym, spoczywają zwłoki Łukasza Opalińskiego, marszałka nadwornego koronnego, męża zasłużonego orężem i piórem, zmarłego w r. 1662., i syna jego Stanisława, starosty Nowokroczymskiego, zmarłego w r. 1704.

RZĄSÓW, fryszerka prywatna, w król. Polskiém, w gubernii Warszawskiéj, powiecie Piotrkowskim, nieopodal Kamińska, wydaje z surowizny kupnéj przeszło 1500 centnarów rocznie żelaza kutego.

RZEMIEŃ, W. w Austryi, w obw. Tarnowskim, 3 mile od Dębicy, niegdyś mieszkanie słynnéj Drużbackiéj, dotychczas posiada starożytny zamek wałem i fosą obwarowany.

RZEPNIÓW, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Złoczowskim; 1 i pół mili od Buska, fabryka cukru burakowego.

RZERZUCHOWA góra w król. Polskiém, niedaleko rzeki i miasta Warty.

RZESZÓW, M. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie t. n., jeszcze z XIII. w., leży nad Wisłokiem, 12 i pół stacyi pocztowych od Lwowa, liczy do 450 domów i 6,000 m., z tych połowa żydów, handlem, złotnictwem i pieczętarstwem się zajmujących. Tu się znajduje urząd obwodowy, magistrat, sąd karny, administracya dochodów skarbowych, szkoły gimnazyalne, normalne, i dla płci żeńskiéj, klasztor XX. Bernardynów, drukarnie, fabryki złotniczych wyrobów i płótna. Tutejsze wyroby złotnicze słyną w kraju i zagranicą, jak również jarmark na S. Wojciech w maju, na konie. Miasto nieregularnie zabudowane, zdobią go piękne kamienice i kilka starożytnych gmachów, jak kościoły farny, bernardyński i za miastem na wzgórzu obronny zamek, teraz na więzienie karne przerobiony. Niegdyś był tu dom inwalidów, jedyny w całéj Polsce, kosztem Lubomirskich utrzymywany i szpital

wojskowy przez Mikołaja Ligęzę kasztelana fundowany. Rzeszów był łupiony w roku 1502. od Tatarów, w r. 1656. od Szwedów, a w r. 1672. od Turków. W r. 1576., 1621. i 1840. ulegał ogromnym pożarom.

RZESZOWSKI obwód, podział administracyjny w Austryi, w Galicyi. Obwód ten graniczy na płn. z król. Polskiém, na wsch. z obwodem Sanockim, a na zach. z Jasielskim i Tarnowskim. Rozległości ma 80 mil kw., na niéj 4 miast, 14 miasteczek, i 344 wsi, z ogólną ludnością 313,995 m., zajmujących się wyłącznie rolnictwem, mniejsza zaś i majętniejsza ich część prowadzi handel zbożem i drzewem budowlanem na Sanie do Warszawy i Gdańska. Grunt równy, płaszczysty, dosyć żyzny, podostatkiem lasów.

RŻEW, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Twerskiéj, odległe od Petersburga 675 w., od Moskwy 268 w., a 135 w. ku płd.-zach. od Tweru, na l. brz. rz. Wołgi i Kalinki; 10,354 m. w r. 1849. Magazyny soli.

RZEWA, czyli UTRATA, mała rz. w król. Polskiém, zaczyna bieg swój w gminie Ojrzanów, powyżéj M. Tarczyna, w powiecie Warszawskim, od Chylic aż do gminy Góle stanowi granicę powiatu Warszawskiego od Łowickiego. Pomiędzy wsiami Wyczołki i Gągolinem w Łowickiém, wpada do rz. Gągolina. Długa mil 3 i pół.

RZGÓW, M. w król. Polskiém, w gubernii Warszawskiéj, w powiecie Sieradzkim, na l. brz. Neru, w pobliżu jego źródeł; 1,000 m. 178 domów drewnianych; 8 jarmarków do roku.

RZOCHÓW, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Tarnowskim, nad Wisłoką, 3 mile od Dębicy.

RZUCÓW, zakład górniczy prywatny, w król. Polskiém, w gubernii Radomskiéj, pow. Opoczyńskim, pomiędzy Borkowicami i Chlewiskami; posiada wielki piec od 14 do 15,000 surowizny wydający i pudlingarnię o 4 piecach.

RZYM, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-York, o 173 w. ku płn.-zach. od Utyka, nad jeziorem Erie; 5,680 m. w r. 1840.

RZYM, ROMA, M. w Europie płd., stolica państwa Kościelnego, o 1785 w. ku wsch. od Paryża, po obu brz. rz. Tybru, o 25 w. od ujścia jego do morza Tyrryjskiego. Leży pod 41° 53' 31" szer. płn., a 10° 8' 15" dłg. wsch. (obserwatorynm). Wyniosłość Tybru przy początku wejścia do miasta 6,6 metrów przy wyjściu 4,7 metr. Średnia temperatura + 15° 48' Reaum. Temperatury krańcowe + 22°,35 i + 8°,34. Średnica do 24 w.; 175,883 m. w r. 1847. (94,835 mężczyzn i 81,048 kobiet), oprócz 5,000 żydów. Rodzin 37,531. Duchownych 6,299 (księży 1,553, zakonników 2,471, seminarzystów 521, zakonnic 1,754). Dzieli się administracyjnie na 14 okręgów (Rioni), z których 11 w mieście tegoczesném, i na 81 parafij. Rezydencya papieża, władz rządowych, duchownych i posłów zagranicznych. Sądy wyższe, trybunał roty (Sagra Rota Romana). Sąd apelacyjny. Trybunał handlowy. Uniwersytet (Universita della Sapienza), założony w 1245. r. z fakultetami teologii, prawa, medycyny, chirurgii, filozofii, filologii 24 kolegiów i seminaryów, z których słynniejsze są: Kolegium Propagandy (Collegium de Propaganda Fede) z bogatą biblioteką i drukarnią, kolegium Romanum, kolegium Nazareum, Academia dé Nobili ecclesiastici, kolegium angielskie, irlandzkie, szkockie. Szkoła głuchoniemych. Szkoła artyleryi i inżynieryi. Szkoła weterynaryi. Szkoła sztuk i rzemiosł, zwana Ripa-Grande z 1000 uczniów. Szkoły sztuk pięknych Francyi, Austryi, Anglii i Obojga Sycylii. Akademia rysunku rzymska Świętego Łukasza. Liczne towarzystwa uczone i artystyczne, z których akademia zwana Arkad, jedna z najdawniejszych w Europie, historyi naturalnéj (dé Nuovi Linnaei) z obserwatoryum. Akademia teologiczna, akademia archeologiczna, akademia zwana Tiberina, Latine, Filarmonica, Filodramatica-Romana. Bogate księgozbiory, z których biblioteka Watykanu (64000 tomów i tyleż prawie rękopismów), jedna z najbogatszych w książki rzadkie i rękopisma. Biblioteka de la Sapienza (30000 tomów). Minerwy (80000 tomów). Angelica (100000 tomów). Barberini (24000 tomów i 6000 rękopismów), Corsini, Ghigi (36000 tomów). Bogate muzea i zbiory sztuk i starożytności, pomiędzy któremi muzea Pio-Clemente i Chiarmonti w Watykanie, muzeum starożytności w Kapitolu, muzeum anatomii i historyi naturalnéj, muzeum mineralogiczne de la Sapienza. Liczne i obfite zbiory artystyczne prywatne. Ogród botaniczny i obserwatoryum zależące od uniwersytetu. Zakłady dobroczynne najhojniéj uposażone z całego świata. Szpitale San-Spirito, S. Michaele, S. Giacomo, S. Juan i t. d., z których w dwóch przyjmują rocznie do 1,500 podrzutków i sierot. Konsulaty generalne Danii, Portugalii, Prus, Neapolu, Sardynii, Szwecyi. Konsulaty: Hiszpanii, Stanów Zjednoczonych, Monaco, Szwecyi, Toskanii i Wirtembergu. Przemysł rękodzielniczy dość czynny, fabryki sukna i wyrobów wełnianych, wyrobów jedwabnych (36 fabryk), rękawiczek skórzanych, pargaminu, kleju, strón, bawełny,

blejwasu, grynszpanu, pereł sztucznych, essencyi i smażonych owoców; biżuteryi, 44 garbarni, 20 mydlarni, papiernie, huty szklanne, fabryki przetworów chemicznych. Handel mało znaczący. Miasto zbudowane w wielokąt nieforemny, którego obwód wynosi 24 w., a największa średnica 5 w., od bramy zwanéj del Popolo i płn.-zach. bramy San-Sebestjan do płd.-wsch. Grunt niski, w ogóle jednakże napotyka się kilka pagórków, z których najwyższe: Monte-Esquilino, (60 metrów nad poziom Tybru) zwany Arx Septicollis przez starożytnych. Rzym przerznięty jest Tybrem, który płynie od płn. ku płd. na dwie części nierównéj wielkości. Większa, albo Rzym właściwy, leży na l. brzegu, druga zwana miastem Leonina, albo Transtevere; w środku rzeki jest mała wyspa S. Bartholomeo. Miasto otoczone murem, w którym jest 16 bram, i bastyonowanem od pr. brz. gdzie się znajduje cytadela (zamek Ś. Anioła), nad brz. Tybru przed mostem Ś. Anioła. Teraźniejszy obwód miasta odpowiada rozległości Rzymu za czasów Aureliana, lecz tylko $\frac{1}{3}$ jest zabudowaną, reszta składa się z ruin, ogrodów, gruntów należących do klasztorów, domów oddzielnych i kościołów. Miasto tegoczesne leży w stronie płn. obwodu, wsch. i płd. widać najwięcéj ruin dawnego Rzymu, albo też stoi pustkami. W téj ostatniéj stronie leżą rozległe przedmieścia. W żadném mieście na podobnéj przestrzeni nie masz tyle nagromadzonych budynków tegoczesnych godnych uwagi równie jak szczątków starożytności, żadne też nie może się poszczycić tyloma arcydziełami malarstwa i rzeźby. Rzym jest niekształtnie zabudowany, i ulice jego po większéj części są kręte i wązkie. Z pomiędzy celniejszych jest Strada del Corso, najdłuższa, która prawie w linii przechodzi przez całe miasto tegoczesne, Strada di Ripetta i Strada del Rubino dochodzą wszystkie do krańca płn. M. do placu del Popolo. Inne ulice są Giulia, Langara, Porta-Pia i t. d. 12 wodotrysków zaopatruje miasto w wodę. Place: del Popolo Nowona i plac kościoła Ś. Piotra, są najcelniejsze. Z pomiędzy budynków odznaczają się kościoły w liczbie 364, z których Ś. Piotra, największy w świecie, dług. na 862 palm albo 189,65 metr., a szer. 606 palm, w krzyż zbudowany, z perystylem okrągłym ozdobionym dwoma wodotryskami i obeliskiem, pokryty ogromną kopułą, któréj szczyt wyniesiony jest na 138 metr. od poziomu, niemniéj odznaczający się bogactwem wszelkiego rodzaju jak przepychem architektury Bazylika Ś. Jana Laterańskiego, którego papież jest proboszczem, Ś. Maryi zwanéj Maggiore, Ś. Pawła za murami, zgorzały w r. 1820. i obecnie odbudowany. Ś. Wawrzeńca, Ś. Sebastyana, Ś. Augustyna, kościół Jezusa, Ś. Ignacego, N. Maryi Anielskiéj, Ś. Piotra-in-Mortorio, N. Maryi in Ara-Coeli, na miejscu świątyni Jowisza Kapitolu. Pałace i wille lubo w mieście położone tak zwane, nie ustępują w okazałości innym budowlom. Znakomitsze są: Watykan, ogromny pałac z pięknym ogrodem, stolica zimowa papieża; zawierający 4422 sal i 22 dziedzińców, sławny z bogactw artystycznych, naukowych i literackich. Kwirynal, rezydencya letnia papieża z jednym z najpiękniejszych ogrodów we Włoszech. Kapitol tegoczesny Michała Anioła, pałace Barberini, Doria, Borghese, Colonna. Rospigliosi, Braschi, Raspoli, Farneze i t. d. wille Borghese, Albani, Ludovisi, Aldobrandini, Medici i t. d. Ruiny pokrywające grunt Rzymu są godne uwagi zarówno przez wspomnienia które się do nich odnoszą jak przez świetność ich architektury. Z pomiędzy główniejszych przytaczają. Most-Aelinsa, dziś S. Anioła: Cloaca maxima, dziś jeszcze wielki kanał. Wodozbiory Acqua-Vergine, Acqua Martia i Acqua-Paola. Panteon Agryppy, budynek najlepiéj zachowany, zamieniony na kościół; cyrk Karakalli, Kolizeum, teatr Marcellusa, łaźnie Tytusa, Karaballi i Dyoklecyana, bramy tryumfalne Tytusa, Konstantyna, Septyma Sewera i Janusa, kolumny Antonina i Trajana, kolumna rostralna Dullinssa i Manzoleł. Historya Rzymu jest ściśle połączona z historyą części świata i całego chrześciaństwa. Pustoszony kilkakratnie po upadku państwa Rzymskiego. Rzym winien jest papieżom swoją świetność, którą nabierać zaczął od XV. wieku.

S.

SAACY-SUR-MARNE, W. we Francyi, w dep. Sekwany i Marny, o 27 w. ku wsch. od Meaux; 1,275 m.

SAADO, SADAO, rzeka w Portugalii, wpadająca do oceanu Atlantyckiego, pod Setubal (w Estramadurze). Źródła w Serra de Monchique (Alem-

Tejo), bieg 150 w. przez Alcalar- do-Sal. Spławna od Porto-do-Rey.

SAALBURG, M. w księstwie Reuss-Schleitz, o 6 w. ku płd. od Schleitz, na prawym brz. rz. Saale; 1,250 m.

SAALE, SALA, rzeka w Niemczech, wpadająca do Elby pod Barby, w Prusach, w prow. Saskiéj. Źródło w górach Fichtel-Gebirge; bieg około 400 w. przez Hof, Saalfeld, Jena, Naumburg, Merseburg, Halle, Berneburg.

SAALES, W. we Francyi, w dep. Vosges, o 10 w. ku płn.-wsch. od St.-Lié; 1,237 m. Garbarnie.

SAALFELD, 1) Zelwald, Saalfeld, M. w Prusach, w prow. Pruskiéj, w rejencyi Królewieckiéj, o 24 w. ku płn.-zach. od Morungii, nad jeziorem Mawing albo Baning; 2,199 m. w 4843. r. Szkoła łacińska założona w 1587. r. Przemysł rolniczy. Garbarnie. 2) M. w ks. Sasko-Meiningen, o 77 w. ku wsch. od Meiningen, nad rzeką Saalą; 4,490 m. Administracya górnicza i mennicza (Berg et Münz-Amt). Szkoła realna i progimnazyum. Fabryki tytuniu, potażu, wyrobów wełnianych, garbarnie. Eksploatacya żelaza w okolicach.

SAANE, rzeczka, we Francyi, w dep. Niższéj Sekwany, wpadająca do kanału la Manche pod Dieppe; bieg około 40 w.

SAANEN, Mm. w Szwajcaryi, w kantonie Bern, o 50 w. ku płd.-zach. od Bern, nad rz. Sane albo Sarina; 3,109 m.

SAARDARY, M. w Austryi, w Morawii, w cyrk. Berno, o 28 w. ku płn.-wsch. od Iławy; 2,962 m.

SAAR-UNION, M. we Francyi, w dep. Niższego Renu, o 24 w. ku płn.-zach. od Saverne, nad rz. Saare; 3,756 m. w 1846. r. Kościół konsystorski protestancki. Fabryki kapeluszy palmowych zwanych Brazylijskiémi, kapeluszy słomkowych, tkanin słomkowych, haftów, oleju. Cegielnie. Farbiarnie, gisernie. Utworzone z dwóch miasteczek Saar-Werden i Saar-Bokenheim albo Bouquenom.

SAARBRUCK, M. w Prusach, w prow. Reńskiéj, w rejencyi i o 90 w. ku płd.-wsch. od Trewiru, na l. brz. rz. Saary; 8,624 m. w 1843. r. Gimnazyum ewangelickie. Fabryki sukna, tytuniu, żelastwa. Handel żelazem. W okolicach eksploatacya węgla, wydająca rocznie przeszło 500,000 cetn. metrycz. węgla.

SAARBURG, M. w Prusach, w prow. Reńskiéj, w rejencyi i o 19 w. ku płd. od Trewiru, nad rz. Saar, przy jéj zlewie z Lechem; 2,029 m. w 1843. r. Fabryka wyrobów chemicznych.

SAARLOUIS, M. w Prusach, w prow. Reńskiéj, okręgowe, w rejencyi i o 64 w. ku płd. od Trewiru, nad rz. Saar; 6,988 m. w 1843. r. Garbarnie, walcownie i fabryki żelastwa. W okolicach kopalnie ołowiu i żelaza. Miasto powstało z cytadeli zbudowanéj przez Ludwika XIV. od r. 1681.—1685. Miejsce urodzenia marszałka Neya.

SAARMUND, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, w rejencyi Potsdamskiéj, o 21 w. od Berlina, nad rzeką Saarą, ramieniem Nuthy; 450 m. w 1843. r. Fabryka sukna.

SAATZ, ZATECZ, 1) M. w Austryi, w Czechach, okręgowe, o 84 w. ku płn.-zach. od Pragi, na pr. brz. rz. Eger; 5,950 m. Sąd kryminalny. Gimnazyum. Uprawa słynnego chmielu. Most wiszący żelazny. Piękny ratusz. 2) Kreis-Saatz, Zatecki cyrkuł, podział administracyjny państwa Austryackiego, w Czechach, M. stoł. Zatecz. Rozległość 42,8 mil kw. niem.; 144,548 m. Zawiera 28 miast i 77 dominiów.

SABA, wyspa w Antyllach holenderskich, o 24 w. ku płn.-zach. od wyspy Św. Eustachego. Rozległość 50 w. kw.; 1,600 m. Zawiera dolinę dość żyzną. Od roku 1845. należy do wielkorządztwa Curaçao.

SABADELL, M. w Hiszpanii, w Katalonii, w prowincyi i o 19 w. ku płn. od Barcelony, na pr. brz. Ripollet; 4,800 m. Fabryki sukna, wyrobów wełnianych. Papiernia.

SABARA, M. w Brazylii, w prow. Minas Geraes, o 90 w. ku płn. od Villa-Rica; 8,000 m. Płuczka złota. Handel czynny.

SABAUDYA, księstwo, dawny podział polityczny i administracyjny, dziś podział wojskowy państwa Sardyńskiego z tytułem gubernii. Stolica Chambéry. Rozległość 1105402 hektarów. Ludność w r. 1839: 564,127 m. Zawiera prowincye: Sabaudyę właściwą, Wyższą Sabaudyę, Chablais, Faucigny, Genevois, Morrane i Tarantaise.

SABAUDYA WŁAŚCIWA, prowincya państwa Sardyńskiego, stol. Chambéry; 148,864 m. Dzieli się na 151 gmin.

SABAUDYA GÓRNA, prowincya państwa Sardyńskiego, stolica Hopital; 49,758 m. Dzieli się na 42 gmin.

SABIONCELLO, W. w Austryi, w gub. Dalmackiéj, o 100 w. ku płn.-zach. od Raguzy, na półwyspie t. n., albo Punta.

SABIONETTA, Mm. w król. Lombardzko-Weneckiém, w gub. Medyolańskiéj, o 27 w. ku płd.-zach. od Mantui; 6,030 m. Dystylarnie.

SABLAT, Mm. w Austryi, w Czechach, w cyrk. Prachim, o 37 w. ku płd.-zach. od Pisek, na pr. brz. rz. Flanitzbach; 700 m. Huty szkła.

SABLÉ, M. we Francyi, w dep. Sarthe, o 30 w. ku płn.-zach. od la Flèche, przy zlewie Erve z Sarthe; 4,912 m. w 1846. roku. Kolegium komunalne. Eksploatacya marmurów i antracytu. Ważne fabryki rękawiczek skórzanych, kapeluszy, drylichów, farbiarnie, garbarnie, młyny, fabryki cukru, rznięcie marmurów (maszyna hydrauliczna z 340 piłami). Handel zbożem, jarmark walny na bydło. Piękny most z czarnego marmuru. Pyszny i rozległy zamek. Ojczyzna nieszczęśliwego Urbana Grandier proboszcza w Loudun.

SABLES-D'OLONNE, LES-S..., M. we Francyi, w dep. Wandei, o 34 w. ku płd.-zach. od Bourbon-Vendée, nad rz. Vie i jéj ujściem; 6,280 m. w roku 1846. Port handlowy i rybacki i główny port między Ligierą i Girondą. Komora. Szkoła hydrograficzna 4éj klasy. Szkoła początkowa modelowa. Seminaryum. Biblioteka publiczna. Towarzystwo wysuszania bagien między M. Olonne i wyspą Olonne. Połów ryb i sardynek. Zakłady kąpieli morskich. Magazyn solny. Warsztaty statków. Z wprowadzonych towarów główniejsze artykuły: wina Bordeaux, płody południowe, czernidło, syrop cukrowy; z wywozowych: sól, zboże, drzewo, sardynki i inne. To miasto składa się z miasteczka Sables-d'Olonne i osady La Chaume, oddzielonych kanałem portowym. Miasto dobrze zabudowane, czyste i z prostemi ulicami, leży wśród bagien osuszonych i bronione od morza murem 525 metrów długim, zwanym Remblai. Miasteczko jest na skale.

SABRAO, wyspa na archipelagu Sunda, na wsch. od Flores, od której oddzielona ciaśniną.

SABRES, Mm. we Francyi, w dep. Landes, o 34 w. ku płn.-zach. od Mont-de-Marsan; 2,601 m. w 1846. r.

SACEDON, M. w Hiszpanii, w Nowéj Kastylii, w prow. Guadalaxara, o 22 w. ku płn. od Huette; 2,700 m.

SACHSENBERG, M. w ks. Waldeck, o 4 w. ku płd.-zach. od Fürstenberga; 1,100 m.

SACHSENHAGEN, M. w ks. Hessen-Kasselskiém, w prow. Niższéj Hessyi, o 24 w. od Rinteln, nad rz. Aue; 767 m. w 1841. r. Ruiny dawnego zamku rezydencyonalnego hrabiów Schaumburg.

SACHSENHAUSEN, M. w ks. Waldeck, o 4 w. ku płn.-zach. od Waldeck; 800 m.

SACHSENHEIM, GROSS-S..., M. w król. Wirtembergskiém, w cyrkule Nekary, o 10 w. ku płn.-wsch. od Waihingen; 1,265 m. w 1840. r.

SACILE, Mm. w król. Lombardzko-Weneckiém, w gub. Weneckiéj, o 68 w. ku płd.-zach. od Udine, nad rz. Livenza; 4,466 m.

SACKETS-HARBOUR, M. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-York, o 240 w. ku płn.-zach. od Albany, nad zatoką, w wsch. krańcu jeziora Eric; 7,000 m. Miasto warowne. Arsenał. Port wojenny najważniejszy w Stanach, nad jeziorem Ontario. Warsztaty okrętów wojennych. Handel bardzo czynny.

SACKINGEN, Mm. w ks. Badeńskiém, w cyrkule Wyższego Renu, o 28 w. ku płd.-wsch. od Lorrach; 1,428 m. Źródła słone i kąpiele (+ 18° R.).

SACLAS, M. we Francyi, w depar. Sekwany i Oazy, o 10 w. ku płd. od Etampes, nad rz. Juine; 949 m. Młyny mączne. Przędzalnia hydrauliczna wełny grzeplowanéj. Młyny w St. Denis i w Grenet.

SACO, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Maine, o 160 w. ku płn.-wsch. od Bostonu, nad rzeką t. n.; 4,408 m. w 1840. m. Przemysł czynny.

SADAGURA, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Czerniowieckim; 2,090 m. Najważniejszy punkt handlu na bydło, którego corocznie do 80,000 sztuk wołów z Bessarabii i Mołdawy przypędzają.

SADIRAC, W. we Francyi, w dep. Gironde, o 15 w. ku płd.-wsch. od Bordeaux; 1,087 m. Fabryki soku cukrowych.

SADO, wyspa Japońska, na morzu t. n., na zach. od Nifon. Eksploatacya złota.

SADOŃSK, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Woroneżskiéj i o 82 w. od miasta Woroneża, nad rz. Donem; 625 m.

SADSKA, SACKA, SADECKA, M. w Austryi, w Czechach, w cyr. Biczowskim, o 36 w. ku zach. od Nowego Biczowa, nad rz. Szwarzbach; 2,210 m.

SAENS, SAINT-S..., Mm. we Francyi, w depar. Niższéj Sekwany, o 15 w. ku płd.-zach. od Neufchâtel-en-Bray, na l. brz. rzeki Arques; 2,540 m. w 1846. roku. Inspektoryat leśny. Fabryki płótna. Przędzalnie bawełny. Fabryki papieru. Farbiarnie. Cegielnie. Liczne i wielkie garbarnie.

SAFFELAERE, Mm. w Belgii, w wsch. Flandryi, o 11 w. od Gandawy; 2,884 m. Fabryki płótna lnianego i wyrobów bawełnianych.

SAFFI, AZAFFI, ASFI, M. w pań. Marokańskiém, o 150 w. ku płn.-zach. od Maroko, blisko przylądka Cantin, nad oceanem Atlantyckim; 1,200 m. Port handlowy niegdyś kwitnący, dziś podupadły, przez świetność powodzenia Mogadoru. Założenie tego miasta przypisują Kartagińczykom. Portugalczycy zajmowali go od 1508. do 1641. r.

SAFFRÉ, W. we Francyi, w dep. Niższéj Ligiery, o 30 w. ku płd.-zach. od Châteaubriant, nad rz. Issac; 3,265 m. w 1846. r.

SAGAN, M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, okręgowe, w rejencyi i o 79 w. ku płn.-zach. od Lignicy, nad rz. Bober; 7,102 m. w 1843. r. Szkoła łacińska ewangelicka, szkoła łacińska katolicka (Progimnasium). Fabryki płótna, sukna, młyny garbarskie, folusze. Papiernia, hamernia miedzi. Piękny zamek książąt Kurlandzko-Sagańskich; niegdyś stolica księstwa t. n.

SAGARD, Mm. w Prusach, w prow. Pomeranii, w rejencyi Stralsundzkiéj, o 15 w. ku płn.-wsch. od Bergen, w stronie płn. wyspy Rugii; 1,050 m. Źródła mineralne.

SAGRES, M. w Portugalii, w prow. Algarwii, o 35 wiorst ku płd.-zach. od Lagos, nad oceanem Atlantyckim, blisko przylądka t. n.; 300 m. Mały port obwarowany.

SAGY, W. we Francyi, w dep. Saony i Ligiery, o 8 w. ku płd.-wsch. od Loubans; 2,730 m. w roku 1846.

SAHARA, ZAHARA, po arabsku E'SSAHRA, pustynia, BAHAR-BILA-MA, morze bez wody. Rozległa okolica Afryki środkowéj, prawie zupełnie nieznana Europejczykom, zajmująca całe terytoryum położone między oceanem Atlantyckim, na zach., Egiptem i Nubią na wsch., państwami Barbarechów na płn., Senegambią i Nigrycyą na płd. Rozległość 1000000 w. kw. Z najświeższych badań powziętych o téj rozległéj przestrzeni ziemi, można twierdzić, że nie tworzy w zupełności pustyni piaszczystéj, jakby można wnioskować z kart geograficznych, lecz składa się z równin piaszczystych, przerzniętych pagórkami i ziemiami urodzajnemi, na jakie natrafiono w głębi Algieryi, jak dalece posunięto się w poszukiwaniach czynionych od 1830. r.

SAJANEK, rudnica żelaza w król. Polskiém, w gub. i pow. Augustowskim, o milę od Augustowa, jeszcze w r. 1840. była czynną.

SAID, M. w Syryi, o 32 wiorst ku płn.-zach. od Bairutu, nad mr. Śródziemném; 6,000 m. Farbiarnie, garbarnie i fabryki tkanin jedwabnych. Port po większéj części zasypany, dość jeszcze handlowny przy końcu XVIII. stulecia, lecz dzisiaj małoznaczący.

SAIDSCHITZ, ZAGECICE, W. w ces. Austryackiém, w Czechach, w cyr. Litomierzyckim, o 7 w. ku płd.-zach. od Bilina. Obfite i słynne źródła alkaliczne czyszczące, z których otrzymują w Bilinie magnezyę i sole czyszczące; odkryte około 1726. r.

SAIGNELEGIER, St.-LEGER, FREIBERGEN, Mm. w Szwajcaryi, w kant. Bern, o 46 w. ku płn.-zach. od Bern. Na wyniosłości 3046 metrów nad poziomem; 1,903 m.

SAIGNES, W. we Francyi, w dep. Cantal, o 15 w. ku płn.-wsch. od Mauriac; 511 m. Kopalnie węgla. Tartaki desek. Handel zbożem, bydłem i końmi.

SAIGOUN, M. w ces. Anam, stolica Kambodży, i prowincyi Tsiampa, nad rz. t. n., o 80 w. od morza; 180,000 m. Miasto obwarowane na sposób europejski przez pułkownika francuzkiego Wiktora Olivier. Warsztaty rządowe morskie i arsenał morski. Port handlowy poniżéj miasta.

SAILLAGOUSE, W. we Francyi, w dep. Wschodnich Pyreneów, na l. brz. Segry; 505 m. Handel znakomity tranzytowy.

SAILLANS, Mm. we Francyi, w dep. Drôme, o 26 w. ku płd.-zach. od Dié, na pr. brz. rzeki Drôme; 1,943 m. w 1841. roku. Wyborne wina czerwone. Przędzalnie i warsztaty jedwabiów, fabryki tkanin zwanych bourre de soie, kitajek, lewantyny. Rznięcie marmuru, cegielnie.

SAILLY, SAILLIZEL, W. we Francyi, w depar. Somme, o 15 wiorst ku płn. od Péronne; 1,136 m. Fabryki gazy jedwabnéj, szali, woalów, bareżu. Fabryka cukru burakowego.

SAILLY-SUR-LA-LYS, W. we Francyi, w dep. Pas de Calais, o 18 w. ku płn.-wsch. od Béthune; 2,441 m. w 1846. roku. Blicharnie, ważny handel płótnem.

SAIN-BEL et SAINT-BEL, M. we Francyi, w depar. Rodanu, o 16 w. ku płn.-zach. od Leonu, nad rzeką Brevenne; 455 m. Ważna eksploatacya miedzi.

SAINGHIN-EN-WEPPES, W. we Francyi, w dep. Północnym, o 18 w. ku płd.-zach. od Lille; 2,093 m. w r. 1846.

SAINS, W. we Francyi, w dep. Aisne, o 16 w. ku zach. od Vervins; 2,327 m. w 1846. r. Greplarnie i drukarnie wyrobów bawełnianych, fabryki batystu, przędzalnie wełny, fabryka merynosów.

SAINS, W. we Francyi, w dep. Północnym, o 7 w. ku płd.-wsch. od Avesnes; 1,212 m. Fabryki pończoch wełnianych. Blicharnie i greplarnie wełny. Kuźnice. Handel drzewem.

SAINTES, M. we Francyi, okręgowe, w departamencie Niższéj Charente, o 72 w. ku płd.-wsch. od la Rochelle, na l. brz. rz. Charente; 11,363 m. w 1846. r. Sąd przysięgłych departamentu. Bursa i trybunał handlowy. Kościół konsystorski ewangelicki. Szkoła komunalna. Biblioteka publiczna

(25,000 tomów). Gabinet historyi naturalnéj; towarzystwo archeologiczne i rolnicze. Szkółki drzew. Szpital morski. Zbiór dobrych win czerwonych w okolicach. Punkt środkowy terytoryum dostarczającego najlepszych wódek zwanych koniakiem, i główny port, którym się też wódki wyprowadzają. Fabryki drylichu, sit, fajansu pospolitego. Farbiarnie, garbarnie. Miasto starożytne, źle zabudowane, którego ulice są ciasne. Stolica dawnéj prowincyi Saintange i stolica departamentu do 1810. r. Starożytności rzymskie, a mianowicie: brama tryumfalna, rozwaliny amfiteatru, wodociągu, łaźni i t. p. Ojczyzna Bernarda de Palissy.

SAINTES, LES-S..., LOS-SANTOS, gruppa wysp w Antyllach francuzkich, o 12 w. ku płd. od Guadelupy, do któréj należą. Rozległość 1256 hektarów, z których 162 uprawnych; 1270 m. w r. 1844. r., z których 530 niewolników. Mało ważne pod względem rozległości i płodów; mają dobre przystanie. Anglicy przed powróceniem ich Francyi, zburzyli w 1841. r. ważne warownie na nich wzniesione.

SAIRAM, M. w pań. Chińskiém, w małéj Bucharyi, stolica księstwa t. n. Eksploatacya miedzi, siarki i szmerglu.

SAISSAC, M. we Francyi, w dep. Aude, o 25 w. ku płn.-zach. od Carcassonne; 1,814 m. Przędzalnie wełny. Fabryka sukna. Walcownia żelaza. Handel bydłem, wełną, drzewem, sianem.

SAKALIEN-OULA, HE-LOUNG-KIANG, prow. Chin w Mandżuryi, stolica Sakalien-Oula-Khoton. Obejmuje część północną wyspy Tarrakai albo Tschoka, lub Sakalien.

SAKARIA, rzeka w Turcyi azyatyckiéj, wpadająca do mr. Czarnego. Źródło w Elma-Dagh. Bieg około 530 w.

SAKKARACH, W. w Niższym Egipcie, o 13 w. ku płd. od Gizéh. Ruiny egipskie.

SAKSONIA, *ob.* SASKIE KRÓLESTWO.

SAKSONIA, dawny podział polityczny i okolica etnograficzna Niemiec, zawarta po większéj części między rzekami Elbą i Wezerą na wsch. i na zach., a ograniczona od płd. płaszczyznami Czech i Frankonii. Zdaje się, że kolebka plemienia saksońskiego była część płd. półwyspu Duńskiego. W średnich wiekach znajdujemy Saksonów rozproszonych w całéj płn.-zach. stronie Niemiec, zkąd wyruszyli do Anglii po upadku panowania Rzymian w tym kraju. W nowszych czasach, Saksończycy wywędrowali do rozmaitych stron świata. Znajdujemy bowiem ten lud przemyślny w Stanach Zjednoczonych, w Rossyi, w ziemi Siedmiogrodzkiéj, gdzie tworzy narodowość używającą przywilejów wyłącznych.

SAKSONÓW KRAJ, jeden z trzech wielkich podziałów ziemi Siedmiogrodzkiéj, stol. Hermanstadt (Sybin). Rozległość 195,4 mil kw. niem. Ludność 435,022 m. w 1837. r., po większéj części Niemców, a reszta Wołochów. Składa się z trzech oddzielnych części, jako to: 1° z części Neuf-Sièges albo Stuhls na płd.-zach., pomiędzy komitatami Unter-Alba, Küküllö, Udvarhely, obwodem Fagaras, Wołoszczyzną i komitatem Hunyad; 2° Burzendland albo z obwodu Kronstadzkiego na płd.-wsch.; 3° z obwodu Bistritz na płn.-wsch., na granicy Węgier. Dzieli się na 9 Stuhlów albo obwodów: Hermannstadt, Schässburg, Medias, Müllenbach, Gross-Schenk, Reusmarkt, Reps, Leschkirch i Szaszvaros, i na dwa okręgi Kronstadt i Hermanstadt.

SAL, HILA-DO-SAL, wyspa w Afryce portugalskiéj, na Archipelagu Przylądka Zielonego. Mała, mało zaludniona i miernie żyzna.

SALA, M. w król. Neapolitańskiém, w prowincyi t. n., o 104 w. ku płd.-wsch. od Salerno; 3,500 m. Na miejscu miasta Marceliana, zburzonego przez Totila około 543. r.

SALA, M. w Szwecyi, w lanie i o 35 w. ku płn. od Westeras, nad zlewem rz. Sagon; 3,003 m. Trybunał górniczy. Eksploatacya niegdyś srebra.

SALADO, rzeka w Ameryce płd., spadająca do Parany pod Santa-Fé. Źródło w prow. Tukuman; bieg około 1,400 w.

SALAMANCA, 1) M. w Hiszpanii, w król. Leon, stolica prowincyi t. n., o 187 w. ku płn.-zach. od Madrytu, nad rzeką Tormes wpadającą do Douro; 15,000 m. Siedlisko biskupa sufragana w Santiago. Słynny uniwersytet założony w 1820. r. z bogatą biblioteką. Przemysł małoznaczący, fabryki kapeluszy, tkanin wełnianych, wyrobów garncarskich, garbarnie. Miasto otoczone murami, którego głównemi budynkami są: katedra i kościół Św. Stefana. 2) Prowincya w Hiszpanii, stolica Salamanka; 210,314 m. w 1834. r. Dzieli się na 8 partido judiciale: Alba-de-Tormes, Bejar, Ciudad-Rodrigo, Ledesma, Penaranda-de-Bracamonte, Salamanca, Sequeros, Vitigudino. Zawiera 527 gmin albo pueblos.

SALAMAS, M. w Persyi, w Armenii, przy ujściu rzeki t. n. do jeziora Journi, na zach. Tebrir; 6,000 m. Zbiór obfity ziemio-płodów i dobrych win.

SALAMINE, KOLOURI, wyspa w Grecyi, w głębi odnogi Epiru, w dyecezyi Megara, stolica Kolouri.

Słynna w starożytności ze zwycięztwa odniesionego na morzu przez Greków nad Persami.

SALANGA, DŻONKSEYLON, wyspa w państwie Birmanów, jedna na archipelagu Mergui, w pobliżu pobrzeża zachodniego półwyspu Malacca, od którego jest oddzieloną ciaśniną Papra. Rozległość 374 w. kw. Ludność 12,000 m. Grunt równy i lesisty; ryż stanowi główny uprawę. Kopalnie cyny eksploatowane przez Chińczyków. Handel cyną, gniazdami ptasiemi, kością słoniową i drzewem sapan.

SALAS-DE-LOS-INFANTES, M. w Hiszpanii, w Staréj Kastylii, w prow. i o 40 w. ku płd.-wsch. od Burgos, nad rz. Arlanza; 800 m.

SALAT, rzeka we Francyi, wpadająca do pr. brz. rz. Garonny, pod St. Martory, w dep. Wyższéj Garonny. Źródło w Pyreneach; bieg około 79 w. Żeglowna na 36 w.

SALAYER, wyspa w Malezyi Niderlandzkiéj, na archipelagu Sunda, na zach. od Celebes. Grunt górzysty i zarosły lasami.

SALAZIE, W. na wyspie Bourbon, w środku wyspy, u podnóża góry Gros-Morne; 649 m. Źródła alkaliczne.

SALCES, M. we Francyi, w dep. Wschodnich Pyreneów, o 12 w. ku płn. od Perpignan; 832 m. Wyborne wina czerwone i wina białe likworowe zwane Maccabée. Źródła słone.

SALDANA, M. w Hiszpanii, w Staréj Kastylii, o 60 w. ku płn.-zach. od Palencyi, nad rz. Carrion; 1,200 m. Garbarnie.

SALÉ, M. w ces. Marokańskiém, naprzeciw Rabat, nad rz. Bouregreb, przy jéj ujściu do oceanu Atlantyckiego. Port dawniéj znakomity, stanowisko rozbójników morskich, dziś po większéj części zasypany piaskiem, którego handel przeniósł się do Rabat.

SALEM, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Massachussetts, o 26 w. ku płn.-wsch. od Bostonu, nad oceanem Atlantyckim; 15,082 m. w r. 1843. Towarzystwo uczone Indyi Wschodnich, z muzeum utworzonego z przedmiotów zebranych przez członków w ich podróżach. Port handlowy mający czynne stosunki z Indyami Wschodniemi i z Chinami. Wyprawy na połów wielorybów. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państwie New-Yorku, stoł. brb. Washingtonu, o 74 w. ku płn.-wsch. od Albany; 2,854 m. w 1840. r. 3) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-Jersey, o 59 w. ku płd.-zach. od Filadelfii, nad zatoką Delaware; 2,000 m. 4) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Karoliny płn., o 160 w. ku zach. od Raleigh, nad ramieniem rz. Yadkin. Szkoła morawska dla dziewcząt bardzo słynna. 5) M. w Indostanie angielskim, w prezydentostwie Madras, o 220 w. ku płd.-zach. od Arcot; 15,000 m. Handel saletrą i bawełną.

SALEMI, M. w Sycylii, o 37 w. ku płd.-wsch. od Trapani.

SALENCY, Mm. we Francyi, w depar. Oazy, o 4 w. ku wsch. od Noyon, na pr. brz. rz. Oazy; 915 m. Sławna z uroczystości zwanéj Rosière, ustanowionéj przez Św. Medarda, za Klodoweusza.

SALENGORE, M. w Azyi, na półwyspie Malacce, stolica małego państwa t. n., nad ciaśniną Malakka.

SALERNES, M. we Francyi, w dep. Var, o 24 w. ku zach. od Draguignan, na l. brz. rzeki Bresque; 2,629 m. w 1846. r. Zbiór fig, karczochów, wina, melonów. Młyny mączne i oliwne. Fabryki i cegielnie, wyroby garncarskie, fajansowe. Tartaki.

SALERNO, M. w król. Neapolitańskiém, stolica prowincyi Principato Citeriore i okręgowe, o 57 w. ku płd.-wsch. od Neapolu, nad odnogą t. n.; 16,000 m. Sąd kryminalny. Trybunał prowincyi. Siedlisko arcybiskupa. Liceum, wyższa szkoła, akademia, szkoła medycyny niegdyś sławna i wraz z Montpelijską, najdawniejsza w Europie. Przędzalnie i fabryki wyrobów bawełnianych. Kuźnie żelaza. Port dawniéj ważny, dzisiaj nie handlowy. Jarmark najważniejszy w królestwie. Katedra jest jedynym budynkiem odznaczającym się.

SALERS, M. we Francyi, w dep. Cantal, o 17 w. ku płd.-wsch. od Mauriac, nad rz. Marone; 1,243 m. w 1841. r. Handel trzodą, końmi, serami. Położone na skale wulkanicznéj wśród gór, którym nadało nazwę, i na których się żywią najpiękniejsze trzody Owernii.

SALETTES, W. we Francyi, w depar. Wyższéj Ligiery, o 23 w. ku płd.-wsch. od le Puy; 1,829 m.

SALIBABO, archipelag w Malezyi, pomiędzy wyspami Filipińskiem i Moluckiemi. Składa się z 3 wysp: Tunnalabu, Kabriang i Salibabo.

SALIES-DE-BÉARN, M. we Francyi, w depar. Niższych Pyreneów, o 16 w. ku zach. od Orthez; 7,310 m. w 1846. r. Wody mineralne. Warzelnie soli. Szynki słynne zwane Bajońskiemi, oraz półgęski. Handel trzodą i końmi.

SALINA, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w New-Yorku, o 57 w. ku płd.-wsch. od Oswego; 11,013 m. w 1840. r. Ważna eksploatacya źródeł słonych. 2) Salina, Salini, wyspa należąca do król. Obojga-Sycylii, w grupie Lipari; 4,000 m. Eksploatacya soli. Zbiór owoców, oliwy, wina.

SALINS, M. we Francyi, w dep. Jura, o 29 w. ku płn.-wsch. od Poligny, nad rz. Furieuse; 7,178 m. Twierdza 4. rzędu z warownią Św. Andrzeja. Kolegium komunalne, szkoła normalna początkowa departamentowa. Biblioteka publiczna (4,500 tomów), 2 drukarnie. Wyborne wina czerwone i fabrykacya win białych mussujących. Zbiór miodu i wosku. Żupy solne rządowe. Fabryki wyrobów fajansowych, eksploatacya gipsu. Garbarnie. Papiernia w Val de Salins. Fryszerki. Handel znakomity drzewem budulcowém, deskami jodłowemi i dębowemi, oraz żelazem. W środku miasto rozległe, zakłady warzelni soli, otoczone murami i wieżami, mające dłg. 280 metrów, a 92 szerokości; wzniesione w X. stuleciu. Zupełnie zniszczone przez pożar w 1825. r. który trwał przez dni 3.

SALISBURY, 1) M. w Anglii, składające oddzielne hrb. (City), o 132 w. ku płd.-zach. od Londynu, nad rz. Avon; 11,672 m. Sąd przysięgłych hrabstwa. Siedlisko biskupa Anglikańskiego. Szkoła klasyczna pod zwierzchnictwem biskupa. Więzienie hrabstwa. Fabryka wyrobów nożowniczych, wełnianych. Piękne miasto z okazałą katedrą, założone w XIII. stuleciu. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pańs. Massachussetts, o 57 w. ku płn.-wsch. od Bostonu, nad rz. Merimack; 2,739 m. w 1840. r. Warsztaty okrętowe. 3) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pańs. Karoliny płn., o 54 w. ku płd.-zach. od Salem. Eksploatacya złota. 4) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Connecticut, o 39 w. ku płn.-zach. od Lichtfield; 2,582 m. w 1840. r. 5) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Maryland, o 24 w. ku płd.-wsch. od Vienna, nad rz. Vicomico. Port handlowy. Wywóz znaczny drzewa.

SALLAGHA, M. w Gwinei płn., stolica małego królestwa Inta, o 350 w. ku płn.-wsch. od Coumassie. Składy towarów.

SALLE, M. w król. Neapolitańskiém, w Średnich Abruzzach, o 9 w. ku wsch. od Popoli; 1,350 m. Fabryka stron.

SALLE, LA-S..., W. we Francyi, w Wyższych Alpach, o 12 w. ku płn.-zach. od Briançon; 1,348 m. w 1841. r. Przędzalnie wełny. Fabryka czapek, trykotów, kapeluszy. Papiernia.

SALLENCHE, M. w król. Sardyńskiém, w prow. Faucigny, o 48 wiorst ku płn.-wsch. od Annecy; 1,538 m.

SALLERTAINE, W. we Francyi, w dep. Wandei, o 44 w. ku płn.-zach. od Les Sables, nad kanałem Etier; 2,174 m. w 1846. r.

SALLES, 1) S.-Comtaux, albo Salles la Source, M. we Francyi, w dep. Aveyron, o 13 w. ku płn.-zach. od Rodez; 2,820 m. w 1846. r. Przędzalnie mechaniczne wełny. 2) Salles-Curan, Mm. we Francyi, w depar. Aveyron, o 10 w. ku zach. od Millau; 2,628 m. w 1846. r. 3) Salles-sur-le-Lers, W. we Francyi, w depar. Aude, o 22 w. ku płd.-zach. od Castelnaudary, nad rz. Lers Mort; 1,083 m.

SALM, VIEL-S..., W. w Belgii, w prow. Luksemburgskiéj, o 46 w. ku płn.-wsch. od Neufchâteau, nad rzeką Salm, zlewają się do Amblève; 2,958 m. Ważne kopalnie gliny i kamieni osełkowych.

SALMÜNSTER, M. w ks. Hessen-Kasselskiém, w prow. Hanau, o 15 w. od Schlüchtern, nad rz. Kinzig; 1,590 m. w 1840. r. Garbarnie, browary, piece do wypalania potażu.

SALO, Mm. w ks. Lombardzko-Weneckiém, w w gub. Medyolańskiéj, o 26 w. ku płn.-wsch. od Brescia, nad jeziorem Garda; 4,710 m. Gimnazyum komunalne. Przemysł czynny, uprawa oliwnych, pomarańczowych i cytrynowych drzew. Handel czynny na wyroby przemysłu miejscowego, jako to: wyroby jedwabne, nici i płótna.

SALOMONA wyspy, NOWA-GEORGIA, archipelag w Polinezyi, na płn.-zach. od St.-Cruz albo la Perouze. Główniejsze wyspy tegoż są: Buka lub Anson, Bougainville, Santa Isabella, Choiseul, Malaita, Guadalcanar i St. Christoval, zamieszkałe przez dzikich ludożerców.

SALON, M. we Francyi, w dep. Ujścia Rodanu, o 33 w. ku płn.-zach. od Aix, nad kanałem Craponne; 6,355 m. w 1846. r. Fabryki kapeluszy, świec, mydła, woskowe. Przędzalnie bawełny, jedwabiu. Pralnie i grzeplarnie wełny. Farbiarnie, garbarnie. Handel oliwą, migdałami, owocami, jedwabiem, wełną, skórami, bydłem. Magazyny soli.

SALONIKA, TESSALONIKA, M. w Turcyi europejskiéj, w Rumelii, o 415 w. ku zach. od Konstantynopola, w głębi zatoki t. n.; 50,000 m. Siedlisko biskupa greckiego, sufragana patryarchy Konstantynopolitańskiego. Fabryki wyrobów bawełnianych, jedwabnych, safianu, karduanu. Handel czynny: w r. 1837. r. wprowadzono towarów za 3,270,225 franków, a wyprowadzono za 3,415,350 franków. Główniejsze towary wyprowadzone są: jedwab, tytuń, wełna, bawełna, ziemiopłody, nasiona oleiste, orzechy z góry Athos i t p.; z wprowadzonych towarów: wyroby rękodzielni wschodnich i towary kolonialne. Wyborna przystań służąca za port. Miasto otoczone murami i jedno z najbardziéj kwitnących Turcyi. Z pomiędzy budyn-

ków godne uwagi są: przybytek zwany Rotundą, zbudowany na wzór Panteonu rzymskiego; meczet, dawna świątynia Wenery; dwie bramy tryumfalne i inne szczątki starożytności. Cytadela za miastem wzniesioną została na wzór zamku Siedmiu-Wież w Konstantynopolu. Miasto, które według Strabona nazywało się początkowo Therma, przybrało swą nazwę od Tessaloniki, siostry Aleksandra Wgo. W czasie wojen Neapolitańskich i blokady europejskiéj, Salonika była wielkiém ogniskiem handlu angielskiego z Austryą i Rossyą.

SALONS, W. we Francyi, w dep. Corrèze, o 46 w. ku płn.-zach. od Tulle; 1,914 m. Kopalnie rudy żelaznéj, kuźnie, piece hutnicze.

SALORNO, Mm. w pań. Austryackiém, w Tyrolu, w gub. Insbruku, na l. brz. rz. Adygi.

SALORNAY-SUR-GUYE, W. we Francyi, w depar. Saony i Ligiery, o 31 w. ku płn.-zach. od Macon; 1,267 m.

SALSETTE, wyspa w Indostanie angielskim, należąca do prezydentostwa Bombajskiego, na płn. wyspy Bombaj; przedzielona wązkim kanałem. Długość 29 w., szerokość 21 w.; 50,000 m., z których $^1/_5$ Portugalczyków. Godne uwagi są kościoły podziemne.

SALTA, M. w rzplitéj la Plata, stoł. prow. t. n., o 1600 w. ku płn.-zach. od Buenos-Ayres; 9,000 m. Siedlisko biskupa Tukumanu. Przemysł rolniczy. Chów bydła, a mianowicie mułów. Założone przez Don Filipa de Lerma w 1582. r.

SALTASH, M. w Anglii, w hrb. Kornwalii, o 6 w. ku płn.-zach. od Plymouth, nad ujściem Tamar; 1,637 m. Mały port.

SALTCOATS, Mm. w Szkocyi, w hrb. Ayr, o 39 w. ku płd.-zach. od Glasgowa, nad mr. Irlandzkiém; 4,000 m. Rękodzielnie wyrobów bawełnianych. Warsztaty okrętowe. Port dla statków 200 beczkowych.

SALTFLEET, Mm. w Anglii, o 59 w. ku płn.-wsch. od Lincoln, nad mr. Niemieckiém. Dawniéj port morski, dzisiaj zasypany.

SALTILLO, M. w Meksyku, stol. państwa Cohahuila, o 690 w. ku płn. od Meksyku. Miasto bogate i bardzo ludne.

SALUZZO, 1) M. w król. Sardyńskiém, stolica prowincyi t. n., o 25 w. ku płn.-zach. od Coni, przy podnóżu pagórka, pomiędzy rz. Po i Vraita. Wyniosłość 248 metrów; 14,426 m. w 1838. roku. Siedlisko biskupa sufragana Turynu. Miasto garnizonowe. Kolegium królewskie. Seminaryum. Więzienie. Fabryki wyrobów jedwabnych, skórzanych, kapeluszy; nożownictwo. Handel winem, zbożem i bydłem. 2) Prowincya król. Sardyńskiego, stolica t. n. Położona między 44° 29' i 44° 50' szer. płn. Rozległość 159838 hektarów. Ludność w 1849. r. 148,112 m. Grunt górzysty. Ziemiopłody średnie: zboża 490000 hektol., jarzyn 18300 hektol., wina w niedostatecznéj ilości, oleju orzechowego 1900 hektol., kasztanów 18500 hektol. Wołów 27,000, krów 26,000, koni 1,875, osłów 1,330, mułów 750, owiec 13,000, kóz 15,300, wieprzy 11,450 sztuk. Jedwabiu zebrano 455000 libbra albo 367000 kilogr. pierwszego gatunku i 491000 libbra pośledniejszego. Piece do wypalania wapna, 2 piece pudlingowe i 58 kuźnic. Fabryki płótna i wyrobów jedwabnych. Dzieli się na 14 mandamento, zawierające 52 gmin (Comune).

SALUZOLLA, Mm. w król. Sardyńskiém, w prowincyi i o 17 w. ku płd.-wsch. od Biella, na pr. brz. rz. Elvo.

SALVADOR, SAO-S..., BANZA CONGO, M. w Afryce portugalskiéj, w płd. Gwinei, stolica Congo, na l. brz. rz. Zairy. Położone pod 5° 2' szer. płn., a 13° 30' dłg. wsch.; 30,000 m. Siedlisko biskupa.

SALVADOR, SAN-S..., CUSCATLAN, M. w Guatemali, stolica państwa t. n., nad rzeką Iiquilisco; 40,000 m. Założone w 1528 r. przez Alvarada.

SALVADOR, SAN-S...., *ob.* BAHIA.

SALVAGES, gruppa wysp niezamieszkanych w archipelagu wysp Kanaryjskich.

SALVAGNAC, Mm. we Francyi, w depar. Tarn, o 28 w. ku zach. od Gaillac; 1,718 m.

SALVATIERRA, M. w Meksyku, w dep. Mechoacan, o 146 w. ku płn.-zach. od Meksyku; 4,000 m.

SALVETAT, LA-S..., M. we Francyi, w depar. Aveyron, o 54 w. ku płd.-zach. od Rhodez; 3,206 m. w 1846. r. 2) M. we Francyi, w dep. Hérault, o 22 w. ku płn. od St. Pons; 4,174 m. Przędzalnie wełny. Handel wełną i bydłem. Wody mineralne.

SALVIAC, Mm. we Francyi, w dep. Lot, o 14 w. ku płd.-zach. od Gourdon; 2,375 m. Garbarnie.

SALYANY, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Szemachińskiéj. Odległe od Petersburga 3095 w., od Moskwy 957 w., od Szemachy 123 w.

SALZA, SALZACH, rzeka w Niemczech, zlewająca się do pr. brz. Inn, powyżéj Braunau, na granicy Austryi i Bawaryi. Źródło w dolinie Pinzgau (Salzburg), bieg około 266 wiorst przez Hallein i Salzburg, spławna na 110 wiorst.

SALZBRUNN, W. w Prusach, w prow. Szląskiéj, w rejencyi Wrocławskiéj, o 10 w. ku płn. od Waldenburga; 1,9000 m. Źródła słone żelazne i piękne zakłady kąpieli, najbardziéj uczęszczane po Warmbrunskich, zkąd wywożą przeszło 100,000

butelek wody mineralnéj. Eksploatacya węgla. Huty szkła.

SALZBURG, M. w Austryi, w prow. Salzburgu, w gub. Linz, o 100 w. ku płd.-zach. od Linz, nad rz. Salzą; 14,500 m. Siedlisko arcybiskupa. Liceum akademickie, dawniéj uniwersytet założony w r. 1623. i zniesiony w 1810. r. z biblioteką (37,000 tomów i 300 rękopismów), oraz z rozmaitemi zbiorami; gimnazyum, szkoła politechniczna początkowa normalna, szkoła duchowna; 2 opactwa Benedyktynów, z których jedno zawiera bibliotekę (z 30,000 tomów), i zbiory. Fabryki drutu żelaznego, skór, wyrobów garncarskich. Handel znaczny wywozowy i tranzytowy. Miasto obronne starożytną i mocną cytadelą Hohen-Salzburg i przez kilka warowni w okolicach i na Mönchsbergu wzniesionych. Z pomiędzy licznych i pięknych budynków, godniejsze uwagi są: katedra na wzór kościoła Św. Piotra w Rzymie; piękny kościół liceum; kościół i klasztor Św. Piotra z grobowcami, między któremi znajduje się grobowiec Haydena; smętarz, jeden z najpiękniejszych w Niemczech; pałac cesarski, dawna rezydencya panujących arcybiskupów; Sigismundsthor, galerya wykuta w skale, długa na 141, szeroka 7 i wysoka 13 metrów, na wzór groty Pausilipe; zamek cesarski Mirabell, zamek królowéj Kuenburg. Miejsce urodzenia Mozarta.

SALZBURGSKI cyrkuł, podział administracyjny państwa Austryackiego, w Wyższéj Austryi, w gub. Linz, stolica Salzburg. Rozległość 130,6 mil kw. niem.; 145,000 m.

SALZDAHLUM, Mm. w Brunświku, o 5 w. ku płn.-wsch. od Wolfenbüttel; 700 m. Eksploatacya soli. Dawniéj zamek książęcy.

SALZDERHELDEN, Mm. w król. Hanowerskiém, w ks. Grubenhagen, o 2 w. ku wsch. od Eimbeck, nad ramieniem Leiny; 1,170 m. Żupy solne eksploatowane od XI. stulecia.

SALZDETFURT, Mm. w król. Hanowerskiém, w ks. Hildesheim, o 17 w. ku płd.-wsch. od Winzenburga, nad rzeką Lamme; 1,100 m. Żupy solne.

SALZE, GROSS-S..., M. w Prusach, w prow. Saskiéj, o 14 w. ku płd.-wsch. od Magdeburga; 2,563 m. w 1843. r. Sąd grodzki i ziemski. Dom karny prowincyonalny. Źródła słone i zakłady kąpieli. Rozległe zakłady do wodociągów, które sprowadzają wodę przez kanały podziemne do Schönebec, gdzie sól wydobywają. Mydlarnie.

SALZGITTER, Mm. w król. Hanowerskiém, w ks. Hildesheim, o 11 w. ku płn. od Goslar, nad rz. Warmbach. W pobliskości salina Salzliebenhall, eksploatowana około XI. wieku i należąca w połowie do Hanoweru i Brunświku.

SALZGRUB, Mm. w Siedmiogrodzie, w komitacie i blisko Klausenburga. Kopalnie soli kamiennéj, najdawniéj eksploatowane w księstwie.

SALZHAUSEN, W. w ks. Hessen-Darmstadzkiém, w prow. Wyższéj Hessyi, o 2 w. od Niddy. Eksploatacya węgla i soli. Źródło mineralne alkaliczne i zakłady kąpieli. Fabryka siarczanu, magnezyi i kwasu wodo-chlorowego.

SALZKOTTEN, M. w Prusach, w prow. Westfalskiéj, w rejencyi Minden, o 7 w. ku płd.-zach. od Paderborn, nad rzeką Heider; 1,812 m. Saliny. Dystylarnie; fabryki płótna.

SALZUFLEN, M. w ks. Lippe-Detmold, o 26 w. ku płn.-zach. od Detmold, nad rz. Werra; 1,500 m. Źródła słone i kąpiele.

SALZUNGEN, M. w ks. Sasko-Meiningen, o 30 w. ku płn.-zach. od Meiningen, nad rzeką Werrą; 3,010 m. Eksploatacya soli.

SALZWEDEL, M. w Prusach, w prow. Saskiéj, w rejencyi i o 97 w. ku płn.-zach. od Magdeburga, nad rz. Jeetze; 7,711 m. w 1843. r. Sąd grodzki i ziemski. Komora. Rafinerya cukru.

SAMADET, Mm. we Francyi, w depar. Landes, o 18 w. ku płd.-wsch. od St. Sever; 1,468 m.

SAMAKÓW, M. w Turcyi europejskiéj, w Bulgaryi, o 97 w. ku zach. od Philippopoli, nad rzeką Esker; 7,000 m. Fryszerki żelaza.

SAMANA, wyspa w Antyllach, na płn.-wsch. od Haiti, od któréj jest oddzielona kanałem i do któréj należy. Stolica Samana, miasteczko leżące nad wyborną zatoką.

SAMANNOUD, DŻEMNOUTI, M. w Niższym Egipcie, o 4 w. ku wsch. od Mehalet-el-Kebir, na l. brz. ramienia wschodniego Nilu.

SAMARA, rzeka w ces. Rossyjskiém, od wsch. napływająca do Dniepru, źródła ma we wzgórzach przeciwległych łożyskowi Dońca, przepływa płn. część gub. Ekaterynosławskiéj, i wpada do Dniepru powyżéj Ekaterynosławia.

SAMARA, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Symbirskiéj. Leży pod 53° 10' płn. szer., a 67° 45' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 1635 w., od Moskwy 957 w., a 208 w. ku płd.-wsch. od Symbirska, nad rz. Wołgą, przy ujściu rz. Samary; 13,732 m. Garbarnie, mydlarnie.

SAMARANG, M. w Malezyi Niderlandzkiéj, stoł. rezydencyi t. n., na pobrzeżu płn. wyspy Jawy. Leży pod 6° 53' szerok. płd., a 88° 14' dłg. wsch.; 36,000 m. Miasto warowne. Trybunał I. instancy

(Geregtshof). Przemysł rolniczy. Port dla małych statków.

SAMARKANDA, MARAKANDA u starożytnych, M. w wolnéj Tartaryi, w Hanacie i o 192 wiorst ku wsch. od Buchary, nad rz. Sogd albo Zer-Afdehan; 10,000 m. Handel dość znaczny lubo dziś podupadły. Miasto bardzo starożytne i niegdyś wiele zamożne, obwód jego zawiera do 50 w., lecz w téj rozległéj przestrzeni widać tylko szczątki budynków spustoszonych. Z 200 meczetów, które tu się niegdyś wznosiły, większa część leży w rozwalinach; 3 tylko z 40 kolegiów mahometańskich dotąd istnieją, przy jednym z nich jest okazałe obserwatoryum Ouloug-Beg. Przypuszczają, że bogaty zbiór książek zebranych przez Tamerlana w ciągu jego zwycięztw, powinien się znajdować w jednym z tych meczetów. Grobowiec tego chana dotąd jest widzialnym w tém mieście. To miasto uświetnione przez poetów wschodnich, zdobyte zostało przez Dżengis-hana w 1220. roku. Wyniesione na stolicę państwa przez Tamerlana, było w téj epoce najbogatszém z miast azyatyckich i ogniskiem cywilizacyi i nauk w téj części świata. Od czasu przyłączenia Samarkandy do Buchary, przy końcu XVI. stulecia, ciągle chyliło się do upadku.

SAMAROWSKOJE-SIEŁO, W. w ces. Rossyjskiém, w gub. Tobolskiéj. Oddalona od Petersburga po drodze letniéj 3560 w., po drodze zimowéj 3547 w.; od Moskwy drogą letnią 2886 w., zimową 2882 w.; od Tobolska latem 560 w., zimą 555 w.

SAMARRA, M. w Turcyi azyatyckiéj, w Mezopotamii, o 133 w. ku płn.-zach. od Bagdadu, na l. brz. Tygru; 2,000 m.

SAMATAN, M. we Francyi, w dep. Gers, o 2 w. ku płn.-wsch. od Lombez, nad rz. Savc; 2,225 m. w 1846. r. Trzody merynosów. Handel znaczny zbożem, bydłem i wełną.

SAMBAS, M. w Malezyi Niderlandzkiéj, na pobrzeżu zach. wyspy Borneo, przy ujściu rzeki t. n., o 150 w. ku płn. od Pontiana. Miasto warowne. Port na rzece spławnéj, o 140 w. poniżéj od ujścia. Wywóz złota, dyamentów, antymonu, kamfory, wosku, hebanu, pieprzu, bezoaru i żelaza.

SAMBOANGAN, M. w Malezyi Hiszpańskiéj, na krańcu płd.-zach. Mindanao; 1,000 m. Miasto warowne. Port handlowy dość czynny.

SAMBOR, M. w Austryi, w Galicyi, stoł. obwodu t. n., nad Dniestrem, o 5½ stacyi pocztowych od Lwowa; 10,000 m. Urząd cyrkularny, administracya dochodów skarbowych, sąd górniczy, sąd karny, magistrat, szkoły normalne i gimnazyalne, ekonomia skarbowa i starożytny klasztor z kościołem XX. Bernardynów, fundowany r. 1406. z nagrobkiem Chomętowskiego wojewody, b. posła polskiego przy porcie Ottomańskiéj. Miasto zdobne pięknemi domami i ratuszem w rynku. Znakomity handel prowadzi; mnóstwo warsztatów stołowéj bielizny i blicharnie wosku. Sambor, niegdyś gród starożytny, miał tę nazwę od narodu Samborów w IV. wieku tam przemieszkującego otrzymać, a gdy w r. 1241. spłonął ogniem, mieszkańcy siedzibę daléj przenieśli i Nowy Sambor założyli. Po srogiém spustoszeniu téj nowéj osady przez Turków i Tatarów w 1498. r., starosta Szydłowiecki obwarował ją murami i wałami, jednak to nie wstrzymało dalszéj napaści. To miasto wytrzymało oblężenie Szwedów w r. 1656., Siedmiogrodzian w r. 1657., i Turków w r. 1672., których Jan Sobieski odpędził. Sambor pamiętny jest także pobytem Dymitra Samozwańca, na dworze Jerzego Mniszcha, starosty Sambomirskiego i żupnika Samborskiego; ztąd on przedsięwziął wyprawę (1604. r). Sambor, jako ekonomia królewska, doznawał szczególnéj opieki królów polskich; żydom zupełnie był tu handel wzbroniony, dopiero w 1732. r. dozwolono im było w Samborze przemieszkiwać, a zatém najpóźniéj ze wszystkich miast. W r. 1707. dotknięte zostało okropną klęską od Szwedów i morowego powietrza, która przeszło połowę mieszkańców zabrała. Według Święckiego, Sambor jest miejscem rodzinném 50 uczonych mężów; między temi osobliwie: Grzegorza Wigilancyusza zwanego Samborczykiem, kanonika Krakowskiego, znakomitego poety; oraz Andrzeja Bargiela, filozofa i nauczyciela w szkołach lwowskich, i owego Kulczyckiego, który w czasie oblężenia Wiednia (1683. r.) przez Turków, pierwszy dał znać Wiedeńczykom o zbliżaniu się Jana Sobieskiego.

SAMBORSKI obwód, podział administracyjny w Austryi, w Galicyi, ma rozległości 88 mil kw., na téj przestrzeni 7 miast, 3 miasteczek i 346 wsi, z 325,827 m. Graniczy na płn. z obwodem Przemyskim, na wsch. z Lwowskim, na zach. z Sanockim, na płd. z Węgrami. Obwód ten w swojéj płd. części jest zupełnie górzysty, obfitujący w lasy i płody górnicze; na płn. zaś ma żyzne równiny, ciągnące się aż ku Pokuciu. Najważniejszemi płodami są: sól warzonka, żelazo, len i płótno do tego należy zamieścić.

SAMBRE, rzeka w Europie, wpadająca z l. str. do Meuse, pod Namur, w Belgii. Źródło pod Fontenelle, we Francyi, w dep. Aisne; bieg około 200 w. przez Landrecies, Barlaimont i Maubeuge, we

Francyi; Thuin, Charleroi i le Châtelet, w Belgii. Rzeki do niéj wpadające: Heure z pr., a Pieton z l. str. Spławna na 156 w., z których 56 w. we Francyi. Spławiają na niéj węgiel, gliny i marmury.

SAMBUCA, M. w Sycylii, pod Girgenti, na l. brz. rz. Corbo; 8,800 m.

SAMEON, W. we Francyi, w dep. Północnym, o 27 w. ku płn.-wsch. od Douai; 1,701 m.

SAMER, M. we Francyi, w dep. Pas-de-Calais, o 16 wiorst ku płd.-wsch. od Boulogne-sur-Mer; 2,231 m. w 1846. r. Fabryki gontów i dachówek. Garbarnie. Tartaki hydrauliczne.

SAMO, Mm. w Cefalonii, na wyspie Jońskiéj, na pobrzeżu płn.-wsch. i odnogą t. n., o 12 w. ku płn.-wsch. od Argostoli. Piękny i obszerny port. Miejsce głównego składu towarów. Na miejscu Samos starożytnych, jednego z 4 głównych miast wyspy.

SAMOENS, Mm. w król. Sardyńskiém, w prow. Faucigny, o 15 w. ku płn.-wsch. od Clases, nad zlewem rz. Giffre; 3,800 m. Fabryki płótna i bawełny.

SAMOIS, W. we Francyi, w depar. Sekwany i Marny, o 7 w. ku płn.-wsch. od Fontainebleau, na l. brz. rz. Sekwany; 1,053 m.

SAMOKLĘSKI, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Jasielskim, o milę od Żmigrodu, z pięknym pawilonem, w uroczéj okolicy.

SAMOS, wyspa na archipelagu jedna ze Sporad, blisko pobrzeża Anatolii, od którego jest oddzielona ciaśniną 4 w. szeroką; stolica Khora. Rozległość 450 w. kw.; 25,000 m. Grunt górzysty, sławny od dawna ze swéj żyzności. Uprawa ziemiopłodów, oliwnych drzew, winogradu, drzew owocowych. Chów bydła i jedwabników. Eksploatacya marmuru, żelaza, ołowiu. Handel winem, oliwą, rodzenkami. Wyspa należy do księcia udzielnego, lennika porty Ottomańskiéj.

SAMPIGNY, W. we Francyi, w depar. Meuzy, o 10 w. ku płn. od Commercy; 980 m. Dobre wina czerwone. Handel drzewem, zbożem, rzepakiem. Magazyny wojskowe.

SAMSOE, wyspa w Danii, na Kattegacie, stolica Norrebye. Rozległość 112 w. kw.; 4,000 m.

SAMSONÓW, zakład górniczy w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, w pow. Opoczyńskim; jest tu wielki piec odlewający do 8,000 cent. surowizny i 1200 centnar. naczyń kuchennych emaliowanych. Prócz tego jest piec płomienny, w którym odlewają do 2000 cent., w odlewach z twardego żelaza, ako to: walcach, kowadłach i t. d.

SAMSOUN, AMISUS, M. w Turcyi azyatyckiéj, w Anatolii, o 35 w. ku wsch. od Dżanele, nad odnogą mr. Czarnego; 2,000 m. Port, wice-konsulat angielski.

SAN, rzeka w Austryi, w Galicyi, bystra i spławna od Głębokiego pod Jarosławiem, źródła ma w Bieszczadach, a mianowicie u stóp góry zwanéj Sanna, w bliskości wsi Sianki, przemieniwszy kierunek płn., zwraca się na wsch. niedaleko Przemyśla, gdzie się znowu skręca w pierwotnym kierunku na płn., i uchodzi do Wisły między Wrzawami i Dąbrową, o milę poniżéj Sandomierza. Mnóstwo drobnych strumieni napływa do Sanu, do większych liczą się Wisłok i Wiar. Bieg jego wynosi 46 mil, spławny jest o 3 mile od źródła, a żeglowny o mil 18, szerokość jego od 40—80 sążni.

SANA, M. w Arabii, stolica Yemenu, o 240 w. ku płn.-wsch. od Moki, nad źródłem rz. Schab, w dolinie wyniesionéj na 1200 metrów nad poziomem morza; 40,000 m. w 1836. r.

SANBORNTON, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w New-Hampshire, o 40 w. ku płn.-zach. od Portsmouth; 2,745 m. w 1840. r.

SANCERGUES, W. we Francyi, w depar. Cher, o 22 w. ku płd. od Sancerre, na l. brz. rzeki Vaumoise; 821 m. Eksploatacya i płuczka żelaza.

SANCERRE, M. we Francyi, okręgowe, w dep. Cher, o 48 w. ku płn.-wsch. od Bourges, a o 2 w. od l. brz. Ligiery; 3,648 m. Kolegium komunalne. Kościół kalwiński. Dobre wina czerwone. Handel konopiami, zbożem, orzechami, bydłem, wełną. Główny skład win krajowych. Jedno z miast, w którém się krzewił kalwinizm w czasie wojen religijnych, i którego fortyfikacye zniósł w r. 1575. Karol IX. Miejsce urodzenia Macdonalda księcia Tarentu.

SANCHEVILLE, W. we Francyi, w depar. Eure et Loire, o 28 w. ku płn.-wsch. od Chateaudun; 1,010 m. Przędzalnie wełny.

SANCOINS, M. we Francyi, w dep. Cher, o 37 w. ku płn.-wsch. od St. Amand-Mont-Rond, nad rzeką Aubois i kanałem środkowym; 2,610 m. w r. 1846. Eksploatacya wybornego gipsu. Fabryka wapna hydraulicznego i dachówek. Farbiarnia, blicharnia. Handel zbożem, bydłem, gipsem, drzewem, żelastwem.

SANCTI-SPIRITUS, ESPIRITU-SANTO, ŚWIĘTEGO-DUCHA, Mm. na wyspie Kubie, w dep. del-Centro, blisko Puerto-Principe; 9,484 m., z których 5,296 białych, 2,722 wolno-kolorowych i 1,466 niewolników. Juryzdykcya tego miasta zawierająca 1 willę, 1 pueblo i 5 aldeos i caserios, liczyła

w 1841. r. 33,711 m., z których 22,436 m. w osadach oddzielnych wiejskich, a w tych było 40 cukrowni, i 3 plantacye kawy.

SAND-LAKE, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-York; 4,303 m. w 1840. r.

SANDAU, M. w Prusach, w prow. Saskiéj, w rejencyi Magdeburskiéj, o 37 w. ku płn. od Jerichowa II., nad Elbą; 1,968 m. w 1843. r.

SANDAY, wyspa w Szkocyi, w grupie Orkad, na płn.-wsch. od wysp Eday i Stronsay; 1,860 m.

SANDBACH, Mm. w Anglii, w hrb. Chester; 2,905 m. Fabryki wyrobów wełnianych, niegdyś słynne.

SANDHURST, W. w Anglii, w hrb. Berks, blisko Tenterdem. Royal-Militair-College, czyli szkoła wojskowa składająca się z korpusu kadetów (400) i ze szkoły sztabu generalnego (30 uczni), przeniesiona w r. 1812. z Great-Marlow.

SANDILLON, W. we Francyi, w depart. Loiret, o 10 w. ku płd.-wsch. od Orleanu; 1,600 m. Wyborne wina zwyczajne.

SANDOMIERSKI powiat, w król. Polskiém, w gubernii Radomskiéj, ma rozległości 33,90 mil kw. Ludności 35,507 m., to jest 40,504 mężczyzn, 45,003 kobiet, czyli w miastach 24,491, po wsiach 61,016.

SANDOMIERZ, M. w król. Polskiém, w gubernii Radomskiéj, stoł. pow. t. n., na l. brz. Wisły, leży w pięknéj okolicy między wzgórzami. Wspaniały kościół katedralny. Klasztory: Dominikanów, Reformatów, PP. Benedyktynek i szpital Miłosierdzia, w mieście i za miastem widać mnóstwo zwalisk; 3,500 m. Pamiętne najazdami Tatarów w r. 1240. i 1260.

SANDOUX, SAINT S...., W. we Francyi, w depart. Puy-de-Dôme, o 22 w. ku płd. od Clermont-Ferrand.

SANDWICH, 1) Mm. w Anglii, jedno z pięciu portowych, w hrb. Kent, o 36 w. ku wsch. od Maidstone, nad rz. Stour, o 3 w. od morza; 3,136 m. Komora. Warsztaty okrętowe. Fabryki lin. Miasto morskie, bardzo znakomite w średnich wiekach przed zasypaniem portu. Wywóz zboża, chmielu. Handel dość czynny. W okolicach zamek warowny Sandown. 2) Sandwich, Hawaii, grupa wysp, i państwo w Polynezyi, składające się z 11 wysp z których 7 zamieszkałych, jako to: wyspy Hawaii, Mauii, Ouhou, Kauaii, Kaoulaoui, Lanai, Molokai. Stolica Honororou. Leżą między 18° 50' i 22° 20' szer. płn. a 159° 9' i 164° 10 dłg. zach. Rozległość 15000 w. kw. Ludność 200,000 m. Grunt górzysty i wulkaniczny. Pobrzeża najeżone skałami koralowemi, mające jednakże wiele dobrych portów. Ziemia żyzna w dolinach, lasy na spadzistościach gór. Klimat gorący, lecz zdrowy, uprawa buraków, kokosów, drzewa chlebowego, trzciny cukrowéj, ignamu, sosny żywicznéj, patatu, tytuniu, melonów, ryżu, bawełny, winogradu. Chów bydła, zaprowadzonego dopiero od podróży Cooka. Warsztaty okrętowe. Fabryki tkanin i papieru z kory morowéj. Fabryki tkanin i papieru z kory morwowéj. Drukarnia. Eksploatacya soli. Handel dość czynny i mogący nabrać wielkiego rozwoju z powodu położenia wysp będących na drodze okrętów płynących ze Stanów Zjednoczonych do Chin, z portów służących za stanowiska dla okrętów wyprawiających się na połów wielorybów. W roku 1843. według rachunków komór, wartość wprowadzonych towarów wynosiła 156,565 dollarów, a wyprowadzonych 223,382 dollarów. Główniejsze artykuły wywozu są: drzewo sandałowe, sól, cukier, olbrot, arrow-root i t. p. Ludność dzieli się na hierisów czyli szlachtę i kanaków albo stan średni. Mieszkańcy należą do plemienia malajskiego, i są najukształceńszemi z całéj Polinezyi, po większéj części nawróceni zostali na religię Chrześciańską. Rząd tych wysp zaprowadzony został przez missyonarzy angielskich, którzy w niém wielki udział mają. Monarcha (Hieri ei Moka) rządzi wraz z radą składającą się z gubernatorów wysp archipelagu i z konsulów angielskich, oraz Stanów Zjednoczonych. Liczba uczniów w szkołach dochodziła do 50,000. Siła zbrojna regularna składała się z gwardyi królewskiéj jedynie, to jest z 50 ludzi. Flota składa się z 200 statków, z których jedna fregata, 1 bryg, zresztą wielkie łodzie. Rozległość i ludność główniejszych wysp: Hawaii rozległa 10000 w. kw.; 39,364 m. Mauii rozl. 1600 w. kw.; 24,199 m. Oahou rozl. 1377 w. kw.; 27,809 m. Kauaii rozl. 1300 w. kw.; 89,341 m. Kaoulaouii rozl. 150 w. kw.; 80 m. Lanai rozl. 300 w. kw.; 1,200. 3) Archipelag (ziemia Sandwich) oceanu Atlantyckiego na płn.-wsch. od Nowéj Georgii. Odkryty przez Cooka w roku 1775. 4) Mm. w Stanach Zjednoczonych w pań. Massachusetts, o 87 w. ku płd.-wsch. od Bostonu, nad zatoką Barnstable; 3,719 m. w 1840. r. 5) Mm. w Stanach Zjednoczonych w pań. New-Hampshire, o 115 w. ku płn.-zach. od Portsmouth; 2,625 m. w 1840. r.

SANE, SARN, rzeka w Szwajcaryi zlewająca się z l. str. do Aar, pod Wyler-Oltingen, w kant Bern. Źródła w lodnie Sanetsch (w kant. Bernsku.

Bieg przez Gesteig, Rougemont, Gruyeres, Fribourg i Laupen; rzeki do niéj zlewające się: Jaun i Singine z pr., a Glan z l. strony. Spławna dla małych statków w części swego koryta.

SANFROUT, Mm. w król. Sardyńskiém, w prowincyi i o 17 w. ku zach. od Saluces; 382 m.

SANGERHAUSEN, M. w Prusach, w prow. Saskiéj, w rejencyi Merseburgskiéj, o 66 w. ku płn.-zach. od Merseburga, nad rz. Gomme; 6,073 m. w r. 1843. Trybunał grodzki i ziemski. Sąd kryminalny. Gisernie miedzi. Garbarnie, saletralnie, fabryki płótna.

SANGUESA, M. w Hiszpanii, w Nawarze, w prow. i o 45 w. ku płd.-zach. od Pampeluny, nad rz. Aragon; 3,300 m. Greplarnie wełny.

SANGUINAIRES, mały archipelag we Francyi, w depar. Korsyki, na odnodze Ajaccio.

SANGUINETTO, Mm. w król. Lombardzko-Weneckiém, w gubernii Weneckiéj, w delegacyi i o 45 w. ku płd.-wsch. od Werony; 2,600 m.

SANNA, mała rzeka w król. Polskiém, w okręgu Kraśnickim, poczyna się pod Moczydłami; płynie około Modliborzyc i ubiegłszy 6 mil, pod wsią Opoką wpada do Wisły. Nie jest i nie może być spławną.

SANNOIS, W. we Francyi, w depar. Sekwany i Oazy, o 14 w. ku płn.-wsch. od Wersalu, na pr. brz. rzeki Sekwany; 1,622 m. Winograd i owoce. Fabryki masek i lasek.

SANOCKI obwód, podział administracyjny w Austryi, w Galicyi, graniczy na zach. z obwodem Jasielskim, na płn. z Rzeszowskim i Przemyskim, na wsch. z Samborskim, a na płd. z Węgrami; ma rozległości 83 mil kw., na téj przestrzeni jest 10 M., 19 Mm., i 438 wsi, z 301,323 m. Największą część tego obwodu zajmują Karpaty, grunta po większéj części skaliste, obfitujące w lasy; mieszkańcy też więcéj hodowlą bydła i rękodziełami, niż rolnictwem się zajmują.

SANOK, M. w Austryi, w Galicyi, stol. obwodu t. n., o 11 i pół stacyi pocztowych od Lwowa, z 2,500 m. Urząd obwodu, administracya dochodów skarbowych, magistratem; szkoła normalna i klasztor XX. Franciszkanów. Oprócz starodawnego niegdyś obronnego zamku, dziś zamienionego na urząd obwodowy, to miasto, nieregularnie zabudowane, nie ma w sobie nic osobliwego. Sanok w dziejach krajowych głośny jest zaślubieniem Elżbiety Granowskiéj z Władysławem Jagiełłą (1417. r.), i urodzeniem Grzegorza z Sanoka (1426. r.), nauczyciela Warneńczyka, a potém arcybiskupa Lwowskiego.

SANQUHAR, Mm. w Szkocyi, w hrb. i o 42 w. ku płn.-zach. od Dumfries, nad rz. Nith; 1519 m. Fabryki słynne czapek wełnianych i kobierców, Ważna eksploatacya kamieni wapiennych, węgla, żelaza i ołowiu. Ruiny dawnéj twierdzy.

SANSANDING, M. w Nigrycyi, w Bambara, na l. brz. rzeki Dialiba, o 45 w. ku płn.-wsch. od Sego; 10,000 m.

SANSCHOUAN, SANEI, wysepka w Chinach przy ujściu rzeki Tschou-Kiang, w pobliskości i na płd.-zach. od Macao. Grobowiec Ś. Franciszka Ksawerego.

SANTANDER, 1) M. w Hiszpanii, w Staréj Kastylii, stoł. prowincyi téjże nazwy, o 408 w. ku płn. od Madrytu; 19.000 m. Miasto warowne. Stolica biskupa sufragana w Burgos. Port wojenny. Szkoła handlowa i żeglarska. Fabryki świec, tytuniu, płótna żaglowego, papieru, kapeluszy. Kuźnie żelaza; wywóz mąki i zboża do Kuby. 2) Prowincya w Hiszpanii, w Staréj Kastylii, stolica Santander; 167,730 m. Dzieli się na 12 partidos judiciales: Castro-Urdiales, Entrambas-Aguas, Laredo, Potes, Ramales, Reynosa, San-Vincente-de-la-Barquera, Santander, Santillana del-Mar, Torre-la-Vega, Valle-de-Cabuerniga, Villacarriedo. Zawiera 643 gmin albo pueblos.

SANTAREM, 1) M. w Hiszpanii, w prowincyi Estramadura, o 100 w. ku płn.-wsch. od Lizbony, na pr. brz. rzeki Tagu; 8,000 m. Szkoła patryarchalna teologiczna. Fabryki wódek. Handel zbożem i oliwą. 2) M. w Brazylii, w prowincyi i o 900 w. ku płd.-zach. od Para, na lewym brzegu rzeki Amazonek; 25,000 m. Handel czynny.

SANTENAY, W. we Francyi, w depar. Cote-d'Or, o 15 w. ku płd.-zach. od Beaune; 1,505 m. Wyborne wina czerwone z winnic Gravières, Tavanne i Morgot. Fabryki wina burgundzkiego musującego. Fabryki wyrobów bednarskich. Wody mineralne, saliny zimne.

SANTES, W. we Francyi, w depar. Północnym, o 10 w. ku płn.-zach. od Lille; 1,462 m. Rafinerye cukru.

SANTHIA, M. w król. Sardyńskiém, w prow. i o 22 w. ku zach. od Verceil; 2,525 m. Kolegium komunalne.

SANTHOVEN, Mm. w Belgii, w prow. i o 18 w. ku wsch. od Antwerpii; 985 m.

SANTIAGO, 1) wyspa w Afryce Portugalskiéj, w archipelagu wysp Przylądka Zielonego. 2) M. na wyspie Kubie, stoł. juryzdykcyi t. n., w departamencie-zachodnim, o 39 w. ku płd. od Hawany,

na pobrzeżu płd. wyspy; 5,150 m. w 1841. r. Do uryzdykcyi tego miasta należy 1 ciudad, 3 pueblos i 3 caserios, w których było 14,784 m. w r. 1841., z tych zaś 11,377 w oddzielnych osadach wiejskich, i zawierała 12 cukrowni i plantacyi kawy. 3) M. w Ameryce płd., stolica pańs. Chili, na l. brz. rz. Mapocho, albo Topocalma. Leży pod 33° 26' 30" szer. płd., a 73° 4' 15" dłg. zach. 65,675 m. w r. 1830. Stolica rządu rzeczypospolitéj. Siedlisko biskupa. Uniwersytet. Biblioteka publiczna. Mennica (w 1839. r. wybiła 3415 mark albo 785 kilogr. złota i 24225 mark srebra). Miasto regularnie zabudowane, założone przez Valdivia w 1541. r. Pustoszono kilka razy przez trzęsienia ziemi, mianowicie zaś w latach 1822. i 1829. 4) M. na wyspie Haiti, stol. depart. płn.-wsch., o 177 w. ku płn.-zach. od San-Domingo. 5) Santiago-de Compostella, M. w Hiszpanii, w Galicyi, w prowincyi i o 50 w. ku płd. od La Corogne, przy zlewie rz. Noya i Arosa; 28,500 m. Siedlisko arcybiskupa. Uniwersytet założony w roku 1532. Papiernie, garbarnie, fabryka kapeluszy. Handel dość czynny. Piękna i obszerna katedra gotycka, do któréj liczne pielgrzymki odbywają 6) Santiago-del-Estero, M. w rzpltéj La Plata, stol. prow. t. n., o 882 w. ku płn.-zach. od Buenos-Ayres, nad rzeką Dulce. 7) Santiago-Esquipulas, M. w Guatimali i o 110 wiorst ku płd.-wsch. od Guatimali; 5,000 m. 8) Santiago-de-Tabasco, rzeka w Meksyku (Tabasco), zlewająca się do odnogi Vera-Cruz. Bieg około 600 w.

SANTILLANA-DEL-MAR, CONCANA, M. w Hiszpanii, w Staréj-Kastylii, w prow. i o 35 w. ku zach. od Santander, nad odnogą Gaskońską; 2,300 m. Mały port. Miejsce urodzenia Juana Herrery architekta, który wykończył Eskuryal.

SANTIN-CANTALÈS, SAINT S..., W. we Francyi, w depart. Cantal, o 22 w. ku zach. od Aurillac; 1,375 m.

SANTIS, góra w Szwajcaryi, w kantonie Apenzell, wysoka na 2557 metrów.

SANTONA, M. w Hiszpanii, w Staréj Kastylii, w prow. i o 26 w. ku wsch. od Santander, nad odnogą Biskajską; 1,140 m. Port wojenny i arsenał morski. Port handlowy.

SANTOS, M. w Brazylii, w prow. i o 53 w. ku płd.-wsch. od Sao-Paulo, na pobrzeżu płn. wyspy Sao-Vicente; 7,000 m. Konsulat Stanów Zjednoczonych. Port handlowy czynny, z którego wywożą corocznie za granicę za 2,500,000 fran. cukru, ryżu, kawy i t. d. i za większą summę tychże produktów do Rio-Janeiro.

SANVIC, SANVIE, SAINNEVILLE, W. we Francyi, w depart. Niższéj Sekwany, o 3 w. od Hawru; 3,699 m. Liczne cegielnie, fabryki wapna hydraulicznego; czernidła i tłuszczu z kości, nawozu. Czyszczenie smoły. Huty szklanne.

SANVIGNES, W. we Francyi, w depar. Saony i Ligiery, o 29 w. od Charolles; 1,279 m. Eksploatacya węgla.

SANXAIS, Mm. we Francyi, w depart. Vienne, o 36 w. ku płd.-zach. od Poitiers, nad rz. Vonne; 1,645 m.

SAONE, HAUTE-SAÔNE, WYŻSZÉJ SAONY departament we Francyi, stolica Vésoul. Leży między departamentem Wyższéj Marny, Côte-d'Or, Vosges, Jura, Doubs i Wyższego Renu. Rozległość 533,801 hektarów. Ludność w 1846. r. 347,096 m. (168,501 męz. i 178,595 kobiet). Położony w kotlinie Rodanu. Oblany rzeką Saoną i wieloma rzekami do niéj wpadającemi, pomiędzy któremi Oignon, Brenchin, Lanterne, le Coney i Salon są główniejsze. Kraj górzysty. Graniczy na płn.-wsch. z krańcem południowym pasma gór Wogezskich i pokryty ich odnogami; na płn.-zach. zalegają pochyłości płaszczyzny Langres. Punkta najwyższe: Ballon de Lure, 1300 metr.; Ballon de Servance, 1252 m., w odnogach Wogezskich. Grunt dość żyzny w dolinach, dzieli się według swéj przyrody, na kraj górzysty 43000 hektarów, na kraj landów czyli step 26500 hektarów, ziemię urodzajną 115000 hektarów, ziemię kredziastą albo wapienną 75000 hekt., ziemię kamienistą 201000 hekt., ziemię piaszczystą 15000 hekt. Kraj rolniczy i eksploatacyjny. Rolnictwo mało postępowe, zbiór więcéj jak dostateczny ziemiopłodów i wina; kartofli w obfitości; zbiór znaczny konopi, ziarn oleistych, buraków cukrowych, owoców, a mianowicie wisien do dystylarni. Drzewa w obfitości. Win czerwonych dosyć, lecz są tylko pospolitego gatunku. Chów znaczny bydła rogatego, dobre wieprze, konie pociągowe i wierzchowe. W r. 1839. było koni 23,416, mułów 17, osłów 549, bydła rogatego 153,487, owiec 111,989, wieprzy 88,974, kóz 9,248. Eksploatacya minerałów znakomita, eksploatacya żelaza, jedna z najbogatszych we Francyi, eksploatacya manganezu, węgla, torfu, soli, pięknych granitów, porfiru i piaskowca, wybornych kamieni ciosowych i młyńskich, osełek, marmurów, kamieni wapiennych i gliny garncarskiéj. Kąpiele w Luxeuil. W r. 1839. kopalnie żelaza wydały 1015375 centnarów minerału wartości 1,560,546 franków; 1 kopalnia manganezu wydała 400 cent. metr. minerału wartości 1,200 fr.; 5 kopalni wę-

gla wartości 245,934 fr., 1 kopalnia soli kamiennéj wydała 350 cent. metr. wartości 14,700 fr. Dochód z kopalni kamieni wynosił 306,334 fran. W r. 1839. było fryszerek żelaza 47, w których wyrobiono 804961 cent. metr. minerału i 91107 cent. żelaza lanego, te zaś wydały 253880 cent. metr. żelaza lanego wartości 5,673,740 franków, i 68360 cent. metr. żelaza lanego wartości 2,919,397 fran. i 1200 cent. metr. stali wartości 114,000 fr. Główniejsze zakłady metalurgiczne zasilane przez fryszerki są: walcownie, rękodzielnie żelaza białego i czarnego, warsztaty zegarmistrzowskie, ślusarnie i t. p. Z pomiędzy innych płodów głównych fabrykacyi: tkaniny i nici bawełniane, płótna, oliwa i zboża, wódka a mianowicie ratafia, cukier burakowy, szkło, fajans; wyroby garncarskie, cegła, dachówka, skóry, papier i wyroby tokarskie. Eksploatacya lasów i tartaki zajmują wielu ludzi. Żelastwo, drzewo, deski, bydło, są głównemi przedmiotami eksploatacyjnemi. Jarmarków 393 w 74 gminach, trwających przez dni 403. Rozwój ogólny kommunikacyi w 1837. r 4121 w., z których na 1 rzekę Saonę 24 w., 5 dróg bitych 290 w., 16 dróg departamentowych 405,8 w., 2359 dróg wiejskich 3400 w. Dochód gruntowy wynosił 18,336,000 franków. W r. 1842. r. było 15 zakładów wyższych naukowych, z których 4 szkoły komunalne w Gray, Lure, Luxeuil i Vesoul, i 11 pensyonatów. Z zakładów początkowych w 1840. r. 1 szkoła normalna departamentowa w Vesoul, 7 szkół wyższych, 1020 szkół początkowych (58,324 uczni w zimie), w téj liczbie 883 szkół kommunalnych, 17 klas rzemieślniczych, wydatek na szkoły 190,059 franków. Zakłady dobroczynne w 1841. r. Utrzymanie szpitali i przytułków kosztowało 72,023 fr.; zakłady dobroczynne 14,317 fr. Podział administracyjny i sądowy w 1841. r. 3 na okręgi: Gray, Lure i Vesoul, 28 kantonów, 28 sądów pokoju, 581 gmin. Departament wraz z departamentem Doubs tworzą dyecezyę należącą do arcybiskupstwa w Besançon, zostaje pod zarządem sądu apelacyjnego i akademii uniwersyteckiéj w Besançon, i do dywizyi wojskowéj 6. w Besançon.

SAONY i LIGIERY depart. we Francyi, stolica Macon. Leży między depart. Côte-d'Or, Nièvre, Allier, Ligiery, Rodanu, Ain i Jura. Pomiędzy 46° 10' i 47° 10' szer. płn. Rozległość 853,588 hekt. Ludność w 1846. r. 565,019 m., z których 279,155 mężczyzn i 285,864 kobiet. Położony w dwóch kotlinach Rodanu i Ligiery. Oblany przez tę ostatnię rzekę i do niéj wpadające Arroux, Bourbince i Arconce, oraz przez Saonę i jéj zlewy, Seille, Doubs, Dheune i Grone. Kraj pagórkowaty lecz nie zawierający znacznych gór. Przerznięty przez środek i od płd. ku płn. przez niski łańcuch gór Charolais i Côte-d'Or, oddzielający kotlinę Rodanu od kotliny Ligiery, na zach. przez odnogę gór Morvan. Grunt bardzo żyzny w dolinach, sposobny nadewszystko do uprawy winnic. Dzieli się według swéj przyrody, na kraj górzysty 437355 hektarów, na ziemię stepową (landes) 35000 hektarów, ziemię urodzajną 317500 hektarów, ziemię wapienną lub kredziastą 90000 hektarów, piaszczystą 70000 hektarów. Kraj rolniczy i eksploatacyjny. Uprawa ziemi postępowa. Zbiór zaledwie dostateczny ziemiopłodów, obfity kartofli, wina w nadmiarze. Uprawa bardzo znamienita konopi i ziarn oleistych, buraków cukrowych, drzew owocowych i morwowych. Wina stanowiące główną zamożność departamentu, licząc się do win Burgundzkich i Maconnais. Najcelniejsze są czerwone z winnic Moulin-à-Vent i z Thorins w gminie Romanèche. Wina białe z Pouilly i Fuissey są uważane równie jak pierwsze jako mało różniące się od win wybornych Burgundzkich. Chów znaczny bydła rogatego, a mianowicie wieprzy. Liczne trzody owiec, hodowanie jedwabników dotąd w małéj ilości. W r. 1839 r. było 22,717 koni, mułów 293, osłów 1,826, bydła rogatego 241,622, baranów 371,101, wieprzy 150,802, kóz 20,157. Eksploatacya mineralna bardzo znakomita, eksploatacya węgla, jedna z najbogatszych we Francyi, żelaza w wielkiéj ilości, manganezu, kopalnie obfite marmuru, alabastru, gipsu, kamieni litograficznych, ciosowych, wapiennych i gliny garncarskiéj. Zakład wód mineralnych w Bourbon-Lancy. W r. 1839. 17 kopalni węgla dostarczyły 2,912,293 cent. metr. wartości 2,539,293 franków; kopalnie żelaza wydały 251024 cent. metr. minerału, wartości 340,916 fran.; 3 kopalnie manganezu dostarczyły 38600 cent. metr. minerału, wartości 77,200 fran.; 3 fryszyrki i płuczki manganezu czyszczonego wartości 160,136 fran. Kopalnie kamieni i marmurów czyniły dochodu 970,496 fran. Zakłady przemysłowe najznakomitsze w departamencie są wyrabiające metale, a mianowicie żelazo. W r. 1839. było 9 hut żelaznych, z 9 piecami pudlingowemi, 38 kuźniami i piecami, w których skonsumowano 137754 cent. metr. minerału i 81813 cent. metr. żelaza lanego. Wyrobiono zaś z tychże 49935 żelastwa lanego, wartości 604,705 franków, i 66562 cent. metr. kutego wartości 1,685,630 fr. Inne zakłady zasilane przez fryszer-

ki są: fabryki blachy, żelaza czarnego, broni palnéj i pocisków wojennych. Fryszerka metalurgiczna najznakomitsza we Francyi w Creuzot, należy do departamentu. Z pomiędzy innych wyrobów rękodzielniczych: szkła, wyroby garncarskie, dachówki, wyroby zegarmistrzowskie, dywany, szczecina, kołdry, wełna, skóry, papier, cukier burakowy, wódka i piwo. Wina, bydło i żelastwo stanowią główne przedmioty handlu wywozowego. Jarmarków 737 w 179 gminach, które trwają przez 827 dni. Rozwój ogólny komunikacyi w r. 1837. r. 14557,9 w., z których na 5 rzek (Ligierę 92 w., Arroux 20 w., Saonę 117 w., Doubs 14 w., la Seille 39 w.) w ogóle 282 w., na 3 kanały (kanał zwany Środkowym 116 w., boczny do Ligiery z Digoin do Briare 5 w., kanał z Roanne do Digoin 17,1 w.) razem 139 w., na 7 dróg bitych 552 w., 22 departament. 792 w., 7769 dróg wiejskich, 12791 w. Dochód gruntowy wynosił 25,145,752 fr. Podział gruntu według płodów w roku 1834. (rozległość oznaczoną została na 856472 hekt.): posiadłości opodatkowane 812591 hektarów, z tych na wody przypadało 5598 hekt., powierzchnią budynków 4439 hekt. (106394 posiadłości, z których 105002 domów, 1150 młynów 11 kuźni i 431 innych fabryk, posiadłości nieopodatkowane 43881 hektarów, z tych na drogi przypada 20504 hektarów, wody 5671 hekt., lasy 17474 hekt., budynki publiczne 232 hekt. W 1842. r. było 22 zakładów wyższych naukowych, z których 1 kolegium w Macon, 5 kolegiów komunalnych w Autun, Chalons nad Saoną, Charolles, Cloung, Louhans, i 1 instytut i 13 pensyonatów. Zakłady początkowe 1 szkoła normalna depart. w Macon, szkół wyższych 7 (4 komunalne), 670 szkół początkowych, w których 43,544 uczni w zimie, w téj liczbie 468 szkół komunalnych z tych zaś 127 męzkich, 289 mieszanych i 52 żeńskich, 4 klassy rzemieślnicze w 4 gminach i 285 uczni. Zakłady dobroczynne w 1841. r. utrzymanie szpitali i przytułków kosztowało 622,131 fr., biura dobroczynności 97,520 fr. Podział administracyjny i sądowy w 1841. r. był na 5 okręgów: Autun, Chalon, Charolles, Louhans i Macon, 46 kantonów (48 sądów pokoju). Departament tworzy dyecezyę biskupstwa w Autun, zostaje pod zarządem sądu apelacyjnego i akademii uniwersyteckiéj w Dijon i należy do 18. dywizyi wojskowéj w Dijon.

SAONA, rzeka we Francyi, wpadająca do Rodanu powyżéj Lyonu. Źródło w Viomenil (w dep. Vosges). Bieg około 430 w. przez Gray, Auxonne, Chalon, Macon, Trévoux i Lyon. Spadek rzeki: wysokość przy źródle 396 metr., pod Darneéj 246 m. przy zlewie Amance 232 m., pod Gray 209 m., przy zlewie Oignon 197 m., przy ujściu Doubs 171 m., pod Tournus 156 m., przy ujściu Seille 152 m., pod Macon 150 m., pod Lyonem 140 m. Główniejsze rzeki do niéj wpadające z pr. str. Tille i Grone, z l. Oignon, Doubs, Seille, la Reyssousse i Veyle. Żeglowna od Monthureux na 132,5 w. Spławna od Gray na 289 w. Spławiają na niéj: zboże, siano, żelazo, drzewo budulcowe i opałowe; w górę zaś rzeki: wino, wódkę, węgiel, sól, korzenie i płody kolonialne.

SAOU, Mm. we Francyi, w depart. Drôme, o 42 w. od Die, blisko Roubion; 1,570 m. Fabryka porcelany i wyrobów garncarskich.

SAP, LE S..., Mm. we Francyi, w depart. Orne, o 35 w. ku płn.-wsch. od Argentan; 1,496 m.

SAPENTZE, SAPIENZA. mały archipelag w Grecyi, w dyecezyi Pylia, blisko pobrzeża płd.-zach. od Morei, naprzeciw Modon.

SAPIEŻYSZKI, M. w król. Polskiém, w gubernii Augustowskiéj, w powiecie Maryampolskim, o 53 w. ku płn.-wsch. od Maryampola, na l. brz. Niemna; 600 m. 3 jarmarki do roku, 1 targ tygodniowy.

SAPONARA, Mm. w król. Neapolitańskiém, w prow. Basilicata, o 35 w. ku płd.-wsch. od la Sala; 4,000 m.

SAPOŻOK, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gubernii Riazańskiéj, odległe od Petersburga 1000 w., od Moskwy 322 w., a 124 w. od Riazania, nad rz. Sapożką; 3,404 m. Fabryki sukna i bawełnianych wyrobów.

SAPRI, Mm. w król. Neapolitańskiém, w prow. Principato citeriore, w obwodzie i o 9 w. ku płd.-wsch. od Policastro, nad odnogą Policastro; 1,445 m. Port rybacki.

SARABAT, PACTOLE u starożytnych, rzeka w Turcyi azyatyckiéj, wpadająca do odnogi Smyrneńskiéj. Bieg około 350 w.

SARACENA, Mm. w król. Neapolitańskiém, w Środkowéj Kalabryi, o 15 w. ku zach. od Cassano; 2,368 m.

SARAIST, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Riazańskiéj, o 56 w. od Riazania, nad rz. Osetrą; 4,800 m.

SARAMON, M. we Francyi, w depart. Gers, o 22 w. ku płd.-wsch. od Auch; 1,216 w. Szkoła wyższa.

SARANCZUKI, W. w Austryi, w Galicyi, w

obwodzie Brzeżańskim, o milę od Brzeżan. Fabryka papieru.

SARAŃSK, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Penzeńskiéj. Leży pod 54° 11' płn. szer., a 62° 53' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 1257 w., od Moskwy 579 w., a 119 w. ku płn. od Penzy, nad rz. Insarą i Saranzą; 10,109 m. Garbarnie, mydlarnie, cegielnie. Handel bydłem i siemieniem lnianém.

SARAPUL, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Wiatskiéj, o 583 w. ku płd.-wsch. od Wiatki, nad rz. Kamą; 4,273 m. Mydlarnia. Handel zbożem i drzewem.

SARATOGA, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pańs. New-Yorku, o 50 w. ku płn. od Albany; 2,624 m. w 1840. r. Sławne przez kapitulacyę generała Bourgogne i wojska Angielskiego przed generałem Amerykańskim Gates 17. października 1777. r.

SARATOGA-SPRINGS, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państwie New-York, blisko Saratogi; 3,384 m. w 1840. r. Źródła mineralne i kąpiele najbardziéj uczęszczane w Stanach Zjednoczonych.

SARATÓW, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe i stolica gub. Saratowskiéj. Leży pod 51° 32' płn. szerok., a 63° 44' wsch. dłg. Odległe o 1578 w. ku płd.-wsch. od Petersburga, a 896 w. ku płd.-wsch. od Moskwy, na pr. brz. rz. Wołgi; 42,237 m. Sąd kryminalny i apelacyjny. Stolica eparchii prawosławnéj. Nadintendentura ewangelicka; 7 szkół publicznych (933 uczni). Gimnazyum z ogrodem botanicznym. Magazyn solny i żywności dla wojska. Fabryki wyrobów bawełnianych, czapek jedwabnych i bawełnianych, wyrobów zegarmistrzowskich, skór, świec łojowych i woskowych, octu, piwa; razem 58 fabryk (632 robotników w r. 1833.). Handel czynny tranzytowy pomiędzy Astrachanem a Moskwą i Niższym Nowgorodem; 3 jarmarki do roku, na które zwieziono w 1839. r. za 2,722,800 rubli assyg. towarów. Miasto regularnie zabudowane, lecz po większéj części mające domy drewniane.

SARATOWSKA gubernia, w ces. Rossyjskiém, stolica Saratów. Rozległość 206360 w. kw. Ludność w 1846. r. 1,720,000 m. Grunt spagórkowacony tylko w stronie płn.-wsch., zresztą wszędzie płaski, zawierający rozległe stepy na płd.-wsch. Ziemia bardzo urodzajna w kilku okolicach, wydaje w obfitości zboże, tytuń, len, konopie i t. p. Lasy, z tych rządowe obejmują 705185 diesiatyn. W 1830. r. 970,220 ludzi zajmowało się rolnictwem; wysiano 465420 czetw. oziminy, i 1029740 czetw. zboża jarego. Chów bydła i jedwabników. W 1839. r. plantacye drzew morwowych zajmowały rozległości 50816 stóp kw. Potażarnie. Wywóz zboża mianowicie pszenicy i ryb z Wołgi. W 1833. r. było w gubernii 15 szkół publicznych, w których się kształciło 2632 uczni.

SARCELLES, W. we Francyi, w dep. Sekwany i Oazy, o 31 w. od Pontoise; 1,737 m. w 1841. r. Fabryki kafli, cegły, dachówek.

SARCIIS, LE-GRAND-S..., W. we Francyi, w depar. Oazy, o 32 w. ku płn.-zach. od Beauvais; 797 m. Fabryki drylichów, kartonów, tkanin zwanych St. Lo.

SARDAR-ABAD, dawniéj forteca, w ces. Rossyjskiém, w gub. Erywańskiéj. Oddalona od Petersburga 2856 w., od Moskwy 2178 w.

SARDENT, W. we Francyi, w dep. Creuse, o 17 w. ku płn.-wsch. od Bourganeuf; 1,896 m.

SARDOAL, M. w Portugalii, w prow. Estremadurze, o 9 w. ku płn.-wsch. od Abrantes; 3,400 m.

SARDYNIA, wyspa na mr. Śródziemném, składająca z wyspami przyległemi (z których główniejszemi są: San-Antioco, San-Pietro, Asinara, Maddalena, Tavalora i Caprera) część król. Sardyńskiego. Leży między 38° 32' i 41° 15' szerok. płn., a 5° 48' i 7° 34' dłg. wsch., na płd. Korsyki od któréj jest oddzielona kanałem Św. Bonifacego, na zach. od Włoch, na wsch. od wysp Balearskich, a na płn. od państw Tunetańskiego i Algieryi. Rozległość 7264 mil kw. włoskich, wraz z należącemi do niéj wyspami. Ludność 524,635 m. w r. 1839. Pobrzeża skaliste tworzące wiele odnóg i przylądków, pomiędzy ostatniemi: przylądek Longosardo, Figari, Comino, Punta-Neva, Monte-Santo, Bella-Vista, Ferrato, Carbonara, San-Elia, Spartivente, Teulada, Altano, della-Frasca, San-Marco, Mannu, Maragiu, Caccia i Faleone. Góry pokrywają większą część wyspy, lecz nie są wyniosłe; kierunek gór w ogólności rozciąga się od płn. ku płd., który zarazem jest kierunkiem grzbietu wyspy do którego się skupiają, i który się rozciąga od przylądka Longosardo do przylądka Teulada. Główniejsze massy gór: na grzbiecie są góry Barbariga i Gennargenta, w środku, z których punkt najwyższy Punta-Schinschii, na 1830 metr. wysoki, panujący nad całą wyspą, góry Limbara na płn., góry Sa-Mira i Severa na płd., na spadzistości wsch. góry Congianus, Niedda, Alvo, Corno-di-Bac, San-Vitoria, Cardiga i Serpeddi, na spadzistości zaś zach. góry Mannu, del Marghine, Urticu, Ghiargini, Arci, Linas i Arcuentu. Jedyną płaszczyzną rozleglejszą jest Campo d'Ozieri, równiny zaś

Campidano de Cagliari i Oristano. Podziały hydrograficzne morza Śródziemnego przy brzegach są: mr. Tyryjskie na wsch. i ciaśnina Bonifacio na płn.; główniejsze zaś jego odnogi są: Arsachena, Congianus, Terranova i Orosei, na wsch. Asinara, Alghero, Oristano i Palmas, z których ostatnia otwarta w głębi, jest właściwie ciaśniną, nakoniec na płd. odnoga Cagliari. Liczne laguny zwane jeziorami (Stagno) przy ujściu rzek, albo inne punkta pobrzeży, z których główniejsze są: Galtelld, Girasol, Cagliari, Cabras i t. d. Rzeki mało znaczące, z których znaczniejsze: Tirso (najdłuższa) bieg około 100 w. Coghnias, Flumendosa i Bosa. Klimat umiarkowany w dolinach części płn. wyspy; lato bywa gorące (w okolicach zwanych Campidanos), zmiany bardzo gwałtowne i częste w temperaturze. Deszcze rzadko padają. Klimat zdrowy w zimie i przez cały rok w wielu okolicach wyspy; w innych zaś upały przyczyniają się do rozwoju gorączek epidemicznych. Flora wyspy, pomiędzy innemi płodami krajów ciepłych, obejmuje gaiki cytrynowe i pomarańczowe, mianowicie w okolicach Sassari, Oristano i w dolinie Miles, granaty, figi i drzewa oliwne rosną na wszystkich; drzewa daktylowe, kaktusy, drzewa korkowe, jodły, jesiony, wiązy, gruszkowe, jabłkowe, śliwkowe, jarzębina, wawrzynowe, cyprysowe, palmowe-karłowate i t. p. Znajdują się także trufle białe, rozliczne zioła lekarskie i farbiarskie, obficie corocznie zbierają. Zwierzęta leśne rozmaitego rodzaju, jako to: kozy, jelenie, daniele, dziki, króliki i zające w wielkiéj ilości, ptaki drapieżne, kuropatwy, przepiórki, kwiczoły i inne, prawie wszystkie gatunki ptaków wodnych europejskich; ryb mnóstwo w rzekach, w lagunach i przy brzegach, wyborne ryby morskie; tuńczyki, sardynki które otrzymały nazwę od téj wyspy jak utrzymują). Rybołowstwo i łowy mają wielką ważność w Sardynii. Główniejsze bogactwa mineralne: siarkan ołowiu srebrodajny, merkuryusz, antymon, węgiel, ałun, kamień probierczy, siarka, witryol, okra, kryształ, porfir, jaspis, bardzo piękny granit, tworzący podstawy głównych gór, marmur, alabaster, piękne chalcedony zwane Sardoinami albo Sardonyxami od nazwiska wyspy. Źródła mineralne w Codrongianos, w Fordongiano, Villacidro i t. d. Ludność w 1839. r. 324,633 m.; w Sardynii są dwa miasta po 20,000 ludności, Cagliari i Sassari; a 7 od 4—10,000 m.; Alghero, Bosa, Oristano, Tempio, Vielacidro i Quarto, razem 9 miast, 23 miasteczek i 360 wsi. Sardyńczycy mają oddzielny język. Włoski język jest urzędowym i w miastach używanym. Uprawa ziemi w ogólności bardzo wsteczna, ziemio-płody mało znaczące wyjąwszy w okolicy Campidano, pomimo żyzności gruntu, żyzności która weszła w przysłowie u starożytnych. Zbiór zboża w wielkiéj ilości i wybornych gatunków, jęczmienia, maisu w kilku okolicach; uprawa winogradu wszędzie, który wydaje wyborne wino w wielu miejscach; oliwnych drzew na płn., figowych drzew wydających owoce przez pół roku, tytuniu pod Capo di Sassari; drzewa owocowe rozmaitych gatunków. Obfitość drzew pożytecznych, jako to: morwy białéj, trzciny cukrowéj, indygo; lasy zawierające wyborne gatunki drzew są zaniedbane. Chów pięknych koni i kucyków (poneys), odznaczających się małym wzrostem, równie jak osiełków, małych wołów, kóz mnóstwo dostarczających lepszego mleka jak krowy miejscowe. Wieprzy podostatkiem, żywiących się po lasach. Sardynia zwana niegdyś matką metali, wydaje obecnie kruszce w niedostatecznéj ilości na potrzeby własne. Eksploatacya srebra, ołowiu, nieco ałunu, soli z lagun, i kilka materyałów budulcowych. Przemysł rękodzielniczy ogranicza się na wyrabianiu płodów krajowych, przygotowują pasztety i suchary morskie, są też fabryki wyrobów złotniczych i ślusarskich, tkanin mniéj więcéj pospolitych, nieco jedwabnych, wyrobów garncarskich; proch wyrabiają w prochowni królewskiéj w Cagliari, a tytuń w fabrykach królewskich w Cagliari i Sassari. Jest drukarnia królewska w Cagliari. Handel zewnętrzny Sardynii pozostaje prawie wyłącznie w ręku Francuzów, Neapolitańczyków, Austryaków i Toskańczyków. Handel wewnętrzny mało znaczący, utrudniony jest nadto przez zły stan dróg. Wartość towarów wywozowych dochodzi do 6,000,000 fr. rocznie. Główniejsze przedmioty handlu wywozowego są: ziemiopłody, w latach urodzajnych; tuńczyki marynowane i wędzone, wędliny, oliwa, sery kozie, sól, wino, wódki, wełna, skóry, sadło, suchary, korale, ołów, zioła lekarskie i farbiarskie, drzewo i t. p. Z towarów wprowadzonych: płody kolonialne, metale surowe i wyroby z nich, sukna, płótna, wyroby jedwabne, liny, przedmioty zbytkowe, papier, stokfisz i t. p. Porty najwięcéj uczęszczane są w Cagliari (jeden z najpiękniejszych mr. Śródziemnego), Alghero, Oristano, Carloforte, Porto-Tores, Siniscola i Bosa. Wyspa przerznięta jest wielką szosą centralną z Cagliari do Porto-Tores przez Sassari idącą, wysypaną w ciągu lat 1823.—1832. r., z którą 7 dróg prowincyonalnych się łączy. Sardynia tworzy po-

dział polityczny i administracyjny król. Sardyńskiego, i sama ma tytuł królestwa. Wielkorządca administracyi cywilnéj i wojskowéj nosi tytuł wice-króla, generalnego gubernatora i kapitana wyspy, zwykle bywa obierany na lat trzy. Wice-król przewodniczy w komissyach administracyi centralnéj, jako to: 1. w komissyi zwanéj Wież albo małych warowni wzniesionych na pobrzeżach; 2. w juncie zdrowia; 3. w juncie zapasów żywności; 4. w juncie wsparcia (Giunta generale sopra i monti di Soccorso), z którą korespondencyę junty zaprowadzono we wszystkich parafiach, wspomagając w potrzebie pieniędzmi i zbożem do wysiewu; 5. w juncie generalnéj dróg i mostów. Najwyższy trybunał ma atrybucye rady stanu, i wtedy przewodniczy w nim wice-król. Pod względem administracyi cywilnéj i wojskowéj, wyspa dzieli się na dwie gubernie: Capo di Cagliari albo Capo di Sotto (przylądka wewnętrznego), i Capo di Sassari albo Capo di Sopra, które znów się dzielą, pierwsza na 6 prowincyj, jako to: Cagliari, Busachi, Isili, Iglesias, Lanusei i Nuovo; druga zaś na 5 prowincyj, jako to: Sassari, Alghero, Ceglieri, Ozieri i la Gallura. Te 11 prowincyj podzielone są na 32 obwodów i 368 gmin. Każda gubernia zostaje pod zarządem gubernatora, a oprócz tego Capo di Cagliari ma intendenta generalnego, a Capo di Sassari wice-intendenta generalnego. Burmistrze (merowie) 7 głównych miast mają tytuł Magistrato, merowie gmin Sindaco. Sardynia zachowała swoje oddzielne prawodawstwo, którego podstawę stanowi Carta di Logo, księżniczki Eleonory w Arborée, z kart progmatycznych Filipa IV. króla Hiszpanii, i z postanowień (Capitoli) stanów państwa. Najwyższy trybunał wyspy jest (Real-Udienza), nadający moc prawa postanowieniom wice-królów, i składa się z trzech izb, z których dwie cywilne a jedna kryminalna. W każdéj gubernii jest sąd apelacyjny; w każdéj intendenturze zaś jest trybunał I. instancyi, oprócz tychże są niższe sądy zwane według miejscowości wikaryatami. Sardynia dzieli się na trzy arcybiskupstwa: Cagliari, Oristano i Sassari; i na 8 biskupstw: Castelli-Nuovo, Iglesias i Ogliastra, Ales, Alghero, Ampurias i Civita, Boas i Biscarcio. Zawiera 106 klasztorów, z których 93 męzkich. Szkoły nie są urządzono według planu regularnego, i po większéj części zostają pod zwierzchnictwem duchowieństwa. Są dwie wszechnice, jedna w Cagliari (21 profesorów), a druga w Sassari. Wyższe szkoły są w każdéj prowincyi. Szkoły początkowe winny być zaprowadzone według nowego prawa w każdéj gminie. Pod wice-królem kapitanem generalnym wyspy zostaje generał dowodzący siłą zbrojną, nadto 1 kapitan generalny pieszéj milicyi, 1 kapitan generalny milicyi konnéj, 1 kapitan komendant warowni i komendanci twierdz. Jest także milicya narodowa i kompanie gminne czuwające nad porządkiem. Marynarka zostaje pod rozkazami komendanta generalnego; porty wojenne są w Cagliari, Alghero, Maddalena, Porto-Torres, Carlo-Forte, Oristano, San-Antioco, Santa-Teresa. Finanse są administrowane przez intendenta generalnego w Kagliari, wice-intendenta w Sassari i przez podintendentów w znaczniejszych miastach. W 1824. r. dochody wynosiły 2,837,362 franków, a wydatki 1,006,250 franków; papierowych pieniędzy było w kursie na wyspie do 3,000,000 fr.

SARDYŃSKIE KRÓLESTWO, państwo w Europie płd., stolica Turyn. Składa się ze stałego lądu, zwanego państwem Sardyńskiém (Stati-Sardi-di-Terra-Ferma), zawierającego księstwo Sabaudyi (kolebki monarchii), księstwo Piemontu, hrabstwo Nicei (do którego należy księstwo Monaco), księstwo Montferrat, część dawnego księstwa Medyolańskiego i księstwo Genueńskie (z wyspą Capraja), i wyspa albo królestwo Sardynii. Państwo Sardyńskie stałego lądu położone jest między 43° 40' szer. płn. i 46° 40' szer. płn., a 3° 30' i 7° 50' dłg. wsch. Graniczy na płn. z Szwajcaryą (z kantonami: Genewy, Vaud, Valais i Tessin), na zach. z Francyą, na wsch. z król. Lombardzko-Weneckiém, z Parmą, Modeną i Toskanią, na płd. z odnogą Genueńską. Rozległość królestwa 22432 mil kw. włoskich, z których przypada na ląd stały 14989 mil kwad. wł., a na wyspy 7264. Ludność w 1839. r. 4,650,368 m. Państwo Sardyńskie stałego lądu mieści się w trzech podziałach mr. Śródziemnego: w większéj części należy do kotliny Adryatyku, oraz do kotliny rz. Po, zawierającéj środkową i płn.-wsch. część terytoryum, do kotliny odnogi Lyońskiéj przez kotlinę Rodanu zawierającą płn.-zach. stronę, i do odnogi Genueńskiéj, mieszczącéj całe pobrzeże morskie. Część kotliny rzeki Po, tworzy równinę głównie położoną na l. brz. rzeki, która jéj nadaje nazwę i którą otaczają szczyty Alp i Apenin ku płn., zach. i płd. Ta płaszczyzna pochylona najprzód ku płn. na przestrzeni blisko 80 w., zwraca się ku wsch. i dąży rozszerzając się aż do granic Lombardyi. Część kotliny Rodanu, za granicą naturalną naznaczoną Włochom przez szczyty Alp, tworzy okolicę górzystą Sabaudyi. Ziemie oblane odnogą Genueńską, tworzą ciasną spadzistość ograniczoną pochyłością płd.

Apenin otaczających odnogę, przy połączeniu Alp z Apeninami. Pasmo Alp należy do państwa Sardyńskiego, równie jak Francyi, to jest sekcya Alp morskich; w całkowitości zaś co do sekcyi Alp Greckich, oddzielających Sabaudyą od Piemontu, a wspólnie co do sekcyi Alp Penińskich, odgraniczających Piemont od Valais, najwyższy punkt tego pasma jest Mont-Blanc, która zarazem jest najwyższą górą w Europie (4795 metr.). Łańcuch Apenin należy w całkowitości od wąwozu Altave, gdzie się łączy z Alpami przy górze Penna, i na całéj przestrzeni ku płd. tego szczytu, wspólnie z Parmą, Toskanią i Modeną. Potężne odnogi Alp otaczają liczne i malownicze doliny, które przerywają rzeki zlewające się do Po i Rodanu. W kotlinie pierwszéj główniejsze rzeki są: Domo-d'Ossola, wpadająca do jeziora Maggiore, którą przerzyna droga Simplońska; Sesia, Aosta, która w swéj wyższéj części kommunikuje się ze Szwajcaryą przez przejście góry Wielkiéj Św. Bernarda, a z Sabaudyą przez przejście Małéj Św. Bernarda, gdzie idzie droga Piemoncka do Sabaudyi przez Mont-Cenis, a do Francyi przez górę Genèvre. Z pomiędzy rzek kotliny Rodanu: Chamouni, St. Jean de Maurienne. Główniejsze rzeki królestwa są: Po, i do niéj wpadające Maira, Stura i Tanaro, z pr. str. Clusone, Dora-Baltea, Sesia, Agogna i Tessin z l.; Rodan i do niéj wpadające Arva i Izera, w kotlinie odnogi Lyońskiéj, a w kotlinie odnogi Genueńskiéj i w części jeziora Maggiore z wyspami Boromeuszów, należą do państwa Sardyńskiego, w których się znajdują jeziora Annecy i Bourget (w Sabaudyi). Temperatura zmienna w państwie Sardyńskiém stałego lądu, względnie do wysokości położenia, na pobrzeżu i na pochyłości płd. Apeninów jest prawie taką jak w Neapolitańskiém (+15° do +16° R.), na płaszczyznach rz. Po, zbliża się bardziéj do temperatury środkowéj Francyi; średnia zaś panująca w Turynie wynosi +11°, 7, lecz w wyniosłych okolicach Alp, staje się zimniejszą w miarę zbliżania się do śniegów wieczystych pokrywających te góry 2,000 metrów średniéj wysokości, i rozległych lodnisk zalegających w wyższych częściach tych wyniosłości. Ziemia w ogólności żyzna, wydaje rozmaitą roślinność, stosownie do położenia. Drzewa rosną tu w tychże gatunkach, co i w innych częściach Włoch płn. sąsiednich z Alpami. Wulkanów nie masz na stałym lądzie król. Sardynii, jednakże trzęsienia ziemi nie są tu rzadkiemi. Bogactwo mineralne stanowi: żelazo, srebro, ołów, miedź, siarka, manganez, kobalt, alabaster, piękne marmury, serpentyn, sól i t. d. Źródeł mineralnych obfitość, w większéj części siarczanych, z pomiędzy celniejszych są: w Chambery, w Aix, Evian, Cour-Majeur, Acqui, Valdieri i Vinadio. Według rządowych obliczeń, ludność król. Sardyńskiego w 1839. r. wynosiła 4,650,368 m., z których 4,125,735 na stałym lądzie, a reszta na wyspie Sardynii i jéj sąsiednich. Miast było 95 (9 na wyspie): miasto Turyn liczyło przeszło 100 000 m.; Genua 96,000 m.; Aleksandria, Nicea, Asti, Cagliari i Sassari po 15.000 m.; 9 po 15,000 m. i 10 po 10,000 przeszło; miasteczek 302 (32 na wyspie), wsi 3,424 (360 na wyspie). Większość mieszkańców wyznaje religię katolicką, inne wyznania są cierpiane; żydów jest 6,789. Liczą trzy dyalekty w pań. Sardyńskiém, jako to: Piemontski gminny (patois), Francuzki, Sabaudzki i Genueński. Płody rolnicze są niewystarczające na potrzeby własne, lecz niektóre z nich, jako to: ryż, wino, oliwa i konopie wyprowadzane bywają za granicę. Pola ryżowe znajdują się głównie w prow.: Nowarry, Turyńskiéj i Aleksandryi. Winograd wszędzie uprawiany i na wyspie Sardynii, jest także uprawiany w pań. Sardyńskiém stałego lądu, na pochyłościach gór, aż do doliny Aosta, najwyższego punktu, gdzie winnice w takiém położeniu natrafiają się w Europie. Drzewa oliwne uprawiają na pochyłości gór Apenińskich i w Sardynii. Konopie i tytuń w Piemoncie i w Sabaudyi. Chów bydła znakomity, mianowicie w Sabaudyi i w innych okolicach górzystych; hodownictwo jedwabników, jedno z najważniejszych w Europie, wydaje rocznie jedwabiu za 30,000,000 franków. Przemysł mineralny w państwie Sardyńskiém stałego lądu, jest jednym z najczynniejszych we Włoszech; minerały eksploatowane są: srebro z kopalni Pessey, Macot i Hermillon, rocznie 1,800 cent.; żelazo, mianowicie z kopalni Gressan, w dolinie Aosty, 30000 cent.; miedź w Sabaudyi, 380 cent.; węgiel w Sabaudyi i blisko Savony; siarka w Tarantezyi; soli w obfitości; w téj okolicy liczą 23 wielkich szyb marmuru. Przemysł rękodzielniczy na wyższym stopniu jak w innych krajach włoskich, jest dotąd małoznaczącym. Główniejsze płody tegoż są: wyroby jedwabne, aksamity, papier (94 papiernie), wyroby koralowe z Genui, płótna lniane i konopne, płócienka i broń z Turynu. W r. 1835. 99 fabryk tkanin wełnianych (zajmujące 3,539 robotników) w miastach Genui, Pegli, Voltri, Mondovi i Turynie, wyrabiały sukna cienkie i pospolite, kaźmirki, tkaniny wełniane i t. p. Było też kilka rafineryi cukru, fabryki kryształów i luster, przędzalnie bawełny i t. p. Handel zagra-

niczny państwa Sardyńskiego odbywa się głównie wyjąwszy z król. Lombardzko-Weneckiém. W r. 1835. wartość wprowadzonych towarów przez morze wynosiła 120,763,100 fr.; wartość zaś wyprowadzonych towarów wynosiła 85,635,900 fr. Główniejsze artykuły wprowadzone: zboża za 9,750,000 fr., kakao za 527,900, kawy za 2,377,400 fr., konopi za 1,247,000 fr., bawełny surowéj za 3,241,000 fr., serów za 1,427,500 fr., oliwy za 15,324,600 fr., indygo za 1,427,200 fr., wełny za 53,337,500 fr., skór za 5,796,200 fr., ryb wędzonych za 3,284,600 franków, jedwabiu surowego za 2,705,400 fr., cukru za 12,510,300 fr., tytuniu za 4,354,500 fr., tkanin bawełnianych za 15,318,300 fr., wełnianych za 4,980,100 fr., płótna lnianego i konopnego za 1,205,800 fr., wyrobów jedwabnych za 4,794,700 fr., wina za 1,951,300 i t. d. Z wyprowadzonych zaś towarów: oliwa wartości 19,504,800 fr., papier 1,624,900 fr., skóry 3,668,600 fr., ryż 2,405,000 fr., jedwab surowy 3,895,700 fr., cukier 4,924,500 fr., tkaniny bawełniane 12,441,000 fr., wyroby wełniane 5,509,600 fr., wyroby jedwabne 2,652,200 fr., i t. d. Genua, Nicea, Cagliari i Port-Maurice, są portami dla handlu zagranicznego. W roku 1835. wpłynęło do wszystkich portów Sardyńskich 2927 okrętów, z ładunkiem 268109 beczek. Drogi państwa Sardyńskiego stałego lądu, rozchodzą się w promienie od miasta Turynu i Genui; najważniejsze zaś są te, które przechodzą przez Alpy. Rzeka Po i jeziora stanowią główne komunikacye w państwie Sardyńskiém, które do 1847. r. nie miało żadnéj drogi żelaznéj. Królestwo Sardyńskie jest monarchią konstytucyjną reprezentacyjną, którego korona jest dziedziczną w linii męzkiéj. Tytuł monarchy jest następujący: Król Sardynii, Cypru i Jerozolimy, książę Sabaudyi, Genui, Montferratu, Aosty, Chablais, Genevais i Placencyi, książę Piemontu i Oneille; markiz Włoch, Saluces, Iwrei, Suzy, Ceve, Maro, Oristano, Cézane i Savonne; hrabia de Moriane, Genewy, Nicei, Tendy, Romonte, d'Asti, Aleksandryi, Goceano, Nowary, Tortony, Vigevano i Bobbio; baron de Vaud i Faucigny; pan Vercelu, Pignerolu, Tarentezy, doliny Sesia, i t. d. i t. d. i t. d. Osoba króla jest święta i nietykalna, ministrowie jego jedynie są odpowiedzialnymi; do niego wyłącznie należy władza wykonawcza; wyroki sądowe są wydawane w jego imieniu, może ułaskawiać lub łagodzić kary wymierzane. Władza prawodawcza wykonaną jest przez króla i przez obie izby, z których jedna jest wybieralną a członkowie drugiéj mianowani przez króla dożywotnie. Król zwołuje corocznie obie izby, oznacza trwanie posiedzeń i może rozwiązać izbę wybieralną. Podatki nie mogą być nakładane i pobierane, jak tylko ustanowione prawomocnie. Sędziowie, oprócz w sądach pokoju (mandamento), są nieodpowiedzialnymi. Ordery królestwa są: order Zwiastowania, Św. Maurycego i Św. Łazarza, krzyż wojskowy Sabaudzki Lorder zasługi cywilnéj. Ministeryum składa się z 7 departamentów: spraw wewnętrznych, finansów, wojny i marynarki, prac publicznych, oświecenia narodowego, sprawiedliwości i wyznań, i spraw zagranicznych. Oprócz tego jest rada stanu składająca się z nieograniczonéj liczby członków (zwykle zaś z 14), dzieląca się na 4 sekcye, i izba obrachunkowa (Regia Camera de'Conti), będąca zarazem najwyższym sądem administracyjnym. Państwo Sardyńskie stałego lądu dzieli się na 40 prowincyi, których pierwszym urzędnikiem jest intendent, wykonywujący władzę cywilną, policyjną i skarbową. Prowincye dzielą się administracyjnie na 73 miast i 2781 gmin, których pierwsi urzędnicy mają tytuły Podesta w miastach, a syndyków (Sindico) w gminach. Od 1847. r. przydane są rady prowincyonalne intendentów prowincyi, a merom miast i gmin rady, gminne. Policya i żandarmerya (Carabinieri), izby rolnicze i handlowe miast Turynu, Chambery, Nicei, szpitale, które w ogólności są utrzymywane kosztem miast i gmin; dyrekcya generalna poczt, wód i lasów, dróg i mostów i kopalni, zależą od ministra spraw wewnętrznych. Od r. 1847. wszelkie sądownictwa wyjątkowe zostały zniesione; sądownictwo administracyjne odłączone zostało od cywilnego; sąd kassacyjny rozsądza w ostatniéj instancyi wszelkie sprawy cywilne i kryminalne; 5 sądów królewskich (Real-Senato): w Chambery, Turynie, Casale, Nicei i Genui, przyjmują apelacye od trybunałów I. instancyi, będących w każdéj prowincyi; 416 sądów niższych (Giudicature di Mandamento), odpowiadających sądom pokoju. Więzienia są w każdéj prowincyi i dom centralny w Saluces. Religia katolicka jest panującą. Państwo Sardyńskie stałego lądu dzieli się na 30 dyecezyi, 4 arcybiskupstwa: Chambery, Turynu, Verceli i Genui; i 26 biskupstw: Annecy, Aosty, Maurienne, Tarantaise, Acqui, Alba, Asti, Coni, Fossano, Iwrei, Mondovi, Pignerol, Saluces i Suzy, Aleksandryi, Bielle, Casale, Nowary i Vigevano, Albenga, Bobbio, Nicei, Sarzany i Brugnato, Savony i Noli, Tortony i Vintimiglia. Parafij jest 3,782; klasztorów jest 323, z których 241 męzkich. Zakłady naukowe na stałym lądzie są następujące: 2 wszechnice

w Turynie i Genui, 21 kolegiów królewskich, 14 kolegiów komunalnych, 13 szkół łacińskich elementarnych (Scuola di-latinita-inferiore), i 9 pensyonatów albo małych seminaryów (Convitto). Szkoły początkowe zaprowadzone zostały w miastach i w gminach i zostają pod kierunkiem braci nauki chrześciańskiéj. Kolegia są pod zwierzchnictwem duchowieństwa. Zakłady specyalne medycyny i chirurgii; 4 szkół w Chambery, Mondovi, Vercelli i Nicci; szkoła weterynaryi w Turynie; szkoła górnicza w Moutiers. Akademia wojskowa w Turynie; marynarki królewskiéj (Scuola-Marina) w Genui; marynarki handlowéj w Genui, Villafranca i w Savonie. Sztuk pięknych akademie w Turynie i w Genui. Dwa instytuty głuchoniemych w Turynie i w Genui, i szkoła ślepych w Turynie. W Turynie, Genui, Nicci i Chambery są biblioteki rządowe. Muzeum w Turynie jest najbogatsze pod względem sztuk, starożytności i osobliwości. Znakomitsze towarzystwa akademickie: akademia królewska nauk, towarzystwo rolnicze, komitet królewski (Regia-deputazione) historyi narodowéj, akademia sztuk pięknych, filharmonijna w Turynie, towarzystwo królewskie akademickie Sabaudzkie w Chambery, akademia sztuk i nauk zwana Immobili w Chiavari, akademia Liguryańska sztuk pięknych w Genui. Państwo Sardyńskie stałego lądu dzieli się na 8 dywizyi wojskowych, których sztaby są w Aleksandryi, Coni, Genui, Nicei, Sabaudyi, Turynie i Aosta. Każdy poddany jest obowiązany do służby wojskowéj, która jest oznaczoną na lat 16, to jest w czynnéj służbie lat 8, a 8 w milicyi prowincyonalnéj; rekrutowanie odbywa się przez konskrypcyą rozeną w państwie Sardyńskiém stałego lądu, a przez zaciąg dobrowolny na wyspie Sardynii. Milicya prowincyonalna składa się z 1 batalionu w każdéj prowincyi. Armia czynna na stopie pokoju wynosi 30,164 ludzi. Warownie w państwie Sardyńskiém stałego lądu są: cytadela Aleksandryi, zamek Casale, Fossano, Cherasco, Savigliano, twierdza Vinadio, Savone, Gavi, Vado, Sarzana, Finale, Villafranca, Montalbano, Vintimiglia, Vigevano, Arona, Pont de Beauvoisin, Lencillon, cytadela Turynu, Chieri, Chivasso, Fenestrella i Exilles. Arsenały budownicze są w Mondovi, Fossano i Coni; 4 prowincye używają neutralności helweckiéj na mocy traktatów europejskich, jako to: prowincya Chablais, Faucigny, Carouge i Genewska. Marynarka królewska zostaje pod zarządem admiralicyi w Genui, a pod zawiadowstwem ministeryum wojny. Porty wojenne są: w Genui, Cagliari i Nicei, 1. klassy; w Spezia, Villafranca i Savonii, 2. klassy; Alghero, Maddalena, Porto-Torres i Carloforte, 3. klassy; Camogli, Capraja, Oristano, Porto-ferro, San-Antioco, San-Remo, Santa-Teresa i Vado, 4. klassy. Wojsko morskie składa się z 93 oficerów, z 265 oficerów marynarzy i 1,100 majtków. Jest 5 fregat o 60 działach, 2 korwety, 2 brygi, 4 schoonery, 12 szalup kanonierskich i 3 statki parowe; w Genui i Villanfranca są warsztaty okrętowe. W roku 1837. wydatki państwa wynosiły 74,414,000 franków, z których na listę cywilną 4,300,000 frank., na ministerstwo sprawiedliwości 3,000,000 fr., na ministerstwo spraw zagranicznych 7,400,000, na ministerstwo spraw wewnętrznych 32,100,000 fr., na ministerstwo wojny i marynarki 6,100,000 franków, dla skarbu 8,500,000 franków i 8,662,000 fr. na procent od długu, który wynosił 115,000,000 lirów. Do ministeryum finansów należą na stałym lądzie komory, które składają 6 dyrekcyi z 29 głównemi biurami; 3 fabryki tytuniu w Turynie, Sestro-Ponente i w Nicei; 1 warzelnia soli w Moutiers i 2 mennice w Turynie i w Genui. Królestwo Sardyńskie składające się z posiadłości domu Sabaudzkiego, uznaném zostało traktatem Utrechtskim w 1713. r.; w r. 1720. zamieniło Sycylię na Sardynię i powiększyło się w 1815. r. przez przyłączenie terytoryum Genueńskiego a w ostatnich czasach przez nabycie księstwa Monaco.

SARE, W. we Francyi, w dep. Niższych Pyreneów, o 27 w. ku płd. od Bayony; 3,342 m. w r. 1846.

SAREPTA, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Saratowskiéj, o 25 w. ku płd. od Caricina, nad rzeką Skarpą; 3,000 m. Założone w 1765. r. przez osadę braci Morawczyków.

SARGANS, M. w Szwajcaryi, w kantonie St.-Gallen, o 40 w. ku płd. od St.-Gallen, pomiędzy Renem i Seza; 802 m. Źródła siarczane i kąpiele.

SARGÉ, Mm. we Francyi, w dep. Ligiery i Cher, o 27 w. ku płn.-zach. od Vendôme; 1,777 m.

SARI, M. w Persyi, stolica prow. Mazanderan, o 184 w. ku płn.-wsch. od Teheranu; 40,000 m. Handel dość rozległy.

SARK, SERG, wyspa należąca do Anglii, w archipelagu Anglo-normandzkim, na kanale la Manche, pomiędzy wyspami Guernsey i Jersey; 543 m. Grunt piaszczysty, dość żyzny. Rybołowstwo jest głównym przemysłem mieszkańców.

SARNAKI, M. w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj; 820 m.; 94 domów drewnianych; 3 jarmarki do roku; 1 targ tygodniowy.

SARINENA, M. w Hiszpanii, w Aragonii, w prowincyi i o 45 w. ku płd.-wsch. od Huesca, na pr. brz. rz. Alcanada; 2,500 m.

SARLAT, M. we Francyi, okręgowe, w depar. Dordogne, o 70 w. ku płd.-wsch. od Périgueux, nad strumykiem t. n.; 6,382 m. w 1846. r. Trybunał handlowy. Kolegium komunalne. Seminaryum. Drukarnia. Kamienie młyńskie, lignity, gliny, manganez; trufle najlepsze we Francyi, jałowiec, wina. Fabryka oleju orzechowego, likworów, kowadeł. Handel bydłem. Położone w głębi doliny ścieśnionéj pomiędzy dwoma pagórkami skalistemi. Dawniéj stolica biskupa.

SARNEN, Mm. w Szwajcaryi, stol. Obwalden, kantonu Unterwalden, o 90 w. ku wsch. od Bern, nad rzeką Aa, przy jéj wypływie z jeziora Sarnen; 3,007 m. Arsenał. Szkoła łacińska. Garbarnie. Słynne opactwo Benedyktynów.

SARONNO, Mm. w król. Lombardzko-Weneckiém, w gub. Medyolańskiéj, o 19 w. ku płn.-zach. od Medyolanu, nad rz. Lurą.

SARNOWO, M. w Prusach, w W. księstwie i rejencyi Poznańskiéj, w pow. Krobskim, o 84 w. ku płd. od Poznania, nad rz. Dąbrowną; 1,590 m. w r. 1843. Prowadzi znaczny handel bydłem; ma kościoły katolicki i ewangelicki. W r. 1516. Grzegórz Obornicki Skora de Gaj, za przywilejem Zygmunta I. wieś dziedziczną przemienił w miasto. W czasie 30-letniéj wojny wielu rzemieślników uchodzących z Szląska tu osiadło.

SAROS, 1) Żupaństwo, w Węgrzech, stolica Eperies. Rozległość 65,1 mil kw. niem., albo 3580 w. kw.; 236,444 m. w 1837. r. Grunt bardzo górzysty. Przemysł rolniczy; uprawa żyta, jęczmienia, jarki, owsa, konopi, lnu i nieco pszenicy. Na 461339 jochach ziemi urodzajnéj, 206844 joch było w r. 1839. uprawnych, 46118 joch łąk i 197855 joch lasów. Chów bydła. Kopalnie złota i srebra małoznaczące, bogate zaś miny pięknych opalów, liczne źródła mineralne słone. Zawiera 3 miasta: Eperies, Bartfeld i Zeben, 12 miasteczek i 359 wsi. 2) Nagy-Saros, Mm. w Węgrzech, w żupań. t. n., o 7 w. ku płn.-zach. od Eperies, nad rz. Tarczą; 2,792 m. Fabryki sukna. Garbarnie. Szczątki dawnego zamku Saros.

SARRALBE, M. we Francyi, w dep. Mozeli, o 15 w. ku płd. od Sarreguemines, przy spływie Sarry z Albą; 3,512 m. w 1846. r. Źródła słone. Eksploatacya salin w Saltzbronn, dostarczających rocznie 20000 cent. metr. Fabryki i blichy słynnych płócien, fabryki tabakierek papierowych, sztucznych kwiatów, stali naturalnéj na piły i gręple, kowadła i młoty. Garbarnia. Cegielnie. Składy węgli.

SARRANCE, W. we Francyi, w dep. Niższych Pyreneów, o 10 w. ku płd. od Oloron, nad rz. Gave d'Aspe; 1,226 m. Papiernie.

SARRANCOLIN, W. we Francyi, w dep. Wyższych Pyreneów, o 36 w. ku płd.-wsch. od Bagnères-en-Bigorre; 1,114 m. Eksploatacya pięknego marmuru.

SARRE, rzeka w Europie, zlewająca się do pr. brzegu Mozelli pod Köns, o 7 w. ku płd.-zach. od Trewiru. Źródło w górach Wogezskich, we Francyi. Bieg około 220 w. przez Sarrebourg, Fenestrange, Saar-Union, Sarralbe, Sarreguemines, Saarbrück, Saarlouis, Merzig, Saarbourg. Żeglowna o 3 w. powyżéj Niederhoff na 100 w; spławna dopiero w Prusach; obraca 33 młynów we Francyi, spławiają na niéj głównie tratwy.

SARREBOURG, M. we Francyi, okręgowe, w dep. Meurthe, o 66 w. ku wsch. od Nancy, na pr. brz. rz. Sarry; 2,517 m. w 1846. r. Towarzystwo rolnicze. Źródła mineralne. Fabryki ozdób z massy papierowéj albo z mastyksu. Fabryki czapek i haftów. Fryszerka żelaza. Odlewnia dzwonów. Garbarnia. Farbiarnia. Browary. Obszerne magazyny i piekarnie wojskowe. Miasto dawne. Ustąpione Francyi przez księcia Lotaryngii w 1666. r.

SARREGUEMINES, M. we Francyi, okręgowe, w depar. Mozelli, o 75 w. ku wsch. od Metz, na l. brz. Sarry, przy zlewie Belise; 5,383 m. w 1846. r. Inspektoryat leśny. Kolegium komunalne. Drukarnia. Fabryki płótna konopnego, aksamitu i pluszu jedwabnego, rękawiczek nicianych i jedwabnych, kleju, krochmalu, mydła, cykoryi. Rękodzielnia ważna i słynna wyrobów garncarskich angielskich, fajansu wyborowego, ziemi z polewą metaliczną. Gisernia mosiężna. Handel tabakierkami papierowemi. Składy zboża wprowadzonego z Bawaryi Nadreńskiéj. Składy wyrobów stalowych z Niemiec i żelaza lanego z nad Renu.

SARRIA, M. w Hiszpanii, w Galicyi, w prow. i o 26 w. ku płd.-wsch. od Lago, nad rzeką Sarrią; 1,000 m.

SARRIANS, M. we Francyi, w dep. Vaucluse, o 4 w. ku płn.-zach. od Carpentras; 2,876 m. w r. 1846. Hodowanie na wielką skalę jedwabników. Handel sianem i szafranem.

SARROUX, SARRONS, W. we Francyi, w dep. Corrèze, o 22 w. ku płd.-wsch. od Ussel; 1,186 m.

SARSINA, M. w państwie Papiezkiém, w delegacyi Forli, o 26 w. ku płd.-wsch. od Cesena; 1,200 m. Miejsce urodzenia Plaute.

SARSTEDT, M. w król. Hanowerskiém, w ks. Hildesheimskiém, o 11 w. ku płn.-zach. od Hildesheimu, nad rz. Innerste, przy zlewie Alpy.

SART, Mm. w Belgii, w prow. Leodyum, o 11 w. ku płd.-wsch. od Verviers; 2,320 m. Przędzalnie wełny.

SARTÉNE, M. we Francyi, okręgowe, w depar. Korsyki, o 50 w. ku płd.-wsch. od Ajaccio; 3,892 m. w 1846. r. Fabryki potażu.

SARTHE, 1) rzeka we Francyi, wpadająca z l. str. do rz. Mayenne, powyżéj Angers, w dep. Mainy i Ligiery. Źródło w departamencie, któremu nadała swą nazwę; bieg około 220 w. przez Alençon i le Mans. Rzeki do niéj zlewające się: z l. str. Huisne i Loir, z pr. str. Vègre. Spławna od le Mans na 11 w.; żeglowna na 115,9 w. 2) Departament Francyi, stol. le Mans. Leży między departamentami: Orne, Mayenne, Mainy i Ligiery, Ligiery i Cher, i Eure i Ligiery; między 47° 32' i 48° 32' szer. płn. Rozległość 620592 hekt. Ludność w 1846. r. 474,876 m. (229,407 mężczyzn i 245,469 kobiet). Położony w kotlinie Ligiery, oblany rz. Sarthe i do niéj wpadającemi: Loir, Huisne, la Vègre i Erve. Kraj płaski, przerznięty pagórkami małéj wyniosłości. Grunt żyzny na znacznéj przestrzeni, a mianowicie w dolinach. Dzieli się według swéj przyrody na stepy (landes) 110000 hekt., ziemię urodzajną 150000 hekt., ziemię kredziastą albo wapienną 136000 hekt., zwirowatą 5000 hekt., kamienistą 45000 hekt., piaszczystą 12000 hekt. Kraj rolniczy. Zbiór dostateczny ziemiopłodów, wina w ogóle pospolitego gatunku, zbiór obfity kartofli i konopi, owoców, drzewa. Chów ważny bydła pięknego gatunku, konie niegdyś wysoko cenione, owce z cienką wełną, drobiu w obfitości, pulardy słynne la Flèche i z Mans. W r. 1839. było: 56,009 koni, 1,636 mułów, 2,462 osłów, 123,294 bydła rogatego, 122,892 owiec, 76,256 wieprzy, 19,812 kóz. Eksploatacya mineralna dość znakomita i któréj głównemi przedmiotami są antracyt i żelazo; obfite kopalnie marmurów, piaskowca do bruku, kamieni młyńskich, marglu, kamieni wapiennych, gliny garncarskiéj. W 1839. r. z 3 kopalni antracytu wydobyto 257265 cent. metr., minerału wartości 517,283 franków; żelaza 37816 cent. metr., wartości 48,576 fr.; dochód z kopalni kamieni wynosił 981,770 fr. Przemysł rękodzielniczy ogranicza się w ogóle do potrzeb miejscowych. Główną i najznakomitszą jego gałęzią są płótna cienkie i grube. Fabryki wyrobów wełnianych, bawełnianych, papieru, cukru burakowego, szkła, fajansu i wyrobów garncarskich, rękawiczek skórzanych. Fryszerki i kuźnie liczą się do najznakomitszych zakładów przemysłowych; w 1839. r. było 5 fryszerek z 5 piecami i 14 kamieniami, w których wyrobiono z 35015 cent. metr. minerału, i z 14,614 cent. metr. surowcu; 12360 cent. metr. żelaza lanego, wartości 335,400 fr.; a 9743 cent. metr. żelaza kutego, wartości 484,372 frank. Główniejsze przedmioty handlu wywozowego są: płótna, drób, drzewo i nasienie koniczyny. Jarmarków 186 w 39 gminach i trwających przez dni 200. Rozwój ogólny komunikacyi w 1837. r. 12209,9 w., z których na 2 rzeki (Sarthe 84 w., Loir 74 w.) w ogóle 158 w. przypada, na 7 dróg bitych 398 w., na 10 dróg departamentowych 359 w., na 6690 dróg wiejskich 11294 w. Podział gruntu podług dochodu jaki czyni (621000 hekt. powierzchni) ziemi opodatkowanéj 593553 hekt., z których na wody przypada 1363 hekt., na powierzchnią posiadłości zabudowanych 4608 hekt. (106746 posiadłości, z których 105698 domów mieszkalnych, 855 młynów, 142 kuźni i pieców i 51 innych fabryk); ziemi nieopodatkowanéj 28076 hekt., z których na drogi 14664 hekt., wody 2819 hekt., lasy 10275 hekt., budynki publiczne 318 hekt. W 1842. r. było 18 zakładów wyższych naukowych, z których 5 kolegiów komunalnych w Courdemanche, Mamers, le Mans, Sablé i St. Calais; 1 instytut i 4 pensyonaty. Zakłady początkowe w 1840. r., 1 szkoła normalna departamentowa w Mans, 8 szkół wyższych (6 komunalnych), 609 szkół początkowych do których uczęszczało zimową porą 28,135 uczni, w téj liczbie 485 szkół komunalnych; 76 klas rzemieślniczych w 75 gminach, w tych 1,438 uczni; 4 sal ochrony w 3 gminach dla 472 dzieci. Podział administracyjny i sądowy w 1841. r. był na 4 okręgi: Mamers, le Mans, la Flèche i St. Calais; 31 kantonów (33 sądów pokoju); 392 gmin. Departament należy do dyecezyi biskupstwa Mans; zostaje pod kierunkiem sądu apelacyjnego i akademii uniwersyteckiéj w Angers, i należy do 4. dwizyi wojskowéj w Tours.

SARTILLY, W. we Francyi, w dep. Manche, o 11 w. ku płn.-zach. od Avranches; 1,123 m. Handel żelastwem.

SARTIRANA, Mm. w król. Sardyńskiém, w prowincyi Lomellina, o 13 w. ku płd.-zach. od Mortara, nad rz. Po; 2,500 m.

SARVAR, Mm. w Węgrzech, w żup. Eisenburg, o 26 w. ku wsch. od Stein-am-Anger, nad rz. Raab. W tém miasteczku założoną była pierwsza drukarnia w Węgrzech w 1526. roku, po bitwie pod Mohaczem.

SARZANA, w król. Sardyńskiém, w prow. Lewantu, o 13 w. ku płd.-wsch. od Spezzia, nad rz. Magra; 3,560 m. Miasto warowne. Siedlisko biskupa sufragana genueńskiego.

SARZEAU, M. i gmina we Francyi, w dep. Morbihan, o 24 w. ku płd. od Vannes, na płd.-zach. od odnogi Morbihan; 7,165 m. w 1846. roku. Mały port handlowy. Eksploatacya słonych jezior. Handel winem. Zakłady kąpieli morskich dla kobiet, utrzymywane przez zakonnice. Uprawa drzew morwowych. To miasto i gmina wraz z miasteczkami Arzon i St. Gildas, mieszczą się na półwyspie Ruys, zamykającéj odnogę Morbihanu na płd.-zach. Miasto to, w środku tego półwyspu, liczyło w r. 1846. tylko 702 m. Port jest tylko prostą przystanią.

SARZYNA, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Rzeszowskim, 1½ mili od Leżajska; ma starożytny drewniany kościół, jeszcze w XVII. wieku zbudowany, i od arcybiskupa Lwowskiego, Demetrego Solikowskiego poświęcony.

SASBACH, W. w ks. Badeńskiém, w cyr. Środkowego Renu, o 3 w. ku płn.-zach. od Achern; 1,240 m. W pobliskości jest wzniesiona piramida, w miejscu, gdzie został zabity Tureniusz w 1675. r.

SASENO, wyspa w Turcyi europejskiéj, na mr. Jońskiém.

SASKA prow. w Prusach, stolica Magdeburg. Leży między 50° 27' i 53° 5' szer. płn., pomiędzy królestwem Saskiém, księstwem Sasko-Wejmarskiém, Hessyą elektoralną, ks. Sasko-Gotajskiém, Reuss, Hanowerem, Brunświkiem, Anhalt, i terytoryami Anhalt, Szwarzburg, Brunświku, Hanoweru i Wejmaru. Rozległość 460,63 mil kw. niem. Ludność w 1843. r. 1,683,906 m. (24,119 wojska). Grunt górzysty w stronie płd.-zach., należący do stref Harzu i Turyngskiego lasu, zupełnie płaski w innych stronach, oblany Elbą i rzekami do niéj wpadającemi, w stronie zaś zach. Wezerą. Terytoryum żyzne, lecz zawierające wielkie przestrzenie piasków na płn. i zach. pr. brz. rz. Elby. Podział terytoryalny: ogólna rozległość 10100000 morgów, z których przypada na wody 130000 morg., na lasy 1500000 morg., na pola uprawne 5300000 morg., na ogrody 130000 morg., na łąki 1600000 morg., na pastwiska 1100000 morg., na ugory i nieużytki 340000 morgów. Główniejsze płody: zboża, ziarna oleiste, konopie, len, winograd, chmiel, tytuń, anyż, kminek, szafran, i t. p. W r. 1843. było: 150,286 koni, 424,380 rogacizny, 2,027,171 owiec, 85,873 kóz, 238,809 wieprzy. Główniejsze minerały są: srebro, żelazo, stal, miedź, kobalt, ałun, sól, węgiel. W r. 1843. było szyb kopalnych 1026, w których pracowało 10,734 robotników; dochody z tych kopalni wynosiły 3,350,449 talarów. Przemysł dość czynny: w r. 1843. było 170 machin parowych, razem o sile 3,290 koni; główniejsze zakłady przemysłowe: 48 hut żelaza, 6 miedzi, 26 fabryk wyrobów chemicznych, 11 rafineryi cukru, 37 fabryk cukru z buraków, 2 huty szkła, 10 fabryk wyrobów porcelanowych i fajansowych, 3970 młynów mącznych (2012 wodnych, 1818 wiatraków, 125 deptaków, 15 parowych), 992 młynów olejnych, 93 młynów foluszowych, 89 młynów garbarskich, 369 tartaków, 72 papierni, 2 przędzalnie bawełny, 680 przędzalni wełny, 44 warsztatów jedwabniczych, 2945 warsztatów wyrobów wełnianych, 18051 płócienniczych, 316 pończoszniczych, 317 szmuklerskich, 82 drukarni 1126 browarów, 592 gorzelni. Zajmujących się rękodziełami było w tymże roku 473,129 ludzi. Handel czynny płodami rolniczemi i przemysłu. Zakłady naukowe w 1483. r. 3831 szkół początkowych, w których było nauczycieli i nauczycielek 3,610 i uczni 281,695 (141,376 chłopców, a 140,319 dziewcząt), 52 szkół wyższych męzkich, 40 szkół żeńskich, 7 szkół miejskich, 9 szkół normalnych początkowych, 1 uniwersytet w Halli. Prowincya dzieli się na 3 rejencye: Magdeburgską, Merseburgską i Erfurtską; zawiera 138 miast z ludnością 604,186 m.

SASKATSCHEVAN, rzeka w Ameryce płn., zlewająca się do jeziora Winnipeg. Źródło w górach Skalistych; bieg około 1700 w.

SASKIE KRÓLESTWO, stolica Drezno. Leży między 50° 10' i 51° 28' szer. płn., a 9° 32' i 12° 43' dłg. wsch. Graniczy na płn. z ces. Austryackiém (z Czechami), na wsch., płn. i płn.-zach. z Prusami (Szląskiem i prow. Saską), na zach. z ks. Sasko-Altenburgskiém, Sasko-Wejmarskiém i Reuss, a na płd.-zach. z Bawaryą. Rozległość 271,67 mil kw. niem.; 1,757,800 ludności. Prawie całkowicie położone w kotlinie Elby, w małéj części w kotliny Odry. Terytoryum górzyste, tworzące płaszczyznę prawie trójkątną, pochyloną ku płn.-zach. i któréj najwyższa część leży na pochyłości płn. pasma gór Kruszcowych i Olbrzymich. Najwyższy punkt jest szczyt gór Jodłowych pod Oberwiesenthal (1242 metrów, a najniższy poziom Elby (87 metrów); wyniosłość średnia gruntu jest około 400 metrów. Góry zajmują $\frac{2}{5}$ powierzchni, $\frac{2}{5}$ pagórki, a $\frac{1}{5}$ płaszczyzny. Wszystkie góry królestwa należą do dwóch systemów tworzących jego granicę płd. Okolica górzysta, którą przerzyna

Elba powyżéj Drezna, znana pod nazwą Szwajcaryi Saskiéj, odznacza się pięknością malowniczych położeń. Główniejsze rzeki w król. Saskiém są: Elba i do niéj wpadające: obie Muldy z Cwikawy i Frejbergu, Czarna Elster, Biała Elster, Sprea, Pleissa; jedna Elba jest spławną, inne są tylko żeglowne. Jezior nie ma. Klimat surowy w górach Kruszcowych, lecz łagodny na równinach Elby, Muldy i Pleissy. Temperatura średnia +7°,3 Reum., krańcowe —2°,2 i +14°,8. Grunt dość żyzny dla ziemiopłodów w ogólności, bardzo urodzajny na płaszczyznach Lipska, Leissnigu, Lomatsch, Meissen, Pignu, Chemnitz, Zwickau, Budissin. Podział ziemi w 1841. roku: roli uprawnéj 1328221 akrów, łąk 295336 akr., pastwisk 54386 akr., ogrodów 75124 akr., lasów 562360 akr., jezior 18192 akr., winnic 2989 akr., kopalni i t. p. 2511 akrów. Według kadastru własności ziemskie były rozdzielone na 1179710 posiadłości, należących do 215,369 właścicieli. Rozległość ziemi opodatkowanéj wynosiła 2361245 akrów, z których 433310 akr. należało do dominiów. W 1843. r. ludność królestwa obliczoną była na 1,757,800 dusz (865,620 mężczyzn i 902,180 kobiet). Miast było 141, z ludnością 558,176 m., oprócz wojska; miasteczek, wsi, osad 3691, domów 217589; 2 miasta Drezno i Lipsk liczyły przeszło po 50,000 m., Chemnitz 26,000 m., Plauen i Zittau przeszło po 10,000 m., 22 miast przeszło po 5,000 m. Pod względem wyznań religijnych było 1,724,342 ewangelików, 30,375 katolików, 2,074 kalwinów, 127 greckiego wyznania, 882 żydów. Rolnictwo postępowe i najlepiéj zrozumiane. Uprawa ziemiopłodów, a mianowicie: pszenicy, żyta, jęczmienia, owsa, kartofli tylko w górzystych okolicach, lecz w Wyższéj Luzacyi i w Erzgebirge: tytuniu, roślin oleistych, łąki sztuczne i piękne naturalne, uprawa winogradu między Pilnitz i Miśnią, w dolinie Elby. Główniejsze drzewa leśne: sosna, jodła, modrzew. Chów pięknych owiec pochodzących z merynosów, zaprowadzonych w 1768. r. w owczarniach królewskich Rennersdorf, Hohnstein i Loknen, dostarczających wełny wysoko cenionéj, pod nazwą elektoralnéj. Mało koni hodują; stadnina w Moritzburgu. Przemysł mineralny stanowi jedno z głównych źródeł bogactwa krajowego, mało jest krajów w Europie, w których z tak małéj przestrzeni dostarczają rozmaitość metali, jak góry Kruszcowe. W 1845. r. Saksonia była podzieloną na 6 obwodów górniczych (Bergamstrevier), zawierających 459 szyb eksploatacyjnych, z których 24 rządowych, 199 należących do towarzystw i 236 do prywatnych. Dochód z kopalni wynosił w roku 1843: 2,185,281 talarów. Hut ałunu, witryolu, siarki, arszeniku i cynku, było 18; kopalni żelaza 20, przy których było pieców pudlingowych 16, kopulowych 15, walcowni 15, gisernia; robotników przy tychże 13,655, a z ich rodzinami i wyrobnikami taż liczba powiększyć się mogła do 50,000. W 1843. r. wydobyto srebra 33997 funt., wartości 1,017,635 talarów; ołowiu 7783 centnarów, wartości 391,452 talarów; niklu 239 funtów, wartości 23,125 talarów; arszeniku 4521 centnar., wartości 17,080 tal.; bizmutu 146 cent., wartości 6,863 tal.; witryolu, siarki i t. p. za 5,172 talarów; manganezu, kaoliny i t. p. za 215,264 tal.; żelaza kutego, walcowanego, lanego i t. p. 55560 cetn., wartości 379,878 tal. Węgla kamiennego z kopalni Plauen, Zwickau i Hainichen było 3150000 szefli; znajduje się także węgiel ziemny pod Zittau, Colditz i Grimma. Liczne źródła mineralne, z których główniejsze Johanngeorgenbad, Schandau, Wiesenbad i pod Dreznem. Na całéj przestrzeni gór Erzgebirge i w ich odnogach, nieprzebrane kopalnie pięknego piaskowca do budowli, posągów i na kamienie młyńskie, stanowiącego ważny przedmiot handlu wywozowego; liczne szyby pięknéj serpentyny, marmuru, alabastru, ziemi porcelanowéj i farbierskiéj. Znajdują się także w tych górach kamienie drogie i piękny kwarc zwany dyamentem z Mutschen. Przemysł rękodzielniczy bardzo czynny i wydoskonalony. Główną gałęzią przemysłu, są wyroby wełniane z Budissyna, Zittau, Grossenheim, Oderau, Lameng, Oschatz i Kirchburg, poczém tkaniny bawełniane z Chemnitz i Plauen; fabryki tkanin wełnianych, półbawełnianych w okolicach Zschoppau. Drukarnia tkanin w Chemnitz i Frauenbergu; fabryki koronek i blondyn, zajmujące około 40000 osób wraz z dziećmi, główniejsze w Annabergu i Marienbergu; fabryki czapek, płótna, mianowicie w Wyższéj Luzacyi. Przemysł jedwabniczy mniéj znaczący, wyrabiają jednakże szmuklerszczyznę i wstążki jedwabne w Annabergu, Buchholtz i Rodebergu. Papiernie dostarczające papieru na potrzeby krajowe, papiery obiciowe, plecionki słomiane, wyroby z drzewa, instrumenta muzyczne, zegary z drzewa. Liczne i ważne drukarnie w Lipsku i w Dreznie. Stan przybliżony przemysłu rękodzielniczego: 60 fabryk wstążek (1000 warsztatów i 2,000 robotników), 1000 przędzalni bawełny (30000 warsztatów), 130 grępiarni bawełny (500000 grępli i 12,000 robotników), fabryki adamaszku (1000 warsztatów i 2,500 robotników), 15 fabryk wyrobów

z drzewa (2,500 robotników), 50 tkalni wełny czesanéj (4000 warsztatów, 8,000 robotników), 20 przędzalni wełny czesanéj (40000 grępli i 25,000 robotników), 30 zakładów konstrukcyi machin (1,800 robotników), 64 papierni (1000 robotników), fabryka porcelany (500 robotników), 70 fabryk wyrobów szmuklerskich (5000 warsztatów, 8,000 robotników), 4 fabryki wyrobów jedwabnych (400 warsztatów, 800 robotników), 350 fabryk koronek, blondyn i t. d. (20,000 robotników), 150 haftarni (10,000 robotników i robotnic), fabryki instrumentów muzycznych (2,500 robotników), 10 fabryk wyrobów słomkowych, 300 warsztatów pończoch, 120 fabryk sukna (4000 warsztatów, 10,000 robotników), drukarnie (330 pras, 2,500 robotników), 150 pras litograficznych i 750 pracowników, 50 fabryk różnych narzędzi. Podają na 3,000,000 talarów wartość wprowadzonych i wyprowadzonych towarów rocznie. Wywóz: wyrobów wełnianych, płótna, koronek, nici, bawełny, farb i wyrobów chemicznych, porcelany, wyrobów ze słomy i z drzewa, szkła, owoców, kamieni młyńskich i budulcowych, drzewa budulcowego, metali i t. p. Wprowadzają: bawełnę, jedwab, len, konopie, towary kolonialne, tytuń, wino, ryby, a czasem i ziemio-płody. W roku 1837. było handlarzy patentowanych 20,398, z których 16,854 zajmowało się handlem kramarskim. Walny jarmark w Lipsku, jeden z najważniejszych w świecie chrześciańskim, w czasie którego odbywają się interesa na 35—60,000,000 talarów. Komunikacye są liczne i dobrze utrzymywane; rz. Elba płynąca od płd.-wsch. ku płn.-zach. stanowi jedną z najgłówniejszych. Rozwój dróg po szose wynosi 337314 mil pocztowych albo 2529862 wiorst; jest 9 dróg żelaznych rozległości 70 mil. Królestwo Saskie jest monarchią reprezentacyjną. Wszyscy obywatele są równi w obliczu prawa, i używają prawie jednakich przywilejów. Wolność wyznań zapewniona. Władza najwyższa pozostaje w ręku króla i obu izb. Tytuł panującego jest następujący: król Saski (König von Sachsen); rezydencye zwykłe Drezno i Pilnic; korona jest dziedziczną w linii męzkiéj i pierworodnéj. Król piastuje władzę wykonawczą, postanowienia izb podawane bywają jego zatwierdzeniu. Osoba jego jest nietykalna, ministrowie są odpowiedzialnymi. Izby mianują się na I. i II., pierwsza izba składa się z książąt domu królewskiego, z deputowanego kapituły Meisseńskiéj, z deputowanego uniwersytetu Lipskiego, z pierwszego jałmużnika ewangelickiego dworu, z dziekana katolickiego kapituły Budziszyńskiéj, z nadintendenta ewangelickiego Lipskiego, z deputowanego kapituły Wanen, z członków należących z prawa ich urzędów, z 22 deputowanych właścicieli dóbr, z burmistrzów Drezna i Lipska, i sześciu innych miast wymienionych przez króla; druga izba składa się z 75 deputowanych 20 właścicieli ziemskich, 25 deputowanych miej-, skich, 25 z gmin i 5 deputowanych od duchowieństwa ewangelickiego. Członkowie téj izby odnawiają się w $\frac{1}{3}$ co trzy lata. Wyborcy powinni mieć lat 26 skończonych, a deputowani 35. Prezydujący wybierani są przez króla na przedstawienie izb. Izby roztrząsają prawa im podane i mogą robić przedstawienia do rządu; większość $\frac{2}{3}$ jest potrzebną dla odrzucenia projektu do prawa. Budżet uchwalają izby na la 3; wszelkie wydatki i dochody winny być izbom przedstawiane. Ministeryum składa się z 7 wydziałów: sprawiedliwości, skarbu, wojny, wyznań i wychowania publicznego, spraw wewnętrznych i spraw zagranicznych. Oprócz tego jest rada stanu składająca się z ministrów i radzców zwyczajnych. Władze niezależne od ministeryum są: trybunał państwa (Staats-Gerichtshoff), ustanowiony dla sądzenia zażaleń przeciwko ministrom, rozwiązywania nieporozumień zaszłych między izbami a rządem i t. d., składający się z sędziów mianowanych w połowie przez króla, w połowie zaś przez izby. Izba obrachunkowa i archiwa. Co do sprawiedliwości: jest sąd najwyższy apelacyjny w Dreznie, 4 sądy apelacyjne cywilne i kryminalne w Dreznie, Lipsku, Cwikawie i Budziszynie. Trybunały I. instancyi, są pod rozmaitemi nazwami (Königliches-Gericht, albo Justiz-Amt), sądy okręgowe (Kreisamt), trybunał grodzki (Stadtrichter i t. d.). Są dwa trybunały jako doradcze dla innych, jako to: fakultet prawa w Lipsku i trybunał górniczy w Freibergu. Kilka rodzin uprzywilejowanych nie podlega pierwszemu stopniowi sądownictwa. Uniwersytet ma sąd właściwy, rozsądzający w I. instancyi spory w przedmiotach naukowych. Dawniéj królestwo dzieliło się na 5 cyrkułów: Miśnii, Lipska, Erzgebirge, Voigtlandu i Wyższéj Luzacyi; ten podział nie istnieje już w wewnętrznéj administracyi, lecz jest obowiązujący dla wyborców stanu szlacheckiego. Saksonia dzieli się administracyjnie na 4 Kreis-Directions-Bezirke albo okręgi, te na 14 Amtshauptmanszafty, a te jeszcze na 49 Amtsbezirki, których urzędnicy zależą od ministeryum spraw wewnętrznych. Do tegoż należą także dyrekcya generalna policyi, komissya generalna kadastru, towarzystwo królewskie zabezpieczenia przeciw pożarom

domów, w którym wszystkie domy powinny być ubezpieczone. Domy karne w Waldheim, Cwikawie i Braunsdorf, oraz zakłady dobroczynne. Ponieważ król jest religii katolickiéj, przeto sprawy duchowieństwa ewangelickiego zależą od ministeryum wyznań. Zakłady naukowe w Saksonii są: uniwersytet Lipski założony w 1409. r., w którym w 1845. r. było 111 profesorów i 880 uczni; 2 kolegia narodowe i 9 gimnazyów, w 1834. r. było szkół wyższych początkowych 274. Główniejsze szkoły specyalne są: 8 szkół normalnych początkowych, 1 szkoła górnicza, 1 leśna i rolnicza w Tharand, 1 szkoła winobrań, 1 szkoła owczarzy, 1 szkoła politechniczna w Dreznie, 3 szkoły przemysłowe, 1 szkoła robotników koronek i haftów, 5 szkół budownictwa, 2 szkoły handlowe, 1 szkoła medycyny, chirurgii i weterynaryi w Dreznie, 1 szkoła głuchoniemych, 2 szkoły wojskowe w Dreznie i 1 dzieci żołnierskich w Pirna, 2 akademie sztuk pięknych w Dreznie i w Lipsku, 21 szkół przemysłowych i naukowych niedzielnych. Siła zbrojna król. Saskiego składa się z gwardyi narodowéj (Comunal-Garde) i z wojska liniowego. Każdy Saksończyk obowiązany jest do służby wojskowéj, oprócz wyjątkowych okoliczności (od 20 roku życia, służba sześcio-letnia w linii, a 3 lata w rezerwach; wojsko liczy 13,700 ludzi, a w téj liczbie 509 oficerów (1 generał główno-dowodzący, 5 generał-lejtnantów, 4 generał-majorów, 15 pułkowników, 14 podpułkowników, 38 majorów i t. d.). Składa się ze sztabu głównego (30 członków); z piechoty, jako to: gwardyi 370 ludzi; z piechoty liniowéj: 2 brygady, 4 pułki (7,580 ludzi); z strzelców pieszych (½ brygady, 3 bataliony) 2,200 ludzi; jazdy, artyleryi, 1 pułku pieszego, 1 konnego i 1 brygady pociągu (1,370 ludzi) i z saperów (150 ludzi); oprócz tego żandarmerya (163 ludzi). Jedyną twierdzą jest Königstein. Do ministeryum skarbu należą dyrekcye podatków i komór, poczt, górnictwa, lasów i banku. Mennica jest w Dreznie. Według budżetu na lata 1843.—1845. dochody wynosiły 5,681,002 talarów, z których 840,381 tal. z dochodów dóbr rządowych, 1,024,160 tal. z podatków od fabryk i sprzedaży niektórych towarów, 293,227 tal. z podatków od akcyi i dochodów, 1,341,233 tal. z podatków gruntowych, i 2,182,000 tal. z podatków niestałych. Rozchód 5,662,765 talarów, z którego przypada na listę cywilną króla 697,757 tal., na umorzenie długu 220,525 tal., procenta od tegoż 312,769 tal., na prawodawstwo 31,000 tal., na ministerya i administracyą 37,777 tal., na sądownictwo 244,901 tal., na ministeryum spraw wewnętrznych 529,924 tal., na ministeryum wojny 1,339,854 talarów, na ministeryum skarbu 463,123 tal., na ministeryum wyznań 209,345 tal., na roboty publiczne 689,616 tal. i t. d. W końcu r. 1844. dług państwa wynosił 22,710,437 talarów. Jako państwo Związku Niemieckiego, Saksonia mieści się w 4. rzędzie porządku kancelaryi Związkowéj; ma jeden głos w zgromadzeniu 17stu i 4 głosy w plenum. Kontyngens Saksonii wynosił 12,000 ludzi, i należy do 9. korpusu. Cyrkuły (Kreis-Direction) w r. 1843: Drezdeński rozległ. 78,78 mil kwad. niem., 44,623 m.; Lipski rozległ. 63,13 mil kw. niem., 393,771 m., Zwickau rozległ. 84,22 mil kw. niem., 632,727 m., Bautzen rozległ. 45,59 mil kw. niem., 274,469 m.

SASKO-ALTENBURGSKIE księstwo, należące do Związku Niemieckiego; stol. Altenburg. Składa się z 2ch części prawie równéj rozległości, przedzielonych krainą należącą do Reuss i z kilku terytoryów położonych w Prusach, w król. Saskiém, w Schwarzburg-Rudolstadt i w Reuss. Rozległość 24,50 mil kw. niem. Ludność w 1847. r. 128,819 m., z których ⅔ niemców, reszta plemienia wendyjskiego; prawie wszyscy są wyznania ewangelickiego i zamieszkują w 8 miastach (miasto Altenburg liczy przeszło 15,000 m., 2 miasta po 4,000 m.), w 2 miasteczkach i w 458 wsiach. Położone na pochyłości płn. wyniosłości Voigtland, w kotlinie Elby, oblane rz. Pless i Saalą. Grunt bardzo żyzny, mianowicie w stronie wsch. cyrkułu Altenburgskiego. Rolnictwo postępowe. Chów owiec i koni. Eksploatacya kaolinu i węgla, źródło mineralne w Ronneburg. Przemysł rękodzielniczy w kwitnącym stanie, i którego głównemi płodami są wyroby wełniane, garncarskie i porcelanowe. Główniejsze miasta przemysłowe: Altenburg, Ronneburg, Schmölla, Eisenberg i Gösnitz. Rząd monarchiczny dziedziczny z reprezentacyą narodową. Stany państwa składają się z 26 członków dziedzicznych (szlachty), z deputowanych miejskich i z gmin. Do nich należy roztrząsanie projektów praw i ustanowienie wydatków państwa. Budżet układa się na lat 4. Ministeryum składa się z trzech wydziałów, jako to: 1. departament: domu książęcego, spraw zagranicznych i niemieckich, komór, i handlu; 2. departament: spraw wewnętrznych, wojny i skarbu; 3. departament: sprawiedliwości. Trybunał najwyższy państwa jest sąd apelacyjny w Jena, w II. zaś instancyi sąd (Justiz-Collegium) w Altenburgu. Trybunały w I. instancyi (Justiz-Aemter) są królewskie, sądy grodzkie (Magistrate), sądy patrymonialno (Senioralne) po

wsiach. Księstwo dzieli się administracyjnie na 2 cyrkuły, a te na Kreisamty. Główniejsze zakłady naukowe: 3 gimnazya, 1 liceum, 8 szkół miejskich, 1 instytut panien szlacheckich, 1 szkoła normalna początkowa, 1 szkoła rysunkowa, i 1 sztuk i rzemiosł. Wojsko składa się z 4 kompanii piechoty liniowéj i jednéj strzelców. Dochody na lata 1845.—1848. oznaczone zostały na 631,940 talarów. Dług w téj epoce 930,687 talarów. Księstwo Sasko-Altenburgskie jako państwo Związku Niemieckiego, mieści się w 12. rzędzie w porządku kancelaryi związkowéj, ma 1 głos w plenum, i ma udział w głosowaniu w zgromadzeniu 17 wraz z 4 państwami zamieszczonemi w 12. rzędzie. Kontyngens jego wynosi 982 ludzi, i należy do rezerwy. Cyrkuły (kreis) w r. 1847. Altenburg, rozl. 11,75 mil kw. niem.; 82,816 m. Saal-Eisenberg, 12,75 mil kw. niem.; 46,003 m.

SASKO-KOBURG-GOTHA, księstwo Związku Niemieckiego, stolice Koburg i Gotha. Składa się z dwóch państw Saxe-Koburg i Saxe-Gotha, z których pierwsze położone pomiędzy Prusami na płn., płd. i wsch., z ks. Sasko-Wejmarskiém-Eisenach na płn.-zach. a na płd.-wsch. z księstwami Sasko-Meiningskiém i Hessyą Elektoralną, na zach. z Szwarzburg-Rudolstadt. Druga zaś część leży między księstwem Sasko-Meiningen na płn. i na zach., na płd.-wsch. między Bawaryą, w któréj jest wcielonych kilka małych posiadłości tegoż państwa. Rozległość 37,6 mil kw. niem.; 147,197 m., z których 140,000, ewangelików, 2,500 katolików i 1500 żydów. Księstwo Koburgskie, położone na pochyłości płd. gór Thüringer-Wald, w kotlinie Renu, oblane jest rzekami Itz i Menem, księstwo zaś Gotha, na pochyłości płn. tegoż systemu gór, leży w kotlinie Elby i Wezery. Punkt najwyższy Beerberg, 1022 metrów. Grunt żyzny, w księstwie Gotha zarosły lasami. Rolnictwo postępowe, i zbiór wina w Koburgskiém. Chów trzody. Eksploatacya soli i węgla. Przemysł czynny; fabryki płótna i wełnianych tkanin, wyrobów z drzewa, porcelany, papieru, szkła, huty żelazne. Po zejściu panującego domu Saxe-Gotha-Altenburg w 1825. r. w osobie ostatniego księcia, księstwo téjże nazwy podzielone zostało pomiędzy jego spadkobierców, książąt Sasko-Koburgskiego, Sasko-Altenburgskiego i Sasko-Meiningskiego. Największa część państwa przesyła do pierwszego, którego księstwo przybrało odtąd nazwę Saxe-Coburg-Gotha, lecz każde z tych dwóch państw zachowało, lubo pod jedném ministeryum, kształt swego rządu. Oba są monarchiami konstytucyjnemi. Książę rezyduje w obu księstwach, sejmy odbywają swe posiedzenia we właściwych stolicach księstw które reprezentują. Reprezetancya księstwa Koburgskiego (Landtag) składa się ze zgromadzenia 11 deputowanych ze stanu szlacheckiego, z mieszczan i z mieszkańców włości; wotuje budżet, prawa. Reprezentacya księcia Gotha składa się z magnatów, z deputowanych miast Gotha i Walterhausen, i z deputowanych gmin; attrybucye jéj ograniczają się na głosowaniu nad prawami i wydatkami. Każde z tych księstw tworzy administracyą rejencyi (Landes Regierung, co do spraw wewnętrznych i policyi, 2 konsystorze zarządzają sprawami wyznań i wychowania publicznego w Koburgu i w Gotha, 2 izby skarbowe (Kammer-Collegium) i 2 dyrekcye podatków zajmują się finansami. Trybunały obu księstw zostają pod zwierzchnictwem sądu najwyższego w Jena, w drugiéj zaś instancyi w Koburgu i w Gotha. Siła zbrojna księstwa składa się z 2 batalionów po 3 kompanie, razem 1,125 ludzi. Budżet księstwa Koburgskiego na 1840.—1846. r. wynosił około 189,241 florins jako to: z podatków stałych 55,820 flor., a z niestałych 133,421 flor. Opłata na umorzenie długu 25,875 flor. procent zaś 3 i pół od sta 56,875 flor. Dług 1,470,460. flor. Budżet księstwa Gotha wynosił 261,275 talarów, z których 69,041 talarów z podatków ziemskich, 3,609 od patentów, 147,089 z podatków niestałych. Dług w r. 1846. wynosił 1,573,000 talarów. Jako państwo należące do Związku Niemieckiego, księstwo to zajmuje 12. rząd w porządku kancelaryi związkowéj. Ma głos 1 w plenum, i ma udział w głosowaniu w zgromadzeniu 17 wraz z 4 państwami umieszczonemi w tymże rzędzie. Podział w 1847. r.: Księstwo Koburg 9,5 mil kw. niem.; 44,010 m. Księstwo Gotha 28,1 mil kw. niem. 103,185 m.

SASKO-MEININGEN-HILDBURGHAUSEN, księstwo Związku Niemieckiego; stol. Meiningen. Składa się z kilku oddzielnych części, tworzących całość półokręgu, którego środkiem jest część płn. Leży między Prusami, Bawaryą, Hessyą Elektoralną i księstwami Reuss i Szwarzburg. Rozległość 45,75 mil kw. niem. Ludność 160,515 (78,581 męż., 81,934 kobiet) w 1847. r. Położone w kotlinie Elby i Wezery. Grunt żyzny, obfitujący w lasy, lecz wydający ziemiopłody w niedostatecznéj ilości. Uprawa tytuniu i rzepaku. Chów staranny bydła. Przemysł mineralny bardzo czynny, eksploatacya i wyrabianie kruszców, mianowicie żelaza. W 1840. r. było 182 kopalni, w których pracowało 1,117 robotników. Źródła mine-

ralne. Przemysł czynny, fabryki płótna, wyrobów wełnianych, i wyrobów z drzewa. Księstwo jest z izby reprezentantów 24 członków, z których 8 ze szlachty, 8 z miejskiego stanu, i 8 włościan. Główną atrybucyą sejmu jest rozkład wydatków. Administracya jest w ręku ministeryum wraz z radą stanu. Najwyższy sąd księstwa jest sąd apelacyjny w Jena. Sąd drugiéj instancyi jest w Hildburghausen. Trybunały I. instancyi są: 4 trybunały okręgowe i miejskie w Meiningen, Hildburghausen, Sonneberg i Saalfeld oraz sądy amtowe, gminne, i magistraty w miastach. Administracya wewnętrzna zostaje pod kierunkiem rejencyi (Landsregierung), która rezyduje w Meiningen. Księstwo dzieli się na 11 okręgów. Zakłady naukowe publiczne, 2 gimnazya, 2 szkoły łacińskie, 1 szkoła leśna, 1 szkoła normalna początkowa, 2 szkoły politechniczne elementarne (Realschule), 17 szkół wyższych i 212 początkowych. Siła zbrojna wynosi 1,150 ludzi. Dochody księstwa 1,475,746 florins. Dług w 1844. r. 4,202,100 flor. Księstwo Sasko-Meiningen jako państwo Związku Niemieckiego, mieści się w 12. rzędzie w porządku kancelaryi Związkowéj, ma jeden głos w plenum, i ma udział w głosowaniu 17, wraz z 4 państwami mieszczącemi się w tymże samym rzędzie. Kontyngens związkowy wynosi 1,150 wojska należącego do dywizyi rezerwowéj. Okręgi w r. 1843: Meiningen, rozl. 4,75 mil kw. niem.; 20,258 m. Vasungen, rozl. 3 mil kw. niem.; 11,099 m. Salzungen, rozl. 4,50 mil kw. niem.; 15,870 m. Römhild, rozl. 4 mile kw. niem.; 14,420 m. Hildburghausen, rozl. 5,50 mil kw. niem; 18,669 m. Sonneberg rozl. 8 mil kw. niem.; 25,414 m. Gröfenthal, rozl. 4 mil kw. niem.; 11,483 m. Saalfeld, rozl. 4,50 mil kw. niem.; 15,706 m. Kamburg, rozl. 2,5 mil kw. niem.; 8,278 m. Krannichfeld, rozl. 1,5 mil kw. niem.; 2,979 m.

SASKO-WEJMARSKIE - EISENACH, księstwo Związku Niemieckiego; stolica Wejmar. Składa się z 3 głównych części i kilku cząstek terytoryów położonych między Prusami, Bawaryą, królestwem Saskiém, Hessyą Elektoralną, księstwem Sasko-Koburg-Gotha, Sasko-Altenburgskiém, Sasko-Meiningskiém i księstwem Reuss. Rozległość 66,82 mil kw. niem. Ludność w 1847. r. 257,173 m. Położone w kotlinie Elby i Wezery, i w małéj części w kotlinie Renu, pokryte gałęziami gór Thüringerwald i Rhöngebirge. Oblane rzekami Elster, Orlą, Saalą, Ilmą i Unstrut, w kotlinie Elby; Werrą i do niéj wpadającemi: Hörselą, Felde i Ulsterą, w kotlinie Wezery, i rzeką Streu, w kotlinie Renu. Temperatura średnia w Jenie + 8°,14 R. Temperatura średnia w lecie + 16°,5, w zimie — 0°,6. Grunt żyzny i dobrze uprawny. Piękne lasy, gdzie najwięcéj drzew żywicznych, pokrywające przestrzenie milion morgów pruskich. Chów staranny trzodu, mianowicie owiec. Eksploatacya węgla i soli. Źródła mineralne w Berka, Ruhla i w Rastenberg. Przemysł rękodzielniczy bardzo czynny, fabryki sukna, wyrobów wełnianych, płótna, kobierców. Garbarnie, huty kruszców i zakłady konstrukcyi machin. Miasta Ruhla, Eisenach, Neustadt, Auma, Triptis i Wejmar, są ogniskami przemysłu krajowego. Rząd jest monarchiczny reprezentacyjny. Monarcha ma tytuł Wielkiego księcia, rezyduje zwykle w Wejmarze. Korona jest dziedziczną w linii męzkiéj. Sejm składa się z izby (Kammer), z 31 deputowanych, z których jeden obierany z uniwersytetu Jena, 1 przez dawnego pana udzielnogo, dziewięć przez właścicieli dóbr szlacheckich, 10 przez mieszczan, i 10 przez włościan. Deputowani obierani są na lat 6. Izby zbierają się co trzy lata, głosują nad budżetem i prawami, i mogą czynić przedstawienia albo uwagi rządowi. Departamenta ministeryalne są: ministeryum domu i dworu (Haus-und Hoff-Staats-Ministerium), do którego należą także finanse. Ministeryum spraw wewnętrznych, wychowania publicznego, spraw zagranicznych i sprawiedliwości. Najwyższy sąd księstwa jest sąd apelacyjny w Jena; sądy 2. instancyi są w Wejmarze i Eisenach, pod któremi zostają 4 sądy kryminalne w Wejmarze, Weida, Eisenach i Dermbach, a dla spraw cywilnych 5 sądów wielkoksiążęcych w miastach, i 24 sądy wielkoksiążęce w gminach, oraz 3 sądy patrymonialne dawnych panów udzielnych. Dyrekcya wyznań zależy od konsystorza wyższego, podzielonego na dwie sekcye, w Wejmarze i w Eisenach. Inne wyznania zależą równie jak wychowanie publiczne od komissyi ministeryalnéj. Zakłady naukowe: uniwersytet w Jena założony w r. 1557. r. z 60 profesorami i 411 uczniami w 1845. r.; 2 gimnazya (Ernestianum w Wejmarze i Fredericianum w Eisenach), 3 szkoły politechniczne początkowe (Realschule), 69 szkół wyższych początkowych (Bürgerschule) i 445 szkół początkowych, 2 szkoły normalne początkowe, 1 instytut sztuk pięknych w Wejmarze, wraz z szkołą rysunków w Eisenach i w Jena, 2 instytuty głucho-niemych i ślepych, 1 szkoła leśnicza w Eisenach, 3 szkoły sztuk i rękodzieł, i 2 szkoły akuszerek. Według budżetu na lata 1845.—47., dochody wynosiły 765,282 talarów, z których 372,371 talarów z podatków

stałych, 382,032 talarów z podatków niestałych i 879 z różnych dochodów. Rozchód 754,705 talarów. Dług w 1844. r. wynosił 3,750,692 talarów. Jako państwo należące do Związku Niemieckiego, liczy się w 12. rzędzie w porządku kanceiaryi związkowéj, ma głos w plenum i ma udział w głosowaniu zgromadzenia, a 17te wraz z państwami mieszczącemi się w tymże samym rzędzie. Kontyngens księstwa 2,010 ludzi, należący do dywizyi rezerwowych. Regencye ich, rozległość i ludność w 1847. r. Wejmarska, rozl. 45,93 mil kw. niem. 175;596 m. Eisenach, rozl. 20,89 mil kw. niem.; 81,977 m.

SASSARI, M. na wyspie Sardynii, stoł. prowincyi t. n., o 160 w. ku płn.-zach. od Cagliari, blisko pobrzeża płn. Sardynii. Ludność w 1838. r. 24,408 m. Rezydencya wice-intendentury i wojennego zarządu prowincyi (Capo-di-Sassari). Siedlisko arcybiskupa. Trybunał cywilny i kryminalny (Magistrato della real Governazione). Trybunał handlowy (Magistrato del Consolato). Uniwersytet królewski założony w 1765. r. z fakultetami: teologii, medycyny, nauk i literatury (Collegio delle arti). Miasto garnizonowe. Handel małoznaczący, którego składem jest Porto-Torres, uważane za port Sassari. Zasługują na uwagę: katedra i wodotrysk Rosello.

SASSENAGE, Mm. we Francyi, w depart. Isère, o 10 w. ku zach. od Grenobli, nad rz. Furon; 1,450 m. Fabryki słynnych serów. Sławne groty, a w jednéj z nich znajdują się dwa kamienie walcowate wydrążone, znane pod nazwą Cuves de Sassenage, które niegdyś uchodziły za jedne z cudów Delfinatu.

SASSETOT-LE-MAUCONDUIT, W. we Francyi, w depar. Niższéj Sekwany, o 28 w. ku płn.-zach. od Yvetot; 1680 m.

SASSÓW, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Złoczowskim, o milę od Złoczowa; piękny ogród z pałacem. Fabryka fajansu. Tatarzy w r. 1633. ponieśli tu klęskę, a Jan Sobieski często przemieszkiwał w téj okolicy.

SASSUOLO, Mm. w ks. Modeńskiém, o 15 w. od Modeny, na pr. brz. rz. Secchia; 1,500 m.

SATALIEH, SATALIA, ADALIA, M. w Turcyi azyatyckiéj, w Anatolii, o 420 w. ku płd.-wsch. od Smyrny, nad morzem Śródziemném, w głębi odnogi swéj nazwy; 8,000 m. Liczne szczątki starożytności.

SATARAH, M. w Indostanie angielskim, w prezydenturze Bengalskiéj, w dawnéj prow. Bedżapur, o 96 w. ku płd.-wsch. od Punah. Dawniéj stol. państwa téj nazwy, którego ostatni monarcha złożony został z tronu w 1839. r. przez kompanię indyjską.

SATER, SÄTER, M. w Szwecyi, w lanie i o 40 w. od Falu, nad zlewem jeziora Ljustern; 572 m.

SATILLIEU, M. we Francyi, w depart. Ardèche, o 26 w. ku płn.-zach. od Tournon; 1,870 m. Fabryka sukna pospolitego. Browary. Handel znaczny drzewem ciesielskiém.

SATUR, SAINT.-S..., W. we Francyi, w depar. Cher, o 4 w. ku płn.-wsch. od Sancerre, na l. brz. rz. Ligiery, u podnóża miasta Sancerre; 1,808 m. Port na Ligierze w St. Thibault. Dobre wina czerwone i białe zwyczajne, mianowicie z winnicy Chavignol.

SATURNIA, W. w Toskanii, w prow. Grosseto, o 11 w. ku płn. od Manciano, nad rz. Albenga. Źródła gorące (+ 30 R.) siarczane i żelazne.

SATURNIN, SAINT S...., 1) W. we Francyi, w depart. Aveyron, o 44 w. ku płn. od Millau; 2,211 m. 2) W. we Francyi, w dep. Cantal, o 12 w. ku płn.-wsch. od Murat; 1,261 m. 3) Saturnin-de Séchaud (St. Sorlin de Séchaud), W. we Francyi, w depart. Niższéj Charente; 1,482 m. 4) Saturnin-les-Apt, W. we Francyi, w depart. Vaucluse, o 8 w. ku płn. od Apt; 2,629 m. w 1846. r.

SAUBUSSE, W. we Francyi, w depart. Landes, o 14 w. ku wsch. od Dax; 998 m. Wody mineralne, saliny gorące. Huty szklanne, wytapianie smoły.

SAUCLIERES, W. we Francyi, w departamencie Aveyron, o 26 w. ku płd.-wsch. od Millau 1,876 m.

SAUD, SAINT-S...., W. we Francyi, w depart. Dordogne, o 14 w. ku wsch. od Nontron; 2,686 m. w 1846. r. Fryszerka żelaza.

SAUDRUPT, W. we Francyi, w depart. Meuzy, o 12 w. ku płd.-zach. od Bar, nad rz. Saulx; 524 m. Przędzalnia hydrauliczna bawełny.

SAUFLIEU, SAINT-S..., W. we Francyi, w depart. Somme, o 14 w. ku płd. od Amiens; 1,520 m.

SAUGERTIES, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-Yorku, o 84 w. ku płd. od Albany, nad rz. Hudson; 6,216 m. w 1840.

SAUGNAC-MURET, W. we Francyi, w depart. Landes, o 72 w. ku płn.-zach. od Mont-de-Marsan, nad rz. Leyre; 1,481 m. Handel wełną.

SANGUES, M. we Francyi, w depart. Wyższéj Ligiery, o 32 w. ku płd.-zach. od Le-Puy, nad rz. Suejols; 4,017 m. Fabryki słynnych serów. Fabryka wyrobów wełnianych. Handel trzodą i wełną.

SAUJON, Mm. we Francyi, w depart. Niższéj Charente, o 26 w. ku płd.-zach. od Saintes, nad rz. Seudre; 2,444 m. w 1846. r. Dobre wina czerwone.

SAULCE-DES-ALPES, LA S..., W. we Francyi, w depart. Wyższych Alp, o 18 w. ku płd.-zach. od Gap, na pr. brz. rz. Durance; 795 m. Wyborne wino białe zwane: Clarette de la Saulce.

SAULCES-MONCLIN, W. we Francyi, w depart. Ardennes, o 12 w. od Rethel; 982 m.

SAULCY, W. we Francyi, w depart. Vosges, o 6 w. ku płd. od St. Dié, nad rz. Meurthe; 1,301 m.

SAULDRE, LA GRANDE S..., rz. wpadająca do prawego brzegu Cher, powyżéj Selles (w depart. Ligiery i Cher). Źródło blisko Neuilly (w depart. Cher). Bieg około 133 w.

SAULGAU, M. w król. Wirtembergskiém, stoł. wyższego obwodu t. n., w cyrkule Dunaju, o 65 w. ku płd.-zach. od Ulmu, nad rz. Schwarzach; 2,363 m. w 1840. r. Fabryki tkanin wełnianych, czapek. Liczne młyny mączne, olejarnie i młyny gipsowe. Targi na zboże. Miasto starodawne, niegdyś jedno z miast zwanych miastami Dunaju (Donau-Städte).

SAULGE, SAINT S..., W. we Francyi, w depart. Niévre, o 40 w. ku płd.-wsch. od Nevers; 2,334 m. w r. 1846.

SAULIEU, M. we Francyi, w depart. Côte-d'Or, o 28 w. ku płd.-zach. od Semur; 2,903 m. w r. 1846. Trybunał handlowy, kolegium komunalne. Biblioteka publiczna (1,200 tomów). Przędzalnie wełny. Garbarnie. Handel zbożem, bydłem, drzewem opałowém, budulcowém, rzepakiem, woskiem, rybami. Miasto starożytne. Miejsce urodzenia Vaubana.

SAULT, M. we Francyi, w depart. Vaucluse, o 35 w. ku wsch. od Carpentras; 2,798 m. Wody mineralne. Hodownia pszczół.

SAULVE, SAINT S..., W. we Francyi, w depart. Północnym, o 2 w. ku płn.-wsch. od Valenciennes na pr. brz. rz. Skaldy; 1,147 m. Fabryka cykoryi Fabryka cukru burakowego, dystylarnie melassy browary. Fabryka minii i przetworów chemicznych. Młyny mączne. Huty szklanne.

SAULX, 1) rzeka we Francyi, zlewa się z pr. brz. do Marny, pod Vitry-le Brulé. Źródło w Pencey (w depar. Wyższéj Marny). Bieg około 110 w. Żeglowna od Sermaises na 10 w., a spławna od zlewu z Ornain na 24 w. 2) Mm. we Francyi, w depart. Wyższéj-Saony, o 19 w. ku zach. od Lure; 1,329 m.

SAULX-LES-CHARTREUX, W. we Francyi w depart. Sekwany i Oazy, o 15 w. ku płn.-zach. od Corbeil; 1,000 m. Eksploatacya piaskowca i ziemi do wyrabiania porcelany. Chów i handel znaczny pijawkami.

SAULAURES, Mm. we Francyi, w depart. Vosges, o 20 w. ku płd.-wsch. od Remiremont, nad odnogą Mozelli; 3,581 m. w r. 1846. Przędzalnie bawełny (dwie o 44000 grępłach). Tkalnie ręczne w wioskach okolicznych. Fabryki serów.

SAULZAIS-LE-POTIER, W. we Francyi, w depart. Cher, o 14 w. ku płd. od St. Amand-Mont-Rond; 691 m.

SAUMUR, M. we Francyi okręgowe w depart. Mainy i Ligiery, o 43 w. ku płd.-wsch. od Angers, na l. brz. Ligiery; 12,566 m. w r. 1846. Miasto z zamkiem warownym, twierdza 4go rzędu. Szkoła kawaleryi i stadnina rządowa. Trybunał handlowy. Kolegium komunalne. Biblioteka publiczna, składająca się z 12,000 tomów. Zbiór na pagórkach dobrych win. Fabryki szkaplerzy i słynnych emalii, któremi się zajmuje 600 robotników, i których wyprzedają rocznie za 400,000 franków. Garbarnie, farbiarnie, blicharnie wosku. Handel zbożem, jarzynami, winem, wódką, octem, konopiami, lnem. Składy wina i octu. Piękny most o 12 łukach. Ratusz, kościół Ś. Piotra. Zamek warowny wzniesiony na poziomej skale. Ojczyzna Daciera.

SAURAT, Mm. we Francyi, w depart. Ariège, o 24 w. ku płd.-zach. od Foix; 5,379 m. w 1846. r. Tartaki hydrauliczne. Fabryki żelaza i stali. Fabryki grępli.

SAUSSEMESNIL, W. we Francyi, w depart. Manszy, o 9 w. ku płn. od Valognes; 2,011 m. Ważne fabryki wyrobów garncarskich.

SAUTERNES, W. we Francyi, w depar. Girondy, o 18 w. ku płn.-zach. od Bazas; 1,045 m. W okolicy jedna z 4 pierwszych winnic wina białego we Francyi, wydająca około 1500 hektol.

SAUVAGÈRE, LA S...., 1) W. we Francyi, w depart. Orne, o 20 w. ku płn.-wsch. od Domfront; 2,285 m. w r. 1846. Fabryki płótna. 2) Mm. we Francyi, w depart. Rodanu, o 5 w. od Lyonu, na l. brz. rzeki Saony; 700 m. Piękna fryszerka wyrobów jedwabnych i szalów (200 warsztatów, 600 robotników).

SAUVE, M. we Francyi, w depart. Gard, o 37 w. ku wsch. od le Vigan, nad rz. Vidourle; 3,129 m. w 1846. r. Kościół konsystorski ewangelicki. Fabryki czapek, pończoch bawełnianych. Farbiarnie. Wyroby garncarskie. Handel wełną.

SAUVENSA, W. we Francyi, w dep. Aveyron,

o 6 w. ku płd. od Villefranche-de-Rouergue; 2,157 m.

SAUVENT, SAINT S..., M. we Francyi, w dep. Vienne, o 36 w. ku płd.-zach. od Poitiers; 2,862 m. w 1846. r.

SAUVESSANGUES, W. we Francyi, w depart. Puy-de-Dôme, o 22 w. ku płd.-wsch. od Ambert; 1,749 m.

SAUVETAT, W. we Francyi, w depart. Puy-de-Dome; 1,151 m.

SAUVETERRE, 1) M. we Francyi, w depart. Aveyron, o 37 w. ku płd.-zach. od Rodez, nad rz. Sezert; 927 m. Fabryka czapek wełnianych. 2) W. we Francyi, w depar. Wyższéj Garonny, o 10 ku płd.-zach. od St. Gaudens; 2,354 m. 3) M. we Francyi, w depart. Lot et Garonne, o 38 w. ku płn.-wsch. od Villeneuve-sur-Lot, nad rz. Allemance; 1,630 m. Kuźnie żelazne. 4) M. we Francyi, w dep. Niższych Pyreneów, o 21 w. ku płd.-zach. od Orthez, nad rz. Gave d'Oloron; 1,632 m. Dobre wina czerwone. Garbarnie.

SAUVEUR, SAINT S..., 1) Mm. we Francyi, w depar. Aveyron; 2,131 m. 2) W. we Francyi, w depart. Ligiery, o 22 w. ku płd.-wsch. od St. Etienne; 1,825 m. 3) Mm. we Francyi, w depart. Wyższych Pyreneów. Zakłady kąpieli siarczanych gorących, 2 źródła (+ 35°) dostarczające do 98 litrów wody na minutę. 4) W. w Belgii, w depart. Hainaut, o 24 w. ku wsch. od Tournai; 2,126 m. Przędzalnie lnu i tkaniny płótna. 5) W. we Francyi, w depar. Wyższéj Saony, o 10 w. ku płn.-zach. od Lure; 1,334 m. m. Fabryka wyrobów garncarskich. Browar. Most na rzece Breuchin, łączący tę wioskę z miastem Luxeuil. 6) Sauveur-en-Puissaye, M. we Francyi, w depar. Yonne, o 40 w. ku płd.-zach. od Auxerre, na l. brz. rz. Loing; 1,282 m. Chów koni i handel temiż wielki, oraz drzewem. 7) Sauveur-Lendelin, W. we Francyi, w depar. Manche, o 10 w. ku płn. od Coutances; 2,091 m. 8) Sauveur-sur-Douve, albo Vicomte, M. we Francyi, w dep. Manche, o 16 w. ku płd. od Valognes, nad rzeką Beauteis, blisko pr. brzegu Douve; 2,846 m. Piece wapienne, cegielnie. Handel drzewem budulcowém.

SAUVIGNY, W. we Francyi, w depar. Meuzy, o 35 w. od Coommercy; 718 m. Eksploatacya kamieni młyńskich. Olejarnie, dystylarnie. Fabryki olejarnie hydrauliczne w Traveron. Zbiór wina.

SAUVILLE, W. we Francyi, w depar. Vosges, o 21 w. od Neuchateau; 881 m. Fabryki drutu żelaznego, igieł, haftek, pierścionków. Olejarnie. Fabryka organów i skrzypiec.

SAUXILLANGES, M. we Francyi, w depar Puy-de-Dôme, o 11 w. ku wsch. od Issoire, nad rz. Crouze; 2,234 w. w 1846. r. Fabryki kos, sierpów i pił.

SAUZÉ, Mm. we Francyi, w depar. Deux-Sèvres, o 24 w. ku płd.-wsch. od Melle; 1,629 m.

SAUZON, W. we Francyi, w depar. Morbihan, o 52 w. ku płd. od Lorient, przy krańcu płd. wyspy Belle-Isle; 1,454 m.

SAVA, Mm. w król. Neapolitańskiém, w Terra di Otranto, w okręgu Tarentu, o 18 w. ku płd.-zach. od Oria; 1,600 m.

SAVANNAH, M. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Georgii, o 190 w. ku płd.-zach. od Charleston, nad rz. Savannah, a o 27 w poniżéj jéj ujścia 11,214 m. Szkoła klasyczna. Obserwatoryum. Biblioteka. Towarzystwo lekarskie. Port bardzo czynny; składy handlu z Wirginią.

SAVENAY, M. we Francyi, w depar. Niższéj Ligiery, o 40 w. ku płn.-zach. od Nantes, nad rz. Moere, o 6 w. od pr. brz. Ligiery; 2,299 m. Folwark wzorowy. Wielki handel bydłem i solą. Otoczone jeziorami, wydającemi sól obficie.

SAVENNIERES, W. we Francyi, w depar. Maine et Loire, o 16 w. ku płd.-zach. od Angers, na pr. brz. rz. Ligiery; 2,769 m. w r. 1846. Wyborne białe wina zwyczajne.

SAVERDUN, M. we Francyi, w depar. Ariège, o 14 w. ku płn.-zach. od Pamiers, na l. brz. rzeki Ariège; 4,117 m. w 1846. r. Fabryki stali, kós i pił. Kuźnie. Dzieli się na miasto wyższe i niższe, i to ostatnie otoczone jest przedmieściami. Dawniéj było warownem.

SAVERNE, M. we Francyi, w depart. Niższego Renu, o 30 w. ku płn.-zach. od Strasburga, nad rz. Zorn; 5,738 m. w 1846. r. Kolegium komunalne. Dobre wina białe, owoce. Fabryki octu, czapek, lin i powozów. Garbarnie. Handel znaczny drzewem opałowém, które spławiają rzeką Zorn. Położone u podnóża gór Wogezskich, nad którém panuje na zach. słynne pobrzeże téjże nazwy, a na płd.-zach. Wyższy Bar (Haut-Bar), stary zamek spustoszony w XII. wieku. Dawniéj miasto warowne: cytadela i fortyfikacye zniesione zostały w 1696. r.

SAVIANO, Mm. w król. Neapolitańskiém, w Terra di Lavoro, o 24 w. ku płd.-zach. od Noli; 4,000 m.

SAVIGLIANO, M. w król. Sardyńskiém, w prow. Saluces, o 26 w. ku płn.-zach. od Coni, między Maira i Grana; 18,700 m. Miasto warowne. Kolegium królewskie. Siedlisko wielkiego rabina.

Fabryki sukna, płótna, wyrobów jedwabnych. Handel trzodą. Godną uwagi jest piękna brama tryumfalna. Potyczka między Francuzami i Austryakami 18. września 1799. r.

SAVIGNAC, SAVIGNAC-LES-EGLISES, W. we we Francyi, w depart. Dordogne, o 22 w. ku płn.-wsch. od Périgueux; 905 m. Eksploatacya kamieni litograficznych.

SAVIGNANO, Mm. w pańs. Kościelném, w dep. Forli, o 15 w. ku płd.-wsch. od Cesena, nad rz. Fiumiceno; 3,854 m.

SAVIGNÉ L'EVÊQUE, 1) W. we Francyi, w dep. Sarthe, o 12 w. ku płn.-wsch. od Le Mans, nad rz. Coeslon; 2,614 m. 2) Savigné-sous-le-Lude, W. we Francyi, w dep. Sarthe, o 9 w. ku płd.-zach. od la Flèche; 1,429 m.

SAVIGNIES-LA-POTERIE, W. we Francyi, w depar. Oise, o 8 w. ku płn.-zach. od Beauvais; 705 m. Fabryki wyrobów garncarskich.

SAVIGNY, 1) W. we Francyi, w dep. Indre i Ligiery, o 9 w. ku płn.-zach. od Chinon; 1,435 m. 2) Savigny-sur-Braye, W. we Francyi w depart. Ligiery i Cher, o 32 w. ku płn.-zach. od Vendôme, na l. brz. Braye: 3,019 m. 3) Savigny-en-Revermont, W. we Francyi, w dep. Saony i Ligiery, o 16 w. ku płn.-wsch. od Louhans; 2,502 m. 4) Savigny-le-Vieux, Mm. we Francyi, w depart. Manche, o 13 w. ku płd. od Mortain; 1,325 m. 5) Savigny-sous-Beaune, W. we Francyi, w dep. Côte-d'Or, o 5 w. ku płn. od Beaune; 1,575 m. W dolinie pomiędzy dwoma pagórkami bardzo rozległemi, pokrytemi winnicami. Wyborne wina czerwone. 6) Savigny-sur-Orge, W. we Francyi w depar. Sekwany i Oazy, o 14 w. od Corbeil; 925 m.

SAVIN, SAINT S..., 1) W. we Francyi, w dep. Girondy, o 21 w. ku wsch. od Blaye; 2,046 m. 2) W. we Francyi, w dep. Isère, o 18 w. ku zach. od la Tour du Pin; 2,434 m. Wyborne wina czerwone. 3) M. we Francyi, w dep. Vienne, o 16 w. na płn. od Montmorillon, na l. brz. rz. Gartempe; 1,447 m. Słynne owoce.

SAVINES, W. we Francyi, w depart. Wyższych-Alp, o 10 w. ku płn.-zach. od Embrun, na pr. brz. rz. Durance; 1,052 m.

SAVINIEN, SAINT S...., Mm. we Francyi, w dep. Niższéj Charente, o 16 w. ku płd.-zach. od St. Jean d'Angely, na pr. brz. rz. Charente; 3,612 m. Mały port.

SAVONA, M. w król. Sardyńskiém, stoł. prow. t. n., w gubernii i o 39 w. ku płd.-zach. od Genui, nad odnogą Genueńską; 12,000 m. Miasto warowne. Siedlisko biskupa Savony i Nolli, sufragana archidyecezyi Genui. Trybunał handlowy. Port wojenny. Arsenał morski i lądowy. Kolegium komunalne. Seminaryum. Szkoła marynarki. Fabryki wyrobów garncarskich, jedwabnych, sukna, mydła, szkła, potażu, witryolu, fryszerki żelaza. Port handlowy dość czynny. Wywóz owoców południowych. Miejsce urodzenia papieżów: Syxta IV. i Juliusza II. 2) Prowincya w pańs. Sardyńskiém; stol. t. n. Położona między 44° 10' i 44° 31' szer. płn. Rozległość 115568 hektarów, z których 30000 hektarów ziemi uprawnéj, 76658 lasów i 9000 ziemi nieurodzajnéj. Terrytoryum górzyste, przerznięte grzbietem Apeninów. Płody ziemi i trzoda w przybliżeniu: zboża 80000 hektol., wina 100000 hektol., oliwy w dostatecznéj ilości, kasztanów 30000 centn. metr.; wołów i krów 1,700, koni i osłów 900, owiec 650, kóz 700, wieprzy 400. Zbiór małoznaczący jedwabiu. Eksploatacya kamieni wapiennych. Liczne kuźnie żelaza. Ważne fabryki płótna, fabryka wyrobów bawełnianych i kapeluszy słomkowych, szkła i wyrobów garncarskich. Dzieli się na 6 mandamento, a te na 38 gmin.

SAVONNIÈRES, W. we Francyi, w depart. Indre i Loire, o 13 w. ku płd. od Tours; 1,358 m. W okolicach ciekawe groty ze skamieniałościami.

SAVU, SAVOU, wyspa w Malezyi Niderlandzkiéj, w rezydencyi Timor, na płd. od Flores; 5,000 m. Grunt górzysty, lecz bardzo żyzny.

SAWA, rzeka w Europie zlewająca się do pr. brz. Dunaju między Semlinem i Belgradem. Źródło w Alpach Karnickich pod Villach. Bieg około 900 w. przez Asling, Radmannsdorf i Krainburg. Rzeki wpadające z pr. strony: Saviza albo Wocheiner-Sau, Laibach, Gurk, Kulpa. Spławna od ujścia rzeki Lajbach i Ranu dla wielkich statków. Tworzy granicę między Turcyą i Azyą.

SAWIN, M. w król. Polskiém, w gubernii Lubelskiéj, w powiecie Krasnostawskim, o 17 w. ku płn. od Krasnegostawu; 650 m., 98 domów drewnianych, 6 jarmarków do roku. W r. 1456. na sejmie Piotrkowskim Kazimierz Jagiellończyk darował to miasto biskupom Chełmskim. W drugiéj połowie XV. wieku Maciej ze Staréj Łomny, biskup Chełmski, wprowadził tu prawo niemieckie. W r. 1502. Sawin spalony przez Tatarów, Mikołaj Kościelski biskup Chełmski, odnowił mu prawo magdeburskie którą Zygmunt I. w r. 1537. na prośbę Jana Buczackiego zatwierdził. Zygmunt August w r. 1558. kupców i mieszczan Sawińskich uwolnił od wszelkich ceł w całéj koronie. Pod następnemi królami i biskupami wiele wyjednał Sawin przy-

wilejów. Kościół parafialny drewniany, z składek prywatnych w r. 1779. wymurowany został. Był tu dawniéj pałac, w którym biskupi Chełmscy przepędzali porę zimową.

SAXKIOPING, M. w Danii, na pobrzeżu płn. wyspy Laaland; 700 m. Port handlowy, wywóz zboża.

SAXMUNDHAM, Mm. w Anglii, w hrb. Suffolk, o 34 w. ku płn.-zach. od Ipswich; 1,100 m.

SAYBROOK, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państwie Connecticut, o 56 w. ku płn.-wsch. od New-Haven; 3,417 m. w r. 1840. Fabryki grzebieni.

SAYDA, SEYDA, SADE, M. w Saksonii, o 35 w. ku płd.-wsch. od Freiberga; 1,165 m. w części zniszczone przez pożar w r. 1842.

SAZAWA, CZASZAWA, rzeka w Czechach, zlewa się do pr. brz. Mołdawy, o 24 w. ku płd. od Pragi. Bierze początek z jeziora Zdarko, w cyr. Czaslau. Bieg około 120 w.

SĄDECKI obwód, w Austryi, w Galicyi. Graniczy na płn. z Bocheńskim, na wsch. z Jasielskim, na zach. z Wadowickim, na płd. z Węgrami, od których góry Karpackie granicę stanowią. Rozległości ma 74 mil kw. Ludności 264,720 m., po większéj części trudniących się chowem bydła i wyrabianiem płótna. Kraj kamienisty, spadkami gór poprzerzynany; grunta posiada chude, a natomiast obfituje w lasy i płody górnicze. W ogóle ma 8 miast, 5 miasteczek i 387 wsi.

SĄDOWA-WISZNIA, M. w Austryi, w Galicyi, w obw. Przemyskim, o 2 mile od Mościk, ma 2,800 m. i klasztor XX. Reformatów. W pobliżu znajduje się mogiła od ludu pospolicie Kopiec Tatarski zwana, w głębi któréj niedawno mury i zwaliska lochów znaleziono. W r. 1695. Tatarzy ponieśli tu pamiętną klęskę. W XVI. i XVII. wieku odbywały się w tém mieście sejmiki województwa Ruskiego.

SĄSIADOWICE, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Samborskim, 2 mile od Sambora, z klasztorem XX. Karmelitów, w r. 1602. przez Herburta z Fulsztyna zbudowanym.

SCAER, Mm. we Francyi, w depart. Finisterre, o 20 w. ku płn.-zach. od Quimperlé; 4,156 m. Fabryki papieru.

SCAFATI, Mm. w król. Neapolitańskiém, w Principato Citeriore, o 22 w. ku płd.-wsch. od Salerno, nad rz. Sarno; 5,500 m. Przędzalnie i fabryki bawełny, fabryki płótna.

SCALA, M. w król. Neapolitańskiém, w Terra-di-Lavoro, o 4 w. ku zach. od Amalfi, nad odnogą Salerno; 1,700 m.

SCALA-NOVA, KAUSCHE-ADASSI, M. w Turcyi azyatyckiéj, w Anatolii, o 66 w. ku płd. od Smyrny, nad archipelagiem; 20,000 m. Port handlowy.

SCALEA, M. w król. Neapolitańskiém, w środkowéj Kalabryi, nad odnogą Policastro; 2,200 m.

SCALLOWAY, W. w Szkocyi, na wyspie Mainland. Zamek warowny, dawna rezydencya hrabiów Orkney. Port wyborny, dawniéj stolica wysp Szetlandzkich.

SCANDIANO, Mm. w księs. Modeńskiém, o 13 w. ku płd.-wsch. od Reggio, na pr. brz. rz. Tasinara. Miejsce urodzenia Ariosta.

SKANDYNAWIA, okolica Europy, tworząca półwysep pomiędzy oceanem Lodowatym północnym na płn., oceanem Atlantyckim i morzem Niemieckiém na zach., Skager-Rakiem, Kattegatem i Suradem na płd., a morzem Baltyckiém na wsch. Obejmuje królestwo Szwecyi i Norwegii.

SCANNO, Mm. w król. Neapolitańskiém, w Abruzzach Niższych II., o 17 w. ku płd.-zach. od Solmony; 2,600 m.

SCARBOROUGH, Mm. w Anglii, o 56 w. ku płn.-wsch. od Yorku, nad morzem Niemieckiém; 10,680 m. Komora. Warsztaty okrętowe, powroźnicze, wyroby płótna żaglowego. Źródła mineralne i saliny. Dobry port, dość czynny. Zakłady kąpieli uczęszczane. Szczątki dawnego zamku warownego.

SCARDONA, 1) M. w Austryi, w Dalmacyi, o 40 w. ku płd.-wsch. od Zara, na pr. brz. rz. Kerka; 1,280 m. Siedlisko biskupa. Mały port. Połów tuńczyków. 2) Scardona-Arbe, wyspa należąca do Austryi, w Dalmacyi, na morzu Adryatyckiém i jedna z wysp Quarnero. Rozległości 100 w. kw.; 5,000 m. Brzegi skaliste i niemające dobrego portu. Grunt żyzny wydający owoce, oliwki, figi i wyborne wino. Piękne drzewa budulcowe Handel skórami, wełną, owocami, wieprzami, końmi i rybami. 3) Mm. w Austryi, w Dalmacyi, na pobrzeżu płd. wyspy t. n.; 1,100 m. Siedlisko biskupa sufragana Zara. Port handlowy.

SCARENA, Mm. w król. Sardyńskiém, w prow. i o 15 w. ku płn.-wsch. od Nicei, nad rz. Paglion; 1,000 m.

SCARPANTO, KOJE, wyspa należąca do Turcyi, na Archipelagu, pomiędzy wsią Rhodus i Kandyą. Rozległość 200 w. kw.; 2,800 m. Grunt górzysty, dość żyzny.

SCARPE, rzeka we Francyi, wpadająca do l.

brz. Skaldy, pod Mortagne, w depar. Północnym. Bierze początek przy zlewie dwóch strumieni powyżéj Arras. Bieg około 100 w. przez Arras, Donai i St.-Amand; spławna od Arras na 79,9 wiorst. Spław z wodą zboża, popiołów; pod wodę zaś węgli.

SCARPERIA, M. w Toskanii, o 26 w. ku płn.-wsch. od Florencyi; 1,676 m. w 1840. r. Stolica wikaryatu. Fabryka wyrobów nożowniczych i żelaznych.

SCEAUX, M. we Francyi, w depar. Sekwany, o 11 w. ku płd. od Paryża; 1,844 m. Handel bydłem. Droga żelazna z Paryża do Sceaux, odznaczająca się krzywą linią, którą opisuje.

SCEY-SUR-SAONE, W. we Francyi, w depar. Wyższéj Saony, o 18 w. ku płd.-wsch. od Vesoul; 2,043 m. Źródła wody słonéj. Kuźnice żelaza, piece pudlingowe. Fabryka oleju. Młyny mączne. Tartaki, garbarnie, farbiarnie.

SCHAAFHEIM, Mm. w ks. Hessen-Darmstadzkiém, o 17 w. od Dieburg; 1,338 m.

SCHAFFSTADT, M. w Prusach, w prow. Saskiéj, o 14 w. ku płd.-zach. od Magdeburga; 1,878 m.

SCHAFTESBURG, SCHASTON, M. w Anglii, w hrb. Dorset, o 50 w. ku płn.-wsch. od Dorchester; 8,969 m. Miasto kwitnące w średnich wiekach.

SCHAGEN, M. w Niderlandach, w prow. Noord-Holland, o 23 w. ku płn.-wsch. od Alkmaar; 1,500 m. Garbarnie. Handel ziemiopłodami.

SCHAGHTICOKE, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-Yorku, o 32 w. ku płn. Albany; 3,389 m.

SCHAHI, OURMIAH, M. w Persyi, w prow. Adzerbejdżan, nad jeziorem Ourmiah.

SCHAHJEHANPOUR, M. w Indostanie angielskim, w prezydentostwie Bengalskiém, o 289 w. ku płd.-wsch. od Delhi, na l. brz. rzeki Douah-Gori; 50,000 m.

SCHALKAU, M. w ks. Sasko-Meiningen, o 16 w. ku wsch. od Hildburghausen; 1,050 m. Fabryka tkanin i czapek wełnianych.

SCHAN-SI, CHAN-SI, jedna z prow. płn. Chin, stol. Thai-Youan. Rozległość 143696 w. kw. Ludność 14,004,210 m. Dzieli się na 9 departamentów albo Fou: Thai-Youan, Phing-Yang, Fu-Tscheu, Louan albo Lou-Ngan, Fen-Tszeu, Tsee-Tszeu, Ning-Ou, Tai-Thoung i Sou-Fing, oprócz tego zawiera 11 obwodów bezpośrednich albo Tschy-Li.

SCHAN-TOUNG, CHAN-TOUNG, jedna z prow. wsch. Chin, nad rz. Żółtém, stol. Tsinan. Rozległość 169300 w. kw. Ludność 28,958,764 m. Prowincya mało żyzna, lecz zawierająca obszerne pokłady węgla ziemnego. Dzieli się na 10 departamentów albo Fou: Tsi-Nan, Yan-Tszeu, Toung-Tszang, Thsing-Tszeu, Teang-Tszeu, Lai-Tszeu, Ou-Ting, Yi-Tszeu, Thai-An albo Thai-Ngan i Tsao-Tszeu, oprócz tego należą 2 obwody (Tschy-Li): Tsi-Ning i Lin-Thsing.

SCHANDAU, M. w król. Saskiém, o 7 w. ku płd.-wsch. od Hohnstein, nad rz. Elbą; 1,638 m. Źródła mineralne i kąpiele najbardziéj uczęszczane w królestwie.

SCHAO-HING, M. w Chinach, stoł. depar. t. n., w prow. Tsche-Kiang, o 45 w. ku płd.-wsch. od Hang-Tszeu.

SCHAOU-OU, M. w Chinach, w prow. Fou-Kian, o 220 w. ku płn.-zach. od Fou-Tscheou.

SCHAO-TSCHEOU, M. w Chinach, w prowincyi Kouan-Toung, o 200 w. ku płn. od Kantonu, nad rz. Pekiang.

SCHARMBECK, W. w król. Hanowerskiém, w ks. Bremen i Werden, o 3 w. ku płd.-zach. od Osterholtz; 1,668 m.

SCHARNHAUSEN, W. w król. Wirtembergskiém, w cyr. Nekary, nad rz. Kersch; 820 m. Dom letni królewski, piękna stadnina składająca część stadniny w Weil. Rozległy zwierzyniec łączy Weil z Scharnhausen.

SCHATZLAR, BERNSTADT, Mm. w Austryi, w Czechach, w cyrkule i o 50 w. na płn. Königgrätz; 1,073 m. Przędzalnie. Fabryka płótna. Papiernia.

SCHAUENSTEIN, M. w ks. Hessen-Kasselskiém, w prow. Niższéj Hessyi, o 1 w. ku płd.-wsch. od Obern-Kirchen. Huta szkła wyrabiająca rocznie 1000000 butelek i 65000 dame-jeannes.

SCHAUMBURG, cyrkuł w księstwie Hessen-Kasselskiém, w prowincyi Niższéj-Hessyi, zawarta między terytoryami Hanoweru, Lippe-Detmold, Lippe-Schaumburg i Prusami, o 60 w. od głównéj części Hessyi; stol. Rinteln. Rozległość 8 mil kw. niem., z których 3800 akrów nieużytków, i 76100 akrów lasów; 35,469 m. Terytoryum w części górzyste i oblane Wezerą. Grunt w ogóle żyzny. Zbiory obfite, na 77000 akrów ziemi uprawnéj, 22000 akrów obsiewają żytem, 12000 akr. owsem, 8000 akr. jęczmieniem, 2000 akr. pszenicą, 2400 akr. lnem i 2100 akr. nasionami oleistemi. W r. 1840. było koni 4,200, wołów 100, krów 9,400, owiec 20,000, z których ⅔ rasy poprawnéj, wieprzy 3,600, kóz 3,000. Eksploatacya węgla, soli, gipsu, wapna, żelaza i torfu. Fabryki płótna, tkanin wełnianych, tytuniu i gorzelnie. Dzieli się na 1 Landgericht i 3 Justiz-Amty, zawiera 5 miast i 100 wsi.

SCHAUMBURG-LIPPE, księstwo w pań. Związku Niemieckiego, stol. Bückeburg. Leży między Prusami (Westfalią), Hanowerem, Hessyą elektorską i Lippe-Detmold. Składa się z dwóch głównych części, jednéj leżącéj w Lippe a drugiéj w dawném hrb. Schaumburg. Rozległość 9,75 mil kw. niem., z których 2 w Lippe; 31,870 m. w 1847. roku. Terytoryum płaskie na płn., zupełnie położone w kotlinie Wezery, oblane na płn. jeziorem Steinhude. Rozległość ziemi urodzajnéj wynosi 74000 morgów, a lasów 33900. Ziemia żyzna. Przemysł rolniczy i chów bydła. Ważna eksploatacya węgla. Rząd jest monarchiczny reprezentacyjny, ustanowiony ustawą z r. 1816. Reprezentacya narodowa składa się z właścicieli dóbr szlacheckich, z deputowanych miast Rückeburg, Stadthagen, i z miast Hagenburg i Steinhude i z 6 deputowanych z gmin. Zbiera się corocznie, reguluje wydatki i dochody i stanowi prawo. Pierwszém kolegium administracyjném kraju jest rejencya, inne kolegia są: izba dóbr, kancelarya sprawiedliwości i konsystorz. Najwyższy sąd jest apelacyjny w Wolfenbüttel. Trybunały I. instancyi są po miastach i 5 trybunałów w gminach. Dochody wynoszą 130,000 talarów. Księstwo nie ma długu. Jako państwo Związku niemieckiego, księstwo to zajmuje 16. miejsce w porządku kancelaryi Związkowéj, ma 1 głos w plenum, i ma udział w głosowaniu 17stu wraz z państwami do tegoż rzędu należącemi. Kontyngens związkowy wynosi 210 ludzi, należących do dywizyi rezerwowéj.

SCHEER, M. w król. Wirtembergskiém, w cyrk. Dunaju, o 18 w. ku płn.-zach. od Saulgau, na pr. brz. Dunaju; 920 m. Stolica hrb. Friedberg-Scheer, należącego do książąt Turn i Taxis. Szkoła przemysłu i rysunków.

SCHEIBENBERG, M. w król. Saskiém, w cyrk. Cwikawy, o 9 wiorst od Szwarzenbergu, 1,836 m. Eksploatacya srebra, kobaltu, żelaza. Fabryki koronek i wyrobów garncarskich.

SCHEINFELD, MARKT-S..., M. w Bawaryi, w cyr. Środkowéj Frankonii, o 37 w. ku płn.-zach. od Ansbach, nad rz. Scheine; 940 m.

SZEKSNA, rzeka w ces. Rossyjskiém, wpadająca do pr. brz. rz. Wołgi, naprzeciw Rybińska, w gub. Jarosławskiéj. Bierze początek w jeziorze Biełe-Oziero, w gub. Nowgorodzkiéj. Bieg 430 w., spławna na całém korycie.

SCHELESTAT, M. we Francyi, okręgowe, w departamencie Niższego Renu, o 42 w. ku płd.-wsch. od Strasburga, na l. brz. rz. Ill; 9,844 m. w 1846. r. Miasto warowne, twierdza 3. rzędu. Kolegium komunalne. Ziemiopłody, owoce. Dobre wina białe. Fabryki kartonu, czapek wełnianych i bawełnianych, płótna i gazy; mydlarnie, olejarnie. Tartaki i młyny garbarskie. Farbiarnie. Liczne browary. Miasto pięknie zabudowane i w ładném położeniu. Godnemi uwagi są koszary jazdy i wodozbiór, który dostarcza wody wszystkim dzielnicom miasta. Oblegane i zdobyte w 1632. r. przez Szwedów. Ustąpione Francyi traktatem Westfalskim. Ludwik XIV. kazał go ufortyfikować Vaubanowi. Ojczyzna teologa Marcina Bucer. W tém mieście wynaleziono w XIII. stuleciu polewę garncarską.

SCHELIF, CHELIF, rzeka największa w Algeryi, wpadająca do mr. Śródziemnego, o 13 w. ku płn.-wsch. od Mostaganem. Źródło w pustyni Angad, bieg około 500 w. Rzeki główne do niéj wpadające: z pr. str. Tagun; z l. str. Deurdeur, Tlelat i Mina.

SCHELKLINGEN, M. w król. Wirtembergskiém, w cyrkule Dunaju, o 7 w. ku płd.-zach. od Blaubeuern, nad rz. Ach; 1,111 m. w 1840. r. Fabryki słynnych wyrobów garncarskich; hafty na mantynie.

SCHELLENBERG, 1) M. w Saksonii, w cyr. Cwikawy, o 13 w. od Chemnitz; 1,493 m. w 1843. r. Fabryki wyrobów wełnianych i bawełnianych. W pobliskości zamek Augustusburg, leżący na szczycie góry 319 metrów wysokiéj. 2) Mm. w Bawaryi, w cyrkule Wyższéj Bawaryi, nad Berchtesgaden; 526 m. Warzelnie soli ze źródeł Berchtesgaden.

SCHEN, M. w Chinach, w prow. Ho-Nan, na pr. brz. Hoang-Ho.

SCHENDY, M. w Nubii, o 350 w. ku płd.-wsch. od Dongolah, na pr. brz. rz. Nilu; 7,000 m. Jedno z głównych ognisk handlu okolicy. Spustoszone w 1820. r. przez wojska Mehmeta-Alego, za zamordowanie syna jego Izmaiła w tém mieście.

SCHENEKTADY, M. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Nowego-Yorku, o 26 w. ku płn.-zach. od Albany, nad jeziorem Erie i Mohawk; 6,784 m. w 1840. r. Uniwersytet założony w 1795. r. Handel bardzo czynny.

SCHENKLENGSFELD, Mm. w ks. Hessen-Kasselskiém, w prow. Fulda, o 9 w. od Hersfeldu, nad rz. Solz; 1,226 m.

SCHEN-SI, CHEN-SI, jedna z prow. płn. Chin, na granicy Mongolii. Rozległość wraz z prow. Kan-Sou 400420 w. kw. Ludność 10,207,256 m. Ziemia żyzna w dolinach, lecz których płody są często niszczone przez szarańczę. Zbiór pszenicy, prosa, jarzyn. Dzieli się na 7 departamentów albo Fou: Si-An, Yan-An, Foung-Tshiang, Han-Tschung,

Yu-Tin, Hing-An i Thoung-Tscheu; oprócz tego należy 5 obwodów bezpośrednich albo Tschy-Li: Schang, Khian, Lin-Feou i Soui-Te.

SCHERMBECK, Mm. w Prusach, w prow. Reńskiéj, o 17 w. ku płn.-wsch. od Dinslaken; 800 m. Fabryka sukna, wyrobów wełnianych i garncarskich.

SCHERMEISEL, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, o 24 w. ku płn.-wsch. od Sternbergu, nad rz. Poste; 781 m.

SCHERSCHELL, CHERCHELL, M. w Algieryi, o 80 w. ku zach. od Algieru, nad mr. Śródziemném; 2,012 m. Komisoryat cywilny; 2 szkoły początkowe. Biblioteka. Fabryki wyrobów garncarskich pospolitych. Port obszerny i niegdyś bezpieczny, zburzony przez trzęsienie ziemi. Handel dość czynny. Miasto zbudowane przez Maurów wygnanych z Hiszpanii przy końcu XVI. wieku, na miejscu miasta Rzymskiego, średniego punktu ich panowania w Afryce, a którego szczątki dotąd się jeszcze natrafiają. Admirał Andrzej Doria opanował je w 1531. r.

SCHERWILLER, W. we Francyi, w dep. Niższego Renu, o 7 w. na płd.-zach. od Schelestat; 2,823 m.

SCHESSLITZ, M. w Bawaryi, w cyrk. Wyższéj Frankonii, o 15 w. ku płn.-wsch. od Bambergu, nad rz. t. n.; 1,054 m. Handel zbożem, drzewem, potażem; garbarnie, browary.

SCHIEDAM, M. w ks. Niderlandzkiém, w prow. Zuid-Holland, o 6 w. od Rotterdamu, nad rz. Schie; 10,000 m. Dystylarnie jałowcówki. Handel płótnem żaglowém, śledzi i masła.

SCHIEFELBEN, M. w Prusach, w prow. Pomeranii, o 63 w. ku płd.-zach. od Koślina, na l. brz. rz. Rega; 3,549 m. w 1843. r. Sąd miejski i ziemski. Fabryka sukna, drylichów. Papiernie, browary, dystylarnie. Eksploatacya torfu. Dawna kommandorya zakonu Maltańskiego.

SCHILDA, M. w Prusach, w prow. Saskiéj, o 13 w. ku płd.-zach. od Torgau; 1,547 m. w 1843. r.

SCHILDBERG, SZIMPERK, M. w Austryi, w Morawii, w gub. Berno, nad rz. Freisawą; 1,783 m.

SCHILDESCHE, Mm. w Prusach, w prow. Westfalskiéj, o 6 w. ku płn.-zach. od Bielefeld, nad rz. Aa; 2,100 m.

SCHILTIGHEIM, SCHILKEN, W. we Francyi, w depar. Niższego Renu, o 3 w. od Strasburga; 2,998 m. Fabryki ceraty, krochmalu. Handel drzewem budulcowém.

SCHILTACH, M. w ks. Badeńskiém, w cyrkule Wyższego Renu, o 9 w. ku wsch. od Wolfachs; 1,530 m.

SCHING-KING, MOUKDEN, CHING-KING, prowincya Chin w Mandżuryi, stolica Sching-Young albo Moukden. Zawiera archipelag Potockiego na mr. Żółtém.

SCHIO, Mm. w król. Lombardzko-Weneckiém, w gub. Weneckiéj, o 26 w. ku płn.-zach. od Wicenzy; 6,600 m. Fabryka sukna. Handel winem, jedwabiem, zbożem.

SCHIPOT, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Czerniowieckim, 6 mil od Walieputny; huta żelazna, na obszarach Łopuszny, zakład kuracyi zentycą i zimną wodą na sposób Pryśnica.

SCHIPPENBEIL, M. w Prusach, w prow. Pruskiéj, w rejencyi Królewieckiéj, o 22 w. na płd. od Friedlandu, nad rz. Alle; 2,467 m. Garbarnie.

SCHIRAZ, M. w Persyi, stoł. prow. Farsistan, o 333 w. ku płd. od Ispahanu; 40,000 m. Miasto warowne. Zbiór wina słynnego w okolicach. Handel dość czynny. Godne uwagi są: grobowiec Hafiza, Anakreona z Persyi, a w okolicach Saadego.

SCHIRMECK, W. we Francyi, w depar. Vosges, o 82 w. ku płn.-wsch. od St.-Dié, nad rz. Bruche; 1,340 m. Eksploatacya marmuru. Przędzalnie i grępiarnie hydrauliczne bawełny i wełny. Fabryki warsztatów; olejarnia, cegielnie. Farbiarnie.

SZYRWAŃSKI obwód, podział administracyjny ces. Rossyjskiego, w Rossyi azyatyckiéj, i jedna z prowincyi Muzułmańskich należących do Georgii, stol. Szemaka.

SCHIRWIND, M. w Prusach, w prow. Pruskiéj, w rejencyi Gombińskiéj, o 26 w. ku wsch. od Pillkallen, nad rz. t. n. i rz. Szeszupą; 1,416 m.

SCHKOLEN, M. w Prusach, w prowincyi Saskiéj, w rejencyi Merseburgskiéj, o 26 w. ku płd.-zach. od Weissenfels; 1,554 m.

SCHLACKENWERTH, OSTRÓW, M. w Austryi, w Czechach, o 20 w. ku płn.-wsch. od Elbogen, nad rz. Weseritz; 1,300 m. Kolegium i gimnazyum XX. Pijarów. Fabryka koronek. Zamek.

SCHLADMING, Mm. w Austryi, w Styryi, w gub. Grätz, o 70 w. ku płn.-zach. od Judenburga, nad rz. Ens. Kopalnie miedzi i żelaza.

SCHLAGENWALD, SŁAWKÓW, M. w Austryi, w Czechach, o 6 w. ku płd.-wsch. od Elbogen; 3,540 m. Kopalnie ołowiu. Słynna fabryka porcelany.

SCHLAN, SLAWY, M. w Austryi, w Czechach, o 33 w. ku płn.-zach. od Pragi; 3,576 m. Kolegium Pijarów i gimnazyum. Fabryka sukna i czapek.

SCHLANGENBAD, M. w ks. Nassauskiém, o 12 w. na płn.-wsch. od Wiesbaden, w dolinie płd. rz. Taunus. Źródła gorące (+29°) i zimne mineralne.

SCHLAWE, M. w Prusach, w prow. Pomeranii, okręgowe, o 33 wiorst ku płn.-wsch. od Koźlina, nad rzeką Wipper, przy zlewie jéj do Motze; 3,755 m. Sąd grodzki. Rolnictwo i chów bydła. Fabryki płótna. Handel drzewem, potażem i płótnem.

SCHLEIDEN, M. w Prusach, w prow. Reńskiéj, o 38 w. ku płd.-wsch. od Akwisgranu, nad rzeką Olef; 600 m. Fabryka sukna, wyrobów bawełnianych. Fryszerki żelaza i ołowiu.

SCHLEITHAL, Mm. w Szwajcaryi, w kantonie Szafuzy, o 13 w. ku płn.-wsch. od Szafuzy, nad Watach.

SCHLEITZ, M. Związku Niemieckiego, stolica ks. Reuss-Schleitz, o 6 w. ku płn.-wsch. od Saalburga, na l. brz. rz. Wiesenthal; 5,200 m. Rezydencya księcia. Szkoła łacińska, szkoła normalna początkowa. Fabryka sukna, wyrobów bawełnianych. Browary. W okolicy zamek Heinrichsruh.

SCHLETTAU, M. w król. Saskiém, w cyr. Ćwikawy, o 10 w. od Grünhaim, nad rzeką Zschoppau; 1,838 m. Kopalnie cyny i srebra. Fabryka koronek.

SCHLEUSINGEN, M. w Prusach, w prow. Saskiéj, okręgowe, w rejencyi i o 62 w. ku płd.-zach. od Erfurtu, nad rz. Schleuse; 3,261 m. w r. 1843. Sąd kryminalny. Gimnazyum ewangelickie. Przemysł czynny, hamernie miedzi, walcownie blachy, fabryka blejwasu, papiernia, olejarnia, folusze, prochownia.

SCHLICHTINGSHEIM, SZLICHTYNGOWO, M. w Prusach, w prow. Poznańskiéj, o 11 w. ku płd.-zach. od Fraustadt, między rz. Landgruben, Bartszą i Odrą; 987 m.

SCHLIENGEN, Mm. w ks. Badeńskiém, w cyrk. Wyższego Renu, o 7 w. ku płd. od Mülheim; 1,083 m. Kopalnie żelaza.

SCHLITZ, M. w ks. Hessen-Darmstadzkiém, w prow. Wyższéj Hessyi, o 74 w. na wsch. od Giessen, nad rz. Schlitz; 3,217 m. Fabryki płótna i pięknéj bielizny stołowéj, skór i safianów, papiernie, farbiarnie, browary i gorzelnie. Piękny zamek, rezydencya hrb. Schlitz.

SCHLOCHAU, SŁUCHÓW, M. w Prusach, w prow. Pruskiéj, o 119 w. ku zach. od Kwidzyna; 1,904 m. Fabryka sukna, handel płótnem. Założone w XIV. stuleciu z zamkiem uważanym za najmocniejszy Krzyżaków po Malborskim, i z którego tylko pozostały rozwaliny.

SCHLOPPE, M. w Prusach, w prow. Pruskiéj, o 35 w. ku płd.-zach. od Deutsch-Krone; 1,693 m.

SCHLOTTHEIM, M. w ks. Szwarzburg-Rudolstadt, o 17 w. na wsch. od Mülhausen, nad rzeką Notter; 1,458 m.

SCHLOSSHOFF, M. w Austryi, w Niższéj Austryi, w gub. Badeńskiéj, na płn.-zach. od Hof, nad rz. March. Zamek letni cesarski, wzniesiony przez księcia Eugeniusza Sabaudzkiego.

SCHLUCHTERN, 1) M. w ks. Hessen-Kasselskiém, w prow. i o 41 w. od Hanau; 2,133 m. w r. 1840. Szkoła normalna początkowa. Gorzelnie. Piękne budynki dawnego opactwa Benedyktynów, założonego w VIII. stuleciu, a zniesionego w 1609. r. 2) Cyrkuł, podział administracyjny Hessen-Kasselu, w prowincyi Hanau, stolica t. n. Rozległość 8 mil kw., z których 47206 akrów ziemi uprawnéj i 84338 akrów lasów. Ludność w 1840. r. 32,204 m. Grunt w całkowitości górzysty. Zbiory niedostateczne. Główną gałęź przemysłu stanowi chów trzód. W 1840. r. było 1,077 koni, 2,879 wołów, 12,148 krów, 16,000 baranów, 8,000 wieprzy i 2,100 kóz. Dzieli się na 6 okręgów sądowych, zawiera 4 miasta i 48 wsi.

SCHLUCKENAU, M. w Austryi, w Czechach, o 53 w. ku płn.-zach. od Litomierzyc; 3,650 m. Fabryki płótna i wyrobów bawełnianych.

SCHMALKALDEN, 1) cyrkuł w Hessen-Kasselu, w prow. Fulda, której część tworzy zawartą pomiędzy Prusami, ks. Sasko-Gotha, i Sasko-Meiningen. Stol. Schmalkalden. Rozległość 5,75 mil kw. niem., z których 1,5 mil kw. przypada na ziemię urodzajną, 2,75 mil kw. na lasy i 0,75 mil kw. na ogrody i łąki; 26,575 m. w 1840. r. Terytoryum oparte na płn.-wsch. o grzbiet gór Turyngskiego lasu, a w ogóle górzyste i bardzo wyniesione. Zbiory niedostateczne. Chów bydła w roku 1840: koni 400, wołów 1,800, krów 6,223, owiec 9,000, wieprzy 1,500 i kóz 2,200. Głównem bogactwem kraju jest eksploatacya kopalni, lasów i wyrabianie metali. Eksploatacya żelaza bardzo dawna i najważniejsza w księstwie; eksploatacya kobaltu, manganezu, alabastru, gipsu, spat-fluoru, baryty, wapna, granitu, węgla skąpo. Fryszerek 7 żelaza, 13 kuźnic, 10 walcowni. Fabryki ważne i słynne wyrobów żelaznych i stalowych, broni; nożownictwo, fabryka igieł i t. p. Ten przemysł w 1840. r. zajmował 2100 warsztatów, i dostarczał towarów za 500,000 talarów. Dzieli się na 4 Gerichts-Bezirke, zawiera 1 miasto, 4 miasteczek i 33 wsi. 2) M. w ks. Hessen-Kasselskiém, w prow. Fulda, okręgo-

we, o 70 w. od Fuldy i o 110 w. ku wsch. od Kassel, nad rzeką Szmalkaldą, przy ujściu Stilly; 5,405 m. Dyrekcya górnicza. Szkoła przygotowawcza łacińska, szkoła sztuk i rzemiosł. Przemysł znakomity. Ognisko fabrykacyi, od dawna słynnéj, różnych artykułów uzbrojenia, wyrobów nożowniczych, gwoździ, wyrobów ślusarskich. Fabryka sukna i wyrobów bawełnianych; garbarnie, browary, młyny. W okolicach huty żelaza, liczne kuźnie i stalownie, i ważna eksploatacya żelaza w Stahlberg. Dawny zamek Wilhelmsburg zbudowany przez Landgrafów w 1585. r.

SCHMALLENBERG, M. w Prusach, w prowincyi Westfalskiéj, o 30 w. ku płd.-wsch. od Arensbergu, nad rz. Leine; 940 m. Fabryki gwoździ i noży.

SCHMIEDEBERG, 1) M. w Prusach, w prow. Saskiéj, w rejencyi Merseburgskiéj, o 26 w. ku płd. od Wittenberga, między Elbą i Muldą; 3,049 m. Eksploatacya witryolu. 2) M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, o 24 w. na płd. od Hirschbergu, nad rz. Eglitz; 3,520 m. Trybunał miejski. Fabryka płótna, stołowéj bielizny, tytuniu, wstążek i wyrobów jedwabnych.

SCHMOLLA, M. w ks. Sasko-Altenburgskiém, o 10 w. na płd.-zach. od Altenburga, na pr. brz. rz. Sprotty; 6,028 m. Fabryka sukna, garbarnie.

SCHNAITH, Mm. w król. Wirtembergskiém, w cyrk. Jaxt; 2,003 m. Zbiór win słynnych.

SCHNAITTACH, Mm. w Bawaryi, w cyrk. Środkowéj Frankonii, o 6 w. ku płn.-wsch. od Lauf; 1,309 m.

SCHNEEBERG, 1) góra w Europie, w Niższéj Austryi, należąca do pasma Wienerwald, na płd.-zach. od Neustadt. Najwyższy punkt 2,164 metr. 2) Gruppa gór w Europie, w Sudetach, na granicy Szląska austryackiego, Czech i Szląska pruskiego.

SCHNEEBERG, M. w Saksonii, stołeczne amtu Wiesenburg, o 17 w. na płd.-wsch. od Zwickau; 7,170 m. Dyrekcya górnicza. Szkoła łacińska, szkoła sztuk i rzemiosł. Składy kobaltu z kopalni królestwa. Fabryki koronek z niémi złotemi i srebrnemi. Handel drzewem i koronkami.

SCHOHARIE, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-York, o 51 w. od Albany; 5,534 m. w 1840. r.

SCHODACK, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-York, nad rz. Hudson; 4,125 m. w r. 1840.

SCHODNIA, mała rzeka w król. Polskiém, poczyna się ze stawów Grzymalskiego i Żarnockiego, na drodze od Szydłowa do Stopnicy. Stanowi w części granicę okręgów Szydłowieckiego i Stopnickiego, pod Połaniem łączy się z rz. Czarną i z nią wpada do Wisły.

SCHOMBERG, 1) M. w Austryi, w gub. Berno, w Morawii, o 42 w. ku płn.-zach. od Ołomuńca; 4,680 m. Przemysł czynny, fabryka wyrobów bawełnianych, wełnianych, wielka fabryka igieł. 2) M. w król. Wirtembergskiém, w cyrk. Czarnegolasu, o 13 w. ku płn.-wsch. od Rothweil; 1,622 m. 3) M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, o 9 w. na płd. od Łancutu; 1,939 m. Komora. Fabryka płótna. Handel niémi i płótnem.

SCHÖNAU, 1) Stein-Schönau W. w Austryi, w Czechach, pod Bömisch-Kamnitz. Huta szkła i handel témże, oraz kryształami sławnemi. 2) M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, o 35 w. ku płd.-zach. od Lignicy, nad rz. Katzbach; 1,138 m. w 1843. roku. Sąd miejski i ziemski. 3) Mm. w ks. Badeńskiém, w cyrk. Niższego Renu, o 11 w. ku płn.-zach. od Heidelberga; 1,445 m. Ważne fabryki sukna. 4) Mm. w ks. Badeńskiém, w cyrk. Wyższego Renu; 1,025 m. Fabryki szczotek. 5) Gross Schönau, W. w Saksonii, w cyr. Budziszyn, o 11 w. na zach. od Zittau, nad rz. Neisse; 4,707 m. Główne ognisko fabryk płótna i nici Saskich słynnych.

SCHÖNBACH, M. w Austryi, w Czechach, o 29 w. na zach. od Elbogen; 2,399 m. Ważne fabryki instrumentów muzycznych.

SCHÖNBERG, M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, o 75 w. na zach. od Lignicy, nad rz. Rothwasser; 1,229 m. Sąd grodzki i ziemski.

SCHÖNBRUNN, W. w Austryi, w Niższéj Austryi, o 6 w. ku płd.-zach. od Wiednia, nad rzeką Wiedeńką; 368 m. Piękny pałac cesarski, wzniesiony przez Maryę Teressę, odznaczający się swą budowlą i ogrodami, z pomiędzy których jeden słynny botaniczny. Sławny z pobytu Napoleona i traktatu zawartego w 1809. roku z Austryą, oraz jako rezydencya księcia Reichstadt.

SCHÖNBÜHEL, Mm. w Austryi, w Niższéj Austryi, o 24 w. na płn.-zach. od St.-Pölten, nad rz. Dunajem. Eksploatacya grafitu. Fabryka wyrobów tokarskich.

SCHÖNEBERG, W. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, o 14 w. ku płd.-zach. od Berlina. Bardzo bogaty ogród botaniczny i szkoła ogrodnictwa, zależące od wszechnicy Berlińskiéj.

SCHÖNECK, M. w Saksonii, w cyrk. Zwickau, o 19 w. na płd.-wsch. od Plauen; 1,866 m. Przędzalnie bawełny.

SCHÖNECKEN, M. w Prusach, w prow. Reńskiéj, o 9 w. na płd.-wsch. od Prümm; 1,040 m. Kopalnie żelaza.

SCHÖNEWALDE, M. w Prusach, w prow. Saskiéj, o 16 w. na płn.-wsch. od Szweinitz, nad rz. Flössbach; 1,000 m.

SCHÖNFLIESS, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, o 65 w. na płn. od Frankfurtu, nad rz. Nörike i jeziorem Sonnenburger; 2,419 m. Sąd grodzki; garbarnie.

SCHÖNFELD, M. w Austryi, w Czechach, o 12 w. na płd.-wsch. od Elbogen; 2,570 m. Fabryka wyrobów wełnianych.

SCHÖNGAU, M. w Bawaryi, w cyrkule Wyższéj Bawaryi, o 75 w. na płd.-zach. od Munichu, nad rz. Lech; 1,140 m. Browary, gorzelnie, garbarnie, fabryki sukna i instrumentów muzycznych, blicharnie wosku.

SCHÖNGRABERN, Mm. w Austryi, w Niższéj Austryi; 854 m. Potyczka Francuzów z Rossyanami w 1805. r.

SCHÖNHEIDE, Mm. w król. Saskiém, w cyrkule Zwickau, o 4 w. na zach. od Eibenstock, nad rz. Muldą; 4,567 m.

SCHÖNINGEN, M. w Brunświku, o 15 w. na płd.-zach. od Helmstedt, u podnóża Elms; 3,130 m. Przemysł rolniczy. Browary, gorzelnie. Eksploatacya soli kamiennéj i węgla.

SCHÖNLANKE, TRZCIONKA, M. w Prusach, w prow. Pruskiéj, o 106 w. ku zach. Bydgoszczy; 3,715 m. Fabryka sukna.

SCHÖNLINDE, Mm. w Austryi, w Czechach, o 46 w. na płn.-wsch. od Litomierzyc; 4,100 m. Przemysł znakomity, fabryki nici, płótna i czapek; blicharnie.

SCHÖNSEE, M. w Bawaryi, w cyr. Ober-Pfalz, o 26 w. na płn.-wsch. od Neuenburga; 1,254 m. Fabryki nici i płótna.

SCHÖNSTEIN, SZOSTAN, Mm. w Austryi, w Styryi, o 31 w. na płn.-zach. od Celly, nad rzeką Packbach. Kopalnie ołowiu srebrodajnego.

SCHÖNTHAL, M. w król. Wirtembergskiém, w cyrk. Jaxt, nad rz. Jaxt; 142 m. Szkoła duchowna przygotowawcza dla duchowieństwa ewangelickiego. Piękne budynki i kościół opactwa Cystersów, założonego w 1150. r., a zniesionego w r. 1805. Pomiędzy grobowcami znajduje się grobowiec Götza z Berlichingen i jego rodziny.

SCHOONHOVEN, M. w Niderlandach, w prow. Zuid-Holland, o 28 w. na płd.-wsch. od Utrechtu; 2,200 m. Mały port.

SCHOORISSE, W. w Belgii, w wsch. Flandryi, o 7 w. na płd. od Audenarde; 3,199 m. Rolnictwo i czesanie wełny.

SCHOPFHEIM, M. w ks. Badeńskiém, w cyrkule Renu, o 15 w. na płn.-wsch. od Lorrach, nad rz. Wiese; 1,290 m. Kuźnie żelaza. Papiernie. Fabryka płótna. Młyny foluszowe i olejne.

SCHOPPENSTEDT, M. w Brunświku, o 14 w. na wsch. od Wolfenbüttel, nad Altenau; 2,380 m. Fabryka płótna; gorzelnie, garbarnie.

SCHORNDORF, M. w król. Wirtembergskiém, w cyrk. Jaxt, o 45 w. na płd.-zach. od Elwangen, nad rz. Rems; 3,573 m. Fabryka sukna, tytuniu. Ważne targi. Dawniéj warownе.

SCHOSSBERG, Mm. w Węgrzech, w żupaństwie Nitra, nad Miawą; 2,251 m. Fabryka wyrobów bawełnianych, w któréj do 2,000 ludzi pracuje. Miejsce pielgrzymek pobożnych.

SCHOTTEN, W. w ks. Hessen-Darmsztadzkiém, w prow. Wyższéj Hessyi, nad rz. Niddą, o 35 w. na płd.-wsch. od Giessen; 2,150 m. Fabryki sukna i salcesonów; garbarnie.

SCHOTTWIEN, Mm. w Austryi, w Niższéj Austryi, o 68 w. na płd.-zach. od Wiednia; 505 m. Kopalnie alabastru i gipsu.

SCHOUBRA, M. w Niższym Egipcie, o 24 w. na płn. od Kairu, nad Nilem. Szkoła weterynaryi. Fabryka saletry, prochu; przędzalnie. Eksploatacya saletry. Piękny dom baszy z ogrodem naturalizacyjnym roślin obcych krajów.

SCHOUI-TSCHEOU, M. w Chinach, w prowincyi Kiang-Si, o 66 w. na płd.-zach. od Nan-Tschang.

SCHOUSTER, M. w Persyi, w prow. Kuzistan, o 264 w. ku płd.-zach. od Ispahanu; 15,000 m. Fabryka wyrobów wełnianych, które wywożą do Bassory.

SCHOUTEN, wyspa w Australii, blisko pobrzeża płn. Nowéj Gwinei.

SCHOUWEN, wyspa Niderlandów, między Over-Flakkee na płn., i Nord-Beveland na płd., w kotlinie Skaldy.

SCHRAMBERG, Mm. w król. Wirtembergskiém, w cyrkule Czarnegolasu, nad rz. Schiltach; 2,839 m. Kuźnice. Zamek hrabiów Bissingen.

SCHRAPLAU, M. w Prusach, w prow. Saskiéj, o 24 w. na płn.-zach. od Merseburga, nad rzeką Weidą; 1,225 m. Garbarnie. Eksploatacya marmuru i węgla w okolicach.

SCHRECKHORN, góra w Szwajcaryi, w kant. Bern, przy źródle Aar, w Alpach Berneńskich; 4080 metrów wysokości.

SCHREMS, Mm. w Austryi, w Niższéj Austryi, o 6 w. ku płn.-wsch. od Gmünd, nad rz. Launitz; 1,567 m. Ważne fabryki wełny, zajmujące 414 robotników; wielkie huty szkła.

SCHRIESSHEIM, Mm. w ks. Badeńskiém, w cyrk. Niższego Renu, o 3 w. na wsch. od Ladenburg; 2,331 m. Fabryki papieru, ałunu, witryolu, eksploatacya baryty. W pobliskości rozwaliny zamku Strahlenburg.

SCHROBENHAUSEN, M. w Bawaryi, w cyrkule Wyższéj Bawaryi, o 45 w. na płn.-wsch. od Augsburga, nad rz. Paar; 1,695 m. Fabryka cyny.

SCHROZBERG, Mm. w król. Wirtembergskiém, w cyrkule Jaxt, o 12 w. na płn.-wsch. od Gerabronn; 1,029 m. Piękny zamek książąt Hohenlohe-Oehringen.

SCHULS, Mm. w Szwajcaryi, w kant. Gryzonów, o 55 w. na wsch. od Coire, na l. brz. rz. Inn. Źródła słone eksploatowane.

SCHUN-KHING, M. w Chinach, w prowincyi Sza-Tschuan, o 190 w. na wsch. od Tsching-Tou, na pr. brz. rz. Kia-Ling-Kiang.

SCHUN-NING, M. w Chinach, w prow. i o 280 w. na płd.-zach. od Yun-Nan.

SCHUN-TE, M. w Chinach, w prow. Tschi-Li, o 355 w. na płd.-zach. od Pekinu.

SCHUSSEN, SCHUSSACH, rzeka w król. Wirtembergskiém, zlewająca się z pr. str. do jeziora Konstancyeńskiego, między Friedrichshafen i Langenargen. Źródła pod Schussenried; bieg 62 w. przez Rawensburg; żeglowna.

SCHUSSENRIED, Mm. w król. Wirtembergskiém, w cyr. Dunaju, o 12 w. na płn.-zach. od Waldsee, nad rz. Schussen; 561 m. Kuźnie żelaza. Rozległe kopalnie torfu. Piękne budowle dawnego Opactwa Benedyktynów założonego w 1183. r., a suprymowanego w 1803. r.

SCHUTT, wyspa w Węgrzech, na Dunaju, między Presburgiem i Komornem. Sławna ze swéj żyzności.

SCHUTTENHOFEN, SUSZYCE, M. w Austryi, w Czechach, o 38 w. na płd.-zach. od Pisek, nad Watawą; 3,000 m. Fabryka sukna i czapek wełnianych.

SCHUTTORF, M. w król. Hanowerskiém, w ks. Bentheim, o 13 w. na płd. od Lingen, nad rzeką Vechte; 1,932 m. Garbarnie.

SCHUTŽEN, GROSS-S..., WIELKIE LEWARY, NAGY-LEVÁRD, Mm. w Węgrzech, w żupaństwie Presburgskiém, nad rz. Rudawą. Fabryki żelastwa i wyrobów garncarskich.

SCHWABACH, M. w Bawaryi, w cyr. Środkowéj Frankonii, o 19 w. na płd.-zach. od Norymbergi; 7,600 m. Fabryki wyrobów szmuklerskich, złotych i srebrnych, igieł, szydełek, tytuniu, papieru. W r. 1686. osiadła tu kolonia emigrantów francuzkich.

SCHWABEN-UND-NEUBURG, cyrkuł, prowincya Bawaryi, stolica Augsburg. Rozległość 173,95 mil kwad. niem.; 558,136 m. w 1846. r. (z których 267,845 mężczyzn, 290,591 kobiet) i 9,498 wojska. Zawiera 23 miast, 72 miasteczek i 1,400 wsi.

SCHWABENITZ, SWABENICE, Mm. w Austryi, w Morawii, w gub. Brünn, o 19 w. na płd. od Wischau; 1,343 m.

SCHWABMÜNCHEN, Mm. w Bawaryi, w cyrk. Szwabskim, o 22 w. na płd.-zach. od Augsburga, nad rz. Sinkel; 3,100 m. Fabryki wyrobów wełnianych i czapek.

SCHWABSTEDT, Mm. w Danii, w ks. Szleswigskiém, o 4 w. na płn.-wsch. od Friedrichstadt, nad rz. Treen; 670 m.

SCHWAIGERN, M. w ks. Wirtembergskiém, w cyrk. Nekary; 1,954 m. w 1840. r. Zamek rezydencyonalny hrabiów Neipperg.

SCHWALBACH, LANGEN-S..., M. w ks. Nassauskiém, na pochyłości płn. gór Taunus; 1,900 m. Źródła mineralne i kąpiele. Przeszło 256,000 kamionek wysyłają ztąd wody corocznie.

SCHWALHEIM, W. w ks. Hessen-Kasselskiém, w cyrk. Hanau, nad rz. Wether, pod Nauheim; 398 m. Źródła mineralne i kąpiele. Około 150,000 kamionek wysyłają ztąd za granicę corocznie.

SCHWANDEN, W. w Szwajcaryi, w kantonie Glarus, o 6 w. na płd. od Glarus, nad rzeką Linth, przy zlewie jéj z Sernft; 2,310 m. reformowanych. Rozwaliny starożytnego zamku Benzingen.

SCHWANDORF, M. w Bawaryi, w cyr. Wyższego Pfalcu, o 15 w. na płn.-wsch. od Burglengenfeld, nad rz. Nab; 1,759 m.

SCHWANEBECK, M. w Prusach, w prow. Saskiéj, nad rz. Linsbach; 2,005 m.

SCHWANENSTADT, M. w Austryi, w Niższéj Austryi, o 28 w. ku płd.-zach. od Wels, na l. brz. Ager. Fabryka muszlinu i wyrobów wełnianych.

SCHWARTAU, Mm. w Oldenburgu, w ks. Lubeki, na płn. od Lubeki; 1,155 m. Fabryki gwoździ i guzików.

SCHWARZA, Mm. w Prusach, w prow. Saskiéj, o 15 w. na płn.-zach. od Schleusingen; 1,525 m.

SCHWARZAU-IM-GEBIRGE, Mm. w Austryi, w Niższéj Austryi, w gub. Wiedeńskiéj, nad rzeką Schwarzą; 1,158 m. Piękne huty szkła i kryształów.

SCHWARZBURG-RUDOLSTADT, księstwo, należące do Związku Niemieckiego, stol. Rudolstadt. Rozległość 15,57 mil kwad. niem.; 68,891 m. w r. 1843. w 8 miastach (2 miasta Rudolstadt i Frankenhausen liczą przeszło po 5,000 m.), 1 miasteczko, 155 wsi i 8 zamków i 10,358 domów. Kraj

obfituje w ziemiopłody i drzewo. Eksploatacya soli. Rząd monarchiczny konstytucyjny od 1816. r. Reprezentacya narodowa składa się z 15 członków, jako to: z 5 deputowanych od szlachty, 5 od mieszczan, i 5 od gmin. Księstwo dzieli się na 2 prowincye: Oberherrschaft i Unterherrschaft, których główniejsze władze administracyjne są: kolegium rejencyi dla pierwszéj, a dla drugiéj seneszalia (Landhaupt mannschaft). Sąd najwyższy jest sąd apelacyjny w Zerbst. Dochody wynosiły w r. 1848: 108,745 talarów, a wydatki 92,165 talarów; dług 50,000 talarów. Jako państwo Związku Niemieckiego liczy się w rzędzie XV. w porządku kancelaryi Związkowéj, ma jeden głos w plenum i ma udział w głosowaniu w zgromadzeniu 17stu wraz z państwami do których się rzędu liczy. Kontyngens Związkowy wynosi 539 ludzi. Prowincye z ich ludnością i rozległością w r. 1843: Oberherrschaft, stol. Rudolstadt, rozległ. 12,29 mil kwad. niem.; 53,189 m. Unterherrschaft, stolica Frankenhausen, rozległ. 3,28 mil kw. niem.; 14,779 m.

SCHWARZBURG-SONDERSHAUSEN, księstwo, należące do Związku Niemieckiego, stol. Sondershausen. Składa się z dwóch części ograniczonych księstwem Sax-Gotha, Prusami i ks. Schwarzburg-Rudolstadt. Rozległość 15,44 mil kw. niemieckich. Ludność 57,909 m. Grunt żyzny, wydający głównie ziemiopłody. Piękne lasy. Eksploatacya leśna czynna. Eksploatacya mineralna i przemysł rękodzielniczy mało-znaczące. Rząd jest monarchiczno-reprezentacyjny, określony ustawą 24. września 1841. r. Sejm składa się z 1 izby (Kammer), w któréj zasiada 2 deputowanych od szlachty, 4 z 9 miast i miasteczek księstwa, 3 z wiosek, 2 z uczonych i 2 stanu kupieckiego. Księstwo dzieli się na 2 prowincye: Oberherrschaft i Unterherrschaft. Główniejsze zakłady naukowe są: 2 gimnazya, 1 szkoła łacińska, 1 szkoła politechniczna początkowa i 1 normalna początkowa. Trybunały zwyczajne (amty) zostają pod trybunałem apelacyjnym w Zerbst. Budżet układają na lat 4. Na lata 1844. do 1847. r. dochody wynosiły 100,000 talarów, a wydatki 99,000 tal., dług 76,000 talarów. Jako państwo Związku Niemieckiego, mieści się w XV. rzędzie w porządku kancelaryi Związkowéj, ma głos jeden w plenum, i przyjmuje udział w głosowaniu komitetu 17stu, wspólnie z państwami w tymże samym rzędzie mieszczącemi się; kontyngens wynosi 451 ludzi. Prowincye z ich ludnością i rozległością: Unterherrschaft, 8,91 mil kw. niem.; 32,923 m. Oberherrschaft, M. stoł. Arnstadt, 6,53 mil kw. niem.; 24,986 m.

SCHWARZENBACH-AN-DER-SAALE, Mm. w król. Bawarskiém, w cyr. Wyższéj Frankonii, o 9 w. na płd.-zach. od Rehau, nad rz. Saale; 1,400 m. Połów ryb w Saali.

SCHWARZENBERG, M. w Saksonii, w cyrkule Zwickau i o 25 w. ku płd.-wsch. od Zwickau, nad Schwarzwasser; 2,133 m. w 1843. r. Kopalnie żelaza i kuźnie. Fabryki koronek.

SCHWARZENBORN, M. w ks. Hessen-Kasselskiém, w prow. Wyższéj Hessyi, o 15 w. ku płn.-wsch. od Neukirchen; 1,018 m. w 1840. r. Handel bydłem.

SCHWARZENBOURG, Mm. w Szwajcaryi, w kant. Bern, o 17 w. ku płd.-zach. od Bern; 1,004 m.

SCHWARZENFELS, W. w ks. Hessen-Kasselskiém, w prow. Hanau, o 11 w. ku płd.-wsch. od Schlüchtern, nad rz. Sinn; 710 m. Gisernia kobaltu, wydająca rocznie 7,000 cent. szmalty.

SCHWARZWALD, *ob.* CZARNY-LAS.

SCHWARZWASSER, 1) rzeka w Prusach, w prow. Pruskiéj, zlew do l. brz. Wisły pod Schwetz, bierze początek z jeziora Wdzydra, bieg około 177 w. 2) Schwarzwasser, Strumień, M. w Austryi, w Szląsku, o 31 w. ku płn.-wsch. od Telschen, nad rz. Wisłą; 1,310 m.

SCHWATZ, Mm. w Austryi, w Tyrolu, o 26 w. ku płn.-wsch. od Insbruku, na prawym brz. rz. Inn; 4,628 m. Klasztor Franciszkanów wraz ze szkołą filozofii dla zakonników. Fabryka cesarska tabaki. Dom karny. Fabryki wyrobów z drutu mosiężnego, złoconego i srebrnego, oraz wyrobów wełnianych; przędzalnie. Piękny kościół parafialny. Zdobyte i spalone przez marszałka Wrede w 1809. r.

SCHWECHAT, Mm. w Austryi, w Niższéj Austryi, o 13 w. ku płd.-wsch. od Wiednia, nad rz. Schwechat, wpadającą do Dunaju; 2,290 m. Fabryki płócienek najdawniejsze w państwie. Wielkie browary. W pobliskości znajduje się mała kolumna, oznaczająca gdzie król Sobieski rozłożył swój obóz w 1683. r.

SCHWEDT, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, o 91 w. od Berlina; 6,726 m. w 1842. r., z których wielka liczba pochodzenia jest francuzkiego. Fabryki tytuniu, krochmalu, piwa i wódki. Zamek królewski, dawna rezydencya margrabiów Brandenburg-Schwedt, wybudowany w 1580. r. Groby margrabiów w kościele francuzkim. O 2 w. zamek królewski Monplaisir, założony w 1778. r.

SCHWEIDNITZ, ŚWIDNICA, M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, o 57 w. ku płd.-zach. od Wrocławia, na l. brz. rz. Weistritz; 12,529 m. Twierdza, Sąd grodzki i ziemski. Sąd kryminalny. Gimna-

zyum ewangelickie. Fabryki słynnego piwa, octu, skór, rękawiczek, wstążek, płótna, czapek, sukna, krochmalu, pierników; 2 drukarnie. Jarmarki walne na zboże i wełnę. Fortyfikacye niegdyś daleko znakomite, po większéj części zniesione zostały przez Francuzów w 1807. r.

SCHWEIGHAUSEN, W. we Francyi, w depar. Niższego Renu, o 16 w. na płn. Strasburga, na l. brz. rz. Moder; 1,765 m. Fabryka marzanny.

SCHWEINBART, SCHWEINWART, GROSS S..., Mm. w Austryi, w Niższéj Austryi, na pr. brz. rz. Weidenbach; 1,220 m.

SCHWEINFURT, M. w Bawaryi, w cyrkule Niższéj Frankonii, o 41 w. ku płn.-wsch. od Würzburga, nad Menem; 7,326 m. Sąd grodzki i ziemski. Trybunał handlowy. Szkoła wyższa komunalna. Szkoła handlowa. Lombard i kassa oszczędności. Przemysł rolniczy i handel żeglugą.

SCHWEINIZ, M. w Prusach, w prow. Saskiéj, o 80 w. ku płn.-wsch. od Merseburga, nad Czarną Elsterą; 1,213 m. w 1843. r.

SCHWEINSBERG, M. w księs. Hessen-Kasselskiém, w prow. Wyższéj Hessyi, o 2 w. ku płd. od Kirchhain, nad rz. Ohm; 1,022 m. w 1840. r. Handel bydłem.

SCHWELM, M. w Prusach, w prow. Westfalskiéj, o 17 w. ku płd.-zach. od Hagen, nad rzeką t. n.; 4,191 m. w r. 1843. Punkt środkowy fabrykacyi ważnéj nici, płótna, perkalików, wstążek. Browary i gorzelnie. Źródła żelazne i kąpiele w okolicach.

SCHWENNINGEN, Mm. w król. Wirtembergskiém, w cyrkule Czarnegolasu, o 8 w. ku płn.-zach. od Tuttlingen przy źródle Nekary; 3,998 m. w r. 1840. Fabryka i handel zegarami z drzewa. Ważne targi zbożem. W okolicach ważna salina Wilhelmshall.

SCHWERTE, M. w Prusach, w prow. Westfalskiéj, o 15 w. na płd. od Dortmund, nad ramieniem rzeki Ruhr; 2,174 m.

SCHWETZINGEN, M. w księs. Badeńskiém, w cyrkule Niższego Renu, o 16 w. na płd.-wsch. od Manheimu, nad rz. Lunbach nad Renem; 2,530 m. Zamek wielko-książęcy z pięknemi ogrodami.

SCHWETZKAU, SWIĘCIECHOWO, M. w Prusach, w prow. Pruskiéj, o 15 w. ku płn.-wsch. od Fraustadt; 1,514 m.

SCHWIEBUS, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, o 26 w. ku płn. od Züllichau, nad rzeką Schwemme; 4,873 m. Sąd miejski. Fabryki ważne sukna.

SCHWIHAU, SWIHOWA, M. w Austryi, w Czechach, o 10 w. ku płn. od Klatowy; 1,409 m.

SCHWYZ, kanton Związku Szwajcarskiego stolica Schwyz. Położony między 46° 56' i 47° 13' szer. płn. Graniczy z kantonami St. Gall, Zürich i Zug na płn. Lucerny na zach., Glarus na wsch., Unterwalden i Uri na płd. Rozległość 16,5 mil kw. niem. Ludność 40,650 m. Kanton ten jest kolebką związku któremu nadała swą nazwę. Terrytoryum składa się z dolin ograniczonych okazałemi górami, z których kilka jest pokrytych śniegiem i słynnych swemi pięknościami malowniczemi. Najwyższe szczyty Ruffiberg (1583 metr.), Rigi (1875 metr.), Hohe-Rhöne (1258 metr.) i t. p. Zupełnie mieszczący się w kotlinie Renu ($^1/_3$ w kotlinie jeziora Zurichskiego, $^2/_6$ w jeziorach 4 kantonów, zresztą w Sihl i w Limmat). Oblany rz. Linth, jedyną spławną, Muotta, Sihl, Aa, Wäggithal; wszystkie żeglowne. Jeziora Lowerz, część jeziora Czterech Kantonów, Zug i Zürich. Grunt żyzny jedynie w kilku nizinach; uprawa ziemi staranna, piękne łąki i pastwiska. Lasy pokrywające $^1/_3$ powierzchni, w których sośnina jest najliczniejszém drzewem, stanowiąca bogactwo krajowe. Chów bydła, będącego źródłem przemysłu mieszkańców; krowy wysoko cenione, konie, owce pospolitéj rassy, wieprze i kozy. Wielkie fabryki serów. Fabryki i przędzalnie jedwabiu, bawełny, 1 papiernia, 6 drukarni, tartak. Eksploatacya torfu, wapna. Wywóz drzewa, mianowicie desek, kartofli, owoców, jabłeczniku, wódki, siana, kamieni ciosowych. Wprowadzają zaś zboże, wino, sól, metale i płody rękodzielnicze. Język niemiecki jest głównym u mieszkańców, którzy wszyscy są katolikami. W tym kantonie jest 6 miasteczek i 27 gmin. Władza najwyższa wykonywaną jest przez lud czyli raczéj zgromadzenie wszystkich obywateli liczących przeszło lat 18. Zgromadzenie narodowe zbiera się co dwa lata, prezes ma tytuł landmana i wybierany na lat dwa. Część najwyższéj władzy powierzoną jest wielkiéj radzie, składającéj się ze 108 członków wybranych przez naród na lat 6. Ta rada obiera prezesa (lecz nie Landmana) i odnawia się co lat 2. Zgromadza się 2 razy do roku, mianuje deputowanych na sejm, lecz praw nie postanawia. Najwyższą władzą wykonawczą i administracyjną jest rada kantonowa, składająca się z 36 członków, z landmana w niéj prezydującego, z podskarbiego kantonu i wiceprezesa zgromadzenia narodowego i 33 członków wybranych przez naród. Zgromadza się 4 razy do roku. W innym czasie sprawy kantonu załatwia rada rejencyi, składająca się z landmana i z 4 członków wybranych przez wielką radę z łona

rady kantonowéj. Kanton dzieli się na 7 cyrkułów, a te na okręgi miejskie i gminy. Sąd najwyższy jest trybunał kantonu, składający się z 14 członków wybieranych przez naród na lat 6. W każdym cyrkule (Bezirk) jest trybunał I. instancyi; a w każdéj gminie sąd pokoju. Kanton należy do dyecezyi biskupstwa Coire. Do téj dyecezyi należy 1 opactwo, w Einsiedeln, 4 klasztory męzkie i 3 żeńskie. Siła zbrojna składa się z kontyngensu związkowego, którego połowa pozostaje w rezerwie. Każdy obywatel liczący lat 19 jest żołnierzem. W r. 1835. dochody wynosiły 26,894 florins a wydatki 27,152 flor. Jako państwo związkowe, kanton Schwyz zajmuje 5. miejsce w porządku kancelaryi związkowéj; kontyngens jego wojskowy wynosi 600 ludzi, pierwsza rezerwa 2,000, a landsturm 6,000 ludzi. Cyrkuły (Bezirk) wraz z ich ludnością: Schwyz 17,186 m. March 9,827 m. Einsiedeln 6,045 m. Küsnacht 2,505 m. Wallerau 2,397 m. Gersau 1,361 m. Pfeffikon 1,329 m.

SCHWYZ, Mm. w Szwajcaryi, stoł. kantonu t. n., o 98 w. na wsch. Bern, nad rzeką Muotta. Leży pod 46° 38' szer. płn., a 11° 51' dług. wsch.; 4,878 m. Rezydencya władz kantonowych. Mennica. Kassa oszczędności. Archiwa. Arsenał. Gimnazyum. Biblioteka (4000 tomów). Kąpiele mineralne Sewen w okolicach. Fabryka tytuniu, prochownie, olejarnie, cegielnie. Godnym uwagi jest kościół Ś. Marcina, jeden z najpiękniejszych w Szwajcaryi i dawny klasztor Dominikanów.

SCHYNDEL, Mm. w król. Niderlandzkiém, w prow. Brabancyi płn., pod Bois le Duc; 3,450 m.

SCIACCA, M. w Sycylii, o 48 w. ku płn.-zach. od Girgenti na pobrzeżu płd. Sycylii; 12,688 m. Kolegium. Źródła gorące i kąpiele, które miały być założone przez Dedala w okolicy. Port handlowy. Wywóz zboża. Miejsce urodzenia Agatoklesa i historyka Faselli.

SCIANKA, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Stanisławowskim, 2 mile od Niźniowa, z jaskinią pustelniczą w skalistym brzegu Dniestru.

SCICLI, Mm. w Sycylii, w prow. Syrakuzy, o 13 w. ku płd.-zach. od Modica, nad rz. swéj nazwy; 9,650 m. Fabryka sukna i wyrobów wełnianych; garbarnie.

SCIGLIANO, M. w król. Neapolitańskiém, w Kalabryi Środkowéj, o 22 w. na płd. Cosenza, nad rz. Savuto; 5,650 m. Handel zbożem, winem i jedwabiem.

SCILLA, M. w król. Neapolitańskiém, w Kalabryi Niższéj, o 26 w. ku płn.-wsch. od Reggio, blisko skały Scylla; 4,610 m.

SCILLY-ISLAND, SORLINGI, mały archipelag w Anglii, w hrb. Kornwalii, o 48 w. ku płd.-zach. od przylądka Lands-End, na oceanie Atlantyckim. Składa się ze 150 blisko wysepek albo skał, których powierzchnia wynosi 5570 akrów. Ludność 2,465 m. Przemysł rolniczy i chów bydła mało znaczny. Rybołowstwo i żegluga. Główniejsze z tych wysp są St. Mary, 1640 akrów, Trescow, St. Agnès, St. Martin, Breyer i Sumplon, inne są nieżyzne. Wyspa Scilly, która nadała nazwę téj grupie, ma tylko 1 akr powierzchni.

SCIORTINO, M. w Sycylii, o 24 w. ku płn.-zach. od Syrakuzy, na górze; 6 000 m.

SCIPIO, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-York, o 290 w. ku zach. od Albany, nad jeziorem Cayuga; 2,255 m.

SCITUATE, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Massachusetts, o 27 w. ku płd.-wsch. od Bostonu; 3,886 m. w 1840. r. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w Rhode Island, o 16 w. ku płd.-zach. od Prowidencyi. Kolegium. Rękodzielnie wełny i bawełny; 2,900 m.

SCHOLEN, M. w Prusach, w prow. Saskiéj, o 12 w. na płd. Merseburga; 1,554 m.

SCLAYN, W. w Belgii, w prow. Namur, o 13 w. na wsch. od Namur, nad rz. Meuzą; 1,205 m. Eksploatacya węgla, wapiennego kamienia i gliny na fajki. Fabryka wyrobów garncarskich, cegielnie.

SCONE, W. w Szkocyi, w hrb. Perth, o 3 w. na płn. Pertu; 2,156 m. Miejsce koronacyi królów Szkocyi i niegdyś ich główna rezydencya. W opactwie Augustyanów, założonym w 1114. r. zachowywano słynny kamień przeniesiony przez Edwarda I. do opactwa Westminsteru. Służył on za tron przy koronacyi królów i uważany był za Palladium Szkocyi. Według podania miał to być ten, na którym Jakób zasnął w Bethel.

SCORBÉ-CLAIRVAUX, W. we Francyi, w dep. Vienne, o 11 w. na zach. od Châtellerault; 1,594 m.

SCORDIA, M. w Sycylii, o 35 w. ku płd.-zach. od Catania.

SCORF, rz. we Francyi, w depar. Morbihan wpadająca do zatoki Lorient. Źródło pod Locouon. Bieg około 79 w. Spławna od Pont-Scorf na 15 w.

SCRIBA, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-Yorku, o 280 w. ku płn.-zach. od Albany nad rz. Oswego i przy jéj ujściu; 4,051 m. w 1840. r.

SCRIGNAC, W. we Francyi, w depart. Finistere, o 38 w. ku płn.-wsch. od Châteaulin; 2,891 m.

SKUTARI, ISKUDAR, 1) M. w Turcyi azyatyckiéj, w Anatolii, nad morzem Marmora, naprzeciw

Konstantynopola, o 2 w. na wsch. od Seraju. Ludność od 30,000 do 60,000 m. Pałac cesarski z ogrodami i koszarami. Miejsce zborne dla karawan udających się do Armenii i Persyi. Fabryki muszlinu dawniéj znakomite. 2) Skutari, Iskanderia, M. w Turcyi europejskiéj, stoł. prow. Albanii, o 750 w. ku płn.-zach. od Konstantynopola, na pobrzeżu płd. jeziora Bojana albo Skutari przy zlewie rzek: Bojana i Drinassi; 20,000 m. Twierdza. Siedlisko biskupa katolickiego.

SEAFORD, Mm. w Anglii, w hrb. Sussex, o 17 w. ku płd.-wsch. od Brighton, nad kanałem Manche, o 5 w. na wsch. ujścia Ouse; 1,047 m. Kąpiele morskie uczęszczane. Dawniéj port kwitnący nad Ouse.

SEBASTIAN, SAN S...., 1) M. w Hiszpanii, stoł. prow. t. n., albo Guipozcoa, o 61 w. ku płn.-wsch. od Bilbao, na krańcu pagórka piaszczystego odnogi Biskajskiéj; 15,000 m. Twierdza. Garbarnie. Fabryka płótna. Port handlowy mały i niebardzo bezpieczny. 2) M. w Hiszpanii, w prow. Canaries, na pobrzeżu wsch. wyspy Gomera; 1,280 m. Port rybacki i handlowy. 3) M. w Venezueli, w depart. i o 124 w. ku płd.-zach. od Caracas; 5,000 m. 4) M. w Meksyku, o 155 w. ku płn.-wsch. od Mazatlan; 2,500 m. 5) San Sebastian-de Buenavista, M. w Nowéj Grenadzie, w depar. Cauca, nad odnogą Darien.

SEBASTIANSBERG, BASBERG, M. w Austryi, w Czechach; 1,328 m. Eksploatacya cyny i srebra.

SEBASTIAO, SAO S...., wyspa w Brazylii, w prow. Sao-Paolo, oddzielona od pobrzeża ciaśniną.

SEBASTIEN, SAINT S...., W. we Francyi, w depart. Niższéj Ligiery, o 4 w. ku płd.-wsch. od Nantes, na pr. brz. Ligiery; 1,605 m.

SEBDOU, W. w Algieryi, w prow. i o 134 w. ku płd.-zach. od Oranu; 17 m. Europejczyków cywilnych w 1847. roku.

SEBENICO, SIBENIK, M. w Austryi, w Dalmacyi, o 66 w. ku płd.-wsch. od Zara, nad kanałem téj nazwy, blisko Adryatyku; 7,000 m. Siedlisko biskupa katolickiego sufragana Zara i siedlisko biskupa greckiego. Zbiór wina. Fabryka rossolisu. Katedra najpiękniejsza w Dalmacyi.

SEBEŻ, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w guber. Witebskiéj, leży pod 56° 17' płn. szer., 46° 10' wsch. dłg. Odległe od Petersburga, 501 w., od Moskwy 783, a 213 w. od Witebska; 1,734 m.

SEBNITZ, M. w król. Saskiém, w cyrkule Drezdeńskim, o 10 w. na wsch. od Hohnstein; 3,309 m. Fabryki płótna, wyrobów jedwabnych i bawełnianych, oraz sukna.

SEBONCOURT, W. we Francyi, w depar. Aisne, o 20 w. ku płn.-wsch. od St. Quentin; 2,024 m. w 1846. r. Fabryki szali i nowości, nici i bawełny.

SEBOURY, W. we Francyi, w depart. Północnym, o 9 w. od Valenciennes, nad rz. Héniau; 1,707 m. Szkółki drzew. Fabryka cykoryi.

SECA, LA S..., Mm. w Hiszpanii, w Staréj Kastylii, w prow. Valladolid, o 13 w. na płn. od Medina-del-Campo; 4,017 m.

SECCHIA, rzeka we Włoszech wpadająca do pr. brz. Po, pod Rovere. Źródło w księs. Modeńskiém. Bieg około 155 w. Spławna od Ponte-Basso, na granicy Modeny, na 26 w.

SECEMIN, M. w król. Polskiém, w gubernii Radomskiéj, powiecie Kieleckim; 900 m., 220 domów drewnianych, leży nad błotami Secce zwanemi. W r. 1401. Władysław Jagiełło nadał Secemin na własność Piotrowi Szafrańcowi z Pieskowéj Skały. W r. 1519. obdarzył je prawem Magdeburskiém i uwolnił od wszelkich opłat. Wyznawcy kościoła reformowanego, do którego dziedzic należał, otworzyli tu szkoły, zajęli kościół katolicki. W r. 1556. Piotr z Goniądza na odprawionym tu synodzie pierwszy w Polsce występował jako zwolennik Aryusza. W kościele tutejszym budowy gotyckiéj wiele znajduje się grobowców. Na górze przy mieście stał zamek. W okolicy wykopywano kamień lazurowy i srebro.

SECHILIENNE, W. we Francyi, w depar. Isère, o 14 w. ku płd.-wsch. od Grenobli, na pr. brz. rz. Romanche; 1,541 m.

SECKAU, SEKAWA, Mm. w Austryi, w Styryi, w gubernii Grätz, o 20 w. ku płn.-wsch. od Judenburga. Od niego nazwano biskupstwo, którego stolicą jest Grätz.

SECLIN, Mm. we Francyi, w depar. Północnym, o 10 w. ku płd. od Lille; 3,240 m. Olejarnie. Przędzalnie bawełny, lnu. Liczne grzeplarnie wełny. Fabryki tiulu. Fabryka cukru krajowego. Warzelnia soli. Kopalnie saletry. Garbarnia. Farbiarnia.

SECONDIGNY, Mm. we Francyi, w departamencie Deux Sèvres, o 10 w. na zach. od Parthenay; 1,581 m. Fabryki sukna i tkanin wełnianych. Stadnina kuców.

SECONDO, SAN S...., Mm. w król. Sardyńskiém, w prow. i o 6 w. ku płd.-zach. od Pignerolles, nad rz. Chiamogna; 1,615 m.

SEDAN, M. we Francyi okręgowe, w depart. Ardennes, o 20 w. ku płd.-wsch. od Mézieres, na pr. brz. Meuse; 14,635 m. w r. 1846., w r. 1821. było 12,033 m. M. warowne, twierdza 3go rzędu. Trybunał handlowy. Izba doradcza rękodzielni-

ków. Kościół oratoryalny ewangelicki. Kolegium komunalne. Kursa geometryi i mechaniki przemysłowéj. Miasto sławne oddawna przez swe fabryki sukienne, a mianowicie przez najlepsze czarne sukna wyrabiane we Francyi. W r. 1846. było 85 fabryk sukien cienkich, kazimirków, kastorynów, w których jedna zajmowała 1,200, a druga 700 robotników. Liczne i znakomite farbiarnie. Warsztaty zakładów machin, służących do przerabiania wełny; fabryki ram, kowadeł, młotów, narzędzi wojennych, różnego żelastwa. Garbarnie, zakłady białoskórnicze. Liczne browary. Wielki handel komisowy. Handel wełną, żelastwem. Miasto w ogólności dobrze zabudowane; ulice są proste, czyste i ozdobione pałacami. Godną uwagi jest cytadela, dawny zamek warowny, w którym się urodził Turenius; piękny most na Meuzie, koszary i szpital wojskowy. Ojczyzna P. Ternaux.

SEDANO, Mm. w Hiszpanii, w Staréj Kastylii, o 53 w. na płn. od Burgos.

SEDBERGH, Mm. w Anglii, w hrb. York (West-Riding), o 48 w. ku płn.-zach. od Settle; 4,483 m. Fabryki wyrobów żelaznych.

SÉDERON, W. we Francyi, w depart. Drôme, o 63 w. ku płd.-wsch. od Nyons; 763 m. Fabryka oliwy.

SEDGWICK, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państwie Maine, o 9 w. ku płd.-wsch. od Castine, nad zatoką Penobscot; 1,922 m.

SEDLISCHT, ALT S...., Mm. w Austryi, w Czechach, o 46 w. na zach. od Pilsen nad rz. Labant; 1.667 m.

SEDLITZ, M. w Austryi, w Czechach, o 16 w ku płn.-zach. od Pisek; 1,289 m. Fabryka królewska tabaki zaopatrująca całe królestwo. Słynne źródła mineralne eksploatowane dla otrzymywania soli Sedlickiéj, i których wody od 1712. r. w znacznéj ilości są wyprowadzane.

SEE-KREIS, prowincya księs. Badeńskiego, stolica Konstancya. Rozległość 65 mil kw. niem.; 191,900 m., z których 173,638 katolików, 7,951 ewangelików, 42 menonistów i 1,345 żydów. Zawiera 24 miast, 2 miasteczka i 379 wsi.

SEEBURG, M. w Prusach, w prow. Pruskiéj, rejencyi Królewieckiéj, o 26 w. ku płd.-zach. od Rössel, nad dwoma małemi jeziorami; 2,164 m. Fabryka sukna i czapek.

SEEGUT, Mm. w król. Wirtembergskiém, w cyrkule Nekary, o 2 w. na wsch. od Ludwigsburga, na pr. brz. Nekary. Zamek królewski zwany dawniéj Monrepos, w którym piękne modele eksploatacyi rolniczéj i piękne stado bydła rogatego.

SEEHAUSEN, M. w Prusach, w prow. Saskiéj, o 4 w. na płd. od Wanzleben; 2,332 m. Sąd grodzki i ziemski.

SEELBACH, Mm. w księs. Badeńskiém, w cyrkule Środkowego Renu, nad rz. Schütter; 658 m. Stolica baronii Hohen-Geroldseck.

SEELOW, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, o 22 w. na płd. od Lebus, nad rz. Oderbruch; 2,281 m.

SEELOWITZ, ZIDLOCHOWICE, Mm. w Austryi, w Morawii, o 19 w. na płd. od Brünn, nad rzeką Schwarcawą. Piękny zamek arcyksięcia Karola.

SÉES, M. we Francyi, w depart. Orne, o 25 w. ku płn.-wsch. od Alençon, nad rz. Orne i niedaleko od jéj źródła; 5,094 m. Biskupstwo sufragana Rouen. Seminaryum. Kolegium komunalne. Fabryki płótna, rękawiczek. Garbarnie. Miasto bardzo starożytne. Godne uwagi są: katedra, budowla gotycka i biskupstwo. Zdobyte w XI. wieku przez Normandów.

SÉGAL, SAINT S..., M. we Francyi, w depart. Finistere, o 5 w. na płn. od Châteaulin; 1,478 m.

SÉGALAS, M. we Francyi, w depar. Lot et Garonne, o 30 w. ku płn.-wsch. od Marmande; 1,449 m.

SEGEBERG, M. w Danii, w Holsztynie, o 68 w. na płd. od Kiel, nad rz. Trawą; 3,215 m. Szkoła normalna początkowa. Browary, gorzelnie, garbarnie, fabryka sukna i wyrobów wełnianych. Handel ziemiopłodami.

SÉGLIEN, M. we Francyi, w depart. Morbihan, o 18 w. ku płn.-zach. od Pontivy; 2,230 m.

SEGNI, M. w pańs. Kościelném, w delegacyi i o 24 w. na zach. od Frosinone; 3,510 m. Siedlisko biskupa.

SEGO, M. w Nigrycyi, w pańs. Banbara, nad rz. Dżolibą. Leży pod 13° 5' szer. płn., a 7° 53' dług. zach.; 30,000 m.

SEGONZAC, Mm. we Francyi, w depart. Charente, o 12 w. ku płd.-wsch. od Cognac; 2,670 m. w r. 1846. Dystylarnie. Handel wódkami zwanemi Champagne de Cognac.

SEGORBE, M. w Hiszpanii, w Walencyi, o 42 w. na zach. od Castellon de la Plana, nad rz. Murviedro; 7,000 m. Siedlisko biskupa sufragana Walencyi. Fabryka wyrobów garncarskich i papieru, dystylarnie wódki. Piękna katedra.

SEGOVIA, 1) M. w Hiszpanii, w Staréj Kastylii, o 60 w. ku płn.-zach. od Madrytu, nad rz. Eresma; 13,100 m. Siedlisko biskupa sufragana Toledo.

Szkoła kadetów artyleryi. Mennica. Fabryka sukna, papieru, płótna, biżuteryi i wyrobów złotniczych. Huty szkła. Zbudowane na dwóch pagórkach i w dolinie, która je oddziela. Znakomite budynki są: Alcazar albo cytadela, z katedrą jedną z najpiękniejszych w Hiszpanii; wodociąg o 161 łukach, jeden z najpiękniejszych pomników zachowanych starożytności; mennica, najdawniejszy zakład tego rodzaju w Hiszpanii. 2) Prowincya Hiszpanii, w Staréj Kastylii, stolica t. n.; 134,854 m. Dzieli się na 5 partidos-judiciales: Cuellar, Martin-Munaz-de-las-Posadas, Riaza, Segovia, Sepulveda. Zawiera 339 gmin (pueblos).

SEGRÉ, M. we Francyi, okręgowe, w depar. Mainy i Ligiery, o 36 w. ku płn.-zach. od Angers, nad rz. Oudon; 2,460 m. Piece wapienne. Liczne kopalnie łupku w okolicach. Handel nićmi, płótnem, bydłem i łupkiem.

SÉGRIE, Mm. we Francyi, w dep. Sarthe, o 36 w. ku płd.-zach. od Mamers; 1,756 m.

SEGUEROS, Mm. w Hiszpanii, w Leonie, w prowincyi Salamanki.

SEGUR, 1) Mm. we Francyi, w dep. Aveyron, o 36 w. ku płn.-zach. od Millau; 1,503 m. 2) W. we Francyi, w dep. Cantal, o 10 w. ku płn.-wsch. od Murat; 1,150 m.

SEGURA, 1) M. w Hiszpanii, w Aragonii, o 15 w. ku płn.-zach. od Montalban; 1,000 m. 2) Rzeka w Hiszpanii, wpadająca do mr. Śródziemnego, o 35 w. ku płd. od Orihuela. Źródło w Murcyi, bieg około 250 w. 3) M. w Hiszpanii, w Andaluzyi, o 70 w. ku płn.-wsch. od Jean.

SEGURET, W. we Francyi, w depar. Vaucluse o 18 w. ku płn.-wsch. od Orange; 1,127 m.

SEICHES, Mm. we Francyi, w dep. Mainy i Ligiery, o 19 w. na zach. od Beaugé, na l. brz. rz. Ligiery; 1,619 m. Papiernia mechaniczna. Przędzalnia wełny.

SEIDA, M. w Turcyi azyatyckiéj, w Syryi, o 79 w. na płn. od Acre, nad morzem Śródziemném; 15,000 m. Port dziś zasypany. Zawiera obecnie tylko rozwaliny pięknych budynków, które go zdobiły.

SEIDENBERG, M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, o 17 w. ku płd.-zach. od Lauban, nad rzeką Katzbach; 1,304 m. w 1843. r. Fabryki sukna, płótna, wyrobów garncarskich.

SEIGNELAY, M. we Francyi, w depar. Yonne, o 13 w. ku płn. od Auxerre; 1,502 m. Fabryka drylichów, sukna, kołder wełnianych i bawełnianych. Przędzalnie wełny, farbiarnie, kotlarnie, blacharnie. Handel wełną, suknem.

SEILHAC, W. we Francyi, w dep. Corèze, o 15 w. ku płn. od Tulle; 1,610 m.

SEILLANS, Mm. we Francyi, w dep. Var, o 25 w. ku płn.-wsch. od Draguignan; 2,070 m. Fryszerka hydrauliczna do przędzenia i grępłowania bawełny. Huta szkła, papiernia, fabryka oliwy.

SEILLE, 1) rzeka we Francyi, wpadająca do pr. brz. Mozelli pod Metz, bierze początek z jeziora Lindre, w dep. Meurthe; bieg około 100 kilogr., żeglowna. Spław drzewa do salin w Chateau-Salins. 2) Rzeka we Francyi, wpadająca do l. brz. Saony, powyżéj Tournus, w dep. Saony i Ligiery. Źródło ma pod Mont-de-la-Roche, w dep. Jura, bieg około 110 w. Spław sztuczny za pomocą śluz aż do Louhans na 395 w. Spławiają z wodą: zboża, drzewo, żelastwo i t. p.; pod wodę: węgiel ziemny i kamienie.

SEIN, wyspa należąca do Francyi, w dep. Finistere, na oceanie Atlantyckim, oddzielona od stałego lądu przez ciaśninę Raz, 4 w. szeroką. Bagnista i mało żyzna.

SEJNEŃSKI powiat, w król. Polskiém, w gub. Augustowskiéj. Ma rozległości 52,8 mil kw. Ludności 83,385 m., to jest 41,219 mężczyzn, 42,166 kobiet, czyli w miastach 12,086, po wsiach 71,299.

SEJNY, M. w król. Polskiém, stoł. gub. Augustowskiéj i pow. t. n., nad rzeką Sejną, spływającą do Niemna; 3,900 m. Kościół po-Dominikański z cudownym obrazem Boga-Rodzicy, do którego w czasie odpustów po kilka tysięcy ludzi przychodzi; nowo wystawione domy murowane zdobią to miasto.

SEJNY, mała rzeka w król. Polskiém, płynie pod miastem Sejnami aż do jeziora Pomorzanka do wsi Giby, następnie opuszcza jezioro i przybiera nazwisko Marycha, odkąd spławna dla pojedynczych sztuk drzewa; za wsią Kalety wpada do Hańczy.

SEITENSTATTEN, Mm. w Austryi, w Niższéj Austryi, o 11 w. ku płn.-zach. od Waidhofen, nad rz. Trefflingbach; 590 m. Opactwo Benedyktynów założone w 1112. r., w którém się mieści gimnazyum publiczne, pensyonat i biblioteka z 10,000 tomów przeszło.

SEIX, Mm. we Francyi, w dep. Ariège, o 12 w. na płd. od St. Girons; 4,071 m. w 1846. r. Grępłarnie wełny mechaniczne.

SEKWANA, SEINE, rzeka we Francyi, wpadająca do kanału la Manche między miastem Hawrem i Honfleur; źródło pod Chanceaux w depar. Côte-d'Or; bieg 780 w. przez Chatillon nad Sekwaną, Bar nad Sekwaną, Montereau, Melun, Cor-

beil, Paryż, St. Denis, St. Germain en Laye, Maisons, Poissy, Meulan, Mantes, Vernon, Elbeuf, Rouen, Quilleboeuf, Honfleur i Havre. Rzeki główniejsze wpadające do Sekwany: do pr. brz. Aube, Marne, Oise, Epte; do l. brz. Yonne, Loing, Essonne, Eure, la Rille. Rozległość żeglugi w kotlinie Sekwany 1497007 metrów, z których 557804 metr. na rzece, a reszta przypada na rzeki Aube, Villenoxe, Yonne, Loing, Marne, Oise, Andelle i Eure. W kotlinie Sekwany w całkowitości lub w części mieszczą się kanały: Ardennes (między Meuzą i Aisne); Biesme (kanalizacya rzeki téj nazwy zlewającéj się do Aisne); kanał Burgundzki (między Yonne i Saoną); Cornillon (między dwoma ramionami Marny), de Courlavant (kanalizacya rz. Villenoxe); la Fère (odnoga kanału St. Quentin), de Loing (między Sekwaną i kanałami Orleańskim i Briare), Nivernais (między Ligierą i Yoną), de l'Ourcq (między Ourcq i wodozbiorem Villette), la Planche-Coulon i de Revigny (między Chée i Ornain), St. Denis i St. Martin (między basseinem de la Villette i Sekwaną), St. Maur (po części podziemny między dwoma ramionami Marny), St. Quentin (pomiędzy Skaldą i Oazą). Przypływ morski dochodzi na Sekwanie do Rouen; w tym punkcie głębokość Sekwany bywa do 10 metrów; szerokość jéj między Mailleraie i Quilleboeuf od 500—3000 metrów, naprzeciw Quilleboeuf wynosi 1800 metrów, między Tancarville i la Roque 3600 metr., między Notre Dame de Grace i le Hoc 6000 metr., pod Hawrem 9000 metr., a między St. Sauveur i Oudalle 9700 metrów. Główniejszemi zawadami dla żeglugi są ławy piaszczyste, zmieniające często położenie i kilka skał między Quilleboeuf i Rouen. W téj przestrzeni rzeki, daje się spostrzegać zjawisko zwane la Barre, są to olbrzymie bałwany piętrzące się pionowo prawie, dążące w górę rzeki aż do Jumieges, a nawet czasem aż do Rouen, z szybkością i szumem oznajmującym zdala o ich zbliżaniu.

SEKWANY departament, we Francyi, stolica Paryż. Leży między 48° 45' i 48° 49' szerok. płn. Rozległość 47548 hektarów. Ludność w 1846. r. 1,364,467 m. (706,618 mężczyzn i 657,849 kobiét). Położony w dolinie Sekwany i po obu brzegach téj rzeki, a nadto oblany przez część niższą Marny i małą rzeczką Bièvre albo Gobelinów, które obie wpadają do Sekwany. Kraj płaski, przerznięty dolinami płytkiemi; najwyższy grzbiet otaczający brzegi Sekwany, wznosi się do 136 metrów. Przemysł rękodzielniczy i handel tego departamentu, który równa się co do rozległości najmniejszym okręgom gminnym, zjednoczyły w nim ognisko czynności i zamożności Francyi. Głównym przedmiotem wydoskonalonéj uprawy są jarzyny i owoce dla zaopatrywania Paryża, które jednakże w małéj części zaledwie starczą na potrzeby targów Paryzkich. Wina okoliczne są lichego gatunku. Buraki sieją do fabrykacyi cukru. Z chowu bydła krowy dojne i barany godne są wzmianki. W okolicach Paryża hodują trzody owiec najlepszych rass merynosów, saskich, angielskich. Znajdują się także trzody kóz Tybetańskich. W r. 1839. było koni 36,271, mułów 61, osłów 1,732, bydła rogatego 16,326, baranów 28,244, kóz 969. W departamencie nie masz żadnych kopalni mineralnych, lecz są kopalnie gipsu, kamieni ciosowych, budulcowych najrozleglejsze we Francyi, dochód z nich wynosił w 1839. roku 3,600,000 franków. Z pomiędzy źródeł mineralnych, dość słynne jest w Passy. Przemysł rękodzielniczy departamentu odnosi się do olbrzymiego przemysłu Paryża i jego przedmieść, i płody jego stanowią handel wywozowy departamentu. Jarmarków 16 w 9 gminach, które trwają przez dni 87. Rozwój ogólny komunikacyi w r. 1837: 876,5 w., z których na 2 rzeki (Sekwanę 58, a na Marnę 24 w.) 82 w., na 4 kanały (kanał Ourcq 10,5 w., St. Denis 6,6 w., St. Martin 4,6 w., St. Maur 1,1 w.) 22,8 w., 15 dróg bitych 124,4 w., 81 dróg departamentowych 246,9 w., 960 dróg wiejskich 400 w. W Paryżu mają się schodzić wszystkie drogi żelazne większéj kommunikacyi. W 1848. r. drogi żelazne w budowie będące w depar. Sekwany były: Wersalska (pr. i l. brzegu) z St. Germain Rouen, Północna, Corbeil, Orleańska i Sceaux. W r. 1842. było wyższych zakładów naukowych 142, z których 5 kolegiów i 1 kolegium komunalne, 29 instytutów i 107 pensyonatów, z 6,368 uczniami, z których 2,667 uczęszczało do kolegiów. Zakłady początkowe w 1840. r.: 3 szkoły wyższe komunalne, 280 uczni; 1011 szkół początkowych, 61,516 uczni w zimie; w téj liczbie 309 szkół komunalnych, z tych 177 męzkich, 20 mieszanych i 112 żeńskich, uczni w tychże 33,436 (18,085 chłopców i 15,351 dziewcząt; 51 klas rzemieślniczych, 3,184 uczni; 42 sal ochron w 29 gminach, 6,532 dzieci. Podział administracyjny i sądowy w 1841. r. na 3 okręgi: Paryzki, St. Denis, Sceaux; 9 kantonów (20 sądów pokoju), 81 gmin. Departament składa dyecyzę arcybiskupa Paryzkiego, należy do sądu apelacyjnego i akademii uniwersyteckiéj w Paryżu i do 1. dywizyi wojskowéj.

SEKWANY i MARNY departament, we Francyi,

stolica Melun. Położony między depar. Oise, Seine-et-Oise, Loiret, Yonne, Aube, Marne i Aisne. Leży między 48°8' i 49°8' szer. płn. Rozległość 590,383 hekt. Ludność w 1846. roku 340,212 m. (170,990 mężczyzn, 169,222 kobiét). Położony w kotlinie Sekwany po obu brzegach téj rzeki, a oprócz tego zlany rzekami Marną, Yonne i innemi pomniejszemi: Ourcq, Grand-Morin, Petit-Morin, Yeres, Loing i Essonne, wpadającą do Sekwany. Powierzchnia płaska przerznięta pagórkami. Ziemia w ogólności urodzajna, bardzo żyzna w dolinach, przy głównych rzekach położonych. Kraj bogaty i równie rolniczy. Uprawa ziemi postępowa. Zbiór w nadmiarze zboża, winogradu, kartofli, jarzyn, siana, zbiór ważny owoców i rodzenków. Drzewa w obfitości. Wina tego departamentu są pospolitych gatunków. Zwierzęta domowe są w ogóle bardzo pięknéj rasy, lecz głównie odznaczają się owce, a mianowicie merynosy i barany angielskie. W 1839. r. było koni 40,047, mułów 1,698, osłów 14,511, bydła rogatego 83,051, owiec 749,250, wieprzy 22,293, kóz 1,519. Jedyném bogactwem mineralném departamentu są kopalnie kamienne, lecz pod tym względem są najobfitsze we Francyi. Dostarczają bowiem kamieni brukowych, młyńskich, ciosowych, ziemi fajansowéj, piasku szklarskiego, gipsu, alabastru, wapna, gliny garncarskiéj. Z pomiędzy źródeł mineralnych, jedno jest uczęszczane w Provins. Przemysł rękodzielniczy małoznaczący; główniejsze płody są: nici i wyroby wełniane i bawełnianie, papier, skóry, porcelana, fajans, szkła, biżuterye, cukier burakowy. Z pomiędzy zakładów przemysłowych, odznacza się fabryka fajansu w Montereau i papiernie w Marais. Ziemiopłody, wełna, sery z Brie, wraz z płodami kopalni stanowią przedmioty handlu wywozowego. Jarmarków 138 w 54 gminach i trwających przez dni 174. Rozwój ogólny dróg i komunikacyi w 1837. r. 18879 w., z których na 5 rzek (Sekwanę 107,2 w., Yonnę 15,8 w., Marnę 100 w., Ourcq 21,5 w., Grand-Morin 14 w.) w ogóle 258,6 w., na 3 kanały (Cornillon 0,3 w., le Loing 34,6 w., Ourcq 66,7 w.) 101,6 w., na 10 dróg bitych 515 w., na 27 dróg departamentowych 567 w., na 9561 dróg wiejskich 17437 w. W r. 1842. było zakładów wyższych naukowych, z których 4 kolegia komunalne w Meaux, Melun, Nemours, Provins; 2 instytuty i 12 pensyonatów. Zakłady początkowe w roku 1840: 1 szkoła normalna początkowa w Melun, 6 szkół wyższych komunalnych, 577 początkowych, w których było 32,081 uczni w zimie, w téj liczbie 478 szkół komunalnych, 41 klas rzemieślniczych, 7 sal ochron (623 dzieci). Podział administracyjny i sądowy w r. 1841. był na 5 okręgów: Coulommiers, Fontainebleau, Meaux, Melun, Provins; 28 kantonów (29 sądów pokoju) 539 gmin. Departament składa dyecezyę biskupstwa Meaux, należy do sądu apelacyjnego i akademii Paryzkiéj, i do 1. dywizyi wojskowéj (w Paryżu).

SEKWANY NIŻSZÉJ departament, we Francyi, stol. Rouen. Położony nad kanałem Manche i pomiędzy departamentami: Somme, Oise, Eure i Calvados. Między 49° 15' i 50° 5' szer. płn. Rozległość 610748 hekt. Południowa strona jego leży w kotlinie Sekwany po obu brzegach téj rzeki; płn. zaś część tworzy kotliny różnych małych rzeczek, z których główniejsze są: Durdent, Arques, albo Béthune i la Bresle. Oblany oprócz tego przez wiele rzeczek, z których znaczniejsze są: Epte i Andelle, wpadające do Sekwany. Kraj płaski, przerznięty dolinami otoczonemi pagórkami i pasmami wzgórzystemi, z których najwyższe tworzą grzbiet ograniczający na płn. kotlinę Sekwany. Pobrzeża skaliste strome, mało wklęsłe i nie mające innych portów nad ujścia rzek. Kraj bogaty, rolniczy, rękodzielniczy i handlowy. Uprawa ziemi postępowa. Zbiór znakomity, lubo zaledwie dostateczny zboża, kartofli i jarzyn, owoców, nasion oleistych, lnu, siana, chmielu; drzewa dostateczna ilość, bardzo piękne pastwiska. Chów koni, bydła rogatego, trzody, stada owiec merynosów. W 1839. r. było 87,194 koni, 580 mułów, 2,271 osłów, 146,474 bydła rogatego, 544,016 owiec, 56,502 wieprzy, 563 kóz. Jedyną gałęzią eksploatacyi mineralnéj są: kopalnie marmurów, brukowych kamieni, marglu, kredy, gliny garncarskiéj, piasku hutniczego; eksploatacya torfu i kamieni pirytowych. Wiele źródeł mineralnych. W 1839. r. z 6 kopalni torfu wydobyto 18,678 cent. metrycz., wartości 24,298 frank. Rybołowstwo znaczne na pobrzeżu. Zbiór wareghu na sodę i nawóz. Departament jest jednym z najważniejszych pod względem przemysłu rękodzielniczego. Rouen i Moulhouse są środkowemi punktami przędzalni i grępiarni bawełny i drukarni płócienek. Po płótnach kolorowych i wyrobach bawełnianych i płócienkowych (zwanych Rouennerie, jako pochodzących pierwotnie z tego miasta), słynne są sukna z Elbeuf, tiule, fulary i aksamity. W ogólności wyroby tkanin kolorowych zajmują mnóstwo warsztatów. Oprócz tego wiele jest zakładów wyrobów chemicznych. Fabryki machin rozmaitych. Papiernie. Fabryka wyrobów fajansowych, garbarnie, fabryka, cukru, browary. Wyroby ręko-

dzielni i ryby, stanowią główne artykuły handlu wywozowego. Lecz najważniejszém jest udział, jaki ten departament ma w handlu zagranicznym. Jarmarków 339 w 95 gminach i trwają dni 433. Portów głównych morskich 12: Tréport, Dieppe, St. Valery en Caux, Fécamp, Havre, Harfleur, Caudebec, Croisset, Duclair, Rouen, La Bouille i la Mailleraye. Rozwój dróg i komunikacyi w 1837. r. 30,028 w., z których na rzekę Sekwanę 156 w., 12 dróg bitych 572 w., 16 dróg departamentowych 382,7 w., 23058 dróg wiejskich 28917 w. W roku 1842. było 47 zakładów naukowych wyższych, z których 1 kolegium w Rouen i 5 kolegiów komunalnych w Aumale, Dieppe, le Havre, Eu i Montivilliers; 2 instytuty i 39 pensyonatów. Zakłady początkowe: 1 szkoła normalna departamentowa w Rouen, 4 szkół wyższych komunalnych, 1,128 szkół początkowych, w których było 69,656 uczni w zimie, a z tych 36,246 chłopców i 33,410 dziewcząt, w téj liczbie 787 szkół komunalnych, 5 klas rzemieślniczych, 454 uczni; 4 sale ochrony w 3 gminach, 785 dzieci. Podział administracyjny i sądowy w 1841. r. był na 5 okręgów: Dieppe, Havre, Neufchatel, Rouen, Yvetot; 45 kantonów (50 sądów pokoju), 759 gmin. Departament składa dyecezyę arcybiskupstwa Rouen, należy do sądu apelacyjnego i akademii uniwersyteckiéj w Rouen, i do 14. dywizyi wojskowéj w Rouen.

SEKWANY i OAZY, SEINE-ET-OISE, depart. we Francyi, stol. Versailles. Leży między depart. Oazy, Eure, Eure i Ligiery, Loiret, Sekwany i Marny; pomiędzy 48° 20' i 49° 15' szerok. płn. Rozległość 559555 hekt.; 474,955 m. w 1846. r. Położony w kotlinie Sekwany po obu brzegach téj rzeki, która ją przerzyna od płd.-wsch. ku płn.-zach., oblany rz. Marną i Oazą i wielu innemi rzekami, z których Epte, Yeres i Essonne wpadają do Sekwany; Vesgre i Eure są główniejsze. Grunt płaski, przerznięty dolinami. Kraj rolniczy i rękodzielniczy. Uprawa ziemi postępowa (wzorowe zakłady rolnicze są: owczarnie w Grignon, Rambouillet i w Fromont). Zbiory więcéj jak dostateczne ziemiopłodów i wina, zbiór obfity kartofli, jarzyn, buraków cukrowych, owoców i siana, uprawa drzew morwowych, marzanny; drzewa obficie. Wina departamentowe są poślednie. Dobre gatunki bydła i koni, chów znakomity owiec, prawie wszystkie są rasy poprawnéj. Hodowanie jedwabników. W 1839. roku było koni 51,934, mułów 350, osłów 10,484, bydła rogatego 94,467, owiec 515,214, wieprzy 29,474 i kóz 1,274. Eksploatacya mineralna ogranicza się na wydobywaniu kamieni i torfu. Źródła siarczane w Enghien dość uczęszczane. Przemysł rękodzielniczy rozmaity i ważny, główniejsze płody są: nici bawełniane, wyroby wełniane, płótna kolorowe, tiule, gazy, blondyny, porcelana, szkło kolorowe ze sławnéj fabryki rządowéj w Sévres, wyroby chemiczne, mydła, cukier burakowy, wódka, piwo i mąka; oprócz tego z rękodzielnictwa metalurgicznego: piły, rapy, wyroby nożownicze, zegarmistrzowskie Wersalskie, gwoździe i t. p. Mąka, drzewo, jarzyny, owoce wraz z wyrobami rękodzielni stanowią przedmioty handlu wychodowego. Jarmarków 116 w 46 gminach trwających przez dni 211. Rozwój ogólny komunikacyi w 1837. r. 16138 w., z których na 3 rzeki (Sekwanę 140 w., Marnę 10,3 w., Oazę 140 w.) 290 w., na 1 kanał 9 w., 26 dróg bitych 718 w., 52 dróg departament. 664 w., 15354 dróg wiejskich 14555 w. Przez departament przechodzą drogi żelazne zbiegające się w Paryżu. W 1842. r. było zakładów wyższych naukowych 39, z których 1 kolegium rządowe w Wersalu, 2 kolegia komunalne w Etampes i Pontoise, 2 instytuty i 34 pensyonaty. Zakłady początkowe: 1 szkoła normalna departamentowa w Wersalu, 5 szkół wyższych (3 komunalne), 942 szkół początkowych, w których było uczni 47,319 w zimie, a w téj liczbie 24,989 chłopców i 22,330 dziewcząt; z powyższych szkół było 720 komunalnych, 240 klas rzemieślniczych w 226 gminach, a w tych 5,068 uczni, 23 sal ochrony w 20 gminach, dla 2,170 dzieci. Podział administracyjny i sądowy w 1841. r. był na 6 okręgów: Corbeil, Etampes, Mantes, Pontoise, Rambouillet i Wersal; 33 kantony (36 sądów pokoju), 684 gmin. Departament składa dyecezyą biskupstwa Wersalu, należy do sądu apelacyjnego i akademii uniwersyteckiéj w Paryżu, i do 1. dywizyi wojskowéj w Paryżu.

SEL, LE-S..., W. we Francyi, w dep. Ille-et-Villaine, o 50 w. ku płn.-zach. od Redon; 638 m.

SELB, Mm. w Bawaryi, w cyr. Wyższéj Frankonii, o 66 w. ku płn.-wsch. od Baireuthu; 2,100 m.

SELBOLD, LANGEN-S..., M. w ks. Hessen-Kasselskiém, o 8 w. od Hanau, nad rz. Gründau; 2,500 m. Zamek zbudowany na początku XVIII. wieku, na miejscu klasztoru z XII. wieku.

SELBY, Mm. w Anglii, w hrb. York (West-Riding), o 25 w. ku płd.-wsch. od Yorku, nad rzeką Ouse; 4,500 m. Komora. Fabryka płótna żaglowego, gisernia żelaza, garbarnie, warsztaty małych statków. Mały port. Wywóz kamieni. Miejsce urodzenia Henryka I.

SELE, rzeka w król. Neapolitańskiém, zlewająca się do odnogi Salerno. Źródło w Apeninach, bieg około 90 w.

SELENGA, rzeka w Azyi, wpadająca do jeziora Bajkał. Źródło w górach Khangai w Mongolii; bieg około 1000 w. Stanowi część drogi wodnéj od St. Petersburga do Kiachty.

SELENGIŃSK, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Irkuckiéj. Leży pod 51° 6' płn. szer., a 124° 18' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 6446 w., od Moskwy 5769 w., od Irkucka 430 w.

SELIGENSTADT, M. w ks. Hessen-Darmstadzkiém, w prow. Starkenburg, na l. brz. Mainu, o 30 w. od Darmstadtu; 2,624 m. Obfite kopalnie torfu dostarczające rocznie 1000 cegieł. Fabryka sukna, płótna; garbarnie. Szczątki sławnego opactwa Benedyktynów, założonego przez Eginharda w 825. r. Kościół pierwotny, który dotąd istnieje, zawiera grobowiec Eginharda i Emmy.

SELIMNO, ISLAMDI, M. w Turcyi europejskiéj, w Bulgaryi, na pochyłości płd. Bałkanu, nad rz. Islamdi; 20,000 m. Fabryka wyrobów wełnianych, broni i essencyi różanéj.

SELINO, M. w Turcyi europejskiéj, na pobrzeżu płd. wyspy Kandyi, o 62 w. na zach. od Canée. Mały port.

SELKIRK, 1) Mm. w Szkocyi, stoł. hrabstwa t. n., o 57 w. ku płd.-wsch. od Edymburga, nad rz. Etterick; 2,593 m. Fabryki nici i czapek, o 6 w. od Foulshiels; miejsce urodzenia wędrowca Mungo-Parka. 2) Hrabstwo Szkocyi, stol. t. n. Rozległość 168320 akrów; 7,989 m. w 1841. roku, z których 474 m. zajmuje się rolnictwem a 450 rzemiosłami. Chów owiec. Eksploatacya drzewa. Dzieli się na 8 parafij.

SELIORI, SILORI, M. w Turcyi europejskiéj, w Rumelii, o 57 w. ku zach. od Konstantynopola, nad mr. Marmora; 5,000 m. Port.

SELLES-SUR-CHER, 1) M. we Francyi, w dep. Ligiery i Cher, o 17 w. ku płd.-zach. od Romorantin, nad rzeką Cher, blisko jéj zlewu z Saudre; 4,404 m. Wina czerwone. Eksploatacya krzemieni. 2) St. Denis albo St. Genoux, W. we Francyi, w depart. Ligiery i Cher, o 11 w. na wsch. od Romorantin, nad rz. Saudre; 1,868 m.

SELLIÈRES, W. we Francyi, w dep. Jura, o 10 w. na płn. od Lons le Saulnier; 1,899 m.

SELOMMES, W. we Francyi, w depar. Ligiery i Cher, o 12 w. ku płd.-wsch. od Vendôme; 749 m.

SELONGEY, M. we Francyi, w dep. Cote d'Or, o 34 w. ku płn.-wsch. od Dijon, nad rz. Venelle; 1645 m. w 1841. r. Wina, owoce, jarzyny, pastwiska. Hodowanie pszczół; chów owiec merynosów. Fabryka sukna, drylichów. Przędzalnia wełny; gorzelnie, garbarnie.

SELTZ, M. we Francyi, w dep. Niższego Renu o 20 w. ku płd.-wsch. od Wissemburga, na l. brz. Renu; 2,282 m. Konopie, len, siano, owoce. Fabryka oliwy, cukru krajowego, organów. Handel drzewem budulcowém.

SELTZ, SELTERS, W. w księstwie Nassauskiém, w okręgu Idstein, nad rz. Ems; 1,020 m. Sławne źródła mineralne, z których wywożą 1,500,000 przeszło kamionek wody zwanéj Selcerską.

SELUNE, rzeka we Francyi, w depar. Manche, wpadająca do zatoki Mont-St.-Michel. Źródło w Barenton; bieg około 65 w.; spławna od Ducey na 8 wiorst.

SELVE, LA-S..., Mm. we Francyi, w dep. Aveyron, o 27 w. na płd. od Rhodez; 2,835 m.

SEMENDRECK, SAMOTRAKI, wyspa w Turcyi europejskiéj, jedna ze Sporad archipelagu Greckiego, o 37 w. na płd. od pobrzeża europejskiego; 1,500 m. Grunt górzysty i żyzny.

SEMENOW, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Niżegrodzkiéj. Odległe od Petersburga 1129 w., od Moskwy 451 w., a 74 w. od Niżnego-Nowgrodu, nad rz. Sochtonką; 1,917 m.

SEMENOWSKAJA, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gubernii Moskiewskiéj, o 80 w. od Moskwy.

SEMOJARSK, posterunek w ces. Rossyjskiém, w gubernii Tomskiéj. Leży pod 50° 53' płn. szer., a 96° 0' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 3958 w., od Moskwy 3284 w., a od Tomska 1011 w.

SEMIL, Mm. w Austryi, w Czechach, o 35 w. ku płn.-wsch. od Jung-Bunzlau, nad rz. Isser; 1,716 m.

SEMLJAŃSK, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Woroneżskiéj, o 41 w. od Woroneża.

SEMINARA, M. w król. Neapolitańskiém, w Kalabryi Środkowéj I., o 39 wiorst ku płn.-wsch. od Reggio, nad mr. Tyryjskiém; 4,300 m.

SEMIPAŁATYŃSK, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Tomskiéj, na pr. brz. Irtyszu. Leży pod 50° 24' płn. szer., a 97° 57' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 4230 w., od Moskwy 3553 w.; 5,221 m.

SEMLIN, ZIEMLIN, M. w Węgrzech, w pograniczu wojskowém Slawońskiém, o 56 w. na płd.-wsch. od Peterwaradynu, nad Dunajem, przy zlewie Sawy, naprzeciw Belgradu; 9,978 w. Wielki szpital. Składy soli z Marmaros z Siedmiogrodu. Jedno z miejsc głównych składów handlowych Austryi z Turcyą.

SEMOIS, SEMOY, rzeka w Europie, wpadająca do Mezy pod Valdieu, we Francyi, w departam. Ardennes. Źródło o 4 w. ku płn.-zach. od Arlon, w Belgii, w Luksemburgu; bieg około 170 w. przez Etalles, Chiny, Bouillon. Spławna na 116 wiorst, z których 17 we Francyi. Spław drzewa.

SEMPACH, Mm. w Szwajcaryi, w kant. Lucerny, o 8 wiorst od Sursee, nad wsch. brz. jeziora t. n.; 1,007 m. W pobliżu kaplica wzniesiona na pamiątkę sławnego zwycięztwa odniesionego przez Szwajcarów nad arcy-księciem Leopoldem dnia 9. czerwca 1386. r.

SEMPIONE, *ob.* SIMPLON.

SEMUR-EN-AUXOIS, 1) M. we Francyi, w depar. Côte d'Or, o 70 w. ku płn.-zach. od Dijon, nad rz. Armançon; 4,186 m. w 1846. r. Kolegium komunalne. Biblioteka publiczna (15,000 tomów). Kassa oszczędności. Konie, owce, wełna, zboże, konopie, masło, owoce, miód wyborny. Przędzalnie wełny i bawełny. Fabryka kartonu. Garbarnie. Tartak hydrauliczny. 2) Semur-en-Brionnais, M. we Francyi, w depar. Saony i Ligiery, o 38 w. na płd. ku Charoles; 1,543 m.

SENA, M. w Afryce portugalskiéj, o 700 w. na płd.-zach. od Mozambiku, nad rz. Zambeze.

SENANTES, W. we Francyi, w dep. Oise, o 22 w. ku płn.-zach. od Beauvais; 1,123 m.

SENARICA, W. w ks. Neapolitańskiém, w Abruzzo-Ulteriore II., o 17 w. ku płd.-zach. od Teramo; 2,000 m. Joanna I. ogłosiła ją wolną. Dotąd nosi ten tytuł i wybiera swych urzędników.

SENAS, W. we Francyi, w dep. Ujść Rodanu, o 44 w. na wsch. od Arles; 1,491 m.

SENDENHORST, M. w Prusach, w prow. Westfalskiéj, o 13 w. ku płn.-zach. od Beckum; 1,589 m. w 1843. r. Dystylarnie.

SENDLING, W. w Bawaryi, w cyrkule Wyższéj Bawaryi, pod Munichem; 370 m. Miejsce spaceru mieszkańców Munichu.

SENECA, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-York, o 19 w. ku wsch. od Canandaigua, na zach. brz. jeziora t. n.; 7,073 m. Huty szkła.

SENECAFALLS, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-York, o 3 w. na zach. od Cayuga, przy zlewie jeziora Seneca; 4,281 m. w 1840. r.

SÉNÉ, W. we Francyi, w dep. Morbihan, o 4 w. od Vannes; 1,899 m.

SENECHAS, W. we Francyi, w dep. Gard, o 28 w. na płn. od Alais; 1,569 m. Eksploatacya węgla.

SENEFFE, Mm. w Belgii, w prow. Hainaut, o 15 w. na płn. od Charleroi; 3,599 m. Masła wyborne. Huta szkła. Piękny zamek. Zwycięztwo księcia Kondeusza nad ks. Oranii, w 1674. r.; oraz Francuzów nad Austryakami w r. 1794.

SENEGAL, 1) gubernatorstwo kolonialne Afryki francuskiéj, do którego należy wyspa Św. Ludwika, stanowisko wojenne Dagana i twierdza Bakel nad rz. Senegalem; wyspa Gorée na Oceanie blisko pobrzeża; kantor Albreda nad Gambią i kantor Seghiou nad rz. Cazamance. Stolica St.-Louis; 18,753 m. w 1844. r., z których 235 europejczyków (138 mężczyzn, 97 kobiet), 6,521 krajowców (3,198 mężczyzn i 4,323 kobiet), 801 najemników i 10,196 niewolników. W téj liczbie nie mieści się 868 wojskowych. Ze wszystkich posiadłości składających to gubernatorstwo, żadne nie ma ziem uprawnych; właściwie mówiąc są to tylko kantory albo składy towarów Francyi z ludami téj części Afryki. Wyjąwszy portu Gorée otwartego dla wszystkich narodów, handel z Senegalem wyłącznie należy do Francyi. Główne dowództwo i administracya powierzone są gubernatorowi mieszkającemu w St. Louis. Wyspa Gorée ma oddzielnego komendanta zależnego od gubernatora. Inni urzędnicy są: wice-prezes sądu apelacyjnego i inspektor kolonialny. Przy gubernatorze jest rada złożona z urzędników i z jednego mieszkańca miejscowego. W Senegalu jest sąd apelacyjny w St. Louis, pod którym zostają dwa trybunały I. instancyi i 2 sądy przysięgłych w St. Louis i w Gorée. Szkoły są tylko początkowe. 2) Rzeka w Afryce zachodniéj, wpadająca do oceanu Atlantyckiego pod St. Louis. Bierze początek pod nazwą Ba-Fing, w wyższym Sudanie, blisko źródeł Nigru (według Rennela i Mungo-Parka); bieg około 1150 w. Rzeki główniejsze do niéj zlewające się: Ba-Oulima, albo Kokora, i Faleme. O 650 w. od jéj ujścia, rzeka tworzy wodospad, od któréj jest jeszcze spławną. Od Podhor (260 w.) aż do morza bieg jéj jest zaledwie widocznym. Senegal wylewa peryodycznie; w téj epoce statki francuzkie żeglują po niéj w górę, nawet do Galam.

SENEGAMBIA, okolica Afryki zachodniéj, nad oceanem Atlantyckim, mieści się między 10° i 18° szerok. płn. Graniczy na płn. z Saharą, na wsch. z Nigrycyą, na płd. z Gwineą płn., a na zach. z oceanem Atlantyckim. Senegambia przybrała swą nazwę od dwóch głównych rzek które ją oblewają Senegal i Gambia. Francuzi, Anglicy i Portugalczycy, osiedli tutaj i pozakładali kantory handlowe.

SENERGUES, W. we Francyi, w dep. Aveyron, o 40 w. ku płn.-zach. od Rodez; 1,441 m.

SENEZ, M. we Francyi, w depar. Niższych Alp,

o 59 w. na płn.-zach. od Castellane; 913 m. Miasto bardzo starożytne.

SENFTENBERG, 1) Senftenberg, Żamberg, Mm. w Austryi, w Czechach, o 42 w. ku płd.-wsch. od Kralowego-Hradecza, nad rzeką Orlicą (Adler); 2,904 m. 2) M. w Prusach, w prow. Brandenburgkiéj, o 26 w. na płd. od Kalau, nad rz. Czarną Elsterą i Wołszynką; 1,402 m. Sąd grodzki i ziemski.

SE-NGEN, M. w Chinach, w prow. Kuang-Si, o 355 w. ku płd.-zach. od Kouei-Ling.

SENGILEJ, Mm. w ces. Rossyjskiém, w gubernii Symbirskiéj. Leży pod 53° 58' płn. szer., a 66° 31' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 1484 w., od Moskwy 807 w., a 57 w. na płd. od Symbirska, nad rz. Wołgą, przy zlewie Singilejki i Tuszewki do téj rzeki; 3,190 m.

SENIO, rzeka w pań. Papieskiém, zlewająca się do pr. brz. Po, o 16 w. od Rawenny. Źródło w Apeninach. Bieg około 100 w.

SENJEN, wyspa Norwegii, na oceanie Atlantyckim, oddzielona od stałego lądu ciaśniną Gry-Fiord. Grunt górzysty mianowicie w stronie płn.

SENKOW, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Połtawskiéj, o 76 w. od Połtawy.

SENLIS, M. we Francyi, w depart. Sekwany i Oazy, o 52 w. ku płd.-wsch. od Beauvais, nad rz. Nonette; 5,768 m. w 1846. r. Biblioteka publiczna (8,200 tomów). Towarzystwo rolnicze. Kassa oszczędności. Fabryki wyrobów włosianych. Handel płótnem, zbożem, mąką, wełną, drzewem, kamieniami. Miasto starodawne, położone na pochyłości wzgórza, otoczone lasami Hallate, Chantilly. Katedra odznaczająca się wysokością dzwonnicy.

SENNA, M. w Persyi, w prow. Irak-Adżemi, w obwodzie Ardelan, na płn.-zach. od Hamadan.

SENNAAR, okolica Afryki wschodniéj, między Bahr-el-Azrek i Bahr-el-Abiad (Nilem niebieskim i Nilem białym), stol. Sennaar. Rozległość 297000 w. kwad. Ludność 1,500,000 m. po części murzynów. Terytoryum płaskie użyźnione wylewami Nilu. Sennaar zdobyty został w 1821. roku przez Izmaiła Paszę, syna Mechmeta Alego, wice-króla Egiptu, i obecnie składa prowincyę Egiptu.

SENNAAR, M. w Afryce wschodniéj, stoł. kraju t. n., na l. brz. rz. Bahr-el-Azrek; 9,000 m.

SENNE, rzeka w Belgii, wpadająca do pr. brz. Dyle, powyżéj Malines. Źródło pod Soignies; bieg około 124 w. przez Bruxellę.

SENNECEY, Mm. we Francyi, w depar. Saony i Ligiery, o 17 w. na płd. ku Chalons sur Saone; 2,559 m. Dobre wina czerwone.

SENONCHES, Mm. we Francyi, w depart. Eure i Ligiery, o 36 w. na płd.-zach. od Dreux, przy źródle rz. Blaise; 2,086 m. Fryszerki. Fabryka wapna hydraulicznego. Handel drzewem i węglem.

SENONES, Mm. we Francyi, w depar. Vosges, nad rzeką Rubodot; 2,583 m. Inspektoryat leśny. Fabryki kartonu; 2 przędzalnie hydrauliczne bawełny z machinami parowemi i 27,000 grępłami.

SENORIN-EN-CARBALLINO, M. w Hiszpanii, w Galicyi, w pr. Orense.

SENS, 1) W. we Francyi, w dep. Ille-et-Vilaine, o 30 w. na płn.-wsch. od Rennes; 1,601 m. 2) Mm. we Francyi, okręgowe, w depar. Yonne, o 75 wiorst ku płn.-zach. od Auxerre, na pr. brz. Yonne, cokolwiek poniżéj od jéj spływu z Vanne; 10,525 m. Stolica arcybiskupa Sens-et-Auxerre metropolitalnego (w Troyes) Nevers i Moulin. Trybunał handlowy. Kolegium komunalne. Biblioteka publiczna (11000 tomów). Gabinet starożytności. Kassa oszczędności. Fabryki wyrobów nożowniczych, czapek, bielidła. Tartaki, młyny garbarskie, garbarnie. Wielki handel drzewem i węglem, winami, zbożem, sianem, konopiami, lnem. Miasto otoczone staremi wałami, w ogóle dobrze zabudowane i z ulicami prostemi. Katedra, w któréj jest mauzoleum Wielkiego Delfina, syna Ludwika XIV. arcy-dzieło rzeźbiarza Coustou, będące pomnikiem gotyckim pysznéj okazałości. Sens było już znakomitém miastem za Juliusza Cezara. Odbywało się tutaj kilka synodów a między innemi w 1140. r., w którym Św. Bernard potępił Abeilarda. Arcybiskup Sens przybierał dawniéj (od Teodozyusza Wgo) tytuł Prymas Galów i Germanii. 3) Sens-Beaujeu, W. we Francyi, w depar. Cher, o 22 w. od Sancerre; 1,113 m.

SENSBURG, M. w Prusach, w prow. Pruskiéj, o 112 w. ku płd.-zach. od Gombina, nad małém jeziorem t. n.; 2,544 m.

SEO-DE-URGELL, M. w Hiszpanii, w Katalonii, o 98 w. ku płn.-wsch. od Lerydy, blisko zlewu Segry i Baliry; 2,800 m. Miasto warowne.

SEPINO, M. w ks. Neapolitańskiém, w Molizie; 3,500.

SEPSI-SZENT-GYÖRGY, Mm. w ziemi Siedmiogrodzkiéj, w Stuhl-Haromszek, nad Alutą. Źródła mineralne.

SEPOLERO, SAN-S..., BORGO-SAN-SEPOLERO, M. w Toskanii; 6,379 m. Stolica biskupa. Fryszerki żelaza, gwoździarnie.

SEPTÈME, W. we Francyi, w dep. Izery, o 14 w. na wsch. od Vienne; 2,951 m.

SEPTEMES, W. we Francyi, w depar. Ujść Rodanu, o 16 wiorst ku płd. od Aix; 852 m. Fabryka kwasu siarkowego i sody.

SEPTEUIL, W. we Francyi, w depar. Sekwany i Oazy, o 24 w. ku płd. od Mantes, przy zlewie rzek Septeuil i Vaucouleurs; 1,304 m. Fabryki czapek.

SEPT-FONDS, W. we Francyi, w depar. Tarn i Garonny, o 29 w. ku płn.-wsch. od Montauban; 1,057 m. Fabryki kapeluszy słomkowych.

SEPTMONCEL, W. we Francyi, w depar. Jura, o 12 w. na wsch. od St.-Claude; 2,922 m. Fabryki słynnych serów, pończoch nicianych i bawełnianych. Wyroby ważne i bardzo dawne kamieni jubilerskich zajmujące 1,200 pracowników. Handel znakomity korą sosnową. Ta wieś zniszczoną została przez pożar w 1826. r.

SEPULVEDA, M. w Hiszpanii, w Staréj Kastylii, o 45 w. ku płn.-wsch. od Segowii, nad rzeką Duranton; 1,700 m.

SERAIN, rzeka we Francyi, wpadająca do pr. brz. Yonny pod Bonnard. Źródło w depar. Cote-d'Or; bieg około 135 w.

SERAING, W. w Belgii, w prow. Leodium, nad rz. Meuzą; 4.800 m. Eksploatacya węgli w głębokości 470 metrów. Piękne huty szkła w dawném opactwie Val-Saint-Lambert. Rozległe zakłady konstrukcyi machin, najpiękniejsze w Belgii i jedne z najważniejszych w świecie, w których pracuje wewnątrz tylko do 2,500 robotników i 16 maszyn parowych, czyniące do 15,000,000 fr. rocznego dochodu. Fryszerka ma port, który pomieścić może 50 wielkich statków na kanale zlewającym się do Meuzy. Jest środkowym punktem zbiegu kilku dróg żelaznych.

SERAMPOUR, M. w Indostanie angielskim, w prezyd. i o 22 w. ku płn. od Kalkutty. Ustąpione Anglii przez Danię wraz z innemi posiadłościami w Bengalu.

SERANGANI, archipelag w Malezyi, o 22 w. na płd. od Mindanao. Składa się z kilku wysepek zamieszkanych przez rozbójników morskich.

SERAVALLE, Mm. w Saksonii; 1,687 m. Fabryki wyrobów drewnianych.

SERAVEZZA, Mm. w Toskanii, o 4 w. na płn. Pietra-Santa, nad rzeką t. n., wpadającą do mr. Śródziemnego; 1,871 m. Eksploatacya pięknych marmurów posągowych i ołowiu srebrodajnego. Papiernie, fabryki narzędzi mosiężnych.

SERBADOL, M. w ces. Rossyjskiém, w W. księstwie Finlandzkiém, o 300 w. na płn.-wsch. od Wiborga, nad jeziorem Ładogą; 900 m.

SERCHIO, rzeka we Włoszech, wpadająca do mr. Śródziemnego, pod Pizą. Źródło w Apeninach (w ks. Modeńskiém), bieg około 100 w.

SERDOBSK, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Saratowskiéj. Odległe o 1563 w. od Petersburga, 885 w. od Moskwy, a 183 w. na płn.-zach. od Saratowa, nad rz. Serdobą; 3,258 m.

SERED, rzeka w Galicyi, wypływa z jeziora około Podhorzec, bieży na płd. około Tarnopola i Czortkowa, a niedaleko miasta Grodek wpada do Dniestru.

SEREDNICA, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Sanockim, o 1½ mili od Liska; mieszkańcy tutejsi wyłącznie trudnią się sitarstwem.

SEREDYNA BUDA, Mm. w ces. Rossyjskiém, w gub. Czernichowskiéj. Odległe od Petersburga 1121 wiorst, od Moskwy 698 w., od Czernichowa 236 w.; 3,576 m.

SEREGOWSKI, solny zakład, w ces. Rossyjskiém, w gub. Wołogodzkiéj. Oddalony od Petersburga 1538 w., od Moskwy 1271 w., a od Wołogdy 832 w.; 1,052 m.

SEREJE, M. w król. Polskiém, w gub. Augustowskiéj, w pow. Sejneńskim, o 31 w. ku płn.-wsch. od Sejn, nad rz. Serejką, zlewającą się do Niemna; 2,460 m.; 2 jarmarki do roku i 1 targ tygodniowy. Kościół katolicki fundacyi Jerzego Radziwiłła z r. 1537.; ewangelicki zaś wystawiony przez Bogusława Radziwiłła. Córka tego ostatniego Ludwika Karolina, a żona margrabi Brandenburgskiego Ludwika, Sereje zapisała w r. 1687. wraz z należącemi do miasta włościami, mężowi; po jego zaś śmierci posiadłość ta przeszła w dom Brandenburgski.

SÉREILHAC, W. we Francyi, w depar. Haute-Vienne, o 12 w. ku płd.-zach. od Limoges; 2,132 m.

SERENT, W. we Francyi, w dep. Morbihan, o 18 w. ku płd.-zach. od Ploermel; 2,875 m.

SERES, M. w Turcyi europejskiéj, w Rumelii, o 71 w. na płn.-wsch. od Saloniki; 28,000 m. Rezydencya baszy i arcybiskupa greckiego. Handel wełną, tabaką i ziemiopłodami.

SERET, M. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Czerniowieckim, miasto najdawniejsze na Bukowinie, 6 mil od Czerniowiec; 3,900 m. Szkoła trywialna; dawniéj była tu rezydencya biskupa Kumańskiego. Św. Błażej franciszkan, opowiadający w tych stronach ewangelią, poniósł śmierć męczeńską 14. czerwca 1341. r.

SERET, rzeka w Austryi, ma źródło w Bukowinie, w górach około Gojan; opuściwszy Galicyę wbiega do Multan i dąży w kierunku płd.-wsch·

do Dunaju, z którym łączy się przy twierdzy Galacz na wsch. ujścia Prutu. Najwięcéj dopływowych odbiera z zach. ze wsch. Karpat i gór Siedmiogrodzkich. Przebiega mil przeszło 70.

SEREZIN, W. we Francyi, w dep. Isere, o 10 w. od La-Tour-du-Pin; 1,371 m. Zbiór jedwabiu. Fabryka kołder.

SERGACZ, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Niżegorodzkiéj. Odległe 1209 w. od Petersburga, 532 w. od Moskwy, a 153 w. ku płd.-wsch. od Niżnonowgorodu, nad Sergaczą; 3,311 m.

SERGIEWSK, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Orenburgskiéj. Źródła siarczane i kąpiele uczęszczane.

SERGIEWSKI posad, w ces. Rossyjskiém, w gub. Moskiewskiéj. Odległy od Petersburga 746 w., od Moskwy 86 w.

SERGINES, Mm. we Francyi, w depar. Yonne, o 17 w. ku płn. od Sens; 1,411 m. Fabryka drylichu.

SERGIPE, 1) prowincya Brazylii, nad oceanem Atlantyckim, stolica Sergipe-del-Rey. Rozległość 2800 legoas quad. albo 87700 w. kw.; 167,397 m., oprócz 25,000 Indyan. Grunt górzysty w środku, na zach. skąpo wody. W 1839. r. wywieziono ztąd 14199 cent. metr. bawełny, 68286 pak cukru, 9800 litrów rumu i t. d. 2) Sao-Christovao-Sergipe-del-Rey, M. stołeczne prowincyi t. n., o 1450 w. ku płn.-wsch. od Buenos-Ayres, nad oceanem Atlantyckim; 9,000 m. Port dość czynny.

SERIGNAC, W. we Francyi, w dep. Tarn i Garonne, o 8 wiorst na płd.-zach. od Castel-Sarazin; 1,303 m.

SERIGNAN, 1) W. we Francyi, w dep. Herault, o 8 w. ku płd.-wsch. od Beziers, nad rzeką Orb; 2,147 m. Fabryka wódki i oliwy. 2) W. we Francyi, w depar. Vaucluse, o 7 w. na płn. Orange; 1,213 m.

SERILHAC, W. we Francyi, w depar. Corrèze, o 18 w. ku płd.-wsch. od Brives; 2,023 m.

SERIN, W. we Francyi, w depar. Rodanu, pod Lyonem; 1,501 m.

SERINAGOR, M. w Indostanie angielskim, w prezydenturze Bengalu, o 124 w. na płn.-zach. od Almora, na l. brz. Alacanady. Miasto podupadłe niegdyś ważne.

SERINGAPATAM, M. w Indostanie angielskim, w prezyd. Madras, o 400 wiorst ku płd.-zach. od Madras, nad rz. Cauvery; 32,000 m. Miasto warowne, położone na wyspie Cauvery, dawniéj stolica Mysory i rezydencya Hyder-Alego i Tippo-Saiby.

SERINO, M. w ks. Neapolitańskiém, w Principato Ulteriore, o 33 w. na płn.-wsch. od Salerno; 8,000 m. Fryszerki żelaza.

SERIPHOS, wyspa w Grecyi, w archipelagu i grupie Cykladów. Rozległość 150 w. kw.; 1,000 m. Grunt górzysty. Uprawa szafranu. Eksploatacya żelaza.

SARMAISES, W. we Francyi, w depar. Loiret, o 18 w. ku płn. Pithiviers; 753 m.

SERMAIZE, W. we Francyi, w dep. Marne, o 20 w. ku płn.-wsch. od Vitry-le-Français, nad rz. Saulx; 1,802 m. Źródła mineralne zimne. Fryszerka żelaza.

SERMANO, W. we Francyi, w depar. Korsyki, o 9 w. na wsch. od Corte; 224 m.

SERMIDE, Mm. w ks. Lombardzko-Weneckiém, w gub. Medyolańskiéj, o 57 w. na płn.-wsch. od Mantui, nad rz. Po. Garbarnie, farbiarnie.

SERMONETA, Mm. w pań. Kościelném, o 17 w. na płn.-zach. od Piperno.

SERMOYER, W. we Francyi, w dep. Ain, o 40 w. na płn.-zach. od Bourg; 1,204 m.

SERNETZI, M. w ks. Wołoskiém, o 250 w. na zach. od Bukarestu, nad Dunajem. Trybunał I. instancyi.

SERNIN, St.-S..., M. we Francyi, w dep. Aveyron, o 28 w. na zach. od St.-Afrique, nad Rance; 2,574 m.

SEROCK, M. w król. Polskiém, w gub. Płockiéj, pow. Pułtuskim, przy ujściu Bugu do Narwi; 1,900 m.; 154 domów drewnianych; 3 jarmarki do roku i 1 targ tygodniowy. Jeszcze przed r. 1065. założony.

SEROKOMLA, Mm. w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj, pow. Łukowskim; 750 m.; 94 domów drewnianych.

SERPA, M. w Portugalii, w prow. Alem-Tejo, o 33 wiorst na płd.-wsch. od Beja, nad Gwadyaną; 4,582 m. Twierdza.

SERPEJSK, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Kaługskiéj. Odległe o 942 w. od Petersburga, 265 w. od Moskwy, 88 w. od Kaługi; 1,652 m. Kopalnie marmuru.

SERPUCHOW, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Moskiewskiéj. Leży pod 54° 55' płn. szer., a 55° 6' wsch. dłg. Odległe o 770 w. od Petersburga, a ku płd. o 92 w. od Moskwy, przy zlewie Nary i Serpejki do Oki; 13,555 m.

SERRA, 1) Serra-di-Scopamene, we Francyi, na wyspie Korsyce, o 30 w. od Sarteny; 724 m. 2) Serra-di-Falco, M. w Sycylii, o 17 w. na zach. od Caltanisetta. Kopalnia siarki. 3) Serra-di-Santo-Stefano-del-Bosco, M. w król. Neapolitańskiém,

w Kalabryi Niższéj, na płd.-wsch. od Monteleone; 5,000 m.

SERRACAPRIOLA, Mm. w król. Neapolitańskiém, w Kapitanata, o 26 w. ku płn.-zach. od San-Severo; 4,000 m.

SERRAGGIO, W. we Francyi, na wyspie Korsyce, o 6 w. na płd. od Corte; 915 m.

SERRASTRETTA, Mm. w król. Neapolitańskiém, w Niższéj Kalabryi II., na płn.-wsch. od Nicastro; 3,200 m.

SERRAVALLE, 1) Mm. w ks. Lombardzko-Weneckiém, w gub. Weneckiéj, o 47 w. na płn. Trevisą, nad Mischio; 5,400 m. 2) Mm. w król. Sardyńskiém, w prow. i na płn.-wsch. od Novi, nad Seriwią; 2,400 m.

SERRES, M. we Francyi, w depar. Wyższych Alp, o 30 w. ku płd.-zach. od Gap, nad rz. Buech; 1,155 m. Fabryki kapeluszy.

SERRIÈRES, Mm. we Francyi, w dep. Ardèche, o 22 w. na płn. od Tournon, nad Rodanem; 2,034 m. Handel znaczny drzewem, winem.

SERVAN, St.-S..., M. we Francyi, w dep. Ille-et-Vilaine, o 2 w. na wsch. od St.-Malo, nad ujściem rz. Rance; 9,636 m. Port handlowy i wielki połów ryb. Okręg marynarki. Komissoryat morski. Kolegium komunalne. Wody mineralne. Fabryki lin, kołowrotów, sieci i wędek; cegielnie, garbarnie, browary. To miasto, mające ulice obszerne i zabudowane pięknemi domami, oddzielone jest od St. Malo szerokim kanałem. Ma dwa porty dogodne: jeden wojenny, drugi handlowy.

SERVANCE, W. we Francyi, w depar. Wyższéj Saony, o 10 w. na płn.-wsch. od Lure; 2,670 m. Eksploatacya torfu, kopalnie żelaza. Fabryki serów i masła. Grępłarnie wełny.

SERVERETTE, Mm. we Francyi, w depar. Lozère, o 24 w. na płn.-wsch. od Marvejols, nad rz. Truyere; 984 m. Fabryka drylichu. Garbarnie i fabryka pargaminu.

SERVIAN, Mm. we Francyi, w depar. Hérault, o 10 w. na płn.-wsch. od Beziers; 2,215 m.

SERWECZ, rzeka w ces. Rossyjskiém, wypływająca z jeziora t. n., oblawszy Budysław, Krzywice, Kościeniewice, wpada do Wilii między Wilejką i Dołhinowem.

SERWIA, SERBIA, księstwo należące do pań. Tureckiego, stolica Belgrad. Leży między 42° i 45° szer. płn., a 16° 50' i 20° 30' dłg. wsch. Graniczy na płn. z Węgrami, na zach. z Bośnią, na wsch. z Wołoszczyzną i Bulgaryą, na płd. z Albanią i Macedonią. Rozległość 38500 wiorst kwadratowych. Grunt górzysty mianowicie na zach., płd. i wsch. pokryty gałęziami Alp Dynaryckich i Bałkanu, płaszczyzny są na płn., mianowicie w stronie gdzie płynie Morawa. Zupełnie położony w kotlinie Dunaju. Główniejsze spływy rzek w Serbii są: Morawa, której kotlina obejmuje $^2/_3$ kraju; Drinna wpadająca przez Sawę i Timolz, odgraniczające na zachód i wschód, gdy Dunaj tworzy granicę płn. Grunt żyzny i źle lub mało uprawiany. Klimat umiarkowany zimniejszy w zimie jak w innych okolicach pod tą samą szerokością położonych; lato gorące. Uprawa maisu, poczém pszenicy i innych ziemiopłodów oprócz żyta, lnu, konopi, tytuniu, i bawełny w małéj ilości. Zbiór wina. Rozległe pastwiska, lecz bydło lichego gatunku, trzoda chlewna żywi się sama po lasach letnią porą. Połów pijawek, które wyprowadzają za granicę. Piękne i obszerne lasy, obfitujące w pyszne drzewo budulcowe, mianowicie dęby. Pokłady żelaza, miedzi, ołowiu, merkuryuszu, węgla, mało albo zupełnie nie eksploatowane. Przemysł rękodzielniczy prawie żaden. Handel mało znaczący. Rzeki spławne stanowią jedyne drogi komunikacyjne, wewnątrz kraju są liche drogi, jedyna dobra jest z Belgradu do Adryanopola przez Nissę. Serbianie składają większość ludności, oprócz nich są Bulgarowie, Wołosi i Cyganie. Religia panująca jest grecka. W 1838. r. było 752,570 m. (384,473 mężczyzn, z których 138,312 zdolnych do noszenia broni i 368,097 kobiet). Wiosek i osad było 2196, a domów 96932. Duchowieństwa 790, panów 297, urzędników 2,082, rzemieślników 6,069, kupców 1,666. Serbia jest państwem niezawisłém pod względem administracyjnym, i nad którą Porta nie rozciąga innéj zwierzchności, jak tylko tę, że nadaje inwestyturę panującemu księciu, i ma prawo utrzymywać załogę w Belgradzie, oraz pobiera haracz wynoszący 2,300,000 piastrów tureckich. Rząd jest monarchiczno-dziedziczny, którego zasady ułożone zostały w 1835. r. Książę albo hospodar z senatem rządzi (Skupschtina). Lubo Belgrad nosi tytuł stolicy, książę i władze rządowe rezydują w Kragujewacz. Senat zgromadza się według potrzeby, w komitet lub w zgromadzenie generalne. W pierwszym przypadku składa się tylko z znakomitszych urzędników, w drugim administratorowie nawet gminni (kmete) mają prawo w nim zasiadywać i głosować. Serbia dzieli się na 13 dawnych obwodów (Hahija) i 6 nowych wcielonych w 1834. r., składających się z 10 terytoryów. Obwody dzielą się na księstwa (Kniażeny), a te na gminy (Sresowe). Sąd najwyższy

księstwa jest w Kragujewacz, a trybunały w obwodach. Prawodawstwo zebrane z różnych kodeksów, a głównie zaś z francuskiego. Wyznanie religijne zostaje pod zarządem 3 arcybiskupów: Csacsaku, Schabatz i Poxarevatz. Klasztory są liczne. Główniejsze zakłady naukowe są: gimnazyum w Kragujewacz i szkoły normalne początkowe w każdym obwodzie. Siła zbrojna wynosi około 1750 wojska, wszyscy obywatele od 18 do 50 lat mogą być powołani do służby wojennéj. Na początku XIX. wieku Serbia podniósłszy broń przeciwko Porcie, wybrała księcia Jerzego-Czarnego swym wodzem, który zdobył Belgrad i rządził Serbią do 1814. r. Zawojowana przez Turków, znów powstała w 1815. roku pod przewodnictwem Miłosza Obrenowicza i zapewniła sobie stanowczo niezawisłość, która uznaną została pod pewnemi warunkami hatyszeryfem z 4. grudnia 1834. roku. Serbia składała dawniéj część Moezyi.

SESIA, rzeka w król. Sardyńskiém, zlewająca się do Po pod Casale. Źródło w górze Rosa; bieg około 170 w. Główniejsze zlewy Cervo i Sessera z pr. str. Łączy się kanałem z rzeką Dora-Baltea.

SESSA, M. w król. Neapolitańskiém, w Terra di Lavoro, o 31 w. na płn.-zach. od Kapui; 4,000 m. Siedlisko biskupa.

SESSLACH, M. w Bawaryi, w cyrkule Wyższéj Frankonii, o 33 w. ku płn.-zach. od Bamberga, nad rz. Rodach; 600 m.

SESTINO, Mm. w Toskanii, o 19 w. od Pieve-San-Stefano, nad rz. Foglia; 558 m.

SESTO, Mm. w Toskanii, o 9 w. ku płn.-zach. od Florencyi; 3,705 m.

SESTO-CALENDE, W. w ks. Lombardzko-Weneckiém, w gub. Medyolańskiéj, o 7 w. ku płn.-zach. od Somma, nad jeziorem Maggiore, przy wypływie Tessino. Handel czynny zbożem, ryżem, winem, serami, jedwabiem, skórami dla Szwajcaryi i Francyi.

SESTOLA, Mm. w ks. Modeńskiém, w delegacyi Frignano, o 7 w. na płd. od Montecuculi; 695 m. Warowne.

SESTRI-DI-LEVANTE, Mm. w król. Sardyńskiém, w prow. Chiavari, o 48 w. ku płd.-wsch. od Genui, nad odnogą Genueńską; 3,588 m. Eksploatcya marmuru. Port handlowy.

SESTRI-DI-PONENTE, Mm. w król. Sardyńskiém, w prowincyi i o 5 w. na zach. od Genui, w głębi zatoki Genueńskiéj. Kopalnie alabastru.

SETIA, M. na wyspie Kandyi, o 80 w. ku płd.-wsch. od Kandyi, na pobrzeżu płn. wyspy; 1,200 m.

SETIF, SATEEF, M. w Algieryi, w prow. i o 108 w. na zach. od Konstantynopola, nad rzeką Oued-Busselam, na gruncie żyznym położone; 1,112 m., z których 606 europejczyków i 506 krajowców w 1847. r. Biblioteka. Rozwaliny starożytne Sitifis stolicy Maurytanii.

SETSCH, SEC, Mm. w Austryi, w Czechach, o 15 wiorst na płd.-zach. od Hrudimu, nad Hrudimką; 1,035 m.

SE-TSCHING, M. w Chinach, w prow. Kuang-Si, o 475 w. na płd. od Koeni-Ling.

SETTE-COMUNI, okolica w król. Lombardzko-Weneckiém, w gub. Weneckiéj, M. główne Asiago. Mieszkańcy mówiący językiem pospolitym niemieckim, mienią się być potomkami Cymbrów pobitych przez Maryusza pod Campi Rhodili.

SETTIMO-VITONNE, Mm. w król. Sardyńskiém, w prow. i o 11 w. na płn.-zach. od Iwrei, nad rz. Dora-Baltea; 1,500 m.

SETTLE, Mm. w Anglii, w hrb. York, o 106 w. na płn.-zach. od Yorku, nad rz. Ribble; 1,508 m. Rękodzielnia przedmiotów bawełnianych.

SETUBAL, SETUVAL, M. w Portugalii, w prow. Estremadurze, o 25 w. ku płd.-wsch. od Lizbony, nad płn. brz. zatoki t. n., przy ujściu rzeki Saado; 14,826 m. Zbiór winogradu, cytryn, pomarańcz. Saliny najważniejsze w królestwie. Garbarnie. Handel czynny. Piękny port lecz z trudnym przystępem.

SEUDRE, SEULDRE, rzeka we Francyi, w dep. Niższéj Charente, zlew do oceanu Atlantyckiego, powyżéj la Tremblade. Źródło pod Plassac; bieg około 66 w.; żeglowna od Saujon 22 w. Spław z wodą: soli, wina, wódki; pod wodę: sardynek, stokfiszu i ryb solonych.

SEURRE, M. we Francyi, w dep. Côte-d'Or, o 24 w. na wsch. od Beaune, nad Saoną; 3,078 m. Kolegium komunalne. Fabryka octu, musztardy, gipsu i wapna. Budowla statków. Handel zbożem, rzepakiem, drzewem, węglem, słomą, sianem.

SEVE, rzeka we Francyi, w dep. Manche, wpadająca do Douve, o 2 w. ku płn.-wsch. od Carentan. Źródła pod Perriers; bieg około 45 w. Spławna na 5 kilometrów.

SEVEN-OAKS, SEVENOKE, Mm. w Anglii, w hrb. Kent, o 28 w. ku płd.-zach. od Maidstone, nad rz. Darent; 4,827 m. Piękny zamek gotycki hrabiów Plymouth. Zwycięztwo powstańców pod wodzą Jana Cade w 1450. r.

SEVER, St.-S..., Mm. we Francyi, w dep. Calvados, o 11 w. na zach. od Vire; 1,635 m. Eksploatacya granitu. Przędzalnie wełny. 2) M. we

Francyi, okręgowe, w depar. Landes, o 16 w. na zach. od Mont de Marsan, nad rz. Adour; 5,010 m. Kolegium komunalne. Kassa oszczędności. Dobre wina białe. Eksploatacya marmuru, kamieni ciosowych, piaskowca brukowego, kamieni litograficznych. Fabryki oleju lnianego, wyrobów fajansowych; cegielnie. Składy win i wódek. Piękne to miasto założone równie jak i słynne opactwo Benedyktynów, w 982. r. przez Wilhelma Sanche księcia Gaskonii. Godnemi uwagi są: kościół należący do opactwa, szpital i pałac sądowy. Anglicy zdobyli je w r. 1296., a Karol VI. wygnał ich w 1426. r. Wiele ucierpiało podczas wojen religijnych. Miejsce urodzenia generała Lamarque.

SÉVERAC, LE-CHATEAU-S..., M. we Francyi, w dep. Aveyron, o 24 w. na płn. od Millau; 3,073 m. Eksploatacya węgla. Panuje nad nim dawny zamek warowny.

SEVERE, St.-S..., W. we Francyi, w depar. Indre, o 12 w. ku płd.-wsch. od La-Châtre, nad Indre; 891 m. Handel wełną.

SEVERIN, St.-S..., W. we Francyi, w depar. Charente, o 36 w. ku płd.-wsch. od Barbezieux; 1,293 m. Gorzelnie. Papiernie.

SEVERINA, SANTA-S..., M. w król. Neapolitańskiém, w Niższéj Kalabryi, o 48 w. od Catanzaro, nad rzeką Neto; 1,000 m. Siedlisko arcybiskupa. Walne jarmarki. Starożytne.

SEVERINO, SAN-S..., M. w pań. Kościelném, o 24 w. ku płd.-zach. od Macerata, nad Potenza; 1,880 m. Siedlisko biskupa.

SEVILLA, *ob.* SEWILLA.

SEVRE-NANTAISE, rzeka we Francyi, wpadająca do l. brz. Ligiery, pod Nantes. Źródło pod Archerie, w dep. Deux-Sèvres; bieg około 133 w. przez Mortagne; spławna od Mounières 16 w. Rzeki wpadające do niéj: z pr. str. Moine, z l. Maire.

SEVRE-NIORTAISE, rzeka we Francyi, wpadająca do oceanu Atlantyckiego, o 15 w. na płd. od Marans, w dep. Niższéj Charente. Źródło pod Septeret, w dep. Deux Sèvres; bieg około 170 w. przez St. Maixent, Niort i Marans. Spławna dla statków morskich.

SEVRES, M. we Francyi, w depar. Sekwany i Oazy, o 10 w. na płn.-wsch. od Wersalu, na l. brz. Sekwany; 4,963 m. Fabryka rządowa wyrobów porcelanowych i zakłady malarskie na szkle; przytém zbiory odnoszące się do historyi i wydoskonalenia sztuki ceramicznéj i hutniczéj. Fabryki aparatów chemicznych, okularów, wyrobów powroźniczych.

SEVRES, DEUX-S..., departament we Francyi, stolica Niort. Leży między depar. Maine et Loire, Vendeé, Charente-Inferieure, Charente i Vienne. Między 46° 2' i 47° 10' szerok. płn. Rozległość 600948 hektarów. Ludność w 1846. r. 320,685 m. (160,025 mężczyzn i 160,660 kobiet). Położony na płn. i wsch. w kotlinie Ligiery, na płd. w kotlinach Sèvre-Nantaise i Charente. Skropiony w kotlinie Ligiery rzekami: Sevre-Nantaise, Thouet i do niéj zlewającemi się Argenton i Dive; w dwóch drugich kotlinach rz. Sevre-Nantaise i jéj zlewami Vendeé, Antise i Mignon, i rz. Boutonne zlewem Charenty. Łańcuch płaszczyzn mało wyniesionych, zwanych pagórkami de la Gâtine, przerzyna terytoryum od płd.-wsch. ku płn.-zach., tworząc sekcye gałęzi zwanych gór Owernii, opasujących kotlinę Ligiery w kierunku jéj ujścia; dzielą departament na dwie części, jedną płn. spagórkowaconą lubo mało wyniosłą, zwaną Gâtine, drugą nizinę a zwaną la Plaine na płd. Część zachodnia ostatniéj nazywa się Marais, z przyczyny obszernych bagnisk zalegających pobrzeża rz. Sevre i Mignone. Ziemia jest w większéj części bardzo urodzajną. Kraj rolniczy i dość zamożny. Uprawa ziemi dotąd mało poprawna. Zbiór w nadmiarze zboża, wina i siana; kartofli, konopi, owoców. Wina departamentu są winami pospolitemi. Z winogron białych wyrabiają wódkę Saintogne, wyrównywającą prawie koniakowi. Piękne rassy bydła i trzody. W 1839. roku było: 33,201 koni, 13,741 mułów, 4,183 osłów, 113,082 rogacizny, 426,556 owiec, 41,628 wieprzy, 20,632 kóz. Eksploatacya mineralna mało znacząca, główniejsze jéj płody: żelazo, piaskowiec brukowy, kamienie młyńskie, marmury, kamień wapienny, saletra i glina. Jarmarków 501 w 57 gminach i trwających przez dni 522. Rozwój komunikacyi w r. 1837: 33083 wiorst, z których na trzy rzeki przypada: na Dive 12,5 w., Sevre Niortaise 35,5 w., le Mignon 11 w., na 1 kanał z Niort do Roszelli 48 w., na 6 dróg bitych 289 w.; na 9 dróg departamentowych 291,8 w., na 12900 dróg wiejskich 32395 w. W r. 1842. było: 12 zakładów wyższych naukowych, z których 4 szkoły komunalne: w Melle, Niort, St.-Maixent, Thouars; 2 instytuty i 6 pensyonatów. Zakłady początkowe w r. 1840: 1 szkoła normalna depar. w Parthenay, 2 szkoły wyższe komunalne, 527 szkół początkowych, w których 25,436 uczni w zimie, z tych 18,591 chłopców i 6,845 dziewcząt, w téj liczbie 337 szkół komunalnych, 149 klass rzemieślniczych w 139 gminach z 1,293 uczniami; 4 sale ochrony w 1 gminie z 348 dzieci. Podział

administracyjny i sądowy w r. 1849. był na 4 okręgi: Bressuire, Melle, Niort, Parthenay; 29 kantonów (31 sądów pokoju), 355 gmin. Departament wraz z dep. Vienne, składają dyecezyę biskupstwa Poitiers, należy do sądu apelacyjnego i akademii uniwersyteckiéj w Poitiers, i do 11. dywizyi wojskowéj w Nantes.

SEWASTOPOL, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Tauryckiéj. Leży pod 44° 36' płn. szer., a 51° 11' wsch. dłg. Odległe 2107 w. od Petersburga, 1422 w. od Moskwy, a 62 w. ku płd.-zach od Simferopola, nad mr. Czarném; 41,155 m. Twierdza. Lazaret. Szkoła marynarki Mieczmanów. Port wojenny; stacya floty czarnomorskiéj podczas zimy. W pobliskości szczątki Chersonesu.

SEWILLA, SEVILLA, 1) M. w Hiszpanii, w Andaluzyi, stol. prow. t. n., o 555 w. ku płd.-zach. od Madrytu, nad rz. Gwadalkwiwir; 100,000 m. Siedlisko arcybiskupa. Sąd apelacyjny. Uniwersytet założony w 1504. r. Szkoła artyleryi. Biblioteka publiczna (20,000 tomów). Miasto garnizonowe. Działolejnia. Prochownia królewska. Fabryka tytuniu, w któréj pracuje 400 robotników. Przemysł czynny. Fabryka wyrobów jedwabnych, kapeluszy, broni, wyrobów złotniczych, żelaznych. Żegluga na rz. Gwadalkwiwir, na któréj w pewnych epokach mogą pływać statki 100-beczkowe i dochodzić aż do samego miasta. Miasto obwiedzione murami, położone na l. brz. Gawdalqwiwir, na pr. zaś przedmieście Triana. Jedno z największych i z najznakomitszych miast Hiszpanii tak co do ludności jak pod względem budynków i pomników. Godnemi uwagi są: katedra gotycka z wieżą zwaną Giralda 85 metrów wysoką; klasztor Buena-Vista; Alcazar, dawny pałac królów Maurytańskich; pałac Lonja albo Bursa; Casa-Pilata, który ma być dokładném naśladowaniem domu Piłata; Terra d'Oro; wodociąg rzymski o 410 łukach, zwany Canos de Carmona. Miasto starożytne, ozdobione przez Maurów, pod których władzą pozostawało do 1247. r., w którym dostała się pod panowanie Hiszpanii. Miejsce urodzenia cesarzów Adryana i Teodozyusza, Las-Casasa; malarzów Murilla i Herrery, historyka Herrery. Ztąd odpłynął Magielan w podróż na około świata w 1519. roku. 2) Prowincya tamże, stolica t. n.; 367,303 m. w 1837. r. Dzieli się na 12 partidos-judiciales: Alcala de Guadayara, Carmona, Cazalla, Ecija, Estepa, Lora del Rio, Marchena, Moron, Osuna, San-Lucar la Mayor, Sevilla, Ubrera. Zawiera 127 gmin.

SEYBOUSE, rzeka w Algieryi, wpadająca do mr. Śródziemnego przez odnogę Bone, pod M. Bone. Początek przy zlewie Oued-Cherif i rzeki mającéj źródło na wsch. od Konstantyny. Spławna na 30 w. od ujścia swego.

SEYCHELLES, archipelag Etyopski albo Madagaskar, w Afryce angielskiéj, na oceanie Indyjskim, stol. Mahé. Składa się z dwóch grupp wysp: właściwych Seychelles, i z wysp Amiranty. Pierwsze z nich położone na płn.-wsch. drugiego, składają się z około 30 wysp leżących na ławicach koralowych lub piaszczystych; a drugie z 11 wysp téjże natury. Mahé jest miastem głównem pierwszych.

SEYCHES, W. we Francyi, w dep. Lot i Garony, o 10 w. ku płn.-wsch. od Marmande; 1,432 m.

SEYNE, 1) M. we Francyi, w depar. Niższych Alp, o 13 w. na płn. od Digne, nad rz. Blanche; 3,069 m. Kolegium komunalne. 2) M. we Francyi, w depar. Var, o 7 w. ku płd.-zach. od Tulonu, na przodzie małéj przystani Tulonu; 6,497 m. Port handlowy morski konstrukcyjny i rybacki. Podkomissoryat morski prywatny. Warsztaty statków parowych.

SEYSSEL, 1) M. we Francyi, w dep. Ain, o 25 w. ku płn.-wsch. od Belley, nad Rodanem, naprzeciw Seyssel w Sabaudyi; 1,336 m. Dobre wina czerwone i białe, najlepsze w departamencie. Eksploatacya asfaltu. Tartaki desek. Budowla statków. 2) Mm. w król. Sardyńskiém, w prow. Carouge, na l. brz. Rodanu, naprzeciw Seyssel, we Francyi. Komora.

SÉZANNE, M. we Francyi, w dep. Marne, o 36 w. ku płd.-zach. od Epernay, nad rzeką Auges; 4,569 m. Eksploatacya kamieni ciosowych. Wypalanie wapna, cegielnie, liczne garbarnie. Handel drzewem, winem, zbożem. Winnice w okolicach wydają wina pospolite. Miasto to dawniéj było daleko znakomitszém. Zdobyte szturmem przez Anglików w 1423. r., a w r. 1566. przez Kalwinistów którzy go zrabowali, spustoszało nareszcie zupełnie przez pożar w 1622. r.

SEZZA, M. w pań. Papieskiém, o 35 w. na płd.-zach. od Frosinone, blisko bagien Pontyńskich; 6,000 m. Siedlisko biskupa.

SEZZE, Mm. w pań. Sardyńskiém, w prow. i o 12 w. na płd. od Aleksandryi, między Bormidą i Orbą; 2,300 m.

SĘDZISZÓW, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Rzeszowskim, o 3 mile od Rzeszowa, z klasztorem XX. Kapucynów.

SFAX, SFAKOSS, M w pań. Tunetańskiém, nad odnogą Gabes, naprzeciw wyspy Kerkeni; 6,000 m. Mały port handlowy.

SHANON, rzeka największa z rzek w Irlandyi, wpadająca do oceanu Atlantyckiego przez pobrzeże płd.-wsch. Źródło u podnóża Quilka-Mountain (Cavan) i w Lough-Alen; bieg około 350 w. przez Carrick, Athlone, Killaloe, Limerick i Killrush. Tworzy obszerne rozlewy, z których główniejsze są: Lough-Bofin, jezioro Ree i jezioro Dery. Do niéj zlewają się z pr. str. rzeki: Boyle, Suck, Fergus, z l. str. Camlin, Inny, Brosna. Spławna od Lough-Allen; łączy się dwoma kanałami z morzem Irlandzkiém.

SHAPINSHAY, wyspa w Szkocyi, w archipelagu Orkad, na płn. Pomona; 788 m.

SHARON, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Connecticut, o 24 wiorst ku płn.-zach. od Lichtfield; 2,407 m. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-York, o 16 wiorst na zach. od Schoharie; 2,520 m.

SHAWANGUNK, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w New-Yorkskiém, o 27 w. na płd.-zach. od Kingston; 3,886 m. w 1840. r.

SHAWNEETOWN, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Illinois, nad rz. Ohio, o 14 w. od ujścia rz. Wabash. Salina należąca do Unii.

SHEERNESS, Mm. w Anglii, w hrb. Kent, o 27 w. ku płn.-wsch. od Maidstone, przy zlewie rzeki Medway do Tamizy; 7,083 m. Port wojenny powiększony od 1815. roku, na co wydano 80,000,000 franków. Warownie, broniące przystępu do rzeki Medway. Warsztaty okrętowe marynarki królewskiéj, uważane za najpiękniejsze w Europie, obszerne wodozbiory i magazyny żywności najznakomitsze w królestwie. Ważny połów ostryg.

SHEFFIELD, 1) Mm. w Anglii, o 67 w. na płd. od Yorku i w témże hrb. West-Riding, nad rz. Don, przy zlewie do niéj Sheaf; 110,891 m. Jedno z środkowych punktów przemysłu metalurgicznego królestwa. Fabryki ważne i słynne od czasów wieków średnich nożowniczych i ostrych narzędzi. Nawet gmina uważana jest za gminę nożowników, dla tego też pierwszy jéj urzędnik nosi tytuł Master-Cutler. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Massachusetts, o 32 w. ku płd. od Lenox; 2,322 m. w 1840. r.

SHEPTON-MALLET, Mm. w Anglii, w hrabstwie Somerset, o 8 w. ku płn.-wsch. od Wells; 5,352 m. Dom karny hrabstwa. Ważne fabryki wyrobów wełnianych i trykotów. Klasztor Wizytek.

SHERBORNE, Mm. w Aglii, w hrb. Dorset, o 26 wiorst ku płn.-zach. od Dorchester, nad rz. Joel; 4,075 m. Fabryka wyrobów jedwabnych, płótna i czapek. Piękny kościół, dawna katedra biskupia. Piękny zamek hrabiów Digby.

SHERBURN, 1) Mm. w Anglii, o 19 w. ku płd.-zach. od Yorku, w hrb. York (West-Riding); 2,916 m. Zbiór konopi i śliwek słynnych. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-York, o 17 w. na płn. od Norwich; 2,791 m.

SHIELDS, 1) North-Shields, Mm. w Anglii, w hrb. Northumberland, o 11 w. ku płn.-wsch. od Newcastle, nad rz. Tyne, przy jéj ujściu; 2,900 m. Port obszerny do którego w każdéj porze wpływać mogą statki o 300-beczkach. Wywóz znaczny węgli. 2) South-Shields, Mm. w Anglii, w hrb. Durham, o 25 w. ku płn.-wsch. od Durham, nad rz. Tyne, przy jéj ujściu; 18,576 m. Warsztaty statków, huty szkła, warsztaty powroźnicze, mydlarnie. Wywóz znaczny węgli.

SHOREHAM, NEW-S..., Mm. w Anglii, w hrb. Sussex, o 20 wiorst ku płd.-zach. od Lewes, przy ujściu rz. Addur; 1,503 m. Połów słynnych ostryg. Warsztaty statków. Handel czynny. O wiorstę nad rz. Addur leży wioska Old-Shoreham, która niegdyś była miastem znakomitém.

SHREWSBURY, 1) Mm. w Anglii, stoł. hrabstwa t. n., o 248 w. ku płn.-zach. od Londynu, nad rz. Severn; 21,525 m. w 1841. r. Szkoła łacińska założona w 1551. r. Arsenał i składy broni i amunicyi. Dom karny hrabstwa. Fabryki wyrobów wełnianych, nici. W okolicy wielkie fryszerki żelaza i gisernie. Kościół, pozostały po bogatém opactwie założoném w 1083. r. Zwycięztwo w r. 1403. przez Henryka IV. nad baronami zbuntowanymi, którym przewodniczył hr. Northumberland. 2) Shrewsburg, Shrop, Salop, Shropshire, hrabstwo w Anglii, stolica t. n. Rozległość 864360 akr. Ludność 239,014 m.; 42633 domów mieszkalnych, 46,427 rodzin, z których 17,096 zajmuje się rolnictwem, a 18,414 rzemiosłami i przemysłem. Terytoryum pagórkowate, lecz w ogóle żyzne. Uprawa zboża i rzepaku. Chów bydła rogatego i baranów z wełną wysoko cenioną. Fabryki serów zwanych Chester. Eksploatacya żelaza, ołowiu, wapna, gliny garncarskiéj, węgla i soli źródlanéj. Fabryki wyrobów żelaznych, garncarskich i fajansowych; cegielnie, huty szkła. Dzieli się na 16 hundreds albo liberty.

SIAK, M. na wyspie Sumatrze, stoł. królestwa t. n., na pobrzeżu wsch. wyspy.

SIAM, YOUDRA, YOUTHIA, rozległe królestwo w Indyach, za Brahmaputrą, zawierające rozmaite kraje środkowe tego półwyspu. Położone między 6° i 30° szer. płn., a 98° i 103° dłg. wsch. Grani-

czy na płn. z Laos i z pań. Birmanów, na wsch. z pań. Anam, na zach. z posiadłościami angielskiemi w Tenasserim, na płd. z odnogą Siamską. Rozległość 495000 w. kwad. Ludność 2,800,000 m. Położone głównie w kotlinie Me-Nam, jednéj z największych rzek płd. Azyi. Terytoryum mało znane europejczykom, jednakże zdaje się być górzystém na płn. i w ogólności bardzo żyznem. Klimat gorący. Zbiór obfity ryżu, cukru, pieprzu, tytuniu, drzew drogich. Rzeka Me-Nam wylewa peryodycznie podobnie jak Nil i użyznia ziemię, którą pokrywa swym szlamem. Fauna krajowa jest takąż jak w innych krajach Indostanu; w Siamie znajduje się więcéj słoni i nosorożców, a mianowicie słoni białych. Żelazo, cyna, miedź i ołów są głównemi metalami kopalni krajowych. Plemie Siamskie jest to mieszanina różnych ludów Azyi, do niego liczą się Siamczycy właściwi albo Thay i Laos albo Schan. Przemysł rękodzielniczy jest tu na niższym stopniu jak w Chinach i w Indostanie. Chiny, Anam, Jawa, Singapore i inne posiadłości angielskie Indyi mają związki z Siamem; Bangkok jest głównym składem jego handlu. Większa część towarów jest monopolizowaną przez rząd. Główniejsze artykuły handlu wywozowego są: pieprz i cukier, daléj cynamon, drzewa stolarskie, bawełna, kość słoniowa, laka, ryż, orzechy arek, ryby wędzone; skóry wołowe, bawole, słoniowe, daniele, tygrysowe, lamparcie i t. p., rogi, kości, pióra, gniazda jaskółcze, sól, oliwa i ryż. Główniejsze artykuły wprowadzane są: wyroby porcelanowe i garncarskie, merkuryusz, herbata, owoce suszone, jedwabie, nankin i papier chiński, tkaniny i opium z posiadłości angielskich. Rząd monarchiczny samowładny. Wszyscy poddani po 21 latach muszą odbywać służbę wojskową przez 4 miesiące w roku. Religia budyjska jest panującą, lecz pomimo tego jest do 2,200 katolików w tym kraju.

SIAM, SI-YO-THI-YA, DOUARAOUDY, M. w Indyach za-Gangesowych, stołeczne hrb. t. n., nad rz. Me-Nam; 30,000 m. Miasto niegdyś kwitnące, które liczyć miało do 600,000 m., dziś po większéj części spustoszone.

SI-AN, SI-NGAN, M. w Chinach, w prowincyi Schen-Si, nad Ouei-Ho. Ludność 300,000 m. Jedno z najznaczniejszych miast w cesarstwie i warownia z licznym garnizonem.

SIAS, rzeka w ces. Rossyjskiém, wpadająca do jeziora Ladogi. Źródło pod Tychwinem, w gub. Nowgorodzkiéj; bieg około 250 w.; spławna na 100 w.

SICULIANA, M. w Sycylii, o 15 w. na płn.-zach. od Girgenti, nad mr. Śródziemném, przy ujściu rz. Canna; 6,000 m.

SIDAYOU, M. na wyspie Jawie, na pobrzeżu płn. i nad ciaśniną Madura; stacya sterników.

SIDERS, Mm. w Szwajcaryi, o 19 w. na płn.-wsch. od Sion, nad Rodanem; 843 m.

SIDMOUTH, Mm. w Anglii, w hrb. Devon, o 20 wiorst na wsch. od Exeter, nad kanałem Manche, przy ujściu rz. Sid; 3,126 m. Dawniéj port ważny dziś zasypany. Kąpiele morskie uczęszczane.

SIDRA, odnoga mr. Śródziemnego, przy pobrzeżu Tripolitańskiém.

SIEBENLEHN, M. w Saksonii, w cyr. Lipskim, o 3 w. na płd. od Nossen; 1,480 m.

SIECIECHÓW, M. w król. Polskiém, w gubernii Radomskiéj; 650 m.; 180 domów drewnianych; 9 jarmarków do roku. Niedaleko l. brz. Wisły, klasztor i kościół wspaniały Benedyktynów, w roku 1010., jak świadczy data wyryta na krużganku u wierzchu frontonu, od Bolesława Chrobrego założony. Zbigniew, syn Władysława Hermana, siedział uwięziony w tutejszym zamku. W 1233. r. Konrad książę Mazowiecki, w klasztorze osadził synowca swojego Bolesława V., z jego żoną Grymisławą, w obawie by się nie wydobył z jego opieki; lecz po kilku miesiącach oboje uciekli. W r. 1607. stronnicy rokoszu Zebrzydowskiego tu obozowali.

SIDORÓW, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Czortkowskim, 1½ mili od Husiatyna, z dawnym zamkiem.

SIEDLCE, M. w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj, stoł. powiatu t. n. Porządnie zabudowane. Słynne naradą Augusta II., w r. 1703. z hetmanami o środkach obrony przeciw Karolowi XII. Handlowe, zdobne ratuszem i wielu nowowystawionemi kamienicami; ma ludności do 8,000 m. Garbarnie, mydlarnie, olejarnie, cegielnie i browar znaczny.

SIEDLECKI POWIAT, w król. Polskiém, w gubernii Lubelskiéj. Rozległość 63,36 mil kw. Ludność 113,631 m., to jest 54,341 mężczyzn, 59,290 kobiet, czyli w miastach 21,434, po wsiach 92,197.

SIEDLISKA, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Żółkiewskim, o milę od Rawy, ma fabrykę naczyń fajansowych.

SIEDLÓW, fryszerka prywatna, w król. Polskiém, gub. Radomskiéj, pow. Opoczyńskim, założona w 1836. r. nad rz. Czarną, o 2 ogniskach i 2 młotach, rocznie z kupnéj surowizny do 1,200 cetnarów żelaza wykuwająca.

SIEDMIOGRODZKIE KSIĘSTWO, TRANSYLWANIA, ERDELY-ORSZAG po Węgiersku. Podział administracyjny Austryi, stolica Hermannstadt (Sybin) i Klausenburg (Koloszwar). Leży między 45° 12' 35" i 47° 42' 40" szerok. płn., a 19° 55' 30" i 24° 4' dłg. wsch. Graniczy na płn. z Węgrami i Bukowiną, na zach. z Węgrami, na wsch. z Mołdawią, na płd. z Wołoszczyzną. Rozległość 1111,8 mil kwadratowych niemieckich. Ludność w 1837. r. 2,170,392 m. Obszerny amfiteatr gór, przerzniętych dolinami pochylonemi ku zach. i utworzonemi przez rozpierzchnienie łańcucha Karpat, których grzbiet opisujący łuk otwarty na zach., ogranicza w większéj części księstwo na płd.-wsch. i płn. Płaszczyzna Siedmiogrodu panuje nad całym krajem okolicznym; wysokość jéj średnia wynosi 300 metrów, wierzchołków zaś gór otaczających dochodzi ogólnie do 1800 metrów, a najwyższy szczyt, to jest Budsets, przenosi 2720 metrów. Z licznych gałęzi Karpat trzy są znakomitsze przez swój obszar: pierwsza między Szamos i Cissą, odgraniczająca Siedmiogród od Bukowiny; druga między Maros i Szamos; trzecia między Maros i Aluta. Przejścia przez Karpaty są na płd., zach. i wsch., jako to przez Wulkan, Rothenthurm, Törzburg, Tömös, Bodza, a na wsch. przez Ojots, Gyemes i Tolgyes. Siedmiogród leży w zupełności w kotlinie Dunaju. Rzeki główniejsze są: Aluta i Sziul; rzeki spływające do Dunaju: Maros i Szamos wpadające przez Cissę. Grunt pokładów granitowych i wapiennych w górach, w ogólności bardzo żyzny w dolinach, które wszystkie obfitują w wody. Klimat zdrowy, lecz zimny i zmienny według położenia. Flora i fauna też same co i w Węgrzech. Ludność w r. 1837: 2,170,392 m. (1,061,000 mężczyzn, 1,108,792 kobiet). Mieszkańcy należą do plemienia Wołoskiego w połowie, inni w $^3/_{15}$ są Węgrzy, $^2/_{15}$ Szeklerów, $^2/_{15}$ Saksonów, reszta należy do plemienia greckiego, arabskiego, ormiańskiego, żydowskiego i cygańskiego. Katolików liczą 288,000, greków prawosławnych 493,000, unitów 616,000, ormianów 9,000, ewangelików 572,000, żydów 5,000. Prawa i przywileje mieszkańców według ich wyznań zapewnione są względnie do klassy i plemienia, do jakiego należą. Katolicy (greccy i rzymscy) i luteranie, używają praw politycznych i cywilnych. Żydzi uważani są za cudzoziemców. Węgrzy, Saksoni i Szeklerowie używają przywilejów właściwych klassie do jakiéj należą. Poddani nie mają żadnych prywilejów. Szeklerowie osiedli w Siedmiogrodzie przy schyłku potęgi Rzymian. Madziary albo Węgrzy w X. stuleciu. Saksonowie w XIII. wieku, ci używają wyłącznych przywilejów i zostają pod zwierzchnictwem naczelnika tytułującego się hrabią Saksonów. Język łaciński używany jest w aktach administracyjnych. Na przestrzeni 8162000 joch, 2768000 joch jest ziemi uprawianéj, 320000 joch winnic, 1140000 joch pastwisk i łąk, 2768000 joch lasów. Siedmiogrodzka ziemia dostarcza sama $^1/_3$ ziemiopłodów cesarstwa, lubo uprawa ziemi jest na miernym stopniu; główniejsze płody są: pszenica, żyto i mais, jęczmień, owies, len, tytuń, konopie i t. d. Wina krajowe są w ogólności białe, celniejsze winnice są: Krakkó, Czelna, Boros-Botsard, Igen, Sard, Babolna i t. d. Rozległe lasy, od których ten kraj nazwany został Transylwanią, po węgiersku Erdély-Orszag (kraj lesisty). Saksonowie pierwsi zaczęli karczować lasy przedtém niedostępne. Chów bydła dość znakomity, w 1837. r. było: 200,000 rogacizny, 159,000 koni, 900,000 baranów. Konie są małe lecz silne; bydło rogate i barany rasy poprawnéj. Bogactwo mineralne Siedmiogrodu słynęło w starożytności, i stanowi dotąd zamożność téj krainy; wiele min złota było eksploatowanych od téj epoki. Rzeki zawierają w sobie złoto, którego płóczką trudnią się Cyganie. W przeciągu lat 5 od 1830.—1834. roku wydobyto 3031 mark albo 706 kilogramów złota, 5430 mark srebra, 26 cent. metrycz. merkuryuszu, 906 cent. metr. miedzi, 2354 cent. metr. grafitu, 51170 cent. metr. surowcu, 467 cent. metr. żelaza kutego, 144 cent. metr. witryolu i 38 cent. metr. siarki. Są też rozległe pokłady węgla lecz nieeksploatowane. Soli wydobywają około 500000 centnarów. Przemysł rękodzielniczy mało znaczący; główniejsze płody tegoż są: wyroby wełniane, bawełniane, płótna, skóry, potaż, wyroby garncarskie, papier, proch i t. d. Jest kilkanaście fryszerek, browarów, gorzelni. Handel jest w ręku Greków i Ormian. Ziemio-płody i minerały surowe stanowią główne artykuły wywozu; z wprowadzonych towarów są: tkaniny niciane, jedwabne i wełniane, biżuterye, szkło i t. p. Siedmiogród składa część państwa Austryackiego; cesarz tytułuje się W. księciem Siedmiogrodzkim i hrabią Szeklerów. Zarząd Siedmiogrodu składa się z następujących dygnitarzy: z kanclerza, gubernatora generalnego, prezesa stanów i sędziów sądu najwyższego. Hrabia Saksonów i pierwsi urzędnicy kraju Madziarów i Szeklerów, mianowani są przez cesarza. Stany Siedmiogrodu składają się: 1. z gubernatora i z członków zarządu

guberuatorskiego; 2. z członków najwyższego sądu; 3. z pierwszych urzędników prowincyi; 4. z regalistów (członków wybranych przez cesarza z pomiędzy szlachty); 5 z deputowanych z prowincyi; 6. z deputowanych z miast. W Klausenburgu rezyduje generalny gubernator, przewodniczący w radzie 16stu (Consiliarii-regii-guberniales intimi), pomiędzy któremi zasiada biskup Siedmiogrodzki, prezes stanów, skarbnik, hrabia Saksonów, kanclerz prowincyonalny, komisarz generalny i prezes izby obrachunkowéj. Księstwo dzieli się na: *a)* kraj węgierski, a ten na 11 komitatów, 2 obwody, a te znów na cyrkuły i okręgi; *b)* na kraj Szeklerów, dzielący się na stuhle, a te na filial-stuhle; *c)* na kraj Saksonów dzielący się na stuhle i obwody. Jedynym trybunałem specyalnym jest sąd królewski w Maros-Vasarhely. Trybunał najwyższy dla Saksonów jest uniwersytet Saksoński. Rada administracyjna wojskowa zostaje pod przewodnictwem komendanta generalnego w Hermanstadzie. Do niego należy wyłącznie zarząd pogranicza wojskowego Siedmiogrodu. Główniejsze komendy wojskowe są: w Klausenburgu, Karlsburgu, Maros-Vasarhely, Kronsztadzie, Fogaras, Deva, Lazarety, Wulkan, Rothenthurm, Törzburg, Tömös i t. d. Do dyecezyi Siedmiogrodu w Karlstadt sufragana Kolocsa, należy całe księstwo oprócz komitatów: Środkowego Szolnoku i Krassna, zależących od Wielkiego Waradynu i pogranicza wojskowego zależącego od wikaryatu apostolskiego armii. Dyecezya dzieli się na 15 archidyakonatów i 241 parafij. Wyznanie greckie zostaje pod zarządem biskupa Fogaras, sufragana Granu i rezydującego w Balasfalva, którego dyecezya dzieli się na 11 dziekanij i 1343 parafij. Prawosławni Grecy mają biskupa rezydującego w Hermannstadt. Cesarz jest opiekunem i głową religii ewangelickiéj i reformowanéj. Zarząd zakładów naukowych powierzony jest duchowieństwu. Szkoły początkowe są nieliczne, jest 12 szkół normalnych początkowych, z których główna w Hermansztadzie. Szkoły wyższe są u katolików: 10 gimnazyów, liceum, rodzaj uniwersytetu z fakultetami prawa i filozofii, i instytut medyko-chirurgiczny; u katolików greckich 1 gimnazyum i 1 liceum w Balasfalva z fakultetami filozofii i teologii u reformowanych; wiele szkół łacińskich i 7 kolegiów; u ewangelików 8 gimnazyum. Szkoły dla wyznawców są: liceum katolickie, szkoła teologii greko-prawosławnéj jest szkołą leśnictwa w Hermansztad. Biblioteki publiczne są w Maros-Vasarhely, w Hermansztadzie; kolekcya przedmiotów sztuki i historyi naturalnéj w Hermansztadzie; obserwatoryum w Karlsburgu, i 13 drukarni. Prowincyce, ich rozległości i ludność w r. 1837: 1. Kraj węgierski, rozległy 694 mil kwad. niem., ludność 1,208,293 m. Komitaty albo župaństwa: Klausenburg 91,8 mil kw.; 147,021 m. Thorenburg 87,8 mil kw.; 134,096 m. Kokelburg 28 mil kwad.; 82,258 m. Unter-Alba 94 mil kwad.; 198,628 m. Ober-Alba 30,4 mil kw.; 46,809 m. Hunyad 106 mil kw.; 136,209 m. Zarand 25,3 mil kwad.; 35,583 m. Doboka 56,9 mil kw.; 100,470 m. Mittel-Szolnok 63 mil kw.; 85,369 m. Kraszna 19,8 mil kw., 19,555 m. Obwód Kovar 18,7 mil kw.; 37,105 m. Obwód Fogaras 32,1 mil kw.; 58,903 m. 2. Kraj Szeklerów, rozległy 223,3 mil kw. niem.; ludność 353,028 m. Župaństwa: Maros 26 mil kw.; 74,455 m. Udvarhely 51 mil kwad.; 81,242 m. Arany 6,1 mil kw.; 19,547 m. Czik 84 mil kw.; 81,595 m. Haromszek 54,8 mil kw.; 96,189 m. 3. Kraj Saksonów, rozległy 195 mil kw. niem.; ludność 435,022 m. Župaństwa: Hermanstadt 37,1 mil kw.; 114,785 m. Mühlenbach 5,6 mil kwad.; 20,787 m. Reissmärkt 3,8 mil kw.; 15,818 m. Broos 8,1 mil kw.; 23,220 m.; Leschkirch 5,8 mil kw.; 23,220 m. Grosschenk 11,6 mil kw.; 27,175 m. Mediasch 12,1 mil kw.; 41,269 m. Schässburg 10,8 mil kw.; 21,598 m. Reps 10,7 mil kw.; 19,671 m. Obwód Kronsztadzki 32,6 mil kw.; 97,721 m. Obwód Bistritz 57,2 mil kw.; 35,842 m.

SIEDMIOGRODZKIE POGRANICZE, prowincya wojskowa Siedmiogrodu, stolica Hermanstadt. Rozległość 180 mil kw. niem. Ludność 174,049 m. Dzieli się na 5 regimentów, z których 4 piechoty i 1 jazdy, w župaństwach: Hunyad, Unter-Alba, Thorda, Kolos i Doboka; w stuhlach: Szaszvaros, Hermanstadt, Haromszek, Udvarhely; i w obwodach: Fogaras, Kronstadt i Bistritz.

SIEGBURG, M. w Prusach, w prow. Reńskiéj, o 35 w. ku płd.-wsch. od Kolonii, nad rzeką Sieg; 2,934 m.

SIEGEN, M. w Prusach, w prow. Westfalskiéj, o 75 w. na płd. Arensberga, nad rz. Sieg; 6,253 m. Dyrekcya górnicza. Fabryka wyrobów żelaznych, wełnianych; garbarnie.

SIEGHARDS, GROSS-S..., Mm. w Austryi, w Niższéj Austryi, o 9 w. na zach. od Waidhofen; 668 m. Przemysł czynny; fabryki wstążek i nici. Handel wieprzami.

SIELNICA, fryszerka prywatna, w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, pow. Piotrkowskim, która dla częstego braku wody, rocznie tylko do 600 cetnarów wykuwa.

SIELPIA, pudlingarnia w król. Polskiém, w gubernii Radomskiéj, nad rzeką Czarną, w połowie drogi z Końskich do Radoszyc. W dwóch budynkach mieści się huta żelazna do pudlingowania żelaza, oraz walcownia sztabowa, poruszane kołem wodném, do którego doprowadzają i odprowadzają wodę nowe kanały dolny i górny, jako też i kanał przewałowy dla odprowadzenia wód zbytecznych i upust. Produkcya tego zakładu obliczoną jest na 36,000 cetn. żelaza sztabowego.

SIEMIANOWKA, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Lwowskim, o 3 mile od Lwowa. Z pięknym dworcem i ekonomicznemi budowlami.

SIEMIEGINÓW, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Stryjskim, mila od Lubieńca. Posiada piękny pałac.

SIENA, SIENNA, M. w ks. Toskańskiém, o 66 w. ku płd. od Florencyi; 20,333 m. w 1840. r. Miasto warowne. Siedlisko arcybiskupa, władz rządowych wojskowych i cywilnych. Trybunał I. instancyi i kryminalny. Synagoga. Uniwersytet założony w 1380. r. z 3 fakultetami: teologii, nauk fizycznych i medycyny, i ze zbiorami naukowemi. Kolegium szlacheckie. Szkoła sztuk pięknych. Biblioteka publiczna. Instytut głuchoniemych. Kasa oszczędności. Fabryka sukna, wyrobów jedwabnych, instrumentów muzycznych, słomkowych kapeluszy. Eksploatacya pięknych marmurów żółtych w okolicach. Bardzo piękne budynki, bogate w arcy-dzieła wielkich mistrzów; katedra (duomo); piękne muzeum, o którém mówią, że gdyby wszystkie płody sztuk pięknych we Włoszech były zniszczone, mogłoby dostarczyć wzorów wszelkiego rodzaju.

SIENIAWA, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obw. Przemyskim, nad Sanem, 2 mile od Jarosławia. Z starożytnym zamkiem. Tutejsi mieszkańcy po większéj części są mularzami i dla zarobku corocznie aż do Warszawy chodzić zwykli. W 1575. i 1623. r. było od Turków, a w r. 1672. od Wołochów zajęte; to miasteczko poniosło wielkie straty przez rabunek, a ostatnim razem przez pogorzel.

SIENNICA, Mm. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj; 540 m., 32 domów drewnianych; 2 jarmarki do roku. Jest tu klasztor XX. Reformatów.

SIENNO, Mm. w ces. Rossyjskiém, w gub. Mohilewskiéj. Odległe od Petersburga 762 w., od Moskwy 567 w., od Mohilewa 142 w. Ludność 1,028 m.

SIERCK, M. we Francyi, w depar. Mozelli, o 20 w. ku płn.-wsch. od Thionville, nad rz. Mozellą; 2,175 m. Komora. Zbiór winogradu białego i owoców wszelkich gatunków. Eksploatacya kwarcu. Garbarnie. Fabryka wódki kolońskiéj, kleju stolarskiego. Młyny. Dawny zamek warowny panujący nad rzeką, o 1 w. od granicy Pruskiéj i Belgijskiéj.

SIGEAN, M. we Francyi, w dep. Aude, o 24 w. ku płd. od Narbonny, nad jeziorem t. n.; 3,213 m. Eksploatacya gipsu. Dystylarnie. Handel winem i wódką. Słynne zwycięztwem odniesioném przez Karola Martella nad Saracenami w 737. r.

SIGILLO, M. w pań. Kościelném, w deleg. Perugia, o 17 w. ku wsch. od Gabbio, w Apeninach.

SIGISMOND, St.-S..., W. we Francyi, w depar. Wandei, o 18 w. ku płd.-wsch. od Fontenay le Comte; 1,239 m.

SIGNAG, Mm. w ces. Rossyjskiém, w gub. Tyfliskiéj, w kraju za-Kaukazkim. Odległe od Petersburga 2674 w., od Moskwy 1996 w., od Tyflisu 99 w.; 7,810 m. w 1849. r.

SIGNES, W. we Francyi, w dep. Var, o 35 w. ku płn. od Tulonu; 1,961 m.

SIGMARINGEN, M. Związku Niemieckiego, stolica księstwa Hohenzollern-Sigmaringen, o 214 w. ku płd. od Frankfurtu nad Menem, nad Dunajem. Sąd apelacyjny. W okolicach eksploatacya żelaza. Zamek rezydencyonalny książęcy, z galeryą obrazów i gabinetem medali.

SIGNY L'ABBAYE, Mm. we Francyi, w depar. Ardennes, o 25 w. na płn. od Mézières; 3,205 m. Przędzalnie hydrauliczne wełny. Fabryki wapna i cegielnie. Dawniéj było tu opactwo Cystersów założone w 1134. r.

SIGNY-LE-PETIT, Mm. we Francyi, w depar. Ardennes, o 20 w. na zach. od Rocroi; 2,243 m. Fryszerki i kuźnie żelaza. Fabryki garnków surowcowych, wyrobów żelaznych, czernidła, soli amoniackiéj.

SIGOLENE, St.-S..., Mm. we Francyi, w depar, Wyższéj Ligiery, o 10 wiorst na płn. Yssingeaux; 3,215 m. Fabryki i handel sérami.

SIGTUNA, Mm. w Szwecyi, o 40 w. na płn.-zach. od Sztokolmu, na półwyspie Skarnen, nad odnogą jeziora Mälar; 588 m.

SIGENUZA, M. w Hiszpanii, w Nowéj Kastylii, o 75 w. na wsch. Guadalaxara, nad rz. Henares; 4,900. Siedlisko biskupa. Fabryki sukna, skór, gwoździ.

SI-KIANG, TSCHU-KIANG, TIGRE, rzeka, kanton europejczyków, trzecia z pomiędzy największych rzek w Chinach, wpadająca do odnogi kantonu i mr. Chińskiego, naprzeciw wyspy Makao, w prow. Ouang-Touang. Źródło w górach Nam-

Ling, w prow. You-Nan; bieg około 1000 w. przez kanton; spławna do Kantonu dla największych statków.

SIKLOS, Mm. w Węgrzech, w żupań. Baranya, o 35 w. na płd. od Fünfkirchen; 2,635 m. Dobre wina czerwone. Kopalnie marmuru. Kąpiele mineralne. Dawny zamek hrabiów Bathyany.

SILARO, rzeka w pań. Papieskiém, wpadająca do Po-di-Primaro, o 4 w. ku płd.-wsch. od Argenta. Źródło w Apeninach; bieg około 70 w.

SILBERBERG, 1) Mm. w Austryi, w Czechach, nad rzeką Elischau; 727 m. Dawniéj eksploatacya srebra. Fabryka kryształów. 2) M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, o 77 w. od Wrocławia, nad rzeką Pensebach; 1,750 m. Fabryka sukna i płótna. Nad miastem o 338 metrów wznosi się twierdza zwana Gibraltarem Szląska, zbudowana przez Fryderyka II. między 1765.—1777. r. Fortyfikacye wykute są w skale po części, i mogą pomieścić 5000 załogi.

SILISTRIA, DRISTRIA, M. w Turcyi europejskiéj, w Bulgaryi, o 110 wiorst na płn.-wsch. od Ruszczuku, nad Dunajem; 20,000 m.

SILLÉ-LE-GUILLAUME, Mm. we Francyi, w depar. Sarthe, o 37 w. na płn.-zach. od Le Mans, nad źródłem Wegry; 3,068 m. Fabryka nici i płótna. Garbarnie. Wielki handel wełną, konopiami, zbożem, miodem, bydłem, masłem, jajami.

SILLERY, Mm. we Francyi, w dep. Marne, o 14 w. na płd.-wsch. od Reim; 462 m. Wyborne wina białe i czerwone zwane Sillery, jedne z najlepszych gatunków szampańskiego, zbierają się zaś z winnic Verzenay.

SILVAIN, St.-S..., W. we Francyi, w dep. Calvados, o 19 w. na płn. Falaise; 877 m. Wyroby siodlarskie.

SIMANCAS, Mm. w Hiszpanii, w Staréj Kastylii, o 15 w. na płd.-zach. od Valladolid, nad Pisuerga; 1,200 m.

SIMFEROPOL, AHMEDZID, AK-MECZET, M. w ces. Rossyjskiém, stolica gub. Taurydzkiéj. Leży pod 44° 57' płn. szer., 51° 46' wsch. dłg. Odległe o 2085 w. na płd. od Petersburga, a 1360 w. na płd.-zach. od Moskwy, nad rz. Salghir; 2300 domów (11,891 murowanych). Sąd kryminalny i apelacyjny. Magazyny prowiantów wojennych. Szpital dla inwalidów; 12,891 m.

SIMMERN, M. w Prusach, w prow. Reńskiéj, o 4 w. na płd. od Koblenz, nad Simmerbach; 3,100 m. Fabryka skór, żelastwa, czapek.

SIMOGA, M. w Indostanie angielskim, w prezyd. Mądras, o 220 w. ku płn.-zach. od Seringapatnam, nad Tonga. Warowne. Fabryka wyrobów bawełnianych.

SIMONS-ISLAND, wyspa w Stanach Zjednoczonych, w Georgii, na oceanie Atlantyckim, przy ujściu Alatamaha; stol. Frederica.

SIMONSTOWN, M. na przylądku Dobréj Nadziei, o 20 w. na płd. od Cap, nad False-Bay. Warsztaty okrętowe. Port handlowy.

SIMPLON, 1) W. w Szwajcaryi, w Wallis, o 12 w. od Brig, na pochyłości płd. drogi t. n.; 322 m. O 3 w. i na najwyższym punkcie drogi Simplońskiéj stoi szpital, zaczęty przez Napoleona w r. 1805. i ukończony przez zakonników góry Św. Bernarda w 1825. r. 2) Massa gór Alp Lepontyńskich w kantonie Wallis, na płd.-zach. od góry Św. Gotarda. Przechodzi przez nie droga z rozkazu Napoleona zrobiona, mogąca się równać z najznakomitszemi w tym rodzaju dziełami Rzymian.

SIN-KIANG, prowincya wojskowa pań. Chińskiego, stol. Gouldża. Zawiera w sobie Dzungaryę i małą Bucharę.

SINAI, DŻEBEL-MUZA, góra w Arabii, na półwyspie utworzonym przez odnogi Suez i Akaba, na płn.-wsch. od góry Horeb. Wysokość 2480 metr.

SINCENY, ANTREVILLE, W. we Francyi, w depar. Aisne, o 40 w. na zach. od Laon; 1,723 m. Fabryka wyrobów fajansowych. Fabryki cukru z buraków.

SINDELFINGEN, M. w król. Wirtembergskiém, w cyr. Nekary, o 30 w. na płn. Böblingen; 2,851 m. Fabryka płótna i wyrobów bawełnianych, jedwabnych. Kościół z XI. stulecia, pozostały z bogatéj kolegiaty założonéj w 1055. r. i przeniesionéj w 1477. r. do Tübingen.

SINDRINGEN, M. w król. Wirtembergskiém, w cyr. Jaxt, o 19 w. ku płn.-wsch. od Oehringen, nad rz. Kocher; 923 m.

SINE WODY, albo SINÓWKA, albo SINUCHA, rzeka w ces. Rossyjskiém, biorąca początek w gub. Kijowskiéj, płynie ku płd. i po 20 milach biegu uchodzi do Bohu, pod Olwiopolem. Odgranicza od wsch. gub. Podolskę i Kijowskę od Chersońskiéj.

SINES, Mm. w Portugalii, w prow. Alem-Tejo, o 110 wiorst na płd.-zach. od Beja, nad oceanem Atlantyckim, blisko przylądka t. n.; 1,645 m.

SINGAPORE, SINCAPOUR, 1) gubernatorstwo kolonialne Indyj angielskich, stol. Singapore. Składa się z wyspy t. n., położonéj pod 1° 17' szerok. płn., a 101° 31' dłg. wsch., na krańcu płd. półwyspu Malaka, nad morzem Chińskiém i archipelagiem Malajskim. Rozległość 275 mil angiel. Ludność 65,000 m. Powierzchnia niska, pagórkowata, bardzo

żyzna, lecz $^9/_{10}$ jéj obszaru zajmują pierwotne lasy. Rolnictwo mało dotąd rozwinięte. Handel przewozowy bardzo znakomity; w r. 1837.—38. wartość towarów wyprowadzonych kolonii dochodziła do 35,000,000 franków. Główniejsze przedmioty wprowadzane są: tkaniny wełniane i bawełniane, wyroby rękodzielni europejskich, opium, tkaniny indyjskie, cyna, kawa, korzenie z Malezyi, jedwab surowy, herbata, kamfora, perły, cukier, ryż, oliwa, szyldkrety, antymon, kauczuk i t. d. z wysp Malezyi. Terytoryum kolonii zakupione zostało od Sułtana Dżihory. Zarządzane jest przez gubernatora z dodaną radą. 2) M. w Indyach angielskich, stolica gubernatorstwa kolonialnego na pobrzeżu płd. wyspy t. n. Port handlowy czynny.

SINGEN, Mm. w ks. Badeńskiém, w Seekreis, o 13 w. na płn.-zach. od Radolphzell, nad rz. Aach; 1,047 m. Fabryka tytuniu.

SINIGAGLIA, M. w pań. Papieskiém, w deleg. Urbino i Pesaro, o 35 w. na płd.-wsch. od Pesaro, nad rz. Misa, przy jéj ujściu do mr. Adryatyckiego; 8,583 m. Siedlisko biskupa. Komora. Garbarnie. Port handlowy przystępny tylko dla małych statków. Walny jarmark najważniejszy we Włoszech i trwający przez dwa ostatnie tygodnie lipca. Wartość towarów sprowadzanych na ten jarmark szacowaną jest na 50,000,000 franków.

SI-NING, M. w Chinach, w prow. Kan-Sou, nad Boro-Tschonki.

SINNAMARI, rzeka w Gujanie francuskiéj, wpadająca do oceanu Atlantyckiego, na płd.-zach. od Cayenne.

SINOPE, M. w Turcyi azyatyckiéj, w Anatolii, o 142 w. ku płn.-wsch. od Kastamouni, nad odnogą mr. Czarnego; 10,000 m. Miasto obwarowane. Port wojenny najlepszy na pobrzeżu i jeden z najgłówniejszych stanowisk floty tureckiéj, z wodozbiorami i arsenałem morskim. Fabryka płótna. Port handlowy z warsztatami okrętowemi. Miasto bardzo starożytne, stolica pań. Mitrydata i ojczyzna Dyogenesa Cynika.

SINOUC, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Czerniowieckim, mila od Seretu. Urząd konsumcyjny i pobór cła.

SENSHEIM, Mm. w ks. Badeńskiém, w cyr. Niższego Renu, nad Elsenz; 2,840 m. Fabryka sukna, płótna, skór, maszyn.

SIERADZKI POWIAT, w król. Polskiém, w gubernii Warszawskiéj. Rozległość 50,49 mil kwad. Ludność 128,604 m., to jest 63,529 mężczyzn, 65,075 kobiet, czyli w miastach 27,133, po wsiach 101,471.

SIERAKÓW, M. w Prusach, w W. księstwie i rejencyi Poznańskiéj, pow. Międzyrzeckim. Położone nad rz. Wartą, posiada kościoły: katolicki i ewangelicki, klasztor Bernardynów, seminaryum, tudzież liczy 1,924 m. zajętych wyrobami sukienniczemi, tkackiemi i garbarskiemi. Oddalone od Poznania mil $9^1/_2$.

SIEROSŁAWICE, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Bocheńskim, nad Wisłą, o 3 mile od Bochni. Ma obszerne składy solne i komorę celną.

SIERPC, M. w król. Polskiém, w gub. Płockiéj, pow. Mławskim, nad Sierpienicą. Ludność około 4,009 m.; 288 domów, z tych 4 murowane; 6 jarmarków do roku i 2 targi tygodniowe. W dawnych czasach słynęło z wybornych wyrobów sukiennych. Dla tego r. 1509. Zygmunt I. pozwolił sukiennikom tutejszym postawy opatrzone znakiem: „S“ pod koroną a u spodu lwa, sprzedawać po całém królestwie Polskiém. W latach 1577. i 1794. w końcu czerwca, całkiem prawie zgorzało wraz z klasztorem i kościołem Benedyktynek; klasztor ten założyła Zofia ze Zbąskich Potulicka.

SIERADZ, M. w król. Polskiém, gubernii Warszawskiéj, stoł. pow. t. n., nad Wartą. W pięknych równinach położone, obszerne i porządnie zabudowane; 4,800 m. Kościół farny z kolegiatą na wzgórzu, jest dotąd dla swéj starożytności wielką ozdobą miasta, w nim aparaty kościelne bardzo starożytne, a do osobliwości godnych widzenia należą: monstrancya gotyckiéj roboty, większa i nierównie misterniejsza jak na Jasnéj-Górze, oraz kielich, ofiarowane przez Maczudę, jak się zdaje Kaliskiego mieszczanina, bo akta Sieradzkie lubo tak dawne, o żadnym Maczudzie wzmianki nie czynią. Starożytny zamek przez Kazimierza Wielkiego na nowo przebudowany, wałami i murem otoczony, z miastem groblą połączony, już runął, z którego nieoszacowane dla swéj dawności akta ziemi Sieradzkiéj, ziemskie od 1386. roku, a Grodzkie od r. 1405. poczynające się, w inne bezpieczniejsze miejsce przeniesione zostały. Prócz dopiero opisanych gmachów znajduje się w Sieradzu klasztor XX. Bernardynów, kilka innych kościołów i okazały gmach więzienny. Tkalnie baśćików; fabryka igieł, szpilek, haftek; garbarnie, cegielnie.

SIEWIERZ, M. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Olkuskim, o 35 w. ku płn.-zach. od Olkusza; 1,532 m., nad Czarną Przemszą. W r. 1162. Kazimierz II. Sprawiedliwy, nadał to miasto w dożywocie Wichfridowi Niemcowi. Tenże Kazimierz w r. 1183. darował Siewierz wraz z Byto-

niem Kazimierzowi, synowi Mieczysława, księcia Raciborskiego, którego był ojcem chrzestnym. W r. 1290. Władysław Łokietek pobił tu Henryka IV. księcia Wrocławskiego. W r. 1443. Zbigniew Oleśnicki, biskup Krakowski, nabył Siewierz wraz z całém księstwem, od Wacława księcia Cieszyńskiego, za summę 6,000 grzywien groszy czeskich (230,400 złp.). W zamku tutejszym przez Piotra Tomickiego, biskupa Krakowskiego, na kępie wśród wielkiego stawu wzniesionym, przemieszkiwali biskupi Krakowscy. Biskup Krakowski, Jan Rzeszowski, pierwszy w r. 1484. pisał się panem i księciem Siewierskim.

SIEWSK, M. w ces. Rossyjskiém, w pow. i gub. Orłowskiéj. Leży pod 52° 9' płn. szer., 52° 12' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 1109 w., od Moskwy 494 w., a 144 w. od Orła; nad rz. Siewą i jeziorem Maricą; 7,098 m.

SINZIG, M. w Prusach, w prow. Reńskiéj, o 9 w. na wsch. od Ahrweiler, nad Renem; 1,853 m.

SION, 1) góra i cytadela panująca nad Jerozolimą. 2) W. we Francyi, w dep. Niższéj Ligiery, o 18 w. na zach. od Chateaubriant, nad rz. Cher; 2,573 m. Kuźnice. 3) M. w Szwajcaryi, stolica kantonu Wallis, o 120 w. na płd. od Bernu, nad Rodanem; 2,598 m. Siedlisko biskupa. Seminaryum. Szkoła prawa. Kolegium. Rozwaliny zamków: Valeria, Majoria i Tourbillon; ten ostatni był dawną rezydencyą biskupią, zbudowany w 1294. r., spalony w 1788. r. Piękny ratusz. W pobliskości pole bitwy Planta, zwycięstwo Walezyanów nad Sabaudczykami w 1415. r.

SIOUAH, oaza egipska w części płn. pustyni Libijskiéj; 8,000 m. Uważana za Ammonium starożytnych, gdzie się znajdowała sławna świątynia Jowisza-Ammona.

SIOUT, LYCOPOLIS, M. w Egipcie, w Wyższym Egipcie, nad Nilem; 2,500 m. Handel płótnem, bawełną i opium. Stanowisko dla karawan przybywających z Darfur. Piękne groty grobowe w okolicy.

SIPHNOS, wyspa w Grecyi, w dyecezyi Milos, na archipelagu i na zach. od Paros. Rozległość 60 w. kwad. Ludność 7,000 m. Terytoryum obfitujące w zboże, mais, winograd, figi, bawełnę, oliwki. Eksploatacya marmuru. Port handlowy w miasteczku t. n. na pobrzeżu wsch. wyspy.

SIR-DERIA-SIHON, JAXARTES, u starożytnych, rzeka w Azyi, wpadająca do jeziora Aral. Źródło w górach Muz-Dagh; bieg około 1600 w.; spławna w większéj części.

SIRAN, W. we Francyi, w dep. Cantal, o 25 w. na płn. od Aurillac; 1,370 m. Huty szkła.

SIROD, W. we Francyi, w depar. Jura, o 26 w. na płd. od Poligny; 1,152 m. Kuźnie. Papiernia. Tartak, niedaleko od rz. Ain, która tutaj tworzy pyszny wodospad.

SISSACH, Mm. w Szwajcaryi, w kantonie Bazylei, o 22 w. na płd.-wsch. od Bazylei, nad rz. Ergoltz; 1,284 m.

SISSECK, Mm. w Węgrzech, w Kroacyi, w pograniczu wojskowém Karsztadzkiém, o 52 w. na wsch. od Agram, nad Sawą, przy zlewie do niéj Kulpy.

SISTERON, M. we Francyi, w depar. Niższych Alp, o 40 w. na płn.-zach. od Digne, nad rz. Durance; 4,392 m. Wraz z cytadelą tworzy twierdzę 3. rzędu. Kolegium komunalne. Przędzalnie bawełny. Papiernia. Wody mineralne. Handel zbożem, konopiami, migdałami, owocami, bydłem, wełną. Zbudowane u podnóża skały, na któréj się wznosi cytadela. Sisteron, przez swoje położenie panuje nad dwoma dolinami Buech i Durance, i zamyka przejście wiodące z Prowancyi do Delfinatu.

SITKA, BARANOW, wyspa w Ameryce rossyjskiéj, na oceanie Spokojnym. Na niéj leży miasto Nowo-Archangielsk, stolica posiadłości Ameryki Rossyjskiéj.

SITTARD, M. w Belgii, w prow. Limburgskiéj, o 17 w. na płn.-wsch. od Mastrichtu, nad rzeką Gelun; 3,907 m. Browary, olejarnie, garbarnie. Fabryka cykoryi, tytuniu.

SIVAS, ROUM, M. w Turcyi azyatyckiéj, w Anatolii, o 760 w. ku wsch.-płd. od Konstantynopola, w pobliżu Kizil-Ermagh; 6,000 m. Miasto warowne. Rezydencya baszy. Fabryka wyrobów bawełnianych i broni.

SIVRY, W. w Belgii, w prow. Hainaut, o 39 w. ku płd.-zach. od Charleroi; 2,770 m. Przemysł czynny. Fabryki pończoch wełnianych o 130 warsztatach, wyrabiających dziennie 400 par. Handel drzewem. Wywóz roczny masła i sera, około 30,000 kilogr. każdego.

SIELLAND, ZEELANDIA, 1) wyspa w Danii, na Kattegacie, stolica Kopenhaga. Rozległość 125 mil kwad. niemieckich; 346,577 m. Grunt płaski, z lekka spagórkowacony, przerznięty licznemi kanałami, bardzo żyzna i uprawiana starannie. Zbiór żyta, jęczmienia, owsa i pszenicy. 2) Stift-Sielland, prowincya w Danii, stolica Kopenhaga. Rozległość 143,75 mil kw. niem.; 488,676 m. Zawiera wyspy: Zelandyę, Möen, Samsöe, Bornholm, Feröe, i z 50 małych wysepek. Dzieli się na 5 okręgów: Kopenhaga, Fredriksborg, Holbek, Soröe, Proestöe

i Bornholm, i oprócz tego należą 6 hrabstw: Holsteinborg, Vallöe, Lethraborg, Bregentved, Lerchenborg i Samsöe; oraz 4 baronie: Holberg, Lovenborg, Gaunöe i Stampenborg.

SJORING, M. w Danii, o 77 w. na zach. od Alborga, nad jeziorem t. n. Zamek warowny, jeden z najdawniejszych królestwa, w dobrym stanie.

SKAGER-RACK, morze oceanu Atlantyckiego w Europie, między morzem Niemieckiém i Kattegatem, pobrzeżami Norwegii i Danii. Szerokość jego 100 do 150 w. Największa głębokość przy brzegach Norwegii 400 metrów. Rozległe mielizny przy brzegach Danii.

SKALHOT, M. na wyspie Islandyi, o 66 w. na wsch. od Reikiawik, w płd. części wyspy. Siedlisko biskupa ewangelickiego. Źródła ciekawe.

SKALICE, SZAKOLCZA, 1) M. w Węgrzech, w żupań. i o 100 w. na płn.-zach. od Neitry, nad rz. March; 7,123 m. Gimnazyum XX. Franciszkanów. Zbiór konopi, wina. Fabryka sukna i tkanin wełnianych; drukarnia. 2) M. w Austryi, w Czechach, o 19 w. na płn.-wsch. od Königgrätz, nad Aupą; 1,625 m.

SKAŁA, Mm. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Olkuskim, nad Prądnikiem; 1,100 m.; 117 domostw drewnianych; 12 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy. Założone przez Bolesława II. w 1262. r.

SKAŁA, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Czortkowskim, nad Zbruczem, o 4 1/3 mili od Czortkowa. Niegdyś znajdował się tutaj wśród niedostępnych skał obronny zamek.

SKAŁAT, M. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Tarnopolskim, 1 1/2 od Grzymałowa; 3,000. Starożytny zamek z XVI. wieku.

SKANDERBORG, M. w Danii, w styfcie i o 24 w. na płd.-zach. od Aarhuus, nad jeziorem t. n.; 500 m. Uprawa marzanny. Gorzelnie. Szczątki dawnego zamku warownego.

SKANE, dawna prowincya w Szwecyi, dzisiaj przyłączona do lanów Christianstadt i Malmöe.

SKARA, M. w Szwecyi, w lanie i o 45 wiorst na płd.-zach. od Mariestad; 1,825 m. Siedlisko biskupa. Szkoła katedralna, weterynaryjna. Ruiny zamku Skaraborg.

SKARYSZEW, Mm. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Radomskim; 960 m.; 126 domów drewnianych; 9 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy.

SKAWA, rzeka wypływająca z Karpat, niedaleko wsi Spytkowic, na płd. Jordanowa, a zabrawszy z sobą drobne strumienie Skawicę, Wieprzówkę i wiele innych, uchodzi do Wisły poniżéj Zatoru, naprzeciw wsi Jankowice.

SKAWINA, M. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Wadowickim, o 4 mile od Wadowic; 1,000 m. Magistrat i szkoła trywialna. Niegdyś był tu warowny zamek, w którym król Kazimierz W. często przebywał.

SKĄPE, M. w król. Polskiém, w gub. Płockiéj, pow. Lipnowskim, nad jeziorem, otoczone wodami i lasami. Bogaty kościół XX. Bernardynów z klasztorem, z cudownym obrazem Bogarodzicy; 1,100 m.; 117 domów drewnianych; 10 jarmarków do roku.

SKĄPE, zakład górniczy prywatny w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Opoczyńskim. Wielki piec założony w 1799. roku, restaurowany w 1835. r., mogący wydawać od 10—12,000 centnarów rocznie surowizny. Obok tego jest tu zakład machin, wyrabiający głównie machiny górnicze, rolnicze i aparaty gorzelniane.

SKEEN, M. w Norwegii, o 35 w. na płn.-zach. od Laurwig, nad rzeką t. n. wpadającą do Skager-Rak; 1,828 m. Szkoła klassyczna. Tartaki.

SKENEATELES, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-York, o 11 w. od Auburn, nad jeziorem t. n.; 3,981 m.

SKENNINGE, M. w Szwecyi, w lanie i o 31 w. na zach. od Linkoping, nad rz. Skena; 991 m.

SKEUDITZ, M. w Prusach, w prow. Saskiéj, o 12 w. na wsch. od Merseburga, nad rzeką Elsterą; 2,652 m.

SKIATHOS, wyspa w Grecyi, na archipelagu, na płn. od Negropontu. Rozległość 55 w. kw.; 1,000 m. Zbiór wina i oliwek. Chów kóz. Dobry port na pobrzeżu płd. wyspy, przy mieście t. n.

SKIEBEREEN, Mm. w Irlandyi, w hrb. Cork, o 17 w. na płd. od Bantry, nad rz. Ilen wpadającą do zatoki Roaring-Water; 4,843 m. Handel płótnem i nićmi.

SKIERNIEWICE, M. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, pow. Rawskim, o 21 w. ku płn. od Rawy, nad rz. Skierniewką, wpadającą do Bzury. Pałac tutejszy został całkiem przebudowany na letni pobyt Monarchy i Namiestnika królewskiego, i ozdobiony z wielką wykwintnością, nie mało przydaje uroku temu miejscu. Wielki i przepyszny ogród, mały lecz w dobrym guście zbudowany kościół i wspaniały foksal kolei żelaznéj. W pobliżu znajduje się: rozległy i starannie utrzymywany zwierzyniec, w którym niemal corocznie świetne odbywają się łowy; wspomnieć tu należy także bażantarnię. Miasto liczy przeszło 2,000 m.

Posiada fabryki sukiennicze; garbarnie i olejarnie.

SKIERNIEWKA, mała rzeka w król. Polskiém, utworzona z strumieni wypływających w pow. Rawskim, z błot pod wsią Białynin, poniżéj miasta Jeżowa, i z lasów do Krosnowa należących, które łącząc się pod wsią Modłą w jedno koryto, tworzą rzekę Skierniewkę. Ta płynie przez wsie: Janisławice, Zajrzew, Rzędków, Strobów; formuje kolano załamane pod wsią Strzybogi, następnie w prostym kierunku przechodzi między miastem Skierniewice i wsią Skierniewką, idzie przez wieś Mrogi, Sierakowice, Bełchów, Dzierzgów, nakoniec w pow. Łowickim przez wsie: Bobrowniki, Arkadyę, Mysłaków, i wpada do Bzury pod młynem zwanym Nakwasy. Kierunek tego biegu rzeki jest od płd. i zach. ku płn. Długość 5 mil w Rawskim, a 1 w Łowickim powiecie; szerokość koryta od 5—15, głębokość od 2—3 łokci. Bieg wody zupełnie wolny; na wiosnę i w jesieni ma podostatkiem wody, w lecie wszakże miejscami wysycha, obfituje w drobne ryby.

SKIPTON-IN-CRAVEN, Mm. w Anglii, o 61 w. na zach. od Yorku, w hrb. t. n. (West-Riding), nad Aire; 6,000 m. Przemysł kwitnący, rękodzielnie bawełniane, przędzalnie jedwabiu. Targi walne na zboże i bydło. Szczątki starodawnego zamku warownego.

SKIWE, M. w Danii, o 28 w. ku płn.-zach. od Wiborga, nad Skiwe-Aa, blisko jéj ujścia; 780 m. Port. Handel zbożem a głównie żytem.

SKIELSKIOR, M. w Danii, na wyspie Zelandyi, o 31 w. na płn.-zach. od Soroc, na pobrzeżu płd.-zach. wyspy i nad Store-Belt; 820 m. Port.

SKIWRA, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Kijowskiéj. Leży pod 49° 44' płn. szer., 47° 21' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 1351 w., od Moskwy 990 w., a 119 w. od Kijowa; nad rzeką Skwirą; 5,898 m.

SKLABOKHORI, Mm. w Grecyi, w dyecezyi Lacedemonii, blisko rozwalin miasta Amyklei.

SKOCZÓW, M. w Austryi, w Szląsku, o 13 w. na płn.-wsch. od Telschen, nad Wisłą; 1,520 m.

SKOFDE, M. w Szwecyi, w lanie i o 40 w. od Mariestad; 728 m.

SKOKI, SCHOKKEN, M. w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, w rejencyi Bydgoskiéj, pow. Węgrowieckim, o 17 w. ku płd.-zach. od Wągrowca, nad Małą Wełną; 1,227 m. Latalscy dziedzice Skoków, pomiędzy latami 1560. i 1570. kościół katolicki oddali Braciom Czeskim, a po odebraniu im znowu takowego w r. 1645. przez katolików, odprawiali swoje nabożeństwo w domu po za miastem. Rej, dziedzic ówczesny, dom ten za pozwoleniem Jana III. przerobił na kościół. W r. 1656. w czasie wojny Szwedzkiéj Stefan Czarniecki wszedłszy do Wielkopolski, ewangelików w Skokach kontrybucyami obłożył. Z spalonego przez Polaków Leszna, przeszło 120 rodzin Braci Czeskich przeniosło się do Skoków. Było tu wielu spolaczałych Szkotów, trudniących się handlem i rzemiosłami.

SKOLE, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Stryjskim, u samego podnóża Wielkich gór, 5 mil od Stryja. Starożytny zamek i huta żelazna, w r. 1848. zniszczone wielkim pożarem.

SKOPELOS, wyspa w Grecyi na archipelagu, na płn. Negropontu. Rozległość 77 w. kw.; 2,400 m. Zbiór wina, oliwek, owoców. Miasto i port t. n. znajdują się na pobrzeżu wsch. wyspy.

SKOPIN, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Riazańskiéj. Odległe od Petersburga 963 w., od Moskwy 285 w., a 87 w. ku płd. od Riazania, nad Werdą; 10,578 m.

SKORZEWO, SCHOENECK, M. w Prusach, w prow. Pruskiéj, w rejencyi Gdańskiéj, nad Ferzą; 2,103 m. w 1843. r. Fabrybi sukna i płótna. Handel wełną. Miasto założone przez Templaryuszów; w 1180. r. przez Prusaków zniszczone. Dostało się później kawalerom Św. Jana, a w r. 1310. kupili je Krzyżacy. Zamek zburzony od Hussytów Krzyżacy odmurowali.

SKOTNIKI, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Wadowickim, mila od Mogilan, w okolicy w któréj gips wydobywają. Mieszkańcy wyłącznie trudnią się garbarstwem.

SKRODA, mała rzeka w król. Polskiém, poczyna się w pow. Augustowskim pod wsią Chełchy, prawie w tém samém miejscu, gdzie bierze początek rz. Wincenta; płynie w bliskości miasta Kolna, uchodzi do Pisny pod wsią Rudką; długa mil 3.

SKRWA, 1) mała rzeka, poczyna się w Prusach, pod Grądzkiem wpływa do król. Polskiego, odkąd płynąc wpada do Narwi, pod wsią Kurpiewskie, oddzielając gub. Augustowską od Płockiéj, długa mil 6½, nie może być spławną. 2) Mała rzeka w król. Polskiém, wypływa z jeziora Skrwilno w Lipnowskiém, wpada do Wisły przy wsi Murzynowo; od wsi Boguszewice oddziela pow. Mławski, Lipnowski i Płocki. Długa 175 w., dla wielości znajdujących się na niéj młynów spławną być nie może.

SKRZYNNO, M. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Opoczyńskim, nad rz. Wieniawką:

650 m.; 69 domów, z tych 14 murowanych; 12 jarmarków do roku. To miasto zostało darowane sławnemu Piotrowi zwanemu Duńczykiem, przez Bolesława Krzywoustego około r. 1123. Ów Piotr, jak podanie niesie, kościół tutejszy wystawił. W r. 1567. na synodzie wyznania reformowanego pod prezydencyą Hieronima Filipowskiego, postanowiono nikogo nieprześladować dla wiary, owszem każdego przy swém wyznaniu zostawić. W 1708. r. na okolicznych błoniach Adam Śmigielski stronnik Leszczyńskiego i Szwedów, poraził Jana Rybińskiego zwolennika Augusta II. W kaplicy przy farze w r. 1640. wzniesionéj, spoczywają ciała Duninów, Modliszewskich.

SKRZYSZÓW, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Tarnowskim, mila od Tarnowa. Mieszkańcy trudnią się kołodziejstwem i tkactwem.

SKULANY, M. w ces. Rossyjskiém, w obwodzie Bessarabskim. Odległe od Petersburga 1689 w., od Moskwy 1392 w. Ludność 1390 m. w 1849. r.

SKULSK, M. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, w pow. Konińskim; 620 m.; 54 domów drewnianych; 6 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy.

SKUTSCH, SKUE, M. w Austryi, w Czechach, o 17 w. ku płd.-wsch. od Hrudima; 3,408 m. Fabryki sukna i wyrobów bawełnianych.

SKWARZAWA, W. w Austryi, w obwodzie Żółkiewskim, o milę od Żółkwi. Pamiętna przeglądem 40,000 wojsk polskich, w r. 1663. tam zebranych.

SKWIRZYNA, SCHWERIN, M. w Prusach, w W. księstwie, rejencyi i pow. Poznańskim, o $13^3/_4$ mil od Poznania, nad Wartą niedaleko ujścia Obry; 5,678 m. Ma kościół katolicki i ewangelicki, piękny ratusz. Fabryki sukna, garbarnie.

SKYE, SKY, wyspa w Szkocyi, jedna z główniejszych Hebryd, blisko pobrzeża Szkocyi. Rozległość 350000 akrów, z których tylko 30000 użyznionych; 22,000 m. Grunt górzysty. Kopalnie marglu i kamieni wapiennych. Uprawa zaniedbana. Chów bydła a mianowicie owiec. Połów ważny śledzi, muszli perłowych i czasem wielorybów.

SKYROS, wyspa w Grecyi, na archipelagu, na wsch. Negropontu. Rozległość 65 w. kw.; 2,000 m. Zbiór ziemiopłodów, winogradu, oliwek i owoców. Port w miasteczku t. n., na pobrzeżu płd.-zach. wyspy.

SLAGELSE, M. w Danii, na pobrzeżu zach. Zelandyi, o 76 w. ku płd.-zach. od Kopenhagi; 1,858 m. Szkoła łacińska. Gorzelnie. Przędzalnie bawełny. Fabryki sukna i wyrobów fajansowych. W pobliskości szczątki dawnego opactwa, a późniéj zamku królewskiego Anderskov.

SLANE, W. w Irlandyi, w hrb. Meath, o 5 w. na zach. od Drogheda, nad rz. Bogne; 1,678 m. Młyny mączne. Dawniéj ważne; siedlisko biskupstwa założonego w V. stóleciu. Piękny zamek margrabiów Conyngham.

SLATINA, M. w Wołoszczyznie, o 447 w. na zach. od Bukarestu, nad rz. Alutą. Trybunał I. instancyi. Szkoła wyższa obwodowa.

SLEAFORD, NEW-S..., Mm. w Anglii, o 25 w. ku płd.-wsch. od Lincoln i w hrb. t n., nad Slea; 3,587 m.

SLESZYN, lub SLESIN, Mm. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, pow. Konińskim; 920 m.; 107 domów, z tych 14 murowanych; 10 jarmarków do roku. To miasteczko leży nad jeziorem Sleszyńskiém, $2^1/_4$ mili długiém, a pół mili szerokiém w płn. części, w płd. zaś tworzącém łuk na 2 mile szeroki, i przez strumień i bagna połączoném z Wartą, o milę na płd. ztąd płynącém.

SLESZYŃSKIE jezioro, w król. Polskiém, w gubernii Warszawskiéj, w pow. Kaliskim. Długie mil $4^1/_4$, szerokie w płn. części pół mili, w płd. tworzy rozległy łuk na 2 mile szeroki i łączy się małym strumieniem i bagnami z Wartą.

SLIGO, 1) Mm. w Irlandyi, stołeczne hrb. t. n., o 210 w. ku płn.-zach. od Dublina, nad rz. Garrow, przy jéj ujściu do zatoki Sligo; 15,152 m. Magazyny marynarki królewskiéj. Garnizon. Port wygodny. Połów wybornych ostryg i ryb. Handel czynny, wywóz nici, płótna, owsa, masła. Rozwaliny opactwa Dominikanów z XIII. wieku. Dawny zamek. 2) Hrabstwo w Irlandyi, stolica t. n., na pobrzeżu zach. wyspy. Rozległość 434887 akrów, z których 168771 przypada na bagna i góry, a 8620 na wody. Ludność 180,886 m. w 1841. r., 171,765 w 1831. roku, z których 22,750 zajmuje się rolnictwem, a 3,938 rzemiosłami i przemysłem. Grunt wyłącznie górzysty, bardzo żyzny miejscami. Uprawa ziemiopłodów a mianowicie owsa. Eksploatacya żelaza. Fabryka płótna. Wywóz ziemiopłodów. Dzieli się na 6 baronij i 42 parafij.

SLOOTEN, M. w Niderlandach, w prow. Fryzyi, o 13 w. ku płn.-zach. od Lemmer, nad kanałem spławnym zlewającym się o 4 w. ztąd do Zuiderzee; 1,238 m.

SLUIJS, M. w Niderlandach, w prow. Zelandyi, o 27 w. ku płd.-zach. od Middelburga, nad mr. Niemieckiém; 2,000 m. Mały port.

SLYPE, W. w Belgii, w zach. Flandryi, o 22 w. na zach. od Bruges; 1,085 m.

SŁAWATYCZE, M. w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj, pow. Radzyńskim, o 26 w. na płd. od Włodawy, nad rz. Bugiem; 1,700 m.; 321 domów, z tych tylko 8 murowanych; 13 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy.

SŁAWENOSERBSK NOWY, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Ekaterynosławskiéj. Odległe od Petersburga 1071 w., od Moskwy 1071 w., od Ekaterynosławia 414 w. Ludność 2,122 m.

SŁAWIAŃSK, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Charkowskiéj. Odległe od Petersburga 1544 w., od Moskwy 867 w., a od Charkowa 167 w. Ludność 6,205 m.

SŁAWKÓW, AUSTERLITZ, M. w Austryi, w Morawii, o 15 w. ku wsch. od Berna, nad Littawą. Ludność 2,621 m. Czynne fabryki wyrobów wełnianych i krochmalu. Zamek książąt Kaunitz, jeden z najpiękniejszych w całéj monarchii Austryackiéj, w którym znajduje się zbiór kosztownych obrazów. O 5 w. ku zach. od miasta przedstawia się pole sławnéj bitwy, wygranéj przez Francuzów w 1805. r.

SŁAWKÓW, M. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Olkuskim, o 148 w. na płn.-zach. od Olkusza, nad rz. Białą Przemszą; 2,092 m.; 321 domostw, z tych tylko 8 murowanych; 13 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy.

SŁAWKÓW, zakład górniczy rządowy w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, w pow. Olkuskim. Posiadał w r. 1838. r. jedną odlewnię i 1 walcownię, produkujące rocznie żelaza 4000 centnarów.

SŁAWONIA, SŁOWACYA, królestwo należące do ces. Austryackiego, leży między Węgrami, Kroacyą i Turcyą (Kroacyą, Bośnią i Serbią). Rozległość 311½ mil kw. Ludność 59,200 m. Długi łańcuch gór, będący przedłużeniem Alp, przerzyna ten kraj pod różnemi nazwami. Rzeki: Drawa, Sawa i Dunaj stanowią granicę płn. i płd., pierwsza przyjmuje w siebie wody rzek: Karasicza, Vucsica; do Dunaju wpadają: Wuka, Temesz i Karasz; do Sawy: Pakra, Origava, Bossuth. Klimat umiarkowany, w części jednak z powodu bagnisk niezdrowy. Produkta są: wszelkie gatunki zbóż, osobliwie kukurydza, groch, warzywa, tytuń, len, konopie, owoce osobliwie suszone, z których wódkę (Rakie) pędzą, oraz kasztany, wina, rośliny farbierskie, drzewo; pospolite zwierzęta domowe, jako to: świnie oraz dzikie ptastwo, pszczoły, jedwabniki; cokolwiek złota, żelaza, marmuru. Mieszkańcy są Sławianie, którzy w VII. wieku osiedli, będący w większéj liczbie wyznawcami kościoła wschodnio-katolickiego, mało rzymsko-katolików, a dopiero w nowszych czasach (od r. 1827.) wyznanie protestanckie dopuszczone zostało. Pod względem oświaty stosunkowo mały postęp; pod względem zaś naukowym posiadają 2 gimnazya, 2 seminaryum, 1 liceum. Rolnictwo i chów bydła główném zatrudnieniem mieszkańców; przemysł małoznaczny. Przedmiotami handlu jest zboże, świnie, bydło, tytuń, rakie, jedwab i t. d. Dzieli się na 3 żupaństwa: Syrmię, Werawitę albo Werotę, Posega i pogranicze Sławonii. Ostatnie, jest to wązki kawał ziemi, 1—5 mil szeroki, 70 zaś długi, rozciągający się nad Sawą, którego grunt z małym wyjątkiem jest żyzny. Ludność 238,000 m., którzy dzielą się na 3 pułki, do czego jeszcze należy dystrykt Czajkistów między Cisą i Dunajem, mający powierzchnię płaską, błotnistą. Rozległy jest 16½ mil kw.; 22,032 m., którzy na okrętach (Czajkach) służą. Miasto główne królestwa jest Eszek, pogranicza wojskowego Peterwaradyn.

SŁOBODSKOJ, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Wiatskiéj. Odległe od Petersburga 1505 w., od Moskwy 989 w., a od Wiatki 31 w., nad rz. Wiatką; 4,018 m.

SŁOMNIKI, Mm. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, w pow. Miechowskim, nad Sreniawą; 1,400 m.; 130 domów, z tych 11 murowanych; 12 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy.

SŁONIM, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Grodzieńskiéj. Leży pod 53° 5' płn. szer., 42° 58' wsch. dłg. Odległe 894 w. od Petersburga, 897 w. od Moskwy, a 157 w. na wsch. od Grodna, nad rz. Szczarą; 7,159 m.

SŁOWITA, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Złoczowskim, mila od Podhajczyk. Piękny pałac i klasztor PP. Bazylianek. W pobliżu znajduje się ogromna mogiła z czasu najazdów Tatarskich.

SŁUBICE, W. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, w pow. Gostyńskim. Domy murowane. Kościół tutejszy ma kształt kościoła Św. Piotra w Rzymie; jest w nim wiele bogactw i pamiątek zagranicznych. Belweder Warszawski jest budowany na wzór tutejszego pałacu. Ogród bardzo piękny.

SŁUCK, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Mińskiéj. Odległe o 1054 w. od Petersburga, 827 w. od Moskwy, a 169 w. od Mińska; nad rzeką t. n. wpadającą do Prypeci; 6,859 m.

SŁUCZ, 1) rzeka w ces. Rossyjskiém, w gub. Wołyńskiéj, dawniéj spławna, źródła ma we wzgórzach pod Bazalią, na zach. Konstantynowa, a między Dambrowicą i Wysockiém, łączy się z Horyniem i z nim uchodzi do Prypeci; bieg wynosi 40 mil. 2) Mała rzeka, źródła ma we wzgórzach po-

wyżéj Słucka, płynie około tegoż miasta, i łączy się z Maroczą uchodzącą do Prypeci.

SŁUPCE, M. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, pow. Konińskim, o 28 w. od Konina, nad rz. Wartą; 1,618 m. Komora celna klassy II. W roku 1331. spalone przez Krzyżaków; Mikołaj z Kurnika, biskup Poznański, w r. 1374. zaczął odbudowywać. Tu w jesieni 1707. roku, stanął obozem wracający z Saksonii Karol XII. Jest tu fara przy niéj kolegiata.

SŁUPIA NOWA, M. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Opatowskim, nad rz. Pokrzywianką, u podnóża Łysèj Góry; 650 m.; 104 domów, z tych 3 murowane tylko; 12 jarmarków do roku. Miejsce tutejszego targu wznosi się o 863 stóp nad poziomem mr. Baltyckiego. Królowie Władysław Jagiełło, Kazimierz Jagiellończyk i Zygmunt III., pieszo z miasta szli pielgrzymką do kościoła łysogórskiego.

SŁUŻEWO, M. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, pow. Włocławskim; 1,200 m.; 109 domów, z tych 2 murowane; 12 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy. Komora celna klassy III.

SMAALEHNEN, AMT-S..., podział administracyjny Norwegii, w sztyfcie Agerhuus, stolica Moss. Rozległość 76,5 mil kw. niem. Ludność 61,593 m. Dzieli się na 3 fögderis. Zawiera 3 miasta: Moss, Fridrichstadt, Fredrichshall.

SMEDEREWO, SEMENDRYA, M. w Serwii, o 45 w. ku płd.-wsch. od Belgradu, nad Jessawą; 10,000 m. Miasto warowne. Zbiór wina. Dawniejsza rezydencya królów Serwii.

SMIDAR, SMIDARY, M. w Austryi, w Czechach, o 14 w. ku płd.-wsch. od Gitschin, nad Cydliną; 1,116 m.

ŚMIERDZĄCA, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Krakowskim; z pięknym pałacykiem i ogrodem.

SMIEW, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Charkowskiéj i o 14 w. od Charkowa, nad rz. Dońcem; 5,000 m.

SMIGIEL, M. w Prusach, w prow. i rejencyi Poznańskiéj, w pow. Kościańskim, o 13 w. ku płd.-zach. od Kościan; 2,884 m. Fabryka sukna i płótna. Zbudowane na wzgórzu. W XVI. wieku nabył go Dudycz, niegdyś biskup w Pięciochu w Węgrzech, poseł cesarza Ferdynanda przy dworze polskim, zwolennik Socyna, mąż uczony, i tu założył ognisko Socynianizmu Wielkopolskiego. Socynianie mieli tu kościół i szkoły aż do połowy XVII. wieku. Od Dudycza kupił to miasto w 1589. roku Eliasz Arciszewski, wsławiony wódz wojsk Portugalskich w Brazylii, a późniéj generał Polskiéj artyleryi. Kościół katolicki wybudował z cegły w r. 1470. Andrzéj z Bnina, biskup Poznański.

SMIRITZ, M. w Austryi, w Czechach, o 7 wiorst na płn. Königgrätz, nad trzema odnogami Elby; 1,164 m.

SMIŁOWICZE, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Mińskiéj. Oddalone od Petersburga 923 w., od Moskwy 735 w., od Mińska 38 w.

SMOLEŃSK, M. w ces. Rossyjskiém, stolica gubernii t. n., powiatowe. Leży pod 54° 47' płn. szer., 49° 43' wsch. dłg. Odległe o 694 w. ku płd.-wsch. od Petersburga, a 390 w. od Moskwy, nad Dnieprem; 11,010 m. Sąd kryminalny i apelacyjny. Stolica eparchii prawosławnéj. Gimnazyum. Fabryki płótna, wyrobów jedwabnych i skór. Handel znakomity. Miasto starożytne, bardzo zaludnione w XII. stuleciu, lecz po dwakroć spustoszone przez zarazę, a mianowicie w 1388. r., która wytępiła ludność. Spalone w części w 1812. roku podczas oblężenia przez wojska Francuskie.

SMOLEŃSKA GUBERNIA, w ces. Rossyjskiém, stolica Smoleńsk. Rozległość 58,740 w. kw. Ludność w 1846. r. 1,170,000 m. Grunt spagórkowacony, w ogólności żyzny. Uprawa lnu, konopi, tytuniu i chmielu. Chów trzody chlewnéj. Obszerne lasy, z których 95852 diesiatyn rządowych. Eksploatacya żelaza, miedzi i soli. Garbarnie, huty szkła, gorzelnie. Wywóz ziemiopłodów do Rygi, Wilna i Moskwy. Dzieli się na 12 powiatów.

SMOLNA, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Samborskim, o 4 mile od Drohobyczy. Huta żelazna.

SMOLNICA, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Sanockim, 2 mile od Dobromila; jest tu urząd pocztowy.

SMOLNIK, BERGSTADT, Mm. w Węgrzech, w żupań. Zips, o 9 w. ku płd.-zach. od Einsiedel; 5,500 m. Sławne kopalnie pirytów, miedzi srebrodajnéj, najdawniejsze w Węgrzech wraz z Altgebirge i źródła witryoliczne, za pomocą których osadzają miedź przez żelazo. Dochody z tych kopalni i z okolicznych wynosiły 1200 mark srebra i 26000 centnarów miedzi, oprócz tego wydobywają jeszcze siarkę i siarkan miedzi. Kuźnice gisernie i warsztaty są w Hütten o 2 w. od Smolnika. Dyrekcya mennicy i górnictwa.

SMORGONIE, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Wileńskiéj. Odległe od Petersburga 856 w., od Moskwy 802 w., od Wilna 83 w., nad rz. Smorgonią, wpadającą do Wilii; 592 m.

SMUGA, zakład prywatny górniczy, w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, pow. Piotrkow-

skim. Posiada 2 kuźnice wyrabiające rocznie do 3000 centnarów żelaza kutego.

SMYRNA, M. w Turcyi azyatyckiéj, w Anatolii, o 436 w. na płd.-zach. od Konstantynopola, w głębi odnogi t. n.; 140,000 m., z których 85,000 Turków, 48,000 Greków, 8,500 Żydów, 10,000 Ormian i 15,500 Franków. Szkoła medycyny. Konsulaty: Anglii, Belgii, Danii, Stanów Zjednoczonych, Francyi, Grecyi, Neapolu, Rossyi, Sardynii. Port. Magazyny. W 1839. r. wartość wprowadzonych towarów wynosiła 64,371,400 piastrów tureckich. Położone w głębi odnogi, wzdłuż któréj się rozciąga; port Smyrny jest jednym z najpiękniejszych na wschodzie. Dzielnica Franków jest zabudowaną na sposób europejski, zresztą nie masz żadnego celniejszego budynku. Założenie Smyrny przypisują Aleksandrowi W., Marek Aureliusz odbudował ją z przepychem. Tamerlan zdobył ją w r. 1402. Od 1419. r. należy do porty Ottomańskiéj.

SNAITH, Mm. w Anglii, o 40 w. na płd.-wsch. od Yorku, w hrb. West-Riding, nad Aire; 6,150 m. Zbiór lnu.

SNEEK, M. w Niderlandach, w prow. Fryzyi, o 25 w. na płd.-zach. od Leuwarden; 5,800 m. Fabryka płótna, wyrobów garncarskich, oliwy, zegarów drewnianych. Handel drzewem, serem, zbożem, lnem.

ŚNIADÓW, M. w król. Polskiém, w gub. Augustowskiéj, pow. Łomżyńskim, o 17 w. na płd. od Łomży; 910 m.; 115 domów drewnianych; 6 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy.

ŚNIATYN, M. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Kołomejskim, nad Prutem, $5^1/_2$ mil od Kołomei; 6,800 m., po większéj części Ormianów trudniących się kupiectwem i garbarstwem. Starożytny zamek, siedziba dawnych starostów polskich. Śniatyn był niegdyś najodleglejszą osadą Rzymską na granicy starożytnéj Danii, późniéj obronne miasto na pograniczu Pokucia; tu się odbył zjazd pamiętny Władysława Jagiełły i zhołdowanie Aleksandra hospodara Wołoskiego w 1415. roku, jako też równocześnie przyjęcie posłów cesarza Greckiego Paleologa i patryarchy Carogrodzkiego; w 1576. r. uroczyste powitanie przybyłego nowo obranego króla Stefana Batorego. To miasto w r. 1524. od Turków, w 1532. od Mołdawianów, a w 1589. od Tatarów zdobyte było i zupełnie zburzone; w roku 1638. w pobliżu Polacy pod Wiśniowieckim odnieśli świetne zwycięstwo.

SNOWDON, góry w Anglii, w hrb. Carnarvoon. Najwyższy szczyt tychże Wycliff 1084 metrów, jest zarazem najwyższą górą w Anglii.

SNOWHILL, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Maryland, o 230 w. na płd.-wsch. od Annapolis, nad rz. Pocomoke; 4,000 m.

SOBERNHEIM, M. w Prusach, w prow. Reńskiéj, o 16 w. na płd.-zach. od Kreuznach, nad rz. Nahe; 2,573 m. Progimnazyum. Papiernia. Zbiór wina.

SOBIESLAU, M. w Austryi, w Czechach, o 11 w. na płn. od Wessely, nad Lusznicą; 2,650 m. Dawniéj szkoła łacińska sektarzy zwanych Pikardetów.

SOBKÓW, M. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Stopnickim, nad Nidą; 1,200 m.; 122 domów, z tych 4 murowane; 12 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy. Wzniesione i założone za przywilejem Zygmunta-Augusta w r. 1563. przez Stanisława Sobka z Sulejowa, kasztelana Bieckiego, na gruntach wsi Nidy.

SOBNIÓW, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Jasielskim, pod Jasłem. Pamiętne miejsce zaszłą śmiercią ostatniego dziedzica Odrzykonia z familii Firlejów, który w oddaleniu od świata, wieśniacze życie prowadził.

SOBOTA, M. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, pow. Rawskim, 650 m., 12 jarmarków do roku.

SOBOTKA, ZOBTENBERG, góra w Prusach, w Szląsku, zkąd wypływa Bystrzyca, na płn.-zach. Wrocławia. Na szczycie jéj stoi kościół.

SOBOTKA, M. w Austryi, w Czechach, o 23 w. na płn.-wsch. od Jung-Bunzlau; 1,450 m.

SOCHACZEW, M. w król. Polskiém, w gubernii Warszawskiéj, pow. Łowickim, o 52 w. na zach. od Warszawy, nad Bzurą; 3,900 m.; 205 domów, z tych 68 murowanych. Zwaliska starodawnego zamku. Kościół parafialny i kościół z klasztorem XX. Dominikanów, wybudowany w 1244. r. przez Ziemowita, księcia Mazowieckiego. Most drewniany na palach przez rzekę dość długi.

SOCHOCIN, M. w król. Polskiém, w gub. Płockiéj, pow. Płockim, nad rzeką Wkrą; 600 m. Ma 4 jarmarki do roku. Była to pierwotnie wieś Dobiesława, kasztelana Kruszwickiego, ale Jan książę Mazowiecki, w r. 1385. wynagradzając jego zasługi, zamienił w miasto nadał mu prawo niemieckie, z warunkiem iż na wesele, w razie popadnięcia w niewolę, lub w innym wypadku dotyczącym tego księcia, to miasto pewną summę złożyć było powinno.

SOCORRO, M. w Nowéj Grenadzie, o 260 w. na płn.-wsch. od Bogoty, nad rz. Suarez; 12,000 m.

SODERHAMN, M. w Szwecyi, w lanie i o 90 w. na płn. Gefle, nad ujściem małéj rzeczki do odnogi

Botnickiéj; 1,629 m. Handel płótnem. Port. W r. 1836. wprowadzono towarów za 60,900 franków, a wyprowadzono za 107,205 franków.

SODERKOPING, M. w Szwecyi, o 45 w. od Linkoping, nad zlewem Slätbacken; 956 m. Źródła mineralne eksploatowane. Port.

SODERTELGE, M. w Szwecyi, w lanie i o 35 w. na płd.-zach. Sztokolmu, nad kanałem t. n.; 1,065 m. Fabryki wyrobów bawełnianych, kołder, tytuniu. Port handlowy, z którego wywóz towarów czyni do 60,000 franków.

SOEST, SOST, M. w Prusach, w prow. Westfalskiéj, o 24 w. na płn. od Arensburga. Szkoła normalna początkowa. Fabryka płótna, wyrobów wełnianych; garbarnie. Handel zbożem. Rozwaliny budynku, który miał być miejscem pobytu Witykinda.

SOFALA, M. w Afryce portugalskiéj, nad kanałem Mozambickim, przy ujściu Sofali. Niektórzy utrzymują że to było Ophir Salomona.

SOFIA, 1) M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. St. Petersburgskiéj, na płd. od St. Petersburga. Pałac cesarski. 2) M. w Turcyi europejskiéj, w Bulgaryi, o 570 w. na płn.-zach. od Konstantynopola, nad rz. Boguną; 40,000 m. Siedlisko arcybiskupa greckiego i biskupa katolickiego. Fabryka wyrobów wełnianych, jedwabnych, tytuniu, skór. Handel dość czynny. Założone przez Justynianina na rozwalinach dawnego miasta Sardica. W 347. roku odbył się synod sądzący sprawę Św. Atanazego i Aryanów.

SOFLINGEN, Mm. w król. Wirtembergskiém, w cyr. Dunaju, o 4 w. od Ulmu; 1,670 w. Kuźnie żelazne. Fabryki płótna, fajek i tabakierek. Dawniéj opactwo cesarskie żeńskie zakonu Św. Klary, założone w 1258. r., a suprymowane w 1803. r.

SOGGENDAL, M. w Norwegii, o 74 w. na płd.-wsch. od Stavanger, nad mr. Niemieckiém; 228 m. Mały port.

SOHAM, Mm. w Anglii, w hrb. Cambridge, o 9 w. od Ely; 2,928 m. Wyrób serów i masła.

SOHL, 1) Alt-Sohl, O-Zolyom, Zwoleń, M. w Węgrzech, w żupań. Sohl, o 23 w. od Neusohl, nad rz. Granem, przy ujściu Szlatyny; 1,800 m. Szczątki dawnego zamku królewskiego. Źródła siarczane i kąpiele uczęszczane. 2) Neu-Sohl, Bestercze-Banya, M. w Węgrzech, stoł. żupań. Sohl, o 186 w. ku płn. od Budy, nad Granem; 6,000 m. Siedlisko biskupa katolickiego, sufragana Granu. Administracya górnicza. Gimnazyum katolickie, seminaryum. Ważne fryszerki żelaza i miedzi. Fabryka wyrobów garncarskich; browary, farbiarnie, prochownie. Zbiór owoców a głównie śliwek słynnych. W okolicy fabryka koronek pospolitych. Szczątki starodawnego zamku warownego. 3) Komitat węgierski, stolica Neu-Sohl. Rozległość 50,5 mil kw. niem. Ludność 105,869 m. Grunt górzysty. Wyborne pastwiska. Chów bydła, mianowicie owiec. Eksploatacya metali, głównie zaś miedzi srebrodajnéj i złotodajnéj, żelaza. Źródła. Wywóz drzewa, miedzi, srebra, sera, masła. Zawiera 5 miast, 8 miasteczek i 162 wsi.

SOHO, Mm. w Anglii, w hrb. Stafford, o 2 w. na płn.-zach. od Birmingham. Powstałe ze słynnych zakładów fryszerek i warsztatów przez Watta i Bultona zaprowadzonych, uważanych za największe i najpiękniejsze zakłady tego rodzaju w Anglii. Fabryki maszyn parowych.

SOJE, rzeka w ces. Rossyjskiém, wpadająca do Dniepru, w gub. Mohilewskiéj; źródło w gubernii Smoleńskiéj; bieg około 500 w.

SOIGNIES, M. w Belgii, w prow. Hainaut, o 18 w. na płn.-wsch. od Mons, nad rz. Senne; 6,460 m. Kolegium. Eksploatacya kamieni ciosowych i wapiennych. Fabryki wapna w 8 piecach. Kuźnie, 2 mydlarnie, 4 garbarnie, 2 warzelnie soli.

SOISSONS, M. we Francyi, w depar. Aisne, o 40 w. na płd.-zach. od Laon, nad rz. Aisne; 10,143 m. Miasto warowne, twierdza 2. rzędu. Siedlisko biskupa, sufragana Reims. Trybunał handlowy. Biblioteka publiczna. Towarzystwo sztuk i rzemiosł, robotników. Kassa oszczędności. Zbiór w okolicach doskonałych karczochów. Punkt środkowy handlu zbożem. Fabryka tkanin, kobierców, narzędzi rolniczych. Handel zbożem, bydłem, wełną, węglami, drzewem budulcowém i opałowém. Położone w przyjemnéj i żyznéj dolinie; to miasto jest w ogóle porządne, dobrze zabudowane; znakomitsze budynki są: dawny zamek zbudowany na miejscu pałacu królów pierwszych; katedra z X. wieku, portal kościoła dawnego opactwa Św. Jana de Vignes. Hôtel-Dieu, dom karny i inne. Soissons było już znakomitém miastem przed zawojowaniem Rzymian; była to ostatnia ich twierdza, która im pozostała po wkroczeniu Franków, i utracili ją zarazem ze swą władzą w Galii, w skutku odniesionego zwycięztwa Klowisa nad Siagrusem w 486. r. Klowis obrał w nim stolicę swego państwa, dopóki nie przeniósł się do Paryża. W 1413. r. zostało zdobyte przez Karola VI. Kalwiniści opanowali go 1567. r. Dwa razy było zdobyte przez wojska cesarsko-rossyjskie w 1814. r., wytrzymało oblężenie przez miesiąc.

SOKAL, M. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Żółkiewskim, nad rz. Bugiem, o 7 mil od Żółkwi; 3,800 m. Magistrat, starożytne zamczysko i klasztor XX. Bernardynów, niegdyś warowny, znajduje się w nim obraz P. Maryi, ukoronowany koroną przysłaną od Klemensa XIII. w r. 1724. W r. 1519. po klęsce zadanéj Polakom przez Tatarów spalone zostało. W pobliżu wznoszą się liczne kopce czyli kurhany.

SOKOLNIKI, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Lwowskim, o milę od Lwowa. Źródło mineralnéj wody żelaznéj. Pamiętna w r. 1662. obozowaniem wojsk polskich.

SOKOŁKA, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Grodzieńskiéj. Odległe o 943 wiorst od Petersburga, 1,042 w. od Moskwy, 37 w. ku płn. od Białegostoku; 2,604 m.

SOKOŁÓW, M. w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj, pow. Siedleckim, o 33 w. na płn. od Siedlec; 3,135 m., 346 domów, z tych 15 murowanych; 9 jarmarków do roku i 2 targi tygodniowe.

SOKOŁÓW, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Rzeszowskim, 3 mile od Łancuta. Piękny dwór.

SOKOŁÓWKA, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Złoczowskim, 3 mile od Brodów. Starożytne zamczysko.

SOKOŁÓWKA, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Brzeżańskim, mila od Bóbrki. Fabryka cukru burakowego.

SOKOTORA, wyspa na oceanie Indyjskim, o 370 w. od pobrzeża płd. Arabii, a 170 w. od przylądka Gedafin w Afryce. Rozległość 1600 w. kw. Ludność 5,000 m. Grunt górzysty we środku, otoczony płaszczyzną od 3—4 wiorst szeroką. Zbiór aloesu najsłynniejszego, zwanego Sokotorin, którego wywożą do 1500 cetn. metr., tamaryndy, tytuniu, daktylów, prosa. Chów wielbłądów, osłów, bydła, kóz. Handel a mianowicie z Maskatem. Miasto Tamarida na pobrzeżu płn.-wsch. wyspy, jest jéj głównym portem a zarazem stolicą. Sokotora zostaje pod zwierzchnictwem sułtana Kissinu, lecz władza jego jest tylko nominalną, gdyż zarząd téj wyspy jest w ręku naczelników pokoleń.

SOL, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Wadowickim, około Żywca. Ma źródło słone, zkąd zapewne i nazwa téj włości poszła.

SOLCA, osada w ces. Rossyjskiém, w gubernii Pskowskiéj. Leży pod 58° 8' płn. szer., a 48° 2' wsch. dłg. Oddalone 311 w. od Petersburga, 572 w. od Moskwy, 173 w. od Pskowa; 5,781 m. w r. 1849.

SOLDIN, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, o 77 w. na płn. od Frankfurtu, nad jeziorem t. n.; 5,797 m. Sąd miejski. Fabryka sukna, wstążek, czapek, płótna, rękawiczek, kapeluszy.

SOLEC, M. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Opatowskim, przy ujściu Krępianki do Wisły. Posiada kościół z klasztorem XX. Reformatów i wody siarczane; 2,200 m., 308 domów; 12 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy. Według podania ludu, tu Bolesław Śmiały miał sądzić sprawę zachodzącą o wieś Piotrowin, na tamtym brzegu Wisły leżącą, pomiędzy biskupem Stanisławem, a spadkobiercami Piotra z Janiszewa. Kazimierz W. kościół farny fundował i zamek odmurował. Jagiełło w 1412. r. pozwolił zubożałym mieszczanom bez opłaty cła, sól po kraju rozwozić. Zygmunt I. zgorzałemu miastu odnowił przywileje. W r. 1578. Stefan pozwolił mieszczanom bezpłatnie kupczyć po całym kraju. W r. 1655. w czasie wojny Szwedzkiéj miasto zostało spalone i cała okolica spustoszona. W r. 1709. cesarz Piotr W. z synem swoim Aleksym, odbywał tu przegląd pułków Polskich, obozujących pod miastem. Piękny zamek na górze w mieście, zniszczony przez Szwedów, dźwignął z gruzów starosta Przebędowski, marszałek rady nieustającéj. Klasztor XX. Reformatów zaczął budować w r. 1625. Krzysztof, książę Zbaraski, po powrocie swoim z poselstwa do Stambułu.

SOLEC, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Samborskim, mila od Drohobyczy. Żupa solna.

SOLEC, SZULEC, M. w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, w rejencyi i pow. Bydgoskim. Położone na l. brz. Wisły, na trakcie z Bydgoszczy i Torunia; 631 m. Dawniéj była tu warzelnia ałunu.

SOLESMES, 1) Mm. we Francyi, w dep. Północnym, o 21 w. na wsch. od Cambrai, nad rzeką Sella; 5,627 m. Fabryki batystów, chustek, tkanin bawełnianych, kapeluszy. Garbarnie, młyny, browary. 2) M. we Francyi, w dep. Sarthe, o 24 w. od la Flèche; 487 m. Eksploatacya antracytu pierwszego gatunku. Dawne przeorostwo Benedyktynów.

SOLETO, Mm. w król. Neapolitańskiém, w Terra di Otranto, o 22 w. na wsch. od Nordo.

SOLIGALICZ, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Kostromskiéj. Odległe o 1048 w. od Petersburga, 554 w. od Moskwy, a 218 w. na płn.-wsch. od Kostromy; 2,560 m.

SOLIGNAC, 1) Mm. we Francyi, w dep. Wyższéj Vienne, o 13 w. na płd. od Limoges, na pr.

brz. rz. Briance; 2,754 m. Fabryka wyrobów porcelanowych. 2) Solignac-sur-Loire, M. we Francyi, w dep. Wyższéj Ligiery, o 8 w. od le Puy, nad rz. Ligierą; 1,046 m. Fabryki szkła kryształowego.

SOLIKAMSK, M, w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Permskiéj. Odległe o 2228 w. od Petersburga, 1551 w. od Moskwy, a 207 w. na płn. od Permu, nad rz. Kamą przy zlewie Usołki; 2,840 m. Garbarnie. Obfite kopalnie soli.

SOLINGEN, M. w Prusach, w prow. Reńskiéj, o 31 w. na płd.-wsch. od Düsseldorfu, nad rzeką Weippe; 6,127 m. Fabryki od dawna założone wyrobów ze stali i żelaza, dostarczające rocznie do 300000 sztuk pałaszy, szpad i floretów, 20000 par nożyczek i 500000 par noży i widelcy. Fabryka tkanin jedwabnych, bawełnianych, płótna i tytuniu.

SOLITUDE, Mm. w król. Wirtembergskiém, w cyr. Nekary, o 4 w. na płd.-wsch. od Leonberga, a o 5 w. od Stutgardu, na górze t. n. Piękny zamek królewski.

SOLKA, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Czerniowieckim, 3 mile od Radauca. Ekonomia skarbowa; szkoła trywialna i źródła solne.

SOLLER, M. w Hiszpanii, w prow. Balearskiéj, o 26 w. na płn. od Palma, na pobrzeżu płn.-wsch. Majorki; 10,000 m. Garnizonowe. Port handlowy dość czynny. Wywóz owoców, pomarańcz i cytryn.

SOLMONA, M. w król. Neapolitańskiém, w prow. Abruzzo II., o 71 wiorst na płd.-wsch. od Aquila; 8,000 m. Siedlisko biskupa.

SOLNITZ, M. w Austryi, w Czechach, o 35 w. od Königgrätz, nad rz. Alba; 1,444 m.

SOLOFRA, M. w król. Neapolitańskiém, o 11 w. na płd.-wsch. od Avellino; 6,350 m. Fabryki sukna, pargaminu, biżuteryi; garbarnie.

SOLOR, wyspa w Malezyi Niderlandzkiéj, na wsch. od Flores. Rozległa 900 w. kw. Górzysta, lecz bardzo żyzna.

SOLOTHURN, 1) M. w Szwajcaryi, stoł. kantonu t. n., nad rz. Aar i u podnóża gór Jura, o 20 w. od Bern. Położone pod 47° 21' i 43° szer. płn. Rozległość 166774 mil kwad. Ludność 4,254 m. Siedlisko biskupa katolickiego Bazylei. Gimnazyum. Liceum akademickie. Biblioteka publiczna (15000 tomów), muzeum historyi naturalnéj. Ogród botaniczny. Arsenał. Mennica. Więzienie i dom roboczy. Kassa oszczędności. Towarzystwo hodowania jedwabników. Kuźnie. Papiernia. Fabryka tkanin jedwabnych, bawełnianych; 3 drukarnie. Handel końmi, bydłem, zbożem, serami, żelastwem, marmurami. Targi zbożowe. Miasto dość dobrze zabudowane, otoczone murami bastyonowanemi. Znakomitsze budynki są: katedra, najpiękniejszy kościół w Szwajcaryi, budowany od 1762.—1773. r.; kościół Jezuitów, ratusz, arsenał, teatr. W okolicach źródła mineralne, kopalnie marmuru zwanego Solothurn. Rezydencya książąt Burgundzkich, następnie miasto wolne cesarskie. 2) Kanton w Szwajcaryi, stolica Solothurn. Położony między 47° 4' 30" i 47° 30' szer. płn., a 5° 0' 37" i 5° 41' 49" dłg. wsch. Graniczy na płn. i płn.-zach. z kantonem Bazylei-Campagne, na płn.-wsch. z kantonem Argowii, a z innych stron z Berneńskim. Rozległość 811 w. kw. Kraj górzysty przerznięty od płn.-wsch. ku płd.-zach. przez łańcuchy równoległe od Jura; najwyższe szczyty: Hasenmath 1493 metr., Röthe 1442 metr. Piękna dolina Aar i inne pomiędzy pasmem Jura. Terytoryum należy do kotliny Renu. Rzeki: Emmen i Dünnern. Klimat umiarkowany; średnia temperatura +11,25. Grunt jeden z najżyzniejszych w Szwajcaryi. Piękne pastwiska i lasy obszerne dębowe i jesionowe. Rolnictwo postępowe, zbiór ziemiopłdów, siana i wina dość dobrego. Hodowanie pszczół. Uprawa morwowego drzewa i hodowanie jedwabników. W roku 1829. było 36322 juchartsów ziemi uprawianéj, 325 juch. winnic, 37583 juch. łąk, 13543 pastwisk i około 150000 juch. lasów; koni sztuk 4,671, rogacizny 22,773, owiec 13,949, kóz 5,942, wieprzy 16,400. W kantonie tym znajdują się kopalnie żelaza, wydające rocznie 21000 cent. metr. surowcu; kopalnie marmurów zwanych od kantonu, gipsu, marglu. Źródła żelazne. Przemysł rękodzielniczy dość czynny: w r. 1835. była jedna fabryka wyrobów bawełnianych w Solothurn, 2 w Olten, 2 huty szkła, 2 papiernie, 3 drukarnie, 3 litografie, 7 garbarni, 3 mydlarnie, 2 fabryki wyrobów fajansowych, 6 browarów, 26 olejarni, 53 tartaków. Mennica wybijająca monetę dla innych kantonów. Handel tranzytowy z wprowadzonych towarów: sukna, skóry, nici, zegary, wina, wódki, tytuń, owoce, drzewo, bawełna i wełna, bydło, sery, metale, sól; z wywozowych: skóry surowe, zboża, kirszwasser, masło i sery, żelastwo, drót żelazny, kamienie, marmury. Jarmarki w Solothurn, Olten i Oensingen, zwiedzane bywają przez cudzoziemców. W każdéj osadzie, w któréj jest 40 dzieci zdolnych do uczęszczania do szkoły, podług prawa powinna być zaprowadzona szkoła. W r. 1834. było szkół wyższych i niższych początkowych 130, szkół normalnych 8, szkoła nauczycieli w Ober-

dorf, 1 gimnazyum, 1 liceum akademickie, szkoła łacińska w Mariestein. W 1835. r. dochody kantonu wynosiły 408,184 fr., a wydatki 400,599 fr. Kanton Solothurn zajmuje 10. miejsce w sejmie związkowym; kontyngens jego wynosi 1,875 ludzi albo 20,865 fr. opłaty. Reprezentacya narodowa składa się z wielkiéj rady z 109 członków złożonéj. Wielka rada ma prawo ułaskawienia, wyznacza członków do władzy wykonawczéj, mianuje deputowanych na sejm związkowy i t. d. Zgromadza się trzy razy do roku. Władza wykonawcza należy do małéj rady składającéj się z 9 członków wybranych przez wielką radę i z jéj łona. Przewodniczy w niéj prezes wielkiéj rady z tytułem Landmana. Kanton dzieli się administracyjnie na 5 obwodów (Amtei), zawiera 135 gmin. Sądownictwo składa się: z trybunału apelacyjnego cywilnego i z trybunału kryminalnego dla całego kantonu, z trybunału I. instancyi cywilnego i kryminalnego w każdym amcie, a z sędziego pokoju w każdéj gminie; 4 amty w dyecezyi Bazylei dzielą się na 67 parafij katolickich, i zawierają 2 kapituły, 5 klasztorów męzkich i 2 żeńskie; piąty amt jest ewangelicki. Amty: Solothurn, Läbern, Bucheggberg, Kriegstellen, Balstahl, Olten-Gösgen, i Dorneck-Thierstein.

SOLRE-LE-CHATEAU, M. we Francyi, w dep. Północnym, o 14 w. na płn.-wsch. od Avesnes; 2,701 m. Przędzalnie wełny, fabryki drylichów i kołder wełnianych; garbarnie, warsztaty marmurów, fabryka cukru burakowego. Folwark modelowy w Epine.

SOLSONA, M. w Hiszpanii, w Katalonii, o 53 w. na płn.-wsch. od Cervera, nad rz. Negro; 2,500 m. Siedlisko biskupa, sufragana Tarragony. Fabryka żelastwa, blachy, koronek, rękawiczek; przędzalnie.

SOLTA, wyspa w Austryi, na mr. Adryatyckiém, w król. Dalmacyi.

SOLTH, Mm. w Węgrzech, w żupań. Pert, nad Dunajem; 5,000 m.

SOLVITSBORG, M. w Szwecyi, o 30 w. na płn.-wsch. od Karlskrony, nad zatoką mr. Baltyckiego; 1,051 m. Mały port.

SOLWYCZEGODSK, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Wołogodzkiéj. Leży pod 61° 20' płn. szer., 64° 37' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 1261 w., od Moskwy 994 w., a 555 w. na płn.-wsch. od Wołogdy, nad rz. Wyczegrą; 2,800 m.

SOŁA, bystra rzeka w Galicyi; źródła ma w Karpatach na granicy węgierskiéj, niedaleko Żywca; zabiera z sobą rzeki ze wsch. i zach. do niéj napływające; bieży w płn. kierunku przez 11 mil kraju, a pod Oświecimem do Wisły wpada.

SOŁOMBAŁA, W. w ces. Rossyjskiém, w gub. Archangielskiéj. Leży pod 64° 34' płn. szer., 58° 13' wsch. dłg. Odległa od Petersburga 1106 w., od Moskwy 1228 w.; 7,946 m. w 1849. r.

SOŁOTANOSZA, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Połtawskiéj, nad rz. t. n.; 5,070 m.

SOŁOTWINA, M. w Austryi, w Galicyi, w obw. Stanisławowskim, 2 mile od Bohorodczan; 2,000 m. Jest tu ekonomia skarbowa.

SOŁOWECK, wyspa w ces. Rossyjskiém, w gubernii Archangielskiéj, na mr. Białém, blisko pobrzeża płn. stałego lądu. Eksploatacya talku przezroczystego.

SOŁOWIECKI klasztor w ces. Rossyjskiém, w gub. Archangelskiéj. Leży pod 65° 1' płn. szer., 53° 25' wsch. dłg. Oddalony od Petersburga 1678 w., od Moskwy 1797 w., od Archangielu 300 w.

SOMAIN, W. we Francyi, w dep. Północnym, o 17 w. na wsch. od Douai; 2,336 m. Przędzalnia lnu. Handel niémi.

SOMBERNON, Mm. we Francyi, w dep. Cote-d'Or, o 35 wiorst na zach. od Dijon, nad źródłem Brenny; 860 m. Eksploatacya gipsu. Cegielnie, wyroby garncarskie. Handel zbożem, konopiami, wełną i t. d.

SOMERGEM, W. w Belgii, w wsch. Flandryi, o 12 w. na płn.-zach. od Gandawy; 7,396 m. Wyrabiają tu rocznie do 2400 sztuk płótna.

SOMERSET, hrabstwo w Anglii, nad kanałem Brystolu, stolica Wells. Rozległość 1028090 akr., z których 900000 urodzajnéj ziemi; 436,002 m. Grunt bardzo żyzny miejscami. Uprawa pszenicy, jęczmienia, owsa. Zbiór gruszek i jabłek. Chów bydła rogatego, wieprzy, gęsi. Eksploatacya węgla, ołowiu, cynku, manganezu, żelaza i miedzi. Fabryka sukna, płótna, wyrobów jedwabnych, rękawiczek, tiulu, bawełnianych tkanin. Dzieli się na 40 hundreds i 7 liberty. Zawiera 475 parafij.

SOMERTON, Mm. w Anglii, w hrb. Somerset, o 17 w. na płd.-zach. od Wells; 1786 m. Dawna rezydencya królów Saksońskich. Szczątki zamku, w którym był osadzony król Francyi Jan.

SOMLYO, Mm. w Siedmiogrodzie, stolica żup. Kraszny, o 257 w. na płn.-zach. od Hermansztadtu. Dawny zamek warowny, należący niegdyś do rodziny Batorych. Magazyny solne.

SOMMA, 1) M. w król. Neapolitańskiém, o 15 wiorst na wsch. od Neapolu, u stóp Wezuwiusza; 7,200 m. Zbiór winogradu. 2) Mm. w król. Lombardzko-Weneckiém, w delegacyi Medyolańskiéj,

o 6 w. na płn.-zach. od Gallaraty, przy zlewie rz. Asdrony do Tessynu; 3,200 m.

SOMMARIVA-DEL-BOSCO, M. w król. Sardyńskiém, w prow. Alba, o 5 w. na płd.-wsch. od Carmagnola; 5,100 m.

SOMME, 1) depart. we Francyi, stol. Amiens. Położony nad kanałem La Manche, między depar. Pas-de-Calais, Nord, Aisne, Oise, i Niższéj Sekwany. Leży między 49° 38' i 50° 25' szer. płn. Rozległość 609363 hekt. Ludność w 1846. r. 570,529 m. (278,558 mężczyzn i 291,771 kobiet). Prawie całkowicie tworzący kotlinę Somme i obejmujący kotliny dwóch małych rzek Bresle i Authie, oblany temi trzema rzekami i innemi wpadającemi do Somme, z których główniejsze są Avra, Noye i la Celle. Kraj płaski i niski, opierający się na płd. o łańcuch pagórków opasujących kotlinę Somme, i których szczyty nie przenoszą 200 metrów wysokości. Pobrzeża po części skaliste i strome, w innych miejscach niskie i podparte wzgórzami piaszczystemi. Kraj bogaty, rolniczy i rękodzielniczy. Rolnictwo wydoskonalone, zbiór zboża obfity, równie jak owoców na jabłecznik, jarzyny, len, konopie, ziarna oleiste, chmiel, buraki cukrowe i siano; drzewa podostatkiem. Piękna rassa bydła domowego, owce poprawne, pszczół w obfitości. W 1839. r. było 70,018 koni, 3,149 mułów, 7,795 osłów, 118,514 bydła rogatego, 474,817 baranów, 70,472 wieprzy, 4,902 kóz. Jedynym płodem mineralnym jest torf, służący za opał; z pomiędzy płodów nielicznych kopalni: brukowiec i kamień ciosowy. Wiele źródeł mineralnych, z tych St. Christ są dość uczęszczane. W r. 1839. z 260 szyb torfowych, w których pracowało 3,592 robotników, dostarczono 1004770 cent. metr. torfu, wartości 762,410 fr.; dochód z kopalni kamiennych 675,135 frank. Przemysł rękodzielniczy bardzo znakomity, główniejsze płody są: sukna i różne tkaniny z Amiens, jako to: aksamity, plusze, merynosy, prunele i różne tkaniny wełniane; oprócz tego: płótna, cukier burakowy, piwo, wódka, mydło, żelastwo, wyroby ślusarskie, skóry, papier, pasztety i musztarda. Z wywozowych towarów główniejsze: wełna i wyroby rękodzielnicze. Handel znaczny portowy. Jarmarków 79 w 34 gminach, trwających przez dni 138. Znaczniejsze porty morskie: Berck, Abbeville, Le Crotoy, St.-Valery sur Somme, Hourdel i Cayeux. Rozwój ogólny dróg i komunikacyi w 1837. roku: 8784 w., z których na 2 rzeki (Avre 18 w. i la Luce 1 w.) 19 w., 1 kanał 156,8 w., 10 dróg bitych 583 w., 8 dróg departamentowych 175 w., 7066 dróg wiejskich 7849 w. W 1842. r. było zakładów wyższych naukowych 19, z których 1 kolegium w Amiens, 2 kolegia komunalne w Abbeville i Peronne, 1 instytut i 15 pensyonatów. Zakłady początkowe, 1 szkoła normalna departamentowa w Amiens, 4 szkoły wyższe komunalne, 1103 szkół początkowych, w których 65,788 uczni w zimie (34,052 chłopców i 31,736 dziewcząt), w téj liczbie 931 szkół komunalnych, to jest 180 męzkich, 647 mieszanych i 104 żeńskich, 57,710 uczni w zimie, 2 sale ochrony w 1 gminie. Podział administracyjny i sądowy w 1841. r. był na 5 okręgów: Abbeville, Amiens, Montdidier, Doulens, Peronne, 37 kantonów (41 sądów pokoju), 832 gmin. Departament składa dyecezyę biskupstwa Amiens, zostaje pod sądem apelacyjnym i akademią uniwersytecką w Amiens, i należy do dywizyi wojskowéj w Lille.

3) Rzeka we Francyi, wpadająca do kanału la Manche pod St.-Valery. Źródło pod Font-Somme w depar. Aisne; bieg około 220 w. przez St.-Quentin, Ham, Peronne, Corbie, Amiens, Abbeville i St.-Valery; spławna od Amiens; spław z wodą, towary kolonialne i wina.

SOMEPY, W. we Francyi, w dep. Marny, o 14 w. na płn.-zach. od St.-Menhould; 1,455 m. Czesanie wełny na wielką skalę.

SOMMERDA, M. w Prusach, w prow. Saskiéj, o 24 w. na płn. od Erfurtu, nad rz. Unstrut; 3,300 m. w 1843. r. Fabryka broni i żelastwa.

SOMMERFELD, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, o 35 w. na płd.-zach. od Krosna, nad Lupą; 5,208 m. Zbiór winogradu. Fabryka sukna i płótna.

SOMMERSWORTH, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w New-Hampshire, o 6 w. na płn.-wsch. od Dowru; 3,283 m.

SOMMESVOIRE, M. we Francyi, w dep. Wyższéj Marny, o 13 w. na płd.-zach. od Vassy, nad źródłem Voire; 1,021 m. Fabryka płótna, tkanin wełnianych. Piece pudlingowe, warsztaty budowy maszyn. Młyn na sposób angielski urządzony i młyn foluszowy w la Roche.

SOMMIÈRES, M. we Francyi, w dep. Gard, o 24 w. na płd.-zach. od Nimes, nad rz. Vidourle; 3,799 m. Kościół konsystorski ewangelicki. Fabryka kołder wełnianych i dywanów. Greplarnie wełny. Liczne garbarnie. Handel znaczny wełną, skórami baraniemi, wódką, oliwą, winem. Obwarowane przez kalwinistów, to miasto wytrzymało kilka oblężeń. Warownie jego zostały zniesione, oprócz tych które otaczają zamek.

SOMNA, przystań w ces. Rossyjskiém, w gub. Nowgorodzkiéj. Oddalone od Petersburga 343 w., od Moskwy 656 w., od Nowgorodu 288 w.

SOMOGY, żupaństwo w Węgrzech, stol. Kapsdorf (Hrabusice). Rozległość 114,6 m. kw. niem. Ludność 215,822 m. Przemysł rolniczy. Zbiór zboża, mianowicie pszenicy i maisu, winogradu, owoców, melonów, kasztanów, konopi. Na 917486 joch urodzajnéj ziemi, jest 427,982 joch uprawnéj roli, 81488 joch winnic, 309147 joch lasów. Chów bydła.

SOMPOLNO, M. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, pow. Gostyńskim; 1,800 m., 12 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy.

SONDERBORG, M. w Danii, w ks. Szleswigskiém, na pobrzeżu zach. wyspy Als; 3,300 m. Dobry port nad Als-Sard. Warsztaty okrętowe. Gorzelnie. Fabryka tytuniu. Drukarnie. Wywóz owoców. Żegluga czynna. Dawny zamek warowny.

SONDERSHAUSEN, M. Związku Niemieckiego, stolica księstwa Schwarzburg-Sondershausen, nad rz. Wipper i Bebrą; 5,180 m. Siedlisko władz księstwa. Gimnazyum. Szkoła sztuk i rzemiosł. Zamek książęcy.

SONDRIO, M. w król. Lombardzko-Weneckiém, w gub. Medyolańskiéj, o 155 w. ku płn.-wsch. od Medyolanu; 3,775 m. Trybunał I. instancyi. Gimnazyum. Kassa oszczędności.

SONGEONS, Mm. we Francyi, w dep. Oise, o 22 w. ku płn.-zach. od Beauvais, nad rzeką Therain; 1,003 m. Fabryka szkieł do okularów, zwierciadeł i narzędzi optycznych. Farbiarnie. Handel żelastwem, masłem i serami.

SONNEBERG, M. w ks. Sasko-Meiningen, o 54 w. na płd.-wsch. od Meiningen; 3,200 m.

SONNENBURG, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, o 28 w. ku płn.-wsch. od Frankfurtu, nad rz. Warthebruch i przy zlewie Warty z Lönitz; 3,186 m. Sąd grodzki i ziemski. Dom karny i więzienie w dawnym zamku kawalerów Maltańskich. Fabryka sukna.

SONNENWALDE, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, o 98 w. na płd.-zach. od Frankfurtu, nad rz. Dobe, blisko małéj Elstery; 1,055 m. Uprawa tytuniu i lnu. Fabryki i handel niémi i płótnem. Zamek hrabiów Solms.

SONORA, M. w Meksyku, w państwie albo departamencie t. n., o 70 w. ku płd. od Arispe; 2,000 m. Siedlisko biskupa. Bogate kopalnie srebra i płóczka złota.

SONSBECK, Mm. w Prusach, w prow. Reńskiéj, o 48 w. ku płn.-zach. od Düsseldorfu, nad rzeką Sonsbach; 1,700 m. Fabryka wyrobów wełnianych i garncarskich.

SONSECA, Mm. w Hiszpanii, w Nowéj Kastylii, o 19 w. na płd. od Toledo; 5,900 m.

SONSONATE albo SANSONATE, SANTISSIMA-TRINIDAD-DE-S.., M. w Gwatemali, w państwie i o 90 w. na zach. od San Salvador, nad oceanem Spokojnym. Port handlowy dość czynny.

SONTHEIM, 1) Mm. w król. Wirtembergskiém, w cyr. Jaxt, nad rz. Brenz, blisko granicy Bawarskiéj; 1,196 m. 2) Ober-S..., Mm. w król. Wirtembergskiém, w cyr. Jaxt, nad rz. Bühler; 1,298 m. Zamek dawnych hrabiów Limpurg-Sontheim; w kościele grobowce tychże hrabiów. Miejsce urodzenia poety i muzyka Chrystyana Schuberta.

SONTHOFEN, Mm. w Bawaryi, w cyr. Szwabskim, o 26 w. na płd. od Kempten, nad rz. Iller; 1,863 m. Fabryka płótna i żelaznych wyrobów.

SONTRA, M. w ks. Hessen Kasselskiém, w prow. Niższéj Hessyi, o 22 w. od Rothenburga; 1,746 m. Fabryka płótna i wyrobów powroźniczych. Prochownia, garbarnia. Zamek landgrafów przebudowany w 1491. r.

SOODEN, 1) M. w ks. Hessen-Kasselskiém, w prow. Hanau, o 1 w. od Solmünster, nad rz. Kinzig przy ujściu Salza; 1,205 m. Ruiny zamku Stolzenburg panów Hülten. Dawniéj eksploatacya źródeł słonych. 2) Mm. w ks. Hessen-Kasselskiém, w prow. Niższéj Hessyi, nad rz. Werrą, naprzeciw miasta Alendorf; 2,000 m. Eksploatacya od dawnych czasów źródeł słonych, wydających rocznie do 70,000 cent. soli.

SOPOCKINIE, M. w król. Polskiém, w gub. Augustowskiéj, w pow. Augustowskim; 850 m., 101 domów drewnianych; 1 jarmark do roku i 1 targ tygodniowy.

SOPOT, mała rzeka w król. Polskiém, ma źródło pod wsią Majdan Sopocki, w pow. Zamojskim; uchodzi do Tanwi pod wsią Kozaki; długa 2 mile.

SORA, M. w ks. Neapolitańskiém, w Terra di Lavoro, o 146 w. na płn.-zach. od Neapolu, nad rz. Liri; 8,000 m. Siedlisko biskupa. Fabryka sukna i papieru.

SORAU, ŻÓRAW, 1) M. w Prusach, w prowincyi Szląskiéj, o 15 w. na płd.-wsch. od Rybnika; 4,004 m. 2) M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, o 100 w. na płd.-wsch. od Frankfurtu, nad rzeką Goldbach; 7,391 m. Sąd grodzki i ziemski, sąd kryminalny. Gimnazyum ewangelickie. Dom dla obłąkanych. Przemysł czynny, fabryki nici i płótna, drukarnie, garbarnie, fabryka świec woskowych.

SORBAS, Mm. w Hiszpanii, w Andaluzyi, o 26 w. na zach. od Mujacar; 5,500 m.

SORCY, Mm. we Francyi, w dep. Meuse, o 22 w. na płd.-wsch. od Commercy; 1,635 m.

SORDES, Mm. we Francyi, w dep. Landes, o 27 w. na płd. od Dax, nad rz. Gave-d'Oloron; 1,362 m.

SORE, Mm. we Francyi, w dep. Landes, o 50 w. na płn. od Mont-de-Marsan, nad rz. Leyre; 1,738 m. Wody mineralne. Fabryka wyrobów garncarskich. Huty szkła.

SOREDE, W. we Francyi, w dep. wsch. Pyreneów, o 25 w. na płn.-zach. od Ceret; 1,050 m. Wody mineralne żelazne. Wyroby wideł, biczów i innych przedmiotów z łoziny.

SOREL, M. w Wyższéj Kanadzie, o 79 w. na płn.-wsch. od Montréal, nad rz. Św. Wawrzeńca, przy zlewie rz. Richelieu; 2,000 m.

SORESINA, Mm. w król. Lombardzko-Weneckiém, w gub. Medyolańskiéj, o 26 w. na płn.-zach. od Kremony.

SORÈZE, M. we Francyi, w dep. Tarn, o 21 w. na płd.-zach. od Castres, nad rzeką Sor; 2,900 m. Instytut słynny i bardzo dawny. Dawniéj warowne. Ojczyzna Azais.

SORGES, W. we Francyi, w depar. Dordogne, o 24 w. na płn.-wsch. od Perigueux; 1,764 m.

SORGUE, 1) rzeka we Francyi, wypływająca ze sławnego wodotrysku Vaucluse, w depar. t. n., o 22 w. na wsch. od Awinionu, wpadająca do Rodanu, upłynąwszy 32 w. Spławna prawie od samego źródła; do niéj zlewają się: Nesque, Auzon i Ouveze; płynie około Isle, Thor, Bebarides i Sorgue. 2) Le Pont de Sorgue, M. we Francyi, w dep. Wokluzy, o 10 w. na płn.-wsch. od Awinionu, nad rzeką t. n. i przy zlewie z rz. Ouvèze; 3,175 m. Dobre wina likworowe czerwone. Przędzalnie kokonów i jedwabiu. Papiernia.

SORIA, 1) Mm. w Hiszpanii, w Staréj Kastylii, o 235 w. na płn.-zach. od Madrytu, nad rz. Duero; 5,500 m. Handel wełną. Rozwaliny dawnéj Numancyi w pobliskości. 2) Prowincya w Hiszpanii, w Staréj Kastylii, stolica t. n.; 115,619 m. Dzieli się na 5 partidos-judiciales: Agreda, Almazan, Burgo de Osma, Medinaceli, Soria. Zawiera 540 gmin albo pueblos.

SORLIN, St.-S..., M. we Francyi, w depar. Ain, o 31 w. ku płn.-zach. od Belley, nad rz. Rodanem; 1,310 m. Wina białe i czerwone.

SORMERY, W. we Francyi, w dep. Yonne, o 40 w. na płn.-zach. od Tonnere; 1,250 m.

SORNAC, Mm. we Francyi, w dep. Corrèze, o 23 w. na płn.-zach. od Ussel, nad rz. Diège; 1,408 m.

SORNIN, St.-S..., 1) St.-S...-de Marennes, W. we Francyi, w dep. niższéj Charente, o 12 w. na płd.-wsch. od Marennes; 1,602 m. 2) St.-S...-Leulac, W. we Francyi, w dep. Haute-Vienne, o 8 w. na wsch. od Bellac; 1,219 m.

SORÖE, M. w Danii, na wyspie Zeelandyi, o 84 w. na płd.-zach. od Kopenhagi; 750 m. Akademia albo wyższa szkoła literacka z instytutem agronomicznym. Dom poprawczy. Piękny kościół z XIII. stulecia, z grobowcami królów i znakomitych mężów.

SOROKI, Mm. w ces. Rossyjskiém, w obwodzie Bessarabskim. Odległe od Petersburga 1580 w., od Moskwy 1283 w. Ludność 3,545 m.

SORRENTO, M. w król. Neapolitańskiém, w prowincyi Neapolu, o 13 w. na płd.-zach. od Castellamare, nad pobrzeżem płd. odnogi Neapolitańskiéj; 4,300 m. Siedlisko arcybiskupa. Szkoła żeglarska. Fabryka wyrobów jedwabnych i hodowanie jedwabników w okolicach. Miejsce rodzinne Tassa.

SORT, Mm. w Hiszpanii, w Katalonii, o 35 w. od Talarn; 1,000 m.

SORTINO, M. w Sycylii, o 26 w. na płn.-zach. od Syrakuzy; 8,000.

SOS, Mm. w Hiszpanii, w Aragonii, o 9 w. na płd.-wsch. od Sanguesa; 3,000 m.

SOŚNICA, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Czernichowskiéj. Leży pod 51° 31' płn. szer., 50° 11' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 1197 w., od Moskwy 688 w., a 88 w. na wsch. od Czernichowa.

SOŚNICA, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Przemyskim, mila od Radymna. Był tu niegdyś warowny zamek, w którym Bona królowa, żona Zygmunta I., zwykła była często przemieszkiwać.

SOSPELLO, M. w król. Sardyńskiém, w prow. i o 26 w. na płn.-wsch. od Nicei, nad rz. Bewerą; 3,200 m. Kolegium królewskie. Fabryka sukna i jedwabnych tkanin.

SOTTEGHEM, Mm. w Belgii, w wsch. Flandryi, o 15 w. na wsch. od Audenarde; 2,035 m. Fabryka tkanin bawełnianych, drukarnie bawełny, 7 garbarni, 25 warsztatów płócienniczych, 6 fabryk tabacznych, wyrobów garncarskich, wyroby trzewików. Handel bydłem, lnem, nićmi i zbożem. Szczątki zamku sławnego hrabi Egmonta; w kościele jest jego nagrobek.

SOTTEVILLE, 1) Sotteville-Les-Rouen, W. we Francyi, w dep. Niższéj Sekwany, o 1 w. od Rouen, nad rz. Sekwaną; 3,993 m. Przędzalnie bawełny, przędzalnie mechaniczne. Fabryka mydeł do czyszczenia sukna, kleju, czernidła zwierzęcego, ka-

ruku i przetworów chemicznych. 2) Sotteville-sur-Mer, W. we Francyi, w dep. Niższéj Sekwany, o 30 w. na płn. od Yvetot; 1,551 m.

SOU, M. w Chinach, w prow. Kan-Sou, o 177 w. na płn.-zach. od Kan-Tszeu.

SOUAKIM, M. w Nubii, położone w części na stałym lądzie, a w części na wyspie mr. Czerwonego; 10,000 m. Jeden z najlepszych portów mr. Czerwonego i jedyny w Nubii.

SOU-TSZEOU, M. w Chinach, w prow. Kiang-Sou, nad kanałem cesarskim i blisko jeziora Tai-Hou; 500,000 m. Jedno z najznaczniejszych miast państwa przez swój handel i przemysł. Uważane jako szkoła smaku, mody i staranńéj wymowy. Liczne i bardzo piękne budynki publiczne.

SOUDAN, W. we Francyi, w dep. Niższéj Ligiery, o 6 w. na płn.-wsch. od Chateaubriant; 2,233 m.

SOUDAY, W. we Francyi, w dep. Ligiery i Cher, o 31 w. na płn.-zach. od Vendôme; 1,493 m.

SOUI-TÉ, M. w Chinach, w prow. Schen-Si, o 45 w. ku płd. od Thai-Youen.

SOUFFLENHEIM, SUFFLEN, W. we Francyi, w dep. Niższego Renu, o 35 w. na płn.-wsch. od Strasburga; 3,048 m. Cegielnie.

SOUGÉ-LE-GANELON, W. we Francyi, w dep. Sarthe, o 36 w. na zach. od Mamers, nad rz. Sarthe; 1,536 m. Kuźnie.

SOUGÈRES, W. we Francyi, w depar. Yonne, o 36 w. na płd.-wsch. od Auxerre; 1,267 m.

SOUILLAC, M. we Francyi, w dep. Lot, o 24 w. ku płn.-wsch. od Gourdon, nad rzeką Dordogne i Bouceze, blisko ich zlewu; 3,076 m. Trybunał handlowy. Magazyn rządowy tytuniu. Fabryki narzędzi. Eksploatacya surowcu i kuźnie żelaza. Młyn do tarcia kory. Tartak. Garbarnie. Farbiarnie. Handel winem, skórami, solą, korzeniami, drzewem. Port dla statków o 50—60 beczek.

SOUILLY, Mm. we Francyi, w dep. Meuse, o 10 w. na płd. od Verdun-sur-Meuse; 930 m. Podinspektoryat leśny. Fabryki opraw do szczotek.

SOULAINES, Mm. we Francyi, w depar. Aube, o 20 w. na płn. od Bar-sur-Aube, nad rz. Aisne; 827 m. Cegielnie. Aisne płynie tu w łożu kamiennem 40 metrów długiém a 30 metrów szerokiém, z którego wypływając obraca 2 młyny.

SOULI, M. w Turcyi europejskiéj, w Albanii, stolica krainy słynnéj ze swéj obrony przeciw Turkom od 1790.—1803. r.

SOULIAC, St.-S..., W. we Francyi, w dep. Ille-et-Vilaine, nad rz. Rance; 1,753 m. Port handlowy. Komora. Przywóz żywicy, śledzi, kamieni wapiennych, gipsu, desek, gliny; wywóz: siemienia lnianego, drzewa budulcowego, jabłeczniku, miodu, pszenicy.

SOULOU, SOLO, HOLO, archipelag w Malezyi, leżący między pobrzeżem płn.-wsch. wyspy Borneo a wyspą Mindanao, tworzący królestwo t. n., stolica Benang. Składa się około z 6 wysp, z których Soulou w pośrodku jest największą. Zbiór sago, ryżu, patatów, yamsów i innych ziemiopłodów. Połów pereł jest głównem bogactwem archipelagu. Handel dawniéj bardzo znakomity. Żegluga czynna, lecz głównym jéj celem jest rozbój morski. Rząd archipelagu jest monarchiczny, ograniczony wpływem miejscowéj szlachty.

SOULTZ, 1) Soultz-La-Ville, Mm. we Francyi, w depar. wyższego Renu, o 37 w. na płd. od Kolmaru; 3,375 m. Fabryka wstążek, sukna, płótna bawełnianego, czapek, mydła, wyrobów garncarskich, potażu; blicharnie płótna, fabryka gwoździ, garbarnie, farbiernie, cegielnie, przędzalnie. 2) Soultz-sous-Forêts, M. we Francyi, w depar. Niższego Renu, o 15 w. na płd. od Wissemburga, nad rz. Salzbach; 1,877 m. Podinspektoryat leśniczy. Eksploatacya minerału żelaza, źródeł słonych. Olejarnie z rzepaku. Piece kamiene, cegielnie. Fabryka czapek, powrozów, blachy. 3) Soultz-les-Bains, Solz-Bad, W. we Francyi, w dep. Niższego Renu, o 22 w. na zach. od Strasburga, nad Bruche, i przy początku kanału t. n. Eksploatacya kamienia ciosowego. Zakłady kąpieli wód mineralnych. Źródła słone gorące.

SOULTZMATT, Mm. we Francyi, w dep. Wyższego Renu, o 16 w. na płd.-zach. od Kolmaru, nad Ornbach; 2,892 m. Wody mineralne. Przędzalnie wełny, oraz płótna i muślinu.

SOUMAGNE, W. w Belgii, w prow. Leodyum, o 15 w. od miasta Leodyum; 2,366 m. Eksploatacya węgla. Fabryka gwoździ, w których 1,200 ludzi pracuje. Piękny zamek Wegimont.

SOUMBAVA, wyspa w Malezyi, między Lombok i Komolo, mr. Sunda i oceanem Indyjskim. Zawiera kilka osad hołdowniczych Holandyi.

SOUNG-KIANG, M. w Chinach, w prow. Kiang-Sou, o 275 w. na płd.-wsch. od Nankinu. Jedno z miast przemysłowych Chińskich.

SOUPLET, St.-S..., W. we Francyi, w dep. Północnym, o 24 w. na płd.-wsch. od Cambrai; 2,432 m. Fabryka muślinu, merynosu, szali i nowości.

SOUPPES, W. we Francyi, w depar. Sekwany i Marny, o 28 w. na płd.-wsch. od Fontainebleau; 1,364 m. Kuźnie, stalownie, fabryka pił, cylindrów, osi, resorów. Przędzalnie wełny. Fabryka papieru cukrowego w Cercanceaux.

SOUR, TYR starożytnych, M. w Syryi na pobrzeżu płd.-wsch. morza Śródziemnego; 1,500 m. Najważniejszy punkt handlu morskiego w starożytności, dzisiaj bez portu i przemysłu.

SOURABAYA, M. na wyspie Jawie, stołeczne rezydencyi t. n., na pobrzeżu płn. wyspy i nad ciaśniną Medoura, przy ujściu rz. Kedirie; 100,000 m. Miasto przemysłowe i handlowe i najważniejsze w Jawie po Batawii. Trybunał wyższy Niderlandzki. Arsenał. Port obszerny i bezpieczny, dostępny dla największych okrętów, bardzo uczęszczany, obronny twierdzą Orange z warsztatami okrętowemi. W okolicach i nad rz. Kedirie, piękne ruiny dawnych miast: Madżapahit i Singasarci, kwitnących przed zaprowadzeniem islamizmu.

SOURAKARTA, SOLO, M. na wyspie Jawie, stołeczne dawnego cesarstwa Mataram, dziś hołdownicze Holandyi, o 500 w. na płd.-wsch. od Batawii. Miasto bardzo ludne. Złożone z kilku wielkich wiosek.

SOURBOURG, W. we Francyi, w dep. Niższego Renu, o 18 w. na płd. od Wissemburga; 2,111 m.

SOURDEVAL LA BARRE, Mm. we Francyi, w depar. Manche, o 8 wiorst na płn. od Mortain; 4,280 m. Fabryka wyrobów nożowniczych i różnego żelastwa, a mianowicie miechów; walcownie, gisernia wyrobów mosiężnych. Fabryki resorów, szrub, modeli do garnków, lichtarzy blaszanych. Młyny mączne, olejne i foluszowe. Liczne papiernie. Fabryka pargaminu, kartonu. Handel końmi.

SOURE, Mm. w Portugalii, w prow. Estremadurze, o 45 w. na płn. od Leiria, nad rzeką t. n.; 1,500 m.

SOURS, W. we Francyi, w dep. Eure et Loire, o 8 w. ku wsch. od Chartres; 1,358 m.

SOURSAC, W. we Francyi, w dep. Corrèzes, o 8 w. ku wsch. od Tulle; 2,100 m. w 1846.

SOURZAC, Mm. we Francyi, w dep. Dordogne, o 35 w. ku płd. od Riberac, na l. brz. Isle; 1,587 m.

SOUSCEYRAC, Mm. we Francyi, w depar. Lot, o 32 w. ku płn. od Figeac; 1,744 m.

SOUSSA, M. w Tunis, o 177 w. ku płd. od Tunis, nad mr. Śródziemném; 10,000 m. Port handlowy. Wywóz oliwy.

SOUSSANS, W. we Francyi, w depar. Gironde, o 30 w. ku płn.-zach. od Bordeaux, nad Girondą; 894 m. Port. Dobre wina czerwone.

SOUSTONS, M. we Francyi, w depar. Landes, o 27 w. ku zach.-płn. od Dax, w pobliżu jeziora t. n.; 2,846 m. w 1846. r. Dobre wina czerwone. Handel smołą i t. d.

SOUTERRAINE, LA-S..., M. we Francyi, w depar. Creuse, o 33 wiorst ku zach.-płn. od Gueret; 3,385 m. w 1846. r. Fabryki sukna, płótna konopnego, dachówek. Handel żelazem laném i przędzą konopną.

SOUTHAMPTON, Mm. w Anglii, tworzące hrabstwo oddzielne, w hrb. Hants, o 119 w. ku płd.-zach. od Londynu, nad przystanią t. n., przy ujściu rz. Itchin. Ludność w 1841. r. 26,952 m. Dom sierot po wojskowych pomocniczy będącego w Chelsea. Kąpiele morskie bardzo zwiedzane. Komora. Dobry obszerny i bezpieczny port. Stacya pakebotów parowych do Francyi, Portugalii i na morzu Śródziemném odbywających żeglugę.

SOUTHAMPTON lub HANTS, hrabstwo w Anglii, miasto stołeczne Winchester. Rozległość 1018550 akrów. Ludność 354,940 m. w 1841. r., 56526 domów mieszkalnych, 64,652 rodzin, z tych 22,761 głównie zajętych rolnictwem, 20,983 rzemiosłami i przemysłem. Rolnictwo wydoskonalone bardzo, obfity zbiór wszelkiego zboża i chmielu. Eksploatacya leśna i soli z bagnisk słonych. Fabryki sukna i innych wyrobów z wełny. Ważny handel wełną, słoniną, miodem i drzewem.

SOUTHAMPTON, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-York, w hrb. Suffolk, o 160 w. ku wsch. od New-York, nad płd. pobrzeżem Long-Island; 6,205 m. w 1840. r.

SOUTHBRIDGE, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Massachusetts, w hrb. Worcester, o 87 w. ku płd.-zach. od Bostonu; 2,031 m. w 1840. r.

SOUTHEND, W. w Anglii, w hrb. Essex, naprzeciw Sheerness, na l. brz. zlewu Tamizy. Piękne zakłady kąpieli morskich.

SOUTHWELL, Mm. w Anglii, o 21 w. ku płn.-wsch. od Nottingham; 3,385 m. Dom poprawczy i więzienie hrabstwa. Kapituła kolegialna. Handel chmielem. Garbarnie. Piękny kościół gotycki.

SOUTHWOLD, Mm. w Anglii, w hrb. Suffolk, o 48 wiorst ku płn.-wsch. od Ipswich, przy ujściu Blythe; 2,079 m. Kąpiele morskie. Bagniska solne. Port. Połów śledzi. Handel czynny. Bitwa na morzu pomiędzy Holendrami i Anglikami w 1672. r.

SOUVIGNY, M. we Francyi, w dep. Allier, o 15 w. ku płd.-zach. od Moulins, nad strumieniem Quesne; 2,972 m. w 1846. r. Stołeczne kantonu. Fabryki świec, oliwy, cegielnie, wapniarnie, garncarnie. Huty szkła. Wysoki piec w Messarges. Miasto bardzo dawne, niegdyś miejsce pobytu panów na Bourbonais, których grobowce widzieć się dają w kościele parafialnym budowli gotyckiéj.

SOVERIA, Mm. w król. Neapolitańskiém, w prowincyi Kalabrya Ulteriore II., o 20 w. ku płn.-wsch. od Catanzaro; 1,058 m.

SOWA, mała rzeka w król. Polskiém, poczyna się pod wsią Załuże, na drodze od Przasnysza do Ciechanowa, pod wsią Popielżynem, w pow. Przasnyszkim wpada do Wkry, ubiegłszy mil 8.

SOŻA, rzeka w ces. Rossyjskiém, na Białéj Rusi, wybiega z jeziora pod wsią Kurkina, w gub. Smoleńskiéj, płynie zrazu ku zach., lecz wkrótce po pierwszym łuku przybiera kierunek ku płd.-zach. i uchodzi do Dniepru naprzeciw Łojowa. W biegu swym (mil 60) zabiera wiele drobnych rzeczek.

SPA, Mm. w Belgii, w prow. Leodyum, o 16 w. ku płd. od Verviers; 3,577 m. Stołeczne kantonu. Eksploatacya łupku, wód żelaznych i solnych, głównie w napoju używanych; 7 źródeł (temperatura +8° R.), z tych najsławniejsze Pouchon, tryskające w środku miasta, inne znajdują się w okolicach. Wysokie piece i fryszerka żelaza. Ważne wyroby rozmaitych przedmiotów z drzewa białego malowanego i werniksowanego, zwanego drzewem z Spa. Dokument z r. 1326. dowodzi, że już wówczas wody w Spa słynęły; w 1840. r. odwiedzających te wody było osób 3,706.

SPAARDAM, Mm. w Niderlandach, w płn. Holandyi, o 4 w. ku płn.-wsch. od Harlem, nad rz. Y; 600 m.

SPACCAFORNO, M. w Sycylii, w prow. Syrakuza, o 22 w. ku płd. od Nota.

SPAICHINGEN, M. w król. Wirtembergskiém, w cyr. Czarnego-lasu, o 85 w. ku płd.-zach. od Stuttgartu, nad Prim; 1,763 m. wyłącznie prawie katolików w 1846. r. Miasto bardzo starodawne.

SPALATO, SPLET, M. w Austryi, stoł. cyr. t. n., w Dalmacyi, o 168 wiorst ku wsch.-płd. od Zara, w głębi zatoki Adryatyckiéj; 8,200 m. Arcybiskupstwo, gimnazyum, seminaryum arcybiskupie. Kassa oszczędności. Port i handel czynny winem, oliwą, zbożem, figami, wełną, woskiem, łojem; rosolisem i linami. Piękne starożytności rzymskie, szczęty pałacu Dyoklecyana; świątynia Eskulapa (chrzcielnica Św. Jana), i Jowisza (katedra).

SPALATO, cyrkuł, w Austryi, w Dalmacyi, miasto stoł. Spalato. Rozległość 93 mil niem. kwad. Ludność w 1837. r. 156,827 m.

SPALDING, Mm. w Anglii, w hrb. Lincoln, o 53 w. ku płd.-wsch. od Lincoln, nad Welland; 6,497 m. Dom poprawczy hrabstwa. Zbiór lnu i konopi. Handel zbożem i wełną.

SPALT, M. w Bawaryi, w cyr. środkowéj Frankonii, o 6 w. ku płn.-zach. od Pleinfeld, nad Rezat; 1,500 m.

SPANDAU, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, o 14 w. ku zach. od Berlina, nad Hawelą, przy spływie jéj z Spreą. Ludność w 1843. r. 9,237 m, z tych 2,031 wojskowych. Miasto warowne. Siedlisko komendanta wojskowego. Trybunał miejski. Dom poprawczy i badań w dawnym zamku elektorów Brandenburgskich (730 więźniów w 1834. r.). Fabryki płótna, wełnianych wyrobów; garncarnie, garbarnie, browary, gorzelnie. Budowa pomniejszych statków do żeglugi. Ważna cytadela, w 1631. r. zdobyta przez Szwedów, a w r. 1806. przez Francuzów.

SPANGERBERG, M. w ks. Hessen-Kasselskiém, w prow. Nieder-Hessen, o 10 w. ku płd.-wsch. od Melsungen, nad Pfiefe; 2,088 m. w 1840. r. Stołeczne amtu. Fabryki bardzo czynne płótna, sukna, wyrobów wełnianych, nożownictwo. Handel płótnem. Dawny zamek warowny landgrafów, teraz zamieniony na więzienie stanu.

SPANISHTOWN, SANTIAGO DE LA VEGA, M. w Antylach angielskich, stolica Jamajki, o 17 w. ku zach.-płn. od Kingston, nad Coire, o 9 w. od jéj ujścia; 5,000 m. Stolica rządu, zgromadzenia prawodawczego, najwyższego trybunału i t. d., z resztą nie bardzo ważne.

SPAUNBERG, Mm. w Austryi, w dolnéj Austryi, nad Sulzbach; 1,149 m.

SPARTA, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-York, w hrb. Livingston, o 45 wiorst ku płd.-zach. od Canandaigua; 5,841 m. w 1840. r.

SPARTA, M. w Grecyi, stołeczne dyecezyi t. n., o 136 w. ku płd.-zach. od Aten, nad małym zlewem Vasiliko. Siedlisko biskupstwa wschodniego Lacedemonu. Trybunał I. instancyi. W pobliżu na wsch. zwaliska starożytnéj Sparty.

SPARTIMENTO, PUNTA-DI-S..., przylądek w ks. Neapolitańskiém, w krańczynie płd. Włoch.

SPASK, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Kazańskiéj, stołeczne pow. t. n. Leży pod 55° 3' płn. szer., a 67° 3' wsch. dłg. Odległe o 1563 w. od Petersburga, 886 w. od Moskwy, a 119 ku płd. od Kazania, na l. brz. Besdna. Ludność 2,178 w r. 1849.

SPASK, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Riazańskiéj. Odległe od Petersburga 923 w., od Moskwy 245 w. a 245 w. ku płd. od Riazania, w sąsiedztwie Oki; 2,643 m. w 1849. r.

SPASK, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Tambowskiéj. Odległe 1258 w. od Petersburga, 580 w. od Moskwy, a 226 w. ku płn. od Tambowa. Ludność 7,906 m.

SPEICHER, W. w Szwajcaryi, w kant. Appenzell, o 4 w. ku płn.-zach. od Trogen; 2,500 m. reformowanych.

SPEIGHTS-TOWN, M. w Barbadzie, o 16 w. ku płn. od Bridge-Town, na zach. pobrzeżu wyspy; 20,000 m.

SPELLO, M. w pań. Kościelném, w delegacyi Peruggia, o 4 w. ku płn.-zach. od Foligno; 2,000 m.

SPESSART, SPESHARD, massa górzysta w Niemczech, otoczona od płd., zach. i wsch. Nekarą i połączająca się ku płn. z Rhöne-Gebirge. Punkt najwybieglejszy Geiersberg, wysoki na 624 metrów.

SPETSAI, SPEZZIA, wyspa w Grecyi, stanowiąca hypodyecezyę t. n., przy wstępie do zatoki Napoli. Ludność 8,000 m.

SPEY, rzeka w Szkocyi, zlew do mr. Niemieckiego, o 13 w. ku wsch.-płn. od Elgin; początek bierze w Loch-Spey, w hrb. Inverness; bieg około 155 w.

SPEYER, SPIRA, M. w Bawaryi, stoł. cyrkułu Pfalz i kantonu t. n., o 333 w. ku płn. zach. od Munichu, nad Renem, przy ujściu Speyerbach. Wysokość na 103 metr. Ludność w 1843. r. 9,250 m. Siedlisko biskupa sufragana Bambergu i konsystorza ewangelickiego. Seminaryum, liceum, gimnazyum, szkoła łacińska, rolnicza i handlowa, leśna. Ogród botaniczny. Fabryki tabaki, blicharnie wosku. Handel zbożem, tabaką, woskiem, marzanną, drzewem budulcowém. Czynna żegluga. Piękna katedra z XI. wieku. Miasto bardzo starodawne, jedno z najważniejszych w Niemczech w średnich wiekach. Zdobyte i w części zniszczone przez Francuzów w 1689. r. Sławne zgromadzenie zebrane w 1549. r. dla roztrząśnienia nowych doktryn religijnych, w skutku których mniejszość zredagowała protestancyę, i z powodu takowéj należącym do niéj nadano nazwę Protestantów.

SPEZET, W. we Francyi, w dep. Finistere, o 36 w. ku wsch.-płn. od Chateaulin; 2,782 m. w 1843. r.

SPEZZIA, M. w pań. Sardyńskiém, stołeczne prow. Lewantu, w gubernatorstwie Genui, o 84 w. ku płd.-wsch. od Genui, w głębi zatoki t. n.; 9,796 m. w 1838. r. Port wojenny i handlowy.

SPIEZ, W. w Szwajcaryi, w kantonie Bern, o 10 w. ku płd.-wsch. od Thun, na płd. brzegu jeziora Thun; 1,810 m. reformowanych.

SPIGNO, Mm. w pań. Sardyńskiém, w prowincyi Acqui, o 15 w. ku płd.-zach. od Acqui; 2,686 m. Stołeczne mandamento.

SPILIMBERGO, Mm. w król. Lombardzko-Weneckiém, w gub. Weneckiéj, o 31 w. ku zach. od Udine, na pr. brz. Tagliamento; 3,000 m.

SPILSBY, Mm. w Anglii, w hrb. Lincoln, o 57 w. ku wsch. od Lincoln; 1,384 m. Więzienie hrabstwa.

SPINAZZOLA, M. w król. Neapolitańskiém, w Terra-di-Bari, o 19 wiorst ku wsch. od Venosa; 4,600 m.

SPIRDING, jezioro w Prusach, na płn. Johannisburga, w rejencyi Gumbińskiéj, stoi na nim twierdza Ełk; rozlewa ono szeroko swe wody, łożysko bowiem jego zajmuje $2^1/_4$ mili największéj szerokości, a $1^1/_2$ mili długości.

SPISKA-SOBOTA, po węgiersku SZEPESSZOMBATHELY, po niemiecku GEORGENBERG, Mm. w Węgrzech, jedno z 16 miast uprzywilejowanych w żup. Spiskiém (Zips), o 12 w. ku zach. od Kieżmarku, nad Popradem; 922 m. Handel płótnem.

SPITHEAD, przystań w kanale Manche, pomiędzy płd. brzegiem Anglii (w hrb. Southampton), a wyspą Wight. Punkt zebrania floty angielskiéj w czasie wojny.

SPITZ, Mm. w Austryi, w Dolnéj Austryi, o 16 w. ku zach. od Stein, na l. brz. Dunaju; 1,051 m. Zbiór wina. Fabryki octu. Warsztaty budowy pomniejszych statków i żegluga.

SPITZBERG, niegdyś zwany GRENLANDYĄ WSCHODNIĄ, archipelag na oceanie Lodowatym Arktycznym, i ziemie znane najbardziéj posunione ku płn. Leży pod 76° i 81° szer. płn., a 5° i 22° 30' dłg. wsch. Składa się z 4 wysp głównych i wielu pomniejszych. Grunt górzysty i prawie całkiem płonny, zamieszkany tylko przez lisy i niedźwiedzie. Znajdują się tu dobre porty, uczęszczane przez wyprawy, udające się na połów wielorybów.

SPLUGEN, W. w Szwajcaryi, w kantonie Gryzonów, o 28 ku płd.-zach. od Tusis, w wyższéj dolinie Renu Domschleig. Wzniesiona na 1436 metrów; 400 m. W pobliżu znajduje się wąwóz t. n., przerzynający jedną z najpiękniejszych dróg w Alpach, zbudowana od r. 1818.—1829., pomiędzy Tambohorn i Solvetto, w punkcie gdzie połączają się drogi Splugen i Bernardino.

SPOLETO, M. w pań. Kościelném, stołeczne delegacyi i distretto t. n., o 124 w. ku płn. od Rzymu; 7,000 m. Siedlisko arcybiskupa. Stanowisko garnizonu. Kolegium. Więzienie. Fabryki sukna i skór. Obronne warownią, oddzieloną od miasta wyrwą głęboką, nad którą się wznosi słynny most; piękna katedra.

SPOLETO, delegacya w pań. Kościelném, miasto stoł. Spoleto. Rozległość 293723 hekt. Ludność w 1843. r. 121,453 m. Dzieli się na 3 distretto: Spoleto, Norcia i Terni.

SPONAU, po morawsku SPALOW, Mm. w Austryi, w Morawii, w cyr. Przerowskim, o 14 w. ku płn.-zach. od Białéj Cerkwi (Weisskirch), na l. brz. Odry; 1,217 m.

SPREE, SPREA, rzeka w Niemczech, zlew z l. brz. Haweli, pod Spandau. Źródło przy Neu-Salza, na granicy Saksonii i Czech. Bieg około 375 w. koło Bautzen (Budziszyna), Berlina, Charlottenburga; spławna od wyjścia swego z Schwielungs-See. Komunikuje kanałami z Elbą i Odrą.

SPREMBERG, GRODEK, M. w Prusach, w prowincyi Brandenburgskiéj, stoł. cyr. t. n., o 106 w. ku płd. od Frankfurtu nad Odrą; 4,573 m. w roku 1843. Sąd miejski i ziemski. Jarmark na wełnę. Prochownia w okolicach, w Weigel.

SPRINGE, M. w Hanowerze, stoł. amtu t. n., w ks. Kalenberg, o 26 w. ku płd.-zach. od Hanoweru; 1,783 m.

SPRINGFIELD, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych, stoł. pań. Illinois i hrb. Sangamon, o 105 w. ku zach. od Washingtonu; 2,579 m. w r. 1840. Leży pod 39° 48' szeruk. płn., a 89° 33' dłg. zach. 2) W. w Szkocyi, w hrb. Dumfries, o 39 w. ku wsch. od Dumfries, nad rz. Sark, przy ujściu do zatoki Solway. Handel tranzytowy bardzo czynny. 3) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Kentucky, stoł. hrb. Washington, o 48 w. ku płn.-zach. od Danville; 1,000 m. 4) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w prow. Tennessee, hrb. Robertson, o 40 w. ku płn. od Nashville; 700 m. Źródło mineralne. 5) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Vermont, w hrb. Windsor, o 21 w. ku płd.-zach. od Windsor, nad Connecticut, naprzeciw Charlestown; 2,625 m. w 1840. r. 6) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Massachusetts, hrb. Hampden, o 141 w. ku zach.-płd. od Bostonu, nad Connecticut; 10,985 m. w 1840. r. Arsenał federalny i wielka fabryka broni. Fabryki papieru i wyrobów bawełnianych. 7) West-Springfield, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Massachusetts, w hrb. Hampden, nad Connecticut, naprzeciw Springfield; 3,626 m. w 1840. r. 8) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Ohio, stoł. hrb. Clark, o 68 w. ku zach. od Columbus; 2,062 m. w 1840. r. Fabryka wyrobów wełnianych.

SPROTTAU, M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, o 66 w. ku płn.-zach. od Lignicy, nad rz. Bober, przy jéj spływie z Sprottau; 4,196 m. w 1843. r. Trybunał ziemski i miejski. Fabryki sukna, pończoch, wyrobów bawełnianych i płótna.

SPYTKOWICE czyli JORDANÓW, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Wadowickim, na granicy Węgierskiéj, mila od Jordanowa, z pięknym dworem.

SPYTKOWICE czyli ZATOR, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Wadowickim, nad Wisłą, mila od Zatoru. Ma obszerny dotąd jeszcze zamieszkany starożytny zamek. Już w r. 1233. wspominane są Spytkowice, jako warowne miejsce, słynne w historyi napadem Konrada księcia Mazowieckiego, i ztąd wszczętą wojną domową pamiętne.

SQUILLACE, M. w król. Neapolitańskiém, w Kalabryi Ulteriore II., o 25 w. ku płd.-zach. od Catanzaro, blisko zatoki t. n.; 3,000 m. Siedlisko biskupa. Seminaryum.

ŚREM, M. w Prusach, w W. księstwie i rejencyi Poznańskiéj, stoł. pow. t. n., o 45 w. na płd. od Poznania, na wyspie rz. Warty; 3,665 m. w 1843. r. Trybunał grodzki i ziemski. Handel zbożem. Henryk książę Wrocławski, zdobywszy zamek warowny, dawniéj na wzgórku wzniesiony, oddał go swojemu siostrzeńcowi Borzywojowi Czechowi, który w nim uwięził Pawła biskupa Poznańskiego. W r. 1409. Władysław Jagiełło, uwolnił przywilejem swoim mieszczan tutejszych od dawania podwód, posyłek konnych i przyjmowania konnych sokolników królewskich; za to powinni byli dostarczać przejeżdżającym królowi lub królowéj 3 lub 4 wozy. Za Zygmunta Augusta miała tu być biblioteka miejska. W 1655. r. Szwedzi wymordowali tu wszystkich Franciszkanów.

ŚREMSKI POWIAT, w Prusach, w W. księstwie i rejencyi Poznańskiéj, graniczy na płn. z pow. Poznańskim i Szrodzkim, na wsch. z pow. Wschowskim i Wrzesińskim, na płd. z pow. Krotoszyńskim i Krobskim, na zach. z pow. Kościańskim. Kraj równy, są jednak wzgórza należące do najwyższych w księstwie, skropiony rz. Wartą i Obrą, oraz pomniejszą Koplą i jeziorami, których liczą 22, z tych znaczniejsze: Kornik, Bnin, Dolsk, Cichowo. Grunt urodzajny, dosyć lesisty. Główne zajęcie mieszkańców uprawa roli i chów bydła, oraz handel zbożem, bydłem i drzewem. Powiat ten zajmuje rozległości 19,63 mil kw. i liczy 44,009 m., zamieszkałych w 7 miastach, 143 wsiach i 80 osadach.

ŚREDNIKI, Mm. w ces. Rossyjskiém, w gubernii Kowieńskiéj. Leży pod 55° 5' płn. szer., 41° 2' wsch. dłg. Odległe 738 w. od Petersburga, 1061 w. od Moskwy, a 41 w. od Kowna.

SREDNIKAŁYMSK, Mm. w ces. Rossyjskiém, w gub. Irkuckiéj. Odległe od Petersburga 11278 w., od Moskwy 10600 w., od Irkucka 2540 m. Ludność 283 m.

SREBROWO, mała rzeka w król. Polskiém, początek ma pod miastem Jedwabném, w gub. Augustowskiéj, pow. Łomżyńskim; przepłynąwszy mil 2 wpada do Narwi pod wsią Kramkowem.

SREBRNA, rzeka w król. Polskiém, w gubernii Warszawskiéj, wypływa z lasów Mińskich, przepływa koło Mińska, Wiązowni i uchodzi do rzeki Mień, wpływającéj do Świdra.

ŚRODA, M. w Prusach, w prow. i rejencyi Poznańskiéj, o 40 wiorst na płd.-wsch. od Poznania; 2,379 m. w 1843. r. Posiada kościół katolicki, kolegiatę, oraz ewangelicki i synagogę. Dobrze zabudowane, położone w urodzajnéj okolicy. Tu w 1231. r. umarł Władysław Laskonogi. W 1331. r. Krzyżacy złupiwszy miasto z zamkiem spalili. Władysław Jagiełło nadał mu prawo Magdeburgskie. W 1655. r. Szwedzi pod dowództwem generała Wirtemberga, złupili i spalili miasto. Tu w roku 1670. szlachta na sejmik zebrana, porwała Krzysztofa Grzymułtowskiego, kasztelana Poznańskiego, stronnika partyi Francuskiéj. Tu d. 9. lipca 1073. roku wojewodowie: Poznański Stanisław Leszczyński, i Kaliski Maciéj Radomicki, z poduszczenia prymasa Radziejowskiego, zawarli konfederacyą pod laską Piotra Bronisza, starosty Pyzdrskiego dla obrony tronu Augusta II. Tu na cmentarzu przy farze odbywały się sejmiki szlachty Wielkopolskiéj. Kościół parafialny, wymurowany w XIV. wieku, rozprzestrzenił i ozdobił wieżą w 1423. r. Mikołaj z Kik, archidyakon Gnieźnieński i proboszcz. W 1598. r. Hieronim Gostomski, wojewoda Poznański, wybudował kaplicę, w któréj znajduje się pomnik Ambrożego Pampowskiego, wojewody Sieradzkiego, zmarłego w r. 1516.; oraz nagrobek Anny z Ostroroga, † 1584. r., i Urszuli Sieniawskiéj, † 1590. r., żon Gostomskiego. Jan biskup Chełmiński, w 1479. r. wzniósł tu kościół i klasztor Dominikanów.

ŚRÓDZIEMNE MORZE, 1) morze w kotlinie oceanu Atlantyckiego, z którym się łączy przez ciaśninę Gibraltarską, między Europą na płn., Azyą na wsch., a Afryką na płd. Rozległość 2200000 w. kwad. Odnogi jego: mr. Śródziemne właściwe, mr. Marmora, mr. Czarne i Azowskie. 2) Morze Śródziemne właściwe, łączy się z oceanem Atlantyckim, na zach. z ciaśniną Gibraltarską i z mr. Marmora, na wsch. z ciaśniną Dardanelską. Położenie między 30° 20' i 44° 25' szer. płn., a 7° 40' i 34° dłg. wsch. Rozległość 1593000 w. kw. oprócz wysp, na które przypada 15500 w. kwad. Główniejsze odnogi mr. Śródziemnego: mr. Tyryjskie albo Toskańskie, mr. Adryatyckie, mr. Jońskie i Archipelag. Znaczniejsze zatoki na pobrzeżach płn. Europy, odnogi: Lyońska i Genueńska, Tarentyjska, Lepantska, Koronu, Kolokythia; na mr. Jońskiém odnogi: Manfredonia, Wenecyi, Tryestu i Carnero; na mr. Adryatyckiém odnogi: Nauplia, Eginy, Saloniki; na Archipelagu i na pobrzeżu wsch. Azyatyckiém odnogi: Saltalich i Skandorun; na pobrzeżu płd. albo Afrykańskiém odnogi: Sydra, Kabes. Dwa wielkie półwyspy: Włochy i Grecya. Przylądki: Gibraltar, Gata, Palos, Nao, St.-Sebastyan, Spartirento, Leucca, Gallo, Matapan, Colonne; na pobrzeżu Azyatyckiém przylądki: Baba, Kelidonia, Anamur, Mallo, Khansir; na pobrzeżu Afrykańskiém odnogi: Bon-Andrea, Mesura, Bon, Blanc, Boujarone, Cavines, Tres-Forcas i Ceuta. Na mr. Śródziemném mnóstwo wysp, z których główniejsze: Sycylia, Sardynia, Korsyka, Kandya, Cypr; gruppa wysp Balearskich, Hyeryjskich, wyspa Elba; gruppa wysp Maltyjskich; wyspy przy brzegach Dalmacyi i Kroacyi; wyspy Jońskie i Archipelagu greckiego. Pobrzeża mr. Śródziemnego różnią się co do wyniosłości i powierzchni; wysokie i skaliste na pobrzeżu płn., wyjąwszy przy ujściu Ebru i Rodanu, na wielu punktach z obu stron półwyspu Włoskiego i przy ujściu rzek; wyżłobione przy Archipelagu. Naprzemian wysokie i skaliste albo niskie i piaszczyste na pobrzeżu Anatolii. W Syryi pobrzeże tworzy linię prostą, górzystą ku płn., ograniczoną przez ławy piaszczyste ku płd. Pobrzeże Afrykańskie w Egipcie i Syrcie jest w ogólności wyniesione, najeżone skałami i nie ma dobrych portów. Morze Śródziemne jest głębokie, jednakże pomiędzy przylądkiem Bow w Sycylii, i przylądkiem Bow w Tunis, głębokość jego wynosi 54 metrów, gdy wszędzie a nawet przy brzegach nie można zgruntować. Średnia temperatura tych wód +22° i 24°. Rzeki wpadające do morza Śródziemnego: Ebro, Rodan, Po, Nil i kanał Dardanelski. Uważają powszechnie lecz niewłaściwie, że mr. Śródziemne nie ma przypływu. To zjawisko nie jest widocznem wprawdzie na wszystkich pobrzeżach, lecz na mr. Adryatyckiém, Jońskiém i Syrtyjskiém, przypływ wynosi 2 metry; w ciaśninach: Gibraltarskiéj, Bonifacio, Messyny i Euripy, również jest znaczny. Na mr. Śródziemném są różne prądy które miarkują wiatry; prąd główny z oceanu Atlantyckiego kieruje się ku wsch., dąży ku pobrzeżu Afryki, zwraca się ku płn., wzdłuż brzegów Syryi i ku zach., wzdłuż pobrzeża Anatolii. Wiatry panujące na wiosnę płd.-wsch. i płd.-zach., wiatr zwany Bera z płn.-wsch. na morzu Adryatyckiém, Etesien i Framontana na

Archipelagu, i wiatry palące: afrykański, sirocco i solano. Z pomiędzy zjawisk morza Śródziemnego są: trąby morskie, często się widzieć dające na tém morzu; wulkany na pobrzeżach i podmorskie; źródła wody słodkiéj na pełném morzu, z pomiędzy których sławny wodotrysk Aretuzy w porcie sycylijskim Mehewry, jak np. ognie Św. Elme. Morze Śródziemne obfituje w ryby i ślimaki. Państwa położone nad morzem Śródziemném są: Hiszpania, Francya, Monaco, król. Sardynii, Modena, Toskania, pań. Kościelne, król. Obojga Sycylii, kraje Austryackie, Turcya, Grecya, Egipt, Tripolis, Tunis, Alger i Marokko. Pod względem handlowym mr. Śródziemne zawsze zajmowało wysokie stanowisko, lecz głównie w XIX. wieku. Porty znakomitsze, w Hiszpanii: Barcellona i Kartagena; we Francyi: Marsylia, Cette, Tulon port wojenny; w pań. Sardyńskiém: Genua; w Toskanii: Livorno; w pań. Kościelném: Civita-Vecchia i Ancona; w król. Obojga Sycylii: Neapol i Palermo; w Austryi: Wenecya i Tryest; w Turcyi: Salonika, Smyrna, Tripoli, Beyrut; w Egipcie: Aleksandrya, Algier, Tripoli i Tunis; w Barbaryi: Ceuta; dwa stanowiska wojenne angielskie Gibraltaru i Malty; nakoniec nad morzem Marmora i Czarném: Konstantynopol i Odessa.

ŚRODZKI POWIAT, w W. księstwie Poznańskiém, w rejencyi Poznańskiéj, graniczy na płn. z pow. Gnieznieńskim, na wsch. z pow. Gnieznieńskim i Wrzesińskim, na płd. z pow. Pleszewskim i Szremskim, na zach. z pow. Szremskim, Poznańskim i Obornickim. Grunt równy, skropiony rzekami: Wartą, Orlą, Cybiną i Główną, oraz kilkoma jeziorami. Ziemia urodzajna. Powiat zajmuje rozległości 19¼ mil kwad.; 40,900 m., zamieszkałych w 4 miastach, 152 wsiach, 156 osadach; główne zatrudnienie rolnictwo i chów bydła.

STAAB, STODO, Mm. w Austryi, w Czechach, o 24 w. ku płd.-zach. od Pilzna, nad rz. Radbusą; 1,302 m.

STAADEN, M. w ks. Hessen-Darmsztadzkiém, w prow. wyższéj Hessyi, o 15 w. od Rüdingen, nad Niddą; 535 m.

STABROECK, Mm. w Belgii, w prow. Antwerpskiéj, o 14 w. ku płn. od Antwerpii; 2,001 m. Fabryka cykoryi.

STABROECK, M. w Ameryce płd., stoł. Gujanny holenderskiéj, nad Demerara, o 2 w. od jéj ujścia; 1,000 m. Port wojenny i handlowy. Arsenał.

STADE, M. w ks. Hanowerskiém, stoł. okręgu t. n. (w ks. Bremy i Verden), o 177 w. ku płn. od Hanoweru, nad rz. Schwinge, o 2 w. od ujścia Elby; 5,700 m. Stołeczne okręgu. Warownia. Arsenał. Trybunał apelacyjny. Konsystorz ewangelicki obu księstw Bremy i Verden. Miejsce zebrania stanów prowincyonalnych, Gimnazyum. Szkoła normalna nauczycieli początkowych. Więzienie na 250 zbrodniarzy. Skład soli z Luneburga. Fabryki wyrobów flanelowych, pończoch wełnianych, browary, gorzelnie, 2 drukarnie. Port handlowy. Wywóz drzewa, bydła, wełny. Fortyfikacye wzniesione od r. 1819.

STADE, prowincya administracyjna, miasto stoł. Stade. Rozległość 123,40 mil niem. kw. Ludność w 1845. roku: 263,916 m. (134,004 mężczyzn, a 129,912 kobiet), z tych 255,965 ewangelików, 6,484 reformowanych, 338 katolików, 1 menonista, 1,128 izraelitów, i 41565 domów. Księstwo Bremy rozległe 93,86 mil kwad.; 209,288 m. Księstwo Verden rozległe 24,18 mil kw.; 34,518 m. Terytoryum Hadeln rozległe 5,54 mil kw.; 17,395 m.

STADTCHEN, MIASTECZKO, M. w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, rejencyi Bydgoskiéj, pow. Wyrzyckim, o 63 w. ku zach. od Bydgoszczy.

STADTHAGEN, M. w Lippe-Schaumburg, o 22 w. ku wsch.-płn. od Buckeburg, nad zlewem rz. Leine; 1,485 m. Szkoła łacińska. Eksploatacya węgla. Źródła żelaznéj wody. Miejsce urodzenia geografa Büschinga.

STADTLOHN, M. w Prusach, w prow. Westfalii, o 9 w. ku płd.-zach. od Ahau, nad Berkel; 2,270 m. w 1843. r. Przemysł czynny, wyrób i blicharnie płótna, polerownie żelaza, fabryka wyrobów fajansowych.

STADTSTEINACH, M. w Bawaryi, w okręgu Ober-Franken, o 28 w. ku płn. od Baireuth, nad rz. Steinach; 1,200 m.

STAFA, Mm. w Szwajcaryi, w kantonie Zürich, o 7 w. ku płd.-wsch. od Meilen, na wsch. brzegu jeziora Zurich; 3,508 m. reformowanych. Drukarnia. Tkane wyroby jedwabne i bawełniane.

STAFFA, wyspa w Szkocyi, w hrb. Argyle, jedna z małych Hebryd, o 8 w. na zach. od Muhl. Niezamieszkana lecz wsławiona kolumnadą bazaltową, zajmującą połowę jéj obwodu, a nadewszystko sławna grotą Fingala.

STAFFORD, Mm. w Anglii, stoł. hrabstwa t. n., o 225 w. ku płn.-zach. od Londynu, nad rz. Sow, spływem z l. str. Trent; 9,152 m. w 1841. r. Dom obłąkanych. Garbarnie i wyroby obuwia męzkiego.

STAFFORD, COUNTY-S..., hrabstwo w Anglii, miasto stołeczne Stafford. Rozległość 34099 hektarów. Ludność w 1841. roku: 510,206 m.,

78049 domów mieszkalnych, 83,593 rodzin, z tych jest 18,156 zajmujących się głównie rolnictwem, a 43,648 rzemiosłami i przemysłem. Zbiór zbóż. Eksploatacya węgla, żelaza, miedzi i gliny garncarskiéj. Słynne rękodzielnie wyrobów garncarskich, fajansowych i porcelanowych; huty szkła, wyroby galanteryjne, bawełniane i jedwabne. Dzieli się na 5 hundreds i 146 parafij.

STAGLIENO, Mm. w król. Sardyńskiém, o 4 w. ku płd.-wsch. od Genui, nad zatoką Genueńską. Stołeczne mandamento.

STAGNO, STON, Mm. w Austryi, w Dalmacyi, o 35 w. ku płn.-zach. od Raguzy, nad mr. Adryatyckiém; 1,325 m. Port handlowy. Połów sardynek. W pobliżu wieś Stagno-Piccolo z wyśmienitym portem.

STAINES, Mm. w Anglii, w hrb. Middlesex, o 25 w. ku zach.-płd. od Londynu, na l. brz. Tamizy; 2,100 m.

STAINS, Mm. we Francyi, w dep. Sekwany, o 4 w. od St. Denis, a 14 w. od Paryża; 956 m. Trzy studnie artezyjskie. Pszczolnictwo. Blicharnie przędzy bawełnianéj, fabryka ceraty; przędzalnie bawełny i wełny, oraz folusze.

STAINVILLE, W. we Francyi, w depar. Meuse, o 18 w. ku płd. od Bar-le-Duc, nad Saulx; 1,116 m.

STAINZ, Mm. w Austryi, w Styryi, o 24 w. ku płd.-zach. od Grätz (Niemieckiego Gracu), nad rz. Stainzbach.

STALBRIDGE, Mm. w Anglii, w hrb. Dorset, o 16 w. ku wsch. od Sherbourne, nad Stour; 1,628 m. Wyroby pończosznicze niegdyś bardzo ważne.

STALLUPÖNEN, STOŁUPIANY, M. w Prusach, w prow. Pruskiéj, stoł. okręgu t. n., o 26 w. ku wsch. od Gombina; 3,075 m. w 1843. r. Główna komora. Handel bydłem.

STAMBRUGES, ESTAMBRUGES, W. w Belgii, w prow. Hainaut, o 29 w. ku wsch. od Tournai; 2,000 m. Znaczne fabryki ordynaryjnych wyrobów wełnianych, które roznoszą po Francyi i Belgii przeszło 300 mieszkańców téj gminy.

STAMFORD, Mm. w Anglii, o 61 w. ku płd. od Lincoln, nad Welland; 7,760 m. w 1841. r. Miasto bardzo starożytne. Handel drzewem, drylichami, węglem, kamieniem budowlanym.

STAMPALIA, ISTAMPALIA, wyspa archipelagu greckiego, ku płd.-wsch. Amorgo. Rozległości ma 130 w. kw.; 1,500 m. Grunt górzysty, lecz dość urodzajny i dobrze zlany.

STAMPFEN, SŁUPAWA, Mm. w Węgrzech, o 20 w. ku płn.-zach. od Presburga (Preszporga), w pobliżu Morawy; 3,033 m.

STANESTIE, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Czerniowieckim, 4 mile od Czerniowic. Stadnina skarbowa koni rassy arabskiéj.

STANIĄTKI, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Bocheńskim, 1 i pół mili od Wieliczki. Klasztor pp. Benedyktynek, w połowie XII. wieku przez Klemensa z Ruszczy, kasztelana Krakowskiego, założony.

STAN-KO, STANCHIO, KOS starożytnych, wyspa w Turcyi azyatyckiéj, na Archipelagu greckim, i jedna z Sporad, ku płn.-wsch. od Stampalia. Rozległości ma 250 w. kw.; 9,000 m. Zbiór owoców płd., win i jarzyn nad potrzebę obfitość, rośliny lekarskie, jedwab, miód, wosk. Eksploatacya soli.

STAN-KO, M. w Turcyi azyatyckiéj, na pobrzeżu płn.-wsch. wyspy t. n. Mały port. Miejsce urodzenia Hippokratesa.

STANDON, STANELON, Mm. w Anglii, w hrb. Hertford, nad rz. Rib; 2,260 m. Kolegium katolickie.

STANISŁAWÓW, M. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, w pow. t. n.; 900 m., 103 domów drewnianych; 17 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy. Miasto to założone zostało przez książąt Mazowieckich: Stanisława i Janusza, na gruntach wsi Czyska, w r. 1523. magdeburyą obdarzone.

STANISŁAWÓW, M. w Austryi, w Galicyi, stoł. obwodu, nad rz. Bystrzycą, wśród pięknéj równiny, o 11 stacyj pocztowych od Lwowa; 10,200 m., w połowie żydów; 950 domów. Dobrze zabudowane. Urząd cyrkułowy. Sądy szlachecki i karny. Administracya dochodów skarbowych. Magistrat. Szkoły gimnazyalne, normalne i dla płci żeńskiéj. Drukarnia. Gmina Ormianow znaczny handel prowadzących. W r. 1654. Stanisławów zbudowany od Stanisława Potockiego, wojewody Kijowskiego, później do stanu twierdzy doprowadzony, z téj jednak tylko zamek pozostał, obecnie na szpital wojskowy przeistoczony. W kościele farnym znajdują się nagrobki rodziny Potockich, mianowicie: Stanisława P., zabitego przy odsieczy Wiednia; Andrzeja P., kasztelana Krakowskiego, i Józefa P., wiernego przyjaciela i towarzysza Karola XII. w Benderze. Oprócz kilku pięknych kościołów, ogromnego ratusza i wielu prywatnych gmachów, Stanisławów posiada piękny pomnik ś. p. cesarza Franciszka X., lany z żelaza, pierwszy w całém państwie Austryackiém, odkryty 13. maja 1838. roku. W 1692. r. od Tatarów, a w 1712. r. od hetmana Sieniawskiego, Stanisławów jako sprzyjający królowi Leszczyńskiemu, siłą zbrojną zajęty, oba razy znacznie był spustoszony.

STANISŁAWÓW, zakład górniczy prywatny w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Opoczyńskim; ma 1 kuźnicę, do 12,000cetnarów żelaza rocznie wykuwającą.

STANISŁAWOWSKI OBWÓD, podział administracyjny w Austryi, w Galicyi. Jeden z najpiękniejszych i najobfitszych w Galicyi, graniczy na płn. z obw. Brzeżańskim, na wsch. z obw. Czortkowskim i Kołomejskim, na płd. z Węgrami, ku zach. z obw. Stryjskim. Rozległości ma 101 mil kw., na niéj 5 miast, 13 miasteczek i 264 wsi; 264,936 m. Południowa część obwodu pokryta Karpatami, obfituje w lasy i chów bydła, inne zaś w urodzajne grunta, na których wiele tytuniu i kukurydzy sadzą.

STANISŁAWOWSKI POWIAT, w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj; ma rozległości 56,03 mil kw. Ludności 88,241 m., to jest 43,799 mężczyzn, 44,442 kobiet, czyli w miastach 15,630, po wsiach 72,611.

STANKAU, STANKOW, po czesku, STANKÓW, Mm. w Austryi, w Morawii, o 14 w. ku płd. od Ławy; 1,779 m.

STANÓWKA, mała rzeka w król. Polskiém, początek jéj powyżéj wsi Domaszewic, w pow. Łukowskim, płynie około Ulana, i za Starą Wsią wpada do Bystrzycy, ubiegłszy 3 mile.

STANOWOJ-JABŁONOJ, pasmo gór w Azyi płn., dotykające od zach. Ałtaju, stanowi granicę Mandżuryi na płn., a Syberyi na płd., okrąża mr. Ochockie i rozgałęzia się w swojéj części płn. trzy ważne gałęzie, z tych jedną tworzy półwysep Kamczatka, a dwie drugie nikną u przylądka Tadeusz i u przylądka Wschodniego, dwóch punktów krańcowych Azyi na wsch. W wschodniéj jego części znajdują się bogate kopalnie Nerczyńska, którego terytoryum w całkowitości należy do Rossyi.

STANOWOJA, forteczka w ces. Rossyjskiém, w gub. Tobolskiéj. Oddalona od Petersburga 3066 w., od Moskwy 2392 w., a od Tobolska latem 907 w., zimą 891 w.

STANZ, Mm. w Szwajcaryi, w kant. Unterwalden, o 13 w. ku płn.-wsch. od Sarnen, w pobliżu rz. Aa, wzniesione na 454 metr.: 1,702 m. Szkoła łacińska utrzymywana przez XX. Kapucynów. Biblioteka. Kassa oszczędności. Fabryka broni. Mydlarnie, farbiarnie, blicharnie wosku. Leży w dolinie tak zapartéj przez skały, że przez 41 dni przed i po przesileniu dnia z nocą zimowém, słońce widzialném bywa tylko przez kilka chwil rano. W pobliżu ztąd w Wil, nad Aa, miejsce zebrania zgromadzenia narodowego.

STARACHOWICE, W. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Opatowskim, nad rz. Kamienną. Zakład górniczy do wytapiania rudy żelaznéj; trzy piece, z których produkcya od 8—9000 centnarów surowizny ma wydawać.

STARAJA RUSA, M. w ces. Rossyjskiém, w gubernii Nowgorodzkiéj, nad Polistą. Leży pod 57° 59' płn. szer., a 49° 1' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 270 w., od Moskwy 586 w., a 89 ku płd. od Nowgorodu; 8,168 m. Ważne saliny. Handel drzewem, zbożem.

STARA KUŹNIA, zakład prywatny górniczy w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Opoczyńskim. Posiada 1 kuźnię do 700 cetnarów żelaza rocznie wykuwającą.

STARA KUŹNICA, zakład górniczy prywatny w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, powiecie Wieluńskim, pomiędzy Pankami i Kostrzyniem. Tu został w roku 1837. w bieg puszczony wielki piec, do którego koło wodne porusza miech cylindrowy; roczna produkcya surowizny wynosi 12000 cetnarów.

STARA SÓL, M. w Austryi, w Galicyi, w obw. Samborskim, 2 mile od Sambora; 4,000 m. Posiada obfite źródło słone, z którego też i magnezyę wydobywają.

STARA WIEŚ, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Sanockim, mila od Jasienicy. Posiada kolegium Jezuitów.

STARCZYNÓW, płuczka galmanu w król. Polskiém, w gub. Krakowskiéj, pow. Olkuskim, w r. 1836. urządzona, w 1840. r. wydała 1700 kibli płóczkowego galmanu.

STARE MIASTO, M. w Austryi, w Galicyi, w obw. Samborskim, właściwie Stary Sambor, nad Dniestrem, 2 mile od Sambora; 3,000 m. Zakład wychowania młodzieży wojskowéj.

STARGARD, STAROGRÓD, M. w Prusach, w prow. Pruskiéj, o 44 w. ku wsch. od Szczecina, na lewém brzegu Ihna; 13,060 m. w 1813. roku. Główna kwatera dywizyi wojskowéj. Gimnazyum. Szkoła miernictwa. Dom sierot. Towarzystwo dla wydoskonalenia chowu pszczół. Przemysł rolniczy. Ważne jarmarki.

STARGARD, STAROGRÓD, M. w Prusach, stoł. okręgu t. n., o 52 w. ku płd.-zach. od Gdańska, nad Ferse: 4,176 m. w 1843. r. Założone w 1839. r.

STARKENBACH, po czesku SILEMNICE, M. w Austryi, w Czechach, o 26 w. ku płn.-wsch. od Giczyna, nad rzeką t. n.; 2,056 m. Główny punkt

ważnéj fabrykacyi płótna i wsławionych batystów. Zamek hrabiów Harrach.

STARKENBURG, prowincya w księstwie Hessen-Darmsztadzkiém, miasto stoł. Darmsztadt. Rozległość 54,8 mil kw. Ludność w 1846. r. 477,312 m., 318,093 mężczyzn a 160,218 kobiét, z tych 171,112 ewangelików, 89,593 katolików, 17,154 reformowanych, 28,628 ewangelików, 634 różnowierców i 9,972 żydów; 38,588 domów zamieszkanych. Podział gruntu według jego użycia: pod uprawę 506740 morg, łąki 119496 morg, pastwiska 15541 morg, winnice 2863 morg, ogrody 340 morg, lasy 492903 m. Główniejsze płody téj prowincyi są przemysłu rolniczego, wywóz jęczmienia, esparcety, suchych jarzyn, roślin olejnych, owoców, orzechów, kasztanów, migdałów i śliwek. Eksploatacya łomów piaskowca i salin w Wimpfen. Z przemysłu rękodzielniczego: płótna, sukna, papier, wódka, tytuń. Wywóz zboża, mąki, roślin olejnych, tytuniu, owoców, drzewa i kory, bydła, wełny, kamieni, soli, oleju, papieru, skór, sukna, wyrobów lnianych, wełnianych, pończoszniczych, garncarstwa. Dowóz win, kruszców obrobionych, tkanin delikatnych i artykułów zbytkowych. Dzieli się na 14 landrathsbezirks czyli okręgów sprawiedliwości terytoryalnéj. Obejmuje 22 miast, 22 miasteczek i 382 wsi.

STARKSTADT, po czesku STARKÓW, Mm. w Austryi, w Czechach, o 33 w. ku płn.-wsch. od Königgrätz (Kralowego Hradecza), nad rz. Erlitz; 842 m. Fabryki płótna.

STAROBIELSK, M. w ces. Rossyjskiém, stołeczne powiatu t. n., w gub. Charkowskiéj. Leży pod 49° 17' płn. szer., 56° 32' wsch. dłg. Oddalone o 978 w. od Petersburga, 629 w. od Moskwy, a 167 ku płd.-wsch. od Charkowa, nad rz. Aidar, przy spływie Dońca; 1,923 m.

STARODUB, M. w ces. Rossyjskiém, w gubernii Czernichowskiéj, stoł. powiatu t. n. Leży pod 52° 35' płn. szer., 50° 56' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 978 w., od Moskwy 629 w., a 167 od Czernichowa, nad rz. Labincą; 8,867 m.

STARY BYCHÓW, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Mohilewskiéj. Odległe od Petersburga 807 w., od Moskwy 611 w., od Mohilewa 45 w. Ludność 5223 m.

STARYCA, M. w ces. Rossyjskiém, w gubernii Twerskiéj. Odległe od Petersburga 593 w., od Moskwy 228 w., a od Tweru ku płd.-zach. 72 w., nad rz. Wołgą; 3,208 m. w 1849. r. Eksploatacya doskonałego wapienia do budowy.

STARY KONSTANTYNÓW, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Wołyńskiéj. Leży pod 49° 45' płn. szer., 44° 53' wsch. dłg. Odległe 1423 w. od Petersburga, 1208 w. od Moskwy, 1809 w. od Żytomierza; 11,030 m.

STARY KRYM, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Tauryckiéj. Odległe od Petersburga 2093 w., od Moskwy 1430 w. Ludność 1,176 m.

STARY OSKOŁ, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Kurskiéj. Leży pod 51° 18' płn. szer., 55° 32' wsch. dłg. Oddalone od Petersburga 1312 w., od Moskwy 635 w., a od Kurska 135 w., nad rz. Oskołą; 7,176 m.

STARY SĄCZ, M. w Austryi, w Galicyi, w obw. Sądeckim, nad ujściem Popradu do Dunajcu, 1½ mili od Nowego Sącza; 3,000 m. Szkoła trywialna i klasztor PP. Klaryssek, przez ś. p. Kunegundę, małżonkę Bolesława V., zbudowany, w którym przez lat 30 jako przełożona żyła; w 1292. r. zmarła i tamże pochowaną została. W klasztorze tym wiele innych dostojnych dam przebywało, i tak: Konstancya, żona Daniela księcia Halickiego, i jéj siostra Jolanta, księżna Kaliska; Gryffina, żona Leszka Czarnego; Helena, żona Władysława Łokietka i t. d; po zgonie swoich mężów, ostatnie lata życia swego tu one spędziły. W r. 1260. od Tatarów napadnięte to miasto, uszło zniszczenia dzielnym odporem mieszczan i Górali wezwanych na pomoc. W 1414 r. zostało przez Węgrów złupione. Jest miejscem urodzenia Michała Sędziwoja, sławnego akademika w XVI. wieku; tu żyli Kalimach i Długosz, nauczyciele dzieci Kazimierza IV.; jako też wielce uczony Jan z Gwiazdowa Śniadecki.

STARZAWA, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Przemyskim, o 3½ mili od Przemyśla. Często od Tatarów w XIII. wieku nawiedzana i pustoszona.

STARZECHOWICE, zakład prywatny górniczy, w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Opoczyńskim, nad rz. Czarną; 2 kuźnie wykuwające do 1600 centnarów żelaza rocznie.

STARZYCE, kuźnica w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, pow. Rawskim, nad rz. Wolborką, o jedném tylko ognisku, wykuwa do 1200 centnarów żelaza rocznie.

STASSFURTH, M. w Prusach, w prow. Saskiéj, o 13 w. ku płd.-zach. od Kalbe, nad rzeką Bode; 2,067 m. w 1843. r. Saliny.

STASZÓW, M. w król Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Sandomierskim, nad rz. Czarną; 4,000 m., 380 domów (87 murowanych); 12 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy.

STAUFEN, 1) Mm. w Bawaryi, o 17 wiorst ku zach. od Immenstadt; 544 m. 2) M. w ks. Badeńskiém, w cyr. Wyższego Renu, o 17 w. ku płd.-zach. od Freiburga, nad rzeką Naimagen; 1838 m. Stołeczne amtu. Fabryki sukna i skór. Zbiór dobrych win. Ważne targi.

STAVANGER, M. w Norwegii, stoł. amtu t. n., o 577 w. ku płd.-zach. od Christianii, nad mr. Niemieckiém; 4,132 m. Szkoła łacińska. Komora. Port handlowy, najważniejszy w królestwie ze swego rybołowstwa i handlu śledziami.

STAVANGER, prowincya administracyjna w Norwegii, w sztyfcie Christiansand, miasto stoł. Stavanger. Rozległość 164,25 mil kwad. Ludność w 1845. roku 69,200 m. Podzielona na 2 fogderi, obejmuje 1 miasto Stavanger.

STAVELOT, M. w Belgii, w prow. Liège, o 26 w. od Verviers, nad rz. Amblève; 3,798 m. Stolica kantonu. Słynna wyprawa skór w 59 garbarniach, w których liczą 2543 dołów i 5 młynów do garbowania.

STAW, M. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, pow. Kaliskim, nad rz. Pokrzywnicą; 1,500 m., 67 domów drewnianych; 10 jarmarków do roku, 1 targ tygodniowy.

STAWISZKI, M. w król. Polskiém, w gub. Augustowskiéj, pow. Łomżyńskim; 3,700 m., 201 domów drewnianych; 4 jarmarki do roku, 2 targi tygodniowe.

STAWISZYN, M. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, pow. Kaliskim, między Wartą a Prosną; 1,400 m., 166 domów drewnianych; 10 jarmarków do roku, 1 targ tygodniowy.

STAWROPOL, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Symbirskiéj, stołeczne powiatu t. n., nad ramieniem Wołgi. Leży pod 53° 28' płn. szer., 67° 2' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 1587 w., od Moskwy 909 w., od Symbirska 160 w. ku płd.-wsch; 3,381 m.

STAWROPOL, M. w ces. Rossyjskiém, stołeczne gubernii t. n., na l. brz. rz. Taszela. Leży pod 45° 3' płn. szer., a 59° 39' wsch. szer. Odległe o 2016 w. od Petersburga, 1369 w. od Moskwy, a 200 w. ku płn.-zach. od Georgiewska; 13,968 m. w roku 1849. Sąd cywilny i kryminalny, 4 szkoły publiczne. Handel skórami i łojem.

STĄPORKÓW, zakład prywatny górniczy, w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Opoczyńskim; posiada wielki piec do 10,000 centnarów surowizny rocznie przetapiający.

STEBNIK, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Samborskim, mila od Drohobyczy. Ma żupę solną; w r. 1845. odkryto tu także sól kamienną, i w skutku tego szybę kopalną otworzoną.

STECKENITZ, rzeka w Niemczech, spływ z pr. strony Trawe pod Moisling (Lubeka). Źródła ku płd.-wsch. od Molln. Połączona kanałem z Delvenow (spływem Elby), któréj nadają zwykle lecz mylnie nazwę Steckenitz.

STEENBECQUE, Mm. we Francyi, w dep. Nord, o 8 w. ku płd. od Hazebrouck; 2,144 m.

STEENBERGEN, M. w Niderlandach, w prow. Brabancyi płn., o 13 w. ku płn. od Berg-op-Zoom; 4,200 m. Warownia.

STEENKERKE, STEINKERKE, W. w Belgii, w prow. Hainaut, o 26 w. ku płn.-wsch. od Mons, nad rz. Senne; 1,015 m. Fabryki płótna lnianego, 4 blicharnie; papiernie. Zwycięztwo marszałka Luksemburga nad Wilhelmem III. angielskim w r. 1692.

STEENVOORDE, Mm. we Francyi, w dep. Nord, o 11 w. ku płn.-wsch. od Hazebrouck; 3,982 m. w 1846. roku. Stołeczne kantonu. Piękna uprawa chmielu białego. Chów bydła i pszczół. Fabryki płótna malowanego, płótna lnianego, kapeluszy; wyroby cegieł i dachówek; olejarnie, garbarnie i browary. Przędzalnie wełny. Handel bydłem, chmielem, masłem i t. d.

STEENWERCK, Mm. we Francyi, w dep. Nord, o 24 w. ku wsch.-płd. od Hazebrouck; 4,761 m. w 1846. r.

STEFANKÓW, zakład górniczy prywatny w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Opoczyńskim; posiada 1 wielki piec do 12000 centnarów rocznie wytapiający surowizny.

STEFANO, SANTO-S..., Mm. w Sycylii, w prow. Messyna, o 9 w. ku płn.-zach. od Mistretta, w pobliżu mr. Tyrryjskiego; 3,000 m.

STEFANO-BELBO, SANTO-S..., Mm. w król. Sardyńskiém, o 17 w. ku płn.-zach. od Acqui, nad rz. Belbo; 3,200 m.

STEFFELSDORF, GROSS-S..., Mm. w Węgrzech, o 26 w. ku zach.-płd. od Gömör (Giemera), w pobliżu Rima; 8,017 m. Przemysł bardzo czynny; wyroby sukna grubego, kołder dla wojska, wyroby rogowe i z drzewa. Handel skórami.

STEIER, M. w Austryi, w Wyższéj Austryi, stoł. okręgu Traun, o 6 wiorst ku płd.-wsch. od Linz, nad rzeką Ens, przy jéj spływie z Steier; 9,450 m. Trybunał górniczy, jeden z głównych punktów przemysłu krajowego, nadewszystko wyrobów żelaznych i stalowych, broni siecznéj, nożownictwa, pił, pilników i innych narzędzi; wyrobów bawełnianych i pończoszniczych. Skład zboża dla

sąsiednich okolic górzystych. Zamek książąt Lamberg w X. wieku, rezydencya margrabiego Styryi.

STEIN-AM-ANGER, KAMENEC, Mm. w Węgrzech, stoł. żupań. Eisenburgskiego, o 271 w. ku zach. od Budy, nad rz. Güns; 3,848 m. Stolica biskupa sufragana w Gran. Gimnazyum Premonstrantów. Seminarium biskupie. Katedra jedna z najpiękniejszych w Węgrzech.

STEIN, KAMNIK, M. w Austryi, w Karhioli, o 19 w. ku płn. od Laybach (Lubiany); 1,138 m. Punkt centralny znacznego wyrobu koronek pospolitych.

STEINAU, M. w ks. Hessen-Kasselskiém, o 6 w. od Schlüchtern, na l. brz. rzeki Kinzig; 2,529 m. w 1840. r. Stołeczne amtu. Ważna fabrykacya wyrobów garncarskich. Gorzelnie i dystylarnie wódek i likierów.

STEINAU, SCINAWA, M. w Prusach, stołeczne okręgu t. n., o 59 w. ku płn.-zach. od Wrocławia, nad rz. Steinau; 2,648 m. w 1843. r. Fabryki sukna i płótna. Zwycięstwo Wallenstejna nad Szwedami w 1633. r.

STEINBACH-HALLENBERG, Mm. w ks. Hessen-Kasselskiém, w prow. Fulda, o 8 w. od Schmalkalden, nad rz. Schwarza; 2,621 m. Wysokie piece, liczne fryszerki. Bardzo czynna fabrykacya gwoździ i wyrobów ślusarskich. Zwaliska starodawnego zamku Hallenberg.

STEINFURT, M. w Prusach, w prow. Westfalskiéj, o 57 w. ku płn.-zach. od Münster, nad rz. Aa; 2 666 m. w 1843. r. Wyroby płótna, skór i tabaki. Drukarnia. Zamek, rezydencya książąt Bentheim-Bentheim.

STEINHEIM, Mm. w król. Wirtembergskiém, w okręgu Jaxt, o 2 w. ku zach. od Heidenheim; 1,614 m. w 1840. r. Fabryki doskonałych wyrobów garncarskich.

STEKENE, Mm. w Belgii, w prowincyi Flandryi Wschodniéj, o 22 w. ku płn. od Termonde; 4,867 m. Fabryki wyrobów garncarskich, oraz cegielnie.

STELLENBOSCH, M. w Afryce angielskiéj, stoł. okręgu t. n. i kolonii Cap, o 39 w. ku wsch. od Cap; 1,200 m.

STENAY, M. we Francyi, w dep. Meuse, o 14 w. ku zach.-płd. od Montmédy, nad rz. Mezą; 3,278 m. w 1846. r. Stołeczne kantonu. Cegielnie, garbarnie. Wysoki piec, odlewnie żelaza, pudlingarnie. Słynne biszkopty i makarony.

STENDAL, M. w Prusach, w prowincyi Saskiéj, stoł. okręgu t. n., o 62 w. ku płn.-wsch. od Magdeburga, nad rz. Uchte; 6.534 m. w 1843. r. Trybunał miejski i ziemski. Trybunał kryminalny. Gimnazyum. Miejsce urodzenia Winckelmana.

STENSZEW, M. w Prusach, w prow., rejencyi i pow. Poznańskim, o 17 w. ku płd.-zach. od Poznania; 1,260 m. w 1843. r.

STEPENITZ, GROSS S..., Mm. w Prusach, w Pomeranii, o 22 w. ku płn. od Stettina (Szczecina), nad rzeką t. n. przy jéj zlewie do zatoki rz. Odry; 1,500 m. Rybołowstwo i budowa statków.

STEPHANO, Mm. w Turcyi europejskiéj, w Rumelii, o 10 w. ku zach.-płd. od Konstantynopola, nad mr. Marmara. Skład prochu. Mały port.

STERDYŃ, M. w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj, w pow. Siedleckim; 3,000 m., 26 domostw drewnianych; 12 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy.

STERLITAMAK, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Orenburgskiéj, stoł. powiatu t. n., nad rz. Sterla. Odległe od Petersburga 2092 w., od Moskwy 1414 w., od Ufy ku płd. 122 w.; 3613 m.

STERZING, M. w Austryi, w Tyrolu, o 37 w. ku płn.-zach. od Innsbruck, nad rz. Eisack; 1,615 m. Fabryki wyrobów wełnianych.

STETTEN, NIEDER-S..., M. w król. Wirtembergskiém, w okręgu Jaxt, o 18 w. ku płn. od Gerabronn, nad rz. Vorbach; 1,676 m. w 1840. roku. Ważne jarmarki na bydło. Zamek Hallenberg-Stetten, zwykła rezydencya książąt Hohenlohe-Jaxtberg.

STETTEN, Mm. w król. Wirtembergskiém, w okręgu Nekary, o 9 w. ku wsch.-płd. od Kanstatt, nad rzeką Haldenbach; 1,954 m. w 1840. r. Zbiór wina cemonego i owoców w wielkiéj ilości. Dawny zamek królewski.

STETTIN, *ob* SZCZECIN.

STEUBENVILLE, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Ohio, stoł. hrb. Jefferson, o 275 w. ku płn.-wsch. od Columbus, na pr. brz. rz. Ohio; 5,203 m. w 1840. r. Miasto przemysłowe i handlowe.

STEWARTON, Mm. w Szkocyi, w hrb. Ayr, o 8 w. ku płn.-zach. od Kilmarnock; 3.656 m. Wyrób kapeluszy słomkowych. Zwaliska starodawnego zamku rezydencyi Sztuartów.

STEYERMARK, *ob* STYRYA.

STĘŻYCA, M. w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj, pow. Łukowskim.

STIECHOWITZ, Mm. w Austryi, w Czechach, o 26 w. ku płd.-wsch. od Berunia, nad rz. Mołdawą.

STIEKNA, Mm. w Austryi, w Czechach, pow. Prachimskim, o 8 w. ku zach.-płd. od Pisek, nad Watawą; 779 m.

STIGLIANO, M. w król. Neapolitańskiém, w prowincyi Basilicata, o 9 w. ku płd. od Stilo; 4,200 m. Miejsce urodzenia Campanella.

STIRLING, Mm. w Szkocyi, stoł. hrabstwa t. n., o 57 w. ku zach. od Edymburga, na pr. brz. rzeki Forth; 8,029 m. w 1841. r. Starodawna cytadela. Zamek królewski odbudowany w XVI. wieku. Stolica sądu dla okręgu prowincyi zachodnich. Słynna szkoła klassyczna. Więzienie hrabstwa. Port dla statków o 70 beczkach ciężaru. Czynne fabryki wyrobów bawełnianych, wełnianych, a nadewszystko dywanów.

STIRLING, hrabstwo w Szkocyi, nad rz. Forth, miasto stoł. Stirling. Ma rozległości 312960 akrów. Ludność w 1841. r. 82,129 m., z tych 2,362 zajmujących się rolnictwem, a 6647 rzemiosłami i przemysłem. Grunt urodzajny. Hodowla bydła. Eksploatacya węgla, żelaza i kamienia wapiennego.

STOCKERAU, Mm. w Austryi, w Niższéj Austryi, nad ramieniem Dunaju; 3,286 m. Przemysł czynny, fabryki sukna. Ważne targi na zboże.

STOCKHEIM, Mm. w król. Wirtembergskiém, w okręgu Neckary, o 2 w. ku zach.-płn. od Brackenheim. Ludność w 1840. r. 733 m. Zbiór wina cenionego. Dawny zamek Stocksberg, niegdyś siedlisko kommandoryi zakonu Teutońskiego.

STOCKHOLM, *ob.* SZTOKOLM.

STOCKPORT, STOPFORD, Mm. w Anglii, w hrb. Chester, o 57 w. ku wsch.-płn. od Chester, nad rz. Mersey. Ludność w 1841. roku 50,495 m. Przemysł bardzo czynny: ważne rękodzielnie wyrobów bawełnianych; fabryki wyrobów jedwabnych, niegdyś bardzo ważne.

STOCKTON-UPON-TEES, Mm. w Anglii, w hrb. Durham, o 28 w. ku płd.-wsch. od Durham, przy ujściu Tees; 7,991 m. Komora. Warsztaty budowy okrętów, powrozarnie, rękodzielnie płótna grubego i żaglowego. Port nader handlowy z płn. Europą. Piękny ratusz w samym środku miasta.

STOJANÓW, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obw. Złoczowskim, 1½ mili od Radziejowa. Komora celna.

STOKE-UPON-TRENT, Mm. w Anglii, w hrb. Stafford, o 3 w. od Newcastle-under-Line, nad rz. Trente. Ludność w 1831. roku 37,230 m. Jedno z główniejszych miejsc wyrobów fajansowych i garncarskich w Staffordshire.

STOKOWIEC, kuźnica rządowa w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Opoczyńskim; są tu 2 kuźnice, produkujące rocznie do 1700 centnarów żelaza kutego.

STOLLBERG, M. w Prusach, w prow. Reńskiéj, o 15 w. ku wsch. od Akwizgranu, nad rz. Fichtbach. Ludność w 1843. r. 3,693 m. Fabryki wsławione wyrobów mosiężnych, oraz igieł, szpilek, wyrobów nożowniczych i galanteryi. Ważne fabryki sukna i kaźmirków.

STOLLBERG, M. w Prusach, w prow. Saskiéj, o 84 w. ku zach.-płn. od Merseburga, w okręgu Sangerhausen; 2,800 m. w 1843. r. Huty miedzi i żelaza, fabrykacya wyrobów z miedzi i żelaza, papiernia, olejarnie. Piękny zamek, rezydencya hrabiów Stollberg-Stollberg.

STOLPE, SŁUPSKO, M. w Prusach, w prow. Pomeranii, stoł. okręgu t. n., o 59 w. ku płn.-wsch. od Koźlina, nad rz. Stolp; 9,450 m. w 1843. r. Sąd ziemski i miejski. Dom inwalidów. Ważne fabryki wyrobów z bursztynu; gorzelnie. Handel drzewem, płótnem, rybami i bursztynem obrobionym.

STOLPEMÜNDE, Mm. w Prusach, w prow. Pomeranii, o 58 w. ku płn.-wsch. od Koźlina, w okręgu Stolpe, nad mr. Bałtyckiém, przy ujściu rz. Stolp; 700 m. Komora. Port handlowy i rybacki.

STOLPEN, M. w Saksonii, stołeczne amtu t. n., w okręgu Budissin, na l. brz. Wecsenitz; 1,229 m. w 1839. r. Fabryki płótna i pończoch. W pobliżu owczarnia królewska Rannersdorf, w któréj zostały umieszczone najpierwsze trzody merynosów sprowadzonych do Niemiec w 1765. r. Zwaliska zamku Jokrym.

STOLZENAU, Mm. w księstwie Hanowerskiém (w ks. Hoya i Diepholz), o 45 w. ku płd. od Hoya, na l. brz. rz. Wezery; 1,560 m. Publiczne szpichrze zboża rezerwowego.

STONE, Mm. w Anglii, w hrb. Stafford, o 12 w. ku płn.-zach., na l. brz. rz. Trent; 8,000 m. Ważne fabryki trzewików.

STONEHAVEN, Mm. w Szkocyi, stoł. hrb. Kinkardine, o 172 w. ku płn.-zach. od Edymburga, nad mr. Niemieckiém; 2,300 m. Więzienie hrabstwa. Mały port. Fabryki płótna.

STOPNICA, M. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, stoł. powiatu t. n.; 2,200 m. Miasto to w r. 1400. Władysław Jagiełło z innemi zamkami nadał Skirgajle, by go odciągnąć od Krzyżaków. W 1663. roku Szwedzi za Jana Kazimierza bardzo Stopnicę zniszczyli. W 1752. r. żydzi otrzymali prawo osiadania tu i prowadzenia handlu. Fara fundowana przez Kazimierza W., stoi na najwyższém miejscu. Za miastem kościół i klasztor XX. Reformatów. Piękny zamek odbudował starosta tutejszy Eliasz Wodzicki, w r. 1761., jak to świadczy napis łaciński ryty na marmurze nad schodami umieszczony. Tu się urodził Jan z Stopnicy, słynny professor filozofii w akademii Krakowskiéj i autor wielu dzieł w XV. wieku.

STOPNICKI POWIAT, w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj. Rozległość 36,89 mil kwad. Ludność 95,868 m., z tych 46,265 mężczyzn, 49,603 kobiet, czyli w miastach 22,167, po wsiach 73,701.

STOR, STOR-AA, rzeka w Danii, w Jutlandyi, zlew do morza Niemieckiego, w Hord de Nissum. Bieg 80 w. koło Nolstebroc; głęboka i spławna od tego miasta.

STORCHNEST, OSIECZNO, M. w Prusach, w W. księstwe Poznańskiém, o 28 w. ku płn.-wsch. od Wschowy (Fraustadt); 1,379 m. w 1843. r.

STORKÓW, M. w Prusach, w Brandenburgii, w okręgu Teltow-Storków, o 39 w. ku wsch.-płd. od Berlina, nad małém jeziorem t. n.; 1,681 m. w 1843. r. Sąd ziemski i miejski.

STORNAWAY, Mm. w Szkocyi, w hrb. Ross, na pobrzeżu wsch. wyspy Lewis; 4,119 m. Piękny port dla największych statków; stacya regularnych pakebotów odpływających do Ullapool. Ważne rybołowstwo, zwłaszcza śledzi.

STOTZINGEN, NIEDER-S..., Mm. w król. Wirtembergskiém, w okręgu Dunaju, o 28 w. ku płn.-wsch. od Ulm; 1,401 m. w 1840. r. Fabryki bardzo czynne i handel płótnami. Rozległy zamek, budowany od 1776.—1783. r.

STOURBRIDGE, Mm. w Anglii, w hrb. Worcester, o 29 w. ku płn.-wsch. od Worcester, nad rz. Stour; 6,148 m. Przemysł kwitnący; eksploatacya żelaza, węgla, huty szkła i żelaza; garbarnie i fabryki sukna.

STOURPORT, Mm. w Anglii, w hrb. Worcester, o 19 w. ku płn. od Worcester, przy ujściu Stour. Eksploatacya wybornéj gliny na wyroby garncarskie. Port nad kotliną kanału Staffordshire, i jeden z najważniejszych składów handlu wewnętrznego, nadewszystko zboża, chmielu i jabłek.

STOW, 1) Market-Stow, Mm. w Anglii, w hrb. Suffolk, o 22 w. ku płn.-zach. od Ipswich; 2,672 m. Fabryki powroźnicze i płótna. 2) Stow-on-the-Wold, Stow-St.-Edward, Mm. w Anglii, w hrb. Gloucester, o 45 w. ku płn.-wsch. od Gloucester; 1,820 m. Niegdyś wyroby trzewików bardzo ważne.

STRABANE, Mm. w Irlandyi, w hrb. Tyrone, o 2 w. ku wsch. od Lifford, nad rz. Mourne; 5,147 m. Handel bardzo czynny płótnem. Port.

STRADELLA, M. w król. Sardyńskiém, o 31 w. ku płn.-wsch. od Voghera, w pobliżu Aversa, o 3 w. od jéj ujścia do rz. Po; 3,000 m.

STRAKONITZ, STRAKONICE, M. w Austryi, w Czechach, w cyr. Prachimskim, o 14 w. ku zach.-płd. od Pisek, nad rz. Molinką; 3,728 m. Odznaczają się tu budowle zamku i dwóch pięknych kościołów.

STRALEN, Mm. w Prusach, w prow. Reńskiéj, w rejencyi Düsseldorf, o 9 w. ku płd.-zach. od Gueldres, w pobliżu Niers; 1,500 m. Fabryki płótna i pończoch. Niegdyś warownia zburzoną została przez Francuzów w 1672. r.

STRALSUND, M. w Prusach, stoł. rejencyi t. n., w prow. Pomeranii, w okręgu Franzburg, o 130 w. ku płn.-zach. od Szczecina, nad ciaśniną Gellen, oddzielającą wyspę Rugię od lądu stałego. Ludność w 1843. r. 18,103 m. Sąd miejski. Komora. Towarzystwo ubezpieczeń od ognia. Gimnazyum. Dom wychowania dla dzieci wojskowych. Mennica. Arsenał. Biblioteka i muzeum sztuk w ratuszu miejskim. Lombard. Rafinerye cukru, fabryki krochmalu, mydła, tabaki, skór, luster, kart do grania. Budowa statków. Jarmarki na wełnę. Żegluga i handel morski. Miasto zbudowane na wyspie, połączonéj z lądem mostami.

STRALSUNDZKA rejencya, podział administracyjny w Prusach, w prow. Pomeranii, miasto stoł. Stralsund. Rozległość 72,02 mil kwad. niem. Ludność w 1843. r. 175,722 m., z tych 156,563 ewangelików, 349 katolików i 187 żydów; wojskowych 2192. Dzieli się na 4 okręgi: Bergen, rozległość 20,15 mil kw. niem.; 35,325 m. Franzburg, rozległość 23,22 mil kw. niem.; 50,783 m. Greifswald, rozległość 18,10 mil kw. niem.; 40,504 m. Grimme, rozległość 17,55 mil kw. niem.; 30,484 m. Obejmuje 14 miast z ludnością 51,565 m.

STRAMBINO, Mm. w król. Sardyńskiém, w prowincyi Ivrea, na pr. brz. rz. Chiusella, zlewem Dora-Baltea; 3,500 m. Kolegium komunalne. Stołeczne mandamento.

STRANRAER, STRANRAWER, Mm. w Szkocyi, o 34 wiorst ku wsch. od Wigton, nad zatoką zwaną Loch-Ryan; 3,454 m. w 1841. r. Komora. Ważne fabryki wyrobów bawełnianych, dachówek i skór. Dobry port naturalny. Wywóz owsa. Zamek królewski Stair.

STRASBOURG, STRASSBURG, M. we Francyi, stoł. depar. Niższego-Renu, o 464 w. ku wsch. od Paryża, nad rz. Ill i Brusche, o 4 w. od l. brz. Renu. Leży pod 48° 34' 57" płn. szer., 5° 24' 54" wsch. dłg. Średnia temperatura +9°,34 R. Ludność w 1846. r. 71,922 m. Warownia pierwszego rzędu; punkt wojenny 2. klassy. Stołeczne 5. dywizyi wojskowéj, składającéj się z dep. Haut-Rhin i Bas-Rhin. Dyrekcya zapasów wojskowych. Ludwisarnia armat. Szkoła artyleryi i arsenał budowniczy. Dyrekcya fortyfikacyi. Siedlisko naczelnika inży-

nicryi robót nad-Reńskich, kanału Rodanu do Renu, kolei żelaznéj od Nantes, 5. okręgu leśnego. Mennica (znak jéj BB). Dyrekcya komor. Trybunał handlowy Rada biegłych. Giełda i izba handlowa. Siedlisko biskupa sufragana Besançon, którego dyecezya składa się z depar. Haut-Rhin et Bas-Rhin. Konsystorz jeneralny wyznania ewangelickiego we Francyi. Dyrektoryat konsystorza jeneralnego i 2 inspekcye. Akademia czyli seminaryum duchownych protestanckich. Fakultet teologii wyznania augsburgskiego. Fakultety prawa, medycyny, z biblioteką 10000 tomów. Szkoła specyalna farmacyi. Fakultety nauk i umiejętności. Gimnazyum ewangelickie. Szkoła normalna departamentowa początkowa. Szkoła początkowa żydowska. Szpital instrukcyjny wojskowy. Szpital instrukcyjny wojskowy. Szkoła rysunku. Szkoła przemysłowa. Kursa botaniki i chemii dla dzieci rzemieślników. Instytut głuchoniemych. Szkoła konnego jeżdżenia. Gimnazyum dywizyjne wojskowe. Biblioteka publiczna (56000 tomów). Ogród botaniczny z pomarańczarnią. Zbiór mineralogiczny. Towarzystwa naukowe, rolnictwa i sztuk; przyjaciół sztuk, muzeum historyi naturalnéj; miłosierdzia macierzyńskiego. Kassa oszczędności. Lombard. Instytut ortopedyczny. Dom obłąkanych. Wystawa płodów przemysłu departamantów Wyższego Renu i Niższego Renu. Wyścigi konne 2. rzędu dla 12 departamentów. Stadnina rządowa. Infirmerya weterynaryjna. Wychodzą tu 2 dzienniki publiczne, gazeta lekarska, dziennik doniesień; 5 drukarni. Fabryki wyrobów wełnianych i bawełnianych, pończoch, materyj bawełnianych, furażek kastorowych, chustek czarnych jedwabnych, aksamitu, cerat i tafty gummowanéj, biżuteryi stalowéj, broni, wyrobów nożowniczych, zegarów, wag, huśtawek, guzików metalowych, szczotek i pędzli, ołówków, farb i werniksów, przetworów chemicznych, krochmalu, karuku, kleju, marzanny, mydła, kwiatów sztucznych i piór, kapeluszy słomkowych, instrumentów muzycznych i fortepianów, fajek; cykoryi i makaronu włoskiego. Liczne browary, przędzalnie bawełny, blicharnie płótna, farbiarnie, garbarnie, białoskórnie, kuśniernie, blicharnie i wyroby z wosku; powrozarnie, kuźnie, odlewnie żelaza i dzwonów, oraz odlewnie liter drukarskich. Przyrządzanie piór do pisania. Handel zbożem, winem, wódką, gencyaną, likworami, oliwą, chmielem, konopiami, wełną, marzanną, liściem tytuniowym, płótnem, suknem, pończochami, papierem, krochmalem, żelazem, stalą, miedzią, ołowiem, złotem i srebrem, powrozami, skórami, safianami, pasztetami, piwem i szynkami wsławionemi. Skład główny handlu francuskiego: z Włochami, Niemcami i Szwajcaryą, głównie wina i wódki do Niemiec. Wody mineralne. Chów jedwabników, bez drzew morwowych. Miasto wielkie, w ogóle dobrze zabudowane, ma ulice szerokie, czyste i proste, rozległe place publiczne i urocze przechadzki. Jego pomniki i zakłady najznaczniejsze są: katedra, któréj dzwonnica zakończona jest obeliskiem ażurowym cudownéj roboty; jest to budowla najwyższa w świecie po wielkiéj piramidzie egipskiéj, która jest wyższą od niéj tylko 2 metry, zegar w niéj znajdujący się jest poczytywany za arcydzieło mechaniki. Kościół Św. Tomasza; kościół ewangelicki, w którym jest grobowiec marszałka de Saxe, owe arcydzieło Pigala; ratusz; prefektura; zamek królewski; cytadela; arsenał; odlewnia armat; szpichrze publiczne; obserwatoryum; pomniki wzniesione jenerałom: Desaix, na wyspie reńskiéj, i Kleberowi w polygonie. To miasto było założone przez Druzusa, zięcia Augusta, było głównem stanowiskiem wojskowém Rzymian. Odebrane Niemcom, którzy byli jego panami, przez Klodoweusza zwycięzcę pod Tolbiac, stanowiło część królestwa Austrazyi, następnie cesarstwa Niemieckiego, z tytułem Wolnego Miasta. Przyłączone zostało do Francyi w 1681. r., a Ludwik XIV. zamienił je w jedno z najwarowniejszych punktów w Europie. Miejsce urodzenia Güttemberga, Klebera, Kellermana, Ramonda, Oberlina, Wilhelma Baur, Desmahisa i Andrieux'go.

STRASSBURG, BRODNICA, M. w Prusach, w prow. Pruskiéj, stoł. okręgu t. n., o 63 w. ku płd. od Marienwerder (Kwidzyna), na pr. brz. rzeki Drwęcy; 3,670 m. w 1343. r. Fabryki sukna, garbarnie. Handel tabaką. 2) M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, w rejencyi Potsdamskiéj, o 26 w. ku płn.-zach. od Prenzlow, nad rzeką t. n.; 4,356 m. w 1843. r. Trybunał miejski. Uprawa tytuniu. Fabryki płótna, pończoch; białoskórnie.

STRASSNITZ, po morawsku STRAŽNICA, M. w Austryi, w Morawii, w okręgu Brün (Berno), o 21 w. ku płd.-zach. od Węgierskiego Hradiszcza, nad ramieniem Morawy; 4,950 m. Gimnazym. Zamek hrabiów Magnis.

STRATHAVEN, STRATHEVEN, Mm. w Szkocyi, o 17 w. ku zach. od Lanark. Czynne fabryki wyrobów bawełnianych. Dawny zamek Evandale, zbudowany w XV. wieku.

STRATYN, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Brzeżańskim, pół mili od Rohatyna; w XVII. wieku istniała tu sławna drukarnia ruska.

STRAUBINGEN, M. w Bawaryi, w prow. Nieder-Bayern, o 90 w. ku zach.-płn. od Passowa, na pr. brz. Dunaju; 7,700 m. Rząd okręgowy. Trybunał miejski i okręgowy. Trybunał handlowy. Gimnazyum, szkoła łacińska, szkoła początkowa normalna. Browary. Handel zbożem i solą.

STRAUSBERG, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, w rejencyi Potsdamskiéj, okręgu Ober-Barnim, o 28 w. ku wsch. od Berlina; 3,803 m. w 1843. r. Trybunał miejski. Fabryki wyrobów bawełnianych; browary, gorzelnie.

STREHLEN, M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, o 48 wiorst na płd. od Wrocławia; 4,650 m. Sąd grodzki i ziemski. Uprawa tytuniu. Fabryka skór i wełnianych wyrobów.

STREHLITZ, 1) Klein-Strehlitz, Mm. w Prusach, w prow. Szląskiéj, o 31 w. na płd. od Oppeln; 900 m. 2) Gross-Strehlitz, Wielkie Strzelce, M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, o 34 w. na płd.-wsch. od Opola; 2,369 m. Fabryka płótna i trykotów.

STRELITZ, 1) Neu-Strelitz, M. w Niemczech, stolica W. księstwa Meklemburg-Strelickiego, o 452 w. na płn.-wsch. od Frankfurtu nad Menem. Leży pod 53° 21' szer. płn., a 10° 42' dłg. zach.; 6,700 m. Rezydencya W. księcia i rządu. Wielki zamek W. księcia. 2) Alt-Strelitz, M. w ks. Meklemburg-Strelickiém, o 5 w. na płd.-wsch. od Neu-Strelitz; 3,150 m. Garbarnie, olejarnie.

STRELNA, W. w ces. Rossyjskiém, w gub. Petersburgskiéj. Leży pod 59° 51' płn. szer., 47° 43' wsch. dłg. Odległa o 21 w. od Petersburga, 691 w. od Moskwy.

STRĘKOWIZNA, prywatna rudnica żelaza w król. Polskiém, w gubernii i pow. Augustowskim; w 1840. r. w niéj wytopiono od 80—100 centnarów żelaza.

STRIDO, Mm. w Węgrzech, w żup. Szalad, o 14 w. na zach. od Szerdahely. Uważane za miejsce urodzenia Św. Hieronima.

STRIEGAU, STRZEGOM, M. w Prusach, w prowincyi Szląskiéj, o 57 w. na płd.-zach. od Wrocławia, nad rzeką t. n., wpadającą do Weistritz. Sąd grodzki i ziemski. Fabryka płótna; garbarnie. Handel zbożem. Zwycięztwo Fryderyka II. nad Austryakami 4. czerwca 1745. r.

STRIVALI, STAMPUANO, STROPHADES starożytnych, mała gruppa wysp greckich, na morzu Jońskiém, blisko pobrzeża zach. Moreı.

STROMBOLI, wyspa należąca do Sycylii, najdaléj na płn. posunięta z wysp Liparyjskich, na mr. Tyryjskiém. Zupełnie zajęta przez wulkan czynny, lubo nie było wybuchu od 2000 lat.

STROMNESS, W. w Szkocyi, w Orkadach, na wyspie Pomona, na pobrzeżu płd.; 2,300 m. Dobry port, jedna z największych przystani Szkocyi płn. dla wielkich okrętów.

STROMSTADT, M. w Szwecyi, w lanie i o 150 w. od Göteborga, na półwyspie mr. Baltyckiego; 1,502 m. Źródło mineralne eksploatowane. Port; w 1836. r. wprowadzono za 37,950 franków, wyprowadzono za 99,125 fr. towarów.

STRONSAY, wyspa w Szkocyi, jedna z Orkad na płn.-wsch. od Pomony; 1,444 m. Źródła mineralne żelazne. Ważne fabryki sody.

STROND, Mm. w Anglii, w hrb. i o 19 w. na płd. Gloucester, nad rz. Frome; 3,000 m. Fabryka sukna i wyrobów wełnianych, liczne folusze i farbiarnie.

STROŻA, mała rzeka w król. Polskiém; bierze początek we wsi Stróżu, w okręgu Kraśnickim, płynie koło Kraśnika, a pod wsią Rybitwy, powyżéj Józefowa, wpada do Wisły. Bieg 30 w.; nie jest i nie może być spławną.

STRUSÓW, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Tarnopolskim, nad Seretem, mila od Mikuliniec. Piękny pałac w angielskim guście. Stadnina koni rasy arabskiéj. Nazwa tego miejsca pochodzi od domu Strusiów w XVI. wieku, wsławionego walecznością.

STRUTYN, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Stryjskim, mila od Doliny. Obfite źródła słone.

STRYJ, M. w Austryi, w Galicyi, stoł. obwodu t. n., nad rz. Stryjem, o 5 stacyj pocztowych od Lwowa; 650 domów i 600 m. Urząd cyrkułowy. Administracya dochodów skarbowych. Magistrat i szkoła normalna. Miasto na pięknéj równinie zbudowane, było niegdyś w posiadaniu Jana Sobieskiego, które otrzymał w nagrodę swoich zasług od Rplitéj. W r. 1657. wiele ucierpiało w czasie przechodu Rakoczego.

STRYJSKI obwód, podział administracyjny kraju, w Austryi, w Galicyi. Ma rozległości 116 mil kw., a na téj przestrzeni 2 miasta, 10 miasteczek i 304 wsi; 250,297 mieszkańców. Graniczy ten obwód na płn. z obw. Lwowskim i Brzeżańskim, na wsch. z obw. Stanisławowskim, na płd z Węgrami, a na zach. z obw. Samborskim. Kraj w płd. części wzgórzysty, obfituje w lasy i rudę żelazną, do któréj przetapiania liczne huty się znajdują. Prócz tego chów bydła dość znakomity.

STRYJ, rzeka w Galicyi, źródła ma w górach na saméj granicy Węgierskiéj we wsi Wysłów, u stóp Gwiazdowéj góry; bieg jéj jest nadzwyczaj kręty, i często na kilka ramion się dzieli. Rozlewy Stryja

szczególniéj są wielkie powyżéj miasta t. n., gdzie ta rzeka czyni 19 zakrętów; o pół mili za Żydaczewem wpada do Dniestru. Bieg wynosi 23 mil; spławny jest od Międzybrodów tylko przez 9 mil. Przyjmuje mnóstwo małych rzeczek, znaczniejsze są: Smorza, Ilnik, Opin.

STRYKÓW, M. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, pow. Rawskim, o 35 w. na płd.-zach. od Łowicza, nad rz. Morszczenną. Tu się urodził w 1547. r. sławny dziejopis polski, Maciéj Osostowicz Stryjkowski, archidyakon Żmudzki. Miasto liczy przeszło 3.200 m. Garbarnie i olejarnie.

STRZELISKA-NOWE, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Brzeżańskim, o 2 mile od Bóbrki. Starożytny zamek, niegdyś często od nieprzyjaciół był napastowanym.

STRZELNO, M. w Prusach, w prow. Poznańskiéj, rejencyi Bydgoskiéj, pow. Inowrocławskim, o 22 wiorst na płd.-zach. od Inowrocławia; 2,343 m. Posiada klasztor Norbertanek, dwa kościoły katolickie, kościół ewangelicki, synagogę. W dawnych czasach jedno z najznaczniejszych miast w Kujawach. Klasztor i kościół Norbertanek w r. 1133. Piotr Dunin założył tu i przeniósł ze wsi Kalina; według Starowolskich był to najzamożniejszy klasztor w Wielko-Polsce; Szwedzi znacznie uszczuplili jego mienie. Kościół starożytnéj budowy posiada wiele pięknych nagrobków; proboszczowie od r. 1600. byli infułatami.

STRZEMIESZYCKA płóczka galmanu w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Olkuskim. Wystawiona w 1827. r. na strumieniach płynących od Jeraskiéj góry, przy drodze od Sławkowa do Strzemieszyc Wielkich. Wydaje ona rocznie około 20000 korcy galmanu wypłókanego, od 14—16%. W r. 1840. wydała 18870 kibli galmanu płókanego.

STRZYŻÓW, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obw. Jasielskim, 2 mile od Barycza. Starożytny kościół.

STUBENKJOBING, M. w Danii, w sztyfcie Laaland, o 17 w. na wsch. od Nykjobing, na pobrzeżu płn. wyspy Falster i nad Grön-Sundem; 700 m. Fabryka rękawiczek. Handel zbożem. Port.

STUBNO, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Przemyskim, o 1½ mili od Radymna. Pamiętna morderczą bitwą Węgrów z Polakami, zaszłą w r. 1390., z powodu odebrania Rusi halickiéj przez królowę Jadwigę. Szczątki okopisk i ogromna mogiła poświadczają to zdarzenie.

STUHLWEISSENBURG, STOLNY BIELEHRAD, 1) M. w Węgrzech, stol. komitatu t. n., o 57 w. na płd.-zach. od Budy, pośród błotnistéj okolicy; 22,000 m. Siedlisko biskupa katolickiego sufragana Granu. Gimnazyum Cystersów, seminaryum. Teatr. Przemysł dość czynny; zbiór sody wydobywającéj się przez ulotnienie wód z bagnisk okolicznych. Fabryki korduanu i pospolitych wyrobów nożowniczych, sukna, flanel; mydlarnie. Walne jarmarki na bydło. Główniejsze budynki: katedra; kościół Wniebowzięcia, w którym przez lat 500 koronowali się królowie i tamże ciała ich pochowane były; pałac biskupi. W okolicy źródła mineralne Moha, bardzo uczęszczane. 2) Komitat albo żupaństwo, stol. Stuhlweissenburg. Rozległość 75,8 w. kwad. niem. Ludność 181,687 m. Przemysł rolniczy: zbiór obfity pszenicy i różnego zboża, tytoniu i owoców, wina lecz mierncgo gatunku. Z 799853 joch ziemi urodzajnéj: 360411 joch uprawnéj, 81060 joch łąk i pastwisk, 23814 joch winnic, 8917 joch ogrodów i sadów, 316651 joch lasów. Chów bydła, mianowicie pięknych owiec i koni. Eksploatacya sody w Alba. Zawiera 1 miasto, 13 miasteczek i 63 wsi.

STULPIKANY, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Czerniowieckim, o 4 mile od Gury-humory. Huta żelaza i źródła słone.

STURA, rzeka w król. Sardyńskiém, wpadająca do Tanaro pod Cherasco; źródło w Alpach; bieg około 155 w.

STURMINSTER-NEWTON-CASTLE, Mm. w Anglii, w hrb. Dorset, o 36 w. na płn.-wsch. od Dorchester, nad rz. Stour; 1,800 m. Piękny kościół.

STUTTGART, M. należące do Związku Niemieckiego, stol. król. Wirtembergskiego, w cyr. Nekary, o 156 w. na płd. od Frankfurtu nad Menem, o 190 w. na płn.-zach. od Munichu, nad strumieniem Nesenbach, o 2 w. od jego ujścia do Nekary. Powierzchnia 90 hekt.; obwód 6 kilometrów. Ludność 38,727 m., 7016 rodzin, 3413 domów. Średnia temperatura +9°,82 R. Rezydencya króla, stanów państwa. Sąd najwyższy. Władze rządowe centralne. Mennica. Zakłady naukowe: gimnazyum; szkoła królewska politechniczna, reorganizowana w 1840. r. i przeznaczona dla młodych ludzi sposobiących się do handlu, przemysłu, lub na inżynierów cywilnych; szkoła chirurgii wojskowéj przy szpitalu wojskowym; szkoła akuszerek; szkoła weterynaryi; szkoła królewska sztuk pięknych, śpiewu, deklamacyi i tańca przy teatrze królewskim; liczne szkoły początkowe: szkoła królewska panien (Catharinenstift), założona przez królowę Katarzynę w 1818. r. dla córek szlacheckich. Z pomiędzy zbiorów naukowych: bogata biblioteka królewska, założona w 1765. r. przez księcia Karola, w 1841. r. liczyła 180000 tomów (8,600 biblii) oprócz broszur i 3222

rękopismów, archiwa narodowe, gabinet królewski medalów, przedmiotów sztuki i starożytności. Ogród botaniczny. Wystawa co lat trzy płodów sztuk i przemysłu. Hospicyum centralne dla sierot. Liczne i hojnie uposażone zakłady dobroczynne; 25 drukarni, 5 giserni liter drukarskich, 3 stereotypia. Przemysł czynny, którego znakomitsze płody stanowią: instrumenta muzyczne, a mianowicie fortepiany, instrumenta matematyczne, fizyczne, chirurgiczne. Fabryka wyrobów bawełnianych, wełnianych, sukna, kobierców, wyrobów złotniczych i jubilerskich, wyrobów chemicznych. Browary, garbarnie. Handel księgarski najznakomitszy po Lipskim i Berlińskim. Stuttgart położony w przyjemnéj dolinie, oblanéj rzeczką Nesenbach, nie odznacza się ani regularnością budynków ani w ogóle ich piękności. Najgodniejsze uwagi są: nowy pałac, rezydencya królów, budowany od 1746.—1806., jeden z najpiękniejszych w Niemczech; dawny pałac elektorów, bardzo ładna budowla z XVI. wieku; pałac Wilhelma; pałac Następcy Tronu; koszary dla 3,000 piechoty; kościół Sto-Krzyzki, dawna kolegiata, budowana od 1431.—1531. r., w któréj są groby monarchów. Stuttgart nieznany w historyi przed XIII. stuleciem, był już w téj epoce miastem warownem. W 1320. r. hrabia Eberhard przeniósł tutaj stolicę z zamku Würtemberg. Dopiero za panowania teraźniejszego króla i jego poprzednika, Stuttgart powiększył się prawie o połowę.

STYNAWA, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Stryjskim, o milę od Lubieńca. Obfite źródła słone.

STYR, rzeka w Galicyi, ma źródła we wzgórzach, w okolicy zamku Olesko, zkąd wypływa Bug, Sered i Ikwa, oblewa Brody i wchodzi na Wołyń przez Beresteczko; płynie około Łucka, Czartoryjska i wpada do Prypeci. Bieg wynosi 46 mil.

STYRYA, STEYERMARK, księstwo, stanowiące prowincyą administracyjną w Austryi; miasto stołeczne Steyer. Leży pomiędzy arcyksięstwem Austryackiém na płn., krainą Salzburg i Karyntyą, oraz Karniolą na zach., Węgrami na wsch., a Kroacyą na płd.; pod 31° 13' 38" i 34° 40' 50" szer. płn., a 27° 49' 42" i 25° 49' 48" dłg. wsch. Rozległość 407,6 mil kwadratowych niemieckich. Ludność w 1843. r. 1,005,123 m. Pokryta na płn. i zach. wysokiemi górami należącemi do gałęzi Alp zwanych Retyckiemi, Noryckiemi i Karnickiemi, z tych niektóre wulkaniczne w pobliżu Gleichenberg, Riegersburg, Steinberg i Kloch. Mało ma gór pokrytych odwiecznemi śniegami, lecz wiele śnieżystych przez rok cały. Całkiem objęta w kotlinie Dunaju i zlana przez rz. Ens i jéj zlewy: Salza i Pölten; rz. Mur i jéj zlewy: Liezing, Mürz, Kainach, Lasnitz, Sulm; rz. Raab i jéj zlewy: Feistritz, Seifen i Lafnitz; rz. Drawę i jéj zlewy: Mies i Bosnitz; rz. Sawę i jéj zlewy: San i Sottel. Jezior znacznych nieposiada. Terytoryum geograficznie dzieli się na Wyższą Styryę, obejmującą kotlinę Enns i Mur, powyżéj Fronleit, i Niższą Styryę, obejmującą reszty kotliny Mur, Raaby, Drawy i Sawy. Wielkie bogactwa kopalniane i nader urozmaicone; 57 źródeł mineralnych, z tych najsłynniejsze są: Rohitsch, Tüfer, Neuhaus, Johannisbrunn, Sulzleiten, Gleichenberg, Dobel, Einod i t. d. Klimat rozmaity, stosownie do wzniesienia terytoryalnego. Temperatura średnia +9°,2 R.; nadzwyczajna zwykle +32°,9 i —15°, 1. W roku 1843. było: 20 miast, 96 miasteczek, 3593 wiosek i 163,496 domów zamieszkanych przez 202,178 rodzin. Wyższa Styrya i część Niższéj, są zamieszkane przez plemie Niemieckie, reszta ludności należy do plemienia Słowiańskiego i mówi po Wendyjsku. Prawie wszyscy mieszkańcy są katolicy, 5,000 z nich zaledwie jest ewangelikami; zamieszkałych żydów nie ma wcale. Przemysł rolniczy nadewszystko w dolinach: Mur, Mürz i Niższéj Styryi, które są bardzo urodzajne. Ważna uprawa lnu i jarzyn, nadewszystko kapusty; uprawa pięknych konopi, kartofli, od r. 1740., tytuniu, chmielu. Wina cenione. Rozległe lasy krajowe znajdują się w Styryi Wyższéj, sośnina jest ich podstawą, ale znajduje się i drzewo twarde. Chów bydła ważny, nadewszystko rogacizny, w 1837. r. było: 99,249 wołów, 225,185 krów, 52,266 koni, 141,293 owiec. Eksploatacya żelaza najważniejsza może w całéj Europie, prócz tego złota, srebra, miedzi, ołowiu, cynku, kobaltu, bizmutu, manganezu, chromu, i od niedawna merkuryuszu. Wielkie pokłady węgla i torfu eksploatowane. Ogromne składy soli. Główniejsze płody w 1836. r. były: złota 7 mark, srebra 538 mark, miedzi 1088 cent., żelaza 16745 cent., gleity 874 cent., ałunu 1966 cent., witryolu 107 cent., kobaltu 115 cent., siarki 509 cent., węgla 390448 cent., grafitu 520 cent., soli 226660 cent. Główną gałęzią przemysłu jest żelazo daleko niższe w gatunku od Czeskiego, Austryackiego, Morawskiego i Szląskiego, w ogólności z powodu złéj fabrykacyi onego. W r. 1836. było: 310 fabryki rękodzielni, 58 wielkich pieców, 350 młotów, 143 fabryk stali i 2254 małych hut i fryszerek rozmaitych; 3 huty miedzi, 3 ołowiu, 14 hut szkła i kryształu, 7 kuźnic i fabryk

miedzi, 6 przędzalni jedwabiu, 73 fabryk wyrobów metalowych, 4 fabryki wyrobów chemicznych, 6 dystylarni. Czynny handel tranzytowy bez składów jednak. Wywóz zaledwie w połowie wyrównywający dowozowi, mianowicie żelaza, stali, blachy żelaznéj, blachy zwyczajnéj, narzędzi i wyrobów z tychże metali, drobiu, win, wód mineralnych; dowóz zaś: zbóż, win, ryb, trzody chlewnéj, wosku, wełny, towarów kolonialnych i płodów rękodzielniczych. Rzeki: Mur, Drawa, Sawa i Enns, są jedynie z wód tutejszych spławnemi, a dwie pierwsze tylko z biegiem. Pod względem wychowania publicznego posiada: 1 uniwersytet w Grätz (Hradeczu), 1 szkoła politechniczna i górnicza tamże, 2 szkoły teologiczne, 1 pensyonat cesarski, 4 gimnazya, 1 szkoła normalna, 7 szkół wyższych, 631 uczniów elementarnych (484 Niemców, 147 Sławian). Księstwo posiada reprezentacyę krajową stanów prowincyonalnych, złożoną z prałatów, magnatów, szlachty i mieszczaństwa. Rozbierają oni wszelkie kwestye finansowe; komitet zaś zastępuje ich w przerwach pomiędzy sessyami. Centralną administracyą jest rząd gubernialny (Landesgubernium czyli Landesstelle), którego stolicą jest Grätz, pomniejszemi podziałami są cyrkułowe okręgi (Kreis-amty): Bruck, Judenburg, Grätz, Marburg i Cilli (Cyleja), te znów dzielą się na 228 komissaryatów czyli Bezirkobrigkeiten zarządzanych przez urzędnika policyi. Dominia czyli gminy, których jest 948, tworzą ostatni szczebel administracyi. Liczą w Styryi 20 miast, z tych 4 municypalne czyli rządzące się same, a inne własnością prywatną będące; 97 miasteczek, z nich 77 municypalnych. Sądy niższe są magistraty po miastach, a Justiziär, Verwalter czyli Pfleger, mianowani są przez posiadaczy w ich dominiach. Prócz tego jest 122 trybunałów kryminalnych, przetrząsających sprawy odsądzane następnie przez Landgericht. Od tych wszystkich trybunałów zakłada się apelacya do sądu w Klagenfurcie, a od tego do najwyższego trybunału w Wiedniu. Wyznanie katolickie zostaje pod kierunkiem biskupów Seckau (Sekawy) przebywającego w Gratzu, Leoben (Łubno), Lavant; tworzy ono 571 parafij. Kościołów reformowanych jest 5. Styrya stanowi komendanturę generalną wojenną, któréj stolicą jest Grätz.

SUBIACO, M. w Państwie Kościelném, w delegacyi Comarca, o 50 w. na wsch. Rzymu, nad rz. Teverino; 5,510 m. Opactwo założone przez Św. Benedykta.

SUBZÓW, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gubernii i o 110 w. od Tweru, przy zlewie rz. Gzat do Wołgi.

SUCHA, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Wadowickim, o 2 mile od Wadowic. Posiada starodawny niegdyś warowny zamek, piękny ogród i kościół z grobowcami familii Komorowskich. Znaczne hamernie miedzi i żelaza. W 1784. r. wieś ta była wielce uszkodzoną od wielkiego wylewu.

SUCHEDNIÓW, fryszerka w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Opoczyńskim; w miejscu zgorzałéj w 1839. r., urządzoną została nowa o 2 ogniskach z 2 młotami i miechem skrzynkowym. W téj kuźni wykuwają rocznie do 2800 cetnarów żelaza.

SUCHINICZ, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Kaługskiéj. Odległe od Petersburga 950 w., od Moskwy 273 w., od Kaługi 96 w. Ludność 5,057 m.

SUCHODÓŁ, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Jasielskim, mila od Krosna. Niegdyś przez jeńców Szwedzkich w niewolę zabranych założona.

SUCHODOŁY, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Złoczowskim, mila od Brodów. Obszerny pałac.

SUCHOSTAW, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Czortkowskim, mila od Chorostkowa. Wzorowe zakłady gospodarcze.

SUCHOWAL, M. w ces. Rossyjskiém, w gubernii Grodzieńskiéj. Odległe od Grodna 74 w.; 1,905 m.

SUCHTELN, M. w Prusach, w prow. Reńskiéj, o 7 w. na płd. od Kempen, nad rz. Niers; 1,730 m. Fabryka wyrobów bawełnianych; farbiarnie.

SUCHUM-KALE, port w ces. Rossyjskiém, na brzegowéj Czarnomorskiéj linii. Leży pod 42° 59' płn. szer., 58° 40' wsch. dłg. Odległy drogą przez Bosfor od Petersburga 2551 w., od Moskwy 1895 w.

SUCZAWA, M. w Austryi, w Galicyi, w obw. Czerniowieckim, 5 mil od Seretu, dawniéj rezydencya książąt i biskupów Mołdawskich; 7,000 m., z pomiędzy tych 1,272 Ormianów wyznania wschodniego, których przodkowie jeszcze za czasów Aleksandra wojewody Multańskiego 1430. r. tu osiedli. Sąd miejski, szkoły normalne, główny urząd poboru ceł, klasztor XX. Bazylianów wyznania greko-wschodniego. Fabryki znaczne safianu i korduanu. Godny widzenia dawny katedralny kościół z grobowcem Św. Jana Nowi, patrona Bukowiny; relikwie jego cesarz Józef II., na prośby mieszkańców z Żołkwi, dokąd przed napadem Turków przeniesione były, napowrót sprowadzić kazał. To miasto dawniéj kwitnące handlem, liczące 40 kościołów, 1600 domów, posiadające najdawniejszy przywilej pobierania cła,

wycierpiało wiele oblężeń, mianowicie w 1497. r. przez Jana Albrechta, w 1572. r. przez wojewodę Tomżę, w 1600. r. przez hetmana Żołkiewskiego, w 1675. r. przez Jana Sobieskiego, i tegoż jeszcze roku przez Turków, którzy zdobywszy to miasto zupełnie je spustoszyli.

SUCZAWICA, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Czerniowieckim, 3 mile od Radauca. Obwarowany klasztor XX. Bazylianów obrządku wschodniego, w którym kilka książęcych grobowców rodziny Mogiłów się znajduje.

SUDAK, Mm. w ces. Rossyjskiém, w gub. Tauryckiéj. Leży pod 44° 50' płn. szer., 52° 83' wsch. dłg. Oddalone 2068 w. od Petersburga, 1412 w. od Moskwy, a 103 w. na płd.-wsch. od Symferopola, nad mr. Czarném; 800 m. Uprawa winnic.

SUDENBURG, M. w Prusach, w prow. Saskiéj, pod Magdeburgiem; 3,480 m.

SUDETY, łańcuch gór w Niemczech, zawierający pod różnemi nazwami góry rozciągające się od płd.-wsch. na płn.-zach. między Karpatami i Elbą. Główniejsze ich podziały są, poczynając od płd., góry Morawsko-Szląskie albo Geisenkergebirge, łączące system Sudetów z Karpatami, po nich następują Sudety właściwe, ciągnące się od wsch. na zach. i kończące się przy źródłach Neissy; Kalteberge, góry Habelschwerd i Heuscheunengebirge, otaczające koryto wyższe Neissy, i łączące Sudety z Riesengebirge (górami Olbrzymiemi), tworzące główną massę i kończące się z korytem Elby, która je oddziela od gór Kruszcowych; w téj stronie góry Olbrzymie okrywają rozdzierzgając się dolinę malowniczą Luzacyi, któréj nadano nazwę Szwajcaryi Saskiéj; góry Olbrzymie przybierają nazwisko Iserkamm albo Isergebirge, w części gdzie Iser ma swoje źródło, i Wolischekamm, pomiędzy drugą Neissą i Elbą. Długość całkowita Sudetów wynosi około 450 w. Żadna z tych gór nie dochodzi wysokości śniegów wieczystych. Najwyższe szczyty Sudetów są: Riesenkoppe albo Schneekoppe w Szląsku (1644 metrów), najwyższa góra w Prusach; inne są: Borenberg (1530 metr.), Wielki-Rad (1530 metrów), Wielki Sturmhaube (1489 metr.), Spiglitzer-Schneeberg (1458 metr.), Mały Sturmhaube (1448 metr.) i t. d. Pochyłości tych gór są zarosłe lasami, w łonie ich zaś znajdują się kruszce, a mianowicie: srebro, miedź, ołów, cyna, kobalt, żelazo, węgiel i sól kopalna.

SUDOGDA, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Włodzimierskiéj. Oddalone 883 w. od Petersburga, 206 w. od Moskwy, a 30 w. na płd.-wsch. od Włodzimierza, nad rz. Sudogdą.

SUDYSŁAWL, M. w ces. Rossyjskiém, w gub Kostromskiéj. Odległe od Petersburga 879 w., od Moskwy 385 w., od Kostromy 50 w.; 1,030 m.

SUDŻA, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Kurskiéj. Oddalone 1272 w. od Petersburga, 595 w. od Moskwy, a 9 w. na płd.-zach. od Kurska; nad rz. Sudżą; 2,776 m.

SUECA, M. w Hiszpanii, w prow. Walencyi i o 28 w. na płd. od Walencyi, nad rz. Jucar, przy jéj ujściu do mr. Śródziemnego; 7,000 m.

SUÈVRES, W. we Francyi, w depar. Ligiery i Cher, o 14 w. na płn.-wsch. od Blois, nad Ligierą; 1,956 m. Wina białe. Fabryki octu. Port.

SUEZ, 1) M. w Egipcie, na pobrzeżu płd. międzymorza i w głębi zatoki t. n. Leży pod 29° 59' 10" szer. płn., a 32° 35' 20" dłg. wsch.; 1,500 m. Port dostępny dla statków 60-łeczkowych. Stanowisko statków parowych przybywających z Indyi. Warsztaty okrętowe. Miasto niewielkie, niezaopatrzone nawet w wodę do picia, lecz mające znaczenie z przyczyny sąsiedztwa mr. Śródziemnego i Kairu. Zbudowane na miejscu starożytnego Arsinoé zwanego później Kleopatrydą, i którego port dotykający kanału łączy odnogę wschodnią Nilu z mr. Czerwoném. 2) Międzymorze piaszczyste, łączące stały ląd Azyi z Afryką. Widać tu ślady kanału, kopanego z rozkazu Nechao i Ptolomeusza Filadelfa, łączącego wschodnią odnogę Nilu z mr. Czerwoném. Piaski ruchome, zalegające wnętrze międzymorza, stanowią główną przeszkodę stosunków wprost z miastem Suez przez mr. Śródziemne.

SUFCZYNA, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Sanockim, 1 i pół mili od Dubiecka. Posiada hutę szkła.

SUFFOLK, hrabstwo w Anglii, stolica Ipswich i Bury-St.-Edmunds. Rozległość 918760 akrów, z których około 820000 akrów urodzajnéj ziemi. Ludność 315129 m., 50139 domów mieszkalnych, 61,533 rodzin, z których 31,491 głównie zajętych rolą i 18,816 rzemiosłami i przemysłem. Przemysł głównie rolniczy, uprawa ziemiopłodów. Łąki sztuczne. Eksploatacya soli z jezior słonych. Fabryki wyrobów wełnianych. Dzieli się na 21 hundreds i 575 parafij.

SUHLA, M. w Prusach, w prow. Saskiéj, o 50 w. na płd.-zach. od Erfurtu, nad rz. Aue albo Lauter; 8,127 m. Dyrekcya górnicza, sąd górniczy. Przemysł bardzo czynny; fabryka królewska broni i wyrobów z żelaza; liczne młyny mączne, garbarnie, olejarnie i tartaki.

SUIPPES-LA-LONGUE, M. we Francyi, w dep. Marne, o 24 w. na płn.-wsch. od Chalons, nad rz. Suippes, niedaleko jéj źródła; 2,451 m. Liczne fabryki merynosów neapolitańskich, tkanin zwanych Versaines, flaneli, szali. Garbarnie, farbiernie. Handel bydłem, zbożem, wełną, suknem.

SUIR, rzeka w Irlandyi, wpadająca do zatoki Waterford. Źródło w hrab. Tipperary. Bieg około 155 w. dochodzi przez przypływ do Klommel. Spławna od M. Garrik dla statków 120 beczkowych.

SUKONA, rzeka w ces. Rossyjskiém, która wraz z Jugą tworzy Dźwinę płn. Bierze początek w jeziorze Kubeńskiém. Bieg około 600 w. Spławna.

SULEJÓW, M. w król. Polskiém, gub. Warszawskiéj, pow. Piotrkowskim, o 14 w. na płd.-wsch. od Piotrkowa, nad Pilicą; 1,210 m., 147 domów drewnianych, 4 jarmarki do roku.

SULLY nad LIGIERĄ, M. we Francyi, w dep. Loiret, o 21 w. na płn.-zach. od Gien nad Ligierą; 2,289 m.

SULMIERZYCE, SULMIRSCHUTZ, M. w Prusach, w prow. i rejencyi Poznańskiéj, pow. Odolanowskim, o 100 w. na płd.-wsch. od Poznania, nad rz. Pługą; 2,357. m. Tu się urodził w 1551. r. sławny poeta Sebastyan Fabian Klonowicz, przezwany Acernus Sulimiriensis.

SULPICE, 1) St.-Sulpice-Lezadois M. we Francyi, w depar. Wyższéj Garony, o 18 w. na płd. od Muret, nad rz. Suze; 1,195 m. 2) St.-S...-de St.-Emilion, W. we Francyi, w dep. Gironde, o 8 w. na płd.-wsch. od Liburne, nad rz. Dordogne; 1,267. m. Dobre wina czerwone. 3) St.-S...-de la Pointe, Mm. we Francyi, w dep. Tarn, o 12 w. na płn.-zach. od Lavaur; 1,403 m. 4) St.-S...-de Cognac. W. we Francyi, w dep. Charente, o 10 w na płn. od Cognac, nad rz. Anttene; 1,724. m. 5) St.-S...-le Dunois, W. we Francyi, w dep. Creuse, o 18 w. na płn.-zach. od Gueret; 1,769. m. 6) St.-S...-le Gueretois, Mm. we Francyi, w dep. Creuse, o 5 w. na płn.-zach. od Gueret; 2,036. m. 7) St.-S...-des Champs, W. we Francyi, w dep. Creuse, o 13 w. na płn.-zach. od Aubusson; 1,145. m. 8) St.-S...-les Feuilles, W. we Francyi, w dep. Haute Vienne, o 36 w. na płn.-wsch. od Bellac, nad Benaise; 1,783. m.

SULZ, M. w król. Wirtembergskiém, w cyrkule Czarnegolasu, o 56 w. na płd.-zach. od Sztutgartu, nad Nekarą; 2,132. m. Źródła słone eksploatowane przez wiele wieków i zaniedbane od 1838. r. Zakłady kąpieli wód słonych. Miasto starożytne.

SULZBACH, 1) M. w Bawaryi, w cyr. Wyższego Pfalzu, o 9 w. na płn.-zach. od Ambergu, nad rzeką téj nazwy; 2,938. m. Szkoła łacińska. Synagoga. Drukarnia hebrajska. 2) Sulzbach, Mm. w Wirtembergskiém, w cyr. Nekary, o 9 w. na płn.-wsch. od Backnang, nad rz. Murr; 1,557. m. Handel czynny drzewem i wyrobami z tegoż.

SUŁKOWICE, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Wadowickim, o milę od Andrychowa. Mieszkańcy wyłącznie trudnią się drylicharstwem.

SUMATRA, SUMADRA, wyspa w Malezyi, najdaléj ku zach. posunięta, największa po Borneo na archipelagu Malajskim, oddzielona na płn.-wsch. od półwyspu Malajskiego ciaśniną Malakka, na płd.-wsch. od Jawy ciaśniną Sundy, i oblana z innych stron mr. Jawajskiém i oceanem Indyjskim. Leży między 6° szer. płn. i 4° szer. płd., a 94° i 104° dłg. wsch. Rozległość 320000 w. kw. Ludność 2,000,000 m. Przerznięta w swéj długości kilkoma łańcuchami gór, które wszystkie są bardziéj zbliżone do pobrzeża zach. jak wsch. i których wysokość pod równikiem dochodzi 5000 metr. Terytoryum płaskie na pobrzeżu wsch., oblane wtéj części przez kilka rzek, z których główniejsze są: Palembang, Jambi, Indragiri i Siak. Część zachodnia również obfituje w wodę i zawiera wiele wysp. Klimat mniéj gorący jakby z położenia wyspy wnioskować można, różniący się między +21° R. zrana a +28° do +31° w południe. Burze bardzo gwałtowne i częste na pobrzeżach. Grunt nadzwyczajnie żyzny na zach., powiększéj części pokryty lasami nieprzebytemi. Główniejsze ziemiopłody: ryż, sago, trzcina cukrowa, mais, kurkuma, koriander, tytuń, konopie, pieprzu mnóstwo, kawa. Z drzew zaś kokosowe, chlebowe, bananowe, pomarańczowe, cytrynowe, granatowe, tamaryndowe, palmowe, indygo, upas albo trucizny, raflesia którego kwiat jest najlepiéj znany, urceola, wydająca kauczuk, i mnóstwo innych drzew żywicznych, a mianowicie drzewo kamforowe, stanowiące jedno z głównych źródeł bogactwa krajowego. Bydła mało, lecz fauna jest bardzo urozmaicona i liczy pomiędzy swemi gatunkami: słonie, nosorożce, hippopotamy, urangutany, bawoły, tygrysy, i t. d. Mnóstwo jest ptaków i gadów, z których najniebezpieczniejsze są krokodyle i boa constrictor. Sumatra obfituje w metale, zdaje się że złota jest podostatkiem. Oprócz tego jest miedź, cyna, żelazo, siarka i węgiel. Mieszkańcy Sumatry wyrabiają biżuterye i roboty filigranowe, tkaniny jedwabne i bawełniane, niektóre narzędzia, maty, broń. Handel bardzo czynny: wywóz korali, pie-

przu, ryżu, kamfory i innych płodów: tkanin Indyjskich, opium, soli i t. d.; porcelany z Chin, broni z Jawy, wyrobów nożowniczych, żelastwa i odzieży z Europy. Ludność należy do plemienia Malajskiego, dzieli się na pokolenia, pod władzą naczelników zostające. Państwa Jambi i Indragiri uznają zwierzchność Niderlandów. Holendrzy zajmują wielką przestrzeń wyspy. Ten kraj składa rezydencye Palembang, Lampon, Rio, Ager, Bangis i Padang, których stolicą jest miasto Padang.

SUMSKI POSAD, osada w ces. Rossyjskiém, w gub. Archangielskiéj. Leży pod 64° 16' płn. szer., 53°8' wsch. dłg.; 808 m.

SUMY, M. w cesar. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Charkowskiéj. Odległe o 1866 w. od Petersburga, 800 w. od Moskwy, a 180 w. ku płn.-zach. od Charkowa; nad rz. Piol; 11,712 m. Walny jarmark.

SUMENE, W. we Francyi, w dep. Gard, nad rz. Riactort; 3,047 m. Hodowanie jedwabników. Fabryki czapek bawełnianych, przędzalnie jedwabiu.

SUND, ORE-SUND, ciaśnina oddzielająca wyspę Zelandyą (w Danii) od Szwecyi, i jedna z tych przez które morze Baltyckie łączy się z Kattegatem. Szerokość jéj w najciaśniejszém miejscu, między Helsingborgiem i Kroneborgiem wynosi 4,000 metr. Głębokość jéj największa od strony Szwecyi różni się od 14 do 32 metrów. Dania utrzymuje od najdawniejszych czasów latarnie morskie i sterników i pobiera 1% procentu cła od statków angielskich, francuzkich, holenderskich i szwedzkich i 1¼ od innych narodów, a nawet od Duńczyków.

SUNDA, rozległy archipelag w Malezyi, zawierający wszystkie wyspy południowe tego podziału geograficznego: Sumatrę, Jawę, Bali, Sumbawę, Flores, Timor i t. d.

SUNDA, 1) ciaśnina, raczéj odnoga oceanu Indyjskiego, pomiędzy wyspami Sumatrą i Jawą, łącząca morze Sunda z oceanem Indyjskim właściwym. Długość jéj wynosi 130 wiorst szerokość rozmaita od 30—100 w. Leży na zwykłéj drodze z Europy do Batawii. 2) Morze, inaczéj zwane morze Jawajskie; podział hydrograficzny oceanu Indyjskiego, zawarty między Jawą na płd., Borneo na płn., Sumatrą, Banką i Billiton na zach., Celebes i innemi wyspami na wsch.

SUNDERLAND, Mm. w Anglii, w hrab. Durham, o 21 w. ku płn.-wsch. od Durham, nad rz. Wear, nad jéj ujściem do mr. Niemieckiego. Ludność 40,735 m. Szkoła przemysłowa. Bursa. Komora celna. Kąpiele morskie uczęszczane. Wielkie warzelnie soli, huty szklanne, fabryki powroźnicze, płótna żaglowego, wyrobów garncarskich, i kotwicznych łańcuchów. Warsztaty okrętowe. Port handlowy, jeden z najgłówniejszych w wielkiéj Brytanii, z licznemi wodozbiorami dla statków 400 beczkowych. Wywóz węgla najznakomitszy w Wielkiéj Brytanii, po Newkastelskim i Stoktońskim. Hrabstwo Sunderland składa się z miasteczka téj nazwy, i z dwóch miasteczek Bishop-Wearmouth i Monk Wearmouth, które od niego zależą. Sunderland łączy się z tém ostatniém, położoném na l. brz. rzeki Wear, mostem żelaznym o jednym łuku, 79 metrów długim, pod którym przechodzą statki 400 beczkowe.

SUNDSVALL, M. w Szwecyi, w lanie i o 58 w. na płd.-zach. od Hernösands, nad rz. Selängers-Aa, przy jéj ujściu do odnogi Botnickiéj; 2,100 m. Port handlowy. W r. 1839. wprowadzono towarów za 48,374 fr., wyprowadzono za 771, 850 fr. Ruch żeglugi: wpłynęło 93 statków, o 26 222 beczkach, wypłynęło 123 o 29,560 beczkach.

SUPERIOR-LAC, JEZIORO WYŻSZE, OBER-SEE, w Ameryce płn., największe i najwyżéj położone z pięciu jezior kotliny rz. Św. Wawrzeńca, Rozległość; 28000 mil. kw. angiel. kształtu prawie trójkątnego. Wyniosłość jego powierzchni nad poziomem morza wynosi 212 metrów, a głębokość średnia jest 300 metr. Przyjmuje w siebie 50 rzek, lecz z tych znakomitsze są: Św. Ludwika i Grand Portage. Zlewa się przez kanał Św. Maryi do jeziora Hurońskiego i Michigan. Pobrzeża jego są wyniosłe, skaliste i piaszczyste i mało żyzne; wody jego są czyste i bardzo rybne. Na tém jeziorze obecnie przepływają liczne statki parowe.

SUPRAŚL, 1) rzeka w Białostockiém; wypływa z okolic Grodka, a przepłynąwszy koło Wasilkowa, wpada do Narwi naprzeciw wioski Złotoryi. Rzeka ta służy do spuszczania drzewa z lasów okolicznych, i sposobna jest do spławu, byle koryto w czystości utrzymywano. Główniejsze jéj dopływowe: Sokółka z pr. a Biała z l. str. 2) M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Grodzieńskiéj, na płn. wsch. Białegostoku.

SURATE, M. w Indostanie angielskim, w prowincyi t. n., w dawnéj prow. Gudżerate, i w prezyd. Bombajskiéj, nad rz. Tapty, o 30 w. poniżéj jéj ujścia do odnogi Cambaye. Ludność 160,000 m. Miasto warowne. Trybunał wyższy prezydentury Bombajskiéj. Przemysł i handel bardzo

czynny, lecz znacznie podupadły. Surata była stolicą pierwszéj faktoryi angielskiéj w Indyi i administracyi kompanii od 1615.—do 1687. r. w epoce w któréj była przeniesioną do Bombay.

SURAŻ, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Czernichowskiéj, odległe od Petersburga 954 w., od Moskwy 605 w., od Czernichowa 263 w. Ludności 1409 m.

SURAŻ, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Grodzieńskiéj. Oddalone od Grodna 104 w. Ludność 1054 m.

SURAŻ, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Witebskiéj. Odległe 678 w. od Petersburga, 589 w. od Moskwy, a 39 w. na płn.-wsch. od Witebska, nad Dźwiną zach.; 1531 m.

SURE, SURA, rzeka w Europie, wpadająca do Mozelli, o 13 w. na płd.-wsch. od Echternach w Luxemburgu. Źródło w Ardenach, blisko Neufchateau w Belgii. Bieg około 180 w., z których 72 spławnych. Główniejsze rzeki, zlewające się do niéj: zpr. str. Alzette, z lewéj str. Wiltz, Our i Prüm.

SURESNES, W. we Francyi, w dep. Sekwany, o 12 w. na płd. od St. Dénis, a o 12 w. na zach. od Paryża, nad Sekwaną, u podnóża góry wŚ. Waleryana; 2,159 m. Fabryka czapek, cegielnie, wyroby garncarskie. Drukarnie tkanin. Farbiarnie.

SURGERES, Mm. we Francyi, w dep. Niższéj-Charente, o 27 w. ku płn. wsch. od Rochefort; 2191 m. Dobre wina białe. Dystylarnie wódki. Eksploatacya torfu. Fabryki oliwy. Handel winem, wódką, zbożem, końmi, bydłem, suknem. Składy i port ambarkacyjny wódek krajowych.

SURMELIN, rzeka we Francyi, wpadająca do Marny pod Mezy (Aisne). Źródło pod Etoges. Bieg około 40 w. Spławna dla tratew od Orbaix, na 24 w. Przewozi rocznie do 12000 sterów drzewa do Paryża.

SURREY, hrabstwo w Anglii; stolica Guildford. Rozległość 485120 akrów, z których około 400000 akrów urodzajnéj ziemi. Ludność 582,613 miesz.; 80,070 domów mieszkalnych; 109,077 rodzin, z których 14647 zajmuje się rolnictwem, a 49616 rzemiosłami i przemysłem. Zbiór pszenicy, jęczmienia, jarzyn, chmielu, roślin lekarskich. Eksploatacya gliny, krzemieni, piasku. Przemysł i handel bardzo czynny w płn. części hr. z przyczyny sąsiedztwa Londynu, którego południowe przedmieścia należą do hrabstwa. Dzieli się na 14 hundreds i 140 parafij.

SURSEE, M. w Szwajcaryi, w kantonie Lucerny, o 25 w. na płn.-zach. od Lucerny, nad rz. Sar, i na pobrzeżu płn. jeziora Sempach; 1546 m.

SUSA, 1) M. w król. Sardyńskiém, stol. prowincyi tejże nazwy, o 57 w. na zach. od Turynu, nad zlewem rz. Dora-Ripaira i la Cinise: 2000 m. Stol. biskupa sufr. Turynu. Kolegium król. Miasto garnizonowe. Seminaryum. Szczątki łuku tryumfalnego wzniesionego na cześć Augusta. 2) Prowincya w pań. Sardyńskiém, stol. t. n. Położona między 44° 48' i 45° 15' szer. płn. Rozległość 147833 hektarów, z których 31242 hekt. uprawnéj ziemi, 21828 hek. lasów, a 15715 hek. nieużytków. Ludność 78036 m. Terrytoryum górzyste, zawierające dolinę Dora Ripaira, przerznięte drogami góry Genèvre i góry Cenis. Ziemiopłody średnie; zboża i jarzyn w dostatecznéj ilości na spożytkowanie, wina 100000 hektolitrów, kasztanów 11500 hektol. Bydło: wołów 6,600, krów 17,500, koni i osłów 5,300, baranów 80,000, kóz 6,500, wieprzy 1,000, jedwabiu 20,000 kilogr.; eksploatacya kamieni budulcowych, wapiennych, marmuru, torfu. Farbiarnie. Dzieli się na 8 mandamento i 59 gmin.

SUSQUEHANNAH, rzeka w Stanach Zjednoczonych, wpadająca do zatoki Chesapeake. Bierze początek przy zlewie dwóch rzek: West-Susquehannah, która ma źródło na pochyłości zach. gór Alleghańskich, i Est-Susquehannah wypływającéj z jeziora Otsego. Bieg około 770 w., począwszy od źródła Est-Susquehannah. Żegluga bardzo trudna, pomimo obfitości wód rzeki.

SUSSAC, W. we Francyi, w dep. Haute-Vienne, o 32 w. na płd.-zach. od Limoges; 1218 w. Eksploatacya marmuru na wapno. Papiernie.

SUSSEX, hrabstwo w Anglii, nad kanałem la Manche, stol. Lewes. Rozległość 380747 hektarów. Ludność 299,770 m.; 45505 domów mieszkalnych, 52716 rodzin, z których 22450 zajmuje się głównie rolnictwem, a 17489 rzemiosłami i przemysłem. Terrytoryum płaskie albo spagórkowacone. Zbiór pszenicy, jęczmienia, owsa, rzepaku, chmielu. Chów pięknego bydła. Dzieli się na 6 rapes, a te na 65 hundreds i 310 parafij.

SUTHERLAND, hrabstwo w Szkocyi, na krańcu płn. wyspy Wielkiéj Brytanii, stol. Dornoch. Rozległość 1152640 akrów, z których 30080 akrów przypada na wody. Ludność 24,666 m.; 4821 domów mieszkalnych, 9005 rodzin, z tych 3567 zajmuje się rolnictwem. Terrytoryum górzyste i nieżyzne. Zbiór owsa wzdłuż pobrzeży i w kilku dolinach. Chów znakomity bydła rogatego i owiec; kopalnie kamieni wapiennych i gliny. Dzieli się na 14 parafij.

SUTTON-COLDFIELD, Mm. w Anglii, w hrab. Warwick, o 9 w. na płn.-wsch. od Birmingham; 3,684 m. Fabryki wyrobów żelaznych.

SUWAŁKI, M. w król. Polskiém, stołeczne gub. Augustowskiéj, w powiecie i o 38 w. na płn. od M. Augustowa, o 319 w. na płn.-wsch. od Warszawy, nad rzeką Hańczą. Liczy około 9,3000 m. Kościół Św. Aleksandra nowo wystawiony, gmach rządu gubernialnego, piękny gmach gimnazyalny, rynek okazały i kilka pięknych prywatnych budynków, dodają temu miastu ozdoby. Pierwotnie była to wieś, nadana klasztorowi Kamedułów węgierskich, dopiero w 1720. r. dnia 2. marca przez Augusta II. ogłoszona została miastem.

SUZAŃSK, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Permskiéj, o 124 w. od Irbitu, w pobliżu pr. brz. Obi. Mennica cesarska, w któréj się odbija moneta miedziana.

SUZAŃSKI zakład, w ces. Rossyjskiém, w gub. Tomskiéj. Odległy od Petersburga latem 4654 w., zimą 4628 w., od Moskwy latem 3980 w., zimą 3954 w., od Tomska zaś 519 w.

SUZDAL, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Włodzimierskiéj, stoł. powiatu t. n., nad rz. Kamanka. Odległe od Petersburga 880 w., od Moskwy 203 w., a 33 w. od Włodzimierza; 5,250 m.

SUZE, LA-S..., 1) M. we Francyi, w dep. Sarthe, o 21 w. na płd.-zach. od le Mans; 1,895 m. Fabryka kapeluszy, tkanin na pawilony, świec woskowych; garbarnie, cegielnie. Handel drobiem, masłem, jajami. Wody mineralne. 2) Suze la Rousse, W. we Francyi, w dep. Drôme, o 28 w. na płd.-wsch. od Montélimart; 1,668 m. Handel drzewem, tartak hydrauliczny.

SVEABORG, M. w ces. Rossyjskiém, w W. księstwie Finlandzkiém, blisko na płd od Helsingforsu; 4,000 m. Miasto warowne, wybudowane na 7 wyspach odnogi Finlandzkiéj. Port wojenny.

SWAN-RIWER, WESTERN-AUSTRALIA, kolonia Oceanii angielskiéj na pobrzeżu zach. Australii. Rozległość 100000 mil kw. Ludność 2032 m. W 1839. r. wywędrowało z królestwa Wielkiéj Brytanii 268 osób. Grunt bardzo żyzny. Chów bydła dość znakomity. Kolonia ta ma swego gubernatora.

SWANSEA, Mm. w Anglii, w księstwie Walii, w hrb. Glamorgan, o 84 w. na zach. od Cardiff, nad zatoką Swansea; 21,239 m. Bank, pomocniczy angielskiego. Kąpiele morskie bardzo uczęszczane. Liczne i bardzo bogate kopalnie węgla, żelaza, gliny i kamieni wapiennych w okolicach. Swansea jest to jedno z miast, w których przemysł rękodzielniczy Anglii stanowią: wytapianie minerału i wyroby z miedzi. W 1839. r. wytopiono 49337 ton minerału, (wartości 597,847 funt. szterling.), i które wydały 7923 ton kruszcu. Kuźnie żelaza, gisernie cynku i ołowiu. Fabryka wyrobów garncarskich. Warsztaty okrętowe. Fabryki wyrobów powroźniczych, płótna żaglowego; garbarnie, mydlarnie, browary. Port jeden z najpiękniejszych i najbezpieczniejszych w królestwie, przy ujściu rz. Tauy. Przywóz minerału miedzi z Kornwalii i z zagranicy; wywóz węgla, w 1839. r. wywieziono 486792 ton węgla, z których 25684 ton za granicę.

SWANWICH, Mm. w Anglii, w hrb. Dorset, o 35 w. na płd.-wsch. od Dorchester, nad zatoką t. n.; 1,588 m. Kąpiele morskie. Ważna eksploatacya kamieni budulcowych zwanych Surbeck.

SWARZĘDZ, Mm. w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, w rejencyi i pow. Poznańskim, o 10 w. ku wsch. od Poznania, nad jeziorem; 3,241 m. Leży przy trakcie z Warszawy do Poznania. Ma 2 kościoły katolickie oraz ewangelicki; kilka fabryk sukna, płótna, tabaki; garbarnie. Była to wieś pierwotnie Grzymałów, w XVI. wieku dopiero przez Karola Grudzińskiego w miasto zamieniona. Kościół ewangelicki został tu założony za pozwoleniem Zygmunta Grudzińskiego, wojewody Kaliskiego, w roku 1640. przez gminę ewangelicką w Poznaniu.

SWENDBORG, M. w Danii, w sztyfcie i na pobrzeżu płd. wyspy Fionii, o 37 w. na płd.-wsch. od Odensee, nad Sundem Swendborgskim, oddzielającym Fionię od Thorseng; 3,150 m. Warsztaty okrętowe. Fabryka safianu. Port handlowy. Wywóz zboża, drzewa i owoców.

SWEVEGHEM, W. w Belgii, w Zach. Flandryi, o 4 w. na wsch. od Courtrai; 5,500 m. Fabryka płótna lnianego; gorzelnie, olejarnie.

SWĘDRNIA, mała rzeka w król. Polskiém, zaczyna się w okręgu Wartskim, pod wsią Lipiczami. Płynie na miasto Koźminek, powyżéj Kalisza we wsi Rajskowo wpada do Prosny, ubiegłszy mil 5.

ŚWIATEŁKO, kuźnica w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Opoczyńskim, poniżéj Humra, przy lepszéj wodzie różnemi strumieniami podsycanéj. W 1833. r. przebudowano tu fryszerkę o 2 ogniskach, z 2 młotami i miechami skrzynkowemi, rocznie żelaza 2,400 cent. wydającą.

ŚWIĄTNIKI, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Bocheńskim, mila od Podgórza, zamieszkana wyłącznie przez ślusarzy. Dawniéj znajdowała się tu wielka fabryka broni palnéj i ludwisarnia.

SWIECIE, SCHWETZ, M. w Prusach, w prow. Pruskiéj, o 56 w. na płd.-zach. od Kwidzyna, na l. brz. Wisły, przy zlewie Czarnéj; 3,064 m. Fabryka sukna, płótna; garbarnie. Handel zbożem i wełną. Tu w r. 1243. Świętopełk książę Pomorski, zbudował zamek na górze do koła Wisłą oblanéj. W roku 1310. Krzyżacy po dwumiesięcznem oblężeniu zdobyli go, a w r. 1340. mocniéj obwarowali. W r. 1454. poddało się pod panowanie Polskie, w roku 1455. znów zajęli je Krzyżacy, lecz w następnym roku Polacy świetnie odzyskali. W r. 1655. zabrali miasto Szwedzi, w r. 1656. wygnali ich Polacy, lecz Szwedzi szturmem je zdobywszy spalili; w r. 1660. wróciło do Polski.

ŚWIDER, mała rzeka w król. Polskiém, początek ma około wsi Kamionki; przepływa okręg Siedlecki w długości mili, następnie wchodzi w pow. Stanisławowski, płynąc koło miast: Latowicz, Kołbiel, i pod wsią Świdry, poniżéj miasta Karczewia, wpada do Wisły. Długość jéj przeszło 7 mil. Koryto nader kręte, co kilka sążni załamuje się i dla tego może nazwisko Świder dostało się téj rzece. Lubo wąska, pod Glinianką do 40 stóp szerokości dochodzi; pęd wody bystry; głębokość co kilka sążni odmienna, od dwóch do kilku stóp dochodząca; dno miejscami piaszczyste, miejscami błotniste; wzbiera znacznie na wiosnę i w jesieni, lecz wylewy z tego wezbrania krótko trwają i nie są szkodliwe; oprócz ryb zwykłych ma dużo raków.

ŚWIENCIANY, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Wileńskiéj. Odległe 783 w. od Petersburga, 961 w. od Moskwy, a 76 w. od Wilna; 5,497 m.

ŚWIĘCIECHOWO, M. w Prusach, w W. księstwie i rejencyi Poznańskiéj, pow. Wschowskim. Posiada kościół katolicki i liczy 1,697 m. Odległe od Poznania $9^3/_4$ mili.

ŚWIĘTA, rzeka w ces. Rossyjskiém, w gub. Wileńskiéj, źródła ma w pow. Wiłkomirskim, wpada do Wilii pod Łukianami. Główna dopływowa jéj jest rz. Szyrwinta.

ŚWIĘTEGO MIKOŁAJA forteca, w ces. Rossyjskiém, w gub. Kutajskiéj. Oddalona od Petersburga 2878 w., od Moskwy 2178 w.

ŚWIĘTY ONUFRY, W. w Austryi, w obwodzie Czerniowieckim, koło Seretu. Źródło wody siarczanéj.

SWINEMÜNDE, M. w Prusach, w prow. Pomeranii, o 56 w. na płn.-zach. od Szczecina, na pobrzeżu wsch. wyspy Usedom, przy ujściu rz. Swine; 4,035 m. Sąd grodzki i ziemski. Komora główna. Piękne zakłady kąpieli morskich. Warsztaty okrętowe. Gorzelnie. Eksploatacya torfu w okolicach. Połów śledzi. Port handlowy. Ruch żeglugi: wpłynęło 1071 statków z ładunkiem 74709 łasztów, odpłynęło 1225 statków z ładunkiem 79749 łasztów. Port najlepszy w Prusach, założony w 1740. r., a w 1817. r. powiększony dwoma przystaniami.

SWIAŻSK, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Kazańskiéj. Oddalone 1412 w. od Petersburga, 735 w. od Moskwy, a 33 w. ku płd.-zach. od Kazania, nad rz. Swiażą, wpadającą do Wołgi; 1,510 m. Fabryka potażu, garbarnie.

SWIR, rzeka w ces. Rossyjskiém, zlewająca się do jeziora Ladogi i pomocnicza jeziora Onegi; bieg około 212 w.; spławna na całém swém korycie; łączy się z rzeką Wołchowem przez kanał t. n.

SWOSZOWICE, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Wadowickim, mila od Mogilan. Ekonomia rządowa. Kopalnie siarki i kąpiele siarczane. W okolicy znajduje się torf i węgle kamienne.

SYBERYA, rozległy kraj, stanowiący część cesarstwa Rossyjskiego, zajmuje całą część północną Azyi. Graniczy na płn. z oceanem Lodowatym biegunowym; na wsch. z ciaśniną Beringa, która ją oddziela od Ameryki, z mr. Beringa i Wielkim oceanem; na płd. i płd.-zach. z wielu pasmami gór, które po większéj części odznaczają jéj granicę od Chin i Turkestanu; nakoniec na zach. z długiém pasmem gór Uralskich, które ją oddzielają od Europy. Rozległa ta okolica, ma około 8500 wiorst długości z wsch. ku zach., a 3000 wiorst w swojéj największéj szerokości z płn. ku płd.; ma ona większą przestrzeń niż cała Europa, a mieszkańców mieści tylko 2,937,000. Brzegi oblane oceanem Lodowatym, są prawie ciągle zawalone lodami, i niezupełnie jeszcze znane. Przedstawiają one wiele zatłoczeń znacznych, jak np. zatoka Obi, która wraz z morzem Kara tworzy półwysep Olenej; zatoki Jenisej i Taimura czyli Taimura, na wsch. któréj wysuwa się przylądek najdaléj na północ dawnego świata; ten przylądek zowie się także Siewero-Wostocznyi (to jest płn.-wsch.); oznaczają go także pod nazwą przylądku Północnego. Posuwając się ku wsch., znajdujemy szerokie ujścia rzek Leny i Kołymy zachodniéj, pomiędzy któremi rozciąga się szeroki opustoszały archipelag Liakhów czyli Nowa Syberya, tak ciekawy z powodu swoich skamieniałości, a między innemi mamuta czyli słonia przedpotopowego. Syberya przedstawia na Wielkim oceanie długi półwysep Kamczatkę, kończący się na płd. przylądkiem Łopatka. W pobliżu tego przylądka rozpoczyna

się długi łańcuch wysp Kurylskich, tworzących niejako przedłużenie Kamczatki; wyspy te wraz z półwyspem Kamczatka, ograniczają mr. Ochockie, głęboko zatłoczone w ląd Syberyi. W pobliżu i na wsch. Kamczatki widać wyspę Miedzianą i wyspę Beringa, na której zakończył życie żeglarz tegoż nazwiska; zaajdują się one obie na mr. Beringa. Ostatnia tworzy zatokę Anadyr, na pobrzeżu Syberyi, i komunikuje z oceanem Lodowatym przez ciaśninę Anadyr, w którą wchodzi przylądek Wschodni. Góry najznaczniejsze Syberyi znajdują się prawie wszystkie na jéj granicach. I tak: pasmo gór Uralskich, zwane także Kamiennoj-Pojas (pas Skał), wznosi się pomiędzy Syberyą i Europą; Uluk-Tagh czyli Wielka Góra, Mały Ałtaj i góry Tang Nu czyli Sajańsk rozciągają się na granicy południowéj. Lecz także wysuwa się wewnątrz kraju pasmo gór Jabłonnoj czyli Stanowoj, przerzynających z płd.-zach. ku płn.-wsch. całą Syberyę Wschodnią, a kończących się przy ciaśninie Beringa. To ogromne pasmo na płd.-zach. ma nazwę gór Hingan i gór Dauryi, przy brzegach zaś mr. Ochockiego gór Lamutów. Wszystkie te góry okolają na płd.-wsch. i zach. spadzistość płn. Azyi, to jest pochyłość oceanu Lodowatego. Półwysep Kamczatka w całéj swojéj długości jest przerznięty pasmem gór, których wierzchołki zwykle są wulkaniczne. Najwyższy z pomiędzy tych wulkanów jest Klintczewskoj, buchający ciągle płomienie i pary białawe i gęste; ma on wysokości około 5000 metrów, i niewątpliwie jest najwyższym wierzchołkiem w Syberyi. Prawie wszystkie rzeki téj rozległéj krainy należą do pochyłości oceanu Lodowatego biegunowego; odznaczają się pomiędzy niemi trzy głównie: Obi, Jenisej i Lena. Obi czyli Ob, najbardziéj na zachodzie, jest rzeka szybka, prawie podwojona przez połączenie swoje z Irtyszem, który jest głównym jéj spływem, a w siebie znów przyjmuje Iszim i Tobol; przerzyna ona wielkie bagniska, tworzy mnóstwo wodospadów i wpada do zatoki Obi, przebiegłszy 2700 wiorst. Jenisej jeszcze szersza i majestatyczniejsza, wypływa z gór Sajańskich w ces. Chińskiém, zlewa środek Syberyi i ma 3000 w. biegu. Główniejsze do niéj spływy są: z pr. strony Angara czyli Tunguska Wyższa, wypływająca z jeziora Bajkał; Tunguska Średnia i Tunguska; z l. strony: Abakhan i Turukha. Lena, której nazwa znaczy leniwa, ma także 3000 werst biegu; ma ona źródło w pobliżu ku płn.-wsch. jeziora Bajkał, i przebiega Syberyę Wschodnią, przyjmując w siebie Aldan, Witim, Olekmę, Wiliui. Inne rzeki znaczniejsze wpadające do oceanu Lodowatego są: Piasina, tworząca jezioro Piasino nieco na wsch. od ujścia Jenissei; Olenek, płynący z płd. na płn., ma źródło na zach. od Leny; Jana, Kołyma zachodnia czyli Indigirka i Kołyma wschodnia. Anadyr spływający do odnogi t. n., i Argun czyli Amur, tworzący część granicy pomiędzy posiadłościami rossyjskiemi i chińskiemi, przyjmujący w siebie z l. strony rz. Chilka, są rzeki główniejsze hołdownicze oceanu. Jezioro Bajkał należące do płytu Jenissei, ma zupełny pozór morza; obwód jego wynosi przeszło 2000 wiorst. Jeziora Balkhacz i Alaktugul, znajdujące się ku granicy południowéj, są objęte w płytach oddzielnych bez odpływu. Syberya jest jakoby wielka płaszczyzna przypierająca do wielkich gór Środkowéj Azyi i mająca pochył ku oceanowi Lodowatemu. Przyroda jéj ostra i dzika. Jéj liczne i szerokie rzeki przebiegają już to ponure, dziewicze lasy, to znów straszliwe bagniska; w niektórych miejscach tworzą one, rozlewając się po stepach, mnóstwo małych jezior, a często ogromnym przyborem zalewają ogromne płaszczyzny przyległe oceanowi, pustynie samotne, niemal zawsze mgłami lodowatemi zakryte, w których wieczna zima panuje. Płaszczyzny części zach. i płd. są skropione jeziorami wody słodkiéj i słonéj, po większéj części zawierają wyśmienite pastwiska, lecz niektóre z nich pokryte solą, zaledwie wskazują tu i owdzie nędzne ślady roślinności. Zimno jest dotkliwsze w Syberyi niż w Europie pod tąż samą szerokością. Zima trwa od 9—10 miesięcy. W czasie lata bardzo krótkiego, lecz znów nader gorącego, wyrasta niemal nagle mnóstwo pięknych roślin właściwych tylko tym okolicom. Na ziarnie prawie całkiem zbywa Syberyi; jednak są okolice, zwłaszcza w częściach południowych, w których znajdują się powiaty dość urodzajne, gdzie zboże należyty plon wydaje. Lecz nadewszystko dla swoich kopalni i swoich futer, Syberya jest skarbcem Rossyi. Znajduje się bowiem w tych okolicach: złoto, srebro, żelazo, miedź, węgiel ziemny, rozmaite drogie kamienie, jako to: dyamenty, ametysty, szafiry, onyxy, akwamariny. Z pomiędzy zwierząt, dających kosztowne futra, są sobole, gronostaje, lisy i t. d. Po dziś dzień wynajdują wzdłuż rzek znaczniejszych, aż ku brzegom oceanu Lodowatego, kości ogromnych skamieniałych zwierząt, mianowicie pierwotnych słoni, mamutów, a często natrafiają nawet na ich mięso i skórę jeszcze w części dochowane. Syberya dzieli się na dwie wielkie części: Syberyę Zachodnią i Syberyę Wschodnią.

Mieszkańcy Syberyi składają się z rozmaitych narodów, których większa część jest pochodzenia tatarskiego, tureckiego i mongolskiego; z tych: Kałmucy są ludem łagodnym, powstałym z pomieszania plemienia mongolskiego z tureckim; Baszkiry, naród koczujący, silnéj budowy ciała; Buriazi; Tunguzi, dość liczni ku jeziorowi Bajkał, i tak zwani Lamuty nad brzegami morza Ochockiego; nad brzegami Leny znajdują się Jakuci, znani z swojego niechlujstwa. W wysokich dolinach gór Uralskich, odznaczają się Woguły, górale zwinni i nader zręczni, pochodzenia fińskiego; nad brzegami Obi zamieszkują Ostyaki, lud rybacki; Samojedzi w ogóle zbydlęceni i odrażającéj powierzchowności, są rozpostarci w strefach najdaléj ku północy posuniony; Kamczadale żyją nędznie w swojéj odosobnionéj okolicy i nadzwyczajnie co do liczby zmniejszają się; nakoniec w kończynie wschodniéj Syberyi znajdują się Czukcy, od niektórych uważani jako odznaczający się zręcznością swoją i odwagą. Wszystkie te ludy są albo dzikie, albo pogrążone w stanie bardzo stykającym się z barbarzyństwem. Krajowcy ci, jedni wyznają lamizm, drudzy fetyszyzm, niektórzy, zwłaszcza w stronie zachodniéj, są muzułmanie; inni mieszkańcy wyznają religię prawosławną.

SYCZEWKA, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Smoleńskiéj. Odległe od Petersburga o 843 w., od Moskwy 291 w., a 227 w. od Smoleńska; nad rz. Wiazgą; 3,432 m.

SYCYLIA, wyspa należąca do pań. Obojga Sycylii; stoł. Palermo. Leży między 36° 38' i 38° 18' szer. płn., a 10° i 13° dłg. wsch. Oblana na płn. morzem t. n., na wsch. przez odnogę Faro di Messina, 3 w. szeroką, oddzielającą ją od pobrzeża Kalabryi, i przez mr. Jońskie na płd. i wsch. przez mr. Śródziemne. Rozległość wraz z wyspami do niéj należącemi 7785 mil kwad. włoskich, z których na Sycylią przypada 7602, a reszta na małe wysepki. Ludność w 1845 roku: 2,040,610 m. Kształt ma trójkątny, i z powodu trzech przylądków Boco, Passaro i Faro albo Peloro (Lilybacum, Pachinum i Pelorum), tworzących wierzchołki trzech kątów, zwana była w starożytności Triquetra albo Trinacria. Grunt górzysty, przerznięty w największéj swéj długości od przylądku Peloro do przylądka Boco, przez łańcuch gór Neptuńskich albo Madonia, z pomiędzy których są znacznéj wysokości i których gałęzie pokrywają znaczną część wyspy. Inne góry tworzą w ogóle massy górzyste, albo pojedynczo się wznoszą, z których najznakomitsza jest Etna, najwyższa góra wyspy i jedna z najsławniejszych gór wulkanicznych w Europie. Znajduje się także kilka płaszczyzn rozległych, z których główniejsze są: Catana, Milazzo, Terranova, Syrakuza, i ta, która się ciągnie wzdłuż pobrzeża wsch. Trapani. Rzeki są małe, potokowe albo strumyki, z których żaden nie jest spławnym. Znaczniejsze rzeczki są: Giaretta, wpadająca do mr. Jońskiego; Salso, Platani i Belice, wpływające do pobrzeża płd.-zach. Skały i góry składają się głównie z pokładów granitu, kwarcu i miki; pagórki wapiennego składu oblitują w pokłady metaliczne. Ziemia po wszystkie czasy słynęła ze swéj nadzwyczajnéj żyzności; ziemia ugnojona (humus) dochodzi do 10 metrów głębokości i więcéj; ciała wulkaniczne rozłożone, które wszędzie pokrywają posadę ziemi, przyczyniają się do roślinności do tego stopnia, że pomimo niestarannéj uprawy ziemi, nasiona zwykle wydają 10 do 16, a czasem 28 ziarn z jednego. Klimat zdrowy wyjąwszy w okolicach błotnistych, w ogóle gorący, lecz roskoszny w dolinach wyniesionych albo mniéj wystawionych na wiatr Sirocco lub płd.-wsch. Lody i śniegi znajdują się tylko na najwyższych szczytach gór i krótko trwają. Średnia temperatura w Palermo (pod 38°7') +16°,77 R., krańcowe zwykłe +22°,02 i +11°31'. Burze i ulewy bywają w czasie porównania jesiennego; trzęsienia ziemi bardzo gwałtowne i zwykle przypadają przy końcu zimy. Roślinność bardzo urozmaicona, rozdzielona według wyniosłości gruntu na 5 stref: 1sza albo zwrotnikowa poniżéj 200 metr., w téj strefie rośnie papyrus, trzcina cukrowa, drzewo palmowe; 2ga aż do 500 metr., w któréj rośliny zachowują zieloność w ciągu całego roku; 3cia aż do 1300 metr., w któréj rosną dęby i kasztany; 4ta albo strefa jesionu, aż do 2000 metr., w któréj ziemiopłody się udają aż do 1500 metrów, a 5ta poniżéj 2000 metr., w któréj rosną brzozy, jałowce i t. p. Lasy niegdyś rozległe, dziś prawie wyniszczone z przyczyny zaniedbania. Mieszkańcy Sycylii należą po większéj części do plemienia włoskiego; język ludu jest także narzeczem włoskiém. Ludność jest bardzo nierównie rozdzieloną na terytoryum; pobrzeża bardziéj są zamieszkane jak wnętrze z powodu braku komunikacyi. W r. 1834. było na wyspie 352 miast, 54 miasteczek i 110 wsi. Religia katolicka jest panującą, inne nie są tolerowane. Rolnictwo na bardzo niskim stopniu. Dochód z gruntów (23285 w. kw.) wynosi 48,000,000 franków. Główne płody: pszenica, zajmująca połowę ziemi uprawianéj, mais, jęczmień, fasole i grochy; winnice 1/6 gruntu zajmują, których najlepsze wina są: Marsala, Catana i Castel-

octrano, Faro i słodkie Syrakuzańskie, oliwki, pomarańcze, cytryny, drzewo mannowe. Chów bydła bardzo zaniedbany. Połów czynny tuńczyków i sardynek. Korale poławiane przez Sycylijczyków pochodzą z pobrzeży Barberyjskich. Bogactwa mineralne obfite, lecz oprócz soli i siarki, mało albo zupełnie nieeksploatowane. Kopalnie siarki wydały w 1834. r. 588480 cent. metr. siarki; sól wydobywają z 41 salin. Przemysł rękodzielniczy dopiero powstaje od lat kilkunastu. Handel dość czynny, mianowicie z Anglią i Francyą; w r. 1839. towary wyprowadzone czyniły 33,762,325 franków, a wprowadzone 14,224,950 fr., według podań urzędowych; z wyprowadzonych towarów główniejsze były artykuły: kantarydy, kamień probierczy, owoce świeże i suszone, essencya, manna, oliwa, sok limonowy, sól, jedwab, wina i spirytusy i t. d.; z wprowadzonych: cukier, towary kolonialne, tkaniny, nici, ryby wędzone i t. p. Porty otwarte dla handlu zagranicznego są: Palermo, Trapani, Girgenti i Syrakuza. Sycylia dzieli się administracyjnie na 7 prowincyi, intendenctw albo dolin (Provincia, intendenza albo valle), a te na 24 distretto, 152 circondario i 356 comune.

SYCYLIA, królestwo OBOJGA SYCYLII, państwo we Włoszech Płd., stol. Neapol. Składa się ze stałego lądu, to jest: z król. Neapolitańskiego, z wyspy Sycylii, z wysp Liparyjskich, i z wysp Ustica i Pantalaria. Graniczy na płn. z pań. Kościelném, na wsch. z mr. Adryatyckiém i Jońskiém, na zach. z mr. Tyryjskiém i Śródziemném. Położone między 36° 98' i 42° 55' szer. płn., a 10° i 16° 12' dłg. wsch. Rozległość 107957 w. kw., z których na stały ląd przypada 81482 w., a 26472 w. na wyspy. Ludność w 1845. r. 8,423,316 m., z których 2,040,610 m. na wyspach. Rząd król. Obojga Sycylii jest monarchiczno dziedziczny w linii męzkiéj. Tytuł królewski: król Obojga Sycylii i Jerozolimy, infant Hiszpanii, książę Parmy, Placencyi i Kastro, i W. książę następca Toskanii; następca tronu ma tytuł księcia Kalabryi. Władze rządowe: rada stanu, składająca się z ministrów wydziałów i bez wydziałów, oraz z radzców; ministeryów jest 7, jako to: spraw zagranicznych, wyznań, sprawiedliwości, policyi, spraw wewnętrznych, finansów, wojny i marynarki; prezes rady ministrów jest zarazem ministrem dworu królewskiego i kommandorem orderów. Ordery: Św. Januaryusza (di San-Genuaro), Św. Ferdynanda i Zasługi, Konstantyna, Obojga Sycylii i Franciszka I. Królestwo dzieli się na prowincye w król. Neapolitańskiém, a na Valle w Sycylii, te zaś dzielą się na dystrykty, kantony i gminy. W każdéj prowincyi jest gubernator, w każdém distretto podgubernator, a w circondario regent. Szpitale i zakłady dobroczynne zostają pod zawiadowstwem ministeryum spraw wewnętrznych, pod dyrekcyą trybunału służby zdrowia, który ma delegowanych w Messynie, Otranto i w Palermo. Szpitale liczne i hojnie zaopatrzone, znajdują się w ludnych miastach. Rady zaopatrywania żywnością (Giunta dell annona) i spichrze. Dyrekcya generalna poczt. Nadzór miar i wag. Szpitale i domy przytułku w Neapolu, Salerno, Aversa, Aquila, Salmona, Atripalda, Cerignola, San-Bruno i Giovanizzo. Sądy zależą od najwyższych sądów kassacyjnych i rewizyjnych w Neapolu i w Palermo. Sądy apelacyjne są w Neapolu, w Aquila, Trapani i Catanzaro, dla Neapolu; a w Palermo, Messynie i Catana dla Sycylii. Trybunały I. instancyi są w stolicy każdéj prowincyi, będące zarazem trybunałami handlowemi gdzie nie ma oddzielnych; oraz trybunały handlowe w Neapolu, Foggia, Monteleone, Palermo, Messynie i Trapani. W każdéj prowincyi jest sąd wyższy kryminalny, w każdym dystrykcie jest sędzia do badań kryminalnych; oprócz tego są sądy policyi poprawczéj w każdym okręgu, oraz sądy pokoju (Conciliatore). Sędziowie okręgowi i pokoju są wybierani na 3 lata przez właścicieli, w miastach na rok jeden. Duchowieństwo pod względem administracyi i karności zależy wyłącznie od rządu. Religia katolicka jest panującą. W całém królestwie jest 23 arcybiskupów (2 arcybiskupów kardynałów) i 77 biskupów. W 1844. r. liczba duchowieństwa dochodziła do 92,800 osób, z których było księży świeckich 41,300, zakonników 30,000 i 21,000 zakonnic. Zakłady naukowe: 4 wszechnice: w Neapolu, Palermie, Messynie i Catana; licea i akademie: w Neapolu, Salerno, Aquila, Cantaro, Syrakuzie, Trapani, Aci-Reale i Caltagirone; szkół królewskich jest 26; szkół początkowych niedostateczna liczba, mianowicie zaś w Sycylii, dla tego też na téj wyspie zaledwie $^1/_{10}$ mieszkańców umie czytać. Główniejsze zakłady specyalne są: seminarya w każdéj dyecezyi, akademia wojskowa, akademia morska i szkoła politechniczna w Neapolu, szkoła wojskowa w Kapui, kilka szkół żeglugi, szkoły sztuk pięknych w Neapolu i w Palermo. Co do administracyi wojskowéj i morskiéj królestwo Neapolu i Sycylia mają oddzielne urządzenia. W król. Neapolitańskiém zaciąg wojskowy odbywa się przez spis, służba trwa lat 10, z których pięć lat w rezerwie. W Sycylii zaciąg jest dobrowolny. Wyspa Sycylia zostaje pod

zarządem komendanta wojskowego w Palermo. Siła zbrojna wynosi 47,617 ludzi w czasie pokoju, a 92,732 w czasie wojny. Składa się z piechoty (28,507 ludzi w czasie pokoju, a 64,255 w czasie wojny), z 3 pułków gwardyi, 12 pułków liniowych narodowych, 6 batalionów strzelców i 4 pułków szwajcarskich; z jazdy (4,463 ludzi w czasie pokoju, a 7,864 w czasie wojny), z 2 pułków pieszych, 1 kompanii konnéj, 1 batalionu szwajcarskiego, 1 brygady rzemieślniczéj; z pociągu (604 ludzi w pokoju, 1,540 w czasie wojny), z Inżynieryi (1,458 ludzi w pokoju, a 2,160 w czasie wojny), z weteranów (1,248 ludzi) i z żandarmeryi (7,859 żołnierzy). W téj liczbie mieszczą się oficerowie, których jest 3,054; rezerwa, gwardya miejska i wiejska, korpus artylerzystów straży nadbrzeżnéj, celnicy 2,846 ludzi, 27 kompanii broni (Compagnie d'armi). Główniejsze miasta warowne w królestwie są: Neapol, Gaëta, Barri, Barletta, Kapua, Brindisi, Manfredonia, Pescaro, Amantea, Scilla, Reggio, Aquila, Tarent na stałym lądzie, Palermo, Messina, Syrakuza, Trapani, Agosta i Melazzo w Sycylii. Marynarka składa się z 1 okrętu liniowego 80-działowego, 5 fregat z 252 działami, 1 korwety o 22 działach, 5 brygantyn razem liczących 28 dział, 1 bombardy z 2 moździerzami i 1 statku parowego. Korpus morski liczył 5,360 ludzi wraz z oficerami. Porty wojenne królestwa są: Neapol, Palermo, Messina i Trapani. Dochody królestwa składają się z podatków stałych i niestałych, z monopolu, tytuniu i soli, loteryi i t. d. W 1835. r. dochody wynosiły 26,089,000 dukatów. Dług po dzień 1. lipca 1844. r. wynosił 86,299 380 dukatów. Prowincye wraz z ich ludnością w 1845. r.: Neapolitańska, 780,434 m. (378,621 m. w samém mieście); Terra di Lavoro, 721,971 m.; Molise, 253,080 m.; Abruzya Niższa I., 216,486 m.; Abruzya Wyższa II., 307,708 m.; Principato-Ulteriore, 384,507 m.; Kapitanata, 311,517 m.; Principato Citeriore, 537,600 m.; Basilicata, 481,288 m.; Kalabrya Środkowa, 414,932 m.; Kalabrya Niższa I., 306,328 m.; Kalabrya Niższa II., 272,281 m.; Terra di Bari, 491,331 m.; Terra di Otranto, 401,488 m.; razem ludności w król. Neapolitańskiém 6,382,706 m. Ludność vallów w Sycylii w 1845. r.: Palermo, 465,169 m.; Girgenti, 182,809 m.; Caltanisetta, 176,295 m.; Messina, 349,183 m.; Noto, 250,862 m.; Katana, 382,528 m.; razem ludność Sycylii 2,040,610 m.

SZYSZTOWA, M. w Turcyi azyatyckiéj, w Anatolii, o 760 w. na płd.-wsch. od Konstantynopola, nad rz. Kizil-Ermagh; 6,000 m. Miasto warowne. Rezydencya baszy. Fabryki broni i wyrobów bawełnianych.

SYDNEY, 1) M. w Australii zachodniéj, stolica kolonii Nowo-południowéj Gallii, nad zatoką płd. odnogi zwanéj Port-Żakson. Leży pod 33° 55' szerok. płd., 147° 50' dłg. wsch. Ludność 30,000 m. Od 1826.—1838. r. przybyło tutaj 40,724 osadników, z których 30,000 deportowanych, reszta wolnych. W 1840. r. było 14,392 wychodźców udających się z Anglii do Australii, a z tych 7,648 do Sydney. Dotąd liczba wychodźców wzrasta corocznie. Rezydencya gubernatora i władz administracyjnych kolonii; 2 kolegia. Kassa oszczędności. Bank. Drukarnie. Muzeum. Ogród botaniczny. Główny port handlowy Australii, utworzony z jednego z najrozleglejszych bassenów świata. W r. 1840. wprowadzono tu towarów za 2,162,858 funt. szterl., wyprowadzono zaś za 1,251,544 funt. szterlingów. Główniejsze przedmioty wprowadzane: zboża i artykuły żywności, piwo, wędliny, sól, kawa, kakao, ryż, napoje spirytusowe, towary kolonialne, herbata, tytuń, wino, tkaniny i wyroby rękodzielni europejskich. Sydney założone zostało w końcu zeszłego wieku. Pierwszy transport przestępców angielskich przybył w 1788. r. do Botany-Bay, lecz gdy miejscowość okazała się niedostateczną na pomieszczenie, przeto zakład przeniesiony został do Sydney. 2) M. w Ameryce zachodniej, nad zatoką t. n., blisko ujścia rz. Darmouth. Rezydencya gubernatora. Konsulat Stanów Zjednoczonych. Znakomite kopalnie węgla w okolicach.

SYLT, wyspa w Danii, w sztyfcie Rybe, w ks. Szleswigskiém, na morzu Niemieckiém. Rozległość 1,75 mil kw. niem; 3,000 m., prawie wszyscy żeglarze lub rybacy.

SYMBIRSKA gubernia w ces. Rossyjskiém, stol. t. n. Rozległa 67775 w. kw. 1 320,000 m. Grunt bardzo żyzny, pagórkowaty. Zbiór żyta, pszenicy, oziminy, lnu, konopi, tytuniu i maku w obfitości; rozległe lasy. Zawiera 13 miast z ludnością 52,332 m.

SYMBIRSK, M. w ces. Rossyjskiém, stol. gub. t. n. Pod 54° 19' płn. szer., 66° 5' wsch.-dług. Odległe o 1427 w. ku płd.-wsch. od Petersburga, a o 750 w. na płd.-wsch. od Moskwy. Leży nad Wołgą, przy zlewie Siawy; 17,739 m. Sąd kryminalny i apelacyjny. Eparchia prawosławna biskupstwa Symbirska i Sysranu, gimnazyum. Handel zbożem i rybami.

SYNGEM, W. w Belgii, w Wsch. Flandryi, o 15

w. na płd. od Gandawy, nad Skaldą; 2,669 m. Wioska bardzo starożytna.

SYNOWUCKO-NIŻSZE, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Stryjskim, $1^1/_2$ mili od Lubieńca. Huta żelazna.

SYRA, 1) wyspa w Grecyi, w grupie Cyklad, stol. Syra. Rozleg. 110 w. kw.; 40,000 m. Grunt górzysty i średnio żyzny, lecz dobrze uprawny. Zbiór słynnego miodu. Handel i żegluga znakomita. Syra wraz z wyspami Milos, Siphnos, Kimolos, Pholegandros i Sikinos, składają dyecezyę Syra. Pomyślność swoją winna jest położeniu szczęśliwemu, będąc na drodze z zach. do Konstantynopola, do Azyi i Egiptu, oraz wybornemu portowi. 2) M. w Grecyi, na pobrzeżu wsch. wyspy t. n. i w dyecezyi t. n.; 15,000 m. Siedlisko biskupa katolickiego i greckiego Cyklad. Trybunał I. Instancyi, handlowy. Gimnazyum. Dobre szkoły prywatne; 3 drukarnie. Komora główna. Magazyny. Konsulaty: Rossyi, Anglii, Austryi, Stanów Zjednoczonych i Francyi. Warsztaty okrętowe.

SYRAKUZA, M. w Sycylii, okręgowe, o 50 w. ku płd.-wsch. od Katany, na pobrzeżu wsch. wyspy; 16,805 m. Miasto warowne. Sąd kryminalny cywilny. Akademia albo liceum, arsenał. Handel dziś mało znaczący. Wywóz nieco zboża, oliwy, lnu i konopi i t. d. Port handlowy 5. rzędu na wyspie. W kwitnącym czasie Syrakuza składała się z 5 miast oddzielnych: Ortigii, Akradiny, Tyke, Neapolis i Epipoples. Miasto tegoczesne zajmuje miejsce Ortigii, na wysepce, oddzielonéj od Sycylii kanałem, dotykającym do dwóch portów, do wielkiego albo greckiego i małego. Godne uwagi są: katedra, pałac senatu, kilka pałaców prywatnych i mnóstwo rozwalin, zajmujących jaskiń, latomie albo więzienia z przejściem akustycznem zwaném uchem Dyonizyusza, sławny wodotrysk Aretuzy, dziś służący za pralnię. Syrakuza miała być założoną na 736 lat przed erą Chrz. Saraceni zburzyli ją w 878. r.; a trzęsienie ziemi w 1693. r. powaliło do szczętu jéj budowle starożytne.

SYRYA, SORISTAN, kraj w pańs. Tureckiém, w Turcyi azyatyc. na pobrzeżu zach. Azyi i mr. Śródziemnego. Leży między 31° i 37° szer. płd., a 32° i 38° dług. wsch. Graniczy na płn. z Azyą mniejszą (Karamanią), na wsch. z Mezopotamią, na zach. z mr. Śródziemném, a na płd. z Arabią skalistą. Rozległość 120000 w. kw. Ludność 1,864,000 m., z których 997000 muzułmanów (Turków, Arabów, i t. d.), 22000 Beduinów, 17000 metysów i yezidów, 48000 druzów, 260000 maronitów i katolików, 345000 greków, 175000 izraelitów. Grunt górzysty tylko w okolicy przyległéj morzu, prawie zupełnie płaski w całej części rozciągającéj się z wsch. aż do Eufratu. Góry Syryjskie biegną z płn. ku płd. równolegle od pobrzeża, i należą do systemu Libanu i Anti-Libanu, otaczając dolinę sławną w starożytności zwaną Coele-Syria. Na płd. Libanu dwa łańcuchy gór otaczają dolinę Jordanu i jezioro Asfaltydów, i przedłużają się aż do odnogi Akaba czyli brzegów mr. Czerwonego. Orontes i Jordan są największe rzeki; małe rzeczki potokowe użyźniają pobrzeża. W dolinach znajduje się wiele jezior, z których najobszerniejsze jest jezioro Asfaltidów albo mr. Martwe, jezioro Genezaret, Bahr-el-Magri, pod Damaszkiem i Agi-Dengis pod Antyochią. Brzegi ciągną się prawie w prostéj linii i mało dobrych portów przedstawiają. Cokolwiek żelaza i węgla, kamienia budulcowego, soli i asfaltu, są jedynemi minerałami, które się natrafiają w Syryi. Klimat bardzo gorący na pobrzeżu i na płaszczyznach Syryi właściwéj, bardziéj zaś kamienisty w Palestynie. Uprawa pszenicy, żyta, jęczmienia, fasoli, bawełny, sezamu, prosa, maisu, ryżu, trzciny cukrowéj, indygo, tytuniu, oliwek, pomarańcz, daktylów, pistacyi, bananów, i t. d. Zbiór wina, które przy uprawie i staraniu lepiéj zrozumianém, mogłyby wyrównywać w gatunku winom Bordeaux. Fauna kraju tego zawiera wielką rozmaitość zwierząt dzikich. Zwierzęta domowe są też same co i europejskie, a oprócz tego są bawoły i wielbłądy. Połów gąbki stanowi jedno z główniejszych źródeł zamożności mieszkańców nadmorskich. Koszenilla wprowadzona przez Mehmeda Alego wydaje dziś obfite plony. Przemysł rękodzielniczy téj okolicy był słynny w starożytności, dziś zaś jest wyłącznie skoncentrowany w miastach. W Damaszku jest około 4000 warsztatów przędzalni bawełny i jedwabiu, i kilka fabryk ostrzy pałaszy, niegdyś tak sławnych. Aleppo ma 1200 warsztatów tkackich. Te dwa miasta, oraz Jerozolima, Napluzja, Horus, Hamah i Beyrut, wyrabiają wielką ilość oliwy, grubego płótna, szkła, przedmiotów garncarskich i skór. Handel dość czynny lądowy i morski. W 1835. r. wprowadzono towarów za 48,210,000 piastrów; wyprowadzono za 29,270 piastrów. Handel lądowy odbywa się za pośrednictwem karawanów. Z wprowadzanych towarów tą drogą są: gumma, assafoetida, opium, galas, szafran, z Persyi i Anatolii, a z wyprowadzanych zaś są: skórki zające, lisie, szakalów, puch kaszmirowy. Morzem zaś sprowadzane są towary kolonialne i korzenie; ryż, drzewa farbierskie, metale, tkaniny, szkła i

rozmaite płody rękodzielnicze europejskie; główniejsze zaś z wyprowadzanych towarów są płody słynne azyatyckie, które wywożą karawany, koszenilla, oliwa, sezam i skóry krajowe. Syrya dzieli się na 5 prowincyi albo paszalików: Alepu, Damaszku, Bejrutu, Akry i Jerozolimy.

SYZRAN, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Symbirskiéj, pod 53° 9' płn.-szer., a 65° 9' wsch. dług. Odległe od Petersburga 1560 w., 883 w. od Moskwy, a 138 w. na płd. od Symbirska; nad Wołgą; 12,932. m.

SZABOLCSKI komitat w Węgrzech, stol. Nagy-Kálló. Rozległ. 115,2 mil kw. niem., albo 110 w. kw. Ludność 209 153 m. po większéj części Węgrów. Terrytoryum płaskie, zawierające rozległe bagniska. Na 869736 jochów albo 483138 hektarów ziemi urodzajnéj, 502338 jochów uprawnéj roli; zbiór obfity zboża, a mianowicie żyta. Uprawa melonów i kawonów i wybornego tytuniu. Chów bydła i wieprzy. Zbiór sody, którą wydobywają przez ewaporacyą bagien i saletry. Zawiera 16 Mm. i 131 wsi.

SZACK, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Tambowskiéj, o 160 w. na płn. Tambowa, nad rz. Szatsza; 6,000. m.

SZADEK, M. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, w pow. Sieradzkim, o 21 w. na płn.-wsch. od Sieradza; 1520 m. Jest tu starożytny kościół farny. Tu się urodził Jakób z Szadka doktór o. p. i kanonik krakowski i professor, a w r. 1475. rektor akademii krakowskiéj, i Mikołaj Prokopowicz także rektor téjże akademii, który pozostawił w rękopismach dzieła astrologiczne.

SZADRYŃSK, M. w ces. Rossyj. w gub. Permskiéj, o 572 w. od Permu, nad lew. brz. Isselu; 2,000. m.

SZAFLARY, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obw. Sądeckim, mila od Nowegotargu, z pięknym pałacem i widzenia godną wielką skałą, „Skałką" nazwaną, która na podstawie węższéj objętości umieszczona prawie prastopadle. W górę wybiega mając na wierzchu piękną altanę w podobieństwie baszty murem obwiedzionéj.

SZAFUZA, M. w Szwajcaryi, stoł. kantonu t. n., o 84 w. ku wsch. od Bazylei, na pr. brz. Renu. Leży pod 46° 41' 50" szer. płn. a pod 6° 17' 59" dług. wsch; 7,050 m. Liceum akademickie (Collegium-Humanitatis), gimnazyum, arsenał. Fabryki stali i słynnych wyrobów nożowniczych. Z pomiędzy znakomitszych budowli, godnym uwagi jest Monaster, kościół dawnego i bogatego opactwa zwanego: Wszystkich Świętych, wzniesionego w XV. wieku, i twierdza zwana Munoth. 2) Kanton tamże, położony między 47° 33' 50" i 47° 48' 30" szer. płn., a 6° 5' i 6° 31' dług. wsch. Składa się z oddzielnych części położonych na brzegu Renu. Rozległość 5,46 mil kwad.; 31125 m. (15123 mężczyzn, 16002 kobiet). Terrytoryum nieco górzyste, najwyższy punkt jest Randen 940 metr.; w całkowitości położone w kotlinie Renu, który oblewa 3 części kraju, i na którym tu żegluga jest przerwaną przez słynny wodospad Laufen. Klimat umiarkowany. Grunt żyzny. Podział urodzajnéj ziemi: zasiewów 31513 juchartów; lasów 22750 juch., w których główniejsze drzewa: jesion, sosna i dąb; łąki i ogrody 6616 juch.; winnice 4008 juch. Chów bydła w 1838. r.: koni 1,606, osłów 31, bydła rogatego 10,375, 1,386 baranów, 2,273 kóz i 914 wieprzy. Eksploatacya żelaza, gipsu, kamieni, węgla, torfu. Liczne źródła mineralne. Przemysł główny rolniczy, fabryka wyrobów żelaznych, tkanin bawełnianych, płócienek, wyrobów nożowniczych, pił, kleju, gipsu, mydła, świec; browary, gorzelnie, olejarnie. Handel mało znaczący. Główny wywóz: wina, gipsu, nożowniczych wyrobów, drzewa budulcowego, żelaza i ziemiopłodów. Według ustawy z 1834. r., władza najwyższa należy do narodu; obywatele są równymi w obliczu prawa i mogą dostępować wszelkich godności. Wolność osobista, religijna i druku są zapewnione. Reprezentacya narodowa albo wielka rada, składa się z 78 deputowanych, wybieranych na 4 lata przez lud. Wielka rada zbiera się dwa razy do roku zwykle, obiera swego prezesa, deputowanych na sejm szwajcarski i wykonywa władzę prawodawczą. Władza wykonawcza należy do małéj rady (Klein Rath), składającéj się z 9 członków i 2 burmistrzów, prezydujących kolejno w małéj radzie, wszyscy ci są mianowani przez wielką radę. Terytoryum dzieli się administracyjnie na 6 obwodów (Bezirks): Schaffhausen, Stein, Thayngen, Neunkirch, Unterhallau i Schleitheim. Sądy kantonu. Trybunał apelacyjny cywilny i kryminalny; 6 trybunałów cywilnych okręgowych w Szafuzie, Stein, Thayngen, Neunkirch, Unterhallau i Schleitheim. Sądy niższe są policyi prostéj (Marchengericht) i sądy pokoju. Szkoły wyższe kantonu są: liceum akademickie i gimnazyum w Szafuzie, w każdéj gminie powinna być szkoła początkowa. Wyznanie kalwińskie większości mieszkańców zostaje pod zwierzchnictwem Antisty, od którego zależy 32 parafij; katolicy składają jedną parafię. W r. 1839. dochody kantonu wynosiły 58,935 zł., a wydatki 69,457 zł. Siła zbrojna składa się z korpusu artyleryi, jazdy, z batalio-

nu piechoty i 2 batalionów milicyi albo landweru. Ludzi zdolnych do noszenia broni liczą 5,400. Jako państwo Związku Szwajcarskiego, kanton Szafuzy mieści się w 12. rzędzie w porządku kancelaryi związkowéj. Kontyngens jego wynosi 720 ludzi.

SZAKI, M. w król. Polskiém, w gub. Augustowskiéj, pow. Maryampolskim, nad rz. Czarką: ma przeszło 2,500 m. i jeden targ tygodniowy.

SZALADSKI komitat w Węgrzech, stolica Szala-Egerszeg. Rozległość 96 mil kw. niem.; 379,800 m. Przemysł rolniczy; zbiór obfity zboża, dobrych win, owoców, melonów. Chów bydła i pszczół. Rozległość ziemi urodzajnéj 810312 joch, z których 416008 joch uprawnéj, 38442 joch winnic, 96430 joch łąk i pastwisk, 246102 joch lasów. Zawiera 25 miasteczek i 541 wsi.

SZALA-EGERSZEG, Mm. w Węgrzech, w županstwie t. n., o 188 w. na płd.-zach. od Pesztu, nad rz. Szalą, wpadającą do Platen-See.

SZAMOBOR, ZAMOBOR, Mm. w Węgrzech, w Kroacyi, w župań. i o 20 w. na zach. od Agram, nad rzeką Sawą; 2,266 m. Dawniéj kopalnie miedzi i odlewnia.

SZAMOCIN lub SZAMOCZYN, M. w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, w rejencyi Bydgoskiéj i o 50 w. ku zach. od Bydgoszczy; 1,935 m. w 1843. r. Leży pośród bagien Noteckich, przez które półmilowa wiedzie grobla. Posiada kościół katolicki i ewangelicki.

SZAMOS-UJVAR, M. w Siedmiogrodzie, w žup. Belso-Szolnox, o 15 w. na płd. od Dées, nad rzeką Szamos; 3,400 m., z których 400 rodzin Ormiańskich. Dawny zamek warowny obrócony na więzienie. Handel czynny bydłem.

SZAMOTUŁY, M. w Prusach, w prow. i rejencyi Poznańskiéj, stoł. powiatu t. n., o 37 w. ku płn.-zach. od Poznania, nad rz. Samicą; 2,688 m. w r. 1843. Sąd grodzki i ziemski. Posiada kościół katolicki, klasztor XX. Reformatów, kolegiatę, kościół ewangelicki i synagogę. W 1384. r. w czasie wojen domowych Grzymalczyków z Nałęczami, to miasto było spalone. Od 1513. r. połowa onego należała do Szamotulskich, a druga do Górków. Pomimo nakazu ustąpienia przez Zygmunta Augusta wydanego, bracia Czescy wygnani z Czech, a tu sprowadzeni w r. 1548. przez Andrzeja z Górki, generała Wielkopolskiego, właściciela połowy Szamotuł, utrzymali się. W r. 1569. Łukasz Górka wspólnie z Janem Szamotulskim, po śmierci plebana Marcina Zborowskiego, kolegiatę szamotulskę oddał ewangelikom. Po zgonie Łukasza Górki gdy część jego przeszła do Gostyńskich, duchowny ewangelicki prześladowany od katolików, w r. 1573. opuścił miasto. W r. 1574. Jan Swidwa Szamotulski oddał kolegiatę braciom Czeskim, z pozwoleniem odbywania w niéj nabożeństwa katolikom. Przy schyłku XVI. wieku odebrano kolegiatę braciom Czeskim, i ci przez lat kilkanaście potém odprawiali swoje nabożeństwo w kościołku Św. Ducha na przedmieściu. Kolegiatę szamotulską ufundował w r. 1538. Łukasz z Górki, wojewoda Poznański; po zgonie żony zostawszy biskupem Kujawskim, w r. 1518. wystawił zamek dotąd istniejący. Za życia Górków, od 1551. roku, bracia Czescy i ewangelicy mieli tu drukarnię, w któréj wyszło mnóstwo książek treści religijnéj. Klasztor XX. Reformatów ufundował Jan Korzborg Łącki, kasztelan Kaliski, dziedzic Szamotuł. Tu się urodzili: Mateusz z Szamotuł, znakomity matematyk w XVI. wieku; Grzegorz z Szamotuł, archidyakon pszczewski, pierwszy nauczyciel prawa rzymskiego w akademii Krakowskiéj, i ufundował w téjże dwa miejsca dla dwóch uczniów z Szamotuł; Wacław z Szamotuł, kompozytor muzyczny za Zygmunta Augusta; i Jan Jonston (urodzony 3. września 1603. r.), jeden z najuczeńszych lekarzy i naturalistów ówczesnych, sławny polihistor.

SZAMOTULSKI powiat, w W. księstwie Poznańskiém, w rejencyi Poznańskiéj; graniczy na płn. z pow. Czarnkowskim, na wsch. z pow. Obornickim i Poznańskim, na płd. z pow. Bukowskim, na zach. z pow. Międzychodzkim. Kraj równy, skropiony rz. Wartą i mniejszemi: Samicą zachodnią i Ostrorogą; tudzież jeziorami: Chojno, Bytyń i Pniewy, i 29 innemi. Zajmuje 20,10 mil kwad.; 37,900 m., zajmującemi miast 6, wsi 109 i osad 94. Grunt urodzajny, dosyć leśny; głównem zajęciem mieszkańców jest rolnictwo i chów bydła.

SZANTO, M. w Węgrzech, w komitacie Aba-Ujvar, o 26 w. na płn.-zach. od Tokaju, u stóp Satoru; 4,468 m. Zbiór dobrego tytuniu i win z gatunku Hegyallya.

SZARWAS, Mm. w Węgrzech, w županstwie i o 57 w. na płd. od Bekesz, nad rz. Körös; 14,131 m. Chów znaczny bydła.

SZASZKA, Mm. w Węgrzech, w žup. Krassowy, o 84 w. na płd. od Lugos, nad rz. Nera; 2,026 m. Trybunał górniczy. Kopalnie miedzi i ołowiu srebrodajnego; gisernie, źródła miedziane.

SZASZ-REGEN, M. w Siedmiogrodzie, w žup. Torda, o 77 w. na wsch. od Klausenburga, nad rz. Maros. Zbiór słynnych cebul. Garbarnie, fabryka

wyrobów bednarskich i handel drzewem. Mieszkańcy Saksonowie, niezawisli od komitatu i używający praw i przywilejów narodu Saksońskiego.

SZASZVAROS, 1) Broos, Szaszvaros, Mm. w Siedmiogrodzie, stolica komit. t. n., o 93 w. na płd. od Klausenburga; 3,500 m., Węgrów, Saksonów i Wołochów. Gimnazyum. 2) Stuhl albo prowincya Siedmiogrodu, w kraju Saksonów, stolica Szaszvaros. Rozległość 8,1 mil kwad. niem. Ludność 23,220 m. Grunt bardzo żyzny na zboża, owoce i wina. Zawiera 1 miasto i 15 wsi.

SZATHMAR-NEMETH, 1) M. w Węgrzech, w żup. Szatmar, o 35 w. na płd.-wsch. od Nagy-Karoly, nad rz. Szamos; 11,636 m., z przedmieściami 14,300 m. Siedlisko biskupa sufragana Erlau. Liceum, gimnazyum katolickie, seminaryum. Zbiór wina i owoców. Fabryka płótna, wyprawianie futer, garncarstwo i bednarstwo. 2) Żupaństwo w Węgrzech, stolica Nagy-Karoly. Rozległość 106,5 mil kwad. niem. Ludność w 1837. r. 248,444 m. Terytoryum górzyste w części wsch. jedynie, w ogólności żyzne. Zbiór zboża w obfitości, win i owoców w wielkiéj ilości, tytuniu. Na 801679 joch urodzajnéj ziemi, jest 368400 joch uprawnéj, 46869 joch winnic i 40265 joch łąk. Chów bydła, a mianowicie wieprzy, pszczół i jedwabników. Eksploatacya złota, srebra, miedzi, ołowiu, antymonu, arszeniku, cynku. Zawiera 2 miasta, 17 miasteczek i 245 wsi.

SZATNIA WIEŚ, zakład prywatny górniczy, w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Opoczyńskim. Posiada 1 kuźnicę, 900 centn. żelaza rocznie wykuwającą.

SZAWLE, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. i o 234 w. od Wilna; 2,000 m.

SZCZARA, rzeka w ces. Rossyjskiém, wypływająca ze wzgórz od Nieświeża; płynie zrazu na płd., lecz niebawem zwraca się na wsch. i skręca na płn., a przebiegłszy koło Słonima i Mostow, wpada do Niemna. Bieg mil 28.

SZCZAWNICA, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Sądeckim, o 2 mile od Piwniczny. Ma źródła mineralne kwaskowatéj wody, w r. 1811. odkryte, i hutę szkła.

SZCZAWNICA-BAŃSKA, M. w Węgrzech, w komitacie Honth, o 62 w. na płn. Ipoly-Sagh, nad strumieniem t. n., zlewającym się do pr. brz. rzeki Eipel; 8,215 albo 18,419 m., wraz z ludnością Dilln-Hodrits i wielu okolicznemi włościami, uważanemi, pomimo ich odległości od Szczawnicy, za dzielnice tego miasta. Administracya górnicza. Sąd górniczy. Gimnazyum XX. Pijarów. Gimnazyum luterskie. Sławna szkoła górnicza i leśna, założona w 1760. r. z pięknie urządzonemi laboratoryami i bogatemi zbiorami mineralogicznemi. Oblite kopalnie srebra i złota, należące w połowie do korony a w połowie do prywatnych, w których pracuje do 10,000 robotników. Z tych kopalni wydobywają rocznie blisko 100,000 mark srebra i wiele złota. Fabryki fajek.

SZCZEBRZESZYN, M. w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj, w pow. Zamojskim, o 22 w. na płd. od Zamościa, nad rz. Wieprzem; 3,560 m. Dawny kościół parafialny, oraz kościół XX. Franciszkanów już w r. 1783. opustoszały, dziś Siostr Miłosierdzia. Garbarnie.

SZCZECIN, STETTIN, M. w Prusach, stołeczne prow. Pomeranii i rejencyjnego okręgu t. n., o 133 w. ku płn.-wsch. od Berlina, na l. brz. rz. Odry; 41,573 m. (4,431 wojskowych) w 1843. r. Miasto warowne. Posiada sąd apelacyjny, sąd miejski, dyrekcyę towarzystwa kredytowego ziemskiego, biskupstwo ewangelickie, kantor morskiego handlu (Seehandlungs-Institut), towarzystwo ubezpieczeń morskich i ogniowych, skład soli, towarzystwo historyi i starożytności Pomeranii, główną kwaterę dywizyi wojskowéj, arsenał, gimnazyum założone w 1521. roku z obserwatoryum, szkołę wyższą normalną, seminaryum nauczycielskie, szkołę żeglarstwa, szkołę akuszerek, szkołę przemysłową, dom sierot, kapitułę dam szlacheckiego rodu (Marienstift), więzienie, giełdę. Ważne rękodzielnie sukna i innych wyrobów wełnianych, wstążek, czapek, płótna żaglowego, skór. Słynne browary, rafinerye cukru, fabryki tabaki, gorzelnie i dystylarnie, odlewnie kotwic. Warsztaty okrętowe. Wolny port, przystępny tylko dla statków używanych do wyładowywania okrętów, które zatrzymują się w Swinemünde. Wywóz płótna, drzewa, zboża, wełny, cynku, szkła, złota, manganezu, owoców. Wielki jarmark na wełnę. Komunikacya statkami parowemi z Swinemünde, Rügen i Kopenhagą. Warownia dawna i silna, posiadająca zamek królewski, dawną rezydencyę książąt Pomeranii, których groby znajdują się w kaplicy. To miasto wytrzymało wielokrotne pamiętne oblężenia: w 1171. r. przez Duńczyków, w 1677. r. przez elektora Brandenburgskiego, w 1713. r. przez Rossyę; było zajęte przez Francuzów od 1806.—1813. r.

SZCZECIŃSKA REJENCYA, STETTIN, podział administracyjny Prus, w prow. Pomeranii, miasto stołeczne Stettin (Szczecin). Rozległość 236,88 mil kw. niem. Ludność w 1843. roku 517,522 m.

Dzieli się na 12 okręgów (Kreis): Demmin, rozległość 17,63 mil kwad. niem.; 38,973 m. Anklam, rozległ. 11,92 mil kw. niem.; 24,444 m. Usedom-Wollin, rozległ. 20,50 mil kwad. niem.; 26,180 m. Uckermünde, rozległ. 19,13 mil kw. niem.; 31,960 m. Randow, rozległ. 26,41 mil kw. niem.; 79,254 m. Greiffenhagen, rozległ. 17,40 mil kw. niem.; 37,141 m. Pyritz, rozległ. 18,92 mil kw. niem.; 33,335 m. Saazig, rozległ. 22,50 mil kwad. niem.; 45,308 m. Naugard, rozległ. 23,62 mil kw. niem.; 39,330 m. Kammin, rozległ. 21,81 mil kw. niem.; 33,295 m. Grieffenberg, rozległ. 13,84 mil kw. niem.; 30,495 m. Regenwalde, rozległ. 21,80 mil kwad. niem.; 32,672 m. Obejmuje 35 miast, z ludnością 136,451 m.

SZCZECZNO, zakład prywatny górniczy w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Stopnickim, nad rz. Pierzchnianką. Wielki piec, w razie potrzeby zastępuje jéj siłę kołowrot konny. Do tego pieca należą 2 fryszerki, w bardzo dobrym stanie będące.

SZCZEKOCINY, M. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, w pow. Kieleckim, o 56 w. od Kielc, nad rzeką Pilicą; 1,830 m., 157 domostw drewnianych, 12 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy.

SZCZEPANÓW, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obw. Bocheńskim, mila od Brzeska. Miejsce urodzenia Św. Stanisława, patrona polskiego kraju (27. kwietnia 1030. r.), biskupa Krakowskiego, od Bolesława II. zabitego (w r. 1076); od tego miejsca nosił on nazwisko Szczepanowski.

SZCZERCZÓW, M. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, pow. Sieradzkim, o 44 w. ku płd.-wsch. od Sieradza, nad rz. Widawką; 1,500 m.

SZCZERZEC, M. w Austryi, w Galicyi, w obw. Żołkiewskim, o 3½ mili od Lwowa; 4,600 m. Tu się znajdują w pobliskiém wzgórzu obszerne dotąd niezgłębione jaskinie.

SZCZERZYCE, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Sądeckim, mila od Tymbarku. Klasztor XX. Cystersów, w r. 1232. od wojewody Krakowskiego Jaksy fundowanym.

SZCZESENY, Mm. w Węgrzech, w żupań. Neograd, o 45 w. na płd. od Loschonz; 3,253 m. Dawny zamek warowny, w którym rezydował Basza turecki.

SZCZUCIN, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Tarnowskim, nad Wisłą, 7 mil od Tarnowa. Komora celna.

SZCZUCZYN, M. w król. Polskiém, w gub. Augustowskiéj, pow. Augustowskim, nad rz. Wyszą; 2,008 m. Założone za przywilejem Jana III. w r. 1692. przez Stanisława Szczukę, referendarza koronnego; zarazem tenże sam fundował tu kolegium XX. Pijarów i kościół Najświętszéj Panny. Miasto ma rynek duży.

SZCZUREK, zakład prywatny górniczy w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Opoczyńskim; 2 kuźnice do 1500 centnarów żelaza wykuwające rocznie.

SZCZUROWICE, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obw. Złoczowskim, nad rzeką Styrem, 3 mile od Brodów.

SZECHINIE, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Przemyskim, 2 mile od Przemyśla; ztąd wędrowcowi zachwycający krajobraz ku wzgórzystéj stronie Przemyśla się przedstawia.

SZEGEDIN, M. w Węgrzech, w żup. Csongrad, o 150 w. na płd.-wsch. od Budy, nad rzeką Cissą, przy ujściu Maros; 32,209 m. Kolegium. Instytut filozoficzny i gimnazyum Pijarów. Magazyn solny. Dom karny i roboczy. Zbiór dobrych win i tytuniu. Handel znaczny tranzytowy drzewem i solą z Siedmiogrodu, bawełną z Turcyi, zbożem z Banatu, i tytuniem z Węgier płn. Bydło rogate, wieprze i wełna. Żegluga bardzo czynna. Piękna cerkiew prawosławna. Dawna cytadela obrócona teraz na więzienie.

SZEGESWAR, SCHASSBURG, 1) M. w Siedmiogrodzie, stołeczne stuhlu t. n., o 63 w. ku płn.-wsch. od Hermanstadtu, nad rzeką Gross-Kokel; 6,215 mieszkańców, prawie wszyscy Saksonowie. Gimnazyum. Zbiór wina i owoców. Przędzalnie bawełny i płótna. W pobliskości rozwaliny zamku Sandau. 2) Prowincya Siedmiogrodu w kraju Saskim. Rozległość 10,8 mil kwad. Ludność 21,598 m. Terytoryum górzyste, obfitujące w zboże, wino i owoce. Chodowanie pszczół.

SZÉK, Mm. w Siedmiogrodzie, stołeczne żup. Dobока, o 28 w. na płn.-wsch. od Klausenburga. Bogate kopalnie soli, dziś zaniedbane.

SZEKIŃSK, prowincya w ces. Rossyjskiém, w Azyi, w gub. Zakaukaskiéj, stol. Nukha.

SZEKSZARD, Mm. w Węgrzech, stolica żupań. Tolna, o 133 w. na płd. od Budy, nad rz. Sarwiz; 8,150 m. Zbiór dobrych winogron.

SZEMAKA, M. w ces. Rossyjskiém, stołeczne gubernii t. n. na Kaukazie.

SZENKURSK, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Archangielskiéj, o 384 wiorst ku płd.-wsch. od Archangielu, nad rz. Wołgą.

SZENTA-ZENTA, Mm. w Węgrzech, o 53 w. ku płd.-wsch. od Theresienstadt, nad Cissą; 13,653 m. Zwycięstwo ks. Eugeniusza nad Turkami 1696. r.

SZENTES, Mm. w Węgrzech, w żupaństwie i o 15 w. na płd.-wsch. od Csongradu, nad rz. Kurcza, z l. str. Cissy; 17,559 m. Zbiór dobrego wina.

SZERED, Mm. w Węgrzech, w żup. Prezburgskiém, nad rz. Waag; 2,655 m. Magazyny drzewa i soli.

SZEREM, komitat w Węgrzech, w Slawonii, stol. Bukovar. Rozległość 43,2 mil kw. niem. Ludność 124,711 m. Grunt żyzny. Zbiór zboża, maisu, wina. Chów bydła i wieprzy. Zawiera 7 miast i 80 wsi.

SZERENCS, Mm. w Węgrzech, w żup. Zemplin, o 19 w. na płn.-zach. od Tokaju. Źródła siarczane. Winnica, wydająca jedne z najlepszych gatunków win Hegyallya. Ruiny dawnego zamku t. n.

SZERIBON, DSHERIBON, M. w Malezyi Holenderskiéj, stoł. rezydencyi t. n., na wsch. Jawy, o 200 w. ku płd.-wsch. od Batawii, na płn. pobrzeżu wyspy, przy ujściu Riboun czyli Riboeu; 8,000 m. Warownia. Port, niegdyś skład znaczny handlowy. Wywóz kawy, indygo, teak i innych drzew budulcowych. W okolicach grób czczonego Ibn-Szeik-Mulana, pierwszego apostoła islamizmu w Jawie. Było jeszcze to miasto dawniéj ważniejszém. Zniszczone na początku tego wieku przez epidemię, któréj ofiarą padła znaczna liczba mieszkańców.

SZESZUPA, mała rzeka w król. Polskiém, bierze początek przy wsi t. n., w pow. Sejneńskim, w bliskości także źródła rz. Hańczy Czarnéj. Punkt więc ten, to jest pomiędzy miastem Przerośl i Wizajny jest najwyższym, z jego dopiero spadzistości płyną w różnych kierunkach rzeki, strumienie, które wpadają do Niemna lub giną w jeziorach, rznąc sobie koryto często przez rozległe błota. Szeszupa płynie pod miastem Lubów, Kalwaryą, Ludwinów, od wsi Sorakiszki aż do miasta Władysławowa, oddziela pow. Kalwaryjski od Maryampolskiego; odtąd, to jest od miasta Władysławowa aż do wsi Kirkiły, stanowi granicę od Prus, gdzie wpada do Niemna. Od miasta Władysławowa zaczyna być spławną dla drzewa. U Litwinów Upa oznacza rzekę, Szesz-Upa dosłownie znaczy ta rzeka.

SZETLANDZKIE wyspy, archipelag w Szkocyi, Orkneys-and-Shetlands, na oceanie Atlantyckim, o 90 wiorst ku płn.-zach. od Orkad. Rozległość 554,000 akrów kwadrat. Ludność w 1831. roku 29,392 m. Składa się z 86 wysp, z których 40 zamieszkanych. Główniejsze z nich są: Mainland albo Shetland, Yell, Unst, Whalsey, Bressay, Burray, Papa'stour, Noss i Tair, najbardziéj na płd. otoczone morzem burzliwém, które przez 5—6 miesięcy przerywa wszelką komunikacyę z królestwem. Grunt nieżyzny i bezleśny. Chów bydła i owiec poprawnéj rassy, koni małych lecz zwinnych i silnych, znanych pod nazwą sheltes albo szetlandzkich poneysów. Torfu w obfitości. Głównem zajęciem mieszkańców jest rybołowstwo, a mianowicie śledzi. Wywóz trykotów wełnianych i grubych tkanin wełnianych.

SZIGETH, Mm. w Węgrzech, stoł. żupań. Marmaros, o 230 w. od Budy; 6,000 m. Administracya dóbr rządowych. Kolegium i gimnazyum Pijarów. Gimnazyum reformowane. Administracya jeneralna, wielkie składy i miejsce wywozu soli z żupaństwa.

SZIKSZO, Mm. w Węgrzech, w żupań. Aba-Ujvar, o 45 w. na płn.-zach. od Tokaju, nad rzeką Hernad; 3,889 m.

SZKŁO, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Przemyskim, 3 mile od Jaworowa. Wielka papiernia. Źródła siarczanéj wody, jedno z najdawniéj znanych w Galicyi, albowiem już w 1578. roku było opisane przez Oczka, lekarza nadwornego króla Stefana Batorego, pod nazwą wód Jaworowskich. Przy źródle znajdują się obszerne kąpiele i piękny ogród do przechadzki.

SZISZEK, ALT-S..., M. w Węgrzech, w Kroacyi, w żupaństwie i o 47 wiorst na płd.-wsch. od Agram, nad rz. Sawą przy ujściu Kulpy. Handel czynny zbożem z Slawonii i Banatu. Warsztaty statków. Dawny zamek warowny. Liczne rozwaliny i starożytności rzymskie.

SZKALBMIERZ, M. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Miechowskim, o 48 w. ku płn.-wsch. od Krakowa, nad rz. Nidzicą; 1,100 m. Posiada bardzo starożytną kolegiatę.

SZKOCYA, podział administracyjny Wielkiéj Brytanii, składający drugie z trzech królestw połączonych; stol. Edymburg. Rozległość 20586930 akrów. Składa się z części płn. wyspy Wielkiéj Brytanii i z archipelagów wysp Orkneyskich, Szetlandzkich i Hebryd. Położona między 54° 39' i 58° 40' płn. szer., z wyspami Szetlandzkiemi pod 61° 12' i 3° 37' a 8° i 20° dłg. zach. Graniczy na zach. i płn. z oceanem Atlantyckim na wsch. z mr. Niemieckiém, a na płd. z Anglią. Ludność w r. 1841: 2,620,610 m. Podzielona naturalnie przez góry Grampians albo Highlands (na kraj wyższy albo górzysty) i Lowlands (na kraj płaszczyzn), terrytoryum w większéj części pokryte łańcuchami gór z których główniejsze są Ardross, Grampians, Ochill, Pentland, Lamermoor i Cheviot, na granicy An-

glii. Najwyższy wierzchołek Ben-Macdhu (1335 metr.) w Grampians. Liczne doliny zwane Strath, Dale i Glen, których dna zajmują zwykle jezioro. Wraz z Norwegią jest to kraj odznaczający się mnóstwem małych zatok i odnóg zagłębiających się w pobrzeża tak dalece, że żadna część terrytoryum nie jest bardziéj oddaloną od morza nad 60 wiorst. Te zatoki zowią się w ogólności Lochs (laes), albo Firth (Frith); główniejsze z nich są: na pobrzeżu wsch. Frith of Forth, Tay, Murray, tworząca zatoki Inverness i Cromarty, Dornoch; na pobrzeżu zach. zatoka Solway, Clyde, Fino, Linnhe, Loch, Wigton i Luce. Główniejsze kanały i ciaśniny są: Frith de Pentland, oddzielająca kraniec płn.-wsch. Wielkiéj Brytanii od wysp Orknejskich i odnogę morską Minsh. Rzek w obfitości, w całéj długości odznaczające się licznemi wodospadami a nadewszystko jeziorami, które tworzą; główniejsze z nich są: wpadające do mr. Niemieckiego Forth i Tay; zlewająca się do oceanu Clyde. Główniejsze jeziora: Katrim, Leven, Tay, Ericht, Ness, Oich, Shin, Naver, Lommond, Aire, Lochy i Laggan. Grunt miernie żyzny, dość urodzajny na nizinach, w których równie jak w dolinach wsch. mieści się rozmaita ludność przemysłowa. Klimat zimny i mglisty. Zima trwa od połowy listopada do połowy marca; częste deszcze na jesieni sprawiają wylewy. Flora urozmaicona, liczą do 3,200 roślin miejscowych. Lasy, głównie składają się z liściowych drzew. Zwierzyny obficie, ptaków wodnych niezliczone mnóstwo, których jajka i piérze wywożą, mianowicie zaś puch. Połów ryb w rzekach i jeziorach. Ostrygi i muszle perłowe znajdują się w rozmaitych stronach. Mieszkańcy Szkocyi należą do plemienia Piktów, Kaledończyków i Szkotów albo Atakottów. Na pobrzeżach, głównie zaś na wyspach, znajdują się potomkowie Saksonów, Norwegczyków i Duńczyków, którzy tam osiedli byli w średnich wiekach. W 1830. r. ludność Szkocyi dzieliła się w następującym porządku pod względem wyznań: presbyteryanów kościoła szkockiego 900,000, presbyteryanów dyssydentów 300,000, różnych sekt (independentów, baptystów, glassitów, metodystów i t. d.), żydów 10,900, katolików 60,000. Rolnictwo postępowe, mianowicie w hrabstwach płd. i płd.-zach. Chów bydła na wysokim stopniu, lecz bydło mniejsze jak angielskie. Małe koniki zwane poneys, odznaczające się siłą i zwinnością; w Highlandskich wyspach kozy dostarczają mleka, z którego wyrabiają wyborne sery. Przemysł mineralny czynny, bogate kopalnie węgla w całéj okolicy, zawartéj między linią przeprowadzoną od ujścia Tay do krańca płn. wyspy Aran, i drugą linią przeciągniętą od przylądka Abbs'head do ujścia rz. Girvan. Ważna eksploatacya żelaza, która zajmowała w 1840. r. 61 pieców, wydających 23,950,000 cent. metr. surowcu; eksploatacya ołowiu srebrodajnego w hrb. Dumfries, kobaltu, bizmutu, manganezu i t. d. lecz w małéj ilości. Kopalnie pięknych marmurów rozmaitych i kamieni ciosowych. Źródła mineralne bardzo liczne. Przemysł rękodzielniczy w kwitnącym stanie, fabryki płócien mianowicie lnianych, nici słynnych, wyrobów bawełnianych, szali, muszlinów, gazy, wyrobów wełnianych, czapek, wyrobów z żelaza, szkła, kryształów, wyrobów garncarskich i fajansowych; mydlarnie, dystylarnie (whisky) wódki żytniéj (9818086 gallonów) i browary. W 1839. r. było w Szkocyi 676 rękodzielni tkanin, z których 266 rękodzielni bawełnianych (w tych pracujących 33,576), 153 rękodzielni wełnianych (10,652 robotników), 251 fabryk płótna (17,897 robotników) i 6 rękodzielni jedwabiu. Handel bardzo czynny, mianowicie z portami angielskiemi, przez które otrzymuje z drugiéj ręki artykuły wchodowe i wyprowadza swoje płody. Przedmioty handlu wywozowego są: płótna i nici bawełniane i lniane, wełna surowa i z niéj wyroby, żelazo, nożownicze wyroby, węgiel, wódka, piwo, bydło, śledzie, ryby wędzone, papier i t. d. Szkocya przerznięta jest wybornemi drogami, dobrze utrzymywanemi i licznemi kanałami, ułatwiającemi żeglugę wewnętrzną, główniejsze są: wielki kanał Forth i Clyde, łączący mr. Niemieckie z oceanem przez dwie rzeki t. n., którego długość 61 w., a głębokość średnia wynosi przeszło 3 metry; kanał Kaledoński, dzieło liczące się do najważniejszych prac hydraulicznych, ułatwiający powyżéj wymienioną komunikacyę, przechodzący przez jeziora Ness, Oich i Lochy, długi na 94 w. i żeglowny dla fregat o 32 działach i statków 1000 beczkowych, zakończony bassenami, w których się flota pomieścić może; kanał Union, łączący kanał Forth i Clyde z Edymburgiem; kanał Krinian i t. d. W 1814. r. było w Szkocyi 5 dróg żelaznych długości 222 w. W skutku aktu unii z 1707. r. i prawa reformy 1832. r., Szkocya reprezentowaną jest w parlamencie angielskim przez 16 parów wybranych przez parów Szkocyi, 30 deputowanych z hrabstw i 23 deputowanych z gmin (Boroughs). Najwyższy sąd, od którego apelacya służy tylko do izby lordów, jest kolegium sprawiedliwości (Court of Session), albo izba

rordów; oddział tegoż sądu (Court of justiciary) składa najwyższy sąd kryminalny, którego sędziowie dwa razy do roku prezydują w sądach przysięgłych; sądy przysięgłych są ustanowione w 3 okręgach (Circuit): South, Westh i North. Inne sądy są też same co i w Anglii. Szkocya dzieli się na 31 hrabstw (Countys) i 2 stewarty rozmaitéj wielkości i różnéj ludności. Poddziały administracyjne są parafie, wiele z takowych należy do dwóch hrabstw. Religia kalwińska albo prezbyteryańska, uznaną została za religię państwa. Interesa duchowne są załatwiane przez General Assambly (rodzaj parlamentu duchownego), składającego się z delegowanych z prezbyteryów, z miasteczek królewskich, z uniwersytetów i ze starszych; jest to izba prawodawcza kościelna, a nadto wyższy sąd apelacyjny. Podział duchowny składa się z Synodów, a te dzielą się na prezbyterye i parafie. W Szkocyi są 4 wszechnice: w Edymburgu, Glasgowie, Aberdeen i w St. Andrews, do których przyjmują uczniów bezwzględu na religię, którą wyznają. W każdéj parafii jest szkoła początkowa, w główniejszych miastach i miasteczkach są szkoły przygotowawcze do uniwersytétów.

SZLACHTOWA, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Sądeckim, o 1½ mili od Piwniczny. Piękny pałac i urząd celny. W pobliżu leży skała Rabsztyn nazwana; w téj jest widzenia godna jaskinia na 200 kroków długa.

SZLANKAMEN STARY, Mm. w Węgrzech, w pograniczu wojskowém, w rejencyi Peterwaradyn, o 26 w. na płd.-wsch. od Karłowic, nad rz. Dunajem, naprzeciw ujścia Cissy; 1,677 m. Źródła słone. Zwycięstwo Austryaków nad Turkami 1699. r.

SZLĄSK, SILESIA, dawny podział polityczny państwa Niemieckiego, zawierający prowincye Pruską i Austryacką t. n. Zdobyty w 1740. r. przez Fryderyka II. na Austryakach, większa część téj okolicy pozostała przy Prusach.

SZLĄSKA prowincya w Prusach, stol. Wrocław. Leży między 49° 39' i 52° 7' szer. płn., pomiędzy prow. Poznańską, Brandenburgską i Saską, Polską, Austryą i król. Saskiém. Rozległość 741,74 mil kw. niem. Ludność 2,948,884 m. w 1843. r. Grunt górzysty, mianowicie od strony granicy Austryackiéj, składający się z pasma gór Sudetów, pomiędzy któremi jest wiele płaszczyzn, po większéj części zawartych w kotlinie Odry, przerzynającéj prowincyę w całéj długości. Podział ziemi: rozległość ogólna 16200000 morg, z których na pola uprawne 8000000 morg, na lasy 3900000 morg, łąki 2150000 morg, pastwiska 1410000 morg, nieużytki 370000 morg, wody 240000 morg, ogrody 130000 morg. Główne płody: ziemiopłody, kartofle, zboża, rzepak, tytuń, chmiel, wino. Chów znakomity trzody i bydła, w 1843. r. było: koni 190,505, bydła rogatego 866,564, owiec 2,952,159, kóz 36,914, wieprzy 130,195. Główniejsze płody eksploatacyi mineralnéj: srebro, miedź, żelazo, ołów, kobalt, arszenik, cynk w większéj obfitości jak w innych prowincyach, ałun, witryol, siarka, marmur i t. d. W r. 1843. r. było 1219 szyb kopalni, w których pracowało 22,993 robotników. Dochody z nich wynosiły 8,239,367 talarów. Przemysł bardzo czynny, mianowicie dotyczący fabryk płótna, sukna i t. d. W 1843. r. było 182 machin parowych, o sile 3,368 koni. Główniejsze zakłady przemysłowe: 266 fryszerek żelaza, 12 hamerni miedzi, 28 fabryk wyrobów chemicznych, 5 rafineryi cukru, 18 fabryk cukru, 57 fabryk potażu, 29 hut szkła, 13 fabryk wyrobów porcelanowych i fajansowych, 6731 młynów mącznych (3867 wodnych, 2524 wiatraków, 332 manežowych, 8 parowych), 370 młynów olejnych, 235 foluszowych, 165 garbarskich, 705 tartaków, 80 papierni (8 mechanicznych), 5 przędzalni bawełny (36038 grępli), 496 przędzalni wełny (69653 grępli), 8 przędzalni lnu, 52 warsztatów wyrobów jedwabnych, 21335 warsztatów wyrobów bawełnianych, 72 drukarni z 151 prasami, 1654 browarów i 2384 gorzelni. Ludności przemysłem zajętéj było 681,977 m. Handel czynny płodami roli i przemysłu. Zakłady naukowe w 1843. r. 3700 szkół początkowych z 4,695 nauczycielami i nauczycielkami i z 460,659 uczniami (230,241 chłopców i 230,238 dziewcząt), 51 szkół wyższych, 37 żeńskich, 6 szkół wiejskich, 2 progimnazya, 21 gimnazyów, 4 szkoły normalne początkowe, 1 uniwersytet w Wrocławiu. Prowincya dzieli się na 3 rejencye: Wrocławską, Lignicką i Opolską, i zawiera 145 miast.

SZLĄSKIE KSIĘSTWO, prowincya Austryi, stolica Troppau (Opawa). Rozległość 94 mil kwad. niem. Ludność 456,538 m. w 1843. r. w 27 miastach, 5 miasteczkach, 646 wsiach i 34333 domów. Zawiera 2 cyrkuły: Opawy (Troppau) i Cieszyński (Teschen).

SZLEMNO, po niemiecku GARDENSEE, GARNSEE, M. w Prusach, w prow. Pruskiéj, o 17 w. od Grudziąża; 1.001 m. w 1837. r.

SZLESWIG, 1) Szleswigskie księstwo, podział policyjny i administracyjny Danii, na półwyspie Duńskim; stolica Szleswig. Rozległość 1628 mil

kwad. niem. Ludność 348,526 m. Grunt płaski i niski, spagórkowacony tylko ku środkowi, bogaty w grunta orne na wsch., a w pastwiska na zach., piaszczysty i miernie żyzny we środku. Uprawa ziemiopłodów i chów bydła bardzo cenionego. Eksploatacya torfu służącego za opał. Przemysł mało znaczący. Główniejsze miasta handlowe: Flensborg, Szleswig, Kiel i Tonningen. Dzieli się na 12 okręgów, 3 terytorya przywilejowane, 5 obwodów szlacheckich i 13 terytoryów miejskich 2) M. w Danii, stolica księstwa t. n., o 283 w. na płd.-zach. od Kopenhagi, w głębi zatoki Slei; 12.000 m. Stolica namiestnika księstw Szleswigu i Holsztynu. Siedlisko nadintendenta generalnego ewangelickiego. Trybunał apelacyjny księstwa i trybunał przywilejowany. Szkoła klasyczna. Instytut głuchoniemych. Szpital dla obłąkanych. Zgromadzenie dam szlacheckich. Dom karny. Fabryka wyrobów fajansowych, sukna, kapeluszy; garbarnie, rafinerya cukru, drukarnia. Twierdza albo zamek Gottorp.

SZLICHTYNGOWO, M. w Prusach, w rejencyi Poznańskiéj, pow. Wschowskim. Położone nad samą granicą Szląską między Obrą, Baryczą i Kopanicą; 984 m. Odległe od Poznania 12¾ mil.

SZLISSELBURG, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Petersburgskiéj, o 58 w. od Petersburga, na pr. brz. rz. Newy; 3,000 m.

SZMAŃKOWCZYKI, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Czortkowskim, o 1½ mili od Czortkowa. Fabryka cykoryi.

SZOBOSZLO, Mm. w Węgrzech, jedno z miast Hajduków, o 25 w. na płd.-zach. od Debreczyna, nad rz. Kössely; 13,344 m.

SZOBOTISST, Mm. w Węgrzech, w żup. Nitra, o 26 w. na płd.-wsch. od Skalicz, nad rz. Werbocą; 3,000 m. Kolonia Habansów. Fabryka czynna sukna, wyrobów garncarskich i nożowniczych.

SZOLNOK, 1) Belso-S..., komitat Siedmiogrodzki, w kraju Węgierskim, stolica Dees. Rozległość 63 mil kw. niem. Ludność 85,363 m. Chów bydła. Handel drzewem, metalami, solą. Zawiera 1 miasto, 2 miasteczka i 191 wsi. 2) Közép-S..., komitat Siedmiogrodzki, w kraju Węgierskim, stolica Zilah. Rozległość 39,6 mil kwad. niem.; 122,680 m. Chów bydła. Handel drzewem, ziemiopłodami i winem. Zawiera 2 miasteczka i 144 wsi.

SZRENIAWA czyli STRZENIAWA, mała rzeka w król. Polskiém; bierze początek na wsch. Wolbromia, w pow. Olkuskim, pod wsią Szreniawą, od któréj też przyjmuje nazwisko. Niedaleko zaraz uchodzi w pow. Miechowski, gdzie płynie pod Słomnikami, Proszowicami, słynącemi z urodzajności gruntów, i za Koszycami wpada do Wisły. Dla szczupłości koryta nie może być spławną. Długosz świadczy, że ani zima, ani susza, ani deszcze, w niczém nie zmieniały stanu wysokości jéj wody; obfite źródła trzymały ją zawsze w jednostajnéj mierze.

SZREŃSK, M. w król. Polskiém, w gub. Płockiéj, pow. Mławskim, o 17 w. od Mławy; 2,000 m.

SZTABIN, zakład górniczy prywatny w król. Polskiém, w gub. Augustowskiéj, pow. Augustowskim; posiada wielki piec, którego miechy porusza machina parowa. Ogólna równa produkcya wynosi 4,000 cent. odlewu, po większéj części naczyń kuchennych. Prócz tego w fabryce téj wyrabiają narzędzia rolnicze, sieczkarnie, młockarnie, młynki do kartofli mielenia i wszelkie części do gorzelni.

SZTOKOLM, LAN-S..., prow. administracyjna w Szwecyi, nad Baltykiem, miasto stoł. Sztokolm. Rozległa 66,2 mil kwad. Ludność w 1840. roku: 194,431 m. Grunt w ogólności płaski. Niedostateczny zbiór zboża. Chów bydła. Znaczny handel skupiony w Sztokolmie i w portach Oregrund, Norrtelge, Grisselhamn i Sodertelge. Dzieli się na 8 harad i 8 fogderi. Miasto Sztokolm ma swój oddzielny zarząd niezawisły.

SZTOKOLM, M. w Europie płn., stolica król. Szwedzkiego i lanu t. n., nad kanałem, którym Mälarn spływa do mr. Baltyckiego. o 1922 w. ku płn.-wsch. od Paryża. Leży pod 59° 26' płn. szerok., a 15° 43' dłg. wsch. Wysokość Mälarn 2 metry. Temperatura średnia +5°,66 R. Ludność w 1840. r. 84,161 m. Rezydencya króla i ambasadorów cudzoziemskich państw. Stolica rządu, wyższych sądów i administracyów centralnych królestwa. Liczne szkoły początkowe i politechniczne elementarne. Wyższe szkoły chirurgii i medycyny, weterynaryi, szkoła królewska technologii czyli sztuk i nauk zastosowanych, szkoła leśna królewska, szkoła królewska akademiczna sztuk pięknych i historyi. Muzeum królewskie. Biblioteka królewska (40,000 tomów). Arsenał broni i amunicyi. Port wojenny, stacya części floty z warsztatami do budowy okrętów. Mennica. Bank państwa pożyczkowy i zamiany, bank narodowy eskontowy. Kassa oszczędności. Instytut królewski głuchoniemych. Dom sierot. Szpital obłąkanych. Więzienie i dom poprawczy. Przemysł czynny: fryszerki i warsztaty budowy machin dla rządu; fabryki wyrobów bawełnianych, jedwabnych, wełnianych i sukna; farbiarnie i drukarnie materyi, garbarnie i białoskórnie, fabryki tabaki, rafinerye,

huty szkła, drukarnie wydające trzydzieści cztery pism peryodycznych i dzienników. Główny port handlowy w Szwecyi. To miasto, z powodu swojego położenia wśród wód nazwane Wenecyą północną, zbudowane jest na 8 wyspach i 2 półwyspach, otoczone skałami, wzgórzami i drzewami, które mu nadają nader malowniczą powierzchowność; 14 mostów ułatwia komunikacyę pomiędzy wyspami i stałym lądem. Port bezpieczny i rozległy, lecz z trudnym przystępem. Główniejsze wyspy w środku miasta są: Sztokolm (wyspa zamkowa), Riddarholmen (wyspa rycerzy) i Helge-Auds-Holm (wyspa Św. Ducha). Większa część pomników jest wzniesioną na wyspach, lecz znów większa część domów prywatnych tworzy dzielnicę Norrmalm na płn. brzegu kanału; na płd. brzegu wznosi się na stromej spadzistości przedmieście Sodermalm. Nierówność gruntu jest powodem, że wszystkie ulice w ogóle szerokie i regularne są mniej więcej strome. Pałac królewski, obszerna budowla kwadratowa wzniesiona za Karola XII., góruje nad miastem, stanowiąc jedną z główniejszych jego ozdób. Inne celniejsze budowle są: kościół Św. Mikołaja należący do zamku; kościół Riddarholm, gdzie spoczywają pogrzebane zwłoki królów Szwecyi, a przy którym dzwonnica spalona w 1835. r., została odnowioną; Riddarhuset czyli pałac sejmu, wzniesiony przez Krystynę; ratusz miejski i szpital wojskowy. W okolicach mnóstwo pięknych zwierzyńców publicznych, z tych najsłynniejszy Durgarten, tak z powodu swéj rozległości, jakoteż widoków malowniczych, jakowe przyroda nagromadziła w ten punkt; oraz zamki Rosendhal, Drotningsholm i Haga, rezydencye letnie monarchów; Carlberg i Ulriksdal, niegdyś pałace królewskie, dziś zajęte przez szkołę i szpital wojskowy. Założenie Sztokolmu przyznawane jest Birgerowi, odnoszą je do XIII. wieku; lecz dopiero w XVII. wieku ten gród wydarł Upsali tytuł stolicy królestwa, jakkolwiek od czasów Birgera zawsze był rezydencyą królów Szwecyi.

SZUBIN, M. w Prusach, w prow. Poznańskiéj, w rejencyi Bydgoskiéj, stoł. powiatu t. n., o 24 w. ku płd.-zach. od Bydgoszczy, od Poznania mil 15, nad Gąsawką; 2,658 m. Posiada 2 kościoły katolickie, kościół ewangelicki i synagogę.

SZUBIŃSKI POWIAT, w W. księstwie Poznańskiém, w rejencyi Bydgoskiéj, graniczy na płn. z pow. Wyrzyskim i Bydgoskim, na wsch. z pow. Inowrocławskim, na płd. z pow. Mogilnickim, na zach. z pow. Wągrowieckim. Kraj równy, leśny. Rozległość mil kw. 20¼; liczy 37,600 m., zajmujących 7 miast, 102 wsi, 186 osad. Grunt urodzajny, skropiony rzeką Notecią i Gąsawką, oraz jeziorami: Ptur, Dombrowka, Gombin, Odrowąż i do 40 innemi. Głównem zajęciem mieszkańców jest uprawa roli, połów ryb, handel i chów bydła.

SZUJA, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Włodzimierskiéj, o 112 w. na płn.-wsch. od Włodzimierza, nad rz. Tezą. Fabryka płótna i mydła.

SZUM, mała rzeka w król. Polskiém, ma źródło pod wsią Górniki, w okręgu Tarnogrodzkim; przyjąwszy w siebie dwa strumienie płynące z pod Józefowa, wpada do Tanwi pod wsią Szostaki, ubiegłszy mil 2.

SZUMLA, Mm. w Turcyi europejskiéj, w Rumelii, na pochyłości płn. Bałkanu, o 100 w. na płd.-wsch. od Ruszczuku; 20,000 m. Twierdza bardzo mocna i któréj obronne dzieła znamienicie zostały naprawione, od r. 1836. uważana za klucz do Konstantynopola. Siedlisko arcybiskupa greckiego. Fabryka wyrobów cynowych, jedwabnych i skór.

SZUSZA, M. w ces. Rossyjskiém, stołeczne, w prowincyi muzułmańskiéj Karabasz, w kraju Zakaukazkim.

SZU-TSZUAN, SE-TSZUAN, prowincya wschodnia Chin, na granicy Tybetu, stolica Tszing-Fou. Rozległość 433680 w. kw. Ludność według obliczenia z 1813. r. 21,435,678 m. Dzieli się na 11 departamentów albo Fou: Tszing-Fou, Tszung-Khing, Pao-Ning, Szun-Khing, Sui-Tszeu, Khouei-Tszeu, Loung-An, Ning-Youan, Ta-Tszeu, Kia-Ting i Thoung-Tszuan; i oprócz tego zawiera 15 obwodów bezpośrednich, albo Tszy-Li, jako to: Mei-Khioung, Lou, Tseu, Mian, Meu, Tha, Tszung, Si-Yang, Siu-Yung, Soung-Fan, Schi-Tszu, Tsa-Kou, Arku i Meino.

SZWAJCARYA, rzeczpospolita federacyjna Europy środkowéj; stolice Bern, Zurych i Lucerna. Leży między 45° 50' i 47° 48' szer. płn., a 3° 44' i 7° 36' dłg. wsch. Graniczy na płn. z W. księstwem Badeńskiém, z król. Wirtembergskiém i Bawarskiém; na wsch. z Austryą (Voralbergiem i Tyrolem i z ks. Lichtenstein); na zach. z Francyą; na płd. z król. Sardyńskiém i Lombardzko-Weneckiém. Rozległość 734 mil kw. niem. Kraj w Europie najgórzystszy i zawierający najwyższe góry oprócz Mont-Blanc. Góry Szwajcarskie należą do pasma Alp, które okrywają cały kraj swemi gałęziami, i do pasma Jura rozciągającego się na całéj granicy zach., lecz od których nie oddziela się żadna gałęź. Grzbiety Alp Penińskich i Lepontskich,

tworzą granicę płd. Szwajcaryi między Mont-Blanc, leżącą po za niemi, lecz blisko granicy, i Św. Gotardem. Z massy góry Św. Gotarda, która może być uważaną za jądro systemu gór Szwajcarskich, rozciągają się: *a)* w kierunku wsch. alpy Retyckie, dalszy ciąg alp Leponckich, od których oddziela się ku płn.-wsch. kilka gałęzi, z których dwie główniejsze rozciągają się między rzekami Inn i Renem, a inne między Renem i rz. Reuss; *b)* w kierunku płn. jedna odnoga rozchodzi się pomiędzy biegami Reuss i Aar, od której odłącza się potężny łańcuch Alp Berneńskich, tworzących ścianę płn. doliny Wyższego Rodanu, która się łączy przez rzędy prostych pagórków z górami Jura, i pokrywa swemi gałęziami całą zach. Szwajcaryę. Znajduje się kilka płaszczyzn między Jura na płn.-zach., odnogami Alp na płd.-wsch., jeziorem Genewy na płd.-zach., i Renem na płn.-wsch., lecz żadna z nich nie ma wielkiéj rozległości i nie jest pagórkowatą. Oprócz téj strefy, cały kraj zamieszkany, składa się z dolin głęboko wyżłobionych, prostopadłych do kierunku ogólnego pasma gór; najwyższe wierzchołki w Szwajcaryi są w Alpach Penińskich i Leponckich: góra Rosa (4618 metrów), najwyższa z systemu alpejskiego po górze Mont-Blanc, która przewyższają tylko o 177 metr.; góra Cervin (4522 metr.); Finster-Arhorn (4362 metr.) i Jung-Frau (4181 metr.) w Alpach Berneńskich. Massy śniegu i lodów, które się zbierają w zimie na najwyższych szczytach, spadają nawalnie przy początku wiosny, i nie rozpuszczając się w zupełności, gromadzą się corocznie i tworzą tak zwane (glaciers) lodniska. Te lodniska pokrywają wszystkie zakręty i wysokie doliny Alp, od Tyrolu do Mont-Blanc liczą ich przeszło 400, pokrywające powierzchni 2750 w. kw., są takie które mają 18—20 w. długości, a 2—3 w. szerokości. Szwajcarya należy do kotliny mr. Niemieckiego, Śródziemnego, Adryatyckiego i Czarnego. W pierwszéj kotlinie mieszczą się rzeki: Ren, i do niéj wpadające: Thur, Aar (zlew Limmat), Reuss, Emmen, Saane, Sorna; w drugiéj kotlinie rz. Rodan z wpadającą Doubs; w trzeciéj kotlinie rz. la Toce, Tessin, Adda, zlewające się do Po; nakoniec w czwartéj kotlinie rz. Inn, wpadająca do Dunaju, który oblewa tylko dolinę Engadin. Jeziora są liczne w Szwajcaryi i największe w Europie po rossyjskich, od których wszakże wielce się różnią. główniejsze z nich są: w kotlinie Renu jezioro Konstancyeńskie, którego jedna tylko część należy do Szwajcaryi; jezioro Zurich, Wallen, Zug, 4 Kantonów, Sarnen, Sempach, Thun, Brienz, Morat, Neufchâtel i Bienne; w kotlinie Rodanu: jezioro Genewskie w części; a w kotlinie Po: jeziora Maggiore i Lugano także w części. Temperatura Szwajcaryi różni się względnie do położenia geograficznego miejsc, i od wpływu jaki wywierają lodniska na sąsiednie doliny; w ogóle temperatura jest raczéj zimną jak gorącą. Temperatura średnia głównych miast Szwajcaryi położonych po większéj części na 250 metrów jest $+8^0,83$ roczna, $+17^0,28$ letnia, $+1^0,53$ zimowa; w klasztorze Św. Bernarda, leżącym na 2560 metr. wysokości, temperatura średnia jest—$1^0,09$ roczna, $+6^0,11$ letnia, a —$8^0,22$ zimowa. Granica śniegów wieczystych rozpoczyna się na 2900 metr. wysokości, lecz w niektórych dolinach jeziora lodowate (lodniska) zniżają się do 1150 metr. Granice roślinności różnią się na każdéj pochyłości gór, jednakże południowe są bogatsze; winnice zakładają aż do 810 metr. w niektórych miejscach; granica siania pszenicy jest między 1250 a 1350 metr., jęczmienia dochodzi do 1950 metr., lasy zaś są wysokopienne lecz w niektórych okolicach nie przechodzą 1500 metr., w innych wznoszą się na 2300 metr., za temi lasami i aż do granic wieczystych śniegów natrafia się na te przepyszne pastwiska, gdzie mieszkańcy w ciągu krótkiego lata przebywają ze swém bydłem, i tam zaraz wyrabiają wyborne sery, których gatunek jest wyborniejszy w miarę jak pochodzą z wyższego pastwiska. Fauna Szwajcaryi jest taż sama jak innych okolic alpejskich. Lud szwajcarski wyraża się 4 narzeczami różnemi, jako to: Niemieckim, Francuskim, Włoskim i Romańskim, na 100 mieszkańców 67 mówi pierwszym, 25 na 100 drugim i 3 na 100 trzecim. Ludność francuzka zamieszkuje na zach. linii którą przeprowadzimy przez Matter, Sierre, Diablerets, granicą między kantonami Bern i Waadt, miastami Freiburgiem, Morat, Bienne, i na granicy między Solothurn i Bernem aż do Bazylei. W 1842. r. ludność Szwajcaryi obliczono na 2,177,485 m., z których 1,292,871 reformowanego wyznania, 882,859 katolików i 1755 żydów. Religię katolicką wyznają wyłącznie kantony: Uri, Schwyz, Unterwalden (Obwalden i Nidwalden), Zug i Appenzell; w większéj części zaś w kantonach: Lucerny, Friburgu, Solothurn, St.-Gall, Tessin, Wallis; w innych religia ewangelicka a mianowicie kalwińska jest panującą, lecz we wszystkich kantonach znajdują się katolicy. Izraelici nie używają praw politycznych. Szwajcarya składa 4 biskupstwa-sufraganostwa i arcybiskupstwo Medyolanu, jako to biskupstwo w Coire, St.-Gall, Bazylei, Lauzany i Fryburga. Przemysł

rolniczy dość czynny, lecz ziemiopłody nie są dostateczne dla połowy konsumcyi. Tylko 3 kantony: Solothurn, Lucerny i Argowii wydają dostateczną ilość ziemiopłodów na swoje potrzeby. Winograd rośnie w nadmiarze, i wywożą nawet dobre gatunki wina Szwajcarskiego. Bogactwo mieszkańców wiejskich mieści się głównie w rogacizźnie. Bydło rogate Szwajcaryi jest najwyżéj cenione ze znanych w świecie gatunków. Mleka najwięcéj przerabiają na sławne sery, masło jest pośledniejszego gatunku. Przemysł mineralny jest małoznaczący w Szwajcaryi, żelazo eksploatują z różnych okolic, cynk i cynę z pod Davos, w kantonie Gryzonów, sól z Bex, węgiel w okolicach niskich. W Szwajcaryi wiele jest źródeł mineralnych, najznajomsze są w Pfafers i w Loucrche. Fabryki wyrobów bawełnianych głównie się znajdują w kantonie Zurychu, gdzie tym przemysłem zajmuje się do 5,000 robotników w przędzalniach, a 16,000 trudni się czesaniem bawełny; fabryki wyrobów jedwabnych są w kantonach: Zurych, Bazylei, Argowii, Schwyz, Unterwalden i w miastach: Burgdorf, Bern, Thun i t. d. Przemysł płócienniczy jest mniéj kwitnącym. Zegarmistrzowstwo po wyrobach bawełnianych jest gałęzią najznakomitszą przemysłu szwajcarskiego; zajmuje mnóstwo pracowników, mianowicie w miastach: Genewie, Neufchatel, Locle, la Chaux de Fonds i w całym Jura. Wartość wyprowadzonych towarów wynosiła w 1844. r. 140,000,000 franków. Handel Szwajcaryi nie ogranicza się na krajach pogranicznych, z pomiędzy krajów zamorskich, Brazylia ma najwięcéj stosunków handlowych z Szwajcaryą, zkąd corocznie wyprowadzają towarów za 5,000,000 fr. Główniejsze składy handlu tranzytowego Szwajcaryi są: Coira i Solothurn dla Włoch; Bazylea dla Niemiec, a Genewa dla Szwajcaryi. St.-Gallen, Zurych i Neufchatel, są znakomitemi miastami handlowemi. Walne jarmarki odbywają się w Zurzach (w Argowii). Najważniejsze drogi są te, które prowadzą przez Alpy do Włoch. W Szwajcaryi nie ma żadnego kanału do żeglugi i jedyna jest tylko droga żelazna, to jest początek od Bazylei do Strasburga. Związek szwajcarski ukonstytuowany został przez art. 74—84 traktatu Wiedeńskiego. Składał się z 22 kantonów równych w prawach i połączonych dla wzajemnéj obrony, lecz niezawisłych od siebie pod wielu względami. Władza najwyższa jest rozdzieloną pomiędzy władzę związkową i rządy kantonów. Rząd każdego kantonu jest republikański. W roku 1831. Szwajcarowie zaprowadzili ważne zmiany w swym rządzie, w kantonach: Uri, Schwyz, Unterwalden, Glarus, Zug i Appenzell, władza najwyższa jest w ręku ludu. W innych kantonach lud powierza swoją władzę zgromadzeniom, zwanym Wielkiemi radami, których członkowie wybierani bywają przez głosowanie powszechne. Nigdzie władza wykonawcza nie jest sprawowaną przez jedną osobę. Powierzają ją zgromadzeniu małéj rady, obieranéj równie jak jéj prezesa (Avoyer, Landaman) przez Wielką radę. Wiele praw nieoddzielnych od władzy najwyższéj, nie są udziałem władzy wykonawczéj, nie mającéj prawa odmawiać stanowczo (veto), ani udzielać łaski, ani mianować ani też oddalać członków rządu. Członkowie sądu najwyższego każdego kantonu, są wybierani przez władzę wykonawczą a członkowie niższych trybunałów przez lud, wszyscy są odwołalnymi. Każdy kanton ma swój kodeks i zwykle 3 stopnie sądownictwa. Stosunki handlowe między kantonami są wolne, i jest tylko jeden administrator komor przy związku, lecz każdy kanton ma swoją służbę pocztową, swoje miary i monetę. Sprawy zewnętrzne i dotyczące interesów ogólnych związku roztrząsane są przez sejm (Tagsitzung). Każdy kanton wysyła 2 lub 3 deputowanych, lecz każdy kanton ma tylko jeden głos na sejmie. Deputowani otrzymują mandaty od swych kantonów, i głosują tylko stosownie do przepisów jakie otrzymali od kantonów. Kantonów w Szwajcaryi jest 22: Zurich, Bern, Lucerny, Uri, Schwyz, Unterwalden, Glarus, Zug, Friburg, Solothurn, Bazylea, Szafuza, Appenzell, St.-Gallen, Gryzonów, Argowii, Turgowii, Tessin, Waadt, Wallis, Neufchatelski i Genewski. Od r. 1830. kantony: Unterwalden, Bazylei i Appenzell podzieliły się na dwa państwa oddzielne, uznane przez sejm, i których deputowani używają prawa $^1/_2$ głosu za $^1/_2$ kantonu który reprezentują. Sejm odbywa kolejno posiedzenia w miastach stołecznych kantonów: Bernu, Lucerny i Zurychu; kanton, w którym się sejm odbywa, przybiera tytuł kantonu zarządzającego (Vorort). Sejm zbiera się zwykle w pierwszy poniedziałek w lipcu, albo w każdéj innéj porze na żądanie pięciu kantonów, sejm wypowiada wojnę i zawiera pokój, oraz traktaty z mocarstwami zagranicznemi, mianuje agentów dyplomatycznych i rozporządza siłą zbrojną. Pod względem sądowym attrybucye sejmu są bardzo ograniczone, w razie buntu może ustanowić trybunał związkowy. Gdy sejm nie jest zebrany, kierunek spraw państwa jest powierzony Vorortowi, który przybiera 6 członków dodanych w wa-

żnych okolicznościach. Kancelarya federalna składa się z kanclerza i z sekretarza stanu, wybranych przez sejm. Prezes sejmu jest prezesem rady związkowéj spraw wojennych; ta rada składa się z 4 członków obieranych co 4 lata pomiędzy pułkownikami wojska związkowego, i odnawia się corocznie przez wystąpienie jednego członka. Na wydatki ogólnego związku, a mianowicie na te które dotyczą, każdy kanton wnosi opłatę ustanowioną przez sejm. Szwajcarya nie ma wojska regularnego w ścisłém znaczeniu tego wyrazu. Wojsko związkowe jest raczéj milicyą, któréj członkowie są albo w służbie czynnéj, lub w rezerwie. W stanie pokoju siła zbrojna ma wynosić 64,019 wojska (według ustawy z 1841. r.), z których 700 (saperów i pionierów), 5,751 artyleryi i pociągu (1,504 jazdy), 4,200 strzelców, 51,864 piechoty liniowéj (podzielonéj na 443 kompanii). Sztab główny federalny składa się z 21 pułkowników, 15 podpułkowników, 18 majorów i 39 kapitanów. Jeden z pułkowników nosi tytuł generała i pełni jego obowiązki. Każdy kanton winien dostarczyć do wojska liczbę odpowiadającą ludzi. Każdy obowiązany jest do służby wojskowéj. Co dwa lata zbiera się obóz federalny na manewra. Szkoła wojskowa związkowa znajduje się w Thun.

SZWECYA, SVERIGE, KONUNGARIKE, królestwo w Europie płn. i jedno z dwóch państw Skandynawskich, zawierające części wsch. i płd. półwyspu Skandynawskiego, wyspy na morzu Baltyckiém otaczające jego brzegi, i dwie wielkie wyspy Oland i Gotland. Stolica Sztokolm. Położone pomiędzy 55° 20' i 69° 4' szerok. płn., a 8° 46' i 21° 50' dłg. wsch. Graniczy na płn. i zach. z Norwegią, na wsch. z ces. Rossyjskiém (z W. księstwem Finlandzkiém, odnogą Botnicką, mr. Botnickiém i Baltykiem); na płd. z mr. Baltyckiém, Sundem i Kattegatem. Rozległość 3868 mil kw. szwedzkich; największa długość od płn. do płd. 1570 w. Łańcuch gór Kjölen albo Dofrinow, tworzy w większéj części granicę między Szwecyą i Norwegią. Massy tych gór zniżają się ku Baltykowi przez ciąg płaszczyzn, wydrążonych długich dolin, których kilka gałęzi jedynie dochodzi do pobrzeży, dla tego też Szwecya mniéj jest górzystą jak Norwegia. Najwyższy szczyt wspomnionych gór, w paśmie Kjölen, jest Soltielmy (1850 metrów). Naznaczają 1800 w. kwad. przestrzeni terytoryum położonego nad śniegami wieczystemi; 36588 w. kwad. ziemi wznosi się na 700 przeszło metr., 170000 w. kwad. leży między tą wyniosłością i 270 metr., a 297000 w. kw. między 270 metr. i 100 metr. Część południowa zawiera rozległe równiny piasczyste, wśród których znajdują się jeziora i pagórki, częstokroć nieżyzne i nagie, lecz najzwykléj zarosłe drzewami. Cała część środkowa obejmuje płaszczyzny pokryte pięknemi lasami, część płn. przedstawia kolejno góry oddzielone głębokiemi dolinami, płaszczyznami i równinami piasczystemi. Grunt górzysty składa się prawie wyłącznie ze skał pierwotnych granitowych lub gneisowych, albo też z gór formacyi napływowéj. Pobrzeża bardzo wycięte, lecz mniéj głęboko jak Norwegskie, tworzą wiele odnóg i przylądków i otoczone są w wielu miejscach małemi wyspami i skałami zwanemi Skäre. Główniejsze odnogi są: Gefle, Sztokolmska, Norköping albo Braviken, Karlskrony, Skelderwick i Laholmsbucht; żadna z nich nie jest znacznéj wielkości. Ciekawe zjawisko objawia się na tém pobrzeżu, to jest ciągłe podnoszenie się poziomu; nad odnogą Botnicką wzrasta bowiem do 30 metr. w ciągu wieku; to zjawisko jest mniéj widocznem ku południowi. Rzek wiele jest w Szwecyi, największe są w ogólności oznaczone przez wyraz Elf albo Els, a najmniejsze przez A, przydawane po ich nazwisku; główniejsze są następujące idąc od płn. ku płd.: Tornea, która wraz z zlewającą się do niéj Muonio, odgranicza ces. Rossyjskie od Szwecyi; Kolix, która w połowie biegu wraz z Tornea łączy się kanałem naturalnym; Tarende-Elf, Lulea, utworzona o 120 w. od swego ujścia z rzek Lilla-Lulea i Stora-Lulea; Pitea, Skelleftea albo Sildut, Umea, która z l. str. przyjmuje rz. Windel; Angerman, jedyna rzeka spławna w królestwie aż do pewnéj odległości od jéj ujścia, i do niéj wpadające: Fane, Indals albo Ragunda, Lziengan albo Nzierunda, Lziesna; Dal albo Dal-Elf, największa w królestwie, utworzona z Oster-Dal i Wester-Dal; Mälar wypływająca z jeziora t. n.; Motala, Götha i do niéj wpadająca Klara. Wszystkie te rzeki odznaczają się rozległością swych rozlewów albo jezior, i wodospadami w ciągu ich biegu, z przyczyny których żegluga staje się niepodobną. Z pomiędzy licznych jezior Szwecyi, znaczniejsze są: Wener, utworzone przez rozlew rz. Götha, mające rozległości 5928 w. kw.; Wetter, w korycie Motala (1993 w. kw.); Mälar, łączące się prawie bezpośrednio z morzem (2052 w. kw.); Hjelmar, zlewające się do jeziora Mälar (490 w. kw.); Storsjö, utworzone przez rz. Indals (547 w. kw.); Siljan, rozlew rzeki Oster-Dal (230 w. kw.); Horn-Afoan, w korycie Skelleftea (342 w. kw.). Klimat Szwecyi jest podobny do Norwegskiego, i mniéj

zimny od każdego innego kraju starego i nowego świata, położonego pod tąż samą szerokością geograficzną. Temperatura średnia różni się według szerokości, pomiędzy +0,1 a +7,25 od płn. ku płd. królestwa. Granica śniegów wieczystych rozpoczyna się o 300 metr. powyżéj jak takaż granica w Norwegii. Zima trwa od 5 do 6 miesięcy, merkuryusz marznie czasami pod 61° szerok.; wiosna nieprzyjemna z powodu gwałtowności wiatrów; lato krótkie; jesień dżdżysta i pochmurna. Wilgotność większa jak w Norwegii, uragany okropne na pobrzeżach płn. Według różnorodności klimatu, roślinność Szwecyi jest rozmaita w każdéj okolicy i jest bardzo podobną do roślinności Norwegii. Morwy, kasztany i orzechy znajdują się tylko w stronach najdaléj ku płd. leżących, zbierają jeszcze cokolwiek jęczmienia pod Alten, lecz w ogólności na siedm żniw liczą 3 obfite, 3 średnie i jedno złe. Powierzchnia lasów Szwecyi wynosi $^4/_7$ rozległości całego królestwa. Lasy płn. składają się z brzozy, jodły, sosny, a w pośrodku pomieszanych wierzbą, jesionem, topolą, wiązem, a na płd. dębem, osiczyną; dębina rośnie aż do szer. Sundswal, topola do 61°, leszczyna do 62°, wiśnia i jesion do 63°, granica krańcowa drzew żywicznych jest między 69° 30' i 70° w dolinach korzystnie położonych. Przez długi czas eksploatacya leśna odbywała się bez wszelkiego porządku, dla tego też w niektórych okolicach jest skąpo drzewa pomimo obfitości lasów; wywóz drzewa opałowego jest zakazany. W 1840. r. było miast 85, z których M. Sztokolm liczy o przeszło 80,000 m., Göthaborg 19,000 m., Norköping i Karlskrona po 10,000 m. Prawie cała ludność należy do plemienia Szwedzkiego albo Gotyckiego, którego wyspa Gotland zdaje się być kolebką. Co do Finnów i Lapończyków zamieszkałych w stronie płn. królestwa, tych liczba codziennie się zmniejsza. Język krajowy jest Szwedzki, jeden z trzech narzeczy Skandynawskich. Lapończykowie i Finnowie zachowali swój język. Religia luterska jest panującą, i według ustawy każdy starający się o urzędowanie powinien być tego wyznania. Wolność wyznań jest jednakże zapewnioną, w królestwie jest 200 katolików i 1,000 żydów. Ludność w r. 1825: 2,771,252 m., z tych było w miastach 280,279 m. Ta ludność dzieliła się jak następuje: 10,449 szlachty, 13,957 duchowieństwa, 139,027 mieszczan, 2,067,375 włościan, 1,127 cudzoziemców, 538,353 żołnierzy, majtków, rzemieślników i służących; składała 522,065 rodzin, z których 37,927 zamożnych, 364,044 utrzymujących się z pracy, 120,098 potrzebujących wsparcia. Rolnictwem zajmuje się $^7/_9$ ludności, pomimo tego jednakże w zwykłych latach zbiory zboża i kartofli zaledwie są wystarczające na potrzeby wewnętrzne, a bez kartofli zboże byłoby niedostatecznem. Grunt w ogólności chudy, jest użyzniany przemysłem mieszkańców. Godném jest uwagi, że pomimo wzrostu ludności, ilość zboża wprowadzanego, która dawniéj (w r. 1778.) wynosiła 651000 hektolitrów, spadła na 26000 hektolitrów w 1830. roku, a na 12400 hekt. w 1840. r. Pobrzeża są kamieniste, i w wielu miejscach pozbawione ziemi wilgotnéj; grunta otaczające jezioro Wener i doliny jego kotliny, są miernie płodne, wyjąwszy od strony Karlstadu. Cały kraj pomiędzy tém jeziorem a mr. Baltyckiém jest dość żyzny i dobrze uprawiany. Główniejsze ziemiopłody są: żyto, jęczmień, owies, pszenica, kartofle, grochy, fasole, len, uważany za jeden z najlepszych gatunków, tytuń w okolicach Sztokolmu i konopie, oraz wszelkiéj jarzyny zachodniéj Europy. Żyto jest uprawiane na płd., a jęczmień na wsch. i płn. W 1837. r. płody zbiorów wydały po potrąceniu nasion 11043161 barył albo 16564741 hektol., z których 2278366 barył żyta, 1800902 barył jęczmienia, 1532366 barył owsa, 774670 barył maslinu (mieszaniny owsa i jęczmienia), 299109 barył grochu, 4113442 barył kartofli. Zboża w ogólności są mniéj pożywne i piękne jak w innych krajach Europy. Łąki zajmują 19201 wiorst. Chów bydła w 1837. r. 385,000 koni, 1,657,976 rogacizny, 1,412,689 baranów i 513,792 wieprzy. Bydło i trzoda są w ogólności pośledniejsze jak w innych okolicach. Stadniny królewskie są w Stromsholm, Flyinge i Ottenby. Rybołowstwo stanowi ważną gałęź przemysłu krajowego; połów śledzi, dawniéj znakomity, stał się teraz rzadszym na pobrzeżach Szwecyi. Łososie i raki morskie poławiają się w znacznéj liczbie na pobrzeżach i w rzekach. Eksploatacya mineralna po rolnictwie jest głównym przemysłem krajowym. Szyb eksploatacyjnych jest 586, z których 261 w środkowéj części królestwa. Żelazo Szwedzkie jest wybornego gatunku, mianowicie zaś co do przerabiania stali, i zdaje się, że pokłady żelaza są niewyczerpane. W 1833. r. liczono około 330 wielkich pieców, dostarczających rocznie do 855000 cent. metr. surowcu, 420 walcowni z 1100 kuźniami wyrabiającemi 567000 cent. metr. żelaza kutego. Wartość eksploatacyi innych metali wynosiła około 1831. r. 1640 reichstalarów złota, 71920 reich. srebra, 24075 reich. ołowiu, 155430 reich. kobaltu, 188664 reich. ałunu, 28888 reich. siarki,

30080 reichst. witryolu, 121030 reich. cyny, 11144 reich. niedokwasu żelaza, 155323 reich. węgli. Grunt składający się prawie z gór i skał pierwotnych albo napływowych, dostarcza pięknych granitów, kamieni wapiennych, piaskowca budulcowego i łupków glinkowatych, częściami zaś pokryty jest granitami narzutowemi. Przemysł rękodzielniczy w Szwecyi zaprowadzony został niedawno; w r. 1839. liczba rękodzielni była 2097, w których pracowało 14,861 robotników; wartość ich wyrobów wynosiła 77,507,511 franków. W gub. Elfsborgskiéj są główne zakłady rękodzielni wełnianych, sukna wyrabiają w znacznéj ilości w Sztokolmie i w Norköping. Papier jest jednym z płodów wywozowych rękodzielnictwa. Gorzelnie są ważnemi gałęziami przemysłu z przyczyny wielkiéj ilości konsumcyi wódki. Główniejsze porty królestwa są: Sztokolm i Gothenburg, po nich następują: Gefle, Norköping, Kalmar, Malmö, Helsingborg, Karlshamn, Karlskrona, Westerwick, Sundswall, Ystad, Kalmstad i Wisby. Bank Sztokolmski jest pod dyrekcyą stanów państwa i dla tego zwany bankiem stanów (Riksens-Ständer-Bank), do niego należą dwa banki pomocnicze w Gothemburgu i w Malmö. Oprócz tych są banki prowincyonalne albo kantory zamiany, oraz kasy oszczędności w główniejszych miastach. Drogi i trakty są w ogólności piękne i dobrze utrzymywane. Znaczniejsze kanały spławowe są: kanał Soder-Telje, łączący jezioro Mälar z mr. Baltyckiém, długi na ¼ mil; kanał Strömsholm, prowadzący z jeziora Mälar płody Dalekarlii i Westmanlandyi, długi na 9 mil; kanał Arboga, najdawniejszy w Szwecyi, długi na 1 milę, łączący Hjelmar z Mälar, kanał Hjelmar; nakoniec system żeglugi, łączący Kattegat z mr. Baltyckiém przez Gota i kanał boczny do téj rzeki albo Trölhätta; jezioro Wener, kanał Gota, jezioro Wetter, kanał Motala i kanał Söderkoping. Szwecya nie ma dotąd kolei żelaznéj. Szwecya ma tylko z Norwegią wspólnego monarchę, zarząd zewnętrznéj polityki i dyplomacyę. Rząd w Szwecyi jest monarchiczno-konstytucyjny, dziedziczny w linii męzkiéj, którego podstawę stanowi konstytucya z 1809. r. Król powinien być wyznania ewangelickiego, osoba jego jest nietykalną, a ministrowie jedynie są odpowiedzialnymi. Władza wykonawcza do króla należy, lecz władzę prawodawczą podziela ze sejmem albo zgromadzeniem stanów. Król mianuje na wszystkie urzędy cywilne i wojskowe, zawiera traktaty z mocarstwami zagranicznemi, wypowiada wojnę i zawiera pokój. Książęta krwi królewskiéj nie mogą piastować żadnych urzędów. Tytuł nosi: Król Szwecyi i Norwegii, Wendów, Gotów (Sveriges, Norriges, Göthes och Wendes Konung). Zgromadzenie narodowe (Riket-Ständer) składa się z 4 izb, których członkowie są reprezentantami 4 klass: szlachty, duchowieństwa, mieszczan i wieśniaków. Król mianuje prezesów izb oprócz prezesa izby duchowieństwa, którym jest arcybiskup Upsali z urzędu swego. Sejm zbiera się co pięć lat i odbywa posiedzenia zwykłe przez 3 lub 4 miesiące. Każdy członek rodziny szlacheckiéj, jest z prawa członkiem izby szlacheckiéj, i lubo liczba szlachty wynosi około 13,500, deputowanych z tego stanu jest tylko 500. Izba duchowieństwa składa się z 60 reprezentantów tego stanu. Prawie wszystkie przywileje których szlachta używała przed 1809. r. zostały zniesionemi w téj epoce. Izba mieszczańska składa się z 85 członków wybranych przez patentowanych i cechy miejskie. Izba włościan składa się z 140—150 deputowanych z gmin, wieśniacy używają praw reprezentacyjnych od końca XV. wieku. Deputowani duchowieństwa, mieszczan i wieśniaków otrzymują pensye w ciągu trwania posiedzeń. Przy rozpoczęciu posiedzeń członkowie obierają delegowanych, zasiadających ciągle i którym przedstawiane są interesa przed ich wprowadzeniem do izb. Te komitety są: Riddarhus Direction dla szlachty, Pröste-Ständets-Canzli-Direction dla duchowieństwa, Borgare-Ständets-Canzli-Direction dla mieszczan, i Bonde-Ständets Canzli-Direction dla włościan; każdy deputowany głosuje oddzielnie. W kwestyach konstytucyjnych większość w 4 izbach jest konieczną, ażeby projekt stał się prawomocnym; w zwyczajnych kwestyach 3 części głosów jest dostateczną. Żaden podatek nie może być nałożonym bez współuczestnictwa izby, lecz we wszystkiém co dotycze wewnętrznéj administracyi i policyi, władza prawodawcza samodzielna należy do króla, do którego sejm może tylko podawać petycye. Postanowienia sejmu przedstawiane są królowi, który może zawiesić ich wykonanie. Ministrowie są odpowiedzialnymi przed sejmem, który ich może oddawać pod sąd najwyższy królestwa. Król ma przy swym boku radę stanu, w któréj się roztrząsają wszystkie sprawy państwa; téj radzie przewodniczy król, która się składa z 10 członków. Tylko ministrowie sprawiedliwości i spraw zagranicznych mają tytuły ministrów (Swenska Stats Ministrer) wydziałów, zaś spraw wewnętrznych, wojny, wyznań i marynarki, zowią się radcami dworu. Minister spraw

zagranicznych jest zarazem ministrem kancelaryi królewskiéj (Konglige-Majestats-Kanzli), zkąd się ekspedyują postanowienia królewskie. Wydziały administracyjne są następujące: kolegium finansów, od którego zależy mennica Sztokolmska; kantor albo izba obrachunkowa, kolegium górnicze, kolegium marynarki, dyrekcye generalne komory i poczt; kolegium zdrowia, budowl publicznych, wymiarów geograficznych. Terytoryum dzieli się na 24 lanów, a te na 117 fogderi. Pierwszym urzędnikiem lanu jest Landshöfding. Stolica tworzy oddzielną prowincyę zwaną Namiestnikowstwem generalném. W miastach są burmistrze. Co do administracyi sądowéj, jest sąd najwyższy (Kununges-Högste-Domstol) w Sztokolmie, składa się z 12 radców, i prezyduje w nim minister sprawiedliwości. Trzy sądy apelacyjne, jeden dla prowincyj płn. (Swea-Hof-Ratt) w Sztokolmie; drugi dla prowincyj środkowych (Götha-Hof-Ratt) w Jonköping; a trzeci (Skane-och-blechinge-Hof-Ratt) w Christianstad dla prowincyj płd. Pod temi sądami zostaje 16 trybunałów prowincyonalnych (Konglige-Majestat-Nedre Justitiae Revision albo Lagsaga). Sądy apelacyjne odbywają trzy posiedzenia do roku. Trybunały specyalne są sądami miejskiemi sądzącemi w I. i II. instancyi, do których składu wchodzą burmistrze; oprócz tego jest sąd wojenny i górniczy. Domy karne są w Sztokolmie, Norrköping, Gotheborg, Karlskrona i w Malmö; oprócz tego są więzienia w twierdzach: Waxholm, Landskrona, Christianstad, Warberg, Karlskrona, Götheborg, Ny-Elfsborg, Karlsten i Malmö. Religia ewangelicka jest panującą. Administracya téjże należy do 1 arcybiskupa w Upsali, i do 11 biskupów: w Lund, Götheborg, Wexiö, Calmar, Linkoping, Skara, Karlstad, Wisby, Westeräs, Strangnäs i Hernosand; biskupstwa (Stift) dzielą się na 172 dekanatów (Prosteriet), i 2490 parafij. Duchowieństwa jest 3,000; biskupi mianowani są przez króla, niższe duchowieństwo obierane jest przez lud. Zakłady naukowe początkowe bardzo są liczne w Szwecyi. Żaden z mieszkańców nie może użytkować z praw cywilnych, jeżeli nie umie czytać. Dwa uniwersytety, w Upsali (założony w 1476. r.) i w Lund (założony w 1668. r.). Szkoły klassyczne są gimnazya i szkoły katedralne (Dom-Skolan) w stolicach biskupich, będące zarazem gimnazyami i seminaryami teologicznemi. Inne szkoły są tak zwane miejskie, podobnie urządzone jak w Prusach. Szkoły specyalne są: wyższa szkoła wojskowa i morska w Sztokolmie, szkoła praktyczna górnicza w Fahlum, szkoła weterynaryjna w Skare, szkoła królewska technologii w Sztokolmie, szkoła leśna, akademia królewska sztuk pięknych, instytuty królewskie ociemniałych i głuchoniemych. Główne towarzystwa uczone są: akademia szwedzka dla wydoskonalenia języka Szwedzkiego, akademia nauk w Upsali, akademia królewska nauk w Sztokolmie, akademia królewska literatury, historyi i starożytności; akademia królewska muzyki, nauk wojskowych i t. d. Siła zbrojna lądowa i morska, w czasie pokoju składa się z dobrowolnych zaciągowych i z wojska utrzymywanego i dostarczanego przez prowincye i miasta. Oprócz tego zbierają przez zaciąg rodzaj milicyi rezerwowéj dzielącéj się na 5 klas. Szwecya dzieli się na 6 obwodów wojskowych, z których każdy dostarcza na pewną liczbę lat ludzi do drugiego oddziału wojska. Armia czynna składa się z 34,363 ludzi, z których 25,945 ludzi piechoty (27 pułków), 4,864 ludzi jazdy (8 pułków huzarów, dragonów i strzelców), 3,190 artyleryi (3 pułki z 128 działami). Na wyspie Gotland jest gwardya narodowa z 9,499 ludzi złożona. Znaczniejsze twierdze w królestwie są: Sztokolm, Göthaborg, Karlskrona, Christianstad, Waxholm, Frederiksborg, Landskrona, Ny-Elfsborg, Malmö, Karlsten, Kongsholm, Drottninskär, Karlshamn, Dalarö, Gefle, Fredriks-Sakns, Helsingborg, Ystad, Grisslehamm, Karlsborg i Wisby. Arsenały, pracownie i warsztaty wojskowe są: w Sztokolmie, Göthaborgu, Jonkoping i Christianstad. Szpital inwalidów jest w Ulrichsdale, a szpital wojskowy centralny w Kungsholm. Marynarka składa się z 21 okrętów liniowych, z których 10 uzbrojonych, z 8 fregat, 5 korwet, 195 yolów, 111 szalup kanonierskich, 129 innych statków i z 2 statków parowych, razem mieszczących 23,000 ludzi i 2,000 dział. Porty wojenne są: w Sztokolmie, Göthaborgu i Karlskronie. Według budżetu na rok 1844. uchwalonego na trzy następne lata, dochody wynosiły 9,902,230 talerów, wydatki 14,053,577 talerów. Przewyżkę rozchodu nad dochód pokrywają oszczędności z lat poprzednich i dochody z banku. Szwecya nie ma długu. Szwecya ma jedną posiadłość zamorską, to jest wyspę Św. Bartłomieja w Antyllach.

SZWERYN, M. Związku Niemieckiego, stolica ks. Meklemburg-Szweryńskiego, o 97 w. ku płd.-zach. od Frankfurtu nad Menem, między jeziorem t. n. i dwoma pomniejszemi jeziorami. Leży pod 33° 43' szer. płn., a 29° 11' dłg. wsch.; 17,185 m. Siedlisko władz rządowych wielko-książęcych.

Administracya centralna finansów i wojny, kancelarya sprawiedliwości, mennica, konsystorz ewangelicki. Gimnazyum (Fridricianum), szkoła paziów i weterynaryi. Piękny zakład dla obłąkanych w Sachsenberg. Fabryki sukna, płótna, wódki i tytuniu. Mur otacza różne części, z których się miasto składa: Stare Miasto albo Schwerin, Nowe Miasto (Neustadt-Schwerin) albo Schelf, i przedmieście. Z pomiędzy główniejszych budynków zasługują na uwagę: pałac rządowy i administracyi centralnéj, katedra gotycka, zamek i oba zamki wielko-książęce, oraz ogrody pałacowe i wyspa Schelfwerder.

SZWERYŃSKIE KSIĘSTWO, czyli CYRKUŁ MEKLEMBURGSKI, prowincya administracyjna ks. Meklemburg-Szweryńskiego, stol. Szweryn. Rozległość 121 mil kw. niem.; 238,504 m. Dzieli się na 12 terytoryów miast, 21 amtów dominialnych i na 21 amtów senioralnych.

SZWERYŃSKIE jezioro, upływ rzeki Stör, w ks. Meklemburg-Szweryńskiém. Oblewa M. Szweryn. Rozległe 1,11 mil kw. niem., długie 21 w., szerokie 5,55 w. Kanał sztuczny zwany Schiftgraben, dawniéj spławny, łączy je z rz. Wismer.

SZYDŁÓW, M. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Stopnickim, o 19 wiorst na płn.-wsch. od Stopnicy, nad rz. Ciekącą; 1,900 m. W r. 1329. Władysław Łokietek nadał temu miastu prawo niemieckie; Kazimierz W. murem obwiódł; w 1403. r. Władysław Jagiełło nadał to miasto Świdrygajle. W 1633. r. Władysław IV. pozwolił tu żydom osiadać; a 1655. r. Celarjus nazywa to miasto: szynkami żydowskiemi zaplugawioną mieściną. Jest tu kościół paralialny Św. Władysława murowany, w r. 1355. podobno przez Władysława W. na znak pokuty za zabicie księdza Baryczki wzniesiony, i kościół szpitalny Św. Ducha za bramą Opatowską.

SZYDŁOWIEC, M. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Opoczyńskim, o 42 w. na wsch. od Końskich; 3,890 m. Zdobi to miasto ratusz gotyckiéj architektury, z wysoką wieżą, oraz starożytny kościół farny, w którym piękny z czerwonego marmuru grobowiec Mikołaja Szydłowieckiego, kasztelana Sandomierskiego, w roku 1530. zmarłego i przez jego brata Krzysztofa, kasztelana Krakowskiego wzniesiony. Za miastem dwupiętrowy zamek do koła wodą oblany; w gmachu tym dnia 3. maja 1795. r. zmarł bezpotomnie Mikołaj książę Radziwiłł, starosta Radoszkowski, szef konnéj gwardyi litewskiéj, pogrzebany w kościele farnym.

SZYMBARK, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Jasielskim, pół mili od Górki. Zwaliska zamku przez Rakoczego zburzonego, i duże blicharnie. Mieszkańcy są potomkami niegdyś tam osiadłych Niemców, którzy tę osadę pod nazwiskiem Schönpark założyli.

SZYPAN, GIUPPANA, W. w Austryi, w Dalmacyi, w cyrkule Raguzy, na Adryatyku; 850 m.

SZYRWINTA, mała rzeka w król. Polskiém, początek ma pod wsią Gudele, w płn.-wsch. stronie miasta Wysztyńca, od wsi Bojar do ujścia w Szeszupę, pod Władysławowem, stanowi część granicy od Prus.

T.

TAASINGE, THORSENG, wyspa w Danii, w sztyfcie Fyen, na płd.-wsch. od Fionii. Rozległość 1,25 mil kwad. niem.; 3,750 m. Przemysł rolniczy i chów bydła.

TABARAKA, wyspa na mr. Śródziemném, przy pobrzeżu Tunetańskiém i blisko la Calle (w Algieryi). Rozwaliny Thabraki starożytnych na stałym lądzie naprzeciw wyspy. Tabaraka zajętą była przez Francuzów przed zdobyciem Algieryi, którym ustąpioną została dla połowu korali.

TABARISTAN, prowincya w Persyi, na płd. Mazenderan. Rozległość 18000 w. kw. Terytoryum górzyste. Eksploatacya siarki i chów bydła.

TABARIEH, M. w Syryi (w Palestynie), na pobrzeżu zach. jeziora t. n. albo Genezareth (Tiberiadis Mare albo Genesareth-Lacus, w Biblii). Siedlisko biskupa greckiego.

TABASCO, VILLA HERMOSA DE TABASCO, VILLA DE SAN-JUAN BAPTISTA, M. w Meksyku, stolica państwa albo departamentu t. n., o 360 w. na płd.-wsch. od Vera-Cruz, nad odnogą Meksykańską, przy ujściu rzeki t. n.; 7,000 m. Port handlowy. Konsulat Stanów Zjednoczonych.

TABLE, MONTAGNE DE LA-TABLE, GÓRA STOŁU, góra na przylądku Dobréj Nadziei, 1300

metr. wysoka. Na jednéj z jéj pochyłości o 8 w. od miasta Cap, jest słynna winnica Constance.

TABOR, 1) Chomów, M. w Austryi, w Czechach, o 98 w. na płd.-wsch. od Pragi, nad rzeką Lusznicą; 4,043 m. Sąd kryminalny. Handel zbożem. Sławne w wojnach Hussytów, jako miejsce zebrań i działań Taborystów, kolebka sekty Adamitów. W okolicy rozwaliny zamku Alt-Tabor i twierdzy Przibienitz, i godny widzenia kościół Klokot. 2) Kreis-Tabor, Chomowski cyrkuł, prowincya administracyjna w Austryi, w Czechach, stol. Tabor. Rozległość 56,5 mil kwad. niem. Ludność 217,824 m. Zawiera 25 wsi, 65 dominiów. 3) Góra w Syryi, na płd.-zach. od jeziora Tabarieh. Miejsce gdzie się spełnił cud Przemienienia Pańskiego. Zwycięztwo 4,000 Francuzów, dowodzonych przez generałów Bonapartego i Klebera, odniesione nad 35,000 Turkami pod tą górą.

TACHAU, DRZEWNÓW, M. w Austryi, w Czechach, w cyrkule i o 66 w. na płn.-zach. od Pilzna, nad rzeką Misą; 2,932 m. Huty szkła. Kuźnie żelaza.

TACNA, M. w Peru, w prowincyi i o 300 w. na płd.-wsch. od Arequipa, u podnóża Andów. Kopalnie srebra, z których wydobyto od 1786.—1820. r. 604715 mark kastylijskich albo 30447 kilogramów srebra.

TACUNGA, LA-T..., M. w Ameryce, w Rzplitéj Ekwator, w prowincyi i o 79 w. na płd, Quito, nad rz. San-Felipe; 17,000 m. Kilka razy zniszczone przez wybuch wulkanu Cotopaxi, który ma kształt doskonałego ostrokręgu, a którego płomienie wznosiły się w 1738. r. na 900 metr. nad krater.

TACZYWODA, mała rzeczka w ces. Rossyjskiém, w gub. Podolskiéj; wpada do Samary.

TADANIE, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Złoczowskim, $2^1/_2$ mile od Buska. Był tu dawniéj warowny zamek, w r. 1621. długo od Tatarów oblegany.

TADCASTER, Mm. w Anglii, w hrb. Yorku (West-Riding), o 16 w. na płd.-zach. od Yorku, nad rz. Warfe; 2,855 m.

TADMOR, W. w Syryi, o 220 w. na płn.-wsch. od Damaszku, pośród pustyni Syryjskiéj. Pyszne ruiny Palmiry albo Tadmor starożytnych.

TADOUSSAC, Mm. w Niższéj Kanadzie, o 120 w. na płn.-wsch. od Quebeku, nad rz. Św. Wawrzeńca, przy ujściu Saguenay. Pierwsza osada założona przez Francuzów, i przez długi czas najważniejsza pod względem handlu futrami.

TAFALLA, M. w Hiszpanii, w prow. Nawary, o 24 w. ku płd. od Pampeluny, blisko Citacos; 5,000 m.

TAFILET, M. w pań. Marokańskiém, stol. prow. t. n., o 550 w. ku płd.-wsch. od Maroko, nad rz. Ziz; 2,500 m.

TAFNA, rzeka w Algieryi, w prow. Oran, zlewająca się do odnogi Raszgun. Bieg około 130 w. Nad brzegami téj rzeki zawarty został traktat, stanowiący granice posiadłości Francyi.

TAGAL, M. na wyspie Jawie, stolica rezydencyi t. n., o 302 w. ku płd.-wsch. od Batawii, na pobrzeżu płn. wyspy, przy ujściu rzeki t. n. Port handlowy i porządne warsztaty okrętowe.

TAGANROG, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Ekaterynosławskiéj. Położone pod 47° 12' płn. szer., a 56° 36' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 1840 w., od Moskwy 1163 w., a 506 w. ku płd.-wsch. od Ekaterynosławia. Leży nad mr. Azowskiém; 22,472 m. Gimnazyum kupieckie. Komora. Szpital. Port handlowy. W 1836. r. wartość wywozu wynosiła 10,511,802 rubli assyg., a w téj ilości przypadło na porty rossyjskie 3,089,525 rubli assyg. W 1839. r. przywieziono na jarmark w tém mieście towarów za 2,930,751 rubli assyg. Główniejsze przedmioty wywozu: zboże, a mianowicie pszenica, żelazo i wyroby nożownicze z Tuły, liny, płótno żaglowe i inne, miedź, łój, wełna, skóry, futra, wosk, potaż, kawior i t. p.; z towarów wprowadzanych: wina, oliwa, owce, wędliny, tkaniny wełniane i bawełniane, tytuń, cukier i t. p. Założone przez Piotra W. w 1698. r. Błogosławionéj pamięci cesarz Aleksander umarł tu w 1825. r.

TAGDEMPT, M. w Algieryi, w prow. Oran, o 90 w. od Maskara, blisko źródeł Schelif. Przez czas niejaki było stolicą Abd-el-Kadera, i w nim się mieścił jego arsenał centralny.

TAGHILSK, W. w ces. Rossyjskiém, w gubernii Permskiéj, nad rzeką t. n. Bogate pokłady złota i platyny, należące do rodziny Demidowych. Od 1823.—1838. r. wydały 464 pudów złota, a 1216 pudów platyny.

TAGLIACOZZO, M. w król. Neapolitańskiém, w Niższéj Abruzyi II., na płn.-zach. od Avezzano, nad źródłem Salto; 3,500 m. Pałac królewski.

TAGLIAMENTO, rzeka w król. Lombardzko-Weneckiém, w gub. Weneckiéj, wpadająca do mr. Adryatyckiego, o 15 w. na płd. od Marano. Źródło w Alpach, w górze Mauro; bieg około 170 w.

TAHITI, O-THAITI, OTAHEITI, wyspa Oceanii, w Polinezyi, na archipelagu Towarzyskim, stolica Papeiti. Rozległość 1100 w. kw. Ludność 10,000 m. Jedna z główniejszych wysp Polinezyi, składa się z dwóch półwyspów połączonych międzymo-

rzem. Grunt górzysty we środku i bardzo żyzny. Klimat roskoszny. Zbiór wszelkich płodów Oceanii i wielu płodów Europy, które się tam aklimatyzowały. Lasy obfitują w wyborne drzewo budulcowe. Chów znakomity wieprzy i drobiu. Handel płodami krajowemi na statkach do połowu wielorybów, zawijających do portu. Zostaje pod opieką Francyi, która utrzymuje na niéj załogę.

TAIN, 1) Mm. w Szkocyi, stoł. hrb. Ross, o 513 w. ku płn. od Edymburga, na pobrzeżu płd. Frith of Dornach; 2,281 w 1841. roku. Gręplarnia lnu; garbarnie. 2) M. we Francyi, w dep. Drôme, o 18 w. ku płn.-zach. od Walencyi, na l. brz. Rodanu; 2,541 m. w 1846. r. U podnóża słynnego wzgórza zwanego Hermitage, na którém rośnie przedziwne wino Hermitage. Handel migdałami, winem i główne składy tegoż. Most z drutu żelaznego prowadzący z Tain do Tournon, na Rodanie, pierwszy z wzniesionych we Francyi (1815. r.).

TAJNA, mała rzeka w ces. Austryackiém, w Galicyi, ma źródło na wzgórzach, na wsch. Trembowli, i wpada wraz z rz. Gniłą do Zbrucza z pr. strony. Nad nią leży Mm. Chorostków.

TAISNIERES-SUR-HON, W. we Francyi, w dep. Północnym, o 29 w. ku płn.-wsch. od Avesnes; 1,296 m. Dystylarnie wódki, browar, wyroby kamienne. W okolicy włość Malplaquet, gdzie była stoczona słynna bitwa 11. września 1709. r.

TAI-TSCHEOU, M. w Chinach, stoł. dep. t. n., w prow. Schang-Toun, nad odnogą Petschyli. Jedno ze stanowisk floty cesarskiéj.

TALARN, M. w Hiszpanii, w Katalonii, w prow. o 63 w. ku płn. od Lerida, na pr. brz. rz. Noquera Pallaresa; 1,450 m. Fabryki wyrobów wełnianych. Handel mięsem, masłem, serami.

TALAVERA-DE-LA-REINA, M. w Hiszpanii, w Nowéj Kastylii, o 75 w. na zach. od Toledo, nad rz. Tagiem; 8,000 m. Fabryki wyrobów jedwabnych, fajansowych i garncarskich. Miejsce urodzenia historyka Mariana.

TALENCE, W. we Francyi, w dep. Gironde, o 6 w. na płd.-zach. od Bordeaux; 1,322 m. Winnice wina Graves; dobre wina czerwone, mianowicie z Chateau-Thouars i Lafitte-Haut-Talence.

TALISZYŃSKIE haństwo w kraju Zakaukaskim, M. stoł. Astara. Rozległość 10000 w. kw. Ludność 30,000 m. Uprawa trzciny cukrowéj, jedwabiu, bawełny, tytuniu.

TALKA, mała rzeka w ces. Rossyjskiém, w gub. Kijowskiéj, wpada do Teterowa z pr. strony.

TALLAHASSEE, M. w Stanach Zjednoczonych, stoł. pań. Florydy, o 1660 w. ku płd.-zach. od Washingtonu, nad zlewem zatoki Appalasz; 1,616 m. w 1840. r.

TALLEVENDE-LE-GRAND, W. we Francyi, w dep. Calvados, o 3 w. na zach. od Vire; 3,284 m.

TALLYA, Mm. w Węgrzech, w żupań. Zemplińskiém, o 13 w. na płn.-zach. od Tokaju, u podnóża góry Stor. Winnice jedne z najsławniejszych w Węgrzech wina zwanego Tokajskiém. Sprzedaż korców do winozbioru.

TALMONT, Mm. we Francyi, w depar. Vandée, o 13 w. na wsch. od les Sables, nad rz. Guy-Chatenay; 3,363 m.

TALSEN, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Kurlandzkiéj. Odległe od Petersburga 708 w., od Moskwy 1207 w.

TALYSZ, hanat w ces. Rossyjskiém, w prow. Zakaukazkiéj, należący do Gruzyi.

TAMAŃ, M. w ces. Rossyjskiém, w ziemi Czarnomorskich Kozaków. Leży pod 45° 13' płn. szer., a 54° 24' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 2079 w., od Moskwy 1423 w. Na wyspie i nad odnogą t. n. i nad ciaśniną Kercz. Port.

TAMBOW, M. w ces. Rossyjskiém, stoł. gubernii t. n., powiatowe. Leży pod 52° 43' szer. płn., a 59° 9' wsch. dłg. Odległe o 1183 w. na płd.-wsch. od St. Petersburga, a 466 w. na płd.-wsch. od Moskwy, nad rzeką Cną; 16,789 m. Sąd kryminalny i apelacyjny. Stolica eparchii prawosławnéj i biskupstwa Tambowskiego i Szackiego. Korpus kadetów. Gimnazyum. Szkoła panien szlacheckiego rodu, zostająca pod opieką Najjaśniejszéj Pani. Fabryka sukna, łojownie, garbarnie.

TAMBOWSKA gubernia w ces. Rossyjskiém, stol. Tambow. Rozległość 66825 mil kwad. niem. Ludność 1,550,000 m. Grunt płaski i lekko spagórkowacony, zawierający stepy na wsch a bagna zarosłe na płn., lecz w ogólności żyzny. Zbiór zboża jeden z najobfitszych w cesarstwie, wynosi bowiem do 15000000 czetwerti rocznie. Chów dobrych koni. Fabryki sukna i wyrobów wełnianych. Wywóz zboża, konopi, skór. Dzieli się na 11 powiatów.

TAMBRE, rzeka w Hiszpanii, wpadająca do odnogi Noya, o 2 w. od miasta Noya. Źródło pod Mellid; bieg około 100 w.

TAMISE, Mm. w Belgii, w Wsch. Flandryi, o 12 w. na płn.-wsch. od Termonde, na l. brz. Skaldy; 8,000 m. Przemysł czynny, przędzalnie bawełny. Fabryki chustek, płótna żaglowego, warzelnie soli, mydlarnie, browary, garbarnie, fabryki sabotów. Handel płótnem, lnem, zbożem, skórami, solą. Ry-

bołowstwo i żegluga czynna. Wioska słynna kościołem St. Amelbergi, która tam umarła w 772. r.

TAMIZA, THANUS, rzeka w Anglii, zlew do mr. Niemieckiego, na płn. ciaśniny Kaletańskiéj. Źródło przy zlewie Isis, Lech, Kolny i Churnet, małych strumykach, biorących początek w Costwold-Hilds. Bieg około 340 w. przez Oxford, Dorchester, Reading, Marlow, Windsor, Kingston, Richmond, Londyn, Greenwich, Woolwich i Grawesend. Główniejsze ich zlewy: Kennet i Wey z pr. str., Lea i Darent z l. str., wszystkie spławne. Jako droga komunikacyjna, Tamiza jest największą rzeką świata. Jest spławną od Lechlade aż do morza dla okrętów 800-beczkowych (od Deptford służy dla wszelkich okrętów). Głębokość jéj pod Londynem wynosi 3 metry, pod Greenwich 7 metrów przy średnim przypływie wielkich przyborów wiosennych.

TAMPICO, SANTA-ANNA-DE-TAMAULIPAS, M. w Meksyku, stol. pań. Tamaulipas, nad rz. Tampico, przy jéj ujściu do odnogi Meksykańskiéj i nad laguną t. n.; 8,000 m. Konsulaty: Stanów Zjednoczonych, Anglii, Saksonii i Hiszpanii. Port handlowy czynny, nie bardzo bezpieczny, lecz zdrowszy jak w Vera-Cruz.

TAMWORTH, Mm. w Anglii, w hrb. Stafford i Warwick, o 14 w. na płd.-wsch. od Lichtfield, nad rz. Tame; 7,185 m. Garbarnie, drukarnie bawełnianych wyrobów, browary, fabryki wyrobów wełnianych i bawełnianych. Wybiera dwóch deputowanych.

TANANARIVE, M. na wyspie Madagaskar, stol. król. Ovas; 50,000 m. Radama założył tam szkołę i drukarnię.

TANARO, rzeka w król. Sardyńskiém, wpadająca do pr. brz. rzeki Po, naprzeciw Cambio. Źródło w Alpach nadmorskich, przy jéj połączeniu z Apeninami. Bieg około 250 w. przez Ceva, Cherasco, Albę, Astię i Aleksandryę. Spławna od Ormea na 130 w. Główne zlewy do pr. brz. Belbo i Bormida, do l. brz. Conaglia, Ellero i Stura.

TANDERAGEE, M. w Irlandyi, w hrb. i o 7 w. na zach. od Armagh; 1,158 m. Fabryki płótna, batystu i bawełnianych wyrobów; ważne jarmarki na płótno.

TANEW, mała rzeka poczynająca się w Galicyi, w okolicach M. Narola. Pod wsią Borowice wpływa w okręg Tarnogrodzki, pod wsią Sierakowem powraca do Galicyi, a przepłynąwszy mil $6^1/_2$ wpada pod Ulanowem do Sanu. Nie jest spławną lecz nią być mogła; przyjmuje w siebie rz. Wielkę, Białę, Ładę, Lubienicę, Sopot i Szum.

TANGER, M. w ces. Marokańskiém, o 220 w. na płn. od Fezu, nad ciaśniną Gibraltarską, na płd.-wsch. od przylądka Spartel; 9,500 m. Warowne. Port handlowy dość znaczny, z powodu sąsiedztwa z Gibraltarem. Miasto bardzo starożytne, którego założenie przypisują Kartagińczykom. Zdobyte przez Francuzów w 1844. r.

TANGERMUNDE, M. w Prusach, w prow. Saskiéj, w rejencyi i o 47 w. na płn. od Magdeburga, nad rzeką Elbą, przy zlewie Tangerü do téj rzeki; 4,215 m. Trybunał cywilny. Rafinerye cukru, cegielnie.

TANINGE, Mm. w król. Sardyńskiém, w prow. Faucigny, o 9 w. na płn. od Cluses, nad rz. Freron zlewającą się do Giffre; 2,780 m. Garbarnie, fabryki igieł.

TANJORE, TANŻAUR, M. w Indostanie angielskim, stoł. obwodu t. n., w prezydentostwie i o 272 w. na płn.-wsch. od Madras; 30,000 m. Miasto warowne, nadaremnie oblegane przez Anglików w 1749. r. i przez Francuzów w 1758. r.; zdobyte zostało przez pierwszych w 1773. r.

TANNAY, Mm. we Francyi, w dep. Nièvre, o 14 w. na płd.-wsch. od Clamecy, na l. brz. rz. Yonne; 1,314 m. Fabryki pomp; garbarnie.

TANTACH, M. w Niższym Egipcie, o 39 w. na płn. od Menuf. Przepyszny meczet, do którego licznie uczęszczają pielgrzymi. Jarmark jeden z najgłówniejszych na wschodzie, na który zbiera się do 200,000 pielgrzymów i kupców.

TANTOUMKUERY, M. w płn. Gujanie, na pobrzeżu Złotém, o 33 w. na wsch. od Cormantin. Port niegdyś zajmowany przez Anglików.

TANUCHÓWKA, wyspa na Dnieprze, w ces. Rossyjskiém. Tu Chmielnicki uzbroił Kozaków przed bitwą Korsuńską r. 1648.

TAORMINA, M. w Sycylii, o 22 w. na płd. od Castroreale, nad mr. Śródziemném; 3,925 m. w r. 1831. r. Miasto warowne. Handel winem i konopiami. Piękne rozwaliny starożytne.

TAPOLCSAN, NAGY-T..., GROSS-T..., Mm. w Węgrzech, w żup. i o 26 w. na płn. od Neitra, nad rz. Neitrą; 2,547 m. Zbiór winogradu i szafranu. Fabryki sukna ordynaryjnego.

TARA, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Tobolskiéj. Leży pod 66° 55' płn. szerok., a 92° 4' wsch. dłg. Odległe 3525 w. od Petersburga, 2848 w. od Moskwy, a 577 w. od Tobolska, nad rz. Arkarką, wpadającą w pobliskości do Irtyszu; 5,086 m. Handel czynny. Założone w 1594. r.

TARANCON, M. w Hiszpanii, w Nowéj Kastylii, w prow. Cuença, o 45 w. na płn.-wsch. od Okana,

nad rzeką Rianzares; 5,000 m. Zbiór dobrego wina.

TARANTO, TARENT, M. w król. Neapolitańskiém, w prow. Terra d'Otranto, stoł. obwodu t. n., o 106 w. na zach. od Lecce, w głębi odnogi Tarentu, na wyspie pomiędzy dwoma zatokami zwanemi Mare-Piccolo i Mare-Grande; 18,000 m. Stanowisko wojenne. Siedlisko arcybiskupa. Szpital wojskowy. Fabryki płótna i wyrobów bawełnianych. Warzelnie soli. Port handlowy. Wywóz oliwy. Miasto bardzo starożytne, którego założenie przypisują Kreteńczykom.

TARARE, M. we Francyi, w dep. Rodanu, o 26 w. na płd.-zach. od Villefranche, u podnóża góry t. n., na l. brz. rz. Tardine; 9,690 m. Kassa oszczędności. Ognisko fabryk muszlinu, rozciągających się na przestrzeni 150 w., w których pracuje 50—60 tysięcy tkaczy. Fabryka szali wełnianych i pluszu. Blicharnie muszlinu. Fabryka grzebieni stalowych do grępiarni. Farbiarnie. Wielki handel na wełnę, muszliny. Ojczyzna Andrieux'go.

TARASCON, 1) Tarascon-sur-Ariège, M. we Francyi, o 17 w. na płd. od Foix, nad rzeką t. n.; 1,551 m. Przędzalnie wełny. Kuźnie w Allens, Lacombe, Esquerane i Mouline. Handel i składy żelaza. Eksploatacya kaolinu i feldspatu do porcelany. 2) Tarascon-sur-Rhône, M. we Francyi, w dep. Ujścia-Rodanu, o 15 w. na płn. od Arles, nad Rodanem; 11,968 m. Trybunał I. instancyi handlowy. Szkoła komunalna. Biblioteka publiczna (7000 tomów). Lombard. Teatr. Wyborne wina czerwone. Uprawa marzanny i ostu. Fabryka chustek, wyrobów chemicznych, koszenilli. Przędzalnie kokonów. Grępiarnie wełny. Garbarnie. Piękne zbiory botaniczne w Tonelle. Handel marzanną, octem, nasionami olejnemi, ziemiopłodami, winem, oliwą, migdałami. Łączy się z Beaucaire mostem łyżwowym; nad miastem panuje zamek warowny gotyckiéj budowy.

TARASZCZA, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Kijowskiéj. Odległe od Petersburga 1353 w., od Moskwy 992 w., a o 121 w. od Kijowa; 5,110 m.

TARAZONA, M. w Hiszpanii, w Aragonii, w prowincyi i o 93 w. na płn.-zach. od Saragossy, nad rz. Queiles; 10,000 m. Siedlisko biskupa sufragana Saragossy.

TARBAGATAJ, SUN-TSING-TSCHING, M. w pań. Chińskiém, główne podziału wojskowego t. n. w Dżungaryi, u podnóża gór Takhta; 6,000 m. Główne miejsce składów handlu Chińczyków z Kirgizami.

TARBES, M. we Francyi, stoł. dep. Wyższych Pyreneów, o 815 w. na płd.-zach. od Paryża, nad rz. Adour. Leży pod 43° 13' szerok. płn., a 2° 16' dłg. zach.; 13,321 m. w 1846. r. Siedlisko biskupa sufragana Auch. Trybunał handlowy. Inspektoryat leśny. Szkoła komunalna z biblioteką. Szkoła normalna początkowa departamentowa. Szkoła bezpłatna rysunków i budownictwa dla 40 synów rzemieślników. Dwie drukarnie. Towarzystwo rolnicze. Dom dla obłąkanych. Stadnina ogierów i źrebiąt pomocnicza stada w Auch. Wyścigi konne dla 10 departamentów. Garbarnie i papiernie. Olejarnie. Gisernie dzwonów i surowcu. Handel na płody i bydło. Jarmarki co 2 tygodnie. Miasto bardzo starożytne, jedno z najpiękniejszych na południu, ulice ma szerokie, proste i zlewane bieżącą wodą. Ojczyzna Barera.

TARCZAL, Mm. w Węgrzech, w żup. Zemplin, u podnóża i na zach. góry Tokaju; 3,127 m. Zbiór wina, sławnego Tokaju.

TARCZYN, Mm. w królestwie Polskiém, w gubernii Warszawskiéj. Zabudowane z drzewa, brukowane, z trzech stron łąkami i wodą, a z czwartéj piaskami otoczone. Było wsią; lecz za staraniem Jana, plebana miejscowego, przez Kazimierza księcia Mazowieckiego na Czersku, w miasto zamieniona i obdarzona prawem Magdeburgskiém. Kościół Św. Mikołaja murowany i sklepiony, na prepozyturę podniesiony przez Jana starszego, księcia Warszawskiego, 1406. r.; późniéj podźwignięty przez słynnego Gabryela Władysławskiego, nauczyciela synów Zygmunta III., uposażyciela szkół Władysławsko-Nowodworskich w Krakowie, który r. 1631. umarł w Chełmie, jak świadczy napis wyryty na kamieniu. Ludność 780 m., 54 domów drewnianych; 10 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy.

TARGANICA, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Wadowickim, mila od Andrychowa. Wiele warsztatów drylichowych.

TARIFA, M. w Hiszpanii, w Andaluzyi, w prowincyi i o 45 w. na płd.-wsch. od Kadyksu, nad ciaśniną Gibraltarską, przy jéj zlewie do oceanu Atlantyckiego; 12,000 m. Miasto warowne. Port handlowy, dość znaczny.

TARKAN, mała rzeka w ces. Rossyjskiém, w gub. Kijowskiéj, wpada do Rosi z pr. strony.

TARŁÓW, Mm. w królestwie Polskiém, w gubernii Radomskiéj, powiecie Sandomierskim, o 21 w. od Opatowa, nad Wisłą; 1,531 mieszkańców. Na mocy przywileju Zygmunta Augusta z r. 1550., założone przez Jędrzeja Tarłę na gruntach wsi

dziedzicznych. Zygmunt August udarował to miasto prawem Magdeburgskiém, a Tarło murami opasał osadę. Tutejsi garncarze w 1664. r. otrzymali od Jana Kazimierza przywilej wolnego handlu wyrobami swemi po wszystkich miastach polskich i pruskich, i spławiania onych Wisłą do Gdańska. Zbigniew Oleśnicki dziedzic miasteczka, w 1647. r. wymurował tu piękną farę.

TARMA, M. w Peru, w dep. Janiny, o 220 w. na płn.-wsch. od Lima, nad rz. Chanchamayo: 5,500 m. Eksploatacya merkuryuszu w okolicach.

TARN, 1) rzeka we Francyi, zlew do Garonny, o 3 w. powyżéj Moissac, w dep. Dordogne. Źródło w górze Lozere, w dep. Lozere. Bieg około 310 w. przez Alby, Gaillac, Villemur, Montauban, Moissac. Żeglowna od Peyrelau na 26 w., spławna od Gaillac na 110 w. za pośrednictwem 9 śluz. Z wodą spławiają: wino, zboże, mąki, śliwki, migdały, anyż, jałowiec, sery, sukna, płótna, drzewo budulcowe, butelki; pod wodę: towary kolonialne. Główne zlewy: z pr. strony Aveyron, zlew Jonte, Dourbie, Dourdon, Rance, Agout. 2) Departament Francyi, stol. Albi. Leży między departamentami: Tarn-et-Garonne, Haute-Garonne, Aude, Hérault i Aveyron, między 43° 20' i 44° 15' szerok. płn. Rozległość 574414 hektarów. Ludność w 1846. r. 360,679 m., z których 182,282 mężczyzn, a 178,397 kobiet. Położony w kotlinie Garonny. Oblany po większéj części rz. Tarn i jéj zlewem Agout, oraz innemi rzeczkami wpadającemi do tych dwóch rzek; na płn. oblany rz. Aveyron i jéj zlewami: Viaur, Cerou i Vere. Kraj dość wyniesiony i po części górzysty, opierający się od płd. o łańcuch gór Czarnych, będących początkiem Cewennów, a na wsch. i płn. pokryty odnogami Cewennów i gór Owernijskich. Ziemia żyzna w dolinach i na równinach, dzieląca się według swéj przyrody: na kraj górzysty 80847 hektarów, na kraj zarośli albo bagien 61739 hektarów, na kraj ziemi urodzajnéj 328949 hektarów, ziemię kredziastą lub wapienną 11351 hektarów, ziemię kamienistą 31243 hektarów. Kraj rolniczy i rękodzielniczy. Uprawa ziemi bardzo staranna, żniwa zwykle dostateczne, wina nadmiar, zbiory jarzyn i konopi, owoców obfitość a mianowicie kasztanów. Ważna uprawa koryandru i anyżu, uprawa pastelu jedna z pierwszych we Francyi. Wina departamentu są pospolite lecz cenione; najlepsze są wina czerwone: Cunac, Caisagner, St. Juery i St. Amarans. Zwierzęta domowe w ogólności dobréj rassy. Chów znakomity owiec i wieprzy, konie cenione, drobiu i pszczół mnóstwo. W 1839. r. było: 10,048 koni, 5,512 mułów, 5,117 osłów, 86,993 rogacizny, 582,025 owiec, 75,694 wieprzy i 3,597 kóz. Eksploatacya minerałów mało znaczna, z tych najważniejsza węgli; eksploatacya żelaza, marmuru, gipsu i gliny garncarskiéj. W 1839. roku z jednéj kopalni węgli wydobyto 292818 cent. metr., wartości 454,265 franków; z kopalni żelaza 8812 cent. metr., wartości 10,134 fr.; z kopalni marmurów było dochodu 2,375 fr. Przemysł rękodzielniczy znakomity, którego najgłówniejszemi gałęziami są wyroby stalowe, a mianowicie sukna i wyroby wełniane. W 1839. r. było trzy fryszerki żelaza w departamencie, w których przerobiono 4914 cent. metr. minerału, a 5184 cent. metr. surowcu, z tego wyrobiono 1647 cent. wyrobów żelaznych, wartości 77,221 fr.; a 5,200 cent. metr. stali, wartości 286,000 fr. Żelazo z tych stalowni uważane za najlepsze we Francyi, używane bywa na kosy, sierpy i piły, a w części na broń ostrą. Z pomiędzy innych płodów wyrobku: płótna, tkaniny bawełniane i jedwabne, papiery, skóry i safian, szkło, sprzęty kuchenne miedziane, wyroby garncarskie, cegły i dachówki. Główniejsze artykuły wywozu: wina, pastele, nasiona koryandru i anyżu, różne wyroby. Jarmarków 446 w 110 gminach, i trwających przez dni 496 Rozwój dróg i komunikacyi w 1837. r. był 111737 w., z których na rz. Tarn przypada 59 w., 5 dróg bitych 333 w., 28 dróg departamentowych 780 w., 9250 dróg wiejskich 12000 w. W 1842. r. było wyższych zakładów naukowych, z których 3 kolegia komunalne w Albi, Castres i Gaillac; 1 instytut i 8 pensyonatów; z zakładów początkowych: 1 szkoła normalna departamentowa w Albi, 3 szkoły wyższe komunalne, 456 szkół początkowych, w których 19368 uczniów w zimie, a z tych 12282 chłopców i 7086 dziewcząt, w téj liczbie 283 szkół komunalnych, a z tych 136 męzkich, 115 mieszanych i 32 żeńskich, ogółem 13,790 uczniów w zimie; 8 klas rzemieślniczych w 8 gminach; 5 sal ochron w 3 gminach dla 448 dzieci. Zakłady dobroczynne w 1841. r. 5 szpitali i domów przytułku, z dochodem 365,824 fr.; 86 zakładów dobroczynnych, z uposażeniem 163,270 fr. Podział administracyjny i sądowy w 1841. roku był na 4 okręgi: Albi, Castres, Gaillac, Lavaur; 35 kantonów (35 sądów pokoju), 395 gmin. Departament składa dyecezyę arcybiskupstwa Albi, należy do trybunału i akademii uniwersyteckiéj Tuluzy, i do 10. dywizyi wojskowéj w Tuluzie.

TARN-ET-GARONNE, departament we Francyi, stol. Montauban. Leży między depar. Lot, Lot-et-

Garonne, Gers, Haute-Garonne, Tarn i Aveyron. Pomiędzy 43° 45' i 44° 22' szer. płn. Rozległość 371367 hektarów. Ludność w 1846. r. 242,498 m., z których 119,613 mężczyzn, a 122,885 kobiet. Położony w kotlinie Garonny, przerznięty tą rzeką i jéj zlewami, pomiędzy któremi główniejsze są: Tarn, do któréj wpadają Tescon i Aveyron; Barquelone, Saona i Gimona. Kraj wyniosłych płaszczyzn, przerzniętych w ogólności głębokiemi dolinami, i z których znaczniejsze tworzą piękne równiny; wyniosłość tych płaszczyzn wynosi od 300—400 metrów. Ziemia w ogólności bardzo urodzajna, a mianowicie w okolicach Garonny i Tarn. Dzieli się według swéj przyrody na kraj nadbrzeży 191000 hektarów, kraj zarośli i bagnisk 16562 hekt., ziemię urodzajną 30000 hekt., ziemię kredziastą lub wapienną 52400 hekt., zwirowatą 4000 hekt., kamienistą 51000 hekt., piasczystą 200000 hektarów. Kraj prawie wyłącznie rolniczy. Zbiór w nadmiarze ziemiopłodów i winogradu; pszenica rodzi się tu w obfitości i dobrego gatunku, owoce i jarzyny w obfitości i wyborne, lnu i konopi dostateczna ilość, równie jak buraków cukrowych. Najlepsze wina czerwone są z Fau, Aussac i t. d.; wina białe spotrzebują się na miejscu. Chów koni i osłów, mułów, owiec z pospolitą wełną, drobiu w obfitości, a mianowicie indyków, gęsi i kaczek, pszczół dosyć; jedwabników zaś w małéj ilości. W 1839. r. było: 8,515 koni, 3,436 mułów, 3,705 osłów, 65,701 rogacizny, 259,146 baranów, 38,603 wieprzy, 782 kóz. W 1835. roku jedwabniki dostarczyły 20500 kilogr. kokonów, a 1700 kilogr. jedwabiu surowego. Eksploatacya mineralna prawie żadna. Z płodów eksploatowanych: żelazo, marmur, kamień ciosowy, glina garncarska. Wydobywają też złoto z piasków Garonny, lecz w nieznaczącéj ilości. W 1839. r. wydobyto z kopalni żelaza 5288 cent. metr. minerału, wartości 6,081 franków; dochód z kopalni marmurów oszacowany był na 13,725 fr. Przemysł rękodzielniczy małoznaczący, najcelniejsze zakłady są garbarnie, kilka papierni i fabryk wyrobów fajansowych, dystylarnie wódki w małéj liczbie (w r. 1839. wydały 61 hektol.), w Montauban są fabryki wyrobów jedwabnych i pończoch jedwabnych, sukna pospolitego i wyrobów wełnianych; z pomiędzy innych wyrobków: wyroby nożownicze, płótna pospolite, pasztety zwane Tuluzkiemi. Z wyprowadzonych artykułów główniejsze są: wina, owoce, muły, wieprze spaśne. Jarmarków 418 w 69 gminach i trwające przez dni 445. Rozwój ogólny dróg i komunikacyi w 1837. roku 7604,7 w., z których na dwie rzeki (Garonnę 78,8 w., a na Tarn 63,4 w. przypada) 142 w., na 7 dróg bitych 253,6 w., na 17 dróg departamentowych 377 w., a na 3367 dróg wiejskich 6,831 w. W 1842. r. było 10 wyższych zakładów naukowych z 330 uczniami, z których 3 kolegia komunalne w Castel Sarazin, w Moissac i w Montauban; wydatki na te zakłady 83,579 fr. Zakłady początkowe w 1840. r.: 1 szkoła normalna departamentowa w Montauban, 3 szkoły wyższe komunalne; 309 szkół początkowych, w których 14,224 uczni w zimie, a w téj liczbie 10,477 chłopców, a 3,747 dziewcząt; 30 klas rzemieślniczych w 29 gminach, 618 uczni; 3 sal ochrony w 2 gminach, dla 430 dzieci; wydatki na te zakłady 88,117 fr. Zakłady dobroczynne w 1841. r.: szpitali i domów przytułku 12, dochód ich 172,222 fr.; 71 zakładów dobroczynnych, z uposażeniem 54,568 fr. Podział administracyjny i sądowy w 1841. roku był na 3 okręgi: Castel Serazin, Moissac i Montauban; 23 kantony (24 sądów pokoju), 192 gmin. Departament składa dyecezyę biskupstwa Montauban, należy do trybunału i akademii uniwersyteckiéj w Tuluzie i do 10. dywizyi wojskowéj w Tuluzie.

TARNAC, W. we Francyi, w dep. Corèze, o 31 w. na płn.-zach. od Ussul; 1,582 m.

TARNAKAŁ, mała rzeka a raczéj strumień w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, uchodzi do Obry z l. str., pod miastem Bledzewem.

TARNAWA, mała rzeka w ces. Rossyjskiém, w gub. Podolskiéj, ma źródło we wzgórzach pod miastem Tyunie; płynie koło Dunajewic i wpada do Dniestru z l. str. pod Kitajgrodem.

TARNAWIEC, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Jasielskim, o milę od Jasła. Miejsce pielgrzymek nabożnego ludu. Tu 14. sierpnia 1610. r. Stanisław Stadnicki z czeredą swoją z wywołańców i opryszków różno-plemiennych złożoną, stoczył bitwę z ludźmi nieprzyjaznego sobie Łukasza Opalińskiego, marszałka koronnego, i Anny księżnéj Ostrogskiéj; 6,000 ludzi walczyło, Stadnicki poległ z 500 ludźmi swego stronnictwa, reszta poszła w rozsypkę.

TARNOBRZEG, M. w Austryi, w Galicyi, w obw. Rzeszowskim, nad Wisłą, o 4 mile od Niska.

TARNOGÓRA, M. w królestwie Polskiém, w gubernii Lubelskiéj, powiecie Krasnostawskim, o 13 wiorst na płd. od Krasnegostawu, na lewym brz. rz. Wieprza. Ludność 840 m., 139 domów drewnianych; 3 jarmarki do roku. Za pozwoleniem Zygmunta I. było założone przez Jana Tarnow-

skiego; monarcha w r. 1548. nadał mu prawo Magdeburgskie.

TARNOGRÓD, Mm. w królestwie Polskiém, w gubernii Lubelskiéj, powiecie Zamojskim, o 22 w. ku płd. od Biłgoraja; 4,118 m., 690 domów, z tych 4 murowane; 10 jarmarków do roku, dwa targi tygodniowe.

TARNOPOL, M. w Austryi, w Galicyi, stołeczne obwodu t. n., o 8½ stacyi od Lwowa, ma 1360 domów i 13,000 m., z tych w połowie żydów. Jest tu urząd cyrkułowy, sąd karny, administracya dochodów skarbowych (dla obwodów Tarnopolskiego i Czortkowskiego), magistrat, gimnazyum, szkoły normalne i realne; kolegium Jezuitów w 1820. r. urządzone, zaś w 1848. r. zniesione. Tutejsze jarmarki na Św. Annę (25. lipca), wraz z wyścigami konnemi połączone, są słynne. Miasto położone nad stawem, w pięknéj okolicy, prowadzi znaczny handel zbożem i innemi płodami krajowemi; posiada znaczne garbarnie. Ma wiele pięknych domów i kilka kościołów. Starożytny zamek po zniesieniu fortyfikacyi jeszcze jest obszerną i godną widzenia budowlą. To miasto było w XVI. wieku założone od Jana Tarnowskiego, kasztelana Krakowskiego, pod nazwą Tarno-polia, później od jego następców murem opasane, pozyskało wiele przywilejów, które się do dobrego bytu mieszkańców przyczyniły. W latach 1512., 1548. i 1653. było widownią najazdów Tatarskich i kozackich; ucierpiało wiele od morowéj zarazy w r. 1770. a wielkie szkody poniosło przez pożar w 1823. r. Tarnopol pamiętny jest zwycięztwami w r. 1549., 1575. i 1625. nad Tatarami odniesionemi, do których w r. 1549. odważna Eudoxia księżna Czartoryska, wielce się przyczyniła. Tu się urodził Łukasz, tłumacz biblii Sławiańskiéj, i ów Iwan Marcinowicz Zarucki, który małém dziecięciem przez Tatarów zabrany, później uszedł do kozaków Dońskich, a zostawszy hetmanem, w wojnie za Dymitra Samozwańca wiele dokazywał.

TARNOPOLSKI obwód, w Austryi, w Galicyi, ma rozległości 66 mil kwad., graniczy ku płn. i wsch. z ces. Rossyjskiém, ku płd. z obw. Czortkowskim, ku zach. z obw. Brzeżańskim i Złoczowskim. Obwód ten zupełnie jest równy, ma grunt najurodzajniejszy z całéj Galicyi, udają się na nim wszelkie gatunki zboża, jarzyn i drzew owocowych. Jest tu wielka liczba gorzelni i potażarni. Ludność wynosi 222,634 m. i zawiera 4 miasta, 6 miasteczek i 251 wsi.

TARNORUDA, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Tarnopolskim, o 2 mile od Grzymałowa.

TARNÓW, M. obwodowe w Austryi, w Galicyi, nad rz. Białą, o 18 stacyj pocztowych od Lwowa, według Długosza z powodu licznéj tarniny w okolicy rosnącéj tak nazwane; liczy 480 domów i 12,000 mieszkańców, z tych ⅓ żydów. Jest tu urząd cyrkułowy, sąd szlachecki, magistrat, administracya dochodów skarbowych, katedra biskupia obrządku łacińskiego, w r. 1783. erygowana, z wydziałem teologii i filozofii; gimnazyum, szkoła normalna, szkoła płci żeńskiéj, drukarnia i klasztor XX. Bernardynów (r. 1459. fundowany). Tarnów w r. 1330. od Spicimira, kasztelana Krakowskiego, z zezwolenia Władysława Łokietka, do godności miasta wyniesiony, pozostawał do r. 1570. w posiadaniu rodziny Tarnowskich, później przechodził w ręce Ostrogskich, Lubomirskich, a naostatek Sanguszków; prowadzi znakomity handel. W kościele katedralnym tutejszym, godne są widzenia nagrobki: hetmana Jana Tarnowskiego, jego syna, i książąt Ostrogskich, z różnokolorowego marmuru, na 70 stóp wysokości, kunsztownie wykute; zasługują na uwagę także ratusz i kościołek z modrzewia Św. Marcina, na pobliskiéj górze t. n., sięga on pierwszych czasów chrześciaństwa. Na téjże górze znajdują się także zwaliska jakiegoś starodawnego zamku. Tarnów w r. 1655. był złupiony przez Szwedów. Pamiętny jest urodzeniem Jana Tarnowskiego, męża wysokich nauk i zwycięzcy pod Obertynem.

TARNOWA-GÓRA, TARNOWITZ, M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, w rejencyi Opolskiéj, o 15 w. ku płn.-zach. od Beuthen; 3,802 m. Dyrekcya. Trybunał górniczy. Ważna eksploatacya ołowiu srebrodajnego. Tu 23. lipca 1697. r. August II., elektor Saski, nowo obrany królem Polskim, przyjmował wysłanych posłów na jego spotkanie, a 26 t. m. w wiosce Piekarach, tuż przy granicy, złożywszy publicznie wyznanie wiary rzymsko-katolickiéj, zaprzysiągł pacta conventa.

TARNOWSKI obwód w Austryi, w Galicyi, ma rozległości 66 mil kwad., graniczy na płn. z ces. Rossyjskiém (król. Polskiém), na wsch. z obw. Rzeszowskim, na płd. z obw. Jasielskim, a na zach. z obw. Bocheńskim. Zawiera w sobie 3 miasta, 11 miasteczek i 468 wsi; 273,005 m. Powierzchnia jego równa, nieco piaszczysta, od wschodu obfituje w lasy, od płn. urodzajna nadzwyczajnie. Obwód ten przerzyna kilka rzek: Dunajec, Wisłoka i t. d., które wpadają do Wisły i z powodu łatwości spławu, czynią go handlowym. Wielka liczba mieszkańców zajmuje się stelmachostwem i ciesielstwem.

TARO, rzeka w księstwie Parmeńskiém, zlew do rz. Po, pod Torricelli. Źródło w Apeninach, w górze Penna; bieg około 130 w.

TAROUDANT, M. w pań. Marokańskiém, w prowincyi Suse, o 231 w. na płd.-zach. od Maroku, nad rz. Suse; 10,000 m. Fabryki saletry, siodeł, garbarnie, farbiernie.

TARRAGONA, M. w Hiszpanii, w Katalonii, o 98 w. ku płd.-zach. od Barcelony, nad rz. Francoli, przy jéj ujściu do mr. Śródziemnego; 11,000 m. Siedlisko arcybiskupa. Twierdza. Szkoła rysunków. Fabryki sukna i wyrobów wełnianych. Miasto handlowe i główny port morski wywozowy Katalonii. Wywóz orzechów zwanych Barcelońskiemi, migdałów, korków, wódki i wina. Z budynków odznacza się katedra, kilka tegoczesnych gmachów, i szczątki dawnego miasta, które było rozleglejsze od dzisiejszego. Założenie Tarragony przypisują Scypionom. Anglicy zdobyli je w 1705. r., a Francuzi w 1811. r.

TARRAGONA, prowincya w Hiszpanii, w Katalonii, stol. Tarragona. Ludność w 1834. r. 233,477 m. Dzieli się na 7 partido: Falset, Gandesa, Montblanch, Reus, Taragona, Tortosa, Vendrell. Zawiera 290 gmin albo pueblos.

TARRAKAI, TSCHOKA, SAKHALIEN, wyspa w Azyi, na płn. Japonii i blisko pobrzeża Mandżuryi, od któréj oddzielona jest ciaśniną naprzeciw ujścia rz. Amour. Część płn. jest ciaśniną, a płd. Japońską.

TARRASA, Mm. w Hiszpanii, w Katalonii, w prowincyi i o 22 w. na płn.-zach. od Barcelony, nad zlewem rz. Llobregat; 4,500 m.

TARSUS, M. w Turcyi azyatyckiéj, w Karamanii, nad rz. Cydnus, o 19 w. od jéj ujścia do mr. Śródziemnego; 7,000 m. Przemysł rolniczy.

TARTAKÓW, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obw. Żółkiewskim, mila od Sokala. Piękny pałac i ogród. Dawniéj odbywały się tu znaczne jarmarki. Niegdyś Franciszek Salezy Potocki, krajczy koronny, dziedzic tutejszy, pozwolił żydom założyć drukarnię, ale około r. 1754. darował ją Jezuitom, którzy w niego chorego wówczas będącego wmówili, że nie wyzdrowieje jeżeli im drukarni nieustąpi.

TARTARYA, kraj rozległy w Azyi, mieszczący wszystkie okolice położone między Syberyą od płn., mr. Japońskiém od wsch., Chinami, Tybetem, Kabulem i Persyą od płd., a morzem Kaspijskiém i Rossyą od zach. Dzielą ją na Tartaryę niepodległą, na Tartaryę Wyższą albo Thian-Schan, Nan-Lou, Dżungaryę, albo Thian-Schan, Pe-Low, Mongolię i Mandżuryę. Cała Tartarya oprócz niepodległéj, mieści się w granicach pań. Chińskiego.

TARTAS, M. we Francyi, w dep. Landes i o 20 w. ku płn.-zach. od St.-Sever, nad rzeką Midouse, o 4 w. od jéj zlewu z rz. Adour; 3,039 m. w 1846. r. Uprawa szafranu. Zbiór i handel żywicą. Handel winem i szynkami. Składy części handlu z dep. Gironde, Lot et Garonne, Gers i Bayonne. W okolicach mnóstwo żółwi i czerwonych kuropatw.

TARTLAN, po węgiersku PRASMAR, Mm. w Siedmiogrodzie, w obwodzie i o 15 w. ku płn.-wsch. od Kronstadu; 4,000 m. Saksonów. Przemysł rolniczy, zbiór zboża, lnu i tytuniu. Chów pszczół.

TARUSA, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Kaługskiéj. Odległe od Petersburga 923 w., od Moskwy 248 w., a 69 w. od Kaługi, nad rz. Oką, przy jéj zlewie z Turussą.

TAŚMINA, mała rzeka w ces. Rossyjskiém, w gub. Kijowskiéj. Ma źródło w okolicy lesistéj i górzystéj, płynie w kierunku to płn., to płd.-wsch. koło Śmiały, Medwedówki, Czechryna i wpada dwoma ramionami do Dniepru pod Kryłowem. Przyjmuje w siebie wiele rzeczek i strumieni, z l. str. Baudykę, Dolinę, Taslik, Studną, Dolinę, Srebrzankę z Muszenką i Orłowę; z pr. str. Kamion, Brod, Kamionkę, Kat, Tamieckę Suchę, Tamieckę, Zubotyn z Dudkami i Lubnicami, Medwedówkę, Motrzyn z Górką.

TASZKEND, M. w Turkestanie, o 120 w. na płn.-zach. od Khokhande, nad rz. Tzirtszik, prawym zlewem Sir-Deria. Ludność 80,000 m. Stanowisko dla karawan przybywających z Rossyi, Wielkiéj Tartaryi i Turkestanu.

TASSISUDON, M. w ces. Chińskiém, stol. Butanu, nad rzeką Tszintsiou. Rezydencya Dharma Radży, uważanego za wcielone bóstwo i Deb-Radży albo monarchy czasowego. Piękna świątynia.

TATIHOU, wyspa należąca do Francyi, na kanale la Manche, naprzeciw pobrzeża wsch. depar. t. n. Warownia na niéj wzniesiona broni zatoki la Hogue.

TATRY, nazwa nadawana pasmu zach. Karpat, od 37° 10' do 38° wsch. dłg. i 40° 5' do 49° 15' płn. szer. rozpostartemu. Alpejska ta kraina zajmuje przestrzeń 14 mil kw., jest najwyższą częścią Karpat, którą dolina Dunajca ciągnąca się na płd., do Czorsztyna, odcina od Bieskidów stykających się z malowniczemi Pieninami. Od wsch. ku zach. zalegając obszar 6-milowy, Tatry na wsch. końcu odrazu znacznie wznoszą się z pomiędzy okolicznych niższych wyniosłości, śród których odznacza

Spiska Magora; na zach. zakończa je góra Siwa-Skała w Orawie, naprzeciwko wioski Zuberca, gdzie do nich przytyka drugie pasmo wapienne znacznie wysokie w kierunku płd.-zach., złożone z długich grzbietów, od mieszkańców zwane Liptowskiemi Hołami, to jest pastwiska Liptowskie. Potężny łańcuch tatrański stanowi nadzwyczaj podartą massę gór pierwotnéj formacyi, odosobnioną od reszty Karpat; z płn. przypiera do niéj dolina Nowotargska, w któréj płynie Czarny i Biały Dunajec; ze strony płd.-wsch. otacza ją kraina Spiska, gdzie rz. Poprad; na płd. graniczy Liptowskie z rzeką Wagiem, a na zach. styka się Orawszczyzna z rz. Orawą. Skały tworzące pasmo Tatrów są dwojakiego rodzaju: albo warstwy zawierające miejscami niezmierną ilość skorup ślimaków morskich (skamieniałości te okazują, że te warstwy osadziły się z wód pierwotnego morza), lub granity, które nie mieszcząc w sobie ani śladu szczątków żyjących istot, składają się z samych ziarn wykrystalizowanych minerałów, podobne do niektórych ostygłych law wulkanicznych. Grzbiet Tatrów zwykle dochodzi wysokości 6000', a szczyty z niego wyskakujące sterczą na 8000' nad powierzchnią morza, wznosząc się stopniowo od płn. ku płd., nagle spadają prawie prostopadle ku płd. Najniższy szereg piramidalnych gór stromo sterczących, czarnym okrytych lasem, zwanych Reglami, stanowiących pierwsze wzniesienia czyli przedgórze Tatrów, wspina się od 3500' do 4100' (góra Nosal nad Zakopanem 3584', góra Kopka nad Kościeliskiem 4165'); za Reglami wznosi się wyższy rzęd dziwnie poszarpanych skał szarych wapiennych od 5000—6000' wysokich; między niemi odznacza się wyszczerbiony Gewant 5746' i góra Kopa nad Magorą Zakopanego 5206'. Trzeci a najwyższy grzbiet granitowy na 6000' wysuniony wysyła pojedyncze szczyty jeszcze o 2000' wyżéj. Najwyższe szczyty Tatrów znajdują się na przeciwnych końcach; w środku, zkąd na płd. i płn. rozchodzą się głębokie doliny, z pomiędzy których pomniejsze na płn. pochyłości odznaczają się bujną roślinnością, Tatry są najniższe, np. Suchy Wirch, nad doliną Kondratową 5724', góra Kondratowa 6115', Tomanowa Polska 6080'. W zachodniéj części pasma zwężającéj się coraz bardziéj, znajduje się góra Pyszna 6943', Rohacz 6407'. Najwyżéj sięgają szczyty wschodnie, gdzie też pasmo jest najszersze; tam sterczy Łomnica 8000', Krzywoń 7684', Swinnica 7001'. Z małych grzbietów, na obu pochyłościach, rzeki tatrzańskie w przeciwne spadają strony. Na płn. stronie, prawie przy samym końcu zach. grzbietu, między wsiami Czarnym Dunajcem a Piekielnikiem, znajduje się niska równina, wznosząca się aż do góry Osobity, z rozległemi torfami; z niéj spuszczają się wody na płn. do Dunajca, a na płd. do Orawy. Na płd. zaś stronie z wyniosłéj wyżyny między Belanckiem a Styrbą, odgraniczającéj Lipiż od Liptowskiego, rzeki płyną w przeciwne strony, do Popradu i Wagu; Poprad bieżąc na wsch. równolegle do Dunajca, nagle zwraca się na płn. i przy Starym Sączu wpada do Dunajca. Na Tatrach znajdują się wysoko położone obszerne płaszczyzny bezleśne, gdzie Górale pasą swój dobytek, zwane są halami (holami); kraina rozpostarta na stokach tych halów, nazywa się Podhalem, a zamieszkujący ją Górale Podhalanami. Podhale, ta kraina pod gołemi górami, właściwie wielka równina pochyła, ku płn. schylona, jest to przestrzeń kraju wzgórzystego, zawarta pomiędzy doliną Dunajca a stopami Tatrów, 3 mile szeroka, a 6 do 7 mil długa, od 1800 do 3000' wyniesiona nad powierzchnią morza, przerwana trzema wielkiemi szczelinami, któremi pędzą rzeki tatrowe: Czarny i Biały Dunajec i Białka. Wyżynę tę przerzynają głębokie, lesiste i urocze doliny, skrapiane strumieniami w wielu miejscach, rozbijającemi się w pianę, a powstałe wśród rozpękniętych wapieni; temi dolinami wchodzi się na wysokie Wirchy Tatrowe. Na Podhalu powietrze jest ostre, grunt orny w ogóle, nie żyzny, który w niektórych okolicach Nowegotargu i Czorsztyna, tam rośnie żyto, owies, jęczmień, ziemniaki (gule), najlepiéj udaje się len. Obszerne łąki są ozdobą Podhala, tu i owdzie widać resztki lasów i ostatnie ślady drzew owocowych. Na halach dopiero w maju rozbudza się życie, bo wtedy rozpoczyna się na nich gospodarstwo owcze. Gazdowie, to jest gospodarze, wysyłają na holę swojéj wsi na zwiady kilku bywałych juhasów (po madżarsku znaczy pasterza owiec), którzy oglądają czy trawa na halach wysoko już puściła, a gdy ci wracają z dobrą nowiną, że młoda trawa umaiła hale, tedy gazdowie umówiwszy się ile owiec polany wyżywić mogą pod naczelnictwem rządnego, doświadczonego gospodarza (baca), przełożonego nad szałasem, i juhasów, stada swoje wyganiają na hale. Podhalanie znacznie się różnią od swoich ziomków, równiny zamieszkujących, których nazywają Lachami, zwyczajami, sposobem życia, bystrością umysłu; lepszy ich byt, lepsze domki, lud czynny. Od niepamiętnych czasów Podhalanie, mieszkańcy długich wsi, uprawiają swe role, nieodrabiali nikomu pańszczyzny,

opłacając czynsze umiarkowane. Ludność niepospolicie wzrosła, dzieli się coraz bardziéj gruntami, zatém zmuszona do doskonalszéj uprawy i do zatrudnień przemysłowych. Od r. 1772 rz. Białka dzieli Podhale na dwie prawie równe części: wschodnia do Spiża się liczy, a zachodnia do obwodu Sandeckiego. Niższe wyżyny Tatrowe okryte są lasem liściowym, a górne krańce téj Alpejskiéj krainy gęściéj zarastają drzewem iglastém. Mało tu gołych, stromych skał, ledwie gdzie niegdzie nad brzegami rzek i potoków górzystych. Inny zbiór gór Tatrowych, wznoszący się nakształt tarasów, Upłazami zwanych, okryty czarnym lasem, dochodzi 4500' wysokości. Daléj ustają lasy, a rozciągają się trawiaste płaszczyzny (hale), na których tu i owdzie mech gruby i kozodrzewina wyrasta. Jest to trzeci szereg wyniosłości sterczących na 6500' nad powierzchnią morza. Tu góry już nie są bardzo spojone ze sobą; są to szczyty nagie, ostre skały, dziwnie skupione, kręgielkowate, maléj więcéj wysokie, zwane turniami. Roślinność na nich znika, tylko mchy i liszajce widać po małych skałach. Wierzchołki Turniów zowią się Szczotami, prostopadłe ich ściany Stronikami; ostre grzbiety, które łączą Turnie ze sobą Grapami i ogromne rumowiska skał natrzaskanych Rypami. W samym końcu dolin na przeciwnych bokach głównego grzbietu, zwyczajnie na znacznych wysokościach od 4000—6000', znajdują się liczne jeziora; woda ich przezroczysta, powierzchnia ich ma kolor szmaragdowy; niektóre 100—120' głębokie. Najwyżéj położone jest pięć stawów, to jest: pięć okrągłych jeziorek, na obszernéj kamienistéj płaszczyznie, 2121' nad poziom wyniesionych; nad niemi sterczą tylko małe kopce, koło nich cicho, pusto, tylko przy pierwszém, z którego wypływa Siklawa, tworząc wspaniały wodospad, rośnie kozodrzewina. Najniżéj leży Morskie-Oko czyli Rybie, głębokie, okrągłe jezioro, śród gołych turniów, tak przestrone, że z jednego brzegu okiem niedostrzegniesz człowieka na przeciwległym brzegu stojącego. Na zachód najwyższych szczytów tatrowych, w zakręcie gdzie góry spadają ku Babiéj, jest czarująca piękna dolina Kościelisko, przez którą pędzi Czarny Dunajec. Tu i w innych miejscach Tatrów kopią rudę żelazną, wytapiają mianowicie w wielkim piecu przy wsi górskiéj Zakopanem. W niektórych bardzo cienistych wądołach i jamach najwyższych halów i turniów, przez cały rok zostają płaty albo paski śniegu; płaty nieraz pokrywają przestrzeń kilku tysięcy sążni kw., a paski są kilkaset sążni długie 5—10' szerokie, 4—10' grube. Na najwyższych szczytach Tatrów dopiero w lipcu śnieg topnieje. Lodnisk na Tatrach nie ma. Na płn. pochyłości, od początku wsch. aż prawie do końca zachodniego grzbietu, na porzeczu Dunajca, mieszkają Górale polscy czyli Podhalanie; daléj na zachód za doliną Kościeliskiem, jako i na płd. pochyłości w Liptowskiém, w części Spiża, na porzeczu Orawy i Wagu, są Słowacy; tylko u stóp wsch.-płd. Tatrów, na porzeczu zamieszkani Niemcy, sprowadzeni do Węgier w połowie XII. wieku.

TATTACH, M. w Indostanie, w pań. Sind, nad rz. Sind; 10,000 m. Główne składy handlu z Sindem. Wywóz ryżu, szali, kaźmirów, opium, skór, bawełny puchu koziego, dywanów, korzeni. Zdobyte przez Portugalczyków w 1555. r.

TAUBER, rzeka w Niemczech, zlew lewy Menu pod Wertheim. Źródło w Wirtembergu; bieg około 130 w.

TAUGON-LA-RONDE, W. we Francyi, w dep. Niższéj Charente, o 26 w. na płn.-wsch. od La Rochelle; 2,684 m. w 1846. r.

TAULIGNAN, M. we Francyi, w dep. Drôme, o 26 w. ku płd.-wsch. od Montélimart; 2 320 m. w 1846. r. Przędzalnie jedwabiu i wełny. Fabryka wyrobów fajansowych. Garbarnie.

TAUNTON, Mm. w Anglii, w hrb. Somerset, o 57 w. ku płd.-zach. od Wells, nad rz. Tone; 10,000 m. Sąd przysięgłych. Fabryki wyrobów jedwabnych i wełnianych. Piękny kościół gotycki i dawny zamek. Wybiera 2 deputowanych.

TAUNTON, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Massachussets, o 66 w. ku płd. od Bostonu, nad rz. Taunton; 7,645 m. w 1840. r. Ważne fabryki wyrobów bawełnianych i kuźnie.

TAUNUS, HOHE-T..., pasmo gór w Niemczech, w ks. Hessen-Darmsztadzkiém i w Nassauskiém. Najwyższy szczyt jest Feldberg (404 metrów).

TAURION, rz. we Francyi, zlew do pr. rz. Vienne, pod St.-Priest Taurion, w dep. Vienne. Źródło pod Pailler w dep. Creuse, bieg około 90 w. Spławna od Chateing na 71 w. Spławiają na niéj rocznie 17000 sterów drzewa do Limoges.

TAUROGENY, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Kowieńskiéj. Odległe od Petersburga 781 w., od Moskwy 1145 w., od Kowna 124 w.

TAURUS, łańcuch gór w Turcyi azyatyckiéj, biorący początek na brzegach Eufratu i pokrywający Anatolię swemi odnogami. Zowią go Kuriu na wsch., Balaklar we środku, a Bugali-Dagh i Sultan-Dagh na zach. Pokryty jest śniegiem przez

część roku na swych najwyższych szczytach, a pięknemi lasami na pochyłościach.

TAURYCKA gubernia w ces. Rossyjskiém, stol. Symferopol. Rozległość 85185 w. kw. Ludność 572,200 m. w 1846. r. Składa się z półwyspu Krymu i terytoryum stałego lądu, po większéj części step Tatarów Nogajskich. Uprawa roli mianowicie w Krymie. Zbiór zboża, win i jedwabiu. Chów bydła i owiec merynosów. Eksploatacya soli z jezior Krymskich. Zawiera 12 miast i 5 miasteczek. Dzieli się na 6 powiatów.

TAUSS, po czesku DAMAŽLIU, DRASTÓW, M. w Austryi, w Czechach, o 31 w. na zach. od Klatowy, nad rz. Rubriną; 6,103 m. Fabryka tasiemek nicianych i bawełnianych.

TAUSTE, Mm. w Hiszpanii, w Arragonii, w prowincyi i o 75 w. ku płn.-zach. od Saragossy, na l. brz. rz. Riguel; 4,000 m. Saletralnie.

TAUTE, rzeka we Francyi, w dep. Manche, zlew do rz. Douve, powyżéj Carentan. Źródło pod St.-Sauveur-Lendelin, bieg około 25 w. Spławna przy przypływie na 23 w. od Perriers.

TAVERNE, M. w król. Neapolitańskiém, w Niższéj Kalabryi II., o 17 w. ku płn. od Catanzaro; 2,000 m.

TAVERS, W. we Francyi, w dep. Loiret, o 30 w. ku płd.-zach. od Orléans, na pr. brzegu rz. Ligiery; 1,084 m. Wyborne wina.

TAVIRAA, M. w Portugalii, w prow. Algarwii, o 275 w. ku płd.-wsch. od Lizbony; 8,000 m. Mały port przy ujściu rz. Sequa.

TAVISTOCK, Mm. w Angli, w hrb. Devon, o 57 w. ku płd.-wsch. od Exeter, nad rz. Tavy; 6,000 m. W okolicach kopalnie miedzi, ołowiu srebrodajnego, cyny, żelaza i manganezu. Fabryki płótna pospolitego, gisernie żelaza i cyny. Miejsce urodzenia Franciszka Drake.

TAWASTEHUS, po fińsku HAMEAN-LINNA, 1) M. w ces. Rossyjskiém, w W. księstwie Finlandyi, o 125 w. od Helsingforsu; 1,720 m. Arsenał. 2) Lan, prowincya administracyjna ces. Rossyjskiego w Finlandyi, stolica Tawastehus. Rozległość 8250 w. kw. Ludność w 1840. r. 143,906 m. Grunt dość żyzny. Zbiór znaczny lnu, konopi i ziemiopłodów. Chów bydła. Dzieli się na pięć fogderi: Nedra-Hollola, Medlersta-Hollola, Nedra-Sääxmäki, Öfro-Sääxmäki i Östra-Satakunda.

TAY, rzeka w Szkocyi, zlew do mr. Niemieckiego przez odnogę t. n. Źródło w górach Grampian; bieg około 155 w. Spławna dla statków 500-beczkowych aż do Newburgh.

TARZYNA, mała rzeka, ma początek w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, pow. Inowrocławskim; płynie w kierunku od zach. ku płn., od Przybranówka do Otoczyna, gdzie wpada do Wisły; stanowi w swym biegu część granicy od Prus. Długość jéj między temi punktami wynosi mil 3. Bieg ma wolny, dno w części piaszczyste, często gliniaste, w ogólności płytka, miejscami wszakże do 4 łokci głęboka. Płynie rowami, a lubo ma dostatek wody, jednak więcéj na nazwisko strugi jak rzeki zasługuje.

TCZEW, DIRSCHAU, Mm. w Prusach, stołeczne okręgu Starogrodzkiego (Stargard), w rejencyi Gdańskiéj, o 31 w. ku płd.-wsch. od Gdańska, na l. brz. Wisły; 2,867 m. w 1837. r. Garbarnie, handel drzewem. W r. 1433. poddało się Władysławowi Jagielle. W 1433. r. w czasie wojny Krzyżackiéj, Polacy podsunąwszy się pod miasto, podpalili przedmieścia, z czego całe miasto i zgorzało i mnóstwo ludzi zginęło. Zabranych w niewolę Czechów, którzy służyli w wojsku Krzyżackiém, dowódzca oddziału polskiego z Czechów złożonego imieniem Czapka, po zadaniu rozmaitych męk na stosie popalił. W r. 1577. w czasie powstania Gdańszczan przeciw Stefanowi Batoremu, Tczew zgorzał a Jan Zborowski w 200 jazdy pod bliską wsią Libiszowem pobił dziesięć razy liczniejsze zastępy Gdańszczan pod wodzą Jana z Kolna. Legło parę tysięcy Gdańszczan, a Polacy zdobyli 6 chorągwi i 7 dział. Z tego względu na pobojowisku król Stefan Batory kazał wznieść Bożą mękę z napisem: „Nie nam Panie, ale imieniu Twemu niech będzie chwała.“ W r. 1628. Gustaw Adolf zwyciężywszy Koniecpolskiego zajął Tczew. W r. 1655. Karol Gustaw zdobył go i mocno obwarował.

TEBESSA, M. w Algieryi, w prow. i o 168 w. ku płd.-wsch. od Konstantyny.

TEBRIS, TAURIS, M. w Persyi, stoł. prowincyi Azerbejdżan, o 530 w. na płn.-zach. od Teheranu; 30,000 m. Konsulaty Rossyjski i Angielski. Handel dawniéj bardzo znakomity, lecz podupadły równie jak samo miasto. Chardin podał ludność jego na 1,000,000 mieszkańców.

TANO, Mm. w król. Neapolitańskiém, w Terra di Lavoro, o 22 w. ku płn.-zach. od Kapui; 3,000 m. Kuźnie żelaza.

TECH, rzeka we Francyi, zlew do mr. Śródziemnego, o 4 w. na płn.-wsch. od Argelas. Źródło w Pyreneach blisko Rats do Mollo, bieg około 84 w. Żeglowna na 57 w.

TEES, rzeka w Anglii, zlew do mr. Niemieckiego, o 13 w. na płn.-wsch. od Stokton. Źródło w górach Westmorelandzkich. Bieg około 155 w.

TEGERNSEE, W. w Bawaryi, w cyr. Wyższéj Bawaryi, o 9 w. na płd.-zach. od Miesbach, nad jeziorem t. n.; 580 m. w 1838. r. Kopalnie żelaza. Źródła mineralne. Zamek królewski.

TEGUCIGALPA, M. w Guatimali, w pań. Honduras, o 170 w. ku płn.-wsch. od San-Salvador. Miasto ludne i kwitnące.

TEHERAN, M. w Azyi, stolica król. Perskiego i prowincyi Irak-Adżemi, u podnóża góry Elborus. Leży pod 35° 40' szerok. płn., a 49° 2' dłg. wsch.; 70,000 m. Rezydencya Szacha, którego pałac jest głównym budynkiem miasta. W okolicy są rozwaliny miasta Rhages, współczesnego Niniwy.

TEHUANTEPEC, M. w Meksyku, w dep. i o 260 w. ku płd.-wsch. od Oaxaca, na pobrzeżu płd. międzymorza t. n.; jeden z punktów przedstawiających największą łatwość do przebycia kanału pomiędzy dwoma oceanami. Odległość w prostéj linii obu mórz wynosi 220 kilometrów. Punkt rozdziału wód na równinie Tarify ma tylko 200 metr. wysokości. Port.

TEIGENMOUTH, Mm. w Anglii, w hrb. Devon, o 19 w. ku płd. od Exeter, nad rz. Teign, przy jéj ujściu do kanału la Manche; 4,688 m. Kąpiele morskie bardzo uczęszczane. Warsztaty okrętowe. Port pewny i dogodny; rybołowstwo. Wywóz granitu i gliny garncarskiéj.

TEILLEUL, LE-T..., Mm. we Francyi, w depar. Manche, o 12 wiorst ku płd. od Mortain; 2,566 m. w 1846. r.

TEINITZ, BISCHOF-T..., HORSCHAU-TEINITZ, HORSSOW-TEYN po czesku, M. w Austryi, w Czechach, o 23 w. ku płn.-zach. od Klatowy; 2,403 m. Piękny zamek, ogrody i siadnina księcia Trautmannsdorf.

TEINITZ, ELBE-T..., po czesku LABSKA-TEGNIEC, TEGNICE nad rz. Labem, M. w Austryi, w Czechach, w cyr. Chrudim, na pr. brz. rz. Elby; 1,830 m.

TEISSHOLZ, po węgiersku TISZOLEZ, Mm. w Węgrzech, w żupaństwie i o 45 w. ku płn.-zach. od Gömör, nad rz. Rima; 3,165 m. Kopalnie pięknego marmuru białego. Źródła żelazne. Handel serami cenionemi. Fabryki sukna pospolitego. W okolicach liczne kuźnie żelaza.

TEJO, TAG, rzeka na półwyspie Iberyjskim, zlew do oceanu Atlantyckiego, o 8 w. powyżéj Lizbony. Źródło w Sierra d'Albaraccin, w Hiszpanii, w Arragonii. Bieg około 1120 wiorst przez Aranjuez, Toledo, Talaveyra de la Reyna, Alcantara, Abrantes, Santarem i Lizbonę. Spławna dla statków płaskich od Abrantes, a z przypływem aż do Santarem. Główne zlewy: z pr. str. Henares, Alberche, Tietar, Alagon i Zezere; z l. str. Sorraya albo Zato.

TEKOUTRI, M. w Mołdawii, powiatowe, o 140 w. na płd. od Jass.

TEKRIT, M. w Turcyi azyatyckiéj, o 170 w. na płn.-zach. od Bagdadu, nad Tygrem.

TELESZYNA, mała rzeka w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, wypływa z błot pod wsią Głuchowem; płynie pod miastem Dobrem i uchodzi do Warty z l. str. pod wsią Słomowem, ubiegłszy mil $3^1/_2$.

TELIGOŁA, jezioro w ces. Rossyjskiém, w gub. Chersońskiéj, długie mil 8, a pół mili szerokie. Z braku ujścia dla wód tego jeziora, zgnilizna rozszerza się po całéj okolicy i zatruwa powietrze. W pobliżu znajduje się drugie jezioro, z którego za zniżeniem się wód mieszkańcy sól wydobywają.

TELLITCHERY, M. w Indostanie angielskim, o 79 w. ku płn.-zach. od Kalkuty, nad mr. Indyjskiém; 6,000 m. Port handlowy. Przez długi czas było główną faktoryą angielską w Indyach.

TELMIŃSK, M. w ces. Rossyjskiém, w Syberyi, w gubernii i o 71 w. ku płn.-zach. od Irkucka, nad rz. Telmą. Fabryki rządowe sukna.

TELSZE, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Kowieńskiéj. Odległe od Petersburga 762 w., od Moskwy 1172 w. Leży pod 55° 59' płn. szer., a 39° 55' wsch. dłg.; 3,585 m.

TELTOW, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, w rejencyi Potsdamskiéj, o 49 w. na płd.-zach. od Berlina; 1,363 m. w 1843. r. Uprawa rzepaku.

TELTSCH, M. w Austryi, w gub. Berno, w Morawii, o 28 w. ku płd.-zach. od Iglau, nad rzeką Thayą, blisko jéj źródeł; 3,000 m. Wielka fabryka sukien cienkich i kaźmirków. Dawny i piękny zamek.

TEŁAW, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Tyflisiéj. Odległe od Petersburga 2729 w., od Moskwy 2051 w., od Tyflisu 154 w.; 3332 m.

TEMES, żupaństwo Węgierskie, stolica Temeswar. Rozległość 110,5 mil kwad. niemieckich. Ludność w 1837. r. 323,835 m. Grunt płaski. Zbiór wszelkiego zboża w wielkiéj obfitości, a mianowicie pszenicy, maisu, ryżu, dobrego wina, tytuniu, lnu, konopi, owoców, szczególniéj śliwek w wiel-

kiéj ilości. Drzewa niedostatek. Chów pszczół, jedwabników i bydła. Eksploatacya torfu.

TEMESWAR, M. w Węgrzech, stol. żupaństwa Temes, o 355 w. ku płd.-wsch. od Budy, nad rz. Bega, pośród bagnisk; 11.942 m. oprócz załogi. Twierdza. Sztab główny wojskowy granic Banatu. Stolica biskupa katolickiego dyeceżyi Csanad, biskupa prawosławnego sufragana Karłowickiego. Zarząd dóbr rządowych. Kolegium i gimnazyum Pijarów. Seminaryum. Arsenał. Przemysł dość czynny. Chów jedwabników. Fabryka skór, futer, sukna, wyroby bawełniane. Handel tranzytowy, bardzo czynny. Piękne budynki, katedra gotycka katolicka i grecka, synagoga, dawny zamek Jana Hunyada.

TEMER-HAN-SZURA, mała forteca w ces. Rossyjskiém, na Kaukazie, w Dagestanie. Odległa od Petersburga 2659 w., od Moskwy 1982 w.

TEMNIKOW, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gubernii Tambowskiéj, na pr. brz. rz. Mokszy. Odległe od Petersburga 1190 w., od Moskwy 512 w., a 329 w. ku płn.-wsch. od Tambowa.

TEMNOLEŚNA, forteca w ces. Rossyjskiém, w gub. Stawropolskiéj. Leży pod 44° 47' płn. szer., a 59° 40' wsch. dłg. Odległa od Petersburga 2082 w., od Moskwy 1405 w., od Stawropola 36 w.

TEMPELBURG, CZAPLINEK, M. w Prusach, w prow. Pomeranii, w rejencyi Koźlińskiéj, o 39 w. ku płd.-zach. od Neustettin, nad jeziorem Drazig; 3,368 m. Sąd grodzki. Przemysł rolniczy. Garbarnie. Założone w XII. stuleciu przez Templaryuszów. Ztąd w roku 1658. Stefan Czarniecki z wojskiem polskiém ruszył na wyprawę Duńską przeciw Szwedom.

TEMPIO, Mm. w król. Sardyńskiém, w prowincyi i o 35 w. ku płn.-wsch. od Ozieri; 7,057 m. Twierdza. Siedlisko biskupa.

TEMPLEUVE, 1) Mm. we Francyi, w depar. Północnym, o 18 wiorst ku płd.-wsch. od Lille; 3,180 m. Fabryka tkanin do obicia mebli i nowości. Olejarnie. Fabryka cukru z buraków. 2) Mm. w Belgii, w prow. Hainaut, o 7 w. ku płn.-zach. od Tournai; 4,000 m. Przędzalnie płótna. Handel miodem, woskiem, a mianowicie wybornem masłem.

TEMPLIN, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, w rejencyi Potsdamskiéj, o 75 w. ku płn. od Berlina, nad jeziorem t. n.; 3,352 m. Sąd grodzki. Dystylarnie. Fabryka czapek. Handel drzewem.

TENASSERIM, prowincya w Indyach Wschod. angielskich, w prezyd. Kalkuta, stolica Maulmain. Obejmuje terytoryum pobrzeża zach. półwyspu Indo-Chińskiego, na odnodze Bengalskiéj między 11° i 19° szerok. płn. Rozległość 32500 mil kwad. angiel. Ludność 160,000 m. Terytoryum płaskie, żyzne i oblitujące w wody; odgraniczone od królestwa Siamu długim łańcuchem gór, przedłużającym się do krańca półwyspu Malaki. Klimat najzdrowszy w Indyi. Główniejsze ziemiopłody: ryż, potém cukier, bawełna, konopie, indygo, pieprz, kakao i t. p. Znajduje się też żelazo, cyna i zaspy złota w rzekach, węgiel, sól, saletra w obfitości. W téj części Indyj ma być najwięcéj słoni i nosorożców, i dla tego łupy z tych zwierząt stanowią główne przedmioty wywozu, równie jak wosk, miód, szyldkrety i gniazda jaskółcze. Wprowadzają towary z Europy, z Indyi i z Chin. Prowincya zostaje pod zarządem Wielkorządcy rezydującego w Maulmain.

TENAY, W. we Francyi, w dep. Ain, o 23 w. ku płn.-zach. od Belley, nad rz. Albarine; 1,130 m. Przędzalnie puchu kaźmirowego i wełny, tkalnie jedwabiu. Fabryki i bielchy płótna. Handel znakomity płótnem konopném, wyrabianém w okolicy.

TENBURG, Mm. w Anglii, o 26 w. ku płn.-zach. od Worcester, nad rzeką Teme; 1,800 m. Handel chmielem, jabłecznikiem.

TENBY, Mm. w Anglii, w Walii, o 14 w. ku wsch. od Pembroke, nad zatoką Carmarthen; 1.942 m. Kąpiele morskie. Połów ważny słynnych ostryg. Rybołowstwo na pełném morzu.

TENCE, M. we Francyi, w dep. Wyższéj Ligiery, o 15 w. ku wsch. od Yssingeaux, na pr. brz. rzeki Lignon; 6,153 m. Fabryka koronek. Papiernia.

TENDERDEN, Mm. w Anglii, w hrb. Kent, o 69 w. ku płd.-wsch. od Londynu; 3,177 m. Przemysł rolniczy, uprawa chmielu.

TENEDO, wyspa w Turcyi azyatyckiéj, na archipelagu Greckim, blisko pobrzeża Anatolii, o 24 w. ku płd.-zach. od wejścia do Dardanelów; 7,000 m. Grunt górzysty, lecz dość żyzny i dobrze uprawiany.

TENERIFA, wyspa hiszpańska w prow. Kanaryjskiéj, największa z grupy wysp Kanaryjskich; stol. Santa-Cruz. Rozległość 2280 w. kwad. Ludność w 1834. r. 69,981 m. Grunt górzysty, najwyższy punkt sławny pik Teneriffy wznosi się na 3710 metrów i widać go przy pięknéj pogodzie o 180 w. na morzu. Zbiór wybornego wina. Główniejsze miasta: Icod, Orolava, San-Christobal de la Laguna, Santa-Cruz de Teneriffa.

TENES, M. w Algieryi, w prow. i o 60 w. ku zach. od Algieru, nad mr. Śródziemném; 2.626 m., z których było 2555 europejczyków a 71 krajowców. Szkoła Urszulinek. Biblioteka. Mały port.

TENETNIKI, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Brzeżańskim, mila od Bursztyna. Znaleziono tu róg jednorożca, zwierza zaeuropejskiego.

TENG-TSCHEU, M. w Chinach, w prow. Schan-Toung, nad odnogą Pe-Tszyli. Jedna ze stanowisk floty cesarskiéj.

TENNESSEE, państwo w Stanach Zjednoczonych; stol. Nashville. Leży między 35° i 36° 40' szerok. płn., a 80° i 88° dłg. zach. Graniczy na płn. z Kentucky i Wirginią, na wsch. i płn. z Karoliną, na płd. z Georgią, Alabama i Mississipi, na zach. z Arkansas i z Missuri. Rozległość 104000 w. kw. Ziemia przerznięta na wsch. pasmem gór Alleghanów, które dochodzi czasem 700 metrów wysokości, przerywane kilku pagórkami w środku, a tworzące na zach. rozległą płaszczyznę spagórkowaconą. Całkowicie położone w kotlinie Mississipi, stanowiącéj jego granicę na zach.; główniejsze rzeki oprócz niéj są: Tennessee i Kumberland, wpadające do Ohio. Kraj ten obfituje w wodę, i w większéj części składa się z urodzajnych gruntów. Ludność w 1840. roku 829,210 m., z których 640,627 białych (325,434 mężczyzn i 315,193 kobiet), 5,524 kolorowych (2,796 mężczyzn) i 183,059 niewolników (91,477 mężczyzn). Liczba osób zajmujących się w tymże roku rolnictwem wynosiła 227,739, handlem 2,217, rękodziełami 17,815, żeglugą 317, wolnemi professyami 2,042. Rolnictwo, chów bydła i eksploatacya minerałów, są głównem zajęciem mieszkańców. Z płodów główniejszych w 1840. r. zebranych, było: pszenicy 4569692 buszli, jęczmienia 4809 buszli, owsa 7035678 buszli, żyta 304320 buszli, jarki 17118 buszli, maisu 44986188 buszli, wełny 1060382 funtów, chmielu 850 funtów, wosku 50907 funt., kartofli 1904370 beczek, siana 31233 ton, lnu i konopi 3344 ton, tytuniu 29550432 funtów, kokonów 1217 funt., cukru 258073 funt, wina 653 galonów. W żadném inném państwie nie uprawiają maisu na tak wielką skalę; bawełna, tytuń i siano wybornego gatunku wszędzie bywają uprawiane. W r. 1840. było koni i mułów 341409 sztuk, bydła rogatego 822831 sztuk, owiec 741593 sztuk, wieprzów 2926607 sztuk. W 1840. r. wyrobiono surowcu 16128 ton w 34 piecach, a 9673 ton żelaza kutego w 99 fryszerkach. Stan przemysłu w 1840. roku był następujący: zajmujących się wyrobami bawełnianemi było 1,542 robotników, i wyrobili tkanin za 325,719 dolarów wartości, w fabrykach tytunin pracowało 259 robotników, i wyrobili materyału za 89,462 dolarów; w 454 garbarniach pracowało 909 robotników, i wyrobili materyału za 304,876 dolarów; w 1426 dystylarniach wyrobiono 1109107 galonów spirytusu; w 10 prochowniach wyrobiono 10,033 funtów prochu; w 5 papierniach wyrobiono papieru za 60,000 dolarów; w 41 drukarniach pracowało 191 robotników; w 21 warsztatach powroźniczych wyrobiono za 132630 dolarów. Młynów było 2823, a z tych 255 mącznych, 26 olejnych, 977 tartaków i t. d. Kapitał użyty w tych wszystkich zakładach wynosił 3,731,580 dolarów. Wywóz uskutecznia się przez Mississipi do Nowego-Orleanu, bydło zaś wyprowadzają po większéj części do państw wschodnich. Szkół niższych utrzymywanych kosztem państwa było w 1840. roku 983 z 25,090 uczniami, a szkół wyższych (Academy et Grammar Shool) było 152 z 5,539 uczniami. Tegoż roku państwo Tennessee posiadało 8 wszechnic (University albo College) z 492 uczniami, i miało jedną szkołę teologiczną prezbyteryańską w Margville. W 1840. r. dochody publiczne wynosiły 132,415 dollarów, a wydatki 134,496 dollarów. Dług państwa w 1840. r. był 1,789,166 dollarów. Władza wykonawcza pozostaje w ręku gubernatora (Governor) wybranego na lat 2 przez naród. Wielcy urzędnicy Rpltéj są: sekretarz stanu, skarbnik, kontroler, nadintendent wychowania publicznego, adwokat generalny i inżynieryi (Staate Geologist). Zgromadzenie prawodawcze albo generalne składa się z senatu (25 członków) i z izby reprezentantów (75 członków) wybranych na lat 2. Każdy obywatel biały wolny i zamieszkały w państwie od pół roku jest wyborcą i wybieralnym. Sądy krajowe są: sąd najwyższy i kancelaryjny, których członkowie obierani są na lat 12 przez zgromadzenie prawodawcze; oraz 14 trybunałów okręgowych, których członkowie podobnie są wybierani na lat 8. Wydatki na obrzędy religijne ponoszą właściwi wyznawcy. Państwo należy do dyecezyi biskupstwa katolickiego w Nashville. Siła zbrojna albo milicya Rpltéj liczyła w 1842: 71,252 ludzi, w téj liczbie było 25 generałów, 79 oficerów sztabu generalnego i 859 oficerów wyższych. Państwo wysyła na kongres 2 senatorów i 13 reprezentantów; przyłączyło się do Unii w 1796. r. Tennessee dzieli się na 3 okręgi (districts): Wschodni, Środkowy i Zachodni, a te dzielą się na hrabstwa. Hrabstwa z ich stolicami i ludnością w r. 1840. były: *a)* w okręgu Wschodnim: Anderson, stol. Clinton; 5,658 m. Bledsoe, stol. Pikeville; 5,676 m. Blount, stolica Margville; 11,745 m. Bradley, 7,385 m. Campbell, stolica Jacksborough; 6,194 m. Carter, stol. Elisabethtown; 5,372 m. Claiborne, stolica Tazewell; 9,474 m.

Cocke, stol. Rutledge; 10,573 m. Green, stol. Greenville; 16,076 m. Hamilton, stol. Hamilton; 8,175 m. Hawkins, stol. Rogersville; 15 035 m. Jefferson, stol. Dandridgi; 12 076 m. Johnson, 2,658 m. Knox, stolica Knoxville; 15,485 m. Marion, stolica Jasper; 6,070 m. Me-Minn, stol. Athens; 12,719 m. Meigs, 4,749 m. Monroe, stol. Madisonville; 12,056 m. Morgan, stolica Montgomery; 2 660 m. Polk, 2 660 m. Rhea, stol. Washington; 3 985 m. Roane, stol. Kingston; 10 984 m. Sevier, stol. Sevier; 6 442 m. Sulvivan, stol. Blountsville; 10,736 m. Washington, stolica Jonesborough; 11,751 m. *b)* W okręgu Środkowym: hrabstwo Bedford, stolica Schelbyville; 20,546 m. Cannon, 7,193 m. Coffee, 8,193 m. Davidson, stol. Nashville; 30.509 m. Dekalb, 5.868 m. Dickson, stol. Charlotte; 7,074 m. Fentress, stol. Jamestown; 3 550 m. Franklin, stol. Winchester; 12,033 m. Giles, stol. Pulaski 21,494 m. Hickman, stol. Vernon; 8,618 m. Humphreys, stol. Regnoldsburg; 5.195 m. Jackson, stol. Gainesborough; 12,872 m. Lawrence, stolica Lawrenceburgh; 7,121 m. Lincoln, stolica Fagetille; 21.493 m. Marshall, 14,555 m. Maury, stol. Columbia; 28.186 m. Montgomery, stol. Clarksville; 16,927 m. Overton, stolica Monroe; 9,279 m. Robertson, stolica Springfield; 13.801 m. Rutherford, stol. Murfreesborough; 24,282 m. Smith, stol. Carthage; 21,179 m. Sumner, stol. Galatin; 22 445 m. Stawart, stol. Dover; 8,587 m. Warren, stol. Me-Minnville; 10,810 m. Wagne, stol. Wagnesborough; 7,705; White, stol. Sparta; 10,747 m. Williamson, stol. Franklin; 27,006 m. Wilson, stol. Lebanon; 24,460 m. *c)* W okręgu Zachodnim: hrabstwo Benton, stolica O; 4,772 m. Carrol, stol. Huntingdon; 12,362 m. Dyer, stolica Dyersburg; 4,484 m. Fayette, stolica Somerville; 21,501 m. Gibson, stol. Trenton; 13,989 m. Hardiman, stol. Bolivar; 14,563 m. Hardin, stol. Savannah; 8,254 m. Haywood, stol. Brownsville; 13,870 m. Henderson, stol. Lexington; 11,875 m. Henry, stolica Paris; 14,906 m. Lauderdale, 3,435 m. Madison, stolica Jackson; 16,530 m. Me-Nairy, stolica Purdy; 9,385 m. Obion, stol. Troy; 4,814 m. Perry, stol. Shannonsville; 7,419 m. Shelby, stol. Memphis; 14,721 m. Tipton, stol. Covington; 6,800 m. Weakley, stol. Dresden; 9870 m.

TENNSTADT, M. w Prusach, w prow. Saskiéj, w rejencyi Erfurtskiéj, o 19 w. ku płn.-wsch. od Langensalze, nad rz. Schambach; 2,984 m. w roku 1843. Źródła siarczane i kąpiele.

TENU, rzeka we Francyi, w departamencie Niższéj Ligiery, zlew do jeziora Grand-Lieu, blisko Port-Saint-Père. Bieg około 35 w. Spławna na 16 wiorst.

TEOLO, THEOLO-IN-MONTE, Mm. w król. Lombardzko-Weneckiém, w gub. Weneckiéj, o 19 w. ku płd.-zach. od Padwy; 1,630 m.

TEORA, Mm. w królestwie Neapolitańskiém, w Principato-Ulteriore, o 8 w. na zach. od Conza; 3,300 m.

TEPEACA, M. w Meksyku, w depar. i o 26 w. ku płd.-wsch. od Puebla de los Angelos. Kopalnie alabastru, którego tafle ogromne i przezroczyste używane bywają na szyby.

TEPIC, M. w Meksyku, w depar. Xalisko, o 200 w. ku płn.-zach. od Guala. Miejsce schronienia w czasie pory deszczów dla ludności z portu niezdrowego San-Blas.

TEPLITZ, CIEPLICE, M. w Austryi, w Czechach, w cyrkule i o 21 w. na płn.-zach. od Litomierzyc; 2,749 m. Źródła gorące alkaliczne (+45° stustop.) i piękne zakłady kąpieli, jednych z najsłynniejszych w Europie, odwiedzane corocznie przez 5,000 chorych. Źródła siarczane i kąpiele w wiosce Schönau pod miastem. Uprawa owoców. Fabryki czapek, haftów, rękawiczek i sukna. Roskoszne przechadzki w okolicach. Piękny zamek książąt Clary.

TER, rzeka w Hiszpanii, zlew do mr. Śródziemnego, o 35 w. na wsch. od Girony. Źródło w Pyreneach; bieg około 180 w.

TERAMO, M. w król. Neapolitańskiém, stołeczne prow. Niższéj Abruzyi I., o 313 wiorst ku płn. od Neapolu, przy zlewie Trontino i Vezzola; 9,500 m. Sąd kryminalny i trybunał cywilny. Siedlisko biskupa. Kolegium królewskie. Garbarnie, fabryki.

TEREK, rzeka w ces. Rossyjskiém, zlew do mr. Kaspijskiego wielu odnogami. Źródło w Kaukazie. Bieg około 600 w. przez Kizlar.

TERESPOL, Mm. w król. Polskiém, w gubernii Lubelskiéj, na l. brz. Bugu, naprzeciw Brześcia Litewskiego; 1,500 m. Porządnie zabudowane. Kościół i klasztor Dominikanów, fundowany roku 1697. od Józefa Bogusława Słuszki, kasztelana Wileńskiego. Dawniéj był tu pałac królewski Błotkowem zwany, wykwintnemi ogrodami otoczony.

TERESZENI, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Czerniowieckim, 3 mile od Czerniowiec. Urząd pocztowy.

TERGLOU, TERKLOU, TRIGLU, góra w Austryi, w gub. Laybach, na płd. od Villach i przy złączeniu pasma Alp Karniolskich i Alp Julijskich. Wyniosłość 3312 metrów.

TERLIZZI, M. w król. Neapolitańskiém, w Terra di Bari, w obw. Barletta, o 19 w. ku płd.-wsch. od Trani; 10,000 m.

TERMINI, M. w Sycylii, stoł. obw. t. n., o 39 w. ku płd.-wsch. od Palermo, przy ujściu rzeki t. n.; 16,000 m. Miasto warowne. Kolegium. Szkoła żeglugi. Port handlowy.

TERMONDE, M. w Belgii, w Wschodniéj Flandryi, o 26 w. na wsch. od Gandawy, nad Skaldą, przy jéj zlewie z Dendrą; 7,786 m. Trybunał I. instancyi. Kolegium N. Panny. Akademia rysunku. Biblioteka publiczna parafialna. Fabryki tkanin wełnianych, tiulu, lin, oleju, mydła, tytuniu, przędzalnie bawełny. Wielki handel zbożem, konopiami, lnem, olejem. Cytadela wzniesiona w roku 1584. Ludwik XIV. nie mógł jéj zdobyć w 1667. r.; lecz w r. 1745. Francuzi ją wzięli.

TERNATE, wyspa w Malezyi Niderlandzkiéj, w gub. Moluckiéj, rezydencyi Ternate, w ciaśninie t. n., na pobrzeżu zach. Dżilolo; stol. Maleya. Jest to skała wyniosła, nad którą góruje wulkan, który w XVII. stuleciu robił wielkie spustoszenia. Zbiór zboża europejskiego. Ta wyspa wydawała dawniéj mnóstwo imbieru i muszkatołowéj gałki; lecz w połowie XVII. stulecia wytępiono wszystkie krzewy imbierowe i muszkatowe, w skutku układu zawartego pomiędzy Holandyą i krajowemi książętami, którym pierwsi spłacają pewne roczne wynagrodzenie. Do rezydencyi Ternate należą wyspy: Talout, Halmahera, Morotay, Tidor, Motir, Maniak, Kayo, Bachian, Oby, Xulla, Waygaunn, Salwatty, Mysol i część wyspy Celebes.

TERNI, M. w pań. Kościelném, stol. dystryktu t. n., o 28 w. ku płd.-zach. od Spoletto, na wyspie rz. Nera; 6,303 m. Siedlisko biskupa. Liczne garbarnie. Fabryki sukna ordynaryjnego. Piękny wodospad utworzony przez rz. Velino, przy ujściu téjże do Nera. Miejsce urodzenia Tacyta.

TERRA DI LAVORO, prowincya Neapolitańska, stol. Caserta. Rozległość 1959 mil kw. niem., albo 9795 w. kw. Ludność w 1845. r. 721·971 m. Jedna z najbogatszych okolic Europy i najlepiéj uprawnych; ziemiopłody wracają 12—20 ziarna za 1 zasiew w okolicach Aversy, Kapui i Kaserty. Uprawa maisu, pszenicy, jęczmienia, owsa, żyta na paszę jedynie, lnu, konopi uchodzącego za najlepszy do lin; jarzyny i owoce wszelkich gatunków. Lasów skąpo; lecz w nich widzieć się dają kasztany, pomarańczowe i inne drzewa. Zbiór doskonałego wina. Chów prześlicznego bydła rogatego, bawołów; mało koni, ale osłów i wieprzów mnóstwo. Zbiór cenionego jedwabiu. Przemysł i handel małoznaczący. Dzieli się na 5 obwodów: Caserta, Nola, Gaeta, Sora i Piedimonte; te zaś na 48 circondario i 230 gmin.

TERRACINA, M. w pań. Kościelném, w delegacyi Urbino i Pesaro, o 100 w. ku płd.-wsch. od Rzymu, na krańcu płd.-wsch. bagien Pontyńskich; 4,145 m. Siedlisko biskupa. Miasto garnizonowe. Port rybacki. Założenie tego miasta przypisują Wolskom.

TERRANOVA, M. w Sycylii, stolica dystryktu, i o 61 w. ku płd.-wsch. od Caltanisetta, na pobrzeżu; 9,500 m. Port dobry, dość handlowy. Założone w XIII. stuleciu przez Fryderyka Arragońskiego.

TERRANUOVA, Mm. w Toskanii, o 35 w. ku płd.-wsch. od Florencyi, nad rzeką Arno; 6,462 m. w 1846. r.

TERRASSON, M. we Francyi, w dep. Dordogne, o 32 w. ku płn. od Sarlat, nad rz. Vezere; 3,137 m. w 1846. r. Eksploatacya marglu i piaskowca, zawierającego węglan miedzi. Cegielnie. Garbarnie. Handel truflami. Pokłady węgli terrassońskich rozciągają się w dep. Corrèze i Dordogne.

TERRI, mała góra w Szwajcaryi, w kantonie Bern, na płd.-wsch. od Porentrui. Ślady obozu rzymskiego. Z przekręconéj nazwy téj góry, utworzono nazwę dawnego depar. francuskiego Mont-Terrible.

TERUEL, 1) M. w Hiszpanii, w Arragonii, stoł. prowincyi t. n., o 168 w. ku płd. od Saragossy, przy zlewie Guadalaviar z Alhambrą; 8,000 m. Siedlisko biskupa sufragana Saragossy. Miasto garnizonowe. Fabryki tkanin wełnianych, płótna, wyrobów garncarskich; folusze, farbiarnie, garbarnie. Zdobyte na Maurach przez Alfonsa II. w r. 1171. 2) Prowincya w Hiszpanii, w Arragonii, stol. t. n.; 214,988 m. w 1834. r. Dzieli się na 10 partidos judiciales: Albarracin, Alcaniz, Aliaga, Calamocha, Castellote, Hijar, Mora, Segura, Teruel, Valderrobres. Zawiera 293 gmin albo pueblos.

TERVUEREN, M. w Belgii, w Płd. Brabancyi, o 10 w. ku wsch. od Brukselli. Stadnina rządowa z 60 ogierów.

TESCHEN, *ob.* CIESZYN.

TESTE DE BUCH, LA-T..., M. we Francyi, w depar. Gironde, o 56 w. ku płd.-zach. od Bordeaux, na pobrzeżu płd. zatoki Arcachon; 3,512 m. w 1846. r. Port handlowy i rybacki. Komora. Fabryki terpentyny i kalafonii. Wielki piec i kuźnia. Kąpiele morskie i piaskowe. Połów wybornych ostryg. Handel żywicą, smołą, terpentyną. Droga żelazna do Bordeaux.

TET, TETA, rzeka we Francyi, w dep. Wschodnich Pyreneów, zlew do mr. Śródziemnego, powyżéj Sainte-Marie de Salanque. Źródło pod Puy-Prigne; bieg 124 w. Żeglowna w czasie przyboru wielkiéj wody od Prades, na 54 w.

TETEGHEM, W. we Francyi, w dep. Północnym, o 5 w. na wsch. od Dunkierki; 2,353 m. w 1846. r. Fabryka cukru burakowego.

TETEROW, rzeka w ces. Rossyjskiém, w gub. Kijowskiéj; źródła ma w gub. Wołyńskiéj, pod wsią Czmila, na płd. Januszpola. Płynie w kierunku płn.-wsch., oblewa Żytomierz, Korostyszów, Radomyśl, Iwanków, Przyborsk, Hornostajpol, i pod wsią Grymką uchodzi do Dniepru. Bieg 40 mil. Spływają do niéj z pr. str.: Gniłopiat, Huwna, Wilia, Iwinka z Bujmirem, Czarnówka, Talka, Zdwiż; z l. strony: Studena, Woda, Mika, Mirzec, Kamionka, Wyrwa, Irsza i inne.

TETIUSZY, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Kazańskiéj, na pr. brz. rzeki Wołgi. Położone pod 54° 57' płn. szer., a 66° 32' wsch. dłg. Odległe 1603 w. od Petersburga, 926 w. od Moskwy, a 159 w. od Kazania.

TETUAN, M. w pań. Marokańskiém, w prow. Fez, o 48 w. od Tangeru, nad mr. Śródziemném; 20,000 m. Miasto handlowe, z małym portem.

TETSCHEN, DZIECZYN, M. w ces. Austryackiém, w Czechach, o 31 w. na płn. od Litomierzyc, na pr. brz. Elby; 1,480 m. Źródła mineralne i kąpiele. Zamek hrabiów Thun.

TETTNANG, M. w król. Wirtembergskiém, w cyr. Dunaju, o 85 w. ku płd.-zach. od Ulmu, o 8 w. od jeziora Konstancyeńskiego; 1,424 m. w 1840. r. Dystylarnie kirszwaseru. Piękny zamek dawnych hrabiów Montfort-Tettnang. Miasto starożytne, przyłączone do Wirtembergu w 1810. r.

TEUTOBURGER-WALD, pasmo pagórków w Niemczech, na płn.-zach. od Hessen-Kassel, Prus Nadreńskich, księstw Lippe i Hanoweru. Najwyższy punkt 600 metrów. Pokryte pięknemi lasami. W tych to górach Arminius pobił legiony Warusa.

TEVERE, TYBR, rzeka we Włoszech, zlew do mr. Śródziemnego pod Ostia. Źródło pod Piave San-Stefano w Toskanii. Bieg około 300 w. przez Rzym. Spławna od Peruggia na 270 w. Główne zlewy: z pr. str. Chiana, z l. str. Nera i Teverone.

TEURTEVILLE AU BOCAGE, Mm. we Francyi, w dep. Manche, o 12 w. ku płn.-wsch. od Valognes; 1,752 m.

TEWKESBURY, Mm. w Anglii, w hrb. i o 14 w. ku płn.-wsch. od Gloucester, nad rz. Avon, o 1 w. od jéj ujścia; 5,891 m. w 1841. r. Fabryki czapek, w których pracuje do 2,000 ludzi. Handel bardzo czynny. Piękny kościół normandzki, należący niegdyś do bogatego opactwa Benedyktynów, założony został w 715. r. Wybiera 2 deputowanych. Bitwa stanowcza między Yorkczykami i Lankasterczykami.

TEXAS, państwo w Stanach Zjednoczonych, nad odnogą Meksykańską; stolica Austin. Leży między 26° i 40° szer. płn., a 96° i 110° dłg. zachod. Graniczy na płn. z terrytoryum Arkansas, na zach. z Rio-Grande, oddzielającą go od Meksyku, na wsch. z Sabiną, odgraniczającą od Luiziany, a na płd. z odnogą Meksykańską. Rozległość 806000 w. kw. Ludność w 1847. r. 4000,000 m. Terrytoryum w ogólności płaskie, pochylone ku płd.-wsch. i przerznięte licznemi rzekami, z których główniejsze: Neches, Trinidad, Brazos de Dios, Colorado, Guadelupa, San Antonio i Nuecas, wszystkie wpadające albo do odnogi Meksykańskiéj albo do bagien też odnogę otaczających. Klimat właściwy okolicom zwrotnikowym, zdrowszy jak w Luizianie i w Meksyku. Ważna uprawa bawełny, najlepszéj w Ameryce, maisu i pszenicy, oraz żyta, jęczmienia i owsa. Trzcina cukrowa i tytuń wydają także plon obfity. Chów znamienity bydła, dawniéj stanowiący główną zamożność mieszkańców. Pokłady żelaza i węgli uchodzą za bogate, lecz mało są eksploatowane; kopalnie srebra zniszczone przez Indyan. Przemysł rękodzielniczy prawie żaden. Handel dość czynny, lecz trudny do prowadzenia z przyczyny Indyan tamujących drogę. Zarząd Texasu zostaje pod zawiadowstwem izb prawodawczych, to jest senatu i izby reprezentantów. Władza wykonawcza powierzona jest Prezydentowi i Wice-Prezydentowi, obieranym na lat 3. Kraj dzieli się na 40 hrabstw. Organizacya sądowa jest podobną do innych państw Unii. Siła zbrojna składa się z milicyi i ochotników. Dochody państwa wynosiły w 1840. roku 4010270 fr., i przewyższały wydatki. Dług był 5,893,000 dollarów. Texas odłączył się zupełnie w Meksyku od 1836. roku; przyłączenie zaś jego do Stanów Zjednoczonych ogłoszone zostało w 1846. roku.

TEXEL, wyspa Niderlandzka, w prow. płn. Holandyi, przy wejściu do Zuidersee, odłączona kanałem Mars-Diep od przylądka Helder. Rozległość 15 w. kw. Ludność 6,000 m. Grunt bardzo żyzny, prawie wyłącznie uprawiany na łąki. Chów pięknego bydła. Słynna z rozmaitych bitew morskich, i z tego że była zdobytą przez jazdę francuzką w 1794. r. flota zatrzymana przez lody.

TEZA, M. w Marokko, w prow. i o 130 w. ku płn.-wsch. od Fezu, u podnóża Atlasu. Niegdyś było znakomitém.

TEZCUCO, M. w Meksyku, w depar. i o 26 w. ku płn.-wsch. od Meksyku, nad jeziorem swéj nazwy; 5,000 m. Przed zdobyciem przez Hiszpanów, Tezcuco, wówczas bardzo ludne, odznaczało się pomiędzy miastami Ameryki oświatą, sztukami i przemysłem.

TĘCZYNEK, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Krakowskim, o 4 mile od Krakowa, z zwaliskami niegdyś obronnego zamku na szczycie góry (w r. 1325. wzniesionego); niegdyś gniazdo słynnéj w Polsce dzielnicy Tęczyńskich. Zamek w r. 1655. przez Szwedów spustoszony.

THAI-OUAN, M. w Chinach, stol. depar. swéj nazwy i wyspy Formozy, na pobrzeżu zach. wyspy i nad ciaśniną Formoza. Handel znaczny z Chinami.

THAILFINGEN, NECKAR T..., Mm. w król. Wirtembergskiém, w cyrk. Czarnegolasu, nad Nekarą, 1,129 m.

THAI-YOUAN, M. w Chinach, stol. prow. Shansi i depart. swéj nazwy, o 470 w. ku płd.-zach. od Pekinu.

THANET, ILE DU T.., okol. w Anglii, w hrb. Kent. Prawie zupełnie odosobniona od reszty Wielkiéj Brytanii przez wody Stour i Nethergong-Water. Ziemia bardzo urodzajna, jest bowiem 26,000 akrów ziemi ornéj. Dzieli się na 9 parafij.

THANGOU, M. w pań. Birmanów, na prawym brz. rz. Pan-Lan. Uważane za najwarowniejszą twierdzę w państwie.

THANN, 1) M. we Francyi, w depart. Wyższego Renu, o 33 w. ku płn.-wsch. od Belfort, nad rz. Thurr; 5,872 m. w 1846. r. Kolegium komunalne. Kassa oszczędności. Wyborowe wina białe. Browary. Przędzalnie i grępiarnie bawełny. Grępiarnie jedwabiu. Rękodzielnie pilśni i kobierców. Fabryki kapeluszy pilśniowych. Warsztaty machin do przędzalni. Fabryki grępli. Gisernie. Fabryki sikawek. Wyroby chemiczne. Farbiernie, garbarnie. Kościół Ś. Teobalda, zbudowany w r. 1430., którego wieża jest na 100 metr. wysoką. To miasto założone w XIII. wieku należało do domu Austryackiego. Zdobyte przez Szwedów w 1632. roku pod tém miastem książę Lotaryngii pobity został przez księcia Wejmarskiego w 1638. roku. 2) Vieux Thann, W. we Francyi, w depar. Wyższego Renu, o 32 w. ku płn.-wsch. od Belfort a o 2 w. ku Thann, nad rz. Thurr. Przędzalnie i fabryki tkanin bawełnianych. Blicharnie, walcownie.

THARANDT, M. w Saksonii, o 14 w. ku płd.-zach. od Drezna; 1,733 m. w 1733. r. Słynna szkoła leśnictwa i rolnictwa.

THASOS, wyspa w Turcyi europejskiéj, na Archipelagu, oddzielona ciaśniną 4 w. szeroką od pobrzeża Rumelii. Grunt gorzysty, lecz bardzo żyzny. Mało zaludniona.

THAU, ETANG DE T..., laguna Francyi (w dep. Herault). Oddzielona od mr. Śródziemnego wąskim przesmykiem ziemi i przerzniętym w kilku miejscach. Zwiedzana w jesieni przez niezliczone mnóstwo ptastwa wodnego.

THAYA, DYJA, rz. w pań. Austryackiém, zlew do Morawy, powyżéj Lundenburga (w Morawii). Bierze początek w Baps (w Niższéj Austryi), przy połączeniu rz. Deutsche Thaya i Böhmische albo Mährische Thaya. Bieg około 210 w. przez Hardech, Znaim, Laa i Lundenburg.

THAZA, M. w Algieryi, w prow. i o 130 ku płd.-zach. od Algieru, blisko źródła rzeka Oued, Deurdeur.

THEAKI, KEFALONIA, PICCOLA ITHACA, wyspa Rzpltéj Jońskiéj, leżąca między wyspą Santa-Maura i Cefalonią, oddzielona od ostatniéj ciaśniną; stol. Vathy. Rozległość 18260 hekt.; 9,387 m. Obfituje w winogrona zwane Koryncktemi.

THEBY, THIVA, THIBAI, M. w Grecyi, w dyecezyi swéj nazwy, o 62 w. ku płn.-zach. od Aten; 5,000 m. Stolica Metropolity Beocyi.

THEIL, 1) W. we Francyi, w depar. Manche, o 12 w. ku wsch. od Cherburga; 1,146 m. 2) Theil Le Gros, W. we Francyi, w depar. Eure, o 23 w. ku zach. od Louviers; 1,145 m. Fabryki płótna, piece wapienne. 3) Mm. we Francyi, w depar. Orne, o 35 w. ku płd.-wsch. od Mortagne, nad rz. Huisne; 870 m.

THEISS, *ob.* CISSA.

THEISSHOLZ, *ob.* CISOWIEC.

TEMAR, M. w księs. Sasko-Meiningen, o 18 w. ku płd.-wsch. od Meiningen, na prawym brz. rz. Werra; 1,468 m.

THEMASCALTEPEC, M. w Meksyku, o 130 w. ku płd.-zach. od Meksyku. Kopalnie srebra.

THENEZAY, W. we Francyi, w depar. Deux-Sèvres, o 15 w. ku płn.-wsch. od Parthenay; 2,235 m. w 1846. r.

THERAIN, rz. we Francyi, zlew do Oazy, o 4 w. od Creil. Źródło pod Greminil, w depar. Niższéj Sekwany. Bieg około 90 w.

THERAPIA, W. w Turcyi europejskiéj, w Rumelii, o 17 w. ku płn.-wsch. od Konstantynopola,

nad Bosforem. Rezydencya letnia ambasadora Francuzkiego. Port.

THERESIENSTADT, 1) M. w pań. Austryackiém, w Czechach, o 4 w. ku płd.-wsch. od Litomierzyc, o 2 w. od zlewu do Elby i Egru; 1,588 m. Twierdza. Stadnina Rządowa, założona w 1780. r. 2) Sobotka, Sobotyca, M. w Węgrzech, w żupaństwie Bacs-Bodrogh, o 50 w. ku płn.-wsch. od Zombor; 32,984 m. Gimnazyum katolickie. Zbiór tytoniu. Fabryki płótna i skór, farbiarnie. Wielki handel bydłem, skórami i wełną. W pobliskości jezioro Palits, którego wody są słonawe.

THERMIA, M. w Grecyi, stoł. dyecezyi Kythnos, na wyspie téj nazwy. Port.

THERMOPYLE, BOCCA-DI-LUPO, wąwóz łączący Grecyę z Albanią. Leży między odnogą Negropontu na płn. a górą Ceta na płd. Napady Persów, Galów, Rzymian i Hunnów przekonały że to trudne przejście może być ominione.

THETFORD, Mm. w Anglii, w hrb. Norfolk i Sufolk, o 128 w. ku płn.-wsch. od Londynu, a o 42 w. ku płd.-zach. od Norwich, nad Little-Ouse; 3,462 m. Papiernie, fabryki żelaznych wyrobów. Handel zbożem i wełną. Miejsce urodzenia Tomasza Paine.

THEUX, M. w Belgii, w prow. Liège, o 9 w. ku płd.-zach. od Verviers; 4,528 m. Eksploatacya żelaza i marmuru. Walcownie żelaza i kuźnice; przędzalnie wełny i folusze. Rozwaliny dawnego zamku Franchimont.

THEYS, W. we Francyi, w depar. Izery, o 32 w. ku płn.-wsch. od Grenobli, nad rzeką swéj nazwy; 2,518 m. w 1846. r.

THIAN-SCHAN-NAN-LOU, wyższa Tartarya zwana czasem Lob-Noor, podział polityczny i administracyjny państwa Chińskiego; stol. Aksou. Dzieli się na 10 księstw: Khamil, Pidżan, Kharaschar, Koutsche, Sairam, Aksou, Ouschi, Kaschghar, Yarkand i Khotan. Składa wraz z Dżungaryą prowincyę wojskową Sin-Kiang, któréj stolicą jest Gouldża.

THIAN-TSIN, M. w Chinach, stoł. depar. swéj nazwy, prow. Tschi-Li, o 124 w. ku płd.-wsch. od Pekinu. Jedno z miast najprzemyślniejszych w Chinach.

THIAUCOURT, Mm. we Francyi, w depar. Meurthe, o 35 w. ku płn.-wsch. od Toul; 1663 m. w 1841. r. Dobre wina czerwone z Ru-de-Mâ. Fabryki wina białego musującego. Olejarnia. Handel winem.

THIEL, 1) Mm. we Francyi, w depar. Allier, o 24 w. na płd.-wsch. od Moulins; 1,174 m. 2) Rzeka w Szwajcaryi, wypływająca z jeziora Neufchatel, a wpadająca do rz. Aar, o 6 w. na zach. od Buren. Bieg około 19 w. Spławna w całym biegu. Pod tą nazwą rozumieją także rz. Orbe. 3) M. w Niderlandach, w prow. Geldryi, o 48 w. na płd.-zach. od Zutphen, nad rz. Waal; 4,880 m. Fabryki płótna, warzelnie soli, garbarnie. Handel zbożem. Dawniéj twierdza, zdobyta i zburzona przez Francuzów w 1672. r.

THIELT, M. w Belgii, w wsch. Flandryi, o 24 w. ku płd.-wsch. od Bruges; 12,223 m. Seminaryum. Fabryka płótna, tkanin bawełnianych, koronek, tytoniu, błękitu pruskiego. Ważny handel płótnem.

THIENGEN, M. w W. księs. Badeńskiém, w obwodzie Wyższego Renu, o 4 w. na wsch. od Waldshut; 1020 m.

THIERS, M. we Francyi, w depar. Puy-de-Dome, o 42 w. na płn.-zach. od Clermont, nad Darolle, przy jéj zlewie z Dore. Trybunał handlowy. Kolegium komunalne. Fabryki i handel znakomity wyrobami nożowniczemi, i narzędziami chirurgicznemi i brzytwami, świecami. Papiernie, garbarnie; oprócz tego handel bazaltem, porfirem, fajansem, skórami, żelastwem. W położeniu malowniczém, na spadzistości góry.

THIONVILLE, M. we Francyi, w depar. Mozelli, o 28 w. na płn. od Metz, na lewym brz. Mozelli; 6,808 m. Twierdza 3. rzędu. Komora, inspektoryat leśny. Kolegium komunalne. Kassa oszczędności Teatr. Targ na zboże. Eksploatacya kamieni ciosowych i młyńskich, gipsu, piaskowca i kwarcu. Fabryki płótna konopnego. Zbiór owoców, kartofli. Folusze, garbarnie, olejarnie. Handel ziemiopłodami, jarzynami, lnem, konopiami i nasionami oleistemi. Słynne wina. Miasto starożytne, rezydencya Karola W.

THIRA, THERA, SANTORINI, wyspa w Grecyi, w dyecezyi Thira, w gruppie Cykladów; 12,000 m. Ziemia wulkaniczna i pozbawiona wody, jednakże żyzna miejscami.

THIRSK, THRUSK, Mm. w Anglii, w hrb. i o 35 w. ku płn.-zach. od Yorku, nad rz. Cobdeck; 4,672 m. Fabryka płótna grubego.

THISTED, M. w Danii, o 90 w. na zach. od Aalborga, nad Lüm-Fjord; 1,800 m. Handel zbożem. Port.

THIVIERS, M. we Francyi, w depar. Dordogne, o 25 w. ku płd.-wsch. od Nontron; 2,329 m. Fabryka fajansu. Papiernie. Cegielnie. Eksploatowanie manganezu. Składy win Perygordzkich.

THIZY, M. we Francyi, w depar. Rodanu, o 31 w. na zach. od Villefranche nad Saoną; 2,797 m. Fabryka kartonu i płótna. Przędzalnie bawełny. Wielki handel tkaninami bawełnianemi. Targi co Środa na te wyroby.

THOISSEY, M. we Francyi, w depar. Ain, o 30 w. na płn. od Trevoux, nad rz. Chalaronne, i przy jéj zlewie z Saoną; 1,563 m. Wina czerwone. Fabryka kapeluszy. Blichy wosku, fabryka gwoździ, powrozów i lin; garbarnie, tokarnie. Olejarnie.

THOMAS, SANCT KAROLINA-AMALIA-T..., 1) wyspa w Antyllach, główniejsza w gruppie wysp dziewiczych; stol. Thomas. Rozległ. 100 w. kw. Ludność 14,000 m., z których 9,500 murzynów i mulatów. Grunt górzysty i dość żyzny. Uprawa bawełny i cukru. 2) M. na wyspie i pobrzeżu płd. téj nazwy; 4,000 m. Wolny port, w którym odbywa się handel na 50,000,000 fr.

THOMASTON, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Maine, o 71 w. na płd.-wsch. od Wiscasset, nad zatoką Penobscot; 6,227 m.

THOME, SAO T..., 1) wyspa w Afryce Portugalskiéj, w odnodze Gujany, stol. Sao-Thome. Rozległość 2000 w. kw.; 20,000 m. Grunt gorzysty dość żyzny. 2) S.-Thomas, Anna de Chaves, M. w Afryce Portugalskiéj, stoł. wyspa téj nazwy; 2,000 m Siedlisko biskupa. Port mały, lecz bezpieczny. Handel dość czynny.

THOMPSON, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w New-Yorku, o 61 w. na zach. Newburga; 2,610 m. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Connecticut, o 74 w. na płn.-wsch. od Hartford; 3,535 m. w 1840. r,

THONES, M. w król. Sardyńskiém, o 19 w. na płd.-wsch. od Annecy, nad rz. Tier; 2,500 m. Garbarnie. Fabryka kirszwaseru i szafranu.

THONON, M. w król. Sardyńskiém, o 125 w. na płn.-wsch. od Chambery, nad jeziorem Genewskiém; 4000 m. Miasto garnizonowe. Kolegium królewskie. Komora. W okolicach zamek Ripaille, w którym Amedeusz VII. pędził tak roskoszne życie.

THOR, M. we Francyi, w depar. Vaucluse, o 27 w. na wsch. od Avignon, nad Sorgue; 3,881 m. Zbior i handel zbożem i sianem. Chów jedwabników, fabryki marzanny.

THORDA, 1) M. w Siedmiogrodzie, stol. żupaństwa téj nazwy, o 28 w. na płd.-wsch. od Klausenburga, nad rz. Aranyos; 8,000 m. Gimnazyum kalwińskie. Bogate kopalnie soli kamiennéj, eksploatowanéj od czasów Rzymian. Starożytność dawnego miasta Rzymskiego. 2) Żupaństwo Węgierskie, stol. Thorda. Rozległe 87,8 mil kw. niemieckich; 134,096 m. Zawiera 6 Mm. i 156 wsi.

THORN, Mm. w Belgii, w prow. Limburgskiéj, o 33 w. na płn. od Mastrichtu 1,127 m. Dystylarnie; blicharnie płótna.

THORNBURY, Mm. w Anglii, w hrb. i o 45 w. na płd.-zach. od Gloucester; 4,735 m.

THORNE, Mm. w Anglii, w hrb. i o 57 w. na płd.-wsch. od Yorku, nad rz. Don; 3,779 m. Warsztaty okrętowe. Handel zbożem. Port.

THORSALLA, M. w Szwecyi, w lanie Nyköping, nad rz. Hjelmar, o 3 w. od jéj ujścia do jeziora Mälar; 586 m.

THOUARS, M. we Francyi, w depar. Deux-Sèvres, o 28 w. na płn.-wsch. od Bressuire, nad rz. Thouet; 2,397 m. Kolegium komunalne. Chów koni, wołów, mułów i świń. Zbiór i handel zbożem, konopiami, orzechami, migdałami. Fabryka nożownicza. Handel wódkami. Piękny zamek.

THOUET, rzeka we Francyi, zlew do Ligiery, pod St. Florent (w depar. Maine-et-Loire). Źródło na zach. od Secondigny (Deux-Sèvres). Bieg około 110 w. Spławna od Montreuil Bellay, na 17 w. Główniejsze zlewy: Dive, Argenton, Thouaret i Cebron.

THOUROUT, M. w Belgii, w Wschodniéj Flandryi, o 15 w. na płd.-zach. od Breyes; 8,123 m. Fabryka wyrobów garncarskich, cykoryi; olejarnie. Miasto bardzo starożytne i niegdyś kwitnące. Rozwaliny zamku Wynendael, dawnéj rezydencyi hrabiów Flandryi.

THRAPSTON, Mm. w Anglii, o 33 w. na płn.-wsch. od Northampton, nad rz. Nen; 1,000 m. Fabryka tiulu.

THSONG-NING, wyspa Chińska, w prow. Kiang-Sou, blisko pobrzeża, przy wejściu do ujścia rzeki Kiang. Wielkie saliny.

THUBOEUF, W. we Francyi, w depar. Mayenne, o 26 w. na płn.-wsch od Mayenne; 1,197 m.

THUFFEN, Mm. w Szwajcaryi, w kantonie Appenzell-ausser-Rhoden, o 7 w. ku płn.-wsch. od Appenzell; 3,867 m. Źródła mineralne i kąpiele. Przemysł czynny, fabryki wyrobów bawełnianych i muszlinu.

THUIN, M. w Belgii, w prow. Hainaut, o 1 w. na płd.-zach. od Charleroy, nad Sambrą; 3,944 m. Ważne fryszerki żelaza w Hourbes.

THUIR, M. we Francyi, w depar. Wschodnich Pyreneów, o 15 w. na płd.-zach. od Perpignan; 2,507 m. Chów pszczół. Fabryka oliwy. Dystylarnia wódki. Wyroby garncarskie. Papiernia. Garbarnia.

THUM, M. w Saksonii, w cyr. Cwikawy, o 7 w. od Wolkenstein; 2,095 m. Kopalnie srebra i kobaltu. Fabryka koronek i płótna.

THUN, 1) Mm. w Szwajcaryi, w kant. Bern, o 26 w. na płd.-wsch. od Bern, nad rz. Aar, blisko jeziora téj nazwy; 4,955 m. Szkoła wojskowa związkowa. 2) Jezioro w kantonie Bern, przez które przechodzi rzeka Aar, łącząca je z jeziorem Brienz. Długość 12 w., największa głębokość 175 metr. Żegluga statkami parowemi.

THUR, rzeka w Szwajcaryi, zlew do Renu, o 6 w. od Andelfingen. Źródło w kantonie St. Gallen. Bieg około 110 w.

THURGAU, TURGOWIA, kanton w Szwajcaryi, stol. Frauenfeld. Rozciąga się między 47° 22' i 47° 42' szer.-płn. Terrytorynm jego tworzy trójkąt, mający w wierzchołku Hörnliberg, a którego podstawa od płn. graniczy z W. Księs. Badeńskiém, które oddzielone jest jeziorem Konstancyeńskiém i Renem od kantonu, a dwa inne boki graniczą na wsch. z kantonem St. Gallen, a na zach. z kantonem Zurychu. Rozległy 16,66 m. kw. niem.; oprócz części jeziora Konstancyeńskiego. Nie posiadą miasta wielkiego i mało miasteczek; 5 Miast: Frauenfeld, Arbon, Bischofzell, Diesenhofu, i Steckborn; 2 miasteczka targowe: Weinfelden i Gottlieben. Kraj przerznięty pasmami gór, z których najwyższe wznoszą się od 630 do 730 metr., a nad jezioro Konstancyeńskie na 230 do 330 metr., oprócz Hörnliberg, która się wznosi na 790 metr. nad jezioro. Te pasma gór i pagórków tworzą 3 główne doliny zwane Senfer, Thurthalt, i Sitter albo Murghal. Cały kanton należy do kotliny Renu. Główniejsze rzeki Thur, Sitter albo Murgthal, część Renu i jezioro Konstancyeńskie. Klimat dość zimny. Grunt wyniosły w ogóle mało żyzny. Piękne pastwiska i wielkie lasy sosnowe, jodłowe, modrzewiowe, dębowe, olszowe. Rolnictwo stanowi główne źródło zamożności. Główniejsze ziemiopłody: pszenica, żyto, jęczmień, owies, kartofle, nieco tytuniu i chmielu. Łąki naturalne i sztuczne. Owoców w obfitości i winogradu nad Renem. Połów znaczny na Renie i na jeziorze. Chów bydła mniéj ważny jak w innych kantonach. W 1834. r. było 2,754 koni, 27,807 sztuk bydła rogatego, 2,121 owiec, 2,843 kóz i 3,217 wieprzów. Eksploatacya węgla, kamieni wapiennych, budulcowych, torfu i gliny garncarskiéj. Przemysł rękodzielniczy, fabryki płótna zwane Konstancyeńskie. Uprawa lnu i konopi. W r. 1837 liczono 6 przędzalni mechanicznych bawełny z 176,000 greplami i 433 robotników, przędzalni w domach prywatnych i w kilku fabrykach było warsztatów 6,610; farbiarnie i drukarnie płócienek: fabryki wstążek, 4 papiernie, browary, dystylarnie, garbarnie, 3 drukarnie, 1 litografia. Handel tranzytowy. Z wprowadzonych towarów, bawełna przędzona, konopie, jedwab, skóry, sukna, fajans i wyroby garncarskie, jęczmień i chmiel, siemie lniane, sery, owoce południowe, tytuń, oliwa, deski, bydło, konie, owoce, łój, metale, gips i sól. Z wywozowych, bawełna przędzona, płócienka i tkaniny bawełniane, płótno lniane i konopne, papier, skóry, owies, kartofle, wino (około 100,000 hektolitrów), owoce, wódka, drzewo budulcowe i opałowe, wełna, bydło spaśne. Uczęszczanie do szkół jest obowiązkowe dla dzieci od lat 5—12 przynajmniéj w ciągu 32 tygodni w roku. W 1844. r. było 254 szkół początkowych z 12,218 uczniami; w 1835. r. było 6 szkół wyższych z 319 uczniami; 1 szkoła normalna nauczycieli niższych i szkoły łacińskie w opactwach: Fischingen i Kreutzlingen; 1 szkoła wyższa kantonowa; 2 małe publiczne biblioteki w Frauenfeld. Kanton należy do dyecezyi Bazylejskiéj i składa komisoryat biskupi. Liczą 57 księży protestanckich, 61 duchownych katolickich świeckich, a w klasztorach 62 zakonników i 114 zakonnic. Ten kanton jest 17. w Związku Szwajcarskim. Rząd jego jest republikański. Władza najwyższa pozostaje w izbie reprezentantów (77 protestantów, 23 katolików) wybranych przez lud, zgromadzających się dwa razy do roku w Frauenfeld i Winfelden kolejno pod nazwą Wielkiéj Rady. Władza wykonawcza i administracyjna powierzona jest małéj radzie składającéj się z 7 członków (kalwinistów i katolików) wybieranych na lat 3 przez wielką radę ze swych członków, lub z innych. Każda z tych rad wybiera sobie prezesa. Kanton dzieli się administracyjnie na 8 obwodów (Bezirk), a te na 32 cyrkuły (Kreis), i zawierająca 72 gmin (Municipal-Gemeinde). Zarządca cyrkułu zowie się Bezirksstathalter i obierany jest na lat 3 przez obywateli cyrkułu. Pierwszym urzędnikiem gminy jest (Ortsvorsteher) i ma sobie dodaną radę municypalną. Władze sądowe są: najwyższy trybunał (Obergericht), składający się z 9 członków (kalwinistów i katolików), obieranych na lat 6 przez wielką radę, odsądzający sprawy ostatecznie; trybunał kryminalny I. instancyi, składający się z 7 członków obieranych na lat 6 przez wielką radę. Członkowie sądów obwodowych, sędziowie pokoju i notaryusze wybierani są przez obywateli właściwych obwodów. Sprawy duchowne zostają

pod zarządem właściwéj rady (Kirchenrath) obu wyznań, do któréj należy utrzymanie porządku w kościołach, opieka nad ubogiemi i dozór wychowania publicznego. Obywatele należą do popisu wojskowego od lat 19. Służba wojskowa jest obowiązującą każdego od 21. roku, a po 40 należą do landwéru. W 1835. r. siła zbrojna składała się z 8,570 ludzi, czynny kontyngens był 2,529 ludzi, rezerwowy 2,335 ludzi; kontyngens związkowy wynosił 3,040 ludzi. Dochody kantonu w 1834. r. 157,219 guldenów, wydatki 107,920 guldenów. Obwody: Trauenfeld, Tobel, Weinfelden, Bischofzell, Arbon, Gottlieben, Steckbon i Diessenhoffen.

THÜRINGERWALD, *ob.* TURYNGSKI LAS.

THURNAU, Mm. w Bawaryi, w cyrkule Wyższéj Frankonii, o 9 w. na płd.-zach. od Culmbach, nad rz. Au; 1,460 m.

THUROCZ, żupaństwo w Węgrzech, stol. Szent-Martony. Rozległość 1155 w. kw.; 62,800 m. Ziemiopłody dostateczne na potrzeby konsumcyi. Chów pięknego bydła. Zawiera 6 miasteczek i 99 wsi.

THURLES, Mm. w Irlandyi, w hrb. Tipperary, o 124 w. na płd.-zach. od Tipperary, nad rz. Surr; 7,084 m. Siedlisko biskupa i kolegium katolickiego.

THURSO, Mm. w Szkocyi, w hrb. Caithness, o 36 w. na płn.-zach. od Wick, nad ujściem Thurso; 2,500 m. Komora. Zbiór zboża. Fabryka grubego płótna. Dobry port. Wywóz ryb i zboża. Dawny zamek hrabiów Caithness.

TICINO, TESSYN, 1) rzeka w Europie, źródło pod klasztorem Św. Gotharda, blisko Reuss. Spławna o 50 w. od źródła pod Giornico, a żeglowną od granicy Włoskiéj na 279 w. Bieży przez Giornico i Bellinzonę; wpada do rz. Po powyżéj Pawii. 2) Kanton w Szwajcaryi, stolice kolejne Bellinzona, Locarno i Lugano. Leży między 45° 46' 45" i 46° 31' 15" szerok. płn., a 5° 41' 21" i 6° 39" 38" dłg. wsch. Należy właściwie do Włoch Płn. Graniczy na płn. z kantonem Uri i Gryzonów, na wsch. z kantonem Gryzonów i król. Lombardzko-Weneckiém i na płd. z tymże, na zach. z król. Sardyńskiém i Wallis. Rozległość 25575 w. kwad. Ludność 113,923 m. w 1837. r. W tym kantonie liczą 3 miasta (stolice) i 6 miasteczek targowych. Kraj cały górzysty, najwyższe góry: Camoghe (2666 metrów) i Lukmanierberg; oparty na płn. o górę Św. Gotharda i szczyty Alp, a przerznięty licznemi odnogami. Lodniska nieliczne i małoznaczne. Celniejsze z licznych dolin są: dolina Lewantyny, Maggia i d' Allogno. Leży całkowicie w kotlinie Tessynu. Główniejsze rzeki są: Tessyn i jéj zlewy Blejno, Moesa, Marobbia, Maggia, Agno i Tressa, z których żadna nie jest żeglowną. Oprócz jeziora Maggiore i Lugano należącego do niego w części; w tym kantonie jest wiele innych jezior pomniejszych. We wszystkich tych wodach jest ryb w obfitości; na jeziorach odbywa się czynna żegluga sprzyjająca handlowi znacznemu między Włochami, Szwajcaryą i Niemcami. Klimat bardzo różny, względnie do wyniosłości i położenia miejscowości; łagodny nad niektóremi pobrzeżami jeziora Lugano i mniéj zimny w ogólności nad jeziorami. Średnia temperatura w ciągu 5 miesięcy lata +7° R., w zimie—8° R. bardzo rzadko. Grunt żyzny w ogólności mianowicie w dolinach. Góry są pokryte pastwiskami i rozległemi lasami dębowemi, jesionowemi, sosnowemi, jodłowemi, i modrzewiowemi. Jest kilka kopalni kamieni wapiennych, budulcowych, osełek, marmurów, gipsu, gliny garncarskiéj, granitu, kopalnia węgli w Aragno, żelaza w kilku okolicach. Pokłady drogich kamieni w St. Gothard, rubinów, topazów, hyacyntów, granatów, pięknego górnego kryształu. Źródła i zakłady wód mineralnych gorących i zimnych w Stabio, Aqua-Rosa, Caravaggio, Navegna, Vallemaggia i t. d. Głównym przemysłem jest rolnictwo a następnie chów bydła. Zbiór niedostateczny ziemiopłodów, lecz obfity maisu stanowiącego główne pożywienie mieszkańców; łąki naturalne; uprawa winnic w wielu miejscach, a mianowicie w okręgach Mendrisio i Lugano. Uprawa morwy białéj, drzew owocowych, kasztanów, leszczyny, drzew figowych, brzoskwiniowych i migdałowych; drzewa oliwne i pomarańczowe znajdują się w okolicach południowych. Chów znakomity bydła co do liczby, lecz pospolitéj rasy. W 1833. roku było: rogacizny 52,600 sztuk, kóz 75,000, baranów 23,000, koni 1,500, osłów i mułów 600, wieprzy 27,500 i 8—9,000 ulów pszczół. Fabrykacya serów i masła. Chów jedwabników, wydających rocznie około 182250 funtów kokonów wartości 900,000 franków. Przemysł rękodzielniczy zasadza się głównie na wyrobach (mezzo-lanc) z płócien grubych konopnych, wyrobów z drzewa, garncarskich, fabryki kapeluszy słomkowych. Nie masz znacznych rękodzielni: farbiernie, garbarnie, 7 papierni, 6 drukarni z 20 prasami, 2 huty szklanne, 17 fabryk tabaki. Handel czynny przewozowy, mianowicie w miastach: Lugano, Bellinzonie i Lucarno, któremu sprzyja żegluga na jeziorach i dobre drogi, których rozwój wynosi 260 kilometrów. Z wprowadzonych towarów były: zboża i mąki, wina, wódki, konopie, len, jarzyny,

oliwa, towary kolonialne, metale, proch strzelniczy, papier. Z wywozowych: drzewo, węgle, kora, terpentyna, bydło, sery, masło, zwierzyna, ryby, skóry, jedwab, kapelusze słomkowe, kryształy, marmury i drogie kamienie. Corocznie wychodzi z kantonu do 12,000 mieszkańców, a mianowicie robotników wyrobów gipsowych, fajek, kominiarzy, szklarzy, kamieniarzy, mularzy i t. p. Wychowanie publiczne zostaje pod nadzorem rady z 9 członków złożonéj, któréj wice-prezydent ma tytuł dyrektora. W 1844. r. było 379 szkół początkowych wyższych, 12 szkół wyższych realnych, 6 szkół klassycznych i gimnazyalnych, 7 szkół rysunków i seminaryum w Poleggio. Kanton Tessyn jest 18. w porządku Związku Szwajcarskiego. Deputowani (114) obierani są na lat 4 przez zgromadzenia okręgowe, a ich zgromadzenie przybiera nazwę Wielkiéj Rady, zasiadającéj kolejno corocznie w trzech stolicach. Posiedzenia trwają przez miesiąc, i rozpoczynają się pierwszego poniedziałku miesiąca maja. Wielka rada wyznacza deputowanych na sejm, przyjmuje lub odrzuca projekta do praw, rozciąga nadzór nad wymiarem sprawiedliwości i nad administracyą finansów, mianuje wyższych urzędników. Członkowie téj rady nie mogą piastować żadnych urzędów publicznych, oprócz członków sądu apelacyjnego i oficerów municypalnych. Władza wykonawcza jest wykonywaną przez 9 członków wybranych z pomiędzy wielkiéj rady lub z obcych, i przybiera nazwę Rady Stanu; wszyscy członkowie téj rady kolejno sprawują najwyższą władzę rządową pod tytułem prezydenta. Wszystkie urzędy są wybieralne i wiek jest do nich przywiązany, to jest zwykle lat 30; wyborcą być może dopiero po skończeniu lat 25. Kanton dzieli się na 8 obwodów (distretto), a te na 38 okręgów (cercoli), a zawierających 256 gmin (comune) i 230 parafij. Każdy obwód (distretto) zostaje pod zarządem komisarza (commissario), a comuna przez mera (sindaco) obieranego na lat 3, któremu jest dodana rada municypalna. Mer i rada municypalna są wybierani przez obywateli gminy. W tym kantonie jest sąd apelacyjny, sądzący w ostatniéj instancyi sprawy cywilne i kryminalne, składający się z 13 członków i 4 członków nadzwyczajnych, wybieranych przez Wielką Radę, i zasiadający kolejno w trzech stolicach. Trybunał I. instancyi jest w każdym obwodzie, składa się zaś z 5 członków wybieranych przez Wielką radę, a w każdym cyrkule jest sędzia pokoju. Kontyngens związkowy kantonu jest 1,804 ludzi piechoty i pociągu, a kontrybucya wojenna wynosi 18,040 frank. szwajcarskich. Prawo stanowi, że każdy obywatel winien służyć w wojsku, lecz rzeczywiście jest zaciąg; każdy dochodzący lat 18 ciągnie los, przez lat cztery służy w czynnéj służbie, w ciągu lat 4 następnych w rezerwie, a w ostatnich 4 w landwerze. Wyciągający los może dać zastępcę. Religia katolicka jest panującą i wyłącznie wyznawaną w kantonie, który należy w części do dyecezyi Como i do dyecezyi Medyolanu. W 1843. r. było 12 klasztorów męzkich i 119 zakonników, a 9 klasztorów żeńskich i 165 zakonnic, w całym kantonie zaś 640 duchownych. Distretto z liczbą obwodów: Lugano ma 12, Locarno 7, Mendrisio 5, Bellinzona 3, Valle-Maggia 3, Lewentina 4, Blenio 3 i Riviera 1.

TIDOR, wyspa w Malezyi Niderlandzkiéj, w gub. Moluk, rezydencyi Ternate. Mała lecz bardzo żyzna.

TIEGENHOF, Mm. w Prusach, w prow. Pruskiéj, o 22 w. na płn. od Marienburga, nad rzeką Tiege; 1,800 m. Fabryka płótna. Farbiernie i drukarnie tkanin. Fabryka octu.

TIEGHEM, Mm. w Belgii, w Wsch. Flandryi, o 12 w. na wsch. od Courtrai; 2,469 m. Grepalernie i przędzalnie lnu.

TIENE, Mm. w król. Lombardzko-Weneckiém, gub. Weneckiéj, o 19 w. na płn.-zach. od Vicenza; 5,000 m. Fabryki jedwabiu i sukna.

TIFESCH, M. w Algieryi, o 21 w. na wsch. od Szerszelu. Ziemia żyzna. Liczne rozwaliny rzymskie.

TIFFECK, M. w Algieryi, w prow. i o 98 w. na wsch. od Konstantyny, na miejscu Theveste Rzymian.

TIFLIS, M. w ces. Rossyjskiém, w Azyi, stoł. Namiestnikostwa Kaukazu i gub. Gruzyi. Leży pod 40° 41' płn. szerok., a 62° 30' wsch. dłg. Odległe 2575 w. na płd. od St.-Petersburga, na pr. brz. rz. Kur; 30,925 m. w 1849. r. Miasto warowne. Siedlisko biskupa prawosławnego Kartalanii i Kaketii. Eksarhat Gruzyjski. Eparchia ormiańsko-georgska Gruzyi. Sąd apelacyjny. Seminaryum prawosławne. Szkoła ormiańska. Gimnazyum. Mennica. Źródła gorące siarczane i kąpiele. Fabryka wyrobów jedwabnych. Handel dość czynny. Założone w V. stuleciu, a w IX. jedno z najhandlowniejszych w Azyi; było stolicą Gruzyi.

TIGER, rzeka w Turcyi azyatyckiéj, zlew do Eufratu, z którą tworzy rz. Schat-el-Arab. Źródło na płn.-zach. od Diarbekir; bieg około 1,500 w.

TIGREH, TIGRANIA, kraj w Abissynii, w wyższéj części kotliny Tacaze. Grunt górzysty, lecz

bardzo żyzny i obfity w wodę. Zostaje pod zarządem wielu naczelników udzielnych.

TIKEMBRIN, M. w Algieryi, w prow. Oranu, nad rz. Tafna. Leży na miejscu Siga rezydencyi króla Sifaxa, a późniéj było osadą rzymską.

TILBORG, M. w Niderlandach, w płn. Brabancyi, o 24 w. ku płd.-zach. od Bois-le-Duc, nad rzeką Ley; 14,000 m. Fabryka sukna.

TILBURY, W. w Anglii, w hrb. Essex, nad rz. Tamizą, naprzeciw Gravesend; 300 m. Warownia rozpoczęta przez Henryka VIII., a ukończona za Karola II. dla obrony wejścia do Tamizy.

TIL-CHATEL, Mm. we Francyi, w depar. Côte-d'Or, a 27 w. ku płn.-wsch. od Dijon, przy zlewie Tille i Ignon; 916 m. Dwie kuźnice i piec hutniczy; gisernia.

TILLIÈRES-SUR-ARVE, Mm. we Francyi, w depar. Eure, o 39 w. na płd.-zach. od Evreux; 1,125 m. Hamernie miedzi. Fabryki wyrobów wełnianych. Handel gałganami.

TIM, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Kurskiéj. Odległe od Petersburga 1241 w., od Moskwy 564 w., a 64 w. od Kurska. Ludność 1666 w.

TIMAVO, rzeka w ces. Austryackiém, w Illiryi, zlewająca się do Adryatyku, na pobrzeżu płn. odnogi Tryestu. Źródło pod Montfalcone, bieg około 4 w.; cała spławna.

TIMBO, M. w Senegambii, stolica Futta-Djallon, o 900 w. na płd.-wsch. od Saint-Louis; 9,000 m.

TIMOK, rzeka w Turcyi europejskiéj, zlew do Dunaju, o 26 w. na płn.-zach. od Widdynu. Źródło ma w górach Bałkanu; bieg około 220 w. Odgranicza Serbię od Bulgaryi.

TIMOR, wyspa w Malezyi, największa z grupy Moluckich. Rozległość 23650 w. kwad. Ludność 1,000,000 m. po większéj części papuasów. Przerznięte pasmem gór zarosłych. Uprawa ryżu, maisu, bawełny, indygo, drzewa sandałowego i bambusu. Część płd.-zach. należy do Niderlandczyków, któréj stolicą jest Koupand a zarazem rezydencyi, do któréj należą wyspy Timor, Samao, Lando, Rotli, Dadun, Sava, Ombay, Santor, Lomblem, Odonara, Solor i część płd. Mangerany. Część płn należy do Portugalczyków i krajowców.

TINCHEBRAI, M. we Francyi, w dep. Orne, o 22 w. ku płn.-zach. od Domfront, nad rz. Noireau; 4,006 m. Trybunał handlowy. Papiernia. Handel lnem, drylichami. Gisernia i wyroby żelazne.

TINE, wyspa w Grecyi, w dyecezyi Tynos, w grupie Cyklad, na płd.-wsch. od Andros, stolica San-Nicolo. Rozległość 220 w. kwad. Ludność 32,228 m. Grunt górzysty wydający ziemiopłody: wino, figi, owoce i oliwki. Chów bydła, pszczół i jedwabników. Do téj dyecezyi należą wyspy Tine i Andro.

TINNEVELLY, M. w Indostanie angielskim, w prezyd. Madraskiéj, w dawnéj prowincyi Carnate, o 168 w. ku płd.-zach. od Madura.

TINTO, rzeka w Hiszpanii, zlew do oceanu Atlantyckiego pod Moguer. Źródło w Sierra-Morena, bieg około 100 w.

TIOGA, rzeka w Stanach Zjednoczonych, zlew do Susquehannah, pod miastem Athenes; bieg około 190 w.

TIPPERARY, 1) Mm. w Irlandyi, w hrb. t. n., o 37 wiorst na płd.-wsch. od Limerick; 6,972 m. 2) Hrabstwo w Irlandyi, stol. Clonmel. Rozległość 400335 hekt., z których 182147 przypada na góry i bagna, a 11328 na wody. Ludność w 1831. r. 402,563 m., z których 197,713 mężczyzn i 204,854 kobiet; 60264 domów mieszkalnych, 66,308 rodzin. Terytoryum górzyste w kilku okolicach, w ogólności obfite i żyzne. Zbiór pszenicy i maisu. Chów bydła rogatego, baranów i świń. Eksploatacya antracytu. Fabryka wyrobów wełnianych. Dzieli się na 11 baronij i 186 parafij.

TIPTON, TIBBINGTON, W. w Anglii, w hrb. Stafford, blisko źródła Trentu; 14,951 m. Przemysł bardzo czynny; bogate kopalnie węgla i żelaza, wielkie piece i liczne kuźnice, w których wyrabiają blachy żelazne i inne wyroby z żelaza. Mydlarnie. Fabryki minii.

TIRANO, Mm. w król. Lombardzko-Weneckiém, w gub. Medyolańskiéj, o 31 w. ku płn.-wsch. od Sondrio, nad rz. Adda; 4,000 m. Jarmarki bardzo uczęszczane. Piękny kościół N. Panny z Tirano, miejsce pielgrzymki.

TIRASPOL, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Chersońskiéj. Położone pod 46° 50' płn. szer., a 47° 18' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 1690 w., od Moskwy 1393 w., a 270 w. od Chersonu, na l. brz. rz. Dniestru; 6,639 m. Handel dość czynny. Założone w 1793. r.

TIREH, M. w Turcyi azyatyckiéj, w Anatolii, o 93 w. ku płd.-wsch. od Smyrny; 20,000 m. Fabryka wyrobów bawełnianych i kobierców.

TIREY, wyspa w Szkocyi, na archipelagu Hebryd, o 25 w. na zach. od Mull. Rozległość 12090 akrów; 4,200 m. Wyspa niska i żyzna. Eksploatacya pięknego marmuru.

TIRGOVIST, M. w ks. Wołoskiém, o 90 w. na płn.-zach. od Bukarestu; 5;000 m. Trybunał I. instancyi. Szkoła wyższa prawa.

TIRGO-JIOULI, M. w ks. Wołoskiém, o 90 w. na płn. od Krajowa, nad rz. Schyl. Trybunał I. instancyi Szkoła wyższa okręgowa.

TIRLEMONT, M. w Belgii, w prow. Brabancyi, o 16 w. ku płd.-wsch. od Lovanium, nad rzeką Geete; 8,170 m. Akademia rysunków. Lombard Fabryka mydła, cukru, cykoryi, bawełny i wyrobów wełnianych. Handel wełną.

TIRSCHENREUTH, M. w Bawaryi, w cyrkule Wyższego Pfalzu, o 62 w. od Bajreuth, nad rzeką Waldnab; 2,300 m. Fabryka sukna i wyrobów wełnianych.

TIRSCHTIGL, TRZCIEL, M. w Prusach, w rejencyi Poznańskiéj, o 26 w. ku płd.-wsch. od Międzyrzecza, na rz. Obrą; 2,398 m.

TIRSO, ORISTANO, rzeka największa na wyspie Sardynii, zlew do odnogi Oristano. Źródło w górze Acuto; bieg około 180 w.

TISZA-FURED, Mm. w Węgrzech, w żupaństwie Heves, nad rz. Cissą; 4,116 m. Fabryka wojłoków i siodeł dla wojska.

TISZA-VILAK, Mm. w Węgrzech, w żupaństwie Ugocs, o 15 w. ku płd.-zach. od Nagy-Szöllös, nad rz Cissą; 1,434 m. Skład soli. Handel i żegluga.

TITCHFILD, Mm. w Anglii, w hrb. Hants, o 12 w. ku płd.-wsch. od Suthampton, nad małą rzeczką t. n., przy jéj zlewie do zatoki Suthampton; 3,712 m.

TITEL, Mm. w Węgrzech, w pograniczu wojskowém, nad rz. Cissą; 2,334 m. Warsztaty statków. Arsenał.

TITICACA, jezioro w Boliwii, w dolinie t. n. Rozległe 10000 w. kw.

TITSCHEIN, NEU-T..., NOWY-CICZYN, Mm. w pań. Austryackiém, w Morawii, o 22 w. ku płn.-wsch. od Weisskirch, nad rzeką Titsch; 6,841 m. Przemysł czynny, fabryki sukna i wyrobów wełnianych, farbiarnie. Zakłady machin parowych. W pobliskości źródła mineralne Deutsch-Jasnik i Summraw.

TITTMONING, M. w Bawaryi, w cyr. Wyższéj Bawaryi, o 82 w. na wsch. od Munichu, nad rzeką Salza; 1,200 m. Browary, saletralnia, fabryka sukna, wyrobów wełnianych, kuźnie, blichy wosku. Handel i żegluga.

TIUKALIŃSK, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Tobolskiéj. Leży pod 55° 53' płn. szer., a 89° 53' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 3412 w., 2735 w. od Moskwy, a 464 w. od Tobolska; 938 m.

TIUMEN, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Tobolskiéj, położone nad rz. Turą. Odległe od Petersburga 2689 w., od Moskwy 2011 w., od Tobolska 260 w. Posiada 11 kościołów, szkołę świecką, do 2,000 domów drewnianych i liczy 10,803 m.

TIVERTON, Mm. w Anglii, w hrb. Devon, o 25 w. ku płn. od Exeter, nad rz. Exa; 9,766 m. Fabryka tiulu.

TIVOLI, M. w pań. Papieskiém, o 31 w. ku płn.-wsch. od Rzymu, nad rz. Teverone; 6,000 m. Siedlisko biskupa. Kolegium. Słynne w starożytności jako ulubiona włość Rzymian. Godne uwagi są: świątynia Westy i Sybilli. Sławne kaskatelle tego miasta zniszczone zostały przez powódź w 1826. r., lecz przedsięwzięto ich naprawę.

TIXTLAU, M. w Meksyku, o 130 w. ku płn.-zach. od Acapulco; 3.000 m.

TIANJOR, M. w Jawie, stol. rezydencyi Proanger, o 79 w. ku płd.-wsch. od Batawii.

TLASCALA, M. w Meksyku, nad rzeką Naspe; 3,400 m. Niegdyś znakomite, liczyło do 300,000 m. przed zdobyciem przez Hiszpanów. Siedlisko biskupa.

TLEMSEN, M. w Algieryi, w prow. i o 107 w. ku płd.-zach. od Oranu; 8,565 m.

TŁUMACZ, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Stanisławowskim, 1½ mili od Tyśmienicy. Jest tu okazały pałac; fabryka cukru burakowego, jedna z najpierwszych w Galicyi, która rocznie do 70000 centnarów cukru wydaje i 1,000 robotników zajmuje.

TŁUSTE, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Czortkowskim, 3 mile od Czortkowa.

TOBAGO, wyspa w Antyllach angielskich, o 25 w. ku płn.-wsch. od wyspy Św. Trójcy, na mr. Antylskiém. Leży między 11° 15' szer. płn., a 63° dłg. zach. Rozległość 486 w. kw.; 13,700 m. Ziemia w ogóle urodzajna i obfita w wodę. Uprawa ziemiopłodów kolonialnych. Wartość wywozu wynosiła w r. 1839: 18,570,000 franków. Wyspa Tobago zostaje pod zarządem gubernatora i rady z 9 członków złożonéj.

TOBERMOREY, W. w Szkocyi, na pobrzeżu płn.-wsch. wyspy Mull. Komora. Rybołowstwo i żegluga. Wielkie składy soli. Dobry port i bezpieczny. Założona w 1788. r.

TOBEL, W. w Szwajcaryi, w kantonie Turgowii, o 18 w. ku płd.-zach. od Konstancyi; 1,279 m. Dom karny w dawnéj komandoryi Maltańskiéj.

TOBITSCHAU, TOWACÓW, M. w ces. Austryackiém, w Morawii, o 14 w. ku płd.-zach. od Ołomuńca, nad rz. Morawą; 1,917 m.

TOBLACH, Mm. w ces. Austryackiém, w Tyrolu, o 17 w. ku płd.-wsch. od Bruneck, nad rz. Rienzą.

TOBOLSK, M. w ces. Rossyjskiém, w Azyi, stoł. gubernii t. n. Leży pod 58° 12' płn. szer., a 85° 56' wsch. dłg. Odległe o 279 w. ku wsch. od St. Petersburga, 2271 w. od Moskwy, nad rzeką Tobol; 14,246 m. w 1835. r. Temperatura średnia 0.65 R. Siedlisko generał-gubernatora Wschodniéj Syberyi. Kancelarya i sąd apelacyjny. Siedlisko eparchii prawosławnéj biskupstwa Tobolskiego i Sybirskiego. Gimnazyum, seminaryum. Wielkie składy towarów chińskich wyprawianych na zachód i zimowanych w tém mieście.

TOBOLSKA gubernia w ces. Rossyjskiém, w Azyi, stol. Tobolsk. Rozległość 1540000 w. kw.; 600,000 m. Grunt płaski wyjąwszy na granicy płd., żyzny miejscami, lecz w niektórych lody pokrywają ziemię przez 9 miesięcy i w pewnéj głębokości jest zawsze zamarzłą. Zbiór jęczmienia, żyta, owsa, gryki. Eksploatacya żelaza i miedzi w różnych okolicach; złota zaś i srebra w Uralu i w Ałtaju. Handel dość czynny futrami, oraz towarami europejskiemi i wschodniemi.

TOCANTIN, rzeka w Brazylii, zlew do Atlantyku na wsch. od ujścia rz. Amazonek. Bierze początek przy zlewie Parana i Parantingi; bieg około 1780 w.

TOCZNA, mała rzeka w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj; ma źródło na wschód miasta Siedlec, płynie koło Łosic i uchodzi z l. str. do rzeki Bugu, niedaleko Drohiczyna, ubiegłszy 2 mile.

TODI, M. w pań. Kościelném, w deleg. Peruggia, o 26 w. na zach. od Spoletto; 2,410 m. Siedlisko biskupa.

TODTNAU, Mm. w ks. Badeńskiém, w cyrkule Wyższego Renu, o 6 w. na płn.-zach. od Schönau, nad rz. Wiese; 1,473 m. Fabryka wyrobów drewnianych, kapeluszy słomkowych i papiernie. W okolicach kopalnie srebra i ołowiu.

TOGAJ, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Symbirskiéj. Odległe od Petersburga 1376 w., od Moskwy 699 w., od Symbirska 51 w.; 1,934 m.

TOGGORT, M. w Algieryi, o 260 w. ku płd.-wsch. od Biskary; 10,000 m.

TOHAŃCZA, mała rzeka w ces. Rossyjskiém, w gub. Kijowskiéj, wpada do Rosi z pr. strony.

TOKAT, M. w Turcyi azyatyckiéj, w Anatolii, o 90 w. ku płn.-zach. od Sivas, nad rz. Tomsalą, przy jéj zlewie z Kizil-Ermagh; 40,000 m. Odlewnie mosiędzu; garbarnie i farbiernie. Handel czynny.

TOKAJ, Mm. w Węgrzech, w żupań. Zemplińskiém, o 37 w. ku płd. od Ujhely, nad rz. Cissą, przy ujściu Bodrog, u podnóża i na wsch. pagórków zwanych górą Tokaju; 12.713 m. Rozumieją zwykle za granicą pod nazwą win tokajskich wszystkie wyborowe wina likworowe z najlepszych winnic Hegyallya, uważane za najwyborniejsze w Europie, i które się zbierają nie tylko z pagórka Mezes-Male pod Tokajem, lecz w różnych okolicach Hegyallya. Wielkie składy soli z Marmaros.

TOKI, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Tarnopolskim, 4 mile od Zbaraża. Pałac starodawnéj budowy.

TOLEDO, 1) M. w Hiszpanii, w Nowéj Kastylii, o 61 w. ku płd.-zach. od Madrytu, nad rz. Tagiem; 15,000 m. Siedlisko arcybiskupa. Szkoła klasyczna, dawniéj uniwersytet. Rękodzielnia królewska broni siecznéj, która niegdyś bardzo była słynną. Fabryka wyrobów do obrządków kościoła służących; wełnianych tkanin, papieru, lin, stron gitarowych i szkła. Handel mało znaczący. Z pomiędzy budynków celują: katedra z VII. wieku, jeden z najpiękniejszych przybytków gotyckich w Europie, Alcazar, Agiuntamiento albo ratusz, szpital św. Jana, uniwersytet. Miasto starożytne, stolica królów Gockich i Alfonsa VI., który to miasto zdobył na Maurach. 2) Prowincya hiszpańska w Nowéj Kastylii, stol. Toledo; 282.197 m. Dzieli się na 12 partidos: Escalona, Illescas, Lillo, Madridejos, Nova-Hermosa, Ocana, Orgaz, Paente del Arzobispo, Quintanar de la Orden, Talavera, Toledo, Turios; zawiera 222 gmin albo pueblos.

TOLENTINO, M. w pań. Kościelném, o 19 w. ku płd.-zach. od Macerata, nad rz. Chienta; 3,296 m. Garbarnie, fabryka wyrobów fajansowych. Traktat między Bonapartem i Papieżem w 1797. r.

TOLKEMIT, TOLKMICKO, M. w Prusach, w prowincyi Pruskiéj, o 24 w. na płn.-wsch. od Elbląga, nad rzeką Frische-Haff; 2,108 m. w 1843. r. Mały port rybacki. Handel drzewem.

TOLMEZZO, Mm. w król. Lombardzko Weneckiém, w gub. Weneckiéj, o 46 w. ku płn.-zach. od Udine, nad rz. Tagliamento; 2.000 m. Przędzalnie bawełny i fabryka płótna.

TOLNA, 1) Mm. w Węgrzech, w żupań. t. n., o 11 w. ku płn.-wsch. od Szekszard, nad Dunajem; 4,771 m. Fabryka kleju stolarskiego. 2) Żupaństwo w Węgrzech, stol. Szekszard. Rozległość 65,9 mil kw. niem. Ludność w 1837. r. 200,326 m., Madziarów i Niemców w równéj prawie liczbie. Ziemia bardzo żyzna, w któréj się rodzi głównie pszenica, wina wyborne, tytuń, owoce, mais, mak, drzewo. Chów bydła. Zawiera 18 miasteczek i 88 wsi.

TOLOSA, M. w Hiszpanii, w prow. Guipuzcoa, o 17 w. ku płd. od St.-Sebastian, przy zlewie rzeki Oria i Arajez; 5,000 m. Rękodzielnie broni, fabryka narzędzi żelaznych, kapeluszy, wyrobów fajansowych i wełnianych, garbarnie. Piękny kościół Panny Maryi.

TOLOTA, mała rzeka w ces. Rossyjskiém, w gubernii Wileńskiéj, uchodzi do Muszy na płn. miasta Poswola.

TOLU, M. w Nowéj Grenadzie, o 124 w. na płd. od Kartageny, nad zatoką Morosquillo. Mały port.

TOLVE, M. w ks. Neapolitańskiém, w Basilicata, o 15 w. ku płn.-wsch. od Potenza; 3,400 m.

TOLZ, Mm. w Bawaryi, w cyr. Wyższéj Bawaryi, o 39 w. na płd. od Munichu, nad rzeką Izerą; 3,092 m. Przemysł rękodzielniczy, browary, fryszerki żelaza, fabryka sukna, wyrobów wełnianych, saletralnie, blicharnie płótna i wosku.

TOŁOCZYN STARY, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Mohilewskiéj. Odległe od Petersburga 739 w., od Moskwy 544 w., od Mohilewa 119 w.

TOMAKOWKA, wysepka w ces. Rossyjskiém, na rz. Dniepr, za dawnych czasów była zamieszkaną najwięcéj przez Kozaków Niżowych. Ufortyfikował ją książę Dymitr Wiśniowiecki, i ztąd napadał na Tatarów.

TOMANOWA POLSKA, góra w Austryi, w Galicyi, w Tatrach, wysoka na 6080', wznosi się nad doliną Kościelisko.

TOMASZÓW, M. w król. Polskiém, w gubernii Warszawskiéj, pow. Rawskim. Za ład prywatny hutniczy żelazny, przy ujściu rz. Wolborki do Pilicy, wielki piec od r. 1788; w r. 1838. posiadał 3 kuźnice i produkował rocznie 15000 cetnarów surowizny a 5000 cent. żelaza kutego.

TOMASZÓW, Mm. w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj; 3,200 m., 415 domostw, z tych 32 murowanych; 8 jarmarków do roku i 2 targi tygodniowe. Założone około r 1615. przez Tomasza Zamojskiego i prawem Magdeburskiém obdarzone. W r. 1621. Zygmunt III. potwierdził przywilej lokacyjny i ustanowił skład soli W roku 1755 w czerwcu, poseł turecki w powrocie przejeżdżał tędy przy odgłosie muzyki i bicia z moździerzy. XX. Trynitarze witali go i dziękowali za łaski księżom Redemptorom w Turcyi świadczone. Poseł zapewnił ich, że zakonnicy wykupujący niewolników i nadal doznawać będą względów w państwie Ottomańskiém. Jest tu prześliczny kościół z klasztorem XX. Trynitarzy.

TOMBUKTU, M. w Afryce środkowéj, stolica małego państwa Nigrycyi, o 22 w. na płd.-wsch. od Nigru, na którym ma port zwany Kabra. Jedno z celniejszych miast handlowych środkowéj Afryki. To miasto zwiedzone było w 1828. r. przez pana Coille, który pierwszy podał o niém dokładne wiadomości.

TOMICE, W. w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, w pow. t. n., pod miastem Bukiem, o 3 mile od Poznania. Miejsce urodzenia sławnego Piotra Tomickiego, biskupa krakowskiego i kanclerza koronnego, jednego z najznakomitszych obywateli za Zygmunta I. On założył tu w początku XVI. wieku kościół paraflalny. Tu za życia Jana Tomickiego, kasztelana Gnieźnieńskiego, jednego z najżarliwszych zwolenników reformy religijnéj w Polsce, około r. 1547. bracia Czescy odprawiali swoje nabożeństwo w tutejszym kościele.

TOMSK, M. w ces. Rossyjskiém, stol. gubernii azyatyckiéj t. n. Leży pod 56° 30' płn. szer., a 102° 50' wsch. dłg Odległe 4467 w. od St. Peteraburga, a 3790 w. od Moskwy, nad rz. Tomką; 12 032 m. Sąd apelacyjny. Stolica eparchii prawosławnéj Tomskiéj i Jenissejskiéj. Gimnazyum. Garbarnie. Składy handlu Sybirskiego.

TOMSKA gubernia, prowincya w ces. Rossyjskiém, w Azyi, stol. Tomsk. Rozległość 3000000 w. kw.; 1,100,000 m. Grunt płaski wyjąwszy na płd., lecz dość żyzny w téj części. W 1830. roku było 250,000 m. zajętych głównie rolnictwem. Bogate kopalnie srebra złotodajnego w kopalniach Koływańskich i Barnu. Kopalnie ołowiu srebrodajnego. Gubernia Tomska zostaje pod zarządem gubernatora wojennego Wschodniéj Syberyi. W r. 1833. było miast 7 z ludnością 28,679 m. i 7 szkół publicznych z 1,144 uczniami.

TONDER, M. w Danii, w ks. Szleswigskiém, o 132 w. ku płn.-zach. od Szleswigu, nad rz. Widną; 2,800 m. Szkoła normalna początkowa. Więzienie. Fabryki koronek, nici, tytuniu. Port handlowy w miasteczku Hoyer.

TONDON, M. w Chinach, w Mandżuryi, nad rz. Amur. Miejsce wygnania dla zbrodniarzy.

TONGA, archipelag Polinezyi, składający się ze 100 wysp, wysepek i skał, między 18° i 20° szer. płd., a 196° i 198° dłg. zach. Rozległość 4400 w. kw. Ludność 50,000 m. Główniejsze wyspy są: Tonga-Tabu na płd., Hawai we środku, a Hafou-Lou-Ou na płn. Grunt bardzo żyzny, którego płody są podobne do płodów O'Taiti i innych okolic Polinezyi.

TONGRES, M. w Belgii, w prow. Limburgskiéj, o 18 w. ku płd.-wsch. od Hasselt, nad rz. Geere; 5,981 m. Kolegium. Dystylarnie, warzelnie soli, garbarnie, blicharnie płótna, fabryki cykoryi, bro-

wary. Źródła żelazne nieeksploatowane. Kościół starożytny. Miasto dawne i niegdyś znakomitsze, zniszczone przez Francuzów w 1673. r.

TONKIN, TONG-KING, Annam północny u geografów, jeden z trzech wielkich podziałów politycznych i administracyjnych państwa Kochinchiny, stol. Kescho. Leży między 19° 30' i 20° szer. płn.; graniczy na płn. z Chinami (z prow. Yun-Nan, Kuang-Si i Kuang-Tong), na wsch. z odnogą Tonkińską, na płd. z Kochinchiną, na zach. z Laos. Rozległość 180000 w. kw. Ludność 4,000,000 m., z których 300,000 chrześcian. Kraj niski i płaski po większéj części, górzysty jedynie na zachód. Pobrzeża niskie i bagniste. Główna rzeka Songka albo Tonkin. Panują tu dwie pory, suszy i deszczów, trwających od maja do września. Pobrzeża wystawione na uragany, które tutaj są gwałtowniejsze jak w innych okolicach Chin. Ziemia bardzo żyzna i obfitująca w metale, a mianowicie w żelazo, złoto i srebro. Główniejsze płody: ryż, jedwab, bawełna, zbiór herbaty i cukru, niedostateczny na konsumcyę. Z wywozowych płodów: jedwab, ryż i bawełna, nieco drogich kruszców. Fabryki tkanin jedwabnych, bawełnianych i laku. Tonkin nazwa miejscowa od dawnego nazwiska stolicy Tonk-King, dzisiejszego Kescho, składał przez długi czas z Kochinchiną państwo podległe Chinom pod imieniem Nang-Nan. W X. wieku te dwa kraje połączyły się z sobą pod nazwą królestwa Ngan-Nan albo An-Nam, a w końcu zeszłego wieku znów się rozdzieliły, poczém Tonkin zawojowany został przez Kochinchińczyków.

TONNAY-CHARENTE, M. we Francyi, w dep. Niższéj Charente, o 7 w. ku wsch. od Rochefort, nad rz. Charente; 3,904 m. Port handlowy. Warsztaty statków. Fabryka cukru krajowego. Cegielnie. Składy i port główny wywozowy wódek koniaku i Soulouque, win, zboża, musztardy, lnu, minii, smoły i soli. Wywóz win i wódek do Anglii. Przywóz węgli, stali i osełek.

TONNEINS, M. we Francyi, w dep. Lot et Garonne, o 18 w. ku płd.-wsch. od Marmande, nad rz. Garoną; 7,150 m. Kościół konsystorski kalwiński. Fabryka rządowa tytuniu. Fabryka lin. Garbarnie. Handel rybami i śliwkami suszonemi.

TONNERRE, M. we Francyi, w depar. Yonne, o 35 w. ku płn. od Auxerre, nad rz. Armançon; 4,427 m. Podinspektoryat leśny. Kolegium komunalne. Biblioteka publiczna (3000 tomów). Towarzystwo rolnicze. Kassa oszczędności. Wyborne wino czerwone i białe z Preaux, Pitoy, Perrières. Wina musujące. Eksploatacya kamieni litograficznych. Fabryka wapna hydraulicznego. Przędzalnie wełny. Fabryka narzędzi rolniczych. Walcownie, blicharnie wosku, garbarnie, młyny mączne, tartaki. Wielki handel winem, zbożem, korą, kamieniami ciosowemi.

TONNING, M. w Danii, w ks. Szleswigskiém, o 50 w. na płd.-zach. od Szleswigu, przy ujściu rz. Eidery; 2,480 m. Szkoła żeglugi. Przemysł czynny, dystylarnie, cegielnie, garncarnie, fabryka lin i powrozów, farbiarnie, blicharnie wosku, warsztaty statków. Handel czynny. Port.

TONOWO, jezioro w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, na wsch. Gniezna, w pobliżu Żnina i Żernik, przez to jezioro przepływa rz. Wełna.

TONSBERG, M. w Norwegii, w amcie Jarlsberg i Laurwig, nad rz. Tönsberg-Fjord; 2,086 m. Port handlowy. Wywóz kości, raków morskich, żelaza, soli, lin, drzewa.

TOOLEN, M. w Holandyi, w prow. Północnéj Brabancyi, o 9 w. na płn.-zach. od Berg-op-Zoom, na wyspie t. n., utworzonéj przy ujściu rz. Meuzy; 2,000 m. Twierdza. Fabryka nici lnianych i konopnych.

TOPLICZA, CIEPLICE, Mm. w Węgrzech, w Kroacyi, w żup. Warasdin i o 6 w. na płd.-wsch. od Warasdynu. Źródła gorące siarczane i kąpiele uczęszczane.

TÖPLITZ, W. w ces. Austryackiém, w gubernii Laybach, w Karnioli, na płd.-zach. od Neustadt. Źródła gorące i piękne zakłady kąpieli.

TOPORNIA, zakład prywatny hutniczy żelazny, w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Opoczyńskim. Posiada 1 kuźnicę i w 1838. r. produkował 1000 centnarów żelaza kutego rocznie.

TOPORÓW, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obw. Złoczowskim, o 4 mile od Brodów. Są tu szczęty dawnych szańców, w których często natrafiają się dawne uzbrojenia.

TOPSHAM, Mm. w Anglii, w hrb. Devon, o 6 w. na płd.-wsch. od Exeter, którego jest portem nad ujściem Exy; 3,184 m. Warsztaty okrętowe, fabryka lin, papiernia, fabryka płótna żaglowego, kotwic i łańcuchów. Port. Handel morski bardzo czynny.

TORCELLO, W. w król. Lombardzko-Weneckiém, w delegacyi Weneckiéj, o 11 w. ku płn.-wsch. od Wenecyi, na wysepce t. n.; kilkunastu mieszkańców. Piękna katedra i kościół Santa Fosca. Szczątki miasta jednego z najbardziéj kwitnących za czasów Rzpltéj Weneckiéj. Klimat bardzo niezdrowy.

TORCZA, mała rzeka w ces. Rossyjskiém, w gubernii Kijowskiéj, wpada do rz. Rosi z pr. str.

TORDESILLAS, M. w Hiszpanii, w Staréj Kastylii, o 35 w. na płd.-zach. od Valladolid, nad rz. Duero; 3 300 m.

TORDOUET, W. we Francyi, w dep. Calvados, o 15 w. na płd.-wsch. od Lisieux; 1,142 m. Przędzalnie wełny.

TORGAU, TORGAWA, M. w Prusach, w prow. Saskiéj, o 79 w. na płn.-wsch. od Merseburga, nad rz. Elbą; 8 975 m. Twierdza. Gimnazyum.

TORIGNI, M. we Francyi, w dep. Manche, o 14 w. ku płd.-wsch. od Saint Lo; 2,175 m. Przędzalnia hydrauliczna wełny, grępiarnie tkanin wełnianych. Handel drobiem, 4—5000 sztuk wyprawiają tygodniowo do Paryża.

TORNA, 1) Mm. w Węgrzech, stol. żup. t. n., o 804 w. na płn.-wsch. od Budy, nad rz. Bodwą; 1,831 m. 2) Żupaństwo węgierskie, stolica Torna. Rozległość 10,7 mil kw. niem. Ludność 42,353 m. Grunt górzysty. Zbiór ziemiopłodów i wina. Łąki i pastwiska. Chów owiec i wieprzy. Kopalnie żelaza i miedzi. Zawiera 1 miasteczko i 4 wsie.

TORNEA, 1) M. w ces. Rossyjskiém, w Finlandyi, na półwyspie rz. Tornea, przy jéj ujściu do odnogi Botnickiéj; 700 m. Mały port handlowy. 2) Rzeka w Europie, zlew do odnogi t. n. pod M. Tornea; bierze początek z jeziora t. n.; bieg około 466 w., po większéj części na granicy Szwecyi i Finlandyi.

TORO, M. w Hiszpanii, w król. Leon, o 53 w. na płn.-wsch. od Salamanki, nad rz. Duero; 10,000 m. Fabryka wyrobów wełnianych, płótna, skór. Miasto bardzo starożytne.

TORONTAL, żupaństwo w Węgrzech, stolica Nagy-Becskerek. Rozległość 132,1 mil kw. niem. Ludność 323,768 m. Terytoryum płaskie. Rozległe równiny bagniste. Zboża wszelkiego gatunku w obfitości, mianowicie pszenicy, wybornego ryżu, tytuniu i winogradu. Chów znakomity koni, owiec i bydła rogatego. Handel dość czynny. Zawiera 16 miasteczek i 150 wsi.

TORONTO, dawniéj YORK, M. w Ameryce angielskiéj, stolica Wyższéj Kanady, nad pobrzeżem płn. jeziora Ontario; 12,571 m. w 1838. r. Siedlisko biskupa anglikańskiego. Dobry port, dostępny dla największych okrętów.

TOROPEC, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Pskowskiéj. Położone pod 56° 26' płn. szer., a 48° 18' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 546 w., od Moskwy 718 w., a 341 w. na płd.-wsch. od Pskowa, nad rzeką Toropem; 5,247 m. Handel lnem, konopiami i zbożem.

TORRE, 1) Torre del Greco, M. w król. Neapolitańskiém, w prow. i o 11 w. na płd.-wsch. od Neapolu, nad odnogą Neapolitańską, u podnóża Wezuwiuszu; 17,502 m. Zbiór dobrego wina. Liczne fabryki makaronów. Jarmarki bardzo uczęszczane. 2) Torre del Annunziata, M. w król. Neapolitańskiém, w prow. i o 20 w. ku płd.-wsch. od Neapolu, u podnóża Wezuwiuszu, w kącie płn.-wsch. odnogi Castel-a-Mare; 12,045 m. Fabryka królewska broni siecznéj. Źródła mineralne. Port bardzo czynny. 3) Torre del Moncorvo, Mm. w Portugalii, w prow. Tras-os-Montes, o 100 w. na płd.-zach. od Braganzy, przy zlewie rzeki Sabor z Douro; 1,629 m. Zbiór jedwabiu i fabryki wyrobów jedwabnych. 4) Torre del Iimeno, M. w Hiszpanii, w Andaluzyi, o 17 w. na zach. od Jaen, nad rz. Salado de Ariona; 7,000 m. Fabryka płótna.

TORRECILLA DE CAMEROS, M. w Hiszpanii, w Staréj Kastylii, o 26 w. na płd.-zach. od Logrono, nad rz. Irequa.

TORREILLES, W. we Francyi, w dep. Wschodnich Pyreneów, o 13 w. na płn. od Perpignan; 1,314 m.

TORRELAGUNA, M. w Hiszpanii, w Nowéj Kastylii, o 9 w. na zach. od Uceda, nad rz. Jarama; 2,300 m.

TORREMAGGIORE, Mm. w król. Neapolitańskiém, w prow. Kapitanata i o 7 wiorst na zach. od St. Severo; 4,500 m.

TORREORSOJA, Mm. w król. Neapolitańskiém, w Terra di Lavoro, o 13 w. na płn.-zach. od Policastro; 2,600 m.

TORRESNOVAS, Mm. w Portugalii, w prow. Estremadurze, o 22 w. na płn.-wsch. od Santorem; 4,300 m.

TORRESVEDRAS, Mm. w Portugalii, w prow. Estremadurze, o 58 w. na płn. od Lizbony, nad rz. Lizandro; 5,500 m. Garbarnie. Dystylarnie.

TORRICELLA, Mm. w król. Neapolitańskiém, w Środkowéj Abruzyi, o 26 w. na płd.-zach. od Atesca; 1,800 m.

TORRIJOS, Mm. w Hiszpanii, w Nowéj Kastylii, o 28 w. na płd.-zach. od Toledo; 1,800 m.

TORRINGTON, GREAT-T.., Mm. w Anglii, w hrb. Devon, o 48 w. na płn. od Exeter, nad rz. Torridge; 3,093 m. Fabryka rękawiczek, drylichów i kołder wełnianych.

TORROX, M. w Hiszpanii, w Andaluzyi, o 19 w. ku płd.-wsch. od Velez-Malaga, nad mr. Śródziemném; 4,300 m.

TORTOLA, wyspa w Ameryce angielskiéj i jedna z wysp Dziewiczych między St. Johns i Virgin-Gorda. Rozległość 93 w. kw.; 7,731 m. w 1838. r. Grunt skalisty, a jedna jest tylko dolina cokolwiek żyzna.

TORTONA, 1) M. w król. Sardyńskiém i stolica prow. t. n., o 26 w. ku wsch. od Alessandryi, nad rz. Scrivia; 10,821 m. Siedlisko biskupa sufragana Genueńskiego. Trybunał I. instancyi. Miasto garnizonowe. Kolegium królewskie. Seminaryum teologiczne. Fabryka wyrobów jedwabnych. Niegdyś miasto warowne zburzone przez Francuzów w 1793. r. 2) Prowincya królestwa Sardyńskiego, w gub. Alessandryi, stolica Tortona. Rozległość 73059 hektarów, z których 60000 ziemi uprawnéj, 7000 hekt. lasów i 6059 hekt. nieużytków. Ludność 53,570 m. w 1839. r. Płody ziemi i bydła w r. 1839. w przybliżeniu: zboża 200000 hektolitrów, jarzyn w nadmiarze, wina podobnież, kasztanów 4,600 hektol. Wołów sprzężajnych 5,000, krów 1,800, koni 300, mułów i osłów 450, owiec 10,000, wieprzy 1,000; jedwabiu w tym roku zebrano 6800 kilogr. oprócz kokonów. Eksploatacya wapna. Fabryka płótna. Dzieli się na 8 mandamento zawierających 50 gmin.

TORTOSA, M. w Hiszpanii, w Katalonii, o 150 w. na płd.-zach. od Barcelony, nad rz. Ebro, o 40 w. od jéj ujścia; 11,000 m. Twierdza. Fabryka wyrobów garncarskich, papiernie, garbarnie. Port handlowy i rybacki dość czynny.

TORTUGA, ŻÓŁWIA wyspa w Antyllach, należąca do Haiti i blisko téj wyspy. Rozległość 187 w. kw.; 5,000 m. Górzysta, lecz żyzna. Przystęp do niéj trudny. Sławna z schronienia flibustierów, a późniéj jako pierwsza osada Francuzów w San Domingo.

TORUŃ, THORN, M. w Prusach, w prow. Pruskiéj, okręgowe, o 84 w. na płd. od Kwidzyna, na pr. brz. rz. Wisły; 11,043 m. Twierdza. Sąd kryminalny. Komora główna. Gimnazyum ewangelickie z biblioteką i drukarnią, szkoła łacińska luterska. Fabryka sukna, wełnianych wyrobów, płótną, kapeluszy, krochmalu, mydła i sławnych pierników; garbarnie. Celniejsze budowle: most na Wiśle łączący Toruń z Podgórzem, ratusz zbudowany w 1602. r. na wzór amsterdamskiego. Założony w 1232. r. przez Krzyżaków. Ojczyzna Kopernika i anatomisty Sömmeringa.

TORŻOK, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Twerskiéj. Położone pod 57° 2' płn. szer., a 52° 43' wsch. dłg. Oddalone od Petersburga 463 w., od Moskwy 215 w., a 89 w. na płn.-zach. od Tweru, nad rz. Twercą; 12,166 m. Miasto starożytne i handlowe.

TOSKANIA, państwo w Europie płd., składające się z części środkowéj półwyspu włoskiego, oraz z wysp na mr. Śródziemném: Elby, Gorgony, Pianozy, Monte-Christo, Giglio i Giantari i wyspek: Cerboli, Palmajola, Scola, Formica, Formiche di Grosseto i t. p., stol. Florencya. Leży między 42° 13' i 44° 30' szer. płn., a 7° 20' i 9° 30' dłg. wsch. Graniczy na płn z ks. Luki i Modeny, na płd. i wsch. z państwem Kościelném, na zach. z morzem Śródziemném. Terytoryum oprócz tego składa się z części zawartych w państwach ościennych, jako to: z kraju Barga i Pietrasanta, położonych, pierwszy w Garfagnana a drugi w Versilia, pomiędzy księstwami Luki, Modeny i Massa Carara, jako i z Pontremoli, Bagnone i Fiviziano, leżących pomiędzy księstwami Modeny i Parmy; oraz pomiędzy stałym lądem państwa Sardyńskiego. Rozległość stałego lądu i wysp Elby, Pianozy i Giglio 2800000 hektarów. Ludność w 1846. r. 1,565,651 m. Kraj cały pokryty odnogami Apeninów, rozciągającemi się (333,3 w.) w kierunku od płn. ku płd. i dzielącemi go na dwie pochyłości nierównéj przestrzeni. Góra Camporaghena (2050 metr.) jest najwyższą tego pasma, a góra Aminta (1766 metr.) najwyższą z odnóg jego. Te dwie pochyłości Apenin dzielą się na doliny w ogólności wązkie, lecz niezbyt głębokie. Płaszczyzny znakomitsze są: Grossetto (130 mil kw. włoskich albo 442 w. kwad.) i Pizy (120 mil kwad. włoskich) przy ujściu Arno i Ombrone-Senese. Pobrzeża rozciągają się na 360 w. rozległości, są mało wyżłobione, główniejsze zaś wysokości są Piombino i góry Argentale. Morze Śródziemne, które w téj części przybiera nazwę mr. Toskańskiego, oblewa pobrzeża W. księstwa, gdzie tworzy odnogę Piombino i lagunę Orbetello i do którego wpadają wszystkie rzeki tego kraju, oprócz niektórych zlewających się do Adryatyku przez Po di Volano i małe rzeczki Metauro, Foglia, Marecchia, Montone i t. p. Główniejsze zlewy mr. Śródziemnego są: Arno, z wpadającemi do niéj: Nievole, Ombrone, Pistojese i Sieve z pr. strony; Elsa, Pesa, Era, Greve i Chiana z l. str. Ombrone i Senese ze swemi zlewami: Arbia, Mersa i Orcia, Cecina, Cornia, Pecora, Albegna i t. d. należą całkowicie do Toskanii; a Tevere ze swemi zlewami: Paglia i la Flora, Magra i Serchio oblewające jéj terytoryum w części ich biegu tylko. Jeziora i stawy główniejsze są: Chiusi, Montepulciano, Sestoe, Bientina i Massaciuccioli. Liczne i niezdrowe płyty wody zwane Paduli, znikły po większéj części

w skutku starań administracyi publicznéj. Najrozleglejsze z dotąd istniejących paduli są: Fucecchio i Castiglion della Pescaja. Klimat w ogóle zdrowy wyjąwszy w okolicach Maremme, w kotlinie Ombrone-Senese, gdzie prace przedsięwzięte w osuszaniu tych okolic, przyczyniają się do czyszczenia powietrza: zimy w górzystych równinach gdzie śniegi pozostają do wiosny, lecz wszędzie gdzieindziéj roskoszna temperatura. Z dostrzeżeń meteorologicznych w ciągu lat 7, okazały się wypadki następujące: dni 160 pogodnych, 110 dżdżystych a 95 zmiennych w ciągu roku; $2^1/_2$ miesięcy wiosny z wiatrami płd.-zach., 3 miesiące lata z słabemi wiatrami płn.-zach., 2 miesiące jesieni z wiatrami wilgotnemi płd.-wsch. i $4^1/_2$ miesięcy zimy z wiatrami płn.-wsch. W styczniu termometr opada na 2°,5 R., a w sierpniu wznosi się do 32°,5. Łagodność i jednostajność klimatu dozwala naturalizować wiele roślin zwrotnikowych. Położenie korzystne téj pięknéj części Włoch w środku strefy umiarkowanéj naszéj półkuli przy wyniosłości średniéj 200 metr. nad poziomem mr. Śródziemnego, i zabezpieczonéj przez Apeniny przeciw wiatrom płn., nadało nazwę Toskanii ogrodu Włoch. Skały wapienne są bardzo liczne w tym kraju, pomiędzy nimi znajdują się najpiękniejsze odmiany marmurów, brokatelle i żółty Sciński z okolic Rimuggio i Pistolii, biały pomnikowy z Equi, tenże sam jak karraryjski; piękny wapień romboidalny z okolic Scinny, najdelikatniejszy alabaster i t. p. Inne skały są eufotydy albo gabro, zawierające amiant, gips, szyst gliniasty i t. p., kwarc w pięknych kryształach w górach Capalbio, a mianowicie na wyspie Elbie, ametyst w okolicach Masca, granit na Elbie, bazalt, kamień probierczy i inne wulkaniczne w górze Aminta i w dwóch górach Radiacofari i Citone. Z metali: złoto i srebro, nieco śladów pierwszego w Cavezana d'Antena, drugiego zaś w Prata i Gallena; miedź rodzima i jéj węglany albo siarczany w obfitości: w Monteauto, Arcidosso, Cavezana d'Antena, Sassalbo, Caporciano, na wyspie Elbie i w innych miejscach; cynober i antymon dawniéj eksploatowane w Selvena, cynk w Campiglia, merkuryusz w Levigliani, manganez w wielkiéj ilości w Prata, Campiglia, San Casciano dei Bagni; ołowiu także obficie w Castagnetto, Prata, Massa, Campiglia; żelaza mnóstwo szczególnie na wyspie Elbie, a magnesu w vale Tiberina. Z innych minerałów: sól kamienna w Voltera, ałun w wielu miejscach, kwas boraksowy, siarka; węgle pod Buriano, Rocca San Casciano i Galeata; kości mastadontów, hipopotamów, słoniów, nosorożców w Val Arnese. Źródła mineralne gorące i zimne najsławniejsze są w Lagoni zwane, przez krajowców Soffioni, Fomachi, Bolicami, a w ogólności Lagoni z Voltera, są to wulkany cieczy, z których się wydobywają gazy i wyziewy kwasu boraksowego i wodosiarkowego, będące w kotlinach Cornii, Ceciny i Mersy w okolicach Castelnuovo, Montecerboli, Monterotondo, Sasso, Serrazzano, Lustignano. Flora i fauna włoskie. W 1846. r. było 1,565,751 m., w tymże roku było rodzin 282,792, młodzieńców 241,384, dziewic 226,266; 249,948 mężczyzn i 211,567 kobiet bezżennych, 291,567 mężczyzn i 318,381 kobiet zamężnych lub wdów i wdowców; 10,125 duchownych świeckich a 2,652 zakonników i 3,456 zakonnic, 9,147 m. obojga płci niekatolików. Ludność miast: w Florencyi 108,397 m., w Liworno 81,840 m., w Pizie 22,808 m., w Siennie 20,721 m., w Pistoja 12,525 m., w Arezzo 12,315 m., Prato 11,782 m. W roku 1846. było 27 miast, z których 22 stolic biskupich i 3 twierdze, miasteczek zaś 180. Mieszkańcy są w ogólności Włosi, żydów jest 9,000 zamieszkałych w Liworno, a kilkanaście rodzin hiszpańskich na wyspie Elbie. Język i dyalekt najczystszy włoski (Idioma gentil sonante e puro). Religia katolicka jest panującą. Uprawa ziemi postępowa w Vale Nicoole, w Val d'Elsa, w dobrach rządowych. Ziemiopłody, a mianowicie: zboża, wino, oliwa, są niedostateczne na konsumcyę w kilku okręgach, lecz ze 120 okręgów mogą wyprowadzać na sprzedaż. Jarzyny i owoce są głównemi płodami w okolicach znaczniejszych miast; konopie w stronach Pontremoli, Pizy i Val di Chiana, lnu mało, tytuniu skąpo, anyż rodzi się w Terra del Sole, morwy białe uprawiane są starannie w dolinach Arno i Chiana; kasztany zastępują w wyższych okolicach niedostatek ziemiopłodów. Bydło stanowiące główny przemysł w górnych okolicach nie odznacza się doborem rasy. W 1835. r. było: 118,340 koni i bydła rogatego oprócz znajdujących się w miastach, 356,380 wołów i krów, 877,650 owiec, 191,150 kóz, 194,220 wieprzy, 150 dromaderów chowanych w stadninach rządowych. W kilku okolicach chów pszczół stanowi przemysł cokolwiek ważniejszy; hodowanie zaś jedwabników przeciwnie w wielu miejscach jest na znakomitym stopniu. Zbiór jedwabiu średnio szacowany jest na 2 miliony lirów toskańskich (900000 kilogramów), kokony wydają do 200000 lirów nici albo surowego jedwabiu. Z płodów mineralnych są: marmury, alabastry, gips, żelazo (w 1846. roku wydobyto żelaza z Rio na wyspie

Elbie 77 milionów lirów, z których 33 milionów wyrobów; sól z Moji i Voltery (około 22 milionów lirów rocznie, a z jezior słonych na Elbie, 5 milionów), miedź (w 1846. r. około 2,223,000 lirów), ołowiu w małéj ilości, ałun i siarka, kwas boraksowy (około 3 miliony lirów rocznie). Źródła mineralne najwięcéj uczęszczane są: źródła siarczane San-Filipop, San-Casciano, Rapolano, Chianciano, Montaccaino, San-Giuliano, Montioni, Asciano, Pillo, wody żelazne Chitignano i Bio (na Elbie) i źródła alkaliczne w Bagno, Casciana, Rosello i Montecatani. Eksploatacya królestwa roślin ogranicza się na zbiorach jałowcu i innych krzewów, korków, kory, drzewa farbierskiego, budulcowego, manny. Rybołowstwo (na tuńczyki na wyspie Elbie), mało znaczące równie jak polowanie. Fabryki win w wielu miejscach, oliwy w obfitości lecz lichego gatunku, serów podostatkiem. Przemysł rękodzielniczy; wyroby garncarskie w Cancelli (w Tigline wyborowe), w Anghiari, fajansu poszukiwanego w Impruneta, Montepulciano, Doccia; pięknéj porcelany w Doccia, w Colanata di Sesto; dostarczają rocznie 740 000 sztuk porcelany i 620,000 sztuk fajansu; fabryki kapeluszy słomkowych w Florencyi i w okolicach, w Prato, Signa, Siennie, Lactra, Campi, Barberino, Brozzi, i t. p., prochu strzelniczego w Pontremoli, Anghiari, Borgo, sukna i wyrobów wełnianych, fabryki niegdyś słynne dziś podupadłe kobierców w Florencyi woskowych wyrobów w Borgo, San-Lorenzo i w innych, broni w Anghiari i w Pistoja; nożownictwa w Scarperia, wyborowéj w Pistoja; sprzętów drewnianych w górach w Boscolungo, Cavriglia, Porciano, Ryello i t. p., wyrobów miedzianych w Soffignano, Soravezza, Prato; żelaza kutego i lanego, gwoździ, blachy w zakładach rządowych; w Capo di Strada, w Mamiano i Ruosina; kryształów w Batignano, Colle, Fiesole; huty szklanne, w Trugeanda, jedwabiu surowego i wyrobionego, przędzalnie i inne zakłady jedwabiu zatrudniają w Pescia i w okolicach do 3,500 ludzi; 35 drukarni w Florencyi, 43 papierni, w których pracuje do 2 000 ludzi, wyrabiających papieru wartości 19,40 000 lirów toskańskich. Fabryka mydła w Castel Fiorentino, pargaminu w Velano, nici w Cantagio; tkanin bawełnianych, konopnych i lnianych w Pizie, Navacchio, Prato e Contado, Pescia, Florencyi i okolicach (bielizny stołowéj), 60 garbarni w Livorno, Empoli, Sarteano, Florencyi i Pescia, gipsu w Chianciano, olejku rycinowego, w Scandici, wyrobów stolarskich, w Florencyi, Pizie, Livorno; wyrobów z marmuru i alabastru w Florencyi, Voltera, Seravezza, wyrobów koralowych w Livorno. Miasta odznaczające się rozwojem przemysłu są: Florencya, Pescia, Prato, Colle. Główniejsze płody wywozowe. Kapelusze słomkowe i słoma surowa, marmury i alabastry, siarka, ałun, boraks i kwas boraksowy, potaż, sól, żelazo, korki, drzewo, węgle, wino, salcesony, łój, oliwa, skóry, papier, wełna, konopie, jedwab surowy, wyroby jedwabne z Florencyi, wyroby z korali, essencye aromatyczne. Z płodów wprowadzanych: towary kolonialne, sukna cienkie, tkaniny niciane i bawełniane, jedwabie z Lewantu, żelastwo, kryształy, wyroby garncarskie, wina, wódki, konopie, len, zboże, bydło. Handel zewnętrzny odbywa się przez morze, marynarka kupiecka bezprzestannie zajęta jest handlem z Egiptem, Syryą i z Barbaryą. Ta marynarka liczyła w 1835. r. 793 statków i 44,891 beczek ładunku. Celniejsze drogi komunikacyjne są: 36 dróg królewskich (z których 7 pocztowych), 68 dróg prowincyonalnych, kanały, a w tych liczbie kanał z Arno do Livorno i kilka kanałów osuszających, żeglownych dla małych statków, z rzek: Arno spławna od Florencyi, Serchio, Ombrone, Pistoja, Ombrone-Senese, Magra, Albegna spławne przy ujściu. Porty i składy: Livorno, port wolny w którym się odbywa prawie cały handel zewnętrzny. Piombino, Porto di Stefano, Portercole, Orbetellio, Vada, Talamone na stałym lądzie; a na Elbie, Porto-Ferajo, Longono, Marciana e Rejo. Liczą przeszło 400 jarmarków w główniejszych miastach; najcelniejsze są w Borgo Sant Lorenzo, w Dicomano, Scarperia, Cortona, Arezzo, Monte-San-Savigno, Lucignano, Pratovecchio, Bibienna, Pontremoli, Castelliorentino, Colle, Cassole, Radda, Monterchi. Targi najwięcéj uczęszczane są w Dicomano, Montevarchi, Fojano, Fucerchio, Pescia, Pontedera. Toskania zostaje pod rządem samowładnym Wielko-Książęcym. Korona prawem dziedzictwa należy do jednéj z gałęzi domu Austryackiego, panujący tytułuje się W. Księciem Toskańskim i Arcy-Księciem Austryi, i nosi nazwę Jego Cesarsko-Królewskiéj Wysokości. Postanowienia jego (motu-proprio) są prawomocne. Rezydencya jego jest w Florencyi. Godności dworskie są: Wielki Marszałek dworu Wielki Szambelan, Wielki Koniuszy i W. Łowczy Jego Cesar. Król. Wysokości, Wielki Mistrz i Wielka Ochmistrzyni Dworu. Ordery: Ś. Stefana jednéj klassy, i order zasługi Ś. Józefa, liczący 55 Wielkich krzyżów, 53 komandorskich i 154 kawalerskich. Wielki Książę ma przy swym boku do zarządu i administracyi spraw publicznych: 1) Ra-

dę Stanu, Finansów i Wojny (Regio consiglio di Stato, Finanze e Guerra), składające się z sekretarzy królewskich (Primo Direttore delle R. R. segretaria), z ministra (Direttore della R. Segretaria di Stato) z dyrektora kancelaryi państwa, Naczelnika Wydziałów Spraw Wewnętrznych i Zdrowia, Wielkiego kanclerza Orderu Ś. Józefa; z ministra Finansów (Dirrettore della R. segretaria di Finanze e della R. Depositeria), i z ministra Wojny i Spraw Zagranicznych; 2) z Konsulty Sprawiedliwości i łaski (Je R. Consulta di Giustizia e Grazia) dzielącéj się na sekcyę prawodawczą i administracyjną, mającą atrybucye ministeryum Sprawiedliwości, która układa projekta do praw i rozsądza sprawy ostatecznie w przypadkach nieprzewidzianych przez prawo lub gdy mylnie było wyłożone. Zarząd najwyższy policyi administracyjnéj i sądowéj zostaje pod zwierzchnictwem Radcy Stanu przybocznego noszącego tytuł: Presidente del Baon-Governo, a Spraw Duchownych pod względem sądowym pod Zawiadowstwem Sekretarza (Segretaria del R. Diretto). Administracya centralna oprócz tego obejmuje różne specyalne dyrekcye, jako to: dyrekcyę finansów, dochodów królewskich (komory, fabryki tytuniu i soli), kontroli i dóbr (del Registro e Azienda ruinite), poczt, loteryi, kadastru i podatków ziemskich; kontrolli ogólnéj (Ufizio dei Revisioni e Sindicati) Nadintendentury gmin (Soprintenza generale albo comunita); wychowania i t. d. Wielkie Księstwo dzieli się na 5 prowincyj administracyjnych (Compartimenti), każda z nich na kancelarye komunalne, a te zarządzają pewną liczbą parafij. Compartimento zostają pod zarządem Izby nadintendentury komunalnéj (Camera di Soprintenza comunitativa), któréj prezes noszący tytuł Preveditere znosi się bezpośrednio z ministrami. Kanclerz komunalny (Cancellario comunitativo) zarządza właściwą komunitą. W każdéj komunicie oprócz tego jest Rada zwana Priori, któréj Prezes nosi tytuł Gonfaloniere. Ci wszyscy urzędnicy mianowani są przez Wielkiego Księcia. W 1844. r. było 89 kancelaryj komunitatyw i 248 komunitów, z których pięć na wyspach. Co do administracyi politycznéj i policyjnéj (di Baon-governo), oraz sprawiedliwości, których obowiązki połączone należą do właściwych urzędników, Wielkie Księstwo dzieli się na pięć Gubernii (Governi), i 7 komisaryatów królewskich (Comissorii regii), do których należy 56 wikaryatów królewskich (Vicariati regii), a te mają zwierzchnictwo nad 75 potestaryami (Potesta), oprócz właściwych, lecz niektóre z nich nie mają innych, jak np. 1. Gubernia Florencka ma 8 wikaryatów: Florencki, Prato, San-Giovanni, San-Miniato, Empoli, Fucechio, Pontasieve, Scarperia i 22 potestaryi. 2. Gubernia Livorno ma 2 wikaryaty, Livorno i Rosignano, i 1 potestaryę. 3. Gubernia Pizańska ma 6 wikaryatów: Pizy, Pietra-Santa, Pontedera, Vico-Pizano, Borgo, Lari i 4 potestarye. 4. Gubernia Sieny ma 6 wikaryatów: Siena, Ascanio, Casole, Colle, Montalciano, Radda i 9 potestaryi. 5. Gubernia wyspy Elby 1 wikaryat Portoferajo, i 1 potestaryę. 6. Komissoryat królewski Pistoja ma 3 wikaryaty: Pistoja, Peja, San-Marcello), i 6 potestaryi. 7. Komissoryat Arezzo ma 6 wikaryatów: Arezzo, San-Sepolcro, Castiglion-Fiorentino, Cortone, Monte San-Savino, Poppi i 11 potestaryi. 8. Komissoryat Grossetto, 10 wikaryatów: Grossetto, Arcidoso, Pitigliano, wyspy Giglio, Orbetello, Massa, Maritima, Campiglia, Rombino, Rocca-Strada, Scanzano i 13 potestarye. 9. Komissoryat Montepulciano, 6 wikaryatów: Montepulciano, Abadia, San-Salvadore, Asinalunga, Chiusi, Pecnza, Radicofani, i 3 potestarye. 10. Komissoryat Rocca San-Casciano, 4 wikaryaty: Rocca San-Casciano, Bagno, Maradi, Modigliona i 2 potestarye. 11. Komissoryat Pontremoli, 3 wikaryaty: Pontremoli, Bagrone, Fiviziano i 2 potestarye. 12. Komissoryat Voltera, 1 wikaryat: Woltera i 1 potestarya. Przy naczelniku gubernii (Governatore) jest Radca (Auditore del Governo), pełniący obowiązki Wikaryusza w stolicy gubernii. Gubernatorowie i kommissarze królewscy, głównie przestrzegający porządku i zachowania praw i przepisów, są najwyższą władzą w swych guberniach; pod względem Baon-governo i policyi, gubernie zostają pod zwierzchnictwem prezesa del-Baon-governo. Gubernatorowie Livorno i Portoprajo są zarazem cywilnemi i wojskowemi gubernatorami. Do pierwszego należy cały ląd stały Toskanii i wyspy Giglio i Gorgona, do drugiego należy tylko wyspa Elba i Pianosa. Władze sądowe: sąd najwyższy cywilny (Consiglio supremo di Giustizia civile), wyrokujący ostatecznie w sprawach cywilnych i który połączony z Real-Konsultą, składa sąd kassacyjny (Corte suprema di cassacione) i Sąd kryminalny (R. Ruota criminale), którego juryzdykcya rozciąga się na całe W. Księstwo; 5 sądów appellacyjnych, z których cztery (R. Ruote civile), w Florencyi, Pizie, Siennie, Arezzo, i trybunał Grossetto, do których sądów odnoszą się appellacye od wyroku trybunałów 1. instancyi; 10 trybunałów cywilnych 1. instancyi w Florencyi (z tytułem Magistrato supre-

mo), w Livorno, Pizie, Siennie, Pistoja, Arezzo, Montepulciano, San-Miniato, Rocca, San-Casciano i Grossetto, ten ostatni z tytułem i atrybucyami (Tribunale civile e criminale), 2 trybunały handlowe w Florencyi i Livorno, i 56 trybunałów, składających się z jednego sędziego (Vicario), a stanowiących wikaryaty królewskie powyżéj wymienione. Sądy niższe są Potesta, których liczbie jest równa powyżéj wskazana. Potesta jest sędzią w sprawach cywilnych i policyjnych mniéj ważnych, Vicario rozsądza sprawy w pierwszéj instancyi cywilne i kryminalne, Comissario regio i auditore del Governo rozsądza w appelacyi sprawy kryminalne i policyjne. Trybunały specyalne są: trybunał duchowny w Florencyi, rada rewizyjna w Florencyi, Livorno i Portoferajo. W 1844. r. było w Toskanii 3 arcybiskupstwa, w Florencyi, Pizie i Siennie, 19 biskupstw: których 6 sufraganatów w Florencyi, Pistoja i Prato, Fiesole, Colle, San-Miniato, San-Sepolcro. 2 sufraganaty Pizy, Livorno i Pontremoli, 5 sufraganatów Sienny, Chiusi, Renza, Sovano, Grossetto i Massa-Maritimine, i 6 zależących bezpośrednio od stolicy apostolskiéj, Arezzo, Cortona, Voltera, Montalcino, Montepulciano i Pescia. Parafij było 2,454, księży świeckich 8,901, klasztorów 243 z 2,388 zakonnikami i 65 z 2,451 zakonnicami; 48 zakładów (Conservatori) wychowania panien, 22 seminaryów dyecezyalnych z 1549 uczniami i 22 niższych seminaryów z 3,679 uczniami. W 1836. r. dochód roczny duchowieństwa świeckiego wynosił 2,264,380 lirów, a duchowieństwa zakonnego 2,395,500 lirów. Trzy uniwersytęty: 1 w Pizie, z kolegiami albo fakultetami teologii, prawa, medycyny i nauk fizycznych. 2. w Siennie, z fakultetami teologii, prawa, medycyny i nauk fizycznych. 3. w Florencyi z jednym fakultetem teologii. Szkoły specyalne, szkoła chirurgii i lekarska przy szpitalu Maria Nuova. Szkoła położnicza, szkoła medycyny i chirurgii w Pistoja. Szkoła rolnicza, bursa historyi naturalnéj, szkoła sztuk pięknych, szkoła muzyki i deklamacyi, szkoła sztuk i rękodzieł, i instytut C. K. sztuk pięknych w Florencyi, szkoła jazdy w Siennie. Ze szkół wyższych: kolegium szlacheckie w Siennie, kolegium Ces. i Kr. w Pistoii, kolegium w Florencyi, kolegia w Arezzo, w Castiglione, Fiorentino, w Fiviziano, w Pietro-Santa, w Pistoii, Prato; liceum w Empoli, szkoła katedralna w Siennie; szkoła zwana J. e R. Instituto S. S. Anunziata we Florencyi, dla panien. Szkoły początkowe utrzymywane są w ogólności przez duchowieństwo; kollekcye naukowe najcelniejsze są w Florencyi i przy uniwersytecie Pizańskim; liczne i bogate biblioteki znajdują się także w tych dwóch miastach; inne biblioteki publiczne i prywatne są w miastach Arezzo, Cortona, Empoli, San-Miniato, Pistoii, Prato, Voltera; archiwa dyplomatyczne w Florencyi, muzea historyi naturalnéj w Florencyi i w Pizie; wraz z ogrodami botanicznemi. Lecz co Toskanię mieści w pierwszym rzędzie państw europejskich posiadających najbogatsze zbiory sztuk pięknych, to oprócz jéj pięknych kollekcyi starożytności, znajdują się galerye i muzea obrazów, przepyszne i liczne budynki i pomniki wszelkich epok i rodzajów, od epoki odrodzenia do obecnéj. Liczne są towarzystwa akademickie, a między niemi niektóre słynne. Główniejsze są: Akademia C. K. de la Crusca i Georgofilii, akademie: del Cimento, Platonica, Fiorentina, Botanica, l'Alteneo J. e R. Italiano, w Pizie, akademia C. K. sztuk pięknych w Siennie, akademia królewska w Arezzo, akademia w Pistoii, Akademia Valle Tiberina Toscana w San-Sepolcro, akademia Etrusca w Cortona. W 1838. r. były następujące zakłady pożytku publicznego i dobroczynności: 2 banki w Florencyi i w Livorno, 10 kass oszczędności, 12 lombardów, 3 domy robocze, 14 ochron dla dzieci (9 dla chłopców, 5 dla dziewcząt), 2 instytuty głuchoniemych, 5 domów sierot, 50 szpitali lub przytułków z których 13 rządowych, a 57 gminnych, 35 szpitalów dla chorych, 15 domów podrzutków (około 2,590 dzieci rocznie), z uposażeniem 840,000 lirów toskańskich. Siła zbrojna składała się w 1844. r. z gwardyi królewskiéj i gwardyi pałacowéj pod bezpośrednim dowództwem Monarchy albo pierwszego Majordoma, oraz z zwojska linionego pod dowództwem generał-majora, składającego się z 2 pułków piechoty, 1 batalionu grenadyerów, 16 strzelców konnych, 1 korpusu weteranów i inwalidów, 1 korpusu artyllery, z 3 batalionów ochotników granicznych, z 4 kompanij kanonierów granicznych na wyspie Elbie. Oprócz dwóch wojennych gubernatorów w Livorno i Portoferajo, było 16 kommendantów placów i twierdz, w Florencyi, Livorno, Pizie, Siennie, Arezzo, Prato, Pistoii, Voltera, Rombino, Grossetto, Orbetello, San-Stefano, Isola del Giglio, Portoferajo, Forto del Falcone, Porto-Longone. Dochody W. Księstwa wynoszą około 16,000,000 franków. Podział administracyjny (economica) Toskanii, i ludność w 1846. r. 1. Compartimento Florencyi, zawiera 32 kanclerstwa: Bagno, Berberino di Mogello, Borgo San-Lorenzo, Borgo-Buggiano, Campi, San-Crasciano, Castel-Florentino,

Castelfranco di Sotto, Cerreto, Dicomano, Empoli, Fiesole, Figline, Firenze, Firenzuola, Fucecchio, Galeata, Galluzo, Greve, S. Marcello, Marradi, S. Miniato, Modigliana, Monsummano, Pescia, Pistoja, (2) Pontasieve, Prato, Rocca S. Casciano, Scarperia, Voltera i 91 comunita; 735,494 m., 2 compartimento Pizy, 15 kanclerstw: Bagnone, Borgo, Fiviziano, Guardistallo, Lari, Livorno, Peccioli, Pietrasanta, Pisa, Pomarance, Pontedera, Pontremoli, Portoferajo, Rosignano, Vico-Pisano, i 51 Com.; 364,319 m., 3 Comp. Sienny, 11 kanclerstw: Abbadia S. Salvadore, Asciano, Chiusdino, Colle, S. Gimignano, Montalcino, S. Guirico, Radda, Radicofani, Radicocondoli, Sienny i 33 Com.; 147,206 m., 4 Compart. Arezzo, 20 kanclerstw: Anghiari, Arezzo, Asinalunga, Bibbcina, Castel S. Nicolao, Castiglion Fiorentino, Chianciano, Cortona, Tojano, S. Giovani, Montynebiano, Monte S. Savino, Montevarchi, Pieve S. Stefano, Poppi, Prato-Vechio, Rusicca, Sarteano, S. Sepolcro, Sestino i 48 comunita; 233,963 m., 5 Comp. Grossetto, 11 kanclerstw: Arcidosco, Campiglia, S. Fiora, Isola del Giglio, Grosetto, Masca, Maritima, Orbetello, Piombino, Pitigliano, Rocca, Strada, Scansano i 25 kantonów; 84 769 m.

TOST-TOSZEK, M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, o 53 w. na płd.-wsch. od Opalo; 1,430 m. Sąd grodzki. Fabryka płótna i wyrobów szewckich. Papiernia.

TOTANA, M. w Hiszpanii, w Murcyi, o 13 w. na płn.-wsch. od Lorca; 8,500 m. Fabryka wyrobów garncarskich, saletry i płótna.

TOTMA, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Wołogodzkiéj. Położone pod 59° 58' płn. szer., 60° 26' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 911 w., od Moskwy 644 w., a o 205 w. na płn.-wsch. od Wołogdy, nad rz. Sukoną, przy jéj zlewie z Totmą; 3,203. Saliny obfite.

TOTNESS, Mm. w Anglii, w hrb. Devon, o 45 w. na płd.-zach. od Exeter, nad rz. Dart; 4,156 m. Przemysł rolniczy. Handel jabłecznikiem. Mały port.

TOTONICAPAN, M. w Guatemali, o 186 w. na płn. od Guatemali; 10,000 m. Źródła mineralne. Fabryka wyrobów garncarskich i wełnianych.

TOU-YUN, M. w Chinach, w prowincyi Koeui-Tscheou, o 93 w. na płd.-wsch. od Koeui-Yang.

TOUAT, oaza Sahary Marokańskiéj, o 500 w. na płd.-wsch. od granic Marokko, stol. Aglabi. Uchodzi za urodzajną i obfitującą w wodę.

TOUBANG, M. na wyspie Jawie, o 800 w. na wsch. Batawii, na pobrzeżu płn. Jawy. Port.

TOSSA, Mm. w Hiszpanii, w Katalonii, o 26 w. na płd.-zach. od Palamos, nad mr. Śródziemném; 1,500 m. Mały port.

TOUCHES, LES-T..., 1) W. we Francyi, w departamencie Niższéj Ligiery, o 27 w. na płd. od Châteaubriant; 1,819 m. 2) W. we Francyi, w dep. Saony i Ligiery, o 13 w. na płn.-zach. od Chalons, nad rz. Saoną; 1,265 m.

TOUCY, M. we Francyi, w dep. Yonne, o 23 w. na płd.-zach. od Auxerre, nad rz. Ouanne; 2 784 m. Fabryka tkanin. Przędzalnie wełny i fabryka drylichów. Garbarnie. Eksploatacya okry. Targi na bydło. Źródło wody mineralnéj.

TOUL, M. we Francyi, w dep. Meurthe, o 24 w. na zach. od Nancy, nad rzeką Mozellą; 7,881 m. Twierdza 3. rzędu. Inspektoryat leśniczy. Kolegium komunalne. Biblioteka publiczna (7000 tomów). Towarzystwo rolnicze. Kassa oszczędności. Źródło mineralne. Teatr. Dobre wina czerwone. Fabryka haftów, czapek wełnianych, olejarnie, fabryka octu, wyrobów fajansowych, garbarnie, piece wapienne, cegielnie. Składy win. Handel winem, wódkami, chmielem. Katedra i dawny pałac biskupi. Miasto starożytne należało do królestwa Austrazyi, poczém przeszło pod panowanie cesarzów niemieckich za Ottona I., dalej miało hrabiów dziedzicznych, a po nich nastąpili biskupi i książęta Lotaryngii; zdobyte przez Henryka II., przyznane Francyi traktatem Westfalskim.

TOULANHERY, W. we Francyi, w dep. Côtes-du-Nord, nad zlewem rz. Douron do Manszy; 210 m. Mały port.

TOULON-SUR-ARROUX, Mm. we Francyi, w dep. Sekwany i Ligiery, o 36 w. na płn.-zach. od Charolles; 2,288 m. w 1846. r. Warsztaty statków.

TOULON-SUR-MER, M. we Francyi, w depar. Var, o 80 w. ku płd.-zach. od Dragnignan, nad mr. Śródziemném; 62,941 m. w 1846. r. a 30,798 m. w 1821. r. Twierdza i 2. port wojenny Francyi. Sztab 5. okręgu morskiego. Dyrekcya artyleryi morskiéj. Rada zdrowia marynarki. Audytoryat morski. Stanowisko wojenne. Dyrekcya artyleryi. Trybunał handlowy i izba handlowa. Komora. Kolegium komunalne. Szkoła hydrograficzna 2. klasy. Szkoła położnicza. Kursa geometryi i mechaniki zastosowane do sztuk. Biblioteka publiczna (9700 tomów). Ogród botaniczny. Towarzystwo nauk i sztuk pięknych. Kassa oszczędności. Lombard. Obserwatoryum. Muzeum marynarki. Lazaret. Intendentura zdrowia. Galery dla zbrodniarzy do robót ciężkich (3,291 więźni w 1843. r.). Główne składy win i wódek z okolic wyprowadza-

nych do Marsylii. Z wprowadzanych płodów są: zboże, konopie, płótna, drzewo budulcowe i inne; z wywozowych: wina, wędliny, drzewo, oliwa i owoce. Warsztaty okrętowe, 4 drukarnie. Miasto w pięknem położeniu, na pobrzeżu mr. Śródziemnego, w głębi małéj zatoki, któréj wejście zamyka półwysep i u podnóża wysokich pagórków panujących od płn., w ogóle dobrze zabudowane i ma tylko jeden plac znaczniejszy. Z budynków celniejsze są: ratusz, arsenał jeden z najpiękniejszych we Francyi, w którym pracuje ciągle 300 robotników i takaż liczba galerników; cytadela, szpital główny, obserwatoryum, budowle marynarki, więzienie. Zdobyty w 1524. roku przez Konetabla de Bourbon, a w 1536. r. przez Karola V. to miasto obwarowane zostało przez Henryka IV., a za Ludwika XIV. przez wzniesienie warowni i różnych dzieł od strony morza stało się niezdobytém. Oparło się księciu Eugeniuszowi w 1707. r. i wpadło w ręce Anglików w 1798. r. przez zdradę. Wyrugowani po długiéj blokadzie, w czasie któréj odznaczył się Bonaparte dowodzący artyleryą Rpltéj spaliwszy okręty znajdujące się w porcie i na warsztatach.

TOULOUBRE, rzeka we Francyi, zlew jeziora Berre, pod i na płd.-wsch. St.-Chamans; bieg około 62 w. Łączy się z Durance kanałem Craponne.

TOULUDŻA, M. w Turcyi europejskiéj, w Rumelii, o 24 w. na płd. od Izmaiłowa, nad Dunajem.

TOUNG-TSCHANG, M. w Chinach, w prowincyi Schang-Toung, o 97 w. na płd.-zach. od Teinan, nad Wielkim kanałem.

TOUNG-TSCHEU, M. w Chinach, w prow. Pe-Tschy-Ly, o 22 w. na wsch. od Pekinu, nad rz. Pay-Ho. Wielkie magazyny soli. Port handlowy.

TOUQUES, 1) Mm. we Francyi, w dep. Calvados, o 11 w. na płn.-zach. od Pont-l'Eveque, nad rz. Touques, o 3 5 w. od jéj ujścia; 1,122 m. Port handlowy. Komora. Handel zbożem, jabłecznikiem, drzewem, bydłem. 2) Rzeka we Francyi, zlew do Manszy powyżéj Touques. Źródło na płn.-wsch. od Le Merleraut, w depar. Orne. Bieg około 93 w. Spławna przy przypływie od Lisieux na 29 w.

TOUR, LA-T..., 1) La-T... d'Aigues, W. we Francyi, w dep. Vaucluse, o 37 w. na płd.-wsch. od Apt; 2.300 m. Fabryka wyrobów pasamonicznych. Greplarnie jedwabiu. 2) La-T.-de France, Mm. we Francyi, w depar. Wsch. Pyreneów, o 25 w. na płn.-zach. od Perpignan; 1,217 m. Gorzelnie. Garbarnia. Chów pszczół. 3) La-T.-du Pin, M. we Francyi, w dep. Isére, o 66 w. na płn.-zach. od Grenobli, nad rz. Bonbre. Trybunał I. instancyi, okręgowy jest w Bourgogne. Towarzystwo rolnicze. Fabryka cukru burakowego, olejarnia, garbarnia. W okolicach eksploatacya lignitu. 4) La-Tour Landry, Mm. we Francyi, w depar. Maine et Loire, o 27 wiorst na płd.-wsch. od Beaupreau; 1,721 m.

TOURCOING, M. we Francyi, w dep. du Nord, o 13 w. na płn.-wsch. od Lille; 26,834 m. Izba doradcza rękodzielników. Kolegium komunalne. Miasto rękodzielnicze. W 1846. roku było 52 fabryk tkanin wełnianych i bawełnianych, 6 fabryk kamlotów i atłasów, 40 przędzalni wełny i bawełny, 6 farbierni, 3 fabryki kobierców. Przędzalnie lnu. Fabryka cukru burakowego, rafinerye cukru, warzelnie soli, cegielnie, browary, uprawa chmielu.

TOURLAVILLE, Mm. we Francyi, w dep. Manche, o 4 w. na płd.-wsch. od Cherburga; 4,549 m. Eksploatacya gliny. Fabryki zwierciadeł bezcyznne. Cegielnie i fabryki wyrobów garncarskich.

TOURNAI, M. w Belgii, w prow. Hainaut, okręgowe, o 66 w. na płd.-zach. od Brukselli, nad rz. Sambrą; 30.000 m. Twierdza. Siedlisko biskupa katolickiego, sufragana Malines. Trybunał I. instancyi. Trybunał handlowy. Kolegiata. Szkoła normalna początkowa. Seminaryum. Szkoła wyższa sztuk i rzemiosł. Szkoła chirurgii. Ateneum Szkoła głuchoniemych; 12 sal ochrony. Archiwum królestwa. Biblioteki publiczne: miejska (27800 tomów), seminaryum (5800 tomów), biskupia (9150 tomów). Gabinet historyi naturalnéj. Lombard. Magazyn soli. Jedno z celniejszych miast rękodzielniczych Belgii. Fabryki szlafmyc nicianych, wełnianych i bawełnianych, najznakomitsze w królestwie, zajmują bowiem 1600 warsztatów; 5 fabryk kobierców. Fabryka wyrobów wełnianych i bawełnianych, przędzalnie, fabryka kołder wełnianych. Fabryka czekolady, likworów, Curaçao zwanego hollenderskim. Fabryki tytuniu i wybornych mydeł. Farbiarnie, garbarnie. Fabryka wapna hydraulicznego, porcelany wykwintnéj. Fabryka wyrobów garncarskich, dachówek, szyb, bronzów. Eksploatacya kamieni wapiennych. Z wywozowych płodów są: szlafmyce, tkaniny, bronzy, marmury, porcelana, fajans, wyroby garncarskie, likwory, czekolada, owoce pestkowe. Handel znaczny. Z budynków celniejsze: katedra, kościół ś. Marcina i ratusz. Warownie zburzone przez cesarza Józefa II. w 1782. r., wzniesione zostały w 1814. r. i następnie pomnożone. Cytadela mianowicie jest odznaczającą. Jedno z najdawniejszych miast Belgii.

TOURNAN, Mm. we Francyi, w dep. Sekwany i Marny, o 27 w. na płn. od Melun; 1,765 m. Handel drzewem, zbożem, mąką i wełną.

TOURNON, M. we Francyi, w depar. Ardèche, o 55 w. na płn.-wsch. od Privas, nąd rzeką Rodanem; 4,807 m. w 1846. r., a 3,706 m. w 1821. r. Kolegium. Towarzystwo rolnicze. Przędzalnie jedwabiu. Składy win z okolic. Handel jedwabiem surowym i wyrobami jedwabnemi, winem zwaném Hermitage i innemi. Jarmark walny na jedwabie, drzewo, skóry garbowane i t. p. Piękny most druciany na Rodanie, łączący miasto z M. Tain na l. brz. rzeki położonym. Miasto starożytne. Nad niém panuje zamek wzniesiony na szczycie stromój skały.

TOURNUS, M. we Francyi, w dep. Sekwany i Ligiery, o 28 w. na płn. od Maçon, nad rz. Saoną; 5,270 m. Trybunał handlowy. Kolegium komunalne. Więzienie. Uprawa jedwabiu. Zbiór znakomity wina czerwonego. Eksploatacya kamienia ciosowego, marmurów czerwonych. Fabryka kołder bawełnianych, potażu, cukru burakowego. Garbarnie. Składy wódek. Handel winem, zbożem i wódkami. Ojczyzna Grenza.

TOURON, TURANE, HAN, KUA-HAN, M. w Kochinchinie, o 102 w. na płd.-wsch. od Hue, nad małym zlewem zatoki t. n. Miasto obwarowane na sposób europejski przez Francuzów. Port handlowy dość czynny, jeden z najpiękniejszych w Azyi. Ustąpione Francyi w 1787. r., lecz przez nią nie zajęte.

TOURS, M. we Francyi, stołeczne dep. Indre et Loire, o 242 w. na płd.-zach. od Paryża, nad rz. Loarą. Leży pod 47° 23' 47" płn. szer., a 1° 38' 35" dłg. zach. Ludność w 1846. r. 30,766 m., a w r. 1831: 23,235 m. Siedlisko arcybiskupa metropolitalnego biskupstw: Mans, Angers, Rennes, Nantes, Quimper, Vannes, St. Brieuc. Sztab 4. dywizyi wojskowéj. Dyrekcya intendentury wojennéj. Sztab 7. legii żandarmów, 21. okręgu leśnego. Izba i trybunał handlowy. Kolegium. Szkoła przygotowawcza medycyny i farmacyi. Szkoła malarstwa i rysunku. Kursa geometryi i chemii zastosowanéj do sztuk i rzemiosł, rolnictwa. Szkoła położnicza. Towarzystwo rolnicze, nauk i literatury, archeologiczne w Turenie, z muzeum ogrodniczém. Biblioteka publiczna (40009 tomów). Galerye obrazów i rzeźbiarstwa. Gabinet starożytności, historyi naturalnéj, mineralogii. Wystawa coroczna ogrodnictwa. Ogród botaniczny. Kassa oszczędności. Towarzystwo matek rodzin. Fabryka tkanin jedwabnych, wyrobów pasamoniczych, wstążek, sukna, kobierców, pasów jedwabnych, kołder. Przędzalnie konopi, lnu, wełny i bawełny. Farbiarnie. Fabryka krochmalu, świec woskowych, wyrobów fajansowych, porcelanowych, garncarskich, blejwasu, naczyń ołowianych, wyrobów chemicznych, minii; olejarnie, fabryka musztardy i octu; słynne garbarnie, gisernie żelaza, fabryka pił i stalownie, 4 drukarnie. Handel konopiami, winem, wódką, skórami. Miasto przerznięte w całéj swéj długości szeroką ulicą z szerokiemi chodnikami, z domami wzniesionemi wykwintnie, która prowadzi do mostu uważanego niegdyś za najpiękniejszy w Europie; to wielkie miasto w ogólności jest źle zabudowane, ulice po większéj części ciasne i posępne; są jednakże piękne dzielnice. Celniejsze budynki są: katedra gotycka, ratusz, prefektura, muzeum, zamek, w którym był więziony książę Gwizyusz. Miasto starożytne. W roku 1470., 1484., 1506., w niém zwoływane stany państwa, i parlament odbywał tam posiedzenia po zajęciu Paryża przez ligę.

TOURS, 1) Mm. we Francyi, w depar. Puy de Dôme, o 50 w. na płd.-wsch. od Clermont-Ferrand. 2,620 m. 2) W. we Francyi, w dep. Somme, o 13 w. na płd.-zach. od Abbeville; 1,158 m.

TOURVES, Mm. we Francyi, w dep. Var, o 11 w. na zach. od Brignolles; 2,548 m. Dystylarnie. Fabryka mydła, garbarnie.

TOUSTE, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Tarnopolskim, 1½ mili od Grzymałowa.

TOUZ-KOUL-ISSI-KOUL, JE-HAI u Chińczyków, jezioro w Chinach, w płd.-zach. Dżungaryi. Długość 177 w., szerokość 53 w.

TOWCESTER, Mm. w Anglii, w hrb. Northampton, o 53 w. na płd. od Northampton, nad rz. Towe; 2,671 m. Fabryka tiulu i wyrobów powroźniczych.

TRACHENBERG, STRZYBOREK, M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, o 44 w. na płn.-zach. od Wrocławia, nad rz. Bartsch, przy jéj zlewie z Szuką; 2,459 m. Sąd grodzki. Przemysł rolniczy. Fabryka sukna. Rybołowstwo i żegluga.

TRACY LE-MONT, W. we Francyi, w dep. Oise, o 16 w. na płn.-wsch. od Compiègne; 1,427 m. Zbiór konopi. Przędzalnie bawełny. Trzy studnie artezyjskie.

TRADE-TOWN, M. w Afryce, w Gwinei Płn., na pobrzeżu Malaquette. Siedlisko małego państwa. Założone przez Amerykanów Unii.

TRAJETTO, Mm. w król. Neapolitańskiém, w Terra di Lavoro, o 44 wiorst na zach. od Sezza; 3,500 m.

TRAFALGAR, przylądek w Hiszpanii, nad ciaśniną Gibraltarską, naprzeciw przylądka Spartel. Sławna bitwa morska między Francuzami i Hiszpanami z jednéj a Anglikami z drugiéj strony w r. 1805., w któréj poległ Nelson.

TRAJANA WAŁ, w ces. Rossyjskiém. Są trzy wały tak zwane, jeden miejscami przerywany, zaczyna się w gub. Podolskiéj, na wsch. Kamieńca, między wsiami Michałówką a Worobijówką, daléj widać go we wsiach Helenówce, Kalinie, Beznoskowcach, między Pamowcami a Kulczyjowcami, odtąd ciągnie się przez lasy Boryszkowiecki, Karapczyjowski, Grodecki; od Jaromirki pokazuje się w okolicy wsi Krzemienia, którą odgranicza od wsi Łysowody, snuje się na Zwierzchowiec ku Satanowu nad rz. Zbruczem, przechodzi do Galicyi i ciągnąc się pr. brz. Zbrucza, wznosi się pod Nagierowem; ztąd daléj na płd., miejscami na 4—5 łokci wysoko, znika nareszcie w płaszczyznie. Zdaje się, że to jest dzieło cesarzy rzymskich, może Trajana; dużo monet z wyobrażeniami cesarzy koło niego wykopują. Drugi wał Trajana ciągnie się w gub. Kijowskiéj, przez wieś Motyżyn, miasto Chwastów i za Białą-Cerkwią znika. Lud ukraiński zowie go wałem Żmii. Trzeci wał zwany Trajańskim a od ludu jak poprzedni, wznosi się pomiędzy Bilgorodką a Kijowem. Podanie ludu opiewa, że Żmija wódz Kazarów, posiadający Kijów, wał ten kazał usypać niewolnikom pieczyngskim, aby Kijów zasłonić od napadów Derewlan i Iskrościan.

TRAISKIRCHEN, Mm. w ces. Austryackiém, w Niższéj Austryi, o 24 w. na płd.-zach. od Wiednia, nad rz. Mulbach; 1,1115 m. Przemysł rolniczy.

TRAJANOPOLI, ORYCHOWO, Mm. w Turcyi europejskiéj, w Rumelii, o 75 w. na płd.-zach. od Adryanopola, nad rz. Maryca; 15,000 m. Siedlisko arcybiskupa greckiego. Handel dość czynny.

TRALEE, Mm. w Irlandyi, stolica hrb. Kerry, o 314 w. na płd.-zach. od Dublina, nad rz. Lee, blisko jéj ujścia do zatoki Tralee: 13,000 m. Handel czynny. Wywóz płodów rolniczych, masła i zboża. Eksploatacya marmuru w okolicach.

TRAMAYES, W. we Francyi, w depar. Saony i Ligiery, o 23 wiorst na zach. od Maçon; 2,597 m. Eksploatacya kamieni ciosowych.

TRANI, M. w król. Neapolitańskiém, w Terra di Bari, o 50 w. na płn.-zach. od Bari, nad morzem Adryatyckiém; 14,000 m. Twierdza. Siedlisko arcybiskupa Trani i Nazaretu. Sąd kryminalny i cywilny. Port handlowy. Wywóz zboża, oliwy, fig, migdałów, wina. Piękna katedra.

TRANQUEBAR, M. w Indostanie angielskim, w prezyd. i o 225 w. na płd.-zach. od Madrasu, na pobrzeżu Koromandelu, między dwoma odnogami Cavery; 12,000 m. Twierdza. Ustąpione Anglikom przez Duńczyków w 1845. r.

TRANS, W. we Francyi, w dep. Var, o 3 w. na płd. od Draguignan, nad rz. Artuby; 1,385 m. Fabryka i przędzalnie jedwabiu.

TRAPANI, 1) M. w Sycylii, o 81 w. na zach. od Palermo, nad mr. Śródziemném; 24.000 m. Twierdza. Sąd kryminalny, cywilny i handlowy. Akademia, albo liceum. Lombard. Konsulat Szwecyi. W okolicach 22 salin. Fabryka wyrobów koralowych i alabastrowych. Port handlowy czynny. Wywóz soli, korali, sody, alabastru. Połów korali. Godne uwagi budowle są: katedra i pałac senatu Miasto starożytne. 2) Valle-Trapani, prow. w Sycylii, stolica Trapani. Rozległość 3491 w. kwad.; 182,809 m. w 1845. roku. Dzieli się na 3 distretto: Trapani, Alcamo i Mazzara, a te na 21 comune.

TRARBACH, M. w Prusach, w prow. Reńskiéj, o 9 wiorst na płd.-zach. od Zell, nad rz. Mozellą; 1,494 m.

TRASEN, rzeka w ces. Austryackiém, w Niższéj Austryi, zlew do Dunaju powyżéj Krems. Źródło na zach. od St.-Ägid; bieg około 75 w. przez St.-Ägid i St.-Pölten.

TRAS-OS-MONTES, prowincya w Portugalii, stol. Braganza. Rozległość 10548 w. kwad. Ludność w 1841. r. 300,840 m. Dzieli się na 2 distretto: Villareal i Braganza, 11 comarcas, 45 concelhos i 535 parafij.

TRAU, 1) M. w ces. Austryackiém, w gub. Dalmacyi, o 51 w. na płn.-zach od Spoleto, nad mr. Adryatyckiém; 3,000 m. Siedlisko biskupa. Uprawa oliwek, fig i migdałów. Mały port. Piękna katedra gotycka. 2) Cyrkuł w Austryi, w gub. Linz, stol. Stejer. Rozległość 77,3 mil kwad. niem. Ludność w 1843. r. 184,833 m.

TRAUNSTEIN, M. w Bawaryi, o 97 w. na płd.-wsch. od Munichu, nad rz. Traun; 2,336 m. Kopalnie soli i źródła mineralne.

TRAUTENAU, TRUTNOW, M. w ces. Austryackiém, w Czechach, o 45 w. na płn.-wsch. od Königgrätz, nad rz. Aussą; 2,350 m. Fabryka płótna. Wielki handel płótnem i nićmi.

TRAVANCORE, 1) państwo w Indostanie hołdowniczym Anglii, w krańcu płd. półwyspu Indyi; stolica Trivanderum. Rozległość 11960 w. kwad.; 1,000,000 m. Terytoryum spagórkowacone, mieszczące przepyszne lasy na wsch. i bardzo żyzne. 2) M. w Indostanie, w pań. t. n., o 35 w. na płd.-

wsch. od Trivanderum. Dawniejsza stolica państwa, dziś podupadłe.

TRAUTMANNSDORF, Mm. w ces. Austryackiém, w Niższéj Austryi, nad rz. Leithą; 315 m.

TRAVE, rzeka w Niemczech, zlew Baltyku pod Travemünde (Lubeką). Źródło w Sarau, w Danii, bieg 100 w. przez Sarau, Segeberg, Oldeslobe i Lubekę. Spławna powyżéj Segeberg. Główny zlew jest rz. Stecknitz.

TRAVEMÜNDE, M. należące do Lubeki, przy ujściu rz. Trawy; 1,100 m. Dobry port, w którym okręty większe nie mogące dopłynąć do Lubeki, składają swój ładunek. Kąpiele morskie.

TRAWNE, jezioro w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, w rejencyi i powiecie t. n.

TRAWNIK, M. w Turcyi europejskiéj, w Bośnii, o 75 w. na płn.-zach. od Bosna Serai, nad rzeką Laschwą; 10,000 m. Fabryki słynne pałaszy i noży.

TRAZEQNIES, Mm. w Belgii, w prow. Hainaut, o 12 w. na płn.-zach. od Charleroj; 1,448 w. Fabryka gwoździ i wyrobów wełnianych. Piękny zamek gotycki.

TREBBEL, rzeka w Prusach, w Pomeranii, zlew do l. brz. rz. Penny, pod Demmin. Bierze początek w Grimmen, bieg 75 w. przez Tribses. Spławna dla statków płaskich. Zlew prawy rz. Mały-Trebbel, płynącéj pod Franzburg. Kanał Moorgroben łączy rz. Recknitz z Treblem pod Tribses.

TRÈBES, W. we Francyi, w dep. Aude, o 8 w. na wsch. od Carcassonne, przy zlewie rz. Aude i Orbiel i nad kanałem Południowym; 1,607 m. Warsztaty statków dla kanału Południowego. Gorzelnie, cegielnie, piece wapienne i gipsowe, wyroby garncarskie. Chów i handel mułami; bydłem i wieprzami. Miasto uczęszczane przez Katalończyków.

TREBIA, rzeka we Włoszech, zlew prawy rz. Po, o 4 w. ku płn.-zach. od Placencyi. Źródło w Apeninach, o 19 w. na płn. od Genui; bieg 106 w. przez Bobbio.

TREBITSCH, TRZEBICZE, M. w ces. Austryackiém, w Morawii, o 31 w. na płd.-wsch. od Iglau, nad rz. Iglau; 5,000 m. Fabryka sukna. Zamek hrabiów Waldstein.

TREBIZOND, TARABASON, M. w Turcyi azyatyckiéj, w Armenii, o 1243 w. na wsch. od Konstantynopola, nad mr. Czarném. Leży pod 41° 1' szer. płn., a 37° 24' dłg. zach.; 40,000 m. Twierdza. Rezydencya baszy. Konsulaty Anglii, Francyi i Rossyi. Fabryka płótna i wyrobów bawełnianych. Port handlowy kwitnący i czynny. Główny skład handlu Europy z Persyą. W r. 1841. wartość wprowadzonych towarów wynosiła 42.640,000 franków, wyprowadzonych 10.092 000 fr. Z wprowadzonych towarów były: cukier, kawa, rum, sól, cyna, wino i t. p.; wywożą zaś jedwab, wełnę, tytuń, kobierce, szale, wosk, miód i jarzyny do Konstantynopola. Miasto zbudowane w amfiteatr nad morzem. Kilka pięknych gmachów, lecz żadnego śladu starożytności. Trebizond był ważném miastem handlowém za czasów Xenofonta. Przez traktat adryanopolski otwarte zostały porty mr. Czarnego, a tém samém i to miasto odtąd się podniosło.

TREBNITZ, TRZEBNICA, M. w Prusach, w prowincyi Szląskiéj, o 25 w. na płn.-wsch. od Wrocławia; 4,143 m. Sąd grodzki i ziemski. Fabryka płótna, piwa, sukna, ważne przędzalnie wełny. Bogaty kościół Św. Jadwigi, z grobowcem téj świętéj; miejsce pielgrzymki.

TREBOEUF, W. we Francyi, w dep. Ille et Vilaine, o 48 w. na płn.-wsch. od Redon; 1,484 m.

TREBUR, Mm. w ks. Hessen-Darmsztadzkiém, o 5 w. od Dornberga, przy zlewie rz. Landebach i Schwarzbach; 1,397 m.

TRECCHINA, Mm. w król. Neapolitańskiém, w Basilicata, o 13 w. ku płd. Langonegro; 2,000 m.

TREEN, rzeka w Danii, w Szleswigu, zlew prawy rz. Eidery pod Fridrichstadt. Źródło na płd.-wsch. od Flensburga, bieg 56 wiorst przez Freya i Schwabstedt. Dość głęboka i spławna poniżéj swego koryta.

TREFFORT, M. we Francyi, w dep. Ain, o 15 w. na płn.-wsch. od Bourg; 2,065 m. Zbiór wina. Cegielnia.

TRÈGONY, Mm. w Anglii, w hrb. Kornwalii, o 25 w. na płd.-zach. od Bodmin, przy ujściu rz. Fal; 1,282 m.

TRÈGUIER, M. we Francyi, w depar. Côtes du Nord, o 20 w. na płn.-wsch. od Lannion, przy zlewie rz. Joude z Guinde, tworzących rz. Triquier, o 12 w. na płd. od morza; 3,798 m. Port handlowy. Komora. Połów makreli, ostryg. Z towarów wprowadzanych: wino, drzewo, mydło. Handel końmi, zbożem, mąką, nasieniem koniczyny, lnem, konopiami, masłem, ostrygami. Zakłady wód mineralnych.

TRÉGUNG, W. we Francyi, w dep. Finisterre, o 30 w. na płd.-wsch. od Quimper; 3,462 m.

TREIGNAC, M. we Francyi, w depar. Corrèze, o 45 w. na płn. od Tulle, nad rz. Vèzere; 3,246 m. Kolegium komunalne. Fabryki zamków do broni palnéj.

TREILLIÈRES, W. we Francyi, w dep. Niższéj Ligiery, o 13 w. na płn.-zach. od Nantes; 1,479 m.

TREIS-AN-DER-LUMBDE, Mm. w ks. Hessen-Kasselskiém, o 17 w. od Marburga, nad rz. Lumbde; 1,107 m.

TREISA, M. w ks. Hessen-Kasselskiém, w Wyższéj Hessyi, nad rz. Schwalm, przy ujściu rz. Werra; 2,482 m. Przemysł czynny, fabryka czapek, wyrobów wełnianych, szewckich i płótna, liczne garbarnie i farbiarnie. Zupełnie zniszczone w czasie wojny 30 letniéj.

TRELAZÉ, W. we Francyi, w depar. Maine et Loire, o 8 w. na płd.-wsch. od Angers; 3,385 m. Kopalnie gliny.

TRÉLON, Mm. we Francyi, w depar. Nord, o 16 w. na płd.-wsch. od Avesnes; 1,915 m. Eksploatacya marmurów szarych. Fabryka szlafmyc. Rękodzielnie kryształów. Huty szkła. Kuźnia, 2 piece pudlingowe. Garbarnia, browary.

TREMBLADE, LA-T..., W. we Francyi, w dep. Charente-Inferieure, o 7 w. od Marennes, nad rz. Seudre; 2,640 m. Mały port handlowy. Kościół konsystorski ewangelicki. Komora. Gorzelnie. Handel solą, winem, wódką, ostrygami.

TREMBOWLA, M. w Austryi, w Galicyi, w obw. Tarnopolskim, nad rz. Gnieżną, o 4 mile od Tarnopola, niegdyś rezydencya książąt Ruskich; 3,500 m. Posiada magistrat, klasztor XX. Karmelitów, dawniéj obwarowany; ma fabrykę świec, wielkie łomy kamieni młyńskich. Na pobliskiéj stroméj górze znajdują się wspaniałe zwaliska obronnego zamku, już w r. 1340. od Kazimierza III. zajętego i na nowo odbudowanego. W latach 1498. i 1508. r. był on oblegany od Tatarów i Wołochów, a w r. 1675. od Turków, w czasie którego obroną odznaczyła się Zofia Chrzanowska, kasztelanowa Trembowelska. W latach 1453. i 1516. r. stoczone tu były w pobliżu dwie ważne bitwy z Tatarami, w których Polacy bratnim Rusinom niosąc pomoc zwyciężyli. W Trembowli urodził się Bartosz z Trembowli, rycerz wsławiony, który w bitwie z Krzyżakami pod Malborgiem 1410. r. najwięcéj się do zwycięztwa przyczynił.

TREMENTINE, W. we Francyi, w dep. Maine et Loire, o 20 w. na płd.-wsch. od Beaupreau; 2,055 m. Fabryka płótna, chustek, płócienek.

TRÉMOUILLE, LA-T..., M. we Francyi, w dep. Vienne, o 15 w. od Montmorillon, nad rz. Bonaise; 1,284 m. Blicharnie płótna. Młyn hydrauliczny.

TRENCZYN, M. w Węgrzech, stoł. żupaństwa t. n., o 239 w. na płn.-zach. od Budy, nad rzeką Waag, którą się przebywa po moście 252 metrów długości; 3,480 m. Kolegium. Gimnazyum Pijarów, Słynne browary. O 7 w. we wsi Teplic źródło gorące (+40° R.) siarczane i kąpiele uczęszczane.

TRENCZYŃSKIE żupaństwo, w Węgrzech, stol. Trenczyn. Rozległość 4620 w. kwad.; 364,600 m. w 1839. r. Położone w dolinie rz. Waag. Ziemia mało żyzna w ogóle, wyjąwszy na pobrzeżach rz. Waag. Ziemiopłody w niedostatecznéj ilości; zbiór obfity zboża jarego, kartofli, owoców, a mianowicie śliwek i orzechów. Chów bydła głównie zaś owiec. Eksploatacya manganezu, pirytów, marmurów. Liczne źródła gorące. Zawiera 1 miasto, 19 miasteczek i 390 wsi.

TRENT, rzeka w Anglii, zlew Humbru który tworzy wraz z Usą. Źródło pod New Castle, bieg około 257 w.

TRENTO, TRIENT, TRYDENT, M. w ces. Austryackiém, w Tyrolu, o 185 w. na płd. od Inspruku, nad rz. Adygą; 15,000 m. Siedlisko biskupa sufragana Salzburgskiego. Trybunał I. instancyi. Gimnazyum. Seminaryum. Kopalnie marmuru i gipsu. Przędzalnie jedwabiu. Z celniejszych budowli: katedra, kościół Panny Maryi Maggiore, gdzie się sobór odbywał, i pałac biskupi. Miasto starożytne słynne soborem w 1545. roku rozpoczętym, a trwającym przez lat 18.

TRENTON, M. w Stanach Zjednoczonych, stoł. państwa New-Jersey, o 304 w. ku płn.-wsch. od Washingtonu, nad rz. Delaware; 4,035 m. Sławne zwycięztwem odniesioném pod jego murami przez Washingtona nad Anglikami w dniu 26. grudnia 1776. r.

TRÉPORT, M. we Francyi, w dep. Niższéj Sekwany, o 28 w. na płn.-wsch. od Dieppe, nad rz. Dieppe, na l. brz. i przy ujściu Bresle; 3,018 m. Port handlowy i rybacki. Komora. Podkomissoryat marynarki. Składy soli. Fabryka koronek i sieci. Uprawa śledzi. Wprowadzają: drzewo, węgiel, smołę, zboże. Wywożą mąkę i suchary. Treport był niegdyś znaczném miastem, zniszczone zostało przez Anglików a następnie przez kalwinistów w r. 1339., 1340., 1413., 1545. i 1572.

TREPTOW, 1) M. w Prusach, w Pomeranii, o 77 w. na płn.-wsch. od Szczecina, nad rz. Regą, o 7 w. od morza; 5,899 m. Sąd grodzki i ziemski. Dyrekcya rolnicza. Fabryka sukna, drylichu i czapek. 2) M. w Prusach, w Pomeranii, o 35 w. na płd.-wsch. od Demmin, nad rzeką Tollense; 3,852 m. Przemysł rolniczy. Dawniéj warowne.

TRESA, rzeka w król. Lombardzko-Weneckiém, łącząca jezioro Lugano z Lago-Maggiore; bieg około 13 w.

TRESCORRE, Mm. w król. Lombardzko-Weneckiém, w gub. Medyolańskiéj, o 16 w. na wsch. od Bergamo. Zródła gorące i kąpiele. Kuźnie.

TRESKOWITZ, TROSKOTOWICE, Mm. w Austryi, w Morawii; 1,155 m.

TRETS, M. we Francyi, w depar. Ujść Rodanu, o 23 w. na płd.-wsch. od Aix; 3,028 m. Gorzelnie, mydlarnie. Eksploatacya węgli i kopalnie marmuru. Handel winem, zbożem, marmurem, sianem.

TRAUENBRIEZEN, M. w Prusach, w prowincyi Brandenburgskiéj, o 63 w. od Berlina; 4,796 m. Sąd grodzki. Fabryka płótna, sukna i wyrobów wełnianych, garbarnie, browary, gorzelnie, papiernie.

TREUEN, DREWEN, DROGEN, M. w Saksonii, w cyr. Ćwikawy, o 14 w. na płn.-wsch. od Plauen; 4,443 m. Fabryka wyrobów bawełnianych i beduarskich.

TREVI, M. w pań. Kościelném, o 9 w. od Saligno; 3,028 m.

TRÉVIERES, Mm. we Francyi, w dep. Calvados, o 16 w. na płn.-zach. od Bayeux; 1,019 m. Handel łojem, bydłem, cielętami. Targi na bydło.

TREVIGLIO, Mm. w król. Lombardzko-Weneckiém, w gub. Medyolańskiéj, o 23 w. na płd.-zach. od Bergamo; 6,290 m. Handel jedwabiem.

TREVISO, TREVIGI, 1) M. w król. Lombardzko-Weneckiém, stol. delegacyi t. n., w gubernii i o 25 w. na płn.-zach. od Vicenza, nad rz. Sille, Sileta i Bottenige; 19,779 m. Siedlisko biskupa sufragana Wenecyi. Trybunał I. instancyi. Gimnazyum. Seminaryum. Biblioteka publiczna (30000 tomów). Ogród botaniczny. Przemysł dość czynny, fabryka wyrobów jedwabnych, wełnianych, papiernie; fabryka wyrobów fajansowych, wielka fryszerka żelaza i miedzi.

TRÈVOUX, M. we Francyi, w dep. Ain, o 52 w. na zach. od Bourg, nad rz. Saoną; 2,538 m. Drukarnia. Garbarnie. Młyny mączne. Miasto starożytne, dawniéj warowne i stolica księstwa Dombes. Pod jego murami cesarz Seweryusz pobił swego współzawodnika Albinusa w 198. r.

TRIBAU, TESKA-TREBOWA, M. w ces. Austryackiém, w Czechach, nad rz. Trębówką; 2,545 m.

TRIBAU, MÄRISCH-T..., TREBOWA-MORAWSKA, M. w ces. Austryackiém, w Morawii, o 54 w. na zach. od Ołomuńca, nad rz. Trębówką; 3,581 m.

TRIBSEES, M. w Prusach, w prow. Pomeranii, o 17 w. na płd.-zach. od Grimme, nad rz. Trebel; 2,703 m.

TRICALA, M. w Turcyi europejskiéj, w Albanii, o 88 w. na płd.-wsch. od Janiny, nad zlewem rz. Salembrya; 7,000 m.

TRICARICO, M. w król. Neapolitańskiém, w Basilicata, o 50 w. na zach. od Matera, w Apeninach; 5,000 m. Siedlisko biskupa.

TRICASE, Mm. w król. Neapolitańskiém, w Terra di Otranto, o 7 w. na wsch. od Alessano, nad mr. Jońskiém; 2,800 m.

TRICOT, Mm. we Francyi, w dep. Oise, o 22 w. na płn. od Clermont; 1,186 m. Fabryka kartonu i sukna dla wojska.

TRIEBEL, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, o 26 w. na zach. od Sorau, nad rzeką Neissą; 1,529 m. Fabryki sukna i płótna.

TRIEL, Mm. we Francyi, w depar. Sekwany i Oazy, o 16 w. na płn.-zach. od Wersalu, nad rz. Sekwaną; 1,809 m. Eksploatacya i handel gipsem. Uprawa owoców, a mianowicie moreli. Stacya kolei żelaznéj z Paryża do Rouen.

TRIER, TREWIR, M. w Prusach, w prow. Reńskiéj, o 126 w. na płd. od Kolonii, na pr. brz. rz. Mozelli; 19,211 m. w 1843. r. Siedlisko biskupa katolickiego sufragana Kolonii. Trybunał handlowy. Komora. Główna kwatera dywizyi wojskowéj. Gimnazyum katolickie z piękną biblioteką (70000 tomów). Seminaryum katolickie dyecezyalne. Szkoła położnicza. Szkoła normalna początkowa. Dom roboczy dla żebraków. Dom dla obłąkanych. Wielkie garbarnie, fabryka tkanin wełnianych, tytuniu, wyrobów porcelanowych, mydlarnie, garbarnie, papiernie. Handel czynny drzewem i winem na rz. Mozelli. Miasto dość dobrze zabudowane i zawierające liczne starożytności rzymskie, oraz kilka pięknych budynków, pomiędzy któremi katedra, mieszcząca grobowce kilku elektorów i arcybiskupów; kościół P. Maryi i opactwo Św. Mateusza. Jedno z najstarożytniejszych miast Europy, którego założenie przypisują na 1300 lat przed Rzymem. Zdobyte pięć razy przez Francuzów, od r. 1681.—1794. Oddane Prusom traktatem z r. 1815.

TRIER, TREWIRSKA rejencya w Prusach, w prow. Reńskiéj, stol. Trewir. Rozległość 131,13 mil kwad. niem. Ludność 478,388 m., z których 10,392 wojskowych. Dzieli się na 13 cyrkułów, jako to: cyrkuł Daun, rozległość 11,11 mil kwad. niem.; 22,911 m. Prüm, 16,72 mil kwad. niem.; 28,329 m. Bittburg, 14,08 mil kw. niem.; 38,214 m. Wittlich, 11,67 mil kwad. niem.; 32,721 m. Bernkastel, 12,14 mil kwad. niem.; 41,943 m. Trewir-Miasto, 1,1 mil kwad. niem.; 22,824 m. Trewir-Okolica, 17,35 mil kw. niem.; 52,728 m. Saarburg,

8,25 mil kw. niem.; 28,273 m. Merzigral, 7,60 mil kw. niem.; 29,634 m. Saarlouis, 8,06 mil kw. niem.; 43,568 m. Saarbrück, 6,98 mil kw. niem.; 34,800 m. Ottweiller, 5,57 mil kw. niem.; 26,409 m. Sankt-Wendel, 10.5 mil kw. niem.; 35,029 m. Zawiera miast 11 z ludnością 46,014 m.

TRIESCH, TRZESTA, Mm. w ces. Austryackiém, w Morawii, o 16 w. na płd.-zach. od Iglau. Fabryki sukna. Dawniéj eksploatacya ołowiu.

TRIEST, TERSZYCE, M. w ces. Austryackiém, w Illiryi, o 360 w. na płd.-zach. od Wiednia, nad. odnogą t. n.; 76,953 m. w 1843. r. Twierdza. Siedlisko biskupa Tryestu i Capo d'Istrio, sufragana Görlitz i władz rządowych (Gubernial-Regierung). Sąd kryminalny i trybunał handlowy. Lazaret jeden z najpiękniejszych w Europie. Bursa. Kąpiele morskie. Konsulaty Anglii, Danii, Hiszpanii, państwa Kościelnego, Stanów Zjednoczonych, Francyi, Grecyi, Neapolu, Rossyi, Sardynii, Saksonii, Szwecyi, Szwajcaryi, Toskanii, Wirtembergu. Rafinerye cukru, blicharnie wosku, fabryki mydła, kart, instrumentów muzycznych, wyrobów garncarskich; garbarnie, farbiernie, gorzelnie. Warsztaty okrętowe. Wolny port od r. 1817., jeden z najgłówniejszych mr. Śródziemnego. W 1844. r. wyprowadzono z niego towarów za 8,475,000 rubli sreb.; wprowadzono za 6,689,000 rubli sreb. Główniejsze przedmioty wprowadzane były: cukier, kawa, tkaniny bawełniane, wyroby garncarskie, cynowe, ryby solone; z wyprowadzonych: ziemiopłody, a mianowicie: mais, pszenica, ryż, wino, oliwa, tytuń, wosk, jedwab, len i konopie, wełna, skóry, futra, merkuryusz, cynober, żelazo, ołów, miedź, ałun, drzewo, marmur, mydło, szkła, cukier, i wszelkie płody Turcyi z mr. Czarnego i z Egiptu. Komunikacya stała statkami parowemi z Wenecyą, Ankoną, Grecyą i Turcyą. Tryest dzieli się na Stare i Nowe Miasto, z którém się łączy przedmieście Franzenvorstadt. Leży u podnóża i na spadzistości pagórka, na którego części wznosi się cytadela. Z celniejszych budynków są: katedra z grobowcem Winkelmana, dwa kościoły greckie, pałac gubernialny, bursa i lazaret. Godne uwagi są rozwaliny rzymskie teatru i wodozbioru, w okolicach piękne wille. Tryest zdobyty był przez Francuzów w 1797. i 1805. r. Dziś jest tak ważnym dla Niemiec na mr. Śródziemném, jak Hamburg na mr. Niemieckiém.

TRIEUX, rzeka we Francyi, w depar. Côtes du Nord. zlew do rz. Manszy, naprzeciw wysp Brehat. Początek z jeziora Neuf; bieg około 70 w. Spławna 15 w. od Coëtmen dla okrętów liniowych.

TRIGNO, rzeka w król. Neapolitańskiém, zlew do Adryatyku, o 9 w. na płd.-wsch. od Il-Vasto. Źródło pod Vasto-Girando; bieg 110 w.

TRIKALA, M. w Grecyi, w Morei, stol. dyecezyi Koryntskiéj, o 35 w. na zach. od Koryntu.

TRIM, Mm. w Irlandyi, stol. hrb. Meath, o 52 w. na płn.-zach. od Dublinu, nad rz. Boyne; 3 500 m. Garnizon wojskowy. Rozległe rozwaliny dawnego zamku warownego, rezydencyi króla Jana.

TRINCOMALY, M. na wyspie Ceylan, na pobrzeżu płn.-wsch. wyspy, o 240 w. na płn.-wsch. od Colombo, nad przepyszną zatoką oceanu Indyjskiego. Miasto warowne. Port handlowy, zwykłe schronienie statków z pobrzeża Koromandelu w porze wiatrów płn.-wsch.

TRINIDAD, 1) wyspa w Antyllach angielskich, położona najdaléj ku płd. z grupy wysp Podwietrowych (Windward-Islands) na oceanie Atlantyckim; stolica Port-Spain. Leży między 10° i 11° szer. płn., na płn. ujścia rz. Orenoko. Rozległość 1287680 akrów; 39,328 m. Ma kształt trójkątny, przerznięta od płn. ku płd. i od wsch. ku zach. dwoma łańcuchami gór. Grunt po większéj części nieuprawny, lecz uchodzący za żyzny. Część uprawna wyspy jest płn.-zach. Główniejsze ziemiopłody są: kakao, cukier, kawa, tytuń, bawełna i inne płody strefy zwrotnikowéj. W 1839. r. wyprowadzono: cukru 29208854 funtów, bawełny 121042 funt., kawy 175985 kilogr., kakao 2571988 funt., rumu 9946 galonów, melissy 834600 kilogr. Wyspa zostaje pod zarządem gubernatora i rady z 12 członków. Wyspa odkrytą została przez Krzysztofa Kolumba w 1498. r. Anglicy odebrali ją Hiszpanom w 1797. roku. 2) M. na wyspie Kubie, w dep. del Cintro, o 319 w. na płd.-wsch. od Hawany, na pobrzeżu płd. wyspy; 12,768 m., z których 5,877 białych, 4,474 wolnokolorowych i 2,417 niewolników. Port handlowy bardzo czynny. Juryzdykcya zawiera 1 ciudad, 1 pueblo, 1 aldea lub caserio; liczyło w 1841. r. 28,060 m., z których 14,520 m. w oddzielnych posiadłościach wiejskich. Cukrowni 44 z 7,044 mieszkańcami, a 24 plantacyj kawy z 905 mieszkańcami.

TRINITE, LA-T.., M. na wyspie Martynice, o 45 w. na płn. od Port-Royal, w głębi zatoki t. n. Dobry port.

TRINO, M. w król. Sardyńskiém, w prow. i o 20 w. na płd.-zach. od Verceil, nad rz. Po; 5,500 m. Kolegium komunalne. Handel szynkami.

TRIPOLI, 1) M. w Syryi, na pochyłości odnogi Libanu, o 2 w. od morza; 15,000 m. Twierdza. Port handlowy, niebezpieczny w zimie. Wywóz

jedwabiu, wełny, bawełny, tytuniu, nieco oliwy, wosku, koszenilli i mydła. Zdobyte w r. 1108. r. przez Krzyżaków, którzy spalili bibliotekę zebraną przez miejscowych książąt. 2) Tripoli-Beglik, państwo w Afryce północnéj, i jedno z trzech państw dawniejszych Barbaryjskich, nad morzem Śródziemném; stol. Tripoli. Leży między 29° i 35° szer. płn., a 8° i 18° dłg. wsch. Graniczy na płn. z mr. Śródziemném, na wsch. z pustynią Barka, na zach. z rejencyą Tunetańską, a na płd. z Fezem i pustynią Sahara. Rozległość 16000 wiorst kw.; 200,000 m., głównie Maurów i Barbaryjczyków, oraz Turków, Negrów, Żydów i Franków. Grunt górzysty w pewnéj odległości od pobrzeża, gdzie się ciągnie długie pasmo gór Atlasu; bardzo zaś żyzny w całéj stronie zawartéj między morzem i górami, wyjąwszy w głębi zatoki Sydra, lecz zroszony tylko wodą deszczową. Klimat podobny do klimatu Algieryi. Uprawa ziemiopłodów, bawełny, szafranu marzanny, melonów, jarzyn i owoców wszelkich gatunków. Chów bydła dość pięknego i dość licznego. Eksploatacya soli. Fabryka burnusów, kobierców, haików i tkanin wełnianych, safianu, wyrobów garncarskich, skór garbowanych, potażu. Handel płodami Środkowéj Afryki z Europejczykami. Główniejsze artykuły wprowadzane: broń, perły sztuczne, miedź, cyna, korale, papier, tkaniny farbowane, towary kolonialne, drzewo, żywica, alkohol, koszenilla, indygo, wyroby jedwabne, szkła i t. p.; wyprowadzane zaś są: wełna, burnusy, oliwa, skóry, bydło, daktyle, pióra strusie, żelazo, proszek złoty, szafran. Zostaje pod zarządem Baszy albo Beja, któremu Porta nadaje inwestyturę. Ma zaś dodanych sobie: Beya naczelnego wodza, Agę dowódcę milicyi tureckiéj, Kaya albo Wielkiego Sędziego wymierzającego sprawiedliwość przy bramie zamku stolicy, wielkiego podskarbiego, szejk-el-bleda albo naczelnika policyi, muftego albo naczelnika religii, kadego albo tłómacza prawa religijnego. Siła zbrojna krajowa wynosi około 3,000 ludzi w pokoju, w czasie wojny Bey wystawić może 10,000 jeźdźców i 40 000 piechoty. Dochód z podatków 650,000 fr. Tripoli odebrane zostało kawalerom Rodyjskim w r. 1551. r. przez Turków. Beyowie zawojowali Fezan w 1714. r. 3) M. w Afryce Płn., stolica beyliku t. n., nad mr. Śródziemném. Leży pod 32° 53' 56" szer. płn., a 13° 10' 58" dłg. wsch.; 25,000 m., z których 2,000 żydów. Twierdza. Rezydencya Beya. Konsulaty Anglii, Danii, Hiszpanii, Stanów Zjednoczonych, Francyi, Neapolu, Sardynii, Szwecyi i Toskanii. Port mały, lecz bezpieczny, główny skład handlu Beyliku. W 1836. r. wprowadzono towarów za 1,390,336 franków. Miasto daleko mniejsze od Algieru i Tunisu, i kształtu nieforemnego. Z budynków celniejsze są: pałac Beya, bardzo dawna budowla; wielki meczet, kilka starożytności rzymskich i jeden łuk tryumfalny.

TRIPOLIS, TRIPOLIZZA, M. w Grecyi, stołeczne dyecezyi Mantynei, w środku Morei, na płd. rozwalin Mantynei; 2,500 m. Siedlisko metropolity Mantynei i Mogulopolis. Trybunał I. instancyi. Zburzone przez Greków w 1821. r. i przez wojska Mechmeta Alego w 1825. r.

TRIPTIS, M. w ks. Sasko-Wejmarskiém-Eisenach, o 7 w. na wsch. od Neustadt, nad rz. Orlą; 1,450 m.

TRISTAN D'ACUNHA, archipelag na oceanie Atlantyckim. Leży między 37° 5' szerok. płd. i 13° 4' dłg. zach. Składa się z 3 małych wysp, z których tylko jedna Acunha jest zamieszkaną od 1816. r. Grunt żyzny i obfitujący w wodę. Handel zapasami żywności dla okrętów.

TRITCHINOPALI, M. w Indostanie angielskim, w prezyd. Madraskiéj, w dawnéj prow. Carnatic, o 55 w. na zach. od Tanjore, nad rzeką Cavery; 80,000 m. Miasto warowne.

TRITH-SAINT-LÉGER, W. we Francyi, w dep. Północnym, o 5 wiorst od Valenciennes; 1,661 m. Eksploatacya węgli. Fabryka gwoździ żelaznych i miedzianych. Fryszerki żelaza i hamernie miedzi. Fabryka cukru burakowego.

TRIVANDERAM, TRIVANDAPATAM, M. w Indostanie angielskim, w prezyd. Bombajskiéj, o 226 w. na płd.-wsch. od Kotszina, nad m.r. Indyjskiém. Rezydencya dawnego Radży.

TRIVENTO, Mm. w król. Neapolitańskiém, w prow. Sanino, o 37 w. na płn.-zach. od Campo-Basso, nad rz. Trigno; 3,500 m.

TROARN, TROVARD, Mm. we Francyi, w dep. Calvados, o 12 w. na wsch. od Caun, nad rz. Dives; 892 m. Fabryka koronek, cegielnie, fabryka cukru burakowego. Handel znaczny masłem, serami, jabłecznikiem, rybami i drobiem.

TROGEN, Mm. w Szwajcaryi, stolica kantonu Appenzell aussen-Rhoden, o 120 w. na płn.-wsch. od Bernu, nad rz. Goldbach, u podnóża góry Höbris; 2,395 m. Jedno z siedlisk Landsgemeinde, Zweifache-Rath i Gross-Rath. Szkoła wyższa kantonowa. Szkoła przemysłowa i praktyczna. Biblioteka publiczna. Arsenał. Przemysł dość czynny, przędzalnie i fabryka bawełny, 2 drukarnie. Źródło siarczane i kąpiele. Piękny kościół.

TROIS-MOUTIERS, LES-T..., W. we Francyi, w depar. Vienne, o 8 w. na płn.-zach. od Loudun; 1,538 m. Dobre wina białe. Wody mineralne.

TROIS-VILLES, W. we Francyi, w dep. Nord, o 22 w. od Cambrai; 1,942 m. Fabryki gazy, tkanin jedwabnych i szali.

TROICK, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Penzeńskiej. Odległe od Petersburga 1516 w., od Moskwy 838 w., a 141 w. na płn.-zach. od Penzy; w powiecie Krasnosłobodzkim, nad rzeką Mokszą; 4,230 m.

TROICK, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Orenburgskiéj. Leży pod 54° 5' płn. szer., 79° 13' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 2550 w., od Moskwy 1843 w., a 360 w. na wsch. od Ufy, na l. brz. rz. Ui; 3,715 m.

TROICKOSAWSK, M. w ces. Rossyjskiém, w Azyi, w gub. Irkuckiéj, nad rz. Kiachtą. Leży pod 50° 21' płn. szer., a 124° 24' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 6575 w., od Moskwy 5898 w., a 559 w. od Irkucka. Ludność 5,185 m. Siedlisko naczelnie dowodzącego pograniczem. Szkoła dla dzieci urzędników mongolskich. Szkoła mongolsko-buryatycka dragomanów.

TROJA, M. w król. Neapolitańskiém, w okręgu Bovino, o 31 w. na płd.-zach. od Foggia; 4,600 m. Siedlisko biskupa.

TROJETTA, W. w król. Neapolitańskiém, w Terra di Lavoro, o 18 w. na wsch. od Gaety, nad rz. Garigliano, blisko jéj ujścia. W pobliskości miejsce Minturny.

TROKI, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Wileńskiéj. Leży pod 54° 38' płn. szer., 42° 36' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 740 w., od Moskwy 900 w., a 26 w. na płd.-zach. od Wilna; 4,656 m.

TROMSÖE, M. w Norwegii, stol. amtu Finmarken, o 900 w. na płn.-wsch. od Drontheim, na pobrzeżu wsch. wyspy t. n.; 807 m. Rezydencya biskupa i amtmana Danii. Szkoła łacińska. Port handlowy od XII. wieku.

TRONCHIENNES, W. w Belgii, w Wschodniéj Flandryi, o 4 w. na zach. od Gandawy, nad rzeką Lys; 4,733 m. Przędzalnie bawełny. Fabryka marzanny. Warsztaty okrętowe.

TROND, St.-T..., M. w Belgii, w prow. Limburgskiéj, o 15 w. na płd.-zach. od Hasselt; 9,000 m. Kolegium. Małe seminaryum dyecezyi Liège, ze szkołą normalną początkową. Dystylarnia, warzelnia soli, browary, olejarnie, fabryki tytuniu, fabryka koronek.

TRONDHJEM, DRONTHEIM, 1) M. w Norwegii, stoł. amtu Södre-Trondhjem, o 440 w. na płn.-wsch. od Bergen, nad rz. Nid, przy jéj ujściu do głębokiéj zatoki zwanéj Trondhjem-Fjord. Leży pod 65° 25' 50" szer. płn.; 12,731 m. Twierdza, miejsce koronacyi królów Norwegii. Sąd appelacyjny. Dom karny. Port wojenny, stanowisko części floty. Szkoła łacińska, najdawniejsza w Norwegii. Towarzystwo królewskie nauk z biblioteką i muzeum starożytności i historyi naturalnéj. Szkoła głuchoniemych. Bank narodowy. Fabryka chromu. Wywóz na całe królestwo kamieni młyńskich eksploatowanych w Salsöe. Port handlowy, trzeci w królestwie co do wywozu, a 4 co do wprowadzania towarów. Komunikacya regularna statkami parowemi z Tromsöe, Hammerfest i Christiansand. Miasto dobrze zabudowane lubo drewnianemi domami. Katedra w 1183. r. wzniesiona uważana za jedną z najpiękniejszych przybytków religijnych. Spustoszone przez kilka pożarów, a mianowicie w 1831. r. 2) Sztyft, czyli gubernia dyecezyalna tamże, stol. t. n. Rozległość 3029 mil kw. niem.; 323,390 m. Dzieli się na 5 amtów: Romsdal, Nodre-Trondhjem, Södre-Trondhjem, Nordland i Finmarken.

TRONJET, W. we Francyi, w depar. Allier, o 22 w. na płd.-zach. od Moulins-sur-Allier; 1,156 m. Chów kóz kaszmirskich. Eksploatacya węgli w Brands i w Gabeliers.

TRONTO, rzeka w król. Neapolitańskiém, zlew do Adryatyku, na granicy państwa Kościelnego. Bieg około 80 w.

TROPEA, M. w król. Neapolitańskiém, w Kalabryi Niższéj, o 22 w. na płn.-zach. od Mileto, nad odnogą Santa-Eufemia; 4,500 m. Garbarnie. Wolne jarmarki.

TROPEZ, SAINT T..., M. we Francyi, w depar. Var, o 50 w. na płd. od Draguignan, nad odnogą Grimaud; 3,646 m. Port handlowy, rybacki. Komissoryat i kassa marynarki. Trybunał handlowy. Szkoła hydrografii 4. klassy. Wicekonsulaty Hiszpanii i Sardynii. Zbiór wina, w nadmiarze kasztanów, wyborowéj oliwy, miodu. Połów tuńczyków, sardynków i korali. Fabryki korków. Wędzarnie ryb. Obszerne warsztaty okrętowe. Handel drzewem, korkami, trzciną. Wielka i mała przystań.

TROPIE, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Sądeckim, o 3 mile od Limanowa, nad Dunajcem, z pustelnią Ś. Sieradza.

TROPPAU, OPAWA, M. w pań. Austryackiém (w Szląsku), o 160 w. na płn.-wsch. od Berna, nad rz. Oppą; 11,651 m. Komora. Gimnazyum.

Szkoła dla dzieci wojskowych. Biblioteka. Muzeum starożytności narodowych. Przemysł bardzo czynny, przędzalnia wełny, ważne fabryki sukna, wyrobów wełnianych, szali, płótna, liczne gorzelnie. Zamek książąt Lichtenstein. Kongres monarchów od października 1820. r.

TROPPAU czyli OPAWSKI cyrkuł, w cesarstwie Austryackiém (w Szląsku), stoł. Opawa. Rozległość 27,58 w. kw.; 250,172 m. Zawiera 18 miast, 4 miasteczka i 367 wsi.

TROSSINGEN, Mm. w król. Wirtembergskiém, w cyrkule Czarnegolasu; 2,432 m. Fabryka zegarków drewnianych.

TROUVILLE, W. we Francyi, w depar. Calvados, o 12 w. na płn.-wsch. od Pont-l'Evigne, na prawym brz. i przy ujściu rz. Touques; 1,462 m. Port handlowy i rybacki. Komora. Połów śledzi. Wywóz drzewa i jabłeczniku.

TROWBRIDGE, Mm. w Anglii, w hrb. Wilts, o 34 w. na płd.-zach. od Salisbury, nad rz. Were; 11,050 m. Fabryka sukna i wyrobów wełnianych.

TROY, M. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-York, o 11 w. na płn. od Albany, nad rz. Hudson, przy jéj zlewie rz. Mohawk; 19,334 m. Fabryki i znaczny handel płótnem.

TROYES, M. we Francyi, stoł. depar. Aube, o 150 w. na płd.-wsch. od Paryża, nad Sekwaną. Leży pod 48° 18' 5 szer. płn. a 1° 44' 34" dłg.-wsch.; 26,376 m. Stolica biskupa sufragana z Sens. Zarząd 8. okręgu leśnego. Izba i trybunał handlowy. Szkoła normalna początkowa, szkoła handlowa, bezpłatna rysunków i budownictwa. Kursa chemii i nauki położniczéj, geometryi i mechaniki zastosowanéj do sztuk. Biblioteka publiczna 55,000 tomów i 5,000 rękopismów. Towarzystwo rolnicze nauk, sztuk pięknych i literatury matek rodzin. Muzeum. Gabinet historyi naturalnéj i starożytności. Kassa oszczędności. Rękodzielnie płócien i szlafmyc. Fabryka machin parowych. Liczne garbarnie. Blicharnie płótna, wosku. Olejarnie, fabryka krochmalu. Tartaki i folusze. Papiernie. Handel zbożem, rzepakiem, jarzynami, winem i wódką, słynnemi wędlinami, konopiami, lnem, drzewem budulcowém. Całkowicie zabudowane domami drewnianemi, w ogólności to miasto jest źle zabudowane. Jednakże w kilku dzielnicach są ulice obszerne, czyste i proste. Sekwana otaczająca to miasto w części, rozdziela swoje wody przez liczne kanały, zasilające fryszerki i rękodzielnie. Celniejsze gmachy tego miasta są: katedra, dawny kościół kolegialny Ś. Urbana, ratusz, prefektura, pałac biskupi, szpital. Miasto starożytne, niegdyś stolica Szampanii. Hrabia Tibault IV. w XII. wieku zaprowadził w niém przemysł i ducha handlowego. W 878. r. sobór, w czasie którego Papież Jan VIII. koronował cesarzem Ludwika, zwanego le Bèque. Dostało się pod panowanie Anglików przez małżeństwo Henryka V. Angielskiego z Katarzyną Francuzką, w 1420. r. oblegane i zdobyte przez Karola VII. w 1429. r. i przez dziewicę Orleańską. W 1787. r. parlament Paryzki był tu wygnany, a w czasie kampanii 1814. r. Napoleon po trzykroć zakładał w nim swoją główną kwaterę. Ojczyzna papieża Urbana IV., syna krawca z tego miasta, Piotra i Franciszka Pithou, Juvenala des Ursins, Jana Passerata, Jana Groslej, Girardona, i Mingarda.

TRSCHITZ, TRSICE, Mm. w pań Austryackiém (w Morawii), w gub. Berno, o 17 w. na płd.-wsch. od Ołomuńca, nad Holesnicą; 874 m.

TRUBAU, MORAWSKA-TRZEBOWA, M. w pań. Austryackiém (w Morawii), o 50 w. na płn.-zach. od Ołomuńca, nad rz. Trubau; 3,100 m. Kolegium i gimnazyum Pijarów. Fabryka płótna i sukna. Zamek książąt Lichtenstein.

TRUBCZEWSK, M. w ces. Rossyjskiém, M. powiatowe w gub. Orłowskiéj, odległe od Petersburga 1031 w., od Moskwy 533 w., a 222 w. na płd.-zach. od Orła, nad rz. Desną, przy jéj zlewie z Nerussą; 5,170 m. Handel zbożem i konopiami.

TRUCHANÓW, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Stryjskim, 2 mile od Skolego. Są tu olbrzymie skały z mnóstwem cyrylickich i hebrajskich napisów (sięgające widocznie odwiecznych czasów).

TRUCHTERSHEIM, W. we Francyi, w depar. Niższego Renu, o 20 w. na płn.-zach. od Strasburga; 628 m. Uprawa i handel zbożem, rzepakiem, makiem, konopiami i marzanną. Fabryka lin.

TRUJILLO, TRUXILLO, 1) M. w Hiszpanii, w (Estrumadurze), o 129 w. na płn.-zach. od Badajoz, nad rz. Tozo; 4,500 m. Kolegium. Garbarnie i fabryka płótna. Miejsce urodzenia Pizarra, którego dom dotąd pokazują, ozdobiony płaskorzeźbami przedstawiającemi zdobycie Peru. 2) M. w Wenezuelli, stoł. depart. téj nazwy, o 240 w. na płd. wsch. od Maracaybo; 8,000 m. Przemysł rolniczy. Chów pięknych owiec i fabryki serów. 3) M. w Gwatemali, w pań. Honduras, o 355 w. na płd.-zach. od Comayaga, nad morzem Antylskiém; 600 m. Spustoszone przez Holendrów, w 1643. r. i odbudowane przez Hiszpanów w 1789. r. 4)

M. w Peru, stoł. prow. téjże nazwy, o 580 w. na płn.-zach. od Lima, nad Rio-de-Moche; 14,000 m. Stol biskupa. Odlewnia srebra; w 1833. r., wartość sztuk srebra wynosiła 350,000 frank. Mały port nie bardzo pewny. Założone przez Pizarra w 1533. r.

TRURO, 1) Mm. w Anglii, w hrb. Kornwalii, o 11 w. na płn.-wsch. od Falmuoth; 8,291 m. Fabryka kobierców, papiernie. Mały port, wywóz cyny i miedzi. 2) M. w Nowéj Szkocyi, stoł. hrb. téjże nazwy, o 106 w. na płn. od Halifax, nad ujściem rz. Salmon-river.

TRUSKAWIEC, W. w Austryi. w Galicyi, w obwodzie Samborskim, o milę od Drohobyczy; jest tu źródło mineralne, przy którém kosztem rządu urządzono zakład kąpielny.

TRUXTON, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-Yorku, o 227 w. na zach. od Albany; 3,658 m.

TRYBERG, Mm. w księs. Badeńskiém, w cyrk. Wyższego Renu, nad rz. Gutach, w wąwozie Czarnegolasu; 848 m. Fabryka kapeluszy słomkowych i zegarków drewnianych. Piękny wodospad Fallbach.

TRYE-CHATEAU, W. we Francyi, w depar. Oise, o 25 w. na płd.-zach. od Beauvais; 1,110 m. Wody mineralne. Fabryki skór. Przędzalnie hydrauliczne i ręczne wełny i kaszmiru.

TRIPHYLIA, dyecezya w Grecyi, stol. Kipparissia; 35.593 m.

TRZCIANA, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Jasielskim, o milę od Dukli, z kaplicą, na wysokiém wzgórzu, która przez Ś. Jana z Dukli, pustelnicze życie wiodącego, była zamieszkiwaną.

TRZCIANIE, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Grodzieńskiéj, odległe od Grodna, 113 w. Ma ludności 1,242.

TRZCIANKA, M. w Prusach, w W. księs. Poznańskiém, w rejen. Poznańskiéj, pow. Czarnkowskim, nad rz. t. n. Ma kościoły: katolicki, protestancki i synagogę; kilka fabryk sukna, i liczy 3,892 m. od Poznania odległe 11 mil.

TRZCIENICA, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Jasielskim, o milę od Jasła. Piękny pałac z ogrodem. W początkach teraźniejszego wieku znaleziono tu kilka bożyszcz z kruszcu Słowiańskich.

TRZEMESZNO, Mm. w Prussach, w W. księs. Poznańskiém, w rejencyi Bydgoskiéj, pow. Mogilnickim, nad jeziorem t. n. Posiada kościół katolicki i klasztor z ładną biblioteką, ewangelicki kościół i synagogę, szpital i dom przytułku; kilka fabryk sukna i płócien; odległe od Poznania $8^3/_4$ mil, a od Gniezna $1^1/_2$ mili.

TSAJKASOK-KERULETE, *ob.* CZAJKISTÓW OKRĘG.

TSAO-TSCHEOU, M. w Chinach, stol. dep. t. n., w prow. Shan-Tong, o 87 w. na płd.-zach. od Tsi-Nan.

TSCHAD, jezioro w Nigrycyi, w środku okolicy między Burnu i Kanem. Rozległość 50000 w. kw. Znane z opisów majora Denham i Clappertona.

TSCHAFOU, *ob.* CZAFU.

TSCHAKAKOTE, M. w Tybecie, w Zeny, pod górami Dawalaghiri; 5,000 m. Składy handlu bardzo czynnego.

TSCHAKA-TURN, *ob.* CSAK-TORNIA.

TSCHANAK-KALESSI, *ob.* CZANAK-KALESSI.

TSCHANDERKOUNAH, *ob.* CZANDERKUNAH.

TSCHANG-KIA-KHEOU, po mongolsku KHALGAN, *ob.* CZANG-KIA-KHEOU.

TSCHANG-SCHA, *ob.* CZANG-SZA.

TSCHANG-TE, *ob.* CZANG-TE.

TSCHANG-TSCHEOU, *ob.* CZANG-CZEU.

TSCHANTIBON, *ob.* CZANTIBON.

TSCHAO-KING, *ob.* CZAO-KHING.

TSCHAO-TSCHEOU, *ob.* CZAO-CZEU.

TSCHATTEPOUR, M. w Indostanie angielskim, w prezyd. Bengalu, w dawnéj prow. i o 225 w. na płd.-zach. od Allahabad. Fabryka bawełny i papieru.

TSCHEDUBA, *ob.* CZEDUBA.

TSCHE-KIANG, *ob.* CZE-KIANG.

TSCHEMBOUL, rzeka w Indostanie, zlew rzeki Dżemny, o 40 w. powyżéj Etaweh. Bieg 800 w.

TSCHEMPANIR, M. w Indostanie agielskim, w prezyd. Bombajskiéj, o 40 w. na płn.-wsch. od Barody.

TSCHENDARY, *ob.* CZANDEIRY.

TSCHEECHMER, *ob.* CZESZMER.

TSCHENAB, CHINAUB, rzeka w Pendżabie, zlew Sutledży pod Outsche. Źródło w górach Himalaya. Bieg około 1000 w. przez Kischtavur, Vizierebad i Jhung.

TSCHERKINE, M. w Abissynii, w prow. i o 66 w. na płn. od Gondar. Miasto handlowe.

TSCHIN, M. w Chinach, w prow. Tschi-Li, o 258 w. na płd.-zach. od Pekinu.

TSCHIN-KIANG, *ob.* CZIN-KIANG.

TSCHIN-NGAN, M. w Chinach, w prow. Kuang-Si, o 80 w. na płn.-wsch. od Tsau-Y.

TSCHIN-TSCHEOU, 1) M. w Chinach, w prow. Hou-Nan, o 280 w. na zach. od Tschang-Tscha,

nad rz. Youen-Kiang. 2) M. w Chinach, w prow. Ho-Nan, o 142 w. ku płd.-wsch. od Kai-Tong.

TSCHING-KIANG, M. w Chinach, w prowincyi Youn-Nan, o 53 w. na płd. wsch. od Yon-Nan, nad jeziorem.

TSCHING-TING, M. w Chinach, w prow. Tschi-Li, o 280 w. na płd.-zach. od Pekinu, nad rz Hou-Lo-Ho.

TSCHIORLU, M. w Turcyi europejskiéj, w Rumelii, o 31 w. na płn. od Seliwri.

TSCHITOUAY, MANAPOURAM, M. w Indostanie angielskim, w prezyd. Madraskiéj, o 106 w. na płd.-wsch. od Kalikut, na krańcu płn. wyspy, nad pobrzeżem Malabaru.

TSCHI-TSCHEU, *ob.* CZI-CZEU.

TSCHITTOUR, M. w Indostanie, w Adżemir, o 168 w. na płn.-wsch. od Odeypour, nad rz. Goumairi.

TSCHOPRING, Mm. w Węgrzech, w żupaństwie i o 32 w. na płd.-wsch. od Oedenburga, nad odnogą rz. Repcze.

TSCHOUMPANIR, CHUMPANEER, M. w Indostanie, w obwodzie t. n., o 40 w. na płn.-wsch. od Baroda. Obszerne ruiny w okolicach. Zdobyte przez Anglików w 1803. r.

TSCHOUNG-KHING, *ob.* CZUNG-KING.

TSCHOUROUM, M. w Turcyi azyatyckiéj, w Rumelii, o 176 w. na płn.-zach. od Tokatu, nad zlewem rz. Kizil-Irmak.

TSCHOU-TSCHEU, *ob.* CZU-CZEU.

TSI-NING, M. w Chinach, w prowincyi Schang-Thong, o 9 w. na płd.-zach. od Yen-Tscheu, nad kanałem Cesarskim.

TSIOUAN-TSCHEOU, M. w Chinach, w prow. Fou-Kian, o 90 w. na płd.-zach. od Fou-Tscheou, nad zatoką Formozą. Miasto handlowe i ludne, jedno z najpiękniejszych w cesarstwie.

TSUN-HOA, M. w Chinach, w prow. Tschy-Li, o 155 w. na płn.-wsch. od Pekinu. Groby cesarzów dynastyi panującéj w okolicach.

TUA, rzeka w Europie, zlew do Minho, w Portugalii, w Tras-os-Montes, przepływa pod Mirandela; bierze początek przy spływie dwóch strumyków, mających źródła w Hiszpanii. Bieg około 57 wiorst.

TUAM, M. w Irlandyi, w hrb. i o 31 w. na płd.-wsch. od Galway; 6,883 m. Siedlisko arcybiskupa anglikańskiego i arcybiskupa katolickiego, założonego w VI. wieku i podniesionego do godności arcybiskupstwa metropolitalnego Connaught w roku 1152. Kolegium katolickie St.-Jarlath. Browary, garbarnie, młyny mączne, fabryki płótna. Piękny pałac arcybiskupi.

TÜBINGEN, M. w król. Wirtembergskiém, w cyr. Czarnegolasu, o 15 w. na zach. od Reutlingen, a o 35 w. na płd. od Stuttgartu, nad rzeką Nekarą; 8,660 m., z których 150 katolików. Nadintendentura generalna ewangelicka. Sąd apelacyjny okręgu i uniwersytet założony w 1477. r. przez hrabiego Eberharda V. Wirtembergskiego, odkąd fakultet teologii katolickiéj z Ellwangen przyłączony do niego został w 1817. r.; 6 fakultetów, jako to: fakultet teologii protestanckiéj, teologii katolickiéj, fakultet prawa, fakultet medycyny, chirurgii, farmacyi, fakultet nauk i sztuk pięknych, fakultet ekonomii politycznéj i administracyjnéj. Pod zarządem uniwersytetu zostają: seminaryum wyższe teologiczne ewangelickie, seminaryum wyższe teologiczne katolickie, szkoła wyższa normalna klasyczna albo seminaryum filologiczne i wyższa szkoła normalna politechniczna dla profesorów kształcących się do szkół politechnicznych, oraz szkoła akuszerek. Dochody uniwersytetu wynosiły w 1841. r. 14,000 rsr. Liceum, szkoła politechniczna elementarna wyższa. Piękne zbiory uniwersyteckie: biblioteka, gabinet historyi naturalnéj, starożytności, technologii, ogród botaniczny, obserwatoryum i t. d. Źródła siarczane i kąpiele. Przemysł prawie żaden. Kilka drukarni. Wiele budynków godnych uwagi: rozległy zamek książęcy Hohen-Tübingen, zbudowany w XVI. stuleciu na miejscu pałacu hrabiów Palatynów, dziś zajęty na zbiory; ratusz zbudowany w 1455. r.; kościół Św. Grzegorza, zbudowany od 1470.—1529. r. i zawierający grobowce hrabiów i książąt Wirtembergskich; most na Nekarze wzniesiony w 1489. r. Miasto bardzo starożytne i podobno początku rzymskiego, dawniéj stolica hrabstwa palatynatu t. n. (Pfalz-Grafschaft), a od czasu połączenia z Wirtembergiem w 1342. r., druga stolica i rezydencya hrabiów książąt Wirtembergskich. Zdobyte i w części spustoszone przez Francuzów w 1688. r. Traktat zwany Tubingski, zawarty między księciem Ulrychem i stanami 8. lipca 1514. r., określający władzę polityczną stanów z Wirtembergu.

TUCHEL, M. w Prusach, w prowincyi Pruskiéj, w rejencyi Kwidzyńskiéj, o 22 w. na płd.-wsch. od Konitz, nad rz. Brahe; 1,801 m. Fabryka sukna, czapek, garbarnie.

TUCHELNA, mała rzeka w król. Polskiém, początek ma około wsi Naguszewa, pod M. Ostrowem, w gubernii Płockiéj, powiecie Ostrołęckim, i w tymże pod wsią Tuchlin wpada do Bugu, ubiegłszy mil 3.

TUCHÓW, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Tarnowskim, nad rz. Białą, 2 mile od Tarnowa. Dawniéj było tu opactwo Benedyktynów.

TUCUMAN, 1) Estado-T.., jedno z Rzplitych składających la Plata, na pochyłości wsch. Andów; stol. Tucuman. Ludność 140,000 m. Terytoryum górzyste. Klimat łagodny i zdrowy. Zbiór ziemiopłodów: ryżu, maisu, tytuniu, bawełny, kakao, indygo. Chów bydła, stanowiący główną zamożność mieszkańców. 2) San-Miguel de Tucuman, M. w La Plata, w Rzeczypospolitéj t. n., o 1330 w. na płn.-zach. od Buenos-Ayres, nad rzeką Dulce; 12,000 m. Miejsce posiedzeń dwóch kongresów, w czasie których ogłoszono niezawisłość La Platy, w 1810. i w 1816. r.

TUCZNA, czyli KUKLEWKA, albo PIOTRÓWKA, mała rzeka w król. Polskiém; ma początek około wsi Petrykozy, w pow. Warszawskim, od Chylic aż do gminy Gole stanowi granicę pow. Warszawskiego od Łowickiego. Pomiędzy wsiami Wyczółki i Gągolinem wpada do rz. Gągoliny. Długa mil $3^1/_2$.

TUDELA, M. w Hiszpanii, w Nawarze, w prow. i o 62 w. na płd. od Pampeluny, na l rz. Ebro, przy jéj zlewie z Queylos; 8,000 m. Siedlisko biskupa sufragana Burgos. Fabryka tkanin wełnianych, mydeł; cegielnie; wyroby garncarskie. Handel oliwą, mąką i winem. Dawniéj miasto warowne. W 1808. r. porażka w jego okolicach Hiszpanów przez Francuzów.

TUDYÓW, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Kołomejskim, mila od Kutów, w któréj pobliżu rz. Czeremosz zachwycający wodospad tworzy.

TUFFÉ, Mm. we Francyi, w dep. Sarthe, o 33 w. na płd.-wsch. od Mamers; 1,822 m. Fabryka płótna konopnego, wyrobów fajansowych, wyrobów garncarskich. Handel konopiami.

TUFFER, LASCZKA, Mm. w ces. Austryackiém, w Styryi, o 9 w. na płd. od Cilly, nad rz. Sanem. Źródła gorące (+37° R.).

TUGGURT, M. w Algieryi, w prow. Konstantynie, o 22 dni drogi na płd. od Atlasu, na drodze z Gadams do Konstantyny. Stanowisko karawan, prowadzących handel między Konstantyną a środkową Ameryką.

TUKKUM, M. w ces. Rossyjskiém, stołeczne, powiatowe, w gub. Kurlandzkiéj. Leży pod 56° 58' płn. szer., a 40° 49' dłg. wsch. Odległe od Petersburga 659 w., od Moskwy 1158 w.; 2,804 m.

TULCZYN, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Podolskiéj. Odległe od Petersburga 1438 w., od Moskwy 1141 w., od Żytomierza 252 w., przy ujściu Tulczynki do Sielnicy. Piękny pałac.

TULLAMORE-KILBRIDE, Mm. w Irlandyi, stol. hrb. Kings, o 101 w. na płd.-zach. od Dublina; 6,342 m. Fabryka wyrobów bawełnianych i płótna. Zamek lordów Charleville.

TULISZKÓW, Mm. w król. Polskiém, w gubernii Warszawskiéj, w okolicy lesistéj, na płd. od Konina; 1,000 m., 108 domów drewnianych, 8 jarmarków do roku.

TULLE, M. we Francyi, stol. dep. Corrèze, o 461 w. na płd. od Paryża, przy zlewie rzeki Corrèze z Sulane. Leży pod 47° 16' 3" szer. płn., a 0° 33' 58" dłg. zach.; 11,646 m. w 1846. r. Siedlisko biskupa sufragana Burges. Trybunał handlowy. Kursa geometryi i mechaniki zastosowane do sztuk, kursa geografii praktycznéj. Biblioteka publiczna (2500 tomów). Towarzystwo rolnicze, sztuk i handlu. Kassa oszczędności. Teatr. Fabryka rządowa broni, gwoździ, wyrobów siodlarskich, oleju orzechowego, likworów i wódek. Miasto źle zabudowane, którego kilka ulic jest na skałach. Z budowli godnemi uwagi są: katedra i szczątki starożytności, założona w XII. wieku przez Benedyktynów, w 1317. r. podniesiona do godności biskupstwa przez Papieża Jana XXII. W pobliskości rozwaliny starożytnego miasta Titingnac.

TULLINS, M. we Francyi, w dep. Isère, o 24 w. na płn.-wsch. od St. Marcellin, nad rzeką Izerą i la Fure; 4,920 m. Chów bydła. Fabryka płótna konopnego, nici i soków wiśniowych. Rękodzielnie stali i walcownie w wiosce Fures. Fabryka kołder wełnianych, hamernie miedzi, tartaki, garbarnie, przędzalnie nici. Handel konopiami, płótnem i nićmi.

TULN, M. w ces. Austryackiém, w Niższéj Austryi, o 33 w. na płn.-zach. od Wiednia, nad Dunajem, przy ujściu Klein-Tulnerbach; 1,788 m. Szkoła pionierów. Garbarnie, fabryka cukru burakowego, gorzelnie. Kaplica Św. Trzech Króli, ciekawy przybytek średnich wieków.

TULSKA gubernia w ces. Rossyjskiém, stol. Tuła. Rozległość 30,415 w. kw. Ludność 1,227,000 m. w 1846. r. Terytoryum pagórkowate i średniéj żyzności, wydające jednak obfite zbiory ziemiopłodów. W 1830. r. było 870,184 m., zajmujących się rolnictwem. Zbiór zboża, jarzyn, lnu, konopi, tytuniu, kartofli. Eksploatacya żelaza w okolicach stolicy. Piękne lasy, zajmujące $^1/_6$ rozległości gubernii. W 1833. r. było 86 fabryk z 1096 robotnikami. Handel zbożem, lnem, konopiami, linami. W 1833. roku było 16 szkół publicznych z 3,195 uczniami.

TULUZA, M. we Francyi, w dep. Wyższéj Garonny, o 659 w. na płd. od Paryża, nad rzeką Garonną, nad kanałem Płd. Leży pod 43° 35' 42" szer. płn., a 0° 53' 45" dłg. zach.; 94,236 m. w r. 1846., a 52,328 w r. 1821. Siedlisko arcybiskupa Tuluzy i Narbony. Kościół konsystorski ewangelicki. Siedlisko sztabu 10. dywizyi wojskowéj, 13. legii żandarmów, 20. okręgu straży leśnéj. Izba handlowa. Bursa. Magazyny soli, tytuniu i prochu. Mennica (litera M). Prochownia rządowa. Fabryka rządowa tytuniu. Działolejnia. Szkoła artyleryi. Arsenał budowniczy. Akademia uniwersytecka. Fakultety teologii katolickiéj i protestanckiéj, fakultet prawa, nauk, literatury, medycyny i farmacyi. Kolegium z biblioteką publiczną (42,000 tomów). Szkoła normalna departamentowa. Szkoła muzyki, konnéj jazdy i gimnastyki, weterynaryi. Szkoła sztuk pięknych, nauk przemysłowych, rysunku, rzeźby. Kursa fizyki doświadczalnéj, chemii, astronomii. Szkoła położnicza, botaniki, geologii, mechaniki przemysłowéj. Biblioteka publiczna (83,000 tomów). Galerya obrazów, muzea starożytności, odrodzenia i medali. Ogród botaniczny. Obserwatoryum. Akademia igrzysk kwiatowych, założona w 1323. r. pod nazwą: Collége du Gai Savoir przez sławną Klemencyą Isaure. Akademia nauk napisów i sztuk pięknych. Towarzystwo archeologiczne płd. Francyi, rolnictwa, sztuk pięknych, medycyny, chirurgii i farmacyi. Kassa oszczędności. Lombard. Towarzystwo matek rodzin. Instytut głuchoniemych. Dom dla obłąkanych. Wystawa dwuletnia płodów departamentu. Przędzalnie i fabryki wyrobów bawełnianych. Fabryki kołder, czapek. Gisernie, kuźnie, fabryki stali i walcownie. Rękodzielnie wyrobów fajansowych i porcelanowych. Kotlarnie. Fabryki grępli, machin parowych, młynów, olejarni, prass hydraulicznych. Papiernie, garbarnie, piękne i liczne zakłady wyrobów kamiennych. Fabryki biżuteryi, krochmalu, świec woskowych, farb, lakierów, czernidła, wyrobów garncarskich, przetworów chemicznych; farbiarnie, browary, 17 drukarni. Składy żelaza. Wielki handel kamieniami, oliwą, mydłem, towarami kolonialnemi, żelastwem, zbożem i mąką. Miasto wielkie, domy murowane po większéj części, ulice nierówne, ciasne i kręte, lecz ze względu swéj rozległości przerznięte rzeką i ozdobione pięknemi budynkami, wieżami i dzwonnicami, w ogóle przedstawia przepyszny widok. Główniejsze budowle są: ratusz albo kapitol niewykończony; kościoły Św. Saturnina, Dalbada i Daurada; most budowany od 1543. do 1600. roku, łączący miasto z przedmieściem Świętego Cypryana. Młyny wodne Château d'Eau, budowla hydrauliczna. Wiele rozległych i pięknych placów, piękne zatoki i wodotryski. Jedno z najstarożytniejszych miast Francyi, stolica Volces Testosagów na 550 lat przed Jezusem Chrystusem. Zdobyte przez Rzymian po wypędzeniu Kartagińczyków z Italii, mieściło się w rzędzie miast wolnych sprzymierzonych z Rzplitą, a następnie było jedną z jéj kolonij. W ciągu panowania Rzymian było pustoszone przez Cymbrów, Wandalów i Wisygotów; ci ostatni obrawszy je za stolicę, wygnani zostali przez Klodoweusza, który ustanowił w niéj stolicę Akwitanii dla jednego ze swoich synów; kolejno podlegała królom Francyi i książętom Akwitanii, przeszła potém pod władzę margrabiów i hrabiów, którzy się ogłosili niezawisłemi i dziedzicznemi; przyłączoną została nareszcie do korony w 1271. r. przez Filipa Śmiałego. W 1814. r. 12. kwietnia stoczoną została bitwa pod murami tego miasta przez Francuzów, pod dowództwem marszałka Sulta, przeciw Anglikom i Hiszpanom pod dowództwem Wellingtona. Ojczyzna Klemencyi Isaure, Cujasa, Durantiego, Campistrosa, Pelaprata, Jakoba Forneri papieża pod imieniem Benedykta XII.

TUŁA, M. w ces. Rossyjskiém, stołeczne gubernii i powiatu t. n. Leży pod 54° 12' płn. szerok., a 55° 17' wsch. dłg. Odległe o 840 w. od St. Petersburga, a 168 w. od Moskwy; na lewym brz. rz. Upy; 51,735 m. Sąd kryminalny i apelacyjny. Stolica eparchii prawosławnéj biskupstw Tulskiego i Bielejewskiego. Korpus kadetów. Fabryka cesarska broni. Fabryki żelaznych wyrobów i jedwabnych tkanin. Handel zbożem i przędzą.

TUNBRIDGE, Mm. w Anglii, w hrb. Kent, o 43 w. na płd.-wsch. od Londynu, nad rzeką Medway; 10,380 m. Tokarnie i fabryka prochu strzelniczego. Rozwaliny dawnego zamku warownego z XI. wieku.

TUNBRIDGE-WELLS, Mm. w Anglii, w hrb. Kent i Sussex, o 8 w. na płd. od Tunbridge. Źródła żelazne i kąpiele uczęszczane od XVII. wieku. Fabryka wyrobów tokarskich i różnych z drzewa.

TUNKIŃSKA forteca, w ces. Rossyjskiém, w gubernii Irkuckiéj. Leży pod 51° 45' szerok. płn., a 118° 29' wsch. dłg. Odległa latem od Petersburga 6232 w., zimą 6206 w.; od Moskwy latem 5558 w., zimą 5532 w.; od Irkucka 181 w.; 1,723 m.

TUNIS, 1) rejencya lub beylik, w Afryce Północnéj i jedno z państw Barbaryjskich; stolica Tunis. Leży między 33° i 37' szerok. płn., a 5° 33' i 8°

54' dłg. wsch. Graniczy na płn. z mr. Śródziemném, na zach. z Algieryą, na wsch. z mr. Śródziemném i rejencyą Tripolis, a na płd. z Beledul-dżerydem. Rozległość 190000 w. kwad. Ludność 3,000,000 m., z których 7,000 Turków, 7,000 Franków, 160,000 Żydów, a reszta Barbaryjczyków, Arabów i Maurów. Terytoryum górzyste przerznięte pasmami Atlasu, oblane na płn. rz. Medżerdah, główniejszą rzeką w kraju, a oprócz téj są 4 wielkie jeziora, lecz w ogólności daje się czuć brak wody. Ziemia żyzna na płn. i zach., w niektórych okolicach płd. otoczona rozległemi stepami piaszczystemi. Grunt w różnych okolicach pomimo złéj uprawy wydaje 100 ziarn za 1 zasiewu. Liczne źródła gorące. Kopalnie miedzi, ołowiu, złota i merkuryuszu, lecz nie eksploatowane. Klimat zdrowy i bardzo przyjemny, lecz szkodliwy dla słabych piersi. Uprawa ziemi zaniedbana. Uprawa pszenicy, jęczmienia, maisu, prosa, bawełny i indygo (niedawno zaprowadzona), szafranu, morwy, opium, tytuniu, trzciny cukrowéj. Zbiór oliwek, stanowiący zamożność kraju, oraz daktyli, wybornych owoców południowych, gruszek, jabłek i doskonałych winogron. Chów bydła rogatego małego, lecz dobréj rasy krajowéj. Przemysł rękodzielniczy prawie żaden: fabryka wyrobów wełnianych, mydeł, safianu, szali gazowych i t. p. Fabrykacya krymek czerwonych, zajmująca niegdyś 50,000 robotników, obecnie ledwo $^1/_3$ téj liczby w skutku konkurencyi tego przedmiotu w Marsylii i w Livorno. Rejencya Tunetańska jest korzystniéj położona dla handlu jak inne państwa Barbaryjskie. Trzy karawany wyprawiają ztąd corocznie w głąb Afryki, zkąd sprowadzają: senes, pióra strusie, proszek złoty, gummę, kość słoniową; w zamian za tkaniny wełniane, muszlin, płótno, jedwab, safian, korzenie, broń palną, proch i t. d. W 1837. r. wyprowadzono towarów za 9,406,437 franków. Rząd samowładny, którego naczelnikiem jest Bey. Otrzymuje inwestyturę od Sułtana, lecz zresztą jest zupełnie niezawisłym. Władza jego jest dziedziczną. Ma przy sobie radę albo dywan z 37 członków. Ludność tunetańska jest najoświeceńszą ze wszystkich narodów Barbaryjskich. W 1830. r. rozboje morskie i niewolnictwo chrześcian zniesione zostało w skutku traktatu z Francyą zawartego. Od 1842. r. zabroniona jest sprzedaż niewolników w rejencyi, a zresztą niewolnictwo miało być zupełnie zniesione od 1849. r. Religia mahometańska jest panującą. Dochody państwa wynoszą 7,000,000 franków, te głównie pochodzą z ceł i dochodów ziemskich. Wojsko uorganizowane przez oficerów francuzkich, składa się z 12,000 piechoty regularnéj, z jednego pułku ułanów z 800 ludzi, z pułku artyleryi i z 16,000 jazdy nieregularnéj. Flota składa się z 1 statku parowego, z 2 korwet o 22 i 20 działach, z 3 brygantyn z 18, 16 i 14 działami, z 5 goeletów z 10, 8 i 4 działami, z 10 szalup kanonierskich o 1 dziale. 2) Tunis, Tunisi, M. w Afryce Płn., stol. rejencyi t. n., nad pobrzeżem zach. odnogi t. n. Leży pod 36° 47' 59" szer. płn., a 8° dłg. wsch. Ludność 150,000 m., z których 2,000 chrześcian i 30,000 żydów. Miasto warowne. Siedlisko władz rządowych i rezydencya Beya. Kolegium zwane Św. Ludwika, utrzymywane przez Francuzów dla Europejczyków i Arabów. Arsenał. Port i arsenał w Golette. Fabryka wyrobów jedwabnych, czapek wełnianych i tkanin wełnianych białych na burnusy. Port handlowy czynny, jedyny w rejencyi. To miasto leży na pobrzeżu zach. przesmyka ziemi, oddzielonego od morza wąskiém pasmem, na którém leży Goletta, port Tunetański. Godnym jest uwagi Bardo, albo pałac obronny Beya, kilka budowli, a mianowicie kaplica założona przez Ludwika Filipa w miejscu, w którém Ludwik Św. oblegający to miasto umarł z zarazy w 1270. r. Strabon przypisuje Tunisowi początek dawniejszy jak Kartaginy. Karol V. odebrał go Barborosie w 1535. r.

TUNJA, 1) M. w Nowéj Grenadzie, stołeczne prowincyi t. n., o 97 w. na płn.-wsch. od Bogoty; 7,000 m. Gręplarnie wełny i bawełny, fabryka tytuniu. Przed zdobyciem przez Hiszpanów było stolicą państwa zajmującego całą równinę Bogoty. 2) Prowincya Nowéj Grenady, stol. Tunja; 236,983 m. Zgromadzenie prowincyonalne składa się z 21 deputowanych.

TUPPAU, DUPPAU, M. w Austryi, w Czechach, nad rzeką Aubach, 1,343 m. Gimnazyum Pijarów. Zamek książąt Colloredo-Mannsfeld.

TURA, rzeka w ces. Rossyjskiém, zlew do rz. Tobolu, pod 57° 18' szer. płn. Źródło w górach Uralskich. Bieg około 840 w.

TURA, O-TURA, ALT-T..., Mm. w Węgrzech, w żup. Nitra, o 35 w. na wsch. od Skalitz; 8,532 m. Fabryka sukna. Handel masłem i serem.

TURASZOWKA, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Jasielskim, o milę od Krosna. Posiada źródło mineralne wyziewające materye palne.

TURBALLE, W. we Francyi, w depar. Niższéj Ligiery, o 42 w. na zach. od Savenay. Port rybacki i stanowisko służące za ochronę dla małych statków, którym wiatry płn.-wsch. i płd.-wsch. nie dozwalają wpłynąć na rz. Villaine i Ligierę.

TURCYA czyli cesarstwo Ottomańskie w Europie Płd., w Azyi Zach. i w Afryce Płn., stolica Konstantynopol. Cesarstwo Ottomańskie, w ogólném znaczeniu tego wyrazu, składa się z bezpośrednich posiadłości cesarstwa i z krajów uznających zwierzchnictwo i opłacających haracz sułtanowi, lecz mających zarząd niezawisły. Te kraje w Europie są: księstwa Serbii, Wołoszczyzny i Mołdawii, Czarnogórze (Montenegro); które jako chrześciańskie zostają pod opieką ces. Rossyjskiego; w Azyi: Arabia; w Afryce Egipt i od niego zależące beyliki: Tripolis i Tunis. Posiadłości bezpośrednie składają się z Turcyi właściwéj, dzielącéj się geograficznie na Turcyą europejską i Turcyą azyatycką.

TURCYA, państwo w Europie Płd. i w Azyi Zach., stol. Konstantynopol. Leży między 30° i 45° 50' szer. płn., a 13° 31' i 27° 20' dłg. wsch. Dzieli się geograficznie na Turcyą europejską i azyatycką. Zawiera większą część półwyspu europejskiego, oddzielającego mr. Czarne od Adryatyckiego, cały półwysep Azyatycki (Azyę mniejszą), oddzielający mr. Czarne od archipelagu Greckiego i mr. Śródziemnego, pobrzeże Azyatyckie mr. Śródziemnego, kotliny Eufratu i Tygru, pustynie oddzielające tę kotlinę od pobrzeża azyatyckiego mr. Śródziemnego, a nakoniec wyspy Kandya i Cypr i części wsch. Archipelagu. Graniczy na płn. z ces. Rossyjskiém, z księstwami: Mołdawią, Wołoszczyzną, Serbią i z pogranicznem wojskowém Austryi: na zach. z Czarnogórzem, Dalmacyą, wyspami Jońskiemi i Grecyą; na wsch. z ces. Rossyjskiém (z krajem Zakaukazkim) i z Persyą; na płd. z Arabią i Grecyą. Rozległość 1500000 w. kw. Ludność 16,500,000 m. Część górzysta Turcyi europejskiéj składa się z łańcucha gór, rozciągającego się od zach. na wsch. między Pristiną i Sofią, pod nazwiskiem Skar-Dagh i Egri-Su-Dagh, odzielających kotlinę Morawy na płn od kotliny Wardar i Kara-Su na płd. Z tego głównego łańcucha rozchodzą się ku płn. dwa pasma, otaczające Serbię na wsch. i na zach., i jednoczą z systemem Alp przez Alpy Dynaryjskie, system orograficzny Turcyi europejskiéj. W krańcu wsch. tych gór, to jest przy górze Rilo, ten łańcuch rozdziela się na dwie odnogi, z których jedna przedłuża się prawie w prostéj linii ku wsch. na 400 w. prawie aż do mr. Czarnego, poczém zwracając się ku płd., dociera do ciaśniny Konstantynopolitańskiéj; gdy druga, Despoto-Dagh (dawna Rhodope), spuszcza się ku płd. i pokrywa swemi gałęziami Macedonię. W krańcu zach. téj ostatniéj gałęzi oddziela się ku płd. łańcuch Pinde, przedłużający się przez Tessalię aż do Grecyi. Szczyty Egri-Su wznoszą się do 3000 metrów i tworzą najwyższe punkta systemu. Pochyłość najznaczniejsza tego systemu jest ze strony płd. Góry Egri-Su i Bałkanu, odosobniają prawie zupełnie kraj nad którym się wznoszą. Głębokie i wąskie szczeliny ich szczytów w niektórych miejscach. przedstawiają ścieżki zaledwie zdolne do przejścia dla zwierząt pociągowych, i jedna tylko wielka droga przerzyna je, to jest Konstynoplitańsko-Wiedeńska. W Azyi Mniejszéj jest kilka płaszczyzn pochylonych ku płn. i zach., przerzniętych różnemi łańcuchami gór, ciągnącem się ku płn. i zach.; z tych łańcuch ów najdaléj ku płn. położony tworzy grzbiet płaszczyzny Armenii od strony mr. Czarnego i od téjże strony łączy się z górami Kaukazkiemi. Łańcuch najdaléj ku płd. posunięty, który przerzyna Eufrat pod Malatia, łączy się od płd. z Libanem a za Eufratem z Taurusem, którego główny łańcuch dążący ku płd.-wsch. podpiera z téj strony płaszczyznę Iranu; gdy tymczasem inna gałęź skierowana ku płn., łącząca się z górą Ararat, tworzy grzbiet płd. płaszczyzny Armenii. W Turcyi europejskiéj są liczne i piękne doliny i kilka równin pewnéj rozległości. Te ostatnie należą głównie do kotliny Dunaju i do niektórych okolic Tracyi, Macedonii i środkowéj Tessalii. Płaszczyzny Azyi Mniejszéj przedstawiają także piękne równiny, z tych zaś celniejszą jest ogromna równina stepowa, oddzielająca Syryę od Eufratu, łącząca się na płd. z pustyniami Arabii. Pod względem hydrograficznym Turcya leży w kotlinach Śródziemnych, jako to: w kotlinie właściwego mr. Śródziemnego, w kotlinie odnogi Perskiéj i mr. Kaspijskiego. Terytoryum jéj oblane jest na zach. mr. Adryatyckiém, Jońskiém i Śródziemném; na wsch. (w Europie) i na płn. (w Azyi) mr. Czarném; na płd. (w Europie) Archipelagiem, mr. Marmara i jego ciaśninami, Dardanelską i Bosforem, oblewającemi płn.-zach. pobrzeże Azyi Mniejszéj. Część płd.-wsch. cesarstwa styka się z głębią odnogi Perskiéj przy ujściu rz. Schat-el-Arab. Pobrzeża z przyczyny swego znacznego rozwinięcia, przedstawiają się rozmaicie, i tak: pobrzeża Archipelagu są głęboko wyżłobione, główniejsze odnogi tego pobrzeża są: Volo, Saloniki, Kassandry, w Europie; Smyrneńska, Scala-Nova, Assem-Kalessi, Stanko i Symi w Azyi. Inne odnogi: Durazzo i Avalona mr. Adryatyckiego; Arta mr. Jońskiego; Modaria i Ismida mr. Marmara; Bourgas (w Europie), Kerpeni, Synopa, Bona (w Azyi) mr. Czarnego; Satalich i Skanderun morza Śródziemnego wschodniego; wszystkie te pobrzeża

są w ogólności skaliste i strome. Pobrzeże Syryjskie ciągnie się prawie w prostéj linii bez wyżłobień znaczniejszych. Oprócz Kandyi i Cypru wszystkie wyspy położone są na Archipelagu, z tych główniejsze są: Tasso, Samotraki, Imbro i Stalimena, w Europie; Metelin, Chio, Samos, Nicaria, Katmos, Stanko, Rodus i Skarpento, w Azyi. Znakomitsze rzeki są: w kotlinie mr. Czarnego Dunaj i Kamesik w Europie; Skarya, Kizil-Ermak i Jeschil-Ermak w Azyi; w kotlinie mr. Adryatyckiego: Narenta, Moracca, Drino i Vojuzza; w kotlinie mr. Marmara: Susgherle w Azyi; w kotlinie Archipelagu: Maritza, Kara-Su, Vardar, Indsche-Kara i Salambria w Europie; Sarabat, Kutschuk-Minder i Budżuk-Minder w Azyi; w kotlinie morza Śródziemnego właściwego: Satalieh, Gheuk-Sui, Seihun, Dżihun, Assy, wszystkie w Azyi; w kotlinie oceanu Indyjskiego: Schat-el-Arab, utworzona z Tybru i Eufratu; w kotlinie mr. Kaspijskiego: wyższa część Araxesu, a w kotlinie jeziora Asfaltidu: Jordan. Jezior mnóstwo tak w Europie jak w Azyi, z tych zaś celniejsze: Ramsin, Ochrida, Scutari, Janina, Jenigde i t. d. w Europie; Van, Asfaltida, Tabarieh, Bagalatzia, Begscheher, Ismik i t. d. w Azyi. Z tych jezior tak w Europie jak w Azyi większa część nie łączy się z morzami; najrozleglejsze są jeziora Asfaltida i Van. Główniejsze łańcuchy gór Turcyi europejskiéj składają się z granitu, gneisu, talku, miki, tracity, siennity, serpentynu i innych formacyj pierwotnych albo napływowych w pokładach piaszczystych lub wapiennych. W Azyi ziemia wapienna jest przeważną, jest także wiele skał wulkanicznych i miejscami granitowych. Żelazo i inne metale znajdują się obficie w Europie. Miedź i galman srebrodajny bogaty w srebro, natrafiają się w górach Azyatyckich. Cała kotlina niższa dwóch największych rzek Porty, Dunaju i Eufratu, składa się z ziemi napływowéj. Lubo Turcya europejska należy do strefy płd. i leży pod tąż samą szerokością jak Włochy i Hiszpania, nie panują tam przecież takie upały jak w tych ostatnich krajach. Turcya azyatycka ma temperaturę bardzo rozmaitą, względnie do szerokości i wyniosłości miejsc, i tak: na płaszczyznie Armenii śnieg leży czasem do maja nawet na równinach, gdy tymczasem na spadzistości płd. gór Taurus, jednéj z jéj grzbietów, panuje temperatura i roślinność właściwa okolicom międzyzwrotnikowym. W Kroacyi, Bośnii i w okolicach, dąb i olsza są panującemi drzewami w lasach, pokrywających spadzistości gór. Na płd. Bałkanu lasy obfitują w jarzębinę, wiązy, trzmielinę, krzewy róż, jaśminu, bzu, są też winnice, lecz oliwne drzewa rosną dopiero na płd. pod 40° szerokości. Flora Albanii podobną jest do Włoskiéj, Tessalii zaś najrozmaitsza. W Turcyi azyatyckiéj lasy rosną tylko do wysokości 1600 metr. w górach sąsiednich mr. Czarnego. Drzewa pomarańczowe i oliwne znajdują się tylko w Armenii i w Kurdystanie w najżyzniejszych dolinach. Na płd. Taurus rosną palmy, pistacye, trzcina cukrowa i wszelkie rośliny stref gorących. W lasach europejskich jest mnóstwo niedźwiedzi, wilków, szakali, lisów i innych zwierząt drapieżnych, a w azyatyckich lwy i tygrysy. Gazelle, jelenie i wszelka inna zwierzyna znajduje się obficie w całém państwie. Strusie pojawiają się czasami w pustyniach oddzielających Syryę i Palestynę od Arabii. Nie masz urzędowych podań o ludności państwa Ottomańskiego; można jednakże przypuścić licząc tylko w posiadłości bezpośredniéj cesarstwa 21,000,000 m., z których 12,000,000 m. w Europie, a 9,000,000 m. w Azyi. Nie można nadać nazwy narodu ludności państwa Ottomańskiego, gdyż rzeczywiście jest to mieszanina rozmaitych ludów, pomiędzy któremi prawo przeciwne oświacie mahometanizmu potrafiło utrzymać pod jednym zarządem rozdział i antagonizm od pięciu wieków przeszło. Ludność przemożna lecz nie najliczniejsza jest Turków, którzy się przezwali Osmanami albo Ottomanami od Osmana I., pod wodzą którego zagrabili posiadłości państwa Wschodniego. Turcy osiedli np. jako rolnicy znajdują się tylko w paszalikach Anatolii, Karamanii i Erzerum, gdzie są najliczniejsi; liczba ich wynosi około 2,000,000, z których 700,000 w Europie, a 1,300,000 w Azyi. Gałęź tego plemienia, rodzina Turkomanów, zamieszkuje na płaszczyznie środkowéj Azyi Mniejszéj i w płn. części Syryi. Ludność panująca w Europie co do liczby, należy do plemienia Sławiańskiego; składa się z 6,000,000 dusz, a w téj liczbie 4,000,000 Bulgarów i 2,000,000 Illiro-Serbów, należących do pokoleń Serbów, Bośniaków, Kroatów, Dalmatów i t. p. Do plemienia romańskiego należą Wołosi i Mołdawianie, zamieszkali w księstwach oddzielnych, Mołdawii i Wołoszczyznie. Grecy składają $^1/_3$ ludności i należą do pokoleń Albańskich albo Arnautów i Helenów, głównie zaś zamieszkują na zachodzie Turcyi europejskiéj, w większéj części Azyi Mniejszéj, na wyspach, a nawet w Syryi. Armeńczykowie w ogólności rozproszeni w państwie, składają ludność około 100,000 w płn.-wsch. części Turcyi azyatyckiéj; Kurdy, ich sąsiedzi, zamieszkują głównie między Eufratem i górami Zagros, i napotykać ich można

w Tokacie i Sivas w Azyi Mniejszéj. Ludność Syryi Północnéj składa się z Anseriehów, Maronitów i Druzów. Ludność Libanu i terytoryum między Libanem i Anti-Libanem składa się z Metualisów, należących do pokolenia Syryjskiego, plemienia Semityckiego, którzy się znajdują także pomiędzy Nestoryanami albo Chaldejczykami w Kurdystanie, Persyi aż do jeziora Urmiah, i pomiędzy Samarytanami na płn. Palestyny. Cyganie zwani przez Turków: Bhils, rozproszeni są w państwie w liczbie około 150,000. Żydzi, najdawniejsze pokolenie plemienia Semityckiego są w liczbie 500,000, składają zaś ludność w Jeruzalem, Hebron, Tyberyadzie i w Safed. Arabowie, inna gałęź i najliczniejsza tego plemienia, znajdują się w całéj Syryi, Mezopotamii i aż do Taurus; pomiędzy nimi rozróżniają: Arabów koczujących albo Beduinów (dzieci pustyni), półkoczujących albo Maedi i osiadłych albo Fellahów i Adhesi. Europejczykowie w ogóle mianowani są Frankami, znajdują się w liczbie 60,000 w całém państwie. Islamizm jest religią panującą w państwie oraz Turków, Arabów, Lazów i części Kurdów. Z pomiędzy ludów europejskich podległych Turcyi, Bośniacy i Bulgarowie, są mahometanami wyznającymi sonnizm. Schistowie liczą pomiędzy sobą: Izmeilitów, Druzów, Ansariehów albo Nossaryan i Metualisów. Do dwóch wielkich sekt muzułmańskich należy przydać mniéj liczne Yezidów, Dasinów albo Duwasinów, mających swych wyznawców w płd.-wsch. stronie państwa. To wyznanie jest mieszaniną magizmu, mahometanizmu, mozaizmu i chrystyanizmu, w którém diabeł i słońce odgrywają wielką rolę. Ludność turecka tak się dzieli pod względem wyznań: muzułmanów sonnitów 13,552,000, muzułmanów schistów 100,000 (druzów 60,000 i nossaryanów 40,000), greków prawosławnych 4,000,000, menofizytów 2,032,000 (1,352,000 armeńczyków i t. d.), katolików rzymskich 615,000, protestantów 3,000, żydów 620,000, yezydów 100,000. Miasto Konstantynopol liczy przeszło 500,000 m., Smyrna i Damaszek przeszło po 100,000 m., Adryanopol przeszło 80,000 m., Alepo, Tessalonika, Manissa po 70,000 m., Brussa, Kutahia i mnóstwo miast mniéj znacznych po 60,000 m. Rolnictwo jest na bardzo wstecznym stopniu w całém państwie, jednakże dzięki nadzwyczajnéj żyzności ziemi, płody przewyższają konsumcyą. Obliczono, że zbiory w Turcyi wydają $^1/_{10}$ tego, coby wydać mogły przy starannéj uprawie i pod innym zarządem. W niektórych okolicach zboże wraca 15 do 30 ziarn zasiewu. W Azyi rozległe obszary ziemi urodzajnéj leżą odłogiem dla braku przemysłu mieszkańców, a bardziéj jeszcze z powodu uciemiężenia i złego zarządu Baszów. W Europie główniejsze płody są: mais, przedewszystkiém na równinach i w dolinach, wyjąwszy w Bośnii, któréj klimat jest zbyt zimny do jego uprawy; pszenica, żyto, jęczmień, owies, gryka; ryż na pobrzeżu rz. Maritza i na gruntach wilgotnych płd., lecz w małéj ilości fasola, grochy, cebula, melony, ogórki, pomidory; kartofle sadzą jedynie na płn., wiele innych jarzyn pospolitych w Europie są dotąd nieznane Turkom. Najlepsze wina tureckie są gęste i mocne, zbierają je głównie w Macedonii, w kotlinach Scutari i Prisven, w Albanii, Mostar, Hercegowinie, pod Ludszą w Bulgarii i pod Meteorą w Tessalii. Owoce zbierają w obfitości, lubo uprawa drzew takowych jest zaniedbaną. Figi, migdały, rodzenki i t. p. wywożą w znacznéj ilości. Oliwa głównie pochodzi z Azyi. W Azyi takaż żyzność ziemi i podobne zaniedbanie uprawy. W rozmaitych okolicach państwa są rozległe łąki i pastwiska. Chów znakomity owiec i kóz, dostarczających ulubione mięso mieszkańcom, oraz wełnę stanowiącą ważny przedmiot handlu. Kilka pięknych ras owiec, głównie w Europie. Bydło rogate mniéj liczne stosunkowo jak w innych krajach Europy. Wieprzy mnóstwo lecz tylko w płn. okolicach. Konie po większéj części rassy arabskiéj, lecz te się wyrodziły; najwyborniejsze są chowane na równinach Syryi, konie zaś Turkomanów w Azyi Mniejszéj, zdają się należeć do rasy kapadockiéj, wielce cenionéj przez Rzymian. Hodują wiele osłów silnych równie jak mułów. Wielbłądów i dromaderów mało używają w Europie, lecz są niezbędnemi w Azyi. Bogactwa mineralne są prawie stracone dla Turków. Niewiadomość ludu i chciwość rządu stanowią główne zawady eksploatacyi mineralnéj. Jednakże wydobywają z gór Azyi Mniejszéj miedź i ołów srebrodajny. Wydobywają nieco srebra i żelaza z Bałkanu, lecz w niedostatecznéj ilości nawet na potrzeby arsenału cesarskiego. W Kara Hissar istnieje obfita kopalnia ałunu, boraksu i t. d., w Kurdystanie. Sól wydobywają z salin wysp i pobrzeży archipelagu. Turcya niegdyś dostarczała Europie mnóstwo bogatych tkanin, lecz dzisiaj z Zachodu wprowadzają do Turcyi lepsze gatunki i tańsze. Len, konopie, wełna, szerść koźla i wielbłądzia, bawełna i jedwab, stanowią pierwotne materyały przemysłu Ottomanów. Płótno konopne, wyrabiane przez kobiety w Azyi mniejszéj, używają na koszule męzkie. Wełna turecka jest miernego gatunku, uży-

wają jéj na kobierce. W Rumelii są fabryki sukna. Bawełna turecka nie jest przedniego gatunku. Tkaniny jedwabne tureckie były niegdyś bardzo poszukiwane; wyrabiane są teraz w Konstantynopolu, Scutari, Brussa, Tarnowo, Damaszku, Alepo, Diarbekir najwięcéj; lecz w ogóle przemysł ten chyli się do upadku. Broń sieczna turecka wiele niegdyś słynęła, a mianowicie Damasceńska. Sprzęty miedziane wyrabiają bardzo starannie i w wielkiéj liczbie. Jest wiele hut szkła i garbarnie. Handel w państwie Tureckiém zostaje prawie wyłącznie w ręku Greków, Ormian, Arnautów i Żydów. Handel zewnętrzny doznaje przeszkód z powodu złego stanu dróg albo raczéj z zupełnego ich braku. W Azyi w zimie wszelka komunikacya jest przerwaną. Głównemi miastami handlowemi są: Konstantynopol, Adryanopol i Salonika w Europie; Smyrna i Alepo w Azyi. Płody przywożone na te targi przez karawany są: perły, szale i inne towary z Persyi, Indyi i Chin, wysyłane przez Bassorę i Bagdad; tkaniny bawełniane i muśliny, safian, skóry i szerść koźla, z paszalików: Mossul, Diarbekir, Orfa, Aintab; futra, wosk i amoniak z Van, Erzerum i Kars; jedwab, miedź, płótna i futra z Azyi Mniejszéj, jedwab, kawa, mydło, drzewa pachnące, bursztyn szary, kadzidła, perły i wielbłądy z Arabii; ryż, kawa i płody z Egiptu; wyroby jedwabne z Brussy i Damaszku; bawełna i wełna, muśliny drukowane, wyroby nożownicze, zegary i t. d., wyprawiają ze Smyrny i Konstantynopola. Główniejsze artykuły wywozowe są: wełna, puch kozi, bydło z prowincyi płn. Turcyi europejskiéj, skóry, futra, pszenica, bawełna, jedwab, tytuń, rodzenki, figi, migdały, różne gummy, galas, miód, wosk, szafran, marzanna, anyż, siemie lniane, sezam i towary z Arabii, Persyi, Indyi i Chin. Z Zachodu wprowadzają do Turcyi: płótna, wyroby wełniane, bawełniane i jedwabne, płótna kolorowe, towary kolonialne, wyroby nożownicze i żelazne, papiery i t. p. Rząd turecki jest dziedziczny w linii męzkiéj w rodzinie Osmana; jest monarchiczno-samowładny albo raczéj teokratyczny, to jest, że monarcha w swéj osobie łączy władzę świecką i duchowną; tytułuje się Padiszachem, a zagraniczne mocarstwa nadają mu tytuł Jego Cesarskiéj Mości, zwykle mianują go Sułtanem; władza jego jest ograniczoną jedynie prawem religijném, wielce przeważném pomiędzy ludami muzułmańskiemi. Hati Szeryf z Gulhany wydany w 1839. r., uznał równość praw wszystkich poddanych, lecz pomimo tego Muzułmanie odróżniają się pierwszeństwem od innych wyznawców. A przytém, gdy urodzenie nie nadaje żadnych przywilejów i wszyscy prawowierni mogą przeto piastować wszelkie godności publiczne. Urzędy wyższe świeckie i duchowne stanowią wyjątek i powierzane bywają ulemom albo doktorom prawa. Rajasowie z przyczyny, iż im naznaczono pośledniejsze miejsce przez ustawę polityczną państwa, oddali się pod opiekę zagranicznych mocarstw którą sułtanowie przyjęli. Trzecia klassa istnieje jeszcze w społeczeństwie tureckiém, to jest niewolników, składających się głównie z Afrykanów i z kobiet georgianek i czerkieseк, poszukiwanych dla ich urody przez bogatych Turków. Oprócz Koranu, prawa cywilnego i religijnego Muzułmanów, jest jeszcze rodzaj kodeksu zwanego Multeka, ułożonego według zasad Koranu, przepowiedni Proroka i postanowień pierwszych Kalifów. Ten kodeks uważany po części jako objawienie Boskie, ma większe znaczenie od Hati-Szeryfów albo postanowień sułtańskich, których Soliman kazał pyszny zbiór ułożyć, pod nazwą Canon-Hamch. Nakoniec każda prowincya ma swoje zwyczaje mające moc prawa. Pierwszemi urzędnikami państwa są: Mufty albo Szeik-ul-Islam, Wielki Sędzia i Wielki Kapłan, przewodniczący w radzie Ulemów; Wielki Wezyr, którego obowiązki obecne są Prezesa rady ministrów; Kapudan Basza, Wielki Admirał cesarstwa, Kaimakan albo Zastępca W. Wezyra, ci czterej wielcy urzędnicy wraz z Reis-Effendym albo Ministrem spraw zagranicznych, Kiaja-Begem albo Ministrem spraw wewnętrznych, Tschud-Baszą albo Ministrem domu Sułtańskiego, Defterdarem albo Ministrem finansów i z wyższemi urzędnikami lub ulemami wezwanemi przez Sułtana, składają Radę Stanu albo Dywan. Mufty ma pierwszeństwo przed wszystkimi urzędnikami a nawet przed W. Wezyrem; mianuje urzędników duchownych i świeckich, i postanowienia Sułtana które mogą się wydawać niezgodnemi z prawem religijném, stają się obowiązującemi dopiero po jego zatwierdzeniu. Mufty wybierany bywa z pomiędzy Ulemów, to jest ze zgromadzenia duchownych i prawników. Wszędzie w Turcyi urzędnicy mają pierwszeństwo nad duchowieństwem. W każdém mieście albo okręgu wiejskim jest jeden albo kilku sędziów, zwanych Kady, z pomocnikami zwanemi Naib. W każdéj stolicy i prowincyi jest sędzia apelacyjny albo Kady-Asker. Od wyroku Naiba apeluje się do Kadego, a od wyroku tegoż do Kadego Askera, a nakoniec do Sułtana. To ostatnie odwołanie się do Monarchy bywa bardzo rzadkie i podawane w formie

petycyi; lecz często się zdarza, że wyrok wykonany zostanie, zanim odwołanie nastąpi. Prowincye cesarstwa dzielą się na Paszaliki albo Ejalety, a te na Livasy czyli Sandżaki. Gubernatorowie Paszalików mają tytuł Wezyrów albo Baszów o trzech buńczukach, od liczby ogonów krowich zawieszonych u ich chorągwi; gubernatorowie Sandżaków mają tytuł Mirmiran albo Baszy o 2 buńczukach. Niepodobna podać dokładnego spisu prowincyj administracyjnych państwa Ottomańskiego i ich poddziałów, których granice mało są znane i ciągle się zmieniają. Władza nieograniczona jaką sobie przywłaszczają Baszowie i trudności, jakie się przedstawiały Sułtanom w uśmierzeniu buntujących się, spowodowały do ograniczenia na rok jeden zakresu ich władzy. Oprócz tego powiększono ich liczbę dla zmniejszenia ich przewagi, i granice ich gubernii bywają często zmieniane. Ejalety Turcyi europejskiéj i wysp są: Rumelii, Bośnii, Sylistryi, Deryi (wysp) obejmujący wyspy archipelagu i Cypr, Kirid do którego należy Kandya. Ejalety azyatyckie są: Anatolii, Adany, Karamanii, Merasch, Sivas, Trebizondu w Azyi Mniejszéj; Erzerum, Kars, Szeresur w Armenii i Kurdystanie; Bagdadu, Diarbekiru, Rakki i Mossulu w Mezopotamii; Alepu, Damaszku, Akry, Tripoli i Jerozolimy w Syryi. Ten podział mieści w sobie wiele wyjątków względnie do okolic, i Paszowie doznają trudności w rozciąganiu swéj władzy w całéj rozległości swych gubernij. Obwody w pewnych częściach monarchii mają zarząd prawie niezawisły. Inne korzystając z miejscowości niedostępnéj, nie uznają nawet władzy i burzą ciągle sąsiednie okolice. Przykłady tego nieporządku zdarzały się w Albanii, Tessalii, Macedonii i w różnych stronach Azyi. Pokolenia koczujące Turkomanów i Arabów w Azyi Mniejszéj i Syryi, dotąd nie są upokorzone. Z całéj Serbii, która obecnie uznaje tylko zwierzchnictwo Porty, pozostała tylko Sułtanowi cytadela Belgradu. Z pomiędzy prowincyi Monarchii właściwéj, będących niejako niezawisłemi, są: Liban, księstwa: Samos, Lesbos, Amadia, Dżezires, Dżulamerk, Karadscholan, Koi, Kuran i Suleimanieh. Wychowanie publiczne w Turcyi, jest na bardzo niskim stopniu. W najlepszych zakładach naukowych państwa Tureckiego, nie wykładają kurdów podobnie jak w uniwersytetach europejskich. W wielu miastach tureckich są szkoły publiczne. W większych zaś są kolegia albo medressy przy meczetach z bibliotekami publicznemi, lecz dla braku zdatnych nauczycieli, nauki w tych zakładach mieszczą się w szczupłym zakresie. W szkołach uczą dzieci czytać, pisać, początków języka tureckiego i wykładają im Koran. W medressach udzielają młodzieży naukę języka arabskiego i perskiego, czytania i pisania różnych pism semityckich, niektórych zasad filozofii, logiki, retoryki, moralności, teologii, prawa, historyi i geografii. Oprócz tego są szkoły: medycyny i chirurgii, wojskowa lądowa i morska w Konstantynopolu. Głową religii muzułmańskiéj jest Mufty, duchowieństwo utrzymuje się z jałmużny i z dochodu dóbr należących do meczetów. Wyznanie prawosławne zostaje pod zwierzchnictwem patryarchy konstantynopolitańskiego, od którego zależą patryarchowie albo biskupi Antyochii, Jerozolimy i Aleksandryi w Egipcie. Jakobini mają patryarchę w Antyochii i drugiego Babylońskiego w Mossulu. Armeńczykowie podlegają zwierzchnikowi wyznania swego (Katholicos) w monastyrze Etszmiadzin w Armenii rossyjskiéj przebywającemu. W państwie Ottomańskiém mają trzech patryarchów w Konstantynopolu, w Sis, Karamanii i w Agathamar, w monastyrze położonym na wyspie jeziora Van. Maronici Libanu mają patryarchę uznającego władzę Papieża, lecz duchowieństwo Libanu nie zachowuje bezżeństwa. Arcybiskupstwa i biskupstwa zajęte lub osierocone, wyznania prawosławnego i katolickiego są: Antivari w Albanii, Babylonu, Belgradu i Semendryi, Bośnii (stol. w Węgrzech), Konstantynopolu, Durazzo w Macedonii, Famagusty na wyspie Cypr, Jerozolimy, Nikopoli w Bulgaryi, Sappa w Albanii, Chio, Scutari, Smyrny i Sofii w Bulgaryi. Są też liczne klasztory katolickie i prawosławne w Europie i Azyi. Finanse państwa dzielą się na dwie części: Miri albo skarb państwa, i Kazneh albo prywatny skarb Sułtana; dochody pierwszego wpływają z różnych źródeł, a mianowicie z Aratsch albo pogłównego, ustanowionego na niewiernych od lat 7—60, i z Avarisi, podobnéj opłaty wyznaczonéj na prawowiernych lecz daleko mniejszéj; z podatku ziemskiego albo z dziesięciny gruntów, z taksy na bydło, z komór celnych, z podatków od prochu, soli, wina, tytuniu i t. p. Dochody skarbu Sułtana pochodzą z dochodów dóbr, z podarunków Baszów i innych wysokich urzędników, przy objęciu swych obowiązków składanych; z konfiskaty, haraczu księstw i t. p. Kobiety rodziny cesarskiéj mają wyznaczone dochody oddzielne. Oprócz tych podatków, mieszkańcy wystawieni są na grabieże Baszów. Hati-Szeryf z Gulhany miał głównie na celu położyć tamę tym nadużyciom, lecz nic nie objawia, ażeby w tym względzie zaszły zbawienne

zmiany. Selim III. był pierwszym z Sułtanów, który usiłował zaprowadzić regularne wojsko. Generałowie składający wyborowe wojsko zniesieni zostali ostatecznie w 1826. r. Obecnie siła zbrojna składa się z wojska regularnego i nieregularnego. Wojsko regularne rekrutuje się przez zaciąg, służba trwa lat 4—5. Wojsko nieregularne składa się z Kurdów i Albańczyków. Ogólna liczba wojska wynosi 200,000 ludzi, z których 70,000 piechoty regularnéj, 30,000 piechoty nieregularnéj. W Konstantynopolu jest wielki arsenał państwa, a miasto jedno z twierdz ważniejszych. Oprócz tego jest wiele warowni po większéj części w złym stanie i przedawnionego systemu. Turcy nigdy nie byli dobrymi żeglarzami, wybór ich marynarki w świetnych czasach państwa składał się z niewolników, renegatów chrześciańskich i greków. Flota cesarska składała się w r. 1844: z 10 okrętów uzbrojonych a 5 rozbrojonych, z 10 fregat uzbrojonych a 4 nieuzbrojonych, z 3 statków parowych wojennych, i z pewnéj liczby statków przewozowych. Pierwszym portem wojennym państwa jest Konstantynopol, od którego rzadko się flota oddala. Porta Ottomańska ma posłów przy następujących Dworach europejskich: Francuzkim, Angielskim, Egipskim, Austryackim, Pruskim, przy W. M. Hamburgu, Greckim, Portugalskim, i w Stanach Zjednoczonych. Z posłów zagranicznych są: Francuzki, Stanów Zjednoczonych, Austryi, Belgii, Danii, Obojga Sycylii, Hiszpanii, Anglii, Grecyi, Niderlandów, Portugalii, Pruss, Rossyi, Sardynii, Szwecyi i Norwegii, Toskanii. Turcya nie ma żadnéj osady zamorskiéj.

TUREK, Mm. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj; 2,500 m., 157 domów, z tych 32 murowanych; 14 jarmarków do roku i jeden targ tygodniowy.

TURENNE, M. we Francyi, w dep. Corrèze, o 15 w. na płd.-wsch. od Brives; 1,876 m. Fabryka i handel oliwą z orzechów, wapnem hydraulicznem. Zbiór i handel zboża. Zbudowane jest na stromèj skale 50 metr. wysokiéj, położonéj na szczycie wyniosłéj góry; to miasto było niegdyś groźną twierdzą. Nosiło dawniéj tytuł wice-hrabstwa i należało do sławnego marszałka t. n.

TURI, M. w król. Neapolitańskiém, w Terra di Bari, o 11 wiorst na płd.-wsch. od Conversano; 3,600 m.

TURIŃSK, M. w ces. Rossyjskiém, w Azyi, w gubernii Tobolskiéj. Odległe od Petersburga 2852 w., od Moskwy 2174 w., a 423 w. na zach. od Tobolska, nad rz. Turą; 3,104 m.

TURKA, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Samborskim, o 7 mil od Sambora.

TURKA, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Kołomejskim, mila od Gwoździca. Włość ta podobno od jeńców tureckich była założoną, którzy tu osadzeni, nadali jéj to nazwisko. W pobliskich lasach znajduje się wiele mogił, które niegdyś na trupach pobitych nieprzyjaciół usypane zostały.

TURKESTAN, 1) M. w Kokandzie, o 340 w. na płn.-zach. od Kokandy, nad rz. Arida, zlewem rz. Sir-Deryi; 5,000 m. Miasto święte Mahometan, dokąd odbywają pielgrzymki do grobu Achmuta Kodyi. 2) Okolica w Azyi środkowéj, między Afganistanem i Persyą na płd., ces. Chińskiém na wsch., mr. Kaspijskiém na zach., a stepami Kirgiz Kajsaków na płn. Turkestan zawiera Chanaty: Chiwy, Bucharyi i Balkh, Scher Sabes, Hissar, Dervaz, Konduz, Gilgitt, Iskardo, Kirgizów, Uzbeków, niezawisłych od Kokandy i Burontu.

TURKHEIM albo THURINGHEIM, M. we Francyi, w depar. Wyższego Renu, o 6 w. na zach. od Kolmaru, nad rz. Fecht; 2,535 m. Wyborne wina czerwone i białe, zwane Brand. Fabryka tkanin bawełnianych. Przędzalnie bawełny, papiernia. Zwycięztwo Tureniusza nad Austryakami w 1675. r.

TURKHEIM, UNTER-T..., 1) Mm. w król. Wirtembergskiém, w cyrkule Nekary, o 4 w. na płd.-wsch. od Kanstatt, nad rz. Nekarą; 2,045 m. Zbiór wina wybornego. Eksploatacya gipsu. 2) Mm. w Bawaryi, w cyrkule Szwabskim, o 40 w. na płd.-zach. od Augsburga, nad rz. Wertach; 1,000 m.

TURNHOUT, M. w Belgii, w prow. Antwerpii, o 45 w. na płn.-wsch. od Antwerpii; 13,500 m. Trybunał I. instancyi. Fabryka słynnych płócien, koronek i sukna; 6 browarów, 10 farbierni nici, 8 blicharni, 8 cegielni. Zwycięztwo Maurycego de Nassau nad Hiszpanami w 1597. r. Porażka Austryaków przez Brabanczyków w 1789. r.

TURRNITZ, TWARDONICE, Mm. w Austryi, w Morawii, o 5 w. na płn.-wsch. od Berna; 1,254 m.

TURNOW, TURNAU, M. w Austryi, w Czechach, w cyr. Bolesławskim, o 31 w. na płn.-wsch. od Nowego-Bolesławca, nad rz. Iser; 3,505 m. Eksploatacya i rznięcie drogich kamieni. Fabryka tkanin drukowanych. W okolicach rozwaliny dawnego zamku warownego Trossky.

TURNOWO, M. w Turcyi europejskiéj, w Albanii, o 19 w. na płn.-zach. od Larissy, nad rz. Savanta Paros; 6,000 m. Siedlisko metropolity greckiego prawosławnego sufragana konstantynopolitańskiego. Niegdyś ważne fabryki muślinu.

TUROBIN, Mm. w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj. Ludność 2,500 m., 324 domów, z tych 26 murowanych, 8 jarmarków do roku i 2 targi tygodniowe. W r. 1420. od Władysława Jagiełły było obdarzone prawem Magdeburgskiém. Roku 1509. Tatarzy je spalili; przechodząc z rąk do rąk dostało się Górkom, którzy w 1574. r. farę oddali Aryanom, lecz takową w 1595. r. odebrał im biskup Chełmski, Stanisław Gomoliński, ale dopiero w r. 1630. wyrestaurowawszy, poświęcił na nowo biskup Swirski. Spaloną farę odmurowano w roku 1713. Tu się urodził uczony Jan Turobińczyk, uczeń sławnego prawnika Grzegorza z Szamotuł, prawnik znakomity; umarł r. 1575. rektorem akademii Krakowskiéj.

TURUCHANSK, M. w ces. Rossyjskiém, w Azyi, powiatowe, w gub. Jenissejskiéj. Leży pod 65° 55' płn. szer., 105° 18' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 6434 w., od Moskwy 5757 w., a 1414 w. na płn. od Jenissejska, na l. brz. rz. Jenissei, przy jéj zlewie z Turuchanem; 309 m. w 1851. roku. Rybołowstwo i polowanie. Założone w 1622. roku na miejscu dawnego miasta Mangasein.

TURYN, TORINO, M. w płn. Włoszech, stolica król. Sardyńskiego, o 945 w. ku płd.-wsch. od Paryża, na l. brz. rz. Po, blisko jéj zlewu z rzeką Dora-Ripaira. Leży pod 45° 4' 5" szer. płn., a 5° 20' dłg. wsch. Ludność oprócz wojska 117,072 m. w 1839. r. Rezydencya króla, stanów państwa i ambassadorów zagranicznych. Siedlisko arcybiskupa, władz rządowych i sztabu dywizyi wojskowéj. Sąd królestwa apelacyjny. Trybunał handlowy. Uniwersytet królewski, założony w 1412. r., w 1842. r. dzielący się na 4 fakultety: teologii, prawa, medycyny i chirurgii, literatury i sztuk pięknych. Kolegium królewskie. Akademia wojskowa. Seminaryum. Szkoła śpiewu i gimnazyum muzyczne. Szkoła publiczna rysunków. Instytut głuchoniemych i ociemniałych. Akademia filharmonijna sztuk pięknych i rolnictwa. Biblioteka publiczna (110,000 tomów). Muzeum starożytności, muzeum egipskie, gabinet medali, ogród botaniczny, obserwatoryum, laboratoryum doświadczeń hydraulicznych, muzeum sztuk i rzemiosł, galerya królewska obrazów. Arsenał składowy i budowniczy, fabryka królewska broni, prochownia królewska, dom inwalidów, izba rolnicza i handlowa, kassa oszczędności, bursa, fabryka królewska tytuniu, mennica, 9 szpitali i 2 domy przytułku. Przemysł dość czynny, fabryki nici i tkanin jedwabnych, wełnianych, wyrobów nożowniczych, broni, papieru, szkła, wyrobów garncarskich, likworów. Wielkie drukarnie. Miasto ma kształt elipsy 6 w. w obwodzie. Niegdyś było otoczone warowniami, zburzonemi przez Francuzów, którzy te wały zamienili na spacery publiczne. Cytadela jedynie pozostała, ma kształt pięciokąta foremnego, była wzniesioną w XVI. wieku podług rysunków Urbina i dziś jeszcze jest dość obronną. Miasto jest foremne, dobrze zabudowane i zawiera piękne gmachy, z pomiędzy których celniejsze są: pałac królewski bogato ozdobiony, dawny pałac książąt Sabaudyi i pałac księcia Carignan, katedra, piękny budynek gotycki z XV. wieku; kościoły San-Felipo, Santa-Christina i la Superga, w okolicach miasta na pagórku. Cezar założył w tém mieście składy wojenne, wyprawiając się do Galii. Zostało stolicą książąt Sabaudyi w 1281. r. Zdobyte w 1535. r. przez Francuzów, poczém znów wzięte przez nich w 1640. r., nadaremnie oblegane w 1706. r.; od 1800.—1814. r. zostawało pod ich panowaniem i było stolicą depar. Po, składającego część cesarstwa Francuzkiego.

TURYN, *ob.* TURYŃSKA PROWINCYA.

TURYNGIA, THURINGEN, dawny kraj niemiecki, położony między Harzem, Saalą, Thüringer-Wald i Werrą. Stolicą jego był Erfurt.

TURYNGSKI LAS, THÜRINGER-WALD, pod tém imieniem znajduje się w Niemczech, w Saksonii Ernestyńskiéj, długi dosyć wąski łańcuch gór, który zaczyna się w płd.-wsch. stronie, około źródła rz. Moschwitz, na granicy Bawaryi, gdzie gałęzie gór jodłowych spadają, i ciągnie się ku płn.-zach. aż do rz. Werra, z tamtéj strony Eisenach. Wschodnia część tego łańcucha nazywa się Franken-Wald, który bezpośrednio łączy się z Turyngskim lasem, i uważany jest za oddzielną część gór. Cała długość wynosi do 17½ mil, szerokość przeszło 2 mile, powierzchnia zaś 76,89 mil kw. Najwyższe szczyty są: Grosser-Beerberg 3067 stóp, Schneekopf 3043 stóp i Inselsberg 2855 stóp. Od zaczęcia Turyngskiego lasu pod Eisenach, aż do źródła rz. Rodach w księstwie Reuss, prowadzi bez przerwy na wysokości gór po części wygodna droga, nazywana Rennweg albo Rennsteig, która w swym kierunku mało osad dotyka, a od posiadłości Heskiéj Henneberg (w państwie Schmalkalden) aż do księstwa Reuss wszędzie wysokiemi kamieniami jest obsadzoną. Las Turyngski pokryty jest po większéj części drzewami iglastemi i na gruncie jego zaledwie cokolwiek zboża uprawiać można, lecz za to piękne łąki u podnóży, i pastwiska żyzne dopomagają znacznemu chowowi bydła rogatego.

TURYNKA, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Żołkiewskim, $1^1/_2$ od Żołkwi; pamiętna urodzeniem Stanisława Żółkiewskiego, sławnego hetmana w XVII. wieku.

TURYŃSKA prowincya w król. Sardyńskiém, stolica Turyn. Leży między 24° 42' i 25° 50' szer. płn. Rozległość 817 mil kwad. włoskich albo 280331 hektarów. Ludność 379,677 m. w 1839. r. Płody roli w przybliżeniu: zboża 10000000 hektol., wina 230260 hektol., oliwy orzechowéj dostateczna ilość, jedwabiu 214000 libr. Eksploatacya kamieni budowlanych, kamieni wapiennych i lignitu. Wielkie fabryki płótna i kapeluszy słomkowych po wsiach. Dzieli się na 34 mandamento i 136 wsi.

TURZA, góra w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, niedaleko miasta Gromadna; na szczycie jéj las gęsty, a u podnóża bagna.

TUSCALOOSA, Mm. w Stanach Zjednoczonych, stolica państwa Alabama, o 1587 w. na płd.-zach. od Washingtonu; 2,000 m. Szkoła wyższa (Universyty of Alabama), założona w 1828. r.

TUSTAŃ, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Stanisławowskim, pół mili od Halicza, niegdyś obronne miejsce, w początkach XIII. wieku przeznaczone na uposażenie biskupstwa Halickiego.

TUSZYN, Mm. w król. Polskiém, gub. Warszawskiéj; 1,200 m., 166 domów drewnianych; 12 jarmarków do roku.

TUTTLINGEN, M. w król. Wirtembergskiém, w cyrkule Czarnego-lasu, o 110 w. na płd.-zach. od Stuttgartu, nad rzeką Dunajem; 5,302 m. Przemysł czynny, fabryki znakomite wyrobów nożowniczych, gwoździ, wyrobów szewckich, szlafmyc, sukna, wełnianych i bawełnianych tkanin. Składy handlu ze Szwajcaryą. W okolicach kuźnie żelazne przez Ludwigsthal. Piękne rozwaliny zamku Henberg. Miasto starożytne przyłączone do Wirtembergu w 1806. r.

TUY, M. w Hiszpanii, w Galicyi, o 93 w. na płd.-zach. od Orense; 6,500 m. Twierdza. Siedlisko biskupa Santiago. Fabryka płótna, kapeluszy, likworów. Miasto bardzo starożytne.

TUZER, M. w beyliku Tunetańskim, o 199 w. na płd.-zach. od Cabes, nad zach. pobrzeżem jeziora Ludeach. Wielki handel daktylami.

TWER, M. w ces. Rossyjskiém, gubernii i powiecie t. n. Leży pod 56° 52' szer. płn., a 53° 37' wsch. dłg. Odległe o 521 w. na płd.-wsch. od Petersburga, a 156 w. na płd.-zach. od Moskwy, nad rzeką Wołgą, przy jéj zlewie z rz. Twercą; 14,142 m. Sąd kryminalny i apelacyjny. Siedlisko eparchii prawosławnéj Twerskiéj i Kaszyńskiéj. Gimnazyum; 44 różnych fabryk z 301 robotnikami. Handel czynny. Składy wielkie zboża płd. wyprawianego do Rygi. Jedno z najpiękniejszych miast Rossyi, odbudowane przez Katarzynę II. po pożarze który je zniszczył prawie całkowicie w 1763. r. Pałac rządowy i katedra. Założone w 1812. roku; w XIII. stuleciu było stolicą księstwa t. n. przyłączonego do Rossyi w 1490. r. Było często nawiedzane zarazą.

TWERSKA gubernia w ces. Rossyjskiém, stolica Twer. Rozległość 62425 w. kwad.; 1,327,700 m. Grunt najbardziéj wyniesiony pomiędzy mr. Baltyckiém a mr. Czarném, oblany rz. Wołgą, która tu bierze początek. Zbiory często niewystarczające na potrzeby miejscowe. Uprawa lnu, konopi i jarzyn. Rozległe lasy na płn. Przemysł mało znaczący. Handel skoncentrowany w stolicy gubernii.

TWERCA, rzeka w ces. Rossyjskiém, w gub. Twerskiéj, zlew do l. brz. rzeki Wołgi pod Twerem. Źródła pod Wysznym Wołoczokiem. Należy do systemu połączenia morza Kaspijskiego z Baltyckiém.

TWEED, rzeka w Szkocyi, zlew do mr. Północnego pod Berwik. Źródło o 9 w. od Moffat; bieg około 160 w. Spławna dla małych statków do New-Waterford, a z przypływem aż do 16 w. powyżéj Berwicku, stanowi granicę między Anglią i Szkocyą.

TWIKENHAM, W. w Anglii, w hrb. Middlessex, o 16 w. na zach. od Londynu, nad rzeką Tamizą; 5,000 m. Wille, należące do mieszkańców Londynu.

TYBET, po chińsku SSI-IZANG, kraj w Azyi, zostający pod opieką Chin; graniczy na wsch. z Chinami, na płd. z Tybetem i Indyami, Wschodniemi Indyami i Kabulem; na zach. z Wielką Bucharyą; na płn. z Małą Bucharyą i Mongolią. Leży pomiędzy 90° i 118° wsch. dłg., a 27° i 38° płn. szer. Powierzchnia jego według jednych wynosi 27000, według drugich 35000 mil kw. Największe rzeki płd. Azyi tu się znajdują, mianowicie: Indus albo Sind, Ganges, Paru-Dżang-bo-tschu, następnie Irawaddy, Brama-Putra albo Bor-Lohit, Maykaung, Luk-Kiang, San-Luen, Kiang, zwana przy spływie swojém Jang-tse-Kiang; przy jeziorze są Yamruk-Jundso (Palte albo Jandro) z wielką wyspą w środku, i Tengri-Nor właściwie zwana Terkiri. Tybet jest Azyatycką Szwajcaryą, lecz jest przez potężne pasma gór oddzielony od innych krain Azyi, mianowicie płn. i płd. swojéj granicy. Od płn. ku Tian-Schan-Nan-Lu czyli małéj Bucharyi, ciągnie się niezmiernie wysoka góra Kuen-

Lun albo Kulkun, śniegiem i lodem mająca pokryte wierzchołki, która od zach. od Tschungling się zaczyna, a kończy się przy Belur albo Bolor-Tag, a nawet południową ich część stanowi. Kuen-Lun ciągnie się od Tschungling od zach. ku wsch. odpowiednio do źródła Hoang-ho-hin w Mongolii. Na płd. Tybetu wznosi się Himalaya, tworząca granicę pomiędzy Tybetem, Zachodniemi i Wschodniemi Indyami, a będąca najwyższą górą na ziemi, bo mająca 4390 sążni czyli 26340 stóp paryzkich wzniesienia nad poziom morza; zaś wysoka Dolagir albo Dawalagiri ma 4026 sążni, i Jawair pomiędzy 30° 23' 19" położona, tu wznoszą szczyty swoje; Szamalari zaś na granicy Butanu ma tylko 26000 (około 24300 stóp) wysokości. Na górze Himalaya znajdują się źródła święte: Manassarowar, od tego ku płd.-zach. jest Dholagir i Rawan, z którego Satadru albo Setledż wypływa. Z południowéj pochyłości Dholagiru wypływa źródło Ghanadaki. Himalayskie góry są złożone z granitu, gneisu i miki łyszczykowéj. Góry te posiadają wąskie drożyny, zbiegające się przy okropnych przepaściach, w które woda z wysokich gór z straszliwym łoskotem spada. Wiszące mosty z gałęzi i belek powiązanych utworzone, często połączają skały. Doliny nadzwyczajne obfitują w zachwycające krajowidy. Przejście Oota-Dhoora z Wschodnich Indyi do Tybetu przez Himalaję w okolicy Jowahir ciągnące się, wznosi się na 17780 stóp po nad poziom morza. Przebycie onego przez dwa miesiące w roku jest tylko możliwe, a jednak stanowi ze wszystkich najbardziéj uczęszczane przejście. Miejscowa przestrzeń pomiędzy Kuen-Lun i Himaleh jest otoczona massą gór, do których głównie zaliczyć należy Kaylas, od któréj w płn.-zach. kierunku ku Tschungling ciągnie się łańcuch Kara-Korum-Padyszach, a ku wsch. śnieżne wierzchołki Chor albo Hor i Dzang; z tych najpierwszy Hor z swoim płn.-zach. krańcem przy Kuen-Lun, a w płd.-wsch. stronie przy jeziorze Tengri kończy się. Pasmo Dzang ciągnie się z biegiem Jarun-Dzang-Bo-Tschu od zach. ku wsch. Pasma gór Kentaisse, które Hlassa i jeziorem Tengri wraz z górą Nomschun-Ubaschi kończy się. Obie rzeki: Indus i Jarou-Dzang-bo-tszu, stanowią płn.-zach. i płd.-wsch. spadzistość Tybetańskiego płaskowzgórza, które zawiera w sobie wrznięte głęboko doliny, stanowiące urodzajne okolice. Klimat z powodu wysokich gór jest nader rozmaity, jednak bardziéj zimny. Płody Tybetu stanowią: bawoły zwane Jak z jedwabnistym włosem i końskim, owce z wyborną wełną, gatunek kóz, których szerść do wyrobu najdelikatniejszych szali użytą jest, piżmowce, dzikie konie, wszelka dziczyzna, ptastwo w mnogości, oraz ryby w rozlicznych jeziorach i rzekach, zboża, ryż lecz nieobficie, owoce południowe, rumbarbarum, złoto, srebro, żywe srebro, miedź, żelazo, magnes, kryształ skalny, agat, marmur, granit, boraks albo Tinkal, kamienna i źródłowa sól, ałun, gorące kąpiele i t. d. Ludność od Indyi do Mongolii zupełnie jest nieznaną; mieszkańcy tamtejsi wyznają lamajską albo buddyjską religię, z tych pierwsza ma dwóch naczelników Dalaj-Lama i Bogdolama wraz z ogromem duchowieństwa i licznemi klasztorami. Mieszkańcy mają język własny jedno-sylabny, różniący się od chińskiego. Język zaś duchowny, w którym książki ich religijne są pisane, ma podobieństwo do sanskryckiego. Kangihour zowie się ich zbiór religijnych pism, obejmuje on 100 tomów foliowych. Mieszkańcy wyrabiają chustki, sukno, papier z włókna i roślin, wyroby kowalskie, broń i metalowe wyobrażenia bożków i t. d., jedwabne i wełniane materye, świece pachnące, które przy obchodach swoich religijnych rozpalają, szale z włókien drzewa żółtego które są bardzo cenione, ponieważ mniemają że ich siła ochrania przeciw truciznie. Prowadzą handel wełną, szerścią kozią, piżmem, jedwabnowłosistemi ogonami bawołów, kinkalem albo boraksem. Najznaczniejszy handel odbywa się z Chinami i to za pośrednictwem karawan, również z Nepalem i Kaszmirem, zwłaszcza handel zamienny jest nader ożywiony. Jednakowoż zawsze on z powodu nader bardzo przykrego przejścia gór jest bardzo utrudniony. Władza świecka z duchowną w jednéj osobie się łączy, w właściwym Tybecie rząd spoczywa w ręku Dalai-Lamy i Bogdo-Lamy (Taischo lub Teschu-Lama), odbierających cześć w modłach; ich zwolennicy zowią się Żółtemi Czapkami. Południowa część kraju (Butan) jest rządzoną przez Darma-Lamę, którego czciciele znów Czerwonemi czapkami się zowią; jednak on nie wykonywa sam zarządu, tylko to czyni w jego imieniu Daeb Raja, również osoba duchowna. W Ladak rządzi Raja, który obu wielkich Lamów jest hołdownikiem. Zaś protektorem całego Tybetu jest cesarz Chiński, który mianuje od siebie urzędników na wszelkie wyższe posady. Tybet składa się: z Tybetu właściwego (na płn.), Nagri (na zach.) i Butanu (na płn.).

TYCHWIN, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Nowgorodzkiéj. Odległe 251 w. od Petersburga, 694 w. od Moskwy, a 198 w. ku płn. od

Nowgorodu, nad rz. Tychwinką; 5,688 m. Handel czynny z Petersburgiem.

TYCZYN, M. w Austryi, w Galicyi, w obw. Rzeszowskim, o milę od Rzeszowa. Piękny pałac.

TY-HOUA-TSCHEOU, OUROMOUSI, M. w Chinach, w prow. Kan-Sou, o 50 w. na płd.-zach. od Ngan-Si. W tém to miejscu p. Humboldt naznacza najobszerniejszy ze znanych kraterów wulkanu zgasłego, mający obwodu 65 w.

TYKOCIN, Mm. w król. Polskiém, w gub. Augustowskiéj, na lewym brzegu rz. Narwi; w czasie wezbrania, woda zalewa prawie całe miasto. Niegdyś było obronne wałami, basztami i przekopami. Zygmunt August na wzgórzu wśród błot usypanym, wystawił zamek i silnie obwarował. Tu złożył skarby swoje (z których król Stefan 1576. r. wiele wybrał dla opędzenia potrzeb wojennych). Zwłoki jego z Knyszyna r. 1572. tu przewiezione, dopiero 10. września roku 1573. przeniesiono do Krakowa. Tegoż roku miasto srodze dotknięte było pożarem. W r. 1630. w grudniu, Zygmunt III. z całą rodziną przybył do Tykocina, dla uchronienia się przed morową zarazą. Za Jana Kazimierza Szwedzi zamek zajęli. W końcu stycznia 1657. r. hetmani Litewscy: Paweł Sapieha wielki i Wincenty Gosiewski polny, zdobyli miasto. Szwedów 500 w zamku dzielnie się broniło, aż dowódzca ich Dytrych Rose, zapaleniem prochów, siebie i drugich w powietrze wysadził, by się nie dostał w niewolę. Stany sejmujące w r. 1661. nadały starostwo Tykocińskie dziedzictwem Czarnieckiemu, a darowiznę tę potwierdził Jan Kazimierz. W czasie wojny Szwedzkiéj za Augusta II., Karol XII. zdobył Tykocin. W r. 1705. przybył tu z wojskiem cesarz Rossyjski Piotr Wielki, nadjechał i August II. z Saksonii i ustanowił tutaj order Orła Białego z godłem: Pro fide, rege et lege. Wśród miasta na rynku stoi posąg z kamienia ciosowego Stefana Czarnieckiego, około r. 1774. wzniesiony przez Jana Klemensa Branickiego hetmana Wielkiego Koronnego, wnuka córki Stefana; wyjątki z przywileju Jana Kazimierza, wyryte są na pomniku. W rynku jest piękny kościół i klasztor Missyonarzy, klasztor Bernardyński, dawniéj na wysepce rz. Narwi, dla niezdrowego powietrza opuszczony, do miasta został przeniesiony. Obecnie ma 4,931 m., odległy od Warszawy 161 w. Są tu fabryki płótna, grzebieni i garbarnie.

TYLICZ, M. w Austryi, w Galicyi, w obw. Sądeckim, o $1^1/_2$ mili od Muszyny; 2,000 m. Szkoła trywialna i źródła mineralne.

TYLŻA, TILSIT, M. w Prusach, w prow. Pruskiéj, o 63 w. na płn.-zach. od Gombina, nad rz. Tylżą, wpadającą do Niemna; 13,695 m. w 1843. r. Główna komora. Gimnazyum ewangelickie założone w 1586. r. Garbarnie, browary i dystylarnie, rafinerye cukru. Wielki handel zbożem, drzewem i bydłem. Z gmachów celniejsze są: zamek i gimnazyum, założone w 1512. roku. Traktat pokoju między Francyą, Prusami i Rossyą dnia 7. czerwca 1807. r.

TYNE, 1) rzeka w Anglii, zlew do mr. Niemieckiego pod Tynemuth. Bieg około 53 w. 2) Rzeka w Szkocyi, zlew do mr. Niemieckiego, o 4 w. na płn.-zach. od Dunbar. Bieg około 35 w.

TYNEMUTH, Mm. w Anglii, w hrb. Northumberland, o 40 w. na płn.-wsch. od New-Castle, nad rz. Tyne; 25,808 m. Więzienie hrabstwa. Eksploatacya węgli. Szczątki dawnego przeorostwa feodalnego i zamek feodalny, zamienione na warownie broniące wejścia na rz. Tyne.

TYNIEC, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Wadowickim, 2 mile od Mogilan, niegdyś opactwo XX. Benedyktynów, do którego 5 miast i 100 wsi należało. Na wysokiéj skale nad Wisłą znajduje się kościół i zwaliska klasztoru tego zakonu, a późniéj Jezuitów; był on fundowany w 1044. r. od Kazimierza I. w kształcie zamku; 2. maja 1831. r. przez piorun w perzynę obrócony. W XIII. wieku znajdował się tu warowny zamek, ślady jego zupełnie zaginęły. Tyniec pamiętny w r. 1771. oblężeniem Rossyan; w tymże roku Austryacy to miejsce zajęli.

TYRAWA SOLNA, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Sanockim, o milę od Sanoka. Posiada źródło oleju skalnego.

TYRAWA WOŁOSKA, M. w Austryi, w Galicyi, w obw. Sanockim, 2 mile od Sanoka.

TYRNAU, TERNAWA, NAGY-SZOMBAL, M. w Węgrzech, o 25 w. na płn.-wsch. od Presburga; 7,000 m., Słowaków, Węgrów i Niemców. Sąd apelacyjny. Seminaryum katolickie. Gimnazyum Benedyktynów. Szpital inwalidów. Szpital dla obłąkanych. Fabryki i handel płótnem i suknami. Walne jarmarki. Od 1635.—1777. r. był uniwersytet, przeniesiony obecnie do Pesztu.

TYRNAWA, M. w Turcyi europejskiéj, w Bulgaryi, o 95 w. ku płd.-wsch. od Nikopoli; 8,000 m. Siedlisko biskupa greckiego.

TYROL, hrabstwo, prow. Austryi, stol. Inspruck, graniczy na płn. z Bawaryą, na wsch. z krajem Salzburgskim i Karyntyą, na zach. z Voralbergiem

i z Szwajcaryą (Gryzonami), na płd. z król. Lombardzko-Weneckiém. Rozległość 516,5 mil kwad. niem. Terytoryum górzyste, przerznięte od zach. na wsch. Alpami Retyckiemi, których najwyższe szczyty są: Orteler (3917 metr.), Gross-Glockner (3789 metr.), najwyższe w Austryi. Lodniska w górach Tyrolskich zajmują 1265 w. kw. powierzchni. Tyrol należy do kotliny mr. Czarnego w części płn., gdzie płynie rz. Inn zlew Dunaju, i w części wsch. gdzie rz. Drawa zlew téjże rzeki bierze początek. Cała część płd. głównego łańcucha Alp należy do kotliny Adryatyku. Tę część przerzyna Adyga a oblana jest od płd. jeziorem Garda i jéj zlewem Sorgą. Chiesa zlew rz. Po, Brenta i inne zlewy rzeki Po, biorą także początek w Tyrolu. Grunt mało żyzny, lecz starannie uprawny. Uprawa maisu, ziemiopłodów, kartofli, lnu, konopi, tytuniu, owoców północnych i południowych Europy. W 1837. r. zebrano: 384000 metzen pszenicy, żyta i maisu 812000 metzen, jęczmienia 373000 metzen, owsa 340000 metzen, wina 723000 eimerów. Rozległe lasy na pochyłościach gór. Chów znakomity wyborowego bydła, koni, mułów, świń, kóz, pszczół jedwabników; w 1837. r. było 73,462 bydła, krów 285,042, koni 24,581, owiec 432,535. Obszerne pastwiska w górach. Kopalnie mało eksploatowane. Z wyrobów przemysłowych: wyroby jedwabne, żelazne, igły, wyroby nożownicze, skóry, płótna, wyroby drewniane, szklanne, papier, tkaniny bawełniane. Z wywozowych płodów: bydło, sery, jedwab, żelazo, sól, wino, zboże, tytuń i inne płody rękodzielni, na które zamieniają ziemiopłody i rozmaite wyroby rękodzielnicze. Ludność w 1843. r. 843,355 m. (414,744 mężczyzn i 428,611 kobiet), w 22 miastach, 28 miasteczkach, 1423 wsiach i 118088 domach; w téj liczbie jest 280,000 Włochów a reszta Niemców. Większa część mieszkańców jest katolików. Tyrol wraz z Voralbergiem składa Landsgubernium, którego stolicą jest Inspruck. Tyrol dzieli się na 6 cyrkułów: Schwatz, Imst, Bruneck, Botzen, Trente i Roveredo.

TYRONE, hrabstwo w Irlandyi, stolica Omagh. Rozległość 754395 akrów, z których 171314 akrów przypada na góry i bagna i 27261 akrów na wody. Ludność 312,956 m. w 34663 domach, 57035 rodzin, z których 38,323 zajmujących się rolnictwem i 10,950 rzemiosłami i przemysłem. Terytoryum górzyste, bardzo żyzne zresztą. Zbiór obfity jęczmienia. Eksploatacya węgla. Fabryki ważne płótna.

TYŚMIENICA, M. w Austryi, w Galicyi, w obw. Stanisławowskim, o 1 milę od Stanisławowa; dobrze zbudowane, słynie handlem, ma 6,000 m. Jest tu klasztor XX. Dominikanów, piękny zamek i gmina Ormiańska. Miejsca te są pamiętne klęską zadaną Wołochom w r. 1660. To miasto wielkie poniosło szkody przez pożary w 1531. i 1821. r.

TYŚMIENICA, rzeka spławna w król. Polskiém, wypływa z wielkich błot pod wsią Rozkopaczewem, w gub. Lubelskiéj, pow. Krasnostawskim, płynie na płn.-zach. koło miasta Ostrowa, przedziera się przez jeziorka położone pomiędzy wsiami Babianką i Siemieniem; wyszedłszy zeń zwraca się na płd.-zach. i wpada do rz. Wieprza z prawéj strony pod wsią Górką, na zach. miasta Kocka, w gub. Lubelskiéj, pow. Łukowskim. Przyjmuje do siebie rz. Piwonię i Bystrzycę z Stanówką.

TYSZOWCE, Mm. w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj, nad rz. Huczwą. Liczy 2,500 m., 391 domów drewnianych; 5 jarmarków do roku i 2 targi tygodniowe. Władysław książę Mazowiecki w r. 1453. przeniósł to miasteczko z prawa polskiego na niemieckie. W początkach XV. wieku Tatarzy zniszczyli je, i z tego powodu król Aleksander w r. 1502. uwolnił je od wszelkich podatków na lat 10. Zygmunt August celem wzniesienia tego miasta pozwolił żydom osiadać w niém, handlować i trudnić się rzemiosłem, zgoła tych samych używać swobód co inni mieszczanie, pod warunkiem równych z niemi ponoszenia ciężarów. Tu w r. 1655. dnia 29. grudnia, została zawiązaną konfederacya Tyszowiecka, przez najpierwsze ówczasowe znamienitości, a któréj duszą był Stefan Czarniecki.

U.

UBAYE, rzeka we Francyi, zlew lewy do rz. Durance, o 4 w. od wsi t. n. Źródło w górach Maicrin i Houlanier, bieg 74 w. Spławna dla tratew na 13 w.

UBEDA, M. w Hiszpanii, w Andaluzyi, o 45 w. na płn.-wsch. od Jaen, nad rz. Gwadalquivir i Guadalimar; 15,800 m. Chów koni. Fabryka wyrobów wełnianych i garncarskich. Zdobyte na Maurach przez Ferdynanda I. w 1239. r.

UBERLINGEN, IBURINGA, M. w ks. Badeńskiém, w cyrkule t. n., o 14 w. na płn. od Konstancyi, nad jeziorem t. n.; 2,800 m. Komora. Źródła żelazne od dawna znane. Handel serem i zbożem. Piękny kościół gotycki Św. Mikołaja. Dawniéj wolne miasto cesarskie.

UCAYALE, rzeka w Ameryce Płd., zlew do pr. brz. rzeki Amazonek, pod 64° 55' dłg. zach., bierze początek przy spływie rz. Beni z Apurimaco; bieg około 1000 w.

UCHANIE, Mm. w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj. Ma ludności 950 m., 156 domów drewnianych; 12 jarmarków do roku i 2 targi tygodniowe. W r. 1485. Kazimierz Jagiellończyk, na prośbę dziedzica Pawła z Jasieńca, nadał temu miastu prawo Magdeburskie. Przywilej ten potwierdził Aleksander r. 1504., a dla pomnożenia ludności, mieszczan na lat 10 od wszelkich podatków i ciężarów uwolnił. Pałac tutejszy w r. 1786. opuszczony, później rozebrany został. Kościół parafialny w r. 1482. poświęcił Jan Kazimirski, biskup Chełmski, przy nim czas jakiś XX. Paulini przebywali; a po rozebraniu onego, Mikołaj Daniłowicz, podskarbi koronny, wspaniałą świątynię wystawił pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszéj Panny Maryi, którą syn jego dokończył. Posadzka w nim jest z marmuru Szwedzkiego; grobowce z białego marmuru, wskazują miejsca gdzie spoczywają zwłoki Uchańskich i Daniłowiczów. Ołtarz wielki cały jest z marmuru; w tym kościele znajduje się kilka pięknych obrazów.

UCHERKA, mała rzeka w król. Polskiém, poczyna się pod wsią Ucher, w stronie miasta Rejowiec, w gub. Lubelskiéj, w okręgu Chełmskim, płynie koło miasta Chełma. Pod wsią Uhrask, w okręgu Włodawskim, wpada do Bugu, ubiegłszy mil 4. Nie jest i nie może być spławną. Przyjmuje w siebie pod wsią Rudką rzeczkę Gdolę, która wypływa z błot pod wsią Brzezno; długa 1 milę.

UCHTE, Mm. w król. Hanowerskiém, stołeczne amtu t. n., w ks. Hoya i Diepholz, o 35 w. na płd.-zach. od Nienburga, nad rz. Mühlbach; 1,168 m.

UCIANA, Mm. w ces. Rossyjskiém, w gub. Kowieńskiéj. Odległe od Petersburga 574 w., od Moskwy 917 w., od Kowna 161 w.

UCISZKÓW, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Złoczowskim, 2 mile od Buska. Wznoszą się tu dwie wielkie mogiły od niepamiętnych czasów, jak podanie ludu niesie, mających przechowywać w sobie ciała siedmiu senatorów poległych w bitwie.

UCKERMUNDE, M. w Prusach, w Pomeranii, o 59 w. na płn.-zach. od Szczecina, nad rz. Ucker, przy jéj ujściu do Hafu; 3,575 m. Sąd grodzki. Zakład prowincyonalny dla żebraków. Warsztaty statków. Żegluga i rybołowstwo. Dawniéj warowne.

UDINE, WIDNO, M. w król. Lombardzko-Weneckiém, stol. Friulu, o 155 w. na płn.-wsch. od Wenecyi, nad rz. Roja; 22,179 m. w 1840. r. Siedlisko biskupa sufragana Wenecyi. Trybunał I. instancyi. Liceum. Gimnazyum. Seminaryum. Zbiór i przędzalnie jedwabiu. Fabryka płótna. Garbarnie. Ciekawa budowla zwana Grand'Garde, dawny zamek. Cmentarz uważany za najpiękniejszy w Europie.

UDIŃSK, WERCHNY UDIŃSK, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Irkuckiéj. Leży pod 51° 59' szer. płn., a 125° 25' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 6328 w., 5641 w. od Moskwy, a 312 w. ku wsch. od Irkucka, nad rz. Angarą. Szkoła. Owczarnia Merynosów; 3,231 m.

UDVARHELY, SZEKHELY, 1) Mm. w Siedmiogrodzie, stol. stuhlu t. n., o 111 w. na płn.-wsch. od Hermansztadtu, nad rz. Gross-Kokel; 6,150 m. Uważane za stolicę Szeklerów, których posiada archiwa i pieczęć. Gimnazyum. Kolegium ewangelickie. Garbarnie. Chów pszczół. Uprawa tytuniu. Dawny zamek zwany hrabiów Giulay. 2) Prowincya w Siedmiogrodzie, w kraju Szeklerów, stolica Udvarhely. Rozległość 2,805 w. kwad. Ludność 81,242 m. Grunt górzysty. Zbiór lnu, tytuniu, zboża, chów bydła i eksploatacya leśna. Zawiera 2 miasta i 128 wsi.

UELTZEN, ULTZA, ULYSSEA, M. w ks. Hanowerskiém, w ks. Limburgskiém, o 33 w. na płd. od Limburga, nad rz. Illmenau; 2,750 m. Progimnazyum. Gorzelnie. Fabryka płótna i tytuniu. Handel płótnem, nićmi, woskiem i miodem.

UFA, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Orenburgskiéj, stołeczne gubernii i powiatu t. n. Leży pod 54° 43' płn. szer., a 73° 39' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 1970 w. ku płd.-wsch., od Moskwy 1292 w., nad rzeką Belają, przy zlewie jéj z Ufą; 16,501 m. Trybunał cywilny i kryminalny. Pobyt naczelnika religijnego Baszkirskiego. Seminaryum duchowne prawosławne. Cztery szkoły publiczne, założone przez cesarza Jana Wasilewicza w r. 1573.

UFFENHEIM, M. w Bawaryi, w cyr. Środkowéj Frankonii, o 44 w. na płn.-wsch. od Anspach; 1,700 m. Eksploatacya gipsu.

UGENTO, M. w król. Neapolitańskiém, w Terra di Otranto, o 62 w. na płd. od Lecco, nad odnogą Tarentu; 1,500 m. Siedlisko biskupa.

UGINE, Mm. w król. Sardyńskiém, w prow. Sabaudyi, o 11 w. na płn. od Conflans, nad rz. Arly; 2,500 m. Składy win z doliny Isery.

UGLIAN, wyspa w ces. Austryackiém, w Dalmacyi, na Adryatyku. Żyzna i uprawiana.

UGLICZ, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Jarosławskiéj, stołeczne powiatu t. n. Odległe od Petersburga 732 w., od Moskwy 367 w., a od Jarosławia ku zach. o 154 w., nad rz. Wołgą; 7,483 m. Garbarnie i fabryki świec.

UGOCS, komitat albo żupaństwo w Węgrzech, stolica Nagy-Szöllös. Rozległość 1213 w. kwad. 46,603 m. Grunt w ogóle płaski. Zbiór zboża, konopi, tytuniu i nieco wina. Obszerne lasy. Chów głównie wieprzy. Rybołowstwo obfite. Zawiera 6 miasteczek i 65 wiosek.

UHERCE, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Sanockim, o 3 mile od Sanoka. Źródło wody siarczanéj. Posiada ta włość piękny pałac. W XII. wieku był tu obronny zamek i klasztor XX. Bazylianów z drukarnią.

UHNÓW, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Żółkiewskim, 3 mile od Rawy.

UHRYNÓW, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Żółkiewskim, o 3 mile od Sokala. Piękny dwór z ogrodem. Komora celna.

UJAZD, W. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Sandomierskim, w pobliżu miasta Iwanisk. Krzysztof z Tęczyna Ossoliński wzniósł tu wśród lasów na wzgórzu, z trzech stron opasanym głębokim parowem, ogromny i wspaniały zamek, niegdyś obronny, w stylu włoskim, ukończony w r. 1644. Gmach ten Krzyżtoporem zwany, ma tyle baszt ile pór roku, tyle sal co miesięcy, tyle pokoi co tygodni i tyle okien co dni w roku. Most na murowanych arkadach wiódł do wysokiéj wieży, z bramą z ciosowego kamienia; po obu stronach wieży z głazu wykuto ogromny krzyż i topór, to jest herb Ossolińskich, pod nim jest płaskorzeźba wyobrażająca rok 1631; nad bramą znajduje się: krzyż obrona i krzyż podpora, Topora Ossolińskich. Źłoby w stajniach były marmurowe, a na szczycie wieży okrągły pokoik, z szklannym płaskim dachem, na nim w wodzie sprowadzonéj rurami, pływały złote rybki. Szwedzi w r. 1655. złupili ten zamek. 2) Mm. w król. Polskiém, w gubernii Warszawskiéj, w okolicy lesistéj, o 1 milę ku płd.-zach. od miasta Rawy; 290 m., 90 domów drewnianych, 10 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy. 3) Ujazd, Ujest, M. w Prusach, w Szląsku, nad rz. Kłodnicą, przy ujściu do niéj rz. Jordanu, ku płd.-wsch. od Opola; 1,100 m. W 1222. r. książę Opolski, Kazimierz I., wraz z okręgiem sprzedał je biskupom Wrocławskim. Jest tu fara katolicka i katolicki kościół Św. Mikołaja ze szpitalem.

UJAZDÓW, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Krakowskim; pokazują tu nadzwyczajnie stare drzewo z gatunku wiązu, które podług podania jeszcze 1273. r. od Św. Stanisława zasadzone być miało.

UJEST, *ob.* UJAZD.

UJŚCIE, UST, M. w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, w rejencyi Bydgoskiéj, pow. Chodzieskim, nad rz. Notecią, przy ujściu do niéj rz. Głdy. Posiada kilka fabryk sukna i liczy 1429 m. Odległe od Poznania $11^3/_4$ mil.

UJŚCIE-SOLNE, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Bocheńskim, nad rz. Wisłą, o 3 mile od Bochni.

UIST, 1) North-Uist, wyspa w Szkocyi, jedna z główniejszych Hebryd, w hrb. Inverness, na zach. od Skye i na płd. od Benbecula, od których przedziela ją kanał często wysychając w czasie odpływu. Rozległość 50,000 akrów; 4,500 m. Fabryka sody. Zbiór jęczmienia i owsa. Chów bydła, piękny gatunek wieprzy. 2) South-Uist, jedna z wysp główniejszych Hebryd, w hrb. Inverness, na zach. od Skye; 4,500 m. Chów koni i bydła. Fabryka sody.

UITENHAGEN, osada na przylądku Dobréj Nadziei, o 600 w. na wsch. od miasta Cap, nad zatoką oceanu Południowego Algoa.

UJHELY, albo SATOR-ALLYA-UJHÉLY, Mm. w Węgrzech, w żupaństwie i o 14 w. na płd.-zach. od Zemplina; 6,548 m. Kolegium i gimnazyum Pijarów. Zbiór dobrego wina.

ULANÓW, M. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Rzeszowskim, nad ujściem Tanwi do Sanu, o 4 mile od Leżajska. Główny punkt handlu wodnego Sanem do Wisły, dla tego Galicyjsko-Gdańskim przezwany; tutaj też ogromną ilość galarów dla spławu zboża i innych ziemiopłodów budują. W początkach tego stulecia znaleziono tu starożytne groby z popielnicami dawnych narodów, które zwykły były zmarłych palić, a ich popioły nad brzegami wód grzebać.

ULEABORG, 1) M. w Finlandyi, stołeczne lanu t. n., o 109 w. na płd.-wsch. od Tornea, nad rz. Uleą, przy jéj ujściu do odnogi Botnickiéj; 5,000 m. Jedno z główniejszych miast handlowych Finlan-

dyi. Wywóz smoły, żywicy, ryb i masła solonego. Port na wpół piaskiem zasypany. 2) Prowincya Finlandyi, stolica t. n. Rozległość 148280 w. kw. Terytoryum po większéj części niepłodne i wydające tylko żyto w niedostatecznéj ilości na potrzeby. Wyrób masła i serów.

ULIETA, wyspa w Polinezyi, w archipelagu wysp Towarzyskich.

ULLA, rzeka w Hiszpanii, w Galicyi, zlew do zatoki Arrosa pod Rianja. Źródło o 9 w. na płd.-zach. od Puertomarin. Bieg około 142 w.

ULM, M. w król. Wirtembergskiém, stol. cyrkułu Dunaju, o 75 w. na płd.-wsch. od Stuttgartu, nad rz. Dunajem, o 2 w. powyżéj ujścia rz. Iller; 16,231 m. w 1840. r. Nadintendentura generalna ewangelicka. Sąd apelacyjny. Komora główna. Miasto garnizonowe. Gimnazyum. Szkoła politechniczna elementarna. Szkoły początkowe i rzemieślnicze. Biblioteka publiczna. Liczne i bogate zakłady dobroczynne. Przemysł czynny lubo podupadły. Fabryki płótna, wyrobów wełnianych, tytuniu, fajek, wyrobów mosiężnych i cynowych, zegarów, narzędzi chirurgicznych, wyrobów chemicznych i t. d. Wielkie browary, garbarnie, fabryka cukru burakowego. Zbiór jarzyn a mianowicie szparagów i kalafiorów. Ważny handel. Targi na zboże i konie. Handel zbożem. Port na Dunaju. Miasto źle zabudowane, zawiera kilka gmachów z wieków średnich: słynny Münster, katedra N. Panny stawiana od 1377.—1500. r., jedna z najpiękniejszych i najobszerniejszych kościołów w Niemczech (długość 154 metr., szerokość 63 a wysokość kopuły 45 metrów, wysokość głównéj wieży niedokończonéj 106 metr.); kościół Św. Michała i ratusz; dawna komandorya zakonu Teutońskiego, zbudowana od 1712.—1718. r.; most na Dunaju ukończony w 1852. r. Miasto starożytne i wolne cesarskie do 1802. r. Niegdyś zamożne przez swój przemysł i handel. Miejsce wielce obronne w średnich wiekach; słynne przez kapitulacyę do któréj zmusił Napoleon generała austryackiego Macka w 1805. r. Warownie zniesione w skutku téj kapitulacyi, mają być przywrócone. Przyłączone do Wirtembergu w 1810. r.

ULSTER, okolica w Irlandyi i jedna z 4 prowincyj kościelnych zaprowadzonych w 1152. roku; stolica Armagh. Zawiera hrabstwa: Armagh, Cavan, Donegal, Down, Fermanagh, Londoderry i Tyrone.

ULWERSTONE, Mm. w Anglii, o 33 w. na płn.-zach. od Lancaster, nad ujściem rz. Leven do Morecambe-Bay; 7,741 m. Fabryka wyrobów bawełnianych, kapeluszy. Port handlowy. Znaczny wywóz minerałów, żelaza i miedzi, kamieni wapiennych, gliny i zboża. Warsztaty okrętowe.

UŁANÓW, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Podolskiéj. Odległe od Petersburga 1319 w., od Moskwy 1104 w., 190 w. od Kamieńca Podolskiego.

UŁASZKOWCE, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Czortkowskim, 2 mile od Czortkowa. Jest tu klasztor XX. Bazylianów i słynne jarmarki się odbywają w dniu 24. lipca.

UMA, M. w Prusach, w prow. Westfalskiéj, o 22 w. na płd.-zach. od Hamm, nad rz. Kottelbecke; 8,247 m. Saliny. Cegielnie, garncarnie, gorzelnie, browary.

UMAMARCA, jezioro w Ameryce Płd., w Wyższém Peru i w Boliwii, na płd.-zach. od jeziora Titicaca, z którém się łączy. Długość 90 w., szerokość 30—50 w. Nadaje początek rz. Desaguadero.

UMBRIATICO, M. w król. Neapolitańskiém, w Niższéj Kalabryi II., o 31 wiorst na płd.-wsch. od Rossano; 2,500 m. Siedlisko biskupstwa. Eksploatacya alabastru i gipsu. Handel zbożem, woskiem i winem.

UMEA, 1) M. w Szwecyi, stoł. lanu t. n., o 680 w. na płn.-wsch. od Stockholmu, nad rz. Umea-Elv, o 10 w. od jéj ujścia do odnogi Botnickiéj; 1,465 m. Port handlowy w 1836. r. Wywóz towarów wynosił 46,800 franków, a wprowadzono za 13,550 frank. Wywóz desek, skór surowych, ryb, smoły, masła. 2) Umea, Län albo Wöster-Botten, prow. w Szwecyi, nad odnogą Botnicką, stolica Umea. Rozległość 76152 w. kw.; 57,164 m. Zbiór żyta i kartofli. Chów bydła. Eksploatacya leśna i kopalnie żelaza. Dzieli się na harady, 3 fogderi i 25 parafij.

UMSTADT, M. w ks. Hessen-Darmsztadzkiém, w prow. Starkenburg, o 8 w. od Dieburga; 3,140 m. Sąd okręgowy. Uprawa winogradu i maku. Fabryka płótna i garbarnie. W pobliskości dawny zamek Otzberg.

UNCKI POSAD, w ces. Rossyjskiém, w gubernii Archangielskiéj. Odległy od Petersburga 1241 w., od Moskwy 1360 w., od Archangielska 138 w.

UNDŻA, rzeka w ces. Rossyjskiém, zlew do lewéj str. rz. Wołgi, naprzeciw miasta Jurjewiec-Powolski, w gub. Kostromskiéj. Źródło ma w gubernii Wołogodzkiéj; bieg około 410 w. Spławna po większéj części.

UNGVAR, 1) Mm. w Węgrzech, stoł. żupaństwa t. n., o 445 w. na płn.-wsch. od Budy, nad

rz. Ungh; 6,224 m. Siedlisko biskupa greckiego Munkaczu. Gimnazyum katolickie. Składy soli. Źródła mineralne. 2) Żupaństwo w Węgrzech, stolica Unghvar. Rozległość 59,5 mil kwad. niem.; 136,908 m. po większéj części Sławian i katolików. Terytorum górzyste. Zbiór zboża, mianowicie żyta i owsa, konopi i wina. Z 212218 joch ziemi urodzajnéj, przypada na winnice 13302 joch, na łąki i pastwiska 30302 joch, na ogrody 8451 joch, a na lasy 202728 joch. Chów znakomity wieprzy. Kopalnie małoznaczące złota, srebra i żelaza. Zawiera 5 miasteczek i 206 wiosek.

UNIEJÓW, Mm. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, na pr. brz. rz. Warty; 1,600 m., 134 domów, z tych 128 drewnianych; 13 jarmarków do roku i 2 targi tygodniowe. Niegdyś własność biskupów Gnieźnieńskich; z pomiędzy nich Jarosław Bogorya. Skotnicki w pierwszéj połowie XIV. wieku założył to miasto i opasał murem. W roku 1331. Krzyżacy spalili je. W 1370. r. duchowieństwo polskie odprawiło tu Synod. W r. 1668. w środku kościoła złożono zwłoki arcybiskupa Gnieźnieńskiego Bogumiła, zmarłego w 1182. r., a prymas Wacław Leszczyński wzniósł mu grobowiec marmurowy. Maciej Łubieński arcybiskup odnowił kolegiatę. Skotnicki także założył kolegiatę N. P. Maryi z klasztorem Benedyktynów, których poddał pod rządy opactwa Tynieckiego. Jan Łaski arcybiskup Gnieźnieński ufundował szpital czyli dom przytułku dla podstarzałych księży. Zamek naprzeciw kolegiaty przebudowywali i naprawiali prymasowie Wężyk, Maciej Łubieński i Szembek. W XI. wieku na okolicznych wzgórzach były winnice, z których corocznie cztery beczki wina do katedry Gnieźnieńskiéj oddawano.

UNIÓW, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Złoczowskim, mila od Podhajczyk. Majętność grekokatolickiéj metropolii Lwowskiéj; tu niegdyś miała ona słynną drukarnię i klasztor XX. Bazylianów. Teraz corocznie odbywają się tutaj w sierpniu ważne jarmarki na futra.

UNST, wyspa w Szkocyi, najdalsza na płn. i jedna z główniejszych wysp Szetlandzkich; 2,598 m. Przy pobrzeżach głębokie pieczary, dochodzące do 100 metrów. Kamienie budowlane, kryształ górny, minerał żelaza. Chów bydła, koni i wieprzy, połów stokfiszu. Fabryka szlafmyc.

UNSTRUT, rzeka w Prusach, zlew do rz. Saali naprzeciw Norymbergi. Źródło w Eichsfelde; bieg około 220 w.

UNTERSEEN, Mm. w Bawaryi, w kant. Berneńskim, o 34 w. na płd.-wsch. od Thun, nad rz. Aar, pomiędzy jeziorami Thun i Pirienz; 1,100 m. Tartaki. Fabryka pudełek drewnianych.

UNTERWALDEN, kanton w Szwajcaryi, składający się z dwóch kantonów niezawisłych Obwalden, stol. Sarnen, i Nidwalden, stol. Stanz. Leży pomiędzy 46° 44' i 46° 57' szer. płn., a 5° 39' i 5° 59' dłg. wsch. Graniczy na płn. z kantonami Lucerny i Schwyz, od których odgranicza go jezioro Czterech Kantonów; na wsch. z kant. Uri; na płd. z kant. Berneńskim; na zach. z kantonem Lucerny. Rozległość 687 w. kwad., największa długość od płn.-wsch. ku płd.-zach. 48 w., największa szerokość 36 w. Ludność 22,571 m. w 1837. r. katolików tak rozdzielonych: w Wyższym Unterwalden 12,368 m., w Niższym Unterwalden 10,203 m. Kraj górzysty pokryty gałęziami Alp, rozdzielonemi łańcuchem Kernwald na dwie doliny, z których każda tworzy kanton, i zowiące się pierwsza na wsch. tego pasma Ob-den-Kern-Wald, a druga na zach. Nid-dem-Kern-Wald. Szczyt Titlis (3550 metr.), Pilatus (2372 metr.) i Gros-Spanort na wsch. od Engelberg (3340 metr.) są najwyższe punkta. Położony całkowicie w kotlinie jeziora Czterech Kantonów, oprócz $^1/_4$ tegoż jeziora zawartego w jego granicach, obejmuje nadto jeziora Sarnen i Langern. Główniejsze rzeki: Aa de Sarnen, któréj te dwa jeziora są wylewami, i Aa de Stanz. Grunt żyzny w ogólności, ma piękne pastwiska i obszerne lasy. Ziemia nie wydaje ziemiopłodów. Uprawa łąk i sadów. Zbiór owoców, wyroby serów (około 10000 cent. metr. rocznie), fabryki jabłeczniku, kirszwaseru, oliwy z orzechów. Chów bydła rogatego, świń, kóz, owiec, koni. Przemysł i rękodzielnictwo prawie żadne. W 1838. r. było 35 tartaków, 9 farbierni, 5 garbarni, 2 papiernie, 1 huta szkła, 1 fabryka broni, 2 mydlarnie, 2 blicharnie wosku, 2 cegielnie. Handel głównie serami, których wywożą za 360,000 frank. blisko, wyprowadzają bydło, drzewo na meble i instrumenta muzyczne, na broń, masło, papier, szkło, wapno, gips, skóry; wprowadzają: zboże, wino, sukno, metale, towary kolonialne, tytuń. Wychowanie publiczne zaniedbane. W r. 1838. było 40 szkół elementarnych, do których uczęszczało 2898 dzieci, i 3 szkoły łacińskie w Sarnen, Stanz i Engelberg. Kanton Unterwalden mieści się w 6 rzędzie kantonów Związku i składa część dyecezyi Coire. Dwa kraje składające ten kanton: Wyższy Unterwalden i Niższy Unterwalden, są także krajami Związkowemi, których gminy polityczne albo parafie, zowiące się Pfarreyen w pierwszym będące w liczbie 7, a Ilenen w drugim

w których jest 6, tworzą tyleż małych Rzplitych, niezależnych jedna od drugiéj. Oprócz członków, 100 blisko rodzin których przodkowie byli obywatelami kantonu przed podziałem na dwa kraje, obywatele używają tylko swych praw w właściwych krajach. Żeby być obywatelem czynnym potrzeba mieć lat 20 skończonych, i takich obywateli było 3,000 w Wyższym a 2,500 w Niższym Unterwalden w 1837. r. Zaledwie można powiedzieć, ażeby ten ostatni kraj miał ustawę spisaną, pierwszy zaś zachowuje swoją ustawę z 1816. r. Są to dwie Rzplite czysto demokratyczne, których główne zasady są jedne i też same w obu. Najwyższą władzę wykonywa zgromadzenie (Landsgemeinde), składające się z obywateli czynnych Rzplitéj, zbierających się corocznie dla mianowania urzędników, wyboru deputowanych i potwierdzenia praw kantonowych. Władza wykonawcza jest powierzoną urzędnikom zwanym Vorgesetze w liczbie 14 w Wyższym a 12 w Niższym Unterwalden. Prezydującym jest Landmann, po nim następują: Stadthalter zastępca jego, skarbnik, kapitan generalny, chorąży i dyrektor arsenału. Landman piastuje swój urząd przez rok jeden, najwięcéj zaś dwa lub trzy lata. Oprócz tego jest rada Landrath z 65 członków w Wyższym a z 58 członków w Niższym Unterwalden składająca się. W téj radzie przewodniczy Landmann. Sprawy bieżące załatwia rada tygodniowa, a pilne rada nadzwyczajna. Sprawiedliwość jest wymierzana przez sądy pokoju w każdéj parafii, a w każdym kraiku przez trybunał I. instancyi, składający się z członków wybranych przez parafie i odnawiających się corocznie, jako też sąd przysięgłych pod przewodnictwem Landmana z 16 sędziów w Wyższym a z 10 w Niższym Unterwalden składający się obieranych również przez parafie, ten sąd ostateczne wyroki wydaje. Landrath zamienia się w izbę sądową pod nazwą Rady albo Trybunału krajowego, i sądzi publicznie sprawy kryminalne nie pociągające za sobą głównéj kary. Ten trybunał w miarę ważności sprawy przybiera nazwę podwójnego lub potrójnego, a to przez wezwanie nowych członków wysłanych przez parafie. Rada potrójna może wyrokować karę śmierci w Wyższym Unterwalden, a w Niższym trybunał krwi (Blutgericht), składający się z Landmana i wszystkich obywateli mających przeszło lat 30, oprócz księży i krewnych obwinionego. Każdy z tych kraików wysyła deputowanego na sejm i obaj deputowani głosują kolejno. Kontyngens Wyższego Unterwalden do wojska Związkowego wynosi 371 ludzi, 12 koni i 1,235 frank.; kontyngens Niższego Unterwalden 306 ludzi, 10 koni i 1,020 fr. szwajc. srebrem. Dochody pierwszego wynosiły w 1843. r. 70,000 fr., drugiego 30,000 franków.

UNŻA, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Kostromskiéj. Odległe od Petersburga 1036 w., od Moskwy 542 w., od Kostromy 207 w.; 1,110 w.

UPSALA, 1) M. w Szwecyi, stołeczne lanu t. n., o 71 w. na płn.-zach. od Stockholmu, nad rz. Tyris A; 4,696 m. Siedlisko arcybiskupa luterskiego. Uniwersytet sławny założony w 1476. r., z fakultetami teologii, prawa, medycyny, nauk i literatury. Biblioteka publiczna 100,000 tomów i 6,000 rękopismów. Akademia nauk. Godną uwagi jest katedra zbudowana na wzór kościoła P. Maryi w Paryżu, w téj katedrze dawniéj koronowano królów Szwecyi. Miasto starożytne i przez długi czas rezydencya królewska; w okolicach było miasto Odin i sanktoryum jego religii. 2) Upsala, Upland, lan w Szwecyi, nad odnogą Botnicką i jeziorem Mälar, siedlisko Upsala. Rozległość 47,5 mil kw. niem.; 58,294 m. Terytoryum płaskie, żyzne w płd. części. Zbiór dostateczny na potrzeby. Chów znaczny bydła. Bogate kopalnie żelaza.

UR, M. chaldejskie, w którém mieszkał Abraham, na rozwalinach jego zbudowano Orfę.

URAH, M. w król. Wirtembergskiém, w cyr. Czarnegolasu, o 46 w. na płd.-wsch. od Stuttgartu, o 46 w. na płd.-wsch. od Reutlingen, nad rz. Ems i Elsach, w dolinie głębokiéj Alp: 3,455 m. Szkoła duchowna ewangelicka. Jedno z celniejszych miejsc fabrykacyi płótna. Papiernie, przędzalnia lnu, blicharnie. Walne jarmarki na zboże i barany. Handel skórami. Dawny zamek hrabiów Wirtembergskich, zbudowany w 1443. r. Ślady dawnéj twierdzy Hohen-Urah, zburzonéj w zeszłém stuleciu. W okolicy stadnina Güterstein. Miasto starożytne z XII. wieku, stolica hrabstwa t. n., przyłączonego do hrabstwa Wirtembergskiego w następnym wieku. Od 1441.—1482. r. było stolicą hrabstwa Würtemberg-Kratz, a następnie rezydencyą książąt Wirtembergskich.

URAL, dawniéj YAIK, 1) rzeka w ces. Rossyjskiém, zlew do mr. Kaspijskiego. Źródło na pochyłości wsch. pasma t. n. Bieg około 100 w. przez Werchnyi-Uralsk, Orskaia, Orenburg i Uralsk. Z rozkazu Katarzyny II. ta rzeka zmieniła nazwę Yaik na Ural. 2) Uralskie góry albo Poyas, pasmo gór w ces. Rossyjskiém na granicy geograficznéj Europy i Azyi. To pasmo od płn. oblane odnogą Koryjską, która ją oddziela od Nowéj-Zemli, tworzy zarazem rozdział kotlin Oby i Peczory na

płn., a Wołgi i Uralu w stronie płd. Ural ciągnie się prawie w prostéj linii od płn. ku płd. między 70° i 54° szer. płn. W tym ostatnim kierunku oddziela się w stronę płd.-wsch. odnoga rozdzielająca kotliny Uralu i Tobolu, i zniża się ku stepom płn. jeziora Aralskiego. Łańcuch główny idzie w kierunku płd.-zach. aż do 52°, poczém zwracając się na zach. ciągnie się daléj w stepy Saratowskie gdzie niknie. Najwyższa jego wyniosłość jest 2150 metrów, a największa szerokość 8 wiorst. Spadek europejski jest mniejszego nachylenia i stopniowo się zniża. Główniejsze rzeki wypływające z tych gór są: Peczora i do niéj zlewająca się Ufa; Biełaja zlewająca się do Wołgi i Ural z pochyłości zach.; Tobol i do niéj spływające: Uj, Mizas, Tura, Soswa, Wogułka z pochyłości wsch. Grunt granitowy i wapienny, zarosły lasami na pochyłości europejskiéj. Główne bogactwo Uralu stanowią kopalnie złota i platyny; znajdują w nich także dyamenty, miedź i żelazo. Eksploatacya złota na pochyłości azyatyckiéj, a platyny na pochyłości europejskiéj. W ciągu lat 16, od 1823.—1838. r., wydobyto z kopalni złotodajnych Uralu 4136 pud złota, z tych 1593 pudów z kopalni rządowych, a mianowicie z kopalni: Jekaterinburga, Złatouska, Bogosława, Goroyablodu; a reszta z prywatnych, z których najbogatsze są: Werch-Izett, Newyan, Niżny-Togel, Kaślin i Sessert. W 1825. r. odkryto piaski platynodajne Niżno-Togielskie, odtąd do 1838. r. kopalnie platyny wydały 1288 pud. platyny. Kopalnie miedzi wydały 200000 pud., żelaza 5500000 pudów kutego, a 8500000 pudów żelaza lanego.

URALSK, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Orenburgskiéj, w kraju Kozaków Uralskich. Leży pod 51° 11' płn. szer., a 47° 54' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 2241 w., od Moskwy 1563 w., a 651 w. ku płd.-wsch. od Ufy, nad rz. Uralem; 12,597 m. Wywóz ryb i kawioru.

URBANIA, M. w pań. Kościelném, w delegacyi Urbino i Pesaro, o 11 w. na płd.-zach. od Urbino, nad rz. Metauro; 4,357 m.

URBINO, M. w pań. Kościelném, stol. legacyi Urbino-e-Pesaro i distretto t. n., o 284 w. na płn. od Rzymu, nad rzeką Metauro; 4,418 m. Siedlisko arcybiskupa. Uniwersytet założony w 1671. roku, zniesiony następnie, a przywrócony w 1826. roku. Kolegium. Fabryka słynnych igieł. Dawny pałac książęcy. Ojczyzna Rafaela i Barocciego.

URBINO-E-PESARO, legacya w pań. Kościelném, stolica Urbino. Rozległość 3,529,397 tavole censuare albo 352939 hektarów; 237,966 m. Terytoryum górzyste w ogólności, żyzne w dolinach. Uprawa zboża, jarzyn, drzew oliwnych, winogradu, lnu i konopi. Dzieli się na 5 distretto governativo: Urbino, Gubbio, Pesaro, Tano i Sinigaglia. Zawiera 12 miast, 16 miasteczek i 410 wsi.

URDINGEN, M. w Prusach, w prow. Reńskiéj, o 16 w. na płn.-wsch. od Crefeldu, nad Renem; 2,895 m. Fabryka aksamitu. Przędzalnie wełny, garbarnie.

URFAHR, UFER-LINZ, Mm. w ces. Austryackiém, w Wyższéj Austryi, naprzeciw Linzu, nad Dunajem; 2,589 m.

URI, kanton Związku Szwajcarskiego, stolica Altdorf. Leży między 47° i 46° 31' szer. płn., a 6° 3' i 6° 37' dłg. wsch. Graniczy z kantonem Schwyz na płn. i płn.-wsch., z kant. Glaris na wsch. i płd.-wsch., z kant. Gryzońskim na płd.-wsch., z kantonem Tessyńskim na płd., z kant. Wallis na płd.-zach., z kant. Berneńskim i Unterwalden na zach. Rozległość 1092 w. kw. Ludność 13,519 m. w r. 1837. Chaos wąwozów dolin i gór, utworzony prawie wyłącznie przez Reusthal albo dolinę Reuss, ze źródła téj rzeki do jeziora 4 Kantonów do którego spływa i przez swe liczne i wązkie rozgałęzienia, z których doliny Maderen i Schächen są najznakomitsze. Oparty od płd. na górze Św. Gotarda i wszędzie przerznięty łańcuchami i grupami wysokich gór, z których najniższe mają po 1500 metrów wysokości, a kilka z nich dochodzą do 3000 metrów. Najwyższe szczyty: Galenstock (3800 metr.), Winterberg (3500 metr.), Scheerhorn (3380 metrów). Wysokość lodnisk między 2000 i 3000 metrów. Całkowicie położony w kotlinie jeziora Czterech Kantonów; kanton Uri posiada część tegoż jeziora, mnóstwo innych pomniejszych i liczne strumyki potokowe; rz. Reuss przerzyna go od płd. ku płn. Klimat bardzo zmienny. Temperatura dość łagodna i często ciepła w lecie w dolinie Reuss, do wysokości Amsteg, jest bardzo zimną, lecz powietrze czyste w dolinach Isen i Schächen, mianowicie w Ursenthal, gdzie zima trwa przez 8 miesięcy. Wiatr płd. najwięcéj wieje, bardzo gwałtowny na wiosnę, i ciągły przez dni 8 gdy powietrze jest napełnione elektrycznością. Jesień piękna, 1/8 część ziemi jest uprawna. Uprawa drzew owocowych, jarzyn i kartofli. Rozległe lasy na grzbietach gór. Chów bydła stanowi główny przemysł mieszkańców. W 1837. r. było około 10,000 sztuk bydła rogatego, 400 koni, 13,000 owiec grubowełnistych, 15,000 kóz, 1,500 wieprzy. Wyroby serów. Przemysł rękodzielniczy żaden. Handel przewozowy dość czynny przez

drogę Św. Gotarda prowadzącą przez kanton. Wyprowadzają: bydło rogate, konie, owce, kozy, sery, masło, wełnę, skóry, drzewo, smołę, żywicę, potaż, rośliny lekarskie, a mianowicie gencyanę, wódkę; wprowadzają: sól, zboże, kartofle, tytuń, wina, oliwę, metale, proch, papier, tkaniny. Szkoła początkowa w każdéj parafii i wiosce, szkoła normalna i gimnazyum w Altdorf, gdzie przebywa komissya szkół składająca się z 10 członków, urzędników, księży, pod przewodnictwem proboszcza parafii. Rząd czysto demokratyczny. Władza najwyższa wykonywaną bywa przez zgromadzenie narodowe (Landsgemeinde), którego każdy obywatel mający lat 20 jest członkiem, i które zbiera się pod gołém niebem na Bözlingen, o 4 w. od Altdorf, w celu wyboru naczelników rządu, to jest: Landmana, jego zastępcę skarbnika, kapitana generalnego, chorążego, dyrektora arsenału, członków kancelaryi kantonowéj, deputowanych na sejm związkowy, sędziów kantonowych i t. p. Władzę wykonawczą i administracyjną sprawuje rada stanu (Kantonsrath); w téj radzie przewodniczy Landmann, składa się zaś z Vorsitzende-Herren, z byłych Landmanów i z 46 członków (Ratsherren) obranych dożywotnie przez okręgi wyborcze. Inna rada, zwana Małą radą, składająca się z Vorsitzende-Herren i z 6 członków wybranych z Rath-Herren, zajmuje się wyłącznie finansami. Kanton Uri dzieli się na 2 okręgi (Bezirks). Obywatele zbierają się corocznie na zgromadzenia okręgowe, zwane Nachgemeinde, albowiem odbywają się po Landsgemeinde, dla obioru urzędników okręgu i Vorsitzende-Herren. W każdym okręgu jest rada administracyjna zwana Wochenrath w okręgu Uri, a Thalrath w okręgu Ursen, składająca się z Vorsitzende-Herren i zostająca pod przewodnictwem pierwszego urzędnika okręgowego (Bezirksmann). Okręg dzieli się na parafie, z których każda ma swoje coroczne zgromadzenie dla obioru urzędnika cywilnego (Dorfvogt) i innych. Dla wyboru Rathsherren, kanton Uri dzieli się na 10 okręgów wyborczych; okręg Ursen składa tylko jeden okręg. Co do sądownictwa, jest jeden trybunał najwyższy na cały kanton, to jest Landsrath, 1 trybunał apelacyjny do spraw cywilnych, składający się z Landmana, z 3 dawnych amtmanów i z 11 Rathsherren; 1 sąd kryminalny (Blutgericht albo Malefiz Landsrath, a w każdéj parafii trybunał wiejski (Dorfgericht). Kanton Uri należy do dyecezyi Coire i ma komisarza biskupiego. Pastorów wybierają gminy. Religia katolicka jest jedynie tolerowaną. Ten kanton mieści się w 4. rzędzie Związku Szwajcarskiego. Jego kontyngens związkowy wynosi 236 ludzi i 1180 franków. Wydatki pokrywają dochody z dominiów, z monopolu wynoszącego 21,000 frank., z ceł 33,400 fr., z poczt i innych. Koszta utrzymania administracyi kantonu dochodzą do 6,539 frank. Nie masz podatków stałych. Każdy obywatel obowiązany jest do służby wojskowéj przez lat trzy, odbywa służbę w czynnym kontyngensie, w rezerwie, w landwerze, a do lat 60 w landsturmie.

URMENY, Mm. w Węgrzech, o 18 w. na płd.-zach. od Nitra. Zamek i piękna stadnina hrabiów Hunyad.

URRUGNE, Mm. we Francyi, w dep. Wyższych Pyreneów, o 26 w. na płd.-zach. od Bayonny; 8,633 m.

URSANNE, SAINT-U..., Mm. w Szwajcaryi, w kant. Bern, o 14 w. na płd.-wsch. od Porentruy; 1,281 m.

URSEL, OBER-U..., M. w ks. Nassauskiém, o 6 w. na płd.-wsch. od Königstein, nad rzeką Ursel; 2,400 m. Hamernie miedzi.

URSZULIN, M. w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj. Położone wśród wielkich bagien, którym nadaje swoje nazwisko, na płn.-wsch. od Lublina. Bagna te rozciągają się od Ostrowia, Rudzina na wsch. do Bugu, a na płn. aż do Biały; cała przestrzeń zajmująca przeszło mil 70, przezywana Suchemi gruntami, ma związek z bagnami Poleskiemi, leżącemi na pr. brz. Bugu.

URT, W. we Francyi, w depar. Niższych Pyreneów, o 18 w. na wsch. od Bayonny, nad rzeką Joyeuse; 1,657 m.

URUGUAY, REPUBLICA ORIENTAL DEL-U..., BANDA ORIENTAL, Rzplita Ameryki Płd., nad oceanem Atlantyckim; stolica Montevideo. Leży między 30° i 35° szer. płd., a 54° i 61° dłg. zach. Graniczy na płn. i wsch. z Brazylią, na zach. z la Platą, od któréj odgranicza ją rz. Uruguay, na płd. z Rio de la Plata, a na płd.-wsch. z oceanem Atlantyckim. Rozległość 290000 w. kwad.; 200,000 m. Pobrzeża niskie, płaskie i niezarosłe drzewami. Grunt górzysty na płn., w ogólności żyzny. Klimat zdrowy. Uprawa mało znacząca, lecz chów bydła znakomity. Przemysł żaden. Handel bardzo czynny lecz przerwany z powodu wojny jaką prowadzi to państwo z la Platą. Wędliny i skóry stanowią $^9/_{10}$ ogółu wyprowadzanych płodów. W 1840. r. wartość wywozu wynosiła 51,104,000 franków, a wprowadzonych towarów 41,536,000 franków. Montevideo, Maldonado i Cotonia, są głównemi portami Rzpltéj. Rząd republikański z dwoma izba-

mi. Kodeks francuski przyjęty został za zasadę prawodawstwa. Uznana za Rzplitą w 1828. roku, w skutku traktatu zawartego z Brazylią i z rządem Buenos-Ayres, z którém to państwem przestała wojować dopiero od 1838. r.

URUNSTADT, KARGOWA, M. w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, w cyrk. Domst, nad rzeką Osiczką; 2,058 m.

URYCZ, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Stryjskim, 5 mil od Lubieńca; ta okolica jest napiętrzona skałami zwanemi Kamień pod Uryczem; składają się one z trzech ogromnych skał w czworobok uformowanych, które w pośrodku częścią od natury, częścią rękami ludzkiemi wydrążone, niegdyś w razach potrzeby okolicznym mieszkańcom, później zaś rozbójnikom za kryjówkę służyły. Są tu ślady murów, na sklepieniach jaskiń wykute herby Tarłów, Wojakowskich, Pietraskich, posiadaczy przyległych majętności.

URZĘDÓW, Mm. w król. Polskiém, w gubernii Lubelskiéj; leży nad stawami utworzonemi przez rzeczkę Urzędówkę, uchodzącą z pr. str. do Sanu; 2,000 m., 293 domów drew., 5 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy. W r. 1405. Władysław Jagiełło nadał temu miastu prawo Magdeburgskie. Przy odnowieniu tego przywileju w r. 1457. Kazimierz Jagiellończyk postanowił, aby odtąd między Zawichostem z jednéj strony, a ku Lublinowi aż do Bełżyc, z innych zaś stron na 4 mile do koła od Urzędowa, żadne miasto nie było zakładane. Zygmunt I. i Zygmunt August ponadawali temu miastu wiele przywilejów. W r. 1572. podczas elekcyi Henryka Walezyusza, mieszkał tu poseł cesarski Wilhelm Rosemberg. Za Jana Kazimierza pożary i morowa zaraza do takiego upadku przywiodły Urzędów, że w r. 1653. znajdowało się tylko 37 domów mieszkalnych. Kościół drewniany Św. Michała zgorzał w 1750. r.; Józef Marszałkowski z Urzędowa, kanonik Wojnicki, w rynku nową świątynię wymurował własnym nakładem r. 1755. Kościołek szpitalny Św. Ducha w 1447. r. fundowany, później wyposażony, a potém został zniszczony. Za miastem znajdują się nad źródłem, zwaliska dawnéj murowanéj kaplicy Św. Otylli. Osiadać żydom w mieście nie było wolno. Od r. 1581. z postanowienia sejmu, sądy ziemskie w Wielki Czwartek, a potém we czwartek po Wielkiéj Nocy odprawiały się tu przez trzy dni. Nieopodal miasta znajduje się góra, jedno z najwyższych wzniesień w Lubelskiém.

URZUM, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Wiatskiéj. Odległe od Petersburga 1675 w., od Moskwy 997 wiorst, a 190 wiorst ku płd. od Wiatki; 1,370 m.

UŚCIE, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Stanisławowskim, nad rz. Dniestrem, o 3 mile od Halicza. Był tu dawniéj obronny zamek.

UŚCIE-BISKUPIE, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Czortkowskim, nad rz. Dniestrem, mila od Krzywcza.

UŚCIESZKO, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obw. Czortkowskim, o $1^1/_2$ mili od Tłustego. Już w XII. wieku było to miejsce znakomite zamkiem warownym.

UŚCIŁUG, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Wołyńskiéj, przy ujściu rz. Ług do Bugu. Odległe od Petersburga 1279 w., od Moskwy 1282 w., a 364 w. od Żytomierza.

USEDOM, UZNOIM, M. w Prusach, w prowincyi Pomeranii, o 13 w. na płn.-zach. od Uckermünde, na wybrzeżu przy wejściu do półwyspu utworzonego przez rz. Pennę i Kleiner-Haff; 1,504 m. Sąd grodzki i ziemski. Przemysł rolniczy i rybołowstwo. Miasto starożytne niegdyś warowne.

USEDOM, wyspa w Prusach, przy ujściu rzeki Odry do Bałtyku, na 7 mil długa, zajmuje 10 mil kw.; 12,000 m. Pokryta wzgórzami piasczystemi, nieurodzajna, ma lasy w których się znajduje mnóstwo dziczyzny. Głównem zajęciem mieszkańców rybołowstwo. Główne miasto Swinemünde, a port główny miasta Szczecina; 3,500 m.

USHITZE, M. w Serbii, o 140 w. na płd.-zach. od Belgradu, nad rz. Dzettinje. Jedno z najznakomitszych miast Serbii.

USINGEN, M. w ks. Nassauskiém, o 79 w. na płn.-wsch. od Wiesbaden, nad rz. Usbach; 1,840 m. Sąd apelacyjny księstwa. Szkoła politechniczna początkowa (Realschule). Garbarnie, fabryka flaneli i trykotów. Folusze i młyny.

USLAR, UESLER, M. w król. Hanowerskiém, w ks. Götyngskiém, nad rz. Aale; 9119 m. Handel płótnem i nićmi. Fryszerka żelaza, papiernia, fabryka tytuniu.

USPALLATA, M. w Chili, o 75 w. na płn. od Santjago, leży 4120 stóp wyżéj nad poziomem morza. Niegdyś bogate kopalnie srebra i może dziś najobfitsze w Chili. To miasto leży w dolinie t. n., utworzonéj przez Andy, przerznięte rzeką Rio de Mendoza płynącą od płd. i Rio de San Juan płynącą ku płn., wybiegające na wsch. przez dwa wąskie wąwozy. Jest to przejście najbardziéj uczęszczane z Chili do La Plata.

USSON, M. we Francyi, w dep. Corrèze, o 61 w. na płn.-wsch. od Tulle, nad rz. Sarsoone; 4,350 m.

Kolegium komunalne. Eksploatacya żelaza. Fabryka tkanin wełnianych, siodeł, płótna żaglowego, garbarnia. Piękny most.

USSON, 1) M. we Francyi, w dep. Puy de Dôme, o 8 w. na wsch. od Issoire; 881 m. Rozwaliny dawnéj twierdzy, którą Ludwik XI. zamienił na więzienie stanu, królowa Małgorzata I. żona Henryka IV. mieszkała tu przez lat 20. Ludwik XIII. kazał zburzyć tę warownię w 1634. r. 2) Usson de Poitou, Mm. we Francyi, w dep. Vienne, o 28 w. na płn.-wsch. od Montbrison; 3,780 m. 3) Usson en Forez, Mm. we Francyi, w depar. Ligiery, o 36 w. na płd.-zach. od Montbrison; 3,780 m.

UST-BUCHTARMIŃSKA forteca w ces. Rossyjskiém, w gub. Tomskiéj. Odległa od Petersburga 4528 w., od Moskwy 3850 w., od Tomska 1001 w.

UST-KAMENOGORSK, forteca w ces. Rossyjskiém, w gubernii Tomskiéj. Leży pod 49° 51' płn. szer., 100° 18' wsch. dłg. Odległa od Petersburga 4426 w., od Moskwy 3749 w., od Tomska 899 w.; 2,181 m.

UST-ŁABINSKOE, forteca, w ces. Rossyjskiém, w gubernii Stawropolskiéj. Leży pod 45° 12' płn. szer., 57° 19' wsch. dłg. Odległa od Petersburga 2247 w., od Moskwy 1570 w., od Stawropola 201 w.; 2,764 m.

UST-MEDWEDICZKA, stannica w ces. Rossyjskiém, w Ziemi wojska Dońskiego. Odległa od Petersburga 1548 w., od Moskwy 867 w.

UST-SYSSOLSK, M. w ces. Rossyjskiém, stołeczne pow. t. n., w gub. Wołogodzkiéj. Leży pod 61° 40' szer. płn., a 68° 33' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 1591 w., od Moskwy 1324 w., a 885 w. ku płn.-wsch. od Wołogdy, nad rz. Syssolą; 3,501 m.

USTAN, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Tambowskiéj, stoł. pow. t. n. Odległe o 1192 w. od Petersburga, 997 w. od Moskwy, a 211 w. od Tambowa, nad rzeką t. n., zlewającą się do Woroneża; 7,540 m.

USTARITZ, Mm. we Francyi, w dep. Niższych Pyreneów, o 20 w. na płd. od Bayonny, nad rz. Nive; 2,465 m. Garbarnie.

USTER, Mm. w Szwajcaryi, w kant. Zurich, o 4 w. na płd.-wsch. od Greifensee, nad rz. Aabach; 4,496 m. Uprawa winogradu. Przędzalnie bawełny. Rozwaliny zamku Uster.

USTICA, wyspa w Sycylii, na mr. Tyryjskiém, mała i górzysta. Grunt dość żyzny, lecz brak wody.

USTIUG-WELIKI, M. w ces. Rossyjskiém, stoł. pow. t. n., w gub. Wołogodzkiéj. Odległe od Petersburga 1173 w., od Moskwy 906 w., a 467 w. ku płn.-wsch. od Wołogdy, nad rz. Sakoną; 7,763 m. Fabryki wyrobów złotniczych, mydlarnie, cegielnie, garbarnie, tartaki. Handel znaczny zbożem, słoniną, płótnem, drzewem budulcowém. Handel przewozowy między Azyą i Europą. Walny jarmark w miesiącu lipcu.

USTIUŻNA, M. w ces. Rossyjskiém, w pow. t. n., w gub. Nowgorodzkiéj. Odległe od Petersburga 467 w., 531 w. od Moskwy, a 374 w. ku wsch. od Nowgorodu, nad rz. Mołogą; 1029 m. Eksploatacya żelaza.

USTRZYKI, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obw. Sanockim, o 3 mile od Liska. Fabryka potażu.

USZA, 1) rzeka w ces. Rossyjskiém, w gub. Kijowskiéj, wychodzi z błot na wsch. M. Zwiahla, płynie kręto w kierunku wschodnim, koło Uszomira, Międzyrzecki, Narodzicz, Chabna i wpada do Prypeci pod Czarnobylem. 2) Rzeka w gub. Mińskiéj, poczyna się na płn. od Kajdanowa, wpada do Niemna z prawéj strony. 3) Mała rzeczka, także w gub. Mińskiéj, płynie w okolicy błotnistéj, w kierunku płn.-wsch., wpada do Berezyny na płd. Berezowa. 4) Mała rzeczka w gub. Wileńskiéj, wpada do Wilii z lewéj strony.

USZACZ, mała rzeczka w ces. Rossyjskiém, w gub. Witebskiéj, wypływa z błot niedaleko miasta Pyszna, przechodzi przez jeziorka i wpada do rz. Dźwiny z l. str. na zach. Połocka.

USZCZ, M. w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, w rejencyi Bydgoskiéj, o 17 w. na płn.-zach. od Chodzieży, nad rz. Notecią, przy jéj spływie z Küddów; 1,715 m.

USZKA, mała rzeka w ces. Rossyjskiém, w gub. Podolskiéj, płynie z płn. ku płd. koło Szarawki, Zinkowa i wpada do Kszycy. Uszka płynąc śliczną doliną Maciejowiecką, oblewa skały Morozowskie i Kamień Sokoła, z wydrążoną jaskinią nakształt gniazda orlego.

USZMAJŁA, jedno z największych jezior, w gub. Kurlandzkiéj, w ces. Rossyjskiém, o 3 mile od Goldyki, ma 5 mil obwodu. Na jednéj z jego czterech wysp, w r. 1727. Maurycy de Saxe oszańcował się przeciw Rossyanom.

USZYCA, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Podolskiéj, o 30 w. na płd.-wsch. od Kamieńca, nad rz. Dniestrem; 1,250 m.

UTERSEN, Mm. w Danii, w księstwie Holsztyńskiém, o 16 w. na płd.-wsch. od Glückstadt, nad rz. Pinau; 2,200 m. Fabryka wyrobów garncarskich, rafinerya cukru. Wielki handel bydłem.

UTICA, M. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-York, nad rz. Mohawk i kanałem Erie; 12,782

m. w 1840. roku. Szkoła klasyczna (liceum). Przemysł wyrobów bawełnianych w kwitnącym stanie. Sprzedaż napojów spirytusowych jest zabronioną w miejscach publicznych miasta.

UTOROP, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Kołomejskim, o 3 mile od Kołomei. Warzelnia soli.

UTRATA, mała rzeka w król. Polskiém, pod wsią Wąwołem, nad samym brzegiem rz. Pilicy; płynie rzadkiéj piękności strumień, do tego stopnia obfity w wodę, że w odległości 50 prętów wodościek do niego idący jest w stanie poruszać młyn na dwa koła pod Skierniem. Strumień ten płynie w długości pół mili nad brzegiem Pilicy, do któréj wpada w bliskości wsi Białobrzegi.

UTRECHT, M. w Holandyi, stoł. prow. t. n., o 32 w. na płd.-wsch. od Amsterdamu, nad Starym Renem, który się dzieli na dwie odnogi; 44,000 m. Siedlisko arcybiskupa katolickiego. Uniwersytet założony w 1636. r., drugi po Lejdejskim z biblioteką i z pięknemi kolekcyami naukowemi. Akademia nauk założona w 1778. r. Trybunał handlowy. Mennica. Przemysł czynny, fabryka wyrobów wełnianych, aksamitu, tiulów, rafinerye cukru, warzelnie soli, cegielnie. Miasto niegdyś warowne. Z pomiędzy budynków odznacza się katedra gotycka. Sławne z ogłoszenia uchwały niezawisłości przez 7 Stanów Zjednoczonych i przez słynny traktat z 1579. r., który zakończył wojnę o następstwo tronu Hiszpańskiego. Ojczyzna Adryana VI. papieża, nauczyciela Karola V.

UTRECHTSKA prowincya, w Holandyi, stolica t. n. Rozległość 138820 hektar.; 153,366 m. Grunt płaski, bardziéj wzniesiony na wsch., w ogólności piasczysty lecz żyzny. Zbiór ziemiopłodów, owoców, konopi, wybornego tytuniu. Chów pięknego bydła. Eksploatacya torfu. Przemysł czynny, fabryka sukna, wyrobów wełnianych, jedwabnych, bawełnianych, browary, gorzelnie, cegielnie. Handel masłem, serem, ziemiopłodami i wyrobami rękodzielniczemi.

UTRERA, M. w Hiszpanii, w Andaluzyi, w prow. i o 26 w. na płd. od Sewilli; 12,000 m. Fabryka kapeluszy, wyrobów garncarskich, mydła, blicharnie wosku, krochmalu, olejarnie.

UTTOXETER, Mm. w Anglii, w hrb. i o 23 w. na płn.-wsch. od Stafford, nad rz. Dowe; 5,000 m. Kopalnie żelaza. Liczne kuźnie w okolicach.

UTYCA NOWA, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Podolskiéj. Odległe od Petersburga 1575 w., od Moskwy 1295 w., od Kamieńca Podolskiego 65 w.; 2,540 m.

UXBRIDGE, Mm. w Anglii, w hrb. Midlesex, o 24 w. ku zach. od Londynu, nad rz. Colne i kanałem Grande-Junction; 3,043 m. Ważne fabryki narzędzi rolniczych. Liczne cegielnie. Targi na zboże, jedne z najznaczniejszych w kraju.

UXEMAIN-LA-RUE, UZEMAIN-LA-RUE, Mm. we Francyi, w dep. Vosges, o 12 w. ku płd.-zach. od Epinal, nad rz. Coney; 1,413 m. Kuźnice, fabryki najlepszego żelaza na broń wojenną i zbytkową.

UZDZIEC, jezioro w Prusach, w rejencyi Gdańskiéj, na 5 mil długie, ciągnie się na płd. Kościerzyna.

UZEL, M. we Francyi, w depar. Côtes du Nord, o 15 w. ku płn.-zach. od Loudeac, nad l. brz. rzeki Oust; 2,090 m. w 1841. r. Izba doradcza rękodzielnicza. Znaczne fabryki i punkt główny handlu płótnem i niémi zwanemi Bretońskiemi. Handel owocami, bydłem, sabotami.

UZERCHE, M. we Francyi, w dep. Corrèze, o 35 w. ku płn.-zach. od Tulle, blisko pr. brz. rz. Vezere i jéj zlewu z Bradascon; 3,435 m. w 1846. r.

UZES, M. we Francyi, stołeczne okręgu t. n., w dep. Gard, o 22 w. ku płn. od Nismes, na pr. brz. rz. Auzon. Ludność 7,215 w 1846. r. Inspektorstwo leśne. Kościół konsystoryalny ewangielicki. Kolegium. Fabryka pończoch, dyktury do apretur, wyrobów fajansowych, słynnéj oliwy; przędzalnie jedwabiu, garbarnie, drukarnia. Handel zbożem, bydłem, winami i wódką. Miasto starodawne, niegdyś stołeczne biskupa sufragana Narbonny. W XVI. wieku mieszkańcy tutejsi, przyjąwszy wyznanie ewangielickie, tu się okopali i aż do r. 1629. zachowali niezależność swoją; Ludwik XII. zhołdował go i kazał zburzyć fortyfikacye. Miejsce urodzenia Jana i Jozyasza Merci, Firmina i Aleauzit.

UZNACH, Mm. w Szwajcaryi, w kantonie Saint-Gallen, stoł. okręgu t. n., o 50 w. ku płd.-zach. od Saint-Gallen, w kończynie wsch. jeziora Zurich.

V.

VAAS, Mm. we Francyi, w dep. Sarthe, o 36 w. na wsch. od La Flèche, na pr. brz. rz. Ligiery, pomiędzy Brault i Guicheret; 1,998 m.

VABRES, M. we Francyi, w dep. Aveyron, o 5 w. ku płd.-zach. od St. Affrique, na pr. brz. rzeki Dourdan i blisko jéj spływu z Sorgues. Niegdyś stolica biskupstwa sufr. Albi, którego prałat nosił tytuł hrabiego Vabres.

VACHA, M. w W. księstwie Sax-Wejmar-Eisenach, o 24 w. ku płd.-zach. od Eisenach, na l. brz. rz. Werry; 2,197 m.

VAEROE, wyspa w Norwegii, w amcie Nordlandzkim, na krańcu płd.-zach. archipelagu Lofoden, pomiędzy wyspami Röst i Mösken. Pomiędzy tą wyspą i wyspą Mösken, znajduje się sławny prąd Möskenoes-Ström, albo Mal-Ström.

VADI, M. w król. Sardyńskiém, o 6 w. ku płd.-zach. od Savony, nad odnogą Genueńską; 2,000 m. Twierdza i port wojenny.

VADUZ, M. w księstwie Lichtenstein, stol. tegoż, którego panujący rezyduje w Wiedniu, o 53 w. na płd.-zach. od Bregenz, na pr. brz. Renu; 1000 m.

VAGH-UJHELY, *ob.* NEUSTADT.

VAGNEY, W. we Francyi, w dep. Vosges, o 14 w. na wsch. od Renciremont, nad rzeką Vagney; 3,367 m. Przędzalnia i gręplarnia bawełny. Handel serami.

VAIHINGEN, M. w król. Wirtembergskiém, w cyr. Nekary, o 15 w. na płn.-zach. od Ludwigsburga, a o 25 w. na płn.-zach. od Stuttgartu, nad rzeką Enz; 3,167 m. Przemysł czynny, garbarnie, młyny mączne, olejarnie, fabryka cykoryi i wyrobów nowotnego srebra. Handel drzewem. Dawny zamek hrabiów Vaihingen. Spalone przez Francuzów w 1693. r.

VAILLY-SUR-AISNE, M. we Francyi, w depar. Aisne, o 20 w. na wsch. od Soissons, nad rz. Aisne; 1,594 m. Wina czerwone pospolite. Fabryki octu. Handel winem i octem.

VAISE, Mm. we Francyi, w dep. Rodanu, blisko Lyonu, którego to miasteczko jest przedmieściem w stronie płn.-zach.; 7,822 m. Fabryka kołder, safianu, karminu, indygo, świec jarzących, olejarnie, dystylarnie, fabryka naczyń cynowych, fajek. Drukarnia tkanin, piece gipsowe, cegielnie, browary, hamernia.

VAISON, M. we Francyi, w dep. Vaucluse, o 25 w. na płn.-wsch. od Orange; 2,968 m. Przędzalnie jedwabiu. Miasto zbudowane na miejscu dawnego Vasio. Niegdyś stol. biskupa sufragana Awinionu, założona jeszcze w VI. stuleciu.

VAL d'AIOL, albo LAITRE, Mm. we Francyi, w dep. Vosges, o 13 w. ku płd.-zach. od Remiremont, nad rz. Combaut; 7,040 m. Dystylarnie kirszwaseru. Fabryka kapeluszy słomkowych. Przędzalnie bawełny i tkaniny kartonu. Tartaki hydrauliczne. Warsztaty powroźnicze i blicharnie wosku.

VALAIS, WALLIS, kanton Związku Szwajcarskiego, stol. Sion. Leży między 45° 54' i 46° 35' szer. płn., a 4° 25' i 6° 7' dłg. wsch. Graniczy na płn. z kantonem Bern i Waadt; na zach., płd. i płd.-wsch. z król. Sardyńskiém, a na płn.-wsch. z kantonami Tessin i Uri. Rozległość 110,5 mil kwad. niem. albo 6077 w. kw. Ludność 78,795 m. Mieszkańcy w ogólności wyznają religię katolicką; w Wyższym Valais mówią pospolitém narzeczem francuskiém, a w Niższym staro-germańskiém. Ten kanton zajmuje całkowicie rozległą kotlinę otoczoną pasmem gór najwyższych Szwajcaryi i zawierającą dolinę 160 w. długości a 44 w. szerokości, graniczącą na płn. z krawędziami gór Alp Berneńskich, na płd. z Alpami Penińskiemi i z Alpami Leponckiemi, przerzyna zaś ją rzeka Rodan w całéj długości, od góry Św. Gotarda na płn.-wsch., gdzie ta rzeka ma swoje źródło aż do wąwozu Św. Maurycego na płd.-zach., przez który wypływa, jest to jedyne wyjście jakie przedstawia ta rozległa kotlina, 16 dolin bocznych, a z tych 3 należy do pierwszego pasma, gór, a 13 do dwóch innych, spuszczają się pionowo ku téj rzece. Najwyższe szczyty: Mont-Rosa (4741 metrów), Matterhorn (4618 metr.), Combin (4451 metr.), Breithorn (4004). Liczne i obszerne lodowiny; 23 wąwozów albo przejść wiodących do Włoch, z których najznakomitsze Simplon i Wielkiego Św. Bernarda, jedyne które nie są zamknięte w zimie. Rzeka Rodan jest tylko spławna o 8 w. przed ujściem do jeziora Genewskiego, zasilany mnóstwem potoków spływających z gór, z których główniejsze Dranse i Visp, często wylewa i sprawia wielkie szkody, równie jak potoki wzbierające, które za-

mieniły znaczne obszary na bagna nieżyzne. Część jeziora Genewskiego należy do kantonu, w którym jest mnóstwo pomniejszych jezior. Klimat ostry i zmienny w dolinach pobocznych, w których zima rozpoczyna się w październiku i przedłuża się do połowy maja; bardzo gorący w niższym Valais. Kopalnie żelaza, kamieni i marmurów. Liczne źródła mineralne, z których Brig i Lösch jedynie są eksploatowane. Grunt żyzny w dolinach sposobnych do uprawy; piękne pastwiska i rozległe lasy dębowe, jesionowe, brzozowe, sosnowe i świerkowe na krawędziach gór. Zbiór ziemiopłodów, uprawa winogradu w głębi doliny aż do Brig, drzew owocowych różnych gatunków, nawet okolic południowych. Łąki. Zwierzyny drapieżnéj w obfitości, jako to: kóz dzikich, niedźwiedzi, ostrowidzów, lisów, kun, kozłów. Zakłady naukowe: jedno kolegium albo gimnazyum, jedna katedra prawa i 1 seminaryum teologiczne w Sion, drugie gimnazyum w Brig, a trzecie w opactwie Św. Maurycego w miasteczku tego kantonu. Valais jest drugim kantonem w porządku Związkowym. Rząd jest demokratyczno-reprezentacyjny. Ustawa obowiązująca jest z 14. września 1844. r. Każdy obywatel mający lat 18 ma prawo głosowania w zgromadzeniach wyborczych, wiek zaś dla wybranych jest między 21 a 30 rokiem, względnie do urzędu. Władza prawodawcza wykonywaną jest przez Wielką radę (Landrath), składającą się z biskupa Sionu, z reprezentanta duchowieństwa i z deputowanych (1 z 1,000 mieszkańców), których prezes nosi tytuł Landshauptmana. Deputowani, zwani dixains, obierani są przez kolegia wyborcze składające się z wyborców mianowanych przez zgromadzenia gminne, to jest 1 ze 100 mieszkańców; deputowani pełnią obowiązki przez lat dwa. Ta rada mianuje deputowanych na sejm Związkowy i prawie wszystkich wyższych urzędników, z pełnomocnictwem do spraw zależących od władzy sejmowéj; lecz wszystko co dotycze praw, interesów wojskowych, podatków i naturalizacyi, postanowienia jéj winny być przedstawiane pod Veto lub Referendum ludu i stają się dopiero obowiązującemi po ich przyjęciu przez większość obywateli zebranych w tym celu w zgromadzeniach gmin. Władza wykonawcza i administracyjna jest powierzona Radzie stanu (Staats-Rath), składającéj się z 5 członków wybranych na lat 2 przez Wielką radę z jéj łona lub z obcych, lecz z których dwóch powinno być z Wyższego Valais, a dwóch z Niższego. Kanton składa się z 13 Zehnten albo dziesięcin, z tych 6 należy do Niższego Valais, a 7 do Wyższego. Dziesięciny (Zehnten) składają małe Rzeczypospolite Związkowe, mające oddzielne urządzenia i sprawy; zarząd dziesięciny zostaje pod radą składającą się z pierwszych urzędników gmin które do niéj należą. W każdéj gminie jest zgromadzenie, rada generalna, rada komunalna. Zgromadzenie składające się z mieszczan gminy i obywateli kantonu zamieszkałych w gminie od roku, wykonywa Veto polityczne i mianuje urzędników od niego zależących. Rada generalna składająca się wyłącznie z mieszczan gminy, mianuje członków rady komunalnéj albo municypalnéj (od 3—15 członków), wykonywających obowiązki policyi miejscowéj. Na cały kanton jest jeden trybunał najwyższy albo centralny z 11 członków, rozsądzający przestępstwa polityczne i druku, i 1 trybunał apelacyjny z 7 sędziów, którego prezes ma tytuł Wielkiego Sędziego; w każdéj z 13 dziesięcin jest trybunał I. instancyi, wyrokujący w odwołaniu się do wyroków niższych sędziów, w tym trybunale zasiada 5 sędziów i 4 assesorów, a prezes nosi tytuł Wielkiego Kasztelana (dziesięcina może mieć 2 trybunały), w każdéj gminie gdy mieszkańcy zgodzą się na to, jest jeden sędzia pokoju albo kasztelan, przed którym strony winny się stawić do pojednania, i który wyrokuje ostatecznie w sprawach nie przenoszących 25 franków. Członkowie dwóch trybunałów kantonowych są wybierani przez Wielką radę i z jéj łona lub z obcych, członkowie każdego trybunału I. instancyi przez radę właściwéj dziesięciny, a kasztelan przez zgromadzenie obywateli gminy. Kanton Valais dzieli się na trzy okręgi wojskowe, z których każdy zostaje pod zawiadowstwem pułkownika dowodzącego, i na ośm sekcyi, z których każdéj przewodniczy oficer okręgowy. Siła zbrojna składa się z kontyngensu związkowego albo wyborowego, to jest: z 1,280 ludzi, z rezerwy i kontyngensu landweru (w równéj liczbie), i z 6,000 ludzi składających resztę landweru. W 1837. roku kontyngens związkowy kantonu wynosił: 2,241 ludzi (200 karabinierów, 1,975 piechoty i 66 pociągowych), oraz 60 koni i 11,490 franków. W 1842. r. dochody kantonu wynosiły 390,000 fr. Kanton składa dyecezyę Sionu, któréj biskup obierany jest przez kapitułę katedry i deputowanych dziesięcin, dzieli się zaś na 107 parafij. Dziesięciny: Conches, Brig, Viege, Barogne, Loeche, Sierre, Sion, Hercus, Conthey, Martigny, Entremont, St.-Maurice i Monthey. Kanton Valais był oddzielony od Szwajcaryi w 1801. r. i tworzył Rzplitą pod opieką Francyi do 1810. r.; od tego czasu przyłą-

czony został do cesarstwa Francuskiego pod nazwą depar. Simplon. Przywrócony Związkowi Szwajcarskiemu w 1815. r.

VALBENOITE, W. we Francyi, w dep. Ligiery, o 8 w. ku płd.-wsch. od St.-Etienne, nad rz. Furens; 5,504 m. Kuźnie, hamernie stali. Fabryka strun, karminu, jedwabiów farbowanych.

VALDAGNO, Mm. w król. Lombardzko-Weneckiém, w gub. Weneckiéj, o 32 w. ku płn.-zach. od Wicenzy, nad rz. Agno; 3,500 m.

VAL-DE-PENAS, M. w Hiszpanii, w Nowéj Kastylii, o 40 wiorst ku płd.-wsch. od Ciudad-Real; 12,000 m. Zbiór wybornego wina. Fabryka płótna i mydlarnie.

VALDERROBRES, M. w Hiszpanii, w Aragonii, o 24 w. ku płd.-wsch. od Alcaniz, nad rz. Matarraną; 2,500 m.

VALDIVIA, M. w Chili, stoł. prowincyi t. n., o 377 wiorst ku płd. od miasta Conception; 1,500 m. Twierdza. Wyborny i rozległy port. Założone przez Valdivia.

VALDOBBIANE, Mm. w król. Lombardzko-Weneckiém, w gubernii Weneckiéj, o 45 w. ku płn.-zach. od Trewizy, nad zlewem rz. Piave; 2,500 m. Przędzalnie jedwabiu.

VALENCA, Mm. w Portugalii, w prow. Minho, o 57 w. ku płn. od Braga, nad rz. Minho; 1,700 m. Warownia.

VALENÇAY, M. we Francyi, w dep. Indre, o 39 w. ku płn.-zach. od Châteauroux, nad rz. Nahon; 3,425 m. Dobre wina czerwone. Fabryka czapek, przędzalnie wełny. Przepyszny zamek, w którym byli osadzeni infanci hiszpańscy od 1808 —1814. r.

VALENCE, 1) M. we Francyi, stoł. dep. Drôme, o 560 w. ku płd.-wsch. od Paryża, nad rz. Rodanem. Leży pod 44° 55' 55" szer. płn., a 2° 33' 9" dłg. wsch. (Wyniosłość rz. Rodanu 102 metr.). Ludność 13,901 m. Siedlisko biskupa sufragana Avignonu. Kościół konsystorski ewangelicki. Inspektoryat leśny. Kolegium komunalne. Szkoła normalna początkowa. Kursa bezpłatne geometryi i mechaniki przemysłowéj. Biblioteka publiczna (15000 tomów). Muzeum. Towarzystwo departamentowe rolnicze, statystyczne, sztuk i nauk przyrodzonych. Wystawa płodów departamentu. Kassa oszczędności. Fabryka oliwy, makaronów, rznięcie kamieni młyńskich, drukarnie tkanin, farbiarnie, garbarnie, grępiarnie jedwabiu, fabryka powozów. Handel wybornem winem, zbożem, wódką, oliwą, orzechami, owocami, jedwabiem. Miasto wielkie, dość dobrze zabudowane, lecz w ogólności ma nieregularne ulice. Godnym uwagi jest most wiszący, katedra z grobowcem Piusa VI. zmarłego w tém mieście, pałac sądowy, teatr. To miasto będące stolicą Segaulan przed zdobyciem przez Rzymian, zostało osadą rzymską pod Wespazyanem. Należało kolejno do królów Burgundyi, Franków, Arles i do hrabiów Tuluzy, i było stolicą prowincyi Valentinois, nareszcie biskup panujący w 1449. r. uznał się lennikiem Ludwika XI., będącego podówczas Delfinem. W Walencyi odbywało się 8 soborów, z tych główniejsze w latach: 374., 585. i 855., a ostatni w 1248. Ojczyzna Championeta. 2) Valence-D'Agen, M. we Francyi, w dep. Tarn i Garony, o 25 w. na zach. od Moissac; 3,266 m. W tém mieście przysposabiają pióra do pisania, oraz pierze i puch z piór surowych sprowadzanych z Rossyi i Holandyi. Fabryka płótna, kapeluszy, garbarnie, cegielnie.

VALENCIENNES, M. we Francyi, okręgowe, w depar. Północnym, o 51 w. ku płd.-wsch. od Lille, przy zlewie rz. Skaldy z Ronellą; 22,040 m. Miasto warowne z cytadelą, twierdza I. rzędu. Dyrekcya artyleryi. Komora. Trybunał handlowy. Kolegium komunalne. Szkoła specyalna handlowa. Akademia malarstwa i rzeźby. Kursa fizyki i chemii. Biblioteka publiczna (18000 tomów). Muzeum obrazów starożytności i historyi naturalnéj. Towarzystwo rolnicze, nauk i sztuk, Inkasów, filharmonijne, handlowe. Kassa oszczędności. Lombard. Wystawa płodów przemysłu i sztuk; 3 drukarnie. Fabryka batystu, gazy i wielce cenionych koronek. Drukarnie batystu, linonu, muślinu, gazy i perkalu. Blicharnie płótna, farbiarnie, mydlarnie, warzelnie soli, rafinerye cukru, fabryka kobierców, wag i miar; dratwy, czernidła zwierzęcego, wyrobów chemicznych, blicharnie wosku, fabryka gwoździ, rzemieni, gorzelnie, olejarnie, gisernie, rznięcie marmurów, fabryki machin. Handel węglem kopalnym, winem, wódkami, oliwą, mydłem, drzewem budulcowém i opałowém, płótnem, kartonem, bielizną stołową i suknem. Walne jarmarki na bydło. Port. Miasto w ogólności źle zbudowane, mające ciasne i kręte ulice. Godnemi uwagi są: plac publiczny i piękny arsenał. Obwarowane przez Vaubana, obronne mocną cytadelą, uważane jest za jedno z najważniejszych miejsc Francyi. Bardzo starożytne i dawna twierdza. Niegdyś stolica Hainaut. Oblężone i zdobyte przez Małgorzatę Parmeńską w 1567. r., oblegane bezskutecznie przez Tureniusza w 1656. r., zdobyte w 1677. r. przez Ludwika XIV. i przyłączone do Francyi w 1678. r. traktatem w Nimwedze zawartym. Austryacy opa-

nowali je w 1793. po 65. oblężeniu. Miejsce urodzenia Troissarta i Watteau'go.

VALENGIN, M. w Szwajcaryi, stol. hrb. (Grafschaft) t. n., w kant. Nefszatelskim, o 4 w. ku płn.-zach. od Nefszatelu, nad rz. Seyon; 550 m. Fabryka zegarków.

VALENSOLLE, Mm. we Francyi, w depar. Niższych Alp, o 48 w. ku płd.-zach. od Digne; 3,049 m. Zbiór i handel migdałami. Olejarnie, garbarnie.

VALENTIA, KILLMORE, wyspa w Irlandyi, w hrb. Kerry, na oceanie Atlantyckim. Rozległość 9,600 akrów; 2,500 m. Grunt bardzo żyzny. Eksploatacya gliny. Port wyborny w ciaśninie oddzielającéj wyspę od Irlandyi.

VALENTINE, M. we Francyi, w dep. Wyższéj Garony, o 2 w. ku płd. od St.-Gaudens, nad rzeką Garoną; 1,250 m. Przejście do Katalonii.

VALENTINO, SAN-V.., Mm. w król. Neapolitańskiém, w prow. Środkowéj Abruzyi, o 22 w. ku płd.-zach. od Chieti; 2,500 m.

VALENZA, M. w król. Sardyńskiém, w prow. i o 11 w. ku płn. od Aleksandryi, nad rzeką Po; 7,500 m.

VALERY-EN-CAUX, St.-V..., M. we Francyi, w depar. Niższéj Sekwany, o 30 wiorst ku płn. od Yvetot, nad kanałem la Manche; 5,404 m. Port rybacki, handlowy. Trybunał handlowy. Komora. Składy towarów, soli. Handel drzewem, węglem, sodą warek, piaskowcem.

VALERY-SUR-SOMME, St.-V..., M. we Francyi, w depar. Somme, o 20 w. ku płn.-zach. od Abbeville, nad rzeką Somme, o 11 w. od morza; 3,351 m. Port handlowy. Komissoryat i kassa marynarki. Szkoła hydrograficzna 4. klassy. Trybunał handlowy. Komora. Fabryka wyrobów ślusarskich, lin i powrozów, olejarnie. Warsztaty statków. Handel ważny przewozowy. Składy win i wódek. Uzbrajanie statków. Z tego portu wypłynął Wilhelm Zdobywca dla zawojowania Anglii 30. września 1066. r.

VALETTA, CITTA-VALETTA, M. na wyspie Malcie i stolica téjże, na pobrzeżu wsch. wyspy; 35,000 m. Miasto jedno z najwarowniejszych w świecie. Siedlisko arcybiskupa Malty i gubernatora wojennego. Port wojenny z arsenałem i szpitalem królewsko-angielskim. Uniwersytet z biblioteką, gabinetem starożytności i ogrodem botanicznym. Fabryka tkanin bawełnianych i jedwabnych. Handel bardzo czynny. Ważne stanowisko dla wszystkich statków płynących do Lewantu, a mianowicie dla pakebotów francuskich. To miasto dzieli się na 5 części, mających oddzielne nazwy i które tworzą jakby 5 cytadel, te są: Citta-Nuova albo la Valetta, Citta-Floriana, Citta-Vittoriosa, la Senglea i Barmola. Warownie są tak dalece umocnione, że można uważać to miasto jako niezdobyte. Ma dwa wyborne porty z każdéj strony wybrzeża ziemi, na któréj jest wzniesione. Z budynków celniejsze są: dawny pałac wielkich mistrzów Maltańskich, dom zgromadzenia kawalerów, ratusz, słynny szpital Św. Jana i t. d. Valetta wytrzymała pamiętne oblężenie Turków w 1665. r. Zdobyta przez Francuzów w 1798. roku. W kilka czasów potém połączone floty angielska i portugalska pod dowództwem Nelsona obległy to miasto. Generał Vaubois poddał się po dwuletniéj blokadzie, co jest uważane za jeden z najpiękniejszych czynów wojennych.

VALGORGE, Mm. we Francyi, w dep. Ardèche, o 19 w. ku płn.-zach. od Largentière, nad rzeką Baune; 1,347 m.

VALGRANA, Mm. w król. Sardyńskiém, w prow. i o 13 w. ku zach. od Coni, nad rz. Grana; 1,700 m.

VALIE-PUTNA, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Czerniowieckim, 2 mile od Poschoritta. Urząd pocztowy.

VALLAURIS, W. we Francyi, w dep. Var, o 16 w. ku płd.-wsch. od Grasse; 2,482 m. Eksploatacya manganezu. Fabryki wyrobów garncarskich.

VALLECORSA, Mm. w pań. Kościelném, o 24 w. ku płd. od Frosinone, nad rz. Rio di Valle Frata; 3,000 m.

VALLENDAR, M. w Prusach, w prow. Reńskiéj, o 4 w. ku płn.-wsch. od Koblenc, nad rz. Renem; 3,135 m. Uprawa winogradu. Fabryka sukna i skór, farbiarnie.

VALLERAUGUE, M. we Francyi, w dep. Gard, o 21 w. ku płn. od la Vigan, nad rz. Herault; 3,890 m. Kościół konsystorski ewangelicki. Wielki zbiór kasztanów. Liczne przędzalnie jedwabiu surowego i wyrobionego, fabryka pończoch jedwabnych. Handel deskami i drzewem do ciesiołki.

VALLIER, St.-V..., M. we Francyi, w dep. Drôme, o 32 w. ku płn. od Valence, nad rz. Rodanem, przy zlewie Galaure; 3,008 m. Przędzalnie, gręplarnie jedwabiu, wyroby garncarskie, cegielnie, piece gipsowe, fabryka wyrobów chemicznych, młyny mączne.

VALLIÈRES, W. we Francyi, w depar. Creuse, o 12 wiorst ku płn.-wsch. od Aubusson; 2.250 m. Znaczny handel bydłem, które hodują w okolicach.

VALLON, 1) Mm. we Francyi, w dep. Ardèche, o 22 w. ku płd.-wsch. od Largentière; 2,677 m. Kościół konsystorski ewangelicki. Uprawa mor-

wowych drzew. Chów jedwabników. Garbarnie. 2) Mm. we Francyi, w depar. Sarthe, o 24 w. ku zach. od Le Mons, nad rz. Geay; 1,844 m. Fabryka wyrobów wełnianych i płócien.

VALLS, M. w Hiszpanii, w Katalonii, w prowincyi i o 17 w. ku płn. od Tarragony, a 3 w. od Traucoli; 9,000 m. Miasto przemysłowe. Garbarnie, gorzelnie.

VALMONTONE, M. w pań. Kościelném, w delegacyi Velletri, o 7 w. ku płd.-wsch. od Palestrina; 1,100 m.

VALMY, W. we Francyi, w dep. Marny, o 9 w. od St. Menehould; 466 m. Zwycięztwo Francuzów pod dowództwem Kellermana nad Prusakami 20. września 1792. r.

VALOGNES, M. we Francyi, okręgowe, w dep. la Manche, o 58 w. ku płn.-zach. od St.-Lo, nad rz. Merderet; 6,379 m. Kolegium komunalne. Biblioteka publiczna (15000 tomów). Towarzystwo rolnicze. Kassa oszczędności. Fabryka blondyn i koronek w zakładzie dobroczynności. Garbarnie, farbiernie. Handel masłem, lnem, nićmi, płótnem, piórami gęsiemi, miodem, woskiem, rybami, drobiem, zwierzyną. Jarmarki na zboże. Ojczyzna Vicq-d'Azira, Letournera, Daciera.

VALOIRES, Mm. w król. Sardyńskiém, w prow. Sabaudyi, o 19 w. ku płd.-wsch. od St.-Jean de Maurienne; 2,000 m.

VALPARAISO, M. w Chili, o 137 w. ku płn.-zach. od Santiago, nad zatoką Wielkiego oceanu Spokojnego 26,000 m. Warsztaty okrętowe. Port handlowy. Składy handlu Chili i jedno z najhandlowniejszych miejsc Ameryki nad Wielkim oceanem. Wywóz zboża do Callao i Punama, łoju, skór, miedzi do Indyi i Chin, metali drogich, indygo, wełny, sassaparyli. Obronne trzema warowniami i baterya. Częste trzęsienia ziemi.

VALRÉAS, M. we Francyi, w depar. Vaucluse, o 33 w. ku płn.-wsch. od Orange, nad rz. Coronne; 4,690 m. Zbiór marzanny, jedwabiu, kasztanów, wina i oliwy. Fabryka wyrobów jedwabnych, garbarnie.

VALS, Mm. we Francyi, w dep. Ardèche, o 29 w. ku zach. od Privas, nad rz. Ardèche, przy zlewie z rz. Volane; 2,834 m. Winnice, drzewa morwowe, oliwne, migdałowe. Przędzalnie jedwabiu, papiernie. Zakład wód mineralnych. W pobliskości skały bazaltowe po obu brzegach rz. Volany, zwane Drogą Olbrzymów.

VALSESIA, prowincya król. Sardyńskiego, stol. Varallo. Rozległość 200 mil kw. włos. albo 68600 hektarów, z których 11434 hekt. ziemi uprawnéj, 22866 hekt. lasu, a 34200 hekt. nieuprawnéj ziemi i 33,109 m. Grunt górzysty. Płody ziemi i bydło w przybliżeniu: zboża 12000 hektolitrów, wina 26700 hektol., oliwy orzechowéj w dostatecznéj ilości; wołów i krów 6,000, koni 120, osłów 65, mułów 80, kóz 2,000, baranów 9,150, wieprzy 1,488, jedwabiu 35000 libr. Eksploatacya żelaza, miedzi, pięknego marmuru, kamieni wapiennych. Fabryka płótna i papieru.

VALSPIR, dolina we Francyi, w depar. Wschodnich Pyreneów, otoczona Pyreneami oprócz ze wschodu. Niegdyś hrabstwo składające część Cerdanii w dawnéj prowincyi Roussillonu, którego Prats de Mollo było stolicą.

VALTELLINO, prowincya w król. Lombardzko-Weneckiém, w gub. Medyolańskiéj, stol. Sondrio. Rozległość 59,6 mil kw. niem. Ludność 93,939 m. Zawiera część wyższą doliny Adda, jednéj z najżyzniejszych w Alpach, od źródła Addy do jeziora Como. Dzieli się na 7 dystryktów i 79 gmin. Zawiera 1 miasto, 6 miasteczek i 234 wsi.

VALVA, Mm. w król. Neapolitańskiém, w Principato Citeriore, o 11 w. ku płn.-wsch. od Calabrito; 1,400 m. Siedlisko biskupa.

VAN, 1) po ormiańsku CHAMIRAMA-KERI, M. w Turcyi azyatyckiéj, nad wschodniém pobrzeżem jeziora t. n.; 20,000 m. Miało być rezydencyą Semiramidy. Niektóre szczątki starożytności wskazują ważność tego miasta, jakie niegdyś zajmowało. 2) Jezioro w Turcyi azyatyckiéj, w Kurdystanie. Rozległość 7650 w. kw. Ma 4 wyspy, na jednéj z nich jest klasztor Ormiański. Woda jego jest mętną. Marznie w części płn.-wsch. podczas ostrych zim.

VAN-DIEMENS-LAND, KRAJ OGNISTY, TASMANIA, wyspa w Australii angielskiéj, na płd. od Nowéj Holandyi, od któréj oddziela ją ciaśnina Bass, stol. Hobart-Town. Leży między 41° 20' i 43° 40' szer. płn. Rozległość 70200 w. kwad.; 45,846 m., z których 26,055 wolnych osadników i 18,133 deportowanych. Arborigeni zniknęli w kilku latach już to w skutku walk toczonych z Europejczykami, już też z powodu przymuszonéj emigracyi do wyspy Flinders, do któréj rząd angielski zniewalał tę nieszczęśliwą ludność; 4 ostatnich Tasmańczyków wywieziono w 1834. r. Wyspa ma kształt trójkąta, którego wierzchołek zwrócony jest ku płd. Terytoryum składa się z równin i dolin żyznych, otoczonych górami od 1000—1500 metr. wysokości. Wiele jest rzek i jezior, z których jedno ma 96 w. obwodu. Na pobrzeżach jest wiele portów. Klimat jest tam zdrowszy lecz zimniejszy jak w Sydney.

Bogactwa mineralne stanowią głównie: węgiel i ruda żelazna wydająca 80 na 100 metalu. Natrafiają także na ślady miedzi, ołowiu, cynku, manganezu. Grunt w ogólności żyzny i pokryty w części pięknemi trawami albo lasami. W 1838. roku było: 108008 akrów ziemi uprawnéj, a z tych 41760 akrów pod pszenicę, 13500 akrów pod jęczmień, 21600 akrów pod owies, 3500 akrów pod kartofle, 9100 akrów pod rzepak i 17000 akrów na pastwiska. Głównym płodem z chowu bydła jest wełna; w 1838. r. było owiec 1,214,000, bydła rogatego 75,000, koni 9,650 i 2,400 kóz. Główniejsze przedmioty handlu wywozowego są: wełna, tran, fiszbin i kory; z wprowadzonych towarów: artykuły kolonialne, wina, narzędzia rolnicze i t. p. Wyspa zostaje pod zarządem gubernatora wmowo-otworzonéj Walii. Wice-gubernator Van-Diemenu ma sobie dodaną radę prawodawczą i wykonawczą. Dzieli się na 15 obwodów. Wyspa odkrytą została przez Tasmana w 1643. r. Anglicy założyli na niéj pierwszą osadę dla deportowanych w 1803. r.

VANDALIA, M. w Stanach Zjednoczonych, stoł. państwa Ilinois i stolica hrb. Fayette, o 515 w. na zach. od Washingtonu, nad rz. Kaskasią; 2,000 m.

VANDSBURG, M. w Prusach, w rejencyi Marienwerder (Kwidzyńskiéj), nad jeziorem tegoż nazwiska; 1,300 m.

VANIKORO, ILE-DE-LA-PÉROUSE, MANIKOLO, wyspa w Polynezyi, na archipelagu Santa-Cruz. Grunt górzysty i niezdrowy dla Europejczyków, zresztą bardzo żyzny. Kapitan angielski Dillon który ją zwiedził w 1826. r., znalazł na pobrzeżu wsch. ślady rozbicia okrętu La Perousa.

VANNES, 1) M. we Francyi, stoł. dep. Morbihan, o 500 w. na zach. od Paryża, nad rz. Vannes i blisko jéj ujścia do odnogi Morbihan. Leży pod 47° 39' 31" szerok. płn., a 5° 5' 41" dłg. zach. Ludność 12,974 m. Siedlisko biskupa sufragana Tours. Kassa marynarki. Trybunał handlowy. Szkoła hydrograficzna 4. klassy. Komora. Składy soli. Kolegium komunalne. Kursa botaniki. Biblioteka publiczna (8000 tomów). Muzeum historyi naturalnéj. Towarzystwo rolnicze. Towarzystwo polymatyczne. Wystawa płodów, sztuk i przemysłu. Dom centralny karny dla kobiet. Fabryka sukna, płótna, serwet i koszul w zakładzie dobroczynnym Św. Ludwika. Przędzalnie bawełny, garbarnie, gisernia żelaza i mosiędzu. Wywóz soli, zboża, łoju, jabłeczniku, miodu, wosku, masła, żelastwa, wina Bordeaux. Połów sardynek. Miasto starożytne otoczone dawnym murem. Celniejsze gmachy są: piękny kościół St.-Paterno i szpital. Port o 16 w. od morza w końcu części rzeki spławnéj Vanne i 5 warsztatów okrętowych. 2) Les-Vannes, gruppa wysepek we Francyi, w depar. Morbihan, na oceanie Atlantyckim, naprzeciw ujścia rz. Vilaine.

VANS, LE-V..., M. we Francyi, w dep. Ardèche, o 25 w. ku płd.-zach. od Largentière, nad rzeką Chassezac; 2,916 m. Winograd, morwy, oliwki, kasztany. Fabryka wyrobów jedwabnych, przędzalnie parowe. Handel płótnem, tkaninami, zbożem, bydłem, kasztanami.

VANVES, VANVRES, W. we Francyi, w dep. Sekwany, o 6 wiorst ku płn. od Sceaux; 2,662 m. Eksploatacya kamieni ciosowych. Fabryka wyrobów ślusarskich. Warownia o 3700 metrów od muru obwodowego paryskiego.

VAPRIO, Mm. w król. Lombardzko-Weneckiém, w gub. Medyolań., nad rz. Addą; 2000 m. Papiernia.

VAR, 1) rzeka w Europie, zlew do mr. Śródziemnego, pomiędzy król. Sardyńskiém i Francyą. Źródło u stóp góry Garret w Alpach morskich. Bieg około 115 wiorst. Żeglowna w małéj części. 2) Departament we Francyi, stol. Draguignan. Leży między depar. Niższych Alp i Ujść Rodanu; graniczy z pań. Sardyńskiém i mr. Śródziemném, którego pobliskie wysepki należą do tego departamentu, z tych celniejsze są: Lerina i grupa Hyères. Leży między 42° 58' i 43° 55' szer. płn. Rozległość 720837 hektarów. Ludność 349,859 m. (184,204 mężczyzn i 163,655 kobiet), w 19 gminach liczących po 3,000 m. przeszło, jako to: Antibes, Barjols, Brignolles, Connes, Cotignac, Cuers, Draguignan, Grasse, Hyères, Lorques, Le Luc, St.-Masinini, Olliules, Rians, Le Seyne, Sollus-Pont, Toulon, St.-Tropez, Venu. Terytoryum składa się po większéj części z kotlin kilku małych rzek, z których główniejsze są: Argens, Gapaux i la Siagne, na wsch. leży w kotlinie Varu i oblany dolną częścią téj rzeki stanowiącą granicę pomiędzy Francyą i Państwem Sardyńskiém, na płn. i w całéj szerokości w kotlinie Rodanu, gdzie płynie Verdon zlew Durancy, na zach. w kotlinie dwóch rzeczek Are i Veaune. Kraj całkiem górzysty mianowicie na płn. i płn.-wsch. i pokryty odnogami Alp, z których najwyższe szczyty tworzą długie pasmo otaczające kotlinę Argens i zamykające się prawie całkowicie. Pobrzeże wyniosłe, bardzo strome, tworzące kilka małych lagun i wiele odnóg z których główniejsze są: Juan i Napouse de Grimaud, oraz piękna zatoka Tulońska. Ziemia żyzna w niższych okolicach. Kraj rolniczy i eksploatacyjny.

Rolnictwo mało postępowe. Zbiór niedostateczny ziemiopłodów: wina czerwonego w nadmiarze, w ogólności dobrych gatunków wino białe i likworowe. Znakomita uprawa oliwnych drzew, morw i drzew owocowych południowych, kaparowych, pomarańczowych, cytrynowych i figowych. Uprawa drzew korkowych, kwiatów woniejących, róż, jaśminów i t. d. Piękne i rozległe lasy, w których znajdują się drzewa do budowy okrętów sposobne. W 1839. roku, ziemia urodzajna zawierała 707696 hekt.; z których 84313 hek. pod pszenicą 6314 pod żyto; 4890 pod jęczmień; 4483 pod owies; pod mais i proso 69 hek.; pod kartofle 3428; pod jarzyny 5899 hek.; winnice 39243 hek.; ogrody 2529 hek.; buraki 92 hek.; oliwki 54787 hek.; konopie 123 hek.; morwy 786 hek.; łąki naturalne 7767 hek.; sztuczne 5933 hek.; pastwiska i stepy 140991 hek.; lasy rządowe 10301 hek.; sady 2158 hek. Płody wraz z nasieniem: pszenicy 806083 hektol.; metelu 61591 hek.; żyta 38643 hek.; jęczmienia 34908 hek.; owsa 84431 hek.; maisu i prosa 1201 hek.; kartofli 177590 hek.; jarzyn 52958 hek.; wina 1635156 hek.; buraków 23670 hek.; oliwy 56128 hek.; konopi 2139 hek.; ziarn i 56708 kilogr.; przędzy, siana 144946 cent. metrycznych, drzewa z lasów rządowych 615709 sterów. Chów znakomity mułów, osłów, owiec, kóz, jedwabników i pszczół. W 1839. r. było koni 11,165, mułów 21,100, osłów 12,998, bydła rogatego 11,353, owiec 294,100, wieprzy 37,739, kóz 34,800. Jedwabniki wydały w 1825. r. 115,494 kilogr. kokonów i 8,884 kilog. jedwabiu surowego. Eksplotacya mineralna dość znakomita, której płodami są: sól, ruda, marmury, kamienie, wapno i t. d. W 1839. r. z jednego jeziora słonego otrzymano 120,000 cent. metr. soli wartości 120000 fr.; wartość z kopalni marmurów 325,359 fr. Ważny połów ryb na pobrzeżach, mianowicie tuńczyków i sardynek. Zbiór czerwcu. Przemysł fabryczny ogranicza się na eksploatacyi płodów miejscowych, z tych główniejsze są: wódki, likwory, essencye i perfumy, konfitury, jedwab przędzony i korki. Z pomiędzy innych płodów, mydła, papier, skóry, broń z arsenału tulońskiego. Główniejsze przedmioty handlu wywozowego. Wino i wódka, oliwa, owoce, i pomarańcze z wysp Hyerskich, cytryny, śliwki brignolskie, figi, rodzynki i t. d. perfumy i essencye. Jarmarków 205 w 85 gminach i trwające przez 295 dni, 17 głównych portów morskich w Badedol, S-'Nazadre, Ambiers, La Seyne, Toulon, Porquerolles, Port-Gros, Solins, Hyerés, Levubes, Lavazdon,-sur-Troper, Ste-Maxime, Gros-de-Cagnes, St.-Raphael, Cannes, Golfe Jouan i Antibes. W 1842. r. było zakładów naukowych wyższych 17, z których 3 kolegia komunalne w Draguignan, Grosse i Tulonie. Zakładów początkowych: 1 szkoła normalna departamentowa w Brignolles, 6 szkół wyższych komunalnych, 579 początkowych, w których 19,002 uczniów w zimie, w téj liczbie 224 szkół komunalnych. W 1841. r. było szpitali i przytułków 51. Podział administr. i sądowy był na 4 okręgi: Brignolles, Draguignan, Grosse i Toulon, 34 kantony (35 Sądów Pokoju), 203 gmin. Departament należy do dyecezyi biskupstwa Frejus, zależy od Sądu Apellacyjnego i Akademii uniwersyteckiéj w Aix i od dywizyi wojskowéj w Marsylii.

VARADES, Mm. we Francyi, w dep. Niższéj Ligiery, o 12 w. na wsch. od Ancenis, nad rz. Ligierą; 3577 m. Huta szklana. Dobre wina białe.

VARAGES, W. we Francyi, w dep. Var, o 28 w. ku płn.-zach. od Brignoles; 1478 m. Zbiór oliwy. Fabryki fajansu. Folwark wzorowy. Handel płodami południowemi.

VARAGGIO, Mm. w król. Sardyńskiém, o 11 w. ku płn.-wsch. od Savony, nad odnogą Genueńską; 1800 m. Mały port.

VARALLO, M. w król. Sardyńskiém, stoł. prowincyi Valsessia, o 62 w. ku płn.-zach. od Nowary, nad rz. Sessią; 3500 m. Kolegium komunalne. Fryszerki żelaza i miedzi.

VARDAR, rzeka w Turcyi europejskiéj, zlew do odnogi Salonickiéj. Bieg około 289 w.

VARDE, M. w Danii, w sztyfcie Ribe, nad rz. Varde-Aa, o 14 w. od jéj ujścia; 1020 m. Garbarnie, fabr. tytuniu, gorzelnie. Wywóz wyrobów garncarskich.

VAREL, M. w W. księstwie Oldenburgskiém, w cyr. Neuenburg, nad odnogą Jubde; 3200 m. Mały port handlowy i rybacki. Zamek hrabiów Bentinck.

VARENNES-EN-ARGONNE, 1) M. we Francyi, w dep. Meuse, o 29 w. ku płn.-zach. od Verdun, nad rz. Aire; 1538 m. Fabr. płótna konopnego, sukna, kapeluszy pilśniowych, fajansu i wyrobów garncarskich; papiernie, olejarnie, garbarnie, handel wędlinami. Pamiętne przyaresztowaniem Ludwika XVI. i jego rodziny 20. czerwca 1792. roku. 2) Varennes sous-Dun, W. we Francyi w dep. Saony i Ligiery, o 15 w. ku płd. od Charolles; 1424 m. 3) Varennes-sous-Monsoreau, W. we Francyi, w dep. Maine i Ligiery, o 13 w. ku płd.-wsch. od Saumur, nad Ligierą; 2558 m. 4) Varennes sur- Allier, M. we Francyi, w dep. Allier, o 45 w. ku płn.-zach. od la Palisse, nad rz. Allier; 2493 m.

VARESE, 1) M. w król. Lombardzko-Weneckiém, o 53 w. ku płn.-zach. od Medyolanu, w del. Bergamo, nad rz. Oloną, bliskojeziora swéj nazwy, zlewającego się do jeziora Maggiore; 8500 m. Zbiór wina, jedwabiu. W okolicach liczne wille i pałace. Sacro Monte di Varese miejsce pielgrzymek i dawny klasztor dell'Annunziata. 2) Mm. w król. Sardyńskiém, w prow. i o 22 w. ku płn.-wsch. od Chiavari, na pochyłości płd.-zach. Apenin; 1800 m.

VARETS, Mm. we Francyi w dep. Cerrèze, o 8 w. ku płd.-zach. od Brives, nad rz. Vezere, przy zlewie do Ligiery; 1406 m. Dobre wina czerwone.

VARHELY, M. w ces. Austryackiém, w Siedmiogrodzie, w żupaństwie Hunyad, o 19 w. ku płd.-zach. od Hatszeg. Piękne i liczne zwaliska Ulpia-Trajana u Rzymian, niegdyś Varmezigelhusa czyli Zarmizagelhusa, stolica Daków.

VARINAS, BARINAS, M. w Wenezueli, stoł. prowincyi swéj nazwy, o 480 w. ku płd.-zach. od Caracas, nad rz. Santo-Domingo; 10000 m. Handel mianowicie tytuniem.

VARS, Mm. we Francyi, w dep. Charente, o 13 w. ku płn. od Angoulème, nad rz. Charente; 1987 m.

VARZI, 1) Mm. w księs. Parmy, w oklicy Borgataro, o 48 w. ku płd.-zach. od Borgo-San-Domino, nad rz. Zeno; 1800 m. 2) Mm. w król. Sardyńskiém, w prow. Bobbio, o 91 w. ku płd. wsch. od Voghera; 1700 m.

VARZY, M. we Francyi, w dep. Nièvre, o 15 w. na płd.-zach. od Clamecy; 3333 m. Kolegium komunalne. Garbarnie.

VASARHELY, 1) Mm. w Węgrzech w żupaństwie i o 54 w. na zach. od Wesprim, u podnóża Somló. Zbiór win cenionych z Somló. 2) Hod-Mezo Vasarhely, Mm. w Węgrzech, w żupań. Csongrad, o 25 w. ku płn.-wsch. od Szegedinu, nad bagniskiem Hod; 27192 m. Zbiór wina, tytuniu i owoców. Chów bydła. Gimnazyum ewangelickie. 3) Kézd Vasarhely, Mm. w Siedmiogrodzie, stoł. 2go pułku pogranicznego Szeklerów; 4848 m. Gimnazyum, szkoła dzieci wojskowych. Gorzelnie. Chów bydła. 4) Maros Vasarhely, po niemiecku Neumarkt, Markstadt i Szeklermarkt, M. w Siedmiogrodzie, stoł. sztulu Maros, o 72 w. ku płd.-wsch. od Klausenburga, nad rz. Maros, 12000 m, po większéj części Szeklerów, Węgrów i Cyganów. Miasto warowne. Sąd Apellacyjny. Liceum (kolegium) ewangelickie z biblioteką i drukarnią. Gimnazyum katolickie. Szkoła normalna początkowa katolicka. Biblioteka publiczna hrabiów Teleki (60000 tomów) z gabinetem mineralogicznym. Zbiór cenionego tytuniu, zboża, owoców i winogradu. Dawny zamek warowny Maros-Vasarhely zamieniony w cytadelę z pięknym kościołem gotyckim.

VASCONGADAS-PROVINCIAS, prowincye Baskijskie. Część Hiszpanii zawierająca prowincyę Guipuzkoę, Biskaję i Mavę i która dawniéj składała podział polityczny królestwa.

VASSY, 1) M. we Francyi, w dep. Wyższéj Marny, o 60 w. ku płn.-zach. od Chaumont, nad rz. Blaise; 2812 m. Kolegium komunalne. Uprawa wina. Fabr. gwoździ, nożownictwo, fabr. sikawek, blichy woskowe. W okolicach wiele kuźnic, giserni, handel żelazem, drzewem, wyrobami, nożownictwem. Tutaj wyrznięto kalwinistów w 1562. z rozkazu księcia Gwizyusza. 2) Mm. we Francyi, w dep. Calvados o 17 w. ku wsch. od Vire; 3196 m. Garbarnia.

VAST, LE V....., Mm. we Francyi, w dep. Manche, o 19 w. ku wsch. od Cherburga. nad rz. Sare; 1706 m. Blicharnie wosku. Przędzalnie hydrauliczne bawełny. Młyny mączne. Papiernie. Garbarnie. Farbiarnie.

VASTO d'AMMONE, M. w król. Neapolitańskiém, w prow. Abruzyi środkowéj, o 71 w. ku płd.-wsch. od Chieti, nad morzem Adryatyckiém; 8600 m. Fabryka wyrobów garncarskich. Źródła mineralne. Handel i rybołowstwo.

VATAN, M. we Francyi, w dep. Indre, o 20 w. ku płn.-zach. od Issoudan; 3142 m. Handel wełną.

VATHY, M. stoł. wyspy Thiaka (Itaki), nad wsch. pobrzeżem wyspy; 1800 m. Port handlowy.

VAUBRECOURT, Mm. we Francyi, w dep. Meuse, o 20 w. na płn. od Bar-le-Duc, nad rz. Aisne, blisko jéj źródła; 1264 m.

VAUCLUSE, 1) departament we Francyi, stoł. Avignon. Leży między departamentami Drôme, Ardèche, Gard, Ujścia-Rodanu, Niższych Alp i Wyższych Alp. Między 43°35' i 44° 25' szer. płn. Rozległy 355056 hektarów. Ludność 259,154 m. (131,259 męż. i 127,895 kobiet). Położony całkowicie w kotlinie Rodanu, na lewym brzegu téj rzeki, odgraniczającéj go na wsch. i na prawym brzegu Duransy, będącéj jego granicą od płd. Przerznięty wielu rzekami spływającemi w większéj części do Rodanu, z których główniejsze są: Lez, Aigues, Ouvèze, do którego wpadają Auzon i Nesque, i Cavallon. Rzeka Sorgues spływ Nesque bierze początek w pieczarze zwanéj Wodotryskiem Vauclusy. Kraj prawie cały górzysty i znacznie pochylony ku dolinie Rodanu, pokryty na wsch. potężnemi odnogami Alp, z których główniejsze są: góra Ventoux 2066 metr.

i Lébèron 1760 metr. wysokości. Ziemia żyzna w niektórych dolinach tylko. Dzieli się według swéj przyrody na kraj górzysty 50340 hekt.; krzaki 61200 hekt., ziemi urodzajnéj 15469 hekt.; ziemi kredziastéj lub wapiennéj 41720 hekt., zwirowatéj 26840 hekt., kamienistéj 82300 hekt.; piasczystéj 27155 h. Kraj rolniczy i mało rękodzielniczy. Rolnictwo postępowe. Zbiór niedostateczny ziemiopłodów; uprawa na wielką skalę marzanny, morwy, uprawa drzew oliwnych i owocowych, korjandru, anyżu, buraków cukrowych; wina w ogóle w obfitości, najlepsze czerwone są z Chateauneuf-du-Pape i Sorgues, niektóre likworowe, mianowicie muszkatel z Beaume i wina z Grenache i z Mazan, Rozległość i podział ziemi urodzajnéj. Ziemi uprawnéj 331401 hektarów, z których pod pszenicę 40514 hekt.; pod metel 11142; pod żyto 150111 hekt.; grykę 299 hekt.; kartofle 5052 hekt.; pod jarzyny 2105 hekt.; winnice 26697 hekt.; ogrody 922 hekt.; rzepak 33 hekt.; oliwki 4039 hekt.; morwy 3986 hekt.; łąki naturalne 7924 hekt.; sztuczne 7934; pastwiska, stepy i krzaki 63125; odłogi i ugory 55203 hekt.; lasy 60883 hekt. (lasy Rządowe 3740 hekt.). Płody wraz z wysiewem: pszenicy 402594 hekt.; żyta 126489 hekt.; jęczmienia 13063 hekt.; owsa 84618 hekt.; maisu i prosa 10898 hekt.; gryki 2167 hekt.; kartofli 338758 hekt.; jarzyn 18884 hekt.; wina 237238 hekt.; buraków 119775 cent. metrycznych; rzepaku 314 hekt.; oliwy 5252 hekt.; marzany 96461 cent. met.; konopi 2031 hek.; siemienia 58209 koligr.; przędzy, siana 206181 cent. metrycznych, drzewa 54305 ster. Konsumcya wraz z wysiewem: wódki 1005 hektol.; pszenicy 602692 hekt.; żyta 602692 hekt.; jęczmienia 18216 hekt.; owsa 234332 hekt.; maisu i prosa 10781 hekt.; gryki 3201 hekt.; kartofli 395918 hekt.; jarzyn 62067 hekt.; wina 308341 hekt.; buraków 82798 cent. metr.; siana 231356 cent. Najgłówniejszą gałęzią hodowania są jedwabniki, pszczół obfitość W 1839, r. było koni 7099, mułów 19647, osłów 7,262, bydła rogatego 1,439, owiec 241,118, wieprzy 42,932, kóz 5,755. Jedwabniki wydały w 1835. r. 1,600,885 kilogr. kokonów i 133,407 kilog. jedwabiu surowego. Eksploatacya mineralna mało znacząca: wydobywają żelazo, ziemie pirytowe, piaskowiec brukowy, glinę garncarską i jaspis. Wiele jest źródeł mineralnych, z których słynniejsze siarczane w Vaqueira, w Aurel i w Gigondas. Zbiór kantaryd i trufli. Przemysł rękodzielniczy czynny jedynie w dwóch miastach w Avignon i w Orange, którego głównym płodem są wyroby jedwabne. W innych miejscowościach wyrabiają sukna pospolite, tkaniny wełniane, płótna, papier, szkła, fajans, wyroby garncarskie; są też garbarnie, walcownie ołowiu i miedzi, gorzelnie. Główniejsze artykuły handlu wywozowego są: wina, jedwabie, marzana, wosk i miód. Jarmarków 177 w 61 gminach i trwających 219 dni. Rozwój ogólny dróg i kommunikacyi w 1837. r. 4527, 5 w. Podział gruntów względnie do dochodów z nich wpływających (ogólna powierzchnia wynosiła 347,377 hekt., w 1834. r.)· grunta opodatkowane 322,193 z których przypadało na wody 163 hekt.; powierzchnię zabudowań 1048 hekt.; 52236 włości, a z tych 51594 domów mieszkalnych, 304 młynów, 2 kuźnice i 336 innych fabryk; grunta nieopodatkowane wynosiły 15185 hekt.; z tych na drogi 6546 hekt.; na wody 8170 hekt.; lasy 419 hekt.; budowle publiczne 50 hekt.; W 1842. r. było 14 zakładów naukowych wyższych, z których 1 kolegium w Avignon, 4 kolegia komunalne w Apt, Carpentras, Orange i Pertuis, i 9 pensyonatów. Zakładów początkowych 16438 uczniów w zimie, w téj liczbie 175 szkół komunalnych, w których 104 męzkich, 17 mieszanych i 54 żeńskich, 12,621 uczniów w zimie, a z tych 8,228 chłopców i 4,393 dziewcząt. Zakłady dobroczynne w 1841. r. 60 szpitali i przytułków. Podział administra. i sądowy, był na 4 okręgi: Apt, Avignon, Carpentras, Orange; 19 kantonów (22 Sądów Pokoju) i 148 gmin. Departament składa dyecezyę Arcybiskupstwa Awinionu, należy do Sądu Apellacyjnego i Akademii Uniwersyteckiéj w Nimes i do dywizyi wojskowéj w Marsylii. 2) W. we Francyi, w dep. Vaucluse, o 29 w. ku wsch. od Avignone, nad rz. Sorgue; 455 m. Fabryka marzanny. Przędzalnia jedwabiu. Papiernie. Handel jedwabiem. Słynna z pobytu Laury i Petrarki. O 2 w. na wsch. wodotrysk Vaucluzy jeden z najpiękniejszych w Europie, położony w wnętrzu rozległéj i głębokiéj pieczary, któréj wejście tworzy sklepienie łukowe u podnóża skały ostrokrężnéj, ten wodotrysk daje początek rzece Sorgue.

VAUCOULEURS, M. we Francyi, w dep. Meuse, o 20 w. ku płd.-wsch. od Commercy, nad rz. Meuse; 2626 m. Dobre wina czerwone. Fabryki szlafmyc bawełnianych, płótna i tkanin w kraty. Garbarnie. Chów i handel koni. Folwark wzorowy i stadnina koni. Miasto odstąpione Filipowi Walezyuszowi w 1355. r. przez Joinvilla i przyłączone do korony za Karola V. W Vaucouleurs Joanna d'Arc ofiarowała się Robertowi de Baudricoult wygnać Anglików oblegających Orlean. Wioska Tusey, w któréj niegdyś królowie Francyi mieli dom

wiejski, i gdzie się odbywał sławny synod zwany Synodem Tousey, należy do tego miasta. Miejsce urodzenia opata Lavocat, autora słownika geograficznego ogłoszonego pod pseudonimem „Vosqieu."

VAUGIRARD, W. we Francyi, w dep. Sekwany, o 8 w. ku płn. od Sceaux i stykająca się z Paryżem ku płd.-zach.; 13701 m. Eksploatacya kamieni ciosowych. Fabryka krochmaliku, cegielnie krzesiwek fosforycznych, sznurków z kauczuku. Uprawa wapna hydraulicznego i zwyczajnego, cymentu rzymskiego; fabryki gwoździ, kleju, wody zwanéj Javel, wyrobów garncarskich, czernidła roślinnego, wyrobów chemicznych, ceraty, plecionki na kapelusze damskie, krochmalu. Pralnie dla Paryża. Wyoby machin, walcownie, farbiarnie. Handel drzewem opałowém i węglami.

VAURY, Saint-V..., M. we Francyi, w depar. Creuse o 10 w. ku płn.-zach. od Guéret; 2577 m.

VAUVERT, M. we Francyi, w dep. Gard, o 20 w. ku płd.-zach. od Nismes; 4206 m. Kościół konsystorski ewangielicki. Wina czerwone do pędzenia wódki. Fabryki czapek jedwabnych; zbiór oliwy; dystylarnie.

VAUX, 1) W. we Francyi, w dep. Rodanu, o 14 w. ku płn.-zach. od Villefranche-sur-Saône; 2181 m. 2) W. we Francyi, w dep. Sekwany i Oazy, o 4 w. ku wsch. od Wersalu, nad rz. Sekwaną; 1050 m. 3) Vavxen-Arronaise W. we Francyi, w dep. Aisne, o 30 w. ku płn. zach. od Vervins; 1621 m. Fabryki szali i nowości.

VAY, W. we Francyi, w dep. Niższéj Ligiery, o 36 w. ku płd.-zach. od Chateaubriant; 2515 m.

VAYRES, 1) W. we Francyi, w dep. Girondy, o 8 w. na zach. od Libourne, nad rz. Dordogne; 1519 m. 2) W. we Francyi, w dep. Wyższéj Vienne, o 8 w. ku płd. od Rochechouart; 1779 m.

VEBRE, W. we Francyi, w dep. Cantal, o 22 w. ku płn.-wsch. od Mauriac, nad rz. Sumeine; 1440 m.

VECHEL, Mm. w Niderlandach, w Brabancyi północnéj, o 24 w. ku płn. od Eindhoven, nad rz. Aa; 3000 m. Fabryka płótna, garbarnie, browary, olejarnie, handel znaczny masłem.

VECHTA, M. w księstwie Oldenburgskiém, okręgowe, o 50 w. ku płd. od Oldenburga, nad zlewem Hasé; 2500 m. Dom karny i więzienie, Gimnazyum. Szkoła normalna początkowa katolicka. Fabryka płótna.

VECHTE, rzeka w Niemczech zlewa się Zuiderzee pod Günemuen (w Holandyi) pod nazwą Zwarte. Water którą przybiera powyżéj Hasselt. Źródła na płn. od Billerbeck (w Prusach, w Westfalii). Bieg 182 w. przez Metelen, Schüttdorf, Neuenhaus, Gramsbergen, Ommen i Hasselt. Spławna od Schüttdorf. Główne zlewy Dinkel i Regge z l. strony.

VECKERHAGEN, Mm. w księstwie Hssen Kasselskim w prow. Niższéj Hessyi nad rz. Wazerą; 800 m. Piece hutnicze i kuźnice. Dawny zamek wybudowany przez landgrafów Heskich w 1430. r.

VEDÈNES, W. we Francyi, w dep. Vaucluse, o 7 w. ku płn. wsch. od Avignione; 1240 m. Fryszerki ołowiu, miedzi i cynku.

VEDRIN, W. w Belgii, w prow. Namur, o 3 w. ku płn. od Namur; 1200 m. Eksploatacya ołowiu, pirytów siarczanych i gliny do wypalania.

VEEN, HOHE V...., płasko-wzgórze w Europie (w Prusach i w Belgii, pomiędzy rz. Roer i Meusą. Łączy się z Ardenami na zach., a z Eifel od wsch. Średnia jego wyniosłość wynosi 615 metr. W przestrzeni jego znajdują się bagna, torfowiska i licha roślinność.

VEERE, M. w król. Niderlandzkiém, w prow Zeelandyi, o 7 w. ku płn.-wsch. od Middeburga, nad płn.-wsch. pobrzeżem wyspy Valcheren; 1,500 m. Port handlowy i rybacki.

VEGESACK, Mm. należące do okręgu wolnego M. Bremy, o 22 w. ku płn.-zach. od Bremy, nad rz. Wezerą i w obrębie król. Hanowerskiego leżące. Szkoła majtków. Żegluga czynna. Warsztaty okrętowe. Gisernia żelaza.

VEGLIA, KARK-V..., 1) wyspa w Dalmacyi, na odnodze Quarnero. Rozległość 1300 w. kw. niem.; 20,000 m. Górzysta i nieżyzna na płn. i wsch., a urodzajna w innych stronach. Chów bydła. 2) M. w Dalmacyi, na pobrzeżu płd.-zach. wyspy t. n; 3,600 m. Siedlisko biskupa sufragana Göritz. Mały port.

VEILE, M. w król. Duńskiém, w sztyfcie i o 75 w. ku płn.-wsch. od Ribe, w głębi Veile-Fjord; 1,310 m. Dom karny. Fabryka mydła, sukna, skór, krochmalu. Wywóz drzewa, zboża, łoju. Mały port.

VEIT, 1) St.-Veit, M. w ces. Austryackiém, w Niższéj Austryi, o 22 w. ku płd. od St.-Pölten; 143 m. Eksploatacya lasów. Kuźnie żelaza. Rozwaliny zamku Hohenstaufen od 1229. r. 2) W. w ces. Austryackiém, w Niższéj Austryi, w gub. Wiedeńskiéj, na zach. od Wiednia i nad rz. Wiedenką; 1,220 m. Zamek arcybiskupów Wiednia. 3) W. w ces. Austryackiém, w Niższéj Austryi, nad strumykiem Triestiny; 918 m. Fryszerka miedzi i fabryka machin rozmaitych, jedna z najznakomitszych w państwie. 4) Veit, Fanum-Sancti-Viti, M. w Austryi, w Karyntyi, o 19 w. ku płn. od Klagenfurtu, nad rz. Glan; 1,506 m. Fabryki żelastwa. Aż do 1518, r. stolica Karyntyi i rezydencya książąt do 1292. r.

VELEZ, 1) M. w Nowéj Grenadzie, stoł. prowincyi t. n., o 75 w. ku płd.-zach. od Socorro, nad rzeką Suarez; 2,500 m. Bogate kopalnie złota. 2) Velez-Blanco, Mm. w Hiszpanii, w Andaluzyi, w prowincyi Grenadzie, o 62 w. ku płn.-wsch. od Baza. 3) Velez-Malaga, M. w Hiszpanii, w Andaluzyi, o 31 w. od Malagi, nad mr. Śródziemném; 15,000 m. 4) Velez-Rubio, Mm. w Hiszpanii, w Andaluzyi, o 6 w. ku płd. od Velez-Blanco; 12,000 m.

VELICSNA, NAGY-FALN, Mm. w Węgrzech, w żup. Arwa, o 9 w. na zach. od Also-Kubin, nad rz. Arwą; 1,535 m. Uprawa lnu. Fabryka płótna i handel płótnami.

VELLERON, M. we Francyi, w depar. Vaucluse, o 12 w. na płd. od Carpentras; 1,085 m. Eksploatacya kamieni ciosowych, gipsu, wapna. Cegielnie, piece wapienne, machina parowa, piece koksowe, piece pudlingowe. Zakład wód mineralnych.

VELLETRI, 1) M. w pań. Kościelném, stol. delegacyi i dystryktu t. n., o 35 w. ku płd.-wsch. od Rzymu; 12,000 m. Siedlisko biskupa. Godny uwagi ratusz, zbudowany w 1529. r. przez Bramanta; oraz pałace Ginetti i Borgia. Miejsce urodzenia cesarza Augusta. 2) Legacya, stolica Velletri. Rozległość 163500 hekt. Ludność 57,517 m. Ma tylko jeden dystrykt.

VELLORE, M. w Indyach angielskich, o 128 w. ku płd.-zach. od Madrasu, w obw. Arcot. Miasto warowne, dokąd się schroniła rodzina Tippo-Saiba po wzięciu Seringapatam.

VELSIQUE, Mm. w Belgii, w Wsch. Flandryi, o 14 w. na wsch. od Audenarde; 2,648 m. Przędzalnie lnu i bawełny z 165 warsztatami.

VENAFRO, M. w król. Neapolitańskiém, w Terra di Lavoro, w okręgu Piedimonte, o 19 w. ku płd.-zach. od Isernia, nad rz. Volturno; 3,000 m.

VENANT, St.-V..., M. we Francyi, w dep. Pas de Calais, o 15 w. ku płn. od Béthune; 2,584 m. Twierdza 4. rzędu. Dom dla 125 obłąkanych dla obojga płci.

VENASCA, 1) Mm. w król Sardyńskiém, w prowincyi, i o 19 w. ku płd.-zach. od Saluces, nad rz. Vraita; 2,250 m. 2) M. w Hiszpanii, w Aragonii, o 102 w. ku płn.-wsch. od Barbastro, nad rzeką Esserą. Miasto warowne. Kopalnie srebra, miedzi i ołowiu.

VENASQUE, Mm. we Francyi, w dep. Vaucluse, o 14 w. ku płd.-wsch. od Carpentras, nad rz. Nesque; 1,054 m. Przędzalnie jedwabiów.

VENCE, M. we Francyi, w depar. Var, o 22 w. ku płn.-wsch. od Grasse; 3,101 m. Papiernia. Niegdyś biskupstwo sufragana Embrun.

VENDEUIL, Mm. we Francyi, w depar. Aisne, o 16 w. ku płd. od St.-Quentin, nad rzeką Oise; 1,725 m. Przędzalnie bawełny i folusz.

VENDEUVRE, Mm. we Francyi, w depar. Aube, o 25 w. ku zach. od Bar-sur-Aube; 1,841 m. Fabryka szlafmyc bawełnianych, płótna, sieci. Garbarnie, białoskórnie. Fabryka wyrobów fajansowych, garncarskich, cegielnie, gorzelnie, olejarnie.

VENDOEUVRES, W. we Francyi, w dep. Indre, o 24 w. ku płd.-zach. od Chateauroux; 1,550 m. Piece pudlingowe, kuźnice.

VENDOME, M. we Francyi, okręgowe, w dep. Ligiery i Cher, o 35 w. ku płn. zach. od Blois, nad rz. Ligierą; 8,481 m. Biblioteka publiczna (5000 tomów). Komissoryat rolniczy. Znamienite fabryki rękawiczek skórzanych, trykotów bez szwów, kobierców, der końskich, linotów bawełnianych, waty, sabotów. Papiernie, farbiarnie, garbarnie, białoskórnie. Kolegium jedno z najpiękniejszych we Francyi, piękne koszary jazdy z dawnego pałacu książąt Vandôme. Miejsce urodzenia Ronsarda.

VENDOSTENA, wyspa należąca do król. Neapolitańskiego, w grupie Ponzy, na mr. Tyryjskiém. Mała i żyzna.

VENDRELL, M. w Hiszpanii, w Katalonii, o 26 w. ku płn.-wsch. od Tarragony, nad mr. Śródziemném; 3,800 m. Mały port.

VENDRESSE, W. we Francyi, w depar. Ardennes, o 20 w. ku płd.-wsch. od Mézières; 1,118 m. Dystylarnie wódki. Piec wysoki, fabryka pocisków wojennych.

VENGEONS, W. we Francyi, w depar. Manche, o 12 w. ku płn. od Mortain; 1,781 m. Fabryka żelastwa, kotlarnie, papiernia.

VENISSIEUX, W. we Francyi, w depar. Isére, o 20 w. na płn. od Vienne; 3,176 m.

VENLOO, VENLO, M. w król. Niderlandzkiém, w prow. Limburgskiéj, o 22 w. na płn.-wsch. od Ruremonde, nad rzeką Meuse; 6,600 m. Warowne. Izba handlowa. Lombard. Gorzelnie, olejarnie, blicharnie, garbarnie, browary, fabryki tytuniu, warzelnie soli, fabryka szpilek. Handel czynny.

VENOSA, M. w król. Neapolitańskiém, o 37 w. na płn. od Potenza, nad rz. Olfanto; 6,000 m. Siedlisko biskupa. Piękna katedra. Miejsce urodzenia Horacyusza.

VENRAY, Mm. w Niderlandach, o 31 w. ku płn. od Ruremonde; 4,340 m. Garbarnie, farbiernie, fabryka syropu z marchwi.

VENTABREN, W. we Francyi, w depar. Ujścia Rodanu, o 14 w. na wsch. od Aix; 1,357 m. Fabryka oliwy. Hamernie miedzi.

VENTIMIGLIA, M. w król. Sardyńskiém, o 33 w. na płn.-wsch. od Nicei, nad rz. Roja, przy jéj ujściu do odnogi Genueńskiéj; 5 000 m. Twierdza. Siedlisko biskupa sufragana Genui. Kolegium. Seminaryum teologiczne. Arsenał. Mały port handlowy i rybacki. Zburzone przez Francuzów i obwarowane na nowo w 1831. i 1832. r.

VENTOUX, góra we Francyi, w dep. Vaucluse, w Alpach, na płn.-wsch. od Carpentras. Wysokość 1909 metr. Tak zwana z przyczyny panujących na niéj gwałtownych wiatrów.

VENTRON, W. we Francyi, w dep. Vosges, o 33 w. ku płd.-wsch. od Remiremont; 1,324 m. Fabryka kartonu. Handel winami.

VENZOLASCA, W. we Francyi, w dep. Korsyki, o 26 w. na płd. od Bastia; 1,172 m. Mały port.

VENZONE, M. w król. Lombardzko-Weneckiém, o 28 w. na płn.-zach. od Udine, nad rzeką Tagliamento.

VERA, M. w Hiszpanii, w Andaluzyi, o 15 w. na płn.-wsch. od Majacar, nad morzem; 800 m. Mały port.

VERA-CRUZ, M. w Meksyku, stol. depar. t. n., o 319 w. na wsch. od Meksyku, nad odnogą Meksykańską, w pobliskości bagniska zaraźliwe wyziewy wydające. Leży pod 19° 11' 52" szer. płn., a 98° 29' dłg. zach. Temperatura średnia + 27° C. Ludność 12,000 m. Główny port meksykański nad odnogą Meksykańską i jeden z najznakomitszych portów Ameryki. Wywóz złota, srebra, koszenilli, cukru, mąki i indygo, skór garbowanych, sasaparylli, jalapy, mydła, gorzałki, kakao, merkuryuszu, żelaza, stali. Miasto zabudowane w dawnym guście hiszpańskim, którego port jest broniony przez warownię St. Jean d'Ulloa, położony na wyspie odnogi Meksykańskiéj. Febra żółta jest tutaj panującą. Zdobyte przez Francuzów w 1839. r. i przez Amerykanów w 1847. r.

VERAPAZ, M. w Guatemali, o 231 w. ku płn.-wsch. od Guatemala la Nueva, nad rzeką Potachic; 12,000 m.

VERBASZ, rzeka w Turcyi azyatyckiéj, zlew do Sawy pod Gradiska; bieg około 204 w.

VERBERIE, M. we Francyi, w dep. Oise, o 16 w. ku płn.-wsch. od Senlis, nad rz. Oise; 1,325 m. Uprawa cebul i konopi. Fabryka ałunu i lubryki, cegielnie, olejarnie, papiernia. Wody mineralne żelazne, zimne.

VERBICARO, Mm. w król. Neapolitańskiém, w Kalabryi Środkowéj, nad mr. Tyryjskiém; 3,500 m.

VERBO, Mm. w Węgrzech, o 45 wiorst na płn.-wsch. od Nitra; 2,660 m. Fabryka sukna. Jarmarki walne na zboże.

VERCELLI, 1) M. w król. Sardyńskiém, o 79 w. na płn.-wsch. od Turynu, stoł. prowincyi t. n., nad rz. Sezia; 18,000 m. Twierdza. Siedlisko arcybiskupa. Kolegium królewskie. Seminaryum teologiczne. Szkoła medycyny. Miejsce pobytu Wielkiego rabina. Przędzalnie jedwabiu. Katedra i kilka pięknych kościołów. Verceil kilka razy było zdobywane przez Francuzów. 2) Prowincya w pań Sardyńskiém, stolica t. n. Leży między 45° 8' i 45° 38' szer. płn. Rozległość 383 m. kw. włoskich, z których 102623 mil ziemi uprawnéj, 14944 mil lasów, 6860 mil nieużytków. Eksploatacya kamieni wapiennych i osełek. Ziemiopłody: zboża 598494 hekt., jarzyn 17474 hekt., wina 21103. Wołów 8,424, krów 18,464, koni 2,185, osłów 1,582, mułów 980, owiec 3,317, wieprzy 10,788, jedwabiu 92000 kilogr. Eksploatacya żelaza. Fabryka płótna, bawełny, kapeluszy słomkowych. Dzieli się na 13 mandamento, a te zawierają 65 gmin.

VERDELOT, W. we Francyi, w dep. Sekwany i Marny, o 24 w. ku płn.-wsch. od Coulommiers, nad rz. Petit-Morin; 1,195 m. Fabryka sznurówek i kordonku.

VERDEN, M. w ks. Hanowerskiém, w ks. Bremen i Verden, o 80 w. ku płd.-zach. od Stade, nad rz. Allen; 17,162 m.

VERDUN, 1) Verdun-Sur-Garonne, M. we Francyi, w dep. Tarn i Garonne, o 32 w. ku płd.-wsch. od Castelsarasin, nad rz. Garonną; 4,131 m. 2) Verdun-sur-le-Doubs, M. we Francyi, w dep. Saony i Ligiery, o 22 w. ku płn.-wsch. od Châlon-sur-Saone; 2,050 m. Fabryka białych dachówek i wyrobów garncarskich. 3) Verdun-sur-Meuse, M. we Francyi, okręgowe, w dep. Meuse, o 47 w. ku płn.-wsch. od Bar le Duc, nad rz. Meuse; 13,4448 m. Twierdza I. rzędu. Siedlisko biskupa sufragana Besançon. Inspektoryat leśny. Dyrekcya inżynieryi. Trybunał handlowy. Kolegium komunalne. Szkoła duchowna. Biblioteka publiczna (1600 tomów). Muzeum historyi naturalnéj, starożytności i obrazów. Towarzystwo filharmonijne i filomatyczne. Wystawa płodów przemysłu. Kasa oszczędności; 2 drukarnie. Fabryka cukrów i likworów, szlafmyc, szczotek, wyrobów nożowniczych, szmuklerskich; garbarnie, farbiarnie, olejarnie, gisernie. Handel winem, wódkami, likworami, oliwą. Miasto starożytne przyłączone do Francyi traktatem w Münster.

VERGARA, BERGARA, Mm. w Hiszpanii, w prowincyi Guipuzcoa, o 9 w. na płd. od Placencyi,

nad rz. Devą; 4,000 m. Konwencya pomiędzy dowódzcami wojsk karlistowskich i krystynowskich, w skutku której pierwsze broń złożyło i przeszło do Francyi.

VERGAVILLE, Mm. we Francyi, w dep. Meurthe, o 18 w. na wsch. od Chateau-Salins; 1,230 m. Przędzalnie bawełny, olejarnie, garbarnie.

VERIA, CARAFERIA, M. w Turcyi europejskiéj, w Rumelii; 8,000 m. Fabryka bawełny, farbiarnie.

VERIN, M. w Hiszpanii, w Galicyi, o 84 w. na płd.-wsch. od Orense, nad rz. Tamaya; 1,000 m.

VERMAND, Mm. we Francyi, w dep. Aisne, o 12 w. na płn.-zach. od St.-Quentin; 1,200 m.

VERMENTON, W. we Francyi, w depar. Yonne, o 22 w. ku płd.-wsch. od Auxerre, na pr. brz. rz. Cure; 2,557 m. Stołeczne kantonu. Dobre wina czerwone zwyczajne. Handel drzewem. Bednarstwo.

VERMONT, państwo w Stanach Zjednoczonych Ameryki Płn., stol. Montpelier. Leży pomiędzy 42° 38' i 75° 15' dłg. zach. Graniczy na płn. z Niższą Kanadą, na zach. z New-Yorkiem, na wsch. z New-Hampshire, a na płd. z Massachussets. Rozległość 265512 w. kw. Ludność 291,948 m. Grunt górzysty, przerznięty pasmem gór zielonych (Green-Mountains), zkąd ten kraj przybrał nazwę. Oblany rzekami: Michisconi, la Moelle, Onion i Otteretech; zlewami jeziora Champlain, Connecticut i jego zlewami: West, River i Pasumsic. Oprócz jeziora Champlain, są jeszcze jeziora: Mumphramagog, Wilougby i Bambazon. Klimat chłodny w zimie, gdyż termometr opada do—14° R., gdy w lecie podnosi się do +27°. Grunt lesisty i w ogólności żyzny. Główniejsze ziemiopłody: pszenica, mais, jęczmień, żyto, owies, konopie, kartofle, owoce, jarzyny i inne rośliny. W 1840 r. zebrano pszenicy 495800 buszli, jęczmienia 54781 buszli, owsa 2222584 buszli, żyta 230998 buszli, jarego 228416 buszli, maisu 1119678 buszli, chmielu 48137 funt., kartofli 8869751 buszli, siana 836739 ton, konopi i lnu 29 ton, tytuniu 585 funtów, wełny 3669235 funt., wina 94 gallonów. Chów bydła stanowi główną zamożność państwa. W 1840. r. było koni i mułów 62,400, rogacizny 381341, owiec 1,681,819, wieprzy 203,800 i t. d. Przemysł rękodzielniczy dość ważny, w 1840. r. było 95 przędzalni wełny (1,450 robotników), które wydały wyrobku wartości 1,331,933 dolarów; 7 przędzalni bawełny, wydały wyrobku za 113,000 dol.; 261 garbarni, 17 papierni i 29 drukarni. Eksploatacya żelaza, ołowiu i blejwasu. Wyprowadzają ztąd głównie płody lasów, chowu bydła i ziemiopłody do sąsiednich państw. Ludność według obliczenia z 1840. r. 291,948 m., z których 291,218 białych (146,378 mężczyzn i 144,840 kobiet) i 730 kolorowych. Niemasz niewolników. Władza najwyższa zostaje w dwóch izbach, składających się z senatu (30 członków) i z izby reprezentantów (233 członków) wybieranych na rok jeden. Władza wykonawcza powierzona jest gubernatorowi obieranemu na rok jeden przez naród. Zarząd sprawiedliwości zostaje pod sądem najwyższym, złożonym z prezesa i 2 sędziów. Sędziowie wybierani są na rok jeden. W 1840. r. było szkół początkowych (Common-schools) utrzymywanych kosztem państwa 2402 z 82,817 uczniami, szkół wyższych (Academies and Grammar Schools) było 46 z 4,113 uczniami; 3 wyższe szkoły (Universyty albo College). Siła zbrojna albo milicya liczyła w 1840. r. 27,536 ludzi. Dochody państwa tegoż roku wynosiły 90,794 dollarów, a wydatki 90,000 dollar. Państwo nie ma długu. Na kongres wysyła 2 senatorów i 5 reprezentantów. Hrabstwa z ich ludnością: Addisson, stolica Midleburg; 23,582 m. Bennington, stol. Bennington i Manchester; 16,872 m. Caledonia, stolica Danville; 21,891 m. Chittenden, stol. Burlington; 22,977 m. Essex, stol. Guildhall; 4,266 m. Franklin, stolica St.-Albans; 24,531 m. Grand-Isle, stolica North-Hero; 3,883 m. Lamoile, stol. Hyde-Park; 10,475 m. Orange, stol. Chelsea; 27,873 m. Orleans, stol. Trasburg; 13,634 m. Ruthland, stol. Ruthland; 30,669 m. Washington, stol. Montpellier; 23,506 m. Windham, stol. Newfalene; 27,442 m. Windsor, stolica Windsor i Woodstock; 40,356 m.

VERN, 1) W. we Francyi, w dep. Ille et Vilaine, o 8 wiorst na płd.-wsch. od Rennes; 1,507 m. 2) W. we Francyi, w dep. Maine i Ligiery, o 10 w. na płd. od Segre, nad rz. Houmme; 1,600 m. Cegielnie.

VERNAISON, W. we Francyi, w depar. Rodanu, o 11 w. na płd. od Lyonu, nad rz. Rodanem; 1,108 m. Fabryka płócienek.

VERNET, LE-V..., 1) Le Vernet, La Varenne, W. we Francyi, w dep. Puy de Dôme, o 18 w. na płd.-wsch. od Issoire; 2,369 m. 2) W. we Francyi, w dep. Wschodnich Pyreneów, o 6 w. na płd. od Prades; 836 m. Dobre wina czerwone. Eksploatacya bagien słonych. Wody gorące siarczane u podnóża góry Canigou.

VERNEUIL, 1) M. we Francyi, w depar. Eure, o 50 w. na płd.-zach. od Evreux, nad rz. Avre i nad ramieniem rz. Iton; 4,047 m. Biblioteka pu-

bliczna z 3000 tomów. Fabryka barchanu, flaneli, szlafmyc, płótna konopnego; cegielnie, wyroby garncarskie, papiernia, fabryki gwoździ, wyroby ślusarskie, garbarnie, fryszerki i hamernie miedzi. Młyny. Wody mineralne. 2) W. we Francyi, w dep. Wyższéj Vienne, o 10 w. na zach. od Limoges; 2,198 m.

VERNON, 1) M. we Francyi, w dep. Eure, o 30 w. na płn.-wsch. od Evreux, nad rzeką Sekwaną; 6,204 m. Główna kwatera parków konstrukcyjnych i sztabu głównego pociągu wojskowego. Kolegium komunalne. Warsztaty i parki artyleryjskie. Eksploatacya gipsu i kamie i ciosowych. Piece do wypalania wapna. Młyny mączne. Warsztaty powroźnicze. Farbiarnie. Handel zbożem, mąką, winem, kamieniami ciosowemi, wełną, pierzami. Piękny teatr. Most o 22 łukach na rz. Sekwanie. Sobór w 759. r. Przyłączone do korony Filipa Augusta w 1195. r. 2) W. we Francyi, w dep. Indre i Ligiery, o 15 w. na wsch. od Tours, nad rz. Bransle; 1,760 m. Dobre wina białe. Przędzalnie lnu. 3) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-York, w hrab. Oneida, o 27 w. na zach. od Utica; 3,043 m.

VERNOUX, 1) M. we Francyi, w dep. Ardèche, o 36 w. na płd.-zach. od Tournon; 3,256 m. Kościół konsystorski ewangielicki. Małe seminaryum. Instytut głuchoniemych. Handel suknem. Fabryka wyrobów jedwabnych. Garbarnie. 2) Vernoux en Gatine, W. we Francyi, w depar. Deux-Sèvres, o 20 w. na zach. od Parthenay; 1,355 m. Fabryka sukna.

VEROCZE, WEROTZ, VEROVICZE, 1) Mm. w Węgrzech, w żup. Verocze, o 142 w. na płn.-zach. od Eszek, nad rz. Brana; 411 m. 2) Żupaństwo, prowincya w Węgrzech, po węgiersku Verovitiska-Varmegyö, stol. Esseg lub Osiek. Ludność 171,644 m. Terytoryum żyzne wzdłuż Drawy. Zbiór zboża, mianowicie żyta, maisu i prosa. Uprawa morwowych drzew, śliwkowych i winogradu. Z 672559 joch ziemi urodzajnéj, 312470 joch było uprawnéj, 84652 joch łąki i pastwiska, 54626 joch pod winnice. Chów znakomity trzody chlewnéj i jedwabników. Zawiera 1 miasto, 17 miasteczek i 234 wsi.

VEROLI, M. w państwie Kościelném, o 11 w. na płn.-wsch. od Frosinone; 3,612 m. Siedlisko biskupa sufragana Frosinone.

VERON, W. we Francyi, w dep. Yonne, o 9 w. na płd. od Sens; 1,327 m. Fabryki. Cegielnie. Młyny mączne. Handel bydłem, drzewem i winem.

VERPILLIÉRE, LA-V..., Mm. we Francyi, w dep. Izery, o 25 w. ku płn.-wsch. od Vienne; 1,062 m. Fabryka cukru burakowego.

VERREZ, Mm. w król. Sardyńskiém, w prow. Aosta, o 35 w. na płn.-zach. Ivrée, przy wejściu do doliny Challant; 3,000 m.

VERRUX, M. w pań. Sardyńskiém, o 37 w. ku płn.-wsch. od Turynu, nad skałą stromą i nad rz. Po; 1,600 m. Warownie.

VERSCHETZ, VERSECZ, M. w Węgrzech, w żupaństwie Temes, o 79 w. na płd. od Temeswaru, u podnóża góry t. n.; 15,788 m. Siedlisko biskupa greckiego. Uprawa winogradu, ryżu. Chów jedwabników.

VERTEILLAC, W. we Francyi, w depar. Dordogne, o 14 w. na płn. od Ribérac; 1,040 m. Fabryka wina musującego Perygordzkiego.

VERTEUIL, 1) M. we Francyi, w dep. Charente, o 6 w. ku płd. od Ruffec, nad rz. Charente; 1,336 m. Garbarnie. Handel zbożem i szafranem. 2) Mm. we Francyi, w dep. Lot i Garonne, o 22 w. ku wsch. od Marmande; 1,165 m.

VERTHEUIL, W. we Francyi, w dep. Gironde, o 10 w. na płd.-wsch. od Lesparre; 977 m. Winnice wyższego Medoku, dobre wina czerwone.

VERTOU, W. we Francyi, w depar. Niższéj Ligiery, nad rz. Sevre-Nantaise; 5,634 m. Cegielnie.

VERTUS, LES-V..., W. we Francyi, w dep. Marny, o 28 w. ku płd.-zach. od Chalons sur Marne; 2,341 m. Dobre wina czerwone. Fabryka oliwy. Handel drzewem i winem. Źródło, którego woda tworzy rzekę i obraca młyny.

VERVIERS, M. w Belgii, okręgowe, o 34 w. na wsch. od Lüttich, nad rz. Vesdre; 19,846 m. Trybunał I. instancyi. Trybunał handlowy. Kolegium. Szkoła rzemieślnicza i początkowa. Sala ochrony. Szkoła przemysłowa. Fabryki słynne sukna, zajmujące $^3/_5$ ludności. Folusze, prasy, mydlarnie i farbiarnie, mianowicie w okolicach miasta, giserma żelaza, warsztaty machin. Eksploatacya ziemi foluszowéj i kamieni budulcowych.

VERVINS, M. we Francyi, okręgowe, w depar. Aisne, o 40 w. ku płn.-wsch. od Laon, nad rzeką Velpion. Ludność 2,754 m. Trybunał handlowy. Kolegium komunalne. Kassa oszczędności; 2 drukarnie. Fabryki skarpetek i szlafmyc. Przędzalnie wełny grzeplowanéj. Fabryki wełnianych tkanin, farbiarnie, garbarnie. Handel bydłem, lnem, konopiami, szlafmycami. Sławny traktat 2. maja 1598. r. między Henrykiem IV. i Filipem II. Zdobyte w 1653. r. przez Hiszpanów, odzyskane następnego roku przez Francuzów.

VERZENAY, W. we Francyi, w depar. Marny, o 14 w. ku płd.-wsch. od Reims; 1,272 m. Dobre wina czerwone i białe.

VERZY, Mm. we Francyi, w dep. Marne, o 15 w. ku płd.-wsch. od Reims; 1,215 m. Stolica kantonu. Wydaje przedoskonałe wina białe szampańskie, zwane Sillery. Handel winem.

VERZUOLO, Mm. w król. Sardyńskiém, w prowincyi i o 4 w. na płd. od Saluces, nad rz. Vraita; 5,000 m.

VESCOVATO, Mm. we Francyi, w dep. Korsyki, o 21 wiorst od Bastia; 1,005 m. Ojczyzna genarała Casa-Bianca.

VESDRE, rzeka w Europie, zlew prawy rzeki Ourte, pod Chénée, w Belgii. Źródło w Prusach, o 12 w. ku płn.-wsch. od Eupein, w prow. Nadreńskiéj. Bieg 50 w. przez Rupen, Limburg, Verviers, Chaudfontaine. Spadek 3 w. między Verviers i Limburgiem.

VESLE, rzeka we Francyi, zlew Aisne, o 4 w. od Vailly. Źródło pod Tilloy. Bieg około 129 w.

VESOUL, M. we Francyi, stoł. dep. Wyższéj Saony, o 354 w. ku płd.-wsch. od Paryża, nad rz. Durgeon. Leży pod 47° 37' 27" szer. płn., a 3° 49' 0" dłg. wsch. Ludność 7,021 m. Zarząd 18. okręgu leśnego. Kolegium komunalne. Szkoła normalna początkowa departamentu. Seminaryum dyecezyalne. Biblioteka publiczna 20000 tomów. Towarzystwo rolnicze, handlowe, sztuk i nauk. Zbiór mineralogiczny. Laboratoryum chemiczne. Kassa oszczędności. Wystawa płodów przemysłu departamentu. Teatr; 1 drukarnia, gisernie, tokarnie, farbiarnie, garbarnie. Magazyn soli. Handel zbożem, paszą, żelastwem, winem, bydłem, skórami. W końcu doliny o 4 w. jest naturalna pieczara zwana Frais-Puits, w głębi któréj znajduje się mały wodotrysk, którego woda w czasie deszczu wzbiera tak dalece, że się rozlewa po okolicznych polach. Ta okoliczność oswobodziła miasto Vesoul 15. listopada 1557. r. od oblężenia; nieprzyjaciel zachwycony powodzią oddalił się śpiesznie pozostawiwszy swoją artyleryę. Miasto bardzo starożytne. Zdobyte i spustoszone przez Anglików w 1360. r. i przez wojska Ludwika XI. w 1479. r., zniszczone zarazą w 1566. r. i zrabowane w 1595. r. z rozkazu Tremblecourta, który wszedł do niego w skutku kapitulacyi. Tureniusz zdobył je w 1649. r. i zburzył jego warownie. Znów zajęte przez Francuzów w 1667. r., wycierpiało ostatnie oblężenie w 1674. r., a nakoniec przyłączone do Francyi w 1678., w skutku pokoju w Nimwedze zawartego. W 1814. i 1815. r. zajęte przez wojska mocarstw sprzymierzonych.

VETA-NEGRA DE SOMBRERETE, W. w pań. Meksykańskiém, w dep. albo pańs. Zacatecas. Kopalnie srebra, które p. Humboldt uważa jako zawierające ze znanych najbogatsze żyły tego metalu. Od 1826.—1834. r. wydobyto z nich 171,603 marków Kastylijskich albo 39,468 kilogr. Obecnie będąc eksploatowane przez towarzystwo angielskie, upewniają, że znacznie więcéj dostarczają srebra.

VEURDRE, LE-V..., M. we Francyi, w dep. Allier, o 31 w na płn.-zach. od Moulins sur Allier; 1,049 m. Handel drzewem opałowém; 2 kuźnice w Beauregard.

VEVAY, 1) M. w Szwajcaryi, w kant. Waadt, powiatowe, o 22 w. ku płd.-wsch. od Lauzany, nad jeziorem Genewskiém; 4,722 m. Fabryka zegarków i wyrobów jubilerskich. Piękne miasto zamieszkane przez wielu cudzoziemców. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, stoł. hrabstwa t. n., o 132 w. na płd.-zach. od Indianopolis, nad rz. Ohio; 2,000 m. Założone w 1840. r. przez 30 rodzin szwajcarskich, którzy głównie zajmowali się uprawą winogradu. W okolicach tego miasta zbierają najlepsze wino Unii.

VEYRE, MONTON-V..., W. we Francyi, w dep. Puy de Dôme, o 15 w. na płd.-wsch. od Clermont-Ferrand; 2,862 m.

VEYRES, rzeka we Francyi, w dep. Lot, zlew prawy Seille. Bieg około 31 w., spławna na 21 w.

VEZELAY, M. we Francyi, w dep. Yonne, o 14 w. na zach. od Avallon, nad rzeką Cure; 1,193 m. Kościół odznaczający się swoją budową. Wyborne wina czerwone, mianowicie z winnicy Clos. Warsztaty powroźnicze. Handel bydłem i winem. Miejsce posiedzeń soboru w 1145. r. Ojczyzna Teodora Beze.

VEZELISE, M. we Francyi, w depar. Meurthe, o 30 w. na płd. od Nancy, przy zlewie rz. Brenon i Uvry; 1,603 m. Fabryka haftów. Blicharnie płótna. Fabryka muszlinów i wyrobów bawełnianych, olejarnia, młyn garbarski, garbarnie.

VEZENOBRES, Mm. we Francyi, w dep. Gard, o 10 w. na płd.-wsch. od Alais; 1,020 m. Kościół ewangielicki. Przędzalnie jedwabiu.

VEZÈRE, rz. we Francyi, zlew do pr. brz. rz. Dordogne pod Limeuil, w dep. Dordogne. Źródło pod Chavagnac, w dep. Corréze. Bieg 190 w. Żeglowna od Eyburie na 90 w. Spławna od Montignac na 47 w.

VEZINS VESINS, 1) W. we Francyi, w dep.

Aveyron, o 20 w. na płn.-zach. od Millau; 2,091 m. 2) Mm. we Francyi, w dep. Maine i Ligiery, o 25 w. na płd.-wsch. od Beaupreau; 1,776 m. Garbarnie, farbiernie.

VÉZOUZE, rzeka we Francyi, zlew do pr. brz. rz. Meurthe, pod Lunevillem. Źródło w górze Donon; bieg 66 w., spławna 63 w.

VIADANA, Mm. w król. Lombardzko-Weneckiém, w gub. Medyolańskiéj, o 27 w. na płd.-zach. od Mantui, nad rz. Po.

VIALAS, W. we Francyi, w dep. Lozery, o 31 w. na wsch. od Florac; 2,126 m. Eksploatacya kopalni ołowiu srebrodajnego, siarkanów i innych soli ołowianych. Fabryka blejwasu.

VIANA DEL BOLLO, M. w Hiszpanii, w Galicyi, o 111 w. na wsch. od od Orense, przy zlewie rz. Ribey z Cambą; 1,000 m.

VIANDEN, M. w król. Niderlandzkiém, w prow. Luksemburgskiéj, o 7 w. na płn. od Diekirch, nad rz. Our; 1,420 m. Przemysł czynny, eksploatacya miedzi, liczne garbarnie, gorzelnie, fabryka sukna i kapeluszy. Szczątki dawnego zamku hrabiów Vianden.

VIANE, 1) M. we Francyi, w dep. Tarn, o 10 w. na płn.-wsch. od Castres; 2,274 m. 2) Viane, Vianen, M. w Belgii, w Wsch. Flandryi, o 29 w. na płd.-wsch. od Audenarde; 1,500 m. Przędzalnie wełny o 230 warsztatach. Piękny zamek. Szczątki warownego zamku, w którym mieszkał hrabia Egmont.

VIANEN, M. w król. Niderlandzkiém, w prow. Płd. Holandyi, o 15 w. na płn.-zach. od Kuilenburga, nad rz. Lech; 1,841 m.

VIANNA, 1) Mm. w Hiszpanii, w Nawarze, w prowincyi i o 62 w. na płd.-zach. od Pampeluny, nad rzeką Ebro; 3,500 m. 2) Mm. w Portugalii, w prowincyi Minho, o 71 w. na płn. od Porto, przy ujściu rzeki Lima; 8,010 m. Handel dość czynny. Port. 3) Vianna-D'Alem-Tejo, Mm. w Portugalii, w prowincyi Alem-Tejo, o 24 w. na płd.-zach. od Evora; 1,356 m.

VIAREGGIO, Mm. w ks. Lukajskiém, o 26 w. na wsch. od Lukki, nad morzem Tyryjskiém; 5,700 m. Twierdza. Fabryka płótna żaglowego. Handel dość czynny. Mały port jedyny w księstwie.

VIAS, Mm. we Francyi, w dep. Herault, o 17 w. na płd.-wsch. od Beziers, nad kanałem Południowym; 1,771 m.

VIBONATI, Mm. w król. Neapolitańskiém, w Terra di Lavoro, o 142 w. na płd.-wsch. od Salerno, nad odnogą Policastro.

VIBRAYE, M. we Francyi, w dep. Sarthe, o 19 w. na płn. od St. Calais, nad rz. Braye; 3,081 m. Fryszerka żelaza, cegielnie. Handel bydłem i węglami.

VIC, 1) Vic sur Seille, M. we Francyi, w dep. Meurthe, o 6 w. na płd.-wsch. od Chateau-Salins, nad rz. Seille. Trybunał I. instancyi. Jedna drukarnia. Dobre wina czerwone. Fabryki szlafmyc, tiulów, oliwy, garbarnie, piece gipsowe. Kopalnie soli. 2) Vic-Dessos, Mm. we Francyi, w dep. Arriège, o 31 w. na płd.-zach. od Foix, nad rz. Vic-Dessos; 1,103 m. Inspektoryat górniczy. Laboratoryum chemiczne górnicze. Kopalnie żelaza bardzo obfite w Mont-Rancée; 7 kuźni i 2 hamernie. 3) Vic en Bigorre, M. we Francyi, w dep. Wyższych Pyreneów, o 16 w. na płn. od Tarbes, nad rz. Lechez; 3,637 m. Kolegium komunalne. Fabryka wapna, cegielnie, garbarnie, gorzelnie. Handel bydłem i winem. 4) Vic-Fezensac, M. we Francyi, w dep. Gers, o 28 w. na płn.-zach. od Auch, nad rz. Losse; 3,928 m. Dobre wina czerwone. Przędzalnie i farbiarnie wełny, garbarnie, wyroby obręczy. Handel znakomity zbożem, winem, wódką, obręczami. 5) Vic le Comte, M. we Francyi, w depar. Puy de Dôme, o 20 w. na płd.-wsch. od Clermont-Ferrand, nad rz. Allier; 3,177 m. Wina czerwone. Wody mineralne zimne. Fabryka wyrobów fajansowych. Ojczyzna Lesagea, autora Gilblasa. 6) Vic sur Aisne, W. we Francyi, w depar. Aisne, o 20 w. na zach. od Soissons, nad rz. Aisne; 654 m. Młyny mączne. Handel zbożem. Port. 7) Vic sur Cère albo Vic en Carladez, M. we Francyi, w dep. Cantal, o 15 w. na płn.-wsch. od Aurillac, nad rz. Cere; 1,983 m. Wody mineralne słynne.

VICH, M. w Hiszpanii, w Katalonii, o 62 w. na płn. od Barcelony, nad małym zlewem rzeki Ter; 13,000 m. Siedlisko biskupa sufragana Tarragony. Przemysł dość czynny, fabryka kapeluszy, wyrobów bawełnianych, garbarnie. W 1810. r. Francuzi pobili Hiszpanów w okolicy tego miasta.

VICHY, MOUTIERS LES BAINS, M. we Francyi, w dep. Allier, o 24 w. na płd.-zach. od la Palisse, nad rz. Allier. Fabryka pastylków zwanych Darcet i nadwęglanu sody. Warsztaty hydrauliczne tkanin wełnianych, folusze, papiernie. Słynne zakłady wód mineralnych gorących, na kąpiele zwyczajne i wytryskowe; 7 źródeł (+22° do +44° R.), dostarczające do 125 litrów wody w minucie, corocznie zwiedzane przez 2,600 przeszło osób.

VICKSBURG, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Mississipi, stoł. hrb. Warren, o 96 w. na płn.-wsch. od Natchez; 3,104 m.

VICO, 1) M. we Francyi, w dep. Korsyki, o 50 w. na płn. od Ajaccio; 1,264 m. Wyborne wina. Handel winem i oliwą. 2) Mm. w król. Neapolitańskiém, w Kapitanacie, o 28 w. na zach. od Viesti, a o 4 w. od mr. Adryatyckiego; 6,500 m. 3) Mm. w król. Sardyńskiém, w prow. i o 3 w. na płd.-wsch. od Mondovi; 3,400 m. 4) Vico-Equense, M. w król. Neapolitańskiém, o 6 w. na płd.-zach. od Castellamare, nad odnogą Neapolitańską; 2,700 m. 5) Vico-Marino, Mm. w ks. Parmy, o 36 w. na płd.-zach. od Placencyi, nad rz Sianą, małym zlewem rz. Po.

VICQ, 1) Vicq sur Gartempe, W. we Francyi, w dep. Wyższéj Wienny, o 22 w. na płd.-wsch. od St.-Yreyx; 2,243 m. 2) Vicq sur Nahon, W. we Francyi, w dep. Indre, o 36 w. na płn.-zach. od Chateauroux, nad rz. Nahon; 1,535 m.

VICTOR, St.-V..., DE RENO, W. we Francyi, w depar. Orne, o 14 w. na wsch. od Mortagne sur Huine; 1,339 m. Papiernia.

VICTURNIEN, St.-V..., W. we Francyi, w dep. Wyższéj Wienny, o 14 w. na płn.-wsch. od Rochechouart, nad rz. Vienne; 1,393 m.

VIDIGUEIRA, Mm. w Portugalii, w prow. Alem-Tejo, o 26 w. na płn.-wsch. od Beja; 2,500 m.

VIDOURLE, rzeka we Francyi, zlew do jeziora Maugio, między kanałem Lunel i kanałem Rudelle, w dep. Herault. Źródło pod la Cadiére, w depar. Gard. Bieg około 90 w. przez St.-Hippolyte, St.-Sauve, Quissac, Sommiéres i Massillargues. Stanowi granicę między dep. Gard i Hérault.

VIE, 1) rzeka we Francyi, w depar. Vandée, zlew odnogi Gaskońskiéj, w porcie St.-Gilles. Źródło pod Belleville. Bieg 51 w. Żegluga morska na 8 w. Spławiają zboże. 2) Rzeka we Francyi, zlew prawy rz. Dive w pobliżu i poniżéj Corbon, w dep. Calvados. Źródło pod Survie, w dep. Orne. Bieg około 57 w. Spławna od Corbon na 2,4 w.

VIEILLE, 1) Vieille-Loye, W. we Francyi, w depar. Jura, o 13 w. od Dôle; 730 m. Huty szkła. 2) Vieille-Lyre, W. we Francyi, w dep. Eure, o 38 w. na płd.-zach. od Evreux, nad rz. Rille; 779 m. Piec pudlingowy, gisernia.

VIEJA, M. w Brazylii, w prow. Bahia, o 17 w. na zach. od San-Salvador, nad zatoką Todos-os-Santos i pobrzeżem zach. wyspy Itaparica. Port handlowy.

VIELLA, 1) Mm. we Francyi, w dep. Gers, o 52 w. na zach. od Mirande; 1,811 m. Dobre wina czerwone. 2) M. w Hiszpanii, w Katalonii, w prow. Lerida, u podnóża góry Netou, nad rzeką Garonną; 700 m.

VIEILMUR, W. we Francyi, w dep. Tarn, o 13 w. na zach. od Castres, nad rz. Agout; 1,305 m. Fabryka sukna, przędzalnie jedwabiu, bawełny.

VIEILS-MAISONS, W. we Francyi, w depar. Aisne, o 25 w. na płd. od Château-Thierry; 884 m. Fabryka tkanin z kauczuku, wyrobów garncarskich, garbarnie.

VIENNA, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Maryland, hrb. Dorchester, o 30 wiorst na płd.-wsch. od Cambridge, nad rz. Nanticoke. Port handlowy.

VIENNE, 1) M. we Francyi, okręgowe, stolica dep. Izery, o 82 w. na płn.-zach. od Grenobli, na l. brz. rz. Rodanu; 18,610 m. Trybunał handlowy. Izba handlowa. Kolegium komunalne. Biblioteka publiczna (15000 tomów). Towarzystwo rolnicze. Muzeum starożytności w świątyni Augusta. Teatr. Dwie drukarnie. Wyborne wina czerwone, mianowicie z winnicy zwanéj La Porte du Lion. Liczne rękodzielnie sukien, rzemieni, nowości, fabryka popręgów; przędzalnie wełny tybetańskiéj, czesanéj, grępłowanéj; przędzalnie bawełny i fabryka waty, folusze sukiennicze, farbiernie, fabryki kartonu, fabryka grępli, walcownie żelaza; warsztaty machin parowych, hydraulicznych i innych; gisernie i piece pudlingowe, walcownie, gisernie drogich metali. Eksploatacya kopalni ołowiu, siarkanów miedzi; młyn garbarski i liczne garbarnie, papiernie, huty szkła, mydlarnie, browary. To miasto leżące między górami i rz. Rodanem, jest zbudowane na podstawie pagórka rozciągającego się w amfiteatr i przerzniętego rz. Gére. Godne uwagi są: kościół Św. Maurycego, jeden z najpiękniejszych przybytków gotyckich we Francyi; ratusz, koszary jazdy, przedewszystkiém zaś liczne szczątki pomników zdobiących to miasto z czasów Rzymian, pomiędzy innemi: łuk tryumfalny, świątynia poświęcona Augustowi; rozwaliny teatru, amfiteatru, wodozbioru. Miasto bardzo starożytne, założone przez Allobrogów, którzy w niém miel swoją stolicę, zostało głównem miastem jedné z wielkich prowincyi rzymskich, miało swój senat prefekta i pretoryum. W I. wieku było stolicą pierwszego królestwa Burgundów, a następnie drugiego zostając poprzednio pod władzą biskupów, następnie wraz z delfinatem przyłączone do Francyi, Vienne było kolebką chrystyanizmu w Galii i do rewolucyi stolicą arcybiskupstwa. Arcybiskup przybierał tytuł prymasa Gallów, obecnie zaś mianuje się prymasem Lyonu i Vienny. W tém mieście odbywało się kilka synodów, z których najsławniejszy, zajmujący 15. rząd w liczbie eku-

menickich, w 1311. r. zwołany pod przewodnictwem papieża Klemensa V., zniósł zakon Templaryuszów. W tém mieście zamordowany został Walentynian w 392. r. 2) Rzeka we Francyi, zlew do l. brz. rz. Ligiery, pod Candes, w dep. Indre et Loire. Źródła w granicach Millevache, w depar. Corréze, i Gentioux, w dep. Creuse. Bieg 382 w. przez Limoges, Chatellerault, Chinon i Candes. Spławna dla tratew od Tarnac do Limoges na 77 w. Spławna od Chitré 89 w. Spław coroczny 9000 sztuk drzewa do Limoges. Główny zlew rzeki Creuse. 3) Departament we Francyi, stolica Poitiers. Leży między depar. Maine et Loire, Deux-Sèvres, Charente, Haute-Vienne, Indre, i Indre et Loire. Leży pod 46° 2' i 47° 3' szer. płn. Rozległość 695678 hektarów. Ludność 308,391 m. (153,328 mężczyzn i 155,063 kobiet). Położony prawie całkowicie w kotlinie Ligiery, a w małéj części na płd. w kotlinie Charente. Oblany rzekami Dive i Vienne, zlewami Ligiery, oraz przez rz. Clain, Creuse, Gartempe i Anglin, zlewami lub podzlewami Wienny. Na płd. przerznięty rzeką Charente. Kraj w ogóle płaski i mało wyniesiony, przecięty na płd. pagórkami Gatines, gałęziami gór Owerniackich. Grunt żyzny miejscami. Dzieli się według swéj natury na kraj stepowy 40000 hektarów, na ziemiopłód obfity 30000 hekt., kamienisty 26000 hekt., kredziasty lub wapienny 350000 hektarów, krzemienisty 60000 hekt., piaszczysty 80000 hektarów. Kraj wyłącznie rolniczy. Rolnictwo na niskim stopniu. Zbiór w nadmiarze ziemiopłodów. Wina w obfitości mianowicie białego, ale w ogólności miernych gatunków; najbardziéj cenione są czerwone: z Champigny, Couture, Jaulnas; a białe z Loudun i Trois-Moutiers; z tych wyrabiają wódkę prawie wyrównywającą wódkom koniaku. Zbiór konopi, siana, paszy i owoców. Chów ważny mułów, owiec i wieprzy; owce z wyborową wełną, drobiu w obfitości, pszczół mnóstwo. W 1839. r. było 27,904 koni, 15,218 mułów, 11,937 osłów, 67,029 rogacizny, 601,473 owiec, 51,794 wieprzy, 18,490 kóz. Eksploatacya mineralna małoznacząca, główne płody: żelazo, manganez, marmury, kamienie litograficzne z Chatellerault, oseřki i glina garncarska. Źródła siarczane dość uczęszczane w Roke-Pozay. W 1839. roku kopalnie dostarczyły: żelaza 48137 cent. metr. wartości 56,667 franków, manganezu 100 cent. metr. Zbiór cenionych trufli. Ważna i sławna fabryka broni i wyrobów nożowniczych w Châtellerault, w innych stronach przemysł rękodzielniczy prawie żaden. Z pomiędzy wyrobów główniejsze: wyroby żelazne, wódka (1550 hektol. w 1839. r.), tkaniny wełniane, koronki pospolite, papiery, skóry, futra, wyroby garncarskie. W dwóch fryszerkach wyrobiono z 21965 cent. metr. minerału: 4448 cent. metr. surowcu, 2961 cent. metr. żelaza kutego, wartości 141,396 franków; a 7107 lanego, wartości 155,719 fr. Główniejsze przedmioty handlu wywozowego: zboża, wina, muły, owce, świnie, woły spaśne, wełna, wosk, miód, nasiona koniczyny, lucerny i owoców. Jarmarków 572 w 86 gminach, trwają dni 589. Rozwój dróg i komunikacyi w 1837. roku: 10503,6 w., z których na trzy rzeki (Vienne 35 w., Creuse 8,4 w., Dives 12,5 w.) 55,9 w., 6 traktów 351,9 w., 8 dróg departamentowych 235,8 w., 1465 dróg wiejskich 9680 w. Dochód terytoryalny 12,100,000 frank. W 1842. r. było 12 zakładów naukowych wyższych z 763 uczniami, z których jedno kolegium w Poitiers; 3 kolegia komunalne w Chatellerault, Loudun, Civray. Zakłady początkowe w r. 1840: 1 szkoła normalna departamentowa w Poitiers, 3 szkoły wyższe komunalne, 308 szkół początkowych z 259 nauczycielami i 186 ochmistrzyniami, w których 13,112 uczniów w zimie, a z tych 8,633 chłopców i 4,479 dziewcząt, w lecie 7252 uczniów; w téj liczbie 196 szkół komunalnych, to jest 50 męzkich i 132 mieszanych, 14 żeńskich, 7,811 uczniów w zimie, a w téj liczbie 5,936 chłopców i 1875 dziewcząt; 155 klas rzemieślniczych w 140 gminach (2,510 uczniów), sal ochrony w 5 gminach (871 dzieci). W 1841. roku było szpitali i przytułków 7. Podział administracyjny i sądowy był na 5 okręgów: Châtellerault, Civray, Loudun, Montmorillon i Poitiers; 30 kantonów (31 sądów pokoju), 299 gmin. Departament zostaje pod zarządem dyecezyi biskupstwa Poitiers, należy do sądu apelacyjnego i akademii uniwersyteckiéj w Poitiers, i do dywizyi wojskowéj w Tours. 4) Haute-Vienne, departament Wyższéj Wienny, we Francyi, stolica Limoges. Leży między departamentami: Indre, Vienne, Charente, Dordogne, Correze i Creuse. Leży pod 45° 35' i 46° 22' szer. płn. Rozległość 554248 hektarów. Ludność 314,739 m. (158,149 mężczyzn i 156,590 kobiét). Położony prawie całkowicie w kotlinie Ligiery, w małéj części na płd. w kotlinach Charenty i Garonny. Oblany rzeką Vienne i jéj zlewami: Gartempe, Thorion i Briance, zawierający na płd. źródła rz. Tardouere i Bondiat, zlewy Charenty, oraz źródła rz. Dronne, Isle, Vezery zlewów Dordogne. Kraj górzysty, przerznięty kilkoma pasmami będącemi odnogami gór Owerniackich, z których najdaléj ku płd. posunięte, odgraniczają kotliny Ligiery od ko-

tliny Charente i Garonne. Szczyt najwyższy le Puy de Vieux pod Grammont 975 metrów. Grunt w ogólności mało żyzny, dzieli się według swéj natury na kraj górzysty 62500 hekt., kraj stepów albo landów 51244 hekt., grunt urodzajny 6054 hekt., zwirowaty 95680 hekt, kamienisty 175385 hekt., piaszczysty 142876 hekt. Kraj rolniczy i rękodzielniczy. Rolnictwo na niskim stopniu. Ziemiopłody w niedostatecznéj ilości, które jednakże są zastąpione obfitemi zbiorami kartofli i kasztanów; uprawa na wielką skalę konopi, siana obficie, zbiór wina pospolitego i gruszek na jabłecznik. W ogóle zwierzęta domowe poprawnéj rasy, konie i muły wysoce cenione, owce dość dobrą wełnę dostarczają. W 1839. r. było: 8,805 koni, 2,356 mułów, 2,813 osłów, 112,443 rogacizny, 636,086 owiec, 90,750 świń, 10,749 kóz. Eksploatacya mineralna dość ważna, któréj główniejszemi płodami są: żelazo, kaolin, glina garncarska, oseł-ki, marmury i t. d. W 1839. r. dochód z kopalni wynosił 324,272 frank. Przemysł rękodzielniczy dość czynny i którego płody są: wyroby porcelanowe, sukna pospolite, równie jak wyroby wełniane, żelazne i papier. W tym departamencie było 23 fryszerek żelaza a w tych 7 pieców pudlingowych, 38 kuźni i 7 stalowni, w których wyrobiono 34666 cent. metr. minerału i 21333 cent. metr. surowcu, z tych zaś było 14071 cent. metr. żelaza lanego, wartości 302,877 franków, a 15,563 cent. metr. żelaza kutego, wartości 51,000 fr. Z pomiędzy innych wyrobków: płótna, skóry, gwoździe, wyroby nożownicze, miedzianc, fajansowe, cegła, dachówki, likwory, świece woskowe. Główniejsze artykuły handlu wychodowego: bydło rogate, konie, muły, wieprze, wyroby porcelanowe, kaolin i t. d. Z tego departamentu corocznie najwięcéj rozchodzi się mieszkańców dla zarobkowania do innych miast i departamentów, jako mularze, cieśle, żniwiarze i t. d., liczba ich dochodzi rocznie do 15,000. Jarmarków 448 w 50 gminach i trwających przez 466 dni. Rozwój ogólny dróg i komunikacyi był w 1837. r. 7475,9 w., z których na 7 traktów przypada 380,9 w., na 9 dróg departamentowych 284 w., na 810 dróg wiejskich 6811 w. Dochód gruntowy wynosił 8,189,900 frank. Zakładów naukowych wyższych 14, z których 1 kolegium w Limoges i 3 kolegia komunalne w Eymoutiers, Magnac-Laval, St.-Junien. Zakłady początkowe są: 1 szkoła normalna departamentowa w Limoges, 4 szkoły wyższe (3 komunalne), 251 szkół początkowych (z 174 nauczycielami i 127 ochmistrzyniami, 9,796 uczni w zimie, a w téj liczbie 6,517 chłopców i 3,279 dziewcząt, a 8,622 uczniów w lecie), w téj liczbie 142 szkół komunalnych, a mianowicie 32 męzkich, 101 mieszanych, 9 żeńskich, z 139 nauczycielami, 9 ochmistrzyniami; 5,863 uczniów w zimie, a z tych 5,222 chłopców i 641 dziewcząt; 1 sala ochrony, szpitali i domów przytułku 10. Podział administracyjny i sądowy był na 4 okręgi: Bellac, Limoges, Rochechouart i St.-Yrieux; 26 kantonów (27 sądów pokoju), 199 gmin. Departament należy do dyecezyi biskupstwa Limoges, sądu apelacyjnego i akademii uniwersyteckiéj w Limoges, i do dywizyi wojskowéj w Bourges. 5) Fauborg de Vienne, W. we Francyi, w dep. Ligiery i Cher, jest przedmieściem miasta Blois; 2,567 m. 6) Le Chateau-Vienne, Mm. we Francyi, w dep. Marne, o 10 w. na płn. od St.-Menhould; 1,766 m. Fabryka pończoch wełnianych, przędzalnie wełny, huty szkła w Harazée i w le Four de Paris.

VIERRADEN, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, o 6 w. na płn. od Schwedt, nad rzeką Welse, blisko Odry; 1,611 m. Zbiór wybornego tytuniu.

VIERSEN, M. w Prusach, w prow. Reńskiéj, o 6 w. na płn.-zach. od Gladbach, nad rz. Niers; 4,917 m. Fabryka pięknego płótna, tkanin jedwabnych, bawełnianych, przędzalnię bawełny.

VIERWALDSTÄDTER-SEE, jezioro Czterech Kantonów, w Szwajcaryi, w kantonach: Szwyz, Uri, Unterwalden i Lucerny, ujście rz. Reuss powyżéj Lucerny. Rozległość 2,1 mil kw. niem., największa długość 38580 metr., największa szerokość 5100 metr., głębokość 360 metrów. Wzniesione nad poziom morza 123 metrów. Podzielone przez dwa zwężenia na trzy części, zwane: jezioro Uri albo Brunnen (Urner-See, Brunner-See) na płd.-wsch., jezioro Buochs (Buochser-See) w pośrodku, i jezioro Lucerny na płn.-zach., tworzące odnogi albo jeziora: Alpnach (Alpnacher), Stanzstädt (Stanzstädter-See i Küssnacht). Otoczone wysokiemi górami tworzącemi opaskę skał pionowych. Nigdy całkowicie nie zamarza. Wystawione na częste burze. Główne zlewy: z pr. strony Muotta; z l. str. Aa d'Engelberg i Aa de Sarnen. Żegluga czynna.

VIERZON, 1) Ville-Vierzon, M. we Francyi, w dep. Cher, o 35 w. na płn.-zach. od Bourges, nad rz. Yèvre, przy jéj zlewie z rz. Cher; 6,685 m. Konstrukcya statków. Browary, fabryka wyrobów porcelanowych, pargaminu, garbarnie, cegielnie. Wielki handel drzewem i wełną. Jarmark na wełnę. 2) Village-Vierzon, W. we Francyi, w depar.

Cher, o 32 w. od Bourges; 4,547 m. Fabryka wyrobów fajansowych, garncarskich, młyny mączne, kuźnice, 2 piece pudlingowe, 10 stalowni, hamernie, machina parowa, gisernie.

VIETI, M. w król. Neapolitańskiém, w prow. Capitanata, o 45 w. na płn.-wsch. od Manfredonii, nad mr. Adryatyckiém, u podnóża góry Gargano; 5,000 m. Warownе. Siedlisko biskupa.

VIETRI, 1) Mm. w król. Neapolitańskiém, w Terra di Lavoro, o 4 w. na zach. od Salerno; 2,200 m. Kuźnie żelazne, huta szkła, papiernie. Mały port. 2) Mm. w król. Neapolitańskiém, w prow. Basilicata, o 22 w. ku płn.-zach. od Sala; 2,600 m.

VIF, Mm. we Francyi, w dep. Isere, o 12 w. na płd. od Grenobli, nad rz. Grèze; 2,426 m. Przędzalnie jedwabiu, fabryka wyrobów garncarskich.

VIGAN, LE-V..., M. we Francyi, w departamencie Gard, o 77 w. na płn.-zach. od Nismes, nad rzeką Arre. Ludność 5,128 m. Izba handlowa. Kościół ewangelicki. Kolegium komunalne. Towarzystwo rolnicze. Kassa oszczędności. Chów jedwabników. Eksploatacya węgli. Liczne fabryki pończoch jedwabnych i szlafmyc bawełnianych, przędzalnie jedwabiu, bawełny, blicharnie, papiernia, garbarnie, skóry białe, kamienie litograficzne. Handel winem, oliwą, jedwabiem, skórami, mułami i końmi. Pomnik kawalera d'Assas urodzonego w tém mieście.

VIGEAN, LE-V., W. we Francyi, w dep. Vienne, o 31 w. na płd.-zach. od Montmorillon; 1,334 m. Kopalnie złota nieeksploatowane.

VIGEOIS, Mm. we Francyi, w dep. Corèze, o 35 w. ku płn. od Brives, nad rz. Vezere; 2,388 m.

VIGEVANO, M. w król. Sardyńskiém, w prow. Lomelino, o 115 w. na płn.-wsch. od Turynu, nad rz. Mora, blisko Tessinu; 1,600 m. Siedlisko biskupa sufragana Verceil. Główna komora. Kolegium królewskie. Seminaryum teologiczne. Fabryka jedwabnych tkanin, czapek, mydła, kapeluszy, makaronów. Miasto bardzo starożytne, otoczone murami i obronne starym zamkiem.

VIGGIANO, Mm. w król. Neapolitańskiém, w prowincyi Basilicata, o 31 wiorst na płd. od Potenza; 6,000 m.

VIGNACOURT, Mm. we Francyi, w dep. Somme, o 19 w. na płn.-zach. od Amiens; 3,851 m.

VIGNALE, Mm. w król. Sardyńskiém, w prow. i o 13 w. na płd. od Casale; 2,000 m.

VIGNEMALE, góra we Francyi, w depar. Wyższych Pyreneów, o 26 w. na płd.-wsch. od Luz, wysoka 3353 metrów.

VIGNEULLES, W. we Francyi, w dep. Wyższych Pyreneów, o 28 w. na płn.-wsch. od Comerçy; 1,038 m. Dobre wina czerwone.

VIGNORY, W. we Francyi, w depar. Wyższéj Marny, o 20 w. na płn. od Chaumont-en-Bassigny, nad rz. Marną. Wielkie fabryki pończoch wełnianych, olejarnia. Handel miodem i oliwą.

VIGO, M. w Hiszpanii, w Galicyi, o 40 w. na płn.-zach. od Tuy, nad zatoką t. n.; 2,800 m. Miasto warownе. Port jeden z najlepszych w Hiszpanii. Handel dość czynny zbożem, winem, szynkami i sardynkami.

VIGONA, Mm. w pań. Sardyńskiém, w prowincyi i o 13 w. na płd.-wsch. od Pignerol; 5,500 m.

VIHIERS, W. we Francyi, w depar. Maine i Ligiery, o 37 w. ku płd.-zach. od Saumur; 1,101 m. Fabryka kołder wełnianych, garbarnie, olejarnie. Spustoszona po części w czasie wojen Wandejskich.

VILAGOS, Mm. w Węgrzech, w żupań. Arad, o 31 w. ku płn.-wsch. od Alt-Arad; 6,186 m. Zbiór dobrych win. Rozwaliny dawnego zamku Világosvár.

VILAINE, rzeka we Francyi, zlew odnogi Gaskońskiéj poniżéj Roche-Bernard, w dep. Morbihan. Źródło pod Javigné. Bieg około 231 w. Spławna od Cesson (8 w. poniżéj od Rennes) na 139 w., a z przypływem od miasta Redon na 42 w. dla statków 100—150 beczkowych. Żegluga sztuczna najdawniejsza we Francyi zaprowadzona od 1538. do 1575. za pomocą 15 śluz. Spławiają z wodą: zboża, płótna, nici, drzewo budulcowe; pod wodę: wina Bordeaux, sól, żywicę i glinę. Główniejsze zlewy spławne: Meu, Cher, Don, l'Oust i Isac.

VILANOVA, M. w Hiszpanii, w Katalonii, o 45 w. na płn.-wsch. od Tarragony; 10,000 m. Port.

VILBEL, Mm. w W. księstwie Hessen-Darmsztadzkiém, w prow. Wyższéj Hessyi, okręgowe, o 44 w. na płd. od Giessen, nad rz. Niddą; 2,042 m. Źródła mineralne kwaśne. Leży w obrębie księstwa Hessen-Kassel.

VILLABIANCA, M. na wyspie Sycylii, o 31 w. na płd.-zach. od Palermo, nad morzem Tyryjskiém; 2,800 m.

VILLA-BOA, M. w Brazylii, stoł. prow. Goyaz, o 976 w. na płn.-zach. od Rio-Janeiro, nad rzeką Vermelho; 8,000 m.

VILLAC, Mm. we Francyi, w depar. Dordogne, o 36 w. na płn. od Sarlat, nad zlewem rz. Vezere; Eksploatacya rudy i gliny.

VILLACANAS, Mm. w Hiszpanii, w Manszy, w prow. Toledo, o 28 w. ku płn.-zach. od Alcazar de San-Juan; 6,000 m.

VILLACARILLO, Mm. w Hiszpanii, w Andaluzyi, w prow. Jaen, o 26 w. na płn.-wsch. od Ubeda, nad rz. Guadalquivir; 6,000 m.

VILLACARLOS, Mm. w Hiszpanii, w prow. Balearskiéj, nad pobrzeżem płn. wyspy Minorki; 4,500 m. Mały port.

VILLACH, BIELAK-V..., 1) M. w Austryi, w cyrkule t. n. albo w Wyższéj Karyntyi, o 97 w. na płn.-zach. od Laybachu, nad rz. Drawą; 5,000 m. Fabryka blejwasu, minii, chromianu, ołowiu, kul i śrótu przy kopalniach okolicznych ołowiu, jednych z najznakomitszych w państwie; fabryka wyrobów żelaznych, kuźnie w okolicach. Handel przewozowy między Włochami i Niemcami niegdyś bardzo ważny, dotąd jeszcze dość czynny. 2) Kreis-Bielak-Villach, Bielakski okręg, w Illiryi, w ks. Karnioli. Rozległość 99,3 mil kwad. niem. Ludność 124,800 m.

VILLACIDRO, Mm. w Sardynii, w prow. Basachi, o 45 w. na płn.-zach. od Cagliari; 6,000 m. Zbiór ważny cytryn i eksploatacya ołowiu w okolicach.

VILLA, 1) Villa da Horta, M. stoł. wyspy Tayol, jednéj z Azorskich, nad obszerną zatoką na pobrzeżu płd.-wsch. Dobry port dość czynny. 2) Villa da Laguna, Mm. główne wyspy Pico, jednéj z Azorskich na pobrzeżu płd. Port wygodny. 3) Villa da Praya, M. na wyspie Terceirze, jednéj z Azorskich nad zatoką; 3,000 m. Port dość uczęszczany. 4) Villa del Fuerte, M. w Meksyku, stoł. dep. Sonora i Cinaloa, o 137 w. na płn. od Cinaloa, nad rz. Rio del Fuerte; 8,000 m. 5) Villa de Nordeste, Mm. na wyspie San Miguel, jednéj z Azorskich na pobrzeżu płn.-wsch.; 1,400 m. Mały port.

VILLADIEGO, Mm. w Hiszpanii, w Staréj Kastylii, o 33 w. ku płn.-zach. od Burgos, nad rzeką Brules; 1,800 m.

VILLA, 1) Villa do Conde, Mm. w Portugalii, w prow. Minho, o 26 w. ku płn. od Porto, nad rz. Aloe, przy jéj ujściu do oceanu; 3,500 m. Mały port. 2) Villa-Faletto, Mm. w król. Sardyńskiém, w prow. i o 11 w. na płn. od Coni, nad rz. Maira; 3,000 m.

VILLAFRANCA, 1) M. w król. Sardyńskiém, w prow. i o 2 w. na wsch. od Nizzy, nad odnogą Genueńską; 3,000 m. Twierdza. Port wojenny. Arsenał i warsztaty marynarki królewskiéj. Szkoła żeglugi. Lazaret. Galery. Port handlowy. Handel oliwą, oliwkami, pomarańczami, zbożem, konopiami i rybami wędzonemi. Połów czynny tuńczyków. 2) M. na pobrzeżu płd. wyspy San-Miguel, jednéj z Azorskich; 2,000 m. Mały port powstały w skutku wybuchu wulkanu. 4) Mm. w król. Lombardzko-Weneckiém, w gub. Weneckiéj, o 15 w. na płd.-zach. od Werony; 5,000 m. 5) Mm. w król. Sardyńskiém, w prow. i o 22 w. na płd.-wsch. od Pignerol, nad rz. Po; 7,000 m. Kolegium komunalne. 6) Mm. w Hiszpanii, w Nawarze, o 22 w. na płn.-zach. od Tudela; 3,000 m. 6) Villafranca del Vierzo, Mm. w Hiszpanii, w król. Leon, o 13 w. ku zach. od Ponferrada, przy zlewie rzeki Volkarcy z Burbią; 3,000 m. 7) Villafranca de las Abujas, Mm. w Hiszpanii, w Andaluzyi, o 26 w. ku płn.-wsch. od Korduby, nad rz. Guadalquivir; 4,500 m. 8) Villafranca de los Barros, Mm. w Hiszpanii, w Estremadurze, o 35 w. na płd. od Merida; 6,500 m. 9) Villafranca de Penades, Mm. w Hiszpanii, w Katalonii, o 45 w. na zach. od Barcelony, nad rzeką Tet; 4,700 m. 10) Villafranca do Campo, M. na wyspie San Miguel, jednéj z Azorskich. Dobra przystań.

VILLAGARCIA, M. w Hiszpanii, w Galicyi, o 45 w. na płd.-zach. od Santiago, nad zatoką Arosa; 2,000 m. Port. Połów sardynek.

VILLAINES, 1) W. we Francyi, w dep. Indre i Ligiery, o 26 w. na płn.-wsch. od Chinon; 1,102 m. Uprawa na wielką skalę leszczyny i wyrabianie koszyków, kobiałek i t. p. 2) Villaines la Juhel, Mm. we Francyi, w dep. Mayenne, o 28 w. na wsch. od Mayenne; 2,508 m. Handel zbożem, bydłem, towarami korzennemi.

VILLAJOYOSA, M. w Hiszpanii, w Walencyi, o 28 w. ku płn.-wsch. od Alicante, nad mr. Śródziemném; 7,800 m. Zbiór dobrego wina.

VILLALBA, M. w Hiszpanii, w Galicyi, o 28 w. na płn. od Lugo, nad rzeką Magdaleną i le Trimas; 800 m.

VILLALON, Mm. w Hiszpanii, w Staréj Kastylii, o 36 w. na płn.-zach. od Medina-do-Xio-Seco; 4,800 m.

VILLAMARTIN, Mm. w Hiszpanii, w Andaluzyi, w prow. Kadyksu, o 26 w. na płn.-wsch. od Arcos, nad rz. Guadaletą; 2,900 m.

VILLANDRAUT, VILLANDRADE, Mm. we Francyi, w depar. Gironde, o 12 w. na zach. od Bazas; 813 m. Huty szkła. Miejsce urodzenia papieża Klemensa V.

VILLANOVA, 1) Mm. w Sardynii, w prow. i o 31 w. na wsch. od Alghero; 3,200 m. 2) Mm. w Sardynii, w prow. i o 10 w. ku płd.-zach. od Mondovi, nad rzeką Loriggia; 3,000 m. 3) Villanova d'Asti, Mm. w Sardynii, w prow. Asti, o 22 w. ku płd.-

wsch. od Turynu; 2,800 m. 4) Villanova da Cerveira, Mm. w Portugalii, w prow. Minho, o 28 w. ku płn. od Viana, nad rz. Minho; 932 m. 5) Villanova de Milfontes, Mm. w Portugalii, w prowincyi Alem-Tejo, o 37 w. na zach. od Ourique, nad rz. Odemira, przy jéj ujściu do oceanu; 2,000 m. Mały port.

VILLA-NOVA DE PORTIMAO, Mm. w Portugalii, w prow. Algarbii, o 17 w. na wsch. od Lagos, nad ujściem Portimao; 3,222 m. Port rozległy lecz płytki.

VILLANOVA, 1) Villanova de la Serena, M. w Hiszpanii, w Estremadurze, o 106 w. na wsch. od Badajoz, nad rzeką Guadiana; 12,000 m. Miasto garnizonowe. 2) Villanova de los ynfantes, M. w Hiszpanii, w Manszy, o 79 w. na płd.-wsch. od Ciudad-Real, nad rz. Jabalon; 7,800 m.

VILLANTERIO, W. w król. Lombardzko-Weneckiém, w gub. Medyolańskiéj, o 19 w. na wsch. od Pawii, nad rz. Lambro. Ważna fabrykacya sera Parmezańskiego.

VILLAPONDO, M. w Hiszpanii, w król. Leonu, o 48 w. na płn. od Toro, nad rzeką Valderadney; 3,000 m.

VILLAPUTZU, Mm. w Sardynii, w prow. Lanusei, o 53 w. na płn.-wsch. od Cagliari, nad ujściem rz. Flamendosa; 2,200 m.

VILLARCAYO, Mm. w Hiszpanii, w Staréj Kastylii, o 33 w. na płn.-wsch. od Frias; 8,000 m.

VILLARD DE LANS, Mm. we Francyi, w dep. Isére, o 22 w. na płd.-zach. od Grenobli; 2,500 m. Kopalnie węgli.

VILLA-REAL, 1) Mm. w Portugalii, w prow. Tras on Montes, o 45 w. na płd.-zach. od Mirandella; 4,500 m. Zbiór win i oliwy. 2) M. w Hiszpanii, w Walencyi, o 6 wiorst na płd.-zach. od Castellon de la Plana, nad rz. Mijares, o 9 w. od jéj ujścia; 8,000 m. 3) Villa-Real de Santo-Antonio, Mm. w Portugalii, w prow. Algarbii, o 19 w. na płn.-wsch. od Tawiru, nad rz. Guadiana, przy jéj ujściu; 1,800 m. Komora. Port rozległy lecz płytki. Miasto założone w 1774. r.

VILLAROPEDO, Mm. w Hiszpanii, w Nowéj Kastylii, w prow. Cuença, o 36 w. na płd.-zach. od San Clemente; 7,600 m. Wyroby garncarskie.

VILLA-SAN-GIOVANNI, Mm. w król. Neapolitańskiém, w Niższéj Kalabryi, o 16 w. ku płn. od Reggio, nad ciaśniną Messyńską; 3,000 m. Komora. Handel morski.

VILLA-SANTA-MARIA, Mm. w król. Neapolitańskiém, w Abruzyi Środkowéj, o 19 w. ku płn.-zach. od Trivento.

VILLAVICIOSA, Mm. w Hiszpanii, w Asturyi, o 37 w. ku płn.-wsch. od Oviedo, nad rz. Artą, przy jéj zlewie do odnogi Gaskońskiéj; 900 m. Fabryka płótna i sukna. Port handlowy.

VILLA-VIÇOSA, Mm. w Portugalii, w prowincyi Alem-Tejo, o 36 w. na płd.-zach. od Elvas; 3,452 m. Miasto główne orderu Poczęcia (Nossa Senhora da Conceiçao). Zamek królewski, dawna rezydencya książąt Braganzy.

VILLAVIEJA, Mm. w Hiszpanii, w Walencyi, w prow. Castellon de la Plana, o 15 w. od Castellon-Borriana, nad ujściem rzeki Ujo; 1,800 m. Źródła mineralne.

VILLÉ, po niemiecku WEILLER, Mm. we Francyi, w dep. Niższego Renu, o 12 w. na płn.-zach. od Schelestadt; 1,204 m. Podinspektoryat leśniczy. Zbiór wyborowéj paszy. Dystylarnie kirszwaseru, garbarnie.

VILLEBOIS, W. we Francyi, w dep. Ain, o 59 w. na płn.-zach. od Belley, na pr. brz. rz. Rodanu; 1,713 m. Kuźnia i eksploatacya rudy żelaznéj. Eksploatacya kamieni ciosowych, litograficznych. Fabryka wapna hydraulicznego.

VILLECOMTAL, M. we Francyi, w dep. Aveyron, o 18 w. na zach. od Espalion, nad rz. Dourdon; 1,758 m.

VILLEDIEU, LES-POÊLES-V..., Mm. we Francyi, w depar. Manche, o 22 w. ku płn.-wsch. od Avranches, nad rz. Sienne; 3,849 m. Fabryka wyrobów miedzianych kotlarskich i innych, oraz żelaznych, sikawek, gwoździ, kotwic, pargaminów i skór, włosiennic i płótna, gisernie mosiędzu, ludwisarnie, garbarnie, białoskórnie, fabryka pozłoty i posrebrzania na miedzi, młyny mączne. Handel wełną, kamieniami, farbami i żelastwem.

VILLEFORT, M. we Francyi, w depar. Lozère, o 45 w. na płd.-wsch. od Mende; 1,625 m. Fabryka płócienek. Eksploatacya ołowiu, srebra i miedzi. Gisernia główna wszystkich metali eksploatowanych w okolicach. Handel przewozowy z departamentami sąsiedniemi: winem, jedwabiem, węglem, zbożem, mąką, kasztanami.

VILLEFRANCHE, 1) Villefranche de Conflent, M. we Francyi, w Wschodnich Pyreneach, o 6 w. na płd.-zach. od Prades, nad rz. Tet; 914 m. Miasto otoczone murem, z cytadelą, twierdza 3. rzędu. Eksploatacya białego marmuru. 2) Villefranche de Lauragais, Villa-Franca-Lauraci, M. we Francyi, w dep. Wyższéj Garonny, o 31 w. na płd.-wsch. od Tuluzy, nad rz. Hers, blisko kanału Południowego; 2,769 m. Towarzystwo rolnicze. Wielki handel zbożem, płótnem konopném i żaglowém.

3) Villefranche de Rouergue albo d'Aveyron, M. we Francyi, w dep. Aveyron, o 56 w. na zach. od Rodez, przy zlewie rz. Abzon i Aveyron; 9,705 m. Kolegium komunalne. Biblioteka publiczna (7000 tomów). Gabinet fizyczny. Towarzystwo rolnicze. Uprawa drzew morwowych. Fabryka płócien pospolitych, papiernie, garbarnie. Handel zbożem, bydłem, żelazem, płótnem. Ojczyzna marszałka de Belle-Isle i Aliberta. 6) Villefranche sur Saone albo Rhône, M. we Francyi, w departamencie Rodanu, o 30 w. na płn.-zach. od Lyonu, nad rzeką Morgon, blisko rz. Saony; 7,083 m. Trybunał handlowy. Szkoła komunalna. Szkoła normalna departamentowa. Towarzystwo rolnicze. Drukarnia. Fabryka wyrobów bawełnianych, garbarnie. Handel znaczny płótném krajowém, winem i bydłem. Jarmark tygodniowy i kilka targów, z których 4 na konie. To miasto pięknie zabudowane składa się z jednéj pięknéj i szerokiéj ulicy 2 kilometry długiéj. Założone w XII. stuleciu przez Humberta IV. pana na Beaujeu.

VILLEJUIF, Mm. we Francyi, w dep. Sekwany, o 4 w. na płn.-wsch. od Sceaux, i o 6 w. na płd. od Paryża; 1,503 m. Eksploatacya kamieni ciosowych i gipsu. Szkółki drzew.

VILLEMUR-SUR-LE-TARN, M. we Francyi, w dep. Wyższéj Garonny, o 36 w. na płn. od Tuluzy, nad rz. Tarn; 5,428 m. Gisernie i fabryki żelaza. Olejarnie.

VILLENA, M. w Hiszpanii, w Walencyi, o 41 w. na płn.-zach. od Alicante; 10,000 m. Fabryka sukna, mydeł; gorzelnia. Eksploatacya soli.

VILLENAUXE, M. we Francyi, w depar. Aube, o 16 w. na płn.-wsch. od Nogent sur Seine, nad rz. Villenaux; 2,553 m. Wina białe pospolite w obfitości. Garbarnie.

VILLENAVE-D'ORNON, W. we Francyi, w dep. Gironde, o 10 wiorst na płd.-wsch. od Bordeaux; 1,337 m. Winnice wydające wina Graves i wyborne z St. Bris.

VILLENEUVE, 1) M. w Szwajcaryi, w kantonie Waadt, o 13 w. ku płd.-wsch. od Vevey, na krańcu wielkiego jeziora Genewskiego; 1,096 m. 2) M. we Francyi, w dep. Aveyron, o 10 w. ku płn. od Villefranche de Rouergue; 3,723 m. 3) Villeneuve de Marsan, M. we Francyi, w dep. Landes, o 20 w. na wsch. od Mont de Marsan, nad rz. Medoa; 1,604 m. Handel pierzami i gałganami. 4) Villeneuve de Berg, M. we Francyi, w dep. Ardéche, o 27 w. na płd.-zach. od Privas, nad rz. Abie; 2,607 m. Uprawa drzew morwowych. Chów jedwabników. Ojczyzna Oliviera de Serres, który pierwszy zaprowadził drzewa morwowe we Francyi. 5) Villeneuve de Riviére, W. we Francyi, w depar. Wyższéj Garonny, o 6 w. na zach. od St. Gaudes; 1,593 m. Przędzalnie wełny. 6) Villeneuve la Guyare, M. we Francyi, w depar. Yonne, o 24 w. na płn.-zach. od Sens, nad rz. Yonne; 1,912 m. 7) Villeneuve l'Archevêque albo sur Vanne, M. we Francyi, w dep. Yonne, o 23 w. na wsch. od Sens, nad rz. Vanne; 1,925 m. Liczne fabryki sukna, fabryka hydrauliczna sznurówek i plecionek, młyn foluszowy, przędzalnie wełny. Wielki handel wełną, konopiami, kołdrami i innemi tkaninami. 8) Villeneuve le Roi albo sur Yonne, M. we Francyi, w dep. Yonne, o 18 w. na płn.-zach. od Joigny, nad rzeką Yonne; 5,357 m. Dobre wina, a mianowicie z okolic Montqueue. Fabryka sukna, emalii ze szkła i miedzi, octu; cegielnie, blicharnie wosku, farbiarnie, garbarnie. Handel drzewem, węglami, suknem, skórami, żywicą, dachówkami. Wielki handel winami krajowemi. 9) Villeneuve les Avignon albo d'Avignon, M. we Francyi, w dep. Gard, o 31 w. na wsch. od Uzés, nad rz. Rodanem; 3,723 m. Fabryka i handel płótnem, linami, jedwabiem. 10) Villeneuve les Béziers albo la Cremade, M. we Francyi, w dep. Hérault, o 8 w. na płd.-wsch. od Béziers, nad rz. Orb i płd. pobrzeżem kanału Południowego; 2,804 m. 11) Villeneuve les Maguelonne albo Villeneuve-Angoulino, Mm. we Francyi, w dep. Hérault, o 10 w. na płd. od Montpellier, nad jeziorem Maguelonne; 1,211 m. Gorzelnie. 12) Villeneuve sur Bellot, M. we Francyi, w dep. Sekwany i Marny, o 20 w. od Coulommiers, nad rz. Petit-Morin; 1,024 m. Fabryka sznurówek, kordonku i innych tkanin wełnianych i bawełnianych w Verdelot. 13) Villeneuve sur Lot albo d'Agenois, W. we Francyi, w dep. Lot et Garonne, o 26 w. na płn.-wsch. od Agen, nad rz. Lot; 13,088 m. Trybunał handlowy. Towarzystwo rolnicze. Kassa oszczędności. Drukarnia. Dom poprawczy i więzienie dla mężczyzn zwane Eysse. Eksploatacya marmuru. Fabryka płótna, farbiarnie, garbarnie, cegielnie i piece wapienne, hamernie miedzi. Fabrykacye w domu roboczym kapeluszy, płótna, gwoździ, wyrobów marmurowych i stolarskich. Handel winem, zbożem, śliwkami. Założone w XIII. wieku przez księcia Alfonsa brata Ludwika Św. Most godny uwagi, którego główny łuk ma 36 metrów otworu, a 18 metr. wysokości. 14) Villeneuve St.-Georges, M. we Francyi, w dep. Sekwany i Oazy, o 18 w. na płn. od Corbeil, nad rz. Sekwaną, przy zlewie rz. Yéres; 1,090 m. Piękne wiatraki. Magazyny win, oliwy, cegieł, dachówek.

VILLENEUVETTE, W. we Francyi, w dep. Hérault, o 20 w. na płd. od Lodéve; 392 m. Wielka i piękna fabryka rządowa sukna, założona przed Ludwikiem XIV. i zajmująca całe terytoryum gminy.

VILLEPARASIS, W. we Francyi, w depar. Sekwany i Marny, o 22 w. na zach. od Meaux; 606 m. Eksploatacya gipsu. Przędzalnie wełny.

VILLEPREUX, W. we Francyi, w dep. Sekwany i Oazy, o 12 w. na płn.-zach. od Wersalu; 599 m. Przędzalnie hydrauliczne i fabryka szali kaszmirowych.

VILLEQUIER, M. we Francyi, w depar. Niższéj Sekwany, o 16 w. od Yvetot, nad rz. Sekwaną; 858 m. Śluza ważna utrzymująca Sekwanę w swojém korycie.

VILLERÉAL, W. we Francyi, w depar. Lot i Garonne, o 32 w. ku płn. od Villeneuve le Roi, nad rz. Dropt; 1,382 m. Handel bydłem.

VILLERS, 1) Villers-Bocage, W. we Francyi, w dep. Calvados, o 22 w. ku płd.-zach. od Caen; 1,178 m. Wielki handel bydłem i jajkami z Anglią. 2) Villers-Bocage, W. we Francyi, w dep. Somme, o 14 w. ku płn. od Amiens; 1,706 m. Przędzalnie bawełny. 3) Villers-Bretonneux, W. we Francyi, w depar. Somme, o 26 w. na wsch. od Amiens; 3,125 m. Liczne rękodzielnie, fabryki czapek i szlafmyc bawełnianych, flanelowych trykotowych, przędzalnie wełny i bawełny, olejarnie. Handel znaczny wełną surową i greplowaną. 4) Villers-Cotterets, M. we Francyi, w depar. Aisne, o 30 w. na płd.-zach. od Soissons; 3,465 m. Zakład ubogich pod zarządem prefekta policyi dep. Sekwany. Znakomite fabryki obić, wyrobów z drzewa, pudełek do wody kolońskiéj, obręczy, puślisk, zaprzęgów, tokarskich zabawek dla dzieci; olejarnie, fabryka octu, grzebieni. Trzoda merynosów. Eksploatacya kamieni ciosowych w okolicach. Handel drzewem, sianem, zbożem, winem. 5) Villers en Cauchies, W. we Francyi, w depar. Północnym, o 12 w. na wsch. od Cambrai; 1,309 m. 6) Villers-Faucon, W. we Francyi, w depar. Somme, o 15 w. na płn.-wsch. od Peronne; 1,381 m. 7) Villers Farlay, W. we Francyi, w dep. Jura, o 22 w. na płn. od Poligny; 920 m. 8) Villers-Guislain, W. we Francyi, w depar. Północnym, o 18 w. na płd.-wsch. od Cambrai; 2,073 m. 9) Villers-Marmery, W. we Francyi, w depar. Marny, o 18 w. na płd.-wsch. od Reims; 806 m. 10) Villers la Montagne, W. we Francyi, w dep. Mozelli, o 24 w. na płn.-zach. od Longwy; 1,032 m. 11) Villers-Outreau, W. we Francyi, w dep. Północnym, o 18 w. na płd.-wsch. od Cambrai; 2,726 m. 12) Villers les Pots, W. we Francyi, w dep. Cote d'Or, o 29 w. na płd.-wsch. od Dijon; 475 m. Znakomita fabryka wyrobów fajansowych, cegielnie. 13) Villers-Pol, W. we Francyi, w depar. Północnym, o 39 w. na płn. od Avesnes; 1,421 m. 14) Villers Sir Nicol, W. we Francyi, w depar. Północnym, o 29 w. na płn. od Avesnes; 1,318 m. Zbiór lnu i chmielu. Przędzalnie bawełny i wełny; kuźnie i walcownie; rznięcie marmurów.

VILLERSEXEL, M. we Francyi, w dep. Wyższéj Saony, o 21 w. na płd. od Lure, przy zlewie rzeki Oignon do Marcour; 1,429 m. Fryszerka żelaza, garbarnie.

VILLETTE, 1) La-Villete, Grande et Petite, W. we Francyi, w departamencie Sekwany, o 4 w. ku płd.-wsch. od St. Denis, graniczące z jedną z rogatek Paryża od płn.; 13,485 m. Walcownie metali, fabryka zapałek, czapek, przyrządzenie wędlin, fabryka wapna hydraulicznego, cementu rzymskiego, kolorów, wyrobów powroźniczych, rznięcie drzewa, dystylarnie wódek, fabryka drogich emalii, sztucznych drogich kamieni, gisernie żelaza, kuźnie, fabryka farby drukarskiéj, olejarnie, fabryki kleju i galarety z kości, oraz machin, wyrobów stolarskich, ludwisarnie, wyrób czernidła zwierzęcego, papiernia, garbarnie skór, eksploatacya gipsu, fabryka przetworów chemicznych, ważne fabryki i rafinerye cukru, fabryka resorów, sabotów; mydlarnie, farbiarnie, fabryka makaronów, lakieru, octu. Handel znaczny drzewem, węglem ziemnym. Składy na różne towary; liczne i obszerne domy gościnne. Kantor dla podróżnych udających się lądem i wodą. Przepyszny wodozbiór (bassin) kanału Ourq, zasilający kanał Ś. Marcina i wiele wodotrysków Paryża. 2) Villette-Serpaise-Chuselle albo Islins, W. we Francyi, w dep. Isere, o 8 w. na płn.-wsch. od Vienne; 1,397 m.

VILLEURBANNE, W. we Francyi, w dep. Izery, o 28 w. na płn. od Vienne; 4,252 m. Fabryka błękitu pruskiego, kwasu siarkowego, amonii płynnéj, boraksu, siarkanu żelaza, chlorku wapna i chlorków alkalicznych; mydlarnie.

VILLEVEYRAC, W. we Francyi, w dep. Hérault o 28 w. na płd.-zach. od Montpellier; 2,137 m.

VILLIÉ, W. we Francyi, w dep. Rodanu, o 20 w. na płn. od Villefranche sur Saône; 2,402 m. Dobre wina czerwone z winnic Morgon.

VILLIERS, 1) W. we Francyi, w depar. Ligiery i Cher, o 6 wiorst na zach. od Vendôme; 1,308 m. Winnice. 2) Villiers le Bel, W. we Francyi, w dep. Sekwany i Oazy, o 32 w. na wsch. od Pontoise;

1,883 m, 3) Villiers St. Benôit, W. we Francyi, w dep. Yonne, o 38 w. na płd. od Ivigny, nad rz. Ouanne; 830 m.

VILLINGEN, M. w W. księstwie Badeńskiém, w cyr. Jezior (Seekreis), okręgowe, o 90 w. na płn.-zach. od Konstancyi, nad rz. Brigach; 3,700 m. Szkoła normalna początkowa. Komora. Fabryka sukna, płótna, browary, ludwisarnie, wyroby żelaza. Składy handlu owoców z Czarnegolasu. Dawniéj było warowne i wielce znakomite.

VILLMAR, Mm. w ks. Nassauskiém, w amcie Runkel i o 3 w. na płn.-wsch. od Runkel, nad rz. Lahn; 2,000 m. Eksploatacya marmuru, kuźnie żelaza.

VILS, rzeka w Bawaryi, zlew Dunaju pod Vilshofen. Bieg około 115 w.

VILSBIBURG, Mm. w Bawaryi, w cyr. Niższéj Bawaryi, o 66 w. na płn.-wsch. od Munichu, nad rz. Vils; 1,246 m. Saletralnia, blicharnie wosku.

VILSECK, M. w Bawaryi, w cyr. Wyższego Pfalcu i Regensburga, o 22 w. na płn. od Amberga, nad rz. Vils; 1,217 m. Eksploatacya żelaza.

VILSEN, Mm. w król. Hannowerskiém, w księstwie Hoya i Diepholz, o 3 w. na płd.-zach. od Alt-Bruchhausen, nad rz. Eyter; 912 m.

VILSHOFEN, M. w Bawaryi, w cyr. Niższéj Bawaryi, o 24 w. na płn.-zach. od Passau, nad rzeką Vils, przy jéj ujściu do Dunaju; 2,150 m.

VILVORDE, M. w Belgii, w Brabancyi Płd., nad ujściem rz. Wolawe do rz. Senne; 4,400 m. Dom centralny karny królestwa. Fabryka włosiennic. Dawniéj warowne.

VIMERCATO, Mm. w król. Lombardzko-Weneckiém, w delegacyi Medyolańskiéj i o 24 w. na płn.-wsch. od Medyolanu, nad rz. Molgorą; 2,800 m.

VIMIOSO, M. w Portugalii, w prowincyi Tras os Montes, o 28 w. na płn.-zach. od Miranda; 1,000 m. Miasto warowne.

VIMOUTIERS, M. we Francyi, w dep. Orne, o 30 w. na płn.-wsch. od Argentan, nad rz. Vire; 4,117 m. Trybunał handlowy. Izba doradcza rękodzielników. Piękne i liczne rękodzielnie płócien zwanych Cretonnes, lnianych i konopnych, w których pracuje do 30,000 robotników, oraz blichy płótna, garbarnie. Ważny handel płótnem, niémi francuskiemi, angielskiemi i belgijskiemi.

VINADIO, Mm. w król. Sardyńskiém, w prow. Coni, o 13 w. na zach. od Demonte, nad rz. Stura; 3,000 m. Eksploatacya ołowiu srebrodajnego.

VINAROZ, M. w Hiszpanii, w Walencyi, w prow. Castellon de la Plana, o 27 w. na płn. od Peniscola, nad mr. Śródziemném; 10,000 m. Mały port z warsztatami okrętowemi.

VINAY, M. we Francyi, w depar. Isere, o 10 w. na płn.-wsch. od St. Marcellin; 3,386 m. Przędzalnie jedwabiu, fabryka stalowych wyrobów, resorów i t. p.

VINÇA, M. we Francyi, w depar. Wschodnich Pyreneów, o 10 w. na płn.-wsch. od Prades, nad rz. Tet; 2,021 m. Zbiór wybornych owoców i konopi. Gorzelnie, garbarnie, kuźnie. Wody mineralne. Zakłady kąpieli w Nossa.

VINCENNES, Mm. we Francyi, w dep. Sekwany, o 12 w. na płn.-wsch. od Sceaux, a o 6 w. na wsch. od Paryża; 7,697 m. Twierdza 2. rzędu. Szkoła i park artyleryi. Dystylarnie. Saletralnie. Fabryka octu. Targi na paszę. Zamek warowny obronny wieżami, z których jedna bardzo wysoka zwana Donjon, była więzieniem stanu. Wielki zwierzyniec czyli lasek otoczony murem, okolający zamek, rozległy na 732 hektarów. Ten zamek starożytny był niegdyś rezydencyą kilku królów Francyi. Pamiętny rozstrzelaniem księcia Enghien w 1804. r. Ta twierdza i wielkie zapasy jakie w sobie mieściła, zachowaną została Francyi w r. 1815. przez dzielność generała Dumesnil. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państwie Indiana, w hrb. Knox, o 230 w. na płd.-zach. od Indianopolis, nad rzeką Wabash, przy jéj zlewie do Ohio; 1,800 m. Siedlisko biskupa katolickiego t. n.

VINCENT, St.-V..., 1) W. we Francyi, w dep. Hérault, o 17 w. na płn.-wsch. od St.-Pons; 1,550 m. 2) W. we Francyi, w depar. Wyższéj Ligiery, o 16 w. na płn.-zach. od Le-Puy; 1,316 m. 3) W. we Francyi, w dep. Lot, o 31 w. na płn.-zach. od Figeac; 1,103 m. 4) St.-Vincent de Paul, W. we Francyi, w depar. Landes, o 2 w. na płn. od Dax; 806 m. Miejsce urodzenia Św. Wincentego a Paulo 24. kwietnia 1576. r. 5) St.-Vincent de Reins, W. we Francyi, w dep. Rodanu, o 26 w. na płn.-zach. od Villefranche sur Saone; 2,516 m. 6) St.-Vincent des Landes, W. we Francyi, w depar. Niższéj Ligiery, o 14 w. na zach. od Chateaubriant; 1,570 m. 7) St.-Vincent des Prés, W. we Francyi, w depar. Sarthe, o 8 w. na płd.-wsch. od Mamers; 1,238 m. 8) St.-Vincent du Lorouer, W. we Francyi, w dep. Sarthe, o 27 w. na płd.-zach. od St.-Calais, nad rz. Veuve; 1,982 m.

VINCI, Mm. w W. księstwie Toskańskiém, o 22 w. na zach. od Florencyi; 980 m. Miejsce urodzenia Leonarda de Vinci.

VINDHYA, pasmo gór w Indostanie, rozciąga-

jące się od wsch. ku zach., pomiędzy Benares a zatoką Kambajską. Oddziela płyt Gangeza od płytu Nerbuddy, i okrąża niemal ciągle lewy brzeg téj ostatniéj rzeki. Najwyższe jego szczyty: Pik-Chaizgour wysoki na 800 metrów i Ambawara na 585 metrów.

VINNEUF, W. we Francyi, w dep. Yonne, o 24 w. na płn. od Sens; 1,401 m. Fabrykacya wapna. Warsztaty powroźnicze. Handel bydłem i konopiami.

VIRE, 1) rzeka we Francyi, zlew kanału Manszy powyżéj d'Isigny, w depar. Calvados. Źródło na granicy departamentów Manche i Calvados. Bieg około 119 w. Spławna przy wezbraniu od Coquet na 18 w. 2) M. we Francyi, w dep. Calvados, o 59 w. ku płd.-zach. od Caen, nad rz. Vire; 7,658 m. Trybunał handlowy. Izba doradcza handlowa. Kolegium komunalne. Biblioteka publiczna; 2 drukarnie. Fabryki sukna, papiernie, fabryki gwoździ, ram; przędzalnie bawełny, garbarnie, olejarnie, farbiarnie, gorzelnie. Handel zbożem, gryką, cynkiem, żelazem, suknem, wełną, płótnem, papierami. Zdobyte i zrabowane przez kalwinistów w 1568. r., a następnie przez wojsko Henryka IV. w 1590. r.

VIRGIN-ISLANDS, WYSPY PANIEŃSKIE, archipelag Antyl angielskich, należący do generalnego gubernatora wysp Wiatrowych i Podwiatrowych. Składają się z pewnéj liczby wysp, z których główniejsze są: St.-Croix, St.-Jean i St.-Thomas.

VIRIEU, Mm. we Francyi, w dep. Isère, o 11 w. ku płd. od La Tour du Pin, nad rz. Boubre; 1,285 m. Fabryka płótna, garbarnie.

VIRNHEIM, M. w ks. Hesssen-Darmsztadzkiém, w prowincyi Storenburg, o 17 w. od Hoppenheim; 2,483 m.

VIRTON, M. w Belgii, w prow. Luksemburgskiéj, o 26 w. na płd. od Neufchâteau; 2,200 m. Browary, przędzalnie bawełny, wyroby garncarskie.

VIRY, 1) Viry-Noureuil, W. we Francyi, w dep. Aisne, o 37 w. na zach. od Laon; 1,448 m. Fabryka cukru krajowego. 2) Viry-Chatillon, W. we Francyi, w depar. Sekwany i Oise, o 12 w. od Corbeil; 404 m. Fabryki broni siecznéj; wyroby serów; piece gipsowe. Handel kamieniami młyńskiemi i węglami.

VISÉ, M. w Belgii, w prow. Lüttich, o 15 w. na płn.-wsch. od Lüttich, nad rzeką Meusą; 1,968 m. Fabryka szlafmyc wełnianych, i przędzalnie wełny, mydlarnie, warsztaty statków.

VISO, góra w alpach Kotyjskich, między Francyą i Piemontem, 3886 metrów wysoka. Przebywa się ją drogą wykonaną w XIV. wieku, następnie opuszczoną a poprawioną w 1811. r. przez Napoleona.

VITERBO, M. w pań. Kościelném, stoł. delegacyi i dystryktu t. n., o 90 w. na płn.-zach. od Rzymu, nad rz. Arcone; 12,887 m. Siedlisko biskupa. Trybunał I. instancyi. Kolegium. Eksploatacya ałunu i witryolu. Godne uwagi: katedra, kilka kościołów i piękny plac otoczony domami z arkadami. W okolicach wiele pięknych willi.

VITIGUDINO, Mm. w Hiszpanii, w prowincyi Salamanka, o 37 wiorst na płd.-zach. od Ledesma; 1,500 m.

VITO, St.-V..., Mm. w król. Lombardzko-Weneckiém, w delegacyi Weneckiéj, o 41 w. ku płn.-zach. od Udine, nad rz. Lemene; 4,000 m.

VITORCHIANO, Mm. w pań. Kościelném, w delegacyi Viterbo, o 13 w. ku płd.-wsch. od Montefiascone, nad rz. Vezza.

VITRÉ, M. we Francyi, w dep. Ille et Villaine, o 26 wiorst na wsch. od Rennes, nad rz. Villaine; 8,621 m. Kolegium komunalne. Fabryka płótna, czapek, kapeluszy pilśniowych, miechów, liczne garbarnie. Handel płótnem, szlafmycami, skórami, woskiem, miodem, kantarydami. Miasto starożytne, dawniéj warowne. O 2 w. na płd. zamek des Rochers, słynny pobytem pani de Sévigné.

VITREY, W. we Francyi, w dep. Wyższéj Saony, o 42 w. na płn.-wsch. od Vesoul; 1,135 m. Fabryka oliwy. Handel zbożem.

VITRY, 1) Vitry en Artois, W. we Francyi, w dep. Pas de Calais, o 18 w. na płn.-wsch. od Arras, nad rz. Scarpe; 2,377 m. Fabryka cukru krajowego. 2) Vitry aux Loges, W. we Francyi, w dep. Loiret, o 27 w. na wsch. od Orleans, nad kanałem Orleańskim; 1,106 m. 3) Vitry en Perthois, Vitry le Brulé, W. we Francyi, w dep. Marne, o 4 w. na płn.-wsch. od Vitry le Français, nad rzeką Saulx; 791 m. Niegdyś miasto znakomite, spalone w 1144. r. przez Ludwika VII. i znów zniszczone zupełnie przez Karola V. w 1544. r. 4) Vitry le Français albo Vitry sur Marne, M. we Francyi, w dep. Marne, o 32 w. na płd.-wsch. od Châlons sur Marne, nad rz. Marne; 8,077 m. Twierdza 4. rzędu. Inspektoryat leśny. Kolegium komunalne. Kassa oszczędności. Wina miernych gatunków. Fabryka szlafmyc bawełnianych, kapeluszy; olejarnie. Handel żelastwem, zbożem, drzewem i węglem. Zabudowane w 1543. r. przez Franciszka I. dla mieszkańców rozproszonych z miasta Vitry en Perthois, zniszczonego i spalonego przez Karola V. w poprzedzającym roku. 4) Vitry sur Seine, Mm. we

Francyi, w depar. Sekwany, o 8 w. na płn.-wsch. od Sceaux, a o 8 w. na płd.-wsch. od Paryża, nad rz. Sekwaną; 2,831 m. Eksploatacya kamieni budulcowych. Uprawa drzew owocowych i jarzyn. Liczne szkółki drzew. Fryszerka parowa. Piece gipsowe.

VITTEAUX, M. we Francyi, w dep. Côte d'Or, o 25 w. na płd.-wsch. od Semur, nad rz. Brenne; 1888 m. Wyborne śliwki. Trzody merynosów. Przędzalnie wełny i fabryki merynosu i szali; olejarnie. Handel wełną, konopiami, nićmi.

VITTERIA, M. w Sycylii, o 26 w. na płn.-zach. od Modica, nad rz. Camerino; 11,000 m.

VIU, Mm. w pań. Sardyńskiém, o 35 w. na płn.-zach. od Turynu, nad rzeką Chiara, zlewem Stury; 3,000 m.

VIVERO, Mm. w Hiszpanii, w Galicyi, o 70 w. na płn. od Lugo, nad zatoką odnogi Gaskońskiéj; 5,000 m. Mały port.

VIVEROLS, Mm. we Francyi, w depar. Puy de Dôme, o 18 w. na płd.-wsch. od Ambert, nad rz. Ligonne; 1,325 m. Fabryka koronek, blondyn, wstążek nicianych i innych towarów kramarskich.

VIVIEN, St.-V..., W. we Francyi, w dep. Girondy, o 17 w. na płn.-zach. od Lesparre, nad rz. Girondą; 985 m. Port handlowy i przystań. Komora. Jeziora słone wydające od 12—14000 hektollitr. soli corocznie. Port na lewym brz. rz. Girondy.

VIVIERS, M. we Francyi, w dep. Ardèche, o 37 w. na płd. od Privas, nad rz. Rodanem; 2,845 m. Siedlisko biskupa sufragana Avinionu. Uprawa winogradu i drzew morwowych oraz innych owocowych. Obfite kopalnie kamieni wapiennych. To miasto, które winno swój początek starożytnemu Alba-Augusta, było stolicą Vivarais.

VIVONNE, M. we Francyi, w dep. Vienne, o 20 w. na płd. od Poitiers, nad rz. Chain przy ujściu Yonne; 2,810 m. Przędzalnie i grępiarnie lnu i konopi. Fabryka grubych tkanin wełnianych, garbarnie.

VIX, W. we Francyi, w dep. Wandei, o 13 w. na płd. od Fontenay le Comte; 3,130 m. Leży pośród żyznéj ziemi wydającéj len i konopie wybornego gatunku, i któremi prowadzi znaczny handel.

VIZAGAPATAM, M. w Indyach angielskich, w prezyd. i o 1021 w. na płd.-zach. od Kalkutty, nad odnogą Bengalską. Handel dość ważny.

VIZEU, VIZEO, M. w Portugalii, w prow. Beira, o 90 w. na płn.-wsch. od Koimbry, między Mondego i la Vouga; 9,160 m. Siedlisko biskupa sufragana Bragi. Zbiór wina, pomarańcz, kasztanów. Jarmark na bydło i wyroby rękodzielnicze, najważniejszy w królestwie. Ojczyzna malarza Gran-Vasco.

VIZILLE, Mm. we Francyi, w dep. Isère, o 15 w. na płd.-wsch. od Grenobli, nad rzeką Romanche; 3,004 m. Eksploatacya gipsu. Przędzalnie bawełny, fabryki kartonu, szali i t. p., papiernia.

VIZZINI, Mm. w Sycylii, w Valle-Catane, o 31 w. na płd.-zach. od Carlentini; 9,800 m. Kolegium.

VLAARDINGEN, M. w Niderlandach, w prow. Płd. Hollandyi, o 14 w. na zach. od Rotterdamu, nad rzeką Meuzą; 7,250 m. Port handlowy. Handel śledziami. Warsztaty okrętowe.

VLIE, VLIELAND, wyspa holenderska, w prow. Płn. Holandyi, o 9 w. na płn. od Texel. Długa na 17 w., a 2 w. szerokości; 600 m. Rybołowstwo i żegluga.

VLISSINGEN, FLESINGA, M. w ks. Niderlandzkiém, w prow. Zelandyi, o 4 w. na płd.-zach. od Middelburga, na pobrzeżu płd. wyspy Walchern; 7,000 m. Miasto warowne. Port wojenny i handlowy z warsztatami okrętowemi. Piękny ratusz. Miejsce urodzenia admirała Ruytera.

VLOTHO, M. w Prusach, w prow. Westfalskiéj, o 31 w. na płn.-wsch. od Herford, nad rz. Wezerą; 2,166 m. Źródło wody żelaznéj. Rafinerya cukru, fabryki cykoryi, octu, mydła. Handel winami. Żegluga.

VOBURG, VOHBURG, Mm. w Bawaryi, w cyrkule Wyższéj Bawaryi, o 15 w. na wsch. od Ingolstadtu, nad rz. Dunajem; 1,195 m.

VOCKLABRUCK, M. w Austryi, w Wyższéj Austryi, o 17 w. na płd.-zach. od Schwanenstadt, przy zlewie rz. Vöckli z Agger; 1,225 m.

VOGELSBERG, VOGELSBERGE, łańcuch gór w Niemczech, w ks. Hessen-Kasselskiém i Hessen-Darmsztadzkiém. Ta gruppa formacyi bazaltowéj otoczona jest płaskowzgórzem wyniesioném Oberwald, którego najwyższy szczyt jest wyniosły na 796 metrów. Łączy się z górami Rhöngebirge i Spessard z jednéj, a z Taunus z drugiéj strony. Wydobywają z nich żelazo, bazalt, piaskowiec i węgle.

VOGHERA, 1) M. w pań. Sardyńskiém, stol. prowincyi t. n., o 39 w. na płn.-zach. od Alessandryi, na l. brz. rz. Staffory; 10,706 m. Miasto garnizonowe. Kolegium królewskie. Komora. Fabryka wyrobów jedwabnych. Handel zbożem, winem, jedwabiem. 2) Prowincya w pań. Sardyńskiém, stol. Voghera. Rozległość 234 mil kw. włoskich, z których 65000 hekt. ziemi uprawnéj, 8000 hekt. lasów, a 7262 hekt. nieużytku. Ludność 97,162 m. Terytoryum płaskie i żyzne, oblane rz. Po. Zie-

miopłody w przybliżeniu: zboża 350000 hektol., jarzyn w dostatecznéj ilości, oliwy orzechowéj skąpo; wołów 11,870, krów 12,000, koni 1,030, osłów i mułów 550, wieprzy 3,920, jedwabiu 22000 kilogramów oprócz kokonów. Eksploatacya siarki i kamieni wapiennych. Fabryka płótna, wyrobów bawełnianych, kapeluszy. Handel zbożem i jedwabiem. Dzieli się na 12 mandamento, zawierających 77 gmin.

VOID, Mm. we Francyi, w dep. Meuse, o 8 w. na płd.-wsch. od Commery, nad rz. Meholle; 1,561 m. Połów w rz. Meuzie pstrągów i raków słynnych. Zbiór nasion oleistych. Fabryka serów, olejarnia, papiernia. Handel bydłem.

VOIGTLAND, okolica w Niemczech, obejmująca część królestwa Saskiego, Wielkich księstw: Sasko-Wejmarskiego i Sasko-Gotajskiego, w cyr. Ziegenruk, w rejencyi Erfurtskiéj, w Prusach, i księstwa Reuss.

VOITSBERG, M. w Austryi, w Styryi, o 26 w. na zach. od Gratz, nad rzeką Kainach, zlewem Mur. Eksploatacya gliny garncarskiéj i węgli. Piękna fryszerka blachy żelaznéj w okolicach.

VOIRON, M. we Francyi, w dep. Isère, o 24 w. na płn.-zach. od Grenobli, nad rz. Morge; 8,225 m. Kassa oszczędności. Sala ochrony. Fabryki znakomite płócien konopnych, zwanych z Voiron, bielizny stołowéj, sukna, papieru, kartonu, likworów, kapeluszy słomkowych, rękawiczek; przędzalnie jedwabiu, fabryki stali i walcownie; cukiernie, blicharnie wosku, garbarnie, farbiarnie. Znakomity handel płótnem.

VOLANO, Mm. w pań. Kościelném, w delegacyi Ferrary, o 13 w. na płn.-wsch. od Commachio, nad rz. Po di Volano, przy jéj ujściu do Adryatyku. Port.

VOLCANO, wyspa w Sycylii, w archipelagu Lipari. Zawiera wulkan ogień wybuchający i wydający wiele siarki. Zamieszkana tylko przez króliki.

VOITEUR, W. we Francyi, w dep. Jura, o 12 w. na płn.-wsch. od Lons le Saulnier, nad rz. Scille; 1,057 m. Wielka eksploatacya dobrego gipsu. Piece gipsowe. Fabryka płótna konopnego.

VOLKACH, M. w Bawaryi, w cyr. Niższéj Frankonii, o 26 w. na płn.-wsch. od Würtzburga, nad Menem; 2,000 m.

VOLKMARSEN, M. w ks. Hessen-Kasselskiém, w prow. Niższéj Hessyi, o 11 w. na płn.-zach. od Wolfhagen, nad rz. Twiste; 2,818 m. Kopalnie torfu dostarczające rocznie 4236000 torfu. Rozwaliny zamku warownego Kugelburg.

VOLLENHOVEN, M. w król. Niderlandzkiém, w prow. Ower-Ysel, o 28 w. na płn.-zach. od Zwoll, na przylądku wkraczającym w Zuider-Zee; 2,200 m.

VOLNAY, W. we Francyi, w dep. Côte d'Or, o 5 w. na płd.-zach. od Beaune; 605 m. Wyborne wino czerwone najlepsze z win francuskich, z winnic: Caillerets, Champanié, Chapelle i Chevrey.

VOLPIANO, Mm. w pań. Sardyńskiém, o 19 w. na płn.-wsch. od Turynu; 3,808 m.

VOLTERRA, M. w W. księstwie Toskańskiém, o 57 w. na płd.-wsch. od Pizy, nad rz. Erą; 4,150 m. Twierdza. Siedlisko biskupstwa samoistnego. Komissoryat rządowy. Kommendantura wojskowa. Trybunał cywilny i kryminalny. Kolegium. Seminaryum. Muzeum starożytności Etruskich. Więzienie. Eksploatacya soli z bogatych źródeł zwanych Moje di Voltera. Wyroby z alabastru i marmuru, fabryka broni, przędzalnie jedwabiu. W okolicach małe wulkany wybuchające wyziewy gazowe zwane Lagoni. Miasto posiada szczątki murów Cyklopskich, amfiteatru i łaźni rzymskich. Miejsce urodzenia Perse'a, malarza Daniela i papieża St.-Lin.

VOLTRI, M. w pań. Sardyńskiém, w prow. i o 11 w. na zach. od Genui, u podnóża Apeninów i w głębi odnogi Genueńskiéj; 1,900 m. Fabryka sukna. Piękne papiernie.

VOLTURARA, 1) M. w król. Neapolitańskiém, w okręgu Foggia, o 19 w. ku płd.-wsch. od Avellino; 4,500 m. 2) M. w król. Neapolitańskiém, w Principato-Ulteriore, o 19 w. ku płd.-wsch. od Avellino; 4,500 m.

VOLTURNO, rzeka w król. Neapolitańskiém, zlew morza Tyryjskiego pod Castelvolturno. Bieg około 180 w.

VOLUSCA, Mm. w Austryi, w gub. Tryestskiéj, w głębi odnogi Quarnero. Port. Połów tuńczyków. Wywóz wina, oliwy i owoców.

VORALBERG, cyrkuł, poddział administracyjny w Austryi, w Voralbergu, w gub. Insbruckiéj, stol. Bregenz. Rozległość 43,9 mil kw. niem. Ludność 96,197 m.

VOSGES, GÓRY WOGEZSKIE, pasmo gór w Europie zach., na wsch. Francyi i Palatynatu (cyr. Pfalz, w Bawaryi). Góry Wogezskie rozciągają się od płd.-zach. ku płn.-wsch. jednym i tymże samym rzędem, od źródeł Mozelli do źródła Lauter, tworząc na l. brz. Renu linię równoległą od linii Czarnegolasu na prawym brzegu téjże rzeki. Kształt okrągły, jaki przedstawiają szczyty tych gór powiększéj części, nadał nazwę ballonów najwyniośléjszym z nich. Długość tego pasma wynosi

około 240 w. Najwyższe szczyty są: Ballon de Guebwiller (1429 metr.), Rotaback (1319 metr.), Bressoir (1232 metr.), Honeck (1366 metr.), Ballon Alzacyi (1250 metr.). Największa szerokość tego pasma w części płd. wynosi 75 w. i nie przechodzi nigdzie mniéj 30 w. Obie pochyłości są strome, lecz wsch. jest spadzistą. Doliny rozciągające się od ścian są prawie wszystkie skośne. Doliny wsch. nagle się zagłębiają i wkrótce znikają na płaszczyznie oblanéj przez Ren, przeciwnie zaś doliny zach. zachowują swoją właściwość aż do Mozelli. Lubo ich kształt nadaje im powierzchowność gór formacyi drugo-rzędnéj, góry Wogezskie należą do pierwotnéj formacyi; we wnętrzu ich znajduje się: srebro, miedź, żelazo, ołów i węgle, lecz głównym ich płodem jest sól, któréj wielkie pokłady znajdują się w dep. Meurthe. Na powierzchni tych gór są przepyszne lasy sosnowe. Roślinność pokrywa ich najwyższe szczyty. Z pochyłości zach. wypływają rz. Mozella, Sala i Meurta, a z wsch. Ill.

VOSGES, departament WOGEZÓW, we Francyi, stol. Epinal. Leży między departamentami Meurthe, Meuse, Haute-Marne, Haute-Saône i Bas-Rhin. Leży między 47° 45' i 48° 35' szer. płn. Rozległość 604606 hektarów. Położony w większéj części w kotlinie Renu, na płd. w kotlinie Rodanu. Oblany na płn. rz. Mozellą, która tu ma swoje źródło i przez jéj zlewy: rz. Meurthe, Vologne tworzącą małe jeziora: Gérardmer i Madon; przez rz. Meuzę, i jéj zlewy: rz. Mouzon i Vaire; przez rz. Brusche; na płd. przez rz. Saonę, Coney i inne zlewy pierwszéj. Kraj górzysty graniczący na wsch. z pasmem gór Wogezskich, przerzynających go od płn. ku wsch.; od płd. ku wsch. i zach. przez łańcuch łączący Wogezy z płaskowzgórzem Langres i z Cewennami, i odgranicza kotlinę Renu od kotliny Rodanu. Najwyższy szczyt Ballon de Guebwiller (1429 metrów). Grunt żyzny tylko w większych dolinach, a dzieli się według swéj natury: na górzysty około 304000 hektarów, na stepy albo landes 90000 hektarów, ziemiopłód rodzimy 10000 hekt., na ziemię kredziastą albo wapienną 200085 hekt., na grunt zwirowaty 200660 hekt. Kraj rolniczy i rękodzielniczy. Rolnictwo postępowe. Ziemiopłody niedostateczne na potrzeby, kartofle w obfitości; zbiór wina mierny, z tych najlepsze: z Charmes, Xaronval i Ubexe; ważna uprawa chmielu, zbiór buraków cukrowych, lnu wyborowego; siana i paszy obficie, lasy obszerne. Ziemi urodzajnéj 567906 hektarów, z których pod pszenicę 45774 hektarów, jarkę 5442 hekt., żyto 17342 hekt., jęczmień 7648 hekt., owies 47024 hekt., mais i proso 108 hekt., kartofle 22151 hekt, grykę 2672 hekt., jarzyny 2030 hekt., winnice 4460 hekt., ogrody 4614 hekt., buraki 74 hekt., rzepak 897 hekt, konopie 2976 hekt., len 935 hekt., łąki naturalne 71783 hekt., łąki sztuczne 11430 hektarów, pastwiska, odłogi i nieużytki 28613 hektarów, lasy 220005 hekt., sady, szkółki i krzewy 4612 hekt. Płody z wysiewem: pszenicy 595845 hektolitrów, pszenicy jarki 78841 hektol., żyta 239019 hektol., jęczmienia 89779 hektol., owsa 737545 hektol., maisu i prosa 1813 hektol., kartofli 3074980 hektol., gryki 50618 hektol., jarzyn 27996 hektol., wina 212007 hektol., wódki 4036 hektol., piwa 51962 hektol., buraków 20031 cent. metr., rzepaku 8888 hektol., konopi 27320 hektol. siemienia, 854242 kilogr. przędzy, lnu 7193 hektol. siemienia i 232282 kilogr. przędzy, siana 2138847 cent. metr., paszy 401474 cent. metr., drzewa 1149400 sterów (z tych 439754 sterów z lasów rządowych). Konsumcya wraz z wysiewem: pszenicy 545964 hektol., pszenicy jaréj 107049 hektol., żyta 368,723 hektolitrów, jęczmienia 108049 hektol., owsa 648894 hektol., maisu i prosa 1275 hektol., kartofli 3034742 hektol., gryki 41115 hektol., jarzyn 27984 hektol., wina 207937 hektol., siana 2080558 cent. metr., paszy 388305 cent. metr., drzewa 314027 sterów w samych fryszerkach. Chów znakomity bydła rogatego i wieprzy, kilka trzód merynosów i owiec angielskich. W 1839. r. było koni 42,783, mułów 34, osłów 288, bydła rogatego 141464, owiec 103,605, wieprzy 94,069, kóz 16,857. Wywóz znaczny minerałów, główniejsze płody: żelazo dobrego gatunku, manganez, węgle, torf, piękne marmury, granit, kamienie młyńskie, osełki, glina garncarska i kamienie wapienne. Liczne źródła mineralne uczęszczane, jako to: w Bains, Plombières, Contrexeville i Bussane, należą do najsłynniejszych w państwie. W 1839. r. kopalnie żelaza wydały 70496 cent. metr., minerału wartości 158,616 franków; z 2 kopalni manganezu wydobyto 283 cent. metr., wartości 3,102 franków; z 3 kopalni węgla otrzymano 23792 cent. metr., wartości 25,863 fr.; z 54 torfiarni wydobyto 93317 cent. metr. torfu, wartości 62970 fr.; kopalnie kamieni i marmurów przyniosły dochodu 344,707 frank. Przemysł rękodzielniczy czynny, którego główniejsze zakłady są fryszerki żelaza i stali, walcownie żelaza i blachy, fabryki wyrobów żelaznych i stalowych, oraz papiernie. W 1839. r. było w departamencie fryszerek żelaza 34, zawierających 9 pieców pudlingowych, 68 kuźnic i 7 stalowni, w których pracowało 600 robotników; w tych zakładach wyrobio-

no 143305 cent. metr. rudy żelaznéj i 115459 cent. metr. surowcu, wydały zaś 50107 cent. metr. żelaza lanego, wartości 1,119,573 frank., a 81372 cent. metr. żelaza kutego, wartości 3,927,732 fr. i 2342 cent. metr. stali, wartości 168,130 fr. Inne zakłady przemysłowe są: huty szkła, fabryki wyrobów fajansowych, tartaki desek i kamieni, browary (51962 hektol.), dystylarnie wódek (4036 hektol.) i kirszwaseru, garbarnie, fabryka koronek, blondyn, skrzypców, organów i innych instrumentów dętych w Mirecourt, tkanin bawełnianych, serów, wyrobów stalowych w Plombières, płótna, wyrobów stolarskich. Główniejsze artykuły wywozu: drzewo budulcowe, deski, chmiel, żelastwo, papier, kirszwaser, sery i różne wyroby rękodzielnicze. Jarmarków 290 w 49 gminach i trwających 294 dni. Rozwój ogólny dróg komunikacyjnych 5009 w., z których na 6 dróg bitych 286,6 w., na 22 dróg departamentowych 665,5 w , na 3693 dróg gminnych 4057 w. Zakładów naukowych wyższych 12, z których 6 szkół komunalnych w Epinal, Mirecourt, Neufchâteau, Rambervillers, Remiremont i w St.-Dié, i 6 pensyonatów. Szkoły początkowe: 1 szkoła normalna departamentowa w Mirecourt, 11 szkół wyższych (8 komunalnych), 734 szkół początkowych z 534 nauczycielami i 180 ochmistrzyniami, w których uczęszczało 59,782 uczniów w zimie, a w téj liczbie chłopców 33,614 i 26,158 dziewcząt, a 20,902 uczniów w lecie; z tych było 700 szkół komunalnych, to jest 153 męzkich, 387 obojga płci i 160 żeńskich z 540 nauczycielami i 160 ochmistrzyniami, 57,587 uczniów w zimie, a mianowicie 32,986 chłopców i 24,601 dziewcząt; 5 klass rzemieślniczych w 5 gminach, 8 sal ochrony w 8 gminach dla 1,090 dzieci. Szpitali i domów przytułku 14. Podział administracyjny i sądowy był na 5 okręgów: Epinal, Mirecourt, Neufchâteau, Remiremont i St. Dié, 30 kantonów (30 sądów pokoju), 548 gmin. Departament ten składa dyecezyę biskupstwa St.-Dié, zostaje pod zwierzchnictwem sądu apelacyjnego i akademii uniwersyteckiéj w Nancy i dywizyi wojskowéj w Metz.

VOSNES, W. we Francyi, w depar. Côte d'Or, o 28 w. na płn.-wsch. od Beaune; 501 m. Wyborne wina czerwone z winnicy Romanée, zbierane z obszaru 172 arów, wydającéj rocznie 230 litrów wina.

VOUGA, rzeka w Portugalii, zlew oceanu Atlantyckiego poniżéj Aveiro, w prow. Beira. Źródło w Serra de Arada; bieg około 131 w.

VOUGEOT, W. we Francyi, w dep. Côte d'Or, o 22 w. ku płn.-wsch. od Montbeliard, nad rzeką Doubs; 525 m. Port obszerny i składy drzewa i płodów ziemi, łączący się z kanałem jednoczącym Rodan z Renem.

VAUJAUCOURT, W. we Francyi, w dep. Doubs, o 5 w. na płd.-zach. od Montbéliard, nad rzeką Doubs; 525 m. Port obszerny i spław drzewa i płodów ziemi, za pośrednictwem kanału łączącego Ren z Rodanem.

VOULTE, LA-V..., Mm. we Francyi, w dep. Ardèche, o 21 w. na płn.-wsch. od Privas, nad rzeką Rodanem; 3,155 m. Kościół konsystorski ewangelicki. Winnice, drzewa morwowe. Miejsce posiedzeń towarzystwa giserni i kuźni departamentów Ligiery i Ardèche. Kopalnie żelaza, 4 piece pudlingowe, gisernia i fabryka pocisków wojennych. Handel spaśnemi wieprzami.

VOUVANT, M. we Francyi, w dep. Wandei, o 12 w. od Fontenay le Comte, nad rz. Mère; 1,180 m. Eksploatacya węgli w okolicy.

VOUVRAY, Mm. we Francyi, w dep. Indre i Ligiery, o 11 w. na wsch. od Tours, nad rz. Ligierą; 2,341 m. Dobre wina białe najlepsze w departamencie.

VOUZIERS, M. we Francyi, w dep. Ardennów, o 50 w. na płd. od Mézières, nad rz. Aisne; 2,771 m. Towarzystwo rolnicze. Uprawa zboża, leszczyny, wina. Uprawa pasztetów, biszkoptów. Przędzalnie wełny i lnu, garbarnie, farbiarnie. Handel zbożem, winem, oliwą i bydłem.

VOY, St.-V..., VOY DE BONAS, W. we Francyi, w dep. Wyższéj Ligiery, o 12 w. na wsch. od Yssingeaux; 2,647 m. Kościół konsystorski ewangelicki.

VRACÈNE, W. w Belgii, w Wschodniéj Flandryi, o 25 w. na płn.-wsch. od Termonde; 6,000 m. Handel zbożem, bydłem i płótnem. Wioska bardzo starożytna.

VRECOURT, W. we Francyi, w depar. Vosges, o 19 w. na płd. od Neufchateau; 931 m. Handel bydłem i zbożem. Kuźnie, piec pudlingowy. Fabryka bawełny, garbarnie. Pyszny most na rzece Mouzon.

VRIGNES-AUX-BOIS, W. we Francyi, w dep. Ardennes, o 10 w. na płn.-zach. od Sedane; 1,115 m. Fabryka wyrobów żelaznych, łopat, szarnirów, obcęgów i t. p. Wielkie kuźnie na sposób angielski, walcownie, szlifiernie, tokarnie, gisernie żelaza.

VY-LES-LURE, W. we Francyi, w dep. Wyższéj Saony, o 7 w. na płd.-zach. od Lure; 1,217 m. Fabryki muszlinu gładkiego i haftowanego.

W.

WAADT, kanton w Związku Szwajcarskim, stol. Lauzana. Leży między 46° 18' i 46° 55' szer. płn., a 3° 43' i 4° 47' dłg. wsch. Graniczy na płn. z kant. Neufchatel i Friburg, na wsch. z ostatnim i z Berneńskim, na płd. z kant. Wallis, pań. Sardyńskiém i kant. Genewskim, na zach. i płn.-zach. z Francyą. Rozległość 70 mil kw. niem. Ludność 183,582 m. Kraj górzysty w stronie płd.-wsch. gdzie się wznoszą odnogi Alp Berneńskich, i w płn.-zach. gdzie się rozciąga pasmo Jura; przerznięty w pośrodku od płd.-zach. ku płn.-zach. przez Jorat, w innych częściach jest tylko górzysty. Najwyższy szczyt les Diablerets (3106 metr.), gdzie się znajdują lodniska (glaciers). Przedzielony głównie przez pasmo Jura, pomiędzy kotliną Renu i kotliną Rodanu. Rzeki: oprócz Rodanu, Sarina, Broya, Orbe, Venoge, Glane i inne pomniejsze; zawiera połowę jeziora Genewskiego, część płd.-zach. Neufchatelskiego i Morat, a w całkowitości jezioro Joux. Klimat bardzo zmienny, ostry w górach, dość łagodny w innych okolicach, a mianowicie na pobrzeżach jeziora Genewskiego. Ziemia w ogóle żyzna, wszędzie gdzie jest sposobna do uprawy. Zbiór ziemiopłodów niedostateczny, ziarn oleistych, lnu, konopi, siana, tytuniu, roślin lekarskich, a pomiędzy temi gencyany, wina, kasztanów, fig, migdałów, oliwek, orzechów. Rozległe lasy mianowicie na górach Jura. Piękne pastwiska. Chów koni, bydła rogatego, wieprzów, kóz i t. d. Eksploatacya żelaza, marmuru, piaskowca, kamieni młyńskich, gipsu, asfaltu, siarki, soli. Źródła mineralne w St. Loup, Yverdun, Lalliar, La Poudrière, pod Lauzaną i słynne źródła słone Bex. Garbarnie, fabryka sukna, przędzalnie i farbiarnie bawełny. Handel przewozowy z Francyą, z innemi kantonami i z Niemcami. Wywóz wina, serów, skór, bydła, koni, tytuniu. Wychowanie publiczne zostaje pod opieką 5 członków, a pod zwierzchnictwem radzcy stanu. W 1844. r. było 721 szkół początkowych i 21 wyższych, z których 10 klassycznych i gimnazyalnych i 11 realnych; 9 szkół komunalnych, z których główniejsze w Vevey, Yverdun i Morges. Oprócz tego w stolicy kantonu jest kolegium centralne, zawierające oddziały wyższy i niższy, w których przy naukach klassycznych wykładają realne albo politechniczne, i szkoła rysunkowa. Rząd kantonu według ustawy z 1845. r. Zgromadzenie narodowe zbiera się w okręgach albo gminach. Każdy obywatel ukończywszy lat 23 ma prawo głosowania. W 1846. r. liczba obywateli obradujących wynosiła 30,000. Władza najwyższa i prawodawcza jest powierzona Wielkiéj Radzie składającéj się z 184 członków (1 z 1,000), wybranych na lat 5 przez zgromadzenia okręgowe, które wybierają swoich prezesów na rok jeden. Wielka rada zgromadza się co dwa lata w Lauzanie, mianuje deputowanych na sejm związkowy, oraz wyższych urzędników. Władza wykonawcza i administracyjna powierzona jest radzie stanu złożonéj z 9 członków, obieranych na lat 6 przez wielką radę, i z jéj członków, którzy z pomiędzy siebie mianują prezydującego będącego w stopniu zawiadowcy rządu. Ta rada dzieli się na kilka departamentów ministeryalnych i mianuje urzędników okręgowych. Kanton dzieli się pod względem administracyjnym na 19 okręgów, a na 60 kantonów sądu pokoju, a te na 388 gmin politycznych. Każdy okręg zostaje pod zarządem prefekta i jego pomocników (okręgi Aigle i Granson mają po 2). W gminach liczących najmniéj 600 mieszkańców jest rada generalna, składająca się ze wszystkich naczelników rodzin mających przynajmniéj 25 lat wieku; w gminach zaś pomniejszéj ludności jest rada gminna, z 25 członków najmniéj a ze 100 najwięcéj złożona. Zarząd i policya zostaje w ręku municypalności pod zwierzchnictwem syndyka. W każdym cyrkule jest sędzia pokoju, a w okręgu trybunał I. instancyi, dla całego kantonu zaś sąd apelacyjny, pod którym zostają inne sądy. Kanton Waadt jest 19. w porządku związkowym. Kontyngens jego związkowy składa się z 5,389 ludzi, 368 koni i 73,440 frank. szwajcar. Dochód jego wynosił w 1844. r. 2,478,055 frank.

WAAG, rzeka w Węgrzech, zlew rzeki Dunaju pod Komornem. Źródło z góry Kriwan. Bieży około 400 w. przez St. Miklos, Trenczyn, Neustadt, Leopoldstadt i Komorno. Główniejsze zlewy do pr. brz. są Arwa i Dudweg, do l. brz. rz. Neitra. Jest jedną z odnóg Dunaju oddzielającą się pod Presburgiem, wpada do téj rzeki nieco powyżéj jéj ujścia, otaczając wraz z Dunajem i Waagą, małe terytoryum zwane wyspą Schütt.

WAAG-BESTRITZ, POWAŻSKA-BYSTRZYCA czyli BYSTRZYCA nad WAGIEM, Mm. w Węgrzech, w żupaństwie i o 35 w. na płn.-wsch. od Trenczyna, nad rz. Waag; 2,145 m. Fabryka wyrobów garncarskich. Walne targi na bydło.

WAAL, WAEL, rzeka w Holandyi, w prowincyi Gueldryi, lewe ramie Renu łączące się z Meuzą powyżéj Bommel i wpadające do téj rzeki tracąc swą nazwę pod Gorkum. Bierze początek z Renu, którego jest przedłużeniem naturalném i od którego bierze $^{68}/_{100}$ wód swoich. Bieg 90 w. przez Nimwegę, Thiel i Bommel.

WAALWYK, Mm. w król. Niderlandzkiém, w Brabancyi Płn., o 17 w. na zach. od Bois le Duc.

WAAST, SAINT-EN-CAMBRAISIS, W. we Francyi, w dep. Północnym o 15 w. na płn.-wsch. od Cambrai. 1,653 m. Fabryka batystu.

WABASH, rzeka w Stanach Zjednoczonych, zlew prawy rz. Ohio pod Shawneetown, w Illinois. Bieg około 650 w. Spławna w większéj części swego kuryta.

WABERN, M. w ks. Hessen-Kasselskiém, w cyr. Fritzlar; 1,037 m. Zamek elektorów wzniesiony w 1704. r.

WABSKOWIZNA, prywatny zakład hutniczy żelaza, w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, pow. Piotrkowskim; w 1838. roku posiadał 1 kuźnicę i produkował rocznie do 1500 cent. żelaza kutego z surowizny kupnéj.

WACHBACH, Mm. w król. Wirtembergskiém, w cyrk. Jaxt; 1,223 m.

WACHENHEIM, Mm. w król. Bawarskiém, w cyrkule Pfalz, o 2 w. na płd.-wsch. od Durkheim, u podnóża Hardt; 2,920 m. Zbiór najlepszego wina w Palatynacie.

WACHTENDONK, Mm. w Prusach, w prowincyi Reńskiéj, w rejencyi Düsseldorfskiéj, o 14 w. na płd. od Gueldres, nad rz. Nier; 1,500 m. Dawniéj twierdza, w któréj według podania miały być wynalezione bomby.

WACHTERSBACH, M. w ks. Hessen-Kasselskiém, w prowincyi Hanau, o 7 w. od Gelnhausen; 1,283 m. Zamek rezydencyonalny hrabiów Isenburg-Wächtersbach. W okolicach fabryka wyrobów garncarskich.

WACKEN, Mm. w Belgii, w Wschodniéj Flandryi, o 15 w. na płn.-wsch. od Courtrai; 2,441 m. Dystylarnie, fabryka tytuniu. Wioska pięknie zabudowana.

WADENSCHWEIL, Mm. w Szwajcaryi, w kant. Zurych, o 20 w. na płd.-wsch. od Zurychu, na lewym brz. jezioza Zurychskiego; 5,094 m. Garbarnie.

WADERN, Mm. w Prusach, w prow. Nadreńskiéj, w rejencyi Trewirskiéj, o 34 w. na płn.-wsch. od Merzig.

WADOWICE, M. obwodowe w Austryi, w Galicyi, nad rz. Skawą, o 4 mile od Krakowa, a $26^1/_4$ stacyj od Lwowa. Miejsce władz rządowych. Magistrat. Szkoła normalna. Odznacza się porządkiem. Posiada dwie budowle znamienite: koszary i szpital wojskowy. Tu pierwsze stowarzyszenie wstrzemięźliwości zaprowadzone zostało, co najwięcéj przypisać należy, że w obrębie tego miasta żydom dawnemi przywilejami jest wzbronione.

WADOWICKI OBWÓD, w Austryi, w Galicyi, obejmuje 65 mil kw. geogr.; 272,870 m. Graniczy na płn. z obwodem Krakowskim, na wsch. z Bocheńskim i Sądeckim, na płd. z Węgrami, na zach. z Austryackim i pruskim Szląskiem. Mieszkańcy tego obwodu, w płd. i zach. części przerzniętego wysokiemi Karpatami, trudnią się po większéj części chowem bydła, wyrabianiem płótna, drelichu i sukna. Upowszechnienie tkactwa i główny trakt wiodący z Galicyi do Morawii, Czech i Niemiec, wielce się przyczynia do zamożności tego nader malowniczego obwodu, któren obejmuje niegdyś Oświecimskie i Zatorskie księstwa i zawiera 11 miast, 2 miasteczka i 340 włości.

WADSTENA, M. w Szwecyi, w lanie Linköping i o 48 wiorst na zach. od Linköping, nad jeziorem Wetter; 2,188 m. Kapituła dam szlachetnego rodu wyznania ewangelickiego. Fabryka płótna, tytuniu, blicharnie.

WAEREGHEM, W. w Belgii, w Zach. Flandryi, o 12 w. na płn.-wsch. od Courtrai; 6,345 m. Handel płótnem, lnem i bydłem.

WAERSCHOT, W. w Belgii, w Wschodniéj Flandryi, o 15 w. na płn.-zach. od Gandawy, nad rz. Lys; 6,090 m. Przędzalnie płótna (369 warsztatów), przędzalnie bawełny (1089 warsztatów), fabryki machin do przędzenia.

WAES, PAYS-DE-W..., okolica Belgii, w prow. Flandryi, obejmująca 2 miasta St. Nicolas i Lokeren i 26 wiosek. Kraj najludniejszy w Europie stosunkowo do rozległości, liczą bowiem 5,210 mieszkańców na milę kwadratową. Przemysł rolniczy postępowy.

WAESMUNSTER, Mm. w Belgii, w Wschodniéj Flandryi, o 6 w. na płn. od Termonde, nad rz. Durną; 5,050 m. Przemysł czynny, fabryka sukna, płótna pakowego, nici, bawełnianych tkanin i chu-

i chustek. Miasteczko bardzo starożytne. Dawne opactwo Kanoniczek.

WAGA, rzeka w ces. Rossyjskiém, zlew l. str. rz. Dźwiny płn. Źródło na zach. od Tolmy, w gub. Wołogodzkiéj. Bieg około 484 w. Spławna po większéj części.

WAGENDRUSSEL, WOHDRYSSEL, Mm. w Węgrzech, w żup. Zips, o 22 w. ku płd. od Leutschau, nad rz. Gölniz; 2,383 m. Obfite kopalnie żelaza.

WAGENFELD, Mm. w król. Hanowerskiém, w ks. Hoya i Diepholz, o 14 wiorst na płd.-wsch. od Diepholz; 2,794 m. Handel płótnem.

WAGING, Mm. w Bawaryi, w cyr. Wyższéj Bawaryi, nad jeziorem t. n.; 640 m.

WAGRAM, DEUTSCH-W..., Mm. w Austryi, w Niższéj Austryi, w gubernii Wiedeńskiéj, o 9 w. na płn.-wsch. od Wiednia, nad rz. Russbach; 477 m. Wielkie zwycięztwo odniesione przez Francuzów nad Austryakami w dniach 5. i 6. lipca 1809. r.

WAGSTADT, M. w Austryi, w Szląsku, o 28 w. na płd.-wsch. od Tropawy, nad rz. Wag; 3,940 m. Fabryka sukna.

WAHLERSHAUSEN, W. w W. księstwie Hessen-Kasselskiém, w prow. Niższéj Hessyi, o 6 w. na zach. od Kassel, nad rz. Drusel; 1,207 m. Przepyszny zamek Wilhelmshöhe, zwany dawniéj Weissenstein, rezydencya letnia panujących, rozpoczęty w 1606. r. przez landgrafa Maurycego na miejscu dawnego klasztoru Weissenstein, odbudowany od 1701.—1714. r. przez landgrafa Karola, lecz ozdobiony i rozprzestrzeniony mianowicie przez landgrafa Wilhelma IX. i przez księcia elektora Wilhelma XI. Ten zamek najpiękniejsza rezydencya panującego w Niemczech, nie mający sobie równego w Europie co do piękności malowniczych położenia, jest zbudowany u podnóża wysokiéj góry Karlsberg, na któréj rozciąga się jego zwierzyniec i budowle. Wody stanowią najcelniejsze ozdoby jego. Przepyszny wodospad szeroki na 6 metrów i długi na 300 metr., spada ze szczytu góry przez rzędy ustępów wykutych w skale, z których każdy ma 842 schodów. Poniżéj tego wodospadu następuje druga zwana Steinhöfen, któréj woda spada pionowo ze szczytu skały zasilając strumyki zwierzyńca, tworząc tam wodospady i wodotryski, z których jeden wznosi się czasem do 61 metrów wysokości. Ośmiościan albo zamek Olbrzyma (Riesenschloss), leżący na szczycie góry, panuje nad wodospadem; na jego platformie wznosi się piramida 31 metr. wysoka, na któréj stoi posąg kolosalny herkulesa. Löwenberg, zbudowany na wzór dawnego zamku warownego, zawiera w sobie zbiór zbroi starożytnych i grobowiec elektora Wilhelma I. Wodozbiory, mosty, groty i bogate pomniki rozmaitego rodzaju zdobią zwierzyniec, który oprócz tego obejmuje ogrody, szkółki i piękne zakłady eksploatacyi rolnéj. W okolicach kopalnie węgli Habichtswald, dostarczające rocznie przeszło 228000 cent. metr. węgla.

WAHLSHAUSEN, VERNA-WALSHAUSEN, W. w ks. Hessen-Kasselskiém, w prow. Niższéj Hessyi, nad rz. Schwülme; 600 m. Eksploatacya węgla. Blicharnia najważniejsza w księstwie, w któréj rocznie blichują 35—40000 sztuk płótna.

WAHRENBRUCH, M. w Prusach, w prow. Saskiéj, o 4 w. na płn.-wsch. od Liebenwerda, nad rz. Elsterą; 679 m.

WAIBLINGEN, M. w król. Wirtembergskiém, w cyr. Nekary, o 14 w. na płn.-wsch. od Stutgartu; 3,027 m. Fabryka sukna, garbarnie, wielkie cegielnie, fabryka wyrobów z gliny palonéj. Walne jarmarki na bydło. Miasto bardzo starożytne, według podania miejsce urodzenia cesarza Fryderyka Rudobrodego (Barbarosy). Od tego to miasta stronnictwo Hohenstaufów, które przez długi czas toczyło spory o cesarstwo z Gwelfami albo Welfami, przybrało nazwę Webelingen albo Ghibelinów.

WAIBSTADT, M. w ks. Badeńskiém, w cyr. Niższego Renu, o 4 w. na zach. od Neckarbischoffsheim, nad rz. Rodenbach; 1,774 m.

WAIDHAUS, M. w Bawaryi, w cyr. Wyższego Pfalcu i Regensburgskim, w Böhmerwald; 887 m. Huty szkła.

WAIDHOFEN, 1) Waidhofen an der Ips, Baierisch-Waidhofen, M. w Austryi, w Niższéj Austryi, w gub. Wiedeńskiéj, o 84 w. na płd.-zach. od St.-Pölten, nad rz. Ips; 2,883 m. Fabryki wyrobów żelaznych i stalowych, w nich głównie wyrabiają kosy i sierpy (rocznie przeszło 150000 sztuk), wędki, ostrza szpad i noży, pilniki, gwoździe i inne przedmioty. Eksploatacya osełek i węgli. 2) Waidhofen an der Thaya, Böhmisch-Waidhofen, M. w Austryi, w Niższéj Austryi, w gub. Wiedeńskiéj, o 46 w. na płn.-zach. od Krems, nad rz. Teutsch-Thaya; 666 m. Przemysł niegdyś czynny. Fabryka płótna, tkanin bawełnianych i sukna.

WAIGACZ, wyspa w ces. Rossyjskiém, w Europie, w pośrodku ciaśniny oddzielającéj Nową-Zemlę od stałego lądu i mającéj też samą nazwę.

WAINFLEET, Mm. w Anglii, w hrb. Lincoln, o 26 w. na płn.-wsch. od Bostonu, nad mr. Niemieckiém; 1,355 m. Mały port.

WAISCHENFELD, M. w Bawaryi, w cyr. Wyż-

széj Frankonii, o 18 w. na płd.-zach. od Baireuthu; 700 m. Eksploatacya okry.

WAITZEN, WACÓW, Mm. w Węgrzech, w żupaństwie, i o 37 w. na płn. od Peszta, na l. brz. rz. Dunaju; 11,271 m. Siedlisko biskupa sufragana Granu. Liceum biskupie z seminaryum. Kolegium i gimnazyum Pijarów. Instytut głuchoniemych. Drukarnia. Zbiór win. Targi walne na bydło. Katedra zbudowana w 1771. r., uchodząca za najpiękniejszy kościół w Węgrzech. W pobliskości na Dunaju w żup. Neogradzkiém, piękny zamek Migazyburg, zwykła rezydencya biskupa Waitzen.

WAKEFIELD, Mm. w Anglii, w hrb. York, w West Riding, o 16 w. na płd. od Leedes, nad rzeką Calder; 12,580 m. Szpital dla obłąkanych. Dom poprawczy. Fabryki niegdyś znakomite tkanin wełnianych. Targi na bydło.

WALCHEREN, wyspa w król. Niderlandzkiém, w prow. Zeelandyi, najdaléj leżąca na zach. z wysp będących przy ujściu Skaldy; 45,000 m. Terytoryum płaskie i poniżéj od poziomu morza zabezpieczone tamami i śluzami. Ziemia żyzniejsza i lepiéj uprawna jak na innych wyspach Skaldy.

WALCOURT, M. w Belgii, w prow. Namur, o 9 w. na płn.-zach. od Philippeville; 900 m. Tokarnie żelaza, piec pudlingowy i hamernie. Kościół starożytny z obrazem N. Panny, do którego corocznie przybywa do 20,000 pielgrzymów.

WALD, 1) M. w Prusach, w prow. Reńskiéj, w rejencyi Düsseldorfskiéj, o 40 w. na wsch. od Düsseldorfu; 4,491 m. Fabryka płócienek, tkanin bawełnianych, wstążek, wyrobów mosiężnych, żelaznych, stalowych. 2) Mm. w Szwajcaryi, w kant. Zurych, o 9 w. na płn.-wsch. od Rappersweil; 3,895 m. Przemysł czynny. Przędzalnie i greplarnie bawełny i jedwabiu.

WALDBRILLIG, Mm. w król. Niderlandzkiém, w prow. Luksemburgskiéj, o 7 w. na płd.-wsch. od Diekirch; 1,219 m. Liczne gorzelnie. Rozwaliny dawnego zamku Templaryuszów.

WALDBURG, W. w król. Wirtembergskiém, w cyrkule Dunaju. Leży na 768 metrów nad poziomem morza; 241 m. Starożytny zamek, kolebka możnéj rodziny w średnich wiekach Truches de Waldburg i teraźniejszych książąt Waldburg.

WALDECK, 1) M. w księstwie Waldeck, o 13 wiorst na płd.-wsch. od Korbach, nad rz. Eder; 900 m. Sąd kryminalny. Więzienie w dawnym zamku warownym. 2) Waldeck-Pyrmont, księstwo w pań. Związku Niemieckiego, stol. Arolsen. Składa się: *a)* z ks. Waldeck, leżącego między 51° 4' i 51° 31' szer. płn., a 6° 11' i 6° 52' dłg. wsch., graniczy na zach. i płn. z Prusami, na płd. i wsch. z Hessyą Elektoralną i na płd. z małém terytoryum Hessyi wielko-książęcéj; *b)* z ks. Pyrmont, leżącego między 51° 50' i 52° 1' szer. płn., a 6° 50' i 7° 1' dłg. wsch., pomiędzy Prusami, Lippe, Hanowerem i Brunświkiem. Rozległość 21,67 mil kw. niem., z których na księstwo Waldeck przypada 20,17 m. kwad. a 1,50 na Pyrmont. Ludność 51,877 m. Oba księstwa należą do kotliny Wezery i oblane są rzekami Eder, Diemel i Emmer. Trzecia część ziemi prawie zarosła lasami, w których liczniejsze drzewa są brzoza i dąb. Z płodów główniejsze są: zboża w dostatecznéj ilości, kartofle, len i owoce. Chów znakomity bydła. Eksploatacya miedzi, żelaza, soli, alabastru, marmuru, gliny, wód mineralnych w Pyrmont, najsławniejszych w Niemczech, z których dochód stanowi najgłówniejszą gałęź przychodu korony. Fabryka wyrobów żelaznych, płótna, tkanin wełnianych, papieru, skór, szlafmyc bawełnianych. Wywóz zboża, bydła, żelaza, wód mineralnych i niektórych wyrobków rękodzielniczych. Rząd monarchiczno-konstytucyjny. Reprezentacya narodowa albo sejm (Landstände) składa się z 41 deputowanych, z których 18 ze szlachty, 13 z miast i 10 z gmin. Sejm postanawia podatki i rozdziela je. Do załatwienia spraw bieżących jest stały komitet składający się z 3 członków, to jest po jednym z każdego stanu. Najwyższy sąd księstwa jest w Wolfenbüttel. Terytoryum dzieli się na 6 obwodów. Budżet wpływów wynosi 230,000 talarów. Dług 680,000 talarów. W porządku kancelaryi związkowéj Waldeck zajmuje 20. miejsce; w plenum ma 1 głos, a w komitecie 17. ma wspólny głos z księstwami: Lippe, Reuss i Lichtenstein. Kontyngens jego związkowy wynosi 519 ludzi.

WALDEBOROUGH, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Maine, w hrb. Lincoln, o 35 w. na płn.-wsch. od Wiscasset, nad oceanem Atlantyckim; 4,000 m. Port handlowy dość czynny.

WALDEN, SAFFRON-W...., CHIPPING-W...., Mm. w Anglii, w hrb. Essex, o 34 wiorst na płn.-wsch. od Chelmsford; 4,154 m. Handel jęczmieniem. Niegdyś znakomita uprawa szafranu, dzisiaj zaniedbana. Piękne szczątki zamku hrabiów Suffolk.

WALDENBURG, 1) M. w król. Wirtembergskiém, w cyr. Jaxt, o 8 w. na wsch. od Öhringen; 845 m. Zamek książąt Hohenlohe-Waldenburg. 2) M. w królestwie Saskiém, stolica państwa t. n., w cyrkule i o 17 w. na płn. od Zwickau, nad rz. Muldą; 2,167 m. Fabryka tkanin bawełnianych, fajek i wyrobów tokarskich. Handel znaczny zbo-

żem i nićmi. Dawny zamek książąt Schönburg. 3) M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, w rejencyi Wrocławskiéj, o 70 w. na płd.-zach. od Wrocławia; 2,930 m. Dyrekcya i sąd górniczy Niższego-Szląska. Trybunał okręgowy i grodzki. Przemysł czynny, ważne fabryki nici, płótna, wyrobów wełnianych, fajansowych. Handel płótnem, nićmi. Kopalnie piaskowca i węgli w okolicy. 4) Mm. w Szwajcaryi, w kantonie Bazylei (Bâle-Campagne), o 28 w. na płd.-wsch. od Bazylei; 630 m.

WALDHEIM, M. w król. Saskiém, w cyr. Lipskim, o 16 wiorst na wsch. od Rochlitz; 2,841 m. Więzienie. Przemysł czynny, fabryki płótna, sukna, tkanin wełnianych, bawełnianych.

WALDKAPPEL, M. w ks. Hessen-Kasselskiém, w prow. Niższéj Hessyi, o 15 w. od Eschwege, nad rzeką Werra; 1,256 m. Garbarnie, przędzalnie wełny.

WALDKIRCH, Mm. w ks. Badeńskiém, w cyrk. Wyższego Renu, o 15 w. na płn.-wsch. od Fryburga, nad rz. Elz; 2,680 m. Fabryka wyrobów bawełnianych, płótna, skór, szlifiernia granatów.

WALDMÜNCHEN, M. w król. Bawarskiém, w cyrkule Wyższego Palatynatu i Regensburgskim, o 79 w. na płn.-wsch. od Ratyzbony, nad rzeką Szwarza; 2,132 m. Fabryka płótna, huty szkła.

WALDSASSEN, Mm. w Bawaryi, w cyr. Wyższego Palatynatu i Regensburgskim, o 91 w. na wsch. od Baireuth, nad rz. Wandreb, zlewem Egery; 1,522 m. Browary, papiernie.

WALDSEE, M. w król. Wirtembergskiém, w cyr. Dunaju, o 60 w. na płd.-zach. od Ulmu, nad rz. Steinach; 1,750 m. Fabryka haftowanego muszlinu. Zamek rezydencyonalny książąt Waldburg-Wolfegg-Waldsee. Niegdyś jedno z pięciu miast zwanych Miastami-Dunaju (Donau-Städte). Przyłączone do Wirtembergu w 1806. r.

WALENCYA, 1) M. w Hiszpanii, stol. prowincyi i dawna stolica królestwa t. n., o 200 w. ku płd.-wsch. od Madrytu, nad rz. Guadalaviar, i o 6 w. poniżéj jéj ujścia; 70,000 m. Miasto warowne. Siedlisko arcybiskupa. Sąd apelacyjny (Audiencia-Territoreale). Sztab dywizyi wojskowéj albo generalnego kapitaństwa Walencyi i Murcyi. Uniwersytet założony w 1209. r. Szkoła artyleryi. Biblioteka publiczna (25000 tomów). Uprawa bawełny i trzciny cukrowéj w okolicach. Fabryka wyrobów jedwabnych, płótna, wyrobów bawełnianych, złotniczych i żelaznych, przędzalnie jedwabiu, papiernie, fabryka wyrobów powroźniczych, koszyki i obuwie zwane Alpergates. Port handlowy w miasteczku Grao, o 3 w. od miasta, nie bardzo bezpieczny i dostępny tylko dla małych statków. Miasto ma kształt prawie okrągły i otoczone jest staremi murami uwieńczonemi wieżami. Budynki godne uwagi są: katedra w stylu gotyckim i greckim, bursa, komora, kościół wzniesiony przez Karola III., pałac arcybiskupi, kolegium Piusa V., 5 szpitali, więzienia i niektóre szczątki starożytności. Walencya odebraną została Maurom przez Cyda w 1094. r.; wdowa jego Xymena broniła ją skutecznie przeciw Maurom z Korduby. Generał francuski Suchet zdobył ją w roku 1813. 2) Prowincya w Hiszpanii, stolica t. n. Ludność 388,759 m. Dzieli się na 15 partidos-judiciales: Alberique, Alcira, Alpuente, Agora, Carlet, Cataroja, Chiva, Enguera, Liria, Moneada, Marviedro, San-Felipe, Succa, Valencia, Villar del Arzobispo. Zawiera 245 gmin albo pueblos. 3) Nueva-Valencia, M. w Ameryce Płd., w Wenezueli, w prow. Tarabobo, o 29 w. ku płd.-wsch. od Puerto-Cabello, nad jeziorem t. n.; 16,000 m. Przemysł rolniczy. Handel dość czynny. 4) Valencia de Alcantara, M. w Hiszpanii, w Estremadurze, o 37 w. ku płd.-zach. od Alcantara, nad rz. Avia; 4,800 m. Miasto warowne. Garbarnie, fabryka płótna i kapeluszy. 5) Walencya de Don-Juan, M. w Hiszpanii, w król. Leon, nad rz. Esla; 800 m.

WALENCIANA, M. w Meksyku, w dep. Guanaxuato, leży pośród gór Andów; 4,000 m. Bogate kopalnie srebra, które wydały 360,000 mark srebra w 1803. r.

WALES, WALIA, okolica w Anglii, nosząca tytuł księstwa, ponieważ była niegdyś księstwem mającém swoje przywileje i oddzielny zarząd po przyłączeniu jéj do korony angielskiéj, które trwało od 1091.—1282. r. Rozległość 7,425 mil kwad. angiel. Ludność 911,321 m. (447,553 mężczyzn, 463,788 kobiet), po większéj części pochodzenia celtyckiego i narzecza Kimri. Terytoryum bardzo górzyste, mianowicie na płn., gdzie się znajduje góra Snowdon (1190 metr. wysokości), najwyższy szczyt w Anglii; mniéj wyniosłe ku płd., położone na zach. Anglii, nad mr. Irlandzkiém, pomiędzy ujściem rz. Dee na płn. i kanałem Brystolskim na płd. Lasy gęsto drzewem zarosłe. Uprawa pszenicy tylko w kilku dolinach; ziemiopłodów w niedostatecznéj ilości na potrzeby. Chów bydła liczny i owiec poprawnych. Bogactwa mineralne w obfitości, węgli niewyczerpane pokłady w hrabstwach: Carmarthen, Glamorgan i Brecon; ołowiu srebrodajnego i miedzi, łatwe do eksploatacyi, pierwszy w hrb. Flint, drugi w Car-

narvoon i na wyspie Anglesea, w których zawierają się najbogatsze kopalnie Anglii; obfite żyły żelaza w Glamorgan. Kopalnie pięknych marmurów i gliny wybornego gatunku. Przemysł rękodzielniczy zasadzający się głównie na odlewie metali i wyrobie tkanin wełnianych. Wywóz węgli, metali i bydła z płn., nieco zboża z płd. Księstwo Walii obejmuje hrabstwa: Anglesey, Carnarvoon, Denbigh, Merioneth, Flint, Montgomery, Radnor, Brecon, Pembroke, Carmarthen, Glamorgan i Cardigan. Zarząd jest tenże sam co w Anglii. Dwa okręgi sądowe, które tworzyły księstwo, ostatni zabytek swéj dawnéj niezawisłości, zniesione zostały w r. 1831. i przyłączone do okręgów sądowych (circuits) Anglii.

WALII-KSIĘCIA archipelag w Ameryce rossyjskiéj, na zach. pobrzeżu Ameryki Płn., na Wielkim oceanie. Jego największa wyspa t. n., ma port zwany Baylo-Bucareli.

WALES, NEW-SOUTH-W..., NOWO-POŁUDNIOWA WALIA, główna kolonia w Australii angielskiéj, na pobrzeżu płd.-wsch. Australii, stolica Sydney. Leży między 31° i 36° szer. płd., a 146° i 151° dłg. wsch. Ludność 130,856 w 1841. roku. Tegoż roku 18,200 wychodźców przybyło do kolonii. Terytoryum niskie, nad którém w niejakiéj odległości od pobrzeża panuje łańcuch gór Błękitnych (Blue-Mountains), oblane rz. Schvalhaven, Hawkesbury, Hunter, Hastings i Brisbane. Grunt mierny, sposobniejszy dla chowu bydła jak do uprawy. Klimat łagodny i zdrowy, lecz wystawiony na długotrwałe susze. Chów ważny owiec, stanowiący główną gałęź przemysłu krajowego. Kopalnie żelaza, ołowiu i miedzi, rozległe pokłady węgli. W 1841. r. wartość wywozu wynosiła 1,251,000 funt. szterlingów, a wprowadzonych towarów 2,600,000 funt. szter. Kolonia zostaje pod zarządem gubernatora mianowanego przez rząd angielski, któremu jest dodana rada wykonawcza składająca się z 4 członków, to jest: wice-gubernatora, biskupa anglikańskiego, sekretarza kolonii i skarbnika. Prawodawstwo i budżet kolonialny układa zgromadzenie prawodawcze składające się z 15 członków. Prawa winny być zatwierdzane przez gubernatora. Załoga składa się z 2 pułków armii Indyjskiéj. Kolonia założoną została w roku 1788. dla skazanych na wygnanie. Liczba krajowców, którzy pod względem umysłowym należą do ostatniéj klassy rodzaju ludzkiego, zmniejsza się bardzo szybko i ta część ludności wkrótce zniknię z tego kraju.

WALKILL, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-York, w hrb. Orange, o 32 w. na zach. od Newburga; 4,268 m.

WALLADOLID, 1) M. w Hiszpanii, w Staréj Kastylii, stoł. prowincyi t. n., o 160 w. ku płn.-zach. od Madrytu, nad rz. Pisuerga: 22,000 m. Siedlisko biskupa sufragana Toledo. Sąd apelacyjny (Audiencia Territoriale). Wszechnica założona w r. 1346., słynna z katedry prawa. Kolegia katolickie, z których jedno angielskie i szkockie. Szkoła artyleryi. Miasto garnizonowe. Szkoła sztuk pięknych. Przemysł niegdyś znamienity w wyrobach wełnianych, kapelusznictwie, wyrobach jedwabnych, płóciennych, garncarskich i t. d. Z budowli godne uwagi są: katedra Juana de Herrera, klasztor i kościół S. Benito, kościół Św. Pawła, i kanclerstwo. Tutaj zmarł Krysztof Kolumb w 1506. r. 2) Prowincya w Hiszpanii, w Staréj Kastylii, stolica t. n. Ludność 184,647 m. Dzieli się na 9 partidos-judiciales: Medina del Campo, Moto del Marques, Nava del Rey, Olmedo, Penafiel, Rioseco, Valoria la Buena, Valladolid, Villalon. Zawiera 274 gmin albo pueblos. 3) M. w Meksyku, stoł. dep. Mechoacan, o 192 w. ku płn.-zach. od Meksyku; 18,000 m. Siedlisko biskupa i słynne seminaryum. Godne uwagi są katedra i wodociąg.

WALLENDORF, WŁACHY, Mm. w Węgrzech, jedno z 16 miast uprzywilejowanych żupaństwa Zips, nad rz. Hernad; 3,238 m. Obfite żyły żelaza i miedzi, gisernia narzędzi.

WALLENFELS, Mm. w Bawaryi, o 13 w. na płn.-wsch. od od Kronach; 1,121 m. Eksploatacya żelaza, osełek, kamieni młyńskich. Handel drzewem.

WALLENSTADT, 1) M. w Szwajcaryi, w kant. St.-Gallen, o 45 w. na płn.-zach. od Coire; 1,792 m. 2) Jezioro, zwane także Wallensee, w kantonach St. Gallen i Glaris. Długość jego 12 w., a szerokość 3 w.

WALLERN, WOLARY, Mm. w Austryi, w Czechach, w cyr. Prachim, o 9 w. ku płd. od Sablath; 2,069 m.

WALLINGFORD, 1) Mm. w Anglii, w hrb. Berks, o 22 w. na płn.-wsch. od Reading, nad rz. Tamizą; 2,545 m. Handel czynny zbożem i mąką. Piękny port 900 metr. na Tamizie. Szczątki zamku warownego wzniesionego przez Rzymian. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Connecticut, o 19 w. na płn.-wsch. od Newhaven; 2,204 m.

WALLIS, archipelag a raczéj gruppa małych wysp w Polinezyi, na płn.-wsch. wysp Fidgi. Żyzne i zaludnione. Odkryte przez kapitana, którego noszą nazwisko w 1767. r.

WALMER, W. w Anglii, w hrb. Kent, o 3 w. ku płd. od Deal, nad ciaśniną Kaletańską; 1,568 m. Twierdza wzniesiona przez Henryka VIII., rezydencya Lorda Strażnika pięciu portów (Lord-Warden-Cinque-Ports).

WALLSEND, Mm. w Anglii, w hrb. Northumberland, o 5 w. ku płn.-wsch. od Newcastle, nad rz. Tyne; 5,103 m. Warsztaty statków wodnych, piece wapienne, fabryki wyrobów garncarskich. Port handlowy. Wywóz węgli wybornych z sąsiednich kopalni.

WALNEY, wyspa angielska należąca do hrabstwa Lancaster, na zatoce Morecambe-bay. Oblana wodą tylko w czasie przypływu.

WALPOLE, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-Hampshire, w hrb. Chesshire, o 96 w. ku płd.-zach. od Concord, nad rz. Conecticut; 2,015 m.

WALSALL, Mm. w Anglii, w hrb. i o 31 w. na płd. od Strafford; 15,056 m. Przemysł bardzo ożywiony. Gisernie żelaza i mosiędzu, fabryki wyrobów ślusarskich, żelastwa, a mianowicie wyrobów siodlarskich. Kopalnie kamieni wapiennych.

WALSHAM, NORTH-W..., Mm. w Anglii, w hrb. Norfolk, o 19 w. na płn. od Norwich; 2,615 m. Fabryka tkanin jedwabnych.

WALSINGHAM, NEW-W..., Mm. w Anglii, w hrb. Norfolk, o 45 w. na płn.-zach. od Norwich; 1,067 m. Dom poprawczy hrabstwa. Piękne rozwaliny bogatego klasztoru kanoników Św. Augustyna, założonego w XI. stuleciu i miejsce słynnych pielgrzymek. Dawniéj uprawa szafranu, dziś jest zaniechana.

WALSRODE, M. w król. Hanowerskiém, w ks. Luneburgskiém, o 53 w. na płn.-zach. od Calte, nad rz. Bohme; 1,571 m. Kapituła ewangelicka dam szlachetnego rodu. Fabryki wyrobów słomkowych, nici, powrozów, prochownia i saletralnia. Handel wełną i torfem.

WALTHAM, 1) Waltham-Abbey, M. w Anglii, w hrb. Essex, o 22 w. na płn. od Londynu, nad rz. Lea; 4,500 m. Wielkie prochownie rządowe. Drukarnia tkanin. Piękne szczątki bogatego opactwa założonego w XI. wieku. 2) Waltham-Bishop's, Mm. w Anglii, w hrb. Southampton, o 13 w. na płd.-wsch. od Winchester; 2,126 m. Rozwaliny dawnego zamku biskupów Winchester. 3) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Massachussetts, w hrb. Middlessex, o 19 w. na płd. od Charlestown; 2,504 m. w 1840. r.

WAŁDAJ, 1) M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Nowgorodzkiéj. Odległe od Petersburga 313 w., od Moskwy 365 w., a 132 w. ku płd.-wsch. od Nowgorodu, nad jeziorem t. n.; 4,319 m. Fabryki zegarów, mydła, wyrobów garncarskich, garbarnie.

WAŁDAJSKIE płaskowzgórze, z niego wypływa na zach. rz. Dźwina, na płd. Dniepr, a na płd.-wsch. Wołga. Jest to płaszczyzna o 1200—1300 stóp nad poziom morza wzniesiona. Zniża się ku Polsce, tak, że Berezina, Niemen i Prypeć znajdują się zaledwie na 200 stóp nad poziomem mórz do których spływają.

WAŁĘCZ, po niemiecku DEUTSCH-KRONE, M. w Prusach, w prow. Pruskiéj, stoł. powiatu, o 172 w. ku zach. od Kwidzyna; 2,973 m. Progimnazyum. Fabryki wyrobów wełnianych, browary, gorzelnie.

WAŁK, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Inflantskiéj. Położone pod 57° 42' płn. szer., a 43° 42' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 1428 w., od Moskwy 916 w., a 156 w. od Rygi; 1,645 m.

WAŁKI, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Charkowskiéj. Odległe od Petersburga, 1428 w., od Moskwy 751 w., a 51 w. ku wsch. od Charkowa; 7,309 m.

WAŁUIKI, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe. Leży pod 50° 13' płn. szer., a 55° 49' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 1382 w., od Moskwy 705 w., a 211 w. ku płd.-zach. od Woroneża, nad rz. Oskołą; 3,725 m.

WAMA, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Czerniowieckim, 2 mile od Gury-humory, włość skarbowa, z urzędem pocztowym. W pobliżu znajduje się pomnik kamienny z stosownym napisem, wyrażającym zwycięztwo wojewody Rakowicza nad Turkami w 1716. r.

WAMBERG, Mm. w Austryi, w Czechach, w cyr. Kralowy-Hradecz, o 4 w. na wsch. od Kosteletz, nad rz. Steibnicą; 1,965 m.

WAMBRECHIES, Mm. we Francyi, w dep. Północnym, o 6 w. na płn. od Lille; 3,542 m. Fabryka nici, cukru z buraków, olejarnie, garbarnia, dystylarnie jałowcówki. Warsztaty statków do żeglugi.

WAMPACH, OBER-W..., M. w ks. Niderlandzkiém, w prow. Luksemburgskiéj, o 19 w. na płn.-zach. od Diekirch; 818 m. Kopalnie ołowiu.

WANAS, Mm. w Szwecyi, w lanie Linköping, przy ujściu kanału Götha do jeziora Wettern. Cytadela bardzo ważna z arsenałem i ze składami zapasów wojennych.

WANDEA, 1) rzeka we Francyi, zlew prawy rz. Sèvre-Niortaise pod Marans. Początek przy spływie trzech strumyków. Bieg 81 w. Spławna po-

wyżéj Fontenay na 25 w. Spławiają z wodą drzewo i zboża. 2) Departament Francyi, stol. Bourbon-Vendée. Leży między dep. Niższéj Ligiery, Maine i Ligiery, Deux-Sèvres i Niższéj Charente, nad odnogą Gaskońską, na któréj leżące wyspy Dieu, Noirmoutiers i Bouin należą do tego departamentu. Leży pod 46° 20' i 47° 5' szerok. płn. Rozległość 679099 hekt. Ludność 376,184 m. (183,309 mężczyzn i 187,875 kobiet) w 11 gminach liczących po 3,000 dusz przeszło, to jest: w Aizenay, Bourbon-Vendée, Challans, Fontenay, St. Jean de Mont-Luçon, Noirmoutiers, le Poiré sur Bourbon, les Sables, Talmont, Vix, gmina Fontenay i Noirmoutiers po 7,000, a 2 po 5.000 m. Położony na płn. w kotlinie Ligiery, przerznięty jéj zlewami, jako to: rz. Boulogne i Sèvre-Nantaise, w pośrodku tworzy kotlinę kilku małych rzek, z których dwie główniejsze są: Vie i Lay z Yon jéj zlewem; na płd. w kotlinie Sèvre-Nantaise na pr. brz. téjże rzeki, będącéj jego granicą, i oblany rz. Vendée i Antise zlewami pierwszéj. Kraj całkowicie płaski i niski w ogólności, w pośrodku, w części zwanéj Bocage przerznięty pagórkami, w części zaś zwanéj Marais położonéj wzdłuż pobrzeży, znajdują się pagórki zwane Gatine, najodleglejsze gałęzie gór Owerniackich. Najwyższy szczyt, jest góra Skowronków pod Les Herbiers, 325 metr. Pobrzeża nizkie otoczone linią dunów, mało wyżłobione i nie mające portów dobrych. Ziemia w ogólności bardzo żyzna. Kraj wyłącznie rolniczy i eksploatacyjny. Zbiór ziemiopłodów w obfitości, zbiór znakomity kartofli, jarzyn, lnu, konopi, siana i owoców. Wina pospolite, w dostatecznéj ilości. Rozległość ziemi urodzajnéj i jéj płody: ziemi uprawnéj 649786 hektarów, z których pod pszenicę 13195 hekt., metel 28936 hekt., żyto 22360 hekt., jęczmień 9744 hekt., owies 3317 hekt., mais i proso 5936 hekt., grykę 1131 hekt., kartofle 6578 hekt., jarzyny 14960 hekt., winnice 8307 hekt., ogrody 873 hekt., buraki 1204 hekt., konopie 3309 hekt., len 116641 hekt., łąki naturalne 26281 hekt., sztuczne 67872 hekt., pastwiska i nieużytki 149412 hekt., odłogi i ugory 32285 hekt., lasy 32,285 hekt. (rządowe 4402 hektarów). Płody wraz z wysiewem: pszenicy 1284589 hektolitrów, pstrokatéj 145030 hektol., żyta 335958 hektol., jęczmienia 280352 hektol., owsa 144733 hektol., maisu i prosa 5085 hektol., gryki 91639 hektol., kartofli 849538 hektol., jarzyn 88165 hektol., wina 319355 hektol., buraków 67181 hektol., konopi 10496 hektol. siemienia i 521840 kilogr. przędzy, lnu 20627 hektol. siemienia i 592034 kilogr. przędzy, siana 2722777 centnarów metr., trawy i paszy 913890 cent. metr., drzewa 96253 sterów (rządowego 15429 sterów). Konsumcya wraz z wysiewem: pszenicy 869484 hektol., pstrokatéj 122360 hektol., żyta 305616 hektol., jęczmienia 233878 hektol., owsa 91679 hektol., maisu i prosa 4281 hektol., gryki 83460 hektol., kartofli 844441 hektol., jarzyn 44321 hektol., wina 389041 hektol., siana 2722777 cent. metr., paszy 913890 centnarów metr. Chów bydła znakomity i pięknéj rasy. W 1839. r. było koni 29.261, mułów 6,151, osłów 5,067, rogacizny 200,235, owiec 360,769, wieprzy 40,793, kóz 1,012 Eksploatacya mineralna dość ważna, któréj głównym płodem jest sól morska, eksploatacya węgli od kilku lat dopiero, granitu, kamieni wapiennych, budulcowych, młyńskich, gliny garncarskiéj i kaolinu. Wiele źródeł mineralnych. W 1839. r. z 10 jezior słonych wydobyto soli 158458 cent. metr., wartości 371,072 franków; z 2 kopalni węgla wydobyto 27232 cent. metr., wartości 33769 fr., z kopalni marmurów było dochodu 35,980 frank.; rybołowstwo czynne na pobrzeżach, a mianowicie połów sardynek. Przemysł rękodzielniczy prawie żaden. Z pomiędzy wyrobów: sukna i płótna grube, wyroby powroźnicze, skóry i papier, wyroby garncarskie, cegła i dachówka. Główniejsze artykuły wywozu: zboże, bydło, konie, muły i sól. Jarmarków 525 w 102 gminach trwających przez 536 dni. Głównych portów morskich 13: w Noirmoutiers, Bouin, Beauvoir, Barre de Mont, Ile Dieu, St. Gilles, La Gachère, Les Sables, Jard, Aiguillon, St. Michel, Luçon, Les Portes du Chapitre. Rozwój dróg i komunikacyi w 1837. roku 7305 w., z których na 4 rzeki (Vie 8 w., Lay 33 w., Antise 9 w., Wandea 25 w.) 75 w., 1 kanał Luçon 14,1 w., 5 traktów bitych 332 w., 16 dróg departamentowych 568 w. i 4479 dróg bocznych 6316 w. W 1842. r. było zakładów naukowych wyższych 6, z tych 1 kolegium w Bourbon-Vendée i 2 kolegia komunalne w Fontenay i Luçon, oraz trzy pensyonaty. Zakłady początkowe w 1840. r. 1 szkoła normalna departamentowa w Bourbon-Vendée, 4 szkoły wyższe komunalne, 428 szkół początkowych z 274 nauczycielami, 20,391 uczniów w zimie, a z tych chłopców 13,109 i 7,282 dziewcząt; w téj liczbie 259 szkół komunalnych, 140 męzkich, 115 mieszanych i 4 żeńskich, 1 sala ochrony w 1 gminie dla 120 dzieci; 6 szpitali, 10 zakładów dobroczynnych. Podział administracyjny i sądowy na 3 okręgi: Bourbon-Vendée, Fontenay i Les Sables; 30 kantonów (30 sądów pokoju), 294 gmin. Departament składa dyecezyę biskupstwa Luçon, należy do sądu ape-

lacyjnego i akademii uniwersyteckiéj w Poitiers i do dywizyi wojskowéj w Nantes.

WANDRE, W. w Belgii, o 6 w. na płn.-wsch. od Lüttich, nad rz. Meuzą; 2,448 m.

WANDSBECK, M. w Danii, w ks. Holsztyńskiém, na płn. od Glückstadt; 2,800 m. Przemysł bardzo czynny. Drukarnie tkanin bawełnianych, blicharnie wosku, fabryki wyrobów fajansowych, wełnianych; garbarnie, farbiarnie. Piękny zamek.

WANDSWORTH, W. w Anglii, w hrb. Surrey, o 9 w. ku płd.-zach. od Londynu, nad rz. Wandle, blisko jéj ujścia do Tamizy; 7,000 m. Farbiarnie, drukarnie tkanin, fabryka kapeluszy, gisernie żelaza, dystylarnie, fabryki octu, blejwasu.

WANFERCÉE-BAULET, W. w Belgii, w prow. Hainaut, o 13 w. ku płn.-wsch. od Charleroi; 2,059 m. Eksploatacya węgla.

WANFRIED, M. w W. księstwie Hessen-Kasselskiém, w prow. Niższéj Hessyi, o 8 w. na zach. od Eschwege, nad rz. Werrą; 2,120 m. Fabrykacya grępli, farbiarnie. Handel owocami, zbożem, węglami; handel tranzytowy i żegluga. Dawny zamek landgrafów zbudowany w 1536. r.

WANGEROOG, wyspa Oldenburgska na morzu Niemieckiém; 356 m. rybaków i majtków mówiących narzeczem fryzońskiém. Połów ostryg.

WANSEN, M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, o 22 w. ku płd.-zach. od Olau; 1,551 m. Zbiór tytuniu.

WANTAGE, Mm. w Anglii, w hrb. Berks, o 48 w. ku płn.-zach. od Reading; 3,282 m. Handel zbożem, otrębami i mąką. Miejsce urodzenia Alfreda Wielkiego.

WANTZENAU, W. we Francyi, w dep. Niższego Renu, o 12 w. ku płn.-wsch. od Strasburga, przy zlewie rz. Ill do Renu; 2,343 m. Cegielnia.

WANZELEBEN, M. w Prusach, w prow. Saskiéj, o 22 wiorst ku płd.-zach. od Magdeburga; 3,002 m.

WARAŻDYN, 1) M. w Węgrzech, w Kroacyi, stołeczne żupaństwa t. n., o 73 w. na płn.-wsch. od Agram, na pr. brz. rz. Drawy, którą się przebywa przez długi most drewniany; 9,151 m. Dawny zamek warowny czyli cytadela należąca do hrabiów Erdödy. Gimnazyum katolickie. Zbiór wina wybornego. Chów jedwabników. Fabryka tytuniu, octu, wyrobów fajansowych, przędzalnie jedwabiu. 2) Żupaństwo w Węgrzech. Rozległość 34,2 mil kw. niem.; 175,919 m Kroatów. W ogólności ziemia żyzna. Zbiór zboża, mianowicie zaś maisu i prosa, jarego żyta i jęczmienia, wina, tytuniu, owoców w obfitości a szczególniéj śliwek. Na 259139 joch urodzajnéj ziemi, przypada 108337 joch uprawnego gruntu, 23972 joch winnic, 27276 joch łąk, 92241 joch lasu. Chów wieprzy i owiec. Wyrób masła. Kopalnie pięknego marmuru i eksploatacya rodzimej siarki. Zawiera 1 miasto, 4 miasteczka i 193 wiosek.

WARAŻDYŃSKIE pogranicze wojskowe w Kroacyi. Rozległość 67,4 mil kw. niem. Ludność 127,960 m. Składa się z dwóch regimentów Kreuz i St. Georgen.

WARBERG, M. w Szwecyi, o 75 w. na płn.-zach. od Halmstadt, nad małą odnogą Baltyku; 1,691 m. Twierdza. Źródła mineralne eksploatowane. Mały port.

WARBURG, M. w Prusach, w prow. Westfalskiéj, o 111 w. ku płd.-zach. od Minden, nad rz. Diemel; 3,401 m. Progimnazyum. Fabryka płótna, tytuniu; browary. Handel żelazem, zbożem, bydłem.

WARDEIN, GROSS-W..., Mm. w Węgrzech, stol. żup. Biharskiego, o 311 w. na wsch. od Budy, nad rz. Szebes-Körös; 16,000 m. Siedlisko biskupa katolickiego, sufragana Kołoczy i biskupa grekounickiego, sufragana Granu. Akademia królewska. Archigimnazyum. Seminaryum. Źródła gorące (+25° stustop.) siarczane i żelazne, i kąpiele bardzo uczęszczane. Eksploatacya pięknych marmurów czerwonych, szarych i niebieskich. Przemysł rolniczy. Fabryka tkanin jedwabnych, wyrobów garncarskich. Magazyny soli. Handel czynny. Dawne i ważne warownie dotąd jeszcze w dobrym stanie. Katedra katolicka rozpoczęta w 1080. roku i dość piękny pałac biskupi.

WARDOEHUUS, M. w Norwegii, w sztyfcie Norrland, na małéj wyspie mr. Biegunowego, na wsch. od Norwegii; 100 m. Warownie. Mały port. Jedno z miast najdaléj ku płn. położonych. Od 21. maja do 21. lipca słońce zostaje na horyzoncie dniem i nocą, od 15. listopada do końca stycznia nie ukazuje się wcale.

WARE, Mm. w Anglii, w hrb. Herford, o 30 w. na płn. od Londynu, nad rz. Leą; 4,214 m. Handel znakomity drożdżami przygotowywanemi w 80 przeszło słodowniach, zaopatrującemi prawie wyłącznie wszystkie browary Londyńskie. W pobliskości źródło kanału zwanego New-River, dostarczającego Londynowi wody do picia.

WAREHAM, 1) Mm. w Anglii, w hrb. Dorset, o 48 w. ku płd.-zach. od Salisbury; 5,774 m. Mały port nad zatoką Pool, przy ujściu rzeki Frome. Eksploatacya gliny do fajek. Fabryka guzików i szlafmyc. Miejsce urodzenia Horacego Walpole. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Massa-

chussets, o 27 w. na płd. od Plymouth, nad zatoką Buzzard; 2,002 m. Piec pudlingowy. Fabryka bawełny.

WAREMME, Mm. w Belgii, okręgowe, o 26 w. na płn.-zach. od Lüttichu, nad rz. Geer; 1,497 m. Fabryki słynnych pierników. Targi na bydło.

WAREN, M. w ks. Meklemburgsko-Szweryńskiém, o 55 w. ku płn.-zach. od Neu-Strelitz, nad jeziorem Müritz; 4,624 m. Fabryka sukna, dystylarnie.

WARENDORF, M. w Prusach, w prow. Westfalskiéj, okręgowe, o 26 w. ku wsch. od Münster, nad rzeką Ems; 4,377 m. Progimnazyum. Dom dla obłąkanych. Stadnina prowincyonalna. Fabryki wyrobów wełnianych, bawełnianych, jedwabnych, farbiarnie, blicharnie.

WAREZ, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Żółkiewskim, 2 mile od Sokala.

WARHELY, wioska w Siedmiogrodzie, w żup. Hunyad, o 19 w. ku płd.-zach. od Hatszeg. Piękne i liczne rozwaliny Ulpia-Trajana Rzymian, dawnéj Sarmezigelhusy, stolicy Daków.

WARHEM, W. we Francyi, w dep. Północnym, o 12 w. ku płd.-wsch. od Dunkierki; 2,571 m.

WARIN, M. w ks. Meklemburgsko-Szweryńskiém, o 17 w. ku płd.-wsch. od Wismaru, nad małém jeziorem; 1,038 m.

WARKA, M. w król. Polskiém, gub. Warszawskiéj, pow. Warszawskim, o 62 w. ku płd. od Warszawy, na l. brz. rz. Pilicy; 2,010 m. Ma 9 jarmarków i 2 targi tygodniowe. Już w wieku XVI. było dość znakomitém miastem, miało bowiem w r. 1564. domów 369. Odbywały się tu jarmarki przez licznych kupców zwiedzane. W 1607. r. 23. czerwca, stał tu Zebrzydowski Mikołaj, wojewoda Krakowski, i niedozwalał się przeprawić królowi; już miała zajść bitwa, ale oba wojska na ugodę przystały; Zebrzydowski jednak się nie stawił, tylko z swoimi stronnikami cofnął się do Radomia. W 1650. r. wielki pożar zniszczył to miasto i klasztor Ks. Dominikanów. W 1656. r. 7. kwietnia, zniósł tu Stefan Czarniecki Szwedów pod wodzą margrabi badeńskiego. Kościół tutejszy Ks. Dominikanów był w r. 1278. fundowanym od Bolesława V., a w 1321. r. przez Trojdena księcia mazowieckiego na Ozersku gdzieindziéj przeniesiony (w nim spoczywały zwłoki Trojdena i Ziemowita książąt Mazowieckich i Anny siostry Witowta; w dawnéj farze są pochowani trzej bracia Ciołkowie, słynący nadzwyczajną siłą ciała za Władysława Jagiełły). Kościół Franciszkanów roku 1628. wzniesiony przez Katarzynę z Boglewic Trzebińską. Warzono tu słynne piwa.

WARMBRUNN, Mm. w Prusach, w prow. Szląskiéj, o 9 w. ku płd.-zach. od Hirschberga; 2,190 m. Źródła siarczane gorące (+37° R.) i piękne zakłady kąpieli. Przemysł słynny co do polerowania kryształu i rznięcia drogich kamieni. Piękny zamek hrabiów Schaffgotsch.

WARMINSTER, Mm. w Anglii, w hrb. Wilts, o 39 w. ku płn.-zach. od Salisbury, nad rz. Deveril; 6,106 m. Fabryka sukna, wyrobów wełnianych, jedwabnych, wyrób drożdży. Jarmarki na zboże.

WARM-SPRINGS, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Arkansas. Na miejscowości Terre de la Paix, tak nazwanéj okolicy, otaczającéj źródła gorące, bardzo słynne ze swéj skuteczności na choroby chroniczne i paralityczne. Indyanie uczęszczają do nich od niepamiętnych czasów i pokolenia nieprzyjacielskie, które się tutaj z sobą napotykają, żyją w najlepszych stosunkach dopóki zostają w tém terytoryum, z tego powodu zapewne otrzymało nazwę pod którą jest znane.

WARNA, M. w Turcyi europejskiéj, w Bulgaryi, o 75 w. na wsch. od Szumli, nad rz. Pravadi, przy jéj ujściu do mr. Czarnego; 16,000 m. Twierdza. Przystań otwarta, główne stanowisko handlu Bulgaryi z Konstantynopolem. Zburzone warownie w skutku traktatu Adryanopolskiego, następnie wzniesione zostały.

WARNAWIN, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Kostromskiéj. Odległe od Petersburga 1217 w., od Moskwy 723 w., a 388 w. ku płd.-wsch. od Kostromy, nad rz. Witługą.

WARNEMÜNDE, Mm. w ks. Meklemburgsko-Szweryńskiém, blisko Rostoku, nad rz. Warnow, przy jéj zlewie do morza Baltyckiego; 1,584 m. Przedport Rostoku gdzie się zatrzymują okręty niemogące dopłynąć do tego miasta. Port płytki i nie bardzo bezpieczny. Kąpiele morskie uczęszczane przez 880—1,000 osób.

WARNER, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-Hampshire, o 27 w. ku płn.-zach. od Concord; 2,139 m.

WARNETON, M. w Belgii, w Zachodniéj Flandryi, o 12 w. ku płd.-wsch. od Ypres, nad rz. Lys; 5,940 m. Młyny mączne i olejne. Handel bydłem.

WARNOW, rz. w ks. Meklemburgsko-Szweryńskiém, zlew do mr. Baltyckiego pod Warnemünde. Źródło we wsi Grebbin. Bieg 150 w. przez Bützow, Schwan i Rostock. Spławna dla statków od Bützowa a dla okrętów małego ładunku od Rostoku. Zlewy z pr. str. są rz. Mildenitz i Nebel.

WARNSDORF, W. w Austryi, w Czechach, w cyr. Litomierzyckim, pod Numburgiem; 3,800 m. Jedna z najznakomitszych w monarchii. Przemysł na wysokim stopniu; fabryki słynne płótna i bielizny, wyrobów bawełnianych, tkanin i płócienek.

WARREN, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Maine, o 79 w. ku płn.-wsch. od Portland, nad rz. St.-Georges; 2,228 m. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań Ohio, o 289 w. ku płn.-wsch. od Columbus; 1,996 m. 3) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-York, o 112 w. na zach. od Albany; 2,500 m. Fryszerki żelaza. 4) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Pensylwanii, o 112 w. na płd.-wsch. od Erie, nad rz. Alleghany, przy jéj zlewie z Konewango.

WARRINGTON, Mm. w Anglii, w hrb. Lankaster, o 33 w. na wsch. od Liwerpolu, nad rz. Mersey; 21,857 m. Przemysł bardzo czynny, fabryka tkanin bawełnianych, płótna żaglowego, żelastwa, szpilek, szkła.

WARSAW, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-York, w hrb. Genesec, o 32 w. ku płd od Batavia; 2,841 m.

WARSTEIN, Mm. w Prusach, w prow. Westfalskiéj, o 28 w. na wsch. od Arnsberga, nad rz. Westerbach; 1,600 m.

WARSZAWA, M. w król. Polskiém, stołeczne królestwa. Leży pod 48° 42' 30" dłg., a 52° 14' 28" szer. Odległa od Petersburga 1084 wiorst, a od Moskwy 1343 w. Wznosi się na lewym brz. rzeki Wisły, na wzgórzu, które się następnie w żyzną równinę na kilka mil długą rozciąga. Wraz z przedmieściem Pragą dzieli się na 12 cyrkułów, i ma przeszło mil trzy obwodu; liczy 3646 numerów domów i do 170,000 m. Miejsce stałego pobytu Namiestnika Królestwa i władz rządowych, jako to: rady administracyjnéj, jenerał-gubernatora wojennego, archidyecezyj: prawosławnéj i rzymsko-katolickiéj; konsystorzy: ewangelicko-augsburgskiego, ewangelicko-reformowanego; konsulów: austryackiego, angielskiego, francuskiego i pruskiego; najwyższéj izby obrachunkowéj, departamentów IX. i X. rządzącego senatu, zarządu XIII. okręgu komunikacyi, dyrekcyi teatrów i widowisk w królestwie, dyrekcyi wyścigów konnych, władz towarzystwa kredytowego ziemskiego, komissyi rządowéj sprawiedliwości, sądu apelacyjnego, trybunału I. instancyi gub. Warszawskiéj w Warszawie, trybunału kryminalnego gub. Warszawskiéj; sądów pokoju wydziałów I. II. i III.; sądów policyi poprawczéj wydziałów I. i II., prokuratoryi królestwa Polskiego, komissyi rządowéj przychodów i skarbu, urzędu mennicy warszawskiéj, urzędu loteryi, urzędu konsumcyjnego miasta Warszawy, administracyi rządowéj dochodów skarbowych i tabacznych, dozoru i magazynu drzewa rządowego, służby celnéj w królestwie z komorą składową, okręgu naukowego Warszawskiego, rady wychowania publicznego, komitetu cenzury; komitetu egzaminacyjnego, zawiadującego zarazem prywatnemi zakładami naukowemi. W Warszawie znajdują się następujące zakłady naukowe: biblioteka główna, obserwatoryum astronomiczne; gabinety: fizyczny, modeli gipsowych, mineralogiczny i zoologiczny, ogród botaniczny; instytut szlachecki, instytut gospodarstwa wiejskiego i leśnictwa (w Marymoncie), gimnazyum gubernialne i realne, szkoła sztuk pięknych, szkoła rabinów, nadzór szkół elementarnych wyznania mojżeszowego; szkoły powiatowe 1. 2. 3., szkoły powiatowe realne: przy ulicy Królewskiéj, Leszno i Freta; kursa farmaceutyczne, szkoła dla felczerów. Dyrekcya drogi żelaznéj Warszawsko-Wiedeńskiéj. Zarząd główny spisu i zaciągu wojskowego. Bank polski. Zarząd naczelnika wojennego gubernii Warszawskiéj. Warszawski Ordonans-Haus. Komissya kwaterniczu. Magistrat miasta Warszawy. Lombard. Zarząd ober-policmajstra miasta Warszawy. Urząd lekarski miasta. Rząd gubernialny. Biuro marszałka szlachty gub. Warszawskiéj, naczelnika pow. Warszawskiego. Magazyn solny. Urząd leśny. Więzienia: dom badań i główne karne. Komissya rządowa spraw wewnętrznych i duchownych. Dyrekcya ubezpieczeń. Rada główna opiekuńcza zakładów dobroczynnych. Warszawa posiada szpitale: Dzieciątka Jezus, św. Łazarza, św. Jana Bożego, św. Ducha PP. Marcinkanek, św. Rocha, ewangelicki, starozakonnych; instytut oftalmiczny, instytut głuchoniemych i ociemniałych, instytut św. Kazimierza, instytut moralnie zaniedbanych dzieci, szpital św. Ducha i Panny Maryi, dom przytułku i pracy, dom starców wyznania ewangelickiego, dom przytułku sierot i ubogich starozakonnych, towarzystwo dobroczynności, oraz 6 sal ochrony małych dzieci. Dochody Warszawy według obrazu działań rządu królestwa z roku 1850. wynosiły rubli sr. 817,613, a łącznie z remanentem z r. 1849. z wpływami zaległemi i innemi, ogólny wpływ czynił rubli sr. 915,617; z tego użyto na wydatki etatowe i melioracye r. sr. 828,419, pozostało więc r. sr. 87,198. Długi miasta wynosiły w r. 1850. r. sr. 3,637,959, mniéj jak w r. 1849. o r. sr. 255,425. Na odnowie-

nie gmachów rządowych wydaną została summa r. sr. 57,264. Wydano pozwoleń na wystawienie nowych zabudowań 113, a dla nowobudujących domy udzielono pożyczki w ilości r. sr. 40,500. Z placów publicznych odznaczają się: *a)* przed Zamkiem, przyozdobiony kolumną z czerwonego marmuru chęcińskiego, na 36 stóp wysoką, na któ éj stoi posąg Zygmunta III. ze spiżu w ogniu złocony; *b)* plac Krasińskich, przy którym wznoszą się budowle: pałac zwany Krasińskich, obecnie zajmowany przez IX. i X. departamenta rządzącego senatu, gmach trybunału I. instancyi, składy banku mieszczące się w zabudowaniach po dawnym teatrze, w tyłach pałacu Krasińskich znajduje się ogród publiczny spacerowy; *c)* plac Saski, z wzniesionym obeliskiem żelaznym na 25 łokci wysokim, poświęconym pamiątce poległych za wierność swojemu Monarsze Polaków w r. 1830.; *d)* plac przed urzędem loteryjnym z posągiem Kopernika (jest to dzieło Thorwaldsena); *e)* plac przed gmachem teatru, do koła zabudowany domami, z pomiędzy których są: dom PP. Kanoniczek z kościołem św. Andrzeja, pałac magistratu miasta, dawniéj Ks Jabłonowskich i inne; *f)* plac za Żelazną Bramą, z kształtnym gościnnym dworem i pałacem dawniéj Lubomirskich z piękną kolumnadą; *g)* plac przed kościołem św. Aleksandra, zwany przed trzema krzyżami; *h)* rynek czworokątny Starego Miasta; *i)* plac podłużny na Nowém Mieście, i mnóstwo innych placów publicznych i targów. Z pomiędzy budowli nie lada które z znaczniejszych wielkich miast za granicą, może się poszczycić tylu pięknemi gmachami rządowemi i prywatnemi, z takim smakiem i okazałością wystawionemi, ile ich posiada Warszawa, dla tego też gród ten do najpiękniejszych w Europie jest zaliczony; przyczynia się do tego nadzwyczajna rozmaitość ulic, które przechodniowi coraz nowe przedstawiając przedmioty, nie mordują wzrok nudną jednostajnością. Do najpiękniejszych ulic w Warszawie zaliczyć należy następujące, przy których znajdują się znaczniejsze gmachy: *a)* Krakowskie-Przedmieście, tu się wznosi: b. Zamek, dom dawniéj Rezlerów, dom towarzystwa dobroczynności, dom zarządu pocztowego, pałac Namiestników, pałace Augusta Potockiego, Uruskiego, gmachy Okręgu Naukowego dawniéj Kaźmirowskie zwane, pyszny dom Grodzickiego, pałac Wincentego Krasińskiego, dom urzędu loteryjnego dawniéj b. Towarzystwa Przyjaciół nauk, dom Andrzeja Zamojskiego, ogromny pałac tegoż, zbudowany w miejscu dawniejszéj budowli hrabiów Branickich *b)* ulica Nowy-Świat z doborem najpiękniejszych budowli, a z pomiędzy mnóstwa odznaczają się: dom książąt Jabłonowskich, Zdzitowieckiego dawniéj arcybiskupa Hołowczyca, Kossakowskiego dawniéj Oliera, pałac najwyższéj izby obrachunkowéj, pałac Zarządu Komunikacyi lądowych i wodnych. *c)* Ulica Miodowa mieści pyszne budowle: Grabowskiego, pałac dawniéj Chodkiewiczów późniéj Kochanowskiego, pałac konsystorza archidyecezyi, piękny dom Lessera i Lipkaua, gmach sądu apelacyjnego. *d)* Senatorska zdobna jest domem Bujny, pałacem mieszczącym w sobie dyżurstwo jeneralne oraz biuro zaciągu wojskowego, domem Neubaura, wielki i ozdobny gmach teatru wielkiego z dwoma pawilonami mającemi piękne i wygodne kolumnady; budowla ta wzniesioną została w miejscu dawnych zabudowań zwanych Marywilem; daléj domy Lewenberga, Młokosiewicza, pałac Nowéj Resursy dawniéj Mniszchowski i dom Przeździeckiego, pałac Zamojskich dawniéj zwany Błękitny. *e)* Ulica Rymarska jest zdobna budowlami banku i giełdy, pałacem dyrektorów skarbu i komissyi przychodów i skarbu. *f)* Ulica Długa odznacza się gmachem kommissyi rządowéj sprawiedliwości dawniéj Raczyńskich, domami Tizlera i Mojcho, dawniéj Elerta, przy téjże wznosi się pyszna budowla archikatedry prawosławnéj pod wezwaniem S.Trójcy, ozdobne domy zajezdne Drezdeński, Polski i Niemiecki, oraz ogromny dom dawniéj Potkańskich. *g)* Ulica Królewska odznacza się domem Lessla, Goreckiego, Dra Le Brun nowowzniesionym, pięknym kościołem ewangelickim z wybudowanym przy nim niedawno domem szkolnym tegoż wyznania, pałac Łubieńskich i t. d. *h)* Ulica Marszałkowska, któréj jest przeznaczeniem zostać jedną z najpierwszych z powodu jéj łączności z budowlą i dworcem kolei żelaznéj; do odznaczających się już budowli należą: Fritze budowniczego, Kwileckiego, SSrów Rahn i Vetter, gdzie się mieści znaczna fabryka obić papierowych, oraz inne nieustannie przybywające nowe gmachy. *i)* Ulica Elektoralna szczyci się gmachem banku, domem Bersona i mnóstwem innych wciąż po sobie idących aż do kościoła św. Karola Boromensza. *k)* Ulica Leszno, najbardziéj wywyższona część miasta, posiada bez wyjątku pięknéj struktury pałace i domy. *l)* Przy ulicy Żabiéj odznaczają się domy Janasza dawniéj Kosseckich, Zielińskiego. *ł)* Przy ulicy Granicznéj domy Kropiwnickiego, Epsteina, zakładu sztucznych wód mineralnych Dra Struve z Drezna, Liedtkiego i okazały nowy Bazar. Z kościołów Warszawskich odznaczają się:

kościół katedralny prawosławny N. Trójcy, kopułami zewnątrz a gustownie i bogato wewnątrz ozdobiony. Kościół katedralny świętego Jana, około 1250. r. wzniesiony z drzewa, który gdy spłonął r. 1261., za księcia Ziemowita odbudowany, w 1313. r. stał się parafialnym, w 1390. roku przez księcia Mazowieckiego Janusza wymurowany, a 5. stycznia 1406. r. przez Wojciecha biskupa Poznańskiego, do którego dyecezyi należała Warszawa do końca XVIII. wieku, wyniósł na stopień kolegiaty; przed kilku laty całkiem wewnątrz odnowiony i nową pyszną facyatą przyozdobiony został. Godne są w nim uwagi: w wielkim ołtarzu obraz N. Panny z panem Jezusem otoczonéj aniołami, u spodu św. Jan jako patron kościoła i św. Stanisław jako patron całego królestwa, jest to dzieło Jakóba Palmy młodszego, Wenecyanina znanego pod imieniem Palma di Giorane. Obraz ten w r. 1618. Zygmunt III. umieścił. Ołtarze marmurowe, cymboryum, stalla kanoników, piękne rzeźby, herby, osoby, bronzem starożytnym lub złotem ozdobione, jaśnieją w téj świątyni. W bocznéj kaplicy znajduje się figura Pana Jezusa, przez Baryczkę obywatela Warszawskiego z Norymbergi sprowadzona i w ołtarzu umieszczona; Zygmunt I. sprowadził kapelę włoską, która raz pierwszy grała mszę 29. maja 1523. r.; w 1602. r. okropna burza wywróciła dzwonnicę, a ta sklepienie kościoła przebiła; u tych sklepień Jan III. zawiesił chorągiew na Turkach zdobytą pod Wiedniem. W kościele tym spoczywają zwłoki: Janusza i Stanisława książąt Mazowieckich, Mikołaja Wolskiego biskupa Kujawskiego i Stanisława Wolskiego kasztelana Sandomierskiego, w r. 1568. w jednym grobie złożonych; Bartłomieja Zaliwskiego kasztelana Warszawskiego, † r. 1595.; Bartłomieja Nowodworskiego, kawalera Maltańskiego; Zygmunta Kazanowskiego, † 1634. r., który jest wyobrażony w płaskorzeźbie klęczący, a u spodu znajduje się czapka jego i buzdygan; Floryana Czartoryskiego, biskupa Kujawskiego, grobowce ich są pięknym marmurem wyłożone. Z pomników w tym kościele będących, odznaczają się: Stanisława Małachowskiego, podług modelu i rysunku Thorwaldsena, arcydzieło Fr. M. Laboureura; portret z mozajki prymasa Poniatowskiego, tudzież portrety Raczyńskiego i Okęckiego pięknie malowane. Kościół świętego Marcina czyli Augustyanów, w roku 1355. przez Ziemowita księcia Mazowieckiego fundowany, który wraz z swoją żoną Eufemią sprowadzili do niego Augustyanów z Pragi; w r. 1478. pożar zniszczył wewnątrz kościół, lecz ze składek naprawiono go; za czasów Władysława IV. świątynia ta posiadała złocisty posąg św. Marcina, który część płaszcza oddaje ubogiemu. Włosi postawili tu ołtarz i obraz loretański; w tym kościele chowano muzyków; na zasuwie u wielkiego ołtarza jest obraz N. Panny Loretańskiéj, pędzla Wakulewicza, a w samym ołtarzu św. Agaty, przez Smuglewicza malowany. Kościół XX. Dominikanów, których sprowadził w r. 1603. Adam Bzowski Dominikan; wystawili oni sobie początkowo klasztorek i kapliczkę drewnianą św. Jacka, w r. 1612. poczęto murować kościół, a w 1638. r. ukończono, poświęcony zaś został roku 1681.; kaplicę N. Panny wystawił Michał Radziejowski kardynał, syn Hieronima zmarłego w Konstantynopolu; w kapitularzu znajduje się obraz N. Panny Łaskawéj i portrety biskupów z zakonu św. Dominika; wieża murowana spłonęła w r. 1750.; facyata dawna została zakrytą przez nową w stylu gotyckim, wzniesioną według planów budowniczego Szpilewskiego. Kościół Sakramentek fundacyi Maryi Kazimiry, żony Jana III., w r. 1688., a poświęcony w r. 1715. od Tarły biskupa Poznańskiego; początkowie zakonnice sprowadzone przez fundatorkę z Francyi, mieściły się w zamku; Stanisław August na pamiątkę stuletniéj rocznicy zwycięztwa pod Wiedniem, wymurować rozkazał dla nich obszerny klasztor. Z pomiędzy malowideł znajdujących się tutaj, zasługują na uwagę: Uczczenie N. Sakramentu w wielkim ołtarzu, św. Kazimierz i ś. Benedykt, oraz nad kratą zakonnic Manna na puszczy; są tu wspaniałe grobowce Maryi z Wesslów Sobieskiéj, żony Konstantego, † 1761. r., i Maryi Karoliny córki Jakóba Sobieskiego, księżniczki Neuburgskiéj, małżonki księcia de Bouillon, † w Żółkwi w 1739. r. Kościół Panny Maryi starożytny, wymurowany w r. 1392., a w 1411. r. na żądanie Anny księżnéj Mazowieckiéj wyniesiony na stopień parafialnego, w r. 1492. całkiem go przerobiono. Przy nim był jeden z najdawniejszych szpitali Warszawskich, założony i utrzymywany przez magistrat Starego Miasta. W kościele znajdują się grobowce: Jagodowicza, sekretarza Karola Ferdynanda królewicza, † w 1666. r., i Galwesa Hiszpana lekarza, † 1774. r. Kościół i klasztor Bernardynów, fundacyi Anny, żony księcia Janusza z r. 1454.; w r. 1509. spłonął i odbudowany został za staraniem Anny z Radziwiłłów, księżnéj Mazowieckiéj, i Lubrańskiego biskupa Poznańskiego. Wiele ma ołtarzy świętych, szczególnie piękny obraz św. Józefa, oraz nowszy św. Cecylii pędzla Gładysza, i obraz N. Panny Loretańskiéj, darowany

przez Władysława IV. W r. 1657. Szwedzi kościół ten złupili, jednak wkrótce król Kazimierz i podskarbi koronny Koniecpolski do dawnego stanu przywiedli; w r. 1708. w czasie pożaru dzwony stopiły się, największe w Warszawie. Zakonnik Żebrowski w 1753. r. ozdobił go obrazami dotąd znajdującemi się; za Stanisława Augusta w r. 1788. wzniesiono facyatę według rysunku Aignera, nakładem klasztoru, Stanisława Potockiego i Józefa Kwiecińskiego, syndyka tego klasztoru, bogatego obywatela, tę w nowszych czasach z polecenia rządu wraz z dzwonnicą przerobiono i osłoniono galeryą jońskiego porządku, na wzór łazien Marcella. Kościół i klasztor Franciszkanów; w r. 1643. sprowadzeni zostali przez Włocha Wincentego Scapilę de Valentia; w roku 1649. i 10. maja t. r. Szołdrski biskup Poznański, i Jan de Torres legat, kamień węgielny na drewniane gmachy położyli; dopiero w 1679. r. z jałmużn zebranych rozpoczęto budowę, w r. 1732. pod kierunkiem architektów Ceroni, Józefa Fontany i syna jego Jakóba ukończoną została, prawie li tylko nakładem Jerzego Lubomirskiego wojewody Krakowskiego. Król Jan Sobieski jadał tu z księżmi w refektarzu; posiada ten kościół ozdobną ambonę, 12 ołtarzy i obraz Przemienienia Pańskiego z Rafaela kopiowany przez Oleszkiewicza. Kościół XX. Karmelitów trzewiczkowych, fundacyi Leszczyńskiego kanclerza koronnego z r. 1677.; w r. 1683. ksiądz Święcki oficyał Warszawski dokończył budowy, a w roku 1732. Kamil Paulucci nuncyusz poświęcił; w wielkim ołtarzu znajduje się obraz N. Panny Karmelu w ramach srebrnych; w czterech innych ołtarzach są obrazy Czechowicza: św. Wojciech karmelita, Marya Magdalena de Parris, śś. Józef i Eliasz; ołtarze są mozajkowe, nad wielkim ołtarzem jest herb Potockich, którzy ten ołtarz wznieśli; są tu nagrobki: Kossowskich, Dzierzbickiego wojewody Łęczyckiego i Czarnowskiego. Kościół XX. Reformatów, w r. 1671. na pamiątkę zwycięztwa Zygmunt III. w miejscu zwaném Obóz Królewski, w obecności rodziny królewskiéj, Jana Lancellotego nuncyusza i Jana Alteriis (późniejszego papieża Klemensa X.), w dzień św. Antoniego Padewskiego, położył kamień węgielny na kościół drewniany, przy którym osadził Reformatów. Stanisław Skarszewski, kasztelan Wojnicki, wymurował kościół ten, w r. 1679. poświęcił Stefan Wierzbowski biskup Poznański; ma 9 ołtarzy z pięknemi obrazami: N. Panny Bolesnéj, św. Maryi Magdaleny, u wierzchu wielkiego ołtarza wznosi się Bóg Ojciec w postaci sędziwego starca, piastujący świat w ręku; tu zwykle Jan III. i August III. w wielkim tygodniu odprawiali rekolekcye w małym domku w ogrodzie klasztornym. Kościół XX. Bazylianów, w r. 1721. przybyłych do Warszawy; w r. 1780. Stanisław August położył kamień węgielny do tego gmachu, który staraniem Smogorzewskiego metropolity unickiego wymurowany, w r. 1784. przez Achettego nuncyusza poświęcony został; znajdują się tutaj obrazy Smuglewicza: ostatnie uśpienie N. Panny wśród otaczających ją dwunastu apostołów, cudowne przerażenie Walensa cesarza na widok św. Bazylego arcybiskupa Cezarei, w chwili gdy podczas ofiary świętéj przyszedł z orszakiem zbrojnych wypędzać z kościoła, oraz św. Onufry znaleziony na puszczy przez św. Pafnucego. Kościół XX. Kapucynów fundowany w roku 1684. na pamiątkę zwycięztwa pod Wiedniem, a ukończony w r. 1694. przez Jana Sobieskiego; tu spoczywały zwłoki Jana III. przez lat 30, za nim one wraz z ciałem Augusta II. przewieziono do Krakowa; w wielkim ołtarzu jest obraz Przemienienia Pańskiego, oraz świętego Wojciecha, oba pędzla Czechowicza, w zakrystyi jest piękny obraz Najświętszéj Panny z Panem Jezusem. W osobnéj kaplicy, w 1829.—30. r. wraz z kościołem wyrestaurowanéj kosztem rządu, według planu budowniczego, Henryka Marconiego, NAJJAŚNIEJSZY CESARZ MIKOŁAJ I. wzniósł okazały pomnik Janowi III., dla pomieszczenia serca i wnętrzności Jana III., pomnik ten jest postawiony w framudze po prawéj stronie ołtarza, szaro marmurowy; na pokrywie jego leży brązowa poduszka, na niéj brązowa tarcza i berło z mieczem na krzyż złożone pod brązową koroną, wszystko roboty Jana Gregoire, nad framugą znajduje się popiersie Jana III. z białego marmuru, dłuta Ludwika Kaufman; jest prócz tego również w osobnéj kaplicy Bryłowską zwanéj, piękny grobowiec Anny z Kollowrothów Brühlowéj, a w samym kościele po prawéj stronie od wejścia grobowiec Anny z Korzeniowskich Potockiéj. Kościół XX. Karmelitów bosych, wzniesiony w roku 1643. z jałmużn i darów Jana Wessla, kasztelana Czerskiego, i innych; w r. 1782. książę Karol Radziwiłł przyozdobił go piękną facyatą z ciosowego kamienia w smaku odrodzenia; tu w roku 1705. Karol XII. i Stanisław Leszczyński zawarli przymierze. Jest tu kilka pięknych obrazów, mianowicie: św. Wawrzyniec, św. Jan od Krzyża i św. Eliasz na przeciw ambony, są pędzla Smuglewicza; św. Barbara z kościoła Bernardynów z Pragi tu przeniesiona, a obraz Matki Najświętszéj daro-

wany został tutejszemu kościołowi przez Sobieskiego. Kościół PP. Wizytek, sprowadzonych do Polski z Francyi przez Ludwikę Maryę Gonzagę, żonę Władysława IV.; w r. 1667. przez tęż był fundowany; początkowie był to budynek drewniany, w dzisiejszym stanie wymurowany dopiero w r. 1760. ukończony został; w tutejszych siedmiu ołtarzach znajdują się piękne obrazy, a mianowicie w wielkim przedstawiający Nawiedzenie N. Panny, jest pędzla Czechowicza; na przeciw kraty zdjęcie z krzyża Pana Jezusa, a w zakrystyi Zbawiciel ukrzyżowany i zwiastowanie N. Panny zwracają uwagę znawców. Kościół św. Krzyża: pierwotnie była to kaplica, w r 1520. wzniesiona przez Zygmunta I.; w r. 1655. dnia 1. grudnia Marya Ludwika osadziła tu Missyonarzy sprowadzonych z Francyi, a 1. kwietnia 1682. r. królewicz Jakób Sobieski położył kamień na tę świątynię, którą wymurowano w 1696. r. staraniem Tarły biskupa Poznańskiego pod kierunkiem Józefa Belloti Włocha budowniczego, a 14. października t. r. poświęcił ją kardynał prymas Radziejowski. Dwie narożne wieże między 1726.—54. wzniesiono, facyatę zaś dopiero w 1757. r. wykończono; kościół ten dzieli się na górny i dolny; górny wyłożony jest czarnym węgierskim i białym kararyjskim marmurem; odznacza się w tym przybytku obraz na przeciw ambony umieszczony Pana Jezusa ukrzyżowanego, pędzla Marcina Sokołowskiego; ganek żelazny w około gzymsu i kazalnicę żelazną postawił w r. 1698. Mikołaj Tretter. Wielki ołtarz robiony w Elblągu; w nim obraz P. Jezusa ukrzyżowanego pędzla mieszkańca warszawskiego Elesichtera czy też Eleuthera, tegoż malarza jest obraz śś. Rocha i Sebastyana, umieszczony w górze wielkiego ołtarza, obraz św. Karola Boromeusza przez Albertrandego malowany; piękne tabernaculum, piękna chrzcielnica z wierzchem bronzowym pozłacanym, dwa naczynia do święconéj wody u drzwi kościelnych z czarnego marmuru; są tu piękne nagrobki: Tarły wizytatora Missyonarzy a później biskupa Poznańskiego, Radziejowskiego kardynała i wielu innych. W kaplicy P. Maryi w r 1700. wzniesionéj jest obraz N. Panny, zasłaniany obrazami Niepokalanego Poczęcia, Zwiastowania, Ofiarowania i Wniebowzięcia pędzla malarza Warszawskiego Seisto. Kościół dolny opierający się na 30 słupach kamiennych, ma trzy ołtarze w których są posągi P. Jezusa ukrzyżowanego, N. P. Bolesnéj i św. Magdaleny; są tu pieczary czyli katakumby książąt Czartoryskich i innych, Anna Wolfowa i Wojciech Oczko lekarz królewski uczynili fundusz na 12 ubogich. Gabryel Rafał Wyszyński w r. 1743. zapisał kościołowi 10,000 złp. na założenie tak zwanéj Góry Miłosierdzia czyli Komórki potrzebnych (Mons pietatis), aby na fanty pożyczano bez procentu. Kościół Pijarski dawniéj Jezuicki; budowa jego była rozpoczętą w 1619. r. za staraniem Skargi dla Jezuitów sprowadzonych do stolicy w r. 1597., a dokończona w 1628. r. z funduszów zapisanych na ten cel przez Andrzeja Bobolego podkomorzego. W r. 1836. dnia 19. marca kościół pojezuicki opustoszały, kosztem rządu wyrestaurowany podług planu Alfonsa Kropiwnickiego budowniczego, oddany został Pijarom. Kościół św. Jędrzeja wzniesiony przez prymasa Teodora Potockiego, † w r. 1738., dla Jezuitów, później został parafialnym, a pierwszym jego proboszczem był Karol Wyrwicz. W wielkim ołtarzu stoi posąg N. Panny Niepokalanego poczęcia, w dwóch zaś pobocznych Matki Boskiéj, ofiarowany przez Jana III., i Pana Jezusa; w r. 1819. do tego kościoła i jego zabudowań z restaurowanych kosztem rządu municypalnego, przeniesiono PP. Kanoniczki z Marywilu. Kościół św. Ducha, przemieszkiwali przy nim Paulini z Częstochowy, przy nim był najdawniejszy szpital w XIV. wieku założony, a utrzymywany przez magistrat Warszawski; w roku 1388. książę warszawsko-mazowiecki Janusz I., na prośby rajców i obywateli Warszawskich, kościół ze wszystkiemi gruntami i dochodami oraz jus patronatus seu collationis i jego jurydykę darował szpitalowi. Kościołek Dobroczynności dawniéj Karmelitek bosych, za Zygmunta III. z drzewa początkowo wzniesiony, dopiero Jerzy Ossoliński, kanclerz koronny, w r. 1649, murować wraz z klasztorem zaczął. Tę rozpoczętą budowę zniszczyli Szwedzi: po zajęciu jéj 21. lipca 1656. r., córka Ossolińskiego Tekla księżna Lubomirska dokończyła fundacyi ojcowskiéj, gmachy te w r. 1819. przeznaczone dla towarzystwa dobroczynności, przerobione zostały z dodaniem nowego frontonu podług planu budowniczego Corazzi. Kościół św. Jana Bożego i klasztor Miłosierdzia czyli Bonifratrów, pierwotnie był fundowany w r. 1650. na Lesznie przez Bogusława Leszczyńskiego jenerała i podskarbiego koronnego; w r. 1664. Tobiasz Morsztyn, łowczy koronny, i brat jego Andrzej referendarz, wznieśli murowany kościół i klasztor na placu Saskim i tam przenieśli OO. Bonifratrów; August po zakupieniu tego placu, zniósł w r. 1725. wszystkie na nim będące gmachy, a Bonifratrów znów przeprowadził do nowo wystawionéj budowli,

gdzie po dziś dzień istnieje według planów Jakóba Fontany i Antoniego Sollary; szpital założony zaś został 2. maja 1757. r. Kościół XX. Trynitarzy na Solcu, w r. 1699 Otto Fryderyk Pelkierzamb wojewoda Czernichowski zaczął murować kościół, a po jego zgonie zakonnicy z jałmużn dokończyli go w r. 1726.; w korytarzu klasztornym znajduje się obraz P. Jezusa na krzyżu, wykończony roku 1533., wzięty z Ujazdowa. Kościołek św. Kazimierza i klasztor Siostr Miłosierdzia czyli Szarytek, sprowadzonych przez Maryę Ludwikę żonę Władysława IV. z Francyi. Kościół ś. Aleksandra wzniesiony w miejsce bramy tryumfalnéj, na pamiątkę pierwszego wjazdu Błogosławionéj pamięci Cesarza Aleksandra, któréj nieprzyjął; świątynia ta przez budowniczego Aignera wystawiona w kształcie rotundy, ma w średnicy 25 łok., a od jednéj kolumny do drugiéj $27^1/_2$ łokci; dwa ma sklepienia, pierwsze w podziemiu kościoła na grób pański, drugie okrywa górną świątynię, wsparte na 8 sklepieniach mniejszych, nad niszami z oknem u wierzchu na wzór panteonu rzymskiego, co do wielkości połowie onego odpowiada; kopuła ta sztucznością i pięknem wyrobieniem wklęsłych kasetonów i rzeźbą zachwyca oko. Portyki mają po 8 kolumn koryntskich, kapitele i gzymsy są ozdobione bogatém snycerstwem; trzy ołtarze i posadzka są z krajowego marmuru; cymboryum, krucyfiks, lichtarze i pokrywa do chrzcielnicy z złoconego brązu; w zaklęsłości wielkiego ołtarza, złożony jest posąg z białego marmuru, przedstawiający Chrystusa Pana zdjętego z krzyża wielkości naturalnéj, dzieło dawne dłuta biegłego mistrza, sprowadzone z Rzymu przez Lubomirskiego. Kościół św. Karola Boromeusza. Kościół ewangielicki: początkowie poseł duński Saphorino wystawił na dziedzińcu domu swojego, przy ulicy Królewskiéj, kaplicę dla wyznania ewangielickiego; kaznodzieja Jakób Scheidemantel pierwsze w niéj nabożeństwo odprawiał; w r. 1777. dopiero w miejsce téjże pod kierunkiem budowniczego królewskiego Szymona Bogumiła Zuga, zaczęto budować wspaniały kościół, który 30. grudnia 1781. r. został poświęcony. kościół wyznania reformowanego, przy ulicy Leszno, r. 1777. mocą przywileju królewskiego przerobiony z dawnego domu; pierwszy ślad gminy protestanckiéj w Warszawie znajdujemy pod r. 1650.; do posługi duchownéj pastorowie przyjeżdżali z Węgrowa; nabożeństwo odprawiano w domu przy ulicy Karmelickiéj, gdzie dziś szpital ewangielicki; pierwszym pastorem Warszawskim był Jan Salomon Muzonius. Do ozdób celniejszych Warszawy, zaliczyć należy jeszcze Nowy-Zjazd z wielkim kosztem obok zamku przed kilku laty urządzony, oraz piękną i ozdobną budowlę dworcu kolei żelaznéj z mnóstwem zabudowań. Obserwatoryum astronomiczne wystawione w najpiękniejszéj okolicy miasta: gmach ten kilko-piętrowy cały jest pokryty miedzią, część środkową zajmuje główną sala, pod którą wyprowadzony jest wielki słup kamienny, nad którym na filarach marmurowych spoczywają narzędzia południkowe; prócz tego są dwie wieże z kopułami ruchomemi, pod któremi się znajdują narzędzia do spostrzeżeń w rozmaitych kierunkach nieba. Ogród botaniczny Warszawski wzorowo urządzony i utrzymywany, zawiera przeszło 28,000 roślin rozmaitego rodzaju. Warszawa odznacza się pięknemi okolicami, tu należy wymienić Łazienki z wspaniałym letnim pałacem cesarskim, wewnątrz najpyszniéj urządzonym, w lasku w pewnych odległościach są porozrzucane okazałe pałacyki dla dworu, wielki park a raczéj lasek przyjemny, w nim poprzerzynane ulice w rozmaitym kierunku; przed pałacem piękny wodotrysk, liczne posągi i gruppy mistrzowskiego dłuta; z drugiéj strony naprzeciw tegoż pałacu most, a na nim wspaniały posąg na koniu Jana III. z jednéj sztuki wyrobiony. W głębi tego rozkosznego lasu amfiteatr na kępie, oddzielony kanałem od widzów, wśród drzew zwaliska Palmiry przedstawiający; miejsce dla patrzących w półkole wzniesione, u szczytu są rozstawione posągi celniejszych mistrzów sztuki dramatycznéj, różnych wieków i narodów. Jest tu jeszcze w pomarańczarni teatr dworski, który pod wzg'ędem ozdób i wewnętrznego urządzenia pierwsze zajmuje miejsce, na widowiska przedstawiane w tym teatrze, tylko osoby zaproszone wstęp mają. Belweder, pyszny gmach przez śp. Najjaśniejszego Cesarzewicza Konstantego wzniesiony, z wspaniałym ogrodem i szklarniami kosztownemi. Mokotów z ładnym pałacykiem i dzikim ogrodem. Królikarnia z pięknym pałacem, w którym znaczna galerya obrazów, oraz wielkim ogrodem; daléj wieś Czerniaków z kościołem XX. Bernardynów, miejsce licznych pielgrzymek Warszawian, zbierających się tu corocznie w uroczystość św. Bonifacego, którego relikwie tu się znajdują. Wilanów nad samą Wisłą z pałacem przez Jana Sobieskiego wzniesionym, który też w r. 1696. tutaj zakończył życie; dotąd są zachowane jego pokoje z wszelkiemi sprzętami. W pałacu mieści się wielka galerya obrazów i posągów gipsowych, biblioteka znakomita, widzieć także tu można zbiory staro-

żytności rozmaitych, mnóstwo chińszczyzny; a wspaniały i rozległy ogród przyozdobiony różnego rodzaju pomnikami zachwyca wzrok zwiedzających te miejsca. Po drugiéj stronie miasta ku Marymontowi godne są widzenia: cytadela, mieszcząca wielkie i ozdobne zabudowania wojskowe. Powązki. Marymont, gdzie szkoła gospodarstwa wiejskiego. Bielany wśród lasu, w uroczém położeniu nad Wisłą, z kościołem Ks. Kamedułów. Wspomnieć wypada jeszcze o ogromnych zakładach na Solcu, jako to: Młyn parowy z ogromnemi śpichrzami zbożowemi, oraz fabryka machin i odlewów żelaznych Banku polskiego.

Pod względem historycznym krótko przebiegniemy dzieje Warszawy. Pierwotnie zapewnie osada wiejska, niewiadomo kiedy i przez kogo w miasto zamienioną została; od r. 1250. postawiono kościół św. Jana, który gdy spłonął w 1261. r., za księcia Mazowieckiego Ziemowita odbudowany w r. 1313. stał się parafialnym. Wtenczas Warszawa już była znakomitém miastem, otoczoném murem; w niéj przemieszkiwał książę Mazowiecki Ziemowit z dworem swoim, a jego następcy często bawili w tutejszym drewnianym zamku; tu się odbywały sądy cywilne i duchowne; tu w r. 1339. na początku lutego przybyli posłowie papiezcy Galhard de Carceribus i Piotr Gerwazy kanonik d'Annecy, wyprawieni dla załatwienia sporów zachodzących między Kazimierzem Wielkim a Krzyżakami. Od r. 1376. Warszawa od książąt Mazowieckich otrzymała rozmaite nadanie i odtąd występuje jako stolica osobnego księstwa, a następnie po zgonie księcia Ziemowita III., to jest po rok 1381. i całego Mazowsza. Za Janusza I. (1381.—1428. r.), syna jego, coraz bardziéj wzrastała, nowemi murami była opasaną. W roku 1376. otrzymała przywilej książęcy założenia łaźni na swą korzyść; w roku 1379. mieszczanie zostali uwolnieni od podwód. W r. 1401. odbył się w Warszawie pierwszy zjazd prawodawczy dla Mazowsza. W r. 1403.—1406. książę Janusz wymurował główne skrzydło zamku od bramy Krakowskiéj; tenże w 1413. r. obdarzył to miasto przywilejem lokacyjnym, z polskiego przenosząc na niemieckie prawo; w 1431. r. gdy pożar schłonął całą prawie Starą Warszawę, książę zakazał budowania drewnianych domostw w rynku. Wtenczas już zabudowało się Nowe Miasto Warszawy, jeszcze mające postać wsi, w niém stał kościół P. Maryi wyniesiony w 1392. i 1411. r. na stopień parafialnego; to Nowe Miasto książę Bolesław IV. (1476. i 1480. r.) i żona jego Anna (1504. r.) obdarzyli znacznemi przywilejami; wspomniany książę Bolesław IV. (1454.—1492. r.), częściéj już przemieszkujący w Czersku, Staremu Miastu wiele wyświadczył przysług; w 1461. r. ustanowił cztery doroczne jarmarki; w 1479. r. nadał samemu miastu propinacyę i wzbronił dowozu obcego piwa; w 1483. r. postanowił że nikt z zagranicy a nawet innych miast krajowych, handlować, szynkować, rzemiosłami się zajmować i innych swobód używać nie może, jeżeli prawa miejskiego nie pozyskał. W r. 1436. obywatele Warszawy, po większéj części Niemcy, osiągłszy polityczne znaczenie, podpisali ugodę zawartą z Krzyżakami; w r. 1475. Warszawa dotkniętą została wylewem Wisły; r. 1478. spłonęła jéj część od Dunaju aż za Piwną ulicę. Warszawa będąc prawie przez trzy wieki stolicą udzielnych książąt Mazowieckich, w r. 1526. po wygaśnięciu ostatnich potomków téj linii Stanisława I. († 1524. r.), i Janusza II. († 1526. r.), wraz z całém Mozowszem przyłączoną została do korony. Zygmunt I. 25. sierpnia t. r. zjechawszy z dworem z Gdańska, tutaj całe Mazowsze objął w lenność, znaczniejsze miasta załogami obsadził, i przysięgę w dzień Podwyższenia Św. Krzyża t. r. wykonaną od mieszkańców przyjął; na sejmie w r. 1527. w Krakowie, nie tylko dawne przywileje potwierdził ale i nowemi obdarzył swobody. Po zgonie Zygmunta I., Bona z córkami swemi aż do r. 1556. często przemieszkiwała w Warszawie, którą wraz z całém Mazowszem w dożywocie otrzymała od męża, i wiele się przyczyniła do pomyślności miasta. Zygmunt August troskliwie opiekował się Warszawą, często w niéj przebywał i tu pierwszy sejm koronny odprawił r. 1557.; na sejmie Lubelskim r. 1569. przeniósł on tu narady obu narodów. Przywilejem nadanym miastu w r. 1570., żydom zabronił pobytu w 2-milowym okręgu Warszawy, pozwalając im tylko podczas sejmów przybywać do miasta i handlować. Król ten nabywszy przewóz na Wiśle, od dawna istniejący, od Stanisława Jeżowskiego, pisarza ziemskiego Warszawskiego, zaczął stawiać most wprost ulicy po dziś dzień zwanéj Mostową, dnia 25. czerwca 1568. r., o godzinie 5 na półzegarzu, w którym to dniu pierwszy pal wbito w dno niepohamowanéj dotąd rzeki, dokończyć zaś takowy kazała siostra jego Anna, żona króla Stefana r. 1573., tak iż na zjazd 5. kwietnia został otwarty. W r. 1582. taż monarchini dla ochronienia go od pożaru z przyległych ulic wszczął się mogącego, wymurować kazała bramę z czworograną wieżą. Most ten był długi na 1150 kroków i istniał tylko do r. 1603., bo lody i brak na-

prawy zupełnie go zniszczyły. Król Stefan wzniósł wielki szpital wojskowy w przyległych św. Trójcy gmachach przy ulicy Długiéj; r. 1578. tenże zasiadłszy na tronie wzniesionym przy kościele XX. Bernardynów na Krakowskiém-Przedmieściu, odbierał hołd lennictwa od Jerzego Fryderyka margrabi anszpachskiego, rządzącego Prusami królewskiemi; tegoż roku pierwsza drukarnia warszawska założona przez krakowskiego drukarza Mikołaja Szarfenbergera, wydała pierwsze dzieło, t. j. Odprawę posłów greckich, Jana Kochanowskiego, odegraną w zamku królewskim w Ujazdowie 12. stycznia 1578. r. na ślubie Jana Zamojskiego z Katarzyną Radziwiłłówną. Roku 1588. uchwała sejmowa porównała magistrat Warszawski z Poznańskim i Krakowskim. W r. 1592. założono bractwo Miłosierdzia Bożego, a przy niém Piotr Skarga jezuita ustanowił bank do pożyczki czyli Mons pietatis. W r. 1593. Wisła wyławszy, zniszczyła całe nad nią położone przedmieście. W 1596. r. dnia 18. marca Zygmunt III. z całą rodziną i dworem przeniósł się na stałe mieszkanie z Krakowa do Warszawy, która przez to stała się stolicą Polski. W 1607. roku pożar znaczną część Starego Miasta obrócił w perzynę, oraz zaraza morowa w 1625. i 1628. r. wielką część ludności sprzątnęła. W r. 1622. pierwszą mennicę w rynku Starego Miasta otworzono pod kierunkiem Jana Schmidta do wybijania drobnéj monety. Drukarnię miał Jan Rossowski z Poznania, który od roku 1624.—1634. r. tu zamieszkiwał. Księgarń było wiele, a Zygmunt III. w r. 1598. Pawłowi Fabrycemu i Janowi Modzelewskiemu obywatelom Warszawskim, dał wyłączny przywilej na handel księgarski z zastrzeżeniem, że w czasie sejmów i jarmarków każdemu zagranicznemu księgarzowi będzie wolno przyjeżdżać i sprzedawać książki. W r. 1644. Władysław IV. wzniósł ojcu swojemu Zygmuntowi III. posąg spiżowy pozłacany po dziś dzień istniejący; tenże monarcha założył zbrojownię, w r. 1638. na ten cel przeznaczywszy szpital wojskowy od Stefana urządzony; w r. 1637. d. 13. września tenże Władysław żonę swoją Cecylię Renatę koronował. Mieli wówczas tu drukarnie: Jan Trepliński od 1635. r. i Piotr Elert, muzyk przy dworze królewskim, a od r. 1643. uprzywilejowany typograf i bibliopola nadworny, którego zakład za Jana III. od Pijarów tutejszych zakupionym został. W 1635. r. dnia 13. czerwca i w roku 1647. Wisła swoim wylewem znaczne poczyniła szkody. W 1648. r. głód wybuchł z powodu nieurodzaju zrządzonego przez szarańczę. W 1648. r. konfederacya jeneralna Warszawska poleciła magistratowi Warszawy, aby ulice mianowicie wiodące na pole elekcyi wybrukowano na nowo, do czego wszyscy mieszkańcy, wyjąwszy szlachtę, mieli się przyłożyć; za tę przysługę miasto uwolnioném zostało od wszelkich postojów wojskowych. Na początku panowania Jana Kazimierza obwód Warszawy został rozszerzony przyłączeniem w r. 1648. wsi Leszno, majętności Jana Leszczyńskiego kanc. W. Kor. i Bogusława jenerała Wielkopolskiego, którzy jéj nadali prawo Chełmińskie; i w r. 1650. włości Grzybów, którą właściciel Jan Grzybowski starosta Warszawski także obdarzył prawem miejskiém. W r. 1655. Karol Gustaw król Szwedzki z podmowy Radziejowskiego Hieronima, podkanclerza koronnego, odsądzonego od czci i godności, naszedł Polskę; za zbliżeniem się Szwedów, król z Senatorami i małym oddziałem wojska wyszedł z Warszawy, a Wessel starosta Makowski, dowodzący załogą, obawiając się swojego nieprzyjaciela Radziejowskiego, uciekł; Szwedzi pod wodzą samego Karola Gustawa w wrześniu t. r., wdarli się do miasta, opanowali zamek i opuszczone domy złupili; dowództwo nad garnizonem 2,000 Szwedów zostawionych załogą objął Alfred Wittenberg. W r. 1656. dnia 1 lipca Jan Kazimierz z wojskiem, którém dowodzili Stefan Czarniecki i Jerzy Lubomirski, przypuścił szturm i weszli do Warszawy; lecz znów po bitwach stoczonych 18.—20. lipca t. r. zajęli Szwedzi to miasto. W r. 1657. po wyjściu Szwedów wpadł do Warszawy Rakoczy z Siedmiogrodzanami, Wołochami i doniszczył ją. Za Jana Kazimierza w 1644. r. urządzono tutaj stałą pocztę pod zarządem Karola Montalupiego sekretarza królewskiego. W 1661. r. dnia 20. maja, Jan Aleksander Gorczyn za przywilejem Królewskim, zaczął tu wydawać pierwszą gazetę Polską pod tytułem: Merkuryusz Polski ordynaryjny, dzieje wszystkiego świata w sobie zamykający dla informacyi pospolitéj, w 4-ce. W r. 1664. Francuzi po raz pierwszy na publicznym teatrze z wielką wystawnością przedstawiali bitwy i zwycięztwa; muzyka grzmiała, palono sztuczne ognie, liczny orszak żołnierzy pieszych i konnych na scenę wprowadzono; wtém szlachta przypatrująca się widowisku, zaczęła z łuków strzelać do aktorów, zabiła jednego z aktorów, a cały teatr poszedł w rozsypkę. W czasie elekcyi króla Michała od 5. listopada 1668. r. aż do 29. września 1669. r. trwającéj, szlachta w liczbie 90,000 zebrana pod Warszawą, nietylko w okolicy strasznie dokazywała; ale w samą niedzielę Zielo-

nych Świątek 1669. r., gdy okropny pożar trzecią część Warszawy pochłonął, sama szlachta, o zgrozo! rzuciła się do palącego miasta i rabowała biednych pogorzelców. Marya Kazimira żona Jana III. na pamiątkę zwycięztwa pod Wiedniem, wzniosła na gruntach wójtostwa Staréj Warszawy opustoszałych po wojnie Szwedzkiéj, na wzór paryzkiego Palais-Royal, w r. 1695., wielki gmach zwany Marywilem. W r. 1697. dnia 17. maja, za Augusta II. znów Warszawa dotkniętą została pożarem, który na Krakowskiém-Przedmieściu przeszło 200 domów pochłonął. W r. 1702. dnia 26. maja, Karol XII. wkroczył do Warszawy gdy się z niéj oddalił August; dnia 10. września powrócił, ale 6. listopada wyjechał. W 1703. roku dnia 1. kwietnia Karol znów tu stanął. Po wydaleniu się Karola z Stanisławem Leszczyńskim, August podstąpiwszy pod Warszawę, po siedmio-dniowém dobywaniu, dnia 6. września wziął ją szturmem. Wkrótce August wyniósł się do Saksonii, a miasto opanowali Szwedzi; 4. października, Zieliński arcybiskup lwowski, w kościele św. Jana namaścił Stanisława na króla. W początkach grudnia przybył Karol XII. i w kościele Karmelitów bosych zawarł przymierze ze Stanisławem. W r. 1707. wojsko rossyjskie rozłożyło się po mieście, cesarz Piotr Wielki przybywszy 11. lipca, mieszkał w pałacu Radziwiłłowskim aż do 4. Września. Po odjeździe swoim zostawił załogę w Warszawie pod komendą księcia Menszykowa. W r. 1708. pożar pochłonął mnóstwo budowli; w lipcu t. r. wybuchła morowa zaraza i trapiła miasto aż do roku 1710. zmarło przeszło 30,000 ludzi; na nowo znów powstało w 1711. r. i aż do lutego 1712. r. srogo grassowała. Do ozdoby Warszawy wielce przyłożył się wzniesiony przez Augusta II. pałac zwany Saskim z pysznym ogrodem, z rozmaitych większych i mniejszych budowli, które w r. 1712. do 1724. za dość znaczne summy zakupił, zniósł, znaczniejsze połączył, przebudował, i jednę budowlę utworzył, tak iż w dniu 7. maja 1724. r. dwór tutaj wprowadził, a monarcha i syn jego chętnie w nim przemieszkiwali. Z nim połączony był tak zwany Błękitny pałac, który August dla córki swojéj Orzelskiéj znacznym nakładem wystawił, mówią że 600 robotników wybudowali go w sześciu tygodniach. Obok muru opasującego pałac Saski od ulicy Królewskiéj, kazał król wznieść obszerną budowlę na teatr przeznaczoną. W 1725. r. po raz pierwszy dawano w nim widowiska pod dyrekcyą barona Mordaxa, szambelana. W r. 1731. tenże król wystawił kościołek pod nazwą Kalwaryi, na górze, naprzeciw koszar Ujazdowskich i wymurował 33 kapliczek rzędem ciągnących się od prawego boku Kalwaryi aż do początku Alei (za Stanisława Augusta rozebrano całą Kalwaryę). Za Augusta II. prócz drukarni pijarskiéj, przybyła jezuicka, założona w samém kolegium; skutkiem tego wybuchły zacięte spory między Pijarami a Jezuitami; ku końcowi panowania pierwszego Sasa roku 1729, Jan Naumański wydawał raz na tydzień w dwóch osobnych półarkuszach gazety pod tytułem: Kuryer Polski i Relata referro, późniéj zmienił tytuł i wydawał: Gazety polskie i Uprzywilejowane wiadomości cudzych krajów; od roku 1730. tenże zaczął dołączać historyę Polską przy końcu gazet, ale w roku 1733. znów przestał, doszedłszy do Łokietka. Od r. 1732.—1736. ogłaszał różne doniesienia urzędowe, prywatne i literackie. W r. 1735. Adam Rostkowski, biskup Filadelfii, sufragan Łowicki, proboszcz Warszawski w Warszawie na Piaskach (przy ulicy Pokornéj), założył dom poprawczy dla poskromienia swywolnych ludzi, zwany Zuchthaus, zakład ten trwał tylko przez lat 11., późniéj po zgonie fundatora zamieniono go na więzienie karne. W 1751. roku ksiądz Baudoin wystawił szpital zwany Dzieciątka Jezus. W tymże czasie wzniósł się pałac Brylowski. Marszałek W. koronny Franciszek Bieliński, kazał miasto lepiéj wybrukować, co dokonał podpułkownik od inżynierów Ricaud de Tirregaille w r. 1762. W 1754. r. Jan Dolfus prezydent (burmistrz) staréj Warszawy, pierwsze publiczne pompy pozakładał, i latarnie w bramach nowomiejskiéj Krakowskiéj i na rynku przed ratuszem, dla bezpieczeństwa publicznego zaprowadził. W r. 1758. jeden z nadwornych sług króla, w dworku za Żelazną Bramą, na rogu ulic Granicznéj i Targowéj, założył pierwszą kawiarnię w Warszawie; drugą publiczną kawiarnię w r. 1763. otworzyło siedm sióstr na 3 piętrze, w domu pod Nr. 159. na rogu ulicy Nowomiejskiéj czyli Gołębiéj i Krzywe-Koło, będącym własnością winiarza Duvala. Co do drukarń, prócz pijarskiéj i jezuickiéj, założył nową Wawrzyniec Mitzler de Kolof, medyk Warszawski i historyograf królewski; on to za przywilejem królewskim, z r. 1755., ogłaszał od roku 1756. po łacinie pierwsze peryodyczne pismo literackie w Polsce wychodzące, pod tytułem: Acta Litteraria Regni Poloniae. W 1748. r. pierwszą loteryę klassyczną na trzy klasy podzieloną założono pod zarządem Adama Rzewuskiego, wojewody Podlaskiego, Antoniego Lubomirskiego i Saula, konsyliarza królewskiego; kantor jéj znaj-

dował się w pałacu biskupów Krakowskich na Krakowskiém-Przedmieściu. Za panowania Stanisława Augusta wiele nowych ulic nastało, wzniesiono dużo pięknych pałaców, wymurowano przeszło 300 domów; monarcha ten, lubiący sztuki piękne, znawca nauk i umiejętności, wiele łożył na upiększenie Warszawy: wystawił śliczną rezydencyę letnią Łazienki, urządził szkołę kadetów w pałacu Kazimirowskim, działalnię na Podwalu, dom po ojcu swoim przy ulicy Bielańskiéj zamienił na mennicę, wzniósł nowe koszary dla gwardyi i artyleryi, i pierwszy założył stały teatr polski. W r. 1766. otworzył traktyernię Francuz Quellus z nadzwyczajnym przepychem. Drugi Francuz, Bastian Hemeling, podawał projekt założenia w Marywilu wielkiego hotelu na wzór paryzkich, a król Francuzowi de Villiers znacznym funduszem dopomógł do założenia hotelu en chambres garnies. Tu należy także wspomnieć o pasztetniku Szutowskim, który przy ulicy Piwnéj słynne wtedy wypiekał ciasta, oraz o pierwszych szwajcarskich cukiernikach, którzy około r. 1775. zjawili się w Warszawie, jako to: Robbin na Krakowskiém-Przedmieściu przy Karmelitach, i Minim przy ulicy Freta.

WARSZAWSKA GUBERNIA w król. Polskiém, graniczy na płn. z gub. Płocką, na zach. z W. księstwem Poznańskiém i Szląskiem Pruskim, na wsch. z gub. Radomską. Rozległość jéj wynosi 672,07 mil kw. W r. 1848. liczyła 1,530,673 m. (mężczyzn 744,637, kobiet 786,036; w téj niechrześcian głównie żydów 134,316). Grunt téj gubernii w wielu miejscach żyzny, lecz także w wielu znajduje się szczerkowaty lub piaszczysty; najurodzajniejszy jednak w okolicach zwanych Kujawy, a przeciwnie najmniéj żyzny w Stanisławowskiém. Z ziemiopłodów kruszcowych prócz rudy żelaznéj, innych ta gubernia nie posiada. W Ciechocinku utworzona warzelnia soli bankowa, już wydaje korzystne owoce, a kąpiele w tamtejszéj solance okazują się nader zbawiennemi w rozmaitych przypadłościach, zwłaszcza dla dziatek. W téj gubernii znajdują się jeszcze wody żelazne w Myśliwczowie, w pow. Piotrkowskim, uzdrawiające bardzo skutecznie dolegliwości nerwowe, zwłaszcza u kobiet. Gubernia Warszawska nie ma gór, któreby swoją wielkością zasługiwały na szczegółowy opis. Rzeki wielce ułatwiają spław płodów ziemnych i leśnych, mianowicie Wisła, zwłaszcza przy urządzeniu stałéj żeglugi parowéj w dół ku Gdańskowi; inne znaczniejsze spławne rzeki są: Bug, Narew, Pilica, Warta, Prosna, Ner. Jeziora znaczniejsze znajdują się w pow. Gostyńskim i Kujawskim; jedyne godne wzmianki, bo urządzone umyślnie dla gospodarstwa rybnego w księstwie Łowickiém. Z pomiędzy wszystkich pięciu gubernij królestwa, przemysł rękodzielniczy najbardziéj jest rozwinięty i czynny w gub. Warszawskiéj, szczególniéj sukiennictwo na wysokim stopniu udoskonalenia zostaje, a to dla tego, że wyłączna uwaga gospodarzy jest zwróconą ciągle na poprawę owczarń, jakowe w niektórych miejscach są doprowadzone do wzorowéj doskonałości. Dziś prócz wełny zużywanéj na wewnętrzną potrzebę, zbywająca jeszcze korzystnie spieniężaną bywa na jarmarkach zagranicznych. Urządzona kolej żelazna Wiedeńsko-Warszawska, ułatwia bardzo przewóz wszelkich produktów i wielce się przyczynia do obudzenia ruchu handlowego. Z pomiędzy fabryk sukna, nie możemy pominąć bez wspomnienia słynnéj w Opatówku Fidlera; inne znaczniejsze zakłady tego rodzaju, prócz wielu pomniejszych, głównie odznaczają się: w Kaliszu, Ozorkowie, Łodzi, Zgierzu, Wiskitkach. Najznakomitsze fabryki wyrobów bawełnianych są w Łodzi, Lipkowie, Zduńskiéj-Woli, Łasku. Z rękodzielni wyrobów lnianych wśród mnóstwa drobniejszych, odznacza się rozwinięciem swojém na wielką skalę fabryka Banku Polskiego w Żyrardowie. Liczne są w téj gubernii huty szklanne, mianowicie w Mińsku, Rąbierzu, Jagodnicy, Radogoszczu, Rogach, Adamowie, Bedoniu, Chojnach, Zaborowie, Będkowie, Grdowie, Trębaczowie, Piekarach, Gołaszach, Janowie, które dostarczają zwyczajne tafle szkła do okien i inne naczynia, jako to: butelki, szklanki, kieliszki i t. d. dla domowéj potrzeby; ale nad wszystkie celują wyrobami zbytkowemi i ozdobnemi z szkła pięknego szlifowanego huty w Barczącéj i Miastkowie. Wyrobami fajansowemi w téj gubernii odznacza się fabryka w Kole. Z pomiędzy papierni wymienimy tutaj tylko Banku Polskiego w Jeziornéj. Hamernie i szmelcernie żelaza są: w Damkowie, Pankach, Zalesiu, Kocienowach, Sielnicy Wielkiéj, Kaszewicach. Cukrownie odznaczają się mianowicie: w Guzowie, Hermanowie, Łyszkowicach, Sannikach i w wielu innych miejscach. Fabryka cykoryi najznaczniejsza w Włocławku. Fabryki tabaki znajdują się w Sielcach pod Warszawą, w Krośniewicach, Działoszynie. Wszędzie po miastach znajdują się liczne garbarnie, olejarnie, fabryki mydła, świec i wyrobów grzebieniarskich. Gubernia Warszawska dzieli się na 12 powiatów: Warszawski, Stanisławowski, Rawski, Łęczycki, Łowicki, Gostyński, Włocław-

ski, Kaliski, Koniński, Sieradzki, Wieluński i Piotrkowski. Pod względem duchownym ma ona 2 arcybiskupstwa: prawosławne, i rzymsko-katolickie, które się dzieli na 21 dekanatów z 282 kościołami paraf.; oraz dyecezyę Kujawsko-Kaliską z 24 dekanatami i 358 k. p. Pod względem naukowym w gub. Warszawskiéj znajduje się 1 instytut szlachecki w Warszawie; szkoły specyalne: instytut gospodarstwa i leśnictwa w Marymoncie, szkoła sztuk pięknych w Warszawie, instytut nauczycieli wiejskich w Radzyminie, szkoła rabinów w Warszawie i Piotrkowie, 1 szkoła wyższa realna w Kaliszu, 6 szkół powiatowych 1. 2. 3 w Warszawie, Łęczycy i Rawie; 6 szkół powiatowych realnych, 3 w Warszawie, Włocławku, Sieradzu i Wieluniu; 1 szkoła powiatowa niemiecko-ruska w Łodzi. Pod względem sądowniczym gubernia ta posiada IX. i X. departamenta rządzącego senatu w Warszawie; sąd apelacyjny, sąd kryminalny i trybunał handlowy w Warszawie; 2 trybunały cywilne w Warszawie i Kaliszu; 7 sądów policyi poprawczéj: 2 w Warszawie, Łęczycy, Brześciu Kujawskim, Kaliszu i Piotrkowie; 28 sądów pokoju, z tych 4 w Warszawie, Błoniu, Grójcu, Radzyminie, Siennicy, Rawie, Strykowie, Łęczycy, Zgierzu, Łowiczu, Gąbinie, Kutnie, Brześciu-Kujawskim, Kowalu, Radziejowie, Kaliszu, Warcie, Koninie, Pyzdrach, Sieradzu, Szadku, Wieluniu, Częstochowie, Piotrkowie i Radomsku.

WARSZAWSKI POWIAT, w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj. Ma rozległości 71,01 mil kw. Ludność w r. 1848: 146,932 m. (71,860 mężczyzn, 75,072 kobiet, czyli w miastach 22,049, po wsiach 124,883.

WARTA, rzeka w król. Polskiém, ma źródło w mieście Kromołowie, pod Kaplicą; płynie w kierunku północnym aż do Częstochowy, ztąd zwraca się na wsch., a z pod Mstowa przechylając się ku płn., uchodzi i za miastem Pławnem skręca się na zach. Przebiegłszy około Działoszyna (ztąd aż do miasta Warty ma brzegi ściśnięte, koryto regularne), przybiera kierunek płn., oblewa Bużenin, Sieradz (tu płynie szeroką niziną, wylewa często i odnogę Żyglinę z siebie wydziela), Wartę (ztąd koryto nieregularne, brzegi wymulone, woda zbytnie szeroka, płytka), Uniejów, wkracza w Kaliskie, z pod Koła nagle rżnie się ku zach., płynie pod Lądkiem, Zagórowem, Pyzdrami, Nowém Miastem, wpada do W. księstwa Poznańskiego, bieży koło Szremu, ztąd obraca się ku płn. zlewa Poznań i Oborniki, a odtąd krętym biegiem wali się przez Obrzycko, Wronki, Nowymost, Sieraków, Międzychód i Skwirzynę; po za temi miasteczkami przechodzi do Marchii Brandenburgskiéj i tam wpada do Odry pod Kostrzynem. Przyjmuje do siebie mnóstwo wód, to jest rzeczek i strumieni. Z lewego brzegu uchodzą do niéj: rzeka Liczwarta powyżéj wsi Wąsocza, Oleśnica poniżéj wsi Rychłowic, Prosna pod Pyzdrami, Teleszyna pod wsią Słomowem, Dzwigorzówka pod M. Wartą, Lutynia pod wsią Pogorzelicami, Samica Zachodnia pod Obrzyckiem, Ostroga pod Nowém Miastem, Kamienna pod Międzychodem, Obra na zach. Skwirzyny i wiele strumieni. Z prawéj strony wpadają do niéj: rz. Wiercica, Wiławka poniżéj wsi Tuczyna, Ner pod wsią Majdanami, Struga, Kąpiel powyżéj M. Koła, Meszna za M. Słupcą, Września Maskawa ze Szporą pod wsią Kępą Małą na wsch. Szremu, Kopla pod W. Wielkiemi Czapurami, Cybina i Główna pod Poznaniem, Wełna pod Obornikami, Samica Wschodnia czyli Siódmica pod wsią Wielkim Kiszewem, Kwilcz pod Sierakowem, Noteć pod Santokiem i wiele innych. Warta, któréj dolina zajmuje 831 mil kw., jest 104 mil długa, szerokość jéj dochodzi 250—600 stóp, spławna jest od Uniejowa. Rządy po r. 1794. dopiero dogodną na rz. Warcie urządziły żeglugę od Poznania aż do jéj ujścia i do spławu aż do Konina. Za panowania Augusta III. chciano rz. Wartę z Wisłą połączyć za pośrednictwem rz. Bzury, a w r. 1775. rada nieustająca zamierzała to uskutecznić za pośrednictwem rz. Pilicy.

WARTA, M. w król. Polskiém, w gubernii Warszawskiéj, pow. Kaliskim, na l. brz. rz. Warty, o 15 w. ku płn. zach. od Sieradzą; 3,000 m. Posiada kościół farny murowany, kościół Bernardynów z klasztorem, oraz klasztor PP. Bernardynek. Są tu znaczne fabryki naczyń gorzelnianych.

WARTBERG, Mm. w Węgrzech, w żup. Presburgskiém, o 26 w. ku płn.-wsch. od Presburga; 1,787 m. Walne jarmarki na bydło.

WARTENBERG, WARTBERG, SYCÓW, 1) M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, okręgowe, o 57 w. na płn.-wsch. od Wrocławia; 2,230 m. 2) Deutsch-W..., M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, o 19 w. ku płd.-wsch. od Grünberga, nad rz. Ochel; 900 m. 3) M. w pań. Austryackiém, w Czechach, o 12 w. ku płn.-wsch. od Reichstadt, nad rz. Jeschkenbach; 1,304 m. 4) Mm. w Bawaryi, w cyr. Wyższéj Bawaryi, o 13 w. ku płn.-wsch. od Erdinga; 619 m.

WARTENBURG, PYŻ, M. w Prusach, w prowincyi Pruskiéj, o 17 w. ku płn.-wsch. od Allenstein; 2,992 m. Dom poprawczy. Handel płótnem i niciami.

WARTHA, M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, o 15 w. ku płd.-zach. od Frankenstein, nad rzeką Neissą; 1,030 m. W kościele jest obraz cudowny N. Panny, do którego mnóstwo uczęszcza pielgrzymów. Handel przedmiotami religijnemi.

WARWICK, 1) Mm. w Anglii, stoł. hrabstwa t. n., o 157 w. ku płn.-zach. od Londynu, nad rz. Avon; 9,100 m. Więzienie. Fabryka lin, gwoździ, koronek, tkanin wełnianych i bawełnianych. Piękny zamek feudalny hrabiów Warwick. 2) Hrabstwo w Anglii, stoł. Warwick. Rozległość 567930 akrów, z których 500000 ziemi urodzajnéj. Ludność 492,121 m., 68253 domów mieszkalnych, 72,357 rodzin, w téj liczbie 15,800 zajmujących się rolnictwem, a 43,291 rękodziełami i przemysłem. Terytoryum niegdyś pokryte całkowicie lasami, których dziś ledwo ślady pozostały. Ziemia bardzo żyzna na płd. Zbiór ziemiopłodów. Chów bydła, a mianowicie owiec poprawnéj wełny. Fabryki serów. Handel ziemiopłodami. 3) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Rhode-Island, o 16 w. na płd. od Providence, nad rz. Providence; 6,000 m. 4) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-York, o 87 w. ku płn.-zach. od New-York; 5113 m. Ważne fryszerki żelaza.

WASA, M. w ces. Rossyjskiém, w W. księstwie Finlandzkiém, stoł. lanu t. n., o 360 w. ku płn.-zach. od Helsingforsu, nad ciaśniną Quarken, łączącą odnogę Botnicką z mr. Baltyckiém; 2,800 m. Garbarnie. Handel tranem, drzewem, smołą i żywicą. Założone w 1606. r. przez króla Szwedzkiego Karola IX.

WASHINGTON, 1) M. w Stanach Zjednoczonych, stolica Unii i obwodu Kolumbii, nad rz. Potomak, przy jéj zlewie z Anacootia. Leży pod 38° 53' 23" szer. płn., a 79° 22' 3" dłg. zach.; 23,364 m. Rezydencya prezydenta i wice-prezydenta Rzpltéj, kongresu i władz naczelnych rządu. Arsenał morski. Warsztaty okrętowe. Szkoła wyższa (Columbia College) założona w 1821. r. Szkoła medycyny założona w 1825. r. Wielka huta szkła. Dobry port, przystępny dla najładowniejszych okrętów. Miasto regularne. Główniejszym jego budynkiem jest kapitolium, jeden z najpiękniejszych gmachów Unii, przez który geografowie anglo-amerykańscy przeprowadzają linię południkową. Założone w r. 1792. zostało stolicą Stanów Zjednoczonych od 1800. r. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Connecticut, o 16 w. ku płd.-zach. od Litchfield; 2,000 m. Źródło mineralne. Eksploatacya żelaza, okry, gliny garncarskiéj i farbierskiéj. Przemysł wyrobów żelaznych. 3) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-York, o 24 w. ku płn.-wsch. od Pooghkeepsie; 2,833 m. 4) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w hrb. Wateroliet, nad rz. Hudson, naprzeciw Troyes. Wielki arsenał związkowy. 5) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w Pensylwanii, o 40 w. ku płd.-zach. od Pittsburga, nad główną odnogą rz. Chartiers-Creek; 2,062 m. Szkoła wyższa (Washington-College) założona w 1806. roku. Szkoła lekarska założona w 1825. r. Dwie drukarnie. 6) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w Missuri, o 9 w. na wsch. od Natchez, nad rz. Sainte-Catherines-Creek, o 32 w. poniżéj jéj ujścia.

WASIL, M. w cesarstwie Rossyjskiém. Odległe od Petersburga o 1215 w., od Moskwy 537 w., a od Niżnonowgorodu 159 w., nad rzeką Wołgą; 1,811 m.

WASILKÓW, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Kijowskiéj. Odległe od Petersburga 1270 w., od Moskwy 918 w., od Kijowa 37 w. 8,971 m.

WASILKÓW, Mm. w ces. Rossyjskiém, w gub. Grodzieńskiéj. Odległe od Grodna o 65 w.; 1404 m.

WASKÓW, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Czerniowieckim. Posiada szkołę trywialną, papiernię i zakład rządowy dla ulepszenia rasy koni.

WASMES, W. w Belgii, w prow. Hainaut, o 9 w. na zach. od Mons; 4,591 m. Eksploatacya kredy i fabryki wapna. Ważny wywóz węgli. Hamernie. Warsztaty powroźnicze.

WASELLONE, M. we Francyi, w dep. Niższego-Renu, o 26 w. na zach. od Strasburga, nad rzeką Mussig; 4,427 m. Kościół konsystorski ewangielicki. Kassa pożyczkowa dla ubogich. Wody mineralne. Eksploatacya kamieni ciosowych, młyńskich. Fabryka pończoch i skarpetek wełnianych, bawełnianych, sukna; mydlarnie, olejarnie, wyroby osełek; blicharnie, przędzalnie wełny i foluszе, przędzalnie bawełny, cegielnie, browary.

WASSERALFINGEN, Mm. w król. Wirtembergskiém, w cyr. Jaxt, o 5. w na płn. od Aalen, nad rz. Kocher; 1,844 m. Eksploatacya żelaza, kuźnice, fabryki machin, gisernie cyny.

WASSERBURG, M. w Bawaryi, stoł. okręgu t. n., w cyr. Wyższéj Bawaryi, o 53 w. na wsch. od Munichu, nad rz. Inn; 2,238m. Źródło mineralne i kąpiele. Fabryka płótna, wyrobów z laki. Handel solą.

WASSERTRUDINGEN, M. w Bawaryi, w cyr. Środkowéj Frankonii, o 68 w. ku płd.-zach. od Norymbergi, nad rz. Wernitz; 2,017 m. Fabryka sukna i wyrobów wełnianych.

WASUNGEN, M. w ks. Sasko-Meiningen, o 10 w. ku płn.-zach. od Meiningen, nad rzeką Werra; 2,525 m. Fabryka wyrobów nożowniczych, płócien, tytuniu, garbarnie.

WATCHER, Mm. w Anglii, w hrb. Somerset, na zach. od Wells, nad kanałem Brystolskim; 1,788 m. Handel pobrzeżny.

WATELIN, wysepka w Antyllach angielskich, na archipelagu Lukajskim, na wsch. od Guanahi. Uchodzi za pierwszą ziemię jaką odkrył Krzysztof Kolumb.

WATERBURY, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Connecticut, o 32 w. ku płn.-zach. od New-Haven; 3,668 m.

WATERFORD, 1) M. w Irlandyi, stoł. hrabstwa t. n., o 132 w. ku płd.-zach. od Dublina, nad rz. Suir, blisko jéj ujścia do zatoki Waterford; 28,821 m. Siedlisko biskupa anglikańskiego i katolickiego. Przemysł małoznaczący, huty szkła; browary. Wyborny port przystępny dla statków 800-beczkowych, które mogą się zbliżać do samych bulwarków. Handel bardzo czynny. Składy ziemiopłodów z okolic. Do celniejszych budynków liczy się katedra anglikańska i katolicka, pałac biskupa anglikańskiego. Założone w 879. r. przez Duńczyków. 2) Hrabstwo w Irlandyi, nad kanałem Św. Jerzego, stolica Waterford. Rozległość 471,281 akrów, z których przypada na góry 118034 akrów. Ludność 196,197 m., 24,848 domów mieszkalnych i 30,191 rodzin, w téj liczbie 15,472 zajmujących się rolnictwem i 5,858 rękodziełami. Terytoryum górzyste w kilku okolicach, najwyższy szczyt Knock-Mele-Down (900 metrów). Ziemia żyzna i obfita. Rolnictwo postępowe. Chów bydła, a mianowicie wieprzy, wyrób masła. Eksploatacya miedzi. Wywóz wieprzy, słoniny, masła, skór, bydła, kartofli, drzewa, zboża. Dzieli się na 8 baronij i 74 parafij. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Connecticut, o 6 w. na płn.-zach. od New-London; 2,329 m.

WATERLOO, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-York, stoł. hrb. Seneca, o 8 w. na płn.-wsch. od Genewy, nad rz. Seneca; 3,036 m. 2) Mm. w Belgii, w płd. Brabancyi, o 19 w. na płd. od Brukselli, na karczowisku lasu Soignes. Słynne z odniesionego zwycięztwa nad Napoleonem dnia 18. czerwca 1815. r.

WATERTOWN, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-York, o 128 w. ku płn.-zach. od Utica, przy ujściu rz. Black-River; 5,027 m.

WATERVILLE, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-York, o 9 w. ku płn. od Albany, nad rz. Hudson i Mohawk; 10.141 m.

WATFORD, Mm. w Anglii, o 37 w. na płd.-zach. od Hertford, nad rz. Colne; 5,293 m. Przędzalnie jedwabiu, fabryka plecionki słomkowéj i drożdży.

WATLINGTON, Mm. w Anglii, o 45 w. ku płd.-wsch. od Oxfordu i w hrb. Oxford; 1,568 m. Fabryka tiulu.

WATTENSCHEID, Mm. w Prusach, w prowincyi Westfalskiéj, o 13 w. ku płd.-zach. od Bochuns; 1,000 m.

WATTIGNIES, W. we Francyi, w dep. Północnym, o 6 w. ku płd. od Lille; 2,226 m.

WATTREOLES, W. we Francyi, w dep. Północnym, o 14 w. ku płn.-wsch. od Lille; 8,736 m. Olejarnie. Przędzalnie bawełny.

WATTWIL, W. w Szwajcaryi, w kantonie St.-Gallen, o 2 w. na płd. od Lichtenstein, nad rzeką Thurą; 4,541 m.

WAVRE, M. w Belgii, w prow. Brabancyi, o 28 w. ku płd.-wsch. od Brukselli, nad rz. Dyle; 5,161 m. Po części spalone w 1815. r. w czasie bitwy pod Waterloo.

WAVRIN, W. we Francyi, w dep. Północnym, o 14 w. ku płd.-wsch. od Lille; 2,780 m. Fabryka tkanin do wyścielania mebli i fabryka nowości.

WAWARSING, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-York; 4,014 m.

WAWENEY, rzeka w Anglii, zlew rz. Yare, pod Yarmouth, w hrb. Norfolk. Źródło pod Botesdale, w hrb. Suffolk. Bieg około 100 w. Spławna od Bungay.

WAWRZEŃCA ŚWIĘTEGO, SAINT-LAURENT, 1) rzeka w Ameryce Płn., zlew oceanu Atlantyckiego przez zatokę t. n. Bierze początek z jeziora Ontario. Bieg około 1000 w. przez Kingston, Montreal, Quebec. Główniejsze zlewy z pr. strony: Oswegatche, Radicet, Richelieu, St.-Francis i la Chaudière; z lewéj strony: Rideau, Ottawah, St.-Maurice, St.-Anne, Saguenay, Manicuagan. Szerokość jéj zmienna od 800—3000 metrów powyżéj Quebeku, w miejscach gdzie nie ma wysp. Poniżéj Quebeku szerokość jéj wynosi 17 w.; przy krańcu wyspy Orléans 28 w., przy ujściu Saguenay 50 w., przy przylądku Sélée i przy wyspie Anticosti, gdzie rzeka ta łączy swe wody z oceanem, prawie 200 w. Uważać należy rz. Św. Ludwika, zlew jeziora Wyższego (Superior), jako początek rz. Św. Wawrzeńca, mającéj swoje źródło o 397 metrów wysokości i przepływa przez jeziora: Wyższe, Hurońskie, Michigan, Erie i Ontario, w przestrzeni 3000 w. Spadek jéj średni wynosi 82 milimetrów

na 1 milę angielską (1610 milimetr.), lecz ten spadek nie wszędzie jest jednostajny, i jeżeli prąd rzeki jest mało znaczny przez jeziora, tworzy wszakże kilka wodospadów, z których najsłynniejsze są: Niagara i Św. Maryi. Kotlina rzeki Św. Wawrzeńca, której powierzchnia wynosi 500000 w kw., mogłaby pomieścić połowę wody słodkiéj całego globu albo 5729673305037 metr. sześciennych wody, która to massa byłaby dostateczną do zalania naszego planety wodą na 75 milimetrów głębokości. Jednakże massa wody spływająca w godzinie przez rzekę Św. Wawrzeńca, obliczona jest na 61952000 metr. sześciennych, stanowiąca ogromną ilość lecz nieodpowiadającą rozległości kotliny. W ogólności, z główniejszych rzek te tylko się zlewają, które wpadają do właściwéj rz. Św. Wawrzeńca. Woda Św. Wawrzeńca jest przezroczystą, i zawsze prawie wznosi się do jednakowego poziomu, albowiem zmiana jednego metra powyżéj lub poniżéj jest bardzo rzadką. Przypływ morski dochodzi na rzece Św. Wawrzeńca do połowy drogi między Montreal i Quebekem, to jest na 700 w. Pomimo szybkości swego biegu, rzeka właściwa Św. Wawrzeńca, jest wielką drogą komunikacyjną Kanady. Okręty liniowe dopływają po niéj aż do Quebeku, a statki 600 beczkowe aż do Montreal. Kilka bocznych kanałów ułatwia statkowi średniego ładunku unikać prądów i przebywać wodospady aż do wyjścia z jeziora Superior, którego spadki Św. Maryi dotąd nieskanalizowane wzbraniają przystępu. 2) Zatoka oceanu Atlantyckiego w Ameryce Płn., Odgraniczona od płn. przez Labrador i Niższą Kanadę, na zach. przez Nowy Brunświk, na płd. przez Nową Szkocyę i wyspę Cap Breton, na wsch. przez Nową Ziemię na oceanie Atlantyckim, do niéj spływa rz. Św. Wawrzeńca. Gwałtowny prąd wpada do zatoki Belle-Ile opływając pobrzeże Labradoru. Ten prąd łącząc się z wodami rzeki Św. Wawrzeńca, sprawia ciągłe wzburzenie przez co te okolice są bardzo niebezpieczne dla żeglugi.

WAXHOLM, M. w Szkocyi, o 30 w. na wsch. od Sztokholmu, na wyspie Waxö; 1,042 m. Obronne przez warownię. Port handlowy.

WAYNESBOROUGH, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w Pensylwanii, o 82 w. ku płd.-zach. od Pittsburga; 1,500 m. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w Georgii, o 39 w. ku płn.-wsch. od Louisville, nad rz. Brier-Creek.

WAZEMMES, M. we Francyi, w dep. Północnym, o 2 w. ku płd.-zach. od Lille; 10,483 m. Blicharnie płótna i nici. Fabryka tiulu, tkanin wełnianych, kartonów, kołder, sukna, płócienek, wyrobów chemicznych, błękitu, blejwasu, kleju, krochmalu, czernidła zwierzęcego, cukru krajowego, guzików, gwoździ; olejarnie, przędzalnie bawełny i wełny, rafinerye cukru i warzelnie saletry, farbiernie, garbarnie.

WĄBRZYŹNO, po niemiecku BRZESEN, M. w Prusach, w prow. Pruskiéj, rejencyi Kwidzyńskiéj, o 35 w. ku wsch.-płd. od Chełma; 1,390 m.

WĄCHOCK, Mm. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Opatowskim, o 6 w. ku płn.-zach. od Wierzbnika, nad rz Kamienną; liczy przeszło 1,100 m. Pierwotnie była tu wieś, w któréj Gedeon, biskup Krakowski, r. 1179. założył opactwo Cystersów i znacznie uposażył. Fundacyę tę potwierdził Bolesław V. r. 1270., i wieś tę od wszelkich powinności i danin ówczesném prawem przepisanych uwolnił. Roku 1454. Kazimierz Jagiellończyk wieś tę zamienił w miasto i Magdeburgskiém prawem obdarzył. Za Jana Kazimierza r. 1656. Szwedzi spalili je i klasztor złupili. Gmachy onego odnowiono w 1695. r. Z łomów tutejszych wyrabiają kamienie młyńskie.

WĄCHOCK, w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Opatowskim, zakład hutniczy żelazny rządowy, nad rz. Kamienną, w r. 1838. posiadał 6 kuźnic i produkował rocznie 6000 centnarów żelaza kutego.

WĄGROWIEC, WONGROWITZ, M. w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, rejencyi Bydgoskiéj, stołeczne pow. t. n., o 79 w. ku płd.-zach. od Bydgoszczy, na prawym brz. rz. Wełny; 2,647 m. Sąd grodzki i ziemski. W r. 1396. Tyleman, opat Cysterski przeniósł tu klasztor swój z wsi Łekna, tamże przez Zbiluta fundowany, bo Wągrowiec był własnością tego klasztoru.

WĄGROWIECKI POWIAT w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, w rejencyi Bydgoskiéj; graniczy na płn. z pow. Chodzieskim, Wyrzyskim, Szubińskim i Mogilińskim; na płd. z pow. Gnieźnieńskim; na zach. z pow. Obornickim i Chodzieskim. Kraj równy, zroszony jeziorami, zajmuje $23^7/_8$ mil kw.; liczy 41,000 m., to jest: 6,400 po miastach, 34,600 po wsiach, w ogóle zajmują 8 miast, 135 wsi i 162 osad. Główne rzeki Noteć i Wełna, tudzież pomniejsza Mała Wełna; znaczniejsze jeziora: Rogowskie, Stępuchowo, Łekno, Durowo i inne. Grunt urodzajny, głównem zajęciem rolnictwo, rybołowstwo i chów bydła.

WĄSOCZ, M. w król. Polskiém, w gub. Augustowskiéj, nad rz. Wysą; 1,100 m. Za Augusta II. Szwedzi bardzo to miasto zniszczyli. Jest tu kla-

sztor i kościół Karmelitów trzewiczkowych. Z zamku szczątki tylko zostały. Posiada rynek z ratuszem i ulice brukowane. Fara tutejsza jest to gmach gotyckiéj budowy.

WĄSOSZ, w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Opoczyńskim, zakład prywatny żelaza, posiada 1 kuźnicę, w 1838. r. produkował 900 cetnarów żelaza kutego rocznie.

WEAR, rzeka w Anglii, w hrb. Durham, zlew mr. Niemieckiego pod Sonderland.

WEARE, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-Hampshire, o 24 w. ku płn.-zach. od Amherst; 2,375 m. Fabryka bawełny.

WEATERSFIELD, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Vermont, nad rz. Connecticut, naprzeciw Claremont; 2,081 m.

WEDEL, Mm. w Danii, w ks. Holsztyńskiém, o 26 w. na zach. od Hamburga, nad rz. Elbą; 1,768 m. Warsztaty statków żaglowych. Port.

WECKELFSDORF, 1) Unter-W..., po czesku Kralowy-Hradecz, Mm. w Austryi, w Czechach; 819 m. 2) Ober-W..., po czesku Teplice-Horregssi, Mm. w Austryi, w Czechach, w cyrkule Kralowy-Hradecz; 785 m.

WEDENSBURG, Mm. w Anglii, w hrb. Stafford, o 11 w. na płn.-zach. od Birmingham, nad źródłem rz. Tame; 8,437 m. Kopalnie węgli i żelaza w okolicy. Przemysł bardzo czynny, słynne fabryki żelaznych wyrobów, jako to: ślusarskich, gwoździ, broni, odlewów i t. p.

WEDERNIKOWSKA stannica, w ces. Rossyjskiém, w ziemi wojska kozaków Dońskich. Odległa od Petersburga 1753 w., od Moskwy 1075 w.

WEEDON-BECK, WEEDON-ON-THE-STREET, W. w Anglii, w hrb. Northampton, o 6 w. ku płd.-wsch. od Daventry; 1,178 m. Wielki arsenał, skład broni dla 200,000 wojska.

WEELFLEET, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Massachussets, o 41 w. ku płn.-wsch. od Barnstable, nad zatoką t. n; 2,377 m.

WEENDAM, W. w Niderlandzkiém, o 29 w. na płd.-wsch. od Gröningen, nad rzeką Winschotten; 6,000 m.

WEENER, Mm. w król. Hanowerskiém, o 31 w. na płd. od Aurich, w Wschodniéj Fryzyi, nad rz. Ems, z którą się łączy przez kanał; 2,358 m. Handel wywozowy, na siano, jęczmień, masło i sery. Targi końskie najważniejsze w królestwie.

WEERT, 1) M. w Belgii, w prow. Limburgskiéj, o 17 w. na płn. od Ruremonde; 6,095 m. Kolegium. Fabryka sukna, kapeluszy, pończoch. Handel zbożem, płótnem, niciami i bydłem. 2) Weder-Weert, W. w Belgii, w prow. Limburgskiéj, o 16 w. na płn. od Ruremonde; 4,173 m. Garbarnie, olejarnie, tartaki, drukarnie tkanin bawełnianych.

WEESENSTEIN, W. w Saksonii, o 12 w. na płd.-wsch. od Drezna, nad rz. Muglicą. Piękny zamek księcia Maksymiliana saskiego.

WEFERSLEBEN, Mm. w Prusach, w prow. Saskiéj, o 22 w. ku płd. od Weferlingen. Eksploatacya węgla i piaskowca. Fabryka witryolu i ałunu.

WEGSTADTEL, M. w Austryi, w Czechach, w cyr. Bolesławskim, o 9 w. ku płn.-zach. od Melnitz, nad rz. Elbą; 1,058 m.

WEHLHEIDEN, W. w ks. Hessen-Kasselskiém, w prow. Niższéj Hessyi, o 1 w. od Kassel; 1,625 m.

WEHR, 1) Mm. w ks. Badeńskiém, w cyrkule Wyższego Renu, o 4 w. od Schopphem; 2,000 m. Kuźnie wielko-książęce. 2) Mm. w ks. Badeńskiém, w cyr. Wyższego Renu, o 4 w. na wsch. od Schopphem; 2,000 m.

WEHRAU, W. w Prusach, w prow. Szląskiéj, o 35 w. ku płn.-wsch. od Görlitz, nad rz. Queis; 524 m. Eksploatacya gliny, wapna. Piece pudlingowe, walcownie żelaza, tartaki hydrauliczne, papiernie. Miejsce urodzenia naturalisty Wernera.

WEHRHEIM, Mm. w ks. Nassauskiém, o 3 w. ku płd.-wsch. od Uringen; 1,490 m.

WEICHSELMÜNDE, MINDA, W. w Prusach, w prowincyi Pruskiéj, w rejencyi Gdańskiéj i o 6 w. ku płn.-wsch. od Gdańska, nad zachodniém ramieniem Wisły, przy jéj ujściu do mr. Baltyckiego; 1,200 m. Warownia broniąca wejścia do rzeki.

WEIDA, M. w ks. Sasko-Wejmarskiém-Eisenach, o 21 w. na wsch. od Neustadt; 3,800 m. Fabryka sukna, wyrobów bawełnianych i garncarskich.

WEIDEN, M. w Bawaryi, w cyr. Wyższego Palatynatu i Regensburga, o 5 w. ku płd. od Neustadt, nad rz. Haidnab; 2,280 m. Saletralnia.

WEIDENAU, M. w Austryi, w Szląsku, o 66 w. ku płn.-zach. od Opawy; 1,762 m. Fabryka płótna i szlafmyc.

WEIDENBERG, Mm. w Bawaryi, w cyr. Wyższéj Frankonii, o 13 w. na wsch. od Bayreuthu; 1,384 m.

WEIGHTON-MARKET, Mm. w Anglii, w hrb. York (East-Riding), o 28 w. ku płn.-zach. od Hull, nad zlewem rz. Humber; 2,200 m.

WEIHINGEN, 1) Neckar-W..., w król. Wirtembergskiém, w cyr. Nekary, nad rz. Neckarą; 1,114 m. Most żywowy na Nekarze. 2) Enz-W..., Mm.

w król. Wirtembergskiém, w cyr. Nekary, o 2 w. na płd.-wsch. od Weihingen, nad rz. Enz; 1539 m. Wiatraki, papiernia.

WEIKERSHEIM, Mm. w król. Wirtembergskiém, o 7 w. na wsch. od Mergentheim, nad rz. Tauber; 1,848 m. Zbiór win cenionych. Piękny zamek książąt Hohenlohe-Kirchberg i Hohenlohe-Langenburg.

WEIL, 1) Die-Stadt-Weil albo Weilerstadt, M. w król. Wirtembergskiém, o 26 w. na płd.-zach. od Stuttgartu, nad rz. Würm; 1,776 m. Fabryka wyrobów wełnianych i tytuniu; garbarnie. Walne targi na wieprze. 2) Das Kloster-Weil, Mm. w król. Wirtembergskiém, o 2 w. od Esslingen, nad rz. Nekarą. Niegdyś był tu klasztor Dominikanów założony w 1230. r., dziś zamieniony w zamek królewski, przy którym stadnina i piękne zakłady eksploatacyi rolniczéj.

WEILBURG, M. w ks. Nassauskiém, o 53 w. na płn.-wsch. od Wiesbaden, nad rz. Lahn; 2,080 m. Gimnazyum. Fabryka papieru, wyrobów garncarskich. Zamek książęcy.

WEILHEIM, 1) M. w król. Wirtembergskiém, w cyr. Dunaju, o 8 w. ku płd.-wsch. od Kirchheim, nad rzeką Lindach, u stóp góry Limburg; 3,219 m. Ważny chów owiec. Ciekawy kościół z XI. wieku. Na górze Limburg rozwaliny dawnego zamku t. n., kolebka przodków rodziny Zähringen. 2) M. w Bawaryi, w cyr. Wyższéj Bawaryi, o 44 w. na płd.-zach. od Monachium, nad rz. Ammer; 1,910 m. Kopalnie marmuru. Fabryka wyrobów garncarskich, saletry, mydła; garbarnie, browary.

WEIL-IM-SCHÖNBUCH, Mm. w król. Wirtembergskiém, w cyr. Nekary, o 9 w. ku płd.-wsch. od Böblingen; 2,379 m. Przybrało swą nazwę od wielkiego lasu jesionowego Schönbuch, niegdyś lasu cesarskiego.

WEIMAR, po czesku WOJMIR, M. stołeczne W. księstwa Sasko-Wejmarsko-Eisenach, na l. brz. rz. Ilm. Leży pod 50° 59' 12" szer. płn., a pod 8° 59' 41" dłg. wsch.; 11,823 m. Stolica władz rządowych księstwa. Gimnazyum. Szkoła normalna początkowa. Szkoła początkowa politechniczna. Biblioteka publiczna 112,000 tom. Muzeum. Znakomity zakład księgarski zwany Landes-Industrie-Comptoir, znany mianowicie ze swych wydań dzieł geograficznych i statystycznych. Przemysł małoznaczący. Fabryka tkanin wełnianych, płótna, żelastwa, papieru. Handel wełną i zbożem. Godne uwagi są: pałac W. księcia, kościół główny, a w okolicy pałac letni W. księcia zwany Belweder. Weimar winien opiece, jaką udzielali książęta panujący literatom i uczonym, nazwę Aten Niemieckich. Tutaj urodził się Kotzebue i przebywali Wieland, Schiller, Goethe, Herder i inni. Schiller i Goethe są tu pochowani.

WEINFELDEN, Mm. w Szwajcaryi, w kantonie Turgowii, o 15 w. ku wsch. od Frauenfeld, o 2 w. od Thur; 2,140 m. Druga stolica kantonu i miejsce zgromadzeń wielkiéj rady. Drukarnia. Zbiór win dobrych.

WEINGARTEN, Mm. w ks. Badeńskiém, o 5 w. ku płn.-wsch. od Durlach, nad rz. Pfinz; 3,150 m. Zbiór winogradu i marzanny.

WEINGARTEN, Mm. w ks. Wirtembergskiém, w cyr. Dunaju, o 2 w. ku płn.-wsch. od Ravensburga, pod Altdorf, nad rz. Schussen. Piękny zamek; niegdyś słynne opactwo cesarskie Benedyktynów a dzisiaj jeden z dwóch domów sierot królestwa. Piękny kościół opactwa budowany od 1715.—1724. r. z pięknemi organami, do którego pobożni odbywają pielgrzymki. Opactwo założone 920. r. przeniesione zostało do zamku w 1503. r. przez księcia Gwelfa III., który zamieszkał odtąd w Ravensburgu.

WEINHEIM, M. w ks. Badeńskiém, w cyr. Niższego Renu, o 19 w. na płn. od Heidelbergu, nad rz. Weschnitz; 5,000 m. Owczarnia wielko-książęca Schafhof. Źródło żelazne i kąpiele. Uprawa drzew orzechowych i migdałowych. Garbarnie. Fabryka oliwy orzechowéj.

WEINSBURG, M. w król. Wirtembergskiém, w cyr. Nekary, o 28 w. ku płn. od Ludwigsburga, a 4 w. od Heilbronn, nad rz. Sulmą; 2,039 m. Zbiór wybornego winogradu. Eksploatacya gipsu. Na górze Burgberg, panującéj nad miastem, znajdują się rozwaliny zamku kolebki dawnych możnowładców Weinsburga. Ten zamek słynny jest z podania i poświęcenia kobiet w czasie oblężenia, jakie wytrzymał przez cesarza Konrada III. w r. 1140., z tego powodu nazwano górę Burgberg Weibertreue: wierność kobiet.

WEIPERT, M. w pań. Austryackiém, w Czechach, o 35 w. ku płn.-wsch. od Elbogen; 2,914 m. Eksploatacya dziś małoznacząca srebra i kobaltu. Fabryki broni, koronek i trzy papiernie.

WEISSENBURG, M. w Bawaryi, w cyr. Środkowéj Frankonii, o 55 w. ku płd. od Norymbergi, nad rz. Rezat; 4,194 m. Fabryka wyrobów jubilerskich, złotniczych i igieł.

WEISSENFELS, 1) M. w Prusach, w prow. Saskiéj, o 22 w. ku płd. od Merseburga, nad rz. Saala; 8,745 m. Szkoła normalna początkowa. Szkoła łacińska, głuchoniemych. Fabryka porcelany

i merynosów. Handel drzewem. Kościół, w którym były złożone wnętrzności Gustawa Adolfa. 2) Mm. w Austryi, w Karniolii, o 35 w. na płd.-zach. od Wiltach. Fryszerka stali.

WEISSENHORN, M. w Bawaryi, o 6 w. na płn.-zach. od Roggenburga, nad rz. Roth; 1,605 m.

WEISSENSEE, M. w Prusach, w prow. Saskiéj, o 28 w. na płn.-zach. od Erfurtu, nad rzeką Elbą; 2,643 m.

WEISSENSTADT, W. w Bawaryi, w cyr. Wyższéj Frankonii, o 9 w. ku płd.-zach. od Kirchenlamitz, na płaskowzgórzu Fichtelgebirge; 1,468 m. Gisernie cyny, huta szkła. Fabryka gwoździ. Handel lnem.

WEISSENSTEIN, po estońsku PAIDE, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Estlandzkiéj, powiatowe, odległe o 93 w. na płd.-wsch. od Rewla; 1,000 m.

WEISSENSTEIN, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Estlandzkiéj. Odległe od Petersburga 453 w., od Moskwy 1115 w. Liczy 3,011 m.

WEISSENSTEIN, góra w Szwajcaryi, w kantonie Solothurn, w pasmie Jura, 1313 metr. wysoka. Słynna z piękności widoków.

WEISSKIRCH, HRANICE, M. w Austryi, w Morawii, o 98 w. na płn.-wsch. od Przerowskiéj góry, a o 98 w. na płn.-wsch. od Berna, nad rzeką Beczwą; 5,558 m. Fabryki sukna. Zamek Budziszów.

WEISSENKIRCHEN, BIEŁA CERKWA, po węgiersku FEJER-TEMPLOM, M. w Węgrzech, w pograniczu Wojskowém, w regimencie Wołosko-Illiryjskim, nad rz. Nerą; 561 domów; 5,583 m. Skład soli. Uprawa wina. Chów jedwabników i garbarnie.

WEISSMAIN, M. w król. Bawarskiém, w cyrk. Wyższéj Frankonii, o 28 wiorst ku płn.-wsch. od Bamberga, nad rz. Białym-Menem, przy zlewie jego z Kraschbach; 1,044 m. Garbarnie, papiernie, fabryka sukna. Handel siemieniem konopném.

WEISSTEIN, W. w Prusach, w prow. Szląskiéj. Eksploatacya węgli sprowadzanych łodziami na kanale podziemnym zwanym Lisią jamą (Fuchstollen), długim na 2150 metrów. Huta szkła, gisernia ołowiu.

WEISWASSER, 1) po czesku Bila, M. w Austryi, w Czechach, o 14 w. na płn.-zach. Młodego Bolesławca, nad rz. Bilą; 1,624 m. 2) Mm. w Austryi, w Szląsku, o 2 w. na płd.-wsch. od Reichenstein; 1,180 m. Gimnazyum Pijarów.

WEITBRUCH, W. we Francyi, w dep. Niższego-Renu, o 18 w. na płn. od Strasburga; 1,324 m.

WEITENSTEIN, po węgiersku WITANI, Mm. w Austryi, w Styryi, o 28 w. ku płn. od Celly, nad rz. Ködingbach; 395 m. Kopalnie i fryszerka żelaza; huta szkła.

WEITERSFELD, WEITERAFELD, Mm. w Austryi, w Niższéj Austryi, o 9 w. ku płd.-wsch. od Hardeck; 1,161 m.

WEITRA, WEITRACH, M. w Austryi, w Niższéj Austryi, o 26 w. na płn.-zach. od Zwettel, nad rz. Lainsitz; 1,150 m. Eksploatacya granitu. Przemysł dość czynny i znakomity, fabryki płótna i tkanin bawełnianych, żelastwa i wyrobów nożowniczych; browary, wyroby garncarskie, garbarnie, blicharnie, przędzalnie lnu i nici. Liczne tartaki. Walne targi na zboże i bydło. Twierdza pograniczna zbudowana od 1182.—1190. r.

WELAU, M. w Prusach, w prow. Pruskiéj, w rejencyi królewskiéj, o 51 w. na wsch. od Królewca, nad rz. Pregel, przy jéj zlewie z Hallą; 4,023 m. Walne targi na konie. Założone przez Krzyżaków w 1336. r. Traktat między Polską i Prusami w 1657. r.

WELEHARD, WELEGRAD, W. w Austryi, w Morawii, o 3 w. na zach. od Ungarisch-Hradyszcza; 512 m. Dawne opactwo Cystersów. Niegdyś siedlisko biskupa. Kościół do którego przybywają liczni pielgrzymi. Zamek, który był dawniéj rezydencyą królów Morawii.

WELFERDING, W. we Francyi, w dep. Mozelli, o 2 w. nad rz. Sarre; 1,145 m. Młyny i olejarnie.

WELHARTITZ, Mm. w Austryi, w Czechach, w cyr. Prachinskim, nad rz. Wostrunz; 465 m.

WELLAND, 1) Chippeway-W..., rzeka w Ameryce angielskiéj, w Wyższéj Kanadzie, zlew Niagary. Bieg około 90 w. 2) Rzeka w Anglii, zlew Wash, o 7 w. od Spalding. Źródło na płd.-zach. od Harborough. Bieg około 100 w. na granicy hrabstw Leicester, Rutland i Linkoln, oraz Northumberland i Northampton.

WELLEBITSCH, gałęź Alp Dynaryjskich, ciągnących się wzdłuż stałego lądu Adryatyku, pomiędzy Fiume i Grahaczem. Długość jéj wynosi 200 w., a szerokość 12 w. Najwyższy szczyt Badany, 1390 metr. wysokości. Pochyłości najwyższych gór są zarosłe lasami.

WELLESLEY, prowincya, a raczéj kolonia w Indyach angielskich, przy wejściu do ciaśniny Malakka, naprzeciw wyspy księcia Walii albo Penang. Rozległość 140 mil kw. angiel. Ludność 47,550 m., z których 43,000 Malajczyków. Grunt żyzny, nieco spagórkowacony. Klimat zdrowy. Uprawa ryżu, korzeni i kokosowego drzewa. Chów bydła i dro-

biu. Zostaje pod zarządem wice-prezydenta (Assistant-Resident), zależącego od wielkorządztwa Penang i prezydentury Bengalskiéj.

WELLINGBOROUGH, Mm. w Anglii, o 19 w. ku płn.-wsch. od Northampton; 4,638 m. Fabryki tiulu i tasiemek. Targi na zboże. Źródła mineralne dawniéj słynne.

WELLINGTON, 1) Mm. w Anglii, w hrb. Sommerset, o 74 w. ku płd.-zach. od Bath; 4,772 m. Fabryka drylichu dawniéj znaczna. Pomnik księcia Wellingtona. 2) Mm. w Anglii, w hrabstwie i o 22 w. ku płd.-wsch. od Shrewsbury, nad rz. Tem; 9,671 m. Przemysł czynny, wyrobki żelazne a mianowicie gwoździ, piece i kuźnie w okolicach. Źródła mineralne siarczane i żelazne, oraz kąpiele. 3) Kolonia angielska, w Nowéj Zelandyi, nad Port-Nicholson; 600 m. Uprawa lnu i konopi.

WELLS, 1) M. w Anglii, w hrb. Sommerset, o 192 w. na zach. od Londynu; 7,790 m. Siedlisko biskupa anglikańskiego Bath i Wells. Fabryka czapek, piękne papiernie w okolicach. Katedra z XIII. wieku, odznaczająca się wykończeniem w swych szczegółach. Piękna kapituła i pałac biskupi gotycki. 2) Wells-Next-the-Sea, Mm. w Anglii, w hrb. Norfolk, o 45 w. na płn.-zach. od Norwich, nad małą zatoką mr. Niemieckiego; 3,624 m. Komora. Połów ostryg. Wywóz zboża i drożdży.

WELLSBURG, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Wirginii, o 27 w. ku płd.-zach. od Pittsburga, nad rz. Ohio; 1,500 m.

WELS, M. w Austryi, w Wyższéj Austryi, o 31 w. ku płd.-zach. od Linz, nad rz. Traun; 4,450 m. Fabryka bawełny. Handel zbożem i drzewem. Dawny zamek warowny.

WELSK, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Wołogodzkiéj. Odległe od Petersburga 974 w., od Moskwy 707 w., a od Wołogdy 268 w.; 1,338 m.

WEŁDZIRZ, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Stryjskim, o 2 mile od Doliny, z zakładem fabrycznym w Maxymówce, gdzie jest huta żelazna, gisernia i warsztaty pięknych maszyn; o pół mili znajduje się osada Zakla, w któréj w 1845. r. założono okazałą walcownię blachy.

WEŁNIANKA, mała rzeka w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj, okręgu Hrubieszowskim; poczyna się z błot pod Siedliszczami, ubiegłszy milę drogi, wpada pod Dubienką do Bugu. Nie jest i nie może być spławną.

WEM, Mm. w Anglii, w hrabstwie i o 16 w. ku płn. od Shrewsbury, nad rzeką Roden; 4,973 m. Obszerne garbarnie i słodownie.

WENDEL, St.-W..., M. w Prusach, w prowincyi Reńskiéj, o 57 w. ku płd.-wsch. od Trewiru, nad rzeką Blies; 2,679 m. Fabryka płótna. Okręg St.-Wendel, który należał do księstwa Saxe-Coburg, nabyty został przez Prusy w 1834. r. Rozległość jego wynosi 10,25 w. kw. niem.

WENDEN, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Inflantskiéj. Leży pod 57° 15' płn. szer., a 42° 54' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 491 w., a od Moskwy 982 w.; 1,500 m.

WENECKA gubernia, w król. Lombardzko-Weneckiém, stolica Wenecya. Leży między 44° 47' 10" i 46° 40' 25" szer. płn., a 8° 17' 30" i 11° 21' 53" dłg. wsch. Rozległość 449 mil kw. niem. Ludność 2,074,118 m. Dzieli się na 8 delegacyi: Wenecką, Paduańską, Rovigo, Werońską, Wicenzy, Trevizo, Bellune i Udine.

WENECKA odnoga morza Adryatyckiego, poprzedzająca Tryestską, tworząca kraniec płn. tego morza. Ograniczona od wsch. pobrzeżem wsch. Jstryi; od końca międzymorza na płd, aż do przylądka Salvore, na płn. i zach. przez pobrzeże wsch. Włoch, od ujścia rz. Po na płd. aż do Gardo (w Illiryi), albo przy ujściu Isonzo na płn. Główniejsze zlewy są w pierwszém pobrzeżu Quieto, a w drugiém Tagliamento, Livenza, Priave, Brenta, Adyga i Po.

WENECKA delegacya w król. Lombardzko-Weneckiém, stol. Wenecya. Rozległość 51,93 mil kw. niem. Ludność 299,683 m. Zawiera lagunę Wenecką i cały stały ląd królestwa, nad odnogą t. n., od ujścia rz. Tagliamento na płn. aż do rz. Po na płd. Kraj płaski, ziemia w ogóle żyzna. Zbiór zboża, owoców, wina, wosku. Dzieli się na 8 dystryktów i 56 gmin. Zawiera 3 miasta: Wenecyę, Chioggia i Portogruaro; 7 miasteczek i 221 wsi.

WENECKA laguna na pobrzeżu wschodniém Wyższych Włoch, w głębi zatoki mr. Adryatyckiego. Jest to system nizin i jezior słonych, rozciągających się od płd.-zach. ku płn.-wsch., od ujścia rz. Brenta-Nuova do ujścia rz. Sili, w dawném korycie rzeki Piave. Rozległość 172 mil kw. włoskich, największa szerokość 14,81 wiorst. Laguna Wenecyi zawiera mnóstwo wysp i wysepek, na których są miasteczka, wioski, domy, grunta uprawne, winnice i wiele kanałów, do których sprowadzane są wody spływające ze stałego lądu, które niedopuszczają ażeby się mieszały z wodą jezior słonych. Laguna oddzielona jest od morza językiem ziemi 0,92 w. szerokości, zwanym Littorale, zabezpieczonym w większej części od

morza tamami piaszczystemi jedynie, a w wielu miejscach sławnemi dziełami znanemi pod nazwą Murazzi, granica jéj od lądu jest ustanowiona przez napływ wód kanałowych, przez linię dokładną zwaną Linea di conterminazione i oznaczona przez 125 słupów murowanych zwanych Capi-Saldi di conterminazione. Grunta wyniosłe, pobrzeża zawarte w tym obrębie zowią się Dossi del circondario. W czasie przypływu laguna jest zalaną wodą morską i jedynie wyspy są widoczne; w czasie odpływu wód, pozostają tylko kanały i jeziora słone. Cała część lagun zalewanych przypływem stanowi tak zwane Laguna viva, największa jéj szerokość, na któréj wznosi się Wenecya, ma 7,41 wiorst. Laguna morta, zawiera oprócz tego pasmo ziem wyniosłejszych które zalewane bywają w czasie wielkich przypływów. Wysokość wody w lagunie, w czasie zwykłego przypływu, wynosi około 0,80 metr., w czasie nadzwyczajnych przyborów wznosi się czasem do 2 metrów, i w takim razie niektóre części Wenecyi bywają zalane. Jeziora słone leżące w Laguna morta obfitują w ryby. Kanały przerzynające lagunę po części spławne, służą do komunikacyi pomiędzy miastem, morzem i stałym lądem; z tych na sześciu tylko mogą płynąć statki ładowne, a dwa łączące się z kanałem Giudecca, dają przystęp dla okrętów płynących z morza. Pale dębowe w liczbie przeszło 20000 wznoszące się na 2 metry nad poziom wód przypływowych, oznaczają ich kierunek, ażeby w czasie gdy laguna tworzy rozległe jezioro, statki mogły płynąć korytem kanałów i unikały zetknięcia się z mielizną. Morze dostaje się do lagun z przypływem i odstępuje z odpływem przez kilka przejść będących na littorale i które służą za porty i zowią się Porto. W skutku tych przedziałów littorale dzieli się na wyspy, z których każda jest uważana za cząstkę pobrzeża (littorale albo Lido); otaczające Wenecyę są: od płd. ku płn. litorale albo Lido di Chioggia, przybierające nazwę od miasta leżącego naprzeciw laguny; Lido di Palestrina, na którym leży miasto t. n., przez które największe okręty dostają się do laguny; lido di Malamocco albo po prostu Lido, dla tego, że jest najrozleglejsze i stanowi dla Wenecyi rzeczywiste pobrzeże i Lido di Cavellino. Pięć portów przez które wpływa woda morska są: *a)* Porto di Malamocco, między litorale t. n. a litorale Palestrina, obronne warownią Alberoni i San Pietro. *b)* Porto di Chioggia pomiędzy litorale t. n. i Palestrina, obronny warownią Caromano i San-Felice. *c)* Porto di Lido dotykający bezpośrednio do arsenału i Wenecyi, główny port tego miasta i wielkie wejście do laguny aż do XV. stulecia, w któréj to epoce zasypane zostało piaskiem i pomimo swego korzystnego położenia, mieści się obecnie w trzecim rzędzie; obronny warowniami San-Andrea z pr. str. i San Nicolao de Lido z l. str., za któremi rozciągają się obszerne piaski. *d)* Porto di San-Erasmo na płn. poprzedzającego, zasypany piaskami łączącemi się z ostatniemi, przez które łodzie dostają się tylko w czasie wysokich wód. *e)* Porto dei tre Porti najdaléj ku płn., zarówno zawalony piaskami, przez który w czasie niskiego przypływu, statki zanurzające się na 3 metry nie mają przystępu. Te pięć portów dzielą lagunę na tyleż części, zkąd zowią się lagunami Wenecyi (Venete Lagune).

WENECYA, M. w król. Lombardzko-Weneckiém, stołeczne gubernii i delegacyi t. n., o 295 w. na wsch. od Medyolanu, nad laguną t. n., na pobrzeżu zach. Adryatyku. Leży pod 45° 25' 53" szer. płn., a 10° 0' 16" dłg. wsch. Rozległość 771 hektarów, największa długość 5 w. W 1824. r. było 27918 domów. Ludność 119,932 oprócz załogi i podróżnych. Klimat roskoszny przez swoją łagodność i jednostajność. Miasto warowne i wolny port. Jedno z rezydencyi wice-króla. Sztab główny marynarki wojennéj austryackiéj. Sąd apelacyjny. Trybunał I. instancyi. Stolica patryarchy katolickiego arcybiskupa metropolitalnego dyecezyi: Adria, Belluna i Feltre, Cenedy, Chioggia, Concordia, Padua, Treviso, Udine, Verona, Vicenza; arcybiskupa ormiańskiego i biskupa prawosławnego. Kościołów 99 katolickich, 1 prawosławny, 1 ormiański, 1 ewangielicki i 7 synagog. Liceum królewskie z ogrodem botanicznym, 2 gimnazya królewskie, gimnazyum albo seminaryum patryarchalne, zwane della Salute, korpus kadetów morskich, szkoła wyższa normalna, kolegium delle Salesiane dla młodych panien, trzy sale ochrony dla 600 dzieci, instytut cesarsko-królewski nauk, sztuk i literatury; oddział instytutu medyolańskiego, ateneum (Atheneo-Veneto), akademia albo szkoła sztuk pięknych z pięknym zbiorem modeli i obrazów szkoły Weneckiéj. Biblioteka Św. Marka, któréj założenie pochodziło z daru Petrarki, zawierająca 70000 tomów, 5000 rękopismów greckich, łacińskich i wschodnich, zbiór medalów i starożytności. Muzeum Correr, w którém się znajduje zbiór obrazów, medali, książek i osobliwości. Archiwum Rzplitéj (Archivo-generale), kosztowny i wielki zbiór dotyczący historyi Wenecyi. Znaczne drukarnie; 6 teatrów, z których

najpiękniejszy Fenice dla 3,000 widzów. Kassa oszczędności. Wiele szpitali i przytułków. Dom karny. Arsenał, w którym 1,000—1,200 robotników codziennie pracuje, jeden z najpiękniejszych zakładów tego rodzaju w Europie; rozległość gmachów jego obejmuje 2 mile obwodu, otoczony wysokiemi murami, zawiera sale zbrojowni, kolekcyę modeli, 87 warsztatów, 4 wielkie wodozbiory, 5 działolejni, warsztaty powroźnicze. Bursa handlowa. Konsulaty jeneralne Anglii, Rossyi, Sardynii; konsulaty Francyi, Danii, Toskanii, państwa Kościelnego, Grecyi. Przemysł małoznaczący. Fabryki szklannych wyrobów, sztucznych pereł, zwierciadeł niegdyś poszukiwanych, wyrobów jedwabnych, koronek, kapeluszy słomkowych, mydła, wyrobów jubilerskich i fortepianów. Rybołowstwem zajmuje się blisko 16,000 ludzi. Wolny port. Wprowadzają: zboże, oliwę, bawełnę, towary kolonialne, ryby wędzone i t. d.; wywożą: konopie i liny, jedwab surowy, papier, wyroby wełniane, owoce, sery, szkła, perły, czernidło, wina i likwory. W 1842. r. wartość wprowadzonych towarów wynosiła 49,557,630 lirów austryackich. Miasto zabudowane pośród wód laguny na palach i na gruncie 136 małych wysepek, przerznięte 149 kanałami, na których liczą 450 mostów, z których 22 większych; 2108 ulic albo chodników, po większéj części krytych tworzących kurytarze, wszystkie są brukowane lecz ciasne. Kanały w ogólności wązkie zastępują ulice. Największe są Giudecca albo Wielki kanał, przerzynający miasto na dwie części. Nad nim wznosi się most Rialto, najpiękniejszy w Wenecyi, o jednym łuku 28 metrów średnicy, zbudowany z marmuru polerowanego, na który się wstępuje po 50 wschodach. Liczą 50 placów w mieście, główniejsze są: plac Św. Marka, Piazetta, San Stephano, San Giovani-Paolo, Santa Margarita, Santa Maria Formosa; pierwszy jest najpiękniejszy tak pod względem przepychu gmachów go otaczających jako też i rozległości, ma 505 stóp weneckich długości, i 235 stóp szer. W liczbie budynków i pomników Wenecyi, po większéj części wzniesionych przez pierwszych budowniczych włoskich, odznaczają się Sansovina, Scamozzego, Palladio i ozdobionych przez najsłynniejszych mistrzów szkoły Weneckiéj: Tycyana, Tintoreta, Paula Veronese, Correggia i t. d. Godne uwagi są: przepyszna bazylika San Marco, kościół patryarchalny i metropolitalny zbudowany na placu t. n., w stylu mieszanym byzantyjsko-gotycko-włoskim, zdobnym 500 kolumnami marmurowemi, arcydziełami rzeźby, malarstwa, mozajki, w którym jest sławne Palla doro, rodzaj mozajki złota i srebra przedstawiającéj ustępy ze starego Testamentu, cztery konie Korynckie nad drzwiami wchodowemi, i skarbiec bazyliki, wszystko to stanowi prawdziwe muzeum i najbogatszą świątynię świata; dzwonnica bazyliki (Torre di San Marco) wysoka 101,75 metrów, wzniesiona na palach w rogu tegoż placu i Piazetty; kościoły Scalzi i Gesuiti ozdobione najpiękniejszemi marmurami, San-Georgio-Maggiore, Santa Maria della Salutte odznaczający się piękną kopułą; Redentore, Zitelle, Santa-Maria-Gloriosa z grobowcem Tycyana, dei Frari z pomnikiem Kanowy, San-Giovani e San Paolo, z licznemi mauzoleami dożów; pałac rządowy (Palazzo-Reale), składający czoło z pałacami Procuratie Vecchie i Procuratie Nuove; przepyszne budynki otaczające plac Św. Marka; dawny pałac dożów (Palazzo-ducale) odznaczający się swoją budową, swoją imponującą powierzchownością i arcydziełami malarstwa zdobiącemi jego wnętrze, pędzla Tintoretta, Correggia, Tycyana, Paula Veronese i innych wielkich mistrzów; mennica, w któréj w 1284. r. wybity został pierwszy dukat złoty albo sekin wenecki; więzienie (I Priggioni) łączące się z pałacem dożów za pośrednictwem mostu zwanego westchnienie (dei sospiri); pałace prywatne: Pesaro, Rezonico, Grassi, Trevisani, Carnaro, Barbarigo, Grimani, Correr, Balbi, Tiepolo, Vandramini-Calergi i wiele innych, z których wiele jest niezamieszkanych. Główniejsze przechadzki są: plac Św. Marka i Piazetta, Riva degli Schiovani, długi bulwark ciągnący się przez znaczną część miasta, i ogród publiczny (giardini publici), do którego ten bulwark dotyka, i oblany jest morzem. W Wenecyi pojazdy zastąpione są łodziami właściwego kształtu, zwanemi gondolami. Z pomiędzy dzieł powszechnego pożytku niedawno wykończonych lub budujących się, należy wymienić przepyszną tamę rozpoczętą przez Napoleona, ogromny most łączący Wenecyę ze stałym lądem, który dotykając różnych linij kolei żelaznych, przyczyni się do zrobienia Wenecyi środkowym punktem handlu Wyższych Włoch na drodze Adryatyku. Wyspy po większéj części pokryte ogrodami i sadami, niektóre służące za cmentarze, tworzą okolice Wenecyi; najcelniejsze są: San-Servolo, na któréj jest szpital dla kalek i obłąkanych, utrzymywany przez zakonników, i apteka, w któréj przysposabiają lekarstwa dla szpitali i przytułków Wenecyi. Wyspa San-Clemente, na któréj rozwaliny klasztoru Kartuzów; Poveglia, na któréj szpital; San-Lazaro, z klasztorem ormiańskim

katolickim albo Mechitarystów, którego opat ma tytuł arcybiskupa, założony przez opata Mechitar w 1715. r., reformatora Ormian katolików, zawierający kolegium ormiańskie z biblioteką 10000 tomów, ze zbiorami i słynną drukarnią ormiańską; Mazorbo, Torcello, Burano, Murano, San Christoforo, nakoniec wyspa Lazaretto-Vecchio, gdzie w XV. stuleciu ustanowiony był zakład zdrowia (Lazaretto), od którego nadano nazwy wszelkim innym podobnym w innych krajach świata. Na tych wyspach natrafiają się ślady dawnych miast kwitnących w starożytności, jako to: Altinum, zniszczonego w 650. r., na którego miejscu leży wieś Altino, Equilium, Heraclea i t. d. Wenecya winna swój początek napadowi Gotów na Włochy w 109. r. i Hunnów w 452. r., w skutku czego mieszkańcy pobrzeży zmuszeni byli schronić się na wyspy laguny, ale założenie miasta odnosi się dopiero do 810. r. Doża wielkorządca tych wysp założył swoją stolicę na wyspie Rialtum, składającéj część gruppy położonéj naprzeciw głównego wejścia do stałego lądu, która niegdyś była portem i stanowiskiem miasta Padwy; połączył mostami 60 małych wysepek okolicznych i za pośrednictwem muru obwodowego utworzył z całości gród, który przybrał nazwę Venetia od prow. Rzymskiéj, w któréj była położona laguna. To miasto przyrastało następnie przez przyłączanie innych wysp téj gruppy, i rozciągnęło swoje zwierzchnictwo nad całą laguną, a nawet nad częścią stałego lądu, stanowiąc zawsze Rzplitą t. n., albo raczéj było zawsze stolicą rządu, gdyż od czasu utworzenia dożywotniego dożostwa, to jest od 697. r., a mianowicie od ustanowienia arystokracyi w 1319. r. szlachta jedynie używała praw republikańskich, i oprócz tych których nazwiska były zapisane w księdze złotéj, inni mieszkańcy Wenecyi nie używali żadnych praw politycznych, i nie było obywateli. Ta Rzplita zniesioną została w 1797. r. pod wpływem wojska francuzkiego po pierwszéj kampanii włoskiéj Bonapartego, a przez traktat w Campo-Formio przyłączoną została wraz z laguną do państw cesarza Niemieckiego. Zdobyte przez Francuzów 16. maja 1797. r., którzy spalili księgę złotą, Bucentaura gondolę paradną Rzplitéj i zabrali konie spiżowe, obrazy mistrzów i t. p.; to miasto ustąpione zostało Austryakom 18. stycznia 1798. r. W 1805. r. przyłączone zostało do królestwa Włoskiego, którego koronę przyjął Napoleon 18. marca, a mocą traktatów z 1815. r. powróciło pod panowanie cesarza Austryackiego jako część król. Lombardzko-Weneckiego. Do wspomnionego wyżéj roku nigdy Wenecya nie przeszła pod władzę swych nieprzyjaciół. W 809. r. okręty Pepina, króla Longobardów, dostawszy się na lagunę, po odpływie morza nie mogąc manewrować, zniszczone zostały przez Wenecyan, równie jak statki Hungrów, ludu Panonii, którzy usiłowali ją zdobyć w 900. roku, rozproszone zostały przez flotę Wenecką. Wenecya spustoszoną była przez pożary w roku 1111., 1478. i 1503., oraz przez trzęsienia ziemi w latach 1280., 1348. i 1503., przez okropny uragan w r. 1410., przez częste wylewy a mianowicie przez powódź w 1280. r. Ludność Wenecyi kilkakrotnie dziesiątkowana przez głody, a szczególnie w latach 1269. i 1478., zniszczoną była przez zarazę w latach 1172., 1358., 1360., 1413. i 1423., w którym to czasie dla zapobieżenia wprowadzenia téj plagi, założono kwarantannę zwaną Lazaretem, pomimo tego jednakże zaraza przeniknęła w 1478. r. i wyniszczyła w 1575. r. 40,000 ludzi, pomiędzy któremi był słynny malarz Tycyan, a przeszło 60,000 ludzi w 1680. r. Papież Aleksander III. pozyskał w 1177. schronienie i pomoc od Wenecyi przeciwko cesarzowi Fryderykowi, i gdy pokonany został w bitwie morskiéj przez Wenecyan, był zmuszony w tém mieście przebłagać Papieża. W nagrodę przysług, Aleksander III. nadał wszechwładztwo Wenecyi nad mr. Adryatyckiém czyli zaślubił Wenecyę z tém morzem. Od téj epoki corocznie Doża wznawiał obrzęd tego rodzaju ślubu, udając się na Bucentaurze na wody odnogi i rzucając pierścień w morze. W tém mieście przyjęty został w 1574. roku Henryk III. wracający z Polski do Francyi; w r. 1791. hrabia Prowancyi (Ludwik XVIII.) i królowa Neapolu Karolina. Zwiedzoną przez Napoleona w 1805. r. po koronacyi jego w Medyolanie, równie jak przez Franciszka I. po koronacyi na króla Lombardzko-Weneckiego. Wenecya przypisuje sobie wynalazek papieru, śluz, bastyonów; z jéj drukarni wyszła pierwsza książka drukowana we Włoszech, pierwsza biblia drukowana po hebrajsku i pierwsze dzienniki w początku XVII. stulecia. Jéj to sławny drukarz Alde-Manuce zaprowadził pismo typograficzne zwane Italiką, a jeden z pierwszych jéj malarzy, malowanie olejne. Nakoniec, za pośrednictwem tego miasta zaprowadzono na wschodzie uprawę prosa i drzew morwowych. Lecz najznakomitszą sławę jaką sobie Wenecya zjednała, pochodzi ztąd, że zawsze zachęcała talenta i geniusze, a mianowicie sławnych swych malarzy, których arcydzieła stanowią do-

tąd najpiękniejsze ozdoby bogatych zbiorów Europejskich.

WENER, jezioro w Szwecyi, zlew Kattegatu przez rz. Göta; leży między lanami Karlstadzkim, Skaraborgskim i Elfsborgskim. Rozległość 5390 w. kw., długość 159 w., szerokość 75 w. Zawiera mnóstwo wysp, po większéj części zamieszkanych i uprawnych.

WENESBORG, 1) M. w Szwecyi, stołeczne lanu t. n., o 435 w. ku płd.-zach. od Stockholmu, nad jeziorem Wener; 2,950 m. Handel żelazem i smołą. 2) Elfsborg-W..., lan w Szwecyi, stolica Wenesborg. Rozległość 114,5 mil kwad. szwed.; 218,618 m. Zbiór pszenicy, żyta, owsa, jęczmienia skąpo, kartofli i siemienia. Chów bydła. Eksploatacya żelaza. Jedna z najprzemyślniejszych prowincyj w Szwecyi; fabryki znakomite płótna, tartaki. Dzieli się na 18 häradów i 6 fogderyi. Zawiera 233 parafij, z których 5 wiejskich.

WENEW, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Tulskiéj; oddalone od Petersburga 881 w., od Moskwy 204 w., a od Tuły 54 w.; 3,925 m.

WENEZUELA, Rzplita w Ameryce Płd., nad odnogą Meksykańską, stol. Caracas. Rozciąga się między 0° 30' i 10° 30' szer. płn., a 63° i 75° dłg. zach. Graniczy na płn. z odnogą Meksykańską, na zach. z Nową Grenadą, na wsch. z oceanem Atlantyckim i Gujaną Angielską, a na płd. z Brezylią. Rozległość 1114481 w. kwad. Ludność 1,052,400 m. w 1844. r. W tym kraju rozróżniają rozmaite systemy gór od siebie niezależne; najwyższe są na płd. na pr. brz. rz. Orenoko, i te składają się z wyniosłych i rozległych mass, w stronie płd.-wsch. w któréj rz. Orenoko bierze początek, którą przerzyna w swym biegu; na zach. wstępuje gałęź Andów oddzielająca kotlinę Orenoko od Maracaibo, i skupiającą się pod Truxillo: jedna z jéj odnóg zwraca się ku płn. aż do morza przy którém ginie, druga ku płn.-wsch. także ku morzu dążąca, a ztamtąd ku wsch. wzdłuż pobrzeża. W stronie płn.-wsch. znajduje się massa wyniosłości mniéj rozległa. Przestrzeń zawarta pomiędzy temi górami składa się z obszernych płaszczyzn, którym Hiszpanie nadali nazwę Llanos. Główniejsze części pobrzeża są: jezioro Maracaibo i odnoga t. n., która go łączy z mr. Atlantyckiém, półwysep Paraguana, odnoga Tristi, przylądek Cadeva, wyspy Tortoya i Margarita, półwysep Camana i zatoka Paria. Kotlina Orenoko zawiera $^4/_5$ przestrzeni. Małe rzeczki pobrzeżne, z których najgłówniejsze są: Guarapiche, Guer albo Unare i Tocuja, spływają do zatoki Paria i do mr. Antyll. W stronie wsch. płynie rz. Cayoni zlew Essequibo; w stronie płd. kilka zlewów i podzlewów rz. Amazonek. Jezioro Maracaibo, jedno z największych w Ameryce, jest najcelniejsze w kraju; po niém jezioro Valencia jest najgłówniejsze w Wenezueli. W niektórych okolicach płaskich są rozległe bagna; najobszerniejsze ciągną się wzdłuż kanałów wypływających z rz. Orenoko ku płn., blisko jéj ujścia. Klimat bardzo gorący na pobrzeżach i na płaszczyznach, umiarkowany w dolinach a zimny w górach. Ziemia uprawna jest w ogólności żyzną, ale jest bardzo małéj rozległości stosunkowo do przestrzeni. Flora i fauna też same co w Brazylii i w ogóle w całéj Ameryce Południowéj. Główniejsze płody krajowe są: kakao, kawa, indygo, bawełna, cukier, tytuń, kokosy, china, wanilla, sassaparila i t. p. Chów bydła dość znakomity: bydła rogatego, owiec, kóz, koni, mułów i wieprzy. Przemysł prawie żaden. Handel dość czynny. Rząd Wenezueli jest republikański. Władzę najwyższą sprawuje kongres, składający się z senatu 26 członków (dwóch z każdéj prowincyi), i z 46 deputowanych. Władza wykonawcza powierzona jest prezydentowi, któremu jest dodany wiceprezydent. Wielcy urzędnicy państwa są: minister spraw wewnętrznych, sprawiedliwości, spraw zagranicznych i skarbu. Kraj dzieli się na 13 prowincyj, uorganizowanych jak państwa, na wzór Stanów Zjednoczonych, z których każda zostaje pod zarządem gubernatora. Prowincye dzielą się na 88 kantonów pod zawiadowstwem naczelników politycznych zostające, a te znów podzielone są na gminy, w każdéj z nich jest po 2 alkadów, czyli merów i sędziów pokoju. Co do zarządu sprawiedliwości, są 3 sądy apelacyjne i trybunały I. instancyi w każdym kantonie. Wszystkie wyznania są cierpiane, lecz religia katolicka jest religią większości mieszkańców. Duchowieństwo jest płatne od rządu i pobiera oprócz tego dziesięciny. Jest jeden arcybiskup w Caracas i dwóch biskupów w Merida i Angostura. Parafij jest 509. Wychowanie publiczne zostaje pod zawiadowstwem rządu. W 1841. r. było szkół początkowych 316 z 9,523 uczniami obojga płci, 13 kolegiów narodowych (jedno w każdém mieście prowincyonalném), 1 szkoła marynarki w Maracaibo, 2 kolegia prywatne w Caracas, i nakoniec 2 uniwersytety, jeden w Caracas założony w 1722. r., i drugi w Merida. Siła zbrojna w 1842. r. składała się z 1,000 piechoty regularnego wojska, 150 jazdy i 200 artylerzystów. Wszyscy Wenezuelanie od lat 18.—45. życia należą do milicyi. Flota składa

gaelotów, z 1 balandry i 2 fleszearów. Według budżetu na rok 1844. dochody wynosiły 2,579,212 pesos albo 10,316,848 frank., a rozchód 2,333,226 pesos. Dług publiczny w 1843. r. 23,268,694 pesos. Jedna z trzech Rzplitych (Equator, Nowa-Grenada i Venezuela) utworzonych w 1833. r. z terytoryum Kolumbii w skutku rozwiązania téjże. Hiszpania uznała jéj niezawisłość w 1845. r.

WENLOCH, Mm. w Anglii, w hrb. Shrewsbury i o 22 w. na płd.-wsch. od Shrewsbury; 2,424 m. Kopalnie miedzi opuszczone. Kopalnie wapna eksploatowane. Piękne rozwaliny bogatego opactwa Benedyktynów XI. wieku.

WERBOWIEC, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Podolskiéj. Odległe od Petersburga 1605 w., od Moskwy 1293 w., od Kamieńca Podolskiego 83 w.

WERCHOBUH, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Złoczowskim, 2 mile od Złoczowa, ma tak mocno wytryskujące źródło, że zarazem kilka młynów pędzi, z niego też rzeka Bug początek swój bierze, od czego i przezwisko swoje z ruskiego téj całéj włości pochodzi: Werch-Buha.

WERDAU, M. w Saksonii, o 7 w. na zach. od Zwickau, nad rz. Pleisse; 6,218 m. Przemysł czynny, fabryka sukna i tkanin bawełnianych, farbiernie i drukarnie tkanin.

WERDEN, M. w Prusach, w prow. Reńskiéj, o 26 w. na wsch. od Düsseldorfu, nad rzeką Ruhr; 5,025 m. Sąd kryminalny. Więzienie. Fabryka kaźmirków i wyrobów wełnianych, chemicznych; kuźnie żelaza i hamernie miedzi. Kopalnie węgli w okolicy. Dawniéj opactwo cesarskie Benedyktynów.

WERDER, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, o 9 w. na płd. od Potsdamu, na wyspie t. n., nad rz. Hawel; 2,195 m. Uprawa drzew owocowych i winogradu. Rybołowstwo (Hof-Staats-Fischerei). Fabryka płótna, gorzelnia, browar, warsztaty statków.

WEREIA, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Moskiewskiéj. Odległe od Petersburga 801 w., a 122 na płd.-zach. od Moskwy, nad rz. Protwą; 5,687 m. Handel dość czynny.

WERETI, M. w ces. Rossyjskiém, w gubernii Permskiéj. Odległe od Petersburga 2195 w., od Moskwy 1589 w., od Permy 174 w.

WERFEN, Mm. w Austryi, w ks. Salzburgskiém, nad rz. Salza; 1,510 m.

WERHNEDNIEPROWSK, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Ekaterynosławskiéj. Odległe od Petersburga 1505 w., od Moskwy 978 w., a od Ekaterynosławia 65 w.; 2,809 m.

WERHNEKAMCZATSK, Mm. w ces. Rossyjskiém, w obw. Kamczatskim. Oddalone od Petersburga 13293 w., od Moskwy 12615 w., od Irkucka; 4,555 m.

WERHNECZERNAJA, forteczka w ces. Rossyjskiém, w gub. Orenburgskiéj. Odległa od Petersburga 2179 w., od Moskwy 1501 w., od Orenburga 463 w.

WERHNE-UDIŃSK, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Irkuckiéj. Położone pod 51° 50' płn. szer., a 125° 25' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 6328 w., od Moskwy 5651 w., od Irkucka 312 w.; 3,231 m.

WERHNYI-ŁOMÓW, Mm. w ces. Rossyjskiém, w gub. Penzeńskiéj. Odległe od Petersburga 1489 w., od Moskwy 815 w., od Penzy 114 w.; 5,666 m.

WERHNY-URLASK, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Orenburgskiéj. Leży pod 53° 53' płn. szerok., a 76° 51' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 2558 w., od Moskwy 1881 w., od Ufy 589 w., nad rz. Uralem; 3,003 m.

WERHOJAŃSK, M. w ces. Rossyjskiém, w obw. Jakuckim. Odległe od Petersburga 9598 w., od Moskwy 8920 w.; 113 m.

WERHOTURIE, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Permskiéj. Odległe od Petersburga 2691 w., od Moskwy 2014 w., od Permy ku płn.-wsch. 670 w., nad rzeką Turą; 2,358 m. Kuźnice. Garbarnie. Znaczny handel z Azyą.

WERHOWAŻSKI POSAD, Mm. w ces. Rossyjskiém, w gub. Wołogodzkiéj. Odległe od Petersburga 933 w., od Moskwy 666 w., od Wołogdy 228 w.; 564 m.

WERL, M. w Prusach, w prow. Westfalskiéj, o 17 w. na płd.-zach. od Soest; 3,730 m. Bogate saliny. Obraz cudowny N. Panny i miejsce odpustów do którego liczne pielgrzymki odbywają.

WERNE, M. w Prusach, w prow. Westfalskiéj, o 28 w. na płd. od Münsteru, nad rz. Lippe; 1,820 m.

WERNIGERODE, M. w Prusach, w prow. Saskiéj, o 70 w. na płd.-zach. od Magdeburga, nad rz. Holohemme; 5,221 m. Gimnazyum. Drukarnie. Dystylarnie, papiernia i hamernia miedzi. Zamek rezydencyonalny hrabiów Stollberg-Wernigerode z biblioteką, z muzeum historyi naturalnéj i menażeryą.

WERNSTADTEL, po czesku WERNETICE, M. w Austryi, w Czechach, o 24 w. na płn.-wsch. od Litomierzyc; 1,453 m. Wielka przędzalnia bawełny i drukarnia płócienek.

WERONA, 1) M. w król. Lombardzko-Wenec-

kiém, stoł. prowincyi t. n., o 108 w. na zach. od Wenecyi, nad rzeką Adygą, przy jéj zlewie z Veronettą. Ludność 51,615 m. Sąd najwyższy królestwa. Sekcya senatu albo sądu najwyższego wiedeńskiego. Trybunał I. instancyi. Siedlisko sufragana Wenecyi. Liceum, 3 gimnazya. Seminaryum. Akademia rolnicza, handlowa i sztuk. Dom królewski wychowania panien. Biblioteki publiczne pomniejsze. Piękna galerya obrazów szkoły weneckiéj. Dom roboczy. Arsenał. Przemysł czynny. Liczne przędzalnie jedwabiu, fabryki wyrobów jedwabnych, płótna, sukna, powrozów; garbarnie, farbiernie. Handel jedwabiem, winem, zbożem, oliwą. Mniéj odznaczające się budowlami jak inne miasta włoskie, godne uwagi przecież są: piękny most zbudowany w 1354. r., katedra św. Michała z obrazem Wniebowzięcia Tycyana, największy kościół w mieście jest S. Zenona z IX. stulecia; św. Nazarego i św. Celsa z katakumbami pierwszych chrześcian; kilka pięknych pałaców, między innemi pałac Carossa; liczne i piękne starożytności rzymskie, pomiędzy któremi amfiteatr prawie całkowicie zachowany i łuk tryumfalny (Arco del Gallieno). Rezydencya Fryderyka króla Ostrogotów. Pamiętne kongresem, który się tu odbywał od 20. października do 14. grudnia 1822. roku. 2) Prowincya królestwa Lombardzko-Weneckiego, stoł. Werona. Rozległość 55,28 mil kw., z których 243,210 hektarów ziemi urodzajnéj. Ludność 298,148 m. Terytoryum górzyste na płn., płaskie na płd. i bagniste miejscami. Grunt bardzo żyzny. Zbiór ryżu, owoców, zboża, lnu, konopi, kopalnie miedzi i węgli, kopalnie alabastru i marmuru, krzemieni i gliny garncarskiéj. Fabryka płótna, wyrobów bawełnianych, jedwabnych tkanin. Dzieli się na 13 dystryktów i 115 gmin. Zawiera 2 miasta, 7 miasteczek i 311 wsi. 3) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-York, w hrb. Oneida, o 32 w. na zach. od Utyki; 4,504 m. Eksploatacya żelaza i piasku do szkła.

WERRA, rzeka w Niemczech, część wyższa Wezery i aż do średnich wieków nazywająca się tak samo jak ostatnia, dopiero późniéj oznaczono jéj początek przy zlewie Werry i Fuldy pod Münster, w ks. Hanowerskiém. Źródło na płd. łańcucha Thüringerwald z góry Blessbery 936 metrów wysokości, na płn. Eisfeld, w ks. Saxe-Hildburgskiém. Bieg około 220 w. przez Hildburghausen, Meiningen, Kreutzburg, Wanfried i Treffurt. Zlew główny rz. Nissa z pr. str. Spławna od Wanfried 53 wiorst.

WERRO, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Inflantskiéj. Leży pod 57° 45' płn. szer., a 44° 42' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 373 w., od Moskwy 817 w.; 1,369 m.

WERSAL, VERSAILLES, 1) M. we Francyi, stoł. dep. Sekwany i Oazy, o 21 w. ku płd.-zach. od Paryża. Leży pod 48° 47' 56" szer. płn., a 0° 12' 44" dłg. zach. Ludność 34,901 m. Siedlisko biskupa sufragana paryzkiego. Kościół ewangelicki. Trybunał handlowy. Szkoła normalna początkowa z ogrodem praktycznéj uprawy. Szkoła bezpłatna rysunkowa. Kursa jeometryi i mechaniki zastosowane do sztuk. Biblioteka publiczna 40000 tomów. Muzeum narodowe zawierające 4000 obrazów z dzieł rzeźbiarskich. Galerya ratuszowa. Towarzystwo królewskie rolnictwa i sztuk, ogrodnictwa z wystawą publiczną, nauk przyrodzonych departamentu, nauk moralnych, literatury i sztuk. Zbiór mineralogii i geologii. Towarzystwo rolnicze. Wyścigi w hippodromie Satory. Kassa oszczędności; 4 drukarnie. Fabryki wyrobów zegarmistrzowskich, broni wysoko cenionéj, piłek i pił, narzędzi i świec woskowych, makaronów, szalów kaszmirowych; walcownie, kotlarnie, gisernie. Bardzo piękne miasto, którego ulice szerokie i proste przyozdobione wodotryskami, są skierowane stale od płn. ku płd. i od wsch. ku zach., przecinają się pod kątem prostym. Z pomiędzy gmachów godne uwagi są: kościoły Panny Maryi i św. Ludwika, wzniesione przez Mausarda; prefektura, ratusz, stajnie królewskie, teatr, wodotryski, debarkadery dwóch dróg żelaznych paryzkich; zarówno też podziwiają piękne spacery w pobliżu miasta, lecz głównie cudzoziemcy zwiedzają przepyszny pałac królewski i bogaty zbiór obrazów historycznych zgromadzonych przez króla Ludwika Filipa; rozległy park, przepyszne ogrody przyozdobione licznemi posągami, rozległe stawy i wodotryski, okazała oranżerya, zamki zwane Wielki i Mały Trianon i ich piękne ogrody. Założony około 1000. r. Ludwik XIV. zamieszkał w nim i odtąd było rezydencyą królów do Rewolucyi. Miejsce urodzenia Ludwika XVI., opata de l'Epée, Ducisa, Hocha, Berthiera. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Kentuky, o 24 w. na płd.-zach. od Lexingtonu, nad małym zlewem rz. Kentuky; 1,000 m.

WERTACH, rzeka w Bawaryi, zlew lewy rzeki Lech, w pobliskości i poniżéj Augsburga. Źródło na płn.-zach. od Füssen. Bieg około 133 w.

WERTHEIM, M. w ks. Badeńskiém, okręgowe, o 124 w. na płn.-wsch. od Karlsruhe, nad rz. Mayn,

przy jéj zlewie z rz. Tauber; 3,900 m. Komora. Gimnazyum. Zbiór winogradu najlepszego w Niemczech. Gorzelnie, garbarnie, fabryka bawełny. Znaczny handel drzewem, zbożem i niémi. Wolny port. Dawny zamek hrabiów Wertheim.

WESEL, 1) M. w Prusach, w prow. Reńskiéj, o 39 w. na płd.-wsch. od Kliwii, na pr. brz. Renu, przy zlewie rz. Lippe; 15,684 m. Twierdza, któréj warownie rozciągają się na wyspie Renu, i na l. brz. téjże rzeki. Gimnazyum ewangelickie, ogród botaniczny. Liczne fabryki tkanin wełnianych i bawełnianych, skór, kapeluszy, rękawiczek, mydła, tytuniu, wyrobów nożowniczych i chemicznych. Wolny port. Handel i żegluga. 2) Ober-W..., M. w Prusach, w prow. Reńskiéj, o 30 w. na płd.-wsch. od Koblenc, nad Renem; 3,000 m. Uprawa winogradu. Fabryki sukna.

WESELY, HOCH albo HOHEN-WESELY, po czesku WYSOKE WESELY, 1) Mm. w Austryi, w cyrkule Biczowskim, o 31 w. ku płn.-wsch. od Budziszyna, nad rz. Cydliną; 1,200 m. 2) Mm. w Austryi, w gubernii Berno, w Morawii, o 15 w. na zach. od Hradszyna, na wyspie rz. Morawy; 536 m. Piękny zamek hrabiów Choryńskich.

WESENBERG, po estońsku RAKWER, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Estlandzkiéj. Odległe o 103 w od Rewla; 900 m.

WESERITZ, M. w Austryi, w Czechach, w cyr. Pilzneńskim, o 4 w. na płd.-zach. od Neumarkt; 940 m.

WESSIEGOŃSK, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Twerskiéj. Odległe od Petersburga 520 w., od Moskwy 477 w., a 385 w. na płn.-wsch. od Tweru, nad rz. Mołogą; 2,583 m. Fabryka gwoździ. Handel drzewem.

WESTBURY, Mm. w Anglii, w hrb. Wilts, o 35 w. na płn.-zach. od Salisbury; 7,588 m. Fabryka sukna i tkanin wełnianych, niegdyś znakomite. Handel drożdżami.

WESTCAPELLE, Mm. w Belgii, w Zachodniéj Flandryi, o 12 wiorst na płn.-wsch. od Bruges; 1,162 m.

WESTERAS, 1) M. w Szwecyi, stoł. lanu t. n., o 100 w. na płn.-zach. od Sztokholmu, nad rzeką Swart-A, przy jéj zlewie do jeziora Mälar; 3,344 m. Siedlisko biskupa ewangelickiego. Kolegium. Handel żelazem, miedzią, cyną i witryolem. Źródło mineralne. Zamek królewski. 2) Lan w Szwecyi, Rozległość 60,47 mil szwedz. Ludność 92,493 m. Terytoryum płaskie na wsch., a spagórkowacone na zach. Ziemiopłody niedostateczne na potrzeby. Chów bydła. Eksploatacya żelaza, srebra i miedzi. Źródła mineralne eksploatowane. Przemysł małoznaczący. Dzieli się 13 häradów i 7 fogderyi. Zawiera 73 parafij, a w téj liczbie 4 miejskich.

WESTERBURG, Mm. w ks. Nassauskiém, o 26 w. na płn. od Dietz; 1,430 m. Eksploatacya węgli. Olejarnie i garbarnie.

WESTERHAM, Mm. w Anglii, w hrb. Kent, o 39 w. na płd. od Turnhut, nad źródłem rz. Darent; 1,742 m. Miejsce urodzenia jenerała James Wolfe.

WESTERLOO, Mm. w Belgii, o 32 w. na płd. od Turnhut, nad rz. Wielką-Nethą; 2,186 m.

WESTERLY, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Rhode-Island, o 21 w. na zach. od Charleston, nad rz. Pawcatuck; 2,000 m. Fabryka wyrobów wełnianych.

WESTERN, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-York, o 8 w. od miasta Rzymu, nad rz. Mohawk; 3,488 m.

WESTERWICK, M. w Szwecyi, o 157 w. na płn. od Kalmar, nad odnogą t. n.; 3,900 m. Port handlowy i warsztaty okrętowe.

WESTERWALD, łańcuch gór w Niemczech, pomiędzy rz. Lahn, Sieg i Renem. Najwyższy szczyt Salzburgerkopf (868 metr.). Góry zarosłe lasami i uprawiane w wielu miejscach. Eksploatują tutaj żelazo, węgle i kalamin. W ich przedłużeniu płn.-zach. zowią je Liebengebirge.

WESTFIELD, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Massachussets, o 11 w. na zach. od Springfield; 3,526 m. Przemysł dość czynny.

WESTMORELAND, 1) hrabstwo w Anglii, stoł. Appleby. Rozległość 485990 akrów; 56,469 m., 10353 domów mieszkalnych, 10,984 rodzin, z których 4,454 głównie zajmujących się rolnictwem, i 4,116 rzemiosłami i przemysłem. Terytoryum górzyste, słynne ze swego położenia i z piękności swoich jezior, z których główniejsze są: Winadere-Mere, Ulleswater, Graos-Mere, Hawes-Water. Ziemia mało płodna. Uprawa owsu. Chów pięknego bydła i gęsi. Preparacya masła. Eksploatacya ołowiu, miedzi, węgli, pięknego marmuru, dobréj gliny, gipsu, kamieni budulcowych i wapiennych. Dzieli się na 4 wards i 32 parafij. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państwie New-York, o 16 w. na zach. od Utyki; 3,105 m.

WESTFALIA, 1) prowincya król. Pruskiego, stolica Münster, położona pomiędzy Niderlandami, Hannowerem, księstwem Lippe, Hessyą Elektoralną, Hessen-Darmsztadtem, ks. Nassau i prow. Reńską. Rozległość 367,96 mil kwad. niem. Ludność

w 1843. r. 1,421,443 m., z których 797,236 katolików, 609,659 ewangelików, 107 menonistów i 14,438 żydów. Grunt płaski albo z lekka spagórkowacony na płd. i wsch., zlany rz. Lippą, Ruhr i Lenne, zlewami lub podzlewami Renu, oraz rz. Ems. Główniejsze ziemiopłody: pszenica, żyto, owies, jęczmień, gryka, siemie, kartofle, len, konopie, tytuń, chmiel. Chów znaczny bydła: w roku 1843. było: koni 128,263, bydła rogatego 507,763, owiec 509,144, kóz 81,942, wieprzy 242,091 (z których słynne szynki). Główniejsze płody mineralne: żelazo, miedź, ołów, kobalt, cynk, marmur, wapno, alabaster, glina garncarska, węgle, torf, sól i t. p. W 1843. r. było 1682 szybów kopalnych, w których pracowało 16,952 robotników, z tych wydobyto żelaza za 1,353,983 talarów, węgli za 5,286,274 talarów, cynku za 350,970 talarów, w ogóle za 8.318,463 talarów. Przemysł czynny, w 1843. r. było: machin parowych 74 o sile 1,371 koni, z tych 51 machin użytych było do kopalni; 505 fryszerek żelaza, 11 hamerni miedzi, 27 fabryk wyrobów chemicznych, 3 rafinerye cukru, 89 potażarni, 14 hut szkła, 1889 młynów (1447 wodnych, 332 wiatraków, 103 z maneżami i 7 parowych), 637 młynów olejnych, 67 foluszowych, 145 garbarskich, 149 tartaków, 83 papierni, 84 przędzalni wełny z 8718 warsztatami, 1 przędzalnia lnu z 1392 warsztatami, 132 warsztatów do wyrobów jedwabnych, 30338 warsztatów do płótna, 231 warsztatów do pończoch, 960 warsztatów szmuklerskich, 51 drukarni z 97 prasami, 1677 browarów, 887 dystylarni. Ludność zajmująca się przemysłem wynosiła w tymże roku 379,921 dusz. Handel czynny. Zakłady naukowe w 1843. r. 1894 szkół początkowych z 2236 nauczycielami i ochmistrzyniami, 32 szkół wyższych męzkich z 59 nauczycielami i 1506 uczniami, 12 szkół wyższych żeńskich, 7 szkół miejskich, 7 progimnazyów, 11 gimnazyów, 4 szkoły normalne początkowe i wszechnica w Münster. Prowincya dzieli się na 3 rejencye: Münsterską, Mindeńską i Arensbergską. Zawiera 98 miast z ludnością 317061 m. 2) Okolica Niemiec, w któréj się mieści terytoryum położone między Renem i Wezerą, od Niższéj-Saksonii do Niderlandów. Tworzyła dawniéj jeden z cyrkułów państwa Niemieckiego i została królestwem t. n., które Napoleon nadał swemu bratu Hieronimowi, w 1813. r. wkrótce po bitwie Lipskiéj.

WESTFALSKA BRAMA, nazwisko przerwy pasma gór, przez którą rz. Wezera przepływa na płd. od Münden i pomiędzy dwoma górami zwanemi Jakobsberg na pr. brz. i Wittekindberg na l. brz., wysokich na 125 metrów.

WESTPOINT, Mm. w Stanach Zjednoczonych, o 93 w. od New-Yorku, w państwie t. n., nad rz. Hudson. Szkoła związkowa wojskowa (United-States-military-Academy).

WESTPORT, 1) Mm. w Irlandyi, w hrb. Mayo, garnizonowe, o 14 w. ku płd.-zach. od Castlebar, nad zatoką Clew; 4,428 m. Port handlowy. Wywóz płótna, masła, wędlin i zboża. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Massachussets, w hrb. Bristolskiém, o 39 w. ku płd. od Taunton, nad rz. Buzzard's-Bay; 2,820 m.

WESTRAY, wyspa w Szkocyi, jedna z Orkad na płn.-wsch. od Pomony. Rozległość 14 mil kw. angiel.; 2,000 m. Rybołowstwo. Fabryka sody warek.

WESZPRYM, 1) Mm. w Węgrzech, stołeczne żupaństwa t. n., o 97 w. na płd.-zach. od Budy, nad rz. Sed; 9,079 m. Siedlisko biskupa. Kolegium i gimnazyum Pijarów. Seminaryum biskupie. Zbiór wina. Jarmarki walne na zboże. Dawny zamek feudalny albo cytadela. 2) Żupaństwo w Węgrzech, stol. Weszprim i Papa. Rozległość 74,4 mil kw. niem. Ludność 237,600 m. po większéj części Węgrów. Przemysł rolniczy i chów bydła, mianowicie wieprzy i baranów. Zawiera 19 miasteczek i 165 wsi.

WETHERBY, Mm. w Anglii, w hrb. York, West-Riding, o 25 w. na płd.-zach. od Yorku, nad rz. Warfe; 1,500 m.

WETHERSFIELD, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Connecticut, o 6 w. ku płd. od Hartford, nad rz. Connecticut; 3,824 m.

WETLER, 1) jezioro w Szwecyi, pomiędzy lanami Skarborg, Linköping i Jonköping, zlew morza Baltyckiego pod Motala. Rozległość 34,35 mil kw. niem. Wysokość 88 metrów, głębokość 142 metrów. Łączy się pięknym kanałem spławnym z jeziorem Wenern. 2) Rzeka w ks. Hessen-Darmsztadzkiém, zlew Niddy pod Assenheim. Źródło pod Laubach. Od niéj przybiera nazwę okolica Wetlerau. 3) M. w ks. Hessen-Kasselskiém, w prowincyi Wyższéj Hessyi, o 13 w. od Marburga, nad rz. Wettschaft; 1,409 m. Piękne budynki dawnego opactwa założonego w 1015. r., i w którym jedna z ksień zaprowadziła w XV. wieku szkołę, która następnie stała się słynną w Hessyi. Niegdyś miasto ważne, spustoszone w czasie wojny 30-letniéj.

WETŁUGA, 1) M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Kostromskiéj. Odległe od Peters-

burga 1462 w., od Moskwy 668 w., a 333 w. od Kostromy, nad rz. Wetługą, przy ujściu rz. Neii i Kikszmy do pierwszéj; 1,770 m. Fabryka rogożek. 2) Rzeka w ces. Rossyjskiém, zlew lewy rz. Wołgi, powyżéj Kosmodemiańska, w gubernii Kazańskiéj. Źródło na zach. od Kotelnit, w gub. Wiatskiéj. Bieg 585 w. przez Wetługę.

WETTEREN, Mm. w Belgii, w Wschodniéj Flandryi, o 13 w. na zach. od Termonde, nad rz. Skaldą; 8,032 m. Fabryka płótna, wyrobów wełnianych i bawełnianych, piwa słynnego; mydlarnie, garbarnie i prochownie.

WETTIN, M. w Prusach, w prow. Saskiéj, o 37 w. na płn.-zach. od Merseburga, w cyr. Saali, nad rz. Saalą; 3,247 m. Dyrekcya górnicza (Bergamt). Zbiór tytuniu. Fabryka cykoryi, tabaki; olejarnia.

WETZLAR, M. w Prusach, w prow. Reńskiéj, o 79 w. na płn.-wsch. od Koblenz, nad rz. Lahn, przy jéj zlewie z Dille; 5,413 m.

WEVELINGHOVEN, M. w Prusach, w prow. Reńskiéj, nad rzeką Erft; 1782 m. Przędzalnie bawełny.

WEVELGHEM, W. w Belgii, w Zach. Flandryi, o 5 w. na płd.-zach. od Courtrai; 3,709 m. Grępplarnie lnu. Handel lnem.

WEWELSFLETH, W. w Danii, w ks. Holsztyńskiém, na płn. od Glückstadt, nad rz. Stören, przy jéj ujściu; 1,100 m. Komora. Warsztaty statków. Dystylarnie, browary, piekarnie. Port.

WEXFORD, 1) Mm. w Irlandyi, stoł. hrabstwa t. n., o 107 w. ku płd.-zach. od Dublina, przy ujściu Slaney do zatoki Wexfordzkiéj; 10,676 m. Fabryka tkanin wełnianych. Założone przez Duńczyków w IX. wieku; było stolicą Wielkiéj komandoryi zakonu św. Jana w królestwie. 2) Hrabstwo w Irlandyi, stol. Wexford. Rozległość 530888 akrów. Ludność 202,033 m., 29923 domów mieszkalnych, 32,856 rodzin, z których 21,465 zajmujących się rolnictwem, a 3,155 rzemiosłami i przemysłem. Grunt górzysty. Uprawa wydoskonalona. Obfite zbiory kartofli, rzepy i rzepaku. Fabryka wyrobów żelaznych, płótna i tkanin wełnianych. Dzieli się na 8 baronij i 148 parafij. Wybiera 2 deputowanych.

WEXIO, 1) M. w Szwecyi, stoł. lanu t. n., o 410 w. od Stockholmu; 2,200 m. Siedlisko biskupa ewangelickiego. Gimnazyum albo szkoła katedralna. 2) Kronberg-W..., Södra-Smaland, lan w Szwecyi, stol. Wexio. Rozległość 86,1 mil kw. szwedz. Ludność 121,454 m. Uprawa ziemiopłodów niewystarczająca. Chów bydła. Eksploatacya i fabrykacya żelaza. Fabryka tkanin wełnianych, płótna; papiernie, cegielnie. Handel drzewem, deskami, żelazem. Dzieli się na 6 härad, 4 fogderi i 86 parafij.

WEY, rzeka w Anglii, zlew prawy Tamizy pod Weybridge. Źródło pod Alton. Bieg około 66 w. Spławna od Godalming.

WEYERSHEIM, W. we Francyi, w dep. Niższego Renu, o 16 w. na płn. od Strasburga, nad rz. Zorn; 2,125 m. Olejarnie.

WEYMOUTH, 1) Mm. w Anglii, w hrb. Dorset, o 16 w. ku płd. od Dorchester, nad piękną zatoką kanału Manchy utworzonéj przez ujście rz. Wey, naprzeciw rz. Melecombe-Regis; 3,000 m. Komora. Kąpiele morskie uczęszczane. Warsztaty okrętowe. Fabryka żagli i wyrobów powroźniczych. Wywóz gliny na fajki, cementu rzymskiego, cegły, dachówek, kamieni portlandzkich, zboża i mąki. Port handlowy. Komunikacya statkami parowemi z wyspą Jersey. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Massachussets, o 16 w. na płd. od Bostonu; 3,738 m. Fabryka serów.

WEZENBERG, Mm. w ces. Rossyjskiém, w gub. Estlandzkiéj. Leży pod 59° 21' płn. szer., a 44° 2' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 275 w., od Moskwy 938 w.; 1,192 m. w 1851. r.

WEZERA, rzeka w Niemczech, zlew mr. Niemieckiego pod Bremerhafen, w ks. Hanowerskiém. Bierze początek pod Minden, w ks. Hanowerskiém, z połączenia Werry i Fuldy. Płynie przez Hameln, Minden, Nienburg i Bremę. Wysokość pod Minden 137 metrów, szerokość 150 metrów, powyżéj Bremy 217 metr., pod Bremerhafen 10000 metrów. Rozległość jéj kotliny 48000 w. kw. Główniejsze zlewy z pr. strony: Aller i Wümme; z l. str. Diemmel, Werra i Hunte. Na płd. od Minden, Wezera utworzyła sobie przejście przez małe pasmo góry, i ta szyja zowie się Bramą Westfalii.

WEZIKON, W. w Szwajcaryi, w kantonie Zurychskim, o 6 w. ku płn. od Grüningen, nad jeziorem t. n.; 3,289 m.

WEZUWIUSZ, VESUVIO, góra wulkaniczna, w król. Neapolitańskiém, o 9 w. ku płd.-wsch. od miasta i odnogi Neapolu. Perymetr góry u podstawy 45 w., rozwój krateru około 2 w., wysokość od najwyższego szczytu 1042 metr., od podstawy ostrokręgu popiołów 721 metrów. Massa Wezuwiusza przedstawia duże góry, Ottojano najwyższa, na szczycie któréj jest krater. Najdawniejszy wybuch o którym wiadomo, odnosi się do 79. r. Ery chrześciańskiéj, w czasie którego zginął Pliniusz naturalista i zburzone zostały miasta Pompeja, Herku-

lanum i Stabia. Odtąd mniemano że wygasł, gdy od połowy XVIII. stulecia to zjawisko powtarzało się dość często i naliczono w tym przeciągu czasu 49 główniejszych wybuchów. Po długiéj przerwie znów się upowszechniło zdanie, iż nie należało się obawiać nowych. W 1611. r. góra była zamieszkaną prawie do samego szczytu i zauważano w kraterze roślinność i stawy; ale odtąd wulkan objawił się kilkanaście razy w okropny sposób, że nie przestał być w pełnéj czynności. Po wybuchu w 79. r., który sprawił tak wielkie spustoszenie, najpamiętniejsze wybuchy Wezuwiusza miały miejsce w latach 472., 1779., 1794. i 1819., zasługują także na wzmiankę wydarzone w latach 1834. i 1839. Równie jak w wybuchach Etny lawa wypływała czasami tworząc otwory w ścianach góry. Poniżéj domku pustelniczego będącego na granicy roślinności, pochyłości Wezuwiusza odznaczają się obfitemi winnicami, z pomiędzy których najcelniejsza jest dostarczająca wina zwanego Lacrima-Christi.

WĘGLANKA, mała rzeka w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Opoczyńskim, na zachód Końskich, w okolicach wsi Bedlno i Kazanów; płynie na płn. i wpada do l. brz. rz. Drzewiczki pod Opocznem, ubiegłszy mil 4.

WĘGLÓW, zakład prywatny hutniczy żelaza, w król. Polskiém, gub. Radomskiéj, pow. Opoczyńskim. Posiada 1 kuźnicę i w 1838. r. produkował 800 centnarów żelaza kutego rocznie.

WĘGRÓW, Mm. w król. Polskiém, gub. Lubelskiéj, pow. Siedleckim, o 28 w. ku płn.-zach. od Siedlec, nad rz. Liwcem; 4,080 m. Posiada rynek brukowany, kościół reformowany, kościół i klasztor XX. Reformatów założony r. 1676. przez Jana Dobrogosta Krasińskiego, referendarza koronnego; księża Bartoszkowie czyli komuniści mając kościół i klasztor, utrzymywali seminaryum i szkoły. Kościół reformowany wzniesiony został przez Kiszków; tu w r. 1565. w grudniu, kalwini litewscy i małopolscy odbyli synod, któremu przewodniczył Filipowski Hieronim; powtórnie znów w r. 1780. Jan Kiszka, krajczy litewski, Aryanin, koło r. 1570. założył drukarnię i szkołę, z któréj wielu znakomitych obywateli wyszło. Piotr z Goniącza był tu pastorem gminy aryańskiéj. Po zgonie Kiszki, to miasto przeszło na małoletniego Bogusława Radziwiłła; opiekun jego Krzysztof Radziwiłł, wojewoda Wileński, wymurował tu kościół kalwiński w r. 1634., bo ta gmina zabrany oddać musiała katolikom r. 1630. Bogusław Radziwiłł w roku 1650. doszedłszy pełnoletności i objąwszy majątek, przyrzekł wszystkim nowym osadnikom jakiegokolwiek wyznania chrześciańskiego, wszelkie bezpieczeństwo majątku i życia. Od r. 1653 Warszawscy ewangelicy tu zjeżdżali się dla odprawiania nabożeństwa swojego. W r. 1664. Radziwiłł sprzedał miasto Krasińskiemu, i zaczęto wkrótce prześladować ewangelików. W r. 1678. tutejsi fanatyczni Franciszkanie podpalili kościół kalwiński, który całkiem zgorzał. Witwicki, biskup Łucki, długo przeszkadzał jego odbudowaniu; aż dopiero w r. 1689. Krasiński, wojewoda Płocki, zniósł zakaz biskupi i zasłaniał gminę ewangelicką od prześladowania. W r. 1703. August II. na początku czerwca tutaj przebywał. Tu w r. 1733. książę Wiśniowiecki pod Pragą pobity, połączył się z Rossyanami idącemi na pomoc Augustowi III.

WĘGRY, UNGARN, MAGYAR-ORSZAG, królestwo należące do państwa Austryackiego, stolica Buda. Leży między 44° 43' 25" i 49° 34' 45" szer. płn., a 12° 4' 0" i 22° 41' 2" dłg. wsch. Obejmuje dawne królestwo Węgierskie i królestwa Kroacyi i Slawonii. Graniczy na płn. z Morawią i Galicyą, na wsch. z Galicyą, Siedmiogrodem i z pograniczem wojskowém; na płd. z pograniczem wojskowém i odnogą Quarnero; na zach. z Illiryą, Styryą, Niższą Austryą i z częścią Morawii. Rozległość 4185 mil kw. niem. Ludność 11,138,942 m. Węgry mogą być uważane jako rozległa równina otoczona, wyjąwszy od płd., górami należącemi z l. str. do Dunaju, do systemu Karpatów, a z prawéj do systemu Alpejskiego. Karpaty ciągną się w łuk na płn., i stanowią pochyłość kraju ku płd. Ten łańcuch dzieli się na kilka grupp, z których pierwsza od zach. na wsch. Małe Karpaty albo góry Białe, ciągną się od Dunaju blisko Prezburga i dążą ku płn.-wsch. do Wetterlinga. Pomiędzy źródłami Dunajca, Popradu, Waagu i Arwy, wznoszą się Tatry albo Karpaty środkowe, najwyższe szczyty systemu Węgier, dochodzące do 2598 metrów wysokości w Eisthalperiz. Z téj massy, główna gałęź rozciąga się ku płd. aż pod Budę, pokrywając swemi odnogami całą płn. część terrytoryum. Na wsch. gór Tatrów ciągną się Beskidy albo Wschodnie Karpaty, stanowiące po większéj części granicę od strony Galicyi, i których szczyty mniéj wyniesione i ściany zaokrąglone, zniżają się łagodnemi pochyłościami do płaszczyzn. Z pomiędzy gałęzi, które się oddzielają, najznakomitsze jest Hegyallya, słynna przez swe winnice. Granica wsch. otoczona jest odnogami Karpat Siedmiogrodzkich, niknących na krańcach równin środko-

wych. Góry Węgier z drugiéj strony Dunaju, należące do systemu Alpejskiego, są w kierunku płd. idąc do Prezburga. Leitha, gałęź Alp Noryckich, a na płd. tego łańcucha góry Bakonywald, oddzielające koryto Drawy od Sawy, kończące się pod nazwą Fraska. Góra naprzeciw ujścia Cissy. Alpy Juliańskie pokrywają część Kroacyi i Węgier. Doliny na pochyłościach Karpatów są liczne i malownicze; dolina Waag najrozleglejsza ze wszystkich, ma około 320 w. długości. Doliny Drawy i Sawy na płd.-zach. zasługują na wzmiankę. Z płaszczyzn Wyższych Węgier są znakomitsze: na obu pobrzeżach Dunaju, naprzeciw drogi jaką sobie toruje taż rzeka między górą Leithy i gałęzią Karpatów, i płaszczyzna Niższych Węgier, obejmująca całą środkową część kraju; ta ostatnia ma około 1700 mil kw. niem. powierzchni, i nie przedstawia ani jednéj wyniosłości naturalnéj nad 30 metrów nad poziom Dunaju; wysokość jéj średnia wynosi 110 metrów, a pochyłość od płn. ku płd. zaledwie 0,12 metr. na wiorstę. W niektórych częściach ma grunt nadzwyczajnie żyzny, ale w innych przedstawia widownię prawdziwych pustyni, składających się z bagnisk niedostępnych, zarośli i piasków, i w których nie znajdzie się kamienia średniéj wielkości. Węgry stykają się z morskiém pobrzeżem 43 w. ciągnącém się nad odnogą Quarnero, oprócz tego punktu nie mającego żadnéj ważności pod względem hydrograficznym, i obwodu płn. oblanego Poprądem zlewem Wisły, cały kraj leży w kotlinie Dunaju. Główniejsze rzeki oprócz Dunaju są: zlewy téj rzeki Cissa i jéj podzlew Maros, Waag, Neitra, Gran i Eipel do l. brz.; Drawa, Sawa i Rab do pr. brz. W Węgrzech są dwa największe jeziora w Europie: Neusiedl i Balaton. Oprócz nich wiele jest stawów stojącéj wody, koryta rzek Körös i Cissy przepływają przez te bagna, których rozległość wynosi przynajmniéj 6305 w. kw. W Węgrzech można rozróżnić zmiany klimatu, to jest: klimat Karpatów i płaszczyzny płn., który jest najzimniejszy, klimat wielkiéj płaszczyzny najgorętszy, i klimat pr. brz. Dunaju pośredni. Temperatura średnia w Budzie jest +8° R., a na wielkiéj płaszczyznie +10° R. Flora Węgierska obejmuje wszystkie rośliny europejskie, począwszy od mchu islandzkiego, który zbierają w Karpatach, aż do ryżu i bawełny uprawianych z pomyślnym skutkiem w banacie, oraz drzew oliwnych rosnących w obwodzie nadmorskim. Góry a mianowicie Karpaty, są pokryte pięknemi lasami; znajdują się tam rozległe lasy dębowe i brzozowe w dolinach i na płaszczyznach Drawy i Sawy. Wielka płaszczyzna w ogólności nie ma drzewa. Wilki, lisy, ostrowidze, dzikie koty i dziki, są głównemi zwierzętami drapieżnemi w Węgrzech. Z pomiędzy gatunku psów jest rasa tak zwanych wilczych psów. Zwierzyny podostatkiem. Z ptaków różne gatunki orłów i sępów, czapli, kuropatw i bażantów. Wszystkie rzeki są rybne, jesiotry poławiają się prawie wszędzie. Żadna okolica Europy nie obfituje w taką ilość pijawek dobrego gatunku jak Węgry, dla tego też stanowią ważny przedmiot handlu wywozowego. Z królestwa mineralnego: znajdują się prawie wszystkie metale, lecz głównie w grupie środkowéj trachytycznéj płn.-zach. złoto w Szemnitz, w Königsbergu i Telke-Banya; srebro, ołów, miedź, siarka i arszenik zmieszane ze złotem w tychże samych kopalniach; siarka w massie w Radoboi, w Kroacyi; ałun i kobalt w pewnéj ilości na płn.; żelazo w wielu okolicach, lecz w niedostatecznéj ilości na potrzeby; węgiel przy granicy Siedmiogrodu; sól na płn. Węgier i Kroacyi. Znajdują się tu także drogie kamienie, a mianowicie opale pięknéj wody. W żadnym kraju europejskim nie masz takiéj mieszaniny plemion jak w Węgrzech. Na 12,000 000 m. w 1848. r. liczono: 5,262,000 Madziarów, 2,056,000 Słowaków, 1,622,000 Kroatów, 1,114,000 Niemców, 1,106 000 Wołochów, 531,000 Rusinów i 312,000 Żydów. Magyary, naród przybyły z Azyi do Europy w IX. stuleciu, osiadły w Węgrzech w skutku podbojów, zamieszkują żyzne okolice środkowych Węgier; pomiędzy Sławianami, Niemcami i Wołochami, którym przypadły w udziale okolice mniéj żyzne i górzyste. Do tego plemienia należy policzyć Kumanów i Jazygów, osiadłych nad brzegami Dunaju i Cissy. W żadném żupaństwie nie znajdzie się samych Magyarów, oprócz w obwodach Kumanów i Jazygów. Żupaństwo, w którém jest najmniéj mieszaniny narodowości, jest Csongradzkie. W 3 żupaństwach składają prawie całą ludność, w 23 są w większości, a w 17 stanowią mniejszość. Z pomiędzy licznych gałęzi plemienia Sławiańskiego, odznaczają się Słowaki na płn.-zach., zamieszkujący wyłącznie żupaństwa Arwy, Sohl i Trenczyńskie, tworzą większość ludności w 9 innych żupaństwach, i napotkać ich można lecz w mniejszości w 23 innych; Rusini na płn.-wsch., dokąd przybyli z Galicyi do żupaństw górzystych Karpatów, gdzie składają przynajmniéj $^1/_{10}$ ludności. Wendowie niewłaściwie zwani Wandalami, na wsch. żupaństw: Eisenburg, Simeg i Szalad; Kroaci albo Sławiano-Horwaci, w większéj części

Kroacyi, w Slawonii i na płd. właściwych Węgier; Niemcy zamieszkują na płaszczyznie Zips i w żupańskach: Wieselburg, Ödenburg i Eisenburg, w miastach a mianowicie w górniczych, lecz w mniejszéj liczbie jak gdzieindziéj w Kroacyi, Slawonii i w pograniczu wojskowém. Wołosi, Rumani, potomkowie Daków i osadników Rzymskich, znajdują się głównie w pograniczu wojskowém; Włosi w obwodzie nadmorskim. Żydzi w miastach i w większéj liczbie jak gdzieindziéj w żupańskach: Krasso, Sohl, Gömör, Honth i t. p. Wyjątkowo Cyganie uprawiają ziemię w niektórych okolicach Węgier. Ludność dzieli się na szlachtę, mieszczan i chłopów. Szlachta składa się głównie z Magyarów, którzy są właścicielami albo posiadaczami feudalnemi ziemi. W 1837 r. było w Węgrzech miast 61, z których miasto Peszt liczy 60,000 m., 4 miast przeszło po 30,000 m., 2 po 20,000 m. i 16 po 10,000 m.; 751 miasteczek i 11706 wsi z 1307172 domami mieszkalnemi. Ludność dzieli się na 7,149,600 katolików rzymskich, 982,600 prawosławnych, 1,264,700 unitów, 8,300 ormian, 2,282,400 ewangelików i 312,400 żydów. Rolnictwo jest głównem zajęciem mieszkańców. Ziemia urodzajna dzieli się w tym sposobie: ziemi uprawnéj 4897220 joch, ogrodów 639000 joch, winnic 911200 joch, łąk i pastwisk 7715230 joch, jezior 850000 joch, lasów 8942740 joch. Zboża niedostatek na płn., lecz w nadmiarze w reszcie kraju; jęczmień i owies rodzą się obficie na płn., a na płd. uprawiają mais, proso i ryż. Uprawiają także w Węgrzech konopie, len, szafran, owies, kartofle, wyborny tytuń, którego wywożą około 125000 cent. metr., arbuzy ważące do 30 funtów, rośliny farbierskie, wszelkie owoce i winogrona. Z pomiędzy win poszukiwanych wino Tokajskie, wina czerwone z pod Budy, Pösing, Soxö, Mirkoles, Neustadt; wina białe z Somlys i Neszmely. Węgry obfitują w najpiękniejsze łąki; znajdują się też piękne stada bydła rogatego, koni średniego wzrostu lecz zdatnych do pracy, osłów, mułów, mnóstwo wieprzy i około 20,000,000 owiec, których rassa poprawioną została przez krzyżowanie z merynosami. Przemysł rękodzielniczy małoznaczący. Węgry prowadzą głównie handel z innemi krajami monarchii Austryackiéj. W 1841. r. wywóz płodów z Węgier i Siedmiogrodu do innych części cesarstwa wynosił wartości rubli sr. 7,709,670, z których wywieziono do Niższéj Austryi za rub. sr. 5,146,095, do Morawii i Szląska za rub. sr. 1,486,852, do Styryi i Illiryi za rub. sr. 344,859, a do Galicyi za rub. sr. 344,864. Wartość wprowadzonych towarów do Węgier i Siedmiogrodu wynosiła 6,361,639 rub. sr. Wywóz bezpośredni z Węgier za granicę wynosił tylko wartość rub. sr. 1,235,447, a wprowadzone towary oszacowano na 1,414,463 rub. sr. Wywóz Węgier składa się z ziemiopłodów, z bydła i owiec, oraz z płodów kopalni. Węgry mają tylko 1 port morski Fiume. Eksploatacya minerałów po rolnictwie stanowi główną zamożność kraju. W 1837. roku wydobyto złota 2419 mark, miedzi 37928 cent., ołowiu 14942 cent., cynku 1717 cent., antymonu 4350 cent., żelaza 295393 cent., ałunu 12301 cent., kobaltu 2082 cent., węgli około 1800000 cent. Węgry mają cztery główne drogi komunikacyjne: 1-szą w kierunku do Polski i Wisły przez Jabłonkę i Bartfeld, 2-gą ku Wyższemu Dunajowi, 3-cią z biegiem téj rzeki ku mr. Czarnemu i Turcyi, a 4-tą wzdłuż Sawy i Kulpy ku Adryatykowi. Główną drogę przewozu stanowi Dunaj i jego zlewy; kilka kanałów ułatwia komunikacyę; drogi są dotąd nieliczne. Religia katolicka liczy 3 arcybiskupów i 14 biskupów; arcybiskup Granu jest prymasem królestwa; grecy prawosławni mają 1 arcybiskupa w Karłowicach i 6 biskupów a unici 4 biskupów; reformowani mają 8 intendentur albo prezesów zborów; żydzi mają 200 synagog w kraju, a od 1840. r. są przypuszczeni do tychże praw co i inni mieszkańcy. Zakłady wychowania publicznego w Węgrzech zostają pod zarządem gmin i miast, nie zaś pod zarządem administracyi centralnéj. Jest uniwersytet w Peszcie, kolegia albo licea katolickie w Agram, Kaschau, Grosswardein, Presburgu, Rab i Erlau; licea ewangelickie w Presburgu, Oedenburgu, Käsmarku, Eperies, Raab, Debreczynie, Saros-Patak i w Papie, z fakultetami prawa, nauk i literatury; w Szemnitz i w Presburgu są szkoły rządowe górnicze. Z zakładów początkowych jest 67 gimnazyów katolickich, a 13 gimnazyów reformowanych. W każdéj wiosce jest szkoła, oprócz tego jest 24 seminaryów katolickich i greckich i 14 szkół wojskowych.

WĘGRZEC, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Krakowskim. Komora celna.

WHARNSIDE, góra w Anglii, w hrb. Yorku. Wysóka na 754 metrów. Jedna z najwyższych w królestwie.

WHEELING, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w Wirginii, o 92 w. na płd.-zach. od Pittsburga, nad rz. Ohio, przy jéj spływie z Wheeling-Creek; 7,885 m. Warsztaty okrętowe. Port handlowy, bardzo czynny.

WHILBY, Mm. w Anglii, w hrb. i o 67 w. na płn.-wsch. od Yorku, przy ujściu rz. Esk do mr. Niemieckiego; 9,975 m. Eksploatacya ałunu dawniéj ważniejsza. Warsztaty statków. Fabryka płótna żaglowego. Port bezpieczny, lecz z trudnym przystępem. Wywóz ałunu, kamieni budulcowych, masła i wędlin. Handel z Baltykiem i Ameryką. Rozwaliny bogatego opactwa z VII. stulecia.

WHITCHURCH, 1) Mm. w Anglii, w hrb. Hants, o 19 w. ku płn. od Winchester, nad rzeką Teste; 1,673 m. 2) Blanchminster-Whitchurch, Mm. w Anglii, w hrabstwie i o 35 w. ku płn. od Shrewsbury; 5,819 m. Zbiór chmielu. Fabryka drożdży i wyrobów powroźniczych.

WHITEFIELD, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Maine, o 24 w. na płn. od Wiscasset, nad rz. Sheepscot; 2,150 m.

WHITEHALL, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-York, o 112 w. na płn. od Albany, nad jeziorem Champlain; 3,813 m. Handel kwitnący.

WHITEHAVEN, Mm. w Anglii, w hrb. Kumberland, o 56 w. na płd.-zach. od Carlisle, nad zatoką mr. Irlandskiego; 11,393 m. Szkoła bezpłatna żeglugi. Dom roboczy dla ubogich. Dom poprawczy. Komora. Zakład kąpieli morskich. Kopalnie węgli, jedne z najbogatszych w Anglii. Kopalnie żelaza. Fabryka płótna żaglowego, nici, kotwic, farb, gwoździ; papiernie, mydlarnie, gisernie żelaza i spiżu. Warsztaty okrętowe. Port. Handel bardzo czynny i rozgałęziony. Whitehaven było wioską mającą 6 domów za czasów królowéj Elżbiety, i winno swoje obecne znaczenie eksploatacyi kopalni węgla, odkrytych następnie w okolicach.

WHITE, 1) Mountains-W..., pasmo gór w Stanach Zjednoczonych, w płn. części New-Hampshire, najwyższy szczyt Washington (2078 metr). 2) River-W..., rzeka w Stanach Zjednoczonych, w pań. Indyana, zlew rzeki Wabush pod 30° 27' szer. płn. Początek przy spływie dwóch odnóg zach. i wsch. t. n., o 17 w. ku płn.-zach. od Washingtonu. Bieg około 57 w. Bieg odnogi zach. najdłuższéj z dwóch, od jéj źródła pod Jacksonborough aż do spływu, wynosi 377 w.

WHITHORN, Mm. w Szkocyi, o 17 w. na płd. od Wigton, nad zatoką Wigton; 1,513 m. Rozległe kopalnie marmurów i gliny. Wielkie garbarnie. Port bezpieczny. Stacya pakebotów z różnych stanowisk królestwa. Szczątki katedry biskupiéj założonéj w IV. wieku.

WIATKA, 1) M. w ces. Rossyjskiém, stołeczne gubernii t. n., powiatowe. Oddalone o 1475 w. na płd.-wsch. od Petersburga, a 959 w. od Moskwy, nad rzeką Wiatką przy jéj spływie z Klinówką; 10,958 m. Sąd kryminalny i apelacyjny. Stolica eparchii prawosławnéj Wiatskiéj i Słobodskiéj. Gimnazyum. Mydlarnie, garbarnie. Handel zbożem, lnem, olejem, sadłem, miodem, woskiem. 2) Rzeka w ces. Rossyjskiém, zlew prawy rzeki Kamy pod Mamaditsze. Źródło na płn. od Glasow. Bieg około 900 w. przez Wiatkę. Spławna na 860 wiorst.

WIATSKA gubernia, w ces. Rossyjskiém, stoł. Wiatka. Rozległość 147565 w. kwad. Ludność 1,662,800 m. Terytoryum bagniste w wielu okolicach lecz przytém lesiste. Uprawa ziemiopłodów, lnu, konopi, jarzyn. Chów bydła stanowi główną zamożność mieszkańców. Wywóz potażu, zboża, skór, drzewa masztowego i budulcowego. Dzieli się na 10 powiatów.

WIAZMA, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Smoleńskiéj. Leży pod 53° 13' płn. szer., a 51° 57' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 779 w., od Moskwy 227 w., a od Smoleńska 163 w., nad rz. Wiazemką; 10,788 m. Fabryka słynnych pierników. Handel znaczny zbożem, lnem i konopiami.

WIAZNIKI, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Włodzimierskiéj. Leży pod 56° 15' płn. szer., a 59° 50' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 953 w., od Moskwy 276 w., a 106 w. od Włodzimierza, nad rz. Kliazmą; 3,543 m. Fabryka płótna; garbarnie.

WIBORG, 1) M. w Danii, stoł. sztyftu t. n., o 400 w. na płn.-zach. od Kopenhagi, nad jeziorem t. n. zlewającém się do Guden; 5,500 m. Siedlisko biskupa ewangelickiego. Miejsce zgromadzenia stanów prowincyonalnych Jutlandyi. Sąd apelacyjny (Lands-Over-Ret). Dom karny. Przemysł rolniczy. Dystylarnia, fabryka tytuniu. Katedra z XI. wieku. Przypuszczają że było Cimbrisbergą, stolicą Cymbrów. 2) Sztyft, prowincya w Danii, w Jutlandyi, stoł. Wiborg. Rozległość 48 mil kwad. niem. Ludność 50,685 m. Terytoryum płaskie. Przemysł rolniczy i chów bydła. Zawiera tylko jeden amt t. n. 3) Wiborg, po fińsku Sammen-Linna, M. w W. ks. Finlandzkiém, stoł. lanu t. n., o 168 w. na płn.-zach. od Petersburga, nad zatoką odnogi Finlandzkiéj; 4,000 m. Szpital wojskowy. Gimnazyum. Port dla małych statków. Handel czynny. 4) Lan, prowincya w Finlandyi, nad odnogą Finlandzką, stoł. Wiborg. Rozległość 43395 w. Ludność 249,217 m. Dzieli się na 6 okręgów.

WICENZA, 1) M. w król. Lombardzko-Weneckiém, w gubernii Weneckiéj, o 80 w. na zach. od Wenecyi, nad rz. Bachiglione; 33,100 m. Siedlisko biskupa sufragana Wenecyi. Trybunał I. instancyi. Liceum. Dwa gimnazya. Seminaryum biskupie. Biblioteka publiczna zwana Bertoliana (50000 tomów). Dom roboczy. Przemysł czynny, przędzalnie jedwabiu, fabryka wyrobów jedwabnych, cenionych wyrobów fajansowych i zwyczajnéj porcelany. Wywóz jarzyn, owoców i mięsa do Wenecyi. Miasto otoczone podwójnym obwodem murów i obronne starą warownią. Jedno z najpiękniejszych miast w Wyższych Włoszech i które winno część swoich głównych budowli Palladiowi, który się w niém urodził. Godne uwagi są: ratusz (Palazzo della Ragione), katedra, kościół Santa-Corona, opera i mnóstwo budowli i pałaców prywatnych. Są trzy mosty i kilka szczątków budynków rzymskich. Miasto wielce starożytne, rozszerzone przez Gallów Senońskich w 392. r. przed narodzeniem Jezusa Chrystusa. Podniesione do rzędu miasta i Rzplitéj przez Rzymian, utraciło wiele na swéj wielkości po upadku pań. Rzymskiego. 2) Delegacya, prowincya w król. Lombardzko-Weneckiém, stol. Wicenza. Rozległość 52,72 mil kw. niem. Ludność 332,754 m. Terytoryum bardzo żyzne w dolinach Alp Retyckich i na równinie płd. Uprawa zboża, maisu, ryżu, konopi. Zbiór dobrego wina. Chów znakomity bydła. Zbiór ważny jedwabiu. Kopalnie srebra i żelaza. Kopalnie marmuru. Przędzalnie jedwabiu i fabryka wyrobów jedwabnych, sukna i płótna. Dzieli się na 13 dystryktów i 131 gmin. Zawiera 4 miasta, 14 miasteczek i 169 wsi.

WICK, Mm. w Szkocyi, stoł. hrb. Caithness, o 350 w. ku płn. od Edymburga, nad mr. Niemieckiém, przy ujściu rz. Wick; 5,522 m. Więzienie. Komora. Warzelnie soli. Port. Rybołowstwo. Zamek Ackergill-Tower, dawna rezydencya rodziny Keith.

WICKLOW, 1) Mm. w Irlandyi, stoł. hrabstwa t. n., o 51 w. na płd. od Dublina, nad rz. Eitrim, przy jéj zlewie do mr. Irlandzkiego; 2,472 m. Mały port. 2) Hrabstwo w Irlandyi, nad mr. Irlandzkiém, stol. Wicklow. Rozległość 494704 akrów, z których 94000 akrów gór i bagnisk. Ludność 126,134 m., 19,970 rodzin, z których 14,649 zajmujących się rolnictwem, a 3,148 rękodziełami i przemysłem, 18,412 domów mieszkalnych. Terytoryum górzyste, którego punkt najwyższy Lugnaquilla (1012 metrów). Rozległe kopalnie torfu. Ziemia mało żyzna. Lasy dębowe. Chów owiec i wieprzy. Dzieli się na 8 baronij i 62 parafij.

WIDAWA, M. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, pow. Sieradzkim, o 26 w. ku płd.-wsch. od Sieradza, nad rzeką Widawką; 1,510 m. Ma 12 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy. Założone w r. 1390. Jest tu kościół i klasztor Bernardynów; tu poczynają się bagna po obu brzegach rz. Warty aż do Pyzdr.

WIDAWKA lub GRABIA, rzeczka w król. Polskiém, ma źródła na wzgórzach pod wsią Kodrębia, w okręgu Radomskim, płynie pod miastami: Kamieńcem, Szczercowem i poniżéj wsi Tuszyna, wpada do Warty ubiegłszy mil 11. Nie jest spławną. Od Korcowa gdzie jest najbliższą Luciąży, aż do ujścia, spadek jéj nie przenosi stóp 40. Widawka pod wsią Roguzna przyjmuje do siebie rzeczkę Grabówkę. 2) Widawka, Wejde, rzeczka w Szląsku Pruskim, wypływa na wzgórzach pomiędzy górą Twardą a Sycowem ciągnących się, płynie w kierunku płd. aż do Namysłowa, ztąd skręca się na zach., oblewa Bierutów, Psiepole i między Wrocławiem a Wrazem pod wsią Banowicami wpada do Odry z pr. str. Przyjmuje z l. str. Olszę, a z pr. Miniskę.

WIDDERN, M. w król. Wirtembergskiém, o 18 w. ku płn.-wsch. od Neckarsulm, nad rzeką Jaxt; 1,238 m. To miasto należy w $^{19}/_{32}$ częściach do W. księstwa Badeńskiego a reszta do Würtembergu.

WIDDIN, M. w Turcyi europejskiéj, w Bulgaryi, o 697 w. na płn.-zach. od Konstantynopola, nad rz. Dunajem; 25,000 m. Twierdza jedna z najważniejszych w państwie. Siedlisko arcybiskupa greckiego. Handel solą, zbożem, winami. Zdobyte przez Turków w 1639. r. od Austryaków.

WIDZY, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Kowieńskiéj, o 123 w. od Wilna; 2,618 m.

WIEDENBRUCK, M. w Prusach, w prow. Westfalskiéj, okręgowe, o 90 w. ku płd.-zach. od Minden, nad rz. Ems; 2,686 m. Fabryka nici, tytuniu i szlafmyc.

WIEDEŃ, WIEN, M. w Europie środkowéj, stołeczne cesarstwa i arcy-księstwa Austryi, oraz Niższéj Austryi, na pr. brz. Dunaju, który się tutaj rozdziela na trzy ramiona, zwane: Gross-Donau, Kaiser-Arm albo Wasser i Wiener-Donau-Kanal (kanał Dunaju), i nad rz. Wiedeńką, do któréj spływa Währingerbach, i nad małym Döblingerbach i kanałem Neustadt. Położenie kościoła Św. Stefana w środku miasta pod 48° 12' 33" szer. płn., a 14° 2' 22" dłg. wsch. Wysokość Dunaju 156 metr.,

od podstawy obserwatoryum 169 metrów. Temperatura średnia roczna +10° 88' R., zimowa +0° 18', wiosenna +10° 43', letnia +20' 35, jesienna +10° 62', największe upały +35° 75, mrozy —23° 75'; wysokość średnia barometru 0,71,666 metr. Dzieli się na miasto (Stadt) i 34 przedmieść (Vorstädte), jako to: 2 na L. brz. kanału Dunaju na wyspie utworzonéj przez ramie téj rzeki i ramie drugiéj rzeki zwanéj Kaiser-Arm, oraz 32 przedmieść wraz z miastem na pr. brz., 12 pierwszych leży na pr. brz. rz. Wiedeńki, 20 innych na lewym brz., w kącie utworzonym przez dwa koryta. Ludność 410,947 m., w 1846. r. było 88,868 rodzin, w 1834. r. było 153,176 mężczyzn i 173,077 kobiet, w obliczeniu w 1837. r. liczono 116,017 mieszkańców z prowincyi, i 15,887 cudzoziemców; od 1801. do 1832. włącznie, liczba urodzonych dzieci wynosiła 395,262 (201,363 chłopców i 193,899 dziewcząt), czyli średnio rocznie 12.352, średnio rocznie urodzonych z nieprawego łoża wynosiła od 1828.—1832. r. włącznie 5761; liczba zmarłych od 1801.—1832 roku włącznie 443,687 (237,343 męż. i 206,344 kob.) czyli średnio rocznie 13,865. Ludność Wiednia jest po większéj części wyznania katolickiego, znajduje się tu również około 600 Greków prawosławnych, 9,000 ewangelików, 800 kalwinów i 1,600 żydów. Rezydencya cesarza i władz najwyższych państwa. Archiwum państwa i dworu (Geheime Haus Hof und Staats-Archiv), jedno z najbogatszych zbiorów dokumentów Europy, zawierające archiwa byłego cesarstwa Niemieckiego, którego korona i insygnia są zachowane w skarbcu cesarskim. Zwykła rezydencya rządu i trybunału appelacyjnego (Fürstliche Hofkanzlei) księstwa Lichtenstein. Trybunał handlowy (K. K. Merkantil und Wechselgericht). Bank narodowy. Bursa. Siedlisko arcybiskupa katolickiego metropolity biskupstw St.-Pölten i Linzu, którego dyecezya składa się z cyrkułu: Unter-dem-Mannhartsberg i Unter-dem-Wiener-Walde. Kapituła i konsystorz katolicki. Opactwo Benedyktynów zwane Szkockie (Schotten), założone przez zakonników Szkockich w 1155. r., a następnie zajęte przez Benedyktynów niemieckich od 1418. r.; 12 klasztorów męzkich i 5 żeńskich. Konsystorze i nadintendentury protestanckie i reformowane. Konsystorz izraelicki z piękną synagogą. Wszechnica założona w 1363. roku, najdawniejsza w Niemczech po Pragskiéj, z biblioteką 85000 tomów, z obserwatoryum, ogrodem botanicznym i zbiorami. Gimnazyum akademickie uniwersytetu, gimnazyum akademickie Josephstadt utrzymywane przez Pijarów, gimnazyum Szkockie, szkoła łacińska i filozofii Teresianum; 75 szkół początkowych, do których uczęszcza 30,000 uczniów, a w téj liczbie 12 szkół wyższych i szkoły elementarne politechniczne (Haupt und Realschule); 1 szkoła normalna początkowa i 3 szkoły prywatne żeńskie; instytut politechniczny założony w r. 1816. dla kształcenia młodzieży do handlu, przemysłu i budownictwa, z biblioteką 7,000 tomów i zbiorami; szkoła handlowa, szkoła rękodzielnicza, szkoła teologii protestancka i reformowana, 2 szkoły dla wykształcenia młodych księży; korpus kadetów Maryi-Teressy (Theresianum albo Theresianische Ritter-Academie) założony w r. 1745., w któréj są katedry grammatyki, języków, filozofii i prawa, z biblioteką 30000 tomów, ogrodem botanicznym, laboratoryum i z różnemi zbiorami; szkoła albo akademia Józefińska medycyny i chirurgii, dla lekarzy i chirurgów wojskowych, założona w 1785. r., z biblioteką, ogrodem botanicznym, laboratoryum i zbiorami; szkoła weterynaryi zależąca od uniwersytetu, szkoła leśnicza w Maria-Brunn, założona w 1813. r.; szkoła akademii sztuk i rysunku (Akademie der Bildenden-Künste), założona w 1705. r.; kilka szkół publicznych i śpiewu, szkoła albo konserwatoryum muzyki przyjaciół muzyki, szkoła organistów, pensyonat Theresianum dla młodéj szlachty sposobiącéj się na urzędników, pensyonat hrabiego Löwenberga założony 1732. r., pensyonat cesarski miasta (K. Stadt-Convict), alumny dyecezyalne, dom sierot (400 w mieście, 4,000 na wsiach) wychowywanych do 16 lub 18 lat, instytut głuchoniemych założony w 1799. r., szkoła dla młodych niewidomych założona w 1804. r., dom wychowania młodych panien, instytut guwernantek (Civil Mädchen-Pensionat) założony w 1786. r. Biblioteka cesarska (320000 tomów, 1300 rękopismów i 8000 inkunabułów), założona przez Maksymiliana I., a do użytku publicznego przez Karola VI. oddana. Liczne i bogate księgozbiory prywatne, oprócz już wymienionych: uniwersyteckiéj, Theresianum i akademii języków wschodnich, z których główniejsze są: biblioteka prywatna cesarska (40000 tomów), księcia Lichtenstein (40000 t.), ks. Schwarzenberga (30000 tom.), arcy-księcia Karola, książąt Esterhazy i Metternicha (każda po 20000 t.), hrabiego Schönborn-Buchheim i Serwitów (22000 tomów), Szkotów (13000 tomów), Dominikanów (10000 t.) i różnych zakładów naukowych i klasztorów. Bogate muzeum cesarskie historyi naturalnéj (K. K. Hof-Naturalien-Kabinet). Ogród bota-

niczny cesarski w Belwederze i sławny ogród botaniczny w Schönbrunn; gabinet cesarski astronomii, fizyki i mechaniki; gabinet cesarski medali i starożytności, jeden z najbogatszych w Europie (100,000 sztuk, z których 24,122 greckich, 30,902 rzymskich, 7,647 nowożytnych, 440 kameów, 1,314 odcisków, 479 mass szklannych i t. d.); gabinet cesarski starożytności egipskich; zbiór cesarski Ambrasieński, starożytności średniowiecznych w Belwederze, przeniesiony z zamku Ambras w r. 1806.; zbiór broni w arsenale cesarskim i cywilnym. Z pomiędzy prywatnych zbiorów, ciekawe jest muzeum etnograficzne barona Dietrich. Cesarska galerya obrazów (przeszło 2,500 obrazów mistrzów) w Belwederze, galerya akademii sztuk (800 obrazów), galerye prywatne książąt Lichtenstein (1,200 obrazów) i Esterhazego (800 obrazów). Bogaty zbiór rycin w bibliotece cesarskiéj (300,000 sztuk), zbiór prywatny cesarski (950 tek), arcy księcia Karola (przeszło 150,000 sztuk), księcia Esterhazego (przeszło 50,000 sztuk), księcia Lichtenstein i innych. W Wiedniu nie ma towarzystw uczonych w właściwém znaczeniu, tylko jest jedno towarzystwo rolnicze; akademia sztuki rysunku, równie jak konserwatoryum muzyczne, mogą być uważane jako towarzystwa. Główniejsze zakłady dobroczynne są: szpital ogólny (Allgemeines Krankenhaus) z 2210 łóżkami, domy dla obłąkanych (500 łóżek), domy dla położnic (240 łóżek), szpital podrzutków (222 łóżek), szpital wojskowy (783 łóżek), szpital Braci Miłosierdzia (114 łóżek) z domem dla rekonwalescentów, szpitale dla kobiet, szpitale cyrkułowe na przedmieściach, domy przytułku (Armen Institut, Versorgungshaus). Dom inwalidów (616 łóżek) z pomocniczym w Neu-Lerchenfeld. W 1805. r. było 37,552 ubogich, z tych 6,087 mężczyzn i 12,643 kobiet zamężnych, 10,123 bezżennych i 8,700 dzieci niemających lat 12, z tych wszystkich 18,951 uznano jako godnych wsparcia, otrzymywali rocznie 469,117 zł. reń. zasiłku. Dom poprawczy (Provinzial-Strafhaus), Rękodzielnia cesarska porcelany założona w 1718 r., pracownia cesarska broni, działolejnia cesarska. Konsulaty generalne: Anglii, Danii, Stanów Zjednoczonych i Grecyi. Przemysł bardzo czynny, liczne fabryki tkanin bawełnianych, przędzalnie jedwabiu, fabryka aksamitu, wstążek, wyrobów szmuklerskich, jedwabnych, blondyn, sznurówek, guzików, galonów złotych i srebrnych, szali i t. p., kilka fabryk sukna i kołder, kapeluszy, kobierców; gisernie żelaza; fabryki wyrobów z żelaza i ze stali, jako to: wyrobów nożowniczych i resorów, fabryki pojazdów, bronzów, wyrobów jubilerskich, złotniczych, galanteryjnych; gisernie liter drukarskich, tokarnie, warsztaty stolarskie, garbarnie, farbiarnie safianów; fabryka wyrobów powroźniczych, rękawiczniczych, siodlarskich, perełek; liczne zakłady wyrobów garncarskich, papiernie, fabryka obić, kart; pracownie zegarmistrzowskie, fabryka istrumentów muzycznych, fortepianów, fletów, instrumentów matematycznych, fizycznych i t. p., rafinerye cukru, liczne dystylarnie, fabryka kapeluszy słomkowych, drukarnie. Handel znakomity. Żegluga czynna na rz. Dunaju, komunikacya bezpośrednia statkami parowemi z Bawaryą, Węgrami, Turcyą, Rossyą i księstwami Naddunajskiemi. Miasto Wiedeń składa oddzielny cyrkuł albo landsgubernium t. n. Składa się z miasta właściwego (Stadt), będącego pod zarządem municypalności (Magistrat) i z 34 przedmieść, a w téj liczbie 8 przedmieść zwanych (Bürgerliche-Vorstadt) należą do zarządu miasta, 10 przedmieść zwanych (Freigründe), zależących od zarządu miasta, i 9 przedmieść zwanych (Herrschaftgründe). Przedmieścia Wiednia co do zarządu policyi dzielą się na 8 okręgów (Polizeibezirk): *a)* okręg Leopoldstadt (Vorstadt Leopoldstadt i Freigrund Jägerzeile), zawiera całą wyspę t. n.; *b)* okręg Landstrass (Vorstadt-Landstrass i Wiegsberger i Freigrund Erdberg); *c)* okręg Wiedeński (Vorstadt-Wien, Freigrund Margarethen, Reinprechtsdorf, Hungelbrunn, Nikolsdorf, Matzleinsdorf, Laurenz i Herrschaftgrund Hundsturm i Schaumburg; *d)* okręg Mariahilf (Vorstadt-Laimgrube, Freigrund Windmühle, Gumpendorf i Magdalena, Herrschaft-Mariahilf); *e)* okręg Neubau (Freigrund Spitelberg i Herrschaftgrund Neubau-Neusitz, Schottenfeld i St.-Ulrich); *f)* okręg Alser (Vorstadt Alser, Freigrund Michelbeuren i Herrschaftgrund Breitenfeld); *g)* okręg Rossau (Vorstadt Rossau i Althau, Freigrund Thury i Himmelpfort i Herrschaftgrund Lichtenthal). Miasto dzieli się na 8 parafij, a przedmieścia tworzą 21 parafij. Wiedeń leży w nizinie wystawionéj na wylewy Dunaju, lecz jest otoczony od płd. i zach. malowniczemi pagórkami, których ostatnie pochyłości zachodzą do przedmieść. Jedno ramie Dunaju (kanał Dunaju) przerzyna Wiedeń przedzielając właściwe miasto od wyspy Leopoldstadt. Do prawego brzegu téj rzeki spływają w samém mieście Döblingerbach, Alserbach połączony z Währingerbach i z Wiedeńką, przy któréj ujściu spływa kanał Wiedeński pod Neustadt. Miasto właściwe ma kształt prawie okrągły i otoczone jest murem od

12—16 metrów wysokim, wzmocnionym w narożnikach 10 bastyonami i z rowami, przed któremi rozciągają się stoki od 300—500 metrów szerokości przerznięte tylko kanałem Dunaju. Na l. brz. kanału Dunaju i na wyspie Leopoldstadt, są dwa otwarte przedmieścia; na prawym brz. i tworząc obwód z dwoma pierwszemi około miasta leży 32 innych przedmieść otoczonych murem 4 metry wysokim. Na kanale Dunaju jest 5 mostów, z których 2 dla pieszych, 12 mostów na Wiedence i mnóstwo mostów małych na kanałach i rzeczkach przerzynających przedmieścia. Z pomiędzy placów główniejsze leżą w mieście, najcelniejsze są: plac zamkowy wysadzony drzewami i ze stokami darniowemi, leżący między ogrodem cesarskim i ogrodem ludu (Volksgarten); dziedziniec zamkowy; dziedziniec (Hof), Rów (Graben) na miejscu dawnych rowów miejskich: Hohe-Markt i Neu-Markt; plac Józefa ozdobiony posągiem tego monarchy, oraz wodotryskami i bulwarkami. Wewnątrz główniejsze przechadzki są stoki miejskie wysadzane drzewami i darniowe. W 1846. roku liczono w Wiedniu (wraz z przedmieściami) 8766 domów mieszkalnych. Wiedeń różni się od innych stolic europejskich tém, że wyższe towarzystwo przebywa nie w nowych dzielnicach miasta lecz w starém mieście. Główniejsze pomniki znajdują się także w starém mieście, którego domy 4 lub 5-piętrowe, otaczają ulice ciasne i ciemne. Na przedmieściach znajdują się także piękne budynki, lecz te wzniesione zostały po pamiętném oblężeniu przez Turków w 1683. r.; ulice są w ogólności szerokie i proste, wiele z nich nie mają bruku. Pomimo, że w Wiedniu przebywa wiele znakomitych rodzin, jednakże pałace nie są tak ozdobne zewnątrz jak w Berlinie lub Dreznie. Jedyny posąg konny Józefa II. jest na jednym placu miasta. Celniejsze pomniki miasta są: zamek (Burg), rozległa budowla, której część zwana Schweitzerhof jest rezydencyą cesarza, w niéj zawiera się biblioteka cesarska, kryta ujeżdżalnia uważana za najpiękniejszą w Europie, muzeum cesarskie historyi naturalnéj, teatr (Burgtheater), ogród (Hofgarten) i piękne cieplarnie; pałace arcyksięcia Karola, ministra spraw zagranicznych, wojny, skarbu; mennica, dawny pałac księcia Eugeniusza Sabaudzkiego, pałac najwyższéj izby i kancelaryi aulickiéj, kancelarya Węgier i Siedmiogrodu, bank, uniwersytet, arsenał cesarski, ratusz; a z pomiędzy pałacy prywatnych: zakonu Teutońskiego, arcybiskupi, księcia Modeny, książąt Lichtenstein, Lobkowitza, Schwarzenberga, Esterhazego, hrabiego Herrach i t. p. Z pomiędzy kościołów: pierwsze miejsce zajmuje katedra Św. Stefana, z wieżą gotycką z XII. i XIII. stulecia wysoką na 142 metrów, w któréj jest największy dzwon w Niemczech, ulany z dział zabranych Turkom przy oswobodzeniu miasta, i 3 inne wieże 66 metrów wysokie niedokończone; po nim następuje kościół Św. Michała Barnabitów z XIII. stulecia, kościół Benedyktynów Szkockich Św. Piotra; kościół Augustyanów, parafia dworu ze sławnym pomnikiem arcyksiężny Maryi-Chrystyny Kanowy, w którym zachowują urny z sercami rodziny cesarskiéj i inne grobowce; mały lecz wielce starożytny kościół Św. Ruperta, założony w 740. r. i przebudowany w 1446. r.; kościół Kapucynów, w którym chowają zwłoki członków rodziny cesarskiéj. Najcelniejsze budynki przedmieść są na stokach, naprzeciw miasta, z pomiędzy których godniejsze uwagi są: pałac księcia Andrzeja Razumowskiego, koszary artyleryi, pałac księcia Metternicha, pałac letni księcia Schwarzenberga, belweder, dawny pałac letni księcia Eugeniusza zbudowany w r. 1724., dom rozrywek (Lustgebäude), cesarski, kościół Św. Karola Boromeusza założony 1736. r.; Theresianum, dawna ulubiona rezydencya Karola VI.; stajnie dworskie, pałac gwardyi węgierskiéj i pałac letni księcia Lichtenstein. W téj jeszcze części są ogrody Belwederu i pałace letnie książąt Schwarzenberga i Lichtensteina. W całém mieście jest 5 teatrów zwanych: Burg, Bramy Karyntskiéj, Wiedeński, Leopoldztadzki i Jozefsztadzki. Za miastem na wyspie Leopoldstadt, znajduje się Prater, jest to ogród w guście zwierzyńca angielskiego, do którego wiedzie okolica t. n.; ogród zwany Augarten i park angielski Brigittenau. Przypisują założenie Wiednia Wendom, od których przyjęło w starożytności nazwę Vindobonu albo Vendobona, nazywano go także Vindoncia, Windomina i Vindomana. Rzymianie założyli w nim jedno ze swych stanowisk, w którém utrzymywali flotyllę Dunaju, a Marek Aureliusz umarł w nim w 180. r. Następnie przeszedł pod panowanie Gotów, a od tych do Hemów, aż nareszcie zawładnął nim Karol Wielki i oddał pod zarząd margrabiów Wschodnich (Est), ztąd nazwano kraj, którego był stolicą Oesterreich (królestwo Wschodnie). Margrabiowie a następnie książęta Austryi, posiadali go aż do wstąpienia na tron cesarski domu Habsburgskiego w połowie XIII. wieku. W r. 1484. zdobyli Wiedeń Węgrzy i Mathias Korwin obrał go sobie za stolicę. Od Maksymiliana I. zawsze była stolicą arcyksiążąt Austryi. Naj-

pamiętniejsze dzieje Wiednia odnoszą się do oblężeń, które wytrzymał, a mianowicie w latach 1529. i 1688. przez Turków. W pierwszém oswobodzony został przez Karola V., a w drugiém przez Jana Sobieskiego króla Polskiego, który pobił Turków na głowę. W 1619. r. protestanci Czescy oblegali go nadaremnie. Zagrożony był przez Francuzów w 1797. r., lecz ocalony pokojem w Loeben, następnie wszakże Francuzi weszli do niego po dwakroć, to jest w 1806. i 1809. r. W latach 1814. i 1815. odbywał się tutaj kongres monarchów, który położył zasady obecnego rozgraniczenia państw europejskich.

WIEJSIEJE, zakład prywatny hutniczy żelaza, w król. Polskiém, w gub. Augustowskiéj, pow. Sejneńskim; posiada 1 kuźnię, w ciągu 1838. roku produkował 120 centnarów żelaza kutego.

WIEHE, M. w Prusach, w prow. Saskiéj, o 13 w. na zach. od Webra; 1,838 m.

WIELICHÓW, Mm. w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, rejencyi Poznańskiéj, pow. Kościańskim, nad rz. Obrą; 1,118 m.

WIELICZKA, M. w Austryi, w Galicyi, w obw. Bocheńskim, o $1^1/_2$ mili od Krakowa; 6,000 m. Tu się znajduje zarząd górniczy, magistrat, szkoła normalna, klasztor XX. Reformatów i zakład kąpieli solnych bardzo zalecanych dla swéj skuteczności. To miasto było obwarowane od Kazimierza Wielkiego, dziś już tylko pozostał starożytny zamek, obecnie przeistoczony na kancelaryę. Kopalnie tutejsze soli tak sławne, według podania niektórych r. 1233. przypadkowo przez pastucha zwanego Wieliczka, a według innych około roku 1251.—53. przez Św. Kunegundę, małżonkę, cudownym sposobem odkryte zostały. Wszelako są ślady w historyi, że kopalnie Wielickie i Bocheńskie, już w początkach XII. wieku znane były pod nazwaniem kopalni Krakowskich. Leżą one pod samém miastem, rozciągają się jednak daléj, albowiem 35000 sążni kw. zajmują. Dzielą się na trzy piętra, które z osobna się rozkładają na galerye czyli ulice; w różnych kierunkach przecinające i pomnażające z powodu coraz dalszego wydobywania soli, do tego stopnia, że długość ulic owego labiryntu, teraz już do 7 mil wynosi. Kopalnia ma 1200 stóp głębokości, połącza się z powierzchnią ziemi 11 otworami czyli szybami, z tych zwana Leszno o 470 stopniach i Danielowiec są najciekawsze. Kopalnia ta zwykle do 900 robotników zajmuje i wydaje corocznie do 700000 cetnarów soli, a łącznie z kopalnią w Bochni corocznie do 1200000 rubli sr. czystego dochodu przynosi i według urzędowego obrachunku, od czasu swojego otworzenia, już wydała do 500000000 centnarów soli. Na pierwszém piętrze znajduje się kaplica, w któréj filary, ołtarz i ambona zupełnie są z soli wykute, a w niewielkiéj od niéj odległości, duża sala, zwana Kloska, wsparta na ogromnych kolumnach czarnéj soli. Uroczy widok te podziemia wywierają na przychodniu, zwłaszcza przy ogólném oświetleniu. Feldmarszałek Rossyjski Suwarow w roku 1809. w czasie swojego pochodu, tu przez dni trzy kwaterował. Również zasługują na uwagę przybywającego starannie rozłożone różne solne krystalizacye, i w głębi znalezione rozmaite skamieniałości, obok misternie wypracowanych z soli wyrobów przez tamtejszych pracowników. Wieliczka ucierpiała w czasie napadów Tatarskich w r. 1240. i 1260., również od Szwedów w 1655. i 1702. r. W dziejach zaś tego miasta pamiętne są pożary kopalni w 1410., 1510. i 1644., ostatni zwłaszcza trwał przeszło rok nieugaszony, i wybuchającym dymem zarażając miasto. W r. 1655. ogień umyślnie przez Szwedów podłożony najmniéj zrządził szkody. Wieliczka jest kolebką dwóch mężów znanych w literaturze polskiéj: Jana Kartzana drukarza w Wilnie (1574. roku), i Jana z Wieliczki, akademika Krakowskiego i filozofa (1596. r.).

WIELIN lub WIELUŃ, Mm. w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, rejencyi Bydgoskiéj, pow. Czarnkowskim, nad rz. Notecią. Posiada kościoły katolicki i protestancki, synagogę, piękny zamek, szpital, oraz fabrykę sukna; 3,423 m. Odległe od Poznania mil 10. W pierwotnych dziejach wspominane jako pomorskie. W tutejszéj wspaniałéj i starożytnéj farze spoczywają zwłoki dawnych posiadaczy Wielina: Herburtów, Kostków i Sapiehów. Tu w r. 1808. książę Pomorski Gniewomir z rozkazu Bolesława Krzywoustego, pałką zabity został.

WIELIŻ, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Witebskiéj. Leży pod 55° 37' płn. szerok., a 48° 51' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 578 w., od Moskwy 507 w., od Witebska ku wsch. 120 w., nad rz. Dźwiną Zachodnią; 7,655 m. Handel czynny na zboże, len i konopie.

WIELKA OAZA, WAHEL KEBIR, na trakcie karawan z Darfur do Kairu. Bogata w źródła, obfituje w ryż, daktyle, cytryny i t. p. Miejsca główne el Kargeh, Deir i Mughes.

WIELKA-WIEŚ, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Bocheńskim, o pół mili od Wojnicza. Znajduje się tu góra zwana Panieńską, na szczycie

której są okopy, według podania za Bolesława Śmiałego, o niewierność oskarżone, takowe usypały i tam wojsku królewskiemu zacięty opór stawiały.

WIELKI-USTIUG, M. w ces. Rossyjskiém, w gubernii Wołogodzkiéj. Odległe od Petersburga 1173 w., od Moskwy 906 w., od Wołogdy 467 wiorst: 7,763 m.

WIELKIE-ŁUKI, M. w ces. Rossyjskiém, w gubernii Pskowskiéj, nad kanałem t. n.; 5,290 m. Leży pod 56° 21' płn. szer., a 48° 10' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 456 w., od Moskwy 628 w., a od Pskowa 251 w. Słynne handlem i wielkiemi fabrykami skór. Ma 7 kościołów i inne dość znaczne budowle.

WIELO-POLE, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obw. Tarnowskim, o 2 mile od Dębiny. Posiada piękny pałac.

WIELUŃ, Mm. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, stołeczne powiatu t. n., o 63 w. ku płd.-wsch. od Kalisza, nad rz. Liczwartą; 3,000 m. Położone w okolicy nader żyznéj i przyjemnéj, obfitującéj w kamienie wapienne, mające wiele Amonitów, liczy przeszło 4,100 m. Kazimierz opasał to miasto murem, oraz zamek obronny na wzgórzu wystawił; tenże zapisał je z całą ówczasową ziemią Władysławowi księciu Opolskiemu. Ludwik w 1370 r. nadał mu je lennem prawem; Władysław Jagiełło zaś w roku 1395. do korony przyłączył. W 1416. r. odbył się tu synod pod przewodnictwem Mikołaja Trąby, arcybiskupa Gnieznieńskiego przeciw Hussytom. W styczniu 1588. r., Maksymilian arcyksiążę Austryacki, z wojskiem polsko-niemieckiém pod wodzą Stanisława Stadnickiego, tu wkroczył, ale za zbliżeniem się Zamojskiego, wyrywszy na szybie zamkowéj: „Veni, veniam, et non tardabo Maximilianus electus rex Poloniae," cofnął się ku Byczynie. W r. 1656. Polacy z Ostrzeszowa, wyrugowali ztąd Szwedów. Kościół farny tutejszy jest fundacyi Władysława Odonicza, zaś Mikołaj arcybiskup Gnieznieński zamienił na kolegiatę, i sprowadził prałatów i kanoników. W kaplicy po prawéj stronie od Wielkiego ołtarza znajdują się obrazy znakomitych mieszczan Wieluńskich. Oprócz kolegiaty są kościoły: *a)* Bożego Ciała i Augustyanów, odnowiony przez Kazimierza Wielkiego; *b)* kościół i klasztor Bernardynek; *c)* kościół księży Pijarów z roku 1691., utrzymywali oni tu szkoły, a kolegium ich w r. 1740. wymurowano; *d)* kościół i klasztor Reformatów. W skałach pod miastem znajduje się wiele skamieniałości, zwanych Amonitów, a które lud nazywa Wężami zaklętemi.

WIELUŃSKI POWIAT, w król. Polskiém, w gubernii Warszawskiéj. Ma rozległości 68,46 mil kw. Ludność 129,934 m., to jest: 61,478 mężczyzn, 68,456 kobiét, czyli w miastach 27,527, po wsiach 102,407, w r. 1848.

WIEN, WIEDEŃKA, rzeka w Austryi, w Niższéj Austryi, zlew przy Dunaju pod Wiedniem; bieg 30 w. Płynie przez Schönbrunn.

WIENERWALD, 1) Wienerwald-Gebirge albo Cetische-Gebirge, gałęź Alp Noryckich, w Niższéj Austryi, przebiegająca od płd. ku płn. i kończąca się przy Dunaju na płn.-zach. od Wiednia pagórkami Kahlengebirge. Najwyższy szczyt Schneeberg 2110 metrów. 2) Unter-dem-W..., czyli cyrkuł Niższéj Austryi, stol. Wiedeń. Rozległość 76,8 mil kwad. niem. Ludność 289 927 m. oprócz Wiednia który miał 373,236 m. Przemysł rolniczy, uprawa winogradu, drzew owocowych i jarzyn. Chów bydła i drobiu. Przemysł rękodzielniczy bardzo czynny w okolicach stolicy. Zawiera 6 miast, 42 miasteczek i 568 wiosek. 3) Ober-dem-W..., cyrkuł Wyższéj Austryi, stol. St.-Pölten. Rozległość 101 mil kwad. niem. Ludność 240,749 m. Uprawa ziemiopłodów, winogradu, szafranu. Chów bydła. Wyroby z żelaza i ze stali. Zawiera 6 miast, 63 miasteczek i 2102 wiosek.

WIEPRZ, rzeka w król. Polskiém, poczyna się w okręgu Tomaszowskim, w gub. Lubelskiéj, we wsi Wieprzowe-Jezioro, na płn. miasta Tomaszowa, płynie w gruncie tęgim, gliniastym, między pewnemi brzegami, w kierunku zach.-płn. koło Krasnobrodu, Szczebrzeszyna, Tarnogóry, Izbicy, Krasnego-Stawu, Biskupic, Łęczny, Lubartowa, Kocha; ztąd zwraca się na zach., zlewa Łysobyki, Baranów, Bobrowniki, i pod warownią Iwangorodem wpada do Wisły z pr. str., ubiegłszy mil 27. Z lewéj strony przyjmuje rz. Por. Żółkiewkę pod Krasnymstawem, Kiełzewkę czyli Radominkę pod Połczynem, Bystrzycę; z pr. strony: Łabunkę pod Płaskami, Wolicę pod Wolką Orłowską, Jagielnię pod Łęczną, Tyśmienicę pod wsią Górką i wiele innych strumieni. Koryto z téj rzeki nie dzieli się na odnogi. Rzeka jest szeroką na 10 sążni, głęboką na 4 stopy, spławna od miasta Kazimierza.

WIERINGEN, wyspa Niderlandzka należąca do prowincyi Płn. Holandyi, na Zuiderzee, na wsch. od Helder. Rozległość 19 w. kw.; 1,460 m. Grunt w ogóle żyzny. Chów bydła.

WIERUSZÓW, M. w król. Polskiém, w gubernii Warszawskiéj, pow. Wieluńskim, o 33 w. ku płn.-

zach. od Wielunia, nad rz. Prosną; 3,400 m. Ma 12 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy. Było w XVI. wieku zamieszkane przez Szkotów przemysłowych i handlowych. Farę tutejszą Jan Tomicki, kasztelan Gnieznieński w r. 1556. oddał braciom Czeskim, ale synowa jego około 1596. r. wróciła kościół ten katolikom. Bracia Czescy utrzymywali tu szkołę. Jest tu także kościół i klasztor Paulinów.

WIERZAWICA, M. w Austryi, w Galicyi, obw. Rzeszowskim, o milę od Leżajska. Fabryka cukru.

WIERZBNIK, M. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Opatowskim i o 45 w. ku płn.-zach. od Opatowa, nad rz. Kamionką; 480 m. Ma 4 jarmarki do roku i 1 targ tygodniowy.

WIERZBOŁÓW, Mm. w król. Polskiém, w gub. Augustowskiéj, pow. Kalwaryjskim; 2,900 m. Są tu garbarnie i olejarnie, 6 jarmarków do roku i 2 targi tygodniowe.

WIESBADEN, M. w ks. Nassauskiém, stol. księstwa t. n., o 45 w. ku zach. od Frankfurtu nad Menem, u podnóża gór Taunus; 13,026 m. Leży pod 50° 50' szer. płn., a 5° 54' 20" dłg. wsch. Miejsce posiedzeń rządu i władz centralnych. Sąd kryminalny. Lombard. Mennica. Siedlisko biskupa ewangelickiego. Progimnazyum. Biblioteka publiczna (40000 tomów). Muzeum starożytności. Źródła mineralne, z których 14 gorących (źródło Kochbrunnen ma temperaturę +64° 3 R.), i 2 zimne, z zakładami kąpieli. Do tych wód zjeżdża się corocznie około 15,000 osób. Fabryka czekolady i laku. Z budowli celniejsze są: pałac książęcy i łazienki. Miasto starożytne, o którego początku wzmiankuje Pliniusz i na którego terytoryum odkryto mnóstwo szczątków starożytności. Od roku 1815. zostało stolicą.

WIESELBURG, 1) Moszech, Mm. w Węgrzech, w zupaństwie tejże nazwy, na płd. i pod Altenburgiem, nad ramieniem Dunaju, któremu nadaje swą nazwę; 2,976 m. Jedno z miejsc słynnych handlem zboża w Węgrzech. 2) Zupaństwo w Węgrzech, stol. Ungarisch-Altenburg. Rozległość 35,2 mil kw. niem. Ludność 90,914 m., z których $^7/_8$ katolików a reszta ewangelicy i żydzi; według narodowości jest $^3/_5$ Niemców, $^1/_5$ Węgrów i $^1/_5$ Kroatów. Nazwane śpichrzem Wiednia z przyczyny żyzności swych gruntów. Rolnictwo postępowe i obfite zbiory zboża a mianowicie pszenicy, żyta i maisu, siana, wina (około 100000 eimerów). Na 267398 joch ziemi urodzajnéj, było 158278 joch uprawnéj roli, 7500 joch winnic, 49034 joch lasu, 23405 joch łąk. Chów bydła (45,000 sztuk), owiec (60,000 sztuk, z których $^5/_6$ poprawnych), koni 15,000, wieprzy mnóstwo i pszczół. Zawiera 14 miasteczek i 39 wsi.

WIESENTHAL, 1) Böhmisch-W..., M. w Austryi, w Czechach, o 26 w. na płn. wsch. od Elbogen, nad granicą Saską; 741 m. Fabryka wstążek, nici i koronek, walcownie żelaza. 2) Ober-W..., M. w Saksonii, o 22 w. na płd. od Annaberg, nad rz. Pohl, naprzeciw Böhmisch-Wiesenthal, w części najwyższéj Erzgebirge. Wyniosł. 894 metrów. Ludność 1,862 m. Kopalnie srebra, kobaltu, żelaza. Fabryka stali i wyrobów szklerskich. 3) Unter-W..., M. w Saksonii, o 2 w. od Ober-Wiesenthal, nad rz. Pohl; 1,778 m. Kopalnie żelaza i kuźnie.

WIGAN, Mm. w Anglii, w hrb. Lancaster, nad rz. Douglas; 25,517 m. Szkoła nauk zastosowanych. Przemysł bardzo czynny. Eksploatacya węgla, dającego się polerować. Fabryka bawełniana i sukienn, zatrudniająca około 8,000 robotników, fabryka wyrobów jedwabnych, płótna, żelastwa, przędzalnie lnu.

WIGHT, wyspa w Anglii, w hrb. Hants na kanale la Manche. Rozległość 86810 akrów. Ludność 35,131 m. Grunt żyzny w ogólności. Zbiory obfite ziemiopłodów, Chów bydła. Zostaje pod zarządem oddzielnego Szeryfa.

WIGNEHIES, wioska we Francyi, w dep. Północnym, o 13 w. ku płn.-wsch. od Avesnes, nad rz. Petite-Helpe; 2,413 m. Fabryka szlafmyc; blicharnie.

WIGTON, Mm. w Anglii, w hrb. Kumberland, o 16 w. na płd.-zach. od Carlisle; 6 506 m. Fabryka muszlinu, drukarnie tkanin bawełnianych, garbarnie. O 2 w. i na płd. wieś Old Carlisle, w któréj są starożytne rozwaliny rzymskie.

WIGTOWN, 1) Wigton, Wigtown, Mm. w Szkocyi, stol. hrabstwa t. n., o 168 w. na płd. zach. od Edymburga, nad zatoką t. n.; 1,972 m. Komora. Więzienie. Port. Wywóz zboża. 2) West-Galloway, Wigtownshire, hrabstwo w Szkocyi, nad mor. Irlandzkiém, stol. Wigtown. Rozległość 293760 akrów, z których $^1/_3$ zdatnych do uprawy. Ludność 44,068 m., 7,514 rodzin, z których 3,156 zajmujących się rolą, a 2,011 rzemiosłami i przemysłem. Grunt górzysty. Chów bydła, wieprzy i owiec poprawnych. Dzieli się na 17 parafij. Zawiera 3 miasteczka: Wigtown, Stanwer i Whithern.

WIKÓW, W. w Austryi, w Galicyi, obwodzie Czerniowieckim, o 3 mile od Radauca; stadnina rządowa.

WIKTORYA, 1) Mm. w Wenezueli, o 57 w. na płd.-zach. od Caracas, na wsch. jeziora Valencia; 8,000 m. 2) Nazwa kraju odkrytego przez kapitana James Ross w d. 11. września 1841. r., którego pobrzeża rozpoznał od 70° do 79° szer. płd. a między 163° i 170° dłg. wsch. Ten ląd jest prawie niedostępny, przerznięty górami od 3—4000 metrów wysokości pokrytemi lodami. Przy brzegach jego znajdują się wyspy wulkaniczne a na jednéj z nich wulkan wybuchający, Erebus. 3) M. w Brezylii, w prow. i o 40 w. na zach. od Espiritu-Santo, nad rz. Espiritu-Santo, przy jéj ujściu do zatoki t. n.; 15,000 m. Port dość czynny. 4) Wiktorya-Town, M. w Indyach angielskich, stoł. kolonii angielskiéj Hong-Kong, na wyspie t. n.; 10,000 m.

WILAMOWICE, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Wadowickim, o milę od Kęt, posiada wiele warsztatów do wyrabiania drylichu.

WILATOW, M. w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, rejencyi Bydgoskiéj, pow. Mogilnickim; położone nad jeziorem Szydłowskim, liczy 570 mil, odległe od Poznania mil 10.

WILCZYN, M. w król. Polskiém, w gubernii Warszawskiéj, powiecie Konińskim, o 17 wiorst na płn. od Kleczowa; 500 m. Ma 12 jarmarków do roku.

WILDBAD, 1) M. w król. Wirtembergskiém, o 15 w. na płd. od Neuenburga, nad rz. Ens, w dzikiéj dolinie Czarnegolasu; 1,735 m. Źródła gorące i kąpiele najsławniejsze w królestwie. Papiernia, fabryka potażu i wyrobów tokarskich. Kilka budynków celniejszych tegoczesnych. 5) Gastein-W..., W. w Austryi, w Salzburgu, w dolinie Gastein, o 7 w. od Hof. Źródła gorące i kąpiele uczęszczane (1500 gości corocznie). Zamek cesarski niegdyś książąt panujących Salzburga. Wodociąg wybudowany w 1829. r. sprowadza wodę ze źródeł aż do Hof.

WILDBERG, M. w król. Wirtembergskiém, w cyr. Czarnegolasu, o 8 w. ku płn. od Nagold, nad rz. Nagold; 1,597 m. Fabryka sukna i tkanin wełnianych. Targi na owce.

WILDEK, W. w ks. Hessen-Kasselskiém, w prowincyi Wyższéj Hessyi, o 22 w. na wsch. od Rottenburga, nad rz. Suhla. Dawny zamek, niegdyś letnia rezydencya landgrafów Hessen-Rottenburg.

WILDENSCHWERT, po czesku AUSTII nad ORLICY, M. w Czechach, o 53 w. od Chrudimu, nad rzeką Orlicą, przy jéj zlewie z Tremblowką i Stillen-Adler; 2,883 m. Fabryka płótna, tkanin bawełnianych i sukna.

WILDESHAUSEN, W. w ks. Oldenburgskiém, o 35 w. ku płd.-wsch. od Oldenburga, nad rzeką Hunte; 3,051 m. Instytut głuchoniemych. Fabryka kos.

WILDSCHUTZ, WLCICE, W. w Czechach, o 38 w. na płn.-wsch. od Giczyna; 1,256 m.

WILDUNGEN, 1) Alt-W..., M. w ks. Waldeck, o 13 w. na płd.-wsch. od Waldeck, nad rz. Wilde; 450 m. 2) Nider-W..., M. w ks. Waldeck, o 15 w. na płd.-wsch. od Waldeck, nad rz. Wilde, blisko i na płd. od Alt-Waldungen; 1,780 m. Szkoła wyższa (liceum). Źródła mineralne, z których corocznie czerpią do 40000 kamionek. Zamek książęcy, zwany Friedrichstein.

WILEJKA, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Wileńskiéj, nad rz. Wilią; 2,042 m. Odległe od Petersburga 798 w., od Moskwy 784 w., a od Wilna 141 w. Leży pod 54° 35' płn. szerok., a 44° 35' wsch. dłg.

WILEŃSKA gubernia, w ces. Rossyjskiém, miasto stołeczne Wilno. Ma rozległości 767 mil kw., a 836,700 m. Graniczy na płn. z gub. Kowieńską, na wsch. z Mińską, na płd. z Grodzieńską, a na zach. z król. Polskiém. Kraj płaski, pokryty jeziorami, zlany rz. Niemen, Wilią, Mereczanką, Niewiażą, Dubissą, Muczą, Widawą i t. d. Kanał Widawski łączy Widawę z Dubissą, a daléj przez Niemen, kanał Augustowski, Biebrzę i Narew, komunikuje się z Wisłą. Oprócz zbóż uprawiają tu obficie: len, konopie, chmiel, jarzyny i owoce. Łąki obszerne lecz częstemi zalewami trapione. Lasy zaledwie $^1/_8$ część kraju zajmują. Z królestwa mineralnego: torf, ruda żelazna i nieco bursztynu. Chów bydła zaniedbany. W lasach obfitość dziczyzny. Pszczoły dają słynny miód lipcowy. Przemysł niewielki, znajduje się kilka fabryk sukna, najwięcéj zaś kwitnie garbarstwo. Gubernia ta zawiera 12 miast z ludnością 64,213 m. i 191 miasteczek z 82,911 m.

WILGA, mała rzeka w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj; poczyna się pod wsią Goniwilkiem około Żelechowa, płynie kręto w kierunku zachodnim, oblewa Garwolin i wpada do Wisły w gub. Warszawskiéj, pod wsią Podolem.

WILHELMSGLÜCK, W. w król. Wirtembergskiém, w cyr. Jaxt, o 2 w. od Hall. Kopalnie soli i eksploatacya źródeł słonych sztucznych, w których pracowało 68 robotników w 1840. r. i z których wydobyto 154969 centnarów soli warzonki i 91785 cent. soli ze źródeł od Hall.

WILIA, rzeka w ces. Rossyjskiém, zlew pr. brz. rzeki Niemna pod Kownem, w gub. Kowieńskiéj.

Źródło na wsch. Wilejki, w gub. Mińskiéj; bieg 630 w. przez Wilejkę i Wilno. Spławna na 580 w.

WILIUJSK, M. w ces. Rossyjskiém, w Syberyi, w obw. Jakutskim, nad rz. Wiłują, przy jéj ujściu do Leny. Eksploatacya żelaza i soli. Handel sobolami. Oddalone od Petersburga latem 9448 w., a zimą 9336 w.; od Moskwy latem 8776 w., zimą 8662 w.; 359 m.

WILKOWO, osada w ces. Rossyjskiém, w obw. Bessarabskim. Leży pod 45° 24' płn. szer., a 27° 17' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 1955 w., od Moskwy 1658 w. Ma 1,099 m.

WILLEBRUCK, W. w Belgii, o 12 w. na płn. od Malines, nad rzeką Rupel; 3,000 m. Browary, gorzelnie.

WILLENSTADT, 1) M. w król. Niderlandzkiém, w prow. Płn. Holandyi, o 31 w. na płn.-zach. od Bredy, nad ramieniem rz. Meuzy, zwaném Hollands-Diep; 1680 m. Miasto warowne. Port handlowy nie bardzo bezpieczny. Założone w 1583. r. przez księcia Oranii. 2) M. w Ameryce Holenderskiéj, stolica i na pobrzeżu płd.-zach. od Curaçao; 8,000 m. Warownia. Port handlowy i wolny od 1826. r.

WILLENBERG, WIELBORG, M. w Prusach, o 19 w. na płd. od Ortelsburga, nad rz. Owułów; 1,981 m. Fabryka sukna, garbarnie.

WILLER, WEJLER, W. we Francyi, w dep. Wyższego Renu, o 38 w. na płn.-wsch. od Belfort; 2,639 m. Przędzalnie bawełny.

WILLIAMFORT, twierdza w Wyższéj Kanadzie, na płn.-zach. jeziora Superior. Walne targi na futra od końca maja do końca sierpnia, na który zjeżdżają się myśliwi i kupcy ze wszystkich części świata.

WILLIAMSBURG, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w Wirginii, w hrb. James-City, o 51 w. na płd.-wsch. od Richmond. Kolegium (William and Mary College) założone w 1693. r. Niegdyś stolica państwa.

WILLIAMSPORT, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w Pensylwanii, o 4 w. na wsch. od Newbury, nad ramieniem zachodniém rz. Susquehannah.

WILLIAMSTOWN, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Massachussets, o 45 w. na płn. od Lenox; 2,153 m. Kolegium (Williams-College) założone w 1793. r. Przemysł rolniczy i rękodzielniczy w kwitnącym stanie.

WILLISAU, M. w Szwajcaryi, o 28 w. na zach. od Lucerny, nad rz. Wigger; 2,859 m.

WILLMANSTRAND, M. w W. księstwie Finlandzkiém, w lanie i o 62 w. na płn. od Wiborga, nad jeziorem Saima; 308 m. Znaczniejsze było przed pożarem, który je w 1741. r. zniszczył.

WILLMINGTON, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w Płn. Karolinie, o 144 w. na płd.-wsch. od Fayeterville, nad rz. Cape-Fear-River; 4,744 m. Port handlowy przystępny dla statków 300-beczkowych. 2) M. w Stanach Zjednoczonych, w Delaware, o 45 w. na płd.-zach. od Filadelfii, nad rz. Bradywine i Christiana, a o 2 w. od Delaware; 8,367 m. Przemysł kwitnący, liczne młyny mączne i prochowe. Fabryka tkanin bawełnianych, wełnianych, papiernie. Fryszerki żelaza. Wielki handel mąką. Port. 3) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w Ohio, o 84 w. płn.-wsch. od Cincinnati; 800 m.

WILNO, M. w ces. Rossyjskiém, stołeczne gubernii i powiatu t. n. Leży pod 54° 41' płn. szer., a 42° 58' wsch. dłg. Odległe od Petersburga na 707 w., a od Moskwy 885 wiorst. Położone w zachwycającéj dolinie otoczonéj wzgórzami, nad spławną rz. Wilią, do któréj tu wpada Wilenka. Miasto to w nowszych czasach znacznie upiększone zostało, jednak kręte i ciasne ulice świadczą o jego dawności. Składa się ono z samego miasta i ośmiu przedmieść, i jest ozdobione 40 kościołami, z pomiędzy których: kościół katedralny na górze zamkowéj z kaplicą i nagrobkiem św. Kazimierza, kościół św. Jana bardzo wielki; pięknéj budowy kościoły św. Kazimierza, św. Anny i nader wspaniały kościół św. Piotra. Z pomiędzy gmachów zasługują na uwagę: ratusz nader okazały, pałac rządowy, arsenał; pałace Ogińskiego, Radziwiłła, Chodkiewiczów i inne. Obszerny dawny zamek królewski, tak zwany Jagielloński, od Zygmunta I. i Zygmunta Augusta powiększany i upiększany, obecnie opustoszały. Wielkiéj ozdoby temu miastu przydają piękne bulwary za bramą zwaną Zamkową, wiodące na przedmieście Antokol i zachwycający wjazd od Pohulanki. Wilno jest stolicą dwóch biskupów: prawosławnego i rzymsko-katolickiego; jest tu akademia duchowna ostatniego wyznania i wielkie seminaryum pierwszego, dla kształcenia młodzieży poświęcającéj się duchownemu zawodowi. Jest tu gimnazyum gubernialne, instytut szlachecki i niższe powiatowe szkoły. Są zakłady dobroczynne i różnego rodzaju fabryki. Miasto liczy 52,286 m., z pomiędzy których wielu Tatarów, którzy tu mają meczet swojego wyznania. Wilno posiada kilka dość pięknych ogrodów publicznych, jako to: Sapieżyński, Korwelowski, prócz mnóstwa innych. Po prawym brzegu rz. Wilejki płynącéj od wsch. i na

płn., napotykamy przedmieście Zarzecze; daléj na płn. blisko przez pół mili po nad l. brz. rz. Wilii, przedmieście Antokol; w płn. stronie Wilna, na pr. brz. rz. Wilii, widzimy Mogiłki i przedmieście Snipiszki, zkąd wiedzie droga po cudnéj piękności dolinie do klasztorów Tryńopol i Kalwarya, daléj do pięknego pałacu biskupów wileńskich Werki. Na wsch. na l. brz. rz. Wilii leżą Popławy, wspaniale się pokazujące; daléj na płd.-wsch. Hrybiszki, przy nich góra osuta drzewami, a z niéj piękny widok na Popławy i dolinę, gdzie były niegdyś liczne stawy, dziś wyschłe. W stronie wsch.-płd. niegdyś ludne przedmieście Rosa, dziś zajmujące tylko pięknem położeniem cmentarza. Na płd. ziemia nierówna, przykra aż do górzystych Ponar, o 2500 stóp na płd.-zach. od Wilna. Okazały od Ponar wjazd do miasta. Na zach. uroczo widoki: Zakret pałac nad Wilią, Pohulanka tuż przy mieście, oraz Łukiszki, przedmieście z nowo-wybudowaném warownem więzieniem, zamykają szereg zachwycających krajowidów Wilna.

WILSDRUF, M. w Saksonii, o 13 w. na zach. od Drezna, nad rz. Nossener; 2,135 m.

WILSNACK, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, o 17 w. na płd.-wsch. od Wittemberga, nad rz. Kartaną; 1,798 m. Fabryka sukna i płótna.

WILSTER, M. w Danii, w Holsztynie, o 15 w. na płn od Glückstadt, nad rzeką t. n., zlewem Elby; 2,125 m. Gorzelnie, fabryka tytuniu, browary. Handel zbożem, masłem, łojem, bydłem.

WILTON, Mm. w Anglii, w hrb. Wilts, o 6 w. na płn.-zach. od Salisbury, nad rz. Wily, blisko jéj spływu z rz. Nader; 8,315 m. Więzienie. Fabryka kobierców dawniéj słynna i dziś jeszcze mająca 80 warsztatów, flaneli i innych tkanin. Przepyszny zamek hrabiów Pembroke, zaczęty w XVI. wieku na miejscu sławnego opactwa Benedyktynów, założonego około 800. r. Miasto bardzo starożytne, dawniéj stolica West-Saxonów. Pierwiastkowa stolica biskupstwa od X. wieku, przeniesionego następnie od Old-Sarum. Porażka Alfreda przez Duńczyków w 871. r.

WILTS, hrabstwo w Anglii, stol. Salisbury. Rozległość 869620 akrów, z których około 800000 ziemi urodzajnéj. Ludność 260,007 m., 46281 domów mieszkalnych, 51,659 rodzin, a w téj liczbie 25,045 zajętych rolą, a 15,627 rzemiosłami i przemysłem. Terytoryum pagórkowate w całéj prawie rozległości. Ziemia w ogólności bardzo żyzna, przerznięta wprawdzie pośrodku stepami, które jednakże są dobremi pastwiskami. Rolnictwo postępowe, zbiór pszenicy, grochu, fasoli rzepaku, kartofli. Chów bydła. Fabryka serów i masła, sukna i wyrobów wełnianych; browary. Eksploatacya drzewa. Dzieli się na 29 hundreds.

WILZ, M. w król. Niderlandzkiém, w prow. Luksemburgskiéj, o 16 w. na płn.-zach. od Diekirch, nad rz. Wilz, zlewem rz. Sury; 3,782 m. Przemysł czynny. Eksploatacya kamieni budulcowych, fabryki skór i sukna pospolitego, kleju; młyny garbarskie. Dawny zamek hrabiów Wilz.

WIŁKOMIERZ, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Kowieńskiéj. Leży pod 55° 15' płn. szer., a 42° 26' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 634 w., od Moskwy 957 w., od Kowna 64 w., nad rz. Swientą; 5,766 m. Kościół farny tutejszy śś. Piotra i Pawła, założony został od Władysława Jagiełły r. 1387. z drzewa; trzy razy gorzał, r. 1790. wymurowano go.

WIŁKOWYSZKI, Mm. w król. Polskiém, w gub. Augustowskiéj, pow. Kalwaryjskim, o 35 w. ku płn.-zach. od Kalwaryi; 3,500 m. Bardzo porządnie zabudowane, położone w bardzo urodzajnéj okolicy. Znaczny handel prowadzi zbożem i innemi produktami. Garbarnie, fabryka wyrobów tkackich. Odbywa się tutaj 6 jarmarków do roku i 2 targi tygodniowe.

WIMBLEDON, W. w Anglii, w hrb. Surrey, o 14 w. na płd.-zach. od Londynu; 2,886 m. Drukarnie tkanin bawełnianych, gisernie mosiędzu i fabryka przedmiotów z laki.

WIMBORNE-MUNSTER, Mm. w Anglii, w hrb. Dorset, o 47 w. na płn.-wsch. od Dorchester, przy spływie rz. Stury z Alen; 4,009 m. Kościół gotycki bogatego klasztoru, założonego w VII. stuleciu.

WIMPFEN-AM-BERG, M. w ks. Hessen-Darmsztadzkiém, w prow. Starkenburg, o 11 w. na płn. od Heilbronn, nad rz. Nekarą; 2,340 m. Obfita salina Ludwigshall, założona na ławie soli kopalnéj będącéj w głębokości przeszło 120 metrów od powierzchni ziemi, wydaje corocznie przeszło 130000 centnarów soli. Ciekawy kościół gotycki z XV. wieku. Miasto starożytne, wyniesione około 1230. r. do rzędu wolnych miast cesarskich.

WIMPFEN-IM-THAL, M. w ks. Hessen-Darmsztadzkiém, w prowincyi Starkenburg, o 1 w. od Wimpfen-am-Berg; 410 m. Walny targ na płótno. Zwycięztwo Tillego nad margrabią Badeńskim 6. maja 1622. r.

WINANDERMERE, jezioro w Anglii, w hrb. Westmoreland. Rozległość 2574 akrów, długość 16 w., szerokość od 1 do 2 mil. Słynne z piękności krajobrazów i z obfitego rybołowstwa.

WINCANTON, Mm. w Anglii, w hrb. Somerset, o 37 w. na płd. od Bath, nad rzeką Cale; 2,123 m. Fabryka płótna, kołder i wyrobów jedwabnych. Targi na sery.

WINCENTEGO ŚWIĘTEGO wyspa jedna z Antyl angielskich, w gubernatorstwie wysp Wiatrowych, stol. Kingstown. Leży między 13° 10' szer. płn., a 62° 57' dłg. zach., o 93 w. na płd.-zach. od Św. Łucyi. Rozległość 85000 akrów. Ludność 26,533 m., z których 22 997 Murzynów. Grunt górzysty we środku, zawierający doliny oblane wodami i sposobne do uprawy trzciny cukrowéj, stanowiącéj główny ziemiopłód wyspy. Zostaje pod zarządem gubernatora, przewodniczącego radzie z 12 członków i zgromadzeniu kolonialnemu, składającemu się z 19 deputowanych. Do tegoż zarządu należy archipelag wysp Grenadyjskich. Odkryta przez Krysztofa Kolumba, zajętą została przez Murzynów, rozbitków z okrętu niewolniczego, którzy wytępili wszystkich Karaibów tam zamieszkałych, lecz następnie sami ulegli temuż losowi w skutku kolonizacyi Europejczyków. Francuzi i Anglicy zajmowali ją kolejno w różnych epokach, lecz nakoniec pozostała przy ostatnich od 1783. r.

WINCENTEGO ŚWIĘTEGO wyspa, jedna z grupy Przylądka Zielonego, na płd.-wsch. od San-Antonio. Mała i górzysta; wydaje bawełnę, olej ricinowy i tamaryndowy. Połów żółwi stanowi główne zajęcie mieszkańców.

WINCHCOMBE, Mm. w Anglii, w hrb. Gloucester i o 28 w. na płn.-wsch. od Gloucester; 2 514 m. Papiernie, fabryka wyrobów jedwabnych, pończoch, szpilek. Niegdyś bogate opactwo Benedyktynów, założone w VIII. wieku.

WINCHELSEA, Mm. w Anglii, w hrb. Sussex, jedno z pięciu portów, o 3 w. na płd.-zach. od Rye, o 2 w. od la Manche; 817 m. Założone przez Edwarda I. po spustoszeniu miasta dawnego t. n., zalanego morzem w końcu XIII. stulecia; teraźniejsze miasteczko odbudowane przez Edwarda I., posiadało port kwitnący w średnich wiekach, lecz ten wysechł w skutku cofnięcia się wód morskich.

WINCHESTER, 1) M. w Anglii, stołeczne hrb. Hants, o 100 w. na płd.-zach. od Londynu, nad rz. Itchen; 9.292 m. Siedlisko biskupstwa założonego w 636. r. Kolegium albo szkoła klassyczna, założona w 1387. r. Więzienie. Liczne zakłady dobroczynne. Przemysł i handel małoznaczący. Z budowli godne uwagi są: katedra rozpoczęta w 1079. r. i ukończona w końcu XIV. stulecia, kolegium, pałac królewski nieukończony służący dziś za koszary, szczątki bogatego opactwa Benedyktynów, założonego w 963. r. Miasto bardzo starożytne, jedno z najważniejszych stanowisk Rzymskich w Wielkiéj Brytanii, stolica książąt Bretońskich a do X. wieku West-Saksonów, częsta rezydencya królów po zdobyciu. Miejsce urodzenia Henryka III. angielskiego.

WINCZ, FEL-W..., Mm. w Siedmiogrodzie, stołeczne stuhlu Karlsburg i o 6 w. na płd. od Karlsburga, nad rz. Maros; 3,500 m. Przemysł rolniczy.

WINDAWA, 1) M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Kurlandskiéj. Leży pod 57° 24' płn. szerok., a 39° 14' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 779 w., od Moskwy 1278 w., nad mr. Baltyckiém; 1873 m. Port handlowy. Wywóz zboża, lnu, konopi, drzewa. W 1841. r. wprowadzono towarów wartości 87,772 rubli assyg., a wywieziono za 667,361 rubli assyg. Jedno z najstarożytniejszych miast cesarstwa. 3) Windawa albo Winta, rz. w Kurlandyi, źródła ma na Żmudzi, niedaleko Kurzan, pod wsią Pikiele; płynie na płn.-zach. i uchodzi pod miastem t. n. do Baltyku. Rzeka ta połączona kanałem z Dubissą, spływającą do Niemna, tworzy linię komunikacyi wodnéj, między Wisłą, Niemnem a Baltykiem. Łożysko Windawy jest skaliste i częstemi przerywane kaskadami. Koło Goldyngi wykopano poboczny kanał dla ułatwienia spławu.

WINDHAM, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w hrb. Connecticut, o 53 w. na płn.-zach. od Norwich; 3,382 m. Fabryki kwitnące tkanin bawełnianych.

WINDHYA, pasmo gór w Indostanie, rozciągające się od wsch. ku zach., pomiędzy Benares a odnogą Kambayską. Rozdziela kotlinę Gangesu od kotliny Nerbudy i ciągnie się prawie stale wzdłuż lewego brzegu téj ostatniéj rzeki. Najwyższe szczyty Chaizgou, wzniesiony na 800 metrów, i Ambasvara na 585 metrów.

WINDISCH, W. w Szwajcaryi, w kantonie Argowii, o 2 w. od Brugg, nad rz. Reuss, blisko jéj ujścia do rzeki Aar; 1.094 m. W miejscu jednego z najważniejszych miast Helwecyi, zburzonego przez Niemców w 570 r., którego ślady dotąd natrafiają. Siedlisko pierwotne biskupstwa przeniesionego do Konstancyi po spustoszeniu miasta.

WINDISCHGRÄTZ, SŁOWIAŃSKI GRADECZ, M. w Austryi, w Styryi, w gub. Grätz, nad rz. Mislingbach; 700 m.

WINDISCH-KAPPEL, Mm. w Austryi, w Karyntyi. Kopalnie merkuryuszu.

WINDSHEIM, M. w Bawaryi, o 53 w. na zach. od Norymbergi, nad rz. Aisch; 3,335 m. Szkoła klassyczna. Szkoła handlowa. Garbarnie, browary; fabryka wyrobów wełnianych.

WINDSOR, 1) New-Windsor, Mm. w Anglii, w hrb. Berks, o 35 w. na zach. od Londynu, nad rz. Tamizą, naprzeciw Eton, z którym się łączy mostem; 7,071 m. Browary słynnego piwa. Przepyszny pałac, będący rezydencyą letnią królów, odbudowany w zupełności przez Edwarda III. od 1356. do 1373. r., na miejscu dawnego zamku warownego, wzniesionego przez Wilhelma Zdobywcę. Powiększony i przyozdobiony przez wielu monarchów, a mianowicie przez Jerzego IV., który wydał na ten cel 771,000 funt. szterl. Kapituła kolegialna w kaplicy zamkowéj, groby królów Anglii, piękny zwierzyniec i laski spacerowe. 2) M. w Australii, w Nowo-Południowéj Walii, o 33 w. na płn.-zach. od Paramatta, nad rz. Hawkesbury, która tu jest spławną dla statków 100-beczkowych; 700 m. 3) M. w Ameryce angielskiéj, w Nowéj Szkocyi, o 45 w. na płn. od Halifax, nad rzeką Avon. Uniwersytet (Kings-College), uważany za najlepszy w Ameryce angielskiéj. 4) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w Connecticut, o 11 w. na płn. od Hartford, nad rz. Connecticut; 2,383 m. 5) East-W..., Mm. w Stanach Zjednoczonych, w Connecticut, nad rz. Connecticut, naprzeciw Windsoru; 3,600 m. 6) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w Vermont, o 98 w. na płd. od Montpellier; 2,744 m. Jedno z najgłówniejszych miast państwa.

WINIPEG, QUINIPEG, BURBON, jezioro w Ameryce angielskiéj, na płn.-zach. od jeziora Superior. Leży pomiędzy 50° 30' i 34° szerok. płn., a 98° i 101° 30' dłg. zach. Wyniosłość 196 metr., długość 500 w., średnia szerokość 100 w. Łączy się z zatoką Hudsońską przez rz. Severn. Główniejsze zlewy: na płn.-zach. rz. Saskatschawan spływająca z gór skalistych, na płd. Red-River i Kildonan albo Ossiniboia, sprowadzająca wody jeziora Lac-Wood. Rzeczywiście tworzy dwa oddzielne jeziora odgraniczone terytoryum nieforemnego kształtu, stykającém się na płn. i płd. z pobrzeżem przerzniętém stawami, i któremu nadano nazwę wyspy Winipeg.

WINKOWCZE, WINKOVICZ, Mm. w Węgrzech, w Pograniczu wojskowém, stoł. regimentu Brocl, o 45 w. na płd.-wsch. od Eszek, nad rzeką Bossuth; 3,349 m.

WINLATON, W. w Anglii, w hrb. Durham, o 8 w. na zach. od Gateshead, nad rz. Derwent; 3,550 m. Liczne kuźnie, fabryki kotwic, kowadeł, łańcuchów, narzędzi.

WINNENDEN, M. w król. Wirtembergskiém, w cyr. Nekary, o 8 w. na płn.-wsch. od Waiblingen; 3,147 m. Dom dla obłąkanych w dawnym zamku królewskim Winnenthal. Niegdyś komandorya zakonu Teutońskiego.

WINNICA, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Podolskiéj. Leży pod 49° 14' płn. szerok., a 46° 7' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 1438 w., od Moskwy 1184 w., a 206 w. od Kamieńca Podolskiego. Położone pomiędzy dwoma odnogami Bugu. Ma ludności 9,212 m. Posiada kościoły z klasztorami Dominikanów i Kapucynów, prócz tego jest tu monastyr Bazylianek i dwa kościoły prawosławne. Kolegium Jezuickie z kościołem było tu założone w r. 1640. Zamek zbudowany na kępie za miastem leży w zwaliskach.

WINNICZKI, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Lwowskim, 2 mile od Lwowa. Posiada wspaniały pałac z kosztownym księgozbiorem i piękny ogród. W pobliskiém wzgórzu znajduje się wiele kamienia wulkanicznego (Bimsstein).

WINNIKI, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Lwowskim, o milę od Lwowa, porządna i zamożna; 3,000 m. Ekonomia skarbowa. Fabryka tytuniu i tabaki.

WINNWEILER, M. w Bawaryi, w cyr. Pfalz, o 22 w. na płn.-wsch. od Kaiserslautern, nad rzeką Alsenz; 1,284 m. Fryszerki żelaza.

WINSCHOTEN, M. w król. Niderlandzkiém, o 43 w. na płd.-wsch. od Groningi, nad rzeką Rensel; 3,500 m. Twierdza. Zwycięztwo księcia Oranii nad Hiszpanami w 1568. r.

WINSEN-AN-DER-LUHE, M. w król. Hannowerskiém, w ks. Limburgskiém, o 19 w. na płn.-zach. od Limburga, nad rz. Luhe; 1,821 m. Spichrz zapasowy.

WINSLOW, 1) Mm. w Anglii, w hrb. Buckingham, o 13 w. na płn. od Aylesbury; 1,280 m. Fabryka tiulu. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Maine, o 25 w. na płn. od Augusta, nad rzeką Kennebeck; 1,722 m.

WINTERBACH, W. w król. Wirtembergskiém, nad rz. Reuss; 2,068 m. Źródła siarczane i kąpiele.

WINTERSWICK, Mm. w król. Niderlandzkiém, w prow. Geldryi, o 57 w. na płd.-wsch. od Zutphen; 5,800 m.

WINTERTHUR, M. w Szwajcaryi, w kantonie Zurych, o 16 w. na płn.-wsch. od Zurychu, nad rz. Eulach; 4,612 m. Biblioteka i publiczne zbiory. Uprawa winogradu. Drukarnie. Fabryka płócienek, tkanin wełnianych, lin, wyrobów chemicznych; garbarnie. Zakłady wód mineralnych. Miasto starożytne; wyniesione do rzędu miast cesarskich przez Zygmunta; poddało się w 1552. r. pod

panowanie Austryi, która je ustąpiła kantonowi Zurychskiemu.

WINTZENHEIM, Mm. we Francyi, w dep. Wyższego Renu, o 6 w. na zach. od Kolmar; 3,897 m. Przędzalnie bawełny, mydlarnie, gisernie.

WINZIG, M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, o 17 w. na płn. od Wolawy; 2,194 m. Uprawa tytuniu.

WIPPACH, WIPAWA, Mm. w Austryi, w Karnioli, o 35 w. na płn.-zach. od Adelsberga, nad rzeką t. n., zlewem Isonzy, i któréj dolina jest ogrodem Karnioli; 1,036 m. Obfity zbiór wina i owoców.

WIPPER, WUPPER, 1) rzeka w Prusach, w Pomeranii, zlew mr. Baltyckiego, o 2 w. od Rugenwalde. Bieg około 100 w. 2) Wipra, rzeka w Niemczech, zlew lewy Saali, pod Bernbergiem, w Anhalt; źródło pod Eichsfeld, w Prusach, w prow. Saskiéj. Bieg około 90 w. 3) Rzeka w Prusach, w prow. Reńskiéj, zlew prawy Renu poniżéj Opladen. Źródło pod Wipperfurt. Bieg około 100 w. przez Eberfeld, Barmen, Burg i Opladen.

WIPPERFURT, M. w Prusach, w prow. Reńskiéj, o 40 w. na płn.-wsch. od Kolonii, nad rz. Wipper; 1,908 m. Fabryka, sukna, płócienek, żelastwa. Kopalnie miedzi w okolicy,

WIRGINIA, jedno z państw Stanów Zjednoczonych Ameryki Płn., nad oceanem Atlantyckim, stolica Richmond. Leży między 36° 50' i 40° 50' szer. płn., a 78° i 86° dłg. zach. Graniczy na płn. z pań. Maryland, obwodem Związkowym i Pensylwanią; na wsch. z pań. Maryland i z oceanem Atlantyckim; na zach. z Ohio i Kentucky; a na płd. z Tennessee i Karoliną Płn. Rozległość 166400 w. kw. Ludność 123,797 m. Najobszerniejsze z państw Unii, przerznięte od płn.-wsch. ku płd.-zach. przez góry Alleghany i góry Błękitne. Położone w kotlinach oceanu Atlantyckiego i rzeki Mississipi. Główniejsze rzeki w pierwszéj z tych kotlin: Potomac, Rappo-Hannec, York i James; w drugiéj: Ohio i jéj zlewy Bigh-Sandy, Wielka i Mała Kahawba i Shenandoach. Pobrzeża morskie są nizkie, płaskie, piaszczyste i nieżyzne, część rozciągająca się pomiędzy tém pasmem i górami Błękitnemi jest najżyzniejszą z całego terytoryum; dolina między górami Błękitnemi i Alleghanami zawiera wiele okolic żyznych, pomiędzy zaś górami Alleghanami i rz. Ohio, mało jest ziemi uprawnéj i miejscowo tylko żyznéj, lecz natomiast znajdują się bogate pokłady mineralne. Klimat różni się względnie do rozległości, lecz wszędzie jest zdrowy. Główniejsze ziemiopłody są: pszenica, mais, tytuń dobrego gatunku, bawełna, kartofle, cukier i t. d. W 1840. r. zebrano: pszenicy 10109716 buszli, jęczmienia 87430 buszli, owsa 13451062 buszli, żyta 1482799 buszli, jarego 243822 buszli, maisu 34451062 buszli, wełny 2538374 buszli, chmielu 105976 buszli, wosku 65020 funt., lnu i konopi 25594 ton, kartofli 2944660 buszli, tytuniu 75347106 funt, ryżu 2956 funt, bawełny 3494483 funt., jedwabiu 3191 funt., cukru 1541833 funt., wina 13911 gallonów, nabiału za 1480488 dollarów. Chów bydła: koni i mułów 326,438, rogacizny 1,024,148, baranów 1,293,772, wieprzy 1,992,155. Główniejsze minerały eksploatowane: złoto, ołów, miedź, żelazo, sól i węgiel. W 1840. r. 11 pracowni złota wydały metalu wartości 51,758 dollarów, 5 fryszerek ołowiu wydały metalu za 878,648 dollarów, 42 piece giserskie i 52 kuźni, wydały 18810 ton surowcu i 5886 ton żelaza kutego; kopalnie węgla 10622345 buszli, a soli 1745618 buszli. Rolnictwo jest głównym przemysłem państwa, oprócz tego według obliczenia z 1840. r. było 41 przędzalni wełny, 22 przędzalni bawełny, 142,262 warsztatów i 1816 pracujących; w fabrykach tabacznych pracowało 3,342 robotników i wyrobili tytuniu wartości 2,406,671 dollarów; 660 garbarni, 4 huty szkła, 32 pracownie wyrobów garncarskich, 12 papierni, 50 drukarni, 5526 młynów, warsztaty statków do żeglugi i t. d. W 1840. r. wartość wprowadzonych płodów wynosiła 545,685 dollarów, a wywozowych 4,778,220 dollarów. Ludność 1,239,797 m. w 1840. roku, a z tych 730,963 białych (371,223 mężczyzn i 367,745 kobiet), 49,842 wolno-kolorowych (23,818 mężczyzn i 26,024 kobiet), 448,987 niewolników (228,661 mężczyzn i 220,326 kobiet), W 1840. r. było szkół początkowych (Commonschool) utrzymywanych kosztem państwa 1561 z 35,531 uczniami, szkół wyższych (Academies et grammar schols) 382 z 11,083 uczniami, szkół uniwersyteckich (University-college) 13 z 1,097 uczniami. Wirginia składa dyecezyę biskupstwa katolickiego i biskupstwa anglikańskiego. W 1840. r. dochody państwa wynosiły 665,057 dollarów, a wydatki 580,437 dol.; dług 6,857,161 dollarów. Władza wykonawcza zostaje w ręku gubernatora, przewodniczącego w radzie stanu (Council of state) wybranego na lat trzy. Wielcy urzędnicy państwa są: skarbnik, 2 audytorów, sekretarz stanu i t. d. Zgromadzenie prawodawcze albo generalne składa się z senatu (32 członków obranych na lat 4) i izby deputowanych (134 członków obranych na rok jeden). Każdy obywatel mający lat 21 zamieszkały od roku w państwie i posiadający nieruchomość wartości 25 dollarów, może być wy-

borcą. Zarząd sprawiedliwości. Jeden sąd apelacyjny (Court-of-Appeals), odbywający posiedzenie kolejno w Lewisburgu i Richmond. Sąd ogólny, którego członkowie zawiadują w 21 trybunałach okręgowych. W każdém mieście stołecznem hrabstwa jest sędzia pokoju, który rozsądza sprawy niewolników i przedstawia sprawozdanie trybunałowi okręgowemu. Siła zbrojna albo milicya Rzplitéj składała się w 1842. r. ze 107,547 ludzi, z których 27 generałów i 1,297 wyższych oficerów. Państwo dzieli się na hrabstwa, wysyła na kongres 2 senatorów i 21 deputowanych.

WIRKSWORTH, Mm. w Anglii, w hrb. Derby, o 23 w. na płn.-zach. od Derby; 7,754 m. W pośrodku kopalni ołowiu, niegdyś bardzo obfitych i eksploatowanych od czasów Rzymian. Fabryka tkanin bawełnianych, czapek, kapeluszy i wyrobów jedwabnych.

WIRTEMBERGSKIE królestwo, państwo w Europie, należy do Związku Niemieckiego, stol. Stuttgart. Leży między 48° 35' i 49° 35' 30" szer. płn., a 5°52' 20" i 8° 9' 36" dłg. wsch. Prawie całkowicie ograniczone przez W. księstwo Badeńskie i Bawaryę od płn.-wsch i zach. i w większéj części od płd.; graniczy oprócz tego na płn.-zach. z małym obwodem Wimpfen albo Hessen-Darmstadem, na płd. z księstwami Hohenzollern, które po większéj części otacza, i z częścią jeziora Konstancyeńskiego należącego do kantonów Szwajcarskich Turgowii i St. Gallen. Rozległość 354,47 mil kw. niem. Terytoryum Wirtembergu należy do dwóch kotlin: Renu i Dunaju. Jego części zach. i płn. i krańcowa płd., składające prawie $^3/_4$ jego rozległości, położone są w pierwszéj; część jego płd.-wsch. należy do drugiéj. Grzbiet gór często małéj wyniosłości i który od płd. nie odznacza się żadném pasmem ciągłém, rozdziela te dwie kotliny od siebie. Kraj jest cały prawie górzysty, lecz z większych mass są tylko Czarnylas i Alpy. Część środkowa grzbietu Czarnegolasu, należy do Wirtembergu, albo też odgranicza go od W. księstwa Badeńskiego; na płd. i płn. jego gałęzie wschodnie rozciągają się tylko na terytoryum Wirtembergskie. Łańcuch albo płaskowzgórze Alp albo Albów, łączące się z Czarnymlasem przez massę Heuberg na płd. źródła Nekary, przerzyna terytoryum od płd.-zach. ku płn.-wsch., stanowiąc granicę kotlin Renu i Dunaju. Massa różniąca się od poprzedzających jest Adelegg, znaczna gałęź Alp Bawarskich, zajmująca kąt płd.-wsch. terytoryum, i któréj góry położone na płd Dunaju, mogą być uważane za jéj odnogi. Inne podrzędne pasma pokrywające kraj między Czarnymlasem i Alpami, są gałęzie jednéj lub drugiéj z tych mass, a raczéj w większéj części ostatniéj. Terytoryum nie ma płaszczyzn właściwie uważanych, lecz tylko okolice mniéj więcéj równe już to w dolinach, już też na płaskowzgórzu Alp. Pobrzeża jeziora Konstancyeńskiego stanowią najobszerniejszą płaszczyznę tego rodzaju. Wyniosłość średnia kraju, to jest wyniosłość większéj części jego terytoryum, wynosi 492 metrów. Najwyższy jéj szczyt jest Katzenkopf albo Hornisgründe przy źródle Murg o 1196 metrów, najwyższe wierzchołki po nim są Adelegg albo Schwarzkopf 1133 metrów. Alpy mają wierzchołki najwyższe w części płd.-zach. Heuberg albo Oberhohenberg wznosi się na 1037 metrów. Nipf najwyższy szczyt krańca jego płn.-wsch. niedochodzi 782 metrów, ale średnia wyniosłość pasma w całéj długości dochodzi do 800 metrów. Najniższy punkt w kraju Wirtembergskim jest w korycie Nekary przy jéj wypływie z terytoryum, to jest na 143 metr. Dunaj przy wyjściu z Wirtembergu pod Ulmem ma 476 metr. wyniosłości, a Ren w jeziorze Konstancyeńskiém 403 metrów powyżéj swego średniego poziomu. Oprócz płaskowzgórza Alpejskiego, całe terytoryum jest obficie oblane wodami. Ren tworząc jezioro Konstancyeńskie płynie w małéj części jego granicy; Dunaj przepływa wprawdzie przez ten kraj, lecz pod względem wielkości i ważności jest tylko druga rzeka wewnątrz kraju, gdyż najznakomitsza jest Nekara. Ta rzeka zanosi do Renu większą część wód z królestwa, a jéj główne zlewy są: Jaxt, Kocher, Rems, Fils i Enz, oraz Nagold. Inne zlewy bezpośrednie Renu są tylko małemi rzeczkami potokowemi: Argen i Schussen wpadają do jeziora Konstancyeńskiego; Murg, Kinzig, Kraich i inne, płyną na pochyłości zachodniéj Czarnegolasu; Iller i Brenz są dwa główniejsze zlewy Dunaju; Tauber, zlew morza, przerzyna część płn. kraju. Oprócz jeziora Konstancyeńskiego, którego część pobrzeża prawego należy do Wirtembergu; reszta są małéj rozległości lecz bardzo liczne w stronie płd. Feder-See, zlew prawy Dunaju przez rz. Kanzach jest największe, powierzchnia jego wynosi 811,6 morgów. Klimat umiarkowany lecz wilgotny w ogólności. Temperatura bardzo zmienna we wszystkich porach roku, dochodząca w lecie od +25° do +30°, a czasem do +38° R., zniżająca się w zimie od —12° do —15°, a wyjątkowo zaś do —32° R. Uprawa winnic ma miejsce w dolinie Renu, oraz w dolinach Nekary i Tauber, te winnice w pierwszéj wznoszą się na 566 metr., a w dolinie Tauber na

360 metr. Ziemia bardzo żyzna mianowicie w dolinie rz. Tauber, Nekary i jéj zlewów, a na płd. w małych dolinach przytykających do jeziora Konstancyeńskiego, mało urodzajna na płaskowzgórzach Alp, zupełnie nieżyzna w niewielu okolicach. Bogactwo kopalne: żelazo w obfitości, nieco srebra, kobaltu, ołowiu i miedzi; ślady złota, wyborna glina garncarska w obfitości, nieco ziemi porcelanowéj, dobre kamienie młyńskie i budulcowe, kamienie wapienne w obfitości, piękne gatunki marmurów, alabastru, osełek, soli w nadmiarze, węgla skąpo. Liczne źródła mineralne. Fauna i flora są też same co w Europie środkowéj. Rozległe lasy sosnowe i jodłowe pokrywają prawie w zupełności spadki Czarnegolasu; lasy tegoż gatunku lecz mniéj rozległe znajdują się w górach na płd. Dunaju; lasy jesionowe są skarbami Alp i ich gałęzi, gdzie nie ma sosen ani jodeł. Gruby zwierz dziki jest bardzo rzadki; niedźwiedzie, wilki i ostrowidze nie napotykają się wcale; dziki rzadko, równie jak daniele i jelenie, kozy są jeszcze dość pospolite, lis jest jedyném zwierzęciem niewierném, wszędzie w wielkiéj ilości znajdującém się; jaszczurki są tylko w Alpach. Według obliczenia z r. 1840. ludność królestwa wraz z nieobecnemi, wynosiła 1,682 388 dusz (824 028 mężczyzn i 858,310 kobiet), a oprócz nieobecnych 1,646,871 dusz (798,289 mężczyzn i 848,582 kobiet). Według kadastru z 1835. r., z 343,000 rodzin całéj ludności, klassa rzemieślników i przemysłowców zawierała 165.000 rodzin z 15,000 wyrobnikami, rolników z parobkami 154 000, urzędników i zajmujących się wolnym przemysłem 12 000, pozostałych zaś 12,000 rodzin utrzymywało się ze swych dochodów a ubodzy z jałmużny lub wsparcia. Ludność składa się wyłącznie z Niemców, to jest Szwabów i Frankończyków tylko w części płn.; z obcych najliczniejsi są żydzi, po nich kilka osad Francuzów i Wallonów, wygnanych ze swych krajów w końcu XVII. wieku, w skutku prześladowania religijnego. Narzecze ludu jest dyalekt niemiecko-szwabski. Religia ewangelicka jest wyznawaną przez większość mieszkańców. Wirtemberg jest krajem rolniczym i rękodzielniczym. Rolnictwo jest dość postępowe, a mianowicie chów bydła od niejakiego czasu nabrał znakomitego rozwoju, które winien zachęcie rządu i usiłowaniom towarzystwa narodowego rolnictwa. Zakłady wzorowe rolnicze są główniejsze: piękny zakład rolniczy Holsenheim i bogate eksploatacye rolne prywatnych posiadłości. Z 6191355 morgów powierzchni królestwa: 191,355 morgów są zajęte przez budynki, drogi, wody i 19000 morg kopalni, reszta może być obróconą na ziemię urodzajną: 2586000 morg téj ziemi urodzajnéj uprawnéj, 793000 morg łąk, 160000 morg sadów, ogrodów i szkółek, reszta na pastwiska, torfiarnie i odłogi. Najważniejszą uprawę stanowią ziemiopłody, oprócz jęczmienia, wszystkie zaś wystarczają na potrzeby miejscowe. Równie jak w kilku innych okolicach Renu, gatunek pszenicy zwany Dunkel stanowi główne zbiory; z 1212000 morg roli pod zboża i jarzyny, około 516312 morg jest pod pszenicę, i wydają około 3319600 szefli; 48480 morg zwykłéj pszenicy, wydających ziarna 157 600 szefli; 101808 morg żyta, wydających ziarna 305400 szefli; 317544 morg owsa, dających 1429000 szefli; 174528 morg jęczmienia, z tych 611000 szefli; 53528 morg jarzyn, z tych 160000 szefli; maisu zbierają obficie w okolicach gdzie się wino rodzi; prosa zasiewają w małéj ilości a jeszcze mniéj gryki; z jarzyn rodzą się: grochy, fasole i t. p.; kartofle sprowadzone do kraju w 1710 r. rozmnożyły się dopiero w drugiéj połowie zeszłego wieku, i stanowią dzisiaj zasadę pożywienia 1/4 ludności. Uprawa winnic, którą się zajmuje do 18000 rodzin, ogranicza się do pagorków doliny Nekary i kilku dolin przyległych, oraz dolin Taubery i jeziora Konstancyeńskiego. Ogólna ilość zbiorów wynosi około 509800 hektol. Najlepsze są wina: Nekary, Tauber, a z okolic jeziora Konstancyeńskiego są miernego gatunku: najsłynniejsze są z pagórków Tauber i z okolic Öhringen. Nigdzie w Niemczech nie zbierają obficiéj owoców jak w Wirtembergu, z tych najwięcéj gruszek, jabłek, śliwek i wisien. Liczne szkółki drzew owocowych przynoszą znakomite zyski. Rzepak, mak a mianowicie kolza, stanowią ważne płody uprawy; konopie rodzą się w dostatecznéj ilości na potrzeby; zbiór lnu skąpy, równie jak chmielu i tytuniu; buraki sadzą na jarzyny i na wyciskanie soku cukrowego; marzanna i inne zioła są w małoznaczącéj ilości zbierane. Obszerne lasy iglaste w Czarnymlesie, oraz jesionowe i dębowe w Alpach, stanowią główną gałąź zamożności krajowéj; ogólna rozległość lasów w 1839. roku wynosiła 1831660 morgów, z których 580520 morg należało do rządu, 17244 morg do prywatnych dóbr, 637038 morg do gmin, 55956 morg do różnych zakładów i 540922 morg do prywatnych (244412 morg do szlachty). Najbardziéj kwitnącą gałęzią przemysłu rolniczego jest chów bydła, a mianowicie rogacizny i owiec. Konie poprawnéj rasy ze stadniny narodowéj i stadnin królewskich, wystarczają na potrzeby krajo-

we; bydło rogate w ogólności jest pięknéj rassy; wieprze nie wystarczają na potrzeby, drób zaś wywożą. Stan chowu bydła w 1840. r. koni 99,038, osłów 692, bydła rogatego 825,707, owiec 676,659 (135,179 merynosów angielskich lub saskich i 366,066 metysów), wieprzy 167,219, kóz 27,947, ulów pszczół 83236. Eksploatacya mineralna dostarcza tylko niektórych przedmiotów. Główniejszym jéj płodem jest sól, 5 salin: w Hall, Wilhelmsglück-Sulz, Friedrichshall, Wilhelmshall i Clemenshall, należących do rządu, dostarczają rocznie około 600000 cent., z których 480000 cent. soli kuchennéj. Z pomiędzy metali, żelazo jedynie jest eksploatowane i to po większéj części na rachunek rządu; kopalnie żelaza wydały w 1840. r. 390000 cent. minerału. Eksploatacyę kopalni kobaltu i srebra probowano w ostatnich czasach lecz bezskutecznie. Rozległe i bogate torfiarnie w królestwie, mogłyby dostarczyć torfu w obfitości; powierzchnia ich w ogóle wynosi 29234 morgów, z których większa część leży w kotlinie Dunaju i w Czarnymlesie; trzecia część téj powierzchni jest eksploatowaną, lecz nie wydaje jak 40000000 cent. metr. rocznie torfu. Z pomiędzy innych płodów eksploatacyi są: granit, kamień wapienny, gips w dość znacznéj ilości, margiel, piaskowiec, osełki, okra, glina garncarska i porcelanowa, nieco ałunu i witryolu. W Wirtembergu jest wiele źródeł mineralnych. Kąpiele najbardziéj uczęszczane są: w Wildbad, gdzie jedyne wody gorące w królestwie; źródła słone w Kannstatt i Berg, źródła żelazne w Nidernsee i siarczane w Boll. W Wirtembergu od dawna zaprowadzone zostały rozmaite zakłady wychowania publicznego; w każdéj gminie, w wiosce nawet mającéj ludności 30 dusz, powinna być szkoła początkowa. Dzieci od lat 6—14 winny do tych szkół uczęszczać jeżeli nie są do innych oddane; po skończeniu nauk w szkołach początkowych, uczniowie do lat 18 muszą uczęszczać do szkół niedzielnych, w których wykładają inne zasady nauk ścisłych i stosowanych. Kilka szkół ochronnych albo szkoły dla małych dzieci (Klein-Kinder-Schule) w Stuttgardzie i w innych miastach, są utrzymywane przez towarzystwa dobroczynności. Szkoły wyższe są szkoły łacińskie albo klassyczne i realne, albo politechniczne początkowe. Szkoły klassyczne dzielą się na szkoły łacińskie przygotowawcze, licea, gimnazya i na szkoły wyższe duchowne. W szkołach łacińskich przygotowawczych, dzieci zostają do lat 14 wieku przysposabiające się do kursów gimnazyalnych; licea różnią się od szkół łacińskich tém tylko, że w pierwszych jest jeden kurs więcéj; liceów jest cztery: w Ludwigsburgu, Öhringen, Tybindze i Rawensburgu. W gimnazyach uczniowie kończą w ciągu lat 4 (od 14—18 roku) kursa przygotowawcze do uniwersytetu; w 6 miastach są gimnazya, jako to: w Stutgardzie, Heilbronn, Ulm, Elwangen, Ehingen i Rothweil. Szkoły teologiczne wyższe są pensyonaty, w których uczniowie sposobiący się do stanu duchownego, zostają przyjmowani do konkursu i wykładają im od 14—18 roku, jak w gimnazyach, lecz bezpłatnie, nauki przygotowawcze do przyjęcia ich do uniwersytetu. Szkoły wyższe ewangelickie są w liczbie 4: w Maulbronn, Schönthall, Blaubeuern i w Urach. Dwie szkoły wyższe katolickie są przy gimnazyach w Elbingen i Rothweil. Szkoły politechniczne albo realne są takie, do których uczęszczają głównie młodzieńcy sposobiący się do handlu i professyi przemysłowych; z przedmiotów wykładają języki żyjące oraz nauki i sztuki stosowane. Te dzielą się na szkoły niższe i wyższe: pierwsze zwykle są przy szkołach łacińskich, drugie (Hohe-Real-Schule) w liczbie 7 są: w Esslingen, Heilbronn, Ludwigsburgu, Reutlingen, Rothweil, Tybindze i Ulmie. Z pomiędzy szkół żeńskich, najcelniejszą jest tak zwana Katarzyny (Catharinenstift), założona przez królowę Katarzynę w Stutgardzie w 1818. r., dla panien bogatych rodzin; zostaje pod opieką królewską i pod zwierzchnictwem rządu. Najwyższą wszechnicą królestwa jest uniwersytet w Tybindze, jeden z najsłynniejszych w Niemczech, w nim są dwa fakultety teologiczne (ewangelicki i katolicki), i oprócz trzech innych zwykłych fakultetów, fakultet nauk ekonomicznych. W Wirtembergu jest kilka wzorowych zakładów publicznych wykładu professyonalnego albo specyalnego. Przy uniwersytecie jest seminaryum teologiczne ewangelickie i seminaryum katolickie, albo instytut Wilhelma (Wilhelm's-Stift), pensyonaty w których uczniowie są przyjmowani bezpłatnie lecz przez konkurs; ukończywszy kurs 5-letni nauk filologii, filozofii i teologii, sposobiący się do stanu duchownego, mają jeszcze przez rok przebywać w seminaryum biskupiém (Priester-Seminar) w Rottenburgu. Przy uniwersytecie są także dwie szkoły wyższe normalne, to jest jedno seminaryum filologiczne (Philologisches-Seminar) dla professorów szkół klassycznych, drugie seminaryum professorów dla szkół politechnicznych (Real-Lehrer-Seminar). Szkoły normalne początkowe (Schul-Lehrer-Seminar) są: w Esslingen dla nauczycieli szkół ewangelickich, a w Gmünd dla katolików.

Szkoła politechniczna w Stuttgardzie, w któréj wykładają bardzo obszernie nauki stosowane, sposobią budowniczych, inżynierów i kierujących zakładami przemysłowemi. Szkoła wojskowa jest w Ludwigsburgu i zostaje pod zawiadowstwem sztabu głównego i inżynierów geografów. Inne szkoły specyalne są: szkoła sztuk pięknych w Stuttgardzie, wyborna szkoła rolnicza i leśna w Hohenheim, szkoła weterynaryi w Stuttgardzie, szkoła położnicza w Stuttgardzie i w Tybindze, i szkoła głuchoniemych w Gmünd z pomocniczą w Esslingen. Najbogatszym zbiorem naukowym jest biblioteka królewska w Stuttgardzie, zawierająca przeszło 180000 tomów; biblioteka prywatna króla w Stuttgardzie i uniwersytetu Tybingskiego, są najznakomitsze w królestwie. Z pomiędzy innych zbiorów są: gabinet monet i medali, gabinet przedmiotów sztuki i starożytności, oraz historyi naturalnéj przy królewskiéj bibliotece w Stuttgardzie, gabinet historyi naturalnéj towarzystwa rolniczego i t. d. Towarzystwo rolnicze (Landwirthschaftlicher Verein) założone w 1817. r. i utrzymywane przez rząd, jest najważniejszém z towarzystw zachęty w królestwie, z przyczyny pożytku jaki oddało krajowi. Towarzystwo zachęty handlu i przemysłu, założone w 1822. r., i towarzystwo zwane Verein für Vaterlandskunde, są także zakładami rządowemi. Inne towarzystwa i zachęty są prywatne. Dochody królestwa składają się z dochodów dóbr (Staats-Kammergut) i z podatków stałych i niestałych; pierwsze stanowią prawie połowę przychodów publicznych; dobra mieszczą w sobie: *a)* dobra właściwe, to jest posiadłości ziemskie i służebności; *b)* lasy i prawo polowania, *c)* kopalnie i fryszerki z monopolem soli; *d)* dochód z poczty i z mennicy. Ze służebności $^1/_6$ jest jeszcze oddawana w naturze. Podatki stałe dzielą się na zwyczajne i nadzwyczajne, pierwsze są: podatek gruntowy (Grundsteuer), podatek od dymów (Gebäude-Steuer) i podatek patentowy albo przemysłowy (Gewerbe-Steuer). Podatki stałe nadzwyczajne są: od kapitałów (Kapital-Steuer), od pensyi (Pensions-Steuer). Podatki niestałe są: dochód z komór celnych, akcyza albo podatek konsumcyjny od płodów zagranicznych, do którego się liczy podatek od loteryi i opłata od tranzakcyi własności nieruchomych, dochód wieczysty z dóbr i podatek od trunków, taksa psów i nakoniec małe taksy od stempla, aktów notaryalnych i sądowych. Dochody publiczne ułożone budżetem na przeciąg trzy-letni 1839.—1842. roku wynosiły 9,667,834 złotych; rozchód 9,605,182 złotych; dług państwa w dniu 1. lipca 1840. r. wynosił 22 695,067 złotych 4-procentowy. Królestwo Wirtembergskie jest częścią Związku Niemieckiego. Rząd jest monarchiczno-konstytucyjny. Tytuł króla jest z Bożéj łaski król Wirtembergski. Następca tronu ma tytuł Kron-Prinz. Członkowie rodziny królewskiéj tytułują się książętami Wirtembergskiemi. Ustawa królestwa jest nadana przez króla w dniu 25. września 1819. r.; według téjże ustawy, królestwo jest nierozdzielne, tron dziedziczny w linii męzkiéj i po jéj wygaśnięciu jedynie przechodzi w linię żeńską; król jest pełnoletnim w 18 roku, w razie niepełnoletności regencya przypada na najbliższego członka rodziny królewskiéj, król wykonywa władzę najwyższą i przewodniczy wraz ze stanami władzy prawodawczéj, lecz do niego jedynie należy roztrzyganie projektowanych praw; osoba jego jest nietykalną i ministrowie są odpowiedzialni; król ma prawo ułaskawienia, powinien wyznawać religię chrześciańską. Stany królestwa (Stände) dzielą się na dwie izby, to jest szlachecką i deputowanych; izba szlachecka (Kammer der Standesherren) składa się: *a)* z członków rodziny królewskiéj, *b)* z naczelników rodzin wyższéj szlachty i *c)* w stosunku $^1/_3$ z członków mianowanych przez króla dziedzicznych lub dożywotnich. Członkowie dziedziczni mianowani przez króla, powinni być wybierani ze szlachty i posiadać majorat 6,000 złotych dochodu czyniący; członkowie dożywotni są wybierani z pomiędzy obywateli bezwzględnie na urodzenie i majątek. Izba deputowanych (Kammer der Abgeordneten) składa się: *a)* z 13 deputowanych małéj szlachty albo Ritterschaft, wybranych przez nią ze swego grona, *b)* z sześciu prałatów albo nadintendentów ewangelickich, *c)* z biskupa katolickiego, najstarszego dziekana katolickiego i deputowanego wybranego przez kapitułę ze swego łona, *d)* z kanclerza uniwersytetu, *e)* z 7 deputowanych z miast: Stuttgartu, Tybingi, Ludwigsburga, Ulmu, Reuttlingen i Ellwangen, i *f)* z 64 deputowanych z okręgów administracyjnych królestwa. Deputowani do drugiéj izby są wybierani na lat 6, każdy obywatel mający lat 30 i posiadający prawa polityczne i cywilne jest wybieralnym, wyjąwszy urzędników. Dwie trzecie zgromadzeń wyborczych miast i okręgów, składa się z właścicieli opłacających oznaczony podatek, wyborcy mianowani w zgromadzeniach składają trzecią część. Prezesi obu izb są wybierani przez króla: pierwszéj izby bezpośrednio, a prezes izby deputowanych z listy trzech kandydatów; posiedzenia téj ostatniéj izby

są tylko publiczne. Sprawozdania i rozprawy izby szlacheckiéj winny być ogłaszane; ministrowie mają wstęp do obu izb. Posiedzenia zwyczajne stanów albo sejm (Landtag) zwoływane są co lat trzy, oraz przy wstąpieniu na tron nowego monarchy. Król zwołuje i rozwiązuje stany; w przerwie pomiędzy sejmami prawa i przywileje stanów są w części powierzone stałemu komitetowi składającemu się z 12 członków mianowanych wspólnie przez dwie izby i z ich łona. Dla utrzymania zasad ustawy, ustanowiony jest oddzielny trybunał (Staatsgerichthof); ten trybunał składa się z prezesa i z 12 sędziów, z których sześciu wybierają stany; prezes i 6 innych członków są mianowani przez króla. Trybunał państwa sądzi ministrów na zasadzie oskarżenia przez stany i członków stanu; może być zwołany przez króla lub przez sejm. Rada najwyższa państwa, jest rada przyboczna (Geheime-Rath), w któréj roztrząsają wszelkie postanowienia przed przedstawieniem królowi przez ministrów; w téj radzie przewodniczy prezes, a członkowie jéj są ministrowie i radcy stanu mianowani przez króla. Rząd królestwa zostaje pod kierunkiem 5 departamentów ministeryalnych: *a)* ministeryum sprawiedliwości, *b)* ministeryum spraw zagranicznych, oraz ministeryum domu królewskiego, spraw posiadłości (Lebenswesen) i dyrekcyi cenzury; *c)* ministeryum spraw wewnętrznych i duchownych i wychowania publicznego, *d)* ministeryum wojny, *e)* ministeryum skarbu. Rada stanu czyli przyboczna. Z pomiędzy zarządu centralnego: *a)* rada naukowa (Studien-Rath), pod któréj zarządem są wszystkie zakłady wychowania publicznego, wyjąwszy szkół początkowych, zostających pod kierunkiem duchowieństwa obu wyznań, uniwersytetu i kilku szkół specyalnych, *b)* izba obrachunkowa składająca budżet publiczny i kontrolująca rachunki administracyjne, *c)* dyrekcya podatków, *d)* dyrekcya komór, *e)* rada górnicza, *f)* biuro statystyczne i topograficzne, *g)* dyrekcya jeneralna poczt w Frankfurcie nad Menem, przy dyrekcyi jeneralnéj Dzierżawy poczt księcia Turn i Taxis, który wydzierżawia poczty w Wirtembergu za 70,000 złotych. Podział administracyjny królestwa jest na cyrkuły w liczbie 4, zostające pod zarządem rejencyi (Kreis-Regierung), któréj przewodniczy prezydent; te cyrkuły dzielą się na 64 ober-amtów albo okręgów, a te znowu na gminy (Gemeinde). Pierwszym urzędnikiem okręgu jest ober-amtmann, któremu jest dodany do pomocy i w zastępstwie aktuaryusz (Aktuar). Stosownie do liczby mieszkańców, gminy dzielą się na trzy klassy, w 1839. r. było 1892 gmin, a w téj liczbie 10 pierwszéj klassy, to jest mających po 5,000 przeszło mieszkańców; 441 drugiéj klassy od 1,000—5.000 m. i 1442 trzeciéj klassy albo liczących mniéj od 1,000 m. Zarząd gminy rozciąga się do administrowania funduszami gminy, rozkładu, podatków, policyi i t. d. Składa się zaś z prezydenta (Gemeinde Vorsteher), rady gminnéj i komitetu (Bürger-Ausschuss); prezydent gminy, zwany Schultheiss, a w miastach Stadt-Schultheiss, jest mianowany przez rząd z listy trzech kandydatów wybranych przez radę gminną i z jéj grona i potwierdzonych przez komitet obywateli. Urząd jest dożywotni i odwołalny. Rada gminna składa się stosownie do znaczenia gminy od 7—21 członków, obranych na lat dwa przez wszystkich obywateli. Najwyższy sąd królestwa w sprawach cywilnych i kryminalnych jest trybunał zwany Ober-Tribunal w Stuttgardzie; ten trybunał składa się z 4 izb albo senatów: *a)* z izby kryminalnéj, izby kryminalnéj apelacyjnéj i kassacyjnéj, przez którą powinny być potwierdzane ażeby były wykonalne wszystkie wyroki ostateczne, wydane przez sądy kryminalne, *b)* z izby cywilnéj, izby apelacyjnéj i kassacyjnéj, a zarazem trybunału uprzywilejowanego członków rodziny królewskiéj i z trybunału handlowego miasta Stuttgartu, *c)* z izby sprawiedliwości matrymonialnéj, mieszkańcy ewangeliccy stolicy i wszyscy wojskowi należący do wyznania ewangelickiego, *d)* z izby opieki (Pupillen-Senat), wyrokującéj w sprawach opieki przywilejowanych pierwszéj klassy, a w niektórych razach członków rodziny królewskiéj. Sądy drugiego rzędu są, 4 trybunały cyrkułów (Kriegsgerichtshof) w Esslingen, w Tybindze, Ellwangen i w Ulm. Równie jak sąd najwyższy, składają się z 4 izb albo senatów. Ich izba kryminalna jest trybunał kryminalny, zwyczajny dla wszystkich spraw ważnych, odsądza w pierwszéj apelacyi wyroki wydane przez niższe sądy. Izba cywilna jest trybunał I. instancyi dla przywilejowanych pierwszéj klassy, dla rodzin wyższéj szlachty i dla sześciu pierwszych klass urzędników, w innych przypadkach odsądza w drodze apelacyi. Izba matrymonialna jest w swéj specyalności trybunałem mieszkańców cyrkułu. Izba opieki jest w przedmiocie opieki, trybunałem uprzywilejowanym drugiéj klassy należącéj do cyrkułu. W sądach cyrkułów, sprawy najważniejsze tak cywilne jako i kryminalne, odsądzane bywają przez wszystkie trzy izby połączone. Trybunały I. instancyi są trybunały okręgowe (Oberamtsgericht)

i sądy senioralne (Standesherliche Amtsgerichte). Trybunał ober-amtu składa się z sędziego mianowanego przez rząd i z 12 przynajmniéj assesorów wybranych na lat 2 przez zgromadzenie okręgowe; jest zarazem sądem cywilnym i kryminalnym, lecz w ważnych sprawach kryminalnych, sędzia oberamtu jest tylko sędzią badającym w sądzie cyrkułowym; w sprawach cywilnych odsądza jak trybunał niższy uprzywilejowanych 2. klassy, to jest szlachtę i urzędników nienależących do 1. klassy. Sądy senioralne w liczbie 7 mają te same atrybucye. Sądy niższe są sądy gminne, odpowiadające sądom pokoju. Równie jak sprawiedliwość cywilna, sprawiedliwość wojskowa ma trzy instancye, jako to: komissyę sprawiedliwości wojskowéj (kriegsrechtliche Commission), radę wojenną i radę rewizyjną; rada rewizyjna składa się z jenerała przewodniczącego, z 3 wyższych oficerów i z 3 członków wyższego sądu sprawiedliwości wojennéj (Ober-Kriegsgericht). Ten ostatni trybunał, który się zbiera w nadzwyczajnych przypadkach, składa się całkowicie z prawników. Więzienia państwa są: dom centralny poprawczy (Zuchthaus) w Gmünd, dla zbrodniarzy skazanych na lat 5 do ciężkich robót; dwa domy robocze (Arbeitshaus) w Ludwigsburgu, dla mężczyzn i w Mark-Gröningen dla kobiet, dla zbrodniarzy skazanych na mniéj jak lat 5 do ciężkich robót; domy karne cyrkułowe (Kreis-Gefängnisse) w Heilbronn, Rottenburgu, Hall i Ulmie. Twierdza Hohen-Asperg, służy zarazem na więzienie lecz dla jednéj klassy jedynie i ze szczególnemi względami. Od czasu połączenia dwóch wyznań ewangelickiego i reformowanego w jeden kościół, to jest w kościół ewangelicki w 1823. r., zarząd obrządków protestanckich należy do konsystorza ewangelickiego do którego należą także szkoły ewangelickie początkowe; ta rada wykonywa prawa supremacyi, należące do króla jako głowy kościoła ewangelickiego, i mianuje duchownych i nauczycieli szkół po wysłuchaniu ich egzaminów przepisanych. Wraz z prałatami albo nadintendentami generalnemi, konsystorz składa synod ewangelicki, zbierający się rocznie dla narady o stanie i potrzebach kościoła. Królestwo dzieli się na 6 dyecezyi ewangelickich, pod zawiadowstwem tyluż nadintendentów generalnych (General-Superintendent) albo prałatów; każda dyecezya dzieli się na dekanaty, a te na parafie. W 1839. r. było dekanatów 48 a parafij 871, a w tych 923 osób duchownych. Zarząd obrządku katolickiego i szkół początkowych katolickich, należy do rady duchownéj katolickiéj, która wraz z biskupem wykonywa prawa i przywileje wyłącznie biskupom katolickim nadane, jako to: egzaminu duchownego, zwiedzenia dekanatów, nominacyi, zwierzchnictwa bezpośredniego nad szkołami wyższemi i seminaryami duchownemi. Królestwo składa dyecezyę katolicką, sufraganat Friburga, i którego stolicą jest Rotenburg; ta dyecezya ma 28 dekanatów albo kapituł wiejskich (Landkapital) i dzieli się na 638 parafij, w których było 882 proboszczów, wikaryuszów i kapelanów w 1839. r. Zarząd nad wyznaniem izraelskiém i szkołami początkowemi żydowskiemi jest powierzony radzie duchownéj izraelskiéj, składającéj się z rabina i z cywilnych izraelitów pod przewodnictwem komisarza królewskiego; żydzi mają 13 rabinatów i 41 gmin duchownych. Siła zbrojna Wirtembergu na stopie wojennéj w r. 1842. r. wynosiła 20,094 ludzi; w téj liczbie było 516 oficerów i 18,514 podoficerów i żołnierzy; składa się zaś: *a)* ze sztabu głównego, do którego należy kompania pionierów i rzemieślników; *b)* z jazdy 2,995 ludzi, w téj liczbie 94 oficerów; jazda składa się ze szwadronu żandarmów polowych (Feldjäger) 55 ludzi, z korpusu gwardyi królewskiéj 155 ludzi, i z dywizyi jazdy złożonéj z 2 brygad po 2 pułki; *c)* z artyleryi złożonéj z jednéj brygady 2,050 ludzi, a w téj liczbie artylerzystów przy arsenałach, artylerya garnizonowa i pułk artyleryi z 7 kompanij, z których 3 konne; *d)* z piechoty liczącéj 14 728 ludzi, dzielącéj się na 8 pułków piechoty i 2 kompanie garnizonowe; te ośm pułków składają 2 dywizye, każda po 2 brygady. Oprócz tego jest korpus żandarmów (Landjäger) z 440 ludzi; w czasie pokoju tylko $\frac{1}{3}$ wojska zostaje pod bronią. Oprócz szwadronu żandarmów polowych i korpusu gwardyi królewskiéj, wszystkie wojska zostają pod dowództwem ministra wojny. Zaciąg do wojska odbywa się przez pobór rekrucki, od którego wolni są tylko członkowie rodzin mediatyzowanych. Zastępstwo jest dozwolone i odbywa się za pośrednictwem ministerstwa wojny za summę 400 złotych, z których 100 złotych wyliczają zastępcy, a resztę dopiero zwracają mu wraz z procentem po wysłużeniu lat przepisanych; wiek poboru jest lat 20, a służba trwa lat 6. Oficerowie i żołnierze zestarzeli w służbie przyjmowani są do inwalidów, których w 1839. r. było 140 oficerów i żołnierzy przebywających w Homburgu pod Hallą. W Wirtembergu nie masz żadnéj twierdzy, jest tylko jedna cytadela Hohen-Asperg. Miasta garnizonowe są: Ludwigsburg, Stuttgart, Ulm, Esslingen, Heilbronn

i Hohen-Asperg. Arsenał budowniczy jest w Ludwigsburgu, jest tam także działolejnia i fabryka przyborów wojennych, oraz fabryka broni w Obendorf. Zakłady publicznego pożytku i dobroczynne są następujące: kassa jeneralna ubezpieczeń przeciw pożarom założona w 1772. r., kassa narodowa oszczędności, kapituła ewangelicka dam szlachetnych w Oberstenfeld, dwa przytułki sierot w Stuttgardzie i w Weingarten, szpital dla obłąkanych w Winnenthal i Zwiefalten. Prywatne zapisy są wyłącznie przeznaczone na utrzymanie ubogich, lecz gdyby nie wystarczały, każda gmina jest obowiązaną zastąpić część brakującą. Królestwo Wirtembergskie zajmuje 6. rząd w sejmie Niemieckim, gdzie ma 4 głosy w zwykłych zgromadzeniach, a 1 w plenum. Kontyngens jego związkowy wynosi 20,933 ludzi, z których 13,955 zwyczajnego kontyngensu, 2,326 wojska dodatkowego i 4,652 kontyngensu rezerwy. Państwo jest reprezentowane za granicą przez ministrów pełnomocnych w Karlsruhe, Munichu, Paryżu, Londynie, Wiedniu, St.-Petersburgu i przy związku Niemieckim, oraz przez 1 ministra rezydenta w Hadze. Pełnomocnik w Karlsruhe jest zarazem akredytowany przy dworach: Pruskim, Saskim i Hannowerskim, a w Berlinie zastępuje go sprawujący interesa (Chargé d'affaires). Pełnomocnik przy sejmie Niemieckim jest zarazem akredytowany przy dworze Hessen-Kasselskim, a minister rezydent w Niderlandach przy wolném mieście Frankfurcie. Konsulowie albo agenci konsularni są utrzymywani: w Algierze, Amsterdamie, Baltimore, Bremie, Hamburgu, Karlsruhe, Livorno, Lubece, Munichu, Neapolu, Nowym Orleanie, Nicei, St.-Petersburgu, Rydze, Rzymie i Tryeście. Państwa, które mają swoich pełnomocników w Stuttgardzie są następujące: Rossya, Francya, Bawarya, Wielka Brytania, Hannower, Hessya Elektoralna, Austrya i Prussy. Teraźniejsze królestwo Wirtembergskie powstało z hrabstwa t. n., istniejącego od XIII. stulecia i wyniesionego do rzędu księstwa przez cesarza Maksymiliana I. w 1495. r.; to księstwo powiększone w dwójnasób przez Napoleona od roku 1802.—1813., wyniesione było do elektorstwa w 1803. r., a w 1805. roku zostało ogłoszone królestwem. Prowincye z ludnością i rozległością: cyrkuł Nekary, stolica Ludwigsburg, rozległość 68,72 mil kw. niem.; 467,374 m. Cyr. Czarnegolasu, stol. Reutlingen, 86,77 mil kw. niem.; 452,515 m. Cyr. Jaxt, stol. Elwangen, 93,2 mil kw. niem.; 375,257 m. Cyrkuł Dunaju, stol. Ulm, 113,75 mil kwad. niem.; 387,192 m.

WISBEACH, Mm. w Anglii, o 51 w. na płd. od Cambridge, nad rz. Nen; 8,100 m. Więzienie. Komora. Port. Handel czynny. Wywóz zboża i masła.

WISBY, 1) M. w Szwecyi, stołeczne lanu t. n., o 180 w. od Sztokolmu, na pobrzeżu zach. wyspy Gotland; 4,550 m. Warowne. Siedlisko biskupa ewangelickiego. Szkoła katedralna albo gimnazyum. Port handlowy. 2) Lan w Szwecyi, stolica Wisby. Zawiera tylko wyspę Gotland.

WISCASSET, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Maine, o 69 w. na płn.-wsch. od Portland, nad zach. pobrzeżem Sheespeat; 2,314 m.

WISCHAU, WYSZKÓW, M. w Austryi, w Morawii, o 35 w na płn.-wsch. od Berna; 3,264 m.

WISCONSIN, państwo w Stanach Zjednoczonych, stolica Madison. Leży między 40° i 49° szer. płn., a 89° i 97° dłg. zach. Graniczy na płn. z Wyższą Kanadą; na płn.-wsch. i wsch. z jeziorem Superior, z państwem i jeziorem Michigan; na płn. z państwem Illinois; a na zach. z Jowa. Rozległość 121217 w. kw. Ludność 30,945 m., z których 30.749 białych, 185 wolno-kolorowych i 11 niewolników, zamieszkałych głównie na płd. na brzegach Missisipi i Wisconsin, w okolicy znanéj pod nazwą Psiéj Łąki. Płaskowzgórze wyniosłe, przerznięte licznemi lecz małéj wysokości pagórkami. Należy od wsch. do kotliny Św. Wawrzeńca, a od zach. do kotliny Missisipi. Oprócz jezior Michigan i Superior, oblewających granicę płn. i wsch. państwa, znajdują się na płn. liczne jeziora. Ziemia w ogóle żyzna i łatwa do uprawy. Główniejsze ziemiopłody w 1840. r. pszenicy 212,116 buszli, jęczmienia 110626 buszli, owsa 406514 buszli, żyta 1965 buszli, tatarki 10654 buszli, maisu 379359 buszli, kartofli 419608 buszli, cukru 136288 buszli; koni 5,735 sztuk, bydła rogatego 30,269, owiec 3,462, wieprzy 51.383. Eksploatacya ołowiu, żelaza, miedzi, węgli. Przemysł i handel małoznaczący. Terytoryum zostaje pod zarządem rady, składającéj się z 13 członków obranych na lat 4, i z izby reprezentantów (26 członków) obranych na lat 2. To państwo uorganizowane zostało w r. 1836. r. W 1847. r. kongres przyznał temu terytoryum tytuł państwa po nadaniu mu ustawy.

WISKITKI, M. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, pow. Sochaczewskim, o 53 w. ku płd.-zach. od Warszawy, nad rz. Pisią. Ma do roku 2 jarmarki i 1 targ tygodniowy. Pierwotnie wieś wśród borów, w których polowali książęta Mazowieccy. Władysław Jagiełło w grudniu 1410. r. po zwycięztwie pod Grunwaldem, tu przybywszy z odwiedzinami do Aleksandry, siostry Ziemowita,

przez dni cztery polował na tury, których mnóstwo było. Zygmunt III. dozwolił dopiéro Tarle Stanisławowi założyć miasto, i obdarzył Magdeburgią. Władysław IV. jarmarki zaniechane przywrócił.

WIŚLICA, M. w królestwie Polskiém, w gubernii Radomskiéj, powiecie Stopnickim, o 22 w. ku płd.-zach. od Stopnicy, położone nad dwoma odnogami Nidy. Ma 2,000 m., 12 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy. W zamku tutejszym w r. 1135. Bolesław Krzywousty dał przytułek królewiczowi Węgierskiemu Borysowi. Tenże przekupiony od Rościsława, księcia Przemyskiego, w r. 1136. za podstąpieniem Rusinów, bramy zamku im otworzył. Czesi po dwakroć zajmowali w r. 1291. ten zamek, ale ich w r. 1301. Łokietek wyrugował. Kazimierz Wielki to miasto opasać murem, a dnia 8. marca 1347. r. na zjeździe pierwszą księgę praw ułożyć rozkazał. Roku 1378. zebrani Małopolanie nie chcieli przyjąć za namiestnika obranego przez Ludwika króla, Władysława księcia Opolskiego. Tu zebrani posłowie po zgonie Ludwika, przybyłego Zygmunta margrabię Brandenburgskiego, dla ubiegania się o koronę znaglili do oddalenia się. Tu w r. 1432. Baldoini de Noris, poseł Jana króla Cypryjskiego przybył do Władysława Jagiełły, o rękę córki jego Jadwigi i pożyczkę 200,000 dukatów, za co był gotów odstąpić w zastaw trzecią część Cypru. W 1587. r. dnia 8. października, oświadczyli się zebrani Małopolscy obywatele za Zygmunta III., i na stronników arcyksięcia Maksymiliana ustanowili pospolite ruszenie. W r. 1606. przybył tu w 3,000 wojska Zygmunt III., a za nim wkrótce Żółkiewski Stanisław w 7,000 ludzi, a to przeciw Zebrzydowskiemu. W czasie wojny Szwedzkiéj za Jana Kazimierza, Wiślica była kilkakrotnie przez Szwedów i Siedmiogrodzian łupiona, nareszcie w 1657. roku została spaloną. Kazimierz Wielki opasał to miasto murem, i kolegiatę wspaniałą gotyckiéj budowy z ciosowego kamienia wystawił.

WISŁA, rzeka najcelniejsza w król. Polskiém, bierze początek w okręgu Cieszyńskim, w Szląsku Austryackim, w góralskiéj wsi Wisełi, na płn. pochyłości długiego grzbietu góry Baraniéj, w miejscu zwaném Wykop ze Smreku (ze Swierku). Tu na szczycie, o 3519 stóp nad powierzchnią morza wzniesionym, sączy się z cienkiéj powłoki torfowéj woda brunatna; nie są to źródła lecz ściekowiska. Woda ta zwana Czarną Wisłą czyli Wisełką, spada zwężoném korytem, po warstwach piaskowca, wśród gęstego lasu świerkowego; o ćwierć mili od swego opocz atku, zlewa się z Wolną, strumykiem powstającym na górze Rubowskiéj. Połączone wody wkrótce wzmagają się nowym przypływem Białki, potokiem z wód bagnistych na gruncie Skałka wyciekającym. Ztąd Wisła przeskakując z skały na skałę, spuszcza się w dolinę, wysokiemi grzbietami okoloną, a w zwężonéj jéj części przy kupce domków zwanéj Bajcarze, przyjmuje Malinkę, strumień poczynający się w części Malinowego grunia, zwanéj Kapiec. Niedaleko ztąd po nad rzeczułką Wisłą ciągnie się długa wieś Wisła. Pominąwszy wieś, rzeczka bieży w potężnéj szczelinie śród gór okrytych smukłemi bukami, i skrapia wieś Ustroń, 840 stóp po nad poziomem morza wzniesioną, leżącą u stóp góry Czartoryi, gdzie granica pomiędzy góralami a ludem zamieszkującym kraj pagórkowaty. Wisła wykręciwszy się z pomiędzy gór na płn., przyjmuje rzeczułkę Brennę i wąziutkiém korytem przemyka się pod mieściną Skoczów, gdzie częstemi wylewami powysypywała obszerne kamieńce czyli ławice wiru. Po za Skoczewem wziąwszy kierunek płn.-wsch., oblewa miasto Strumień, gdzie odgranicza Szląsk Pruski od Austryackiego, a połączona z Przemszą, schyla się na wsch. i staje się spławną nim dojdzie do Krakowa. Odtąd płynie w kierunku płn.-wsch. około Wawrzeńczyc, Nowego Brzeska, Ujścia Solnego, Koszyc, Opatowca, Nowego-Miasta, Korczyna, Osieka, a ominąwszy Sandomierz, bieży ku płn. pod Zawichostem, Rachowem, Józefowem, Solcem, Kazimierzem, Janowcem i Nową Aleksandryą, tu zwraca się ku zach., skrapia Gniewoszów, Stężycę, Czersk, Górę, Karczew, Warszawę (tu jest na 240 sążni szeroka), Nowo-Georgiewsk; ztąd wali w kierunku zach. koło Zakroczymia, Czerwińska, Wyszogrodu; po za którym w kierunku zach.-płn. przepływa koło Płocka, gdzie jéj szerokość do 360 sążni dochodzi, Dobrzynia, Włocławka, Bobrowników, Nieszawy, a za Szulicem zaginając się ku płn., toczy swe nurty koło Fordonu, Chełmna, Swiecia, Grudziądza, Nowego, i po za Gniewem przy tak zwanéj Szpicy Montawskiéj, rozdziela się na dwa ramiona, jedno prawe pod nazwą Nogaty płynie koło Malborga, i uchodzi wielu ramionami do morza błotnego świeżego (Frische Haff); drugie lewe za Tczewem, rozlewa znowu dwa ramiona, z pomiędzy których prawe pod nazwiskiem Łachy czyli Staréj Wisły, kilku ujściami dąży ku morzu świeżemu; a drugie zwane Leniwka, powoli płynąc, za Gdańskiem pod warownią Mundą (Weichselmünde) uchodzi do Bałtyku. Wpadają do Wisły

z pr. strony: Licznica, Biała, Sola, Skawa, Skawina, Raba, Dunajec, Wisłoka, Łąka, San, Sanna, Struża, Gomolicha, Kurówka, Wieprz, Okrzejka, Wilga, Świder, Narew z Biebrzą i Bugiem. Skrwa, Mlnia, Tarzyna, Drwęca, Osa, Mątwa i wiele innych rzeczułek; z lewéj strony przyjmuje do siebie: Przemszę Czarną, Rudawę, Prądnik, Dłubnię, Sreniawę, Nidzicę, Nidę, Schodnię, Wronę, Opatówkę, Kamionnę, Krępiankę, Iłżankę, Trząsiworek (Zwoleńkę), Pliwkę, Kozielniczkę, Ciepielówkę, Radomkę, Pilicę, Czarnę, Mątwę, Fersę, Motławę, Radunię i inne. Wisła przebiega 144 mil kraju; pośrednia jéj szerokość 250 sążni (za Płockiem Wisła ma 500 a przy ujściu do 800 sążni szerokości). głębokość od 3—40 stóp; spadek rzeki jest w przecięciu 4 stopy 1 cal. Wisła zamarza najwcześniéj w połowie listopada, najpóźniéj około 10. stycznia, lody czasem do 4 stóp grube puszczają najpóźniéj w końcu marca; wtenczas Wisła podsycana wodą z topniejących śniegów Tatrowych, wzbiera, łamie lody i szybko z niskich występując brzegów, zalewa przyległe okolice. Jakóbówka czyli Wisła wezbrana ulewnemi deszczami, spadającemi w Karpatach koło św. Jakóba, wielkie sprawia zniszczenie w nadwiślu, szczególniéj w nizinach urodzajnych. O zbliżeniu się Jakóbówki ostrzega zwykle morszczyzna czyli płn. wiatr. Spław na Wiśle rozpoczyna się około 15. kwietnia, a kończy przy schyłku października. Koryto w ogóle jest piaszczyste, tylko za Sandomierzem jest kamień wapienny, mianowicie przy zwężoném korycie, skrętach rzeki, gdzie mocne lądy nie dają się podmulać, w głębokości 40 stóp dno jest stałe, z opoki wapiennika zepsutego złożone. Na Wiśle zacząwszy od ujścia Wisłoki, znajduje się wiele kęp i wysp. Rybna Wisła chowa w swojém łonie bolen rzeczny, białorybów kilka gatunków, jakiemi są: kleń, jaź, płoć i rap, ciernik pospolity, karp pospolity, lustrzeń, karaś, kiełb pospolity, jazgarz rzeczny, leszcz, podleszczyk, lipień, lin, miętus rzeczny i strumieniowy, okoń rzeczny, śliz właściwy i piskorz, szczupak, sandacz, sum, węgorz pospolity, a na wiosnę podczas tarcia z morza przypływają: jesiotr, łosoś i łososiopstrąg, wracając w jesieni do Bałtyckiego morza. Wisła połączoną jest: *a)* z Odrą przez Noteć, którą kanał Bydgoski łączy z Brodą uchodzącą do Wisły; *b)* z Niemnem i t. d.

WISŁOKA, rzeka w Austryi, w Galicyi, wypływa w Karpatach, w obw. Sanockim, po 16 milach biegu wpada do Wisły około Ostrowy, w obw. Tarnowskim, przyjąwszy do swego koryta wody: Jasiela, Jasielki, Łecówki, Tarnawki (w obw. Sanockim), Banicy, Bonczałki, Brzozówki, Dembówki, Gładyszówki, Lubatówki, Lubczy, Malówki, Ropy, Stebnicy (w obw. Jasielskim) i Wielopolki (w obw. Tarnowskim).

WISMAR, WIZIMIERZ, M. w ks. Meklemburgsko-Szwerynskiém, o 31 w. na płn. od Szwerynu, nad zatoką mr. Bałtyckiego; 12,000 m. Twierdza. Gimnazyum. Fabryka tytuniu, kart do grania, płótna żaglowego; browary, gorzelnie, warsztaty statków. Port handlowy bezpieczny, lecz płytki. Dawniéj jedno z miast anzeatyckich.

WIŚNICZ, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obw. Bocheńskim, o milę od Bochni. Jest to starożytny zamek teraz na więzienie obrócony, z klasztorem na pamiątkę zwycięztwa nad Turkami pod Chocimem od hetmana Lubomirskiego zbudowany, do czego jeńcy tureccy byli użyci. Kolebka to niegdyś możnéj familii Kmitów. W r. 1655. zdobyty i uszkodzony przez Szwedów; w 1842. r. dopiero wyrestaurowany został.

WIŚNICZ, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obw. Czerniowieckim, tylko rzeczką Czeremoszyn od Kutków przedzielone; 3,000 m.

WIŚNIOWA, zakład prywatny hutniczy żelaza, w król. Polskiém, gub. Radomskiéj, pow. Sandomierskim; posiada 1 kuźnicę, w 1838. r. produkował 300 centnarów żelaza kutego rocznie.

WIŚNIOWCZYK, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Tarnopolskim, o $2^1/_2$ mili od Trembowli. Posiada piękny pałac, niegdyś mocno ufortyfikowany. W 1684. r. hetman Jabłonowski stoczył w pobliżu zaciętą walkę z Turkami.

WISZNIOWIEC, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obw. Kołomejskim, nad Dniestrem, 2 mile od Horodenki; 6,000 m. Posiada fabrykę sukna, znaczne garbarnie i wspaniały pałac z kosztownym księgozbiorem, w którym się 1787. r. pamiętny zjazd cesarzowéj Katarzyny II., cesarza Józefa II. i króla Stanisława Augusta odbył.

WISOWITZ, WYSOWICE, M. w Austryi, w Morawii, w gub. Bern, o 32 w. na płn. od Ungarisch-Hradisch, nad rzeką Drewnicą; 2,713 m. Fabryka sukna.

WISSA, mała rzeka wypływa z Prus, pod wsią Rakowo, wchodzi w król. Polskie, przepływa miasta Szczuczyn i Wąsocz, i wpada do Biebrzy za Radziwiłowem pod wsią Racibory. Pomiędzy Radziwiłowem a Raciborami przyjmuje w siebie rzeczkę Rewinę, wypływającą ze stawu Radziwiłowskiego.

WISSEHRAD, M. w Czechach, pod Pragą, 1,524 m. Warownie należące do systemu obwarowania Pragi, której stanowi jakby jedną z dzielnic tego miasta.

WISSEMBOURG, M. we Francyi, w dep. Wyższego Renu, o 38 w. na płn. od Strasburga, nad rz. Lauter; 6,273 m. Twierdza 4. rzędu. Inspektoryat leśny. Komora. Kościół konsystorski protestancki. Kolegium komunalne. Dobre wina białe, pospolite. Blicharnie wosku. Fabryka kapeluszy, wyrobów garncarskich; cegielnie, farbiarnie, walcownie, garbarnie, tokarnie. Miasto wielce starożytne, położone na krańcowéj granicy wschodniéj, u podnóża gór, dawniéj jedno z dziesięciu wolnych miast cesarskich Alzacyi. Ludwik XIV. zdobył je w 1673. r. i przyłączone zostało do Francyi traktatem Ryświckim. Słynne warownie, zwane liniami Wissemburgskiemi, rozciągające się aż do rz. Lauter, wzięte zostały przez Austryaków w r. 1793.

WISZNICE, M. w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj, pow. Radzyńskim, o 9 w. na płd.-wsch. od Radzynia; 1,630 m. Ma 2 jarmarki do roku i 1 targ tygodniowy.

WITEBSK, M. w ces. Rossyjskiém, stoł. gubernii i powiatu t. n. Leży pod 55° 12' płn. szerok., a 47° 52' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 617 w., od Moskwy 571 w., przy ujściu rz. Witep do Dźwiny zach.; 17,989 m. Ma sąd kryminalny i apelacyjny. Seminaryum katolickie. Synagoga. Szkoła normalna początkowa; 15 kościołów, 2 klasztory. Prowadzi znaczny handel. Są tu fabryki sukna, garbarnie. W tém mieście umarł Wielki książę Konstantyn Pawłowicz 27. czerwca 1832. r.

WITEBSKA gubernia, w ces. Rossyjskiém, stolica Witebsk. Rozległość 42075 w. kw. Ludność 789,500 m. Grunt płaski, lubo przerznięty rzekami w głębokich wąwozach płynących. Jezior i potoków w obfitości. Ziemia miernéj żyzności i wydająca ziemiopłody w dostatecznéj ilości na miejscowe potrzeby. Uprawa na wielką skalę lnu i konopi. Rozległe lasy, z których 121600 diesiatyn należy do korony. Piękne pastwiska. Chów koni i bydła rogatego pośledniego gatunku, owce poprawnéj rasy. Miód wyborny. Garbarnie i gorzelnie.

WITEGRA, M. w ces. Rossyjskiém, powiatowe, w gub. Ołoneckiéj. Leży pod 61° 0' płn. szerok., a 51° 9' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 439 w., od Moskwy 1064 w., od Ołonczu 384 w., a 213 w. od Petrozawodzka, nad rz. Witegrą; 2,239 m. Handel dość czynny.

WITEGRA, rzeka w ces. Rossyjskiém, zlewa się do jeziora Onegi pod Witegrą, w gub. Ołoneckiéj. Spławna 60 w. Należy do systemu komunikacyi między mr. Baltyckiém i Czarném za pośrednictwem kanałów i rz. Kowdży.

WITHAM, 1) M. w Anglii, w hrb. Essex, o 16 w. na płn.-wsch. od Chelmsdorf, nad rz. Blackwater; 2,750 m. 2) Rzeka w Anglii, w hrb. Lincoln, zlew mr. Niemieckiego, przez odnogę Wash. Źródło pod Gramthane. Bieg około 125 w., spławna od Bostonu.

WITIMSKAJA, W. w ces. Rossyjskiém, w gub. Irkuckiéj. Odległa od Petersburga latem 7509 w., w zimie 7285 w., od Moskwy latem 6835 w., zimą 6609 w., od Irkucka latem 1457 w., zimą 1700 w.

WITKÓW-NOWY, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obw. Złoczowskim, o 1½ mili od Radziechowa.

WITKOWO, M. w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, rejencyi Bydgoskiéj, pow. Gnieznieńskim. Posiada kilka fabryk płótna, sukna i garbarni. Kościół katolicki i protestancki; 2,049 m. Odległe od Poznania mil 8½

WITNEY, Mm. w Anglii, w hrb. Oxfordzkiém, o 20 w. na płn.-zach. od Oxfordu, nad rz. Windrash; 5,336 m. Fabryka kołder wełnianych i innych wyrobów; rękawiczek, papieru, drożdży.

WITORIA, M. w Hiszpanii, stoł. prow. Alawy, o 333 w. na płn.-wsch. od Madrytu, nad rz. Zadorra; 12,000 m. Miasto warowne. Fabryka aksamitu, wyrobów jedwabnych, kapeluszy, płótna, świec jarzących, broni siecznéj. Handel dość czynny. Dawniéj był tu uniwersytet przyłączony w r. 1842. do wszechnicy w Waladolid.

WITSZEGDA, WYCZEGDA, rzeka w ces. Rossyjskiém, zlew prawy Dźwiny. Bieg 1100 w., spławna od Ust-Sissolska; 900 w.

WITT, TERRE-DE-W..., nazwisko nadane pobrzeżu płn.-zach. Nowéj Holandyi, odkrytemu w 1628. r. przez Holendra de Witta.

WITTEN, M. w Prusach, w prow. Westfalskiéj; 3,444 m. Fabryka narzędzi żelaznych i stalowych; papiernie, olejarnie.

WITTENBERG, M. w Prusach, w prow. Saskiéj, o 102 w. na płn.-wsch. od Merseburga, nad rzeką Elbą; 10,059 m. Twierdza. Sąd kryminalny. Seminaryum ewangelickie. Szkoła położnicza. Gimnazyum ewangelickie. Wszechnica założona w r. 1802., przyłączona w 1817 r. do Halskiéj. Fabryka sukna, wyrobów wełnianych, garbarnie. Zamek, w którego kościele są groby Lutra i Melanchtona. Zdobyte szturmem w 1814. r. przez Prusaków pod dowództwem hrabiego Tauentziem.

WITTENBERGE, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, o 115 w. na płn.-zach. od Berlina, nad rz. Starą Elbą, blisko jéj spływu z Stepnicą; 2,680 m. Sąd grodzki. Handel dość czynny.

WITTENBURG, M. w ks. Meklemburg-Szweryńskiém, o 31 w. ku płd.-zach. od Szwerynu; 2,500 m.

WITTICHENAU, M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, o 9 w. na zach. od Lignicy, nad rz. Elstrą; 2,076 m. Fabryka obuwia. Walne targi na bydło.

WITTINGAU, TRZEBOŃ, M. w Austryi, w Czechach, o 26 w. na wsch. od Budweis; 4,509 m. Zamek książąt Schwarzenberg.

WITTLICH, M. w Prusach, w prow. Reńskiéj, o 45 w. na płn.-wsch. od Trewiru, nad rz. Lieserą; 2,874 m. Przemysł rolniczy. Uprawa tytuniu i winogradu.

WITTMUND, Mm. w król. Hanowerskiém, w Wschodniéj Fryzyi, o 24 w. na płn.-wsch. od Aurich, nad Harlą, kanałem łączącym to miasto z morzem; 7,815 m. Składy soli. Fabryka kapeluszy. Handel zbożem, masłem, sérami a mianowicie końmi.

WITTSTOCK, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, o 100 w. na płn.-zach. od Potsdamu, nad rz. Dossą; 6,339 m. Sąd grodzki. Zakład prowincyonalny dla ubogich i kalek. Fabryka tkanin wełnianych, sukna, płótna, tytuniu; garbarnie browary, gorzelnie. Założone w początkach XIII. stulecia. Zwycięztwo Szwedów nad wojskiem cesarskiém w 1636. r.

WITZENHAUSEN, 1) M. w ks. Hessen-Kasselskiém, w prow. Niższéj Hessyi, o 23 w. od Kasselu, nad rz. Werrą, przy ujściu Gelstry; 3,154 m. Zbiór słynnéj fasoli, wina, owoców i tytuniu. Garbarnie, farbiarnie, papiernia; fabryka tytuniu. Handel czynny. 2) Cyrkuł w ks. Hessen-Kasselskiém, stol. Witzenhausen. Rozległość 7 mil kwad. niem. Ludność 32,828 m. Terrytoryum górzyste po większéj części, w dolinach zbiory obfite owoców, jarzyn i zboża. Chów bydła: 1,675 koni, 1,745 wołów, 5,662 krów, 23,500 owiec, z których połowa poprawnych, 3,800 wieprzy, 4,300 kóz. Eksploatacya soli, ałunu, gliny garncarskiéj. Dzieli się na 4 justiz-amty; zawiera 4 miasta, 1 miasteczko i 54 wiosek.

WIVELISCOMBE, Mm. w Anglii, w hrb. Somerset, o 19 w. na zach. od Taunton; 3,000 m. Fabryka tkanin wełnianych i kołder.

WIZAJNY, M. w król. Polskiém, w gub. Augustowskiéj, pow. Sejneńskim, o 45 w. ku płn.-zach. od Seyn; 1,942 m. Ma 2 jarmarki do roku i 1 targ tygodniowy.

WKRA albo DZIAŁDOWKA, rzeka w król. Polskiém, idąca z Prus, od wsi Gnojna, w gub. Płockiéj płynie pod nazwą Wkry, pod miastem Żurominem, Biezuniem, Radzanowem i wpada pod Pomiechowem i Modlinem do Narwi, ubiegłszy mil 8. Średnia jéj szerokość dochodzi do 16 sążni. Od wsi Popielżyna, podczas dużéj wody wiosennéj, na niéj spławiają drzewo do Narwi. Często występuje z niskich brzegów i zalewa przyległe niziny. Przyjmuje do siebie z lewéj strony: Mławkę pod wsią Ratowem, Lidynię pod wsią Gustarzewem, Sowę pod Popielżynem; z pr. strony: Haciążnicę pod Sąchocinem i Płonnę pod Kołczębiem.

WLASCHIM, M. w Austryi, w Czechach, o 33 w. na płd.-zach. od Kaurzyma; 2,002 m. Piękny zamek i zwierzyniec książąt Auersbergów.

WŁADYKAWKAZ, forteca, w ces. Rossyjskiém, w Władykawkazkim okręgu. Odległa od Petersburga 2462 w., od Moskwy 1725 w.

WŁADYSŁAWÓW, Mm. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, pow. Konińskim, o 26 w. ku płd.-wsch. od Konina; 915 m., z tych 723 chrześcian a 192 żydów. Jest tu 10 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy. 2) Mm. w król. Polskiém, w gub. Augustowskiéj, pow. Maryampolskim, o 39 w. od Maryampola, nad rz. Szeszupą; 5,300 m. Ma warsztaty płóciennicze, browary, garbarnie i fabrykę świec łojowych. Jest tu 9 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy.

WŁADZIENIN, po niemiecku BLADEN, Mm. w Prusach, w prow. Szląskiéj, obwodzie i rejencyi Opolskiéj; 1,200 m.

WŁOCHY, kraj Europy Płd. Położony (stały ląd) między 37° 50' i 46° 40' szer. płn., a 17° i 16° 9' dłg. wsch. Graniczy na płn. ze Szwajcaryą i pań. Austryackiém, na zach. z Francyą i mr. Śródziemném, na wsch. z Austryą i mr. Jońskiém, na płd. z mr. Śródziemném. Rozległość 278000 w. kwadratowych, z których 43830 wiorst przypada na wyspy, a reszta na ląd stały. Największa długość 1200 wiorst, największa szerokość półwyspu 200 wiorst, na stałym lądzie 600 wiorst. Ludność 2,200,000 m. Włochy należą w całkowitości do kotliny mr. Śródziemnego. Składają się zaś z części stałego lądu, z półwyspu i z kilkunastu wysp. Część stałego lądu odgraniczona jest od Europy prawie we wszystkich punktach pasmem gór Alpów. Składa się w kotlinie Rodanu albo odnogi Lyońskiéj; z płaskowzgórza Sabaudyi, po-

łożonego za obrębem łańcucha Alpejskiego, które może być uważane jako należące do Włoch, jedynie pod względem politycznym; w kotlinie odnogi Genueńskiéj, z dwóch obwodów górzystych zwanych: Riviera di Levante i Riviera di Ponte, położonych pomiędzy pochyłością płd. Apeninów i odnogą, i nakoniec w kotlinie Adryatyku z pięknéj równiny, którą otaczają Alpy i Apeniny, i w środku któréj płynie rz. Po. Półwysep rozciąga się skośnie do południka w kierunku od płn.-zach. ku płd.-wsch., i należy po większéj części do kotliny odnogi Genueńskiéj i mr. Tyrryjskiego, daléj do kotliny Adryatyku i do kotliny mr. Jońskiego. Przerznięty jest w całéj swéj długości przez łańcuch Apenin, który rozdziergując się pod 41° szer., tworzy w krańcu Włoch dwa podrzędne półwyspy. Główniejsze wyspy Włoskie są: Sycylia, Sardynia, Korsyka, która pod względem politycznym nie należy do Włoch, wyspa Elba, grupa Malty, wyspy Liparyjskie, Egody i t. d. Rozwinięcie pobrzeży stałego lądu wynosi około 3,500 w., z których 1020 w. nad mr. Adryatyckiém, 840 w. nad mr. Jońskiém, 1100 w. nad mr. Tyrryjskiém, i 540 w. nad odnogą Genueńską. Pobrzeża mr. Adryatyckiego są mało występujące i główny ich występ stanowi góra Gargano; na płn. od Rimini aż do Istryi, są nizkie i otoczone bagniskami lub lagunami. Pobrzeże mr. Jońskiego bagniste tylko w głębi zatoki Tarentyńskiéj jest bardziéj urozmaicone; główniejsze jego występy są: przylądki Leuca, Alicae, Colonne, Rizzuto, Stilo, Spartivento i del Armi. Pobrzeże zach. Włoch jest w ogólności bardziéj urozmaicone i wyniośléjsze jak wsch., wyjąwszy w części pobrzeży Toskanii i państwa Kościelnego, gdzie się znajdują bagna przy ujściu Arno i bagna Pontyńskie. Najgłówniejsze występy są: przylądek Vaticano, Licosa, Campanella, Circello i t. d. Główniejsze podziały mr. Śródziemnego w okolicach Włoch są: w mr. Adryatyckiém odnogi Wenecka i Manfredonii, w mr. Jońskiém odnoga Tarentu i odnoga Squilace, w mr. Śródziemném i Tyrryjskiém odnoga Genueńska, zatoki Santa Eufemia, Policastro, Salerno, Neapolitańska i Gaëty, oraz ciaśniny Messyńska i Św. Bonifacego. Pochyłości (ściany) łańcucha Alp tworzące jakby pas w około części stałego lądu, są bardziéj spadziste od strony Włoch jak zewnątrz, dla tego też ta część kraju zawiera tylko pas górzysty mało wyniosły względnie do wysokości szczytów nad nim panujących, i które są najbardziéj wzniesione w Europie. Apeniny geograficznie uważane są tylko odłamkiem łańcucha Alp, z którym się wiążą bez przerwy. Rozliczne gałęzie z nich wychodzące dzielą terrytoryum półwyspu na mnóstwo wązkich dolin. Główną płaszczyzną Włoch jest wielka dolina Po, któréj powierzchnia wynosi 33000 w. kw., i która jest uważaną jako najrozleglejsza równina kotliny morza Śródziemnego w Europie. Inne płaszczyzny półwyspu są: Tybru, Arno, Garigliano i Volturno, wszystkie na spadzistości płd. Apeninów. Włochy w ogólności obfitują w rzeki, lecz oprócz Po, wszystkie są małoznaczące i po większéj części można je uważać za strumienie potokowe. Główniejsze rzeki Włoch są: w kotlinie Adryatyku: Tagliamento, Piave, Brenta, Po, Aterno, Sangro, Ofanto; w kotlinie mr. Jońskiego Brandano; a w kotlinie mr. Śródziemnego Arno, Ombronne, Tybr, Garigliano i Volturno. W Sabaudyi Rodan oblewa część granicy. We Włoszech znajduje się kilka największych jezior krajów górzystych Europy; celniejsze z nich są w paśmie Alp: jezioro Genewskie, Maggiore, Garda, Lugano w większéj części, a jeziora Como i Iseo w całkowitości. Główniejsze jeziora pasma Apeninów są: Trasymeńskie, Bolsena, Bracciano, Fucino i Celano, wszystkie na pochyłości płd. tego łańcucha. Włochy są ubogie w kruszce, żelazo jedynie znajduje się w dość znacznéj ilości. Najobfitsze kopalnie są marmurów Karraryjskich; w innych częściach Apeninów znajduje się: boraks, siarka, sól, saletra, ałun, alabaster, kryształ, lawa i inne płody wulkaniczne. We Włoszech jest jeden wulkan ogień wybuchający, Wezuwiusz; cztery zaś, to jest: Etna, Stromboli, Vulcano i Vulcanello na wyspie Sycylii i na wyspach do niéj należących. Znajdują się też źródła wód mineralnych i nasyconych gazem, gorące i zimne. Klimat Włoch jest w ogólności przyjemny, lubo zmienny względnie do wyniosłości lub szerokości geograficznéj. Śniegi wieczyste napotykają się tylko w Alpach i to w wysokości 2900 metr. Pod względem temperatury Włochy dzielą się na 4 główne części: pierwsza, zawierająca całą dolinę Po, ma klimat umiarkowany podobny do klimatu środkowéj Francyi. Jeziora téj okolicy i część lagun Wenecyi marzną w zimie, drzewa pomarańczowe i cytrynowe rosną tylko sztucznie hodowane. W całéj strefie pomiędzy 41° 30' i 43° 30' śnieg spada tylko na szczyty gór; drzewa oliwne, pomarańczowe, cytrynowe rosną samorodnie. Pomiędzy 39° i 41° 30' śnieg bardzo rzadko się zjawia. Nakoniec w krańcowéj części Kalabryi, w Sycylii i na wyspach ją otaczających, temperatura sprzyja uprawie roślin zwrotnikowych. Średnia temperatura

niektórych miast włoskich: w Medyolanie pod 45° 28' szer. płn. +12° R., w Bolonii pod 44° 30' na 21 metr. wyniosłości +13°, w Florencyi pod 43° 46', na wyniosłości 40 metr. +15°, w Rzymie pod 41° 53' +15°, 56; w Neapolu pod 40° 5' +16° 70; w Palermo pod 38° 7' +16° 77. Wiatry panujące we Włoszech są zach. i płd.-zach., jednakże dość często doznają tam szkodliwego wpływu wiatrów Afrykańskich zwanych Sirocco i Libeccio. Klimat z resztą jest zdrowy, wyjąwszy w okolicach bagien, lagun nadbrzeżnych i w sąsiedztwie pól ryżowych w Lombardyi, których wyziewy zarażają febrą. Grunt Włoch może być uważany jako bardzo żyzny, lubo zawiera wiele bagnisk, piasków i piaszczystych stepów. Ziemia wydaje różnorodne płody, począwszy od mchu Islandzkiego aż do trzciny cukrowéj; ale flora jest bardziéj urozmaicona na pochyłości płd. Apeninów jak w innych okolicach. W Alpach i w Apeninach jest wiele pięknych pastwisk i lasów, w których znajdują się różne gatunki drzew. Ze zwierząt dzikich godne uwagi są bawoły i muflony, które prawie zniknęły z reszty Europy; z gadów znajdują się jaszczurki, skorpiony, tarantelle. Rybołowstwo stanowi ważną gałęź przemysłu dla ludności nadbrzeżnéj, z przyczyny obfitości ryb w rzekach i na pobrzeżach morza. Główniejsze ziemiopłody są zboża w Sycylii i na płaszczyznie Po; na téj płaszczyznie znajdują się także najrozleglejsze pola ryżowe w Europie. Wino, oliwki i drzewa owocowe wszędzie wydają plon obfity. Uprawa drzew morwowych i hodowanie jedwabników tworzy ważną gałęź przemysłu rolnego we Włoszech. Chów bydła na wielką skalę, lecz w ogólności jest małéj wartości. Wieprze i kozy znajdują się w wielkich stadach w płd. Włoszech. Przemysł rękodzielniczy we Włoszech jest małoznaczący, wyroby jedwabne głównie pochodzą z Lombardyi i pań. Sardyńskiego; tkaniny wełniane, płótna, gazy, kwiaty sztuczne, pasztety, kapelusze, papier, pargamin, perfumy i instrumenta muzyczne, są celniejszemi płodami przemysłu. Pod względem handlu, Włochy podupadły znacznie od czasu odkrycia Ameryki i przylądku Dobréj Nadziei. Z towarów wprowadzanych główniejsze są: towary kolonialne, tkaniny wełniane, lniane i konopne, żelastwo, ryby suszone i wędzone. Główniejsze artykuły wywozu są: jedwab, wełna, miód, oliwa, kapelusze słomkowe, sery zwane Parmezańskie i inne płody, oraz wyrobki przemysłowe. Najważniejsze stanowiska morskie są: Wenecya i Genua, które niegdyś zajmowały pierwsze miejsce pomiędzy narodami handlowemi, oraz Liworno, Neapol, Palermo, Ankona, Nizza, Civita-Vecchia. W całych Włoszech wyjąwszy w Sabaudyi i na wyspie Korsyce od czasu przyłączenia téj wyspy do Francyi język krajowy jest Włoski, lecz w Toskanii i w Rzymie mówią najczyściéj. Ludność 22.000.000 mieszkańców w 1838. roku, z tych 24,000 chrześcian niekatolików i 40,000 żydów. Najludniejsze miasta Włoch są: Neapol, Palermo, Rzym, Medyolan, Turyn, Wenecya, Florencya, Livorno, Messyna, Bolonia, Werona i t. d. We Włoszech jest 9 państw, z których 7 niezawisłych, jako to: królestwo Obojga Sycylii, król. Sardyńskie, pań. Kościelne, Wielkie księstwo Toskańskie, księstwa Parmy, Modeny i Lukki, Rzplita Sto-Maryńska i ks. Monako; trzy z tych podzielów należą do obcych państw: król. Lombardzko-Weneckie do Austryi, Korsyka do Francyi, a gruppa Malta do Anglii.

WŁOCŁAWEK, M. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, stoł. powiatu t. n. Położone nad Wisłą, znaczne i handlowe; ma przeszło 6,000 m. Bardzo porządnie zabudowane, kościół katedralny biskupów Kujawsko-Kaliskich, gmach wspaniały z wielu nagrobkami i pomnikami wewnątrz, i kompasem z konstelacyami na ścianie kaplicy P. Maryi przez Kopernika zrobionym. Osadę tutejszą założył, jak świadczą akta kapituły, Władysław II. pomiędzy r. 1139—48. i nazwał ją Władysławem, i darował biskupom Kujawskim. Około r. 1159. przeniesiono tutaj katedrę z Kruszwicy. Miasto to nieraz Pomorzanie, Prusacy i Krzyżacy napadali. W 1259. r. złupił je Świętopełk, książę Pomorski. Jan król Czeski z Krzyżakami zrabował je i spalił w r. 1329.; wówczas i katedra spłonęła, a wielki mistrz Krzyżacki pod karą śmierci zabronił odbudowania świątyni, dopiero 1340. r. Maciej z Golanczewa biskup odbudowywać ją na wzgórzu zaczął, dokończył ją następca jego Władysław Oporowski. W 1431. r. Krzyżacy ograbili zamek, katedrę i miasto podpalili. Zygmunt I. i Zygmunt-August, królowie, obdarzyli Włocławek korzystnemi dla handlu przywilejami. W r. 1577. w marcu, zjechał tu król Stefan Batory i naradzał się względem dostarczenia pieniędzy na wojnę przeciw Gdańszczanom; uradzono zwołać w tym celu sejmiki, a tymczasowo by król zastawił klejnoty koronne. W 1568. r. odprawiono tu pierwszy synod dyecezyalny, a w r. 1641. czwarty i ostatni. W 1655. r. przez rabunek Szwedów znacznie podupadło. W 1750. r. biskup Walenty Czapski zmienił ustawy bractwa kurkowego, istniejącego od dawna. Prócz wymienionéj już wyżéj katedry, są tu

jeszcze kościoły: św. Jana Chrzciciela, gotyckiéj budowy; św. Witalisa, fundacyi biskupa Macieja z Golańczewa; tamże biskup Konstanty Szaniawski r. 1720. Missyonarzy osadził; św. Stanisława, w r. 1625. przez Jędrzeja Lipskiego fundowany, i Reformatom oddany, którzy sie w 1644. r. do klasztoru wystawionego, przez Wojciecha Romatowskiego przenieśli; św. Wojciecha zwany prebendą drewniany. Exjezuici toruńscy utrzymywali tu szkoły o 6 klassach, które później oddano Reformatom. Miasto ma 12 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy. Wielka fabryka cykoryi.

WŁOCŁAWSKI powiat, w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj. Rozległość 55,31 mil kw. Ludność 116,928 m. w r. 1848., z tych 56,501 mężczyzn, 60,427 kobiet, czyli w miastach 28,031, po wsiach 88,897.

WŁODAWA, M. w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj, pow. Radzyńskim, przy ujściu rz. Włodawki do Bugu; 5,600 m. Słynie jarmarkami na woły. Są tu garbarnie, mydlarnie, cegielnie, olejarnie i fabryka kapeluszy. Obdarzoną Włodawa została magdeburgią w r. 1540 dnia 18. marca, przez kniazia Fedora Andrzejewicza Ongulszkowicza, marszałka ziemi Wołyńskiéj, starostę Włodzimirskiego; przywileju zaś królewskiego na prawo miejskie nigdy to miasto nie otrzymało. W r. 1634. dnia 21. września za Rafała Leszczyńskiego wojewody Bełzkiego, dziedzica tego miasta, odbył się tu zjazd kalwinów koronnych i litewskich, dla ułożenia jednostajności w swojéj liturgii. W r. 1648. za wojen Chmielnickiego padło tu kilka tysięcy żydów schronionych z całéj okolicy dla bezpieczeństwa, wówczas prawie całe miasto zgorzało wraz z kościołem ewangelickim i ówczesny pastor Andrzej Węgierski utracił piękny swój księgozbiór. W r. 1694. Ludwik Pociej sprowadził tu Paulinów z Częstochowy, wymurował im klasztor i probostwo doń przyłączył. W kościele spoczywają zwłoki fundatora, który zmarł w roku 1730.

WŁODAWKA, mała rzeka w król. Polskiém, wypływa z jezior okolicznych w gub. Lubelskiéj, pow. Radzyńskim; pod Włodawą wpada do stawu Włodawskiego. Ma około 2½ mili długości i kilka odnóg błotnistych bez żadnego nazwiska. Główne koryto wązkie, płytkie, kręte; woda czysta, której szybkość prądu wynosi 40 stóp na sekundę. Chcąc ją do spławu między rzeczonemi jeziorami i stawem Włodawskim, a następnie rz. Bugiem, przysposobić, potrzebaby koryto sprostować, pogłębić i rozszerzyć.

WŁODOWICE, M. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Olkuskim, o 19 w. na płn.-wsch. od Siewierza; 900 m. Fabryka sukna. Ma 10 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy.

WŁODZIMIERZ, M. w ces. Rossyjskiém, gubernialne. Leży pod 56° 8' płn. szer., 58° 5' wsch. dłg. Oddalone od Petersburga 847 w., od Moskwy 170 w.; na l. brz. rz. Kliazmy; 13,405 m. Sąd kryminalny i apelacyjny. Siedlisko arcybiskupstwa prawosławnego Włodzimierskiego i Suzdalskiego. Gimnazyum. Handel znakomity płótnem.

WŁODZIMIERSKA gubernia, w ces. Rossyjskiém, stolica Włodzimierz. Terrytoryum płaskie, obficie oblane wodą i w ogóle żyzne, lecz po większéj części pokryte lasami. Zbiór lnu i konopi. Eksploatacya żelaza. Przemysł dość czynny: fabryka wyrobów bawełnianych, jedwabnych i płócienek. Fryszerki żelaza, huty szkła, garbarnie, garncarnie.

WŁODZIMIERZ-WOŁYŃSKI, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Wołyńskiéj, powiatowe. Leży pod 50° 51' płn. szer., a 41° 38' wsch. dłg.; nad rz. Ług, pod Uściługiem do Bugu wpadającą. Odległe od Petersburga 1268 w., od Moskwy 1270 w., a 356 w. od Żytomierza. Ludność 5,312 m. Katedra biskupa prawosławnego; zamkiem i kilku kościołami przyozdobione.

WŁOSZCZOWA, M. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Kieleckim, nad jeziorem Włoszczówką; 1,436 m. Ma jarmarków 9 do roku. Założone przez Hieronima Szafrańca z Pieskowéj Skały, r. 1539. mocą przywileju Zygmunta I. król nadał mu magdeburgią i na lat 10 uwolnił od podatków. Ewangelicy mieli tu kościół, po ich wydaleniu żydzi miejsce zajęli.

WNEZAPNA, forteca w ces. Rossyjskiém, na linii Kaukazkiéj. Odległa od Petersburga 2514 w., od Moskwy 1837 w.

WNIEBOWZIĘCIA wyspy, kraj nagi, skalisty, którego najwyższy wierzchołek 2600 stóp nad powierzchnią morza wynosi, między Afryką i Ameryką, na mr. Etyopskiém, z wybornemi portami do połowu wielorybów. Zwykłe stacye okrętów płynących do Indyi Wschodnich.

WODNIAN, M. w Austryi, w Czechach, o 26 w. na płd. od Pisek, nad rz. Blanicą; 2,241 m.

WODZISŁAW, M. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Kieleckim, nad rzeczką Miszawą; 2,200 m. Kazimierz Wielki darował posiadłość tę z przyległemi wsiami Mikołajowi i Janowi hrabiom S. P. R. Lanckorońskim, którzy tu gniazdo swoje założyli. Samuel Lanckoroński, kasztelan

Sandomierski, wypędził ztąd Aryanów, którzy mieli swój kościół, a żydzi za bezcen po nich nabywszy domy, prawie całe miasto zaludnili. Za miastem wznosi się w miejscu dawnego zamku, r. 1564 zbudowanego przez Jana Lanckorońskiego, łowczego Sandomierskiego, piękny pałac. Fara wzniesiona przez wspomnionego już Samuela, wymurowana w nowym stylu, zawiera wiele grobowców Lanckorońskich. Miasto ma 14 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy.

WOGWAZDINSKAJA stanica w ces. Rossyjskiém, w gub. Wołogodzkiéj. Odległa od Petersburga 1522 w., od Moskwy 1255 w., od Wołogdy 816 w.

WOHRTING, Mm. w Anglii, w hrb. Sussex, o 19 w. na zach. od Brighton, nad kanałem Manszą; 4,576 m. Kąpiele morskie, uczęszczane. Port. Połów śledzi i makreli.

WOJNAROWA, W. w Austryi, w Galicyi, obw. Sądeckim, mila od Grybowa, w pobliżu onéj na górze zwanéj Trzeblin, dają się widzieć zwaliska jakiéjś dawnéj budowli.

WOJNICZ M. w Austryi, w Galicyi, obw Bocheńskim, 2 mile od Brzeska; 1,200 m. Zwaliska starożytnego zamku, w którym często Zygmunt August przebywał. W 1655. roku w pobliżu tego miasta zaszła walna bitwa Szwedów z Polakami, która pierwszym do Przemyśla drogę utorowała.

WOJTYNÓW, zakład prywatny hutniczy żelaza, w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Opoczyńskim. Posiada 1 kuźnicę, w 1838. r. produkował 1000 centnarów żelaza kutego rocznie.

WOKINGHAM, Mm. w Anglii, o 12 w. na płd.-zach. od Reading; 550 m. Fabryka tkanin jedwabnych, gazy, obuwia. Handel drożdżami i mąką.

WOLA-JUSTOWSKA, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Krakowskim, mająca nazwę od Justa Ludwika Decyusza, uczonego sekretarza obu Zygmuntów królów, z pięknym w włoskim stylu pałacem i ogrodem.

WOLAU, WOŁÓW, M. w Prusach, w prowincyi Szląskiéj, o 42 w. na płn.-zach. od Wrocławia; 2,424 m. w 1843. r. Sąd grodzki.

WOLBECK, Mm. w Prusach, w prow. Westfalskiéj, o 9 w. na wsch. od Münster, nad rz. Angel; 1,100 m.

WOLBORKA, mała rzeka w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, ma źródła w pow. Piotrkowskim, pod miastem Tuszynem, następnie dwoma odnogami oblewa miasto Wolbórz, za wsią Nieborowem wpada do Pilicy. Długa mil 15, szerokość jéj koryta od 5—15 łokci, głębokość w niektórych miejscach od 3—4 łokci. Dno miejscami dość twarde, przechodzące przez żyły żelazne.

WOLBORZ, M. w król. Polskiém, w gubernii Warszawskiéj, w pow. Piotrkowskim, o 14 w. ku płd.-wsch. od Piotrkowa, nad rzeką Wolborką; 1,332 m. Ma 8 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy. W żyznéj okolicy; wśród rynku wznosi się ratusz murowany o dwóch wieżach, dawna własność biskupów Kujawskich, którzy tu latem przemieszkiwali. W 1410. r. w końcu czerwca, Władysław Jagiełło wyruszył ztąd przeciw Krzyżakom z wojskiem i posiłkami czeskiemi, wtém nadeszło poselstwo od panów Węgierskich i to wymogło, że Jagiełło dopiero w dni 10 po św. Janie rozpocznie wojnę. W 1420. r. przybyli posłowie Czescy, z ofiarowaniem korony Czeskiéj Władysławowi Jagielle. W r. 1423. były tu wojska zebrane na wyprawę Pruską; tu książę Meklemburgski biskup Kamieński, ofiarował swą pomoc królowi przeciw Krzyżakom. Jan Kazimierz odjeżdżający z Polski w r. 1655., czas jakiś tu bawił. W 1662. r tu się zawiązała konfederacya niepłatnego wojska pod laską Stanisława Świderskiego. Kolegiata tutejsza wśród rynku, zbudowana w r. 1148., przez papieża Eugeniusza III. oddaną została pod zwierzchność biskupów Kujawskich. W r. 1626. Jędrzej Lipski biskup, w miejscu dawnego drewnianego pałacu, wymurował nowy gmach z ogrodem i zwierzyńcem, który znowu w drugiéj połowie XVIII. wieku, Antoni Ostrowski biskup Kujawski przebudował.

WOLBROM, M. w król. Polskiém, w gub Radomskiéj, pow. Olkuskim, o 22 w. ku płn.-wsch. od Olkusza, nad rzeką Pokrzywnicą; 550 m. Ma 6 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy. Władysław Łokietek w roku 1321. pozwolił braciom Wolwramowi i Hilaremu, sołtysom wsi Dłużca, założyć to miasto. Po spaleniu się takowego Kazimierz Jagiełło w r. 1485. odnowił przywilej lokacyjny i magdeburgią.

WOLDENBERG, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, o 28 w. ku płn.-wsch. od Fridberga; 3,379 m. Sąd grodzki.

WOLFACH, M. w ks. Badeńskiém, w cyr. Środkowego Renu, o 11 w. na płn. od Hornberga, nad rzeką Kinzig; 1,630 m. Zarząd górnictwa kopalni księcia Fürstenberga. Te kopalnie położone w okolicy, wydają ołów, srebro, miedź, kobalt i antymon.

WOLFENBÜTTEL, M. w Brunświku, okręgowe, o 10 w. na płd. od Brunświku, nad rz. Oker; 8,800 m. Drugie miasto w księstwie. Sąd najwyższy (Ober-Appellations-Gericht) dla księstwa, oraz

Waldeku i Lippe. Sąd apelacyjny dla samego księstwa (Lan-des-Gericht). Konsystorz ewangelicki. Archiwum państwa. Gimnazyum. Szkoła teologiczna ewangelicka (Prediger-Seminar). Szkoła normalna początkowa. Sławna biblioteka (20000 tomów i 10000 rękopismów). Arsenał. Kapituła ewangelicka dam szlacheckich. Więzienie. Fabryka płótna, bronzów, tytuniu, papieru. Handel niegdyś znakomity płótnem i niemi. Zamek książęcy i pomnik malarza Lessinga.

WOLFGANG-AM-WEICHSELBACH, Mm. w Austryi, w Salzburgu. Źródła mineralne i kąpiele.

WOLFHAGEN, 1) M. w ks. Hessen-Kasselskiém, cyrkułowe, w prow. Niższéj Hessyi, o 25 w. od Kassel; 3,045 m. Fabryka płótna, wyrobów wełnianych, szlafmyc i skór. Handel słynnemi biszkoptami. Założone w początkach XIII. stulecia, zupełnie zniszczone w czasie wojny 30-letniéj. 2) Cyrkuł w ks. Hessen-Kasselskiém, stol. Wolfhagen. Rozległość 7 mil kw. niem. Zbiór obfity żyta, owsa, pszenicy, lnu i ziarn oleistych. Chów bydła: 3,238 koni, 5,500 rogacizny, 27,700 owiec, z tych 1/3 poprawnych, 4,600 wieprzy, 2,900 kóz. Handel lnem, zbożem i drobiem. Dzieli się na 4 justizamty, zawiera 4 miasta i 36 wiosek.

WOLGAST, M. w Prusach, w prow. Pomeranii, o 31 w. na płd. od Greifswald, nad rzeką Peene; 5,240 m. Sąd grodzki. Komora główna. Fabryka tytuniu; mydlarnie. Budowa statków wodnych. Port handlowy.

WOLICA, mała rzeka w król. Polskiém, ma początek pod wsią Majdan, w okręgu Hrubieszowskim; płynie przez miasto Grabowiec, uchodzi pod wsią Wólką Orłowską do Wieprza. Długość mil 4.

WOLICA-DEREWLAŃSKA, W. w Austryi, w Galicyi, obw. Złoczowskim, 2 mile od Buska. Niegdyś był tu warowny zamek, z którego dwie tylko baszty jeszcze pozostały.

WOLIN, M. w Austryi, w Czechach, o 17 w. na płd.-zach. od Pisek, nad rz. Molinką; 1,570 m.

WÓLKA KŁUCKA, zakład prywatny hutniczy żelaza, w król. Polskiém, w gubernii Radomskiéj, pow. Opoczyńskim. Posiada 1 wielki piec i 5 kuźnic; w 1838. r. wyprodukował 8000 centnarów surowizny i 5500 cent. żelaza kutego.

WOLLIN, 1) M. w Prusach, w prow. Pomeranii, o 55 w. na płn. od Stuttgartu, nad rz. Dywenów, na wyspie Wollin; 4,034 m. Sąd grodzki i miejski. Przemysł rolniczy. Rybołowstwo. Budowanie statków wodnych. Trzy mosty rzucone na trzech ramionach rz. Dywenów, łączące wyspę Wollin ze stałym lądem. 2) Wollnischer-Werder, Wollin, wyspa Pruska w prow. Pomeranii, w ujściu Odry. Rozległość 4,5 mil kw. niem. Składa cyrkuł swéj nazwy.

WOLLSTEIN, Mm. w ks. Hessen-Darmsztadzkiém, w prow. Hessyi Nadreńskiéj, o 30 w. na płd.-zach. od Moguncyi, nad rzeką Appelbach; 1,462 m.

WOLMAR, Mm. w ces. Rossyjskiém, w gub. Inflantskiéj, nad rz. Aa. Leży pod 57° 28' płn. szer., a 43° 7' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 459 w., od Moskwy 950 w., a od Rygi 108 w.; 1,235 m.

WOLMIRSTADT, M. w Prusach, w prow. Saskiéj, okręgowe, o 17 w. na płn. od Magdeburga, nad rz. Ohrą; 3,334 m. Sąd grodzki i ziemski.

WOLNZNACH, Mm. w Bawaryi, o 13 w. na płn.-wsch. od Pfaffenhofen; 1,023 m. Browary.

WOLO, GOLO, M. w Turcyi europejskiéj, w Tessalii, o 62 w. na płd.-wsch. od Larissy, w głębi odnogi t. n.; 4,000 m. Port handlowy.

WOLSINGHAM, Mm. w Anglii, w hrb. Durham i o 20 w. na płd.-zach. od Durham, nad rz. Wear; 2,230 m. Kopalnie węgla, ołowiu, kamieni wapiennych. Fabryka płótna, wyrobów wełnianych.

WOLSZTYN, M. w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, rejencyi Poznańskiéj, pow. Babimostskim. Niegdyś obronne; leży pomiędzy jeziorami Niałek i Wolsztyńskiém. Posiada piękny kościół katolicki, oraz ewangelicki, synagogę; dwa szpitale, trzy szkoły, bibliotekę. Ma kilka fabryk płótna, sukna, oraz garbarnie; 2,641 m. Dawniéj były tu winnice.

WOLVERHAMPTON, Mm. w Anglii, w hrb. Stafford, o 28 w. ku płd. od Stafford; 36,181 m. W okolicy kopalnie węgla i kamieni wapiennych. Fabryki wyrobów ślusarskich, a mianowicie: zamków, gwoździ, pilników, różnego żelastwa, machin, bronzów, przedmiotów z laki i wyrobów chemicznych.

WOLXHEIM, WOLIXEN, W. we Francyi, w departamencie Niższego-Renu, o 17 w. na zach. od Strasburga; 1,140 m. Wyborne wino białe zwane Riesling, słodkie, Kleber i wina czerwone. Eksploatacya kamieni budulcowych i gipsu.

WOŁCHÓW, rzeka w ces. Rossyjskiém, zlew jeziora Ładogi, pod Ładogą, w gub. St. Petersburgskiéj; bierze początek z jeziora Ilmenu. Bieg 150 w., spławna całkowicie.

WOŁCZAŃSK, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Charkowskiéj. Odległa od Petersburga 1403 w., od Moskwy 725 w., a 80 wiorst na płn.-wsch. od Charkowa, nad rz. Wołczą; 5,9770 m.

WOŁGA, po turecku ETHEL, po tatarsku IDEL, ADEL, EDEL-RHAE albo RO u starożytnych, rzeka w cesarstwie Rossyjskiém, zlew morza Kaspijskiego. Źródła w pow. Oczakowskim, w gubernii Twerskiéj. Bieg około 3400 w. przez Subców, Twer, Rybińsk, Jarosław, Kostromę, Niżny-Nowgorod, Kazań, Symbirsk, Saratow i Astrachan. Główniejsze zlewy do prawego brzegu: Wazuza, Oka, Sura, Cywil, Sarpa; do lewego brz: Szeksna, Wetługa, Mołoga, Kama, Samara. Wołga w całym swym biegu ma wiele wysp, a mianowicie w niższéj swéj części, szerokość jéj także jest zmienna: pod Twerem wynosi 200 metrów, pod Niżno-Nowgorodem 400 metr., a 2 w. pod Astrachanem. Od źródła aż do Kazania, Wołga płynie z zach. na wsch., od ostatniego miasta aż do Sarepty zwraca się od płn.-wsch. ku płd.-zach., nakoniec płynie ku wsch., płd.-wsch. i wpada do morza przez deltę 70 otworów mającą. W téj ostatniéj części swegu biegu, płynie dwoma lub trzema kanałami bocznemi, lecz koryto rzeki pozostaje zawsze z lewéj strony. Przestrzeń spławna rzeki rozciąga się na 3250 w. Za pośrednictwem kanałów spławnych łączy się z morzem Białém przez Dźwinę płn., z mr. Baltyckiém przez Newę, a z mr. Czarném przez Don. Obfituje w ryby, a mianowicie w jesiotry i sterledzie. W 1839 r. ruch żeglugi odbywał się za pośrednictwem 30834 statków i 11127 tratew.

WOŁKOWYSK, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Grodzieńskiéj, powiatowe. Leży pod 53° 10' płn. szer., a 42° 8' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 1644 w., od Moskwy 977 w., a 77 w. ku płd.-wsch. od Grodna; 1,990 m.

WOŁKUSZ, mała rzeka w król. Polskiém, poczyna się w lasach błotnistych, w gub. Augustowskiéj, około wsi Karasna, na płn. miasta Lipska, uchodzi do Niemna z prawego brzegu.

WOŁOCZYSK, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Wołyńskiéj, nad rz. Zbrucz. Odległe od Petersburga 1511 w., od Moskwy 1297 w., od Żytomierza 278 w.

WOŁOGDA, M. w ces. Rossyjskiém, gubernialne. Leży pod 59° 14' płn. szerok., a 57° 33' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 706 w., a 439 w. od Moskwy, nad rz. Wołogdą; 13,714 m. Siedlisko eparchii prawosławnéj Wołogodzkiéj i Ustingskiéj. Sąd kryminalny i apelacyjny. Gimnazyum z biblioteką 4000 tomów. Fabryka skór i safianów. Handel z St. Petersburgiem, Archangelem i Syberyą. Założone w X. stuleciu, często niszczone przez pożary.

WOŁOGODZKA gubernia, w ces. Rossyjskiém, jedna z najrozleglejszych w Rossyi europejskiéj, stol. Wołogda. Rozległość 396550 w. kwad. Ludność 822,200 m. Rossyan, Finnów i Samojedów. Terrytoryum płaskie, którego powierzchnia wznosi się tylko na 49 metr. pod miastem Wołogdą. Położone o 500 w. od morza. Grunt żyzny lecz mało sposobny do uprawy z powodu ostrości klimatu; zarosły ogromnemi obszarami lasów, przerzniętych jeziorami i bagnami. Eksploatacya źródeł słonych, żelaza, a mianowicie lasów stanowiących główne bogactwo gubernii. Zbiór małéj ilości pszenicy, żyta, jęczmienia, owsa, lnu, konopi, chmielu. Chów bydła. Przemysł i handel małoznaczące. Dzieli się na 10 powiatów.

WOŁOKOŁAMSK, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Moskiewskiéj. Odległe od Petersburga 786 w., a 106 w. na płn.-zach. od Moskwy; 1,526 m.

WOŁOSOW, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Stanisławowskim, mila od Bohorodczan, jest tu mnóstwo mogił z czasów najazdów tatarskich.

WOŁOSZCZYZNA, księstwo w Europie Południowéj, stolica Bukarest. Leży między 48° 42' i 45° 43' szer. płn., a 20° i 26° 38' dłg. wsch. Graniczy na płn. z Mołdawią i Siedmiogrodem, na zach. z Węgrami i Serbią, na płd. i wsch. z Bulgaryą. Rozległość 71500 wiorst kwad. Ludność 2,000,000 m., albo 421,500 rodzin. Grunt płaski na płd., a górzysty w części płn., którą przerzynają odnogi Karpat. Całkowicie położony w kotlinie Dunaju na lewym pobrzeżu téj rzeki. Dunaj i zlewy jego: Aluta, Ardsisz, Jałomnica są główniejsze rzeki. Ziemia bardzo żyzna. Zbiór pszenicy, maisu, winogradu, chmielu, melonów, tytuniu i lnu. Piękne lasy i pastwiska w górach płn. Znakomity chów bydła, stanowiący główną zamożność kraju. Eksploatacya soli, siarki i saletry. Przemysł żaden. Handel zbożem, drzewem i bydłem. Ludność składa się głównie z Wołochów; w zach. części liczą do 5000 Raidzów albo Słowaków i Ormian, w całym zaś kraju jest 100,000 cyganów, 25,000 żydów i 4,000 greków. Wołosi albo Rumani są mieszaniną dawnych mieszkańców kraju i osadników Rzymskich. Ich język najbardziéj zbliża się do narzecza zwanego Lingua Romana rustica. W górach zach. zowią Wołochów Pandurami. Religia prawosławna wyznawaną jest przez większość mieszkańców. Wołoszczyzna jest państwem lennem i opłacającém haracz Porcie Ottomańskiéj, lecz zostaje pod opieką cesarstwa Rossyjskiego; książę albo hospodar obierany jest dożywotnie z pomiędzy bojarów czyli szlachty przez zgroma-

dzenie składające się z ich członków oraz deputowanych niższego stopnia z miast i ze stanu nauczycielskiego. Sejm z 42 członków złożony, to jest z bojarów i duchowieństwa, przedstawia projekta do praw panującemu, lecz żadna zmiana zasadnicza w rzędzie nie może być zaprowadzona bez zezwolenia Rossyi. Rada gabinetowa składa się z prezydującego, z ministra spraw wewnętrznych, sprawiedliwości wojny, ministra sekretarza stanu, z ministra wyznań i oświecenia narodowego, z kontrolera jeneralnego i ministra finansów. Rada zaś przyboczna składa się z sekretarza stanu, ministra spraw wewnętrznych i skarbu. Deputowani na sejm obierani są na lat 5. Pod zarządem ministeryum sprawiedliwości albo wielkiéj logoteryi sprawiedliwości zostaje sąd doradczy. Władza sądownicza wykonywaną jest przez sąd zwany (Ennaltul-Divan-Judekatoresk), składający się z sześciu sędziów i z prezesa. W razie opozycyi dwóch jego członków wyroki przedstawiane bywają księciu. Pod tym sądem zostaje sąd apelacyjny cywilny, wyrokujący bezodwołalnie w mniéj ważnych sprawach; oraz sąd apelacyjny kryminalny, z których każdy dzieli się na dwie sekcye, jedną w stolicy a drugą w Krajowie. Każdy przyaresztowany winien być badany w ciągu 24 godzin. W każdém mieście obwodowém jest trybunał I. instancyi, składający się z 30 członków. Trybunał handlowy jest w Ilfowu, którego członkowie są w części wybierani przez kupców a w części przez księcia. Obrządek prawosławny liczy w Wołoszczyznie 1 arcybiskupa metropolitę i 3 biskupów, jako to: w Rimnicz, Argicz i Buzeo. W Bukarescie jest kościół rzymsko katolicki, reformowany i ormiański; żydzi mają tam dwie synagogi. Klasztorów męzkich jest 65, żeńskich 6. Zarząd dobroczynności składa się z 2 eforyi, pod jedną zostają domy i zakłady ubogich, a pod drugą szpitale. Szkoły dzielą się na początkowe, wyższe i uniwersyteckie (complémentaires). W 1840. r. było szkół początkowych 20 normalnych i 206 komunalnych, dwie szkoły wyższe są w Krajowie i Bukarescie, Wykład uniwersyteckich nauk ma tylko miejsce w kolegium St. Sava w Bukarescie, do którego należy muzeum, biblioteka i drukarnia. Oprócz tego liczono w kraju 65 szkół prywatnych z 1513 uczniami, i szkołę sztuk i rzemiosł w Bukareszcie. Wołoszczyzna dzieli się pod względem administracyjnym na 18 obwodów (Judestu), z których 13 składają Wielką Wołoszczyznę a 5 Małą Wołoszczyznę, te zaś dzielą się na okręgi (Plasa albo Plain). Obwody zostają pod zarządem urzędników zwanych Okirmutori, a okręgi przez Suptokirmuitori. Wojsko Wołoskie zreorganizowane zostało stosownie do warunku traktatu Adryanopolskiego, składa się zaś z 50,000 ludzi, rozdzielonych pomiędzy 3 pułki piechoty po 2 bataliony, i z pułku jazdy z 6 szwadronów. Zaciągowi składają się ze spisowych i z ochotników. Służba wojskowa jest oznaczona na lat 6, w czasie któréj rodzina żołnierza jest uwolnioną od podatków. Jeżeli żołnierz wysłuży lat 18, wtedy rodzina jego nie opłaca podatków dożywotnie. Pod zarządem ministeryum skarbu zostają dochody i wydatki, oraz kierunek handlu. W 1839. r. dochody wynosiły 16,293,299 piastrów, a wydatki prawie im wyrównywały. Obwody z ich stolicami, w Wielkiéj Wołoszczyznie: Slam-Rimnicki, stolica Slam-Rimnik; Braiłowski, stol. Braiłow; Buzeo, stol. Buzeo; Jałomnicki, stol. Kalaracki; Saakow, stol. Bukovu; Ilfovu, stolica Bukarest; Prakovy, stolica Ploiest; Diembowitza, stol. Tirgoviste; Vlachka, stol. Giurgewo; Muscel, stol. Kimpulong; Argesch, stol. Pitest; Teleorman, stol. Zimnicea; Ottou, stolica Slatina. W Małéj Wołoszczyznie: Romanatzi, stolica Karakal; Vileca, stol. Rimnik; Dolii, stol. Krajowa; Mechedentzi, stolica Ternezi; Gorii, stolica Tirgou-Julini.

WOŁÓW, zakład prywatny hutniczy żelaza, w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Opoczyńskim. Posiada 1 kuźnicę; w 1838. r. produkował 1500 cent. żelaza kutego rocznie.

WOŁOWEC, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Czerniowieckim, mila od Radauca. Ma starożytny kościół, w którym spoczywają zwłoki Dragosza, założyciela państwa Mołdawskiego; kościół ten jest drewniany i przez tego księcia wzniesiony; najdawniejsza to budowla w całéj Bukowinie.

WOŁOZYN, Mm. w ces. Rossyjskiém, w gub. Wileńskiéj. Oddalone od Petersburga 818 w., od Moskwy 891 w., od Wilna 108 w.; 1,530 m.

WOŁSK, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Saratowskiéj, powiatowe. Leży pod 52° 2' płn. szer., a 65° 5' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 1711 w., od Moskwy 1034 w., a 138 w. na płn.-wsch. od Saratowa, nad rz. Wołgą; 14,089 m. Przemysł dość czynny. Składy płodów roli z okolic. Ważna żegluga.

WOŁYŃSKA gubernia, w ces. Rossyjskiém, miasto stoł. Żytomierz. Rozległość 1297 mil kw. Ludność 1,445,500 m. Graniczy na płn. z gub. Grodzieńską i Mińską, na płd. z gub. Podolską i Austryą, na zach. z król. Polskiém, na wsch. z gub. Kijowską. Północna część zapełniona jest

lasami i bagnami, południowa urozmaicona wzgórzami, z pomiędzy których najwyższe jednak wznosi się zaledwie na 300 stóp po nad poziomem morza. Płaskowzgórze Wołyńskie pomiędzy Krzemieńcem i Starym Konstantynowem, od Eichwalda nazwane Awratyńskiém, jest najwyższym punktem Wołynia, a jednak wiele bagien w sobie zawiera. To płaskowzgórze stanowi linię rozdzielającą pochyłość dwóch mórz: Baltyckiego i Czarnego. Z płn. strony tego podgórza wypływają: Bug, dążący do Wisły; Styr, Horyń, Słucz, spływające do Prypeci. Z płd. zaś: Lipa, Strypa, Seret, Zbrucz, Smotrycz, spływające do Dniestru; i Boh do Czarnego morza. Kilka drobnych rzeczek, połącza swe wody z temi głównemi zlewami; jezior najwięcéj znajduje się w stronie zach. téj gubernii, lecz wszystkie w ogóle są małéj obszerności. Grunt urodzajny, uprawa nieco zaniedbana, wydaje jednak rocznie przeszło 6100000 korcy ziarna, z czego $^1/_5$ przewyżki pozostaje na wywóz. Pastwiska obszerne; uprawa lnu i konopi znaczna; ogrodnictwo nie bardzo w pomyślnym stanie. Lasów podostatkiem, dziczyzny nie wiele. Słynne woły tutejsze stanowią główną gałęź handlu; konie dobréj rassy, mnóstwo owiec, trzody chlewnéj i drobiu. Z królestwa kopalnego, gubernia ta wydaje rudę żelazną, kamienie młyńskie, glinę fajansową, saletrę i krzemień na skałki. Przemysł postępowy: są tu fabryki sukna, garbarnie, huty szkła, fajansu, papiernie. Mieszkańcy najbardziéj zajmują się płóciennictwem.

WOODBRIDGE, Mm. w Anglii, w hrb. Suffolk, o 13 w. na płn.-wsch. od Ipswich, nad rz. Deben, o 13 w. poniżéj jéj ujścia do morza; 4,769 m. Więzienie. Warsztaty statków wodnych. Port handlowy. Wywóz zboża, drożdży i mąki. Walny targ na konie. Piękny kościół z czasów Edwarda III.

WOODSTOCK, 1) New-W..., Mm. w Anglii, w hrb. i o 14 w. na płn.-zach. od Oxford; 7,855 m. Fabryka rękawiczek, fabryka dawniéj słynna wyrobów z polerowanéj stali. W pobliskości przepyszny zamek Blenheim-Park, rezydencya królów od czasów Alfreda. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w Vermont, o 90 w. ku płd. od Montpellier; 3,315 m. 3) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w Connecticut, o 64 w. ku płn.-wsch. od Hartford; 3,053 m.

WOODVILLE, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w Missisipi, o 61 w. ku płd.-wsch. od Natchez; 1,000 m. Handel czynny.

WOOLWICH, Mm. w Anglii, w hrb. Kent, o 13 w. na wsch. od Londynu, nad Tamizą; 17,661 m. Najważniejsze miasto w królestwie, jako skład broni i zapasów wojennych. Warsztaty królewskie okrętów liniowych, zajmujące przeszło milę rozległości na pobrzeżu Tamizy, w których są magazyny, kuźnie i t. p. Arsenał królewski lądowy i morski, z działolejnią założoną za Jerzego I.; laboratoryum ogniomistrzowskie, magazyny amunicyi, koszary saperów. Depo pociągu artyleryi, koszary artyleryi pieszéj i konnéj. Szkoła królewska kadetów artyleryi i inżynieryi (Royal Military Akademy), założona w 1741. roku dla 130 uczniów. Stanowisko pontonów dla skazanych do robót publicznych. Woolwich winno swoje znaczenie wodozbiorowi konstrukcyjnemu zrobionemu za Henryka VIII.

WOOSTER, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Ohio, o 197 w. na zach. od Pittsburga, nad rz. Killbuck; 1,913 m. Saliny.

WOOTON-BASETT, Mm. w Anglii. w hrb. Wilts, o 125 w. na zach. od Londynu; 1,896 m. Fabryka sukna niegdyś słynna.

WORBIS, M. w Prusach, w prow. Saskiéj, o 63 w. na płn.-zach. od Erfurtu, nad rzeką Wipper; 2,031 m.

WORCESTER, 1) M. w Anglii, stoł. hrabstwa t. n., i składające oddzielne hrabstwo, o 176 w. na płn.-zach. od Londynu, nad rz. Severn; 26,805 m. Siedlisko biskupa sufragana Kantorbery, założone w 679. r. Szkoła królewska łacińska, założona przez Henryka VIII. Dom poprawczy dla kobiet. Więzienie hrabstwa. Wielkie rękodzielnie porcelany (pierwsza założona w 1751. r.), fabryka rękawiczek (zajmująca dawniéj do 8,000 osób i dostarczająca 500000 tuzinów rocznie), fabryka tiulu, wyrobów żelaznych, tokarskich, pięknych kobierców; gorzelnie i garbarnie. Targi walne na zboże i chmiel. Piękna katedra rozpoczęta w r. 1804., w któréj się mieści grobowiec króla Jana. Zwycięztwo stanowcze Kromwela nad rojalistami 3. września 1651. r. 2) Hrabstwo w Anglii, stolica Worcester. Rozległość 459710 akrów, z których 400000 akrów ziemi urodzajnéj. Ludność 233,484 m., 41646 domów mieszkalnych, 45,512 rodzin, a w téj liczbie 14,654 zajmujących się rolą. Terytoryum spagórkowacone, przerznięte ku płn.-wsch. pagórkami dość wyniosłemi. Grunt żyzny. Uprawa ziemiopłodów, rzepaku, chmielu i owoców. Eksploatacya soli i węgli. Fabryka rękawiczek, wyrobów porcelanowych, stolarskich, szkła, kobierców, igieł, wędek. Dzieli się na 5 hundreds i 171 parafij. 3) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w Massachussets, o 71 w. na płd.-

zach. Bostonu; 7,497 m. Towarzystwo starożytności Ameryki (American Antiquarian Society) z muzeum i biblioteką (12,000 tomów). Drukarnie. Ważna eksploatacya antracytu. Fabryka tkanin wełnianych, bawełnianych, papieru, machin.

WORKINGTON, Mm. w Anglii, w hrb. Kumberland, o 62 w. na płd.-zach. od Carlisle, nad rzeką Derwent; 7,196 m. Komora. Obfite kopalnie węgla w okolicy. Budowla statków wodnych. Wielka fabryka kapeluszy słomkowych. Port bezpieczny. Wywóz węgli.

WORKSOP, Mm. w Anglii, o 47 w. na płn. od Nottingham, nad rz. Ryton; 3,566 m. Handel drożdżami. Dwa piękne zamki, jeden książąt Norfolku, zbudowany na miejscu tego, który służył za więzienie Maryi Stuart, drugi zwany Clumber Park należący do książąt Newcastle.

WORKUM, M. w król. Niderlandzkiém, w prow. Friesland, o 7 w. na płn.-wsch. od Hindelopen, nad rz. Zuiderzee; 3,000 m.

WORLITZ, M. w ks. Anhalt-Dessau, o 10 w. na wsch. od Dessau, nad rz. Elbą; 1,895 m. Zamek książęcy z ogrodami i parkiem.

WORMIDT, M. w Prusach, w prow. Pruskiéj, o 70 w. na płd.-zach. od Królewca, nad rz. Drwęcą; 2,970 m. Fabryka sukna. Założone w 1316. r.

WORMHOUDT, W. we Francyi, w dep. Północnym, o 20 w. na płd.-wsch. od Dunkierki, nad rz. Penne; 3,991 m. Browary, cegielnie, blicharnie wosku, olejarnie, garbarnie.

WORMS, M. w ks. Hessen-Darmsztadzkiém, w prow. Reńskiéj, o 39 w. na płd. od Moguncyi, nad rz. Renem; 8,358 m. Gimnazyum. Fabryka tytuniu, wyrobów chemicznych; garbarnie, gorzelnie. drukarnia. Handel winem. Dawna katedra ukończona w 1182. r. Miasto niegdyś cesarskie i bardzo starożytne, istniejące przed przybyciem Rzymian. Cesarze, a przed niemi królowie Franków, mieli tu swój pałac, w którym Karol Wielki często przebywał. W XIII. stuleciu miało ludności do 60,000 m., a przed wojną trzydziestoletnią przeszło 30,000 m. W 1689. r. Francuzi zburzyli jego warownie i miasto, tylko katedra i kilka domów uniknęło płomieni. Z pomiędzy sejmów, które się odbywały w Worms, najsłynniejsze są w r. 1495. zwołany przez Maksymiliana I. i w 1521. r. przed którym stawał Luter.

WORONEC, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Czerniowieckim, mila od Gury-humory; tu się znajduje glina porcelanowa.

WORONEŻ, M. w ces. Rossyjskiém, gubernialne i powiatowe. Leży pod 51° 39' płn. szer., a 56° 52' wsch. dłg. Odległe o 1171 w. ku płd.-wsch. od St. Petersburga, o 491 w. na płd.-wsch. od Moskwy, nad rz. Woroneżą; 43,800 m. Siedlisko eparchii prawosławnéj biskupstwa Woroneżskiego i Sadońskiego. Sąd kryminalny i apelacyjny. Korpus kadetów. Seminaryum duchowne. Handel znaczny wełną i zbożem.

WORONEŻSKA gubernia, w ces. Rossyjskiém, stol. Woroneż. Rozległość 76176 w. kw. Ludność 1,657,900 m. Terytoryum płaskie, bardzo żyzne, wyjąwszy na południu. Zbiór oziminy i jarzyn, lnu, konopi, tytuniu. Chów znakomity bydła. Piękne lasy. Liczne gorzelnie, fabryka sukna, mydlarnie, garbarnie. Handel zbożem, bydłem, wódką, łojem, skórami, owocami, wełną. Dzieli się na 13 powiatów.

WORONÓW, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Żołkiewskim, mila od Bełzca. R. 1507. w pobliżu Jan Kamieniecki, starosta Buski, zadał Tatarom wielką klęskę.

WOROTYŃSK, Mm. w ces. Rossyjskiém, w gub. Kaługskiéj; 1,417 m.

WORTH, WÖHRD, Mm. w Bawaryi, w cyrkule Środkowéj Frankonii, pod Norymbergą; 2,243 m. Fabryka sukna, wyrobów chemicznych; papiernie.

WOSCHITZ, JUNG-W..., M. w Austryi, w Czechach, o 25 w. na płn.-wsch. od Tabor; 1,545 m. Papiernia. Zamek hrabiów Khuenburg.

WOSKRESEŃSK, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Moskiewskiéj. Odległe od Petersburga 728 w., a 51 w. na płn.-zach. od Moskwy, nad rz. Istrą. Piękny monastyr na wzór klasztoru Grobu Świętego w Jerozolimie zbudowany.

WOSTITZ, po morawsku WLASATICE, Mm. w Austryi, w Morawii, o 26 w. ku płd.-zach. od Berna; 1,312 m.

WOSTITZA, BOSTITZA, M. w Grecyi, w dyecezyi Achai, o 35 w. na wsch. od Patras, na odnogą Lepantu; 2,500 m. Siedlisko biskupa. Komora. Mały port. Rozwaliny dawnego Aigion.

WOTKIŃSKI zakład przemysłowy w ces. Rossyjskiém, w gub. Wiatskiéj. Odległy od Petersburga 1962 w., od Moskwy 1285 w., a od Wiatki 661 w.

WOTTAWA, rzeka w Austryi, w Czechach, zlew lewy Mołdawy, o 20 w. ku płn.-wsch. od Pisek. Źródło w Czeskim lesie; bieg około 110 w.

WOTTON-UNTER-EDGE, Mm. w Anglii, o 31 w. ku płd.-zach. od Gloucester; 6,100 m. Fabryka sukna i wyrobów wełnianych, niegdyś czynne.

WOYSŁAWICE, M. w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj; 1,600 m.; 5 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy.

WOZNESENSK, wojskowe posielenie, w ces. Rossyjskiém, w gub. Chersońskiéj. Odległe od Petersburga 1644 w., od Moskwy 1258 w.

WRANA, M. w Serbii, o 133 w. na płn.-zach. od Kiusterdzi, nad rz. Wschodnią Morawą; 3,000 m. Fabryka broni.

WRANOW, Mm. w Austryi, w prowincyi Morawii, w gub. Berneńskiéj, cyrkule Znaimskim, na zach. i w odległości 14 w. od miasta Znaima, na l. brz. Taja; 889 m. w 1834. r. Posiada wielką fabrykę naczyń fajansowych i półporcelanowych. Zdobne starożytnym i pięknym zamkiem hrabiów Mniszek.

WREDEN, M. w Prusach, w prow. Westfalskiéj, nad rz. Berkel; 2,596 m. Progimnazyum. Fabryka płótna i cykoryi.

WREXHAM, Mm. w Anglii, w hrb. Denbigh, o 37 w. na płd.-wsch. od Denbigh; 5,484 m. Obfite kopalnie węgli, żelaza i ołowiu. Przemysł bardzo czynny, papiernie, walcownie, kuźnie. Kościół zbudowany za Henryka VII.

WRIEZEN, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, o 52 w. od Berlina; 5,905 m. Sąd grodzki i ziemski. Ogrody.

WRONKI, M. w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, w rejencyi Poznańskiéj, o 19 w. ku płn.-zach. od Szamotuł, nad rz. Wartą; 2,354 m. Posiada kościół i klasztor Dominikanów, fundowany r. 1279. przez Przemysława księcia Wielkopolskiego. Tenże nadał Dominikanom dwa przywileje r. 1493., potwierdzone przez króla Jana Olbrachta, na fundusz wymurowania gmachów. Wśród zamieszek po zgonie króla Ludwika, Wronki zostały spustoszone; w 1618. r. klasztor przyłączony do Poznańskiego. W r. 1768. prawie całkiem to miasto zgorzało. Jest tu kościół ewangelicki.

WRZESIEŃSKI powiat, w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém; graniczy na płn. z pow. Gnieznieńskim, na wsch. z król. Polskiém (pow. Konińskim), na płd. z pow. Pleszewskim, na zach. z pow. Srzodzkim. Powierzchnia równa zajmuje $13^1/_{10}$ mil kw.; 31,600 m., z tych 5,600 po miastach; 26,000 po wsiach, a w ogóle zajmujących 3 miasta, 104 wsi i 84 osad. Skropiony rz. Wartą, Prosną, oraz Lutynią, Wrześnią, Szywrą i Strugą. Grunt dosyć urodzajny, rolnictwo i chów bydła stanowi główne zajęcie mieszkańców.

WRZEŚNIA, M. w Prusach, w prow. Poznańskiéj, powiatowe t. n., o 53 w. na płd.-wsch. od Poznania, nad rz. Wrześnią; 3,572 m. Sąd grodzki i ziemski.

WSCHERAU, WSZERUBY, Mm. w Austryi, w Czechach, o 11 w. na płn.-zach. od Pilzna; 1,104 m. Fabryka ceraty i skór lakierowanych.

WSCHOWA, FRAUSTADT, M. w Prusach, w prow. Poznańskiéj, stołeczne powiatu t. n., na trakcie Wrocławskim. Odległe o 2 mil od Leszna, a 10 od Poznania. Posiada trzy kościoły katolickie, klasztor, szkoły, dwa kościoły ewangelickie, szkołę miejską, dom sierot, seminaryum i trzy szpitale. Fabryki sukna, safianu, rękawiczek, cykoryi; garbarnie. Prowadzi handel zbożem, bydłem, wełną, suknem. Ma 656 domów, 300 wiatraków i 6,200 m. Henryk książę Żegański zagrabił to miasto, ale Kazimierz w r. 1343. zdobył je szturmem, załogę szląską wyciął i gród do korony przyłączył. W r. 1383. nadaremnie jéj dobywali książęta Głogowscy. Władysław Jagiełło r. 1404. pozwolił miastu bić drobną monetę, co też i Zygmunt I. w r. 1525. potwierdził. Tu w r. 1416. miał rozmowę Wilhelm margrabia Miśni, z bawiącym Władysławem Jagiełło. W 1474. r. Maciej Korwin, król Węgierski, oblegał Wschowę, ale uszkodziwszy w warowniach cofnął się. W 1644. r. 29. lipca całkiem zgorzało. W 1706. r. 13. lutego wiele ucierpiało z powodu bitwy stoczonéj wojsk Saskich połączonych z Rossyjskiemi pod wodzą Szulemburga, a Szwedami, którym przywodził Rynszild. W r. 1716. w końcu kwietnia, Gniazdowski zdobył Wschowę, całą załogę Saską wyciął, i na jednogodzinny rabunek skazał, za pomoc udzieloną przez mieszkańców Sasom. August II. i III. królowie, zjeżdżali tu i naradzali się z senatorami dla rozdawania wakujących cywilnych godności, nakazanych przez Sejm r. 1717. Miejsce urodzenia dziejopisa Lauterbacha.

WSCHOWSKI powiat, w Prusach, w W. księstwie i rejencyi Poznańskiéj; graniczy na płn. z powiatem Babimostskim i Kościańskim, na wsch. z pow. Krobskim, na płd. z częścią pow. Krobskiego i Szląskiem, na zach. z Szląskiem. Kraj równy, gdzie niegdzie tylko wzgórkowaty, zajmuje 18 mil kw., a liczy 52,000 m., z tych 19,900 po miastach, 22,100 po wsiach, i w ogóle zajmujących 7 miast, 94 wsi, 73 osad. Grunt dosyć urodzajny, skropiony rz. Obrą i kilku pomniejszemi rzeczkami. Rolnictwo i chów bydła są głównem zajęciem mieszkańców.

WSETIN, Mm. w Austryi, w Morawii, o 46 w. od Ungarisch-Hradisch, nad rz. Betszwą; 3,171 m. Fabryki sukna.

WUKOWAR, Mm. w Węgrzech, w Slawonii, jedno z miast stołecznych żupaństwa Syrmii, o 220 w. na płd. od Budy, a o 35 w. na płn.-zach. od Illok, nad rz. Dunajem przy ujściu Wuki; 5,038 m. Chów jedwabników, rybołowstwo i żegluga.

WUNSCHELBURG, HRADEK, M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, o 22 w. ku płn.-zach. od Glatz; 1,445 m. Fabryka sukna, płótna i skór.

WUNSTORF, M. w król. Hanowerskiém, w ks. Limburgskiém, nad rz. Casp-Ane, zlewem Leiny, powyżéj miasta; 1,980 m. Kapituła ewangelicka dam szlacheckich.

WURBENTHAL, M. w Austryi, w Szląsku, o 40 w. ku płn.-zach. od Opawy, nad rz. Oppą; 2,204 m. Fabryka płótna i nici. Kopalnie żelaza i piece pudlingowe w okolicach.

WURLA, M. w Turcyi azyatyckiéj, w Anatolii, o 35 w. na płd.-zach. od Smyrny, w głębi odnogi Smyrneńskiéj; 5,000 m. Clezomema dawnéj Jonii.

WURZACH, M. w król. Wirtembergskiém, w cyr. Dunaju, o 15 w. na płn.-zach. od Leutkirch, nad rz. Aitrach; 974 m. Zamek rezydencyonalny książąt Waldburg-Zeil-Wurzach.

WÜRZBURG, M. w Bawaryi, stoł. cyr. Niższéj Frankonii, o 266 w. na płn.-zach. od Munichu, nad Menem; 28,000 m. Warowne. Władze zarządu cyrkułu (Kreis-Regierung). Sąd apelacyjny. Siedlisko biskupa sufragana Bambergu. Uniwersytet założony w 1403. r., z biblioteką, bogatemi zbiorami. Gimnazyum. Szkoła normalna początkowa. Seminaryum biskupie. Szkoła początkowa politechniczna. Szkoła muzyki Szkoła sztuk i rysunku. Piękny szpital. Zbiór wybornego wina w okolicy. Przemysł czynny, fabryki laku, skór, kapeluszy, narzędzi chirurgicznych i matematycznych. Ważny handel i żegluga. Na pr. brz. rz. Menu miasto łączy się pięknym mostem ze swoją cytadelą położoną na l. brz. Z pomiędzy dawnych budynków, któremi to miasto jest ozdobione, godne uwagi są: katedra z VIII. wieku, kościół Panny Maryi (Marienkirche), pałac królewski dawniéj biskupi, wzniesiony na wzór Wersalskiego z pięknemi ogrodami. Würzburg, jedno z najdawniejszych miast Niemiec i niegdyś stolica Frankonii, było jedném z miast biskupich cesarstwa. Po sekularyzacyi jego księcia biskupa, miasto i terrytoryum ustąpione było arcyksięciu Ferdynandowi Toskańskiemu w 1803. r., a w 1815. r. przyłączone do Bawaryi.

WURZEN, M. w Saksonii, o 24 w. na wsch. od Lipska, nad rz. Mühlgraben; 4,145 m. Kapituła kolegialna. Fabryka płótna i czapek; blicharnie. Handel bydłem.

WUSTROW, Mm. w król. Hanowerskiém, w ks. Limburgskiém, nad rz. Jetze, przy jéj zlewie z rz. Dümme; 748 m. Handel płótnem.

WUTACH, rzeka w ks. Badeńskiém, zlew prawy Renu, o 3 w. na płd.-wsch. od Thiengen. Źródło w Czarnymlesie. Bieg około 90 w.

WYCOMBE, HIGH, CHIPPING-WYCOMBE, Mm. w Anglii, w hrb. Buckingham, o 53 w. na płd.-wsch. od Buckingham, nad strumykiem t. n., lewym zlewem Tamizy; 6,299 m. Papiernie, młyny mączne i słodu, fabryka tiulu. Niegdyś szkoła królewska wojskowa przeniesiona do Sandhurst.

WYE, rzeka w Anglii, zlew ujścia Severny pod Clepstown. Źródło pod Plinlimmon Hill. Bieg około 200 w. przez Builth, Hay, Hereford, Ross i Monmuth. Spławna od Hay. Połączona kanałem z Hereford do Gloucester z Severną poniżéj jéj ujścia.

WYK albo WIJK-BY-DUURSTEDE, M. w król. Niderlandzkiém, w prow. Utrechtskiéj, o 24 w. ku płd.-wsch. od Utrechtu, nad Renem, przy ujściu Lecku; 2,050 m.

WYL, Mm. w Szwajcaryi, w kant St.-Gallen, o 15 w. ku płn.-zach. od Gossau; 2,126 m.

WYMONDHAM, WINDHAM, Mm. w Anglii, w hrb. Norfolk, o 16 w. ku płd.-zach. od Norwich; 5,484 m. Więzienie hrabstwa. Fabryka krepy i balzaryny. Kościół, szczątki bogatego opactwa założonego za Henryka I.

WYNCKEL, W. w Belgii, w Wschodniéj Flandryi, o 12 w. ku płn.-wsch. od Gandawy, nad rz. Moervart i kanałem Sas-de-Gand; 3,760 m.

WYNGENE, Mm. w Belgii, w zach. Flandryi, o 16 w. od Bruges; 6,715 m. Fabryka płótna na 300 warsztatów.

WYRZYSK, WIRSITZ, M. w Prusach, w prow. Poznańskiéj, powiatowe, o 55 w. na zach. od Bydgoszczy, a od Poznania 12½ mil, nad rz. Łobzonką; 948 m.

WYRZYSKI powiat, w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, rejencyi Bydgoskiéj. Graniczy na płn. z rejencyą Kwidzyńską, na wsch. z pow. Bydgoskim, na płd. z pow. Szubińskim, Wągrowieckim i Chodzieskim, na zach. z Chodzieskim. Powierzchnia równa, zajmuje 21¼ mil kwad.; 37,300 m., z tych 7,700 po miastach, 29,600 po wsiach. Grunt urodzajny. Główna rzeka Noteć, pomniejsze: Łobzonka, Gniła, Łubsia, Rudna, Rakitka i inne; jeziora znaczniejsze: Sławianowo,

Rośmin, Drzewianowo i do 40 innych. Uprawa roli i chów bydła, są głównem zajęciem mieszkańców.

WYSAWA, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Jasielskim. Komora celna. Źródło mineralne.

WYŚMIERZYCE, Mm. w królestwie Polskiém, w gubernii Radomskiéj; 1,000 m. Ma 4 jarmarki do roku.

WYSOCKO, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Przemyskim; mila od Radzymna, z pięknym pałacem i ogrodem.

WYSOKA, mała rzeka w król. Polskiém, początek ma w gub. Augustowskiéj, w bliskości miasta Sapieżyszek; poniżéj miasta Pilwiszki wpada do Szeszupy. Długość jéj biegu mil $4^1/_2$; na wiosnę spławna dla pojedynczych sztuk drzewa.

WYSOKA, M. w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, rejencyi Bydgoskiéj, odległe od Poznania $14^1/_4$; 794 m.

WYSOKIE-MAZOWIECKIE, M. w król. Polskiém, w gub. Augustowskiéj, pow. Łomżyńskim; 1,150 m., 7 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy. Położone przy źródłach Broku. Król Aleksander w 1503. r. nadał mu Magdeburgię.

WYSPA KSIĘCIA, po portugalsku IHLA-DO-PRINCIPE, wyspa w Afryce Portugalskiéj, w zatoce Gwinejskiéj, ku płn.-wsch. od wyspy Świętego Tomasza. Długość jéj 30 w., szerokość 12 w. Ludność 10,000 m. Grunt górzysty lecz urodzajny i dobrze zlany. Klimat zdrowy.

WYSPA KSIĘCIA EDWARDA, dawniéj ŚWIĘTEGO JANA, wyspa w Ameryce Angielskiéj, w zatoce Św. Wawrzeńca. Leży pod 46° 27' i 46° 37' szer. płn., a 64° 26' i 66° 44' dłg. zach. Miasto stoł. Charlotte-Town. Rozległość 1380700 akrów. Ludność 33,000 m. Grunt płaski i z lekka wałowaty, urodzajny i dobrze wodami zlany. Zbiór zboża, lnu i konopi wybornych gatunków. Chów bydła a nadewszystko trzody chlewnéj. Czynne rybołowstwo. Handel głównie drzewem. W r. 1839. wywóz uczynił 7271 funt. szterl., z tych za samo drzewo 7047 funt. szter.; dowóz zaś 1946 funt. szterl. Wyspa tworzy gubernatorstwo kolonialne, naczelnikiem onego namiestnik gubernator (Lieutenant-Governor), z dodaną radą 9 członków i zgromadzeniem prawodawczém z 18 członków wybranych od ludu. Jest tu sąd najwyższy i trybunały, w których wszystkie sprawy są odsądzane przez przysięgłych. Korona tylko nominuje namiestnika-gubernatora, prezesa sądu najwyższego i prokuratora jeneralnego.

WYSZGORODOK, stannica w ces. Rossyjskiém, w gub. Pskowskiéj. Odległa od Petersburga 356 w., od Moskwy 800 w., od Pskowa 96 w.

WYSZKÓW, M. w król. Polskiém, w gub. Płockiéj, pow. Pułtuskim, o 28 w. ku płd.-wsch. od Pułtuska, nad rz. Bugiem; 1,200 m. Ma 6 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy. Początkowie wieś, zamieniona w miasto i obdarzona prawem Chełmińskiém r. 1502. przez Wincentego Przerębskiego biskupa. Zygmunt III. w 1599. r. nadał miastu przywilej urządzenia cechów. Tu r. 1655. dnia 9. maja umarł Karol Ferdynand, syn Zygmunta III., biskup Płocki i Wrocławski, książę Opolski i Raciborski, mając lat 42. W 1657. roku Szwedzi spalili to miasto. Później zaraza morowa kilkakrotnie ludność tutejszą wyniszczała. Mieszczan niechcących pełnić powinności należnych biskupom, w roku 1767. dnia 22. sierpnia, Stanisław August listem surowo napomniał pod zagrożeniem egzekucyi. Kościół parafialny na górze r. 1690. okazale został wymurowany. Znajduje się w nim kilka kielichów misternéj roboty. Biskupi Płoccy wiosną i latem tu przemieszkiwali. Za miastem stoi obelisk z szarego marmuru, na 18 stóp wysoki, zwieńczony podwójnemi krzyżami i herbem Warow, to jest snopem zboża; niewiadomo na jaką pamiątkę wzniesiony.

WYSZKÓW, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Stryjskim, na granicy Węgierskiéj, 8 mil od Doliny, z przykomórkiem celnym.

WYSZNYJ WOŁOCZOK, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Twerskiéj. Położone pod 57° 35' płn. szer., a 52° 21' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 397 w., od Moskwy 280 w., a 134 w. na płn.-zach. od Tweru, nad rzeką Cną; 7,849 m. Od niego nazwa wielkiego systemu żeglugi rzecznéj, łączącéj mr. Baltyckie z Kaspijskiém.

WYSZOGRÓD, M. w król. Polskiém, w gub. Płockiéj, pow. Płockim, o 39 w. ku płd.-wsch. od Płocka, na pr. brz. Wisły, przy jéj zlewie z Bzurą; 3,600 m. Ma 8 jarmarków do roku i 2 targi tygodniowe. Bolesław II. Benedyktynom w Mogilnie, w r. 1065. przebywającym, pewne z Wyszogrodu wyznaczył dochody. W zamku na górze stojącym przemieszkiwali książęta Mazowieccy; odmurował go Kazimierz Wielki. W 1382. r. Władysław książę Opolski, wieś tę z czterema innemi przyległemi zamienił w miasto i obdarzył Magdeburgią, co Janusz książę Mazowiecki w r. 1437. i królowie potwierdzili. Zygmunt III. w r. 1597. nadał tutejszym cechom nowe przepisy. Musiało to być znaczne miasto, kiedy w r. 1564. było tu 308 rzemieślników, a pomiędzy tymi 24 sukienni-

ków, którzy corocznie 4,500 postawów wyrabiali. Na początkach XVII. wieku istniały tu jeszcze piękne winnice i sady, częste pożary i morowe powietrze zniszczyły je. W r. 1704. August II. stał tu obozem. Fara tutejsza pod nazwą Św. Trójcy była założoną od książąt mazowieckich, a przy niéj stróżowie grobu Chrystusowego z Miechowa sprowadzeni. Klasztor i kościół Franciszkanów fundował Wacław książę Płocki około r. 1320.

WYSZTYNIEC, M. w król. Polskiém, w gubernii Augustowskiéj, pow. Kalwaryjskim, o 35 w. na zach. od Kalwaryi; 1,000 m. Ma 7 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy.

WYSZUCA, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Czortkowskim, o $2^1/_2$ mili od Skały, dawniéj miasteczko. Posiada starożytny zamek, którego podziemne lochy aż do odległéj o pół mili twierdzy Borszczowskiéj dochodziły.

WYŻLANY, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Złoczowskim, $1^1/_2$ mili od Podhajczyk. W pobliżu znajduje się mogiła obejmująca do 220 kroków z osobliwszém wydrążeniem w środku, według podania ludu miała ona być od jakiegoś wojska usypaną.

WYŻSZE JEZIORO, wielkie jezioro między Kanadą a państwem Związkowém Ameryki Północnéj. Rozległe mil kw. 1800, przyjmuje do siebie około 30 rzek mniejszych i większych, spływa kanałem Santa Maria do jeziora Hurońskiego.

X.

XALAPA, JALAPA, M. w państwie i depar. Meksykańskiém, o 75 w. ku płn.-zach. od Vera-Cruz; 13,000 m. Liczne blicharnie. Wywóz jalapy, którą zbierają obficie w okolicach i zkąd nadano nazwę temuż miastu.

XALISCO, JALISCO, ESTADO albo DEPARTAMENTO, państwo albo depar. Meksyku, nad Wielkim oceanem Spokojnym, stol. Guadalaxara. Rozległość 190700 w. kw.. Ludność 656,836 m. w r. 1841. Terytoryum przerznięte od wsch. przez góry Kordylery, Anahuac i w ogólności górzyste. Ziemia jedna z najżyzniejszych w Meksyku, wydająca w niektórych okolicach 100 ziarn z ziarna pszenicy i 200 ziarn z ziarna ryżu. Uprawa drzew oliwnych, trzciny cukrowéj, bawełny i koszenilli. Chów bydła. Kopalnie drogich metali miernéj wartości. W 1835. r. wydały 630 mark kastylijskich złota i 224140 mark srebra. Przemysł rękodzielniczy. Handel dość czynny.

XAMILTEPEC, Mm. w Meksyku, o 155 w. ku płd.-zach. od Oaxaca, nad rz. Chicometepec; 4,000 m. Handel miodem, woskiem, bawełną i solą.

XANTEN, M. w Prusach, w prow. Reńskiéj, o 51 w. ku płn.-zach. od Düsseldorfu, nad Renem; 3,041 m. Progimnazyum. Fabryka tkanin wełnianych i jedwabnych. Bardzo piękny kościół gotycki. Miejsce męczeństwa św. Wiktora i jego towarzyszy w 826. r.; miejsce urodzenia św. Norberta.

XENIL, rzeka w Hiszpanii, zlew lewy Guadalquiviru powyżéj Ecia. Źródło w Sierra-Nevada. Bieg około 245 w. przez Grenadę, Loję i Ecię.

XERES, albo JERES, X.-DE LA FRONTERA, M. w Hiszpanii, w Andaluzyi, o 27 w. ku płn.-wsch. od Kadyksu, nad rz. Guadaletą; 30,000 m. Kolegium. W okolicach zbiór około 20000 hektol. rocznie wina białego, znanego w Anglii pod nazwiskiem Scherry albo Cherry, ceny od 300—1600 franków hektolitr, i którego większą połowę wywożą do Anglii przez dwa porty: Kadyks i Santa-Maria. Porażka i śmierć króla Don Rodryga 26. czerwca 711. r.

XERES DE LOS CABELLEROS, M. w Hiszpanii, w prow. Estramadurze, o 64 w. ku płd. od Badajoz; 9,000 m. Miasto garnizonowe. Fabryka płótna, skór, kapeluszy, mydła.

XERTIGNY, Mm. we Francyi, w dep. Wogezów (Vosges), o 13 w. od Epinal; 3,871 m. Kuźnie, walcownie i hamernie żelaza. Fabryka wyrobów nożowniczych.

XIĄŻ, M. w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, rejencyi Poznańskiéj, pow. Kościańskim. Posiada kościół katolicki, protestancki i synagogę; 1,090 m. Odległe od Poznania 6 mil.

XIĄŻ WIELKI, M. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Miechowskim, nad rz. Nidzicą; 1,000 m. Zamek tutejszy istniał już w XII. wieku, zupełnie teraz opustoszały. Miasto to należało do Spytka Mielsztyna, wojewody Krakowskiego; spalił je Ziemowit, książę Mazowiecki, mszcząc się, że ten najbardziéj mu przeszkadzał w owładnieniu tronu. W 1560. r. odbył się tu 15. synod różnowierców; odrzucono na nim naukę aryańską Stankara Franciszka, który kraj opuścił. W 1562. r.

na 20. synodzie prezydował Jerzy Blandrata, senior kościołów reformowanych w Mało-Polsce. Około r. 1582. Piotr Myszkowski, biskup Krakowski, nabywszy Xiąż od dziedzica Jana Barzego, wojewody Krakowskiego, wydalił reformowanych. Później Xiąż został wcielony do ordynacyi Pinczowskiéj. Starożytny i okazały zamek wznosi się w pobliżu, w nader pięknéj okolicy. Jest tu Fara murowana i klasztor Augustyanów.

XIXONA, M. w Hiszpanii, w Walencyi, o 28 w. ku płn.-zach. od Alicante; 5,000 m.

XUCAR, rzeka w Hiszpanii, zlew mr. Śródziemnego pod Callera, w Walencyi. Źródło pod Cerro-San-Felipe, w Nowéj Kastylii. Bieg około 350 w. przez Cuencę, Villagordo, Jonquera, Cofrentes, Millares, Alcira i Callera. Główne zlewy: Cabriel i Magro.

Y.

YANDHI, M. w Płn. Gwinei, stol. pań. Degumbach, hołdowniczego Ashanti, o 420 w. ku płn.-wsch. od Kumassyi. Miasto handlowe. Słynne pomiędzy murzynami z pobytu wyroczni.

YAN-NGAN, YAN-AN, M. w Chinach, w prow. Schen-Si, nad rz. Yan-Ho.

YAN-FHING, M. w Chinach, w prow. Fu-Kian, na płn.-zach. od Fu-Tszeu, nad rz. Min-Ho. Miasto znakomite.

YANDABOU, M. w państwie Birmanów, w prow. Awa, o 110 w. ku płd.-zach. od Awy, nad rz. Irraouady. Tu traktat między Anglikami i Birmanami w 1826. r. zawarty został.

YANG-TSCHEOU, M. w Chinach, w prow. Kiang-Su, o 79 w. ku płn.-wsch. od Nankinu, nad kanałem cesarskim i rz. Yang-Tse-Kiang; 200,000 m. Jedno z miast najbardziéj przemysłowych w Chinach. Handel tkaninami i solą.

YANAON, W. w Indostanie francuzkim, o 780 w. ku płn.-wsch. od Pondichery, nad odnogą płn. delty Godawery, o 11 w. od jéj ujścia do odnogi Bengalskiéj. Rozległość terytoryum 35 w. kwad. Ludność 6,829 m., z których 30 białych.

YANI, królestwo w Senegambii, na pr. brz. rz. Gambei, pomiędzy rzekami Bambuk, Oulli i Saloum; stol. Pisania. Grunt płaski, po większéj części zarosły lasami. Przemysł rolniczy.

YAO-TSCHEOU, M. w Chinach, w prow. Kiang-Si, o 102 w. ku płn.-wsch. od Nan-Tschang. Handel porcelaną.

YANVO, M. w Afryce środkowéj, stol. państwa Molouas, o 2000 w. ku płn.-wsch. od Loanda, nad rz. Rigi; 40,000 m.

YAOURI, M. w Gwinei Płn., stol. państwa t. n., o 300 w. ku płd. od Sakkatan, nad rz. Niger.

YARKAND, M. w Chinach, w Małéj Bucharyi, o 4000 w. na zach. od Pekinu, nad rzeką t. n.; 60,000 m. Miasto bardzo kwitnące. Siedlisko biskupa Yarkand. Ognisko znakomitego handlu uczęszczanego przez Chińczyków i Tatarów Turkestańskich. W okolicach obfite kopalnie jadu albo kamienia Yu, ważnego przedmiotu wywozowego do Chin gdzie go używają do wyrabiania wazonów i innych naczyń bardzo poszukiwanych.

YARM, YARUM, Mm. w Anglii, w hrb. York (North-Riding), nad rz. Tees; 1,800 m. Mały port. Wywóz zboża, mąki, ołowiu, serów, masła i słoniny.

YARMOUTH, 1) M. w Anglii, w hrb. Norfolk, o 30 w. ku płd.-wsch. od Norwich, nad ujściem rz. Yare; 28,000 m. Arsenał (Naual-Yard). Fabryki wyrobów jedwabnych, powroźniczych; warsztaty okrętowe. Port handlowy mianowicie co do stosunków z mr. Bałtyckiém i Śródziemném. Zład wyprawiają statki na połów śledzi i makreli. Miasto obronne warowniami. Z budynków celniejszy kościół z XII. wieku, pomnik Nelsona, koszary i przystań uważana za najobszerniejszą i najpiękniejszą w królestwie. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państwie Massachussets, o 6 w. na wsch. od Barnstable; 2,554 m. 3) M. w Ameryce angielskiéj, w Nowéj Szkocyi, o 66 w. na zach. od Shellburn, na pobrzeżu. Port.

YÉ, M. w Indyach angielskich, w prow. Tenasterim, nad odnogą Martaban, o 112 w. od Martaban. Port handlowy.

YEBRA, M. w Hiszpanii, w Nowéj Kastylii, o 26 w. ku płd.-wsch. od Alkala de Henares; 1,300 m.

YECLA, M. w Hiszpanii, w Murcyi, o 26 w. na płd. od Villena; 12,000 m. Olejarnie, garbarnie, gorzelnie.

YEDDO, M. w Japonii, stołeczne tegoż państwa i wyspy Niphon, na pobrzeżu płd.-wsch. i w głębi zatoki. Leży pod 36° 39' szerok. płn. i 38° dłg. wsch. Ludność 700,000 m. Rezydencya Siogana

albo panującego wojskowego. Miasto bardzo handlowe lecz niedostępne dla europejczyków.

YELL, wyspa w Szkocyi, jedna z główniejszych gruppy Szkockiéj, na płn. od Mainland. Długość 32 w., szerokość 9 w. Ludność 3,500 m. po większéj części rybaków.

YENNE, Mm. w pań. Sardyńskiém, w prowincyi Sabaudyi, o 23 w. na płn.-zach. od Chambery, przy spływie Rodanu z Flon; 2,500 m. Miasteczko starożytne, dawniéj stolica krainy Petit-Bugey.

YEOUNDAOUN, M. w pań. Birmanów w Awa, o 33 w. ku płn.-zach. od Prome, nad rz. Irraouady.

YEOUNGBENZAH, M. w pań. Birmanów, w Pegu, o 90 w. na zach. od Pegu, nad rzeką Irraouady.

YEOUNGZERAY, M. w pań. Birmanów, w Awa o 53 w. na płd. od Prôme, nad rz. Irraouady.

YLOILO, M. na wyspie Panay, jednéj z Filipińskich. Port handlowy.

YEOVIL, Mm. w Anglii, w hrb. Somerset, o 29 w. ku płd. od Wells, nad rz. Yeo albo Ivel; 5,921 m. Fabryka rękawiczek. Handel zbożem, masłem i serami.

YEPES, Mm. w Hiszpanii, w Nowéj Kastylii, w prow. Toledo, o 13 w. ku płd. od Aranhuez, na płaskowzgórzu Oceanu; 4,200 m. Zbiór winogradu.

YÈRES, 1) rzeka we Francyi, zlew prawy Sekwany, pod Villeneuve-Saint-Georges. Źródło o 9 w. ku płn. od Provins. Bieg około 95 w. 2) Rzeczka we Francyi, w dep. Niższéj Sekwany, zlew kanału Manszy pod Criel. Źródło pod Aubermesnil. Bieg około 37 w.

YESO, wyspa w Japonii, pomiędzy Nifon na płd., Tarakay na płn.-zach. i wyspami Kurylskiemi na płn.-wsch. Kształtu nieregularnego i górzysta. Ma być bardzo zaludnioną.

YESTE, Mm. w Hiszpanii, w Murcyi, o 54 w. na płn.-wsch. od Segura de la Sierra, nad rz. Segura; 5,500 m. Fabryka tkanin wełnianych i płótna.

YEZD, M. w Persyi, w prow. Farsistan, o 364 w. ku płd.-wsch. od Ispahanu; 30,000 m., w których część Guebrów albo czcicieli ognia, ostatnich szczątków téj starożytnéj i potężnéj ludności. Fabryka wyrobów jedwabnych, broni; rafinerye cukru. Handel bardzo czynny.

YGRANDE, Mm. we Francyi, w dep. Allier, o 28 w. na zach. od Moulins-sur-Allier; 1,663 m.

YI, 1) Tschang-Yi, M. w Chinach, w prowincyi Hou-Pé. 2) Tscheou-Yi, M. w Chinach, w prow. Schang-Tung, o 250 w. ku płd.-wsch. od Tsi-Nan. 3) Tscheou-Yi, M. w Chinach, w prow. Tschi-Li, o 70 w. na płd.-zach. od Pekinu.

YING-TSCHEU, M. w Chinach, w prow. Ngan-Khing, o 50 w. ku płn.-wsch. od Nankinu, nad rz. Yang-Tse-Kiang.

YLST, M. w Niderlandach, w prow. Friesland, o 5 w. na płd.-zach. od Sneck; 1,200 m.

YO, M. w pań. Birmanów, w Awa, o 245 w. na zach. od Oumerapura.

YODO, M. w Japonii, na wyspie Niphon, blizko Meaw. Most o 40 łukach.

YO LIN, M. w Chinach, w prow. Kouang-Si, o 333 w. ku płd.-zach. od Kouei-Lin.

YONKERS, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-York, nad rz. Hudson; 2,968 m.

YONNE, 1) rz. we Francyi, zlew lewy Sekwany pod Montereau (w depar. Sekwany i Marny). Źródło z jezior: Belle-Perche (w depar. Nièvre). Bieg 258 w. przez Clameçy, Coulanges, Auxerre, Joigny, Sens. Spławna od Auxerre na 109 w. a dla pomniejszych statków od Cravant o 20 w. powyżéj. Spław za pośrednictwem śluz i upustów, drzewa, węgli i wina dla zaopatrzenia Paryża. 2) Departament we Francyi, stol. Auxerre. Leży między depar. Sekwany i Marny, Loiret, Nièvre, Côte-d'Or i Aube. Pomiędzy 47° 22' i 48° 25' szer. płn. Ludność 374,856 m., z których 187,131 mężczyzn i 187,725 kobiet, w 6 gminach Auxerre, Avallon, Joigny, Sens, Tonnerre i Villeneuve-le-Roi. Położony w kotlinie Sekwany wyjąwszy jedną część płd.-zach., należącą do kotliny Ligiery. Zlany rz. Yonne i jéj spływami: rz. Vannes, Armançon i la Cure, na zach. rz. Loing i jéj zlewem Ouanne. Kraj płaski i mało wyniesiony, przerznięty pagórkami, których najwyższe szczyty nie przenoszą 200 metrów wysokości i które są odnogami gór Morwańskich i małego pasma gór Côte-d'Or; przecięty ku płd.-zach. grzbietem rozgraniczającym kotlinę Sekwany od kotliny Ligiery. Ziemia żyzna w ogóle. Kraj rolniczy i głównie winodajny. Zbiór w nadmiarze ziemiopłodów i winogradu; wina tego departamentu w ogólności wybornych gatunków, znane są pod nazwą win niższéj Burgundyi, czerwone z pagórków Olivotes, Tonnerre i Auxerre, białe z Junaj, Epineuil, Chablis, Tonnerro i Dannemoine. Zbiór owoców, cukrowych buraków, konopi i paszy. Lasy rozległe. Chów bydła w ogólności pospolitéj rasy. W 1839. r. było koni 28,163, mułów 3,786, osłów 11,876, rogacizny 127,342, owiec 350,144, wieprzy 35,489, kóz 3,172. Główniejsze płody eksploatacyi mineralnéj, żelazo, okra żółta i czerwona, piaskowiec brukowy, kamienie młyńskie, krzemień, kamienie

litograficzne, wapienne i glina garncarska. Kilka źródeł mineralnych lecz mało uczęszczanych. W 1839. r. kopalnie żelaza dostarczyły 98,800 cent. metr. minerału gotowego, wartości 141,240 franków, z kopalni kamieni było dochodu 142,337 franków. Zbiór trufli. Przemysł rękodzielniczy mało rozwinięty. Główniejsze jego płody, wyroby żelazne, kołdry wełniane i bawełniane, wyroby bednarskie, dachówki i kafle, wódki, szkło i butelki, fajans i cukier burakowy. W 1839. r. było 6 fryszerek żelaza, w których przerobiono 75,051, cent. metr. minerału i 5668 cent. metr. surowcu, dostarczyły zaś 27,898 cent. metr. żelaza lanego, wartości 144,458 franków, i 4360 cent. metr. żelaza kutego, wartości 183,120 franków. Eksploatacya lasów, rznięcie desek i wypalanie węgli zajmuje znaczną część mieszkańców; wytapianie żywicy stanowi także jedną z gałęzi przemysłu departamentu. Z przedmiotów wywozowych celniejsze są: wina i zboża, drzewo, węgle na potrzeby Paryża. Jarmarków 406 w 89 gminach i trwających przez 421 dni. Rozwój ogólny dróg i komunikacyi 31,313 w., z których na 1 rzekę (Yonne) przypada 103,9 w., na dwa kanały (kanał Burgundzki 91,6 w., i kanał Nivernais 54,4 w.), w ogóle 146 w., na 6 dróg bitych 525,6 w., 19 dróg depar. 539 w., 12,000 dróg wiejskich 30,000 w.; 15 zakładów naukowych wyższych, z których 6 kolegiów komunalnych w Auxerre, Avallon, Joigny, Noyers Sens i Tonnerre, i 9 pensyonatów. W 1840. r. było 1 szkoła normalna departamentowa w Auxerre, 5 szkół wyższych, 509 szkół początkowych, do których uczęszczało w zimie 39,498 uczniów a w téj liczbie 21,583 chłopców i 17915 dziewcząt, w lecie zaś 16,207 uczniów, pomiędzy temi było szkół komunalnych 439, i 7 sal ochrony. Zakłady dobroczynne, 15 szpitali i przytułków, 71 biur dobroczynności. Podział administracyjny i sądowy, 5 okręgów, Auxerre, Avallon, Joigny, Sens i Tonnerre, 35 kantonów, 37 sądów pokoju, 482 gmin. Departament składa dyecezyę arcybiskupstwa w Sens, należy do sądu apelacyjnego i do akademii uniwersyteckiéj Paryzkiéj i do 18. dywizyi wojskowéj w Dijon.

YORK, 1) M. w Anglii, stoł. hrb. t. n., nad rzeką Ouse; 28,883 m. (13,423 mężczyzn 15,460 kobiet). Stolica arcybiskupa Anglikańskiego Prymasa Anglii i Jałmużnika korony. Sąd przysięgłych hrabstwa. Szkoła łacińska zwana Manchester College przeniesiona z Manchestru w 1800 w. Przemysł małoznaczący, fabryki płótna i rękawiczek, giserne żelaza i mosiędzu, musztardy, fabryka wyrobów powroźniczych, fajek, tiulów. Jarmarki i targi na konie, owce, skóry, len, wełnę i zboże. Port dla statków 90 beczkowych. Miasto pięknie zabudowane, zawierające okazałe gmachy, z pomiędzy których godne uwagi: katedra jeden z najpiększych pomników gotyckich i najpyszniejszy kościół w królestwie, wzniesiony w przeciągu czasu od 1170 do 1370. r. Zamek dziś obrócony na więzienie, Basilica albo pałac hrb. Mension-House i Guildhall, Manor-House, będący kolejno pałacem królewskim, mennicą i pałacem biskupów. Rozwaliny i starożytności rzymskie. Miasto bardzo starożytne, niegdyś stolica królestwa Saxońskiego Nortumbryi. Rzeź żydów za Ryszarda I. Często odbywały się w nim posiedzenia parlamentu w XIII. i XIV. stuleciu. Miejsce urodzenia Alkuina i Flaxmana. Mocą przywileju nadanego przez Ryszarda II. burmistrz albo Mer Yorku równie jak Londyński i Dubliński ma tytuł Lorda-Majora. 2) Hrb. w Anglii, rozciągające się nad mr. Niemieckiém, stoł. York. Rozległość 3669,510 akrów, z których 2,500,000 ziemi urodzajnéj. Ludność 1,591,584 (m. 261,281 domów mieszkalnych), 276,366 czyli rodzin, a w téj liczbie 62,177 rodzin zajmujących się rolnictwem i 146,295 rzemiosłami i przemysłem. Grunt górzysty na płn.-wsch. i zach., płaski we środku, a bagnisty ku płd. pomiędzy rz. Don i Trenta. Ziemia żyzna w wielu okolicach a głównie w dolinie Yorku i w obw. Cleveland na płn. i w Holderness na płd.-wsch. Uprawa pszenicy, owsa, jęczmienia, kartofli, rzepaku, gorczycy, kapusty i innych jarzyn. Chów koni cugowych i wierzchowych, oraz rogacizny, owiec, wieprzy i pszczół. Wyrób wybornych serów. Eksploatacya leśna. Z bogactw mineralnych: węgiel, żelazo, ołów, ałun, marmur, alabaster, wapno. Przemysł rękodzielniczy ważny, fabryka tkanin wełnianych, różnych gatunków i rodzajów płótna, bawełnianych wyrobów, nożowniczych, wyrobów garncarskich, włosiennic, skór, powrozów, płótna żaglowego. Handel bardzo czynny. Hrabstwo dzieli się na trzy okręgi North-Riding, East-Riding i West-Riding, z których każde ma oddzielnego Lorda Namiestnika i sądy, czwarty podział zwany Ainsty-of-the-York City, obecnie jest przyłączony do zarządu West-Riding, okręgi te zaś (Ridingi) dzielą się na 31 Wapentakes i Libertys i na 613 parafij. Podział wraz z rozległością i ludnoscią: North-Riding, rozległości 1,275,820 akrów 204, 662 m. East-Riding rozległości 711,360 akrów; 193,676 m. West-Riding rozległości 1,629,890 akrów, 1,154,924 m. City-Ainsty rozległości 52,440 akrów, ludność 38,322

m. 3) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w Pensylwanii o 64 w. na płn.-zach. od Baltimore, nad rz. Caderus - Creek, zlewem prawym Susquehannah; 4,779 m. Przemysł rolniczy i handel znakomity ziemiopłodów. 4) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Maine, o 16 w. ku płn.-wsch. od Portsmuth, nad rzeką York, blisko jéj zlewu do oceanu; 3,111 m.

YORKTOWN, Mm. w Stanach Zjednoczonych, stoł. hrb. York, o 112 w. ku płd.-wsch. od Richmond, nad rz. York; 2,000 m. Port handlowy. Pod tém miastem generał Washington zabrał w niewolę lorda Kornwalisa, wraz z wojskiem, 19. października 1781. r.

YO-TSCHEOU, M. w Chinach, w prow. Hou-Nan, nad jeziorem Thoun-Thing, przy jego spływie do Kiang; 200,000 m. Port. Składy handlu znakomitego.

YOU-NING, M. w Chinach, w prow. Ho-Nan, o 230 w. ku płd. od Kai Fong, nad You-He.

YOUAN-KIANG, M. w Chinach, w prow. You-Nan, o 220 w. ku płd.-zach. od You-Nan.

YOUGHALL, Mm. w Irlandyi, w hrb. i o 41 w. na wsch. od Kork, nad pobrzeżem zach. i przy wejściu do ujścia rz. Blackwater; 9,600 m. Kąpiele morskie bardzo uczęszczane. Cegielnie. Port dla małych statków. Handel czynny przewozowy. Wywóz zboża i cegły. W okolicach tego miasta zasadzone były pierwsze kartofle sprowadzone z Wirginii przez Waltera Raleigha.

YOUNG-PÉ, M. w Chinach, w prow. Yun-Wan, o 75 w. ku płd.-zach. od Ta-Li.

YOUNG-PHING, M. w Chinach, w prow. Tschi-Li, o 200 w. ku wsch. od Pekinu.

YOUNG-TSCHANG, M. w Chinach, w prow. Yun-Nan, o 370 w. ku zach. od Yun-Nan. Główne stanowisko handlu Chin z pań. Birmanów.

YOUAN-TSCHEU, 1) M. w Chinach, w prow. Hou-Nan, nad rz. Tao-Kiang. 2) M. w Chinach, w prow. Kiang-Si, o 191 w. ku płd.-zach. od Nan-Tschang, nad You-Ho.

YOUNG-TSCHEOU, M. w Chinach, w prow. Hou-Nan, o 290 w. ku płd.-zach. od Tschang-Tscheu, nad Tao-Kiang.

YOUNG-TSCHUN, M. w Chinach, w prow. Fou-Kian, o 140 w. ku płd.-zach. od Fou-Tscheou.

YPERLEE, rz. kanalizowana w Belgii (w zach. Flandryi), zlew prawy Yser, powyżéj Dixmuder. Źródło pod Zillebeke. Bieg 15 w. przez Ypres. Spławna na 2 wiorsty.

YPRES, M. w Belgii, w zach. Flandryi, okręgowe, o 45 w. ku płd.-zach. od Bruges, nad rz. Yperlee; 15516 m. Twierdza. Trybunał 1. instancyi. Kolegium. Akademia malarstwa. Biblioteka (2,000 tomów). Bursa Lombard. Przemysł czynny, fabryka koronek, wyrobów wełnianych, bawełnianych, płótna, wstążek, mydła, oleju, tytuniu, blicharnie, garbarnie. Godny uwagi ratusz, rozpoczęty w 1342. r. Francuzi, którym to miasto zostało ustąpione traktatem Nimwegskim, zrobili z niego najwarowniejszą twierdzę we Flandryi.

YRIEIX, SAINT-Y..., 1) St.-Y.-de-la-Perche, M. w Francyi, w depar. Wyższéj Wienny, okręgowe, 46 w. ku płd. od Limoges, nad rz. La-Loue; 7,110 m. Towarzystwo rolnicze. Eksploatacya antymonu i serpentynu, kaolinu. Rękodzielnie porcelany i młyny do rozcierania massy emaliowéj. Fabryka płótna. Browary. Garbarnie. Kuźnie i fryszerki żelaza. Handel kaolinem, porcelaną, skórami, konopiami, bydłem, wieprzami. Miasto źle zabudowane; powstało ono z klasztoru założonego w początkach VI. wieku. W 1770. r. Villaris aptekarz z Bordeaux odkrył w jego okolicach kopalnie kaolinu, które zaopatrują prawie wszystkie pracownie porcelany Francyi. 2) St.-Y.-la Montagne, M. we Francyi, w depar. Creuse, o 18 w. na płd. od Aubusson; 1,322 m.

YSSINGEAUX, M. we Francyi, okręgowe, w depar. Wyższéj Ligiery, o 26 w. ku płn.-wsch. od le Pay, nad zlewem rz. Lignon; 7,707 m. Obfite kopalnie ołowiu. Eksploatacya torfu. Fabryki wstążek, koronek, serów. Garbarnie. Handel drzewem budulcowém, deskami sosnowemi i jodłowemi, bydłem, zbożem.

YSTAD, M. w Szwecyi, w lanie Malmö, nad morzem Baltyckiém; 4,108 m. Warownia. Fabryki sukna i wyrobów wełnianych. Port handlowy. Komunikacya regularna statkami parowemi ze Stralsundem.

YTAPUA, M. w Paragwaju, o 213 w. ku płd.-wsch. od Villarica, nad rz. Parana. Niegdyś jedyne miejsce, za pośrednictwem którego Brazylijczykowie mogli się komunikować z Paragwajem. Zbiór liści zwanych Yeroa-Mate albo herbaty Paragwajskiéj, bardzo poszukiwanéj w całéj Ameryce południowéj.

YTRAC, W. we Francyi, w depar. Cantal, o 6 w. na zach. od Aurillac, nad rz. Dautre; 1712 m.

YUAN-MING-YUEN, Mm. w Chinach, w prow. Pe-Tschy-Li, o 15 w. od Pekinu. Przepyszna rezydencya letnia cesarska.

YUCATAN, państwo w Meksyku, nad odnogą Meksykańską i mr. Antylskiém, stol. Merida. Rozległość 130000 w. kw. Ludność 650,000 m. Składa się z półwyspu odgraniczającego zatokę Campêche od zatoki Honduras. Uważane za jedno z najmniéj produkcyjnych państw Meksyku. Zbiór ryżu, bawełny, maisu, tytuniu, pieprzu, cukru. Piękne lasy drzew drogich, w których mianowicie znajduje się haematoxilon albo drzewo kampeszowe i mahoń. Handel drzewem stolarskiém, solą, futrami, skórami i wędlinami. Od 1829. r. rząd Yucatanu ulegał rozmaitym zmianom, przyłączając się lub odłączając kolejno od Związku Meksykańskiego; od 1841. r. rzeczywiście to państwo tylko nominalnie należy do tegoż Związku. Rząd jest republikański z prezydentem i ciałem prawodawczém.

YUN-NAN, M. w Chinach, stol. prowincyi i dep. t. n., o 3600 w. ku płd.-zach. od Pekinu, nad płn. pobrzeżem jeziora Tien. Niegdyś słynne ze swych bogactw, lecz jak utrzymują znacznie podupadło od czasu napadu Tatarów. 2) Prowincya jedna z Chin, w kącie płd.-zach., stol. Yun-Nan. Rozległość 280719 w. kw. Ludność 5,361,320 m. Grunt górzysty i bardzo wyniesiony. Dostarcza większą część miedzi, złota i srebra eksploatowanego w państwie. Dzieli się na 14 departamentów albo Fou: Yun-Nan, Kio-Tsing, Lin-An, Tsching-Kiang, Kouang-Nan, Kaï-Hoa, Toung-Tschouang, Tschan-Thung, Phou-Eul, Taï-Li, Tschou-Hioung, Yung-Tschang, Schun-Ning i Li-Kiang, oprócz tego obejmuje 7 obwodów bezpośrednich: Kuang-Si, Ououting, Yuan Kiang, Tschin-Yuan, Yung-Pe, Meng-Hoa i King-Toung. W téj prowincyi nadto jest kilka krain hołdowniczych, a z tych główniejsze są: Lolos i Mien-Ting.

YUTZ-BASSE, W. we Francyi, w dep. Mozelli, o 2 w. na wsch. od Thionville, nad rzeką Mozelą; 1,337 m. Olejarnie, dystylarnie, młyn do gipsu, cegielnie; fabryka cukru burakowego.

YVERDON, M. w Szwajcaryi, w kantonie Waadt, okręgowe, o 27 w. ku płn.-zach. od Lauzanny, przy ujściu rz. Orbe do jeziora Nefszatelskiego; 3,461 m. Port na jeziorze. Dawny zamek wybudowany przez Konrada księcia Zähringen w roku 1135., w którym był założony słynny instytut Pestalozego w 1805. r. Miasto starożytne Ebrodunum Rzymian. W okolicy dawny zamek Champvent, na miejscu wzniesionego jak mówią przez królowę Bertę.

YVETOT, 1) W. we Francyi, w dep. Manszy, o 3 w. ku płd.-zach. od Valognes; 1,235 m. 2) M. we Francyi, okręgowe, w dep. Niższéj Sekwany, o 42 w. ku płn.-zach. od Rouen; 9,183 m. Trybunał handlowy. Izba doradcza przemysłowa. Kassa oszczędności. Fabryka płótna, kartonu, płócienek, aksamitu, sukna, rypsu, kapeluszy. Handel zbożem. Położone na szczycie płaskowzgórza; to miasto nie ma wcale bieżącéj wody, a tylko posiada trzy studzien i kilkanaście cystern. Yvetot było niegdyś udzielném, wolném od wszelkich służebności i ciężarów, a panowie jego wykonywający najwyższą władzę, to jest mający prawo bicia monety, mieli przybierać tytuł królów Yvetot.

YVIAS, W. we Francyi, w dep. Cotes d'Or, o 36 w. ku płn.-zach. od St. Brieuc; 2,400 m.

YVIGNAC, W. we Francyi, w depar. Północnym, o 18 w. ku płd.-zach. od Dinan; 1,784 m.

YVOIRE, M. w pań. Sardyńskiém, w prow. Chablais, o 17 w. na zach. od Thenon, na pobrzeżu płd. jeziora Genewskiego.

YVOIR, W. w Belgii, w prow. Namur, o 2 w. na płn. od Dinant, nad rz. Meuzą; 700 m. Kuźnie żelazne, walcownie, fabryka narzędzi rolniczych.

YZENDIKE, M. w król. Niderlandzkiém, w prow. Zelandyi, o 18 w. ku płn.-wsch. od Ecluse; 1,150 m. Miasto warowne.

YZERNAY, W. we Francyi, w dep. Maine i Ligiery, o 18 wiorst ku płd.-wsch. od Beaupreau; 1,601 m.

YZEURE, W. we Francyi, w dep. Allier, o 3 w. ku płn.-wsch. od Moulins sur Allier; 2,610 m.

Z.

ZAANDAM, ZANREDAM, SAARDAM, M. w Holandyi, w prow. Płn. Holandyi, o 10 w. ku płn.-zach. od Amsterdamu, nad rz. Zaana, przy jéj ujściu do Yi; 11,000 m. Liczą tu około 1000 wiatraków poruszających tartaki; papiernie, fabryka cynobru i młyny prochowe, fabryki tytuniu i musztardy. Port. Warsztaty statków wodnych, niegdyś słynne, w których Piotr Wielki pracował w czasie swego pobytu w Holandyi.

ZAANDIK, M. w Holandyi, w prow. Płn. Holandyi, o 3 w. od Saardam, nad rz. Zaane; 1800 m. Papiernie.

ZABARATH, góra w Wyższym Egipcie, blisko odnogi Arabskiéj. Znaleziono tutaj ślady eksploatacyi szmaragdów, zaprowadzonéj w odległéj starożytności.

ZABANAGO, M. w pań. Birmanów, w Awa, o 100 w. ku płn. od Omerapura, nad rz. Irraouady. Eksploatacya rubinów.

ZABERTA, ZAVERDA, M. w Grecyi, w dyecezyi Akarnanii, o 10 w. ku płd. od Bonitza, nad odnogą t. n., naprzeciw Santa-Maura. Mały port.

ZABIE, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Kołomejskim, o 3 mile od Kutowa, jedna z największych włości w Galicyi. W pobliżu jéj znajduje się najwyższa wyniosłość gór Karpackich obwodu Kołomejskiego, zwany Czerna-hora, u podnóża którćj źródło mineralnéj wody kwaskowatéj, Burknt zwanéj wytryska, tém godniejsze uwagi, że od drugiego źródła naturalnéj słodkiéj wody o parę stóp jest oddalone.

ŻABIN, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Złoczowskim, mila od Zborowa; ma wielką mogiłę bardzo starodawną.

ZABŁOTÓW, Mm. w Austryi, w obw. Kołomejskim, nad rz. Prutem, o 3 mile od Kołomei. Znajduje się tutaj magazyn skarbowy zapasów tytuniu.

ZABŁUDÓW, Mm. w ces. Rossyjskiém, w gub. Grodzieńskiéj; 2,391 m.

ŻABOKRUKI, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Kołomejskim, o 3 mile od Kołomei, z starożytnym pałacem i pięknym ogrodem.

ZAGOROWO, M. w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, o 17 w. na wsch. od Wschowy, a od Poznania 11 mil; 829 m.

ZAGROBELA, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Tarnopolskim, ćwierć mili od Tarnopola. Jest tu piękny pałac z ogrodem.

ZAKLUCZYN, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obw. Bocheńskim, nad rz. Dunajcem, o $1^1/_2$ mili od Wojnicza. Posiada klasztor XX. Reformatów i na uboczy wystawiony pomnik Faustyna Socyna, Włocha, założyciela niegdyś tak rozgałęzionéj w Polsce sekty Socynianów czyli Aryanów, która z powodu sprzyjania Szwedom, w r. 1658. uchwałą sejmową z kraju wywołaną została.

ZAKOPANA, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Sądeckim, o 3 mile od Nowego-Targu, w głębi gór, opasana wyniosłemi skałami. Posiada hutę, hamernię i walcownię żelaza, oraz bardzo porządne budynki fabryczne. Włościanie, mieszkańcy tutejsi, są potomkami Tatarów Nogajskich, którzy w XII. wieku odcięci od hordy i pojmani, w tém odludném miejscu osadzeni zostali. Obyczaje, zwyczaje i rysy fizyonomijne stwierdzają to ich pochodzenie. Znajduje się tu pomnik wystawiony arcyksięciu Franciszkowi Karolowi, w 1840. roku 13. września, na pamiątkę zwiedzenia tych okolic przez niego w r. 1823. Model kolosalny do tego pomnika był z drzewa, przez jednego z tamtejszych włościan wyrobiony, podług małego porcelanowego popiersia. W pobliskiéj dolinie wypływający Biały Dunajec, ma piękny na 20 stóp wysokości wodospad.

ZAŁAWIE, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Jasielskim, nieopodal od Biecza. Posiada piękny dwór i obszerne blicharnie.

ZAŁOKIEĆ, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Samborskim, 3 mile od Drohobyczy; huta szkła.

ZAŁOŚCIE, M. w Austryi, w Galicyi, w obw. Złoczowskim, 5 mil od Złoczowa; 4,000 m. Piękny pałac, klasztor PP. Miłosierdzia, zajmujących się doglądaniem chorych i wychowaniem sierot płci żeńskiéj. W XVI. wieku było punktem poboru cła od towarów z zagranicy dowożonych.

ZAMARSZTYNÓW, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Lwowskim, o $^1/_2$ mili od Lwowa. Założona została dopiero w 1830. r. przez radcę Lwowskiego Somerstein. W okolicy znajduje się wiele torfu.

ŻARNOWIEC, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Jasielskim, o $1^1/_2$ mili od Jasła. W r. 1351. Adelaida, córka księcia Heskiego a żona Kazimierza Wielkiego, tu przemieszkiwała.

ZARSZYN, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obw. Sanockim, 2 mile od Sanoka.

ZARUBIŃCE, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Tarnopolskim, mila od Zbaraża. Piękny jest tu dwór z ogrodem.

ZARUDZIE, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obw. Złoczowskim, mila od Zborowa.

ŻARWANICA, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Tarnopolskim, o 3 mile od Trembowli. Znana z odpustów do obrazu Panny Maryi słynącego cudami, który jakiś Serwan, Wołoszyn, tam umieścił, od którego też i ta wieś nazwę przyjęła.

ZARZECE, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Przemyskim, mila od Jarosławia, w pięknem położeniu. Włość ta jest urządzoną na sposób holenderski; posiada wspaniały pałac z pięknym ogrodem.

ZAWROCIE, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Bocheńskim, o 2 mile od Wojnicza; niegdyś miała obronny zamek. 2) W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Bocheńskim, także 2 mile od Wojnicza

odległa. Zwaliska warownego zamku na skalistym brzegu Dunajca; niegdyś siedlisko rabusiów.

ZACATECAS, 1) państwo w Meksyku, stolica Zacatecas. Rozległość 47000 w. kwad. Ludność 47,000 m. Zajmuje wyniosłe płaskowzgórze pomiędzy dwoma pasmami Kordylierów. Temperatura łagodna a nawet zimna w stronach najwyniośleyszych tego kraju. Ziemia skalista, zdolna wszakże do uprawy w niektórych okolicach, lecz obfitująca w metale, a mianowicie w srebro. Te kopalnie powiększyły swoją produkcyę od 1830. r. Od 1811.—1833. r. wydobywano z nich 337310 mark kastylijskich corocznie, a w 1833. r. 680841 mark. Do téj produkcyi należy dodać $^1/_{15}$ metalu przemyconego. 2) M. w Meksyku, stoł. państwa albo depar. t. n., o 465 w. ku płn.-zach. od Meksyku; 22,000 m. Mennica jedna z główniejszych w Meksyku, w któréj pracuje do 300 robotników. Fabryka prochu i tkanin bawełnianych. Eksploatacya kopalni w okolicach.

ZACATULA, M. w Meksyku, w dep. i o 445 w. ku płd.-zach. od Meksyku, nad Wielkim oceanem, przy ujściu małéj rzeczki t. n.; 800 m. Port.

ZACHAN, M. w Prusach, w prow. Pomeranii, o 6 w. ku płd.-wsch. od Saazig, nad rz. Krasbach; 1,159 m. Uprawa lnu i fabryki płótna.

ZACHARIE, St.-Z..., W. we Francyi, w depar. Var, o 28 w. ku zach. od Brignoles, nad rz. Verne; 1,622 m.

ZADAR, ZARA, M. w Austryi, stolica król. Dalmacyi, o 620 w. ku płd. od Wiednia, nad morzem Adryatyckiém; 6,850 m. Twierdza. Siedlisko arcybiskupa metropolity Salpato i Macarsea, Raguzy, Sebernico, Lessina-Brazza i Lissa, i Kattaro. Sąd apelacyjny królestwa. Główna kwatera jenerała dowodzącego. Liceum. Gimnazyum. Seminaryum arcybiskupie. Szkoła akuszerek. Arsenał morski. Konsulat papiezki. Fabryka likworów, a mianowicie maraskino słynnego. Port handlowy i rybacki. Starożytności, szczątki Jodery Rzymian.

ZADARSKI cyrkuł, w Austryi, w Dalmacyi, stol. Zara. Rozległość 103,5 mil kwad. niem. Ludność 137,510 m.

ZADONSK, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Woronezkiéj, powiatowe. Odległe od Petersburga 1087 w., od Moskwy 410 w., a od Woroneża ku płn.-zach. o 100 w., nad rz. Donem; 5,095 m.

ZAFRA, M. w Hiszpanii, w Estramadurze, o 80 w. ku płd.-wsch. od Badajoz; 8,000 m. Garbarnie, fabryka wyrobów garncarskich. Miasto założone na 600 lat przed Jezusem Chrystusem i powiększone przez cesarza. Zdobyte na Maurach przez Ferdynanda katolickiego w 1240. r.

ZAGAROLO, Mm. w pań. Kościelném, o 2 w. ku zach. od Palestriny; 1,200 m.

ZAGORA, 1) Mm. w Turcyi europejskiéj, w Rumelii, o 22 w. ku płd.-zach. od Burgas, nad jeziorem łączącém się z mr. Czarném. 2) Zagora, Parnas, starożytnych massa gór w Grecyi, w Liwadyi, rozciągająca się od płd.-zach. ku płd.-wsch., między Pindem i Helikonem. Najwyższy szczyt 2700 metr.

ZAGÓRNIK, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Wadowickim, o milę od Wadowic. Posiada liczne warsztaty drelicharskie.

ZAGORÓW, M. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, pow. Konińskim, o 26 w. na zach. od Konina, nad rz. Wartą; 1,593 m. Ma 12 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy.

ZAGUALTIPAN, M. w Meksyku, w dep. Queretaro, o 142 w. ku płn.-wsch. od Meksyku; 6,000 m.

ZAGWOŹDZIE, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Stanisławowskim, pół mili od Stanisławowa. Hamernia miedzi.

ZAHARA, Mm. w Hiszpanii, w Andaluzyi, o 57 w. ku płd. od Marchena, nad źródłem Guadalety; 2,800 m.

ZAHNA, M. w Prusach, w prow. Saskiéj, o 9 w. ku płn.-wsch. od Wittenberga; 2,134 m.

ZAJEMNA, mała rzeka w król. Polskiém, poczyna się pod miastem Janowem, w gub. Lubelskiéj, uchodzi do Bukowny z pr. str. pod wsią Łążek; długość biegu 1 mila.

ZAIRO, rzeka w Gwinei Płd., zlew oceanu Atlantyckiego, pod 6° szerok. płd., a 10° 5' dłg. wsch. Bierze początek według przypuszczenia pod 9° 10' szerok. płd. Bieg około 3000 w. Szybkość jéj biegu i liczne wodospady niedozwalają żeglugi statkom.

ZAKATAŁY, W. i mała forteczka w ces. Rossyjskiém, w gub. Tyfliskiéj, w Gruzyi. Odległa od Petersburga 2759 w., od Moskwy 2,072 w.

ZAKLIKÓW, M. w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj, pow. Zamojskim, o 62 w. ku płn.-zach. od Zamościa, nad rz. Sanem; 1,000 m. Ma 10 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy.

ZAKROCZYM, M. w król. Polskiém, w gub. Płockiéj, powiecie Płockim, o 58 w. ku płd.-wsch. od Płocka, nad Wisłą; 1,200 m. Ma 8 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy. Bolesław II. r. 1065. klasztorowi Benedyktynów w Mogilnie pewne dochody na Zakroczymiu przeznaczył. Książęta Płoccy, jako posiadacze, często przemieszkiwali tu w zamku wzniesionym na wzgórzu. Tu się od-

bywały zjazdy prawodawcze książąt Mazowieckich. W r. 1387. Janusz książę Mazowiecki, poddanym swoim prawo nadał. W 1426. r. tenże w obec brata swego Ziemowita, księcia Czerskiego, i jego synów Trojdena i Władysława takowe rozprzestrzenił. W 1428. r. Janusz książe z synowcami swemi, książętami Płockim i Rawskim, pewne stosunki z mieszkańcami księstw swoich ułożyli. W r. 1452. Bolesław IV., książę Warszawski i Władysław I. książę Płocki, złożyli zjazd i ustanowili sędziów pogranicznych, zwanych deputowanymi, którzy sprawy pomiędzy nimi zachodzące rozstrzygali. Miasto zgorzało w r. 1511. Anna księżna Mazowiecka na lat 15 od wszelkich podatków uwolniła. W farze jest wiele grobowców. Przy starożytnym drewnianym kościele św. Wawrzeńca r. 1757., Józef Młocki, starosta Zakroczymski osadził Kapucynów, a później wymurował kościół.

ZALAMEA, 1) Mm. w Hiszpanii, w Estramadurze, na płn.-zach. od Badajoz, w Sierra Morena; 3,530 m. 2) El-Real-Z..., Mm. w Hiszpanii, w Andaluzyi, o 66 w. ku płn.-zach. od Sewilli; 4,000 m. Fabryka tkanin wełnianych; garbarnie, blicharnie wosku.

ZALATHNA, Mm. w ziemi Siedmiogrodzkiéj, w żupań. Unter-Alba, o 26 w. ku płn.-zach. od Karlsburga, nad rz. Ompoły albo Ampoły, małym zlewem rz. Maros; 5,000 m., Węgrów, Niemców i Wołochów. Zarząd górniczy (Ober-Berg und Hütten-Amt) i sąd górniczy (Berggericht) księstwa. Bogate kopalnie złota (rocznie 2000 mark) i srebra eksploatowane od czasów Rzymian, miedzi i merkuryuszu (60 cent.). Gisernie.

ZALESICE, zakład prywatny hutniczy żelaza w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Olkuskim; w 1838. r. posiadał 3 kuźnice i rocznie produkował 3000 cent. żelaza kutego z surowizny kupnéj.

ZAMOJSKI powiat, w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj. Rozległość 99,52 mil kwad. Ludność 192,707 m. w 1848. r., z tych 94,210 mężczyzn, 98,467 kobiet, czyli w miastach 41,517 m., po wsiach 151,190 m.

ZAMORA, M. w Meksyku, w dep. Mechoacan, o 115 w. ku płn.-zach. od Walladolid; 2,000 m.

ZAMOŚĆ, M. i twierdza w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj, pow. Zamojskim, nad rz. Wieprzem; liczy około 5,000 m. Posiada ratusz obszerny pięknéj architektury z wieżą. Rynek miasta czworokątny, otoczony kamienicami na sposób włoski zbudowanemi, z arkadami, pod któremi znajdują się wszystkie sklepy, tak, że cały ten plac obejść można do koła, nie wychodząc na rynek lub ulicę. W roku 1580. Jan Zamojski, kanclerz i hetman W. koronny, wzniósł nad stawem, utworzonym przez rzeczkę Topornicę, zamek naprzeciw dawnego dziedzicznego Skokówką zwanego, i założył miasto, obwarowawszy je wałami. Nadał miastu prawo Magdeburgskie. Przywilej lokacyjny potwierdził król Stefan 1585. r. To wszystko ponowił Zygmunt III. 1589. r. W roku 1585. Jan Zamojski, kupcom Ormiańskim pozwolił osiadać w mieście, zaręczając te same swobody co innym mieszczanom i wolne wyznanie wiary. Zjechało się tylu Ormian z różnych krain wschodnich, że nareszcie utworzyli osobny magistrat. Początkowie mieli kościół drewniany, później ze składek wymurowali świątynię, którą w r. 1645. poświęcił Jędrzej, biskup Ormiański Bogdanii. W roku 1589. Zamojski utworzył Ordynacyę Zamojską z dóbr swoich, w roku 1591. sejm potwierdził. Zamojski założył akademię i takową monarchowie Polscy, zacząwszy od Zygmunta III. i papieże potwierdzali. Także tutaj Zamojski ustanowił bank zwany Mons pietatis; procenta używano na wsparcie rzemieślników po miastach ordynacyi zamieszkałych i ubogich studentów. W r. 1605. umarł założyciel miasta i pochowany w kaplicy Zamojskich w kościele kolegiackim św. Tomasza. Prosty napis: „Hic jacet Joannes Zamojski,“ wskazuje grób jego. W r. 1633. pożar wielce uszkodził to miasto. Syn Jana Tomasz, od r. 1639.—1649. gmachy akademickie wymurował. W r. 1648. Chmielnicki, oblegał przez 4 tygodnie Zamość, dopiero po otrzymaniu od nowo obranego króla Jana Kazimierza buławy hetmańskiéj kozackiéj, odstąpił. Wziął jednak zawsze 3,000 rub. sr. okupu i spalił zamek. W 1656. r. Karol Gustaw napróżno podstąpił pod Zamość, a generał szwedzki Duglas przez dni 40 go oblegał. Toż samo i Rakoczy w r. 1657. W następnym roku od pożaru okropnie zniszczonym został. W 1666. r. Jan Kazimierz zatwierdził akademię i porównał z Krakowską. W 1705. roku Mazepa wziął Zamość. W czasie konfederacy Tarnogrodzkiéj, Fleming jenerał saski zdobył to miasto 1715. r. dnia 29. grudnia. Z pomiędzy kościołów zasługują na uwagę: kolegiata i fara św. Tomasza, wystawiona przez Jana Zamojskiego, w téjże, w filarze po prawéj stronie na marmurowéj tablicy, wyryty jest wierszem łacińskim nagrobek sławnego poety Szymona Szymonowicza. W jednym z bocznych ołtarzy jest bardzo piękny włoskiego pędzla obraz, wyobrażający

Niepokalane Poczęcie Panny Maryi, z Włoch przez Jana Zamojskiego sprowadzony.

ZANDBERGEN, W. w Belgii, w Wschodniéj Flandryi, o 29 w. od Audenarde, nad rz. Dendre; 1,281 m. Przędzalnie płótna na 100 warsztatach.

ZANDZAN, ZENGHAN, M. w Persyi, w Irak-Adżemi, o 45 w. ku płn.-zach. od Sultanadab, nad rzeką t. n.; 10,000 m. Miasto niegdyś znakomite, którego założenie przypisują historycy pierwszemu królowi z dynastyi Sassanidów. Zburzone przez Tamerlana po jego powrocie z Turcyi.

ZANESVILLE, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Ohio, o 106 w. ku wsch. od Kolumbus, nad rzeką Muskingum-River; 4,766 m. Liczne młyny, papiernie, tartaki hydrauliczne, gisernie żelaza, rękodzielnie wyrobów bawełnianych.

ZANGWEBAR, rozległa okolica Wschodniéj Afryki, nad mr. Indyjskiém, między przylądkiem Delgado na płd. i Queliffe na płn. Wyspy tego pobrzeża, z których znaczniejsza jest Zanzibar, należą do Imana Maskaty. Całe terytoryum pobrzeży podzielone jest na małe krainy zamieszkane przez murzynów pochodzenia Kafryjskiego i Arabskiego, a które hołdują po większéj części Imanowi Maskaty. Anglicy i Amerykanie mają faktoryę w Mombasa, na tém pobrzeżu. Wnętrze kraju jest zupełnie nieznane Europejczykom.

ZALDIVIA, Mm. w Hiszpanii, w Guipuzcoa, o 6 w. ku płd.-wsch. od Villafranca; 1,200 m.

ZALESZCZYKI, M. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Czortkowskim, nad Dniestrem; 6,500 m. Posiada urząd cyrkularny, magistrat i szkołę normalną. To miasto założone dopiero przez Stanisława Poniatowskiego w XVIII. wieku, prowadzi wielki handel zbożem i drzewem na Dniestrze. Wielką jego ozdobą jest pałac z rozległemi cieplarniami.

ZAMBEZE, KOUAMA, rzeka w Ameryce Płd., zlew kanału Mozambickiego, przez kilka odnóg. Początek domniemany pod 20° szer. płd. i 20° dłg. wsch. Bieg około 3000 w. Mało sposobna do żeglugi, jedna jéj odnoga ujścia Quilimane, zwiedzana jest przez żeglarzy lubo bardzo trudnego przystępu.

ZAMBRÓW, Mm. w król. Polskiém, w gub. Augustowskiéj, pow. Łomżyńskim, o 19 w. ku płd.-wsch. od Śniadowa; 1,560 m. w 1538. r. Zygmunt I. ponowił mu prawo Chełmińskie postradane w czasie wojny pruskiéj. Ma 8 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy.

ZAMORA, 1) prowincya w Hiszpanii, stolica Zamora. Ludność 159,425 m. Dzieli się na 7 partidos-judiciales: Alcanices, Benawente, Bermillo de Sayago, Fuente el Sauco, Puebla de Sanabria, Toro, Zamora. Zawiera 495 gmin albo pueblos. 2) M. w Hiszpanii, w król. Leonu, stoł. prowincyi t. n., o 257 w. ku płn.-zach. od Madrytu, nad rz. Duero; 10,000 m. Siedlisko biskupa sufragana Santiago. Miasto garnizonowe. Garbarnie, fabryka wyrobów garncarskich, wełnianych. Budowle godne uwagi są: katedra, pałac biskupi i rozwaliny domu Cyda. Miasto prawie zupełnie zniszczone przez Maurów, zostało odbudowane przez Ferdynanda I. i Alfonsa VIII.

ZANIEMYŚL, M. w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, pow. Szrodzkim, o 30 w. ku płd.-wsch. od Poznania; 1,409 m.

ZANOW, M. w Prusach, w prow. Pomeranii, o 9 w. ku płn.-wsch. od Koźlina; 1,522 m.

ZANONE, wysepka w król. Neapolitańskiém, na archipelagu Pontini, na morzu Tyryjskiém. Niezamieszkana.

ZANTE, 1) jedna z wysp Jońskich, na mr. Jońskiém, na płd. od Cefalonii, na wsch. Morei, stol. Zante. Rozległość 4056 w. kw. Ludność 35,348 m. Grunt górzysty, mianowicie na zach, płaski i żyzny na wsch. Najżyzniejsza z wysp Jońskich. Uprawa winogradu zwanego Korynckim i oliwnych drzew. Saliny dostarczające soli w obfitości. Eksploatacya olejku skalnego. Przemysł i handel dość czynny. Spustoszona 30. października 1841. r. przez okropne trzęsienie ziemi. 2) M. na wyspie powyższéj, najpiękniejsze i największe w Rzplitéj Jońskiéj, na pobrzeżu wsch. wyspy. Leży pod 37° 47' szer. płn., a 18° 34' wsch. dłg.; 20,000 m. Miasto bardzo warowne. Siedlisko biskupstwa katolickiego, którego prałat rezyduje w Lixurii, w Cefalonii, i biskupa greckiego. Synagoga. Kolegium (liceum). Konsulaty: Rossyjski i Grecki. Przemysł dość czynny, fabryka wyrobów jedwabnych, płótna, tkanin bawełnianych, wódek, mydła. Dobry port.

ZANTVLIET, W. w Belgii, w prow. Antwerpii, o 18 w. ku płn.-zach. od miasta t. n., nad rzeką Skaldą; 1,663 m. Handel zbożem, marzanną. Niegdyś otoczone warowniami, które Francuzi znieśli w 1705. r.

ZANZIBAR, wyspa w Afryce Wschodniéj, blisko pobrzeża Zangwebaru. Rozległość 1425 w. kw. Grunt górzysty, zarosły lasami i oblany rzekami. Uprawa ryżu i jęczmienia. Port na pobrzeżu zach., z którego wyprowadzają płody Ameryki Środkowéj. Należy do Imana Maskaty.

ZARA-VECCHIA, Mm. w Austryi, w Dalmacyi, o 28 w. ku płd.-wsch. od Zara, nad mr. Adryatyckiém; 1,438 m. Port. Niegdyś miasto kwitnące i rezydencya kilku królów Kroacyi.

ZARAGOZA, SARAGOSSA, 1) M. w Hiszpanii, stolica dawnego królestwa Arragonii i prowincyi t. n., o 319 w. ku płn.-wsch. od Madrytu, nad rz. Ebro; 46,000 m. Twierdza. Miasto garnizonowe. Siedlisko arcybiskupa. Sąd apelacyjny. Kapitanostwo jeneralne. Uniwersytet założony w 1474. r. Seminaryum arcybiskupie. Akademia sztuk pięknych. Biblioteka. Fabryka wyrobów jedwabnych i sukna, garbarnie. Handel winem i wódką. Miasto całe murowane z cegły, którego celniejsze budowle są: katedra, kościół P. Maryi del Pilar, do którego odbywają pielgrzymki, Torre-Nueva i Torre del Azeu, który miał być meczetem. Miasto starożytne, zdobyte przez Francuzów w styczniu 1809. r. po oblężeniu morderczém i obronie bohaterskiéj mieszkańców. 2) Prowincya w Hiszpanii, w Arragonii, stol. Saragossa. Ludność 304,823 m. Dzieli się na 12 partidos-judiciales: Ateca, Belchite, Boria, Caspe, Calatayud, Daroca, Egea de los Caballeros, La Almunia, Pina, Sos, Tarazona, Zaragoza. Zawiera 342 gmin albo pueblos.

ZAREWOSANTSZURSK, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Wiatskiéj, pow. Jurańskim, o 278 w. od Wiatki.

ŻARKI, M. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Olkuskim, o 45 w. ku płn.-zach. od Olkusza; 1,980 m. Ma 13 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy. Jest tu zakład prywatny, obejmujący odlewnię żelaza i warsztaty machin.

ŻARNÓW, M. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Opoczyńskim, o 17 w. ku płn.-zach. od Końskich; 800 m. Ma 12 jarmarków do roku. Starożytna tu była osada, gdyż już w r. 1605. Bolesław II. przeznaczył z niéj dochody Benedyktynom sprowadzonym do Mogilna. W pobliżu znajduje się wieś Stalraszowa-Wola, na któréj polach Polacy stoczyli niepomyślną walkę z Szwedami 16. września 1655. r.

ŻARNOWIEC, M. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Miechowskim, o 22 w. ku płn.-zach. od Miechowa, nad rz. Pilicą; 1,638 m. Ma 17 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy. Kazimierz Wielki wybudował tu zamek i wnet po ślubie osadził w nim żonę swoją Adelaidę, córkę Henryka Żelaznego, landgrafa heskiego, która tu przesiedziawszy lat 15, gdy się dowiedziała że Kazimierz żyje z Rokiczaną, czeszką, prosiła swego ojca by ją zabrał z Polski, co też on w r. 1356. uskutecznił. Władysław Jagiełło w 1396. r. wznowił miastu przywileje i Magdeburgię wśród pożaru zatracone.

ZAROJSK, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Riazańskiéj. Odległe od Petersburga o 820 w., od Moskwy 142 w.; 6,029 m.

ZARRENTIN, Mm. w ks. Meklemburgsko-Szweryńskiém, o 35 w. ku płd.-zach. od Szwerynu, nad jeziorem Schaal; 1,000 m.

ZARUMA, M. w Rzplitéj Ekwator, w dep. Guayaquil, o 62 w. ku płn.-zach. od Loja, nad rz. Tumbezą; 5,000 m. Opustoszone w skutku zaniechania kopalni złota w okolicach.

ZASŁAW, 1) M. w ces. Rossyjskiém, w gubernii Wołyńskiéj. Odległe od Petersburga 1426 w., od Moskwy 1224 w., a od Żytomierza na zach. 204 w., nad Horyniem; 8,724 m. Prowadzi znaczny handel. Niewiadomo kiedy i przez kogo założone zostało to gniazdo książąt Zasławskich. Tu pobili Tatarów: Mikołaj Wężyk 1534., a Janusz książę Zbarazki, wojewoda Bracławski, 1577. r. Znów w r. 1684. Michał Rzewuski, regimentarz, poraził ich, odebrał znaczne łupy i jeńców. August III. w r. 1754. przywrócił podupadłemu miastu Magdeburgię. Jest tu obszerny i ozdobny pałac, fara z ciosowego kamienia, oraz klasztory: Bernardynów z r. 1603. i Missyonarzy. 2) Mm. w ces. Rossyjskiém, w gub. Mińskiéj, pomiędzy rzekami Swisłoczem i Czernicą, w okolicy pagórkowatéj. W r. 1433. Swidrygaiło zdobył miasto i wszystkich mieszkańców w pień wyciął. Fara tutejsza niewiadoméj fundacyi, dziedzic miasta Jan Chlebowicz, wojewoda Trocki, wyznania reformowanego, oddał kalwinom, ale syn jego Mikołaj Chlebowicz zwrócił katolikom, i w r. 1625. plebanię nadaniem folwarku obdarzył. Tu kalwini założyli drukarnię, z któréj podobno wyszedł drukowany przez Daniela z Łęczycy, znany z swojéj rzadkości polski przekład biblii Szymona Budnego Socyna.

ZASZYWERSK, osada w ces. Rossyjskiém, w obwodzie Jakuckim, w Syberyi. Oddalona od Petersburga 10218 w., od Moskwy 9540 w.

ZAWADÓW, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Lwowskim. Fabryka papieru.

ZAWALE, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Czortkowskim, koło Czortkowa. Istniał tu zamek obronny, który w 1678. r. przez Turków został zburzony.

ZAWICHOST, M. w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Sandomierskim, na l. brz. Wisły; 2,900 m. Jest tu magazyn soli, oraz znaczne wy-

roby naczyń glinianych. Ma 12 jarmarków do roku i 2 targi tygodniewe. W 1205. r. dnia 19. czerwca, Leszek Biały i Konrad książę Mazowiecki, porazili tu Romana księcia katolickiego, który poległ. W r. 1241. Tatarzy spustoszyli to miasto; ciż w 1200. r. opanowawszy je, wymordowali mnóstwo mieszkańców. Kazimierz odmurował dawny zamek w czworogran. W r. 1500. jeszcze raz Tatarzy zniszczyli to miasto. W 1657. r. w połowie kwietnia, obozowali tu Szwedzi pod Karolem Gustawem, w połączeniu z Siedmiogrodzianami Rakoczego i pułkami Brandenburgskiemi, któremi dowodził Waldek. Klasztor Klaryssek fundował z kościołem około 1257. roku Bolesław V.; pierwszą ksienią była Salomea, siostra Bolesława, wdowa po Kolomanie królu Halickim; na prośby Grzymisławy, matki swojéj, Bolesław wybudował tuż przy klasztorze Klaryssek klasztor Franciszkanów, i oba gmachy basztami i murem opasał. W 1262. r. Klaryski przeniesione zostały do Skały. Kościół Franciszkanów zniszczony od Szwedów, naprawiony w 1663. r., został poświęcony. W nim leży Grzymisława, zmarła 8. listopada 1258. r.

ZAUDITZ, SUDZICE, M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, o 13 wiorst ku płd.-zach. od Raciborza; 1,200 m. Farbiarnie.

ZBARŻA, M. w Austryi, w Galicyi, w obw. Tarnopolskim, 3 mile od Tarnopola; 6,000 m. Jest tu magistrat, piękny klasztor XX. Bernardynów, którzy utrzymują szkoły normalne. Mieszkańcy tego niegdyś silnie warownego miasta, zajmują się rzeźnictwem. Tutejszy zamek starożytny, z którego szczęty tylko pozostały, był rezydencyą różnych książąt Zbaraskich. W r. 1575. był oblegany od Tatarów, których dzielny hetman Niezabitowski szczęśliwie odparł; w 1649. r. powtórnie przez dwa miesiące od 300,000 Tatarów i Kozaków Chmielnickiego oblegane. W r. 1525. od Tatarów, a w r. 1674. od Turków było zajęte, zburzyli oni warownię, a mieszkańców wycięli.

ZBĄSZYN, M. w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, pow. Międzyrzeckim. Położone na pr. brz. rz. Obry i nad jeziorem Zbąszyńskiém. Ma 2 kościoły katolicki i protestancki, oraz zamek z pięknym ogrodem; 1,729 m. Odległe od Poznania mil 13. Już w XIII. wieku było handlowém. W 1243. r. Przemysław I. ustanowił tu komorę celną dla kupców przybywających z ziem Krzyżackich, w 1247. r. postanowił kasztelana, a w r. 1253. zbudował zamek, który na czas jakiś książętom Lignickim ustąpił. W XIII. wieku Szwęcowie posiadali to miasto, a w 1307. r. Łokietek zabrał je na skarb za zdradę Piotra Szwęca. Za Władysława Jagiełły, Jan Niemira, syn Kazimierza W. z Esterki, i Abraham, syn Pełki, brata Jana, nabyli Zbąszyn w zamian za Inowłodz. W 1436. roku Abraham Zbąski miał u siebie kilku duchownych husyckich, Andrzej z Bnina, biskup Poznański, obległ zamek i zmusił Abrahama do wydania sobie owych duchownych, którzy potém w Poznaniu spaleni zostali. W r. 1656. zamek zajęli Szwedzi w skutku umowy pod Ujściem zawartéj; ten z wszelkim sprzętem i zapasem wojennym oddali Brandenburgczykom, których wkrótce Piotr Opaliński znaglił do ustąpienia.

ZBIRÓW, Mm. w Austryi, w Czechach, w cyr. Berneńskim, o 9 w. na zach. od Bettlern; 600 m. Kopalnie żelaza.

ZBOISKA, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Lwowskim, mila od Lwowa, dawniéj zwane Boisko, z powodu częstych bitew tu zaszłych tak nazwana. Niegdyś istniał tu obronny zamek. W pobliżu téj włości znajdują się trzy pomniki marmurowe, o których podanie niesie, że na pamiątkę poległych tam hratobójców zostały wzniesione.

ZBORÓW, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obw. Złoczowskim, o 3 mile od Złoczowa. Dawniéj posiadało warowny zamek, gniazdo możnéj rodziny Zborowskich, o zdobycie którego wielokrotnie nieprzyjaciele się kusili. W 1649. r. 15. sierpnia, zaszła tu pamiętna bitwa z Tatarami i Kozakami. Miasto ozdobne pałacem i pięknéj budowy kościołem. Ztąd ku Tarnopolowi zaczynają się żyzne płaszczyzny Podola.

ZBRUCZ, rzeka w Austryi, w Galicyi, stanowiąca linię graniczną obwodów Tarnopolskiego i Czortkowskiego od cesarstwa Rossyjskiego, przybywa z Wołynia do Galicyi i wpada do Dniestru blisko okopów, w obw. Czortkowskim.

ZBYSZYCE, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obw. Sądeckim, nad rz. Dunajem, o 2 mile od Nowego-Sącza.

ZDAUNEK, ZDAUNKY, Mm. w Austryi, w Morawii, w gub. Brünn, o 32 w. ku płn.-wsch. od Ungarisch-Hradisch; 937 m.

ZDUŃSKA-WOLA, M. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, pow. Sieradzkim. Dopiero powstało w 1815. roku przez założenie licznych fabryk i gmachów ku temu potrzebnych; liczy przeszło 5,700 m. Są tu znaczne fabryki sukna, wyrobów bawełnianych osobliwie i pończoch. Ma 8 jarmarków do roku i 2 targi tygodniowe.

ZDUNÓW, zakład prywatny hutniczy żelaza, w król. Polskiém, w gub. Radomskiéj, pow. Opo-

czyńskim; posiada 1 kuźnię i w 1838. r. produkował 800 centnarów żelaza kutego rocznie.

ZDUNY, M. w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, o 4 w. ku płd.-zach. od Krotoszyna, a od Poznania o 13 mil; 3,406 m. Fabryka sukna i płótna. Założone między r. 1636.—48. przez niemieckich osadników, którzy trudnią się po większéj części wyrabianiem sukna. Najwięcéj poosiadało tu ewangelików szląskich w czasie 30-letniéj wojny szukających uchrony. Na niemieckiém (nowém) mieście jest ratusz murowany z drewnianą wieżą, na polskiém (starém) mieście, czyli na przedmieściu Sieniutowie, był ratusz dawniéj ale drewniany. Jest tu fara katolicka ze szpitalem.

ZEBEN, SABINÓW, M. w Węgrzech, w żupań. Saros, o 13 w. ku płn.-zach. od Eperies, nad rz. Tarczą; 2,780 m. Kolegium i gimnazyum Pijarów. Fabryka płótna i sukna, papiernie.

ZEBID, M. w Arabii, w Yemen, o 100 w. ku płd.-zach. od Sana, na pobrzeżu odnogi Arabskiéj. Miasto opustoszałe. Ognisko handlu kawy Mokka przez Beit-el-Fakeh. Mniemano że to jest Sabeca-Regia Ptolomeusza.

ŻEBRAK, M. w Austryi, w Czechach, w cyrkule Beraunskim, o 38 w. ku płd.-zach. od Pragi; 1,278 m. Ważna eksploatacya węgla.

ZEBRZYDOWICE, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Wadowickim, o 1½ mili od Wadowic. Ma klasztor Braci Miłosierdzia i szpital publiczny.

ZEBU, 1) wyspa w Azyi hiszpańskiéj, jedna z Filipińskich na wsch. od Negros. Rozległość 7700 w. kw. Ludność 170,000 m. Grunt górzysty, żyzny i obfitujący w wodę. 2) Zebu, Cebu-Imienia-Jezus, M. na wyspie t. n. jednéj z Filipińskich, na pobrzeżu wsch. Siedlisko biskupa.

ZEELAND, ZELANDIA, prowincya w Holandyi, nad mr. Niemieckiém, stol. Middelburg. Rozległość 31,68 mil kwad. niem. Ludność 157.774 m. Dzieli się na 3 okręgi: Middelburg, Goes i Zierzikzee.

ZEGARTOWICE, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Sądeckim, 2 mile od Limanowa. Uroczy jest widok skał tutejszych; na jednéj z nich według podania ludu dawno przed wprowadzeniem chrześciaństwa, ołtarz bożyszcza sławiańskiego Peruna miał się znajdować. W grocie u spodu skały przemieszkiwał długi przeciąg czasu pobożny pustelnik, który w 1829. r. został zamordowany. W pobliskim lesie znajdują się ślady starożytnego grodu, niegdyś w Polsce tak możnéj rodziny Tarłów.

ZEGGERS-CAPPEL, W. we Francyi, w dapar. Północnym, o 16 w. ku płd. od Dunkierki; 1,775 m.

ZEHDEN, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, nad rz. Müglitz, zlewem Odry; 1,456 m.

ZEHDENICK, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, o 56 w. na płn. od Berlina, nad rz. Hawel; 2,858 m. Sąd grodzki i ziemski. Klasztor ewangelicki panien szlacheckich. Uprawa tytuniu. Fabryka sukna, tytuniu, warsztaty statków wodnych. Żegluga.

ZEHNGERICHTEN-BUND, państwo albo podział kantonu Gryzońskiego w Szwajcaryi, stolica Davos. Zawiera 7 hohgerichtów: Davos, Klosters, Castels, Schiersch i Serwis, Marienfeld i Malans, Belfort, Schanfigg i Langwies.

ZEIDEN albo SCHWARZBURG, Mm. w Siedmiogrodzie, na płn.-zach. od Kronsztadtu; 3,546 m. Fabryka tkanin bawełnianych. Rozwaliny zamku Schwarzburg.

ZEILACH, M. w Wschodniéj Afryce, stolica małego królestwa Adaiel, w głębi odnogi Aden. Mały port handlowy, głównie z Aden i z Mokką, z którego wyprowadzają płody Afryki Środkowéj. Ma to być Mossylon Ptolomeusza i Juba króla Maurytanii. W czasie wielkich upałów mieszkańcy opuszczają to miasto.

ZELEZIŃSKAJA forteca, w ces. Rossyjskiém, w gub. Tobolskiéj. Leży pod 53° 32' płn. szer., a 92° 58' wsch. dłg. Odległa od Petersburga 3756 w., od Moskwy 3079 w.

ZEIZ, ZEITZ, M. w Prusach, w prow. Saskiéj, okręgowe, o 45 w. ku płd. od Merseburga, nad rz. Białą-Labą; 11,069 m. Sąd kryminalny. Gimnazyum ewangelickie. Dom karny i zakład dla żebraków w dawnym zamku Moritzburg. Fabryka sukna.

ZELANDIA, NOWA-Z..., dwie wielkie wyspy Oceanii, na wsch. Nowéj Holandyi, rozdzielone ciaśniną Kooka. Leży między 35° i 47° szer. płd., a 164° i 178° dłg. wsch. Rozległość 223000 w. kw. Ludność 200,000 m., z których 10,000 europejczyków. Pobrzeże zach. tych wysp opisuje linią krzywą wypukłą, równoległą od linii wklęsłéj pobrzeża płd.-wsch. stałego lądu Australii przeciwległego. Powierzchnia tych wysp w ogólności jest spagórkowacona i wznosi się stopniowo aż do pasma gór rozciągających się w pośrodku jednéj i drugiéj, z pomiędzy których znajdują się wulkany ogień wybuchające, i w kilku miejscach wznoszą się wierzchołki dochodzące wysokości Mont-Blanc. W kącie płd.-zach. wyspy płn., odznacza się góra Pic-Egmont, która z kształtu i wyniosłości podobna jest do Piku-Teneryfy. Pobrzeża bardzo strome, tworzące wiele dobrych portów i otoczone wyspami, z których największa jest

wyspa Stuart na płd. Terytoryum przerznięte rzekami, z których znaczniejsze są Waikato, jéj zlew Waipa, Waihou albo Tamiza i t. d. Grunt uważany za bardzo żyzny i sposobny do uprawy roślin europejskich w większéj części okolic Ika-Na-Massui albo wyspy Płn., mniéj urodzajny w Jawai Pounamou albo na wyspie Płd., wszędzie lesisty lecz nie mający drzew owocowych. Drzewa, prawie wszystkie żywiczne, dochodzą olbrzymiéj wysokości i wymiarów, pomiędzy innemi gatunkami Kauri, z których jedno drzewo miało 25 metrów średnicy przy pniu i było stosunkowo wysokie. Z pomiędzy innych płodów godne uwagi są: pteris esculenta, którego korzeń jest pożywny i którego jest podostatkiem, selery, dzika pietruszka, trawa kanaryjska, i phormium-tenax albo len krajowy, z którego mieszkańcy wielce użytkują. Główniejsze ziemiopłody są: zboże indyjskie, kartofle, kapusta, rzepak i yam, zaprowadzone przez europejczyków. Z zwierząt leśnych i dzikich: szczury, psy i rodzaj wielkich jaszczurek zwanych Gouanna. Gatunki ptaków są nieliczne, lecz ryb jest w obfitości w rzekach i na pobrzeżach. Bydła skąpo. Bogactwa mineralne są mało znane, jednakże przypuszczają, że na tych wyspach znajduje się: węgiel, żelazo, marmur, manganez i siarka. Klimat umiarkowany, jak we Francyi, lecz zimniejszy wewnątrz kraju. Handel dotąd małoznaczący z Europą, lecz dość czynny z Australią. Krajowcy Nowéj Zelandyi składają wiele pokoleń i są dotąd ludożercami. Odkryta w 1462. r. przez Tassmana, który ją nazwał Ziemią Stanów. Nowa Zelandya zwiedzoną została szczegółowo przez Kooka. Rząd Angielski, który ją sobie przywłaszczył, ustąpił ją w 1842. Kompanii wraz z wyspą Chatham. Osada angielska z miastem Auckland nad ujściem Tamizy była tu założoną. Istnieje tu także mała osada francuzka, która dotąd nie zostaje pod zwierzchnictwem rządu Francuskiego.

ZELAYA, M. w Meksyku, w dep. Guanaxauto, o 62 w. ku płd.-wsch. od Guanaxauto, nad Rio-Grande de Santiago; 2,500m. Jest tu kościół jeden z najpiękniejszych w Meksyku.

ŻELAZNA STOLICA, EISENBURG, Mm. w Węgrzech, w komitacie Eisenburgskim, na płd.-wsch. i w odległości 44 w. od miasta Güns, w pobliżu rz. Raby. Obfituje w winnice dobrego gatunku.

ŻELE, Mm. w Belgii, w Wschodniéj Flandryi, o 5 w. ku płn.-zach. od Termonde, nad rz. Skaldą i Durme; 10,484 m. Fabryka tkanin bawełnianych, płótna żaglowego i pakowego.

ŻELECHÓW, M. w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj, pow. Łukowskim, o 45 w. na płd.-zach. od Łukowa; 2,300 m.

ŻELEZNO, EISENSTADT, po węgiersku KISMARTON, M. w Węgrzech, w komitacie Odenburgskim, na płn.-zach. miasta Odenburga, u stóp góry Leithagebirge, w odległości 4 w. i na zach. jeziora Neusiedel; 5,386 m. Posiada drukarnię. Tu jest siedlisko administracyi głównéj wielkich posiadłości ziemskich księcia Esterhazy, mającego w tém mieście jeden z najpiękniejszych i najbogatszych pałaców w królestwie, zbudowany w r. 1805., otoczony jest zwierzyńcem, w którym obszerne cieplarnie i oranżerye mieszczą przeszło 70000 roślin z krajów płd. i zamorskich sprowadzonych; ogród powyższy opasany jest murem do 16 w. długości mającym. Jest tu również klasztor i kościół Franciszkanów, w ostatnim są groby książąt Esterhazych.

ZELEZNY BROD, EISEN-BROD, Mm. w Austryi, w Czechach, w cyr. Bolesławskim (Bunzlau), na płn.-wsch. miasta Młody Bolesław (Jung-Bunzlau), na pr. brz. rz. Izery; 1,735 m.

ZELL, 1) Mm. w Austryi, w Tyrolu, o 35 w. ku płd.-zach. od Schwatz, nad rz. Ziller. Kopalnie złota w okolicach, ale małoznaczne. 2) M. w Prusach, w prow. Reńskiéj, okręgowe, o 53 w. ku płd.-zach. od Koblenz, nad rz. Mozellą, przy jéj spływie z Zellerbach; 2,135 m. 3) M. w ks. Badeńskiém, w cyr. Wyższego Renu; 1,241 m. 4) Zell-am-Hamersbach, M. w ks. Badeńskiém, w cyrkule Środkowego Renu, o 11 w. ku płd.-wsch. od Gegenbach, nad rzeką Hamersbach blisko Kinzig; 1,400 m. Źródła mineralne i zakład kąpieli. Fabryka wyrobów garncarskich z piaskowca i kuźnie. Miasto obwiedzione murem; niegdyś wolne cesarskie.

ZELLERFELD, M. w król. Hannowerskiém, w cyrkule Harz, odgraniczone strumykiem Zellerbach od miasta Klausthall; 3,988 m.

ZELLER-SEE, UNTER-SEE, jezioro w księstwie Badeńskiém i w kantonie Szwajcarskim Turgowii, powstałe z Renu powyżéj Stein i o 4 w. poniżéj jeziora Konstancyi, pod którego nazwą często je uważają. Rozległość 55 w. kw., długość 18 w., największa głębokość około 20 metrów; znajduje się na niém wyspa Reichenau. Zlew główny rz. Auch de Rudolfzell z pr. strony.

ZELLIN, Mm. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, o 53 w. ku płd. od Królewca, nad rz. Odrą; 1,800 m.

ZELLWILLER, W. we Francyi, w dep. Niższego Renu, o 18 w. ku płn. od Schelestat; 1,137 m.

ZEMPELBURG, M. w Prusach, w prow. Pruskiéj, o 37 w. ku płn.-wsch. od Flatow, nad jeziorem t. n.; 3,434 m. Fabryka sukna.

ZEMPLIN, Mm. w Węgrzech, w żupaństwie t. n., o 14 w. ku płn.-wsch. od Ujhely, nad rz. Bodrog.

ZEMPLINSKIE żupaństwo, prowincya w Węgrzech, stol. Ujhely. Rozległość 108,4 mil kwad. niem. Ludność 339,932 m. po większéj części Słowaków. Jest to szeroka dolina pochylona i otwarta ku płd.-zach. i wzniesiona jedynie od płn., gdzie się opiera na łańcuchu Karpatów. Ziemia bardzo żyzna; zbiór zboża, wszelkiego gatunku owoców, win Hegyala najlepszych w królestwie a pomiędzy temi Tokajskie najsłynniejsze w Europie. Z 816795 joch ziemi urodzajnéj, jest 32528 joch winnic, 398405 joch uprawnéj roli, 47101 joch łąk i 395501 joch lasów. Chów bydła, owiec, koni, bawołów i pszczół. Zawiera 28 miasteczek i 119 wiosek.

ZENG-SENY, M. w Węgrzech, w pograniczu wojskowém Kroacyi, o 31 w. ku płn.-zach. od Ottochaczu, nad odnogą Quarnero; 5,000 m. Siedlisko biskupstwa Zeng, Modrussy i Korbawii. Liceum biskupie. Seminaryum teologiczne. Wolny port od 1785. r. Mały handel.

ZERBSTE, M. w ks. Anhalt-Dessauskiém, okręgowe, o 22 w. ku płn.-zach. od Dessau, nad rzeką Ruthe; 9,500 m. Sąd apellacyjny (Ober-Apelations-Gericht) księstw Szwarzburg i Anhalt. Szkoła łacińska. Szkoła normalna początkowa. Dom roboczy i poprawczy. Uprawa jarzyn i drzew owocowych w okolicach. Fabryka wyrobów szmuklerskich srebnych i złotych, wyrobów fajansowych. Browary. Kościół gotycki nowoczesny św. Mikołaja, jeden z najpiękniejszych w Niemczech.

ZERKÓW, M. w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, pow. Wrzesieńskim. Odległe o 31 w. ku płd. od Wrześni, a od Poznania 9 mil; 1,542 m.

ŻERNIKI, Mm. w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, w rejencyi Poznańskiéj, pow. Wągrowieckim, nad jeziorem Tonowskiém; 296 m. Odległe od Poznania mil 9.

ZERRAH, jezioro w Persyi, w Sedżestanie; długie 168 w., a szerokie 53 w. Przyjmuje wody Hilmendu.

ZEULENRODA, M. w ks. Reuss-Greitz, o 16 w. na zach. od Greitz; 4,500 m. Fabryka czapek i zegarków.

ZEWENBERGEN, Mm. w ks. Niderlandzkiém, w prow. Płn. Brabancyi, o 16 w. ku płn.-zach. od Bredy; 3,300 m.

ZEWENEEKEN, W. w Belgii, w prow. Wschodniéj Flandryi, o 10 w. ku płn.-wsch. od Gandawy; 2,500 m. Greplarnie lnu i bawełny na 150 warsztatach, fabryka tkanin bawełnianych. Handel zbożem, lnem, płótnem i bydłem.

ZEWEREN, W. w Belgii, w Wschodniéj Flandryi, o 17 w. ku zach. od Gandawy; 1,000 m. Przędzalnie lnu i bawełny na 100 warsztatach.

ZEWIO, Mm. w księs. Lombardzko-Weneckiém, w gubernii Weneckiéj, o 15 w. ku płd.-wsch. od Werony, nad Adygą.

ZEYRING, OBER-Z..., Mm. w pań. Austryackiém (w Styryi), o 31 w. ku płn.-zach. od Judenburga, nad rz. Pöls. Kopalnie srebra zaniechane. Kopalnie żelaza. Kuźnie i stalownie.

ZEZERE, rzeka w Portugalii, zlew prawy Tagu, poniżéj Abrantes. Bieg około 175 w. przez Dornes.

ZGIERZ, M. w królestwie Polskiém, w gubernii Warszawskiéj, powiecie Łęczyckim, nad rzeką Bzurą, o 31 w. ku płd.-wsch. od Łęczycy, liczy 3,000 m. Ma 7 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy. W r. 1420. otrzymało prawo niemieckie. Do r. 1815. mało co znaczące, dopiero od téj pory przez osiedlenie się rozmaitych fabrykantów, po większéj części z zagranicy przybyłych, sukienników, wzrosło bardzo. Piękne znajdują się tu gmachy fabryczne z maszynami parowemi, domy zajezdne, różnorodne sklepy, kościół na wzgórzu wśród miasta; ulice proste i dobrze wybrukowane są onego ozdobą. Oprócz znacznych fabryk, sukna i kortów, jest tu także fabryka obić papierowych.

ZGŁOWIĄCZKA, mała rzeka w ces. Rossyjskiém, w król. Polskiém, w gub. Płockiéj, wychodzi z jezior pod wsiami Głuszynem, Chalnem i Orlem, między Lubrańcem a Piotrkowém, płynie koło miasta Lubrańca i Brześcia i wpada do Wisły pod wsią Zazamczem, ubiegłszy mil 7. Przyjmuje do siebie, pod wsią Zgłowiączką rzeczkę Kocięcę. Przedpolnę pod wsią Przygrudnią, Oślę pod wsią Łyskiem i t. d. Zgłowiączka przepływa łąki i bagna; koryto jéj wązkie, gliniaste, szerokie na 175 sążni; w jesieni o 20 sążni bardziéj rozlewa się po łąkach; dużo w niéj szczupaków, węgorzy i piskorzy.

ZICAVO, Mm. we Francyi, w depar. Korsyki, o 22 w. od Ajaccio; 1,249 m.

ZJEDNOCZONE STANY AMERYKI PÓŁNOCNÉJ. Unia polityczna rzplitych Ameryki Północnéj, nad oceanem Atlantyckim, odnogą Meksykańską i oceanem Spokojnym. Stolica Washington. Położone między 25° i 49° szer. płn., a 69° 10' i 126° 42' dług. zach. Graniczą na płn. z Ameryką Angielską, na wsch. z oceanem Atlantyckim, na zach. z oceanem Spokojnym, a na płd. z odnogą Meksykańską i Meksykiem. Według osnowy traktatu z dnia 2. Lutego 1848. r., pomiędzy Stanami Zjednoczonemi a Meksykiem zawartego, linia graniczna pomiędzy temi państwami poczyna się przy odnodze Meksykańskiéj o 12 w. od lądu, naprzeciw ujścia Rio-Grande, albo Rio-Bravo del Norte, ciągnie się daléj w górę rzeki aż do granicy płd. Nowego Meksyku; następnie ku płn. idzie wzdłuż granicy zach. Nowego Meksyku, aż do przecięcia z rz. Gila; nakoniec z korytem téj rzeki aż do jéj ujścia do Rio Colorado, a ztamtąd przez Rio-Colorado pomiędzy obu Kaliforniami aż do oceanu Spokojnego. Rozległości w długie poselstwa prezydenta z 5 Grudnia 1848. r. 2,081,685,098 akrów, z których 763,559,040 akrów nabytych ostatecznie przez unią od 1840. r. przez przyłączenie Texas, lewego pobrzeża Rio-Grande, Nowego Meksyku i wyższéj Kalifornii, oraz przez rozgraniczenie Oregonu do 49° szer. płn. Ludność w 1848. r. 22,000,000 m. wraz z ludnością krajów nowo-nabytych. Ludność w 1840. r. 17,069,453 m. Terrytoryum Stanów Zjednoczonych dzieli się na trzy pasy. Pas wschodni obejmujący państwa wielkie albo kotlinę Atlantyku, pas środkowy, zawierający rozległą kotlinę Mississipi i innych rzek wpadających do odnogi Meksykańskiéj, i pas zachodni, zawierający terrytoryum na zach. gór skalistych, w kotlinie wielkiego oceanu. Dwa długie łańcuchy gór pod kątem 45°, którego wierzchołek jest na płd., przerzynają terrytoryum Stanów Zjednoczonych ciągnąc się w prostym kierunku. Góry skierowane od płn.-zach. do płd. zwane pospolicie górami skalistemi (Rocky Mountains), składają część systemu gór, które pod nazwą Kalifornijskich rozciągają się w całéj długości Oekumenii Amerykańskiéj od płn. ku płd. wzdłuż pobrzeża oceanu Spokojnego. Góry idące od płn.-wsch. ku płd. zwane Alleghany albo systemem Appalaszów, zdają się być zupełnie różnorodnemi od pierwszych, od których się też różnią układem. Tworzą one pod różnemi nazwami i na kilku liniach równoległych rzędy wyniosłości kończące się z jednéj strony w Nowym Brunświku (w Ameryce Angielskiéj), a z drugiéj na płn.-wsch. państwa Mississipi. Oprócz tego na zach. Mississipi, pomiędzy tą rzeką i górami skalistemi leżą góry Ozark pośredniego znaczenia. Pierwszy z tych systemów ma średnią wysokość 2700 metr. na wzgórzu oceanu Spokojnego, lecz czasem też dochodzi 4000 metrów wysokości. System Appalaszów mniejszą ma wyniosłość; średnia jego wysokość wynosi tylko 1000 metr. Główniejsze jego podziały są: Góry Białe (White Mountains), rozgraniczące New-Hampshire dochodzące do 2,300 metr. wysokości, góry Czarne (Black Montains), w Karolinie, płn. dochodzące do 2000 metr., a ich najwyższy szczyt ma 2144 wysokości; Alleghany właściwe, góry Niebieskie, góry Kumberlandzkie i t. p. Rzeczpospolita wraz z ostatnio nabytemi krajami ma rozwinięcia pobrzeży na 5,120 mil, z których 3,500 nad oceanem Atlantyckim; a 1,620 m. nad oceanem Spokojnym, oprócz wyżłobień, a z wyżłobieniami nadintendent pomiarów pobrzeży podał ich ogólny rozwój na 32,063 mil. Pobrzeże Atlantyckie zawiera mnóstwo zatok, z których celniejsze są: Passamaquody, Massachussets, Delaware i Chesapeake. Otoczone w wielu miejscach wyspami długiemi i wązkiemi, oddzielonemi od lądu ciaśninami, z których główniejsze są: Long-Island, Albemarle i Pamlico. Na krańcu płd. tego pobrzeża leży półwysep Florida, oblany słynnym prądem Golf-Stream, którego wpływ daje się spostrzegać aż na pobrzeżach Francyi. Pobrzeże odnogi Meksykańskiéj otoczone jest mnóstwem wysp i przerznięte jeziorami i lagunami. Jedno i drugie jest w ogólności nizkie, lecz to ostatnie jest bardziéj płaskie i niezdrowe. Według ostatnich traktatów pobrzeże Stanów Zjednoczonych nad Wielkim oceanem rozciąga się pomiędzy 31° i 49° szer. płn. W ogólności jest wyniosłe i obejmuje wiele główniejszych portów tego morza. W epoce, w któréj po raz pierwszy przez europejczyków zwiedzone zostało terrytoryum leżące pomiędzy Atlantykiem i Mississipi, były tam tylko rozległe lasy, i pomimo karczunków, większa część tego terrytoryum jest pokrytą drzewami. Na zach. Mississipi i opodal od granic rzplitéj ku płn. rozwijają się sławne łąki, których wegetacya i niezmierne obszary nie dozwalają porównać z łąkami europejskiemi. Na zach. łąk znajduje się pas kamienisty i nieurodzajny, nad którym panuje łańcuch gór skalistych rozciągający się aż do oceanu Spokojnego, gdzie znów kraj zamienia się w ziemię urodzajną i zarosłą. Największa część terrytoryum Unii należy do kotliny odnogi Meksykańskiéj, lecz część najludniejsza leży w kotlinie oceanu Atlantyckiego. Należąca zaś do ko-

tliny oceanu Spokojnego jest najmniéj ważną, lecz w niéj płyną największe rzeki wpadające do tego morza. Główniejsze rzeki są: w pierwszéj kotlinie, Mississipi (ze swemi wielkiemi zlewami Missuri, Ohio, Arkansas, Red-River i t. d.), Albalama, Apalachicola, Rio-Grande, Colorado, Brazos &. &. W 2. kotlinie: Alatamaha, Sarannah, Cape Fear, Roanoke, Potomac, Susquehannah, Delaware, Hudson, Connecticut, Pennobscott zlewające się bezpośrednio do Atlantyku, a Oswego, Cuyahoga, Maumia, zlewy do kotliny Ś. Wawrzeńca. W 3. kotlinie: Oregon albo Columbia, San-Francisco, San-Felipe, Colorado i Gila, dwie ostatnie spływające do odnogi Kalifornijskiéj. Oprócz wielkich jezior: Michignan, Huron, Erie, Ontario, i kotliny S. Wawrzeńca, których część należy do Stanów Zjednoczonych, nie masz jezior znaczniejszych w całym kraju. Największe jezioro jest Champlain, pomiędzy New-Yorkiem i Vermont. Znajdują się też liczne małe jeziora w państwach New-Yorku, Maine i innych płn.-zach., na zach. jeziora Michignan i w terrytoryach Wisconsin i Oregon. Terrytoryum nowo nabyte Kalifornii, zawiera dwa wielkie jeziora przez które przepływa rzeka San-Francisco; są jeszcze inne zdające się znaczniejszemi, lecz leżą w ziemiach mało znajomych, między Kalifornią i górami skalistemi. Ponieważ Stany Zjednoczone rozciągają się na 20 stopni szerokości, przeto klimat musi być bardzo różny na płn. i płd. Na płn. na pobrzeżach Ś. Wawrzeńca zimy są dosyć ostre, i rzeki marzną regularnie i lód na nich bywa tak gruby, że może utrzymać wozy naładowane; w lecie przeciwnie gorąca bywają dość znaczne. W strefie New-Yorskiéj, w Pensylwanii i New-Yersey, termometr opada rzadko poniżéj 0, a wznosi się w lecie do 37° stu stop. ciepł. Pomiędzy 41° i 45° szer. na pobrzeżu Amerykańskiém Atlantyku zimy są daleko ostrzejsze a lata gorętsze jak na pobrzeżu europejskiém między 31° i 55°. W Nowym Orleanie nawet jakkolwiek lata bywają gorące, zimy bywają mroźne, śnieg rzadko spada na płd. pod 30°, a nawet na płd. Potomac, wyjąwszy gór. Temperatura średnia roku w Albany jest 9°, 6; w Filadelfii 10°; w New-Yorku i w Cincinnati 12°; w Natchez 18°, w obwodzie Broke w Florydzie 22°. Wiatry panujące, są płn.-zach. w zimie, a płd.-zach. przez resztę roku w kotlinie Mississipi i płd.-wsch. stronie. Deszcze w Stanach Zjednoczonych podobne są raczéj do deszczów pasów zwrotnikowych jak do europejskich przez swoją nawałność. Ilość wody spadłéj z powietrza rocznie wynosi m. 0,94, albo metr. 0,15 więcéj jak w płn.-zach. Europie; ale za to ewaporacya jest tutaj szybsza i liczba dni suszy znaczniejsza. Ziemia jest bardzo urozmaiconą w Stanach Zjednoczonych, jednakże w ogóle jest żyzniejszą na zach. jak na wsch. gór Alleghany. Ze względu na naturę roślin jakie wydaje, dzielą ją na 3 pasy, na pas płn. na północy od 44° szer. gdzie rosną brzozy, wiąz amerykański, sosny czerwone i białe, wierzba, rośliny trawiaste płn. Europy i Syberyi, mało roślin pnących się i wodnych; pas środkowy pomiędzy 44° i 35°, w którym rośnie dąb, wiąz, biały cedr, więcéj roślin pnących się i wiele wodnych; pas płd. pomiędzy 35° i 37°, w którym rośnie topola Karolińska, mangolia-grandiflora, rozmaite pnące się rośliny, trawiaste i wodne. Na płd. od 27°, cała roślinność jest równikowa. Gruszki, jabłka, wiśnie i t. d. dojrzewają w pasie płn., granaty, melony, pomarańcze w pasie płd. Mais wszędzie się rodzi tytuń do 40°, a na zach. aż do płd. Ohio, bawełna do 39°, ryż w Karolinie Georgii, aż do St. Louis w Missuri, trzcina cukrowa udaje się do 31° 30', winograd i morwa prawie wszędzie, ziemiopłody na płn. i w okolicach wyniosłych płd.; len, konopie, chmiel i t. d. na zach. i w środku. Z zwierząt leśnych, borsuki które się często błąkają w stadach po 10,000 sztuk na łąkach; daniele Amerykańskie i antylopy, kanguru, niedźwiedzie czarne i brunatne, lisy Amerykańskie, bobry, wydry i t. p.; a z ptaków orły, sępy i podobne ptaki europejskim. Aligatory i wąż grzechotnik, znajdują się na płd. Ryb w obfitości, mianowicie w rzekach kotliny Mississipi, w morzach oblewających pobrzeża poławiają łososie, makrele i t. d. Góry Białe składają się z granitu, i ten kamień panuje w górach New-Hampshire i Mainy, syenit i porfir widzieć się daje w płn.-zach. systemie Appalaszów; gneis w wyższych pasach New-Yorku i New-Jersej. Formacye drugiego stopnia składają większą część ziemi Stanów Zjednoczonych, lecz nic w nich nie masz podobnego co do odpowiedniéj epoki z systemem oolitycznym Europy. Natrafia się na formacye trzeciego stopnia w kotlinie Atlantyku, w Albalama i na płd. kotliny Mississipi. Prawie wszystkie pokłady węgli znajdują się na pochyłościach zach. systemu Appalaszów i w kotlinie Mississipi aż do 300 w. na zach. téj rzeki. Najlepsze są w Pensylwanii, na zach. Wirginii, i na wsch. Ohio i Illinois. Liczne źródła słone są w New-Yorku, Wirginii, Pensylwanii, i na zachodzie. Żelazo mieści się w tych samych prawie pokładach co i węgle; złoto z Pensylwanii, Ohio, Wirginii, Ten-

nesee i t. d., zawiera 25 do 33 na 100 metalu; w Vermont znajdują bryły wydające 78 na 100 czystego złota. Ołów jest drugim płodem; znajduje się w Missuri, w Wisconsin i w Illinois. Złoto w Wirginii, w obu Karolinach, w Georgii i w Tennesee, lecz w małéj ilości. Miedź, cynk, manganez, są główniejszemi metalami eksploatowanemi. Przez przyłączenie wyższéj Kalifornii i nowego Meksyku, Stanom Zjednoczonym dostały się bogate kopalnie złota i merkuryuszu, które pod dobrym zarządem nabędą rozleglejszego rozwoju jak pod poprzednim. Unia Amerykańska jest jednym z państw świata, którego ludność nadzwyczajnie wzrosła od początku tego stulecia. Ludność ta według obliczenia z roku 1840. wynosiła 17,969,453 m.; w 1830. r. 12,866,910 m.; w 1820. r. 9,638,131 m.; w 1790. r. 3,929,827 m. Według obliczenia z r. 1840. ludność składała się z 14,189,218 białych (7,249,276 mężczyzn i 6,939,942 kobiet), 2,873,348 kolorowych, z których 386,235 wolnych (186,475 mężczyzn, 199,778 a kobiet), i 2,487,113 niewolników (1,246.408 mężczyzn, 1,240,705 kobiet). Państwa, w których jest najwięcéj niewolników stosunkowo do ludności białéj, były w r. 1840.: Karolina płd. (0,81 wolnych, na 1 niewolnika), Missisipi (0,92 wolnych na 1 niewolnika), Luizjana (1,09 wolnych na 1 niewolnika), Floryda (1,11 wolnych na 1 niewolnika), Alabama (1,33 wolnych na 1 niewolnika), Georgia (1,46 wolnych na 1 niewolnika), Wirginia (1,76 wolnych na 1 niewolnika), Karolina płn. (2,06 wolnych na 1 niewolnika) i t. d. Niewolnictwo istnieje dotąd tylko w państwach Delawara, Maryland, Missuri, Arkansas i na płd. Potomac i Ohio; nie było nigdy tolerowane w państwach płn.-zach, jest zniesione w państwach wsch. i ma być stopniowo zniesione w państwach Pensylwanii, Nowego-Yorku i New-Jersey W pierwszym, dzieci niewolników podlegają ograniczonemu niewolnictwu, w drugim wszystkie dzieci urodzone od 1804. r. są wolne i handel niewolnikami z innemi państwami jest zabroniony od 1798. r.; nowe prawodawstwo trzeciego państwa oswobodza każde dziecko zrodzone w terytoryum i usamowalnia każdego niewolnika, który tam zostanie przeprowadzony na pewien przeciąg czasu. Zresztą sprowadzanie niewolników do wszystkich państw Unii, było zabronione w 1808. r. i zupełne usamowolnienie pozostałych dotąd niebawem zarządzone zostanie przez kongres pomimo żywego oporu stawianego przez Stany Południowe. W tymże roku 1840. liczono na milę kwadr. angielską 98 m. w Massachusets, 81 mieszkańców w Rhode-Issland, 65 m. w Connecticut 52 m. w New-Yorku, 44 m. w New-Jersey, 39 m. w Pensylwanii, 38 m. w Ohio, 36 m. w Delavare, 33 m. w Maryland. W Unii było 1 miasto z 312,000 m., New-York, jedno z 228,000 m., Filadellia, 2 po 100,000 przeszło, Baltimore i Nowy-Orlean, 1 z 90,000 m., Boston, 3 po 30,000 przeszło, Cincinati, Brookly, Albany, 8 po 20,000 przeszło, 6 po 15,000 m. i t. d. Zajętych pracą w kopalniach było 15,203 m., rolnictwem 3,717,756 m., handlem 110,575, rękodzielnictwem i przemysłem 791,545, trudniących się żeglugą morską było 56 025, żeglugą wewnętrzną 33,067, professyami wolnemi 65,236 ludzi. Wzrost szybki ludności w Stanach Zjednoczonych pochodzi po większéj części z wychodztwa europejczyków ze wszystkich krajów, i lista cudzoziemców a mianowicie Irlandczyków i Niemców corocznie przybywających do Ameryki jest bardzo znaczna. Większość ludu mianowicie w państwach składających niegdyś Nową Anglię należy do plemienia Anglo-Saksońskiego; znajduje się też wielu Niemców w państwach środkowych, a Hiszpanów i Francuzów w południowych. Na zasadzie układów z krajowcami od 1789. r. do 1838. r. zawieranych, ich pokolenia przeniesione zostały na wsch. Missisipi. Liczą ich jeszcze kilka w terrytoryum Unii, a z tych znakomitsze są: Chactasów, Creków i Czerokezów. Liczba przesiedlonych w ciągu tego peryodu wynosi 81,282 ludzi. Powierzchnia gruntów od nich zakupionych wynosi 419.429,446 akrów za które wypłacono im gotówką lub w zamian na inne ziemie, w ogólnéj summie 81672824 dolarów. Język urzędowy jest Angielski we wszystkich państwach i w kongresie; miary i wagi są też same jak w Londynie. Wolność zupełna co do wyznań religijnych dla tego też w żadnym kraju świata nie masz tyle sekt, ludność rozdzieloną była co do wyznań, jak następuje: Katolików 1,300,000, Baptystów 5,000,000. Chrześcian 309,000. Kongregacyonistów 1,400,000. Holendrów reformowanych 30.000. Episkopalnych 600,000. Przyjaciół 100,000. Niemców reformowanych 30,000. Izraelitów 15,000. Lutrów 540,000. Menonitów 30,000. Metodystów 3,500,000. Morawczyków 12,000. Mormonów 12,000. Chrześcian Nowego kościoła Jerozolimskiego 5,000. Prezbyteryanów różnych sekt 5,175,000. Kwakrów 6,000. Tunkersów 30,000. Unitaryuszów 200,000. Uniwersalistów 600,000. Ziemi leżącéj odłogiem należącéj do państw lub do Unii było w 1835. r. 220,000,000 akrów; od 1833. r. do 1841. r. rządy sprzedały z téj liczby 58,201,151

akrów, za summę 279,170,040 franków. Główniejsze płody roli w 1840. roku, pszenica 84,823,272 buszli, jęczmienia 4,161,504 buszli, owsa 123071341 buszli, żyta 18,645 567 buszli, gryki 7,291,743 buszli, maisu 377,531,875 buszli, chmielu 1,238,502 funtów, kartofli 108,298,060 buszli, ryżu 80,841,422 funtów, cukru 155,110,809 funt., wosku 628,303 funt., bawełny 790,499,275 funtów, kokonów 61,552 funtów, wina 124,734 galonów. Wogólności ziemiopłody i kartofle w porównaniu z ludnością wypadały około 36 buszli na 1 mieszkańca, to jest: prawie 7 razy tyle ile w Europie przypada ziemiopłodów na mieszkańca. Z tych różnych płodów, następujące pochodziły głównie: pszenica z Ohio, Pensylwanii, Nowego-Yorku i Wirginii, mais Tennesee, Kentucky, Ohio, Wirginii i Indyana, kartofle New-Yorku, Maine, Pensylwanii, Vermont, New-Hampshire, Ohio, Massachusets, i Connecticut, które z ilości podanéj dostarczyły $^2/_3$, cukier z Luiziany, bawełna z Wirginii, Kentucky, Tennesee, Karoliny płn. i Maryland. Ze wszystkich płodów roli, ten ostatni stanowi główny przedmiot wywozu i stanowi zasadę przedsięwzięć handlowych rzeczypospolitéj z Anglią. Uprawa bawełny od lat 6. doszła do tego stopnia rozwoju że w 1783. r. ośm balów bawełny zabrano w Liwerpolu jako fałszywie zadeklarowanych, ponieważ nie przypuszczano ażeby ten kraj mógł na raz dostarczyć takiéj ilości, a w r. 1840. wywieziono 500,000 balów. Według obliczenia z 1840. roku, było 4.335,609 koni i mułów, 14,971,586 bydła rogatego, 19,311,374 owiec, i 26,301,293 wieprzy; drób wynosił wartość 9,344,410 dolarów. Eksploatacya lasów zajmowała 22,042 robotników, a dochód z niéj wynosił 12,943,507 dolarów za drzewo, 1002961 hektolitrów żywicy, 15,955 ton popiołu i potażu. Z polowania, skór i futer zebrano 1,065,869 dolarów. Rybołowstwem zajmowało się 36,584 mieszkańców z kapitałem 16,429,620 dollarów; zebrano 773,947 centnarów ryb wędzonych lub suszonych, 478,359 baryłek marynaty, 4,764,108 gallonów tłuszczu, a fiszbinu wartości 5,766,670 franków. Stan przemysłu mineralnego w 1840. r.: eksploatacye i pierwszym wyrobem żelaza zajmowało się 30,497 robotników z kapitałem 20,432,131 dollarów, otrzymano z 804 wysokich pieców 286,903 ton surowcu, a z 795 kuźnic 197,233 centnarów żelaza. Państwa najwięcéj dostarczające żelaza, są: Pensylwania, New-York, Ohio, Kentucky, Wirginia i t. d. W kopalniach ołowiu pracowało 1017 robotników, którzy wyrobili 31,139,453 cent. metalu, złota z 157 szyb otrzymano wartości 529,605 dollarów. Wyrób pierwotny innych metali zatrudniał 728 robotników, a czynił wartość 370,614 dollarów. Eksploatacya węgli i antracytu zajmowało się 6,811 robotników, którzy dostarczyli 24,377,092 beczek antracytu, a 27,603,191 beczek węgli. W kopalniach marmuru pracowało 7,859 robotników. Przemysł rękodzielniczy lubo od niedawnego czasu zaprowadzony, jest na wielkiéj drodze rozwoju w Stanach Zjednoczonych. Obfitość pierwotnych płodów i pewność spieniężenia wyrobów pomiędzy ludnością rolniczą ciągle wzrastającą, sprzyjają szczególniéj temu rozwojowi. Lowell i Pittsburg, dwa miasta przemysłowe Unii, założone w początkach tego stulecia współubiegają się obecnie z niektóremi miastami przemysłowemi Europy, i można śmiało rzec że pod względem dobrego bytu i moralności, robotnicy tamtejsi zostają daleko wyżéj, jak w Europie. Płody przemysłu rękodzielniczego według sprawozdania z roku 1840.: zakłady machin parowych (13,001 robotników) 10,980,581 dollarów; nożownictwo, wyroby żelazne (5,492 robotników) 6,451,967 dollarów; broń (1,744 robotników) 274 dział i 88,073 różnéj broni, wyroby z drogich metali (1,556 robotników) 4,734,960 dollarów; wyroby z różnych metali (6,677 robotników) 9,779,442 dollarów; cegła i dachówka (22,807 robotników) 9,736,945 dollarów; wyroby wełniane 2,585, przędzalni 1,420, rękodzielni 21,342 (robotników i 15,765,124) dollar.; kapitału 20,696,999 dollarów; wyroby bawełniane (1,240 przędzalni, 129 farbiarni, 72,119 robotników i 51,102,359 dollarów kapitału), 46,350,453 dollarów; wyroby jedwabne (767 robotników) 119,814 dollarów; fabryka płótna (1,628 robotników) 322,205 dollarów; fabryka wyrobów mieszanych (15,905 robotników i 4,368,991 kapitałów), 6,543,503 dollarów; fabryka tytuniu (8,384 robotników i 3,437,191 dollarów; kapitału), 10,180,847 dollarów; 8,229 garbarni, (26,068 robotników) 7,215,479 dollarów; 17,136 różnych zakładów: do garbowania skór 33,134,403 dol.; fabryka mydła, świec (5,341 robotników), 49,820,497 funtów mydła, 17,904,507 funtów świec, 2,936,951 funtów stoczków; fabryka trunków (12,223 robotników 10,306 gorzelni i 406 browarów) 41,402,627 gallonów wódek, 28,267,730 gallonów piwa; 137 prochowni (496 robotników) 8,977,348 funtów prochu, 81 hut szklanych (3,236 robotników) 2,890,293 dollarów; 43

rafineryi cukru 3,250,700 dollarów; 426 papierni (2,267 robotników) 6,153,092 dollarów; 1,552 drukujących 138 dzienników codziennych, 1,141 dzienników tygodniowych i 352 pism peryodycznych 388 zakładów powroźniczych (4,464 robotników) 4,073,306 dollarów; 4,365 młynów mącznych (7,404,562 beczek mąki); 31,650 tartaków, 843 olejarni i t. d. Handel Stanów Zjednoczonych jest bardzo znakomity i porównać się może jedynie tylko z Anglią. Głównym przedmiotem wywozu jest bawełna surowa, stanowiąca połowę wartości ogólnego wywozu. Bawełnę wyprowadzają głównie do Anglii, Francyi i Niemiec. Po niéj następują: mąka pszenna, mais, zapasy okrętowe, tytuń, ryż, ryby, drzewo. Mąkę i żywność wysyłają do Antyll i do Ameryki Środkowéj. Tytuń głównie do Anglii i Holandyi. Płody zaś rękodzielni mało znaczny w porównaniu z ziemiopłodami. Główniejsze przedmioty wprowadzane są: wyroby bawełniane, wełniane, nożownicze, garncarskie mianowicie z Anglii; jedwabne tkaniny i wina z Francyi i Hiszpanii, herbata z Chin, płótna i wyroby wełniane z Niemiec, sól z Hiszpanii i Portugalii, korzenie, tkaniny i t. d. Według sprawozdania z 1840. roku było domów handlowych handel prowadzących z zagranicą 1,108 domów komissowych 2,881 z kapitałem 119,295,367 dollarów, magazynów szczegółowych 57,565 z kapitałem 250,301,799 dollarów, warsztatów drzewa 1,793 z kapitałem 9.848,307 dollarów. Tegoż roku wartość wywozu wynosiła 132,085,946 dollarów (113,895,634 dollarów za płody krajowe, a 18,190,312 dollarów za płody obce), z téj liczby za 59,317,362 dollarów, do Anglii, za 21,841,554 dollarów do Francyi, za 6,093,250 dollarów do Kuby. Wartość wprowadzonych towarów wynosiła 107,141,519 dollarów (za 92,802,352 dollarami statki Unii, a za 14,339,167 dollarów obcemi okrętami), z których za 33,737,699 dollarów z Anglii, za 17,572,876 dollarów z Francyi, za 9,835,477 dollarów z Kuby, za 6,940,829 dollarów z Chin, za 4,937,296 dollarów z Brazylii, za 4,175,001 dollarów z Meksyku, za 2,572,427 dollarów z cesarstwa Rossyjskiego, za 2,521,493 dollarów z miast anzeatyckich. Główniejsze płody wywozu: ryb za 3,198,370 dollarów, futer za 1,237,789 dollarów, drzewa i żywicy za 4,062,568 dollarów, bydła za 3,006,034 dollarów (189,489 dollarów za wędliny wieprzowe za artykuły żywności 15,587,657 dollarów (10,143,615 dollarów za mąkę, 1,535,483 dollarów za pszenicę, 1,942,076 za ryż i t. d.), tytuniu za 9,883,957 dollarów, bawełny za 63,870,307 dollarów, siemienia lnianego za 120,000 dollarów, świec i mydła za 451,995 doll.; skór niewyprawnych i wyprawnych za 214,360 doll.; rumu za 283,707 dollarów, cukru rafinowanego za 1,214,658 dollarów, prochu strzelniczego za 117,347 dollarów, przędzy bawełnianéj za 3,349,607 dollarów, płótna konopnego i lnianego za 8,242 dollarów i t. d. Główniejsze artykuły przywozowe; gałgany 564,689 dollarów, futra 422,810 skóry niewyprawne 2,756,073 dollarów, gips Paryzki 135,956 dollarów, soda 116,607 dollarów, drzewo, wyroby farbiarskie i stolarskie 783,953 dollarów, cyna 1,079,293 dollarów, miedź 1,584 311 dollarów, moneta złota i srebrna 8,882,813 dollarów, herbata 5,417,587 dollarów, kawa 8,546,222 dollarów, owoce 1,404,809 dollarów, korzenie 558,889 dollarów, kamfora 62,556 dollarów, wyroby jedwabne 10,018,750 dollarów, wyroby wełniane, szale i nici 6,226,630 dollarów, wyroby bawełniane 6,504,484 dollarów, tkaniny jedwabne z Indyi i Chin 1,238,030 dollarów, koronki, tiule i t. d. 468,425 dollarów, wyroby płóciennicze konopne 687,717 doll., lniane 435,346 doll., sprzęty miedziane, cynowe i t. d. 361.522 dollarów, wyroby złotnicze i jubilerskie 201,500 dollarów, wyroby zegarmistrzowskie 420,959 dollarów, szkło 360,849 dollarów, wyroby garncarskie 2,176,303 dollarów, jedwab surowy 234,235 dollarów, indygo 1,121,701 dollarów, wina 2,181,176 dollarów, cukier surowy 4,742,492 dollarów, cygara 894,342 dollarów, broń palna 35,176 dollarów, żelazo w sztabach 3,397,480 dollarów, stal 528,716 dollarów i t. d., Od 30. czerwca 1847. r. do 30. czerwca 1848. roku, wartość wprowadzonych towarów wynosiła 154,970,866 dollarów. Wartość wywozu w tymże przeciągu czasu wynosiła 154,032,131 doll., z których 132,904,121 dollarów przypada na płody krajowe. Żaden kraj w świecie nie posiada tyle dróg kommunikacyjnych jak Stany Zjednoczone. W początkach tego stulecia miały tylko kilka latarń morskich, kilka dróg i mały kanał; później żeglował tutaj pierwszy statek parowy. W 1838. r. było przeszło 200 latarni na pobrzeżach, przeszło 4,320 wiorst kanałów i 800 statków parowych, z których 351 na oceanie, 64 na wielkich jeziorach, a 285 na rzece Missisipi i jéj zlewach, w 1840. r. było 6,560 w. dróg żelaznych w eksploatacyi, a blisko 10,000 w. budujących się i projektowanych. Telegrafy elektryczne założone są we wszystkich kierunkach i służą do użytku prywatnego. Cała część płd.-wsch. Pensylwanii i oko-

lice sąsiednie z New-Yersej, Delaware i Maryland, przedstawiają sieć kanałów i dróg żelaznych; państwa New-York, Ohio, Wirginia, Karolina płd. i inne, mają najwięcéj dróg kommunikacyjnych. Kanał Erie łączący jezioro Ontario z Hudsońskiém, jest 580 w. długi. Rzeki i wielkie jeziora ułatwiają wewnętrzną kommunikacyę. Wiele jest rzek spławnych, główniejsze z nich są: Ś. Wawrzeńca, Hudson, Delaware, Susquehannah, Potomac, Missisipi, Missuri, Ohio i Tennesee. Żegludze zewnętrznéj sprzyjają piękne i wygodne porty na oceanie Atlantyckim i na odnodze Meksykańskiéj, lecz mianowicie na wielkich rzekach przy ich ujściach. Nabycie Kalifornii zapewnia Stanom Zjednoczonym w zatoce Ś. Franciszka jeden z najlepszych portów Ameryki na oceanie Spokojnym, gdzie są tak rzadkie. Stany Zjednoczone mają wiele banków, które są tylko stowarzyszeniami handlowemi. W 1839. r. było we wszystkich państwach Unii, 508 banków i 131 kantorów, z kapitałem 259,612,618 dollarów. Najznakomitszym z tych banków jest tak zwany Stanów Zjednoczonych, lecz nie posiadający wyłącznych przywilejów. Rząd Stanów Zjednoczonych jest republikańsko-demokratyczny i federalny, składający się z państw niezawisłych co do wewnętrznego zarządu, lecz połączonych ustawą we wszystkiém co dotycze zewnętrznéj polityki. Ustawa dziś obowiązująca jest ta która była uchwaloną 17. września 1787. r. Żadna zmiana nie może być w niéj zaprowadzoną tylko w razie żądania objawionego przez $^2/_3$ członków kongresu, albo na żądanie $^2/_3$ zgromadzeń obradujących państw, składających Unię. Stolicą zarządu Związkowego jest miasto Washington, stolica małego okręgu Związkowego Kolumbii. Władza prawodawcza powierzona jest kongresowi, składającemu się z dwóch izb, senatu i izby reprezentantów. Senat składa się z 58 członków, to jest z 2 deputowanych wysłanych przez każde państwo i wybranych przez zgromadzenia prawodawcze tych stanów. Senatorowie powinni mieć lat 30 życia, być obywatelami Unii, od lat 9 zamieszkałemi w państwie, które ich wysyła. Co dwa lata senat odnawia się w $^1/_3$, wice-prezydent rzeczypospolitéj przewodniczy w nim z prawa, lecz głównie tylko wrazie równości głosów, a wtedy głos jego jest stanowczy. Izba reprezentantów składa się z deputowanych wybieranych na lat dwa przez naród; z 47,700 mieszkańców jeden deputowany bywa obierany. Liczba reprezentantów była 229 w 1848. roku. Reprezentanci powinni mieć lat 25 przynajmniéj i od lat 7 być obywatelami Unii. Kongres z prawa powinien odbywać przynajmniéj jedno posiedzenie corocznie. Obie izby dzielą się na komitety dla załatwiania spraw; członkowie ich pobierają płacę w ciągu posiedzeń 8 dollarów dziennie i nie mogą sprawować żadnego urzędu. Kongres nakłada podatki, zajmuje się zaciąganiem pożyczki, reguluje handel i prawodawstwo, wypowiada wojnę, utrzymuje i zaciąga wojsko lądowe i morskie, zgromadza milicyę i używa jéj do wykonania praw lub do obrony wspólnéj, wydaje rozporządzenia co do wybijania pieniędzy i w ogólności zajmuje się ogólnemi sprawami rzeczypospolitéj. Każdy bil dotyczący podatków powinien pochodzić z izby reprezentantów, lecz senat może w nim zaprowadzić zmiany. Izba reprezentantów stanowi o oddanie pod sąd prezydenta i ministrów których senat sądzi. Władza wykonawcza powierzoną jest prezydentowi, obranemu na lat 4 przez lud większością głosów. Jeżeli żaden z kandydatów nie pozyska wymagalnéj większości, wtedy izba reprezentantów obiera prezydenta. Prezydenta zastępuje wice-prezydent, podobnież obrany przez naród; jeżeli zaś nie uzyska potrzebnéj liczby głosów, wtedy mianuje go senat. Prezydent i wice-prezydent powinni mieć przeszło lat 35, być urodzonymi w Stanach Zjednoczonych i zamieszkiwać od lat 14. Prezydent jest naczelnym wodzem wojska, marynarki i milicyi. Podziela władzę wraz z senatem zawierania traktatów, mianuje ambassadorów, ministrów, konsulów, sędziów najwyższéj instancyi, i wyższych urzędników. Może przedstawić swoje veto przeciw postanowieniom obu izb, lecz jeżeli prawo nieprzyjęte przez niego jest powtórnie przyjętém przez $^2/_3$ każdéj z izb, wtedy ma moc obowiązującą. W r. 1848. Stany Zjednoczone dzieliły się na 29 państw (state) i jedno terrytoryum (territory), organizowane lecz nie mające jeszcze uchwalonéj ustawy. Każde państwo powinno pozostawać pod zarządem republikańskim. Każde z nich ma zgromadzenie prawodawcze, składające się z senatu i z izby reprezentantów. Władza wykonawcza jest powierzoną gubernatorowi (gevernor), który w niektórych państwach ma dodanego wice-gubernatora. Żadne państwo nie może oddzielnie zawierać traktatów z mocarstwami zagranicznemi, bić pieniędzy, wypuszczać w obieg biletów bankowych, wydawać przywilejów szlachectwa i t. p. Ministeryum rzeczypospolitéj albo gabinet składa się z 6 członków wybranych przez prezydenta, to jest: sekretarza stanu (secretary of state), z se-

kretarza skarbu, z sekretarza wojny, z sekretarza marynarki, wielkiego pocztmistrza i adwokata generalnego (attorney-general). Do ministerstwa stanu należą wydziały spraw zagranicznych, wewnętrznych, handlu, przemysłu i t. d. Sekretarz skarbu przewodniczy w ministeryum finansów, sekretarz wojny w ministeryum wojny, sekretarz marynarki w ministeryum marynarki; wielki pocztmistrz w ministeryum poczty. Sądownictwo składa się: z sądu najwyższego (supreme-court) w Waszyngtonie. Ten sąd składa się z 8 sędziów, z prezesa, adwokata generalnego, sprawozdawcy (reporter), pisarza (Clerk) i z komornika (Marshal). Corocznie odbywa posiedzenia w Waszyngtonie. Związek dzieli się na 9 okręgów (circuits) i 35 obwodów (districts) sądowych. W każdym okręgu jest trybunał okręgowy (circuit-court) odbywający dwa posiedzenia do roku w każdym okręgu. Ten trybunał składa się: z sędziego sądu najwyższego i z sędziego okręgu, w którym zasiada. Rozsądza sprawy kryminalne i cywilne przechodzące wartość 2500 franków. W niektórych przypadkach przyjmuje apelacye niższych sądów. Państwa Związku należą w następującym porządku do trybunałów okręgowych: Do 1. okręgu należą: Maine, New-Hampshire, Massachussetts, i Rhode Island. Do 2. Vermont, Connecticut i New-York. Do 3. New-Jersej i Pensylwania. Do 4. Delaware, Maryland i Wirginia. Do 5. Alabama i Luiziana. Do 6. Karolina płn., Karolina płd. i Georgia. Do 7. Ohio, Indiana i Michignan. Do 8. Kentucky, Tennesee i Missuri. Do 9. Mississipi i Arkansas. Każde państwo składa obwód sądowy, oprócz państw Nowego-Yorku, Pensylwanii, Wirginii, Alabamy, Mississipi i Luiziany, z których każde ma po dwa; a Tennesee 3. Sądy niższe odbywają posiedzenia w miejscach i w liczbie oznaczonéj przez zgromadzenie generalne państwa. Prawodawstwo cywilne i kryminalne jest prawie takież samo jak w Anglii. Wszystkie sprawy kryminalne sądzone bywają przez przysięgłych. We wszystkich państwach Unii każde duchowieństwo pobiera płacę z funduszów składanych przez swych wyznawców. W 1842. r. wyznanie katolickie liczyło 1 arcybiskupa w Baltimore, i 15 biskupów, w Bostonie, New-Yorku, Filadelfii, Richmond, Charlestown, Mobile, w Nowym Orleanie, w Natchez, Bardstown, Nashville, Cincinati, Vincennes, St. Louis, Detroit i Dubuque, 562 księży i 21 seminaryów. Wyznanie anglikańskie liczyło 20 biskupów i 1099 pastorów. Z pomiędzy innych wyznań reformowanych, najwięcéj duchownych mieli Metodyści (10,971), Baptyści (5,442), Prezbyteryanie (2,898) i t. d. Wykładanie nauk jest zupełnie wolne. Wszystkim państwom polecono zatrzymywać $^1/_{11}$ wszystkich dóbr wystawianych na sprzedaż, z czego dochód winien być obracany na utrzymanie szkół początkowych. W każdém mieście jest jedna lub kilka szkół podobnych, na wsiach jest w ogólności jedna szkoła w każdéj gminie wiejskiéj, rozciągającéj się od 8 do 10 wiorst. W 1840. r. było tych szkół 47,207 z 1845,244 uczniami. Zakłady klassyczne (Academy albo Grammar School) i wyższe (University albo College) utrzymywane są po części kosztem rzeczypospolitéj a po części przez państwa w których istnieją. W 1840. r. było w Stanach Zjednoczonych 3,242 szkół klassycznych z 164,159 uczniami i 173 szkół wyższych z 16,233 uczniami. Oprócz tego liczono 40 szkół teologicznych, 30 szkół medycyny i 10 szkół prawa. W Stanach Zjednoczonych jest wielka liczba towarzystw uczonych, artystycznych, rolniczych, przemysłowych i innych. Biblioteki, muzea i kollekcye powstały ze składek bez współdziałania rządu; szpitale, przytułki, zakłady doroczynne i t. d. utrzymywane są po części ze składek dobrowolnych a po części przez państwa. Siła zbrojna Stanów Zjednoczonych zostaje pod dowództwem generała główno-dowodzącego (major-general), mającego główną kwaterę w Waszyngtonie. Terrytoryum tworzy dwa podziały wojskowe, których główne kwatery są w Elizabethtown, w Nowym-Jersej, i w St.-Louis, w Missuri. Poddziały są w liczbie 9. W 1841. r. czynna armia składała się z 11,169 ludzi w téj liczbie 57 oficerów sztabu generalnego, 22 oficerów administracyi, 75 oficerów inżynieryi, 311 oficerów sztabowych, z 2 pułków dragonów po 1,414 ludzi, z 4 pułków artylleryi po 2,593 ludzi, z 8 pułków piechoty po 5,843 ludzi i 779 rekrutów. W 1848. r. z powodu wojny z Meksykiem piechota powiększoną była o 2 pułki. Wojsko rekrutuje się przez zaciąg. Milicya albo gwardya narodowa rzeczypospolitéj składała się w 1848. r. z 1,871,300 ludzi, z których 70,458 oficerów. Wojsko Amerykańskie ma 14 arsenałów, i rozłożone jest w 51 miastach garnizonowych albo w twierdzach. Marynarka wojenna Stanów Zjednoczonych odznacza się liczbą okrętów i majtków. W 1847. roku było 12 okrętów liniowych, z których 1 o 120 działach, 10 o 74, a 1 o 54; z 12 fregat o 44 działach, a 2 o 36, z 22 stopów od 16 do 29 dział, 5 brygów o 10 działach, z 8 schoonerów, z 13 statków parowych, razem z 34

działami, z 5 okrętów bombardyerskich, 6 przewozowych uzbrojonych od 4 do 5 dział. Marynarzy werbują dobrowolnym sposobem. Arsenałów i warsztatów okrętowych jest 7: w Portsmouth (w New-Hampshire), w Charleston pod Bostonem, w New-Yorku, w Filadelfii, w Washingtonie, w Portsmouth (w Wirginii), i w Pensacola (w Florydzie). W 1848. r. dochody skarbu Związkowego wynosiły 35,486,750 dollarów, z których 31,757,070 z komór celnych, a 3,328,642 ze sprzedaży ziem; wydatki, licząc w to wojenne koszta, czyniły 42,811,970 dol. Według budżetu na r. 1847., wydatki wynosiły 57,952,636 dollarów, z których 4,412,851 na administracyą (na kongres 1,030,857 dollarów, płaca prezydenta i wice-prezydenta 30,000 dollarów, sekretaryat stanu 58,845 dollarów, departament skarbu 130,390 dollarów, departament marynarki 85,920 dol., departament mennicy 121,800 depar. sprawiedliwości 571,500 dol., depar. spraw zagranicznych 531,636 dol. i t. d.), 32,178,462 dollarów dla wojska, 9,307,958 dollarów dla marynarki, 3,000,000 dollarów dla Indyan, 4,145,600 dollarów na poczty. Dochody pochodzą z ceł, z poczty, ze sprzedaży ziem i z innych pomniejszych źródeł. Dochody z ceł różnią się od 16 do 22 milionów dollarów. W końcu 1847. r. dług Związku wynosił 24,256,434 dollarów. Każde państwo ma swój właściwy budżet, niezależny od Związkowego i może zaciągać pożyczki. Ogólna summa długów właściwych państw wynosiła w 1846. r. 160,700,000 dollarów, oprócz 50,000,000 długów specyalnych zaciągnionych przez Stany i około 20,000,000 długu zaciągnionego przez miasta. Ogólna summa wydatków właściwych państw dochodziła do 31,000,000 dollarów. Państwa utrzymujące poselstwa w Stanach Zjednoczonych są: Rossya, rzeczpospolita Argentyńska, Austrya, Baden, Bawarya, Belgia, Brema, Brazylia, Brunświk, Chili, Dania, królestwo Obojga Sycylii, Equator, Hiszpania, państwo Kościelne, Francya, Frankfurt, Wielka Brytania, Grecya, Guatemala, Hamburg, Hannower, Hessen-Kassel, W. księstwo Hesskie, Lubeka, Meklemburg-Schweryn, Meksyk, Nassau, Nowa Grenada, Oldenburg, Niderlandy, Prusy, Peru, Portugalia, Saksonia, Sax-Altenburg, Sax-Coburg-Gotha, Sax-Wejmar, Szwecya i Norwegia, Szwajcarya, Toskania, Turcya, Urugnay, Venezuela, i Wirtemberg. Stany Zjednoczone mają reprezentantów przy dworach: Rossyjskim, Wielkiéj Brytanii, Francyi, Pruskim, Austryackim i Meksyku, Tureckim, Niderlandzkim, Belgijskim, Szwecyi i Norwegii, Duńskim, w Nowéj Grenadzie, w Wenezueli, przy dworze Brazylijskim, w Chili, Peru, przy dworze Neapolitańskim, Hiszpańskim, Sardyńskim i Portugalskim. Państwa w 1840. r. Maine, New-Hampshire, Vermont, Massachussets. Rhode-Island, Connecticut, New-York, New-Yersey, Pensylwania, Delaware, Maryland, Wirginia, Karolina płn., Karolina płd., Georgia, Alabama, Mississipi, Luiziana, Arkansas, Tennesee, Kentucky, Ohio, Michignan, Indiana, Illinois, Missuri. Florida, Jowa, obwód Kolumbii, terrytoryum Wisconsin. Texas następnie przyłączony został jako państwo. Oregon, Nowy Meksyk i Kalifornia nie będąc jeszcze uorganizowanemi, zostają pod zarządem członków mianowanych przez prezydenta.

ZIEGENHAIN, 1) M. w Hessen-Kasselskiém, w prow. Wyższéj Hessyi, o 35 w. od Marburga, nad rz. Schwalm; 1,692 m. Od 1711. r. archiwa obu Hessyi. Dawny zamek warowny hrabiów Ziegenhain, założony w początkach XII. stulecia i niegdyś stol. hrb. t. n. Założone w XIII. stuleciu fortyfikacye jego zburzone zostały przez Francuzów w 1806. r. 2) Cyrkuł w Hessen Kasselskiém, w prow. Wyższéj Hessyi, stol. Ziegenhain. Rozległości 15,5 mil kw. niem.; z których 81,500 akrów ziemi uprawnéj, 115,071 lasów i 31,000 akrów łąk. Ludność 34,298 m. Terrytoryum w części górzyste, żyzne tylko w kilku okolicach, piękne pastwiska. Zbiór ważny lnu i paszy. Główną gałęzią przemysłu rolnego jest chów bydła. W tym cyrkule liczą 2,750 koni, 3,100 wołów, 10,200 krów, 45,000 owiec, z których 16,000 poprawnych, 7,000 wieprzy i 2,700 kóz. Fabryka płótna pospolitego. Dzieli się na 4 Justiz-Amtów, zawiera 4 miasta, 2 miasteczka i 74 wiosek.

ZIEGENHALS, M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, o 22 w. ku płd. od Neisse, nad rz. Biele; 3,551 m. Komora. Uprawa lnu. Ważna fabrykacya płótna i wyrobów garncarskich.

ZIELAWA, rzeka w królestwie Polskiém, w gubernii Lubelskiéj, ma źródła blisko M. Rososza; płynie koło Łomazów i wpada do Krzny, z prawéj strony, pod wsią Woskrzenicami. Przyjmuje w siebie: Żyrnicę pod Dokudowem i Lutnię pod wsią Kłodą.

ZIELENZIG, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, o 60 w. ku płn.-wsch. od Frankfurtu, nad rz. Poste, 4,394 m. Sąd grodzki i ziemski. Kopalnie węgla, fabryki sukna, płótna, czapek, rękawiczek, kapeluszy, garbarnie.

ZIELONY PRZYLĄDEK I WYSPY, ILHAS-DO-CAPO-VERDE po portugalsku, ILHAS-VERDES, po hiszpańsku ILES-DU-CAP-VERT po francuzku, CAPE-VERD-ISLAND po angielsku, INSELN-DES-GRÜNES-VORGEBIRGES po niemiecku. Archipelag wysp w Afryce Portugalskiéj, na oceanie Atlantyckim, o 500 w. ku zach. od Przylądka Zielonego, od którego przybrały swoją nazwę. Archipelag ten obejmuje 10 wysp, z tych najgłówniejsza jest Santiago; inne są: Fogo lub Feu, Brava, Sano-Nicolao, Sano-Antao, Boavista, Mayo, Sano-Vicente, Sal, i Santa-Luzia. Rozciąga się pomiędzy 14° 20' a 17° 20' szer. płn., a 24° 40' i 27° 50' dłg.-wsch. Rozległość jego wynosi około 4400 wiorst kw. Ludność około 60,000 m., z tych mała liczba Portugalczyków, reszta składa się z mulatów i murzynów usamowolnionych niewolników. Te wyspy są utworu wulkanicznego, i zawierają w sobie mnóstwo wulkanów wybuchających, na wyspie Fogo; w ogólności zaś są górzyste. Klimat dość zdrowy w czasie pory upałów, które trwają od listopada do lipca i są nadzwyczajne; nader zaś niezdrowy w porze deszczów; posuchy często bywają nader szkodliwe. Grunt jednak jest urodzajny, obficie pokryty lasami w wielu miejscach. Pospolite gatunki drzew są tu: tamaryndy i palmy. Rolnictwo bardzo zaniedbane; głównemi płodami zbioru są: ryż, mais, indygo i bawełna; inne produkta są: zbiór trzciny cukrowéj, pataty, wyśmienite owoce, banany, pomarańcze, cytryny, granaty, figi, rodzenki, melony, i t. d.; znaczny zbiór d'orseille, trzymany w monopolu rządowym, oceniony na 1,200,000 franków rocznie. Zwierzęta dość liczne, nadewszystko konie i osły; rogacizna znajduje się w dolinach, drobiu obfitość; wyborne żółwie i w wielkiéj ilości; pszczół wielka ilość. Eksploatacya soli morskiéj znaczna na wyspach Sal, Boavista, i Mayo. Przemysł ogranicza się na tkaninach bawełnianych i garbowaniu skór. Artykuły wywozu są: bawełna, orseille, indygo, owoce, sól, skóry koźle i wołowe, tran żółwi i rum. Wyspy Przylądka Zielonego tworzą okręg kolonialny administracyjny, od którego zależącemi są zakłady portugalskie, przy pobrzeżach Senegambii (wyspy Bissagos, miasto Cachao, i zakłady Zenghicor, Farim i Geba), cały ten okręg w r. 1835. obejmował 12,000 dymów, czyli 65,000 m. Punkt stołeczny rządu było niegdyś Santiago czyli Ribera-Grande, miasto biskupie na wyspie Santiago, obecnie zaś Villa-de-Praya na téjże saméj wyspie. Wyspy te są punktem wypoczynku dla okrętów przeznaczonych do Brazylii i Indyi Wschodnich, najlepsze ich porty są: Porto-Grande, na wyspie Ś. Wincentego i Villa-de-Praya. Odkryte zostały przez Genueńczyka Antonio-Noli, żeglarza w służbie Portugalskiéj, w r. 1450., a ukolonizowane wkrótce potém przez Portugalczyków, którzy znaleźli niektóre z nich zamieszkane przez murzynów; inne zaś całkiem opustoszałe i bezludne.

ZIEMIE ANTARKTYCZNE leżą pod średnią szerokością koła biegunowego antarktycznego. Pomiędzy 45° i 180° dłg.-wsch. znajdują się: ziemia Enderby, Kemp, Sabryna, Wilkes, Adelei Victoria, a pomiędzy 20° i 70° dłg.-zach. ziemie Sandwich, Ludwika Filipa, albo Palmer, Graham, Trójcy, Aleksandra, Piotra Igo. Główniejsze wyspy otaczające ostatnie ziemie są: archipelagi Nowych Orkad i Szkocyi płd. Te ziemie po większéj części rozpoznane zostały dopiero od r. 1831. Rozległość pobrzeży kilku z tych ziem naprowadza na domysł że należą do stałego lądu ciągnącego się ku biegunowi płd. Na zach. ziemi Wiktoryi i na płd. ziemi Adelii zamieszczają biegun magnetyczny płd. W ziemi Wiktoryi pod szerokością 77° 32' wznosi się Erebus, najwyższy punkt ziem płd., i który jest uważany jako jedna z gór wulkanicznych najwyższych w świecie.

ZIEMLAŃSK, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Woroneskiéj, powiatowe, położone nad rz. Ziemlanką. Odległe od Petersburga 1,212 w., od Moskwy 535. Mieszkańców ma 2,555.

ZIENKÓW, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Połtawskiéj, odległe od Petersburga, 1346 w., od Moskwy 832. Ma 7,715.

ZIERENBERG, M. w Hessen-Kasselskiém, w prow. Niższéj Hessyi, o 10 w. od Wolfhagen, nad rz. Warme; 1,571 m. Rozwaliny dawnych zamków Schartenberg i Gudenburg. Zdobyte na Francuzach przez księcia Brunświckiego, w 1760. roku.

ZIESAR, M. w Prusach, w prow. Saskiéj, o 57 w. ku płn.-wsch. od Magdeburga; 2720 m.

ZILAH, WALTENBURG, Mm. w Siedmiogrodzie, stoł. żupaństwa Kozip-Szolnok, o 244 w. ku płn.-zach. od Hermannstadt, u podnóża Meszes; 8,440 m. Gimnazyum kalwińskie.

ZILÉH, Mm. w Turcyi Azyatyckiéj, o 50 w. ku płd.-zach. od Tokat. Zwycięztwo Mitrydata nad Rzymianami i Cezara nad Farnacentem.

ZILLISHEIM, W. we Francyi, w depar. Wyższego Renu, o 12 w. ku płn. od Alt-Kirch; 1,176 m.

ZIMAPAN, M. w Meksyku, o 175 w. na wsch. od Queretaro; 5,000 m. Kopalnie srebra.

ZIMBAVE, M. w Monomotapa, i dawna stolica państwa t. n., przy spływie rzeki Manzory i Zambeze.

ZIMITI, M. w Nowéj Grenadzie, w dep. Magdaleny, o 150 w. ku płd. od Monpox, nad jeziorem łączącém się z rz. Magdalena.

ZIMMERN, GROSS-Z..., M. w ks. Hessen-Darmsztadskiém, w prow. Starkenburg, nad rz. Gersprenz; 2,754 m. Fabryka wyrobów garncarskich, płótna, tytuniu; garbarnie.

ZIMNA WODA, W. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Lwowskim, mila od Lwowa. Tu wydobywają kamień bardzo podobny do labradorskiego.

ZIMNICEA, M. w Wołoszczyznie, o 100 w. ku płd.-zach. od Bukarestu, nad Dunajem, naprzeciw Szystowy. Trybunał I. instancyi.

ZINGST, wyspa w Prusach, w prow. Pomeranii, na mr. Baltyckiém; 1,100 m.

ZINKENDORF, GROSS-Z..., Mm. w Węgrzech, o 22 w. ku płd.-wsch. od Ödenburga. Piękny zamek i stadnina hrabiów Szcheny.

ZINKÓW, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Podolskiéj, nad rz. Uszką. Niegdyś warowne. Jędrzej z Sprowy, wojewoda Ruski, w r. 1458. nadał mu Magdeburję. W 1516. r. dnia 8. grudnia 1,000 Tatarów podstąpiło pod miasto, Jakób Secygniowski pobił ich i zabrał w niewolę. W r. 1524. na wiosnę, Tatarzy spalili to miasto. W r. 1653. Szemberg zniósł tu Tatarów. Jest tu fara murowana, zamek opustoszały i piękny pałac z ogrodem.

ZINNA, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, o 2 w. ku płn. od Jüterbock, nad rz. Nethe; 1,745 m. Fabryka płótna, tkanin wełnianych, bawełnianych i skór. W pobliskości starożytne opactwo t. n., założone w 1171. r. Miasto wzniesione dopiero przez Fryderyka W. w latach 1774.—77. r.

ZINTEN, M. w Prusach, w prow. Pruskiéj, o 30 w. ku płd. od Królewca, nad rz. Straddick; 2,458 m.

ZINNWALD, 1) Böhmisch-Z..., M. w Austryi, w Czechach, o 27 w. ku płn.-wsch. od Litomierzyc, na granicy Saskiéj; 1,150 m. Kopalnie cyny, gisernia. 2) Neu albo Sächsich-Z..., M. w król. Saskiém, o 22 w. ku płd.-zach. od Pirna, na granicy Czeskiéj, blisko Böhmisch-Zinnwald. Eksploatacya cyny. Handel drzewem. Komora.

ZINZTEL, rzeka we Francyi, w dep. Niższego Renu, zlew lewy rz. Moder pod Schweighausen. Bieg około 45 w. Spławna dla tratew na 92 w.

ZINZEL, rzeka we Francyi, w depar. Niższego Renu, zlew lewy rz. Zorn. Bieg 31 w. Spławna dla tratew na 15 w.

ZIPAQUIRA, M. w Nowéj Grenadzie, o 22 w. ku płn.-wsch. od Bogota; 4,000 m. Obfituje w sól kopalną.

ZIPS, SPIŻ, M. w Węgrzech, w żupaństwie t. n., blisko Kirchdorf. Siedlisko biskupa sufragana Kirchdorf. Rozwaliny dawnego zamku królewskiego Zips albo Szepes-Var.

ZIPSKIE czyli SPISKIE żupaństwo, w Węgrzech, stol. Leutschau. Rozległość 66,5 mil kw. niem. Ludność 224,310 m. Terytoryum całkowicie górzyste, mieszczące część grzbietów Karpat. Grunt mniéj żyzny. Zbiór lnu w obfitości, jęczmienia, owsa, gryki, kartofli. Z 519,550 joch ziemi urodzajnéj, przypada na ziemię uprawną 236480 joch, 244989 joch na lasy i 20374 joch na łąki. Chów bydła rogatego i owiec, wyrób masła i serów, liczne pasieki w lasach. Jedna z najbogatszych okolic co do obfitości i różnorodności minerałów. Eksploatacya małéj ilości złota i srebra, obfite kopalnie wybornéj miedzi rodzimej, siarkanów miedzi i źródła siarczane, żelazne i inne. Fabryka płótna i gorzelnie. Zawiera 18 miast, 20 miasteczek i 175 wiosek.

ZIPSER-STÄDTE, miasta uprzywilejowane Spiskie w liczbie 16, to jest miasta i miasteczka: Neudorf, Alt-Lublau, Gnesen, Pudlein, Bela, Leibitz, Menhardsdorf, Rissdorf, Wallendorf, Felk albo Völk, Kirchdorf, Matzdorf, St. Georgenburg, Durandsdorf. Stolica Neudorf. Te miasta zostają pod oddzielnym zarządem od żupaństwa.

ZIRCZ, Mm. w Węgrzech, o 26 w. ku płn. od Weszprimu, pod Bakonyer-Wald; 1,993 m. Bogate opactwo Cystersów z pięknemi ogrodami, stadniną i zakładami rolniczemi.

ZIRKE, SIERAKÓW, M. w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, o 40 w. ku płn.-zach. od Poznania, nad rz. Wartą; 2,154 m.

ZIRKNITZ, 1) Mm. w Austryi, w Karnioli, o 13 w. na wsch. od Adelsberga, nad jeziorem t. n.; 1,300 m. 2) Z.-See, jezioro w Austryi, w Karnioli. Długość 11 w., szerokość 5 w. Zasługuje na uwagę, że wody jego wysychają i znów przybywają; zjawisko to wynika z kanałów podziemnych, któremi woda przypływa lub odpływa. W ogólności płytkie, dno jego tworzy głębokości zmienne od 15 do 18 metrów. Około połowy lata zaczyna ubywać woda i jeśli lato jest gorące wysycha w kilku tygodniach. Mieszkańcy nadbrzeżni

obsiewają dno jego koniczyną, lucerną i ryżem, które zbierają przed deszczami jesiennemi.

ZIRMIA, M. w Nigrycyi, w pań. Havussa, nad rzeką t. n., wpadającą do Nigru.

ZITTAU, ŻYTAWA, M. w Saksonii, okręgowe, o 42 wiorst ku płn.-wsch. od Budziszyna, nad rzeką Mandau; 9,268 m. Gimnazyum. Biblioteka miejska (13,000 tomów). Komora główna. Przemysł czynny. Fabryka sukna, płótna, fortepianów; blicharnie, farbiarnie. Źródła mineralne i kąpiele Augustusbad. Miasto wzniesione w 1285. r. i obwiedzione murami w 1287. r.

ZIZELITZ, Mm. w Austryi, w Czechach, w cyr. Biczowskim, nad odnogą Cydling; 1,694 m.

ZIZERS, Mm. w Szwajcaryi, w kantonie Gryzonów, o 11 w. ku płn.-wsch. od Coire, nad rz. Renem; 1,015 m.

ZLIN, M. w Austryi, w Morawii, o 21 w. ku płn. od Ungarisch-Hradisch, nad rz. Drewnicą; 2,630 m.

ŻŁOBIN, Mm. w ces. Rossyjskiém, w gub. Mohilewskiéj. Odległe od Petersburga 881 w., od Moskwy 686 w.

ZŁOCZÓW, Mm. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, pow. Sieradzkim, o 26 w. ku płd.-zach. od Sieradza; 1,100 m. Ma 3 jarmarki do roku i 1 targ tygodniowy. Jest tu klasztor Bernardynów.

ZŁOCZÓW, M. w Austryi, w Galicyi, stołeczne obw. Złoczowskiego, leży o $4^1/_2$ stacyi od Lwowa; liczy 620 domów i 6,900 m. Tu się znajduje urząd cyrkułowy, magistrat, szkoła normalna i klasztor XX. Bazylianów. Obok miasta na wzgórzu wznosi się zamek obronny przez jeńców tureckich i tatarskich, jeszcze za króla Sobieskiego zbudowany, dziś zamieniony na koszary. W 1649. r. to miasto było oblegane przez Kozaków. Tu hetman Jabłonowski poraził Tatarów w 1674. i 1676. r. Tatarzy złupili je w 1690. r., wśród którego to napadu o mało Jan Sobieski pojmanym nie został.

ZŁOCZOWSKI obwód, w Austryi, w Galicyi. Rozległość 98 mil kw. Graniczy na płn. z ces. Rossyjskiém, na wsch. z obw. Tarnopolskim, na płd. z Brzeżańskim, na zach. z Lwowskim i Żółkiewskim obwodem. Przez sam środek przerznięty jest pasmem wzgórza Gołogórki i Woroniaki nazwanym, po obu stronach ma bardzo urodzajną ziemię, któréj po największéj części podstawą jest kamień wapienny, z tego też powodu ziemiopłody prędzéj tam jak gdzieindziéj dojrzewają. Dla mnogości Żydów w tym obwodzie osiadłych, handel w wolném mieście Brodach, oraz przemycanie towarów, stanowi największą gałęź zarobkowości. Obwód ten ma 285,302 m., liczy 6 miast, 20 miasteczek i 325 wsi.

ZŁOTODAJNE POBRZEŻE, po angielsku GOLD-COAST, po holendersku GOUD-KUST, po duńsku GULDKYST, po francusku COTE-D'OR, kraj w Afryce Zach., obejmujący osady europejczyków w Gwinei Wyższéj, na pograniczu oceanu Atlantyckiego. Mieści on posiadłości Angielskie oznaczone pod zbiorową nazwą Cape-Coast, z punktem stołecznym Cape-Coast-Castle i należącemi zakładami i warowniami: Dix-Cove, Appolonia, Sucondi, Anamabon, Cap-Coast-Castle i Acra, dwa ostatnie miejsca mają garnizony. Posiadłości holenderskich stolicą jest St.-Georges-d'El Minna albo El-Minna, z warownią Axim, dwa te punkta mają garnizony. Punktem stołecznym posiadłości duńskich jest Christiansborg. Grunt płaski przy pobrzeżach, górzysty wewnątrz kraju. Klimat zdrowy w częściach wzniesionych, lecz szkodliwy i niebezpieczny dla zdrowia przy pobrzeżu i w dolinach. Głównym płodem uprawy jest mais. Pobrzeże to czas długi, najwięcéj było zwiedzane z całéj Afryki od Francuzów i Anglików dla handlu złotem i niewolnikami. Handel ten był podupadł z powodu powściągnienia wywozu niewolników, lecz znów od lat kilku nabrał więcéj ruchu. Wywóz złotego proszku wynosi rocznie około 100,000 uncyi. Inne płody stanowiące wywóz są: oliwa palmowa, kość słoniowa, malaghetta czyli pieprz Gwinejski, gummy. Dowóz zaś stanowią: tkaniny europejskie, broń palna, proch. Kraj ten zamieszkany jest przez naród murzyński zwany Fontissami.

ZŁOTOUSTOWSKA kopalnia w ces. Rossyjskiém, w gub. Orenburgskiéj. Odległa od Petersburga 2370 w., od Moskwy 1692 w.

ŻMIEJNOGORSKIJ, kopalnia w ces. Rossyjskiém, w gub. Tomskiéj, w Syberyi. Leży pod pod 51° 9' płn. szer., a 99° 50' wsch. dłg. Odległa od Petersburga 4296 w., od Moskwy 3622 w.

ŻMIEW, Mm. w ces. Rossyjskiém, w gub. Charkowskiéj. Odległe od Petersburga 1414 w., od Moskwy 737 w.; 2,095 m.

ZMIGROD, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obwodzie Jasielskim, o $1^1/_2$ mili od Dukli, z obszernemi blicharniami płótna. Prowadzi znaczny handel winem. Istniejący tam obronny zamek, w 1474. r. był od Węgrów zburzony. W r. 1843. powstały pożar wielkie szkody zrządził miastu.

ZNIESIENIE, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Lwowskim, $^1/_4$ mili od Lwowa. Fabryka likierów i rumu. Wieś ta pamiętna odniesionemi zwycięz-

twami Jana Sobieskiego w 1675. r. i hetmana Jabłonowskiego w 1695. r., obu nad Turkami, od których zniesienia tak nazwaną została.

ZNIN, M. w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, w rejencyi Bydgoskiéj, o 4 w. ku płd. od Szubina, a od Poznania $12^1/_2$ mili; 1,685 m. W r. 1331. Krzyżacy złupili i spalili to miasto. W 1447. r. zgorzało. Jest tu starożytna fara. Tu się rodzili Klemens Janicki poeta i Erazm Gliczner senior kościołów ewangelickich w Wielko-Polsce. Pod miastem zaś we wsi urodzili się sławni uczeni polscy: Jan i Jędrzéj bracia Śniadeccy.

ZNAIMSKI cyrkuł, w Austryi, w Morawii, stol. Znaim. Rozległość 54,3 mil kw. niem. Ludność 167,406 m.

ZNAIM, ZNOJEM, M. w Austryi, w Morawii, o 56 wiorst ku płd.-zach. od Brünn, nad rz. Tają; 5 010 m. Gimnazyum. Szkoła dla dzieci wojskowych. Uprawa winogradu i gorczycy. Obfite kopalnie ziemi porcelanowéj w okolicach. Godne uwagi są: koszary, niegdyś zamek książąt i margrabiów Morawii; kościoły św. Mikołaja i św. Wenzla, a w okolicy dawne opactwo Bruck. Potyczka między Francuzami i Austryakami 14. czerwca 1809. r.

ZOBLITZ, M. w król. Saskiém, o 52 w. od Zwickau; 1,515 m. Obfite kopalnie serpentynu. Fabryki wyrobów toczonych z serpentynu, koronek, tkanin bawełnianych, wyrobów tokarskich z drzewa. W pobliskości rozwaliny zamku Lauterstein i walcownia srebra w Grünthal.

ZOBTEN, SOBOTKA, M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, o 26 w. ku płn.-wsch. od Swidnicy; 1,620 m.

ZOFINGEN, M. w Szwajcaryi, w kantonie Argowii, o 22 w. ku płd.-zach. od Aarau, nad rzeką Wigger; 3,175 m. Biblioteka publiczna. Fabryka wyrobów wełnianych, muszlinów, płócienek, wstążek, aksamitów. Miasto starożytne, niegdyś wolne cesarskie.

ZOGNO, Mm. w król. Lombardzko-Weneckiém, o 17 w. na płn. od Bergamo.

ŻOŁKIEW, M. w Austryi, w Galicyi, obwodowe, o 2 stacye od Lwowa, liczy 570 domów i 5,500 m., z tych 2,000 żydów. Jest tu urząd cyrkułowy, administracya dochodów skarbowych, magistrat, szkoła normalna, klasztory XX. Bazylianów i Dominikanów, drukarnia żydowska. W kościele farnym znajdują się prócz grobowca hetmana Żołkiewskiego, cztery duże obrazy, godne widzenia tak dla piękności pęzla jak i historycznéj treści, wyobrażające odsiecz Wiednia przez Sobieskiego 12. września 1683. r., bitwę pod Kluszynem 8. lipca 1610. r., bitwę pod Strzygoniem 9. października 1683. r., zwycięztwo pod Chocimem 11. listopada 1673. r. Według podania założone zostało w 986. r., w XVII. zaś wieku było opatrzone zamkiem, później przeszło w posiadanie rodziny Sobieskich, tam też ostatni potomek téjże, królewicz Jakób, w 1737. r. zakończył życie. Pamiętne jest 4-tygodniowe oblężenie Żołkwi i zdobycie jéj przez Bolesława Śmiałego 1073. r., spalenie jéj przez Wołochów w 1498. r. i spustoszenie przez Tatarów w r. 1623. i 1687. W 1833. r. to miasto dotknięte zostało wielkim pożarem. W pobliżu na lesistém wzgórzu, znajdują się szczęty pałacyku króla Jana III., zwane ztąd Haraj, że zachwycony uroczym widokiem okolicy miał zawołać: ha, raj. Przed niedawnemi czasy znaleziono w okolicy węgiel ziemny, warstwy skamieniałości drzew i roślin trzcinowych.

ŻOŁKIEWSKI obwód, w Austryi, w Galicyi. Rozległość 88 mil kwad. Graniczy na płn. z ces. Rossyjskiém i król. Polskiém, na wsch. z obwodem Złoczowskim, na płd. z Lwowskim, na zach. zaś z Przemyskim. Jest po większéj części równy i obfity w grunta urodzajne. Ludność 233,899 m., w 4 miastach, 17 miasteczkach i 267 wsiach.

ŻOŁKIEWKA, Mm. w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj, pow. Krasnostawskim, o 26 w. ku płd.-zach. od Krasnegostawu, nad rzeczką Żółkiewką. Ma 4 jarmarki do roku i 1 targ tygodniowy.

ŻOŁKIEWKA, mała rzeka w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj, pow. Krasnostawskim, poczyna się pod wsią Żabnem i wpada do rz. Wieprza z pr str. pod Krasnymstawem ubiegłszy mil 4.

ZOŁOCZEW, Mm. w ces. Rossyjskiém, w gub. Charkowskiéj; 5,709 m.

ZOŁOTONOSZA, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Połtawskiéj. Odległe od Petersburga 1547 w., od Moskwy 1078 w.; 5,619 m.

ZOŁYNIA, Mm. w Austryi, w Galicyi, w obw. Rzeszowskim, 2 mile od Leżajska. Tu doskonale urządzone fabryki: mydła, sukna, kos.

ZOMBOR, M. w Węgrzech, stołeczne żupaństwa Bacs-Bodrogh, o 173 w. ku płd.-wsch. od Pesztu, nad kanałem Franciszka, łączącym Dunaj z Cissą; 22,000 m. Zarząd dóbr państwa Kameral-Administration. Szkoła normalna nauczycieli grekoprawosławnych (Schullehrer-Seminar). Zbiór jedwabiu i fabrykacya wyrobów jedwabnych. Handel zbożem i bydłem.

ZONHOVEN, W. w Belgii, w prow. Limburgskiéj, o 5 w. ku płn. od Hasselt; 2,776 m.

ZONNEBEKE, W. w Belgii, w Zach. Flandryi, o 6 w. ku płn.-wsch. od Ypres; 2,281 m. Fabryka tkanin wełnianych.

ZONS, Mm. w Prusach, w prow. Reńskiéj, o 15 w. na płd. od Neuss, nad Renem; 1,300 m.

ZORBIG, M. w Prusach, w prow. Saskiéj, nad rz. Fühne; 2,856 m.

ZORGE, M. w Brunświku, o 2 w. ku płd.-wsch. od Sachsa; 1,268 m. Piece pudlingowe i walcownie. Fryszerki żelaza i fabryki machin.

ZORN, rzeka we Francyi, zlew prawy rz. Modery, powyżéj Rohrwiller, w dep. Niższego Renu. Źródło w górach Wogezkich. Bieg 89 w. Spławna 64 w. aż do Saverny przez cały rok, poniżéj tylko wiosną i jesienią.

ZORNDORF, ZUNDORF, M. w Węgrzech, o 26 w. ku płn.-zach. od Wieselburga, nad odnogą Leithy, któréj nadaje swą nazwisko; 1,267 m. Połów słynnych raków. Handel zbożem, sianem, bydłem i wełną.

ZORRICA, Mm. na wyspie Malcie, o 10 w. ku płd. od La Valeta, na płd. pobrzeżu wyspy; 3,500 m.

ZOSSEN, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, o 35 w. ku płd.-wsch. od Berlina; 1,919 m. Sąd grodzki i ziemski.

ZOUILA, BILAD-EL-SCHERIFF, M. w Fezanie, o 142 w. ku płn.-wsch. od Murzuk; 5,000 m. Jedno z najstarożytniejszych miast krajowych, podobno Cillaba Pliniusza.

ZOUK-MIKAEL, M. w Turcyi azyatyckiéj, w Syryi, o 30 w. ku płn.-wsch. od Beyrutu, nad rzeką Nahr el Kelb; 12,000 m. Fabryka wyrobów jedwabnych, płótna; garbarnie. Wielki handel jedwabiem i winami.

ZOUMBO, osada portugalska w Afryce Wsch., na jednéj z wysp Zambeze.

ZOURI, ZARI, M. w Beludżystanie, w prowincyi Dżalauan, o 180 w. ku płd.-wsch. od Kelat.

ZSCHOPPAU, M. w król. Saskiém, o 7 w. ku płd. od Augustusburga, nad rz. Zschoppau; 6,169 m. Fabryka tkanin bawełnianych i wyrobów szmuklerskich.

ZUBCÓW, M. w ces. Rossyjskiém, w gubernii Twerskiéj. Odległe od Petersburga 637 w., od Moskwy 248 w.; 2,463 w.

ZUBIENNA, Mm. w król. Sardyńskiém, o 6 w. ku płd.-zach. od Biella, nad rzeką Elvó; 5,000 m. Fabryka sukna i płótna.

ZUCARELLO, Mm. w król. Sardyńskiém, o 12 w. na płn.-zach. od Albenga, nad rz. Arossia; 1,500 m.

ZUCKMANTEL, M. w Austryi, w Szląsku, o 25 w. na płn.-zach. od Jägerndorf; 3,200 m. Fabryka płótna. Handel płótnem i nićmi. W okolicy kopalnie złota od dawna zaniedbane.

ZUERA, Mm. w Hiszpanii, w Arragonii, o 19 w. ku płn. od Saragossy, nad rz. Gallego; 2,000 m.

ZUEROS, Mm. w Hiszpanii, w Andaluzyi, o 13 w. ku płn. od Luceny, nad źródłem Marbelly; 3,200 m.

ZUG, 1) kanton Związku Szwajcarskiego, stol. Zug. Leży między 47° 5' i 47° 13' szer. płn., a 6° 4' i 6° 19' dłg. wsch. Graniczy z kantonem Zurych na płn., z kant. Schwyz na wsch. i płd., a z kant. Lucerny i Argowii na zach. Rozległość 302 w. kw., największa szerokość 18 w., długość od wsch. na zach. 22 w. Jest to najmniejszy z kantonów Szwajcarskich. Ludność 15,322 m. Religia katolicka jest panująca, a język niemiecki jedynie używany. Kraj równy w części płn.-zach., górzysty w części otaczającéj pobrzeże płd. jeziora Zug, lecz głównie ku płd.-wsch. gdzie się opiera o góry Rofi, których gałęzie stanowią najwyższe jego szczyty. Całkowicie prawie położony w kotlinie Reuss, a tylko od granicy wsch. w kotlinie rzeki Limmat; posiada większą część jeziora swego nazwiska a w całkowitości jezioro Egeri, oblany rz. Reuss i Sihl, z których pierwsza odgranicza go na zach., a druga na wsch., a wewnątrz rz. Lorze wypływająca z jeziora Egeri, zlewem jeziora Zug, z którego następnie wypływa łącząc się z Reuss. Klimat w ogólności łagodny, a mianowicie na jeziorze Zug. Ziemia żyzna, rozległe lasy, uprawa ziemiopłodów, drzew owocowych i winnic. Wino zbierane jest pośledniéj gatunków; wyrabiają natomiast jabłecznik, oraz w obfitości ser i masło. Chów bydła rogatego i pszczół. Rybołowstwo zyskowne. Eksploatacya torfu. Fabryka papieru, garbarnie, przędzalnie. Handel drzewem, bydłem, kirszwasserem, jabłecznikiem, wybornemi owocami i masłem. Jedno małe gimnazyum w Zug i 1 szkoła łacińska w Baar, są jedynemi zakładami publicznego wychowania. Kanton Zug mieści się w 8. rzędzie w porządku Związku Szwajcarskiego. Kontyngens jego wojskowy składa się z 456 ludzi i 16 koni, oraz 2295 frank. w gotowiznie. Dochód jego wynosił 90,000 frank. Ten kanton dzieli się administracyjnie na 2 okręgi: der innere Amt obejmujący 6 gmin i der äussere Amt mający 5 gmin. Wykonanie sprawiedliwości powierzone jest Landmanowi wraz z radą kantonową, która zarazem ma atrybucye sądu kassacyjnego i kryminalnego w głównych sprawach. Są też inne sądy, jako to: apelacyjny, składający się z członków trybunału kantonowego i z 6 sędziów nadzwyczajnych. Gminy

w der innere Amt: Zug, Cham, Hüneberg, Steinhausen, Risch i Walchwill; w der äussere Amt: Ober-Egeri, Unter-Egeri, Menzingen, Neuheim i Baar. 2) M. stołeczne kantonu t. n., na pobrzeżu wsch. jeziora Zug i u podnóża Zugerberg, o 80 w. ku płn.-wsch. od Bernu, o 28 w. ku płd. od Zurychu i 12 w. od Lucerny. Położone pod 47° 9' szer. płn., a 6° 15' dłg. wsch. Gimnazyum. Biblioteka publiczna. Garbarnie, papiernie. Handel bydłem, drzewem, kirszwaserem, jabłecznikiem, kasztanami. Miasto dobrze zabudowane. W 1435. r. dwie jego ulice zapadły się w jezioro. W 1795. r. pożar zniszczył część miasta.

ZUGDYDY, W. w ces. Rossyjskiém, w Mingrelii, w gub. Kutajskiéj.

ZUGERSEE, jezioro w Szwajcaryi, w kantonach Zug, Schwyz i Lucerny, w kotlinie Rodanu do którego wody jego spływają przez rz. Lorzę, Reuss i Aa, ograniczone na wsch. i płd. przez góry Zugerberg i Rigi. Największa długość od Cham w kant. Zug ku płn., do Art w kant. Schwyz na płd. 16 w., średnia szerokość 8 w., głębokość 300 metr., wyniosłość 433 metr. Głównym jego zlewem jest rz. Lorza, spływ jeziora Egeri, w kant. Zug, która w swym biegu przepływa jego wody, opuszcza je ku płn. pod Cham i staje się kanałem przez który spływa do Reussy. Żegluga małoznacząca.

ZUJAR, Mm. w Hiszpanii, w Andaluzyi, o 13 w. ku płn.-zach. od Baza, nad rz. Barbatą; 2,735 m. Źródła siarczane i kopalnie miedzi.

ZUIDERZEE, odnoga mr. Niemieckiego w król. Niderlandzkiém, pomiędzy prowincyami: Friesland, Overyssel, Gelderland, Utrechtską i Holenderską. Rozległość 3900 w. kw. Największa długość od płn. ku płd. 75 w., największa szerokość od wsch. ku zach. 66 w. Odnoga Zuiderzee była niegdyś jeziorem. Okropna powódź w 1282. r. połączyła ją z morzem.

ŻULIN, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Stryjskim, 1½ mili od Stryja. Huta żelaza. Jest tu ogromna skała, w któréj niezgłębione przepaście i obszerne jaskinie się znajdują.

ZÜLLICHAU, CWILICHOWO, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, o 89 w. na wsch. od Frankfurtu, o 4 w. od Odry; 4,898 m. Sąd grodzki i ziemski. Gimnazyum ewangelickie. Dom sierot. Uprawa winogradu, chmielu, drzew owocowych. Fabryka sukna, wódek, octu. Zwycięztwo Rossyan w 1759. r.

ZULPICH, M. w Prusach, w prow. Reńskiéj, o 33 w. ku płd.-zach. od Kolonii; 1,204 m. Fabryka tkanin wełnianych, garbarnie. To miasto uważane jest za starożytny Tolbiac, pod którém Klodowensz pobił Niemców w 409. r.

ŻUŁAWY MAŁE czyli GDAŃSKIE, okolica w Prusach, położona pomiędzy Motławą a Wisłą, najwięcéj 4 mil kw. obejmująca, również jak Wielkie Żuławy opatrzona kanałami i groblami, oczyszczona z bagien i zalewów, słyną urodzajami i zamożnością włościan. Bydło i konie są głównym produktem kraju.

ŻUŁAWY WIELKIE, okolica w Prusach, w rejencyi Gdańskiéj, oblana dwoma ramionami Wisły, zamknięta na płn. ramionami téj rzeki uchodzącemi do Fryskiéj zatoki. Rozległa 16 mil kw. Grunt niezmiernie urodzajny. Bydło i owoce uprawiane są i wielkie korzyści przynoszą. Na drzewie tu zbywa, torf jego miejsce zastępuje.

ZUMMARAGA, Mm. w Hiszpanii, w prow. Guipuzcoa, o 11 wiorst na płn.-zach. od Villafranca; 1,015 m.

ZUMAYA, M. w Hiszpanii, w prow. Guipuzcoa, o 7 w. na wsch. od Deba, nad rz. Urola, przy jéj ujściu do odnogi Gaskońskiéj; 1,500 m. Mały port rybacki.

ZUMPANGO, Mm. w Meksyku, w departamencie i o 45 w. ku płn. od Meksyku, nad jeziorem t. n.; 1,500 m.

ŻURAWICE, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Przemyskim, pół mili od Przemyśla, z pięknemi budowlami folwarcznemi i fabrycznemi. Znajdują się tu szczęty szańców w 1704. r. usypanych przeciw Szwedom. W 1648. r. mieszkańcy Żurawic dzielnie się przyłożyli do pokonania Tatarów oblegających Przemyśl.

ŻURAWIE, W. w Austryi, w Galicyi, w obw. Brzeżańskim, koło Bursztyna. W okolicy znajduje się alabaster.

ZURCENA, Mm. w Hiszpanii, w Andaluzyi, o 22 wiorst na płn.-zach. od Vera, nad rz. Almanzora; 2,9000 m.

ŻUREŃ, W. w Austryi, w Galicyi, w pow. Czerniowieckim, o milę od Bojan. Jest tu urząd celny.

ZURI, ZURIA, wyspa w Austryi, w Dalmacyi, na Adryatyku, w gruppie Sebenico. Długość 10 w., szerokość 1 w. Obfituje w winograd i drzewa oliwne.

ŻURÓW, W. w Austryi, w Galicyi, w cyr. Stryjskim, 2 mile od Żurawna; jest tu wiele alabastru.

ZURYCH, 1) kanton, jeden z trzech Vorortów albo kantonów rządzących związku Szwajcarskiego, stol. Zurich. Graniczy z kantonami Szafuzy na płn., Turgowii na płn.-wsch., St. Gallen na płd.-wsch., Schwyz i Zug na płd., Argowii na zach.,

a z W. księstwem Badeńskiém na płn.-zach. Położone między 47° 9' i 47° 41' szer. płn., a 6° 2' i 6° 29' dłg. wsch. Rozległość około 32 mil kwad. niem. Największa długość od płn. ku płd. około 66 w., największa szerokość 48 wiorst. Ludność 231,576 m. Religia kalwińska jest wyznawaną przez większość mieszkańców, a język niemiecki jedynie używany. W 1828. r. było 8 miast: Zurich, Winterthur, Büllach, Eglisau, Regensberg, Grüningen, Greifensee i Rheinau; 137 wsi parafialnych i 45499 domów mieszkalnych. Przerznięty przez łańcuchy gór ciągnących się od płd.-wsch. ku płn.-zach., mało wyniosłe, wyjąwszy w stronie płd.-wsch. i na wsch., z których główniejsze są: Albis, Hohe-Rhône, Walman, Hörnls, z massą Schnebelhorn (wysokość 1340 metr.) najwyższy cypel kantonu. Całkowicie położony w kotlinie Renu, oblany jest wielu rzekami, z których celniejsze są: Ren, Thur, Töss i jéj zlew Kempt, Glätt, Limmat, spływ jeziora Zurychskiego i jéj zlew Sihl oraz Reuss. Oprócz jeziora t. n., którego większą część zawiera, ma jeszcze inne rozległe, jako to: Greifensee i Pfeffikersee i wiele pomniejszych. Z rzek jedna tylko Limmat jest spławna. Klimat umiarkowany, lecz podległy nagłym i częstym zmianom. W tym kantonie nie masz lodnisk ani wiecznych śniegów. Ziemia z przyrody mniéj żyzna lecz uprawiana starannie, w żadnym kantonie Szwajcaryi rolnictwo nie znajduje się na wyższym stopniu. Zbiór ziemiopłodów, kartofli, drzew owocowych i kirszwaseru, wina czerwonego, staranne pielęgnowanie lasów. W 1834. r. ziemia uprawna zajmowała 135000 juhartów, łąki 15600 juh., winnice 14697 juh., a lasy 55700 juh. Chów ważny bydła rogatego, liczą 36,282 bydła rogatego, koni 3,514, owiec 2,702, kóz 4,587, świń 11,000. Hodowanie pszczół w niektórych okolicach. Eksploatacya kamieni wapiennych, torfu, węgla. Liczne źródła mineralne, zakłady kąpieli, a najwięcéj uczęszczane są: Nydel i Geinen. Przemysł rękodzielniczy w równym prawie rozwoju jak rolnictwo. Liczą kilkanaście przędzalni bawełny, w których pracowało do 5,000 robotników na 20000 warsztatach, i około 8000 warsztatów do wyrabiania wstążek, przy których pracowało do 16,000 osób, w ogóle zajmujących się przemysłem i handlem wyrobów bawełnianych liczono do 23,000 ludzi; w tymże czasie liczono 6600 przędzalni jedwabiu, w których przerabiano do 3000 cent. jedwabiu. Fabrykacya małoznacząca, niegdyś ważna wyrobów wełnianych, maszyn, warsztatów, grępli i narzędzi rękodzielniczych. 60 garbarni, tokarnie, fabryki plecionki słomkowéj, 7 drukarni, 4 litografie, 2 papiernie, 1 huta szkła, 159 tartaków, 218 młynów, 42 olejnych, 30 foluszów, kilka fabryk tytuniu, octu, mydła, wyrobów chemicznych i gisernie. Handel czynny, dowóz cienkiéj bawełny, surowego jedwabiu, sukien, skór wyprawnych, płótna, szkła, towarów kolonialnych, bydła i t. d.; wywóz tkanin bawełnianych, machin do przędzalni, skór, bydła i t. p. Wychowanie publiczne zostaje pod opieką rady składającéj się z 15 członków. Wszystkie dzieci od 6—12 lat winny uczęszczać do szkoły przez godzin 6. Liczono w kantonie 381 szkół początkowych, 11 szkół modelowych (Musterschule), 52 szkół wyższych (Secundarschule), z których 50 realnych, a 2 klassycznych; 1 szkoła normalna dla nauczycieli w Küssnacht, 1 szkoła wyższa kantonowa w Zurychu, 1 uniwersytet założony w 1288. r. w Zurychu z 4 fakultetami, 1 szkoła rysunkowa, 1 szkoła głuchoniemych i ociemniałych i 1 szkoła weterynaryi. Kilka towarzystw akademicznych, z których najcelniejsze historyi naturalnéj. Biblioteka publiczna w Zurychu. Z pomiędzy rozlicznych zakładów dobroczynnych i opiekuńczych: przytułki dla ubogich sierot, 1 towarzystwo ubezpieczeń od pożarów, 1 kassa oszczędności. Kanton dzieli się na 148 parafij protestanckich. Najwyższą władzę duchowną sprawuje synod złożony z członków duchowieństwa kantonu. Kanton Zurych zajmuje pierwsze miejsce w porządku kantonów Związku Szwajcarskiego. Kontyngens jego związkowy wynosi 6,726 ludzi i 451 koni, oraz 92,640 frank. gotowizną. Każdy obywatel mający lat 20 może być wyborcą, a wybieralnym w 30 roku. Członkowie Wielkiéj Rady są obierani na lat 4 i odnawiają się w połowie co dwa lata. Wielka Rada wykonywa władzę prawodawczą i wybiera deputowanych na sejm związkowy. Władza wykonawcza powierzona jest radzie rządowéj, złożonéj z 19 członków obieranych na lat 6; prezes téj rady mający tytuł burmistrza, jest pierwszym urzędnikiem Rzplitéj, ta rada dzieli się na kolegia czyli wydziały ministeryalne. Pod względem administracyjnym i skarbowym kanton dzieli się na 11 okręgów i 194 gmin politycznych. W każdym okręgu jest zgromadzenie wyborcze (Bezirksversammlung) składające się z 200 członków wybranych przez gminy. Każdy okręg zostaje pod zarządem namiestnika (Stathalter) nominowanego na 3 lata. W każdéj gminie (Gemeinde) jest zgromadzenie gminne i rada municypalna, a prezes (Gemeindman) jest zwierzchnikiem policyi miej-

scowéj. Zarząd sprawiedliwości w każdéj gminie powierzony jest jednemu lub kilku sędziom pokoju. Jest 35 trybunałów 1. istancyi, 11 trybunałów cywilnych i poprawczych (jeden w każdym okręgu), 1 trybunał kryminalny kantonowy i 1 sąd najwyższy. Każdy obywatel jest obowiązany do służby wojskowéj od 18—40 lat. Wojsko składa się z artyleryi, inżynieryi, jazdy, piechoty i karabinierów, i zbiera się tylko na musztry. Milicya dzieli się na czynną pierwszego i drugiego zaciągu (Auszug) i landweru także na dwie klassy podzielonego. Dochód kantonu wynosił 1,333,380 frank. szwajcarskich, a rozchód 1,281,433 frank. Okręgi (Bezirk): Zürich-Kronau od 1839. r, zwany Affoltern, Horgen, Meilen, Hinweil, Uster, Pfeffikon, Winterthur, Andelfingen, Bülach i Regensberg. 2) Jezioro w Europie, w Szwajcaryi, w kantonach Zurych, St.-Gallen i Glarus, w kotlinie Renu, do którego jego wody spływają przez pośrednictwo rzek Limmat i Aar. Największa długość od Zurych na płn. Schimerikon (w St. Gallen), ku płd.-wsch. 40 w., średnia szerokość 4 w., głębokość 200 metrów, wyniosłość 440 metr. Głównym jego zlewem jest rz. Lint, która do niego spływa od str. płd.-wsch. pod Grynau i za pośrednictwem którego łączy się z jeziorem Wallen. Dzieli się na jezioro Wyższe, rozciągające się od Schimerikon do Rupperswyl i na jezioro Niższe, prawie trzy razy większe od pierwszego; od Rupperswyl do Zurychu, w największéj części stanowiącéj rozgraniczenie dwóch jezior, jest most 1800 stóp długi. Jezioro Wyższe zamarza prawie każdéj zimy, ale Niższe marznie tylko w czasie wielkich mrozów, w lecie przez stopnienie śniegów wody jego podnoszą się do 5 metrów nad zwyczajny poziom. 3) M. w Szwajcaryi, stolica kantonu tegoż nazwiska, o 87 wiorst ku płn.-wsch. od Luzern, nad rzeką Limmat, przy jéj wypływie z jeziora Zurychskiego i spływie z rzeką Stihl. Leży pod 47° 22' 31" szerok. płn., a 26° 11' 15" dłg. wsch. Temperatura średnia +8°,8 R. Ludność 12,036 m. Liczono około 1375 domów. Jedno z trzech miast Vororu albo stolic rządu związkowego oraz sejmu Szwajcarskiego, kolejno z Bernem i Lucerną. Stolica władz kantonowych Wielkiéj rady. Sąd najwyższy kryminalny, apelacyjny. Synod i dyrektoryat duchowny. Uniwersytet założony w r. 1832. z biblioteką 3000 tomów. Szkoła kantonowa z biblioteką 3500 tomów, składająca się z gimnazyum i ze szkoły początkowéj politechniczněj. Szkoła głuchoniemych i ociemniałych. Szkoła weterynaryi. Dom dla obłąkanych. Dom sierot. Więzienie. Mennica. Arsenał kantonowy z bogatym zbiorem dawnych zbroi i broni. Biblioteka publiczna miejska (45,000 tomów). Gabinet medali i bogaty zbiór przedmiotów sztuki. Ogród botaniczny. Towarzystwo nauk przyrodzonych i inne naukowe, dwa pierwsze mają biblioteki. Zbiór obfity wina w jego terytoryum i w okolicach. Przemysł czynny i handel współzawodniczący z handlem Lyońskim. Liczne i ważne fabryki tkanin i wstążek, gazy, tkanin jedwabnych i bawełnianych, sukna, papieru; przędzalnie bawełny, garbarnie, gisernie liter drukarskich, 6 drukarni, 2 litografie, odlewnie dzwonów, tartaki. Handel jedwabiem, bawełnianą i lnianą przędzą, oliwą i towarami kolonialnemi. Miasto niegdyś warowne, położone w korzystnéj i przyjemnéj okolicy, na płn. pobrzeżu jeziora t. n. i rozdzielone przez spływ tegoż jeziora, rz. Limmat, na dwie dzielnice połączone z sobą trzema pięknemi mostami na tejże rzece wzniesionemi. Miasto w ogólności źle zabudowane, ulice ma kręte i brudne. Z budynków celniejszych są: ratusz albo pałac rządowy, wystawiony w epoce od 1694.—1699. r.; piękny kościół Frauenmünster, bogate i słynne opactwo żeńskie, założone przez Ludwika Germanika w r. 853.; kościoły Grossmünster i Sanck Peter, w którym Lawater miewał kazania przez lat 23; dawny kościół Dominikanów, dom sierot, wieża Waltenburg, wznosząca się w miejscu gdzie Limmat wypływa z jeziora. Ogłoszone w 1218. r. wolném miastem cesarskiém, przyłączyło się w 1351. r. do Związku Szwajcarskiego. Miejsce urodzenia: Gesnera, Simlera, Bodmera, Lavatera, Eschera, Meistera, Füsli, Hessa, Ulricha i Pestalozego.

ZULTEPEC, M. w Meksyku, w departamencie i o 45 w. ku płd.-zach. od Meksyku; 2,000 m. Kopalnie srebra.

ZULZ BIAŁY, M. w Prusach, w prow. Szląskiéj, o 13 w. ku płn.-wsch. od Neustadt, nad rz. Białą; 2,739 m. Gorzelnie. Piękny zamek.

ŻUROMIN, M. w król. Polskiém, w gub. Płockiéj, pow. Mławskim, o 35 w. ku płn.-zach. od Mławy; 1,400 m., 10 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy. Posiada kościół i klasztor Reformatów.

ZURUMA, M. w Rzplitéj Equator, w prowincyi Assuay, w Andach, na płn.-zach. od Loja; leży 1600 metr. nad poziomem; 6,000 m.

ZURZACH, Mm. w Szwajcaryi, w kant. Argowii, o 15 w. ku płn.-wsch. od Brück, nad rz. Renem; 904 m. Kapituła kolegialna założona w XIII. stuleciu w miejscu opactwa Benedyktynów, jedneog

z najdawniejszych w Europie, z kościołem, w którym znajduje się grobowiec św. Vereny, do którego niegdyś odbywano liczne pielgrzymki. Wielkie garbarnie. Dwa jarmarki doroczne najwalniejsze w Szwajcaryi. Rozwaliny i starożytności rzymskie.

ZUTPHEN, M. w król. Niderlandzkiém, w prow. Gelderland, o 24 w. ku płn.-wsch. od Arnhem; 10,000 m. Twierdza. Szkoła łacińska. Towarzystwo nauk fizycznych. Rękodzielnie bawełnianych tkanin, papiernie, garbarnie, olejarnie, wiatraki. Dawna katedra św. Walburgi, któréj wieża ma dzwonnicę z 36 dzwonami, ratusz, pałac rządowy i waga publiczna. Miasto wielce starożytne i dawniéj Anzeatyckie.

ZUVIA, Mm. w Hiszpanii, w Andaluzyi, o 4 w. ku płd. od Grenady, nad rz. Xenil; 3,800 m.

ZUZANNA pod MRZYGŁODEM, zakład prywatny hutniczy żelaza, w król. Polskiém, w gubernii Radomskiéj, pow. Olkuskim; posiada wielki piec od 1837. r.; produkował w 1838. r. 16000 cent. surowizny.

ZWORNIK, M. w Turcyi europejskiéj, w Bośnii, nad rz. Driną; 15,000 m. Handel drzewem opałowém. Kopalnie ołowiu.

ZWARTESLUIS, M. w król. Niderlandzkiém, w prow. Ower-Yssel, o 6 w. ku płn.-zach. od Hasselt, przy spływie Havelt er Aa z Zwarte-Water; 2,500 m. Warowne.

ZWEIBRÜCKEN, M. w Bawaryi, w cyr. Pfalz; o 75 w. na zach. od Spiry, nad rz. Erlbach; 6,920 m. Sąd apelacyjny dla Palatynatu. Gimnazyum Szkoła agronomiczna i przemysłowa. Garbarnie, fabryka tytuniu, sukna; olejarnie, gipsownie.

ZWELLENDAM, M. w Afryce angielskiéj, w kolonii Kap, o 200 w. ku wsch. od Kap, nad rzeką Breede.

ZWENIGOROD, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Moskiewskiéj, powiatowe, na l. brz. rz. Moskwy; 1,532 m. Odległe od Petersburga 721 w., a 51 w. od Moskwy.

ZWENIGORODKA, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Kijowskiéj, powiatowe. Odległe od Petersburga 1422 w., od Moskwy 1061 w., a 220 w. na płd. od Kijowa, przy ujściu rz. Zwenigorodki do Zgniłego Tykicza; 7,000 m. Kościół katolicki drewniany wystawiony został w drugiéj połowie XVIII. wieku od Feliksa Sołtyka, pułkownika pancernego.

ZWENKAU, M. w Saksonii, o 9 w. na płd. od Lipska, nad rz. Flössgrabens; 2,612 m.

ZWETTEL, SWIĄTŁA, M. w Austryi, w Niższéj Austryi, o 53 w. ku płn.-zach. od Krems, nad rz. Kamp, przy ujściu rz. Zwettelfluss; 1,092 m. Przemysł czynny, fabryka płótna, tkanin bawełnianych, trykotów; garbarnie. Targi walne na len, konopie, wełnę, nici, zboże, bydło. W pobliskości opactwo Cystersów, założone w 1138. r. z biblioteką.

ZWICKAU, CWIKAWA, 1) Mm. w Austryi, w Czechach, w cyr. Bolesławskim, o 35 w. ku płn.-zach. od Młodego Bolesława, nad rzeką Bobrem; 3,538 m. 2) Cwikawa, M. w Saksonii, o 91 w. ku płd.-zach. od Drezna, nad rz. Muldą; 8,806 m. Sąd apelacyjny. Gimnazyum. Więzienie i dom roboczy w dawnym zamku. Magazyny soli. Ważna eksploatacya węgli w okolicach. Fabryka sukna, czapek, gwoździ.

ZWIERINOGOŁOWSKAJA forteca, w ces. Rossyjskiém, w gub. Orenburgskiéj. Odległa od Petersburga 2756 w., od Moskwy 2079 w.

ZWIEZEL, Mm. w Bawaryi, w cyr. Niższéj Bawaryi, o 9 w. ku płn.-wsch. od Regen, nad rz. Regen; 2,245 m. Browary.

ZWINGENBERG, M. w ks. Hessen-Darmsztadzkiém, w prow. Starkenburg, o 4 w. od Bensheim; 1,445 m.

ZWISCHENHAYN, W. w ks. Oldenburgskiém, o 13 w. ku płn.-zach. od Oldenburga, nad jeziorem t. n. (Zwischenhayner-Meer); 2,953 m.

ZWITTAU, SWITAWA, M. w Austryi, w Morawii, o 66 w. ku płn.-zach. od Ołomuńca, blisko źródeł Switawy zlewu Szwarcy; 3,699 m. Fabryka sukna i płótna. Handel wełną, lnem, suknem i płótnem.

ZWITTAWKA, SWITAWKA, Mm. w Austryi, w Morawii, o 3 w. ku płn.-zach. od Boskowitz, nad rz. Switawą.

ZWLECZA czyli JEŻOWKA, mała rzeka w król. Polskiém, bierze początek około wsi Zwlecza, w gub. Radomskiéj; płynie około Secemina i wpada do rz. Pilicy z pr. str. pod Małuszynem.

ZWOLL, M. w ks. Niderlandzkiém, stołeczne prow. Ower-Yssel, o 71 w. ku płn.-wsch. od Amsterdamu, nad rz. Aa i Yssel; 16,000 m. Warowne. Trybunał I. instancyi. Trybunał handlowy. Więzienie. Fabryki płótna. Warzelnie soli i rafinerye cukru. Blicharnie wosku. Piękna katedra. Niegdyś miasto wolne cesarskie i jedno z anzeatyckich. Handel znaczny z Niemcami.

ZWOLEŃ, M. w król. Polskiém, w gub. i pow. Radomskim, nad rz. Zwoleńką, o 28 w. ku wsch. od Radomia; 2,026 m., 8 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy. Założone na gruntach wsi Gotardowa-Wola, przez Jana Cielątkę, na mocy przywileju Władysława Jagiełły 1425. r. a przez króla

Magdeburyą obdarzone. W r. 1559. r. część miasta z kościołem zgorzała. W r. 1578. król Stefan Batory pozwolił tu żydom osiadać, co też potwierdził Zygmunt III. W r. 1615. zgorzało miasto. Za Jana Kazimierza Szwedzi spalili to miasto. Kościół parafialny zawiera groby Kochanowskich pod kaplicą, a między temi jest nagrobek z czerwonego marmuru z popiersiem Jana Żochowskiego, obok niego spoczywa jego córka Urszula.

ZWONITZ, M. w król. Saskiém, o 6 w. od Grünhain, nad rz. Zwönitz; 2,012 m. Fabryka koronek i tkanin bawełnianych.

ZWYNAERDE, W. w Belgii, w Wsch. Flandryi, o 5 w. na płd. od Gandawy, nad rz. Skaldą; 1,802 m.

ZWYNDRICHT, Mm. w Belgii, w Wsch. Flandryi, o 28 w. ku płn.-wsch. od Termonde, nad rz. Skaldą; 2,200 m. Chów bydła. Warsztaty statków wodnych należące do rządu. Stanowisko statków parowych do przewozu przez Skaldę.

ŻYCHLIN, Mm. w król. Polskiém, w gub. Warszawskiéj, pow. Gostyńskim, o 22 w. ku wsch. od Kutna; 1,300 m., 8 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy.

ŻYCHLIN, ZACHLIN, Mm. w Prusach, w prow. Brandenburgskiéj, o 26 w. na wsch. od Wittstock, nad zach. brzegiem jeziora t. n.; 580 m.

ŻYDOWO, M. w Prusach, w W. księstwie Poznańskiém, w pow. Gnieznieńskim, o 9 w. ku płd. od Gniezna, a od Poznania 4½ mili; 522 m.

ZYGAŃSK, mała osada w ces. Rossyjskiém, w gub. Jakuckiéj. Odległa 9738 w. od Petersburga, a 9060 w. od Moskwy.

ZYRMUNY, Mm. w ces. Rossyjskiém, w gub. Grodzieńskiéj, pow. Lidzkim. Posiada piękny pałac i kościół fundacyi Radziwiłła i jego żony z Pociejów z XVIII. wieku.

ŻYRNICA, mała rzeka w król. Polskiém, w gub. Lubelskiéj, pod wsią Dokudowem, na Podlasiu, wpada do małéj rz. Zielawy. Cała jest błotnista, a nad brzegami jéj są trzęsawiska mające przeszło milę rozległości.

ŻYTOMIERZ, M. w ces. Rossyjskiém, stołeczne gub. Wołyńskiéj i pow. Żytomierskiego. Leży pod 50° 15' płn. szer., a 46° 20' wsch. dłg. Odległe od Petersburga 1233 w., od Moskwy 1019 w. Ludność 16,670 m. Posiada ozdobne kościoły i cerkiew. Znaczny handel winem prowadzi. Kazimierz Jagiellończyk w r. 1444. nadał tutejszym mieszkańcom przywilej na wolny handel i inne swobody. W 1545. r. zgorzał zamek, przyczém zaginęły przywileje miejskie. W 1606. r. Tatarzy napadłszy miasto, mnóstwo mieszkańców uprowadzili w niewolę. W 1667. r. przeniesiono sądy ziemskie do Żytomierza z Kijowa powróconego Rossyi, a od r. 1686. Żytomierz uważano za stolicę b. województwa Kijowskiego. Samuel Ożga biskup Kijowski i Czernichowski, około r. 1735. zaczął budować katedrę dla dyecezyi Kijowskiéj, poświęcił ją 7. lutego 1751. r. koadjutor jego Kajetan-Ignacy Sołtyk. Był tu kościół Jezuicki, fundacyi Kazimierza Steckiego, kasztelana Kijowskiego, a od r. 1724. Jezuici mieli tu missyę i szkoły. Kościół drewniany i klasztor Bernardynów na przedmieściu 1761. r. przez Kajetana Ilińskiego, starostę Żmudzkiego założony. Zamek obszerny wznosił się na górze skalistéj, był on palami i wałami opasany. Żydzi dopiero w początkach XVIII. wieku poczęli tu osiadać. W okolicy znajduje się dużo rudy żelaznéj.

ŻYWIEC, SAYBUSZ, M. w Austryi, w Galicyi, nad rz. Sołą, o 4 mile od Wadowic; 3,500 m. zajmujących się tkaniem płótna i sukiennictwem. Są tu i hamernie żelaza. Starożytny zamek, dawniéj obronny zwany Grójec. Siedlisko groźnéj bandy rabusiów, w r. 1477. od Polaków zdobyty i zburzony. W włości t. n. znajdują się ślady żył złota. Żywiec niegdyś nadał Kazimierz IV. Mikołajowi Komorowskiemu, w nagrodę zabranych mu dóbr przez Węgrów. Nazwa zaś tego miasta ma pochodzić, że niegdyś mieszkańcy okoliczni swą trzodę nie bogatą do pobliskiego lasu dębowego na żołędź spędzali, zkąd od paszy tych zwierząt Żywcem nazwano. Niemiecka nawet nazwa Saibusch właściwie Sau-busch z tego źródła pochodzi także.

ZYZDRA, M. w ces. Rossyjskiém, w gub. Kaługskiéj. Odległe 1002 w. od Petersburga, a 324 w. od Moskwy; 8,200 m.

ŻYŻMORY, Mm. w ces. Rossyjskiém, w gub. Wileńskiéj, nad rzeką Strawą. Odległe od Petersburga 845 w., od Moskwy 932 w. Tutejszy kościół parafialny fundacyi Zygmunta I. w 1508. r., uposażony przez księcia Druckiego-Sokolińskiego, odbudował 1714. r. Mikołaj Pociej, starosta Rohaczewski i Żyżmorski.

KONIEC.

BIBLIOTEKA NAUKOWA
WAP
9
30306/
/2